

કર્નલ જેમ્સ ટૉડપ્રણીત

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ

— મંથ ૨ જો —

જેધપુર, બિકાનેર, જમલમીર, નયધુર, શેખાવાટી,
સુદી અને ઢાટાનાં ગળ્યોનો સંપૂર્ણ વૃત્તાંત

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયને માટે
જુલાઈ ૨૫૦ રત્નસિંહ હીપસિંહ પરમાર, રથળ-ડોનોરી
સપાદક અને પ્રકાશક વિશુ-અખંડાનંદ
રથળ અમદાવાદ અને મુંબઈ

આવી છાપાઈ ૨૫૨૫ દિવસે ૩૧ મા
સસ્તું માત્ર ૫૦ ૧૦ અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી, પૃષ્ઠ ૭૭૬, પ્રત ૩૩૦૦, મવત ૧૯૮૨
મુદ્ર્ય અમદાવાદમાં પાંચ રૂપિયા, માર્ગવ્યય જૂદું.
અન્ય જગ્યાના વેચનાર રૂા સાદાપાંચ લેશે

આદર કરે. પુરાણોમાં પ્રબળ ઐતિહાસિક રત્નો ભરેલા છે, તે રત્નોને પરિશ્રમ કરીને બહાર કાઢો અને તેનો ચમત્કાર જગતને દર્શાવો. એ એકલા આ કાર્યમાં ક્યાસધી નફામનોભર્ય થઇ શકો છો? સર્વ જાણે અર્ધપર્યાપ પરિશ્રમ કરવો જોઇએ ભારત અને અષ્ટાદશ પુરાણરૂપી રત્નાકરમાંથી મહા-મૃત્યુવાન ઐતિહાસિક રત્નો કાઢો અને તેની માળા બનાવી તમારા દેશનું મુખ ઉજ્જ્વલ કરો. ખીજા દેશના વિદ્વાનો આજ અયોમાંથી ઐતિહાસિક રત્નો કાઢી આ દેશનો ઇતિહાસ લખી પોતાના સમાજમાંજ પ્રતિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થયા છે, તો પછી આપ સામ્રાટે નિદ્રા લો છો? ઇતિહાસની શોધ કરી ભારતવર્ષની એક મહાન ત્રુટિ પૂર્ણ કરવી એ ભારતવાસીમાંજનું કર્તવ્ય છે. સમય વહી જાય છે, માટે આપ પાછળ રહેશો નહિ એવી અમને આશા છે.

આ “રાજસ્થાન” ઇતિહાસનો લગર છે અને એમાં પદ્મપાત બહુ થોડો છે, તેથીજ અમે તેનો અનુવાદ ટિપ્પણીઓસહિત હિંદીપ્રેમીઓને આપવો ઉચિત માન્યો છે. થોડા સમયપર અમે મેવાડનો ઇતિહાસ પાઠકોને ભેટ કરી ચૂક્યા છીએ જે મહાનુભાવોએ તે ગ્રંથ જોયો હશે, તેઓ સારી રીતે જાણી ચૂક્યા હશે કે ઇતિહાસમાં દેશને કેટલો લાભ થાય છે અને ઇતિહાસ મનુષ્યોને કેવું શિક્ષણ આપે છે તથા આપણા પૂર્વજોના આચારવિચાર અને આરિ-યમળ કેવા હતા હવે અમે આ ખીજા ગ્રંથનો અનુવાદ પણ પાઠકોની સમક્ષ સાદર કરીએ છીએ પહેલા લાગમા એ ખડો હતો. એકમાં પ્રાચીન નૃપતિઓનું આરભિક વૃત્તાંત અને ખીજા ખડમાં આધારાવળથી આરભ કરીને સિસોદીઆનશનું સમસ્ત વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું આ ખીજા લાગમા મારવાડ, જોધપુર, જિકાનેર, જેસામીર, જયપુર, શેખાવાળી, કોટા અને જૂદોનો ઇતિહાસ તથા કર્નલ ટાંડના પ્રવાસનું સંપૂર્ણ વર્ણન છે આ ગ્રંથ જેમ જુદા છે તેમ તેનો વિષય પણ ઉત્તમ છે અમે એના અનુવાદને સર્વાંગ સુદર બનાવવામાં જરા પણ ત્રુટિ રાખી નથી મૂળ ગ્રંથકારથી જે કાર્ધ ભૂલ થઈ છે તેને અમે ટિપ્પણી આપીને સુધારી છે અને તેમણે જે સમયસુધીનો ઇતિહાસ લખ્યો છે ત્યારપછીનું વૃત્તાંત પણ અમે ઉમેર્યું છે, એટલુજ નહિ પરંતુ મૂળગ્રંથમાં જે સંધિપત્રો ગ્રંથકારે કાઢી કારણથી આપ્યા નહોતા તેનો પણ અમે ખીજા અંગ્રેજ ગ્રંથોમાંથી અનુવાદ કરીને સમાવેશ કર્યો છે તથા તેની સ્વતંત્રરીતે સમાયોચના કરી છે, જેનું પરિશીલન કરવાથી પાઠકોના હૃદયપર ઘણી સારી અસર થશે. આ ગ્રંથ પ્રાંત અંગ્રેજ ભાષામાં લખાયેલો હોવાથી અમે એનો અનુવાદ કરવામાં ઘણી સાવધાની રાખી છે અને ભાષા બનતાસુધી સરલ રાખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, કે જેથી સર્વ માણસો તેને સુગમતાથી સમજી શકે અને આપણા દેશનું તથા આપણી જાતિનું ગૌરવ સુરક્ષિત ગણવાને પ્રયત્ન કરે કોઈ પણ વાત રહી ન જાય તથા મૂળગ્રંથકારનો ઉદ્દેશ સચવાય તેની રીતે એનો અનુવાદ વિસ્તારપૂર્વકે કરવામાં આવ્યો છે રાજસ્થાનના રાજ્યોના મૂળ, ત્યાંની જાતિઓની ઉત્પત્તિ, ક્ષત્રિયોના કુલ, વગેરે સર્વ બાબતો અતિ વિસ્તારથી પ્રમાણસહિત લખવામાં આવી છે. આ ગ્રંથના પરિશીલનથી પાઠકોના હૃદયના દાર ખુરી જશે અને ઇતિહાસને માટે સર્વ સ્વચ્છ થઈ જશે. અમારે પોતેજ એની પ્રશંસા કરવાની આવશ્યકતા નથી. પાઠકો સ્વયં એને વાંચીને એની ઉપયોગિતા અને ઉત્તમતા જાણી શકશે.

આ ગ્રંથના અનુવાદનું કાર્ધ મારા મધ્યમ(વચેર) બહુ બલદેવપ્રસાદ મિત્રે હાથમાં લીધું હતું. તેમની રોચક, ઓજસ્વી અને સર્વપ્રિય ભાષા કાઠ પણ હિંદી સાહિત્યપ્રેમીથી અજાત નથી પ્રથમ લાગ તેમણે ઘણા રસપૂર્વક લખ્યો હતો અને ખીજો લાગ પણ તેઓ અર્ધ ઉપરાત લખી ચૂક્યા હતા, પરંતુ એટલામાં તેમને વિકાળ કાબે ઘેરી લીધા અને તેઓ આ કાર્ધ અપૂર્ણ મૂકી પોતાના કુટુંબી તથા સ્નેહીજનોને સદાને માટે શેફરસાગરમાં નિમગ્ન કરી આ અસર સસાર છોડી જગદીશ્વરના ચરણમાં ચિરકાળને માટે ચાલ્યા ગયા. આવા પુરુષનો સદાને માટે વિશેષ થવાથી જે શોક ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી આ કામ પૂર્ણ કરવામાં કેવી બાધા ઉપસ્થિત થાય છે તે પાઠકો સારી-મોટે સમજી શકશે એમના ઇષ્ટમિત્રોના આગ્રહથી તથા મારા પરમ પૂજ્ય બહુની કીર્તિની પતાકા ચિરકાળપર્યંત ઉડતી રાખવાના અને સ્વર્ગમાં તેમના આત્માને સંતોષ આપવાના ઉદ્દેશથી તથા

સુત પાઠકોને આ ઇતિહાસથી વચિત નહિ રાખવાની ભાવનાથી આ ગ્રંથની પરિસ્મારિતું કાર્ય સ્વયં મારે શિરોધાર્ય કરું પડ્યું અને સર્વનિયંતા પરમાત્માની અસીમ કૃપાથી આ દેશોપકારી ગ્રંથ સર્વ પ્રકારે પૂર્ણ થયો. હિંદીભાષાની શૈલી યથાસાધ્ય મારા પૂજ્યપણુના જેવીજ રાખવાની ચેષ્ટા કરવામાં આવી છે; પરંતુ જો ક્યાંક ત્રુટિ રહી ગઇ હોય તો પાઠકગણ ઉદારતાપૂર્વક ક્ષમા કરશે એવી આશા છે. જો પૂજ્યપણુની દૃષ્ટિસમીપ આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થાત તો કેવું રૂઝ થાત ! પરંતુ હરિષ્ચંદ્રા આગળ આપણે નિરુપાય ! એમના આત્માને શાંતિ મળે એજ પ્રાર્થના !

આ ગ્રંથ પ્રકટ કરવાને માટે અમે જગતપ્રસિદ્ધ હિંદીહિતૈષી પદોપકારનિરત શેઠ શ્રીયુત જેમરાજ શ્રીકૃષ્ણદાસજી મહેદાય, શ્રી વેંકટેશ્વર મુદ્રણાલયધિપતિને સહઅજ્ઞા ધન્યવાદ આપીએ છીએ. તેમણે અમને અનુવાદમાં સહાય કરવામા કોઇ પણ પ્રકારની ત્રુટિ કરી નથી તેમજ તેમણે આ અનુ-પમ ગ્રંથને પ્રકાશિત કરવાને સર્વ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરી પાઠકોના લાભને અર્થે તથા હિંદીભાષાના ભંડારમા ઉમેરો કરવાને માટે એનેપ્રસિદ્ધ કર્યો છે. અમે પરમેશ્વરપ્રતિ પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તેઓ આજ પ્રકારે હિંદી તથા સંસ્કૃતભાષાની ઉન્નતિ કરવામાં દત્તચિત રહી દેશનું કલ્યાણ કરી યશ સંપાદન કરે તથા ધનસંતાનની અભિવૃદ્ધિસહિત ઇષ્ટિત કાર્યો પૂર્ણ કરે.

હવે હું આ ભૂમિકાની પરિસ્મારિ કરી પંરમાત્મા પાસે પ્રણામપૂર્વક એજ યાત્રુ છું કે આ ગ્રંથનો પ્રચાર સમસ્ત ભારતવર્ષમાં થાયો અને એનું પરિશીલન કરી પાઠકો પોતાના પૂવ જ્ઞેનદ આચારવિચારપર શ્રદ્ધા રાખી સુખભાગી બનેા.

સંવત ૧૯૬૬, આપાઠ પૂર્ણિમા }
દીનદારપુરા, મુરોદાખ્યાલ

સંવત ૧૯૬૬, અનુગ્રહિત }
મુરોદાખ્યાલ મિશ્ર

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠક	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨	૩૨	તથાર	તૈયાર
૨૬	૩૯	મુર્તિઓ	મૂર્તિ
૩૧	૩૦	ગારવ	ગૌરવ
૪૯	૧	૬ હો	૫ મો
૫૧	૧	૬ હો	૫ મો
૫૫	૧	૬ હો	૫ મો
૫૪	૩૬	વસલા	વસાવેલા
૫૯	૭	સૈનિકાથી	સૈનિકાથી
૬૧	૩૨	આ જપથંત	આજપથંત
૬૨	૭	આ રંગજેળ	આરંગજેળ
૬૨	૧૧	આ રંગજેળને	આરંગજેળને
૬૫	૧૭	વિરાજમાને	વિરાજમાન
૬૭	૧૯	ધર્મ	ધૈર્મ્ય
૬૭	૨૫	આરંગજેળને	આરંગજેળને
૬૯	૪૧	પવી	પદી
૭૨	૨૨	આરંગજેળની	આરંગજેળની

પૃષ્ઠક	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૪	૩૧	ગારવની	ગૌરવની
૮૦	૪૦	જસવંતદિ	જસવંતસિંહ
૮૩	૪૨	તથારી	તૈયારી
૯૦	૧૬	સંગ્રાસિંહની	સંગ્રામસિંહની
૯૦	૧૮	સંગ્રાસિંહ	સંગ્રામસિંહ
૧૦૯	૪૮	દુર્જયમાં હાલત	દુર્જય મહાલય
૧૧૨	૪	અગ્નિસિંહતની	અગ્નિસિંહની
૧૧૩	૩૮	મરુભૂમિન	મરુભૂમિના
૧૨૧	૧૯	કર્ણદાન	કર્ણદાન
૧૨૪	૩૭	ગર્વ	ગર્વ
૧૨૬	૨	કથું	કથું
૧૨૭	૨	લી આપ્યાં.	આપ્યાં.
૧૨૮	૩૧	અને	અને હું
૧૩૫	૩૫	ભારતેના	ભારતના
૧૩૬	૧૮	યર્ધ ગયું	ગયું
૧૩૬-૩૭	૧૯	દીપસહે	દીપસિંહે

પૃષ્ઠાક	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠાક	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૪૨	૨૦	યુદ્ધા	યુદ્ધો	૪૦૩	૪૩	હતો રહ્યો	રહ્યો હતો
૧૬૨	૭	ખરીદેલો	ખરીદેલા	૪૦૪	૪૧	જયહને	જયસિહને
૧૬૨	૧૯	મૂળમ	મૂળમાં	૪૧૬	૪૨	રાજ્યની	રાજ્યની
૧૬૮	૧૬	પર સરલતાથી	પર સરલતાથી	૪૩૭	૬	૧૮૮૩	૧૮૩૩
૧૭૦	૮	સેનાપતિ ન	સેનાપતિના	૪૪૫	૨૯	શિવાપોલ	શિવપોલ
૧૭૭	૪૩	શત્રુઓના	શત્રુઓના	૪૬૯	૩૩	આ અને	આ
૧૮૦	૬	ભારતવર્ષમા	ભારતવર્ષમા	૪૮૨	૪૩	અધિક	અધિક
૧૮૪	૧૭	તે કે	તેમજ	૪૯૧	૩૭	રાયસાયો તોના	રાયસાયોતોના
૧૮૪	૧૭	આથ-	આથ-	૪૯૪	૨૯	અનુમાન	અનુમાન
૧૮૯	૮	દેવરાજનો	દેવનાથનો	૪૯૪	૪૨	હતા તેથી ગયા	ગયા હતા તેથી
૧૯૬	૪૨	અખચ દ	અખચ દ	૪૯૭	૩૧	અલિપ્ત	અલિપ્ત
૧૯૬	૪૩	વધ્વ સં	વિધ્વસં	૫૧૩	૧૯	અધિ	અધિક
૨૦૦	૩૨	પ્રશાસિક	પ્રશાસિક	૫૨૧	૧૩	રાજપૂતાનામા	રાજપૂતાનામા
૨૦૧	૨૬	ન્યાયુર સર	ન્યાયુર સર	૫૩૦	૩૯	સુરાખાધ્ય	સુરાખાધ્ય
૨૦૧	૪૦	કચ	કચ	૫૩૦	૩૯	ગામે	ગામે
૨૦૬	૧૭	કરે	ન કરે	૫૪૧	૧૬	ભાડ	ભાડા
૨૩૫	૩૫	કામ	કાર્ય	૫૪૩	૧૮	સ્વમત	સ્વામત
૨૩૯	છેલ્લી	૩૮૬૯	૩૪૬૯	૫૪૪	૩૭	હતા	હતા
૨૪૦	૩૬	વાર્ષિક	વાર્ષિક	૫૪૮	૧૬	આરગાખાદના	આરગાખાદના
૨૪૦	૩૯	સત્તા	વસત્તા	૫૫૪	૧૫	જનમ	જનમથી
૨૫૦	૧૨	અને ગોદા રાની	અને	૫૬૫	૩	રણક્ષત્રનો	રણક્ષત્રનો
૨૫૧	૬	બિહાર	બિહાર	૫૮૦	૨૫	જોધપુરન	જોધપુરના
૨૭૨	૪૧	રાજપૂતાના	રાજપૂતાનાના	૫૮૦	૩૯	ખચ	ખચ
૨૭૫	૪	૧૪૨૯૧	૧૪૨૮૪	૬૦૫	૩	સામેળ	સામેળ
૨૭૭	૮	પરિવર્તન	પરિવર્તન	૬૧૧	૩૦	સોભ	સોળ
૨૮૨	૩૩	અનેક	અને	૬૩૬	૪૦	નિદ્રા ન	નિદ્રા ન
૨૮૭	૩૯	આપધિ	આપધિ	૬૩૮	૯	બ્રિટિશરકારના	બ્રિટિશરકારના
૨૮૮	૭	જોડાને	જોડાને	૬૪૪	૧૨	કાર્યમા	કાર્યમા
૨૯૩	૧૪	ખચ	ખચ	૬૬૫	૫	કે	કે
૨૯૨	છેત્રી	૩૩૧૪૦૦	૩૫૪૬૦૦	૬૬૫	છેત્રી	૧૭૭૩૨૧૭૦ ૧૧	૧૭૭૩૨૧૭ ૦ ૧૧
૩૦૬	૭	સર્વોપધિ	સર્વોપધિ	૬૭૧	૧૫	પણ	પણ વધુ ન
૩૧૩	૬	થયો. ૩૦	થયો	૬૭૨	૩૪	સાનુમા	સાનુમા
૩૧૮	૨૭	૨ દિરાતની	દિરાતની	૬૭૭	૪૨	કૃષ્ણવર્ણ	કૃષ્ણવર્ણ
૩૨૨	૨૫	જો	(જો	૬૮૩	૧૦	ગોરવ	ગોરવ
૩૨૩	૨૫	દારાપર	દારાપર	૬૮૫	૧૩	મદા	મારા
૩૨૬	૨	સેનિકાએ	સેનિકાએ	૬૮૬	૨૭	તે સખધી	તે સખધી
૩૩૫	૨૧	ત્યાર	ત્યાર પછી	૬૯૨	૩૯	છે	છે કે
૩૫૧	૨	સેનિકા	સેનિકા	૭૨૧	૮	પાડવાનો	પડવાનો
૩૭૨	૨૦	તરફ દેરાળા	તરફ દેરાળા	૭૨૩	૪૧	સુખમથી	સુખમાંથી
૩૯૯	૧૫	મંત્રીક મંત્રીને	મંત્રીક મંત્રીને	૭૩૬	૩	મંત્રી	મંત્રી

અનુક્રમણિકા-સારાંશરૂપે

ખંડ ૧ લો-મારવાડ વા બેધપુરરાજ્ય

અધ્યાય ૧ લો-(૫૭ થી ૯) મારવાડના લિન્નલિન્ન નામે-પ્રાચીન ઇતિહાસના પ્રમાણે-
-ચતિતી વસાવળી.

અધ્યાય ૨ લો-(૫૭ ૧૦ થી ૨૨) જયપદના પૌત્ર શિથોજી અને સેતરામનો દેશત્યાગ-
-મરુભૂમિના નિવાસીઓનું વૃત્તાત-નાખા પુલાણી સાથે તેમનું યુદ્ધ-સોનકીગજકુમારી સાથે શિથોજીનો
વિવાહ-દારિકાપ્રતિપ્રયાણ-શિથોજીને બ્રાહ્મણોદારા ભૂમિની પ્રાપ્તિ-દુહડનું ક્ષેત્રજપર આક્રમણ-રાયપાનનો
અભિપ્રેક-મદોરપર અધિકાર-રાય રિડમના ૨૪ પુત્રોનું વધુન-અન્નેરનું વૃત્તાત

અધ્યાય ૩ લો-(૫૭ ૨૩ થી ૩૮) બેધોજીનું સિદ્ધાસનાશ્વ યવુ-બેધપુરની સ્થાપના-રોડ
વશની ઉન્નતિ-ચળજીની વીરતા-પદાણે સાથે યુદ્ધ-રાવગામાની સિદ્ધામનપ્રાપ્તિ-ભારતપર બાબરનું
આક્રમણ-રાવગામાનો યુદ્ધમા પ્રાણત્યાગ-માનવદેવનો અભિરેક-કુમાયુ અને ચૈરશાહનું વૃત્તાત-અકબરનું
મારવાડપર આક્રમણ-માનવદેવના બીજા પુત્રને અકબરની સલામા મોકલવો-રાયસિદ્ધને બેધપુરનું
શાસન મળવું-ઉચ્ચસિદ્ધનું અકબર પામે જવુ-માનવદેવની ધીરતા-ચંદ્રસેનનું વૃત્તાત

અધ્યાય ૪ થો-(૫૭ ૩૯ થી ૪૭) મારવાડના રાજાઓની અવગ્યા-રાજા ઉદયસિદ્ધ-ચંદ્રસેનનું
વર્ણન-રાજ્યાધિકારપ્રણાલીમા પરિવર્તન-બેધોજીના બધુ અને પુત્રો-રાજ્યનું નાના નાના ભાગોમા
વહે ચાવું-બેધબાઇનું અકબરસાથે લગ્ન યવુ-ગોવિદ્ગદ, પીસાગદ, કિસનગદ અને રતનામની બગીચાનું
નક્કો યવુ-ઉદયસિદ્ધનું મૃત્યુ-તેમનો પરિવાર

અધ્યાય ૫ મો-(૫૭ ૪૮ થી ૫૯) શરસિદ્ધનો અભિરેક-તેમનું ચરિત્ર-રાણા અમરસિદ્ધ
-નર્મદાતટનો સ્થાન-બેધપુરની શોભાદ્રાદ શરસિદ્ધનો પરિવાર ગજસિદ્ધનો અભિરેક રાજપૂતકુમારીઓનું
વર્ણન ગોવિદ્દાસની હત્યા જહાગીરનું પદબ્રષ્ટ યવુ-ગજસિદ્ધનું મૃત્યુ-જસવતસિદ્ધનો રાજ્યાભિપ્રેક-અકબરના
સતનોથી રાજપૂતોનું જુદા યવુ-અમરસિદ્ધે મોગ નસપ્રાટનો આશ્રય લેવો-તેમની પ્રતિષ્ઠા અને મૃત્યુ

અધ્યાય ૬ ઠો-(૫૭ ૬૦ થી ૭૪) રાજા જસવતસિદ્ધનો રાજ્યાભિપ્રેક-શાહજહા સામે ઔરંગ-
ઝેબનો વિદ્રોહ-ફતેહાબાદનું યુદ્ધ-જસવતસિદ્ધનું પાછા હાલું-શાહજહાનું પદબ્રષ્ટ યવુ-ઔરંગઝેબનું માર-
વાડપર આક્રમણ દક્ષિણમા જસવતસિદ્ધની નિમણુક બેધપુરનું પૃથ્વીસિદ્ધને સોંપાવું રાજપૂતોનું પ્રાકૃતિક
વર્ણન-નાહરખાનું વ્યાધ્મની સાથે યુદ્ધ

અધ્યાય ૭ મો-(૫૭ ૭૫ થી ૯૧) જસવતસિદ્ધનું મળવું-તેના પરિવારનું કાળપત્રી પાછા ફરવું-
ઔરંગઝેબનું તેમની માથે છાકપટ-બાળગજપુત્રની જીવનરક્ષા-ધદારાજપૂતોનો મદોરમા અધિકાર-
ઔરંગઝેબની મારવાડપર ચઢાઈ-તહીરખાનું મૃત્યુ-શાહજહા અકબરનું રાજપૂતોને શરણે જવું-
દુર્ગાસનું દક્ષિણમા જવું-સાબરમા ચવનસેનાનો સહાર-રાજપૂતોનો ઝાલોરપર અધિકાર

અધ્યાય ૮ મો-(૫૭ ૯૨ થી ૧૦૨) સરદારોને કુમાર અનિતસિદ્ધનો મેળાપ-મારવાડમાથી
મોગ નસેનાનું દૂર યવુ-અમરસિદ્ધનો વિદ્રોહ-વિજયપુરકોટ-અનિતસિદ્ધની રાજ્યપ્રાપ્તિ-ઔરંગઝેબના
મરણથી હિંદુઓને થયેલો આનંદ-પદાદૂરશાહનું ગાદીનશીન યવુ-અનિતસિદ્ધનો બેધપુરપર પુનઃ
અધિકાર-તેમની કુરુક્ષેત્રની યાત્રા-ત્રીસ વર્ષના યુદ્ધોની સમ્રાલોચના

અધ્યાય ૯ મો-(૫૭ ૧૦૩ થી ૧૧૮) પર્વતવાસીઓનું દમન કરવાને અનિતસિદ્ધનું જવું-
બહાદુરશાહનું મૃત્યુ-અલયસિદ્ધનું દિલ્લી જવું-જીઆવેગ ૨૬ કરવો-અનિતસિદ્ધની પાસે અબરના
મહારાજાએ આશ્રય મેળવવો-અનિતસિદ્ધની કન્યાનો અબરપતિ સાથે વિવાહ-પાદશાહ સાથે વિરોધ-
યુદ્ધ-ઐતિહાસિક વર્ણન-અનિતસિદ્ધનું મૃત્યુ

અધ્યાય ૧૦ મો-(૫૭ ૧૧૯ થી ૧૩૦) અલયસિદ્ધનો અભિરેક-અબયસિદ્ધને પાદશાહે

મોનાવવા-તેમનું પુત્ર અજમેરમાં જન્મ-રાજપૂતોની સલા-વંદોના શરીરપર વખતસિંહે કુમકુમ છાટવું-અભયસિંહનું ગુજરાતપર શાસન

અધ્યાય ૧૧ મો-(પૃષ્ઠ ૧૩૧ થી ૧૩૯) અભયસિંહનું બિકાનેરપર આક્રમણ-જયસિંહે અભયસિંહપર અપમાનકારક પત્ર મોખવા-અજમેરમાં એક લાખ સેનાનું એકત્ર થવું-વખતસિંહનું આચરણ-અભયસિંહનું મૃત્યુ

અધ્યાય ૧૨ મો-(પૃષ્ઠ ૧૪૦ થી ૧૪૫)રામસિંહનો અભિષેક રામસિંહદ્વારા કુશળસિંહનું અપમાન વખતસિંહનો ભેધપુરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠા-મહારાષ્ટ્રીઓનું મારવાડપર આક્રમણ-વખતસિંહનું મૃત્યુ

અધ્યાય ૧૩ મો-(પૃષ્ઠ ૧૪૬ થી ૧૬૫) વિજયસિંહનો રાજ્યાભિષેક-મહારાષ્ટ્રીઓ માથે સધિ-મહારાષ્ટ્રીઓની કરસ્તરૂપે મોથ-ગોવર્ધન ખીચી-રોડેડોનો અજમેરપર અધિકાર-માનસિંહને વિજયસિંહની ઉપજીએ દત્તક લેવા-વિજયસિંહનું મરણ

અધ્યાય ૧૪ મો-(પૃષ્ઠ ૧૬૬ થી ૧૮૨) ભીમસિંહનો મારવાડના સિંહાસનપર અધિકાર-તેના આચરણોથી અસતોષ અને તેનું મૃત્યુ-માનસિંહનો અભિષેક-કુમાર ધૌકેનસિંહ-તેના પક્ષમાં સેનાઓનું સહ

અધ્યાય ૧૫ મો-(પૃષ્ઠ ૧૮૩ થી ૨૦૨) ભેધપુરમાં અમીરખાનો સત્કાર-તેને રાજ માનસિંહ તરફથી રૂા દશનાખની પ્રાપ્તિ-બ્રિટિશસરકાર સાથે મહારાજાનું સધિબંધન-તેમના સમયની અનેક ઘટનાઓ-એજ દનું આગમન

અધ્યાય ૧૬ મો-(પૃષ્ઠ ૨૦૩ થી ૨૧૩) મારવાડનો આધુનિક ઇતિહાસ-માનસિંહ સાથે બ્રિટિશસરકારની સધિ-ધૌકેનસિંહનું વૃત્તાત-જયપુરના મહારાજાએ તેનો મદદગાર કરેલો પક્ષ-સરકારે પાડેલી ના

અધ્યાય ૧૭ મો-(પૃષ્ઠ ૨૧૪ થી ૨૧૮) તખ્તસિંહનો અભિષેક-કુમાર યશવતસિંહનું મારવાડ પાછા ફરવું-૧૮૫૭ ના સિપાઇઓના બળવામાં બ્રિટિશસરકારને તખ્તસિંહે કરેલી સહાય-તેને દત્તકપુત્ર લેવાની સનદ મળવી-તખ્તસિંહનું મૃત્યુ

અધ્યાય ૧૮ મો-(પૃષ્ઠ ૨૧૯ થી ૨૨૧) યશવતસિંહનો અભિષેક-શાસનવ્યવસ્થામાં સુધારો-મહારાજાને બ્રિટિશસરકાર તરફથી સન્માનપ્રાપ્તિ-મારવાડના ઇતિહાસનો ઉપસહાર

અધ્યાય ૧૯ મો-(પૃષ્ઠ ૨૨૨ થી ૨૩૩) મારવાડનો વિસ્તાર-મનુષ્યસંખ્યા-ઉપજ-યાપારી પદાર્થોનું વર્ણન

અધ્યાય ૨૦ મો-(પૃષ્ઠ ૨૩૪ થી ૨૪૧) આધુનિક વર્ણન-ભેધપુરમાં બ્રિટિશ રેસિડેન્સીની સ્થાપના-વાણિજ્યકર-વર્તમાન સૈનિકોની સંખ્યા-ઉપસહાર

ખંડ ૨ જો-બિકાનેરનું રાજ્ય

અધ્યાય ૧ જો (પૃષ્ઠ ૨૪૩ થી ૨૬૪) બિકાનેરરાજ્યની સ્થાપના-બિકાઇનો વિજય-જોડાનું વર્ણન-બિકાઇનું મૃત્યુ-તેમના પુત્ર લૂણકરણનો અભિષેક-જોતસિંહ અને રાયસિંહનો અભિષેક-કરણસિંહ અને અનુપસિંહના ચરિત્રો-સ્વરૂપસિંહ સુબ્બનસિંહ, જોરાવરસિંહ ગજસિંહ અને રાજસિંહને અનુક્રમે રાજ્યપ્રાપ્તિ-તેમના ચરિત્રો

અધ્યાય ૨ જો-(૨૬૫ થી ૨૭૦)મુરતસિંહની સાથે બ્રિટિશસરકારની સધિ-રાણા રત્નસિંહનું સેના સહિત જસનગીરમાં જવું-સામતોનો વિદોહ અને તેની શાંતિ-જસનગીરનરેશની સાથે રત્નસિંહનો વિવાહ અને તેની શાંતિ

અધ્યાય ૩ જો-(૨૭૧ થી ૨૮૧) સરદારસિંહનો અભિષેક- સિપાઇઓના બળવા વખતે સરદારસિંહે સરકારને કરેલી મદદ-તેના બદલામાં સરકારે આપેના ૪૧ ગામો-કુમરસિંહનો અભિષેક-તેનું ચરિત્ર-વિદોહીઓનું દમન-શાસનવિભાગનું પરિવર્તન-યોગદિશ્ય એજ દનો અભિપ્રાય-ઉપસહાર

અધ્યાય ૪ થો - (૫૬ ૨૮૨ થી ૨૯૪) પ્રાચીન અને અર્વાચીન અવસ્થા-યાપારીપદાર્થો તથા રીતિનીતિનું વર્ણન-સામંતોનું વર્ણન-વિદ્યાવ્યવસ્થા અને ફેશનદારી

અધ્યાય ૫ મો - (૫૬ ૨૯૫ થી ૨૯૮) ભટ્ટનેરની ઉત્પત્તિ-ભટ્ટમતિની ઐતિહાસિક શ્રેષ્ઠતા-૫૧૨ાશ્લિક તપાસ-પ્રાચીન નગરોની યાદી-તામ્રપત્રોની પ્રાપ્તિ.

ખંડ ૩ જો-જેસલમીરનું રાજ્ય

અધ્યાય ૧ લો - (૫૬ ૨૯૯ થી ૩૧૮) જેસલમીરનું નામકરણ-ભાગીઓ યદુવંશી દેવાનું પ્રમાણ-નાભ અને ખીરનો દારિકાભાષી દેશનિકાન-મરજુમિમા પ્રતિબાહુનો અભિષેક-મુઆહુ-ગજદાગ ગજનીની સ્થાપના-શાહિવાહનનું પાનખમા આગમન યાકિત સપ્રદાય-તક્ષશિયા ગજધાનીનો આવિષ્કાર-મગધરાવ-કેહનું વર્ણન-વરાહભતિની માથે સધિબધન

અધ્યાય ૨ જો - (૩૧૯ થી ૩૨૯) ગજ કેહ-ગજ તનુ-લગાનતિ-ભટ્ટીરાજનું ચોગી માથે મળવું-દેવરાજ-નગાનતિનો ઇતિહાસ-રાવન યુદ્ધ-બાહુરાનનું મળવું-ગવ દુસ્સજને સિદ્ધાસનપ્રાપ્તિ જયસનનું ચગિત-ભાગીઓને જેમનતરફથી ગવનપદની પ્રાપ્તિ-ખીજ શાહિવાહનને ગન્યપ્રાપ્તિ

અધ્યાય ૩ જો - (૩૩૦ થી ૩૩૮) જયસનના બચે પુત્ર કેનનનું દેશનિકાન-ખટ્ટીનાથના યદુવંશી રાજ-ખિજનદેવ, કેનન, ચાચકદેવ, કેરણ, વાખણમેન, પુન્યપાવ અને જોતસિંહનું વર્ણન-યવનોનું આક્રમણ-મૂળરાજનું પગક્રમ-જેસલમીરનો યવનોના હાથે વિષ્વસ થવો.

અધ્યાય ૪ થો - (૫૬ ૩૩૯ થી ૩૪૬) જેસલમીરમા મહોબાના ગરોડનું આગમન-દુદાનુએ તેમનો કરો પગલન-તિનોકસી, ધામી, ગણિ મદેવ, કેનણ, ચાચકદેવ અને વરમયના ચગિતનું વર્ણન-માખડે મુનતાન છતવું-ત્યાગ પત્રીના જ ગજઓનું વર્ણન

અધ્યાય ૫ મો - (૫૬ ૩૪૭ થી ૩૫૭) મુખનસિંહ, અમરમિહ, રાવણ પુગલ, તેજસિહ, મૂનરાજ, અક્ષમિહ, ગયસિહ, જોરાનરસિહ અને ગજસિહનું ચરિત તથા સામયિક ઘટના

અધ્યાય ૬ લો - (૫૬ ૩૫૮ થી ૩૬૪) મુવરાજની સધિ-મુવરાજનું મળવું-પદ્મીવાચયોકોનું પોતાની જાતે દેશનિકાન થવું-સાહિબસિહની સપતિ રાવન ગજસિહનું ઉદયપુરમા આવવું

અધ્યાય ૭ મો - (૫૬ ૩૬૫ થી ૩૭૮) અતીત યાદીનતા-મજસિહે સાનિમસિહના પુત્રને કેદ કરવો-તેના પક્ષવાળાઓનો અસતોપ-બ્રિટિશસરકારની સહાયતા-રણગિતસિહનો અભિષેક-તેનું શાસન-વૈરીમાયના શામનનું વર્ણન

અધ્યાય ૮ મો - (૫૬ ૩૬૯ થી ૩૭૫) જેસલમીરનું ભૌગોલિક વર્ણન-ગામ અને નગરોની સખ્યા-ધનપરિમાણ-પાનીવાલજાતનો ઇતિહાસ-પોકર્ણુઆલખુમતિ-જેસલમીરનો કિલ્લો

ખંડ ૪ થો-જયપુરનું રાજ્ય

અધ્યાય ૧ લો - (૫૬ ૩૭૭ થી ૩૮૯) જયપુરનું પ્રાચીન નામ-કેહવાહાઓનું વર્ણન-દેવરાય-બડગુજર-નેદન-પળેનીને સિદ્ધાસનપ્રાપ્તિ-મરેમી અને સિદ્ધાસનપ્રાપ્તિ-બારોકોટીની બાર શાખાઓ-માનમિહને સિદ્ધામનપ્રાપ્તિ-તેમની પછી મિર્જાગજ જયમિહ, રામસિંહ અને વિશનમિહને સિદ્ધામનપ્રાપ્તિ

અધ્યાય ૨ જો - (૫૬ ૩૯૦ થી ૪૦૬) પ્રાચીન અને મધ્યમાળના ક્ષત્રિયો-સંવાધ જયસિહને અભિષેક-જયમિહની ગુણવતી-તેમણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવો-તેમનું શાસન અને મૃત્યુ

અધ્યાય ૩ જો - (૫૬ ૪૦૭ થી ૪૧૬) ઇશ્વરીસિહનો અભિષેક-માધોમિહ-૫૨વીસિહ-પ્રતાપસિહ-માચેરીના ખુગાવીરામ-પ્રતાપસિહનું મૃત્યુ

અધ્યાય ૪ થો - (૫૬ ૪૧૭ થી ૪૩૩) જગતમિહનો અભિષેક-બ્રિટિશસરકાર સાથે તેમની સધિ-જગતસિહની રાજનીતિ-કૃષ્ણકુમારી સાથે વિવાહનો ઉવોગ-માનસિહની વિરુદ્ધ જગતસિહનું યુદ્ધ-જોધપુરના કિશ્વનો વૈરો-જગતસિહનું મરણ-મોહનસિહનો અભિષેક-જયમિહનો જન્મ

અધ્યાય ૫ મો - (૫૬ ૪૩૪ થી ૪૩૮) ભટ્ટિયાણીરાણીનું રાજ્યશાસન-રાવ વૈરીસાવની ચિયતિ-જુતારામ-મહારાજ જયસિહનું મૃત્યુ-ગવનું જવરવના એજનું જયપુરમા આગમન-જુતારામનું

જીવગીપર્યંત સુનારના કિલ્લામાં કેદ થવું

અધ્યાય ૬ ભો - (૫૪૪ ૪૩૯ થી ૪૫૦) મહારાજ સમાસહનો અભિષેક-ચોલિટિકલ એન્ડનું રામસિં-
હના રક્ષક થવું-મહારાજાએ નગરને શણગારવું-રાજધાનીમાં લાવીસપ્રાદનું આગમન-તેમનું બારે સન્માન.

અધ્યાય ૭ ભો - (૫૪૪ ૪૫૧ થી ૪૫૬) માધોસિંહનો અભિષેક મહારાજાનો વિવાહ-મુળધકયક્ષત્રનું
પર્યટન-સામ તોની નિમણૂકા-કાઠિ-સીલની સ્થાપના-આસપાસના રાજાઓ સાથે મૈત્રી

અધ્યાય ૮ ભો - (૫૪૪ ૪૫૭ થી ૪૬૬) જયપુરનું બ્રહ્મપરિમાણ-જયપુરની વસ્તી-કરની આવક-
રેલ્વે, ટેલિગ્રાફ, શિક્ષણકોલેજ, રાજપૂતવિદ્યાલય આદિનું વર્ણન

જયપુરરાજ્યનું પરિશિષ્ટ (૪૭૦ થી ૪૭૪)

ખંડ ૫ ભો-શેખાવાડીનું રાજ્ય

અધ્યાય ૧ ભો - (૫૪૪ ૪૭૫ થી ૪૮૮) શેખાવતશાખાનું વર્ણન-ગોકપાલ, રાયમલ, રાયસાલ, ગિરિધરજી,
દારકાદાસ વિગેરેનું વર્ણન-વનસેનાનું આક્રમણ-ઉદયસિંહનો પ્રપચ-સવાધસિંહને ખડેલાની પ્રાપ્તિ

અધ્યાય ૨ ભો - (૫૪૪ ૪૮૯ થી ૫૦૦) વૃદ્ધાવનદાસ-માધોસિંહ કચેલી સહાયતા-છદ્મસહને
અધિકારપ્રાપ્તિ-શેખાવાડીપર મહારાજાઓના અભ્યાસ-છદ્મસિંહનું મૃત્યુ-નરસિંહ-પ્રતાપસિંહ-સીકરના
સામ તોનું દમન-નદરામ હવદિયા-અબરરાજનો ખડેવાપર અધિકાર

અધ્યાય ૩ ભો - (૫૦૧ થી ૫૧૫) અબરપતિની વિરોધ વાધસિંહનો વિરોધ-ખડેવાડુગિ
જીતવો-સમાસિંહને વિરોધ-નરસિંહનું મૃત્યુ-હનુમન્તસિંહનો ગોવિદગઢ અને ખડેવાપર અધિકાર-
લક્ષ્મણસિંહ ખડેવાપર કરેલું આક્રમણ-સિદ્ધાનીઓના ઇતિહાસ-શેખાવાડીનું મહેસુલ

ખંડ ૬ ભો-ખૂંદીનું રાજ્ય

અધ્યાય ૧ ભો - (૫૧૬ ૫૧૭ થી ૫૩૪) હાડોતીપ્રદેશ-અમિત્રકુની ઉત્પત્તિ-ચોલાણુનતિને
થયેલી પ્રદેશીની પ્રાપ્તિ-અજમેરની સ્થાપના-અજયપાલ-માણિકરાય-સાબરના લવણસરોવરની ઉત્પત્તિ-
બિલ્હણદેવ-ગોગાની વીરતા-હાડાનતિની ઉત્પત્તિ-અસ્થિપાલ, રાવ દમીર અને રાવ ચંદ-અક્ષાઉદીને
આસેરપર કરેલો અધિકાર-રાવ પાખા-રાવ દેવાની-ખૂંદીરાજ્યની સ્થાપના

અધ્યાય ૨ ભો - (૫૩૪ ૫૩૫ થી ૫૪૭) ઉસારાનતિનો વધ-કોટાની ઉત્પત્તિનું વૃત્તાન્ત-નાપાલ
અને હામાજીનો અભિષેક-વીરસિંહ, વૈરીસાવ, રાવ ભાડા અને નારાયણદાસનો ખૂંદીપર અધિકાર-રાવ
સૂર્યભય રાવ સુરતાન રાવ અર્જુન અને રાવ સુરજન એ સર્વનો અનુક્રમે થયેલો અભિષેક

અધ્યાય ૩ ભો - (૫૪૭ ૫૪૮ થી ૫૬૨) રાવ સુરજનસિંહ-અકબરે તેમને આપેલી રાવની ઉપાધિ-
રાવ રતનસિંહનું વર્ણન-જાભાગીરની સાથે તેમનો વિરોધ-હાડાવતીના વિભાગ-માધવસિંહને થયેલી
કોટારાજ્યની પ્રાપ્તિ-રાવ જનસાનનો અભિષેક તેમની વીરતા અને મૃત્યુ-રાવ ભાવસિંહનો અભિષેક-
રાવ છુધસિંહ-ખૂંદીરાજની રાજભક્તિ-છુધસિંહનું મૃત્યુ

અધ્યાય ૪ ભો - (૫૬૨ ૫૬૩ થી ૫૭૮) ઉમેદસિંહ અને તેનું શાસન-અગિતસિંહનો અભિષેક
વિપ્લુસિંહપર ગર્ભગેદનો અનુગ્રહ-વિષ્ણુસિંહનું મૃત્યુ-રામસિંહનો અભિષેક

અધ્યાય ૫ ભો (૫૭૮ ૫૭૯ થી ૫૮૪) મહારાવરાજાસિંહ કર્નલ હોરે મહારાવના રક્ષક થવું કૃષ્ણ-
રામનું શોચનીય મરણ રમસિંહનું શાસન સિંહાઓના બળવાના સમયમાં મહારાજાને દત્તક લેવાને મળેલી
સન્નદ-દિલીદરબારમાં મહારાજા રામસિંહનું જન્મ-સન્માનપ્રાપ્તિ-ખૂંદીરાજનું વિવરણ-શિક્ષણ વવરણ

ખંડ ૭ ભો-કોટાનું રાજ્ય

અધ્યાય ૧ ભો - (૫૮૫ ૫૮૫ થી ૫૮૫) ખૂંદીથી કોટારાજ્યનું અનગ થવું-રાજા માધોસિંહ
-રાજા મુકુંદ, જગનસિંહ, પ્રેમસિંહ, કિરોસિંહ રામસિંહ અને ભીમસિંહનું વૃત્તાન્ત-રાવ અર્જુન-
નો અભિષેક-મહારાવ અર્જુનમાન-નનિમસિંહનો જન્મ-દુર્જનસાવ-જયપુરનરેશનું કોટાપર આક્રમણ
-નનિમસિંહનો વિજય-જનસાનનું મરણ

અધ્યાય ૨ ભો - (૫૮૬ ૫૮૬ થી ૬૦૫) મહારાવ શુભાનસિંહ-નલિમસિંહનો જન્મ અને
તેમની વશાવતી-તેમને ફોજદાર પદની પ્રાપ્તિ-અલિસિંહનો કોટાનો ત્યાગ-ફરી કોટામાં આવવું-

મહારાવે મરણસમયે જાલિમસિંહને પોતાના પુત્રાને સોંપવા-ઉમેદસિંહને રાજતિલક-જાલિમસિંહને મારવાને રચાયેલો પ્રપંચ અને તેમાંથી તેમનો બચાવ.

અધ્યાય ૩ જો:- (પૃષ્ઠ ૬૦૬ થી ૬૧૦) જાલિમસિંહની શાસનનીતિ-તેમના ગુપ્ત ઉદ્દેશ-તેમનો અત્યાચાર-નવીને સૈન્યની તૈયારી-પટેલોની જૂની શાસનરીતિને તોડવી.

અધ્યાય ૪ થો:- (પૃષ્ઠ ૬૧૧ થી ૬૧૬) જાલિમસિંહની કૃષિપ્રણાલી-મોસમમાં કરેલો અનાજનો સંગ્રહ-અશીલુનો ઇન્કોર-વિધવાવિવાહ તથા સંન્યાસીઓ ઉપર નાખેલો કર.

અધ્યાય ૫ મો:- (પૃષ્ઠ ૬૧૭ થી ૬૨૨) જાલિમસિંહની રાજનૈતિક પ્રણાલી-રાજસ્થાનમાં તેની પ્રબળતા-ખ્રિષ્ટિયસરકાર સાથે પ્રથમ સંબંધ-જાલિમસિંહનું 'વડેશી રાજ'ઓની સલામાં દૂતનરિકે નિયુક્ત કરવું-ઉમેદસિંહનું ચરિત્ર-જાલરાપાટણની સ્થાપના.

• અધ્યાય ૬ કો:- (પૃષ્ઠ ૬૨૩ થી ૬૩૭) કોટારાજ્યનું રાજનૈતિક પરિવર્તન-ખ્રિષ્ટિયસરકાર સાથે સંધિ-મહારાવ રાજ ઉમેદસિંહ, કિશોરસિંહ-વિદ્યનસિંહ અને પૃથ્વીસિંહનું ચરિત્ર-જાલિમસિંહના બે પુત્રો-માધોસિંહ અને ગોવર્ધનદાસ-ઉમેદસિંહનું મૃત્યુ-રાજદરબારમાં થયેલો ભયંકર પ્રપંચ-કર્નલ ટોડનું આગમન-કિશોરસિંહનો અભિષેક.

અધ્યાય ૭ મો:- (પૃષ્ઠ ૬૩૮ થી ૬૫૮) કર્નલ ટોડનો રાજનૈતિક વ્યવહાર-ગોવર્ધનદાસનું દેશનિકાલ થવું-મહારાવ કિશોરસિંહનું કિલ્લો છોડી પૂંદાવનમાં જવું-જાલિમસિંહનું આચરણ-મહારાવપર ખ્રિષ્ટિયસેનાસહિત જાલિમસિંહની સેનાનું આક્રમણ-પુનઃ સંધિ-ટોડ સાહેબની વ્યવસ્થા.

અધ્યાય ૮ મો:- (પૃષ્ઠ ૬૫૯ થી ૬૬૪) માધોસિંહને કોટારાના સર્વશક્તિસંપન્ન શાસનકર્તાના પદની થયેલી પ્રાપ્તિ-કિશોરસિંહનું મૃત્યુ-મદનસિંહનો અભિષેક-ખ્રિષ્ટિયસરકારે કોટારાજ્યમાંથી ૧૭ પ્રગણા છીનવી લઈ નવીન જાલાવાડરાજ્યની સ્થાપના કરી તે મદનસિંહને આપવું-૧૮૫૭ ના બળવામાં રાજસેનાએ કરેલો વિદ્રોહ-રામસિંહનું મરણ-મહારાવ જતસાણનો અભિષેક.

અધ્યાય ૯ મો:- (પૃષ્ઠ ૬૬૫ થી ૬૭૦) કોટારાની વર્તમાન શાસનપ્રણાલી-ઉપજાબર્યાની મૃચિ-ન્યાયવિભાગ અને ફોજદારી ખાતાની યાદી.

કર્નલ ટોડના પ્રવાસનું વર્ણન

અધ્યાય ૧ લો:- (પૃષ્ઠ ૬૭૧ થી ૬૭૮) ઉદયપુરથી પ્રવાસનો પ્રારંભ-ભારતિવારનાં જૈનમંદિરો-સંત્રામસિંહની વીરતા-હિન્તા ને દુદિયાની સ્થાપના-રાજ માન્યાતાએ કરેલા અશ્વમેધની યાચતી જનશ્રુતિ-રાજસિંહની વીરતા.

અધ્યાય ૨ જો:- (પૃષ્ઠ ૬૭૮ થી ૬૮૬) હિન્તાના સામંત-ચક્રાવત માનસિંહ-નથારાના લાલજી રાવત-મેવાડના રાણા જગતસિંહ, ચંદ્રલાલ, રાજસિંહ અને સરદારસિંહનું વૃત્તાંત.

અધ્યાય ૩ જો:- (પૃષ્ઠ ૬૮૬ થી ૬૯૧) મોરવણીની નિર્જનતા-મહારાષ્ટ્રીઓનો અત્યાચાર-શિલાલેખ-ન્યાયમંત્રી આક્રમણ-ચારણ રમણીઓએ ટોડ સાહેબનો કરેલો સત્કાર-ચારણોનો ઇતિહાસ-સતીવાક્ય.

અધ્યાય ૪ થો:- (પૃષ્ઠ ૬૯૧ થી ૬૯૭) પાદારેણનું દર્ય-શુકદેવનું મંદિર-દૈલનું હાડ-બાબર, અકબર અને જહાંગીરે વિદેશથી આણેલાં વિવિધ ભતનાં ફળફૂલનાં વૃક્ષો-અશીલુની ખેતી.

અધ્યાય ૫ મો:- (પૃષ્ઠ ૬૯૭ થી ૭૦૩) ધારેશ્વર-રત્નગઢ-ખેરી-ચારણોનું નિવાસસ્થાન-છોટા અતવા-કાલામેષ-ઉમેદપુરા-ભવાનીનું મંદિર-રાણા મુકુલનો શિલાલેખ-આલુહાડાનું વૃત્તાંત.

અધ્યાય ૬ કો:- (પૃષ્ઠ ૭૦૩ થી ૭૦૭) લિંસરોરગઢ-રધુનાથસિંહ-મેહોબાના સામંતે જેસલ-મીરના મહારાજાને સિરઝહેદ કરવો-નાયજની હત્યા-હોળાનો હિત્તવ-કોટાનું વર્ણન.

અધ્યાય ૭ મો:- (પૃષ્ઠ ૭૦૮ થી ૭૧૮) કોટારાજ્યમાં મરડી-નંદતા-ખૂંદીનો રાજમહેલ-કર્નલ ટોડની બિમારી-મંગલગઢની ઉત્પત્તિ.

અધ્યાય ૮ મો:- (પૃષ્ઠ ૭૧૮ થી ૭૧૩) ટોડ સાહેબપર રોગનું આક્રમણ-મંડલગઢ-અમીરગઢ-

માનપુરા-હમીરગઢ-મુનવાર પાર્શ્વનાથનું મંદિર-મેડતાની હિચાઇ

અધ્યાય ૯ મો-(૧૫૬ ૭૧૩ થી ૭૧૫) ટોડ સાહેબનું સ્વદેશગમન-જા શેકીને જાદીમા જગુ-રાજપરિવાર સાથે મુલામત-તેમની સાથે આત્મીયતા

અધ્યાય ૧૦ મો-(૧૫૬ ૭૧૫ થી ૭૧૭) ગવ્યાલિપેક-રાજ્યપ્રાતાઓની ચોંચતા-રાણીની મુલાકાત-કોળમા ગમન

અધ્યાય ૧૧ મો-(૧૫૬ ૭૧૭ થી ૭૨૦) મુકદ્દરામા જગુ-અબલનું દરજી-વણુઝારાઓના ચિન્હો-બેગીઓના રથાનો-ટોડ સાહેબનું ચોખીના શિષ્ય થવું-વારૌલી અને લેના મંદિરોનું વર્ણન.

અધ્યાય ૧૨ મો-(૧૫૬ ૭૨૧ થી ૭૨૫) અબલનું પૂર્ણિત જળ-રમણીય પ્રકૃતિનું દરજી-જળ-પ્રપાત-ચિહ્નરજ્જિ-ધુન્નારની મુકાઓ-જૈનનિમ્નદિગ્ધ

અધ્યાય ૧૩ મો-(૧૫૬ ૭૨૫ થી ૭૩૨) ગાયસપાટણુ-મંદિરોની શ્રેણી-ટોડ સાહેબનું નગરમા જગુ-ચદાવતી નગરીનું ક્ષત્તાત-પ્રાચીન મંદિરશ્રેણી-દેવમૂર્તિઓનો સમ્રદ કરવો

અધ્યાય ૧૪ મો-(૧૫૬ ૭૩૩ થી ૭૩૮) બિજૌલીનું ક્ષત્તાત-માર્પના શિક્ષારેખ-હાહાપ શનો સિલા શેખ-વમોદા-આલુહાડાનો કિલો અને મહેલ-અઘેરી કુટિ

અધ્યાય ૧૫ મો-(૧૫૬ ૭૩૮ થી ૭૪૭) ટોડ સાહેબનું નાયરપરથી પરી જગુ-બેગૂના સામ-તની સદાનુભૂતિ-બેગૂન ક્ષત્તાત-ચિતોડ નગરનું વર્ણન-નગરખમણુ-વાધરાવત સમ્રદાપની શૃષ્ટિ-પેશનાથેખ હિંદુપુરથી પાઝા ફરવું કર્ના ટોડ સાહેબનું સ્વદેશગમન-હિપસદાર

આ સંસ્થાના ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો

અતિઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો

ગ્રંથનું નામ	પૃષ્ઠ	કલ્પ્ય	મૂલ્ય	પોસ્ટેજ
પ્રીતમદાસની વાણી-સર્વથી મોટામ અહ ...	૪૨૦	૫ x ૬	૧૫ ... ૦૧	
અખાની વાણી-નવી આવૃત્તિ-પુષ્કળ વધારા સાથે	૫૦૦	૫ x ૮	૧૫ ૦૧	
શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-નવી આવૃત્તિ	૭૦૦	૫૫ x ૬	૨૫ ... ૦૫	
શ્રીમદ્ ભાગવત-ઉત્તમ ભાષાંતર ...	૭૦૦	૮ x ૧૧	૫) ૦૫	
શ્રી રામકૃષ્ણકથામૃત-ખતે ભાગ ભેગા	૬૫૦...	૫૫ x ૮	૨૫ ૦૧	
શ્રી દાસબોધ-નવી આવૃત્તિ	૬૨૦...	૫૫ x ૮	૨૫ ... ૦૧	
શ્રી વાટનીકિ રામાયણ-મોટા બે ભાગમાં ...	૩૪૦૦	૬૫ x ૧૦	૬) ૬૧	
મહાભારતનાં આદિ અને સભાપર્વ-ભાષાંતર ... ૬૦૦	...	"	૨) ... ૦૫	
સ્વામી રામતીર્થ-અથ ૧ થી ૪, ભાગ ૧ થી ૧૩	૨૩૦૦...	૫૫ x ૮	૮ ૧૫	
સ્વામી વિવેકાનંદ-અથ ૧ થી, ભાગ ૧-૨-૩	૫૭૫	"	૨ ૦૧	
" અથ ૨ બે " ૪-૫	૬૦૦	"	૨ ૦૧	
" ભાગ ૬-૭-૮-૯-૧૦-નોખા	૨૪૦૦	૫ x ૬૫	૭) ૦૫	
ગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ-ખાસ શુદ્ધ આવૃત્તિ	૭૮૪	૫૫ x ૬	૨ ૦૫	
ધર્મતત્ત્વ-અકિમકૃત ઉત્તમ ધર્મગ્રંથ	૨૪૮	૫૫ x ૮	૦૫... ૦૭	
યોગતત્ત્વ-રામચરકના ગ્રંથો ઉપગ્રંથો ...	૩૮૪	"	૧ ૦૧	
શ્રી ભજનસાગર-ખેડેળા વધારાસાથે નવી આવૃત્તિ.	૨૦૦	૫ x ૮	૦૫ ૦૭	
સ્વર્ગનું વિમાન { આપુરતકો સ્વઅ.મુ. પટ્ટીવાર . . ૩૮૪	૩૮૪	૫ x ૬	૧૧ ૦૧	
સ્વર્ગની કુંચી { ગયિત હોઈ એમાં અનેક .. ૩૭૮	૩૭૮	"	૧૧... ૦૧	
સ્વર્ગનો ખજાનો { દામલાદૃષ્ટાંતપુર્વક ઉત્તમ ૩૨૪	૩૨૪	"	૧૧ ૦૧	
સ્વર્ગનો પ્રકાશ { સદ્બોધ સમાયલો છે ૩૩૬. . .	૩૩૬	"	૧૧ ૦૧	
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-ગુજરાતી, હિન્દી કે મરાઠી સરળ શીકા સાથે			૦૧ ૦૭	
ભગવદ્ગીતા-મૂળ મૂળ		મધ્યમઅક્ષર ૦૧	મોટા અક્ષર ૦૫	
પંચરત્ન ગીતા-મૂળમૂળ		નાના અક્ષર ૦૧ મધ્યમઅક્ષર ૦૫,	મોટા અક્ષર ૦૫	
છબીઓ-ભગવાનની, વ્યાસગણેશની તથા મર્વદમનની, દરેકનો ૦૭, ૧૦ પ્રતના ૦૫				

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

અકિમનિર્મલધામણા-ધર્મતત્ત્વમાથે નવી આવૃત્તિ .. ૫૬૦	૫૫ x ૮	૧૫ ૦૧
ભાગ્યના સુષ્ટાઓ ...	૭૨૦..	૨) . . ૦૧
સુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ...	૪૫૨	૧૫ ૦૭
મહામય જીવન-અગ્રેજી લાખો પ્રત નીકળી છે . ૨૧૬...	૫ x ૬૫	૦૫ ૦૭

ઉત્તમ અને વૌદ્ધદાયક જીવનચરિત્રો

ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો-ત્રણ ગ્રંથોમા ..	૨૧૦૦	પાનાં ૪૮૧	૬)	૧૧
સ્વામીરામતીર્થની જીવનકથા-(ચોથાઅથર્થે) ..	૬૪૦	"	૨)	૦૧
સ્વામી વિવેકાનંદ-સંપૂર્ણચરિત્ર	૭૪૦	પાનાં ૬૧૧	૨૧	૦૧
જગતનો મહાન પુરુષ (મગધીજી)	૩૫૦	"	૧૧	૦૧
શ્રી શિવાજી ઇતિહાસ ..	૫૨૮	પાનાં ૪૬	૨૧	૦૧
મહાન સમ્રાટ અકબર ..	૩૫૨	પાનાં ૪૮	૧૧	૦૧
મહાત્મા ટોલસ્ટૉય	૬૨૦	"	૨૧	૦૧
મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટ	૮૪૦	"	૩)	૦૧
વીર દુર્ગાદાસ	૨૪૦	પાનાં ૭૧	૦૧	૦૧

ઇતિહાસ અને વૈદિકસંબંધી પુસ્તકો

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ-મે મોટા ગ્રંથોમા	૧૫૩૦	પાનાં ૪૧૦	૧૦)	૧૧
આર્યભિષેક અથવા હિંદનો વૈદ્યરાજ	૭૦૦	"	૪	૦૧
આરોગ્યવિષે સામાન્ય જ્ઞાન-ગાંધીજીકૃત	૧૪૦	પાનાં ૬૧૧	૦૧	૦૧

સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો માટે વૌદ્ધપ્રદ વાર્તાઓ

દુઃકીવાર્તાઓ-ભાગ ૧ થી ૪ ભાગ ..	૬૦૦	પાનાં ૬	૨)	૦૧
દુઃકીવાર્તાઓ-ભાગપત્રો-૨૮ સાપ્તાહિક વાર્તા	૩૦૪	પાનાં ૬૧૧	૦૧	૦૧
દુઃકીવાર્તાઓ-ભાગ ૬ થી-વૌદ્ધપ્રદ ૨૭ વાર્તા..	૩૬૦	"	૧)	૦૧
દુઃકીવાર્તાઓ-ભાગ ૭ થી-અન્ય વાર્તા	૩૫૦	"	૧૧	૦૧
દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી ..	૧૬૮	૪૫૭	૦	૦૧

વાલ્કી માટે સ્વાસ ઉપયોગી પુસ્તકો

સદ્ગુણી બાળકો-૬૬ બનાવોનો સંગ્રહ ..	૧૨૮	પાનાં ૭૧	૦૧	૦૧
બાળસદ્ગુણ-વાર્તાઓએ ધાર્મિક શિક્ષણ ..	૧૧૨	"	૦૧	૦૧
બાળકોની વાર્તા-સિક્કવાવચિતરૂપે ૨૧ પાઠ ..	૬૬	પાનાં ૬૧૧	૦	૦૧
દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ-સચોટ સાચા દૃષ્ટિ ..	૬૦	પાનાં ૮	૦	૦૧
સુબોધક નીતિકથા ..	૧૮૪	પાનાં ૭	૦૧	૦૧

સૂચના-આદર્શ દૃષ્ટાન્તરો, લક્ષ્મીના ચરિત્ર, સુસલમાન મહાત્માઓ, યોગવાસિષ્ઠ ભારતનો સત અને વીર પુરુષ, સતવાણીના ધીજી ભાગો-આ સર્વ ગ્રંથોના દિવાળીમાંથી મળીને ઉ નાનાસુધીમા બહાર પડી જશે, જે પછી મહાભારત છપાવા માટે એક વર્ષમા સાતે ભાગ બહાર પડશે ચોરસે સર્વ પુસ્તકો માટે ઉપરાંત વી પી ખર્ચ પણ રૂ ૧૦) સુધી રૂ ૦ બાદ ચરે જી બહારથી મગાવનારે અમદાવાદ જ લખવું જે પત્રમાં જાન ૦ વાગીને મગાવે તેનું નામ પણ અવરજ લખવું રૂ ૨૫)ના પુસ્તક લેવાથી ઇમીએન પણ મળશે મુલ તથા વધારાના ખર્ચને રૂ ૦ પ્રથમ મોખી દશે રૂ ના સમટા પુસ્તકાદિ રેજિસ્ટરે મગાવ્યાથી ખર્ચ ઓછો આવશે

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય { સુખમાં-કાનબદિવીના મંદિર સામે અમદાવાદમાં-સેશનકોર્ટ પાસે

ઉત્તમ અને વૌદ્ધદાયક જીવનચરિત્રો

ભારતનાં સ્ત્રીચરિત્રો-ત્રણ અંશોમાં	૨૧૦૦	પાનાં x ૮૧	૬)	૧૧૮
સ્વામીશ્રીમતીચંદ્રની જીવનકથા-(ચોથા અગ્રણીયે)	૬૪૦...	"	૨)	૦૧૮
સ્વામી વિવેકાનંદ-સંપૂર્ણચરિત્ર	૭૪૦ ..	૫ x ૬૧૧	૨૧	૦૧૮
જગતનો મહાન પુરુષ (મૃગીધીજી)	૩૫૦	"	૧૧	૦)૮
શ્રી શિવાજી છત્રપતિ	૫૨૮	પાનાં x ૬	૨૧	૦૧૮
મહાન સમ્રાટ અકબર	૩૫૨...	પાનાં x ૮૧	૧૧	૦૧૮
મહાત્મા દાસદેવ	૬૨૦ ..	"	૨૧	૦૧૮
મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટ	૮૪૦...	"	૩)	૦૧૧
વીર દુર્ગાદાસ	૨૪૦ ..	૫ x ૭૧	૦૧૧...	૦)૮

ઇતિહાસ અને વૈદિકસંબંધી પુસ્તકો

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ-મે જોડા અંશોમાં	૧૫૩૦	૬૧૧ x ૧૦	૧૦)	૧૧૧
આર્યભિષેક અથવા હિંદનો વૈદ્યરાજ	૭૦૦	"	૪	૦૧૧
આર્યવિષે સામાન્ય જ્ઞાન-ગાંધીજીકૃત	૧૪૦ ..	૫ x ૬૧૧	૦૧૮ ...	૦)૮

સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો માટે વૌદ્ધપ્રદ વાર્તાઓ

દુઃકીવાર્તાઓ-ભાગ ૧ થી ૪ ભાગ	૬૦૦	૫ x ૬	૨)	૦૧૮
દુઃકીવાર્તાઓ-ભાગપત્રો-૨૮ સાંસારિક વાર્તા	૩૦૪...	૫ x ૬૧૧	૦૧૧૮	૦)૮
દુઃકીવાર્તાઓ-ભાગ ૬ હો-વૌદ્ધપ્રદ ૨૭ વાર્તા	૩૬૦...	"	૧)	૦)૮
દુઃકીવાર્તાઓ-ભાગ ૭ જો-અનેક વાર્તા	૩૫૦...	"	૧૧	૦)૮
દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી	૧૬૮	૪ x ૭૧	૦૧	૦)૮

બાલકો માટે સ્વાસ્થ્ય ઉપયોગી પુસ્તકો

સદ્ગુણી બાળકો-૬૬ બનાવોનો સંગ્રહ	૧૨૮...	૫ x ૭૧	૦૧૮ ...	૦)૮
બાળસદ્બોધ-વાર્તાઓએ ધાર્મિક શિક્ષણ	૧૧૨	"	૦૧૦૧	૦)૮
બાળકોની વાર્તા-૨૬૬૬ વાર્તાઓએ ૨૧ પાઠ	૬૬	૫ x ૬૧૧	૦૧	૦)૮
દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ-સચેત સાચા દૃષ્ટિ	૬૦	૫ x ૮	૦૧	૦)૮
સુબોધક નીતિકથા	૧૮૪...	૫ x ૭૧	૦૧૮ ...	૦)૮

સૂચના-આદર્શ દૈનિકાવલિ, લક્ષ્મીના ચરિત્ર, સુસલમાન મહાત્માઓ, યોગવાસિષ્ઠ ભારતના સત અને વીર પુરુષો, સતવાણીના બીજા ભાગો-આ સર્વ ગ્રંથોના દિવાળીથી માંડીને ઉનાળાસુધીમાં બહાર પડી જશે જે પછી મહાભારત છપાવા માંડીએક વર્ષમાં સાતે ભાગ બહાર પડશે પોરબે સર્વ પુસ્તકો માટે ઉપસત વી પી ખર્ચ પણ રૂ ૧૦) સુધી રૂ ૦૧ જુદું ચરે છે બહારથી મંગાવનાર અમદાવાદના લખણ જે પત્રમાં જાન ૫૦ વાર્ષિકે મંગાવે તેનું નામ પણ અવશ્ય લખવું રૂ ૨૫)ના પુસ્તક લેનારી કમીસન પણ મળશે મુલ્ય તથા વધારાના ખર્ચનો રૂ ૦૧ અથવા ચોક્કસ દરેક રૂ ૧ ના સામગ્રી પુસ્તકો દિ રેલવે મંગાવવાથી ખર્ચ ઓછો આવશે

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય { સુઅંકમાં-કાનપુરનીના મંદિર સામે
અમદાવાદમાં-રોશનકોર્ટ પાસે

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ

ગ્રંથ ૨ જો

લઘુ ૧ લો-મારવાડ કા જોધપુર રાજ્ય

અધ્યાય ૧ લો

મારવાડનાં બિલ્લ બિલ્લ નામો-પ્રાચીન ઇતિહાસનાં પ્રમાણો-યતિની વંશાવલી-મારવાડ-
નિવાસી રાડોડજાતિની પારસીપુરના યવન રાજાઓદ્વારા ઉત્પત્તિ-ખીછ વંશાવળી-નયન-
પાલ અને તેના સમય-ક્રોજાપર મેળવેલો વિજય-રાજપુત વંશાવળીઓનો ઉપયોગ-
કવિ કૃષ્ણદાનરચિત સૂર્યપ્રકાશ-રાજરૂપક આખ્યાત અર્થાત્ અજીતસિંહની આદ્યાવસ્થા
અને તેના રાજ્યનો ઇતિહાસ-વિજયવિલાસઆખ્યાત અર્થાત્ જીવનચરિત્ર-ખીજા
સાધનો-યવનાથ અર્થાત્ હંડોસાઈકિ જાતિ-કમ્બજ નામધારી તેર રાડોડ-
કુટુંબો-ક્રોજાધિપતિ રાજા જયચંદ-મુસલમાનોએ ભારતવર્ષપર અધિકાર
સ્થાપિત કર્યો તે પૂર્વે ક્રોજા રાજ્યની સીમા અને વેલવ-તેતુ પ્રચંડ કૈન્ય
માંડલિકની પદવી-તેને મળેલું દેવી માન-રાજસ્વયંવર-તેતુ અપૂર્ણ
રહેલું અને પારણામ-ભારતની દશા-હિંદુઓનાં ચાર મોટાં રાજ્યો-
દિલ્લી, ક્રોજા, મેવાડ અને અણહિલપુર-શાહજુદીન ધોરીએ
ભારતવર્ષપર કરેલું આક્રમણ-દિલ્લીના ચૌહાણ રાજા-
પર તેણે મેળવેલો વિજય-ક્રોજાપર આક્રમણ-સાત
શતાબ્દ પછી થયેલો ક્રોજાનો નાશ-જય-
ચંદનું મૃત્યુ અને તેના મૃત્યુનો કાળ.

રવાડ શબ્દ એ મારવારનો અપભ્રંશ છે. યથાર્થ રીતે એનું નામ મરુસ્થલ વા
મરુદેશ છે; અને તેનો અર્થ 'મૃત મૃત્યુઓનો દેશ' એવો છે. પ્રાચીન મુસલ-
માન ઇતિહાસવેત્તાઓએ અણસમજથી એને મારદેશ પણ લખ્યો છે.
કવિઓએ એને મુરધરા કહ્યો છે અને પ્રાસ મેળવવાને માટે કાઈ કાંઈ વખત તો
માત્ર મરુજ લખ્યો છે. જે પ્રદેશ રાડોડ લોકોના અધિકારમાં છે, તેનેજ મરુભૂમિ
કહેવામાં આવે છે; પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં સમુદયી લખને સતલજ સુધીના
રેતાળ પ્રદેશને મરુદેશ કહેવામાં આવતો હતો.

મારવાડેશાધિપતિ રોરોડવશનુ મહિષ્મતિ વૃત્તાત અન્ને આપવામા આવશે આ વૃત્તાત રોરોડોના પોતાનાજ અધોમાથી તદ્દવી કાઢવામા આવ્યુ છે જેમ મેવાડના ઇતિહાસમા અન્ને મેવાડના ઐતિહાસિક અધોમાથી સાર કાઢી અમારી પોતાની શૈલીમા લખી કાઢ્યો છે, તેમ અન્ને અહીં કરીશુ નહિ અહીં અન્ને મારવાડના ઐતિહાસિક અધોમાથી પણ કેટલાક ભાગનો સરલ અનુવાદ આપીશ

સર્વથી પહેલા અન્ને અધિકર્તાઓના પ્રમાણોનો ઉલ્લેખ કરીશુ પ્રથમ નામવાઈ જૈનમ દિરના પૂનરી પતિની બનાવેલી વસાવલી છે આ વસાવલી ૫૦ પુટ લાખી છે આ વસાવલીમા સોથી પહેલા રોરોડવશની ઉત્પત્તિ ધ્વના મેરુદડમાથી થયેલી જણાવી છે પારવીપુરના રાજા યવનાશ્વને કર્પિત પિતા જણાવવામા આવ્યા છે પારવીપુરના સબધમા રોરોડો માત્ર એટલુજ જાણે છે કે તે ક્યાક ઉત્તર દિશામા છે, પરંતુ આ વસના લોકો અથ્વા વા અસિમ્મતિના યવન (સાધ્ધીઅન) રાજાદ્વારા ઉત્પન્ન થયા છે એ વાત સિદ્ધ કરનારા પ્રમાણો અમારી પાસે વિદ્યમાન છે

આ વસાવળીનો પ્રારભ કાન્થકુબ્જ વા કનોજ અને કમપ્વજ વસના પ્રારભની સાધેથી થાય છે અને રોરોડ વસની તેર શાખાઓ, ગૌતમ જોત્ર, માધ્યમિની શાખા, શુક્લાર્યા ગુરુ, ગણુ-પતિ અગ્નિ અને પખની દેવી આદિનુ વૃત્તાત લખી તેની સમાપ્તિ કરવામા આવી છે

બીજા એક વસાવલી પણ અતિ પ્રાચીન સમયની છે રાજા નયનપાલે સવત ૫૨૬ (ઈ. સ. ૪૭૦) મા કનોજ છતી થીધુ અને ત્યાના રાજા અજયપાલનો વધ કર્યો, ત્યારથી એના વંશજો કનોજઆ રોરોડ કહેવાયા એ ઇતિહાસમા કનોજના અતિમ રાજા જયચંદનુ વૃત્તાત પણ વર્ણવવામા આવ્યુ છે, તેમા એવો ઉલ્લેખ છે કે જયચંદના લત્રીજ શિયોજીને દેશપાર કરવામા આવ્યો હતો અને બીજા પણ અનેક રોરોડો કનોજરાજથી લયભીન થઇને મરુદેશમા જઇ વસ્યા હતા વળી રાજા જયવતસિદ્ધના શત્રુનુ (સવત ૧૭૩૫ ઇ. સ. ૧૬૭૬) તેમજ તેની પ્રત્યેક શાખાનુ વર્ણન પણ તેમા છે

ઇતિહાસવેત્તાઓને આ વૃત્તાત અતિ શુષ્ક અને નીરસ લાગશે, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનીઓને આ ઇતિહાસના જેવો રસિક ઇતિહાસ બીજો કાઇ પણ લાગશે નહિ ઇ. સ. ૧૧૬૩ મા આપણે જય-અદની ગાદીનો નાશ થયેનો જોઇએ છીએ અને તેના ભાઇભત્રીજ તથા આશરેનેહીઓને મરુદેશના નાના નાના સરદારોની સેવામાં પ્રવિષ્ટ થતા જોઇએ છીએ આર શતાબ્દીના અરસામા આપણે આ ગગાતટના રહેવાસીઓને સમસ્ત રૈતાળપ્રદેશમા ઝસરી ગયેલા જોઇએ છીએ આ રૈતાળ બૂમિમા તેમણે ત્રણ રાજનગરો વસાવ્યા, મોઢા મોઢા રાજસુવનો બધાવ્યા અને એકજ પિતાદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા ૫૦૦૦ વીરોએ રણક્ષેત્રમા દિલ્લીના બાદશાહની સામે બાય બીડી રોરોડોનો વશ આટલો બધો વધી ગયો છતા કનોજવિજેતા મુસનમાનોને તેની જાણ ન પડી ' ૫૨મોસાદી શેરશાહે શિયોજીના સતાનોએ રણક્ષેત્રમા તેની સામે બાય બીડી ત્યારે કહ્યું હતું કે " એક મુઠ્ઠીભર જવને માટે હું ભારતવર્ષનું સિંહાસન બોવાની અણીપર આવી પહોંચ્યો હતો " આ વાક્યપરથી રોરોડો જવા પરાક્રમી હતા, તે રૂપરૂપિતે પ્રતીત થાય છે

પ્રત્યેક રોરોડના હૃદયમા જાતિઅભિમાન સદા જગૃત રહે છે, એ જાણી આપણને પરમ આનંદ થાય છે સર્વ રોરોડો પોતાને એકજ વંશમાથી ઉત્પન્ન થયેલા માને છે અને તેઓ પોતાના આદ્ય પુરુષને અત્યંત પૂજનીય ગણે છે આવા જાતિઅભિમાનની અસર પ્રજા ઉપર કેવી થાય છે તે સર્વ માણસો જાણે છે, માટે તે વિષે લખવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી ઇતિહાસવેત્તાઓ પુષ્ટજા નામો લખવા એને માત્ર સાહીત્ય દુરુપયોગજ ગણે છે

ઉપરી બંને વસાવળીઓ સિવાય બીજા કેટલાક ભટ્ટમરો મારવાડના ઇતિહાસસબધે પ્રાપ્ત થાય છે તેમા " સૂર્યપ્રકાશ " " રાજરૂપકાખ્યાત " અને " વિજયવિનાસ " એ ત્રણ મુખ્ય છે આ ત્રણે અધોમાનુ વર્ણન અમે હવે જણાવીએ છીએ

મારવાડના અભયસિદ્ધ નામના એક રોરોડ રાજાએ કર્ણાદાન નામક ભટ્ટ કવિ પામે " સૂર્યપ્રકાશ " અથ રચાવ્યો હતો આ અથમા ૭૫૦૦ છંદો છે ઇ. સ. ૧૮૨૦ મા રાજા

માનસિહે આ ગ્રંથની એક નકવ મારી પામે મોટની હતી કવિ કર્ણદાને મનુષ્યના ઉત્પત્તિ-કાળથી પ્રારંભ કરીને મહારાજ સુમિત્ર સુધીની વસાવણી આપી છે, પણ પછી તે અટકી પડે છે અને નયનપાવથી ગળવશની વસાવણીની પુનઃ શરૂઆત કરે છે

ઉક્ત ગ્રંથમા એવો ઉલ્લેખ છે કે મહારાજ નયનપાવે કનોજ ગળ્ય હતી લઈ તેપર અધિ-નાર સ્થાપિત કરી અધ્વજની ઉપાધિ ધારણ કરી હતી કવિ કર્ણદાને રાજકીય દૃષ્ટાંતોપરથીજ પોતાના ગ્રંથની રચના કરી છે, છતાં નાદોવના દેવમંદિરમાથી જે વંતાવણી પ્રાપ્ત થઈ છે તેમાના વૃત્તાંતની સાથે સ્વર્ગપ્રકાશમાનુ વર્ણન વિશેષ મળતુ આવે છે, પરંતુ એ વસાવણી પણ સક્ષિપ્ત છે કનોજની રગભૂમિમા રોડોડ વૃક્ષોએ બતાવેલી વીરતા, પરાક્રમ તથા યુદ્ધક્રોશસ્વના મંબધમા સ્વર્ગપ્રકાશ ગ્રંથમા વિશેષ વર્ણન નથી એ અતિ આશ્ચર્યની વાત છે આ ગ્રંથમા એટલે સુધી અર્થો જણાય છે કે તેના પ્રણેતાએ જયવદનો પરાજય અને તેના મૃત્યુની વાત પણ જોડી દીધી છે ' તેણે એકદમ મારવાડની રગભૂમિપર ઉપસ્થિત થઈ મહારાજ શિથોજના વશજેતુ' સક્ષિપ્ત વર્ણન કરીનેજ રાજવસાવણી પૂર્ણ કરી છે

“ રાજરૂપકાખ્યાત ” મા સૌથી પહેલા સ્વર્ગવશનું વર્ણન કરવામા આવ્યું છે મહારાજ ઈન્દ્રાકુના વશને પોતાની પ્રાચીન રાજધાની અયોધ્યાનગરીના સિદ્ધાસનપર વિરાજમાન હતા, તે સમયનું મક્ષિપ્ત વૃત્તાંત આ ગ્રંથમા ઉપવચ્ચ થાય છે આ સર્વ વૃત્તાંત ઉપરાંત ગ્રંથકર્તાએ શિથોજએ પોતાના દેશનો દરેકો ત્યાગ આદિ કેટલીક ઘટનાઓવિશેષ પણ વિવેચન કર્યું છે જે દિવસે રોડોડ વીર શિથોજએ કેટલાક અનુચરોને લઈને રાજસ્થાનની મરુભૂમિમા આવી પોતાના વિદ્યાળ વશનું વૃક્ષ સ્થાપિત કર્યું, તથા જે દિવસે તેણે પોતાના પરમ સાહેબના પ્રભાવવડે દગ્ધ મરુભૂમિમા મુશોલિત રાજમહાવયો બધાવ્યા, તે દિવસથી લઈને મહારાજ જસવતસિંહના મૃત્યુસુધી, રોડોડ કુવનો લાગ્યતરજ કથી કથી દિશામા વલ્લો હતો, તેનું સક્ષિપ્ત વૃત્તાંત આ ગ્રંથમા આપવામા આવ્યું છે. તે ઉપરાંત ખીજ ઘટનાઓ પણ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવવામા આવી છે. મહારાજ જસવતસિંહનો છળ-કપટથી નારા કંવામા આવ્યો લાર પછી તેમના બાવક કુમાર અજીતસિંહે ટ્રેની કેવી વિપત્તિઓ સહન કરીને રાજસિદ્ધા-સનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અને કેવી રાજનીતિથી રાજ્ય કર્યું, એ બાબતનું વર્ણન પણ “ રાજરૂપકાખ્યાત ” મા કંમશ આપવામા આવ્યું છે આટલુંજ લખીને ગ્રંથકારે પોતાની લેખિની જોડી દીધી નથી, પરંતુ તેણે રોડોડ વીર અજીતસિંહ અને તેના પુત્ર અલયસિંહના શામન-કાળથી લઈને શૂનરાતના સુએદાર સર શુભદ્રાની સાથેનું યુદ્ધ સમાપ્ત થયું ત્યાંસુધીની સર્વ ઘટનાઓનું પણ વર્ણન કર્યું છે એ રીતે આ ઇતિહાસમા સવત ૧૭૩૫ (૪૦ મં ૧૬૬૬) થી મવત ૧૭૮૭ (૪૦ સં ૧૭૩૧) સુધીની ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન છે

આ સિવાય “ વિજયવિવાસ ” અને “ ખ્યાત ” નામના બીજા બે લઘુગ્રંથોમા પણ મારવાડસબંધી વર્ણન ઉપવચ્ચ થાય છે “ વિજયનિરામ ” મા એક લાખ ૭૬ છે આ ગ્રંથમા વખ્તસિંહના પુત્ર વિજયસિંહના શાસનકાળ સુધીનું મમમત વર્ણન બખવામા આવ્યું છે, તેમા વિજયસિંહ અને રામસિંહની વચ્ચેના યુદ્ધનું વૃત્તાંત છે તે પછી મરાઠાઓએ મારવાડમા પ્રવેશ કર્યો તે વિશેનું વર્ણન છે.

“ ખ્યાત ” પણ એક ઐતિહાસિક ગ્રંથ છે, પરંતુ કર્નાલ ટાંડને આ સપૂર્ણ ગ્રંથ પ્રાપ્ત થયો નહોતો આ ગ્રંથના જે લાગમા બાદશાહ અકબરના મિત્ર રોડોડ રાજ્ય ઉદયસિંહનું તેમજ તેમના પુત્ર ગજસિંહ અને પૌત્ર જસવતસિંહનું વર્ણન બખવામા આવ્યું છે, તેજ લાગ તેમને મર્યો હતો આ સર્વ ઇતિહાસિક ઐતિહાસિક વૃત્તાંત એકત્રિત કરીને ટાંડ મહારાજે મારવાડના ઇતિહાસની રચના કરી છે ૨

* કર્ણદાન ભાટ નહોતો પરંતુ ચારણ હશે

૧ મહારાજ જસવતસિંહનો છળકપટથી નારા કંવામા આવ્યો નહોતો, તેઓ કુદરતી મોતે મર્યું પામ્યા હતા
૨ આટલા ભાગ (આ પૃષ્ઠાકે) મૂળ ટાંડ રાજસ્થાનમા નથી, પણ દિન્દી બાબાનવરમા હિંમેતયેના હોવાથી તે અહીં દાખલ કર્યો છે

રાઠોડોની ઉત્પત્તિનું વૃત્તાંત પૂર્વે (આ ગ્રંથના પ્રથમ ભાગમાં) લખવામાં આવ્યું છે; માટે આ સ્થળે અત્રે તેમનો ઇતિહાસ લખવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. ગંગાના ઉત્તર ભાગમાં આવેલા પાર્શ્વીપુરથી ઉબડીને રાઠોડ વંશવૃક્ષ તેના દક્ષિણ ભાગમાં અર્થાત્ મરભૂમિમાં શી રીતે સ્થાપિત થયું, તેનું સ્પષ્ટ વૃત્તાંત મધ્ય પશ્ચિમ ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં ઉપલબ્ધ થતું નથી. આ પરથી એમ જણાય છે કે તે સમયે રાઠોડો રાજનીતિમાં પ્રવીણ થયા નહોતા.

તદુપરાંત, જોધપુરના એક રાજાએ એક હુદિમાન રાજકર્મચારીની પાસે એક નોંધપોથી તૈયાર કરાવી હતી. આ પોથીમાં ઈ. સ. ૧૬૨૯ માં થયેલા રાજા અજીતસિંહના મૃત્યુથી લઈને ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં અંગ્રેજોની સાથે થયેલી સંધિ સુધીનું વૃત્તાંત ગ્રાપ્ત થાય છે. એ વૃત્તાંત લખનારના પૂર્વપુરુષ જોધપુરના રાજ્યમાં ઉચ્ચ પદ ભાગવતા હતા અને તે પુરુષ જૂન નવા વર્તમાન ઐતિહાસિક વૃત્તાંતોની ભૂતિરૂપ હતા. આ પ્રકારે પુસ્તકોદારા તથા રાજા, મહારાજા, દરબારીઓ, સામંતો તથા પ્રજાજનો સાથે કરેલા વાર્તાવાપદારા આ ઇતિહાસ સંગ્રહિત કરવામાં આવ્યો છે. વિદ્યગદ્દૃષ્ટિ જોવાથી એ ઇતિહાસ નીરસ પ્રતીત થશે, પરંતુ પશ્ચિમી ચિંતાકર્ષક લાગશે.

રાઠોડોની વંશાવળી શાખાપ્રશાખાસંહિત આ ગ્રંથમાં લખવામાં આવી છે. એકજ રાઠોડ વંશની શાખાઓ આજે એકબીજાની સાથે વૈર ગમે છે, એ અતિ શોચનીય છે. આ વંશાવળી જોવાથી અત્યેક શાખાનો અધિકાર જ્ઞાત થશે અને પરસ્પર આનંદ લક્ષ્યગ્રાપ્તથી તેમની જે હીન દશા થઈ છે, તેની નિવૃત્તિના ઉપાયો કરવા વિચાર સ્પુરશે. આવા સમયમાં મેં જે આ ઇતિહાસ બહાર પાડ્યો છે, તેથી મહારાજાધિરાજને રાઠોડોનો અધિકાર નિર્ણય કરવામાં ઘણી સુગમતા પડશે.

રાઠોડો સૂર્યવંશી છે કે નહિ, તેના નિર્ણય કરવાનું કામ માથે લેવાની અમારી ઇચ્છા નથી, રાઠોડોની ઉત્પત્તિ ધ્વજના મેરુદંડથી થઈ હતી કે નહિ તે અર્થમાં પડવા અમે ઇચ્છતા નથી, તેમજ અમે ઉત્તરમાં નામમાત્રના પિતાનું રાજ્ય પણ હુડતા નથી. અમે તો માત્ર એટલું જ કહીને સવૃણ થઈએ કે પાર્શ્વીપુરના રાજાના કુટુંબમાં આ દેવી હસ્તક્ષેપ કોઈક ગુપ્ત અપયશ લોકવાને માટે નિર્માણ કરવામાં આવ્યો હતો.

થવનરથ સખ્દ થવન અને અશ્વની સદિથી જન્મે છે. હિંદુસાધિક નામની જ ગલી જાતિ સિંધુ નદીના તટપર વસતી હતી. અંદ્રવંશની ઉત્પત્તિ સુધે દેવતા અને પૃથ્વીદારા થઈ છે અને એ વંશની સૂચીમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે વિજયાશ્વના પાસે પુત્રો સિંધુ નદીના તટપરના પ્રદેશમાં નિવાસ કરતા હતા. વળી પાદશાહ સિકંદરના આક્રમણસંબંધીના સક્ષિપ્ત ગ્રંથોમાં પણ આસાસોની અને આસાકાની જાતિઓનું વૃત્તાંત મળી આવે છે. આ જાતિઓ હાલમાં પણ ઉત્તર પ્રદેશમાં વાસ કરે છે.

હિંદુસ્થાનના સ્થાથી વંશોમાં હાલ પુષ્કળ પરિવર્તન થઈ ગયું છે. હન્સ, પાર્થિવન તથા જોત ધિયાદિ જાતિઓએ પોતપોતાની પૃથક્ પૃથક્ રાજધાનીઓ ભરતખંડના ઉત્તર તથા પશ્ચિમ ભાગમાં સ્થાપિત કરી છે.

સવન ૧૨૬ (ઈ. સ. ૪૭૦) માં નયનપાને કનોજ હસ્તગત કર્યું અને તે સમયથી રાઠોડોને કમધ્વજની ઉપાધિ ગ્રાપ્ત થઈ. તેના પુત્ર પદારત અને પૌત્ર પુલકદારા તે મહાવંશની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. આ સર્વ વંશોને કમધ્વજની ઉપાધિ સાધારણરીતે લાગેલી હતી.

યતિની વંશાવળીમાં આ લોકોને 'ભરત' કહેવામાં આવ્યા છે, પરંતુ પ્રાચીન વૃત્તાંતોમાં તેઓ કેવળ 'પદારત'ના નામથી જ પ્રસિદ્ધ છે.

આ તેર રાજવંશોની વંશાવળી નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) ધર્મમિત્ર—એમના વંશજો દાનેશ્વર કમધ્વજના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

(૨) માન—એમણે કાગડા નામક સ્થાનમાં અકધાનોની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું. અભયપુરની સ્થાપના પણ તેમજોજ કરી હતી. આજ કારણથી એમના વંશજો અભયપુરી કહેવાય છે.

(૩) વીરચંદ્ર—એમણે અણહિલપુર પાટણના અધિપતિ હીરા ચૌહાણની પુત્રી સાથે વિવાહ કર્યો હતો. વીરચંદ્રને એક પુત્ર થયા હતા તેઓ સ્વદેશ છોડી દક્ષિણમાં જઈ વસ્યા. વીરચંદ્રના

વશને કપાવિયા કમધ્વજના નામથી વિખ્યાત થયા હતા

(૪) અમરરિજ્ય—એમણે ગગાતટપર આવેલા ગૌરાગડના પગમાઝ અધિપતિની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું તેમણે રાજ્યપોળથી પોતાના ચસુરના જોતના સોળ સહઅ પરમારને મારીને ગૌરાગડપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો એમનાદારાગ ગૌરા કમધ્વજની ઉત્પત્તિ થઈ છે

(૫) મુગ્ધવિનોદ—એમના વડાને જનબેડીયા કમધ્વજના નામથી પ્રસિદ્ધ છે

(૬) પદ્મ—પદ્મની રાજ તેજોમાનના હાથમાથી એમણે બાગનાણુ હતી લીધા હતા વળી અપૂર્વ પરાક્રમથી એમણે ઓરિસ્સા પ્રાંત પણ જીતી લીધા હતા

(૭) એહુર—વદુવશીએના હાથમાથી એમણે બગાળા દેસ હતી લીધા હતા એમનાદારાગ એહર કમધ્વજની ઉત્પત્તિ થઈ છે

(૮) વાસુદેવ—એમના જ્યેષ્ઠ ભાતાએ એમને જનારસ તથા ખીમા ૪૮ ગામેની ભગીર આપી હતી, પરંતુ એમણે પોતાની કીર્તિ પ્રસારવાને માટે પાકપુર નામનું એક નગર વસાવ્યું વરદેવ અથવા વાસુદેવના વશને પોતાને પગેરા કમધ્વજતંત્રિએ જોળખાવે છે

(૯) ઉમ્રપ્રભાવ—એમ કહેવાય છે કે ઉમ્રપ્રભાવે હિંગનાગ ચંદેર નામક સ્થાનમા આવેલા એક દેવમંદિરમા જળને કોર તપ કર્યું હતું, અને દેવે તેમનાપર પ્રસન્ન થઈ તેમને એક તનવા આપી હતી એમ કહેવાય છે કે દેવાનાથી ઉત્પન્ન તનવા મંદિરની સામેના કુડમાથી નીકળી હતી દેવની આંખેની એ તનવાની સહાયથી ઉમ્રપ્રભાવે સમુદ્રતટપર આવેલા મમસ્ત દક્ષિણ દેસ જીતી લીધા હતા એમનાથીજ ચંદેરના કમધ્વજની ઉત્પત્તિ થઈ છે

(૧૦) એન્તમાય વા મુકુટઅશ્વિન્તઅરવથી ભાતુ રાજના હાથમાથી એમણે ઉત્તર તરફના કેટલાક દેસો જીતી લીધા હતા એમના વશને વીરપુરા કમધ્વજના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

(૧૧) ભરત—એમણે ૬૧ વર્ષની વયે વીર ચૂળરવથી રક્ષિત નામક એક રાજને પગસત કરીને ઉત્તર ભાગના પહાડોની તળેડીમા વસેલા કનકેસર નામક એક નગરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો એના વશને વરિયાવર કમધ્વજના નામથી વિખ્યાત છે

(૧૨) અલનકુંડ—એમણે ખેરદા નામક એક નગર વમાબુ અવનકુન એક વીંડ પુરુષ હતા અટકમા મુસવમાનોની સાથે તેને એકવાર મુદ્દ થયું હતું એમના વડાને ખેરદાદિયા કમધ્વજના નામથી વિખ્યાત છે

(૧૩) ચંદ્ર—એમને ઉત્તર પ્રદેશમા તારાપુર નામક એક નગર પ્રાપ્ત થયું હતું પ્રસિદ્ધ તાહિરા નામક નગરના ચાહાણુ અધિપતિની પુત્રીની સાથે ચંદ્રનો વિવાદ થયો હતો ચંદ્રે ઉભા એસિહિત કાલીમા જળને નિવાસ કર્યો હતો

“મૂર્ધવશ્ચ આ નગરે વિશાળ અને પુષ્ટ થયો હતો” ૪૦ સં ૪૭૦ માં રોડોડવીઝ નમનપાને કનોજ હતું અને ત્યાર પછી અદ્ય સમયમા તેના તેર પૌત્રોએ ભાગતવર્ષમા મવર્ગ રોડોડવસની વિજયપતાકા ફરકાવી દીધી ત્યારથી લઈને સ્થાવતાખંડીઆ (૪૦ સં ૧૧૮૩) સુધીમા રોડોડવીઝાએ કરેલા કાષ્ઠપાપુ પ્રવ સનીય કાર્યનું વર્ણન ઉપનંધ થતું નથી મરોડોએ ગગાતટપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો, ત્યારથી તેમનો ઇતિહાસ ચાર થાય છે ઉત્તર ઇતિહાસશાસ્ત્ર માત્ર ચતાખંડીઆ વ્યતીત થઈ ગયા પછી કનોજના સિદ્ધામનપર જયચંદ બેરો તે પટેલાની સાન ચતાખંડીઆમા કેવળ એકવીસ રોડોડ રાજાઓના નામ પ્રાપ્ત થાય છે જે અથમા આ એકવીસ રાજાઓના નામ

૧ પારપુર સિંધુ નદીની સમુજ પશુ હતું, એમ કનલ ડોટ લખે છે

૨ એ મકરાનના મિનારાપર આવેલું છે

૩ રોડવ અસિચાટિક સોસાખીના પુસ્તકલેખના એક અથમા ખોળની આ સાળાનું કાઉકે જનાત લખવામાં આવ્યું છે આ પુસ્તક મરાઠી પ્રાપ્ત થયું હતું

૪ તારાપુરપર એમણે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો તેથી એના વગળે જયવત કમધ્વજના નામથી ઓળખાયા

૫ તવારિખ ફરિતામા તાહિરાનું વર્ણન અનેવાર પ્રાપ્ત થાય છે

૬ જુઓ સુવપ્રભાસ

લખ્યા છે, તે વાચવાથી પ્રતીત થાય છે કે, “ રાજ ” ની ઉપાધિવાળા કેટલાક નૃપતિઓની પૂર્વે “ રાવ ” ની ઉપાધિવાળા કેટલાક મહિપતિઓએ રાજ્ય કર્યું હતું. પરંતુ “ રાવ ” ની ઉપાધિ સર્વથી પહેલા કયા રાજ્યએ ધારણ કરી હતી અને “ રાજ ” ની ઉપાધિવાળા કેટલા નૃપતિઓએ રાજ્ય કર્યું હતું, તેવિષે કાંઈપણ જ્ઞાતા ઉપલબ્ધ થતું નથી.

યતિની વશાવળીમા અનેક એવા નામે પણ પ્રાપ્ત થાય છે કે જે “ સૂર્યપ્રકાશ ” મા નથી. યતિની વશાવળીમા જે કેટલાક નામે અધિક છે, તેમાના એક રાજનું નામ અદ્ધવજ પણ છે. તેમા એવા ઉલ્લેખ છે કે અદ્ધવજે દિગ્વીના પ્રસિદ્ધ વૃમાગ રાજ યશોરાજને એક યુદ્ધમા હરાવ્યો હતો યશોરાજનો શાસનકાળ સંપૂર્ણરીતે નિશ્ચિત થયો છે, પરંતુ શેકની વાત છે કે યતિની વશાવળીમા અદ્ધવજ તથા તેની પૂર્વના અને પાછળના રાજ્યોના નામ એવી ગુચ્છવણીસરેલી રીતે લખવામા આવ્યા છે કે સૂર્યપ્રકાશમા લખેલી વશાવળીની સાથે તેનો કાંઈપણ સંબંધ નોંદી શકાતો નથી કનોજની રજભૂમિમા મહારાજ નયનપાળના વશને અર્થાત્ જયચંદના પૂર્વજોએ કરેલા કાંઈપણ પ્રશ સનીય કાર્યનું યથારિચત વર્ણન ઉપલબ્ધ થતું નથી, છતાં જે અપૂર્ણ અને સાધારણ વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે, તેપરથી અમે કહી શકીએ છીએ કે તે સમયના રોડોડા રોડોડપદને યોગ્ય હતા અને તેઓ નયનપાળના યોગ્ય સત્તાના હતા તેઓ ક્ષત્રિયોના ઉત્તમ શુણ્યાથી વિભૂષિત હોઈ પોતાના આનમમોદાની રક્ષા હરેક પ્રકારે કરવાને સમર્થ હતા એક સમયે તેમના ગૌરવથી ભારતભૂમિ ગૌરવાન્વિત થઈ હતી એક સમયે ભટ્ટકવિઓ અને ચારણોદોડા અભિમાનપૂર્વક ઉચ્ચસ્વરથી તેમના યશ ગાતા ગાતા ભારતવર્ષના નગરેનગરમા ભ્રમણ કરતા હતા ભારતના દુર્ભાગ્યે આને તે પ્રમાણિત ગૌરવ સર્વની દષ્ટિ સમીપથી દૂર થયું છે અને તેજ કારણથી નયનપાળના વશનેની કીર્તિ આજે કોઈ ગાતું નથી.

જે પ્રકારે છુઝાવાની અણીપર આની પહોંચેનો દીપક એકવાર પૂર્ણ તેજથી પ્રકાશી નીકળે છે, તેજ પ્રકારે નાશ પામતી વખતે કનોજ રાજ્યનું ગૌરવ બમણા તેજથી પ્રકાશી ઉઠ્યું હતું આ અત્યુન્નતિતું સવિસ્તર જ્ઞાતા પ્રસન્નમાનોના ઇતિહાસમા અને મહાકવિ ચંદ બરદાવીના અમૃતમય ગ્રંથમા ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણવેલું છે જ્યારે આપણે જોએ છીએ કે રોડોડાના પ્રચક શત્રુ શૈલાણીએ પણ મુક્તાકંઠે તેમના પરાક્રમેની પ્રશંસા કરીને તેમની આ પૂર્ણ કળાનું ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે, ત્યારે કનોજની અવનતિનો વિચાર આવતા અણુધારા છૂટ્યા વિના રહેતી નથી.

રોડોડવીર નયનપાળ જે સમયે પોતાની વિજયપતાકા કનોજમા સ્થાપિત કરી હતી, તે સમયે તેનો વિસ્તાર માત્ર ૫૬૨ કોશ (૩૦ માઇન) નોજ હતો એક સમય એવો પણ હતો કે ત્યાંના રોડોડ રાજની સેના ૬૧૫૪૧ ના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ હતી આનો અર્થ એ છે કે તેનું દલ (સૈન્ય) ૫૪૧ (પાંચસુ) હતું અર્થાત્ ધણી મોગી સખ્યાને લીધે જ્યારે ચોરી સેના કૂચ કરતી હતી, ત્યારે સૈન્યના ધણા માણસોને વિશ્રામ કરવો પડતો હતો. સૈન્યનો અમુકાગ જ્યારે રણસેત્રમા પહોંચી જતો, ત્યારે પાછો લાગ તો દંડ નગરમાથી નીકળતો પણ નહિ આ બળવાન અને અગણિત સૈનિકો જગતની કોઈપણ જાતિની બળવાન સેનાની સાથે ગમે તે પ્રકારનું યુદ્ધ કરવાને શક્તિમાન હતા. સૂર્યપ્રકાશમા આ વિશાળ સેનાનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે - “ જે શી દળર કેવલધારી પીર, ત્રીસ દળર સ્વાર પાખરવાળા ૩ ત્રણ લાખ પાવદળ અને બે લાખ ધનુર્ધારી તથા ફરશીધારી (સફરમેના) પીરો હતા આ સિવાય મોદાનગર દાણીઓનું એક જૂથ પણ રણસેત્રમા જતું હતું ”

આ બળવાન વિશાળ સેનાને લઈને એક સમયે રોડોડ વીરો સિંધુ નદીને તીરે યવનરાજની પ્રચક ગતિ રોકવા માટે લખાનક સમરભૂમિમા ગયા હતા જે દિવસે સિંધુ નદી ઉતરીને ઘોર અને

૧ ૧૧૫૨થી સુધી “ રાવ ” ની ઉપાધિ રહી હતી, અને ત્યાર પછી “ રાજ ” ની ઉપાધિ થઈ હતી.

૨ કેટલાક નૃપતિઓએ “ રાજની ઉપાધિ ધારણ કરી હતી. ઉદયચંદ, કનકસેન ચંદસેન, ચંદસેન, વીર-બદરસેન, વિમલસેન દાનસેન, મુકેદ, મેહ રાજસેન, ત્રિપાલ શીખજ (વિજયચંદ) અને તેનો પુત્ર જયચંદ, એમની ‘ ૬૧૫૪૧ ’ ઉપાધિ હતી.

૩ યોદા અપના દાંધોના બળતરને પાખર કહેવામા આવે છે.

ધરાનનો બાદશાહ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો, તેજ દિવસે સમરકુશળ જયવદ તેની પ્રત્યક્ ગતિ રોકવાને માટે સામે ગયો. ઘણીવાર સુધી ઉભય દુનોની વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ ચાલ્યું આ યુદ્ધમાં ઉભય પક્ષના અગણિત માણસો માર્યા ગયા સિંધુ નદીનું નીનપાણી રક્તમિશ્રિત થવાથી લાવ થઇ ગયું હબસી (યવન) રાજ્ય અને ફરગી વીર એ ઉભય કનોજપતિની મેનાથી હારી ગયા તેજ દિવસથી સિંધુનદીનું નામ સુખાબર પડ્યું.

ચૌહાણો જે કે રોકોડોના પ્રાચીન રાજા હતા, તોપણ તેમના કવિ ચદ બરદાથી મહારાજા નયન-પાળના વરાળેના ઝોરવની પ્રશસા કર્યા વિના ગલા નથી તેઓ તેમને માહલિકની ઉપાધિ આપે છે. તેઓ જણાવે છે કે ઉત્તર પ્રદેશના માહલિકોએ શાહજહાન ઘોરીને હરાવીને તેના આઠ સામ તેને કેદ પડ્યા હતા અને પરાક્રમી હિંદુરાજ્યો પણ તેમના પ્રકાશિત પગલમરથી અગ્નિમાં પોતાના સન્માન અને ઝોરવની આલુતિ આપતા હતા.

અણહિલપુર પાટણના સોયડી ગામ સિદ્ધરાજ પણ તેમના અપાર બાહુબળથી એવાર પરાજિત થયા હતા રોકોડ રાજ્યની સીમા નર્મદાના દક્ષિણતટપર્યંત ફેલાઈ હતી અર્વિત ગોડાડ રાજ્ય જય-ચદ કેવળ મનુષ્યોચિત મન્માન પ્રાપ્ત થવાથી સતુષ્ટ થયો નહિ તેણે મહાન રાજસૂયયજ્ઞ કરી દેવસન્માન સન્માન પામવાની ચેષ્ટા કરી હતી પ્રાચીન કાળમાં રાજસૂયયજ્ઞ કેવી ધામધુમથી કરવામાં આવતો હતો, તે વિચાર આવતા મ્યા ભારતવાસીનું મન આનંદથી પરિપૂર્ણ થયા વિના રહે?

આ મહાપદના સર્વ કામો-અંગે દારૂપાત્રનું અતિ ક્ષુદ્ર કામ પણ-રાજ્યો કરે છે મહારાજા યુધિષ્ઠિર પછી કોઇ પણ આર્યનૃપ ગજસૂયયજ્ઞ કરી શક્યો નહોતો શક્યવર્તકે રાજ વિક્રમાદિત્યને પણ આ અપરિમિત સન્માન-આ દેવના જેવું સન્માન પ્રાપ્ત થયું નહોતું.

જયચદે ભાગતવર્ષના સર્વ રાજ્યોપર આમ ત્રણપત્રિકાઓ મોકલી દીધી યજ્ઞની તૈયારી અને ધામધુમની વૃત્ત સાલગી સમસ્ત ભારતવાસીઓ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા સર્વ લોકો જય-ચદને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા આમ ત્રણપત્રિકામાં એવો પણ ઉત્થેષ કરવામાં આવ્યો હતો, કે રાજકુમારી સયોગિતાના સ્વયવરની સાથેજ આ મહાપદનો સમારોહ કરવામાં આવશે.

જેતજેતામાં યજ્ઞનો દિવસ આવી પહોંચ્યો નિમિત્ત રાજ્યો પોતપોતાની સેનાસહિત આવીને યજ્ઞકાર્યમાં ભેડાયા સર્વ ગજ્યોના આગમનથી કનોજરાજ્યને અપૂર્વ શોભા મળી કવિવર ચદે આ અપૂર્વ શોભાનું ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે ભારતના સર્વ હિંદુ રાજ્યો આ સમારોહપ્રસંગે કનોજ આવ્યા હતા, પરંતુ ચૌહાણરાજ પૃથ્વીરાજ અને ગિટનેતારાજ સમગ્રસિંહ ત્થ આવ્યા નહોતા. કારણ કે તેમણે જયચદને આ સન્માનને યોગ્ય માન્યો નહોતો આથી જયચદે તે ઉભય રાજ્યોની સ્વર્ણપ્રતિમા બનાવી અને તેજને અતિ કનિષ્ઠ સ્થાને ઉભી રાખી કે પૃથ્વીરાજનું અત્યંત અપમાન કરવા માટે તેણે તેની પ્રતિમાને દારૂપાળના સ્થાનપર ઉભી રાખી બ્યારે આ સમાચાર પૃથ્વીરાજના સાલગવામાં આવ્યા, ત્યારે તેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ તે ગ્રેમ કરવામાં અને વેર લેવામાં પ્રસિદ્ધ હતો તે ધનુર્વિદ્યામાં પૂર્ણરીતે પારગત હતો તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે “બ્યારે હું જયચદનો યજ્ઞ બંધ પાડીશ અને તેની દષ્ટિસમીપથે તેની પુત્રીને હરી લાવીશ, ત્યારેજ જ પીશ.” ચૌહાણ-વીર પૃથ્વીરાજ આ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાને સર્વ પ્રકારે શક્તિમાન હતો આ ઘટનાથી રોડોડા અને ચૌહાણો વચ્ચે જે કલહ જાગ્યો, તે અત્યંત સમયમાં શાંત થયો નહિ તેની નિવૃત્તિને અર્થે દિલ્લી અને કનોજના જીવનસ્વરૂપ અગણિત રાજપૂતો સમરક્ષેત્રમાં માર્યા ગયા આ મહાન ઘટનાનું વર્ણન ચદે કવિએ ૬૯ અડોમાં કર્યું છે તે જણાવે છે કે પૃથ્વીરાજે સયોગિતાનું દરણ કર્યું, ત્યાર પછી પાંચ દિવસ સુધી સતત યુદ્ધ ચાલ્યું હતું આ ભયાનક યુદ્ધકલહજ ભારતના કાળરૂપ નિવડયો.

૧ ચદ બરદાથીના અથપરથી પ્રતીત થાય છે કે ફરગી (ફીરગી-સુરેષીબન) વધી શાહજહાનની સેનામાં વિદ્યમાન હતા, પરંતુ તેઓ શી રીતે તેની સેનામાં આવ્યા હતા તેનો નિષ્કૃષ્ટ કરવા કડિન જ એમ જણાય છે કે આ લોકો જેઠાનેમણી નાંકેલા કોઈ કૂચરો હશે.

૨ રક્તગલ

૩ પૃથ્વીરાજરાસામાં સમરસિંહની સ્વર્ણપ્રતિમા બનાવી હતી, એવા ઉલ્લેખ નથી

આ ગૃહકલહમાં અગણિત રાજપૂત વીરો કપાઈ મુઆ, તેથી રાજપૂતોનું બળ ક્ષીણ થયેલું જોઈ ચતુર ઘોરી બાદશાહ શાહજુદાને ભારતવર્ષ પર આક્રમણ કર્યું તેના આક્રમણની ગતિ રોકવાને માટે દૃષ્ટાંતીને તીરે જે મુદ્દ થયું તેમાજ હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાનો નાશ થયો.

આ ઘટના બની તે પૂર્વે ધણી સમયથી-અર્થાત્ મહમુદે આક્રમણ કર્યું તે પૂર્વથી-ભારતવર્ષનીચેના ચાર રાજ્યોમાં વિભક્ત થયું હતું

- (૧) દિલ્લી—આ રાજ્ય તુવાર અને ચૌહાણોના હાથમાં હતું
- (૨) કનોજ—અહીં રાઠોડો રાજ્ય કરતા હતા
- (૩) મેવાડ—અહીં આ ગિહલોતો રાજ્ય કરતા હતા
- (૪) અણહિલપુર—આ ગ્યજે આવડા અને સોલકીઓની સત્તા હતી

આ ચાર મોટા રાજ્યોના તાબામાં નાના નાના અસખ્ય રાજ્યો હતા સર્વ માંડલિક રાજ્યો તે સમયની રાજનીતિ અનુસાર પેતપેતાના સ્વામીઓની આજ્ઞા પાલન કરતા હતા અને મુદ્દપ્રસંગે તેમની પતાકાનીચે એકત્રિત થઈ શત્રુઓની સામે ઝુઝતા હતા

દિલ્લી અને કનોજના સ્વતંત્ર રાજ્યો એકબીજાની અલગ સમીપ હતા ઉલ્ખની વચ્ચે કેવળ કાળી નદી વહેતી હતી આ નદીને ઠીક ઇતિહાસવેત્તાઓએ કાસિન્દી લખી છે ઉલખ રાજ્યોના માંડલિક રાજ્યોમાં પ્રાય સરખાજ હતા કાલિદીથી પશ્ચિમે સિંધુ નદીપર્યંત અને ઉત્તરે હિમાલય પર્વતથી લઈને દક્ષિણમાં મારવાડ તથા અરવલ્લીની પર્વતમાળા સુધી દિલ્લીના વિશાળ રાજ્યનો વિસ્તાર ફેલાયેલો હતો ત્યાંના તુવાર રાજની પાસે ૧૦૮ સુબાઓ હતા, જેઓને મોટા ભાગ આધીન રાજ્યોનો બનેલો હતો દિલ્લીના રાજનું નામ અનગપાળ હતું તેના મરણ પછી ચૌહાણ પૃથ્વી-રાજને દિલ્લીનું સિદ્ધાસન પ્રાપ્ત થયું એક સમયે પૃથ્વીરાજના તાબામાં ૧૦૮ માંડલિકો હતા.

કનોજની પ્રભુતા ઉત્તરમાં હિમાલય પર્વત સુધી અને પૂર્વમાં કાશી તથા અબ્બલ નદી પાર છુદેનખડ સુધી ફેલાઈ હતી દક્ષિણમાં મેવાડસુધી તેની સીમા હતી

મેવાડ રાજ્યની સીમા ઉત્તરમાં અરવલ્લી પર્વત, દક્ષિણમાં કનોજના તાબાનું મુરધર અને પશ્ચિમે અણહિલપુર સુધી હતી

અણહિલપુર રાજ્યની સીમા દક્ષિણે સમુદ્રપર્યંત તથા પશ્ચિમે સિંધ અને અટકપર્યંત ફેલાઈ હતી તથા તેની ઉત્તર સીમા તરફ જંગલ આવી રહ્યું હતું

જર્લ લેકિનાં પ્રયોગો એવો ઉલ્લેખ છે કે પ્રાચીન સર્વ રાજ્યો એકબીજાની સામે સમશર ધરીને એકબીજાનું રુધિર પીવાને તત્પર રહેતા હતા તેઓ એકબીજાનો નાશ કરવાનો ઉદ્દેશ કરતા હતા આ રાજ્યોના જીવનનો આરભ થયો, ત્યારથીજ ગિહલોતો અને ચૌહાણોમાં પ્રાય શિત્રતા અને તુવારો તથા રાઠોડોમાં પ્રાય શત્રુતા જણાતી આવી છે રાઠોડો અને તુવારો વચ્ચેની પ્રમંડ શત્રુતાજ ભારતવર્ષના નાશનું પ્રધાન કારણ બની છે પરસ્પર વૈવાદિક સમ્બંધ થવાથી બાહ્ય કનહ સાત ચર્ચ ગયો, પરંતુ આત્મિક વૈર નિવૃત્ત થયું નહિ અતિ આત્મિક વૈરનસ્ય પ્રમંડ જવાળામુખીની પેઠે મોટા જોડ સાથે બહાર ટુકી નીકળ્યું

મહમદગઝનવીના આક્રમણ પછી જે કોઈ યુરોપી પ્રવાસી યુરોપના રાજ્યોમાં બમણ કરીને વેન્નિનટિયમ અર્થાત્ મઝની (કે જે નગર હિંદુસ્તાનની લુટથી ભરેલું હતું) માં થઈને દિલ્લી, કનોજ અને અણહિલપુરનો પ્રવાસ કરત તો તેને રાજપૂતોની સખતા અને શિલ્પવિદ્યા સર્વથી શ્રેષ્ઠ જણાત વળી તેને રાજપૂતોની શસ્ત્રવિદ્યાનો પણ ઉત્તમ પરિચય મળત તેને અવસ્થ વિદિત થાત કે રાજપૂતો જગતની કોઈપણ પ્રજા કરતાં શસ્ત્રવિદ્યામાં ઉત્તરે એવા નથી

તે સમયે યુરોપની પ્રણાલી અનુસાર ભારતનાં પ્રત્યેક રાજ્યમાં મુદ્દપ્રસંગે પ્રજામાંથી ચૌહાણો સુદી કાઢવાનો રિવાજ હતો સૌભાગ્યવશાત્ યુરોપમાં જ ભૂરી રાજ્યનો આરભ થયો, પરંતુ હિંદુ

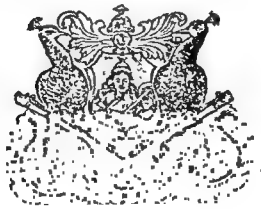
૧ રાજ પૃથ્વીરાજ અનગપાળની પુત્રીમાં પ્રવ્ર હતો, તેથી તેઓ તેને પૌતાના ઉવશાધિકારી બનાવી પોતે સન્યાસી બનીને બદિગામમાં આશ્વા ગયા હતા

૨ પ્રભસત્તાક રાજ્યને કારસીમાં જ ભૂરી સંસ્તનવ કહેવામાં આવે છે

સ્તાન તેથી વધીત રહ્યું. તે સમયે હિંદુસ્તાનમાં યુદ્ધના જેવું ઉત્તમ કાર્ય બીજું કોઇપણ માનવામાં આવતું નહોતું. રાજપૂતો વારંવાર યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત રહેતા હતા અને તેઓ પરસ્પર લડીને લીધે થઇ ગયા હતા. આ તકનો લાભ લઇ શાહજીદીન ધોરીએ ભારતવર્ષ પર આક્રમણ કર્યું. તેણે સૌથી પ્રથમ દિલ્હીના ચૌહાણ રાજા પૃથ્વીરાજને દરાવ્યા કે જે તે સમયે ભારતવર્ષના સૌથી મહાન રાજા હતા.

જે દિવસે દયદ્રતી નદીનાં કુશિરમિશ્રિત સ્તનજલમાં; ભારતનો ગૌરવરવિ ડૂબી ગયો, તેજ દિવસે શાહજીદીન ધોરીએ પાંડવવીર યુધિષ્ઠિરની રાજધાની પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અને જયચંદ પર આક્રમણ કર્યું. આ ઘટના બની તે પૂર્વેજ પૃથ્વીરાજની સાથે યુદ્ધ કરી જયચંદ પોતાનું સેનાબળ ખોઇ બેઠો હતો, તે છતાં પણ પોતાના શિર પર આવી પડેલી આ વિપત્તિ જોઇ તે યથાશક્તિ સૈનિકો એકત્રિત કરી શાહજીદીનની સામે ગયો; છતાં તેના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા. વિજયી આક્રમણકર્તાના પ્રચંડ બળને તે રોકી શક્યો નહિ. અતે જયચંદે ગંગાપાર નાસી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેના આ પ્રયત્ન પણ નિષ્ફળ ગયો. તેની નૌકા ગંગા નદીના જલમાં ડૂબી ગઇ અને તેમાં તે પણ ડૂબી મુઓ. આ શૌચનીય ઘટના સંવત ૧૨૪૯ (૪૦ સં ૧૧૯૩) માં બની.

જે છત્રીસ રાજાઓ હિમાલયથી વિખ્યાયણ સુધી અધિકાર ભોગવતા હતા અને જે આટલા દિવસ સુધી રાઠોડવંશની વિજયપતાકાનીએ એકત્રિત થતા હતા, તે સર્વ પોતપોતાનાં રાજ્યમાં આહ્વા ગયા અને કનેજના વિશાળ રાજ્યક્ષેત્રમાં મહારાજા નયનપાળનું શેપેલું વંશવૃક્ષ ઉખડી ગયું; છતાં તે સર્વથા નાશ પામ્યું નહિ. રાઠોડો દીર્ઘકાળપર્યંત પ્રતિષ્ઠિત રહે અને તેજ વંશની એકત્રીસમી પેઢીએ રાજા માન “ રાજરાજેશ્વર ” ની ઉપાધિ ધારણ કરી, રાજા જયચંદ અને રાજા નયનપાળ સમાન પરમ પ્રતાપશાળી અને મહાતેજસ્વી ગણાઇ મરુભૂમિ ઉપર અધિકાર ભોગવે એવી વિધાતાની ઇચ્છા હતી. રાઠોડોને ૧૩૬૦ વર્ષના જે શૃંગ્લગ્નદ્ધ ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ થાય છે, તે કૌંને માટે અભિમાનપ્રદ છે અને તેટલાથી સંતોષ પામીને તેઓ નયનપાળની પૂર્વના ઇતિહાસ-પ્રતિ હૃદય કરે તોપણ કાંઇ હાનિ નથી.

અધ્યાય ૨ જો

જપથકના પૈત્ર શિયોજી અને સેતરામે કરેલો સ્વદેશનો ત્યાગ-પશ્ચિમ તરફનાં જંગલમાં તેમનો પ્રવેશ-સિંધુ નદીમુખી વિસ્તાર પામેલી મરુભૂમિના નિવાસીઓનું પુતાત-કોણમકના રાજાની પાસે શિયોજીને મળેલી પદવી-મસિદ્દ દ્વારા લાખા ફુલાણીની સાથે તેમણે કરેલું શુદ્ધ-સેતરામનું મૃત્યુ-સોદગી રાજકુમારીની સાથે થયેલો શિયોજીનો વિવાહ-તેમનું કારકંડ તરફ પ્રયાણ-લાખા ફુલાણીની સાથે ઘોર શુદ્ધ-મહવાની ડાળી ભતિ તથા ખેડધરની ગોહિલ ભતિનો નાશ-ખેડેરામાં શિયોજીનો નિવસ-પાલીના બ્રાહ્મણો પાસે તેમણે માગેલી પૃથ્વી-પહાડી ભતિઓનું આક્રમણ અરકાવવાને તેમણે પાલીના બ્રાહ્મણોને કરેલી સહાય-બ્રાહ્મણોએ તેમને આપેલી ભૂમિ-તેનો સ્વીકાર-પુત્રજન્મ-બ્રાહ્મણોને મારીને શિયોજીએ તેમનાં પુત્ર્યવી લીધેલાં ગામો-શિયોજીનું મૃત્યુ-તેના ત્રણ પુત્રો-તેનો વિશ્વસવાત-શિયોજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર આસામનનો રાજ્યાભિષેક અને સોનગ તથા અજ અસધનનું મૃત્યુ-દુહડે-તેના રાજ્યાસનપર સ્થાપિત કરેલો પોતાનો અધિકાર-દુહડે કનોજપર કરેલું આક્રમણ અને ત્યાં અધિકાર સ્થાપિત કરવાનો તેણે કરેલો પ્રયાસ-તેનું મરણ-રાયપાલનો અભિષેક-તેણે લીધેલું પિતૃવર-તેના ભેર પુત્રોનું વર્ણન-કનહલરાવનો રાજ્યાભિષેક-રાવઅલ્હન-રાવ છારા-રાવ રીડાર-ભાડી અને ઈતર લોકોની સાથે તેણે કરેલાં શુદ્ધો-નલમાલનો જન્મ-રાવ સલકા-રાવ વીરભદ્ર-રાવ ચૂડા-તેણે મદદરપર રથાપન કરેલો અધિકાર-તેની બીજી છતોનું વર્ણન-મદદરના પુરિહર-રાજાની દુહિતા સાથે તેનો થયેલો વિવાહ-ગિહલેત કુલની સાથે થયેલો સંબંધ-તેસંબંધનું પશ્ચિમ-ચૂડાનો વધ-રાવ રીડમલનું રાજ્યપદારોહણ-ચિતોડમાં કરેલો નિવસ-અજમેરની છત મરવાડના વિભાગ-રાવ રીડમલનો વધ-તેના ચોવીસ પુત્રોનું વર્ણન-સામંતોની સ્થિતિ.

દિવસે યવનવીર સાહસુદીનના પ્રયત્ન બાદુબળથી કનોજનું રાજ્ય ચૂર્ણ થયું અને જે દિવસે સ્વદેશદોષી જયચંદ મંગલજના પવિત્ર જંગમાં પડી પોતે દેશના પાપોનું પ્રામથિત કયું તે પછી અદાર વર્ષ અર્ધાંત સંવત ૧૨૬૮ (ઈ. સ. ૧૨૧૨) તેના પૈત્ર શિયોજી તથા સેતરામ પોતાની જન્મભૂમિ છોડી ૨૦૦ માણસોની સાથે મરુભૂમિ તરફ ગયા. તેઓ શાકરણથી પોતાની જન્મભૂમિ છોડી મરુભૂમિ તરફ ગયા, તેના સજન્યમાં ભિત્તભિત્ત બદ્ધ યોમાં જૂદા જૂદા મનો જણાય છે. કેટલાક ગ્રયોમા એવો ઉલ્લેખ છે કે તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પુષ્પતીથ દારિકાની યાત્રા કરવાનો હતો; ત્યાર કેટલાક ગ્રંથોમાં એવો નિર્દેશ કરેલો છે કે નવીન સ્થાનમાં જઈ ઉભય તથા વ્યાપાર કરી પોતાના ભાગ્યની પરીક્ષા કરવી તથા ખતે તે મુખ્ય અને સ્વતંત્રતાપૂર્વક જીવન વ્યતીત કરવું એવી ઇચ્છાથી તેમણે સ્વદેશનો ત્યાગ કર્યો હતો. આ ઉભય મતોમાં કયો મત સત્ય છે, તે શિયોજીનું ચરિત્ર વાંચવાથી સહજ નિશ્ચિત કરી શકાશે. શિયોજી પ્રતાપી રાઠોડકુલનો શ્રેષ્ઠ વંશજ હતો. પૂર્વજોનું ગૌરવ યાદ રાખી તેનો પુનરુદ્ધાર કરવાને યત્ન ન કરે એવો યથાર્થ રાજપૂત કોણ છે? સારો રાજપૂત જન્મે આવી હોત દશમાં નિશ્ચિત બેસી રહે એ ખનનું અશક્ય છે; તે પછી વીર શિયોજી ચેતનશક્તિ શી રીતે ધારણ કરી શકે? શિયોજી તેમ કરી શક્યો નહિ. ને તે લેખ કરત તે આરવાડનો ઇતિહાસ લખાત કે નહિ એ સંકારવદ છે. રાઠોડકુલનો ભાગ્યદીપક ધીમે ધીમે પ્રકાશિત થઈ રહ્યો હતો, તે શિયોજી સમજી શક્યો નહિ.

તે સુદૃઢર સેનાસહિત મરુભૂમિના ઉબ્ધ રેતાળપ્રદેશમાં બ્રમણ કરવા લાગ્યો. કયા જતું અને કયા ઉપાયથી સૌભાગ્યલક્ષ્મીની કૃપા પ્રાપ્ત કરવી, તેનો નિશ્ચય તે કરી શક્યો નહિ. અંતે તેણે પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને માટે બીપણ કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો. આ બીપણ ઉદ્બોધથીજ તેણે યમુના, સિંધુ અને ગાંગા નદી તથા અરવહીના શગોથી ઘેરાયલા વિસ્તૃત પ્રદેશ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો.

આ વિશાળ ભૂમિમાં જે જે જાતિઓ નિવાસ કરતી હતી, તેનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત આગળ આવી ગયું છે. આ સમય સુધી કુશાવહોએ પણ જગતમાં રાજકીય પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી નહોતી. તેમના સ્વર્ગસ્થ રાજ્યને કનોજના મુદ્દમાં પ્રાણત્યાગ કર્યો હતા. હાલમાં તે રાજાનો પુત્ર નમતીસી કુશાવહ કુલના સિંહાસન પર બેઠો હતો. અજમેર, અંબર, સાહર આદિ યોદ્ધાણુ રાજ્યો મુસલમાન રાજ્યોએ હસ્તગત કરી લીધા હતાં, પરંતુ અરવહીના અનેક કિલ્લાઓ હજી પણ રાજપૂતોના હાથમાં હતા. નાહોલ નગર મુસલમાનોના ધોર આક્રમણથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ થયું હતું; અને ત્રિમલદેવનો એક વંશજ ઉક્ત નગરનો અધિપતિ હતો. વળી મરુભૂમિના ગૌરવસ્વરૂપ મદૌરનગર પ્રાચીન પુરિહર કુલની ખ્વન ફરકાવી રહ્યું હતું. મદૌરના અધિપતિ રાણા માનસિંહ પુરિહર કુલના ઇંદા જોતમાં ઉત્પન્ન થયા હતા અને તેઓ પુરિહર કુલની સર્વ શાખાઓ ઉપર શાસન ચલાવતા હતા. રાણા માનસિંહને તેના સર્વ માંડલિક સરદારો પૂજ્ય માનીને તેમને અપૂર્વ સન્માન આપતા હતા અને તેઓ મરુભૂમિમાં એક શ્રદ્ધ ગણાતા હતા. ઉત્તરમાં નાગોર કોટની નિકટ માહિલગણ નિવાસ કરતા હતા. યદ્યપિ કાળના કંઠોર કરપ્રદારથી હાલમાં નાગોર કોટનું કાષ્ટ ચિન્હ પણ હિંદુસ્થાનના નકશામાં ઉપલબ્ધ થતું નથી, પરંતુ તે સમયમાં તે અતિ પ્રતિષ્ઠિત નગર હતું. અનેક ભટ્ટ ગ્રંથોમાં આ નગરનું વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે તે સમયે ઉક્ત મોહિલા કુળનો અધિપતિ ઝોડીન નામક નગરને પોતાની રાજધાની બનાવી ૧૪૪૦ આમે ઉપર પોતાની સત્તા ચલાવતો હતો. જે સ્થાન પર આજે બિકાનેરનું રાજ્ય આવેલું છે તે સ્થાનથી ભટ્ટનેર સુધીના સમસ્ત પ્રદેશ તે સમયમાં જાટ જાતિના અને નાના નાના રાજ્યોમાં વહેંચાયેલા હતા. આ પ્રદેશની પૂર્વ દિશામાં ગારા નદીના તટપરના રેતાળપ્રદેશ સુધીની સમસ્ત ભૂમિ, દયા, લંગા ^૧ આદિ કેટલીક અસખ્ય જાતિઓના તાબામાં હતી જેસલમેરમાં ભાટી, તેના દક્ષિણ ભાગમાં સેન અને સિંધ તથા કચ્છ દેશમાં જાડેજ નામની જાતિઓ વસતી હતી. પરમારોના કેદરૂપ આશુ તથા ચદ્રાવતીમાં મોઢાંડી કુલના રાજપૂતો વસતા હતા. એ સિવાય ધુડર અને મેવાડના દૈવી, ખેડધરના મોહિલ, સાચેરના દેવડા, ઝાકેરના મોનગડા, ઝોડીનના મોહિલ, સેનાલિના સોલા ઇંડા પ્રાચીન કુલના રાજપૂતો સમસ્ત પ્રદેશમાં આમતેમ છિન્નચિન્ન દશામાં વાસ કરતા હતા. આમાંના અનેક કુલના રાજપૂતોએ રાડોડની પ્રદીપ્ત પરાક્રમાગ્નિમાં પોતાના કુલની મર્યાદા અને પોતાની નિવાસભૂમિની આહુતિ આપી દીધી. બીજા તેમના આધીન સામંત-તરીકે રહી ગમે તે પ્રકારે મુખદુઃખથી જીવન વ્યતીત કરવા લાગ્યા.

રાડોડ વીર શિયોજીએ પોતાની ખાત્યાવસ્થાની લીલાભૂમિ કનોજનગરનો ત્યાગ કર્યો. જે રાજ્યમાં તેના પૂર્વજોએ મહાન ગૌરવસહિત રાજ્યાધિકાર ભોગવ્યો હતો, તે રાજ્યમાંથી આજે તેને દીનહીન દશામાં નાસતું પડ્યું. ^૧ સદાને માટે તેનો તે જ્વામ સાથેનો સંબંધ તટી ગયો. હવે તે "સ્વર્ગોદ્ધિ ગરીયસ્તી" જન્મભૂમિના દર્શન પુનઃ કરી શક્યો નહિ. હવે તે ગગાકિનારે વસેલી કનોજ નગરીના ઉચ્ચ મહાવયોની અગાસી પર બેસીને વહેલી ગંગાના કલકલ ખ્વનિનું શ્રવણ કરી શકશે નહિ. તે રાજપુત ગૌરવાન્વિત રાડોડવશનો યોગ્યવચન છે. અહો! તેનાં ભાગ્યમાં કેવું મોટું પરિવર્તન થયું છે! તે સિંહાસનનો અધિકારી હતો, પરંતુ આજે તે નિરાધાર અને નિરાશ્રિતની પેઠે આમતેમ ભટકે છે.

+ પૃથ્વીશત્રસામાં એનું નામ મહોસી જણાવવામાં આવ્યું છે.

^૧ આ જાતિઓનાં ક્રોધણુ ચિન્હો હાલ ઉપલબ્ધ થયા નથી તેમાંની ઘણી યતુઓના હાથથી નાશ થાઈ છે, અને શેષે મુસલમાન ધર્મનો સ્વીકાર કરી પોતાના પ્રાચીન નામને તિલાંજલી આપી છે.

શિયોજીના હૃદયમાં નાના પ્રકારની ચિતાઓનો ઉદય થવા લાગ્યો, પરંતુ તે કાણુભર પણ ગભરાયો નહિ તે જાણુતો હતો કે આપત્તિ સહન કરવી એ રાજપૂતનો પરમ ધર્મ છે, કારણ કે આપત્તિ એજ સુખનું મૂળ છે તેણે મુઠ્ઠીભર માણસો સાથે પોતાની વ્યાપારયાત્રા ચાતિનિકેતન, આશાની વિનાસભૂમિ અને પોતાના પૂર્વજોની ગળધાની એવી કનેજ નગરીનો ત્યાગ કરી વિશાળ મરુભૂમિના રેતાળ મેદાનમાં પ્રવેશ કર્યો ચારે તરફથી સર્પકિરણોથી તપ્ત થયેલી રેતી ઉષ્ણતાના વર્ષાદ વર્ષાથી રહી છે અને પવનથી ઉડતા રેતીના કણો તેના હૃદય સાથે આવીને અચકાપ છે । આવા સંયોગોમાં ગમે તેવા ધૈર્યવાન માણસને પણ નિરાશા ઉત્પન્ન થાય તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી । પરંતુ શિયોજી કાણુભર પણ હતાશ થયો નહિ તરફથી સ્વાયમભાન થતા કાષ્ઠના ટુકડાની પેઠે ભાગ્યના પ્રબળ પ્રવાહમાં તણાતો તણાતો અતે તે કાલુમઢ નામક સ્થાનમાં પહોંચ્યો બિકાનેરથી દશ કોશ અર્થાત્ ૨૦ માઈન પશ્ચિમ તરફ આ કાલુમઢ છે તે સમયે ત્યાં એક સોનકી રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો આ રાજ્યએ શિયોજીનો પ્રેમપૂર્વક આદરસંહાર કર્યો

સોલકી રાજ્યએ આપેલા સન્માનથી તથા તેના ઉદાર વર્તનથી શિયોજી બહુ પ્રસન્ન થયો અને તેણે કૌશલ ઉપકારનો બદલો વાળવાની તેને ઇચ્છા થઈ તે સમયે લાખા પુલાણી નામનો એક વીર રાજપૂત તે દેશના નિવાસીઓને અત્યંત દુઃખ દઈ રહ્યો હતો લાખો પુલાણી પ્રસિદ્ધ જોડેજોડમાં ઉત્પન્ન થયો હતો તેનો પુલરાદુર્ગ મરુભૂમિના રેતાળપ્રદેશમાં આવેલો હતો આ દુર્ગ અત્યંત દુર્ગમ હતો લાખો એવો બળવાન પુરુષ હતો કે તેનું નામ સાંભળીને સતપત્નથી લાકને સમુદ્ર-પર્યંતનો સમસ્ત દેશ કંપાયમાન થઈ જતો હતો । સોલકી રાજ્યની આગાથી રોડ વીર શિયોજીએ વીર લાખાની વિરુદ્ધ સમશેર મહાજુ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી મુદ્દની તૈયારી થવા લાગી સોલકી રાજ્યએ શિયોજીને સેનાપતિ નિમ્ની સમસ્ત સેનાનો બાર તેના હાથમાં સોંપ્યો તેનો ભાઈ સેતરામ તથા અન્ય રોડ વીરો પણ તેને સહાય કરવાને માટે રણભૂમિમાં ગયા ઉભય હશે જુએ સંભ્રામ થવા લાગ્યો અતે શિયોજીએ પોતાના ભયકર અને પ્રમુદ્ધ સન્નુ લાખાપર વિજય મેળવ્યો

શિયોજીને આ વિજય સુગમતાથી મળ્યો નહિ આ વિજયના બદલામાં તેને પોતાના જીવનના સાથી પોતાના બહુ સેતરામ અને બીજા વીર રોડોડોનો અતિ આપવો પડ્યો, છતાં આ મુદ્દમાં તેને વિજય મળ્યો, તેથી કાલુમઢનો રાજ્ય તેનાપર બહુ પ્રસન્ન થયો અને મહાદેવિત વાણીથી તેની પ્રશંસા કરી, અને તેણે પોતાની ભગિનીના વિવાહ શિયોજીની સાથે કરીને તેની સાથેના પોતાનો સબંધ દૃઢ કર્યો પછી શિયોજી પોતાની પત્નીને લઈને દારિકા તરફ ચાલ્યા થોડા દિવસ સુધી પ્રવાસ કર્યા પછી તેમને અણહિલપુર પાટણનું દર્શન થયું તેમણે શ્રમપરિહાર માટે તે નગરમાં વિશ્રામ કર્યો તે નગરના રાજ્યએ તેમનો વચારોજ્ય સંહાર કર્યો શિયોજી અણહિલપુરમાં હતા, એવામાજ્ય તેમને લાખા પુલાણીએ તે નગરપર કહેલા આક્રમણના સમાચાર મળ્યા. લાખા પુલાણીના આક્રમણથી અણહિલપુરનો રાજ્ય અત્યંત ભયભીત થયો પરંતુ પરાક્રમી શિયોજીએ તેનો ભય નિવૃત્ત કર્યો તેઓ બળવાન લાખા પુલાણીની સામે બાય બીડવાને તૈયાર થયા અત્યુદ્ધમાં લાખો શિયોજીના પ્રિય બહુ સેતરામને મારીને નિર્વિધે મુદ્દભૂમિમાંથી નાસ્તી ગયો હતો, તેથી આ વખતે મદાવીર શિયોજી પોતાના બહુનું વૈર લેવાને માટે મદાકોષથી આગળ વધ્યા વૈર લેવાની તૃષ્ણા અને યશની આકાંક્ષાથી ઉત્તેજિત થઈને રોડ વીર શિયોજીએ લાખાની સાથે દરજી મુદ્દ કરવા માગ્યું તેઓ લાખાની સાથે દૃઢ મુદ્દ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા ઉભય પક્ષની સેનાઓ મિત્રની પેઠે નિશ્ચળ ઉભી રહીને એ પરાક્રમી વીરોનું સમરોડાયત્વ જોવા લાગી તેમના ભયકર અસિયુદ્ધથી રણભૂમિ વારંવાર કંપાયમાન થવા લાગી સમરોડોનો અણખજાદ અને તે વીરોની પ્રમુદ્ધ મજ્જાસિવાય બીજા કોઈ પણ પ્વનિ

લાખો પુલાણી મદા બળવાન પુરુષ હતો તેણે કલિણ નિરાશય અને નિર્ભય મનુષ્યોને સતાવ્યા નહોતા તે દાનપર્મના સાધાર્યો પણ કરતો હતો આ મારજીથી દાણી નદીથી સિંધુ નદીના સાગરસંજમ સુધીના પ્રદેશોમાં તેના યથોચ્ચત અવાખા આવે છે તેની પ્રશંસાના અનેક કાવ્યો રચાયા છે અને લોકો તે દોસાથી ગાય છે રાજસ્થાનના ૭ પ્રાંતના નગરો તેના લાખામાં હતા નીચે લખેલા ૧૫ વપરથી તેના નામે જાત થાય છે —

“ મ્યામ.૧, સુરજપુરા, વરાકમડા તામે, નખાનીમડ, જગપુર, કલકર્ડી લાકો. ”

કર્ણગાયર ચતો નહોતો આજે લાખાનો દિવસ ભરાઈ ચુક્યો હતો તે કુસુદર્તમા અણુદિવપુર આવ્યો હતો બહુવધના શોકથી વ્યાકુળ બનેલા ગરોડ વીંગના પન્નમાથી તે પોતાના નરીની ગ્લા કરી ચક્રો નહિ શિયોજીની પ્રચડ તનવારના આવાતથી તેનું શિર ધડપરથી દૂર જઈ પડ્યું આ ઘટના બનતાની સાથેજ અણુદિવપુરની મેનાના જયજયકારધ્વનિથી આકારા ચુલ્લ ઉડ્યું આ શબ્દ અનંત આકારમા જઈ વાયુવેગે ચારે તરફ ફેલાઈ ગયો જે લોકો લાખાના અત્યાચારથી પીડિત થયા હતા, તે મર્વ બળે આ ધ્વનિ આનંદપૂર્વક સાંભળ્યો મતનગથી સમુદ્રપર્યંતના મમ્મત દેશના લોકોએ પોતાના ઉભય કર ઉઘાડી શિયોજીને આશીર્વાદ આપ્યા

બળવાન લાખાના રહિયી બહુવધનો દાગળ શોકાગ્નિ ચાત કરી શિયોજી અતિ દર્પ પામ્યા તેમની યાત્રા બાકી રહી હતી વાસ્તવમા તેઓ દારિકા ગયા હતા કે નહિ તે વિશે કાંઈ અષ્ટ વ્રતાત અણપિ પ્રાપ્ત થયું નથી ભડ લોકોના પ્રયોમા એવો ઉગ્રેષ ઉપનમ્ધ થાય છે કે આ મમયે તેઓ રાજ પૂતોના મૂળમંત્રને હૃદયમા ધાગળ કરી અટન પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા અણુદિવપુરથી વિદાય લઈ તેમણે લૂણી નદીના તટપર કેટલાક દિવસ સુધી નિવાસ કર્યો આ ગ્રથજે મહવા નામક એક નગર હતું તેમા ડાબી ૧ કુવના ક્ષત્રિયો વાસ કરતા હતા શિયોજીએ ત્યાંના મર્વ ક્ષત્રિયોને મારીને તે નગરપર પોતાનો અધિપતિ સ્થાપિત કર્યો તેમના હૃદયમા ધીમેધીમે ગન્યરોલ વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યો પછી તેમણે તેની નિકટના ખેડપર પ્રદેવપર આક્રમણ કરી ત્યાંના ગોદિયોને મારી તે દેશમા પોતાની વિજયપતાકા ફરકાવી ગોદિયોનો ગખ મહેશદાસ તેમના હાથથી માર્યો ગયો અને ધણા ગોદિયો જીવ વધને નામી ગયા, તથા વિજયી શિયોજીએ લૂણી નદીના તટપર પ્રાચીન “ ખેડનાથ ” ની લીનાબુઝિમા ગોડકુનની વિજયપતાકા સ્થાપિત કરી

સૌભાગ્યનક્ષત્રીની પ્રાપ્તિ ચતાની માથે, મનુષ્યના ઇચ્છિત કાર્યો જલદી જલદી પાગ પડવા લાગે છે ખેડપરમા નિવાસ કર્યો પછી અતિ અગ્ર સમયમા શિયોજીને પોતાની શ્રીની વૃદ્ધિ કરવાનો બીજો એક શુભ અવસર પ્રાપ્ત થયો તે પ્રદેવની નિકટ આવેલા પેપાની નગરમા કેટલાક બ્રાહ્મણો વસતા હતા તેઓ અતુન બુઝિના સ્વામી હતા, પન્નુ પર્વતવામી મેર અને મીના લોકો તેમનાપર વાગવા આક્રમણ કરીને તેમને અનેક પ્રકારના દુષ્ક્રમ હેતા ચાતિને ચાહનારા બ્રાહ્મણો આ દુષ્ટોના પન્નમાથી પોતાનું રક્ષણ કરવાનો પ્રાપ્તપણ ઉપાય હજીસુધી પોત રાક્ષા નહોતા હવે શિયોજીના પરાક્રમની વાત સાંભળી તેમને તેમનું શગળ અને સહાય લેવાની ઇચ્છા થઈ તે સર્વ બ્રાહ્મણોએ એકત્રિત થઈ તેમની સમીપ જઈ પોતાનું મમસ્ત વ્રતાત અથેતિ કહી સંભળાવ્યું શિયોજીએ તેમને સદાય કરવાની પ્રતિષ્ઠા લીધી અને થોડા દિવસોમા તે પ્રતિષ્ઠાનું પાન કરી, ચાતિપ્રિય બ્રાહ્મણોનો આશીર્વાદ અને ધન્યવાદ મેળવ્યા, છતાં બ્રાહ્મણોને પોતાનું દુષ્ક્રમ સહાને માટે નિવૃત્ત થયેલ લાચુ નહિ તેમણે ધાર્યું કે પાત્રી નગરની નિકટથી શિયોજી જતા રહેશે તો દુષ્ટ પહોંચી લેકો અમારાપર પુન આક્રમણ કરીને પૂર્વવત્ અત્યાચાર કરશે આવો વિચાર કરી તેમણે શિયોજીને પોતાની પામે રાખવાની ઇચ્છાથી તેમને કેટલીક ભૂમિ આપી શિયોજીએ તે ભૂમિ આદરમહિત ગ્રહણ કરી અને તેઓ તેમની નિકટ રહેવા નામ્યા શિયોજીએ કાનૂમદની જે સોલકી કન્યાની સાથે વિવાહ કર્યો હતો, તેના ઉદગથી ત્યાં તેને એક પુત્ર જન્મ્યો બ્રાહ્મણોએ તેનું નામ આસચાન પાડ્યું.

શિયોજી આ પ્રકારે ઉકત ચાતિપ્રિય બ્રાહ્મણોની સાથે મૌન ધાગળ કરીને નિવાસ કરતા હતા તોપણ તેમની મહત્ત્વાકાંક્ષાની હજી વૃદ્ધિ થઈ નહોતી પાત્રી નગર અને તેના તાબાનો સર્વ પ્રદેશ

૧ ડાબી નંદિ ૩૬ રાજકુલોમાનુ એક સ્વ છે તેમના સ્વનાત્ર રાજ્યનું આ અતિમ વ્રતાત છે હુ ભાવનચરના ગોદિયોને મળ્યો હતો, તેમનું આગમન એવરથી થયું હતું, એમ લખનામા બાન્યુ છે પરંતુ ખેડપર ક્યા છે તેનો હલ્લેખ નથી.

૨ પાલી એ રાજસ્થાનના પશ્ચિમ ભાગમા એક વિરાણ અને પ્રસિદ્ધ વાણિજ્ય નગર છે આ નગર પ્રાય જીવવાનું સમાન છે એની ચોતરફ મટ છે તથાકો યતુઓના ઘેર અત્યાચારથી એનું રક્ષણ કરવાને માટે આ ૨ બંધાવવામા આવ્યો છે હાલમા એ કોગની સ્થિતિ ખરિયેર જેવો છે આ સંકેતમા દંશ હંપર કરતા પલ્લુ

હસ્તગત કરી લેવાની તેમની ઇચ્છા હતી; પરંતુ તે સી રીતે કળજે લેવું તેના કાષ્ઠપિણુ નિર્ણય તેઓ કરી શક્યા નહિ. યદ્યપિ બ્રાહ્મણોના વધ કરવાથી તે ભૂમિ હસ્તગત કરી શકાય એમ હતું, તો પણ તેઓ બાણના હના કે બ્રહ્મહત્યા એ મહાપાપ છે. તેઓ પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે: "શુ મુદ્ર ભૂમિને માટે હું બ્રહ્મહત્યા કરી મહાપાતકમાં પડું?" કહિ નહિ. "પરંતુ ગોઠની વાત છે કે તે ગોઠાવીરના હૃદયમાં જ તે અધિક ભૂમિ હસ્તગત કરવાની દુઃકાક્ષા એટલી બધવત્તર થઈ ગઈ કે તેણે તે બ્રાહ્મણોના વધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેણે હાલુલર પણ વિચાર નહિ કર્યો કે જે બ્રાહ્મણોદ્ધાર માટે સોભાઈને માર્ગ ખુલે તથા છે, તેજ બ્રાહ્મણોના હૃદય પર પાપાણુ મૂકી, કૃતઘાતાના પવિત્ર મસ્તક પર લતાપ્રહાર કરી મારાથી સી રીતે મારી શકાય? અને તેણે તેમનો નાશ કરવાનો ભય કર નિશ્ચય કર્યો. એમ કહેવાય છે કે તેની સોલ કિની રાણીએજ તેને ઉક્ત નિશ્ચય પાર પાડવાને ઉત્તેજિત કર્યો હતો. ગમે તેમ હો, પરંતુ શિયોજી આ મહા અનર્થકારી કાર્ય કરવાને માટે સુચવસન્ની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. મમય જતા હોળીનું પર્વ આવ્યું. આ પવને દિવસે હિંદુઓ સર્વ પ્રકારની ચિતા છોડી શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું અનુકરણ કરી રાગ ખેલવામાં નિમગ્ન થાય છે. તે દિવસે શિયોજીએ પાલીના બ્રાહ્મણોના નાથને વધ કરી તેની સમસ્ત ભૂમિ તથા સપતિપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો તેના આ કાર્યથી તેના નામ પર સદાને માટે કલકની કાળી ટીકી લાગી આ દુષ્ટ કાર્યથી તેનું આયુષ્ય પણ સીધું થયું. બ્રહ્મહત્યા અને વિશ્વાસપાતકથી મહાપાતકના કીચડમાં પોતાના હાથ ખરડી તેણે જે સપતિપર અધિકાર સ્થાપન કર્યો હતો, તેને તે એક વર્ષથી અધિક સમય ભોગવી શક્યો નહિ તુરંતમાજ તેનું અવસાન થયું.

શિયોજીને ત્રણ પુત્રો હતા જ્યેષ્ઠ પુત્રનું નામ આસથાન, વચ્ચાનું નામ સોનંગ અને નાનાનું નામ અજ્જ હતું. ઉત્તરાધિકારની સાધારણ પ્રણાલી અનુસાર જ્યેષ્ઠ પુત્ર આસથાનનેજ પોતાના પિતાની ગાદી મળી એકલદ્વંત્ર્ય અથવા એવો હિરેખ પ્રાપ્ત થાય છે કે આસથાને ગોહિયોના હાથમાંથી ખેડપર એકવાર ખુચવી લીધું હતું પિતાની પેઠે પુત્ર પણ વિશ્વાસપાતી અને દગાખાજ હતો. શિયોજીએ જે રીતે વિશ્વાસપાત અને અધર્મચરણથી પાલીપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો, તે પ્રકારે આસથાને પણ દગાખાજ અને જીજ્ઞાસુથી ઘર છતી લઈ પોતાના નાના અંધુ સોનંગને ત્યાંને અધિકાર મેળ્યો હતો.

ઇડરનગર ગુજરાતની સીમા ઉપર આવેલું છે. તે સમયે તે ગાંધીવંશીય રાજાના અધિકારમાં હતું. આસથાને જીજ્ઞાસુથી ત્યાંના રાજાનો વધ કરી તે સ્થાન પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો. શોકથી વિહ્વળ થયેલા નગરવાસીઓ તેના આવા અન્યાયયુક્ત આચરણને રોકી શક્યા નહિ સોનંગના વશનેહાતોડિયા રોડાડના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા શિયોજીના ત્રીજા પુત્ર અજ્જે પણ પોતાના જ્યેષ્ઠ અંધુ અને પિતાની પેઠે ધોર હિંસા કરી સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંત સુધી પોતાની સમશેર ચલાવી હતી સૌરાષ્ટ્રની પશ્ચિમે આખામડળ નામક એક રાજ્ય હતું તે સમયે ત્યાં પ્રાચીન સૌરવશને બીજમરાહ નામક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. હિંસક અજ્જે તે રાજાનો વધ કરી તેના પાટનગર પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો તેના આ કાર્યથીજ તેના વશને વાઘેરાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. હાલમાં રોડાડવીર અજ્જના વશને દારિકા તથા વેની પાસેના પ્રદેશમાં વસે છે અને હજી પણ તે જાત્રે આ વિચિત્ર નામથીજ ઓળખાય છે.

આસથાન આઠ પુત્રો મૂકીને પરચોકવાસી થયો તેમાંથી જ્યેષ્ઠ પુત્ર દુદડ પોતાના પિતાના સિદ્ધાસન

અધિ પડે છે પાલી અતિ પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ છે પાલી જે પ્રદેશ વસેલું છે તે ઉપરથી જ્ઞાત થાય છે કે તે કોઈ સમયે ઉત્તર હિંદુસ્થાન અને સમુદ્ર તટસ્થ પ્રદેશોનું અતિ વિશાળ વાલ્કિજન્યનગર હતું ટિબેટ અને ઉત્તર હિંદુ સ્થાનમાંથી પુષ્કળ સામગ્રીઓ અહીં એકત્રિત થતી હતી અને અહીંથી અજ્ઞાતસ્થાન, મુરબ અને આદિમ આદિ દેશોમાં જતી હતી પાલીમાં પૂર્વે પ્રતિવર્ષે ૩૧ ૭૫૦૦૦ જમતના ઉપજતા હતા.

૧ દુદડ, ભેવરાવ, સીવરી, બુખમુ, બાડવ, ભેતમવ, બાર અને હડડ. આ આઠ ભાઈઓએ એક એક વશની સ્થાપના કરી તેમાંથી દુદડ, બાડવ, ભેતમવ અને હડડ એ સાખાઓ અઘાપિ વિદ્યમાન છે.

પર બેઠો અપ્રસિદ્ધ અને અલ્પ રાજ્યથી તેનું મન વૃમ્મ થયું નહિ. તેના મનમાં એક નવીન ઇચ્છા ધીમે ધીમે વિકાસ પામી રહી હતી. દુહડ ખાલ્યાવચ્ચાથીજ પોતાના પૂર્વજોના લીલાક્ષેત્ર કોનોનો પુનરુદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા પોતાના હૃદયમાં પોષતો આવ્યો હતો. તેણે પોતાના પિતાના સિંહાસન-પર બેસી પોતાની ઉક્ત ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો; પરંતુ તેનો એ સંકલ્પ પૂર્ણ થયો નહિ. કોનોનો પુનરુદ્ધાર કરવામાં નિષ્ફળ થઈ દુહડે પુરિહરના હાથમાંથી મદોર ખુચવી લેવાનો પ્રયાસ કર્યો. ઉક્ત પ્રયાસ સફળ થવાની વાત તો દૂર રહી; પરંતુ તેમાં તેને પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપવી પડી. તેણે પુરિહરરાજનું રક્ત વહેવરાવવાની ઇચ્છાથી મદોરમાં જઈ પોતાના રક્તનું તે ભૂમિમાં સિંચન કર્યું.

દુહડને સાત પુત્રો હતા. તેમાંથી જ્યેષ્ઠ પુત્ર રાયપાળ પોતાના પિતાના મૃત્યુ પછી રાડોડ કુલના સિંહાસનપર બેઠો. સિંહાસનપર બેસનાં સાથેજ તે પુરિહરરાજનું રક્ત વહેવરાવી પિતૃશોકની નિવૃત્તિ કરવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. અલ્પ સમયમાંજ તેના યત્ન સફળ થયો. વેર લેવાની ઇચ્છા ધરાવનાર રાયપાળે સેનાસંહિત મદોરદુર્ગ પર આક્રમણ કર્યું. પુરિહર રાજ તેના પ્રયત્ન આક્રમણની ગતિ રોકી શક્યો નહિ. તે રણભૂમિમાંજ માર્યો ગયો. તેનું મરણ થતાંની સાથેજ વિજયી રાય-પાળે મદોરદુર્ગ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો. રાડોડકુલની વિજયપતાકા મદોરદુર્ગના શિખર-પર ફરકવા લાગી; પરંતુ આ વિજયનું આયુષ્ય માત્ર થોડા દિવસનુંજ હતું. પરાજિત થયેલા પુરિહરએ શીઘ્ર પોતાનું પૂર્વજલ સંચિત કર્યું અને રાયપાળને મદોરમાંથી નસાડી મૂક્યો.

રાયપાળને તેર પુત્રો હતા. તેનું મરણ થયા પછી તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર કન્હલ સિંહાસનપર બેઠો. રાયપાળના શેષપુત્રો તે ગ્રેહશના પૃથક્ પૃથક્ સ્થાનોમાં જતા રહ્યા. કન્હલની પછી જાલ્હન, તેની પછી તેનો પુત્ર જાડો અને તેની પછી તેનો પુત્ર દીડો રાડોડકુલના સિંહાસનપર બેઠા હતા. આ રાડોડ રાજ્યોનો કારકીર્દિનું કાંઈ વિશેષ વર્ણન ઉપલબ્ધ થયું નથી. માત્ર એટલુંજ વિદિત થાય છે કે તેઓ હિંસક-વૃત્તિનું અવલંબન કરી સદા પોતાની નિકટ વસતા લોકોની સાથે યુદ્ધ કરી કરતા હતા. કોઈ વાર તેઓ પરાજિત થતા તો કોઈવાર કોઈને મારી તેની ભૂમિસંપત્તિ હસ્તગત કરી લેતાં. જેસલગીરના ભદ્રપ્રથોમાં એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે કે જાડો અને દીડો એ ઉલ્લય રાજ્યો અતિ ફર હતા. તેઓ અશીરવર્ગને અત્યંત દુઃખ દેતા હતા. આથી તેમણે તેની સામે થઈને જેડ રાજ્યમાં યુદ્ધ કર્યું હતું. ત્રાવ દીડાએ પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર ધણે વધાર્યો હતો. તેણે સોનગઢા સરદારની પાસેથી નમાલ-નગર અને દેવડા તથા લેલિઆઓના રાજ્યમાંથી પણ થોડો ભાગ જીતી લીધો હતો.

રાય દીડાના મરણ પછી સળખાર તેની માદીપર બેઠો. ભદ્રપ્રથોમાં દીડાના ઉત્તરાધિકારીતરીકે સળખાનુંજ નામ લખેલું છે. તેની પછી વીરમદેવ અને વીરમદેવની પછી ચૂડા રાડોડકુળના સિંહાસનપર બેઠા હતા. વીરમદેવે ઉત્તર ભાગમાં વસતી જોયા જાતિપર આક્રમણ કરી રણભૂમિમાં પોતાના પ્રાણ છોડ્યા હતા. તેના પુત્ર ચૂડારા રાડોડ-કુલની શ્રીવૃદ્ધિ થઈ. ચૂડા જેવો વીર હતો તેવોજ રાજનીતિસ પણ હતો. તે રાડોડના ઇતિહાસમાં ધણે

૧ દુહડના સાત પુત્રનાં નામ આ પ્રમાણે છે:- રાયપાલ, કીરતપાલ, વિહાર, પિટલ, લુગલ, દાલ અને વિગર; પરંતુ બેધપુર રાજ્યની વંશાવળીમાં દુહડના નવ પુત્રો જણાવ્યા છે અને તેનાં નામો આ પ્રમાણે આપ્યાં છે:- રાયપાલ, ચંદ્રપાલ, શિવપાલ, જ્વરાજ, ભીમરાજ, મનોહરદાસ, મેઘરાજ, સામંતસિંહ ને સુરસિંહ.

(વાસ્તવમાં આ નામોમાંનાં ધણું ખોટાં છે. દુહડ, ભેષસાવ અને ધોંડલ એ ત્રણ નામો મારવાડના ઇતિહાસમાં પ્રાપ્ત થયેલાં છે, જાડોનાં કેટલાંક અણક છે અને કેટલાંકનો તો ઉલ્લેખ પણ મારવાડના ઇતિહાસમાંથી પ્રાપ્ત થતો નથી, હરડ, પેયડ, મેલગ અને ચાચક એ ચાર નામો મારવાડના ઇતિહાસમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે અને કોઈકોઈ સ્થળે વેગડ, સીંગણ અને નાપાનો નિર્દેશ પ્રાપ્ત થાય છે કરેલો હોય છે. પ્રેન્ડીન)

૨ તેમના વંશને સજોખાવત નામથી પ્રસિદ્ધ છે. મહેવા અને સવ્યકમાં એઓ હાલ ભૂમિમાતરિકે વાસ કરે છે.

૩ એના વંશને વીરોત્તના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. વીરમદેવને વિજય નામક એક પુત્ર હતો. તેના વંશને વીર-તના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેઓ સેતરાયા, સિયાના અને દેહુ એ ત્રણ સ્થાનોમાં નિવાસ કરે છે.

પ્રસિદ્ધ છે ચૂડાના પરાક્રમના પ્રભાવથીજ શિથોળનો વશ ઉન્નત થયો. અગ્નીઆર પેઢી યદ્ય એટલામા રાહોડવશના લોકો રાજસ્થાનના પ્રાપ્ત સમસ્ત દેશોમા ફેલાઇ ગયા હતા તીર ચૂડાએ પોતાના વશને અત્યુન્નત દશપર લઇ જવાનો નિશ્ચય કર્યો તેણે રાહોડાની વીરતા જગતમા પ્રકાશિત કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો તેણે મનમા વિચાર કર્યો કે “હજીસુધી રાહોડવશના લોકોએ કાંઈ પણ મોટું સાહસ કર્યું નથી રાહોડામા ઉઘમ વિરોધ જણાયો નથી જે લોકો ઉઘમી અને ઉઘોગી હોતા નથી તથા જે લોકો હાથમા સમશીર ગ્રહણ કરીને પોતાની ઉન્નતિ કરતા નથી, તેને માટે આ જગતમા સ્થાનજ નથી શિથોળના સખ્યાન ધ વચ્ચે હજી સુધી કાંઈ પણ કાર્ય કરી શક્યા નથી, તેથીજ રાહોડાની ઉન્નતિ થઇ નથી” આવી વિચાર કરી તેણે રાહોડાની ઉન્નતિ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો તેણે રાહોડાના હૃદયમા નવીન શક્તિનો સચ્ચા કર્યો રાહોડા નવજીવનને પ્રાપ્ત થયા તેમના હૃદયમા નવીન ઉત્સાહ આવ્યો, તેઓ પુનઃ જીવત થઇ ગયા ચૂડાએ સર્વ રાહોડાને એકનિત કર્યા અને એક મદાન સાહસ માથે લેવાનો તેમને આગ્રહ કર્યો આ કાર્ય અત્યંત ભયંકર હતું.

ચૂડાએ મદોરપર આક્રમણ કરવાનો પ્રસ્તાવ રજુ કર્યો આ પ્રસ્તાવ સર્વ રાહોડાએ ખુશીથી સ્વીકાર્યો અને તેમણે મદોરપર આક્રમણ કર્યું મદોર રાજવીર ચૂડાનું આ આક્રમણ સદન કરી સક્યો નહિ તેના હૃદયના રધિરથી સમરભૂમિ ભીનાઇ ગઈ રાજાનું મરણ થયેલું જોઈ સમસ્ત પુરિહર સેના ગોપાળવિનાના દોરની પેઠે જ્યાં ફાવે ત્યાં નાસી ગઈ જયવક્ત્રી રાહોડવીર ચૂડાને વરી રાહોડકુલની વિજયપતાકા મરુભૂમિના પ્રાચીન મદોરદુર્ગપર ફરકવા લાગી.

ઉઘમ, ખત અને સહનશીલતા એ રાજપૂતોના વિજયની આવી છે. આ ત્રણ શ્રેષ્ઠ ગુણોથી તેઓ સદા સુશોભિત હોય છે વીરવર ચૂડામણ આ ત્રણ ગુણોથી અલંકૃત હતા, તેથીજ તેમણે અસખ્ય વિદ્વાં અને સકટો ઝોળાગીને મદોરનું સિદ્ધાસન પ્રાપ્ત કર્યું હતું મદોરનું સિદ્ધાસન પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે થોડા દિવસપર તેઓ અત્યંત દીનદશામા આવી પડ્યા હતા તે સમયની તેમની સ્થિતિ જોઈ કોઈને પણ એવી કલ્પના આવી નહિ હોય કે તેઓ મદોરનું સિદ્ધાસન પ્રાપ્ત કરશે. તેઓ તે સમયે પોતાના પૂર્વજોની ભૂમિ અને સપત્તિથી વચિત થઇએકા હતા, તેમની એટલી બધી દુર્દશા ચર્ષગઈ હતી કે તેમને પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે છુપાઈને રહેવું પડતું હતું તેઓ કાપાઉનગરમા છુપાઈને એક ચારણના ઘરમા રહેતા હતા તેમણે કેટલાક દિવસસુધી ઉક્ત ચારણના ઘરમા ગુમચો કાળક્રમણ કર્યું, પરંતુ પછી તેમણે લાગ જોઈ પોતાની ઉન્નતિને માગ સાધી લીધો એમ કહેવાય છે કે ચૂડાને મદોરનું સિદ્ધાસન પ્રાપ્ત થયું ત્યારે કાપાઉનગરનો ઉક્ત ચારણ કવિ તેમને મળવાને માટે આવ્યો, પરંતુ રાજાએ તેને ઝાળખ્યો નહિ તેમજ પોતાના દરનારમા તેને પ્રવેશ પણ કરવા દીધો નહિ અતે તે ચારણે અતિ દુઃખિત થઈ એક કવિતા ? બતાવી રાજસભામા પ્રવેશ કર્યો આ કવિતા આજે પણ મારવાડના બાટોના મુખે સાલજવામા આવે છે ઉક્ત ચારણનું મર્મભેદી સુદર કાવ્ય આજે પણ ચૂડાના પૂર્વ ચારણનું સ્મરણ કરાવે છે.

મદોર નગરમા પોતાની પ્રભુતા દૃઢ કરી ચૂડાએ નાગોરમા રહેતી દિલ્લીના યવન સમ્રાટની સેનાપર આક્રમણ કરવાની ઇચ્છા કરી તેને નાગોરમા પણ વિજય મળ્યો પછી તે પોતાની વિજયિની સેના લઈ ધીમે ધીમે દક્ષિણ તરફ જવા લાગ્યો અને મદા ધામધમસહિત ગોદવાડની રાજધાની નાદોલમા જઈ પહોંચ્યો ત્યાં તે પુરિહર રાજાની એક કન્યા સાથે પરણ્યો તેણે સદા વીરચિત કાર્યોમાજ પોતાનો સમય વ્યતીત કર્યો.

જેસનગીરના ભાગી રાજાના તાજામા પૂગવ નામક એક નગર છે તે સમયે આ પૂગવમા રાણુગદેન નામે એક ભાગી સરદાર રાજ્ય કરતો હતો. રાણુગદેવનો સાદૃશ નામનો એક મદાપરા-

૧ ચૂડાએ પુરિહર પાસેથી મદોર જીતી લીધું હતું એ વાત સત્ય નથી સત્ય, વાત એ છે કે હદાના પુરિહરે એ ઉર્ફોની પાસેથી મદોર જીતી લઈ તેમને પદેસમીમા આપ્યું હતું આ વાત સિદ્ધ કરવાને માટે નીચે લખેલો સોરઠો મારવામા પ્રસિદ્ધ છે.

સોરઠો ચૂડા નહિ આવે યોન કાસર કમાઉતના, જેઠે લયો ભયશીત, મટાવર દેખાલિયે

ચૂડા ચત્રી ચાર દી મટાવર દાયજે, ઉદાવણ ઉપકાર, કમખજ કહે ન વિસરે (પ્ર. ૬૧)

કમી પુત્ર હતો લાખા દુલાઈની પેટે સાદ્ય પછુ મોનાના બાહુબળ ઉપર નિર્ભર રહી પોતાને સમય વ્યતીત કરતો હતો નગેરાથી લઈને જુહી નદીના તટપર્યંતના સમસ્ત દેશમાં લૂટફાટ કરી તેણે પુણ્યન દ્રવ્ય સચિત કર્યું હતુ મરજીમના સર્વ લોકો સાદ્યને સાક્ષાત્ યમરાજ મમજીને તેનાથ લયભીત થતા હતા એક સમયે તે કોઈક નગરમાંથી કેટલાક ઉરો અને કેટલાક અમ્લો છતી વધ મોહિલોની રાજધાની ઓડિનની પાસે યાત્રી જતો હતો આ વખતે તે નગરના સ્વામી માણિકરાજ આદરસહિત તેને નિમંત્રણ કર્યું આદ્ય તેના નિમંત્રણનો સ્વીકાર કરી યોગ સમયે તેની પા ગયો મોજન વગેરેની તૈયારી ઉતાવળે થવા લાગી માણિકરાજ સાદ્યની નિકટ બેઠી તેની વીરત ભરેલી વાતો સાંભળવા લાગ્યો તેના સુખમાંથી નીકળતી પરાક્રમની વાતો સાંભળી મોહિવરાજ કાંઈ વિસ્મિત અને પ્રસન્નચિત્ત થયો આ વીરતાશુક વાતો એક વ્યક્તિના કૃષ્ણદારા વાગના અમૃત ધારા વર્ષાવવા નાગી તે વ્યાકત એક સ્ત્રી હતી અને તે એકાગ્રચિત્તથી ઉક્ત અતિથિ ભાગીવીરના વચન શ્રવણ કરી રહી હતી તેનું નામ કોડમદે હતુ અને તે મોહિવરાજ માણિકરાજની પુત્રી હતી માતાપિતાના જીવનવચરપ કોડમદે જન્મપાળ સુખમાં ઉછરી હતી અભૂમિમાં તે એક અતિ સુઃ સ્ત્રી ગણાતી હતી મહોરાધિપતિ ચૂડાગવતા અપુર્ય પુત્ર અડકમનની સાથે તેનો વિવાહ નિશ્ચિ કરવામાં આવ્યો હતો. પાણિયદહુ થોડા વખતમાં યવાનુ હતુ અને ઉભય પક્ષ તરફથી વંચનની તૈયારી થવા લાગી હતી, પરંતુ કોડમદેને આ વાત સ્વતી નહોતી તેણે સાદ્યના મહાન પરાક્રમેની વાત સંભળી હતી અને પ્રક્રમથી તેણે મનવડે તેને પોતાનો પતિ માની લીધો હતો આને તે પોતાના જિજ્ઞાસુ પતિને દર્શાવવા માટે પ્રકાશિત કર્યો વિના રહી રાખી નહિ તેની સાહેલીઓએ તેને બહુ સમજાવી, પરંતુ તે એકની બે ચર્ચ નહિ તે કહેવા લાગી કે “ જુદા રાજસિદ્ધાસન પ્રાપ્ત કરવાથી રાજા કે ઉચ્ચ રોડોડકુની પુત્રવધૂ બનવાથી શો કાયદો ? મેં મારા પ્રાણ તથા મારું મન જોડે સમર્થ કર્યું છે, તેની દાસી થઈને રહીશ, અન્યની સ્ત્રી થઈને રહીશ નહિ.” કોડમદેની આ કોર પ્રતિજ્ઞા તેની માતા તથા તેના પિતાના સાંભળવામાં આવી તેમના હૃદય હયાને દુઃખથી વ્યાકુલ થ ગયા. રોડોડકુની સાથે વૈવાહિક સંબંધ બેરી માણિકરાજે મહાન શૌરવ પ્રાપ્ત કરવાની આશા ધારણ કરી હતી, પરંતુ હુણીચનશાલ તેની એ આશા પૂર્ણ થવાના માર્ગમાં વિઘ્ન ઉપસ્થિત થયુ તે વિચાર કરવા વાગ્યો “ જો કોડમદે રોડોડકુનકુમારની સાથે વિવાહ કરવાને પ્રુશી નહિ થશે તો રોડોડકુની પુત્રીને રોપાસિ અવસ્થા મોહિલકુવની ઉપર વર્ણનો અવસ્થા તે ઓડિનનગરપર આક્રમક કરી, મોહિવરાજને સમજા નહીં કરી નાખશે ” આવી આવી ચિંતાઓએ માણિકરાજના હૃદયમ પ્રવેશ કરી તેને વ્યાકુળ બનાવી દીધો હવે શું કરવું તે કાંઈ તેને સૂચ્યુ નહિ એ તે પુત્રપ્રેમ બધ વાન થયો અને તે નિરુપાય થઈ પુત્રીની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને તત્પર થયો.

મોજનપાટની સમાપ્ત થઈ મોહિવાધિપતિ માણિકરાજે સાદ્યને સમસ્ત જતાત કહી સંભળાવ્યુ અને રોડોડકુનકુમારની સાથેનો વિવાહસંબંધ તુટવાથી અમારાપર ધોર વિપત્તિ આવે પામે, એમ પછુ તેને કહી દીધુ આ હડીકત સાંભળી સાદ્ય જરા પછુ લયભીત થયો નહિ તે બોલ્યો “ જો પૂગની રીતિ અનુસાર નાગાએર મોક્તવમાં આવશે, તો હું આપની પુત્રીની સાથે વિવાહ કરીશ ” આની આવી વાતો થવા પછી સાદ્ય પોતાના નગરમાં આવ્યો ગયો ત્યાર પછી તેનાપર વિવાહની માગણીનું નાળાએર મોકલવામાં આવ્યુ અને થોડાજ દિવસમાં ઓડિનનગરમાં વિવાહકાર્ય સમાપ્ત થઈ ગયુ. માણિકરાજે પોતાના બ્રાહ્મણને પુણ્ય પહેરામણી આપી બહુમૂલ્ય મથિરતાદિ, નાના પ્રકારના સોનારૂપાના વસ્ત્રો, એક બળદની સૂચ્યુ મૂર્તિ અને તેર રાજપૂત કુળની દાસીઓ માણિકરાજે પોતાની પ્રીતિ આપી

આ વિવાહના સમાચાર આજણના મુખથી અડકમનના સાંભળવામાં આવ્યા આથી તે અત્યંત ક્રોધ અને વૈમનમ્મથી ઉત્ત્રાત જેવો બની ગયો તે સાદ્યને દડ આપવાની ઇચ્છાથી ચાર સદસ રોડોડકુને લઈને તેનો માર્ગ રોકીને ઉભો ગયો આ ઘટના બની તે પૂર્વે સાદ્યે સાદ્ય નેહરાજ

નામના એક મનુષ્યને ચાલી નાખ્યો હતો. તે માણસનો શ્વ પિતા પણ પુત્રોદ્યાયી વ્યાકુલ થયો તે જ વેળાની આશાથી આ સમયે રોડેડરાજકુમારની સાથે આવ્યો હતો. આ સર્વ સમાચાર માણિક-રાજના સામ્રાજ્યમાં આવેલા હોવાથી તેમણે પોતાના નગરોમાં તેમને લેવા બદલાવ્યા. પરંતુ ધીર પુરુષ સાદુલ દિનિત્તુ પણ ક્યો નહિ માણિકરાજે તેમને પોતાના ગાર સહજ માણસો સાથે લઈ જવાને કહ્યું. પરંતુ તેણે તે સૈનિકોને લઈ જવાની પણ ના પાડી પોતાના બાઈમળ ઉપર અને પોતાની સંયોધ સાતમે સહુરતન ભાગી સૈનિકા ઉપર તેને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો તેણે ના કહ્યું. છતાં પણ માણિકરાજે ભાગી આપણની આસપાસ કરી પોતાના સાળા એવશ્ય તથા તેના હાથની પંચાસ સૈનિકોને તેની સાથે મોકલ્યા.

આ સાદીસાતમે સૈનિકોની સાથે ભાગીવીર સાદુલ પોતાના પાટનગર તરફ જવાને નીમ્યો. ચાલ નામના સ્થાને જ્યાં તે શ્રમપરિહાર કરવા લાગ્યો. કોષ્ટિઅત રોડેડરાજે તે સ્થાને પોતાની તેના સહિત આવી પહોંચ્યો. જ્યાં તે તેનું સૈન્યભળ સાદુલ કરતા ત્રણમણુ હતું, તોપણ તેણે પોતાના શત્રુની સાથે દ્વંદ્વુદ કરવાની ઈચ્છા પ્રકટ કરી ઉભય દળો યોદીવાર વિશ્રાંતિ લીધા પછી રણભૂમિમાં આવેલે ઉપરિચિત થયા. અર્ચથી પ્રથમ ભાગીવીર તરફના પાકુગાત્રના જયત્રંજ નામના સૈનિક રોડેડ રાજ તરફના ભેધા ચાહાણની સાથે દ્વંદ્વુદ મ્યું ઉભયે પોતપોતાના અમ્મ મહાવેગથી એન્જીભાનો સામે દોડાવ્યા. ઉમ્મના હનુમાં બે ધારવાળી તીક્ષ્ણ તલવાર હતી અમ્મ સમયમાં તે તલવાર એકે બીજાની ઉપર ચાલવા લાગી તલવાર ઉપર તલવારના આધાત થવાથી અમ્મિની ચિણ્મશરીઓ અડવા લાગી સ્વર્ગપ્રભોશમાં ઉભય વશિની તલવારો વિવ્રુત્તની પેઠે ચમકવા લાગી અર્કકમલ અને સાદુલ પોતપોતાની સેનાના અમ્મમાં ઉપર ઉભા રહી આનંદપૂર્વક તે બીજી દ્વંદ્વુદ જોવા લાગ્યા. જોતજોતામાં તે મુદ્દે ભયાનક સ્વરૂપ ધરણુ મ્યું એકાએક જયત્રંજ જયકર શબ્દ કરી ઇલમ મારી પોતાના અશ્વસહિત ભેધાની ઉપર તુડી પડ્યો. ભેધાથી પોતાના પ્રતિદ્વંદ્વિના પ્રયત્ન વેગ સહજ શ્વ રાંચે નહિ તે પોતાના અશ્વસહિત પૂર્વવીર તુડી પડ્યો ક્યો-જેણે પુનઃ ઉગી શક્યો નહિ તત્તવારના પ્રયત્ન આશયથી તેનો પ્રાણવાયુ નીકળી ગયો. વિજયથી ઉન્મત બનેલા જયત્રંજ પોતાની તીક્ષ્ણ તલવાર હાંકી શત્રુસેના તરફ દોડ્યો અને જેને પોતાની અરોખરીનો સૈનિક ધારો તેનાપર આક્રમણ કરવા લાગ્યો, પરંતુ તેણે યથાચરિતે દ્વંદ્વુદ કર્યું નહિ એકની સાથે દ્વંદ્વુદ કરવાને પ્રેક્ષા થયા પછી તેનો અંત આવ્યા. વિનાશ તે બીજી માથે દ્વંદ્વુદ કરવા લાગી જતો હતો. આથી સેનામાં ધોર વિનિષ્કાન્તતા ફેલાઈ ગઈ અને તરફના દ્વંદ્વુદ બધે થઈ દલકુદરો. આરભ થયો ઉત્તપક્ષના સૈનિકા જ્વાનક સિદ્ધગર્ભના કરી એકબીજાની ઉપર આક્રમણ કરવા લાગ્યા.

અર્કકમલ અને સાદુલ એ ઉભયની ઈચ્છા એકબીજાની સાથે દ્વંદ્વુદ કરવાની હતી, તેથી તેમણે સેનાનો અર્ચ નાશ થતો અટકાવવાને અરે તરતજ દ્વંદ્વુદનો આરભ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. મુદ્દરમળથી દ્વંદ્વુદ થયા બેસેલે મુદ્દરકોડમરે રણુરજ જોતી હતી સાદુલ તેની પાસે અતિમ વિદાય લેવાને માટે ગયો. ધીર નારી કોડમરે ચાલત અને ગદીર સ્વરે કહ્યું "ભાઓ અને મુદ્દ કરો. હું આજ સ્થળે બેસેલે આપનું મુદ્દ-કોડમરે ભેદરો અને જો આપ સમરભૂમિમાં માર્યા જશો, તો આપની સાથે હું પણ પરસેકવાસ કરીશ." કોડમરેના વીરનાભરેના વચનો સાંભળ્યા સાદુલને જમણાં હિસ્સાદ આવ્યો અને તે પ્રયત્ન વેગથી શત્રુઓપર તુડી પડ્યો. તેના લાગાના પ્રદારથી જસમ્ય રોડેડરાજે પોતાના પ્રાણ ગુમાવ્યા. આ પ્રકારે ઉન્મતની પેઠે શ્રમણુ કરતો કરતો તે રોડેડ રાજકુમાર અર્કકમલની પાસે આવી પહોંચ્યો. રોડેડરાજકુમારે સ્વર્ગ સાદુલના હૃદયના કવિરથી પોતાને ક્ષેપ થયો ધોર અખમનનું ક્ષાલન કરવાને માટે તાપર હતો તે પોતાની હૃદયાગ્રિ યાત કરવાને માટે તૈયારજ હતો. પરંતુ અચાપિ તેણે તેને જોગ્યો નહોતો. હવે તેણે પોતાની સમીપ આવેલા શત્રુને સારી રીતે જોગ્યો અને પોતાના પચાસવાણુ નામના અશ્વને પ્રયત્ન વેગથી તેની તરફ દોડાવ્યો. તેમણે એન્જીભાની સામે ઉભા ફાલવાર તો તેમણે એકબીજાપ્રત્યે સખ્ય વર્તન કર્યું, પરંતુ અમ્મ સમયમાં સાદુલે પોતાના શત્રુના અરવકપર તીક્ષ્ણ તલવારનો પ્રદાર કર્યો અર્કકમલે અમ્મ તીક્ષ્ણ પૂર્વક તેને રોડી સાદુલના

મસ્તકપર પોતાની સમશેર ચલાવી. ઉભય વીરો વળાધાતથી હામ થયેલાં એ મેરુશિખરાની પેઠે પૃથ્વીપર તૂટી પડ્યા. રહેડવીર મૃગ્ધિત થઇ ગયો હતો, તેથી જોડીવારમાં તે ઉઠીને ઉભો થયો; પરંતુ ભાડીવીર સાદૂલ પુનઃ ઉઠી શક્યો નહિ. પડતાંની સાથેજ તેના પ્રાણ નીકળી ગયા હતા. મુદ્દ બાંધ પડ્યું. ઉભયપક્ષના વીરો જાણે વળાધાત થયો હોય તેમ સ્તબ્ધ થઇને ઉભા રહ્યા. પછી તેઓ રણભૂમિ મૂંઝાને ઘોડે દૂર પાછા હાજી ગયા.

પતિવ્રતા કોઝમદેની આજ્ઞા નટપ્રદ થઈ ગઈ. તેને પોતાના સ્વામીની સાથે રહી દીર્ઘકાળ-પર્યંત ઝુપ મોગવવાની આજ્ઞા હતી; પરંતુ તે અભાગિનીનાં મીઠાજ પણ હજી છૂટ્યાં નહોતાં, એવા-માંજ ઝુપ તેને સદાને માટે છોડીને, ચાલ્યું ગયું. તેનું લાવવ્યવસ્થા વદન હવે આંધું થઈ ગયું; જે સૌંદર્યે ભાડીવીર સાદૂલનું મન હરણ કર્યું હતું તે સૌંદર્ય નટ થઇ ગયું; જે લાવવ્યવસ્થાએ અડ-કમલનું ચિત્ત આકર્ષ્યું હતું તે લાવવ્યવસ્થા હવે અદૃશ્ય થઇ; તેણે પરિણિત થવનના ઉપરપરજ પણ મૂક્યો હતો, એવામાંજ વેધવ્યે આવી તેને ગ્રસ્ત કરી લીધી; વિકસિત કળા એકજ દિવસમાં કરમાઈ ગઈ! પરંતુ કોઝમદે વીરનારી હતી. તેણે પોતાના પ્રાણાધિક પતિને મુદ્દ કરવાને માટે ઉત્તેજિત તથા ઉત્સાહિત થયો હતો અને હવે તે ધર્મયુદ્ધની રણભૂમિપર પ્રાણોત્સર્ગ કરવાને તૈયાર થઈ હતી. તેને માટે સ્વર્ગના માર્ગ સાફ થયો. સ્વર્ગની અપ્સરાઓ પારિજાતની માફા હાથમાં મહણ કરી તેના સતકાર કરવાને માટે સ્વર્ગના દારપર આવીને ઉભી રહી. કોઝમદેએ આ સર્વ દૃશ્ય પોતાનાં અંતર્યક્ષુદારા જોયું. સ્વર્ગપ્રાપ્તિની આજ્ઞાથી તેનું હૃદય ઉત્સાહિત થઇ ગયું. તે પતિની સાથે પ્રપાણ કરવાની તૈયારી કરવા લાગી.

રણભૂમિપર એક વિશાળ ચિત્રા બતાવવામાં આવી. મોહિલકુમારીએ એક હાથમાં તીક્ષ્ણ તલવાર ઉઠાવી અને પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાનો બીજો હાથ કાપી નાખ્યો. તેની સખીઓ તથા સૈનિકો ઝુપઝુપ ઉભા રહી આ ભયાનક અને રોગચાળીય કાર્ય જોઇ રહ્યાં! કોઝમદેએ પોતાનો કપાયેલો હાથ પોતાના એક સૈનિકને આપ્યો અને તેને કહ્યું: “આ હસ્ત મારા મ્હુરને આપાને અને તેમને કહેજો કે તમારી પુત્રવધૂ આવી હતી.” પછી તેણે પોતાનો બીજો હસ્ત ઉઠાવી કરી નિકટ ઉભેલા એક સૈનિકને કહ્યું: “મારો આ હાથ પણ કાપી નાખો.” કોઝમદેના ઝુખમંડલે અપૂર્વ તેજોમય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તેનાં ઉભય વિશાળ નેત્રોમાંથી એક પ્રકારની અદ્ભુત જ્યોતિ નીકળવા લાગી. ઉક્ત સૈનિકે તત્કાળ મહારાણીની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું. એકજ આધાતથી કોઝમદેનો બીજો હાથ કપાઈને જીદો થયો. ગ્રેશકો શોક અને વિરમયથી હૃદયભેદક નાદ કરવા લાગ્યા. તેમના શૈલનથી આકાશ બેદાહ ગયું; પરંતુ કોઝમદેના ઝુખમંડલપર હિંદાશી દિવા વિપાદનું કિંચિત્ પણ ચિન્હ જણાયું નહિ. તેણે ધીર અને અકંપિત સ્વરે પોતાનો બીજો કપાયેલો હાથ મોહિલકુમારીના જાદુ કવિને આપવાની આજ્ઞા કરી અને પછી તે પોતાના પ્રાણપતિના મૃત શરીર સાથે ચિત્રાપર ચઢી. તેની આજ્ઞા-નુસાર તેના હાથો ભિન્ન ભિન્ન રથો પહોંચાડવામાં આવ્યા. પૂંગલના વૃદ્ધ રાવ રાણગદેવે પોતાની પુત્રવધૂનો હાથ ભરમીભૂત કરી તેના સ્મરણાર્થે એક સરોવર બનાવ્યું. આ સરોવર આજપર્યંત ‘કોઝ-મદેસર’ના નામથી વિખ્યાત છે.

આ અનર્થકારક અપૂર્વ સંગ્રામ ૪૦ સં ૧૪૦૭ માં થયો હતો. આ ધોર સુદમાં રાહોપક્ષના સાક્ષ્યા વિરોધે અલંકૃત વીરતા પ્રકટ કરી હતી. ૩૦૦ સાંકડા વીરોમાંથી કેવળ પચાસ સૈનિકોજ સેનાપતિ મેહરાજની સાથે રણભૂમિમાંથી પાછા ફર્યા હતા. મેહરાજ પણ અસંત કાપલ થયો હતો. અડકમલ અને તેના ચાર ભાત્રાઓ પણ ઘાયલ થયા હતા. અડકમલના શરીરમાં જે પા થયા હતા, તે દિવસાવિવસ વધુ અને વધુ પીડા આપવા લાગ્યા અને તેની અસરથી તે ૭ માસમાં મૃત્યુ પામ્યો.

આટલું થયા હતા પણ તે બપોરે વિવાદ સંત થયો નહિ. પુષ્કળ રંધિર વણુ તોપણ ઉભયપક્ષને સંતોષ થયો નહિ. ઉભયપક્ષના રાજકુમાર મરણ પામ્યા હતા. હવે પિતાએ સામસામે સમશેર અદણ કરી. વીર સાંકડા મેહરાજના અવક પરાક્રમથીજ સાદૂલની સેનાનું બાળ નટ થયું હતું. આ કારણથી પુત્રરોગકથી વ્યાકુળ બનેલા રાવ રાણગદેવે મેહરાજને દંડ આપવાને માટે સેનાસહિત

તેના નગરપર આક્રમણ કર્યું સાકલા લોકો ઓછા પરાક્રમી નહોતા મરુભૂમિનો કાષ્ઠપણ વીર તેમને દારાની શક્યો નહોતો મેહરાજનો પુત્ર લગ્ન સાકાના એક સુપ્રસિદ્ધ યોદ્ધો હતો તેણે પ્રચલ જળ અભાર સુધી કોઈ રાણી શક્ય નહોતો, તે હવે પૂગવનો રાવ રાણગદેવ તેના બળની ગતિ રાણી શકશે ?

પૂગવપતિએ પોતાની પ્રચલ સેનાસંહિત સાકાવાના રાજ્યપર આક્રમણ કર્યું, આ સમયે સાકાના અસાધ્યતા હતો કે કેમ તે કાઠ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી, પરંતુ તે આ સમયે રાણગદેવની પ્રચલ ગતિનો અવરોધ કરી શક્યો નહિ તે દારા ગયો તેના ત્રણસે સૈનિકોના ઉચ્ચ સુધિરથી લાંબી નદીના તટપરની રેતી લીગલધ ઘઉં વિજયી રાણગદેવ પરાસ્ત થયેલા સાકાપતિનું સર્વસ્વ ભૂમી સમર્પ પોતાના પાટનગરમાં આવ્યો ગયો ત્યાર પછી મહેરાના રાજની સાથે યુદ્ધ કરતા રાણગદેવનું મૃત્યુ થયું

રાણગદેવના મૃત્યુના સમાચાર તેના યૌવ પુત્રો તનુ અને મેરુના સભળવામાં આવ્યા દારણ કોષ અને બપરે શોકથી તેમના મસ્તક ફરી ગયા, પરંતુ તેઓ નિરુપાય હતા તેમનામાં એકબીજા બળ નહોતું કે તેઓ મહેરાના રાજની સાથે યુદ્ધ કરી શકે આથી તેઓ દારણ કોષને વેગ રાણી પોતાના શત્રુપર વૈર લેવાના ઉપાય શોધવા લાગ્યા આ સમયે મુલતાનમાં ખીજરખા નામનો યવન બાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો કોષોન્મત તનુ અને મેરુ તેને શરણે ગયા અને હિંદુધર્મ ત્યજી ઇસ્લામી ધર્મ અંતર્યુ કરીને બાદશાહને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા ખીજરખાએ તેમનાં પર પ્રસન્ન થઈ તેમને એક સેના આપી આ સેના લઈ તનુ અને મેરુ રાઠોડરાજ્યની સામે યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા આ સમયે જોસનમીરના રાજા રાવલ ઉદરના તૃતીય પુત્ર કેલણે તેમની મુલાકાત લીધી તેણે તેમના બાળપણની ચિકિત્સા કરી તેમને એક ગૂઢ ઉપાય અજમાવવાની સલાહ આપી તેણે તેમને જણાવ્યું કે બે તમે આ ઉપાય અજમાવશો તોજ તમે તમારો વૈરાગિ સાત કરી શકશો

પછી ભાગીરાજકુમાર કેલણે રાઠોડરાજ આગ્રને પોતાની પ્રપચ્ચળમાં ફસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેણે પોતાની એક પુત્રી ચૂડાને આપવાની માગણી કરી, પરંતુ ચૂડાએ તેના વચનપર અવિશ્વાસ લાવી તેની માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો આથી કેલણે તેમનાં પર કહેવાથી ચોક્કસ કે, " જો આપને કોઈ પ્રકારનો સદેહ આવતો હોય તો આપની આંખા થતા હું મારી કન્યાને નાગોરમાં મોકલી આપીશ " ચૂડાને આ વાત વીક લાગી અને તેમણે કેલણની માગણી સ્વીકારી

વિવાહનો દિવસ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો થોડા દિવસ થયાજ ચૂડાએ નાગોરનગર છૂટી લીધું હતું હવે ત્યાં વિવાહની તૈયારી થવા લાગી ચૂડા તે નગરમાં આવી વિવાહના દિવસની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા નેત-નેતામાં લન્નદિવસ આવી પહોંચ્યો, પરંતુ ચૂડાના માથા મહે તેના કોલા-અતી દારી બેચી લીધી હતી, તે એ સમજી શક્યો નહિ આ તરફ જોસનમીરના તોરણદારનું અતિક્રમણ કરીને પચાસ વસ્ત્રોગદિત માડા બહાર નીકળ્યા આ માડાની પાછળ કેટલાક અશ્વા-રોટીઓ અને સાતમે ઉડાના રથો આનતા હતા આ વિવાહની માત્રા નહોતી વાસ્તવમાં તો એ યુદ્ધયાત્રા હતી આ સર્વ અશ્વારોહીઓ અને ઉડરથો ઇળવેળી રાજપૂત સૈનિકો હતા અને ઉકત પચાસ વસ્ત્રોગદિત શકરોની અદર પાછું સ્ત્રીઓને બદલે પૂજલરાજના સાહસિક વીરો બેરના હતા તે સિવાય સર્વની પાછળ રાજના પ્રાપ્ત એક સદસ્ય ઘોરેસ્તરો અતિ સાવધાનતા-પૂર્વક આવતા હતા તેમની સાથે જે ઉડા આવતા હતા તેમની પીઠપર સૈનિકોને માટે ખાદ્ય પદાર્થો અને અસ્ત્રશસ્ત્રો બધો હતા રાઠોડરાજ ચૂડા તેમનો આ ગ્રામ પ્રપચ્ચળ બળી શક્યા નહિ તેઓ વિવાહસ્થિત હતા કરી ઇળવેળી ભાગી સેનાની તરફ ચાલ્યા નગરના સિદ્ધદારની બહાર નીકળતાજ તેણે ઉકત માડા જોયા તેને ભાગીરાજ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો ન થયો તે નિસરાય બની ઉકત માડાની નિકટ ચાલ્યા ગયા

તેઓ ઉગ્ર માડાની ઉક નજીક ગયા કે તરતજ એકએક તેમના ગળામાં વિષ સદેહ ઉત્પન્ન

1 આ સદસ્ય અશ્વારોહીઓ ખીજરખાના દળા એમ મૂળ મરઘા જસાવવામાં આવ્યું છે

યથો. આથી તેઓ એકદમ નાગોર તરફ પાછા ફર્યા; પરંતુ તેઓ નગરના દારપર પહોંચ્યા નહિ પહોંચ્યા એટલામાં તો જળવેળી શત્રુઓએ તેમનાપર આક્રમણ કર્યું. વિશ્વાસઘાતી ભાટી વીર પોતાનું સાથ સ્વરૂપ ધારણ કરી એકાએક તેમના ઉપર તૂટી પડ્યા. વીર ચૂડાની પામે માત્ર થોડાજ સનિકા હતા, તેથી તેઓ પોતાના શત્રુની પ્રચંડ ગતિ રોકી શક્યા નહિ. આ ભયાનક આપત્તિના સમયમાં તેમના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે જો અગે તોરણદારની નિકટ પહોંચી જઈશું, તો ગમે તે પ્રકારે અમારો બચાવ કરી શકીશું; પરંતુ અફસોસ, તેમની તે ઈચ્છા મનમાં ને મનમાંજ રહી ગઈ. શત્રુઓએ તેમને પકડી પાડ્યા અને તેમની સામે થઈ યુદ્ધ કર્યો વિના બીજાને માર્ગ તો રહ્યો નહિ તેથી તેમની સાથે યુદ્ધ કરતા કરતા વીર ચૂડા સિંહદાર તરફ ચાલ્યા. તેમનું આયુ શરીર રુધિરથી ભીંજાઈ ગયું. તેમના અંગરક્ષકોમાંથી અનેકે પ્રાણોત્સર્ગ કર્યો. સતત રુધિરધારા ચાલવાથી અને શસ્ત્રાત્મોના પ્રહારથી વીર ચૂડાના અંગના સર્વ ભાગો શિથિલ થઈ ગયા. રાડોડકુલતિલક વીરવર ચૂડા નાગોરનગરના દાર આગળ ભૂમિપર તૂટી પડ્યા. ફર અને વિશ્વાસઘાતી ભાટીઓ અન્યાયી વિજયથી આનંદોન્મત બની ચિકટ સિંહનાદ કરી ઉડ્યા; અને નગર ભંટવાના વિચારથી પ્રચંડ સાગરતરંગની જેડે તેમણે તેમાં પ્રવેશ કર્યો. રાજરાજેશ્વર ચૂડાના પવિત્ર દેહને તેઓ પથવતી ઠોકર મારવા લાગ્યા !

આ પ્રકારે રાડોડકુલનો એક પ્રકાશમાન દીપક સદાને માટે છુટાઈ ગયો. જો ચૂડા થોડા વધુ વખત જીવત તો રાડોડકુલની હજીવણ અધિક ઉત્તિ યાત. પોતાના દેવી બળથી તેમણે જો પરાક્રમે કર્યો તેથી વીરવર શિયોજીનો વંશ ગર્વસંહિત પોતાનું મસ્તક ઉન્નત કરી શક્યો. ચૂડાને ચાદ પુત્રો અને એક કન્યા થઈ હતી. આ કન્યાનું નામ હંસા હતું. હંસાને મેવાડના રાણા લાખાની સાથે પરણાવી હતી અને એનાજ ગર્ભથી કુંભાનો જન્મ થયો હતો.

મહાવીર ચૂડાનું મૃત્યુ થયા પછી તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર રિંમહ મહેરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. એમની માતા ગોહિલવંશની રાજકુમારી હતી. રિંમહનું શરીર પ્રચંડ અને બળવાન હતું. તે પોતાના કુળમાં સૌથી અધિક બળવાન ગણાતા હતા. ચૂડાનું મરણ થયા પછી નાગોર રાડોડ-ક્ષુભા દાસમાંથી નીકળી ગયું. રિંમહને રાણા લાખાની સાથે પરમ સ્નેહ થયો હતો. રાણા લાખાએ તેમને આળીસ આમેસંહિત ધનલાનગર અર્પણ કર્યું અને પોતાના સામંતોમાં તેમને શ્રેષ્ઠ નિયુક્ત કર્યો. લાખાના જીવનકાળમાં રિંમહ મેવાડ ઉપર એક મહાન ઉપકાર કર્યો હતો. પોતાની પુત્રી અંબમેરના મુબાની પામે લઈ જવાના બહાનાથી તેઓ મૌહાણ લોકોના આ પ્રાચીન કિલ્લામાં ધુસી ગયા અને દયાના પહેરેગીરો તથા સૈનિકોને મારીને તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો. પછી તેમણે આ કિલ્લો મેવાડના મહારાણાને સમર્પણ કર્યો. ખીમસી પંચોશીર નામના એક મનુષ્યે તેમને આ ઉપાય બતાવ્યો હતો. રાણાએ તેમના આ કૃત્યથી તેમનાપર અતિ પ્રસન્ન થઈ તેમને પારિતોષિકતરીકે કેટો નામના નગરને અધિકાર સોંપ્યો. આ નગર-થોડા વખતથી કામમખાની લોકોની પાસેથી લઈ લેવામાં આવ્યું હતું. રિંમહ એક વખત તીર્થયાત્રા કરવાને માટે ગયાજી ગયા અને ત્યાંના યાત્રાળુઓ પાસેથી જે કર લેવામાં આવતો હતો, તે સર્વ તેમણે પોતે આપી દીધો.

રિંમહ રાજકાર્યમાં પરમ પ્રવીણ હતા. તેમણે રાજસાસન ઉત્તમ પ્રકારે ચલાવવાને માટે અનેક ઉત્તમ નિયમો રચ્યા હતા. વીરસના ગ્રેમી ભાટ કવિઓ રાજ્યવસ્ત્રાવિશે કવચિતજ ઉદ્દેશ કરે છે અને તેમણે રિંમહના સંબંધમાં તે પ્રકારનો નિર્દેશ કર્યો છે. રાવ રિંમહનું સૌથી મહાન કાર્ય એ હતું કે તેમણે પોતાના રાજ્યમાં તોલ અને માપ એકસરખાં કર્યા હતા; અને તે

— ૧ ચૂડા સંવત ૧૪૩૮ માં સિંહાસનપર બેઠો અને ૧૪૬૫ માં મરણ પામ્યો. એમ મરવાડના હિંદાસગા બજાવવામાં આવ્યું છે, પરંતુ તેના સંસ્કૃતિભક્તો સંવત ભૂવભરિયો છે. ચૂડાએ સંવત ૧૪૫૧ માં મદેસ્પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો અને તેજ વર્ષમાં તે સિંહાસનપર અભિષેક થયો હતો. એને ૧૪ પુત્રો થયા હતા, તેમાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—રિંમહ, સત્તા, રણધીર, અડકમલ, પૂર્વ, ભીમ, કાન્દો, અમર, રામદેવ, નોલ, સહેરામહ, બોધા, લંબા અને શિવરાજ. તેમાંના રિંમહ, સત્તા, અડકમલ અને કાન્દોના વંશજો આજે પણ વિદ્યમાન છે.

૨ કાશર્યને પંચોશી કહેવામાં આવે છે.

આજીવન પ્રચલિત છે. રાવ રિઝમદનું અંતિમ કાર્ય એ હતું કે તેણે મેવાડના બાલ રાજાનું સિદાસન દગાથી છીનવી લેવાની ઇચ્છા કરી હતી; પરંતુ મહાવીર અંતે તેને પ્રાણદાન કર્યો હતો. આ વૃત્તાંત મેવાડના ઇતિહાસમાં આવી ગયું છે, તેથી તેની પુનરુક્તિ કરવાની આવશ્યકતા નથી. આ વિમલથી ઉભય રાજ્યોની સીમા પૃથક્ પૃથક્ ઘઘ મળે.

રિઝમદે પોતાનાં રાજ્યના સર્વ ભાગોમાં જમીનનું મહેસુલ એકસરખું કરાવ્યું હતું. રિઝમદને ચોવીસ પુત્રો હતા. મારવાડના રોડેડો વિરોધતઃ તેના બેથ પુત્ર ભોધાનાં^૧ સંતાનો છે તેના પુત્ર-પોત્રાએ વિશાલ મરુભૂમિમાં સર્વત્ર પ્રસરી પોતાની ઉન્નતિ કરી હતી. જરૂર જણાવાથી તેમના નામ, શાખા તથા ભૂમિસંપત્તિની સૂચી અત્રે આપવામાં આવે છે:—

નામ	શાખા	ભૂમિસંપત્તિ
૧ ભોધાજી	ભોધા	મારવાડ
૨ કોધલજી	કોધલોત	ખિકાનેર
૩ આપાજી	આપાલત	
૪ અચૈરાજી	ફાપાલત	<p>”</p> <p>{ આહવા, કેટા, પધરી, હરસોલા, વરોહટ, જલવા, સયલાના, સિનગા, આસોય, કપાલિયા, ચંદ્રાવલ, સિરવારી, ખારસો, હર-સોર, વનુ વિભીરિયા, શ્યોપુરા તથા દેવરિયા }</p>
૫ મડકાજી	મડકોત	સરોહા
૬ પાતાજી	પાતાલત	ફર્નિચરી, નખા, વારાહ તથા નખદેસ
૭ લાખાજી	લાખાલત	+
૮ બાવોજી	બાવાલત	હુનાર
૯ જેતમાલજી	જેતમાલોત	પાલાસની
૧૦ કરનજી	કરનોત	લતાવાસ
૧૧ રૂપાજી	રૂપાલત	ચૌતલા
૧૨ નાથાજી	નાથાલત	વીકાનેર
૧૩ કુમરજી	કુમરોત	
૧૪ સામજી	સામલત	
૧૫ માડનજી	માડનોત	
૧૬ વીરાજી	વીરાલત	
૧૭ જગમાલજી	જગમાલોત	
૧૮ હાપાજી	હાપાલત	
૧૯ રાકતાજી	રાકતાલત	
૨૦ કર્મચંદજી	કર્મચંદોત	
૨૧ અડવાલજી	અડવાલોત	
૨૨ ખેતસીજી	ખેતસીલોત	
૨૩ શત્રુશાલજી	શત્રુશાલોત	
૨૪ તેજમાલજી	તેજમાલોત	

આ સરદારોની ભૂમિસંપત્તિનું કથાય પણ વર્ણન ઉપલબ્ધ થયું નથી. આ સર્વ સરદારો પોતાના કુલના મોટા સામંતોને આધીન થઇ ગયા છે.

૧ એવા રિઝમદના બેથ પુત્ર નહોતા. તેઓ પોતાના કેટલાક ભાઈઓથી નાના હતા. સર્વથી ન્યૂન કુમાર અખેર જ હતા તેમણે પોતાના પિતાની ઇચ્છાસર પોતાના હાથથી એક મે રાજતિલક કર્યું હતું. હાલમાં આમ વચડીના ઠાકોર અખેરાજીના વંશજ છે અને તેઓ મારવાડના રાજ્યના અભિવેકમુક્ત મે તેમને રાજતિલક કરે છે.

૨ નખદેશના સેનિકા અત્યંત સમૃદ્ધિક અને સ્થૂળિપુત્ર હોય છે તેઓ અત્યંત વામ રેતીવાર પણ આવી શકે છે. સાધારણ આર્ષિત આવી જડે ત્યારે તેમને બોલાવવામાં આવતા નથી પરંતુ અતિ શક્તિ શક્તિમુક્ત તેમને બોલાવવામાં આવે છે.

અધ્યાય ૩ જો

જેઠાણતું સિંહાસનારૂઢ થવું—જેઠપુરની સ્થાપના—રાડોડાતું મંદારથી જોઢપુર જવું
 અને રાજધાનીતું બદલાવું—રાજધાની બદલવાનું કારણ—સાતલમેર, મેરતા અને બીકાનેરની
 સ્થાપના—જેઠાણનો પરલોકવાસ—તેમના યુથોતું વર્ણન—રાડોડ વંશની ઉન્નતિ—સુજાણ-
 રાવતું સિંહાસનારૂઢ થવું—મુસલમાન પાદશાહની સેના સાથે રાડોડાતું પ્રથમ યુદ્ધ—પીપડા-
 નગરમાંથી રાડોડકુમારીઆતું—પરાણોએ કરેલું હરણ—મુજાણની વીરતા અને મૃત્યુ—તેમના
 સિંહાસનપર તેમના પૌત્ર રાવ ગાંગાતું બેસવું—સિંહાસનને આઠે ગાંગા અને તેના કાકા
 સેઆ વચ્ચે થયેલું યુદ્ધ—મૃલકલંહ—સેખાતું મૃત્યુ—હિંદુસ્તાનપર બાબરે કરેલું આક્રમણ—
 સર્વ રાજપૂતોની સંમતિથી મહારથી રાણા સાંગાએ સેનાપતિ થઈ બાબરની સાથે કરેલું
 યુદ્ધ—રાવ ગાંગાતું મૃત્યુ—રાવ માલદેવતું સિંહાસનારૂઢ થવું—માલદેવતું ગૌરવ—તેમણે કરેલો
 નાગોર, આમરમેર, ઝાલોર તથા શિવાનાનો ઉદ્ધાર—તેમનો પરસ્પરનો વિવાદ—તેમની પ્રતિષ્ઠા
 —પદ્મજી થયેલા હુમ્મય સાથે તેમણે કરેલું અનુચિત વર્તન—ચેરશાહે મારવાડપર કરેલું
 આક્રમણ—યવન સેનાપર આવી પડેલી આપત્તિ—ચેરશાહે અતુરાધી પોતાતું કરેલું
 સંરક્ષણ—રાડોડસેનાતું પાછળ હઠવું—બે મુખ્ય સામંતશાખાનો આત્મત્યાગ—અકબરે
 મારવાડપર કરેલું આક્રમણ—મેરતા અને નાગોર છતી તે બીકાનેરના રાયસિંહને સમર્પણ
 કરવું—માલદેવતું પોતાના દ્વિતીય પુત્રને અકબરની મસામાં મોકલવું—યવનસમ્રાટ સાથે
 તેમને થયેલું વૈમનસ્ય—અકબરે રાયસિંહને આપેલું જોડપુરનું શાસન—અકબરે જોડપુરપર
 ઘાલેલો ઘેરા—માલદેવે જોડપુરની રક્ષા કરવાનો કરેલો ઉદ્યમ—ઉદયસિંહને અકબરની પાસે
 મોકલવા—ઉદયસિંહનો સાતકાર—ચંદ્રસેન અને તેનાદ્વારા થયેલી રાડોડ કુળના સન્માનની રક્ષા
 —તેણે વીરત્વ—માલદેવતું વીરત્વ—માલદેવતું મૃત્યુ—તેમના દ્વાદશ પુત્રો.

રાડોડવીર જોધાનો જન્મ સંવત ૧૪૮૪ના વૈશાખ માસમાં મેવાડમા આવેલા ધનસા
 નામક નગરમા થયો. તેમના પિતા રાવ રિડમલ્લ હતા. જેઠાણ કેવી આપત્તિમા
 આવી પડયા હતા તથા તે આપત્તિમાથી તેઓ કેવી મુશ્કેલીથી છૂટયા હતા, તેનું
 સમસ્ત વર્ણન મેવાડના ઇતિહાસમા આવી ગયું છે હવે આ સ્થળે અમે
 તેમના સામાન્ય જીવનચરિત્રનો ઉદ્દેશ્ય કરીએ છીએ.

ગિહલોત રાજકુમાર વીરવર ચંડે મદારપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અને રિડમલ્લનું
 મૃત્યુ થયું તે ભયંકર આપત્તિના મમયે જેઠાણ અરવલ્લીના ધાડા જંગલમા ગુપ્ત છુપાઈ રહ્યા આવી
 દીનદીન અવસ્થામાં જ્યારે તેઓ પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા, ત્યારે તેમના મનમા દાણુભર પણુ એવી
 કેળવના આવી નહોતી કે ઇશ્વરની કૃપાથી અલ્પ સમયમા આપત્તિનું વાદળ વિખરાઈ જઈ પુનઃ મદાર-
 નગરની પ્રાપ્તિ કરી તથા જોધપુરની સ્થાપના કરી હું માર્કે નામ અમર કરીય. તેમના કાષ્ટ પણુ

સહાયક રહ્યા નહિ અને ધીમે ધીમે તેમનું બળ ઘટતું ચાલ્યું; પરંતુ વીર નેધાજી ક્ષત્રીભર પશુ નિરત્તાહી થયા નહિ. આજ્ઞા એજ મનુષ્યનું જીવન છે અને આજ્ઞાજ દીન, દરિદ્ર તથા હતભાગી મનુષ્યોને પરમચાતિ આપે છે મોટા રાજ્યના અધિકારી હોવા છતાં આજે નેધા દીનદીન અવરથાને પ્રાપ્ત થયા હતા આ સમયે તેઓ વિરાટ અરવલ્લીની અંદર આવેલા ભાંડક પીરાવ નામના ધાડા નિર્ભય વનમાં કેટલાક સાથીઓની સાથે યોગ્ય સંધિની વાટ નેતા છુપા રહીને પોતાના દિવસો માળતા હતા. એક વખતે સર્વ માણસો ભાણાઓ ઉભા રાખીને ખેડ હતા, એવામાં એક મુલ મુકન પ્રદર્શિત કરનાર પક્ષી નેધાજીના ભાણાની અણીપર બેસી વારંવાર શબ્દ કરવા લાગ્યું.

આ વખતે એક ચારણે તેમની સન્મુખ આવી કહ્યું કે: 'મહારાજ' આજે આપના મહ મુલ છે. આપનો જન્મ સથા તે રાત્રિએ જ નક્ષત્રનો ઉદય થયો હતો, તેનો આજે પુનઃ ઉદય થયો છે; મારે જ્ઞે આપ આ મુલ નક્ષત્રનો અસ્ત થયા પૂર્વે મહારાજનો ઉદાર કરવાનો પ્રયત્ન કરશો તો અવશ્ય આપને વિજય મળશે. જુઓ આ પક્ષી આપના ભાણાની અણીપર બેસી આપને આ કાર્ય કરવાની સૂચના કરી રહ્યું છે.'

મારણની આ ઉત્સાહવર્ધક વાત સાંભળી રાજાવર નેધાના ઉત્સાહનો પાર નહોતો નહિ અને તેઓએ હાજી સાકળા તથા પ્રભુ રામ આદિ પ્રસિદ્ધ વંશિ સાથે મહાર તરફ પ્રયાણ કર્યું. મુલાએ તેમના સર્વ પ્રયામો સફલ થયા અને તેમણે તરતજ મહારપર વિજય મેળવી ત્યાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો.

નેધાજીને મહારાજનું પુનઃ પ્રાપ્ત થયો; છતાં તેઓએ તેમાં દીર્ઘકાળપર્યંત નિવાસ કર્યો નહિ. તેમને નવીન નગર વસાવી પોતાનું નામ અમર કરવાની ઇચ્છા થઈ. રાજપૂતો સદા જૂના સરકારને માન આપે છે. તેઓ કોઈ પણ રિવાજ અથવા કોઈ પણ કાર્યમાં સદસા ફેરફાર કરતા નથી જૂના સરકારને વળગી રહેવું એને તેઓ પોતાનો મુખ્ય ધર્મ માને છે; તે છતાં પણ જો મહારાજનું નેધાજીના પૂજનીય પિતામહે પોતાના બાકુલગથી જીત્યો હતો અને જો દુર્ગમાં તેમની તથા પેઢીએ રાજ્ય કર્યું હતું તથા જો આજીવન્યેત મારવાડની રાજધાનીતરિકે વિખ્યાત હતું, તેને વીર નેધાજી એકદમ છોટી ઠીધું. આનું એક વિશેષ કારણ હતું. દેવારા, મુલ મુકન વાંચેલીજ કોઈ ફેરી ઘટના તેના કારણરૂપ ન હતી; પરંતુ એક સિદ્ધ યોગીની આજ્ઞા તેના કારણરૂપ થઈ. આ યોગી મહારાજી બેજ કોણના અંતરપર દક્ષિણ દિશામાં આવેલી ભાખર ચિંટિયા (વિદગંઢ) નામની પર્વતશ્રેણીની એક એકાંત ગુફામાં નિવાસ કરવા હતા. એમનું ચિત્ત સદા રાજામુકુલની બચત કામનામાં નિમગ્ન રહેતું હતું એક દિવસે તેમને નેધાજીના મેળાપ થયો,

૧ વાતમરથ યોગી એના મનુષ્યોને ઉપદેશ કરે છે કે જે બનાવાસે તેની ગુફામાં જઈ પહોંચે છે આવા એક મહામાના આજ્ઞા નેધાજી સિરસાવક કરે તો તે કોઈ આશ્ચર્યની વાત નથી ભારતવર્ષમાં જો દરિદ્ર ભિક્ષુકો આનું બાળું ભરે છે તેને અને આવા મહા માની ભેળીયા મુલ નથી આવા ભિક્ષુકોને તો નગરે મેવાથી પણ પૂજા ઉપસ થાય છે, જોઈને જો યોગીએ દક્ષિણ દિશા કરે છે, તેમને અને મહામાની પકિતમાં મુજબ જીને જેમણે વેરાનનો અલ્પાસ કર્યો હોય, જેઓ વ્યવચિતમાં પોતાનો કાજ ભરીત કરતા હોય, જેમણે અતઃપણ પકેમ પવિત્ર બની ગયું હોય, જેમને માથાનો હોરા પલ્લ પાસ ન હોય અને જેમણે એકાંતવાસરૂ સેવન કરીને તપસ્યા કરી હોય, તેમને અને યથાર્થ યોગી કરીએ જીને જેમની કહિન વપથર્થો ભેળે મનુષ્ય આશ્ચર્યથી વિચ્છે બની જાય, તેવા મહામાનાની પાસે ચારતવર્ષના રાજમહારાજાઓ ઉપદેશ લેવાને મારે જાય ॥ મેં પોતે એક એવા મહામાના દર્શન કર્યું છે, કે જેમણે ૪૦ વર્ષ પર્વે જન્મિત સયન નહિ કરનારું માત લીધું હતું મેં જ્યારે તેમના દર્શન કર્યા ત્યારે તેમના કવચ ત્રણ વર્ષો બાકી રહ્યા હતા તેમણે ધણ દેશાટન કર્યું હતું અને તેમને અદાન પરિન હતા. તેમનો સ્વભાવ પહોં દસમુખો અને તેમનું વચન તેજસ્વી તથા ચિતા કર્યું હતું. તેઓ પોતાની વપથર્થોનું રનાવ કાઈ અવસરિત કહેતા નહોતા અને તે મારે તેમને કાઈ દર્ષન પણ થયો નહોતો. એક દરપર ઠિચ્છો વ્યાધવામાં આવ્યો હતો અને તેપર તેઓ રુબન કરતા હતા કેટલાં વર્ષો-પર્વત આ મનું પાકન કરવામાં તેમને કષ્ટ પડ્યું હતું, તેમના શરીરપર સોજે ચડી આવ્યો હતો, પાછ ત્યાર પછી તેની નિરંજિ થઈ ગઈ હતી. આવી કહિન વપથર્થો કરી એ પણ એક મહાન કાર્ય છે અને તેથી મનુષ્ય દેવીશક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્યારે તેમણે તેને કહ્યું કે: “મહારાજ ! મહેરમાં આપનું રાજ્ય નિર્વિદ્ધ અને નિઃકંટક રહી શકશે નહિ; માટે મારી એની ઇચ્છા છે કે આપ લાખરચિડિયાની સીમામાં આપના નામનું એક નગર વસાવો.”

રહેડાજ બેધાએ યોગીરાજની ઇચ્છાનુસાર કાચું કહ્યું. ‘વિહંગદૃટ’ના ઉચ્ચ શિખરપર નવીન નગરની સ્થાપનાની શીઘ્ર તૈયારી થવા લાગી. જે સુંદર પર્વતશ્રેણી ઉપર મહેરનગર સ્થિત હતું, તેનોજ લાખરચિડિયા પણ એક અંશ છે. આ પર્વતશ્રેણી યદવામાં ધણી મુરકલ અને ધણી લાંબી છે. એની ચારે તરફ મોટાં મોટાં જંગલો આવેલાં છે. પ્રચંડ વૃક્ષોથી તે સ્થાન ઢંકાય ગયેલું છે. તેનાં ઉચ્ચ શિખર અગનબેદી છે. આ પહાડના ઉચ્ચ શિખરપર ઉલા રહીને વીરવર બેધાજના વંશજો પોતાના રાજ્યની ચારે સીમા સુગમતાથી બેઠે શકે છે. વર્ષોનિહત વ્યતીત થઈ ગયા પછી બ્યારે આ-કાશ સ્વચ્છ થઈ જાય છે, ત્યારે રોડોડો વારંવાર પોતાના વિચામભુલનના મર્યાપર ઉલા રહીને પોતાના રાજ્યની સીમાનું અવલોકન કરી જાનંદ પામે છે. બેધપુરની નીચેની પર્વતશ્રેણીઓ દક્ષિણમાં અરવલ્લીસુધી જઈ તેને મળેછી છે. આ પર્વતશ્રેણીઓ તરફ દષ્ટિપાત કરતાં તે અગાધ સાગરના અસંખ્ય તરંગો સમાન જણાય છે; અને શેષ તથા દિશાઓમાં વિશાલ મરુભૂમિની અમર્યાદ રેતી પવનની લહેરોથી હલી હલીને દૃષ્ટિપથ શકે છે. જે કે લાખરચિડિયા સર્વ સામગ્રીઓથી પરિપૂર્ણ છે તોપણ તેમાં એક મુખ્ય ચીજનો અભાવ છે. જીવનરક્ષાનું એક પ્રધાન સાધન જે સ્વચ્છ જળ તે આ પર્વતશ્રેણીમાં મળતું નથી. બેધાજએ બેધપુરની સ્થાપના કરતી વખત આ વાતનો વિચાર કર્યો નહિ. આ કારણથી બેધપુરમાં આ એક મોટી ખામી રહી ગઈ; પરંતુ સોડો બેધાજને અપરિણામદર્શી કહીને તેમની નિંદા ન કરે એટલા માટે મારવાડના ભારાએ ચતુરાઈ વાપરી દોષનો ટોપસો યોગીના ચિરપર મૂકી દીધો છે. તેઓ જણાવે છે કે કારીગરોએ બ્યારે બેધપુરની ચારે સીમાનું માપ લીધું ત્યારે તેમણે ઉક્ત યોગીરાજનો એકાંત આશ્રમ પણ બેધપુરની સીમામાં લઈ લીધો હતો. પોતાનું સાધનસેતુ અન્યના તાબામાં જતું-બેધ તે મહારાજાએ તેમને બહુ બહુ પ્રાર્થના કરી; પરંતુ કોઈએ તેમની પ્રાર્થના સાંભળી નહિ, તેમની પ્રાચીન પર્ણકુટિને ઢિનલિન કરીને બેધપુરમાં મેળવી દેવામાં આવી. આથી તેમણે અત્યંત ક્રોધાધમાન થઈને શાપ દીધો કે:—“તમે મારો આશ્રમ લઈ લીધો છે, માટે બેધપુરનું સમસ્ત જય સદા દૂષિત રહેશે.” આ શાપને લીધેજ ત્યાંનું પાણી અસ્વચ્છ થઈ ગયું. રાજાએ શુદ્ધ જય પ્રાપ્ત કરવાનો બીજો ઉપાય નહિ બેધ દિલ્હાની નીચેના એક સરોવરમાંથી વંત્રદારા જય લેવાનો આદેશ કર્યો. બેધાજની પછી જે રાજાઓ થયા, તેમણે દારૂગોળાથી ગિરિનુંજ ઉરાડી દઈ શુદ્ધ જય પ્રાપ્ત કરવાનો ધણે પ્રયાસ કર્યો; પરંતુ તેમનો સર્વ પરિશ્રમ વૃથા ગયો. વિચાર કરતાં જણાય છે કે બેધાજએ બેધપુરની સ્થાપના કરતી વખતે નગરજનોની અનુકૂળતાનો પૂરેપૂરો વિચાર કર્યો નહોતો. જે યોગીનું વર્ણન ઉપર કરવામાં આવ્યું છે, તે યોગીનો આશ્રમ હજીસુધી બેધપુરવાસીઓ ખતાવે છે અને તેને ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરે છે.

સંવત ૧૫૧૫ના જેષ્ઠ માસમાં રોડોડોવર બેધાજએ બેધપુરની સ્થાપના કરી. આ નગર મહેરથી ચાર માઇલના અંતરપર છે. બેધાજ આ નગરની સ્થાપના થયા પછી ત્રીસ વર્ષપર્યંત જીવંત રહ્યા અને સંવત ૧૫૪૫ માં એકસંક વર્ષની વયે આ લોકથી વિદાય થયા. તેમના દેહની પવિત્ર ભરમતે તેમના પુર્વજોની ભરમ સાથે મહેરના મહાલયમાં રાખવામાં આવી.

મરુભૂમિમાં રોડોડોની બીજવાર સત્તા સ્થાપન કરનાર મહારાજ બેધાજ હતા અને તેમનાદાર રોડોડોનો નવીન યુગ શરૂ થયો હતો. જીવનની પ્રથમાવસ્થામાં તેમનાપર જે જે સંકેતો આવી પડ્યાં હતાં, તે સર્વમાંથી સુભાગ્યે તેઓ મુક્ત થઈને પરમોન્નતિ પામ્યા હતા. વિપત્તિઓમાં તેઓ ક્ષણભર પછું ગલેરાયા નહોતાં. દારૂજી વિપત્તિઓમાંથી મુક્ત થવાને માટે તેમણે જે જે ઉપાયોનું અવલંબન કર્યું હતું, તે સર્વ ઉપાયો તેમની ઉન્નતિનાં પંજરિયાંરૂપ હતા. જે સામંતોના બાહુબળથી પ્રાચીન રોડોડોએ મહાન કીર્તિ કરી મહાન કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી, તે સર્વને બેધાજના પિતા તથા પિતામહે ત્યજ દીધા હતા. આથી તેઓ મરુભૂમિના દુર્ગમ પ્રદેશોમાં દીન અને અપ્રાસદ અવસ્થામાં કોળકમણ કરતા હતા; પરંતુ વીરવર બેધાજએ મહેરથી દૂર થયેલા તે સામંતોને પુનઃ શોધી કઢાડ્યા અને તેમને પુનઃ તેમનાં પૂર્વ પદપર નિયુક્ત કર્યાં. પોતાનાં પૂર્વજોનાં મદપ્રાપ્ત થવાથી આ-સામંતો અત્યંત આદર્યાક્રિત,

યયા, તેમના હૃદયો ઉત્સાહથી પરિપૂર્ણ થઇ ગયા અને તેમણે પોતાના સ્વામીને માટે જીવન સહા સમર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી આ પ્રતિજ્ઞા અનુસાર તેમણે ગિહલોતોના કાંધમાથી રાડોડોની પ્રાચીન રાજધાની મદોરનો ઉદ્ધાર કર્યો આ સામત વીરોદ્ધારોને બોધાજીને ધણે લાભ થયો હતો અને તેમનો ઉપકાર તેઓ જીવનપર્યંત ભૂલ્યા નહિ હજૂ સાકયા, પાવુજ, અને રામદેવરાવ રાડોડોની પાપાણ્મૂર્તિઓ બનાવી વીરવર નેપાજીએ મદોરના અરણ્યાગમાં સ્થાપિત કરી આને પણ મરુદેશના નિવાસીઓ આ વીરોની આશરે પ્રયત્ન મૂર્તિઓ તે સ્થાનમાં જીવંત મનુષ્યની પેઠે વિરાજમાન થયેલી જુએ છે એ આ સ્વદેશપ્રેમી વીરોના પવિત્ર નામ કાંઇ પણ રાડોડ જુની શકતો નથી આને પણ મારસરદારો પ્રાત કાળમાં તેમના પવિત્ર નામનો જપ કરે છે આને પણ કોઝા ભડિત-સહિન આ પાપાણ્મૂર્તિઓની પ્રદક્ષિણા કરી તે વીર પુરુષોના ગુણોનું ગાન કરી અત્યંત આનંદિત અને આસ્થાદિત થાય છે.

રાડોડવીર શિયોજીએ જે દિવસે પોતાના પૂર્વજોના પ્રાચીન લીનાક્ષત્રોના ત્યાગ કરી મરુભૂમિના રેતાળ પ્રદેશ પર રાડોડ કુળની વિજયપતાકા સ્થાપિત કરી, તે દિવસને ત્રણસો વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયા હતા આ ત્રણ સતાવ્રદીઓમાં તેમના વશને એટલા વિસ્તૃત અને એટલી બધી શાખાઓવાળા થઇ ગયા કે આવીસ હજાર ચોરસમાઈલનો પ્રદેશ પણ તેમને માટે નાનકો જણાયો. વિદ્યાતાની ધમ્મિયાથી વીરોદ્ધારી શિયોજીના વશને હાવમા અત્યંત દીન દશામાં પોતાને સમય વ્યતીત કરે છે, તોપણ તેમના પૂર્વજોએ પોતાના પ્રયત્ન બાહુબળથી એક સમયે જે પરાક્રમ પ્રદર્શિત કર્યું હતું તથા તેમણે જે પ્રાચીન કુળને રાજ્યપદથી મુક્ત કર્યું હતા, તે વિષે વિચાર કરવાથી આપણને અતિ આશ્ચર્ય અને અતિ દારુણ શોક થયા વિના રહેતો નથી પુરિહર, સાકયા, છદા, ચોદાણ, ગોહિલ, સોનગઢ, કાતિગિત અને હુલન આદિ પ્રાચીન રાજપૂત કુળોના દેવીકૃત્યોથી સમસ્ત ભારતભૂમિ એક વખતે ગૌરવાવિન્ત થઇ હતી, પરંતુ આને તેઓમાના કેટલાક રાડોડોને આધીન થઈ સામંતસ્વરૂપે પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે અને શેવતા તો નામનિશાન પણ રાજસ્થાનના નકશામાથી હુમ થયા છે તેમના નામો હવે કેવળ ભારોના કાબ્યપ્રદોમાં અને કોટકિતમાજના જ રહ્યા છે. તે સિવાય હવે તેમના અસ્તિત્વના કાંઇપણ ચિન્હો રહ્યા નથી તેમના વશજો આનંદ કાળસાગરમાં ડૂબી ગયા છે તેમના જે પરાક્રમે બટલોડોના મયોમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે,

૧ પાવુજ પોતાના પ્રસિદ્ધ તુરંગ કાલવી ઉપર આરૂઢ થયા છે હર્યુ સાકલાની પેઠે પાવુજ પણ મહાન વીર હતા અને રાજપૂતો વધા કબજેમાં થઇ આવેલા પાવુજ તેમના કરેલા સમરત કાર્યોની તસ્વીરો આંખેથી મારવાડનિવાસીઓને બતાવવામાં આવે છે અને તેને તેઓ અતિ પસંદ કરે છે.

૨ રામદેવને રાડોડ જણાયા છે, તે અસત્ય છે રાડોડ તો પાવુજ હતા અને રામદેવ તો તુવાર હતા રામદેવનું નામ એટલું પ્રસિદ્ધ છે કે રાજસ્થાનના પ્રાય સમસ્ત અલખમાં તે અલખવામાં આવે છે રાજસ્થાનના પ્રાય સર્વ ગામોમાં એમના નામની નેદિકા બધાજવામાં આવી છે.

૩ આ સર્વ મૂર્તિઓ પાપાણ્મૂર્તિ કોતરી કાઢવામાં આવી છે સર્વ યોદ્ધાઓ અશરૂદ છે અને તેઓ મહા વીર પુરુષો છે. જણ થે તેમના જમણા હાથમાં તાણી, હાથા હાથમાં પોકાની લગ્નમ, પીકપર દાક, ધનુષ વગેરે વસ્તુ, કમરમાં તલવાર હતા કમળધારી કદારે આંખેથી છે આ મૂર્તિઓ બધે જીવંત મનુષ્યોના ન શોધ, તેની વાગે છે સર્વ યોદ્ધાઓ સર્વ પદ દહિ નાખી રહ્યા છે મારતની દુર્ગશને લીધે તેની સ્વાધીનતાની સાથે તેની શિષ્યવિદ્યાઓ પણ લોપ થઈ ગયે છે આપણા પુરુષોલેખા શિષ્યનું જે વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે, તેની સાથે આજના શિષ્યની તુલના કરવાથી તેમાં જમીનજાતમાનનો ફેર જણાય છે આને આપણી શિષ્યવિદ્યાની સંપૂર્ણ અવગતિ થઇ ગઈ છે, પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં તે લગનને રામદેવ હતી.

ઉપરોક્ત વીરોની મૂર્તિઓ એક મોટા યોગાતમાં સ્થાપિત કરેલી છે પ્રથમ પાવુજની મૂર્તિઓ આવે છે અને ત્યાર પછી રામદેવરાવ અને હર્યુ સાકલાની પ્રતિમા આવે છે અંતિમ બાજમાં ચોદાણ કુલના પ્રસિદ્ધ વીર ગામની મૂર્તિ છે આ ગામને મદોરનું આક્રમણ રોકવાને માટે સતલજ નદીના તટ પર પોતાના ૪૬ પુત્રો સહિત મણ્યાણ કુળે હજુ સર્વથી ઉચ્ચ મુલ્યમાં ગિહલોત કુળના ઉત્પત્ત થયેલા મિનેસાતિ મોલિયાની છે આ વીર પુરુષ પણ નેપાજીને સહય કરી હતા આ વીરોની મૂર્તિઓ જોવાથી અત્યંત આનંદાદ ઉત્પન્ન થાય છે સ્વદેશની રક્ષાને માટે તેમણે માણવિશર્જન કર્યું હતું એ પાવુજ સ્મારણ કરતા આપણા આનંદનો પાર રહેતો નથી આ સર્વ વીરોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન કયાય ઉપલબ્ધ થઇ નથી, તેથી હૃદયને શોક થાય છે.

તે એવાં મહાન છે કે તેનું અનુકરણ કરવાથી પ્રત્યેક માણસ લોકોનો અગ્રેસર બની શકે છે. આ લોકોનું સ્મરણ ચતાંની સાથે બટકવિનાં નીચેના વચનો કોને નહિ સોંભરે,

“સર્વ વસ્તુ અનિત્ય છે, સર્વ વસ્તુ દીપકમાં બળીને લસ્ય થતા પતંગવત્ છે, ઐશ્વર્યનાં સર્વ સાધનો નષ્ટ થઈ જનાર છે; કેવળ મહાપુરુષનાં નામોજ અનંતકાળપર્યંત અમર રહેશે. ”

રાવ જોધાને ચૌદ પુત્રો^૧ હતા. તેમનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર સાંતલજી પોતાના પિતાનું રાજ્ય છોડીને ચાલ્યો ગયો અને તેણે રાજસ્થાનના ઉત્તરપશ્ચિમ ભાગમાં સાંતલગેર નામનો એક કિલ્લો બંધાવ્યો. આ કિલ્લો પોકણથી ત્રણ કોશના અંતરે આવેલો છે. મરુભૂમિના એક પ્રાંતમાં સરાઇ નામક એક યવનજાતિ નિવાસ કરતી હતી. આ જાતિના અધિપતિની સાથે સાંતલને ધેર વિવાદ થયો. આ વિવાદમાં તેમણે યવનરાજાને મારી નાખ્યો; પરંતુ તેઓ સ્વયં પણ પોતાની જાતની રક્ષા કરી શક્યા નહિ. તેઓ જાતે માર્યા ગયા અને તેમની સાત સ્ત્રીઓ સતી થઈ.

જોધાના ચતુર્થ પુત્ર દુદાએ મેરતાના વિશાલ ક્ષેત્રમાં પોતાનું વંશવૃક્ષ સ્થાપિત કર્યું. તેમના વંશજો મેરતિયા રહોડના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. રાવ દુદા એક સમયે મરુભૂમિમાં સર્વોત્તમ વીરતરિક પ્રસિદ્ધ હતા; જે વીરકેસરી જયમલે દિલ્લીશ્વર અકબરની પ્રથમ સેનાની સામે યુદ્ધ ચિત્તોડગઢની રક્ષા કરી હતી અને જેની પાપાણુમૂર્તિ આજે પણ દિલ્લીના સિંદદારપર વિરાજમાન છે, તે વીર રહોડ રાજકુમારના આ દુદા પિતામહ હતા. દુદાને એક સર્વશુભસંપન્ન અને પરમ વિદુષી પુત્રી ઉત્પન્ન થઈ હતી. આ પુત્રીનું નામ મીરાંબાઈ^૨ હતું. આ મીરાંબાઈની સાથે રાણા કુંભાનો વિવાદ થયો હતો. મીરાંબાઈના ગુણોની સ્તુતિ આજપર્યંત મેવાડમાં ગાવામાં આવે છે.

જોધાના છઠ્ઠા પુત્ર બિકાજીએ પોતાના કાકા કાંધલની આલયલણ તથા રીતભાત મહણ કરી

૧ નામ	રાજ્યા	ભૂમિસંપત્તિ	વિશેષ વિવેચન
૧ સાંતલજી	૦	સાંતલગેર	{ આ નગર પોકણથી ત્રણ કોશના અંતરે છે.
૨ સુલજી	૦	૦	
૩ જોગાજી	૦	૦	{ એઓ જોનાની પાછી સિંહાસનાગઢ થયા હતા.
૪ દુદાજી	મેસ્તીઆ	મેરતા	{ એમણે ચૌહાણોના હાથમાંથી સાંભર છીનવી લીધું હતું. એમને વરિન નામે એક પુત્ર થયો. વરિનને જયમલ અને જગમલ નામના બે પુત્રો થયા. એમણે જયમલોત અને જગમલોત નામની રાખાઓની સ્થાપના કરી.
૫ વરસિંહજી	વરસિંહોત	નોલી	
૬ બિકાજી	બીકાવત	બીકાનેર	
૭ ભારમલજી	ભારમલોત	બીલાસ	
૮ શિવરાજજી	શિવરાજોત	દુનારા	
૯ કર્મસીજી	કર્મસોત	કચૌનસર	
૧૦ રાયપાલજી	રાયપાલોત	૦	
૧૧ સાવતસીંગજી	સાવતસીંગોત	દાસો	
૧૨ બીદાજી	બીદાવત	બીદાવાડી	૭૦ નાગોર
૧૩ વનવીરજી	૦	૦	૦
૧૪ નીવાજી	૦	૦	૦

૨ મીરાંબાઈ રાવ દુદાની પુત્રી હતી, જે વાત ખાટી છે. વળી તે રાણા કુંભાની પત્ની પણ નહોતી. તે દુદાના દ્વિતીય પુત્ર રત્નસિંહની પુત્રી હતી અને તેનો વિવાદ મહારાણા કુંભાના મયોત સોજની સાથે કરવામાં આવ્યો હતો.

અને અતે તેમની સાથેજ મળી ગયો સાર પછી તેમણે જોડાના તાબાના ટેટાકે ગામો તથા નગરો ખુલ્લી લદને પ્રસિદ્ધ નગર બિકાનેરની સ્થાપના કરી બિકાજનું સવિસ્તર વૃત્તાત બિકાનેરના ઇતિહાસમા આપવામા આવશે

રાજેડકુલચક્રામણિ ભેધાના મૃત્યુ પછી તેમના દ્વિતીય પુત્ર સૂળ્ય મારવાડના સિદ્ધાસનપર અધિષ્ઠિત થયા ૧ ઉત્તરાધિકારને જે નિયમ અનાદિથી ચાલ્યો આવે છે, તેમા પશ્ચિર્વર્તન યામાટે થયુ તે કોઈ સમજી શકેતુ નથી ભટ્ટવિઓ પછુ આ સળ્યે કાંઈ ખુનાસો કરતા નથી ગમે તે કારણ હો, પરંતુ સૂળ્યને મારવાડનું સિદ્ધાસન પ્રાપ્ત થયુ અને તે સર્વ પ્રકારે પોતાના પિતાના ચોઅ પુત્ર હતા મારવાડનું રાજ્ય તેમના અધિકારમા સત્તાવીસ વર્ષપર્યંત રહ્યુ તેમણે પરમ આતુર્ય અને અસત સાવધાનીથી રાજ્ય કર્યું

દિવીના સિદ્ધાસનને માટે જે સમયે ત્યાના લોદી પાદશાહોમા મહાન વિમલ ઉત્પન્ન થયો હતો, તે સમયે મારવાડ યવનોની કુદરિમાથી બન્યુ હતુ ગૃહકલહમા લિપ્ત હોવાથી ભોદીઓને બહારના પ્રદેસ જીતવાનો અવકાશ પ્રાપ્ત થયો નહોતો, પરંતુ તેઓ હિંદુઓના પરમ મનુ હતા હિંદુઓને ઉત્તમ પ્રકારે સુખ ભોગવતા ભેધ તેમને અસત અસતોષ ઉત્પન્ન થયો હતો જે કે પાદશાહો પોતે હિંદુઓની શાંતિનો ભગ કરવાની ઈચ્છા રાખતા ન હતા, તોપણ તેમના સ્વાર્થી અને હિંદુરૂપો તેના પતિઓ વારવાર હિંદુઓપર આક્રમણ કરી તેમનાપર અનેક પ્રકારના અસાચાર કરતા હતા સવન ૧૫૭૨ (ઈ. સ. ૧૫૧૬) મા આવણુ માસના શુક્રવરના પાર્વતી તૃતીયાને દિવસે પીપાર નામના નગરમા એક મહોત્સવ થયો હતો આ મહોત્સવમા મારવાડના અનેક ભાગોમાથી અસખ્ય રાજપૂત સ્ત્રીઓ જગવતી ગૌરીની પૂજા કરવાને માટે આવી હતી આ સમયે એક પરાણુસેનાએ તે નગરપર આક્રમણ કર્યું અને તેઓ ૧૪૦ કુમારિકાઓને હરી લઇ ગયા, તેમને પણ કાંઈ રાકી શક્ય નહિ આ રોચનિય સમાચાર રોડેડવીર સૂળ્યના સાલભવામા આના કોષ અને રાયથી તેમનુ મસ્તક ફરી ગયુ તેમના સર્વાંગમા કોષાગ્નિ ભડકી રહ્યો ફુટીને દડ આપી ઉકેત કુમારિકાઓની રક્ષા કરવાને માટે તેઓ તૈયાર થયા અધિક સૈનિકોને સંજ્ઞા કરતા વિવળ થવાને સંભવ હતો, તેથી તેમણે જાતેજ માત્ર પોતાના અગરક્ષકો સાથે યવનોની પૂઠ પકડી તેઓ અસત વેગથી તેમની પાછળ જવા લાગ્યા અતે તેમને યવનસૈનિકો દરિગોચર થયા તેમને જોતા તેમના કોષનો ખાર રહ્યો નહિ જે પ્રમાણે સિંહ પોતાના બન્યાનું હરણુ થતા તેના હરનર ઉપર અતિ પ્રનડ વેગથી આક્રમણ કરે છે, તેજ પ્રકારે મારવાડના અધિપતિ રાવ સૂળ્યએ રાજપૂતકુમારિકાઓનુ હરણુ કરનાર પરાણુપર પ્રનડ પરાક્રમથી આક્રમણ કર્યું ઉભયદલો વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયા લાગ્યુ થોડી વાર યુદ્ધ ચાલ્યા પછી વીર સૂળ્યએ પરાણુને પરાજીત કરી કુમારિકાઓનો તેમના હાથમાથી ઉદ્ધાર કર્યો સૂળ્યને વિજય પ્રાપ્ત થયો

રાજેડવીર સૂળ્યએ યવનોને માર મારીને રાજપૂતખાલિકાઓનો ઉદ્ધાર તો કર્યો, પરંતુ તેઓ ય જુઓના આધાતથી એટલા બધા પાયલ થયા કે તેઓ વધુ વખત જીવી શક્યા નહિ રાજપૂત

૧ ભેધાની પછી સાતલ ગાદીપર બેઠો હતો અને તેની પછી સવન ૧૫૮૮ મા સૂળ્ય ગાદીપર આવ્યો હતો

૨ પીપાર નામનુ નાનું નગર ભેધપુરથી ૧૫ કોશના અંતરપર આવેલુ છે જેમા ૧૫૦૦ કરતા અધિક ધરો છે આ ગહેરમા વણિ લોકોની ધસી વસતી છે જેમ કહેવાય છે કે ઇસુખ્રિસ્તના જન્મપૂર્વે ઉત્તરવિનીમા ગંધર્વ જેવ નામનો એ પરમાત્મરત્નો તબ હતો તેણેજ આ પીપાર નગરની સ્થાપના કરી હતી કનૈઠ રોડને અડી આથી એક સિવારેખ પ્રાપ્ત થયો હતો આ સિવારેખમા વિજયસિંહ અને દેવુનજી રાજવા નામો પ્રાપ્ત થાય છે આ ઉભય રાજ્યો ગિરદોલ કુલમા ઉત્પન્ન થયા હતા અને તેમની તલલની ઉપાધિ હતી આ પચી બજાયા છે કે ગિરદોલોએ પામરોના હાથમાથી આ નગર જીતી લીધુ હતુ વૃદ્ધશત એવારેના એક માનીન એતિહાસિક અથર્વથી બજાયા છે કે ગિરદોલોની ચોવીસ સાખાઓ ઉપરાંત 'પિપાચગિરદોલ' નામની પચ્ચીસમી સાખા પછુ છે

૩ અસખ્ય રાજપૂત સ્ત્રીઓ આની હતી જે વાત અસત્ય છે અસખ્ય રાજપૂત સ્ત્રીઓ રક્ષાવિના બહાર નીકળે એ વાત સંભવિત નથી કલેજ આ સ્ત્રીઓ હલકા લોકોની હશે કાલ્ક કે ૧૪૦ રાજપૂત સ્ત્રીઓને મુસલ માનો હરી બધ અને લા એક પણ તલવાર ઉપરે નહિ એ વાત માની સકાય તેવી નથી

કુમારીઓનો ઉદ્ધાર થયા પછી અત્પ સમયમા તેઓ મૃત્યુ પામ્યા તેમનો અતકાળ સમીપ આવ્યો તે વખતે ૧૪૦ કુમારિકાઓ તેમની આસપાસ ઉભી ગ્હીને ગીત ગાતી હતી આ વખતે તેમના આનંદની સીમા ગ્હી નહિ આ અસીમ આનંદનો ઉપભોગ લેતો લેતો વીર સૂળનો પવિત્ર આત્મા અનંત સુખમય અમરધામમા આવ્યો ગયો રાવ સૂળની આ અસીમ વીંગતાનુ વર્ણન આજે પણ રાજસ્થાનના ભારોના મુખેથી સાલળવામા આવે છે આજે પણ પાર્વતીતૃતીયાના મેળામા મારવાડના તે રાજની અસીમ વીરતા અને મહત્તા તથા પીપાગનગરની કુમારિકાઓના દરણુનુ વર્ણન ઉત્સાહપૂર્વક ગાવામા આવે છે

સૂળને પાંચ પુત્રો હતા આમાનો ત્રયેષ પુત્ર તે અકાળે મૃત્યુ પામ્યો હતો આથી તેનો પુત્ર ગાગા પોતાના પિતામહના સિદ્ધાસનપર બેઠો સૂરજમહાના ચાગ પુત્રામાથી તેના દ્વિતીય પુત્ર ઉદાને અગીઆર પુત્રોની પ્રાપ્તિ થઇ એમનો વશ ઉદાવત નામથી પ્રસિદ્ધ થયો એમને માગવાડ તથા મેવાડમા પુષ્કળ ભૂમિસપત્તિ પ્રાપ્ત થઇ આ ભૂમિમાના તીમાજ, જેતાગન, ગુદોજ, બગાહિયા, રાયપુર આદિ કેટલાક નગરો વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે ત્રીજા પુત્ર સાગાને એક સ્વતંત્ર નગર પ્રાપ્ત થયુ હતુ આ નગરનુ નામ ખર્વો હતુ આ સાગાના વશને સાગાવત નામથી પ્રસિદ્ધ છે ચોથા પુત્ર પ્રયાગથી પ્રા ગદાસ ગોત્રની ઉત્પત્તિ થઇ પાંચમા પુત્ર વીરમદેવ ને નગર નામનો એ પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો મારવાડનિવાસીઓ નરાને દેવસમાન પૂજે છે મોજત નામની મ્થાનમા તેની એક મૂર્તિ સ્થાપિત કરવામા આવી છે આ મૂર્તિની હાનમા પણ પૂજા કરવામા આવે છે નરાના વશને નગાવત જોધાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે આ વશની એક સાખા હાડોતીમા આવેના પચ્ચમહાડ નામના મ્થાનમા દશિગોચર થાય છે

રકોડ વીર સૂળએ સવત ૧૫૭૨ (ઇ. સં ૧૫૧૬)ના ભાદ્રપદ માસમા પરલોકવાસ કર્યો તે પછી તેમના પૌત્ર ગાગા મારવાડના સિદ્ધાસનપર બેઠા, તેથી તેમનો કાષે સેરવાજ તેમનો લયકર રાત્રુ થયો અને તે પોતાને સિદ્ધાસનના અધિકારીતરીકે જાહેર કરી ગાગાને પદભ્રષ્ટ કરી રાજગાદી પ્રાપ્ત કરવાને માટે યોગ્ય સહાય મેળવવાની ખટપટ કરવા લાગ્યો લોદીવશના દોનતખા નામના જે વિશ્વાસઘાતી યવને દિલ્લીના પાદશાહ હજ્રાહીમ લોદીનુ મર્વસ્વ નાશ કરવાને માટે વીરકેસરી બાબરને ભારતવર્ષમા આમ ત્રણ કર્યુ હતુ, તે આ વખતે રાગોડાના હાથમાથી નાગોર છીનવી લઇને સુખ પૂર્વક તેનો ઉપભોગ કરતો હતો સ્વાર્થાધ મનુષ્યને હિતાહિતનુ કિચિત્ પણ ભાન રહેતું નથી સ્વાર્થથી અધ બનેલો મનુષ્ય પશુસમાન બની જાય છે આ વખતે સેરવાજ પણ પશુવત્ જ બની ગયો હતો જે દોષતખાએ નાગોરનગરને બળાટકારે રાગોડાના હાથમાથી છીનવી લીધુ હતુ, તે પોતાના પરમ શત્રુની પાસેજ સ્વાર્થાધ સેરવાજ સહાય માગવા ગયો આવા કાયર હિંદુઓદાગજ ભારત વર્ષનુ સર્વસ્વ નાશ પામ્તુ છે સ્વદેશપ્રેમી સ્વાર્થાધ સેરવાજની દુષ્ટતાથી મારવાડમા એક મહાન વિગ્રહ ઉત્પન્ન થયો આ ગૃહકલહમા લિપ્ત થઇ મહારાજા જોધેાજીના વશને એકબીજાનુ રક્ત વેગાડે

૧ વળી આ ઘટના રાવ સૂળજીના સમયમા સવત ૧૫૭૭ ના આવજુ માસના શુક્રવસ્ત્રની તૃતીયાને દિવસે બની નહોતી પરંતુ સાતલના સમયમા સવત ૧૫૪૮ ના ચૈત્ર સુદ ૩ ને દિવસે બની હતી તે સમયે પીપારની પાસે સાતલજ અને અજમેરના મુખા મદ્દજુખાની વચ્ચે યુદ્ધ થયુ હતુ પીપારની પાસે મેસાના નામનુ ગામ છે, ત્યાના તળાવ આગળથી મદ્દજુખાનો એક સરદાર દમ્ત તૃતીયાને દિવસે પૂજા કરવા આવેલી ૧૪૦ કુમારિકાઓને લઈ ગયો હતો સાતલજએ મદ્દજુખાના લશ્કરપર આક્રમણ કરી તે કુમારિકાઓનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો આ યુદ્ધમા તેમને પુષ્કળ ધા લાગેલા હોવાથી તેઓ તેજ રાત્ર મેસાના ગામમા મૃત્યુ પામ્યા હતા અને ત્યાર પછીજ સૂળજી સિદ્ધાસનારૂ થયા હતા

૨ વીરમદેવ સૂળનો પુત્ર નહોતો તે સૂળના પુત્ર બાણજીનો પુત્ર હતો બાણજી તદજુવસ્થામાજ મરણ પામ્યો હતો

૩ નરા વીરમનો પુત્ર નહોતો તે સૂળજીનો પુત્ર હોઈ બાણજી કરતા મોટો હતો

૪ આ દોહલખા લોદીવશી નહોતો, તેમ તેણે નાગોરનગર હત્યુ પણ ન હતુ તેના વશ કેટલીક પેટીઓ થયા નાગોરપર અધિપત્ર મેળવતો હતો અને તે નવાજ કહેવાતો હતો તે જીજ્ઞાસના નવાબના કુળમાંનો હતો વળી તે આનંદદાના નામથી પણ ઓળખાતો હતો તેના પૂર્વજને જીજ્ઞાસના નવાબની સહાયથી નાગોરની પ્રાપ્તિ થઇ હતી

પીવાને તત્પર થયા મારવાડના વીરગણે બે દહોમા વિભક્ત થઇ બે રાઠોડરાજકુમારોની પતાકા નીચે ઉભા રહ્યા દોનતખા અધ્યક્ષ બની તેમનો ઝગડો નિહત કરવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો અને તેણે મારવાડનું રાજ્ય બે ભાગમાં વહેચી લેવાનો પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો

તેજસ્વી ગાગાએ મર્વસંહિત આ પ્રસ્તાવનો અસ્વીકાર કયો હવે ઉભય રાજકુમારો તનવારની સંઘાયથી પોતાના ભાગ્યની પરીક્ષા કરવાને ઉત્સુક થયા ગાગાને મરજૂમિના ક્રેષ્ઠ સરદારોની સંઘાય પ્રાપ્ત થઇ હતી તેથી તેમણે સેરનાછને પરાસ્ત કરીને રજૂમિમાજ તેનો વધ કર્યો અને દોનતખા અત્યંત અપમાનિત તથા ધાર્વ યદને બુદ્ધમિમાથી પનાયન કરી ગયો

સિંહસન પ્રાપ્ત કરી ગાગાએ બાર વર્ષપૂર્વ ત નિષ્કટક રાજ્ય કર્યું તે પછી વીરનરુ બાબરની પ્રયત્ન રજૂદુદ્ધિના રાજ્યથી સમસ્ત ભારતનાં કપાયમાન થઇ ગયું આ ભયાનક કપની સાથેજ દિલ્લીના પાદશાહ ઇબ્રાહિમ લોદીનું સિંહસન અક્ષિત થયું અને તેને રાજ્યકુટ વૃદ્ધીપર તૂટી પડ્યો આ વિપ્લવ થવાથી દિલ્હીરાજસભાજીમાં એક ઘોર ભય ઉપરિચિત થયો સર્વ રાજ્યો નાશ પામશે કે શું એવો સર્વને ભય લાગ્યો આ ભયપર ભયથી ભયભીન થઇને તેઓ સર્વ ઉઝ નવીન શત્રુની ગતિ શેકવાને પ્રયત્ન કરના નાગના રાજપૂત વીરો મહારથી રાણા સયામસિંહની પતાકા નીચે એમ્ત્રિત થયા અને તેમણે ઉક્ત ભયાનક શત્રુની સામે ખાચ બીડી મદદવાડપતિ રાવ ગાગા પણ પોતાના દેશની સ્વાધીનતાની રક્ષાને માટે આ મદાયુદ્ધમાં રાણાની સાથે જોડાયા આ ભયાનક સયામમા રાજપૂતોએ જે અદ્ભુત પરાક્રમ બતાવ્યું હતું તેનું વર્ણન મેનાડના ઇતિહાસમાં ઉત્તમ પ્રકારે લખનામાં આવ્યું છે જે રાજપૂતકુતકન કે તેમર સનહદી નામનો સરદાર વિશ્વાસપાત કરી બાબરના પક્ષમાં ન ગયો હોત તો રાજપૂતો અસ્થ્ય ભારતવર્ષને મુસનમાનોના પળમાંથી મુક્ત કરત સર્વ રાજપૂતોની સાથે રાઠોડા એ પણ આ યુદ્ધમાં અસીમ વીરતા બતાવી હતી એટલું જ નહિ પણ એમ કહેવાય છે, કે આ યુદ્ધમાં રાઠોડા સંવર્ધી બચેસર રહ્યા હતા આ રાઠોડાસેનાનો સેનાપતિ રાવ ગાગાનો પૌત્ર વીર બાતક રાધમદ્ હતા રાધમને મેડતિયા સરદાર ખાતો અને રાવ રત્ન નામના બે રાઠોડ વીરોસંહિત બાબરની તોપોની સન્મુખ ઉભા રહી, અપૂર્વ પરાક્રમ બતાવી રજૂમિમાજ પોતાના પ્રાણ ત્યાગ દીધા હતા

દારુણ પૌત્રશોકને લીધે ગાગા અધિક દિવસ જીવી શક્યા નહિ, આ ભયાનક યુદ્ધ થયા પછી માર વર્ષ બાદ તેમણે પોતાનો દેહ સજ પૌત્રશોકના બેળમાંથી સુક્ષિત મેળવી ગાગાનું મૃત્યુ થયા પછી માનદેવ સવત ૧૫૮૮ (ઇ. સ. ૧૫૩૨) મા તેમના સિંહસનપર બેઠા તે મારવાડના મહાન રાજાઓમાંના એક હતા મારવાડના ઇતિહાસમાં તેમણે પોતાનું નામ અમર કર્યું છે એમના શાસન કાળમાં મારવા ની જે ઉન્નતિ થઇ હતી તેમાં જે પાછળથી કાષ્ટિક વધારે થયો હોત તો મારવાડ અવશ્ય સર્વ દેશોને મુકુન્મણી બની જાન મારવાડની ઉન્નતિ કરવામાં રાવ માનદેવે જરા પણ તુટી રાખી નહોતી તેમને માબરના આક્રમણની આશંકા હતી પરંતુ બાબરે મારવાડ તરફ દૃષ્ટિપાત પણ કર્યો નહિ પુરકળ અન્ન ઉપજવનાર ગમતહતી ભૂમિ છોડીને મારવાડના ઉજ્જવ અને રૈતાળપ્રદેશમાં જવાની તેને લશ્ક પણ ઇન્ડા થઇ નહિ આથી માનદેવને પોતાના રાજ્યની સીમા વધારવાને ઉત્તમ પ્રસંગ મળ્યો જ્યાંથી દિલી અને મારવાડની સીમા જુદી પડતી હતી, તે સરહદપર કેટલાક કિનાઓ આવેલા હતા અને આ સર્વ કિનાઓ દિલીના સમ્રાટને આધીન હતા, પરંતુ આ વખતે યોગ્ય સંધિ પ્રાપ્ત થવાથી માનદેવે તે સર્વ કિનાઓ હસ્તગત કરી લીધા અને ધણે દૂર આવેલા દુઢાડ નામના સ્થાનમાં રાઠોડકુની વિજયપતાકા સ્થાપિત કરી તેમનું ગૌરવ દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યું તેમના માર્ગમાં આ સમયે એક પણ કટક વિચમાન નહોતો વીરેકસરી રાણા સાગાના

૧ આ રાયમલ ગાગાએ પૌત્ર નહોતો તે દુષાળ મેરવિયાનો પુત્ર હતો ગાગાએ પૌત્ર રાયમલ તો આ યુદ્ધ પછી કેટલાક વર્ષ જીવે હતા રાવ ગાગાને સોથી વડો પૌત્ર રાવ રામ હતો તે પણ ઈ. સ. ૧૬૮૫માં અર્ધોત્તર ઉપરિચિત યુદ્ધ થયા પછી બીજે વર્ષે જ ગયો હતો રાયમલ મેરવિયા પોતાના પ્રાતા મેરવિયાપતિ વીરમદેની તરફથી રાવ સાગાની કુમકે આવ્યો હતો મીરાણાઈનો પિતા ર નસિદ દેને જયુ થતો હતો અને તે પા પુત્ર તેની સામે આવ્યો હતો આ યુદ્ધમાં તે હલચલાતાએએ પ્રાપ્ત આપ્યા હતા

૨ એમ કહેવાય છે કે રાવ ગાગાને ચિત્ર દેવામાં આવ્યું હતું પરંતુ આ વાત વિશ્વાસપાત નથી

મરણ પછી મેવાડ રાજ્યમા જે લયકર પરિવર્તન અને વિગ્રહનો આગલ થયો હતો તેમા મોગનો, પદાણો આદિ સર્વશક્તિમાન મુસલમાનો લિખ્ત હતા, તેથી મારવાડ તરફ કોઈની પણ દષ્ટિ ગઈ નહોતી આ તકનો લાભ લઈ રાજ માલદેવે પોતાની અગ્રીમ વીરતા પ્રશિત કરી તેમણે પોતાના રાજ્યની સીમા વધારવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી અને જે યુદ્ધો તથા મિત્રો તેમના માર્ગમા વિધનરૂપ થયા તેમનો વધ મરી તેમના રાજ્યપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો આ રીતે માલદેવ મારવાડના સર્વોત્તમ ગણ બન્યા. ઇતિહાસવેત્તા ફરિસ્તાએ તેમને આથી પણ ઉચ્ચતર સન્માન આપ્યું છે તે જણાવે છે કે “માલદેવ પોતાના સમયના હિંદુસ્તાનના મુગ્ધિમ્ન રાજાઓમાના એક ગણાતા હતા”

માગવાડપતિ માલદેવમા તેના નામને યોગ્ય સર્વ ઉત્તમ ગુણો હતા અને તેમનો પ્રભાવ પણ તેવોજ પડ્યો હતો રાજ્યપદ પર અધિષ્ઠિત થઈ તેમણે મુસલમાનોના આમમાથી પોતાના પૂર્વજોના નાગર તથા અજમેર એ ઉલ્લેખ પ્રધાનનગરોનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો ત્યાર પછી આમ વર્ષબાદ તેમણે સિંધોના અધિકારમાથી અલોર, સિવાના તથા ભદ્રાલુન નામના ત્રણ નગરો ખુચરી લીધા તેમજ બીકાના વશજોને બિકાનેરના અધિકારપરથી ઉઘાડી મૂક્યા લૂણી નદીના તટ પર આવેલા જે નગરોમા એક સમયે વીગ્વર શિયોજીએ પોતાની વિજયપતાકા સ્થાપિત કરી હતી, તે સર્વ નગરોના જૂતપૂર્વ અધિપતિઓએ માલદેવના સમય પૂર્વે પોતાના સ્થાનપર પુન પોતાનો અધિકાર સ્થાપન કરી પોતાની પગ ધીનતા દૂર કરી હતી, પરંતુ આ વખતે માલદેવે તે સર્વને પગલિત કર્યો અને તેમને પુન આધીનતાના બંધનમા બાધી લીધા માલદેવનો પ્રયત્ન પ્રતાપ અત્યંત પ્રકાશિત થયો તેમના અગ્રીમ પ્રતાપની આગળ વિશાળ મરુભૂમિના સર્વ રાજ્યોએ પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું પ્રાચીન જૂમીઆ લોકો કે જે એક સમયે મરુભૂમિમા અછત ગણાતા હતા, તેઓ પણ અતે રાજોડોના પ્રબળ પ્રતાપથી પગલિત થયા અને તેમણે પણ માલદેવને મારવાડના અધિપતિતરિકે સ્વીકાર્યા વળી તેઓ પોતાના હૃદયનું રુધિર આપી તેમની સેવા કરવ લાગ્યા

જ્યારે પ્રાચીન જૂમીઆ લોકો તેમને આધીન થયા, ત્યારે તેઓ પોતાની વિજયિની સેના લઈ ધીમે ધીમે ઉત્તર તરફ આગળ વધવા લાગ્યા અને તેમણે પ્રબળ પ્રતાપી ભાગીની સાથે ધોર મુદ્દ કરી પોતાની અધિક ઉન્નતિ કરી ભાટિઓની સાથે દીર્ઘકાળપર્યંત મુદ્દ ચાલ્યું અતે તેમણે તેમના એકાદ બે નગરો છોડી પોતાના અધિકારમા લીધા ચિકમપુર તેમના તાબામા આવ્યું વળી તેમણે અજમેરની રાજધાનીથી દશ કોશના અંતરપર આવેલા ચાટસ નગરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી તેની આસપાસ કિલ્લો બંધાવ્યો આ સમય પૂર્વે દેવતોએ શિરોહી છોડી લીધું હતું, પરંતુ આ વખતે માલદેવે તે નગર તેમના હાથમાથી છોડી લઈ પુન તેમને સમર્પણ કર્યું તેમણે ગૌરવ અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી આ સર્વ શહેરો છોડી લીધા હતા, એટલુંજ નહિ પરંતુ ત્યાંના શાસન ઉત્તમ પ્રકારે ચલાવવાની વ્યવસ્થા કરી હતી તેમણે માગવાડમા અનેક કિલ્લાઓ અને વિરાટ મહાવ્યો બંધાવ્યા વળી તેમણે બેધપુરની ચાર તરફ મજબૂત કોટ બંધાવ્યા વીરવર જોધાએ પોતાના સ્થાપન કરેલા નગરની તોલા વધારવાને માટે જે મુદ્દર મહાનયો અને ઇમારતો બંધાવ્યા હતા, તેની મુગમત માલદેવે કરાવી સાતવમેરને તોડાવી નાખીને તેની સામગ્રીવડે નવા છોડેલા પોકર્ણુને દૃઢ કર્યું અને તે નગરના મૂળ નિવાસીઓને ત્યાંથી હાકી કાઢી માગવાડી પ્રબળ

૧ રાવ માલદેવે આ ત્રણ નગરો સિંધિલ લોકોની પાસેથી લઈ લીધા નહોતા અલોર ઈ. સ. ૧૫૫૫ મા પદાણોની પાસેથી ધીનથી લીધું હતું અને સિવાના જેતમાલોત રાઠોડબંનિના રાણા હુસૈનીની પાસેથી છોડી લેવામા આવ્યું હતું

૨ અહીં આ તેમના પૂર્વજોની એક શાખા નિવાસ કરતી હતી આ શાખા હાલમા જેસલમીરના રાજપૂતોની સાથે મળી ગઈ છે અને તે માલદેવોના નામથી ઓળખાય છે માલદેવો મારવાડમા અતિ સાહસિક લૂટારા ગણાય છે

૩ પોકર્ણુ ગાલામદ અને બેધપુરની બરાબર વચ્ચે આવેલું છે ચોમ્બુજો દુર્ગ અત્યંત દૃઢ અને સુરક્ષિત છે ઈ. સ. ૧૮૧૬ ના નવેબની ૨ છ વારીએ મહાનય ઝોડ બેધપુરથી ગાલામદ તરફ જતી હતા, તે સમયે

દ્વારા તેને ભરવા માણ્યુ તેમણે સિવાના નગરની પાસેના પીપોદાના કુગરપર આવેલા ભદ્રાણુનને કિલ્લો બધાઓ તેની નિકટના જૂડોજરિયા, પીપાર, ફુનાડ તથા કુડવકોટ નગરમા એકે એક દુર્ગ તેમણે બધાઓ પ્રાચીન ગઢ વીટલી (અજમેર) નો જુર્ગ કે જે આજપર્યંત “કોટ જુર્ગ” ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તે માનદેવેજ બધાઓ છે તેમણે યત્રદ્વારા કિલ્લાની ઉપર પાછે ચઢાવી પોતાની અતુન જુદિનો પરિચય કરાવ્યો હતો આ સર્વ મહત્કાર્યોમા તેમને અતુલ ધનનો વ્યય થયો હતો કેવલ મેરતા નગરના કિલ્લાની મરામત કરોવામાજે તેમને ૨૪૦૦૦ રૂપિયાનો વ્યય થયો હતો પોતાના રાજ્યની દૃઢતાને માટે અનેક મહત્કાર્યે કરવામા તેમણે જે વ્યય કર્યો હતો તેનો વિચાર કરતા આજણુ હૃદય આનંદથી પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે ભટ્ટકવિએ જણાવે છે કે સાલરના અસખ્ય રત્નોની સહાયથીજ તેમણે પોતાના આ સર્વ કાર્યો પૂર્ણ કર્યા હતા આ ઉપરથી સ્પષ્ટરીતે જ્ઞાત થાય છે કે તે સમયે સાલર સરોવરમા પુષ્કળ લવણ ઉત્પન્ન થતુ હતુ અને રાજને તેની ભારે ઉપજ થતી હતી આ લવણદ્વારા પ્રાપ્ત થયેના ધનથીજ માલદેવ પોતાના રાજ્યની ઉન્નતિ કરી સક્યા હતા ૨

શાંતિની પુષ્પસમ્યાપર સૂઝને શરોડ વીર માલદેવે દશ વર્ષપર્યંત નિષ્કટક રાજ્યસુખ ભોગવ્યુ પરંતુ આ વિમન શાંતિસુખ અધિક દિવસ સુધી ભોગવવાનુ તેના ભાગ્યમા લખ્યુ નહોતુ આટલ સમય સુધી તેઓ પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવામા અને પોતાના રાજ્યની ઉન્નતિ કરવામા મગ્ય રહ્યા હતા, પરંતુ હવે તેમના માર્ગમા વિઘ્ન આવ્યુ વીરકેસરી બાબરનુ મૃત્યુ થયુ અને તેનો પુત્ર હુમાયુ દિલ્લીના સિદ્ધાસનપર બેઠો, પરંતુ પરાક્રમી શરશાહે તેને યુદ્ધમા પરાજિત કરીને નસાઈ મૂક્યો હુમાયુ પોતાના પ્રાણુની રક્ષા કરવાને માટે દિલ્લી છોડી નાસી ગયો દિલ્લીના સિદ્ધાસનને અધીશ્વર નિષ્કટક રાજ્યસુખથી વચિત યદ્ય સિદ્ધાસન છોડી ફુર્કાંબના સ્થાનમા વહેવા લાગ્યો આ બધાનક આપત્તિકાળમા તેને જે કુસહ સકટો ભોગવવા પડ્યા હતા, તેનુ વર્ણન મેવાડના ઇતિહાસમા ઉત્તમ પ્રકારે કરવામા આવ્યુ છે આ વિપત્તિકાળમા નિ સહાય હુમાયુએ વીરવર માલદેવને પોતાને શરણે રાખવાની પ્રાર્થના કરી, કિંતુ માલદેવે તેના તરફ દૃષ્ટિપાત પણ કર્યો નહિ અ સમયે માલદેવે અલત નિષ્કુરતા પ્રકટ કરી હતી એમા કાંઈ પણ સદેહ નથી, પરંતુ માલદેવે

માર્ગમા પોણ્ણના સામંતે તેમને જમ સન્માન આપ્યુ હતુ તે સમયના પોણ્ણના સામંતનું નામ સાહમસિંહ હતુ સાહમસિંહ મારવાડના સામંતોમા પ્રમુખ અને સક્ષાત્તી બાબતોમા એક હતા એઓ આપાત રાખાના છે અને કે આપાતનેતા મારવાડનો રાજને આધીન છે, તેઓજુ રાજ તેના લયથી સદા ચરચર કપતા રહેતા હતા પોણ્ણના સામંતના પ્રયત્ન પરાક્રમથી મારવાડના સિદ્ધાસનપર અનેકવાર આપત્તિઓ આવી પડી હતી સાહમસિંહના પ્રપિતામહ દેવસિંહ એવા તેજસ્વી અને બળવાન હતા કે તેઓ રાજ્યથી કિચિત્ પણ બચ પામતા નહોતા તેઓ સદા એમજ કહેતા કે “મારવાડનુ સિદ્ધાસન તો મારી લવવાનું આનંદમા જી”

૧ આ નગર મેરતાના રાજ દુર્ગએ સ્થાપન કર્યુ હતુ. માલદેવે ત્યાં દુર્ગ બંધાવી પોતાના નામ પાથી તેનું નામ માલકોટ રાખ્યુ માલકોટદુર્ગનો વ્યાસ પ્રાય એક કોસનો હતો

૨ ભટ્ટકવિોપરથી પ્રતીત થાય છે કે માલદેવના રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો વધી ગયો હતો અને માલદેવના અધિકારમા હતા તેના નામો અને આપનામા આવે જી —

સોજત સાલર, મેરતા, ખાદ, બેદોર લાડનુ, રાયપુર, ભદ્રાણુન, નાગોર, સિવાના, લોદાગઢ, જામલ ગઢ, ખીકાનેર, લીનમાલ, પોણ્ણ, ખાંભેર, કોસલી, રેવાસો, જોલવર, ગોલાર વવલી, મહાર, નાદોલ, ફોલી, સાગોર કીલ્લાના, આટસુ કીલ્લા, મહારના, દેવરા, ફતેહપુર, અમૃતસર, ફાંવર, મીનાપુર ટાક, ટાકા, અજમેર, જિલ્લાપુર, પ્રેમરકા અને ઉદયપુર આખાના ઘણા જિલ્લા ગોલોર, અજમેર, ટાક, ટોડા અને બેદોરની જાતબંત છે માલદેવ જેમ અજત પ્રતાપી રાજ હતા તેમ તેમનુ રાજ્ય પણ અજત દૂર સુધી ફેલાયેલુ હતુ, એ ઉપરાંત વર્ષનપરથી સારી પેઠે જાણી રાખાય છે પરંતુ આ સર્વ જિલ્લાઓમા માલદેવ ધણે વેડો કાઢ રાજ્ય ભોગવી રાખ્યા હતા આટસુ, કીલ્લા, ટાક, ટોડા અને જિલ્લાપુર તો થોડા દિવસમાજે તેમના અધિકારમાથી નીકળી ગયા હતા બેદોરની પણ તેજ ગતિ થઈ હતી બેદોર લગા તેની અતર્ગત આવેલા ત્રણસોસાઠ ગામોમા જે રાકોડ લોકો નિવાસ કરતા હતા તે સર્વની ઉત્પત્તિ મેરતિયા ગોત્રમાથી થઈ હતી વીરકેસરી જયમલે આ મેરતિયા ગોત્રનું નામ દીધાનુ હતુ અને એ સમયથી બેદોર મેવાડ રાજ્યમા ગણવા લાગ્યુ

હુમાયુની સાથે જે અસહ્યવ્યવહાર કર્યો તેનું એક વિશેષ કારણ હતું. ગત બયાનાના બીપણુ સુદમાં માનદેવના પુત્ર^૧ રાયમનનો બાળરે વધ કર્યો હતો. આ દારણુ દુષ્ક્રિયા માનદેવ જીવનપર્યંત વિમરી રાખ્યો નહિ. આ કટોર શોડને શાત કરવા માટે તેમણે બાળગના હૃદયનું રુધિર વહેવરાવવાની ઇચ્છા કરી હતી, પરંતુ તેમની ઇચ્છા ફળીભૂત થઈ નહોતી. બ્યારથી ઉપરાંત સુદમાં તેમનો પુત્ર માર્યો ગયો હતો, ત્યારથી તેઓ બાળરે સહસ્રાવધિ શાપ અને ધિક્કાર આપ્યા કરતા હતા અને બાળ કારણથી બાળરના પુત્ર હુમાયુને તેના આપત્તિકાળમાં આશ્રય આપવાની તેમને ઇચ્છા થઈ નહિ. હુમાયુ તેમનું શરણુ ગ્રહણ કરવાને આવ્યો તે સમયે માનદેવના હૃદયમાં ગુપ્તરીતે બળતો અગ્નિ તેનું મુખ બોધને એકદમ બલુખી ઉઠ્યો. તમેણે પ્રબળ રૂઢ સત્વગુણને દબાવી દીધો અને તેમણે શરણુગતને આશ્રય આપવાના ક્ષત્રિયધર્મને તિવાળને આપી અતિચિત્કારના નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી મહાપાપ કર્યું. પોતાના બળથી ગર્વોન્મત્ત થયેલા માનદેવે ક્ષણભર પછી વિચાર કર્યો નહિ કે હુમાયુ વિપત્તિમાંથી મુક્ત થઈને પુનઃ સમગ્ર ભારતવર્ષના સિદ્ધાસન પર બેસશે. અરે તેમને ક'પના પછી મ્યાથી હોય કે તેનો બ્લેટ પુનઃ અકબર અધ્ય સમયમાં મને મારા અસહ્યવ્યવહારનું યોગ્ય ફળ આપશે? અકબરે હુમાયુની અધકારારિત મુવ નક્ષત્ર હતું તેના ઊન્નિભિન્ન હૃદયને માત્વન આપનાર માત્ર અખરજ હતો. તે વખતે મુઝ્ઝમિના રૈતાળપ્રદેશ પર શુદ્ધપક્ષની શશિકાનાની પેરે તે દિનપ્રતિદિન વિમમ પામી રહ્યો હતો. ધનના બોગવિવામમાં નિમગ્ન થયેલા માનદેવને ક્ષણભર પછી એવી કલ્પના આવી નહિ કે એ વખતે અખરજના હાથમાં ગોરોડકુંડળનું ભાગ્યચક્ર સમર્પણ થશે અને તેનીજ મહત્તા તથા ઉદારતાથી મારા વશને 'રાગરાજેશ્વર' ની ઉપાધિ ધારણ કરશે. તમણે મારનાર બ્યતિની સાથે આ પ્રકારનું કુવર્તન કરવાથી માનદેવને કાંઈ પણ તાલ થયો નહિ. પગલું ઉઠતા તેઓ એક મહાવિપત્તિમાં આવી પડ્યા.

હુમાયુના પ્રયત્ન રાત્રી શેરશાહને માનદેવના આ દુર્વર્તનની સર્વ હકિકત જાત થઈ અને તેણે તેને પોતાને આધીન કરવાની ઇચ્છા ધારણ કરી. આનું કારણ માત્ર એટલુંજ નહોતું, બલકી એ માનદેવનો પ્રબળ પ્રતાપ બોધ શેરશાહ બલભીત થયો હતો. યવનગણે બ્યારે ગોરોડગજના પગ ક્રમ અને પ્રતાપની વાત સાલળી, ત્યારે તેના મનમાં એમ-એમ એની ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ કે દિલીની સમીપ આવા પ્રયત્ન પ્રતાપી ગજનું અસ્તિત્વ હોવાથી આપણ ગભ્ય કદિ પણ નિષ્ફળ ગઈ શકે નહિ. આ વિષયથી ચિંતાના દશથી અત્યંત પીડિત થઈ શેરશાહ માનદેવને પગલિત કરવા માટે આતુર થયો. આ હેતુ મિદ્ધ કરવાને માટે તેણે એથી હજાર સૈનિકસહિત મારવાડ પર આક્રમણ કર્યું. આ હકિકત માનદેવના જાણવામાં આવી. તેમણે પ્રથમ તો તેની અતિ મેકવાને કાંઈ પણ પ્રબંધ કર્યો નહિ. યવનમેના નિર્વિધે મારવાડની સીમામાં આવી પહોંચી બ્યારે યવનો તેમની છેક નિકટ પહોંચ્યા, ત્યારે તેમણે તેમનો અવરોધ કરવાને માટે પચાસ હજાર ગજપૂતોને એકત્રિત કર્યા. રણવિચારદ માનદેવ અત્યંત સાવધાનીથી અને ચતુરાઈથી પાદશાહની સામે કૂચ કરવા મારી. તેમની સેનાની ઉત્તમ વ્યવસ્થા બોધ શેરશાહ અત્યંત બલભીત થયો. તે પોતે રણનીતિમાં નિપુણ હોય તે ગતા પછી તેના હૃદયમાં એટલો બધો ભય ઉત્પન્ન થયો કે તે પોતાના શિબિરમાં એમત રથજો બંધ અનેક પ્રકારના વિચાર કરવા લાગ્યો. તેને ચિંતા થવા લાગી કે જો હું રાજપૂતોના હાથથી પરાજિત થઈશ તો મુઝ્ઝમિમાંથી પાગ ફગાવેલો એક પણ ઉપાય રહેશે નહિ અને રણભૂમિમાં અવશ્ય પ્રાણ છોડવા પડશે. હવે શું કરવું તે તેને સ્પષ્ટ નહોતું. જેમ જેમ સમય વ્યતીત થવા લાગ્યો, તેમ તેમ તેની ચિંતા વધવા લાગી. આની ચિંતામાં ને ચિંતામાં એક મામ વ્યતીત થઈ ગયો. ધીમે ધીમે શેરશાહનું દુષ્ક્રિયા અધિમધિક વૃદ્ધિમત્ત થવા લાગ્યું. તે આ આપત્તિમાંથી મુક્ત થવાના ઉપાય શોધવા લાગ્યો અનેક વિચારો અને અને ચિંતાઓને પરિણામે તેણે વિપત્તિમાંથી મુક્ત થવાનો એક મૂઢ ઉપાય નિશ્ચિત કર્યો. શેરશાહ રાજપૂતોના સ્વભાવ ઉત્તમ પ્રકારે જાણ્યો હતો. ગજપૂતો નાના સરખા આધાતથી ઉરકેરાઈ જાય છે અને એટલામાત્રથીજ તેઓ એક બાલુથી બીજી બાલુએ દોરાઈ

૧ આ રાયમલ માનદેવનો પુત્ર નહોતો. આ વિષે આગળ હલ્દીય આવી ચૂક્યો છે.

૨ એ સમયે અકબર તો જન્મ્યો પણ ન હતો.

બળ છે, તેણે રાજપૂત સેનામાં અવિશ્વાસ અને દૂર ઉત્પન્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેણે એક પત્ર લખી માનદેવના શિબિરમાં ગમરીતે નાખવાની ઇચ્છા કરી

તેણે એક એનાલાવાર્યનો પત્ર લખ્યો કે જે વાગીને રાઠોડસરદારીપર માનદેવને અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય પછી તે પત્ર માનદેવના શિબિરમાં સી રીતે નાખવો તે વિષે તે વિચાર કરવા લાગ્યો અને તેણે તે કિપાય પછી રાધા કાંઠ્યો યુદ્ધ હજુ પણ થોડા દિવસ મુક્તવી રાખવાની ભનામણ કરી, તેણે રાઠોડસરદારીમાં પાસે એક દૂતને મોકલી આપ્યો અને તેને ગમરીતે ઉક્ત પત્ર માનદેવના શિબિરમાં નાખવાની આજ્ઞા કરી તે દૂત તેની આજ્ઞાનુસાર તે કાર્ય સિદ્ધ કરી પાછો પોતાની અવસ્થામાં આવ્યો થોડી વારમાં તે પત્ર માનદેવના હાથમાં આવ્યો તેમણે આશ્ચર્યચકિત થઈને તે પત્ર આદિથી અતપર્યંત વાંચ્યો. પત્ર વાંચીતેમનું મસ્તક ફરવા લાગ્યું કોષથી તેમનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું તેમને ચારે તરફ અધકાર દેખાવા લાગ્યો જે સરદારો ઉપર વિશ્વાસ રાખીને કરાર કાર્ય સિદ્ધ કરવાની આજ્ઞા રાખી હતી, તેઓ શું વિશ્વાસવાદી છે ? શું તેઓ મારું સર્વસ્વ નાશ કરવાને માટે દેશવેરી યવનોની સાથે મળી ગયા છે ? શું આ વાત સત્ય છે ? આવા આવા વિચારો માનદેવને વ્યાકુળ કરવા લાગ્યા તેમની ચિંતા, વિસ્મય અને શોકનો પાર રહ્યો નહિ સર્વ સરદારો તેમને વિશ્વાસપાત્રી બધાવા લાગ્યા સરદારોનો સમસ્ત ઉત્સાહ અને ઉદ્વેગ માનદેવને કેવળ કપટરૂપે જ લાગ્યા

જેતજેતામાં એકાદ બે દિવસમાં યુદ્ધને માટે નિયત કરેલો દિવસ આવી પહોંચ્યો વિદાદને કીધે ગભીર થયેલું માનદેવનું મુખ, તેમની જડ અને શિથિલ પ્રકૃતિ, તેમનો ઉદાસ ચહેરો-આ સર્વ જોઈને રાઠોડસરદારો અત્યંત ચિંતાગુસ્ત થયા બહોલ 'તેમના સ્વભાવમાં કેવું મોટું પરિવર્તન થઈ ગયું' હતું 'થોડા વખતપર તો તેમણે સર્વ રાઠોડવીરોને ઉત્સાહપૂર્ણ વચ્ચેનાથી અત્યંત ઉત્સાહિત બનાવી દીધા હતા અને હમણા તેઓ પોતેજ નિર્જીવની પેઠે સ્તબ્ધ થઈને સમ્યાપર પડ્યા હતા. તેમની મદતાલુ કારણ રાઠોડસરદારો સમજી શક્યા નહિ યુદ્ધને માટે નિયત કરેલો સમય આવી પહોંચતા તેમણે રાજની આજ્ઞા માગી, પરંતુ રાજાએ તેમને આજ્ઞા આપી નહિ દારૂણ આશ્ચર્ય અને સંદેહથી રાઠોડવીરોના મસ્તક ફરવા લાગ્યા શરૂઆત બરના આગણામાં આવી પહોંચ્યા છે તો-પણ શું આપણે નિશ્ચિત બેસી રહેવું ? શું આપણે જીવત હોવા છતાં પણ યવનોના પદથી આપણા સન્માન અને ગૌરવને કચરાવા દેવા ? શું માનદેવ રોગે નથી ? શું એમણે વીરકેસરી જોધારાવના કુવમાં જન્મ લીધો નથી ? તો પછી એઓ શરીરમાં પ્રાણ અને ભુગ્મઓમાં જન હોવા છતાં શરૂઆતી મર્જના શમરો સહન કરે છે ? આતુ કારણ શું છે ? આવા આવા વિચારો તેઓ પોતાના મનમાં કરવા લાગ્યા આનંદની વાત છે કે અત્યંત સમયમાં માનદેવની ઉદાસીનતાનું યથાર્થ કારણ તેમના બધાવામાં આવ્યું તેમને નિશ્ચયપૂર્વક લાગ્યું કે અને માત્ર પાતોથી એમને સંદેહ દૂર કરી શકીશું નહિ આથી તેમણે કાર્યદારા તેમનો સંદેહ દૂર કરવાનો દગવ કર્યો

તેમણે તરફાજ પોતપોતાની સેના લઈ ધનન સેનાઉપર આક્રમણ કર્યું. પ્યાર હળાર રાઠોડવીરો-એ દેશવેરી યવનોદારા પોતાની મર્યાદા ભૂટાતી અટકાવવાને માટે અત્યંત ઉત્સાહસંહિત શેરશાહની સ્તબ્ધ થઈને ઉભી રહેતી સેના ઉપર આક્રમણ કર્યું યવનો તેમની પ્રયત્ન ગતિ શકી શક્યા નહિ તેમના દુલો યવનો ઉપર વીર પડી તેમને દલિત અને ત્રાસિત કરવા લાગ્યા આ પ્રકારે શેરશાહના પુરક સૈનિકો રાઠોડોની તીક્ષ્ણ તનારદારા કપાઈને મરણ પામ્યા, પરંતુ એક સૈનિક સૂઝો કે તેને રથાને પીળે આવી અત્યંત ઉત્સાહપૂર્વક યુદ્ધ કરવા લાગ્યો આથી યવનસેનાનો નાશ થયો જ-ણ્યો નહિ આ તરફ મુખ્ય મુખ્ય રાઠોડવીરો પણ આ ભયાનક યુદ્ધમાં પડ્યા લાગ્યા ધીમે ધીમે રાઠોડોનું જળ ન્યૂત થતુ ગયુ રાઠોડસેના ધીમે ધીમે ફીણ થતા લાગી રાઠોડસરદારોને આવી અસીમ મને હાથો છે, પરંતુ હવે સમય રહ્યો નહોતો કુલકર્ણની નિદ્રાનો ભગ થયો મોડો થયો હવે તેની પામમાંથી અટકી શકે એમ નહોતુ પ્રાય સર્વ રાઠોડસેના નાશ પામી હતી અને હજુ બચે યવનસેના તો સર્વથા અક્ષત રહીનેજ યુદ્ધ કરતી હતી રાઠોડોનો વિજય થવાની હવે લેશપણ સંભાવના નહોતી યુદ્ધ ભયકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું વિશાળ રાઠોડસેનાના સૈન સૈનિકોએ અદ-

જીવ વીરત્વ ખતા યુ તેઓએ યુદ્ધભૂમિમા પોતાના પ્રાણ છોડ્યા અને માથેવ પરજીત થયા તેઓ પોતાના મનમા સમજ્યા કે મારી પોતાનીજ મૂર્ખતાથી મારે ધોર પગલવ સ્વીકારવો પડ્યો છે સરદારોના તિરસ્કાર અને સતાપની બ્લાનાથી તેમનું હૃદય બગવા લાગ્યું બે તેમણે સરદારોને અવિશ્વાસ ન કર્યો હોત અને વીરતાપૂર્વક તેમના ઉત્સાહને પ્રત્યક્ષ ગળ્યો હોત તો પદાણોના અધીશ્વર શેરશાહનું મૃત્યુ અવશ્ય તે યુદ્ધભૂમિમાજ થાત રોડોડોએ આ લખાનક સમગ્રમા અદ્ભુત વીરતા ખતાવી હતી, એમ સ્વયં શેરશાહે સ્વીકાર્યું હતું આ વિપત્તિમાથી મુક્ત થઇ ગેરશાહે કહ્યું હતું કે “ એક મુઠ્ઠીભર જળને માટે હું ભારતસામ્રાજ્ય ખોદ બેસવાની અણીપર આવ્યો હતો ”

આ શોચનીય અને ધોર પરાજયથી રોડોડોના માનદેને જે વિષમ આઘાત થયો, તેમાથી તે મુક્ત થઇ શક્યા નહિ આ દારુણ અપમાન થયા પછી તે ગ્રામ દિવસ સુધી શ્રવિત રહ્યા નહિ પોતાના જીવનકાળમા તેમણે દિલ્લીના સિદાસનપર જે રાજવ શોને બેસતા જોયા પ્રથમ લોદીરાજનું અધ-પતન થઈ મુગલવંશ દિલ્લીના સિદાસનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અને પછી તે વગના હાથમાથી શેરશાહે સિદાસન ખુચવી વીધું જે રાજવગોના ઉદ્વાસથી દિલ્હીસ્તાનમા જે પ્રચલ ક્રિયાત થયા હતા શેરશાહ પણ દીર્ઘકાળપર્યંત રાજ્યસુખ ભોગવી શક્યો નહિ તેનું મૃત્યુ થયા પછી થોડા વર્ષોમાજ દુમાયુએ તેના વસજોના હાથમાથી પોતાના રાજ્યને પુનરુદ્ધાર કર્યો દુમાયુ થોડા વધુ વખત જીવ્યો હોત તો રોડોડો થોડો પોતાની શ્રીની વૃદ્ધિ કરી શકત, કાળુ કે દુમાયુ થાત અને અહિસાપગમ્ય હતો, તેથી રાજપૂતો નિર્વિધે પોતાના રાજ્યની ઉન્નતિ કરી શકત, કિંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ રાજ્યની પુન પ્રાપ્તિ થયા પછી દુમાયુ થોડા દિવસમા આ અસાર સસાર છોડીને આત્મા ગયો કે તેનું મૃત્યુ થયા પછી વીર બાનક અજબગે રાપામિ મારવાડ ઉપર તૂટી પડ્યો અને તેણે માથેદેની આરાધનાનો નાશ કર્યો

સવત ૧૬૧૭ (૯૦ સં ૧૫૬૧) મા વીર બાનક અકબરે એક રિયાય સેનાસહિત મારવાડની અતર્ગત આવેના માવકોટ દુર્ગને ધેરી લીધો માનદેવે તેના પિતા સાથે જે દુર્ગર્તન કર્યું હતું, તેનું સ્મરણ તેની માતાએ કરાવવાથીજ અકબરે માનદેવના જિતા દુર્ગ ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું તેણે ધાર્યું હતું કે હું અત્યંત શ્રમથી માવકોટ દુર્ગ જીતી લઇશ, પરંતુ બ્યારે તેને દુર્ગ-નિવાસીઓના પરાક્રમ અને ગુણિપુણ્યોના પરિચય થયો, ત્યારે તેને ઉકન વિચાર બદલાઇ ગયો કલયપક્ષે વચ્ચે ધોર યુદ્ધ ચાલ્યું ઉલયપક્ષના પુષ્કળ સૈનિકોનું રુધિર વહ્યું, છેવટે તે દુર્ગ અકબરના હાથમા આવ્યો બ્યારે દુર્ગમાની સેનાના બળવાયા આવ્યું કે, હવે ભોગનોના પન્નમાથી દુર્ગની રક્ષા કરવાનો કોઇ ઉપાય રહ્યો નથી, ત્યારે તેઓ શત્રુની પાસે થઇને ગમ્મની સમીપ આવ્યા ગયા મેગતા પણ અકબરે જીતી નીધ અને ત્યાર પછી તેણે પોતાની વિજયિની સેના નાગોર તરફ મોઢી તે નગર પણ તેને આધીન થઇ ગયું ત્યાર પછી અકબરે જીતેના નગરો અને તેના તાબાની સર્વ જમીન બિહારેગના રાજા રાયસિહને સમર્પણ કરી

અકબરને પ્રતાપ દિવસાનુદિવસ વૃદ્ધિગત થયા વાગે તેના ગદ્ગત થતા પ્રતાપની તમક્ષ રાજપૂતચુકામણિ વીરકેસરી પ્રતાપસિદ્ધ સિવાય, બાળીના સર્વ રાજપૂતોએ પોતાના મસ્તક નમાવ્યા રાજપૂત રાજાઓ યોડશોપચાગથી તેની પૂજા કરવા લાગ્યા સમગ્ર ગજપૂતસમાજ અકબરની પૂજા કરતો હતો, એમ કહીયું તોપણ ચાનગે દુખની વાત એ છે કે ગેરોડોડો માનદેવે પણ અકબરની આગળ પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું હતું છતાં તેણે ઇન્દ્રપૂર્વક મદિપણ અકબરને નમતું આપ્યું ન હતું પ્રસંગના

- ૧ શેરશાહના આ વચનોપરથી મારવાડની ઓછી ઉપજ અને દરિદ્રતા પ્રકટ થાય છે
- ૨ શેરશાહના મૃત્યુ પછી જે પકાણો દિલ્લીના સિદાસનપર બેઠા હતા સલીમશાહ શર અને મુહમ્મદ અદિલશાહ ત્યાર પછી પુન દુમાયુના હાથમા દિલ્લીનું સિદાસન આવ્યું હતું
- ૩ દુમાયુના જીવનચરિત્ર એક પુસ્તક એનિલ્લોના મેગર મુવના પુસ્તકાલયમા બેવામા આવ્યું છે દુમાયુ જે સમયે ધરાનમા હુપે બે રહેતો હતો, તે સમયે તેના એક સાથીએ આ પુસ્તક લખ્યું હતું
- ૪ મેરતાની પાસે માલદેવને બધાવેલા આ એ દુર્ગ છે

પ્રવાહના વખતમાં ગુચવાઈને તેને આ અપમાન સહન કરવું પડ્યું હતું સવત ૧૬૨૫ (ઈ.સ. ૧૫૬૬) માંનહેવે અનેક લોકો આથી પોતાના દ્વિતીય પુત્ર ચંદ્રસેનને અકબરની પાસે મોકલ્યા. અકબર આ સમયે જલંધરના ગઢેતો હતો. માનહેવે પોતે અકબરને મળવા ગયો નહિ, તેથી તે તેનીપર અત્યંત નાખુશ થયો. તેની દૃઢ માન્યતા થઈ ગઈ કે ગર્વિત માનહેવે માત્ર અપમાન કરવાને મરજી અને મળવા આનંદ નથી. આ અપમાનનો બદલો લેવાને માટે તેણે રાયસિંહને બિઝાનેરનો અધિકાર આપવા ઉપરાંત જોધપુર અને સમસ્ત રોડકુંડનપરનું આધિપત્ય પણ અર્પણ કર્યું.

ચંદ્રસેન રોડકુંડની યોગ્ય રાજ્યનું હતો. જો કે તે પોતાના પિતાની આજ્ઞાનુસાર અકબરના શિબિરમાં ગયો. પરંતુ તેના દરબારમાં જવાની તેની કિંમિત પણ ધમ્મજા નહોતી. જન્મશ્રમિની સ્વાધીનતા અને રોડકુંડની મર્જાદાને તે પ્રાણથી પણ અધિક મૂલ્યવાન ગણતો હતો. અને તેણે પ્રાણાત્યયથી તેની રક્ષા કરવાને માટે પ્રયાસ કર્યો હતો. તેના જ્યેષ્ઠ બાળક ઉદયસિંહ પોતાની મર્જા દા તથા સ્વાધીનતાને તિનાજની આથી અકબરના ચરણમાં પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું હતું, પરંતુ ચંદ્રસેન તેમ કર્યું નહોતું. ચંદ્રસેન તેને પોતાના જ્યેષ્ઠ ભાતારિકે સ્વીકાર્યો નહિ. ઉદયસિંહ મારવાડના સિદ્ધાસંતપર અધિષ્ઠિત થયો, તેથી રોડકુંડનું ઉત્તર ભસ્તક અત્યંત ધન્ય ચંદ્રસેનને રાજધાનીનો ત્યાગ કરવો પડ્યો. અને તેજની અને પરાક્રમી ગોકોડે પણ પાટનગરનો ત્યાગ કરીને ચાન્ડા ગયા. આ વિશ્વાસુ અને સ્વતંત્રનાના અભિનાયી મરદારોની સથે ચંદ્રસેન પોતાનું સ્વતંત્ર અને સ્વાધીનતાની રક્ષા કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી. જોધપુરથી નીકળ્યા પછી તેમણે એ વિશ્વાસુ સરદારોની સાથે મારવાડના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલા મિત્રાના નામના સ્થાનમાં ગમન કર્યું અને કરોડ ઉદ્યમ તથા પરિશ્રમથી તેઓ તે સ્થળે પોતાની સ્વાધીનતાનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા.

આ રીતે રોકોડીર ચંદ્રસેન રાજધાનીમાંથી આવ્યા ગયા તેમણે પોતાની મર્જાદાને તિનાજની આથી નહિ તેમના મનમાં જોવા દૃઢ નિશ્ચય હતો કે જો હું રાજસિંહાસન પ્રાપ્ત કરીશ તો મારા દેશની સ્વતંત્રતા અટકે. રાખી રાજીસ તેમણે પોતાના પિતાના સિદ્ધાસંતપર આશ્રય થવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી. તેમને સરદારોની સહાય અને આશ્રય ધણી થોડા દિવસ અને તેમની પાસે સૈનિકો પણ માત્ર મુઠ્ઠીભર દિવસ ત્યારે ઉદયસિંહની પાસે મદદ પ્રગટ સેના હતી તથા તેના સહાયક પણ મહાન અને ધણી હતા. આસપાસીને તેના પિતા માનહેવે સ્વયં ઉદયસિંહના સહાયક હતા, તે હતા પણ ચંદ્રસેનને આજ્ઞા હોઈ નહિ તેઓ હજી આવેલા સિનાના નગરમાં કેટલાક સાધીએસિંહ સંતર વર્ષ પર્વત પોતાના જોડે ભાતારિક ઉદયસિંહની સાથે શત્રુના રાખીને રહ્યા. મુલાગ્તે તેમનો માર્ગ સ્વચ્છ થતો ગયો. તત્કાલ સદગુરુથી મોર્ચિત થઈને અનેક રોડોએ તેમને રાજ્યેશિન સન્માન આપ્યું. રોડોએ એ ભાગમાં વિભક્ત થઈ ગયા. પરંતુ ચંદ્રસેન આ પ્રકારનું સન્માન દીર્ઘકાળપર્વત ભોગવી

૧ સવત ૧૬૨૬ થવા આવેલ જીવત રવા અને તેમણે પોતાના પુત્ર ચંદ્રસેનને અકબરની પાસે અજમેરમાં મોકલ્યા. એ વાત અત્યંત હે રાજ માનહેવેનું મુલ્ય ૧૬૧૮ માં થયું હતું અને તેમની પછી ચંદ્રસેન જોધપુરના સિદ્ધાસંતપર, મીર્જાદા, તથા જલ્દા અકબરને સંપૂર્ણ આજ્ઞા. સવત ૧૬૨૨ માં જોધપુર હસ્તગત કર્યું અને ચંદ્રસેન પિત્રના કિંમત માં આવ્યા ગયા. સવત ૧૬૨૭ માં અકબર પાદશાહ અજમેર થઈને નાગોડમાં ગયો. આ સમયે રાજ ચંદ્રસેન સદગુરુમાં હતો. પાદશાહના આમત્રણથી તેમના બહુ રાખમતે સોજતથી અને ઉદયસિંહ કોટા દીપી ન ગોડામાં ગયા હતા. બિઝાનેરના રાજ કલ્યાણમવાના કુવર રાયસિંહ પણ બિઝાનેરથી આવ્યા હતા અને રાજ ચંદ્રસેનના કુવર રાયસિંહ પણ તેમની સાથે હતા. રાજ ચંદ્રસેન પાદશાહને મુલાકાત આપીને બહાનું નમા આપ્યા. તથા અને તેમના કુવર રાયસિંહ, બહુ ઉદયસિંહ તથા બિઝાનેરના કુવર રાયસિંહ પાદશાહની સેનામાં રહ્યા. રાજ ચંદ્રસેનના બહુ રાખમત સોજતમાં આવ્યા ગયા. આ રાખમત તેજ કે કે જેને કનૈસ દોડે મુલથી બાવર સાથેના મુદ્દામાં મર્જા કરેના જાણીતા છે.

૨ ચંદ્રસેન ઉદયસિંહને પ્રત્યક્ષ કરી સિદ્ધસંત હસ્તગત કરાવેના. પ્રયાસ કર્યો હતો, એ વાત સંયતી વેગથી ઉદયસિંહ ચંદ્રસેનથી વધુ આદર વર્ષે એવો હતો અને તે તેમનો સગો ભાઈ હતો. પરંતુ તેનો સ્વભાવ ધણી ખરાબ હોવાથી તેની માન્યતા રાજ મહેલને સમજાવીને તેને રાજગાદીથી વચિત કરીએ હતો અને ચંદ્રસેનને પ્રવાસનું અર્પણ મોકલ્યું હતું. આથી તેઓ પોતાના પિતાના ઉત્તારિકાની તથા હતા ઉદયસિંહને રૂ. ૬૦ મળ્યું. આપવામાં આવ્યું હતું, તોપણ તે રાજ ચંદ્રસેનની સાથે વૈભવસય રાખતો હતો.

શક્યા નહિ સત્તરમે વર્ષે તેમણે યવનોના આક્રમણથી રોડોડોની આધીનતાની રક્ષા કરવાને માટે પોતાના હાથમા સમશેર ગ્રહણ કરી અને યુદ્ધભૂમિમા પ્રાયોક્તિર્જા યોગે આ વખતે તેમના ત્રણ પુત્રો ઉગ્રસેન, આસકર્ણ અને રાયસિદ્ધ જીવત હતા રાયસિદ્ધ યશોદાના મુત્રસિદ્ધ રાય સુગતાનમિદની સાથે યુદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા, પરંતુ આ યુદ્ધમા તેમને વિજય પ્રાપ્ત થયો નહિ, ગવ સુરતાને તેમને અને તેમના ૨૪ સરદારોને દતાની નામના સ્થાનમા આરી નાખ્યા

રોડોડ રાજ માલદેવના જીવનમા અતિમ લાગ આ પ્રકારની આપત્તિઓથી પીડિત રહે હતા. આ આપત્તિઓમાથી તેઓ મગ્ધપર્યંત મુક્ત થઈ શક્યા નહોતા અત્યંત વૃદ્ધાવસ્થામા પણ તેમને પોતાના નગરની રક્ષાને માટે સમશેર ગ્રહણ કરવી પડી હતી બિઝનેસના રાજા રાયસિદ્ધના હાથમા મારવાડનું રાજ્ય સોંપીને અઠગર શાત રહ્યો નહિ તેણે બેનપુરપર આક્રમણ કર્યું, પરંતુ માલદેવ કાષ્ઠ કાપર નહોતા તેઓ તે મોગલસમ્રાટથી લખણીત થાય અને યુદ્ધ કર્યો વિના તેના હાથમા મારવાડનું રાજ્ય સમર્પણ કરી દે ? મોગલસેનાએ બેનપુરને ઘેરી લીધું માલદેવે પોતાના બનતા સર્વ ઉપાયો કરી પોતાના નગરની રક્ષા કરી તેમણે પરમ પરાક્રમ અને અસીમ માહમથી મોગલોની સામે યુદ્ધ કર્યું, છતાં તેમનો પરિશ્રમ નિષ્ફળ થયો, મોગલસમ્રાટની અપાગ સેનાની માને તેઓ પોતાના નગરની રક્ષા કરી શક્યા નહિ તેમની સર્વ આશા નષ્ટ થઈ ગઈ તેમણે ધાર્યું હતું કે હું જીવન પ્રયંત અભિમાની રોડોડકુલનું હિન્નત મસ્તક યવનોના ચરણોમા ઝુકાવીશ નહિ, પણ તેમની આ આશા ફલવતી થઈ નહિ જે રોડોડકુલ ત્રણેય આરમો વર્ષો થયા આધીનતાપૂર્વકે અસીમ પ્રભાવથી ગભ્ય કરતું આવ્યું હતું, તેનું હિન્નત મસ્તક આ વખતે નીચું થઈ ગયું-તેનું ગર્વોન્નત મસ્તક આજે યવનોના ચરણોમા ઝુકી ગયું ' રોડોડોની પ્રભુતા સ્થિર રાખવાનો ખીન્ને ઉપાય નહિ બોધ, માલદેવે અઠગરની આધીનતા સ્વીકારી અને પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઉદયસિદ્ધને મોગલસમ્રાટની નિકટ મોકલી આપ્યો વિજયી અઠગરે તેની પૂજારાધનાથી સંતુષ્ટ થઈ તેને એક દળર સૈનિકોને સેનાપતિ બનાવ્યો

જે દિવસે ગર્વિત રોડોડોનું હિન્નત મસ્તક આ પ્રકારે મોગલોની સેવામા ઝુક્યું, ત્યારથી તેજ-રથી માલદેવના હૃદયમા જે વિષમ આધાત થયો ને કદિ પણ રૂઝવે નહિ તેઓ આ અપમાનની વેદનાથી પીડિત થઈ શીઘ્ર આ લોકમાથી વિદાય થયા અને એક ધોર અપમાનમાથી તેમને મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ તેમના મગ્ધ પછી થોડા દિવસમા મોગલમસાદ અઠગરે તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઉદયસિદ્ધને મારવાડના સિદ્ધાસનપર અભિષેક કર્યો સિદ્ધાસનની પ્રાપ્તિ થયા પછી માત્ર થોડાજ દિવસમા તેણે પોતાની ભગિની અઠગરને સમર્પણ કરીને તેની કૃપા સપાદન કરી રાજપૂત થઈને દેશવૈરી તથા ધર્મવૈરીના હાથમા કન્યા અથવા ભગિની અર્પણ કરી, એ ધોર અપમાનભરેલું કામ છે યુદ્ધ રોડોડકુલમા જન્મ ગ્રહણ કરીને ઉદયસિદ્ધ આવું દૂષિત અને નિઘ કર્મ કરશે એની કાંઈ રાજપૂતે સ્વપ્નમા પણ કલ્પના કરી નહોતી

માલદેવને આ અધોર અપમાન સહન કરવું પડ્યું નહોતું તે તેમના અનેક જન્મના અસખ્ય પુરો-નુજ ફળ હતું, એમ કહેવું બોધ્યે તેમનું હૃદય એટલું હિમ્મત અને મહાન હતું કે તેમને કદિ આવું દુષ્ટ અને નિઘ કર્મ કરવાનું સ્વપ્ન પણ આવ્યું નહોતું જીવનના ગૌરવમય અધ્યાત્મિકામા તેમણે અસીમ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ગળજીયાનમા અર્ચન પોતાનું નામ પ્રાત્ન મરણીય કરી મૂક્યું હતું તેમના આ પ્રકાશમાન જીવનની માથે તેમની વૃદ્ધાવસ્થાની વૃથા કરવાથી તે વિપાદમયી ધોર આધારી રાત્રિ સમાન પ્રતીત થાય છે જે કે વિષાતાના કરોર વિધાન અનુસાર અવેગત રોડોડકુલ પતિત દશાને પ્રાપ્ત થયું; પરંતુ તેમા માલદેવનો જરા પણ દોષ નથી તેમને અણમાત્ર પણ કયક લાગ્યું નથી માલદેવ પોતાના મગધના રાજપૂતોમા સાહાનિક અને પરમ પ્રતાપી રાજા હતા જે થોડો વધુ કાળ જીવીને તેઓ પોતાના યો-

૧ રાય અગ્રસેન યુદ્ધમા મરણ પામ્યા હતા, જે વાત સત્ય નથી.
૨ સુરતાનસિદ્ધ ચૌહાણકુળની દેવડા નામની રાણીમા ઉત્પન્ન થયા હતા
૩ અહીંમા માલદેવનું પુનર્જીવન કરીને પુન આ અપ્રાસંગિક કથા ચલાવવામા આવી છે માલદેવ સવલ ૧૬૬૧ મા મરણ પામ્યા હતા, મદિ માલદેવવિષેનું આ વર્ણન અસત્ય છે

વનનું પ્રગટ પરાક્રમ જિવર રાખી શકત તો તેઓ વીઝ્યામજિ મહારાજા પ્રતાપસિંહનો ઉદય, મોગ-લોના પામમાંથી રાજપૂત જાતિની સ્વધીનતા તથા જોરવની રક્ષા કરી શકત, કિન્તુ મારવાડના દુર્ભાગ્ય-ને લીધે તેઓ રાજા પ્રતાપની સાથે મિત્રતા કરી પૂર્વે આ સસારમાંથી ચાલ્યા ગયા

મહારાજા માટે જ બાર પુત્રો મૂકી સંવત ૧૬૭૧^૧ (૧૭ સં ૧૬૧૫) માં આ લોકથી વિનાય થયા એમના બાર પુત્રોના નામ તથા સક્ષિત જ્ઞાતિ વિષયમાં આવે છે —

(૧) રામસિંહ — એમને એમના પિતાએ દેશનિકાપ કરેલા હોવાથી એઓ મેવાડના રાજાને શરણે ગયા હતા એમને સાત પુત્રો હતા, તેમાંના પાંચમાં કેશવદામન કાકક જ્ઞાતિ ઉપનબ્ધ થાય છે કેશ-વદાસે યોગીમહેશ્વર નામક સ્થાનપર નિવાસ કર્યો હતો

(૨) રાયમજ — એઓ બિવાનાના^૨ સુદમા માર્યા ગયા હતા

(૩) ઉદયસિંહ — એઓ મારવાડના અધિપતિ થયા હતા

(૪) ચંદ્રસેન — એઓ જાનાકુનની સ્ત્રીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયા હતા એમનું વર્ણન પૂર્વે કરવામાં આ-યુ છે ચંદ્રસેનને ત્રણ પુત્રો થયા હતા, તેમાંના બેષ પુત્ર ઉમસેનને^૩ બિનાય નામના રથાનનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હતો ઉમસેનને પણ ત્રણ પુત્રો હતા કર્ણ, કનક અને કાકન^૪

(૫) આસકર્ણ —^૫ એમના વશને આજે પણ ભૂનિયા નામના સ્થાનમાં વિદ્યમાન છે

(૬) ગોપાલદાસ — એઓ ઇન્દ્રગરમાં માર્યા ગયા હતા

(૭) પૃથ્વીરાજ — એમના વશને આજપર્વત ઝાલોરમાં વિદ્યમાન છે

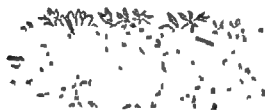
(૮) રતનસિંહ — એમના વશને ભદ્રાભૂમિમાં છે

(૯) લોચરાજ — એમના વશને અદારીમાં છે,

(૧૦) વિક્રમજીત

(૧૧) ભાન

(૧૨) „ } એમને વિષે કામ જ્ઞાતિ ઉપનબ્ધ થયુ નથી

૧ આ એક ભવ્ય કર જુવ છે માલહેવનુ મુડુ સંવત ૧૧૧૬ માં થયું હતું આ મુડુ કનલ દારે ૧૬૭૪ માં થયેલું પદ્મ નળ જુવ છે અને વર્ષી ૧૬૭૧ માં થયેલું પદ્મ જુવ નળુ છે

૨ એઓ બિવાનાના સુદમા માર્યા ગયા નહેતા એમના નાના પુત્ર કરવારામખજોને સંવત ૧૬૪૫ માં સિવાનના કિલ્લામાં જઈ ઉત્પસિંહ અને મોગલોના સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું

૩ ઉમસેન બેષ પુત્ર નહેતા નેત્ર તે સ્વપસિંહ હતા તેમનાથી નાના ઉમસેન અને ઉમસેનથી નાના આસકર્ણ હતા તેમના પુત્ર ઉમસેનને આજપર પાદશાહે આજમેર છોડામાં નામકા પ્રમણ અર્પણ કર્યું હતું

૪ ના ત્રણ પુત્ર ઉમસેનના તરફથી ઉમસેનને તે એક પુત્ર ઉમસેનજી હતા એને વિદ્યમસેન પણ કહેવામાં આવતા હતા

૫ આસકર્ણ ન જ જરૂરનો પુત્ર નથી, તેમજ તેના વશને પણ ભૂનિયામાં નથી ભૂનિયામાં તે ઉદયસિંહના પુત્ર માધોસિંહના વશને છે

અધ્યાય ૪ થો

મારવાડના રાજાઓની સ્થિતિમાં પરિવર્તન-ઉદ્વેગસિંહનો રાજ્યાભિષેક-અંદાસેનના મૃત્યુપર
રાજપૂતાનાના મોટા મોટા નરેશોએ તેમના આધિપત્યનો કરેલો અસ્વીકાર-ઐતિહાસિક દિગ્-
શનિ-મારવાડના રાજાઓ પાદશાહને તાબે થયા ત્યાંમુધીના મારવાડના ઇતિહાસના ત્રણ
યુગો-રાજ્યાધિકારપ્રણાલીમાં પરિવર્તન-મેવાડ, અંબર અને મારવાડમાં થયેલો રાજધાનીનો
ફેરફાર-રાજ્યાધિકાર કરી શાખા સુધી પહોંચે ?-તેમાં બૂલ થવાથી ઉત્પન્ન થતા ભય અને તેનાં
ઉદાહરણ-સેવાશ્રમે સ્થાપેલી જાગીરદારી પદ્ધતિ-મારવાડના આઠ મોટા સામંતો-માલદેવે
કાયમ રાખેલી આ પ્રણાલી તથા સામંતોની દ્વિતીય શ્રેણીની સ્થાપના-જોવાના બંધુ
અને પુત્રો-ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના સામંતો-રાજપૂતોની જાગીરદારી પદ્ધતિ-પાદશાહ અક-
બરે કાયમ રાખેલી જાગીરદારપદ્ધતિ-રાજપૂતનરેશોના વંશના મહારવની રક્ષા-નિકૃષ્ટમાં નિકૃષ્ટ
પંક્તિનો રાજપૂત પણ રાજવંશની સાથે સગાઇનો સંબંધ ધરાવે છે-ઉદ્યસિંહનું નામ
રાજપૂતાનાને આપત્તિરૂપ થઈ પડ્યું-તેણે પોતાની લગિની જોડ્યાછતું અકબર સાથે કરેલું લગન
આ વિનાહથી રોડોડોને થયેલો લાભ-ઉદ્યસિંહનાં સંખ્યાબંધ સંતાનો-ગોવિંદગઢ અને
પીસાગઢની જાગીરોની સ્થાપના-કિશનગઢ અને રતલામ-રાજા ઉદ્યસિંહના મૃત્યુનું નાણુવા
ચોંચ વૃત્તાંત-ઉદ્યસિંહનો પરિવાર.

દિવસે રોડોડવીર માલદેવે આ લોકમાંથી વિદાય લીધી, તેજ દિવસથી રોડોડ-
કુલનો લાઘ્યતરંગ વિપરીત દિશામાં વહેવા લાગ્યો, તેજ દિવસથી મારવાડમાં
નવીન યુગનો આરંભ થયો રોડોડ મામતોની દશામાં મોટો ફેરફાર થઈ ગયો
આટલા દિવસ સુધી શિયોજના વશજોની ઇચ્છા તેજ તેમની ઇચ્છા હતી. તેઓ
તેમની ઇચ્છાદારાજ પરિચાલિત થતા હતા. આજ સુધી જોને તેઓ સમસ્ત મારવાડ-
ડો અંકલો સ્વામી ગણી ગર્વ માનતા હતા, તેના લાગ્યના પરિવર્તનથી તેને
પોતા ઉપર એક બીજા માણસને પોતાનો સ્વામી માનવો પડ્યો રોડોડકુલની જે 'પંચરંગી'
પતાકા આજસુધી શિયોજના વંશજોના મસ્તકપર ફરજીને અમરકોટના અમર્યાદ રેતાળ મેદાનથી
લઈ લવણસરોવર સાબર સુધી તથા ગારાથી લઈ અરવલ્લીની પર્વતશ્રેણીઓ સુધી રોડોડકુલનો વિજય
દર્શાવી રહી હતી, તેને અવનત કરીને તેના મસ્તકપર મોગલોની અર્ધચંદ્રાકાર વિજયધ્વજ
ગર્વસહિત ફરકવા લાગી. ઉકત પંચરંગી પતાકાની તેશોભા, તે તેજ અને તે પ્રકાશિત જ્યોતિ આજ
રહી નથી. આજે સર્વ રોડોડો તેજરહિત બની ગયા, સર્વ રોડોડો હ્રાસ થઈ ગયા. જાણે તેઓ શિયોજના
વંશજ નહિ હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા, જાણે તેઓ જોવાજોના ઉત્તરાધિકારી નહિ હોય તેવા જણાવા
લાગ્યા. જે જોવાજોએ પોતાની સમશેરની સહાયથી મારવાડનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તેનોજ વંશજ
આજે બીજા વ્યક્તિની સહાયથી મરુભૂમિની ગાદીપર બેઠો. તેણે પોતાનું જીવન બીજા માણસને વેચી
નાખ્યું. આજ કારણથી જો કંઈએ છીએ કે મારવાડના ઇતિહાસમાં હવે નવીન યુગનો આરંભ
થયો છે અને રોડોડકુલનો લાઘ્યતરંગ વિપરીત દિશામાં વહેવા લાગ્યો છે એક સમયના સ્વતંત્ર
રોડોડો આજે મુસલમાનોના દાસ બની ગયા છે; એક સમયનું ઉન્નત મારવાડ આજે પતિત અવસ્થા-
માં આવી પડ્યું છે, આજે સ્વતંત્ર અને ઉન્નત રોડોડો દીનહીન દશામાં આવી પડ્યા છે; રોડોડોનું

૧ રોડોડોની પતાકા પંચરંગી નથી, કુશાવહોની પતાકા પચરંગી છે

ભાગ્યવત્કે મુસનમનોના હાથમા ગયું છે અને તેઓ મોગલોની આજ્ઞાનુસાર તેમના હિતને માટે પોતાનું રક્ત વહેવડાવવા લાગ્યા છે મોગલસમ્રાટની ઈચ્છા પ્રમાણે તેઓ ચાને છે અને તે તેમને તેમની યોગ્યતા જોઈને જે સન્માન આપે છે, તે તેઓ મહણ કરે છે

પરંતુ આપી સ્થિતિમા પશુ ગોરોડા છેક નિર્મોલ્ય થઈ ગયા નહોતા તેમણે ઉત્તમ અને બહાદુરીભરેના કાર્યો કરી મોગલશહેનશાહની કૃપા સપાદન કરી હતી ઉદયસિંહને પ્રથમ મનસખદારી પ્રાપ્ત થઈ અને તેમના વચગેરે પશુ મોગલશહેનશાહ તરફથી પુરક સન્માન મળ્યું રાજપૂતો સ્વભાવથી જ તેજસ્વી હોય છે અને વિરોધકરીને રોડોડાની તેજસ્વિતા તથા પરાક્રમ જાહેર હોય છે ભાગ્યની કૌરતાથી તેમની સ્વતંત્રતા લૂટાઈ ગઈ હતી તેપણ તેમણે પોતાની તેજસ્વિતાને તિલાંજલિ આપી નહોતી આ શ્રેષ્ઠ ગુણના પ્રભાવથીજ રાજરાજકુમાર પાદશાહના દરબારમા જમણા હાથપર આસન પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને એજ ગુણથી તેમણે મારવાડની વિસ્તૃત ભૂમિને રત્નોથી સુશોભિત કરી હતી આટલું સન્માન પ્રાપ્ત થયા છતાં પશુ રાજરાજકુમાર શાંત થયા નહિ સમ્રાટના ઇ સામ તોથી ઉચ્ચતર સ્થાન મળ્યા છતાં પશુ તેમને શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ નહિ ગોવળકામ અને વિજયપુરના રત્નભંડારથી જોધપુરને અમરપુરીસમાન બનાવી દીધા છતાં પશુ તેમને શાંતિ મળી નહિ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા કે ખમે દિનીના સમ્રાટને આધીન છીએ અને સ્વતંત્રતાના બદલામા આ ઘુન્ન થન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ બ્યારે તેમને આ વિચાર આવતો, ત્યારે તેઓ સહસા ઉન્મત્ત બની જતા અને સમારો જાનેના સન્માનને ઘુન્ન ગણી તેને સેકડોવાર પિચ્કારતા આ વિચારથી તેમને જે તીવ્ર મનોવેદના થતી તે તેઓ સહન કરી શકતા નહિ

રાજેડ રાજ માદેવ^૧ સવત ૧૬૨૫ માં પરગોકવાસી થયા હતા તેમણે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઉદયસિંહને પોતાનો ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યો હતો,^૨ પરંતુ ભદ્રમ ચોપરથી જણાય છે કે ત્યાંસુધી ચદ્રસેન જીવિત રહ્યા હતા, ત્યાંસુધી ઉદયસિંહને સિદ્ધાસન પ્રાપ્ત થયું નહોતું ઉદયસિંહે કાપર બની પોતાની ભગિનીને દિલ્લીના શહેનશાહના હાથમા અર્પણ કરી, તેથી રાજ્યના પ્રધાન સામંતોએ તેનાથી જુદા પડી ચદ્રસેનનો પક્ષ મહણ કર્યો હતો.

હવે ઉદયસિંહના સાસનકાલની સમાયોજ્યતા કર્યા પૂર્વે મારવાડના ઇતિહાસની ગત ઘટનાઓનું અવલોકન કરીએ છીએ જે સમયે રાજોડવીર શિયોજીએ પોતાના પૂર્વજોની લીનાશ્રમિ કનોજનો સામ કર્યો, તે સમયથી લઈને ઉદયસિંહના સાસનકાળસુધીના મારવાડના ઇતિહાસને આપણે ત્રણ પ્રધાનયુગોમા વિભક્ત થયેલા જોઈએ છીએ આ ત્રણ આ પ્રમાણે છે-(૧) ખેડ રાજ્યમા શિયોજીના આગમનથી ઇ.સ. ૧૨૧૨ માં ચડે મદોર છત્તી વીધુ (ઈ.સ. ૧૩૮૧)^૩ ત્યાંસુધી (૨) મદોરપર રાજોડોનો અધિકાર પુનઃ સ્થાપિત થયો ત્યારથી લઈ ઇ.સ. ૧૪૫૪ માં થયેલી જોધપુરની સ્થાપના સુધી (૩) જોધપુરની સ્થાપનાથી ૧૪ ઉદયસિંહના રાજ્યાભિષેક સુધી

શિયોજીનું મરજૂમિમા આગમન થયું ત્યારથી ઇ.સ. ૧૫૮૪ સુધીમા અર્થાત્ પ્રાય ચારસે વર્ષો સુધીમા રાજોડકુવનો ભાગ્યનરમ કથી કથી દિશામા પ્રવાહિત થયો, તેની સમાયોજ્યતા કરવાને ખમે મુશ્કેલ થઈએ છીએ પ્રાચીન ભૂગોળા પેકિા પાસેથી મરજૂમિનો પશ્ચિમ ભાગ છત્તી લેવામા પ્રથમ બે યુગો સમાપ્ત થયા જણાય છે તે સમયે તેમને તે નાનો પ્રદેશ લઈનેજ સંતોષ પારણ કરવો પડ્યો હતો એ તે મદોરનગર રાજોડરાજવંશના હાથમા આવ્યું ત્યારપછી જોધપુરની સ્થાપના થઈ અને મદોરને બદલે તે રાજધાનીનું સ્થાને બન્યું રાજપૂતો સ્વભાવથીજ જૂના સંસ્કારને

૧ આ મથમા ગવ માલદેવનું મૂલ્ય કયાક સ. ૧૬૨૦ માં કયાક સ. ૧૬૨૫ માં અને કયાક દત્તાત્રીના સુદની ૫થી થયેલુ જલ્ડ ગયું છે આ દત્તાત્રીનું મૂલ્ય સ. ૧૬૪૦ માં થયું હતું અહીંઆ ૧૬૨૫ ની સાલ લખી છે તે મોટી ભૂલ છે વાસ્તવમા તેમનું મૂલ્ય સ. ૧૬૧૬ માં થયું હતું

૨ આ વાત ત્રણ અસત્ય છે. મરજૂ કે માલદેવે ઉદયસિંહને નહિ, પરંતુ ચદ્રસેનને પોતાના ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યા હતા

૩ આ સાલ સત્ત નથી ઈ.સ. ૧૩૮૪ માં નૂકાજીનું મદોર છત્તી લેવાયતી લખીકત આગળ આવેલી છે ૧૪૫૪ ની સાલ પણ અસત્ય છે વાસ્તવમા જોધપુરની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૪૫૮ (સવત ૧૫૧૫) માં થઈ હતી

વળગી રહેનારા હોય છે. વિશેષે કરીને તેમને પોતાની જૂની રાજધાની છોડવાની ઇચ્છા થતી નથી. રાજપૂતસમાજનો આ એક જૂનો નિયમ છે કે તેમની રાજધાનીના પરિવર્તનની સાથે તેમની શાસનવિધિ અને તેમની અટક પણ બદલાઈ જાય છે. બેઠાએ પોતાના નામથી બેઠપુર વસાવ્યું; ત્યાર પછી એક નવીન મુગનો આરંભ થયો. આ સમયે શાસનવિધિમાં પણ ફેરફાર થયો. બેઠાને ઝેરીસ ખંડુઓ હતા. રાજપૂતોમાં એવો નિયમ છે કે જે રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી ન હોય, તો ખીજા કોઈ લાયક નિકેડના સળધાને સિંહાસનારૂં કરવો; પરંતુ બેઠાએ એવો નિયમ દર્શાવ્યો કે આરા વંશજ સિવાય બેઠપુરના સિંહાસનપર ખીજા કોઈને અધિકાર કરવો નહિ. ખાસ કરીને જે રોકોડો મારવાડના સામંતો ગણાય છે, તેમને તો કદિ પણ મારવાડના સિંહાસનપર અધિકાર કરવા નહિ. રાજપૂત શાસનપ્રણાલીનું આ એક વિચિત્ર સ્વરૂપ છે. એનું વિસ્તૃત વર્ણન અજમેરના ઇતિહાસમાં કરવામાં આવશે.

બેઠારાવ એમજ માનતા હતા કે સિયોજના વંશધરા પૈકી પ્રધાન પ્રતિષ્ઠાવાન નૃપતિ પોતેજ છે. તે પોતાની પ્રતિષ્ઠાનો વિચાર કરી મનમાં ગર્વિત પણ થઈ ગયા હતા. કાંઈક ગર્વ અને કાંઈક વિવેકથી તેણે પોતાના દેશની સામંતપ્રથાને નવીન સ્વરૂપ આપવાની ઇચ્છા કરી અને ઉપસામંતોની જાગીરોને નિયમિત પ્રમાણમાં વિલકત કરવાને માટે એક ઉત્તમ નિયમાવધી બનાવી. પોતાના પિતાના ચોવીસ અને પોતાના ચાદ પુત્રોનો વિચાર કરતાં તેમના મનમાં એવી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ કે: “અમારા પુત્રપૌત્રો અનેક શાખાઓમાં વિલકત થઈ જશે, માટે જાગીરને માટે પાછળથી વિવાદ ઉત્પન્ન થવાની સંભાવના છે; આટલા માટે તેમનામાં કંઈક ઉત્પન્ન ન થાય એવો પ્રયત્ન કરવો જરૂરનું છે.” આ પ્રકારનો વિચાર કરી વીર બેઠાએ સર્વ ઉપસામંતોની જાગીરની સંખ્યા અને સીમા નિયત કરી આપી. તેના બ્યેઠ બ્રાતા કાંધલે પોતાના બાલુબજથી બિકાનેરનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપન કર્યું. તેના વંશજે કાંધલોતના નામથી પ્રસિદ્ધ ચર્ધેસ્વતંત્રીતે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. બેઠાના બંધુઓ ચાપાછ તથા કુંભાજી, કુંભાજીના પુત્રો હતા અને કરમસિંહ તથા તેમના પૌત્ર હોદા એમણે પોતપોતાની નામપરથી ચાંપાવત, કુંભાવત, કરમસોત, હોદાવત તથા એરસિયા (દૂદાના વંશજે) શાખાની સ્થાપના કરી અને તેઓ મારવાડરાજ્યના સ્તંભ ગણાવા લાગ્યા. તે તે શાખાના વંશજે સામંતતરીકેનું ઉચ્ચ સન્માન સદા ભોગવતા આવ્યા છે. તેમના પ્રયત્ન પરકમથી રોકોડ રાજ્યોનું સિંહાસન અનેકવાર છિન્નભિન્ન દશાને પ્રાપ્ત થવાની અણીપર આવી પહોંચ્યું હતું. બેઠાએ આ સિવાયના પોતાના બ્રાતાપુત્ર અને પૌત્રોને નાનીમોટી જાગીરો આપી હતી. આ જાગીરો મોડસી મુસ્તહકુમ (છીનવી નહિ શકાય એવી) હતી. જે પ્રમાણે રાજા પોતાના સિંહાસનને પવિત્ર માને છે, તે પ્રમાણે જાગીરદારો પોતાની જાગીરને પણ પવિત્ર માને છે. આ સામંતોને રાજની સાથે નિકટનો રુચિસ્સંબંધ હોવાથી તેઓ પોતાને ગર્વસહિત પોતાની જાગીરના સંપૂર્ણ સ્વામી જણાવે છે અને કહે છે કે:—“બ્યામુધી અમે રાજની સેવા કરીએ ત્યાંમુધી તે અમારા સ્વામી છે અને જ્યારે તેમને અમારી સેવાની આવશ્યકતા નથી હોતી, ત્યારે અમે તેમના બ્રાતા અને કુટુંબી છીએ તથા વડીલોપાછત રાજ્યમાં સમાન હક્કદાર પણ છીએ.”

રાવ માલદેવે બેઠાજીના પાંડેલા વિભાગનો સ્વીકાર કર્યો. તે ઉપરાંત તેમણે દ્વિતીય શ્રેણીના સામંતો ઉપજવી તેમને નાની નાની જાગીરો વહેંચી આપી. તેમના સમયમાં મારવાડની દૃઢ નિશ્ચિત થઈ ગઈ હતી, તેથી જાગીરોની સંખ્યા નિયત કરી દેવાની ખાસ જરૂર હતી. બેઠાજીથી લઈને માલદેવના સંતાનોના સમય સુધી આ જાગીરો સ્થાયી રહી; પરંતુ પ્રથમ આપેલી જાગીરો અને પાછળથી આપેલી જાગીરોમાં એટલો ભેદ રાખવામાં આવ્યો કે અગાઉની જાગીરોના અધિપતિને કદાચ પુત્ર ન હોય તો તેઓ દત્તકપુત્ર લઈ શકતા; પરંતુ બીજી જાગીરના સંબંધમાં તેમ બનતું નહિ. તેવે પ્રસંગે બીજા પ્રકારની જાગીરોને રાજ્યમાં બેઠી દેવામાં આવતી. વળી કેટલાક રાજપૂતોને

૧ કુંભાજીવે અગળ નોંધ કરવામાં આવી છે તે ભૂલો.

૨ આ સરદારોને આઠ ગોદી જાગીરો અર્પણ કરવામાં આવી. આ જાગીરો આઠ કુસાવનાં નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેમાંની પ્રત્યેક જાગીરની વાર્ષિક ઉપજ ૫૦,૦૦૦ રૂપિયાની છે. તે સિવાય ઉપસામંતોની પાસેથી પણ તેમને દ્રવ્યપ્રાપ્તિ થાય છે.

માત્ર તેમનું જીવન પહેલે જીવનથી મરેજ ભગીરે આપવામાં આવતી હતી.

આ પ્રકારનો ઉત્તમ પ્રબંધ તેમના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ઉપવચ્ચ માય છે અને, તોપણ વ્યવસ્થા નહિ ભળતી શકાયથી કાંઈ કાંઈ વખત તેનો ભંગ પણ થયો છે. માલગુજર અને કરવિનાની ભગીરેમાં બે પ્રકારના ભેદ જણાય છે સિવાજીથી લઈને જોવાજીના સમય સુધી અનેક સરદારો કે જેઓ મારવાડના ઉત્તર તથા પશ્ચિમ ભાગમાં વસતા હતા, તેમણે પોતાની ભગીરેનો સ્વતંત્રતા-પૂર્વક ઉપભોગ લીધો હતો, તોપણ આ સરદારો મારવાડનરેણે પોતાના રાજાતરીકે માનતા હતા અને ને રાજાપર કાંઈ આપત્તિ આવી પડતી તો તેઓ મહાપ કરતા હતા આ સરદારો કાંઈ કર અથવા ખર્ચથી આપતા નથી, તેથી તેમની ભગીરે કરવિનાની ભગીરે કહી શકાય છે. આ ભગીરેની કક્ષામાં અમે વાઙમેર, કાટગ અને ફાલગુરીને મૂકીએ છીએ બીજા ભગીરેદારો સંપૂર્ણરીતે સ્વતંત્ર નથી, તોપણ તેમને નાના મારીદાર કહી શકાય છે આ નાના મારીદારો આવશ્યક સમય-પર રાજાને સંદાય આપે છે અને મોટા ઉત્સવોપર સ્વયં રાજાના હરખારમાં હાજર રહે છે મહેવા અને સનદરી આ કાટગની ભગીરે છે. પ્રાચીન સાખાના રાજપૂતો કે જેઓ રાજપૂતાનાની બીમાં સર્વત્ર ફેલાયેલા છે અને જેઓ મારવાડના વર્તમાન રાજાની પણ સેવા કરે છે, તેઓ હજુ પણ પોતાના પૂર્વજોની અટકથી ઓળખાય છે વળી કેટલાક રાજપૂતો કુદગિયા, માગસિયા, ઉડગ અને માંદગની અટકથી ઓળખાય છે; પરંતુ તેઓ રોકડ છે એમ કાંઈ જાણતું નથી. વિવાહપ્રસંગે ભાટનું હરિ-મહા પુરતક જોઈને નિર્ભય કરવામાં આવે છે. આ પ્રજાથી સગાઓના વંશપર પરાના સબધમાં કાંઈ પણ પ્રકારનો મોટાભો થતો નથી આ ભાટલોકોના પુસ્તકોમાં રાજપૂતોના વંશોનો ઇતિહાસ વખાવેલો હોય છે જે આવા પુસ્તકો ન હોય તો ઘણી અજ્ઞતા ફેલાઈ જવાનો સંભવ છે

આ વંશપર પરાની ભગીરેદારીપદ્ધતિ રોકડોમાં અને પ્રાચીનકાળથી અર્થાત્ તેમના પૂર્વજ સિવાજીના સમયથી પ્રચલિત છે સિવાજી આ પદ્ધતિ કોનાઓથી લાંબા હતા સામતસેનાની ધામધમ અને આડબર રાજ જયચાં અને ચાહાણો વચ્ચે થયેલા મુદ્દમાં જેવો દરિદ્રોચર થયો હતો, તેવો સમસ્ત જગતમાં કદિપણ જણાયો નહોતો. રાજવાડાની ભગીરેદારીપદ્ધતિ યુરોપની ભગીરેદારી પદ્ધતિની સાથે મળતી આવે છે. ખાસકરીને મેવાડમાં આ પદ્ધતિ અતિ પ્રાચીનકાળથી પ્રચલિત છે તેરસે વર્ષ પૂર્વે મેવાડના સમસ્ત ભગીરેદારોએ રાજાને ખર્ચથી આપવાની બંધ કરી તેની સામે ઘર્ષ તેને સખત સિદ્ધા કરવાની ધમકી આપી હતી, પરંતુ તેનું નિમંત્રણ આપેલું હોવાથી એક વર્ષ સુધી તેઓ તેની સામે કાંઈપણ પગ નાંખવાને પ્રવૃત્ત થયા નહોતા ત્યાર પછી તેમણે તેની સામે શસ્ત્ર ધારણ કરી તેને પદમહા કર્યો હતો. પાદશાહ અકબરે પણ રાજપૂતોની સામતપ્રજ્ઞાથી જોઈ પોતાના રાજ્યના ઘણા નિયમો તે અનુસાર બનાવ્યા હતા

આ ભગીરેદારીપદ્ધતિ કુદોપમાં તેમજ સર્વ દેશોમાં પ્રચલિત છે અને તેજ પ્રમાણે તે રાજપૂતાનાના પણ પ્રચલિત છે રાજપૂતાનાના સર્વ રાજપૂત ભગીરેદારો એક કુટુંબના (વિન્નતીય સામત કુટુંબના મણાતા નથી) જણાય છે જે પ્રકારે યુરોપમાં ભગીરેદારો રાજાને પોતાના અધિ-નાયક માને છે તે પ્રમાણે રાજપૂતો પણ રાજાને પોતાનો સ્વાધી ગણે છે મારવાડમાં આપાના પુત્રથી લઈને ઠેક મંજુરી કરીને પેટ ભરનારા માણસ સુધીના સર્વ રાજપૂતો રાજવંશ સાથે સબંધ ધરાવે છે. આ પદ્ધતિથી લાભ છે પણ હાનિ તેમાં નિર્ભય કરવો હકિત છે; કારણ કે મનુષ્યજાતિના ઇતિ-હાસમાં લાભ અને હાનિ ઉભળના દર્શાવે છે ઉપવચ્ચ માય છે બોધાના ૫૦૦,૦૦૦ સત્તાસેનામાંથી ૧૨૦,૦૦૦ રાજપૂતોએ રાજા માવહેરને માટે મુદ્દમાં પોતાના ત્રાણ આપ્યા હતા, એ દર્શાવે રાજપૂતોની અત્યંત રાજભક્તિ પ્રકટ કરે છે. રાજપૂતોના આ મુલુની પ્રશંસા સર્વત્ર અને સર્વકાળ થતી રહેશે.

જોધારાના સબધમાં લખતે અમે તેની સ્થાપન કરેલી સામતપ્રથા (ભગીરેદારીપદ્ધતિ) નું વર્ણન કર્યું મારવાડની સર્વ પ્રકારની સામતપ્રજ્ઞાનીનું યોગ્ય સ્થાને વર્ણન કરવામાં આવશે દેવે અમે ઉદ્યમિતનું વર્ણન કરવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ

પ્રથમ અમે જણાવી ચૂક્યા છીએ કે ઉદ્યમિતના રાજ્યાલિપેકના સબધમાં પ્રથમ પ્રથમ ભદ્ર-મધોમાં બિન ભિન્ન વિધાન ઉપવચ્ચ માય છે. કેટલાક જણાવે છે કે રાજા માલદેવનું મૃત્યુ થયા

પાખ્યુ તથા પ્રાચીન ગીરાસદાર અને ઉપસામતોની ભૂમિસપત્તિ ખુચવી લીધી ઉદયસિંહના રાજ્યની ઉપજ પ્રથમ કરતા બમણી થઇ ગઇ તેણે નવીન પ્રબંધ કરી એ ગામો આનંસા કરી નાખ્યા હતા દુદાના વસણે પાસેથી તેણે પ્રાય સમસ્ત ભૂમિ છ હતી વળી તેણે ઉદાવત સરદારો પાસેથી નૈતિક તથા આપા અને કુપાવત સરદારો પ દવાકે નગરો ધીનવી લીધા હતા

પાદશાહ અકબરે ઉદયસિંહની સાથે જે પર્વત ચલાવ્યુ હતું, તેથી તે સદા તેનાપ્રત્યે એ સમયે રહેડોડાએ પાદશાહના મોટા મોટા કામો સિદ્ધ કર્યા હતા રાજા ઉદયસિંહ જતો નહોતો એ જગતી રાજા (પાદશાહ અકબરે ઉદયસિંહને 'જગતી રાજા' ની ખી હતી) ને પુત્રપુત્રીઓ મળીને કહ સત્તાનો હતા સરદારોમાંની બધી જાગીરો આ સમયમાં ગઈ આમાંની મોગી જાગીરો ગોવિંદગઢ અને પીસાગઢની છે. વળી કેટલીક જાગીરો રાજ્યની સીમા બહાર આપવામાં આવી, કે જે પાછળથી સ્વતંત્ર થઈ ગઈ આ જાગીરોના નામ તેમના રચાપકોના નામપરથી પડ્યા આમાંની મિસનગઢ અને રતલ માળવામાં આવેલી છે

ઉદયસિંહની મનોવૃત્તિ જેવી હતી તેવું તેનું શરીર પણ હતું રાજપૂતો તેને " મોટાર હતા પાછળથી તેનું શરીર એટલું બધું જાડું થઈ ગયું હતું, કે તે ઘોડાપર બેસી શકતે જુ ઘોડામાં તેને ઉંચકવાનું સામર્થ્ય નહોતું સિદ્ધાસનપર બેસી તેણે તેર વર્ષે રાજ્ય કબ્જે અત્યુવિષે અદ્ભુત વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે આ વર્ણનથી ઉદયસિંહના ચારિત્ર્યનું અને રાજ્યવનું એક પ્રકાશિત ચિત્ર આપણી દૃષ્ટિસન્મુખ રહ્યું થાય છે અને આવશ્યકતા જણ્યું આપીએ છીએ

મારવાડના પ્રાય સમસ્ત ભદ્રકથો ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે રહેડોડુકલના રાજકુમારોને ઉત્તમ શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું અને તેથી તેઓ પોતાની નૈતિક ઉન્નતિ સારી રીતે કરતા શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય વિશ્વાસુ અને શુદ્ધિમાન સરદારોને સોંપવામાં આવતું હતું સૌર તે સરદારો તેમને ઇન્દ્રિયદમન કરવાનું શિક્ષણ આપતા હતા રાજકુમારો આ પ્રકારનું નિ પ્રકારે પ્રાપ્ત કરી બાબાવસ્થાથીજ ઇન્દ્રિયદમન કરતા શીખતા હતા તેઓ વીસ વર્ષ પૂર્વે ખા કદિપણ જોતા નહોતા, પરંતુ સ્વૃષકાચ ઉદયસિંહને આ શિક્ષણ પ્રાપ્ત થયું હતું કે અને નિઃશયપૂર્વકે કહી શકના નથી આ શિક્ષણ બાબાવસ્થામાં કદાચ તેને પ્રાપ્ત થયું હોય પાદશાહના આ તેને તદ્દન વિસરી ગયો હતો તેને સત્તાવીસ રાણીઓ હતી, તે છતાં પણ વસ્થામાં ઇન્દ્રિયને આધીન થઈ એક પવિત્ર બ્રાહ્મણકુમારીપ્રત્યે કામપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોયું બ્રાહ્મણકુમારીજ ઉદયસિંહના મૃત્યુનું કારણ થઈ

"ખ્યાત" નામના એક ભદ્રકથપરથી પ્રતીત થાય છે કે એક દિવસ ઉદયસિંહ પાદશાહમાંથી પાછો ફરતો હતો તે વખતે મારગમાં તેણે બીનાડા નામના મામમાં એક અત્યંત જોઈ આ બાબાનું અદ્ભુત સૌદર્ય તેણે જોયું કે તરતજ કામદેવે તેના હૃદયમાં બાણ : એ તે મનમોહિનીને તેના નામકામવિષે પૂછપરછ કરી તે બીના ઉત્તરપરથી તેને પ્રતીત થ પાછપથી સપ્રદાયના કોઈ બ્રાહ્મણની પુત્રી હતી આપણી બ્રાહ્મણો કારીઆઈ માતાના ઉપાસક તેઓ ઘેર તાત્તિક હોઈ મધમાસદાગ પોતાની ઉપાસ્યદેવીની પૂજા કરે છે જે લાવણ્યવતી ર રાજા ઉદયસિંહ મોહિત થયો હતો, તેનો પિતા ઉક્ત સપ્રદાયનો નેતા હતો અને તે નિર્મલ હૃદયનો હતો કામાન્ધ થયેલા રાજાએ પોતાના ઉચ્ચપદ તથા મર્યાદાનો કિમિત માર ક્યો નહિ રાજપૂત હોવા છતાં બ્રાહ્મણના તરફ તેણે કામપૂર્ણ દૃષ્ટિ ફેંકી જે બ્રાહ્મણોને દેવગેરે પૂજતા હતા, જેના સાધારણ ભૂકુતકદાશને તેઓ વગડાવવાનું હતું, તેજ બ્રાહ્મણકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલી એક પવિત્ર બાબાને બળપૂર્વક માને વિચાર પવિત્ર અને શુદ્ધ રહેડોડુ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા તથા એક વિરાળ રા

અધીશ્વર ઉદયાસહે ક્યો ? તે ગામના બ્રાહ્મણોએ દુષ્ટ રાજાને મનોભાવ શીઘ્ર બળી લીધો તે બ્રાહ્મણે વિચાર કર્યો કે આજે રક્ષકજ્ઞ લક્ષક બની બેઠો છે અને જેના ઉપર પ્રજાના માન તથા પ્રતિષ્ઠાનો આધાર છે, તેજ આજે મારી પ્રતિષ્ઠાનો નાશ કરવાને તત્પર થયો છે, તો યુદ્ધવત ટોવા છતાં પણ એક રાજપૂત મારી કન્યાનું હણું કરશે અને મારા પવિત્ર કુળને કલક લગાડે ? જો આમ થશે તો મારે તરફ મારી અપકીર્તિ ફેલાશે અને કોઇ પણ બ્રાહ્મણ મારી સાથે સબધ રાખશે નહિ હું મારી નાતમાથી બહિષ્કૃત થઇશ આવી આવી ચિન્તા તેના હૃદયને બાળવા લાગી તે એકદમ ઉન્મત્ત થઇ રાજાને સતથ ધિક્કાર દેવા લાગ્યો તેને પોતાના પવિત્ર કુળને કલકની કાળાગીવીથી બચાવવાનો કોઇ પણ ઉપાય સૂઝ્યો નહિ અતે તેણે બીજે કોઇ પણ ઉપાય નહિ જોઇ, પોતાની પુત્રીનો સ્વહરતે સહાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો જે કન્યાનું તેણે અનેક પ્રકારે આજસુધી પાલનપોષણ કર્યું હતું, જેનું મુખ જોઇને તેને સ્વર્ગીય આનંદ થયો હતો અને મસાગમા જેને તે પોતાની પ્રિયમા પ્રિય વસ્તુ ગણતો હતો, તેજ પ્રાણાધિકં કન્યાનો સહાર કરવાને માટે આજે તે તત્પર થયો પ્રથમ તેણે એક મોટા કુડ બનાવ્યો, પછી તેણે પોતાની પુત્રીનો વધ કરીને તેની સુકુમાર દેહના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા ત્યાર પછી તેણે પોતાના શરીરમાથી પણ કેટલુંક માંસ કાપી કાઢીને તેને પોતાની પુત્રીના માંસ સાથે મિશ્રિત કરી દીધું પછી તેણે હોમકુડ પ્રદીપ કર્યો અને તેમા પુષ્કળ નૂતની આહુતિ આપી શોકથી ઉન્મત્ત થયેનો ઉક્ત બ્રાહ્મણ પોતાની દેવીને પ્રમન્ન કરવાને માટે આ પ્રકારે તેની પૂજા કરવા લાગ્યો ભયકર દુર્ગંધમય ધૂમાડો તેના ઘરના આગણામા ભરાઇ ગયો અને તેના ગોટે ગોટા નીકળી આકાશ તરફ જવા લાગ્યા પછી તે બ્રાહ્મણે યજ્ઞકુડ મમીપ ઉભા રહી ગભીર સ્વરે રાજાને એવો શાપ દીધો કે —“ તને કદિ પણ શાંતિ પ્રાપ્ત થશે નહિ આજથી ત્રણ વર્ષ, ત્રણ દિવસ અને ત્રણ પ્રહર પછી તારે મૃત્યુ થશે આઇ માતા સાક્ષી છે હવે હું જાઉં છું, દેવી બાવડી માડે બાવી સ્થાન થશે ” આ ભયકર શાપ દર્શતે બ્રાહ્મણ પ્રદીપ અગ્નિકુડમા દૂદીપડ્યો અગ્નિની જ્વાલાએ તેને શીઘ્ર બાળીને ભસ્મ કર્યો

આ ભયાનક અને દારુણ સમાચાર રાજા ઉદયાસદેહના સાભળવામા આવ્યા પોતે કરેના ઘોર પાપનો વિચાર કરી તે થરથર કંપવા લાગ્યો તે દિવસથી તેને એક ક્ષણભર પણ શાંતિ પ્રાપ્ત થઇ નહિ તે સદૈવ સ્વપ્નમા એ બ્રાહ્મણની ભયકર મૂર્તિ અત્યંતસુધી જોતો અને તેના કર્ણમા સદા તેનો ભીપણ શાપ શું છ રહેતો તેનું સ્મૃત્યશરીર અત્યંત શુષ્ક બની ગયું અને અતે તે રોડેડગળા એ બ્રાહ્મણે દીધેના શાપાનુસાર ઉપા ભયકર ઘટના બન્યા પછી ત્રણ વર્ષ, ત્રણ દિવસ અને ત્રણ પ્રહર પછી મરણ પામ્યો ?

આ ઘટનાબન્યાને દીર્ઘકાળ વ્યતીત થઇ ગયો છે, પરંતુ કોઇ પણ માગવાડી હજીસુધી ઉક્ત બીલાડાવાસી આઈપંથી બ્રાહ્મણનો ભયકર શાપ જૂથ્યો નથી તેનો ભયાનક હોમહજીસુધી સર્વ મારવાડીઓની દૃષ્ટિમમીપ તથા કરે છે અને વ્યભિચારી રાજાઓ હજી પણ તેના ભયથી ભયભીત થાય છે જે કોઈ રાજા મર્યાદા છોડી ઉપરોક્ત પ્રકારનું પાપકર્મ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તેની દૃષ્ટિ સમીપ ઉક્ત અક્ષરારક્ષસ તત્કાળ પ્રગટ થાય છે અને તેને તે પાપથી પાછો ફેરવે છે

વહેમ પણ કોઇ કોઇ વખત માણસને સદાચારી બનાવી દે છે બીલાડાનો ઉક્ત આઈપંથી બ્રાહ્મણ અક્ષરારક્ષસ થયો છે એવો ભય દીર્ઘકાળપર્યંત લોકોમા પ્રવર્તી રહ્યો હતો અને બન્યા બીજા કોઇ ઉપાયથી રાજકુમારોનું ચરિત્ર સુધ્ધુ નહિ, ત્યાં ઉક્ત અક્ષરારક્ષસનો ભય તત્તજ તેમને સદાચારી બનાવી દેતો ઉદયસિદ્ધના પ્રપૌત્ર પ્રસિદ્ધ જસવતસિદ્ધનો પ્રેમ તેના એક કર્મચારીની કન્યાપર ચોટ્યો હતો અને તે તેને બાવડી દેવીમા લઇ ગયો હતો, પરંતુ ઉક્ત અક્ષરારક્ષસના ભયે તેની કામના પરિપૂર્ણ થવાના માર્ગમા બાધા કરી તેના મનમા પુષ્કળ સંકેત્પવિકલ્પો થયા તે ઉન્મત્ત બની

૧ આ વાત સત્ય હોય એમ લાગતું નથી બીલાડામા આઈમાતાનું મંદિર તો છે, પરંતુ કેંઈ આઈપંથી બ્રાહ્મણ નથી સરસ્વી જાતિના કૃષિકારો બહુધા આઈપંથી છે મહારાજા પુરિકર રાજાના આજ પ્રકારના અત્યાચારથી એક અક્ષરારક્ષસ થયેલો કહેવાય છે મોટા (ભડા) રાજા ઉદયસિદ્ધનું મૃત્યુ બિમારીથી લાહોરમા થતું હતું કદાચ ઉપરોક્ત કથા ચાતુર્યે ઉપજાવી કાઢી હશે કારણ કે તે લોકોના કેટલાક ત્રાસો તેમના મધ અપસાધને

જયો કાઈ પછુ પ્રકારે તે બાળાપરનો તેનો ગ્રેમ દૂર થયો નહિ બ્રહ્મરાક્ષસનો ભય પછુ તેના હૃદયમાં વિદ્યમાન રહ્યો ભોકા એમ માનવા લાગ્યા કે એને બ્રહ્મરાક્ષસ પળાયો છે, કારણ કે જ્યારે તેને પૂછવામાં આવતું ત્યારે તે બપાળ દેતો કે - "એ જસવતસિહના બદલામાં તેની સમાનમ્માના કાઈ સરદારનો ભોગ આપવામાં આવશે તે હું જસવતસિહના ધરીરમાંથી નીકળી જઈશ."

(૧) બીજી પાંકોએ રમરણમાં રાખવાનું છે કે જસવતસિહના મુખમાંથી નીકળતા વચનો બ્રહ્મરાક્ષસના વચનોજ છે) કુપાવતથાખાનો નેના નાદરખા કે જે સેનાપતિ હતો, તે પોતાના સ્વામીને ખાતર આત્મવિસર્જન કરવાને તત્પર થયો જૂનાએ બ્રહ્મરાક્ષસને પાણીથી ઘરેલા પ્યાથામાં ઉતાર્યો અને તે પ્યાથો નાદરખાના ચરતકપર ત્રણવાર ફેરવ્યો તે જ તેને પીવાને કહ્યું નાદરખાએ તે જ પ્યાથું કે તરતજ જસવતસિહ સાંભળે થઈ ગયો અને નાદરખાનું મરણ થયું મરતા પહેલાં તેણે પોતાના પુત્રને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને તેની પાસે સોજદપૂર્વક મુખ્ય સામ્રાજ્યના અધિકાર છોડી દેવાની પ્રતિજ્ઞા લેવશથી તેણે જણાવ્યું કે - "પ્રધાનના પ્રાપ્ત હોવાને લીધેજ આજે મારે આત્મસમર્પણ કરવું પડે છે" પછી નાદરખા મરણ પામ્યો આ અરેખરી આશ્ચર્યકારક ઘટના હતી, એમ કોણ નહિ સ્વીકારે? આ સમયથી જાણાપના કુપાવતો જઈએ આહવાના આપાવત સરદારો તેમની જગીરના અધિકારી થયા જે સરદારો રાજના જમણા હાથ તરફ ખેંચતા હતા, તેઓ હવે ડાબા હાથ તરફ ખેંચવા લાગ્યા અને ડાબા હાથ તરફના સરદારો જમણા હાથ તરફ ગયા.

તેજસ્વી મારદેવના અધેશજી ઉદ્દેશસિદ્ધિને હવે અધિક વિવેચન કરવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી એમ પૂર્વજ જણાવી ગયા છતાં કે પૂજનીય વીર ભેધારાવેનો તે અધેશજી પુત્ર હતો અને ગર્વોન્નત રાજકુળનો તે અધેશજી રાજ હતો તેનાથી શિયોજીને વિપુલ વશ અધેશજીને પ્રાપ્ત થવા લાગ્યો એનાથી મારવાડનો ઔરવસ્થા વિધાદસાચરના કુલવાને મારે મધ્ય આકાશને પરિભ્રમ કરી ધીમે ધીમે નીચે ઉતરવા લાગ્યો.

એમ એક પુસ્તકમાંથી ઉદ્ભવસિહના સત્તાનોની સ્ત્રી ઉદ્ધત કરી તેનું જ્વાલત સમાધ કરીશું જે પાંકોને આ રાજવંશની સાથે સજ થ હોય અને ખાસ કરીને જેને તેના અધિકારમાં હસ્તક્ષેપ કરવાની આવશ્યકતા પડતી હોય, તેને આ વશાવળી અતિ ઉપયુક્ત થઈ પડશે આ વશાવળીપરથી આ મહાવંશી રાખાઓ માત્ર એકજ સત્તાઝંઘીયા સર્વ દેશોમાં ફેલાઈ ગયેથી જણાય છે આજ વંશના મહાસોએ કિશનગઢ, રૂપનગર અને રતલામના સ્વતંત્ર રાજ્યોની સ્થાપના કરી છે વળી ગોવંદગઢ, ખરવા તથા પંચાગઢની જગીરની સ્થાપના પછુ તેઓએજ કરી છે.

(૧) મરસિદ - એઓ સિદ્ધાસનાહિદ થયા

(૨) અખૈરાજ

(૩) ભગવાનદાસ - એમને બે ગોપાનદાસ અને ગોવિંદદાસ નામના ત્રણ પુત્રો હતા ગોવિંદદાસે ગોવિંદગઢની સ્થાપના કરી હતી

(૪) નરહરદાસ

(૫) ચક્રતસિદ

(૬) જૂપતસિદ

} એમને કાંઈ સત્તાને થયા નહોતા

(૭) દયપત - એમને ચાર પુત્રો થયા હતા તેમાંના જ્યેષ્ઠ પુત્ર મહેશદાસના રત્ન નામના પુત્રે રતલામગઢ બધાવ્યો એમના બીજા ત્રણ પુત્રોના નામ - જસવતસિદ, પ્રતાપસિદ અને કુની રૈન હતા

(૮) જયત - એમને દરિસિદ, અમર, કન્હીરામ અને પ્રેમરાજ નામના ચાર પુત્રો હતા એમના સત્તાનોને બધા તથા ખરવાની ભૂમિ પ્રાપ્ત થઈ હતી

મટે ઉદ્ભવસિદે મુઝા લીધા હતા આથી કેટલાક આજે એ વાખવત સરદાર ગોપાલદાસના ચંદાપત્રી લક્ષ્મણ રૈન હતી અને કેટલાકએ આત્મલેખા રી હતી

૧ આ લખેલ ખરેખર નથી કેમકે રાજસિદના વંશજે અજમેર હિંદોના ખરવા ગામમાં પાસાવત લેખે છે

(૯) કિશનસિંહ:-એમણે સંવત ૧૬૬૯ (ઈ૦ સ૦ ૧૬૧૩) માં કિશનગઢની સ્થાપના કરી. એમને મહસમલ, જગમલ અને ભારમલ નામના ત્રણ પુત્રો થયા હતા. ભારમલનો પુત્ર હરિસિંહ અને હરિસિંહનો પુત્ર રૂપસિંહ થયો. રૂપસિંહે રૂપનગરની સ્થાપના કરી.

(૧૦) જસવંતસિંહ:-એમના પુત્ર માને માનપુર વસાવ્યું. માનના વંશજો મનરૂપ જોધાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

(૧૧) કેશો:-એમણે પસિાનગઢ વસાવ્યું.

(૧૨) રામદાસ

(૧૩) પૂરનમલ

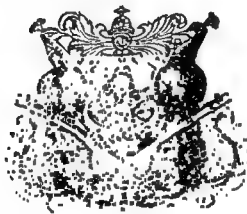
(૧૪) માધોદાસ

(૧૫) જોહનદાસ

(૧૬) હીરતસિંહ

(૧૭) — — —

એમનાં નામ સિવાય બીજી કાંઈ વિશેષ વૃત્તાંત ઉપલબ્ધ થતું નથી.

અધ્યાય ૫ મો

શૂરસિંહને અભિષેક-શિરોહીના રાવ સુરતાનનો પરાજય-ગુજરાતપર આક્રમણ-
કંઠકાનો યુદ્ધમાં મળેલો જય તેમજ ત્યાંથી મળેલું ધન તથા રામાન-ભાટોને
દ્રવ્યદાન-અમર બલેચાપર આક્રમણ-નર્મદાતટે થયેલું યુદ્ધ-અમરનો પરાજય અને
વધ-નવીન સન્માનોની પ્રાપ્તિ-પોતાના પુત્ર ગજસિંહની સાથે શૂરસિંહનું પાદશાહની
રાજસભામાં જવું-મારવાહના ભાવી ઉત્તરાધિકારીને પાદશાહે પોતાને હાથે સમવેલી તલ-
વાર-આલોરપર આક્રમણ-રાણા અમરસિંહ-શાહુબદા પુરમની સાથે ગજસિંહને મેવાડપર
કરેલું આક્રમણ-શૂરસિંહનું મૃત્યુ-નર્મદાતટપર ખંધાવેલો રત્ન-દીર્ઘકાળપર્યંત
પોતાની જન્મભૂમિથી દૂર રહેવા પ્રત્યે રોડાડાનો અસંતોષ-જેઠપુરની શાહાની વૃદ્ધિ-રાજા
શૂરસિંહનો પરિવાર તથા ગજસિંહનો રાજ્યાભિષેક-ભુરાનપુરના રાજા અને દક્ષિણના મુખ્યા-
દલથંભનની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થવી-રાજપૂતકુમારીઓનું વર્ણન-રાજ્યાધિકાર માટે બેગમનો
પ્રેમ-મુલતાન પર્વત અને પુરમ-પર્વતની વિરુદ્ધ પુરમે રચેલું યુદ્ધ-તેણે રાજા ગજ-
સિંહ પાસે મળેલી સહાય-આ માગણી નિષ્ફળ થવી-રાજમંત્રી ગોવિંદદાસની શૂંઠ
હત્યા-ગજસિંહનો પદયાગ-પર્વેના વધ-જહાંગીરને પદચૂર કરવાનો પ્રયત્ન-જહાંગીરે
રાજપૂતો પાસે મળેલી સહાય-ખનારસનું યુદ્ધ-ગજસિંહનું આચરણ-વિદ્રોહીઓનો પરા-
જય-મુલતાન પુરમનું નાસી જવું-ગુજરાતની સીમાપર થયેલું રાજા ગજસિંહનું મૃત્યુ-
તેના બીજા પુત્ર જસવંતસિંહનો રાજ્યાભિષેક-ઉત્તરાધિકારની પ્રચલિત પ્રણાલીમાં પરિ-
વર્તન-અકબરનાં સંતાનોથી રાજપૂતોનું ભૂદા યુદ્ધ-અમરસિંહનો દશનિકાલ-મોગલ-
સમ્રાટનો અમરસિંહ લીધેલો આશ્રય-અને તેમને મળેલી પ્રતિષ્ઠા-તેમનું શાયનીય મૃત્યુ.

દયસિંહના મૃત્યુ પછી તેમનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર શરસિંહ સંવત ૧૬૫૧ (ઇ. સ. ૧૫૬૫) માં મારવાહના ગૌરવહીન સિંહાસનપર બેઠો. તેના પિતાના મૃત્યુસમયે તે મોગલ પાદશાહની સેના સાથે લાહોર મુકામે હતો અને ભારતની સરહદ આગળના પ્રદેશની રક્ષા કરતો હતો. ઇ. સ. ૧૬૪૮ માં સિંધદેશ છોટી લેવામાં આવ્યો. ત્યારથી તે ત્યાજ્ય હતો. શરસિંહ પરાક્રમી અને રણકુશળ હતો. પોતાના પિતાના જીવન-કાળમાં તેણે એટલી રણકુશળતા અને વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી કે તેથી પાદશાહે તેનાપર પ્રસન્ન થઈને તેને એક ઉચ્ચપદ તથા ' સર્વાધિ રાજા ' ની ઉપાધિ આપી હતી.

મોગલપાદશાહ અકબરે રોડાડવીર શરસિંહના બળ અને પરાક્રમને ઉત્તમ પરિચય મેળવ્યો હતો. હવે તેણે તેને એક બીપણુ કાર્ય પાર પાડવાને માટે નિયુક્ત કર્યો. શિરોહીનો રાવ સુરતાન પોતાના પર્વતમય પ્રદેશના સ્વાભાવિક કિલ્લામાં નિવાસ કરી અસંત ગર્વિત થઈ ગયો હતો. તે ધારતો હતો કે મોગલસમ્રાટનો કોપાગ્નિ મારા અભેદ પર્વતોને બેઠી શકશે નહિ. આજ મારણથી તે અકબરને આધીન થયો નહોતો. શરસિંહને ઉક્ત ગર્વિત રાજપૂતની સાથે ત્રાજાઉ ધોર યુદ્ધ થયું હતું, તેથી હવે અકબરે જ્યારે તે રાજપૂતનો ગર્વ ઉતારવાનો નિશ્ચય કર્યો, ત્યારે શરસિંહને પોતાનું આ-મધુ વેર લેવાની ઉત્તમ સહિ મળી આ સંજયે બાટલેકોઠા જણાવે છે કે શરસિંહે પોતાનું જૂઠું વેર સંપૂર્ણરીતે લીધું. તેણે શિરોહીરાજાનો પૂર્ણ પરાજય કર્યો અને તેનું પાટનગર લૂંટી લીધું.

રાવ સુરતાનની પાસે ખાટોલો કે બિજાલુ સુદ્ધ રજુ નહિ તેની ઝીંઝોને પણ બુમિપર સવુ પડ્યું. શરસિહના પરાક્રમથી શિરાહીપતિનું અભિમાન સંપૂર્ણરૂપે યૂર્ણ થઈ ગયું અને તેનું ઉન્નત મસ્તક અવનત થઈ ગયું. એક વખત તે જગતમા કાંઈ પણ માણસને પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ ગણતો નહોતો, તેની શોખી અને ગર્વનું તે શુ વર્ણન કરીએ. સૂર્યભગવાન તેનાપર ક્રિયો નાખી રહ્યા હતા, તેથી એક વખત તેણે તેમને પણ બાણથી વિધવાનો વિચાર કર્યો હતો. પરંતુ આજે રોડારાજ શરસિહના પ્રમુખ પરાક્રમથી તેનો સમસ્ત ગર્વ દૂર થઈ ગયો. આજે તેને મોગય પાદશાહની આધીનતા સ્વીકારવી પડી. પાદશાહે તેને પોતાના સામંતતરિકે ગણવાનું ફરમાન મોકલી આપ્યું. તેને તેણે સ્વીકાર કર્યો અને તે પોતાની સેનાસહિત દિલીશ્વરનીસેવા કરવાને કબૂલ થયો.

ત્યાર પછી પાદશાહની આમ્રાનુસાર રાજા શરસિહ ગુજરાતના શાહ મુન્શફરની સામે યુદ્ધ કરવાને ગયા. પરાજિત થયેલો શિરાહીપતિ પણ તેમની સાથે ગયો. ધધુકા નામના સ્થાન આગળ ઉભય દ્વેા સામસામે ખડા રહ્યા. રોડાડવીર શરસિહ સમસ્ત દેવર અને રોડાડસેનાના સેનાપતિ હતા. ઉભય દ્વેા વચ્ચે ધણીવાળું સુધી ભયકર યુદ્ધ ચાલ્યું. આ યુદ્ધમા પુષ્કળ રોડાડો માર્યા ગયા, કિંતુ અતે શરસિહને વિજય પ્રાપ્ત થયો અને મુન્શફર પરાજિત તથા અપમાનિત થઈને પદ્મજ થયો. તેના સંતર હજાર માત્રો વિજયી રોડાડોના અધિકારમા ગયા. શરસિહે આ પ્રદેશ લૂંટી લઈને ધણું દ્રવ્ય દિલી મોકલી આપ્યું તથા કેટલુંક દ્રવ્ય પોતાની ખાતે પણ રાખ્યું. તેના આ વિજયથી પાદશાહ અકબર તેનાપર પ્રસન્ન થયો અને તેને ઉચ્ચતર પદપર અધિષ્ઠિત કર્યો. વળી તેણે તેને એક સમશીર, કેટલીક બુમિ તથા ધન વસ્તુઓ પારિતોષિકતરિકે આપી.

ગુજરાતમાથી રાજા શરસિહને જે ધન પ્રાપ્ત થયું હતું, તે હાગ તેણે જોડપુર નગર તથા દુર્ગની ભરામત કરાવી, તે નગરને નવીન શોભાથી સન્નિજત કર્યું અને શેઠ દ્રવ્ય તેણે મારવાડના જ બદ્ધ-કવિઓને વહેલી આપ્યું. પહેલવામા આવેલું દ્રવ્ય પણ કાંઈ આપ્યું નહોતું. પ્રત્યેક ભાટને એક એક લાખ રૂપિયા મળ્યા હતા.

જે દિવસે રોડાડવીર શરસિહે પોતાના પ્રમુખ બાહુબળથી મુન્શફરનો પરાભવ કર્યો, તે દિવસથી તેનો યશ રાજસ્થાનમા ચારે તરફ પ્રસરી ગયો. મારવાડના ભટ્ટોડો આનંદિત અને પુનર્મિત થઈ તેના વીરત્વના માનને શહેરે શહેરે ફરીને ગાવા લાગ્યા. પાદશાહે હજી પણ તેના યશમા ત્રિધિ કરવાને માટે તેને એક અત્યંત બીજણું કાર્ય સોંપ્યું. નર્મદાતટે અમર બનેચાર નામનો એક તેજસ્વી રાજપૂત નિવાસ કરતો હતો. આ રાજપૂતે પાદશાહની આધીનતા સ્વીકારી નહોતી. પાદશાહે શરસિહને તે રાજપૂતપર આક્રમણ કરવાને મોકલ્યા. તેર હજાર ધોડેસ્વારો, દશ પ્રમુખ તોપો અને વીસ મદોનમત હાથીઓ લઈને રોડાડરાજ શરસિહે નર્મદાતટના તેજસ્વી ચોહાણવીર અમરપર આક્રમણ કર્યું. અમર પાંચ હજાર ધોડેસ્વારો લઈને તેમનું આક્રમણ રોકવાને માટે સામે આવ્યો. દિલીની પ્રમુખ સેનાની આગળ અમરના પાંચ હજાર સવારો કાંઈ વિસાતમા નહોતા, તે છતાં પણ તે પોતાની સ્વાધીનતાની રક્ષાને માટે પરમ ઉત્સાહસહિત રોડાડરાજની સામે આવ્યો. ઉભય પક્ષે વચ્ચે સામટા ત્રણ મહાયુદ્ધ થયા. પ્રથમના બે યુદ્ધોમા જોને જયપરાજ્ય મળ્યો. તેનો કાંઈ નિશ્રય થઈ શક્યો નહિ, પરંતુ ત્રીજા યુદ્ધમા અમર બનેચાર માર્યો ગયો અને તેનું સમસ્ત રાજ્ય વિજયી શરસિહના હાથમા આવ્યું. આ વિજયના મમાચાર શીઘ્ર દિલીશ્વરની પાસે પહોંચ્યા. પાદશાહે શરસિહપર અત્યંત પ્રસન્ન થઈ તેમનાપર તોબત મોકલી આપી અને ધાર તથા તેના તાબાનો સર્વ પ્રદેશ તેમને અર્પણ કર્યો. ૩

૧ મુન્શફરની સાથે માનમાન એ ૭ વર્ષ પૂર્વે યુદ્ધ થયું હતું અને તેની ૫ સેથી મુન્શફર છની લીધું હતું. શરસિહ શિરાહીપતિ હતા. યશવંતના મરણ પછી જહાંગીર પાદશાહ થયો. ત્યારે શરસિહે મુન્શફરના પુત્રને હરાવ્યો હતો. આજ વાત બાટોએ તથા કનૈસ દોડે તેના સમયમા બુલભરેલી રીતે અહીં વર્ણવી છે.

૨ બંધેચા એ ચોહાણકુલની એક રાણા છે.

૩ આ યુદ્ધ વર્ણન સત્ય હોય એમ લાગતું નથી. બનેચાએ ચોહાણકુલની એક રાણા છે, એને નાટોચો પણ કહેવામા આવે છે. મારવાડ અને જવાડની સીમાપર ચોહાણાના પદારોમા આ લોકો વસે છે, પરંતુ એમા શ્ર ૪

શરસિદ્ધના અપરિમિત પરાક્રમથી મેગલ પાદશાહ નવા નવા રાજ્યો જીતી રહ્યો હતો એવામા કરાલ કાળે તેનાપર આક્રમણ કર્યું તે પોતાના પુત્ર જહાંગીરના હાથમા વિરાય મેગલસામાન્યતુ ત ન મૂકી દઈ આ લોકમાથી વિદાય થયો નવીન પાદશાહ સહાસનારૂઠ થયો કે તરતજ શર- સિદ પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર તથા ઉત્તરાધિકારી ગળસિદ્ધસંહિત તેને માન આપવાને તથા તેના પ્રત્યે રાજ્યહિંત પ્રદર્શિત કરવાને તેના દરબારમા ગયા તરજુવીર ગળસિદ્ધને જોઈને જહાંગીર અત્યત પ્રસન્ન થયો રાજસરાજકુમાર શરસિદ્ધનો થોડા પુત્ર હતો તેણે બાલ્યાવસ્થાથીજ રણનીતિનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને તે દિવ્થીના દરબારમા આવ્યો તે પહેલા જહાંગીરને ઝાનોરક્ષેનમા તેની વીરતાનો સારો પરિચય મળ્યો હતો આ સમયે તેની તે વીરતાનું સ્મરણ થતા જહાંગીરને અધિક આનંદ થયો આ પ્રસંગે જહાંગીરે તેને એક સમશેર અર્પણ કરી અને ઝાનોરમા પ્રદર્શિત કરેલી તેની વીરતાની વારવાર પ્રશંસા કરવા લાગ્યો

ગળસિદ્ધને પોતાની વીરતા પ્રદર્શિત કરવાનો સૌથી પહેલો અવસર ઝાનોરમાજ મળ્યો હતો તેજ સાધનબુધિમા તેની બાવી ઉત્તતિનો માર્ગ ખુલેો થયો તેણે ઝાનોર રાજસાતના બાદ શાહ પાસેથી ખુશ્ચી લઈને મેગલસમ્રાટના રાજ્યમા નેહી દીધું વીરસના પ્રેમી ભદ્રેકોએ તેની વીરતાનું ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે દુષ્ટ પાણોની સામે જવાને ગળસિદ્ધને આતા થઈ કે તુરતજ તેઓ એ કાર્ય કરવાને સજ્જ થઈ ગયા રજુવાયો વાજવા લાગ્યા અને તેનો ધ્વનિ અહ્યુંદગિરિ (આહુ) પગ ચુજવા લાગ્યો આ ધ્વનિ સાલળી તે પર નિવાસ કરતા સર્વ લોકો કંપી ઉઠ્યા જે કામ અસાધિની અનેક વર્ષો સુધી પરિશ્રમ કરીને પાર પાડ્યું હતું, તેજ કામ ગળસિદ્ધે સાત ત્રણ માસમા પાર પાડ્યું આ યુદ્ધમા અનેક રોડવીરો માર્યા ગયા, કિંતુ ગળસિદ્ધે સાત હજાર પાણોને મારીને ઝાનોર હસ્તગત કર્યું અને ત્યાનો સર્વ માન ભૂની લીધો ત્યાથી તેને જે જે માન પ્રાપ્ત થયો તે સર્વ તેણે પાદશાહની સેવામા મોકલી દીધો

ભદ્રથો ઉપરથી વિદિત થાય છે કે ગળસિદ્ધને ચુજરાતમા વિજય પ્રાપ્ત થયો અને મુળકદરખાના વસનો નાશ થયો, ત્યારથી શરસિદ રાજધાનીમાજ રહેવા લાગ્યા અને તેના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ગળસિદ્ધ પોતાની સેનાસંહિત પાદશાહની આજ્ઞાનું પાલન કરવા લાગ્યા ઝાનોરમા વિજય મળ્યા પછી અત્ય સમયમા ગળસિદ્ધ પોતાની વિજયિની સેના મેવાડ ન રાજાની સામે લઈ ગયા આ સમયે મિદ્દોન કુબનો મીરનરવિ ધીમે ધીમે અસ્ત પામતો જતો હતો, છતાં અરવલ્લીના ખીબા દારવરૂપ પ્રસિદ્ધ હોમનરક્ષેનમા તે વીર પૂજ્ય શિક્ષેતકુબનો છુઝતો પરાક્રમિ પ્રચંડ તેજથી પ્રમથી નીકળ્યા આ કુદ્દત વિસ્તૃત પ્ત્તત મેવાડના ઇતિહાસમા લખવામા આવ્યું છે, પરંતુ રોકની વાત છે કે મારવાડના ભદ્રકવિએએ તે વિષે કાંઈ વિશેષ વર્ણન કર્યું નથી તેમના ગ્રંથોમા માત્ર એટલે જ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે કે પાદશાહ ખુરમને તાથે થઈ મહારાણા કહેવું તેની સેવા કરવાનો સ્વીકાર કર્યો અને ગળસિદ્ધ તારાગઢમા ગયા ર ગળસિદ્ધને ગ્રેવ્ય વિજયથી પાદશાહે તેનાપર પરમ પ્રસન્ન થઈ તેની તથા તેના પિતાની મનસભ વધારી દીધી

રાજસ્થાનના ભદ્રકવિએને માત્ર પોતાના દૈશના રાજનું ગૌરવ અને વીરતાનું વર્ણન કરવું બહુ મહે છે પરંતુ એમ થયોથી તેમનું વર્ણન એકેદેશી થાય છે જે લોકો ક્ષાત્રદાસથી સારી રીતે જાત હોતા નથી તેઓ આવું એકેદેશી વર્ણન વાચીને ભ્રમમા પડે છે જેઓ મારવાડના ભાટોના કાંઈ એના વીર પુત્રક ઉત્પન્ન થયો નથી કે જે નમ્હિતપર્થે ત રાજ્ય કરી અક્ષભની સારી યુદ્ધ કરવાને લાયક થયો હોય તે સમયે અભયપૂ નામનો સરદાર એટલો મળવ થઈ ગયો હતો કે તે વારવાર અક્ષભની સેના સામે યુદ્ધ કર્યો કરતો હતો તેના કે હ યુદ્ધની શ્રામે આ પાવને રાજ્ય હોય તો તેમા કાંઈ આશ્ચર્ય નથી ભાટ લોકોએ અનાનસી અભયપૂને અભય બલેયો કતા હશે કર્નલ ડોંગે પલ તપાસ કર્યો પિના બાટના અપનો અનુવાદ આપ્યો છે

૧ ઝાનોરમા નિહારી પાસેનું રાજ્ય હતું, જેમા વડાને હાલમા પાલણપુરમા રાજ્ય કરે છે

૨ અન્નેરનો હુર્ગ તારાગઢના નામથી ઓળખાય છે, પણ અહીં આ અન્નેરને બહોલ તારાગઢ લખેલ છે જહાંગીરના ઇવનચરિત્રમાંથી જણાય છે કે તેને અન્નેરમા 'દોલતબાગ' નામનો એક સુદર બાગ તૈયાર કરાવ્યો હતો અને આ બાગમાજ તે રહેતા હતા.

જાવા એકદેસી અથો વાચે છે, તેઓ સદસા એવાજ અભિપ્રાય બાની બેમે છે કે ગોડડીગ મહાપરાક્રમી હતા અને તેમણે મહાન કાર્યો કર્યા હતા દાખલા તરિકે એક યુદ્ધનુ વર્ણન કરીયું ગિદેવોત વીર ગણા અમરસિંહ પોતાના દેવની રક્ષા કરવાને માટે મદાન આત્મબોગ આપીને પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો હતા, પરંતુ વિદાતાની અકૃપાથી તેનો મર્વ પશ્ચિમ નિષ્ફળ થયો હતો તેમનું સર્વ બળ અને આશ્રય છિન્નભિન્ન થઇ ગયા તેઓ પોતાની મુકીલોગ એનાસરિત મોગનોની પ્રમડ સેનાનો અવરોધ કરવાને ગયા, પરંતુ તેમા પગનિત થયા. નિરપાય થઇ મહાગણુએ પાદશાહની આધીનતા સ્વીકારી આ સમયે ગજસિંહ મોગનેનાના મહાયજ એનાપતિતરિકે ગયા હતા અને તે સમયના ઇતિહાસમા તેમનેવિષે પુષ્કળ વર્ણન વાચવામા આવે છે, પરંતુ જેઓ તે સમયના સમસ્ત ઐતિહાસિક અથો નહિ વાચતા કેવળ માગવાડનો ભાટોનું લખેનું જ્ઞાતા વાચે છે, તેમને તો એવાજ દૃઢ નિશ્ચય થઇ જાય છે કે ગજસિંહેજ જન્મમાન્ય ગિરવોન કુળનું મન્તક અનન્ત કરારી મેવાડદેશને પદ્મચુત કર્યો હતો ગોડડ કવિઓએ આ પ્રમારે પક્ષપાતયુક્ત વર્ણન કર્યું છે, એ તેમના ઉપર કાઇ નાનુસ્તુત કવચ નથી તેમણે પોતાના દેવના રાજને ઉચ્ચ આમન આપ્યું છે, પરંતુ જાતગીરે પોતાની રોજનિરીમા તેને વિશે કાઈ પણ ઉચ્ચેષ કર્યો નથી તેણે શાકજાદા ખુરમની સાથે કાટા અને દતિયાના ગજઓને મોકલ્યા સખેષે ઉચ્ચેષ કર્યો છે, પરંતુ તેની રોજનિરીમા ગજસિંહના નામનો તો ગધ પણ નથી આથી મેવાડ ગજ્યપર મોગનોએ જે પ્રમડ આક્રમણ કર્યું હતું, તેમા અન્યાન્ય રાજપૂત રાજઓની પેઠે ગજખિંદે પણ મદાય કરી હતી કે નહિ તે વિષે મદા વિવાદ ઉત્પન્ન થાય છે

સવત ૧૬૭૬ (ઇ.સ. ૧૬૨૦) મા રોડ રાજ શરસિંહે દક્ષિણમાદેહ ઇાડી તેઓ મર્વોન્નત રોડોડકુળના એક સુયોગ્ય રાજ હતા ઉદયસિંહની કાયરતાને લીધે ગોડડકુળનું ગૌરવ અત્યંત પ્રભા-
લીન થઇ ગયું હતું, પરંતુ શરસિંહની વીગતાથી તે પુનઃ પરમ ઉજ્જવલ થયું હતા જે તેજ વીરવર જોધારાવના અગમથી નીકળ્યું હતું અને જેના પ્રભાવથી એક સમયે સમસ્ત ભાગતભુમિ પ્રકાશિત થઇ ગઇ હતી, તે તેજ શરસિંહદારા ઉત્પન્ન થઇ રહ્યું નહિ, તે છતા પણ વીર શરસિંહના વાસન કાગમા રોડોડને ઉત્તમ ગૌરવ પ્રાપ્ત થયું હતું રાજ શરસિંહનું શૈર્ષ અને તેજ અનેક સ્વદેસી અને વિદેસી વીરોના આદરને પાત્ર થયું હતું તેમના વીરાચિત ગુણોથી મોહિત થઇને વિજયતીય અને વિધર્મી લોકો પણ તેને સન્માન આપતા હતા અરે 'સ્વય પાન્શાહ પણ તેને અપૂર્વ સન્માન આપતો હતો. તેમના ભયથી દક્ષિણનિવાસીઓ સદા કંપિત થતા હતા તેમના જીવનના અતિમ ભાગમા તેમણે એક વિચિત્ર કર્મ કર્યું હતું, એનું વર્ણન ઉપનબ્ધ થાય છે એમ મેવાય છે કે પોતાના જીવનના અતિમ ભાગમા તેમણે નર્મદાતટપર એક મ્તલ બધાળ્યો અને તેમા એવી મતવબ્ધનો લેખ કેતારાળ્યો કે "મારા જે વચ્ચે નર્મદાની દક્ષિણે બસે તેઓ પાપલાગી થશે" તે તે પોતાના જીવનકાળમા બહુધા દક્ષિણ દેવમાજ યુદ્ધ કરતા ગયા હતા બર્થ યુદ્ધોમા મચી રહી તેમણે ત્યા પુષ્કળ માણસોનું મ્તન વલેવરાવી દક્ષિણના લોગોનું સર્વજ્વ નાશ કર્યું હતું તેમણે કરેલી પુષ્કળ નરહલા તથા અસીમ અનિષ્ટને લીધે તેમના જીવનના અતિમ ભાગમા તેમના હૃદયમા વિષમ રોક અને પશ્ચાત્તાપ ઉત્પન્ન થયો આજ કારપુથી તેમણે પોતાના વચ્ચેને આ હિ મક કાર્ય કરતા અટકાવવાને માટે ઉપગોક્ત લેખ કેતારાળ્યો હતો કાઇ ઇાઇ ભરૂંચથ ઉપગથી વિદિત થાય છે કે -" તેમનું સમસ્ત જીવન દક્ષિણમા યુદ્ધમાર્ગમા વ્યતીત થયું હતું અને તેમને એકવાર પણ પોતાની જન્મ-
ભૂમિનું દર્શન કરવાનો અવસર મળ્યો નહોતો સુસયોગ પ્રાપ્ત થતા બ્યારે તેઓ પોતાના દેવમા આવવાનો નિશ્ચય કરતા કે તુગજ અકસ્માત્ એકાદ વિધ્ન આવી પડીને તેમને નર્મદાની દક્ષિણેજ કેસાવી રાખવું તેમને સ્વદેશમા જવાની ધણી ઇચ્છા થતી, પરંતુ કાર્યવશાત્ તેઓ નર્મદા પાગ જઇ નહતા નહિ આથી કોષાવેશમા તેમણે નર્મદાને શાપ દીધા હતા તેઓ દક્ષિણ દેશમાથી મુક્ત થવાને માટે મદેવ દેવની પ્રાર્થના કર્યા કરતા હતા, પરંતુ તેમની ઇાઇ પણ પ્રાર્થનાનો દેવે સ્વીકાર કર્યો નહિ તેઓ પોતાના જીવનમા કદિ પણ જન્મભૂમિની તીર્થલ બાચામા રહી શાતિનુબ્ધ

ભોગવી શક્યા નહિ^૧ પાદશાહને પ્રસન્ન રાખવાને માટે તેઓ જીવનપર્યંત સદા વિદેશભાજ રહ્યા હતા. પાલ્યાવસ્થાથીજ તેમણે પોતાના પિતાની સાથે વિદેશમાં જીવન ગાળ્યું હતું તેમના પિતા જે જે દેશમાં પોતાની સેના લઈ ગયા અને તેમણે જે જે યુદ્ધ કર્યા, તે સર્વમાં બાળક શરસિદ વિદ્યમાન હતા. તેમણે કદિ પણ પોતાના પિતાને સંગ છોડ્યો નહોતો. પાલ્યાવસ્થાથીજ તેમણે પોતાના પિતાનું ચતુર કર્યું કર્યું હતું અને કૌશલ્યમાં તેઓ પાદશાહની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને માટે રાજાએનાને લઈને વિદેશમાં ગયા હતા તેમણે પોતાના જીવનમાં અપાર દુ:ખ સહન કર્યું હતું તેમના પિતાના મૃત્યુસમયે પણ તેઓ તેમના મુખનું દર્શન કરવા પામ્યા નહોતા. પિતાનું મૃત્યુ થયું ત્યારે તેઓ ૫ વર્ષના હતા. પિતાનું મૃત્યુ થયા પછી તેઓ સિદ્ધાસનપર બેસી ત્યાર પછી તેમને સ્વદેશમાં રહીને તેની ઉન્નતિ કરવાની ધણી આશા હતી, પરંતુ તે આશા આકાશકુસુમવત નિષ્ફળ થઈ તેઓ રાજ્યશાસન અને પ્રજાપાલન કરી શક્યા નહિ તેમને પાદશાહની આજ્ઞાનું પાલન એજ પોતાનો પરમ ધર્મ માનવો પડ્યો. પાદશાહની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાજ તેમનું સમસ્ત જીવન વ્યતીત થઈ ગયું. પોતાનો દેશ છોડી દક્ષિણમાંજ તેમને સર્વકાળ ગેરુ પડ્ય અને જ તે એ દૂર દેશમાંજ તેમનું મૃત્યુ થયું. આજ્ઞાનું વિનાસક્ષેત્ર, જીવનનું આશ્રયસ્થાન તથા યાત્રાનિકેતનસમ જન્મભૂમિમાં, મૃત્યુ સ્થાન થયારાવને બદલે તે વિદેશમાં પથરાઈ કેળ્યા તેમને "દર્શાવપિ મૃત્યોત્તી" જન્મભૂમિનું બહુ સ્મરણ થયું હતું. પરંતુ અર્ધમેસ, તેઓ તેનું દર્શન કરી શક્યા નહિ. તેમના પૂર્વજોએ જે મારવાડને માટે પ્રસન્નમુખે આમત્સ્યા કર્યો હતો તથા જે મારવાડ ની પ્રગતિ તેમણે ઉત્તમ પ્રકારે પરિપાલન કર્યું હતું, તે મારવાડને માટે તેમણે શું કર્યું હતું? આધીન કર્મચારીઓના હાથમાં રાજ્યનો ભાર સોંપી તેમણે પ્રેમપૂર્વક રાજ્યની સેવામાં પોતાનું સમસ્ત જીવન વ્યતીત કર્યું અને જ તે તેમને દૂરદેશમાં જીવનનો લાજ કરવો પડ્યો. તેઓ પોતાના જીવનના અંતિમ ભાગમાં એક વાર પણ માતૃભૂમિનું દર્શન કરી શક્યા નહોતા. આ સર્વ વિતાઓ બ્યારે તેમના હૃદયને વ્યાકુળ કરવા લાગી ત્યારે તેમને ચાર તરફ અધકાર જણાવા લાગ્યો. તેઓ પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને સન્માનને હળવે વાર ધિક્કાર દેવા લાગ્યા. અંતે તેઓ ઉક્ત સ્તલ બધાથી તેમ પોતાના વસંતને દક્ષિણમાં અવવાની મના કરતો લેખ કોતશવી આ લોકોનો સામ કરી સર્વ દુ:ખોમાંથી મુક્ત થયા.

રાજા શરસિદે દિલીશ્વરના હિતને માટે જે અમર્યાદ આત્મભોજ આપ્યો હતો, તે પાદશાહ કદિ પણ વિસરી શક્યા નહોતો. તેણે તેમને મોટામોટા પરિતાપિકા આપ્યા હતા તેમણે રાજાશાજને સોળ મોગી નગરીશિર આપી હતી તથા તેમને 'શવાહની ઉપાધિથી વિભૂષિત કરી સર્વ રાજ્યોમાંથી ઉચ્ચ પદથી આપી હતી, છતાં તેમણે માતૃભૂમિથી વચિત રહી પોતાનું સમસ્ત જીવન દૂરદેશમાં વ્યતીત કર્યું હતું અને પોતાનું રાજકાર્ય પોતાના નોકરીના હાથમાં સોંપી દિલીશ્વરના હિતને માટે અનેક રોડોડોનું રક્ત વહેવરાયું હતું. તેની શું આ મોજ બદલો હતો? પાદશાહ થોડા સન્માનો આપ્યા તેથી શું તેમણે આપેલા અપૂર્વ આત્મભોજનો બદલો વળી ગણી હતો? તેમની સાથે ગ્રેયા અનેક સામ તો પણ પરદેશના અનંત દુ:ખોથી પીડિત થયા હતા તેમને સ્ત્રી, પુત્ર, કુટુંબીઓ તથા સર્વ સંપત્તિ છોડીને પોતાના રાજ્યની સાથે પરદેશમાં રખડ્યું પડ્યું હતું અને તે કારણથી તેમનું મન સર્વદા વ્યથિત રહેતું હતું. જે કે રાજાની સન્માનવૃદ્ધિની સાથે તેમનું સન્માન અને પદ પણ વધતું હતું, છતાં બ્યારે તે

૧ આ સર્વ વંતો સર્વ દત્તિહાસથી વિપરીત છે. શરસિદ કેટલીકવાર નિષ્કપુરમાં ગયા હતા તથા તેમણે સારાસારા મકાનો મહાલયો બાંધે તથાવે કંડો આદિ બનાવ્યા હતા જે આજપર્યંત વિદ્યમાન છે. નમોદત્તપર ચમાલેકા સ્થળની વાત પણ અપાક જેનો લાગે છે. કારણ કે તેમના પત્ની તેમના પુત્ર મજસિદ જસવતસિદ વગેરે દક્ષિણમાં ગયા હતા અને તેથી મારવાડને કબજો વિશેષ લાભ થયો હતો.

૨ આ સોળ નગરીશિરની નવ તો તેમના રાજ્યમાંજ હતી. મહેશ નવકોટી મારવાડના નામથી સુપ્રસિદ્ધ છે. રોષ સાત નવકોટીમાંથી પાંચ જીરાવવા એક માવવામાં અને એક દક્ષિણમાં હતી. બરી વાત તો એ છે કે જે દિવસે મારવાડના રાજા શ્રેયલમાનેને તાણે થયા તે દિવસથીજ તેમનું પિતૃસન્ન પાદશાહની નગીર મણાવા લાગ્યું અને તેઓ લીપજ પામીનવાની જરૂરમાં જકાયા તેઓ એક સામતની પેઠે મારવાડની નગીર મોગવવા લાગ્યા ત્યાર પછી મારવાડમાં બ્યારે બ્યારે નવીન રાજ્યાધિષિત થતા હતા, ત્યારે ત્યારે તેમને પાદશાહનું સ્મરન લેતું પડતું હતું.

મને જન્મભૂમિનું સ્મરણ થતું હોય તેઓ સમ્રાટના આપેલા સમગ્ર સન્માનોને ગુચ્છ ગણી તેના તરફ ધૂણી કરતા હતા જન્મભૂમિના બોળામાં રહીને તેમને અનંત યાતના બોગમરી પડત તોપણ તેઓ પરદેશવાસ કરતા સ્વદેશવાસમાં પોતાને વિશેષ સુખી માનત પરદેશમાં પાદશાહની કૃપાથી તેમને સર્વ પ્રકારના બોગવિનાસો મળતા હતા, તેઓ ઉત્તમ ભોજન કરી મૃદુ શય્યાપર તથા કરતા હતા, તોપણ તેમના હૃદયમાં શાંતિ અને સુખનું અસ્તિત્વ નહોતું તેમને પાદશાહની આપેલી સપ્તિ, રાજભોગ તથા સુદર સુકોમળ શય્યા દુર્ગંધમય નરડ તથા ભયકર કંટકસંપાસમાન વાગત હતા પાદશાહના આશ્રયની છાયાનીચે બેસીને ઉત્તમ ભોજનનું સેવન કરતા કરતા બ્યારે તેમને મરુભૂમિ નો હુખોસકો જીવારનો શેટલો, રાજડી વા પછીની શેટની યાદ આવતી ત્યારે તેઓ ભોજનના ખાત્રો દૂર દેડી દષ આસનપરથી ભૂખ્યાજી ઉઠી જતા હતા

રાજા હારસિંહ જેવા પરાક્રમી હતા, તેવાજ તેઓ પ્રતિગિત પણ હતા તેમનાદ્રાગ બેઠપુગની શોભા અને સુદરતા ઘણી વધી ગઇ હતી તેમણે પોતાના નામથી અનેક કૂવા, વાવ, તળાવ, મંદિર વગેરે બંધાવ્યા હતા આમાંની અનેક વસ્તુઓ અઘાપિ દષિગોચર થાય છે તેમણે બંધાવેલા સરોવર એક 'હરસાગર' પ્રસિદ્ધ છે મરુભૂમિમાં આ 'હરસાગર'નું મંદરન કોઇ ઓછું ગણી નહાય નહિ એ સરોવરમાંના પાણી તેના તટપરના બાજુ વગેરેમાં મોંઝામાં આવે છે

મારાજી હારસિંહે ૭^{મી} પુત્રો અને સાત કન્યાઓ મૂકીને પરલોકમાં કથોં હતો તેમના મરણ પછી તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ગજસિંહ ૪૦ સં ૧૬૨૦ મા તેમના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા ગજસિંહનો જન્મ લાહોરમાં થયો હતો પિતાનું પૃત્યુ થયું તે વખતે તેઓ છુદ્દાનપુરમાં હતા તે સમયમાં દારાજીમાં પાદશાહના પ્રતિનિધિનરિકે તેમના નજીમાં આવ્યા અને તેણે તેમના અસ્તકપર સુકુટ મૂકી લનાટમાં રાત્રિતથા કથું તથા કચ્છરે સમશેર લટકાવી તેમના પિતાના નવકોટ આસ્વાસિનાય તેમને ગુજરાતના 'સમવિભાગ' રેહુદાડમાં આવેલું જિનાય તથા અજમેરની નિકટ આવેલું મસૂદા નગર પણ ગંગીમાં આપવામાં આવ્યા આ સર્વ પારિતોષિકે ઉપરાત તેમને એક ખીજી મહાન સન્માન પણ પ્રાપ્ત થયું આ સન્માન એ હેતુ કે પાદશાહે તેમને દક્ષિણની સુએદારી આપી વળી પૂર્વે રાગડોના અસ્થોપર પાદશાહી છાપ મારવામાં આવતી હતી તે રદ કરવામાં આવી આ નિયમ પ્રચલિત કરી મેગનપાદશાહે ગરાડસામ તોનું એક ઘેર અપમાનમાંથી રક્ષણ ક્યું^૧

ખાલ્યાવરયાથીજ ગજસિંહ પિતાની સાથે દેશદેવાતરમાં ગમણ કરતા હતા, તેથી તેમના સંઘ-ગણો તથા કુદકૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરવાને તેઓ લાગવશાળી થયા હતા તેઓ દક્ષિણની સુએદારીપર નિયત થઇ, આ સમગ્ર શ્રેષ્ઠ ગણોનો પરિચય કગવવા લાગ્યા તેમની તીક્ષ્ણ સમજેગના આધાતથી અનેક નગરો અને ગામો વશ થયા ખીજીગર, ગોવડોડા, કોવિયા, પગનાના, કચ્છનગર, આસેર તથા સતારા આ સર્વ નગરો માત્ર થોડાજ દિવસમાં ગજસિંહદારા મેગનસામ્રાજ્યમાં લેડાઇ ગયા આ સર્વ રચનોમાં તેમણે જે અસીમ વીરતા તથા સુદકૌમન પ્રદર્શિત કરીને વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો, તેથી પાદશાહે તેમનાપર પ્રસન્ન થઇ તેમને 'દલચલન'ની ઉપાધિ આપી હતી આ સર્વ કુદ્દો મા ગજસિંહના જ્યેષ્ઠ પુત્ર અમરસિંહે પણ તેમની સાથે રહીને અદ્ભુત વીરતા તથા ગજદક્ષતા બતાવીહતી અનેક વિવાહની પ્રયાથી રાજવંશોનું મહા અનિષ્ઠ થયું છે જે રાજા વિનામ અથવા પૂર્વ-

૧ હારસિંહના ૭ પુત્રોના નામ ગજસિંહ (પુત્રરાજ), સગલસિંહ વીરમહેવ, વિવસિંહ, પ્રતાપસિંહ અને જસવતસિંહ તેમની પુત્રીઓના સગમમાં કંઈ જણાત કપનજ થતું નથી

૨ અજરતુ અલ્લ અને પ્રાચીન નામ દુદાડ છે અજર વા જયપુર દુદાડ કેમની તજવાની છે પામ્રાલ્ય ઈતિહાસવેત એ પેઠી અનેમએ સ્વેચ્છથી દુદાડ નામનો લેખ કરી તેને બદલે તેને તેની રજવાનીના નામથી વિખ્યાત ક્યું છે પ્રાચીન મેરાટ અર્થે મારવાડને બદલે આમણને કદમપુર અને જોડપુર નામ ધૂરોપીયન ઇતિહાસ વેતઓના આવા અયોગ્ય ઉલ્લેખને લીધેજ પ્રાપ્ત થાય છે

૩ પેતાના અધ્યાપર આ મકારની ગજ નેઇ શેડોડો તેને પોતાનું ઘેર અપમાન થયેલ માનતા હતા વીર કર્મના પ્રદાન સદાયક અજોની પીઠપર પાદશાહી છાપનેહ તેમના હૃદયમાં દાસલ્પન નિલકવક સ્મૃતિમંતવતું હતું.

નેની પ્રાચીન પ્રયાને વશ થઈ અનેક સ્ત્રીઓ પરણે છે, તે પોતાને હાથેજ પોતાનું સત્યાનાશ વાળે છે તેની સર્વ સ્ત્રીઓને રાજમાતા થવાની ઇચ્છા હોય છે, પોતાના પુત્રની વધ વધવાની સાથે રાજમાતા થવાની ઇચ્છા પણ બળવતી થતી જાય છે અને આ બળવતી ઇચ્છાથી તે સર્વ ભાન ભૂલી જાય છે તે રાજ્યના મગજ કે અંતઃગળતો વિચાર કરી શકતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ સ્વાર્થ સાધવાને માટે તે એટલી અધ અને ઉન્મત્ત બની જાય છે કે જે તેના પિતાના માર્ગમા રાજ્ય આવે તો તેનો પણ તે વિષ અથવા ખીજ ઉપાયથી નાશ કરી નાખે છે પોતાના પિતાનું અનુકરણ કરી જહાગીરે પણ રાજપૂતકુલની બે સ્ત્રીઓનું પાણિગ્રહણ કર્યું હતું આ સમયને લીધે રાજપૂતોને પાદશાહના કાર્યોમા હસ્તક્ષેપ કરવાનો અવસર મળતો હતો રોહાડવડી સ્ત્રીના ગર્ભથી તેને પર્વેજ નામનો એક પુત્ર થયો હતો આ પર્વેજ તેના સર્વ પુત્રોથી જ્યેષ્ઠ અને સિદ્ધાસનનો અધિકારી હતો, કિંતુ અબરરાજની પુત્રીના ગર્ભથી પુર્વમ નામનો જે પુત્ર જહાગીરને થયો હતો, તે પર્વેજનો ધૈર્ય શત્રુ થઈ પડ્યો પિતાનું સિદ્ધાસન હસ્તગત કરવાની તેને પ્રમણ ઇચ્છા હતી તે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને માટે યોગ્ય અવસરની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો જે કે પુર્વમ નામનો હતો, તોપણ તે પર્વેજ કરતા ગુણ અને હુદિઆ મોટો હતો તે નિપુણ અને સા સાક્ષિ યોદ્ધા હતો તેમજ માણસનું જન આકર્ષી શકે એવા સર્વ ગુણોથી તે અલક્ષ્ય હતો આજ કારણથી તે અનેક માણસોનો પ્રીતિલાજન થયો હતો સુલાગ્યે તેને યોગ્ય મિત્રો અને સંવાદકારોની સંહાય પણ પ્રાપ્ત થઈ. તેજસ્વી રસોદિયા વીર બીમાસદે અને વિખ્યત સેનાપતિ મહોબતખાન એ તેના મહાન ગુણોથી મોહિત થઈ તેનો પક્ષ મદદ્યુ કર્યો અને તેમણે તેને સિદ્ધાસનની પ્રાપ્તિ કરી અપાવવામા સહાય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી તેમની સલાહ અને સલાયથી ઉત્સાહિત થઈને પુર્વમ પોતાની અભીષ્ટ સિદ્ધિના માર્ગમા બાધાશ્ચ પર્વેજનો વધ કરવાનો પ્રયત્ન કરના લાગ્યો. મોગલસેના લઈને પુર્વમ જે સમયે દલિયમા ગયો, તે સમયથી તેનું ભાગ્યાકાશ ધીમે ધીમે સ્વ-મંડ થવા લાગ્યું અને તેની કાર્યસિદ્ધિના માર્ગમાના કટકો ધીમે ધીમે એક પછી એક દૂર થવા લાગ્યા આજસુધી તે કેવળ કટપનારાજ્યમા ખેલતો હતો, પરંતુ હવે તે વ્યથાર્થ કાર્યક્ષેત્રમા ઉતર્યો મારવાડના રાજા ગજસિંહનો મરતબો સહેનશાહના દરબારમા વધ્યો હતો અને તે આ વખતે પુર્વમની સાથે દલિયમાજ હતો સુલતાન પુર્વમે તેની આગળ પોતાનો મનોભાવ પ્રદર્શિત કર્યો અને પોતાનો હિંદુ પાર પાડવાને માટે તેની સદાય માગી. પોતાના પ્રેમપાત્ર પર્વેજની ભાની હુદાશા અને પાદશાહે કરેલા અનંત ઉપકારો લક્ષમા લઈને ગજસિંહે કોઈપણ પ્રકારે પુર્વમની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો નહિ તેની અસમતિ અને તટસ્થતા જોઈને પુર્વમ નિરાશ થયો ખરેખર પરંતુ પોતાના જ્યેષ્ઠ બધુને પોતાના માર્ગમાથી દૂર કરવાનો પ્રયત્ન તેણે સતત આગુજ રાખ્યો

ગોવિંદદાસ ૬ નામનો એક ભાગીરાજપૂત મારવા ના વિદેશી સામ તોષીન એક ૧ તો ગજસિંહ તેનાપર વિશેષ વિશ્વાસ મૂકતા હતા અને સર્વ બાબતોમા તેની સમતિ લેતા હતા આ પ્રસંગે

૧ પર્વેજ નહિ પણ પુર્વમ

૨ તે જ્યેષ્ઠ શાહનદો નહોતો પા પુરુષથી ના હતો

૩ અબરરાજની પુત્રીના ગર્ભથી પુર્વમેનો નહિ પરંતુ પુરુષનો જન્મ થયો હતો પરંતુ તે પોતાના પિતાની ઇચ્છાવિરુદ્ધ વર્તન કરતો હતો, તેથી તેને કદ કતી પર્વેજને તેને રથાને સ્થાપિત કરવામા આવ્યો હતો

૪ કર્નલ ઈડ જાગે છે કે મહોબતખા સિસોદીઆપુલાગાર સમજાતો પુત્ર હતો તે પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરી મુસલમાન બન્યો હતો અને તેનો પોતાનું રાજ્ય નામ લઈ મહોબતખા નામ મળ્યું હજ પરંતુ જહાગીરના અપનચરિત્રપથી જણાય છે કે તે કબલના રહીશ મુસ્લિમ નામના મુસ્લમાનનો પુત્ર હતો અને તેનું મૂળ નામ જમાના બેજ દુગ કર્નલ ઈડે બલ કરી છે

૫ મહોબતખા પ્રથમતો પુર્વમે સન્ન હતો ૬૦ સં ૧૬૨૪ માં જ્યારે પ્રથમ વાર પુર્વમે વિદ્રોહ કર્યો ત્યારે પાદશાહની આજ્ઞાથી મહોબતખા પર્વેજની સાથે તેનું દમન કરવાને ગયો હતો અને એ સમયથી લઈ મહોબતખા પુર્વમેનો મહા પ્રયત્ન સન્ન હતો છતાં અતિ જહાગીરના મુલ્યની એક વર્ષ પૂર્વે પુર્વેજની સાથે મળી ગયો હતો જહાગીરનું મુલ્ય ૨૦ ૧૬૨૬ માં થયું હતું

૬ ગોવિંદદાસ તો મરણ પા ૨ હતો રાસિંહના અવસાનમાજ તેનું મૂલ્ય સમયથી મૂલ્ય થયું હતું

૭ તે વિદેશી નહોતો, પરંતુ દેશી હતો

પુરમે તેની સહાય માગી અને તેને ગજસિહના હાથમાથી છોડાની પોતાના હાથમા લેવાનોખડ ખડ યત્ન કર્યો, પરંતુ ઉક્ત ભાગીસરદારની આગળ તેનું કાષ્ટ પશુ આવ્યું નહિ તેણે તેની એક પશુ વાત ઉપર લક્ષ્ય આપ્યું નાહ આથી પુરમ તેનાપર અત્યંત ક્રોધિત થયો. એક ક્ષુદ્ર ઉપસામત હોવા છતાં પશુ તેણે શાહજાદાની ધમ્મજાને માન આપ્યું નહિ, એ શુ શાહજાદાનું જોયું તેવું અપમાન કહેવાય. પુરમ આ અપમાનનો બદલો લેવાને માટે વ્યાકુળ બન્યો અને તેનો વધ કરવાને માટે તેણે કિશન સિંહ નામના એક રાજપૂતને નિયત કર્યો. કિશનસિંહે આ દુષ્ટ કાર્ય માત્ર થોડાજ દિવસમા પાર પાડ્યું આથી ગજસિંહને અત્યંત દુઃખ થયું. પુરમનું આ દુરાચરણ જોઈ તેનાપ્રત્યે તેને અત્યંત દારુણ ઘૃણા ઉત્પન્ન થઈ ત્યાર પછી પાદશાહની સેવા કરવામા તેમનું ચિત્ત લાગ્યું નહિ વિકટ ઘૃણા અને રોપથી તેમનું હૃદય અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ગયું અને તેઓ પોતાની સેનાને દક્ષિણમાજ મૂકીને પોતાના હેરામા આત્મા આવ્યા.

આ ઘટના બન્યા પછી થોડાજ દિવસોમા દતભાગી પર્વેજ પુરમના હિસાબિમા પતંગની પેઠે બળાને ભસ્મ થયો, ૨ છતાં હજી તેની અબીષ્ટ મિદિના માર્ગમા એક કટક રોપ રહ્યો હતો અને તે કટક તેનો જન્મદાતા પાદશાહ જહાગીર હતો તેને પદ્મજ કંવાથીજ તેનું કાર્ય સિદ્ધ થવાનો સંભવ હતો. પુરમે આ દુષ્ટ કાર્ય પાટ પાડવાનો પશુ નિશ્ચય કર્યો અને એક બળવાન સેના એકત્રિત કરી તે યોગ્ય સધિની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો તેનો આ ભયકર મનોભાવ શીઘ્ર પાદશાહના જાણવા મા આવ્યો. પોતાના પુત્રો આ પગ્મ નિદનીય મનોભાવ જાત થતા પાદશાહના શોખનો પાર રહ્યો નહિ તેને સ્વપ્નમા પશુ એવી કંપના આવી નહોતી કે પુરમ આ પ્રકારની પિતૃભક્તિનો પરિચય કરાવશે. તે વિષમય સંકટમા દ્વિસાથે એક તરફ તેના જીવન અને સન્માનનો પ્રશ્ન હતો અને બીજી તરફ સમસ્ત દિગુરુદાનના સુખ અને શાંતિનો પ્રશ્ન હતો તેવું જીવન અને સન્માન તથા દિગુરુદાનનું સુખ અને શાંતિ એ સર્વ ભયમા આવી પડ્યા હતા આ સંકટમાથી મુક્ત થવાને માટે તેણે રાજપૂતરાજાઓની મદાય માગી રાજપૂતરાજાઓપર પાદશાહી ફરમાન મોકલવામા આવ્યું આ ફરમાન પ્રાપ્ત થતાની સાથે આરવાડ, અબર, મટા અને જુદીના રાજાઓ પોતપોતાની સેના લઈ પાદશાહને સહાય કરવાને માટે આવી ઉભા રહ્યા.

આ ભયાનક ગૃહકંઈનું દમન કરવાને માટે રાજાડરાજ ગજસિંહે સૌથી અધિક ઉત્સાહ દર્શાવ્યો. વિદ્રોહી દળને નિકટ આવેલું જોઈ પાદશાહ અત્યંત ભયભીન થયો હતો, પરંતુ ગજસિંહના ઉત્સાહપ્રદાયક તથા ધૈર્યપ્રદ વચનોથી તેનું હૃદય અધિકારે શાંત થયું. રાજાડરાજપર તે એટલો પ્રસન્ન થયો કે તેણે તેમના હાથની સાથે પોતાનો હાથ મેળવ્યો, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેને સુખન પશુ કંચુક વિદ્રોહી પુત્રનું દમન કરવાને માટે પાદશાહે ઉક્ત સર્વ રાજપૂતરાજાઓને તેની સામે જવાને કહ્યું કે પાદશાહની આજ્ઞાનુસાર સર્વ રાજપૂત રાજાઓ પોતપોતાની સેના લઈ કુચ કરવા લાગ્યા બનારસની નિકટ તેમણે પુરમના દળને જોયું હવે પાદશાહે સમસ્ત સૈન્યને ઐશ્વર્યપૂર્ણ કરવાની આજ્ઞા કરી અને અબરાધિપતિ મીર્જારાજને તેનો સેનાપતિ બનાવ્યો. ગજસિંહને ખાદે અબરાધિપતિને જહાગીર આ સન્માન શામાટે આપ્યું તેનું ગૃહકારણ કાર્ષ સમજાતું નથી કેટલાક લોકો જણાવે છે કે પુરમ કુશાવહ કુળની સ્ત્રીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયો હતો અને મીર્જારાજ પશુ કુશાવહ હતો. આથી પુરમપર તેનો આધિક અનુરાગ હોવાનો સંભવ હતો, માટે જો આ પ્રમગે તેને ઉક્ત મન્માન ન આપવામા આવે તો તે કદાચ પાછ

૧ આ કિશનસિંહદ્વારા કિશનગઢની સ્થાપના થઈ કિશનસિંહે એવિદ્વસનો વધ કરી પોતાના વસતા કિશનગઢમા સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના કરી. કિશનસિંહના વસાએ હાલમા બ્રિટિશ સરકારના માડલિક છે.

૨ જહાગીરના જીવનચરિત્રમા પર્વેજ દક્ષિણમા માર્યો ગયો હતો, એનો ઉલ્લેખ છે આસમયે પુરમ સિંધમાં નાસતો ફરતો હતો અને પર્વેજના મૃત્યુની હકિકત સાબળી મહિથાપાડમા થઈ દક્ષિણમા ગયો હતો.

૩ આ યુદ્ધમા પાદશાહ નહોતો, પર્વેજ હતો.

૪ આ યુદ્ધમા સમસ્ત સેનાનો અધિપતિ શાહજાદા પર્વેજ હતો અને તેનો ગાર્ડિયન મહોબતખા હતો હરોલ

બીજી વિદોહીના પક્ષમાં મળી જાય એવા ભયથી પાદશાહે પ્રથમથીજ તેનું મુખ બંધ કરી દીધું. મારવાડના ભદ્રમયો ઉપરથી વિદિત થાય છે કે જલ્દરાજ સર્વ રાજ્યો કરતા અધિક સૈનિકો લઈ ગયો હતો, તેથી પાદશાહે તેને વડો અધિપતિ બનાવ્યો હતો તે ગમે તેમ હો, પરંતુ પાદશાહે તેને સેનાધિપતિ બનાવ્યો તેથી તેનું એક વિષમય ફળ પણ તેને આપવું પડ્યું તેજસ્વી ગજસિંહે આથી પોતાનું અપમાન થયેલું માન્યુ અને તેમણે પોતાની ખ્વજ નમાવી પાદશાહના સૈન્યથી પોતાની સેના પૂચક કરી, તેમજ દૂર જઈ પોતાની ભૂદી છાવણી નાખી તેમણે તટસ્થ રહીને યુગ્મયુગ રણ-રંગ જોવાનો વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ તેમની ઇચ્છા ફળીભૂત થઈ નહિ તેજસ્વી સિસોદીઆ વીર બીમસિંહના તીવ્ર વાક્યમાણેથી મર્મોહત થઈ અને તેઓ પાદશાહના સૈન્યમાં ભળ્યા બીમાસહે રોડારાજ ગજસિંહને આ પ્રકારે ઉત્તેજિત ન કર્યો હોત તો તેઓ તટસ્થ રહીને માન ધારણ કરી રથુરગ જોયા કરત શાહનવાદ પુરંમને અવશ્ય તેજ દિવસે ભારતવર્ષના રાજમુકુટ પ્રાપ્ત થાત, પરંતુ વિધાનાએ અદશ્યરીતે જુદ પાદશાહની આ દારૂણ અપમાનમાથી રક્ષા કરી

બીમસિંહે એક પત્રદ્વારા ગજસિંહને જણાવ્યું હતું કે ઠા. તો પુરંમના પક્ષનું અવલ બન કરે અને નહિ તો તેની વિરુદ્ધ સમશેર ગ્રહણ કરીને તમારા પરાક્રમનો પરિચય કરાવો આ પત્રના એક એક અક્ષરે એક એક વિષમય તીક્ષ્ણ શરની પેડે રોડારાજનું હૃદય વીધી નાખ્યું આ વચનમાથી તેમને એટલા અસહ્ય લાગ્યા કે, તેના કરતા શત્રુના શત્રુપ્રદાર પણ સારા પાદશાહે જે અપમાન કર્યું હતું તેને તેઓ ઉક્ત વચનોના પ્રદારથી વિસરી ગયા અને તેમણે પોતાની ખ્વજ ઉઘી કરી પરમ ઉત્સાહ-સહિત પાદશાહના સૈન્યની સાથે મળી વિદોહીઓપર આક્રમણ કર્યું તેમના પરમ ઉત્સાહ અને વીરતાથી ઉત્સાહિત થઈ રોડોડો તથા ઇતર સૈનિકો પ્રાચ્યાતપર્યંત યુદ્ધ કરવા લાગ્યા તેજસ્વી બીમસિંહ આ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા ગોવિંદદાસના જુલુનું વૈર વળ્યું અને પ્રયત્ન વિદોહાનલ શાત થયો હતભાગી પુરંમનો સર્વ પરિશ્રમ બ્યર્થ થયો અને તે પરાજિત થઈને રણભૂમિમાંથી નાસી ગયો

આ સમયે શરવીર રાજ ગજસિંહે જે પરાક્રમ દર્શાવ્યું, તેથી તેમનું સન્માન અને ગૌરવ અધિક-તરજદિગત થયું, પરંતુ શોકનીવાત છેડે તેઓ આ વખત તેના ઉપભોગ લઈ શક્યા નહિ સ. ૧૬૬૪ (ઈ. ૧૬૭૮) માં તેઓ યુજરાતમાં થયેલા એક યુદ્ધમાં માર્યા ગયા. પાદશાહની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને અથવા પોતાના રાજ્યના દક્ષિણ ભાગના ભૂદારાઓનો નાશ કરવાને માટે તેમણે સમશેર ધારણ કરી હતી કે ક્રમ, તે વિશે કોઈ ઉદ્દેશ્ય ભદ્રમયોમાં ઉપનયન થયો નથી ગજસિંહ રોડોડુળના એક યોગ્ય રાજા હતા તેઓ ભારતવર્ષના મુઝસિંહ રાજાઓની નામાવધીમાં પોતાનું નામ અમર કરી ગયા છે તેમણે અમર અને જસવત નામના બે પુત્રો મૂકી પરભોડવાસ કર્યો તેમને અચળ નામનો એક ત્રીજો પુત્ર પણ થયો હતો, પરંતુ તે આત્મચરચામાંજ મરણ પામ્યો હતો

રાજપૂતો સ્વભાવથીજ પ્રાચીન સરકારના પૂજક હોય છે તે છતાં પણ તેઓ કદિ પોતાના પૂર્વજોના આચારવિચાર વિરુદ્ધ વર્તન કરે છે તેમના સમાજમાં કોઈ કોઈ વખત ઉત્તરાધિકારની પ્રજ્ઞાનીમા ફેરફાર થયેલો જોવામાં આવે છે રોડોડુળના ઇતિહાસમાં આપણે આવા બે ઉદાહરણો જોયા છે અને આ વખતે ત્રીજું ઉદાહરણ જોવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે ગજસિંહનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર અમર હતો, તેથી ઉત્તરાધિકારની પ્રાચીન પ્રથાઓનાસાર તેજ રાજસિંહાસનનો યોગ્ય અધિકારી હતો, પરંતુ ગજસિંહે તેના દક્ષ ૨૬ કરી જસવતસિંહને પોતાના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કર્યો જ્યેષ્ઠ પુત્ર વિવરમાન હોવા છતાં પણ ગજસિંહે પોતાના નાના પુત્રને સિંહાસનપર બેસાડ્યો, તેનું એક વિશેષ કારણ છે અને તે એ છે કે અમરસિંહ ઉદ્ધત અને ઉગ્ર સ્વભાવનો હતો આ કારણથી રાજ્યના પ્રાપ્ત સર્વ માણસો તેને ચાહતા નહોતા તેનામાં રાજોન્મિત એવો કોઈ પણ શુભ નહોતો કે જેની સહાયથી તે પમાસ રજ્જર રોડોડોની ઉપર રાજ્ય કરી શકે તે છતાં પણ તે અસાહસિક અને પરાક્રમ રહિત નહોતો તેની તેજસ્વિતા અને પરાક્રમની આગળ તેના શત્રુઓ તુલ્યવત્ બનીને ભરમ થતા

અથવા સેનાના અગ્રમ જોના સેનાપતિ જસસિંહ હતો આથી ગજસિંહને જોડું લાગ્યું હતું કારણ કે રોડોડોના અગ્રમાં રહેવાનો વિવાજ હતો

૧ આ વાત પણ અસહ્ય છે મહારાજ ગજસિંહ તો આગામાં સવત ૧૬૭૪ ના જેઠ મુદ ૧૩ ને દિવસે મદરાડ બોમનીને મરણ પામ્યા હતા

હતા-ગજસિંહે દક્ષિણમાં જે જે યુદ્ધો કર્યા હતા, તે સર્વમાં અમરસિંહે પોતાનું અર્ધ પરાક્રમ દર્શાવી આપ્યું હતું અમરસિંહ યુદ્ધમાં આગેવાનીભરેલા લાગ લેતા હતા તે નીડર અને મહાયુદ્ધ હતા જેમનો સ્વભાવ એના સ્વભાવને પ્રજ્ઞતા આવતા હતા, તે મર્વ જ્યે એની સાથે મિત્રતા બાધી હતી, છતાં તે મોટા અને બળવાન માણસોની સાથે ઉદ્ધાર કરીને લડાઈટા કરવા લાગ્યો તથા જેનું તેનું અપમાન કરવા લાગ્યો તે કારણથી પ્રજ્ઞાહિતેથી રાજા ગજસિંહે પોતાની પ્રજ્ઞના કલ્યાણને માટે ઉદ્ધત અમરસિંહનો સિદ્ધાસન ઉપર અભિષેક કર્યો નહિ

સવત ૧૬૯૦ ના વૈશાખ માસમાં એક દિવસ ગજસિંહે માગવાડના સમસ્ત સામંતો અને મિત્રોની સાથે સભામાં બેસીને પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર અમરસિંહને પોતાના ઉત્તરાધિકારના પદ-પરથી વ્યુત કર્યો

આ પ્રકારનું યોગનીય કાર્ય રાજપૂતોદ્ધાર કવચિત્જ થાય છે અભ્યેષિત રજાની પ્રાપ્ત સમસ્ત કિયાઓ આ પ્રસંગે કરાયા આવે છે જે દિવસે આવી શોયનીય ઘટના બને છે તે દિવસને સમસ્ત રાજપૂતો શોકનો દિવસ માને છે ગજસિંહે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને ઉત્તરાધિકારના પદ-પરથી વ્યુત કર્યો તે પ્રસંગનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે — “ગજસિંહ ઉચ્ચ સિદ્ધાસનપર સિંગબાન થયા છે અને તેમની બન્ને બાજુએ રાજ્યના સામંતો પોતપોતાની પદવીઓનાં વિરાજ્યા છે સામે કાંધે જમણી બાજુ તરફ અમરસિંહ ઉઠ્યો છે સર્વ સભાસદો નિરતમ્થ અને નિરાશ છે સભા-જનો વિસ્મિત થઈ રાજાના ગભીર તથા તેજસ્વય મુખ તરફ નિહાળી રહ્યા છે સર્વ તેમની ભાસા સાબળવાને ઉત્સુક થઈ રહ્યા છે થોડીવાર પછી તે ગભીર ન સ્તબ્ધતાને ભંગ કરી રાજા બોલ્યા “અમરસિંહને ઉત્તરાધિકારના પદપરથી વ્યુત કરવામાં આવ્યો છે હવે તે હવિષ્યમાં રાજા થઈ શકશે નહિ મારવાડનો ઉત્તરાધિકાર એના કનિષ્ઠ બાળને સમર્પિત કરવામાં આવ્યો છે અમરસિંહને દેશપાર કરવામાં આવે છે, માટે હમણાજ તેણે મારવાડ છોડીને ચાલ્યા જવું” આ કોર આસા થતાની સાથેજ દેશપાર મારેના વચ્ચાદિ લાવવામાં આવ્યા અમરસિંહે સર્વ વસ્ત્રો પરિધાન કર્યા આ સર્વ વસ્ત્રો કાળો રંગના હતા કાળો પામળગો, કાળો અગરવો, મનાક ઉપર કાળો રંગની ટોપી અને લાંબ તથા તાંબાર પથ્થુ કાળી હતી ત્યાર પછી તેની આગળ એક કાળો રંગનો અશ્વ આવ્યો તે અશ્વપર આશ્વ યદ્યપ અમરસિંહ સ્ત્રીષ્ઠ તથાથી ચાલ્યો ગયો તેણે કોઈની તરફ એકવાર પ્રથુ દરિયાત કર્યો નહિ, તેમજ કોઈને પોતાની સાથે આવવાને પણ કહ્યું નહિ”

તેજસ્વી અમરે કોઈની પણ સહાયની અપેક્ષા કરી નહિ, તોપણ તેને પોતાના દેશમાંથી એકના જુડ પડ્યું નહિ જે સામંતો અને ખીલ લેકા તેને બાવી રાજતરકે ગણીને તેનામ્થે આદરની દરિયા જોતા હતા, તે સર્વ એકદમ રાજસભામાંથી વિદાય લઈને તેની સાથે ગયા અમર આ સર્વ વિશ્વાસુ સરદારોની સાથે મારવાડથી બહાર નીકળી પાદશાહની સભામાં પહોંચ્યો પાદશાહે તેને યોરી દેશનિકાલની સજા મળુર રાખી હતી, તોપણ તેણે તે નિરાશ્રય રાજકુમારને પોતાની શરણે આવેતા જેઠ તેનામ્થે રહ્યા દર્શાવી અને તેને એક સેનાના સેનાપતિપદપર નિષ્ક્ર-કેત કર્યો અમર પરાક્રમી અને મહાદ્વી પુરુષ હતા થોડાજ દિવસમાં પાદશાહ તેનાપર અત્યંત પ્રસન્ન થયો અને તેને ત્રણ હજાર સૈનિકોની મનસમદાર બનાવી “રાવ” ની ઉપાધિ આપી તથા નાગોર જીત્યો તેને અર્ધણુ કર્યો આ મર્વ સન્માનને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યા અમરસિંહ અત્યંત ઉગ્ર સ્વભાવનો થઈ ગયો આ ઉગ્ર સ્વભાવજ તેના કાળરૂપ નિવડ્યો જે ઉગ્ર અને ક્રોધી સ્વભાવને લીધે તે રાજ્ય થી વચિત થયો હતો, તેને લીધેજ અતે તે અકાળમૃત્યુને પ્રાપ્ત થયો ઉત્તરને પ્રાપ્ત થયા પછી તે પોતાના કર્તવ્યમાં ધણો બેદરકાર બન્યો તે એટલે સુધી કે વ્યાધ, વરાહ આદિ જાનવરોના

૧ અમરસિંહને આ પ્રકારની થયેલી દેશનિકાલની સજા હવિદાસદ્વારા પ્રમાણિત થતી નથી. મહારાજ ગજસિંહે જન્મવસિંહની માતાના કહેવાથી અમરસિંહને રાજ્યથી વિમુખ કરી પ્રથમથીજ પાદશાહને રજાની દીવા હતા તેમણે પોતાના મૃત્યુ પૂર્વે થોડા દિવસપર તેને લાહોરમાં બોલાવ્યો હતો, ત્યાર પછ તેને ત્રણ રાજ્યો હતા તેની મા, તેની સ્ત્રીઓ અને તેના સલામને જોષપુરથી દૂર કરી પાદશાહની આગેવી નગરમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા હતા

શિકારમા મગ રહી તે એક પખવાડીઆ સુધી પાદશાહની સલામત ગેરહાજર રહ્યો. આ ગેરહાજરીને માટે શાહજહાને તેને ધમકી આપી અને દડનો લાય દર્શાવ્યો, પરંતુ તેજસ્વી અમરસિંહ તેથી કિન્નિત પણ લયભીત થયો નહિ તેણે ધીર અને અકપિત સ્વરથી પાદશાહના મુખપરજ બવાબ આપ્યો - " હું શિકાર કરવાને બહાર ચાલ્યો ગયો હતો, તેથી અહીં આવી શક્યો નહિ " પછી તે પોતાની સમશેરને સ્પર્શ કરીને બોલ્યો - " આપ દડ કરવાની ઇચ્છા રાખો છો તો કરો, કેવળ આ મારી નવારજ માફ ધન છે "

અમરસિંહના આ તીવ્ર અને તેજસ્વી વચનો સાલળી પાદશાહ અત્યત ક્ષુભિત થયો અને તેણે તેના દડ કયો પછી તેણે તે દડ વચન કરવાને માટે બહાઈ સલામતખાને^૧ તેની પાસે મોકલ્યો. ખળનથી સલામતખા અમરને ઘેર ગયો અને કદુ વચનથી તેની પાસે દડ માર્યો. તેના આવા અયોગ્ય વર્તનથી અમર અત્યત ક્રોધિત થયો અને તેણે તેને પોતાની આખીથી ચાકી બવાને કહ્યું, તેમજ દડ આપવાનો સાફ ઇન્કાર કર્યો. પોતાના કર્મચારીના થયેલા અપમાનથી પાદશાહે ખુદ પોતાને અપમાન થયેલુ ગણ્યું અને તેણે તરતજ અમરને બેનાવી મુઠાઓ અમર તત્કાળ દિવાને ખાસમારે પાદશાહની પાસે ગયો. દૂરથીજ તેણે પાદશાહના ડોળા રાતા થયેલા બેવા સલામતખા પાદશાહની સાથે દ્રિફર નોડીને ઉઠો દલો. આ દસ્ય બેધ અમરનું હૃદય ક્રોધાવેશથી ચરચર કપવા લાગ્યું તેની નસેનસા બેધ રકત રોડવા લાગ્યું અને તેના રોમે રોમમાંથી ક્રોધાગ્નિ ઝરવા લાગ્યો. તે મનમાં બોલ્યો કે - " પાદશાહજી મારો તિરસ્કાર કર્યો છે, મને ગાળો ભાડી છે અને મારો દડ કર્યો છે, માટે સર્વ ઉપદ્રવોનું મૂળ એજ છે " આવા વિચાર કરી તે પાંચ હળરી, સાત હળરી મનસબહાર, સરદારો તથા ઉમરાવોની વચ્ચે થઈને શીઘ્ર સમ્રાટની પાસે પહોંચી ગયો. પાદશાહે ધાતું કે તે કાંઈ બેનશી, પરંતુ તેણે તો એકદમ ઇનગ્રામીને સલામતખાપર આક્રમણ કર્યું અને તેના હૃદયમાં મ્હાર ધોચી દીધી પછી તેણે પોતાની સમશેર બેચી પાદશાહપર આક્રમણ કર્યું, પરંતુ પાદશાહના સૌભાગ્યથી તે તનવાર તખ્તની સાથે અચાગ્રને નીચે વૂટી પડી પાદશાહ લયભીત થઈ સિંહાસન છોડી મહારામની બહાર નાસી ગયો. રાજસલામા મહા હાહાકાર પ્રવર્તી રહ્યો અમરની સહાર્મ મૂર્તિ જેઈ સર્વ માણસો ભયથી ચારે તરફ નાસવા લાગ્યા, તેની પ્રમુડ સમશેર વિવુતની પેઠે અમકારા મારતી ચારે તરફ ધુમવા લાગી અમરસિંહને સારામાહાને વિચાર રહ્યો નહિ તેણે જેને પોતાની સાથે જેથો તેનાપર આક્રમણ કર્યું આ પ્રમાણે તેણે પાંચ ઉચ્ચ પદાધિકારી મેગનસેના પતિએને મારી નાખ્યા રકતની ધારાથી સમસ્ત સલામા કિંચડ થઈ ગયો. તે છતાં પણ તે રોડાક નીરનું હૃદય શાત થયું નહિ તેને રોડવાનો બીભે ક્રોધ પણ માર્ગ નહિ જેઈ તેના સાળા અબ્દુલ ગોરે તેને નમ વચનોથી શાત પાડ્યો અને પછી યુક્તિથી તેનાપર શસ્ત્રપ્રહાર કર્યો જે કે આ શસ્ત્રપ્રહારથી અમર ધૂધીપર વૂટી પડ્યો. તોપણ બ્યાસુધી તેના શરીરમાં દમ રહ્યો ત્યાસુધી તે સતત સમશેર ચલાવતો રહ્યો. જ તે તે રકતશય્યામાં આન તત્કાળને માટે ધ્રુષ્ટાયો.

અમરના આ બચકર અને શૌચનીય મૃત્યુનું વૈર લેવાને માટે તેના સામ તોએ^૨ પ્રાણુત સુધી

૧ સલામતખા બહી હતો બહીનું કામ કેવળ માર દહેચવાનું નહોતું પરંતુ હિસાબીખાતાપર દેખરેખ રાખવાનું પણ હતું તેનું પદ અને સન્માનનીય હતું, પરંતુ તેના બનને બેખામ થતા રહેતા હતા ખાસકરીને અમરસિંહની પાસે મુળેવાળ હાલે તો વૈર લેવાને તૈયાર થાય એવા ઉચ્ચ સ્વભાવના પ્રમુડ યોદ્ધાઓ હતા તેથી તેનું પદ પણ બેખામબંધું થઈ પડ્યું હતું. સલામતખાની સાથે અમરસિંહને વૈર હતું અને તેનું કારણ સલામતખા પાદશાહની વિશ્વાસપાત્ર લેવા બળવતા હતા તેજ કદાચ હશે પરંતુ કમલ ટોડની આ વાત માન્ય નહિ કરતા હિંદી અનુવાદક બપ્પાએ જે કે અમરસિંહે પાદશાહને ધરખોરો મુજરો કર્યો હતો, તેથી સલામતખાએ મારાજ ધાને તેનું અપમાન કર્યું હતું અને તેને ગમાર કહ્યા હતા આથી રૂઝ થઈ અમરસિંહે પોતાની ક્રારથી તેને મારી નાખ્યો. સઘ વાત બ્યાજ છે બીજી સઘ કવિઓની અતિસંયોજિત ૩

૨ આ ઘટના દિવાને ખસ્યા બની નહોતી સાહજહાનની તવારિખઅનુસાર આ ઘટના સંવત ૧૭૦૧ ના શાવલ રુદ - ને દિવસે સાહબહા દારા સિકે દની હવેલીમાં બની હતી. આ હવેલીમાં પાદશાહ યોડા દિવસ થયા કાંઈ ખાસ કારણવાળા રહેતા હતા.

૩ અમરસિંહના સરદારો અબ્દુલમેઝીદપર વૈર લેવાને માટે તેના મકાન તરફ જતા હતા, પરંતુ એવામાં પાદશાહની સેના આવી પહોંચવાથી તેની સાથે યુદ્ધ થયું.

ગોળગોના સહાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી તેમણે કેસરી વજો પરિધાન કરી પ્રચંડ વેગથી મોગસો ઉપર આક્રમણ કર્યું આપાવત ગોત્રના બદ્ધ અને કૃપાવત ગોત્રના લાઠિ નામના બે તેજસ્વી રાજપૂતો તે સેનાના સેનાપતિ થયા નતબેતામા કેટલાક રાજપૂતોની પ્રચંડ વીરતાથી લાન કિલાની અદર પુષ્કળ રક્તપાત થયા લાગ્યો અસખ્ય સુદર્શિંગદ યવન સૈનિકો આવીને રાજપૂતો ઉપર આક્રમણ કરવા લાગ્યા અસ્પર્શના ઝલકાર અને વીરોના સિંહનાદથી સમસ્ત આઝા ગુજ રહ્યું અસખ્ય ગોળગસનિકેથી મુઠીલર રાજપૂતોએ અતે પરાજિત થઈને પ્રાણત્યાગ કર્યો ત્યાર પછી અમરની વિવાહિતા સ્ત્રી (પુદીના ગમ્મની દન્યા) તે ભયકર રણભૂમિમા આવી અને પોતાના મૃતપતિની દેહ ઉદીની લઈ ગઈ પછી તેણે એક ચિંતા બનાવી અને પોતાના સ્વામીની મૃતદેહને ખોળામા લઈને તેની સાથે બળીને બગ્ગીચત થઈ

અમગસિંહના કેટલાક વિશ્વાસુ સેવકો અને સરદારોએ પ્રાણત્યાગ કર્યો તેને ઘણો દીર્ઘકાળ વ્યતીત થઈ ગયો છે, પરંતુ તેમની અપ્રતિમ રાજલકિત, આત્મેત્સર્ગ અને વીરતાતુ પ્રકાશમાન ચિત્ર આજે પણ આઝાના સ્તંભોમા વિચમાન છે તેમના મહાન અને અમર ઇવનચગિન્ને નાશ કોઈ પણ કરી શક્ય નથી ૧ તેઓ જે જુખારા નામના સિદ્ધારથી લાવ કિલામા ગયા હતા, તેને ઈટાકાગ બંધ કરી દેવામા આવ્યું અને તે દિવસથી એ " અમગસિંહ ફાટક " ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારથી દીર્ઘકાળપર્યંત તે દાર બંધ રહ્યું હતું અતે ન્યોબર્ ઝીન નામના એક અંગ્રેજે ૪૦ સં ૧૮૦૯ મા તેને ખોલા યુ હતું ?

૧ કનકકોડ જણાવે છે કે -

આવા અગ્રિમ લખવાથી મણે કાંચદો થવાનો સભવ છે ધર્માત્મ રાજનીતિની સાથે પૌર્વાય રાજનીતિનો સુકમનો કથનો અને જો કોઈ સામત હાલની બ્રિટિશ સરકાર સાથે અમગસિંહના જેવું વર્તન કરે તો તેની સાથે સરકારે યો રીતે વર્તેલ જોઈએ, તેનો નિષ્કર્ષ કરવાને માટે આવા હથોટા ધ્યાનમા લેવાની બધી જરૂર છે- રાજપૂતોના ચત્રિપરથી અલ્લાયારી મુસલમાન શરફ હોએ પણ એક સિખામણ લીધી હતી અને તે એ હતી કે, તેઓ એક કંગ બગડવાથી આખી સાકાને રૂંદ કરતા નહોતા, અર્થાત્ એક મનુષ્ય અપરાધ કરે તો તેના સમસ્ત વશને તેઓ અપરાધી ગણીને તેનાપર વેર શખતા નહોતા શાહુલદાને અમરના પુત્રપત્ર આ અપરાધને માટે વેર લીધું નહોતું ઉપર તેણે તેના પુત્રને નાગોરની ગાદીપર અસિધિખ કર્યો હતો તેનું નામ રાયસિંહ હતું ઉપરાંત જંગીર દીર્ઘકાંડપર્યંત તેના વશભોતા હાથમા રહી હતી તપસિંહનો પુત્ર હસિંહ, (હોદી અનુ વાદક જણાવે છે કે હસિંહ અને અનુપસિંહ એ દબાય રાયસિંહના બંધુ હતા અને હસિંહ તપસિંહનો પુત્ર હતો) તેનો પુત્ર અનુપસિંહ, અનુપસિંહનો હર્સિંહ અને તેનો પુત્ર મોહકમસિંહ થયો હતો રાયસિંહની ચોપી પેઢીએ હર્સિંહને ન્યારે રાહોડોએ નાગોરમાથી કંઠી મૂકી તે રાજ્ય પોતાના મહારાજ્યમા સથોજી હતું ત્યારે રાયસિંહના વશભોતા અધિકારમાથી તે જંગીર સદાને માટે નીકળી ગઈ પરંતુ મેરજોએ અને મરજોએ એ રાજ પુતોની સાથે જે પ્રકારનું વર્તન રાખ્યું હતું તેવું વર્તન રાખવાને આપણે દેશાર થયા નથી આપણને મળના રનેહ અને પ્રેમ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ નહોતો, તેથી આપણે તેના પ્રત્યે દયા પ્રકારિન કરવાનું સાદક કરી શક્યા નહોતા, પરંતુ આપણે લીધેલું વેર તો હર્સિંહની પેઢે આપણા શત્રુઓના હૃદય બન કરી દે છે છુઓ, અનેક સામતોને તેમની જંગીરમાથી દુર મરવામા આવ્યા છે, દોહિલાને ની સામેના નિલ પ્રપચાથીભતપુ ના વિવસ્થ થયત આપણે સિદ્ધસમાન મર્થ કર્યું છે વર્તમાન માવમા આપણો પ્રતિપ દંડ રૂઢ થયો છે રામિતમા આપણે દયાભાવ પ્રકટ કરી શકીએ એમ જ અને દુર્જાં યવશાત્ રાજપૂત નારા તેની આવચતા ટોચ તો ત્યાં સંપૂર્ણ દયાભાવ પ્રકટ કરવા જોઈએ માત્ર કે લાના લોકો અતિદુર્લભ દોષાથી તેઓ તેની દર ક રો અને નામ શત્રુમાની પેઢે, તે પુન આપણી ઉપજાવે આવી પડે (નર્શાત તેનું કળ આપણને જ મળશે) પરંતુ જો આપણે સકલતા આગમનની આશા અને લીલિ રાખીને તદ્દસાર આપણે રાજમળ્યં રૂલ વંચુ તો એક દિવસ આપણા ઉપર ભયકર સંપટ જીવી પડશે આપણી રસ્તેઅવસ્થા મળીને દષ્ટ નથી અને અલ્પ સમય રહેનારા પોલિટિકમ એજ ટોર્ન સાથે યથેતા હુલક વિવાદથી મુઠીથી રથથાયેલા રાજ્યનું દંબુલન થઈ જવાનો ભય રહે છે

૨ મહારાજ કીસે કનક કોડને જણાવ્યું હતું કે " ન્યારે હું અમગસિંહ ફાટક ખોલાવતો હતો ત્યારે નગવાસીઓએ મને રોકીને કહ્યું કે "આપ કોને ખોલાવશો નહીં એમા એક મહા પ્રચ- અમગર એનો નક્ક જનીને રહે છે ફાટક ખોલાવશો તો અવસ્થ આપ વિષદમા આવી પડશે " મેં તેની વાત ખોડી માની તેનાપર કિન્નિત પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ પરંતુ ફાટક તોડતા તોડતા ન્યારે તેનો થોડો ભાગ રોધ નહો તારે એક અતિ પ્રચંડ સર્પ તેમારી નીંદરો અને તેણે મારાપર આક્રમણ કર્યું તે મારા જન્મે પગની દબરે આવી પડ્યો. હું શંકા નાકો અને દુર જઈને દબો તહો મહાસુગ્રીથી આ વખતે હું તેના દરબારી બન્યો હતો

અધ્યાય ૬ ટો

જશનતસિહનો રાજ્યાલિષેક-નેનાદ્વારા સર્વ શાસેની થયેલી ઉન્નતિ-નેની માતા
ત્રેવાડરાજની કુમારી-ગોડવાનામાં તેમણે પ્રથમ કરેલી રાજસેવા-શાહજહાનના સામે ઔરંગ
ઝેમે કરેલા પિદ્રાહ-નેનું દમન કરવાને માટે સેના સજ્જ કરી રામ જસનતસિહને તેના
સેનાપતિ બનાવવા-ફતેહાબાદનું યુદ્ધ-જસનતસિહનું પાછા હકુત-રાવરનની વીરવા-ઔર-
ગઝેમનું આમા તરફ પ્રયાણ-મગવતુ યુદ્ધ-રાજપૂતોની હાર-શાહજહાનનું પદમ્પથ થયું-
ઔરગઝેમનું પાદશાહ થયું-જસવંતને માફી આપી પાસે બોલાવવા-શૂળની સામે થવાનું
કેરમાન-મગવાતુ યુદ્ધ-જશવંતનું આચરણ-ઔરગઝેમને વિપત્તિમાં નાખી તેને શિબિર
હુથે-દારાની સાથે કરેલી ભિન્નતા-દારાની ખરામી-ઔરગઝેમનું મારનાડપર આક્રમણ-દા-
રાની પાસેથી જશવંતને દૂર કરવા-રોઝરાજને ગુજરાતના સુબા બનાવવા-નેમનું દક્ષિણ
તરફ ગમન-ગિવાણની સાથે જસવંતે કરેલી મનસખ-પાદશાહના સેનાપતિ શાહિરખાં-
નનો વન-તેના પદપર જસનતસિહનું નિયુક્ત થયું-તેમના પદપર અબરરાજનું નિયત
થયું-દક્ષિણેશમાં જશનતનું પુત્ર નિયુક્ત થયું-રાજકુમાર મોઆઝિમનો વિરોધ-દિનેશખાંએ
કરેલું યુદ્ધ-નેના પર પડેલી વિપત્તિ-જશવંતનું દક્ષિણમાંથી ગુજરાતમાં પુત્ર આવવું-
સમ્રાટની આજ્ઞાથી કાપૂલના અફવાનોની સાથે તેમનું યુદ્ધ કરવા જવું-જેરપુરનું પૃથ્વી-
સિંહના હાથમાં સોંપાયું-નેનાપર ઔરગઝેમનો ક્રોધ-તેને દરબારમાં બોલાવી વિધનિશિત
પેશાક પહેરવા આપવો-પૃથ્વીસિંહનું આકસ્મિક મૃત્યુ-જશવંતસિહને પોતાના પુત્રના મરણના
સમાચાર મગવા-પુત્રશોકથી થયેલું તેમનું મૃત્યુ-રાજપૂતોની પ્રકૃતિનું વર્જન-જસવંતસિંહના
અરિષ્ટનું વર્જન-નાહરખાંએ વ્યાધ અને શિરેહાદીના રાન સુરતાનની સાથે કરેલું યુદ્ધ

અરસિહ દેશપાર થયા પછી જસવંતસિહ મારવાડના સિદાસનપર બેઠા તેઓ
સિસોદીઆ રાજકુમારીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયા હતા પવિત્ર સિસોદીઆ
કુન્યા વિવાહ થવાથી રાજપૂત રાજ્ય પોતાને કૃતાર્થ થયેલા ગણતા હતા
આ વિવાહથી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તો તે નાનો હોવા છતાં પણ રાજાસન
પ્રાપ્ત કરવાને અધિકારી થતા અને કેના ઉત્પન્ન થાય તો તેને પ્રાણીત સુધી પણ
મેળવોના હાથમાં અર્પણ કરવામા આવતી નહોતી આ નિયમમા કાંઈ પણ પરિવર્તન થતું નહોતું અને
જે પરિવર્તન થતું તો તેના કર્તાને તેનું વિરમય ફળ ભોગવવું પડતું છતાં જસવંતસિંહ ગિરસોત-
કુલની રાજકુમારીના ઉત્પન્ન થયા હતા તેથી તેઓ નાના હોવા છતાં પણ પોતાના જ્યેષ્ઠ
બધુના અધિકારના સિદાસનપર બેઠા હતા, એવું કાંઈ પણ વર્ણન લદ્દમ થોમા ઉરનમ્થ થતું નથી,
કોટલે એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે અમરસિંહનો ક્રોધ અને ઉમરવલાવજ તેના દેશનિકાલનું
પ્રધાન કારણ હતું

ભટ્ટકવિ જણાવે છે કે, 'જસનતસિંહ પોતાના સમયના રાજાઓમા અદિતીય હતા તેમના ઉજ્જવ
જ અને પ્રકાશમાન બૈશ્વવંશી દેશની અસાનતા દૂર થઈ ગઈ હતી જે પ્રદેશમા તેમણે રાજ્ય કર્યું
હતું, તે પ્રદેશમા હિન્દુશાસની બહુ ઉન્નતિ થઈ હતી, તેમના ઉત્તેજનથી અનેક પ્રયોગ્યાયા હતા'

જે દક્ષિણ દેશ શરસિંહ અને ગજમિહનુ પ્રધાન ગણસેવક હવે, તેનેજ જસવતસિંહે પોતાના કાર્યની સિદ્ધિનું ક્ષેત્ર ગણ્યુ આધ્યાવરણથીજ તેમના હૃદયમા પોતાની જાતિનુ ગૌરવ વૃદ્ધિગત કરવાની ઇચ્છા અદ્યક્ષ રીતે વિકાસ પામતી રહી હતી ચોખ્ખા પોપણ મળવાથી તે ઇચ્છા ખનવતી અને સફળ થઈ આર્યોની ઉન્નતિ કરી શકે એવો સભવ હતો મા'શાહ જસવતસિંહના હૃદયનો યથાર્થ ભાવ બહુી તેને ઉચિત સહાય આપત તો માગવાડનો કતિદામ કાંઈ બીજુ જ સ્વરૂપ ધારણ કરત, કિંતુ તે પોતાની પ્રિય બેગમોની સાથે અત પુગમાજ ભગાઈ ગયેતો હતો અને તેના પુત્રો પૃથક્ પૃથક્ દેશોના મુગા બની રાજ્યશાસન ચલાવતા હતા બદશાહ શાહજહાને જસવતમિહના મહાન ગુણો તરફ જગપણુ દૃષ્ટિપાત કર્યો નહિ તેણે જસવતસિંહને સૌથી પ્રથમ ગોડાનામા મોકલ્યા આ ગોડાવાનાજ જસવતસિંહની પ્રથમ સાધનભૂમિ હતી આ અને બીજા અનેક રથાનોમા તેમણે બાદશાહની વિશાળ સેનાના એક ભાગના મેનાપતિ બની યુદ્ધકાર્ય કર્યું હતુ બાદશાહની વિશાળ સેનાનો મોટો ભાગ જૂદા જૂદા બારીસ સાથે તેની મેના મળીને બનેતો હતો જસવતમિંહ મર્વ-સુદ્ધોમા સ્વાધીનતાપૂર્વક લડી રાખ્યા નહોતા, તોપણ તેમણે અને તેમના તાબાના સૈનિકાએ સર્વ સામતો ક્રાંતા વિશેષ પરાક્રમ દર્શાવુ હતુ ૧ આ પ્રમારે ગોડાગજ જસવતમિહનુ શીર્ષ તથા વીર્ય ધોરે ધોરે પ્રમાણિત થવુ ગણુ દીર્ઘ કાળપર્યંત તેમણે સાધાણુ પદ ઉપર રહી પોતાના ભાગ્યની પરીક્ષા કરી પછી બાદશાહનો ગાગ જેમ જેમ વધવા લાગ્યો તેમ તેમ જસવત સિંહનુ ભાગ્ય ખુબવા લાગ્યુ ઇ. સં. ૧૬૫૮ માં જ્યારે બાદશાહ શાહજહાન બિમાર પડ્યો ત્યારે તેણે પોતાના પુત્ર દાગને પોતાનો પ્રતિનિધિ નિયુક્ત કર્યો દાગએ રાજ જસવતસિંહની વીંગતા જોઈ તેમને ' પચ દગરી ' નો ખિતાબ આપ્યો અને તેમને માનવાદેશના મુખ્યા બનાવ્યા

જે દિવસે બાદશાહને ભયકર રોગથી પટકાઈ પડેતો જાહેર કગવામા આવ્યો, તે દિવસથી તેના પુત્રો નાના પ્રકારના ફૂટ ઉપાયોનુ અવલખન કરી રાજસિંહાસન પ્રાપ્ત કરવા માટે ખટખટ કરવા લાગ્યા કાંઈએ પ્રયત્ન રીતે વિદ્રોહ કર્યો અને ટાંકને પોતાના હૃદયનો હેતુ ગુપ્ત રાખી પાટનગર તરફ પ્રયાણુ કર્યું રાજ્યમા ચારે તરફ ભયાનક વિદ્રોહ ફેલાઈ ગયો આ ભયકર વિદ્રોહનુ દમન કરવાને એ વૃદ્ધ અને રોગગ્રસ્ત બાદશાહ કેવળ રાજપૂતોના ઉપગજ આધાર ગમતો હતો રાજપૂતોજ આ ભયકર વિદ્રોહાગ્નિને શાંત કરી શકશે, એવી તેને અદ્વા હતી શુધ્ધા ઉપર પડેતો તે વૃદ્ધ બાદશાહ જે તરફ દૃષ્ટિપાત કરતો તે તરફથી તેને પોતાના ફૂટ પુત્રોની વિષ્ટભૂતિઓ જાણે તેનુ ભક્ષણુ કરવાનેમાટે મુખ પહોણુ કરી રહી હોય એવુ જણાવુ જે પુત્રો તેના વીર્યથી ઉત્પન્ન થયા હતા અને જે પુત્રોને તે વૃદ્ધાવસ્થામા પોતાના આધારસ્તભ માનતો હતો, તેમજ/જેના મુખ જોઈને તે પોતાના સતાવધિ દુષ્ટો બૂલીજતો અને જેના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તેણે દિહુસ્તાનનુ રાજ્ય નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક ભોગવવાની તથા અ'તે આનંદ-પૂર્વક પરશેષકમાત્રા કરવાની આશા બાંધી હતી, તેજ પુત્રો આ સમયે તેને પદભટ્ટ કરવાની એટલા કરતા હતા જે પિતાના અન્નથી તેઓ આ જીવર્થત પ્રતિપાતિત થયા હતા અને જેના ગૌરવથી ગૌવાન્વિત ચર્ધ આટલા દિવસ સુધી પ્રજાની ભક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી, તે વદનીય પિતાને, આજે તેઓ પાશવવૃત્તિનુ અવનખન કરીને પદચ્યુત કરવાને ઉદ્ધત થયા હતા ' શાહજહાંઓએ બાદશાહવિરુદ્ધ સમશેર ઉઘાવી તોપણુ વિશ્વામપાત્ર રાજપૂતોએ તેને દગો દીધો નહિ બાદશાહે તેમની સહાય માગી કે તરતજ તેઓ તેની વહોરે ધાવાને તત્પર થયા સમસ્ત રાજપૂતોએ બાદશાહના રક્ષણમા પોતપોતાની સેના લઈ વિદ્રોહી શાહજહાંઓ સામે પ્રયાણુ કર્યું અખરના રાજ જયસિંહ સુઝનીર

૧ શેફરેનન્ટ કન'લ પ્રિન્સના તવારીખ ફક્તિતાના અગ્રેજી અનુવાદમા પાકકને આ યુદ્ધવિશે વિદોષ દર્શિત ઉપરબ્ધ થયો

૨ શુભ આ સમયે બગલાનો સુબો હતો પિતાની ભયકર બિમારીની હકિકત સાંભળી તે રાજસિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી બગલામાથી આવતો હતો એવામા બનારસની નિમ્નના પુત્ર સુએમાન સિકોહે તેને ઘેર્યો અને તેની સાથે યુદ્ધ કરી તેને પરાસ્ત કર્યો અહીં આ જયસિંહ સુએમાન સિકોહને સાહાય કરી હતી

સામે અને મારવાડના રાજા જસવતસિંહ ઔરંગઝેબની સામે ગયા.

ઔરંગઝેબનું દમન કરવાને માટે રોકડારાજ જસવતસિંહ ત્રીસ હજાર વીર રાજપૂતો સાથે મેગલોની સેનાના સેનાપતિ બની આગ્રાથી બહાર નીકળ્યા એમની વિશાળ સેનાના બા ઘી પૃથ્વી ડાનવા લાગી અને શેષ નામ ચરચરવા લાગ્યા તેઓ પોતાની પ્રચંડ સેના લઈ ત્રીસ વેગથી નર્મદા તરફ ચાલ્યા તેઓ ઉજ્જયિનીથી દક્ષિણ દિશામાં પ્રાય આઠ કે શના અંતર પર પહોંચ્યા એટલામાં તેમને મમાચાર ખાંડા કે અરગઝેબ પાસેજ આવી પહોંચ્યા છે તેથી જસવતસિંહ આગળ જવાને બદલે તેજ રથેણે ડાવણી નાખીને ગાંધા ભેતભેતામાં વિદ્રોહીદન નર્મદા ઉતરી જસવતસિંહની સમીપ આવી પહોંચ્યું, છતાં એજ સમયે તેની સામે બાય બીડવાનું સાદસ જસવતસિંહે કર્યું નહિ જે તેઓ ધોરત તો તેજ વખતે ઔરંગઝેબની સેનાને નસાદી મૂકત, પરંતુ તેઓ મોન ધારણ મરીને એસી રણા આમ થરાથી નારગઝેબને અવકાશ મળ્યો આ અવમાશમાં તેણે પોતાના ભ્રાતા મુરાદને મળીને પોતાનું બળ વિશેષ દંડ કરી વીધું આ ઘટનાત બંધવા છતાં પણ જસવતસિંહે તેનું બળ ઝિન્ન લિન્ન કરી નાખવનો પ્રયાસ કર્યો નહિ પોતાના બળપર નિર્ભર રહી તેમણે એજ સમયે વિદ્રોહી શાહબંદાઓનું બળ તોડી નાખવાનો કિચિત્ પણ ચત્ન કર્યો નહિ તેમણે ઉભય શાહબંદાઓનો પરાલવ કરવાનું કાર્ય અતિ મુશ્કેલ માન્યું પરંતુ વાસ્તવમાં તે કાર્ય ક્ષુદ્ર નહોતું તેમની આવી બેદરકારીથી તેમને જે વિભય ફળ પ્રાપ્ત થયું તેથી તેમનું સન્માન અને ગૌરવ અતિ ન્યૂન થઈ ગયું.

અત્રુર ઔરંગઝેબ પોતાના ભ્રાતાને પોતાના હાથમાં લઈનેજ શાંત થયો નહિ પરંતુ તે જસવતસિંહના અધિકારનીચેની મેગનસેનાને પણ હાથમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો આ પ્રયત્નનું પરિણામ તરતજ પ્રકાશિત થયું રોકડારાજ પોતાના માણસોને બધા વિદ્રોહી શાહબંદાઓની સામે યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા કરી કે તરતજ તેમના અધિકારનીચેના મેગન ધોડેસ્વારો ઔરંગઝેબની તરફ ચાલ્યા ગયા હુબેટ મેગલોના આવા વિશ્વાસપાત્રી કાર્યથી જસવતસિંહ દાણુલર પણ નિકરસાદી થયા નહિ ઉનટો તેમનો ઉત્સાહ અગાઉ કરતાં ધણું વધ્યો યવનસૈનિકો બધારે તેમને છોડીને ચાલ્યા ગયા ત્યારે કેવળ ત્રીસ હજાર રાજપૂતોજ તેમની પતાકાનીચે શેર રહ્યા તેમને દંડ શ્રદ્ધા હતી કે શત્રુસેના ગમે તેટલી વિશાળ હશે તોપણ આ રાજપૂતસૈનિકોની આગળ તેને પોતાનું મસ્તક નમાવવુંજ પડશે વિદ્રોહી શાહબંદાઓની સામે યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા સેનાપતિ તરફથી મળતાજ સર્વ રાજપૂતો સિંહની ધોડે બર્જના કરી ઉડ્યા અને પ્રચંડ સાગરતર ગતી પેડે મેગલની સામે ધસવા લાગ્યા રાજ જસવતસિંહે બધાનક ભાગે હાથમાં ગ્રહણ કરી પોતાના રણપુરગ મદખૂબની ઉપર આશ્રય લઈ શાહના ઉક્ત ઉભય પુત્રોપર આક્રમણ કર્યું આ ભયકર સ્પર્ધમાં દશહજાર મુસલમાનો માર્યા ગયા યવનોની સહાર કરતા સત્તરસે રોકડોડો અને તે સિવાય ગિંદોત, હાડર તથા ગોડ કુનનદ દેટલાક વીરો માર્યા ગયા મુરાદ અને ઔરંગઝેબ અતિકષ્ટથી શ્વ બચાવી ત્યાંથી નાસી છૂટ્યા તેઓ પ્રાય મૃત્યુના મુખમાં સપડાઈ ગયા હતા પરંતુ લાગ્યની કૃપાથી તેઓ બચ્યા પાંચ મહંમૂદ અને જસવતસિંહ રુધિરથી ભીન્ન થઈ ગયા હતા જસવતસિંહ ક્ષુપાથી વ્યાકુળ થયેના સિંહ સમાન ગણાતા હતા તેઓ પોતાના નાસી ગયેલા શિકારને દુઃખતા હતા.

આ બધાનક યુદ્ધસંગ ધે ભારોએ જે વર્ણન કર્યું છે, તે મુસલમાન ઇતિહાસવેત્તાઓ અને બર્નિયર કરેના વર્ણનની સાથે ધણે અંશે મળતું આવે છે બર્નિયર પોતે એ સમયે યુદ્ધભૂમિમાં હાજર હતા તે જણાવે છે કે ઉભય શાહબંદાઓ અતિ પ્રચંડ સેના, કેટલાં જોલદાને તથા પુષ્કળ તોપાસદિત રાજપૂતોની સામે લડ્યા હતા તોપણ તેમને વિજય મળ્યો નહિ ઉભયપક્ષના વીરોએ તે દિવસે આખી રાત યુદ્ધમાં વ્યતીત કરી હતી તવારિખ ફરિસ્તાનો

૧ ઔરંગઝેબ આ સમયે દક્ષિણમાં ચાલે હતા તો દીપકાળથી પોતાના પિતાને પદસજ કરીને રાજ સિદ્ધાસન પ્રાપ્ત કરવાની હજી પોતાના હૃદયમાં ધ્યાન્ય રાખી હતી.
૨ રોકડોડો ઇતિહાસપરથી પ્રતીત થાય છે કે લાંબા વખત અને તેમના પાંચ ભ્રાતા આ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા હતા.

પ્રથમ અનુવાદક જણાવે છે કે આ યુદ્ધમા રાત્રિને સમયે જસવત રથપગ આરૂઢ થઇને રણભૂમિમા ફરતો હતો આ સમયે અગ્રે કાંઈ જાણતા નથી, જતા એટલુ તો નિશ્ચિતજ છે કે બુદ્ધિમાન ઔરંગઝેબે બીજા દિવસે યુદ્ધ કર્યું નહિ, તેમજ તેના પોતપોતાને ઘેર જતા સૈનિકાને અટાન્યા પણ નહિ ? આ યુદ્ધ ફતેહાબાદ આગળ થયુ હતુ આ યુદ્ધમા રાજપૂતોની વીરતાજ અધિક પ્રકાશિત થઈ હતી આ સ્થાનપર રાજપૂતોની પગકમાણિ જે પ્રચલિત તેજથી પ્રદીપ્ત થઈ ઉઠ્યો હતો તેથી વિદ્રાહી ઔરંગઝેબ અત્યત લયભીન થયો હતો જે કે કેવળ અનુપ્રાસ મેળવવાને માટે ભાટકવિઓએ મેવાડ અને શિવગઢના જે વીરવંશ ગિહોત અને ગોહનોજ વાર વાર ઉદ્દેખ કર્યો છે, પરંતુ વાસ્તવમા આ ભયાનક યુદ્ધભૂમિમા ગંગાચાનના પ્રાય સમસ્ત વીરવંશોજ શાહજહાનના સન્માનની રક્ષાને માટે ગયા હતા આ પ્રસંગે પ્રત્યેક રાજપૂતવંશની એક એક નારી રડાઈ હતી-પ્રત્યેક રાજપૂત વીરવંશી એક એક વીર પુત્રને સદાને માટે ખોયો હતો મુસલમાન ઇતિહાસવેત્તાઓ જણાવે છે કે પ્રાય ૫૬૨ હજાર ગજપૂત વીરોએ આ પ્રસંગે ગણમૂલિમા પ્રાણ દોડ્યા હતા

આ યુદ્ધ રાજપૂતોની વીરતા અને વિશ્વાસપાત્રતાનુ એક પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ છે ગજપૂતો કદિ પણ વિશ્વાસઘાત કરતા નથી જે માણસ તેમના વિશ્વાસ ઉપર નિર્ભર રહે છે, તેને તેઓ પ્રાણાતસુધી કદિ પણ વિપદમા નાખતા નથી તેઓ પોતાનાપર વિશ્વાસ રાખનારને કદિ પણ ફસાવતા નથી ભગ્નહૃદય વૃદ્ધ શાહજહાને વિપત્તિના સમયમા તેમનાપર વિશ્વાસ રાખ્યો હતો અને તેઓજ માત્ર તેના આધારસ્તભ હતા તેમણે કદિ પણ વિશ્વાસઘાત કર્યો નહિ કુદ્દ ઔરંગઝેબે તેમને હાથમા લેવાને માટે અનેક પ્રયત્નો દર્શાયા તેણે તેને પુષ્કળ આશાઓ આપી, પરંતુ તેઓ તેનાથી ક્ષણભર પણ મોહિત થયા નહિ અને ક્ષણભર પણ તેમણે ઔરંગઝેબનુ હિત સાધવામા સદાય કરી નહિ તેમણે પોતાની મૂળ પ્રતિજ્ઞાનુ પોતાની શક્તિઅનુમાર પાલન કર્યું, પરંતુ યત્નોનુ ચરિત્ર તેમનાથી જૂદી જાતનુજ હતુ તેઓ પાદશાહનુ અન્ન ખાઈને છુના હતા અને પોતાના અન્નદાતાની આરા શિરસાવ ઘ કરી આપાના દરવાજામાથી બહાર નીકળ્યા હતા તેમણે તેની આરાનુ પાલન શી રીતે કર્યું ? તેમના અધમ ફર્યોનુ સ્મરણ થતાજ તેમનાપ્રત્યે અત્યત ધુણા ઉત્પન્ન થાય છે તેમણે પોતાની તલવારને સ્પર્શ કરીને પાદશાહના હિતને માટે યુદ્ધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, પરંતુ તે પ્રતિજ્ઞા પાળી નહિ તેમણે વિશ્વાસઘાત કરી પાદશાહની વિરુદ્ધ સમશેર પડી. શુ આનુ નામજ રાજભક્તિ છે કે ? વીર રાજપૂતોએ પોતાના ઝ્વામીને માટે સસારનેા મોહ તથા પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાના પ્રાણ વિસર્જન કરી દીધા, ત્યારે મુસલમાનોએ પોતાના અન્નદાતાનીજ વિરુદ્ધ યુદ્ધ કર્યું. આ ફતેહાબાદના યુદ્ધમા રાજપૂતોએ સ્વામીભક્તિનુ જે જસવત ઉદાહરણ દર્શાવુ છે તથા તેમણે જે વિશ્વાસપાત્રતા દર્શાવી છે, તે વિજયતિ અને વિધર્મી રાજ માટે જગતની બીજા કંઈ પરાધીન જાતિ બતાવશે ? આ યુદ્ધમા કેટલાક રાજપૂતવંશો તે પ્રાય સર્વથા નષ્ટ થયા હતા એક પ્રસિદ્ધ રાજવંશના છ પુરુષોએ ? આ યુદ્ધમા સમશેર અદણ કરી હતી, તેમાથી કેવળ એકજ વીર બચવા પામ્યો હતો

૧ બનીયર અને ખાડીખા, જે ઉચ્ચ સગમત થઈને જણાવે છે કે કાઝિમખા નામનો એક મનુષ્ય જસવતસિંહના હાથ નીચેની મેગલસેનાનેા સેનાપતિ હતો તેનાજ વિશ્વાસઘાતથી જસવતસિંહ પગલિત થયા હતા આ યુદ્ધ ઈ. સ. ૧૬૫૮ ના માર્ચના અંતિમ ભાગમા થયુ હતુ

૨ આ જ જણુ છુદીના રાજપૂત હતા તેમા છત્રસાલ નામના રાજપૂતે સૈયી અગ્રિક વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી તેનુ જ્ઞાતા છુદીના ઇતિહાસમા લખવામા આવ્યુ છે ખાડીખા અને બનીયર એ ઉચ્ચનુ લખેનુ જ્ઞાતા કનૈલ દોડના જ્ઞાતાની સાથે મળે છે, પરંતુ મહારાજ એલ્ફિન્સ્ટન જણાવે છે કે એ વીરવરનુ નામ રામસિંહ હતુ મહારાજ એલ્ફિન્સ્ટન ગલીર જૂવ કરે છે, એમ કહ્યા વિના અમને ચાનુ નથી રામસિંહ નામનો કોઇપણ માણસ રાજપૂતસેનાનેા સેનાપતિ બનીને રણભૂમિમા ગયો નથી. આ ઘટના બન્યા પૂર્વે પ્રાય ૫૦ વર્ષે રામસિંહ નામનો એક રાજ કોટાના સિંહાસનપર બેઠો હતો તેનુ જ્ઞાતા કોટાના ઇતિહાસમા આપનામા આવ્યુ છે

આ ભયાનક યુદ્ધમાં જે જે રાજપૂતોએ અતુલ વીરતા અને રણદક્ષતા બતાવી હતી તે સર્વમાં રતનામના રત્નસિંહ મુખ્ય હતા તેમની અપ્રાપ્ત વીરતાપર મોહિત થઈ સર્વ માણસોએ વારંવાર તેમની પ્રશંસા કરી હતી વીરરસના આહવારો બદ્ધનેડોએ તેમના વીરત્વની અત્યંત પ્રશંસા કરી છે. તેમની અક્ષય કીર્તિનું વર્ણન 'રાસારાવ રતન' નામના ગ્રંથમાં ઉત્તમ પ્રકારે કરવામાં આવ્યું છે મહા વીર રત્નસિંહે રાઠોડકુળના જન્મ મહાશ્વ કર્યો હતો તેઓ ઉત્પત્તિહના પ્રપૌત્ર હતા રત્નસિંહે રાઠોડકુળની કીર્તિ ઘણી વધારી મૂકી હતી તેમણે પોતાની અસીમ વીરતા અને પરાક્રમથી શત્રુસેનાને છિન્નભિન્ન કરી નાખી હતી

જે કે રાઠોડરાજ જસવતસિંહને રણભૂમિમાં ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો, તોપણ તેથી તેમને અપયશ મળ્યો નથી, કારણ કે તેમના સિવાય બીજા બે સેનાપતિઓએ પણ આ ભયંકર યુદ્ધભૂમિમાં ત્યાગ કર્યો હતો આ પ્રસંગે ક્યા પક્ષની છત થઈ હતી, તે કાંઈ નિશ્ચયપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ વિશેષ વિચાર કરવાથી સમજાય છે કે ઔરંગઝેબનેજ આ પ્રસંગે વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો તેનું દમન કરવાને માટે રાજપૂતોએ મહા પરિશ્રમ કર્યો, કિન્તુ વિદ્રોહી સાહજાદાઓની પ્રયત્ન સેનાની આગળ તેમની વીરતા ફલદાયક થઈ નહિ આ યુદ્ધમાં મુખ્ય રાજપૂતવીરો માર્યા ગયા. જેઓ બચ્યા હતા તેમને લઇને પુનઃ ઔરંગઝેબપર આક્રમણ કરવાનું જસવતસિંહે યોગ્ય ધાર્મ્ય નહિ ચતુર ઔરંગઝેબ પણ મૌન ધારણ કરી રહ્યા તેણે પણ આગળ જવાનું માદી વાલ્યું ઉભયપક્ષના સૈનિકો પુનઃ જગડો કર્યા વિના યુદ્ધભૂમિમાંથી શુચ્ચ ગયા આજ્ઞા જસવતસિંહ પોતાની રાજધાની ભંધપુર તરફ ગયા, પરંતુ તેઓ સુગમતાપૂર્વક તેમાં પ્રવેશ કરી શક્યા નહિ તેના માર્ગમાં એક વ્યક્તિએ પ્રયત્ન વિઠ્ઠા ઉપરિચિત કર્યું અને તે વ્યક્તિ અન્ય કોઈ નહિ, પરંતુ તેની પ્રિય સ્ત્રી હતી

રાજા જસવતસિંહે સિસોદિયાકુળની સ્ત્રીની સાથે વિવાહ કર્યો હતો તેમની સ્ત્રી જે પ્રમાણે ઉચ્ચ કુલમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી, તેજ પ્રમાણે તે ઉચ્ચ મુણેથી પણ અપકૃત હતી જ્યારે તેના સાબળવામાં આવ્યું કે ફતેહાબાદના યુદ્ધમાં મારવાડની પ્રાચી સમૃદ્ધ સેના નષ્ટ થઈ ગઈ છે અને જસવતસિંહ શત્રુનો પરાજય કર્યા વિના રણભૂમિમાંથી ચાલ્યા આવ્યા છે, ત્યારે તેના હૃદયમાં અત્યંત ક્રોધ અને ધુણા ઉત્પન્ન થઈ તેણે રણના સંકટથી સતત થયેના રાજાને નક્ક પચતોથી સાત્વન આપવાને બદલે એકદમ ક્રિદાના દાર બંધ કરી દેવાની આજ્ઞા કરી આ વિચિત્ર આજ્ઞા સાબળતાવેતજ તેની સર્વ સખીઓ વિસ્મિત થઈ ગઈ તેના લાલ નયનો અને ગભીર મુખમંડળ જોઈને સર્વના હૃદયમાં ભયનો સચાર થયો મનનો આવેશ રોકી નહિ શકાવાથી અત્યંત ક્રોધથી કેપિન થઈ રૈદ્ધકીર્તિ ધારણ કરી તે બોલી " રાજપુતકુલમાં જન્મ મહાશ્વ કરી તથા વીરપૂજ્ય સિસોદિયાકુળમાં વિવાહ કરી જે મનુષ્ય જીવત હોવા છતાં શત્રુને પીડા બતાવે છે, તે શુ પુરુષ છે ? ના, કદિ નહિ તે કાયર છે, જ્યારે તે કાયરથી પણ અધમ છે । તે અધમ માણસને હું કદિ પણ કિ'નામાં આવવા દઈશ નહિ તેને જણાવજો કે આવ્યા કાયર માણસને ૩ મારા સ્વામીતરિકે સ્વીકારી શકતી નથી સિસોદિયા કુળના રાણાનો જન્મમાતા કદિ પણ આવો અધમ હોઈ શકે નહિ તેણે વિચાર કરવો જોઈતો હતો કે આવ્યા ઉચ્ચ વંશમાં વિવાહ કરવાથી તેના ઉત્તમ ગુણોનું અવકરણ કરવું પડશે કે તો તેણે યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવો હતો કે કે તો તેણે રણભૂમિમાં પ્રાણત્યાગ કરવા હતા તેણે પરાજય સ્વીકારી પ્રાણ બચાવી કદિ પણ થેર આવવું નહોતું

આ શબ્દો બોલતા બોલતા તેનો સ્વર વધારે કપવા લાગ્યો અને તેના મુખમંડળ પર વિશેષ ક્રોધ જણાવા લાગ્યો તેના ઉભય નેત્રોમાંથી અરબલિત અશ્રુધારા ચાલવા લાગી તે ઉન્મત બનીને રદન કરવા લાગી રોતા રોતા તેણે એક મોગ ચિતા બનાવવાની આજ્ઞા કરી શુ તે દહે પોતાનું જીવન ધારણ નહિ કરશે ? શુ તે અપમાનિત અને કનકિત થઈને આ જગતમાં રહેશે નહિ ? અને શુ તે પોતાના પતિને પણ આ જગતમાં રહેવા દેશે નહિ ? શુ અવશ્ય રાજાને પ્રાણત્યાગ કરવા પડશે ? શુ તે સ્ત્રી પોતાના પતિની સાથે ચિતાનલમાં બળીને ભસ્મ થશે ? એક ધણુમાં તેની રોકિન્મત મૂર્તિએ અતિ ભયાનક સ્વરે ધારણ કર્યું તે પોતાના સ્વામીને હનગે ૧૫૪૪ દેવા લાગી આ પ્રકારે તેણે પોતાના સ્વામીને આઠ નવ દિવસ સુધી નગરની બહાર રાખ્યા અને તેની

માતાએ ન્યારે તેની પાસે આવી તેને નાના પ્રકારે-સમજાવી અને તેને કહ્યું કે:—“રાજા વિશ્વાંતિ લઈ પુનઃ રણમાં જશે અને ઔરંગઝેબને પરાજિત કરીને નજ થયેલું ગૌરવ પુનઃ પ્રાપ્ત કરશે.” ત્યારેજ તેણે નગરના દરવાજા ખુલ્લા કરી દીધા.

આ વખતે સર્વથા સત્ય છે. ફરિસ્તા અને બર્નિયર એ ઉભયે તેનો મુકતકંઠે સ્વીકાર કર્યો-છે. બર્નિયર પોતે તે પ્રસંગે હાજર હતો. તેણે સ્વદષ્ટિથી બેધ અને સ્વકર્ણથી સાંભળી જે વર્ણન લખ્યું છે, તેનાજ સારાંશ અમે ઉપર આપ્યો છે. પોતાની સ્ત્રીના કેપાસિ શાંત થયા પછી રાજાએ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેઓ વિશ્વાંતિ લઈ રાજકાર્યમાં નિમગ્ન થયા. આ તરફ ઔરંગઝેબે માળવામાં આવેલા માંડુ નગરમાં જઈ કેટલાકે દિવસ આગેદપ્રગેદમાં વ્યતીત કર્યા. ત્યાર પછી તેણે વિજય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી ઉત્સુક થઈ શીઘ્ર દિલ્લી તરફ પ્રયાણ કર્યું. તેને રાજધાની તરફ આવતો સાંભળી વૃદ્ધ શાહજહાનનું હૃદય અત્યંત કંપિત થયું. તેના ભયનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે પુનઃ પોતાના વિશ્વાસપાત્ર રાજપૂતોને બોલાવ્યા. તેના આમંત્રણને કેષપણ રાજપૂત અનાદર કરી શક્યો નહિ. રાજપૂતોના રણ-દુરગો પુનઃ છલંગ મારીને હણહણાટ કરવા લાગ્યા; રાજપૂતોએ એકવાર પુનઃ વૃદ્ધ પાદશાહના સન્માનની રક્ષા કરવાને માટે વિદોહી ઔરંગઝેબની વિરુદ્ધ સમશેર ઘડણુ કરી. આગ્રાથી પંદર કોશ દક્ષિણ તરફ આવેલા જાળખ નામના ગામ આગળ રાજપૂતોને ઔરંગઝેબની સેનાનો મેળાપ થયો. શીઘ્ર યુદ્ધનો આરંભ થયો. આ યુદ્ધમાં વૃદ્ધાવસ્થાથી પીડિત થયેલા પાદશાહના કંઠેર લાવિનેા નિર્ણય થઈ ગયો. ભારતનો રાજમુકદ તેના મસ્તકપરથી પતિત થઈને ઔરંગઝેબના શિરપર વિરાજમાન થયો. શાહજહાનને તખ્તે તાઉસપરથી ઉતારી દીનદીન બનાવી કારાગૃહમાં પૂરવામાં આવ્યો.

વૃદ્ધ શાહજહાનની સાથે તેના પ્રિય પુત્ર દારાનું પણ અધઃપતન થયું. તે મોગલપાદશાહનું પ્રતિનિધિત્વ છોડી નાસી ગયો. પિતૃદોહી ઔરંગઝેબે પિતા, બ્રાતા તથા આમસ્વજનના અશ્રુબિંદુઓવડે પોતાની ઉન્નતિનો માર્ગ સ્વચ્છ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે મારી ઉન્નતિના માર્ગમાં પ્રતિરોધ કરનાર વ્યક્તિ પિતા હોય, બ્રાતા હોય કે પુત્ર હોય તો તેને પણ દૂર કરવો. સિંહાસનપર બેસતાની સાથેજ તેણે પોતાના બ્રાતા શંખનું દમન કરવાને માટે એક મહા પ્રયત્ન સેના સંજ્ઞા કરી અને અંબરરાજાદાર રાઠોડરાજ જસવંતસિંહને કહેવારી મોકલ્યું કે:—“જે આપ શીઘ્ર આવીને શંખની સામે સમશેર ઘડણુ કરશો તો આપના સર્વ અપરાધ માફ કરવામાં આવશે.” શાહજહાન શંખ આ સમયે પોતાનું બળ વધારવા માટે આશ્રા તરફ જતો હતો આ એક આપણા કાર્પની સિંહિને અર્થે તથા વૈર લેવાને માટે ઉત્તમ સંધિ છે, એમ ધારી જસવંતસિંહે ઔરંગઝેબને કહેવરાવી મોકલ્યું કે:—“હું આપની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને તૈયાર છું.” ત્યાર પછી તેમણે પોતાની સમસ્ત મનો-ભાવના શંખની આગળ પ્રદર્શિત કરી.

શીઘ્ર યુદ્ધની તૈયારી થઈ. અલાહાબાદ (અમાગ)થી ઉત્તર પંદર કોશપર આવેલા ખજવા નામના રથાનમાં ઉભય પ્રતિસ્પર્ધી શાહજહાનનો પોતપોતાની સેના લઈ એકબીજાની સામે થયા. રાજા જસવંતસિંહ પોતાના રાઠોડ પોરેસ્વારોને લઈને થોડી વાર સુધી આમ તેમ બમણુ કરી સહસ્રા પાદશાહની સેનાના પાછલા ભાગ તરફ દોડયા. ત્યાં પાદશાહ સ્વયં સેનાનું રક્ષણ કરતો હતો. રાઠોડરાજે એકદમ તેની ઉપર આક્રમણ કર્યું અને બીપણુ શસ્ત્રપ્રહારથી તેની વિશાળ સેનાને છિન્ન-ભિન્ન કરી નાખી. પછી તેઓ તીવ્રવેગથી પાદશાહની છાવણી તરફ દોડયા અને ત્યાંનો સર્વ સામાન લૂંટી લીધો. સારો સારો માલ લઈ તેમણે પોતાના પાટનગરમાં મોકલી દીધો. ઉભય પ્રતિસ્પર્ધી બ્રાતાઓ યુદ્ધાગ્નિમાં ભસ્મ થઈ જાય તો સાફ, એવી જસવંતસિંહની ચૂક્ત મનોભાવના હતી. આ ઉદ્દેશ પાર પાડવાને માટે તેઓ આગ્રાનગરમાં જઈ પહોંચ્યા. તેઓ આગ્રામાં પહોંચ્યા પહેલાંજ

૧ બર્નિયર જણાવે છે કે:—“આ ઘટનાપરથી જણાય છે કે રાજસ્થાનની સ્ત્રીઓ અત્યંત સાહસિક અને હૃદયવાળી હતી” બુઓ બર્નિયરકૃત “મોગલસામ્રાજ્યની કાનિતો પૂર્વકાંતા”

૨ મુળ ફરિસ્તામાં તે અંબરની પાછળના મોગલ પાદશાહોનો ઇતિહાસજ નથી. ફરિસ્તાનો લેખક અંબરનો સમકાલીન હતો, તે શાહજહાનના સમય સુધી અંબર શી રીતે રહી શકે ?

૩ કેટલાક લોકો એને ચામચડ પણ કહે છે.

આ એકી અશ્વા દેનાઇ હતી કે ઔરંગઝેબ પરબિત થયો છે ઔરંગઝેબના આમામા રહેવા સેનિકોના સાલણવામા બ્યારે આ અશ્વા આરી ત્યારે તેમના હૃદયમા અત્યંત લમ્બ ઉત્પન્ન થયો હતો, વળી બ્યારે તેમણે જસવતસિંહને સેનાસહિત પોતાની નિકટ આવેના જોયા ત્યારે તેમનો તે લમ્બ વધુ દૃઢ થયો તે સૈનિકો આ સમયે એટલા બધા લયલીત થઇ ગયા હતા કે જો જસવતસિંહ તેમને તાબે થવાની આજ્ઞા કરત તો તેઓ તે આજ્ઞાનુ પશુ પાલન કરત જો તેઓ આ પ્રસંગે સૈનિકોને વશ કરીને શાહજહાનને કારાજહામથી બહાર કાઢત તો ઔરંગઝેબને માર્ગમા એવુ વિધન ઉપરિચિત થાત કે જો કદિ પણ કોઇથી દૂર થઇ શકત નાહ, મિત્ર શુદ્ધ પાદશાહના દુર્ભાગ્યથી તે સમયે રાઠોડરાજને તે શુદ્ધિ સૂઝી નહિ. તેઓ આમામાથી ઘુરતજ નીકળી ગયા

રાજ જસવતસિંહ આમાનો ત્યાગ કર્યો તેનુ એક વિરોધ કારણ હતુ તેમણે ધાર્યું કે જો ઔરંગઝેબને વિજય પ્રાપ્ત થશે અને તે ગૌરવસહિત પાટનગરમા પ્રવેશ કરશે તો મને અર્ધાઆ જોઇ મારાપર સંકટનો વરસાદ વર્ષાવવામા કાઇપણ બાકી રાખશે નહિ આથી તેમણે નગરમા પડી રહેવુ ઉચિત ધાર્યું નહિ વળી આ પ્રસંગે આમાનગર છોડવામા તેમનો બીજો પણ એક ગૂઢ આશય હતો આ સમય પૂર્વે રાજ જસવતસિંહે દારાની સાથે મસલન કરી હતી દારાજ સિંહાસનનો ચોગ્ય ઉત્તરાધિકારી હોતો અને રાજ જસવતસિંહે તેને સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવા માટે યુદ્ધભૂમિમા ઉતરવાની સલાહ આપી હતી આમામાથી નીકળીને તેઓ દારાને શોધવા લાગ્યા, પરંતુ દારાનો પત્નો લાએબો નહિ જો રથજે દારાએ મળવાનુ વચન આપ્યુ હતુ, તે રથજે આવીને એ મળ્યો નહિ રાજ જસવતસિંહે અત્યંત આતુરતાપૂર્વક તેની માર્ગપ્રતીક્ષા કરી પરંતુ તે આવ્યો નહિ પછી રાજ જસવતસિંહ મારવાડના દક્ષિણ ભાગમા બ્રમણ કરીને તેની શોધ કરવા લાગ્યા, પરંતુ તેમનો ઉદ્દેશ પાર પડ્યો નહિ તેમની સર્વ આશાએ નિષ્ફળ ગઇ તેમનો સર્વ પરિશ્રમ નિષ્ફળ થયો, તેમણે દૂટનો સર્વ માલ જોઇપુરના કિનામા ભરી દીધો અતે દારા તેમને ઝેરતામા આવીને મળ્યો આ વખતે તેની રિયતિ અત્યંત દીન બની ગઇ હતી આ વખતે શૂન્યને પરાજિત કરી ઔરંગઝેબ પણ આ આવી પહોંચ્યો ઔરંગઝેબ રાકારીનુ યુદ્ધનીતિ કરતા પ્રયત્ન અને ફટનીતિને વધુ આદર કરતો હતો તેની દૃઢ માન્યતા હતી કે પ્રાપ્ત સર્વ કાર્યો પ્રપચ્છારાજ સિંહ થાય છે આ માન્યતાથી તેણે યુદ્ધને બદલે પ્રપચ્છારાજ આશ્રય લીધો ઝેરતાની નિકટ પહોંચતાની સાથેજ તેણે એક દૂતને મોકલિને જસવતસિંહને કહેવાથી મોકલ્યુ કે - જો તમે દારાને છોડી દઇ યુદ્ધથી નિવૃત્ત થશો તો તમારા સર્વ અપરાધો ક્ષમા કરવામા આવશે એટલુજ નહિ પરંતુ તમને શૂન્યતાના સુખા બનાવવામા આવશે ॥ ઔરંગઝેબની આ માગણી જસવતસિંહે સ્વીકારી અને તેઓ શાહજહાં મોઆઝીમની સાથે જઈ મહારાષ્ટ્રીય સિંહ શિવાજીની સામે યુદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા

લોહને વશ થઇ અનેક રાજપૂતોએ ચોગ્ય ઉત્તરાધિકારી દારાનો પક્ષ છોડી ઔરંગઝેબનો પક્ષ મદલ્યુ કર્યો હતો પરંતુ જુ જસવતસિંહ પણ આવી નીચ જતિના રાજપૂતની પકિયા ગણાશે ? જુ તેઓ પણ આરંગઝેબે બતાવેના લોહને વશ થઇ દારાનો પક્ષ છોડી આત્મા ગયા હતા ॥ પાકિઝાના હૃદયમા સહસા આ પ્રશ્નને ઉદ્દલવ થાય એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ તેના ઉત્તરમા અમો માત્ર એટલુજ કહી શકીએ છીએ કે રાજ જસવતસિંહે લોહમા ક્ષમાને દારાનો પરિત્યાગ કર્યો નહોતો તેઓ ક્ષણભર પણ લોહમા ક્ષમા નહોતા તેમણે દારાને પરિત્યાગ કર્યો તેનું કારણ સ્વયં દારાની જ અયોગ્યતા હતી જોકે દારા દિલ્લીના સિંહાસનનો ચોગ્ય ઉત્તરાધિકારી હોતો, તેનુ હૃદય અતિ ઉદાર અને મહાન હતુ તે અત કરણપૂર્વક રાજપૂતોને આહ્વાન કરતો અને તેમનાપર તેને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો તેના આ સર્વ મહાન ગુણોથી મોહિત થઇને જસવતસિંહ તથા બીજામુખ્ય રાજપૂતવીરોએ તેના પક્ષનું સમર્થન કર્યું હતું, રાજ જસવતસિંહ અત કરણપૂર્વક તેનુ શુભ મન્વ્રતા હતા, તેમણે પોતાની શક્તિ અનુસાર તેનુ દિત કરવામા કાઇ પણ જુટી કરી નહોતી, તેમણે તેના હિતને માટે ઘણા આત્મજોગ આપ્યો હતો અને ઔરંગઝેબને તેઓ સદા આપના પાદા જવા નાગતા હતા, પરંતુ બ્યારે તેમણે દારુ હિત સાધવા માટે કરેનો સર્વ પરિશ્રમ તથા ઉલ્લેખ નિષ્ફળ જતો જોયો અને પ્રમાદી દારા મતુર અને શીઘ્રગામી ઔરંગઝેબની સામે કદિ પણ ટકી શકનાર નથી, એમ

પાટનગર તરફ સંવત ૧૭૨૬ (ઈ. સ. ૧૬૭૬) માં પાછા ફર્યા અને પાદશાહપર વૈર યેવાને યોગ્ય સધિની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા.

દુષ્ટ અને નિષ્પુર ઝૌરગરેએ રાજકરાજને છેતર્યા હતાં લાટોની વાતપર વિશ્વાસ રાખવામાં આવે તો સ્પષ્ટરીતે જણાશે કે તેણે તેમ કરવામાં અત્યંત નીચ અને અધમ ઉપાયોનું અવલંબન કર્યું હતું. પોતાના વિશ્વાસુ અને સ્વામીલક્ષ્મી સેવકોની સહાયથી જસવતસિંહ ઝૌરગરેખની અને-ક કપટબલોભાથી બન્ની શક્યા હતા અને અનેક વિપત્તિઓમાંથી સુરક્ષિત રહ્યા હતા, પરંતુ અંતે તેઓ તેમની કપટબલોના ભોગ થઈ પડ્યા અને ઝૌરગરેએ તેમના ગળામાં કૃત્રિમ મિત્રતાનો ફાસો નાખી તેમને અટક તરફ મરવાને મોકલી આપ્યા.

ઝૌરગરેએ સારી પેઠે જાણી ગયો હતો કે રાજ જસવતસિંહ મારો પરમ શત્રુ છે તેણે તેના-પર વૈર લેવાને માટે નાના પ્રકારના ધાતકી ઉપાયો યોજવામાં તુટી રાખી ન હતી, પરંતુ તેના સર્વ ઉપાયો નિષ્ફળ થયા હતા અને તેણે તેમને એવા સ્થાનપર મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો કે જ્યાંથી તેઓ મેકડો પ્રયત્નો કર્યા છતાં પણ તેનું કાંઈ અનિષ્ટ કરી શકે નહિ હવે કયે સ્થાને તેમને મોકલવા તેવિશે તે વિચાર કરવા લાગ્યો તેના સુભાગે તેને અત્યંત સમયમાં યોગ્ય અવસર આવી મળ્યો - આ અસમામ દુષ્ટ અફધાનેએ વિદોહી બની કાળૂવના ગાળ્યમાં ઘેર ઉત્પાત કરવા માડ્યો હતો. ઝૌરગરેએ આ ઉપદ્રવનું દમન કરવાને માટે રાજ જસવતસિંહને મોકલ્યું માન આપી મોકલી આપ્યા. રાજ જસવતસિંહ આ માનસ-માનમાં એવા લેવાઈ ગયા કે તેમણે મન ઘટનાઓને કિંચિત્ પણ વિચાર કર્યો નહિ તેઓ દુષ્ટ અફધાનેનું દમન કરવાને માટે દૂર દેશમાં જવાને તૈયાર થયા થોડા દિવસમાં તેમના કાળૂન તરફનાં મવાસની સર્વ તૈયારી પૂર્ણ કરાવવામાં આવી રાજ જસવતસિંહ પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પૃથ્વીસિંહના હાથમાં રાજકારભાર સોંપી પોતાની સ્ત્રી તથા અન્ય કુટુંબીજનોને સાથે લઈ કાળૂન તરફ આવ્યા અફધાનેસ 'આ મહાયાત્રાથી તેઓ કદિપણ પાછા ફરી શક્યા નહિ.'

મારવાડના બદ્ધ યોદ્ધા એવો ઉત્થેખ છે કે ઝૌરગરેએ જસવતસિંહના ઉત્તરાધિકારીને રાજ-સભામાં આવવાની આજ્ઞા કરી પૃથ્વીસિંહ પાદશાહની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી શક્યા નહિ તેઓ રાજસભામાં ગયા ત્યારે પાદશાહે તેમનો આદરસત્કાર કર્યો પ્રચલિત પ્રણાલી અનુસાર પૃથ્વીસિંહને પાદશાહની નિકટજન આસન પ્રાપ્ત થતું હતું એક દિવસ તેઓ રાજસભામાં જઈ પોતાના આસન પર વિરાજમાન થવાની તૈયારીમાં હતા, એવામાં ઝૌરગરેએ કિંચિત્ શિખર કરી તેમને બોલાવ્યા. રાજકારણક્રમાર પાદશાહની મમીય જઈ દિકર બેઠી ઉભા રહ્યા પછી પાદશાહે તેમના હાથ પકડી તેમને ધમીધી કહ્યું - "રાજા! મારા સાલજવામાં આવ્યું છે કે આ ભુલમાં તમે તમારા પિતાના જેટલું બળ ધરાવો છો વાહ, હવે મને કહો કે હમણા તમે શું કરી શકો છો ?"

પૃથ્વીસિંહે ઉચિત્ અભિમાનસંહિત ઉત્તર આપ્યો - "પ્રભુ દિશ્વીશ્વરનું કલ્યાણ કરો. જહાપનાહ! જ્યારે સાધારણ રાજ પણ પ્રમતી ઉપર પોતાનો આશ્રયશી હાથ ફેલાવે છે, ત્યારે તેમની સર્વ ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થાય છે, ત્યારે આજે સામાન્યવશાત્ આપે પોતે આ દીનસેવકના હાથ પકડ્યા છે, તો હવે હું સમસ્ત પૃથ્વીને છતી શકીશ." આ વચનો ઉચ્ચારતાની સાથેજ તેમના શરીરમાં નવીન બળનો સચાર થયો અને પ્રચંડ વીરતા તેમનામાં ઓતપ્રોત લરાઈ મઈ પાદશાહ તરતજ પોકારી ઉઠ્યો - "આ જવાન તો જાણે બીજો કુટુંબજ છે" પાદશાહના આ વચનોમાં જે કુટિલભાવ અંતર્ભૂત રહ્યો હતો, તે પૃથ્વીસિંહ સમજી શક્યા નહિ તેઓ વિધિઅનુસાર પાદશાહને સત્યામ કરી સભામાંથી વિદાય થયા.

અફધાનેસ 'તેજ દિવસ તેમના ઉદ્ધાસમય જીવનનો અતિમ દિવસ થયો રાજસભામાંથી બહાર નીકળ્યા પછી પોતાના મુકામપર પહોંચતા પહોંચતા પૃથ્વીસિંહને અત્યંત વ્યથા થવા લાગી તેઓ અત્યંત દુઃખથી પીડિત થઈ દામ્બુજાર પણ સ્થિર રહી શક્યા નહિ તેમનું મસ્તક ફરવા લાગ્યું અને હાથપગ વૃટ્ટવા નાગ્યા થોડીવારમાં તેમના સર્વ અંગો શિથિલ અને નિસ્તેજ થઈ ગયા તેમની

સુવર્ણસમાન સુદર કાતિ ઝાખી પડી ગઈ, તેમનુ ચપાની કળી જેવુ સુદર મુખ કરમાઇ ગયું. જસવંતસિંહના હૃદયને આનંદ અને રાડોડકુલના આશાતુરુપ કુમાર પૃથ્વીસિંહ વિશ્વાસવાતી તથા કૂર ઔરગઝેબના દગાને લોગ થઇ આ લોકમાથી વિદાય થઇ ગયા ?

કુમાર પૃથ્વીસિંહ જસવંતસિંહની આખની કીકી અને વૃદ્ધાવરથાની લાકડીસ્વરૂપ હતા. તેઓ રાડોડકુલના યોગ્ય રાજપુત વીરકેસરી જોધારાવના યોગ્ય વંશજ હતા વૃદ્ધ જસવંતસિંહે ધાર્યું હતુ કે હું અતસમયે પૃથ્વીસિંહને રાજનો કાર્યભાર મોખી આ મસારમાથી વિદાય થઇવું; પરંતુ તેમની તે ઇચ્છા પૂર્ણ થઇ નહિ પૃથ્વીસિંહ ચૌવનમાજ દુષ્ટ ઔરગઝેબના દેવાગ્રિમા બળીને બરમીભૂત થયા !

જસવંતસિંહની આશા નઇ થઇ ગઇ. અત્યાચારીના બીપણ અસાચારો સદન કરીને પણ આજસુધી જે હૃદય અખડિત રહ્યું હતુ, તે આજે પુત્રરાકોરથી દારણ પ્રહારથી સો સો ખડમા ભગ્ન અને ચૂર્ણ થઇ ગયુ તેમને સ્વપ્નમા પણ એવી શકા ઉત્પન્ન થઇ નહોતી કે કૂર ઔરગઝેબ મારાપર આ

૧ પૃથ્વીસિંહનુ આ પ્રમરે મરણ થતુ સત્ય હોય એમ લાગતુ નથી.

૨ આ પ્રમરે ચાનુઓનો નાશ કરવાનો તિવાજ હિંદુસ્તાનમા ધણે પ્રચલિત હતો રાજપૂતનતિના ઇતિહાસમા આવા અનેક હાલોરણે ઉપજ્યા થાય છે તેમાથી ગન્નોરની રાણીનુ જ્ઞાતાત અર્ધાલખવામા આવે છે આ જ્ઞાતાત અત્યંત અદ્ભુત છે ત્યારે ગન્નોરનો રાજા મુસલમાનોદ્વારા પરાસ્ત થયો ત્યારે તેની રાણીએ ધણા દિવસમુધી મુસલમાનોના આક્રમણને પ્રતિજ્ઞા કર્યો, પરંતુ ધીમે ધીમે તેની સેનાને નાશ થતો ગયો અને ગન્નોરના તાબાના સર્વ હિંદુઓ એક પછી એક મુસલમાનોના અધિકારમા જવા લાગ્યા તે છતાં પણ રાજપૂતવાદમાં વીર નારી મુસલમાનોને તણે થઈ નહિ અંતે તેનુ સર્વ બળ ગિર ગિર થઇ ગયુ અને આભરફાનો બીને કોઈ ઉપાય રહ્યો નહિ, ત્યારે તે નર્મદાતટ-પરના એક કિશોર તરફ નાસી ગઈ દુષ્ટ મુસલમાનોએ તેની પૂઠ પકડી તે વીરમના નાવમા બેસીને નર્મદાપાર ઉવરવી હતી, તે સમયે મુસલમાનોએ તેનાપર આક્રમણ કર્યું છતાં તે મહાક્રોધે કિશોરમા પહોચી તે કિશોરમા પ્રવેશી તેની સાથે મુસલમાન જૈનિકો પણ તેમા ધુસી ગયા અને શેષ રાજપૂત જૈનિકોને તેમણે મારી નાખ્યા ગન્નોરની રાણી જેવી ચાકમી હતી તેવી મુસલમાન પણ હતી તે સમયે દક્ષિણ દેશમા તેના જેવી સુદર એ કોઈ પણ નહોતી તેની સુદરતાજ તેના કાળ થઈ તેની સુદરતાથી મોહિત થઇને તેને હસ્તગત કરવાની ક્ષાલચથી ચવનરાજે તેના રાજ્યપર આક્રમણ કર્યું હતુ ગન્નોર રાજ્ય છડી લઈને તેણે તે વીરનારીપર કહેવ-વાવી મોકલ્યુ કે — “મિયે ! તમારે અને મારે રાજ્ય એ સો તમારજ છે માત્ર તમે મારા હૃદયરાજ્યના સ્વામિની થાઓ. મારી સાથે તમે વિવાહ કરો હું તમારો દાસ થઈને રહીશ” આ સમાચાર સાલગવાજ તે વીરનારીનુ શરીર ક્રોધાગ્નિથી બળી ઉઠયુ, પરંતુ તે કહે શું ? ચવનરાજ મહાલયની નીચે ઉત્તર પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી બેઠો હતો. પોતાના ત્કણુનો અત્યંત ઉપાય નહિ હોવાથી રાણીએ તેના પ્રસ્તાવ સ્વીકાર્યો અને તેને કહેવરાવી મોકલ્યુ કે — “મને એ કલાક આપો એ અરસામા હું વિવાહયોગ્ય વસ્ત્રાલકારથી સુસજ્જ થઈશ પણ હું તમારીજ છું”

એ કલાક બ્યતીત થઇ ગયા ગન્નોરની રાણી વિવાહોચિત વસ્ત્રાલખણથી મુસજ્જ થઈ અને પોતાના મહાલયના દિવાનખાનામા બેઠી બેઠી પણ તેણે ચવનરાજપર વિવાહોચિત વસ્ત્રાલકાર મોકલી આપ્યા હકત વસ્ત્રોથી મુસજ્જિત થઈ ચવનરાજ તે મનગોઠિની પાસે આવી પહોચ્યો તેની સાથે વાર્તાલાપ થતા તેને મહાન વિદુષી બળુઈ ઉભય વચ્ચે અનેક પ્રકારના વાર્તાલાપ થવા લાગ્યો ચવનરાજ લડુ બની તે ચિતવિનોદિનીઈ ચવનપ્રાપ્તનું પાન કરવા લાગ્યો, તેના હૃદયમા આનંદની અનેક લહરિઓ ઉઠવા લાગી ! પરંતુ મોડીચાસમા તેની તે ચિતિત સહસા બદલાઈ ગઈ તેનુ મસ્તક ધ્રુમવા લાગ્યુ અને તેને ચોતરફ અધકાર દરિયોચર થવા લાગ્યો નો દનમત્તવત બની પોતાના શરીરપરથી વસ્ત્રો કાઢીને ફેંધવા લાગ્યો તે પોદારવા લાગ્યો કે — “મારે સર્વ અંગ બળી ભય છે” પણ તે વીરનારીએ તેને સખોધીને કહ્યું — “ચવનરાજ ! હવે તારો અતક જ પાસે આવી પહોચ્યો છે આજ મારો વિવાહ અને કાળ એક સાથેજ થશે તારા અપવિત્ર શ્રોતમાથી ત્રીના નમસ્ક થનરપી સતીત્વનુ રક્ષણ કરવાનો બોલ કોઇ ઉપાય નહિ જોઇ મેં તને વિષમય વસ્ત્રો પરિધાન કરાવ્યા છે” એમ કહી તે વીરનારી બે મજલાની ઈમારતપરથી નીચે નદીના જલમાં ફેંકી પતી અને મમખીડિત દુષ્ટ ચવને પણ શીઘ્ર પોતાના મણુ ત્યજ દીધા.

ચવને માંસવાની આવી ગ્રામ રીતિ અતિ પ્રાચીનકાળથી ચરોપમા પણ પ્રચલિત હતી હકથુંલીસની વાતમા તેનું વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે હિન્દુનિદાને જેને વિષમય વસ્ત્રમા લપેટીને અગ્નિમા બાળી મૂક્યો હતો આ વિધી અસર નવતમા થતી હોવી જોઈએ ઉચ્છ્રાદિબધના લોકો માત્ર એક પહેરસથીજ ચવાવી લે છે માટે તેવા પ્રદેશમાં તેની અસર ઘણી ભયકર થાય છે એથી મૃત્યુ કેમ થતુ હશે તે સમજતુ કઠિન છે, પરંતુ પ્રાચીનકાળની એ માન્યતા છે અને આપણે તે પર શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ

રીતે વેર લેશે મનુષ્યના બીજા અત્યાચારો સહન કરીને પણ તેઓ ઘોડા વધુ દિવસ હવિત રહી શકતા પરંતુ નિમ્નરે ગમે તેમના બચેલા જગતસિંહ અને દલ્લભન નામના બે પુત્રોને હરી લઇને તેમના જીવનનો શીઘ્ર અંત આપશે । દારણ ગોક, કુખ અને મનોવેદનાથી પીડિત યજ્ઞ ભ્રમહદય ગોરાગ્રાને દૂર આવેલા દિહુકેશ^૧ પર્વતના પ્રદેશમાં સવત ૧૭૮૭ (૧૦ સં ૧૬૮૧) માં પરોક્ષગમન કર્યું તેમના મરણપૂર્વે જ તેમની આસાનો દીપક જુગાઇ ગયો હતો તેમણે સ્વર્ગની મહામત્રા કરી તે બખતે તેઓ પોતાની પાછળ કોઇ એવો ઉત્તરાધિકારી મૂકી નથા નહોતા કે જે તેમનું શોભનીય ગ્રુપ નિષાંનવનારની ઉપર વૈર લે અને તેને પ્રાયશ્ચિત કરાવે

જે વર્ષમાં રાજા જસવતસિંહે પાલોકઅમન કર્યું તેજ વર્ષમાં કેટલાક મામ પછી મહારાષ્ટ્રીય વીર શિવાજીનો પણ પરલોન્વાસ થયો ઔર ગયેજ પોતાના ઉપરોક્ત ઉભય શત્રુઓના ભયમાંથી મુક્ત થયો આ ઉભય શત્રુઓને તે સાક્ષાત્ત્વ મમ અણ્ણિને તેમનાથી અત્યંત ભય પામતો હતો આ વિધામનુ સ્પષ્ટ પ્રમાણુ તેની રાજનિશી વાચવાથી પ્રતીત થાય છે મેઘાધિપતિ વીરવર રાજા રાજસિંહના ચરિત્રનિરૂપકે આ રજાવીરના સબધમાં જણાવ્યું છે કે “જસવતસિંહ બ્યામુંધી હવિત રજા ત્યાનુંધી ઔર ગયેજતો દીધું નિશ્વાસ એ રિવસ પણ અટકશે નહોતો ”

રાજા જસવતસિંહે ૪૨ વર્ષપૂર્વે રાજ્ય કર્યું હતું વીરભૂમિ રાજપૂતાનામાં જે સ્વદેશપ્રેમી મહાપુરોએ જન્મ મહાયુ કર્યો હતો, તેમની પક્ષિત્રા રાજોદારજ જસવતસિંહે સર્વોન્મ આસન પ્રાપ્ત કર્યું છે તેમનું જીવનચરિત્ર આજપૂર્વે પ્રત્યેક રાજપૂતના હૃદયમાં અંકિત રહ્યું છે અને આજે પણ તેમની દિવ્ય કીર્તિના ગાન રાજસ્થાનમાં ધેર ધેર લાટોદારા ગાવામાં આવે છે જસવતસિંહની રાજ્યાભારી ઉન્મ એવીની હતી તોપણ તે તેમના અસીમ બાહુબળ, સાહસ અને તેજસ્વિતાની બરાબર નહોતી જે રીતે તેમનામાં અમરબોંદ બાહુબળ અને અપરિચિત શૌર્ય-વીર્ય હત, તે પ્રમાણુ બે તેમનામાં અદ્વિત રાજવાતુર્ષ દોત તો તેઓ કુટ ઔર ગયેજના પ્રચંડ રાજ્યોની સંકલ્પથી લાસતવર્ષમાંથી અવસ્ય મુસનમાનસાનાબખતે જમૂળથી ઉખેડી નાખી શકત તેમનું જીવન અપૂર્વ ઘટનાઓથી ધરિયુઈ હતું નર્મદાતટે જે રિવસે તેઓ વૃદ્ધ સાહબંધાન । માનની ગજાને માટે પોતાના રાજોદારને લઇ પિત્રોદી ઔર ગયેજની સામે થયા તે દિવસથી લઇ તેમના જીવનની ઉછી ધડી મુધી તેમના ઉપર અપૂર્વ ઘટનાઓનો વગસાં વરસ્યો હતો આ ઘટનાઓના બીજા બનથી કોઇ વખત તેઓ વિહિમ થઇને તાજુઅમાન પાછા પડી જતા તો કોઇ વખત તેઓ પોતાની ફૈયામાથી તેને વધારી લેતા તેઓ આ ઘટનાથી રાજુભર પણ વ્યાકુન થયા વહેતા સહસ્રાવધિ બાધાઓ અને વિપત્તિઓ તેમને મૂળ ઉદ્દય અંકિત કરી શકી નહોતી તેઓ ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં આવી પડતા તોપણ પોતાનો પ્રધાન ઉદ્દય પાર પાડવાને યત્ન કરતા તેઓ સાહબંધાનના સર્વ પુત્રામ દારાને અધિ અહતા હતા છતા પણ એકે દરે તેઓને સમસ્ત મુસનમાન અંતિપ્રત્યે નિરુપાં હતા તેઓ સારી પેઠે બાણતા હતા કે મુસનમાનો દિહુધર્મના અને દિહુઓની રવન પતના પ્રનંદ રાજુ છે આજ કાણુથી તેઓ જીવનપૂર્વ તેમના પ્રતિ તિરસ્કાર કરાવતા હતા તથા તેથીજ તેમણે ઔર ગયેજનુ સર્વસ્વ નાશ કરવાનો પ્રયત્ન મરણપૂર્વે કર્યો હતો પરંતુ દુલાઅવધાત તેમનો તે પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ ઔર ગયેજની સાથે નર્મદાતટપર તેમણે મુદ્ મુદ્ ત્યારથી લઇને મળત્રમાં પાણીની સાથે થયેલા મુદ્દના સમય નુધી તેમણે અંતિ મહાન કાયો મ્યાં હતા

મોગતસિંહસભની પ્રાપ્તિને અર્થે બ્યારે બ્યારે સાહબંધાનના પુરોમાં અધકો ઉપરિચિત થતા, ત્યારે ત્યારે મુદ્ જસવતસિંહે કોઇને કોઇ એક જણના પક્ષનુ અવનબન કર્યું હતું તેઓ દદ નિલયપૂર્વકે મનતા હતા કે આ પ્રકારના મુદ્દબંધથી અંતે તે સર્વનો નાશ થશે નર્મદાના મુદ્દમાં

૧ આ દલ્લભનનો જ મ તે મહારાજ જસવતસિંહના મૃત્યુ પછી થયો હતો

૨ દિહુકેશવતિ મુખ્યથી પવી તરફ બવખની પાસે છે અને મહારાજ જસવતસિંહનુ મૃત્યુ તે બેવરપાટની આ તરફ જોશ નામના રથાનમાં થયુ હતુ

૩ નર્મદા નદિ, પક્ષ દ્વિપ્રા

જો તેઓ પોતાના બળથી મદોન્મત થઈને દીર્ઘકાળ વૃથા ન શુભાચો હોત તો તેમનો ઉદ્દેશ સફળ થાત તેમનો ઉદ્દેશ પાર નહિ પડ્યા છતાં પણ તેઓ નિરત્સાહી થયા નહિ તેમના રામરામમા જે લાવના એતપ્રેત લગભગ ગઈ હતી, તે નર્મદાતટપર ફળીભૂત થઈ નહિ તે છતાં પણ તે સર્વથા નારા પાત્રી નહિ પડગળ્ય મળવાથી તેમની તે લાવનાએ અધિક પ્રયત્ન કરવરૂપ ધારણ કર્યું હતું, તેની તીવ્રતા બમણી વધી ગઈ હતી આ પ્રયત્ન લાવના ફળીભૂત કરવાને માટે તેઓ યોગ્ય સધિ શોધના લાગ્યા ત્યારે એ પ્રતિપર્ધી શાહજાદાએ પોતાના ભાગ્યની પરીક્ષા કરવાને માટે બળવાગ્યાને એકબીજાની વિરુદ્ધ સમશેર ધારણ કરી ત્યારે તેમને ઉત્તમ સધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી, પરંતુ શાહજાદા દારાના આનસ્યથી તેઓ આ સુયોગથી પણ વચિત થયા અને તેમની સર્વ પ્રયત્નજળ છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ વિજયી ઐશ્વર્ય આ સર્વ મારી પેઢે જળયુતો હતો, પરંતુ તે કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ ઐશ્વર્યગ્રસ્તે હવે તેમના ધૂણા અને વિદ્વેષ અત્યંત વૃદ્ધિગત થઈ ગયા અને તેનાપર વૈગ્લેવાની તેની તૃષ્ણા અતિ પ્રબળ થઈ આ તૃષ્ણા શાત કરવાને માટે તેઓ બીજી સુસધિની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા ઐશ્વર્યને જે પદપર તેમને નિયુક્ત કર્યા હતા, તે પદપર રહીને પણ તેઓ પોતાનો મૂળ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને પ્રયત્ન કર્યો કરતા હતા તેમણે પોતાના સર્વ કાર્યોમા સ્વતંત્રતાનો પૂર્ણ પરિચય કરાવ્યો છે ક્રમશઃ તેમની સર્વ પ્રવૃત્તિઓની આગેચડા કરવાથી તેમની પ્રયત્ન શક્તિનો ઉત્તમ પરિચય આપણને પ્રાપ્ત થાય છે જે શિવાજીની સામે તેમને યુદ્ધ કરવાને મોકલવામા આવ્યા હતા, તેજ શિવાજીની સાથે મળી જઈને તેઓ પાદશાહની વિરુદ્ધ પ્રયત્ન રચવા લાગ્યા હતા, કાંઈક કે શિવાજી પણ મેળગનામ્નાન્યના પરમ શત્રુ હતા શાહીસ્થાનો^૧ વધ, દિગ્વિજય આક્રમણ, મોઝાઝિમે પોતાના પિતાની સામે ઉગ્રવેલુ બડ, આ સર્વ જસવંતમિહંતી લયકર વૈગ્લેવાની તૃષ્ણાના પ્રકાશમાન ઉદાહરણો હતા

જમવતમિહંતી આ ગૂઢ અને પ્રયત્ન પ્રવૃત્તિ માદશાહ સારી પેઢે જળયુતો હતો તેને સુવિદિત હતું કે જસવતસિંહે વૈર લેવાની વાગ્યના અને વિદ્વેષથી ઉત્તેજિત થઈ જીવનપર્યંત મારી માથે કુવર્તન ચલાવ્યું છે, પરંતુ તે શુ કરે જળયુતો છતાં પણ પોતાનો ઉદ્દેશ ફળીભૂત કરવાને માટે આ મર્વ તે સહન કરતો હતો તેણે સદૈવ જસવતસિંહના વિદ્વેષાભિથી દૂર રહેવાને માટે પ્રયત્ન કર્યો હતો તે સાવ ધાનતાપૂર્વક તેમની સર્વ કપટજન છિન્નભિન્ન કરી બહારથી તેમની માથે મુઠકાટથી વર્તતો હતો, પરંતુ શુમરી તેમનાથી ડગતો હતો, તેથીજ તેણે વાગવા વિવક્ષણ પ્રકારે તેમની બદલી કર્યો કરી હતી ઐશ્વર્યને તેમને ઉચ્ચ ઉચ્ચ પદોપર નિયુક્ત કર્યા હતા ગુજરાત, દક્ષિણ, માવવા, અજમેર અને કાબૂલ આ સર્વ દેશોમા ઉત્તરોત્તર તેણે તેમને સુખાતરિકે નિયુક્ત કર્યા હતા કાંઈ કોઈ વખત તેણે તેમને સ્વતંત્ર સુખાતરિકે નિયુક્ત કર્યા અને કાંઈ કાંઈ વખત સેનાધિપતિ કિવા કોઈ શાહજાદાની સત્તા નીચે પણ ગણ્યા હતા બીજે કાંઈ માણસ પાદશાહની આ સર્વ કૃપાઓથી તેનો કૃતજ્ઞ બની ગયો હોત, પરંતુ તેજરવી જસવતસિંહે આ મર્વ કૃપાઓનો ઉપયોગ પોતાનો મૂળ ઉદ્દેશ પાર પાડવામાજ કર્યો હતો તેમના આ પ્રકારનો વર્તનથી તેમને એક વિશ્વાસવાતી માણસતરિકે લોકો માને એ સંભવિત છે, પરંતુ જે પાદશાહના આદિત્રુ અવતોડન કરવામા આવે તો સ્પષ્ટરીતે સમજશે કે જસવતસિંહ વિશ્વાસવાતી નહોતા જે માણસે ધર્મરક્ષાને માટે આત્મબોગ આપ્યો હોય તે માણસને કદિ પણ વિશ્વાસવાતી કહી શકાય નહિ આ વાત સત્ય છે કે તેઓ પાદશાહને આવીન રહીને પાદશાહનીજ વિરુદ્ધ વર્તન કરતા હતા અને ડગને ડગલે તેના અનિષ્ટનું ચિંતન કરતા હતા, તે છતાં પણ તેમને વિશ્વાસવાતી કહી શકશે નહિ પાદશાહના આદિત્રુ અવતોડન કરવાથી આ વિધાનની મત્યના પ્રમાણિત થશે પાદશાહ હિંદુધર્મનો પરમ શત્રુ અને હિંદુભક્તિનો પરમ વિરોધી હતો તેના અપવિત્ર આસમાથી પોતાની જાતિના ગૌરવનું તથા પોતાના પ્રાચીન ધર્મનું રક્ષણ કરવાને માટેજ ગાજ જસવતસિંહે શુમરીતે પાદશાહની વિરુદ્ધ વર્તન કર્યું હતું શુ આ વિશ્વાસવાત છે ? વિશ્વાસવાતની વ્યાખ્યા શી

^૧ શાહીસ્થાન નહિ પરંતુ તેનો પુત્ર માર્યો ગયો હતો આ ઘટનાને દીર્ઘકાળ બ્યતીત થયા પછી શાહીસ્થાન બચાવના સુખાતરિકે નિયુક્ત થયા હતા

છે. જૈરગઝેબે રાઠોડરાજને મોટા મોટા પદોપર નિયુક્ત કર્યા હતા, પરંતુ તે તેમના પર કિંમિત પણ વિશ્વાસ રાખતો નહોતો. તેના ચારિત્રનો અભ્યાસ કરવાથી સ્પષ્ટરીતે પ્રતીત થાય છે કે તેણે જસવતસિંહનો એક દિવસ પણ વિશ્વાસ કર્યો નહોતો. તે જસવતસિંહને સારી પેરે ઓળખતો હતો. તેને સુવિદિત હતું કે રાઠોડરાજ યોગ્ય સધિ પ્રાપ્ત થતા માત્ર અનિષ્ટ કર્યા વિના રહેનાર નથી. આ વાત બપુના છતાં પણ તેણે તેમને ઉચ્ચ પદોપર નિયુક્ત કર્યા હતા. તેનું કારણ માત્ર તેમને પોતાને આધીન રાખવા એજ હતું. વળી તે પોતાના મનમાં એવી શ્રમ લાવના ધરાવતો હતો કે શુભ અવસર મળતાજ હું એને કમળની પાખડીની ચેડે ચૂગીને છિન્ન લિન્ન કરી નાખીશ તેણે પોતાના આ શ્રમ ઉદ્દેશ પાર પાડવાને માટે અભ્યાસ હવેલો કર્યો હતો, તેથી જસવતસિંહ હમેશા સાવધ રહેતા હતા. જસવતસિંહની આ સાવધાનતા એ કાંઈ વિશ્વાસઘાત નથી, એ તો માત્ર તેમની 'શાંઠ પ્રતિ શાંઠયં કુર્યાત્' ની રાજનીતિ છે.

જસવતસિંહનું જીવનચરિત્ર અસાધારણ પ્રકારનું છે અને આ વિધાનની પ્રતીતિ આપણને એમ ના સમસ્ત જીવનનો અભ્યાસ કરવાથી થાય છે. જૈરગઝેબ અને જસવતસિંહની વચ્ચે જીવન-પર્યંત વિવાદ ચાલ્યો હતો, પરંતુ જૈરગઝેબે તેમનો વિજય થવા દીધો નહોતો. જૈરગઝેબે રાજપૂત-નરેશોને પોતાના સેનાધિપતિ બનાવીને શુભામ જેવા બનાવી દીધા હતા. નહિ તો અબરનરેશ જય-સિંહ, મારવાડનરેશ રાજસિંહ અને વીરકેસરી સિવાજી ત્રણે મળીને પોતાના સામાન્ય શત્રુ જૈરગઝેબના રાજ્યને છિન્નલિન્ન કરી દેત જૈરગઝેબે જસવતસિંહના પુત્રનો વધ કર્યો હતો. તથા તેના નિરપરાધી કુટુંબ સાથે પાસવવ્યવહાર કર્યો હતો, તે પરથી તે જસવતસિંહનો કેટલો બધો ડર રાખતો હતો. તે જણાય છે. રાઠોડરાજ જસવતસિંહનું મરણ થયા પછી પાદશાહ જૈરગઝેબે તેના કુટુંબના માણસોને જે ધોર કુખ દીધું હતું, તેનું વૃત્તાત આપ્યા પૂર્વે એમ પરમ વિશ્વાસુ રાઠોડ સરદારોના સખધમા કાષ્ટક લાખવા પારીએ છીએ.

જે રાઠોડસરદારો જસવતસિંહના કુટુંબના હિતને માટે પ્રસન્નતાપૂર્વક જૈરગઝેબની વિરુદ્ધ સત્ત્વ પ્રદર્શ કરવાને તૈયાર થયા હતા, તેમાં નાહરરાવનું જીવન આદર્શસ્વરૂપ છે. નાહરરાવ પ્રસિદ્ધ કૃપાવત સાખ્યાના શિરોમણિ હતા. રાઠોડોમાં તેઓજ શ્રેષ્ઠ હતા. તેમની આદ્યશૂનિ-સપત્તિ આસોપ હતી અને તેમનું આઘનામ મુકુદ્દાસ હતું. તેમને પાદશાહ તરફથી નાહરખા નામ પ્રાપ્ત થયું હતું. તેમની ચોખ્ખતા, વીરતા અને પરાક્રમથી જસવતસિંહના પ્રાણ લેવાના પાદશાહના ઉપાય નષ્ટ થતા હતા. તેમને આ નામ શી રીતે પ્રાપ્ત થયું હતું તેનું વર્ણન નીચે આપવામાં આવે છે. પાદશાહે તેમના પર એક કૂત મારફતે એક સદેશો મોકલ્યો. તેનો ઉત્તર તેમણે અત્યંત વીરતાભરેલો આપ્યો. આથી તે નિષ્કુર પાદશાહ તેમના પર નાખુશ થયો. અને તેમને સળતરીકે એક પ્રમુખ વ્યાધના પાળરામા નગ શરીરે તથા સત્ત્વસદિત દશામા જવાની આજ્ઞા કરી. આ કઠોર આજ્ઞા સાંભળીને તેજસ્વી મુકુદ્દાસ કિંમિત પણ લયભીત થયા નહિ, પરંતુ તેઓ હસતેમુખે પાળરામા પ્રવેશ્યા અને બીજા વ્યાધની સમીપ આવીને ઉભા રહ્યા. પાળરામા વ્યાધ આમતેમ ફરતો હતો. તેની પાસે જતાજ રાઠોડસરદારે તેને અર્વસદિત સળોધીને કહ્યું. હે મવનના વાધ. આ જસવ-તસિંહના વાધની સામે થા. " મુકુદ્દાસના ઉભય નેત્રોમાંથી અગ્નિની જ્વાલા નીકળી રહી હતી. તેમને બીજા નાહ સાંભળી વાધ સંચેત થયો અને પૂછકું હલાવી વિકરાળ ગર્જના કરી શત્રુની તરફ જોવા લાગ્યો. ચારે નેત્રો સામસામા અભ્યા, નેત્રોમાંથી અગ્નિજ્વાલા નીકળી રહી હતી. થોડાજ વખતમાં વાધ મુખ ફેરવી મુકુદ્દાસની સામેથી ચાલ્યો. જયો વાધને નાસતો. જોઈ પરાક્રમી રાઠોડસરદાર ઉચ્ચ સ્વરથી બોલી ઉઠ્યા. ' આ જુઓ વ્યાધ મારી સામે લડવાની હામ ધરાવી શકતો નથી. નાહલા શત્રુપર આક્રમણ કરવું, એ ક્ષત્રિયધર્મથી વિરુદ્ધ છે. " આ અતીક્રિક્ષ ઘટના જોઈ સર્વ લોકો જાણે વળાધાન થયો. હોય તેમ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. જૈરગઝેબનું પાપાણુ હૃદય પણ વિસ્મયથી પીગળી ગયું. પાદશાહે તેમનું નામ નાહરખા (વાધપતિ) પાડ્યું અને તેમને મુકુદ્દા ધનામ આપ્યું. પછી પ્રસન્નતાપૂર્વક તેમને પૂછ્યું કે - ' રાઠોડ ' આ અસીમ પાહુબળના અધિકારી થવાને માટે તમને કેટલા પુત્રો ઉત્પન્ન થયા છે. " નાહરે કિંમિત હસીને ઉત્તર આપ્યો. " બ્યારે ચારે મને

મારી સ્ત્રીથી પૃથક્ કરીને અટકની પેલી તરફના પશ્ચિમ લાગમાં મોકલી દીધો, ત્યારે મને યુગ તે શી રીતે થઈ શકે ?” તેજસ્વી મુકુંદદાસનાં આ નીડરતાભરેલાં વચનો સાંભળી સર્વ રાજપૂતો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. પાદશાહ પણ મનમાં કાંઈક ક્ષુભિત થયો, પરંતુ તે તેમને કાંઈ કહી શક્યો નહિ.

નાહરખાંનાં આ પ્રકારનાં નીડરતાભરેલાં અને ઉતેજક વાક્યોને લીધે એકવાર શાહનજોડ પણ તેમનાપર નાખુશ થઈ ગયો હતો. એક સમયે રાજકુમારે નાહરખાંને જણાવ્યું : “ રોહિવર ! મને આપની રણદક્ષતાનો ધણો પરિચય મળ્યો છે; પરંતુ આપની એક ખીજ કીડા નેવાની મારી ધણીજ ઈચ્છા છે. શું આપ અશ્વને દોડાવી તેની પીઠપરથી જુદની એક લાંબી શાખા પકડીને તેની સાથે ઝુડી શકો છો ? ” આ કીડામાં બળ અને સ્પુર્તિ એ ઉભયની આવશ્યકતા હોય છે, આ કીડા કરતાં ધણા માણસો નિષ્ફળ થઈને નીચે પડી પડે છે. રાજપૂતો આ કીડાપ્રત્યે ધણી આસક્તિ ધરાવે છે. શાહનજોડનાં ઉપરોક્ત વચનો સાંભળી નાહરખાંએ સર્વ ઉત્તર આપ્યો : “ હું કાંઈ વાંદરો નથી, રાજપૂત છું. રાજપૂતો માત્ર તક્ષવારવતીજ ખેડે છે. જો મને મારો બરોબરીઓ શત્રુ મળે તો હું તક્ષવારનો ખેડ ખતાવી શકું છું. ” શાહનજોડની ઈચ્છા પૂર્ણ થઈ નહિ. તે અત્યંત ક્રોધિત થયો, પરંતુ કાંઈ બોલ્યો નહિ. મનમાં ને મનમાં મુકુંદદાસનું સર્વસ્વ નાશ કરવાની ઇચ્છા ધારણ કરી તેણે તેમને શિરોહીના દેવડા રાજ સુરતાનની વિરુદ્ધ મોકલ્યા. વીર નાહરખાં આથી કિંચિત્ પણ લયભીત થયા નહિ. તેઓ બમણા ઉત્સાહથી શાહનજોડના આગ્રાનું પાલન કરવાને તરફર થયા. આ યુદ્ધમાં તેઓ રોહિડરાજની સમસ્ત સેના લઈ ગયા હતા.

મુકુંદદાસ યુદ્ધ કરવાને માટે આબ્યા છે, એ વાત સાંભળી સુરતાન પક્ષાપન કરી ગયો અને તેણે પર્વતની શ્રેણીમાં આશ્રય ગ્રહણ કર્યો. તે ધારતો હતો કે શત્રુઓ આ દુર્ગમ રચનમાં પ્રવેશ કરી શકશે નહિ. આ આશયથી નિશ્ચિંતતા અને ધૈર્ય પ્રાપ્ત કરીને ત્યાં આરામ કરવા લાગ્યો, કિંતુ રોહિડ-વીર મુકુંદદાસના પ્રયત્ન વિદેપાગ્રિએ તેના સુરક્ષિત ધરમાં પ્રવેશ કરીને તેને શીઘ્ર બાળીને લક્ષ્મીભૂત કર્યું. એક દિવસ રાત્રિના સમયે સુરતાન પોતાના દુર્ગમાં નિશ્ચિંત થઈ સૂઈ રહ્યો હતો, સમસ્ત કિશોરો શાંતિનું સામ્રાજ્ય પ્રસરી રહ્યાં હતાં, કેવળ એક તરફ એક પહેરેદાર ઉભો રહી થોડી થોડી વારે પોકાર કરતો હતો, વચ્ચે વચ્ચે શિયાળ અને હિંસક પશુઓના શબ્દ સંભળાતા હતા, વળી થોડી થોડી વારે મંદ હવાથી હાલતાં વૃક્ષપત્રોનો અડખડટ સંભળાતો હતો. એ વખતે મુકુંદદાસે પોતાની સેનાસંહિત સાવધાનીથી કોટપર ચઢી પેલા એકલા જાગૃત રહેલા પહેરેદારને મારી નાખ્યો. પછી સુરતાનના ધરમાં જઈ તેનીજ પામડીવતી તેને બાંધી દીધો અને પોતાની સેનાના કબજામાં તેને સોંપી દીધો. જ્યારે રોહિડએના સુરતાનને બંદીવાન કરીને લઈ ચાલી ત્યારે મુકુંદદાસે મહા પ્રયત્ન પૂર્વક એક ધ્વજ અને તેની મેધસમાન ગર્જનાથી સર્વ કિશોરો યુગ્મ રહ્યો. એક ક્ષણમાં સમસ્ત દેવડાસેના જાગૃત થઈ. પોતાના સ્વામીપર વિપત્તિઆવી પડેલી જાણીને તેઓ એકત્રિત થઈ ગયા અને તેને છોડાવવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા. વીર મુકુંદદાસે પ્રયત્ન ગર્જના કરીને કહ્યું : “ દેવડા સૈનિકો ! શાંત થાઓ; શાંત થાઓ. વૃથા ઉદ્બઘ કરીને તમારું અને તમારા સ્વામીનું જીવન ખુઓ નહિ. જો તમે મારી વાત માનશો તો સુરતાનને કિંચિત્ પણ ધન્ય કરવામાં આવશે નહિ. હું એક વાર એને રાજની નિષ્ટ લઈ જઈશ અને જો તમે મારી સામે થશો તો આજ ક્ષણે હું તમારા સ્વામીનું મસ્તક કાપી નાખીશ. અવશ્ય માનજો કે એનું મરણ વા જીવન મારી ઇચ્છા ઉપર છે. હું કેવી નિર્વિઘ્નતાથી એને બંદીવાન કરીને લઈ જઈ છું, તે દર્શાવવાને ખાતરજ મેં તમને જાગૃત કર્યા છે. ” આ તેજસ્વિતાભરેલાં વચનો સાંભળતાંની સાથેજ દેવડાસૈનિકો મંત્રમુગ્ધ બનેલા સર્પની પેડે સ્તબ્ધ થઈ ગયા. કોઈને એક ડગલું પણ આગળ જવાની હિંમત થઈ નહિ. રોહિડવીર મુકુંદદાસ બંદીવાન સુરતાનને લઈ પ્રયત્ન પરાક્રમસંહિત કિશોરો બહાર નીકળ્યા અને રાજ જસવંતસિંહની નિકટ જઈ તેમણે તેમના હાથમાં તેને સોંપી દીધો.

રાજ જસવંતસિંહે શિરોહીરાજને પાદશાહની પાસે લઈ જવાની ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી અને

૧ આ વાત અચંચત છે; કારણ કે દેવડા સુરતાન ‘દીર્ઘકાલપૂર્વે’ મરણ પામ્યો હતો. આ સમયે તો તેનો ચોર દેવડા અજેરાજ શિરોહીનો રાવ હતો.

તેને એમ કહીને ધીરજ આપી કે આપના ગૌરવમા અને સન્માનમા કિચિત્ પણ ફરક પડશે નહિ આપે માત્ર એકવાર પાદશાહની મુલાકાતજ કરવાની છે દેવડારાજ આ વચ્ચેના સાલણી પ્રસન્ન થયો તેને એક કર્મચારીની મારફતે રાજમહાલયમા ગોકલવામા આવ્યો દેવડારાજે પાદશાહના મહાલયમા પ્રવેશ કર્યો તે પૂર્વે ઉક્ત કર્મચારીએ તેને જણાવ્યું- “ભૂએ, પાદશાહને સવામ કરાવે. જીવશો નહિ તેમને સવામ કર્યા વિના તેમની સામે કોઈ ઉભો રહી શકતો નથી ” આ વચ્ચેના તેજસ્વી સુરતાનને વજબાણસમાન લાગ્યા તેણે નિર્ભયતા પૂર્વક ઉત્તર આપ્યો “મારું જીવન પાદશાહના હાથમા છે, પરંતુ મારું સન્માન મારી પાસે છે, જે ભારમા હશે તે ઘરે હું કદિ મનુષ્યની આગળ મસ્તક નમાવીશ નહિ આ જીવનમા એમ કદિ પણ્યની શકશે નહિ ” રાજ જસવતસિહે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે હું કદિ સુરતાનને અપમાનત થવા દઈશ નહિ, તેથી તે કર્મચારી તેણે સન્માન નષ્ટ કરી શક્યો નહિ, પરંતુ પાદશાહની સન્મુખ મસ્તક હ્રાવવાની સુરતાનને ફરજ પાડવાને માટે તેણે એક શુક્ત રચી. જે માર્ગથી સર્વ માણસો પાદશાહને મળવા જતા હતા, તે માર્ગથી તેને નહિ લઇ જતા તેને એક અત્યંત નાની ખડકીમાંથી લઇ ગયો આ ખડકી પૃથ્વીથી જવા બરાબર ઉઘી હતી કર્મચારીના ગૂઢ દેવ સમજ્યાવિના દેવડારાજે તે ખડકીમાંથી સભામા પ્રવેશ કર્યો આથી તેને પ્રેમ પગ કાઢી પાછળથી મસ્તક કાઢી દરબારમા જવું પડ્યું પાદશાહને આજ પ્રકારનું માન મળ્યું તેની તેજસ્વિની આકૃતિ જોઈ તથા તેના વીરોચિત વ્યવહાર, સ્વતંત્રતાની રક્ષાને માટે તેના બીજા ઉદ્ધોગ તથા જસવતસિહે તેના સન્માનનું રક્ષણ કરવાની કહેલી પ્રતિજ્ઞાનું વર્ણન સાલણી પાદશાહે તેને દાખા કરી, એટલુંજ નહિ પરંતુ તે જે જગીર માગે તે આપવાનો પણ સ્વીકાર કર્યો જે કે પાદશાહે તેના પ્રત્યે ઉદારતા દર્શાવી ખરી, પરંતુ તે ઉદારતામા જે એક ગ્રામ ભેદ રહ્યો હતો તે દેવડારાજ તત્કાળ જાણી ગયો પોતાના માસિકતરિકે તેને જણવાની પાદશાહની ઇચ્છા હતી એ વાત તે સારી પેરે જાણી ગયો પછી તેણે નિર્ભયતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો “ પાદશાહ મારા અચલગદના જેની ભૂમિ આપ બીજી કંઈ આપી શકશે ? હું બીજું કંઈ માગતો નથી, કેવળ મારું રાખ્યજ મને સોંપી દો ”

તેજસ્વી દેવડારાજના આ વચ્ચેના સાલણી પાદશાહ કિચિત્ પણ ક્ષુભિત વા અસંતુષ્ટ થયો નહિ, પરંતુ તેણે પ્રસન્નતાપૂર્વક તેની માગણીને સ્વીકાર કર્યો અને તેને અચલગદમા જવાની આજ્ઞા આપી સુરતાનને અચલગદમા આવ્યો આવ્યો, તે દિવસે તેને તે સભામા બેઠેલા સમસ્ત રાજાઓની સન્મુખ જે માન મળ્યું હતું તે સદા કાયમ રહ્યું તેની તેજસ્વિતા, નિર્ભયતા અને સ્વાધીનતા તરફના અનુરાગનું અશ્રુતમય ફળ આજે પણ તેના વશજો નિર્ભયતાપૂર્વક ભોગવી રહ્યા છે આજે પણ તેઓ પોતાને સ્વતંત્ર માને છે

નાહરમા રોજિતેજસ્વિતાના આદર્શસ્વરૂપ હતા રોઠોડો સ્વભાવથીજ નિર્ભય અને તેજસ્વી હોય છે રાજભાક્ત તેમના રોમરોમમા બેઠેલી દોષ છે સ્વદેશના હિતને માટે રોઠોડકુલના ગારવની રક્ષા કરવાને માટે તેઓ પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાના પ્રાણ વિસર્જન કરી શકે છે તેમના પ્રાણપ્રલિહાન અને સ્વદેશભક્તિનું એક પ્રદીપ ઉદાહરણ હવે પછી આપવામા આવશે

૧ આણુ અને સિંદોલીના રાજના સુપ્રસિદ્ધ કિલ્લાનું નામ અચલગદ છે

૨ આ સુરતાનનું પૂર્ણ નામ ચોરખુ ગણાઈ છે એ સર્વથા સત્ય ઇતિહાસની વિરુદ્ધ છે જેણે આ પૂર્ણ મૂળ વખતુ છે, તે ઇતિહાસ જરાપણ જાણતો નહોતો સુરતાન મહારાજ જસવતસિંહના તે કુંડ પરંતુ તેમના પિતાના સમયમા પણ જીવત નહોતો તે પછી નાહરમા તેને શી રીતે પકડી લાવ્યા ? વળી સુરતાન પાદશાહના દરબારમાં બાદશાહી પગ આગળ અને મસ્તક પાછળ કાઢીને જાય એ વાત પણ સંભવિત લાગતી નથી જયપુર અને જોડપુરના રાજાઓ પણ પાદશાહને મસ્તક હ્રાવવા હતા તે પછી સુરતાન શું વિસાસમા હતા ? સિંદોલીના રાજા તો સદા જયપુરને જયુરને આધીન રહ્યા છે કનૈલ દોડને આવી ભાટચાસોની બેઠી માટેલી ગપસપો પસંદ હતી અને તેમણે તેવા ને તેવાજ અનેક ગણાઈકે તેમણી સાર અને સત્ય કાઢ્યા વિના ગોઠવી દીધા છે, એ યોગ્યનીય છે

અધ્યાય ૭ મો

જસવંતસિંહના મૃત્યુ પછી તેમની પટરાણીની સતી થવાની ઈચ્છા અને સામંતોએ તેના કરેલો અટકાવ-અન્યાય રાણીઓનું સ્ત્રી થવું-ચંદાવતીનું મદદરમાં સતી થવું-જસવંતસિંહના મૃત્યુથી સર્વેને થયેલો શોક-અટતનો જન્મ-જસવંતસિંહના પરિવારનું અને સામંતોનું કાબૂલથી મારવાડમાં પાછા આવવું-ઔરંગઝેબે માર્ગમાં તેમનો કરેલો અવરોધ-અટતસિંહને ઔરંગઝેબે સોંપવાની કરેલી ભાગણી-પોતાની સાથેની સ્ત્રીઓને મારીને સામંતોએ કરેલી આત્મરક્ષા-ખાળ રાજપુત્રની જવનરક્ષા-ઈદારાજપૂતોનો મદદરમાં અધિકાર-તેમને દૂર કરવા-ઔરંગઝેબે મારવાડપર કરેલું આક્રમણ અને હુડકાટ તથા મોટા નગરોનો નાશ-હિંદુમંદિરો તોડી નાખી રહેડોને ધર્મ છોડવાની આજ્ઞા-તે આજ્ઞાનું અન્યાયીપણું-જટઆવેરાની સ્થાપના રહેડો અને સિસોદીઆઓએ સંપૂર્ણ ઔરંગઝેબની વિરુદ્ધ રૂચેલો પ્રપંચ-મેઠ-તીઆ રાજપૂતોની વીરતા-નાંદોલમાં રાજપૂતોનું યુદ્ધ અને નાશ-રાજપૂતોએ બાદશાહની વિરુદ્ધ રાજ્ય ગ્રહણ કર્યાં-તે કાર્યને શાહજહાં અકબરનું અનુમોદન-સંધિબંધન-રાજપૂતોનું અકબરને પાદશાહતરફે જાહેર કરવું-તહુલ્લખાને વિશ્વાસઘાત અને મૃત્યુ-અકબરનું નારીને રાજપૂતોને શરણે જવું-અકબરના રક્ષકતરિકે દુર્ગાદા-સનું દક્ષિણમાં જવું-સોનિંગે રહેડોસેનાનું લીધેલું સેનાપતિપદ-જેઠપુર તથા સોજ-તમાં યુદ્ધ, વિશ્વાચક્રા (કોલેરા) અને મોંઘવારીનો ઉપદ્રવ-ઔરંગઝેબે સંધિને માટે કરેલી પ્રાર્થના-સંધિમાટે સોનિંગનું અનુમોદન-સોનિંગનું મૃત્યુ-ઔરંગઝેબે કરેલી સંધિ-યુદ્ધ ચલાવવાનો ભાર આજમને અર્પણ કરવો-મારવાડમાં સર્વત્ર મુસલમાન સેનાનો થયેલો પ્રચાર-અરવલ્લીપર્વતમાં રહેડોએ કરેલો નિવાસ-અસંખ્ય વિગ્રહો અને અસંખ્ય પ્રાણીઓનો નાશ-રહેડોની સાથે ભટાનો મેળાપ-મેડતીઆ સરદારોનો અન્યાયથી કરેલો વધ-સિવાનાપર કરેલું આક્રમણ-મુસલમાનસેનાનો નાશ-નુરઅહલીએ રસાની સ્ત્રીઓનું કરેલું હરણ અને તેનું મૃત્યુ-મોજરમાં થયેલો ધવનસેનાનો સંહાર-રાજપૂતોનો યોલોરપર અધિકાર.

ત્રશોકરૂપી અગ્નિમા સ્વજવનની આહુતિ આપી જે દિવસે મહારાજ જસવંતસિંહે આ લોકમાથી વિદાય લીધી અને જે દિવસે પાપી ઔરંગઝેબની એક કંટકે ઉખરી ગયો, તેજ દિવસે ભારતવર્ષનું એક ઉજ્જવલ નક્ષત્ર અનંત કાલરૂપી સાગરમાં ડૂબી ગયું, ભારતનું ભાગ્યગગન કાલની મેઘજલથી આગ્રણ થઈ ગયું અને સમસ્ત હિંદુસમાજ ધોર વિપાદથી વ્યાકુલ થઈ ગયો. જસવંતસિંહની પટરાણી પ્રાણપતિના વિયોગથી વ્યાકુલ થઈ તેમની સાથે સતી થવાને તૈયાર થઈ. પ્રચંડ ચિતા બનાવવામાં આવી. શોકાતુર રાણીએ પોતાના સ્વામીના મૃત દેહને લઈ ચિતામાં ખેસવાનો યત્ન કર્યો; પરંતુ તેના ઉદરમાં સાત માસનો ગર્ભ હતો. મારવાડનો ભાવી રાજ્ય અજીત તે સમયે છીપમાં રહેલાં મોતીની પેટે તેનાં પવિત્ર ઉદરમાં હતો, તેથી તેનું સતી થવું પાપકાર્ય છે એમ ધારી કૃપાવત ગોત્રના વીર ઉદ્ધએ તેને અટકાવવાનો પ્રયાસ કર્યો; પરંતુ રાણીએ તેની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. તેનો દૃઢ સંકલ્પ બોધ રહેડોસર-

૧ પટરાણી તેમની સાથે નહોતી; પણ બીજા જે નાની બદમજ અને નકીજી નામની રાણીઓ હતી અને તે બંને અર્ધવંતી હતી.

દારો અત્યંત શોકાતુર થયા તેમને લાગ્યું કે રાજોડસરદાર આજે નાશ પામવાની અણીપર છે હવે મહારાજા જસવતસિંહના કુટુંબની રક્ષા કોણ કરશે ? મહારાજા જસવતસિંહને કેટલાક પુત્રો થયા હતા, પરંતુ તે સર્વ કાળના મુખમા જઈ પડ્યા હતા, છતાં રાજોડસરદારે રાણીના ગર્ભમા રહેલા બાળક ઉપરની આગા બાધી તેના શોક વિસારે પાડતા હતા, પરંતુ રાણી પણ આજે સતી થવાને તૈયાર થઈ આજે તેમની સર્વ આશા નિર્મૂળ થવાનો પ્રસંગ ઉભો થયો. હવે જસવતસિંહના સન્માન અને ગૌરવની રક્ષા કોણ કરશે ? રાજોડસરદાર પાનન કરી દુષ્ટ ઔરગઝેબને તેના પાયા-ચરણનું પ્રાયશ્ચિત્ત કોણ કરાવશે ? આથી વીર કૃપાવત ઉદાના મનમા આવી ચિતા ઉત્પન્ન થઈ, અને તેણે પટરાણીને કરેલી પ્રાર્થના વ્યર્થ થતી જોઈ ત્યારે તેણે તેને બળપૂર્વક સતી થતી અટકાવી.

જસવતસિંહની પટરાણી સતી થઈ ચાકી નહિ, તેપણ રાજાની બીજી સ્ત્રીઓ તેના રાખની સાથે બળાને લગ્નભૂત થઈ આ વખતે તેમની દ્વિતીય રાણી અદ્રાવતી મદોરમા રહેતી હતી પોતાના પ્રાણપતિના મૃત્યુના સમાચાર મળતાની સાથેજ તેણે રાજાની એક પાધડી લઈ પ્રલ્બલિત ચિતામાં પ્રવેશ કર્યો જે જસવતસિંહ આજપર્યંત પોતાની સંપૂર્ણ રક્ષિત વાપરીને હિંદુધર્મની રક્ષા કરતા આવ્યા હતા તેમને આજે મૃત્યુવશ થયેલા જોઈ સમસ્ત હિંદુસમાજ શોકથી વ્યાકુલ થયો રાજ્યના સર્વ નાનામોટા સ્થાપુરુષોએ આનંદ અને ભોગવિલાસ છોડી શોકપ્રદર્શિત કરવા માંડ્યો સમસ્ત મારવાડ ગભીર શોકાન્ધકારથી આવૃત થઈ ગયો ત્યાના સર્વ રથાનેપર ગભીર શન્યતા, સ્થિરતા અને ઉદાસીનતા છવાઈ ગઈ ત્યાના મંદિરોમા ઘટનાદ થતો બધ પડ્યો સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત-કાળે થતો શબનાદ પણ સભળાતો નહોતો જણે સમસ્ત મારવાડમા મુગાન્તર પ્રવર્તી રહ્યો હોય અને રાજધાની સર્વ મનુષ્યો લયભીત અને નિરાશ થઈ ગયા હોય એમ લાગતું હતું. કેટલાક માણસો તો લયથી વ્યાકુળ થઈ આત્મરક્ષાને માટે હિંદુધર્મ છોડી મુસલમાનધર્મનું અવલંબન કરવા લાગ્યા. કેટલાક શ્રાક્ષણોએ પણ હિંદુધર્મને ત્યાગ કરી મુસલમાનોના ધર્મ અને નીતિ શીખવામા મન પરાવ્યું.

જસવતસિંહની વિધવા રાણીને મયાસમયે એક પુત્ર જન્મ્યો સર્વની સમતિથી આ નવકુમારનું નામ અન્જિત રાખવામા આવ્યું સુવાવડમાથી નિવૃત્ત થઈ ગણી બપોરે હરવાદરવાને શક્તિવાન થઈ, ત્યારે રાજોડસરદારે બાળક રાજપુત્ર, રાજકુમારીઓ તથા રાજપરિવારના બીજા માણસોને પોતાની સાથે લઈ પોતાના દેશ તરફ ચાલ્યા પરંતુ ફર ઔરગઝેબે તેમને મુખપૂર્વક પોતાને ધેર પહોંચવા દીધા નહિ જસવતસિંહનો જીવનકાળમા તો તેણે તેમનાપર વૈર લીધું હતું, પરંતુ હવે તે તેમના મૃતશરીરપર પણ શત્રુઆધાત કરવાને તૈયાર થયો હતો તેણે તેમના પુત્ર અન્જિતને છીનવી લેવાને ઉદ્દેશ કરવા માંડ્યો જે સમયે રાજોડસરદારે રાજપરિવારસહિત દિલ્લીમા આવ્યા, તે સમયે નિર્દય ઔરગઝેબે તેઓને એવી આશા મરી કે અન્જિતને મારા કબજામા સોંપી દો તેણે અન્જિતને પોતાના અધિકારમા લેવાને માટે રાજોડસરદારને નાના પ્રકારના પ્રલોભનો દર્શાવ્યા પાદશાહે તેમને જણાવ્યું કે - 'જો તમે અન્જિતને મારા હવાનામા સોંપી દેશો તો હું તમને સમસ્ત મારવાડ મહેલો આપીશ.' - પરંતુ ઔરગઝેબ જણતો નહોતો કે એક મારવાડ તો શું પરંતુ લાખો મારવાડ અને ઇન્દ્રની અમરાવતી સુદા આપે તેપણ રાજોડસરદારે પોતાના પ્રાણ જતા સુધી રાજપુત્રને પોતાના શત્રુના રાથમા સોંપશ નહિ ઔરગઝેબના ઉપરોક્ત પાપીવચનો સાલળો સંવ સરદારે ક્રોધોન્મત્ત થઈ ગયા અને તેમણે મેઘગર્જનાસમાન ગભીર નાદથી અત્યુત્તર આપ્યો " અમારી માતૃભૂમિ અમારા અસ્થિમળગની સાથે મળેલી છે, અમારી અત્યેક નસની સાથે તે જડેલી છે, માટે અમે અમારી માતૃભૂમિ તથા અમારા રાજનું સરક્ષણ કરીશું "

રાણી ઉન્મત્ત થયેલા સરદારે દિવાનેખાસમાથી ઉઠીને ઉતાવળે પોતાના મુકામે આવ્યા ત્યા તેમને મુગામ યવનસેનાએ ધેરી લીધો દુરાચારી ઔરગઝેબના આજ્ઞા વિશ્વાસપાત્રથી રાજોડવીરો અત્યંત ક્રોધિત થયા, પરંતુ આવા આપત્તિકાળમા ક્રોધથી અવિચારી પગલુ ભરીશું તો સર્વસ્વનાશ થશે, એમ ધારી તેમણે ધૈર્ય ધારણ કર્યું અને તેઓ રાજપુત્રની રક્ષાને માટે એકાદ સદુપાય શોધવા લાગ્યા તેમની તીવ્ર જીદિએ તત્કાળ તે ઉપાય શોધી કાઢ્યો સરદારે રાજધાનીમાં આવનાર

હિંદુઓને મિહાત્ર વહેંચવાના બહાનાથી ચોતરફ મિહાત્રના ટોપલાઓ ચોકલવા લાગ્યા અને આવા એક ટોપલામાં તેમણે રાજકુમાર અજિતને પણ ગુપ્તરીતે બેસાડી દીધા. પછી રાડોડોએ પોતાના જાતિસન્માનનું રક્ષણ કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી. તેમણે નિયમાનુસાર પૂજા આદિની ક્રિયા સમાપ્ત કરી બમણું અક્ષીણ લીધું અને સૌ પોતપોતાના રણપુરગપર આરક થયા. રણછોડ ગોવિંદદાસ, રઘુપુત્ર દારાવત, ચંદ્રલાલ નિર્બીક, ઉદાવત ભારમલ તથા સુભવત રઘુનાથ એ પાંચ પ્રચંડ વીરો દારુણ રોષ તથા ક્રોધથી ઉન્મત થઇ ગંભીર સ્વરથી બોલી ઉઠ્યા: “ આવો, વીરો! આવો, ચાલો આપણે સમરસાગરમાંથી પાર થઇએ. ચાલો આપણે યવનકુલનો સંહાર કરીએ. તેમ કરતાં પ્રાણ જશે તોપણ કાંઇ હાનિ નથી. યુદ્ધમાં મરણ થવાથી આપણે અપ્પરાઓની સાથે સ્વર્ગમાં સુખ ભોગવીશું. ” આ શબ્દો સાંભળી ભાટકચિ સૂગ ગંભીર સ્વરથી ઉત્સાહસહિત પોકારી ઉઠ્યા: “ રાડોડ વીરો! આજે આપનું જીવન સાર્યક થશે. આજના જેવા દિવસે પોતાના રાજા અને સ્વદેશના ગૌરવની રક્ષાને માટે ખડ્ગ ધારણ કરીને યુદ્ધભૂમિમાં પ્રાણત્યાગ કરી સ્વર્ગમાં જવાને આપ આટલા દિવસો સુધી જાગીરનો ઉપભોગ કરતા આવ્યા છો. આવો, આજળ ચાલો, હું પણ આપની સાથે ચાલું છું. મેં પણ મહારાજાની કૃપાને આસ્વાદ ચાખ્યો છે અને આજે હું તેનો બદલો વાળીશ. આજે હું પિતાના નામ અને ગૌરવની રક્ષા કરીશ અને મૃત્યુને આમંત્રણ કરી નિર્ભય થઇ યુદ્ધભૂમિમાં વિચરીશ. આથી ભવિષ્યમાં થનારા કવિઓ સુસ્વરથી અમારાં કીર્તિગાન ગાશે. ” ત્યાર પછી આશાને પુત્ર વીર દુર્ગાદાસ ક્રોધથી જ્વલિત થઇ બોલ્યા: “ હિંદુઓનાં અસ્તિત્વ અને માસ ચાવી ચાવીને યવનરાક્ષોની દાઢ અતિ લાલચુ બની ગઇ છે; પરંતુ તેમની આ મોજ માત્ર થોડા દિવસને મરોજ છે. આજે આપણે તે સર્વને માટે તેમને ઉચિત દંડ આપીશું. આજે આપણી તીક્ષ્ણ તલવારમાંથી જે વિઘ્નતા જેવી જ્વાલાઓ નીકળશે તેથી સમસ્ત દિલ્લી બળીને ભસ્મીભૂત થઇ જશે. આજે દિલ્લી નિઃસ્તબ્ધ થઇને આપણી વીરતા જશે. આજે રાજપૂતોના રોષાગ્નિથી મુસલમાનસેના ભસ્મ થઇ જશે. ”

રાજપૂતની રક્ષા કરવા ઉપરાત તેમને પોતાની સાથેની સ્ત્રીઓની પણ રક્ષા કરવાની હતી. તેમના કુલગૌરવની રક્ષા કરી મુસલમાનોના અપવિત્ર સ્પર્શથી તેમને બચાવવાનો ઉપાય તેઓ શોધવા લાગ્યા. યવનસેના તેમની ચારે તરફ અત્યશ્રો લઇને ખડી હતી. તેને ભેદીને સ્ત્રીઓને નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક લઇ જવી એ કાઢ સુલભ કાર્ય નહોતું. રાડોડ સ્ત્રીઓના ગૌરવની રક્ષાનો માત્ર એકજ ઉપાય રહ્યો હતો અને તે એ કે તેમના પ્રાણનો નાશ કરવો. ભયાનક હિંસાસિવાય રાજપૂત સ્ત્રીઓના સન્માનની રક્ષાનો બીજો કોઈ પણ ઉપાય આ સમયે શેષ નહોતો. રાડોડસરદારો આ ભયાનક કાર્ય કરવાને પણ પ્રવૃત્ત થયા. મકાનની અંદર એક ઓરડામાં પુષ્કળ દારૂ અને કાઠો એકત્રિત કરવામાં આવ્યાં અને એક પ્રચંડ ચિતા બનાવવામાં આવી. બહાર રાજપૂત સ્ત્રીઓએ ધડદેવડું સ્મરણ કરતાં કરતા તે ભયાનક ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. તે ઓરડાનાં દારૂ બંધ કરવામાં આવ્યાં. પછી ઝરખામાં એક માણસે ઉભા રહીને દારૂ સળગાવ્યો. તત્કાળ ભયંકર અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો અને તેણે તે કમલિનીસમાન સ્ત્રીઓને બાળીને ભસ્મીભૂત કરી દીધી. ૨૫, યૌવન અને લાવણ્ય એ સર્વ ક્ષણભરમાં અગ્નિમાં ભસ્મ થઇ ગયાં.^૧

રાડોડવીર એક તરફથી નિશ્ચિત થયા. જેઓ પ્રાણાધાર હતી, જેઓ સન્માનનાં સાધન-સ્વરૂપ હતી અને જેમના સન્માનમાં કિંચિત્ પણ ફરક પડવાથી રાજપૂતોના હૃદયમાં વળના જેવા આક્રોશ લાગતા હતા, તે સુંદર લલનાઓને આજે તેમણે અગ્નિમાં બાળીને ભસ્મીભૂત કરી દીધી! તેઓ માત્ર રાડોડસિંહાસનના એક ઉત્તરાધિકારીની-મહારાજા જસવંતસિંહના બાલકપુત્ર અજિતસિંહની-રક્ષા કરવા માગતા હતા અને તેમ કરતાં તેમનો સર્વથા વિધ્વંસ થઇ જાય તેની પણ તેઓ સ્પૃહા કરતા નહોતા. હવે તેઓ નિર્ભય બની મુસલમાનોની સામે ભયંકર યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયા. આ સમયે તેમને મુસલમાનોની સાથે જે દારુણ યુદ્ધ થયું તેનું વૃત્તાંત ભટ્ટોકોના ગ્રંથોમાં નીચે પ્રમાણેઆપવામાં આવ્યું છે:—“યમ જેવા રાડોડો હાથમાં ભાલા ગ્રહણ

કરી ચતુદનની સામે દોડ્યા તત્કાલેનો ખલખલાટ અને દારોનો ચિત્કાર યત્તા લા પો. સુદ-ભૂમિમા રાષ થી ગાવ થઇ ગયો. રિંદીના રાજમાર્ગમા દુકડનો^૧ વચનોએ સુદ કપૂ^૨ તેથી તે સુદ-ભૂમિમા સપ્તે સ્વય વિચલુ કરીને પોતાની લખાનક મુકમાલા પૂર્ણ કરી લીધી^૩ નવ હજાર થવનદત સામે રત્ન સુદ કરવા લાગ્યો પરંતુ તેની તત્કાલેનો વિલંબપ્રાપ્તિ થઇ નહિ તે રણભૂમિમા આગે ગયો તે રણભૂમિમા પડયો કે ઘુરવળ રક્ષા તેને ઉત્કળને સ્વર્ગમા લઇ ગઇ દાર-વનવીર દ'નુએ સ્વલ્પવન વિસર્જન કર્યું આજે તેણે પોતાનું લોહી રેડી સ્વામીની સેવા ખમવી અદ્રાહન ચતુર્યોથી ઘેરાઈ અદ્રોહમા નાથ્યો ગયો. લઈવીરના સો ટકડા થઇ ગયા અને તે મુર-તાનના પુત્રની નિષ્ઠ ચતુરચાર્યોપર જન ત નિદ્રામાં સૂઇ ગયો પ્રભુપરાયણ ઉદાવત વીર રમથી રૂઝાઈ જસવતસિદને ઝળવાને સ્વર્ગમા ચાલ્યો ગયો કવિ રાહ ઉલખ હરતોથી એ તપવાર નવાવતો અવાવતો પવતોતો સહાર કરવા વાગ્યો અતે તે પણ દેહલગ્ન કરી અદ્રોહમા જઈ વરયો રાજ-વશના પ્રત્યેક વીર સમગર વાપરતા વાપગના પોતાનું કર્તવ્ય પૂર્ણ કર્યું અતે વીર દુર્ગોદાસ દુષ્ટ વૈરીઓનો ગર્વ ચૂર્ણ કરી પોતાના સન્માન અને ઝારવની રક્ષા કરવાને સમર્થ થયા”

રાહોડુવના સન્માનની રક્ષા અર્થે આ બપુર સુદ સવત ૧૭૩૬ ના શ્રાવણ માસના કૃષ્ણ પક્ષની સપ્તમીને દિવસે કરવામા આવ્યું હતું વીરરસના પ્રિયી ભાટ કવિઓએ^૪ આ બીપણ સુદનું ૧૦ દોડ્ય વર્ણન મરી રાહોડવીર શિયોજના પવિત્ર વશના અમીમશ્લેષી કીર્તિ માહણે આ દિવસને રાહોડ-કૃષ્ણના ઇતિહાસમા એક પવિત્ર દિવસ ગણવામા આવ્યો છે એ પવિત્ર દિવસે અત્યાચારી થવનરા જના પૈશાચિક અત્યાચારોનો બદલો લેવ ને માટે રાહોડાએ પ્રયત્ન ઉઠાગ કર્યો હતો તો તેમનો આ ઉદ્દેશ સફળ થાત તો ઝૈરમગજનું ૧૬ હાસિન ચૂર્ણ થઇ જાત અને ભારતનો ઇતિહાસનું સ્વરૂપ ધારણ કરત એમા કિમિત્ત પણ સદેહ નથી રાખતો રાજજન હોય છે, એ વિષે જરા પપુ સદેહ લાવી શકાય એમ નથી રાજભક્તિ તેમના પ્રત્યેક અસ્થિમજ્જમા, નસેનસમા અને રક્તના પ્રત્યેક બિંદુમા મળેલી છે વિહીપપુ તેઓ કિમિત્ત પણ જાહુતા નથી, જના પણ તેમના હૃદય કાર્પાયાણુના અનેના નથી તેઓ અત્યાચાર સહન કરી ચક્રતા નથી તેઓ જેમની હૈયથે પૂજા કરે છે તથા જેમને સન્માન આપે છે તેઓ બ્યારે નિષ્કુર અને છે, ત્યારે તેમનો લખ મર કોધાધિ પ્રબલસિત થઇ ઉઠે છે અને તેઓ અત્યાચારનો પ્રતીકાર કરવાને માટે અદ્ય ધારણ કરીને મુદ્દ કરવાને તત્પર થઇ જાય છે હિંદુઓના ધર્મશસ્ત્ર પણ આ કાર્યને અનુમોદન આપે છે શું તેમના આ કાર્યને તમે વિદ્રોહ કહેશો ? જેની દેવતાસમાન પૂજા કરવામા આવે અને જેમને રક્ષક માનીને જેમને માટે જીવન સ્વાધીનતા તથા સન્માનની પપુ આકૃતિ આપવામા આવે તેઓ જ ને પાપણુહૃદયી બની પૈશાચિકૃતિથી સ્વાર્થ સાધવામા તત્પર થાય અને અશ્રિત અનુખ્યોના સર્વસ્વનો નાશ કરવાની

૧ રેન દુલહે મારવાડમા પ્રમીનમળમા સિદાસન ભાગ્યું હતું અનુમાસ નવવા રાજાવાહિય ભજવવા માટે બાહકવિઓ અનેક પ્રતિષ્ઠિ યુરુષેભા નામ આ પ્રમારે અપ્રત શણે છે

૨ મરવાડના ભાડા જણાવ છે કે મરાઠેવલની નરણ મથા અગાધિપત્યેત અપૂર્ણ હતી તે આ કુદમા ચતુર્યોના મરતકોથી સંપૂર્ણ બની

૩ ભાટકવિઓએ કરેલા વજનના સંબોધ અને સારગર્ભિત અનુવાદન બલીના નાપવામા આવ્યો છે સ્વદેશ સ્વધર્મ અથવા સ્વદેશી રાજન સન્માનની રચાને ધર્મે જેવીગણ્યે આ કુદમા જીવન વિસર્જન કરીને વરમ યુદ્ધ તથા શેષ મદની મરિત થી છે, તેમની ઉત્તમ પ્રકણ કવિએ થી છે આથી રીતે ઘેરોની મરાસુર કરવાની પ્રમાણિક માધ્યમ આનુકરણ નથી આ જાદુચોની રચનાની અનેક રમણીઓ પૂર્વે જે વીરસથી પરિચિત હતા સવાયા છે તેનું અધીશ્વર કરવાથી અતિ વિજય અનુચ્છ વણુ સ્વદેશને માટે ચલુચરમા માહુર્પણ કરવાને અસાધિત થઈ જાય છે

“ જિતેન લખ્યતે લક્ષ્મીમૃતેનાપિ સુરાગના । ક્ષણવિધ્વંસિનિ કાવે કા ચિન્તા મરજે રણે ?”

આમા તેજસ્વી થયોનાં ચરિત્રીલન કરીને સ્વદેશ, સ્વધર્મ અને સ્વભક્તિના મૈત્ર્યની રક્ષાને અર્થે રણભૂમિમા પોતાના પ્રાણુ યજી (ન પ્રસન્નતાપૂર્વક) કાઢુ નહિ આપે કે કાલકાલુર માનવદેહનો મોહ થવી અનત અને અશ્વ સ્વચંદુષ્મા તિરહાર ગણુ કરે ૧ રાજપ્રીમ કવિણુ રણભૂમિમા પ્રાણુપણુકરી સ્વચંદુષ્મા લલવા લેવાતુ ગુમાવ તા નથી કરતોત પ્રકારમા વીરચપૂર્ણ અથે તેમના વરણકની ઘડિ કરનારા પ્રમાન સાધનો છે

એણે કરે તો તેમનો પ્રતીકાર કરવો એ શું વિદોહીપણું છે ? ભયંકર સિંહના પંજમાંથી નિર્બલ અગ્નની રક્ષા કરવામાં આવે એ શું વિદોહ છે ? રોકડો આ સમયે નિર્બળ અગ્નસમાનજ હતા. તેમણે સમસ્ત જીવનના સુખની આશા છોડી આત્મસંજ્ઞા અને જન્મભૂમિનો ત્યાગ કરી ઔરંગઝેબનું અવસાન કર્યું હતું અને તેનાજ હિતને અર્થે જીવસંસ્કૃતિ પ્રયાણ કર્યું હતું. તેમનાં હૃદયમાં દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે ભોગલપાદશાહ અમારા અમર્યાદ સ્વાર્થત્યાગનો ઉચિત પુરસ્કાર આપશે; અને અમારું કલ્યાણ કરવા તરફ દષ્ટિ રાખશે. આવી શ્રદ્ધાથી તેમણે મુસલમાનોની વચ્ચે નિર્ભયતાપૂર્વક પ્રવેશ કર્યો હતો અને રાજપૂત રક્તનો અપ્યય કરીને તેમણે પાદશાહના હિતનાં મોટાં મોટાં કામો કર્યો હતાં; પરંતુ તેમના આ સર્વ પરમઉપકારોનો અદ્વિતીય પાદશાહે શો આપ્યો ? તેણે રાજપૂતોના પ્રત્યે કરેલા વર્તનથી આપણાં હૃદય કંપી ઉઠે છે અને તેને ખુનીની ઉપમા આપ્યા વિના આપણે રહી શકતા નથી ! ઔરંગઝેબે કાયરની પેઠે વૃદ્ધ જસવંતસિંહના બ્યેષ્ઠ કુમારને મારીને તેમના હૃદયમાં તીવ્ર પ્રહાર કર્યો અને આ ભીપણ આઘાતથી દૂર દેશમાં તેમના પ્રાણ પણ જતા રહ્યા. ઐર ! અતે તેણે મહાત્મા જસવંતસિંહના આત્માને દુઃખિત કરવાને માટે તેમના માત્ર એક ઉત્તરાધિકારી અજિતને પણ મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો ! શું આ રાજાનો ધર્મ છે ? આવો નરરાક્ષસ શું રાજાની ઉપાધિને યોગ્ય છે ? જે રાજા પ્રજાનાં સુખ તરફ દષ્ટિપાત કરતો નથી અને જે ભત્તિ, વર્ણ તથા ધર્મના ભેદ ધ્યાનમાં લઈને ભેદદષ્ટિ રાખી શાસન કરે છે, તે શું રાજાના નામને યોગ્ય છે ?

રાજપૂત અજિતને નરરાક્ષસ ઔરંગઝેબના પંજમાંથી મુક્તિ મળી. રોકડસરદારોએ તેને મિકાઇના ટોપલામાં છુપાવી એક વિશ્વાસુ-મુસલમાનના હાથમાં સમર્પણ કર્યો. તે સત્યપરાયણ મુસલમાન રાજકુમારને સંભાળપૂર્વક નિયત સ્થાન પર લઈ ગયો. તે મુસલમાનની સત્યપરાયણતા તથા વિશ્વાસપાત્રતા ધ્યાનમાં લેતા તેના પ્રત્યે આપણને અત્યંત માન ઉત્પન્ન થાય છે. જે સમયે હિન્દુ મુસલમાનો વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું અને જે સમયે હિન્દુઓ ઉપર નિષ્ફુર પાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો, તે સમયે એક મુસલમાને હિન્દુ રાજકુમારની રક્ષા કરી, એ ઘટના અતિ અદ્ભુત છે ! ઉક્ત મુસલમાનનું આ કાર્ય કાંઈ સાધારણ ગણી શકાય નહિ. અવશ્ય તે મુસલમાનનું હૃદય મહદ્દુરોચી વિભૂષિત હતું. શોકની વાત છે કે ભાટકવિઓએ આવા પરાપકારી માણસનું નામ પણ જણાવ્યું નથી. તે મુસલમાન રાજકુમારને લઈને નિયત સ્થાન પર પહોંચ્યો ત્યાર પછી માત્ર થોડીજ વારમાં વીર દુર્ગાદાસ શેખ સરદારોની સાથે ત્યાં પહોંચી ગયા. પરાક્રમી દુર્ગાદાસ પોતાના અમિત બાહુબળથી અસંખ્ય મુસલમાન સૈનિકોની પ્રચંડ શ્રેણી ભેદીને બહાર નીકળ્યા હતા. તેમની પ્રચંડ તકવારના ભીપણ પ્રહારથી અનેક યવનો પૃથ્વી પર પડ્યા હતા અને અનેકે તેમની કાળમૃતિ બેઠને દૂરથીજ માર્ગ છોડી દીધો હતો. દુર્ગાદાસનું સર્વાંગ ક્ષતવિક્ષત અને રંધિરથી આજ્ઞાત યુધ્ધ ગયું હતું; છતાં પણ તે ક્ષણભર પણ ઐરકયા નહિ. તેઓ પોતાનું મહત્કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવાને અત્યાદત પરિશ્રમ કરવા લાગ્યા. વિધાનાએ અતે તેમના ભીપણ ઉદ્બોધ અને અપૂર્વ સ્વાર્થત્યાગનું ઉચિત ફળ તેમને આપ્યું; અર્થાત્ તેમના દારા અજિતનું સંરક્ષણ યદને અતે તેઓ તેમને મારવાડના સંહાસન પર આરોહ કરી શક્યા. રાજકુમાર અજિતસિંહ તેમના કરેલા અસીમ ઉપકારો જીવનપર્યંત ભૂલી શક્યા નહિ. ઉક્ત મુસલમાનનો સંબંધ પણ અજિતની સાથે મરણપર્યંત રહ્યો હતો. તે નિર્ધન હતો, પરંતુ અજિતનું તેણે સંરક્ષણ કર્યું હતું, તેથી તે પાછળથી જિનત દયા પ્રાપ્ત કરી શક્યો. અજિતસિંહ યુવાવસ્થામાં આવી પોતાનો વંશપરપરાગત અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શક્યા ત્યાંસુધી તે મુસલમાન જીવંત રહ્યો હતો. અજિતસિંહે તેને પોતાના દરબારનો સલાસદ બનાવ્યો અને તેઓ તેને સદા ‘કાકા’ કહીને બોલાવતા હતા. તેમણે તેનું સન્માન વધારવાને માટે જે જગીર આપી હતી તે આજપર્યંત તેના વંશજો ભોગવે છે.

રાજકુમારને લઈ વીરવર દુર્ગાદાસ કેટલાક સરદારોસહિત અર્જુન (આણ) ગિરિ પર ચાલ્યા ગયા અને ત્યાં એક એકાંત મંદિરમાં આશ્રય ગ્રહણ કરી અતિ સંભાળપૂર્વક રાજકુમારનું લાલનપાલન કરવા લાગ્યા. તેમના અપૂર્વ લાલનપાલનથી પાલિત યુધ્ધ બાહુરાજકુમાર યુક્તવયસ્કના ચંદ્રમાની પેઠે દિનપ્રતિદિન પરિપુષ્ટ થવા લાગ્યા. તેમને અત્યાચારી ઔરંગઝેબના વિદ્વાજિનમાંથી

સુરક્ષિત રાખવાને માટે દુર્ગોદાસ ગુપ્તરીતે વાસ કરવા લાગ્યા આ રીતે કેટલોક સમય વ્યતીત થયો; પરંતુ વચ્ચના પડ્યા અગ્નિનો અગારો કયાસુધી છુપાઈ શકે ? થોડાજ દિવસમાં રાજવાડામાં એવી લોકવાયકા પ્રચલિત થઈ ગઈ કે જસવત્સિંહનો એક પુત્ર જીવિત છે અને વીરવર દુર્ગોદાસ તથા કેટલાક રાજપૂતસરદારો તેમની રક્ષા કરે છે તીમ દાવાનવની પેઠે આ લોકવાયકા રાજપૂતસમાજમાં પ્રસરી ગઈ આથી સ્વરૂપ સમયમાં રાજપૂતોના દલના દલ રાડોડરાજકુમારને શોધી કાઢવાને માટે બહાર પડ્યા સૌથી પહેલા તેઓ દુર્ગોદાસને શોધવા લાગ્યા અને આમ તેમ ભ્રમણ કરના કરતાં અતે તેઓ આજુ પર્વતપર આવી પહોંચ્યા દ્વાડાડાનો સરદાર આ વખતે ગુપ્તવેશી રાજકુમારને 'ધની' કહીને બોલાવતો હતો, તેથી તેને ઓળખી કાઢવામાં રાડોડાને કાંઈ પણ દરકત નહીં નહિ આ પ્રકારે રાડોડાને પોતાના રાજકુમાર પ્રાપ્ત થયા, તેથી તેમના આનંદની શીમા રહી નહિ અને તેઓ તેમને મારવાડના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવાને માટે દૃઢ એકતાના સૂત્રમાં પરિણમી થઈને જાતીય બળ એકત્રિત કરવા લાગ્યા

તે શાંતિમય સ્થાન શીઘ્ર વીરભૂમિ બની ગઈ તે નિશ્ચય ગુપ્તમાં અને વૃક્ષોની છાયાનીચે વીરરક્તના ઉપાસક રાડોડા, હાટ અને ચારણકવિઓદ્વારા ગવાતા જાતીય ગૌરવના ગીત સાંભળી અત્યંત હિત્સાહિત થઈ ગયા અને રાજકુમારની સત્તા દૃઢ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા તેમને એક પ્રયત્ન જાતિતું આક્રમણ રોકવાને માટે શુદ્ધભૂમિમાં ઉતરવું પડ્યું અતિ પ્રાચીન કાળમાં ઇંદા નામક એક પ્રાચીન રાજપૂત રાજવંશ મરુભૂમિમાં રાજ્ય કરતો હતો ઇંદાએ પ્રસિદ્ધ પુરીદર કુંબની એક શાખા છે રાડોડવીરો અત્યંત મારવાડમાં ગયા ત્યારથી ઇંદાકુલના રાજપૂતો પોતાના પ્રાચીન રાજ્યથી વચ્ચિત થઈ ગયા હતા રાડોડવીર શુદ્ધાએ મારવાડના રેતાળ પ્રદેશમાંથી તેમના વસત્કર્મને જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યું હતું રાજ્યહીન ઇંદા રાજપૂતો તે સમયના પરાસ્ત થયેલા સામંતોની પેઠે ફીનભાવથી કાળ વ્યતીત કરતા હતા, કિંતુ હજી તેમણે પોતાના રાજ્યનો પુનરુદ્ધાર કરવાની આશા છોડી નહોતી. આ વખતે તેમને સૂસધિ પ્રાપ્ત થવાથી તેઓ એ આશા સફળ કરવાને ઉત્તર થયા ઇંદા વીરોની તે આશા શીઘ્ર પૂર્ણ થઈ, અર્થાત્ થોડા સમયમાં પ્રાચીન મદોરમાં ઇંદા કુલની રાજ્યધ્વજ ફરકવા લાગી.

પુરીદરવીરો આ વિજયથી અત્યંત હિત્સાહિત થયા વળી રત્ન નામના એક રાડોડે આ સમયે જોધપુર જીતી લેવાની અભિલાષા ધારણ કરી અમરસિંહ નામના જે રાડોડરાજકુમારને તેની સ્વજનતા અને કોથી સ્વભાવને લીધે રાજસિંહાસનથી વચ્ચિત કરીને તેના પિતાએ કેશપાર કર્યો હતો અને જે શાહજહાનને મારવાનો પ્રયત્ન કરતા સ્વયં રાજસભામાં માર્યો ગયો હતો, તેજ અમરસિંહનો પુત્ર આ રત્ન હતો એમ કહેવાય છે કે આરગઝેબેજ રત્નને જોધપુર જીતી લેવાને માટે ઉત્કેષ્યો હતો ગમે તેમ હો, પરંતુ રત્નની આ ચેષ્ટા સફળ થઈ નહિ વિશ્વાસ રાડોડસરદારો અખિતસિંહના

૧ રત્ન નામ બોડુ છે ખર નામ રાજસિંહ છે રાજસિંહ રાવ અમરસિંહનો પુત્ર અને મદારાજ જસવત્સિંહનો ભત્રિજો હતો

૨ ઉદારહૃદય શાહજહાન અમરસિંહની ઉદ્ધતાને માટે તેના પુત્રને સિદ્ધ કરી નહોતો ઉલટું તેને તેનાગોત્રનું રાજ્ય આપ્યું હતું આ રાજ્ય તેના વચમાં ચાર પેઢી સુધી રહ્યું પણ રાડોડરાજ્યને તેના વચ્ચેને ત્યાંથી કાઢી મૂક્યા મનભવત્સલ શાહજહાન અમરસિંહના પુત્રમર્યે જેટ ઉદાર વતન કર્યું હતું, તેજ ઉદાર વતન કોઈપણ વિનંતીય રાજ્યને કોઈ મનભવ સાથે કર્યું હોય એમ ઇતિહાસપરથી જણાતું નથી કનૈયા યોદ્ધ સ્પર્શીને જણાવી ગયા કે જે ભારતવર્ષમાં દ્વિતિય સામ્રાજ્યને અચલ રાખવાની ઈચ્છા હોય તો આ મહારાજી ઉદારતા મનમર્યે દર્શાવવાની આવશ્યકતા છે (વિશેષ મદદે ભુએ મારવાડનો ઇતિહાસ અંધાધ પચિયાના અતિમ ભાગપરની નોંધ) (આ નોંધમાં આરલો સુપરિ કરવાનો છે —અમરસિંહના વસન્તો હાથમાં નાગોત્રનું રાજ્ય ચાર પેઢીઓ સુધી રહ્યું નહોતું મહામુરોલીથી જ પેઢીઓ સુધી રહ્યું હતું

૩ આરગઝેબે ઉત્તરપ્રદેશના સુદમાં જસવત્સિંહ મર્યેનારાજ થઈને જોધપુરનું રાજ્ય રાજસિંહને અર્પણ કર્યું હતું પરંતુ પાછળથી તેને આપવાનું બંધ રાખવામાં આવ્યું અને જસવત્સિંહના હાથમાં જોધપુરનું રાજ્ય રહ્યું રાજસિંહ જસવત્સિંહની પૂર્વે મરણ પામ્યો હતો તેના મરણ પછી આરગઝેબે જોધપુરરાજ્યની સ્વદેશ ઉપસિંહને આપી હતી, પરંતુ રાડોડાએ તેને પરાસ્ત કર્યો આથી આરગઝેબે તેનમર્યે અપ્રસન્ન થયો અને ઉપસિંહને જોધપુર અમલ ચત્રો રાકેરો નહિ રત્ન નામ રાજસિંહ અથવા ઉપસિંહની જગ્યાએ આ સુવકમાં કનૈયા ટોરે લખેલું છે..

અધિકારી રક્ષા કરવાને માટે રત્નની સામે યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયા અને તેમણે તેને હરાવ્યો તેણે નાસીને નાગોગના કિંદનામાં લગાઇ પોતાના પ્રાણનુ રક્ષા કર્યું ત્યાર પછી ગડોડમગદારોએ ધંધાવીઓપર આક્રમણ કરી તેમને મદોરમાંથી દૂર નમાડી મૂક્યા જોગગમે જે હેતુથી રત્નને બોધપુગ હતી એવાને ઉત્સાહિત કર્યો હતો, તે હેતુ મફળ થયો નહિ તે પૂર્વે તેણે ગુમરીને પોતાનો ઉદ્દેશ ક્ષીણૂત કરવાની યેદા પણ કરી હતી, પરંતુ તે નિષ્ફળ થઇ હતી આ રીતે પોતાની મમસ્ત યેદાઓ નિષ્ફળ થયેલી બોધ હવે તે પોતે અર્થક્ષેત્રમાં ઉતર્યો

એક પ્રયત્ન મેના લઈ જોરગમે મારવાડપર આક્રમણ કર્યું જોરપુર ચોતરફથી ધેરાઇ ગયું આ આક્રમણની ગતિ કોઇ રોખી શક્યું નહિ તેના કગવ ગ્રાસમાંથી ગબ્બાનીનો ઉદ્ધાર માર્ગ કરી શક્યું નહિ બોધપુર જોરગમેના અધિકારમાં ગયું બોધપુગની મર્વ શોભા નષ્ટ થઇ અને તેનું સમસ્ત સૌદર્ય યવનોના પદ્ધતિ દાનિત થયું યવનોએ યમની પેઠે બોધપુગમાં પ્રવેશ કરીને ગોડોડાનું સર્વ દ્રવ્ય લૂટી લીધું ત્યાર પછી મેડતા, હીડવાના અને રોહત એ ત્રણ મોટા શહેરો પણ બોધપુરની દશાને પ્રાપ્ત થયા

મારવાડને પોતાના અધિકારમાં લઇ મુસનમાનોએ તેની દુર્દશા કરવામાં કાઇ મુદિ રાખી નહિ તેમણે નગરો, કરબાઓ અને ગામોને લૂંટી જિન્નલિન્ન કરી બાખી નાખ્યા યવનોએ દેનમ-દિરો, સ્તભો આદિ વસ્તુઓ જમીનદોસ્ત કરી અને દેવમૂર્તિઓને ખડિત કરી પદ્દલિત કરી નાખી પવિત્ર મૂર્તિઓની રક્ષા કોઇ કરી શક્યું નહિ જે કેટલાક માણસો અગ્રેમર થઈ હિમત ધરી તેમની સામે થયા તેમનામાંના ધણ્યો યવનોના હાથથી પોતાના પ્રાણ ગુમાવ્યા અને જે જીવિત ગયા તેમને ભ્રષ્ટ કરીને યવનોએ બળાકરે મુસનમાન ખનાવી દીધા મારવાડમાં ધેર ધેર અગાજતા, હત્યા અને મોઢવારીએ બીધણ સ્વરૂપ ધારણ કરી ભ્રમણ કરવા માડ્યું સમસ્ત માગવાડ મટાભય કર સ્થાનભૂમિરૂપ થઇ ગયું નગરો અને કરબાઓ ભસ્મીભૂત થવા લાગ્યા અનેક નગરો અને ગામો જમીનદોસ્ત થઇ ગયા રથળે રથળે ધૂમરાશિ અને અમિન્જવાનાઓ દેખાવા લાગ્યા રથળે રથળે જિન્ન લિન્ન મદિરના ધ્વ સાવશેરો જણાવા લાગ્યા મુસનમાનોએ મદિરો તોડીને તેને સ્થાને મસ્જીદો બંધાવવા માડી મદોન્મત્ત મુસનમાનો પૃથ્વીપર પડેલી દેવપ્રતિમાપર પિશાચોની પેઠે પદાધાત કરવા લાગ્યા રણમાં ધાપન થઇને પૃથ્વીપર પડેલા રાજપૂતો હૃદયવિદારક સ્વર્ગથી પોકાર કરવા લાગ્યા, આ પાશવ અત્યાચારથી થયેલા ભય કર દરયો બોધને જોરગમે પ્રમન્તાપુર્વક પોતાના પાટનગરમાં આવ્યા ગયો તેનું હૃદય કિચિત્પણ કપિત થયું નહિ નિમરાય તેનું હૃદય પાપાણસમાન કોર થઇ ગયું હતું, નહિ તો શું તે આ ભય કર દશ્ય બોધ કાણભર પણ કપિત ન થાત ? દિવસે દિવસે તેનો અત્યાચાર વધવા લાગ્યો તેણે પોતાની હિન્દુપ્રાણપર ક્રોધ જળાવેરો નાખી પોતાની બીધણ કૂતરોનો પરિચય કરાવ્યો આ સકટમય સમયમાં રાણા રાજસિંહ સિસોદીઆ રોડોડોને એકત્રિત કરી અત્યાચારી યવનસમ્રાટની સામે રણક્ષેત્રમાં ઉતર્યો આ સમયે રાણા રાજસિંહે પોતાની તીકણ લેખિનીથી અત્યત તેજસ્વી લાપામાં જોરગમેબગ એક પત્ર લખ્યો હતો, જેનો અનુવાદ મેવાડના ઇતિહાસમાં અપાઇ ચૂક્યો છે

જોરગમે રાજપૂતોના નાશ કરવાને માટે તહલ્વરખાને સત્તર હજાર સૈનિકો સાથે યુદ્ધક્ષેત્રમાં મોકલી આપ્યો અને તે પોતે પણ જોરગમેર સુધી ગયો મેડતીઆ રાજપૂતો તેમનું આક્રમણ રોકવાને માટે પુષ્કર આગળ સજ્જ થઇને ઉભા ગયા લગવાત વરાહના પવિત્ર મદિરની આગળ યુદ્ધનો આરંભ થયો. મેડતીઆઓએ પુષ્કળ યવનોનો નાશ કર્યો, પરંતુ તેઓની સખ્યા થોડી હોવાથી જ તે સવત ૧૭૩૬ના ભાદ્રપદ માસની એકાદશીને દિવસે તેમનો ત્યા સહાર થયો

તહલ્વરખા ધોમેધોમે આગળ વધવા લાગ્યો મુરધરના નિવાસીઓ પ્રાણ બચાવવાને માટે પહાડોની તરફ નાસવા પામ્યા યવન સેનુપતિની ગતિ રોકવા માટે રૂપા અને રૂપા નામના બે ભાઈઓ ગુડા નામના સ્થાનમાં આવ્યા, ઈન્દુ તેમની ઇચ્છા પૂર્ણ થઇ નહિ પચીસ માણસોસહિત તેઓ રણભૂમિમાં માર્યા ગયા મુસળધાર વરસાદની પેઠે જોરગમે પોતાની મ્લેચ્છસેના મારવાડપર છોડી દીધી તે અજ્ઞપદ્મર્ગમાં કેળવ પાચ દિવસ ગયા ત્યાર પછી તેણે ચિતોડ તરફ દૃઢ કરી તે ચિતોડમાં પહોંચ્યો કે તરતજ

ચિતોડની અત્યંત સૌન્દર્યની દશા થઈ ગઈ ચિતોડના મસ્તકપર બહે વદનાવાન થયો! શિશુ રાજ-કુમાર અજિતસિંહ એવાડના રાણાની રક્ષાનીએ હતા, તેથી રોડો અને સિસોદિયાઓ સાથે મળીને ચી-રગેએનુ આક્રમણ શેકવાને માટે તેની સામે ગયા મુસલમાનોનુ બળ અધિક જોઈને તેમણે રાજ-કુમારને એક યુક્ત સ્થાનમાં છુપાવી રાખ્યા દિલીપતિ સમસ્ત પ્રદેશનો વિશ્વ સ કરતો કરતો દેહવા-ડીની સમીપ આવ્યો કુલા, ઉમરોન અને ઉદા આદિ રોડોડોએ તે ગિરિમાર્ગમાં ખડા રહી તેના આક્રમણની પ્રત્યક્ષ ગતિ રોકી આ ગિરિમાર્ગમાં થકને ઝોર ગળેને બ્યારે ઉદેપુરપર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે આગ્રિમ ચિતોડમાં હતો આ વખતે ઝોર ગળેએ એવા સમાચાર મળ્યા કે દુર્ગાદાસે આવે ૨૫૨ આક્રમણ કર્યું છે આ સમાચાર સાલગતાની સાથે જ ઝોર ગળેએ અન્નમેર તરફ પાછો ફર્યો જતી વખતે તે મુકરંમખાને એવી આજ્ઞા કરતો ગયો કે તમે આવેરમા ખિદારીને સદાય કરને દુર્ગાદાસ ખડી એકરી કરતા કરતા બેધપુર પહોંચ્યા

હવે ઝોર ગળેએનુ મસ્તક ગર્વથી ફરી ગયુ તેણે એવોજ નિશ્ચય કર્યો કે સમસ્ત હિંદુસ્તાનમાં બસ એકજ ધર્મ રાખીશ અને તે મુસલમાનધર્મજ રાખીશ આ પાશવપ્રતિજ્ઞા તે ધણે અરી પાળી શક્યો હતો રાજકુમાર અકબરને તેણેતહવ્વરખાની નિકટ મોકલી આપ્યો દેશમાંનોતરફ લૂટકાટ, બળબુ, મારવુ વગેરેકેવાઈ રહ્યું. સમસ્ત દેશ ધોર રમશાનવત્ બની ગયો વિજયથી ગર્વેન્મત અને ના મુસલમાનો સર્વત્ર બીજી અત્યાચાર કરવા લાગ્યા દહાવીશીએ બેધપુરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો, કિંતુ કૂપાવત વીરોએ હાથમાં ખૂબ ધારણ કરી ખતાપુરમાં તેમની સામે થઈ તેમને નાશ કર્યો અરધર દેશાધિપતિ પણ રાવની પદવીથી વન્નિત થયો પુરિદર લોકોને મારવાડના અધિકારી બનાવવાની પાદશાહની ઇચ્છા હતી, પરંતુ તેની તે ઇ-જા સવત ૧૮૩૬ ના જ્યેષ્ઠ માસની ત્રયોદશીને દિવસે વિદ્યુત થઈ

અરવલીના પર્વતોએ રોડોડોને આશ્રય આપ્યો તેઓ આ દુર્ગમ અને નિર્જન પ્રદેશમાંથી વારંવાર બહાર આવી મુસલમાનોને ધાન્યની ચેરે કાપી નાખતા અને તેમનુ અગ્નિધન લૂની લેતા હતા આથી ઝોર ગળેએને કિચિત્ પણ શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ નહિ રોડોડો દિનપ્રતિદિન અધિકાધિક બળવાન થતા ગયા તેઓ દિવસાનુદિવસ સ્વદેશને માટે વિશેષ આત્મઝોગ આપવા લાગ્યા તેમણે ઝોર ગળેએને ત્રણ ત્રણ મોકરાવવાની દંઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી એક દરે આવેરપર આક્રમણ કર્યું અને ખીલુ દસ સિવાનાપર આક્રમણ કરવાને તત્પર થયુ ઝોર ગળેએ રાણાની સાથે યુદ્ધ કરવુ છોડી દઈ પોતાની સમસ્ત સેના મારવાડમાં મોકલી, વીરકેસરી રાણા રાજસિંહે અજિતને આશ્રય આપી પાદશાહનો કે ધામિ અત્યંત પ્રજ્વલિત કરી દીધો હતો તેમણે પોતાના પુત્ર બીમસિંહના હાથમાં સિસોદીઆસેનાને ભાર સોંપી તેને રોડોડોને સદાય કરવા માટે મોકલ્યો આ સમયે શંદલાન અને વીરવર દુર્ગાદાસ રોડોડોસેનાને લાખ મોકલાવ્યામાં નિવાસ કરતા હતા સિસોદીઆવીર બીમસિંહ પોતાના દંડસહિત ત્યા જઈ તેમને મળ્યા રાજકુમાર અકબર અને સેનાપતિ તહવ્વરખા મેગલસેનાને લાખ તેમની સામે ગયા નાદોલ નગરમાં યુદ્ધારંભ થયો ધણી વાર સુધી યુદ્ધ ચાલ્યુ તેમાં પુષ્કળ સેનિકા માર્યા ગયા રાજકુમાર બીમસિંહ પણ યુદ્ધક્ષેત્રમાં માર્યા ગયા રાણા બીમસિંહની સેના રોડોડોના પ્રત્યક્ષ દુર્ગરવશ હતી વીર પદલાન અત્યંત અદ્ભુત વીરતા પ્રકાશિત કરી ઉદાયત જેવાની સાથે રણબિમા પડ્યા સોનિગ બ્યો દુર્ગાદાસે પણ તે દિવસે અલૌકિક રીતે પ્રદર્શિત કર્યું ૧

રાજપૂતોની વીરતાનો તે એક સુપ્રસિદ્ધ દિવસ હતો તે દિવસ પછી રોડોડોજીની ગૌરવગરિમાં લાખ લાખ ગૌરોજિત મારવાડ હવે હીનદશાને પ્રાપ્ત થયુ રોડોડો તે દિવસની ઘટના બૂધી શકશે નહિ ને દિવસે તેઓ તે દિવસનો ઘટના જાણી જશે, તે દિવસે રોડોડોનુ નામ જગતમાંથી પુષ્કળ થઈ જશે તે પતિ! દિવસે રાજપૂતવીરોએ સ્વદેશની સ્વતંત્રતા તથા સ્વજાતીય રાજાની રક્ષાને માટે ને અત્યંત આત્મત્યાગ તથા ચિપુ! પતિના પ્રદર્શિત કરી હતી, તે જોઈને રાજકુમાર અકબર પણ મોહિત થઈ ગયો હતો તે! પાપાણુમય દેહ પણ પીગળી ગયુ હતુ પોતાના બળના મદથી ઉન્નત

૧ મેવાડના વાઙ્મનિષ્ઠો જાગે છે કે રોડોડોની સાથે મુસલમાનોને આ સમયે એક ખીલુ યુદ્ધ પણ થયુ હતુ આ યુદ્ધમાં રાજપૂતોએ પણ બીરતા અને મહાન અત્યાચારો વિન્ય માત્ર કર્યો હતો

બનીને પોતાની દુરાકાંક્ષાની પરિવૃત્તિને માટે તેણે રાજપૂતોપર નાના પ્રકારના અત્યાચાર કર્યો હતો, પરંતુ હવે તે પોતાના મનમા પશ્ચાત્તાપ કરવા વાગ્યો તે પોતાના મનમા મોવવા વાગ્યો. —“મારા પિતાએ આ વીર ભત્તિ ઉપર અત્યાચાર કરવાનો શામાટે સંકેતપ કર્યો છે ? તે કાંઈ સમજી શકાતુ નથી” વાસ્તવમા પરાક્રમી રાજપૂતોની વીરતા જોઈને તેના હૃદયમા શોભ ઉત્પન્ન થયો હતો અને શોભતા સ્વિંગ્ગ રમથી તેના હૃદયની દરેક વૃત્તિઓ પીગળી ગઈ હતી તેણે સેનાપતિ તહલ્લુરખાની આગળ પોતાના હૃદયનો ભાવ પ્રકટ કરી દીધો અને પોતાના પિતાની નિબંધુરતાનુ વર્ણન કરી કુખ સહિત કહ્યું —“આવા સાહસિક અને વિશ્વાસુ સામંતોને રોહણધનથી અધિષ્ઠિત કરી પાંશાહે સાર કામ કર્યું નથી” આ વચનો સાંભળી તહલ્લુરખાનુ હૃદય પશુ પીગળી ગયું અને તેણે પશુ પોતાની સહનુમૃતિ પ્રકટ કરી ત્યાર પછી શાહજાન અંગરે દુઝાદામની પામે એક ફૂત મોકલીને કહેવડાવ્યું કે —“રાજમા શાંતિ સ્થાપન થવાની જરૂર છે, માટે એ વખત માગી સાથે રાજપૂતોનો મેળાપ થવો જોઈએ”

રોકોડીર દુર્ગાદામે રોડોસરદારોને એકત્રિત કરી સર્પની સન્મુખ અઠબરની મુલાકાત લેવાનો પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો, કિંતુ પ્રાથ સર્વ રાજપૂતોએ આ પ્રસ્તાવપ્રત્યે પોતાની અસમતિ પ્રકટ કરી કેટલાક સરદારોએ કહ્યું “કપરી વન વિશ્વમધાત કરી રોકોડકુળનો નાશ કરશે” કેટલાકના મનમા એવો સંદેહ ઉત્પન્ન થયો કે દુર્ગાદાસને અઠબરની સાથે કાંઈ સંબંધ છે, નહિ તો સંધિને માટે તે આટલો બધો આગ્રહ શામાટે કરે ? સરદારોને આ પ્રકારે સંદેહ કરતા જોઈ તેજની દુર્ગાદાસે બોલી ઉઠ્યા “સરદારો ! તમે ઘણા બયભીત થઈને નાના પ્રજ્ઞર્ના સંદેહ શામાટે કરો છો ? મનમા ભય અને સંદેહ ધારણ કરવો એ શું વીરોનુ કામ છે ? શું રોકોડોનુ બાહુબળ હુમ્મ થઈ ગયું છે ? શત્રુઓ જ્યારે સંધિ સ્થાપન કરવાનું કહી સ્વયં આપણી સાથે મિત્રતા બાંધવા માગે છે, ત્યારે આપણે જો તેમની સાથે નહિ મળીએ તો તેઓ આપણને બીકણુ માનશે આપણા શરીરમા અળ હોવા છતાં આપણે આ પ્રકારનું કલક શામાટે વહેરી લેવું ? ચાલો, આપણે સર્વ એકત્રિત થઈને યુસનમાનોના મુઝાખર જઈએ જો યુસનમાનોના મનમા કેપટ હશે તો શું આપણે સર્વ મળીને તેમનો સહાર નહિ કરી શકીએ ? શું મનુષ્ય કદિ મેધમાળાને રોપી શકે છે ?” વીરવર દુર્ગાદાસના તેજોમય અને જબીર વચનોએ સરદારોના હૃદયનો સર્વ અધકાર દૂર કરી દીધો તેમણે શાહજાદા અઠબરની મુલાકાત લીધી તેમણે પોતપોતાના હૃદયના ભાવ પરસ્પરની સમજૂ પ્રકટ કર્યા ત્યાર પછી શું કરવું તેનો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો ઉભયપક્ષ વચ્ચે સંધિ થઈ તત્કાળ ઉભયપક્ષની સમતિથી અઠબરના મસ્તક ઉપર રાજજત્ર શોભાયમાન થયું ત્યાં પછી સભા બરખાસ્ત થઈ

પછી અંગરે પોતાના નામના તસજ્જા ચવા ચા અને પોતાના ગળ્ગની ચારે તરફની સીમા નિશ્ચિત કરી અઠબરે હિંદુસ્તાનનો પાદશાહ થયો અને મેગનસાત્રાજ્યના એ સામંતોએ તેને “ભારતેશ્વર” ની ઉપાધિ આપી બદીજન તેની કીર્તિના ગાન ગાના લાક્ષ્ણ આ સમાચાર અજબગમના જ્યારે પાદશાહ જૌરગરબને કાને પડ્યા, ત્યારે તેના હૃદયમા ભય કર વળાધાત થયો. તેની બધાનો પાર રહ્યો નહિ તેને કિશિવ પશુ શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ નહિ તે જો તરફ દષ્ટિપાત કરતો તે તરફ તેને ભયકર યમમૂર્તિ દષ્ટિગોચર થતી હતી તેને ખબર મળી કે રોકોડીર દુર્ગાદાસ અઠબરની સાથે મળી ગયા છે આ મર્ડ સમાચાર સાંભળી જૌરગરબની સર્વ આશાઓ ધૂળમા મળી ગઈ દારણુ ક્રોધ, વિપ્રાદ અને મનોવેદનાથી તે પોતાની મૂંઝાના વાળ અને ઓટ કરડના લાગ્યો. આ ઘટાત અત્ય સમયમા સમસ્ત દેશમા પ્રસરી ગયું દેશમા જેટલા રોકોડો હતા, તે સર્વ અઠબરનું હિંત સાધવાને માટે તેની પતાકાનીને આવીને ઉભા રહ્યા ભારતનુ રાજ્ય બે ભાગોમા વિલકત થઈ ગયું અને તેના બે સત્રાટો કહેવાવા લાગ્યા હિંદુધર્મ અત્યાચારી જૌરગરબના લોહણધનમાથી મુકા થઈને પુનર્જીવિત થયો

જૌરગરબે મહાસકટમા આવી પડ્યો એકત્રિત થયેના રાજપૂતોના ક્રોધથી તેનું સિંહાસન વારંવાર કપાયમાન થવા લાગ્યું તેના રાજમુકુટે પૃથ્વીપર પતિત થવાની તમારી કરી તેને ભય ઉત્પન્ન થયો કે અવશ્ય મને પદભ્રષ્ટ કરવામા આવશે તે જો તરફ દષ્ટિપાત કરતો હતો તે તરફ તેને

રાજપૂતોનો કેપામિ ભય કર તેજથી પ્રકાશિત થતો જણાતો હતો આ અસિમાથી બચવાનો તેને કાઈપણ ઉપાય જણાયો નહિ તેને બધુ, આસ કે ઇષ્ટિમિત કેળવે પણ ચાક્ર્ય રહ્યો નહિ તેનો પદ-બ્રજ થવાનો ભય અત્યંત દૃઢ થયો, તે છતાં પણ ઔરંગઝેબ નિરુત્સાહ થયો નહિ તે આશા અને ખતથી ઉત્સાહિત થઈને પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો કપટ એ તો તેના જીવનનો ચિરમિત્ર હતો તેનાપર જ્યારે જ્યારે સંકટ આવી પડતું, ત્યારે ત્યારે તે રાક્ષસ અને કપટની સદાયથી તેમાંથી મુક્ત થતો આ વખતે પણ તેના ઉપરક્રાંત ઉભય મિત્રોએ પ્રયત્ન સેનાની પેઠે તેને સહાય કરી આ વખતે પણ ચતુર મોગજસમાટ અજબ ઉભય મિત્રોની સદાયથી ભીંપણ સંકટમાંથી મુક્ત થયો આ સર્વ વૃત્તાંત મોગજોના ઇતિહાસમાં તથા મેવાડ અને મારવાડના ભદ્ર-અથોમા વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવેલા છે, પરંતુ તે અથોમા સામ્ય જણાતું નથી અમે તો માત્ર અંદાજ-માથીજ અનુવાદ કર્યો છે -

અગણિત રાજપૂતોની સાથે અકબર અજમેર તરફ ગયો ઔરંગઝેબ તરતજ તમજી ગયો કે હવે પિતાપુત્ર વચ્ચે ધોર પુલ્લ યશ મોટે સાવધાન રહેડું પડ્યું આવશ્યક છે આ બાબુ અકબર તદ્દવ-રખાના હાથમાં સમમ્ત ભાર અર્પણ કરી અગિયારી પરિવેશિત થઈ નૃત્ય, ગાન અને વિલાસભોગમાં સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યો તે ભાગ્ય ઉપર સંપૂર્ણ શંકા રાખતો હતો આપણે ભાગ્યના રમકડા છીએ, ભાગ્ય આપણને જેમ નચાવે છે તેમ આપણે નાચીએ છીએ, એમ તે શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતો હતો હવે તદ્દવ-રખાને એવા સમાચાર પ્રાપ્ત થયા કે જો તમે અકબરને પાદશાહના હાથમાં સમર્પણ કરશો તો તમને પુષ્કળ પુરસ્કાર મળશે આ સમાચાર સાંભળી તેણે રાત્રિને સમયે યુક્તવેષે પાદશાહની મુલાકાત લીધી અને તેનાજ મુકામપરથી રોડોપર નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો “આપની સાથે અકબરને જે સંધિ થઈ હતી તેમાં હું અચિસ્વરૂપ હતો, પરંતુ જે બધે જ્યારે શેકડી રાખ્યું હતું, તે બધું હવે તૂટી ગયું છે પિતાપુત્ર પુનઃ મળીને એક થઈ ગયા છે, તેથી આપણે પરસ્પર જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે પૂર્ણ થઈ કહિન છે, મોટે મને આશા છે કે આપ આપના દેશમાં પાછા આવ્યા જશો ” પત્ર લખાઈ રહ્યો વિશ્વાસપાત્રી તદ્દવરે તેના ઉપર પોતાની મહેર કરી અને એક વિશ્વાસુ હૂતને રોકડોની ઊવણીમાં લઈ જવાને આપ્યો પછી તે પુરસ્કારની આશાથી ઔરંગઝેબની નિકટ ગયો, પરંતુ તે દુષ્ટને વિશ્વાસપાત્રનું ઉચિત કળા બન્યું હજી તે પાદશાહની સાથે વાત પણ ન કરી શક્યો, એટલામાં પાદશાહે સ્વયં પોતાના હાથેથી તેની મરદન કાપી નાખી આ રીતે તદ્દવ-રખાને પાપી આદમ આ લોકનો ત્યાગ કરી ગયો આ તરફ અર્ધરાત્રીના સમયે ઉકત હૂતે રોકડોની ઊવણીમાં પ્રવેશ કરી ઉકત પત્ર તેમને આપ્યો અને કહ્યું કે તદ્દવર મારો ગયો છે આ પત્ર વચાઈ રહ્યો કે તરતજ સમરત રાજપૂતોમાં હાહાકાર પ્રવર્તી રહ્યો ભયમ્મત રોકડો શીઘ્ર પોતાપોતાના અન્વપર આશ્રય થઈ રાજકુમાર અકબરના સિનિગથી એક કોરા દૂર જઈ ચોભ્યા આ સમાચાર અકબરની ઊવણીમાં પણ ફેલાઈ ગયા તેના માથુએ પણ સૂકા પાદમની પેઠે આમ તેમ વિખરાઈ ગયા, પરંતુ આ સમયે પણ અકબરની મોત્તનિદા તૂટી નહિ આ સમયે પણ તે નાંધિકાઓ અને ગવૈયાઓથી દોરાઈને આ-મોદમોદ કરી રહ્યો હતો ”

ભદ્રકવિલિખિત ઉપરોક્ત વર્ણન વાચવાથી રાજપૂતોની મૂર્ખતાને સારો પરિચય આપણને મળે છે રાજપૂતો પવનથી હાલતા પાદશાની પેઠે ચચળ મનના હોય છે તેઓ દીર્ઘ વિચાર કર્યા વિના પ્રત્યેક કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ઉકત પત્રદારા તેમને જે સમાચાર જાણ્યા તે તેમણે સત્ય માની લીધા અકબર તેમની યાજેજી ઊવણી નાખીને પડ્યો હતો તે વાત પણ તેમણે લક્ષમાં લીધી નહિ ઉપરોક્ત સમાચાર સત્ય છે કે અસત્ય તેની શોધ કરવાનો તેમણે કિંચિત્ પણ પ્રયાસ કર્યો નહિ તેમણે જે વાત સાંભળી તે વધુ વિચાર કર્યા વિના સત્ય માની લીધી અને સિધ્ધા કલ્પનાને વશ થઈ તેઓ રાજમાત્રમાં અન્ય રચણે આવ્યા ગયા ઉપરોક્ત ઘટના જોતા રાજપૂતોના સંબંધમાં આવ્યા

૧ ઔરંગઝેબ સ્વહસ્તે તદ્દવ-રખાને માર્યો નહોતો તેને વિશ્વાસ જાણીને જ લાગ્યો, પરંતુ ત્યારે તે ઇરાખમાં સરાસ જવા લા ગયો ત્યારે તેનો પ્રતિદેશ કરવામાં આવ્યો આથી તે ખાબો કર્યો, પરંતુ જ્યાં તેણે પોતાની પીઠ ફેરવી કે તરતજ પહેરેદેહને તેને કાપી નાખ્યો.

વિચારે આપણા મનમાં ઉદ્ભવે એ સર્વથા સ્વાભાવિક છે, કિંતુ નાસ્તવમાં ગાજપૂતો એટલા બધા ચમળ મનના નથી મત્ત વાત તો એ છે કે વિશ્વાસનાતી મુસનમાનોએ તેમને વાગ વાગ છેતર્યા હતા, તેથી હવે તેમણે તેમનો કિચિત્ પણ વિશ્વાસ કાઢવાનું છોડી દીધું તેઓ અકબરને ચાહતા હતા અને તેના હિતને માટે તેમણે બહુ પ્રહાર કર્યું હતું, તોપણ અકબર મુમનમાન હતો, તેથી તેઓ તેને પણ વિશ્વાસવાત કે એવો માનતા હતા આજ કાળથી તેઓ તેનો ત્યાગ કરીને ગતોરાત ચાલ્યા ગયા

દેવે અકબરની મોહનિદ્રા ભગ્ન થઈ ગયોડસેના છાવણી છોડીને ચાલી ગઈ, ત્યાર પછી તે નજીક થયો પોતાની સેના પોતાને છોડીને ચાલી ગઈ ત્યારે તેણે ધાર્યું કે હું મારા પોતાનાજ દોષથી વિપદગ્રસ્ત થયો છું વિશ્વાસવાતી તદબ્દવને ઉચિત રૂળ મળેછું જાણી તે પરમ મરુદ્ધ થયો અને તેના પ્રેતાત્માને શતાવધિ શાષો દઈ પોતાની પતાયન કરી ગયેલી સેનાની તપાસ કરવા લાગ્યો આ સમયે તેની પામે પૂરા એક દહાસ મરુદ્ધો પણ નહોતા ઘણીવાર મુઠ્ઠી જમણું કર્યા પછી તે પોતાની નાસી ગયેલી સેનાની નિકટ પહોંચ્યો તેને સાથે લઈ તે પોતાના ગજપૂત મિત્રોની તપાસ કરવા લાગ્યો તેઓ મળ્યા એટલે તે પોતાની જાતને તથા પોતાના પરિવારને તેમના હાથમાં સમર્પણ કરીને બોલ્યો - “ જો આપની ઈચ્છા હોય તો મારો વધ કરો અને ઈચ્છા હોય તો જીવિતદાન આપો ” અકબરના આ વચનો સાંભળી રાજપૂતો તેનો ત્યાગ કરી ગયા નહિ તેઓ પુત્ર તેની સાથે મળી ગયા

ગરોડાએ પોતાને તરણે આવેલા સાહબદા અકબરને કેવીરીતે પોતાની પામે ગાજ્યો હતો, તેનું વર્ણન કવિ કણ્ઠીદાને ઉત્તમ શૈલીમાં કર્યું છે - “ જ્યારે અકબરે આશ્રમને માટે પ્રાર્થના કરી ત્યારે તેને કેવા પ્રકારે શબ્દો રાખવો અથવા શબ્દો રાખવો કે નહિ તે સંબંધે રોડાસરદારો વિચાર કરવા લાગ્યા આપાવત, કૃપાવત, પાતાવત, લાખાવત, કલોત, કુચરાત, ખેડતિયા, વરસિં-હોત, ઉદાવત, વીદાવત આદિ સામતો પોતપોતાના પદાસાર આસનપર બેસી ભટકવિઓ એક પછી એક મર્વ સામતોના પૂર્વભેના યુગ્મગન કરવા લાગ્યા અકબરને શબ્દો ગાજવાના સળધમાં અનેક પ્રકારના તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા પ્રત્યેક સરદારે રહસ્યપૂર્ણ અને તેજસ્વી વચનોદ્વારા મુસ-ક્ષમાનોના આચારવિચાર અને પોતાના અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યા પુરુષ વાદવિવાદ ચાલ્યા પછી સંભા અરખાસ્ત થઈ અતે મરનો અભિપ્રાય થયો કે પ્રાણાતપર્થત અકબરનું રક્ષણ કરવું આપાવત સરદારનો કનિષ્ઠ બધું જોત અકબરના કુટુંબનો રક્ષક નિભાયો આ પ્રકારે તે દિવસે રોડાકુલના જીવનનાટ્યને એક બૃહત્ અંક શરૂ થયો વીરવર દુર્ગાદામ આ અંકમાં મુખ્ય પાત્ર બન્યા ” એક કવિએ પોતાની પ્રતિભાગાળી વાણીથી એમનું મદત ચિત્રિત અત્યંત હૃદયગ્રાહી બનાવી દીધું છે તેણે કહ્યું છે કે -

“ જનની સુત એસા જને, જેસા દુર્ગાદામ,
બાધ મુકસો રાખિયો, બિન થયા આકાશ ”

વીરવર દુર્ગાદામ રાજપૂતચરિત્રના એક ઉત્તમ આર્થસ્પર્શ હતો તેઓ જેવા વીર હતા તેવા ચતુર પણ હતા તેમની અસીમ જીદ અને પરક્રમના પ્રભાવથી મારવાડની બચિતો ખસ થતો અગ્રેસો હતો તેમણે મહાન આત્મભોગ આપી રાજકુમાર અકબરના પ્રાણની રક્ષા કરી હતી અને બીજા સમરસાગર તરી અમર્ય વિષમ સકટોમાંથી તેનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો જોરગઢેજ આ ગરોડ-વીરથી અત્યંત ભય પામતો હતો વીરવર દુર્ગાદામના સળધમાં અનેક મનોહર વાતો સાંભળવામાં આવે છે આ વાતો પૈકી એક અને લખવામાં આવે છે જોરગઢેમે પોતાના બીજા શત્રુ શિવાજી અને દુર્ગાદામના મિત્રો લાનવાની આજ્ઞા કરી ચિત્તર ઉઠા ઉભય શીરોના ચિત્રો લઈ તેની નિકટ ગયા આ ચિત્રો મર્ગગસપૂર્ણ હતા શિવાજી એક આસનપર બેસી હતા અને દુર્ગાદામ પોતાના ભાનાની અણીવતી એડરેટલી છેદી તેને અગ્નિના જાગારપર રોળી રહ્યા હતા આ ઉભય પ્રયશનુઓના ચિત્ર જોવાની સાથેજ જોરગઢે પોકારી ઉઠ્યો “ હું આ પહાડી ઉદર (શિવાજી) ને તો બળમાં આપી શકીશ, પરંતુ આ દ્વંદ્વે મારો કાળ બન્યો છે ”

સાહબદા અકબરની સાથે મળીને વીરવર દુર્ગાદાસ જોરગઢેમની પાછળ પડ્યા તેમણે લખીનદી-

ના તટપર ઐરગઝેબપર આક્રમણ કરવાનો પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો આ બાબુ ઐરગઝેબ પોતાના કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે વિચિત્ર પ્રકારનો યત્ન કરી રહ્યો હતો, અર્થાત્ દુર્ગાદાસને લોભ દર્શાવી વશ કરવાનો પ્રયત્ન તે કરતો હતો તેણે અથમ તેમનાપર આઠ હજાર મુદા (હાથમ થોમ ૪૦ હજાર મુદા ૮ થી છે) મોકલી આપી ચતુર રાજપૂતવીરે તત્કાળ આ મુદા લઇ તે અકબરને આપી દીધી દુર્ગાદાસના આ કૃત્યથી યવનરાજકુમાર પરમ પ્રસન્ન થયો અને તેણે આ પ્રાપ્ત થયેના દ્રવ્યમાંનો કેટલોક ભાગ તેમના સરદારોને તથા બીજા ભાગ અન્ય સેનાપતિઓને આપી દીધો ઐરગઝેબનો ઉદ્દેશ પાર પડ્યો નહિ બ્યારે તેણે જોયું કે રાજપૂતવીર દુર્ગાદાસ લોકને વશ થશે નહિ ત્યારે તેણે પોતાના વિદોહી પુત્રને પકડી લાવવાને માટે એક સેના મોકલી અકબર અત્યત લચ્ચીત થયો. તે સારી પેઠે સમજી ગયો હતો કે “ પિતાના હાથમાં જવાથી બચવાની આશા નથી જો હું તેના હાથમાં સપડાઈશ તો મારે અપમાનિત યુગ પડશે અને મારો ઉન્નતિનો માર્ગ સદાને માટે બંધ થઇ જશે ” આવો વિચાર કરી તેણે પોતાના પિતાના રાવાણિયો દૂર રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો તેને લચ્ચીત થયેલો જોઇ દુર્ગાદાસ બોલ્યા “ આપના જીવનને માટે હું જવાબદાર છું અને મારો વિના પાદશાહ આપનો વધ કરી શકશે નહિ ” દુર્ગાદાસ અકબરને બચાવવાનો બીજાણુ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા સોનિ ગઢવના હાથમાં શિશુ રાજકુમાર અન્નિતસિંહના રક્ષણને ભાર સોંપી તેઓ અકબરને લઇને દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા જે પ્રસિદ્ધ રાજપૂતવીર શાહજહાં અકબરનો અગ્રદાક્ષ બની ગયા હતા, તેના નામો કવિ કર્ણાદાને જણાવ્યા છે અને તેમની અગ્રાધ કીર્તિના જ્ઞાન ગાયા છે આ સર્વ રાજપૂતોમાં આપાવતી સખ્યા અધિક હતી તદુપરાત જ્યેષ્ઠ અને મેઘતિયા આદિ કેટલી તથા યદુ ચૌહાણ, બાની, રેવડા, સોનગરા અને માગસિયા આદિ વિદેશી સરદારો પણ દુર્ગાદાસની સાથે ગયા હતા

પાદશાહ તેમની પૂઠે પડ્યો તેની સેનાએ રાડોડાને આરે તરફથી ઘેરી લીધા, કિંતુ દુર્ગાદાસ એક હજાર સૈનિકોને સાથે લઇ રીઘ તેનાથી દૂર નીકળી ગયા ઐરગઝેબ દુર્ગાદાસની પૂઠ પકડવાને માટે તેની પાછળ પાછળ ઓસાર સુધી આવ્યો, પરંતુ અહીં આ તેને પોતાની જલ સમજાઈ ભવે તે ગેતી ગયો કે દુર્ગાદાસ ઓસાર તરફ આવ્યા નથી દુર્ગાદાસ ગુજરાતની દક્ષિણે થઇ રાજકુમારસહિત નર્મદાતટપર પહોંચ્યા હતા આ વાત બ્યારે ઐરગઝેબના જાણુવામાં આવી, ત્યારે તેની નિગરા અને કેપ્ટની મીમાં રહી નહિ તે દારણુ કોપથી ઉન્મત્ત થઈ ધર્મધર્મ બૂલી ગયો અરે ! તેણે કોપાન્વેશમાં કુરાન સેદા દૂર ફેંકી દીધી પછી તેણે આજ્ઞાને આદા કરી કે “ હું ઉદયપુર જતાવાને તથા કેટલાક બીજા કામ કરવાને માટે અહીં આ રહીશ તમે સૌથી પરેશા રાડોડાને નિર્જીલ કરી તમારા દુરાચારી બધુને મરડો ”

અરે કવિ આનંકારિક ભારામાં જણાવે છે કે “ જે પ્રકારે વાણુ પ્રકાશને રાકનાર મેઘોને ધિન્નધિન્ન કરી નાખે છે તે પ્રકારે કમળ (રાડોડા) ની વીરતાથી મેવાડની સર્વ આપતિઓ દૂર થઇ ગઈ પાદશાહ અજમેર પહોંચ્યા પછી ૬૨ દિવસમાં જ્યેષ્ઠપુર અરે અજમેરમાં સેના રાખી આગળ કૂચ કરી દુર્ગાદાસના નામના પ્રભાવથી શતાવધિ યત્નો રણસેત્ર છોડી ગયા દુર્ગાદાસ લાન્નુકિ અને અકબર મદરગિરે હતા આ ઉભયે પરસ્પરની સહાયથી ઐરગઝેબપો મારગનું મથન કરી તેમાંથી ૧૪ ૨નો કાઢ્યા આ ૧૪ ૨નો પૈડો લક્ષ્મી અને ધન્વતરીરૂપ ધર્મને અમે પ્રાપ્ત થયા ”

ખીસાનશના સિવસિંહ અને મુકદદાસ કરતા બીજા કયા માણસો વિશેષ વિશ્વામયાક હશે ? જ્યામુધી શિશુ રાજકુમાર અન્નિતસિંહ આણુ પર્યતની કલ્પાઓમાં યુત્ત હતા, ત્યામુધી તેમણે એક ક્ષણમાર પપ્તુ તેમનો સગ છોડ્યો નહિ દુર્ગાદાસે ઉક્ત ઉલ્લભ સરદારો તથા પરમ વિશ્વાસુ સોનગદાસરનાર સુમ આવસમાં છે, એવી વાત પ્રકટ કરી હતી મારવાડના સમસ્ત સામતો જાણુતા હતા કે તેઓ કયાક સુમ આનસમાં છે, પરંતુ કયા જો તે ગોઠસ તેઓ જાણુતા નહોતા કેટલાક જણુ ધારતા હતા કે તેઓ જોસામીરમાં છે, કેટલાક ધારતા હતા કે તેઓ પિકેમપુરમાં છે અને કેટલાક ધારતા હતા કે તેઓ શિરોહીમાં કુપલમાં છે ઉક્ત સામતો અત્યત પ્રસન્નને પાત છે;

કારણ કે તેમણે યદ્યાર્થ વીરોની પેર વનવામ ગ્રહણ કર્યો હતો તેમની નાહીઓમા યદ્યાર્થ રાસી-
રક્ત વહેતુ હતુ તેમની ધીરતાથી મોહિત થઇ રાગ, રાવ અને રાણા મુકતકે તેમની પ્રશસા
કરતા હતા

મુસલમાનોના પ્રયત્ન આક્રમણ અને પૈગામિક અત્યાચારથી સમસ્ત રજવાડાનો વિધ્વસ થઇ
ગયો હતો મારવાડના નવ હજાર અને મેવાડના દશ હજાર નગરો મનુષ્યવિનાના થઇ ગયા હતા
સમસ્ત દેશ મહાભયકર સ્થિતિમાં હતુ થઇ ગયો હતો આ ભયકર સ્થિતિમાં નિચરણ કરી ધનાય
તખાએ દશ હજાર સૈનિકોની માથે લેધપુગમા પ્રવેશ કર્યો અને તે તેની ગજાને માટે ત્યાજ દેવા
લાગ્યો, પરંતુ ચાપાવત મરદાર મરજીમિમા મેરવતુ અટન ગજા અને દુર્ગાદામના બધુ મોનિંગ
પણ નિર્ભય અને દૃઢપ્રતિદ રજા યવનોના ગ્રામમાથી લેધપુગનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે રાજપૂતો
ભયકર રણજીમિમા ઉતર્યા કણેત ક્ષેત્રકર્ણ, લેધાવતી મગન, મહેચા વિજયમન, સુમનત જેતમન,
કણોત કેમરા અને લેધાવતી શિવદાન તથા ભીમ, મહા નામના જે મધુઓએ પોતપોતાની મેના એકત્રિત
કરી યવનસાહુ જૈરાગજેબ જે સમયે અજમેરથી ચાર કોરાના અત્તપર ગિયત હતો, તે સમયે
તેણે ધનાયતખાને લેધપુગમા રાખ રાખ્યો, પરંતુ વસિ હજાર મોગયો તેનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે
ત્યા આવી પહોચ્યા લેધપુગની નિકટ એક ભયાનક યુદ્ધ થયુ આ યુદ્ધમા યદુવશી, કેસરી અને
બીજા અનેક રાજપૂત સરદારો માર્યા ગયા, પરંતુ તેમનો નાશ થયા પૂર્વે તેમણે શતાવધિ શત્રુઓ
નો વધ કર્યો હતો

આ ભયાનક યુદ્ધ વિક્રમ સવત ૧૭૩૭ ના આપાદ વહી ૭ ને દિવસે થયુ હતુ શરવીર સો-
નિગે પોતાની પ્રયત્ન તનવાર અને બહુ ઉત્તમ પ્રકારે ચવાવી જાગરૂમ પાછળ પણ હરી ન
શક્યો અને આગળ પણ જઈ શક્યો નહિ તે માત્ર એકજ સ્થાનપર ઉભો રહ્યો સાપ છછુદગને
પકડીને તેને ગળા પછુ શકતો નથી અને છોડી પણ શકતો નથી, તેવી દશા જૈરાગજેબની થઇ હતી
અને કાન્હસિંહ સોજત તરફ ગયા અને ગાય આદિ પશુઓને લઇને દૂર મૂકી આ-આ ત્યાગ પછી
ભયાનક યુદ્ધને આરંભ થયો આ યુદ્ધમા મુસલમાનોના સેનાપતિ માર્યો ગયો, તેમજ હરનાથ,
કર્ણ તથા તેમના અનેક આપો પણ મગણ પામ્યા આ યુદ્ધ સવત ૧૭૩૮ ના પ્રારભમા થયુ
હતુ આ ભયાનક વિધ્વનકાળમા તનવાર અને મરડીએ એકત્રિત થઇને રાજપૂતો નાશ કરી નાખ્યો હતો

વીર સોનિગે હવે ભયાનક ઝૂનિં ધારણ કરી તેની વીરતાથી દિશ્વી અને આગ્રા વાગવાર ક-
પાયમાન થવા લાગ્યા તે વીર જૈરાગજેબને દુબળ સસનાતરિકે ગણતો હતો યવનગજે તેની
નિકટ દૂત મોકલી સધિ કરી શાંતિ સ્થાપન કરવાને માટે માગણી કરી તેણે રાજકુમાર અનિતને
સાત હજારની પદવી આપી અને ગોડોડોને અજમેર સમર્પણ કરીને સોનિગને ત્યાના મુખાતરીકે
નિયુક્ત કર્યો તેમની સાથે દરેની સધિના કરારપત્રમા પાદશાહે એવો ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે “હું
ધરને સાક્ષી રાખીને આ સધિપત્રપર મટોર કંઠ છુ અને પ્રતિશાપૂર્વકે જણાવુ છુ કે હું કદિ
પણ આ કરારોની વિરુદ્ધ વર્તન કરીશ નહિ ” આ સધિપત્રને લઈ દિવાન અમદાવાદ અમસ્થ થઇ
સોનિગની પાસે આ-ઓ હતો તેણે ત્યા શપથ લઇને કહ્યુ કે, “આ સધિપત્રના અક્ષરે અક્ષરનુ પ્રતિ
પાનન કરવામા આવશે ”

જૈરાગજેબને અકબરની કિચિત પણ વિસ્મૃતિ થઇ નહોતી તેના તરફની ચિંતા વિપ્રમય
સર્પની પેડે તેના હૃદયને દશ દેવા લાગી અતે તેણે દક્ષિણ તરફ પ્રવાસ કરવા માગ્યો અસદખા અજમેરમા
અને વીર સોનિગ મેડતામા નિવાસ કરવા લાગ્યા સોનિગ જૈરાગજેબને કટકસ્વરૂપ લાગતા હોવાથી
તેણે એ કટક દૂર કરવાને માટે બ્રાહ્મણોને દ્રવ્ય આપી તેને જાદુથી મારી નાખવા કહ્યુ. બ્રાહ્મણો

૧ સોનિગ દુર્ગાદાસને બધુ નહોતો

૨ બીજા વિશ્વવિકાસના ઉપદ્રવથી અચળ મજબૂત માર્યા ગયા હતા મેવાડના રાજા રાજસિંહના રાજત્વકાળમા
૧૬૬૧મા આ પ્રકારની ભયકર મરડીથી મેવાડમાં ઉત્તરક યદ્યાર્થ ગઈ હતી એ ઘટના અમે મેવાડના ઇતિહાસમાં
વર્ણવી ગયા છીએ અને અમે જે સમજની માગવાડની મરડીનુ વર્ણન કરીએ છીએ, તેની પૂર્વે ૨૦ વર્ષપર પણ
મેવાડમા હસ્ત પ્રકારની મરડીથી પછે નાશ થયો હતો

સોનિગને દેવલોકમાં મોકલવાને માટે દોમકુડમાં વિવિધ પ્રકારની આહુતિ આપના લાગ્યા પાદ શાહની સાથે સધિ થયા પછી થોડા દિવસમાં અર્થાત્ સવત ૧૭૩૮ ના આશ્વિન માસની છત્રે દિવસે મારાબુત્રના પ્રભાવથી સોનિગનું મૃત્યુ થયું બહારથી એમ જણાવવામાં આવે છે કે તેનું મૃત્યુ નાટ્યથી થયું હતું, પરંતુ વાસ્તવમાં તેને વિષ આપવામાં આવ્યું હતું.

અસદખાએ આરગઝેબની પાસે આ સમાચાર મોકલી આપ્યા તેના એક કટક દ્વારા થવાથી તેને પરમ આનંદ થયો તે ઉત્સાહસંહિત દક્ષિણ તરફ કૂચ કરવા લાગ્યો. સોનિગના મૃત્યુથી દેશમાં અધકાર છવાઇ રહ્યો મેડતિયા કબાણસિદ્ધના પુત્ર મુકુદસિદ્ધે પોતાની પદ્ધતિને ત્યાગ કરી માતૃભૂમિનું કલ્યાણ સાધવાને દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી તેને મેડતાની નિકટ અસદખાની મેના સાથે ધોર યુદ્ધ થયું વિદ્વત્કાસિદ્ધના પુત્ર અબ્બાસિદ્ધ સેનાના અગ્ર ભાગમાં યુદ્ધ કરતો કરતો અનેક વશિસતિ રણભૂમિમાં માર્યો ગયો આથી મુસલમાનો અત્યંત પ્રસન્ન થયા, પરંતુ રાજપૂતોના કુબની સીમા રહી નહિ.

આ મહા ભયકર સંગ્રામ સવત ૧૭૩૮ ના કાર્તિક માસના શુક્રપક્ષની દ્વિતીયાને દિવસે થયો હતો. રાજકુમાર આગ્રિમ અસદખાની સાથે રહ્યો હતો ધનાયતબા બેઠપુરમાં રહેવા લાગ્યો અને તેની સેના દેશમાં ચોતરફ ફેલાઇ ગઈ આ યુદ્ધમાં જે મુસલમાનો મરણ પામ્યા તેમની કબરો સર્વત્ર છૂંટીછવાઇ દૃષ્ટિગોચર થાય છે અગ્રવાનો રાગી ફેલાવત રાણુ, બહી ઉદયસિદ્ધ અને દુર્ગાદા સેના પુત્ર તેજસિદ્ધ (એમને મહાદેવજીના બાહુ પણ કહેવામાં આવતા હતા) રાયડસેના લઈ રણભૂમિમાં પહોંચ્યા આ સમયે ફતેહસિદ્ધ અને રામસિદ્ધ ધવનરાજકુમાર અકબરને દક્ષિણમાં મૂકીને ચોતે ફેલાવતને સહાય કરવાને આવ્યા તે સિવાય બીજા પણ પુરુષો રાજપૂતવીરો તેમના ઝુંડાની નીચે એકત્રિત થયા તેઓ દેશમાં ચોતરફ ફેલાઇ ગયા અને તેમણે પુરમાંડવર નગરનો ૫૪ સ કરી ત્યાંના લોકો કાસિમખાને મારી નાખ્યો.

આ બીજા અને વારંવાર થતા યુદ્ધોમાં રાઠોડોએ પરમ પરાક્રમ દર્શાવ્યું હતું મારવાડનું રાઠોડ-કુળ ૧૧સની અણીપર આવી પહોંચ્યું હતું રાયડોને લધે પુત્ર પર્વતનો આશ્રય મળ્યું કરવા પડ્યો તેઓ દુર્ગમ પર્વતની ઝાઝામાં વસી મુસધિની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા તેઓ વારંવાર શત્રુઓપર આક્રમણ કરીને તેમને છિન્ન લિખ કરી નાખવા લાગ્યા આ રીતે કેટલાક માસ વ્યતીત થયા પછી તેમણે જોતારનમાં રહેતી ધવનસેના ઉપર આક્રમણ કરી તેને દહિન અને ત્રાસિત કરી દીધી અને તેઓ પુત્ર પર્વતકે દરોમાં છુપાઇ ગયા સવત ૧૭૩૯ માં રાઠોડોનું પ્રાબલ્ય પુત્ર વંધી પડ્યું આપાવન વંચી વિજયસિદ્ધે એજ વર્ષમાં સોજનનુર્ગને વિધ્વસ કરી નાખ્યો અને રામસિદ્ધ નેધાવતની સેના લઈ ઉત્તર તરફના પ્રદેશમાં યુદ્ધ કે વ લાગ્યો આ સમયે મિર્જાપુર અને નામનો એક મુસલમાન રાજાનો હાકેમ હતો તેની ઉપર ઉદયભાન નેધાવતે રાયડસેનાસંહિત આક્રમણ કર્યું ત્રણ કાંકેપર્યંત મહા ભયકર સંગ્રામ આગ્યો અને રણભૂમિમાં સંદત્તાવધિ મુસલમાનોની લાશોનાં ઢગના થયા.

આપાવન ઉદયસિદ્ધ અને મેડતિયા મોહકસિદ્ધે જોતારનના યુદ્ધમાં જે રાયડસેના મોકલી હતી, તે યશ્વંતી ફરી કે તરતજ ઉડત ઉલ્લય વીરો ગુજરાત તરફ રવાના થયા તેઓ ખેડાનું નગરમાં પહોંચ્યા કે તરતજ ગુજરાતના લોકો સૈન્ય મદદમદે તેમને રત્નપુરના પર્વતમાં ઘેરી લીધા તેઓ આખી રાત અસ્થશસ્ત્ર લઇને ઉભા રહ્યા ત્રાત કાળ થતાજ ઉભય પહોંની વચ્ચે ધોર સંગ્રામ શરૂ

૧ આ અબ્બાસિદ્ધ સોનિગનો બાપુ હતો અને સોનિગની પછી રાયડોએ તેને ચોતાનો સેનાપતિ બનાવેો હતો.

૨ પુરમાં લ એ જો બિન્ન રચ્યો છે અને તેના નામો પુર અને માડલ છે આ ઉભય નગરો મેવાડની અંતર્ગત છે પુર એ મેવાડ એક માચીન નગર છે એમ કહેવાય છે કે આ નગરની રચાપના વિક્રમાદિ થતા પૂર્વે થઈ હતી આ ઉભય નગરો દેખાવમાં અતિ સુદર છે અને તેમાં રચ્યે રાજે ચાલીની વસ્તુઓ માત્ર થાય છે પુર કરના માડલનો દેખાવ અત્યંત અગ્રિક મરોહર છે માડલ એક નાનો સરખો દ્વીપ છે અને તેની તોતરફ એટલે મોટા બા બાગમાં આવેલા છે તેમાં નાના મકાનો ફળદ્રુપ થાય છે નિર્ગુર મહારાષ્ટ્રીઓના અધ્યાપતી માર્કવ દ્વીપી સોમાં અત્યંત સ્થન ધર્મ યદ છે મા લમાં એક માચીન જયસાલ દરિયે થયે થાય છે અગ્રેરાધિપતિ મહારાજ વિશ્વવદેવને ૧૪૨૪ કરીને આ જયસાલ બધાવડામાં આવ્યો હતો.

થયો. કહ્યું કેસરી અને લાગી જોકુલદાસ દિવાનીવિલાસના સંગત કર્મચારીઓમહિત યુદ્ધભૂમિ-
મા માર્યા ગયા રામસિંહે^૧ પણ તે દિવસે ત્યા પ્રાણત્યાગ કર્યો એ રીતે રોડોડાના અનેક માણસો
માર્યા ગયા, પણ અતે તેમને વિજય તો પ્રાપ્ત થયો અને મુમલમાનો પરાજિત થયા. આજ સાલના
લાદપદ માસમા પાલી નગરપર મુસલમાનોએ આક્રમણ કર્યું ત્યા ગરોડો મુસલમાનોની સામા થયા.
ત્રણમે રોડોડોએ પાચસે મુસલમાનોની સાથે યુદ્ધ કરી તેમને પગસત કર્યો મુસલમાનોનો સેનાપતિ
અરજુનખા આ દારુણ સત્રામમા માર્યો ગયો જે રોડોડોનાપતિએ આ સમયે મુસલમાનોને પરા-
જિત કર્યો હતો, તેનું નામ વલ્લુ હતું ત્યાર પછી ઉદયસિંહે સોજતપર આક્રમણ કર્યું વૈશાખ મા-
સમા મેહતિયા મોહકમસિંહે મેઝાતમા રહેલી મુસલમાનમેનાપર આક્રમણ કર્યું અને સૈયદઅલી
મારીને મુસલમાનોને હાકી કાઢયા

આ પ્રકારે અવિશ્રાત યુદ્ધ અને નરહત્યાસહિત મવત ૧૭૩૯ નું વર્ષ અનંત કાલસાગરમા
લીન ધઈ ગયું કાલનું એક ચક્ર સમાપ્ત થયું; પરન્તુ તેની સાથે રોડોડાનું અદ્યે ચક્ર અનેકવાર
અનેક તરફથી પરિવર્તિત થયું આ દીર્ઘકાલગ્યાપી યુદ્ધમા રાજપૂતો અને ધવનોનું પુષ્કળ રહિર
રેકાપુ અનેક રોડોડોપરીએ રત્નદરશાને માટે યુદ્ધભૂમિમા પ્રસન્નતાપૂર્વક પ્રાણવિસર્જન કર્યો.
તેમણે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો તે છતા પણ તેઓ મુમલમાનોને નિર્મૂલ કરી શક્યા નહિ રોડોડોના
અમિત બાહુબલથી અસખ્ય મુસલમાનો મરતા હતા, પણ અણે તેમના એક રક્તાખિંદુમાથી હ-
જારો મુસલમાનો ઉત્પન્ન થયા ન હોય તેમ તેઓ પુષ્કળ સખ્યામા આવી રાજપૂતોની સામે બાથ
લીડતા હતા આ તરફ જે રાજપૂતપરી મરતા હતા તેની પૂર્તિ કોઈ પણ પ્રકારે થતી નહોતી હિંદુ-
મુસલમાનોના આ લયાનક સત્રામમા રાજસ્થાનના પ્રાય સર્વ રાજપૂતો રોડોડોની સાથે મળી ગયા
હતા. સવત ૧૭૩૯ ના અંતિમ ભાગમાં નેસવમીરના લાડીઓએ પણ ગોડોડોને સહાય કરી તેમનું
સન્માન અને શૌરવ સ્થાપી રાખવાને માટે પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાનું રહિર અર્પણ કર્યું હતું

જેતજેતામા સવત ૧૭૪૦ નું વર્ષ આવી પહોંચ્યું આ નવીન વર્ષ આવતાની સાથેજ
મુસલમાનોના ઉત્તાહ પુષ્કળ વધી ગયો તેઓ નવીન નવીન વિજય પ્રાપ્ત કરવાને યત્ન કરવા
લાગ્યા આગ્રમ અને અસહખા દક્ષિણમા કૌરગરેબને જાઈ મળ્યા અને છતાપતખા અજમેરના
હકિમતરિકે નિયુક્ત થઈ ત્યાજ રહ્યો તેને રોડોડોની સામે સતત યુદ્ધ ચાલુ રાખવાની
આજ્ઞા ફરમાવવામા આવી હતી. વર્ષાન્તરમા પણ યુદ્ધ બંધ ન રાખતું, એવી સખ્ત
આજ્ઞા તેને ફરમાવવામા આવી હતી આ આઠાનુસાર ધનહતખા યુદ્ધ કરવાને
પ્રવૃત્ત થયો મારવાડના સર્વ નગરો અને ગામો મુસલમાનોના અધિકારમા હતા ધવનોના ભારથી
મારવાડ ચરચર કંપાયમાન થતું હતું જે તરફ દષ્ટિપાત કરવામા આવે, તે તરફ અસખ્ય મુસલ-
માનોની લાકડર બૂકટિ દડોચર થતી હતી આ વિપુલ ધવનહલની સામે ખૂબ ધારણ કરી રાજ-
પૂતો તેને શી રીતે પરાજિત કરી શકે? અતે તેઓએ મેરવાડને એક સુરક્ષિત સ્થળ માની તેમા આશ્રય
મહણ કર્યો રોડોડો જેતજેતામા પોતાના કુટુંબોસહિત મેરવાડના દુર્ગમ પર્વતમય પ્રદે-
શમા એકત્રિત થયા આ દુર્ગમ પર્વતત્રણેણીમા છુપાઈ તેઓ સુમધિ મળતા ધવનો ઉપર આક્રમણ
કરતા અને નગરો તથા ગામો લૂંટીને પુનઃ તેમા પ્રવેશ કરતા તેઓ મુસલમાનો ઉપર બદલો
લેવાની એક પણ સધિ ગુમાવતા નહોતા આ પ્રકારે પાળી, સોજત અને મોદવાડ વગેરે કેટલાક
નગરો અને ગામો રોડોડોદારા દબિત થયા પ્રાચીન મદોરનગર ખ્વાજાહ સાલહ નામના એક મુસ-
લમાનસેનાપતિના અધિકારમા હતું, પરન્તુ લાડીઓએ તેનાપર આક્રમણ કરીને તેને ત્યાથી હાકી
કાઢ્યો વૈશાખ માસમા વગરી નામના સ્થાનમા એક ઘોર યુદ્ધ થયું આ યુદ્ધમા રામનિહ અને
સામતસિંહ નામના જે લાડીસરદારોએ એક હજાર મુસલમાનોને મારી બસે સૈનિકોની માથે તમર-
ભૂમિમા પ્રણત્યાગ કર્યો આ તરફ અદ્રપસિંહ નામના એક સરદાર કરમસેત અને ફાલવતેને
લઈ લૂણીતટપર વસતા મુસલમાનોનો સંહાર કરવા લાગ્યા તેમના અસીમ પરાક્રમથી ઉત્તરા અને

^૧ જે કેટલાક રાજપૂતપરીએ વીરવર દુર્ગદાસની સાથે જાહેર રાજકુમાર અજબરને ઔરંગઝેબના રાણાગિનીથી
અચાન્યે હતો, તેમા રામસિંહ પણ એક હતો

ગામણી નામના બે દુર્ગેશાથી મુસનમાને પદાધાર કરી ગયા. એકક્રમાંક પોતાની મેડતિયાસેના-સહિત પોતાની ગ્રામીન માતૃભૂમિયા આવી મુસનમાનેપર આક્રમણ કરી તેમને દવિન અને ત્રાસિત કરેના લાગ્યા તેમના આક્રમણથી કુખિત યદ્ય યવનસેનાપતિ મહમદઅલીએ પોતાના દયસહિત તેમનાપર આક્રમણ પૂર્વે તેજસ્વી રાજાવીસે આથી કિચિત્ પણ્ય લયભીત થયા નહિ, પરંતુ તેની સાથે યુદ્ધ કરવાને કંટિબદ્ધ થયા. તેમનું અખિત પરાક્રમ અને સાહસ જોઈ યવનસેનાપતિએ લય-ભીન થઈ યુદ્ધ બંધ રાખવાની પ્રાર્થના કરી સરળ હૃદયના રાજપૂતો તેની પ્રાર્થનાનો અસ્વીકાર કરી શક્યા નહિ તેઓ તેમના મનનો હેતુ સમજ્યા નહિ અને તેમની કષ્ટભયમા દસાધ ગયા હોય પક્ષની વચ્ચે સધિ થઈ ગઈ પછી દુષ્ટ યવનોએ મેડતિયા સામ તોના સેનાપતિને વિશ્વાસવાત કરીને યુધર્મિતે મારી નાખ્યા.

યવનોના વિશ્વાસવાતથી રાજાડોને ક્રોધાગ્નિ દ્વિગુણ પ્રબળવિત થઈ ઉ નો તેઓ પૈર લેવાને માટે બન્યા ત્યાં મુસનમાનેપર આક્રમણ કરવા લાગ્યા હિંદુમુસનમાને વચ્ચેના વિમ્બહ ધાત્રે ધાત્રે ધણે વધી ગયો સવત ૧૭૮૨ ના આરભ સુધી શાંતિ પ્રસરી નહિ સુખાતસિદ્ધ રાજાડ પોતાની સેનાવર્ષ દક્ષિણ તરફ ગયા આ તરફ લાખા આપાવત અને કેસર કૃપાવત ભાગી અને મોહાણ સેનાની સહાયથી જોધપુરમાં રહેલી મુસનમાનેસેનાને નિરંતર ભય દર્શાવવા લાખા સુખાતસિદ્ધનું મુશ્કેલ થયા પછી લાહરવિએ સેનાપતિ સમ્રાસિદ્ધની નિષ્ઠા જઈ વિનીતભાવથી તેમને નિવેદન કર્યું કે “આપ આપનું બાળદલ એકત્રિત કરી યવનોને પરાજિત કરો.”

સમ્રાસિદ્ધ આ સમયે મનસબદારના પદપર નિયુક્ત થઈ, કેટલીક ભૂમિસ પતિને ઉપભોગ કરતો હતો તે કવિની ઉપરોક્ત પ્રાર્થનાનો અસ્વીકાર કરી શક્યો નહિ રાજાડેના શીઘ્ર આવીને તેના અગાંત્રીએ એકત્રિત થઈ તેણે શિવાલ્યોપર આક્રમણ કરી તે નગર તથા આયોતરા અને પચ-લસા લૂટી લીધા આ નરક મુસનમાનેસેના નગરમાં રોકાઈ રહી હતી તેથી તે રાજાડોની સામે આવી શકી નહિ આ સમયે સુધારત થતી વખતે મરુભૂમિના નગરોના સર્વ દ્વારો બંધ થઈ જતા હતા દુર્ગો મુસનમાનેના દાયમા હતા પરંતુ મેદાનોમાં અગ્નિતની આજુ ફરતી હતી વીર હૃદયભાન પોતાની ભેધાવત સેનાસિદ્ધિ લદાભુનની સમીપ આવી પહોંચ્યા અને તેને શત્રુપર આક્રમણ કરી તેમનું ધન તથા યુદ્ધસામગ્રી લૂંટી લીધી જોધપુરમાં રહેલા મુસનમાને સૈનિકોએ આ ધનાદિને પુન પોતાને કબજે લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેઓ નિષ્ફળ થયા અને જોધાવતોને જય ઉપર જય મળતા ગયા.

પુરહિતખાએ સિવાનાપર તથા નાહરખાએ ગેવાત તથા કુનારીપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો તેમના નર આક્રમણ કરવાને માટે ચાપાવન દન મુકુપસર નામના રથાનમાં એકત્રિત વધુ-આ સમયે સમાચાર મળ્યા કે નરઅતની આશાની ભતિની બે સ્ત્રીઓને બળપૂર્વક દરી લાવ્યા છે આ સમાચાર સાંભળતાની સાથેજ રાજાડોને વિશેષ ક્રોધ ચડ્યો રત્નસિદ્ધ રાજાડ પોતાની સેના લઈ તેની પાછળ દો-ચો પ્રવય તેણે કુનારીપર પહોંચી પુરહિતખાપર આક્રમણ કર્યું લગભગી મુસ-લમાન સેનાપતિ તેનું આક્રમણ રોકી શક્યો નહિ અને તે ૧૦૦ સૈનિકોસિદ્ધિ રણભૂમિમાં મારે ગયો તે ચેત્ર માસની નવમીનો દિવસ હતો તે દિવસે રાજાડના કેવળ ૧૦૦ આણેનો શત્રુ સામ્યા હતા મુસનમાનેના આ પરાજયની વાત સાંભળી મિર્જા અત્યંત અપભીત થઈ કેવલ આશાનીએ ભતિની હોય સ્ત્રીઓને લઈ તોદાદા ગામ તરફ ગયો ત્યાર પછી તેણે કુકોચાવમાં જઈ ત્યાં ઠાવણી તાપી આ સમાચાર આસંકર્ષના પુર સળવસિદ્ધના કરને પહોંચ્યા તરતજ તે અગ્રીણ લઈ યવનસેનાપતિની સભે રાજાડે મિર્જાની પાસે મોટા મોટા વીરો હતા તથાપિ સળવસિદ્ધની

૧ સમ્રાસિદ્ધ કયા કુળમાં રોહ થયે હતો અને તે કયા કયા જન્મ પહેલે પ્રાપ્ત થયો હતો, તે અરે કહી શકાય નથી પરંતુ એના હૃદયની ઉદારતા થી જણાય છે કે તે કોઈ જન્ય કુલમાં જન્મ્યો હતો.
૨ રિવાજથીજ પ્રમાણ નગર સિવાના છે.
૩ એક ભાગીદરે આ કહેલ અપમાનનું વેર લેવું હતું તે જતી અનુમાન કરી શકાય છે કે આશાની બાદી ભતિની એક શાખા હતો.

તીક્ષ્ણ તલવારે તેમના હૃદયના શોણીતનું પાન કર્યું; પરન્તુ આ યુદ્ધમાં ભાડી સરદારના હુકમોનું કડક ચર્ચ ગયા. આ દારુણ યુદ્ધમાં એટલું બધું રુધિર વહ્યું કે તેથી થયેલા ક્રોધમાંથી બહાર નીકળવું કઠિન થઇ પડ્યું. આ પ્રકારનાં યુદ્ધોદ્ધાર મુસલમાનોના આધિકારમાંથી એક એક કરતાં સર્વ થાણાંએ નીકળી ગયાં.

જોતજોતામાં સંવત ૧૭૪૧ નું વર્ષ પણ વ્યતીત થઇ ગયું; પરન્તુ હિંદુમુસલમાન વચ્ચેના ધોર યુદ્ધનો અંત આવ્યો નહિ. ત્યાર પછી સંવત ૧૭૪૨ માં લાક્ષાવતો અને આશાવતોએ સાંભરમાં આવી મુસલમાનોની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી. આ તરફ ગોડવાડના સામંતો પણ પોતાના દેશમાંથી બહાર નીકળી મુસલમાનોપર આક્રમણ કરતા અજમેરના સિદ્દિકારમુધી આવ્યા ગયા. આ સર્વ સાધારણ યુદ્ધોથી રાડોડનીરાને ક્રોધાગ્નિ શાંત થયો નહિ. અતિ તેમણે મેડતા ક્ષેત્રમાં એકત્રિત થઈ ધવનસેનાપર આક્રમણ કર્યું. આ યુદ્ધમાં મુસલમાનોએ રાડોડસેનાને છિન્નભિન્ન કરી નાખી. આ પરાજયથી સંગ્રામસિંહનો ક્રોધાગ્નિ વિશેષ પ્રવવલિત થયો. તેઓ મુસલમાનોપર વૈર લેવાને માટે અત્યંત આતુર થયા. તેમણે પોતાની સેનાસહિત જોડપુરની આસપાસનાં ગામોમાં જઈ તેને બાળા મૂક્યાં. ત્યાર પછી તેમણે દૂવાડા નામના સ્થાનમાં જઈ ત્યાં પુષ્કળ રાડોડસેના એકત્રિત કરી. તેમના પ્રયત્નથી રાડોડસેના અત્યંત ઉત્સાહિત થઈ ગગનભેદી શબ્દ કરવા લાગી. તેમણે શીઘ્ર આક્રોશપર આક્રમણ કર્યું. આથી ત્યાંના દારૂકેમને તે નગર નિરુપાયે છોડી જવું પડ્યું; પરન્તુ તેની આવી શૌચનીય અવસ્થામાં ક્રોધએ તેનાપર અત્યાચાર કર્યો નહિ. આ પ્રકારે સંવત ૧૭૪૨ નું વર્ષ પણ અનંત કાલસાગરમાં લીન થઈ ગયું.

અધ્યાય ૮ માં

શિશુ રાજકુમાર અજિતસિંહને બેવા માટે સરદારોની પ્રાર્થના-રડોડોની સાથે દેરાના દર્શનશાલે કરેલી મિત્રતા-સરદારોનું આયુ તરફ જવું-અજિતસિંહનો મેળાપ-સરદારો-સહિત અજિતસિંહનું સ્થાન પ્રતિસ્થાનમાં પરિભ્રમણ-ઓરંગઝેબનું લયલીત થવું-અજિતસિંહને સહાય કરવા માટે ખીચા પછા ફેરલાક રાજાઓનું આવવું-અંકત્ર થયેલા હાડાઓ તથા રડોડોના પ્રભાવથી મારવાડીઓમાંથી મોગલસેનાનું ફર થવું-પુરમાંડકલિંલવ-હાડા રાજાનું મૃત્યુ-દક્ષિણમાંથી દુર્ગાદાસનું આવવું-સફીખાનો ખરાબવ-સફીખાએ અજિતસિંહને ઇગવાની કરેલી ચેષ્ટા-તેને મગેલી નિષ્ફળતા અને અપમાન-મેવાડના રાજકુમાર અમરસિંહનો વિદોહ-રડોડોમત્તે શણાની સહાયલુતિ-અંકત્રની દુહિતાની મુક્તિમત્તે ઓરંગઝેબે સંધિ કરવાની કરેલી મોગલો-પહાડોમાં અજિતસિંહ પુનઃ ઝડપી કરેલા આશ્રય-વિજયપુરમાંડ-રડોડોના વિજય-પાતાની પૌત્રીવિષે ઓરંગઝેબને થયેલી ચિંતા-મેવાડના રાણાના લાકની પુત્રી-સાથે અજિતસિંહનો વિવાહ-યુદ્ધની ગતિ ફેરવાવવા માટે પુનઃ કરેલા ઉદ્યોગ-શાહજહાનનું પ્રત્યર્થણ-રડોડોએ ભેધપુરમાં પુનઃ સ્થાપન કરેલા પાતાનો અધિકાર-દુર્ગાદાસની મહાત્મ્યાવતા-અજિતનો રાજ્યાધિકાર-તેમની પુનઃ થયેલી દુર્દશા-હિંદુભક્તિની દુર્દશા-અજિતને થયેલા પુનલાભ-ફનાગનું યુદ્ધ-ઓરંગઝેબના મૃત્યુથી હિંદુઓને થયેલા આનંદ-અજિતસિંહ ભેધપુરમાં પુનઃ સ્થાપન કરેલા અધિકાર-મુસલમાનોની દુર્ગતિ-આક્રમણ-પહાડુરશાહ નામ ધારણ કરી દિલ્લીના સિંહાસનપર બેસવું-આમાનું યુદ્ધ-પાદશાહનો મારવાડ પર આક્રમણનો ઉદ્યોગ-તેનું અજમરમાં આવવું-ત્યાંથી બેખીલારમાં આગમન-અજિતની નિકટ હોત મોકલવો-મુલસમાનોએ કરેલા વિરોધઘાત-એકાએક ભેધપુર પર કરેલું આક્રમણ-પાદશાહની સાથે અજિતસિંહનું જવું-રાજાઓનો અસંતોષ અને તેમનું ઉદયપુરમાં જવું-રાજાઓનો સંપ-અજિતસિંહ ભેધપુર પર પુનઃ સ્થાપિત કરેલા પાતાનો અધિકાર-અજમરના સિંહાસનપર જયસિંહને આજ્ઞા કરવાને માટે અજિતસિંહ કરેલા ઉદ્યોગ-સાંમરનું યુદ્ધ-અજિતનો વિજય-જયસિંહના હાથમાં અંકત્ર અપર્ણ-બિકાનેર પર આક્રમણ-નાગોરનો ઉદ્યોગ-રાજપૂત રાજાઓ ઉપર પાદશાહનો ક્રોધ-પુનઃ થયેલી એકતા-અજમરમાં આગમન-પાદશાહની સમીપ રાજાઓનું જવું અને પાતાનાં રાજ્યોમાં અધિકાર લોગવવાનું ફરમાન મેળવવું-કરેલેન્ની ચાના-ત્રીસવર્ષમાં થયેલા યુદ્ધોની સમાપ્તિ-દુર્ગાદાસના ગુણોની પ્રશંસા.

સમયે સ્વામીભગ્ન રડોડોના પૂર્વોક્ત પ્રકારે મુસલમાનોની સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા, તે સમયે તેમની આચાર્ય રાજકુમાર અજિતસિંહ ધીરજંગ-ગદમ્મા દિનપ્રતિદિન મેટો થતો જતો હતો આ લાખા સમય મુધી આવતા યુદ્ધમાં જેના માટે પોતાનું સ્થિર પ્રસન્નતાપૂર્વક વહેવરાવ્યું હતું તે પીરોએ તેના મુખનું દર્શન હજીમુધી કર્યું નહોતું. તેઓ સદૈવ યુદ્ધભૂમિમાંજ રહ્યા હતા, તથા તેમને એકવાર પણ રાજકુમાર અજિતસિંહના મુખનું દર્શન કરવાનો અવસર મળ્યો નહોતો અત્યારમુધી તેઓ તેનું દર્શન કરવાની અભિલાષા રાખી રહ્યા હતા; પરંતુ હવે તેઓ આજીવાર તે દિવસ રાખી ચક્રા નહિ સંવત ૧૭૪૩ ના

પ્રારભમા મરજીમિના ચાપાવત, દૂપાવત, મેડતિયા, જોધા, કમ્મમેત અને અન્ય શાખાના સરદારો પોતાના રાજના મુખનુ દર્શન કરવાને માટે અધીગ ચર્ધ ગયા તેમણે ખીચીનશી મુકુદસની પાસે દૂત મોકલી તેમને બોનાવી મગાવ્યા અને તેમને નિવેદન કર્યું કે -“ અમે પ્રથમ એકનાર અમાગ રાજના મુખનુ દર્શન કરીશુ ” મુકુદસમે ઉત્તર આપ્યો કે -“ જેમણે મારાપર વિશ્વાસ મણને મારા હાથમા રાજને સમર્પણ કર્યા છે, તેઓ હાનમા દક્ષિણમા છે ” આ ઉત્તર સાલળી સરદારો શાત રહી શક્યા નહિ ખીચીવીગનો ઉક્ત ઉત્તર, સાલળી તેઓ એકમ્વરે બોલી ઉઠ્યા કે “ વ્યામુધી અમે એકવાર અમારા વ્યામીના મુખનુ દર્શન કરીશુ નહિ ત્યામુધી બોજનપાન કરવાની અમને રચિ થશે નહિ ”

સરદારોનો આવો આગ્રહ જોઇ મુકુદસમે તેમની ધમ્મ પૂર્ણ કરી તેઓ મર્વ એકત્રિત થઇ આશુ પર્વત તરફ ચાલ્યા આ સમયે કોટારાજ્યના હાડા રાજ દુર્જનગાન પણ અનિતમિદનુ દર્શન કરવાને માટે બે હજાર ધોડેસ્વાસસિદ્ધિ તેમની સાથે ગયા સવત ૧૭૪૩ના ચૈત્ર માસની અમાસને દિવસે સર્વ સરદારોએ રાજ અનિતસિદ્ધિના મુખનુ દર્શન કરી પોતાના નેત્રો સાર્થક કર્યા જે પ્રકારે સૂર્યના દર્શનથી કમનો વિકસિત થાય છે, તે પ્રકારે શિલુ રાજકુમારના દર્શન કરીને સરદારોના મનરૂપી કમનો પ્રકૃષ્ઠિત થયા જે રીતે ભૂગો પુષ્પગસનુ પાન કરે છે, તે રીતે તેઓ સર્વ રાજકુમારની રૂપસુધાનુ પાન કરવા લાગ્યા આ સભામા ઉદયસિદ્ધ, સગ્રામસિદ્ધ, વિજયપાપ, તેજસિદ્ધ, મુકુદસિદ્ધ અને નાહરસિદ્ધ, આદિ ચાપાવતો, ગજસિદ્ધ, જગતસિદ્ધ અને મામતમિદ્ધ આદિ ઉદાવતો તથા રામસિદ્ધ, ક્ષેત્રસિદ્ધ અને કેસરીસિદ્ધ આદિ દૂપાવતસરદારો ઉપસ્થિત હતા આ સરદારો સિવાય પુરોહિત, ખીચી મુકુદસ, પુરિદર અને જૈન યતિ જ્ઞાનવિજય પણ સભાની શોભા વધારી રહ્યા હતા શુભ મુહૂર્તમા અનિતસિદ્ધિ સૌને દર્શન દીધા સૌથી પ્રથમ હાડા રાવે નવીન રાજને અભિનંદન આપ્યું ત્યાર પછી ભારવાડના સમગ્ર સામતોએ તેમને સુવર્ણ, મણિ-મુગ્તા અને અશ્વાદિ ઉપહારતરિકે આપ્યા

ધનાયતમાદાર આ સમાચાર જ્ઞાતગેજના સાલળનામા આવ્યા તે યવનમેનાપતિએ જ્ઞાતગેજની રાજસભામા ઉભા થઇને ઉચ્ચસ્વરે કહ્યું “ જહાપનાહ ! માગ્વાડના સામતોએ પોતાનો અધીશ્વર પોતાની પાસે નહિ હોવા છતા પણ દીર્ઘકાલપર્વત યુદ્ધ કર્યું છે હવે તેમણે પોતાના અધીશ્વરના દર્શન કર્યા છે અને તેથી તેઓ અલત ઉત્સાહિત થઇ ગયા છે, માટે હવે જે આપણે તેમની સામે પ્રયત્ન સેના નહિ મોકલીએ તો તેમનુ દમન કરી શકાશે નહિ ”

અતિ જ્ઞાનહિત થઇ રાઠોડસરદારો જ્યજ્યકાગ કગતા પોતાના આજરાજને આહોગમા લઇ ગયા આહોરના અધિપતિએ “ વાધુ ” ની ક્રિયા કરી જેમને મોકિતકસહિત પુષ્કળ અશ્વા ઉપહારમા આપ્યા આહોરના દુર્ગમા અનિતસિદ્ધિના પ્રણે સારો સત્કાર કરવામા આવ્યો વળી આજસ્થળે ટીકદોડની ક્રિયા પણ કરવામા આવી ત્યાર પછી તેમણે આહોરથી વિદાય લીધી તેમણે ગધપુર, બીડા અને બારોહને પોતાના અધિકારમા લઇ લીધા તે સ્થળોના સરદારોએ તેમની સન્મુખ આવી તેમની પૂજા કરી ઉપહાર અર્પણ કર્યા દૂપાવતસરદારોએ તેમનો સારો સત્કાર કર્યો ત્યાર પછી તેઓ આશોપના લાગી સરદારની જગીર લવેરામા ગયા લવેરાથી મેડતિયાની નિવાસભૂમિ રિયામા ગયા અને ત્યાંથી કરમસોતોના ખીમસરમા જઇ ત્યાંના સરદારનો આદરસત્કાર ગ્રહણ કર્યો અનિતસિદ્ધ બધા બધા ગયા, ત્યા ત્યા સરદારો તેમનો સત્કાર કરી તેમના ઝડાનીએ એકત્રિત થવા લાગ્યા તેઓ ખીમસરથી પાખૂડાપ ધાધલ^૧ ના નિવાસસ્થાન કોલૂતગરમા ગયા પાખૂડાવે પોતાની સેનાસહિત તેમના પક્ષનુ સમર્થન કર્યું અતે સવત ૧૭૪૪ ના ભાદ્રપદ માસની દશમને દિવસે રાજકુમાર અનિતસિદ્ધ પોકર્ણમા જઇ પહોંચ્યા દક્ષિણમાંથી વીર દુર્ગાદાસ આ સ્થળે તેમને આવી મળ્યા

વધામણીરે અને ટીકદોડની ક્રિયાથી અનિતસિદ્ધિનીલાવી ઉન્નતિની સૂચના થઈ આ ઉભય

૧ રાઠોડવીર પાખૂડાવ બાવા વાપરવામા પરમ નિપુણ હતા

૨ એક મનુષ્ય મોટીઆથી ભરેલુ એક પીત્તલ વાસણ નવીન રાજના મસ્તક ઉપર મૂકી તેની પરિક્રમો કરે છે,

માગનિક અનુધામોથી રોડોડોનો ઉત્સાહ અને સાદસ દિગ્દર્શી વૃદ્ધિ પામ્યા વળી પરાક્રમી દુર્ગના સાચા આદિ વીરોએ જ્યારે તેમના આ ઉત્સાહ અને સાદસરજ અભિમાન ધૂત રૂડુ ત્યારે તો રોડોડોના વીરત્વની પરાકાષ્ઠા જ થઈ

ધનાયતખા અત્યંત ભયભીત થયો રોડોડોનું દમન કરવાને ખરે તેણે એક નવીન સેના સંજોગ કરી, પરંતુ પ્રસંગે તેનાપર આક્રમણ કરી તેની સમસ્ત આશા છિન્નભિન્ન કરી નાખી આથી ચારગજેળ અત્યંત દુષ્કિત થયો હતો તેણે વળી એક બીજું કારસ્થાન ઉપસ્થિત કર્યું મહમદશાહને નામના એક સાણસને રાજ્ય જસવતસિંહના પુત્રતરિકે જાહેર કરી તેને મારવાડના અધીશ્વર તરિકે તેણે નિયુક્ત કર્યો અને અભિવૃત્તિદર સંદેશો મોકલ્યા કે -“ તમે જો મારે આધીન થશો તો તમને પાંચ હજારીના પદપર નિયુક્ત કરવામાં આવશે ” અભિવૃત્તિસિંહે તેની આ માગણીપર ક્ષિપ્રિત, પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ અને તતલાગી મહમદશાહ પણ જાત્રા દિવસ સુધી પોતાના ઉચ્ચ પદનો ઉપભોગ લઈ શક્યો નહિ બેઘપુર તરફ આવતા માર્ગમાજ તેનું મુઠ્ઠા થયું પાદશાહે ધનાયતખાને સ્થાને સુભવતખાને મારવાડના સેનાપતિતરિકે નિયુક્ત કર્યો ત્વે રોડોડો અને હાડમો એકતાના સૂત્રમા પરિભ્રમ્ય થઈને મુસલમાનોના પળમાથી પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવા હાડમો તેમણે મુસલમાનોનાપર આક્રમણ કરી માનપુરા અને પુરમાડવમા જે યવનસેના હતી તે સંવને છિન્નભિન્ન કરી નાખી પુરમાડવપર ઘેરો નાખતો વખત હાડરાજને એક જોભો લાગવાથી તેમના પ્રાણોના નાશ થયો વિજયી રાજપૂતો અહીંથી આદ્ય હજાર સુવર્ણમુદ્રાઓ સેનાના વ્યયને માટે લઈ પાછા ફર્યા આ તરફ પુરોહિત અને દિવાન દ્રવ્ય એકત્રિત કરી અભિવૃત્તિસિંહને સહાય કરવા હાડમો આ પ્રકારે સનત ૧૭૪૪ નું વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયું

સનત ૧૭૪૫ ના પ્રારંભકાળથીજ સુભવતખાએ પોતાનો કર્મ બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો તેણે એવો પ્રસ્તાવ કર્યો કે જો રોડોડો વિદેશી વાણિજ્યને ઉત્તેજન આપશે તો તેદારા જે કર ઉત્પન્ન થશે તેનો ટુંક ભાગ તેમને આપવામાં આવશે ત્યાર પછી ધનાયતખાનો પુત્ર બેઘપુરથી દિલ્હી તરફ જતો હતો, એવામાં રૈનવલ નામના સ્થાન આગળ બેઘો હરનાથે તેનાપર આક્રમણ કર્યું અને તેનું ધન સંપત્તિ તથા તેની સાથેની સ્ત્રીઓ પુત્રચરી વીધી આ સાહેબ ભયભીત થઈ સારણ આપ કરવાની આશાથી દુશાવટોની પાસે ગયા આ સહક્રમથી તેનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે સુભવતખા અબમેરથી નીકળ્યો પરંતુ તે પણ ફર્દશામા ફસી પડ્યો આખાન ગુકુદાસે તેનાપર આક્રમણ કરી તેનું સર્વસ્વ લૂંટી લીધું

સનત ૧૭૪૭મા સુરીખા અબમેરના મુમેદારતરિકે નિયુક્ત થયો ફર્દશાસને તેનાપર આક્રમણ કરવાની છુટા થઈ સુરીખા એક પર્વતપ્રમ પ્રદેશમા પોતાની સેનાની છાવણી નાખીને પડ્યો હતો ત્યાં ફર્દશાસે તેનાપર આક્રમણ કર્યું અને તેને અબમેર તરફ નસાવી મૂક્યો આ સમાચાર શીખ ચૌરંગજેળને અને આબ્યા તેણે સુરીખાને લખી જણાવ્યું કે -“ જો તમે ફર્દશાસને પરાસ્ત કરશો તો તમારો દરજ્જો રાજ્યમા સૌથી ઉચ્ચ કરવામાં આવશે, પરંતુ જો તમે પરાસ્ત થશો તો તમારૂં રાપર બાનાઈ મોકલિને તમને પદમ્યુત કરવામાં આવશે અને તમારા સ્થાનપર સુભવતખાને નિયુક્ત

તેને જામાગીની દિશા કેડે છે

૧ આ સમયે વીર દુર્ગનસાહ ચાપાવત સરદાર સુભનસિંહની પુત્રીની સાથે વિવાહ કરવાને આબ્યા હતો, તે છતાં પણ તેમને મુકદ્દમા જમાને કિયિત્તું પણ વિલગ કર્યો નહિ આ મસો કાઈએ પણ તેમને મુકદ્દમા જમાને આમલ કર્યો નહોતો તેમને સ્વયં કાદુત્ત અને સ્વદેશાનુરંભથી ઉત્તેજિત અને ઉત્સાહિત થઈને રાજમેનમા દોરી ગયા હતા

૨ જ્યારે મહારાજ જસવતસિંહના પરિવારનું રક્ષણ કરવાને માટે રોડોડોશીએ દિલ્હીમા ચૌરંગજેળની સેના સાથે મુકદ્દમો હતો, ત્યારે દિલ્હીના મેદાનમા એક બાનકને લઈ ગઈ પાદશાહને બવારી કર્યું હતું કે -“ આ જસવતસિંહનો પુત્ર છે ” પાદશાહે તેનું નામ મહમદશાહ પડીને તેનું પરિચયવન કર્યું હતું મહમદશાહ સનત ૧૭૪૫ માં મરાઠાઓ મળ્ય પાડ્યો હતો

૩ દિલ્હી અનુસાદે બાવા રાજાના અર્ધ એક મૂળ્ય દેખાડનારી પરત્વુ, એમ લખે છે

કરવામા આવશે" સરીખા મહાન વિપત્તિમા આની પડ્યો તેણે પોતાના કાર્યની મિદ્ધિનો ખીજો કાઢ પણ ઉપાય નહિ જોઈ અનિતાસિદને છત્કપટથી છેતરીને પોતાની પદવી રિથ ગખવાનો યત્ન કર્યો. તેણે રોડોડાંગકુમારપર એક એવા આશયનો પત્ર લખ્યો કે - "આપનું પિતૃરાજ્ય આપને સમર્પણ કરવાની મને સનદ મળી છે, માટે તમે અત્રે આવીને તે લઈ જાઓ" આ પત્ર મળતાની સાથે અનિત સિંહ નીસ ટગર ગરોડ સૈનિકોને પોતાની સાથે લઈ અજમે તરફ પ્રયાણ કરવા લાગ્યા શત્રુની કાઈ બદદાનત છે કે નહિ, તે જાણવાનેમાટે તેમણે મુકુદદાસ ચાપાવતને આગળ મોકલી આપ્યા પર્વ-ત્રેણીના સકીર્ણ માર્ગમા આવી મુકુદદાસે શત્રુઓના જયની વાત જાણી તેમણે તુરતજ પાછા ફરી-ને સમન્ત વાત અનિતસિદને કહી સભળાવી રાજકુમાર તેથી કિચિત્ પણ લયભીત થયા વિના પોતાના સરદારોને કહેવા લાગ્યા "સરદારો! જ્યારે આપણે આટલા બધા નજીક આની પહોચ્યા છીએ, ત્યારે આવો, એકવાર આપણે અજયદુર્ગને સારીરીતે જોઈ ખા માહેબનું સન્માન પ્રદણ કરીએ" આટલા વચનો કહી અનિત દલસહિત અજમે તરફ ચાલ્યા તેમના આગમનથી સરીખા અત્યંત ગભરાયો. તેને વિશેષ લયભીત કરવાને માટે એક ગરોડ કહ્યું "ચાલો આપણે નગરને આગ વગાડીએ" નગરની અને પોતાની જાતની રક્ષાને માટે સરીખા અત્યંત ચિંતાતુર થયો અને શરધર કપવા લાગ્યો તેણે અનિતસિદને સતુષ્ટ કરવાને માટે પુષ્કળ દ્રવ્ય તથા અશ્વાદિ ઉપહારમા આપ્યા

સવત ૧૭૪૮ મા ગેવાડમા નાના પ્રકારના વિપ્લવો શરૂ થયા રાજકુમાર અમરાસહે પોતાના પિતા રાણા જયસિંહની વિરુદ્ધ તનવાર ઉઠાવી ગેવાડરાજ્યના સમસ્ત સરદારોએ તેનો પક્ષ પ્રદણ કર્યો રાણા લયભીત થઈ ગેવાડ રાજ્યમા નાસી ગયા ત્યાંથી તેઓ ધાણેરાવમા જઈ મેના એકત્રિત કરવા લાગ્યા અમરાસહે ત્યાં પહોંચે તેનાપર આક્રમણ કરવાને તૈયાર થયો, ત્યારે રાણાએ રોડોડાની પાસે સહાય માગી શીઘ્ર મેડતિયાસરદારો તેને સહાય કરવાને ગયા થોડા દિવસમા અનિતસિંહે દુર્ગોદામ અને ભગવાનમિદ્ધને પણ રાણા રાજમિદ્ધની કુમરે મોકલ્યા તેઓ ભેંધાવશી રિડમન અને મારગાડના આમ પ્રધાન સામતોને એકત્રિત કરીને રાણાને સહાય કરવાને માટે મારવાડમાથી બહાર નીકળ્યા, પરંતુ તેમની સેનાની કિચિત્ પણ હાનિ થઈ નહિ ચૂડાવત અને સફતાવત તથા આપા અને ચૌહાણોએ રોડોડાની સહાય મળે તે પૂર્વેજ પિતાપુત્ર વચ્ચેનો વિવાદ નિવૃત્ત કરી દીધો આ રીતે રાણા રાજસિંહ મારવાડના નજીક થયા

ગોડોડાનું સાહસ અને બળ જોઈ આરગજેબના મનમા અને પ્રકારની શકાઓ ઉત્પન્ન થવા લાગી તેનામા વળી એક ખીજી શકાએ પણ તેનાપર આક્રમણ કર્યું રાજકુમાર અજયગની એક પુત્રી દુર્ગોદાસના આશ્રયનીએ હતી આ સમયે અનિતસિદને યુવાવસ્થામા જોઈ પાદશાત્ને પોતાની પૌત્રીના સન્માનની રક્ષાને માટે ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ આ કારણથી તેણે ગોડોડાની સાથે સધિ કરવાની અભિનયા પ્રકટ કરી નારાયણાસ કુનખી મખ્યસ્થ થયો સધિની ચર્ચા જ્યાંસુધી ચાલી ત્યાંસુધી સરીખાએ પણ શત્રુતાનો પરિત્યાગ કર્યો આ પ્રકારના કાર્યોમા સવત ૧૭૪૮ની સાન પણ વ્યતીત થઈ ગઈ

હવે મુસન્માનો શાત રહ્યા નહિ મવત ૧૭૫૦મા જોષપુર, ગોરાર અને સિનાનાના મુસન્માન હાકેમેએ પોતપોતાની સેના એકત્રિત કરી અનિતસિંહપર આક્રમણ કર્યું અનિતસિદને પુનર્વતમા આશ્રય લેવાની ફરજ પડી તેઓ વહલવશી અહોની સડાયથી મુસન્માનોની સામે થયા, પરંતુ તેમને પરાજય મળ્યો આ સમયે મુસન્માનોએ એક અતિ પ્રચલ અને પવિત્ર સાદનો વધ કર્યો, તેથી ચાપાવત વીર મુકુદદાસે તેમનાપર આક્રમણ કર્યું મોકલસર નામના સ્થાનમા ઉભય દ્વેષ પરસ્પર સામે થયા મુકુદદાસે શત્રુઓને હરાવી ચાકના હકિમ, તેના સામતો અને તેની સેનાને બંદીવાન બનાવી

આ પરાજયને મુસન્માનોના દુર્ભાગ્યનો અમૂલ્ય કહેવો જોઈએ, કારણ કે ત્યાર પછી માત્ર થોડાજ દિવસોમા અર્ધાત્ સવત ૧૭૫૧મા તેઓ ઘેર સકટમા ફસી પડ્યા અનેક પ્રદેશો અને નગરોએ રોડોડાની અધીનતા સ્વીકારી તેમાના કેાઈએ જોય આપી અને કેાઈએ ખડણી આપી. ઘણા માણસો બોજનની સામગ્રી પ્રાપ્ત નહિ થવાથી રોડોડાસેનામા મળી જવા લાગ્યા કાસિમખા અને લક્ષ્મ-

રખાએ અગ્નિતસિંહની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી, તેમનાપર આક્રમણ કર્યું આ સમયે અગ્નિતસિંહ વિજયપુરમાં હતા તેમનું આક્રમણ રોકવાને માટે દુર્ગાદાસનો પુત્ર પોતાની સેનામહિત તેમની સામે ગયો શીઘ્ર યુદ્ધાંગ થયો એ તે યવનોના પગાળ્ય થયો જેમ જેમ અગ્નિતસિંહની વય વધવા લાગી, તેમ તેમ રોડોડોનો ઉત્સાહ પણ વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યો આ વરસે જૈન ગણેન પોતાની પૌત્રીને માટે ચિંતા કરવા લાગ્યો યાદબદ્ધ અકબરની પુર્વિની વિચાર તેના ચિન્તાતુર હૃદયમાંથી એક ક્ષણ પણ ખનતો નહોતો તે પોતાની પૌત્રીને દુર્ગાદાસના હાથમાંથી મુક્ત કરવાને માટે લગીરથ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો તેણે બેધપુરના હકિમ મુન્નવનખાને લખી જણાવ્યું કે “ ગમે તે ઉપાય કરી અને ગમે તેટલો વ્યય કરી મારા સન્માનની રક્ષા કરો ”

આજ વર્ષમાં મેવાડના રાણાએ પોતાના કનિષ્ઠ ભ્રાતા ગજસિંહની પુત્રી માથે અગ્નિતસિંહને વિનાશ નિશ્ચિત કરી તેમનાપર મુકનાજડિન નાગીએર, રત્નજડિન અબાડીથી મુસજિત કરેના બે હાથીઓ અને બે બચ્ચો મોકલ્યા અગ્નિતાસે તે બા સર્વ ઉપદારો આદ્યપૂર્વક મહણ કર્યા પછી જેક માસમાં રોડોડોજુભાંરે ઉદેપુર નજી સિમેદીઆરાજકુમારીનું પાણિગ્રહણ કર્યું. વળી અપાડમામમાં અગ્નિતસિંહે દેવનીઆમાં બીજું વગન કર્યું.

પાદશાહ જૈન ગણેન પોતાની પૌત્રીને ક્ષણભર પણ ભૂલી શકતો નહોતો સુનતાનીનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે તે ગતિવિવેક વ્યાકુલ ગહેતો હતો પ્રસંગોપાત તે અગ્નિતસિંહપર પત્ર લખીને વાહૂત મોકલીને સુવનાનીને મુક્ત કરવાનો આગ્રહ કરતો મ. ૧૭૫૩માં વીંગ દુર્ગાદામની માથે તેને પત્રવ્ય વહાવ થવા લાગ્યો એ તે સુવતાનીને મુક્ત કરી અગ્નિતસિંહે પોતાના પિતાનું તિહાસન પ્રાપ્ત કર્યું ૨ મનમમાં દુર્ગાદામને પ. ૧૮૧૪ની પદપા નિયુક્ત કરવાની અભિલાષા પ્રગટ કરી, પરન્તુ દુર્ગાદાસે તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ અને પાદશાહને જણાવ્યું કે “ એને બદલે મને જાણેર શિવાનચી, સાવેર અને ચિંગા અર્પણ કરશો ” દુર્ગાદાસે સુનતાનીને મલાજ અને સન્માનપૂર્વક રાખી હતી, તેથી પાદશાહે તેમની પુષ્કળ પ્રશંસા કરી

સવન ૧૭૫૭ ના પોપમાસમાં અગ્નિતસિંહને મારવાડનું ગજસિંહાસન પ્રાપ્ત થયું બેધપુરમાં જઈ તેમણે નગરના પાંચે કાગીની વચ્ચે એક એક પાડાનો બલિ આપ્યો મુન્નવનખા મરણ પામ્યો તેથી હવે શાહજોડા સુનતાન નેતા થયો

સવન ૧૭૫૮ માં આજમહાલે પુન બેધપુરપર આક્રમણ કર્યું આથી અગ્નિતસિંહને નિરુપાયે જાતોમાં વસ કરવાની ફરજ પડી તેમના કેટલાક સગદારો શત્રુઓની સેવા કરવા લાગ્યા હતા અને કેટલાક તેમની પામે રવા દેના મેવાડના રાણા પણ આ સમયે નિરુપાય અને અસામર્થ્યવાન બની ગયા હતા એમ માત્ર એમનિગ બગાન સિવાય બીજા કોઈની પણ આરા તેમને હતી નહિ અબરેશર દક્ષિણમાં યવનસત્રાની મેવા કરવા હતા યવનોના પાપાચારથી સંપૂર્ણ ભારત-ભૂમિ પરિપૂર્ણ થઈ ગઈ તેઓ મથુરા પ્રયાગ અને આખામડગમાં પણ ગૌહત્યા કરવા લાગ્યા હા રણ અત્યાચારથી પીડિત થકને યોગીઓ અને વૈરાગીઓ આશ્રયમાટે દેવોની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા,

૧ મતાપત્રદેવલયા એ નાની રિયાસત મેવાડના તાબામાં છે મહા નામના પુરુષે એની સ્થાપના કરી હતી એની સ્થાપના તુ વર્ણન મેવા ના ઇતિહાસમાં આપ્યું છે

૨ અગ્નિતસિંહે મુલતાનીને પાદશાહના હાથમાં સમર્પણ કરી નહોતી તેમજ આ પ્રસંગે તેમણે સિંહાસન પ્રાપ્ત પ્રમણા કર્યું નહોતુ પરન્તુ દુર્ગાદાસે મુલતાનીને પાદશાહના હાથમાં અર્પણ કરી હતી અને તેના બદલામાં તેમને કપરોકત મળ્યા હતા આજ પ્રત્યક્ષી અગ્નિતસિંહ દુર્ગાદાસપ્રત્યે નારાજ થયા હતા

૩ અહિ એક સાથે ચાર વર્ષનું જ્વાળા રહી ગયું છે અને મહી શકતા નથી કે એ શા કારણથી રહી ગયેવ હતો યો સાદેરે લખ્યું છે કે કબિ કરીદાનના મૂળ અથમાં આ ચાર વર્ષનું કાંઈ વર્ણન નથી અથવા કોઈ લખતા ગણેન બાબત નહિ દોષથી અનાવસ્થક સમજને તે યોડી દીધા હોય શા કારણથી એમ થયું હતો તે સમજ સમજ નથી તે વખતે મુસામનો દક્ષિણી લડાઈએમાં રોકાયલા હતા એટલે રજપુતો માટે શાંતિ હતી તેથી પંડુ ખાસ વર્ણન કરતા ચોથા જનાબ ન બન્યા હોય એમ જણાય છે

૪ રોજુમાર અગ્નિતસિંહને નહિ સાદબદ્ધના નામથી લખેલ છે, કેમકે તે વખતે તેઓ જુગરાતના પ્રતિ નિધિ સત્તાર હતા

પરન્તુ તેથી કાંઈ પણ ફળ મળ્યું નહિ હિંદુઓનો પ્રતાપ દિવસાનુદિવસ ક્ષીણ થવા લાગ્યો અને મુસનમાનોનો અત્યાચાર દિનપ્રતિદિન વધવા લાગ્યો સવત ૧૭૫૬ના માઘ માસમા મિથુન રાશિમા અનિતસિંહની પટગણી (રાજાની ભત્રીજી)ને પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. અનિતસિંહ પુત્રનું મુખ બોધ આનંદસાગરમા નિમગ્ન થયા અને તેનું નામ અમયમિહૃ રાખ્યું.

ત્યારપછી કવિશ્રેષ્ઠ કર્ણદાને લખ્યું છે કે “આટલા દિવસપર્યંત મુસનમા બોધપુરના ઠાકેમના પદપર નિયુક્ત રહ્યો હતો તેણે જોધપુરમા આવી તુરંત પાદશાહની આપેથી મેડતા પ્રદેશના શાસનની સનદ અનિતસિંહને અર્પણ કરી આ પ્રકારે મેડતાનો શાસનભાર અનિતમિહના હાથમા આવ્યો. મેડતિયાસરનાર દુશ્મનસિંહ અને ધાધન ગોવિંદદાસને તેમણે મેડતાનો શામનભાર પ્રદણ કરવાની આજ્ઞા કરી ઇંદસિંહના પુત્ર મોહકમસિંહ કે જેમણે અનિતસિંહની બાલ્યાવસ્થાથી રક્ષા કરી હતી તેઓ મેડતાનો શાસનભાર અને સોંપવામા આવશે એવી આજ્ઞા રાખતા હતા; પરન્તુ તેમની આજ્ઞા નિષ્ફલ થઈ, તેથી તેમને અતિશય દુઃખ થયું તેમણે ધાર્યું કે અનિતસિંહ મને ઉચિત પુરસ્કાર આપ્યો નથી તેમણે પાદશાહને એવા આશયનો પત્ર વખ્યો કે જો તમે મને મારવાડના શાસનકર્તાતરિકે નિયુક્ત કરશો તો હું હિન્દુમુસનમાન ઉભયને સતોષ થાય એવી રીતે શાસન ચલાવીશ.

સવત ૧૭૬૧મા રાડોડગતિના ચિરશત્રુ મુસનમાનોનો સૌભાગ્યમૂર્ચ અસ્તાચયમા જવા લાગ્યો. દુરાત્મા ઐરગજેએ સમસ્ત ભારતવર્ષમા હિન્દુઓ ઉપર અત્યંત ભયંકર અત્યાચાર કરીને અકબરના સિંહામનને કચકિત કયું હતું અને ચોતારક પોતાનો પ્રબળ પ્રતાપ વિસ્તારી પાશવબલનો ભીષણ પરિચય કરાવ્યો હતો, પરન્તુ હવે તેનું પૈશાચિક બળ ધીમે ધીમે ક્ષીણ થતું જતું હતું હવે હિન્દુજાતિ અને હિન્દુધર્મનો પુનરુદ્ધાર થવાના પૂર્વ લક્ષણ દર્શિગોચર થવા લાગ્યા હતા. મારવાડમા મુર્શિદકુલીખા શાસનકર્તા હતો, તેના સ્થાનપર હવે માફરખા નિયુક્ત થયો. મોહકમસિંહે અનિતસિંહના આચરણથી નાખુશ થઈ ચમ્પરીતે સત્રાટપર જે પત્ર લખ્યો હતો, તે આ સમયે અનિતસિંહના હાથમા આવ્યો. આ વાત મોહકમસિંહના બાલુવામા આવતા તે અનિતસિંહથી અત્યંત ભયભીન થઈ પોતાના સેવકોસહિત રાડોડોની ડાવણી છોડી પાદશાહની સેવામા જઈ લખ્યો. અનિતસિંહે અત્યંત શીઘ્રતાથી મોગનોપર આક્રમણ કર્યું દુનાડા નામના સ્થાને લપકર યુદ્ધ થયું આ યુદ્ધમા પાદશાહની સેનાનો સમ્પત્તિ ખરાબ થયો અને ઇર્ષાવત રાખાના^૫ ઉક્ત મોહકમસિંહને ગળદ્રોહનું ઉચિત ફળ પ્રાપ્ત થયું તે રણમા પડ્યો સવત ૧૭૬૨ મા આ સંગ્રામ થયો હતો.

સવત ૧૭૬૩ મા લાહોરનો સુબો ઇબ્રાહીમખા^૬ શાહબદા આગ્રિમની પાસેથી ગુજરાતનો શાસનભાર પ્રદણ કરવાને માટે લાહોરમાથી નીકળી મારવાડમા થઈને આવ્યો ગયો. આ વર્ષના ચૈત્રમાસના કૃષ્ણપક્ષની^૭ દ્વિતીયાને દિવસે રાડોડોને આનંદદાયક સમાચાર મળ્યા કે ઐરગજેબનું

૧ અમયસિંહનો જન્મ સિસોદિયા રાણીને ઉદરથી થયો નહોતો, પરંતુ ચૌહાણ રાણીના ઉદરથી થયો હતો. આ રાણી સાચાર મરાઠાના હોટલ ગામના ચૌહાણ ચતુર્જી દયાલ દાસોતની પુત્રી હતી સિસોદિયા રાણીના પુત્રનું નામ મુરદાનસિંહ હતું.

૨ આ સનદ મુર્શિદકુલીખાએ આપી હતી. મુસનમાની પછી તેના પદપર મુર્શિદકુલીખા નિયુક્ત થયો હતો.

૩ અહીંઆ ભૂલ થયેલી જણાય છે, કારણકે ઇર્સિંહ અને મોહકમસિંહ તો મૂળથી જ અનિતસિંહની સાથે શત્રુતા રાખતા હતા.

૪ રાડોડોની ડાવણીમાથી નીકળીને નહિ, પરંતુ શાહબદાથી નૂંદા પહીને પાદશાહની ફાજ સાથે મોહકમસિંહ મળ્યો હતો.

૫ મોહકમસિંહ ઇર્સિંહનો પુત્ર હોવાથી ઇર્ષાવત કહેવાતો હતો તે ઉપરાંત દુષ્ટમા માર્યો ગયો નહોતો; પરંતુ તેમાથી નાસી ગયો હતો, એમ મારવાડના ગજ ઇતિહાસપરથી પ્રત્યક્ષ થાય છે.

૬ ઇબ્રાહીમખા પાદશાહને સાળો હતો.

૭ અહીંઆ શક્યપક્ષની દ્વિતીયા લખવી જોઈએ, ઐરગજેબનો દેહાંત ફાગણમાસની અમાવાસ્યાને દિન થયો હતો.

મૃત્યુ થયું છે આ સેનાનાર સાલગતાની સાથે ભાગતવર્ષના પ્રત્યેક ૧૬ દુની પેરે રાંચેડા આનદ-સાગરમા નિમગ્ન થઇ ગયા આગળેજના મૃત્યુથી હિંદુઅતિને ભયકર કાળના ક્રમય આસમાથી મુખિ મળી અજિતસિંહ રાજપૂતોના પ્રધાન સુનુના મરણની વાત સાલળી પોતાની મેના સન-કરી ચેત્ર આસની પચમીને દિવસે અચાનકે થઇ ભેધપુર તરફ આવ્યા રાજધાનીના તોરપુદારની સમીપ પહોચતાજ તેમણે પોતાની અતિની રીતિઅનુસાર તરત પાકાનુ અવિદાન આપ્યુ યવનગણે અજિતસિંહને સેનાસહિત આવતા બેધ અલ્પત ભયભીત અને વ્યાકુલ થયા તેમના કંઠવાકે છવલદને નારી ગયા અને કેટલાક છુપાઇ ગયા યવનઘાસનકર્તા ભયભીન થઇ ભેધપુરમાથી બહાર નીકળી ગયો રાંચેડા જગસિ વર્ષપર્યંત દારણ કપ્ટો સહન કરીને અત્યંત વ્યાકુળ થઇ ગયા હતા તેમણે પોતાના-પર અત્યાચાર કરનાર યવનોનાર કિચિત્ પણ દયા નહિ રાખવાનો નિયમ કર્યો હતો યવનો નિરાશ થઇ છવલદને ચેનરક નામવા લાગ્યા તેમણે મારવામાં થોડા અત્યાચાર કરીને જે અત્યુષ ધન એકત્રિત કર્યું હતું, તે પણ હવે ગંગેડોના હાથમા આવ્યુ રાંચેડા યવનોપર વૈર લેવાને માટે તેમને બહીવાન મરવા લાગ્યા ધણી યવનો નારી ગયા અને કેટલાક રાંચેડોના હાથમા આવ્યા કેટલાક મુસનમનોએ રાંચેડોમામતોનુ ચરણ મહણ કર્યું અને કેટલાકે હિંદુઓના દેવમંદિરામા આશ્રય લીધો રાજપૂતો નિરાધારને આશ્રય આપવા માટે સુપ્રસિદ્ધ છે, એટલે યવનો સરલનાથી રાંચેડોને ત્યા આશ્રય મેળવી શક્યા યવનોના મેનાએ કૃપાવત સરદારોના દેવાવયમા જઇ આશ્રય મહણ કર્યો રાંચેડોને સપૂર્ણ વિજય અલ્યો તેમણે યવનોપર સપૂર્ણ વૈર લીધું અને યવનોની સેના છિન્નભિન્ન થઇ ગઇ કેટલાક યવનોએ હિંદુભિક્ષુકોના વેપ ધારણ કરી “સીતારામ” “દર ગોવિંદ” વગેરે પવિત્ર દેવતાઓના નામોઆચાર મરી ભિક્ષા માગી પોતાના પ્રાણ જવાવ્યા મુશાઓ આ સમયે રામ નામનો ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યા દારીને લીધે ઓળખાઈ જવાનો ભય હતો, તેથી તેમણે યુધ્ધરીતે દળમોને દ્રવ્ય આપીને પોતાની દારી મુઘવી નાખી મરુભુમિમા યવનોના આત્મનાદ સભળાવા લાગેો વ્યા દષ્ટિપાત મરવામા આવે ત્યા નાસના યવનો દષ્ટિગેચર થતા હતા, યવનો મેડતા છારીને નાસી ગયા અને ધાયલ થયેા યવનોને નાગોડ મોકનવામા આવ્યા સોજત દુર્ગ અને પાલી એ ઉભય નગરો પુન અભિનના હાથમા આવ્યા મે-૭ યવનો દીર્ઘકાળપર્યંત ભેધપુરમા રહ્યા હતા, તેથી તે અપવિત્ર થઇ ગયું હતું માટે રાંચેડોએ અગાજ્ય અને છુનસીવતી તેને પુન પવિત્ર કર્યું અને અજિતસિંહને રાજતિવક કર્યું

આરમ્બેઅનુ પાપી શરીર પચતવને પ્રાપ્ત થયા પછી તેના પુત્રો પિતાના સિદાસનપર અધિ-કાર સ્થાપિત કરવાને ગજવાની તરફ આવ્યા દક્ષિણમાથી અગ્નિમ અને ઉત્તરમાથી મોઆગ્નિમ બાગનનુ સિદાસન દગ્તગન કરવાને માટે સેનાસહિત અન્યા આગ્રામા જઇ ઉભય રાંદગદાઓએ ભયકર સમરાગ્નિ પ્રદીપ કરેો પાછળથી શાદચ્છાનમરે અન્યો અને તેણે ઉભયને પરાસ્ત કરી પોતાના પિત્ર ન સિદાસન હરનગન કર્યુ નવીન પાદશાહને શીઘ્ર સમાચાર મળ્યા કે અજિતસિંહે મારવાડમાના સર્વ મુસનમનોના વિજય મરી તેમને છિન્નભિન્ન કરી નાખી તેમનુ મમસ્ત ધન લૂની લઇ પોતાના પિતાનુ સિદાસન પ્રાપ્ત કર્યું છે

સંવત ૧૭૧૪ ની વત્સકુલ વ્યતીત થતાની માથેજ નવીન પાદશાહ પોતાની પ્રમળ સેના-મર્ગિન અંગેરમા આ પહોચ્યા આ સમયે ભગવાનસિંદના પુત્ર હરિદાસ, ઉદક અને માગરિયાના ઉભય સામતો તથા ઉદાવતોના સરદાર રત્નસિંહ, પોતપોતાના સૈનિકોને લઇ ભેધપુરમા ગયા અને તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે અમે પ્રાણાર્પણ કરીને પણ પાપી યવનોના હાથમાથી રાજધાનીનુ રમણ કરીશું તેમની પાસે માત્ર આદસ સૈનિકો હતા

યવનોએ અજિતસિંહ ઉપર આક્રમણ કરવા ૧૧ ઉદેશથી કૂચ કરી અને ખીનાડા નાચના સ્થાનમા પોતાની ઝાનપ્તી નાખી અજિતસિંહ પણ તેમનો પ્રતીકાર કરવાને માટે સુસજ્જ

૧ આરમ્બેઅના શ સનકળમા મુસલમાનો કરતા બહુ ઓળખાઈ આવવાને માટે રાંચેડોએ દારી મુઘવી નાખવા આગ હતી

૨ આ શદઅભાગજ બહારુર ૧૬ નામ ધારણ કરી સિદાસનપર મેડો હતો

યથા ધર્મ આગ મરેજ્ય જે પ્રકારે છળકપટથી પોતાનું કાર્ય મિદ્ધ કરતો હતો, તેમ તેના પુત્ર શાહઆનમે પણ કર્યું તેણે પોતાની પ્રપચ્છળળનો વિચાર કરી મારવાડે પ્રવેશને દસ્તગત કરવાને માટે તેમની પાસે સાધનો પ્રત્યાવ મોકલ્યો અનિતમિહની પાસે પાનાહનો દૂત આપ્યો કે તુરતજ તેમણે તેની સાથે પોતાનો દૂત મોકલી સધિનો પ્રસ્તાવ સ્વીકાર્યો ત્યાં પડી તેજ દૂતની સાથે પાદશાહે માગવાડની સનંદ અનિતસિહની પાસે મોકલી આપી, પગલું અનિતમિહે ગજમનદ ગ્રહણ કર્યું પૂર્વે એકવાર પાદશાહની સુવાકાત લેવાની અભિલાષા પ્રકટ કરી કાલ્પન માસના પડમાને દિવસે અનિતસિહ પોતાની સેનાસહિત બેધપુર છોડી બીસનપુર તરફ જવ કરવા લાગ્યા પાદશાહની તરફથી ખાન ખાનન (મુખ્ય અમલ) ના પુત્ર સુમનનખા, ભાવગના ગજન, શુદીના ગવ શુધસિહ તથા કેટલાક અમીરોએ પીપાડ નામના સ્થાનમા અનિતસિહનો સત્કાર કર્યો જે વિવેકે આ સુવાકાત થયે તે દિવસની રાત્રિએ કેવા પ્રકારની સધિ કરવી તે વિશે ચર્ચા ચાલી બીજો દિવસે પ્રાતઃ કાળમાજ અનિતસિહ મરુબુમિની સમસ્ત સેનાસહિત આગળ કુચ કરવા લાગ્યા આનંદપુર નામના સ્થાનમા પાદશાહ સાથે તેમને સુવાકાત થયે પાદશાહે તેમને “ તેજ બહાદુર ” ની પદવીથી રિખૂંત કર્યો એક તરફ તેણે આ રીતે અનિતસિહને પદવી આપી તેમનું સન્માન વધાર્યું અને બીજી તરફ પોતાનો શુભ હેતુ પાગ પાડી લીધો અનિતસિહ પોતાની સેનાસહિત બીસનપુરમા આ-વા કે તુરતજ પાદશાહે તે સુમધિનો લાભ લઈ શુમરીતે મહેગળખાને સેનાસહિત બેધપુર દસ્તગત કરવાને માટે મોકલી દીધો હતો વિશ્વાસવાતી મોહકમિદ્ધ પણ તેની માથે ચમો હતો અનિતમિદ્ધ બેધપુરમા હાજર નહિ હોવાથી યવનસેનાપતિએ સરલતાથી ત્યાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અને અનિતસિહના ગજુવામા બ્યારે પાદશાહની આ આનાકી આવી, ત્યારે તેઓ કોધથી ઉમળા અની ગયા, પરંતુ અતુર પાદશાહે આ વખતે તેમને એટલા બધા દસ્તગત કરી લીધા હતા કે તેઓ નિરુપાય બની ગયા હતા આથી તેઓ પોતાના હૃદયનો કોષ હૃદયમાજ શમાવી પાદશાહની માથે શાહનના કામખક્ષને તાબે કરવાને માટે દક્ષિણમા ગયા અબરના મહારાજ શીરજ રાજ જયમિદ્ધ પણ પાદશાહપ્રત્યે અલ્પ નારાજ થઈ ગયા હતા પાદશાહે શાહઆનમે શુમરીતે અબરમા એક યવનસેના મોકલી તે પગ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી જયમિહના કનિઠ બાતા વિજયમિહના મરતકપર અબરનો ગજમુકેટ ચૂકી દીધો હતો આ વખતે એ વિજયમિદ્ધ પણ અનિતમિહની પેરે પાદશાહની સાથે દક્ષિણમા હતો. અનંત જનથી પરિપૂર્ણ થયેલી નદી જે પ્રવે પોતાના તરજોના આધાતથી કિનારાઓને વોડી નાખતી વેગમિત ચાલી નીચ છે, તે પ્રકારે પાદશાહની મેના રાજપૂતાની મેના સાથે મળને પૂર્ણ વેગથી દક્ષિણમા ગઈ પાદશાહ કાઠ કારણવચાત છટો પડ્યો કેરે તુરતજ ઉપરોક્ત ઉભય રાજપૂતરાજ્યોએ પોતાના કાર્ય પાર પાડના માટે પ્રયાસ કરનામા વિવળ કર્યો નહિ તેઓ પાદશાહને લેશ પણ ખળગ આપ્યા વિના પોતાના સમતો અને મૈનિઝમિહિત રાજપૂતાના તરફ ચાલ્યા તેઓ સૌથી પહેલા ઉદયપુરમા ગયા મહાગણ અમગસિહ તેમની સામા જઈ તેમને પરમ આદરપૂર્વકે પોતાની રાજવાનીમા વઈ આવ્યા ત્રણે રાજ્યો સયે બેસી બહા, વિઠ્ઠુ અને મહેશ્વરની પેઠે શોભવા લાગ્યા આ ત્રણે મહા બળવાન ગાનઓનું સમિયન અને મિત્રતા થવાથી યવનોના પતનનો પ્રાપ્ત થયો અને હિદુનતિનો ઉદય થયો

ઉદયપુરથી મહારાજ અનિતસિહ અને મદારાજ જયમિહ મારવાડમા ગયા ઉભય રાજ્યો આહવામા આવ્યા તે સમયે આપાવત રાખાના નેતા ઉદયલાલુના પુત્ર સત્રામમિદ્ધે પોતાના મનકપરથી પાઘડી ઉતારી તેમને મદદે યથથી દીધી ઉભય રાજ્યો તે પરથી ચાલીને ઉક્ત સમંતના મહાવયમા ગયા

સવત ૧૭૬૫ ના આવણુ માસમા યવનોને મદદ લય ઉત્પન્ન થયો અનિતસિહ પોતાની જન્મભૂમિમા આવ્યા છે, એ મમાચાર પ્રાપ્ત થતાની સાથેજ મહેરાબખા અત્યત લયલીત થયો સમમીને

૧ શીરજ રાજ તે મરણુ પાયા હતા આ સમયે તે સવાઈ જયમિહ જયપુરમા મહારાજ હતા

૨ મુસલમાન દિલ્હીસવેતાઓ જણાવે છે કે આ સમયે પાદશાહ લાહોર તરફ ચલો હતો

દિવસે ત્રીસ હજાર રોયેડોની સેનાએ જોધપુરને ઘેરી લીધું અને દ્વાદશીને દિવસે મહેરાબખા^૧ શરણે થયો આમકેળુંના પુત્રે આ સમયે તેના ઝવનની રક્ષા કરી હતી તે માટે તેણે તેમનો ઘણો આભાર માન્યો અગ્નિતસિંહે આનંદિત થઈને મરજૂમિની રાજધાનીમાં પ્રવેશ કર્યો

મહારાજ જયસિંહ શરસાગરના કિનારાપર રહેવા લાગ્યા તેઓ હજી પદબદ્ધ અવસ્થામાં હોવાથી અત્યંત વ્યાકુળ અને અસતુષ્ટ હતા વર્ષોઠ્ઠું વ્યતીત થઈ ગયા પછી કુશાવહોના પ્રધાનસામત અજયમ^૨ને જયમિંદને પુનઃ સિંહાસનપર સ્થાપિત કરવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો આ સમાચાર પ્રાપ્ત થતા જયસિંહ અગ્નિતસિંહની સાથે સેના નહોતો મેડતા નામના સ્થાનમાં આવી પહોંચ્યા તેમના લયથી આશ્રા અને દિની કપાયમાન થયા લાગ્યા ઉભય રાજ્યો અજમેરમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાંના શાસનકર્તા અત્યંત લયલીન થયો તેણે ખ્વાજા કુટુબ નામના મુસલમાન ફકીરની મસ્જિદમાં આશ્રય લીધો અને યથામાટે અગ્નિતસિંહની પ્રાર્થના કરી વળી તેણે અગ્નિતસિંહને દક્ષતરિકે પુષ્કળ રૂપિયા આપ્યા ત્યાર પછી અગ્નિતસિંહ બીપણ પરાક્રમપૂર્વક અબરદેશપર તૂટી પડ્યા અબરદેશ પ્રત્યેક શેણી ૧૧ શરફારો પોતાની સેનાસહિત પોતાના પદબદ્ધ અધીશ્વર જયસિંહને આવી મળ્યા અબરદેશ મુસલમાનોના નાથક સૈયદ હુસેને બાર હજાર સૈનિકોસહિત સાબર સંદેશવરના તટપર અગ્નિતસિંહની સાથે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું સૌથી પહેલા કૃપાવત સામતોએ મવનોપર આક્રમણ કર્યું ઉભયદેશો વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થવા લાગ્યું હુસેને બાર હજાર મુસલમાન સૈનિકોસહિત રણભૂમિમાં સદાને માટે શયન કર્યું તેની શેષ સેના પોતાના પ્રાણ બચાવવાને માટે જ્યાં હાવે ત્યાં નાસી ગઈ સૈયદ હુસેનેનો સહકારી પુરી-હર જતિનો પોતા આ યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો હવે અગ્નિતસિંહ મહેરપર આક્રમણ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા પરાજયના સમાચાર સાંભળી મુસલમાનો સાબર હોડી નાસી ગયા અગ્નિતસિંહે સાબરમાં એક સૈન્ય રાખી ભાઇમસમાં જયસિંહને અબરદેશ રાજ્ય સમર્પણ કર્યું ત્યાર પછી તેઓ પોતાના વિશ્વાસુ કોશાખ્યક્ષને દિવાનની ઉપાધિ આપી તેના હાથમાં સભરનો શાસનભાર સોંપી બિકાનેર-પર આક્રમણ કરવા ચાલ્યા

સવત ૧૭૬૧ ના બાદપદ માસમાં પાદશાહ શાહઆલમે કામબક્ષને વધ કર્યો જયસિંહે હવે પુનઃ પાદશાહની સાથે સંધિ કરવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો મારવાડના મહારાજ અગ્નિતસિંહે નાગોર-પર આધિકાર સ્થાપિત કરી રીધો નાગોરપતિ ઈદ્રસિંહ પોતાને અત્યંત દુર્બળ અને અસમર્થ માની અગ્નિતસિંહને શરણે આવ્યો અગ્નિતસિંહે પોતાના જાતિબંધને શરણે આવેલો જોઈ તેના પ્રત્યે દયા કરી અને તેને નાગોરને બદલે લાંબુ સમર્પણ કર્યું પરંતુ ઈદ્રસિંહ આટલી સપત્તિથી સતુષ્ટ થયો નહિ નાગોરમાં અધીશ્વર એક શુભ દેશ નહોતો શી રીતે સતે ૧ પારણ કરી શકે ૧ ઈદ્રસિંહે મહારાજ અગ્નિતસિંહપ્રત્યે અત્યંત રૂઝ થઈ અતિ શીઘ્રતાથી દિનીના પાદશાહની પાસે જઈ આ સમાચાર તને કહ્યા મોગન પાદશાહ અગ્નિતસિંહનું આવું આચરણ જોઈ અત્યંત ક્રોધિત થયો પાદશાહના ક્રોધની વાત શીઘ્ર મારવાડ અને અબરદેશ રાજપૂતોના સાંભળવામાં આવી તેથી ઉભય દેશના રાજા તથા સર્વ સમતો શીઘ્ર ડીડવાના નગરની પાસે કેલિયા નામના સ્થાનપર એકત્રિત થયા પાદશાહ પાંચ અતિ શીઘ્રતાથી અજમેર તરફ આવતો જણાયો પાદશાહે મિનતાના ચિન્હતરિકે પોતાના હાથના પગ સાથેની સનદ ઉભય રાજ્યોપર મોકલી આપી તેના મુખ્ય દૂત નાદરખા આ સનદ લાવ્યો આ રાજ મોતના પડવાને દિવસે મારવાડ અને અબરદેશ રાજ્યો આ સનદ લઈ પાદશાહની મુલાકાત લેવાને માટે અજમેરમાં ગયા પાદશાહે તેમનો આદરસત્કાર કર્યો તેણે અગ્નિતસિંહને નવદુર્ગયુક્ત મરજૂમિ અને જયસિંહને અબરદેશ શાસનની સનદ આપી સન્માનપૂર્વક ત્યાંથી વિદાય કર્યો

૧ દુર્ગદાસે મહેરાબખા શરણે ચતા તેના માણની રક્ષા કરી હતી

૨ એક મવમાં અજમેર જાતે મુસલમાનો નાસી ગયા એવો હલ્યોજ છે

૩ કામબક્ષ મોરગઢમાં પુત્ર દત્તા અને તે એક રાજપૂત રાજકુમારીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયો હતો કામબક્ષ મોરગઢની શરફારમાં જન્મેલો હતો, તેથી તેને તે અત્યંત પ્રિય હતો મોરગઢને મરુતપર્યાપર પણ તેનાપર જો સ્નેહપૂર્ણ પર હાજરો હતો તે આશર પાઠકોએ અથ ૧ લા આ વાચ્યો ઠરો

૪ ઈદ્રસિંહ જયસિંહના જ્યેષ્ઠ ભાતા મહાતેજસ્વી અમરસિંહનો પુત્ર અને વિશ્વાસપાત્ર મોહકમસિંહનો પિતા હતો

ઉભય રાજ્યો આદરશાહની પાંચેથી વિદાય થઈને પૂર્વ તરફ પુષ્કર તીર્થમાં આન કરવાને ગયા. રાનાનિધિ સમાપ્ત થયા પછી ઉભય ગાનઓ પરસ્પર મિત્રલાપ પ્રદર્શિત કરી છૂટા પડ્યા અને પોતપોતાના રાજ્યમાં ગયા. અનિતમિદ સવત ૧૭૬૭ ના થાવણ માસમાં બેંકપુરમાં આવી પોતાના પિતાના મિદામનપર વિગતમાન થઈ સાતિપૂર્વક સામન કરવા લાગ્યા. આ વર્ષમાં અનિતસિંહે ગોડવસની ગળકુમારીનું પાણિમહણ કર્યું અર્જુનમિહે દિલ્હીના દિવાને ખાસમાં અમરસિંહની હત્યા કરીને જે શત્રુતાવું બીજ વાળ્યું હતું, તેનું અનિતસિંહે ઉન્મૂલન કરી નાખ્યું. અનિતમિદ ત્યાગ પત્રી મહાલાગતમાં વર્ણવેલા પાડવકોગેવાના મહાપુરુષશાન ડુરશેનમાં ગયા અને ત્યાં તેમણે બીધમકુડના દર્શન કર્યો. આ પ્રકારે મવત ૧૭૬૭ નું વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયું.

હિંદુકવિતયક મહારાજા જમવંતમિદ કાળુનમાં અકાવ મૃત્યુ પામ્યા ત્યારથી અનિતમિદ મગવાડના સિંહાસનપર અભિષેક થયા ત્યામુધીનો ઇતિહાસ અમે રોડકવિના મથમથી સરલ અનુવાદ કરીને આપ્યો છે. આ ત્રીમ વર્ષના યોગ સંગ્રામોપરથી ગઢોડાનિતિએ પોતાના ગૌરવ અને સ્વાધીનતાની ગહાને માટે કેવો પ્રશન્નીય ઉલોગ કર્યો હતો તથા રોડકમાં તેમણે કેવી અપૂર્વ સ્વામીભક્તિ પ્રદર્શિત કરી હતી, તે ઉત્તમ પ્રકારે વિદિત થાય છે.

આ ત્રીમ વર્ષના લાંબા સમયમાં રોડકવીરોએ જે અટલ રાજભક્તિ પ્રદર્શિત કરી હતી, તેની રાજભક્તિ જગતની બીજ કોઈ પણ જાતિએ દર્શાવી નથી. રોડકકવિ કણીદાન જણાવે છે

૧ જીમકુડના સમયમાં નીચે પ્રમાણે એક જનકૃતિ પ્રચલિત છે. વાસ્તવશઃ આ માનીન મહાવીરની બીલામ્મિ કુકેશનના ઇર્ષાન કરવાને માટે પાદશાહ બદાદુરસાદ પોતાની રાજપૂત રાણી અને પોતાની રાજપૂતજાતની પ્રેરણાથી ગયો હતો. કુકેશના સુખ્ય નેતા બીખના કુટુંબર એક પ્રચલિત રજા હતું બદાદુરસાદે પોતાની રાણીને વધુમાં બેસાડી હતી આ સમયે એક ગીડાએ હાડકાને કુકેશ નાચમાં લઈને ઉપરોક્ત રજાની એક સાખાપર બેઠું અપ્પ સમયમાં તે કુકેશ બીખકુડમાં વળી પડ્યો. વસ્તુ તે ગીડા મરુપ્તની જેઠે દસવા લાખું અથાનક તે નિર્જન સ્થાનમાં મરુપ્તના હસવાને સાદ સાલ્યોને પાદશાહ અત્યવ વિરમિત થયો તેણે રજા તરફ ભેગુ અને ન્યાયે બીધને મરુપ્તની જેઠે દસલ ભેગુ ત્યારે તે તેના આધ્યપને પાર ન રહ્યો. પછી તે ગીધે પાદશાહને સુઝાધી મરુપ્તની જેઠે બીધીને મધુ પૂર્વજાતમાં હુ યેગિની હતો તેવમતે મે આ કુકેશના મહા-શુદ્ધમાં એક મહાબળવાન વીરને કમાઈ ગયેએ હાથ ઠગવી લીધો અને હું આ રજાનીએ આવીને ભડે હતો. તે દાસમાં એકબંધિ મૂનુવાન સ્ફટિકે મહિત્તો અલમર હતો. થોડી વારમાં તે અલમર મારા દાસમાંથી છૂટીને આ કુડમાં પડી ગયો અને આને થયું તેજ પ્રકારે આ કુડમાં આ હાટકે પડી ગયું છે હમણા મને પૂર્વજાતની તે વાલુ સમ રહ્યું થયું અને તેથી હું દસ્યો. ” સમ્પત અથવા દિહ્યોની બાધામાં આ વાલ તે બીલતો હતો તેથી પદશાહ તે સમત થકયો નહિ, પરંતુ રાણીએ તેનો અનુવાદ કરીને ધનનનાથમાં તે પાદશાહને સમતલી પાદશાહે શીખ તે અલ કાર પ્રાપ્ત કરવાને માટે પોતાના સેવકને આજ્ઞા કરી કેવલક માણસો કુડમાં પડ્યા અને ભૂતકાળના મહા-શુદ્ધના ચિન્હસ્વરૂપ તે અલ કાર જ્યારે કાઢી લાગ્યા તેમાંના મોટા મોટા મહિત્તોને એઈને પાદશાહ બોલ્યો —

“ એ રોજન અથા માટે છાનુ અપમાં આવશે પાદશાહની સાથે જે રાજપૂત રાજ્યો હતા, તેઓ તેના આ વચનો સામળી અલત ત કુબી થયા અને તેમણે તે મહિત્તો પોતાને ઉપદેશતરિકે આપનારી પ્રાર્થના કરી જયપુતના મીરજ રાજને જે મહિત્તો આપનારો આગ્યા આ દેવથ મહિત્તો હાલ જયપુરમાં છે એક મહિત્તુ મુશાદેશના મહિરમાં છે અને બીજો ગોવિદજના મહિરમાં છે. અનિતસિંહને એક મહિત્તુ પ્રાપ્ત થયે હતો, જે તેમણે તેનીપુર માં ગિરિમીટીના મહિરમાં રજાયો હતો આ મહિત્તી બોધ પૂબ કરે છે અમારા શિક્ષક અને મિત્ર યતિ જ્ઞાન અદે હકત જનકૃતિનો સરકા દેહાં ગોધીને તેની આખ્યા કહી સહજાથી હતી જે તેનો અનુવાદ અને લખ્યો છે તેમણે આ મહિત્તો મહિત્તો બોધા હતા અને તેની ભક્તિપૂર્વક પૂજા કરી હતી તેમણે મહુ મુદી અથવા મથામાં જેજ પ્રમુદ રાન છે અને બીજી એક મેરાડના મહારાજાની પાસે છે મહારાજાએ તે મહિત્તી રીતે પ્રાપ્ત કર્યો હતો, તે નાનુવામાં નથી આ પવિત્ર સદેશ મહિત્તોનાનો મતો વજનમાં અર્થો રોર હશે. કુકેશના સદેશ મથે અવસ્ય પ્રચલ રાજીના મહિત્તો હતા નહિ તેના અપ્રધા વજનના તરે મહિત્તુ દેશમાં પડેલા જે પ્રદેશ સદેશ મથ મરુતો આ હવથી શિક્ષક થાય છે મહામ્મિ હોમરના (હોમર નામનો કવિ મીસ દેશમાં થઈ ગયો છે, તે સિકદરની પૂર્વ કેટલીક શતાબ્દીઓપર થયે હતો તેના વીરસગથ અને પરન ઓગસમય કાવ્યોનો દાલ પણ સમસ્ત યૂરોપમાં પદ્યઆદર થાય છે એમાં વસ્તુ છે તે સ્ત્રીની ક જના લાગે છે. સર્વવર્ગિહાસ જણાવો નથી.) વીરો કુકેશની સમગ્ર વાનવસ્તુવ દશ અધિ જ્ઞાનયદે પણ એવો અભિપ્રાય દર્શાવે હતો કે આવીન કાળમાં નવો

કે ' આ દીર્ઘકાયમા એક પણ રોડોડામત સ્વાભાવિક મૃત્યુ પામ્યો નથી " ને લોકો એમ ધારે છે કે હિંદુઓમા સ્વદેશભક્તિ નથી તેમણે અવસ્ય રોડોડોનો ઇતિહાસ ધ્યાયે જોઇએ રાજ-પૂત ભતિના ઇતિહાસની જગતની બીજી કોઇ પણ ભતિના ઇતિહાસની સાથે તુલના કરવાથી સ્પષ્ટ-રીતે પ્રતીત થાય છે કે રાજપૂતો અસ્ય અધિક ધનનાદને પાત્ર છે ને સમયે આ ઘોર સત્રામે આપતા હતા, તે સમયે યવનસત્રાત્ લારતવર્ના સર્વોચ્ચ સિદ્ધાસનપર સ્થિત હતા અને તે રાજ-પૂતોનો સમૂળ ઉન્નત કરવાની યેષ્ટા કરતો હતો યવનસત્રાત્ની ઇચ્છા એ હતી કે રાજપૂતો સ્વ-ભક્તિ, સંધર્મ અને સ્વદેશની વિરુદ્ધ આચરણ કરી અને સહાય કરે અને એટલા માટે તેણે પ્રધાન રાજપૂતો પુષ્કળ લાન્યો પણ આપી હતી, પરંતુ રાજપૂતોએ તેમની લાન્યોપ્રત્યે ઘુણા નહિ દ-શી હોય એવુ તો કવચિત્ જ બન્યુ છે રાજપૂતકુલતિવક મહાવીર દુર્ગાદાસનું ઉદ્ધારણ કેવુ ઉ-ચિત્ છે ? તેઓ મહાવિપતિમા સપાયા છતા પણ બળ, પરાક્રમ, રાજભક્તિ અને વિશ્વાસપાત્ર-તાને ઉત્તમ આદર્શ બતાવી ગયા છે આજપૂર્વત રોડોડો તેમના આ સદ્ગુણો અતુકરણ કરે છે-પાદશાહે આપવા માટેની સન્સાવધિ સુવર્ણમુદ્રાને તેમણે લતાપ્રદાર કર્યો હતો ને તેઓ પાદ-શાદના પક્ષે અનન્ય કરત તો મારવાડના એક સાધારણ સામતની પદવીપરથી તેઓ એક માત્ર શ્રેષ્ઠ રાજાની ઉચ્ચ પદવી મેળવી શકત, પરંતુ તેમણે તે પ્રકારનો લોભ રાખ્યો નહોતો તેમણે પોતાના રાજાના હિતને માટેજ ઉચ્ચ પદવીને તિનાજી આપી હતી સત્રુઓના પ્રપચથી તેમના બ્રાતા સોનિ ગઝનુ મૃત્યુ થયુ હતું, તેથી તેમનાપર વૈર લેવાની ઉત્કટ ઇચ્છા તેમના રામરામમા પ્રસરી ગઇ હતી પ્રત્યેક યુદ્ધમા આ વૈરગ્રાથી ઉત્તેજિત થઇનેજ તેઓ સુસજ્જમાનો બન્યે સહાર કરતા હતા શાકભાજી અકબર ને સમયે પોતાના પિતાના મહાકાવથી લખાતી થઇને તેનાથી ગુમ રહેતો હતો, તે સમયે મહાવીર દુર્ગાદાસે અસીમ શક્તિ અને મહાન વીરતાથી તેનુ સરણુ કર્યુ હતુ વળી અકબરના પરિવારના રક્ષણનો ભાર પણ તેમના હાથમાજ સોંપવામા આવ્યો હતો અકબરની પરિવાર ઉપર મનાવીર દુર્ગાદાસ ને પ્રકારનો સ્નેહ અને અમતા રાખતા હતા, તે પણ તેમની શ્રેષ્ઠતા બતાવે છે વિધર્મી અને વિભતિ રતુના પરિવારની પણ સ્નેહ અને અમતાપૂર્વક રક્ષા કરનાર ઉદાત્ત હૃદયના વીર પુરુષની નેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી જોછી છે તેમણે દ્વારકાના દેવાલયમા ઐરગઝેબ-ની પૌત્રીના ને પ્રકારે રક્ષા કરી હતી, તે પ્રકારની તેની રક્ષા આમાના કોટહિન્નાથી રક્ષિત અત-પુરમા પણ થઇ હતી કે નહિ તે વિરે શક છે બાનક અન્નિતસિરને પ્રથમ ૭ વર્ષપર્વત સર્વશ શ્રમ રાખવામા આ થો હતો તે પરથી રોડોડાની અદ્ભુત શુદ્ધિ અને ચતુરાઇનો આપણને પરિચય થાય છે રોડોડાકવિ જણાયે છે કે મનાવીર દુર્ગાદાસે અનેક સદ્ગુણોને લીધે અસ્ય પ્રાપ્તિ પ્રાપ્ત કરી છે રોડોડાની દુર્ગાદાસનુ નામ અજે પ્રત્યેક ગરોડના હૃદયમા અકિત થઇ રહ્યુ છે તેમના બળ અને પરાક્રમની વાતો બારતવર્ના પ્રત્યેક પ્રાતમા કલગોચર થાય છે આ મહાવીર પોતાના સૈન્ય અધ્યપર આર-થયેના હોય તે પ્રમાનુ ચિન જોઇ આપણા હૃદયને પરમ આનંદ થાય છે આ વીર પુરુષ રાજપૂતભતિને પરમ પ્રિય છે ।

૧ દુર્ગોદાસના પાદમે ઇવાદિ સળથી વિશેષ માહિતી મેળવવા ઉપર " વીર દુર્ગોદાસ " નામનુ વીર રચણુ સાક્ષર શી વિજયનાથ મનજીભાઈ લખેડુ અને ' ચરતુ સાહિત્ય વર્ગકે કાપોલય ' તરફથી ઉમળાજ બીજી નામનિયે બહાર પડ્યુ પુસ્તક જોડુ સાદા પૂરાની કિ બી આવીનું પૂરુ ગા

અધ્યાય ૧ મો

નાહન અને સખાલસિંહને પવતમાં વસતા વિઠોલી સામંતોનું દમન કરવાને માટે સમ્રાટનું અજિતસિંહને મોકલવું—અજિતને મળેલો જય-અજિતસિંહનું ગંગાસ્નાનાર્થે જવું—
 દિલ્લીના સમ્રાટ બહાદુરશાહનું મૃત્યુ-શાહજહાંઝોની માંહેામાંહેની લડાઈ-અજીમરસાનની
 થયેલી હત્યા-મુઝલ્ફીની રાજ્યાભિષેક-સમ્રાટનું અજિતસિંહને ગુજરાતના સુખાતરિકે નિયુક્ત
 કરવું—ફૈઝશિયરને સમ્રાટબદની પ્રાપ્તિ-અજિતસિંહનું પોતાના પુત્ર અભયસિંહને સમ્રાટ-
 ની પાસે મોકલવું—નાગોરના સામંત મુકુંદદાસની હત્યા-ઉભય સૈયદ બ્રાતાઓનો મદદકોષ-
 સમ્રાટની સેનાએ મારવાડપર કરેલું આક્રમણ-સંધિબંધન-અભયસિંહનું સમ્રાટની સલામમાં
 જવું—અજિતસિંહનું દિલ્લીમાં જવું—સમ્રાટના ઉભય સૈયદ મંત્રીઓની સાથે અજિતસિંહ કરે-
 લી શુભ સંધિ-ફૈઝશિયરની સાથે અજિતસિંહની કન્યાનો વિવાહ-પુનઃ જોધપુરમાં આગમન
 —જીજ્ઞાસા કર રહ કરવો-અજિતસિંહનું સુખાતરિકે ગુજરાતમાં જવું—ત્યાં કરેલી શાસનવ્યવ-
 સ્થા તથા શાંતિસ્થાપના-અજિતસિંહનું દારિકાં તીર્થમાં જવું—તેનું પાટનગર જોધપુરમાં
 આવવું—સૈયદાની આજ્ઞાથી અજિતનું દિલ્લીમાં જવું—ઉભય સૈયદાની સાથે અજિતસિંહ
 રથેલો શુભ પ્રપંચ-અજિતસિંહની સાથે મેળાપ કરવાને માટે સમ્રાટનું જવું—દુશ્મિન્હો-દક્ષિણ-
 માંથી હુસેનઅલીનું આગમન—સૈયદ અને અજિતસિંહના રાત્રીઓનું ભયભીત થવું—રોડો-
 ડાની સેનાદ્વારા અજિતસિંહ રાજમહાલપને ઘાલેલો ઘેરો-સમ્રાટ ફૈઝશિયરની હત્યા—મહ-
 મદશાહનો રાજ્યાભિષેક—અખરરાજની વિરુદ્ધ મહમદશાહનું યુદ્ધમાં ઉતરવું—અજિતસિંહની
 પાસે અખરરાજે મળેલું કરેલો આશ્રય-અજિતસિંહ મહમદશાહની પાસેથી દેશ પ્રાપ્ત
 કરવો—પુનઃ જોધપુરમાં આવવું—અજિતસિંહની કન્યા સુયંકુમારી સાથે અખરપતિનો વિવાહ
 —ઉભય સૈયદાનો વધ-અજિતસિંહ અખરેરપર કરેલું આક્રમણ—ત્યાંના શાસનકર્તાનો પ્રાણનાશ-
 ત્યાંની મરદખાના કરેલો વિધ્વંસ—હિંદુધર્મની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા-અજિતસિંહનું મોગલસમ્રાટની
 આંધીનતાનો અસ્વીકાર કરી પોતાને સ્વતંત્ર રાજતરિકે બહાર કરવું અને પોતાના નામની
 મુદ્રા ચલાવવી—તોલમાપ નક્કી કરવાં અને ન્યાયમંદિરની સ્થાપના કરવી—રોડોસામંતોનો
 શ્રેણીવિભાગ-સમ્રાટની સેનાએ મારવાડપર કરેલું આક્રમણ—ત્રીસહજાર રોડોડાની સેના-
 સહિત અજિતસિંહનું તેના અવરોધ કરવા જવું—સમ્રાટે યુદ્ધ બંધ રાખવાને માટે કરેલી
 પ્રાર્થના—રોડોડાએ સમ્રાટની ભૂમિનો કરેલો નાશ-અભયસિંહે મળેલું કરેલી ધોડલની
 ઉપાધિ—તેનું જોધપુર તરફ પાછા ફરવું—સમ્રાટનું બહોળો લેવાને માટે સમસ્ત સેનાસહિત
 અજિતસિંહની પાસે જવું—સાંભરવું યુદ્ધ-અખરેરપર ઘેરો-અજિતસિંહે કરેલી આત્મરક્ષા-
 —સમ્રાટના હાથમાં અખરેર સમર્પણ કરવાની અજિતસિંહની કચ્છા—સમ્રાટના શિબિરમાં
 અજિતસિંહનું ગમન-તેમને મળેલું સન્માન-તેનું ઉદ્ધતાભરેલું આચરણ-પોતાના પુત્રના
 હાથથી અજિતસિંહનો પ્રાણનાશ—રોડોડાઓની કત્તવ્યવિમુખતા—ઐતિહાસિક વર્ણન-
 અજિતની અત્યંતિક્રિયા —ફ રાણી અને પદ ઉપનાયકાઓનું અજિતસિંહની સાથે ચિતા-
 પર આરોહણ—નાજિર, કવિ અને પુરોહિતોનું ધરદાહીઓને સમજાવવું અને તેમને ચિતા-
 રોહણ કરવાનો કરેલો નિર્વેધ-રાણીઓની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા—ચિતારોહણ-અજિતસિંહનું શુવન અને
 રાજપ્રબંધની સમાલોચના.

રવાડના સ્વામી મહારાજ અજિતસિંહના જન્મથી લઇને તેમને સિંહાસન-પ્રાપ્તિ થઇ ત્યાંસુધીનો જે ઇતિહાસ અમને રાઠોડકવિઓના પ્રથોમાથી મળ્યો છે, તે પૂર્વે પ્રકાશિત થઇ ચુક્યો છે. વર્તમાન અખ્યાયમા અમે રાજા અજિતસિંહના સમયની વિશેષ ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અને તેમનું અંતસમયનું અત્યંત કરુણ-રૂપદશ્ય પાંડોની દૃષ્ટિસન્મુખ સાદર કરીએ છીએ. એક રાઠોડકવિકુલ-શ્રુતમણિએ લખ્યું છે કે-“ સંવત ૧૭૬૮ માં પાદશાહ બહાદુરશાહે અજિત-સિંહને નાહન પ્રદેશપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને અને કેડાસ પર્વતપર રહેના રાજકોઠી સામંતોનું હમન કરી તેમને પોતાની આધીનતાની કૃપ્પલામા પરિબ-દ કરવાને મોકલ્યા વીરશિરામણિ અજિતસિંહે પાદશાહની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને માટે શીઘ્ર ત્યાં સેના લઇ જઇ પરમ વીરતાપૂર્વક શત્રુઓને પરાજિત કર્યાં. વિજયધ્વજની પ્રાપ્ત કરી તેઓ મહા આનંદપૂર્વક પવિત્રસંહિસા ગંગામા સ્નાન કરવાને સેનાસંહિત ગયા ગંગાસ્નાન અને હાનપુણ્ય કરી રાજા વસંતજીતુમા પોતાની રાજધાની જોધપુરમા ચાલ્યા ગયા. ” ઉપરોક્ત સેપકે પૂર્વોક્ત વર્ષમા ઇતર કોઇ ઐતિહાસિક ઘટના બનેલી જણાવી નથી.

ઉપરોક્ત કવિ આગળ જણાવે છે કે સંવત ૧૭૬૬ માં દિલ્લીશ્વર શાહઆલમ સ્વર્ગે સિંધાર્થો. પાદશાહના પુત્રા અભિમાની હોવાથી તેઓમા વિદ્વેષાગ્નિ પ્રદીપ થયો. અજી મુસ્તાન શાયની પરી તે મળી ગયો અને ભારતનું રાજજન મુઘલુદ્દીનના મસ્તકપર શોભાયમાન થયું મારવાડના રાજા અ-જિતસિંહે નવીન પાદશાહની પાસે ભડારી ખીમસીને બેટના પદાર્થો આપીને શીઘ્ર મોકલ્યો નવન પાદ-શાહે પ્રસન્ન થઇ તેજ ભડારીની સાથે અજિતસિંહને સુખાના પદ્ધતિ નિયુક્ત કર્યાં છે, એવા ઉત્તેજવાળા સંનંદ મોકલી સંવત ૧૭૬૬ ના માધ માસમા અજિતસિંહે સત્તર હજાર તગરોવાળો અમદાવાદ પ્રદેશ હસ્તગત કરવાને માટે એક પ્રચંડ સેના એકત્રિત કરી આ સમયે દિલ્લીમા એક મોટો વિ-શ્વવ બન્યો જે સંપદભ્રાતાઓએ પાદશાહ મુઘલુદ્દીનને મારીને ફરૈશ્વરીઅરને તેના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કર્યો. જુથ્વીકારમા પણ આ સમયે માર્યો ગયો, તેથી મોગલોની સત્તા સર્વથા નષ્ટ થઇ ગઈ. આ તરફ ઉભય સંપદભ્રાતાઓ રાજસિંહાસનને પોતાનું માની સર્વ શાસનશક્તિ પોતાના હાથમાં લઇ પોતાને પ્રતાપ પ્રકાશિત કરવા લાગ્યા ઉભય સંપદોની સલાહથી નવીન પાદશાહ ફરૈશ્વરીઅર અજિતસિંહને કહેવરાવી મોકલ્યું કે તમે તમારા પુત્ર અભયસિંહને ક્ષીઘ્ર રાઠોડસેનાસંહિત દિલ્લીમાં મોકલી દો. આ સમયે અભયસિંહની વય માત્ર સત્તર વર્ષની હતી આ સમયે અજિતસિંહના સાલજવામા આવ્યું કે વિશ્વાસધાતી નાગોરપતિ મુકુન્દ દિલ્લીના પાદશાહની સલામા રહે છે અને પાદશાહની સલામા તેનું અધિક સન્માન પણ છે, તેથી અજિતસિંહે તે વિશ્વાસધાતીને નાશ કરવાને માટે શીઘ્ર પોતાના ફેટલાક વિશ્વાસુ સેપકોને દિલ્લી મોકલી દીધા ઉક્ત માણસોએ અજિતસિંહની આજ્ઞાથી દિલ્લી નગરમા જઇ અપૂર્વ સાદસથી મુકુન્દના જીવનને નાશ કરી નાખ્યો. તેમના આ કૃત્યથી ઉભય સંપદભ્રાતાઓએ મહાક્રોધિત થઇ પોતાની સેના લઇ મારવાડપર આક્રમણ કર્યું તે મહાપ્રતાપશાળી સંપદભ્રાતાઓને સેનાસંહિત આવતા જોઇ અજિતસિંહે પ્રયમથીજ પોતાની ધનવાન પ્રજાને ઉપાનોદ્યાર અને પોતાના પુત્ર અભયસિંહને કુકુ-બસંહિત રાડધડા નામના રથોએ મોકલી દીધો. પાદશાહના સૈન્યે શીઘ્ર જઇ ગંજધાની જોધપુરને ઘેરી લીધું અને તરત અજિતસિંહ પર પેગમ મોકલવામા આવ્યો કે ભવિષ્યમા તમે મારી સાથે સાર વર્તન રાખો તેની જામીનગીરીતરિકે તમારે તમારા પુત્ર અભયસિંહને પાદશાહના દરબારમા રાખવો પડશે અને તમારે સ્વયં પણ આવવું પડશે, પરંતુ મહારાજા અજિતસિંહે તેપર ક્રિયિત પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. એ તે તેમણે દિવાનની સલાહથી અને ખાસકરીને કવિશ્રેષ્ઠ કેસરના ઉપદેશથી આ આજ્ઞા સ્વીકારી

૧ મહારાજ ઈડે એક સ્થાને મુકુન્દ અને બીજે સ્થાને મોકલક લખ્યું છે, પરંતુ અહીં નામ મોકલક જ છે.

૨ એક સ્થળે નિવાનમા નિહામા મોકલવાનું લખ્યું છે

૩ રાડધડા ભૂગોળ નવીના પશ્ચિમ તાપર આવેલું છે.

કવિએ જણાવ્યું કે દોષનખાએ જે મમયે મારવાડપર આક્રમણ કર્યું હતું તે સમયે મારવાડપતિ રાવ ગાગાએ પોતાના પુત્ર માવદેવને પોતાના પ્રતિનિધિતરીકે પાદશાહના દરબારમા મોકલ્યો હતો રાજ્ય અજિતમિહને પૂર્વપ્રમાણ પ્રાપ્ત થયાથી પોતાના પુત્રને પાદશાહની પામે મોકલવામા કાંઈ વાધો જણાયો નહિ તેમણે અભયસિંહને રાડધડાથી બોના-ચા જ્ઞને સવત ૧૭૭૦ ના આવાહ મા-મના અતિમ ભાગમા તેમને હુમેનઅહનીની સાથે દિલીમા મોમની આપ્યા મરુફેતના યુવગજને પાદશાહની પામે પાયહનર સૈનિકતા નાયકની પદવી મળી

અજિતસિંહ શીઘ્ર પોતાના પુત્રની પાછળ પાછળ દિલીની સલામા ગયા અજિતસિંહની શેશવાવરથામા જે રોડસામતોએ દુષ્ટ ઔર મેગબના કરાન ગ્રાસમાથી તેમને મુકત કરવાને માટે દિલીમા યુદ્ધ કરી પ્રબળ પગક્રમ પ્રદર્શિત કરીને પ્રાણવિસર્જન કર્યા હતા, તે મહાબળવાન અને પરમ રાજભક્ત વીરાતા રમ્પતિચિન્હો દિલીમા ભેળને અજિતમિહનો મુસવમાનોપર વેગ લેનારો ભુરમે બમણા ભેરથી ઉછળી આવ્યો તેમણે આ વખતે પોતાના મનમા તૈયુ ગજવરનો લોપ કરીને સંપૂર્ણ વૈર વાળવાનો દંઢ નિશ્ચય કર્યો મહારાજ અજિતસિંહે દરબારમા વિરાજમાન થઈ દિલ્હીના પ્રતિનિધિતરીકે નીચે જણાવેલી ચાર બાબતોપ્રત્યે પ્રબળ વિરોધ દર્શાવ્યો -

(૧) નૌરાઝ

(૨) દેશી રાજ્યોને પાદશાહની સાથે કન્યા અને લગિનીના લગ્ન કરવાની બળાતકારે ફરજ પાડવી

(૩) ગૌહત્યા

(૪) જજાઓરે

હવે આ સમયે કાંઈ વિશેષ વર્ણન ઉપલબ્ધ થતું નથી સૈયદબાતાઓએ મારવાડપર આક્રમણ કર્યું ત્યાર પછી અજિતસિંહની સન્મુખ જે કેટલાક પ્રત્યાવે રણ કરવામા આવ્યા હતા તેમા અજિતસિંહની કન્યાની સાથે પાદશાહ ફરખશિયરનું લગ્ન કરવું, એવો પણ એક પ્રસ્તાવ હતો આ વિવાહની કારણથી જે રાજનૈતિક ઘટના બની હતી તેનું વર્ણન પાઠકો પૂર્વે વાંચી ગયા છે તે પાપીયવનના હાથમા પોતાની કન્યા સોપીને પોતાનું કુલ કલકિત કરવાની અજિતસિંહને કિચિત્ પણ ઈચ્છા નહોતી કેવલ યવનસત્રાહની પ્રખન સત્તાભેળને તથા રાજ્યની રક્ષાને અન્ય કાંઈ ઉપાય નહિ ભેળને તેમને પાદશાહને કન્યા આપવાનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો હતો યવન પાદશાહે બળાતકારે તેમને પોતાની સાથે તેમની કન્યાનું લગ્ન કરવાની ફરજપાડી મોગનસાઆજનના નાશનો પાયો પોતાને હાથેજ ખોલો અજિતસિંહ શીઘ્ર પોતાના સ્વગૃહેપિતાના જેવી તેજસ્વિતા ધારણ કરી યવનસત્રાહની પ્રભુતા અને પ્રબળ પ્રતાપરૂપી સૂર્યને અસ્ત કરવાને માટે ઉભય સૈયદબાતાઓની સાથે મળી ગયા તેમણે ઉભય બાતાઓની આગળ ઉપરોક્ત ચાર બાબતોનું નિવારણ કરવાનો પ્રસ્તાવ સાદર કયો આ પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર થયો વળી સૈયદબાતાઓએ અજિતસિંહનો આ પ્રસ્તાવ પણ સ્વીકાર્યો કે - "મોગનસાઆજનના જે ભાગમા ગજપૂતો નિવાસ કરતા હોય તે ભાગમા આવેના સર્વ દેવમ દિરામા નિયમિતરીતે શબ્દવન કરવા દેવામા આવશે. પાદશાહ તે સમયે કાંઈપણ બાધા ઉપગ્રિયત કરશે નહિ દિલ્હીમા દેવમ દિરાને યવનો કંઈ પણ અપવિત્ર કરી શકશે નહિ " તદુપરાત મહારાજ અજિતસિંહે પોતાના રાજ્યની સીમા પણ વધારી લીધી કાળની ગતિ કેવી વિગ્રિય છે ' દુષ્ટ ઔર મેગમે જે અજિતમિહના જીવનનો તથા સમસ્ત રોડા-રાજવચનો નાશ કરવાને માટે પ્રયત્ન કયો હતો, બાલાવરથામા જેમનું પાનન અત્યંત કશિનતાથી કરવામા આવ્યું હતું અને જેઓ યુવાવરથાપર્યંત પ્રાણ બચાવવાને માટે દૂર દેશના જંગન અને પહાડોમા ખીતા ખીતા ફરતા હતા, તેજ અજિતસિંહ હવે દિલીના પાદશાહની સલામા પ્રબળ અધિ

૧ નૌરાઝ એટલે નવા દિલ્હી નગરમા પ્રત્યેક માસની પ્રથમ તિથિએ મેગે ભરાતો હતો આ મેગમા ગજકુબના અને મોટા મોટા અમીર ઉમતવિદાના કટબના માલસો પોતાની કારીગરીએ માલ વેચવાને લાવતા હતા આ મેગમા પુષ્કળ માલ વેચાતો હતો પ્રતિવેર નૌરાઝનો એક એવો મેગે ભરાતો હતો કે જેમા કેવળ સીઓજ એકલિત થતી હતી નાનામોટા કુળની સ્ત્રીઓ સિવાય ત્યા કાંઈ પણ પુરુષ જતો નહોતો પરંતુ પાદશાહ તેમ જ બધીને તેમા જતો હતો આ મેગમા બનાબાર પુષ્કળ ચંતો હતો આ મેગે અકબરે શરૂ કરાવ્યો હતો -

૨ મેગાહના દતિદાસમા આ વર્ણન આવી ગયું છે

કા પ્રાપ્ત કરી દિલ્હીમાં સિત્તા સર્વ કામો કરવા લાગ્યા ગરીબોને બધા યુ ક્ષેત્રે - "મમતા આશાઓ મળે થયા પછી સત્તન ૧૯૪૨ ના બંધે માસમાં ગુજરાતના સુનામરીકે નિયુક્ત થઈ નવી સત્તન પ્રાપ્ત કરી દિલ્હી છોડી તેઓ બેઠપુરમાં ગયા ગયા મંત્રી ખીમસીની મદાયથી ધીમ સર્વ રચાનેથી જાગાવેને કાઢી નાખવામાં આ યો દિલ્હીનાતિક મદારાગ જમવતસિદ્ધના યોગ્ય કુમાર અગ્નિતમિદ્ધાગ આ ધુણિ કરે હુ થવાથી મર્ત્ત મર્ત્ત દિલ્હીમાં પગમ અધાદિત દષ અત મુપૂર્વક અગ્નિતસિદ્ધની જય જય થી લાગતવર્ષ પ્રતિષ્ઠાનિત કરી દીધું જે કે અગ્નિત-સિદ્ધને પોતાની નામરજી છતા ફરજીયાતના હાથમાં પોતાની કન્યા મમર્ષણ કરવી પડી હતી તેથી તેઓ પોતાના મનમાં અલત કુખી થયા હતા, તેમણે તેઓ સ્વગતિના હિતના અનેક કાર્યો કરવામાં સરળ થયા હતા, તેથી તેમને મોક ઘણો ધરી ગયો હતો "

અગ્નિતમિદ્ધે સત્તન ૧૯૪૨ મા પોતાના નાનકા મુખ્ય મુખ્ય દેશમાં સ્વય જા સુચાસનની વ્યવસ્થા કરી પોતાના યુગ અલયસિદ્ધને ગજકાર્યમાં દક્ષ કરવાની ઇચ્છાથી તેઓ તેમને પોતાની સાથે લઈ ગયા હતા નાથી પહેલા તેઓ જાગેરમાં ગયા આ સમયે વર્ષોનુત્તરો પ્રયત્ન વેગ બેઠ તેમણે ત્યાજ મુખ્ય કાર્યો સંદેશનુત્તરો આગમન થતાની સાથેજ પ્રતિદેવીએ પ્રસન્ન મૂર્તિ ધાગ્ય કરી આ વખતે મારવાડપનિએ ધીમ પોતાની મનજી થયેથી મેનાસહિત સૌથી પહેલા મેનાસા દેશના નિવાસીઓ ધિરાહીના દેવડા સોધાપગ આક્રમણ કર્યું અગ્નિતસિદ્ધે જ્યા નિમાજપર પોતાને અધિમા રથાપિત કર્યો કે તરતજ સમસ્ત દેવડાઓએ તેમની આધીનતા સ્વીકારી અને તેમણે ખાણી આપી આ સમયે પાનજીપુથી ફિરોઝખાએ મદારાગ અગ્નિતસિદ્ધની સાથે જાગેર તેમને ધ્યેયમિત સન્માન આપ્યું હતું ધિરાઃ દેશના રાજા અગ્નિતસિદ્ધને ખાણીસ્વરૂપે એક લાખ રૂપિયા આપ્યા કરતા હતા પણ કનવી જાતિના ના જોમર્ષણે પણ સર્વ પ્રમાર આધીનતાની શૂન્યતામાં પરિણમ થયા હતા નમ્તાવત, આધાવત અને વિજયલકારીને ગત વર્ષમાં પાટણમાં સુચાસનની વ્યવસ્થા કરવાને મટે મોઢ્યા હતા, તેઓ પણ આ વખતે પાટણમાં આવીને મદારાગ અગ્નિતસિદ્ધને મળ્યા

સત્તન ૧૯૪૩ મા મદારાગ અગ્નિતસિદ્ધે હજવદના જાનને ધરાસ્ત કર્યો ત્યારપછી તેમણે નવા-નમગના જામ લોકોપર આક્રમણ કર્યું મદારાગના અને પરમપાકમી અગ્નિતસિદ્ધના આક્રમણથી લખણીન થઈ નવાનગરના જામ તેમને સંગે નાન્યા અને તેમને ખાણીસ્વરૂપે ત્રણ લાખ રૂપિયા તથા પનીસ રૂપે ધોડી આપી આ મદારાગ વિપત્તિમાંથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી ત્યાજ પછી અગ્નિતસિદ્ધ પોતાના ગજમના સર્વ લાગેમાં સુચાસનની સ્થાપના કરી પોતાની સેનાસહિત દારિમતીધર્મમાં ગયા જોમર્ષણમાં સ્નાન કરી તથા દાનપુષ્પ કરી તેઓ પોતાની રાજધાની બેઠપુરમાં પાછા આયા જાગ્યા અહીં આ તેમના સાલગ્રવમાં આવ્યું કે તેમની ગેરહાજરીમાં ઈમિદ્ધે નાગોરપર પોતાનો અધિમા રથાપિત કર્યો છે આ સમાચાર માલગી તેમને અત્યંત ક્રોધ હિત્ય થયો અને તેમણે મિદ્ધની પરે ધીમ પોતાની મેના લા નાગોરપગ આક્રમણ કરી ઈમિદ્ધને સિદ્ધાસનપરથી ખસાદ થયો

ત્યાર પછી ૬૦ મં ૧૯૪૪ મા મદારાગ અગ્નિતસિદ્ધે લારનના સેનમાં ચિરમરણીય કાર્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થયા ફરજીયાતના યાસનસમયમાં દિલીના દરબારમાં પગપગ કષ્ટો નાગે જોમ-તારક મોગન ગમીરઉમરાવો હતા અને જીમ પક્ષમાં ઉલય સેવદાનાઓ દતા આથી જો ગોય નીય ધન્યાઓ બની તે દતિદામના પાકોથી અગ્નિત નથી સેવદાનાઓ અને મોગનેની વચ્ચે જે સમયે ગગડો ઉપસ્થિત થયો, તે સમયે મદારાગ અગ્નિતસિદ્ધને એક મુખ્ય કાર્ય કરવાને માટે ધીમ મોગનેવતમાં આયા દુમેનઅહીં આ સમયે દક્ષિણમાં હતો અને અગ્નિદક્ષ પાદશાહની વિરુદ્ધ અમરીતે પ્રપચનો વિસ્તાર કરી રહ્યો હતો ઉલય સેવદાનાઓ આ સમયે મદારાગ અગ્નિતસિદ્ધને પ્રમાજ બેઠને તેમને હાથમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા તેમણે તેમને ગજમનમાં આવવાને

૧ આ દેશ આજ રિખતર માવેદો છે આ દેશમાં પૂર્વે જાગી, કોળી, મીના, માહિર વિમરે લોગ વસ્યા હતા દિલ્હી રાજપૂતો પણ એ જાતપથ પ્રદેશમાં જાગે પોતાની રક્ષ કરતા હતા

પત્રો ઉપર પત્રો લખ્યા અગ્નિતસિંહ અથો લેવાનો મુખ્યમર નોંધ પોતાની બળવાન સેનામહિત નાગર, મેડતા, પુષ્કર, મારોટ તથા સાલાર ચપ્પે દિંદીયા જઈ પહોંચ્યા તેઓ માંભરના કિલામા પુષ્કળ રોકાડોનેના મુદ્દી ગયા હતા તેમણે દિંદી તરફ પ્રયાણ કરતી વખત મારોટથી પોતાના પુત્ર અલયસિંહને રાજધાની લોકપુરની રક્ષા કરવાને માટે મોકલી દીધો અગ્નિતસિંહ પોતાની પ્રથમ મેના-સહિત આવ્યા છે, એના ગમાચાર સાલળી ઉલય સૈયદખાતાઓ શીઘ્ર તેમને સન્માનમરિત લઈ જવાને માટે તેમની સાથે ગયા અગ્નિતસિંહ અવીવર્દી ખાનની મગદમા ઉપરથી, તે મમયે મેંપદો તેમની પાસે જઈ પહોંચ્યા અને તેમનો ઉત્તમ પ્રકારે આદરમંદાર કયો સૈયદોએ અગ્નિતામહની મુલાકાત થતાવેતજ તેમને પોતાના મનનો ગુપ્ત ઉદ્દેશ જણાવી દીધો આ મમયે જયસિંહ અને મોગય અમીરો પાદશાહના પક્ષમા હતા તેમણે ઉલય સૈયદખાતાઓને એકદમ તેમના સ્થાનપરથી પદ્યદ કરીને પાદશાહને નિષ્કેટક જનાવવાની ચેષ્ટા કરી હતી અને અગ્નિતામહને પણ પોતાના પક્ષમા લખવાને પ્રસ્તાવ કયો હતો. મોગયોપર વૈર લેવાનો આવે ઉત્તમ પ્રમય બીજો પ્રાપ્ત થતા નથી, એમ સમજી અગ્નિતસિંહ સૈયદોની માથે મધિ કરવામા કિંચિત પણ વિચય કર્યો નહિ એક મરોડકવિએ આ સમયમા ઉપેષ કરતા જણાવ્યું છે કે-“ જે પ્રમ્દરે વિપધારી મર્પ પેરીમા બંધ ગ્હેતો તેમ, તે પ્રકારે ફરખસિયર રહેવા લાગ્યો. ઉલય સૈયદખાતાઓએ પોતાના પ્રધાન પ્રતિદ્દકી શત્રુઓના લુપ્તીકાખાને સાંધી પહેવા આ મસારમથી વિદાય કરી અગ્નિતસિંહનું પ્રથમ કાર્ય સિંહ કરી દીધું ”

જે અત્યંત દુઃ અને પગમ અત્યાચારી ઔરંગઝેએ પોતાના પાશવજળની મહાપથી મોગયસા-જાન્યને અચળ મખવાનો પ્રપ્તન કયો હતો, જેના પૈથાચિક સાસનથી દિંદુધર્મ અને હિંદુમખાજ પરમ હુદ્દામા પડી નાશની અશીષગ આવી પહોંચ્યો હતો, જેણે ભાગવર્ષના પ્રત્યેક રાજને કપાયમાત કરી દીધા હતા, તેજ ઔરંગઝેખના વસન્ને આવેને કળચકની ગતિથી પગમ અધમાવરથમાં આવી પડ્યા હતા ઔરંગઝેએ અગ્નિતસિંહને ખાત્યાવરથમાજ મારી નાખીને પોતાની પાપીહતિને સત્પુટ કરવાની ચેષ્ટા કરી હતી અને તેથી અગ્નિતસિંહને પ્રાણ જવાતા લયથી અત્યંત દુઃ જઈ પર્વતકદગેમા નિવાસ કરવો પડ્યો હતો અને આજે તેજ અગ્નિતસિંહ દિંદીયા આવ્યા છે તથા દિંદીયા પાદશાહ ફરખસીજ તેમને મળવાને માટે અગ્નિ આતુ બની રહ્યો છે. અગ્નિતસિંહ રાજ-ધાનીમા આવ્યા છે, એવા મમાચાર સાલળી પાદશાહે શીઘ્ર ફેટા રાજ્યના હાડા ગવ ભીમસિંહ અને ખાન હૈરાનખાને અગ્નિતસિંહની પામે મોકલ્યા તેમણે અગ્નિતસિંહની પામે આવી તેમને નિવેન કયું કે- “ પાદશાહ આપને શીઘ્ર મળવાની ઇચ્છા ગમે છે, માટે કૃપા કરીને પધારો ” આજ્ઞાજ અગ્નિતસિંહ પોતાની ઇચ્છાથી ફરખસીજરને પોતાનો જમાના જનાવ્યો તહેતો જે અગ્નિવાર્ધ કાગલુથી તેમને પોતાની કન્યા ફરખસીજરને મમરૂષુ કરતી પડી હતી તે પાકરે જગાહિ બાસી ચક્ર્યા છે તેને જમાના ખનાવ્યા છતા પણ અગ્નિતસિંહ તેનાપર રનેહ રાખતા નહોતા તેનું અસ્તિત્વ મને પોતાને કયું કે- રપ છે, એમ માનીને તેઓ તેનાપર કૌપાયમાન હતા, તે વ્તઃ પણ આ વખતે તેમણે પોતાના મનનો ભાવ મનમાજ છુપાવી પાદશાહની મુલાકાત લેનામા પોતાની મમતિ દશાવી. મોતીખાગ નામના રમધીય ઉલાનના મહાવચને પાદશાહ અને અગ્નિતસિંહની મુલાકાતસરેતા સ્થાનતરીકે નિયુક્ત કર-વામા આવ્યો અગ્નિતસિંહ એકવા ત્યા ગયા નહિ, પરંતુ તેમણે પોતાની સાથે પોતાના તાખાના મમરત માન-નીય સામ તેા અને વીરને લઈ લીધા તેઓ પાદશાહની મનિધ જવાને માટે મહામમાગેહમહિત આવ્યા-રોકાડમામતો ઉપગત તેમની સાથે જેમચમીરતા રવ વિપ્લુમિંહ, દેસજળના પદસિંહ, મેવાના ફત્તે-મિંહ, સીતામહના રોકાડનેતા માનમિંહ, રામપુરાના ચંદાવત ગોપાવ, ખંડેવાના ઉદયસિંહ, મ-નોહરપુરના રક્તસિંહ, ખિવચીપુરના કૃષ્ણમિંહ વગેરે અનેક બુદ્ધિમાન અને મમાનનીય સર-દારો ગયા હતા આ મમયે અગ્નિતસિંહ માત્ર મારવાડનાજ અધિપતિ નહોતા, પરંતુ તેઓ ગુજરાતના મુખ્યા પણ હતા અને તેથી મમગ્ન રાજપૂતમામતો તેમને નેતા મમજ તેમના આધીનમા રહેવાને તૈયાર થયા હતા, આપરથી તેઓ કેટલા બળવાન થઈ ગયા હતા અને શત્રુઓ તેમનાથી કેવળ ભય પામતા હતા તે સરવતાથી સમજી રાક્ષય વેમ છે. પાદશાહ ફરખસીજરે મહારાજ અગ્નિતસિંહને

મહાન આદરસત્કાર કર્યો ફર્જખશીઅરે તેમની સાથે મળી જઈ તેમને 'સાતદળ્ગરી મનસખ'ની પદવી આપી, અર્થાત તેમને સાત દળ્ગર સૈનિકોના નાયક જનાવ્યા અને તેમના રાજ્યની સીમા પણ વધારી દીધી તે ઉપરાંત તેમને એક કરોડ રૂપિયાની જાગીર આપી

તે ઉપરાંત પાદશાહે તેમને માહીમરાતખ નામનું સન્માનચિન્હ, હાથી ઘોડા, મૃત્યુવાન હીરા, સુવર્ણના મ્યાનવાળી તનનાર કિરીચ, હીરાજડિત શિરપેચ તથા મોતીની બે માળા ભેટ આપી આ પ્રકારે મહારાજા અજિતસિંહ પાદશાહદ્વારા સન્માનિત થયા પછી શીઘ્ર તેઓ સૈયદ અબ્દુલ્લાખાની મુલાકાત લેવાને ચાલ્યા અજિતસિંહના આગમનની ખબર સાંભળી અબ્દુલ્લાખાએ સામાન્ય પરમ આદરપૂર્વક તેમનું સ્વાગત કર્યું તેઓ પરસ્પર મધ્યા, ભેટયા રોડોડકવિના અભિપ્રાય-અનુસાર તેમને આ પ્રસંગે અબ્દુલ્લાખા તરફથી અત્યંત ઉચ્ચ સન્માન પ્રાપ્ત થયું હતું આ પ્રસંગે તેમણે મળીને એવો નિશ્ચય કર્યો કે કા તો આપણો ઉદ્દેશ સફળ કરવો કે કા તો જીવન સમર્પણ કરવું, અજિતસિંહ અને સૈયદ અબ્દુલ્લાખાની યુદ્ધ મુલાકાત અને યુદ્ધ મસનતની વાત સાંભળી મોગનઅમીર-ઉમરાવા લયલીત થઈ ઘોર અનિદ્રની આશંકા કરવા લાગ્યા અને અજિતસિંહના જીવનરૂપી દીપકને નિર્વાણ કરવાને માટે યુદ્ધરીતે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા

રોડોડ કવિ જણાવે છે કે -“ સવત ૧૭૭૫ ના પોષ માસના શુકલપક્ષની ખીજને દિવસે પાદશાહ ફર્જખશીઅરે અજિતસિંહને ત્યાંજ તેમની મુલાકાત લીધી પાદશાહને યોગ્ય સન્માન આપવામા અજિતસિંહે કાંઈ પણ ત્રુટિ કરી નહિ તેમણે એક સ્થળે એક લાખ રૂપિયા મૂકી તે ઉપર પાદશાહનું આસન કર્યું અને તેની ઉપર પરમ આદરપૂર્વક તેને બેસાડ્યો વળી તેમણે તેને હાથી, ઘોડા અને મૃત્યુવાન હીરા તથા રત્નોથી જડિત બનકરોડ પણ ઉપહારતરિકે આપ્યા પાદશાહ ફર્જખશીઅરે અજિતસિંહે આપેલા સન્માનથી અત્યંત સતુષ્ટ થઈ વિદાય લઈ પોતાના સ્થાનપર ચાલ્યો ગયો આ સમયે રાજધાની દિલ્હીમા એક માત્ર અજિતસિંહજ સર્વથી અધિક સન્માનનીય તથા સામર્થ્યવાન પુરુષતરિકે પૂજતા હતા ફરજીન મસમા અજિતસિંહ અને સૈયદ પુન પાદશાહની મુલાકાત થીંધી અને ત્યાર-પછી તેમણે યુદ્ધ મસનત બલાવી એક પ્રપચ રચ્યો અને તે વિષે દક્ષિણમા હુસેનઅલીને ખબર કરી દીધી તથા તેને ખનતી ત્વરાથી દિલ્હીમા આવવાની સૂચના કરી આ પ્રસંગનું વર્ણન કરતા રોડોડકવિ જણાવે છે કે, આ સમયે આકાશમા ભાવી દુધ્ધટનાના દુઝિન્હો જણાવા લાગ્યા ચાર તરફ ઘોર દાવાનલ પ્રજ્વલિત થતો જણાયો અધવિના અપ્રાસજિક શબ્દ તથા શ્વાનોનું લયકર રીતે ભસવું ચોતરફ ફેલાઈ રહ્યું ગ્રેધવિનાજ મર્જનાએ પૃથ્વીને કપાયમાન કરી મૂકી જે રાજસભામાં એક સમયે સદા ઉત્સવો થયા કરતા હતા જેમા લાવપુષ્યમયી યુવતીઓના નૃપુરને અલ્પકાર સદા કહ્યુંગાયર થતો હતો, જેમા સદા કિન્નરીઓના કંઠમાથી નીકળતો સંગીતખવનિ સર્વના મન દુષ્પ્ત કરતો હતો, તેજ રાજસભામા આજે ઘોર નિસ્તબ્ધતા અને નિબિડ અધકાર છવાઈ રહેન છે આગવુંક વિપત્તિના સપૂર્ણ લક્ષણો દઝોયર થાય છે વીસ દિવસમા હુસેન લયકર સહારમૂર્તિ ધાર-રણ કરીને દિલ્હીમા આવી પહોંચ્યો રાજમહાશયની પાસે તે આવ્યો કે તરતજ તેનો વિજયકે વાગ્યો હુસેનની સાથે જે અગણિત અશ્વારોડીઓ આવ્યા હતા, તેમના તુરગોના ચાપવાથી ઉડતી રજથી દિલ્હી સર્વથા અધકારમય બની ગયું દિલ્હીની ઉત્તર દિશામા પોતાની સેનાનીજાવણી નાખીને હુસેન અલી શીઘ્ર પોતાના ભ્રાતા અબ્દુલના અને અજિતસિંહજની મુલાકાત લેવાને માટે ગયો હુસેનઅલી સેનાસહિત આવ્યો છે, એવી ખબર સાંભળી ફર્જખશીઅરે અત્યંત લયલીત થઈ ગયો અને તેણે તરતજ તેની પાસે ઉપહારદ્રવ્ય એકત્રિ આ સમયે રાજધાનીના મોગનનેતાઓ તો પોતપોતાને ઘેર મ્યાન ધાગણ કરીને વસતા હતા આકાશમા ખાજખાશીને ઉડતું જોઈને જે પ્રકારે ચક્રી અત્યંત સાવચેતીથી નહે છે, તે પ્રકારે હુસેનઅલીનું આગમન ચતાની સાથેજ મોગનઅમીરઉમરાવો લયલીત થઈને ચૂપ રહેવા લાગ્યા અખરના અધીશ્વર મીરજ રાજ સવાઈ જયસિંહ આ સમયે તેનવિહીન દીપકની પોટે પ્રજ્ઞાહીન થઈ ગયા હતા હુસેનનું આગમન થયા પછી ખીજે દિવસે સર્વ સરદારો યમુનાના તટપર અજિતસિંહના સિબિરમા એકત્રિત થયા અને તેમણે પોતાનું યુદ્ધ કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે મસલખ

અલાવવા માઠી શુ કરણ તેનો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો અનિતસિહ પોતાની રણપુરગિનીની પીઠપર આરૂઢ થયા અને તેઓ શીઘ્ર પરાક્રમી રામેડોની વિપુલ સેનાસહિત ત્યાથી નીકળી દિહી શહેરમા આવ્યા પછી તેમણે મહાનયમા જઈ તેના પ્રત્યેક દારપર રાડોડસેનિદાના પહેરા મૂકી દઈ, મહાનયપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો જુઓ, ઇતિહાસમા કેવુ પરિવર્ત થાય છે ' અનિતસિહના પિતા જસવતસિહને કાળનામા વિષ દખને જૈર ગએળે મારી નખાવ્યા હતા અને અનિતસિહને આ'વાવસ્થામા ગિરિનિવાસ કરવાની ફરજ પડી હતી તથા મારવાડનુ રાજ્ય મોગલોના હાથમા જતુ રહ્યું હતુ, પરતુ આને કાળચક્રની ગતિથી અનિતસિહે દિહીના મોગલસમ્રાટના દુર્ભયમા હાન્યપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો છે પૂર્વે એની કલ્પના પણ કોના મનમા ઉત્પન્ન થઈ હશે કે પ્રાણુભયથી અહીંથી તહી નાસતો ખાનકે અનિતસિહ એક સમયે આ પ્રકારનુ અપૂર્વ પરાક્રમ દર્શાવી મોગલોને ત્રાણ ત્રાણ પોકરાવશે ? આવી કલ્પના કોઈને સ્વપ્નમા પણ આવી નહિ હશે દુર્ભય અનિતસિહ આ પ્રકારે પ્રજા મોગલ રાજવશનો સહાર કરવાને માટે સહારકે મૂર્તિ ધારણ કરીને દિહીના રાજમહાનય હસ્તગત કરી લેશે, એની સ્વપ્નમા પણ કોણે આશા રાખી હશે ? રાડોડકવિ આગળ જણાવે છે કે "અનિતસિહે મહા પ્રયયકાળના પ્રયય સુધની પેઠે દર્શન દીધુ જે પ્રકારે પ્રકાશમાન દિનકરણી સિંહના આગમનથી અધકારણી હસ્તીયથ નાસી જાય છે, તેલના અભાવથી જે પ્રકારે દીપક નિર્વાણ પામી જાય છે, તેજ પ્રકારે આ પ્રસંગે અનિતસિહના રાજ્યશાસનરૂપી ઉજ્જવલ પ્રકાશથી અરાજકતા સર્વા દૂર થઈ જાત આ સમયે દિહીનુ રાજગત ડોનાયમાન અને કપાયમાન થઈ રહ્યું હતુ અને દેશમા ચોતરફ તેની આવી હીન અવસ્થાની ખબર વિદ્યુદગે પ્રસરી ગઈ હતી દિહીનો સર્વ ખજનો લૂની લેવામા આવ્યો મોગલ અમીરઉમરાવોમાથી કોષપણુ સાહસ કરીને પાદશાહ ફરખશીઅરની રક્ષા કરવાને માટે આગળ આવ્યો નહિ અને અબરેનો રાજ જ્યાસહ આ મહાવિપત્તિનુ આગમન જોઈને શીઘ્ર નરરક્તપાવિત દિહીને છોડી પોતાના રાજ્યમા ચાલ્યો ગયો ફરખશીઅરનુ મૃત્યુ થયા પછી શીઘ્ર એક માણસને દિહીના સિંહાસનપર અભિષિક્ત કરવામા આવ્યો પરતુ તેણે ચાર માસમાજ ઉન્મત્તવાસ્થામાજ પ્રાણુત્યાગ કર્યો ભારપછી હૈનારના મરતકપર ભારતનો રાજમુકુટ શૈલાભમાન થવા લાગ્યો, પરતુ હવે દિહીના મોગલ અમીરઉમરાવોએ એકનિત થઈ આત્રા નગરના નેકાશાહ નામના માણસને તેજ નગરમા ભારતના સમ્રાટતરિકે અભિષિક્ત કર્યો અનિતસિહ અને અબદુ'વાને સમ્રાટ રફિઉદ્દૌલાની પાસે રાખીને હુસેન-અલીએ સેનાસહિત ઉક્ત મોગલ ઉમરાવોપર આક્રમણ કરવાને માટે આત્રા તરફ પ્રયાણ કર્યુ "

સવત ૧૭૭૬મા અનિતસિહ અને અબદુલ્લા પણ દિહીથી રવાના થયા પરતુ આવખતેજે મોગલોએ નેકાશાહને સમ્રાટતરિકે અભિષિક્ત કરીને સતીમગદમા તેને સુરક્ષિત રાખ્યો હતો, તેમજેજ તેને શનુએના હાથમા સોંપી દીધો, જેને સતીમગદમા કેદ કરવામા આવ્યો થોડા દિવસમા રફિઉદ્દૌલા મરણ પામ્યો તેથી અનિતસિહ અને ઉભય સૈયદબ્રાતાઓએ પુન એક નવીન માણસને દિહીના સિંહાસનપર અભિષિક્ત કર્યો આ માણસનુ નામ મહમદશાહ હતુ ' જે સમયે મારવાડપતિ અનિતસિહ ઉભય સૈયદબ્રાતાઓની સાથે મળી સમસ્ત ભારતવર્ષમા તૈથી અધિક સત્તાવાન માણસતરિકે પોતાને પસંદ પડતા મનુષ્યોને પાદશાહસ્વરૂપે અભિષિક્ત કર્યો, તે સમયે માહોમાહેના કલહ વચન-રાજ્યના અનેક નગરોનો વિધ્વસ કરી નાખ્યો, બીજા બાળુએ અનેક નગરો સ્વત્ર પણ થઈ ગયા પાદશાહ ફરખશીઅરના મરણ પછી જ્યપુરના રાજ જ્યસિહની સર્વ આશા સમૂળ નષ્ટ થઈ ગઈ ઉભય સૈયદબ્રાતાઓ આ સમયને વિશેષ અનુકૂળ માની પોતાના ચતુરપક્ષના મહારાજ જ્યસિહને ઉચિત દડ આપવાને માટે શીઘ્ર તત્પર થયા અબરપતિ જ્યસિહ કમલપત્રપરના જલખિ દુની પેઠે કપાયમાન થઈ ઉડ્યા જ્યારે નવીન સમ્રાટ મહમદશાહ ઉભય સૈયદબ્રાતાઓ તથા અજીતસિહની સાથે જ્યપુરપર આક્રમણ કરવાને માટે નીકળી સીક્રી નામના સ્થળે પહોંચ્યા,ત્યારે જ્યપુરના સર્વ સામ-તોએ પ્રાણુભયથી અનિતસિહની પાસે આવી તેમનુ ચરણ ગ્રહણ કર્યુ તેમણે તેમને નિવેદન કર્યુ

૧ સમ્રાટ ફરખશીઅરની હયાતુ જ્ઞાત આગળ આવી ગયુ છે

૨ સમ્રાટ રફિઉદ્દૌલા

કે-“ જો આપ સેવકોના હાથમાંથી અમારા મહારાજાની રક્ષા નહિ કરે, તો જયપુરના રાજ્યની સાથે અમારો પણ નાશ થઇ જશે ” હાપરમા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને જે પ્રકારે અર્જુનને અભયવચન આપીને અર્જુનની રક્ષા કરી હતી, તે પ્રકારે અજિતસિંહે પણ આ સમયે અભયવચન આપીને જયસિંહની રક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેમજે આપાવત શાખાના નેતા અને પોતાના મંત્રીને જયસિંહની નિકટ મોકલી તેમને કહેવાની મોકલ્યુ કે-“ આપ લેશ પણ ભય રાખશો નહિ ” જયસિંહ તરતજ અજિતસિંહની પાસે ચાલ્યા આવ્યા અને પ્રત્યેક મુખમાંથી પોતાનો ઉદ્ધાર થયો હોય તેમ જયસિંહને લાગ્યુ અજિતસિંહે જે પ્રકારે પોતાના બાહુબળથી મહમદશાહને દિલ્હીના સિંહાસનપર અભિક્ત કર્યો હતો, તે પ્રકારે તેમજે પોતાનાજ બાહુબળથી રાજ જયસિંહનો મહા-વિપત્તિમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો આ સમયે પાદશાહ મહમદશાહે અજિતસિંહને અમદાવાદના શાસનની સત્ત્વ આપી અને તેમને પોતાના કુટુંબની સુનાકાત લેવાની રજા આપી અજિતસિંહ અત્યત આનંદિત થઈ અગરતા જયસિંહ અને શુદ્ધના શુદ્ધસિંહ દાડાની સાથે પોતાની રાજધાની જોધપુર તરફ આજ્ઞા ગયા જતી વખતે માર્ગમાં તેમજે મનોહરપુરના સેખાવત નેતાની પરમ સુદર કન્યાની સાથે વિવાહ કર્યો મુખદાથી શરદાનગુના પ્રથમ આશ્વિન માસમાં મહારાજા અજિતસિંહ જોધપુરમાં પહોંચ્યા ત્યા જઈ અગરપતિએ શરસાગરના તટપર અને દાડારાવે નગરની ઉત્તર તરફ પોતાની છાવણી નાખી દીધી

હવે રોહાડકેવે કહ્યુંદાને એવો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે કે-“શરદાનગુ વિદાય થઇ ગઇ અને જાતુરાજ વસંતનુ આગમન થયુ જુલોમાં નવીન રસ ઉમેરાવાથી તેઓ નવીન પંડોરૂપી આબૂપણીથી અલ-કૃત થયા બમરો યુ યુ શરદા કરતા નવપ્રતિનું જયકીર્તન કરવા લાગ્યા ચોતરફ આનંદધ્વનિ થવા લાગ્યો દેવતા તથા મનુષ્યો સર્વ આનંદસમુદ્રમાં નિમગ્ન થઇ ગયા આવા આનંદદાયક સમયમાં અગર પતિએ લાન વસ્ત્રો પરિધાન કરી અજિતસિંહની રમણીય કન્યા સુધાકુમારીનું પાણિમહલ્યુ કર્યુ ચિર પ્રચલિત રીતિ અનુસાર મહારાજા અજિતસિંહે આ કન્યાદાન કર્યો પૂર્વે તેના સખધમાં પોતાનામુખ્યમંત્રી આપાવત શાખાના નેતા, પોતાના કોશાધ્યક્ષ, કુષાવત શાખાના નેતા તથા પોતાના ગુરુવર્ધની અનુમતિ લીધી હતી જે અને આ વિવાહના સખધમાં સપૂર્ણ નૃત્તાતનું વર્ણન કરવા બેસીએ તો એક મોટો મથ થઇ જાય માટે મા. આટલા સક્ષિપ્ત રૂપાંતરથીજ સંતોષ માનીએ છીએ ”

સવત ૧૭૭૭ નું વર્ષ મહારાજા અજિતસિંહના સખધમાં એક ચિરમરણીય વર્ષ હતું મહાવીર માનદેવના પુ. ઉદયસિંહે અગરની આધીનતા સ્વીકારી તેનાદ્વારા ‘રાજા’ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી જાતીય મત નતા વેચી નાખી હતી, પરંતુ મહારાજા અજિતસિંહે આ વર્ષમાં તેને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી અગરનામાં પોતાનું નામ અગર કર્યું સુધાકુમારી નામના મથ ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે સવત ૧૭૭૭ ની સમસ્ત વર્ષાઋતુમાં અગરનાજ જયસિંહ અને શુદ્ધના રાવ શુદ્ધસિંહ અજિતસિંહની પાસેજ રહ્યા હતા એનામાં એવા સમાચાર મળ્યા કે મોગલોએ અગર થઇ પાદશાહ મહમદશાહની સદાપથી ઉત્કળ સેવકશ્રાતાઓની હત્યા કરી છે અને તેઓ મહારાજા અજિતસિંહનો નાશ કરવાને માટે યત્ન કરી રહ્યા છે તીરેજ અજિતસિંહે આ સમાચાર સાંભળતાની સાથે ક્રોધિત થયા સિંહની પેરે રુદ્રમૂર્તિ ધારણ કરી તનનાર ઉપાડી સપ્ત લીલા કે-“મને તે ચાગ્યો, પરંતુ અવસ્થ અજમેરપર મારા અધિકાર સ્થાપિત કરી લઇશ” ત્યાર પછી નરેશ્વર અજિતસિંહે શીઘ્ર અગરપતિ જયસિંહને વિદાય આપી ત્યાર પછી બાર દિવસમાં તેઓ પોતાની બળવાન સેનાસહિત મેડતામાં આવી પહોંચ્યા અને તેમજે અત્યત શીઘ્રતાથી સુસન્માનને અજમેરમાંથી નસાડી તે કિંનાપર રોહાડાની જયપતકા કરકાની દીધી તે ઉપરાંત અજમેરમાં રહેના સમ્રાટના મુખ્ય પ્રતિનિધિનો વધ કરી તેમજે અંગ્રેજ કિંના તારાગઢપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો દિનંદુઓના દેવમંદિરોમાં હવે પુનઃ નખ અને ધટાનો નાદ સંભળાયા લાગ્યો અને સુસન્માનોની મરજીમાં બાગનો અવાજ એકદમ બધ થઇ ગયો જે અજમેરમાં કેવળ કુસનનો પાદજ કર્ણગોચર થતો હતો, તેમાં હવે

૧ દુસનઅલો અને અબુદલા એ એ સે રાજાઓ ની હવાનુ વર્ણન આગળ આવી ચડુ છે

પુરાણનો પાઠ થવા લાગ્યો મસ્જીદાને સ્થાને મદિરા બધાથા અને સમસ્ત કાજીઓ છવ લખને નાસી ગયા બ્રાહ્મણોએ પોતાની પૂજા સત્તા પુન પ્રાપ્ત કરી જે અજમેરમા પૂર્વે ગાહત્યા થવા કરતી હતી, ત્યા તે હવે બધે થઈ હોમકુંડ સ્થાપિત થવા લાગ્યા વિજયી અજિતસિંહ સાહર રીડવાના અને ધીજ પુષ્કળ દેશો પોતાને આધીન કરી લીધા ભારવાડપતિ અજિતસિંહે ચોતરફ ગગનભેદી રાખ્સસહિત પોતાની જયપતાકા ફરકાતી પોતાનું સિદ્ધામન સપૂર્ણ સ્વાધીનતાપૂર્વક ભોગવના લાગ્યા તેમના મસ્તક ઉપર આધીનતાનું છત્ર વિરાજમાન થયું તેમણે પોતાના નામના મિજા મના થા અને મનન તુ-લાદડ નિયુક્ત કરી સ્વતંત્ર ગજ મનાવ્યો વળી તેમણે સ્વતંત્ર માપ અને કાટલા નિયત કરી સ્વ તંત્ર ન્યાયમ દિરની સ્થાપના કરી તેમણે નવેસરથી પોતાના આધીન સામતોની પદમથાદા નિશ્ચિત કરી આપી તેમણે પોતાના સામતોને માટે દડ, નોખત, ધરને આદિ રાજચિન્હો નવેસરથી નિયુક્ત કર્યા સંક્ષેપમા તેમણે પોતાની સપૂર્ણ સ્વાધીનતાના ચિન્હો નિયુક્ત કર્યા દિલ્લી અધ્યપતિની પોરે મહારાજા અજિતસિંહ અજમેરમા સપૂર્ણ સ્વતંત્રતાપૂર્વક રહેવા લાગ્યા શીઘ્ર આ સમાચાર સમસ્ત હિન્દુસ્થાનમાજ નહિ, પરંતુ મઝાપર્યત પ્રસરી ગયા હિન્દુસ્થાન, ધરાન અને અજમેરસ્થાન દેશો આફ-ના સર્વ યુસનમાનો જાણી ગયા કે અજિતસિંહે પોતાની ઉન્નતિની સાથે પોતાના ધર્મની ઉન્નતિ કરી લીધી છે અને તેમના સમસ્ત રાજ્યમાથી યુસવમાનધર્મ તો સર્વથા શોષ થયો છે

સૂર્યપ્રકાશકાર આગળ જણાવે છે કે-સવત ૧૭૭૮ મા મોગલ સમ્રાટે અજમેર દેશપર પુન પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દેવાને માટે પ્રયત્ન કર્યો હતો મુજફફરખાએ સમ્રાટદ્વારા સેનાપતિ ના પદપર નિયુક્ત થઈ વર્ષોન્મુતમા સેનાસહિત અજમેર તરફ ફર્ય કરી મોગલસમ્રાટની આધીનતા-રૂપી શૂખનાનો વિચ્છેદ કરનાર વીરશ્રેષ્ઠ અજિતસિંહે સમ્રાટની સેનાના આગમનના સમાચાર માલજા પોતાના અમીમ સાહસિક પુત્ર અલયસિંહને શત્રુઓનો નાશ કરવાને માટે મોકલી દીધા કુમાર અલયસિંહની સાથે ભારવાડના આઠ વીર સામતો અને ત્રીસ હજાર અશ્વારીદોઓ ગયા જમણી બાજુએઆપવતો, કાપીબાજુએકાપવતો અને મધ્યમાકરમસોત, મેડતીઆ, જોધા, ઘંઢાલાગી, સોનગઢા, દેવ ડા, ખીચી, ધાધન તથા ગોગાવતરે વગેરે ચાલતા હતા તેઓ કુમાર અલયસિંહના જયજયકાગના ધ્વનિથી પૃથ્વીને કપાયમાન કરતા યવનોનો સહાર કરવાને માટે ફર્ય કરવા લાગ્યા અખર આગળ સમ્રાટની સેના અને રોકોડોની સેનાનો ભેટો થયો મુજફફરે રોકોડોની લયકર મૂર્તિ જોઈ લયભીત થઈ નાસી જઈ પોતાના નામને કલક લગાડ્યું મહાવીર અલયસિંહે પાદશાહના સેનાપતિ અને સૈનિકોને બીરુ તથા કાપુરુપની પોરે આચરણ કરતા જોઈ ઉત્તેજીત થઈ તેમનું દમન કરવાને માટે તેમનીપૂઠ પકડી તેમણે આ મમયે પ્રથમ શાહજહાનપુરપર અધિકાર સ્થાપિત કરી નારનોવ લૂટ્યું અને પટના અર્ધોત્ત તખરાખાગી તથા તિવારીમાથી પુષ્કળ ધન પ્રાપ્ત કર્યું તેઓ પ્રત્યેક પ્રામ અને નગરમા અમિ લગાડી જવા લાગ્યા અલીવદીખાનની સરાધ સુધી અમિનો સંપાટો યાદ્યો અલયસિંહના આ મહા પરાક્રમને લીધે દિલ્લી અને આગ્રા લયથી કપાયમાન થઈ ઉઠ્યા અલયસિંહનું આ અસીમ સાહસ જોઈ યુસનમાનો પોતાના સ્થાન છોડી છવ લખ ચોતરફ નાસના લાગ્યા અલયસિંહ-ને યવનવશનો વિધ્વસ કરના જોડોઓ તેમને ધાકલ અર્થોત્ત વશવિલોપકની ઉપાધિ આપી રાજકુમાર અલયસિંહે આ પ્રકારે ચોતરફ પોતાનું પ્રચડ પરાક્રમ પ્રકાશિત કરી સાહર અને લુધા નાથી નરકાઈ જઈ ત્યાના અધિપતિની કન્યાનું પાણિગ્રહણ કર્યું

૧ અજિતસિંહે દિલ્લીના સમ્રાટનું અનુકરણ કરીને વજ, દડ, નોખત વગેરે સજ ચિન્હો પોતાના સામતોને અ પૂજા મ્યા વતા જોધપુરમા આ રીતે આજ પર્વત વિજમાન છે રાજપૂતો દિલ્લીશરને અધ્યપતિ કહેતા હતા પરંતુ આ સન્માન્ય દ્વિતીય શ્રેણીનું મુખ્ય શ્રણીનું સન્માન અધ્યપતિ છે

૨ ધાધવ અને ગોગાવતખાના સામતો ભારવાડના અતિપ્રાચીન સામતો છે ધાધવખાખાના રાજપૂતોઆસ-થાનના પુત્ર ધાધનના વશજો છે અને ગોગાવતો સુપસિદ્ધ મોહાલ ગોગાના કુળમા ઉત્પન્ન થયા છે સતવજના વટખંડ મુસલમાનોનો આગ્યા ત્યામુધી આ વીરશ્રેષ્ઠ ગોગાએ અપૂર્વ વીરવા પ્રદર્શિત કરી તેની આસપાસના મદેરોની રચા કરી હતી ગોગાનું નામ રાજસ્થાનમા સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે

૩ નરકા રાખા જયપુર રાજ્યમા એક પ્રધાન સામતતાખા છે એ રાખાવિશે યથાસ્થાનપર પશુન કરવામા આવશે

સવત ૧૭૮૮માં વિજયી કુમાર અભયસિંહે સાલર જઈ ત્યાની સેનાની સખ્યા વધારી તે કિનાને અમેલ ખેંચી આ વર્ષમાં મહારાજ અજિતસિંહ અજમેરથી આવી પોતાના પુત્ર અભયસિંહને મળ્યા કસ્ય પત્ની સાથેને પ્રકારે મુશ્કેલીભેગાપ થયો હતો, તે પ્રકારે અજિતસિંહની સાથે તેમના પુત્ર અભયસિંહનો મેળાપ થયો અભયસિંહે પરમ તેજસ્વિતાથી મુસલમાનોનો સહાર કરી હિન્દુઓના ગૌરવની રક્ષા કરી મેળાનસમાં મહમદશાહ પિતાપુત્ર સમિનન થયેલુ જોષ અત્યંત લખખીત થયો તેણે અજિત સિંહના ઉદ્ધત આચાર્યને માટે તેમને સુખા કરી તેમની સાથે મિત્રતા કરવાની આરાધી નાહરખાને આર સદસ્ય સૈનિકોની સાથે સાલરમાં મોકલી દીધો પરન્તુ નાહરખા દૂતમર્થને માટે અયોગ્ય હતો મિત્રતા થવાને બદલે તેને અજિતસિંહની સાથે સાલરમાં યુદ્ધ થયુ આ યુદ્ધમાં તે મરણ પામ્યો આ સમયે યુદ્ધમણિ જ્વલતા પુત્રે આવી અજિતસિંહનુ રાગ્ય મહલુ કપૂં પાદશાહ મહમદશાહે આ સમયે રાજ્યમાં ચોતરફ અસતોમનો અગ્નિ પ્રગ્વવિત થયેનો જોષ તથા હિન્દુઓને પુત્ર ઉન્નત થયેથી અને પોતાના બનને અત્યંત ક્ષીણ થયેલુ જોષ ભારતનો રાજમુકુટ છોડી મક્કાતીર્થમાં જઈને ગહેવાનો વિચાર કર્યો પરન્તુ સ્વતંત્ર મરવાડપતિ અજિતસિંહે નાહરખાનો વધ કર્યો હતો, તેથી તે મહાકોપિત થઈ તેનો સંપૂર્ણ બદલો લેવા માટે તત્પર થયો ભારતસામાજ્યના પાર દુખાઓના તાબામાં જેટલા સૈનિકો હતા તે સર્વેને તેણે અજિતસિંહનુ દમન કરવાને માટે એકજનિત મ્યાં આ પ્રયત્ન સેનાના અધિનાયક તરિકે અબરના મહારાજ અયસિંહ હૈદરકુલી કરાદતમાં બસલ વગેરે પ્રધાન પ્રધાન પીર નેતાઓને નિયુક્ત કરી તેમને અજમેરમાં અજિતસિંહની સામે મોટી આખ્યા આવણ માસમાં આ સેનાએ અજમેરના તાગજરને પેરી લીધો અભયસિંહે આ કિનાની રક્ષાનો ભાર અમર-સિંહના હાથમાં સોંપી દીધો આર માસપર્યંત યજનોની સેના એ કિનાને ઘેરી રહી, તે છતાં પણ તે તેતાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી શકી નહિ સમસ્ત ભારતસામાજ્યની સેના એક તરફ હતી અને એક તરફ અજિતસિંહ એકલો હતો આ ચાતુર્માસમાં રોડોએ પોતાનુ અસીમ બાહુ-બળ દર્શાવી આખુ અતે અબરપતિ અયસિંહના પ્રસ્તાવથી મહારાજ અજિતસિંહ પાદશાહની સાથે સાધ મરવાને સમ્મત થયા પાદશાહની તરફના મોગન અમીરેએ હાથમાં કુરાન મહલુ કરી સંધીના સધિ નિયમોનું પાલન કરવાને રમથીધા અને પાદશાહે અજિતસિંહને અજમેર સમર્પણુ જાહેર કયું ત્યાર પછી અભયસિંહ અયસિંહની સાથે ક્ષીણ પાદશાહના શિબિરમાં ગયા ત્યા તેમની આગળ એવો પ્રસ્તાવ રણુ કરવામાં આ યો કે તમે પાદશાહની આધીનતા સ્વીકારો અને તેના પ્રમાણુ તરીકે દિલ્હીની રાજસભામાં વિરાજમાન થાઓ અભયસિંહે આ પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કર્યો, પરન્તુ તેમણે નીઝરતાપૂર્વક જણાવ્યુ કે - આ તનવાર ઉપરજ અમારા જીવનનો આધાર છે "

અહીં આ કર્નલ દાઃ જણાવે છે કે મારવાડના યુવરાજને પાદશાહની સભામાં તેમણે આશા પણ નહિ રાખી હોય એવા સન્માનસહિત તેમનુ સ્વાગત કરવામાં આ યુ હતુ તેમના પિતા પાદશાહના જમણા હાથપર મુખ્ય આસન પ્રાપ્ત કરવાના અધિકારી હતા એ વાત તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા અને તેઓ તેમના પ્રતિનિધિતરિકે આવ્યા હતા તેથી તે આસનના પોતાને પણ અધિકારી જાનતા હતા દિલ્હીની રાજસભાના નિયમો અત્યંત સખ્ત હતા, પરન્તુ અભયસિંહે તે પ્રત્યે કિમિત પણ લક્ષ્ય આપ્યુ નહિ તેમણે સર્ગવ રાજસભામાં પ્રવેશ કર્યો અને મહામાન્ય પ્રધાન પ્રધાન ઉમરાવોને પાછળ મૂકી તેઓ આગળ ગયા તેમણે બચારે સિંહાસનપર ચઢવાના એક પગથી-આપર પગ મૂક્યો ત્યારે એક અમીરે તેમને તેમ કરતા રોકયા આથી અભયસિંહે અત્યંત ક્રોધિત થઈ પોતાની સમશેર હાથમાં મહલુ કરી સખાટ મહમદશાહે આ સમયે પોતાને લય કર વિપત્તિમાં સપડાયો જોષ પોતાના ગળામાંથી દાર ઊતારી અભયસિંહના ગળામાં તે પહેરાની દીધો આથી તે અણીનો પ્રસંગ દૂર થયો મહમદશાહ જો આ વખતે આવુ આચરણુ ન કરત તો જે પ્રકારે અમર સિંહે પોતાની સમશેરથી સભામાં રૂધિર વહેવરાવ્યુ હતું, તે પ્રકારે અભયસિંહ પણ રાજસભામાં રક્ત-ની નદી વહેવરાવત

અત્યાર સુધી અને અજિતસિંહની વીરતામય લીલાઓનુ વર્ણન કરતા આવ્યા છીએ, પરન્તુ

હવે અમે તેમના પૂર્ણ પ્રકાશમાન જીવનાવસાનનું વર્ણન કરવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ અમે જે રોડ-કવિના ઇતિહાસની સહાયથી અજિતસિંહનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે, જે કવિના રૂ. ચની સલાયથી અમે તેમનું પરાક્રમ, તેમણે થયેલાની આધીનતાનો ઉચ્છેદ કરાવે માટે કરેલો પ્રયાસ, તેમણે સ્વચ્છતિ અને સ્વધર્મની રક્ષાને માટે કરેલો પ્રયત્ન વગેરેનું વર્ણન લખ્યું છે તે કવિ અજિતસિંહના અતસમયનું વર્ણન કરવામાં સર્વથા મૌન થઈ ગયા છે, જે અતિ મોઠાની વાત છે એમ જણાય છે કે અજિતસિંહના અતકાળનું સ્પર્શીતે વર્ણન કરી રોડ-રાજવશની કેન કેકાલિમા પ્રસ્ટ કરવાની તેમને કિચિત્ પણ અભિલાષા નહિ હોવાથી તે સત્યકર્તવ્યથી વિમુખ થયા છે મહામાન્ય કર્નલ ટાંડ જણાવે છે કે રાજકુમાર અભયસિંહ પોતાના પિતાની અસમર્થતા હોવા છતાં દિલ્લીની ગવર્નસભામાં ગયો હતો અભયસિંહ સારીરીતે જાણતો હતો કે તેના કનુષિત હૃદયમાં જે ગભીર પાપકર્પના વિદ્યમાન હતી તે દિલીમાં જવાથી શીઘ્ર સફળ થશે અને તેજ કારણથી તે પોતાના પિતાની આજ્ઞાનું ઉપધન કરીને દિલીમાં ગયો હતો અભયસિંહ મહાવીર, અસીમ સાહસી અને પ્રજા પરાક્રમી યોદ્ધો હતો, પરંતુ તે રોડકુવનું કવંક પણ નિવડયો હતો અભયસિંહે પોતાના પિતાનો વધ કરવા રૂપી જે ઘણું કાર્ય કર્યું હતું, તેનું વર્ણન પાંચેકે અગાઉ વાચી ગયા છે, માટે હવે અહીં આ તે વિશે વિશેષ વિવેચન કરવાની અમે જરૂર જોતા નથી જે કે અભયસિંહે સ્વયં પોતાના હાથથી પોતાના પિતાનો વધ કયો નહોતો, તેપણુ તેમના પ્રાણનાચન મૂળ કારણ તેજ હતો તેજ પિતૃહત્યાદિપ મહાપાપ કરનારો હતો અભયસિંહે રાજપ્રાપ્તિની આશાથી પોતાના બધું વખતસિંહને લોભ દર્શાવી પોતાના પિતા અજિતસિંહને અકાળે આ લોકમાંથી વિદાય કર્યો હતો

અમે જે જે રોડકવિએના લખેલા કાવ્યના આધારથી અજિતસિંહના જીવનચરિત્રનું વર્ણન કર્યું છે, તે ઉભય કવિએએ અજિતસિંહના પ્રાણહતા અભયસિંહની આજ્ઞાથી તથા તેની દેખરેખ નીચે પોતાના મથો લખ્યા હતા ‘સુર્યપ્રકાશ’મથા અજિતસિંહના અકાળમૃત્યુના સંબંધમાં કેવળ એટલેજ ઉદ્દેશ્ય છે કે - “અજિતસિંહ આ સમયે સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા ” પરંતુ તેમને અમરધામમાં કેણે મોકલી દીધા તે સબધે કાંઈ પણ ઉલ્લેખ તેમાં નથી, પરંતુ ‘રાજરૂપક’ ના પ્રણેતાએ શોકના વેગને હૃદયમાં ને હૃદયમાં શમાવી રાખી સત્યની ઉજ્જવળ પ્રભા ગુપ્ત રાખી લખ્યું છે કે - “ખીજ અજિતસિંહ-સ્વરૂપ અભયસિંહ દિલ્લીની રાજસભામાં વિરાજમાન થયા અજિતસિંહને આ સમાચાર પ્રાપ્ત થવાથી તેઓ આનંદિત થયા આ સંસારમાં સર્વ વસ્તુઓ અસાર છે એક દિવસ આગળ કે એક દિવસ પાછળ, પરંતુ કાળના કરાળ પ્રાસમાં એક દિવસ સૌને ઝરત થવું પડે છે. અત્યુપ બલશાની પાદશાહો અને અખડ પ્રતાપવાન રાજાઓ પણ મૃત્યુના મુખમાંથી પોતાની રક્ષા કરી શક્યા નથી આ જગતમાં આપણે રહેવાનો સમય અજાણીજ નિયત કરવામાં આવેલો હોય છે આપણે કંઈ નિયત કરેના સમય કરતાં એક ક્ષણ પણ વધુ વાર આપણી ઇચ્છાથી આ જગતમાં રહી શકતા નથી આપણે આ પૃથ્વીપર જન્મ લઈએ છીએ તે પૂર્વે વિધાતાએ આપણા લાગ્યના લેખ મોકલ સંબંધી દીધેલા હોય છે વિધાતાના લેખમાં કિચિત્ પણ ફેરફાર કરવાનું કોઈનામાં સામર્થ્ય નથી લાગ્યમાં જે લખ્યું હતું તે અવસ્થ થશેજ ગોવિંદની આજ્ઞાથી આ સમયે ધર્મના અવતારસ્વરૂપ અજિતસિંહ મૃત્યુલોકમાં પોતાનો પ્રખ્યાત પ્રતાપ ફેલાવી પોતાનું નામ અમર કરી સરલોકમાં ચાલ્યા ગયા તેમણે મુસનમાનોને ઉચિત દડ આપી પોતાના ધર્મના ગોરવસુવનો ઉદય કરી તેનો પૂર્ણ પ્રકાશ ફેલાવ્યો હતો તેઓ મુસનમાનોને કેટકસ્વરૂપ લાગતા હતા /અરસોસ’ આ સમયે તેઓ પરલોકમાં ચાલ્યા ગયા જે મરુભૂમિન મહારાજ વૈકુંઠધામમાં ચાલ્યા ગયા છે, રાજધાની જોડપુર ગાંઠ શોકમાં લીન થઈ ગયું છે અને ચોતરફ હાહાકાર પ્રવર્તી રહ્યો છે સર્વ પ્રજાએ અશ્રુપૂર્ણનયને “અમરો સુર” અસ્તાચનમાં ચાલ્યો ગયો છે ” એમ કહી રુદન કર્યું યમરાજની આજ્ઞા થતા મનુષ્યને પરલોકમાં જતા કેણુ રોડી શકે છે ? શુ પાંચ પાડવોએ હિમાવનના અગાધ હીમમંડિત પ્રદેશમાં પ્રાણત્યાગ કર્યો નહોતો ? દાતાકુલધૃડામણિ મહારાજ હરિશ્ચંદ્ર પણ વિધિને લેખ ટાળી શક્યા નહોતા । શુ ઋષિ કે શુ મુનિ, શુ સાધુ કે ગૃહસ્થ, પશુ, પક્ષી, કીટ કે પતંગ

સહાયતા એવું પ્રાણી કયું છે કે જે મૃત્યુના પળમાથી પોતાનું સગ્જીવ કરી શકે છે ? વધારે શું કહીએ ? મહારાજા કહ્યું અને વિક્રમને પણ યમનો દડ સ્વીકારવો પડ્યો હતો, તો પછી મહારાજા અનિતસિદ્ધ શી રીતે કાળની બળમાથી બચી શકે ? ”

રાડોડકુવધુરધર અનિતસિદ્ધના જીવનચરિત્રની સમારોહના ક્યો પૂર્વે જાણે અને તેમના અતસમયે બનેલી ઘટનાનું કાષ્ઠક દિગ્દર્શન કરાવીએ છીએ સવત ૧૭૮૦ ના આપાદમાસના કૃષ્ણ-પક્ષની ‘ચોદશીને દિવસે મરૂબૂચિના ‘આપ હાકુરાત’ ના અર્થોત્ત અષ્ટપ્રધાન સામંતોના તાબાના સત્તરસે રાજાડવીરા ખુનુ મસ્તક તથા ઉધાકા પગ કરી નેત્રામા જલ ભરી શોકથી સતમ થયેના હૃદયસહિત પોતાના સ્વર્ગસ્થ મહારાજા અનિતસિદ્ધના શમની નિકટ એકત્રિત થયા તેમણે મૃત મહારાજાના શબને એક નોકાની^૧ આકૃતિની દાંડીમા મૂકી તેને ચિરપ્રચલિત રીતિ^૨ અનુસાર મહાન પામપ્રમસહિત ગજરમદાનભૂમિમા લઈ આપ્યા મહારાજાની ચિંતા ચદનના કાષ્ઠ, અનેક પ્રકારના મુગધી દ્રવ્યો, પુલકળ લી અને કપરવડે શીઘ્ર તૈયાર કરવામા આવી કવિની લેખિની આ હૃદયભેદક શોકમય ઘટનાનું વર્ણન શી રીતે કરી શકે ? નાજરે મહાવયમા જા “ રાવ સિંધારે ” એવો પોકાર કર્યો આ સખ્દ સાંભળતાની સાથેજ ચાહા-ણી^૩ રાણી સોજ દાસીએસહિત આની અને બોની “ આને અમારો મહાસાભાગ્યનો દિવસ છે. જે વશમા અમે જન્મ લીધો છે તે વશ આજે ઉન્નત્ય થશે સદા જેમની સાથે રહી જીવન વ્યતીત કર્યું છે તેનો આજે શી રીતે પરિવાગ કરીએ ? ”

જેસમીરના રાવય બીમસિદ્ધની કન્યાએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને પ્રાર્થના કરી કે -“હું પરમાત્મે પામી મારા પ્રાણપતિની સાથે પ્રયાણ કરું છું હે પ્રભો ! હું આપના ચરણનું ચરણ મહણ કરું છું મારા સતીત્વની રક્ષા કરે ! દેરાવરની^૪ રાજકુમારી મૃગાન્તી, નિષ્કલક કુવારવસાની રાજકુમારી,^૫ આવડા રાણી^૬ અને રોઆવત રાણી એ સર્વ રાણીઓ પોતાના પ્રાણપતિની સાથે જન્મને સંજ્ઞ થઈ અને દરિદ્રીર્તન કરવા લાગી આ સર્વ રાણીઓના હૃદયમા મૃત્યુ કિંવા પ્રબળિત ચિંતાના અગ્નિમા દગ્ધ થયાનો કિમ્બિ પશુ લખ નહોતો ઉપરોક્ત રાણીઓ અનિતસિદ્ધની પ્રધાન રાણીઓ હતી તે સિવાય મહારાજા અનિતસિદ્ધની પટ ઉપજીએએ પણ તેમની સાથે ચિંતામા બળીને ભસ્મીભૂત થવાનો નિશ્ચય કર્યો તેઓ બોલી ‘ હે પ્રભો ! આજે સુદિન અમને કદિ પણ પ્રાપ્ત થનાર નથી. જે અમે જીવિત રહીશું તો રાગ આડીને અમારા ઉપર આક્રમણ કરશે અને અમે અમારા દિવાન-ખાનમા નાખ્યા ઉપરજ અમારા પ્રાણ બોધ દધશ જે પ્રકારે સર્વ લોકોના સખધમા બને છે તે પ્રમાણે અમાર પણ મૃત્યુના કરાવ આસમા પતિત થવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચશે તો પછી અમે આ સમયે સ્વામીને છોડી અપવશના લાગી સામાટે નતીએ ? અમારે આ શૌર કશિકાવમા વિદાય લેરીજ ઉમ્મિન છે ગગાજની રેલુકા મસ્તકપર લગાડી ગળામા ઘુનરીની માળા પહેરી લદિયાણી રાણીએ કહ્યું અમારા પ્રાણપતિવિના અમારું જીવન મરણસ્વરૂપજ છે ” આ પ્રકારે પ્રત્યેક રાણીએ પતિની સાથે જવાની ઇચ્છા પ્રગિર્ત કરી નાજરે^૭ તેમને બોલાવીને કહ્યું “ આ સમયે તમે જોશો તે દીક નથી તમે જાણો છો કે ચદનકાષ્ઠ અતિ શીતલ હોય છે, પરંતુ પ્રબળવિત અગ્નિનો સ્પર્શ થતાની સાથેજ તેની સર્વ શીતલતા દૂર થઈ જશે તે સમયે પણ શું તમે તમારા પતિની સાથે પ્રયાણ કરવાની ઇચ્છા અટલ રાખી શકશો ? જે સમયે લયકર અગ્નિની જ્વાલા તમારા કોમલ

૧ નેતરની નદી તર ઉતારાને માટે રાજપૂતો રાજને નોકાના આકારની કાઠકમા મૂકે છે

૨ ‘શિવ’ અસિધાદિકે સાચરી ના પુરતકના પ્રથમ નોલ્લુમના ૧૫૨ વૃષ્ટમા આ રીતિનું વર્ણન કરવામા આવ્યું છે

૩ અનિતસિદ્ધે આ શા પાની સાથે સમગ્ર વયમા વિવાહ કર્યો હતો અને તેજ પિતૃદત્ત અમયસિદ્ધની માતા હતી.

૪ બાદી બલિની પ્રાચીન રાજધાનીનું નામ દેરવર છે

૫ જેમના પૂર્વજે દિન્દીના પ્રાચીન સ્વતંત્ર રાજ હતો

૬ અગરિવપુર ખાટલના રાજવંશમા જેમનો જન્મ થયો હતો

૭ જેપુરાના રાજવીણામા સમસ્ત કમંચારીઓના દિન્દીના દરબારની પેઢે ચાલતી નમ રાખવામા આવી હતી આ કાણથી અત પુરનો રૂક રાડોડ હતો તોજણ તેનું નામ નાજર રાખવામા આવ્યું હતું

સરીને દગ્ધ કરી દેશે, ત્યારે તમે દાગળ પીડાથી વ્યથિત થઈને ચિનામાથી નાસી જવાની યેદા કરશો અને તેથી તમારા પતિના કુને કનક લાગશે તમે મર્વ બાણુનો સાગીરીતે મિયાગ કરી છુટો માર તો કરેલુ એ છે કે તમે આત્મભોગ આપો નહિ તમે સમગ્ર જીવનમા ધ્રુવાણીની પેઠે સુખનો ઉપભોગ લીધો છે તમે સુગંધી ડ્ર યોતો શરીર માથે વેપ કર્યો છે અને પ્રકૃતિન પુષ્પોની સુગંધ લીધી છે, માટે તમાર કામગીરી જરૂરી આગ પણ મહત્ત કરી શકશે નહિ, તો પત્રી પ્રયત્ન બનાવો સકન કરાવી તો વાતજ ની કરી ? ”

આ રીતે નાજરને અતિ આશ્ચર્યપૂર્વક બોલતો માલગી ગણીઓએ પ્રસુતગ આપેા

“ અમે સમસ્ત સમાગને છોડી નખીએ છીએ, પરંતુ અમાગ પ્રાણ પતિને છોડી શકના નથી ” ત્યાર પત્રી મર્વ ગણીઓએ સ્નાન કરી મુદગ વસ્ત્રાભૂષણ પરિધાન કર્યો અને મદરાસન અનિતમિહના ચરણ-મનમા અતિમ પ્રણામ કર્યા રાજમત્રી, રાજકવિ તથા ગજપુરોહિત એ સર્વ રાણીઓને ચિતાપર ચઢવાનો નિષેધ કરવા લાગ્યા તેમણે પદરાણી ચૌહાણરાજન દિનંતે બોનાવીને કહ્યું કે ‘ આપ સ્વામીની માથે બળાને ભરન થશે નહિ જો આપ આ સમાગમાંથી નિદાલ થશો તો પછી આપના અલયમિહ અને વખતસિદ્ધ એ ઉલ્લય પુત્રાનુ અને હસહિત પાનન પ્રાણ કરશે ? આપ તેમને માટે જીવિત રહી આનાથો, કાગલો તથા સાધુઓને અન્નધનનુ દાન આપો અને ધર્મ-ર્મ કરી પવિત્ર જીવન ગણો રાણીએ ઉત્તર આપેા “ આપનુ કરેલુ યથાર્થ છે, પરંતુ પાકની ગણી કુલી પેનાના પતિની માથે મતી થઈ નરેતી અને તેણે પોતાના પત્ર પુત્રોનુ સુખ અને જૈશ્વર્થ જોવાની કન્ઠા રાખી દત્તી, તોપણ શુ તેના જીવનની જ્ઞાનસા પૂર્ણ થઈ દત્તી ? આ જીવન આમા છે, છાયાવત્ છે, આ દેહમદિગ કેવન દુષ્ક્રમ્ય છે હવે આપ અમને રામશો નટિ પ્રાણપતિની માથે પ્રત્યક્ષિત અશ્રિમા આ દુષ્ક્રમ્ય દેહ સમર્પિત થતાની સાથેજ અમાગ મર્વ દુષ્ક્રમ અને શોકનો અત બાની બશે ”

ત્યારપછી વિએ તેમના સહઅનનમબધે વખ્યુ છે કે - “ નીત્ર વાજ વાગના લાગ્યા મહાગાન અનિતાસદના રામની સાથે મદઆવધિ સૈનિક અને પ્રજાજનો એકસ્વરથી હગિનુ નામ લઈ જવા લાગ્યા જે રીતે વર્ષોન્મુખા મુશળધાર વગ્મા- વગ્મે છે તે રીતે માર્ગમા દીન અને દુષ્ક્રમીઓને ધન લૂટાવવામા આનુ રાણીઓના મુખમડળ ઉપર પ્રભાતકાળના સૂર્યની પેઠે સતીત્વની પવિત્ર બ્યોતિ પ્રગટવા લાગી કૈનાસમાથી હિમાએ અનિતમિહની ગણીઓને આગીરી આપેા કે તમાગ ભાવી જન્મમા પણ અનિતસિદ્ધ તમને પતિસ્વરૂપે મળેા અનિતમિહની ચિનામાથી ધ્રુમાડો નીકળનાની સાથેજ મદઆવધિ અનુષ્ઠેા “ ખરમા, ખરમા ” કહીને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા બધે અનિતને પર્વત બળતો ન હોય તેમ બ્યારે ચિનામાથી પ્રયત્ન અશ્રિત્વાગાએ નીમ્નવા લાગી ત્યારે દેવકન્યાઓ જેવી રીતે માન સરોવરમા સ્નાન કરવાને માટે પડી હતી, તેવી રીતે અનિતમિહની ગણીઓ તેમની ચિનાના અશ્રિમા તૂટી પડી તેમણે પતિની માથે પ્રાણપાલ શ્રીને પોતાના પિતૃવગને વગ્મ ઉન્નન કર્યો ‘ અનિતમિહ ’ તમને ધન્ય છે ‘ ધન્ય છે ’ તમે તમારી ગૌરવગમિમા વસારી અસુરોતો નાશ જો હતો એવા શબ્દો વાગવાર થવા લાગ્યા સાવત્રી ગૌરી સગ્મતી ગગા અને ગોમતી એ મર્વેએ મળા ઉન્ન પતિની અનુગામિની સતી સ્ત્રીઓનેા પરમ આદરપૂર્વક મત્ત કર્યો મદરાસન અનિતસિદ્ધ પીઆનીસ વર્ષ, ત્રણ માસ અને બાવીસ દિવસપર્યંત આ મૃત્યુશોકમા ગહી સ્વર્ગમા પધાર્યા દના ”

મરુમિના સિદ્ધાસનપર અત્યાર સુધી જેટલા ગગ્મઓ અધિતિ થયા દના, તે સર્વમા અનિ તાસદજ અધિ- સ્વદેશપ્રેમી, આધક સ્વમનનિતિતેષ્ઠ અને અનિ- સ્વધર્મપ્રેમી થયા પાપાએ એમના જીવનચરિત્રપરથી સારી રીતે જાણી લીધું દને કે અનિતામહના જન્મથી લઈને તેમના મૃત્યુપર્યંત અને પ્રકાગની વિચિત્ર ઘટનાઓ બની દત્તી કાણુનના પર્વતમય પ્રદેશમા જે સમયે મદારાજ અનિતમિહનો જન્મ થયો, તે સમય પૂર્વેજ તેમના પિતા દિદુકુવચ્છામણિ મદરાસન જસવતસિદ્ધ યવનસમ્રાટે આપેના કાલકૃટ વિપથી અકાળમૃત્યુને વશ થયા હતા આ ત્રણુથી અનિતસિદ્ધનો જન્મ અનાથ અવસ્થામા થયો હતો તેમના જન્મના સમાચાર માલગતાની માથેજ નરગક્ષસ ઔરગરેજ તેમના સુકુમાર જીવનનો નાશ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો જન્મથીજ અનિતસિદ્ધ

આગળ કાળની ભયકર મૂર્તિ ડોળા ફાડીને ખડી રહી હતી માત્ર પરમ રાજભક્ત રોડોડોની વીગત અને સ્વામીભક્તથીજ રાજકુમાર અજિતસિંહનું સરક્ષણ થયું હતું તેમના જીવનની રક્ષા કરવાને માટે રોડોડોસામંતોએ સત્રામમાં મહાવીરતા પ્રદર્શિત કરી પોતાના ગ્રાણી વિસર્જન કર્યા હતા અજિતસિંહદ્વારા ભવિષ્યમાં ભારતવર્ષની રંગભૂમિપર ચિરસ્મરણીય વીંગદીપા થવાની હતી અને તેમનાદ્વારા હિંદુ-ધર્મ અને હિંદુસમાજની શોચનીય દુર્દશા નિવૃત્ત થવાની હતી, તેટલા માટેજ બાવક અજિતસિંહનું નરપિશાચઔરગંગેખના હાથમાંથી અહ્લુત પ્રકારે સરક્ષણ થયું હતું. જો કે તેમણે ઔરગંગેખના પન્નમાંથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી, તોપણ હજી તેમનો વધ થવાનો કર સર્વથા દૂર થયો નહોતો સમસ્ત રાજવાડાના ન્યાયી અભિપ્રાય અનુસાર તેઓ મારવાડના અધીશ્વર ગણાતા હતા, તે છતાં પણ તેમને મહા રાજદ્રોહી અને મહા અપરાધીની પેઠે આણના પર્વત-પર અત્યંત યુગ્મરીતે નિવાસ કરવો પડ્યો હતો અરવલીનાં દુર્ગમ શિખરોપર વચનોએ છળ વેષ ધારણ કરી તેમની તપાસ કરવામાં નુગી કરી નહોતી મારવાડના અધીશ્વરની બાધ્યાવસ્થા આ પ્રકારે અત્યંત ભયકર સંકટમાં વ્યતીત થઇ હતી અજિતસિંહ પરમ પરાક્રમી જસવતાસદના પુત્ર હતા, તેથી તેઓ યોગ્ય વયના થયા કે તરતજ તેમણે પોતાના સાહસિક,સ્વામિભક્ત અને પરમ પરાક્રમી સામંતોની સાથે પોતાના પિતાના રાજ્યને ઉદ્ધાર કરવા માટે નદાર પડવામાં કિચિત્ પણ વિલંબ કર્યો નહિ કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે -“અજિતસિંહનો જન્મ થયો ત્યારથી તેઓ પોતાના પિતાના રાજ્યને ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ થયા ત્યાંસુધીમાં રોડોડોસામંતોએ તેમનાપ્રત્યે જે પ્રકારની રાજભક્તિ પ્રદર્શિત કરી હતી, તે પ્રકારની રાજભક્તિનું ઉજ્જનલ ચિત્ર સમસ્ત મનુષ્યસમાજના ઇતિહાસમાં ખીલું કાઢી દિણિગોચર થતું નથી જે સામંતપ્રથા લાલ કરત. હાનિ વિશેષ કરે છે, તેજ સામંતપ્રથાએ આ ધટનાથી ઉજ્જનલ પ્રકાશ ફેલાવ્યો છે વાસ્તવમાં રાજપૂતો એક જાતિ, એક વંશ અને સામંત-પ્રણાલિ આદિ અનેક પ્રકારના સંબંધથી પરસ્પર પરિણત્રિ હતા તેમનો બાલ દેખાવ એક મોટા કુટુંબના જેવો હતો મહારાજા અજિતસિંહ સત્તર વર્ષની વયના થયા ત્યાંસુધી રોડોડોસામંતોએ તેમને નજરે પણ જોયા નહોતા અને તે છતાં પણ તેઓ તેમને માટે જીવસંદેહકારી હતા, એ તેમની રાજભક્તિ અને દેશભક્તિની કેટલી પ્રશંસા કરવી તેઓ ઇતિહાસમાં જાતીય ગૌરવને એક અનન્ય આદર્શ મૂકી ગયા છે રાજપૂતસામંતોના આચરણો કેવા સુંદર છે ? “અમને અમારા સ્વામીનાં દર્શન થયા વિના અજનળપર રૂચિ થતી નથી, તેમના દર્શન વિના અમને સર્વ પદાર્થો સ્વાદહીન લાગે છે ” સુ આ વચનો સ્વામિભક્તિની પરાક્રમ નથી દર્શાવતા ? રોડોડોકવિ સામંતોની આ અપૂર્વ સ્વામિભક્તિનું અત્યંત અત્કારિક ચિત્ર આલેખી ગયા છે તેઓ જણાવે છે કે -“ તરુણ અરુણો ઉદય થતાની સાથે જે પ્રકારે કમલિની પ્રપ્રુક્ષિત થાય છે, તે પ્રકારે બાલ અધીશ્વર અજિતસિંહનાં દર્શન થતાની સાથે પ્રત્યેક રોડોડોનું હૃદયસ્પર્શી કમલ વિકસિત થયું હતું જે પ્રકારે પર્વેશ સુખદાથી શરદ્દક્ષતુમાં ચપાના અમૃતમય રસનું તપિ થાય ત્યાંસુધી પાન કરે છે, તે પ્રકારે રોડોડોસામંતોના નેત્રો અજિતસિંહના રૂપામૃતનું પાન કરતા હતા ”

“રોડોડોમતિની પ્રત્યેક શાખાના વીરોએ જીવીસ વર્ષપર્વ ત પોતાના રાજ્યને માટે પોતાનું રુધિર વટેવડાવ્યું હતું સ્વધર્મ તથા પોતાના રાજ્યની રક્ષાને માટે અસખ્ય રોડોડોએ ગ્રાણીવિસર્જન કર્યો હતા તેમના સ્મારકમંદિરો તથા સ્મારકસ્તંભો આજપર્વંત ઉચ્ચ સ્થરે તેમની ઉજ્જનલ કીર્તિનાં ગાન ગાય છે રોડોડોના આત્મજોગના પ્રમાણ એવાડ અને અબરના રાજકવિઓના ઇતિહાસમાં તથા તેમના ચિરંશનુ મુસલમાન ઇતિહાસવેત્તાઓના મંથોમાં પણ ઉપવચ્ચ થાય છે રોડોડોકવિઓના જે કાવ્યો રાજસ્થાનમાં આજપર્વંત ગાવામાં આવે છે, તે પરથી પણ રોડોડોના પૂર્વજોનાં બળ અને પરાક્રમનો ઉત્તમ પરિચય મળે છે ” કર્નલ ટોડના આ સત્ય વચનો ઉપરાંત અમે કાંઈ પણ વિશેષ કહેવા માગતા નથી, પરંતુ એ તે અમે એટલુંજ કહીએ છીએ કે રોડોડો પોતાના ધર્મને માટે તથા પોતાની સ્વાધીનતાને માટે જે બળ અને પરાક્રમ દર્શાવી ગયા છે, તેનું સ્મરણ આપ રક્ત ધારણ કરનાર પ્રત્યેક મનુષ્યે જીવનપર્વંત કરવું આવશ્યક છે.

કર્નલ ટોડે અનિતસિહના મળધમા જણાવ્યું છે કે -“અનિતસિહ જેમ દર પ્રતિજ્ઞ રાજ હતા, તેમ તેએ અત્રીમ માહમિઝ પણ હતા તેમજ શરીર લીરેચિત અને બગવાન હતું તેમનામા તેમના પત્તાના સર્વશુભ વિદ્યમાન હતા અગીઆર વર્ષથી વયે તેઓ પોતાના પિતાની રાજધાની-મા શત્રુઓની સન્મુખ આ પા હતા ત્યાંથી તેમણે પોતાની તેજસ્વિતાનો ઉત્તમ પરિચય કઠાવવા માડ્યો હતો ત્રીમવર્ષસુધી પ્રત્યક્ષે યુદ્ધ થયા હતા, તેમાના કેટલાક યુદ્ધોમા અનિતસિહે સ્વય રહેલ સામતોની સાથે જઈ પોતાના બાગ અને પરાક્રમનો પરિચય કઠાવ્યો હતો મત ૧૭૬૫મા અબર મા ઉભય મેયજાતાઓની સાથે તેમને જે સમરાત્રિ પ્રદીપ્ત થયો હતો, તેમા અનિતસિહ સ્વય વિદ્યમાન હતા અ તે આ યુદ્ધમા તેમને સૈયદજાતાઓની સાથે સધિ થઈ હતી અનિતસિહના જીવન-નો અતિમ ભાગ કેવળ પાદનાહની દગબાગમાજ વ્યતીત થયો હતો અનિતસિહ બગવાન અને તેજની હતા, પરંતુ તેઓ પ્રખયજાગ ફેવાવવામા નિપુણ નહોતા એ તેઓ એ વિદ્યામા પાર-ગત હોત, તે અવરન તેઓ પ્રધાન નેતા બની સૈયદજાતાઓનુ દમન કરી પોતાના પ્રબળ પ્રતાપનો વિસ્તાર કરી શકત તેમના પિતા જેમ મુમરખાનોને પોતાના જીવનશત્રુ માનતા હતા, તેમ તેઓ પશુ તેમનાપ્રત્યે યુવાની દૃષ્ટિથી જોતા હતા અને મુજબસર મળતા તેમનો નાશ કરવાને ચૂક તા નહોતા તેઓ મુમરખાનનું નામ સાબળાને કોધિત થઈ જતા, અને તેમણે ફર્ખશીઅગની સાથે વૈવાહિક સબંધ જોડ્યો હતો, તેપણુ તેમણે આજ દારુથી ઉભય સૈયદજાતાઓની સાથે મળી જઈને ઉક્ત મળધની ઉપેક્ષા કરી ફર્ખશીઅરપ્રત્યે ક્રોધ આચરણ કર્યું હતું ગમે તેમ હો, પરંતુ અનિત સિહનો આ વ્યવહાર સખત મનાયોચનાને ચોચ નથી ”

કર્નલ ટોડે નિમ્નવિખિત વચનોથી અનિતસિહના જીવનનો ઉપમહાર કર્યો છે -“પરંતુ અનિતસિહના જીવનમા એ કનકની રેખા પ્રકાશમા છે ગરોડકવિઓના કાવ્યમા તત્સબધે કાષ્ઠ પણ ઉદ્દેખ ઉપરબ્ધ થતો નથી માટે અમારે કહેવું જોઈએ કે આ ઘટના ગરોડકવિઓએ નહિ વર્ણવવામા મેળી બૂધ થી છે મહાવીર દુર્ગાદાસ કે જેઓ અનિતસિહના બાલજીવનના રક્ષક તથા શિક્ષાચુર હતા અને તેમના યોવનકાળમા ઉપદેશ હતા તેઓ પોતાના જીવનના અતિમ ભાગમા “ રાજની ઉપર કહિ પપુ વિશ્વામ રાખશે ઉચિત નથી ” એ લોકવદંતિને ચિતાર્ય કરવાને માટેજ જીવતા હતા દુર્ગાદાસે એકવાર નહિ, એ વાગ નહિ પરંતુ અમખવાર પ્રથસનીય સ્વાચ્છમાગ કર્યો હતો અનેક વાગ તેમણે દ્રવ્યપોષ અને ઉચ્ચ મનમાનને પણ તિનાર્જન આપી હતી તેઓ જે ધારત તે સા મન્ય સામતના પંપરથી માગવાના અધીશ્વરના પદપર પણ અધિકૃત થઈ શકત, પરંતુ તેમણે તે પ્રકારનો લોભ રાખ્યો નહોતો દુર્ગાદાસેજ અનિતસિહની બાલ્યાવસ્થામા પોતાના બાલુબળ, પરાક્રમ અને છુદ્ધિબળથી યવનોના પ્રમખાથી મારવાડનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો, પરંતુ અનિતસિહે અતે તેમને દેશનિકાન ક્યાં હતા અનિતસિહે શા મરણથી અને કયે સમયે આ મ્યકિત કાપ્યું કર્યું હતું, તે જણી રામતુ નથી ? બદારવાહની જાવણીમાથી કેનાક પત્રો મોકલવામા આવ્યા હતા તેમાના એકમાથી નામે પ્રમાણે જ્ઞાત પ્રાપ્ત થાય છે - ‘દુર્ગાદાસે પોતાના મેવકાની સાથે ઉદયપુગમા પિઝાના નદીના તપર નિવાસ કર્યો હતો અને તેમના નિર્વાહને માટે ગણાની તરફથી તેમને પ્રતિદિન પાઘમે રૂપિયા મળતા હતા સમ્રાટ બદારવાહ મહારાજાને એની આજ્ઞા કે માવી કે તમે દુર્ગાદાસને અમારે સ્વાધીન કરો, પરંતુ રોમણે તે આજ્ઞાપર મિચિત પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ ” એમ જણાય છે કે કાષ્ઠ મોટા કાણુથીજ અનિતસિહે આ પ્રકારનો શોખનીય ચવહાર કર્યો હતો મર્ન ટોડે માગવાડગમ્યના ઇતિહાસના ઉત્તમ પરિચય ધરાવનાર એ- ચતિને આ મળધે પૂચ્યું હતું ચતિ આ વાત સારી પેઢે જાણતા હતા અને તેમણે તેનું મનમા વર્ણન કર્યું હતું કે -“દુર્ગા દેશ કાલિયા જોના ગાગાની ” અર્થાત ગાગાની ગામમાથી દુર્ગાદાસને મદીને તે ગોના (ગુનામ) ને આપી દેવામા આ યુ આ ગાગાની ગામ લૂણી નદીની ઉત્તર તરફ સ્થાપિત છે અને તે કરમસોત નાખાનું પ્રધાન

નગર હતું દુર્ગાદાસ ઉક્ત શાખાના નેતા હતા.^૧ આ ગામ હાલમાં મારવાડના મહારાજના સીધા અધિકાર નીચે છે, પરંતુ દુર્ગાદાસની પછી તે કોના અધિકારમાં ગયું હતું, તે કાંઈ ચોક્કસરીતે જાણી શકાય નથી મહારાજ દુર્ગાદાસના સ્મરણાર્થે ઉક્ત ગામની ગામમાં એક મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું હતું આ મંદિરમાં આજપર્યંત તે વીરની પૂજા કરવામાં આવે છે.

ઇતિહાસવેત્તા કર્નલ ટાડ સત્યની ગણા કરવાને માટે વીરશ્રેષ્ઠ દુર્ગાદાસને અનિતસિંહે દેશનિ-લા કર્યા હતા, એવો ઉલ્લેખ કરી ગયા છે, પરંતુ કયા સમયમાં અને શા કારણથી તેમણે તેમને દેશનિકાન કર્યા હતા, તે વિશે તેમણે કાંઈ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી એ પાંચા સાડી પેટે જાણે છે એટલા માટેજ સદેવજીના અંગે અનિતસિંહના ચરિત્રપર કલક લગાડવાને પ્રયત્ન થતા નથી જે વિધર્મી યવને અનિતસિંહને દિલીમાંથી લઇ જઇને તેમના પ્રાણુની રક્ષા કરી હતી તે યવનને તેમણે જીવનપર્યંત કાકા કહીને તેનું સન્માન વધાર્યું હતું તો જે દુર્ગાદાસની સહાયતાથી તેમને જીવન કરતા પણ શ્રેષ્ઠ એવી સ્વાધીનતા અને સ્વદેશની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, તેમને એક ક્ષુદ્રક કારણથી તેઓ દેશનિકાન કરે, એ વાત માનવાયોગ્ય નથી રાજપૂતોનું ચરિત્ર જાણનાર કોઈ પણ મનુષ્ય આ વાત સ્વીકારી શકે નહિ. આજે કોઈ પણ પક્ષનો અપરાધ સિદ્ધ થતો નથી, તેથી આજ કોઈ પણ પક્ષપર બંધક મુકવાની અમારી ઇચ્છા નથી મારવાડપતિ અનિતસિંહના જીવનચરિત્રના સંબંધમાં આ તે અમારે માત્ર એટલુંજ કહેવાતું છે કે કેવળ રાજપૂતજાતિનેજ નહિ, કિંતુ આર્યવંશજમાત્રને તેમનું ચરિત્ર સદા સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે.

^૧ દુર્ગાદાસ કરમચેત જાતિના રાજાના નેતા નહોતા તેઓ કરજીત કુળના હતા કર્નલ ટાડે અગાઉ દુર્ગાદાસને દુવાડાના સમય જણાવ્યા છે.

અધ્યાય ૧૦ માં

પિતૃહત્યાચી મહાપાપની થયેલી મારવાડના રાજની અને મારવાડેશની ગાય-નીય હુશિયાચનસમ્રાટે પોતાના હાથે પિતૃહંતા અભયસિંહનો ફરેલો રાજ્યાભિષેક-દિલ્લીના પાદશાહની રાજમલામાંથી અભયસિંહનું લેવપુરમાં જવું-પ્રજાએ તેના પ્રત્યે ખતાવેલું સન્માન-પુરોહિત અને કવિઓને તેણે આરેલા ઉપહારો-મારવાડના દિવ ઇતિહાસ-વેત્તા કહીંદાન-અભયસિંહ નાગોરપર સ્થાપિત ફરેલો પોતાનો અધિકાર-તેમણે પોતાના બહુ વળતસિંહને પુરસ્કારમાં આપેલું નાગોરનું રાજ્ય-ઉદત લુભીઆ આદિતું ઇમન-પાદશાહ અભયસિંહને દિલ્લીમાં ફરેલું આમન્ત્રણ-દિલ્લી તરફ જતી વખતે અભયસિંહ પોતાના રાજ્યનું ફરેલું અગ્રયોગન-અભયસિંહને નીકળેલા રીતજા-તેનું દિલ્લીમાં ગમન-ગુજરાતના મુખા અને દક્ષિણમાં રાજકુમાર જંગલોનું બહુ-આ સમયની માગલમત્રાની સલાતું ચિત્ર-શનુઓનું ઇમન કરવાને માટે બીડું ફેરવવું-અમીરો તથા સામંતોએ બીડું ઘડપવામાં ખતાવેલી અશક્તિ-સોડોસાગ અરયાસેલું બીડું ઘડપવું-અભયસિંહનું અગ્ર-મેર તરફ ગમન-તેમણે ત્યાં નાખેલી કાવળી-અભયસિંહે અગ્રવરના મહાનાજ સાથે પુષ્કર-તીર્થમાં ફરેલો મેળાપ-ભારતમાંથી યવનસામ્રાજ્યનો નાશ કરવાને માટે તેમણે તેમની સાથે ફરેલી શુભ મસલત-મેડતામાં અભયસિંહ અને વળતાસંહ એ ઉભય બ્રાતાઓને થયેલો મેળાપ-તેમણું લેવપુરમાં જવું-સોડોસામંતોનું સેનાસહિત એકત્રિત થવું-અગ્ર-પ્રજા-મીનાઓએ લઇ લીધેલાં અભયમિંહની મેતાનાં પશુઓ-પાછા ફરવું-રહુયાત્રા-અભય-સિંહ મીનાઓના સુખ્ય કિલ્લા શિંગોહીપર સ્થાપિત ફરેલો પોતાનો અધિકાર-શિંગોહી-પતિએ અભયસિંહની આધીનતાનો ફરેલો સ્વીકાર તથા પોતાના બહુની પુત્રીના અભય-સિંહની સાથે ફરેલો વિવાહ-અભયસિંહની સાથે શિંગોહીની સેનાનું મળવું-અમદાવાદ તરફ ગમન-ત્યાંના મુખાને તાબે કવ ને ફરેલી આઝા-યુદ્ધ માટે વિચાર કરવાને મળેલી રાજપૂતોની સભા-વળતસિંહ વીર સામંતોની દેહપર નાખેલા કુમકુમના છાંડો-સર યુલ્લ-ખાંચે પોતાની રક્ષાને માટે ફરેલો લેયારી-યુરોપીઓનોએ તેની તોષાપર સ્થાપિત ફરેલો પોતાનો અધિકાર-સર યુલ્લ-કપાંના યુરોપીઓ અગ્રકક્કારી અગ્રકક્કારી-યુદ્ધ-નાજપૂતોના વિજય-સર યુલ્લ-દમાતું તાબે થવું-અભયસિંહનું તેને બંદી ફરીને પાદશાહની સલામાં મોકલી આપવું-અભયસિંહ ગુજરાતમાં ફરેલું શાસન-અભયસિંહનું લેવપુરમાં ગમન.

સા

ધનાથીજ મિહિ પ્રાપ્ત થાય છે આર્થ કૃતિવક અગ્નિસિંહ માત્ર મહારાકિત સા-ધનાનાજ બળથી આથ અવસ્થામાંથી મનુષ્યજીવનની પરમેશ્વર દશા-મંપૂર્ણ સ્વાધીનતા-નું અમતમય ફલ પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થયા હતા; પરંતુ અતે દુર્ભાગ્યવશાત તેઓ પોતાના ઉભયકુલાચાર કુમારોની પાપી કામનાના ભોગ થઈ પડ્યા હતા. જે અગ્નિસિંહ પોતાના બાહુબળ, પરાક્રમ, દંડ પ્રતિભા અને તેજસ્વિતાથી અનાય અવસ્થામાંથી નીકળીને યવનોના અધિકારને ઝિત્તસિન્દ કરી નાખવાને સમર્થ થયા હતા, જેઓ સંપૂર્ણ સ્વાધીનતાને પ્રાપ્ત થયા હતા, જેમણે સોડોસાગ/વંશ અને મારવાડના આગેનું ગૌરવ અત્યંત ઘડિગત ક્યું હતું અને જેઓ દિલ્લી-

ના મધ્યામનો અભિષેક કરવાનું આમર્થ્ય થયેલું હતું તેઓ જાતે અત્યંત શોભનીયરીને અમર
મૃત્યુવશ થયા હતા મગધના ગોડાવી શિવોદ્ધતે રાજાના સાનાચનુ બી / વાનુ અને
ઉદયનિહના મમયમા તે વિશાળ પાથી અકચરના ચણુમળના સમર્પિત થયું, પરંતુ એક
પ્રાપ્ત થતા અગ્નિતતિદ પોતાના બાહુનથી પોતાના ગળથોડી થવેલોના પ્રસન્નથી ઉદાર કરી લીધો,
પણ આસોમ અગ્નિનિહના વચને પુન થવેલોની સૂચનામા નયગ્રાપ્ય

ગંગા દેવથી ગંગાને નાથ થાય છે ગંગાના પાપથી ગંગાને વિષ્ણુ થાય છે મુનિ
જીવન ગાંગાના અલક્ષિદ અને વખ્ખનિદ પિતૃદત્વાના પાપથી નદાપાત્રી યદ્ય થયા હતા ૫
વિવ શરેશ્વરવચના અને પવિત્ર મ વચનામા ઉત્ત ઉત્તમ જ્ઞાનાઓએ જે મહા પાપનું બીજ
વાનુ હતું, તે નમય જવન ઉગા નળ નાખીને નમસ્ત આરવાડમા વિશાળ દુશ્વરે દેશાર્ધ
ગયું અને તેણે સત્ય દેશનું અત્યંત સૂરી રીધું આ વિષય પાપમળના દુશ્વરે ઉત્ત મહાપાત્રી
માપુઓના તાનાના અને મુખ્યે નાથ પાપમા આ નદાપાથીઓમને એક મહારાટ્ટીય રાનુઓ
દેવન કરવાને સમર્થ થયો હતો તોપણ તેથી તેનું પિતૃદત્વાનું પાપ કાઢ નહીં થતું નથી

જે કે અલક્ષિદ પોતાના પિતાની રત્ના મીને નદાપાત્રી બની ગયો હતો, તોપણ અમારે
સત્ય અને ન્યાયને જાતર અવશ્ય મેલે જોઈએ કે તે એક અલક્ષ જળવાન, પ્રગવ પરાક્રમી અને
પરમ પ્રભાવશાળી વીરપુત્ર હતો અગ્નિનિહના વનમામાજ તેણે અનેમાવ થવેલોની સાથે ઘણું
સમાપ્ત કરીને અત્યંત બળ થયા પગકેમ પ્રદર્શિત કરી પોતાનું જીવન શુદ્ધિગત કર્યું હતું તે એક
મહાવીર હતો એમા લેધ પછુ યમને અવગ્રહ નથી તે ગોડાવતિના સ્થલાવહાર સમ-
ન યુદ્ધોથી વિનુપિત હતો પરંતુ માત્ર એ મહાપાપથી / તેના સર્વ મદુરણે દુષ્ટાદ ગયા હતા વની
તેના પ્રે બીજે દોષ પછુ હતો જેમ ઉદયસિદે પોતાના પિતાની આજ્ઞાનું ઉત્તમન કરીને
અમરના ચરણમા પોતાની સ્વાધીનતા વેચી નાખી હતી, તેમ અભયનિદે પછુ મોગડોને પોતા
ની સ્વતંત્રતા વેચી દીધી હતી તેણે પુન પોતાની જાનિના ગામા આધીનતાની જરૂર નાખી દીધી
હતી ઉદયસિદે મારવાડના સિદ્ધસનપર અભિષેક થવાને માટે પોતાના પિતાને નાણુક કરીને
દેખરને રાજ્યે ગયો હતો અને અભયનિદે પછુ એજ પાથી આસપાસી દિશ્વિમા રહી પિતૃદત્વા કરવાને
પ્રજ્ઞત થયો હતો અભયનિહના ચરિત્રવિરે અને મર્ધ પાત્ર વિવેચન થયો વિના અમે તેના સમયમા
અનેરી જોતિદા સ્કે ઘટનાઓવિષે ઉ નેજ કરીએ છીએ

રાજકવિ મુર્ખીદાને જણાવુ છે - સવન ૧૭૮૬ ના મારવાડના મદ ગમ અગ્નિસિદે
અચરમા નાત્યા ગયા હવે દિ નીના પાદમાર મમદયાદે પોતાના ૬ થથી અભયનિહના મ્માળપર
રાજતિત્ત મુર્ખી, તેની કમગમ મુનુલ્લેખિત નવવા બધી મગધપર રાજમુકદ પરિધાન કરા
વ્યો અને મહિમુમા તથા ગ્લધા જાત મિગ આપી તેને આ વડા અધીપરના પદપર અભિ
ષેક કરી દીધો પાદમારે તે છત્ર પત્ર ન મળ અને નમારે અર્ધે કયાં અને અનેક પ્રમ
મની મુનુવાત વગુઆ ઉપહારિકે આવી તમ તમાન વધારું જે નાગેર દેસ અમરસિદને
અર્ધે કરવામા અગ્નિ ત તે પછુ પગદે અભયસિદને આપી દીધો મારવાડના નદારામ અ
ભયનિદે પાદમારની તરથી આ પ્રમારે ઉત્ત સંગમન પ્રાપ્ત કરી દિનીથી વિદાય થયા અને
પોતાની રાજધાની લેધ મા નાયા ગાના જે મહાવીર અગ્નિતમિદે પોતાના બાહુમયથી
થવેલી અધીનતા અગ્નિઅગ્નિ કરી નખી સપૂલ સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરી હતી અને મગધ
મંત પોતાની સ્વતંત્રતા નિભાવી રાખી હતી, તેમના પુત્ર અભયસિદે પુન પોતાના ગામા પર
ધીનતાની જરૂર પડેથી નાખી અગ્નિસિદના વનના અગ્નિ ભાગમા મારવાડમા સપૂર્ણ સાતિનું
સામન્ય પ્રમરી ગુ રુ રુ રુ તેમન મૃત્યુ પડી માત્રાડ પુન મોર અધીપરથી જાજન થઇ
લખર અગ્નિને નાથ થયું

ગોડાવતિના મારમિત કરી અખડ દોષ છે ૨ ગાન મનાપાથી અને ધાર અપગધી દોષ
છતા પછુ ગાડામિતે રીધે ગોડાવ તેનાતરે એ દશવિ છે રાજમકિત તેમને અધ બનાવી
કે છે અભયસિદ દિનીથી હતો અને તેણે મો રાં મો તેથી વખ્ખસિદે પોતાના પિતાના કુદય

મા તીક્ષ્ણ તત્ત્વનાનો પ્રહાર કરીને તેમની હત્યા કરી હતી અલયમિદની આત્મા અને ઉપદેશથીજ આ વર્ણ થયું હતું આ વાત શરોદેથી કે ઇ ગ્રંથ નહોતી, તે છતાં પણ તેમના હૃદયના રાજભક્તિ એટલી પ્રબળ હતી કે અલયમિદ માસ્વાડમા આવ્યો તે પ્રભે રાજા પણ પ્રત્યેક શાખાના આભાવદ્વં સર્વ માણસોએ મળી પોતાના નવીન રાજનું પરમ આદરમાનપૂર્વક સ્વાગત કર્યું તે સમયે સર્વ માણસો તેના પિતૃહલાના મહાપાપને ભૂલી ગયા શરોડકવિએ અલયમિદના થયેના સંસ્કારના સંબંધમા જણાવ્યું છે કે -“ સર્વ ગામોના લોકો રાજ અલયમિદની રાજધાનીમા ગયા અને સર્વ કુલવધ્વો જનભરિત થયો મસ્તકપર ચૂંટી ગીત ગાઇને તેમનો મત્તમ ગંગા લાગી રાજ્યને બોધપુરમા જઇ સમસ્ત શરોડસામતોને પુષ્કળ ઉપદેશની વસ્તુઓ આપી તથા કવિઓ અને આરણ્યોને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી પુરોહિતને પૂજીદાન કર્યું ”

મહાશય ટોડ અને કવિ કર્ણીદાનના સંબંધમા કેટલુંક વિવેચન કરે છે કવિ કર્ણીદાન કાન્યકુળના અતિમ શરોડસમ્રાટ જયચંદની સલાતા મુખ્ય કવિના વશમા ઉત્પન્ન થયા હતા અને તેઓ પોતાની લેખિનીના પ્રભાવથી પોતાનું કુલ ઉજ્જવળ કરી ગયા છે જરિ કર્ણીદાન પ્રથમ શ્રેણીના કવિ, શ્રેષ્ઠ રાજનીતિજ્ઞ, પ્રચંડ યોદ્ધા અને ઉત્તમ પંડિત હતા તેઓ પ્રત્યેક વિષયના જ્ઞાતા હતા, એમ કહીએ તો તેમા ઘણું અતિશયોક્તિ નથી મારવાડમા જ્યારે અતર્વિજ્ઞાન ચાનતો હતો તે સમયે તેમણે પ્રત્યેક રાજકીય ઘટનામા આગેવાનીભરેલા ભાગ લીધો હતો અને પ્રશસ્તીય કાર્ય કર્યું હતું તેમના બળ અને પરાક્રમના સંબંધમા અમે માન એટલુંજ કહેવા માગીએ છીએ કે મારવાડના અત્યંત કંદકાથી જે વીરો પોતાની જાતનું સંગ્રહણ કરવાને શક્તિવાન થયા હતા, તેમા કર્ણીદાન પણ એક હતા સાત દબાર પાંચસે કવિતેથી પૂર્ણ એવો તેમનો “સૂર્યપ્રકાશ” નામનો ગ્રંથ તેમના પાણિત્ય અને તેમની કવિત્વશક્તિનો પૂર્ણ પરિચય કરાવી રહ્યો છે કવિતા રચના એ તેમનો વશપરપરાથી ઉતરી આવેલો યુક્તિ હતો તેમના રચેના કાવ્યો અત્યુચ્ચ કેટલા કાવ્યોના ગુણુનામા આવે છે ગદ્યોદારજકવિ કર્ણીદાન ભોજની સલાતા કવિ કવિદામ અને મહારાણી ચિત્તેશ્વરીઆના કવિ દેનીસાનની પેરે માત્ર કાન્યોજ રચી બહુતા નહોતા પરંતુ તેઓ જન્મભૂમિને માટે તનવાર પણ મનાવી શકતા હતા રાજકવિ કર્ણીદાન કેવળ કવિ, યોદ્ધા અને રાજનીતિજ્ઞ નહોતા, પરંતુ તેઓ ઇતિહાસકાર પણ હતા તેમનાદ્વારા આર્યજાતિનું એક મહાકવચ દૂર થઇ ગયું છે થરોપીઅન વિદ્વાનો તેમજ આગભાપાલિય દેવીપુરપો દક્ષતાપૂર્વક માને છે કે -“ ભારતવર્ષમા ઇતિહાસ રચવાની પ્રણાલી કોઇ પણ કાળમા પ્રચલિત નહોતી ” પરંતુ જવિ કર્ણીદાનને ગમેયો ઇતિહાસ તેમની આ માન્યતાના મૂળમા ભય કરે શક્યામાં કરે છે જરિ કર્ણીદાન કેવળ રાજપૂતજાતિના ગૌરવસ્વરૂપજ નહોતા, પરંતુ સમસ્ત ભારતવર્ષના અનકારસ્વરૂપ હતા ઇતિહાસ ચિત્રકાળપર્યંત તેમના યશોગાન ગાશે, એમા કિમિત પણ સંશય નથી

અલયમિદના રાજ્યાલિપેકનો ઉત્તર માત્ર યોદ્ધાજ દિવસોમા સમાપ્ત થઇ ગયો પછી તેમજો નાગોરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે તૈયારી કરી જે સમયે વીરોચ્ચ અજિતમિદની સાથે ચાદસાઈ મહમદસાહેને સુદ ચાનુ હતું, તે સમયે પાદસાહે રાવ અમગસિદના ઉત્તરાધિકારી ઇન્દ્રસિદને નાગોરના રાજ્યનરિકે પ્રતિષ્ઠિત કર્યો હતો

કવિ કર્ણીદાન આ ઘટનાના સંબંધમા લખે છે કે -“ જે સમયે યવનમસાટના તાબાના આઠીસ સુબાઓની મેનાએ અજિતસિદને અજમેગા ઘેરી લીધા તે સમયે યોગ્ય સધિ જોઇ જઇ આવેરા ઉત્તરાવનાર ઇન્દ્રસિદના બચસે રાવ ઇન્દ્રસિદને નાગદુર્ગ (નાગોર) ના સિદામનપર

૧ કવિ કર્ણીદાન જાતના નારણ હતા સ્વયં તેમના વશમે પણ પોતાને કનોજના રાજવંશિદારા ઉત્પન્ન થયેલા જણાવતા નથી તથા કયારે તે વાત સિદ્ધ કરવાડ પ્રમાણ પણ ઉપરના ગ્રંથ નથી કનોજમા ચારણ લોકો રહિ હતા પણ નહિ અને હમાણ પણ નથી

૨ કર્નલ ઈડે ઇન્દને બદલે ઈન્દુ સમ્મ વાપરો છે

૩ નાગોર શબ્દની ઉચ્ચતિ મૂળ નાગદુર્ગ ઉપરથી થઈ છે

હિંદી અનુવાદક

અભિયન કર્યા, પરંતુ હોળીનો ઉત્સવ સમાપ્ત થવાનો સાથેજ નવાનામુખીનો પૂજન કરી શ્રી-ભગવતીને ખરોતો અર્પિદાને આપી, ધૂત, કુમકુમ અને રુધિરની આહુતિ આપી અભયસિંહની ચતુરગિની સેના શીઘ્ર નાગોરને કબજે લેવા ચાલી અભયસિંહની સેનાના આક્રમણની ખબર સાંભળી રાવ ઈન્દ્રસિંહ તેમની સન્મુખ ગયો અને તેમને પાદશાહના હસ્તાધારવાળી સનદ બતાવી બોલ્યો-
 “ પાદશાહે મને નાગોર સમર્પણ કર્યું છે નાગોર ઉપર અન્ય કોઈનો પણ અધિકાર નથી એના સાક્ષી અખરના મહારાજ છે ન્યાયાનુસાર નાગોરના ચથાર્થ અધિકારી અને છાંચે ” અભયસિંહે તેના આ વચનોપર કિચિત પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ અને તેમણે શીઘ્ર નાગોરને ધેરી લીધું પ્રબળ પરાક્રમી અભયસિંહના આસપાસી નાગોરનું રક્ષણ કરેલું તથા તેમની સાથે યુદ્ધ કરી વિજય પ્રાપ્ત કરેલો અસભવિત માની રાવ ઈન્દ્રસિંહે શીઘ્ર નાગોરનો ત્યાગ કર્યો અભયસિંહે અત્ય મુશ્કેલીમાં નાગોરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દઇ તેને પોતાના બહુ વખતસિંહને અર્પણ કર્યું આ નાગોરરાજ્યના લોકોમાંથી પાપાત્મા વખતસિંહે પોતાના પિતાના પ્રાણનો નાશ કર્યો હતો આ તકિકત પાદશાહે પૂર્વે વાંચી ચૂક્યા છે અભયસિંહે પિતૃદત્તના પુરસ્કાંતરિકે વખતસિંહને નાગોર અર્પણ કરી પ્રતિજ્ઞાના મણુમાંથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી રોડકકવિ કણ્ણદાન જણાવે છે કે-“અભય-સિંહે જ્યાં નાગોરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો કે તરતજ મેવાડ, જેસલમીર, બિકાનેર તથા અખરના અધીશ્વરોએ તેમને પરમ આદરપૂર્વક આમનજી કર્યું ” નાગોરપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યા પછી અભયસિંહ વિજયના આનંદથી ઉત્સાહિત થઇને પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યા આવ્યા સમસ્ત પ્રજા તેમને જોઈને પરમ આનંદ અર્પિત કરવા લાગી સવત ૧૭૮૧ માં આ પ્રકારે તેમણે નાગોરને હસ્તગત કર્યું હતું

ખીજે વર્ષે અર્થાત્ સવત ૧૭૮૨ માં અભયસિંહ પોતાના રાજ્યની દક્ષિણ સીમાની આસપાસના પ્રદેશોમાં વસતા ભુજિઆ આદિ લોકોનું દમન કરવાને માટે ચાલ્યા અભયસિંહના પ્રબળ પ્રતાપથી તેમની આગળ સિધલદેવડા, ખાલાબોડા, બાલિસા અને સોદાબતિએએ એક પછી એક-આવી સરતક ઝુકાની તેમની આધીનતા સ્વીકારી

સવત ૧૭૮૩ માં રાજ અભયસિંહની પાસે પાદશાહનો આજ્ઞાપત્ર આવ્યો આ પત્રમાં તેમને દિનીના દરબારમાં હાજર થવાની આજ્ઞા હતી પાદશાહની આજ્ઞા શિરસાવણ કરી તેમણે શીઘ્ર પોતાના સામંતોને સેનાસહિત બોલાધા સર્વ સામંતો પોતાપોતાની સેના લઈ તેમની પાસે આવી એકત્રિત થયા અભયસિંહ દિની ગયા પૂર્વે પોતાના રાજ્યના સર્વ ગુપ્ત મુખ્ય સ્થાનોને જોવાને માટે નીકળ્યા તેમણે પોતાના રાજ્યના પ્રત્યેક ભાગમાં ફરી ફર્યાની મરામત કરાવી, સેનાની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી, પ્રજાની આર્થનાપર લક્ષ્ય આપી મુશાસનનો અચાર કર્યો તેઓ પર્વતસર નામના સ્થાનમાં પહોંચ્યા કે તરતજ તેમને ક્ષીતગ નીકળ્યા અને તેથી તેમનું સમસ્ત શરીર આશ્ચર્ય થઇ ગયું

સવત ૧૭૮૪ માં અભયસિંહ દિનીમાં આવ્યા અભયસિંહનો સત્કાર કરવાને માટે પાદશાહે બારતસામ્રાજ્યના મર્વથી થઇ અખીરખાન દોરાખખાનને પોતાના પ્રતિનિધિતરિકે મોકલ્યા જ્યારે અભયસિંહ પાદશાહની સન્મુખ આવ્યા, ત્યારે તેણે પરમ આદરપૂર્વક તેમને પોતાની પાસે બેસાડીને કહ્યું ‘ મુશાખખન રાજેશ્વર ’ આજે ઘણા દિવસે આપની મુલાકાત થઇ છે આપના દર્શન કરીને આજે હું અત્યત પ્રસન્ન થયો છું અને આજે આ દિવાને-આમ તથા દિવાને-ખાસના મુખમાં બમણી વૃદ્ધિ થઇ છે ” અભયસિંહે પાદશાહની તરફથી આ પ્રકારનું સન્માન પ્રાપ્ત કરી વિદાય લીધી પાદશાહે ત્યાર પછી તેમના નિવાસસ્થાન અભયપુરા તેમનાપર ઉપહારતરિકે ઉત્તર પ્રદેશમાં થતા અનેક પ્રકારના સ્નાદિષ્ટ જ્યોત્સના, સુગંધી તેવ અને મુશાખખળ આદિ વસ્તુઓ મોકલી આપી.

પાદશાહ અકબરે ઉદયસિંહને જે સન્માન આપ્યું હતું, તેથી પણ અધિક સન્માન અભયસિંહને મહમદશાહ તરફથી મળ્યું જે કે રોડકકવિ કણ્ણદાને તથા મહાશય દોરે પાદશાહે આટલું બહુ સન્માન આપ્યું તેનું કારણ પ્રકાશિત કર્યું નથી, પરંતુ વિચારવાન પાદશાહ સારીરીતે સમજી ગયા ફરી કે દિનીના પાદશાહનું બળ તથા પ્રતાપ આ સમયે અત્યંત ન્યૂન થઇ ગયેલ હોવાથી તેણે અભય-

સિદ્ધને હાથમા લેવાને માટે આ પ્રમગ્નુ ઉચ્ચ મન્માન આપ્યું હતું કર્નવ દોડ જણાવે છે કે આ સમયે પાદશાહે અલ્પસિદ્ધને અગ્રીએ અને સામ તોમા સર્વથી ઉચ્ચપદપુ ગ્થાપિત કર્યા હતા સવત ૧૭૮૪ ના અતમા ગુજરાતનો મુખે મગ છુનદખા વિદ્રોહી બની ગયો, તેથી ગંગાજનતિને પોતાનું બાહુબળ તથા રણનિપુણતા પ્રદર્શિત કરવાની ઉત્તમ મધિ પ્રાપ્ત થઇ ગરોડકવિ કણ્ઠીદાન આ પ્રમગ્નુ વર્ણન નીચે પ્રમાણે કા વચા કરી ગયા છે -

‘ દક્ષિણમા ભાગે મગ્ન મગી ગહી રાજકુમાર જગવીએ વિદ્રોહી બની ૭ મન્મ સૈનિકો પોતાની સાથે લઈ માળવા, સુગત અને અરુદમદુખના શામનમ્તાઓપગ આક્રમણ ન્યું અને ગિગિ-ધગ બહાદુર, ધ્યાદીમકુરી અને રૂતમજાદી આદિ મોગવમાત્રા ન્યના કે નાક સુખાઓનો વધ પ્રયો પાદશાહને આ વિદ્રોહના સમાચાર પ્રાપ્ત થતા તેનું દમન કરવાને માટે તેણે તત્તજ મગ છુનદખાને મુખ્ય મેનાપતિ બનાવી મોકલી આપ્યો મર છુનદખા પચીસ હજાર સૈનિકો તથા તેના નિવાહને માટે એક કરોડ રૂપિયા લઈ ઉચ્ચ વિદ્રોહનું દમન કરવાને આ ગો, પરંતુ તેના આગળ ગયેના દલ હજાર મૈનિકો શત્રુદાગ પરાન્ત થયા એટલે તત્તજ તેણે મધિને માટે પ્રમ્તાન થો તેમની વચ્ચે થયેની સધિ અનુસાર મગ છુનદખા વિદ્રોહીઓની માથે મળી ગયો અને પોતાના અધિના નીચેના દેશોને વિદ્રોહીની સાથે મળી વહેવા લીધા ”

મર્નવ દોડ જણાવે છે કે, આ સમયે માગવાડના મહાગજ અલ્પસિદ્ધે પોતાના નાન્યમા જવાને માટે પાદશાહની પામે ગ્લ માગી સર છુવદખાની વિદ્રોહિતાના નમાચાર જે મમયે દિહીની ગજસભામા પહોંચ્યા, તે સમયનું તે મહાનુ ચિત્ત કવિ કણ્ઠીદાને નીચે પ્રાણે આરંખ્યુ છે કે - “ મત્રાટ મદમ્શાહ દિહીના જગદિષ્ણાત મિદામનપર બેઠા હતા અને મર્વ અમીરઉમગવો પોત-પોતાની પત્ની અનુસાર પોતપોતાના આસનપર બેઠા હતા આ વખતે એવા સમાચાર પ્રાપ્ત થયા કે સગ છુનદખા વિદ્રોહી બની ગયો છે આ વેળા સભામા મુખ્ય અમીરઉમગવો નીચે પ્રમાણે હતા - મુખ્ય મીન્મત્રી કમરૂદીનખા, અંતમાદુદ્દાના, ખાનદૌનન મીર બક્ષી મમમામઉદદૌના અમીર ઉન ઉમરા મનસૂર અહી રોશનઉદદૌના, તુર્વાજખા રૂતમજા અકધાનખા, ખવાન મય ઉદદીન (ગીનદાજ દયના મેનાપતિ) સાદતખા (ખામ દગેગા) શુરદાનઉનમુન્મ અબ્દુન મમદખા, દવીનખા, જકરમામખા (લાહોગના તાસન તા) દેનેખા મીર દમના ખાનખાના જકરજા ઇગદત ખા મુસિદનીખા, નાહજખા, અનીવર્દીખા અને અજમેગના શામનમ્તા મુબ્દખા વગેરે

આ મહામા ઉચ્ચ મ્તરે એવા ભાવાર્થનો પત વાયવામા આ થો કે ‘સગ છુનદખાએ સર્વ પ્રકારે ગુજરાત ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી પોતાને તે દેશના મ્તન અધીશ્વરતરીકે બહે કયો છે વળી તેણે મડના, શાના નુડસમા વાવેના તથા મોદિન જતિને મર્વથા પગમ કરી બાનાજતિને સમૂળ નિષ્કમ કરી નાખ્યો છે હાના જતિએ તેને ખડણી આપવાનો મ્વીકાર કયો છે સર છુનદખાએ પોતાનું બળ અને પગકમ એવી ઉત્તમરીતે પ્રદર્શિત ન્યું છે કે જમીઆ લોધ પોતપોત ના દુર્ગ છોડી તેને શત્રુ થયા છે અને તેને સત્ત હજાર દેશનો અધિકાર આપીને તેમનાધ્યે માન દર્શાવુ છે ન છુનદખા પોતાને અમદાવાદના અધીશ્વરતરીકે બહે કરી દાક્ષણના મહાગાદીઓની સાથે મળી ગયો છે ”

આ પત વચાઇ રહ્યા પછી પાદશાહ મતમદશાહે વિચાર કયો કે જે વિદ્રોહી મગ છુનદખા-નું દમન કરવામા નહિ આવે તો તેનું અનુકરણ કરી ભાગતના અન્યાન્ય પ્રદેશોના સુખાઓ પણ મારી આધીનતા છોડી સ્વતંત્ર થઇ મસ્ત ઉંઘવશે ઉત્તરમા જમગિવાખાએ, પૂર્વમા માતખાએ, અને દક્ષિણમા નિખમુલ્ય કે પાદશાહની આધીનતા છોડી સ્વાધીનતાપૂર્વક રાજશામન ચનાવવાના પૂર્વવક્ષણે પ્રદર્શિત થયા હતા મોગસપ્રદાનો પ્રખન પ્રતાપ જી મમયે અત્યત દીણ થઇ ગયો હતો આ કારણથી મદમદશાહે પોતાની શામનમ્તાતિ દદ કરવાને માટે પ્રયામ કરવાનો નિશ્ચય કયો નિર્વાણ-મુખ દીપ્ત જે પ્રકારે અતસમયે એપ્વાર ચરમ તેજથી પ્રદર્શી હો છે તે પ્રારે મોગનમાત્રા-

૧ આપ્તશાસનના સમયમા તે દેશ સત્તર હજાર ગ્રામો અને નમદીથી પૂર્ણ હતો અને સોઠા તેને સાધાતશ્વરીતે ‘સત્તર હજાર’ કહેતા હતા

જ્યની જ્યોતિ ઝાર મરેખના શાસનકાળમા એકવાર પ્રયત્ન તેજથી પ્રગટી તેના મૃત્યુની સાથે એન્દ્રમ પ્રભાટીન યદ્ય ગદ્ય ત્યાર પછીના પાદશાહો જે કે જગદિષ્ઠ્યાત દિગ્વીના સિદ્ધાસનપર આરૂઢ થઇને સમાટની ઉપાધિ ધારણ કરી શાસન ચલાવતા હતા તોપણ તેમના પૂર્વજોનો પ્રતિપ, પ્રભુત્વ, પરાક્રમ, વીર્ય અને ઝારવશિભાનો પ્રકાશ પ્રાત કાળના ચંદ્રપ્રકાશની પેરે ફાણે ફાણે મદ થતો જતો હતો.

અમે જે સમયનો ઇતિહાસ લખીએ છીએ તે સમયે ભારતનર્ષના પ્રત્યેક પ્રાંતના અધિપતિ એ અને સુબાઓ મેગનરાજ્યની આધીનતા હેઠી નાખીને સ્વતંત્ર થઈ જવાનો વિચાર કરતા હતા સમસ્ત દેશમા જ્યા ત્યા નાના નાના રાજ્યો સ્થાપન થઈ જવાનો સંભવ જણાતો હતો અને ફર શુનદખાએ સ્વતંત્ર થવાનું પ્રથમ પગલું ભરી અન્યને માર્ગ દર્શાવ્યો.

સર શુનદખાએ વિદોહીદનની સાથે મળી જઈ પોતાને સ્વતંત્ર અધીશ્વરતરીકે જાહેર કર્યો આથી પાદશાહ અત્યંત લયભીત થયો. સર શુનદખાનું દમન કરવાને માટે તેણે શીઘ્ર તૈયારી કરી દિલ્હીની રાજસભામા સર શુનદખાની વિદોહિતાના સમાચાર ફેનાતાની સાથે પાદશાહની આંતરથી મીર તુજક એક સુવર્ણ પાત્રમા પાનનું બીડું લઈ આ યો અને તેને પ્રબળ પરાક્રમી અમીરઉમરાવો તથા દેશી રાજાઓની વચ્ચે ફેરવવા લાગ્યો, પરંતુ કોઈએ પણ બીડું ઝડપ્યું નહિ. કોઈ પણ સરદાર સાહસ કરીને ને તાબૂનું પ્રદણ કરી શક્યો નહિ. આનાક અમીરોએ પોતાના મસ્તક નમાવી તે બીડું લેવાની સ્પષ્ટ ના પાડી અને કેટલાંમા શરીર લયથી ચરચર કેપવા વાગ્યા. કોઈના હૃદયમા તે બીડા તરફ જોવાની પણ હામ ઉત્પન્ન થઈ નહિ.

આ સ્થળે રોકોડકવિ જણાવે છે કે “ જે પાદશાહ પોતાની ઇચ્છા થતા એક લિમુકને બાર સહસ્ત્ર સૈનિકોના નેતા અને અમીર પરી શકતો હતો તથા અમીરને લિમુક કરવાની શક્તિ ધરાવતો હતો, તે અતુન શક્તિમાન સમ્રાટ આજે એક ઉપયોગી સાહસિક વીગવિનાનો થઈ પેશે છે. અમીર-મણીમાથી એક જણ બોલ્યો ‘ જેનામા દારણ વજાણાત સદન કરવાનું સામર્થ્ય હોય તેજ સર શુનદખાની સામે જવાની હામ બીડશે ’ ત્યાર પછી બીજો બોલ્યો ‘ માત્ર એક નાવડીની મદદથી સમુદ્ર તરવાની જેનામા હિમત હશે, તેજ સર શુનદખાની સાથે યુદ્ધ કરવાને શક્તિમાન થશે ’ નીજે અમીર બોલ્યો ‘ કાનકૂટ વિષધારી સર્પનું સુખ પકડવાની જેનામા શક્તિ હશે તેજ સર શુનદખું દમન કરવાને માટે તત્પર થશે ’ અમીરોના આવા વચ્ચો સાલળી તથા સર શુનદખી વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાની કોઈનામા શક્તિ નહિ જોઈ, પાદશાહ મહમદશાહ અત્યંત દુઃખિત થયો અને તેણે મીર તુજકને સશસ્ત્રી બોનાની પાછા જવાની આજ્ઞા કરી.

શરોડકવિએ આ સમયની પાદશાહની સલાનું યથાર્થ ચિત્રણ આરેખ્યું છે. સર શુનદખા જેમ અમિત તેજસ્વી અને અત્યંત બનવાન પુરુષ હતો તેમ બીજી તરફ દિલ્હીના ઉમરાવો અત્યંત ભોખવિનાસને વશ થઈ ગયા હતા અને તેમન બળ પરાક્રમ તથા શરવીરતા સર્વથા નષ્ટ થઈ ગયા હતા. જે પાદશાહની સભામા એક વખતે અમીરો શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરવાને માટે સેનાપતિના પદપર નિયુક્ત થવાને પ્રાર્થના કરતા હતા અને યુદ્ધ કરવા જવાને પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા હતા તેજ પાદશાહની સભામા અમીરો આ વખતે કાળના પરિવર્તનથી અત્યંત લયભીત બની ગયા હતા.

પરંતુ રોકોડરાજ અલયસિંહ પાદશાહની આવી દુઃખદાયક અવસ્થા જોઈ મનમા ને મનમા અત્યંત મતમ્મ થયા અને જ્યારે દિવાને-ખાસ બરખાસ્ત થવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે તે વીરશ્રેષ્ઠ ગવ અને તેજસ્વિતાથી ઉત્તેજિત થઈ બીડું ઝડપવાને માટે હાથ લાગ્યો. ક્યો બીડું ઝડપી તેને મસ્તક ઉપર ધરી પાદશાહને સોંપી અલયસિંહ બોલ્યા ‘ જહાપનાદ ’ આપ દુઃખિત થશો મા આપની કૃપાથી હું એ વિદોહી સર શુનદખાને અવસ્થા પરાસ્ત કરીશ-અવસ્થા હું તેની આશાના મૂળમા શ અધાન કરીશ અને તેનું મસ્તક આપના ચરણકમળમા ઉપહારતરીકે મૂરીશ ”

૧ ભારતનર્ષના રાજ્યો સુનુએનું દમન કરવા માટે સભામા તાબૂનું ફેરવે છે અને જે તાબૂનું મદલ કરે છે, તેને તે કાપ પાર પાડવા માટે મોકલવામા આવે છે.

અભયસિંહે જે સમયે પોતાના હાથથી ખીડુ ઉઠાવ્યું, તે સમયે મલામા બેરેલા સર્વ અમીરોના હૃદય ઈર્ષ્યાગ્રિથી બળી ઉઠ્યા અલ્પ સમય પછી મહમદશાહ પાદશાહે અભયસિંહને ગુજરાતના શાસનની સનદ આપી, ત્યારે તો અમીરોની ઇર્ષ્યા ઘણીજ વધી ગઈ; પરંતુ સર્વ અમીરોનારોમાથી એક માત્ર અભયસિંહનેજ વિદ્રોહી સર જીનદખાની નિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયેલા બેઠ પાદશાહ તેમનાપર પરમ પ્રસન્ન થયો અને તેણે અભયસિંહને બોલાવીને કહ્યું “ દિલ્હીના સિદાસનની રક્ષાને માટે આપના પૂર્વજો પશુ આજ પ્રકારે વીગચિત કર્મ કરી ગયા છે પાદશાહ જહાંગીરના રાજત્વકાળમા આપના પૂર્વજોની સહાયથીજ શાહજહાદ ખુરમ અને બીમસિંહની વિદ્રોહિતા દૂર થઈ ગઈ હતી અને દક્ષિણના ઉપદ્રવો પશુ શાંત થઈ ગયા હતા, અને હું પશુ આશા રાખુ છું કે એજ પ્રકારે આપનાદ્વારા મહમદશાહના સિદાસનની અને સન્માનની રક્ષા થશે ” અભયસિંહને આ અતિ ઉચ્ચ સન્માન મળ્યું હતું એ વાતનો મધ્યપશુ અસ્વીકાર કરી શકે એમ નથી પાદશાહના દરબારમા એકત્રિત થયેલા અમીરો પોતાને અત્યંત મન્માનનીય ગણતા હતા તે અમીરો પોતાને મટાવીર કહીને અભિમાન ધરાવતા હતા અભયસિંહે તેમને લગ્નિજત કરી ખીડુ ઝડપી રાડોડખતિનું ગોરવ વધારી પોતાની અસીમ તાહનિકતાનું ઉત્તમ પ્રમાણજ માત્ર આપ્યું નહોતું, પરંતુ સાથે સાથે એ પશુ સિદ્ધ કર્યું હતું કે મુસનમાનવિજેતાઓ કળતા છતાંયેની હિંદુ પ્રગળ અધિક રાજભક્ત છે

સમ્રાટ મહમદશાહે શીઘ્ર પ્રસન્ન થઈ રાડોડખતિ અભયસિંહને પુષ્કળ દ્રવ્ય અને મહામૂલ્યવાન સાત હીરા ઉપહારમા આપ્યા. તેમણે ગળખળનો બોલીને સેનાના ખર્ચને માટે અભયસિંહને ત્રીસ લાખ રૂપિયા આપ્યા એનાને પુષ્કળ રાજાસ્થ પૂરા પાડવામા આવ્યા સવત ૧૭૮૬ ના આપાદ માસમા અભયસિંહ પાદશાહ મહમદશાહદ્વારા અમદાવાદ અને અજમેરના મુખ્યાલગિકે નિયુક્ત થયા

ઈ. સ. ૧૭૩૦ ના જૂન માસમા મારવાડના અધીશ્વર મહારાજ અભયસિંહે પાદશાહની પાસેથી વિદાય માગી અજમેરમા સૈથી પ્રથમ જવામા તેમના બે ઉદ્દેશો હતા પ્રથમ ઉદ્દેશ માત્ર મારવાડમાજ નહિ, પરંતુ રાજસ્થાનના પ્રત્યેક દેશમા જવાના માર્ગસ્વરૂપ અજમેરના શાસનકર્તા થવાનો અને બીજો ઉદ્દેશ અખરના મહારાજ સાથે મસખત ચલાવવાનો હતો અખરના મહારાજ અભયસિંહ તે વેળા અજમેરમા શામટિ આવ્યા હતા, તે કાંઈ રાડોડાના ઇતિહાસમાથી ઉપનિષ્ઠ થતું નથી, પરંતુ અન્યત્ર તેણે એવું કારણ નિર્દિષ્ટ થયું છે કે તેઓ પુષ્કર તીર્થમા પોતાના પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ કરવાને આવ્યા હતા રાડોડકવિ કર્ણદાન આ ઉભય રાજાઓના મેળાપના સબધમા ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણન કરી ગયા છે તેમણે જણાવ્યું છે કે “ તે ઉભય રાજાઓએ એકબીજાને માટે પોતપોતાની પાંધડી પસારી દીધી અને તે તેની હિંમત થકીને આલ્યા આલ્યા તથા તેમણે સાથે એસીને બોળન કર્યું અને વિશ્રામ કર્યો ત્યાર પછી તેઓ અવનસાત્રાજ્યનો વિષ્વ સ કરવાને માટે યુદ્ધ મસખત ચલાવવા લાગ્યા ” એવિ કર્ણદાનના આ શબ્દોપરથી પ્રતીત થાય છે કે તેમને ઉત્કત ઉભય રાજાઓ વચ્ચે થયેલી યુદ્ધ મસખત સારીરીતે નિહિત હતી

પાદશાહની સલામા પરમ સન્માનિત થઈ મારવાડપતિ અભયસિંહ અજમેરમા ગયા અને ત્યાં પોતાના કર્મચારીઓને યોગ્યપદ્ધતિ નિયુક્ત કરી તેઓ મેડતા તરફ આલ્યા ગયા વખતસિંહ અગાઉથી મેડતામા ગયા હતા તેમણે પોતાના જ્યેષ્ઠ બધુ અભયસિંહનું પરમ આદરપૂર્વક સ્વાગત કર્યું આ સમયે વખતસિંહને નાગોરરાજ્યના અધિકારની પૂર્ણ સનદ મળી ગઈ ઉભય ભ્રાતાઓ શીઘ્ર મેડતા છોડી પોતાની સેના તથા સામતમંડળીસહિત બેઠપુર તરફ જવા લાગ્યા મહારાજ અભયસિંહે માર્ગમા સર્વ સામતોને વિદાય આપી કહ્યું કે “ વિદ્રોહી સરજીનદખાની સામે યુદ્ધ કરવાને શીઘ્ર જવું પડશે, માટે આપ હવે વિવળ કરશો નહિ આપ શીઘ્ર પોતપોતાની સેના લઈ બેઠપુરમા એકત્રિત થાઓ ” આ સમયે પુનઃ પોતાના બાહુબળનો પરિચય કરાવવાનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થયેલા બેઠ રાડોડવીરો પરમ આનંદિત થયા માગવાડપતિ અભયસિંહ અને નાગોરપતિ વખતસિંહ બેઠપુરમા જઈ સરજીનદખાની સામે યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા યોગ્ય સમયે મારવાડના સન સામતો પોતપોતાની સેના લઈ બેઠપુરમા આવી પહોંચ્યા આ પ્રસંગનું નર્ણન રાડોડકવિ કર્ણદાન

દાને ઉત્તમ પ્રદારે ક્યુ છે સમસ્ત સેના એકત્રિત થયા પછી “વડવાનલ” “મગરમુખન” “જમ-રાજદડ” આદિ તોપોની શસ્ત્રોક્ત વિવિધી પૂળ કરવામા આની રહેઠાડવીરોએ આ તોપોની હાર અને ઇતર અજ્ઞશસ્ત્રોની મન્મુખ પોતાના હાથવતી બકરાનુ બલિદાન આપ્યુ અને તેમના રુધિરથી તથા ચદન અને ધૂનથી તોપોને રંગી કાઢી

યુદ્ધની સમસ્ત તૈયારી થઈ ગઈ અભયસિંહનો મુખ્ય હિદેશ સર જીવદખાનુ દમન કર્યો પૂર્વે બીજી એક અલિનાયા પૂર્ણ કરવાનો હતો અભયસિંહ અજમેરના મુખ્યા હતા તે અધિકારથી તેમને જેટલી સેના મળ્યા હતી, તેની સહાયથી શિરોહીપતિનુ દમન કરવાને તેઓ તત્પર થયા શિરોહીનો અધિપતિ હિંમત સ્વભાવનો, અત્યંત તેજસ્વી અને સંપૂર્ણરીતે સ્વનય હતા તે કદિ કોઈની પણ આધીનતાની બળમા દસાયો નહોતો તે આ સમયે સંપૂર્ણ સ્વાધીનતાનુ અમૃતમય ફળ ચાખી રહ્યો હતો શિરોહીદેશ દુર્ગમ પહાડોની ઉપર આવેલો છે અને તે સમયે તેની નાણુ બાજુએ પહાડી લોકો વસતા હતા આ લોકો અશીશ આસિક હતા અને તેમનીજ સહાયથી શિરોહીરાજ પોતાની સ્વાધીનતા નિભાવી રહ્યો હતો શિરોહીરાજ્યનો જે ભાગ મારવાડની તરફ હતો, તે ભાગની રક્ષા તે પરમ નીરતાથી કરતો હતો

શિરોહી રાજ્યની નાણુ બાજુએ જે પહાડી લોકો વસતા હતા, તે મીનાના નામથી ઓળખાતા હતા આ સમયે આ મીના લોકો અભયસિંહના ભય કર કાપને પાત્ર થયા અભયસિંહ જે સમયે દિ'રી-આથી બેધપુરમા આવી સામંતોને વિદાય કરી અશીજનુ સેનન કરવામા થીન થયા, તેસમયે મુસધિ પ્રાપ્ત થવાથી મીના લોકો તેમના પશુઓ ચોરીને પોતાના પર્વતમય પ્રદેશમા લઈ ગયા ત્યારે આ સમયમાર અભયસિંહના સાબળવામા આ યા, ત્યારે તેઓ દાસ્ય કરીને બોલ્યા કે -“દીક, પશુઓને લઈ જાઓ તેમણે એમ ધાર્યું હતું કે ધાન્ય અને ધાસ નહિ મળવાથી મારવાડપતિના પશુઓને અત્યંત કષ્ટ થાય છે, માટે આપણે તેમને ધાન્ય અને ધાસ પૂર પાડી તેમનુ રક્ષણ કરવાને માટે લઈ જઈએ. આજ કારણથી તેઓ પશુઓને લઈ ગયા હશે ” પછી બધા અભયસિંહે મીના લોકોની સામે મુલ્ક કરવાની તૈયારી કરી કે તરતજ તેમણે પશુઓ પાછા સોપી દીધા મીનાલોકોનુ આ આચરણ જોઈ મહારાજ અભયસિંહ બોલ્યા કે -“ મે પ્રથમથીજ ક્યુ છે કે મીનાલોકો અમારી વિશ્વાસુ પ્રજા છે ”

આ ઘટના બન્યા પછી અભયસિંહે યુદ્ધની પ્રયત્ન તૈયારી કરી રણભેરી વાગવા લાગી ચતુર-ગિની સેના સૌધોન્મતજ્ઞની જુદીની કે પાયમાન કરતી પોતાનુ પ્રયત્ન બાદબળ દર્શાવવાને માટે દૂન કરવા લાગી ગરોડકવિએ આ પ્રસંગનુ વર્ણન અત્યંત પ્રભાવશાળી વાણીમા કર્યું છે અભયસિંહની સેનામા માત્ર મારવાડના રોડોગ નહોતા, પરંતુ રાજસ્થાનના બીજા અનેક દેશોના રાજપૂતો તથા યવનો પણ હતા કોટા અને જુહીના હાડા, ગાજરોલના ખીચી, શિવપુરના શોડ, અબરના કુદાવલ્લ અને મરજુમિના સોદા પણ આ સમયે એકત્રિત થયા માગવાડેચર આ સર્વ સેનાના સેનાપતિ બન્યા અને રોડોડસેના વખતસિંહને આધીન રહી

સવન ૧૭૮૬ ના ચૈત્રમાસની દશમને દિનમે અભયસિંહ બેધપુર છોડી ભદ્રાશુન, માલગઢ, સિવાના તથા જાતોડમા થઈ આગળ ચાલ્યા તેમણે પ્રથમ રિવાડાપર આક્રમણ કર્યું મહા સમ્રામ થયા પછી ત્યાનો અધિપતિ અને ચાપાવતોનો નેતા રજુમા પડ્યો દેવગાવીર પરાસ્ત થઈ જીવ લઇને તે પર્વતમય પ્રદેશ છોડીને નાસી ગયા ત્યાર પછી અભયસિંહે પ્રસાલિયાપર આક્રમણ કર્યું આજુગિરિ અભયસિંહની વિજયિની સેન દ્વારા કે પાયમાન થઈ ગયો શિરોહીપતિએ ત્યારે સાબળ્યુ કે રિવાડા અને પુસાલિયાનો અભયસિંહની સેનાએ વિધ્વસ કરી નાખ્યો છે, ત્યારે તે એકદમ નિરાશાના સમુદ્રમા ડૂબી ગયો શિરોહીપતિ ચોક્કાજુ નારાયણદાસે અન્ય ઉપાય નહિ જોઈ વીરશ્રેષ્ઠ અભયસિંહને પોતાની બત્રીજી પરજુારી પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરવાનો વિચાર કર્યો

શિરોહીપતિ રાવ નારાયણદાસે ચાવડાવશી રાજપૂત સામંત મધારામને મધ્યસ્થ નિયત કરી તેની સાથે અભયસિંહની પાસે સંધિનો પ્રસ્તાવ મોકલી આપ્યો વળી તેણે પોતાના બધુ માનસિંહની રન્યા અભયસિંહને અર્પણ કરવાની અભિલાષા પણ પ્રકટ કરી રાવ નારાયણદાસે અભયસિંહની પાસે શીઘ્ર નિવાહની માગણી કરી નાખીએ, આ જોઈ થોડી તથા ચાર હાથીઓની કિંમત મોકલી

હી આખા અલયસિંહ આ વસ્તુઓ પરમ આદરપૂર્વક ગ્રહણ કરી વિવાહ કરવાને કબૂલ થયા અર્પ સમયમા ગણવાલો બંધ થઈ વિવાહના આનંદધ્વનિ થવા લાગ્યા શુભ મુહૂર્તમા મહારાજા અલય સિંહે માનસિંહની કન્યાનુ પાણિગ્રહણ કર્યું આ ગણીને ઉદરે દશ માન પડી ગમમિંદનો જન્મ થયો શિરોદીપતિએ અલયમિંદને પોતાની બત્રીજી અર્પણ કર્યો પછી તેમની માથે મધિ કરી ખડણી આપવાનો સ્વીકાર કર્યો

ત્યાર પડી દેવગમામ તો પોતપોતાની સેનામહિત અગયસિંહને જઈ મળ્યા મારવાડપતિ એ સર જીવદખાનુ દમન કરવાને માટે મરસ્વની નદીની પામેના પવણપુર અને મિંદપુર થઇ આગળ દ્વય કરવા માડી તેમણે વિદ્રોહી સર જીવદખાની નિકટ જઈ ત્યા પોતાની ઝાવણી નાખી અને તેની પાસે પોતાનો એક ફૂત મોકલી આપ્યો. તેમણે તેને કહેવરાવી મોકલ્યું કે “ તમે દિવ્યીના પાદશાહ- નો જે યુદ્ધસામાન તથા ઇતર પ્રકારનો સામાન લઈ લીધો હોય તે સર્વ પાછો મોપી દો, તમાગ અધિકારનીનેના પ્રદેશની ઉપજ અને ખર્ચનો હિસાબ રજુ કરો અને તમારી સર્વ મત્તા છોડી દો તથા અમદાવાદ અને ઇતર કિંદાઓમા જે વિદ્રોહી સેના દોષ તેને રવાના કરી દો.” અલયમિંદની આ આજ્ઞા સાલળી તેનો આનાદર કરવામા તેણે કિચિત્ પણ મોકાય ધાગણ કર્યો નહિ તે ક્લેશ પણ લયબીત થયા નહિ અને તેણે ગર્વસંહિત ઉત્તર આપ્યો કે “હું અમદાવાદનો અધીશ્વર છું અને બ્યામુધી મારા શરીરમા પ્રાણ છે, ત્યામુધી હું કોઈપણ પ્રકારે અમદાવાદ છોડીશ નહિ. ”

વિદ્રોહીઓના નેતા સર જીવદખાનો આ ઉત્તર સાલળી મહારાજા અલયસિંહે તીવ્ર એક મોની સલાહ કરી સમસ્ત રાજોડમામ તો આ સલાહા એકત્રિત થયા મગ જીવદખાપર જે પ્રત્યાવ મોકલવામા આવ્યો હતો, તેણે તેનો જે ઉત્તર આપ્યો હતો, તે સભ્ય જે વાદવિવાદ ચાલ્યો હતો તથા તેના સમ્બંધમા જે નીતિ ધારણ કરવામા આવી હતી તેનું વર્ણન ગરોડકવિ કર્ણાદિને ઉત્તમ પ્રકારે કર્યું છે તેમણે મરુભુમિના આ પ્રાંત સામંતોની વમૃત્તાને સક્ષિપ્ત સાર સુદર ભાષામા આપ્યો છે

“આપાના વશજ અને આહવાના સામત દરનાથના પુત્ર કુશવસિંહ કે જેઓ મારવાડના મહારાજાની જમણી બાલુએ આસન પ્રાપ્ત કરવાના અધિકારી હતા, તેમણે સૌથી પ્રથમ પોતાના મનનો આવ પ્રદર્શિત કર્યો સાગપછી કૃપાવત શાખાના નેતા અને આમોપના સામત કન્હીરામ કે જેઓ મારવાડેશ્વરના ડાબા હાથપર આસન પ્રાપ્ત કરવાના અધિકારી હતા, તેઓમોઢ્યા “આવો, આપણે કિન્દિયાની જે સમરસમુદ્રમા ફેદી પડીએ સાગ પછી મેડતાના સામત કેસરીસિંહ પોતાનું મતબ્ય પ્રકાશિત કર્યું ઉદાવતશાખાનો અસીમ સાહસિંહ અને અનેક સુદોમા વીરતા પ્રકાશિત કરનાર નેતાઓએ પોતપોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો ત્યાગ્યાદ નેધાશાખાના પ્રવાન નેતા ઐરવાના મામત મોઢ્યા “ હું સૌથી પહેલા રણભૂમિમા માડ છવન સમર્પણ કરી અખ્સગઓની વગમાળા ગ્રહણ કરવા ની ઇચ્છા રાખુ છું આવો, મારા શરીરને વાય રગના વલોથી શોભાયમાન કરો હું સત્તુઓના નધિરથી તલવાર અને ભાવાઓને રંગીને સર જીવદખાના મરતકવતી ખેલીશ ” નેતાવત રૂતોમહ અને કર્ણોત અલયમય્યે ઉપરોક્ત મામ તના વચનોનું સમર્થન કર્યું સમસ્ત વીરો એકસરે ‘યુદ્ધ યુદ્ધ’ નો પોમર કરી ઉઠ્યા કેટલાક વીરોએ લાય વસ્ત્ર પગિધાન કર્યો ચાપાવત કર્ણમિંદ ઉચ્ચ મ્દરે મોઢ્યા “ અને યુદ્ધ કરીશુ એટલે અખ્સરાઓ અમૃતપૂર્ણ પાત્ર હાથમા લઈ સ્વર્ગમા અમારી માથે

૧ આ એક નાનું પડ્ડી છે તે ખજન પડ્ડીના જેવું ચાલે છે અને તેનું રૂપ તથા રંગ પણ પ્રાય તેને મળતોજ આવે છે નદી અથવા તળાવના કિનારાથી જ્યાર હાથ દૂર જમે છે અને જળમા એકાદ નાની માડીને જુએ છે તે તરતજ તેનાપર રૂપ મારીમે તેને પડ્ડી લે છે તે ‘મિન મિલ’ શબ્દ મ્દરે છે, તેથી તેને કિવડિલા કહેવામા આવે છે

૨ સત્ય નામ અમયર્ણુ છે તે કુર્ગાદાસનો પુત્ર હતો સત્રિને સમયે તે અતિતસિંહના શયનશુદ્ધની અગળ ચાકી કરતો હતો અને તેને હાથમા લઈને જખ્તસિંહે પોતાના ચિવાના ગચનશુદ્ધમા પ્રવેશીને તેમને વડે કર્યો હતો.

સભાપત્ય કરશે ” પ્રત્યે રાજપૂત સામતી અને સમસ્ત કવિઓ એકરવરે બોલી ઉઠ્યા “મુદ્દ” થયું । ”

ત્યાર પછી વખતસિંહે ઉભી પોતાના બધુ અલયસિંહ અને સામતીને સમોદીને કહ્યું ‘આપ સર્વ આ રથને વિશ્રામ કરો પુ એકતો પ્રથમ જઈ સર ભુલદખાનો અલકાર ચૂર્ણ કરી નાખુ છું. આપ આજ રિગિરમા વિશ્રાંતિ લો ” શીઘ્ર એક વિચારણ પાનમા લાવ જઈ લાવનામા આજ્યુ આ પાન મારવાના અધીધરની સન્મુખ રાખવામા આજ્યુ અલયસિંહે એ પાનમાથી જન લઇ બેઠેલા સમસ્ત સામતો ઉપર તેનો છટકાવ કરી કહ્યું ‘આ મુદ્દમા પ્રાણત્યાગ કરવાથી અવસ્થ અસંધામની પ્રાપ્ત થશે

આ પ્રસંગે કવિ કર્ણીદાને અચારોહી સેનાના અચોની પ્રશ્ન સા કરી છે દક્ષિણની બીમર-ચાલી નામની અશ્વચેષ્ટી સૌથી અમણી હતી ત્યાર પછી તેમણે મારવાડની અતર્ગત આવેલા ઘાટ અને રાણધાના તથા કાંધિયાવાડના અચોની પ્રશ્ન સા કરી છે સર ભુલદખાએ રાજપૂતસેનાના કરાળ આસપાસી પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરવાને માટે જે ઉપાયોનું અવવળન કર્યું હતું, તેનું પશ્ચ કવિએ ઉત્તમ પ્રકારે વણન કર્યું છે તેણે નગરોમા જવાના સર્વ માર્ગોપર બખબે હનર સૈનિકો અને પાંચ પાંચ તોપો મૂકી દીધી આ તોપોને ધરોપીઓને છેડાના હતા એક બહુકધારી ધરોપીઅન સેના તેના અગરફતરિકે રહેતી હતી સભામા થયેલા કરાન અનુસાર વખતસિંહે સર ભુલદખાપર આક્રમણ કરવાની તૈયારી કરી પ્રથમ બે બાજુથી તોપોના ભયકર ગોળાઓની વૃષ્ટિનો પ્રારભ થયો ત્રણ દિવસ સુધી સતત આ પ્રકારે તોપના ગોળાની વૃષ્ટિ થયા પછી સર ભુલદખ નો પુત્ર માર્યો ગયો મહારીરે વખતસિંહે સૌથી પ્રથમ સહારક મૂર્તિ ધારણ કરી રાઠોડોની સેનાસંહિત રાત્રુ પક્ષપર ભય કરવીતે આક્રમણ કર્યું રાજપૂતો પ્રથમથીજ પેતાનું અદ્યુત પરાક્રમ દર્શાવવા લાગ્યા સર્વ રાજપૂતસામતો આ વખતે નમ્ર તવવાર તથા ભાલા હાથમા પ્રહણ કરી ઉન્મત બની શત્રુઓનો સંહાર કરવા લાગ્યા આપાત લાખાના નેતા કુલજસિંહ રણભૂમિમા પોતાનું જીવન સમર્પણ કરી સ્વર્ગમા માલ્યા ગયા અમદાવાદના આ ભયકર મુદ્દમા રાજપૂતાન ના જે મહાવીરોએ પોતાના જીવન સમર્પણ કર્યો હતા, તેમના નામો કર્નલ દોરે કવિ કર્ણીદાનના પ્રથમથી ઉત્કૃષ્ટ કર્યો નથી આ મુદ્દમા રાઠોડોએ અપૂર્વ પરાક્રમ દર્શાવ્યું હતું જે અમરસિંહે અજમેરની અનેક વારે રક્ષા કરીને અદ્યુત પરાક્રમ પ્રદર્શિત કર્યું હતું, તેણે વિદોહી પક્ષના મત્ર મુખ્ય નેતાઓને વધ કર્યો તથા બેત્રણ હનર સૈનિકોના નાશ કર્યો

આઠ મરી દિવસ બાકી હતો તે સમયે સર ભુલદખા ન સી ગયો પરંતુ તેની અમલાગતી સેનાનો નેતા અવિચાર ભે વખતે પશ્ચ મહાવીરતા અને અસીમ સાહસપૂર્વક મુદ્દ કરતો હતો અતે ધીરશ્વર વખતસિંહની તવવારે તે અનીચારના અસ્તકેના બે ખંડ કરી નાખ્યા આ વખતે બની

કે કર્નલ દોરે બખાવે છે કે “મારા મત્ર યતિ જાનચર જે સમયે આ મુદ્દનું જ્ઞાત પાચતા હતા અને તેનો અનુવાદ કરતો જતો હતો તે સમયે મેમાકના મુખ્ય સ્થાનક સહજસાધપતિનો એક રર થયો નો પુત્ર મારી-પાસે બેઠીને એકાગ્રચિત્ત આ જ્ઞાત અલક કરતો હતો સહજસાધ સામતોકાઈ વિચિત્ર કારણથી (સા કારણથીતીનથીને રમુતિ નથી) અગ્રીપુત્ર સેવન કરવું નહોતું, તેમણે કદિપલ અગ્રીય નહિ ખાવાના રોષક લીધા હતા આ સામતના પિતામહ અગ્રીપુત્રત્યં એટલી ધૂણી ધરાવતા હતા કે એક સમયે એક સસ મા કસુ બડ બિડ તેમના રાશીપર પડ્યુ તેથી તેમણે રાશીમા લેટને બાજ પોતાની સમરોરવતી કાપી તાપ્યો હતો આ વાત હું જાણતો હતો તેથી મે ઉઠા મુવકને સજોધીને કહ્યું જાવતછ ? આપ અપ્સરાઓના હાથનો પાલો પ્રહણ કરવાને તત્પરથો ? આપના કલની પ્રલિપ્ત મળવાને માટે તેનો વિધેય કરશો ? ” તરતજ તે મુવકે ઉપર આપોતું અવસ્થ આસર ઓના હાથનો પાલો પ્રહણ કરી કાઢી અગ્રીય કે તે અગ્રીયના પાલોથી સર્વથા વિશ્વ મકારનેત્ર પાલો છે ” મે કહ્યું “તો કું આપ અગ્રીપૂર્વક માનો છો કે ને મુવકો રણભૂમિમા જીવનદાન કરે છે તેના આવાને અપ્સરાઓ આસ્પદિત સૂર્ય મહત્તમા લઈ બધે છે ? ” તેમણે પ્રત્યક્ષ આપોતું “મે વાત નહિ માનવાની હિંમતજ કાણુ કરી રાકે છે ? ન્યારે મરિ સમય આવતો, ત્યારે હું અવસ્થ અપ્સરાઓના હાથથી અમૃતનો પાલો આસ્પદક મહણુ કરીશ ” એક પોતાની આ કેમ દ્રઢ મર્યા છે ? તથા મુવકે લીધેકાળવચન મારા બુદ્ધા મિત્ર અને મુક યતિ જાનચર તથા મારી પાસે બેસીને વીરસપૂર્વક મળ્યું થયણુ કર્યું હતું ”

કે તરતજ રાજપૂતોની મેનામા વિજયનો ડકો વાગવા લાગ્યો અમદાવાદનો સ્વેચ્છાથી બની બેઠેલો નૃપતિ સર ભુનદ્રમા ધાયલ થઈ ગયો હતો, પરંતુ તેનો અશ્વ તેને પવનવેગે લઈને નાસી ગયો આ યુદ્ધમા શત્રુપક્ષના ૪૪૯૩ માણસો ધાયલ થયા તેમાના સો જણ પાનખીમા જેસનારા અને આઠ હાથીના હોદાપર મદનારા હતા, અને ત્રણસે માણસો એના હતા કે જેમને દિવાને-આમમા જતી વખત તાજીમી સન્માન મળતું હતું

અભયસિંહના પક્ષના એકસોવીસ ઉચ્ચશ્રેણીના રોકડાસેનાનાયકો તથા પાંચસો અશ્વારોહીઓ યુદ્ધમા માર્યા ગયા અને સાતમે સિપાઇઓ ધાયલ થયા ૪

ઉપરોક્ત વર્ણનપત્રથી જ્ઞાત થાય છે કે અમદાવાદનું આ યુદ્ધ અત્યંત ભયંકર હતું આ વિદ્રોહી યવનસેના કરતા રોકડાઓએ અધિક વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી

ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળેજ સર ભુનદ્રમા ખીજે ઉપાય નહિ જોઈ અભયસિંહને તાબે થયો તેના અનુચરો તથા મિત્રો પણ તેની સાથે બદીવાન બન્યા વિજયી અભયસિંહે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવાને માટે વિદ્રોહીઓના નેતા સર ભુવંદ્રખાને બદીવાનતરિકે આગ્રા મોકલી દીધો સર ભુવંદ્રના જોટલા બદીવાન મોગલમિત્રો ધાયલ થયા હતા, તેમણે તો માર્ગમાજ પ્રાણહાન કર્યા આ ભયંકર યુદ્ધમા રોકડાસેનાના અનેક સામતો અને સૈનિકોના નાશ થવાથી વીરશ્રેષ્ઠ અભયસિંહ અત્યંત શોકાક્રુષ્ટ થયા ૫ અભયસિંહે સત્તર હજાર ગામોથી પૂર્ણ ગુજરાત, નવહજાર ગામોથી પૂર્ણ મારવાડ અને એક હજાર ગામોથી પૂર્ણ અન્ય એક દેશમા રાજ્ય-ચલાવ્યું ઇડગ, જુજ, વાગડ, સિંધ, શિરોહી, ફસેપુર, જેસલમેર, નાગોર, કુંગરપુર, વાસવાડા, લુણાવાડા, હળવદ વગેરે પ્રદેશોના અધીશ્વરો નિત્ય મહારાજા અભયસિંહના ચરણમા પોતાના મસ્તક નમાવત કરતા હતા

શ્રી રામચદ્રજીએ જેમ વિજયાદશમીને દિવસે લકામા વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો, તે પ્રકારે સવત ૧૭૮૭ (ઇ. સં ૧૭૩૧) મા વિજયાદશમીને દિવસે અભયસિંહે બાર સહસ્ત્ર સૈનિકોના નેતા સર ભુનદ્રખાની સાથે યુદ્ધ કરી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો

વિજયી અભયસિંહે ગુજરાતની રાજધાનીપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી ત્યાં શાંતિની રક્ષાને માટે સત્તર હજાર સૈનિકોને રાખ્યા તેમણે ગુજરાતનું સમસ્ત દ્રવ્ય લૂટી લીધું અને તેઓ તે સર્વને લઈને જોધપુરમા ચાલ્યા ગયા એમ જણાય છે કે અભયસિંહ ગુજરાતપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી ત્યાંથી નગદ ચાર કરોડ રૂપિયા, નાના પ્રકારની ચોદસે તોપો અને બીજી અનેક પ્રકારની

૧ જેમને નર્યાન (પાલખી)મા બેસવાનો અધિકાર પાદશાહના તરફથી મળ્યો હતો

૨ જેમને પણ હાથીપર આરૂઢ થવાનો આદ્યમર પાદશાહ તરફથી પ્રાપ્ત થયો હતો

૩ જે સરદારના આગમનથી પાદશાહ તેમજ સલામા સુખળા અમીરમશાવો ઉભા થઈ તેને માન આપે છે, તે સન્માનને 'તાજીમી' સન્માન કહે છે

૪ કવિ કહ્મીદાને બહીઆ ધાયલ થયેલા પુષ્કળ પ્રધાન પ્રધાન સેનાપતિઓના નામો લખ્યા છે, પરંતુ આવશ્યકતા નહિ જણાવાથી કર્નલ ટોડે તે પ્રકાશિત કર્યા નથી પણ તેમાથી એક જણવાચોગ્ય નામ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ 'નાલાકખાન અએજ' નામનો એક આગમખીવાસી પણ તે પ્રસંગે ધાયલ થયો હતો.

૫ મારવાડના સામતો તથા ઉત્તર પ્રદેશોના સામતોએ આ પ્રસંગે મહારાજા અભયસિંહની પતાકાનીચે એકત્રિત થઈ અદ્ભુત વીરતા પ્રદર્શિત કરી રજૂબીમા પ્રાણવિસર્જન કર્યો હતો રોકડાકવિએ તેમની વીરતાની અત્યંત મરાસા કરી તેમન નામોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે આ સગ્રામમા સર્વ શાખાના પુષ્કળ સામતો માર્યા ગયા હતા પાંદીના સામ ત કહ્મીસિંહ, સનદરીના કિશનસિંહ ગલોરના મોર્ધન તથા કપ્તાણસિંહ અને કપાવત શાખાના નરસિંહ, સુરતાનસિંહ તથા પક્ષસિંહ આ સગ્રામમા માર્યા ગયા હતા વળી જોધા શાખાના ત્રણ નેતા હરીસિંહ, શુભાનસિંહ તથા યોગીદાસ અને પરમ સાહસિક મેડતિયાવીરદમાથી પણ ત્રણ જણ ભૂપસિંહ, કુશલસિંહ તથા હાથીસિંહના પુત્ર ગુનાબસિંહે પ્રાણપાત્ર કર્યું તદ્દપરાંત નંદવ, સોનગઢા, ધાધલ અને ખીચી આદિ શાખાના સ્વતંત્ર સામતોમાથી પણ અનેક મહાબળવાન વીર પુરુષો સૂર્યભાગમા ગયા હતા આ સિવાય કવિએ અને પુરોહિતો પણ માર્યા ગયા હતા મિમ્મીદાને પ્રાસ મેળવવાને માટે કોઈકોઈ સ્થળે અભયસિંહને બદલે અભયમહાને નિર્દેશ કર્યો છે.

ખતસિદ્ધ નાગેરના અધીશ્વરના પદપર પ્રતિષ્ઠિત થઇ ગયા હતા, તેપણ તેઓ મહા પ્રતિભાશાળી અને મહારવાડાક્ષી વીર હોવાથી એટલા રાજ્યથી તેમના મનની વૃત્તિ થઇ શકી નહિ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા કે તેમણે પોતાના વીરતાથી જે અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો તે પ્રતિ ધણા ગમેડો દેવદશિયા જેતા હતા આથી તેઓ ત્રણસે સાઠ નગરોથી પૂર્ણ નાગેર પ્રદેશ પર નિર્વિધનતાપૂર્વક રાજ્ય ચલાવી શકતા નહોતા.

વખતસિદ્ધ કેવળ અસીમ સાહસિક વીરજ નહોતા, પરંતુ તેઓ એક ચતુર રાજનીતિજ્ઞ હતા વિદેશી મિત્રોની મદાયથી તેમજ મારવાડમાં અત્યંત મજબૂત ઉત્પન્ન થીને પોતાની સત્તા વધારવાની તેમણે ધન્ય કરી નહોતી તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા કે તેમ કરવાથી ભારી જાતિને અને મને પોતાને હાનિ થવાનો સંભવ છે, પરંતુ વખતસિદ્ધે આ સમયે વિખ્યાત રોડોડો કવિ કર્ણીદાનના પ્રસ્તાવ વા ઉપદેશોત્સાર વિચિત્ર પ્રકારની રાજનીતિનું અવલમ્બન કરવા માગ્યું આ રાજનીતિ રાજપૂતચરિત્રનું એક નવીન લક્ષણ અને વિચિત્રતા પ્રકટ કરે છે કવિદ્વેષ કર્ણીદાન સર સુનદયાની સાથેના અભયસિદ્ધના યુદ્ધનું વૃત્તાંત પોતાના કવિતામય ઇતિહાસમાં વર્ણવી રહ્યા પછી જ્યેષ્ઠ પુર હોડી નાગેરમાં જઈ વખતસિદ્ધની સાથે મળી ગયા કરિ કર્ણીદાન એક ઉચ્ચ શ્રેણીના રાજનીતિજ્ઞ મુનુષ્ય હતા, એ વાત તો અમે પૂર્વે જ જણાવી ગયા છીએ અન્યાય રોડોડોની પેઠે કવિ કર્ણીદાન પણ પ્રપચ્ચિદામાં નિપુણ હતા, તેથી તેમણે વખતસિદ્ધને અભયસિદ્ધની વિરુદ્ધ પ્રપચ્ચરચવાની સૂચના આપી તેમણે વખતસિદ્ધની સાથે મળી શુભરીતે પ્રપચ્ચરચના વિસ્તાર કરવા માગ્યો તેઓ દીર્ઘકાળપર્યંત યુદ્ધ મસતન ચલાવ્યા પછી એવા નિર્ણયપર આવ્યા કે મારવાડેશ્વર અભયસિદ્ધ અને અખરના અધીશ્વરની વચ્ચે કલહ ઉત્પન્ન કરાવવામાં આવશે તો આપણી મનોકામના સંજન ફળીભૂત થશે આ કાર્ય સિદ્ધ કરવાની સુસધિ શીઘ્ર પ્રાપ્ત થઈ

મહાવીર શિયોજીએ મરુદ્ધેશમાં જે રાયોડવશનું બીજ રોધ્યું હતું, તે વસના વૃક્ષની એક શાખામાંથી બિકાનેરનો રાજવંશ ઉત્પન્ન થયો બિકાનેરના રોડોડોરાજ આ સમયે સંપૂર્ણ સ્વાધીનતાપૂર્વક રાજ્ય કરતા હતા મારવાડપતિ અભયસિદ્ધ બિકાનેરના અધીશ્વરના નામમાનતા સ્વપી હતા બિકાનેરપતિ મારવાડેશ્વરની સાથે અરચિકર વ્યવહાર કરતા હતા, તેના બાલો લેવાને માટે અભયસિદ્ધ તેમને ચલા દિનીશ્વર સમસ્ત દેશી રાજ્યોનો સ્વામી હતો, પરંતુ આ સમયે દિનીશ્વરની શાસનશક્તિ સર્વથા હીન થઈ ગઈ હતી, તેથી મારવાડપતિએ નિર્ભયતાપૂર્વક બહારનીમળી બિકાનેરને ઘેરી લીધું રોડોડોસેનાએ બિકાનેરની આસપાસ પ્રવળ ઘેરે ધા પેા, પરંતુ બિકાનેરની સેનાએ તેમને સરહતાથી વિજય પ્રાપ્ત કરવા હાથો નહિ તેઓ મહાવીરતાસહિત રોડોડોના કરાનમ્પાસમાંથી બિકાનેરની રક્ષા કરવા લાગ્યા મહારાજ અભયસિદ્ધ આ પ્રકારે કેટલાક અરવાડીઓ સુધી બિકાનેરને ઘેરી રહ્યા પરંતુ તેમને વિજય પ્રાપ્ત થયો નહિ આ તરફ વખતસિદ્ધે વિચાર કર્યો કે જો આપણે આ સુમધિને લાલ લહ આ આકમણમાંથી બિકાનેરનો ઉદ્ધાર કરીશું તો આપણી મનોકામના સરહતાથી સિદ્ધ થશે આ સુપ્રસંગનો લાભ લેવાનો તેમણે પૂર્ણ નિશ્ચય કર્યો

અભયસિદ્ધે મારવાડના સમસ્ત સામંતોના તાખાની સેનાસહિત બિકાનેરને ઘેરી લીધું હતું પરંતુ અભયસિદ્ધના સાથીઓ બિકાનેરવાસીઓપ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતા હતા અને પ્રસંગોપાત તેમને સત્તા પૂલ કરતા હતા કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે --“જો રોડોડોએ બિકાનેરના સેનિકોને અશીલુ, લવણ અને યુદ્ધસામગ્રી આપી ન હોત તો અવશ્ય તેઓ અભયસિદ્ધને તાબે ચાત” મારવાડના રોડોડોએ આ અંગેએ અને નીતિવિરુદ્ધ આચરણ ચામટે કર્યું હતું તે વિચારવાન પાક બહુઓ સારીરીતે સમજી ગયા હશે મારવાડના રાજવંશમાંથીજ બિકાનેરના રાજવંશની ઉત્પત્તિ થઈ છે, એ વાત જાણે પૂર્વે જણાવી ચૂક્યા છીએ આજ કારણથી અભયસિદ્ધ બિકાનેરપતિને આધીનતાની નૃપનામાં પરિણમ્યે થવાને ઉચિત થયા, તે છતાં પણ રોડોડોશિરાએ શુભરીતે પોતાના જાનિજ્ય બિકાનેરવાસીઓને સત્તા કરી તેથી અભયાસિદ્ધની અત્યંત પ્રચ્ચડ સેના પણ બિકાનેરની સેનાનો સરહતાથી પરાલભ કરી શકી નહિ

કવિ કર્ણીદાનના ઉપદેશ અનુસાર વખતસિદ્ધ મારવાડપતિ અભયસિદ્ધને બિકાનેર પર આક્રમણ કરામાં

પ્રજત થયેના જોઈ પેતે શીઘ્ર કાર્યભૂમિકાપર આવ્યા કવિ કાપ્પીદાને વખતસિદ્ધને યુ “આપ અ-
બરના મહારાજને એવી મતનબનો પત્ર લખો કે “અભયમિહે બિખનેરગર આક્રમણ કરીને આપનું
અપમાન કર્યું છે અબગના મહારાજન જિકનેરપતિના રક્ષકવરૂપ છે, માટે પ્રકટરીતે અભયમિહે
અબરની સત્તાનું અપમાન કર્યું છે ” આ સર્વ હકિકત પત્રમા વખી તેમને નોંધપુરવર આક્રમણ
કરવાની ભનામણ કરે ”

મવિના બોધ પ્રમાણે વખતસિદ્ધે શીઘ્ર જયસિદ્ધની ઉપર એક પત્ર મોઝ્યો વળી તેમણે
જયમિદ્ધની રાજસભામા બિકનેરનો જે વખીન રહેતોહતો તેનાપર પણ પત્ર નખીતે તેનો આ સ-
બધે અભિપ્રાય માઝો

અબરપતિ જયમિદ્ધે દુહાવરમામા અરીણના મદાન ભન્ત થઇ ગયા હતા આથી રાજદાર્-
મા અનેક વિદ્વેષે ઉપગ્રિયત થવાનો સભવ હતો આ વાન તેઓ સારી પેરે સમજી ગયા હતા તેથી
તેમણે એવી આરાતોના પ્રચાર કરી દીધો હતા કે જે સમયે હુ અરીણના નિશામા હોઉ તે મમયે
રાજકીય કાર્યનો કોઇ પણ વિષય મારી સન્મુખ લાવવો નહિ આ આરાતોના પ્રચાર કરવાનો ઉદ્દેશ
અરીણના નિશામા કાઇ અન્યાય થઇ જાય નહિ, તેમ વરવાનો હતો નાગોરપતિ વખતસિદ્ધનો પત્ર
અબરરાજની સભામા આવ્યો અબરના સમસ્ત સામતોએ એકત્રિત થઇ આ પત્ર વાંચી તે વિરો-
ધર્થા કરી અને અતે તેઓ એવા નિર્ણયપર આવ્યા કે “ મારવાડપતિ અભયમિદ્ધ અને બિકનેર-
પતિ એ ઉભય આપણા જાતિમધુઓ છે-એ આપણા છે, માટે અબગપતિએ કોઇપણ પક્ષનું મ
મથન કરવું ઉચિત નથી ” સામતોએ કરેના આવા નિર્ણયથી વખતસિદ્ધની આસાવતા સર્વથા
સુકોઇ થઇ બિકનેરના જે દૂત અબરગજની સભામા હતા, તેઓ ચતુર અને એક રાજનીતિદ
હતા અબરગજના રાક્ષસવિભાગના મુખ્ય પ્રધાન વિદ્યાધર જેવત દૂતના મિત્ર હતા આ મિત્રતાની
સહાયથી ઉકત દૂતે અબરના મહારાજની મુનાકાન લઇ તેમની સાથે કેટલીક વાતચીત કરવાની
આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી અબરપતિની સન્નિધ ઉકત દૂતે જઈ કિકર જોડી નમ્રતાપૂર્વક તેમને નિવેદન
કર્યું કે “ મહારાજ ! હાનમા બિકનેરની ઉપર મહાવિપત્તિ આવી પડી છે, અમારા અધીશ્વર માગ-
વાડપતિને પોતાના સ્વામી માનતા નથી, પરન્તુ આપને પોતાના સ્વામી માને છે, માટે આપે આ મમયે
અમારા અધીશ્વર અને આપના સેવક ઉપર કૃપા કરવી એ સર્વ પ્રમારે ઉચિત છે ” આવા આવા કેટલાક
વચનોએ અબરગજના હૃદયમા ગર્વનો સચાર કરી દીધો તેમણે શીઘ્ર પોતાના હાથમા લેખિની પકડી
અને મારવાડપતિપર લખી જણાવ્યું કે “ આપણે સર્વ એક કુટુંબના છીએ, માટે બિખનેરપતિને
સુખ કરી આપનો ઘેરો ઉભવી હોય ” જયમિદ્ધે આવી કેટલીક પક્ષિતઓ લખી મુખડળ અરીણનું
સેવક કર્યું અને પત્ર બધ કરી દૂતના હાથમા આપી દીધો ચતુર દૂતે વિનયપૂર્વકે જણાવ્યું -
“ મહારાજ ! કૃપા કરી આટલો ઉમેરો કરો કે ‘ નહિ તો માફ નામ જયમિદ્ધ છે તે ગમગણુમા રા-
ખનો ’ ” જયમિદ્ધે અરીણની ધૂતમા કાંઈ પણ વિચાર વ્યર્થ વિના દૂતની આ પ્રાર્થના પણ પૂર્ણ કરી

આવાતિલે (જેની આજ્ઞા પણ નહિ રાખી હોય એવી) સજ્જના પ્રાપ્ત થવાથી પરમ પ્રમન-
યઈ ઉકત રાજદૂત ત્રાથી વિદાય થયો અને એક શીઘ્રમાથી ઉત્તરારા તે પત્ર અભયમિદ્ધના શિ-
બિરમા મોકલી આપ્યો બિકનેરનો દૂત વિદાય થયા પશ્ચાત્ અબગના મત્રીઓ મહારાજ જયમિ-
દ્ધની સન્મુખ આવી પહોંચ્યા જયમિદ્ધે તેમને ઉક્ત પત્રની પૂર્વ હકિકત નિવેદન કરી દીધી આ
હકિકત સાંભળી સામતોએ અસત કુખિત થઇ કહ્યું “ આ પત્ર આપના સમ (પૈવાહિક સબ-
ધ) મા મદાન કલેશ ઉત્પન્ન કરશે જે ઉશ્ચાવહવશની ગણા કરવાની ઇચ્છા દાખ, જે પ્રન-
પગમરી અભયમિદ્ધના ક્રોધથી અબરનું રાજ્ય બચાવવાની અભિનાયા હોય તો હમણાજ તે પત્ર
લઇ જનારને પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરે ” જયમિદ્ધે મત્રીઓના આ વચન સાંભળી સોવધ બની
પત્રવાહકને માર્ગમાથીજ પાછો ફેરવવાને દૂતની ઉપર દૂત મોકલ્યા, પરન્તુ પત્રવાહકે પોતાનું કાર્ય
મિદ્ધ વરવામા પગમ ચતુર હતો, તેથી જયમિદ્ધના દૂતો તેને પકડી તકમા નહિ

૧ આ વિદ્યાધર એક જાણી શાસ્ત્રજ્ઞ હતો તેઓ જેમ અનેક સાચાગા પારગત હતા તેમ ન્યેતિવશાસ્રમા
પણ નિપુણ હતા. વર્તમાન વયપુર નજર તેમણે મળેલા નમ્મા પ્રમાણેજ અધ્યવસામા આવ્યું છે

મધ્યાહ્નકાળે ભોજન કરવાના સમયે સમગ્ર સામ તો ગ્લોઝામા અર્થાત્ ભોજનમુદ્દેમા એમનિન થયા વૃદ્ધસામત દીપસિદ્ધે અન્યાન્ય સનતોના પ્રતિનિધિનગિકે જયસિદ્ધને નિવેદન કર્યું કે 'આપે અલત અવિચારી કાર્ય કર્યું છે આપના આ અવિચારી કૃત્યથી અમને સર્વને કષ્ટ ભોગવવું પડે' "

બિકાનેરના રાજદૂત તરફથી જેવી શીઘ્રતાથી અલયસિદ્ધની ધાવણીમા પત્ર મોકલવામા આવ્યો હતો, તેવીજ શીઘ્રતાથી અલયસિદ્ધની તરફથી તેનો પ્રત્યુત્તર પણ આવ્યો જ્યનિહે અલયસિદ્ધનો પત્ર પોથી સર્વ સામતોની સન્મુખ વાચ્યો આ પત્ર ગર્વથી પરિપૂર્ણ હતો અભયસિદ્ધે પરમ કોપિન થઇ તે પત્રમા લખ્યું હતું કે -'અમને આજ્ઞા ફરમાવવાને અને અમારા સેવકની સાથે અમારે ચપેલા ગ્લોઝામા હસ્તક્ષેપ કરવાનો તમને શું અધિકાર છે ?' જે આપતું નામ જયસિદ્ધ છે તે રમરણમા ગમનને કે માફ નામ પણ અલયસિદ્ધ છે '

પત્ર વચાઇ રહ્યા પછી વૃદ્ધ સામત દીપસિદ્ધ બોલ્યા -"મે આપના ચરણોમા પ્રથમથીજ નિવેદન કર્યું છે કે અલયસિદ્ધની સાથે શત્રુતા કરવામા લાલ નથી જે યવાનુ હતું તે થઇ ગયું છે હવે કાંઈ ઉપાય રહ્યો નથી, માટે શીઘ્ર આપના મિત્રોને એકત્રિત કરવાની આજ્ઞા ફરમાવો" આ વચ નો સાંભળી સર્વ સામતો એકસ્વરે અગ્રરાજના મન્માનની રક્ષા કરવાને માટે અલયસિદ્ધને તલવારથી પ્રયુક્ત આપવાને કહ્યું થયા અગ્રરાજે અનેક સ્થાનોપર શીઘ્ર દૂત મોકલી સામતોને એનાસહિત આવવાને આજ્ઞા ફરમાવી દીધી સર્વ કુસાવહોને સચ્ચથી મન્મત કરવામા આવ્યા અન્ય દેશના રાજાઓને પણ સહાયને માટે પ્રાર્થના કરવામા આવી રાજધાનીની બહાર જયપુરની પસર મી થતાકા ઉડતાની સાથે કોરીઓની દારની પેરે અમસ્ત કુસાવહોના દય શીઘ્ર આવીને તેની નીચે એકત્રિત થયા હાથા છુટીના હાથા, કરોલીના પાદો, શાલપુરાના સિમોદીઆ તથા ખીચીઓ અને ખોટા પણ આવીને અગ્રરપતિની સાથે મન્યા અન્ય સમયમાજ રાજધાનીની બહાર એક લાખ સૈનિકા એકત્રિત થઇ ગયા થવન શાસનશક્તિના લોપ થતા પિતૃહતા બધુઓના હોષથી આ પ્રકારે પ્રયત્ન વિગ્રહ ઉત્પન્ન થયો અગ્રરપતિ જયસિદ્ધ અલયસિદ્ધનું તાડન કરી બિકાનેરપતિને ઉદ્ધાર કરવાને માટે શીઘ્ર પોતાની સેનાસહિત મારવાડ તરફ આવ્યા નગારા, ભેરી ઇલાહિ વાદોના સન્ધથી પૃથ્વીને કપાયમાન કરતી સર્વ સેના શીઘ્ર મારવાડની સીમામા આવેલા મગવાણા નામના ગામમા આવી પહોંચી અને ત્યાં પોતાની ધાવણી નાખી નિર્ભયતાપૂર્વકે અલયસિદ્ધના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગી

મહારાજ જયસિદ્ધને જાઝા દિવસપર્થત અલયસિદ્ધની રાહ જોવી પડી નહિ અગ્રરપતિ સેનાસહિત મુક કરવાને આવ્યા છે, એ સમાચાર સાંભળતાની સાથેજ અલયસિદ્ધ સિદ્ધની પેરે ક્રોધોન્મત થઇ ગયા જયસિદ્ધે અન્યાયપૂર્વકે આ મુદ્દની તૈયારી કરી છે એવું જાણી તેને ક્રોધ બમલો વધી ગયો જે જયસિદ્ધનું આમન થયું ન હોત તો તેઓ થોડા દિવસમા સરવતાથી બિકાનેરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી વડત, પરંતુ વચમા આ વિગ્ર ઉપરિચિત થયું તેથી તેઓ અત્યંત વ્યથિત થઈ બિકાનેરનો અવરોધ છોડી સહારકે મૃતિં ધારણ કરી જયસિદ્ધના આક્રમણની અતિ રોકવાને અને 'અલય' નામ સાર્યક કરવાને માટે શીઘ્ર કુસાવહસેવાની ધાવણી તરફ દૃઢ કરવા લાગ્યા

જે નગોગપતિ વપ્તસિદ્ધ આ મહા અનિષ્ટનું કારણ હતો અને જેણે પ્રપચ્ચારા આ વિપમય ફળ ઉપજાવ્યું હતું, તે પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ થવી અમલવિન ધારી આ સમયે અત્યંત લયભીન થઇ ગયો મારા પ્રપચ્ચથી આ પ્રકારનો લયકર કાડ ઉપરિચિત થયો, મારી માતૃભૂમિ અને મારી જાતિના મસ્તક-પર આવું ભારે સકટ આવી પડશે, એવી કંપના તેને સ્વપ્નમા પણ આવી નહોતી તેણે કેવળ પોતાના બધું અલયસિદ્ધ અને વિદેશી રાજાઓની વચ્ચે વેર ઉપરિચિત કરવાની અભિલાષા રાખી હતી તેને આવો મહાકલ્મ ઉત્પન્ન થયો એની સ્વપ્નમા પણ કંપના આવી નહોતી મારી પ્રપચ્ચમા પ્રકાશિત થઇ જમે તો માફ શું થયે એવા વિચારથી તે જાઝો લયભીન થયો નહોતો, પરંતુ મહારાજ જયસિદ્ધની પ્રયત્ન સેના સમસ્ત મારવાડનો વિધિસ કરી નાખશે એ લય તેના હૃદયને અત્યંત ત્રાસ આપતો હતો માટે ઉદ્દેશ પૂર્ણ થવો તો દૂર રહ્યો પરંતુ ઉનદુખાઈ અનિષ્ટ થયો એવો તેને લય લાગ્યો આથી તે શીઘ્ર પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુ અને પોતાના અધીશ્વર અલયસિદ્ધની પાસે ગયો અને તેને વિનયપૂ-

વંકે નિવેદન કર્યું કે: “આપ બિકાનેરને જે રીતે ઘેરી રહ્યા હતા, તે રીતે તેને ઘેરી રહો. ત્યાંથી મેનાને મારવાડમાં લાવવાની કાષ્ટણ આવશ્યકતા નથી. હું એકવોજ નાગોરના સામ તોની સાથે રણસેત્રમાં જઈ ધૈર્યરૂપાથી ભગતડાને પગલિત કરીને તેને ઉચિત શિક્ષા કરીશ.” વખતસિંહે પાપવૃત્તિ ધારણ કરી પપચળગનો વિસ્તાર કરી આ બાતીય યુદ્ધનો સૂત્રપાત કર્યો હતો, તે માટે તેને ઉચિત દડ પ્રાપ્ત થયો.

હવે વખતસિંહે યુદ્ધની તૈયારી કરવા માઠી નાગોરના સામ તો એકત્રિત થવા લાગ્યા. રણુવોદો વાગવા લાગ્યા. નાગોરપતિ વખતસિંહે પોતાના નગરના દિલ્થી દરવાજાપર આવીને ખડા રહ્યા કસ-ભો અને કુમકુમનાં પાત્રો ભરીને એક તરફ રાખી વખતસિંહે મામ તોના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા જેમ જેમ એક પછી એક સામ તો નગરમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા, તેમ તેમ વખતસિંહે તેમને એક પાત્રમાંથી કસુભો આપી બીજા પાત્રમાંથી કુમકુમ લઈ તેમનો વક્ષસ્થળ ઉપર છાંટવા લાગ્યા વખતસિંહે આ પ્રકારે આઠસહસ્ત્ર રાજપૂત સૈનિકો એકત્રિત કર્યા આ ગજ-પૂત સૈનિકો દેહ પાત્રયામિ વા કાર્ય સાધયામિ એવોજ નિશ્ચય કરીને આવ્યા હતા. હવે સૌથી વિશેષ બળવાન અને સાહસિક વીરોને યુદ્ધી કાઢવાની ક્રિયા થવા લાગી. એકત્રિત થયેલી મમમ્મ રાજપૂત-મેનાને નાગોરની બહાર એક અતિ વિશાળ બાજરાના ક્ષેત્રમાં લઈ જઈ ત્યાં સર્વ સૈનિકોને ઘોડી વાર મુધી ઉભા રહેવાની આજ્ઞા કરી વખતસિંહે ઉચ્ચ સ્વરે બોલ્યા: “આપ સર્વ બેઠામાંથી અમારી સાથે જયપરાજયના લાગી થવાને જેઓ તૈયાર હોય તેમણેજ કેવળ અમારી માથે ચાલવું. જે કોઈ પાછા ફરવાની અભિલાષા ગમતા હો તો હું ધૈર્યનું નામ લઈ આજ્ઞા કરું છું કે તેણે આ સ્થળે-થીજ ચાલ્યા જવું” અપસમય પડી વીરશ્રેષ્ઠ વખતસિંહે ઉક્ત બાજરાના ક્ષેત્રમાં પોતાનો અશ્વ મારી મૂક્યો જેઓ ચાલ્યા જવાના હોય તેઓ કાંઈની પણ દૃષ્ટિએ પડ્યા વિના જઈ શકે એટલા માટે તેમણે ઉક્ત બાજરાના ક્ષેત્રમાં પોતાનો અશ્વ મારી મૂક્યો હતો. સર્વ તેમની પાછળ તે ક્ષેત્રમાં ગયા અને ત્યાર પછી જેમને જ્યાં ફાંચું ત્યાં તે ચાલ્યા ગયા આઠહજાર સૈનિકોમાંથી પાંચહજાર કરતાં કાંઈ અધિક સૈનિકો તેમની પાસે રહ્યા અને બાકીના શેષ સર્વ નાસી ગયા.

રોડાંધીર વખતસિંહના જેવો એક પણ સાહસિક વીર જગતના ઇતિહાસમાં જોવામાં આવ્યો નથી અગ્રેજોને લખેલો બંગાળનો ઇતિહાસ વાચવાથી જણાય છે કે અગ્રેજમેનાએ અમીમ સાહસથી પોતાનાથી દશગણા અધિક સૈનિકોને પરાસ્ત કર્યા છે. આપણે જાણીએ છીએ કે પ્લામીના ચિરમગણીય યુદ્ધમાં કર્નલ કલાઇવે પ્રાપ્ત ગોરા ૧૦૦૦ અને ૨૧૦૦ કાળા સૈનિકોની સહાયથી હતભાગી નવાબના ૩૫૦૦૦ પાયદળ અને ૧૫૦૦૦ અશ્વારોહી સૈનિકોને પરાસ્ત કરીને ભારતવર્ષમાં બ્રિટિશ શાસનનો પાયો નાખ્યો હતો, પરન્તુ આ વાતને તો સર્વ માણસો સ્વીકારે છે કે કલાઇવે તે પ્રમુખે પ્રપચનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો પડ્યો હતો, પણ વખતસિંહ તો લેશ પણ કપટાચારણ કર્યો વિના માત્ર પાંચ હજાર સૈનિકોની માથે અજયપતિના તાબાની એક લાખ મેનાની માથે યુદ્ધ કરવાને ચાલ્યા તેઓ માત્ર બાહુબળનુંજ અવલંબન કરીને ગણસેત્રમાં ગયા તેઓકેવળ વીરના, તેજસ્વિતા અને સાહસિકતા ધારણ કરીનેજ શત્રુઓની માથે ગયા સાપ્રતમાં અગ્રેજ મગધની કૃપાથી આપણા દેશના યુવકો અગ્રેજ શિક્ષાથી શિક્ષિત થઈ મેજિની, ઝેરિયાની, કાંત્રેવે, નેપોલિયન, વેલિંગ્ટન આદિ યુરોપિયન મહાગૃહીઓના વૃત્તાંતો વાંચીને તથા મિસર, ગ્રીસ, રોમ, કાર્થેજ, ટ્રોય, ક્રાન્સ, ઇગ્નાસ, રોને, કેન્નર્ક, જર્મની, ઝાંડ્રીઆ તથા અમેરિકા આદિ દેશોનો ઇતિહાસ વાંચીને પાશ્ચાત્ય વીરો ને મહાવીરોને કલ્પિત માને છે. વળી તેઓ ભારતના રામ, ગવણ, ભીષ્મ, દુર્યોધન, કર્ણ, ભીષ્મ, ઇત્યાદિ મહાવીરોને કલ્પિત માનવા શિખ્યા છે; પરન્તુ અમે તેમની દૃષ્ટિ મનુષ્ય મરુભૂમિના રોડાંધીર વખતસિંહનું દશાત સાદર દરીએ છીએ અને તેમને પ્રશ્ન કરીએ છીએ કે અદારથી ચતાબ્દીના આ ભારતીયવીરના જેવો સાહસિક વીર પાશ્ચાત્ય દેશોમાં એક પણ થયો છે? કયો પાશ્ચાત્યવીર માત્ર પાંચ હજાર સૈનિકોની સાથે એકલાજ શત્રુઓની માથે ગયો છે? કદાચ તે એકલાજ સૈનિકોના હાથમાંથી પાંચ હજાર સૈનિકોની રક્ષા કરવાને પ્રવૃત્ત થયો, પરન્તુ તે કદિ પણ તેની સમને આક્રમણ કરવાનું માહમ કરી શકશે નહિ.

૧ જ્યસિંહ પદમ ધાર્મિક દક્ષિણ હતો, તેથીજ વખતસિંહે તેમને ભગતડાનું ઉપનામ આપ્યું છે.

વખ્તસિંહ બંધે પિતૃદાતક હશે, ભય-તેણે પોતાના બધુની વિરુદ્ધ પ્રપચ રચ્યો હશે, પરંતુ તેટલા માટે તેની વીરતાનો કોઈ અસ્વીકાર કરી શકે એમ નથી

અબરેશ્વર જયસિંહ ગંગવાણી નામના સ્થાનપર પોતાની પ્રચલ સેનાસંહિત પોતાના સન્ન્યોની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા વખતસિંહની સેનાને સામે આવતી જોઈ જયસિંહના માણસો તેની ગતિ રોકવાને આગળ ચાલ્યા અત્ય સમયમા વખતસિંહે સનુહલપર આક્રમણ કરવાને પોતાના સૈનિકો-ને આજ્ઞા કરી પરમ પરાક્રમી રાઠોડો પોતાના હાથમા તનવાર અને લાતા ઘડણુ કરી જયસિંહના માણસોપર તૂટી પડ્યા તેઓ ભય કર ગર્જના કરી રણભૂમિને કષાયમાન કરી સન્ન્યોનો દારણુ સહાર કરવા લાગ્યા આ રીતે થોડીવાર યુધ્ધી ભય કર ચુક ચાલુ, પરંતુ એક લાખ માણસોની સામે પાંચ હજાર વીરા કૈટલીવાર સુધી નભી શકે ? વખતસિંહે પોતાની સેનાપ્રતિ દૃષ્ટિપાત કર્યો તો તેમને પોતાના પાચહજાર સૈનિકોમાંથી કેવળ સાઠ જણુ જીવતા રહેલા જણાયા રોડ સર્વ રણભૂમિ-મા પડ્યા હતા હવે નાગોરના સામ તેઓ વખતસિંહને સંજોગોને કહ્યું “મહારાજ પાછળ ગાળન જ ગય છે, માટે આજે ત્યા આશ્રય લઈએ” પરમ સાહસિક વખતસિંહ આવેશસંહિત બોલ્યા “કેમ ? આપણી સન્ન્યુખ આ કયો માર્ગ છે ? આપણે જે માર્ગે આવ્યા છીએ, તે માર્ગે હું કદિપણ પાછો નહીં નહિ” દૂરથીજ અબરેશ્વરની પ્રચરણી પતાકા ઉડતી જોઈ વખતસિંહ બાધી ગયા કે મહારાજ જયસિંહ સ્વયં યુદ્ધભૂમિમા વિઘ્નમાન છે તેમણે તરતજ પોતાના શેર સાઠ માણસોને જયસિંહની ઉપર આક્રમણ કરવાની આજ્ઞા આપી અને પોતાના અશ્વને પશુ તેની તરફ મારી મૂક્યો તેમજ સંમરત શરીર સ્થિરથી ખરડાઈ વધ ગયું હતું વખતસિંહને આવતા જોઈને કુન્તાની સાખાના સામત દીપ સહે મહાવિપત્તિની આશંકા કરી જયસિંહને રણસેન છોડી જવાની સલાહ આપી અબરેશ્વર જયસિંહ પ્રબળ સન્ન્યોને આવતા જોઈ થીમ રણભૂમિ છોડીને ચાલ્યા ગયા તેમણે પોતાના કષાળપર કંઈકનું દીલુ લગાડી ઉત્તર તરફ આવેલા કુડ્યા નામના ગામમા આશ્રય લીધો નાસતી વખત તેઓ બોલ્યા કે ‘મે મત્તર યુદ્ધ જોયા છે, પરંતુ માન તનવારના બળથી કોઈ પણ પક્ષને વિજય મળેલો તો આજજ જોયો છે બીજા કોઈ પણ યુદ્ધમા આવો પ્રકાર બન્યો નહોતો” મહારાજ જયસિંહે પોતાના જીવનમા અત્યુન ગૌરવ અને અસીમ યશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો તેઓ મહા વિદ્વાન અને પરમ તેજસ્વી હતા, પરંતુ તેમણે આજે માત્ર સાઠ રાઠોડોના ભયથી રણભૂમિ છોડી પોતાના નામને કલકિત કર્યું અને ‘એક રાઠોડ દસ કુશાવહોની સમાન છે’ એ વદતિને ચરિતાર્થ થવાની સધિ આપી

આ દત્તાતપરથી અમારા ધાર્મિક સારીરીતે સમજી ગયા હશે કે વીરશ્રેષ્ઠ વખતસિંહ કેવા જળવાન અને સાહસિક વીર હતા રાઠોડજાતિના અત્યુન સાન્સ અને મહાન પરાક્રમનું પ્રાપ્તક પ્રમાણ વખતસિંહને આ પ્રસંગે મળેલો વિજય છે વખતસિંહના જેવો વીર પુરુષ જગતની બીજ કોઈપણ જાતિમા ઉત્પન્ન થયો નથી ભારતભૂમિના જેવી વીરપ્રસતાભૂમિ બીજ કોઈ પણ નથી આ સ્થળે કોઈના મનમા સંદેહ ઉત્પન્ન થશે કે અંગે અતિશયોક્તિથી આ જ્ઞાતાને રણગાધુ છે તેમનો આ સંદેહ દૂર કરવાને માટે અમે એક કુશાવહકવિએ આ પ્રસંગનું જે વર્ણન કર્યું છે તે ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ

વખતસિંહનું પ્રથમનીય વીરત્વ પરમ સાહસ અને સહારક મૂર્તિ, જોઈ ઉકેત કુશાવહકવિ અત્યત મોહિત થઈ ગયા અને તેમણે પોતાની સુમધુર વાણીમા વર્ણન કર્યું છે કે - “શુ એ કાળોનો ભય કર ચુકનાદ છે કે વીરશ્રેષ્ઠ સુમાનજનો રણુખનિ છે ? અથવા તો અનતનો અનત મુખોથી નીકળેલો સ્વર છે કે રુદ્રનો સ્વર છે ? શુ વખતસિંહ યુદ્ધિદાવતાર છે ? શુ તે સુમનું દમ્યકારી કિરણ છે કે પ્રકિન્નીથી કોષદર્શિ છે ? અથવા તો શુ તે ત્રિનેત્રમાંથી નીકળેલા અગ્નિનો શશિ છે ? એવું કોનામા સમર્થ છે કે જે તેને સહન કરી શકે ?” શુપ્પણના કવિની લેખિનીવારા થયેલું અર્ણવ વાચક પછી મહાવીર વખતસિંહના બળવિરો કેને શકા રહે ? તેમણે કાંઈ પ્રપચ, શંકા અને પ્રપચ-બળનો વિસ્તાર કરીને આ સમયે નિજ્ય પ્રાપ્ત કર્યો નહોતો તેમણે ધર્મ અને ન્યાયને તિલાંજલિ આપીને જ્ય પ્રાપ્ત કર્યો નહોતો તેમણે માત્ર પોતાના બાદબળથી અને અસીમ સાહસથીજ જ્ય-

લક્ષ્મીને આલિંગન દીધું હતું. અંગ્રેજ પ્રતિહાસવેતાઓએ પ્લાસીના યુદ્ધમાં કરવાપરને વિજય મળ્યો તેટલા માટે તેની પ્રશંસા કરીને આકાશ ગજવી ચૂક્યું છે; પરંતુ વખતસિંહે બતાવેલાં અદ્ભુત અને અપૂર્વ પરાક્રમ માટે તેની તેટલી પ્રશંસા યથ નથી, એ પાંકડેને સુવિદિત છે.

વખતસિંહે પક્ષાપન કરી ગયેલી ચતુરેનાપર ત્રીજવાર આક્રમણ કરવાનો ઉદ્ધેશ કર્યો; પરંતુ રાહડકવિ કલ્પીદાને તેમને તેમ કરતાં વચાં. આ વખતે કવિ કલ્પીદાન પણ વખતસિંહની સાથે હતા. તેમની તત્તવારના પ્રકારથી પણ ચતુરેનાના અનેક સૈનિકોના પ્રાણનો સંહાર થયો હતો. હવે વખતસિંહનું મન ઉઠ્યું. જ્યપુરપતિ જયસિંહ યુદ્ધભૂમિ છોડી પોતાની સેનાની સાથે ચાલ્યા ગયા હતા. વખતસિંહના પ્રાપ્ત સમસ્ત સૈનિકો માર્યા ગયા હતા. આથી તેમને અત્યંત શોક થયો અને તેઓ એક બાલકની પેઠે રંદન કરવા લાગ્યા. કુટુંબીજનો અને સામંતવીરોના વિયોગ થવાથી તેમના હૃદય પર ભયંકર આઘાત થયો. તેમના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. તેમના બંધુ અભયસિંહે તેમને સહાય કરવાની સ્પષ્ટ ના પાડી હતી. આથી તેમના મનમાં એવી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ કે: “મારવાડનો વિધ્વંસ થવા બેઠો છે. હવે એના રક્ષણનો કાંઈપણ ઉપાય રહ્યો નથી.” આ ચિંતાથી સંતપ્ત થઈ તેઓ રણભૂમિમાં અસંખ્ય સંયોગી વચ્ચે બેસીને રંદન કરવા લાગ્યા. થોડા સમય વ્યતીત થયા પછી તેમના બંધુ તેમની નિકટ આવ્યા અને પ્રીતિપૂર્ણ વચનેાથી તેમના મનનું સમાધાન કરવા લાગ્યા. તેઓ બોલ્યા: “આજે તમે એકલાએ રણભૂમિમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે. દુર્ભાગ્યવંશાત હું તમને સહાય કરવાને આવી શક્યો નહિ, તે માટે મને અત્યંત શોક થાય છે.” પોતાના બંધુનાં વચનેાથી ઉત્સાહિત થઈ મહાવીર વખતસિંહે તત્કાળ પ્રતિજ્ઞા કરી કે: “પક્ષાપન કરી ગયેલા જયસિંહને હું અંબરના કિલામાંથી ચોટલી પકડીને ખેંચી લાવીશ.”

અંબરપતિ જયસિંહે અપ્રીણના કેદની ધૂતમાં અભયસિંહને જે પત્ર લખ્યો હતો તેના ફળતરીકે તેને થોર કલંક લાગ્યું હતું; પરંતુ હજી બિકાનેરના મહારાજાને મહાવિપત્તિમાંથી ઉદ્ધાર કરવાનો વિચાર તેણે છોડ્યો નહોતો. થોડા સમયમાં મેવાડના મહારાજાએ અંબરથી થઈને જ્યપુર અને મારવાડના મહારાજા વચ્ચે મિત્રતા કરાવી દીધી. મેવાડના મહારાજાના પ્રયાસથી બિકાનેરના મહારાજા મહાવિપત્તિમાંથી મુક્ત થયા અને બે બળવાન રાજપૂત રાજાઓ મિત્રતાની શૃંગ્ખલામાં પરિણમ્યા થયા.

અમારા પાંકડેને સારીરીતે વિદિત હશે કે રાજપૂતો બ્યારે રણભૂમિમાં યુદ્ધ કરવાને જાય છે, ત્યારે તેઓ કેવળ સેનાનેજ લઈ જતા નથી; પરંતુ પુરોહિત, કવિ, ભાટ, ચારણ અને કુલદેવતાની મૂર્તિને પણ પોતાની સાથે લઈ જાય છે. કુળદેવતાની પ્રતિમામાં દર્શન કરી રાજપૂતો નિર્ભય બની યુદ્ધ કરે છે. ઉપરાંત યુદ્ધમાં વખતસિંહ પણ ચિરપ્રયચિત રીતિઅનુસાર પોતાની કુલદેવીની પ્રતિમાને પોતાની સાથે લઈ ગયા હતા. આ મૂર્તિને જયસિંહે હસ્તગત કરી લીધી હોય એમ જણાય છે. જયસિંહ મહાન કલંકને આપ્ત થયા છતાં તેઓ કેદનદેવીની મૂર્તિ મહાઆડબર અને ધામધૂમસહિત જ્યપુરમાં લઈ ગયા. પછી તેમણે એક દેવની મૂર્તિની સાથે હકત દેવીની મૂર્તિનો મહા ધામધૂમસહિત વિવાહ કરી ઉભય મૂર્તિને વખતસિંહની પાસે મોકલી દીધી. રાજપૂતોનાં હૃદય અત્યંત ઉદાર હોય છે તે નીચેની હકીકતપરથી સ્પષ્ટરીતે સમજાશે. હકત યુદ્ધ થયા પછી મેવાડ, મારવાડ અને અંબરના મહારાજાઓની વચ્ચે મૈત્રી બંધાઈ અને પરસ્પર કન્યા આપવા-લેવાનો વ્યવહાર શરૂ થઈ ગયો. એક વિવાહપ્રસંગે મેવાડના મહારાજાના મહાલયમાં જયસિંહ, અભયસિંહ અને વખતસિંહ એકત્રિત થયા અને સાથે કમુંઓ લઈ બૂનું વૈર બૂલી ગયા, પરસ્પર આલિંગન કરી એક થયા. અહો! આ દરમિયાન કેવું રમણીય છે! કેવું સ્વર્ગાલોકાવધી પરિપૂર્ણ છે? એ રાજપૂતોનું કેવું મહાન ગૌરવ પ્રદર્શિત કરે છે! અહો! ભારતવાસીઓ! આવી એકના તમે પુનઃ ક્યારે સાધશો!

અભયસિંહના જીવનની અંતિમ સ્મરણીય ઘટના આ યુદ્ધજ હતું. મેવાડ, મારવાડ અને અંબર એ ત્રણે રાજ્યોની વચ્ચે મિત્રતા થઈ ગયા પછી અભયસિંહે એક પણ યુદ્ધ કર્યું નહિ. સંવત ૧૮૦૬ (૪૦ સં ૧૭૫૦) માં અભયસિંહ બેંધપુરમાં પરલોકવાસી થયા. અભયસિંહ ઉગ્ર અને તેજસ્વી સ્વભાવના હતા; પરંતુ પ્રમાદી-હોવાથી તેમની સમસ્ત ઉગ્રતા અને તેજસ્વિતા એક પ્રકારે દર્શિત

અર્થ ગઈ હતી અલયસિંહના સ્વભાવવિશે અનેક જનશ્રુતિઓ પ્રચલિત છે જે સમયે અનિતસિંહ ચૌહાણીની સથે વિવાહ કરવાને માટે જતા હતા તે સમયે તેમના માર્ગમાં એક નિદ્રિત અને એક જગૃત એવા બે સિંહો સર્વના બેવામાં આવ્યા આ ઘટના બોધ જ્યોતિષીએ કહ્યું કે ચૌહાણી રાણીના ગર્ભથી બે પુત્રો ઉત્પન્ન થશે તેમાંથી એક પ્રમાદી થશે અને બીજો મહારીર થશે " જો જ્યોતિષી એમ કહેત કે -" તે ઉલય પુત્રો પિતાના રુધિરથી પોતાના હાથ કપકિત કરશે, " તો અવશ્ય તેઓ મારવાડપર પરમ ઉપકાર કરત અનિતસિંહની હત્યા થયા પછીજ મારવાડનો વિધ્વસ થવા માડ્યો હતો

ઉપર પ્રમાણે કર્નલ ડૉડ અલયસિંહને આજણ જણાવે છે, પરંતુ અમારે એટલું તો કહેવુંજ નેહ્યે કે તેઓ સર્વથા પ્રમાદી નહોતા યુવાવસ્થામાં તેમણે જે બળ અને પરાક્રમ દર્શાવ્યું હતું, તે પરથી કાર્કષણ્ય તેમને આજણ કહી શકે તેમ નથી અલયસિંહની તેજસ્વિતા વીરતા, પરાક્રમ અને સાહસનો પરિચય અનેક યુદ્ધોમાં મળ્યો છે કુશાવહો સાહસહીન અને દુર્બળ ગણાતા હતા અને અલયસિંહ જયપુરના કુશાવહ રાજા જયમિહિરપ્રતિ ઘૂણાની દૃષ્ટિથી જોતા હતા, પરંતુ તે ઉલય વચ્ચે વૈવાહિક સંબંધ હોવાથી તેઓ એકબીજાને મીઠા શબ્દોથી બોલાવતા હતા એક પ્રસંગે અલયસિંહે પાદશાહની સમક્ષજ જયસિંહને બ્યગમાં કહ્યું હતું કે -" આપ કુશાવહ છો તેથી કુશનો આધાત જેવો તીક્ષ્ણ અને બમકર હોય છે તેવાજ આપની તનવારનો આધાત પણ છે " આ શબ્દો સાલળી અજરના મહારાજને અત્યંત ક્રોધ થયો, પરંતુ તેઓ તે સમયે કાંઈ ન બોલતા તેમનાપર વૈર લેવાને માટે પ્રપચ રચવા લાગ્યા

અલયસિંહ ૨ જરયાનમાં સર્વોત્તમ અસિયાચક (તનવાર વાપરનાર) ગણાતા હતા જયસિંહે દિલીપતિના કેશાધ્યક્ષ કૃપારામને પોતાના હાથમાં લઈ બરસભામાં તેનાદ્વારા અલયસિંહની તનવાર વાપરવાની નિપુણતાની પ્રશંસા કરાવી પાદશાહને કાને આ પ્રશંસા પડતા તે બોલ્યો - " મારા સાલળવામાં આવ્યું છે કે આપ તનવાર ચલાવવામાં અતિ ચતુર છો " અલયસિંહે ઉત્તર આપ્યો " હા, હજુર " એક દિવસ આપને તનવારનું બળ દર્શાવીશ " એક દિવસ પાદશાહે અલયસિંહની પ્રતિજ્ઞાનુસાર એક વિરાટકાય પાડેલ મગાળ્યો અલયસિંહ એક પ્રયત્ન પાડાની સાથે યુદ્ધ કરવાના છે, એવા સમાચાર સાલળી શીઘ્ર અસંખ્ય માણસો નિયત કરેલી રંગ બૂમિની આગળ આડીને એકત્રિત થવા લાગ્યા ૨ ગભૂમિમાં ઉતર્યા પૂર્વે અલયસિંહે અંધ સમયને માટે વિશ્રામગૃહમાં જવાની આજ્ઞા માગી આજ્ઞા મળતાની સાથેજ તેઓ વિશ્રામગૃહમાં ગયા અને તેમણે બે પ્યાના ભરી કમુનો પીધો અલયસિંહ સારી પેઢે સમજી ગયા હતા કે જયમિહિર અને આ વિપતિના વ્યક્તિ નાખવાની યુક્તિ રચી છે ન્યારિ તેઓ ૨ ગભૂમિમાં આવ્યા ત્યારે તેમના નેત્રો ક્રોધથી લાનચોળ થઈ ગયા હતા થોડીવારમાં તેમણે ઉકેત મહા બળવાન પાડાને દડરીતે પછી વીધો અને બધા જયસિંહ બેધ હતા તે તરફ તેને ધસતી જવા લાગ્યા સન્મુખ વિપત્તિને આવતી જોઈ જયસિંહ મહાબળબીન થયા પાદશાહે અલયસિંહને જયસિંહની પાસે જવાની મના મરી તથાપિ તેમણે તેપર કિચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ ઉકેત પાડાને જયસિંહની નિકટ લઈ જઈ ઉલય કરતોમાં ખડગ ધારણ કરી તેમણે એકજ આધાતથી તેનું મસ્તક છેદી નાખ્યું જે સમયે પાડાનું મસ્તક નીચે પડ્યું તે સમયે મહારાજ અલયસિંહનું પ્રયત્ન શરીર જયસિંહની ઉપર તૂટી પડ્યું ત્યાર પછી પાદશાહે કદિ પણ અલયસિંહને પાડાની સાથે યુદ્ધ કરવાને કહ્યું નહોતું

અમારો અભિપ્રાય એવો છે કે બધા ઉમતા તેજસ્વિતા સાહસિકતા અને પરાક્રમ વિરાજમાન રહે છે ત્યાં આત્મચના અસ્તિત્વનો સર્વથા અભાવજ હોય છે કર્નલ ડૉડે તેમને વૃદ્ધાવસ્થામાં અશીધુત પુષ્ટજ સેવન કરતા જોઈને તેમના ચરિત્રમાં આવશ્યનો સમાવેશ કરેલો જણાય છે

જે સમયે મહારાજ અલયસિંહ મારવાડમાં સાસન ચલાવતા હતા, તે સમયે વિખ્યાત નાદિરશાહે ભારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું હતું આ વખતે તેમુરના વંશજોના ઝગમગતા સિંહાસનની રક્ષા કરવાને માટે પાદશાહ મહમદશાહે રાજપૂત રાજાઓને સેનાસહિત નાદિરશાહની સાથે સંઘામ કરવાને બોલાવ્યા, પરંતુ અન્યાન્ય રાજાઓની પેઢે અલયસિંહ પણ પાદશાહને સહાય કરવાને ગયા નહિ.

જેમ કર્નાલના યુદ્ધમાં એક પણ રાજપૂત રાજા ગયો નહોતો, તેમ નાદિરશાહે જ્યાં દિલ્હી-પર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે પણ કોઈ રાજપૂતરાજા પાદશાહને સહાય કરવાને ગયો નહિ. નાદિરશાહે દિલ્હીને હસ્તગત કરી મહમદશાહને પદબ્રજ કર્યો અને પાટનગરમાં લયકર હત્યાકાંડ શરૂ કર્યો. તેણે અસંખ્ય માણસોનો વધ કરી પ્રજાનું સર્વસ્વ લૂંટી લીધું. મારવાડપતિ અભયસિંહે પ્રથમાવસ્થામાં દિલ્હીશ્વરની આધીનતા સ્વીકારી પોતાના મસ્તકપર કલકનું કાળું ટીકું લગાડ્યું હતું; પરંતુ ઉત્તરાવસ્થામાં તેમણે યવનસમ્રાટની આધીનતાનો અસ્વીકાર કરી અગિતસિંહની પેઠે પ્રથમ સનીય રાજકાર્યો કર્યા હતા. તેમણે પોતાના બળવિક્રમનો પ્રકાશ કરી યવનોની આધીનતાનું જડમાંથી ઉન્મૂલન કર્યું હતું.

મરુદ્ધેત્રના જે જે રાકોડ વીરપુરુષો પ્રબલ વ્રતાષ અને અદ્ભુત પરાક્રમ દર્શાવી ઇતિહાસમાં પોતાનાં નામ અમર કરી ગયા છે, તેમાં મહારાજા અભયસિંહ પણ એક છે. આ વાત તો અમે સંપૂર્ણરીતે સ્વીકારીએ છીએ કે અભયસિંહે પિતૃહત્યા કરીને માત્ર પોતાના નામને અને રાકોડ-જાતિનેજ નહિ, પરંતુ આર્યજાતિને ઘેર કલક લગાડ્યું છે અને તેમનાં એ ઘેર પાપને લીધેજ મારવાડપર વિપત્તિઓપર વિપત્તિઓ આવી છે. અભયસિંહે જેમ એક પક્ષે દિલ્હીની આધીનતા છિન્નભિન્ન કરી નાખીને સ્વજાતિની સ્વાધીનતા સ્થાપિત કરી હતી, તેમ અન્યપક્ષે તેના મહાપાપના ફળતરિકે મારવાડમાં ચોતરફ અંતર્વિગ્રહનો અગ્નિ પણ પ્રવસિત થઈ ઉઠ્યો અને તેથીજ રાકોડજાતિનો નાશ થયો. અમારા પાકેડા પાછળ આવતો ઈતિહાસ વાંચીને ઉક્ત પિતૃહત્યાના મહા-પાપનું કેવું વિષમય ફળ ઉત્પન્ન થયું તે સારીરીતે જાણી શકશે.

અધ્યાય ૧૨મો

આરવાડના સિંહાસનપર રામસિંહનો અભિષેક-તેનો કુર સ્વભાવ-રામસિંહના અભિષેક પ્રસંગે તેના કાકા વખતસિંહનું હાજર નહિ રહેવું-વખતસિંહનું ધાત્રીને પોતાના પ્રતિનિધિ-તારકે મોકલી આપવું-આથી રામસિંહને લાગેલું અપમાન-તેણે પ્રકટ કરેલો ક્રોધ તથા ઓલાર પ્રાંત પાછો સોંપી દેવાની પોતાના કાકાને કરેલી આજ્ઞા-ચાંપાચતના નેના કુશલસિંહ-રામસિંહે કુશલસિંહનું કરેલું અપમાન-કુશલસિંહે જોધપુરના કરેલો ત્યાગ-જોધપુરના પ્રધાન રાજકવિની સાથે કુશલસિંહને થયેલો મેળાપ-મુલકલહ-મેડતામાં થયેલું યુદ્ધ-રામસિંહનો થયેલો પરાજય-વખતસિંહે જોધપુરના સિંહાસનપર સ્થાપિત કરેલો પોતાનો અધિકાર-ખમડીના સામંતે આરવાડના નવીન મહારાજા વખતસિંહની કમરે બાંધેલી તલવાર-પદ્મજી રામસિંહના પક્ષમાં રાજપુરોહિતનું રહેવું-મહારાષ્ટ્રીઓની સહાય મેળવવાની આશા-થી તેમનું દક્ષિણમાં જવું-રાજા વખતસિંહે પુરોહિતની નિકટ મોકલેલી કવિતા-પુરોહિતે આપેલો ઉત્તર-વખતસિંહનું જ્ઞાનપાંડિત્ય, શિક્ષણ અને શારીરિક બળ-મહારાષ્ટ્રીઓએ આરવાડપર આક્રમણ કરવાને માટે કરેલો ઉદ્યોગ-સમસ્ત રાઠોડસામંતોનું વખતસિંહની પતાકા-નીચે એકત્રિત થવું-મહારાષ્ટ્રીઓની સામે યુદ્ધ કરવાને વખતસિંહનું જવું-વખતસિંહની સાથે યુદ્ધ કરવાની મહારાષ્ટ્રીઓની અનિચ્છા-વખતસિંહનું અજમેરના માર્ગમાં રહેવું-અજમેરની રાણીએ વખતસિંહપર કરેલો વિષપ્રયોગ-તેથી વખતસિંહનું થયેલું મૃત્યુ-વખતસિંહના શુભેના સમાલોચના.

ભયસિંહનો સ્વર્ગવાસ થતાની સાથેજ તેના પુત્ર રામસિંહ યુવાવસ્થામાં પોતાના પિતાના સિંહાસનના અધિકારીતરિકે રાજકીય રંગભૂમિમાં આવ્યા. જે સમયે અભયસિંહે પોતાના પ્રાણ ત્યાગ કર્યા, તે સમયે રામસિંહની વય વીસ વર્ષની હતી. તેમનો જન્મ શિરોહીના મુનસિંહની કન્યાને ઉદરે થયો હતો. શિરોહીના દેવડા લોકો ઔદાણ્યજીતની એક શાખા છે. ઔદાણ્યજીતે અમિ-કુલમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. ઔદાણ્યરાજકુમારીના અને રાઠોડરાજના પુત્ર રામસિંહ યૌવનકાળમાં પરમ તેજસ્વી અને અત્યંત ઉગ્ર સ્વભાવના નિવડયા. રામસિંહ પોતાના પિતાની ઘેઠે મહાક્રોધી હતા; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમના યૌવનકાળના ચરિત્રનું અવલોકન કરવાથી ઘાત થાય છે કે તે કાળમાં તેઓ સર્વ પ્રકારે ભયંકર બની ગયા હતા. રામસિંહે પોતાના પિતાના સિંહાસનપર અભિષેકિત થઈ પોતાના ઉગ્ર સ્વભાવનો ભયંકર પરિચય કરાવવાનો આરંભ કર્યો. ગમાસંહનો અભિષેક થયો તે પ્રસંગે મરુભૂમિના પ્રત્યેક પ્રાંતમાંથી સર્વ શ્રેણીના સામંતોએ તથા પ્રત્યેક શાખાના આગ્રવર્ગે રાજ્યાની જોધપુરમાં આવી તેમના પ્રત્યેની પોતાની ભકિત પ્રદર્શિત કરી; પરંતુ નાગોરપતિ મહાવીર વખતસિંહ તે પ્રસંગે ત્યાં પધાર્યા નહિ. તેઓ ઉક્ત પ્રસંગે જોધપુરમાં શામારે આવ્યા નહિ, તે વિષે રાઠોડકવિએ કાંઈ ખુલાસો કર્યો નથી. વખતસિંહ સામંતવર્ગમાં રાજના સૌથી અધિક નિકટના આસ તથા સર્વથી

જોધપુરના સિરોહીના દેવડાની કન્યાને બધે કાઢના ઔદાણ્યની કન્યાને ઉલ્લેખ છે; પરંતુ ગદ્ય ઉપર લખેલું આ રામસિંહનો જન્મ લદાનાના પ્રકારે કેસરીસિંહની પુત્રીને ઉદરે થયો હતો.

ઉચ્ચપદપર રિયત હતી, એટલા માટે જોધપુરમા જઇ નવીન રાજને રાજતિલક કરતું એ તેમનું કર્તવ્ય હતું પરંતુ વખતસિંહ સ્વયં જોધપુરમા ગયા નહિ, તેમજ તેમણે પોતાના તાબાના કોઇ ચતુર સરદારને પોતાના પ્રાતનિધિતરીકે ત્યા મોકલ્યા નહિ; પણ તેમણે એક ધાત્રીને પોતાના પ્રાતનિધિતરીકે જોધપુરમા મોકલી આપી. રાજસ્થાનમા ધાત્રીને માતાસમાન પૂજનીય માનવામા આવે છે. મહાતેજસ્વી વીરશ્રેષ્ઠ વખતસિંહે પોતાના ભત્રીજાને બાળક સમજીને ધાત્રીને તેની પાસે મોકલી હતી કે કેમ તે વિષે રડોડકવિએ કાઈ ખુલાસો કર્યો નથી; પરંતુ ઉક્ત પૂજનીય ધાત્રીપ્રતિ રામસિંહે ઉચિત સન્માન દર્શાવવાને બદલે અત્યંત નિંદનીય વર્તન કર્યું. તે વૃદ્ધ ધાત્રીપ્રત્યે અત્યંત ક્રોધિત થઇને રામસિંહે કહ્યું. “કાકાસાહેબે મને વાનર ગણ્યો છે અને તેટલા માટેજ મને રાજતિલક કરવાને આ ડાકિણીને મોકલી આપી છે.” પછી તરતજ તેણે વખતસિંહ પાસે એક દૂત મોકલીને તેને ઝાવેર પ્રાત પાછો સોંપી દેવાની આજ્ઞા કરી અભિપ્રેક્ષ થયા પછી માત્ર શેડાજ દિવસોમા કાકાભત્રીજ વચ્ચે આ વિદ્રોહાગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો.

નવીન મહારાજ રામસિંહે મહાક્રોધને વશ થઇ એક પત્ર લખી દૂત સાથે તે પત્ર પોતાના કાકાપર મોકલી આપ્યો; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેણે તેને ઉચિત દંડ કરી પોતાના પદનું ગૌરવ અને મર્યાદા સાચવવાને માટે સેના સજ્જ કરવા માડી. રામસિંહે આ સમયે પોતાના રાજ્યના મહાન રાજનીતિજ્ઞ તથા ચતુર અને પરમ હિતૈષી સામંત તથા મંત્રીઓની સલાહ પણ માની નહિ અને તેણે અત્યંત નિકૃષ્ટ શ્રેણીના એક કર્મચારીની સલાહાનુસાર કાર્ય કરવા માંડ્યું. આ કર્મચારીનું નામ આમિયા હતું આ માણસના પૂર્વજે અગાઉ જોધપુરના પ્રધાન તેરણદારપર નગાઈ વગાડવાના કામ ઉપર નિયુક્ત થયા હતા આ માણસ પણ તેજ પદપર નિયુક્ત થયો હતો, પરંતુ તે મહારાજને પરમ પ્રેમપાત્ર અને મુખ્ય સલાહકાર થઇ પડ્યો હતો. રામસિંહની પેઠે તેનો સ્વભાવ પણ અત્યંત ક્રોધી હતો. આ કારણથી ઉભયની વચ્ચે ધાડી મિત્રતા જન્મી હતી રામાસંહ આમિયાની સલાહથી પોતાના કાકાની વિરુદ્ધ લડવાને તૈયાર થઇ ગયો. તેણે પોતાના કાકાપર ક્રોધપૂર્ણ પત્ર લખી યુદ્ધની તૈયારી કરી. મારવાડના પ્રધાન સામંત અને આપાવત શાખાના નેતા આહવાપતિ કુશલસિંહે આ સમાચાર સાંભળી મહા વિપત્તિની આશંકાથી શીઘ્ર મહાલયમા જઇ રામસિંહને સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ રાજ રામસિંહે તેમની સલાહપર લક્ષ્ય આપ્યું નહિ અને તેમને ક્રોધપૂર્વક જણાવ્યું કે. “આપનું કાળું મોહું નહિ જોવામાજ સાર છે.” નવીન મહારાજના આ વચ્ચેના સાંભળી અત્યંત ક્રોધિત થઇ આહવાના સામંતે પોતાની પીઠ-પરથી ઢાલ લઈ ત્યા આગળની રાયાપર તેને ઉઠી મૂકીને કહ્યું: “મહારાજ! જે પ્રકારે આ ઢાલને આપ ઉઠી પડેથી જુઓ છો, તે પ્રકારે રડોડ વખતસિંહ સમસ્ત મારવાડને ઉઠું કરવાને સમર્થ છે આપે મહાવીર વખતસિંહને અપરાધ કર્યો છે, માટે આપને શીઘ્ર તેવું ફળ મળશે.” કુશલસિંહના નયનો લાલચોળ બની ગયા હતા પછી તેમણે શીઘ્ર સલાસ્થાનને ત્યાજ કર્યો અને તેઓ પોતાના તાબાના સર્વ સરદારને લઇ જોધપુરના મુખ્ય રાજકવિના નિવાસસ્થાન મુધિયાડમા આવ્યા ગયા કનોજથી શિયોજીની સાથે જે કવિ સૌથી પ્રથમ મરુભૂમિમા આવ્યો હતો, તેનાજ એક વંશજ આ વખતે મારવાડને પ્રધાન રાજકવિ હતો.^૧ આ રાજકવિનું મારવાડમા કેટલું સન્માન હતું, તે જણાવવાને માટે અને માત્ર એટલુંજ કહીએ છીએ કે તેની જગીરની વાર્ષિક ઉપજ મારવાડના પ્રધાન સામંતોની ઉપજ જેટલી અર્થાત એક લાખ રૂપિયા કરતા પણ અધિક હતી રાજકવિને સામંતના જેવુંજ સન્માન મળતું હતું અને તેની સત્તા પણ સામંતના જેટલીજ હતી આ રાજકવિની પાસે આ વખતે કુશલસિંહ સૌથી પહેલા ગયા.

કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે મહાન રાજનીતિજ્ઞ વખતસિંહના સાંભળવામા બ્યારે એવા સમાચાર આવ્યા કે મરુભૂમિના સૌથી પ્રધાન સામંત કુશલાસંહ જોધપુરનો ત્યાજ કરી મારા નાગોર રાજ્યની સીમામા આવ્યા છે, ત્યારે તેઓ શીઘ્ર ઉક્ત માનનીય સામંતનું આદરસહિત સ્વાગત કરવા-

^૧ આ વાત અસત્ય છે મુધિયાડનો બારીક કનોજથી આવેલા કવિનો વંશજ નહોતો કનોજથી કોઈ કવિ આવ્યો નહોતો શિયોજીની ચોથી પેઢીના સભ્યે એક ભાટના છોકરાને પકડીને તેને જલપૂર્વક પોતાના બારીક બનાવી દીધો હતો અને એક આરણ્યની પુત્રી સાથે તેનો વિવાહ કરાવ્યો હતો ઉપરોક્ત બારીક તેનાજ વંશજ હોતો.

ને માટે ગયા વખતસિંહ માર્ગમાં જરાપણ વિશ્રામ કર્યો વિના રાત્રિના સમયે કુશવસિંહના મુકામે આવી પહોંચ્યા કુશવસિંહ આ વખતે નિદ્રાગ્રસ્ત થયા હતા, તેથી વખતસિંહે તે પરિશ્રમિત સરદારને જાગૃત કર્યો નહિ, પરંતુ તેમનીજ શય્યાની એક બાજુપર સ્વયં સૂઈ ગયા પ્રભાત થતાજ કુશવસિંહે આજ યોજતા યોજતા સેવકોને ટુંકો લાવવાની આજ્ઞા કરી સેવકોએ અગુનિનિર્દય કરી કુશવસિંહને ચેતાવ્યા કે શય્યાપર વખતસિંહ સુતેના છે કુશવસિંહ તરતજ ઉઠીને ઉભા થયા હંવે વખતસિંહની નિદ્રા પણ જતી રહી આહવાના સામ તે વખતસિંહનો ઉત્તમ પ્રકારે સત્કાર કર્યો અને વાતોવાપ કરતા કરતા આહવાપતિએ જણાવ્યું કે -“ આજથી મારૂં મરતક સદા આપની સેવામાં તેપાર રહેશે આજથી આપની આજુ પાલન કરવું એજ મારૂં મુખ્ય જીવનપ્રત છે ” જ્યારે આ પ્રમાણે વાતચીત ચાલતી હતી, ત્યારે જોધપુરના પ્રધાન રાજકવિ પણ ત્યાં હતા તેઓ પણ આ વાતનું સમર્થન કરવા લાગ્યા વખતસિંહે કવિશ્રેષ્ઠને આહવામાં જઈ કુશવસિંહના પુત્ર તથા કુટુંબને લઈ આવવાની આજ્ઞા કરી કવિએ પ્રયત્નચિત્તે વખતસિંહની આજ્ઞા સ્વીકારી અને તેમણે જણાવ્યું “ આજથી મેં જોધપુરથી સર્વદાને માટે વિદાય લીધી છે ” તરતજ વખતસિંહ બોલ્યા “ જોધપુર અને નાગેરમાં આપ કિશિત્ત પણ જોઈ સમજશે હિં જ્યાંસુધી બાજરાના રોટલાને એક ટુકડો પણ મળશે, ત્યાંસુધી આપણે તેને મહેલોને ખાઈશું ” રાજનીતિમંત્રીજી વખતસિંહે આ પ્રકારે મારવાડના પ્રધાન સામન અને પ્રધાન રાજકવિને પોતાના હાથમાં લઈ પોતાની લાવી ઉત્તરિતનું દાર ખોલી દીધું

પુણે રાજ રામસિંહ પોતાના કાકા વખતસિંહને સેના એકત્ર કરવાનો પણ અવકાશ આપ્યા વિના પોતાની પ્રમુખ સેનાસંહિત તેનાપર આક્રમણ કરવાને માટે ચાલ્યો સૌથી પહેલા ખેરલી નામના સ્થાનમાં ઉભવપહોણ વચ્ચે એક મહાયુદ્ધ થયું ત્યાર પછી થોડા વખતમાં જ સ્થળે મુકા થયા મેડતાના સપાટ પ્રદેશમાં આવેલા લૂનાવાસ નામના સ્થાનમાં અતિમ ભયંકર સમાપ્તિ અભવપિત થયો આ ભયંકર યુદ્ધનું વિશેષ વૃત્તાંત થોડા સ્થળે પાઠકોએ વાંચ્યું હશે આ યુદ્ધમાં ઉદ્ધત સ્વભાવના રામસિંહને પોતાની મૂર્ખતા અને અજ્ઞાનતાનું ઉચિત ફળ પ્રાપ્ત થયું તે આ યુદ્ધમાં પરાસ્ત થઈ પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે રણબુઝિમાંથી નાસી ગયો વીરશ્રેષ્ઠ વખતસિંહ યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરીને જોધપુરની નિકટ પહોંચ્યા કે તરતજ રોડેડોએ તે નગરના સર્વ તોરણદારો ખોલી દીધા વીરશ્રેષ્ઠ વખતસિંહ જોધપુરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી શીઘ્ર સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા બગડીના જતાવત સામનો નવીન રાજ્યને સદા રાજતિનકે કરતા હતા, તે પ્રથાઅનુસાર વખતસિંહના કપડાંપર પણ તે સમયના તે નગરના સામનો રાજતિનકે કથું બગડીના સામતકુલને રાજદીકરને અધિકાર અને મારવાડના મારકિવાડ ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી

મહાવીર વખતસિંહ કેવળ રાજનીતિગતા અને સમશેરના બળથીજ મારવાડના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થઈ પોતાના જીવનને સર્વકે માનવા લાગ્યા મરુભૂમિના પુણકણ સામનોની સાથે તેમને મિત્રતા હોવાથી તેમને દૈવ વિશ્વાસ હતો કે રામસિંહ કદિપણ જોધપુરપર અધિકાર સ્થાપિત કરી શકશે નહિ જો કે વખતસિંહે તત્કાલેના બળથી સિંહાસન પ્રાપ્ત કર્યું હતું તથા રોડેડોથી તેમના પશુનું અવલંબન કરીને સિંહાસનની દૈવતાપૂર્વક રક્ષા કરતા હતા, તેપણુ તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા કે સામ તો સિવાય અન્યાય સામર્થ્યવાન પુરુષોને હસ્તગત કરવા એ મારૂં મુખ્ય કર્તવ્ય છે

રાજચાનના રાજદરબારના મંત્રીઓ પુરોહિતો, કવિઓ વગેરે વશપરપરથી પોતાના પદ ભોગવે છે મંત્રીના પદપર મંત્રીના પુત્ર અને પુરોહિતના પદપર પુરોહિતનો પુત્ર, આ પ્રકારે પોતાના પદપર પુત્ર નિયુક્ત થાય છે, પુત્રને પિતાના પદપર નિયુક્ત થવાનું હોવાથી તેને બાલ-પણથીજ તે પદને શોગ્ય કેળવણી આપવામાં આવે છે, મારે આ સમસ્ત પદના બાલકારોએ જાણ્યું હોય એ નવીન મહારાજનું સૌથી પ્રથમ કર્તવ્ય હતું જેમ સર્વ સામનોએ તથા રાજકવિએ વખતસિંહના પશુનું અવલંબન કર્યું હતું, તેમ સમરવિભાગના મુખ્ય મંત્રી અને

શાસનવિભાગના મુખ્ય મંત્રીએ પણ તેમનોજ પક્ષ ગ્રહણ કર્યો હતો; પરંતુ માત્ર તેમના કુલપુ-
રોહિતે તેમના પક્ષનું સમર્થન કર્યું નહોતું. કુલપુરોહિત જ્યુ રામસિંહને અત્યંત ઉદ્દતાઇ, કોપ
ઇત્યાદિ રાજપદને અનુપયુક્ત એવા અનેક દોષોથી યુક્ત બન્યોતો હતો, તે છતાં પણ તેણે રાજબક્તિને
વિવાંજલિ આપી નહિ. તે રામસિંહનોજ પક્ષ ગ્રહણ કરી રહ્યો. રામસિંહ પદબ્રષ્ટ થયો ત્યારે પણ
તે તેનાજ પક્ષનું સમર્થન કરતો હતો. રામસિંહે પદબ્રષ્ટ થયા પછી જયપુરના મહારાજનો
આશ્રય ગ્રહણ કર્યો અને જ્યુ પોતાના સ્વામીને પુનઃ રાજ્યાધિકાર અપાવવાને માટે મહારાષ્ટ્રીઓની
સહાય લેવાની આશાથી દક્ષિણમાં આશ્રય ગયો.

રાજનીતિપ્રવીણ વખતસિંહે જ્યારે બપુરું કે જ્યુ મારવાડનો મુખ્ય પુરોહિત હોવા છતાં પણ
તે મારવાડનો વિશ્વસ કરવાને માટે મહારાષ્ટ્રીઓને તેડવા ગયો છે, ત્યારે તેમણે તેને હાથમાં લેવાનો
વિચાર કર્યો. તેમણે એકાંતમાં બેસી પૂર્ણ વિચાર કરી શીઘ્ર એક કવિતામય પત્ર લખ્યો અને તે
પત્ર તેમણે તે પુરોહિતની પાસે મોકલી દીધો. વખતસિંહ કેવળ રાજનીતિજ્ઞ, સાહસક અને હિમ્મત-
વાનજ હતા એમ નહિ; પરંતુ તેઓ સમર્થ વિક્ષાન પણ હતા. તેમણે પુરોહિતપર જે કવિતામય પત્ર
મોકલ્યો હતો તેનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે:-

“હે મધુકર ! જે પુષ્પની સૌરભપર તું મોહિત થઈ રહ્યો છે, તે પુષ્પનું વૃક્ષ તો પ્રચંડ વાવા-
ઝાડાથી ઝિન્નબિન્ન થઈ ગયું છે. તે શુભાળના વૃક્ષપર તો હવે એક પત્ર પણ રહ્યું નથી; તો પછી
હવે ત્યાં કાંટામાં શામાટે માથું મારે છે ? ”

પુરોહિતે ઉત્તર આપ્યો કે:-“ શુષ્ક થઈ ગયેલા શુભાળના વૃક્ષ ઉપર ભ્રમર માત્ર એટલીજ
આશાથી બેસી રહ્યો છે કે નવીન વસંતઋતુના આગમનની સાથે હું નવીન પ્રદુલ્લિત પુષ્પના સુગંધ-
થી માઈ મન પ્રસન્ન કરીશ. ”

પુરોહિતને પરમ વિશ્વાસપાત્ર વ્યક્તિ બન્યો મહારાજ વખતસિંહ તેમનાપર અત્યંત પ્રસન્ન થયા.
જે કે પુરોહિતે તેમના પક્ષનું અવધાનન કર્યું નહિ, તોપણ તેના આ આચરણથી વખતસિંહ કિં-
ચિત્ પણ દુઃખિત થયા નહિ.

મહારાજા ટાંડ જણાવે છે કે:-“વખતસિંહ આનંદી, ઉદાર, સાહસક અને તેજસ્વી હતા. તેમની
મૂર્તિ શાંત હતી અને તેઓ શરીર બલિષ્ઠ હતા. તેઓ સર્વ શાસ્ત્રોમાં પારંગત હતા. તેમનામાં કાવ્ય
રચવાની અસામાન્ય શક્તિ હતી. જે તેઓ પોતાના પિતાની હત્યા ન કરત તો
રાજસ્થાનના સર્વ રાજાઓમાં તેઓ શ્રેષ્ઠ અને ચિરસન્માનીય ગણાત. વખતસિંહે પોતાના શ્રેષ્ઠ ગુણો-
દ્વારા સર્વ રાજાઓને પોતાના હાથમાં લઈ લીધા હતા. તેમણે યુદ્ધપ્રિય વીરોને પ્રેમસૂત્રમાં
બાંધી લીધા હતા; એટલુંજ નહિ પરંતુ રાજસ્થાનની સર્વભૂતિઓ તેમના ગુણોપર મોહિત થઈ ગઈ
હતી. વખતસિંહે સર્વના હૃદયમાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી લીધો હતો. જે સમયે પદબ્રષ્ટ
થયેલા રામસિંહ મહારાષ્ટ્રીય લૂંટારાઓના નેતા સધિઆને પોતાના હાથમાં લઈ તેની સહાયથી માર-
વાડપર પુનઃ પોતાનો અધિકાર સ્થાપન કરવાને ઉદ્યત થયો, તે સમયે મહારાજ વખતસિંહે માત્ર
પોતાના પ્રેમમય આચરણ અને સતોષદાયક વ્યવહારથી એટલા બધા રાજપૂતવીરોને એકત્રિત કર્યો
હતા કે મહારાષ્ટ્રીય સેના રાજસ્થાનના શ્રેષ્ઠતમ વીરોને પોતાની સામે આવેલા જોઇને અત્યંત ભયભીત
થઈ ગઈ. મારવાડમાં મહારાષ્ટ્રીઓના પ્રવેશ ક્યોયો તેથી સર્વ દેશનું સત્પાતાનય થવાનો સંભવ જણા-
વાથી શિયોળના વંશજો—સર્વ શાખાના રાજાઓમાં તો એક બની વીરશ્રેષ્ઠ વખતસિંહની પતાકા-
નીચે આવીને ઉપરિચિત થયા અને તેઓ રુદ્રમૂર્તિ મહારાષ્ટ્રીય નેતા માધોળની સામે યુદ્ધ કરવા
લાગ્યા. મહારાષ્ટ્રીઓ કેવળ બાહુબલનો પરિચય કરાવી વિજય અને ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવાનેજ આવ્યા
નહોતા; પરંતુ તેઓ મારવાડને લૂંટી તેનો વિશ્વસ કરવાની ઇચ્છાથી રામસિંહની સાથે આવ્યા

૧ દોહા-બિન દિન દેખે, વે સુમન, ગઈ સુખીત બહાર;

અબ અબિ રહી શુભાખે, નિપટ કીલી ટાર;

૨ ચહી આશ અટકી રહે, અલિ શુભાખે મુશ;

હૃદ હૈ ફેર વસંતઋતુ, ઇન ડારન વે રહ.

હતા; પણ તેઓ વખતસિંહને કેપ્તમ વીરની બનેલી પ્રચલ સેનાસંહિત પોતાની સામે આવતા જોઇ સારીરીતે સમજી ગયા કે શુદ્ધતા વખત પ્રાપ્ત કરવો પણ અશક્ય છે અને મારવાડ દેશ છૂટવો પણ અશક્ય છે, તેથી તેમણે રાજપૂતોની સાગ અને શિરોહીની સાથે પોતાની વીરતાનો પરિચય કરાવવાનું માહી વાળ્યું તદુપરાત કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે—“તત્કાલના બળથી જે ઉદ્દેશ પાર પડ્યો નહોતો તે ઉદ્દેશ કાચકૂટ વિગે પૂર્ણ કર્યો અને રાજપૂતોની પાસેના જે માર્ગથી સરવતા પૂર્વકે મારવાડમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે, તે માર્ગદારા કોઈ પણ પ્રકારે શત્રુઓને પ્રવેશ ન કરવા દેવાના ઉદ્દેશથી વીરશ્રેષ્ઠ વખતસિંહે પોતાની સેનાસંહિત તેના નાકાપર પોતાની હાથણી નાખી અને શત્રુઓના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતા તેઓ ત્યાં જોયે અબરપતિ માધોસિંહની રોકડવ શીય રાણીએ ત્યાં જઈ વખતસિંહની મુલાકાત લીધી અને પોતાના બનીજી રામસિંહનો સ્વાર્થ સાધવાને માટે પોતાની ચતુરાઈથી વખતસિંહના જીવનરૂપી દીપકને છુટાવી નાખ્યો. આ રાણીએ પોતાનો ઉદ્દેશ શી રીતે પાર પાડ્યો હતો, તેનું વર્ણન પાછળ આવી ગયું છે વીરશ્રેષ્ઠ વખતસિંહે સવત ૧૮૦૬ (ઈ. સ. ૧૭૫૩) માં આ આપાવી શરીરનો ત્યાગ કર્યો તેમનું મૃત્યુ થયા પછી તેમના પુત્ર વિજયસિંહની સાથે રામસિંહને મહાયુદ્ધ થયું, તેથી સમસ્ત મારવાડમાં મહાવિમ્લહાનલ પ્રદીપ થયો અને તેનો વિશ્વસ થઇ ગયો.”

ઇતિહાસવેત્તા કર્નલ ટોડ વખતસિંહના જીવનચરિત્રના સંબંધમાં લખ્યું છે કે—“વીરશ્રેષ્ઠ વખતસિંહ જે નહુ વર્ષપર્યંત મારવાડના સિંહાસનપર અભિષિક્ત રહ્યા તે અત્યંત સમયમાં તેમણે મારવાડના દુર્ગોને દૃઢ અને શોભામય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેમણે રાજધાનીમાં મોટા મોટા મહાલયો બંધાવ્યા હતા તેઓ અમદાવાદ જીતીને ત્યાંથી જે દ્રવ્ય લાવ્યા હતા તે દ્વારા તેમણે જોધપુરના મહાલયોને ઉત્તમ પ્રકારે શણગાર્યા હતા અત્યાચારી યવનોએ હિંદુઓપર અને ખાસકરીને મારવાડિયાઓ રોકડોપર એક સમયે જે બચકર અત્યાચાર કર્યો હતો, તે સર્વનું ઉચિત ફલ મહાવીર વખતસિંહે તેમને આપ્યું હતું તેમણે નાગોરમાં બધાવેલી મુસલમાન સોઝાની મસ્જીદને તોડીને છિન્નભિન્ન કરીને તે સ્થાનપર પુનઃ મંદિર બંધાવી દીધા વળી પરમ પરાક્રમી વખતસિંહે એવી આજ્ઞા પ્રચારિત કરી હતી કે જે મુસલમાન ઉચ્ચ સ્વરે ખુલાનું નામ પોકારશે તેને પ્રાણહન આપવામાં આવશે વખતસિંહની આ આજ્ઞાને લીધે સમસ્ત મારવાડની મસ્જીદોમાં એ શબ્દનો પોકાર એકદમ બંધ થઇ ગયો અને આજ સુધી એ નિયમનું સખ્ત પાલન ચાલુ છે, આ વખતે ભારતવર્ષમાં મહાન રાજકીય વિશ્વવ થઇ ગયો હતો પ્રબળ પ્રતાપી યવનસમ્રાટની ગૌરવગરિમાં હુમ થઇ નહોતો અને તેના શાસનની પ્રભા નબંધ થઇ ગઇ હતી કૃષ્ણના તદ્દપર વસતા મહારાષ્ટ્રીય કૃષિ-કારેએ મસ્તક ઉપાધી પ્રચલ શાસનશક્તિને ત્યજ્ય કર્યો હતો અને રોકડોપરીએ પણ વખતસિંહની પતકાનીએ એકત્રિત થઇ પ્રચલ પરાક્રમ પ્રદર્શિત કર્યું હતું જે વીરશ્રેષ્ઠ વખતસિંહ થોડો કાળ વધુ જીવત રહ્યા હોત તો રાજપૂતો પૂર્વવત સમસ્ત ભારતવર્ષ ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપન કરીને પોતાનું પ્રાચીન ગૌરવ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થાત જે યવનસમ્રાટની શાસનશક્તિએ ભારતના આખા રાજ્યોની શક્તિ નષ્ટ કરી નાખી હતી અને તેમને ખરીદલા શુભાગ્રાની પકિતપર આણી મુક્યા હતા, તે યવનરાજના વશનો વિનાશ કરવાને માટે સર્વ રાજપૂતરાજ્યોને વખતસિંહના સમયમાં એકત્રિત થયા હોત તો તેઓ પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ કરી શકત, પરંતુ તેમણે પોતાના દોષથી તે સુખવસર જોઇ નાખ્યો અને તેજ કારણથી તેઓ વિફલમનોરથ રહ્યા.”

૧ સાગ નામનો પ્રચલ બાલો થાય છે કલકત્તાના પ્રદર્શનમાં જોધપુરના પ્રાચીન કાળના પ્રચલ બાલો જેમણે જોયા હશે, તેમને સાગનો સારો ખ્યાલ આવી શકશે શિરોહી તલવારનું નામ છે શિરોહી શહેરમાં તલવારસારી બને છે, તેથી તે સમસ્ત હિંદુસ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ થઇ ગયું છે અને તલવારનું નામ પણ શિરોહી તેથીજ પડ્યું છે આ તલવાર કાપવામાં અતિ તીવ્ર હોય છે, પરંતુ એને ચલાવનાર માણસને કસાવ ન હોય તો એ લાગી પણ બંધ છે એને વિષે કહેવત છે કે “સર નહિ કે શિરોહી નહિ.”

૨ “અલખ્યાત” નામના અલખા એવો ઉલ્લેખ છે કે આમ સોનેલી, મગણ માલપુર, ઈલાકા મારવાડમાં માધોસિંહ વખતસિંહને મળ્યા હતા તે સમયે માધોસિંહજી જોધપુરના રાજા હતા આજ ગામમાં વખતસિંહ સ્તંભ ૧૮૦૬ ના વાસ્તવ્ય ૧૬ ૧૩ ને દિને મરણ પામ્યા હતા.

કર્નલ ટૉડ સ્પષ્ટ અક્ષરેથી લખી ગયા છે કે:--“વખ્તસિંહે પોતાના પિતાના પ્રાણનો નાશ કર્યો તથા અંબરરાજની રાણીએ તેમના પ્રાણનો વિનાશ કર્યો, તે પરથી એમ ધારી લેશે નહિ કે આ પ્રકારનાં કુકર્મો કરવાં એ રાજપૂતજાતનો અભ્યાસ છે. આ પ્રકારનાં કુકર્મનાં ઉદાહરણ માત્ર આ બેજ છે, એમ કહીશું તોપણ ચાલશે. પાકોને જરા પાશ્ચાત્ય દેશોના ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિપાત કરવાની લલામણ કરવામાં આવે છે. અગીઆરમી સતાબ્દીમાં બ્યારે પ્રબલ પ્રતાપશાળી જયચંદ યવનોદારા સિંહાસનથી બ્રષ્ટ થયા હતા અને જે સમયે શિષોજીએ મરુભૂમિમાં રોકોડેના રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી, તે સમયે ઇચ્છાંડવાસીઓ અસંખ્યતાના અધિકારમાંથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી રહ્યા હતા. જે સમયે આર્યરાજવંશનો પ્રતાપ, પ્રભુત્વ અને સ્વાધીનતા વિગતીય લોકોના આક્રમણથી સર્વથા નષ્ટ થઇ ગઇ હતી, તે સમયે ઇચ્છાંડવાસીઓએ નવીન સમૃદ્ધતા અને નવીન શિક્ષાના બળથી પોતાનું મરતક ઉન્નત કર્યું હતું. ઇચ્છાંડવાસી નાઇટો અથવા અમીરો જે ગુણોથી વિભૂષિત હતા અને પોતાના ગુણો તથા પરાક્રમથી પ્રસંસાને પાત્ર થયા હતા, તેજ ગુણોથી રાજપૂતવંશિ પણ અલંકૃત હતા અને ઇચ્છાંડના નાઇટો કરતાં પણ ભારતવર્ષના રાજપૂતો અધિક માનસિક ઉન્નતિને પ્રાપ્ત થયા હતા. એવો કોઇ પણ સમય નહોતો કે બ્યારે રાજપૂત રાજ્ય પોતાના નામના હસ્તાક્ષર કરી ન શક્યા હોય. સર્વ રાજપૂત રાજ્યો પોતાના હાથથી રાજદારી પત્રો વગેરે લખતા હતા. કેટલાક રાજ્યો તે કવિતા પણ રચી શકતા હતા. પુરોષમાં માધ્યમિક યુગમાં જે ભયંકર હત્યા થતી હતી, તે ભારતવર્ષના રાજપૂતોએ કરેલી હત્યા કરતાં વિશેષ શોચનીય હતી, એ વાત કોણ નહિ સ્વીકારે ?”

ઉદાર સ્વભાવના કર્નલ ટૉડ આ સ્થળે સત્યની રક્ષા કરવાને માટે પોતાના દેશના નાઇટો કરતા પણ રાજપૂતવંશિપ્રતિ વિશેષ આદર્ય દર્શાવ્યો છે. તેઓ જણાવે છે કે વખ્તસિંહે પોતાના પિતાનો વધ કર્યો તે વિષે ભટ્ટકવિઓએ કાઇ પણ વિવેચન કર્યું નથી એમ ધારણા નહિ. રાજસ્થાનના રાજ્યથી લઇને દરિદ્ર કૃષિકારપર્યંત સૌ લોકો આ સંબંધ કવિઓએ જે “વિષમય સ્થોકાર” રચ્યા છે તેનું આજે પણ પરિશીલન કરે છે. રોકોડકવિઓએ નિર્ભયતા અને સ્વતંત્રતાપૂર્વક સત્યની રક્ષા કરવામાં કિંચિત પણ ત્રુટિ કરી નથી. વખ્તસિંહે પોતાના પિતાને મારી નાખ્યા હતા તેના સંબંધમાં આજપર્યંત એક વાત પ્રચલિત છે. એક વખતે અભયસિંહ અંબરપતિ મહારાજ જયસિંહની સાથે પવિત્ર યુધ્ધર તીર્થ તરફ જતા હતા. તેઓ એક દિવસ ત્રીજે પહોરે પોતપોતાના સલામજીની સાથે મેસીને આનંદ બોમવતા હતા, તે વખતે તે ઉભયે મુખ્ય કવિ કર્ણીદાને નવીન કવિતા રચીને સંભળાવવાની આજ્ઞા કરી. કવિએ કર્ણીદાને તત્કાળ ઉભય રાજ્યોની આજ્ઞાથી એક કવિતા જોડી કાઢી અને નિર્ભયતાપૂર્વક તેમને તે ગાઇ સંભળાવી. તે કવિતા નીચે પ્રમાણે હતી:—

જોધપુરા આમેરિયા, દોનો થાપ ઉથાપ;
ફરમ માર્યો દીકરા, કમધજ માર્યો બાપ.

આ કવિતાનો અર્થ એવો છે કે જોધપુર અને અંબર એ ઉભયના રાજ્યો ઉત્તમ નથી. ઉભય રાજસિંહાસનથી બ્રષ્ટ થયા છે અને ઉભય પુનઃ અભિપ્રિકત થયા છે. કુર્મોએ પોતાના પુત્ર શિવાસિંહની હત્યા કરી છે અને કમધજ પોતાના પિતાનો નાશ કર્યો છે.

કવિની અસીમ સાહસકતાથી ભરેલી આ કવિતા સાંભળીને ઉભય આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા. તે સમયથી રાજસ્થાનના પ્રત્યેક મનુષ્યના મુખથી આ કવિતા સાંભળવામાં આવે છે.

ઉપસંહારમાં અગ્રે માત્ર એટલુંજ કહીએ છીએ કે જો મહારાજ વખ્તસિંહે પોતાના બંધુ અભયસિંહની આજ્ઞાથી તથા તેની ધમકી, ઉપદેશ તથા લાલચથી ચકિત થઇ પોતાના પિતાના પ્રાણનો નાશ કર્યો ન હોત તો કર્નલ ટૉડની પેઠે અગ્રે પણ તેમને રોકોડવંશિના અગ્રેસર કહીને તેમને ઉચ્ચ સન્માન આપી શકત

૧ માધ્યમિક યુગના, યજ્ઞોપના નાઇટો અત્યંત અજ્ઞાન હતા. તેઓ પોતાનું નામ ગુફા લખી શકતા નહોતા.
૨ “વિષમય સ્થોક” એ “વિસર” નવતુ કાવ્ય હશે. આરવાડમાં કવિતાના બે ભેદ છે. સર અને વિસર. સર એ મરાઠામય કવિતાની સંજ્ઞા છે અને વિસર એ નિદામય કવિતાનું ઉપનામ છે.

૩ જયપુરના રાજ. અહીં કુશ્યરાબ્દનો અષ્ટમસર કુર્મો લખેલ છે.

૪ કામવંશ એ કાન્થકુબ્જના રાંનની પ્રાચીન ઉપાધિ છે મહારાજના રોકોડેને આ ઉપાધિ મળતી હતી.

અધ્યાય ૧૩ મો

વિજયસિંહને રાજ્યાભિષેક-મહતા નામના સ્થાનમાં રાઠોડસામંતોએ નવીન મહારાજપ્રત્યે દશવેલું સન્માન-જોડપુરમાં વિજયસિંહનું ગમન-સિંહાસનપરથી ભ્રષ્ટ થયેલા રામસિંહે જયપુરપતિની સાથે મળીને મહારાષ્ટ્રીઓની સાથે કરેલી સંધિ-આક્રમણકારી સેનાનું અપ્રતિય થવું-આક્રમણકારીઓની વિરુદ્ધ યુદ્ધકરવાનેમાટે વિજયસિંહે મારોડ નામના સ્થાનમાં કરેલો સેનાને સમય-રામસિંહે સિંહાસન આપી દવાને માટે વિજયસિંહને કરેલી આજ્ઞા-વિજયસિંહે આવેલો ઉત્તર-યુદ્ધ-વિજયસિંહને પરાજય-રાઠોડગની અધારોહી સેનાના નાશ-સેનાની સાથે સામંતોનું નાસી જવું-રણક્ષેત્રમાં વિજયસિંહનું એકલા રહેવું-તેનું નાસી જવું-રામસિંહે દિલાપર સ્થાપિત કરેલો પોતાનો અધિકાર-મહારાષ્ટ્રીય સેનાના યુદ્ધના જીતવાને નાશ-હત્યાને માટે આપેલો મહત્ત્વ-અજમેરમાં ગમન-મહારાષ્ટ્રીઓએ સ્થાપન કરેલી ચાથ પદ્ધતિ-મહારાષ્ટ્રીઓએ છાદી દીધેલો રામસિંહને પદ્ધતિ-અભિષેક પદ્ધતિ-રામસિંહનું મૃત્યુ-તેનું ચરિત્ર-મારવાડમાં ફેલાયેલો અસાધ્યતા-રાઠોડસામંત પ્રત્યે શૈલકર્ણના સ્વામીએ ચલાવેલું દુર્વર્તન-સામંતોની સત્તાનું નશ કરવાને માટે મારવાડપતિએ કરેલો વિચાર-સામંતોની સમિતિ-ચોર્ધન ખીચી-તેણે રાજને કરેલો ઉપદેશ-રાઠોડપતિએ સામંતોની સાથે કરેલી સ્પર્ધા સંધિ-પ્રમાણર વિદેશી સેનાનું વિદાય થવું-રાજયુક્ત મૃત્યુ-યુક્તની લવિષ્યવાણી-મુખ્ય મુખ્ય સામંતોના કરેલો વધ-મુખલ-સિંહ પોતાના પિતૃહંતાપર વેર લેવાનો કરેલો ઉદ્યોગ-મુખલસિંહનું મૃત્યુ-સામંતોની સત્તાને અવરોધ-સિંધ દશમાંથી અમરકોટનું ભ્રષ્ટ લેવું-તેવાડે ગોલવાડ રાજ્યનું કરેલું મહાજી-મહારાષ્ટ્રીઓની વિરુદ્ધ મારવાડ અને જયપુર એ ઉભય રાજ્યોએ કરેલો સંધિ-નું નામના સ્થાનમાં પરાજય-રાઠોડગને યુનઃ અજમેરપર સ્થાપન કરેલો અધિકાર-પાલણ અને મેહતામાં યુદ્ધ-અજમેરમાં ગમન-અજમેરના શાસનકર્તાની આત્મહત્યા-વિજયસિંહની ઉપસ્રીદાશ માનસિંહને હતક લેવા-તેનાં દુરાચરણથી સામંતોનું કોપિત થવું-તેના વધ-વિજયસિંહનું મૃત્યુ.

રે વીરશ્રેષ્ઠ વખતસિંહને પોતાના પિતાની હત્યાના હંતરીકે પોતાના રાજ્યની સીમા બહાર કાઢકૂટ વિષમય વસ્ત્ર પરિધાન કરી શૌચનીય દશામાં આણુ ત્યાગ કરવા પડ્યા, ત્યારે તેમના પુત્ર વિજયસિંહ વીસ વર્ષની વયે મારવાડના રાજસિંહાસનપર અભિષેક થયા. જે કે દિલ્લીમે પાદશાહ તે વખતે નામમાનના પાદશાહ હતો, તેની સાસનશક્તિ સર્વથા હુત થઇ જઇ હતી અને હિંદુરાજ્યો તથા મુસલમાન નવાબો પૂર્વવત્ તેની આધીનતા સ્વીકારતા નહોતા, તથાપિ નવીન મારવાડપતિ વિજયસિંહે આવીન રીતિઅનુસાર દિલ્લીના પાદશાહની નિકટ પોતાના અભિષેકના સમાચાર મોકલી દીધા. દિલ્લીધરને આ સમાચાર પ્રાપ્ત થયા પછી તેમણે અભિષેકસંબંધે પોતાની સંપૂર્ણ સંમતિ પ્રકાશિત કરી. કેવળ દિલ્લીધરેજ નહિ, પરંતુ રાજસ્થાનના રાજ્યોએ પણ નવીન મરહૂમપિતાના અભિષેકને માટે અભિનંદનપત્રો મોકલી આપ્યા. મારવાડમાં આવેલા મારોડ નામના સ્થાનમાં

વિજયસિંહને અભિષેક કરવામા આવ્યો. નવીન મહાગજ વિજયસિંહે મેડતામાં જઈ ત્યાં મહાતમ (ગોક)ના સમય વ્યતીત થયો ત્યાસુધી નિવાસ કર્યો. તે સમયે બિઝનેસ, કૃષ્ણગદ અને રૂપનગરના સ્વતંત્ર રાજાઓ પણ પોતપોતાની મેના લઈ ત્યા ગયા અને વિજયસિંહને ઉચિત સન્માન આપું સર્વે તમ તેઓ પણ ત્યા જઈ નવીન મહાગજને સન્માન આપવામા તુટિ કરી નહિ આ પ્રકારે વિજયસિંહે સામંતોની તરફથી અપૂર્વ સન્માન પ્રાપ્ત કર્યું. તેમણે આ શ્રાદ્ધકાર્યમાં પુષ્કળ દ્રવ્યનો વ્યય કરી ભાટ, ચારણ, ખાહણ અને અનાથોને સંતુષ્ટ કર્યો આથી તેમની કીર્તિનો ધણો પ્રચાર થયો.

વિજયસિંહ જે સમયે પોતાના પિતાના મિદાસનપર અભિષિક્ત થયા, તે સમય અતિ સંકટમય હતો. જે કે ગામઓએ તથા સામંતોએ તેમના પદાનુ અવલંબન કર્યું હતું, તોપણ અભયસિંહને પુત્ર રામસિંહ મારવાડના રાજ્યનો મુખ્ય દાવાદારતરીકે રાજકીય રંગભૂમિપર ઉતર્યો. વખતસિંહ માત્ર પોતાનું અસીમ સાહસ, અતુલ મામત્ત, પ્રવળ પરાક્રમ અને ગજનીતિના બળથીજ ગમ-સિંહને નસાડી મૂકીને મિદામનપર વિરાજમાન થયા હતા; પરંતુ વિજયસિંહની વય આ સમયે માત્ર વીસ વર્ષની હતી, તેથી તેઓ રાજદ્વારીક્ષેત્રમા અને સમ્રામભૂમિમા પોતાના પિતાના જેટલું સામ-ત્ત્ય બતાવી શકે એમ નહોતું, તે છતાં પણ વિજયસિંહે મિદાસનપર અભિષિક્ત થઈ રામસિંહની આશા વ્યર્થ કરી દીધી.

વખતસિંહદ્વારા દેશનિકાય થઇને રામસિંહ જયપુરમા રહેવા લાગ્યા. ગમસિંહે ધાતું હતું કે જ્યાં સુધી વખતસિંહ જીવત છે, ત્યાંસુધી મારી આશા કદિપણ ફળીભૂત થનાર નથી; પરંતુ હવે વખત-સિંહનું મૃત્યુ થયું હતું તેથી તેને પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થયો અને તે પોતાના પિતાના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, પણ રામસિંહ અને જયપુરના મહારાજ સારી રીતે જાણી ગયા હતા કે, જ્યારે સર્વે રાઠોડોએ વિજયસિંહને તેની વીસ વર્ષની વયમા પોતાના અધીશ્વરતરીકે સ્વીકાર્યો છે અને ગજસ્થાનના રાજાઓએ પણ તે મંજૂ ધમા પોતાની સંમતિ પ્રકટ કરી છે, ત્યારે એક માત્ર જયપુરની સેનાની સહાય-થી વિજયસિંહને મિદામનથી બ્રષ્ટ કરવો અશક્ય છે આથી રામસિંહે અન્ય ઉપાયથી પોતાની અભિ-લાષા પૂર્ણ કરવાની યોજા કરી આ સમયે મહારાષ્ટ્રીઓ ભારતવર્ષમા અતિ પ્રબળ થઈ ગયા હતા, તેથી તેમણે મહારાષ્ટ્રીય દલની સહાય લીધી અને તે વિજયસિંહની મામે ગયો રામસિંહના પુરાહિતે જે કે પુષ્કળ મહારાષ્ટ્રીય સેના એકત્રિત કરી હતી, જે કે મહારાષ્ટ્રીઓનું દળ લખંડર સ્વરૂપ ધારણ કરીને મારવાડનો વિખંડ કરવાને માટે આવ્યું હતું, તોપણ પ્રમુખસિંહ વખતસિંહની અમિતમજ-શાહિની સેનાને જોલાજ તેણે પોતાનો મનોગથ પૂર્ણ થવો અશક્ય ધારી પીકે દશાંવી હતી; પરંતુ આ વખતે વખતસિંહ નહિ હોવાથી તેને વિજય મળવો અમંભવિત જણાયો નહિ રામસિંહ અને મહારાષ્ટ્રીય નેતાની સામે શીઘ્ર મધિબધન થઈ ગયું. મહારાષ્ટ્રીય સેના કોટા શીઘ્ર થઇને જયપુરમા આવી પહોંચી આ સમયે રામસિંહ જયપુરમા રહેતો હતો. સહાયક મહારાષ્ટ્રીઓનું આગમન થતાની સાથેજ રામસિંહ શીઘ્ર જયપુરની સેના તથા મહારાષ્ટ્રીઓની સેનામહિત વિજયસિંહને પદબ્રષ્ટ કરવાને માટે આવ્યો.

મહારાષ્ટ્રીય ચોરો મારવાડમા જતાની સાથે દેશના સર્વજનોના નાશ કરશે તથા અહીંઆની સર્વ સંપત્તિ લૂંટીને લઈ જશે, એ વાત રાઠોડોઆમતો તથા સાધારણ પ્રજા સારીરિતે જાણી ગઈ હતી, તેથી મરુભૂમિના સર્વે રાઠોડો નવીન મહાગજની આશાથી શીઘ્ર મહારાષ્ટ્રીય દરજુદલનું દમન કર-વાને માટે તથા રામસિંહની આશા વ્યર્થ કરવાને માટે મેડતાની સપાટ ભૂમિમાં આવી એકત્રિત થવા લાગ્યા. સમગ્ર રાઠોડોને આ રણભૂમિમા એકત્રિત થયેલા જોઇને રાઠોડ કવિઓએ તેમની અત્યંત પ્રશંસા કરી આ વખતે તે ત્યાસકરીને સ્વતંત્ર પોતાવતો પણ મહારાષ્ટ્રીય દસ્તુ દબના હાથમાથી સ્વદેશની રક્ષા કરવાને માટે આવ્યા હતા. કવિઓએ તેમનો યશ ઉત્તમ પ્રકારે ગાયો છે.

૧ આ સુધિ “હલદી વા બલપત્ર (પામ કમળ)” ના નામથી ઐરજ.વ.પ. મહારાષ્ટ્રીયદલના સમ-સ્ત પ્રધાન નેતાઓએ તે પર દસ્તાક્ષર કર્યા હતા તેમના નામો નીચે પ્રમાણે છે જનકોજ સિંહ આ, મહાદેવ તા-વિયા, ચિત્તેજ રઘુવિયા, ઘોષાવિયા, બદોન, મુલ્લાં ચાસ્મહી અને ફિરોજખાં.

રામસિંહે મહાગદ્દીય સેનાની સાથે પુષ્કરતીર્થમાં જઈ વિજયસિંહજી કહેવાની મોકલ્યું કે -
 “તમે હમણા ને હમણાજ મરુદ્ધેનું સિંહાસન છોડી દો. જતે એનો પગિલાગ કર્યા વિના તમારો
 છુટકો નથી” મહાગદ્દીય વિજયસિંહે પોતાના સર્વ સામંતોની સન્મુખ રામસિંહની આજ્ઞાનિઠા
 વાળી આ વચ્ચેના સાલણતાની સાથેજ સમસ્ત રોડસામંતો અત્યત ક્રોધિત થઈ ગયા અને
 ‘યુદ્ધ કરો,’ ‘યુદ્ધ કરો,’ એવો ખ્વનિ કરી તેમણે અત્યત તેજસ્વિતાપૂર્વક
 બોલ્યું “પેરો આપ્પા” કોણ છે કે જે રોડોને ભય દર્શાવે છે? હજાર વજ્રપાન
 ચસે તોપણ અમે અમારી રક્ષા કરીશું” ક્રોધાવેશમાં આવી ગયેલા રોડોએ આ પ્રકારે એકરવર અને
 એકમતથી યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય પ્રદર્શિત કર્યો મહારાજ વિજયસિંહે તેજ વખતે રામસિંહજી મથો-
 ચિત પ્રત્યુત્તર મોકલી આપ્યો. કનૈઠ દોડ જણાવે છે કે-“યતુસેનાની સખ્યા રોડોની સેના કરતા
 અધિક હતી રોડો કુસાવહોની સેનાથી તો ડિંચિત પણ ભયભીત થયા નહિ, કાગળ કે તેઓ જાણતા
 હતા કે અમે કુસાવહોને તો સરલનાથી પરસ્ત કરી ચક્રીશું, પરંતુ મહારાષ્ટ્રીઓને જીતવાના સખધમાં
 તેમને પુષ્કળ ચિંતા સેવની પડી, તોપણ જતે તેમણે મહારાષ્ટ્રીઓની સાથેના યુદ્ધમાં પોતાનું પ્રયત્ન
 બાહુબળ અને પરાક્રમ દર્શાવવામાં ડિંચિત પણ ખુટી કરી નહિ”

જે જે શાખાઓ આ યુદ્ધમાં વિઘ્નમાન હતી, તેની યથાએય પ્રયત્ન રોડોકવિઓએ કરી છે
 આ કાગળ યુદ્ધમાં બે આકસ્મિક ઘટનાઓ ઉપરિચિત થઈ જો આ ઉભય ઘટનાઓ બની ન
 હોત તો આ ભયકર યુદ્ધમાં વિજયસિંહનેજ વિજયવદ્ધી પ્રાપ્ત થાત. રોડોની એક અધિરાદ્ધી સેના યતુ-
 પક્ષના બૃહદને બેદીને પાછી ફરતી હતી આ વખતે તેને યતુની મેના જાણી રોડોએ તેની ઉપર બાણ તથા
 ગોળાની વૃષ્ટિ કરી તેને વિષ્વસ કરી નાખ્યો. ૨ આ દુર્ઘટનાનું વર્ણન યથાસ્થાને કરવામાં
 આવ્યું છે જો વિજયસિંહનું ભાગ્ય મદદ ન હોત તો આવી દુર્ઘટના શામાટે બનત? બીજી દુર્ઘટના
 પણ આજ પ્રકારની હતી સિંધમાં આ વખતે રથુસેન છોડી નાંસી જવાને માટે તૈયાર થઈ ગયે હતા,
 પરંતુ રોડો ઊંચા લિન્ન થઈ ગયા તેથી તેને વિજય મળ્યો

કૃષ્ણગઢ અને રૂપનગર આ ઉભય રાજ્યોના રાજ્યો પણ મારવાડના રાજ્યશાખાથી ઉત્પન્ન
 થયા છે, પરંતુ એ ઉભય સ્વતંત્રતાપૂર્વક રાજ્ય કરી દિ-તિના પાદશાહની સાથે સખધ ગમના
 હતા કૃષ્ણગઢના ગમ્મએ પોતાના કુટુંબી રૂપનગરના રાજાને પદભષ્ટ કરી તે રાજ્ય પોતાના અધિ-
 નાજ્ઞા લઈ નીધું હવે રૂપનગરના મહારાજ સામતસિંહે કા તો જુદાવસ્થાને લીધે કે કા તો વૈરાગ્યને
 લીધે રાજ્યનો પગિલાગ કર્યો અને તેને કૃષ્ણગઢના રાજ્યએ પોતાના તાબામાં લીધું સામતસિંહ શ્રી
 ટકાવન ધામમાં જઈ આનંદસહિત હરિનામનું કીર્તન કરી ઇવનના શેષ દિવસો વ્યતીત કરવા
 લાગ્યા. તેઓ ગમ્મની ચિંતાથી વિમુક્ત થઈ શ્રીલગવાનના અરણ્યકમરોમાં મન સમર્પણ કરી પુણ્ય
 પુજા મન્ય કરવા લાગ્યા પરંતુ રૂપનગરના મહારાજ સામતસિંહના પુત્રે પોતાના પિતાના આ
 વૈરાગ્યભાવથી દુઃખિત થઈ કૃષ્ણગઢપિતાના હાથમાંથી પોતાના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે
 હેમને વારવાર ઉત્તેજિત કર્યો સામતસિંહ આ સમયે એટલા બધા વાસનાહીન થઈ ગયા હતા કે
 તેમણે પોતાના પુત્રની વાનપર ડિંચિત પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેને “વિચ-
 વમના અને પ્રકારના પાપોનું મૂળ છે” એવો બોધ આપી રાજ્યપ્રાપ્તિની આશા છોડી દેવાની
 સલાહ આપી પુત્રે પિતાના આ વચ્ચેના સાલણી અત્યત દુઃખિત થઈ કહ્યું “હે પિતા” આપ
 મ પૂર્ણ વિશ્વવાસ્નાઓથી તૃપ્ત થઈ દાહ શાંત થઈ ગયા છો, તેથી આપ મને આ પ્રકારની સલાહ
 આપો છો પરંતુ મારે માટે તો રાજ્યશામન સર્વ પ્રકારે અનુકૂળ છે” પિતાના તટસ્થી નિરાશ થઈ
 રૂપનગરના ખગ ઉત્તરાધિકારી પોતાના પિતાના ગમ્મનો પુનરુદ્ધાર કરવાને માટે તેઓ તુરંધિની પ્રતીક્ષા
 કરતા ગયા આ એવામાં રામસિંહ અને વિજયસિંહની વચ્ચે વિવાદાદિ પ્રચલિત થયો તે યુવકે આ મુજબ

૧ મદ નામની રત્ના જ્યાપ્તો સિધ્ધિ આ

૨ સિધ્ધિ આની બખતી (બામ વાની) સેના પછી આવતી હતી, તે યતુ સેના જોડે રોડોએ
 પોતાના જ મરુદ્ધોનો નશ કર્યો હતો

વસરમા રામસિંહના પક્ષમા જળી તેના દૂતની સાથે મહારાષ્ટ્રીઓની સહાય જોળવવાને દક્ષિણ તરફ ગમન કયું મટારાષ્ટ્રીય દળના નેતાએ જે પ્રકારે ગમસિંહને સહાય કરવાનો સ્વીકાર કર્યો તેજ પ્રકારે તેણે રૂપનગરપતિના સુવરાજને પણ સહાય કરવાની હા પાડી

જે સમયે મેડતાના યુદ્ધક્ષેત્રમા વિજયસિંહની સેનાએ મહાગઢીઓની સેનાને છિન્નભિન્ન કરી નાખી અને જે સમયે મહારાષ્ટ્રીય સેનાએ પોતાના પ્રાણ બચાવવાને પનાયન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તે સમયે મહારાષ્ટ્રીયનેતા જ્યાખ્યાએ ઉક્ત સુવકને બોનાવીને કહ્યું કે -“રામસિંહના લાગ્યની સાથે આપનું જાગર પણ જડાયલું છે, પરંતુ ગમસિંહનું લાગ્ય અત્યંત મદ હોય એમ જણાય છે, તો હવે અદિયાથી નાહા પૂર્વે વાઝ આપને અને શું ઉપકાર કરીએ ?” મહારાષ્ટ્રીયનેતાના આ વચનો સાંભળી રૂપનગરનો સુવરાજ સર્વથા હતાશ થઈ ગયો જે કે તે રાજનીતિ અને યુદ્ધવિદ્યામા અગ્રાન હતો તોપણ તે રાજનૃત્યસ્વભાવ સારી પેઠે જાણતો હતો, તેથી જે સમયે મહારાષ્ટ્રીયનેતા યુદ્ધ ભગ કરવાને માટે ઉદ્ધોગ કરી રહ્યો હતો, તે વખતે તેણે પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ કરવાનો એક વિચિત્ર ઉપાય શોધી કઢાડ્યો તેણે ધાર્યું કે બે આપણે રોકોડોની સેનાને યુદ્ધ કરતી નહિ અટકાવી શકીએ તો આપણને કોઈ પણ પ્રકારની અનુકૂળતા મળશે નહિ આથી તેણે એક સ્વગતીય અશ્વા-રોહીને અન્યમાર્ગદારા સામાયક્ષની છાવણીમા મોકલી દીધા

જે રથાનપર માંધેનાત સાખાના નેતાના હાથનીયેની રોકોડોસેના પ્રબળ પરાક્રમસહિતે યુદ્ધ કરી રહી હતી, ત્યાં અતિ શીઘ્રતાથી ઉક્ત અશ્વાગેહીએ જઈ પોકાર કરીને કહ્યું કે -“વૃથા યુદ્ધ શામાટે કરા છે ? વિજયસિંહ પેની બાલુએ શત્રુઓની ગોળાથી મરણ પામ્યા છે” ઉક્ત સેનાપતિએ આ અશ્વારોહીને પોતાના પક્ષનો જાણી તેના કહેવાપર વિશ્વાસ મૂકી તપાસ કર્યા વિનાજ યુદ્ધનો જંગ કરી નાખ્યો. વિજયસિંહના મૃત્યુના સમાચાર દાવાનબની પેઠે ચારે તરફ પ્રસરી ગયા રાજપૂતજાતિના ઇતિહાસમા આવા અધવિશ્વાસના સદ્ગત્તાવધિ પ્રમાણે છે ઉક્ત વ્રાત સત્ય છે કે મિથ્યા, તેની કાંઈએ પણ જોળ કરી નહિ સર્વ માણસો જીવ લઈને ચારે તરફ નાસવા લાગ્યા આ સમયે વિજયસિંહે એવું મહાન પરાક્રમ પ્રદર્શિત કર્યું હતું કે માત્ર થોડી પળ-માજ તેને વિજય મળવાનો સભવ હતો, પરંતુ તેમને તેમના તાખાના સર્વ સામ તો યુદ્ધભૂમિ છોડીને ચારે તરફ નાસી જતા જણાયા મારવાડના મહારાજ વિજયસિંહ એક લાખ સૈનિકોસહિત શત્રુપક્ષની સાથે યુદ્ધ કરતા હતા, પરંતુ આ વખતે તેઓ પોતાના સૈનિકોદારા પરિત્યજિત થવાથી અત્યંત દુઃખી થયા તેઓ મહા વિપત્તિમા આવી પડ્યા મહારાષ્ટ્રીઓએ સરવત્રાથી વિજયલક્ષ્મીને આર્પિત કર્યું આ વખતે વિજયસિંહે અસહાય અવરથામા મારવાડમાથી નાસીને એક કૃષિકારની સહાયથી પોતાના જીવનની રક્ષા કરી હતી, એ વાત પાંચકા પ્રથમથીજ વાચી ચૂક્યા છે

જે રૂપનગરના પદ્મજ રાજના સુવરાજ આ પ્રકારે પોતાની આતુર્યજનનો વિસ્તાર કરી રા-ઠોડોની સેનાને વૃથા બ્રમમા ન નાખત તો મહારાષ્ટ્રીયનેતાને અનસ્થ રજીભૂમિનો ત્યાગ કરવો પડત અને રામસિંહના જીવનપર અતિમ પડેલા પડત, પરંતુ રૂપનગરના સુવરાજના આતુર્યથી મહાગઢીઓને જયનક્ષત્રી વરી, પણ રોરોએ યુદ્ધભૂમિમાથી નામ પૂર્વે પરમ વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી અને કવિઓએ તેમની વીરતાની પુષ્કળ પ્રશંસા કરી છે

મહારાષ્ટ્રીઓને જળકપટથી આ યુદ્ધમા વિજયપ્રાપ્ત થઈ હતી રોકોડોસેના છિન્નભિન્ન થઈને ચારે તરફ નાસી ગઈ. રામસિંહનો લાગ્યસર્થ મેધથી સુકત થઈ ગયો એક એક કરતા અનેક દુર્ગો-પર રામસિંહની વિજયપતાકા ફરકવા લાગી આ વખતે મહારાષ્ટ્રીય લૂટારાઓએ તીડની પેઠે મારવાડ-મા આવી લૂટકાટ શરૂ કરી દીધી અતે મહારાષ્ટ્રીય નેતા જ્યાખ્યા શોચનીય રીતે માર્યો ગયો

૧ મવાડના ઇતિહાસમા આ વાત વર્ણવવામા આવી છે વિજયવિલાસ નામના અધ્યપત્રી જણાય છે કે જે નહ કૃષિકારે વિજયસિંહને મહાવિપત્તિના મગધમા સહાય કરી હતી તેને મહારાજાએ ૫૦૦ વીધા જમીન વસતરપરને માટે આપણું મરી આ ભૂમિ આજપર્યંત તેના વસાએ ભોગવે છે.

૨ આ યુદ્ધમા સાખાવત સાખાના નેતા વીરસિંહ, સરાવત સાખાના નેતા લાલસિંહ અને કૃષાવત સાખોન્ન નેતાએ સૌથી વિશેષ પરાક્રમ પ્રદર્શિત કરીને પોતાના જીવન સમર્પણ કર્યો હતો

૩ મવાડના ઇતિહાસમા જ્યાખ્યાના વધવિષે વર્ણન કરવામા આવ્યું છે ‘વિજયવિલાસ’ નામના મધ-

મહારાષ્ટ્રીઓએ રામસિંહને જે સહાય કરી હતી, તેમા તેમનો ઉદ્દેશ મારવાડને લૂંટીને ધનપ્રાપ્તિ કરવી એજ માત્ર હતો. જ્યાંપણના મરણ પછી મહારાષ્ટ્રીઓએ લય'કર મર્તિ' ધારણ કરી તેનો ખદ્દો લેવાને પૂર્ણ નિશ્ચય કર્યો. તેઓ હવે રામસિંહનું હિત છોડી પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા લાગ્યા. વાદપિવાદ અને પ્રયત્ન યુદ્ધ થયા પછી જ્યાંપણના પ્રાણનાશના દંડતરિકે વિજયસિંહે અજમેર એકદમ મહારાષ્ટ્રીઓના હાથમા સમર્પણ કરી દીધું અને માગવાડની ખાસ ભૂમિ તથા સામંતોનાર અધિકારનીચેની ભૂમિની ઉપર ત્રેવાર્ષિક કર આપવાને તેઓ રાજ થયા. હવે મહારાષ્ટ્રીઓ રામસિંહનો પક્ષ છોડી અજમેરમા પોતાની અત્યુદ્ય શક્તિ દર્શિત કરવાને આત્મ્યા ગયા.

અજમેર દેશ મારવાડના રાજસુકુટના ઉજ્જવલ મણિસ્વરૂપ હતો. મહારાષ્ટ્રીઓએ જે દિવસે તે સુકુટમાથી એ મણિ છીનવી લીધો, તેજ દિવસથી મારવાડની સ્વનંત્રતા ડગમગી ગઇ મહા તેજસ્વી અનિતસિંહની પ્રાણહત્યાના રૂઝતરિકે મારવાડ પ્રાય એક શતાબ્દીપર્યંત આ પ્રકારના મહોન-માહેના અગડા, વિખતીય આક્રમણ તથા અનેક પ્રકારના અત્યાચાર તથા પીડાઓથી અન્યંત કષ્ટ ભોગવતું રહ્યું જે સમયે રૂપનગરના યુવરાજની ચતુરાધથી રાડોડોની સેના રણભૂમિ છોડીને નાસા ગઇ તે સમયે રાડોડકવિએ મનમા પરમ દુષ્પિત થઇને નિમ્નલિખિત ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા-

યાદ ધને દિન આવસી, આપા બાળા હેલ;

ભાગા તીને ભૂપતિ, માઝ ખળના મેલ.

એનો અર્થ એ છે કે સમસ્ત ધન, રત્ન તથા યુદ્ધસામગ્રી છોડીને ત્રણે ભૂપતિ (વિજયસિંહ બિકાનેરપતિ તથા કૃષ્ણગદપતિ) જ્યાંપણા લયથી લયભીત થઇ નાસી ગયા, એ વાત ચિરકાળ-પર્યંત અમારા રમરણમા રહેશે.

આ વાત અવશ્ય સ્વીકારવીજ પડશે કે રૂપનગરના યુવરાજની ચતુરાધથીજ આ યુદ્ધમાં મહો-રાષ્ટ્રીઓને સરહતાથી જયપ્રાપ્તિ થઈ હતી રાડોડોની સેના રણભૂમિમાથી નાસી ગઇ તેથી રૂપનગર-પતિનો યુવરાજ આનંદિત થઇ ગર્વોન્વિત બની જ્યાંપણની નિકટ જઇને બોલ્યોઃ "આપ ભુજો છો કે મેં જીદી આ ઉભા રહીને આપના હાથમા સરસવના બીજ વાવ્યા છે. (સરસવના બીજને ફલનિષ્પન્નિ થયુ ઘોડા સમયમા થાય છે.) જ્યારે રૂપનગરના યુવરાજે અલકારિક વચનો કહ્યાં, ત્યારે જ્યાંપણાએ કૃષ્ણગદ પતિના હાથમાથી રૂપનગરનો ઉદ્ધાર કરી ઉક્ત યુવરાજને સિંહાસનારૂઢ કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી, ત્યારે યુવક બોલ્યો કે, એમ કરવાનું કાઢ પ્રયોજન નથી પ્રથમ અમારા સ્વામી રામસિંહનું હિત સાધી તેમને ભેદપુરના સિંહાસનપર અભિષિક્ત કરે આમ કરશે તો મારી અભિલાષા સરહતાથી સિદ્ધ થશે, પરંતુ કેટલાક દિવસ પછી જ્યારે જ્યાંપણા માર્યો ગયો તે સમયે મહારાષ્ટ્રીઓના શિબિરમા રામસિંહના પક્ષના જેટલા રાજપૂતો હતા, તે સર્વના ઉપર મહારાષ્ટ્રીઓને સદેહ ઉત્પન્ન થયો જ્યાંપણાનું મૃત્યુ થતાની સાથેજ સમસ્ત રાજપૂતોને પ્રપચી કહી મહારાષ્ટ્રીઓએ તેમનાપર આક્રમણ કર્યું મેવાડના મહારાણાના દૂત રાવત કુબેરસિંહ કે જેઓ વિજયસિંહની સાથે સધિ કરવાને મહારાષ્ટ્રીઓના શિબિરમા ગયા હતા, તેઓ પણ આજ કારણથી માર્યા ગયા. તાઉસર-મા જ્યાંપણની હારમરાશિ ઉપર એક સ્મૃતિમંદિર બંધાવવામા આવ્યું કર્નલ ટોડે જણાવ્યું છે કે આ મંદિરપ્રતિ મહારાષ્ટ્રીય અને રાડોડ એ ઉભય જાતિના લોકો અત્યંત સન્માન દર્શાવે છે.

મહારાષ્ટ્રીઓએ રાડોડોની સાથે સધિ કરીને રામસિંહનો પક્ષ છોડી દીધો રામસિંહના દુહાંઓનો પુત્ર આરભ થયો રામસિંહે પોતાના પિતાનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાને માટે પથથી પ્રતીત થાય છે કે જે સમયે જ્યાંપણાએ રાડોડોના કિલ્લો પેરી લીધો, તે સમયે તે બચકર રોમથી પટકાઈ પડ્યો. જ્યાંપણાને રોમ નિરૂપ કરવાને માટે મહારાજા વિજયસિંહે પોતાના પ્રધાન વેઠ સુપ્રમંદને મોકલી આપવાનો નિશ્ચય કરી તેમને બોલાવ્યા વેઠે આવવાવેતજ કહ્યું " મહારાજા ! જે આપ જ્યાંપણાને વિષ દેવાનું કહેતા હો તો હું આપની આજ્ઞા માનીશ નહિ. " મહારાજાએ મત્યુત્તર આપ્યો " હું એવી આજ્ઞા કરતો નથી. આપ યથાશક્તિ તેની નિક્કિસા કરી તેને રોગ મુક્ત કરો ચાર દિવસમાં આરામ થતો હોય તો બે દિવસમાં કરો " ચિકિત્સક જ્યાંપણની ખાસે ગયા એ કે તેઓ રાત્રીપક્ષના વેઠ હતા, તેપણુ તેજે તેમની દવા લેવામાં કાંઈ પણ બાધો લીધે નહિ અને તે વૈદ્યની ઔષધિથી તેને આરામ થજ થયો

1 તાઉસર નાનોર પ્રદેશમા એક નાનુ ગામ છે.

બાવીસ વર્ષપર્યંત યુદ્ધ ક્યુ હવુ, પરંતુ મહારાષ્ટ્રીઓએ બ્યારે તેનો ત્યાગ કર્યો, ત્યારે તે અસહાય થઇને વિજયસિંહની કૃપાદષ્ટિનો આશ્રય ગ્રહણ કરવાને તત્પર થયો. વિજયસિંહે માગ્યામા સાબરનો જે અશ છે, તે રામસિંહને આપી દીધો અને જયપુરના મહારાજાએ પણ દયા કરીને પોતાના અધિકારમા સાબરનો જે ભાગ હતો તે તેને અર્પણ કર્યો. રામસિંહ આ સાબરપ્રદેશ પ્રાપ્ત કરી અતિ દીનલાલથી રહેના લાગ્યો તે યુવાવસ્થામા કોધી, તેજસ્વી અને તોફાની હતો, પરંતુ ભાગ્યવતનની સાથેજ તે અતિ વિનયશીલ અને નમ્ર થઇ ગયો. તેણે સવત ૧૭૭૩મા જયપુરમા પ્રાણત્યાગ કર્યો. કર્નલ ડૉક્ટર જણાવ્યું છે કે, રામસિંહનું શરીર વીરની પેઠે બળવાન હતું તથા તેની મૂર્તિ ગૌરવ હતી તે અપરાધી ઉપર અત્યંત દયા પ્રકાશિત કરતો હતો અને તેની શુદ્ધિ અત્યંત તીવ્ર હતી તેમની માનસિક શક્તિ અદ્ભુત હતી, પરંતુ માત્ર પોતાના ઉગ્ર સ્વભાવને વીધેજ તે મરજીમિના સામતોને અત્યંત અગ્રિય થઇ પડ્યો હતો અને આજ કાળથી તે પદ્મજી થઇને જન્મપર્યંત અને કંઈકે ભોળવતો રહ્યો હતો. રાંડોડકવિએએ વિજયસિંહ કરતા રામસિંહને વિશેષ સાહસિક અને તેજસ્વી જણાવ્યો છે. કવિએએ જણાવ્યું છે કે પુષ્કળ માણસોમહિત જ્યાં વિજયસિંહને વિજય પ્રાપ્ત થયો નહોતો, ત્યાં રામસિંહે માત્ર થોડા માણસોની સહાયથી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. કવિએએ ગમસિંહને પ્રત્યેક બાબતમા અનિર્ણયની સમાન જણાવ્યો છે. રામસિંહ ઉગ્ર અને તેજસ્વી હોવાથી મમસ્ત માગવાડના સામતો તેનાથી ભય પામતા હતા. પૂર્વે જેઓ મારવાડના અધિપતિથી કિંચિત્ પણ ડરતા નહોતા, તેઓ પણ રામસિંહની અભિપ્રેક્ષ પછી અત્યંત શકાશીન રહેના લાગ્યા. રામસિંહના અભિપ્રેક્ષ પછી મારવાડમા ધોર સકેટોની ગતિ ધવાઈ ગઇ. ગમસિંહેજ કોર મહારાષ્ટ્રીઓના દબને મરજીમિના લાગી મારવાડના વિધ્વસનું ખીનરોપણ કર્યું હતું, એમ કહેવામા જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી.

રામસિંહની સમસ્ત આરા નષ્ટ થઇ ગઈ અને તેમણે બાવી દીન અવસ્થામા જયપુરમા પ્રાણત્યાગ કર્યો. હવે મહારાજા વિજયસિંહ મર્ચા નિશ્ચિત થઇ કુખપૂર્વક રાજ્યામન ચનાવવા લાગ્યા. રામસિંહના મૃત્યુ પછી તેના કરતા પણ પ્રબળ શત્રુઓ મારવાડનો વિષ્ણુ સરી ચારે તરફ ભય કર અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવા લાગ્યા. આ શત્રુઓ ખીજા કોઇ નહિ પરંતુ મહારાષ્ટ્રીઓ હતા. મહારાષ્ટ્રીઓ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી મારવાડ તથા ગન્ધધાનના ધન સર્વ લાગેઆથી બોધ ઉતરાવી તે દેવાનું ધન લૂંટી મહાનમ્ત બની ગયા. તેમણે પુનઃ ગજપૂતોમા નહ ઉત્પન્ન કર્યો. ગમે તે પણનું અવનમ્ત કરી તેઓ પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેતા હતા. આ વિગતીય અત્યાચારથી મારવાડમા ચોતરફ ધોર અશાન્તિ પ્રમતી ગઈ. આ અરાજકતા અને અત્યાચારથી કૃષિકારે કૃષિમ્ મૂકી પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે ચારતરફ નાસી જવા લાગ્યા. મરજીમિના મર્ચ મામતો આ મમયે મહારાજા વિજયસિંહને અત્યંત દીનબળ અને સાહસરહિત જોઇને પોતપોતાના તાબાના દેશમા ભીણુ અત્યાચાર કરવા નાગ્યા. તેમણે બ્યાપારી માન ઉપર બમણી જકાત લેવા માડી વળી તેઓ. ધ્યેજ સ્થગે બ્યાપારી માન લૂંટી લેવા લાગ્યા. નાન્યમા વાણિજ્યકાર્ય એટલે બધ થઈ ગયું. ફુલોઅવશાત વિજયસિંહ એટના બધા દીન બળ થઇ ગયા હતા કે સામતો તેમની જરા પણ ધાક માનતા નહોતા. વિજયસિંહનું પ્રભુત્વ તેમના પોતાના મહાનયમા પણ પ્રલાદીન થઇ ગયું.

માગવાડની ચારે તરફ આવેના સમસ્ત રાજપુતરાજ્યોના સામતો કરતા મારવાડના સામતોની સત્તા, પ્રભુત્વ અને સામર્થ્ય વિશેષ હતા. તેમના સામર્થ્ય અને અધિકારનું પ્રધાન કારણ એ હતું કે તેમના પૂર્વજો પોતાના બાહુબળથી સર્વ દેશો ઉપર સત્તા જમાવી ગયા હતા. તેમણે માત્ર મહારાજાની કૃપાથી બગીર પેળની નહોતી, પરંતુ તેમણે અનેક પ્રદેશોના નિવાસીઓને પરસ્ત કરી તેમને નસાડી મૂકી ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થાપિત કરી હતી. જયપુરના સામતો પણ મારવાડના સામતોના જેટલી સત્તા ધરાવતા નહોતા. મહારાજા અનિર્ણયસિંહ જે સમયે સગીર અસ્થામા હતા, તે સમયે સામતોએ સ્વતંત્રતાપૂર્વક રહી તેમના પક્ષનું મજબૂતારી તે સમર્થન કર્યું હતું. મારવાડના સામતો અત્યંત સામર્થ્યવાન હતા, તેથી તેઓ વિજયસિંહના રામનના આરભકાળમા પોતાની ધન્યતાસાર કાર્ય કરતા હતા, પરંતુ પાછળથી વિજયસિંહે તેમની સત્તા ઉપર ત્રાપ ચારવા માડી.

પોઠલું એ અસીમ સાહસિક ચાપાવત રાખાની મુખ્ય ભૂમિ હતી પોઠલુંના સામત પુત્રહીન અવસ્થામાં મરણ પામ્યા તેઓ મૃત્યુપૂર્વે મહારાજા અજિતસિંહના દ્વિતીય પુત્ર દેવીસિંહને^૧ બોલે લેવાનું પોતાની સ્ત્રીને કહી ગયા હતા રાજવાડામાં દત્તકપુત્ર લેવાનો વિવાજ છે, તે અમારા પાંકા સારી રીતે જાણે છે પોઠલુંના સામત મરતી વખતે અજિતસિંહના પુત્ર દેવીસિંહને બોલે લેવાનેલા માટે કહી ગયા, તે સંબંધે કર્નલ ટાંડે જણાવે છે કે—“અજિતસિંહને અનેક પુત્રો હોવાથી રાજવંશના માણસને પુત્ર-તરિકે લેવો તે કીક, એવી પોઠલુંના સામતની ઈચ્છા હતી ” રાજસ્થાનની ચિરપ્રચલિત રીતિઅનુસાર દત્તકપુત્ર લેતી વખતે જ્યારે શ્રુત સામતની પાધડી તેના મસ્તકપર મૂકવામાં આવે છે, તે સમયથી તે પોતાના જન્મદાતા પિતાને ભૂતી જાય છે અને જેના સ્થાનપર તે રિયત થાય છે, તેજી તે પોતાના પિતાતરફે માને છે જે દિવસે અજિતનદન દેવીસિંહ પોઠલુંના સામતના દત્તક થયા, તે દિવસથી રાજપુતના સમસ્ત અધિકારથી રહિત થવાને લીધે તેના મનમાં એક વિચિત્ર વાસના ઉત્પન્ન થવા લાગી જે દેવીસિંહને પોઠલુંના સામત દત્તક ન લેત તો તે મારવાડના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થવાને માટે એક મુહૂર્તભર પણ આશા ધારણ કરત નહિ, પરંતુ જ્યારે તે મારવાડના એક મહાબળવાન સામતના પદપર નિયુક્ત થયો અને જ્યારે તેના પૂર્વજો (નવાન પૂર્વજો) મારવાડના રાજની સાથે નિરંતર યુદ્ધ કરતા હતા, એવી વાત તેણે સાબળી, ત્યારે તે મારવાડના સિંહાસન તરફ આશાપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો તેણે રાજદરબારમાં પોતાના પ્રબળ સામર્થ્યનો વિસ્તાર કરી વિજયસિંહને હસ્તગત કરવાની યોજા કરી કર્નલ ટાંડે અને વિચિત્ર મત પ્રદર્શિત કર્યો છે. તેમણે જણાવ્યું છે કે—“ જો મારવાડના અધીશ્વર પુત્રહીન અવસ્થામાં પ્રાણુલાગ કરે તો સ્વાધીન ધર રાજ્યના અધીશ્વરનો પુત્ર મારવાડના સિંહાસનપર આરૂઢ થવાનો અધિકારી છે ધરના મહારાજાને જે એક જ પુત્ર હોય તો તે મારવાડ અને ધર એ ઉભય રાજ્યોનો ઉપભોગ લેશે જે મારવાડ-રાજ્યનો પુત્ર કોઈ પણ પ્રકારે અપરાધી ન હોય, પરંતુ જે તેને કોઈ સામત દત્તકતરફે પ્રહણ કરે તો સિંહાસન ઉપર તેનો કોઈ પણ અધિકાર રહેશે નહિ^૨ ખરેખર આ નિયમ અતિ વિચિત્ર છે આપાવતનેતા દેવીસિંહ મારવાડના રાજા અને મારવાડના રાજ્ય ઉપર પોતાની સત્તા પ્રબળ રાખવા નો પ્રયાસ કરવા લાગ્યો અત્રે દેવીસિંહ આહવાના સામત તથા આપાવતચાખાના અન્યાય સામતોને એકત્રિત કરીને મારવાડના રાજ્યમાં અતુલ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યો રાજદરબારમાં પ્રણત્ય પ્રાપ્ત કરવાને માટે દેવીસિંહે પોતાની ચાખાના સામતોની એક પ્રબલ સેના એકત્રિત કરી અને રાજ્ય વિજયસિંહની રક્ષા માટે તેમાંની અર્ધી સેના રક્ષામાં રાખી તથા અર્ધી નગરમાં રાખી ત્યાં સમયે મારવાડમાં ચારે તરફ અરાજકતા પ્રસરી અંધ હતી અને પહાડી લોકો પ્રજા ઉપર પુષ્કળ અત્યાચાર કરતા હતા વળી રહેઠાસામતો પણ અત્યંત સ્વેચ્છાચારી થઇ ગયા હતા આ સર્વ મારણોથી અત્યંત વ્યથિત થઈ મહારાજા વિજયસિંહે પોઠલુંના સામતની સન્મુખ શોક પ્રદર્શિત કર્યો પોઠલુંના સામતે પ્રત્યુત્તર આપ્યો હે મહારાજા! મારવાડને માટે આપ આટલી બધી ચિંતા શામાટે કરો છો? આપ નિઃશયપૂર્વક માનજો કે મારશકતુ સિંહાસન સારી તત્વવારમાજ છે ”

સામતોની તથા વિશેષકરીને દેવીસિંહની સત્તા ઘણીજ બધી અચેલી જેમને તથા મારવાડમાં ચારે તરફ અરાજકતા પ્રસરી અચેલી જેમને, રાજ્ય વિજયસિંહ મનમાં ને મનમાં અત્યંત દુઝિત થવા લાગ્યા ઉદ્ધત સ્વભાવના સામતોનું દમન કરણ તથા પોતાની પ્રબળ શક્તિનો વિસ્તાર કરવો, એ હવે તેમના મુખ્ય કર્તવ્ય થઈ પડ્યા, પરંતુ તેમને પોતાના અનોરથ સિદ્ધ કરવાના કાંઈ પણ ઉપાય જડ્યા નહિ પાંકા અવસ્ય જાણતાજ હશે કે રાજસ્થાનના રાજકુમારોની ધાત્રીઓને પુષ્કળ સન્માન, ભૂમિ તથા દ્રવ્ય અર્પણ કરવામાં આવતું હતું રાજકુમારો તેમને માતાસમાન ગણતા હતા આ ધાત્રીઓના અર્ચથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોને રાજકુમારો ધાધલાઈ કહેતા હતા આ ધાધ-લાઈએ પ્રસંગોપાત રાજ્યમાં ઉચ્ચ અધિકાર અને ઉચ્ચપદ પ્રાપ્ત કરતા હતા મહારાજા વિજયસિંહની ધાત્રીનો એક પુત્ર હતો તેનું નામ જગજી હતું તે વિજયસિંહનો ધાધલાઈ હોવાથી રાજ્યમાં

૧ આ વાગ અસત્ય છે દેવીસિંહ અજિતસિંહનો પુત્ર પણ નહોતો અને તેને કાંઈએ પોઠલુંના દત્તક પણ હોયો નહોતો તે પોઠલુંના કાકાનો પુત્ર હતો

૨ આનો નિયમ મારવાડમાં કદિ જણ નહોતો અને હાલમાં પણ નથી

તેને પુષ્કળ સન્માન મળ્યું હતું આ જગ્ય અત્યંત ચતુર અને દૂરદર્શી પુરુષ હતા અને તેણે પોતાના ઉપદેશ અને સલાહથી વિજયસિંહને પણ ચતુર અને દૂરદર્શી બનાવી દીધા હતા વિજયસિંહ જગ્ય ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખતા હતા અને તેને પોતાનો હિતેથી માની સકટના સમયમા તેનીજ આજ્ઞાનુસાર કાર્ય કરતા હતા. વિજયસિંહે ધીમે ધીમે પોતાની શાયનીય અવસ્થાનો સપૂર્ણ હેવાલ જગ્યને જણાવી દીધો, જે સાલળી જગ્યએ તેમને સારીરીતે આશ્વાસન આપ્યું જગ્યએ બહારથી સામ-તોની સાથે મળી બધ તેમના કાર્યનું સમર્થન કરી ચુકીરીતે તેમની સત્તાનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. જગ્યની યુક્તિ કોષપણ સામંત સમજી શક્યો નહિ જુદિમાન જગ્યએ મહારાજા વિજયસિંહના પ્રતાપ અને પ્રભુત્વનો વિસ્તાર કરવાને તથા તેની સાથે સાથે સામતોના સામર્થ્યનો લોપ કરવાને માટે એક નવીન યુક્તિ યોજવા માહી. રાજરથાનમા જે રીતિ પ્રચલિત નહોતી અને જે સામંતપ્રધાથી સર્વથા વિપરીત હતી, તેજ રીતિદ્વારા પોતાનો ઉદ્દેશ પૂર્ણ કરવાનો તેમણે ઉદ્ધેશ કર્યો.

જ્યારે યુદ્ધ ચર્તાં નહોતા, ત્યારે રાજપૂતો અગ્રીણુ સેવન કરી કેવળ આકસ્મિક પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા હતા. રાજા વિજયસિંહના રાજત્વકાળમા પણ એક સમય એવોજ હતો જગ્ય-એ રાજપૂતોને આપસ્થમા પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા બેઠ સામતોની સમક્ષ એવો પ્રસ્તાવ સાદર કર્યો કે -“ રાજધાનીની રક્ષાને માટે એક પગારદાર સેના નિયુક્ત કરવી બેઠએ આ સેના સર્વ આજ્ઞા-ઓનું પાલન કરશે આમ થશે એટલે આપ આપની ઈચ્છાનુસાર રહી શકશો અને આપની સેનાને ૪ થા કામ કરવું પડશે નહિ ” આજ્ઞા સામતો આ વાતનો બેદ સમજી શક્યા નહિ ચતુર જગ્ય અમારી મત્તાની જડમા કુદાડોનો પ્રહાર કરવાને તત્પર થયો છે, એ મર્મ સામતો સમજી શક્યા નહિ સામતોએ સરસતાથી જગ્યને ઉપરોક્ત પ્રસ્તાવ સ્વીકારી લીધો ઉપરું જગ્યને આ પ્રકારે કામ કરતો બેઠ સામતોએ ધાર્યું કે એ અમારો હિતેષુ છે અને એ અમારા હિતને માટેજ નવીન સેના તૈયાર કરવાનું કહે છે. જગ્યએ સામતોને એટલા બધા હસ્તગત કરી લીધા હતા કે તેણે નવીન સેનાનો પગાર પણ તેમની પામેથી લેવાનો બદાલસ્ત કર્યો. આ રીતે જગ્યએ પોતાની ફેટ રાજનીતિની જાળનો વિસ્તર કરી સિંધદેશના ફેટલાક માણસોને રાખ્યા મારવાડમા રાઠોડ લેડોના શામતકાળમા પગારદાર સૈનિક આજ વખતે પહેલપહેલા રાખવામા આવ્યા અમે એમ કહી શકતા નથી કે રાજપૂત રાજાએ પોતાના સામતો સિવાય વિદેશી સૈનિકોને રાખતા નહોતા. રાજરથાનના સર્વ રાજ્યોમા વિદેશી રાજપૂતોનેજ મેનામા ગણવામા આવતા હતા; પરંતુ તેમને કદિ પણ માસિક પગાર આપવામા આવતો નહોતો તેમને પગારના બદલામા નગીર આપવામા આવતી હતી જગ્યએ જે નવીન સેના તૈયાર કરી તે સમસ્ત પાયદળ હતી પાશ્વિમાત્ય રણનીતિનું તેને ઉત્તમ શિક્ષણ મળેલું હતું કર્નલ ટૉડ જણાવ્યું છે -“ જે કારણથી માગવાડમા પગારદાર સેના-નો પ્રબંધ કરવામા આવ્યો હતો, તેજ કારણથી ઉદયપુર અને જયપુર એ ઉભય રાજ્યોના અધીશ્વરોએ પણ પગારદાર મેના રાખી હતી આ પગારદાર સેનાની પ્રજાનીને લીધે મમસ્ત રાજરથાનમાથી સામ-તપ્રધાનો સર્વથા પરિત્યાગ કરવામા આવ્યો ”

જગ્યએ જે નવીન સેનાનો પ્રબંધ કર્યો તેમા ગજપૂતો, મિથ્યાઓ, આરઓ અને શહિવાઓ નિયુક્ત થયા હતા આ સેના સામતોને આધીન ન રહી માગવાડના મહારાજાને આધીન રહેવા લાગી આ મેનાને સર્વ આજ્ઞા પરળારી મહારાજા તરફથીજ દિવાની અમલદારોદ્વારા મળતી હતી માત્ર થોડાજ દિવસોમા આ નવીન સેનાનું બળ એટલું વધી પડ્યું કે મામતો પોતાના સામર્થ્ય અને શક્તિનો લોપ થયેનો બેઠ અત્યંત અસંતુષ્ટ થયા આથી તેમને નવીન મેનાની સાથે પ્રતિદિન ઝગડા થવા લાગ્યા કર્નલ ટૉડ જણાવે છે -“ જે ઉદ્દેશથી વિજયસિંહના શાસનકાળમા મારવાડમા પગારદાર સેના રાખવામા આવી હતી, તેજ ઉદ્દેશથી મેવાડ, જયપુર અને કોટા આદિ રાજ્યોમા પણ તે પ્રકારની સેના રાખી હતી આ ઉદ્દેશ પ્રમન પ્રતાપચાળી સામતોનું દમન અને આપસ્થકતા જણાતા તેનો સર્વથા લોપ કરવાનો હતો, પરંતુ એક માત્ર કોટા સિવાય કોષપણ રાજપૂતરાજ્યમા આ પગારદાર સેનાદ્વારા

ઉપરાંત ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયો નહોતો. માત્ર કોટાના રાજાએ આ સેનાદાગ પોતાને ઉદ્દેશ સિદ્ધ કર્યો હતો. ”
 રાજા વિજયસિંહના ધાઇલાઇએ સાતસે વિદેશીય સૈનિકોને રાખ્યા અને સામંતોની પાસેથીજ તેમનો પગાર મેળવી તેમને રાજાને આધીન રાખ્યા. ધીમે ધીમે તેણે આ સૈનિકોને કિશાની રક્ષાને માટે નિયુક્ત કરવા માંડ્યા. તે છતાં પણ હજી સામંતો જગ્યુના મનનો ઉદ્દેશ સમજી શક્યા નહિ. મારવાડના મહારાજા વિજયસિંહ આ સેનાની સહાયથી શક્તિવાન થઈ પોતાના ધાઇલાઇ જગ્યુ અને દિવાન કોટલકાદની સાથે સલાહ કરી મરુભૂમિમાં ચારે તરફ ફેલાયેલી ભયકર અરાજકતા તથા અત્યાચાર દૂર કરી તેમાં શાંતિની સ્થાપના કરવાને સંજ્ઞા થયા, પરંતુ તેમનો ખજાનો આ વખતે એટલો બધો ખાલી થઈ ગયો હતો કે શાંતિની સ્થાપના અને પહાડી લોકોનું દમન કરવાને માટે આવશ્યક અર્થ કરવો પણ કઠિન થઈ પડ્યો, તથાપિ આ કુસમયમાં વિજયસિંહના હિતને માટે તેમના ધાઇલાઇ જગ્યુએ પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો. જગ્યુની મા વિજયસિંહની ધાત્રી હતી તેથી તેને વખતસિંહની પાસેથી પાચહજાર રૂપિયા મળતા હતા. જગ્યુએ પોતાની માતા પાસેથી તેનું સચિત કહેયું ધન માગ્યું અને સાથે સાથે તેને એમ પણ જણાવ્યું કે “એ તું દ્રવ્ય નહિ આપે તો હું આત્મઘાત કરીશ ” આ પ્રકારનો ભય દર્શાવ્યાથી તે માતાએ પોતાના પુત્રના પ્રાણની રક્ષાને અર્થે પચાસહજાર રૂપિયા આપી દીધા. જગ્યુને આ ધન પ્રાપ્ત થવાથી તેણે રાજ્યમાં શાંતિનું સ્થાપન તથા પહાડીઓનું દમન કરવાને માટે સંપૂર્ણ તૈયારી કરી દુર્ભોગ્યવશાત્ આ સમયે મારવાડમાં અ-
 ધાત્રીને એટલો બધો દુષ્કાળ પડ્યો હતો કે જગ્યુની નવીન સેનાને માટે તે મળવા મુશ્કેલ થઈ પડ્યા. તેને અધોની પુષ્કળ જરૂર હતી, પરંતુ તે ન મળવાથી તેને સાતસે સૈનિકોને ગાડીઓપર ચઢાવીને નાગોરરાજ્યમાં લઈ જવા પડ્યા હતા. અશ્વરાહી સૈનિકોને ગાડીઓપર ચઢીને જવું અત્યંત અપ્રિય લાગતું હતું, પરંતુ નીતિસં જગ્યુની આજ્ઞાથી તેમણે તેનાપર આજ્ઞ થઈ નાગોરસંધી જવામાં કાંઈ આનાકાની કરી નહિ. જગ્યુ જે સમયે પગારદારસેનાને નાગોરમાં લઈ ગયો તે સમયે સામંતોએ તેને તેનું કારણ પૂછ્યું. તેણે તરતજ ઉત્તર આપ્યો કે “પહાડીઓનું દમન કરવાને માટે આ સેના લઈ જવામાં આવે છે ” આ વખતે જગ્યુની ઉપર સામંતોને સંપૂર્ણ અદા હતી, તેથી તેઓ તેના આ ઉત્તર સાંભળી તેને સત્ક આની ઐન થઈ ગયા. જગ્યુએ તે સેનાને નાગોરમાં લઈ જઈ તેના કિશાપર જે કેટલીક મોં તોષા હતી તેને ઉતારી શીઘ્રતાથી પહાડીઓનું દમન કરવાને માટે ગમન કર્યું. અત્યાચારી પહાડીઓ આ સેનાદાર તત્કાલ પરાસ્ત થઈ ગયા. તેમને ઉચિત દંડ આપી વિજય-
 થી મર્વિત બની જગ્યુએ પોતાની સેનાસહિત થયનગરી નામના સ્થાનપર આક્રમણ કર્યું. આ સ્થાનપર આક્રમણ થવાની સાથેજ સામંતો સમજી ગયા કે જગ્યુએ આટલા દિવસપર્યંત ચાતુર્ય-
 જનનો વિગતાર કરી અમારી આખા ધૂળ નાખી અમારું સર્વસ્વ નાશ કરવાને માટે નવીન પગારદાર સેનાની યોજના કરી છે. જગ્યુએ ઉકેત દુર્ગપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો કે તરતજ મરુભૂમિના સર્વ સામંતો પોતાની ભાની વિપત્તિના પૂર્વ લક્ષણ જોઈ ભયભીત થઈ પોતાનું હિત, સત્તા અને સામ-
 મર્થને પૂર્વવત્ અટક ગણનાને માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તેઓ સર્વ બેઠપુર રાજધાનીથી દશ કોશ પૂર્વે ખીસાપુર નામના સ્થાનમાં એકત્રિત થઈ વિજયસિંહની વિરુદ્ધ કાર્ય કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા.

સામંતમંડળને એકત્રિત થયેલું જોઈ વિજયસિંહ અત્યંત ભયભીત થયા. તેઓ પોતાના મન સાથે ગોણા “ધાઇલાઇ જગ્યુએ જે નીતિનું અનવગન કર્યું છે તેથી મારો મનોરથ પૂર્ણ થવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ વિપરીત પગિણામ આવવાના લક્ષણો દર્શિગેચ્છ થાય છે ” આવી વિચાર આપતા તેઓ અત્યંત વ્યાકુલ થઈ ગયા અને સામંતોની કોઈ સાત કંઠવંતો ઉપાય શોધવા લાગ્યા. ખીસી જ્ઞાનના એક ગોધન નામનો વિદેશી રાજપૂતવીર પોતાના બાળુબળ, વીરતા અને બુદ્ધિ-
 મતાથી સ્વર્ગસ્થ મહારાજા વખતસિંહને પરમ પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. વખતસિંહ તેના ઉપર અત્યંત અદા રાખતા હતા. મહારાજા વખતસિંહ મૃત્યુ સમયે તે પ્રવળ પરાક્રમી વીરને વિજયસિંહને આધીન રહેવાની આજ્ઞા કરી ગયા હતા. તે બુદ્ધિમાન ગોધનને પોતાની મહારાજા વિજયસિંહને પૂછ્યું કે -

૧. આ રાજપૂત વિદેશી નહોતો, તે મારવાડના રહીશ હતો.

“આ મહાવિપતિના સમયમાં હવે આપણે શું કરવું ?” ગોર્ધન સામ તોનો સ્વભાવ મારીરીતે જાણીતો હતો, તેથી તે યથાર્થ રાજપૂતની ધોરે જોઈએ “સામ તોના હૃદયમાં ક્રોધાનન પ્રત્યક્ષિત કરવો એ કાંઈ પણ પ્રકારે ઉચિત નથી તેમને પદાચિત માન આપી, ન્યાયપૂર્વક સત્તા આપી તેમની સાથે સહલાવથી ગ્રેહુ જોઈએ આ પ્રકારે રાજ્યશાસન ચલાવવું એજ યથાર્થ રાજનીતિ છે. ગભ્યતા બાહુ સ્વરૂપ સામ તોને અમતુષ્ટ કરી તેમના ન્યાયપુર મર સામથ્યનો લોપ કરવાથી ધોર અનિષ્ટની સભાવના છે આપ મેનાને સાથે નહિ લઈ જઈ સામ તોના સમિતિગ્રામમાં જાઓ અને તેમને મધુર વચનોથી સતુષ્ટ કરવાનો પ્રયામ કરો જે તેઓ આપના પક્ષમાં ગરેજો તો ગભ્યતુ કાંઈ પણ અમંગલ થશે નરિ” ગોર્ધન વિજયસિંહને આ સલાહ આપી મહારાજને પોતાની સાથે લઈ શીઘ્ર સામ તોની સમિતિમાં ગયો

પ્રાત કાળમાંજ વીરશ્રેષ્ઠ ગોર્ધન સામ તોની સમિતિમાં જઈ પહોંચ્યો તેણે ત્યા જતાની સાથેજ કહ્યું “આપના સ્વામી મહારાજ વિજયસિંહ આપની રાજલક્ષિત ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી આપને મળવાને આવ્યા છે, આટલો આપ સામા જઈ મહારાજને યથોચિત સન્માન આપો” ગોર્ધનને વાર-વાર આ પ્રકારે વિનિતલાવથી સામ તોને પ્રાર્થના કરી, પરંતુ તેવું કાંઈ પણ ફળ આવ્યું નહિ-સામ તો વિજયસિંહપ્રત્યે અલ્પ રુષ્ટ થઈ ગયા હતા, તેથી તેઓ મહારાજને સન્માન આપવાને સામા ગયા નહિ મહારાજ અતે એકલા સામ તોની તરફ આવવા લાગ્યા ગોર્ધન તેમને મર્વ સામ તોના નેતા આદવાપતિના શિબિરમાં લઈ ગયો તત્કાળ ઇતર સર્વ સામ તો પણ તે શિબિરમાં આવીને એકત્રિત થયા સર્વ એકત્રિત થતાની સાથેજ મહારાજ વિજયસિંહ સૌથી પ્રથમ એજ પ્રશ્ન કર્યો કે “સામ તોએ શા કારણથી મારો પરિત્યાગ કર્યો છે ?”

આપાત કુળના નેતાએ તત્કાળ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે “મહારાજ ! અમે અનેક શાખાના છીએ અને અમે લિન્ન લિન્ન દેહધારીઓ છીએ તોપણ અમાર મસ્તક એકજ છે જે અમારે બીજી મસ્તક હોત તો અવશ્ય તેને અમે આપની સેવામાં અર્પણ કરત” ત્યાર પછી પુષ્કળ વાદવિવાદ ચાલ્યો. વિજયસિંહનો મનોરથ સિદ્ધ થવો કઠિન થઈ પડ્યો પુષ્કળ અર્મા અને વાદવિવાદ ચાલ્યા પછી મહારાજ વિજયસિંહે બહાદુર થઈ કહ્યું “શી વ્યવસ્થા કરવાથી સામતમડળી પૂર્વવત્ મારા પક્ષતુ અવલબન કરશે ? અને રાજ્યમાં સુશાસન તથા શાંતિસ્થાપન કરવામાં મમત થશે ? તે જાણવાની મારી ઇચ્છા છે” રાજાને આ પ્રશ્ન સાંભળી સામ તોએ ત્રણ પ્રસ્તાવ સાદર કર્યા—

(૧) આપના ધાઇલાઇના તાબામાં જે પગારદાર મેના છે તેના શસ્ત્રાસ્ત્ર છીનવી લેવા તથા તેમને મહાને માટે વિદાય આપવી

(૨) પટ્ટાવહી (જગીરોના પટા) અમને આપવી પડશે

(૩) કિંમતોને બદલે નગમ્માં રાજકાર્ય કરવા

મહારાજ વિજયસિંહે સામ તોના આ ત્રણ પ્રસ્તાવો સાંભળી વિચાર કર્યો કે “જો હું આ પ્રસ્તાવો માન્ય કરીશ નહિ તો અવશ્ય રાજ્યમાં અતર્કિત શરૂ થશે, કારણ કે સામ તો મહાવિરોધી બની ગયા છે જો હું આ અમને વિચારપૂર્વક માન્ય કરીશ નહિ તો મરવાડનો વિખંડ થઈ જશે, સિંહામન ડગમગી જશે અને અશાંતિનો સ્ત્રોત પ્રજાળવેગથી પ્રવાહિત થશે” મહારાજએ સૌથી પહેલાં પ્રસ્તાવ માન્ય કર્યો મહારાજના ધાઇલાઇના હાથ નીચેની પગારદાર મેના અત્યંત પ્રમળ થઈ ગઈ હતી, તેથી સામ તો પરમ ક્રોધિત થયા હતા એટલે તેમણે તે મેનાને તીવ્ર વિદાય આપવાની આજ્ઞા કરી પ્રથમ અને તૃતીય પ્રસ્તાવ માન્ય કરતા મહારાજએ કિંચિત્ પણ આનાગની કરી નહિ; પરંતુ દ્વિતીય પ્રસ્તાવથી ગભ્યતા ન્યૂન થતી હોવાથી તેઓ પરમ મેદ પામ્યા જાગી આપવી અથવા જાગીરદારોપર અધિકાર ઝગો, એ રાજનીતી પ્રથમ સત્તા છે, પરંતુ સામ તો આ અમને તેજ સત્તાના મૂળમાં શસ્ત્રાધાત કરવાને તૈયાર થયા હતા, આથી વિજયસિંહના શોકનો પાર રહ્યો નહિ, પરંતુ ક્રોધિત સામ તોને સતુષ્ટ કરવાનો ઇતર ઉપાય નહિ હોવાથી તેમણે તે પ્રસ્તાવનો પણ સ્વીકાર કર્યો આ પ્રકારે સર્વ સામ તો પોતાના સ્વાર્થની રક્ષા કરી પોતાનું પૂર્વ સામથ્ય પ્રાપ્ત કરી

સતુષ્ટ મનથી પોતપોતાના નિવાસસ્થાનમાં ચાલ્યા ગયા, પરંતુ આપાવતશાખાના નેતા પોતાની સેના લઈ પૂર્વવત્ વિજયસિંહ અને સ્વદેશ ઉપર સપૂર્ણ અધિકાર ચનાવવાને માટે મારવાડેશ્વરની સામે રાજધાની બેઠપુરમાં આવ્યા.

ગોધનની સમઘટી આ પ્રકારે રાજ્યે કામ કરવાથી કોષિત સામંતો ઉદ્ધતાઈ છોડી ચાલ્યા આ ઘટના બન્યા પછી થોડા દિવસમાં મહારાજ વિજયસિંહના ચુરુ આત્મારામ બિમાર પડ્યા વિજયસિંહ મૃત્યુના મુખમાં સપડાવેલા ચુરુની પાસે ગયા ત્યારે ચુરુએ તેમને જણાવ્યું “મહારાજ કાંઈ પણ ચિંતા કરશો નહિ મારા પ્રાણુઓ ત્યાગ થશે કે તરતજ આપના સમગ્ર શત્રુઓના નાશ થઈ જશે” ચુરુદેવે પ્રાણુભાગ કર્યા ત્યારે મહારાજના ધાધલાઈએ તેમને ઉપરાહત વચનોનો ભાવાર્થ સમજાવ્યો. આ ભાવાર્થ માત્ર જન્મ અને મહારાજનાજ જાણવામાં આવ્યો. છતર કોષ્ટને તેની કિંચિત્ પણ મધ આવી નહોતી પોતાના ચુરુદેવનો સ્વર્ગવાસ થયો તે માટે મહારાજ પરમ શોક પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યા અને તેમણે પોતાના ચુરુપ્રત્યે જ્યલ લક્ષિત પ્રદર્શિત કરવાને માટે સર્વ સામંતોને જણાવ્યું કે - “ચુરુદેવની અત્યેષ્ટિ ક્રિયા રાજધાનીના કિલ્લામાં કરવામાં આવશે” આ આજ્ઞા પ્રચારિત થતાની સાથેજ રાણી અને અત્ પુરની અન્યાય ત્રીઓ ચુરુદેવપ્રતિ લક્ષિત પ્રદર્શિત કરવાનું બહાનું કરી પુકળ સેના અને અનુચરોને લઈ કિલ્લા તરફ જતી જણાઈ સૈનિકો તથા અનુચરો રાજત્રીઓની રક્ષા કરવાના નિમિત્તથી જતા હતા વિજયસિંહની અસાધી પ્રથમ ધીજ સામંતોને સંદેશ મોકલ્યાકામાં આવ્યો હતો, તેથી તેઓ પણ રાજચુરુ આત્મારામના શબ પ્રતિ સન્માન દર્શાવવાને માટે કિલ્લામાં આવવા લાગ્યા ચુરુદેવ અત્ સમયે શી આજ્ઞા ફરમાવી ગયા છે તે તેઓ કિંચિત્ પણ જાણતા નહોતા મહારાજ વિજયસિંહ કિલ્લાની બહાર શામટે પોતાના ચુરુની અત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરવા યાચા ફરમાની હતી, તે પણ તેઓ જાણતા નહોતા, તેથી તેઓ નિર્ભય થઈને આવવા લાગ્યા આવા શોકના સમયમાં મારવાડેશ્વર કાંઈ પણ પ્રકારની ચાતુરી નજ કિંવા પ્રયત્નો વિરતાર કરીને સામંતોનું અનિષ્ટ કરશે, એવો કોષ્ટને પણ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો નહિ, અને કોષ્ટને તેવો સંદેહ ઉત્પન્ન થયો ત્યારે તેણે તોપણ તે તેને કહેવાની હામ ધરી શક્યો નહિ.

આ વાત તો આમાર પાંકોને લિખિત દશેજ કે બેઠપુરમાં કિલ્લા પર્વત ઉપર હતો અને તેનાપર ચઢવાને માટે પર્વત કે તરીને પગથીયા બનાવવામાં આવ્યા હતા સામંતોના અમરુણ દેનાસિંહ અન્યાય સરદારોની સાથે જોવા આ પગથીયાપર ચડવા લાગ્યા કે તરતજ તેમને અમ્ર મનની આશંકા ઉત્પન્ન થઈ તેઓ બેઠ્યા ‘આજે મને કાંઈ સુખસુખ જણાતા નથી’ તેમની સાથે ના સર્વ સામંતો આશ્ચર્યન અપી એ પ આપ મરુજૂમિના સ્તલરૂપ છે તો પછી એવી હામ કોનામાં છે કે જે આપના તરફ આપ ઉપાસીને બેઠ શકે ? સામંતોએ ધીમેધીમે કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવા માંડ્યો પરંતુ બધા સર્વ સામંતો કિલ્લામાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યા કે તરતજ પાછળનું દાર બધું થઈ ગયું તત્કાળ સર્વ જણ બચીને થઈ એમ્સ્ટરથી પોકરી ઉભ્યા ‘વિશ્વાસઘાત’ વિશ્વાસઘાત થોડી વારમાં આદવાના સમયે પોતાની કમરમાંથી તનવાર કાઢી રાજસેનાને સંદાર કરવા માંડ્યા પરંતુ રાજની સેના અધિક રની સર્વ સામંતો પોતપોતાની સેના લઈને આવ્યા નહોતા પુરમાં કેટલાક સામંતો મર્યા ગયા અને મેક સર્વ ધાઈલાઈની મેનાદારા બઢી વાન થઈ ગયા બઢીવાન થતાજ ધીરમાંતો પોતાનું અવિતબ સારી રીતે સમજી ગયા આ પ્રયત્નથી તે વિસ્તર કરનાર ધાઈલાઈએ વિજયોન્મત બની બઢીવાન સામંતોપ્રત્યે સમર્વ કહ્યું “આપ જીવનનું અનિશ્ચિત આપવાને માટે તૈયાર થઈ જાઓ” અસીમ સહસિક ગજપૂત સામંતો મૃત્યુથી ડરૂ બહ્યામશ્વાથીજ શીખેના હોના નથી તેઓ ધાઈલાઈના વચનોથી પ્રિયિત પણ વિચિનિત થયા નહિ તેઓ માત્ર એમ્સ્ટર જોવા કે - અમે રાજપૂત છીએ, અમે રાહોડ છીએ અને રાજનું શત્રુ તકતજ અમારી નાહીએમાં વહે છે માટે અમારી અનિમ પ્રાર્થના એ છે કે અમાર જીવન આ પમારદાર મેનાની બઢીની ગોળીઓથી નષ્ટ કરશો નહિ અસિદ્ધારા અમારા મરતક કાંઈ ધીરની પેઠે અમારા આત્માને છૂટા કરવા બેઠાએ ઉક્ત બઢીવાન સામંતોની આ પ્રાર્થના પૂર્ણ કરવામાં આવી રની કે નહિ તે સમયે કાંઈ પણ ઉન્દેજ વિજયવિવરણ અથવા ઉપદેશ થતો

નથી ધાણલાઈની આજ્ઞાનુસાર આપાવતકુવના ત્રણ પ્રધાન નેતા, આહવાના જગતસિંહ,^૧ પોકર્ણના દેવી-સિંહ અને ટરસોલાવના સામત, કૃપાવતના નેતા ચદ્રસિંહ, ચદ્રાણના કેસરીસિંહ, નિમાજના સામત કુમાર, રાસના સામત તથા ઉદાવત વીરો આ પ્રધાન પ્રધાન નેતાઓના જીવન નષ્ટ કરવામા આવ્યા ૨ દેવીસિંહની અતિમ અવસ્થાનું વૃત્તાંત જેવું હૃદયભેદક છે તેવું રાજપૂતવીરોચિત ગર્વ-નું પ્રકાશક પણ છે દેવીસિંહ મહારાજ અજિતસિંહના વીર્યથી હિત્તન થયા હતા (વાસ્તવમા દેવીસિંહ અજિતસિંહના પુત્ર નહોતા, પરંતુ પોકર્ણના સામત મહાસિંહના પુત્ર હતા) તેથી તે રાજ સ્વતંત્રીને ગોળી અથવા અસિથી મારવાનું સાહસ કોઈ કરી શક્યું નહિ એ તે એક મોટા પાત્રમા વિષમિશ્રિત કમુચો તેમનાપર મોકળી આપવામા આવ્યો અને તેમને એની આજ્ઞા ફરમાવવામા આવી કે-“તમારે આ રસ પી ગ્રાણ ત્યાગ કરવા પડશે,” પરંતુ દેવીસિંહ આ આજ્ઞા સાલજતાની સાથેજ કોધોન્મત સિંહની પેઠે બીદહશામથી હુકારો કરીને બોલ્યા “શું દેવીસિંહ આ માગીના વાસણમા અરીણનું સેવન કરશે? મારું સુવર્ણનું પાત્ર લાવો, એટલે હું તરતજ આ સર્વ અરીણનું સેવન કરી રાજની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ” પરંતુ બંદી દેવીસિંહની આ પ્રાર્થના પૂર્ણ કરવામા આવી નહિ આથી તેમણે તરતજ અરીણનું પાત્ર ફર ફેંકી દીધું અને પાયાણની દિવાલ સાથે પોતાનું મસ્તક અજ્ઞાન્ય મસ્તક ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઇ ગયું અને તેમનો પ્રાણરૂપી હસ શરીરરૂપી પિન્ડ છોડીને ચાલ્યો ગયો આ પ્રસંગનું વર્ણન કરતા કર્નલ ડૉડ જણાવે છે કે-“આ પ્રકારે આત્મહત્યા કર્યા પૂર્વે દેવીસિંહને એક મનુષ્યે પૂછ્યું કે આપની જે તનવારમા મારવાડનું સિંહાસન છે, તે તપવાર હમણા કયા છે?” આ વચનો સાલજી વીર દેવી-સિંહે તરતજ ઉત્તર આપ્યો કે-“હમણા તે તપવાર પોકર્ણમા મારા પુત્ર સમયસિંહની કમગમા બાધેલી છે.”

મહારાજ વિજયસિંહે આ પ્રકારે સર્વ ઉદ્ધતસ્વભાવના સામતનેતાઓના સહાર કર્યો અને ત્યાર પછી તેઓ નિવિંનતાપૂર્વક પોતાની શાસનશક્તિનો વિસ્તાર કરી રાજ્યમા શાંતિ સ્થાપન કરવાનો ઉદ્દેશ કરવા લાગ્યા મહારાજએ જગ્યની સલાહથી જે સામતવશોએ પ્રાચીનકાળથી મરજૂમિને માટે હુકમા પ્રાણપૂર્ણ કર્યા હતા, તેમનાજ પ્રતિ આ પ્રકારનું હૃદયભેદક આચળું કરી પોતાના હૃદયદૌર્બલ્યનો પરિચય કરાવ્યો હતો, એમા કિચિત્ પણ શક નથી જે તેઓ પોતાના પિતા-સમાન પ્રભાવશાળી, સાહસિક, નીતિજ અને જીદિમાન હોત તો આ પ્રકારે કદિ પણ તેઓ સામતોને મારત નહિ જે તેઓ ધારત તો કોઈ ધતર ઉપાયથી તેમનું દમન કરી પોતાની અભિ-લાષા પૂર્ણ કરી શકત અન્ય પક્ષે અમારે એ પણ કહેવું જોઈએ કે જે સામતો વિજયસિંહને હીન-બળ જોઈને પોતાના રાજ્યમા અત્યુચ શક્તિનો વિસ્તાર કરી, રાજનું સામર્થ્ય ન્યૂન કરી ચોતરફ પોતાની ઇચ્છાનુસાર અત્યાચાર નહિ કરત તો કદિ પણ તેમની આવી શોચનીય અવસ્થા થાત નહિ જે કે અહીં આ તો વિજયસિંહના ધાણલાઈ જગ્યજ મરજૂમિના સ્તભસ્વરૂપ પ્રધાન પ્રધાન સામ-તોના પ્રાણનાશનું કારણ ગણાઈને નિદામ છે, તોપણ આપણે અમારે વિશેષ વિચાર કરીને જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને-જણાય છે કે જગ્યએ કેવળ નિસ્વાર્થલાવથી માત્ર એક ઉદ્દેશ સાધ્ય કરવા માટેજ આ પ્રકારની સહારમૂર્તિ ધારણ કરી હતી વિજયસિંહની સત્તા અને સામર્થ્યનો વિસ્તાર થાય, ઉદ્ધત સામતોના અત્યાચાર દૂર થાય અને રાજ્યમા પુનઃ શાંતિ સ્થાપન થાય, એટલા માટેજ આ ચતુર્વિજયનો વિસ્તાર કરીને વિજયસિંહના રાજ્યના કટકેવરૂપ સામતોના જીવન સમાપ્ત કરી નાખવામા આવ્યા હતા જે સામતો વિજયસિંહની રાજસત્તા હુલ્લેટ કરવામા અગ્રેસર ન થાત અને જે તેઓ રાજ્યમા અધિક સત્તા પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન ન કરત તો અવશ્ય જગ્યએ કરેલું આ કાર્ય

૧ અન્યત્ર અજિતસિંહ નામ લખ્યું છે

૨ મારવાડના ગણપતિહાસમા કોઈ પણ સરદારનો વચનાની વાત લખી નથી તેમા માત્ર એટલું જણાવવામા આવ્યું છે કે પોકર્ણના દેવીસિંહ, આસોજના કૃપાવત ચણસિંહ રાસના કેસરીસિંહ ઉદાવત અને નિમાજના દેવતસિંહ એ ચાર સરદારોને કેદ કરવામા આવ્યા હતા કેદ થયા પછી ૨૪ દિવસ બાદ દેવીસિંહ એક માસ પછી ચણસિંહ અને ત્રણ વર્ષ પછી કેસરીસિંહ કાસરહમાજ મરજૂ પામ્યા હતા અને ઉદ્ધતસિંહને મહારાજ એ મુન કર્યા હતા, કારણ કે તેઓ ઉન્નત ત્રણ સામતોના બેટા અપરાધી નહોતા.

તીક્ષ્ણ આક્ષેપને પાત્ર થઇ પડત અન્ય ઉપાય નહિ હોવાથી ધાઇભાઇ જગ્યએ માત્ર નિસ્વાર્થ-ભાવથી આ કાર્ય પૂર્ણ, તેથી તેને પૂર્ણ અપરાધી માનવો યુક્ત નથી રાજકીય ઉદ્દેશ સાધ્ય કરવાને માટે ઇચ્છાડામાં સામ તોના તો શુ પરતુ રાજ્યોના જીવનનો પણ નાશ કરવામાં આવતો હતો, એ વાત કાઇ ઇતિહાસજ્ઞોથી ગ્રામ્ય નથી, પરતુ એટલુ તો અમે અવશ્ય કહી શકીએ છીએ કે વિજયસિંહ જે પોતાના પિતાના સર્વગુણોથી વિભૂષિત હોત તો તેમને કદિ પણ આ ઉપાયથી પેતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાત નહિ વિજયસિંહ યુવાવસ્થામાં અત્યંત હીનબળ થઈ ગયા હતા અને તેજ કારણથી દેવીસિંહ આદિ સામ તો આ પ્રકારે મરતક ઉદ્ધાવવાને સમર્થ થયા હતા.

દેવીસિંહે આ પ્રકારે શાંત્યનીય રીતે પ્રાણત્યાગ કર્યો ધણી શીઘ્રતાથી આ સમાચાર પોઠાણમાં તેમના પુત્ર સખનસિંહના કાનપર પહોંચ્યા સખનસિંહ પોતાના પિતાની પેઠે મહાજતરેથી અને વીર હતા વિજયસિંહ પ્રપચ્ચજનો વિસ્તાર કરીને પિતાના પ્રાણ લીધા છે એ વાત જાણી તેના ચારીરમાંથી ક્રોધાગ્નિની ચીણુગારીઓ નીકળવા માડી તેઓ કિચિત્ પણ વિનય કર્યો વિના પોઠાણના સમસ્ત સામ તોને પોતાની સાથે લઇ પોતાના પિતૃહત્તા વિજયસિંહને ઉચિત ફળ આપવો માટે રુદ્રમૂર્તિ ધારણ કરીને આઘ્યા સખનસિંહ સૌથી પ્રથમ રાજસ્થાનના વાણિજ્યપ્રધાન પાવીનગરને લૂટી બાળીને ભસ્મીભૂત કરી દીધુ,^૧ પરતુ આથી કાઈ તેમનો ઉદ્દેશ સંપૂર્ણ થયો નહિ પછી તેઓ ક્રોધિત થયેના કેસરીની પેઠે લૂણી નદીની પાસેના પ્રસિદ્ધ વાણિજ્યનગર ખીલાડાપર આક્રમણ કરવાને આદ્યા, પરતુ અહીં આ પણ તેમનો મનોરથ સિદ્ધ થયો નહિ તેમને વિપરીત ફળ મળ્યું બી લાડા નગરના કોટનુ ઉ નધન કરવાનો પ્રયત્ન કરતા પ્રબલિત ગોળાના આઘાતથી તેમણે આ સંસારનો ત્યાગ કર્યો બીજે દિવસે તેમની દેહને લૂણી નદીના તટપર અગ્નિસંસ્કાર કર્યો.

વિજયવિલાસ નામના મયપરથી ગાત ચાલ છે કે ઉક્ત સામતોના પ્રાણનાશ પછી મારવાડનું ભાગ્યથક સર્વથા પરિવર્તિત થઇ ગયું સામ તોનો અન્યાય, અત્યાચાર અને સત્ દૂર થતાની સાથેજ સરળતાથી અરાજકતા નિવૃત્ત થઈ અને પુન વાણિજ્યની દૃષ્ટિ થઈ પ્રજાની રક્ષાવસ્થા ધીમે ધીમે દૂર થયા લાગી એક રોહિડકવિએ આ પ્રસંગવિષે લખ્યું છે કે - ' પ્રજા હવે નિર્ભયતાપૂર્વક શાંતિ ગોળવશે વાઘબકરી એક ઓવારે પાણી પીશે " ઉક્ત કવિના આ વચનોપરથી સ્પષ્ટરીતે જાણી શકાય છે કે સમ તોના કંટક દૂર થવાથી હવે વિજયસિંહ પોતાની ઇચ્છાનુસાર રાજ્યમાં શાંતિરથા પન કરવાને સમર્થ થયા હતા જે કે રાજ્ય વિજયસિંહ ઉદ્ધત સામ તોના પ્રાણનો સહાર કરવાથી સાધારણ સામ તોના વિરાગબાજન થયા હતા પરતુ તેમણે પુન પોતાની પૂર્વસત્તા પ્રાપ્ત કરી તથા કેટલાક આવશ્યક યુદ્ધોમાં તેમને સાથે રાખી અત્યંત અલ્પ સમયમાં તેમના હૃદયમાં રહેલી સ્વાભાવિક રાજભક્તિ પુન સતેજ કરી દીધી તેઓ પુન પૂર્વવત્ તેમના પ્રેમપાત્ર થઇ ગયા જ્યારે વિજયસિંહની વય અત્યંત અલ્પ હતી ત્યારે અસીમ સાહસક સામતવીરએ તેમનું સામર્થ્ય ધટાડી પોતાનું પ્રજાતલ વધારવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો પરતુ વયની વૃદ્ધિ થતાની સાથે વિજયસિંહનું ચરિત્ર પણ બદલાવા લાગ્યું તેમણે પોતાના પિતાની પેઠે રાજદારી ક્ષેત્રમાં પ્રશસનીય કાર્ય કરવાનો આરભ કરી દીધો તેમજ બુદ્ધિ અને પરક્રમથી પૂર્ણ એવિત પ્રકારમાં લાગી વિજયસિંહે સામ તોનો નાશ કરી નિષકંટક થઇ સામ તો અને સૈનિકોની સંકાપથી શીઘ્ર મરુભૂમિના અત્યાચારી લુટારા ખોસા અને સરાઇ લોકોની સામે આક્રમણ કર્યું આ ઉભય જાતિઓનું દમન કરી તેમણે સંધેશના માત્ર નામના અધીશ્વરોની સાથે પણ મહાસંગ્રામ કર્યો વિજયસિંહે આ યુદ્ધોમાં સંપૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત કરી સંધેશના દાસ્તવજ્ઞ વિખ્યત અમરકોટના કિલ્લાપર અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો આ અમર કોટ મારવાડના સીમાડાપર આવેલું છે.

મારવાડપતિ વિજયસિંહનું જાગ્ય આ સમયે તેમનાપર પરમ પ્રસન્ન થઇ ગયું તેમના બળ અને પરાક્રમની ઉચ્ચ કીર્તિ મોતરફ ચુલ્લ રહેવા લાગી તેમણે વિજયગવર્ધી ઉત્સાહિત થઇ વિજયી સેના સાથે લઈ બળપૂર્વક મારવાડનો જે અશ નેસગીર રાજ્યમાં હતો તેને પાછો ખુચવી દીધો વિજયસિંહ કેવળ આટલુંજ કરીને શાંત થયા નહિ તેમણે સમૃદ્ધિશાળી ગ્રામવાસી રાજ્ય મેરાટીશરના

^૧ અન્યત્ર એવો દલિલ છે કે પાલીનગર લૂટવાનો ઉદ્દેશ હતો, પરતુ તે પૂર્ણ થયો નહોતો.

હાથમાથી ખુચવી લઇ તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો. ગોવાડા એ હાનમા મરુક્ષેત્રની મુખ્યભૂમિ ગણાય છે આ ગોદવાડા દેશ અતિ મૂલ્યવાન છે રારોડગતિ મરુભૂમિમા આની તે પૂર્વે મેવાડેશ્વરે મદોરના અધિપતિની પાસેથી આ દેશ જીતી લીધો હતો. ત્યાર પછી પાંચ શતાબ્દીપર્યંત આ ગોદવાડા દેશ મેવાડના અધિકારમા રહ્યો, પરંતુ મેવાડમા જ્યારે અતિર્વિગ્રહ ચાલે, ત્યારે મહાગણ પામેથી વિજયસિંહે એ દેશ જીતી લીધો, ત્યારથી આ દેશ મારવાડપતિના અધિકારમા ગયો છે એની ઉપર મેવાડેશ્વરનો હવે કાંઈ પણ અધિકાર નથી.

વિજયસિંહ પોતાના પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી રામસિંહની માથે યુદ્ધમા ચિત્ત રહ્યા અને તેમને પરાસ્ત થઈને મહારાષ્ટ્રીઓને જળમેર દેશ તથા ચોચ આપવી પડી આથી તેઓ એકદમ હતવીર્ય અને હુમતેજ થઇ ગયા વળી દેવીસિંહ આદિ ઉદ્ભવ સ્વભાવના સામંતોના ઉત્પાતથી તેઓ પોતાની પૂર્ણ સત્તા ચલાવવાને સર્વથા અસમર્થ થઇ ગયા; પરંતુ ઉક્ત દેવીસિંહ આદિ સામંતોને પ્રપચથી બદી કરીને મારી નાખ્યા પછી વિજયસિંહે પુન પોતાના સામંતોની સહાય પ્રાપ્ત કરી અને કેટલાક યુદ્ધોમા વિજયવક્ષીને આવિગન દીધું. આ રીતે તેમણે પોતાના હુમ્મ તેજનો પુનરુદ્ધાર કરી, પરમ શરપીરતા પ્રકાશિત કરી કેટલાક વર્ષો સુધી મારવાડનું રાજ્ય સુખશાંતિપૂર્વક ભોગવ્યુ મારવાડનો દુર્દિન જાણે સર્વથા નષ્ટ થઇ ગયેયો જણાયો. જો કે વિજયસિંહે પોતાના રાજ્યમા શાંતિ સ્થાપન કરીને પોતાનું ગૌરવ શુદ્ધિગત કર્યું હતું, તોપણ તેઓ મહારાષ્ટ્રીઓના ક્રોધ આસમાથી જળમેરને પુન પોતાના અધિકારમા લેવાને સમર્થ થયા નહિ.

મહારાષ્ટ્રય સોડા આ સમયે અત્યંત બળવાન થઇ ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતમા ધોર અત્યાચાર, ઉત્પાત તથા લૂટફાટ કરીને આર્યક્ષેત્રને સર્વથા નષ્ટબ્રષ્ટ કરી રહ્યા હતા તેઓ આ સમયે એટલા બધા શાકતશાળી હતા કે તેઓ ભારતના સર્વ રાજ્યોને ભખનું કાગણુ થઇ પડ્યા હતા સર્વ જાણુ તેમના પગમાથી પોતાના જાનમાયનું રક્ષણ કરવાને અત્યંત વ્યાકુલ થઇ ગયા હતા ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતપર અધિકાર સ્થાપિત કરી પ્રત્યેક રાજ્યને આધીનતાની જાંજીરમા પરિબદ્ધ કરી શાસનશાકતહીન મેળખસત્રાટના સિંહાસનપર આરૂઢ થવાની તેમને કિંચિત્ પણ ઇચ્છા નહોતી કેવળ તરફર બની સંહાર મૂર્તિ ધારણ કરી સમસ્ત દેશના દ્રવ્યને લુટી લેવું એજ તેમનો હેતુ હતો મનુષ્યના સર્વસ્વનો નાશ કરી તેઓ લૂટારાનું જ કાર્ય કરતા હતા સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા હોવા છતાં પણ તેમણે દિવંશીના નામમાત્રના પાદશાહના સિંહાસનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો નહિ જો તેઓ અન્ય જાતિઓની ધેડે સિંહાસન પર અધિકાર સ્થાપિત કરી સુશાસન ચલાવત તો અવશ્ય તેઓ મહાશક્તિનો સમય કરી ભારતવર્ષમા પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર ધણો વધારી દેત પ્રબળ પ્રતાપશાળી અકબર અને ઔરંગઝેબના સિંહાસનપર આરૂઢ થયેલા મોઝનસત્રાટમા આ વખતે કાંઈ પણ શાકત નહોતી તેઓ નામમાત્રના પાદશાહ હતા ખીજ તરફ ભારતના પ્રબળ પ્રતાપશાળી દેશી રાજ્યો પણ દીર્ઘકાળથી ચાલતા આવેલા અંતર્વિગ્રહથી નિર્બળ બની વિદેશી યવનસત્રાટના સુખમા વિદવિત થઇ સમગ્ર જાતીય શ્રેષ્ઠ શુણેથી રૂઢિન થઇ ગયા હતા. આ સમયે મહારાષ્ટ્રીઓમા કોઈ પણ સુચિસિત અને વીર નેતા ઉત્પન્ન થયો નહોતો, નહિ તો તેઓ સરલતાથી ભારતનો રાજ્યસુકુટ પોતાના મસ્તકપર ધારણ કરી શકત. વિશેષ કરીને પાછળથી મહારાષ્ટ્રીઓમા સિન્નસિન્ન શાખાઓ ઉત્પન્ન થવાથી તેમનામા એકતાનો અભાવ થયો અને તેથી તેમની મહાન શક્તિ વિલકત થઈને તેમને તેમનું અલિખિત ફળ પ્રાપ્ત થયું નહિ. મહારાષ્ટ્રીઓએ આ સમયે પ્રબળતાપૂર્વકે મસ્તકે ઉઠાવી રાજરથાનમા પુન ધોર અત્યાચાર કરવાનો પ્રારંભ કરી દીધો, તેથી હવે સમસ્ત રાજપૂત રાજ્યો તેમનું દમન કરવાને માટે મળીને મસખત ચલાવવા લાગ્યા યવનસત્રાટના હસ્તમાથી જાતીય સન્માનની રક્ષા કરવાને માટે તેમના પૂર્વજો જે પ્રકારે વારંવાર એકત્રિત થઈને મહાસુદ્ધ કરતા હતા, તે પ્રકારે તેઓ એકત્રિત થઈને આર્યરક્ત ધારી તથા આર્યધર્મવલ્લ્ભી કાકુદનું દમન કરવાને માટે પણ ભગીરથ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

આ સમયે જ્યપુરના રાજસિંહાસનપર મહારાજ પ્રતાપસિંહ વિરાજમાન હતા. પ્રતાપસિંહ તેજસ્વી, અસીમ સાહસિક, પ્રતિલાશાળી અને ઉભ્રમશીલ હતા તેમણે મહારાષ્ટ્રીઓને પ્રબળતાથી રાજ-

રથાનના પ્રત્યેક રાજ્યનો નાશ કરવાને ઉદ્ધત થયેલા જોધને સંવત ૧૮૪૩ (૧૭ સં ૧૭૮૭) માં મારવાડપતિ વિજયસિંહપર એક દૂતદ્વારા કહેવાયી મોકલ્યું કે - " મહારાષ્ટ્રીઓ સર્વ પ્રજા ઉપર ધોર અત્યાચાર કરી રહ્યા છે, માટે તેમનું દમન કરવું એ આપણું પરમ કર્તવ્ય છે અને તેમ કરવાને માટે સર્વ રાજપૂતરાજાઓએ એકસાથે મળી મહારાષ્ટ્રીઓને પરાસ્ત કરી નિશ્ચિત થવું ઉચિત છે. મેં સ્વયં યુદ્ધભૂમિમાં જઈ મહારાષ્ટ્રીઓને ઉચિત રૂળ આપવાનો વિચાર કર્યો છે; માટે જો આપ હમણા રાંડોડોની મેનાને સહાયને માટે મોકલી આપશો તો આપણે સરલતાથી આપણા સામાન્ય શત્રુનો ગર્વ દૂર કરી રાજસ્થાનને સર્વથા નિષ્કંટક બનાવી દઈશું." મહારાજ વિજયસિંહ અત્યંત સંકટ અને અસહાય અવસ્થામાં પડીને મહારાષ્ટ્રીય નેતાની સાથે સંધિ કરી મારવાડના રાજ-મુકુટના ઉજ્જવલ મણિસ્વરૂપ અજમેરને તેને સમર્પણ કરી ચોથ આપવાને માટે સંમત થયા હતા. આ સમયે મહારાષ્ટ્રીઓને ઉચિત રૂળ આપવાનો તથા અજમેરપર પુનઃ આધિકાર સ્થાપિત કરી ચોથાથી મુક્ત થવાનો પ્રસંગ આવેલો જોઈ તેઓ પરમ પ્રસન્ન થયા અને તેમણે પરમ પરાક્રમી રાંડોડોને પ્રતાપસિંહને સહાય કરવાને તરતજ મોકલી આપી પૂર્વે જયપુરના મહારાજા હર્ષરી-સિંહની સહાયે જે કે વિજયસિંહના પિતાનો નાશ કર્યો હતો, જે કે જતે ઈશ્વરીસિંહ એક વખત વિજયસિંહને બંદી કરીને તેમનું જીવન નષ્ટ કરવાને ઉત્તુકત થયો હતો, પરંતુ વિજયસિંહે એ સર્વ વાતો જુદી રાજપૂતગતિના સામાન્ય શત્રુનો નાશ કરવાને માટે સેના મોકલી આપી. વિપારના પરમ તેજસ્વી સામંત જવાનદાસ રાંડોડોનેના સેનાપતિ હતા તેઓ ઈશ્વિ પોતાની સેનાસહિત જયપુરની સેનાને આવી મળ્યા તેમનું આગમન થતાજ તુઝા નામના રથાનમાં મહારાષ્ટ્રીઓની સેના સાથે રાજપૂતોની સેનાને ભય કરી યુદ્ધ થવા લાગ્યું આ યુદ્ધભૂમિમાં જયપુરની સેના કરતા રાંડોડોની સેના અધિક બલશાળી હતી. મહારાષ્ટ્રીઓની સેનાને વિખ્યાત ક્રેય સેનાપતિ ડિવાઇનદ્વારા શિક્ષણ મળ્યું હતું; તે છતાં પણ તે સેના કોઇપણ પ્રકારે પોતાનું સરક્ષણ કરી શકી નહિ વિખ્યાત વીર જવાનદાસે મહારાષ્ટ્રીય જોલદાજીસહઉપર આક્રમણ કરી તકાલ તેના વિશ્વસ કરી નાખ્યો. મહારાષ્ટ્રીય નેતા સિધિયા રાજપૂત સેનાદારા સર્વથા પરાસ્ત થઈ ગયો અને સર્વ યુદ્ધ સામગ્રી રણભૂમિમાં છોડી જઈ લઈને નાસી ગયો. ૧ ભીષણ અત્યાચારી સિધિયાની સેના સન્મિલિત રાજપૂત સેનાદારા પરાસ્ત થઈ તે સમયે વિજયી રાંડોડોના નેતા સામંત જવાનદાસે ઈશ્વ મહારાષ્ટ્રીઓના કરાવ પ્રસન્નતાથી અજમેર પાછું છોડાવી લીધું અને ત્યાં મારવાડના મહારાજા વિજયસિંહની વિજયપતાકા પુનઃ ફરકવા લાગી.

મારવાડના રાજમુકુટના ઉજ્જવલ મણિસ્વરૂપ અજમેરરાજ્ય પુનઃ મારવાડપતિના અધિકાર નીચે આવ્યું. મહારાષ્ટ્રીયનેતાની સાથે વિજયસિંહને જે સંધિ થઈ હતી અને તેમણે જે ખંડણી આપવાને સ્વીકાર કર્યો હતો, તે અને તેમણે ૨૬ થયાં મહારાજા વિજયસિંહ પુનઃ પૂર્ણ સ્વતંત્રતાપૂર્વક રહેવા લાગ્યા મહારાષ્ટ્રીયદળને સર્વથા પરાસ્ત કરી તેમણે તેની સર્વ શક્તિ હિનન કરી નાખી રાંડોડોની સેનાએ ભારતવર્ષમાં ઉચ્ચ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી મારવાડમાં પુનઃ શાંતિની સ્થાપના કરી દીધી.

તુઝાના યુદ્ધમાં મહારાષ્ટ્રીય નેતા માધોજી સિધિયાએ સર્વથા પરાસ્ત થઈ પોતાની રૈય સેનાસહિત નાસીને પોતાના કષાળપર ધોર દલકની કાલીમાં લગાડી; પરંતુ તેનું હૃદય વેર લેવાને માટે એકદમ ઉત્તેજિત થઈ ગયું કુટલુદિ માધોજીએ હિમત નહિ હારતા પોતાના તાબાના ક્રેય સેનાપતિ ડિવાઇનની સંમતિથી પુનઃ એક નવીન સેના તૈયાર કરી અને તેને પાશ્વિમાત્ય પ્રણાલીથી યુદ્ધશિ-ક્ષણ આપવા માડ્યું માધોજી સારીરીતે જાણતો હતા કે જો રાજસ્થાનના સર્વ રાજપૂતોની સેના એકત્રિત થઈને યુદ્ધ કરશે તો મહારાષ્ટ્રીયસેના કોઇપણ પ્રકારે વિજય પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ; તેથી તે અતીમ સાદસિક રાજપૂતોના જેવી યુગિશ્વિન અચારીસેના સંજ્ઞ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો તેણે સતત ત્રાર વર્ષપર્યંત પોતાની નવીન સેનાને ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ આપ્યું અને ત્યાર પછી તે તુઝાના યુદ્ધમાં લાગેલા મહાક્રમને દૂર કરવાને માટે રાંડોડોપર વેર લેવાને માટે તથા રાજસ્થાનનો વિશ્વસ કરવાને માટે બહાર પડ્યો માધોજી અને ડિવાઇન પોતાની પ્રચંડ સેનાસહિત મહો-

દધિની વિરાટ તરંગમાલાની પેઠે પોતાના માર્ગમાં આવતી સર્વ વસ્તુઓનો વિધ્વંસ કરતા મારવાડ તરફ આવ્યા. આવી પ્રયાંક સેના દીર્ઘકાળ પછી કદિ પણ રણભૂમિમાં ઉપસ્થિત થઇ નહોતી. માધોજીના આગમનના સમાચાર સાંભળતાંની સાથેજ મહારાજા વિજયસિંહે પુનઃ જયપુરના મહારાજાની પાસે પોતાનો દૂત મોકલ્યો અને તેમને કહેવાની મોકલ્યું કે, આ સમયે અમને સંકાય કરવાને માટે આપની સેના મોકલી આપો. જયપુરના મહારાજાએ વિચાર કર્યો કે, મારા કહેવાથી વિજયસિંહે તુંગાના સુદમાં પોતાની રાહોડસેના મોકલી આપી હતી, તો આ વખતે અવશ્ય મારે મારી સેના તેમને સંકાય કરવાને મોકલી આપવી જોઈએ. જો મહારાષ્ટ્રીઓ પૂર્વવત્ પુનઃ પ્રવળ થઇ જશે તો જયપુરનું પણ પુષ્કળ અહિત થવાનો સંભવ છે; માટે મહારાષ્ટ્રીઓને આ વખતે પણ કોઇપણ પ્રકારે બચ્ચંભોરથ કરવા ઉચિત છે. આવો વિચાર કરી જયપુરના મહારાજાએ શીઘ્ર પુષ્કળ સેના મોકલી આપી. સંમિલિત રાજપૂતસેના પૂર્વવત્ એકતાના સુવમાં શોભાયમાન થઇ જયધ્વનિથી રાજસ્થાનને પ્રતિધ્વનિત કરતી શત્રુઓનો સંહાર કરવાને માટે આગળ ચાલવા લાગી; પરંતુ આ સમયે રાજસ્થાનનું લાઝ્ય અત્યંત મંદ થઇ ગયું હતું, તેથી એક અતિ હુલ્લેહ કારણથી રાહોડ અને કુશાવહસેનામાં ઝઘડો ઉપસ્થિત થયો. પાટણ નામના સ્થાનમાં થયેલા સુદમાં રાહોડોની સેનાએ મહાવીરતાપ્રકાશિત કર્યા છતાં પણ મહારાષ્ટ્રીઓની સેનાઅધિક હોવાથી તે અતેપરાસ્ત થઇગઇ. મહારાજા વિજયસિંહ રાજધાનીની અંદરજ હતા. જ્યારે તેમણે જયપુરની સેનાના વિશ્વાસઘાતની વાત પરાસ્ત થયેલા સેનાનીઓને મોટેથી સાંભળી, ત્યારે તેઓ અત્યંત ક્રોધાધમાન થયા. અતે તેમણે પુષ્કળ તર્કવિતર્ક કર્યા પછી મહારાષ્ટ્રીઓને પુનઃ રણભૂમિમાં મોકલાવી પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. સંવત ૧૮૪૭ (ઇ. સ. ૧૭૮૨) માં એકતામાં રાહોડો અને મહારાષ્ટ્રીઓની વચ્ચે પુનઃ ભયંકર યુદ્ધ થયું. જો કે રાહોડોની સેનાએ આ સંગ્રામભૂમિમાં પૂર્વવત્ અકચનીય વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી, તથાપિ તેઓ આ વખતે પણ વિજયલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહિ. વિજયી મહારાષ્ટ્રીયનેતાએ વિજયસિંહની પાસે દંડતરિકે સાંક લાખ રૂપીઆની માગણી કરી. પરાસ્ત થયેલા વિજયસિંહે કોંઈ પણ ઉપાય નહિ જોઈ શીઘ્ર એટલા રૂપીઆ આપવાનો સ્વીકાર કર્યો. મારવાડનો ખજાનો આ વખતે સર્વથા ખાલી થઇ ગયો હતો, તેથી સાંકલાખ રૂપીઆ એકદમ એકત્રિત કરી આપવા અશક્ય થઈ પડ્યા; પરંતુ દુરાચારી મહારાષ્ટ્રીઓએ સાંકલાખ રૂપીઆમાંથી એક પાંચ પણ એાછી લેવાની સ્પષ્ટ ના પાડી. અતે તેમણે સમસ્ત પ્રજાની પુષ્કળ સંપત્તિ લૂંટી લીધી. આથી પણ બ્યારે એટલી રકમ એકઠી ન થઇ, ત્યારે તેમણે મુખ્ય મુખ્ય સામંતો તથા પ્રજાજનોને ખંદીવાન કરીને તેમનાં ઘરનો સામાન વેચી દેવા માંડ્યો. વિજયી માધોજીએ કાળસ્વરૂપ ધારણ કરી મારવાડનો વિધ્વંસ કરવાની પોતાના સેવકોને આજ્ઞા કરાવી દીધી. મારવાડમાં ઘેરઘેર હાહાકાર પ્રવર્તી રહ્યો. ચોતરફ ભયંકર રુદનધ્વનિ ફેલાઇ રહ્યો. સ્ત્રીઓના કકળાટ તથા બાળકોનાં રોદને મારવાડને સાક્ષાત્ નરકકુંડ બનાવી દીધો; પરંતુ દુષ્ટ માધોજીના હૃદયમાં કિંચિત્ પણ દયા ઉત્પન્ન થઇ નહિ. તેના સેવકોએ મારવાડની સમસ્ત સંપત્તિ લૂંટી લીધી.

માધોજી સિંધઆએ મારવાડમાં પ્રવેશ કર્યા પૂર્વેજ અજમેરરાજ્યપર પણ પુનઃ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો. જે સમયે ક્રૈંચ સેનાપતિ ડિવાઇને અજમેરમાં પ્રવેશ કર્યો તે સમયે અજમેરના શાસનકર્તા દુમરાજો વિજયીય સેનાના હાથમાં અજમેર સમર્પણ કરવાનું કલ્પક વહેરી લેવા કરતાં આત્મહત્યા કરવી વિશેષ ઉચિત માની અરીણનું સેવન કરી પોતાનો પ્રાણ છોડી દીધો. આજ સમયથી અજમેર ચિરકાલને માટે મારવાડથી પૃથક્-થઈ ગયું. સુસંધિ મળતાં મહારાષ્ટ્રીઓના હાથમાંથી અંગ્રેજસેનાએ અજમેરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અને આજ-પર્યંત અજમેરના દુર્ગપર અંગ્રેજોની પતાકા ફરકી રહી છે.

એકતાના રણક્ષેત્રમાં મહારાષ્ટ્રીઓના તસ્કરદલદારા વિજયસિંહનો પરાજય થયો, ત્યાર પછી મારવાડના સૌભાગ્યસૂર્યે ચિરકાલને માટે અસ્તાચલનો આશ્રય લીધો. ધૈરરાત્રિએ શીઘ્ર આવી મારવાડપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. મારવાડ સ્મશાનવત્ બની ગયું. નદગૌરવ અને હૃતપીર્થ વિજયસિંહ નિર્વાણાનુબળ દીપકવત્ મંદ તેજથી અરુભૂમિનું શાસન ચલાવવા લાગ્યા. કિતરા-
રા. ૧૧

વસ્થામાં તેમણે એક નિઘ કાર્ય કરવા માંડ્યું આથી મારવાડના વિખસનું બીજ વવાયું વિજયસિંહ રાજપૂતસ્થાવરબાલુનલ સાહસ તથા શસ્ત્રને વિરુદ્ધિના સાગરમાં ફાળીને કંઈના પ્રિય ઉપાસક બની ગયા એસિવાલબતિની? એક સુદર યુવતીના પ્રેમમાં તેઓ અત્યંત લુબ્ધ થયા તેઓ હત જ્ઞાન બની પોતાના હાથથી પોતાના રાજ્યનો ઉચ્છેદ કરવા લાગ્યા વિજયસિંહ ઉક્ત યુવતીના પ્રેમમાં એટલા બધા લુબ્ધ થઈ ગયા હતા કે તેમણે તેને પટ્ટાણીનું સર્વોચ્ચ પદ આપ્યું આ ચતુરાએ વિજયસિંહને રૂપોવનના બળથી પોતાના ખરીદિલો ગુનામની પેઠે વશ કરી નાખ્યા હતા કે કનૈલ દોડ જણાવે છે કે “આ યુવતીએ વિજયસિંહપર એટલો બધો અવિકાર કરી લીધો હતો કે તે તેનું મુખ જોયા વિના વ્યાકુલ બની જતા હતા તે સ્ત્રી મારવાડપતિને વારંવાર પોતાની પાદુ-કાથી પ્રાર્થ કરતી હતી તે બધાં પણ તેઓ પુન તેનું શરણ લેતા હતા વિજયસિંહ ઉક્ત કામિની ના કાલકૃતમ પ્રેમથી મોહિત થઈ બાન બૂની ગયા હતા અને ઉક્ત સ્ત્રીના પાદુકાપ્રકારથી તેઓ પોતાને કાઠ પણ અપમાન થયેનું માનતા નહોતા એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓ તે શશિવદનીની પ્રત્યેક આત્માનું પાલન કરવામાં પોતાના જીવનની સાફલ્યતા માનતા હતા વિજયસિંહની આ પ્રકારની કંઈપણ તથા વિકાસતાથી મારવાડમાં ચોતરફ ધોર અરાજકતા પ્રસરી ગઈ.”

ઉક્ત યુવતીએ વિજયસિંહને પોતાનો દાસ બનાવી રાજ્યમાં પોતાની પ્રબળ સત્તાનો વિસ્તાર કરવા માંડ્યો જો કે તે સ્ત્રી વિજયસિંહ હતી તોપણ તેણે વિજયસિંહને જણાવ્યું કે આપના પુત્રને કદિ પણ સિંહાસન પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહિ હું એક પુત્ર જોળે લાઠશ અને તેજ આપન ઉત્તરાધિ કારીતરિકે અહીં આ રહેશે વિજયસિંહે તેના આ પ્રસ્તાવમાં કાંઈ પણ વાધો લીધો નહિ તેમણે આ પ્રસ્તાવ કબૂલ કરી મારવાડના બાવી નાશનું બીજ રાખ્યું મારવાડની ચિરપ્રચલિત રીતિના મુળમ વિજયસિંહે ભયંકર શસ્ત્રાઘાત કર્યો આ ભાવી ઘટના પૂર્વે પાદકાએ મારવાડના રાજવંશની વશ વધી જણાવી આવશ્યક છે, એમ ધારી અને તે અને સાદર કરીએ છીએ

પટ્ટાણીના દામ વિજયસિંહે ઉક્ત દુષ્ટ સ્ત્રીની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને માટે માનસિંહ નામના એક યુવક ને દત્તક લીધો આ માનસિંહ ગુમાનસિંહનો પુત્ર હતો વિજયસિંહે તેને મારવાડનો ઉત્તરાધિકારી બનાવી તે મતનખનો દહેરા સમસ્ત મારવાડમાં પીટાવી દીધો વળી તેમણે સમસ્ત મારવાડના સામંતો ને બોનાવ્યા અને તેમને માનસિંહને પોતાના બાવી સ્વામીતરિકે નજરાણુ આપવાની આજ્ઞા કરી રાજની આ આજ્ઞા સાંભળી સામંતોએ અત્યંત ક્રોધિત થઈ કહ્યું અમે દારીના પુત્રને અમારા બાવી સ્વામીતરિકે મદિ પણ સન્માન આપીશું નહિ તોપણ વિજયસિંહે તેથી ક્રિમિત પણ પોતાને કુરામલ છોડ્યો નહિ તેમણે માનસિંહને શાસ્ત્રવિધિ અનુસર દત્તકતરિકે મદલું કરી પોતાના પુત્રને સર્વથા સિંહાસનથી વચિત કર્યો ઉક્ત યુવતીની કામના પૂર્ણ થવાથી તેણે પ્રસન્ન થઈ પોતાના દત્તક કુમાર માનસિંહને ઝોરના કિનારા વિદ્યા લખુવા માટે મોખી આપ્યો હવે શેરસિંહ નામના સામંતે માનસિંહને પ્રથમ દત્તકરૂપે મદલું કરા દત્તો તેથી તેણે આ વખતે તેને પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધો પરંતુ ઉક્ત યુવતીએ પુન તેને પોતાની પાસે બોનાવી પોતાના સેવકોના હાથમાં તેની રક્ષાનો ભાર સોંપી દીધો મારવાડના ભાવી અધીશ્વર માનસિંહનું ઉત્તમ પ્રકારે પાલન થવા લાગ્યું હત જ્ઞાન વિજયસિંહ આ વખતે ઉક્ત યુવતીના હાથમાં કાપના પુતળાની પેઠે નાચતો હતો તે સુદી પોતાની ઇચ્છાનુસાર રાજ્યમાં પોતાની સત્તા ચલાવવા માઠી, તેથી સમસ્ત સામંતો રાજ ઉપર અત્યંત રષ્ટ થયા અને તેઓ પોતાની રક્ષા અર્થે માનસિંહની નામના સ્થાનના એકત્રિત થયા

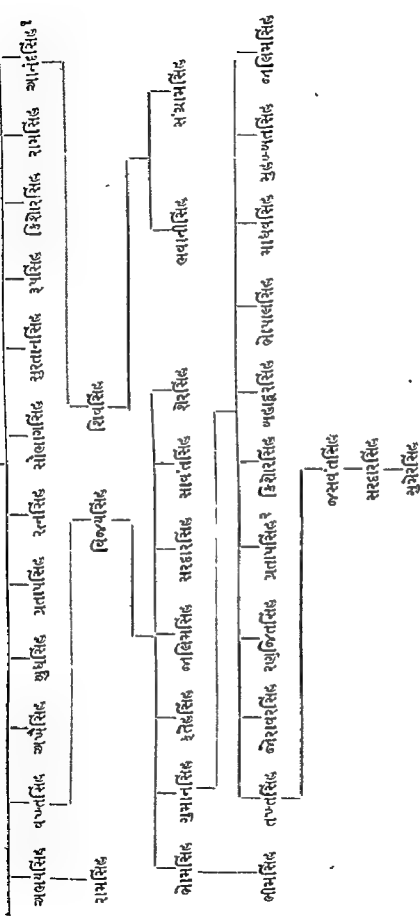
સામંતોએ વિચાર કર્યો કે વિજયસિંહે એક સાધારણ સ્ત્રીના પ્રેમમાં ફસાઈને જે પ્રકારનું વર્તન કરવા માંડ્યું છે તેથી મારવાડનું પવિત્ર સિંહાસન કલકિત થશે અને સિંહાસનપરથી પદઅટક કર્યા

૧ આ સ્ત્રી એસિવાલ બતિની નહિ, પરંતુ જટબતિની હતી

૨ આ સર્વ કલકો અસ્ય છે આ સ્ત્રીની ધર્મનિષ્ઠા અને વદાસ્વાની પ્રસન્ના આજ્ઞાવત્થ થય છે તેને મસ્તાકમાં વેશુવર્મન અતિ પુષ્ટ કર્યો હતો તેના બધાંવેલા સારા સારા મંદિરો, મદાલયો, બાગો, દરો વગેરે તમારો નવાઈ જોષપુરમાં વિદ્યમાન છે તેનું નમ ગુનાજાય હૃદ

• નુએ સ મી બાલુ

अनितसिंह

વિના કે ધણુ પ્રકારે રાજ્યનુ મગન થનાર નથી આવો વિચાર કરી તેમણે વિજયસિંહના પચમ પુત્ર ભોમસિંહના યુવાન પુત્ર ભીમસિંહને સિંહાસનારૂ કરવાનો નિશ્ચય મ્યો એકત્રિત થયેલા અસત્તુષ્ટ સામતોએ ગુપ્તરીતે આવો નિશ્ચય કરી તેને પરિપૂર્ણ કરવાનો હેતુએ કરવા માંડ્યો. આ વત જ્યારે વિજયસિંહના બાણવામા આવી ત્યારે તે શીઘ્ર પૂર્વવત સામતોના મુકામે ગયો અને તેમને હસ્તગત કરવાનો પ્રયત્ન કરના લાગ્યો તે તેમને મધુર વચનથી સત્તુષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો એવામા સામતોએ ગુપ્તરીતે એક પત્ર લખી તે રસના સામત ઉપર મોકલી આપ્યો. તે સમયે તે સામત મહારાજની પાસે રહેતા હતા તેમણે તરત ઉક્ત સુદરીની પાસે જઈને મ્હુ કે 'મહારાજ સામતોની પાસે ગયા છે અને તેમણે આપને પણ ત્યાં શીઘ્ર બોલવ્ય છે અગરશક સેના તૈયાર છે, માટે આપ શીઘ્રતાથી ચલો. તે સુવર્તી ઉક્ત સામતના આ વચનોપર વિશ્વાસ રાખી મહાલય માથી બહાર નીકળી કે તરતજ પાછળથી એક મનુષ્યે સંગા થતાની સથેજ તેના શરીરના બે ટુકડા કરી નાખ્યા પછી ઉક્ત સામત મારવાડનુ સર્વસ્વ નાશ કરનાર સ્ત્રીની સમસ્ત સપત્તિ લૂંટી લઈ વિજયસિંહના પચમપુત્ર ભોમસિંહના યુવાન પુત્ર ભીમસિંહને લઈ સેનાસહિત નાગોડના માગંમા આવેના પોતાના શિબિરમા ગયો. જો રાસના સામત ભીમસિંહને ઉક્ત શિબિરમા નહિ થઈ જતા સર્વ એકત્રિત થયેલ સામતોની પાસે લઈ જત તે સામતો અવશ્ય વિજયસિંહને તરતજ પદબદ્ધ કરીને ભીમસિંહને મારવાડના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરત જે દિવસે સર્વ સામતોના સાબળવામા આવ્યું કે રાસના સામત પહારાધીની વધ કરીને ભીમસિંહને લઈ આવ્યા છે તેજ દિવસે વિજયસિંહને પણ એ સમાચાર મળ્યા અને તેઓ અત્યંત શીઘ્રતાથી ભીમસિંહની નિકટ આવ્યા.

વિજયસિંહ સામતોના મુકામ છોડી ભીમસિંહના શિબિરમા ગયા કે તરતજ તેમની પ્રપચ્ચળ સર્વશા ઇન્નભિન્ન થઈ ગઈ તેમણે ભીમસિંહને વશીભૂત કરવાને માટે તેને સોજત અને સિવાનાના પ્રદેશો સમર્પણ કર્યો અને તેને મિષ્ટ વચનોથી સત્તુષ્ટ કરીને સિવાનાના કિંદનામા મોકલી દીધો. ભીમસિંહને જો કે આ વખતે મારવાડનું સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું નહિ. તોપણ તેણે ઉક્ત ઉલ્લય પ્રદેશો મળનાથી પ્રસન્ન થઈ સિવાના જવામા કાર્ષ પછી અનામની કરી નહિ. અત્ર વિજયસિંહે આ પ્રદેશ ભીમસિંહને સત્તુષ્ટ કરીને તેને પોતાની પાસેથી દૂર કાઢ્યો અને પોતાના પુત્ર જલ્મિમ સંગે પોતાની પાસે બેઠા વ્યો જલ્મિમસિંહજી મારવાડના સિંહાસનના યથાર્થ ઉત્તરાધિકારી હતા વિજયસિંહે માનસિંહને હસ્તકપુત્રતરિકે મરણ કર્યો હતો અને જલ્મિમસિંહને ઉત્તરાધિકારથી વચિત કર્યો હતો. આથી જલ્મિમસિંહ અત્યંત અસત્તુષ્ટ થયો હતો. વિજયસિંહે તેને હસ્તગત કરવાને માટે તરતજ તેને ગાદનામો સમૃદ્ધિશાળી પ્રદેશ સમર્પણ કરી દીધો અને તેને ત્યાં મોકલી દીધો. તેમણે તેને વિદાય કરતી વખત ગુપ્તરીતે એમ પણ કહ્યું કે તમે શીઘ્ર ભીમસિંહપર આક્રમણ કરી તેને મારવાડમાથી બાની મૂકો.

જલ્મિમસિંહ ગાદનામો રાજ્ય પ્રાપ્ત કરી અતિ સત્તુષ્ટ થઈ શીઘ્ર ત્યાં ચાલ્યા ગયા અને પોતાના પિતાની આજ્ઞા માન્ય કરવાને માટે પોતાના જત્રીજા ભીમસિંહ ઉપર સેનાસહિત આક્રમણ કર્યું. ભીમસિંહ પૂર્વથીજ વિજયસિંહની ગુપ્ત આજ્ઞા જાણી ગયા હતા તેથી તેઓ પોતાની સેના સંભળ કરી યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈનેજ ઉભા હતા જલ્મિમસિંહે આક્રમણ કરતાની સાથેજ ઉલ્લયપદ્ધો વચ્ચે મહાસુદામિ પ્રવલિન થઈ ગયો. જલ્મિમસિંહની સેના પ્રખળ હતી તેથી ભીમસિંહે જાતે પરાસ્ત થઈ પે મ્હુના સામતોના આશ્રય અર્થેજ કર્યો પરન્તુ તે સ્થાનમા રહેલુ અશક્ય જાણી તે જેસન-મીરમા નાસી ગયા.

જે મમયે જલ્મિમસિંહની સાથે ભીમસિંહને યુદ્ધ ચલાવું હતું જે સમયે મરુત્યુમિત્રા સમસ્ત સામતોએ વિદોરી બની આરાજકતા પ્રચારી દીધી હતી અને જે સમયે પુત્ર પૌત્રાદિઓએ અતર્વિશદ આ નિશ થઈ રોકેડોના રાજ્યપત્રને કેનક લખાડ્યું હતું તે સમયે સ્વર્ગવર્તી સુધી મારવાડનું સિંહાસન

૧ કનલ ટ્રાંકે ભોમસિંહને વિજયસિંહના પચમપુત્ર ગણ્યા છે પણ તે સાચું નથી ભોમસિંહ વિજય સિંહના પ્રમ પુત્ર હતા વિશેષ ખાતરી આ પ્રથમા પાન ૧૬૩ ઉપરની વસાવણી એવાથી થશે.

૨ એકસિંસ વર્ષ નહિ પરન્તુ એકાદશીસ વર્ષપરિત રાજ્ય ક્યુ હઈ તેમનો જન્મ સવત ૧૭૮૮ મા થયેલ.

ભોગની મહારાજ વિજયસિંહે પોતાની પ્રાણપ્રિયા ઝોસવાવ યુવતીના શોકમા સંવત ૧૮૫૦ના આપાઠ માસમા પોતાના શરીરનો ત્યાગ કર્યો^૧

વિજયસિંહના જીવનચરિત્રના સંબંધમા અમને એટલું કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે તેમણે યુવાવસ્થામા જે પ્રમાણે પરાક્રમ દર્શાવ્યું હતું તે પ્રમાણે તેમની ઉત્તમગત્થા ધીર કવ કથી પૂર્ણ હતી જો તેઓ પાટણ અને મેકતાના યુદ્ધમા જાતે જઈને મહારાષ્ટ્રીઓની સામે યુદ્ધ કરત તો તે હોતમા શોકોકોનો કદિ પણ પરાજય થાત નહિ અને જયપુરની સેના કૃતપ્રતા પણ દર્શાવી શકત નહિ રાજા જો આનંદ અને ભોગવિવાસને આધીન થાય તો પ્રજાની કેવી દુઃશ થાય છે, તેનું જ્વલત પ્રમાણું વિજયસિંહ વૃદ્ધાવસ્થામા એક કુવટા ઝીના મોહમા પડીને દર્શાવી ગયા છે સારારા, મારવાડનો સૌભાગ્યસ્થ વિજયસિંહના શાસનકાળથીજ સર્વથા અસ્ત થયો

હતો અને તેઓ ૨૦ વર્ષની વયે સિંહાસનપર બેસા હતા

૧ આ અધ્યાયના અંતિમ ભાગમા મણી મોક્ષણ કરવામા આવ્યો છે મહારાજ વિજયસિંહ ઉપર એવા કષ્ટક આદિ પિત કરવામા આવ્યા છે કે જે સર્વથા અસત્ય છે મહારાજ વિજયસિંહનો સત્ય ઇતિહાસ પ્રાપ્ત નહિ થવાથી શેખરને ઘણી કલ્પનાઓ કરવી પડી છે તેજ પ્રમાણે મહારાજ અનિવસિંહનો ઇતિહાસ પણ તેમને ચક્રાચરીતે જ્ઞાત નહોતો, તેથીજ તેમણે પોમણના કાકાર દેવીસિંહને મહારાજના પુત્ર જણાવ્યા છે વળી તેમણે મહારાજ વિજયસિંહના પુત્રોના નામ પણ ચક્રાચરીતે લખ્યા નથી તેમના જ્યેષ્ઠ કુમાર ભોમસિંહજી હતા તેઓ જ્યારે મરણ પામ્યા ત્યારે તેમના પુત્ર ભીમસિંહને મહારાજને યુવરાજ પદપર અભિષેક કર્યો નલિમસિંહને યુવરાજ બનવાનો કાષ્ઠજી અધિકાર નહોતો અવસ્થ તેની માતા ઉદયપુરની હતી, તેમણે સિસોદીઆઓ પોતાની રાજકુમારીના ગર્ભયો ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને રાજસિંહાસન મળે એવી ચરત કરાવતા હતા તે કદિ પણ પાળવામા આવ્યા નથી તપ્પાછને રાજા મરવાને માટે તે એક નામમાત્રની ચરત હતી વાસ્તવમા ભોમસિંહ, મુખાનસિંહ અને કોતેહસિંહ જે ત્રણેના કરતા નલિમસિંહ નાનો હતો આ કાલજી મહારાજ વિજયસિંહે તેને કદિપણ યુવરાજ કયો નહોતો ભીમસિંહને યુવરાજના પ પર અભિષેક કર્યો પડી તેનો કુસ્ત્રભાવ અને આખરવગળા થેના દેવ જોઈને મહારાજને પોતાના પિતૃવિહીન પૌત્ર માનસિંહને શુભાખ્યાયના કરકમળમા સોંપ્યો અને તેને શુભરીતે ઝાંઝોરમા મોકલી દીધો, કારણ કે ભીમસિંહ આખરવ જાનને જીવત રહેવા દેશે નહિ, એટલે તેમને રૂ હોય ભીમસિંહ શુભાખ્યાયપર પણ દેખ મરતા હતા અને તે પોતે પુત્રના કાકાર સવાઈસિંહની સિખાણી મગાણે આવતા હતા રાવાઈસિંહને પગપૂર્વથી વિજયસિંહની સાથે વેગ હતું અને તેના પિતામહ દેવીસિંહે જે મંદિરે ઉપવસ્ય થયો હતો તે પ્રકારે તે પણ ઉપવસ્ય કરવા હંમતો હતો તેણે મારવાડના કેવાક સામંતોને ઉશ્કેરીને ભીમસિંહના સહાયક અને વિજયસિંહના વિરોધી બનાવી મૂક્યા હતા આજ બખેડામા શુભાખ્યાય પણ ચાલી ચઈ હતી અને અતિ ભીમસિંહને પણ બેધપુરમાથી હાંપાર કરવામા આવ્યો હતો આ સર્વ જ્ઞાત મહારાજ વિજયસિંહના જઈ ઇતિહાસમા ઉપલબ્ધ થાય છે.

અધ્યાય ૧૪ મો

ભીમસિંહનો મારવાડના સિંહાસનપર અધિકાર-દેના પ્રતિપક્ષી જાલિમસિંહનીનિરાશા-
-ટ્ટીમસિંહે માનસિંહ સિવાય મારવાડના સિંહાસનપર દાવો કરનાર સર્વ જાહનો કરેલો
વધ-અલોરપર કરેલું આક્રમણ-ખાધ પદાર્થો મેળવવાને માટે વધ કિલ્લામાંની સેનાનું બહાર
જવું-કુમાર માનસિંહનું દેનાપરનું નેતૃત્વ-માનસિંહ બંદીવાન થવાની સલાહના-આહ્વા-
-રના સામંતોએ માનસિંહનો કરેલો ઉદ્ધાર-રાજ ભીમસિંહના આચરણથી સામંતોને થયેલો
અસંતોષ-સામંતોએ મારવાડનો કરેલો પરિત્યાગ-નીપ્રાણપર કરેલું આક્રમણ-તાણે થવાની
અણીપર આવેલું અલોર-રાજ ભીમસિંહનું આક્રમક મૃત્યુ-માનસિંહે સિંહાસનપર સ્થાપિત
કરેલો પોતાનો અધિકાર-પોઝીના સામંત સવાઈસિંહનો વિદ્રોહ-પાસની નામના સ્થાનમાં
દયારેલી પ્રખ્યાત-રાજ ભીમસિંહનીત્રાહુનિગલ છે એવી ન નકુતિનો પ્રચાર-રાજ માનસિં-
હની સાથે દરવામાં આવેલી વ્યસ્થા-ભીમસિંહની રાણીને થયેલી યુવપ્રાપ્તિ-નવીન રાજકુ-
મારને પોઝીમાં મોકલવા અને દેના જન્મની વત થત રાખવી-નરીત રાજકુમારનું નામ
ધોલસિંહ રાખવું-પૂર્વે કરેલી વ્યસ્થાનુસાર વર્તન કરવાને રાજ માનસિંહની આગળ
સામંતોએ રણ કરેલી કરખાસ્ત-ભીમસિંહની રાણીનું ધોલસિંહને અભયસિંહની પાસે મો-
કલવું-સવાઈસિંહે પુનઃ રહેલો યુદ્ધ પ્રખ્યાત-સવાઈસિંહે અંખર અને મેવાડના અધીધરે ની
સાથે માનસિંહનો કલહ પ્રદીપ્ત કરેલો-ધોલસિંહને લાઠને તેનું જયપુરમાં જવું-તેને માર-
વાડના અધીધરતરિકે જાહેર કરેલો-ધોલસિંહના પક્ષમાં અધિકાર રાડોડસામંતોનું લગ્ન-
ખિત્તરના અધિપતિએ ધોલસિંહના પક્ષનું કરેલું સમર્થન-રૂઢેશમાં રેનાને બાલાવવી-
-હાલકની નીરતા-તેણે કરેલો માનસિંહના પક્ષનો પરિત્યાગ-ચંદાર-લ-સામંતોએ માનસિંહના
પક્ષનો કરેલો ત્યાગ-માનસિંહે આમહત્યા કરવાનો કરેલો પ્રયાસ-રાજ માનસિંહનું પલાયન-
આર્નાસિંહનું જયપુરમાં જવું-તેણે પોતાની રક્ષાની કરેલી તૈયારી-સમસ્ત કુટુંબીજનો ઉપર માન-
સિંહનો સદહ-તેમને કિલ્લાની રક્ષા દરવા માટે નિરક્ત રવાની તેણે પોઝી ના-તેના સહાયકોનું
ગુરુએ મઠ શત્રુપક્ષને મળી જવું અને જોડપુર પર પેતા નાખવો-અવરોધારોપર પડેલું કંઈ-
મીરખાના આચરણથી આક્રમણકારોમાં થયેલું અનેક-તેમનું મારવાડમાંથી પલાયન-જય-
પુરના સેનાપતિએ તેમનું કરેલું અતુલરૂ-ચુલ-જયપુરની સેનાનો વિવેચન કરી નગરપર
ઘાસોલો ઘેનો-જયપુરના મહારાજનું વિપત્તિ જોડને અત્યંત લચલીત થયું-તેણે જયપુર-
પરથી ઉભી લીધેલો ઘેરો-જયપુરના નિવિધનપૂર્વક જવાને માટે તેમણે ૧૦૦૦૦૦ રૂપ-
યા આપવાની કરેલી કબૂલત-જયપુરની સેનાએ જોડપુરનું જે દ્રવ્ય હુંદી લીધું હતું
તેપર રાડોડાએ પુનઃ સ્થાપિત કરેલો પોત નો અધિકાર-અમીરખાનું રાજ માનસિંહના
તાબામાં નિવૃત્ત થતું તથા ચાર રાડોડસામંતાની સારે જોડપુરમાં જવું

સમયે મહારાજ વિજયસિંહનું મૃત્યુ થયું, તે સમયે તેમના પૌત્ર ભીમ-
સિંહ દેશનિકાળ થઈ જેસલમીરમાં રહેતા હતા તેઓ વિજયાસદના મૃત્યુના
સમાચાર સાલળી પોતાના સેનિકોને લઈ બાવીસ કયાકમા જોડપુરમાં
આવીને દાખર થયા અને તેમણે તત્કાળ સિંહાસનપર પોતાને આધાર
સ્થાપિત કરી દીધો વિજયસિંહના વચવા પુત્ર જાલિમસિંહ કે જે શાસ્ત્રોત્ત
રીતે મારવાડના સિંહાસનના અધિકારી રતા તેઓ પણ પોતાના પિતાના
મૃત્યુના સમાચાર સાલળી ગજધાની તરફ આવવાને નીકળ્યા, તેમણે મેળ

નમના સ્થાનમા આરી શુભદિન અને શુભ મુહૂર્તમા પાટનગરમા પ્રવેશ કરવાનો વિચાર કર્યો. તેમ યવનમા પણ એવો વિચાર આવ્યો નહોતો કે ચતુર ભીમસિંહ આટલા શીઘ્ર જંગમગીચા રાજધાનીમા આની પહોંચશે તેઓ શુભ મુહૂર્ત બેંધ રાજધાનીની નિકટ ગયા કે તોરણદારમાજ તેમણે દારપાત તથા પ્રજાજનોને મુખેથી સાલજી કે ભીમસિંહે પોતાના મન્તકપર મારવાડનો રાજચક્ર દારણ કર્યો છે જાલિમસિંહની સર્ આજા એકદમ નષ્ટ થઇ ગઇ તેમને દુઃખે પોતાના પિતાના મિહાસનપર અધિકાર સ્થાપન કરનાની કિંચિત પણ આજા રહી નહિ જાલિમસિંહ સિદાસન પ્રાપ્ત કરવાને માટે આવ્યા છે, એવા સમાચાર સાલજતાની સાથે જ ભીમસિંહે એક બળવાન સેના મોકલી તેમને પકડી લાવવાની આજા કુમાવી સિદાસન પ્રાપ્ત કરવાની વાત તો દૂર રહી, પરન્તુ પોતાના પ્રાણુની રક્ષા કરની કદિન જાણી જાલિમસિંહ શીઘ્ર નગરના તોરણદાર આગળથી જીવ લખને નાં. જો મારવાડના સામ તો તેમને સંકાય કરત અને જો પ્રજા તેમને મરુજીમિના અધિકારીતરિકે સ્વીકારત તો તેઓ કદી પણ આ રીને પીર દર્શાવન નહિ, પરન્તુ તેઓ અવશ્ય પોતાના પિતાનું સિદાસન પ્રાપ્ત કરવાને માટે ગુણક્ષેત્રમા પોતાનું બળ પ્રદર્શિત કરત જાલિમસિંહ બેંધપુર છોડી બિવાડા મુઠી એકદમ નાસી ગયા, પરન્તુ ભીમામંદની મેનાએ તેમને ત્યા આગળ પકડી પાડ્યા અને તેમનાપર આક્રમણ કરી તેમને સપૂર્ણરીતે પગલત કરી દીધા પગલત થયેલા જાલિમસિંહ ઉપન્યાસ છોડી જીવ લખને નાં અને ઉદયપુરના મહારાણાને દારણે ગયા મેવાડના મહારાણા પણ આ સમયે હીનબળ થઇ ગયેલા હતા, મેવાડમા ચોતરફ અશાંતિનું સપૂર્ણ સામ્રાજ્ય પ્રમરી રહ્યું હતું, તેથી તેમણે પણ પોતાના લાણેજ જાલિમસિંહનું ન્યાયયુક્ત હિત સાધવાને માટે સિમેદીઆ સેનાને મારવાડમા મોકલી નહિ તેમણે જાલિમસિંહને આજીવિકાને માટે પોતાના દેશનું એક વિશાળ પ્રાણુ અર્પણ કર્યું જાલિમસિંહ એક મહાન પડિત અને વિરા પુરુષ હતા તેઓ એક સમર્થ કેવિ અને ઇતિહાસવેત્તા હતા તેઓ ઉપન્યાસ જાણી પ્રાપ્ત કરી કાન્યાશાસ્ત્રની ઉન્નતિ કરવામાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરવા વાગ્યા, પરન્તુ તેઓ દીર્ઘકાળપર્યંત જીવ્યા નહિ તેમણે પોતાના હાથવતી પોતાની એક નસ ઢાળી હતી અને તેથી અધિક રુધિર વહી જવાથી યુવાવસ્થામાજ તેઓ આ સસા છોડીને ચાલ્યા ગયા હતા.

મહારાજ ભીમસિંહે મારવાડના મિહાસનપર બેસતાની સાથેજ દુષ્ટ ઔરંગઝેબની પેઠે લાયકર સદારમૂર્તિ ધારણ કરીને ગરિડારાજ્યશમા પૂર્વે કદિ પણ ન મનેયુ એવું નિદનીય કાર્ય કરના માફક જાણે ઔરંગઝેબના પ્રેતાત્માએજ ભીમસિંહના શરીરમા પ્રવેશ કર્યો હોય તેવું સ્વરૂપ તેણે ધારણ કર્યું જે પ્રમરે ઔરંગઝેબે લાસતવર્ષમા નિષ્કંટક ગભ્ય ભોગવવાને માટે પોતાના જન્મદાતાને બદલાવ કરીને પોતાના મગાબ્રાતાઓની હત્યા કરી હતી, તે પ્રકારે ભીમસિંહે પણ મારવાડનું મિહાસન નિર્વિઘ્નતાથી ભોગવવાને માટે તે એન્જ સમ્રાટનું અનુકરણ કરીને પવિત્ર રાહોડ વશને કવકિત કરવામા કિંચિત પણ વિનબ કર્યો નહોતો મારવાડના મિહાસનના યથાર્થ અધિકારી જાલિમસિંહને નમાડી મૂક્યા પછી તેણે વિચાર કર્યો કે જ્યાંમુઠી મારા કાકાએ જીવત છે, ન્યાસુધી નિષ્કંટક ગભ્ય ભોગવી શકીશ નહિ આવો વિચાર કરી તે હૃદયબેદક નિર્દયતાભરેલા કાર્યો કરી પોતાનો માર્ગ સ્વચ્છ કરવાનો ઉદ્દેશ કરવા લાગ્યો વિજયસિંહે જે સમયે પ્રાણુત્યાગ કર્યો, તે સમયે તેમના સાત પુત્રોમાથી કેવળ જાલિમસિંહ, રોમસિંહ અને સરદારસિંહજ જીવિત હતા રોમસિંહ, સામતસિંહ, ભોમસિંહનો પિતા ભીમસિંહ તથા ગુમાનસિંહ તો વિજયસિંહની પૂર્વે મરણ પામ્યા હતા જાલિમસિંહને નસાડી મૂક્યા પછી ભીમસિંહને જણાય કે સરદારસિંહ અને મને દત્તક લેનાર રોમસિંહજ માગ માર્ગમા કંટકસ્વરૂપ છે આથી તેણે પટેવા પોતાના કાકા મરદારસિંહના પ્રાણુનો નાશ કરીને પોતાની પિશાચવૃત્તિનો પરિચય કરાવ્યો અને ત્યાં પત્રી જે ગેરસિંહે તેને દત્તકતરિકે લીધો હતો, તેનો તેણે વધ કર્યો ભીમસિંહે સમગ્ર માયામમતા અને મગાઈના

૧ જાલિમસિંહનું જ્ઞાત પાકકાએ મેવાડના ઇતિહાસમા વાચ્યું હશે આ વાત પાકકાના સ્મરણમા હશે કે કનૈલ ટાંડના શુક યતિ જ્ઞાનચંદ્ર આ જાલિમસિંહના સિખ્ય હતા જ્ઞાનચંદ્રે એમની પાસેથીજ રાજસ્થાનના સમસ્ત જાણવાયોગ્ય વિષયોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું

સંબંધને તત્કાલ જ આવી નરરાજસૂચ જૈરંગઝેબનું અનુકરણ કરી પોતાના પાલકપિતા શેરસિંહના બંને હોળા કઢાવી નાખ્યા. પોતાના દત્તકપુત્રદ્વારા આવેા ભયંકર દડા પ્રાપ્ત થવાથી શેરસિંહે અત્યંત દુઃખિત થઇ દિવાલની સાથે પોતાનું મસ્તક પટકથું આ આઘાતથી તેના પ્રાણ નીકળી ગયા. પિશાચવૃત્તિના ભીમસિંહે આ પ્રકારે પોતાના બે કાકાને મારી અતે વિચાર કર્યો કે હજી સામંતસિંહનો પુત્ર સૂરસિંહ અને ગુમાનસિંહનો પુત્ર માનસિંહ જીવત છે; માટે તેમનો નિકાલ કરવો જોઈએ. વિજયસિંહે માનસિંહને મારવાડનો જામી રાજ્ય નિયુક્ત કર્યો હતો અને તેને ગુલાબરામે દત્તકપુત્ર તરીકે ગ્રહણ કર્યો હતો. શરસિંહ પોતાના ઉત્તમ ગુણોથી અત્યંત લોકપ્રિય થયો હતો અને તે ભીમસિંહના જ્યેષ્ઠ બંધુનો પુત્ર હતો, તેથી રાજસિંહાસનપર સોથી પહેલો તેનો અધિકાર પહેાચતો હતો. આ કારણથી પાપાત્મા ભીમસિંહે તેનો સંહાર કરવામા કિચિત્ વિચલ્ય કર્યો નહિ.

રાડોદરાજપુત્રકલ્પકે ભીમસિંહ પાપકલુપિત જૈરંગઝેબની પેઠે આ પ્રકારની ભયંકર હત્યા કરી રાજસિંહામન બોગવવા લાગ્યો; પરંતુ હજી માનસિંહ વિદ્યમાન હતા યુવક માનસિંહ આ સમયે ઝાલોરના અલેઘ કિલ્લામા હતા તેથી ભીમસિંહે તેનો સુગમતાથી નાશ થઇ શકે એમ નથી, એમ ધારી શીઘ્ર પોતાની સેનાસહિત જઇ તે કિલ્લાપર ઘેરો ઘાલ્યો. મારવાડમાં ઝાલોરનો કિલ્લો મજબૂત અને અલેઘ હતો. શત્રુઓ તેનાપરસ્થતાથી અધિકારપ્રાપ્ત કરી શકતા નહોતા. ભીમસિંહે તે કિલ્લાપર ઘેરો ઘાલ્યો, પરંતુ તેનો અનોરથ પૂર્ણ થઇ શક્યો નહિ. મારવાડના સામંતોના મોટા ભાગની સેના તથા રાજ્યની પગારદાર સેનાએ મળાને કેટલાક મહિનાસુધી તે કિલ્લાને હસ્તગત કરવાને અનેક પ્રયત્નો કર્યા; પરંતુ તેને સફળતા મળી નહિ. ભીમસિંહ બહુી ગયો કે આ કિલ્લાપર અધિકાર કરવો એ કાંઈ સહજ કાર્ય નથી, તેથી તે સેનાનાયકને તે કાર્ય સોંપી પોતાના પાટનગરમા આવ્યો આવ્યો. સેનાનાયક દીર્ઘકાળપર્યંત તે કિલ્લાપર ઘેરો ઘાલતો પડી રહ્યો, તેના સૈનિકો સતત છૂટાછવાયા કિલ્લાની ચોતરફ પડી રહ્યા, પરંતુ કાંઈ ફળનિષ્પત્તિ થઇ નહિ. કુમાર માનસિંહની પાસે પણ અધિક સૈનિકો કિંવા અધિક સામંતો નહોતા કે તેની સહાયથી તે કિલ્લાની બહાર નીકળી ભીમસિંહની સામે યુદ્ધ કરી સિંહાસનપર અધિકાર સ્થાપિત કરી શકે આ કારણથી પોતાની રક્ષા કરવી એનેજ તેમણે પોતાનું કર્તવ્ય માન્યુ. આ પ્રકારે કેટલાક માસ વ્યતીત થઇ ગયા. હવે માનસિંહના માણસોની બોજનસામગ્રી ખૂટી પડી, તેથી કિલ્લામા ગોધાઈ રહેલું અશક્ય થઇ પડ્યું. જ્યારે ભીમસિંહે જોયું કે અધિક સેના હોવા છતાં પણ ઝાલોરના કિલ્લામા પ્રવેશ કરવો અશક્ય છે, ત્યારે તેણે દીર્ઘકાળસુધી ઘેરો આપુ રાખી કિલ્લાની અંદરના માણસોને બૂબે મારવાની શુકિત કરી, પરંતુ તેની સેના દીર્ઘકાળપર્યંત ઉભોચ કરીને અમિત થઇ ગઈ હતી તેથી માનસિંહ પોતાના સૈનિકોને લઇ કિલ્લામાથી બહાર નીકળી અસ્પષ્ટતાની મરજીએ લૂટીને ખાદ્ય પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવા લાગ્યા. ભીમસિંહની સેના તેમની પ્રમુઢ ગતિ રેણી શકી નહિ. જ્યારે જ્યારે ઘોરડાં ખૂટતી, લારે લારે માનસિંહ પોતાની સેનાસહિત ગુમરીતે કિલ્લાની બહાર નીકળતા અને ખાદ્ય પદાર્થો લૂટી લાવતા. આ પ્રમાણે તેમણે અનેકવાર કહ્યું, પરંતુ વારંવાર આ રીતે કરવાથી એકવાર માનસિંહનું જીવન ભારે સકટમા આવી પડ્યું હતું. માનસિંહ આ વખતે અગાઉની માફક પાણી નામનું વાણિજ્યપ્રધાન નગર લૂટવાને પોતાની સેનાસહિત બહાર નીકળ્યા તેઓ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરીને પાછા ફરતા હતા, તે વખતે ભીમસિંહની સેનાએ એકાએક તેમનાપર આક્રમણ કર્યું. માનસિંહ બાલ્યપરથીજ કિલ્લામા રહેતા હતા, તેથી સર્વ રાજપૂતોની પેઠે પૂર્ણ સાહસ અને શાય તેમનામા હતું, તેપણુ યુદ્ધ કરવાની પ્રણાલી તથા સકટમાંથી પોતાનો બચાવ કરવાની શુકિત તેમના જીણવામા નહોતી. એ સમયે ભીમસિંહની સેનાએ માનસિંહપર આક્રમણ કર્યું, તે સમયે માનસિંહ અશ્વપર આરૂઢ થયેલા નહોતા આથી શત્રુસેના તેમને પકડવાને તૈયાર થઈ ગઈ. માનસિંહને અનુજોના પળમા ફસાયેલા જોઈ તેમની સાથેના સામંતોએ ગુરુશબ્ધો નેમનો હાથ પકડી તેમને અશ્વારૂઢ કર્યો અને શીઘ્રતાથી ઘોડાને હાફી મૂકી તેમના પ્રાણની રક્ષા કરી. આ રીતે માનસિંહ નિર્વિધતાથી ઝાલોરના કિલ્લામા પ્રવેશ કરી ગયા, એટલે ભીમસિંહની સેનાનો અત્યંત નિરાશ થયો.

રાજસ્થાનના કોઇ રાજ્યમાં જ્યારે સિદ્ધાન્તને માટે બે રાજકુમારો વચ્ચે વિગ્રહ ઉપસ્થિત થતો, ત્યારે સામતો બે લિન્ન પક્ષોમાં વહેંચાઈ જતા હતા અને આ પ્રસંગે માગવાડના સામ-તોએ પણ તેમજ ક્યું; અર્થાત્ કેટલાક સામતોએ ભીમસિંહના પક્ષનું અવર્ધન કર્યું અને કેટલાકે માનસિંહના પક્ષનું સમર્થન કર્યું. ભીમસિંહને અધિક પ્રજા, સાદસિક અને પગક્રમી જોઈ ઘણા સામતો તેનો પક્ષ છોડી માનસિંહના પક્ષમાં જઈ લાગ્યા હતા જે સામતો ભીમસિંહના પક્ષમાં ગયા હતા, તેઓ સિદ્ધાન્તને માટે બે જણને વિગ્રહ કરતા જોઈ, પોતાને મુમધિ પ્રાપ્ત થઈ છે એમ જાણી અધિક સામર્થ્યનો સચ્ચ કરી રાજા ઉપ પ્રભુત્વ ધરાવનાર થઈ પડ્યા તેમને નિગત માન એજ ધરૂં રહેતી હતી કે ભીમસિંહ અમારી સલાહ અનુસાર કાર્ય કરે અને આ પ્રમુખે તેને અ-મારી સલાહની આવશ્યકતા વિશેષ હોવાથી અમારી માગણી પૂરી કરવામાં અતપૂર્વક વળગ્યો રહે તો સાર, પરંતુ રાજા ભીમસિંહે સામતોનો અધિકાર વધારવાને કાંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો નહિ, તે તેમને પોતાના હાથનીએ વેચાતા લીધાના ગુલામોની પેઠે રાખતો હતો અર્થાત્ સામતો તેનાપર અ-ધિક અપ્રસન્ન થવા લાગ્યા રામસિંહની પેઠેજ ભીમસિંહ પણ સામતોપ્રત્યે ઉદ્વેગપૂર્ણ અને અસ્થિર વર્તન કરતો હતો જે સામતોને તેણે અલોચર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે રોક્યા હતા, તેઓ વર્ષ ઉપર વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયા છતાં પણ માનસિંહને બદલાવ બનાવી શક્યા નહિ, ત્યારે તેણે ક્રોધિત થઈને આજ્ઞા કરી કે “ જે સામતો અલોચર અધિકાર સ્થાપિત કરવા માટે રોકાયેલા છે, તેઓ વીરપુરુષ નથી, તેઓ અશ્વપર સ્વારી કરવાને લાયક નથી, માટે તેમને અશ્વને બદલે બળદ આપો ” ભીમસિંહદ્વારા આવું અપમાન મળેલું જોઈ તે સામતો ક્રોધાગ્નિથી સળગી ઉઠ્યા મહાત્મા દોડ જણાવે છે કે “ રાજા ભીમસિંહે બે પોતાના સામતોનું આવું અપમાન કર્યું હોત તો દીર્ઘ-કાળપર્યંત અલોચરની રક્ષા કરવી માનસિંહને માટે અશક્ય થઈ પડત અને તેમને પણ અન્યાય કુટુંબી-ઓની પેઠે ભીમસિંહના ક્રોધાગ્નિમાં બળીને ભસ્મીભૂત થવું પડત માનસિંહે ઉક્ત સામતોને અશ્વને બદલે બળદ આપવાની આજ્ઞા કરીને તેમનું જે ધોર અપમાન કર્યું તેથી તેઓ ગણભૂમિ છોડી સ્વકુટુંબ ગાદિવાડના ધાણેરાવ નામના મુખ્ય પ્રણેતામાં આવ્યા ગયા ” ભીમસિંહ અને માનસિંહ એ ઉભયની ઉપર સામતો અતિ અપ્રસન્ન થયા, તેથી તેઓ પોતાની જન્મભૂમિ છોડી તેની નિકટના પ્રદેશમાં જઈ રહેવા લાગ્યા ભીમસિંહ સામતોના આ પ્રકારના આચરણથી અત્યંત ક્રોધાવમાન થયો અને તેણે તેમની ઘણી જમીન પોતાના તાનામાં લઈ લીધી વળી તેણે મરુભૂમિના પ્રધાન સામત નીમા-જના ઉદાવત ચાખાના અધિપતિપર આક્રમણ કરવાની આજ્ઞા કરાવી ઉદાવત સામતે એક વર્ષ-પર્યંત અત્યંત પરાક્રમ દર્શાવી પોતાના કુર્ગની રક્ષા કરી, પરંતુ ત્યાર પછી તેનો પરાજય થયો. નીમાજ કુર્ગ ઉપર અધિકાર કરતાની સાથેજ ભીમસિંહે તેને તોડાવી નાખીને તે સ્થળે ચોખ્ખું મેદાન બનાવી દીધું તેણે આ કુર્ગપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે પુષ્કળ વિજ્ઞાતીય પગલાર સૈનિકો રાખ્યા હતા ત્યારપછી આ સૈનિકોને તેણે અલોચર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને મોકલી દીધા વિજયિની પગલાર સેના બમણા ઉત્સાહથી અલોચરના કિલ્લાપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને અતિ શીઘ્રતાપૂર્વક ગઈ અને તેપર ઘેરા લાગ્યો હવે માનસિંહની આજ્ઞા મર્યાદા લુપ્ત થઈ ગઈ તે પો-તાના મજમાબ સૈનિકોની સાથે કિલ્લામાં આવઈ રહી જુએ ચરવાની અણીપગ આવી પહોંચ્યા મરુભૂમિના જે સામતો તથા પ્રજાજનો માનસિંહના પક્ષનું સમર્થન કરતા હતા, તેમને અત્યાગ્રપૂર્વે ભીમસિંહે દેશનિકાલ કર્યો હતો અર્થાત્ કિલ્લાની બહારના લાગભાથી નર્મ પણ સદાય મળવાની તેમને આજ્ઞા રહી નહોતી કિલ્લાની અદર તેમના સૈનિકો કેટલાક વર્ષોનુકૂળ ગણા હતા, જેમણે માનસિંહની સાથે અનેક પ્રકારના કળેશ મહન કર્યો હતા અને જેમણે અર્ધ જૂખ્યા ગટીને પણ તેમના પ્રાણની રક્ષા કરી હતી, તેમને માટે હવે ભોજનની સામગ્રી થી શકતી નહોતી, કાણુ કે ભીમસિંહના સૈનિકોએ કિલ્લાની આમવાસ મળાવત ઘેરા લાગ્યા હતા. હવે તેઓ પૂર્વવત નગરમાંથી બહાર નીકળી આવ પદાર્થો લાવી શકતા નહોતા હવે તેમને માટે માત્ર બે માર્ગ ખુલા હતા કા તો ભો-જનના અભાવથી પ્રાણ ત્યાગ કરવા કે કા તો શત્રુઓને ત્યાં થવું માનસિંહનું હૃદય દારણ શોધથી વ્યાકુળ બની ગયું તેમને ત્યારે તરફ નિરાશાની લય કર મૂર્તિ દષ્ટિગોચર થવા લાગી આ વખતે

ભીમસિંહના મુખ્ય સેનાધિપતિએ તેમની પાસે એક ફૂત મોકડીને મહેવરણ્ય કે - “ મહારાજ ! આપ કિંનાને છોડી અમારી હાવણીમાં આવો આપજી અમારા સ્વામી છે અને આપની આજ્ઞાનું પાનન કરવું, એજ અમારું કર્તવ્ય છે ” હજીમિત્રો અને બધુઓને છોડી નિ સહાય તથા સપત્તિહીન માનસિંહ અગીઆર વર્ષનુંદુષ્ટ અનેક કષ્ટો સહન કરીને ઝોરના કિંનામાં મોધાઇ રહ્યા હતા પછી તેમને અગીઆરમે વર્ષ કાર્તિક સુદ ૮ ને દિવસે (૬૦ સં ૧૮૦૪ ના ડિસેમ્બર માસમાં) એવા સમાચાર મળ્યા કે રાજા ભીમસિંહનું મૃત્યુ થયું છે આ શુભ સમાચારપર માનસિંહને પ્રથમ તો વિશ્વાસજા બેસી નહિ જો કે આ સમાચાર તેમને ઘેરો ધાનીને પડેલી સેનાના મુખ્ય સેનાપાત્રન ફૂત તરફથી પ્રાપ્ત થયા હતા, જો કે ફૂતે આપેના પત્રપર રાજમંત્રી ઈદરાજના હસ્તાક્ષર હતા, ત્યાપિ માનસિંહના હૃદયમાં ભયકર સંદેહ ઉત્પન્ન થયો તેમને લાગ્યું કે ચતુર ભીમસિંહે પોતાની ચાતુર્યજાળને વિસ્તાર કરીને મને બદીવાન કરવાને માટે આ ઉપાય કર્યો છે એવે તેમણે રાજગુરુ દેવનાથને રાજા ભીમસિંહના મૃત્યુની વાત સત્ય છે કે અસત્ય તેની તપાસ કરવાને માટે શત્રુઓની હાવણીમાં મોકલી આપ્યો તેણે પાછા ફરી તેમને સિંહાસનપ્રાપ્તિની વધાર્ધ આપી કે તતજ તેઓ ભાગ્યવશીને સુપ્રસન્ન થયેની જોઇ આનંદોન્મત થઇ કિંનામાંથી બહાર નીકળ્યા જો રોડોડાની સત્રા અગીઆર વર્ષ તેમને બદીવાન કરવાને માટે પરિશ્રમ કરતી હતી તે આ સમયે તેમના મુખનું દર્શન કરીને આનંદથી વેની બની ગઇ અને સર્વ સૈનિકોએ ઉભા થઇ પ્રણામ કરી તેમને મહા સન્માન આપ્યું

સવત ૧૮૧૦ ના માધમાસના શુક્રપક્ષની પચમીને દિવસે શુભ મુહૂર્તમાં માનસિંહના મસ્તક પર રાજતિરક કરવામાં આવ્યું માનસિંહના શાસનકાળથીજ મારવાડના ઇતિહાસના શોખનીય અધ્યાયનો આરભ થયો છે તેમની વિચિત્ર લીલા અને ભયકર અત્યાચારથી મારવાડ સર્વથા નષ્ટ થઇ ગયું તેમનાજ શાસનસમયથી રોડોડાજાતિનો વ્યાધીનતનો સૂચક સહાને માટે અસ્ત પામ્યો રાજા માનસિંહના મસ્તકપર રાજજન શોભાયમાન થયા પછી થોડા દિવસમાં મારવાડના વિધ્વસનુ બીજા રોપાસુ પોર્ણના મહાતેજની સામંત દેવીસિંહના નામ તો સારીરીતે પાકેલા સ્મરણ્યમાં હજોજ માનસિંહના પિતામહ વિજયસિંહે દેવીસિંહને કેવી રીતે બદીવાન કરીને તેમના શવનનો પિનાશ કરાવતા તો બહો લેવાને માટે તેમના પુત્રસજનસિંહે રૂઢ મૂર્તિ ધારણ કરીને કેવો ઉદ્ધાગ કર્યો હતો તથા તેમણે કેવીરીતે પ્રાપ્ત્યજા કર્યા હતા તેનું વર્ણન પૂર્વે જમે કરી ગયા છીએ પોર્ણના સામંત મારવાડના બીજા શ્રેણીના સરદાર ગણાય છે તેમની કેટલી બધી સખા મારવાડના રાજ્યમાં જામી મળી હતી, તેનું અન્ને વર્ણન મગુ નિષ્પ્રોજન છે મનસિંહ જો સમયે સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા, તે સમયે સ્વર્ગસ્થ દેવીસિંહના પૌત્ર અને સજનસિંહના પુત્ર સવાઈસિંહ પોર્ણના સામંતના પદપદ અધિષ્ઠિત થઇ આપાવતોની સંદાયથી પ્રજાનું પરાક્રમસહિત કાળક્રમણ કરતા હતા દેવીસિંહે ગર્વપૂર્ણ ગ્વરે મૃત્યુ હતું કે - મારવાડનું સિંહાસન મારી તતવારમાં છે ” તથા તેમણે અતસમયે કહ્યું હતું કે - “ મારા પુત્ર સજનસિંહની સમશેરમાં મારવાડનું સિંહાસન મહેશે ” તેજ પ્રકારે સવાઈસિંહે પોતાના પિતામહ દેવીસિંહ તથા પિતા સજનસિંહનું વૈર લેવાને માટે માનસિંહનો રાજ્યાભિષેક થયા પછી સૌથી પહેલાં મારવાડના વિધ્વસનુ બીજા વાવ્યુ જો પૂર્વજોનું વૈર લેવું એ ધાર્મિક કાર્ય ગણાવું હોય તો સવાઈસિંહ મહાન ધાર્મિક પુરુષ ગણાવા જોઇએ માનસિંહના અભિષેક પછી તેમના મૃત્યુપર્વે ત સવાઈસિંહે તેમના મસ્તકપર સહ લીદણ તનવાર રાખી હતી માનસિંહ સિંહાસનારૂઢ થયા જો પછી અન્ય સમયમાંજ પોર્ણપતિ સવાઈસિંહ યાત્રિ બે સુખને લિનાવ્યવિ આપી રાજાપ્રત્યે અસંતુષ્ટ થઇ રાજસભા છોડી પોતાનો ઉદ્ધાર પાર પાડવાની ચિંતામાં નિમગ્ન થયા તેમણે પ્રથમ જોઇ પુરથી બંદી કેશના અતરંગ આવેના મોપાસની નામના સ્થાનમાં સર્વ સામંતોને બેઠાવી પ્રથમ રચવા માંગે ત્યાં હાજર રહેતા સામંતોને સંબોધીને તેમણે કહ્યું “ મૃત મહારાજ ભીમસિંહની રાણી ગણવતી છે, માટે આપ તર્વ અહીં આ પ્રતિજ્ઞા કરો કે જો રાણીને પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તો માનસિંહને પદબ્રહ્મ કરી તેનેજ રાજતિરક કરવામાં આવશે ” સવાઈસિંહ રજનિયુલ્ય ચેદા હતા વળી તેઓ ઉત્તમ રાજનીતિજ્ઞ પણુ હતા, તેથી સર્વ સામંતોએ તેમને સમતિ આપી એ પત્ર તૈયાર કરવામાં આવ્યો

અને તે પર સર્વ સામતોએ પોતાપોતાના હસ્તાક્ષર થયા આ રીતે મનાઈમરને પોતાના પ્રથમ પ્રયત્નમાં સફળતા પ્રાપ્ત થવાથી તેમણે મર્વ સામતોસહિત ત્રીજા કક્ષામાં પ્રવેશ કર્યો અને ભીમ-સિંહની ગર્ભવતી ગણીને તેડી લાવીને અતિ સાવધાનતાથી તેમને નગરના એક મહાનયમાં રાખી પછી તે સર્વ સામતોએ એકમત થઈ ગઈ માનસિંહની સમક્ષ જઈ તેને ભીમસિંહની રાણીના ગર્ભના સમાચાર કહ્યા વળી તેમણે તેમને સ્પષ્ટરીતે જણાવ્યું કે -“ જો ભીમસિંહની ગર્ભવતી રાણીને પુત્ર-પ્રાપ્તિ થશે તો તેને મારવાડના સિંહાસનના ઉત્તર-અધિકારીતરિકે સ્વીકારવો પડશે ” અત્યુ માનસિંહ સારીરીતે જાણ્યો હતો કે જો હું હમણા આ મામતોની ધ્વજાને આધીન નહિ થાઉં તો એ સર્વ મારી વિરુદ્ધ કાર્ય કરશે, તેથી તેમણે તે વખતે કહ્યું “ જો રાણીને પુત્ર થશે તો તેજ માવાડના સિંહાસનને ઉત્તર-અધિકારી થશે અને તેનો જન્મ થતાની સાથેજ તેનું પદ તથા તેની મર્યાદા વધારવાને માટે નાગોર અને સિવાના એ ઉભય પ્રગણા તેને અર્પણ કરવામાં આવશે, અને જો ગણીને કન્યા થશે તો હું હાનના રાજકુમારની સાથે તેનો વિવાહ કરવામાં આવશે ” ગાંધ માનસિંહના આ વચ્ચેના અનુમોદન અપવામાં સામતોને કાંઈ પણ હડકન જણાઈ નહિ પોકર્ણના મામતને પણ અદ વખતે વૈર લેનાનો બીજો કાંઈ ઉપાય જડ્યો નહિ જો રાણીને પુત્ર ઉત્પન્ન થશે, તો મારો ઉદ્દેશ સફળ થવામાં વિશેષ અનુગત મળશે, એવી આશાથી ધૈર્ય ધારણ કરી તેઓ સુમધિની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા.

ગાંધનો પરચોકવામ થયા પછી વિધવા રાણીને વ્યારે મતાનેત્પત્તિ થાય છે, ત્યારે રાજપૂત-રાજ્યમાં ભારે દોડધામ મચી નહે છે નવપ્રસૂત રાજકુમારનું હિત સાધવાને માટે પ્રાય મર્વ શાખાના માતૃતો તેના પક્ષમાં જાય છે અને નાના ગ્રહકથી લઈને મહાવિગ્રહ પણ ઉપસ્થિત કરી દે છે આવી સ્થિતિમાં ગર્ભવતી રાણીઓને બહુધા પુત્રજ જન્મે છે અને જો રાણીને કન્યા ઉત્પન્ન થાય તો કાંઈના તગતના જન્મેલા પુત્રને લાવીને રાણીને પુત્ર જન્મે છે, એવી ખબર ફેલાવવામાં આવે છે આ વાત કર્નલ ટૉડ સ્પષ્ટ જણાવી નથી, પરંતુ તેમના શબ્દો ઉપરથી આવેલ ભાવાર્થ અતિત થાય છે ગમે તેમ હોય, પરંતુ યોગ્ય સમયે ભીમસિંહની રાણીને પુત્ર ઉત્પન્ન થયો રાજ માનસિંહ નવીન રાજકુમારના જનનક્રમને ચૂટી નાખશે એવા ભયથી ગજમહિષીએ તેને એક ટોપવામાં મૂકી અત્યત વિશ્વાસુ સેવકોદ્દાગ તેને પોકર્ણના સવાઈસિંહની પામે મોખી આપ્યો આ રાજકુમારને જોઈ પોકર્ણના સામત અત્યત પ્રમત્ત થયા અને ધણી કાળજીથી તેનું જાનનપાન કરના લાગ્યા; પરંતુ તેમણે બે વર્ષપર્યંત રાજકુમારના જન્મની વાત શ્રુત ગઈ કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે -“ જો મહારાજ જીતકાળની ધટના જૂની જઈને મર્વ ન્યાયાનુમાર વર્તન કરત અને સામતોની માથે નિદ્રાપ્રદશિત રીતે ભીમસિંહના શાસનસમયમાં જે મામતોએ તેમને પક્ષ મહાયુ મરી તેમને મહાયુ કરી હતી, તેમની માથે અનુચિત વર્તન ન કરત તો આ નવીન રાજકુમાર પોકર્ણસિંહનું જીવનવૃત્તાત જીવનપર્યંત શ્રુત રાખવામાં આવત રાજ માનસિંહે પોતાની શાસનસાક્ષી પોતાના ગજ્યમાં ઉત્તમ-રીતે દુ મરીને, જે સામતોએ જાગીરના કિલ્લામાં બદલાવનતરિકે રહીને તેમને પુષ્ટજ મહાયુ કરી હતી, તેજ સામતોને માત્ર ઉચ્ચપદ તથા ઉચ્ચ સન્માન આપ્યું અને જે મામતોએ ભીમ-સિંહની આજ્ઞાનુસાર તેમની વિરુદ્ધમાં કાર્ય કર્યું હતું, તેમનાપર તેઓ દેવ જતાવવા લાગ્યા ગાંધ માનસિંહને માત્ર બે પ્રધાનસામતોએ મહાયુ કરી હતી લાગી રાજપૂતજાતિની મેના તથા મહત કાયમદાસના તાબાની ત્રિભુસ્વામી નામની મેના પણ ગાંધ માનસિંહની મહાયુક હતી ”

ગાંધ માનસિંહે પોતાના અનુગત સેવકોત્રયે વિગેર કૃપા પ્રદર્શિત કરી અને અન્ય મામતો ઉપર તેઓ અતિ રુદ્ધ થવા લાગ્યા આ કાળજીથી પોકર્ણના મામતના હૃદયમાં ભયક વૈરાગિ પુન પ્રદીપ્ત થયો આટલા દિવસ સુધી માનસિંહ સામતોને અગ્રિય થયા નહોતા, તેથી તેઓ શાત અને મૌન રહ્યા હતા, પરંતુ બે વર્ષ પછી તેમને પક્ષપાતી આચરણ ક્રતા જોઈ તથા અન્યાય સામતો-ને તેમનાથી અત્યત અસતુદ્ધ થયેના જોઈ સવાઈસિંહે સુખ્ય મામતોની આગળ પોકર્ણસિંહના

૧ આ સેના વિજ્ઞાના ભક્તોની જોડેલી હતી મહતના હિતને માટે આ સેના જીવમદે યુદ્ધ કરતી હતી આવશ્યકાર્થ પડતા મહતની આજ્ઞાથી તે અન્યને સહાય પણ કરતી હતી જો કે આ સેનિકો ધર્મક ચર્ચના પોતાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ મરત્ય હતા, તેમણે તેઓ યુદ્ધકાર્યથી કંઈક વિમુખ થવા નહોતા

જન્મની વાત પ્રકટ કરી સર્વ સામ તો સીધા એકાન્ત થયા અને તેમની સાથે સવાહરિ હે રાજમહાલયમાં જઈ રાજ માનાસહને ધૈકલસિંહના જન્મની વાત કહી વળી તેમનાપર રાજકુમાર ધૈકલસિંહના નિર્વાહને માટે નાગોર અને સિવાના પ્રદેશ આપવાને દબાણ કરવામાં આવ્યું એ વર્ષ સુધી માનાસ-હને લીમસિંહની રાણીને ઉદરે જન્મેના રાજકુમારવિષે કિચિત્ પણ ખબર નહોતી, તેથી આ નવીન સમાચાર સાંભળી તેઓ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા પછી તેઓ લાચાર થઈ બોલ્યા “ધૈકન સિંહ નો વાસ્તવમાં લીમસિંહના વીર્યથી પેદા થયા હશે તો હું તપાસ કરીને તેમના નિર્વાહને અર્થે જન્મીન આપીશ” લીમસિંહની વિધવા રાણી પુત્રને પોકણુંમાં મોકલી પોતે જોધપુરમાં રહેતી હતી રાજ માનસિંહ યથાર્થે હકીકત જાણવાને ઉદાત્ત થયા છે, એ સમાચાર સાંભળી રાણી અત્યંત ભય-હીત થઈ તેમણે ધારું કે ધૈકલસિંહ મારો પુત્ર છે, એમ જો “સ્વીકારીશ તો રાજ માનસિંહ અવશ્ય એને મારી નાખશે આવો વિચાર કરી તેણે ધૈકલસિંહના જીવનનું રક્ષણ કરવાને માટે સર્વની આગળ કહ્યું કે “ધૈકનસિંહ મારો પુત્ર નથી” રાણીના આ વચ્ચેનાથી માનસિંહના સર્વ વિધ્નો દૂર થઈ ગયા અને તેની સાથે પોકણુંના સામતની સર્વ આરા લક્ષ્મીભૂત થઈ ગઈ લીમસિંહની રાણી ગર્ભવતી હતી, તેનું કોઈ પ્રમાણ પહેલા દર્શાવવામાં આવ્યું નહોતું રાણીના આ વચ્ચેના સત્ય માની સર્વ સામતના નાના પક્ષમાં ભળી ગયા અને પોકણુંના સામત મારે તરફ અધ-કાર જોવા લાગ્યા

વૈર લેવાને પ્રવૃત્ત થયેલા સવાહરિસિંહ લીમસિંહની રાણીના આ વચ્ચેનાથી વિજ્ઞાનમતોરય થઈ ગયા તેમણે રાજ માનસિંહને કાંઈ જાણવું નહિ, તેમ પોતાના પક્ષના સામ તોની સાથે મળીને માન-સિંહની વિરુદ્ધ તેમને ખૂબ ધારણ કરવાનો પણ અવસર મળ્યો નહિ, તે છતાં પણ તેઓ અન્ય ઉપાયથી વૈર લેવાને તૈયાર થયા આ વખતે તેમણે કૃતનીતિનું અવલંબન કર્યું તેઓ જે વિષમય પ્રપંચનજ દેલાવી રહ્યા હતા, તેમાંથી કયા પ્રકારનું વિષ ઉત્પન્ન થશે, તે તેઓ સ્વયં જાણતા નહોતા આ પ્રપંચથી મારવાડનો ખસ થયો; એટલું જ નહિ પરંતુ તેથી સવાહરિસિંહ પોતાનું ધન અને પ્રાણ પણ ગુમાવી મેગ વિશ્વપ્રસિદ્ધ રોહાડનીતિનો સ્વાધીનતાથી અમૃતરાસિ વિખતીય, વિધર્મી અને અત્યાચારીઓદ્વારા નાશ પામ્યો અને તેનું અતિમ ક્ષીણ ગૌરવ પણ ચિરકાળને માટે લુપ્ત થઈ ગયું સવાહરિસિંહ વૈર લેવાને માટે ધૈકલસિંહના જીવનની રક્ષા કરવી યુક્ત ધારી તેમ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા પોકણુંના કિરો જો કે સારીરીતે દંડ હતો, તથાપિ તેને ત્યાં દીર્ઘકાળપર્યંત રાખવો અસંભવિત ધારી તેમણે તેને રોખાવગીમાં આવેલા ખેતડી નામના સ્થાનમાં છત્તસિંહલાની-ની જમીનગીરીથી અલગસિંહની પાસે મોકલી દીધા સવાહરિસિંહે આટલા દિવસ સુધી પ્રપંચ-જાળનો વિસ્તાર કરી માનાસહની વિરુદ્ધ ખમ્મ રહી તેમને બતાવી આપ્યું કે તેઓ તેમના રાજ્યના કટકસ્વરૂપ છે અને તેમનાદ્વારાજ વિધ્નની વિશેષ સલાવના છે, પરંતુ પરમ ચતુર સવાહરિસિંહ પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે હવે શત્રુતા છોડી પ્રકટરીતે માનસિંહના અનુગત થઈ તેમને પ્રસન્ન કરવાને પ્રવૃત્ત થયા એવામાં તેમને એક સુઅવસર પ્રાપ્ત થયો આ નુયોગનો વાલ લઈ તેમણે પોતાની સર્વ અભિરામ્યો સફળ કરવાનો કાઠો રાખ્યો માનસિંહપ્રત્યે મિત્રભાવ તથા અનુમતિ દર્શાવી તેમણે ગુમરીતે તેમના સર્વસ્વનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માડ્યો સવાહરિસિંહ આપણા પ્રત્યે બહુ સારું વર્તન રાખે છે એમ જાણી તેમણે તેમની સાથે અત્યંત સ્નેહભર્યું વર્તન રાખવા માડ્યું જુદિમાન સવાહરિસિંહ જે ઘટના સિદ્ધ કરવાને માટે ગુપ્ત પ્રપંચનજ દેવાવી રહ્યા હતા, તે ઘટના હવે સિદ્ધ થઈ મારવાડના મૃત મદારાજ લીમસિંહ મેરાડના મારાણાની પરમ રૂપવાવસ્થવતી કન્યા કૃષ્ણાકુમારીના હાથની માગણી કરી હતી, પરંતુ આ માગન બરાબર નિર્ણયિત થઈ નહિ તે પૂર્વેજ મદારાણા લીમસિંહ દેદ છોડી દીરી સવાહરિસિંહ પોતાની નાસકારક યુક્તિ સિદ્ધ કરવાને માટે ગુમરીતે જ્યપુરના અધીશ્વર મદારાજ જગતસિંહને જણાવ્યું કે રાણા લીમસિંહની કન્યા અત્યંત રૂપવતી છે, માટે તેના લગ્નની માગણી કરો જ્યપુર-પતિ જગતસિંહે કૃષ્ણાકુમારીના રૂપવાવસ્થાના સમાચાર સાંભળી તે રમચીરતની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા-

થી શીઘ્ર મહામૃત્યુવાન ઉપહાર તથા ચારહળ્લર સૈનિકો ઉદયપુર તરફ મોકલી દીધા. જગતસિંહને આ પ્રકારે ઉપહાર મોકલતા જોઇ સવાઇસિંહે મારવાડપતિ માનસિંહને કહ્યું કે:—“મહારાજ! મેવાડ-પતિ રાણાની કન્યા કૃષ્ણાકુમારીની સાથે લગ્ન કરવાની મહારાજ ભીમસિંહે માગણી કરી હતી અને હાલમાં જયપુરપતિ જગતસિંહે તેમનાપર ઉપહારો મોકલેલ છે; અને કૃષ્ણાકુમારી જો જગતસિંહને પ્રાપ્ત થશે તો આપણા મસ્તકપર કલંકનું દીકું લાગશે. મારવાડના અધીશ્વરતરિકેજ ભીમસિંહે કૃષ્ણાકુમારીના હાથની માગણી કરી હતી અને આપ પણ મારવાડના અધીશ્વરજ છો; માટે જો જગતસિંહ કૃષ્ણાકુમારીની સાથે વિવાહ કરશે તો મારવાડના સિંહાસનને ધોર કલંક લાગશે.” પોકણુંના સામંત સવાઇસિંહે કયા યુદ્ધ ઉદ્દેશથી આ વાત કહી હતી, તે માનસિંહ કાંઈ સમજી શક્યા નહિ. તેમણે ધાર્યું કે મારવાડના સિંહાસનના ગૌરવની રક્ષાને માટે સવાઇસિંહે આવાં ઉત્તેજક વચ્ચને કહ્યાં છે; આથી તેઓ જયપુરપતિની વિરુદ્ધ ખડા થઇ ગયા.

માનસિંહે શીઘ્રજ સામંતોને સેનાસહિત એકત્રિત થવાની આજ્ઞા કરી. રાજ માનસિંહે ત્રણ હળ્લર રાઠોડોની અધારોહી સેનાને પોતાની સાથે લઇ મેવાડની સીમામાં રહેલી હીરાસિંહની ધન-લોચુપ સેનાની સાથે મળી જયપુરના મહારાજના મોકલેલા ઉપહારો લૂંટી લીધા અને જયપુરની સેનાને પરાસ્ત કરીને નસાડી મૂકી. મહારાજ જગતસિંહ; માનસિંહના આ આચરણથી અત્યંત ક્રોધિત થયા અને તેમણે શીઘ્ર તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી.^૧

ચતુર સવાઇસિંહની અભિલાષા પૂર્ણ થઇ ગઇ. જયપુર અને મેવાડ એ ઉભય દેશોના રાજાઓની સાથે માનસિંહને તકરાર કરાવી તે ઉભય રાજાઓહારા માનસિંહને સિંહાસનપરથી પદબ્રજ કરી ધૌકલસિંહને મરુદેશમાં સિંહાસનપર આરૂઢ કરી સવાઇસિંહે પોતાને ઉદ્દેશ પાર પાડ્યો. પછી તેઓ માનસિંહની સાથે જગતસિંહને ચાકતા યુદ્ધના સમાચાર સાંભળી માનસિંહપ્રત્યે ઉપલક મિત્રતા પ્રદર્શિત કરી શીઘ્ર ખેતડીમાં આવ્યા ગયા. ધૌકલસિંહ ખેતડીમાં અણપસિંહના આશ્રયમાં રહેતા હતા. સવાઇસિંહ શીઘ્ર ધૌકલસિંહને લઇ એકદમ જયપુરમાં આવી મહારાજ જગતસિંહને મળ્યા. ચતુર સવાઇસિંહે માનસિંહને ઉત્તેજિત કરી જગતસિંહના ઉપહારો લૂંટાવી લીધા હતા. જયપુરના મહારાજને આ ખબર મળી નહોતી. માનસિંહની વિરુદ્ધ યુદ્ધ થવાની ખબર મળતાંજ સવાઇસિંહ ધૌકલસિંહને લઇને જગતસિંહની પાસે ગયા. જગતસિંહે તેમને ઘણેજ આદરસંહાર કર્યો. માનસિંહના આચરણથી જગતસિંહ તેમનાપર અત્યંત ક્રોધિત થઇ ગયા હતા. સવાઇસિંહે તેમને જણાવ્યું કે માનસિંહને પદબ્રજ કરીને ધૌકલસિંહને તેના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવો જોઇએ. જગતસિંહે તત્કાળ આ કાર્યપ્રત્યે પોતાની સમ્મતિ દર્શાવી. તેઓ નિઃશયપૂર્વક માનતા હતા કે રાઠોડસામંતો માનસિંહને પક્ષ છોડીને ધૌકલસિંહને સહાય કરશે. ધૌકલસિંહ સ્વર્ગસ્થ મહારાજા ભીમસિંહને પુત્ર છે અને શાસ્ત્રાનુસાર મારવાડના સિંહાસનનો અધિકારી તેજ છે, એ વાત સિદ્ધ કરવાને માટે સવાઇસિંહની ભક્ષામણથી ધૌકલસિંહને ભીમસિંહની વિધવા રાણી જયપુરરાજકુમારીના ખોળામાં બેસાડ્યો. આ રાજકુમારી જગતસિંહની ભગિની થતી હતી. જગતસિંહે રાજપૂતરીતિઅનુસાર ધૌકલસિંહની સાથે એક થાળમાં બોળન કર્યું અને તેને પોતાના ભાણેજ તથા મારવાડરાજ્યના અધિકારીતરિકેજે ઓળખાવ્યો. માનસિંહના આચરણથી સર્વ સામંતો તેમનાથી અસંતુષ્ટ થઇ ગયા હતા અને તેમણે પૂર્વે ધૌકલસિંહને મારવાડના સિંહાસનપર બેસાડવાને માટે સમ્મતિપત્રપર સહી કરી હતી. જગતસિંહે જ્યાં ધૌકલસિંહ મારવાડના સિંહાસનના અધિકારી છે, એવો દંદેરો પીટાવ્યો કે તરતજ સર્વ સામંતો જયપુરમાં આવીને એકત્રિત થયા.

ધૌકલસિંહના પક્ષનું સમર્થન કરવાને માટે અને માનસિંહની વિરુદ્ધ કાર્ય કરવાને માટે જે રાઠોડસામંતો જગતસિંહને જઈ મળ્યા હતા, તેમાં બિકાનેરના સ્વતંત્રરાજા સોના અગ્રેસર હતા. બિકાનેરના મહારાજને માનસિંહની વિરુદ્ધ હિલા થયેલા જોઈ મરુભૂમિના અન્યાય સામંતો પણ એક પછી એક આવી જગતસિંહને મળ્યા. મહારાજ માનસિંહ એકલા પડ્યા અને પોકણુંના સામંતનું વૈર

^૧ મેવાડના ઈતિહાસમાં મારવાડના રાજની સાથે જયપુરના રાજને થયેલા યુદ્ધનું વર્ણન તથા કૃષ્ણાકુમારીના શોચનીય મૃત્યુનું વર્ણન આવી ગયું છે.

પૂર્ણ થવાના પૂર્વચિન્હો સારી રીતે દૃષ્ટિગ્રાચર થવા લાગ્યા નો કે સર્વ સામતોએ માનસિદ્ધનો ત્યાગ કર્યો હતો અને તેઓ ચારે તરફ નિરાશાની ભયમર મૂર્તિ જોતા હતા, તોપણ તેઓ ગળ પૂતળતિના અભાવજનુસાર સાદસ અને ધૈર્ય ધરી પોતાના પ્રતિપક્ષીઓની સામે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયાવિના રહ્યા નહિ તેમના પક્ષમાં પણ થોડા સામતો રહ્યા હતા જગતસિદ્ધ સમસ્ત સેના લઈ મારવાડમાં પ્રવેશ્યા, પરંતુ માનસિદ્ધ તેમની પૂર્વે તૈયાર થઈને નીકળી ચૂક્યા હતા જગતસિદ્ધની પાસે પોતાની સેના ઉપરાંત મરુભૂમિના સામતોની સેના મળીને એક લાખ કરત પણ અધિક સૈનિકો હતા મારવાડનો વિશ્વસ થવાના પૂર્વલક્ષણો દૃષ્ટિગ્રાચર થવા લાગ્યા જે રીતે જગતસિદ્ધ માનસિદ્ધપર ઘેર લેવાને માટે આગળ વધતા હતા, તે રીતે માનસિદ્ધને પદમ્બટ કરીને મારવાડના સિદ્ધાસનપર ધોડનાસહને વિરાજમાન કરવાને મરુભૂમિના સામતો પણ પોતપોતાની સેના લઈ આગળ કૂચ કરતા હતા માનસિદ્ધનો વિરોધીપક્ષ આથી અત્યંત પ્રયત્ન થઈ ગયો જો જયપુરનરેશો એકલાએ મારવાડપર આક્રમણ કરવાને ઉદ્દેશ કર્યો હોત તો તેથી માનસિદ્ધ કિંચિત પણ ભયભીત થાત નહિ પરંતુ પોતાના સ્વજાતીય રાડોડપીરાએ જગતસિદ્ધને સહાય કરી તેથી તેમને અત્યંત ભય હિત્તમ્ન થયો તેઓ પોતાના મનમાં બોલવા લાગ્યા ' રાડોડસામતો રાજભક્તિના મૂળમાં દારૂણ આધાત કરી શુ મારવાડનો સર્વથા નાશ કરવા માગે છે ' મારવાડ અને જયપુરના મહારાજાઓની વચ્ચે આ દારૂણ વિમ્બદ જામ્યો, તેથી લારતવર્ષના પ્રત્યેક પ્રાતમાથી સરદાર તથા રાજાઓએ ખાલી કોઇને કોઇ પક્ષનું સમર્થન કર્યું મહારાષ્ટ્રીય નૃતારાઓ રાજપૂતરાજાઓમાં કુસંપ કરાવી બેમાથી એક રાજાનો પક્ષ મળ્યું કરી જે તે ઉભય પાસેથી ધન કસવતા હતા તેઓ પણ આ વખતે આ ઉભયપક્ષ વચ્ચે ચારેલા ઝગડાથી અત્યંત પ્રસન્ન થઈ તેમને સહાય કરવાને માટે આગ્યા કેટલાક વર્ષો પૂર્વે માધોજી સિધિયા મારવાડનું સર્વસ્વ લી ગયો હતો તેથી ખન્નનાની અવસ્થાના વખતે અત્યંત શોચનીય બની ગઈ હતી અન્ય પક્ષે જયપુરનરેશની પાસે દ્રવ્યનું બળ વિશેષ હોવાથી આધક મહારાષ્ટ્રીઓ તેમના પક્ષમાં જાગ્યા જે સમયે અજિજ સેનાનાથકે હોડ લેઈક મહારાષ્ટ્રીમનેતા હોદ્દરની પાછળ પડ્યો હતો તે સમયે હોડર મારવાડપતિનો આશ્રય મળ્યું કરી પોતાના કુટુંબને નિર્વિનંતતાથી મારવાડમાં રાખી અટક તરફ ચાલ્યો ગયો હતો મનસિદ્ધે તે વખતે હોડરને પુષ્કળ સહાય કરી હતી આથી તેમણે પોતાના એ મહાવિપત્તિના સમયમાં તેની પાસે સહાય માગી તત્કાળ હોડરે માનાસહને સહાય કરવાને આજ્ઞા હોડરે માનસિદ્ધના શિબિરથી નવ કોશના અંતરપર પોતાની મુકામ નાખ્યો અને તેમને મહેવરાની ચોકસ્યુ કે, કુ આવડતી કાને પ્રભાતમાજ આપની સુલાકાત લઈશ, પરંતુ છુદિમાન સવાઈસિંહે આ કાર્ય પણ અર્થ કરી નાખ્યું સવાઈસિંહે જ્યારે જાણ્યું કે પ્રમુલ પરાક્રમશાળી હોડરે માનસિદ્ધને સહાય કરી છે ત્યારે તેમણે પોતાને જય મગવો અસંભવિત ધારી, હોડરને પોતાના તથામા લેવાનો નિશ્ચય કર્યો શીઘ્ર તેમણે હોડરને મળી તેની પાસે કંજૂરાત લીધી કે માનસિદ્ધને જરૂર પણ સહાય કરવી નહિ, પરંતુ તરત કોશતરફ ચાલ્યા જય કોશ પહોંચતા તેમને શ. ૧૦૦૦૦૦ આપવાનો સંવહાસહે સ્વીકાર કર્યો ધનનોબી હોડર માનસિદ્ધના ઉપકારો એકદમ ભૂરી ગયો અને યુદ્ધ થઈ વિના શ. ૧૦૦૦૦૦ મળતા હોવાથી તરત સવાઈસિદ્ધના હરતાક્ષરવાળી પૂરી લઈ કોશ તરફ ચાલે ગયો મહાકુખ અને ઘેર વિપત્તિના સમયમાં તેને માનસિદ્ધે આશ્રય આપ્યો હતો, તેને તે સર્વથા ભૂરી ગયો હોડરનું આ આચરણ જોઈ મહારાજા માનાસહ અત્યંત નિરાશ થઈ ગયા આ સર્વ સંકટોની વચમાં તેમને આશ્વાસન માત્ર એટલું જ હતું કે મારવડના સર્વ સામતોમાં શ્રેષ્ઠ એવા મેડતિયા સામતો તથા બીજા પણ કેટલાક સામતો તેમના પક્ષમાં હતા આ સર્વ સામતોને લાગે માનસિદ્ધ યુદ્ધ કરવાને આગળ વધ્યા

હોડર જતા રહ્યા કે તરતજ જગતસિદ્ધ તથા ધોડપસિદ્ધ એક લાખ કરત પણ અધિક સૈનિકોને લઈને માનસિદ્ધની સેનાનો સંપૂર્ણ નાશ કરવાને માટે પૂર્ણ જ્વેસથી કૂચ કરવા લાગ્યા માનસિદ્ધ આ સમયે પોતાની સેનાસહિત ગાગોની નામના સ્થાનમાં હતા ઉભયપક્ષના સૈન્યો સામે મળતાની સાથજ માનસિદ્ધના પક્ષના સર્વ રાડોડસામતોએ અજાક્ટ થઈ સન્માનપૂર્વક પ્રણામ કરીને વિદાય લીધી રાજા માનાસહે ધાર્યું કે સર્વ સામતો યુદ્ધ કરવા જવાને માટે વિદાય લે છે, પરંતુ

તેમનો આ ભ્રમ તરતજ દૂર થઇ ગયો. જગતભિહની સેનાએ જે સમયે ગોળાનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો તે સમયે માનસિંહના પક્ષના સર્વ સામ તો સવાઈસિંહની સાથે કરેલી પૂર્વવ્યવસ્થાઅનુસાર માનસિંહનો પક્ષ છોડી શત્રુપક્ષમા જઇ મળ્યા. ચરે, જે મેડતિયાસામ તો સવોત્તમ રાજ્ય-ભક્ત ગણાતા હતા, ગમે તે માણસ સિંહાસનપર બેમે અને તે ગમે તેવો અસાચાર કરે તથાપિ જે તેનો પક્ષ છોડતા નહોતા, તેઓ પણ આ વખતે મહારાજા માનસિંહનો ત્યાગ કરીને ધાંકવસિંહના પક્ષમા જઈ લગ્યા ઇલાઈધૂધા, ચાપાવત અને જયતાવત શાખાના મેડતિયા સામ તો કે જે ચંરવીરતામા અતિ વિખ્યાત હતા, તે અને અન્યાન્ય નીચી શ્રેણીના સરદારો-એ સર્વ માનભિહનો પક્ષ છોડી ચાલ્યા ગયા. પ્રાર ભમાજ આ પ્રકારની ભયકર વિપત્તિમા આવી પડલા માનસિંહ ચરે તરફ અધકારજ નેવા લાગ્યા ક્રોધ, અનુતાપ, વિપાદ અને ભયથી માનસિંહ ભણે ઉન્મત્ત બની ગયા અને શુ કરવું તે તેમને સૂઝ્યું નહિ મરુભૂમિના સર્વ સામ તોમાથી માત્ર કુચામન, આહવા, ઝાંચોર^૧ અને નીમાજના સામ તોએજ આ ઘેર વિપત્તિના સમયમા માનસિંહને સદાય કરી હતી. આ ચાર સરદારો માનસિંહની સાથેજ સપતવિપત્તના લાગી થવાને માટે રહ્યા હતા માનસિંહ આ ચાર સરદારોના તાબાની સેના તથા શુદીની સેના લઇને શત્રુઓની સામે બાથ ભીડવાને આગળ વધ્યા, પરંતુ ઉપરોક્ત ચાર રાજ્યભક્ત સરદારોએ જોયું કે વિજય પ્રાપ્ત થવો તો દૂરજ રહ્યો, પરંતુ પ્રાણની રક્ષા કરવી પણ કઠિન થઇ પડશે, તેથી તેમણે માનસિંહને આ સાહસિક કાર્યમા હસ્તક્ષેપ કરવાની ના પાડી ત્યારે માનસિંહ વ્યાકુળ થઇને આત્મઘાત કરવાને તત્પર થયા; પરંતુ કુચામનના તથાવાયસિંહે તેમની પાસે જઈ તેમને હાથીપરથી નીચે ઉતારી મૂક્યા અને તત્કાળ તેમને એક શીઘ્રગાની અશ્વપર ચારઠ્ઠ થઇ રણક્ષેત્રમાથી નાસી જવાની સલાહ આપી. રાજા માનસિંહે જોયું કે હવે પનાયન કયાં વિના આત્મરક્ષણ કરવાનો બીજો ઉપાય નથી, તેથી તેઓ ક્રોધ, વિપાદ, લગ્ન ધૂણા અને અનુતાપથી વિદગ્ધહૃદય થઇ અશ્વપર ચઢી રણક્ષેત્રમાથી નાસી ગયા જતી વખતે તેમણે અશ્વ-પૂર્ણનયનોસહિત કહ્યું “ અરેમોસ ” રોડોરાજનાશમા માત્ર મેજ કુચાવહો સાથેના યુદ્ધમા પીઠ બતાવી એ કુળને કયક લગાડ્યું છે ” વાસ્તવમા રોડોરાજતિ અન્યાન્ય રાજપૂતકુલોને પોતાનાથી બળપરાક્રમમા નિકટ ગણી તેમનાપ્રત્યે ઉપેક્ષાની દૃષ્ટિથી જોતી હતી આથી માનસિંહના હૃદયમા આ વખતે આવો પશ્ચાત્તાપ થાય તેમા આશ્ચર્ય શું છે ?

રાજા માનાસહે પોતાનો પક્ષ અત્યંત દુબળ જોઇ પ્રથમથીજ પર્વતસર માર્ગથી અધઃક્રાશના અતરપર પોતાની ડાવણી નાખી હતી સરવતાથી નાસી જવાને અને શત્રુપક્ષના આક્રમણનું નિવારણ કરવાને માટે આ સ્થાન અત્યંત અનુકૂળ હતું આથી તેઓ આજ માર્ગદારા અતે નાસીને પર્વતસરમા જઈ પહોંચ્યા. રાજા માનસિંહની સાથે ઉનિયાગના રાવ રણભૂમિ છોડીને આવ્યા ગયા. તે સમયે શુદીના ગોવદાજે તથા હિંદાવખા નામના ગોવદાજે શત્રુઓનાપર ભયકર વેગથી ગોળાની સતત વૃષ્ટિ કરી, તેના આક્રમણને અવરોધ કરવા માંડ્યો. ઉભયપક્ષ તરફથી ગોળાની વૃષ્ટિ ચતી હતી તે અરસામા માનાસહ નિર્વિઘનતાથી મેડતામા પહોંચી ગયા આ પ્રસારે શત્રુઓના કરાળ આસમાથી માનસિંહનો ઉદાર કરીને ઉક્ત ગોવદાજમેના ધોમે ધોમે મેડતા તરફ જવા લાગી એક લાખ કરતા પણ અધિક સૈનિકોના પગમાથી બચીને માનસિંહ મેડતામા આવ્યા તો ખરા, પરંતુ તેમણે ધાર્યું કે મેડતા કરતા પણ એકાદ વિશેષ દૃઢ કિંદામા રહેવું વધારે સારું છે, તેથી તેઓ તત્કાળ મેડતા છોડી બેધપુરમા આવી પહોંચ્યા જે ચાર સામ તો સુંબ, દુખ, સપતવિપત્, સર્વ-મા તેમની સાથે રહ્યા હતા અને જેમની પાસે અતિ અંપ સેના હતી, તેઓ આ વખતે પણ માનસિંહનો ત્યાગ કરી રાજધાની બેધપુરમા આવ્યા આવ્યા માનસિંહ યુદ્ધભૂમિમાથી નાદા કે તરતજ જગતસિંહ, ધૈકવસિંહ તથા મહારાષ્ટ્રીયનેતા સિંધિઆના મેનાપતિ બાચારાવે માનસિંહની ડાવણી લૂટી અદાગ તોપો હસ્તગત કરી લીધી અને અમીરખા નામના પરાણમેનાપતિએ માનસિંહની ડાવણી-માથી યુક્ત દ્રવ્ય લૂટી લીધું વળી જગતસિંહની સેનાએ માનસિંહના પલાયન પછી પર્વતસર અને તેની નિકટના ગ્રામો પણ લૂટી લીધા મારવાડના વિધ્વસનો આરભ આ રીતે થયો.

પૌકર્ણના સામંત સનાઈસિંહે આ રીતે માનસિંહનો પરાજય કર્યો જેમણે વેર લેવાને માટે આ ભયકર યુદ્ધાત્તિ પ્રજ્વલિત કર્યો હતો તેમનો તે ઉદ્દેશ માનસિંહના નાસવાથી સિદ્ધ થયો માનસિંહ નાહા કે તરતજ જગતસિંહે સવાઈસિંહને પરમ આદરપૂર્વક બોલાવી તેમને કહ્યું " આપનો મનોરથ સિદ્ધ થયો છે માનસિંહ પનાયન કરી ગયો છે તેથી હવે ધૌકલસિંહને સિદ્ધાસન પ્રાપ્ત થવામા કાંઈ પણ બાધા ઉપસ્થિત થશે નહિ આપ સેનાસહિત જોધપુરમા જઈ ધૌકલસિંહના મસ્તકપર મારવા ડોનો રાજ્યકુટ મૂકો અને હું પણ રાણાની કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરવાને માટે મેવાડ તરફ જઈ છું " બુદ્ધિમાન સવાઈસિંહ જગતસિંહના કરતા મહાન નીતિસૂ અને વિચારવાન હતા જગતસિંહનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવો એ તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નહોતો કેવળ જગતસિંહની સહાયથી ધૌકલસિંહનો સ્વાર્થ સિદ્ધ થાય એજ ઉદ્દેશથી તેમણે મહાન પ્રયત્ન રચી જગતસિંહને તેમા પરિબલ કરી દીધા હતા તે મણે જગતસિંહને ઉત્તર આપ્યો કે - હજી માનસિંહ પરાસ્ત થયા નથી હજી તેમને ઉચિત શિક્ષા મળી નથી હજી તેઓ હતવીર્થ થયા નથી માટે માનસિંહને સંપૂર્ણરીતે પરાજિત મ્હોં પછી મેવાડ મા જઈ કૃષ્ણકુમારીનું પાણિગ્રહણ કરવું એ આપને ઉચિત છે સવાઈસિંહના ઉપદેશ અનુસાર જગતસિંહે શીઘ્ર રાજધાની જોધપુરમા નહિ જતા મે તા નામના સ્થાનમા જઈ ત્રણ દિવસસુધી ત્યાં મુકામ નાખ્યો બુદ્ધિમાન સવાઈસિંહે ધાકું હતું કે માનસિંહ પોતાની પાસેની અથ્થ સેનાદાર જોધપુરનું રક્ષણ કદિ પણ કરી શકશે નહિ અને અવસ્ય તે જોધપુર છોડી જાવોરમા અંગ્રેજ કિશાનો આશ્રય લેશે, માટે અમારે પ્રથમ કાસોરમા જઈ ત્યાજ અધિકાર સ્થાપિત કરી દેવો જોધએ ત્યાર પછી જોધપુરપર અધિકાર પ્રાપ્ત કરીશું વાસ્તવમા સવાઈસિંહનું આ અનુમાન અવસ્ય સત્ય હતું રાજા માનસિંહ કાસોરમા આશ્રય ગ્રહણ કરવાને માટે જોધપુરથી સેનાસરિત નીકળ્યા તેમણે બીસનપુરમા આવી મુકામ નાખ્યો આ સ્થળે ચૈનમળ સિંધવી નામના એક રાજકર્મચારીએ માનસિંહને જાવોરમા આશ્રય ગ્રહણ કરવાને માટે ઉચિત થયેના જોધ તેમને મ્હું મહારાજ ' અહીં આથી જમણી પાણી એ ત્રવ કોશના અંતરપર રાજધાની જોધપુર અને સોળ કોશના અંતરપર જાવોરનો ડિંતો આવેરો છે જાવોર કરતા જોધપુરમા ઘણી સુગમતાથી પહોંચી શકાય એમ છે જે આપ આપના ખાડખળ થી રાજધાનીની રક્ષા કરવાને સમર્થ થશે નહિ તો પછી અન્યત્ર રહી સિદ્ધાસનપર અધિકાર પ્રવાની આશા શી રીતે રહેશે ' આપ અભ્યસુધી રાજધાનીમા રહી સિદ્ધાસનની રક્ષા કરવાને માટે પ્રયત્ન કરશે ત્યાંસુધી સર્વ સાધારણ પ્રજા અવસ્ય આપના પક્ષનું અવલંબન કરશે પરંતુ બ્યારે આપ જાવોરમા જશો ત્યારે તેની સહાય આપને મળશે નહિ ' ગળા માનાસિંહ આ વચનો ન્યાય-સંગત માની થોડા કંઠાકમા જોધપુરમા આવી રહ્યા માનસિંહ આ રીતે જાવોરમા નહિ જતા પુન જોધપુરમા આવ્યા તેથી ચતુર સવાઈસિંહની સર્વ આશા નષ્ટ થઈ ગઈ રાજા જગતસિંહ મેવાડમા નહિ જતા માનસિંહને પદશ્રષ્ટ કરી ધૌકલસિંહના મસ્તકપર રાજ્યકુટ મૂકવાને માટે જોધપુર તરફ ગત કરવાને આજ્ઞા જે માનસિંહ જાવોરમા જતા તો ધૌકલસિંહનો અભિષેક કરવામા કાંઈ પણ વિધ ઉપસ્થિત થાત નહિ રાજા માનસિંહ યુદ્ધમા પરાસ્ત થઈ પોતાનું સર્વ બળ તથા પરાક્રમ અને રાજપૂતવીરસ્વભાવ ખોઈ ખેડા હતા પોતાના તાબાના સામ તોને પોતાનીજ સામે ઉભા થયેના જોધને તેઓ હતોત્સાહ અને મદ્યુહિ બની ગયા હતા પરંતુ તેઓ પુન રાજધાનીમા આવતાની સાથેજ તેમનો જાતીય મર્વદર્ષ પુન સતેજ થયો અને તેમણે પોતાના સિદ્ધાસનની રક્ષા જીવસદ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી

મરજૂમિના જે સામંતો યતુઓની સેનામા મળ્યા હતા, તેમનાપર રાજા માનસિંહ અસત રૂઢ થયા હવે તેમને રોડોડમામંતોની ઉપર કિચિત્ પણ વિશ્વાસ રહ્યો નહિ જે ચાર સામંતો તેમના પક્ષમા રહ્યા હતા, તેમનાપર પણ તેમને અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો તેમને પણ તેમણે જોધપુરના કિશાની રક્ષાનો ભાર સોંપ્યો નહિ તેમણે વિજ્ઞાતીય અને પગારદાર નિદાખ્યાના હાથનીચેના નણુ દંતર સાદસિક સેનિકો વિધુસ્વામીના હાથનીચેના ધમચોદાઓ ઝાંદાઓ ભાગીઓ અને ઇદાળાનિના એક હજાર સેનિકોના હાથમા કિશાની રક્ષાનો ભાર સોંપી દીધો આ રીતે એક દર પોંચ દબા સેનિકાને પાટનગરમા રાખી માનસિંહે ધાકું કે જોધપુરના કિશાની રક્ષાને માટે અધિક

સૈનિકાની આવશ્યકતા નથી, તેથી તેમણે ધત્તર સૈનિકાને મારવાડના અન્યાન્ય કિલ્લાઓની રક્ષાને માટે મોકલી આપ્યા. સૌથી પ્રથમ તેમણે જાલોર અને રાજ્યની સીમાપર આવેલા અમરકોટના કિલ્લા ની રક્ષાને માટે કેટલાક સૈનિકા મોકલ્યા. અમરકોટનું રક્ષણ કરવાની ઘણી જરૂર હતી, કારણ કે રાજ્ય માનસિહને ઘોર વિપત્તિમાં પડેલા જોધને સિંધીસેના તે પર પોતાનો અધિપતિ સ્થાપિત કરી દે, એવા ભય હતો, તેથી તેમણે પહેલેથીજ ત્યાં સેના મોકલી આપી.

આ રીતે જોધપુરના કિલ્લાને સુરક્ષિત કરી તથા જાલોર અને અમરકોટના કિલ્લાનું સરક્ષણ કરવાને માટે સેના મોકલી માનાસિહ તેજસ્વિતા ધારણ કરી શત્રુઓની સેનાની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા. જે ચાર સામંતોએ રાજ્ય માનસિહને સુખદુઃખ અને સપદવિપદમાં કદિ પણ છોડ્યા નહોતા, તેઓ વિભતીય લોખાના હાથમાં જોધપુરના રક્ષણનો ભાર મળેલો. જોધ અત્યંત દુઃખી થયા અને તેમણે અનેક રીતે માનસિહને સમજાવ્યો તેમને પ્રાર્થના કરી કે -“ જમારા હાથમાં કિલ્લાની રક્ષાનો ભાર અપણું કરો.” પરંતુ માનસિહ તેમની આ પ્રાર્થનાપર કિચિત્ પણ લક્ષ આપ્યું નહિ. અતે બ્યારે તેમણે પુષ્કળ આશ્રય કર્યો ત્યારે તેમણે જણાવ્યું કે -“આપની ઇચ્છા હોય તો જોધપુર નગરની રક્ષા કરવાને તત્પર થાઓ.” મહારાજાને અત્યંત શકાશીન થયેલા જોધને ઉક્ત ચાર સામંતો પરમ દુઃખી થઈ રાજ્યવાની છોડી તીવ્ર શત્રુઓને જઈ મળ્યા. આ પ્રકારે માનસિહ સર્વ સરદારોથી પરિત્યજિત થઈ કેવળ પગારદાર સેનાની સહાયથી સિંહાસનની રક્ષા કરવાને માટે ઉદ્ધત થયા તેમણે ધાર્યું કે, ‘જો કે શત્રુઓના સૈનિકા એક લાખ કરતા પણ અધિક છે, જો કે સમસ્ત રોડોડસરદારો, મહારાજાઓ અને પદાણો તેમાં મળેલા છે, તોપણ તેઓ અત્પસમયમાં સિંહાસનપર અધિકાર સ્થાપિત કરી શકશે નહિ.’ માનસિહ આવી આશાનું અવલમ્બન કરી કાળક્રમણ કરવા લાગ્યા. આ સમયે સમસ્ત રોડોડોનું પતન થયું હતું અને મારવાડમાં સર્વત્ર ભય કર દસ્યો દૃષ્ટિગોચર થતા હતા. જાતીય પતન જાતિદારાજ થાય છે જાતીય સ્વાધીનતા વિનુષ્ટ કરવાને માટે, જાતીય અધિકારનો નાશ કરવાને માટે અને જાતીય ગૌરવશૂન્યને અસ્ત કરવાને માટે જો જાતિ સ્વયં અગ્રેસર ન થાય તો અન્ય જાતિઓદ્ધારા તે કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. જે મહારાજા જાતિને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરાવે છે અને જાતિની નસેનસમાં શૌર્યનું રક્ત વહેવરાવી દે છે, તે મહારાજાને જો પળથી દુરુપયોગ થાય છે અને તે પોતાનાજ પગપર કુહાડો મારવાને તત્પર થાય છે, તેજ પળથી અવિશ્વાત ગતિથી તેનું પતન થવા લાગે છે. આ વખતે મારવાડના રોડોડોએ એકતા વીરતા, પગક્રમ અને સાલસિક તાતો વિનાશ કરવામાં નિયુક્તા થઈ હૃદયવિદારક દસ્ય ઉપરિચિત કરી દીધું હતું. માત્ર એક માનસિહને પદબ્ધ કરવાના હેતુથી વીરરોડોડો જન્મભૂમિનો વિશ્વસ કરી પોતાની જાતિને સર્વ અધિકાર વિનુષ્ટ કરી પોતાનો નાશ કરવાને તત્પર થયા, પરંતુ તેમના મનમાં અમારો નાશ થનાર છે એવું સ્વપ્ન પણ નહોતું.

રોડોડોના સરદાર માત્ર પોતાનું પિતૃવૈર લેવાને માટે પોતાની સમસ્ત જાતિને વિશ્વસ કરવાને તત્પર થયા હતા. જોધે માણસોના નાશ થયા છતાં પણ માનસિહને જોધપુરના કિલ્લામાં સુરક્ષિત રહે લા. જોધને સવાહસિંહે જગતસિંહે પ્રખય વેગસહિત જોધપુરપર આક્રમણ કરવાનો આશ્રય કર્યો. પ્રથમ યુદ્ધમાં માનસિહને પથાયન કરતા જોધ જગતસિંહે ધાર્યું કે તેને સપૂર્ણ પરાજય મળ્યો છે અને તેથી તેઓ ઉદયપુર તરફ જવાને તત્પર થયા હતા, પરંતુ માનસિહને આ વખતે તેમણે જોધપુરમાં સુરક્ષિત દશમાં જોધ તો તેઓ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. તેમણે માનસિહનો નાશ કરવાને પોતાના એકનાથ કરતા પણ અધિક સૈનિકાસહિત જોધપુરપર આક્રમણ કર્યું. માનસિહ જોધપુરમાં આક્રમક સેના રાખી નહોતી, તેથી આક્રમણકારીઓએ સરળતાથી તેને જીતી લીધું. જે મહારાજા તથા પદાણસેના રોડોડોની સેના સાથે આવી હતી તે જોધપુરપર અધિકાર સ્થાપિત કરી જ્યોપુરના સૈનિકાની સાથે મળી તે નગરને લુટવા તથા નગરવાસીઓપર ભય કર અત્યાચાર કરવા લાગી. ચારે તરફ દારણ અત્યાચાર પ્રસરી રહ્યા અને જે રોડોડો શત્રુપક્ષમાં લગ્યા હતા, તે પણ તેનું નિવારણ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા નહિ. તેમની નમેનસમાં રોડોડોરક્ત પ્રવાહિત થતું હતું, તોપણ તેઓ આ વખતે સર્વથા ચાનશન્ય બની ગયા હતા, તેઓ સ્વજાતિવાત્સલ્ય અને સ્વજાતિપ્રેમથી રહિત બનીને શત્રુઓના પક્ષમાં લગી ગયા,

અને તેમણે પોતાની નિર્મોલ્યતાનો પરિચય કરાવ્યો. ફોદી સિવાય રાજધાની જોધપુર તથા ખીન્ન બધા નગરો લૂંટી સૈનિકોએ અતિ અલ્પસમયમાં તે પ્રદેશનો વિશ્વસ કરી નાખ્યો. ફોદીના નિવાસીઓએ ત્રણ માસપર્યંત યુગ્મ વીરતા દર્શાવી પોતાની રક્ષા કરી અને અતિ તેઓ શત્રુઓના હાથમાં બંધ પડ્યા મિન્નેરના અધીશ્વરે સ્વયં આવીને શત્રુદળને સહાય કરી હતી તેથી તેમને પુરસ્કારતરિકે આ ફોદીનો પ્રદેશ પ્રાપ્ત થયો. સવાસિંહે આ પ્રકારે મરુભૂમિની રાજધાની તથા અન્ય નગરોપર અધિપતિ કરી ધૌધવાસદનો રાજ્યાધિકાર કર્યો અને આ બાબતનો દેશે સમસ્ત મારવાડ દેશમાં પીટાવી દીધો. રાગ માનસિંહ આ વખતે કિન્નામાં સુરક્ષિત હતા, તેમણે બહાર નીકળીને શત્રુઓની સામે યુદ્ધ કરવાનો કિલ્લો તેમના માર્ગમાં વિધ્ન ઉપસ્થિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ, પરંતુ શત્રુઓ દ્વારા દિલ્લાપર અધિકાર સ્થાપિત કરી દેશે એવા વિચારથી તેઓ અત્યંત ભયભીત થયા. મહારાષ્ટ્રીય અને પાણ્ડેસના ધૌધવાસદ મારવાડના અધીશ્વર બનવાથી બમણા ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત થઈ, અને તેણે શીઘ્ર તે કિન્નાપર પ્રવેશ વેગથી આક્રમણ કર્યું. તેઓના ઝોળાની વૃદ્ધિ થવા લાગી વિપત્તિમાં સપડાયેના માનસિંહે પોતાની સેનાસહિત પ્રાણપશુ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો અને અસીમ સાહસથી કિન્નાની રક્ષા કરવામાં કિચિત્ પણ તુગી કરી નહિ, પરંતુ તેમના દિલ્લાની રક્ષા કરવાની આશા દિવસાનુદિવસ ક્ષીણ થવા લાગી. ધણી થોડા વખતમાં શત્રુઓ કિલ્લાપર અધિકાર સ્થાપિત કરી દેશે એમ તેમને જણવા લાગ્યું, પરંતુ માનસિંહ અગીઆર વર્ષ પર્્યંત ઝાતોરના કિલ્લામાં ધોરાઈ રહ્યા હતા અને ત્યાર પછી ધોર વિપત્તિના સમુદ્રમાંથી બહાર નીકળી તેમણે પોતાના મસ્તક પર રાજચુકટ ધારણ કર્યો હતો. તેજ પ્રકારે આ વખતે તેમને થોડા સમય સુધી જોધપુરના કિલ્લામાં ઝોધાર્ રહેવું પડ્યું હતું. જ્યપુરપતિ જગતસિંહ પ્રબળસેનાદાર જોધપુરના કિલ્લાને પાશ્વરસ સુધી ઘેરી રહ્યા, પરંતુ આ સમયમાં જોધપુરની આસપાસના ગામો તથા નગરો લૂંટી તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી તેમનો વિશ્વસ કર્યો સિવાય માનસિંહનું ખીન્ન કાંઈ પણ અનિષ્ટ તેઓ કરી શક્યા નહોતા. માનસિંહ પોતાની સેનાસહિત જોધપુરના અંગે કિલ્લાની ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષા કરતા હતા. એ કે જગતસિંહ પરાક્રમી રણેડાની સહાયથી જોધપુરના કિલ્લાના ઉત્તર-પૂર્વભાગમાં ઝોળાની વૃદ્ધિ કરી તે ભાગને તોડી નાખવાને સમર્થ થયા હતા, પરંતુ તેઓ તોડેલા ભાગ આગળની ૮૦ શીટ ઉંચી પાપાણની દિવાલ ઉત્તરથી શમ્યા નહિ. આ તોડેલા રથાનમાં પ્રવેશ કરવો અસંભવિત બની આક્રમણકારીઓ હતાંય યદ્યપ્ત ગયા. રાગ માનસિંહ અપૂર્વ સાહસથી તે તોડેલા ભાગની રક્ષા કરવા લાગ્યા. આ સમયે આક્રમણકારીઓના શિબિરમાં એક એવી ધમ્મા નની કે જેથી માનસિંહનો ઉદાર તીવ્ર થવાના પૂર્વચિન્હો સ્પષ્ટરૂપે જણવા લાગ્યા. જગતસિંહ અને ધૌધવાસિંહની પાસે કુશાવટો અને રણેડોની સેના સિવાય પહાણ છત્વાહિની પુષ્કળ ધન-લોભી સેના હતી. આ સેના સતત પાંચ માસપર્યંત રણેડોના હાથેથી અને નિયમ પ્રમાણે પગાર નહિ મળનાથી અત્યંત અસંતુષ્ટ થઈ ઉદ્ભટ બની ગઈ. વળી અધોને પૂર ધાસ પણ આ વખતે મળતું નહોતું. તેમની પાસે એટલા બધા અધ્ધા હતા કે પાંચ માસમાં તે તરફના સમસ્ત પ્રદેશનું ધાસ ખૂરી ગયું, આથી તેમને હર્ષિય દિશામાં આવેલા પર્વત પર જઈ ચઢવા પડતા હતા. સવાસિંહે અમીરખા નામના એક પ્રયત્ન નરપિશાય પાણુને ધૌધવાસિંહને સહાય કરવાને નિયુક્ત કર્યો હતો. તે પોતાની પાણુસેનાના જોધપુરના કિલ્લાને ઘેરી પડ્યો હતો. અમીરખા મહારાષ્ટ્રીઓના જોષ વ્યવસાયો અને પાંચ લૂટારો હતા. તેણે થોડાને ધાસ ચલાવ્યા. લઈ જવાનું બહાનું કાઢી પોતાની સમસ્ત સેનાને ધૌધવાસિંહની સેનાથી જુલક કરી અને ત્યારપછી તેણે પોતાની બીજાશ્રુતિ ધારણ કરવામાં કિચિત્ પણ ૧૬૪૯ થયે નહિ. અમીરખાના હાથ નીચે કાંઈ સંધ્યા પથણુએ નિકળ નહોતા. બીજા બંતિના પણ હતા, પરંતુ તે સહે પાંચ લૂટારા અને નિષ્કુર પ્રકૃતિના પાણુઓ હતા. અમીરખાએ કોશી પ્રથમ મારવાડની ખાતસા બૂમિ અને વાણિજ્યના પ્રધાન રથાનો લૂંટી ત્યાના નિવાસીઓપર દાહમ અત્યાચાર કર્યો. તેણે પ્રથમ માનસિંહની ખાતસા જમીનમાંથી પુષ્કળ દ્રવ્ય એકત્રિત કરી પાણુથી પાત્રી પીપાડ, ખીના અને અન્ય નગરો લૂટ્યા. જે સામગ્રીએ માનસિંહને પશ્ચે છોડી ધૌધવા

.સિંહનો પક્ષ પ્રહણ કર્યો હતો તથા આ વખતે જેઓ બેંધપુરના જિલ્લાપર ઘેરા નાખીને પડ્યા હતા તેમના પ્રદેશમાં પશુ અમીરખાએ જઈ ગયાં સર્વસ્વ નાશ કરવા માંડ્યું. અમીરખાના આ અત્યાચારથી અતિ અસંતુષ્ટ થઈ રહોડાસામંતોએ પોતાના મુખ્ય મેનાધિપતિની સન્મુખ અમીરખાની વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરવા લાગ્યા. દોડકાળપર્વત બેંધપુરના કિલ્લાને ઘેરી રહેવાથી તથા મહારાષ્ટ્રીઓ, પઠાણો ઇત્યાદિને પોતાની પાસે રાખવાથી જયપુરના મહારાજાને ખખડેલા આ વખતે સર્વથા ખાલી થઈ ગયો હતો. આથી તેમણે સવાઈસિંહને પોતાને ત્યાંથી બોધવું દ્રવ્ય લાવવાને કહ્યું. સવાઈસિંહે તત્કાળ એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના પોતાનું ઉપાર્જન કરેલું તથા પોતાના સામંતોની પાસેથી એક ત્રિત કરેલું ધન તેમને આપ્યું; પરંતુ થોડા દિવસમાં તે ધન પણ સંપાત્ર થઈ ગયું. હવે જે ચાર રહોડો પગમ દુષ્પિત થઈ અંતિમવાર માનસિંહનો પક્ષ છોડીને આવ્યા હતા, તેમની પામે સવાઈસિંહે ધન માગ્યું; પરંતુ આ ચાર સામંતો વાસ્તવમાં માનસિંહની વિરુદ્ધ તથાવા ઉદ્ધવવાને ઇચ્છતા નહોતા. જ્યારે માનસિંહે તેમનાપર સદેહ ધારણ કર્યો ત્યારે માત્ર તેઓ પોતાની રક્ષા કરવાને માટે કૌકલ-સિંહના પક્ષમાં લાગ્યા હતા. આથી આ વખતે તેમણે ધન આપવાની ચોખ્ખી ના પાડી અને તેઓ અસંતુષ્ટ થઈ અમીરખાના દહમ જઈ મળ્યા. તેમણે વિચાર કર્યો કે વર્તમાન અવસ્થામાં કોઈપણ પ્રકારે આપણે માનસિંહના હિતવું કાર્ય કરીશું તો આપણાપરનો તેમનો સદેહ નિવૃત્ત થઈ જશે. પોતાનો આ હેતુ અમીરખાદારા પૂર્ણ થવાનો વિશેષ સંભવ બેંધ તેઓ સર્વથી પહેલાં તેને દસ્તગત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા અમીરખા કેવળ દ્રવ્યલોભથીજ આ યુદ્ધભૂમિમાં આવ્યો હતો. આથી તેને દ્રવ્યની લાલચ દર્શાવતા તે તરત માનસિંહનો પક્ષ પ્રહણ કરવાને તૈયાર થયો. ઉક્ત સામંતોએ જણાવ્યું કે હાલમાં જયપુરરાજ બેંધપુરમાં છે, માટે જયપુરપર આક્રમણ કરવા માટે આના જેવો શુભ સંયોગ ખીને કોઈ પણ નથી હાલમાં તે અરક્ષિત દશામાં છે, માટે આપણને અવશ્ય વિજય મળશે. આપણને યુદ્ધ કર્યા વિનાજ પુષ્કળ દ્રવ્ય મળશે. અમીરખા સારીપેઠે બહાણી ગયો હતો કે મેં પાલી, પીપાડ અને ખીલાડા આદિ નગરો લૂંટી લીધા છે; તેથી જયપુરરાજ માગપર અત્યંત રુદ્ધ થઈ ગયા છે, એટલે તે તરત ઉક્ત ચાર રહોડાસામંતોની સલાહ પ્રમાણે જયપુરપર આક્રમણ કરવાને ચાર્યો અને ઉક્ત ચાર સામંતો પણ તેની સાથે ગયા

અમીરખાના અત્યાચારોનું વૃત્તાંત ગરોડાસામંતોએ પ્રથમથીજ જયપુરરાજને જણાવી દીધું હતું અને હવે જ્યારે તેમણે તેણે જયપુરપર આક્રમણ કર્યું છે, એવા સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેનું દમન કરવાને માટે પોતાના મુખ્ય મેનાધિપતિ શિવલાલને કેટલાક દળાર સૈનિકો આપીને મોકલ્યો. માર્ગમાજ શિવલાલે તેનાપર આક્રમણ કર્યું શિવલાલની પામે અમીરખા કરતા અધિક મેના હતી. આથી અમીરખા ઉક્ત ચાર રહોડાસામંતોસહિત જુલુ નદી ઉતરી નાસતા લાગ્યો. શિવલાલ જુલુ નદીની પામે આવતાની સાથેજ એકદમ તે તેને ઝાળગીને સામે પાર ગયો. અમીરખા ઉક્ત ચાર સામંતોની સાથે ગોવિંદગઢમાં આવ્યો ગયો. શિવલાલે તેમનાપર આક્રમણ કર્યું, એટલે અમીરખા ત્યાંથી નીકળીને હરસોર નામના સ્થાનમાં ચાર્યો ગયો ઉક્ત ચારે સામંતો પણ તેની સાથેજ હતા. અમીરખા એકવાર પણ સામે થયો નહિ અતે શિવલાલે તેને મેનાસહિત બંદીબાન કરવાને માટે રાત્રિના સમયે હરસોરપર આક્રમણ કર્યું. અમીરખા ઉક્ત ચારે સામંતોની સાથે જયપુર રાજ્યની સીમાપર આવેલા કાગી નામના સ્થાનમાં નાસી ગયો શિવલાલને એવો સ્વપ્નમાં પણ વિચાર આવ્યો નહોતો કે હું આવી સત્વગતાથી અમીરખાને પ્રત્યેક સ્થાનમાંથી નસાડી ચકીસ. અમીરખા કયો ગુપ્ત હેતુ સિદ્ધ કરવાને માટે શિવલાલને મારવાડમાંથી ધોમેધામે જયપુરની સીમામાં લાવ્યો હતો, તે તે કિચિત્ પણ સમજતો નહોતો. અમીરખા તે વખતે સમસ્ત ભારતવર્ષમાં એક પ્રબળ અત્યાચારી અને પિશાચ પ્રકૃતિના મનુષ્યતરીકે પ્રસિદ્ધ થયો હતો શિવલાલે તેને મારવાડમાંથી નસાડી મૂક્યો તે માટે તે અત્યંત ગર્વિત થયો આમજી જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે અમીરખા ઉક્ત ચારે રહોડાસામંતોની સાથે કાગી નામના સ્થાનમાં નાસી ગયો હતો વિજયી શિવલાલે ધાર્ણ કે જયપુરના મહારાજા જગતસિંહની આજ્ઞાથી મેં એને મારવાડમાંથી નસાડી મૂક્યો છે; માટે હવે એની પૂઠે ધકડવાની જરૂર નથી તે પોતાના મનમાં આલો નિશ્ચય કરી પોતાની વિજયી મેનાને હરસોરમાંજ રાખી જયપુરમાં આવ્યો

ગયો આ તરફ અમીરખા રાડોડસામતો ૧૧ સાથે રોકની પાસેના પીપથુ નામના સ્થાનમાં આવ્યો અને અહીં આ તેના સાલળવામાં આવ્યું કે સિવલાય પોતાની સેનાને મુઢી એકનો જયપુરમાં ગયો છે. આવો શુભ સંચોગ પ્રાપ્ત થવાથી તે હવે પોતાનો વિદેશ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. અમીરખા સારી રીતે જાણતો હતો કે આ રાડોડસામતોની પાસે જે થોડી સેના છે તે દારા આપણું કાર્ય સરલતાથી સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી, માટે આ સમયે ધીજી માણસોની સહાય લેવી આવશ્યક છે આ વખતે મુઢમદસાહખા અને રાજા બદાદુર એ ઉભય જણુ પ્રત્યક્ સેનાસહિત ઇસરદા નામના સ્થાનને ઘેરીને પડેલા હતા. અમીરખાએ ઉક્ત સરદારને હાથમાં લઈ હૈદરાબાદી રિસાયા નામનું જે દળ તે સમયે ભારવર્ષમાં લૂંટના કાર્યમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતું, તેને પણ હસ્તગત કર્યું, અને તેમની સાથેજ જયપુરપર એકદમ આક્રમણ કર્યું જયપુરની સેના તે સમયે મુખ્ય સેનાપતિરહિત બની અત્યંત હીન દશામાં પડેલી હતી, તે છતાં પણ તેણે પ્રત્યક્ પરાક્રમ દર્શાવ્યું હીરાસદની સેનાએ આ વખતે એટલી તેજસ્વિતાથી યુદ્ધ કર્યું કે સર્વ સૈનિકાએ અતે રણભૂમિમાં પ્રાણ છોડ્યા. ભયકર યુદ્ધ થયા પછી જયપુરની સેના સર્વથા પરાસ્ત અને વિધ્વસ્ત થઈ ગઈ અને વિજયી અમીરખાએ તેમના શિબિરમાં જઈ સર્વ દ્રવ્ય લૂંટી લીધું આ રીતે ઉક્ત ચાર રાડોડસામતોની સનાદ અનુસાર કાર્ય કરવાથી અમીરખાને વિજય પ્રાપ્ત થયો. લૂંટવું એજ અમીરખાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો અને તે લૂંટવાને માટે પોતાની સેનાસહિત જેવા જયપુરમાં પ્રવેશ કરવાને ચાહ્યો કે તરતજ જયપુરનિવાસીઓ મદાભયના સંમુદ્રમાં નિમગ્ન થયા ઉક્ત ચાર છાદમાન રાડોડસરદારોએ આ રીતે અમીરખાને મુખ્ય સેનાપતિના પદપર નિયુક્ત કર્યો, તેથી રાજા માનસિહની મુક્તિનું દાર ખુલી ગયું માનસિહના પિરાધી દયમાં બહુ મોટી હીનચાલ મચી રહી અને મારવાડના વિધ્વસના પ્રધાન કારણુદેવ સવાઈસિંહના ભાગ્યમાં કાળી રાત્રિ ઉપરિચિત થઈ

૭ માસપર્યંત જોધપુરના કિલ્લાને ઘેરા ધાળી રહ્યા પછી સવાઈસિંહ અને ધૌકમસિંહની પ્રયત્ન-બળ છિન્નભિન્ન થઈ જવાના પૂર્વલક્ષણો સારી રીતે દષ્ટિગોચર થવા લાગ્યા પગાર નહિ મળવાથી સેનામાં અસંતોષ ફેલાઈ ગયો અને મુખ્ય નેતાઓમાં પણ અગત્ય થવા લાગ્યા આ અગત્યને પરિણામે બિકાનેર અને શાહપુરના રાજાઓ જગતસિંહને છોડીને ચાલ્યા ગયા સવાઈસિંહ અને જગતસિંહ આથી કિંચિત્ પણ નિરાશ થયા નહિ રાડોડોની સદાય મળવાથી જગતસિંહ મારવાડનો વિવેક કરવામાં અને જોધપુરને ઘેરા ધાળવામાં પોતાને મહા ગૌરવવાન સમજતા હતા, પરંતુ અમીરખા અને રાડોડોની સેનાદાર પોતાની સેનાને વિધ્વસ થવાના સમાચાર જાણે વળાધાતની પેઠે તેમના ગર્વોન્નત મરતકપરે પડ્યા જયપુરની સેનાના પરાજયના સમાચાર પ્રથમથીજ સવાઈસિંહના સાલળનામાં આવ્યા હતા, પરંતુ તેણે તે જગતસિંહને વિદિત થવા દીધા નહોતાં જો તેણે તે જગતસિંહને જણાવ્યા હોત તો તે તરતજ ધૌકમસિંહને મુઢીને જયપુરમાં ચાલ્યા જત સવાઈસિંહ જયપુરના દિવાન રાવચંદને પણ લાચ આપીને હાથમાં લઈ લીધો હતો, તેથી તેણે સવાઈસિંહના મુખથી આ સમાચાર સાંભળ્યા છતાં પણ જગતસિંહને જણાવ્યા નહિ, પરંતુ જગતસિંહની માતાએ કેટલાક રૂપ સેવકોદારા તેમનાપર આ સમાચાર મોકલી દીધા. હવે જગતસિંહ સવાઈસિંહ ઉપર અત્યંત ક્રોધિત થયા હવે જુ કરવું તે કાંઈ તેમને અગત્ય નહિ માતાના તરફથી જયપુરની સેનાના ૫૫ સત્તી દશકત સાલળી જગતસિંહ શીઘ્ર જોધપુરનો કિલ્લો છોડીને ચાલ્યા ગયા મારવાડ હતીને જગતસિંહ પોતાને અત્યંત ગૌરવાનિત માનતા હતા અત્યાર મુઢી જયપુરનો કેાઈ પણ રાજા મારવાડ હતીને જોધપુરના કિનાપર ઘેરા ધાળવાને સમર્થ થયો નહોતા, અને તે કાર્ય જગતસિંહે પાર પાડ્યું હતું આથી તેમને કાંઈ થોડો ગર્વ હતો અને નહોતો. પરંતુ હવે તેજ જગતસિંહ પોતાની ચાર તરફ નાશની ભયકર મૂર્તિ જેવા વાગ્યા મારવાડમાંથી નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક શી રીતે ચાલ્યા જવું અને વિજયી અમીરખા તથા રાડોડોના આક્રમણથી પોતાની રક્ષા ની રીતે કરવી તેજ ચિંતા તેમના હૃદયને બાળી નાખવા લાગી જગતસિંહે જોધપુરને લૂંટીને જે વીસ તોણ તથા અન્યાન્ય પુસ્તકો અમૂલ્ય દ્રવ્યો પ્રાપ્ત કર્યા હતા, તે મર્વ તેમણે પોતાના સામંતોની પાસે મોકલી દીધા અને મદારાટ્ટીય

નેતાઓને બોલાવી મગાયા. જગતસિંહે ધારુ કે હુ બેંકપુરથી નીકળીશ કે તરતજ ધૌકવસિંહના રોડોડો મારાપર આક્રમણ કરશે અને મારો પરાજય કરશે એવું, એટલુંજ નહિ, પરંતુ કદાચ માગ પ્રાણ પણ નષ્ટ કરશે આથીજ તેમણે મહારાષ્ટ્રીઓને બોલાવ્યા મહારાષ્ટ્રીઓ તરતજ આવ્યા જયપુરના મહારાષ્ટ્રીઓની આગળ એવો પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો કે - "જે તમે અને નિર્વિદ્વતાથી જયપુરમા પહોંચ્યા-ડશો તો હું તમને પુરસ્કારતરિકે રૂા ૧૨૦૦૦૦૦ આપીશ. " ધનલોભી મહારાષ્ટ્રીએ તરતજ આ વાત સ્વીકારી. જે કે મહારાષ્ટ્રીયનેતા જગતસિંહે નિર્વિદ્વતાથી જયપુરમા પહોંચ્યાડવાને તત્પર થયો હતો, તોપણ અમીરખા માર્ગમાજ હતો, તેથી જગતસિંહ કોઇપણ પ્રકારે નિર્ભયતાપૂર્વક આગળ વધી શક્યા નહિ જગતસિંહે અમીરખાની પાસે માગણી કરી કે - "જે તમે મારા જયપુરના માર્ગમા વિદ્વન ઉપસ્થિત નહિ કરો તો હું તમને રૂા ૬૦૦૦૦૦ આપીશ " અમીરખાએ પણ આ માગણી સ્વીકારી આ પ્રકારે પુષ્કળ રૂપીઆ ખરચીને જયપુરના મહારાજાએ પોતાની રક્ષાને ઉપાય સિદ્ધ કર્યો અને રાજધાની બેંકપુર છોડીને જયપુર તરફ જવા લાગ્યા તેમણે અત્યંત દુખિત થઈ અપમાન અને લજ્જાથી પોતાના શિબિરને આગ લગાડી દીધી અને પોતાના હાથથીજ પોતાના પ્રાણપ્રથ હાથોનો નાશ કર્યો હાથોનો નાશ કરવાનું કારણ એ હતું કે તે શીઘ્ર ચાલી શકે નહોતો.

જે કે મહારાષ્ટ્રીયનેતાએ જગતસિંહે નિર્વિદ્વતાથી જયપુરમા પહોંચ્યાડવાનું વચન આપ્યું હતું અને તે તેની સાથે ગયો પણ હતો તથા અમીરખાએ રૂપિયા લઇને કપૂન કર્યું હતું કે, હવે તમારા-પર કોઇપણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરવામા આવશે નહિ, તથાપિ મહારાજા જગતસિંહ જયપુરમા નિર્વિદ્વતાપૂર્વક પહોંચી શક્યા નહિ રોડોડસામ તોએ જગતસિંહે નિર્વિદ્વતાપૂર્વક જવા દીધા નહિ જે રોડોડસામ તો અમીરખાની સાથે મળા ગયા હતા તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે, ગમે તે થાઓ, પરંતુ આપણે જયપુરના મહારાજાને વિજયમા મેળવેલા અને લૂટેલા દ્રવ્યસહિત જવા દઇશું નહિ આવો નિશ્ચય કરી તેમણે મેડતાથી દશકોશ પૂર્વ તરફ જઇ જગતસિંહના માર્ગમા ઉપસ્થિત થઇ પોતાની સાખાના સર્વ રોડોડોને એકત્રિત કરી ઈદરાજ સિંધાને પોતાના સેનાપતિ બનાવ્યો ઈદરાજ સિંધા માનસિંહની પૂર્વેના એ રાજાઓના રાસનકાળમા મારવાડમા દિવાનપદ પર નિયુક્ત હતો. જેવી રીતે ઉક્ત ચાર રોડોડસરદારોના કેવળ વૃથા સદેહથી માનસિંહે પરિત્યાગ કર્યો હતો તેવીજ રીતે ઈદરાજ પણ દિવાનના પદથી રહિત થયો હતો ઈદરાજ તથા સમસ્ત સામ તોએ સેનાસહિત એકત્રિત થઇ નિશ્ચય કર્યો કે, આપણને રાજા માનસિંહે વૃથા સદેહથી દૂર કર્યા છે, માટે આપણે એ સદેહ નિવૃત્ત કરવો જોઇએ રાજા માનસિંહના શત્રુપક્ષના રુધિરથી સદેહની કાલિમાને ધોઇ જમ રે આપણે જગતસિંહના હાથમાથી મારવાડનું દ્રવ્ય પાછું હીનવી લઇ માનસિંહના ચરણકમળમા સમર્પણ કરીશું, ત્યારે અવ-શ્ય તેઓ આપણી ઉપર પ્રસન્ન થઇ આપણો વિશ્વાસ કરશે આવો વિચાર કરી તેઓ પોતાની અતુલ બળવાન સેનાને સાથે લઇ જગતસિંહના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા જગતસિંહ સેના-સહિત જયપુર તરફ જવા લાગ્યા કે તરતજ રોડોડોએ સદ્દારકમૂર્તિ ધારણ કરી બચકર વેગથી તેમનાપર આક્રમણ કર્યું ઉલ્લસપક્ષેની વચ્ચે બચકર અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો જગતસિંહે કેવળ રોડોડસા-મ તોની સહાયથીજ બેંકપુરને ઘેરો ઘાલ્યો હતો, પરંતુ આ વખતે સવાઇસિંહ અને ઇતર રોડોડ-સામ તો તેમની સાથે નહોતા, તેથી ઈદરાજ આદિએ તેમનાપર આક્રમણ કરી અત્યંત અદ્વપસમયમા તેમને પરાસ્ત કરી દીધા જયપુરની સેના મૂળથીજ હતવીર્ષ અને હીનસાહેસ હતી આથી મટા-

૧ ઈ સ ૧૮૦૬ મા જ્યારે જગતસિંહે મહારાષ્ટ્રીયનેતા સિંધિયાની પાસે સદાય માત્ર કરવાને માટે ફત મોકલ્યો તે સમયે કર્નલ ડૉલ સિંધિયાના સિબિરમા હતા બાણસિંધિયા, બાલારાવ અને જન બેંકીરટ એ સર્વ આ સમયે પોતાપોતાની સેનાસહિત સિંધિયાની સેવામા નિયુક્ત હતા જગતસિંહની પ્રાર્થનાનુસાર જે સમયે મહારા-ષ્ટ્રીઓની સેના તેમને સહાય કરવા જવાને તૈયાર થઇ હતી, તે સમયે કર્નલ ડૉલે તેને સ્વદેશી બેઠી હતી ઈ સ ૧૮૦૭મા મનલેડૉલ જ્યારે રાજધાનીના લૌગાલિક શોષણમા મર્યાદા માટે જયપુરમા ગયા તે સમયે તેમણે જયપુ-રની સેનાના વિવેચના અગણિત ચિન્હો જોયા હતા જે સેના જગતસિંહની સાથે બેંકપુરપર અધિકાર મર્યાદા માટે ગઇ હતી તેણે અતે જયપુરની બહાર હાવણી નાખી હતી અને તેને પચાર નહિ મળવાથી તેણે કુધાથી પીડિત થઈ પ્રાણત્યાગ કર્યો હતા કર્નલ ડૉલે નગરની બહાર હબરો અચો અને સેનિકોના અસ્થિના અસંખ્ય ઢગવાઓ સ્વદેશી જોયા હતા આનુ વસ્ત્રાવ ગેવાડના ઉત્તિહાસમા આવી ગયું છે

રાજા જગતસિંહ પરાસ્ત થયા; એટલુંજ નહિ પરન્તુ તેમણે મારવાડમાંથી જે દ્રવ્ય લૂટી લીધું હતું તે પણ રાજોડોએ પાછું ખુચવી લીધું જ્યપુરની સેના છિન્નભિન્ન થઇ ચારે તરફ નાસી ગઇ. બિચારા જગતસિંહ પ્રાણના ભયથી પોતાના રાજ્યમાં શીક્ષતાથી નાસી ગયા જગતસિંહ જે ચાળીસ તોપો લૂટી લાવ્યા હતા, તે પણ રાજોડોએ છીનવી લીધી આ પ્રકારે રાજોડોએ જગતસિંહનું અત્યંત અપમાન કરી તેમને મારવાડમાંથી નસાડી મૂક્યા. જગતસિંહ બેધપુરથી નીકળ્યા તે પૂર્વે સવાઇસિંહ અને ધૌલસિંહ બેધપુર છોડી રાજોડોસામ્રાજ્યની સાથે નાગોરમાં આવ્યા ગયા હતા આથી ઈદરાજ આદિ સવાઇસિંહ અને ધૌલસિંહને કાંઈ તુકરાન કરી શક્યા નહિ. હવે તેઓ અગીરખાને પુનઃ હાથમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા અગીરખાને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપ્યા વિના તે સહાય કરે એમ નહિ દેવાથી તેમણે સૌથી પહેલા દ્રવ્યસચય કરવાનો ચત્ત કર્યો. જે કે કૃષ્ણગદના રાજા રાજોડો હતા, તેપણ તેમણે આ વખતે કોઇ પણ પક્ષને સહાય કરી નહોતી તેઓ સર્વથા તટસ્થ રહ્યા હતા અગીરખાની સહાય લેવા માટે તેને આપવાને વિજયી સામ્રાજ્યે કૃષ્ણગદના રાજા પાસેથી બે લાખ રૂપીઆ માગ્યા અને તે તેમણે તરતજ આપ્યા અગીરખાએ આ બેલાખ રૂપીઆ લઈ પ્રતિજ્ઞા કરી કે -“હું રાજા માનસિંહને તનમનથી સહાય કરીશ.” વિજયી સામ્રાજ્યે શીક્ષા અગીરખાને પોતાની સાથે લઈ બેધપુરમાં આવી પહોંચ્યા રાજા માનસિંહે તેમને દિશ્વારુ અને રાજભક્ત બાણી પરમ સન્માનસહિત પોતાની પાસે રાખ્યા અને તેમના જે જે પ્રદેશો તેમણે લઈ લીધા હતા, તે સર્વ તેમને પાછા સોંપી દીધા વળી તેમણે ઈદરાજને મુખ્ય સેનાપતિના પદ પર નિયુક્ત કર્યા. હવે રાજા માનસિંહનો બાઓદય થયો.

અધ્યાય ૧૫ માં

જોધપુરમાં અમીરખાંનો થયેલો સત્કાર-સવાઈસિંહના હલનો ભંગ કરવાને માટે અમીરખાંની પ્રતિજ્ઞા-અમીરખાંનું નાગોરમાં ગમન-સવાઈસિંહની સાથે તેણે કરેલી મુલાકાત-યૌદ્ધલસિંહના પક્ષને સહાય કરવાને અમીરખાંએ ખાધેલા સોગંદ-રાજપૂતસામંતોનો વધ-પૌકલસિંહનું નાસી જવું-અમીરખાંએ કરેલી નાગોરની હુડ-રાજ માનસિંહ તરફથી અમીરખાંને પુરસ્કારમાં દસ લાખ રૂપિયા મળવા તથા થોડી જમીનની પ્રાપ્તિ થવી-અમીરખાંની સેનાએ જોધપુરરાજ્યના ભિન્નભિન્ન ભાગોમાં કરેલી હુડ-અધિકારરૂપર કરેલું આક્રમણ-મારવાડમાં અમીરખાંના પ્રજાવત્તનો વિસ્તાર અને તેણે કરેલા અત્યાચાર-નાગોરના કિલ્લાપર અમીરખાંએ રાખેલી પટાણુસેના-અમીરખાંનું ચેડતાના ભાગને પોતાના તાખાના સરકારને આપવું-અમીરખાંએ નાવાના કિલ્લાપર રાખેલી સેના તથા ત્યાંના ને સાંભરના લવણસરોવરપર કરેલો અધિકાર-ઈંદરાજ અને રાજગુરુ દેવનાથની હત્યા-રાજ માનસિંહના ચિત્તની વિકૃતિ-તેમનો ઐકાંતવાસ-તેમણે પોતાના પુત્ર કમ્તસિંહને આપેલી રાજ્યાધિકાર-કમ્તસિંહનું દુશ્વરિત્વ-નાજ માનસિંહની ઉન્નતતામાં વૃદ્ધિ-તેણે કારણ-રાજ માનસિંહની સલાહથી ઈંદરાજનો વધ કરવામાં આવ્યો છે, એવો સર્વને ઉત્પન્ન થયેલો સંદેહ-પૌકલુના મૃત સામંત સવાઈસિંહના પુત્ર સાલમસિંહને રાજ્યપર અધિકાર પ્રાપ્ત થવો-શ્રિદિશ સરકારની સાથે મારવાડના મહારાજાએ સહિ કરવાને માટે કરેલો પ્રસ્તાવ-કમ્તસિંહનું મૃત્યુ-મારવાડના સિંહાસનપર માનસિંહનો પુત્ર અધિકાર થતાં વિશેષ અનિષ્ઠ થવાનો સંભવ જાણી સામંતધર્માત્મક સામંતોએ ઈંદરના રાજકુમારને અભિષેક કરવાનો કરેલો પ્રસ્તાવ-આ પ્રસ્તાવનો પરિહાર-તેણે કારણ-રાજ માનસિંહને પુત્ર રાજ્યપર અધિકાર કરવાને થયેલી માગણી-રાજ માનસિંહ તે માગણીને કરેલો સ્વીકાર અને રાજ્યપર કરેલો અધિકાર-સાધના કેટલાક કારણોપર માનસિંહે પ્રકટ કરેલો અસંતોષ અને વધો-એક અંગ્રેજ હુત્તુ જોધપુરમાં ગમન-અંગ્રેજોને મળેલું મંત્રીપદ-મુખ્યમંત્રી પૌકલુના સાલમસિંહ-દત્તરાજે કરેલો ઉપદ્રવ-રાજ માનસિંહને સહાય કરવાને શ્રિદિશ હુત્તુ અંગ્રેજોસેના આપવાનો કરેલો પ્રસ્તાવ-આ પ્રસ્તાવનો થયેલો અસ્વીકાર-તેણે કારણ-શ્રિદિશ એજંટનું અંગ્રેજોમાં પાછા આવ્યા જવું-જોધપુરના મહારાજાની સલામત શ્રિદિશ સરકારના સ્થાયી એજંટની થયેલી નિમણૂક-તેણે જોધપુરમાં આગમન-રાજધાનીની અવસ્થા-માનસિંહની સાથે થયેલી મુલાકાત-એજંટનું જોધપુર જાવું-સામંતોની જાગૃતિ કરવી-રાજ માનસિંહે પૂર્વવત્ પ્રકટીત રાજ્યશાસનપ્રત્યે દર્શાવેલી ઉદાસીનતા-માનાસિંહે કરેલું મહાક્રમ-રાજાએ સામંતોની સંપત્તિનું કરેલું હરણ-તેમનો લયકરારોતે કરેલો વધ-તેમણે હરણ કરેલું પુષ્કળ ધન-રાજ માનસિંહની રુધિરપિપાસા-સામંતોને વિપતિભયમાં સપડાવવાને કરેલા પ્રયત્નનું નિષ્ફળ જવું-નાભાજના સામંતપર કરેલું આક્રમણ-તેણે તેજસ્વિતાપૂર્વક કરેલી પોતાની દક્ષા-તેનો વધ-પૌકલુના સામંતનું નાસી જવું-દત્તરાજને મુખ્યમંત્રીની મળેલી પદવી-દત્તરાજને રાજ માનસિંહનો ઉપદેશ-ત્રીમાજપર કરવામાં આવેલું આક્રમણ-ત્રીમાજનું લૂંટાવું-રાજ માનસિંહ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને કરેલો ભંગ-પગારદાર સેનાના નાવકનું પ્રશસનીય આચરણ-મારવાડના સમસ્ત સામંતોનું સ્વેચ્છાથી વિદેશમાં જવું-વિદેશી રાજાઓએ સામંતોને આદરસહિત આપેલું સ્થાન-આનાડસિંહમતિ માનસિંહે પ્રકટ કરેલો લયકર

દ્વારના-વિદેશમાં ગયેલા રાજાસામંતોએ મધ્યસ્થતાને માટે બ્રિટિશ સરકારને કરેલી પ્રાર્થના-બ્રિટિશ સરકારે મધ્યસ્થ થવાને કરેલી અસહીકાર-ગત ઘનાઓની સમાજોચના.

પરણેના અમીરખાની સહાયથી મહારાજા માનસિંહે મહાવિપત્તિના સાગરમાંથી કેટલેકે અરે ઉદ્ધાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો, જેની ચાતુર્યબળથી અવરોધકારી જગતસિંહ કલકત અને અપમાનિત થઈ જીન લખને પોતાની રાજધાનીમાં નાસી ગયા હતા, જેના બળ અને પરાક્રમથી મારવાડનો વિષ્ણુ સથ ગયો હતો અને સવાઈસિંહ ધૈર્ય-લસિદસહિત જોધપુર છોડીને ચાલ્યા ગયા હતા તે અમીરખાને ઉક્ત ચાર પરમ રાજજકત રાજાસામંતો હાયમા લઈ જોધપુરમાં લઈ આવ્યા મહારાજા માનસિંહે તેમને ધણુ સન્માન આપ્યું આ સમયે જો કે જગતસિંહ પોતાની સેના લખને

પોતાના રાજ્યમાં આવ્યા ગયા હતા, જો કે તેમના પક્ષનું બળ અત્યંત હીન થઈ ગયું હતું તથાપિ સવાઈ સિંહ અથાપિ મરુભૂમિનું સિંહાસન ધૈર્યલસિંહને આપવાની આશાથી પૂર્વવત્ અન્યાય રાજાસામંતો અને સૈનિકોની સાથે માનસિંહની વિરુદ્ધમાં ઉભા રહ્યા હતા હજી માનસિંહ સર્વથા વિપત્તિના સમુદ્રમાંથી બહાર નીકળ્યા નહોતા હજી તેઓ વિપત્તિસાગરના તરંગોમાં વારંવાર ઝેલા ખાતા હતા આ વિપત્તિકાળમાં બાધવ સ્વજન અને મિત્રોએ માનસિંહના પરિચાલ કર્યો હતો, તેથી તે મથે શત્રુકંઠનું ઉન્નયન કરવાને માટે પેના વિજ્ઞાતિ, વિધર્મી અને પ્રચલ લટારા અમીરખાની સહાય લેવાનો નિશ્ચય કર્યો જો કે અમીરખા અતિ હનકા કુળનો પાણુ હતો, જો કે તે પશ્ચિમ આયરકતધારી રાજાસામંતો રાજસભામાં આસન પ્રાપ્ત કરવાને અધિકારી નહોતા, તથાપિ મહારાજા માનસિંહે પોતાના સ્વાર્થની રક્ષા કરવાને માટે પોતાના મહાસકટના સમયમાં તેને આદરપૂર્વક મદલુ કર્યો, એટલું જ નહિ પરંતુ તેને કદિ નહિ મળેલું એવું સર્વોચ્ચ માન આપ્યું જે રાજાસામંતોએ શિયો-જીના સમયમાં એકતા દેવીની પૂજા કરીને આ જગતમાં અક્ષયકાર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી, તેમના વશજોએ આ સમયે હુમ્મીઅવચાર સંપના હવેના લતામદાર કરીને પોતાના દેહને અને પોતાની જાતિને અવનતિના દૂષમાં ડૂબાની દીધી ગઈ માનસિંહે તીવ્ર વિજ્ઞાતિ અને વિધર્મી અમીરખાને સર્વોચ્ચ પદવી આપી પોતાના રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપન કરી

મહારાજા માનસિંહે અમીરખાને આદરપૂર્વક મદલુ કરી તેના નિવાસને માટે જોધપુરમાં એક મકાન આપ્યું તે ઉપરાંત તેમણે તેને પુષ્કળ મૂલ્યવાન ઉપહારો આપ્યા માનસિંહે અમીરખાને સવાઈસિંહ તથા ધૈર્યલસિંહની સેનાનો રિશ્ત સ કરી નાખવા આ આશા કરમાની આ કાર્યના પુરસ્કાર તરિકે તેમણે તેને પુષ્કળ દ્રવ્ય અને મોટી જમીન આપવાનું વચન આપ્યું અમીરખાએ પોતાની ઉન્નતિ થવાનો સભવ જાણી સોમદયુર્વક પ્રતિજ્ઞા કરી કે - હું અન્ય સવાઈસિંહની પ્રપચ્ચળને બેદાને શત્રુપક્ષને નિમૂળ કરી નાખીશ મદાગજ માનસિંહે તેને પુષ્કળ સંપત્તિ આપવાનું વચન આપ્યું, એટલું જ નહિ પરંતુ તે વિધર્મી મનુષ્યના તેઓ રાજપુતરીતજનુસાર એકબીજાની પાધરી બદલી 'પાધરીલાઈ' બન્યા પછી તેમણે તરતજ તેને ઉપરોક્ત કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે વ્યથના નજીરામ ક્ષીઆ આપ્યા અફસોસ કે કાળની કેવી વિચિત્ર ગતિ છે જે મરુભૂમિના સ્વતંત્ર રાજાસામંતો તથા પાણુને પ્રજાતિ સ્વદેશ અને સંધર્મના ગ્રાહન શત્રુ માની અત કરણપૂર્વક તેમની પૂજા કરતા હતા તેજ મરુભૂમિના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયેલા રાજાસામંતો માનસિંહે આગે વિજ્ઞાતિય પાણુના પાધરીબાઈ બનવામાં કિચિત્પણુ લગ્ન વરી નહિ રાજાસામંતો સંપૂર્ણપણે થઈ ગયું માત્ર પ્રજાસામંતો નહિ પરંતુ રાજાએ સુદા કેવી અધમાવમ રિથિતિનો સ્વીકાર કર્યો હતો તેનું પ્રકાશમાન ઉદાદરણ માનસિંહનું ઉપરાંત વર્તન પૂર પાડે છે

માત્ર પોતાના પિતાનું વૈર લેવાને માટે પોતેના સામંત સવાઈસિંહે પોતાની જન્મભૂમિમાં મોતરે ઉદયદેશ સંકેતે ઉપરિચન કયા હતા મારવાડ વાસ્તવમાં મૃત મનુષ્યોની જ બમિ બની રહ્યું પોતાના પ્રધાન સામંત જન્મપુરપતિ જગતસિંહના નાસી ગયા પછી સવાઈસિંહ તીવ્ર ધૈર્યલસિંહ

અને સમસ્ત રાડોડસામ તોસહિત જોધપુરપરનો ઘેરા ઉઘાડી નાગોરમા ચાલ્યા ગયા નાગોરમા જઈ તેઓ જોધપુરપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે પુનઃ પ્રયત્નજળનો વિસ્તાર કરવા લાગ્યા આ સમાચાર સાંભળી અમીરખા તેમનું દમન કરવાને માટે નાગોર તરફ દૃઢ કરવા લાગ્યો

સાક્ષાત્ પિશાયસ્વરૂપ પદાણુએનાપતિ અમીરખા પોતાની પ્રતિજ્ઞાનુ પાનન કરવાને માટે બહાર નીકળ્યો તે પૂર્વધીજ તે સારીપેઠે જળુતો ટોતો કે, 'ધૌડવસિંહ અને સવાહસિંહને યુદ્ધમા પગસત કરવાનું કામ સર્વથા અસંભવિત છે પરમ પરાક્રમી અને અત્યંત જળવાન રાડોડોડોની માગે યુદ્ધ કરી વિજય પ્રાપ્ત કરવો એ કાષ્ઠ સાધારણ વાત નથી હાવમા સમસ્ત ગરોડો નાગોરમા એકત્રિત થયેના છે અને મારી પાસે ધણી થોડી સેના છે વળી મારી મેના વિશેષ બળવાન પણ નથી, માટે મને જયનદમી પ્રાપ્ત થવી સર્વથા અશક્ય છે' આનો વિચાર કરી તેણે અત્યંત ધૃણિત અને નિદ નીય ઉપાયદ્વારા પોતાની અલિનાયા પૂર્ણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અમીરખાએ પોતાની સેનાની ઊવણી નાગોરથી દશકોડના અંતરપર આવેલા મુધિયાડ નામના સ્થાનમા નાખી અમીરખાએ મુધિયાડમા આવી એવી ખબર દેવાવી કે 'ગજ માનમિહે મારાપ્રત્યે ધણુ ખરાબ વર્તન કર્યું છે મે તેમને મહાસિંહટના સમયમા સહાય કરી હતી; પરંતુ તેમણે મને તેનો ઉચિત પુરસ્કાર આપ્યો નથી અને મારી સાથે અતિ મિદનીય વ્યવહાર કર્યો છે' સવાહસિંહ અને ધૌડવસિંહને આ વાતપર વિશ્વાસ આવ્યો અને તેઓ મનમા અત્યંત આનંદિત થયા ત્યાર પછી અમીરખા સવાહસિંહની મુલાકાત કરવાની યેછા કરવા લાગ્યો ધણુ તરફવિતર્ક કર્યો પછી અમીરખાએ સવાહસિંહની પાસે એક દૂત મોકલ્યો તેમને કહેવાની પ્રેરણુ કે 'નાગોરમા પીર તારકીન નામની એક મસ્જદ છે અને એ મસ્જદમા નમાજ પઢવાને માટે જવાની મારી ઇચ્છા છે જો આપ આજા આપો તો હું નિત્ય તેમા આવજા કરું' જે સમયે મારવાડમાથી દિલ્લીના પાદશાહની પ્રજ્ઞતાનો શોષ થયો હતો, તે સમયે તે દેશમાની સમસ્ત મસ્જદો અને દરગાહોના મપૂર્ણ વિખસ કરવામા આવ્યો હતો વિશેષન મહારાજ વખતસિંહે મારવાડમાથી યવનોના સમસ્ત ચિન્હો સર્વથા લુપ્ત કરી દીધા હતા માત્ર પીર તારકીનની મસ્જદ કોષ વિશિષ્ટ કારણુને લીધે રોપ રહી હતી આ કારણુથી તે મસ્જદ બચી હતી તે કર્નલ ટોડે જણાવુ નથી અમારું અનુમાન એ છે કે યવનરાજ્યમા ધણુ હિંદુઓ અનેક કારણુથી પીરોની મસ્જદોપ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખતા હતા, પીરોને જાગૃત દેવ કહેતા હતા અને તેમનાપર શ્રદ્ધા રાખતા હતા, તેથી એ મસ્જદને બચાવવામા આવી હશે આજે પણ ધણુ હિંદુઓ આ પ્રકારનો ભક્તિભાવ મુસનુમાનોના પીરોપ્રત્યે રાખે છે આજે પણ અનેક હિંદુઓ પીરોની ભક્તિભાવથી પૂજા કરે છે. આવાજ કોષ કોણથી વખતસિંહે ઉપરોક્ત મસ્જદને બચાવી હશે જે સમયે સવાહસિંહે જગતસિંહની સાથે મળાને જોધપુરને ઘેરા લાગ્યો હતો, તે સમયે અમીરખાએ તેમના પક્ષનો ત્યાગ કર્યો હતો, એ વાત પાંકોને સુવિદિત છે આ કારણુથી સવાહસિંહ અને અન્યાન્ય સામ તો તેનાપ્રત્યે અત્યંત ક્રોધિત થયા હતા અને તેમણે જોધપુરના મેનાપતિ શિવદારને તેનું દમન કરવાને પ્રેર્યો હતો અમીરખાએ સવાહસિંહનો પક્ષ છોડી માનસિંહના પક્ષનું અવલમ્બન કર્યું, તેથી તેઓ તેને પોતાનો પરમ શત્રુ માનતા હતા એ વાત અમારા પાંકોથી યુક્ત નથી, પરંતુ આ વખતે અમીરખાએ પોતાની અલિનાયા પૂર્ણ કરવાને માટે બકધ્યાની બની ગયો અને તેણે સવાહસિંહને ઉપરોક્ત પ્રાર્થના કરી સવાહસિંહે જરા પણ સંદેહ લાગ્યા વિના તેવી પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો સવાહસિંહે ધાણું કે "માનસિંહે અવસ્ય અમીરખાનો ત્યાગ કર્યો છે અને તેથી તે રાજધાની છોડી ધર્મકાર્ય કરવાને માટે મસ્જદમા આવવાનું કહે છે" પિશાયશુદ્ધિ અમીરખા પોતાનો યુક્ત અને લયકર ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને માટે ધર્મનું બહાનું કરી ઘોર અધર્મ કરવાને પ્રજ્ઞત થનાર છે, એવી કલ્પના તેમને સ્વપ્નમા પણ આવી નહોતી

નરપિશાય અમીરખા સવાહસિંહની આજ્ઞા પ્રાપ્ત થવાથી પરમ પ્રસન્ન થયો અને તત્તજ કટલાક અશ્વારોહીઓને લાગે મુધિયાડથી પીરની મસ્જદમા ગયો પીરની મસ્જદમા તેને નમાજ કે કાલીઆ પઢવાનું કાષ્ઠ પ્રયોજન નહોતું તેના હૃદયમા માત્ર પોતાની લયક કામના સિદ્ધ કરવાનેજ વિચાર રમી રહ્યો હતો તેણે મસ્જદમા જઈ માત્ર દેખાવને ખાતર નમાજ પઢી અને જતી વખત

આમ ત્રણ વિનાશ સવાઈસિંહના મુકામ પર જઈ તેમની મુલાકાત લીધી સવાઈસિંહે અમીરખાને પરમ સન્માન આપ્યું, કારણ કે તેમને આ વખતે તેને પોતાના હાથમાં લેવાની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ હતી અમીરખા વિદાય લેતી વખતે બોલ્યો “મે રાજ્ય માનસિંહ પર જેટલા ઉપકાર કર્યા છે, તેના શતાંશ જેટલો પણ પુરસ્કાર મને મળ્યો નથી જો હ કોઈ બીજાની આટલી મેદા કરત તો અવશ્ય મને પુષ્કળ ધનમાં પ્રાપ્ત થાત” અમીરખાના વચનો સાંભળી સવાઈસિંહે પ્રસન્નચિત્ત થઈ પ્રસ્તાવ કર્યો કે - “જો આપ ધૌલસિંહનો પક્ષ મદદ કરી રાજ્ય માનસિંહને પદબદ્ધ કરશો તો હુ પ્રતિજ્ઞા-પૂર્વક જણાવુ છુ કે જે દિવસે ધૌલસિંહ મારવાડના સિંહાસન પર વિરાજમાન થશે તે દિવસે હુ આપને ઉત્તમ પ્રકારે પુરસ્કાર આપી સત્કૃષ્ટ કરીશ બોનો, આપ કેટલા રૂપિયા લેશો?” અમીરખા બોલ્યો “હુ રૂપિયા ૨૦૦૦૦૦૦ (વીસ લાખ) લાંછણ સવાઈસિંહે કહ્યું “હું પુનઃ પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક જણાવુ છુ કે જે દિવસે ધૌલસિંહના મસ્તક પર મારવા નો રાજમુકુટ શાલાયમાન થશે, તે દિવસે હુ આપને રૂા ૨૦૦૦૦૦૦ આપીશ” શીઘ્ર આ પ્રકારનો સંધિપત્ર તૈયાર કરવામાં આવ્યો અમીરખાએ કુરાનને સ્પર્શ કરી પ્રતિજ્ઞા કરી અને સવાઈસિંહે પ્રવર્તિત રાજપૂતરીતિ અનુસાર ત્રીધ અમીરખાની સાથે પાંચઠી બદલી લીધી આ પ્રકારે સવાઈસિંહે પદમ પગક્રમમાં અમીરખાને હસ્તગત કરી ધૌલસિંહની સાથે પણ તેનો પરિચય કરાવ્યો અમીરખાએ ધૌલસિંહની સમક્ષ સોગંદ લઈને પુનઃ પ્રતિજ્ઞા કરી કે - “મે આપનું ક્ષિતસલાહવાને માટે મારું જીવન સમર્પણ કર્યું છે આપને જોધપુરના સિંહાસન પર અધિષ્ઠિત કરવાને માટે હુ પ્રાણાતપર્થે પ્રયાસ કરીશ” અમીરખાની આ પ્રતિજ્ઞા પર વિશ્વાસ રાખી ધૌલસિંહે તેને તત્કાળ પુષ્કળ મુલ્યવાન પદાર્થો ઉપહારતરિકે આપ્યા આ પ્રકારે પોતાનો ગ્રામ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાનો પાયો નાખી અમીરખા સવાઈસિંહ અને ધૌલસિંહની પાસેથી વિદાય લઈ મુધિયાડમાં પાછો આવ્યો ધૌલસિંહ અને સવાઈસિંહ પ્રતિ મિત્રતા બતાવવા માટે તે બન્નેની સાથે જે રોકડાસામંતો તેના સેનાસદિત રહેતા હતા તેમને પણ અમીરખાએ પોતાને ત્યાં આવવાને આમ નહ્યું કર્યું સવાઈસિંહે આ આમ ત્રણનો સ્વીકાર કરવાને કંઈ પણ આનાકાની કરી નહિ, પરંતુ અત્યંત પ્રસન્ન થઈ સમસ્તરોકડાસ સામંતોને લઈ તેઓ સ્વયં અમીરખાની ડાવણીમાં ગયા

૧. સવાઈસિંહનું આગમન થતાજ અમીરખાએ પોતાનો કુટ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવામાં કિ ચિત્ પણ વિવશ્ય કર્યો નહિ મારવાડપતિ માનસિંહની સમક્ષ અમીરખાએ જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે પ્રતિજ્ઞાનું પાનન કરવાને માટે તે બમ કર અર્તિ ધારણ કરી રુધિરની નદી વહેવરાવવાને તત્પર થયો સવત ૧૮૧૪ના જૈત્ર માસના કૃષ્ણપક્ષની ચોથાને દિવસે સવાઈસિંહ સમસ્ત રોકડાસામંતો તથા પાંચસે અનુચરોને લઈ અમીરખાને મળવાને તથા પરસ્પર મિત્રતા વધારવાને નાગોરમાંથી નીકળ્યા ચતુર અમીરખાએ સવાઈસિંહ તથા સમસ્ત રોકડાસામંતોનું આદરપૂર્વક સ્વાગત કરી તેમને પોતાની સલામાં સન્માનપૂર્વક આસન આપ્યા શીઘ્ર થરથર પાંચઠી બદલનામાં આવી સવાઈસિંહના હૃદયમાં આનંદના તરંગો ઉઠ્યા તાઆ તેઓ પોતાના મનમાં વિચાર કરરા લાગ્યા કે “હવે અમીરખાની સલાયથી માનસિંહને પદબદ્ધ કરી ધૌલસિંહને મારવાડના સિંહાસન પર આરુઢ કરી રાજ્યમાં મારી સત્તા વધારીશ” તેઓ મનમાં તે મનમાં આ પ્રકારની ઈર્ષ્યા કરી આનંદ પામવા લાગ્યા અમીરખાની સલામાં શીઘ્ર તત્ત્વગાનાદિના આરભ થયો અત્યંત રૂપાવલયથી નર્તકી પ્રાવલસમાન વાણીથી રાજપૂતોના નેત્ર અને ચિત્તને આનંદ આપરા વાગી સલામાં બેઠેના સર્વ માણસો અગ્રાધ આનંદસાગરમાં લીન થઈ ગયા કેાધને પોતાના સગીર મુલ્કનું ભાન રહ્યું નહિ એવામાં અમીરખા કાઈ બંદાન કાઢી સલામાંથી ઉઠી ગયો તત્ત્વગાનાદિ પૂર્વત આનુજ્ઞા રહ્યા સર્વ રાજપૂતો પ્રસન્નચિત્તે નેનું દર્શનશ્રવણ કરવા લાગ્યા અમાન ઉપર અંધ સમયમાં મદાવિપત્તિ આવી પડનાર છે, એવી તેમને લેશપણ કંટપના આવી નહોતી અમીરખા કારસ્પર ધાણ કરી જનકપટ અને આતુર્યજનથી અમને હસ્તગત કરી લેશે, એવો તેમને કિચત પણ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો નહોતો સદસા તે સલાનું વાનું ઉચ્ચ સ્વર કરી ઉઠ્યું

૧. મદાસન માનસિંહના ઉત્તિહાસમાં આ કુદરતી ધૌલસિંહ હાજર હોના એનું કાંઈ પણ પ્રમાણ મળતું નથી અને માત્ર થતું આથી? કારણ કે આ વખતે તે દેશ બે વર્ષની વચને જાણક હતા સવાઈસિંહે તેના નામથી આ સર્વ પ્રયત્ન કર્યો હતો

અને નર્તકીઓ કાણુ બળે કયા નાસી ગઈ શતાવધિ પમણી લય કર શબ્દથી પૃથ્વીને કપાયમાન કરતા દાયમા નગ તવવાગ મહેલુ કરી સલામા આવી પહોંચ્યા તેમણે રાજપૂતોના નેતા સવાઈસિંહ અને ખેતાળીસ સામ તો ઉપર આક્રમણ કર્યું તતજ રાજપૂતો ચેતી ગયા કે “નરપિતાય અમીગખાં એ મિત્રતાનુ બહાનુ કરીને અમને ફગાવ્યા કે અને તેણે કુરાનને સ્પર્શ કરી જગદીશ્વરનું નામ લઈ શપથ લીધા હતા તે સૌ કષ્ટ હતુ પાતરી બદલી તે પણ છન હતો” આક્રમણકારી પમણીની સખ્યા અધિક હતી અતિસ્વપ્ન મગ્યમા તે સામતોના નરીર ખડ ખડ થઈ ગયા મહત્વાઢાક્ષી અને પ્રયત્ન વૈર લેવની ઇચ્છા ધરાવનાર સવાઈસિંહનું શરીર પણ કાપી નાખવામા આવ્યુ અમીગખાએ તતજ તેમનું મરતક તથા ઉચ્ચ શ્રેણીના અર્ધ સામતોના મરતક માનસિંહપર ઉપહારતરીકે મોકલી આપ્યા સવાઈ-મિહની સાથે જે પાચમે મિપાઈઓ આવ્યાહતા, તેઓ આ લય કર ઘટના બોધને સર્વથા દિગ્મુદ બની ગયા અને તેઓ નાસવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, પરંતુ પમણીએ તેમનો પણ વિધ્વસ કરી નાખ્યો. જે દૂર નાસી ગયા હતા, તેમનો તોપના ગોળાથી નાશ કરવામા આવ્યો નરરાક્ષસ અમીગખા આ પ્રકારે સવાઈસિંહ અને સમગ્ર ગઢોડમામ તોના વિધ્વસ કરી નાગોઈપર અધિકાર ગ્થાપિત કરવાને માટે નીકળ્યો સૌભાગ્યવશાત્ ધૈકલસિંહ સવાઈસિંહની માથે અમીરખાના શિબિરમા આવ્યા નહોતા. તેઓ નાગોઈમાજ હતા. જ્યારે તેમણે સમગ્ર રાજપૂતોના વધના હૃદયબેદ સમાચાર માલખ્યા, ત્યારે તેઓ અલ્પત લયબીન થઈ નાગોર છોડીને ચાલ્યા ગયા અને નાગોરમા જે શેષ સેના હતી તે પણ પોતાના પ્રાણ બચાવવાને માટે ઇન્નભિન્ન થઈ ચોતરફનાસી ગઈ અમીરખા આ પ્રકારે રાજપૂતોના નાશ કરી નાગોરમા આવ્યો અને તેણે ધૈકલસિંહનો સર્વ સામાન લૂટી લીધો મારવાડના મહારાજ વખતસિંહે નાગોરના કિલ્લામા જે હુલ્લસામઝી સમહિત કરી હતી તે સરવતાથી અમીરખાના હાથમા આવી નાગોરમાથી તેને ત્રણમે તોપો મળી અને તે તેણે અત્યાર પૂર્વે હનગત કરેલા ઇતર કિલ્લાઓમા મોકલી દીધી આ પ્રકારે નરપિશાય અમીરખાએ મહારાજ માનસિંહના શત્રુઓના જડમૂળથી નાશ કરી બેધપુર તરફ પ્રયાણ કર્યું રાજ માનસિંહે આ સમયે તેને અગાહિ કરતા જ્યત વધારે માન આપ્યુ અને આ પૈશાચિક કાર્યના પુરસ્કારતરીકે તેને દશ લાખ રૂપિયા રોકડા આપ્યા તથા ત્રીસ હનગરની વાર્ષિક ઉપજના મૂંડવા તથા કુચેરા નામના બે મોટા ગામોની જગીર આપી. આ મિવાય તેને મહારાજની તરફથી પ્રતિદિન અર્ચને માટે સો રૂપિયા મળવા લાગ્યા

માનસિંહ પૂર્વજન્મના પુણ્યને લીધે મહારાજ ભીમસિંહના ગ્રાસમાથી એકાદશ વર્ષપર્યંત બચી અતે મારવાડના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા હતા અને આ વખતે પણ ઇશ્વરકૃપાથી તેઓ લય કર વિપત્તિમાથી મુક્ત થયા સવાઈમિંહે સમસ્તરોડસામતોને હસ્તગત કરી શા કારણથી માન-મિહની વિરહ પ્રબળ પ્રેમયજ્ઞજનો વિગ્તાર કર્યો હતો, તેનુ જનુમાન સરવતાથી કરી શકાય એમ છે બે ફૂર કર્મચારી અમીગખા રાજધર્મનીત અને રણધર્મવિરહ ઉક્ત હૃદયબેદી ઉપાયનુ અવલમન કરી સવાઈસિંહ તથા અન્યાન્ય રોડસામતોના વિધ્વસ ન કરત તો મહારાજ માનસિંહ કોઈ પણ પ્રકારે ઝાઝા દિવમ મુધી બેધપુરના કિલ્લામા પોતાનુ સરક્ષણ કરી શકત નહિ સવાઈમિંહે પોતાના પિતામહ અને પિતાનુ વૈર લેવાને માટે પોતાની જન્મભૂમિ અને સ્વજ્વતિને દુર્દશામા નાખી હતી, તેનુ તેમને ઉચિત દૂગ મળ્યુ મવાઈસિંહના પર્મવસાનપરથી મનુબ્જ્વતિને એક ઉત્તમ પાંડ મળે છે માનસિંહે એક વિગ્નતિ અને વિધર્મી મનુબ્જની સહાયથી સ્વજ્વતિ અને સ્વધર્મી પાપવોનો કૂર-શીત નાશ કરાવ્યો હતો, તેના દડવરૂપે તેમને અપાર કલેશ સહન કરવો પડ્યો હતો અને મારવાડનો ગો-સ્વસ્થ સર્વશે અસ્ત થઈ ગયો હતો બે કે માનસિંહે એક કટકની સદાયથી અનેક કટકો દૂર કર્યા હતા, પરંતુ તે કટકે તેમનું અનિષ્ટ કરવામા પણ કાર્ષ કરત રાખી નહોતી

મહારાજ માનસિંહે અમીરખાની સદાયથી સવાઈમિંહ તથા અન્યાન્ય સામતોનો વધ કરીને મારવાડમા પોતાના પ્રબળ પ્રતાપનો વિસ્તાર કર્યો તેમનો પ્રાતરપર્ધી ધૈકલસિંહ નિરાશાના અગાધ સમુદ્રમા ડૂબી પ્રાણ બચાવવાને માટે નાગોરથી પલાયન કરી ગયો, પરંતુ ધૈકલમિહના પક્ષના સમામતો હજુમુધી ઉવિત્તહતા તેમને ઉચિત દડ આપવાને માનસિંહે કિચિત પણ વિલબ કર્યો નહિ. બેધપુરના મહારાજ ઉપર માનસિંહ અત્યંત અપ્રસન્ન થઈ ગયા હતા તેમણે અમીરખાની પમણુ-

સેના જ્યપુરના રાજ્યમા મોકલી આપી તેહારા તેમના ઘણા વિજાગની પાયામાલી કરી માનસિદ્ધો બીજો મોટો શત્રુ બિકાનેરનો રાજા હતો તેમનાપર પણ દેર લેવાને મહારાજા માનસિદ્ધ પ્રજા થયા બે કે બિકાનેરના મહારાજા પાછળથી ઘોઠસિદ્ધનો પક્ષ છોડી કેવળ ફોદો પ્રાપ્ત કરી પોતાના રાજ્યમા ચાલ્યા ગયા હતા, તોપણ તેથી માનસિદ્ધનો ક્રોધ કાઠ ઝાઝો થયો નહિ તેમણે પ્રથમ ઘોઠસિદ્ધની સાથે મળીને તેને જોધપુરના સિદ્ધાસનપર અભિષેક કરવાને માટે જોધપુરને ઘેરા આપેા હતો અને તેના પુરસ્કારતરિકે તેમને ફોદો મળ્યુ હતું, જે તેમણે બિકાનેરના રાજ્યમા સયુક્ત કરી દીધુ હતુ આથી માનસિદ્ધે તેમને બીરજુ શિક્ષા કરવાને નિશ્ચય કર્યો શીઘ્ર મહારાજા માનસિદ્ધે બાર સહસ્ત્ર સૈનિકો તૈયાર કરી પોતાના મુખ્ય સેનાપતિ ઉદારાજને બિકાનેરમા મોકલ્યો તેની સાથે અમીરખા અને હિદાયતખા પણ ચેતપોતાની સેનાસહિત ૩૫ તોપો લઈને ગયા બિકાનેરના મહારાજા પોતાનાપર આવી પડેલી વિપતિ જોઈ શીઘ્ર પોતાની સેના ઐકમિત કરી યથાશક્તિ પોતાની રક્ષા કરવાને પ્રજ્ઞ થયા તેમની સેના માનસિદ્ધે મોકલેલી સેના જીટલીજ હતી વાપરી નામના રથાનમા ઉભય ફોદોની વચ્ચે યુદ્ધ થયુ આ યુદ્ધમા બિકાનેરના મહારાજા પરાસ્ત થઈ પોતાની રક્ષા કરવાને માટે પોતાના પાટનગરમા ચાલ્યા ગયા આ પ્રયત્ન યુદ્ધમા બિકાનેરના ખસે ઘોઠાઓ નાના પાયાના હતા બિકાનેરના મહારાજાને નાસતા જોઈ ઉદારાજ, અમીરખા અને હિદાયતખા તેમની પાછળ પડ્યા અને ગજનેર નામના રથાનમા આવી પહોંચ્યા બિકાનેરના મહારાજાના સૈનિકો મારવાડપતિના સૈનિકો કત્તા કાઈ ઝોછા નહોતા તોપણ તેમની સાથે યુદ્ધ કરી વિજય મેળવવાને સભ્ય નહિ લાગવાથી બિકાનેરપતિએ સહિ કરવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો તેમણે યુદ્ધના વ્યયના બદલામા મારવાડપતિને એક લાખ રૂપિયા આપવાને સ્વીકાર કર્યો અને ફોદો પાછુ આપી દીધુ મારવાડના મહારાજા આથી પ્રસન્ન થયા અને ઉભયની વચ્ચે ત્યારથી મિત્રતા થઈ ગઈ

જે પાણુ સેનાપતિ અમીરખાએ જન્મસિદ્ધની સાથે મળીને મારવાડપતિની વિરુદ્ધ શસ્ત્ર ધારણુ કર્યો હતા, તેજ અમીરખાએ પાછળથી માનસિદ્ધના પક્ષત્રુ અવલમ્બન કરી ફૂટનીતિ અને ૭૦૦૫૮ થી તેમના શત્રુનુ હમન કરી મારવાડમા પોતાના પ્રત્યક્ સામર્થ્યનો વિસ્તાર કર્યો અને તે મરુભૂમિના કતોહતો તથા વિધાતા થઈ પડ્યો રાજપર અધિકાર ચલાવવામા અને રહેાકસામ તો ઉપર પ્રભુ ત્વ સ્થાપિત કરવામા તેણે કાઠ જુની રાખી નહિ મહારાજા માસિદ્ધના વિપત્તિકાળમા તેણે તેમનાપર અનેક ઉપકાર કર્યો હતા તેની સદાયથી તેઓ પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરી શક્યા હતા અને તેજ કારણથી અમીરખા ઘેર અન્યાયી આચરણુ કરતો હતો, તે છતા પણ મહારાજા માનસિદ્ધ તેને કાઠ કેલેવાનું સાહસ કરી શકતા નહોતા અમીરખાનુ બાગ્ય આ સમયે અત્યત પ્રબળ હતુ અમીરખાને જાગીરસ્વરૂપે મહારાજા માનસિદ્ધની તરફથી મોટી ઉપજવાળા બે ગામો મળ્યા હતા તદુપરાત તે ધીમે ધીમે મારવાડની પ્રુકળ ભૂમિ પચાની પડ્યો હતો તેણે પોતાના હાથનીએના સેનાપતિ ગદર ખાને જ્યેક સેનાસિદ્ધિત નાગોરના કિંદામા રાખી સમ્રદિયાળી મેઝા પ્રદેશ રિક્ષત કરી તેને પોતાના તાખાના સરદારને વહેલી આપ્યો આટલુ કરીનેજ તે શાત રહ્યો નહિ, પરણુ તેણે પોતાની સેના નવાના કિંદામા રાખી નાના અને સાલારના લલણસરદારો પણ પોતાના અધિકારમા લઈ લીધા સારારા કે અમીરખા આ સમયે મરુભૂમિના રાજાની પેઠે પોતાની ઇચ્છાનુસર વતી સામ તોપર ઘેર અત્યાચાર કરતા લાગેા માનસિદ્ધ પોતાની સત્તા સ્પષ્ટિત રાખવાને માટે પોતાના પ્રધાન સેના પતિ ઉદારાજ તથા પોતાના ગુરુ દેવનાથની સલાહથી સર્વ કાર્ય કરવા લાગ્યા ગદિડામા તો પોતાના પૂર્વજેની પેઠે રાજસલામા કાઈ બોલી શકતા નહોતા તેમને કમલે તેના અત્યાચાર સર્વથા અસહ્ય થઈ પડ્યા ત્યારે સર્વ સામતોએ ઐકમિત થઈ વિચાર કર્યો કે “મહારાજા માનસિદ્ધ પ્રધાનસેનાપતિ ઉદારાજ અને રાજગુરુ દેવનાથની સલાહથી સમસ્ત કાર્યો કરે છે માટે અમીરખા જે અત્યાચાર કરે છે તે સર્વનું મૂળ ઉદારાજ અને દેવનાથજ છે તેમની સમતિથીજ અમીરખાએ ઘેર અત્યાચાર કરતા માગ્યો છે” ત્યાર પછી પ્રુકળ ગયા નવાના બાદ તેઓએ વિચાર કર્યો કે - “ઉદારાજ અને દેવનાથનો વધ કયો વિના કાઈ પણ પ્રમદે આપણુ મગ્ન થઈ શકનાર નથી, પરણુ રાજદ્રોહી બની તેમનો નાશ કરવાને

તેમની હાથ ચાલી નહિ અને તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે "કુલ અમીરના મહા બળવાન છે, માટે તેની સહાયથીજ ઇદરાજ અને દેવનાથનો નાશ કરવો ઉચિત છે" તેમણે પોતાનો આ નિશ્ચય શીઘ્ર અમીરનાની આગળ વ્યક્ત કર્યો અમીરનાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે "જો તમે મને પુરસ્કારપત્રિકે સાત હાથ રૂપિયા આપશો તો હું તમારા શત્રુ ઇદરાજ અને દેવનાથનો શીઘ્ર નાશ કરીશ" સામતોએ તેને સાતરાખ રૂપિયા આપવાનો સ્વીકાર કર્યો હવે અમીરનાએ શીઘ્ર પ્રયત્નથી વિસ્તાર કર્યો ઇદરાજના હાથનીચેની પાંખડીઓએ પોતાના બાકી પગારને માટે તોફાન કર્યું અને તેમા તેનો અને દેવરાજનો નાશ થયો.

જો કે રાજગુરુ દેવનાથે મારવાડના રાજ્યમા પોતાની પ્રબલ સત્તાનો વિસ્તાર કર્યો હતો, તોપણ મહારાજા માનસિંહ તે વિષે કાંઈ પણ વાંધો લેતા નહોતા, કારણ કે તેમને દેવનાથ તરફથી અનેક પ્રકારની સહાય મળી હતી અને તેઓ દેવનાથના પરમ કૃતક હતા પોતાના સમસ્ત કુટુંબીઓ અને સામતોમા એકમાત્ર ગુરુદેવ દેવનાથનેજ તેઓ પોતાના પ્રધાન હિતેષી માનતા હતા ગુરુદેવપ્રત્યે તેમની અનન્ય ભક્તિ હતી તેમના આ વહનીય ગુરુદેવનો જ્યારે કુલ અમીરનાએ વધ કરાવ્યો, ત્યારે માનસિંહને જાણે પોતાના હૃદયપર હજારો વજાણાત થયા હોય તેવું કુલ લાગ્યું દેવનાથના મરણથી તેમને દારણ શોક થયો અને તેમના ચિત્તમા વિકૃતિ ઉત્પન્ન થઈ ઉપરાંત લાયક થઈ ધરના ખાખા પડી તેમણે રાજદરબારમા જવાનું છાડી દીધું અને તેઓ એક નિર્જન સ્થાનમા એકલા રહેવા લાગ્યા તેઓ સમસ્ત રાજકાર્યો તથા ધર્મકાર્યો છાડી ઉન્મત્તની પેઠે રહેવા લાગ્યા શુ સમા કે શુ વહાના, શુ કુટુંબી કે શુ મત્રી, શુ પરિવાર કે શુ પ્રજા-સર્વની સાથે વાતચીત કરવાનું તેમણે બંધ કર્યું મહારાજાને આ દારણ શોક જોઈ સમસ્ત મત્રીઓ તથા સામતો રાજ્યમા શાંતિ ની રક્ષા કરવા સાબધી ચિંતામા નિમગ્ન થયા રાજકાર્યપ્રત્યે મહારાજાની ઉદાસીનતા જોઈ સર્વ રાજદારી પુરોષોએ મળી ગળકુમાર જનસિંહને સિંહાસનપર અભિષિક્ત કરી શાંતિની રક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેમણે જ્યારે મહારાજા માનસિંહની આગળ આ પ્રસ્તાવ કર્યો ત્યારે તેમણે તરતજ તેનો સ્વીકાર કર્યો અને પોતાના હાથથી જનસિંહના મસ્તકપર રાજતિનક કરી તેમને મરુભૂમિના રાજ સિંહાસનપર અભિષિક્ત કર્યો

કુમાર જનસિંહ યુવાવસ્થામા સિંહાસનપર આરૂઢ થઈ અત્યંત નિદનીય કાર્યો કરવા લાગ્યા તેમણે રાજકાર્યપ્રતિ કિંમિત પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ, પરંતુ તેઓ સદા ભોગવિવાસમા રત રહેવા લાગ્યા આથી તેઓ પ્રજાને અત્યંત અપ્રિય થઈ પડ્યા અને એજ કારણથી તેઓ ઝાઝા દિવસ પર્યંત આ સસારમા રહી સિંહાસન ભોગની સંધ્યા નહિ જનસિંહે પોતાની પાશવવૃત્તિ દૂષ કરવા-માજ પોતાનો સમસ્ત કાળ વ્યતીત કરવા માડ્યો, તેથી તેમને યુવાવસ્થામાજ આ લોકને ત્યાગ કરી પરનોકનો રસ્તો લેવો પડ્યો એવી વાત બહાર આવી છે કે જનસિંહે એક સુદર યુવતીના સૌંદર્યથી મોહિત થઈ તેનું સતીત્વ નષ્ટ કરવા એક માનપર્વત એટલું કરી હતી અને તેને ત્રીધેન તેમજુ થઈ થઈ હવ વળી એમ પણ કહેવાય છે કે તેઓ જ્વરથી પીડિત થઈ મરણ પામ્યા હતા આ બેમાની કંઈ વાત સત્ય છે, તે સ્પષ્ટરીતે કર્નલ ડૉડે જણાવ્યું નથી પરંતુ અમને એમ જણાય છે કે તેમને જ્વરથીજ આ સસારમાથી વિદાય થવું પડ્યું હતું

દારણ શોમાંથી અસ્ત થયેરા માનસિંહ પોતાના એકનાએક પુત્ર જનસિંહના મૃત્યુથી અગાઉ કરતાપણ વિશેષ શોકાક્રુન થયા તેમને એવો સંદેહ આવ્યો કે મારો નાશ કરવાને માટે સામતોએ મત્રીઓએ પ્રયત્ન નો વિસ્તાર કર્યો છે આવા વિચારથી તેમને સર્વની ઉપર અવિશ્વાસ આવી ગયો અધિક શુ તેઓ પોતાની અર્ધાંગિની રાણીને પણ પોતાના શત્રુની પક્ષિતમા ગણવા લાગ્યા તેમને એવો સંદેહ આવવા લાગ્યો કે રાણીએ મારો નાશ કરવાને માટે પ્રયત્ન પ્રયત્નો કર્યા હશે આવા મહેલથી તેમને અત્યંત ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ અને તેમણે કોઇના પણ હાથનું ભોજન લેવાનો પણ ત્યાગ કર્યો માત્ર એક પરમ વિશ્વાસુ નોકરના હાથનુંજ ભોજન તેઓ ખાતા હતા તેઓ એકના એક આરક્ષકી અદર રહી ચિંતાગ્રિમા ભરખૂલૂત થવા લાગ્યા આથી તેમની ઉન્મત્તતા બમણી વધી ગઈ તેમણે સ્નાન તથા ક્ષૌરકર્મને પણ તિનાજન્ય આપી દીધી આથી તેમનો દેખાવ પણ અત્યંત લયકર જણાવા લાગ્યો ધીમે ધીમે તેમણે સર્વની સાથે

વાતચીત કરવાનો વ્યવહાર પણ બંધ કર્યો આ સમયે મનીઓ તેમના નામથી રાજ્યકાર્ય કરતા હતા. જ્યારે કોઈ વિશેષ મહત્વ કાર્ય ઉપસ્થિત થતુ, ત્યારે તેઓ મહારાજાની સમીપ જતા અને તે કાર્ય નિવેદન કરતા, પરંતુ મહારાજા મૌનપૂર્વક તે સાંભળી લેતા, કોઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપતા નહિ કેનલ ટોડ જણાવે છે કે:—“મરજૂમિના અનેક સામંતો અને પ્રમુખો નિઃશયપૂર્વક માનતા હતા કે, મહારાજા માનસિંહના જીવનનો નાશ કરવાને માટે અસંખ્ય સામંતોએ પ્રયત્ન કર્યો હતો અને તેથી બચીત થઈ તેઓ એકાંતમાં રહેતા હતા તેમણે પોતાના પ્રણયી રક્ષા કરવાને માટે બહારથી ઉન્નતતાનુભવેલ બહાનુ ધ્યુ હતુ વાસ્તવમાં તેમને ઉન્નત થયો નહોતો” વળી કેટલાક લોકો એમ પણ માને છે કે ઈદરાજનો નાશ કરવામાં તેમણે ગુપ્તરૂપે પોતાની સંમતિ આપી હતી. આથી ઈદરાજના નાશની સાથે દેવનાથના પણ પ્રાણ ગયા હતા આ સર્વ કારણોથી અનુભવના અભિપ્રાય દબ્બ થઈ તેમણે ઉન્નતતા અત્યાવી હતી મહારાજા માનસિંહે નરરાક્ષસ અમીરખાની સાથે મળીને જે ઘોર કૃત્યો તેની પાસે કરાવ્યા હતા અને જે સેંકડો માણસોનો નાશ કરાવ્યો હતો, તેથી ઈદરાજના વધમાટે પણ લોકોને મહારાજાના પર સંદેહ આવ્યો હતો જનસિંહને પરચોકવાસ થયા પછી માનસિંહની ઉન્નતતા અધિક વધી પડી, ત્યારે પોકલ્જના ગત સામંત સરાહસિંહના પુત્ર સાલમસિંહ નેતાસ્વરૂપે સર્વ સામંતોની સાથે મળી મારવાડનું શાસન કરવા લાગ્યા સવાહસિંહ માનસિંહના પ્રધાન શત્રુ હતા, તે છતાં પણ તેમના પુત્ર સાયમસિંહને મારવાડનું શાસન કરતા જોઈ અમારા પોકો આશ્ચર્યચકિત થયે, પરંતુ રાજપૂતો પિતાનો અપરાધ ગુપ્તને લાગુ પાડતા નથી આથી સાયમસિંહને મારવાડના રાજ્યમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ ત્યાર પછી માનસિંહ ઝાઝા દિવસ જીવત રહ્યા નહિ

દુર્બલ ભારતવાસીઓના પ્રસ્તાવથી, અસહકાર હિંદવાસીઓના આમંત્રણથી, તેમની સખાહથી અને તેમની સહાયથી લોક કબાઈલ અને વોટસને એક મુઠ્ઠીભર અંગ્રેજ સેનાસહિત ઈ. સં. ૧૭૫૭ માં પાસીના યુદ્ધમાં જે શાસનશક્તિને જન્મ આપ્યો તે શાસનશક્તિ કમશ વધીને અતિ પ્રચંડ વિસ્તાર પામી અને સામ, દામ, દડ તથા બેદની રાજનીતિ મદલ્ય કરીને તેમણે ધણાદેશી રાજ્યોને પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધા આ બ્રિટિશ સરકાર ઈ. સં. ૧૮૨૭ માં દિલ્હીના યુનન-સમ્રાટનું દમન કરી રાજસ્થાનમાં પોતાની સત્તા પ્રસારવાનો પ્રયાસ કરવા લાગી મારવાડના મહારાજા ઉદયસિંહે જે પ્રકારે સૌથી યતેશ પાદશાહ અઢ્યરને પોતાની સ્વતંત્રતા વેચી નાખી મરજૂમિનું અધપતન કર્યું હતુ, તે પ્રકારે મહારાજા માનસિંહે અંગ્રેજોની આધીનતા સ્વીકારી, યુનનરાજ્યનો લોપ થયાથી મારવાડનું રાજ્ય પુન સ્વતંત્ર થઈ ગયું હતુ, પરંતુ જમદીશ્વરની કૃતિ અસત વિચિત્ર છે. અશ્વકાળ વ્યતીત થયા પછી ભારતવર્ષની અન્યાય જાતિઓની પેઠે રાહોડળતિએ પણ બ્રિટિશ સરકારની આધીનતા સ્વીકારી રાજા માનસિંહે પરાધીનતાની શૃંખલા ધારણ કરી અને મારવાડની સ્થિતિ પુન બદલાઈ ગઈ જે કે વખતસિંહનો પરચોકવાસ થયા પછી અંતરય વિમલ, પ્રપચ જળ ઈ. થી મારવાડનો વિધ્વસ થઈ ગયો હતો, જે કે મહારાજાઓના બીયાણ અલાન્યાર રોડોડને સંદન કરવા પડતા હતા, જે કે રાહોડોના પ્રતાપ અને પ્રભુત્વનો સર્વથા લોપ થઈ ગયો હતો, જે કે સિધિઆએ રાહોડોની પુષ્કળ સપ્તિ લગી લીધી હતી, પરંતુ સત્યની પ્રતિષ્ઠાને ખાન અમારે એટલું તો અવશ્ય કહેવું જોઈએ કે આ સર્વ આપતિઓ છતાં રાહોડો “આધીન” ગણાતા હતા, પણ બ્રિટિશસરકારની સાથે તેમને સધિ થતાની સાથે તેમની આધીનતાનો સર્વથા લોપ થયો

કેનલ ટોડ જણાવે છે કે:—“ઈ. સં. ૧૮૧૭ માં મહારાજાની લૂંટારાઓનું દમન કરીને ભારત-વર્ષમાં શાંતિ સ્થાપન કરવાને માટે જ્યારે અંગ્રેજ રાજપૂત રાજ્યોને સધિ કરવાને માટે આમંત્રણ કર્યું, ત્યારે મહારાજા માનસિંહે પોતાના કુમાર જનસિંહને તથા પોતાના કેટલાક મનીઓને પ્રતિનિધિતરીકે અમારો પાત્રે દિલ્હીમાં મોકલી આપ્યા, પરંતુ સધિકાર્ય સંપૂર્ણ થયા પૂર્વે જ કુમાર જનસિંહ પરચોકવાસી થયા”

જનસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી પોકલ્જના સામંત સાયમસિંહ અન્યાય સામંતોની સાથે મળીને

રાજાસન ચનાવવા લાગ્યા, પરંતુ અપ સમયમા તેઓ અત્યત લયલીત થઈ ગયા તેમણે વિચાર્યું કે, જો મહારાજા માનસિહના હાથમા પુન રાજ્યભાર સોંપવામા આવશે તો મારી સમસ્ત સત્તાનો શોષ થશે અને માનસિહ પુન લયદર અત્યાચાર કરવા લાગશે આ કારણથી તેમણે પોતાના સા મતજીયોને એકત્રિત કરીને તેમની સમતિસહિત નિશ્ચય કર્યો કે “માનસિહને બદલે ઇડગના મહારાજાના એક કુમારને મારવાડના સિંહાસનપર અભિષિક્ત કરવો યુક્ત છે ” વળી તેમણે શીઘ્ર ઇડગના મહારાજાપર આ સમાચાર ચોકડી દીધા ઇડગપતિએ પ્રત્યુત્તર ચોકડી કે “મારે માત્ર એક પુત્ર છે અને જો મારવાડના સમસ્ત સામતો એકમત થઈને તેને સિંહાસનપર અભિષિક્ત કરે તો હું ખુશીથી એને તમારા હાથમા સોંપીશ, નહિ તો, માત્ર જે ચાર સામતોના કહેાથી કુમારને ચોકડગવાની મારી ઇચ્છા નથી ” ઇડગના મહારાજાના આ ઉત્તર સાંભળી સર્વ સામતોએ પુન એકત્રિત થઈને વિચાર કર્યો અને આ સમયે પુન મહારાજા માનસિહને મારવાડના સિંહાસનપર અભિષિક્ત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેમને મહારાજા માનસિહના હાથમા શાસનભાર સોંપવા સિવાય બીજો કોઇ માર્ગ જણાતો નહોતો. મહારાજા માનસિહ આ સમયે અત્યત ઉન્મત્ત અવસ્થામાં હતા તેમણે ત્રાસરતા સર્વ સુખોને સર્વથા તિનાબુનિ આપી હતી અંગ્રેજોની સાથે મધિ કગવાથી મારવાડને લાલ લશો, એવો વિચાર કરી સામતો તે જાખત મહારાજા માનસિહના મગજપર ઇંસાનવાને માટે તેમના એકાંત ઓરડામા જતા હતા મહારાજા તેમની કહેલી સર્વ વાત સાંભળતા, પરંતુ કોઇ પણ પ્રત્યુત્તર આપતા નહિ અતે સામતોએ અંગ્રેજોની સાથે સધિ કરવાને માટે સધિપત્ર તૈયાર કર્યો, પરંતુ તેમા મહારાજાની સમતિની આવશ્યકતા હતી, તેથી સર્વ સામતો તેમની પાસે ગયા અને તેમને તે વાત કહી સંભળાવી તે ઉપરાંત તેમણે તેમને દબાણ કરીને કહ્યું કે “જો આ સમયે આપ રાજ્યભાર મહાજી નહિ કરો તો અવશ્ય મારવાડેશનો વિદ્યવ્યથ થઈ જશે ” મહારાજા માનસિહ આ વચનોપર કિચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ, તેમ તેમણે સંદાનસનપર વિરાજમાન થવાને માટે પણ ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી નહિ સામતજીઓએ તેમને સિંહાસનપર આરૂઢ થવાને માટે વારવાર આમંત્ર કર્યો, પરંતુ મહારાજા એકના જે થયા નહિ મહારાજા રાજ્યની શોચનીય અવસ્થા સારીરીતે જાણતા હતા અને તેજ કારણથી તેમણે એકાંતવાસ પસંદ કર્યો હતો, પરંતુ જ્યારે તેમણે સામતોના પુરુષ આમંત્ર જોયો ત્યારે તેમણે રાજ્યભાર પુન ગ્રહણ કરવાની ખુશી દર્શાવી કુમાર જગસિહના સમયમા જે સધિપત્ર તૈયાર થયો હતો, તે જોઈ તેઓ અત્યત અપ્રસન્ન થયા તેમાના કોઇ કોઇ ધારાપ્રત્યે તેમણે પોતાનો પછો અસંતોષ પ્રદર્શિત કર્યો ખાસકરીને તેમા જે એક એવી શરત હતી કે મહારાજાના તાબાના સામતોની સેના આવશ્યકતા જણાતા ધિરીયા સરકાર પોતાના તાબામા લઇ લેશે, તે શરતપ્રત્યે તેમણે વિશેષ અસંતોષ પ્રદર્શિત કર્યો તેઓ સારી જેઠે જાણી ગયા હતા કે આ શરતથી અતે અધિક અસંતોષામિ પ્રજાવલિન થશે

કર્નલ ટાંડ મહારાજા માનસિહની ઉન્મત્તતાવિષે સંદેહ ધરાવે છે, પરંતુ અમને તે વિશે કિચિત્ પણ સંદેહ નથી તેઓ પરમ ધાર્મિક હિંદુ હતા અને તે હતા પણ તેમણે સર્વ પ્રકારના ધર્મકાર્યોના પરિચાગ કર્યો હતો, માટે અમને માનવાને સખજ કારણ મળે છે કે તેઓ વસ્તુતઃ હિન્મત્તાવસ્થાનેજ પ્રાપ્ત થયા હતા વળી કર્નલ ટાંડનો બીજો મન એવો છે કે સામતો તેમના પ્રાણુનો નાશ કરવાને માટે પ્રયાસ કરતા હતા, તેથી તેમણે ઉન્મત્તાવસ્થાનું પહોંતું કર્યું હતું આ મતનું પણ અમે સમર્થન કરી શકતા નથી અમારૂં ધારણ એવું છે કે મારવાડના સર્વ સામયર્થવાન મનુષ્યો પ્રપચ્ચજાનો વિસ્તાર કરવામા લિપ્ત હતા, પાપી અભીરખાએ આ પ્રકારની કષ્ટાન્તળનો વિસ્તાર કરીને પૈશ્વચિક કર્યો કર્યો હતા અને તેણે દ્રવ્યના લોભથી અનેક માણસોના ખૂન કર્યા હતા, તેથી લુપ્તપ્રતાપ અને સમયર્થહીન મહારાજા માનસિહ ઉન્મત્ત બની ગયો, એમા કિચિત્ પણ આશ્ચર્ય નથી ગુરુ દેવનાથ મહારાજાના પ્રધાન સહાયક અને પરમહિતથી મિત્ર હતા તેમનું પ્રત્યુત્તર થતાજ મહારાજાના સ્વભાવમા વિફલિત થેદા થઈ અને લાર પળી તેમના એકના એક પુત્ર જગસિહનો પરલોકવાસ થયો, તેથી તેમના હૃદયપર

અસત પ્રયત્ન આધાત થયો આ સર્વ કારણો તેમને ઉન્નત બનાવી દેવાને માટે પૂરતા હતા. ઇ.સ. ૧૮૧૭ માં કુમાર છત્રસિંહ મારવાડના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતા, તે દેશમાં સામંતોની પ્રબળ સત્તા વિસ્તાર પામી ગઈ હતી, સર્વત્ર અરાજકતા પ્રસરી ગઈ હતી અને અમીરના પ્રબળ થોર અત્યાચાર કરતો હતો. આવા સમયમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ મહારાષ્ટ્રીઓનું દમન કરવાને માટે પદદલિત અને હતવીય રાજપૂત રાજાઓને સંધિ કરવાને માટે નિમત્રણ કર્યું આ સમયપૂર્વે રાજસ્થાનના અન્યાય રાજાઓની પેઠે મારવાડના રાજાને પણ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ નહોતો. બ્રિટિશ સરકારે પોતાની વિચિત્ર રાજનીતિ અને ચતુરાઈથી માત્ર થોડી અંગ્રેજોના અને બાકીની દેશી સેનાની સહાયથી ધીમે ધીમે દેશીરાજાઓને છતવાના આરંભ કર્યો હતો આ કારણથી રાજપૂત રાજાઓ શીઘ્ર તેની સાથે સંધિ કરવાને તત્પર થયા વિશેષકરીને મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચાર અસહ્ય થઈ પડ્યા હતા અને બ્રિટિશસરકારે તેમનું દમન કરીને તેમને ઉચિત દડ આપ્યો તેથી રાજપૂતોને બ્રિટિશ સરકાર તરફથી રક્ષણ મળવાની આશા હતી તેમને તેની સાથે સંધિ કરવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા થઈ, પરંતુ તેની સાથે સંધિ કરવાથી અતે શુ પરિણામ આવશે, તેના તેમણે કિંમિત પણ વિચાર કર્યો નહિ. માત્ર રાજસ્થાનમાં શાંતિ સ્થાપન કરવી અને મહારાષ્ટ્રીઓનું દમન કરવું, એજ આ સંધિનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો. આ સમયે રાજપૂતાનામાં જેટલા રાજાઓ હતા, તે સર્વની અવસ્થા અત્યંત શોચનીય થઈ ગઈ હતી સર્વ હીનબલ અને હુમ્મતપ્રતાપ થઈ ગયા હતા. જે રાજાઓ પોતાના લક્ષ્યાવધિ સૈનિકોનો નાશ થયા છતાં પણ પાદશાહની સાથે સંધિ કરવાને રાજી થતા નહોતા, તેમનાં જ વશનો આ સમયે અંગ્રેજોની સાથે સંધિ કરવાને શા કારણથી સહજ તત્પર થઈ ગયા તે સમજી શકાતું નથી આ પરથી જણાય છે કે આ સમયે રાજપૂતરાજાઓની દશા કેવી શોચનીય થઈ ગઈ હતી મારવાડના મહારાજાની સાથે બ્રિટિશસરકારે ઇ.સ. ૧૮૧૭ માં સંધિ કરવાને માટે નીચે પ્રમાણે સંધિપત્ર તૈયાર કર્યો હતો —

સંધિપત્ર

માનનીય ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સાથે જોધપુરના મહારાજા માનસિંહ બહાદુરના પ્રતિમિધિ-સ્વરૂપ રાજકુમાર છત્રસિંહ બહાદુરને થયેલી સંધિ આ સંધિપત્ર લાગતવર્ધના અવર્તે જનરલ અર્થેત્ પ્રધાન શાસનકર્તા મહામાનનીય માર્કિવર્સ એફ હેસ્ટિંગ્સ કે જી દ્વારા સત્તા મળવાથી આર્ટ્સ એટ્કાફે તૈયાર કર્યો છે અને ઉપરાંત રાજકુમાર છત્રસિંહ તરફથી સત્તા પ્રાપ્ત થવાથી તેને વ્યાસ વિષ્ણુરામ તથા વ્યાસ અલમરામે સ્વીકાર્યો છે

(૧) માનનીય ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની તથા મહારાજા માનસિંહ અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ વચ્ચે યાવચ્ચદ્રવિધારો મિત્રતા રહે અને ઉભવનો હિતસંબંધ જળવાય તથા એકના શત્રુમિત્ર બીજાના શત્રુમિત્ર ગણનામાં આવે

(૨) બ્રિટિશસરકારે જોધપુરના તાબાના સમસ્ત દેશનું શત્રુઓના પ્રાસમાથી રક્ષણ કરવું

(૩) મહારાજા માનસિંહે તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓએ બ્રિટિશસરકારની આધીનતા સ્વીકારવી તથા બીજા કોઈ પણ રાજા વા રાજ્યની સાથે કોઈ પણ જાતનો રાજકીય સંબંધ રાખવો નહિ

(૪) મહારાજા અને તેમના ઉત્તરાધિકારી બ્રિટિશસરકારની સમતિવિના અન્ય કોઈ રાજા અથવા રાજ્યની સાથે કોઈપણ પ્રકારની સંધિ કરી શકશે નહિ તેઓ માત્ર પોતાની જાતિના રાજાઓ તથા મિત્રરાજાઓની સાથે શ્લેષકુશળતાનો પત્રવ્યવહાર રાખી શકશે

(૫) મહારાજા તથા તેમના ઉત્તરાધિકારી કોઈની ઉપર અત્યાચાર વા કોઈની સાથે વિમત્સ કરી શકશે નહિ જે કોઈની સાથે અચાનક કોઈ ઝગડો ઉપસ્થિત થાય તો તેમાં મધ્યસ્થ થવાનો અને દડ આપવાનો અધિકાર બ્રિટિશસરકારના હાથમાં રહેશે

(૬) જોધપુરરાજ્ય જે કર સિધિઓને આપતું આવ્યું છે, તે કર તેણે સદા બ્રિટિશ સરકારને આપવો પડશે અને તેને સિધિઓની સાથે કરના સંબંધમાં જે સંધિ થઈ છે, તેને રદ કરવી પડશે

(૭) બીજા કોઈપણ રાજાને જોધપુરરાજ્યે કર આપવો નહિ. જે સિધિઓ વા ધર્તરકોષ

રાજ મહારાજની પાસેથી કર માગશે તો બ્રિટિશ સરકાર તેમને ઉત્તર આપશે.

(૮) આવસ્યકતા જણાતાં જોધપુરના મહારાજાએ બ્રિટિશસરકારને ખાંચસે અશ્વરોહીએ આપવા અને રાજ્યનું શાસન ચલાવવાને તથા શાંતિની રક્ષા કરવાને જેટલી સેનાની જરૂર હોય તેટલી રાખી ખાંચની સમસ્ત સેના અંગ્રેજસેનામાં જોડી દેવી.

(૯) જોધપુરના મહારાજા તથા તેમના ઉત્તરધિકારી પોતાના તાબાના સમસ્ત દેશમાં સંપૂર્ણ સત્તાસંહિત સ્વાતંત્ર રાજ્યવત્ શાસન કરશે. જોધપુરરાજ્યમાં બ્રિટિશશાસન પ્રચલિત થઈ શકશે નહિ.

(૧૦) આ સંધિયન દિલ્હીમાં તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે અને તેની ઉપર એમ. આર્લ્સ મેટ્રોપોલિટન તથા બ્યાસ વિંઝલુરામ અને બ્યાસ અલયરામના હસ્તાક્ષરો તથા મોહર લાગી છે. આજથી છ અઠવાડીયાના અરસામાં મહામાનનીય ગવર્નર જનરલ તથા રાજ્યજેશ્વર મહારાજાધિરાજ માન-સિંહ બહાદુર તથા રાજકુમાર જયસિંહ બહાદુરદાર એના સ્વીકાર થશે. જોધપે.

દિલ્હી, તા. ૬ ફેબ્રુઆરી ૧૮૧૭

(હસ્તાક્ષર) સી. ડી. મેટ્રોપોલિટન

બ્યાસ વિંઝલુરામ

બ્યાસ અલયરામ

જે વીરમતાવલખી રોહોડાજાતિએ પોતાના બળ અને પરાક્રમથી કારતવ્યને પ્રતિબ્ધનિત કરી દીધો હતો, જે રોહોડાજાતિએ યવનસમ્રાટને તાબે રહ્યા છતાં પણ સુઅવસર જોઇ સ્વાધીનતાપ્રી રત્ન પુનઃપ્રાપ્ત કરી લેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં મુદ્દી કરી નહોતી, તેજ રોહોડાજાતિ આ સમયે બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિ કરવાને તત્પર થઇ, તેજ આ સમયે સેવકવર્ગે રહેવાને તૈયાર થઇ. રોહોડાજાતિના સમસ્ત સ્વાભાવિક શુણેનો લોપ થયો હતો. સમસ્ત મરદેશનો વિધ્વંસ થઇ ગયો હતો અને મારવાડના સિંહાસનપર એક અયોગ્ય રાજા બેઠો હતો, તેથીજ ચતુર ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની જરાપણ સંકેતપાત કર્યા વિના સરલતાથી યવનોની આધીનતામાંથી મુક્ત થયેલી રોહોડાજાતિને તાબે કરવાને શક્તિવાન થઇ હતી. શિયોજીથી વખ્તસિંહ સુબીના જે રાજાઓ મારવાડના સિંહાસનપર વિરાજમાન થઈ પોતાનો પ્રમુલ પ્રતાપ વિસ્તારી પોતાના કુલની ઉજ્જવલ છત્રી અસારી ગયા હતા, તેમાંના કેટલાક પાછલા રાજાઓને મોગલોની આધીનતા સ્વીકારવી પડી હતી; તે છતાં પણ શરસિંહ, જસવંતસિંહ, અમિતસિંહ, અલયસિંહ અને વખ્તસિંહ આદિ રાજાઓ પોતાનું પરમ પરાક્રમ દર્શાવી ગયા હતા અને તેમાંનો કેાઇ રાજા એ આ સમયે મારવાડના સિંહાસનપર વિરાજમાન હોત તો માનનીય ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની તેમની સાથે આ પ્રકારે સંધિ કરવાને શક્તિવાન થાત નહિ. અંગ્રે સંપૂર્ણરીતે સ્વીકારીએ છીએ કે બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિ થવાથી મારવાડના રાજ્યને લાભ થયો છે. તે સમયે રોહોડાજાતિની અત્યંત શોષનીય અવસ્થા થઇ હતી પરંપર વિગ્રહ, જાતીયવિદેય, વિભ્રાતીય-લોકોના અભાચાર તથા ઉત્પીડન વગેરેથી રોહોડાજાતિ હતરીય અને બલહીન થઇ ગઇ હતી. મહારાષ્ટ્રીઓ અને પહાણીએ મારવાડનો વિધ્વંસ કરી નાખ્યો હતો અને રોહોડાની સર્વસંપત્તિ લૂંટાઇ ગઇ હતી, તેથી તેમને એક પ્રખ્યાત શક્તિવાન રાજ્યની સહાયની આવસ્યકતા હતી. રોહોડાજાતિની આ કુદૃશાવિષે અકસોસ કર્યા વિના અંગ્રે રહી શકતા નથી.

૧૮૧૭ ના ડિસેમ્બર માસમાં ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની સાથે જોધપુરરાજ્યને સંધિ થયા પછી એક વર્ષ અર્થાત ઈ. સ. ૧૮૧૮ ના ડિસેમ્બર માસમાં બ્રિટિશસરકારના પ્રતિનિધિવરૂપે અન-મેરના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મહાશય વિલ્હર જોધપુરમાં ગયા. ત્યાં જવામાં તેમનો ઉદ્દેશ રાજ્યની યથાર્થ અવસ્થા કેવી છે, કેવી રીતે રાજ્યશાસન ચાલે છે, સ્થાનતોળાં આવરણ કેવાં છે અને રોહોડાજાતિની શક્તિ કેવી છે, તેનું નિરીક્ષણ કરવાનો હતો. સ્વભવિદેય અને અત કલહને લીધે આ સમયે મારવાડની રાજ્યવ્યવસ્થા ધણી જગડી ગઇ હતી; તોપણ મારવાડની રાજસભાની લગ્નવત, અડાબર, ઐશ્વર્ય અને આદરસતકારની રીતિમાં કિંચિત્ પણ ફેર પડ્યો નહોતો. રોહોડો રાજ્યનો અપૂર્વ આદર કરતા હતા. રાજસિંહાસનપર અગ્રિય, નિચ અને ધૂણિત રાજા બેઠો હોય તોપણ પ્રકટરીતે તેને

ઉત્તમ મનમાન આધવામા અને તેના ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિ કરવામા રાજાગતિ મૂળથીજ સુચિહિત છે અને મહાશય વિપ્લવ નેધપુરના દરબારમા ગયા ત્યારે તેમને તેજ પ્રકાર દૃષ્ટિગોચર થયો તે સમયે માસ્વાડના મંત્રીપદ પર અર્પેય દત્તા અને પોકર્ણના સામત સાલમસિંહે સર્વ સામંતોના નેતાતરિકે પોતાની પ્રમુખ સત્તાનો વિસ્તાર કર્યો હતો. મહારાજ માનસિંહે ઉપરોક્ત ઉભય રાજદારી પુરવોને રાજ્યના મુખ્ય મંત્રીઓ બનાવી રાજ્યના સમસ્ત કિલ્લાઓમા આવશ્યક સેના રાખી હતી વળી તેમણે રાજ્યના મોટા પદો પર પોતાની ઈચ્છાનુસાર યોગ્ય માણસોને નિયુક્ત કર્યા હતા આ સમયે રાજ્યમા પરસ્પરના કચાહા અને વિવાદો પ્રબળરીતે પ્રબલિત થઇ ઉઘાડા દત્તા સામંતોએ પોતાની શક્તિ વધારી પ્રગપર અત્યાચાર કરવામાં કાઇ કસર રાખી નહોતી આ સામર્થ્યવાન સામંતોની વિરુદ્ધ સ્વર્ગસ્થ મંત્રી ઈદરાજના પુત્ર ફતેહરાજે ખડા થઇ ભયંકર ઉત્પાત મચાવી મૂક્યો હતો ફતેહરાજ નેધપુરમા એક ઉચ્ચ પદવી પર સ્થિત હતો. તેણે પોતાના પિતાના મૃત્યુ પૂરે લેવાને માટે પ્રત્યેક સામંતની મનોકામના વ્યર્થ કરવામા પોતાની સપૂર્ણ શક્તિનો વ્યય કર્યો હતો ઉદ્ધત સામંતોની પ્રબળતાથી મહારાજ માનસિંહની સત્તા સર્વથા નષ્ટ થઇ ગઇ હતી નેધપુરગાજની આવી દુદશા જોઈ મહાશય વિદ્યર કપનીની આજ્ઞાનુસાર ત્રણ દિવસ પછી ઝમરીતે મહારાજ માનસિંહની પાસે ગયા અને તેમને નિવેદન કર્યું કે “ સામંતોના સ્વેચ્છાચાર અને સ્વચ્છંદતા નિવૃત્ત કરવાને માટે આપને સેનાની સહાય આપવાને શિટિશસરકાર તૈયાર છે ” મહારાજ માનસિંહ સારી ધેરે જાણતા હતા કે અસતુષ્ટ અને ઉદ્ધત સામંતોની સત્તા સપૂર્ણરીતે વિધ્વસ્ત કરવાને માટે મહાપ્રયત્ન ગદા ઉચ્ચકવાની આવશ્યકતા છે, પરંતુ તેમણે વિચાર કર્યો કે “ એ ગદાનો ઉપયોગ કરવાને બદલે તેને આપણી પાસે રાખવાથી પણ કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકશે ખરે. સામંતો આ ગદા જોઈતેજ પોતાના ઉદ્ધત આચરણ છોડી દેશે. જો માત્ર ગદા હેમાડવાથીજ મસ્તક પરથી વિપત્તિ દૂર થાય તો સેના કરતા પીછું શું ? ” આવો વિચાર કરી તેમણે આવશ્યકતા જણાતા વિશ્વવિજયી અગ્રેજોની સહાય લઇ સામંતોને કેવળ ભય દર્શાવીને પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો તેમણે અગ્રેજપ્રતિનિધિને કહ્યું “ મને હાલમા અગ્રેજ સૈન્યની કાંઈ આવશ્યકતા નથી હું જનતેજ અસતુષ્ટ સામંતોનું દમન કરીને રાજ્યવ્યવસ્થામા સુધારા કરવાની શક્તિ ધરાવું છું, તોપણ બ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે હું આપની સહાય લઈશ ” બ્યારે આ હકિકત સામંતોના જાણનામા આવી ત્યારે તેઓ ભયભીત થયા અને તેમણે નત્રવર્તન રાખવા માડ્યું તેઓ સારીધેડે સમજી ગયા કે જો હવે આપણે ઉદ્ધત વર્તન રાખીશું તો અવશ્ય મહારાજ અગ્રેજોની સહાય લઈ આપણે વિધ્વસ કરશે આ રીતે માનસિંહનું મહાકેષ્ટ દૂર થયું મહારાજ માનસિંહને આભ્યાવસ્થાથીજ રાજનીતિની ઉત્તમ શિક્ષા પ્રાપ્ત થઈ હતી જો કે તેમણે કેટલાક વરો સુધી રાજકાર્યપ્રત્યે ઉદાસીનતા પ્રકટ કરી હતી અને ઉન્નત બની નિર્જન વાસ પસંદ કર્યો હતો, તોપણ તેમણે પુનઃ રાજ્યની લગભગ પોતાના હાથમા લઇ ધીમે ધીમે અત્યંત ચતુરાર્થપૂર્વક પોતાનો પ્રનાપ વધારી દીધો તેઓ સમસ્ત સામંતોના અપરાધો જાણે ભૂરી ગયા હોય તેમ બદારથી તેમનાપ્રત્યે ઉદારતા તથા દયાભાવ બતાવવા લાગ્યા આ સમયે સામંતો બે શ્રેણીમાં વિભક્ત થઈ ગયા હતા એક શ્રેણી તેમના પક્ષમા અને બીજી તેમની વિરુદ્ધમા ખડી થઇ હતી મહારાજ માનસિંહે આ ઉભય શ્રેણીઓમાથી ઉપયુક્ત મનુષ્યોને ચૂંટી કાઢી તેમને રાજ્યના લિન્ન લિન્ન ભાગોમા નિયુક્ત કરી દીધા આથી ઉભય શ્રેણીઓ તેમના પર પ્રસન્ન થઇ ગઈ તેમને જે સામંતોએ પુષ્કળ દાનિ કરી હતી તેમનાપ્રત્યે પણ તેમણે કૃપા અને દયા પ્રકાશિત કરી તેથી અત્યંત ચકાશીય સામંતોના હૃદયમા પણ શકને માટે અવકાશ રહ્યો નહિ. શિટિશદૂતે તેમને વારંવાર કહ્યું કે “ શિટિશસરકારની સેનાની સહાય લીધા વિના આપ કોઇ પણ પ્રકારે આપના રાજ્યમા શાંતિ સ્થાપન કરી શકશો નહિ, તેમ આપની સત્તા પ્રબળ પણ કરી શકશો નહિ, ” પરંતુ મહારાજએ તેની આ પ્રાર્થના પર કિચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ તેમણે સ્પષ્ટ જણાવી દીધું કે “ શિટિશસરકારની સહાય લીધા વિના હું સારીરીતે મારા રાજ્યમા શાંતિ સ્થાપન કરી શકીશ ” બ્યારે શિટિશદૂત સમજ્યો કે મહારાજ કોઈપણ પ્રકારે શિટિશ સરકારની સત્તા લેવાને રાજી નથી, ત્યારે તે સીધા મારવાડ છોડી પોતાના

મુકામપર ચાલ્યો ગયો ત્યાર પછી કર્નલ ટૉડ ઇન્ સં ૧૮૧૯ મા ભારતવર્ષના ગુનર્નર જનરલદાર ઉદયપુર, છુદી, કોટા તથા શિરોડી દેશની જેઠે મારવાડરાજ્યના પશુ ખ્રિટિશ એજન્ટના પદપર નિયુક્ત થઇને આવ્યા, પરંતુ કેટલાક ખાસ કારણોને લીધે કર્નલ ટૉડને ફેટલાક માસપર્યંત મારવાડમાં ચરણ મુજવતો યોગ પ્રાપ્ત થયો નહિ અને તેઓ નવેમ્બર માસમાં મારવાડમાં આવ્યા મહાશય વિહરને જે પ્રકારે મારવાડમાં સર્વત્ર અશાંતિ, સામંતોના ઉપદ્રવ તથા તેમની પ્રભુતા ભેદિ હતી, તે પ્રકારે કર્નલ ટૉડે પશુ તેજ રીતિ ભેદ સામંતોએ ગળ ઉપર પોતાનું પ્રભુત્વ સ્થાપિત કર્યું હતું અને તેઓ પોતાની ઇન્જન્યુઅર રાજ્યશાસન ચલાવતા હતા, તે છતાં પશુ મહારાજ તેમના આવા વર્તનપ્રત્યે સતોષ પ્રદર્શિત કરતા હતા તેઓ સામંતોના કોષપશુ કાર્યમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનું સાદસ કરતા નહોતા મહારાજના તાબામાં જે પગારદાર સિધી તથા પહાણસેના હતી, તે આ સમયે દારણ કુટ સહન કરતી હતી તેને ગત ત્રણ વર્ષનો પગાર મળ્યો નહોતો, તેથી તે આર્તનાદ કરી અત્યંત અસતોષ પ્રકટ કરતી હતી તેની અવસ્થા એટલી હૃદયભેદક બની ગઈ હતી કે સૈનિકો ભેધપુરમાં ઘેરે ઘેર ફરી ભિક્ષા માગી અતિ કષ્ટથી પોતાનો નિર્વાહ કરતા હતા ખ્રિટિશસરકારના એજન્ટ કર્નલ ટૉડે ભેધપુરમાં જઈ પ્રથમ કાર્ય એ કર્યું કે ઉપરાંત મહાવિપત્તિમાં આવી પડેલી મેનાના પગારનો હિસાબ કર્યો અને સૈનિકોને જણાવ્યું કે “ તમને સેકડે ત્રીમ દકા મળશે જોય પગાર ગયો સમજવો ” સૈનિકો ‘ જે મળ્યું તે લાભ ’ એમ મમજી સેકડે ત્રીમ દકા લેવાને રાજ થયા, પરંતુ કર્નલ ટૉડ ત્રણ અઠવાડીયા પછી ભેધપુર છોડીને ચાલ્યા ગયા એટલે સૈનિકોની તે આશા પણ નિષ્ફળ થઈ આ ઘટનાપરથી સ્પષ્ટરીતે પ્રતીત થાય છે કે માનસિદ સિંહાસનપર વિરાજ માન થયા હતા ખરા, પરંતુ સર્વ સત્તા સામંતોના હાથમાં હતી, પશુ આ પ્રકારનો કારભાર આનવા દેવામાં માનસિદનો એક ચૂક ઉદ્દેશ હતો, જે યથારથાને સ્વયં પ્રકાશિત થશે

આ સમયે ભેધપુરનિવાસીઓ વિવેકવિચાર તથા ન્યાય સર્વથા ભૂરી ગયા હતા જે કોઈ માણસ કોષનું ખૂન કરે તો તેની તપાસ કરી તેને શિક્ષા કરવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ ખુનીની વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ કોષ ઉચ્ચારતું નહોતું અને નહિ મળવાથી સૈનિકો પ્રાણુત્યાગ કરવા લાગ્યા રાજપૂતસૈનિકો પણ ધર્મબ્રહ્મ થઈ બક્ષાબક્ષ્યનો વિવેક ત્યજી સર્વ પ્રાણીઓનું માસ ખાઈને જીવન ધારણ કરવા લાગ્યા સામંતો મ્હેઝાચાર અને સ્વ-છેદતાથી વર્તવા લાગ્યા અને મહારાજ સંપૂર્ણરીતે તેમને હસ્તગત થઈ ગયા તેઓ કોષ પણ કાર્ય સ્વતંત્રતાપૂર્વક કરી શક્તા નહોતા ન્યા જુઓ આ સામંતોનીજ સત્તા પ્રસરી હતી ખ્રિટિશ એજન્ટ ત્રણ અઠવાડીયા સુધી ભેધપુરમાં રહ્યા, તે અરસામાં તેમણે મહારાજ માનસિદની ચુપ્તરીતે મુનાકાત લીધી માનસિદે તેમની સમક્ષ પોતાની શોચનીય અવસ્થાનું સર્વ વૃત્તાત આપ્તિથી અતસુધી નિવેદન કર્યું કર્નલ ટૉડને તેમનાપ્રત્યે સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થઈ અને તે ઉભયની વચ્ચે ધાડી મિત્રતા બધાઈ ખ્રિટિશએજન્ટે વિદાય લેતી વખતે કહ્યું “ આપે જે જે વિપત્તિઓમાંથી યુક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે, તે સર્વ અને સારીરીતે વિહિત છે અને આપ શી રીતે તે સર્વ વિપત્તિઓમાંથી ઉદ્ધાર પામ્યા હતા, તે પશુ હું સારીપેઠે જાણું છું આપના ચાતુર્યથી આપની ધણી વિપત્તિઓનો નાશ થયો છે અને હવે આપ ખ્રિટિશસરકારના મિત્ર થયા છો, તેથી જે જે વિપત્તિઓ શેષ છે તેમાંથી આપ શીઘ્ર મુક્ત થઈ શકશે આપ ખ્રિટિશસરકાર-પર નિર્ભર રહો, માત્ર થોડાજ દિવસમાં આપના સર્વ મનોરથ સફળ થશે ”

આ વચ્ચેના મહારાજ માનસિદે શાતરીતે સાલવ્યા, પરંતુ પોતાના હૃદયનો ભાવ જરા પણ પ્રદર્શિત કર્યો નહિ તેઓ શાંત અને ગભીર મૂર્તિજ ધારણ કરી રહ્યા થોડી વારે તેમણે સરિમત કહ્યું “ એક મિત્રતરિકે આપ મારા રાજ્યમાં જે સુધારાઓ જોવાની ઇચ્છા રાખો છો તે સર્વ એક વર્ષમાં આપ જોઈ શકશો ” કર્નલ ટૉડે ઉત્તર આપ્યો “ જો આપની ઇચ્છા હોય તો એથી અર્ધ મસખમાં જ એ સુધારાઓ થઈ શકશે ” કર્નલ ટૉડે મહાશય વિહરની જેરે મહારાજ માનસિદને ખ્રિટિશ સેનાની સહાય લેવાને અત્યંત આગ્રહ કર્યો, પરંતુ મારવાડેશ્વરે તેનો સ્વીકાર જ્યો નહિ, આથી કર્નલ ટૉડ પોતાનું દૂતકાર્ય સફળ નહિ થયેલું જોઈ અત્યંત દુઃખિત થયા હતા

દતિહાસવેત્તા કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે આ સમયે નિમ્નનિખિત વિષયોપર મહારાજ માન-

સિદ્ધને વિશેષ લક્ષ આપવાની આવશ્યકતા હતી -

- (૧) ઉત્તમ પ્રકારનો શાસનપ્રબંધ
- (૨) રાજ્યની ઉપજ વધારવાનો પ્રયાસ
- (૩) ખાનસાબુમિની વ્યવસ્થામાં સુધારો
- (૪) મહારાજાએ અન્યાયપૂર્વક સામંતોની ભૂમિપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો છે, તેથી ભયકર અસતોષાગ્રિ પ્રદીપ્ત થયો છે, માટે તેનો સતોષકારક નિકાલ કરવો ઉચિત છે
- (૫) મહારાજા માનસિદ્ધે જે વિદેશી ખજાનદાર સેના રાખી છે, તેની પુનઃ વ્યવસ્થા કરી તેમાં સુધારો કરવાની આવશ્યકતા છે

(૬) મારવાડના દક્ષિણ ભાગના ખેર લોહિ, ઉત્તર ભાગના ભરખારી લોહિ, સરાઇ લોહિ તથા પશ્ચિમ ભાગમાં વસતા ખોસાલોહિ લટકાટ, ચોરી ઇલાદિ વિવિધ પ્રકારના ઉપદ્રવો કરે છે, માટે તેમના ઉપદ્રવના નિવારણને અર્થે તથા શાંતિની રક્ષાને અર્થે પોલીસની સંખ્યામાં વધારો કરવો જોઈએ

(૭) વાણિજ્યપર જે કર લેવામાં આવે છે, તેથી વાણિજ્યકાર્ય પ્રાય બંધ થઈ ગયું છે-વળી જે થોડો વ્યાપાર ચાલે છે, તેમાં લૂટકાટનો ભય છે, માટે વ્યાપારની વૃદ્ધિને અર્થે ઉચિત પ્રબંધ કરવો જોઈએ

કર્નલ ટોડના આ ઉલ્લેખપરથી પ્રતીત થાય છે કે તે સમયે મારવાડમાં ભયકર અરાજકતા પ્રસરી ગઈ હતી એક સ્વતંત્ર જાતિનું પતન થાય છે, ત્યારે જે જે દુર્મિ-હો પ્રકટ થાય છે, તે સર્વ મિન્હો આ સમયે મારવાડમાં દરિગેચાર થતા હતા વિનાસિતા, અનૈક્ય, વૈરભાવ ઇત્યાદિ દુર્યુષ્ઠોથી આ સમયે મારવાડના રાજપૂતોનું બધું સર્વથા લુપ્ત થઈ ગયું હતું સર્વ રાજપૂતો મૃતવત્ જ છાતા હતા આ મહાવિપત્તિકાળમાં જે રોહિડેનતાઓ જીવત હતા, તે કેવળ ખ્વસ કરનારી નીતિનું અવનબન કરી રાજનું બળ ન્યૂન કરવાને અને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને માટે જન્મભૂમિ નો નાશ કરવાને પ્રયત્ન થયા હતા કર્નલ ટોડ જોધપુરથી ગયા ત્યારે પણ રોહિડાના ધોર ઉપદ્રવો ચાલુ જ હતા તેઓ પૈશાચિક મૂર્તિ ધારણ કરી બીજાણુ અભ્યાસ કરી ભયકર અશાંતિ ફેલાવી રહ્યા હતા સપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી હો કિંવા વૈર લેવાની ઇચ્છાથી હો ગમે તે કારણથી હો, પરંતુ મુખ્ય મંત્રી અને તેના અનુયાયી સામંતોએ રાજ્યમાં ચોતરફ ધોર અભ્યાસ કરવા માડ્યા સ્વદેશપ્રેમ કોણુ જાણે કયા ચારંચો ગયો? માનસિદ્ધે કર્નલ ટોડની આમળ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, હું એક વર્ષની અવધિમાં રાજ્યમાં આવશ્યક સુધારા કરી લઈશ, તોપણ તેઓ મંત્રી અને સામંતોના ભયકર કૃતોનો જરાપણ પ્રતિરોધ કરી શક્યા નહિ મુખ્ય મંત્રીએ સૌથી પહેલાં ગોદવાડ દેશના મુખ્ય સ્થાન ધાણેરાવને પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધું તેણે ધાણેરાવના ઠાકોરની પાસેથી એક વર્ષની ખડણી કરતા પણ અધિક રૂપિયા લીધા અને સ્વારપછી તેને પુનઃ તેના પ્રદેશ સોંપી દીધો ધાણેરાવના ઠાકોરને જે પ્રકારનો દડ ભોગવવો પડ્યો તે પ્રકારનો દડ અનેક નીચી શ્રેણીના સામંતો અને સરદારોને પણ સહન કરવો પડ્યો હતો આ અભ્યાસારી દિવાનના બ્રાતાએ સમૃદ્ધિશાળી ગોદવાડના સામંતોપર દડનો એવો સખ્ત ખોળો નાખ્યો કે તેઓ નાલ તાલ પોકારવા લાગ્યા તેમના કષ્ટની શીમા રહી નહિ મુખ્ય મંત્રીએ ગોદવાડ દેશનું ચાણોદ પ્રગણું હસ્તગત કરી લીધું અને ત્યાર પછી તેણે મરૂભૂમિના એક મુખ્ય સામંત આદવા પંનિના રાજ્યમાં પણ હસ્તક્ષેપ કર્યો, પરંતુ મહાવીર ચાવાના વશને તેને સર્ગર્વ સ્પર્ધીતે જણ્યા બ્યુ કે આ દેશ કાઈ આજ્ઞકાલથી અમારા તાબામાં નથી અને તમે કદિપણ અમને ભય દર્શાવીને તમારા સ્વાર્થ સાધી શકશો નહિ

મુખ્ય મંત્રી અબ્બેદે આ પ્રકારે મારવાડના ધનુ સામંતો ઉપર અભ્યાસ કર્યો જેમનાપર લજ અભ્યાસ થયો નહોતો તેઓ પણ થોડા સમયમાં પોતાનાપર ભયકર આપત્તિ આવી પડી, એવી આશંકા કરી લાગ્યા અબ્બેદે થોડા સામંતોને પોતાના હાથમાં લઈને તેમની સત્તાથી મારવાડનો ખ્વસ કરી રહ્યા હતા કર્નલ ટોડના ગમન પછી મહારાજા માનસિદ્ધે રાજકાર્યપ્રતિ ઉદાસીન

તા પ્રદર્શિત કરી પૂર્વવત્ એકાતવાસનું સેવન કરવા લાગ્યા આથી સામતોની આશાનતા સર્વથા સુકાઈ ગઈ થોડો કાળ વ્યતીત થયા પછી અખૈયદ અને કૃતેહરાજની વચ્ચે ઘોર પ્રેમનસ્ય પેદા થયું જે કે કૃતેહરાજ માનસિંહનો મિત્ર હોય તેવું પતન કરતો હતો તથા તેના પ્રેમપાત્ર હતો, જે કે માનસિંહની પ્રિયરાણી કૃતેહરાજની વિશેષ પ્રસન્ન રહેતી હતી જે કે ધણી સામતો તેના સહાયક હતા, તથાપિ ચતુર અખૈયદે સમસ્ત સેના હસ્તગત કરી રાજ્યના સર્વ કિલ્લાઓ પોતાના તાબામાં લઈ લીધા જોડપુરપર પણ તેણે પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અને કૃતેહરાજને બનલીન કરી દીધો કૃતેહરાજને પોતાના ચતુરી સત્તા ધટાડી તેનું દમન કરવાનો કાંઈપણ ઉપાય સૂચ્યો નહિ અખૈયદે કૃતેહરાજનો તિરસ્કાર કરી નિર્ભય જની પૂર્વવત્ ઘોર અત્યાચાર કરવા માંડ્યા આ તે કૃતેહરાજને અખૈયદનો નાશ કરવાને માટે પ્રયત્નજનનો વિસ્તાર કર્યો આ વાન સાબળી તે રાજધાની છોડી કિલ્લાઓ ચાલ્યો ગયો

જોતજોતામાં છ માસ વ્યતીત થઈ ગયા સમસ્ત મારવાડમાં અખૈયદની હાક વાગી રહી હતી અખૈયદની આત્મા ઉન્નયન કરવાનું કોઈ પણ સાહસ કરી શકતું નહોતું મહારાજ માનસિંહનો અખૈયદના હાથમાં કાબૂની પુતળીની પોંડે નાચવા લાગ્યો અખૈયદે પોતાની સત્તાનો દુરુપયોગ કરી અત્યાચાર અને ઉત્પીડનથી સમસ્ત સામતો અને પ્રજાનું ધન લૂંટી લઈ પોતાની અને પોતાના અનુચરોની સંપત્તિ નવારી દીધી આવે પ્રકાર ચારી રહ્યા હતા, એવામાં એક દિવસ મહત્તા એવી અ-કવા દેનાઈ કે “ અખૈયદનું પતન થયું છે ” વસ્તવમાં મહારાજ માનસિંહ અખૈયદને શિક્ષા દેવાને માટે જ હાથમાં ઉન્નયનનાં બદલું કરીને એકાતમાં રહેતા હતા અમે ‘પૂર્વે’ જણાવી ગયા છીએ કે મહારાજ રાજકાર્યપ્રત્યે ઉદાસીનતા દર્શાવતા હતા તેનું એક ગૂઢ કારણ હતું અને તે ગૂઢ કારણ આજ હવે ચતુર માનસિંહ માત્ર સુસંધિની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા સુસંધિ મળતા તેમણે અખૈયદને તેના સાધીઓસંહિત રાજધાનીમાં બોલાવ્યો અને તે સર્વને બંદીવાન કરીને તેમણે કહ્યું કે “ તમે રાજ અને પ્રજાનું જે ધન લૂંટ્યું છે, તે સર્વ ખતાવો, નહિ તો તમને પ્રાણહન કરવામાં આવશે ” સર્વ જણે રાજને લૂંટી લીધેની સંપત્તિ ખતાવવા માંડી મત્રી અને તેના સાધીઓએ આગળે નામ રૂપિયાની એક યાદી તૈયાર કરી અને તે મહારાજને આપી મહારાજએ આ સર્વ સંપત્તિ જપ્ત કરી અને તે સર્વ માણસોને બચકર કષ્ટ આપીને એક પછી એક આ સંસારમાંથી વિદાય કર્યો નગજ કિલ્લેદારે રાજકુમાર ઉત્તસિંહને દુરાચારમાં ફસાવ્યો હતો, તેને તથા સુવજ ધાધવ નામના જાગીરદારને વિગતો ખાતો આપીને મારી નાખવામાં આવ્યા અને તેમના શબ કૃતેહરાજ નામના દાર આગળ ફેંકી દેવામાં આવ્યા સુવજ ધાધવનો બધુ જીવરાજ, બિહારીદાસ ખીચી અને એક દરજ એ ત્રણ જણના મસ્તક કાપીને ફેંકી દેવામાં આવ્યા વેદપાદી વ્યાસ શિવદાસ અને શ્રીકૃષ્ણચોપાતની પણ હેલાતદડ ભોગવવા પડ્યો ઉપરાંતક નગજ કિલ્લેદાર અને સુનજ ધાધવની હકિકત આ પ્રમાણે છે-તેમણે રાજ ઉત્તસિંહની પાસેથી પુષ્કળ ધન તથા જ્વાલી પાસેથી જે દ્રવ્ય તેમને પ્રાપ્ત થયું હતું, તે દાર તેમણે કિલ્લા બંધાવ્યા હતા બ્યારે રાજ માનસિંહ પુન સિદાસનપર આરૂઢ થયા ત્યારે તેમણે સર્વ સરદારોના અપરાધ ક્ષમા કરનાક વિગતોપર બહાર પાડ્યું આ વિગતોપર વાચ્યા પછી નગજ અને સુવજ નિશ્ચિત થઈ જોડપુરમાં આવ્યા અને પોતપોતાના પદપર સ્થિત થયા પ્રથમ તો મહારાજ કાંઈ પણ ખોલ્લો નહિ પરંતુ આ સમયે તે મણે ઈતર માણસોની સાથે તેમને પણ બંદીવાન કર્યો તેમણે બધ ખતાવી તેમની પાસેથી પોતાના પુત્રનું આપેતું જ્વાલીર કંઠાની લીધું અને પછી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેમનો નાશ કરી નાખ્યો આ સમયે અખૈયદના સર્વ મિત્રોને બંદીવાન કરવામાં આવ્યા તેમાંથી જેમણે ગળધન ખતાવ્યું તેમને પાળળથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા એમ કહેવાય છે કે આ સમયે માનસિંહ આ પ્રકારે એક કરોડ રૂપિયા સંગ્રહિત કર્યો હતા પરંતુ કર્નલ ટૉડ નીકા કરે છે કે તેમને એથી અર્ધા રૂપિયા પણ લાગેજ મળ્યા હશે

જો મહારાજ માનસિંહ કેવળ અત્યાચારી અખૈયદનેજ પ્રાણહન કરત અને અન્ય વિદોહી-

એને તેમના અપરાધ પ્રમાણે હનગી સજા કરન તથા કેવળ ઉદત સામતોનીજ ભૂમિ હસ્તગત કરીને સવૃદ્ધ રહેત તો તેઓ ખીજ સામતોની પ્રશસા અને સહાય પ્રાપ્ત કરી શકત, પરંતુ તેમણે તેમ નહિ કરતા જે જે પ્રમજ્જન અને સામંતો ઉપર તેમને સદેહ આવ્યા તે સર્વ ઉપર એકસરખી રીતે અત્યાચાર કરવા માગ્યો. ધીમે ધીમે તેમના અત્યાચારનો વિસ્તાર ઘણેજ વધી ગયો જે ઉચ્ચ શ્રેણીના સામંતો તેમના દરબારમાં ઉચ્ચ આસનપર વિરાજતા હતા, જેમને ઉચ્ચ સન્માન મળતું હતું તથા જેઓ વિશાળ પ્રદેશના આધિકારી હતા તેમનો નાશ કરવાનો પણ મહારાજાએ નિશ્ચય કર્યો માત્ર એક ધટનાને લીધેજ તેઓ અખૈયદની સાથે મરતા બચી ગયા હતા અને તે ધટના તેમણે પનાયન હતું. પોકર્ણના સામંત સાવમસિંહ, નીમાજના સામંત સુરતાનમિહ, આહારના સામંત ઓનાડ-સિંહ આે તેમના તાળાના નીચી શ્રેણીના અનેક સામંતો અખૈયદની સાથે મળીને રાજપથાસન ચઢાવ તા હતા તેઓ પ્રતિદિન રાજસભામાં જઈ અખૈયદની કાર્યપદ્ધતિમાં અનુમતિ આપી તેને સહાય કરતા હતા, પરંતુ જ્યારે અખૈયદ બદલીવાન બન્યો ત્યારે તેઓ સર્વ અત્યંત ભયભીત બની ગયા તેમના ભય નિવૃત્ત કરવાને માટે મહારાજા માનસિંહે તેમની પાસે એક દૃત મોકલ્યો તેમને જણાવ્યું કે “ તમારી ઉપર કેઈ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરવામાં આવશે નહિ માન અલાયારી અને મહા હુકુમ્મી અખૈયદને શિક્ષા કરવાનીજ મારી ઇચ્છા હતી અને તે ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ છે, ” પરંતુ મહારાજાના હુકમનું કષ્ટ સામંતો સારીરીતેજાણી ગયા હતા મહારાજાની પ્રપચળા તેમનાથી ગુપ્ત નહોતી મહારાજા પોમર્ણના સામંતનો વશ જીજ્ઞાસી ઉમેડી નાખવાનો પ્રયત્ન ધમ્મરિતે કરતા હતા ઓનાડસિંહ માનસિંહના પરમગ્રિય મિત્ર હતા આ ઓનાડસિંહના એક વિશ્વાસુ સેવકને મહારાજાએ આજ્ઞા કરી કે તમે સમસ્ત સામંતોને તેડીને રાજસભામાં આવો, પરંતુ સમસ્ત સામંતો સાવધાન હતા તેમણે ઉક્ત સેવકના વચનોપર કિચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ તેજ દિવસની રાત્રિએ માનસિંહનો વૈરાગિ ભય કરરેજે પ્રખ્યાતિત થઈ ઉમેડો-ને રાત્રે જોધપુરમાં દારણ અને હૃદયભેદક ધટના બની

નીમાજના સામંત સુરતાનસિંહ પોતાની સેનાસહિત રાજધાનીમાં રહેતા હતા જે કે તેમણે મહારાજાપર તેમના ધોર વિષત્તિના કાળમાં અને ઉપકરો કર્યા હતા, પરંતુ તેઓ આ સમયે સર્વ ઉપમારી ભૂરી ગયા તેમણે આદેશનું સૈનિકો અને પુરુષો તોષો લઈને સુરતાનસિંહના મકાનપર આક્રમણ કર્યું વીરશ્રેષ્ઠ સુરતાનસિંહની પાસે કેવળ એકસો એક સેવકો હતા જ્યારે રાજની તોષોના મુખમાંથી ગોળા નીકળના લાગ્યા ત્યારે તેઓ નમ્ તનવાર ગ્રણ કરી પોતાના મકાનમાંથી બહાર નીકળ્યા અને શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા તેમણે રીરપુરુષની પેરે શત્રુધર્મના શતાવધિ અનુભવોનો સહાર કરી રણભૂમિમાં પ્રાણત્યાગ કર્યો તેમના કેટલાક સેવકો પોતાના પ્રાણનો રક્ષા કરી સુરતાનસિંહના શિયાપુરની સલાજ લેવાને માટે રણભૂમિ છોડી નીમાજ તરફ દોડી ત્યા નીમાજના સામંતની પેરે પે કર્યાના સામંત માનસિંહની ઉપર પણ આક્રમણ કરીને તેમના પ્રાગ નજ કંવાનો મારાગતો વિચાર હતા પરંતુ સુરતાનમિહે અદ્યુત વીરતા દર્શાવી અનેક નગરવાસીઓને સંભાર ક્યો હતો તેથી તેમણે એ જાતનો ઉપદ્રવ કરવાનો વિચાર માડી લાગ્યો સાનમસિંહ સમય રાત્રિ અતિ સાવધાન રહી પાછની રાત્રે લાજ જોઈ પોતાના વતન તરફ ચાલ્યા ગયા

જે ગત્રિએ રાજધાની જોધપુરમાં આ હૃદયભેદક ધટના બની તેજ રાત્રે મહારાજાએ કૃતદશા-જને ખોસાડી તેને મુખ્ય મંત્રીના પદપર નિયુક્ત કરી દીધા ગત સેનાપતિ ઇન્દરાજના પુત્ર હેત-રાજ મારાજા ૥ પરમ પ્રેમપાત્ર હતા મહારાજાએ તેમને મુખ્યમંત્રીના પદપર અભિષિક્ત કરીને કહ્યું ‘ હું હાલના વિતલકુદી આપને મંત્રી બનાવી રાખ્યો નહોતો તેનું કારણ આપના ખ્યાનમાં આ પુણ્ય ’ મહારાજાના આ વચનોનો લાભાર્થ અમારા સુઝ પાંચે સારી રીતે જાણી ગયા હતા મહારાજા માનસિંહે અખૈયદ તથા તેના સહયોગને મારી, નીમાજના સામંતોના વધ કરી તથા પોમર્ણના સામંતને નસાદી મુકી જે ધનનો સંચય કર્યો તે દ્વારા તેમણે પરદેશી પગારદાર મેનનો આક્રી પગાર ચૂકવી આપી તેમને સવૃદ્ધ કર્યો જે સિધી તથા પગલુસેના આદિ દિવસમુખી પગાર-માટે આર્જનાદ કરી અસતો પ્રકાશિત કરતી હતી તથા અત્યંત કષ્ટ સંન કરતી હતી તેના સર્વ

દુષ્ટો હવે દર થયા જે સામતો મહારાજના વિરોધી હતા અને અજૈવ્યદના વધથી તેમના પ્રત્યે અત્યંત રુદ્ધ થયા હતા, તેઓ પશુ હવે તેમનાથી અતિ લયભીત થવા લાગ્યા મહારાજએ શીઘ્ર પોતાના ગભ્યમાં એવો દંદારો પીઠાવ્યો કે મારવાડમાં શાંતિ સ્થાપન કરવાને માટે અને ક્ષિતિશ-સેનાની સહાય માગી છે આ દંદારાનું ધણું સાફ પરિણામ આવ્યું સમસ્ત વિરોધી મામતો ચૂપ થઈ ગયા જે તેઓ આવો દંદારો ન ફેલાવત તો રુદ્ધ સામતો તેમને કદાચ પદબદ્ધ કરત

નીમાજના સામત બેધપુરમાં માર્યા ગયા કે તરતજ તેમના વિશ્વાસુ અનુચરો તેમના શિશુ-બાળકના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે નીમાજમાં આવ્યા ગયા મહારાજ માનસિદ્ધે શીઘ્ર નીમાજપર આક્રમણ કરવાને માટે સેના રમના કરી નીમાજનિવાસીઓ પોતાની રક્ષા કરવાને માટે સુસજ્જ થયા. મહારાજએ પોતાની મરોડ સાથેનો પત્ર સુરતાનખિરના બાલકપર મોખી આપ્યો અને તેદાર બ-ણાવ્યું કે તમને હાથ કરીને તમારા પિતાની બુધિ તમને સમર્પણ કરવામાં આવી છે, પરંતુ નીમાજના સાણ્વેના મનમાં સદેહ આવ્યો કે મહારાજના આ વચનો અસત્ય તો નહિ હોય ? અને તેઓ તેનું પાલન કરશે તેની પણ શું બીજાનગીરી છે ? જ્યારે તેમણે પોતાના મનનોમદેહ મહારાજના મોખેલા સેના-પતિની આગળ પ્રદર્શિત કર્યો, ત્યારે તેણે સોજદપૂર્વક જણાવ્યું કે, હું મહારાજને કહેવગવ્યું છે તિથી કદિ પણ વિપરીત વર્તન થવા દષ્ટ્ય નહિ, પરંતુ મહારાજ માનસિદ્ધને માટે અત્યંત શોક અને વન્નની વાત છે કે તેમના વચનોપર વિશ્વાસ રાખીને નીમાજનો શિશુમામત બધા પોતાના કિનામાંથી નીકળીને મહારાજની સેનાની છાવણીમાં ગયો કે તરતજ તેમના ઉપરોક્ત વચનનો લગ થઈ ગયો તરતજ એક રાજકર્મચારીએ તેના હાથમાં મહારાજના હસ્તાક્ષરયુક્ત એક પત્ર મૂકી તેને કહ્યું કે “ મહારાજએ તમને બંદીવાન કરીને ગજદરબારમાં લઈ આવવાની અને આજ્ઞા કરી છે ” મહારાજ માનસિદ્ધે આ કૃલ બેટકું મૂલિત હતું, તેટલુંજ પગારદારોના સેનાપતિનું આ સમય-નું કાર્ય પ્રશંસનીય હતું સેનાપતિ જાણતો નહોતો કે મહારાજ આ શિશુસામતને હરતમત કરીને તેનો નાશ કરવાની અભિલાષા ગમે છે, પરંતુ ત્યારે વસ્તુસ્થિતિ સમજાઈ ત્યારે તેણે પરમ ક્રોધિત થઈ કહ્યું “ ના, એમ કંઈપણ બનશે નહિ મારા કહેવાપર સર્વ પ્રકારે વિશ્વાસ મૂકીને આ બાલક મારે તાબે થયો છે, મહારાજએ હવે પોતાની પ્રતિજ્ઞા લગ કરવાની ઇચ્છા રાખી હાંપ, પરંતુ હું તો અવશ્ય મારી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરીશ અને એને એકાદ નિર્વિદ્ય સ્થાનમાં મૂકી આવીશ ” સેના-પતિએ પોતાના કહેવા પ્રમાણેજ કહ્યું તેણે મહારાજની જગા પશુ સ્વદ્ધા રાખ્યા વિના ઉપરોક્ત બાનકને લઈ અરવંદી પરત આણ્યો અને તેને મેવાડમાં મૂકી આવ્યો

જે માનસિદ્ધ બાળપૂર્વક રાજકાર્યપ્રત્યે ઉદાસીનતા બતાવી એક ઉન્નત માણસની પેઠે એવાત એવડામાં ગહેતા હતા, જે આજસુધી સામતોના અત્યાચાર, સ્વેચ્છાચાર, ઉત્પીડન, લૂટ વગેરે જોન રહીને જોતા હતા, જે અગ્રેજબદાગદાગ વારવાર માગણી થયા છતાં તેની સેનાની સહાય લેવાને રાજ થયા નહોતા, તેજ માનસિદ્ધ હવે યથાર્થ રાજપૂત બની વીરમૂર્તિ ધાગ્યું જરી રાજપૂતીય રગભૂમિપર આનીને વિરાજમાન થયા મહારાજ માનસિદ્ધે કેદાર અને મન્ન નીતિનું અ વર્ણન કરી, લોકોને સામનદઃ હાથમાં મૂક્યું કરી અપાર્થક્યોને લય કર સિક્ષા કરવા મારી હતી; તોપણ મલની રક્ષા કરવાને માટે અમારે કરેલું બેદરેક કે તે સમયે માગવામાં ચોતરફ જે લય કર ઉપદ્રવો ફેલાઈ ગયા હતા, તેનું દમન કરવાને માટે તેમ કરવાની જરૂર હતી માગવાડમાં ગાતિની સ્થાપના કરવાને માટે તેમણે જે નીતિ પ્રદર્શ કરી હતી તે ન્યાયયુક્ત હતી, એમ કહીલાવના અગ્રે રહી ચક્રતા નથી આ પ્રકારની કેદાર નીતિનું અવલંબન ધ્યો વિના મહારાજ માનસિદ્ધ કદિ પણ પોતાના ગભ્યમાં શાંતિ સ્થાપન કરી શકત નહિ મહારાજ મર્ચા સામર્થ્યહીન થઈ ગયા હતા તેથી તેમની ઉદાર રાજનીતિ કદિપણ ઇન્નત શાંતિ સ્થાપન કરી શકત નહિ

પરંતુ તેમણે અજૈવ્યદ વગેરેને પ્રાણદઃ દર્ધ નીમાજ વગેરે પ્રદેશો દમન કરી ધોમે ધોમે એક એક કરીને સર્વ સામતોને હતનીર્ધ કરી દીધા કેઈ પણ એક સામત મહારાજ માન-સિદ્ધની પગારદાર દશ હજાર સૈનિકોની બનેથી બળવાન મેનાની સામે ઉભા મહેવાની ચક્રિત ધરાવતો નહોતો વળી તેઓ સર્વ એકચિત્ત થઈને પણ મહારાજની સામે ચર્ધ શકતા નહોતા, કાણ કે અ-

એન્જેનાનો ભય સામે ગો વિકાસીને ઉઠેા હતો માનસિંહે સામંતોપર બીજી અત્યાચાર કરવા માડ્યા, તેથી તેઓ કેટલાક મામલા અત્યંત પીડિત થઇ પોતાની મગીંગ છોડી આસપસના રાજ્યોમા નાખી ગયા. મહારાજા માનસિંહે બ્રિટિશસરકારની સાથે સધિ કરી હતી, તેથી તેઓ પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડી શક્યા, નહિ તો તેઓ કહિ પણ પોતાનું અલીપ્ટ સિદ્ધ કરી શકત નહિ મારવાડના ચત્ર પ્રાધ પછુ અને તેવા પ્રમુખ પ્રતાપરાણી અને સાહસિક રાજા આ પ્રારે સામંતોને દેશમાથી દાખી કાઢવાને યત્નમાન થયા નહોતા.

મારવાડના સામંતોએ જન્મનમિતો ત્યાગ કરી કોટા, મેવાડ, બિકાનેર અને જયપુરના બધાં નિનાસ કર્યો રાજાના પગ પ્રિય ગણના ઓનાડસિંહ પછુ આ વિપત્તિમાથી બચ્યા નહિ માનસિંહ જે સમયે બીમસિંહદ્વારા પરાસ્ત થકને આગરના કિંદામા રહેતા હતા, તે સમયે ઓનાડસિંહ તેમના પ્રધાન મહાધક હતા અને તેઓ પછુ તેમની સાથેજ રહેતા હતા તેમણે માનસિંહને સહાય કરવાને માટે પોતાની સ્ત્રીના જનકારોનુંદા વેચી નાખ્યા હતા રાજપૂતો ગમે તેવી આપત્તિમા પછુ સ્ત્રીના નાકની નય વેચતા નથી, કારણ કે તેઓ નાકમાથી નય કાઢવાનું કાર્ય અતિ અપશુકન-ભરેલું માને છે, તે છતાં ઓનાડસિંહે પોતાની સ્ત્રીની નય નુંદા માનસિંહને સહાય કરવાને માટે વેચી નાખી હતી તેમનું આ સમસ્ત ધન માનસિંહે યતુઓના હાથમાથી પોતાની રક્ષા કરવા માટે વાપર્યું હતું જે સમયે માનસિંહ પાલી નામના વાણિજ્યપ્રધાન નગરમા ગયા હતા અને જે સમયે તેઓ અશ્વદ્વીન સ્થિતિમા હતા, તે સમયે યતુઓએ તેમને દસ્તગત કરનાનો પ્રયાસ કર્યો હતો અને આ સમયે જો ઓનાડસિંહે તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો ન હોત તો તેમની સ્ત્રી સ્થિતિ થાત તેનો વિચાર આવના અમરી લેખિની કપાયમાન થાય છે જે સમયે મારવાડના સમસ્ત સામંતોએ માનસિંહનો પક્ષ છોડી કૌમ્યસિંહનો પક્ષ મહણુ કર્યો હતો, તે સમયે જે ચાર સામંતો માનસિંહનો પરિત્યાગ કરી ગયા નહોતા, તેમા ઓનાડસિંહ પછુ એક હતા જે સમયે જયપુરનો રાજા જોધપુરને લૂંટી તેનો સમસ્ત માય પોતાના દેશમા વધ જતા હતો, તે સમયે ઉપરોક્ત ચાર સામંતોએ મહા-વીરતા પ્રગણિત કરી તેની પામેથી તે માય ઝુટવી લીધેા હતો બ્યારે છત્રસિંહનું મૃત્યુ થયું, ત્યારે માનસિંહના હાથમા પુન રાજ્યભાર સોંપવાને માટે ઓનાડસિંહેજ સાથી અધિક ઉદોગ કર્યો હતો; પરંતુ આ સમયે માનસિંહ તે સર્વ ઉપકારો બૂધી ગયા આ પ્રકારે ઈ. સ. ૧૮૨૧ મા મારવાડના સામંતોના અધિક ભાગ દેશનિકાન થઇ ગયેા અને તેમણે મહાકષ્ટથી પીડિત થઇ બ્રિટિશ સરકારપર મધ્યસ્થ થવાને માટે પ્રાર્થનાપત્ર મોકલ્યેા. તે પ્રાર્થનાપત્ર મોકલવાને એક વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયું; પરંતુ બ્રિટિશસરકારે તે પ્રતિ કિચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ સામંતોએ કર્નલ ટોડના કાનપર પોતાની શોમનીય અવસ્થાનું વર્ણન નાખવામા પછુ કાઈ મુદિ કરી નહિ, પરંતુ તેમને નિષ્ક-ળના સિવાય કાઈ પણ આશ થયું નહિ

ઈ. સ. ૧૮૨૩ પર્વત મારવાડની રાજકીય સ્થિતિ આ પ્રકારની હતી જે મહારાજા માનસિંહ પુશાચિક અત્યાચાર ન કરત તો તેઓ શાંતિનું સામાન્ય સ્થાપન કરી શકત અને પોતાના દિનને માટે તથા ગત્યના જંગલોને માટે જે સુધારાઓ આવશ્યક હતા તે સારી રીતે કરી શકત શાસન-પ્રણાલી સુધારી સામંતોને વિશ્વસ કર્યો વિના તેમનું દમન કરવાની શક્તિ માનસિંહમા હતી, પરંતુ તેમણે તેમ નહિ કરતા બ્રિટિશસરકારની સહાયનો હર જનાની સામંતોનો સંપૂર્ણ વિશ્વસ કરી નાખ્યો આથી તેઓ પ્રખરે પ્રિય થવાને બદલે અપ્રિય રાજ થઇ પડ્યા હતા કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે “ રાજપૂતજાતિની એક પ્રધાન શાખાએ મરજૂમિમા રાજ્ય સ્થાપન કર્યું ત્યારથી બ્રિટિશરાજ્ય સાથે તેને સધિ થઇ ત્યાસુધી જે જે ઘટનાઓ બની તેનું સહિષ્ણુ વર્ણન અને કરી ગયા છીએ દરે સંપ્રતમા મારવાડરાજ્યની જે શોભનીય અવસ્થા છે અને બ્રિટિશસરકારે તેના સંબંધમા જે અસ્થિતિ નીતિ મહણુ કરી છે, તે સમયે જે જોન કયા વિના અને ગદી ચકના નથી નાજપૂતોની સાથે આપણે જે સધિ થઇ છે, તે સમસ્ત સધિઓની મૂળ નીતિ કેવી અસ્થિર અને અપૂર્ણ હતી, તે મારવાડની વર્તમાન શોમનીય દશા દસ્તામનકવત્ દર્શાવી રહી છે જે શીઘ્ર આ રાજની ચિ-ક્તિમા કરવામા નહિ આવે અને રાજપૂતોની દશા શીઘ્ર સુધારવામા નહિ આવે તો ભવિષ્યમા

અવર્ણનીય મહામ કટો ઉપસ્થિત થશે અને આપણી ઉપર ઘોર વિપત્તિ આવી પડનાને ભય ઉત્પન્ન થશે રાજપૂતો પોતાની ભૂમિપરના પોતાના અધિકારને અવિનાશી કહેતા આવ્યા છે અને તેનું રક્ષણ કરવાને મર્વ પ્રકારે સમર્થ જણાયા છે પોતાના આ અધિકારની વ્હાને માટે કાષ કાષ વાર હજારો રાજપૂતોએ રણભૂમિમા પ્રાણ આપ્યા છે અને વારવાર તેમણે ભીનણુ અત્યાચાર અને ઉપદ્રવ સહન કર્યા છે ગિજની અને ઘોરી, લોહી અને તૈયુર-આ સર્વ જ્વલિતના મુસનખાનો અને મહાગટ્ટી ઝોના અત્યાચાર સહન કરીને તેમણે પોતાની ભૂમિની રક્ષા કરી છે પોતાના દેશના અને પોતાની જ્વલિતના રાજના અત્યાચારો પણ તેમણે સહન મ્યાં છે અને તેમણે આ અત્યાચારીઓનું પતન પણ જોયું છે જે રાજપૂતોમા અતઃકાલ ઉત્પન્ન ન થાત તો તેઓ ઉન્નતિને શિખરે પહોંચત અને ભારતવર્ષમા પોતાનું મરતક વીરતાપૂર્વક ઉઘાડી વડત, પગલું તેમનામા જાતિયદેષ અને મહોન-આહોને કાલ ઉત્પન્ન થયો તેથી તેમનું પતન થયું તેમના આત્મવિચ્છેદ અને નૈનૈક્ય જોષ લૂટા-રાઓના દન તેમના દેશમા ધુસી ગયા અને તેમણે તેમનું મત્વ ચૂમી વીધુ મહારાષ્ટ્રીય તરકરે અને પદાણુપિશાનો રાજસ્થાનના પ્રત્યેક પ્રાંતમા પ્રવેશી ગયા અને રાજપૂતોની મૂર્ખતાનો લાભ લઈ તેમની સપત્તિ તેઓએ લૂંચી લીધી જ્ય તે જાગ્રેજેની સાથે મિત્રતા કરવાથી તેમનું ગણણુ થયું ન્યાય, ક્ષમા અને સત્યતા એ જાગ્રેજ્વલિતની મહારાક્ષિનો પાયો છે જાગ્રેજેએ રાજપૂતોની પાનેથી અન્ય કાંઈની પણ આશા રાખી નહોતી, માત્ર તેમની રક્ષા કરવાને અને તેમના ગભ્યમા શાંતિની સ્થાપના કરવાને માટે જે વસ્તુની અપેક્ષા હતી, તેનીજ આશા રાખી હતી, અને બ્રિટિશમરખરની મિત્રતાથી રાજપૂતોની રક્ષા તથા તેમના રાજ્યમા શાંતિની સ્થાપના અવશ્ય થઈ શકત, પરંતુ મારવાડની જે શા અનીય અવસ્થાનું અંગે વર્ણન કર્યું છે, તેને સુધારવાને માટે બ્રિટિશસરકારે શું કર્યું છે, તે અમારા પ્રાઈકો સારી રીતે સમજી શકશે જે સરકાર એમ કહે કે મારવાડની આંતરિક રાજ્ય-અવસ્થામા હસ્તક્ષેપ કરવાની અમારે શરત નથી તો અમારો ઉત્તર એ છે કે, જે સમયે રાજ રાજપૂતમામ તો પર અત્યાચાર કરે અને તેમનો હક્ક રદ કરે તે સમયે સામતોના પક્ષે મદદ કરવો, એ સરકારનું પરમ કર્તવ્ય છે જે આવા સમયમા આપણે તટસ્થ રહીએ તો તેમની શાસનપ્રણાલિમા સનાહ આપવાનું પણ આપણે બંધ કરવું જોઈએ કે જેથી તેઓ સ્વાધીનતાપૂર્વક શાસન ચલાવી શકે જે કેટલીક બાબતમા હસ્તક્ષેપ કરવામા આવે અને કેટલીક બાબતમા તટસ્થ વૃત્તિ ધારણુ કરવામા આવે તો આપણી રાજનીતિ ન્યાયુરસર ગણી શકાય નહિ ન્યાયની રક્ષા કરવાને માટે આપણે નિત્યાર્થ ભાવથી ઉભય પક્ષોપર સમાન દષ્ટિ રાખવી જોઈએ રાજપૂતોની સ્થિતિ સુધારવાને માટે વિશેષ દયામૂલક અને ઉદાર નીતિ મદદ કરવાની આવશ્યકતા છે ગજપૂતોની ઉન્નતિ અને કલ્યાણ કરવાને માટે આપણે સદા ચિંતા રાખવી જોઈએ આમ કરવાથી આપણા રાજ્યમા પણ શાંતિ અને શ્રીવૃદ્ધિ થશે અભયસિંહના વરાજેએ મારવાડના રાજ્યમા મહાઉપદ્રવ અને અશાંતિ ફેલાવી દીધી છે, માટે પ્રસંગ મળતા એ વચના રાજને પદબ્રજ કરીને ધરપતિના એક પુત્રને સિંહાસનારૂઢ કરવો, એ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે જે આપણે મરુભૂમિમા સ્વચ્છદી અને સ્વેચ્છાચારી રાજતત્ર આચવા દઈશું અને સામતોને થયેના અન્યાયનું નિવારણુ કરવાને માટે તેમા હસ્તક્ષેપ નહિ કરીએ તો આ પણે સામતોને સર્વથા નિરાશ અને ક્રોધોન્મત્ર મરી મૂકીશું અંગે રોડોસામતોના કરેના ભય કર કાયોનું વર્ણન કરી ગયા છીએ તો રોડોસામતો કયું કાર્ય ન મરી શકે એમ છે? ધાડપાડુ પિંડારાઓ અને લૂટારા મહારાષ્ટ્રીઓએ જે કાયો કર્યા છે, તેથી પણ ભય કર કાયો કરવાને અસતુષ્ટ રોડોડો ઉચત થાય તો પ્રેક્ષ હૃદયબેદક કાડ ઉપસ્થિત થાય? કેવી અરાજકતા અને કેવા અત્યાચાર દષ્ટિગોચર થાય? એમ કહેવાય છે કે સકટમા આવી પડેલા રોડોડોએ અકથનીય કષ્ટ નહિ સહન થઈ વડયાથી બ્રિટિશમરકાર પાસે મદાય માગી હતી એમ કહેવાય છે કે મરકાગ તેમની વહારે ધાધ નહિ તેથી તેમણે હતાશ થઈ અંતિમ ઉપાયનું અવનખન મ્યુ-તેમણે જીવપર આવી રાજ માનસિંહના હૃદયમા ધટાર ધુસાડી દીધી. જે એ વાત મત્વ હોય તો આવું વૈર ઉચિત દરરૂપ માની શમશે તેમણે એવી આશા ધારણુ કરી હતી કે આ પ્રકરનો ઉલોમ કર્યો વિના આપણું કાર્ય

૧ કર્તવ્ય ટોડે પોતને દેશ જતા વખત જે આ વાત લખી છે તે સંપૂર્ણરિતે સત્ય નથી.

સાધના થનાર નથી અને આ તે તેજ પ્રકાર સત્ય નિવડ્યો. વળી એમ સાબળવામા આત્મુ છે કે સામ્રાજ્ય લેધપુરના સિંહાસનપર જીમસિંહનો પુત્ર વિરાજમાન છે. આ ઘટના પણ વિચારવાયોગ્ય છે પૂર્વે જે લોકોએ ધૌકલસિંહનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો હતો, તેઓજ હાલમા જીમસિંહના પુત્રના સાથી થયા હશે. કહેવાય છે કે પોકર્ણના સામ્રાજ્યે તેના મંત્રી થવાનો સ્વીકાર કર્યો હતો; પરંતુ વાસ્તવમાં પ્રધાનમંત્રીના પદપર આહવાના સામ્રાજ્ય અને આપાવત શાખાના નેતાનો અધિકાર છે. તેમનો આ અધિકાર મૂળથી આવ્યો આવે છે; તેમ નહિ થવાથીજ વિવાદ, વિદોહ, રક્તપાત અને અપ્રમંય ચોતરફ દર્શિતોચર થાય છે. જે ઇરના કોઇ રાજકુમાર મારવાડના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયો હોત તો આ સર્વ બખેડા નિવૃત્ત થઇ ગયા હોત જે સમસ્ત રાડોડોની એક જાતીયસમિતિ ભરવામાં આવે અને આ પ્રશ્નની મીમાસા કરવામા આવે તો દશમાથી નવ જણનો મત ઇરના કોઇ રાજકુમારને મારવાડના સિંહાસનપર આરૂઢ કરવાનો થશે આમ કરવાથી બ્રિટિશ સરકાર પણ નિર્ભય થઇ આબ્યંતરિક વિષયોમા હસ્તક્ષેપ કરવાની દુરબાધી મુક્ત થશે, સહસ્રાવધિ રાડોડોને શાંતિ પ્રાપ્ત થશે અને અમારી ચિંતા પણ નિવૃત્ત થશે”

અધ્યાય ૧૬ મો

મારવાડનો આધુનિક ઇતિહાસ-માનસિંહની સાથે બ્રિટિશસરકારે સાધી પ્રથમ કરેલા સંધિનો ઉલ્લેખ-સંધિપત્ર-તે સંધિપત્રો પ્રત્યે માનસિંહે પ્રકટ કરેલી અસંમતિ-માનસિંહે બ્રિટિશસરકાર વિરુદ્ધ કરેલું આચરણ-દશનિકાલ થયેલા સામંતોએ મારેલી બ્રિટિશ સરકારની સહાય-સરકારે પાડેલી ના-એજન્ટની મંથસ્થતાથી મહારાજા અને સામંતોના વિવાદની નિવૃત્તિ-મહારાજાએ સામંતોને કરેલી ક્ષમા-મેરવાડના સંબંધમાં સરકારની સાથે માનાસંહિ કરેલી સંધિ-રોકડાસામંતોએ પુનઃ કરેલો ઉપદ્રવ-ધોકલસિંહે મારવાડનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાની પુનઃ કારણ કરેલી ઈચ્છા-જયપુરના મહારાજાએ મારવાડપર આક્રમણ કરવાનો કરેલો ઉચોગ-માનસિંહે બ્રિટિશ સરકારની મારેલી સહાય-સરકારે પાડેલી ના-બ્રિટિશસરકારે આભ્યંતરિક વ્યવસ્થામાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો કરેલો અસ્વીકાર-ધોકલસિંહનું પલાયન-બ્રિટિશ-સરકારે જયપુરના મહારાજાને મારવાડપર આક્રમણ કરતાં કરેલો અટકાવ-માનાસંહિનો ઉદ્ધાર-સંધિપત્ર અનુસાર માનસિંહે સહાયતરિકે બ્રિટિશસરકારને આપેલા પંદરસે સૈનિકો-સરકારે તે સૈનાનો કાઢેલો ઢાપ-તેના બદલામાં માનસિંહે પ્રતિવર્ષે એક લાખ પંદર હજાર રૂપિયા આપવાનો કરેલો સ્વીકાર-સંધિબંધન-મેરવાડના સંબંધમાં બીજી વાર થયેલી વ્યવસ્થા-વૃંદાવસ્થામાં માનસિંહે ધર્મચાર્યો ઉપર દશવિલી અઢા-તેમના ઉપદેશથી રાજ્યમાં થયેલા અસંતોષનો ફેલાવો-રોકડાસામંતોએ કરેલો ઉત્પાત-મારવાડમાં રાજકીય ઉપદ્રવ-બ્રિટિશ-સૈનાએ મારવાડમાં કરેલો પ્રવેશ-બ્રિટિશસરકારની સાથે મહારાજાએ કરેલી સંધિ-સંધિપત્ર-રાજ્યમાં થયેલા સુધારા-મેરવાડના સંબંધમાં અતિમ વ્યવસ્થા-મહારાજા માનસિંહનું મૃત્યુ.

જપૂતોપર મહાન ઉપકાર કરનાર મહાત્મા ટૉડે જે સમયપર્યંતનો વિસ્તૃત ઇતિહાસ આપ્યો છે, ત્યાર પછીથી આજસુધીનો ઇતિહાસ આપવો એ પણ એ અમારું કર્તવ્ય ગણીએ છીએ અને મેવાડના ઇતિહાસમાં એમણે યથાશક્તિ પાછલો ઇતિહાસ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કર્નલ ટૉડે રાજસ્થાનના પોલિટિકલ એજન્ટ તરીકે રાજપૂતોની મધ્યમા દીર્ઘકાળપર્યંત નિવાસ કરી રાજસ્થાનના પ્રત્યેક રાજ, પ્રત્યેક પ્રધાનકવિ, પ્રત્યેક રાજદારી પુરુષ, પ્રત્યેક ભાટ અને ચારણની સહાયથી રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ તૈયાર કર્યો હતો તેમણે સ્વયં રાજસ્થાનના પ્રત્યેક ભાગમાં ભ્રમણ કરી રાજપૂતકવિઓના લખેલા ગ્રંથો સંગ્રહ કરી આ વિસ્તૃત ઇતિહાસની રચના કરી હતી, પરંતુ અમને એટલી અનુકૂળતા મળી નથી. માટે એમણે યથાશક્તિ પરિશ્રમ કરી જે કાર્પ અલ્પસ્વરૂપ સામગ્રી મળી તે પાકોની સન્મુખ સાદર કરીએ છીએ અત્યુચ્ચ હિમાલયના શિખરની સાથે એકાદ ટેકરા હરિદ્વાર કરવા નીકળે તેવું અમારું આ કાર્ય છે. મહાત્મા ટૉડેનું જ્ઞાન, શિક્ષણ, દુરદર્શિતા, રાજપૂતોના ચરિત્રની વિવ્રતા અને સામર્થ્ય એ અમારા કરતા વિશેષ હતાં, એ અમે સ્વીકારીએ છીએ; માટે પાકોને અમારા લખેલા પરિશિષ્ટથી કર્નલ ટૉડેના ઇતિહાસ જેટલો આનંદ નહિ મળે એ સ્વાભાવિક છે.

ઇતિહાસવેત્તા કર્નલ ટૉડ બ્યાસુધી રાજસ્થાનમાં રહ્યા ત્યાસુધીનો ઇતિહાસ તેમણે લખ્યો અને ૧૮૪૨ પછી તેમણે સ્વદેશમાં જઈ તે વિસ્તૃત ઇતિહાસ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં પોતાના જીવનનો શ્રેયભાગ વ્યતીત કર્યો તેમનો ઇતિહાસ છપાઈને પ્રસિદ્ધ થયા પછી જે ઘટનાઓ બની તે તેની સાથે સંયુક્ત થઈ શકી નથી માનસિદ્ધ જે સમયે મારવાડના સિદ્ધાસનપર વિરાજમાન હતા તે સમયેજ મહારાજા ટૉડ રાજસ્થાન છોડીને ઇન્ડિયામાં ગયા હતા તેથી તેઓ માનસિદ્ધના શાસન કાળના અંતિમ ભાગનો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ કરી શક્યા નથી.

મહારાજા માનસિદ્ધના શાસનકાળના પાછા ભાગનો ઇતિહાસ આખ્યા પૂર્વે બીજા એક વિષય નો ઉલ્લેખ કરાવતી અભારી અભિનાયા છે આ વિષયનો ઉલ્લેખ કર્નલ ટૉડે નહિ કર્યો તેનું કારણ એ છે કે કંઈતો તેમને તે વિષય વિદિત નહિ હોય અથવા તો તેમને ઉલ્લેખ કરવા નોટનો તે વિષય તેમને મદત્તવનો નહિ લાગે હોય પરંતુ અમને એ વિષય મદત્તવનો લાગે છે માટે અમે એનો ઉલ્લેખ કરવો યત્ન કરવાનું કરીએ છીએ ઇ.સ. ૧૮૧૭ માં મહારાજા માનસિદ્ધની સાથે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને જે સંધિ થઈ હતી તેનો ઉલ્લેખ કર્નલ ટૉડે કર્યો છે, પરંતુ તે પૂર્વે ઇ.સ. ૧૮૦૩ માં ઉપરોક્ત ઉલ્લેખનો વચ્ચે જે સંધિ થઈ હતી, તેનો કાંઈ પણ ઉલ્લેખ તેમણે કર્યો નથી મહારાજા માનસિદ્ધ અગીયાર વર્ષપર્યંત ઝાઝોરના કિલ્લામાં રહ્યા પછી અંતે રાજા બીમસિદ્ધનું મરણ થયું અને તેઓ મારવાડના સિદ્ધાસનપર અભિસિક્ત થયા તે સમયે અર્થાત્ ઇ.સ. ૧૮૦૩ માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ મહારાષ્ટ્રીય લૂટારાઓના નેતા સિધિયા અને હોલકરની સત્તા સર્વથા હુમ કરી દેવાને માટે મદદ સમરાશિ પ્રદાન કરી દીધી હતી પ્રબળ પરાક્રમશાલી અંગ્રેજોનાં સિધિયાનો સંપૂર્ણ પરાભવ કરી હોલકરની પૂઠ પકડી આ સમયે રાજસ્થાનના રાજાઓએ મહારાષ્ટ્રીય નેતાઓને આશ્રય આપ્યો નહિ આ સમયે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ મારવાડના નવીન મહારાજાની સાથે સંધિ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ વિચાર કર્યો કે - “આ વખતે જો મારવાડપતિની સાથે સંધિ કરવામાં આવશે, તો સિધિયા અને હોલકરનું દમન ધણી સરનાથી થઈ શકશે અને રાજસ્થાનના રાજાઓની સાથે ચિરસબંધ થઈ જશે.”

મહામાનનીય ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના નેતા જનરલ લેક સિધિયાનો પરાભવ કરી હોલકરને પકડવાને માટે ગયા હતા તેમણે ભારતવર્ષના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ વેલેસલીની સમતિથી મહારાજા માનસિદ્ધની પાસે સંધિને પ્રસ્તાવ મોકલ્યો મહારાજા માનસિદ્ધે આ પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કર્યો આથી સરહદ નામના રથાનમાં સંવત ૧૮૧૦ ના પૌર્ણાસની રાત્રે સંધિપત્ર તૈયાર કરવામાં આવ્યો આ સંધિપત્ર નીચે મુજબ હતો.

સંધિપત્ર

મહામાનનીય ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સાથે મહારાજાધિરાજ રાજરાજેશ્વર માનસિદ્ધ બદા દુરની મિત્રતા અને સંધિસંધી થઈ પડ મહામાનનીય ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની તરફથી મહામાન્ય રિચર્ડ માર્શિસ વેલેસલી નાઇટ ગ્રેટબ્રિટનના મહામાન્ય અધીશ્વરના માનનીય પ્રિન્સિપાલ સેક્રેટરી, ભારતવર્ષના ગવર્નર જનરલ સમક્ષ સેનાના કેપ્ટન જનરલ અને પ્રધાનસેનાપતિની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી ભારતવર્ષની સેનાના સેનાપતિ મહામાન્ય જનરલ લેક અને સ્વયં મહારાજા માનસિદ્ધ બદાદુરે નિર્ધારિત કરેલા સંધિપત્ર

(૧) માનનીય ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સાથે મહારાજાધિરાજ માનસિદ્ધ બદાદુર તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓની દૃઢ અને ચિરસ્થાયી મિત્રતા ગ્રાપ્ત થઈ છે

(૨) ઉભય ગણનોની વચ્ચે મિત્રતા સ્થાપિત થઈ છે માટે ગેક પગના શત્રુમિત્ર બીજા પગના શત્રુમિત્ર માનવા આ નિયમ કરેલી યવસ્થા યાવચ્ચદ્વિવાદો ઉભય રાજ્યોએ નિભાવવી

(૩) માનનીય કંપની મહારાજાધિરાજના અધિકારનીયોના દેશોના નાસનના સબધમાં કોઈ પણ પ્રકારનો દસ્તકેષ્ટ કરશે નહિ અને તેમની પાસેથી ખડકી પળ માગશે નહિ

(૪) કંપનીએ મિદ્ધસ્થાનના જેટલા દેશો પોતાના અધિકારમાં નહ લીધા છે તે જીતી પેવાને કોઈ તૈયાર થાય તો મહારાજાએ પેતાના તાબાની સમગ્ર સેના મદાવો માટે મોખરી અને શત્રુનો

નાશ કરવાને માટે-ચયાશક્તિ પ્રવાસ કરવો તથા મિત્રતા અને કૃતજ્ઞતા પ્રકાશ કરવાનો કોઇપણ પ્રસંગ યુગમાવે નહિ

(૫) પ્રસ્તુત સધિપત્રના બીજા ધારાઅનુસાર ઉભય રાજ્યો વચ્ચે મિત્રતા સ્થાપી રહે તથા કોઇ વિદેશી શત્રુ મારવાડપર આક્રમણ ન કરી શકે તેટલા માટે ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના માણસો સમીપમાં રહેશે જે મારવાડેશ્વરને કોઈ ભિન્ન રાજ્યના અધીશ્વરની સાથે કોઇ પ્રકારનો મતભેદ વા વિવાદ ઉપસ્થિત થાય તો મહારાજાએ તે વિવાદની હકિકત ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની સમક્ષ સાદર કરવી બ્રિટિશસરકાર નિષ્પક્ષપાતપણે આ વિવાદની તપાસ કરશે, પરંતુ જે પ્રતિવાદીના દોષથી આ તપાસ કરવાની અનુકૂળતા પ્રાપ્ત ન થાય તો તો મહારાજાએ સહાયને માટે બ્રિટિશ-સરકારને પ્રાર્થના કરવી આ પ્રાર્થનાના બ્રિટિશસરકાર સ્વીકાર કરશે હિંદુસ્થાનના અન્યાય રાજ્યોની સાથે એવી શરત કરવામાં આવી છે કે આ પ્રકારની સહાય કરવામાં જે વ્યય થાય તે જે પક્ષ હારે તેને આપવો પડે અને આજ શરત મારવાડેશ્વરની સાથે પણ રહેશે મારવાડના મહારાજાએ આ શરત સ્વીકારી છે

(૬) જે કે મહારાજા વાસ્તવમાં પોતાની સેનાના સ્વામી છે, પરંતુ જે સમયે યુદ્ધ થાય અથવા યુદ્ધના પૂર્વલક્ષણો જણાય, તે સમયે અંગ્રેજીસેનાની સાથે મહારાજાની સેનાએ બેઠાવુ પડશે અને અંગ્રેજીસેનાના સેનાપતિની આજ્ઞા તથા સમ્મતિ અનુસાર તેને વર્તવું પડશે

(૭) કંપની સરકારની આજ્ઞાસિવાય કોઇપણ અંગ્રેજ વા ફ્રેન્ચ પ્રબળ અથવા યૂરોપ-ખંડના કોઇપણ નિવાસીને મહારાજા પોતાના કર્મચારીતરિકે નિયુક્ત કરી શકશે નહિ તથા કોઇ પણ કાગજથી પોતાના રાજ્યમાં તેને પ્રવેશ કરવા દેશે નહિ

ઉપરોક્ત ધારાઓથી યુક્ત આ સધિપત્ર મહામાન્યવર જનરલ જિવાર્ડ લેકના તાબાના સર-હિંદ નામના સ્થાનમાં ઇ. સ. ૧૮૦૩ ના ડિસેમ્બરની ૨૨ મી તારીખે, હીજરી સન ૧૨૧૮ ના રમજન માસની ૧ લી તારીખે અને સવત ૧૮૬૦ ના પોષ માસની નવમીને દિવસે તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે અને તેપર ઉપરોક્ત દિવસની મહારાજાધિરાજ માનસિંહની મહોર છાપવામાં આવી છે, તથા નિયમાનુસાર હસ્તાક્ષર કરાવવામાં આવ્યા છે આ સધિપત્ર સર્વ પ્રકારે સ્વીકૃત કરવામાં આવ્યો છે

કંપનીની મહોર

(હસ્તાક્ષર) વેલેસલી ગવર્નર જનરલ

ઇ. સ. ૧૮૦૪ ના જાન્યુઆરીની ૧૫ મી તારીખે આ સધિપત્ર સંપૂર્ણપણે માન્ય રાખવામાં આ પો

(હસ્તાક્ષર) જી એન પ્યારો

(") જી ડાનિ

મારવાડના મહારાજાએ હોદ્દાકરને સહાય કરવી નહિ એવા ઉદ્દેશથી અંગ્રેજસરકાર તેમની સાથે ઉપરોક્ત સધિ કરવાને પ્રેરત થઇ હતી, પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૦૪ માં અંગ્રેજોએ નસાડેલા હોદ્દાકરને મહારાજાએ પોતાના રાજ્યમાં આશ્રય આપ્યો હતો, તેથી બ્રિટિશસરકાર તેમનાપર અલગ ક્રોધિત થઇ અને મહારાજા પણ તેની સામે થયા ઇ. સ. ૧૮૦૪ માં ઉપરોક્ત સધિ રદ કરવામાં આવી આ વખતે ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને મારવાડના મહારાજાપર એટલો ક્રોધ આવ્યો હતો કે જેના પરિણામે તે તેમની સાથે કોઇપણ પ્રકારનો સંબંધ નહિ રાખવો એવો નિશ્ચય કરી બેઠી હતી, પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં તેણે મહારાજાની સાથે પુનઃ સધિ કરી આ સમયના ધારા મહારાજાના સંબંધમાં અગાઉ કરતા વિશેષ અનિષ્ટકારક હતા બીજા સધિપત્રમાં ખડણી આપવાની જે શરત લખવામાં આવી હતી તે પ્રથમ સધિપત્રમાં જોવામાં આવતી નથી જે માનસિંહ તે સધિપત્રપર હસ્તાક્ષર કરીને ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની સાથે મિત્રતા કરી શકે તો અગ્રીરખાદારા મારવાડરાજ્યનો વિશ્વસ થાત નહિ સવાઇસિંહ, ધોડલસિંહ અને જયપુરના મહારાજા મારવાડનો નાશ કરી શકત નહિ અને સિંધીઆ મારવાડને છતી લઇને ચોથા ગ્રહણ કરી શકત નહિ પરંતુ મારવાડના નસીબમાં અંગ્રેજ

સરકારને ખડણી આપવાનું વચ્ચું હતો, તેથીજ મહારાજ માનસિંહે અવિચારથી પ્રથમ સંધિપત્રને સ્વીકાર કર્યો નહિ.

ઇતિહાસવેત્તા કર્નલ ટૉડ ઇ. સં. ૧૮૨૩ સુધીનો મારવાડનો ઇતિહાસ લખી ગયા છે અને ત્યારપછીનો ઇતિહાસ જ્યારે લખ્યો છે મહારાજ માનસિંહે સામતોને દેશનિકાન કરી પ્રગટ ને ત્યત દીનહીન દશામા નાખી મારવાડમા સર્વત્ર લય કરે અશાંતિ, અસાચાર, અન્યાય અને સ્વેચ્છા-ચારનો પ્રબળ અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરી દીધો હતો. તે દશ્યો કર્નલ ટૉડે જોયા હતા, પરંતુ મહારાજ માનસિંહે બ્રિટિશસરકારની આધીનતા સ્વીકાર્યા પછી પોતાના રાજ્યમા શાંતિ સ્થાપન કરવાની પ્રબળ અભિલાષા ઉત્પન્ન થઈ આલોક અને પરલોક એ ઉભય લોકમા તારનાર શુરદેવ દેવનાથનું મૃત્યુ થયા પછી તેઓ ઉન્માદને લીધે એકાતમા રહ્યા હતા, તે સમયે તેમના પુત્ર હજસિંહ તેમના પ્રતિનિધિસ્વરૂપે સિદાસનપર આરૂઢ થઈને રાજશાસન ચલાવતા હતા. આ દીર્ઘ સમયમા જે સામતોએ અને રાજદારી નેતાઓએ રાજહાલ લૂગીને રાજ્યનું સત્ત્વ ચૂસી લીધું હતું તેમને માનસિંહે બીજી વાર રાજ્યની લગભગ હાથમા બધ બીપણુ દડ કર્યો સામતોએ મેવાડ, કોટા, બિકાનેર અને જયપુર છતાંદિ રાજ્યોમા નાસી જઈ બ્રિટિશપ્રતિનિધિ કર્નલ ટૉડની પાસે મારવાડના રાજની વિરુદ્ધ એક અરજી કરી આ અરજીમા તેમણે એવી પ્રાર્થના કરી હતી કે - "બ્રિટિશસરકારે અપ્રત્યક્ષ થઈ અમારી યૈત્તકબૂમિ અમને પાછી આપાવવાની અને મહારાજ માનસિંહ લવિષ્યમા અમારા ઉપર ક્રોધપણુ પ્રકારને અત્યાચાર કરે એવો પ્રબંધ કરવાની કૃપા કરવી." પરંતુ બ્રિટિશસરકારે પોતાની તે સમયની રાજનીતિ અનુસાર મારવાડના ક્રોધપણુ આભ્યુત્તરિક વિષયમા હસ્તક્ષેપ કરવાની ના પાડી અને મહા વિપત્તિમા પડેલા સામતોની પ્રાર્થનાપર કિંચિત્ પણ વક્ષ્ય આપ્યું નહિ, પરંતુ સામતોએ ઇ. સં. ૧૮૨૪મા બધારે બ્રિટિશ સરકારની પુનઃ સહાય માગી ત્યારે તે મૌન રહી શકી નહિ.

મહારાજ વિહર આ સમયે કર્નલ ટૉડના પદપર રાજપૂતાનાના પોલિટિકલ એજન્ટ સ્વરૂપે નિયુક્ત હતા તેમણે ભારતવર્ષના નામદાર ગવર્નર જનરલની આગાધી મહારાજ માનસિંહની સમક્ષ એવો પ્રસ્તાવ સાદર કર્યો કે - "આ સામતોની ઉપર દયા કરી એમના અપરાધો દામા કરી એમની જપ્ત કરેલી જગીરો એમને પાછી સોંપી દેવી." સામતો ઉપર માનસિંહ અત્યંત રફ હતા, કારણકે તેમણે પ્રથમથીજ તેમની સલા નષ્ટ કરવાનો ઉચ્ચો કર્યો હતો, તેથી તેમણે પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કર્યો હતો કે આ સામતો ઉપર કદિપણુ દયા કરવી નહિ. જો તેમની ઉપર દયા મળે તેમને જગીરો પાછી સોંપવામા આવશે તો તેઓ પુનઃ મારી વિરુદ્ધ પ્રવચ્ચળ રચશે અને અને વિપત્તિમા નાખશે મહારાજ વિહરે તેમની આગળ વારવાર ઉપરેક્ષત પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો, ત્યારે તેમણે એવો પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે - "જો દેશનિકાન થયેતા સર્વ સામતો મારી વિરુદ્ધ પ્રવચ્ચ ન રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરે અને બ્રિટિશસરકાર તેની એજમદારી પોતાને શિર લે તો હું એમના અપરાધ દામા કરી એમના દેશો એમને પણ પાછા મોપી દઉં, જો તેઓ પુનઃ અસતોષકારક વર્તન કરશે તો હું પુનઃ તેમને મારી ઇચ્છાનુસાર દડ કરીશ અને તે સમયે બ્રિટિશસરકાર ક્રોધપણુ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ કરી શકશે નહિ. જો સરકાર આ સર્વ શરતોથી યુક્ત પ્રતિજ્ઞાપન લખી આપે તોજ હું તેમની બૂમિ તેમને પાછી સોંપીશ. મહારાજના આ ઉત્તર મહારાજ વિહરને પ્રાપ્ત થયો કે તરતજ તેમણે તે નામદાર ગવર્નર જનરલ બહાદુરને જણાવ્યો. વળી તેમણે તે સમાચાર મારવાડના દેશનિકાન થયેતા સામતોપર પણ પહોંચાડયા. નામદાર ગવર્નર જનરલે મહારાજ માનસિંહના પ્રત્યેક પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કર્યો આદવા, આસોપ, નીમાજ તથા ત્રિમા (રાસ) આદિ પ્રદેશોના સામતોએ પણ આ પ્રસ્તાવ સ્વીકાર્યો કેવળ બુંડેલ અને અડાવતના હકિરોએ તેમનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. સામતો અને મહારાજની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે સંધિ થઈ મહારાજ માનસિંહના મુખ્યમંત્રી કોટવારને સંધિપત્રપર તેમની તરફથી હસ્તાક્ષર કર્યાં.

સ્વેચ્છાચાગી હકોરોપ્રતિ દયા પ્રમુશિત કરનાર મહારાજ માનસિંહનું સંધિપત્ર જૂઝમ અને અડાવતના હકિરોની રાજનુમદ અને દામાપ્રાપ્તિને માટે બ્રિટિશસરકારદ્વારા લવામણ કરાવવાની ઇચ્છા નથી, અને આદવા, આસોપ નીમાજ અને રાસના સામતો જો કે ક્રોધ

પણ પ્રકારે ક્ષમાયોગ્ય નથી, પરંતુ બ્રિટિશ સરકારને રાજ કરવાને માટે મહારાજ વખતસિંહના શાસનકાળમાં તેઓ જે જે પ્રદેશોના અધિકારી હતા, તે તે દેશો તેમને આજની તારીખથી છ મામની અવધિમાં પાછા સોંપી દેવામાં આવશે, પરંતુ મહારાજને સતોષ આપવાને માટે નામદાર ગવર્નર જનરલ જહાંગીરને નિમ્નલિખિત ભાવર્થનો પ્રતિજ્ઞાપત્ર લખી આપવો પડશે જે આ સામ તો પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાલે નહિ અથવા કાંઈ અપરાધ કરે તો મહારાજ પોતાની ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરી શકશે

વર્તમાન સમયમાં એકમાત્ર બ્રિટિશ સરકારની લગામણ અને અનુબદ્ધથીજ સામ તોના અપરાધ ક્ષમા કરવામાં આવ્યા છે હવે જે તેઓ નિરુપદ્રવી બની મહારાજના આધીનમાં રહેશે અથવા મહારાજની આજ્ઞાનુસાર રાજકાર્યમાં નિયુક્ત થશે તો તેમને વિશેષ પુરસ્કાર આપવામાં આવશે જે નિકૃષ્ટ ક્ષેત્રીના હંમેશાને હદપાર કરવામાં આવ્યા છે, તેઓ જે મહારાજની સાથે સંતોષકારક રીતે વર્તશે તો તેમને પુન તેમનો પૂર્વ અધિકાર આપવામાં આવશે, પરંતુ બ્રિટિશસરકાર તેમની તરફથી કાંઈ ભલામણ કરી શકશે નહિ

(હસ્તાક્ષર) કુતેહરાજ દિવાન

મારવાડના મુખ્યમંત્રી કુતેહરાજને મહારાજ માનસિંહની તરફથી ઉક્ત સંધિપત્રપર હસ્તાક્ષર કર્યા અને મહારાજના પૂર્વ પ્રસ્તાવાનુસાર પોલિટિકલ એજન્ટ મહાશય વિલ્ડર તેમને નિમ્નલિખિત પ્રતિજ્ઞાપત્ર લખી આપ્યો

"મહારાજ માનસિંહ દેશનિકાચ થયેલા સામતોને બ્રિટિશસરકારની લગામણ અનુસાર પૈતૃક અધિકાર પાછા સોંપવાને રાજ થયા છે હું આ કાર્ય પાર પાડવાને બ્રિટિશસરકારના મોકનવાળી આવ્યો છું જે ભવિષ્યમાં આ સામતોમાંથી કોઈપણ કોઈ પ્રકારનો અપરાધ કરશે અથવા મહારાજની ઇચ્છાવિરુદ્ધ કાંઈ કાર્ય કરશે તો સંધિપત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે વખતે મહારાજ પોતાની ઇચ્છાનુસાર પોતાની સંપૂર્ણ સત્તાનો ઉપયોગ કરશે આ સમયે સામતોની તરફથી બ્રિટિશસરકાર કોઈ પણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ કરી શકશે નહિ મહારાજના વિશેષ સંતોષને માટે નામદાર ગવર્નર જનરલની તરફથી એક બીજો પ્રતિજ્ઞાપત્ર પણ આપવામાં આવશે"

તા ૨૫ મી ફેબ્રુઆરી ઇ.સ. ૧૮૨૪

(હસ્તાક્ષર) એફ. વિલ્ડર

પોલિટિકન એજન્ટ

જે કે ઉપરોક્ત સંધિપત્ર પ્રમાણે કાર્ય કરવાને મહારાજ માનસિંહ સમત થયા, જે કે તેમણે માત્ર બ્રિટિશસરકારને રાજ કરવાને માટેજ દેશપાર થયેલા સામતો પૈકી અનેક સામતો પ્રત્યે દયા પ્રકાશિત કરી, તોપણ તેમણે નિકૃષ્ટ પકિતના મામતોપર દયા કરી નહિ જે કે નીમાજ આદિના સામતોને બ્રિટિશસરકારની કૃપાથી પોતાનો પૈતૃક અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હતો, પરંતુ મહારાજ માનસિંહ તેમનાપર અત્યંત રુદ્ધ રહેતા હતા

ઈ.સ. ૧૮૨૪ માં બનેલી એક બીજી ઘટના પણ વર્ણન કરવા યોગ્ય છે ઇ.સ. ૧૮૧૭ માં બ્રિટિશસરકારની સાથે મહારાજ માનસિંહને જે સામ થઇ હતી, તદનુસાર બ્રિટિશસરકાર મારવાડની આખ તરિક શાસનવ્યવસ્થામાં હસ્તક્ષેપ કરતી નહોતી મહારાજ માનસિંહ પોતાની ઇચ્છાનુસાર પોતાના દેશનું શાસન ચલાવતા હતા, પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે સામતોની પ્રાર્થના સ્વીકારી મહારાજને સમજાવી તેમની ભૂમિ પાછી અપાવી એ ઘટના સ્પષ્ટરીતે જણાવે છે કે તેણે આવશ્યકતા જણાતાથી મારવાડની આખ તરિક વ્યવસ્થામાં હસ્તક્ષેપ કર્યો હતો આજ કારણથી મહારાજ માનસિંહ સંધિપત્રમાં એવી શરત લખાવી લીધી હતી કે બ્રિટિશસરકાર આવી કોઈ બીજી બાબતમાં પુન હસ્તક્ષેપ કરી શકશે નહિ. મહાશય વિલ્ડરે તેમને જે પ્રતિજ્ઞાપત્ર લખી આપ્યો હતો, તે આપણને સુવિદિત છે, પરંતુ નામદાર ગવર્નર જનરલે તેમને પ્રતિજ્ઞાપત્ર લખી આપ્યો હતો કે નહિ તે કાંઈ જાણી શકાતું નથી

પૂર્વે થયેલી સંધિ પ્રમાણે મહારાજ માનસિંહ બ્રિટિશસરકારની આધીનતા સ્વીકારી પ્રતિવર્ષે ૧૦૮૦૦૦ રૂપિયા આપવાને સમત થયા, તોપણ ઇ.સ. ૧૮૨૪ પર્વત તેને મારવાડની પૃથ્વીપર પગ મૂકવાનો અધિકાર પણ પ્રાપ્ત થયો નહોતો કા તો મારવાડમાં પ્રવેશ કરવાના ઉદ્દેશથી

અથવા તે બીજો કોઈ રાજકીય હેતુ સહ કરવાને માટે ઇ. સ. ૧૮૨૪ માં બ્રિટિશસરકારે મેવાડ-શ્વરની પેઠે મારવાડેશ્વરની પાસે પછુ એવો પ્રસ્તાવ કર્યો કે-“મેરવાડના પહાડી મીના તથા મેરલોકા અત્યંત ઉદ્ધત અને તોફાની છે. આ લોકો જોધપુરરાજ્યની સીમામાં જઈ લૂંટફાટ વગેરે અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો કરે છે, તેથી તેઓનું દમન કરવાની અમારી અભિલાષા છે. અમે તે કાર્યને માટે એક અંગ્રેજીય તૈયાર કર્યું છે, માટે આપના રાજ્યમાં તેને પ્રવેશ કરવા દેવો.” આ સમાચાર સાંભળતાની સાથેજ મહારાજ માનસિંહે બ્રિટિશસરકારની ઇચ્છાનુસાર એક આધીન સામંતની પેઠે તેને સહાય કરવાને માટે કેટલાક સામંતોને સેના આપીને મોકલી દીધા, અંગ્રેજીયે પહાડીલોકોનું સંપૂર્ણ દમન કર્યું. પછી સરકારે એવો પ્રસ્તાવ કર્યો કે-“પહાડી મીના અને મેર લોકોને દાખમાં રાખવાને માટે એક પૃથક ટુકડી નિયુક્ત કરવાની અમારી અભિલાષા છે. આ સેનાનો વ્યય પૂર્ણ કરવાને માટે મહારાજને વાર્ષિક પંદર લાખ રૂપિયા આપવા પડશે મેરવાડમાં મહારાજનાં યાંગ અને કાટ કિરાના નામના બે પ્રમથાના જે એકવીસ ગામો છે, તે મહારાજને આઠ વર્ષ સુધી અમને આપવા પડશે. અમે તેમાં શાસન ચલાવીશું અને પંદર લાખ રૂપિયા સિવાય જે વિશેષ ઉપજ થશે તે મહારાજને આપી દઈશું. પંદર લાખ રૂપિયા નવીન સેનાના વ્યયને માટે અમારી પાસે રહેશે.” મહારાજ માનસિંહે એક પછુ રાજ્ય બોલ્યા વિના શીઘ્ર બ્રિટિશસરકારના આ પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કર્યો, આથી તેની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે સંધિ થઈ.

મેરવાડના પ્રાંતના અધિકારસંબંધી જોધપુરરાજ્યનું સંધિપત્ર

મેરવાડના સમસ્ત ભાગોમાં આવરયક સેના નિયુક્ત કરી સર્વ ઉપદ્રવો નિવારણ કરવાનું મહારાજના સામર્થ્ય છે; પરંતુ બ્રિટિશ સરકારને સંતુષ્ટ કરવાની મહારાજની ઇચ્છા છે, તેથી મેરવાડના સર્વ ભાગોમાં સુશાસન ચલાવવાની બ્રિટિશસરકારની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવાને માટે મહારાજ બ્રિટિશ અભિપ્રાય અનુસાર ત્યાં જે નવીન સેના રાખવામાં આવશે તેના નિર્વાહને માટે મહારાજ વાર્ષિક પંદર લાખ રૂપિયા આપશે. મારવાડના તાબાનાં યાંગ, ચિતાર તથા અન્યાન્ય ખાલસા ગામો આઠ વર્ષને માટે બ્રિટિશસરકારને આપશે, પરંતુ તે ગામોમાંથી જે મહેસુલ ઉત્પન્ન થાય તેના દિસાખ તપાસવાને માટે મારવાડેશ્વર તરફથી એક કારભારી ત્યાં રહેશે, તેની ઉપજમાંથી ઉપરોક્ત રકમ લઈ શેષ રૂપિયા મારવાડેશ્વરને આપવા જોઈશે, જે સમયને માટે આ ગામો આપવામાં આવશે તે સમય વ્યતીત થઈ ગયા પછી ઉક્ત વાર્ષિક પંદર લાખ રૂપિયા આપશે નહિ અને તે ગામો મહારાજ પુનઃ પોતાના અધિકારમાં લેશે ૪ થી રજબ, ૧૨૩૯ હિજરી

(હસ્તાક્ષર) ન્યાસ સુરતરામ વઝીસ

મહારાજ માનસિંહની તરફથી વઝીસ વ્યાસ સુરતરામે ઉક્ત સંધિપત્રપર હસ્તાક્ષર કર્યા અને બ્રિટિશસરકારના પોલિટિકલ એજન્ટ મહારાજ એફ વિંડરે નિમ્નલિખિત સંધિપત્રપર પોતાના હસ્તાક્ષર કર્યા.

“બ્રિટિશસરકારને વિશ્વાસપૂર્વક મારવાડના મેરવાડ પ્રાંતના જે ગામો આપવામાં આવ્યા છે તેની મહેસુલના જોટલા રૂપિયા ઉપજશે તેમાંથી નવીન સેનાના વ્યયને માટે પંદર લાખ રૂપિયા રાખી શેષ સર્વ મહારાજને પાછા સોંપવામાં આવશે તથા આઠ વર્ષ પછી ઉક્ત ગામો મહારાજને સોંપી દેવામાં આવશે અને પંદર લાખ રૂપિયા પછુ મહેસુલ કરવામાં આવશે નહિ.” તા. ૫ મી માર્ચ સને ૧૮૨૪

ઉપરોક્ત સંધિપત્ર ઉપરથી સારીરીતે વિદિત થાય છે કે મહારાજ માનસિંહ પહાડી મીના અને મેર લોકોનું દમન કરવાને સમર્થ હતા; તે છતાં પણ તેમણે માત્ર બ્રિટિશસરકારને સંતુષ્ટ કરવાને ખાનગી ઉક્ત ગામો તેને આઠ વર્ષને માટે સમર્પણ કર્યા હતાં. બ્રિટિશસરકારે મેરવાડપર અધિકાર કરીને કેવી રીતે તેનું શાસન ચલાવ્યું હતું તેનું વર્ણન આગળ આવશે.

જે રીતે ક્રિશ્ચિસિંહ સૈયી પહેલાં અજમેરને યારણે થયા હતા, તેવીજ રીતે મહારાજ માનસિંહ સૈયી પ્રથમ અંગ્રેજ સરકારને યારણે થયા ઇ. સ. ૧૮૨૪ માં જો કે મહારાજ માનસિંહે બ્રિટિશ સરકારની ભલામણથી દરનિકાસ થયેલા સામંતોને હાથ કરીને તેમની બુધિસંપત્તિ પુનઃ તેમને

સોપી; પરંતુ તેમની સાથે સારી વર્તણૂક રાખી નહિ અને નિકૃષ્ટ પંક્તિના સામંતોપર તો તેમણે જરા પણ દયા કરી નહિ, તેથી તેમની વિરુદ્ધ પુનઃ પ્રપંચનળનો વિસ્તાર થવા લાગ્યો. અવિચાર-ને લીધે તથા ઉચ્ચ પ્રકારની રાજનીતિજ્ઞતાના અભાવને લીધે મહારાજા માનસિંહ બાલ્યાવસ્થાથીજ વિપત્તિના સાગરમાં ગ્રાસ્ત થતા આવ્યા હતા. તેમણે બહુ વિપત્તિને તો પોતાનો સાથી અને મિત્ર માનીનેજ આ સંસારમાં જન્મ લીધો હતો. થોડો વખત તેઓ વિપત્તિથી મુક્ત રહ્યા, પરંતુ ઇ.સ. ૧૮૨૪ માં સામંતોને પુનઃ ભગીર સોંપ્યા પછી પુનઃ તેઓ તેમની સાથે કંઠેર વ્યવહાર ચલાવવા લાગ્યા, તેથી પુનઃ તેમની વિરુદ્ધ પ્રપંચો ચલાવા લાગ્યાં. ઇ.સ. ૧૮૨૭ માં બ્રિટિશસરકારના સાંભળવામાં આવ્યું કે સામંતમંડળ મહારાજા માનસિંહને પદબ્રજ કરવાને માટે પુનઃ કટિબદ્ધ થયું છે.

પોકલુંના સામંત સવાઈસિંહે જે રીતે ધૈકલસિંહના પક્ષનું અવલંબન કરીને મારવાડનો વિધ્વંસ કરી નાખ્યો હતો, તેજ પ્રકારે અસંતુષ્ટ સામંતોએ પુનઃ તેના પક્ષ ગ્રહણ કરી માનસિંહને પદબ્રજ કરવાનો પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. તેમણે પુનઃ જયપુરના મહારાજાની સહાયથી ભોજપુરપર આક્રમણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સર્વ સામંતો પોતપોતાનાં દલસહિત જયપુરમાં એકત્રિત થવા લાગ્યા. હતઉલોગ ધૈકલસિંહે પુનઃ મારવાડનું સિંહાસન ભોગવવાની આશાથી ઉત્તેજિત થઈ ઉક્ત સામંતોની સાથે મળવામાં એક દાયકોના પણ વિશ્રમ કર્યો નહિ. અત્યારસુધી જયપુરના મહારાજા સવાઈ જયસિંહે કોઈ પણ રાજ્યપર આક્રમણ કર્યું નહોતું, કારણ કે તેમણે બ્રિટિશસરકારની સાથે તે પ્રકારની સંધિ કરી હતી; તે છતાં પણ આ પ્રસંગે તેઓ સાહસ ધારણ કરી, ધૈકલસિંહને સહાય કરવાને માટે મારવાડપર આક્રમણ કરવાને ઉદ્દત્ત થયા.

આ સમયે પ્રમુખ બ્રિટિશસરકારનો પ્રતાપ ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર પ્રસરી ગયો હતો અને ચોતરફ તેની હાક વાગી રહી હતી; તે છતાં પણ રોહાડસામંતો, ધૈકલસિંહ અને જયપુરના મહારાજા તેનાથી લવદેશ પણ ભીતિગ્રસ્ત થયા નહિ. રણભેરી વાગવા લાગી અને રોહાડસામંતો સ્વભક્તિની આ અત્યંત શોચનીય પતિતાવસ્થામાં તેના શેષ અસ્તિત્વનો લોપ કરવાને માટે પુનઃ નવન તલવાર પોતાના હાથમાં લઈ મારવાડ તરફ ધસવા લાગ્યા. મારવાડનું લાગ્યાકાશ ભેતભેતામાં કાળાં વાદળોથી આવૃત્ત થઈ ગયું, મહારાજા માનસિંહને ચોતરફ અધકાર દહિજોચર થવા લાગ્યો અને તેમને સર્વત્ર શત્રુઓની લથડેર છુકીજી જણાવા લાગી. આ સમયે તેમનો આધાર માત્ર બ્રિટિશસરકાર ઉપરજ હતો; પરંતુ બ્રિટિશસરકારે મારવાડની આબ્યંતરિક વ્યવસ્થામાં હસ્તક્ષેપ કરવાની ના પાડી મહારાજાને નિરાશ કર્યાં. તેણે મહારાજાને સહાય આપવાની ના પાડી; પરંતુ ખીજી રીતે તેમને લાભ કરી આપ્યો. જયપુરના મહારાજાની સાથે બ્રિટિશસરકારને પૂર્વે જે સંધિ થઈ હતી તેમાં એક એવી શરત હતી કે જયપુરના મહારાજાએ હિન્દુસ્થાનના કોઈ પણ દેશી રાજ્યપર આક્રમણ કરવું નહિ, કિંવા કોઈની સાથે પણ યુદ્ધ કરવું નહિ; પરંતુ આ શરતનો ભંગ કરીને જયપુરના મહારાજા મારવાડપર આક્રમણ કરવાને તૈયાર થયા, તેથી બ્રિટિશસરકારે પોતાની અત્યંત અપ્રસન્નતા પ્રદર્શિત કરી તેમનાપર એકે પત્ર લખી ચોકસો અને તેમને મારવાડપર આક્રમણ કરવાની મના કરી. બ્રિટિશસરકારની આ લથડેર ગર્જનાથી લપભીત થઈને જયપુરના મહારાજાએ શીઘ્ર તે કાર્ય બંધ કર્યું. બ્રિટિશસરકારે જયપુરના રાજાની પેઠે ધૈકલસિંહને પણ લથ ભતાવીને અન્યત્ર જવાની આજ્ઞા કરી. ધૈકલસિંહ લપભીત થઈને ઝળજળ નામના સ્થાનમાં આશ્રય ગયો. મારવાડના જે સામંતો સ્વભક્તિનું શેષ અસ્તિત્વ લોપ કરવાને માટે ઉદ્દત્ત થયા હતા, તેઓ બ્રિટિશસરકારના લથથી જયપુરના મહારાજા અને ધૈકલસિંહને દબાઈ ગયેલા ભોઈ સંપૂર્ણરીતે નિરાશ થઈ ગયા. તેમાંના કેટલાકે સામંતો પુનઃ માનસિંહને શરણે ગયા અને તેમની આધીનતા સ્વીકારી પૂર્વવત્ પોતાની ભગીરનો ઉપભોગ લેવા લાગ્યા. મહારાજા માનસિંહ હવે નિર્ભય થયા અને પોતાના સાસાજ્યની પ્રશંસા કરી નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવવા લાગ્યા.

જે કે બ્રિટિશસરકારે આ સમયે રાજસ્થાનનાં પ્રત્યેક પ્રાંતમાં પોતાના સંપૂર્ણ પ્રતાપ અને પ્રભુત્વનો વિસ્તાર કરી દીધો હતો, જે કે ભારતના સર્વ પ્રાચીન રાજવંશીઓ ઉપર ઇન્ડીઆ કંપનીને આધીન થઈ ગયા હતા, જે કે અગ્રેબેના બીષપ્ સિંહનાદથી ભારતવર્ષ કે પાશ્ચાત્ય

યદ્ય મયો હતો, તોપણ ૬૦ સં ૧૮૩૨ માં એક પ્રયત્ન તરફ દોરવામાં આવ્યો હતો. બ્રિટિશ સરકારે આ લૂટ-રાખોનું દમન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પૂર્વે મારવાડના માનસિંહની સાથે બ્રિટિશ સરકારને જે સંધિ થઈ હતી, તેની આઠમી શરત એવી હતી કે બ્રિટિશ સરકારની આજ્ઞા ચલાવ મહારાજાએ પદરસે અશ્વા-રોહીઓની સેના મોકલવી આપવી આ શરત અનુસાર આ પ્રસંગે બ્રિટિશ સરકારે મહારાજાને દોડદળના અશ્વા-રોહીઓ મોકલવાની આજ્ઞા કરી સંધિનું શરત પછી મહારાજા સદા તેની શરતોનું પાલન કરતા આવ્યા હતા અને આ સમયે પણ તેમણે કિંમિત્ પણ વિશ્વળ કર્યો વિના પદરસે અશ્વારોહીઓ મોકલી આપ્યા રોકાડ અશ્વારોહીઓએ અગ્રેજ દળની સાથે મળીને શીઘ્ર અત્યાચારી લોકોનું દમન કર્યું ત્યાર પછી બ્રિટિશ સરકારે મહારાજાને જણાવ્યું કે-“ આપે જે રોકાડ સેના મોકલી હતી તે અર્થશિષ્ટ છે, માટે અમે જોધપુરને માટે એક ખાસ સેના તૈયાર કરવાની અભિલાષા રાખીએ છીએ આ સેનાનો સંપૂર્ણ ખર્ચ આપને આપવો પડશે ” અગાઉ મહારાજાએ ૧૫૦૦ અશ્વારોહીઓ આપવા એવી જે શરત થઈ હતી તે મહારાજાને લાભ-કારક હતી, કારણ કે તે સેના મહારાજાના આધીનમાં રહેતી હતી, પરંતુ આ સમયે બ્રિટિશ સરકાર તે સેના ચિરકાલને માટે પોતાના કબજામાં રાખવાને માટે તે શરતમાં ફેરફાર કરવાને તૈયાર થઈ ભારતવર્ષના ગવર્નર જનરલના ગળપૂનાના પોલિટિકલ એજન્ટ મહાશય એચ ડબ્લ્યુ ટ્રેવેલિંગને બ્રિટિશ સરકારની તરફથી મહારાજા માનસિંહની સમક્ષ એવો પ્રસ્તાવ સાદર કર્યો કે-“ આપ જે પદરસે અશ્વારોહીઓ આપવાને કબજા થયા હો તે શરતમાંથી આપને મુક્ત કરવાને બ્રિટિશ સરકાર તૈયાર છે; પરંતુ જે નવીન સેના તૈયાર થશે તેના વ્યયને માટે આપને વાર્ષિક ૧૧૫૦૦૦ રૂપિયા આપવા પડશે ” મહારાજાએ શીઘ્ર આ પ્રસ્તાવ સ્વીકાર્યો આ રીતે ૬૦ સં ૧૮૩૫ માં પૂર્વસંધિની ઉક્ત આઠમી શરતમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો. પૂર્વસંધિમાં “ જોધપુરના જમીનદારોને આપને આવશ્યકતા ઉપરિચિત થશે ત્યારે દોડ દળના અશ્વારોહીઓની સેના આપવી પડશે ” એવા જે શબ્દો હતા તેને બદલે હવે “ વાર્ષિક એક લાખ પદરદળના રૂપિયા આપવા પડશે ” એ શબ્દો મૂકવામાં આવ્યા. આ પ્રકારે ઉક્ત શરતમાં સંવત ૧૮૬૨ ના પોશ વદ ૨ તા. ૧ લી રાસેખર સને ૧૮૩૫ ને દિને ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો અને તે ફેરફારવાળા સંધિપત્રના નામદાર ગવર્નર જનરલની તરફથી રાજપૂતાનાના પોલિટિકલ એજન્ટ મહાશય એચ ડબ્લ્યુ ટ્રેવેલિંગને હસ્તાક્ષર કર્યા હતા.

આ પ્રકારે બ્રિટિશ સરકારે મહારાજા માનસિંહની પાસેથી વાર્ષિક એક લાખ પદર દળના રૂપિયા પ્રદણ કરવાની વ્યવસ્થા કરી, એક સ્વતંત્ર સેના નિર્માણ કરી અને તેને અજમેરમાં પોતાને આધીન રાખી.

ઉક્ત ઘટના બની તે પૂર્વે મહારાજા માનસિંહે બ્રિટિશ સરકારની એક ખીજ આજ્ઞાનું પાલન કરવાનો પણ સ્વીકાર કર્યો હતો. મહારાજાના તાબાના મેરવાડ પ્રદેશના મીના અને મેર લોકોનું દમન કરવાને માટે બ્રિટિશ સરકારે ૬૦ સં ૧૮૨૪ માં તેમાંના આઠ ગામો આઠ વર્ષને માટે પોતાના તાબામાં લીધા હતા અને તેની ઉપજના પદર દળના રૂપિયા તે પ્રતિવર્ષે પ્રદણ કરતી હતી, પરંતુ જ્યારે તે મુદત પૂરી થઈ ત્યારે પોલિટિકલ એજન્ટ મહાશય ટ્રેવેલિંગને મહારાજા માનસિંહની સમક્ષ પ્રસ્તાવ કર્યો કે-“ બ્રિટિશ સરકાર આ ગામોને પુનઃ ૯ વર્ષપર્યંત પોતાને આધીન રાખવાની અભિલાષા ધરાવે છે મીના અને મેર લોકોનું દમન કરવાને માટે જે સેના તૈયાર થઈ છે અને જેના વ્યયને માટે આપ વાર્ષિક પદર દળના રૂપિયા આપો છો, તે સેના રચાઈ રહેશે અને આપને તેના ખર્ચને માટે નિયત રૂપિયા પણ આપવા પડશે, અને જે જરૂર પડશે તો તેની નિકટના ખીળ સાત ગામો પણ ઉક્ત નિયમાનુસાર આપવા પડશે. ” મહારાજા માનસિંહ બ્રિટિશ સરકારને સંતોષાવવા રાખતા આવ્યા હતા, તેથી આ પ્રસંગે પણ કિંમિત્ વિલગ સેવા વિના પોલિટિકલ એજન્ટનો ઉપરોક્ત પ્રસ્તાવ તેમણે સ્વીકાર્યો. ૬૦ સં ૧૮૩૬ ના યોકટાબરની ૨૩ મી તારીખે ઉપર પ્રમાણેના ફેરફાર સાથે નવીન સંધિપત્ર તૈયાર કરવામાં આવ્યો. આ સંધિપત્રના મહારાજાની તરફથી તેમના વકીલ વ્યાસ સવાધરાએ અને સરકારની તરફથી મહાશય એચ ડબ્લ્યુ ટ્રેવે-

લિયને હસ્તાક્ષર કર્યાં.

જે દેશનો રાજ્ય પ્રજાની સંમતિ લઇને રાજશાસન ચલાવે છે, તે દેશમાં કદિપણ શાંતિનો ભંગ થતો નથી અને રાજ્યની ઉપર પણ કોઇ પ્રકારની વિપત્તિ આવતી નથી; પરંતુ જે દેશમાં રાજ્ય પોતાની ઇચ્છાનુસાર રાજ્યતંત્ર ચલાવે છે તથા પાશવબળથી પ્રજાના મસ્તકપર પડાઘાત કરે છે, તે દેશની શાંતિ શીઘ્ર લુપ્ત થઇ જાય છે; અને પાછળથી પ્રજાનું નૈતિક બળ અત્યંત પ્રબળ થઇને રાજ્યના પાશવબળને દબાવી દે છે. જગતના પ્રત્યેક દેશનો ઇતિહાસ વાંચવાથી જણાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં પાશવબળની પ્રબળતા હતી, પરંતુ વર્તમાન કાળમાં તે બળ સર્વથા વિનષ્ટ થઇ ગયું છે. પ્રથમ તો પ્રજા તે પાશવબળ સહન કરે છે, પરંતુ ધીમે ધીમે તે એટલું અસહ્ય થઇ પડે છે અને પ્રજા તેથી એટલી બધી બ્યાકુલ થઇ ઉઠે છે કે તે જીવંત આવીને તેનો પ્રતીકાર કરે છે અને પાશવબળનો સંપૂર્ણ નાશ કરી દે છે. ઔરંગઝેબે પ્રચંડ પાશવબળનો ઉપયોગ કર્યો હતો તેથીજ ભારતવર્ષમાંથી મોગલસામ્રાજ્યનો લોપ થયો છે. દક્ષિણમાં બ્યારે યવનોએ અત્યાચાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે થોડાં વર્ષો સુધી તો મહારાજીય લોકો અત્યંત નિર્બળ બની ગયા; પરંતુ પાછળથી તેમણેજ સમગ્ર યુદ્ધને યવનસામ્રાજ્યનો અંત આણ્યો. મહારાજા માનસિંહને જન્મપર્યંત વિપત્તિઓ સહન કરવી પડી હતી, તેનું કારણ તેમણે વાપરેલું પાશવબળજ હતું. તેમણે સામંતોની ઉપર પાશવબળનો પ્રયોગ કરીને પોતાને હાથેજ પોતાના રાજ્યનો પાયો ઊછેડવા માંડ્યો હતો. તેમણે સાધારણ પ્રજા ઉપર અત્યાચાર નહિ કરવાથી તેની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી અને તેથીજ તેમણે સામંતોના પંજમાંથી અનેકવાર પોતાનું રક્ષણ કર્યું હતું. તેમણે પોતાની જુદાવસ્થામાં બ્રાહ્મણોની સલાહથી પુનઃ સામંતોની ઉપર અત્યાચાર કરવા માંડ્યા. તેઓ પુનઃ પોતાના પાશવબળનો પ્રયોગ કરવા લાગ્યા, આથી મારવાડમાં શીઘ્ર અસંતોષાગ્નિ પુનઃ પ્રબલિત થઇ ઉઠ્યો. વિદ્રોહ, અશાંતિ અને અરાજકતા ચેતરકે પ્રસરી ગઇ. થોડા સમયમાં રોકડોડોનું સંપૂર્ણ ઉન્મૂલન થઇ જવાનાં પૂર્વચિન્હો દેખાવાયર થવા લાગ્યાં.

આ પુણ્યમય ભારતક્ષેત્રમાં શું રાજ્ય અને શું પ્રજા, શું શ્રીમંત અને શું રંક-સર્વ માણસો જુદાવસ્થામાં પારલૌકિક સુખનો સંચય કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે અને મહારાજા માનાસિંહે પણ તેમજ કર્યું. મહારાજા માનસિંહની વૃત્તિ ધર્મતરફ વિશેષ હતી, એમાં તો કિંચિત્ પણ શક નથી અને તેથીજ તેઓ બ્રાહ્મણોપર વિશેષ શ્રદ્ધા રાખતા હતા; પરંતુ તેમના પ્રેમપાત્ર બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રજ્ઞાનથી હીન હોઇ કેવળ ધનનો સંગ્રહ કરવાને અને પોતાના પ્રભુત્વનો વિસ્તાર કરવાને વિશેષ સાધવાન રહેતા હતા. પ્રાચીન ઋષિમુનિઓનાં જ્ઞાન, વિદ્યા, વિચાર અને સદૃશ્ય તેમનામાં નહોતાં. રાજ્ય અને સમાજનાં સુખની અભિવૃદ્ધિ કરવા પ્રત્યે તેમનું ધ્યાન કિંચિન્માત્ર પણ નહોતું. તેઓ કેવળ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાનેજ પ્રવૃત્ત રહેતા હતા. મહારાજા માનસિંહ તેમના મોહનમંત્રથી મુગ્ધ થઇ ગયા હતા. તેમની સલાહ અનુસાર તેઓ લોહદંડ ચલાવવા લાગ્યા તેથી મારવાડમાં ભયંકર વિદ્રોહાગ્નિ ફેલાઈ ગયો.

મારવાડની આવી રીતિ જોઇ ઈ.સ. ૧૮૩૬ ની વર્ષાઋતુના અંતિમ ભાગમાં અને શરદ-ઋતુના પ્રારંભમાં બ્રિટિશસરકારની આજ્ઞાથી કર્નલ સંથર્લેન્ડે વિશ્વવિજયી બ્રિટિશ મેનાસહિત તે દેશમાં પ્રવેશ કર્યો. મહારાજા માનસિંહે આદરસહિત આ સેનાનું સ્વાગત કર્યું. તે સેનાએ જોધપુર હસ્તગત કરી લીધું અને મહારાજા માનસિંહ કર્નલ સંથર્લેન્ડની આજ્ઞા પાળવાને તત્પર થયા. બ્રિટિશ સેનાપતિના પ્રસ્તાવ અનુસાર મહારાજા અને બ્રિટિશસરકારની વચ્ચે નિમ્નલિખિત સંધિ થઇઃ—

બ્રિટિશસરકાર સાથે મહારાજા માનસિંહનો સંધિપત્ર

“ માનનીય બ્રિટિશસરકારની સાથે જોધપુરરાજ્યને દીર્ઘકાળથી મિત્રતા છે. પૂર્વેની સંધિથી તે મિત્રતા દટાપૂર્વક સ્થાપિત થઇ છે. ઉભય રાજ્યો વચ્ચે પરસ્પર મિત્રભાવ આજ્ઞાપર્યંત વિદ્યમાન છે અને ભવિષ્યમાં પણ એજ પ્રકારે મિત્રભાવ સ્થાયી રહેશે.

સાંપ્રતમાં બ્રિટિશસરકાર અને જોધપુરના મહારાજાની વચ્ચે કર્નલ જૉન સંથર્લેન્ડ દ્વારા નિમ્ન-લિખિત ધારાઓથી મુક્ત સંધિ થઇ છે.

(૧) આ રાજ્યમાં સુશાસનની સ્થાપના કરવાને માટે પરસ્પર મૈત્રી રાખવાને મહારાજા તથા બ્રિટિશસરકારના પ્રતિનિધિ સમત થયા છે, માટે રાજ્યના સર્વ કર્મચારીઓએ સુશાસનના નિયમ પાળવા. મહારાજાએ પોતાના તાબાના રાજકર્મચારીઓ તથા સામતોને તેમના ચિરપ્રચલિત અધિકાર આપ્યા છે.

(૨) બ્રિટિશ પોલીટિકલ એજન્ટ તથા જોધપુરના મહારાજાએ સાથે મળીને પરસ્પરની સલાહથી નિયત નિયમો અનુસાર રાજકાર્ય કરવું.

(૩) ચિરપ્રચલિત રીતિને માન આપીને શાસન ચલાવવું.

(૪) કર્નલ સધર્વેના જોધપુરના કિલ્લામાં અંગ્રેજીસેના રાખવાના પ્રસ્તાવને મહારાજાએ સ્વીકાર્યો છે.

(૫) શ્રીજના મંદિરના તથા જોગેશ્વરના મંદિરના પૂજારીઓ તથા હિંદુ સિંવાયતી અન્ય જાતિઓના ધર્મગુરુઓ, અનુચરો તથા ઉમરાવો, રાજકુટુંબીઓ, મુસ્લિમો, રાજકર્મચારીઓ આદિ જે જે પ્રકારનો અધિકાર ભોગવતા આવ્યા છે તેમાં કોઈ ન્યૂનાધિકતા કરવામાં આવશે નહિ.

(૬) જે જે નિયમો નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યા છે તે તે નિયમો પ્રમાણે રાજકર્મચારીઓએ કાર્ય કરવું જે કોઈ આ નિયમોનું પાલન કરવામાં અસમર્થ નિવડશે તે મહારાજાની સાથે મસંપત કરી તેના પદ પર અન્ય મનુષ્યને નિયત કરવામાં આવશે.

(૭) જેની જાગીર તથા અધિકાર મહારાજાએ જમ કર્યા હોય તેને ન્યાયપૂર્વક તે પુનઃ આપવામાં આવશે; પરંતુ તેને રાજાને આધીન રહેવું પડશે.

(૮) મારવાડનું રાજ્ય ચિરસ્થાયી રાખવું, તેનું હિત કરવું તથા મહારાજાના સન્માનની રક્ષા કરવી, એ કંપનીના મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, તેથી તે મહારાજાનું સન્માન કદિ પશુ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

(૯) મારવાડરાજ્યને નિયત ખંડણી તથા સેનાનો વ્યય બ્રિટિશસરકારને આપવો પડશે જેને હાનિ થઈ હશે તેની હાનિ પ્રમાણે મળતા પૂર્ણ કરવામાં આવશે જેણે હાનિ કરી હશે તેની પાસેથી તે રકમ વસૂલ કરવામાં આવશે.

(૧૦) જે પ્રકારે મહારાજાએ સરકારના અનેક અપરાધો દાખા કરી તેમની જાગીરો તેમને પ્રત્યર્પણ કરી છે, તે પ્રકારે બ્રિટિશસરકાર પણ જોગેશ્વરના મંદિરના જે ધર્મચારી, ઉમરાવો તથા રાજકર્મચારીઓપ્રત્યે અસંતુષ્ટ થઈ હતી, તેમના અપરાધો દાખા કરે છે.

(૧૧) રાજધાનીમાં એક અંગ્રેજ એજન્ટ નિયુક્ત રહેશે કોઈ મનુષ્ય ઉપર કોઈપણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરી શકશે નહિ જે છ ધર્મસંપ્રદાયો છે તેના કોઈપણ વિચાર પર હસ્તક્ષેપ કરવામાં આવશે નહિ, અને મારવાડમાં જે પશુપક્ષીઓને પવિત્ર માનવામાં આવે છે, તેને મારવામાં આવશે નહિ.

(૧૨) જે છ માસ એક વર્ષ વા દોઢ વર્ષમાં મારવાડમાં સુશાસનનો પ્રચાર થઈ જશે તો પોલીટિકલ એજન્ટ અને સમસ્ત અંગ્રેજીસેના જોધપુરના કિલ્લા છોડીને આવ્યા જશે અને પ્રસ્તુત કાર્ય ઉપર કહેલા સમયપૂર્વે સિદ્ધ થશે તો સરકાર પરમપ્રસન્ન થશે.

(૧૩) આ સંધિપત્ર ૪૦ સં. ૧૮૭૬ ના સપ્ટેમ્બર માસની ૨૪ થી તારીખે જોધપુરમાં તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે આ પત્ર લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ સધર્વે હાદરા ભારતવર્ષના નામદાર ગવર્નર જનરલની પાસે સ્વીકૃત અને સુધારવાને માટે મોકલવામાં આવશે અને તેની એક નકલ નામદાર ગવર્નર જનરલની તરફથી મહારાજાને મળશે.

ભારતવર્ષના નામદાર ગવર્નર જનરલ લોર્ડ ગ્લેડ્સ્ટોન ઓક્ટેન-૬ થી સી ચિ હારા સત્તા મળવાથી આ સંધિપત્ર કર્નલ સધર્વે ૩ તૈયાર કર્યો છે.

(દસ્તાવેજ) રૂઢમલ વઝીલ

(હસ્તાક્ષર) ફૌજમલ વઝીલ

આ સંધિપત્ર તૈયાર થવાજ કર્નલ સધર્વે ૩ રાજ્યમાં સુધારા કરવાને પ્રવૃત્ત થયા જે બે મા-
ણસોએ મહારાજા માનસિંહના રાજ્યમાં અસંતોષનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત કર્યો હતો, તેમને કર્નલ સધર્વે ૩

પદ્મચુત કર્યા જોગેશ્વર અને શ્રીચંદ્રના મંદિરના પૂજારીઓ કે જે અશાંતિના મૂળસ્વરૂપ હતા, તેમ ના ઉપર પણ કર્નલ સધર્મેડે હસ્તક્ષેપ કરવાની તૈયારી કરી પરંતુ મહારાજાએ કોઈપણ પ્રકારે તે કાર્યમાં પોતાની સમતિ આપી નહિ અને મહારાજાએ પોતાના ચિરંજીવ સામ તોના અપરાધ ક્ષમા કર્યા એટલે સધર્મેડે ઉક્ત આજ્ઞાના અપરાધ પણ ક્ષમા કર્યા કર્નલ સધર્મેડે એવો પ્રગ્તાવ કર્યો હતો કે -“ આ ધર્મયાજ્ઞકો કોઈપણ રાજકાર્યમાં હસ્તક્ષેપ કરે નહિ, એવી ચરત સધિપત્રમાં લખાવી જોઈએ ” પરંતુ મહારાજાએ તે પ્રત્યે વાઘો લઈને જણાવ્યું કે -“ ધર્મયાજ્ઞો કોઈ ગજદારી પુરોવા ગજકર્મચારીઓ ગણાતા નથી તેથી એવી ચરત સધિપત્રમાં સમાવિષ્ટ કરવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી ” મારવાડના ધર્મસંપ્રદાયના મુખ્ય ચાંકોના આગ્રહથી મહારાજાએ તેમના ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ થઈ શકે નહિ, એવી ચરત કરાવી હતી આ ચરતપ્રત્યે કર્નલ સધર્મેડે વાઈ પણ વાઘો લઈ શક્યા નહિ મારવાડની અશાંતિનું નિવારણકરવાને માટે તેના મૂળસ્વરૂપ સામ તો ને સંતુષ્ટ કરવાને મહારાજાએ તેમના અધિકાર પ્રત્યર્થણ કર્યા આથી મુગસન થઈ તેમણે મહારાજાની આધીનતા સ્વીકારી ત્યાર પછી કર્નલ સધર્મેડે સધિપત્રની શરત અનુસાર રાજ્યના પ્રધાન પ્રધાન કર્મચારીઓ, મંત્રીઓ તથા સામંતોને બોનાવીને મારવાડમાં મુગસન સ્થાપન કરવાને માટે ચિરપ્રચલિત રીતિ અનુસાર ધાગણો નિયત કરી નીધા ધીમે ધીમે તેમણે પોતાના સર્વ ઉદ્દેશો ફળી ભૂત કર્યા મારવાડના પ્રત્યે-પ્રાંતમાં પુનઃ શાંતિદેવી વિરાજમાન થઈ અગ્રેજીસેના પાંચ માસપર્યંત જોધપુરમાં રહી પુનઃ પોતાના મુકામપર ચાલી ગઈ મહારાજા માનસિંહ નિર્વિધન થઈ શાંતિને ઉપભોગ લેવા લાગ્યા તેમનો સ્વેચ્છાચાર અને પાશવળા વાપરવાની રાજનીતિ સર્વથા યુક્ત થઈ ગઈ અને બ્રિટિશ પોલિટિકલ એજન્ટની સત્તા સંપૂર્ણરિતે મારવાડમાં સ્થાપિત થઈ ગઈ

બ્રિટિશ એજન્ટ મહારાજા માનસિંહની પાસેથી મેરવાડના જે આઠ ગામો બીજાવાર નવ વર્ષને માટે લીધા હતા, તેની અવધિ ઇ.સ. ૧૮૪૩ માં સમાપ્ત થઈ તેમણે આ વર્ષે ઉક્ત ગામો તથા બીજા સાત ગામો માયાની નામના પ્રદેશસહિત પુનઃ મહારાજાની પાસેથી લીધા માત્ર માયાની પ્રદેશમાંથીજ પ્રતિવર્ષે ૬૮૮૨ રૂપિયા સંગ્રહિત કરીને પોલિટિકલ એજન્ટ જોધપુરના મહારાજાને આપ્યા હતા

૮૯ મહારાજા માનસિંહ દીર્ઘકાળપર્યંત આ સંસારમાં રહ્યા નહિ તેમણે ઇ.સ. ૧૮૪૩ના સપ્ટેમ્બરની ૫ મી તારીખે પુત્રહીન અવસ્થામાં આ માયામય શરીરનો ત્યાગ કર્યો મહારાજા માનસિંહના ચરિત્રની સમલોચના કરવી અને આવશ્યક ધાગતા નથી, કારણ કે તે હન્તામણકવત્ સ્વપ્ત છે.

અધ્યાય ૧૭ મો

મારવાડના સિંહાસનના અધિકારીને ચુંટી કાઢવાને માટે જિલ્લાસરકારે માનસિંહની રાણી અને રાકાડસામંતો પ્રતિ કરેલી આગણી-મારવાડના સિંહાસનપર અભિષિંકત થવાને માટે ઘાટલસિંહે કરેલી પ્રાર્થના-તેની પ્રાર્થનાનો ઘણેલો અસ્વીકાર-અહમદનગરના મહારાજ તખ્તસિંહને અભિષિંકત કરવાને માટે રાણી અને સામંતોએ કરેલો પ્રસ્તાવ-તખ્તસિંહનો પરિચય-છઠ્ઠર અને અહમદનગરનું સક્ષિપ્ત વર્ણન-દર્નિષ દોડની પૂર્વકામનાનું સંકેત થયું-જિલ્લાસરકારે આપેલી સંમતિ-મહારાજ તખ્તસિંહનો અભિષેક-મહારાજ તખ્તસિંહે અહમદનગરને પોતાને સ્વાધીનકરવાને માટે ધારણ કરેલી ઇચ્છા-છઠ્ઠરપતિએ લીધેલો વાધો-મહારાજ તખ્તસિંહે અહમદનગરપરનો છોડેલો દાવો-કુમાર યશવંતસિંહનું મારવાડ પાછું ફરવું-છઠ્ઠરાજ્યની સાથે અહમદનગરનું મિલન-મહારાજ તખ્તસિંહના શાસનના સંબંધમાં સામંતોએ પ્રગટ કરેલો અસંતોષ-જિલ્લાસરકારે અમરકોટના કિલ્લાપર સ્થાપિત કરેલો પોતાનો અધિકાર-મારવાડપતિએ તે કિલ્લો પ્રાપ્ત કરવાને માટે કરેલી પ્રાર્થના-તે કિલ્લો આપવાની સરકારે પાડેલી ના-કિલ્લાના બહલામાં તુકસાની આપવાની આગણી-દુર્ગમિ-બંધી શેષ હકીકત-તે સંબંધી સ્વીકારપત્ર-૧૮૫૭ના સિપાઈના બળવાપ્રસંગે મહારાજ તખ્તસિંહે જિલ્લાસરકારને આપેલી સહાય-આ સહાયના પુરસ્કારતરિકે અંગ્રેજ રાજપ્રતિનિધિએ મારવાડના રાજવંશને આપેલી દત્તકપુત્ર પ્રહણ કરવાની સનદ-સનદપત્ર-તખ્તસિંહે ઘાણેરાવપર સ્થાપિત કરેલો પોતાનો અધિકાર-સામંતોએ લીધેલો વાધો-અસંતોષ-વિદ્રોહનાં ચિન્હો-તેનું નિવારણ-અજમરના દરબારમાં મહારાજ તખ્તસિંહનું અશિશ્વરરૂપ-દાપારોપ, દંડ અને મહારાજ તખ્તસિંહનું મૃત્યુ.

દારાજ માનનિદનુ મૃત્યુ થતા મારવાડનું સિદાસન સુનુ થઇ ગયુ મન મદાગમના એકના એક પ્રાણાધિક પુત્ર છત્રસિંહ તેમની પૂર્વેજ મૃત્યુ પાન્યા દતા અને તેમણે કોઇ પણ માણસને પોતાના ઉત્તરાધિકારીનરિકે દત્તક લીધો નહોતો આથી સાથી પ્રથમ એક પ્રમ્ન ઉપસ્થિત થયો કે દવે સિદાસનપર કોણુ જેસે જ જિલ્લાસરકારે આ પ્રમ્નની મીમાસા કરવાને માટે માનસિંહની ગણી, સામંતો અને રાજકર્મચારીઓની સમક્ષ એવો પ્રસ્તાવ રણુ કયો કે અનાદિથી ચાલતા આવતા ગિવાજ પ્રમાણે મારવાડના સિદાસનપર કોનો અધિકાર છે તેનો નિર્ણય આપ પોતેજ કરી લ્યો જે સમયે મારવાડમા મર્વન આ પ્રમ્ન ચર્ચાઈ રલો દત્તો, તે મમરે દત્તભાગી ધોકનમિહે પુન મરુભૂમિનુ સિદાસન પ્રાપ્ત કરવાને માટે જિલ્લાસરકારપર એક પ્રાર્થનાપત્ર મોકલી આપ્યો સર્વ પ્રજા ધોકવસિંદપર અપ્રસન્ન છે, એમ જણાવાથી જિલ્લાસરકારે તેની પ્રાર્થનાનો અસ્વીકાર કયો આથી ધોકવસિંહની આસા ગિરકાળને માટે વિનુપ્ત થઇ ગઇ રાણી અને સામંતોએ અનાદિથી ચાલતી આવેલી રીતિ અનુસાર ગુજબ દલાકામા આવેલા ગુજરાત પ્રાતના અદમદનગરના રાજ તખ્તસિંહને મારવાડના સિદાસનના ઉત્તરાધિકારીતરિકે ચુંટી કાઢ્યા અને તેમને રાજતિવક કરવાને

ખ્રિટિશસરકારને પ્રાર્થના કરી

મહારાજ તખ્તસિંહ કોણુ છે અને તેમને મારવાડના રાજતરિકે શામટે યુદ્ધી કાઢવામા આવ્યા તે સમયે કેટલીકે હકીકત જણાવવાને અને અગ્રે પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે- મારવાડપતિ મહારાજ અજિતસિંહના તૃતીય પુત્ર આનંદસિંહને ધરના મટારાગળએ તથા તેમના ચતુર્થ પુત્ર રાયસિંહને માળવામા આવેના જલવરાના મહારાજાએ દત્તક લીધા હતા, પરંતુ કર્નલ માવિસન તથા અવિસન આદિના પ્રયોગે જોવાથી પ્રતીત થાય છે કે મહારાજ અજિતસિંહના બે પુત્રોએ ધૃં સં ૧૭૨૯ માં સેનાસહિત ધર અને અહમદનગરપર આક્રમણ કર્યું હતું અને તે પુ- દેશોપર પોતાનો અવિનાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો તખ્તસિંહ ઉકેત અહમદનગરપતિ રાયસિંહના પ્રપૌત્ર હતા અહમદનગરપતિ પૃથ્વીસિંહ તખ્તસિંહના પુત્ર યશવત્સિંહને દત્તક લીધા હતા અને પૃથ્વીસિંહના મૃત્યુ પછી તખ્તસિંહ યશવત્સિંહના નામથી ગજશામન ચલાવતા હતા મારવાડની રાણી અને સામતોને જણાયું કે મહારાજ અજિતસિંહના વશમા માત્ર તખ્તસિંહ સિંહાસનના યોગ્ય અધિકારી છે તેઓ નિકટના આત્મ અને સુપાત્ર હોવાથી સર્વ જણે એકમત થઇ તેમને માગ- વાડનું સિંહાસન આપવાને માટે ખ્રિટિશસરકારની સમક્ષ પ્રસ્તાવ રજુ કર્યો. મહારાજ ટૉડ જણાવી ગયા હતા કે પિતૃહતા અભયસિંહ અને વખ્તસિંહના મહાપાપના કૃતરિકે અનેક ઉત્તરાધિપતિ- ઓ મારવાડનો વિધ્વસ કરતા આવ્યા છે, માટે માનસિંહને પદબ્રજ કરી અજિતસિંહના વશન ધ- ડરપતિના કોષ્ટકે પુત્રને મારવાડના સિંહાસનપર અભિષિક્ત કરવો ઉચિત છે મહાત્મા ટૉડે ધૃં સં ૧૮૨૩ માં આ ઉદ્દેશ્ય કર્યો હતો અને ધૃં સં ૧૮૪૩ માં તદનુસાર કાર્ય બન્યું મટારાણી અને સામતોએ તખ્તસિંહને મારવાડનું સિંહાસન આપવાને માટે રજુ કરેલા પ્રસ્તાવને ખ્રિટિશ સરકારે શીઘ્ર સમમતિ આપી અને તેઓ સિંહાસનારૂઢ થયા તેમનો અભિષેક ઘણી ધામધૂમસહિત કરવામા આવ્યો હતો.

મહારાજ તખ્તસિંહ મારવાડના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા અને તેમણે અહમદનગરનું રાજ્ય પણ પોતાને આધીન રાખવાને માટે પોતાના પુત્ર યશવત્સિંહને શીઘ્ર ત્યાં મોકલી દીધા, પરંતુ આ સમયે ધરના મહારાજાએ આ સમયે એક ભયંકર વિનાશ ઉપસ્થિત કર્યો તેમણે જ- ણાવ્યું કે મહારાજ તખ્તસિંહ મારવાડના સિંહાસનપર આરૂઢ થયા છે માટે અહમદનગરના રાજ્ય- પર તેમનો ફિશિય પણુ અધિકાર નથી અહમદનગર ધરની સાથે સંયુક્ત છે માટે તે દવે ધરના અધિપતિ નીચે આવશે મહારાજ તખ્તસિંહને કહેવાની મોકલ્યું કે પુત્રોએ અહમદનગરનો અધીશ્વર નથી, પરંતુ મારા પુત્ર યશવત્સિંહને સ્વર્ગસ્થ મહારાજ પૃથ્વીસિંહને દત્તક લીધા છે, માટે તેઓ અહમદ નગરના અધિપતિ છે એ કેવળ યશવત્સિંહના નામથી અહમદનગરનું શાસન ચલાવુ હતું, માટે હું મારવાડના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયો છું, તે છતાં પણ યશવત્સિંહને અધિપતિ નહિ થયો નથી ધરપતિએ આનો એવો ઉત્તર મોકલ્યો કે- જો કે યશવત્સિંહને દત્તક લેવામા આવ્યા હતા, તોપણ આપે જ્યારે ગત વર્ષયંતે અહમદનગરના અધીશ્વર તરફે ગજશામન ચલાવ્યું હતું ત્યારે તો પ્રથમથી જ યશવત્સિંહને અધિકાર હુમ્મ થઇ ગયો છે માટે આપે મારના નું સિંહાસન મહત્ત્વ કર્યું તેની સાથેજ અનાદિથી ચાની આવેની રીતિ અનુસાર અહમદનગરપરનો આપનો અધિકાર હુમ્મ થયો છે આ પ્રકારે કેટલાક વેગસુધી ચર્ચા ચાલી ખ્રિટિશસરકારે ધરના મહારાજાની દલીલ ન્યાયી અને અનાદિથી ચાની આવતી રીતિને અનુકૂળ માની તેનો સ્વીકાર થયો આથી મહારાજ તખ્તસિંહને અહમદનગરપરનો પોતાનો દાવો છોડી દેવાની ફરજ પડી કુમાર યશવત્સિંહ છ વર્ષ સુધી અહમદનગરનું શાસન ચલાવી મારવાડમા પાછા આવ્યા અને અહમદનગરને ધૃં સં ૧૮૪૮ માં ધરના રાજ્યમા મેળોજ દેવામા આવ્યું.

રાજ માનસિંહના શાસનથી માગવાડ મર્વયા ઇજ્જનલિન્ન થઇ ગયું હતું નવીન માગવાડેશ્વર તખ્તસિંહના શાસનનો આરભ થયો તે વખતે સમસ્ત રાજાડો આશા કરવા લાગ્યા કે તેઓ ન્યાય-

૧ આ વાત અસત્ય છે

એઓ રાયસિંહના નહિ પરંતુ અનતસિંહના પ્રપૌત્ર હતા

પૂર્વક રાજ્ય ચલાવી શાંતિજલનુ સિયન કરશે અને પ્રજાનુ કલ્યાણ કરશે; પરંતુ અફસોસ ' રાહો-ડોની આ આશા ફલવતી થઇ નહિ તેઓ રાજકાર્યના પ્રત્યેક ભાગ ઉપર સ્વયં દાષ્ટ નહિ રાખતા કેવળ મંત્રીઓની ઉપર તેનો સમસ્તભાર નાખી દઇ નિશ્ચિત થઇ બેઠા મંત્રીઓ આ સુઅવસરનો લાભ લઇ પોતપોતાની ઇચ્છાનુસાર રાજશાસન ચલાવવા લાગ્યા અને કેવળ મહારાજનું મન સતુષ્ટ રાખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા આ કારણથી સમસ્ત મારવાડમા પુનઃ અસંતોષનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થઇ ગયો, પરંતુ મહારાજ માનસિદ્ધના સમયમા તેના ખરાબ શાસનથી જે પ્રકારે ચારે તરફ ધીડન, અત્યાચાર, ઉપદ્રવ અને વિદ્રોહ ફેલાઇ ગયો હતો તેવું હવે મહારાજ તખ્તસિદ્ધના સમયમા દષ્ટિગોચર થયું નહોતું એટલું તો અમારે સત્યને ખાતર કહેવુંજ જોઇએ પ્રજાએ મહારાજ તખ્તસિદ્ધના શાસનના પ્રારભમા પોતાના કલ્યાણની જેટલી આશા રાખી હતી તેટલી આશા ફળીજન થઇ નહિ,

વિખ્યાત અમરકોટનો કિલ્લો અને તેના તાખાનો પ્રદેશ ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં મારવાડના રાજ્યમા સંયુક્ત થઇ ગયો હતો, પરંતુ મારવાડની અધોગતિના સમયમા સિધદેશમા આવેલા તાલપુરના અમીરે ઇ. સ. ૧૮૨૩ માં ઉક્ત કિલ્લો તથા તેના તાખાનો પ્રદેશ જીતી લીધો પછી બ્રિટિશ-સરકારે જ્યારે સિધદેશને જીતી લીધો ત્યારે તેણે ઉક્ત કિલ્લાપર પણ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી લીધો સધિપન પ્રમાણે બ્રિટિશસરકારે આ કિલ્લો મારવાડપતિને આપવાનો વિચાર કર્યો, તથાપિ પાછળથી તેણે પોતાનો એ વિચાર ફેરવી નાખ્યો અને જ્યારે મહારાજ તખ્તસિદ્ધે એ કિલ્લાની માગણી કરી ત્યારે બ્રિટિશસરકારે તેમને જણાવ્યું કે - " અમરકોટની સીમાનાં ઢુગેં અમારા અનેક કામોમા ઉપસુક્ત થઈ પડશે અને આ દેશથી તમને કાંઈ ખાસ ફાયદો થવાનો સંભવ નથી, માટે એ દેશ અમારા અધિકારમા રાખવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો છે આપને એથી જેટલા રૂપિયાની દાનિ થશે તેટલા રૂપિયા આપવાને અમે તૈયાર છીએ " બ્રિટિશસરકારની આવી વર્તણૂક જોઇ મહારાજ તખ્તસિદ્ધ અત્યંત આશ્ચર્યચકિત થયા; પરંતુ તેઓ નિરુપાય હતા તેથી મૌન ધરીને બેસી રહ્યા તેઓ મસ્તક નમાવી બ્રિટિશસરકારની આજ્ઞાને તાબે થયા ઇ. સ. ૧૮૪૭ ના માર્ચ માસની ૭મી તારીખે બ્રિટિશસરકારે મહારાજ તખ્તસિદ્ધને જણાવ્યું કે - " પહેલાની સધિ પ્રમાણે તમે સેનાના વ્યયના વાર્ષિક એક લાખ પૈસા દ્વારા રૂપિયા આપો છો તેમાથી દસહજાર રૂપિયા છોડી દેવામા આવે છે હવે તમારે પ્રતિવર્ષે એક લાખ પાંચ હજાર રૂપિયા આપવા અને તેના બાકીમા તમારે અમરકોટ દેશ ચિરકાલને માટે બ્રિટિશસરકારને આપવો પડશે " આ દેસ હસ્તગત કરતી વખત બ્રિટિશસરકારે કાંઈ નવીન સધિ કરી નહોતી પરંતુ જોધપુરના રાજમંત્રીએ પોલિટિકલ એજન્ટપર મોકલેલો નિમ્નલિખિત પત્ર સ્વીકારીનેજ પોતાનો તે ઉદ્દેશ પાર પાડ્યો છે

ઈ. સ. ૧૮૪૭ ના મેની ૧૫ મી તારીખે જોધપુરના રાજમંત્રીએ

પોલિટિકલ એજન્ટપર મોકલેલો પત્ર

અમે ગત માસની ૬ મી તારીખે પત્ર લખીને એવી માગણી કરી છે કે - " મહારાજાએ અમરકોટનો કિલ્લો બ્રિટિશસરકારને સોંપી દેવો તથા તેની દાનિ પૂર્ણ કરવાને માટે મહારાજા સેનાના વ્યયને માટે જે વાર્ષિક ૧૧૫૦૦૦ રૂપિયા આપે છે તેમાથી ૧૦૦૦૦૦ રૂપિયા ઓછા આપવા "

તેના સંબંધમા મહારાજ જણાવે છે કે -

" અમરકોટને કિલ્લો અમારો છે અને તેપર અમારો સંપૂર્ણ અધિકાર છે, આ વાત સર્વ પ્રકારે નુપ્રસિદ્ધ છે અને બ્રિટિશસરકારને પણ તે સુવિદિત છે. આ અમરકોટનો કિલ્લો જ્યાસુધી બ્રિટિશસરકારના અધિકારમા રહેશે ત્યાસુધી તેને અમે અમારો કહી શકીશું, પરંતુ કોઈ સમયે બ્રિટિશસરકાર એ કાંઈને અર્પણ કરવાની ઇચ્છા કરે તો અમનેજ પાછો આપવો, ખીન કાંઈને આપવો નહિ, કારણ કે અમરકોટ અમારો છે અમે રાજસ્થાનની બુઝિને સર્વથી શ્રેષ્ઠ માનીએ છીએ, માટે જે દિવસે અમરકોટ અમારા હાથમા આવશે તે દિવસે અમે અતીવ પ્રસન્ન થઈશું. હાલમા બ્રિટિશસરકારને ખડીનરિકે જે ૧૦૮૦૦૦ રૂપિયા આપવામા આવે છે તેમાથી વાર્ષિક ૧૦૦૦૦ ની છૂટ મૂકી પડશે "

આ પત્ર ઇ. સ. ૧૮૪૭ ના જૂનની ૧૭ મી તારીખે નામદાર ગવર્નર જનરલને સ્વીકારી તે

પ્રત્યે પોતાની અનુમતિ દર્શાવી હતી.

૪૦ સં ૧૮૫૭ માં સમસ્ત ભારતવર્ષમાં સિપાઇઓનો બળવો જાગ્યો. આ સમયે નાના સાહેબ કાનપુર અને અઘાલાબાદમાં શતાવધિ અંગ્રેજ સ્ત્રી, પુરુષો અને બાલકોનો વધ કરી પોતાની પાપી વૈરવૃત્તિ વૃદ્ધ કરવા લાગ્યો. આ સમયે મિરત, દિલ્લી અને લખનૌમાં સિપાઇઓ સંહારક મૂર્તિ ધારણ કરી અંગ્રેજ રાજકર્મચારીઓ તથા અંગ્રેજ સૈનિકોને બંદીવાન કરી તેમની સન્મુખ તેમની જીંદગીનું સતીત્વ નષ્ટ કરવા લાગ્યા તથા બાલકોને ભાવાની આણીથી બેદીને તેમનો સંહાર કરવા લાગ્યા. સર્વ અંગ્રેજો જીવ લઈને જ્યાં શહેર ત્યાં નામવા લાગ્યા. આ સમયે દિલ્લીના નામગાનના પાદશાહે આ વિદ્રોહનો લાલ લષ્ષ ભારતવર્ષમાં પુનઃ યવનસામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કરવાને માટે મસ્તક ઠેકાવ્યું. આ સમયે પ્રત્યેક અંગ્રેજના મુખમાંથી હાડકાર્થવનિ નીકળવા લાગ્યો. સિપાઇઓએ શહેર શહેર અને ગામે ગામ પોતાના તાબામાં લઇ લીધાં અને ક્રિટિશસરકારનું લુપ્ત થવા લાગ્યું. જે સમયે આ પ્રકારની હૃદયબેદક ઘટનાઓ બની રહી હતી તે સમયે ક્રિટિશસરકારે ભારતવર્ષના અન્યાય રાજાઓની પેઠે ભારવાડના રાજાની પાસે પણ સહાય માગી. મહારાજ તખ્તસિંહે ૪૦ સં ૧૮૧૭ માં થયેલી સંધિ અનુસાર શીઘ્ર આ મદાવિષત્તમાં ક્રિટિશસરકારને સહાય કરવા માટે પોતાની સેના મોકલી આપી. ૪૦ સં ૧૮૩૫ માં ક્રિટિશસરકારે જોડપુરરાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપી રાખવાને માટે એક નવીન સેના તૈયાર કરી હતી અને તેને અજમેરમાં રાખી હતી. આજ સેનાના વ્યવસ્થા માટે મહારાજની પાસેથી પ્રતિવર્ષે ૧૧૫૦૦૦ રૂપિયા શેવામાં આવતા હતા; પરંતુ સિપાઇઓનો બળવો થયો ત્યારે આ સેના પણ વિદ્રોહી, બની ગઈ. મહારાજ તખ્તસિંહે આ વિદ્રોહી સેનાનું દમન કરી અંગ્રેજોને જોડપુરમાં આશ્રય આપ્યો. વિદ્રોહ શાંત થયા પછી ક્રિટિશસરકારે આ ઉપકારના પુરસ્કારરૂઠિ અન્યાય દેશીરાજાઓની પેઠે મહારાજ તખ્તસિંહને પણ નમ્નસિખિત સનંદ અર્પણ કરી:-

“મહારાણી વિકટોરિયાની એવી અભિલાષા છે કે ભારતવર્ષના સર્વ વર્તમાન રાજાઓનાં રાજ્યો લવિષ્યમાં તેમના વંશજોના અધિકારમાં રહેશે અને તેમના વંશનાં પદસન્માન અક્ષત રહેશે. તેમને અથવા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓને પુત્ર નહિ હોય તો તેઓ અથવા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ હિંદુવિધાન અથવા પોતાના વંશની રીતિ અનુસાર દત્તકપુત્ર ગ્રહણ કરી ચક્રશે અને સરકાર તે વાતને સંમતિ આપશે.

જ્યાંસુધી તેમનો વંશ રાજભક્ત રહેશે અને તેમને ક્રિટિશસરકારની સાથે જે સંધિ થઈ છે તે પર જ્યાંસુધી તેઓ વિશ્વાસ રાખશે ત્યાંસુધી કોઇ પણ પ્રકારે આ વચનનો ભંગ કરવામાં આવશે નહિ.

(હસ્તાક્ષર) કૌનિંગ”

૪૦ સં ૧૮૬૭ માં ભારવાડમાં એક શોચનીય ઘટના બની, એ વર્ષમાં ધાણેરાવનો સામંત પુત્રહીન દશામાં મરણ પામ્યો અને તેના આત્માએ સામંતપદ ગ્રહણ કર્યું; પરંતુ મહારાજ તખ્તસિંહે તેનું આ કાર્ય વિરત્રમ્ભિત રીતિથી વિરુદ્ધ માની ધાણેરાવ પ્રદેશ લસ્તગત કરી શેવાને માટે એક સેના મોકલી. રાજસેનાએ ધાણેરાવપર શીઘ્ર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. આથી ધણી સામંતો અસંતુષ્ટ થઈને વિદ્રોહનાં પૂર્વલક્ષણ પ્રકાશિત કરવા લાગ્યા. મહારાજ તખ્તસિંહે પોતાના અનેક પુત્રોમાંથી એકને ધાણેરાવ પ્રદેશ આપવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી, પણ સામંતોને તે પક્ષ પડી નહિ. તેમણે મહારાજાનું આ કાર્ય અત્યંત અન્યાયી માની ક્રિટિશસરકારની સમક્ષ તેમની વિરુદ્ધ દરિયાદ કરી. તેમણે ભારવાડશરપર એવા આરોપ મૂક્યા કે-“મહારાજ સામંતોને રાજસભામાં બોલાવતા નથી, તેમણે ધાણેરાવપર અન્યાયપૂર્વક અધિકાર કર્યો છે અને તેઓ પોતાની ઇચ્છાનુસાર સર્વથર અત્યાચાર કરે છે.” સામંતો વિદ્રોહ કરવાને તત્પર થઈ ગયા હતા; પરંતુ માત્ર ક્રિટિશસરકારના ભયથીજ તેમના મનની ઇચ્છા મનમાં રહી ગઈ હતી. ક્રિટિશસરકારે મહારાજાને રાજ્યમાં શાંતિસ્થાપન કરવાને અને સામંતોના અસંતોષ નિવારણ કરવાને કહ્યું:-

૪૦ સં ૧૮૭૦ માં મહારાજ તખ્તસિંહે અભિમાનને વશ થઈ હુકુમ્બિદ્ધ એક અતિ નિંદકાર્ય કરી પોતાની જાતને કલંકિત કરી. આજ વર્ષમાં ભારતવર્ષના ગવર્નર જનરલ લૉડ મે-

યોએ રાજપૂતાનામાં કમજો કરતી વખત અજમેરમાં દરબાર ભર્યો રાજસ્થાનના સર્વે દેશી ગઝલગા-
ને આ દરબારમાં આમ જણ કઠવામાં આવ્યું આ આમ જણને માન આપી ગજસ્થાનના અન્યાય
રાજગ્યોની પેઠે મહારાજા તખ્તસિંહ પશુ પોતાના કુમાર યશવત્સિંહની સાથે અજમેરમાં ગયા દરબાર
ભર્યા પૂર્વે અર્ધ રાત્રીએએ મળી એવો નિશ્ચય કર્યો કે દરબારમાં ચિરપ્રચલિત રીતિ અનુસાર ઉદયપુરના
મહારાજાને સૌથી પ્રથમ આસન આપવું, પરંતુ આથી મહારાજા તખ્તસિંહ અત્યંત અપ્રસન્ન થઈ
કહ્યું કે - “એ ઉદયપુરના મહારાજાથી ઉચ્ચ આસન મને આપવામાં નહિ આવે તો હું દરબારમાં
બેઠા નહિ” એ તે મોટા અંગ્રેજ રાજકર્મચારીઓના કાનપર આ વાત નાખવામાં આવી ત્યારે
તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે - “અમે ચિરપ્રચલિત રીતિમાં કાંઈ પણ ફેરફાર કરી શકતા નથી” મહારા-
જા તખ્તસિંહે તો પોતાની માગણીપર ધ્યાન નહિ આપવામાં આવે તો દરબારમાં નહિ જવાનો હુકમ
નિશ્ચય કર્યો હતો. મોસિટિંગલએજન્ટ અને કુમાર યશવત્સિંહ મહારાજાને વારંવાર મનમનવશ લાગ્યા
તેમણે કહ્યું કે - બ્રિટિશસરકારના નિર્ણયને માન આપવું એ અપનોધર્મ છે ઉદયપુરના મહારાજાને
ચિરપ્રચલિત રીતિ અનુસાર પ્રથમ આસનપર વિરાજવા છતાં તેમના સન્માનની આપે ગયા કાંઈ
વેળાએ ‘પરંતુ મહારાજા તખ્તસિંહ એકના બે થયા નહિ

નિયત સમયે સર્વે ગજગ્યો દરબારમાં એક પછી એક આવી પોતપોતાના આસનપર વિરાજમાન
થયા સર્વે આવ્યા પશુ મહારાજા તખ્તસિંહ આવ્યા નહિ તેથી સર્વે આતુરનયને તેમની પ્રતિક્ષા
કરવા લાગ્યા ઘણી વાર થઈ પરંતુ તેમણે દર્શન દીધા નહિ નામદાર ગવર્નર જનરલ લૉડ મેયો
બહાદુરે દરબારનો નિયત સમય વ્યતીત થઈ ગયા પછી એક કલાકપૂર્વે મહારાજા તખ્તસિંહની
ઘાંટ બેઠ, તે છતાં પશુ મહારાજા તખ્તસિંહના દર્શન થયા નહિ આથી નામદાર ગવર્નર જનરલે
મહારાજા તખ્તસિંહનું આસન ખાલી ગખીને દરબારના કાયેતી પ્રારંભ કર્યો દરબારનું કાર્ય સમાપ્ત
થયા પછી અંગ્રેજ રાજકર્મચારીઓએ દર્શક કર્યો કે મારવાડપતિ મહારાજા તખ્તસિંહ નામદાર
ગવર્નર જનરલ લૉડ મેયોના આમ જણની ઉપેક્ષા કરી તેમના ઉચ્ચ પદને અપમાન કર્યું છે માટે
તેમના પ્રતિ પશુ તેવોજ વ્યવહાર રાખવો ઉચિત છે. નામદાર ગવર્નર જનરલ તરફથી મહારાજા તખ્ત-
સિંહપર નિમ્નનિખિત લાવાઈને પત્ર શીઘ્ર મોખલવામાં આવ્યો તેમાં લખ્યું હતું કે - “કોસે પ્રસાદ
થતાની સાથેજ આપ આપના અનુચરોને ઘણ અજમેર છોડીને આપના ગજગ્યમાં ચાલ્યા જશો ઇતર સર્વે
રાજગ્યોએ અજમેરથી વિદાય થતી વખત નામદાર ગવર્નર જનરલના મુદામપર જઈ તેમની મુલાકાત
લીધી હતી નામદાર ગવર્નર જનરલે સર્વ રાજગ્યોને પોતાની મુલાકાતનું સન્માન આપ્યું હતું, પરંતુ
આ સન્માન મહારાજા તખ્તસિંહને આપવામાં આવ્યું નહોતું જે સમયે તેઓ અજમેરથી જવા લાગ્યા,
તે સમયે ચિરપ્રચલિત ગીત અનુસાર તેમના સન્માનાર્થે તોપો પણ ફેડવામાં આવી નહોતી તેમના
સન્માનાર્થે નેટની તોપો ફેડવામાં આવતી હતી તેમથી બે આ વખતે ઘટાડો નાખવામાં આવી
આ ઘટાડે મહારાજા તખ્તસિંહ અપમાનિત ન કિત અને દડિત થઈને બીજે દિવસે પ્રાત કાળમાંજ
પોતાના રાજગ્યમાં જવાને અજમેરથી નીકળ્યા મહારાજા તખ્તસિંહે મહા અશિષ્ટાચર્ય મૂક્યું હતું,
તોપણ તેમના કુમાર યશવત્સિંહ તો પ્રથમથીજ નામદાર વાહસંચાલની આજ્ઞાને
માન આપવાને પુષ્કળ આગ્રહ કર્યો હતો દરબારની સમાપ્તિ થયા પછી કુમાર
યશવત્સિંહ નામદાર વાહસંચાલના મુદામપર ગયા હતા અને તેમની મુલાકાત ની નિયમપૂર્વક
અનેક રીતે તેમના મનનું સંમાધાન મૂક્યું હતું આથી નામદાર વાહસંચાલ પગ મંતુજ થયા હતા

આ પ્રકારે મહારાજા તખ્તસિંહ પોતાના જીવનના અંતિમ ભાગમાં વૃથા અપમાનિત થઈ ઇસ ૧૮૭૩ આ મધ્યમય શરીરનો ત્યાગ કરી પંલોડમાં પધાર્યા

અધ્યાય ૧૮ મો

મહારાજ યશવંતસિંહને અભિષેક-શાસનવ્યવસ્થામાં સુધારો-મહારાજાનું કલકત્તામાં આવવું-ભારતના ભાવી સમ્રાટની સાથે થયેલી મુલાકાત-મહારાજને પ્રથમ શ્રેણીના ભારતનક્ષત્રની ઉપાધિની થયેલી પ્રાપ્તિ-દિલ્હીના રાજસૂય યજ્ઞમાં મહારાજાનું જીવું-સ્મારકપતાકા અને પદ્મકની પ્રાપ્તિ-સન્માનસૂચક તોપની સંજ્ઞાવૃદ્ધિ-મારવાડના ઈનિહાસનો ઉપસંહાર.

હારાજ તખ્તસિંહનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેમના જ્યેષ્ઠ કુમાર યશવંતસિંહ ૪૦ સં ૧૮૭૩માં તેમના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા અને તેઓ ઉત્તમ પ્રકારે મારવાડનું શાસન કરવા લાગ્યા. મહારાજ યશવંતસિંહના સદ્ગુણો તેમની વિદ્વતા, રાજનીતિચેત્તા અને કાર્યકુશળતા સુપ્રસિદ્ધ છે. બ્રિટિશસરકાર તેમનાપ્રત્યે મૃગશીર્ષ પ્રસન્ન થઇ હતી, તેથી તેણે તેમને અભિષેક થતાની સાથેજ ભારતેશ્વરી મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાના નામથી તેમને પત્ર લખીને અલિનદન આપવામાં કિંમિત્ પણ વિલંબ કર્યો નહિ. મહારાજ યશવંતસિંહે ઉત્તમ પ્રકારે રાજશાસન ચલાવી પોતાની પ્રજાને હૃદયથી ક્યો તેમણે સામ-તોના પરસ્પરને વિદેશ નિવૃત્ત કર્યો અને રાજ્યમાં સર્વત્ર શાંતિની સ્થાપના કરવાને માટે યોગ્ય અમલદારો નિયુક્ત કર્યો વળી તેમણે રાજ્યની ઉપજ વધારવાને માટે યોગ્ય ઉપાયો કરવામાં મુદ્દી કરી નહિ.

૪૦ સં ૧૮૭૩માં જ્યારે ભારતના ભાવી સમ્રાટ અને તે સમયના યુવરાજ આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે ભારતસરકારે તેમનું સન્માન વધારવાને માટે હિન્દના સર્વ દેશી રાજાઓને કલકત્તામાં આવવાને નિમત્રણ કયું. હિન્દના વાઇસરૉય લૉર્ડ નાર્થબ્રુકના આમંત્રણથી મહારાજ યશવંતસિંહ પોતાના અનુચરોની સાથે કલકત્તામાં ગયા. યુવરાજ ૪૦ સં ૧૮૭૫ના ડિસેમ્બર માસની ૨૩ મી તારિખે કલકત્તામાં આવ્યા, તે સમયે ભારતવર્ષના અન્યાન્ય રાજાઓની પેઠે મારવાડપતિ મહારાજ યશવંતસિંહે તેમને પરમ સન્માન આપ્યું. ત્યાર પછી તેમણે ભાવી સમ્રાટની મુલાકાત લીધી અને ભાવી સમ્રાટે તેમને વળતી મુલાકાત આપી. ૪૦ સં ૧૮૭૬ના જાન્યુઆરીની ૧ લી તારીખે યુવરાજે કલકત્તાના કિલ્લામાં એક મેટા દરબાર ભર્યો. આ દરબારમાં પણ મહારાજ યશવંતસિંહને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું અને તેમનું આ પરમ આદરસંતકારસંહિત સ્વાગત કરવામાં આવ્યું હતું. આ દરબારમાં ભારતવર્ષના કેટલાક પ્રથમ શ્રેણીના રાજાઓને ભાવી સમ્રાટે પોતાને હાથે મહાસન્માનસૂચક ઉપાધિઓ આપી હતી; તેમાં મહારાજ યશવંતસિંહે પણ એક હતા. મરુક્ષેત્રના વિજેતા શિયોથએ સાધારણ ‘રાવ’ની ઉપાધિ ભોગવી હતી અને ત્યાર પછી તેમના વંશજ ઉદયસિંહને પાદશાહ અકબરના તરફથી ‘રાજા’ની ઉપાધિ મળી હતી, પાછળથી દિલ્હીના પાદશાહ તરફથી તેમને ‘મહારાજાધિરાજ રાજરાજેશ્વર’ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઇ હતી અને આ સમયે તેઓ પહેલીજવાર એક પરદેશી ઉપાધિથી વિભૂષિત થયા. દેશી રાજાઓ, રાજકર્મચારીઓ અને પ્રજાજનોનું સન્માન વધારવાને માટે ભારતેશ્વરી વિક્ટોરિયાએ ‘ભારતવત્સલ’ નામની એક નવીન ઉપાધિ જાહેર કરી.

ઉપાધિને ત્રણ શ્રેણીમાં વિભક્ત કરી નાખવામાં આવી હતી મહારાજા યશવત્સિંહ બહાદુરને પ્રથમ શ્રેણીની ઉપાધિ મળી હતી ભારતના ભાવી સમ્રાટે સ્વહસ્તે મહારાજાના ગળામાં આ ઉપાધિને ચાદ પહેરાવ્યો હતો તેમના વિદેશ વિભાગના સેક્રેટરીએ સભાસ્થાનમાં ઉચ્ચ સ્વરે મારવાડપતિને નિમ્નલિખિત શબ્દોથી સંબોધન કર્યું હતું - 'મહારાજા સર યશવત્સિંહ બહાદુર નાઇટ, ડાક્ટર કમાન્ડર ઓફ ધી ગ્રેટર ઓફ ઇન્ડીઆ' મારવાડપતિ આ પ્રકારે પરમ સન્માનિત થવાથી અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને ત્યારપછી તેઓ પોતાના પાટનગરમાં ચાલ્યા આવ્યા.

બ્રિટિશ મહારાણી વિક્ટોરિયાએ ઈ.સ. ૧૮૭૭માં 'ભારતેશ્વરી'ની ઉપાધિ ધારણ કરી, ત્યારે દિલ્હીમાં જે ગજસૂચકમાં કરવામાં આવ્યો હતો, તેમાં મહારાજા યશવત્સિંહ બહાદુર પણ પધાર્યો હતો ઈ.સ. ૧૮૭૬ના ડિસેમ્બરની ૨૮ મી તારિખે મહારાજા સર યશવત્સિંહ બહાદુર ભાગત વર્ષના વાઇસરૉય લૉર્ડ લિટનની મુલાકાત લેવાને ગયા હતા આ વખતે તેમના સન્માનાર્થે સત્તર તોપો ફોડવામાં આવી હતી અને બ્રિટિશસેનાએ અગ્રેજ હથે તેમને સનામી આપી હતી ભારતવર્ષની સરકારના હેદશિક મંત્રીએ સામા આવીને મહારાજાનું આદરપૂર્વક સ્વાગત કર્યું હતું અને પરમ સન્માન પૂર્વક તેમને રાજમહાનયમાં લઇ ગયા હતા વાઇસરૉય લૉર્ડ લિટને સિંહાસનથી થોડા દૂર સામે આની મહા આદરપૂર્વક તેમને હાથ પકડી તેમને પોતાના જમણા હાથપર આસન આપ્યું હતું ત્યારપછી તેઓ તેમને ક્ષેત્રકુશળતાના સન્માનમાં પૂછવા લાગ્યા હતા મારવાડના રાજવંશે બ્રિટિશસરકારને સહાય કરી હતી, તેથી વાઇસરૉય સાહેબ અત્યંત પ્રસન્ન થયા હતા ત્યારપછી જે અગ્રેજ સૈનિકોએ સુવર્ણ દડ સાથે સંયુક્ત એવી જે રમણીય પતાકાઓ તેમની સન્મુખ લાવીને ખડી કરી દીધી તે વાઇસરૉય શીખ પોતાના આસનપરથી ઉઠીને તે પતાકાની પાસે ગયા અને નિમ્નલિખિત સુમધુર શબ્દોસંહિત તે તેમને અર્પણ કરી -

"મહારાજા ! આપના વશના રાજચિન્હોથી અંકિત એવી આ પતાકા મહામાન્ય મહારાજાના ઉપહારસ્વરૂપ છે તેમણે 'ભારતેશ્વરી' ની ઉપાધિ ધારણ કરી તેના સ્મારકચિન્હતરિકે તેઓ આપને આ પતાકા ભેટ આપે છે

ઈન્ડિયાના સિંહાસન અને આપના રાજવંશની વચ્ચે જે દૃઢ સંબંધ છે તે સદા સ્થાયી રહે અને આપના સત્તા સુખ અને વ્યવસ્થાત્તા અખંડિત રહે એવી સ્થિતિ જોવાની તેમની અભિલાષા છે "

મહારાજા સર યશવત્સિંહ બહાદુરે પરમ આદરપૂર્વક તે પતાકાને સ્વીકાર કર્યો ત્યાર પછી લૉર્ડ લિટને ભારતેશ્વરીની ભૂતિથી અંકિત એક સુવર્ણ પદક મહારાજાના ગળામાં નાખી કહ્યું -

"મહારાજા ! મહામાન્ય ભારતેશ્વરીની આરાધનામાં જે આપને આ પદકથી વિભૂષિત કર્યો છે તે આશા ગમ્યુ છું કે આપ એને દીર્ઘકાળપર્યંત ધારણ કરશો અને આપના ઉત્તરાધિકારીઓ એને દીર્ઘકાળપર્યંત સાચવી રાખશે

મારવાડના મહારાજાએ પામ આદરપૂર્વક પોતાના ગળામાં ઉપરોક્ત પદક પહેરી લીધું ત્યાર પછી નામદાર વાઇસરૉયે સન્મિત કહ્યું "આપની સનામીની તોપોની સંખ્યા વધારવામાં આવી છે" આ સમય મુધી મહારાજા બ્રિટિશસામ્રાજ્યના ગ્રામ્યિણ ભાગમાં જતા તો તેમના સન્માનાર્થે સત્તર તોપો ફોડવામાં આવતી હતી, પગ્નું હથે પછી સત્તરને બદલે ઓગણીસ તોપોનો નિયમ થયો આ પ્રકારનું સન્માન નામદાર વાઇસરૉયદ્વારા પ્રાપ્ત કર્યો પછી મહારાજા પોતાના મુકામપર આવ્યા ગયા ખીન્ને દિવસે અર્ધાંત્રીસેમ્બરની રજાની તારિખે નામદાર વાઇસરૉયે મહારાજા યશવત્સિંહની મુલાકાત લીધી મહારાજાએ પામ આદરપૂર્વક તેમને ગ્રહણ કર્યો ત્યાર પછી ઈ.સ. ૧૮૭૭ના નવેમ્બર-આગીની ૨૭ તારિખે મહારાજા દિલ્હીના ગજસૂચકમાં પધાર્યો અને ત્યાંપછી તેઓ પોતાની ગજ ધોતીમાં ચાલ્યા ગયા મહારાજાના વર્તમાન દિવાન અથવા મુખ્ય મંત્રી અરેતા વિગતોમિતે તેમની

૧ દિલ્હી દરબાર ૨ આ સુવર્ણદડના અભિલાષપર સુવર્ણના ત્રજસુદ્ધ હતો અને તેની નાચે પતાકા હતી વડામંત્રી એકબાજુએ લેખપુસ્તકાનુચિત ચિન્હ અંકિત હતું અને બીજી બાજુએ 'કેસરે હિદ' એ તખ્તા લખવામાં આવ્યા હતા ઈ.સ. ૧૮૭૭ના દિલ્હી દરબારમાં આવી પતાકા સર્વ રાજજોને આપવામાં આવી હતી

દક્ષતા, વિદ્યતા અને કાર્યકુશલતાને માટે ઈ. સ. ૧૮૭૭ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે રાજસૂય-યજ્ઞપ્રસંગે બ્રિટિશસરકારે સન્માનસૂચકે 'રાયબહાદુર'ની ઉપાધિ અર્પણ કરી હતી. પાંડિત શિવના-રાયણુ આ વખતે મહારાજના ખાનગી મંત્રીનું કાર્ય કરતા હતા.

સાંપ્રતમાં મારવાડના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં શાંતિદેવી વિરાજમાન થઇ રહી છે. સુશાસનના પ્રતાપથી રાજ અને પ્રજા વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારના ઝગડા ઉપસ્થિત થતા નથી. અંતસ્થ કલહ, ભ્રૂતિ-વિદ્વેષ, પ્રપંચબળ, પહાડી લોકોનો અત્યાચાર આ સર્વનો લોપ થઇ ગયો છે. ચોતરફથી 'શાંતિ ! શાંતિ !' એજ પ્વનિ કણજોચર થાય છે. વાણિજ્યકાર્ય અસ્ખલિતરીતે ચાલે છે અને ખેડુતો નિર્વિઘ્નતાથી ધાન્ય ઉત્પન્ન કરી રહ્યા છે. હાલમાં મારવાડમાં પ્રત્યેક કાર્ય ન્યાયપુરઃસર કરવામાં આવે છે. કર ઉધરાવવામાં કોઈ પણ પ્રકારની મુશ્કેલી નડતી નથી. રાજધાનીમાં કેટલાંક વિદ્યાલયો સ્થાપિત થયાં છે; અને અંગ્રેજી ભાષાની કેળવણી સુદાં આપવામાં આવે છે. રાજ્યના લિખ લિખ ભાગોમાં શિક્ષાલયો સ્થાપિત કરવામાં આવ્યાં છે. વળી અંગ્રેજી પ્રણાલીનાં ચિકિત્સાલયો (હોસ્પીટલો)ની પણ ત્રુટિ નથી. રાજ્યની શ્રીશુદ્ધિને માટે પણ અંતર્પૂર્વક પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. આ સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતાઓ અને સુખો હોવા છતાં પણ અમારે કહેવું પડે છે કે રાઠોડવીર શિયોજીના સમયમાં રાઠોડોમાં જે શૂરવીરતા, પરાક્રમ, પ્રતાપ, બળ, પ્રભુતા, પ્રતિભા, તેજસ્વિતા, સાહસ, રાજનીતિશક્તિ અને દૃઢપ્રતિજ્ઞતા હતી, તે આજ કયા છે ? અરે ! તેમણે યવનોને આધીન રહીને પણ જે કીર્તિ સંપાદન કરી હતી તેનો શતાંશ પણ આજે કયાં છે ? બ્રિટિશસરકારની શીતલ જાયાનીચે રહીને તેમણે પોતાનો ઉપરોક્ત સમસ્ત શુભોનો પુનઃ વિકાસ કરવો જોઇએ. અસ્તુ.

અધ્યાય ૧૯ મો,

મારવાડનો વિસ્તાર અને જનસંખ્યા-મારવાડમાં રહેતા પરદેશીઓ-ઝડ, રાજપૂત, બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિ-મૃતિકાના ગુણગુણ-વનસ્પતિ-ખનિજ પદાર્થો-લવણસંચય-સંગેભરભરના પાવાણીની ખાણ-કલઈ, સીસું અને લોઢાની ખાણ-કંદકડી-શિદ્ધપકાઈ-વાણિજ્ય-સ્થાનો-વાણિજ્યદ્રવ્યની આયાત તથા નિકાશના પશ્ચિમ ભારતનાં વાણિજ્યપ્રધાન સ્થાનો-પાલી-વાણિકજાતિ-ખેરતરા અને એસવાલ-કૂતા-વાણિજ્યદ્રવ્યવાહી વણિકદત્ત-આયાત તથા નિકાસ થતી વસ્તુઓનાં નામ-વાણિજ્યદ્રવ્યના રક્ષક ચારણો-વાણિજ્યની અવનતિ-તેણું કારણ-અફઝીજનો વ્યાપાર-મૂડવા અને બાલોતરા-સિલોતનો મેળો-ન્યાયવિભાગ-દંડ કરવાની રીતિ-સાધારણ ખર્ચ-કેદીઓપર મહારાજની કૃપા-સૂર્ય અને ચંદ્રમહાપ્રસંગે, રાજકુમારના જન્મપ્રસંગે તથા રાજ્યાલિષેકપ્રસંગે કેદીઓને છોડી મૂકવા-સોગાન અર્થાત્ અગ્નિ, જલ અને તપ તેલથી કરવામાં આવતી અપરાધિઓની પરીક્ષા-પંચાયત-મહેસુલ અને તેના સંગ્રહ કરવાની પદ્ધતિ-સાધારણ કર-અંગકર-ઘાસનો કર-કિવારી અથવા દ્વારકર-કિવારીકરની ઉત્પત્તિનું કારણ-અન્ય પ્રકારના કરો-તેણું પરિમાણ-પની અર્થાત્ કરસંમાહક-લગણતું મહેસુલ-સૈનિકોની સંખ્યા-પગારદાર સેના-સામંતોના તાબાની સેના-સામંતોનીસૂચી.

નંદ દોડે મારવાડનો ઇતિહાસ લખી રહ્યા પછી અન્યાય જાતવ્ય વિષયોનો એક અધ્યાય લખ્યો છે. જો કે આ અધ્યાયમાં તેમના સમયની મારવાડની સ્થિતિનું ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે અને હાલમા પ્રાયઃ તેની સર્વ સ્થિતિ પરિવર્તિત થઈ ગઈ છે. તથાપિ અત્રે તે અધ્યાયનો અનુવાદ કરવો એ અમારું કર્તવ્ય છે. આ અધ્યાય વાચવાથી પાઠકને મારવાડની તે સમયની સ્થિતિવિશે ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. આ અધ્યાય વાંચવાથી મારવાડની તે સમયની અને વર્તમાન સ્થિતિ-માં થું પરિવર્તન થયું છે તથા તે દેશની હિનનતિ થઈ છે કે અવનતિ તે પાઠકો સારીરીતે સમજી શકશે. અત્રે અમે અમારો કાંઈ પણ મત આપ્યા વિના કેવળ કર્નલ દોડના લખાણનો અવિકૃત અનુવાદ જ કરીશું.

કર્નલ દોડ જણાવે છે કે-મારવાડની રાજધાની જોધપુર છે અને તે પશ્ચિમમાં ગિરાપ તથા પૂર્વમાં અરવલ્લીનાં શિખરપર આવેલા શ્યામગઢ સુધીના સપાટ પ્રદેશની વચ્ચે આવેલું છે. આ સપાટ ભૂમિની લંબાઈ ૨૭૦ માઇલ છે. મારવાડનો કાંઈ પણ લાજ આટલો વિસ્તૃત નથી. શિશોલીની સીમાથી મારવાડની ઉત્તર સીમાસુધી ૨૦૦ માઇલની સપાટભૂમિ છે. ડીડવાના અને ઝોલોરના ઇશાનકોણથી સાંચોરની સીમા સુધીની પૃથ્વીનું પરિમાણ ૩૫૦ માઇલ છે. મારવાડની ચારે સીમા વાંકી ચૂંકી છે અને એક એક સીમાનો છેડા એક એક ઇતરરાજ્યમાં પ્રવેશી ગયો છે. ત્રિકોણ-મિતિની સહાયવિના મારવાડના વિસ્તારનું યથાયોગ્ય પરિમાણ કાઢવું અશક્ય છે અને અત્રે તેનું પ્રયોજન પણ નથી.

કેવળ લણી નદીએજ મુખ્યતઃ મરદેશના લિન્ન લિન્ન પ્રદેશોના લાગ પાડી દીધા છે. આ લણી નદીએ મારવાડના પૂર્વ સીમાતર પર આવેલા પુષ્કર સરોવરમાંથી નીકળી પશ્ચિમ તરફ જઈ

મારવાડ દેશને બે ખંડોમાં વિભક્ત કરી નાખ્યો છે. તે નદી મારવાડના ફળદ્રુપ અને દરિદ્ર પ્રદેશની સીમારૂપે સ્થિત છે. આ નદીના દક્ષિણકિનારાથી અરવલ્લીના શિખરપર્યંતનો વિસ્તૃત પ્રદેશ અધિક સમૃદ્ધિશાળી છે અને તેની ઉત્તર તરફનો પ્રદેશ પણ અતિ કંગાલ નથી. જોધપુરથી બાલોતરા સુધી એક કલ્પિત રેલા બેંચવામાં આવે તો ક્યો લાગ ફળદ્રુપ છે અને ક્યો કંગાલ છે, તેની સારી માહિતી મળશે. આ કલ્પિત રેલાની દક્ષિણે ડીડવાના, નાગોર, મેડતા, પાલી. સોજત, ગોદવાડ, સિવાના, ઝાલોર, ભીનમાલ અને સાંચોર^૧ આવેલાં છે. આ પ્રદેશોમાના ધણા ફળદ્રુપ છે અને તેની વસ્તી પણ ઘન છે, અર્થાત્ આ ભાગમાં પ્રતિચોરસમાઇલે ૮૦ મનુષ્યો વાસ કરે છે.

આ કલ્પિત રેલાની ઉત્તર તરફના પ્રદેશો આથી લિન્ન પ્રકારના છે; તેમાં ફોદોદી, પોકલું વગેરે કેટલાંક પ્રધાન નગરો છે. ત્યાં માણસની વસ્તી પ્રતિચોરસમાઇલે ૩૦ મનુષ્યોની છે. મારવાડની એકંદર જનસંખ્યા ૨૦ લાખની છે.

મારવાડમાં જાટોની સંખ્યા સમસ્ત વસ્તીના ૫ જેટલી છે, રાજપૂતોની સંખ્યા ૬ જેટલી છે અને શેષ સર્વ બ્રાહ્મણો, વૈષ્યો તથા શૂદ્રો છે. મારવાડમા રાજપૂત સ્ત્રી, પુરુષ અને બાલકોની સંખ્યા પાંચલાખની હશે અને તેમાંથી પચાસ હજાર રાજપૂતો શસ્ત્ર ધારણ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે.

ભારતવર્ષનાં છત્રીસ રાજકુળોમાં રાઠોડજાતિને ઉચ્ચ આસન પ્રાપ્ત થયું છે. જે કે હાલમાં રાઠોડજાતિએ અશીશુના સેવનથી પોતાની ધ્વનતિ કરી છે; તથાપિ પ્રબલ અતાપશાળી યવન-શાસનના સમયમાં તે અતિ ઉન્નત હતી. જે રીતે યવનરાજ્ય તરફથી તેને વારંવાર યુદ્ધ કરવા માટે કારણ આપવામાં આવતું હતું, તેમ જો હાલ તેને કાઠ કારણ મળે તો તે પુનઃ પોતાની તીક્ષ્ણ તેજસ્વિતા પૂર્વવત પ્રકાશિત કરે એમાં કિંચિત્ પણ સંદેહ નથી. સમ્રાટ ઔરંગઝેબે ઘોર અત્યાચાર કરી રાઠોડજાતિની ધ્વનતિ કરી તેની જાતીય શક્તિ ક્ષીણ કરી નાખી હતી અને વર્તમાન રાજ માનસહે પણ તેની રહીસહી શક્તિ ક્ષીણ કરી નાખી છે. જ્યારે મારવાડના પ્રત્યેક ભાગમાં પુનઃ શાંતિનું સામ્રાજ્ય પ્રસરી જશે, ત્યારે ક્ષયને પ્રાપ્ત થયેલી રાઠોડજાતિની જનસંખ્યા પુનઃ વૃદ્ધિગત થશે. રાજ્યે કરેલા બીજા અત્યાચાર, શકતા, પ્રપંચ, સ્વેચ્છાચાર તથા નૈતિક બળ અને અવિશ્વાસથી રાઠોડોનું જાતીયત્વ તથા નૈતિક બળ સર્વથા હુમ્મ થઇ ગયું. રાજસ્થાનની અન્ય જાતિઓ કરતાં રાઠોડોના નૈતિક બળ અને જાતીયમહત્તા થોડા સમય પૂર્વે વિશેષ હતાં. થોડાં વર્ષ પૂર્વે મરુભૂમિના લોકપ્રિય રાજ અતિ સુગમતાથી “એક બાપકા બેટા પચાસ હજાર તરવાર રાઠોડોના” ને એકત્રિત કરવાને સમર્થ હતા. આ પચાસહજાર સૈનિકોમાંના પાંચહજાર અશ્વારાહી હતા. આ અર્ધલાખ સૈનિકો ઉપરાત મારવાડના મહારાજ પોતાના સામંતોની સેના અને પગારદાર વિદેશી સેના પણ એકત્રિત કરી શકતા હતા. સમસ્ત ભારતવર્ષમાં રાઠોડોની અશ્વારાહી સેના સર્વોત્તમ ગણાતી હતી. રાઠોડ અશ્વારાહીઓના જેવા સાહસિક અને વીરપુરુષ બીજા કોઇ પણ નહોતા. મરુભૂમિના કેટલાંક સ્થાનોમાં ખાસ કરીને બાલોતરા અને પુષ્કરમાં જે થોડાં બગ્ગર ભરાય છે તેમાં કચ્છ, કાઠીઆવાડ અને મુલતાન તથા જંગલમાંથી ઉત્તમોત્તમ અશ્વા આવે છે. મારવાડના પશ્ચિમ સીમાંતપર આવેલા લૂણી નદીના કિનારાપરના કેટલાંક દેશોમાં અતિ મૂલ્યવાન અને શ્રેષ્ઠ થોડા ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં રાઘડાના અશ્વો પ્રથમ શ્રેણીના ગણાય છે; પરંતુ ગત વીસ વર્ષથી જે રાજકીય શોચનીય ઘટનાઓ બની રહી છે, તેથી આ અશ્વો એકત્રિત કરવાના સર્વ માર્ગો બંધ થઇ ગયા છે. રાઘડા, કચ્છ અને જંગલના અશ્વો એકત્રિત કરીને તેમાંથી જે અશ્વોની ઉત્પત્તિ કરવામાં આવતી હતી, તે કાર્ય હવે સર્વથા બંધ થઇ ગયું છે. સિંધુ નદીના પશ્ચિમ ભાગમાંથી જે અશ્વો લાવવામાં આવતા હતા, તે પણ હાલ શીખોને લીધે બંધ થઇ ગયા છે. પૂર્વે જે સમયે મરુભૂમિમાં લૂંટવાની વૃત્તિ લાયકરૂપે પ્રચલિત હતી, તે સમયે થોડાઓનો વિશેષ ખર્ચ પડતો હતો. તે સમયે ધણા માણસો થોડા રાખતા હતા; પરંતુ હાલમા લૂંટવાની વૃત્તિ સર્વથા બંધ થઇ ગઇ છે, તેથી હવે થોડાઓનો ખર્ચ પણ ઓડા પડતો નથી. અગ્રેજ રાજ્યદારા જે શાંતિ સ્થાપન યર્થ છે, તેનુંજ આ ફળ છે.

જે સમયે દેશમાં અંતર્વિધ્વવ શરૂ થવાથી શત્રુઓના કરાલપ્રાસમાંથી મારવાડની રક્ષા કરવી

કહિન થઇ પડી હતી, તે સમયે ચાર હજાર રોડો અશ્વારોહીઓ એકત્રિત થતા હતા, પરંતુ દેશ ઉપર મહા લયકરવિપત્તિ આવી પડ્યા વિના આ પ્રકારે ચારહજાર અશ્વારોહી એકત્રિત થઈ શકતા નહોતા રોડોસામતો પાચસેની ઉપજ્ઞપર એક અશ્વારોહી અને બે પાચહલના હિસાબથી મહારાજાને સહાય કરતા હતા ઉચ્ચ શ્રેણીના સામતોની એક યાદી યથાસ્થાનપર આપવામા આવી છે

મૃત્તિકાના ગુણગુણ-મારવાડમા ચાર પ્રકારની મૃત્તિકા છે વેકલૂ, ચીકણી, પીળી અને સફેદ પ્રથમ જાતની મૃત્તિકા દેશના ધણા ભાગમા પ્રાપ્ત થાય છે આ મૃત્તિકામા ચીકણો ભાગ ધણે થોડો છે અને રેતીનો ભાગ અત્યંત વધારે છે આ પ્રકારની જમીનમા બાજરો, મગ, મઠ, તલ અને જુવાર ઇંધાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેમા તડબૂચ પણ થાય છે ચીકણી મૃત્તિકાનો રંગ સ્વામ છે આ મૃત્તિકા ડીડવાના, મેડતા, પાલી અને ગોહવાડના સામતશાસિત પ્રદેશમા થાય છે આમા થઈ આદિ ધાન્યો પેદા થાય છે પીળી મૃત્તિકા ાજરના જેવા રંગની છે તેમા રેતીનો ભેગ હોય છે અને તે વિશેષતઃ જનસર, જોધપુર, અજોર, બાલોતરા વગેરે પ્રદેશોના કાંઈ કાંઈ ભાગમા પ્રાપ્ત થાય છે, તેમા જવ, કોકના થઈ, તબાકુ અને કાદા વગેરે શાકભાજી ઉત્પન્ન થાય છે સફેદ રંગની મૃત્તિકામા ખેતી થતી નથી મુશળધાર વૃષ્ટિ થયા પછી આ ભૂમિમા કેટલુંક અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રકારની ભૂમિમા બાજરો થોડો થાય છે

લૂણી નદીના દક્ષિણ તટપર આવેલા પાલી, સોજત તથા ગોહવાડ આદિ સ્થાનોની મૃત્તિકા પર્વતશિખરમાથી નીકળેલી નાની નાની નદીઓના પ્રવાહથી ફળદ્રુપ બની જાય છે આ સ્થાનોમા બાજરો સિવાય ધત્તર સર્વ પ્રકારના અનાજ ઉત્પન્ન થાય છે નાગોર અને મેડતાના પ્રદેશમા ફવાના પાણીવડે ખેતી થાય છે અને તેમા ધણા કિંમતી ધાન્યો ઉત્પન્ન થાય છે પશ્ચિમાચલમા પાચસે-દશ ગામો છે અજોર, સાચોર અને બીનમાલના વિસ્તૃત પ્રદેશોએ ખાલસા અર્થાત્ મરુભૂમિના અંધી શ્વરની ખાસ ભૂમિ છે અને તે પર તેમનો સીધો અધિવાર છે આ પ્રદેશોની મૃત્તિકા અત્યંત ક્ષેષ્ક છે આણુ પર્વતપરથી નીકળેલી નાની નાની નદીઓ આ ભૂમિમા થઈને જાય છે તે નદીઓએ તેમજ દક્ષિણમાની ખીજ પણ વિસ્તૃત નદીઓએ આ ભૂમિની ફળદ્રુપતા વધારી દીધી છે, પરંતુ પૂર્વે આ ભૂમિમા જેટલું ધાન્ય ઉત્પન્ન થતું હતું તેનેા ત્રીજો ભાગ પણ રાજા માનસિંહના આરાજકતામય શાસનકાળમા ઉત્પન્ન થતો નહોતો સોહરાઈ અને સિંધ દેશના લૂટારાઓ આ ખાલસા ભૂમિમા આવીને કૃષિકારોના ધનધાન્ય લૂટી જતા હતા આ દેશની શ્રેષ્ઠભૂમિમા થઈ, જવ, જુવાર, મગ અને તલની પેદાશ વિશેષ થાય છે અને રેતાળ જમીનમા કેવળ બાજરો, મગ અને તલજ ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્તર દેશના લૂટારાઓએ આવીને આ પ્રદેશના કૃષિકારોના ધનધાન્ય લૂટી લઈહજારો માણસોનો વિનાશ કર્યો હતો બે મારવાડના સિંહાસનપર શ્રેષ્ઠ નૃપતિ હોતા તે લોકોને આ ઉપદ્રવ સહન કરવો પડત નહિ બે કે મારવાડના દક્ષિણ ભાગના દવાઓમા પુષ્કળ પાણી ભરેલું છે, તેપણુ મેવાડમા જેટલા વ્વા છે તેટલા મારવાડના તે ભાગમા નથી નાગોર પ્રદેશમા પાચસે છ નગરો અને ગામો છે અને તે મારવાડના યુવરાજોના પ્રદેશ ગણાય છે આ પ્રદેશમા અતિ પ્રાચીન કાળથી ખેતીની સગવડને માટે ધણા દુર્વા ખેતપાલમા આવ્યા છે અને ધત્તર પ્રદેશોના ખેડુતો કરતા અહીંના ખેડુતોને જલની સહાય વિશેષ મળતી આવી છે

ખનિજ પદાર્થો-બે કે મારવાડની ભૂમિ ફળદ્રુપ નથી, તેપણુ તેમા એક અતિ મૂલવાન ખાણુ વિદ્યમાન છે ભાગતવર્ષના અન્યાન્ય દેશોના લોકો પણ આ ખાણુમાથી નીકળેલી વસ્તુને આદર્યમહિત ગ્રહણ કરે છે પચ્ચહાદા, ડીડવાના અને સાલરના લવણસંગવરો ધનની ઉપજના મુખ્ય દ્રા છે આ સરોવરોમાથી ઉત્પન્ન થયેલુ લવણ ભારતવર્ષના સર્વ સ્થાનોમા જાય છે વળી મારવાડના પૂર્વ ભાગમા મકરા નામનુ સ્થાન છે, ત્યાં મગેમરગરના પાપાણુ થાય છે આ પાપાણો-દ્રાજા જયનશાસનના સમયમા ભારતના પ્રધાન નગરોમા ઉચ્ચ ઉચ્ચ મહાદાયો બાધવામા આવતા હતા દિલ્હી અને આગ્રાની મગ્ગત ઇમારતો, મગ્ગદેા શિવાલયો અને સમાધિમંદિરોમા મારવાડના સગેમગ્ગ વપગતા દતા મારવાડના મહારાજાને આ પાપાણોની પુદ્ગળ ઉપજ થઈ હતી, પરંતુ યવનસામ્રાજ્યનો સગેમગ્ગરની મોટી મોટી ઇમારતો બાધવાનો મગ્ગ જતો રહ્યો છે, તેથી

હાલમાં આ પાપાણોદારા અગાઉના જેવી ઉપજ થવાનો સંભવ નથી. જોધપુર અને નાગોરની નિકટ જૈત પાપાણુના ટુકડાઓ અને ખાણો ઉપલબ્ધ થાય છે. મહાલયો ખાંધવામાં વપરાતા પાપાણો મારવાડ દેશમાં અધિક પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. સોજત નામના સ્થાનમાં ક્લર્ષ અને સીસું ઉત્પન્ન થાય છે. પાલી નામના સ્થાનમાં ફટકડી અને બીનમાલ તથા યુજરાતની પાસેના ભાગમાં લોહાની ખાણ પ્રાપ્ત થાય છે.

કારીગીરી-વાણિજ્યદષ્ટિથી જોવાથી પ્રતીત થાય છે કે મારવાડની કારીગીરી ઉત્તમ નથી. મારવાડમાં મુખ્યતઃ સુતરનું જીરું કાપડ અને કામળ બનાવવામાં આવે છે; પરંતુ આ વસ્ત્રો પરદેશમાં મોકલવામાં આવતા નથી. તેનો વપરાશ તે દેશમાં જ થાય છે. બંદુક, તલવાર તથા ધત્તર શસ્ત્રો રાજધાનીમાં તથા પાલીમાં બનાવવામાં આવે છે. વળી પાલીમાં એક પ્રકારની લોહાની પેટી તથા ચૂરોપની ક્લર્ષની પેટીઓના જેવી પેટી બનાવવામાં આવે છે. રાંધવાને માટે કડાયાં વગેરે ઉત્તમ બને છે અને તેના બનાવનાર કારીગરોને હમેશા રાજ મળ્યા કરે છે.

વાણિજ્ય-પ્રધાનસ્થાન-સમસ્ત રાજપૂતરાજ્યોમાં એક એક પ્રધાન વાણિજ્યસ્થાન છે. મેવાડમાં બીલવાડા, બિકાનેરમાં ચુર અને જયપુરમાં માલપુરા જે પ્રકારે વાણિજ્યનાં પ્રધાનસ્થાનો છે, તે પ્રકારે મારવાડમાં પાલી વાણિજ્યનું મુખ્ય સ્થળ છે. એ નગર માત્ર રાજસ્થાનનાં ઉકત વાણિજ્ય-પ્રધાન સ્થાનોનું પ્રતિરૂપી જ નથી; પરંતુ સમસ્ત રાજસ્થાનનું પ્રધાન વાણિજ્યસ્થાન છે અર્થાત્ એ સ્થાન સર્વ વાણિજ્યસ્થાનોમાં મુખ્ય છે. મારવાડના વણિકોને નવદશાશ ભાગ જૈન ધર્મ પાળે છે. ખેતરા નામના વણિક શાખાના હજારો મનુષ્યો વ્યાપારાર્થે ભારતના અનેક પ્રાંતોમાં જાય છે. ઓસિયા નામના સ્થાનના જે લોકો ઓસવાલ નામથી વિખ્યાત છે, તેમની સંખ્યા એક લાખની હશે. આ લોકોની ઉત્પત્તિ રાજપૂતોમાંથી થઈ છે; પરંતુ જે અંગ્રેજોએ હિંદુભૂતિના ઇતિહાસની યોજ કરી છે, તેઓ આ વાત બહુતા નહોતા. શતદ્રુથી હિંદી મહાસાગર સુધીના વિસ્તૃત દેશમાંથી મારવાડના વણિકો દ્રવ્ય ખેંચી લાવે છે. જૈનસમાજમાં પિતાની સર્વ સંપત્તિ કેવળ જ્યેષ્ઠ પુત્રને જ મળવાની રીત પ્રચલિત નથી. એ સમાજમાં એવો રિવાજ છે કે પિતાની સર્વ સંપત્તિ સર્વ પુત્રોની વચ્ચે સરખે ભાગે વહેંચી આપવામાં આવે છે અને મધ્ય એશિયાની છત જાતિ તથા કેટલરની જુત જાતિની પેઠે સૌથી નાના પુત્રને જમણા હિસ્સા આપવામાં આવે છે. બે પિતાની જીવંત દશમાં તેની સંપત્તિ વહેંચવામાં આવે તો નાના પુત્રને આ પ્રકારે જમણા હિસ્સા મળે છે; અર્થાત્ પિતા પોતાની સંપત્તિ પોતાના સર્વ પુત્રોને સરખેભાગે વહેંચી આપે છે અને પોતાના નિર્વાહને માટે પોતાનો પણ એક હિસ્સો પાડે છે. તેના મરણ પછી તેના હિસ્સા તેના નાના પુત્રને મળે છે. આ રિવાજ હાલમાં સર્વ સ્થળે પ્રચલિત છે કે નહિ તે કહી શકાતું નથી; પરંતુ એક સમયે આ રિવાજનો પુષ્કળ પ્રચાર હતા તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વિદ્યમાન છે. મારવાડની જે જે જાતિઓ વાણિજ્યવ્યવસાય કરે છે, તેની સૂચી આપવામાં આવે તો એક મોટા અધ્યાય લખવો પડે. જૈન લોકોના એક ધર્મગુરુએ ઘણાં વર્ષો સુધી પરિશ્રમ કરીને એક સૂચી બનાવવા માંડી હતી. તેણે વાણિજ્યવ્યવસાયી અદારસે વણીનાં નામોનો સંગ્રહ કર્યો હતો; પરંતુ તેને દૂર દેશની વાણિજ્યવ્યવસાયી બીજી પણ ઘોઘસો વણીનાં નામો મળ્યાં તેથી તેણે આખરે કંટાળીને તે કાર્ય અપૂર્ણ જ છોડી દીધું.

પાલી પૂર્વ અને પશ્ચિમના દેશોમાં સર્વપ્રધાનવાણિજ્યસ્થાન હતું. ત્યાં ભારતવર્ષના કાશ્મીર વગેરે ઈતર પ્રદેશો અને ચીનનાં વાણિજ્યદ્રવ્યો આવતાં હતાં અને ત્યાંથી ચૂરોપ, આફ્રિકા, ઇરાન, અરબસ્તાન વગેરે દેશોમાં વાણિજ્યદ્રવ્યો જતાં હતાં. કચ્છ અને યુજરાતમાંથી હાથીદાંત, તાંબુ, ખજૂર, ચુંદર, નાળીયેર, બનાત, રેશમી અને સુતરાઉ વસ્ત્રો, ચંદન, કપૂર, રંગો, ઔષધો, કાંચી, મસાલા, ગંધક ઇંડા અસંખ્ય પદાર્થો ગાડાં ભરી ભરીને પાલીમાં લાવવામાં આવતા હતા અને ત્યાંથી છીંટના વસ્ત્રો, સુકાં કબો, જીરું, મુલતાની હિંગ, ખાંડ, સોડા, અક્રીણ (કોટા અને માળવાનું), ઉત્તમ પ્રકારના વસ્ત્રો, ક્ષાર, શસ્ત્રો, રંગેલી કામળો તથા મારવાડનું મીઠું ઇંડા વસ્તુઓ પરદેશ જતી હતી.

સુધવાહ, સાંચોર, બીનમાલ તથા અલોર ચંદ્રને અનેક વાણિજ્યપદાર્થો પાલીમાં આવતા હતા. ચારણો વાણિજ્યદ્રવ્યથી ભરેલી ઘોડાની સાથે રક્ષકસ્વરૂપે જતા હતા; કારણ કે તેઓ પૂજ્ય

ગણાય છે આ ચારણેશ્વરે લોકોની અપૂર્વ સજિત હોય છે અને તેથી તેઓ તેમને માત્ર આપે છે તથા તેમના સાખનો લય રાખે છે તેમને જેટલું માન આપવામાં આવે છે તથા તેમનો જેટલો લય રાખવામાં આવે છે, તેટલો બીજા કોઇનો પણ રાખવામાં આવતો નથી આ ચારણો પોતાની સાથે જતા હોવાથી લૂટારાઓ પણ તેમને લૂટવાની હાથ બીટી શકતા નહોતાં જે કે ચારણો તલવાર અને દાહ લઇને પોતાના શરીરની રક્ષા કરી શકતા નહોતા, પરંતુ તેઓ પોતાના શરીરમાં ધાવ કરીને લૂટારાઓને નરકવાસનો લય ખતાવતા, તેથી લૂટારાઓ તેમના પર આક્રમણ કરતા નહોતાં જે ત રકશે પોઠ ઉપર આક્રમણ કરતા તો ચારણ રક્ષકો કટાર લઈ પોતાના શરીરના એકાદ ભાગ ઉપર ધાવ કરતા આથી પણ જે તરકરે લૂટકાર્ય બંધ નહિ કરતા તો અતે તેઓ આત્મઘાત કરતા તેઓ લૂટારાઓને સપરિવાર આત્મઘાત કરવાનો લય દર્શાવતા તેઓ કહેતા કે, “ આ નરહત્યાનું લય કરે જીવ અવશ્ય તમને ભોગવવું પડશે ” ગત વીસ વર્ષમાં વિસ્તૃત વાણિજ્યકાર્ય સર્વથા બંધ થઈ ગયું છે જે કે હાલમાં ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર શાંતિ સ્થાપન થઈ ગઈ છે, પરંતુ અગાઉ આ દેશમાં લૂટકાર કરવાની રીતિ લય કરીને પ્રચલિત હતી, તે છતાં પણ વર્તમાન સમય કરતા તે સમયે વાણિજ્ય કાર્ય દશગણુ અધિક ચાલતું હતું ઘણા માણસો આ વાતને અસત્ય માનશે, પરંતુ એ વાત સત્ય થા સત્ય છે વર્તમાન કાળમાં એકદંત્ર વ્યાપારની પ્રણાલીએ મારવાડમાં જેવી હાનિ કરી છે તેવી હાનિ સરાર્ધ, બહારનીઓ અને લૂટારાઓના આક્રમણે પણ કરી નહોતી પૂર્વે લૂટારાઓનો તલવાર અને લાલાખી ગુપ્તપાત થતો હતો પરંતુ હાલમાં તો રક્તજ સ્રાવ થયું છે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ અરીણ અને લવણનો ધનુરો રાખીને તે વસ્તુઓ ધતર ફેરોમાં સંપૂર્ણ છૂટથી જઈ શકે નહિ એટલા માટે તેના પર ભારે જકાત નાખી હતી આથી મારવાડના અદીણ અને લવણના તે વ્યાપારમાં પ્રચ્છન્ન ઉપસ્થિત થયું અને તે વ્યાપાર ધોમે ધોમે મદ પડી ગયો ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે આ પ્રકારે રાજનું અહિત કર્યું

આ દેશમાં પ્રતિવર્ષે એ મેળા ભરાય છે એક મેળો મૂડવા નામના સ્થાનમાં અને બીજો બાયોતરામાં ભરાય છે આ મેળાઓમાં હાથી, ઘોડા, ગાય વગેરે પશુઓ વેચાય છે તદુપરાંત ભારતના અન્યાન્ય ભાગોમાંથી વણિકો અને વ્યાપારીઓ અનેક પ્રકારના પદાર્થો વેચવાને માટે આવે છે આ મેળાઓમાં પુષ્કળ માલ ખપે છે આ મેળાઓમાં ભારતના અનેક સ્થાનોના મનુષ્યો આવે છે, પરંતુ હાલમાં અગાઉના જેવી તેની ભવ્યતા અને સુદરતા રહી નથી

ન્યાયપાત્ર-ગૃહાંસમાજમાં ન્યાયકાર્ય અત્યંત શિથિલ ચાલે છે જે મનુષ્ય રાજદ્રોહ અને ગળાગી અપરાધ કરે તેને સજા દડ આપવામાં આવે છે રાજકીય અપરાધ સિવાય છતર કોઈ પણ અપરાધને માટે સજા સજા થતી નથી રાજદારી અપરાધોને શિક્ષા કરવાને માટે રાજ પોતાનું સર્વ મામથર્થ નાપરે છે, પરંતુ કોઈ મનુષ્ય એકાદ સામતની વિરુદ્ધ અથવા સાધારણ મનુષ્યની વિરુદ્ધ તે પ્રવારનું આચરણ કરે તો તેને સહસ્રા ક્ષમા તો કરવામાં આવતી નથી પણ તેનામ્ને દયા ખતાવવામાં આવે છે અરે કોઈ માણસ એક મનુષ્યનું ખૂન કરે તોપણ તેને દ - કેદ, તેની સપત્તિ જપ્ત કરવી અથવા તેને દેશનિકાલ કરવો એવી એવી ક્ષુદ્ર સજા કરવામાં આવતી હતી ચોર ધત્યાદિ સાધારણ અપરાધોએને દ્રવ્યદડ અથવા કેદની શિક્ષા કરવામાં આવતી હતી અને તેનો અન્નવસ્ત્રાદિનો ખર્ચ તેની સપત્તિમાંથી વસૂલ કરવામાં આવતો હતો જે મોગની વામ સપત્તિ ન હોય તો તેને શારીરિક દડ કરવામાં આવતો હતો રાજ વિજયમિલના મૃત્યુ પછી ન્યાય મંદિર શન્ય થઈ ગયું તો જે કે મારાજ વિજયસિંહ અપરાધોઓપર વિશેષ દયા કરતા હતા, તોપણ તેમની ન્યાયબુદ્ધિની આજપર્થ ત મુક્તકંઠે પ્રસાસ કરવામાં આવે છે તેમણે કદિપણ ૧૪ મનુષ્યને પ્રાણદંતી શિક્ષા કરી નહોતી કેવા તે પ્રકારની શિક્ષા કરવામાં પોતાની મમતિ આપી નહોતી તેઓ કેદીઓપર અત્યંત દયા રાખતા હતા તેમની દયાબુદ્ધિની આજપર્થ ત પ્રતિમા થાય છે તેમને બીધેજ આ વદતિ પ્રચારમાં આવી છે કે - “ધરમાં ગળી નથી મળતી, પરંતુ ડાંગરમાં લાક મળે છે ” જયપુરની પેઠે બેધપુત્રના કેદીઓને પણ દાંતા લોકોના માનથી પાળવામાં આવે છે આ વાત સર્વને સુવિદિત છે કે નણિક લોકો-ખાસ કરીને જેનંધર્માવળીઓ જે કેદીઓને મોજન

ન આપે તો તેઓ ક્ષુધાથી સંતપ્ત થઇ મરણને શરણ થાય એમા કિંચિત્ પણ સંશય નથી. ધનવાન વ્યાપારીઓ કેદીઓને લોબન આપે છે, તેથી મહારાજ પોતાનું દ્રવ્ય તે કામમાં ખર્ચતા નથી; કારણ કે તેઓ આપે તો કેદખાનાનો ઉપરિ તે હજમ કરી ભથ. એકવાર જે માણસને કેદમા નાખવામાં આવે છે, તેની પુનઃ કેદ તપાસ લેતું નથી. આથી કેદીઓના કષ્ટની સીમા રહેતી નથી; પરંતુ કેદીઓને આ મહાકષ્ટમાંથી બીજીરીતે મુક્ત થવાની આશા હોય છે. પ્રત્યેક સૂર્યગ્રહણ અને ચંદ્રગ્રહણ પ્રસંગે, રાજકુમારના જન્મપ્રસંગે અને રાજ્યાભિષેકપ્રસંગે કેદીઓને મુક્ત કરવામાં આવે છે. આ રીતિ અનાદિથી ચાલી આવે છે. કેદી લોકો આતુરનયને આ મુશ્વસરની પ્રતીક્ષા કર્યા કરે છે.

મારવાડમા “સોગન” નામક એક ન્યાયપ્રણાલી પ્રચલિત છે, અર્થાત્ “સોગન” (શપથ)-દ્વારા તહેામતદારના અપરાધનો નિર્ણય કરવામા આવે છે. રાજપૂતાનાના ઇતર દેશોમાં પણ આ પ્રણાલી પ્રચલિત છે; પરંતુ હાલમા સમાજની સ્થિતિ અને લોકોના મનોભાવ બદલાઇ ગયાથી આ પ્રકારની પ્રથા ઉપર ધણાને વિશ્વાસ આવતો નથી. હાલમાં માન કેટલાના બલિમસિંહજી આ પ્રકારની પ્રથાનો ઉપયોગ કરે છે; પરંતુ તેઓ પણ હાડોતીની ડકણપ્રત્યે હાલમાં ઉદાસીન થઈ ગયા છે. હાડોતીની ડકણીની તપાસ જલદારા થાય છે. આ પ્રકારે તપાસ કરવાની પ્રથા, આ પ્રકારે અપરાધીઓના અપરાધનો નિર્ણય કરવાની પ્રથા અનાદિથી ભારતવર્ષમાં પ્રચલિત છે. રાવણ સીતા-જીને હરી લઇ ગયો હતો, ત્યારે શ્રીરામચંદ્રજી સીતાજી પોતાના સતીત્વનું રક્ષણ કરી શક્યા છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાને માટે તેમની તપાસ અગ્નિદ્વારા કરી હતી. જલ્લ અને અગ્નિદ્વારા તપાસ કરવાની પ્રથા સિવાય બીજી પણ એક પ્રથા પ્રચલિત છે, અર્થાત્ તહેામતદારના હાથપર તમ તેલ નાખીને તેના અપરાધીપણા કિંવા નિરપરાધીપણાનો નિર્ણય કરવામા આવે છે, પરંતુ અત્રે જણાવવાની જરૂર છે કે વાદી અથવા પ્રતિવાદી કોઈ પણ આ પ્રકારે ન્યાય મેળવવા ઇચ્છતા નથી; પણ બ્યારે પંચાયતદારા કિંવા બીજા કોઈ પણ પ્રકારે પણ તેના મુકદ્દમાનો નિર્ણય ન થઇ શક્યો હોય, ત્યારે અંતે આ પ્રથાનું અવલંબન કરવામાં આવે છે.

મારવાડમાં સર્વ દિવાની મુકદ્દમાઓની તપાસ પંચાયતદારા કરવામાં આવે છે. જો કોઈ મનુષ્યને પંચાયતદારા સંતોષ ન મળે તો તે પોતાનો મુકદ્દમા રાજની સન્મુખ સોદર કરી શકે છે; પરંતુ તેમ કરવામા તેને પ્રથમ પંચાયતની સંમતિ પ્રાપ્ત કરવી પડે છે. વળી રાજની સન્મુખ પોતાનો દાવો રજૂ કરવા માટે તેને ચોક્કસ રકમ આપવી પડે છે. આ પ્રકારના મુકદ્દમાઓ ધણા હોતા નથી. પંચાયતની પ્રથા અત્યંત સરલ છે. વાદીને પ્રથમ પોતાના જીલ્લાના હાકિમ અથવા પોતાના ગામના પટેલની આગળ પોતાનો મુકદ્દમા રજૂ કરવાનો હોય છે. ત્યાર પછી વાદી અને પ્રતિવાદી પોતપોતાની ઇચ્છાનુસાર જે એક અથવા બે ગામોનાં નામ જણાવે તે ગામોમાં પંચાયત ભરવામાં આવે છે. જે જે ગામોમાં પંચાયત ભરવાની હોય તે તે ગામોના પટેલોપર પ્રથમથી તે વિષેનો સંદેશો મોકલવામાં આવે છે. પટેલ પોતાના કારકુનોને લઇને “અથાઈ” અર્થાત્ ગ્રામ્ય ન્યાયમંદિરમાં જાય છે અને સાક્ષીઓને એલાવીને સોગંદપૂર્વક તેમની જુળાની લે છે. સાક્ષીઓ “ગાદીની આણ” કહીને સોગંદ લે છે. સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવેત્તા હિરોડોટસ જણાવે છે કે ગ્રામ્યન સાધ્ધીઅન લોકો પણ આજ પ્રકારે સોગંદ લેતા હતા; પરંતુ “ગાદીની આણ” કહીને અધિકારી રાજપૂતોજ સોગંદ લે છે. ઇતર ભતિઓનો સોગંદ લેવાનો પ્રકાર તેમના પોતપોતાના ઇચ્છાનુસાર છે. તપાસ સંપૂર્ણ થઇ રહ્યા પછી પંચાયતનો અભિપ્રાય નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે છે અને તે પત્રપર ત્યાર પછી હાકિમ પોતાની મહોર લગાવે છે. હવે કાં તો પંચાયતના નિર્ણયને માન આપવામાં આવે છે કે કાં તો રાજની સન્મુખ પુનઃ મુકદ્દમા રજૂ કરવામા આવે છે. રાજપૂતાનામા પ્રાચીનકાળથી આ પ્રથા પ્રચલિત છે

રાજકર-મારવાડમાં રાજકર અનેક રૂકારના છે અને તેમાં ચાર મુખ્ય છે:-

- (૧) ખાલસા અથવા રાજની સ્વતંત્રી ખાસ ભૂમિનું મહેસુલ
- (૨) લવણનો કર
- (૩) આયાત અને નિકાસ થતા માલપરની જકાત

(૪) હાસિલ નામના પ્રકારે કરે

જો કે અર્ધ સતાબ્દી પૂર્વે અર્થાત્ રાજા વિજયસહના શાસનકાળમાં મારવાડની ઉપજ સેળાલાખ રૂપિયાની થતી હતી અને તેનો અર્ધ ભાગ તો કેવળ ધવણના કરમાંથીજ ઉત્પન્ન થતો હતો, પરંતુ વર્તમાન કાળમાં મારવાડપતિની એકદર ઉપજ દરલાખ રૂપિયાથી અધિક નથી પૂર્વે સમસ્ત સામતોની ઉપજનો સરવાળો કરવાથી સમગ્ર મારવાડની ઉપજ પ્રાયઃ પચાસ લાખ રૂપિયાની થતી હતી, પરંતુ હાલમાં તેથી અર્ધો રૂપિયા પણ ઉપજતા હોય તે વિશે શક છે સામતો પાસે જે સેના છે, તેમાં પાંચદલ સિવાય અથારોહી સૈનિકોની સખ્યા પાંચ હજારની છે પ્રત્યેક સામતને એક હજાર રૂપિયાની ઉપજ પર એક અથારોહી અને બે પાંચદલ સૈનિકો રાખવા પડે છે આ રીતે જે સામતને પ્રાતઃવર્ષે દશહજારની ઉપજ હોય તેને દસ અથારોહી અને વીસ પાંચદલ સૈનિકો રાખવા પડે છે સુદસમયમાં અથવા ઇતર કેમ પ્રસંગે રાજાની આજ્ઞાનુસાર સામતોને તેને સહાય વસ્તી પડે છે

મારવાડપતિની દસ લાખની ઉપજ તે છે કે જે રાજાખજાનામાં જાય છે તે ઉપરાંત જે રાજ-કર્મચારીઓ રાજાની ખાસ ભૂમિમાંથી જગીર ભોજવે છે, તેનું મહેસુલ આ દસ લાખમાં ગણવા મા આવતું નથી

પ્રજાની પાસેથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના કર લેવામાં આવે છે ભારતવર્ષમાં પ્રાચીનકાળમાં માન અનાજનોજ કર લેવામાં આવતો હતો એ કરને મારવાડમાં 'બટાઇ અર્થાત્ 'વહેચણી' કર કહેવામાં આવે છે જેમાં પહેલા અનાજનો અર્ધ ભાગ રાજાને આપવામાં આવે છે અને અર્ધભાગ ખેતના ઘરમાં રહે છે પ્રાચીનકાળમાં રાજા ધાન્યનો કું અથવા કું ભાગ કર તરીકે લેતા હતા, તેને બદલે વર્તમાન કાળમાં અર્ધ ભાગ લેવામાં આવે છે તદ્દપરાંત, ખેતુને અનાજની રખવાળી તથા ભાગ પાડવાની ક્રિયામાં ભાગ લેનાર માણસોની મહેનતના પૈસા આપવા પડે છે દશમણ ધાન્ય પર બે રૂપિયા આપવા પડે છે, તેમાંથી રખવાળ અને કાટવાળ (કે જે ધાન્યના ભાગ પાડે છે તે) ની મહેનતના પૈસા આપતા જે કાંઈ બચે છે તેને ગામના પંચલ અને તલાલી વહેંચી લે છે મહારાજના ઘોડા અને ઇતર પશુઓના ખોરાકને માટે પ્રત્યેક ખેતુની પાસેથી એક એક ગાદી જુવાર અથવા પાંજરીની કડમ લેવામાં આવતી હતી પરંતુ સાપ્રતમાં તેની વિમત અર્થાત્ એક એક રૂપિયે પ્રત્યેક ખેતુની પાસેથી લેવામાં આવે છે જે સમયે દુષ્કાળ પડવામાં સંભવ જણાય છે, તે સમયે ખેતુની પાસેથી રૂપિયા લેવામાં આવતા નથી, પરંતુ કડમજ લેવામાં આવે છે પંચલ, તલાલી આદિ કર્મચારીઓના નિર્વાહ અર્થે ખેતુ અને રાજા એ હિસાબની પાસેથી ધાન્યનો અમુક અંશ લેવામાં આવે છે આ અર્થને માટે પ્રાતઃમણે પાશીર ધાન્ય લેવામાં આવે છે પટાવતો અથવા સામતોના તાબાના ખેતુ રાજાની ખાલસા ભૂમિના ખેતુ કરતા ઘણા ઊંચી હોય છે, કારણ કે સામતો પોતાના ખેતુની પાસેથી ધાન્યના કેવળ કું ભાગજ ગણાય જરૂર છે તદ્દપરાંત તેઓ પ્રતિ સેા વિધાએ બાર રૂપિયાનો કર લે છે ખેતુના આ ૨૨ ઘણી ખુશીથી આવે છે

આ સિવાય મારવાડમાં ભેટલા સ્ત્રીપુરુષો નિવસ કરે છે, તેમને એક એક રૂપિયો કર આપવો પડે છે આ કરને "અગકર" કહેવામાં આવે છે

વળી 'ધાસમારી' નામનો પશુઓ પર લેવાતો કર મારવાડમાં પ્રચલિત છે પ્રત્યેક ઘેટા અથવા બકરા પર એક આનાનો કર લેવાય છે, બેસપર આઠ આનાનો કર લેવામાં આવે છે અને ઉંટ ઉપર ત્રણ રૂપિયાનો કર લેવામાં આવે છે

'કિવાડી' નામનો કર સૌથી અધિક પીગકારી છે "કિવાડ" શબ્દનો અર્થ "દાર" છે મહારાજા વિજયસહે આ કરની મૂળ ઉત્પત્તિ કરી હતી તેમના શાસનકાળના અંતિમ ભાગમાં મારવાડના સમસ્ત સામતો વિદેશી બની પાછીમાં એકનિત થયા હતા અને તેમણે મહારાજાને ૫૬ બ્રહ્મ કંવને માટે પ્રપચ ૨૫૦૦૦ દત્તો આ સમયે મહારાજા વિજયસહે તેમને હાથમાં લેવાને માટે ત્યાં ગયા, ૫૭ વ્ર સામતો આજ પછ પ્રકારે તેમના હાથમાં આવ્યા નહિ તેઓ ત્યાંથી પાછા ફરી

બેંધપુરનિકટ આબ્યા તો તેમણે પાટનગરના દ્વાર બંધ નેયાં. ભીમસિંહે રાજસિંહાસનપર અભિ-
ષિક્ત થઇ નગરનાં દ્વાર બંધ કરાવી દીધા હતા; ત્યારે તેમણે સેના એકત્રિત કરવાને માટે પ્રજાની
સહાય માગી. પ્રજાએ પ્રત્યેક ઘરદીઠ ત્રણ ત્રણ રૂપિયા ઉધરાવી આપ્યા. હવે જે પ્રજાજનોએ ભીમસિંહ-
ના પક્ષતું અવલંબન કર્યું હતું તેમને દડિત કરવાને માટે હો દિવા રાજ્યની ઉપજ વધારવાને માટે
હો, કારણ ગમે તે હો, પરંતુ તેમણે પાછળથી તે કર ચિરસ્થાયી કરી દીધો. તે સમયથી પ્રજા
સતત ત્રણ રૂપિયા કર આપતી આવી હતી; પરંતુ જે સમયે મહારાજા માનસિંહની વિરુદ્ધ પ્રપંચને
વિસ્તાર થયો અને પદાભિષેક મહારાજાની ખાલસા ભૂમિપર અધિકાર કરી લીધો, તે સમયથી તેમણે
ત્રણ રૂપિયાને બદલે દશ રૂપિયા લેવા માંડ્યા; પરંતુ આ કર એકસરખીરીતે લેવામાં આવતો નથી.
સૌથી પ્રથમ પ્રત્યેક નગર અને ગામમાં જેટલા ઘરો હોય છે, તેની ગણતરી કરવામાં આવે છે. ત્યાર
પછી ધરના સ્વામીની સ્થિતિ પ્રમાણે તેની પાસેથી કર ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. દરિદ્ર મનુષ્ય
જે રૂપિયા આપે છે તે શ્રીમંતને વીસ રૂપિયા આપવા પડે છે. સામાન્ય અધિકારનીચેના પ્રદે-
શમાંથી પણ આ કર વસુલ કરવામાં આવે છે; પરંતુ ખાસ કૃપાતરિકે કેટલાકને મુક્તિ
પણ મળે છે.

મારવાડમાં વાણિજ્યકરના કેટલા રૂપિયા પૂર્વે ઉત્પન્ન થતા હતા, તે નીચેની યાદીપરથી જ-
ણાશે; પરંતુ હાલમાં એટલી ઉપજ નથી. પૂર્વ કાળમાં વાણિજ્યકરની ઉપજ અધિક હતી અને વર્ત-
માનકાળમાં ન્યૂન છે તેનું કારણ સ્પષ્ટજ છે. પ્રત્યેક દેશમાં વાણિજ્યકરની ઉપજની ન્યૂનાધિકતાને
આધાર વ્યાપારની અવનતિ કેવા ઉન્નતિ ઉપર રહેલો છે. જે સમયમાં લૂંટ, અત્યાચાર, પીડન,
વિભક્તિઓના આક્રમણ અને દુર્ભિક્ષનું અસ્તિત્વ હોય તે સમયમાં વ્યાપારની સ્થિતિ ક્લી હોય છે,
તે સહેજે સમજ શકાય એમ છે. નિમ્નલિખિત યાદી પ્રાચીન સરકારી દસ્તાવેજોમાંથી ઉદ્ધૃત કરવામાં
આવી છે માટે એમાં શંકાને કિંચિત્ પણ અવકાશ નથી.

સ્થાન	રૂપિયા
બેંધપુર	૭૬૦૦૦
નાગોર	૭૫૦૦૦
ડીડવાના	૧૦૦૦૦
પર્વતસર	૪૪૦૦૦
મેહતા	૧૧૦૦૦
કોલિયા	૫૦૦૦
ઝાંઝોર	૨૫૦૦૦
પાલી	૭૫૦૦૦
જેસોલ અને જાલોતરાના મેળા	૪૧૦૦૦
ભીનમાલ	૨૧૦૦૦
-સાચોર	૬૦૦૦
ફલોદી	૪૧૦૦૦

એકંદર ૪,૩૦,૦૦૦

હાણીઓ અર્થાત્ કરસંઘાઠેકા પ્રધાન નગરોમાં રહે છે અને તેમને નિયત વેતન મળે છે; તથા
નીચી શ્રેણીના કર્મચારીઓને સો રૂપિયાપર અસુક રકમ મળે છે. આ વાણિજ્યકર ધાન્ય ઉપર
પણ લેવામાં આવે છે. એક જલ્દામાંથી ખીજ જલ્દામાં લઇ જવામાં આવતાં દેશી કે પરદેશી સર્વ
પ્રકારના ધાન્યોપર જકાત લેવામાં આવે છે.

જે પ્રકારે વાણિજ્યકરની અને ભૂમિની મહેસુલની ઉપજ ઘટી ગઈ છે તે પ્રકારે લવણદારા
થતી ઉપજ પણ પૂર્વ કરતાં ઓછી થઈ ગઈ છે; તથાપિ એની ઉપજ ઘણીજ નિશ્ચિત છે, એમાં કિં-
ચિત્ પણ શંક નથી. પૂર્વે મારવાડમાં લવણદારા કેટલી ઉપજ થતી હતી, તે નીચેની યાદીપરથી
અનીત થશે:—

સ્થાન	રૂપિયા
પચલદા	૨૦૦૦૦૦
ફોલોદી	૧૦૦૦૦૦
ડીડવાના	૧૧૫૦૦૦
સાલર	૨૦૦૦૦૦
નાના	૧૦૦૦૦૦

એકદર ૭૧૫,૦૦૦

લવણના વ્યાપારમાં અઘાપિ હળરા માણસો અને લક્ષાવધિ પશુઓ ગ્રાહકોના રહે છે વળુ જરા લોકોના ટાથમાં આ વ્યાપાર છે કેટલાક વળુજરાઓની પાસે તો ૪૦૦૦૦ અળદો લવણ વહેન કરવાને માટે હોય છે સિંધુતટથી ચગતટપર્યંત સમસ્ત દેશમાં આ લવણ જાય છે અને તે " સાલર લવણ " ના નામથી ઓળખાય છે જે કે લિન લિન્ન સરોવરોમાં લવણ લિન્ન લિન્ન પ્રકારનું હોય છે પરંતુ પચલદાનું લવણ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે

ભૂમિપર ક્યારાઓ ખનાવવામાં આવે છે અને તેપર નકુલનું ઘાસ નાખવામાં આવે છે આથી લવણ શીઘ્ર તૈયાર થાય છે પવનને લીધે પાણીમાં જે તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી ઘાસ સરલતાથી કિના ગાપર નીકળી જાય છે મીઠું તૈયાર થયા પછી તેને તોળીને એક સ્થાનપર તેનો ઢગલો કરવામાં આવે છે અને તેપર ફેટલીક જાતની વનસ્પતિ નાખીને તેને બાળવામાં આવે છે આથી જવાના ફેરફારની મીઠા ઉપર કાંઈપણ અસર થતી નથી અને તે જમીને શુદ્ધ બની જાય છે

આતિ પ્રાચીન કાળમાં મારવાડના રાજાની ખાસ ઉપજ એકદર નીસલાળ રૂપિયાની થતી હતી તથા સામત અને મત્રીસામજની ઉપજ પચાસ લાખ રૂપિયાની થતી હતી આ ઉપજની યાદી નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) ખાલસા અથવા રાજાની ખાસ ભૂમિમાં આવેલા ૧૪૮૪ ગામો અને નગરોની ઉપજ	રૂ. ૧૫૦૦૦૦૦
(૨) વાણિજ્યપર	રૂ. ૪૩૦૦૦૦
(૩) લવણ પર	રૂ. ૭૧૫૦૦૦
(૪) હાસિલ અર્થાત પ્રતીજી કરે	રૂ. ૩૦૦૦૦૦
(કે જે નિશ્ચિત હોતા નથી)	એકદર રૂ. ૨૯૪૫૦૦૦
સામત અને મત્રીસામજની ઉપજ	રૂ. ૫૦૦૦૦૦૦

સર્વ મળીને રૂ. ૭૯૪૫૦૦૦

આ પ્રારે પ્રાચીનકાળમાં મારવાડના રાજા તથા સામતો અને મત્રીઓની બધી મળીને રૂપિયા એકે લાખની ઉપજ થતી હતી વર્તમાનકાળમાં હાલ એનો અર્ધો ભાગ પણ ઉપજતો નથી એ વાત સર્વથા સત્ય છે તોપણ મારવાડના પ્રાચીન મત્રીઓના વશજોની પાસે અઘાપિ યુક્ત ડ્રવ્ય છે એમાં યત્કિંચિત્ પણ સશય નથી આ લોકો અત્યંત શ્રીમત છે અને તેમણે પર્વેશમાંથી પણ અઘળક ડ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરેલું છે આ દેશના મનુષ્યો સ્વભાવત સમસ્ત ડ્રવ્ય યુત રાજો છે તેઓ લેણુંદેણુંને વ્યવહાર રૂપિયાથી કરતા નથી તેથી ડ્રવ્યની વૃદ્ધિ થતી નથી બ્યારે મહારાજા વિજયસિંહે નાગોગની અનેક ઇમારતો તોડાવી નખાવી હતી, ત્યારે તેમને તેમાંથી યુક્ત ડ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું

સેનાબળ-રૂબે માન માગવાડની સુદસામગ્રીવિશે વિવેચન ગાનું ગ્રંથ ગણ્યું છે ઉપજની ન્યૂનાધિકતા માથે સેનાની ન્યૂનાધિકતાને વાંકે મળ્યું છે ઉપદ્રવી સામતોનું દમન કરવાને માટે મારવાડના મહારાજાએ એક મમથે પગાદાર સેના રાખી હતી આ સેનામાં કેવળ પાયળ રોડિયાઓ અને અકવાનોજ વિશેષ હતા આ સર્વ સૈનિકો બહુકધારી હતા તેમની માથે તોપો પણ રાખવામાં આવી હતી આ સૈનિકો સુદક્ષણમાં અત્યંત નિપુણ હતા તેઓ ગઠોડઅથવાગોડીઓના પ્રયત્ન પ્રતિબંધાર્થી થઈ પડ્યા હતા આ પ્રકારે કેટલાક વર્ષો વ્યતીત થયા પછી મહારાજા માનસિંહે તે સેના વધારીને તેમાં આ નાણુ હજાર પાયળ, ૫૬૨૨ અથવારોડીઓ અને ૫૬૨ તોપો ગણી હતી હિદાલ-

ખાં નામના એક પાણીપતના નિવાસીને આ સેનાનો નાયક બનાવવામાં આવ્યો હતો. વિજયસિંહના શાસનકાળથી આ મનુષ્ય મારવાડની સેવા કરતો હતો અને રાજની પાસે તેનું ધણું સારું વજન હતું. મહારાજ માનસિંહની સાથે તેને ઘાડી ભિત્રતા થઇ હતી અને તેઓ તેને સન્માનપૂર્વક “કાકા” કહીને બોલાવતા હતા. આ પગારદાર સેનાસિવાય મારવાડમાં એક બીજું પણ સૈન્ય હતું. આ સૈન્યનું નામ વિષ્ણુસ્વામી હતું અને કાયમદાસ નામનો એક મનુષ્ય તેનો નાયક હતા. આ સેનામાં સાતસે પાયદળ, ત્રણસે અશ્વારાહી અને કેટલાક ધનુર્ધારી હતા. યુદ્ધોપમાં દારૂગોળનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો તે પૂર્વે ભારતવર્ષમાં ધણા પ્રાચીનકાળથી યુદ્ધમાં ધનુષ્યાણુનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. એક સમયે મારવાડના રાજની પાસે અગીઆર હજાર વિદેશી સૈનિકો હતા. આ વિદેશી સેનામાં અઢી હજાર અશ્વારાહી, કેટલાક ધનુર્ધારી અને ૫૦ તોપો હતી. માસિક પગાર ઉપરાંત લિજ લિજ દળના સેનાપતિઓને જાગીરો આપવામાં આવતી હતી. આથી મારવાડના સામંતોને રાજની સાથે લયકર ઝગડો થયો હતો, જેનું વણું અમે પૂર્વે કરી ચૂક્યા છીએ. ઉદ્ધત અને અસંતુષ્ટ સામંતોનું દમન કરવાને માટે આ કાળજ સેના રાખવામાં આવી હતી, તેથી રાજ્યનું બળ અત્યંત હીન થઇ ગયું હતું અને તે વિષ્ણુસ પામવાની અણીપર આવી પહોંચ્યું હતું. આ વિદેશી પગારદાર સેનાને લીધેજ મારવાડના સામંતો અને રાજ વચ્ચે વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થયું હતું અને પરસ્પરનો વિશ્વાસ નષ્ટ થઈ ગયો હતો.

રાજપૂતજાતિના પતનકાળમાં કેવળ મારવાડમાંજ નહિ, પરંતુ રાજસ્થાનના સર્વ પ્રદેશોમાં સામંતો અને રાજાઓ વચ્ચે લયકર ઝગડો જાગ્યા હતા. રાજપૂતોનું પતન થયા પૂર્વે સર્વ સામંતોએ અત્યંત ઉદ્ધત બની રાજની સામે શસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં; પરંતુ કેટલાક સામંતોએ આ લયકર આપતિમાં રાજને સહાય પણ કરી હતી. જે દેશમાં સામંતપ્રથા પ્રચલિત હોય તે દેશના રાજા જો શુદ્ધિમાન, ચતુર અને બળવાન હોય છે તો સાંતા સામંતો કદિપણ વિદ્રોહનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરી શકતા નથી. રાજ બળહીન હોય છે તોજ સામંતો પોતાનું બળ વધારી તેને હેરાનકરે છે. અંગ્રેજ શાસનનો પ્રચાર થયા પછી એક પણ સામંત તે રાજની વિકૃદ્ધ માથું ઉચક્યું નથી.

મેવાડમાં પ્રધાન સામંતો સોળ છે, જયપુરમાં બાર છે તથા મારવાડમાં આઠ છે. તેમની યાદી નીચે આપવામાં આવે છે. આ સામંતો પાંચસેની કિયજપર રાજને એક એક અશ્વારાહીની સહાય આપવાને સમર્થ થયા હતા.

મારવાડના પ્રથમ શ્રેણીના સામંતો

નંબર	નામ	શાખા	નિવાસસ્થાન	કિયજ	રિમાર્ક
૧	કેસરીસિંહ	ચાપાવત	આહવા	૧૦૦૦૦૦	આ સામંત મારવાડમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. એમની અર્ધી ભૂમિ મૂળ શાખાની છે અને શેષ અર્ધી પોતાના કુળની નિકૃષ્ટ શાખાઓની ભૂમિ બળપૂર્વક હસ્તગત કરીને તેઓએ મેળવેલી છે.
૨	બખ્તાવરસિંહ	કૂંપાવત	આસોપ	૫૦૦૦૦	
૩	સાલિમસિંહ	ચાંપાવત	પોકર્ણુ	૧૦૦૦૦૦	પોકર્ણુના સામંત મારવાડના સર્વ સામંતોમાં અધિક સામર્થ્યવાન ગણાય છે.
૪	સુરતાનસિંહ	ઉદાવત	નીમાજ	૫૦૦૦૦	
૫	x	મેડતિયા	રિયાં	૨૫૦૦૦	સમસ્ત રાહોડજાતિમાં મેડતિયા અધિક સાહસિક વીર ગણાય છે.
૬	અબિતસિંહ	મેડતિયા	ધાણેરાવ	૫૦૦૦૦	પૂર્વે આ પ્રદેશ મેવાડના સોળ સંરદારોમાંના એકના અધિકારમાં હતો; પરંતુ પાછળથી મારવાડના રાજાએ તેને પોતાના અધિકાર નીચે લઇ લીધો છે. એ પ્રદેશનું અતિ વિશાળ પાટનગર હાલ લામ્બ યદને ખંડિયર બની ગયું છે.

૭	x	કરમસેત	ખીમસર વા કીમસર	૪૦૦૦૦	આ શહેર અતિ મોડું હતું, પરંતુ હાલમાં તેની તે સ્થિતિ રહી નથી
૮	x	લાની	ખેજડલા	૨૫૦૦૦	મારવાડના પ્રથમ શ્રેણીના સરદારોમાં માત્ર આ પ્રદેશ ના સરદાર વિદેશી છે

મારવાડના દ્વિતીય શ્રેણીના સરદારો

ક્રમ	નામ	શાખા	નિવાસસ્થાન	ઉપજ	રિમાર્ક
૧	શિવનાથસિંહ	ઉદાવત ^૧	કુચામન	૫૦૦૦૦	આ સામત પરમ સામર્થ્યવાન હતા
૨	સુરતાનસિંહ	ભેધા	ખારીકાદેવ	૨૫૦૦૦	
૩	પૃથ્વીસિંહ	ઉદાવત	ચાવલ	૨૫૦૦૦	
૪	તેજસિંહ	ઉદાવત	ખાદા	૨૫૦૦૦	
૫	ઝોનાડસિંહ	ભાટી ^૨	આહોર	૨૧૦૦૦	
૬	જીતસિંહ	કૂખાવત	વગડી	૪૦૦૦૦	
૭	પદ્માસિંહ	કૂખાવત	ગજસિંહપુરા	૨૫૦૦૦	
૮	x	મેહતિયા	મીટરી	૪૦૦૦૦	
૯	હર્ણસિંહ	ઉદાવત	મરોત	૧૫૦૦૦	
૧૦	ગલિમસિંહ	ચાપાવત	મરોત	૧૫૦૦૦	
૧૧	સવાઈસિંહ	ભેધા	આપુર	૧૫૦૦૦	એમને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા હતા
૧૨	x	x	ખંડસ	૨૦૦૦૦	
૧૩	શિવદાનસિંહ	ચાપાવત	કાવટા(મોટા)	૪૦૦૦૦	
૧૪	ગલિમસિંહ	ચાપાવત	હરસોલાવ	૧૦૦૦૦	
૧૫	સાવલસિંહ	ચાપાવત	દીગોદ	૧૦૦૦૦	
૧૬	હુકમસિંહ	ચાપાવત	કાવટા(નાના)	૧૨૦૦૦	

મારવાડના આ સામતો ગર્વશીલો ઉપભોગ કરી રાજની સેવા કરે છે માત્ર આપસિના પ્રસંગે સહાય કરનાર ખીજ કેટલાક સામતો છે, જેમના નામો આ યાદીમાં આપવામાં આવ્યા નથી વાંદમેર, કોટડા, જસોલ, ફલસુદ, બડગાવ, બાકડા, કાલિન્દ્ર અને વાંદાના સામતો ઉપરોક્ત પ્રકારના સામતોમાં પ્રધાન છે જે રાજ તેમને સત્વર રાખે છે તો તેઓ પોતાની પ્રજા સેનાસહિત તેમને સહાય કરવાને એકત્રિત થાય છે ઉપરોક્ત યાદી એક અતિ પ્રાચીન પુસ્તકમાંથી ઉપ્લબ્ધ કરવામાં આવી છે, માટે તે વર્તમાનકાળને લાગુ પાડવી યુક્ત નથી અનેક રાજકીય પરિવર્તનોથી સામતોની સ્થિતિમાં પણ પરિવર્તન થયું છે પૂર્વે સામતો પાચમેની ઉપજ પર એક અશ્વરોદ્ધી અને બે પાયદળ સૈનિકો પ્રસંગોપાત મહારાજાને સહાય કરવાને માટે રાખતા હતા, પરંતુ હાલમાં તેમની બગીચ અને ઉપજ ન્યૂન થઈ ગઈ છે તેથી તેમને પાચમેને બદલે હજારની ઉપજ પર તેટલા સૈનિકો આપવાનો વુકમ થયો છે

ઈં સં ૧૮૮૬ માં મહારાજ અચીસને પોતાના પુસ્તકમાં એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે:-“ ભેવ-પુરરાજ્યની ભૂમિનો વિસ્તાર ૩૫૬૭૨ વર્ગમાઇલ છે અને પ્રજાની સંખ્યા ૧૭૭૩૬૦૦ છે. રાજ્યની કિપજ સાડાસત્તર લાખ રૂપિયાની છે; તેમાં લવણની કિપજ પ્રાયઃ પાંચ લાખ રૂપિયાની થાય છે. મહારાજની પાસે ૬૦૦૦ કરતાં અધિક સૈનિકો નથી. સ્થાનિક પોલીટિકલ એજન્ટ વહીવટસમિતિના સભાપતિનું કાર્ય કરે છે. મારવાડની સાથે બિકાનેર, જસલમીર, કૃષ્ણગઢ, શિરોહી અને પાલણપુરને જો સીમાસંબંધી કાંઈ વિવાદ કિપરિચત થાય અથવા કાંઈ કિપદ્રવ કિપત્ર થાય તો કિપરોક્ત સમિતિજ તેનો નિર્ણય કરે છે. આ સમિતિમાં કિદયપુર, જયપુર વગેરે દેશોના વહીવટી એકત્રિત થાય છે. પ્રતિવર્ષ એકવાર જાન્યુઆરી, નાગોર અને આણ્ણચૂંવર આ સમિતિનું અધિવેશન થાય છે.”

ઈં સં ૧૮૧૮ માં મહારાજ ટ્રામસ વહીવટ પોતાના અંથમાં લખ્યું હતું કે:-“ મારવાડની ભૂમિનું પરિમાણ ૩૬૬૭૦ વર્ગમાઇલ છે અને પ્રજાની સંખ્યા પ્રાયઃ ૨૦૦૦૦૦૦ તથા વાર્ષિક કિપજ ૨૫૦૦૦૦૦ રૂપિયાની છે.”

અધ્યાય ૨૦ મો

આધુનિકસ્થિતિ-જોધપુરમાં બ્રિટિશરેસિડેંસીની સ્થાપના-ઝડપુ-અનનાજ-સ્વાસ્થ્ય-શાસનવિભાગ
-ફોજદારી અદાલત-જાગીરદારી અદાલત-અપીલકોર્ટ-વકીલસમિતિ-વાણિજ્યકર-અફી-
જુના વ્યાપારની ઉપજ તથા અર્ચ-ઝડપુ-સીમાનો નિર્ણય-રેલ્વે-લૂંટારાઓનું
કબજા-મારવાડના વર્તમાન સૈનિકોની સંખ્યા-ઉપસંહાર

હાલના સંસ્થાના કર્નલ ટોડે મારવાડની જનસંખ્યા, ઉપજ, ખેતી ન્યાય ઇત્યાદિના સંબંધમાં જે ઉલ્લેખ થયો છે તેનો અવિકૃત અનુવાદ અમે આપી ગયા છીએ, પરંતુ તેમના સમયથી વર્તમાનકાળસુધીમાં તેમાં થયેલા ફેરફાર થઈ ગયો છે, માટે અમે મારવાડની હાલની સ્થિતિનું વર્ણન કરવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. કર્નલ ટોડેના સમયમાં મારવાડની જે સ્થિતિ હતી, તેની સાથે તેની હાલની અવસ્થાની

તુલના કરવાથી પાઠકગણ કયા કયા બાબતમાં પરિવર્તન થયું છે, તે સારીરીતે સમજી શકશે કયા કયા વિષયમાં તેની હિતિ અર્થ છે અને ત્યાં જ્યાં બાબતમાં તેની અઘોગતિ થઈ છે, તે પાઠકોને સારીરીતે સમજાશે. પશ્ચિમ રાજપૂતાનાના અંગ્રેજ રેસિડેંટ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ પી ડબ્લ્યુ પાવલેટ ઇ.સ. ૧૮૮૭ ના એપ્રિલ માસની ૧૭ મી તારીખે મારવાડના શાસનસભ્યે ભારતવર્ષની સરકાર પાસે જે વિસ્તૃત વૃત્તાંત મોકલ્યો હતો, તેનોજ સાર અમે અત્રે પાઠકોની સંમુખ સાદર કરીએ છીએ. એક સરકારી અમલદારે આ વૃત્તાંત લખ્યું છે માટે તેની સત્યતાપર સંદેહ લાવવાનું આપણને કાંઈ પ્રયોજન નથી.

અંગ્રેજ રેસિડેંટનો મુકામ

પ્રસ્તુત વર્ષમાં અર્થાત્ ઇ.સ. ૧૮૮૨-૮૩ માં લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ પી ડબ્લ્યુ પાવલેટ અંગ્રેજ સરકારના મારવાડના પ્રતિનિધિના પદ પર નિયુક્ત હતા. અંગ્રેજ રેસિડેંટ બાદલા દિવસપર્યંત એગિનપુરામાં પોતાનું મુખ્ય કાર્યાલય સ્થાપન કરીને રહેતા હતા, પરંતુ ભારતવર્ષની સરકારે પોતાનો ગબકીમ ઉદ્દેશ સંપૂર્ણરીતે સિદ્ધ કરવાને માટે ઇ.સ. ૧૮૮૨ ના જુલાઈ માસમાં એ કાર્યાલય એગિનપુરાથી ખસેડીને જોધપુરમાં સ્થાપિત કર્યું.

ઝડપુ

પ્રસ્તુત વર્ષમાં જોધપુરમાં એકેદર ૧૨ ઈંચ વૃષ્ટિ થઈ હતી. આ વૃષ્ટિ કાંઈ ઠીક ગણાય નહિ. વગસાદની તળીતે લીધે ગબજનો પ્રધાન પ્રધાન નદીઓ જનન્યુઆરી માસમાં સકાઈ ગઈ. રાજ્યના અન્યાન્ય સ્થાનોમાં પણ વગસાદની તળી હોવાને લીધે પાણીનું કષ્ટ પડ્યું હતું.

ધાન્ય

જલના અભાવથી અગાઉ કળતા પ્રસ્તુત વર્ષમાં ઓછું ધાન્ય ઉત્પન્ન થયું હતું.

સ્વાસ્થ્ય

પ્રસ્તુત વર્ષમાં લગાનક મોઘવારી થઈ નહોતી. ગબજમાં ટેન્ડી અને અંગ્રેજી પ્રણાલીના ઔષધોનો સ્થાપન કરવામાં આવ્યા છે તથા ડૉક્ટરો નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે. મારવાડના મહારાજા ગબજનામાંથી ચિકિત્સા વિભાગને માટે સર્વ પ્રકારની સહાય આપે છે.

બ્રિટિશરેસિડેંટ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ પાવલેટ આગામી વર્ષના સંબંધમાં ઉલ્લેખ કરતા જણાવે

છે કે:—“ ગત વર્ષમાં જોધપુરમાં હડકાયલાં કૂતરાંએ વિશેષ ઉપદ્રવ કર્યો હતો હડકાયલાં કૂતરાંના દંશથી. ગતવર્ષમાં ૪૪ કરતાં પણ અધિક મનુષ્યો મરણ પામ્યાં હતાં. આથી મહારાજાએ કૂતરાંને પકડીને એક સ્થાને બાંધવાની આજ્ઞા કરાવી; પરંતુ આ સમાચાર સાંભળતાં રાજધાનીના સમસ્ત વણિકો અને વ્યાપારીઓ અત્યંત અપ્રસન્ન થયા અને સર્વ જણે પોતપોતાની દુકાન બંધ કરીને હડતાલ પાડી. વળી તેઓ સંખ્યાબંધ નગરનાં મુખ્ય મુખ્ય સ્થાનોમાં એકત્રિત થઈ રાજકર્મચારીઓને બચ દર્શાવવા લાગ્યા.

મારવાડના નિવાસીઓ અનાદિથી પશુપક્ષીઓપર દયા રાખતા આવ્યા છે. અધિક શું લખું ? જ્યારે દુષ્કાળ પડે છે ત્યારે મનુષ્યો પ્રથમ પશુપક્ષીઓને ભોજન કરાવે છે અને પછી પોતે ભોજન કરે છે. ઉપરોક્ત રાજગતથી વણિકો શામાટે રુદ્ધ થયા હતા તે આ હકિકતપરથી સારીરીતે સમજી શકાય. ત્રણ દિવસ પછી અસંતુષ્ટ વણિકોના નેતાને પકડીને મહારાજાની સન્મુખ લઈ જવામાં આવ્યો. આથી સર્વ વણિકો બચીત થયા અને તેમણે રાજગત શિરસાવંધ કરી. ”

શાસનવિભાગ

ઝાંકટોબર માસમાં મહારાજા પ્રતાપસિંહ સી. એસ. આઈ. “ મુસાહિબખાલા ” ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી રાજ્યના મુખ્ય મંત્રીના પદપર નિયુક્ત થયા. એઓ આ પદપર નિયુક્ત થયા તે પૂર્વે તેમણે અત્યંત પરિશ્રમ કરી લૂટફાટ દાખી દઈ લૂટારાઓને બંદીવાન કરી રાજ્યમાં શાંતિની સ્થાપના કરી હતી. આ કારણથી ‘ એમનાદાર રાજ્યની અવ્યવસ્થા સરલનાથી નિવૃત્ત થશે ’ એવા વિચાર કરી મારવાડના મહારાજાએ તેમને મુખ્ય મંત્રીના પદપર નિયુક્ત કર્યો. મહારાજા પ્રતાપસિંહ પ્રાચીન કાળના રાઠોડોના જેવા અત્યંત સાહસિક મહાવીર અને રાજનીતિજ્ઞ છે. એમના શાસનકાળમાં મારવાડમાં સુખશાંતિનો પ્રસાર થવાની વિશેષ આશા રહે છે.

મહેતા વિજયસિંહ અને પંડિત શિવનારાયણ પૂર્વપદપર રચિત રહી અતિ પ્રશસ્તરીતે કામ કરે છે. મારવાડના ખીજા એક પ્રધાન રાજકર્મચારી ખાનખહાદૂર ફૈયુઝખાન હાલમાં પોલીસ વિભાગમાં છે. પ્રાચીન તત્ત્વની જોજ કરવાનો ભાર પણ તેમના ઉપરજ છે.

ફેળવણી ખાતું

મારવાડના મહારાજા યશવંતસિંહ ખહાદૂરે પોતાના રાજ્યમાં શિક્ષણનો પ્રચાર કરવાને માટે પુષ્કળ પ્રયાસ કર્યો છે. ગતવર્ષમાં ફેળવણીને માટે મહારાજાએ ઉદાર સહાય કરી હતી.

ફૈજદારી કોર્ટ

અલવરના મુન્શી મખ્દૂમખાન જોધપુરના ફૈજદાર છે. મખ્દૂમખાને જ્યારે પોતાની જગ્યાનો ચાર્જ લીધો, ત્યારે ૩૭૪૬ મુકદ્દમાનો નિકાલ કરવાનો નામી હતો. ગત વર્ષમાં તેમણે પ્રાચીન આ સર્વ મુકદ્દમાઓનો ફેસલો કરી નાખ્યો. તેમાંથી માત્ર ૭૨ મુકદ્દમાઓજ શેષ રહ્યા. ઉપરોક્ત મુકદ્દમાઓની સાથે તેમણે ૮૫૦ નવીન ફૈજદારી મુકદ્દમાઓનો નિષ્ણય પણ કર્યો હતો. ફૈજદારાજાઓ જેવી શીઘ્રતાથી મુકદ્દમાનો ફેસલો કરે છે, તેવી શીઘ્રતાથી મખ્દૂમખાને મુકદ્દમાની તપાસ કરી નહોતી. તેઓ સર્વ હકિકત સાંભળી તેપર સંપૂર્ણ વિચાર કરી ન્યાય આપતા હતા.

દિવાની અદાલત

મહેતા અમૃતલાલને દિવાની મુકદ્દમાઓનો ફેસલો આપવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે. ગત વર્ષની પૂર્વેના વર્ષમાં ૫૭૪૦ દિવાની મુકદ્દમા હતા અને ગત વર્ષમાં એકંદર ૧૧૪૨ મુકદ્દમાઓ ઉપરિચિત થયા હતા. આ સર્વ મુકદ્દમાઓમાંથી ૪૧૦૦ નો ફેસલો કરી નાખવામાં આવ્યો છે.

જાગીરદાર કોર્ટ

મારવાડના જાગીરદારોના મુકદ્દમાઓની તપાસ કરવાને માટે ગત વર્ષમાં “ જાગીરદાર કોર્ટ ” નામની એક નવીન અદાલત સ્થાપિત કરવામાં આવી છે. ઉચ્ચ ગ્રેણીના સામંતો અને રાજકુટુંબીઓ આ અદાલતમાં તપાસનું કામ કરે છે. આ અદાલતનું કાર્ય અત્યારસુધી સંતોષદાયક રીતે થતું નથી; માટે બ્રિટિશભારતના એક ઉચ્ચ કક્ષાના ન્યાયાધીશને અહીંના ન્યાયાધીશતરિકે નિયુક્ત કરવાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એમ કરવાથી સંતોષકારક કામ થવાનો સંભવ છે.

અખીલ કોર્ટ

પૂર્વે પણ અખીલ કાર્ય થતુ હતુ અને તે મહારાજા સ્વયં કરતા હતા પરંતુ તેમને અનેક કાર્યો ની ઉપાધિ હોવાથી દીર્ઘકાળે મુકદ્દમાઓના ફેસલા થત હતા અથી ગતવર્ષમા એક સ્વતંત્ર અખીલ કોર્ટની સ્થાપના કરવામા આવી છે કવિરાજ મુગરિદાને આ કોર્ટના ન્યાયાધીશ તરિકે નિયુક્ત કરવામા આવ્યા છે આ કોર્ટનુ માર્ચ ઉત્તમ પ્રકારે ચાલુ છે કવિરાજ મુગરિદાને આરે પોતાના પદનો ચાર્જ લીધો ત્યારે ૧૩૮ મુકદ્દમાઓ શેષ હતા ત્યાર પછી ગત માર્ચ માસના અંતિમ ભાગનુધીમા ૧૬૧ નવીન મુકદ્દમા ઉપસ્થિત થયા હતા આ સર્વ મુકદ્દમાઓમાથી ન્યાયાધીશે ૧૭૩ મુકદ્દમાઓનો ફેસલા કર્યો હતો મારવાડના સગીર સામતોની ભૂસ પતિની રક્ષાનો ભાર પણ આ ન્યાયાધીશની ઉપર નિર્ભર છે

વકીલસમિતિ

મારવાડમા જે વકીલસમિતિ છે તેને ઉદ્દેશ્ય પૂર્વે કરવામા આવ્યો છે પશ્ચિમ રાજપૂતાનાના લિન્નલિન્ન રાજ્યોના વકીલો અથાત્ પ્રતિનિધિઓ આ સમિતિમા એકનિત થઈને સીમા સંબંધી તકરારો તથા દત્તર પ્રકારના વિવાદોના ફેસલા કરે છે ૪૦ સં ૧૮૮૨ના એક્રિત માસ ની ૧ હી તારીખથી ૪૦ સં ૧૮૮૩ ના માર્ચ ૩૧ મી તારીખસુધીમા આ સમિતિમા એકદર ૧૨૮ મુકદ્દમાઓ આવ્યા હતા તેમાથી ૮૨ મુકદ્દમાઓનો ફેસલો થઈ ગયો છે અને એકદર ૭૫૫૮ રૂ ૧૦ આના ૮ પાઇ ની ડીડી થઈ હતી આમાના ૧૦ મુકદ્દમાઓની અખીલ થઈ હતી તેમાના ૮ નો ફેસલો મલુમ રહ્યો છે ૧૨૬ કરવામા આવ્યો અને ૪ ની તપાસ હજી પાકી છે

ઉપરોક્ત ૮૨ મુકદ્દમાઓની વિગત નીચે પ્રમાણે છે —

લૂટના ૧૫ શસ્ત્રપ્રહારના ૨, લૂટ અને ખૂનના ૫ રાજમાર્ગમા ચોરીના ૧૦ રાજમાર્ગમા ચોરી અને શસ્ત્રાધાતના ૨ રાજમાર્ગમા લૂટ અને ખૂનના ૩, ચોરીના ૧૮ ચોરી અને ખૂનનો ૧, ખૂનના ૩ બળપૂર્વક દ્રવ્ય ખૂચવી લેવાના ૨ પશુમહલુતા ૧૨ અને વિવિધ પ્રકારના અપરાધના ૧૮

વાણિજ્યકર

મારવાડપતિએ વાણિજ્યકરના ખાતાને પણ ગતવર્ષે સંપૂર્ણરીતે સુધાર્યું છે મારવાડમા આપાત ચતા માલ તથા મારવાડથી નિકાસ ચતા માલપર લેવાતી જકાત ઉપરાત વ્યાપારપર આર પ્રકારની જમત લેવામા આવતી હતી, પરંતુ આ આર પ્રકારની જમત સમસ્ત મારવાડ દેશમા એક્સરખીરીતે લેવામા આવતી નહોતી અખીલુપર લિન્નલિન્ન રથે લિન્નલિન્ન પ્રમાણમા જમત લેવામા આવતી હતી ફાલતપુરમા બેટલા અશીષુપર રૂ ૨૫ ની જકાત લેવામા આવતી હતી તેટલાજ અશીષુપર નાગોરમા રૂ ૧૭ ની જકાત લેવાતી હતી કેમલાક વ્યાપારીઓને જકાત આપવી પડતી હતી અને કેટલાકને તેમાથી સર્વથા મુક્તિ મળી હતી ધાન્ય ઉપર પણ જમત લેવામા આવતી હતી જે કેલ માણસ કાઢ અથવા ફળ નાવતુ તો નગરના દ્વારપર તેને જમત આપવી પડતી પરંતુ હાલમા બ્રિટિશસરકારના પ્રસ્તાવથી મારવાડપતિએ આપાત અને નિમાલ ચતા માન ઉપર તેમજ ગળ્યના એક ભાગમાથી ખીજ ભાગમા હતા માન ઉપર માન જમત લેવાનો નિયમ રાખ્યો છે ખીજ સર્વ પ્રકારની જમત મળી નાખી છે ધાન્ય ઉપર જે જમત લેવામા આવતો હતો તે દર મરવામા આવ્યો છે તથા સામતોના પ્રદેશમા જે માપા નામનો પ્રચલિત હતો તે પણ હાલમા મળી નાખવામા આવ્યો છે માપા મર સામતો જેતા હતા આ કર દર કરવાથી સામતોને હાનિ થઈ છે પરંતુ તેમને થયેની હાનિ પૂર્ણ મરવાની પણ વ્યવસ્થા મરવામા આવી છે અખીલુ ઉપરનો મર વધારીને નિત્ય ઉપયોગમા આવતી અનુચોપરનો કર મટારી દેવામા આવ્યો છે ગત ૨૦ મી ડિગ્રેમથી આ કરમર મરવામા આવ્યો છે કેટલાં વધો પૂર્વે ઈર્નલ વેડર આ પ્રકારનો સુધારો મરવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો હતો પરંતુ તે માન્ય મરવામા આવ્યો નહોતો પણ હાલમા ગવર્નર જનરલના સલાયક એન ટ ગ્રાંડાય ઈસને આ સુધારો મળ્યો છે પૂર્વે મારવાડપતિને વાણિજ્યકરનો માર્ચ બાદ મળતા ચોખ્ખો પાયા લાખ રૂપિયાની ઉપર થતી હતી ત્યાર પછી સાત લાખની ચોખ્ખી ઉપર થવા લાગી પરંતુ હાલમા આગરી પ્રવારીમા રૂ

ધારો યદ્ય નવીન વ્યવસ્થા થઈ છે, તેથી મારવાડપતિને પચાસ હજાર રૂપિયાની હાનિ થઈ છે. આ વર્ષમાં વાણિજ્યકરનો ૯૧૪૦૦૦ રૂપિયાની ઉપજનો અડસ્ટો કાઢવામાં આવ્યો છે, તેમાંથી સાડા-છ લાખ રૂપિયા રાજકોશમાં જશે અને શેષ ખર્ચમાં વપરાશે. જો કે મહારાજને હાલમાં અર્ધ લાખ રૂપિયાની હાનિ થઈ છે, તોપણ કર ઘટવાથી વાણિજ્યની વૃદ્ધિ થશે અને પરિણામે અધિક ઉપજ થશે. મહાશય હાસને જે સુધારો કર્યો છે, તેથી સંતુષ્ટ થઈને મહારાજને તેમનેજ થોડા વધુ સમયપર્યંત તે વિભાગમાં રાખવાને સિદ્ધિસરકારને પ્રાર્થના કરી છે.

અગ્રીણનો વ્યાપાર

કર્નલ ડૉરે વારંવાર જણાવ્યું છે કે રાજપૂતાના-ગ્રેજી સંસ્થાનો નાશ કરનાર કેવળ એક અગ્રીણજ છે. મહાભગવાન અને દલમતિત રાજપૂતો અગ્રીણનું પુષ્કળ સેવન કરી સર્વથા કર્મહીન થઈ ગયા છે. તેમની નતીય શક્તિ ધીમેધીમે ઘટતી જાય છે, તેનું કારણ પણ તેજ છે. કર્નલ ડૉરે રાજપૂતોની અગ્રીણની દેવ છોડાવવાને માટે ઘણા પ્રયાસ કર્યો હતો. ફર્લોગવશાત તેમને ઉદ્દેશ સફળ થયો નહિ; કારણ કે તેમને શીઘ્ર રાજસ્થાનનો ત્યાગ કરીને આવ્યા જવું પડ્યું. તેમના ગમન પછી રાજસ્થાનમાં અગ્રીણનો પ્રચાર દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતો જાય છે. રાજપૂતાનાના અત્યેક રાજ્ય-માં પૂર્વે જેટલું અગ્રીણ વપરાતું હતું, તે કરતાં હાલમાં ત્યાં અત્યંત અધિક અગ્રીણ વપરાય છે. ગવર્નર જનરલના રાજપૂતાનાના એજન્ટ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ ઇ. આર. સી. બ્રેડફોર્ડ, સી. એસ. આઈ.એ. ઇ. સં. ૧૮૮૩ ના ઓગસ્ટની ૨૭ મી તારીખે રાજપૂતાનાનું સાસનવત્તાત ભારતસરકારપર મોકલ્યું હતું, તેમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે:-“ રાજપૂતાનાના મુખ્ય મુખ્ય શ્રીમંત અધિક અગ્રીણો ‘મુંડી’ નો વ્યાપાર છોડી અધિક ધન પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી અગ્રીણના વ્યાપાર તરફ ઝુક્યા છે. મોટા મોટા વ્યાપારીઓએ ગામેના સ્થાનિક વ્યાપારીઓને અગ્રીણને માટે આજગથી રૂપિયા આપી દીધા છે. આ સ્થાનિક વ્યાપારીઓ ખેડુતોને રૂપિયા આપે છે અને ખેડુતો તેમને અગ્રીણ આપે છે. ત્યાર પછી તે વ્યાપારીઓ નગરના મોટા વ્યાપારીઓપર તે અગ્રીણ મોકલી આપે છે. અગ્રીણના વ્યાપારની સાથે સમાજને ઘણા ઘોડા સંબંધ છે. હાલમાં અગ્રીણનું વેચાણ અત્યંત વધી પડ્યું છે. અગ્રીણના છોડાની ખેતી ઘણી વધારે કરવામાં આવે છે અને તેને માટે ફવાઓ પણ પુષ્કળ ખોદવામાં આવ્યા છે. જે ભૂમિને અગ્રીણની ખેતીને માટે સારી માનવામાં આવતી હતી, પરંતુ જે મુંબઈના માર્ગથી દૂર આવી હતી તેમાં આજસુધી બીજા વસ્તુઓની ખેતી કરવામાં આવતી હતી; પણ હાલમાં રાજપૂતાના-માલવા રેલ્વેની સ્થાપના થવાથી હવે તેમાં અગ્રીણના છોડા ઉછેરવામાં આવે છે. ” લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ બ્રેડફોર્ડ સમસ્ત રાજપૂતાનાના સંબંધમાં ઉપરોક્ત મત પ્રદર્શિત કર્યો છે. આ પરથી મારવાડમાં પણ અગ્રીણની ખેતીની વૃદ્ધિ થઈ છે, એવું અનુમાન સરલતાથી કરી શકાય છે. અગ્રીણની ખેતીની વૃદ્ધિનું શુભ ફલ માત્ર એટલુંજ આવ્યું છે કે ઝાઝા ફવાઓ ખોદાયા છે. આ ફવાઓ તથા તળાવોથી પ્રસંગપર ગળીની ખેતીને ઘણો ફાયદો થશે. ખેડુતો અને વ્યાપારીઓને તથા રાજને અગ્રીણના વ્યાપારની વૃદ્ધિથી દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ વાત સાચી છે; પરંતુ તેની સાથે રાજપૂતાની અગ્રીણ આવવાની દેવ વધતી જાય છે, તે દેશને લપ્કર હાનિ કરે છે. જેવી રીતે દારૂની કિંમત ન્યૂન થવાથી તેને ખપ વધે છે, તે પ્રમાણે અગ્રીણની કિંમત સરતી થવાથી તેનું સેવન કરનારાઓની સંખ્યા પણ વૃદ્ધિગત થાય છે. રાજસ્થાનમાં આમજ બન્યું છે. ચીન વડેરે દેશીમાં જે ઉત્તમ પ્રકારનું અગ્રીણ વપરાય છે તેનું અગ્રીણ રાજસ્થાનમાં વપરાતું નથી. આ દેશમાં બટ્ટી નામનું એક પ્રકારનું અગ્રીણ થાય છે, જેની કિંમત ઉત્તમ પ્રકારના અગ્રીણ કરતાં પ્રતિમણે ૪૦ વા ૫૦ રૂપિયા ઓછી હોય છે. રાજપૂતા આ હલકા પ્રકારના અગ્રીણનું સેવન કરે છે.

ઉપજ અને ખર્ચ

કર્નલ ડૉરે મારવાડની ઉપજ અને ખર્ચની જે યાદી તૈયાર કરી છે તે અમે યથાસ્થાને આપી ગયા છીએ. અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ પાલેવેર ઇ. સં. ૧૮૮૨ ની મહારાજની ઉપજ તથા તેમને ખર્ચ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યો છે:-

ઉપજ
ખર્ચ

રૂપિયા ૩૨૪૩૨૩૯

,, ૩૦૫૫૭૪૬

મહારાજાએ ઉપરોક્ત વર્ષમાં એવેને માટે જે ૪૫૪૭૭૮ રૂપિયા માટે લીધા હતા તે ખર્ચની યાદી મા લખવામાં આવ્યા નથી કેવલ દોડના મસખ કરતા હાતમાં મારવાડની ઉપજ વધી છે એમાં કાંઈ સંશય નથી, પરંતુ આગલા દીર્ઘમાળના સુચાસનથી ઉપજ જેટલી વૃદ્ધિગત થવી જોઈએ તે ટલી થઈ નથી પૂર્વે મળતા હાલમાં શાસનને માટે વિશેષ ખર્ચ કરવામાં આવે છે

કચ્છ

માવાડના મહારાજાપર હજી કેટલુંક મળે છે ૪૦ સં ૧૮૮૨ ના જુનાઈ માસની ૧ તી તારીખસુધીમાં તેમનાપર ૩ ૧૩૭૮૦૦૦ ત કરજ હતું, પરંતુ ૪૦ સં ૧૮૮૩ ના અતમા તે ન્યૂન થઈ ગયું હતું અર્થાત્ મહારાજાપર કેવળ ૧૨૦૦૦૦૦ તુજ કરજ ગયું હતું ૪૦ સં ૧૮૮૨ મા માગવાડના મહારાજાની લાગિનીનો વિવાહ જુ દીના એક ગજકુમારની સાથે કરવામાં આવ્યો હતો તે પ્રસંગે રૂપિયા ત્રણનાખનો ખર્ચ થયો હતો જેનીડટે મહારાજાના મળ સભ્ય છે તેમ જગતા અને આશા રાખી હતી કે વર્તમાન મુખ્ય મંત્રી મહારાજ પ્રતાપસિંહદાગ મરનાથી આ કરજ અદા થઈ જશે

સીમાતનિર્ધારણ

મારવાડના આબ્યતગિક શાસનના ઇતર પ્રદેશોની સાથે મહારાજાને વારવાર માનતોની માથે સીમાના સભ્યધમાં પશુ ઝગડા ઉપસ્થિત થતા હતા સીમા નિશ્ચિત કરવાને માટે ૪૦ સં ૧૮૮૨ ના જાન્યુઆરી માસમાં કેપ્ટન લેકને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા એ વર્ષમાં એમણે ૧૩ પ્રગણા એની સીમા નિશ્ચિત કરી દીધી હતી ફૂલગુજની સીમાથી ૧૪ મે માગવાડના છે પ્રકિપ્ત ભાગસુધી ના અને અગવ નીના જિખાથી લઈને બિકાનેરજાબ્યસુધીના અગસે માનના પ્રદેશની સીમા નિશ્ચિત કરી દેવામાં આવી છે તેમણે એકદર ૧૩૫ મીમાઓ નિશ્ચિત કરી છે આ કાર્યમાં ૩૦૦૦૦ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો છે આ રૂપિયામાંનો ઘણો ભાગ વાદીપ્રતિવાદી તરફથી મઝહિત થવાનો મલખ છે જે સીમાઓના સભ્યધમાં સાધાણુ વિનાદળ નહિ પરંતુ મહાભયકર ઉપદ્રવ ઉપગ્રિયત થવાનો સભન હતો, તે મલખે કેપ્ટન લેકે સૌથી પહેલી તપાસ કરી સંતોષની વાત છે કે પચાસતદાગ સુધી સગલતાથી તેનો નિર્ણય થઈ ગયો છે ગસના સામતની સીમાના સભ્યધમાં ભયકર ઝગડો ઉપગ્રિયત થવાનો સભવ હતો તેવી કેપ્ટન લેકે સૌથી પહેલા તેની તપાસ કરીને સંતોષજાન નિર્ણય મ્યો હતો

બધ

એતીની ઉન્નતિને માટે મહારાજાએ ૪૦ સં ૧૮૮૪ મા અનેક મથાનોપર બધે મુદાવ્યા છે આથી ઘણો લાભ થશે માગવાડ રાજ્યમાં અધિક જનની પ્રાપ્તિ કરવાની ઘણી આપસ્મતા છે

રેલ્વે

બ્રિટિશશાસનતુ અધિક અગણીય ખર્ચ રેલ્વે છે રેલ્વેના વિસ્તારથી વ્યવસાયમાં ઘણી અતુરંગતા થઈ છે પ્રખરે અતિ અત્ય મૂલ્યે અને અતિ મ્વપ્ત મસખમાં દેશના એ ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં જવાને નણી સુગમતા મળી છે રેલ્વેથી જે પ્રમાણે ભાગતવર્તના એક પ્રાતમાં વસતા લોકો બીજા પ્રાતના લોકોના વાડા પગિનયમાં આવ્યા છે તે પ્રમાણે બ્રિટિશશાસનની દત્તાને માટે પશુ તે અતિ ઉપયુક્ત સાધન થઈ પડ્યું છે પચીમ મોડની વખ્તીમાળા વિગટ ભાગતદેશમાં સતર હજાર અગેજમેનિકો અને એ નાખ પચીમ હજાર દેલી સનિમતી સહાયથી અગેજમરમા સામન ચનારી રાખે છે એ પણ રેલ્વેનાજ પ્રતાપ છે ભાગતના એ પ્રાતમાં વિગટ વા વિગટ ઉપગ્રિયત થતાની માગેજ બ્રિટિશ મરમા રેલ્વેદાગ ઘણી સુગમતાથી તે પ્રાતમાં પોતાની મેના લઈ જઈ ને તેમ છે ૪૦સં ૧૮૫૭ના નિપાતઓના મળવાપ્રમગે રેલ્વેની સગવડ નહોતી તેથીજ બ્રિટિશસરકાર નામતાથી વિગટના મધકોમાં મેના મે ની નાખી નહોતી, પરંતુ હાલમાં રેલ્વેનો વિસ્તાર વધી ગયો છે તેથી બ્રિટિશ-સરકારની એ મેની આપતિ દૂર થઈ છે

ભાગતવર્તના પ્રતેક પ્રાતમાં રેલ્વેનુ અગ્રિત્વ થઈ ગયું છે રેલ્વેથી દેગી ગળઓને પણ લાભ થયો છે એ વાત અવશ્ય સ્વીકારવીજ પડેજ ગળસ્થાનના એક ગળ્યમાથી બીજા ગળ્યમાં જવામાં પૂર્વે રેલ્વા જોડે સહન કરવા પડતા હતા તે અમાગ પાછાને નિવિદિત છે કેવલ દોડે માગવાડમાં પ્રાત મળેતી વખતે રેલ્વા કળે મહન કર્યો હતા, તે તેમના વ્યમજ્જતાતમાં સાગી રીતે જણાવવા-

માં આવ્યું છે. વર્તમાન કાળમાં રાજપૂતાનામાં રેલ્વેનો વિસ્તાર થઇ ગયો છે. રાજપૂતાનામાંલવા નામની મુખ્ય રેલ્વે લાઇનમાંથી શાખા નીકળીને સર્વ રાજપૂતરાજ્યોમાં પ્રસરી ગઈ છે. બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ ઇન સં ૧૮૮૨-૧૮૮૩ના રિપોર્ટમાં લખે છે:-“જોધપુરની શાખારેલ્વે જુલાઇ માસમાં પાલી સુધી પહોંચી ગઇ છે. ગત માર્ચ માસના અંતસુધીમાં આ શાખા રેલ્વેને જેટલી ઉપજ થઇ છે, તે સર્વ રેલ્વેમાંજ વાપરવામાં આવી છે. લૂણી નદીના તટથી ચવા ગામ સુધી અવશ્ય આ શાખાનો વિસ્તાર કરવામાં આવશે. હાલમાં આ શાખાની લંબાઇ માત્ર સાડા નવ કોશનીજ છે; પરંતુ ચવાં ગામ સુધી તેનો વિસ્તાર થવાથી તેની લંબાઇ સાદી બાવીસ કોશની થશે. એમ થશે ત્યારે જોધપુર રેલ્વેથી નવ કોશ દૂર રહેશે. મને આશા છે કે ચાલુ વર્ષના અંત સુધીમાં આ શાખાનું કામ પૂરું થશે. મહાશય ડબ્લ્યુ હોમ આ શાખારેલ્વેના મેનેજર તથા એન્જનીઅર છે. આ રેલ્વે મહારાજાએ પોતાના ખર્ચે તૈયાર કરાવી છે. આ રેલ્વેથી મારવાડના વ્યાપારને પુષ્કળ લાભ થવાનો સંભવ છે.”

લૂંટારાનું દમન

મારવાડનો ઇતિહાસ વાંચવાથી પાઠકોના જાણવામાં અવશ્ય આવ્યુંજ હશે કે ચોરી તથા લૂંટ-કાટ મરુભૂમિમાં ચિરકાલથી પ્રચલિત હતાં. પર્વતમય પ્રદેશમાં વસતા બીલ, મીના વગેરે જાતિઓ ચોરી અને લૂંટકાટ કરીનેજ પોતાનો નિર્વાહ કરતી હતી. વળી નીચી શ્રેણીના સામંતો પણ કોઇ કોઇ વખત લૂંટારાહલના નેતા બનીને રાજ્યમાં મહાઅશાંતિ ઉત્પન્ન કરતા હતા. આ લૂંટારા તથા ચોરાનું દમન કરવાને માટે મારવાડના મહારાજાએ ઇન ૧૮૮૨માં પુષ્કળ પ્રયાસ કર્યો હતો અને તેમને ધણી સફળતા પણ મળી હતી. મહારાજા પ્રતાપસિંહ મહોદયને આ લૂંટારાઓનું દમન કરવાના પુરસ્કારતરીફેજ મંત્રીપદ પ્રાપ્ત થયું છે. બીલ, મીના અને બાળરી લોકોની ઉપર વિશેષ દ્રષ્ટિ રાખીને તેમને ખેતીનું શિક્ષણ આપવાને માટે ધણી સારા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. પોલીસની સંખ્યામાં વાઢ કરવામાં આવી છે. શાસનકાર્યમાં સુધારા કરીને સર્વ પહોંપર શોખ કમ-ચારીઓને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે. ઇન ૧૮૮૨માં લૂંટારાઓનું દમન કરવાને માટે મારવાડની સેના વધારવામાં આવી છે. મહારાજા પ્રતાપસિંહ પુષ્કળ ડાકુઓ તથા ચોરાને પકડીને તેમને સખ્ત શિક્ષા કરી છે, એથી લૂંટારાઓ તથા ચોરાનો સર્વથા લોપ થવાની આશા રહે છે.

મારવાડની વર્તમાન સેના

ગોલંદાજ		અશ્વારોહી અને પાયદલ	
		અશ્વારોહી	પાયદલ
૫૫	યુદ્ધ દેવની તોચો		
૪૦	સાધારણ કાર્ય માટેની તોચો		
૧૨૫	અન્યાય તોચો		
૩૫	સાધારણ કાર્ય માટેની તોચો		
૧૮૦	જંગી તોચો		
૧૫	જંગી કાર્યની તોચો		
૩૨૦	ગોલંદાજ સૈનિકો		
૧૨	તોચો ખેંચનારા અશ્વો		
૨૮	તોચો ખેંચનારા બળદો		
૬	તોચો ખેંચનારા ખમ્બરો		
૨૬૦	શિક્ષિત ધોડેસ્વારો		
૧૮૦૦	સામંતો અને જગીરદારોના તાબાના ધોડેસ્વારો		
૭૩૬	અન્યાય નિયમિત ધોડેસ્વારો		
૩૮૬૯	ધોડેસ્વારો		
૧૪૭૭	નિયમિત પાયદલ		
૧૧૪૦	દિક્ષાની રક્ષા કરવાને માટે નિયુક્ત થયેલ પાયદલ		
૮૫૧	નાગ અને બીજી જાતિઓનું પાયદલ		
૨૪૮૬	તહેસીલના સિપાઇઓ અને નાબિરો		
૫૮૫૪	પાયદલ		

કર્નલ ડૉરે મારવાડની મેનાની ને ચાલી આપી છે તે અંગે યજ્ઞાચાર્ય સાદર ફરી છે, તે ચાલી અંગે પ્રસ્તુત થાદીએ ઉભયનો સુકાળલો કરવાથી પાંચ મારવાડની તે સમગ્રની અને વર્તમાન મમ્મ ની રિયતિની યુવના મારીગતે ફરી શકશે એક સમયે મારવાડેશ્વરની પતાકાનીચે ૫૦૦૦૦ ગોદા-સૈનિકો એકત્રિત થઈ શરુમામે ઝુલતા હતા આજે મારવાડની આ અતિ અપ મેના નેદને હૃદય બ્યાકુલ થઈ ઉઠે છે, પરંતુ તેની માથે હર્ષ પણ થાય છે, કારણ કે પૂર્વે ૫૦૦૦૦ સૈનિકો વિદ્યમાન હોવા છતાં શાંતિ નહોતી, બ્યારે આજે અત્યંત સેના હોવા છતાં પણ બ્રિટિશસરકારની કૃપાથી પૂર્ણ શાંતિ વિરાજમાન થઈ ગઈ છે

જે રાજાબલિએ પોતાના બાહુબળથી મારવાડ હસ્તગત કર્યો હતો, જે નતિના મોકા એક સમયે મહાવીરતરીકે પ્રસિદ્ધ થયા હતા, જેણે એક સમયે ભાગતનું ગૌરવ વધાર્યું હતું તે જ નતિ આજે ધોગ નિદ્રામાં પડી છે આ નતિ પુન પોતાનું મત્તક ઉન્નત કરીને ભાતવર્ષના હુસ્ત થયેલા ગૌરવનો પુનરુદ્ધાર કરાવે કરશે, તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય એમ નથી બ્રિટિશસરકારની રીતેબ છાયાનીચે તેને પોતાની ઉન્નતિ કરવામાં કાંઈ પણ પ્રકારની અડચણ નથી

મારવાડની વર્તમાન દશા

મારવાડનું રાજ્ય ગજપૂતાનામાં સૌથી મોટું છે એની ઉત્તરે બિકાનેર અને શેખાવાગી છે શેખાવાગીએ જયપુરગજપતને એક ભાગ છે પૂર્વ તરફ જયપુર અને કિલનગર, અમિકોપુમા અજ મેગ, મેગવાડા અને મેવાડ, દક્ષિણમાં શિરોહી તથા પાલણપુર, પશ્ચિમે કચ્છનું ગણ અને મિંધ અને વાણીપુમાં જેસલમેરીનું રાજ્ય છે ૨૪ અંશ ૩૬ કલા ઉત્તર અક્ષાંશથી ૨૭ અંશ ૪૨ કલા ઉત્તર અક્ષાંશ સુધી અને ૭૦ અંશ ૬૬ કલા પૂર્વ દેશાતરથી, ૭૫ અંશ ૨૪ કલા પૂર્વ દેશાતર સુધી આ દેશનો વિસ્તાર છે એનો વિસ્તાર ૩૭૦૦૦ વર્ગમાઇલ છે ગજપૂતાની જોધપુરથી અગવની પર્વત સુધીનો ભાગ રણદૂપ છે લૂણી નદીને લીધે ભૂમિની રણદૂપતામાં વૃદ્ધિ થઈ છે આ દેશમાં ખાર પાણી વિશેષ છે અને કાંઈ કાંઈ સ્થળે ઝેરી પાણી પણ હોય છે માલગ, રીડવાના અને પચધારામાં પુષ્કળ લવણ થાય છે સાંદર ઝીંકથી સત્ત આઠ કોશ પશ્ચિમ તરફ મકરાના નામનું ગામ છે ત્યાં સ્વચ્છ મેત પાપાણની ખાણ છે જે પાપાણને સંગ્રહરમર કહેવામાં આવે છે ગોદવાડ ગ્રજણાના ધાણગલ સ્થાનની પાસે પણ એવાજ પાપાણની ખીણ એક ખાણ છે ગજપૂતાની જોધપુર પહાડ ઉપર અતિ દુર્ગતે બા-ધવામાં આવેલું છે ગ્રીષ્મઋતુમાં અહીં આ પાણીને માટે ઘણું કષ્ટ પડે છે નાગોગ જોધપુરથી દશાન કોણમાં આવેલું છે ચાલી જોધપુરથી અમિકોપુમાં ૧૮ કોશના અંતરપર આવેલું પ્રસિદ્ધ નગર છે નાગોરનો તલભૂમિનો દુર્ગ ગજસ્થાનમાં અતિ પ્રમિદ્ધ છે જોધપુરથી દક્ષિણ તરફ ૩૫ કોશપર ગાણોગનો પ્રસિદ્ધ દુર્ગ આવેલો છે આ દુર્ગ મારવાડમાં સર્વથી મજબૂત છે જોધપુરથી પૂર્વ તરફ ૪૦ કોશપર મેડતા નામનું પ્રમિદ્ધ નગર છે, તે મિવાય મારવાડમાં સોજત પચપધગ, ફલોદી, પોર્ણી અને ખાવેતરા વગેરે પ્રમિદ્ધ નગરો છે કુચામન, નીમાજ, ગિયા, જયપુર આહવા, આમોપ, મારીહ જમોપ, વાદમેર અને સાચેર વગેરે સ્થાનો પણ જાણવાયોગ્ય છે બાલોતગમાં એક મોટો મેળો ભરાય છે

૪૦ સં ૧૮૯૧ માં મારવાડમાં ૨૫૨૪૦૩૦ મનુષ્યોની વસ્તી હતી મારવાડના લોકો બહુધા હુમટના આકાગના ધરોમાં વસે છે જોધપુરમાં પાધરી અને પીતળના વાસણો ઘણા અને છે મા રવાડરાજ્યની વર્ષિક ઉપજ ૪૧૦૦૦૦૦ રૂપિયાની છે જોધપુરનગર ૭ માઇન લાખા ટ્રાટથી આવૃત છે આ ૬૯ ક્રાટમાં ૭૦ હારો છે જોધપુરનગરમાં પુષ્કળ પાપાણના ધગે અને મદિને છે ત્યાંના તળાવોપર પાકા ઘાટ બાધવામાં આવેલા છે ૪૦ સં ૧૮૯૧ની ગણતરી વેળા એ નગરમાં ૬૨૦૦૦ મનુષ્યો સતા હતા જોધપુરથી ત્રણ માઇનના અંતરપર મારવાડની પ્રાચીન ગજપૂતાની મહોગના ખડીએગે દરિગોગ થાય છે

સવત ૧૯૪૪ માં મટાગજ પ્રતાપસિંહને મગકા તરફથી કે. મી. એસ. આઇ. ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ તેઓ સવત ૧૯૪૪ માં રાજગજેશ્વરી વિદ્યોગમાંની બુધિસીતા મહોત્સવમાં ભાગ લેવા ઇગનાડ ગયા અને ત્યાં તેમને લેફ્ટેનન્ટ કર્નલની ઉપાધિ મળી મહારાજ પ્રતાપસિંહજીએ

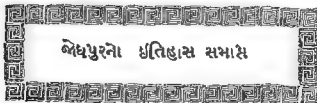

રાજકુમાર સરદારસિંહજીને શિક્ષણ આપ્યું છે. આથી તેઓ સર્વ પ્રકારની કળા અને રાજવિદ્યામાં ચતુર તથા પ્રવીણ થઇ ગયા છે.

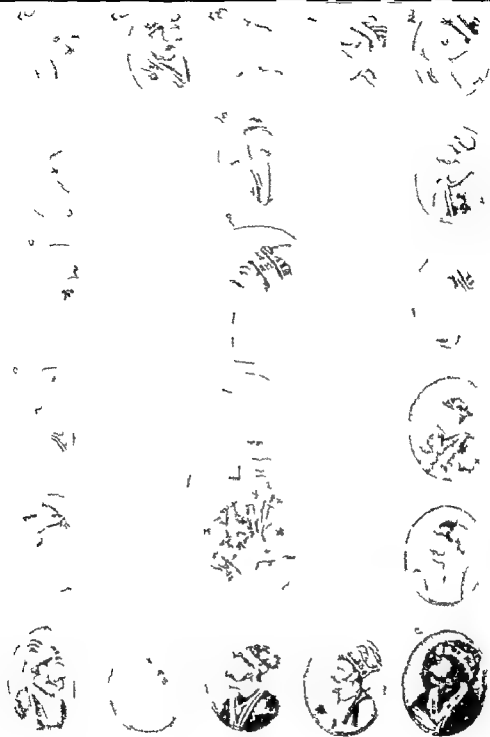
હાલમાં રાજકાર્ય કાઉન્સિલ (રાજસભા) દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ સભામાં પોકળ્હાના સામંત મંગલસિંહજી ચાંપાવત, કવિરાજ મુરારિદાસજી, પંડિત શિવનારાયણજી તથા મુન્શી હરદયાલસિંહજી મુખ્ય સભાસદ છે. મહારાજ પ્રતાપસિંહજી મહારાજ સાહેબ યશવંતસિંહજીના ત્રીજા ભાઈ છે અને મહારાજ નાલિમસિંહજી સૌથી નાના ભાઈ છે. અતિ અગ્રે પરમાત્માને એજ પ્રાર્થના કરી-એ છીએ કે મારવાડરાજ્યની સર્વ પ્રકારે વૃદ્ધિ કરે અને વર્તમાન મહારાજસાહેબ બહાદુરને ધન, સુત, સંપત્તિનું ઉત્તમ સુખ આપે.

જોધપુરરાજ્યના વર્તમાન નૃપતિ શ્રીમાન મહારાજાધરાજ સરદારસિંહજી બહાદુર મહાવિદ્વાન અને યોગ્ય રાજા છે. વર્તમાન કાળમાં જોધપુર રાજ્યની શાસનવ્યવસ્થા રાજપૂતાનાનાં રાજ્યોમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. સમસ્ત ગ્રામ અને નગરિદારો સુખી છે. જોધપુરરાજ્યની ઘાઉંસ્વાર પલટણ અત્યુત્તમ છે. ૧૮૦૬ ના ડિસેમ્બર માસમાં ભારતવર્ષના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ મિંટો જોધપુરમાં પધાર્યા હતા અને તેમણે રાજરાજ્યેશ્વર ભારતસમ્રાટનો આજ્ઞાપત્ર વાંચી સંભળાવ્યો હતો. મહારાજ સર્વ પ્રકારે સુયોગ્ય અને ઉત્તમ રાજનીતિમાં હોવાથી અંગ્રેજસરકાર તેમને પ્રરમ સન્માન આપે છે. મહારાજ સરદારસિંહજી બહાદુરને બે રાજકુમાર છે. જ્યેષ્ઠ કુમારનું નામ શ્રીસુમેરસિંહ બહાદુર છે.

હાલમાં મારવાડમાં રેલ્વેનો પુષ્કળ પ્રસાર થઈ ગયો છે. જોધપુર-બિકાનેરરેલ્વે તથા મારવાડ-રેલ્વેનો વિસ્તાર એટલો બધો વધી ગયો છે કે પ્રાચ; સર્વ મુખ્ય સ્થાનોના લોકોને આગગાડીની સગવડ મળી છે. મારવાડજંકશન, પાલી, કરલા, સાલાવાસ, લૂણી જંકશન જોધપુર, પીપાડ, મેડતા, ખજવાના, મૂંડવા, નાગેર, ખાલોતરા, પચપધરા, કુલેરા, કુચામન, આદિ સ્થાનોમાં રેલ્વે થઈ ગઈ છે. આથી વ્યાપારની ધણી ઉન્નતિ થઈ છે.

જોધપુરનો ઇતિહાસ સમાપ્ત

१ १ १
 २ २ २
 ३ ३ ३
 ४ ४ ४
 ५ ५ ५
 ६ ६ ६
 ७ ७ ७
 ८ ८ ८
 ९ ९ ९
 १० १० १०
 ११ ११ ११
 १२ १२ १२
 १३ १३ १३
 १४ १४ १४
 १५ १५ १५
 १६ १६ १६
 १७ १७ १७
 १८ १८ १८

॥

॥

॥

સ્વપ્ન ૨ જો-વિકાનેરનું રાજ્ય

અધ્યાય ૨ લો

બિકાનેરરાજ્યની સ્થાપનાનું વર્ણન-આર્યરાજાઓની દિગ્વિજયની રીતિ-રાજ્યપ્રતિષ્ઠા તથા આ દેશના આધિનવાસી જાટેની તત્કાલીન સ્થિતિ-શીખ જાતિની સંખ્યા-રાજપૂત-નાના પશ્ચિમ ભાગમાં તથા ભારતવર્ષના ઉત્તર ભાગમાં જાટ બેઠાઓની પુષ્કળ સંખ્યા-શાસનકાર્ય-પ્રમુખ-બિકાજના અભ્યુદયના સમયમાં તે પ્રદેશના જાટના નગર-બીકાજને જય પ્રાપ્ત થવાનું મૂળ કારણ-જાટેનાઓએ સ્વેચ્છાથી બીકાજની સ્વીકારેલી આધીનતા-તેમની શરતો-બીકા અને જાટલોકોએ બેહિયા લોકો પર કરેલું આક્રમણ-બીકાજને પ્રાપ્ત થયેલા જય-બીકાજને ભાડીઓની પાસેથી નાગર દેશ જતી લગ્ન ધં સં ૧૪૮૯ માં બિકાનેર રાજધાનીના કરેલી સ્થાપના-તેમના કાકા કંધલે હુરેલો ઉત્તર ભાગ-બિકાજનું મૃત્યુ-તેમના પુત્ર હુનકરજીને અભિષેક-તેમનું ભાડીઓની પાસેથી અનેક દેશો જતી લેવું-તેમના પુત્ર જતસિંહને અભિષેક-બિકાનેરની રાજ્યસત્તાને વિસ્તાર-રાયસિંહે કરેલી સિંહાસનપ્રાપ્તિ-બિકાનેરના જાટોની સ્વાધીનતાને નાશ-ગજસતાની પ્રબલતા-અકમરની સાથે રાયસિંહનું મિલન-તેમનું સન્માન અને સામર્થ્યવૃદ્ધિ-તેહિયાઓનો વિદ્રોહ અને તેમનું કમન-તેહિયાઓના તાબાના દેશોમાં સિકંદરના આક્રમણના ચિન્હો-રાજાઓ રાયસિંહે કરેલા પૂણ્યાના જાટોના પરાજય-રાયસિંહની કન્યા સાથે શાહજહાં સહીમનો વિવાહ-રાયસિંહનું મૃત્યુ-તેના પુત્ર કરુણસિંહનો અભિષેક-કરુણસિંહના મૃત્યુ પુત્રોએ ચનનસમ્રાટના હિતને માટે કરેલો પ્રાણત્યાગ-સર્વથી નાના પુત્ર અનુપસિંહને થયેલી સિંહાસનપ્રાપ્તિ-તેમણે કાચુલના વિદ્રોહનું કરેલું નિવારણ-તેમનું મૃત્યુ કેવીરીતે થયું તે સંખ્યા મતભેદ-સ્વરૂપસિંહને અભિષેક-તેનું કનન-સુભાનસિંહ, જોરાવરસિંહ, ગજસિંહ અને રાજસિંહને અનુક્રમે થયેલી સિંહાસનપ્રાપ્તિ-રાજસિંહના સાવકા ભાઈએ તેમને વિષ આપી સિંહાસનની કબ્જેલી પ્રાપ્તિ માહોમાહેનો નિઝલ-જોરાવરપર આક્રમણ-બિકાનેરની વર્તમાન સ્થિતિ-બિઠાવાગીનું વૃત્તાંત

તમાન વિજિતભારતની પતિત આર્યજાતિના ગૌરવસ્વરૂપ અને આર્ય શાસનના શેષ સ્મૃતિચિન્હસ્વરૂપ એ પ્રધાન ગજપૂત ગજવજોના ઇતિહાસનું વર્ણન કરી હવે અમે ગઠોડવરની શાખા બિખાનેરના રાજવંશનો ઇતિહાસ લખવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ પ્રકૃતિની અકૃપાને પ્રાપ્ત થયેલી મરુભૂમિમાં કાન્ય કુષ્મળા ગજવંશના સિયોજી નામના માણસે પ્રથમ ગજવંશસ્થાપન મૃત્યુ ત્યારથી માગ્વાડના વર્તમાન મહાબલ જસવતસિંહના શાસન સુધીની સર્વ જાણવા યોગ્ય વાતો પાઠમની મનમુખ માદ ગુવામાં આપી છે અને હવે અમને આગા છે જે સુઝ પાંડે રહોડરાજવ ગરૂપી વૃક્ષની એ પ્રધાનશાખાનો જાણવાયોગ્ય ઇતિહાસ નાયવામાં પ્રમાણ એવજે નહિ

રાજપૂતાનાના રાજ્યોમાં બિઝાન્ટિન રાજ્ય દ્વિતીય શ્રેણીનું ગણાય છે આ રાજ્ય મારવાડની એક શાખા છે અને એના રાજા ગૌડવશીય છે એના આઠ અધીશ્વરે મારવાડના ઉત્તર ભાગમાં આવેલા દેશ છતી આ રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી અને મારવાડના મધ્ય ભાગમાં આવેલા એ રાજ્યની ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષા કરી હતી

સવત ૧૫૧૫ (ઇ. સ. ૧૪૫૯) માં મહાવીર બેઘાએ પોતાની પ્રાચીન રાજધાની મહોરને ત્યાગ કરી બેઘપુર નામની નવીન રાજધાનીની સ્થાપના કરી હતી આ વત્તાત અમારા પાઠ્યક્રમે મારવાડના ઇતિહાસમાં વાચ્યુ છે જે સમયે મારવાડના મહારાજા નવીન રાજધાનીમાં આવ્યા, તે સમયે તેમના દ્વિતીય કુમાર બિઝાઠ પોતાના કાકા કાઘલની સાથે ત્રણમે રાઠોડસૈનિકને લઈ પિતૃરાજ્યની વૃદ્ધિ કરવાને માટે બહાર પડ્યા બિઝાઠના ગમનપૂર્વે તેમના બાતા બિદાજીએ અત્યંત પ્રાચીન એ હિંદોની નિવાસભૂમિપર આક્રમણ કરી તેમને પરાસ્ત કરી તેમનો દેશ છતી લીધો હતો પોતાના બાતા બિદાજીની આ જયપ્રાપ્તિથી ઉત્સાહિત થઈને બિઝાઠ દિગ્વિજય કરવાને માટે બહાર નીકળ્યા

ભારતવર્ષની આર્યપ્રજામાં દિગ્વિજયની રીતિ ચિરકાલથી પ્રચલિત છે આપણા શાસ્ત્રા પુરાણો અને ઇતિહાસમાં દિગ્વિજયના સ બધા અનેક કથાઓ પ્રાપ્ત થાય છે વીરવ્રતધારી ક્ષત્રિયો દિગ્વિજયની રીતિને વીરધર્મનું પ્રધાન અંગ માનતા હતા રાજનીતિજ્ઞો અને વીર પુરુષો આ રીતિને કદિ પણ નિહનીય ગણતા નથી જે સમયે ભારતવર્ષે સ્વાધીન હતું તે સમયે વીરતાનો પરમ આદર હતો તેજ કારણથી સત્ય ત્રેતા દ્વાપર અને કલિયુગના આર્યરાજાઓ દિગ્વિજય કરવાને માટે બહાર નીકળી અહળક દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરી, યજ્ઞ અને સન્માનથી વિભૂષિત થઈ પોતાની અહલુત વીરતાને માટે પ્રશંસા પામી ધરણી ધૂળવતી પુનઃ પોતાના પાટનગરમાં અવતા હતા પૂર્વે ભારતવર્ષે કદિપણ એક ગળના છત્રીએ રહ્યું નહોતું અતિ પ્રાચીન કાળમાં સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશ એવા બે કુળીય રાજવંશો વિદ્યમાન હતા આ ક્ષત્રિય રાજવંશોમાંથી ધીમે ધીમે અનેક શાખાઓ નીકળી ભારતવર્ષના અનેક ભાગોમાં પ્રસરી ગઈ આ સૂર્ય અને ચંદ્રવંશમાં બ્યારે કોઈ મહા વીર પ્રકટ થતો હતો, ત્યારે તે દિગ્વિજય કરવાને માટે બહાર પડી પોતાના બાહુબળથી નાના નાના રાજ્યો છતી લઈ ચક્રવર્તી ગળની ઉપાધિ ધારણ કરતો હતો, જે કે આ મહાવીર લિન્ગ લિન્ગ રાજ્યોને છતી અતુન ધન અને પરમ સુદરશીઓ હરી લાવતો હતો પરંતુ તે કદિ પણ કૃદનીતિનું અવલંબન કરતો નહોતો તે કદિ કોઈ પણ રાજવંશનો સમૂળ વિધ્વંસ કરતો નહોતો, તેમજ કોઈનું ગળ્ય ખાલસા કરતો નહોતો પૂર્વે દિગ્વિજય કરવાને બહાર પડનાર રાજા યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા ધરાવનાર માણસની સાથેજ યુદ્ધ કરતો હતો જે પોતાને અસમર્થ જણાવી યુદ્ધ કર્યા વિનાજ આધીનતા સ્વીકારતો હતો તેની સાથે તે કદિ પણ યુદ્ધ કરતો નહોતો દિગ્વિજયી રાજા વીરધર્મને અનુસરી ક્રોધપણુ જાતિ દિવા રાજ્યનો વિધ્વંસ કરતો નહોતો અત્યંત કાળ બ્યતીત થઈ ગયા પછી ચક્રવર્તી રાજા અને માહલિક રાજાઓની વચ્ચે મિત્રતા અને વૈવાહિક સબધ થઈ જતો તો જો કે મોટા રાજ્યોના વીરકુમારો સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપન કરવાની અભિલાષાથી અન્ય દેસોપર આક્રમણ કરી તેને પોતાના અધિવાસી લઈ લેતા હતા તોપણ તેઓ કદાપિ તે દેશને કઢોર પગધીનતાની ગૂંખલામાં પરિણદ કરીને ત્યાની પ્રજાનું સર્વસ્વ લૂંટી લેતા નહોતા તેઓ વીરધર્મઅનુસાર યુદ્ધ કરી, દેજ છતી ત્યાના નિવાસીઓની સાથે મળીને સતોપકરક રીતે શાસન કરતા હતા પ્રજા તેમને પોતાના માની અપૂર્વ શાંતિ અને સુખનો ઉપભોગ કરતી હતી ધણી વખત નવીન ગઝન થવાથી વિદ્યા ડોળાની ઉન્નતિ થઈ દેશમાં સુખશાંતિનો પ્રચાર થતો હતો મારવાડના ગઝનુમાઝ બિઝાઠએ મણુ આજ પ્રકારનો દિગ્વિજય કરી નવીન રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી તેઓ કા તો વિજય પ્રાપ્ત એવા કે જા તો મગધુ એવાજ નિશ્ચયસાથે બહાર નીકળ્યા હતા અને ઇશ્વરકૃપાથી તેમને વિજયજય મળ્યો

માવાડના ગઝનુમાઝ બિઝાઠ એજ નણુમે ગૌડોડને લઈને દિગ્વિજય કરવાને માટે બહાર પડ્યા તેમણે બગન નામના સ્થાનપર જઈ સાખલા નામની પ્રાચીનજાતિપર આક્રમણ કર્યું દારુણ યુદ્ધ થયા પછી ગોરોડો સાખલા લોખંડે પગપત કરીને તેમનો નાજ કર્યો આ પ્રથમ યુદ્ધમાં નાપૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત થઈ પછી બિઝાઠને પુગલદેગના ભાગીઓની સાથે પશ્ચિમ થયો પુગલપતિએ

ખિજાળને મહાવીર જાણી તેમની સાથે પોતાની એક કન્યાનો વિવાહ કર્યો પુણ્યપતિએ ધાર્યું કે વીર ખિજાળની સાથે યુદ્ધ કરવા જતા તેમની માથે સબધ બેઠી આપણા રાજ્યની રક્ષા કરવી ફીક છે ખિજાળને પણ આજ વાત પસંદ પડી તેમણે ધાર્યું કે જ્યારે એણે આપણને જ્યાં આપી છે ત્યારે એ ૧૧ રાજપૂત અધિવાર તરવા ઉચિત નથી તેમણે આવો વિચાર કરી ભાગીઓની સ્વાધીનતામાં પ્રાપ્ત પણ પ્રજાના હસ્તક્ષેપ જ્યો નહિ તેમણે પ્રાગદેસના નામના મ્યાનપર નીતન દુર્ગ બધાંબે અને તેમાં નિવાસ કર્યો પછી તેઓ વીમે ધીમે આસપાસના પ્રદેશો જતી તેમને પોતાના અધિકાર મા લે ૧૧ લાગ્યા અસીમ સાહસિંગ રાડોડાની ગતિ કાંઈ પણ રોકી શક્ય નહિ આ પ્રતારે ખિજાળ નાના નાના ગબ્બો જતી લઈ મહાબળનાન ગબ્બ થઈ પડ્યા વિજયી બિકાળ ધીમે ધીમે પોતાના રાજ્યની મીમા વધારી જ તે જાટોના દેશમાં જઈ પહોંચ્યા આ દેશમાં જાટો અનાદિથી નિવાસ કરતા હતા ખિજાળે આ કૃષિદાર જગતમાં સામતપણાનીને વિચાર કર્યો તે પૂર્વે તેઓની સ્થિતિ કેવી હતી તેનો અન્ને ઉત્તરે જ કરીએ છીએ

કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે ટોમિંગ્સ તથા સાઈમનના સમયથી લાહોરના વર્તમાન જાટ રાજની વાજપદિ સુધી પ્રાચીન એશિયાની સર જાતિઓમાં જાટોની સખ્યા સૌથી અધિક છે વર્તમાન લાહોરપતિના ઉત્તરધારી જો તેમના જેવા ઉદ્ભાગી અને પ્રતિભાગાળી નિવડ તો જાટજાતિના પુત્ર અબ્યુદન થઈ તેઓ મધ્ય એશિયાના પોતાના મૂળનિવાસસ્થાનના સિંહાસનપર બેસી શકે તેઓ તે દશ તરફ ધણા આગળ વધ્યા છે

જાટની સનતી પાંચમી શતાબ્દીમાં પળખમાજ જટવા જાટરાજ્યની સ્થાપના હતી પરંતુ કયા સમયમાં તેની મૂળ સ્થાપના થઈ હતી તે આપણે જાણી શકતા નથી જ્યારે મુગલમનો ભાગ વર્તમાન પોતાની સત્તાનો વિસ્તાર કરવાને ઉદ્ધત થયા હતા ત્યારે આ જાટજાતિએ તેમની નિરક્ષ શસ્ત્ર ધારણ કરી તેમનો પ્રતીમાર જ્યો હતો મલૂદે જે સમયે મિહુનદીનું ઉદ્ધવન કરવાની એબટ કરી હતી તે સમયે આ જાટજાતિએ પોતાના બાહુમળથી તેનો પ્રતિગ્રહ કરી પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરી હતી તથા તૈમુરે જે સમયે આ જાટોની મામે લાયકર સગ્રામ કર્યો હતો, તે સમયે તેમણે અદ્ભુત બળ અને પરાક્રમ પ્રદર્શિત કર્યું હતું સમ્રાટ બાબરે સ્વયં એવો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે કે ' જ્યારે જ્યારે મે ભારતવર્ષમાં મારી શાસનશક્તિ સ્થાપન કરવાને ઉદ્ભાગ કર્યો હતો ત્યારે ત્યારે જાટોએ મારી સામે શસ્ત્ર ધારણ કર્યા હતા ૨ પળખના ખેડુતો જે સમયે મુસલમાનધર્મથી આકાંત થયા તે સમયે પ્રધાન્યત આ જાટ લોકોએ તથા પળખના લગાયક લોકોએ નાનકે સ્થાપન કરેલા ધર્મનું અવરખન કરી શીખ નામ ધાગણ કર્યું કે

આ જાતિને જૂતિ જિતિ, જિત જૂટ વા જાટ વહેવામાં આવતી હતી નજી શતાબ્દી પૂર્વે ભારતવર્ષમાં અન્યાય જાતિઓ કરતા આ લોકોની સખ્યા અધિક હતી

અમે પૂર્વે જ જણાવી ગયા છીએ કે આ જાટલોકોએ પ્રથમ ભારતવર્ષમાં જ્યે સમયે આવીને નિવાસ કર્યો તે જાણી શકતું નથી, પરંતુ જે સમયે રોડોડગણ આ જાટજાતિને જાતવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા તે સમયે આ લોકોમાં જે આચારવિચારો પ્રચલિત હતા તેપછી અપહરીતે સિદ્ધ થાય છે કે આ લોકોની ઉપર સિદ્ધિયન લોકોમાંથી થઈ છે આ લોકો કેવલ બેતીઉપર જ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા હતા તેમના નેતાઓ જદિ પણ તેમની ઉપર સત્તા ચલાવતા નહોતા તેઓ કેવલ

૧ નર્સ ટોડે પળખજાત રજાજિતસિંહને જાટ મ્હા છે તેઓ લખે છે રજાજિતસિંહે નીર્વામળથી પેશા નસર પોતાના ગદિ ૧૨ સ્થાપિત થો છે અને મણલખ પણ પોતાના ગવિકાર સ્થાપિત રવાની તેમની ઈચ્છા છે ૧ જાણની વર્તમાન જિલ્લિત ગવસ્થામાં તેમની આસા પૂર્ણ થવાની વિશેષ અનુકૂલતા છે

૨ પાંડેલાઈ બાળે લખુ છે ' પહેલાં રજાજિતની ૧૪મી તારીખ અને શુક્રવારને દિવસે (૬૦૦૦૧૫૦૫ ના રિમેબરની લા ૨૮ મી) કે ગિલાલ ૧૮મા ગયો મે હિંદુસ્થાનપર જ્યો જ્યારે આક્રમણ મ્યુ ત્યારે ત્યારે નંક અને ગુજર લોકો પર્વત અને અડોળમાંથી આવોને જાળ અને પાડાઓ તથા લેમો લઈ જવાને માટે અમામપર દુરી પડતા હતા

૩ મહારાજ એલ્ફિન્સ્ટન જે સમયે રાજેન્દ્રપ્રસાદના દુત્તમી મણલખ ગયા તે સમયે નર્સ પિટમેન તેમની સાથે ગયા હતા નર્સ પિટમેને લખુ છે મણલખના જા જે તો મુસલમાન છે એ દેશમાં ગિય ખેડુતો વણા ગોડા દિયોયગ થાય છે વળી જાટ ખેડુતો શીખ લો ગી સપૂર્ણ આધીનતામાં છે

તેમને ઉપદેશ અને મનાહજ આપતા હતા માતા ભવાની એક જાટની કન્યા હતી એવા વિશ્વાસથી તેઓ ભવાનીની આગધના કરે છે આ મિવાય તેમણે હિંદુધર્મની કોઇ પણ વિધિ પ્રદણ કરી નથી, અર્થાત્ હિંદુધર્મની સાથે તેમને કોઇ પણ પ્રકારનો ધીએ મળ્ય નથી અગાઉ જાટલોમાં જ્યાં ત્રીસના કિનારાપરથી જે મૂર્તિપૂજની પ્રિધિઓ જાગતવર્ષમા લાખ્યા હતા, તેને વિખ્યાત મુસલમાન સાધુ ગેમ ફરીદે નષ્ટ કરી દીધી આથી તેમની કોઇ નિશ્ચિત ધર્મવિધિ રહી નથી મરુસ્ત્રના જંગો મૂર્તિપૂજક પણ હતા અને તેઓ મુસલમાની ધર્મ પાળતા હતા તેઓ પોતાને એ પૃથ્ પાત માનતા હતા અમને એક પુનિયા જાટે કહ્યું હતું કે "અમારી આદિ નિવાસભૂમિ પાળની બહાર છે" બિહારમાં માનવાડી જે જાટ શાખાઓનું દસન કરીને પોતાનો આધકાર સ્થાપિત કર્યો હતા તેમાની એક શાખાનું નામ અશીખ હતું એક્સસ અને જક્ષતીસના કિનારાપર વમતી જે ચાર જાટ તિઓએ એકિંદ્રયાના ત્રીક ગભ્યનો નાશ કર્યો હતો, તેના નેતાનું નામ અસિ હતું ઉત્તર ઉભય નામે વમ્મે કેટલી સદશતા છે તે અષ્ટરીતે મમજી શકાય એમ છે

તૈમ્મર અને પાખગના મધ્ય-ગભમા ગરોડાએ જાટોને પગલિત કર્યા હતા તૈમ્મર ચગતાઇ વ શનો મૂળ પુરુષ હતો અને તેણે ટ્રેન્ઝ એકંઝીઆમાથી મરુસ્ત્રમા અસખ્ય જાટોને નસાડી મૂક્યા હતા.

મધ્ય એશિઆ જગતની સમસ્ત જાતિઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે જાટો ત્યાંથી તીકળીને સિંધુ નદીની પૂર્વ તરફ આ યા હતા બિહારમાં આ જાટોને પગલિત કરીને પોતાનું ગભ્ય સ્થાપન કર્યું હતું આ જાટોએ ધણા દીર્ઘકાળપૂર્વે ભારતભૂમિમા આવીને નિવાસ કર્યો હતો

બિહારને રાખ્યના પ્રાય સર્વભાગ જાટોની નિમ્નનિખિત જ શાખાઓથી પરિપૂર્ણ છે - ૧ પૂનિયા, ૨ ગોદા, ૩ સાગન, ૪ અસિંધ ૫ વેનિવાલ અને ૬ જેયા જે કે અતિમ શાખાને ધણા ભોક્ષાએ જાડીઓની શાખા કહી છે, પરન્તુ એ વાત મત્ય નથી

બિહારનેના જાટોની પ્રત્યેક શાખા જૂદા જૂદા વિભાગમા વિભક્ત થઇ ગઇ છે અને તે વિભાગો જિન્ન જિન્ન જાડાઓમા વિભક્ત થઇ ગયા છે તેઓ જ વિભાગ ઉપરાત ગભ્યપૂતોની પાસેથી પૂચ્ચવો લીધેલા ખીન પણ ખાગાર, ખારીપટ્ટા અને મોહિલ નામના ત્રણ વિભાગોમા વમે છે જાટોના જ વિભાગ બિહારનેના મધ્ય અને ઉત્તર ભાગમા ગિયત છે અને ખીન પણ વિભાગો દક્ષિણ અને પશ્ચિમ તરફ છે

જ વિભાગો નીચે પ્રમાણે છે -

નંબર	વિભાગ	ગામસંખ્યા	જાડાના નામ
૧	પ્રનિયા	૩૦૦	ભાદન અજિતપુર સીધમુખ ગભ્યગઢ, દાદર ચોલ માકુ વગેરે
૨	વેનીરાલ	૧૫૦	ભૂખમ્મા મુદરી મનોરપુર જ બાઇ વગેરે
૩	જેયા	૧૦૦	જેતપુર દવાની, મહાજન પીપાનગ કિલ્લપુર વગેરે
૪	અમિંધ	૧૫૦	ગવતજીર ધિગમસર, દાદમર, ગુડની પ્રાજર, પુઆગ વગેરે
૫	સાગન	૩૦૦	જૂસાવાસ, મોવાઇ જાદન મિગિયા વગેરે
૬	ગોદાગ	૭૦૦	પુદગમર ગોસેનગર (મોટા) ગેખસર
		૨૨૦૦	ગડગીમર ગડીબહેસર ગીસર કાલુવગેરે

ત્રણ વિભાગો નીચે પ્રમાણે છે -

૧	ભાગોર	૩૦૦	બિહારને નાગ કિના ગખમર, મતામર, મતગમર, ગિદીમર પીતાનખ ભવાની-પુર, જયમનમર વગેરે
---	-------	-----	--

૨	મોહિલા	૧૪૦	ચૌપુરા (મોહિલાની રાજધાની), સાવંતા, હીરાસર, ગોપાલપુર, ચારવાસ, વીઠા- સર, લાડન, મલસીસર, ખરખૂનરા, કોટ ધં
---	--------	-----	---

૩	ખારીપટ્ટા અર્થાત મીઠાનો જીલ્લો	૩૦
	એકંદર કુલ ગામે	૨૬૭૦

કર્નલ ડૉડના વિધાનનો પ્રતીકાર કરવાને માટે અમે કોઈ પણ રીતે ખુશી નથી; પરંતુ સત્યની રક્ષાને માટે અમારે તેમ કરવું પડે છે. કર્નલ ડૉડ જણાવે છે તે પ્રમાણે જોટા મધ્ય એશિયાની જદ્દ જાતિના વંશને નથી. આજ પ્રકારે તેમણે રાજપૂતોને પણ વિદેશી પ્રજામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જણાવ્યા છે. જ્યાં જ્યાં તેમણે જરા પણ નામનું સાદસ્ય જેવું છે અથવા આચારવિચારમાં ક્રિશ્ચિન્માત્ર પણ સમાનતા જોઈ છે ત્યાં ત્યાં તેમણે અનુમાન કરવામાં ભૂલ કરી છે. તેમણે માત્ર જોટાને જ નહિ; પરંતુ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રીઓને પણ મધ્ય એશિયામાંથી ભારતવર્ષમાં આવેલા જણાવ્યા છે. અહીં આની પ્રાચીન અસભ્ય જાતિઓને જીતી લઈ તેમણે પોતાનું રાજ્ય સંસ્થાપન કર્યું હતું, એવી તેમની માન્યતા છે. એલ્ફિન્સ્ટન, કોલબ્રૂક વગેરે વિદ્વાનોએ પણ આજ મતનું સમર્થન કર્યું છે. આધુનિક મેક્ઝૂલર આદિ વિદ્વાનોનો પણ આજ મત છે. આથી શિક્ષિત દેશીઓનો પણ તેજ મત થઈ ગયો છે; પરંતુ અમે આ મતના સમર્થક નથી. આપણાં શાસ્ત્રો પુરાણો, ઇતિહાસ વગેરેમાં એ વિષે કોઈ પણ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થતું નથી. આપણા મહાભારત આદિ ગ્રંથોપરથી જાત થાય છે કે ભારતવર્ષની અનેક જાતિઓ મેલેજ થઈને મધ્યએશિયા તરફ ચાલી ગઈ હતી. આપણા દેશના સંબંધમાં, આપણી જાતિના સંબંધમાં અને આપણા ઇતિહાસના સંબંધમાં યૂરોપીઅન લોકો જે મત ધરાવે છે, તે પર જેઓ વેદવાક્ય પ્રમાણે વિશ્વાસ રાખે છે, તેમની વિરુદ્ધ અમે કોઈ પણ કહેવાની અભિલાષા રાખતા નથી. અલબત્ત અમે એટલું તો અવસ્ય કહીશું કે તમારે જો આ દેશને લગતા કોઈપણ વિષય ઉપર મત બાંધવો હોય તો હિંદુઓનાં શાસ્ત્ર, પુરાણ, અને ઇતિહાસનું પરિશીલન કર્યા પછી બાંધવો. તેમ કરવાથી સર્વ જામનો નાશ થશે.

ખિકાજ મંદોરનો ત્યાગ કર્યા પછી થોડા વર્ષની અવધિમાં ૨૬૭૦ ગામોના અધીશ્વર બન્યા; પરંતુ આટલા વિસ્તૃત પ્રદેશ પર સત્તા સ્થાપિત કરવાને માટે તેમને પોતાની પ્રબલ શક્તિનો પ્રયોગ કરવાની અવસ્યકતા પડી નહોતી; કારણ કે ત્યાંના નિવાસીઓએ પોતાની ઇચ્છાથી જરાપણ સામે થયા વિના તેમની આધીનતા સ્વીકારીને તેમને પોતાના અધીશ્વર બનાવ્યા હતા. વર્તમાન સમયમાં ઉપરોક્ત સંખ્યાનાં અર્ધાં ગામે પણ તેમના વંશજોના અધિકારમાં નથી. વર્તમાન ખિકાનેરપતિ સૂરત-સિંહના અધિકારનાં ગામોની સંખ્યા પૂરી ૧૩૦૦ની પણ નથી.

ખિકાજ મારવાડના જે ભાગમાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે બહાર પડ્યા હતા, તે ભાગના જાદ તથા જોહીઆ લોકો અત્યંત દરિદ્ર હતા. તેઓ કેવળ પશુઓનું પરિપાલન કરીને પોતાની આજીવિકા ચલાવતા હતા. તેમનું ધન, તેમની સંપત્તિ અને તેમનું સર્વસ્વ કેવળ પશુઓ જ હતા. તેઓ સંખ્યાબંધ દોષ પાળતા હતા. તેઓ પશુઓને વેચતા; તેમનું ઘી દૂધ વેચતા અને ઘેટાં વગેરેનું ઊન પણ વેચતા. સારસ્વત બ્રાહ્મણો તેમની પાસેથી પુષ્કળ ઊન ખરીદ કરતા હતા. સારસ્વત બ્રાહ્મણો તેમના દેશમાં યાજ્ઞનકાર્ય કરવા ઉપરાંત વાણિજ્યકાર્ય પણ કરતા હતા. જાદ અને જોહીઆ લોકો આ વ્યાપારીબ્રાહ્મણોની પાસેથી ઊન, ઘી, દૂધ વગેરેના બદલામાં ધં, ચોખા ઇત્યદિ પણ લેતા હતા.

વીરશેખર ખિકાજ જે સમયે નવીન રાજ્ય સ્થાપન કરવાની ઇચ્છાથી આ જાદ અને જોહીઆ લોકોને જીતવાને માટે વીરતાબળકે ગર્વથી કૂચ કરતા હતા, તે સમયે તેમની કામના પરિપૂર્ણ થવાને માટે એક અતિ અનુકૂળ સંયોગ તેમને પ્રાપ્ત થયો. આથી તેમણે યુદ્ધ કર્યા વિના અત્યંત સરલતાથી એક વિસ્તીર્ણ દેશનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરી લીધું. ક્ષત્રીઓ અને દુર્બલ જંગાળીઓએ જે પ્રમાણે

૧ કર્નલ ડૉડ જણાવે છે કે-“જોટાએ પ્રથમ પોતાને ગિયાનાના ચંદુવશીતરિકે આજબાબ્યા હતા. આથીજ તેમનું આદિ નિવાસસ્થાન કંદહારમાં હતું એવી જનશ્રુતિ પ્રચલિત થઈ છે.”

સુગન્ધિદોનાનાં ઘોડાં અત્યાચાર અને ઉપદ્રવોથી પીડિત થતે અજોનોના મન્મથાનની જન્મભૂમિને મમર્ષાપુત્રી દીધી હતી તે પ્રમાણે જોડોએ પણ યુદ્ધ કર્યા વિના લોકસંગી પિત્રાના હનનપ્રભાસા પોતાની જન્મભૂમિને શામનભાગ મમર્ષાપુત્રી દીધો.

અને પૃથક પૃથક પ્રાણોના યોદ્ધા બિમાળને ગભ્ય પ્રાપ્ત મંગલી અતુલ્યતા પ્રાપ્ત થઈ હતી જોડોએ પ્રાચીન આદિધીઅન નામની શામનપ્રણાલીના ત્યાગ કરી ગરજૂતોની પાનનપ્રણાલી સ્વીકારી ગરજૂતોની પાસનપ્રણાલીની માથે માનતપ્રધાનો પણ તેમનામાં પ્રવેશ થો જોડો બિમાળના બહુ બિદાલએ મોહિલોને માર્ગ દર્શાવે અને તેમના દેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરીને બિમાળને મારો જયપ્રસિદ્ધો માર્ગ મળી મંગલી દીધો હતો પગલું જે પાપથી જગતના મર્ષા ગભ્યો નાશ પામ્યા છે તે પાપો જોડોના વતમાન ન હોત તો બિમાળ મદિ પણ યુદ્ધ પાં વિના તેમનો દેશ પોતાના અધિકારમાં નહીં જોડોના છ કુળોમાંના જોડિયા અને જોડાગ નામના મોઝો અધિપ્ત સામર્થ્યવાન હતા પગલું તે ઉભયમાં વિદેશ યુદ્ધમાં વધી ગયો હતો તેથી જોડોના વરાજ મન્મથાથી તેમના મિત્રામનપર વિશ્વાસ માન થયા બિમાળની જયપ્રાપ્તિને એક બીજી પ્રાપ્ત એ પણ હતું કે ઉપરોક્ત રૂતના બની તે પ્રવે મહાભળવાન મોહિનપ્રતિની સાથે તેમને લયકર ગતુતા હતી અને બિદાલએ ગોડોની મેનાસહિત તેમના દશમાં પ્રવે. મી અદ્ભુત વીરતાથી તેમનો વિવ્રમ મી નાખ્યા હતા આથી તેમના લય થી જોડો બિમાળને મરણે આ વળી તેમના ગભ્યની નિમ્નજ સેસમરીગુ ગભ્ય નિયત હતું અને ત્યાના લાગી લોકો અત્યંત ગ્રમ્યન થઈ જોડોની ઉપર લયકર અત્યાચાર કરતા હતા જ્યારે જોડો લોકોને આ લાગીલોકોના ભીષણ ઉપદ્રવોથી અનિયતી ગણા થવી અગભવિત જણાઈ ત્યારે તેમણે યુદ્ધ કર્યા વિના જ બિમાળની આધીનતા સ્વીકારી નીધી વળી બિમાળના તામાના મહાભળવાન પાડાએ અદ્ભુત પરાક્રમ પ્રદર્શિત કરી જગતના નિવાસીઓના નાગ મી નાખ્યો હતો તેથી જોડોએ તેમને શાણે આવવા મિત્રા પોતાની ગણના બીજા કોઇ પણ ઉપાય જોયા નહિ.

જોડોના જોડોએ મહાસશયમાં પરી બિમાળને તાપે થવું ઉચિત છે કે નહિ તેનો નિશ્ચય મંગલે મારો પોતાની એક જાતીય સલામોનાવી તેમણે તે સલામ પુષ્પ વાદવિવાદ અને તમવિત્ત મર્ષા પછી એવો નિશ્ચય મર્ષા કે ગોડોડવીર બિમાળને સત્પુષ્પ મંગલ એ આપણું પરમ મર્તવ્ય છે.

જોડોના શાખાનો નતા પાડો એખાસમ મા નિવાસ કરતા હતા પાડુથી બીજે નખરે નિયાના નેતાને સન્માન મળતું હતું મર્ષા જોડો મન્મથાનની ઉપલોભ નઈ પગલું પગિપાનન મી દવન નિર્વાહ મરતા હતા.

જોડોના જોડોએ પોતાની જાતીયસલામ જે નિષ્પાય મંગલ તે અતુમાર તેમણે એખામ અને રનિયાના અધિનાયકને ગોડોગભ્યમાં બિમાળની નિમ્ન મોમની આપ્યા.

વીરવર બિમાળની પામે જઈ તેમણે નિમ્નલિખિત વ્યવસ્થા અનુસાર ગજસિદ્ધામન ભોગવવાનો પ્રત્યાવ કર્યો -

(૧) જોડિયા તથા ઇતર જે જે સાખાના જોડો જોડોના સાથે શત્રુતા મળે છે તથા તેમના પગ અત્યાચાર જે છે તેની વિમ્ન બિમાળએ જોડોના પક્ષ મરણ મી અધારપુ મંગલ.

(૨) લાગીઓ પુન આકમપુ મી ન શરૂ તેમણા મારો બિમાળએ પશ્ચિમ તરમની મીમાન રક્ષા મુ.

(૩) આ દલના નિવાસીઓના ચિરઅનિયત અધિકાર ઉપર આ પછી પ્રમાનો તમલેપ મંગલ નહિ.

ઉભય જોડોનાઓએ બિમાળની મન્મથા જઈ ઉપરોક્ત ત્રણ નિયમો તેમને મી મલગાયા.

૧ પાડો પાડોના મુસલમાન મીજો રોષ મીજાના નાનપ થી આ ગામનું નામ સોખામર પ થુ ૮૧ આ ગામના મોઝોપદરીનીએ દત્ત ૧૮ ગણાપિ વિલનાન છે નાતાલવાનીની આ વના મર્ષા પૂર્વ નટ લો ૧ રોષમી પ્રવે ધોડો સ્મિત મંગલતા હવા મવીજ કર્નલ દોર આ ગોડોના આદિધીઅન નિતિમવી ૮ પગલું અયેવા અને મન્મથાનાના થી હિંદુ થયેના પાન્યાહેય એક જણ છે પાને હિંદુસ્થાનના સન વ ધર્મ હિંદુઓ મુલદમાન પોતી લખિ અને પગ છે તેથી શુ તેમન મનરન ન મી ગમશે ૨ માટે નદાને મુચનમાન મડેવા ઉચિત નથી.

રાજનીતિવિગાદ ખિકાલએ આ શરતો તરતજ સ્વીકારી લીધી જ્યારે યુદ્ધ કર્યો વિના ગભ્ય મળ
તુ હોય ત્યારે એવો કોણ હોય કે જે આવી શરતોનો સ્વીકાર ન કરે ? ગોદાગ્ર સેપ્રિએ તેને તત્કાલ
પોતાનો અધીશ્વર બનાવ્યો તેમણે પ્રત્યેક ધરદીઠ એક એક રૂપિયો અને સો વીધા જમીનપત્ર એ
રૂપિયા રાજને ભગવાનો નિયમ ફગાવ્યો આ નિયમ સ્વીકારનામા પણ ખિકાલએ વિલખ વ્યો નહિ
ખીણ કાઢપણ ખતિએ અન્યતે શરણે જતી વખત આ ગીતે પોતાના અધિકારની રક્ષા કરી છે ?
પરતુ જાતજાતિએ નેમ કર્યું ઉકત ઉભય ગોદાગ્ર જંગલએ ખિકાલને સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું કે - આપ અથવા
આપના ઉત્તગધિકારીઓ અમારા જાતીય અધિકાર ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ કરી ન શકે
તે માટે પ્રમાણ શું છે ? આપ શું જામીનગરી આપો છો ? ધર્મની સાથે ગજનીતિને શું સંબધ છે, તે
ખિકાલ સારી પેઠે જાણતા હતા અને તે એમ પણ મારી પેઠે જાણતા હતા કે દુટગજનીતિનું અવ
લખન કરીને આપણો સ્વાર્થ સાધવો એ કાંઈ પણ પ્રકારે ઇષ્ટ નથી જે પ્રજાએ સમજ વ્યા વિના
તેમની આધીનતા સ્વીકારી હતી, તે પ્રજાની સાથે કેવું વર્તન રાખવું ઇષ્ટ છે, તેના તેમણે સીધા નિશ્ચય
કરી લીધો તેમણે તેમનો ભય નિવૃત્ત કરવાને માટે ઉત્તમ ઉપાય ખોળી નાંધ્યો આ ઉપરથી ખિકાલના
રાજ્યાતુર્યનો ઉત્તમ પરિચય મળે છે ખિકાલએ તત્કાળ ગોદારા સેપ્રિને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે - “હું
અથવા મારા ઉત્તરાધિકારીઓ કદિ પણ તમારા ચિરપ્રચલિત અધિકારમા હસ્તક્ષેપ નહી
અને તેના પ્રમાણતરિકે મારે અને મારા ઉત્તગધિકારીઓના અભિષેક થશે, ત્યારે તમે અને તમારા
ઉભયના વશજને મને અને મારા વશજને ગજતિલક કરશે ” જુઓ, આ કેવી ઉદાર
રાજનીતિ છે ?

જે પ્રકારે વીરશેઠ ખિકાલએ યુદ્ધ કર્યો વિના અત્યંત સરવતાથી માત્ર પોતાના બળને ભય દર્શાવી
ચીને જાડે ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો, તે પ્રકારે હાગ્યેજ કાંઈએ ગજમની સ્થાપના
કરી હશે રાજસ્થાનમા ગજપૂતવીરોએ પ્રાચીન અસભ્ય જાતિઓને પરાજિત કરીને જે જે રાજ્યો
સ્થાપન કર્યા છે, તેના કાંઈ ને કાંઈ સ્મૃતિચિહ્ન આજપર્યંત વિદ્યમાન છે મેવાડના આદિનિવાસી
બીલ લોકોના નેતાએ ગિહ્યોત વગરના આદિપુરુષને જે પ્રકારે ગભ્યપદ્ધત અભિષેક
કરી, તેમને રાજતિલક કર્યું હતું, તેજ પ્રકારે આજે પણ બીલનેતાદારા ઉદયપુરના
મહારાણાને ગજતિલક થાય છે આજે પણ મેવાડના મહારાણાના અભિષેકપ્રસંગે ઝોગના શાખાના
બીનોના નેતા પોતાના હાથના અચકાનું ઉદન કરીને તે સ્વતંત્ર મહારાણાના મન્ત્રવગર તિલક કરે
છે અને પોતાના હાથવતી તેમને સિંહાસનપર બેસાડ છે, તેમજ ઉન્દરી જાતિના બીલનેતા રાજતિલક
કરતી વખત એક આદીના પાત્રમા ધાન્ય, કપિયા વગેરે મૂકીને તે નજર કરે છે અબર અથવા
જયપુરના આદિનિવાસી મીના લોકોના નેતા પણ રાજના અભિષેકપ્રસંગે આ પ્રકારે તેમને ગજ
તિલક કરે છે બૂદી અને કોટા એ ઉભય રાજ્યો આજપર્યંત હોડોતીના પ્રાચીન સ્વામીઓના નામ
થી ઝોગખાય છે

મહારાજા ખિકાલએ યુદ્ધ કર્યો વિના રાજમનીસ્થાપના કરી હતી, તેના બે સ્મૃતિચિહ્નો તેમના
ઉત્તરાધિકારીઓએ જાળવી રાખ્યા છે ખિકાલના મન્ત્રકપર પાડેએ રાજતિલક કર્યું હતું, તેથી હજી
પણ તેના વશજનેના નેતા ખિકાલનેના અધીશ્વરને ગજતિલક કરે છે અભિષેકપ્રસંગે મહારાજા તેને પ
સ્યસિ સુવર્ણમુદ્રા આપે છે આ ગજનુ પ્રતિજ્ઞાપાલનનું આકેવું ઉત્તમ દષ્ટાંત છે આવા દષ્ટાંતો જગત
મા ધણીજ થોડા પ્રાપ્ત થાય છે આ પરથી સ્પષ્ટરીતે નિર્દિષ્ટ થાય છે કે પ્રતિજ્ઞાપાલનની મહત્તા
અને પ્રજાના હૃદયપર અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાની રીતિ ખિકાલ સાગી પેઠે જાણતા હતા ખીણુ સ્મૃતિ
ચિહ્ન નીચે જણાવવામા આવે છે -

ખિકાલએ જે સ્થાનપર પોતાની ગજવાની સ્થાપિત કરી તે સ્થાન એક જાટના તાખામા હતું
તેમણે તેને કહ્યું કે “ આ સ્થળ મને આપો હું અહીં આ રાજધાની સ્થાપિત કરીશ ” જે તેઓ
ધાગત તો પોતાની ચતુરાઈ અને દુટગજનીતિનું જાળવે વિસ્તાર કરી તે સ્થાનપર અધિકાર કરી શકે, પરતુ
તેમણે તેમ કર્યું નહિ તેમની ઉપરોક્ત માગણી માલખી ઉત્ત જાટે કર્યું, “ આ સ્થાન ” મારી
પવાને હું તૈયાર છું પરતુ ગજધાનીની સાથે માંડ નામ જોડવું પડશે ” ખિકાલએ તત્કાલ તે વાતનો
સ્વીકાર કર્યો આથીજ રાજધાનીનું નામ ખિકાલનેર પડ્યું, કાંણ કે ઉકત જાટનું નામ તેના હતું

દીવાળી અને હોળીના પર્વપર હજીપણ શેખાસર અને રૂનિયાના વર્તમાન જાટનેતાઓ બિઝા નેરના અધીશ્વર તથા સમસ્ત રાહોડસામ તોને તિલક કરે છે રૂનિયાનો નેતા ચાદોના પાત્રમા ચ- દનાદિ સામગ્રીઓ મૂકીને તેને હાથમા પકડે છે અને શેખાસરના નેતા તેમાથી ચદનાદિ લઇ પોતાના હાથવતી મહારાજના મસ્તકપર તિલક કરે છે મહારાજ આ પ્રસંગે તેમને બિપહારતરિકે એક સુ વર્ણુમુદ્રા અને પાચ રૂપિયા આપે છે જાટનેતાઓ તિલક કરી રહ્યા પછી સામ તો પોતપો તાના પદ પ્રમાણે મહારાજને તિલક કરે છે રાજની તરફથી કેટલીક સુવર્ણુમુદ્રા શેખાસરના સા મતને પ્રાપ્ત થાય છે અને કેટલીક રૂપાની મુદ્રા રૂનિયાના સામતને મળે છે

વિજયી બિઝાજીએ જાટો ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી પ્રતિજ્ઞા લીધી કે - ' હું અને મારા ઉત્તરાધિકારીઓ કદિયણ આપના પૈતૃક અધિકાર ઉપર હસ્તક્ષેપ કરશું નહિ ' આ વચ્ચેના સાલળી જાટો અત્યંત પ્રસન્ન થયા તેમણે ગોદારાજાટોના દેશ ઉપર પ્રથમ અધિકાર સ્થાપિત કરી પછી પાસેના જોહિયાના દેશને જીતવાનો સકલ્પ કર્યો જોહિયા અને ગોદારાની ગોદારાની વચ્ચે દીર્ઘકાળથી વૈમનસ્ય ચાલતું હતું તેથી ગોદારાજાટોની પ્રાર્થના પ્રમાણે પરમ પરાક્રમી અને અસીમ સાહસિક વીર બિઝાજી જોહિયાઓને પરાસ્ત કરવાને ચાલ્યા અત્ય સમયમા બિઝાજીએ ગોદારાજાટોની એટલી બધી પ્રીતિ સપાદન કરી લીધી કે તે જાટો તેમની આજ્ઞા ચતા શીઘ્ર શસ્ત્ર ધાગણુ કરીને યોદ્ધા બની ગયા અને પોતાના શત્રુઓપર આક્રમણ કરવાને ચાલ્યા જોહિયાઓની વસ્તી માત્ર મરફે ના ઉત્તરભાગમા જ નહિ પરંતુ સતલજ નદીના તટપર્યંત (તી તેમના તાબાના દેશમા ૧૧૦૦ ગામે તો, પરંતુ નાણુ મતાવદીઓમા ' જોહિયા ' નામ સુઝાનો લોપ થઇ ગયો)

જોહિયાઓના મુખ્ય નેતા શેરમિત મરુપાલ નામના સ્થાનમા નિવાસ કરતો હતો વિજયી બિઝાજી પોતાની પરાક્રમશાળી સેનાને સાથે લઇ શેરસિલ્લી ઉપર આક્રમણ કરવાને ચાલ્યા શેરસિલ્લે પણુ સમસ્ત જોહિયાઓને એકત્રિત કરીને પોતાની રક્ષા કરવાની તૈયારી કરી ઉભય પક્ષે વચ્ચે દા- નાણુ યુદ્ધ ચાલ્યું બિઝાજીને આ સમય પૂર્વે અનેક યુદ્ધોમા વિજય પ્રાપ્ત થયો તો, પરંતુ આ સમયે તેઓ પરાસ્ત થયા શત્રુગણુ પરમ પરાક્રમ દર્શાવી આક્રમણકારીઓને નિર્ણય કરવા લાગ્યા અ તે બિઝાજીએ પ્રપચ્ચ કરી શેરસિલ્લા પ્રાણુનો નાશ કર્યો અને ઉત્સાહપૂર્વક શત્રુગણુપર આક્રમણ કરી મરુપાલભૂમિપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અને જોહિયાઓને નિરુપાય બની રાહોડોની આબીનતા સ્વાકારવી પડી

વિજયી બિઝાજીએ આ પ્રંગે માત્ર અત્ય સેનાની સાલથથી એક એક પ્રીતે અનેક પ્રદેશો હસ્તગત કરી લાંબા અને એક સુવિસ્તૃત રાજ્યની સ્થાપના કરી. ત્યારપછી તેમણે પશ્ચિમ તરફ દિગ્વિજય કરવાને માટે કૃત્ય કરવા માહી પાશ્ચિમાત્મ સીમાની નિકટના ભાગીરાજ્યના અધીશ્વરે દીર્ઘકાળ પૂર્વે જાટોના હાથમાથી વાગોર નામનો પ્રદેશ જીતી લીધો હતો બિઝાજીએ આ સમયે સ્વસેનાસહિત ત્યા જઈ તે પ્રદેશને ભાગીઓના માસ માથી મુક્ત કર્યો બિઝાજીએ આ પ્રંગે પોતાના પિતાની રાજધાની મહોરમાથી દિગ્વિજય કરવાને બહાર નીકળી રીસ વર્ષની અવધિમા અનેક સ્થાનોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અને તેમણે હવે વાગોર પ્રદેશમા પોતાની રાજધાની સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો તેમણે પોતાના નિશ્ચયાનુસાર નેરા નામના જાટની પાસેથી પૂવેક્ત પ્રદેશ લઇ સવત ૧૫૪૫ (૪૦ મં ૧૪૮૯ ના મે માસની ૧૫ શ્રી તારિકે) ના વૈશાખ માસમા બિઝાજી નામનો નવીન રાજધાની સ્થાપિત કરી

અમે પૂર્વે જણાવી ગયા છીએ કે બિઝાજી પોતાના કાકા કાધલની સાથે દિગ્વિજય કરવાને માટે બહાર નીકળ્યા તો વીગ્રેજ કાધલે પોતાની વીરતા અને ચાતુર્યથી પોતાના ભરીજા બિઝાજીને આ નવીન રાજ્યની સ્થાપના કરવામા પુષ્કળ સહાય કરી તો બિઝાજીએ મહોરનો ત્યાગ કરી રીસ વર્ષપર્યંત સતત પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવામા લિપ્ત રી અને બ્યારે નવીન રાજધાનીની સ્થાપના કરીને પોતાની શાસનવંકિત સારી રીતે દં કરી લીધી ત્યારે વીગ્રેજ કાધલે પોતાના તાબાના રાહોડોને પોતાની સાથે લઇ બિઝાજીને ત્યાગ કરી ઉત્તર તરફ એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપન કરવાને માટે ચાના રાહોડોવીર કાધલે

પોતાની સાહસિક સેનાની સહાયથી કેમકે સિયાળ, વેનીવાલ અને સારણ નામક ત્રણ જાડ શાખાના માણસોને પરાસ્ત કરી પોતાની શાસનશક્તિ શીઘ્ર પ્રમળ કરી લીધી. આ કાંધલજના વંશને આજીવનથી ખિકાનેરના ઉત્તર ભાગમાં વસે છે. આ લોકો કાંધલોત રોડો કહેવાય છે. ઉપરોક્ત ત્રણ જાતના ત્રણ દેશો જે કે ખિકાનેરરાજ્યના પ્રધાન અંશસ્વરૂપ હતા; પરંતુ કાંધલોત રોડોડોએ ખિકાનેરના મહારાજને સંપૂર્ણરીતે પોતાના અધીશ્વર માન્યા નહિ. તેઓ માત્ર એક કુટુંબીતારકે તેમને સન્માન આપતા હતા. બ્યારે ખિકાનેરરાજ્ય તરફથી તેમની પાસે ખંડણી માગવામાં આવતી; ત્યારે તેઓ પ્રત્યુત્તર આપતા કે:—“ શું અમારા આદિપુરુષ કાંધલજ આ દેશ પર અધિકાર ભોગવી ગયા નથી ? શું તેમણે ખિકાજને રાજ્યપદ પર અલિપિકત કર્યા નહોતા ? અમારા પૂર્વજે ખિકાને અધીશ્વર બનાવ્યા હતા, તો ખિકાજના વંશજ ખિકાનેરના મહારાજને અમારી પાસેથી ખંડણી લેવાને શું અધિકાર છે ? ”

તેજસ્વી વીર કાંધલ એક સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના કર્યા પૂર્વે આ સંસારમાંથી આવ્યા ગયા. બ્યારે તેઓ હિંસારના કિલ્લા પર અધિકાર કરવાને ગયા, ત્યારે દિલ્લીના યવનસમ્રાટના પ્રતિનિધિ-એ તેમને વધ કર્યો. જે કાંધલ વધુ સમય જીવંત રહ્યા હોત તો તેઓ એક સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના કરત, એમાં કિંચિત્ પણ શક નથી.

મહારાજ ખિકાજ નવીન રાજધાની ખિકાનેરની સ્થાપના કર્યા પશ્ચાત્ જાઝા દિવસ સુધી રાજ્ય ભોગવી શક્યા નહિ. તેમણે ભારતવર્ષમાં એક નવીન રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા કરી, સંવત ૧૫૫૧ માં પોતાના માયામય શરીરનો ત્યાગ કર્યો. ખિકાજએ જે પૂંજલના લાડીરાજની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો હતો, તેના ગર્ભથી જનકરણ અને ગડસી નામના બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. તેમાંના બન્નેકુમાર પોતાના પિતાના સિંહાસન પર અધિષ્ઠિત થયો અને કનિષ્ઠ કુમાર ગડસીએ અડસીસર અને ગડસીસર નામનાં બે નગરાની સ્થાપના કરી. તેના અનેક વંશજો આજે ગડસિયાત ખિકાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને તેઓ ગડસીસર અથવા ગરીબદેસર નામના સ્થાનમાં નિવાસ કરે છે. ઉપરોક્ત ઉભય દેશોમાંના પ્રત્યેક દેશમાં ચોવીસ ચોવીસ ગામો છે. વિજયી ખિકાજના બન્નેકુ કુમાર જનકરણે રાજ્યપદ પર અભિષિકત થઈ પોતાના રાજ્યની પાશ્ચિમાત્ય સીમા વધારવાને માટે એક એક કુરીને લાડીઓના અનેક દેશ જીતી લીધા. જે સમયે જનકરણ પોતાના બાહુબળથી ખિકાનેરરાજ્યની સીમા વૃદ્ધિગત કરી રહ્યા હતા, તે સમયે તેમના ચાર પુત્રોમાંથી બન્નેકુ પુત્ર મહાજન નામનો દેશ અને ૧૪૪ ગામો લઈ સ્વતંત્ર રીતે રહેવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. મહારાજએ તત્કાળ તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી. તેણે ઉપરોક્ત પ્રદેશ પોતાના અધિકારમાં લઈ પૈતૃક સિંહાસનનો સર્વ અધિકાર પોતાના લઘુ બ્રાતા જેતસીને અર્પણ કરી દીધો. સંવત ૧૫૬૬ માં જનકરણનું મૃત્યુ થયું, ત્યારે જેતસી પોતાના પિતાના સિંહાસન પર વિરાજમાન થયો. તેના બીજાં બે બ્રાતાએ પણ બે સ્વતંત્ર પ્રદેશો અને બીજા થોડી ભૂમિ લીધી. જેતસીને ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. પ્રથમ કલ્યાણમલ, બીજા શિવજી અને ત્રીજા અશ્વપાલ. જેતસિંહ (જેતસી) પણ ખિકાજના જેવાજ તેજસ્વી હતા. તેમણે સ્વાધીન ગિરાશિયાઓના નેતા પૈકી તારનોત નામના પ્રદેશના અધિનાયકને યુદ્ધમાં પરાસ્ત કરી તે પ્રદેશ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. પછી તેમણે તે પ્રદેશનો અધિકાર પોતાના દ્વિતીયપુત્ર શિવજીને અર્પણ કરી દીધો. ખિકાજ અને કાંધલે મરુભૂમિના આ ભાગમાં પ્રવેશ કર્યા પૂર્વે રોડોડવીર બિદાજીએ પોતાની રોડોડસેનાસહિત આવી ત્યાં પોતાની જાવણી નાખી હતી અને ત્યાં તેનાજ વંશજો અધિકાર ભોગવતા હતા. વીરકેહ જેતસિંહે તે બિદાજીના વંશજોનેજ પરાસ્ત કરીને તેમની પાસેથી વાર્ષિક ખંડણી લેવા માંડી. વાર્ષિક ખંડણી સિવાય તે દેશ પર પોતાનો કાંધપણ અધિકાર તેમણે રાખ્યો નહિ.

સંવત ૧૬૦૩ માં જેતસિંહ પરલોકવાસી થયા, ત્યારે કલ્યાણમલ પોતાના પિતાના સિંહાસન પર વિરાજમાન થયા. જે કે કલ્યાણમલના શાસનસમયમાં ખિકાનેરની કાંધપણ ઉન્નતિ થઈ નહિ, તેમજ કાંધ પરિવર્તન પણ થયું નહિ; પરંતુ તેમણે દીર્ઘકાળપર્યંત નિર્વિજ્ઞતાપૂર્વક રાજ્ય કર્યું. તેમને

૧ આ મરુસેત્રના દુરત દેશોનાં સુદૃઢ વિસ્તૃત વજ્રન ક્ષત્રામાં આવશે નહિ; કાંધ કે તે સર્વ યુદ્ધો એક-અ હતાં, માત્ર ચોદાઓનાં નામ અને સ્થાન સિદ્ધ હતાં.

તથા પુત્રો ઉત્પન્ન થયા પ્રથમ ગયમિહ, બીજા રામસિંહ અને ત્રીજા પૃથ્વીસિંહ સવત ૧૬૩૦ માં કલ્યાણસિંહનું મૃત્યુ થયું, ત્યારે રાયસિંહની ઉપર રાજ્ય જ શાલાયમાન થયું.

રાયસિંહના શાસનમયમથી બિકાનેરના ઝોરવની વૃદ્ધિ થવા લાગી આટલા નિવસપર્થત બિકાનેર એક અત્યંત નાનું રાજ્ય ગણાતું હતું પરંતુ સાહસિક અને રાજનીતિચતુર વીર રાયસિંહે પોતાના રાજ્યની ઉન્નતિ કરવાને માટે બીજાણુ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો આ સમયે દિનીના મિહામનપર પાદશાહ અકબર વિરાજમાન હતો ભારતવર્ષના અનેક રાજપૂતગણઓએ દિલ્લીશ્વરને આધીન રહી પોતાની ઉન્નતિ કરી હતી અને યવનસમ્રાટની કૃપા સપાદન કરી હતી તેથી રાયસિંહે પણ વિચાર કર્યો કે—“આવા અનુકૂળ સંયોગોમા કેવળ બિકાનેરરાજ્યથી સંતુષ્ટ રહેવું ઉચિત નથી અન્યાન્ય દેશી રાજઓની પેઠે કીર્તિ અને સન્માન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો ઇષ્ટ છે એક દિવસ એવો આવે સ્થ આવશે કે જ્યારે દિલ્લીશ્વર બિકાનેરને હસ્તગત કરવાની યેષ્ટા કરશે અને જ્યારે ભારતવર્ષના મહાબળવાન ગણઓ પણ પોતાની સ્વાધીનતાની રક્ષા કરી શક્યા નથી તો મારી તે શી ગણતરી માટે ઉચિત તો એ છે કે પ્રથમથીજ હું યવનપાદશાહની સાથે મિત્રતા કરી લઉં રાયસિંહ સિંહાસન પર બેઠા તે મનમપર્યંત જટલોડો પોતાના ચિરપ્રચલિત અધિમારનું સંરક્ષણ મારીરતે કરતા આવ્યા હતા હવે દિનપ્રતિદિન જટોની સખ્યા વૃદ્ધિગત થતી જતી હતી, પરંતુ તેમને ગળ કીધ અધિનાર ધીમે ધીમે ન્યૂન થતો જતો હતો પરાધીનતાની રાખલામા પરિબલ થવાથી હવે ધીમે ધીમે તેમનું બળવિક્રમ લુપ્ત થતું જતું હતું તેમનું બળ જેમ જેમ ન્યૂન થતું જતું હતું તેમ બિકા નેરરાજ્યનું જોર વૃદ્ધિગત થતું જતું હતું, પરંતુ જાળીની વિચિત્રી બીલાથી જટોની સ્વતંત્રતા છીનવી લેનાર બિકાનેરના ગળને પણ દિલ્લીશ્વરની પરતગતાની કુસરી ધારણ કરવી પડી.

પિતાનું પરલોકગમન થયા પછી રાયસિંહ સ્વયં તેમની લક્ષ્મ લઇને ગગાજી ગયા રાયસિંહે જેસલમીરના રાજાની એક કન્યાની સાથે વિવાહ કર્યો હતો અને દિલ્લીશ્વર અકબરે પણ તેજ રાજાની એક બીજી કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું હતું આથી રાયસિંહને પ્રથમથીજ અકબરની સાથે સગાઇનો સબંધ હતો તેઓ પિતાજીની લક્ષ્મ ગગાજીમા પધરાવીને પાદશાહની રાજધાનીમા ગયા સગાઇનો સબંધ હોવાથી પાદશાહની સાથે પરિચય કરવાને તેમને ઘણી અનુકૂળતા મળી અકબરના મહારાજ માનસિંહે પણ આ સમયે પાદશાહ અકબરની સલામા પરમ સન્માન પ્રાપ્ત કર્યું હતું આજ માનસિંહે બિકાનેરના મહારાજ રાયસિંહનો પરિચય પાદશાહની સાથે કરાવ્યો રાયસિંહપર સાલાઅનની કૃપાદષ્ટિ થવાથી સમ્રાટ અકબરે પોતાના હિંદુઆત્મજનનું પરમ આદ્યપૂર્વક સ્વાગત કરી તેમને ચાર હજાર અશ્વારીઓની સેનાના અધિનાયક બનાવ્યા અને તેમને ‘મહારાજ’ ની ઉપાધિ આપી, રિસારેદેશનો શાસનભાર સમર્પણ કર્યો બિકાજી તો નવીન રાજ્યની સ્થાપના કરીને સામાન્ય રાવજ બન્યા હતા પરંતુ આ સમયે ગયસિંહે મહારાજ ની ઉપાધિ ધારણ કરી બિકાનેરનું જોરવ વૃદ્ધિગત કર્યું આ પ્રકારે પાદશાહની કૃપા થવાથી ભારતવર્ષના ગળ-ઓમા બિકાનેર અને બિકાનેરપતિનું નામ સુવિખ્યાત થઇ ગયું વળી પાદશાહે માગ્યાહેજપર આક્રમણ કરી નાગેર જતી લીધું અને તે ગયસિંહને સમર્પણ રી દીધું આથી રાયસિંહનું સન્માન અગાધિ કરતા પણ વિશેષ વૃદ્ધિગત થઇ ગયું લાગવાનું ગયસિંહ આ પ્રકારે સમ્રાટ અકબરદ્વારા સન્માનિત થઇ તથા પ્રેમ સત્તા પ્રાપ્ત કરી પોતાના રાજ્યમા ચાલ્યા આથી તેમને જે સન્માન મળ્યું હતું તેથી ગળસ્થાનમા તેમની પ્રતિષ્ઠા ઘણીજ વધી ગઈ તેમણે બિકાનેરમા જઈ પોતાના કનિઠ ભ્રાતા રામમિહને એક મેના આપી ભાગીઓના પ્રધાનસ્થાન લઇનેગય અધિકાર ગુનાને મોકલી આપેા ગયસિંહે ગરિડાની મેનાની સાથથી અતિ સગવડથી તે પ્રદેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો.

નેરિયાજટો પશુપાવન અને ખેતીનો તુદ્ર વ્યવસાય કરતા હતા તે જતા પણ તેઓ આગતની નીરજાતિઓની પેઠે સ્વતંત્રતાને ઘણીજ ચાહતા હતા જો કે બિકાનેરના મ ગળઓ તેમનું સ્વાધીનતાશી રત્ન ગ્રુયથી વાંધુ હતું, જો કે નેરિયાઓના દેશપર રામેડોની મત્તા વળતર દર થઈ ગઈ હતી, તે જતા પણ તેઓ પોતાની કુસમ સ્વતંત્રતા પુનઃ પ્રાપ્ત ગુનાને માટે દત્તઉદ્દેશ થઇને બેઠા નેરોતા ગયમિહ જે સમયે યવનસમ્રાટદ્વારા સન્માનિત થઇને પોતાની ગળધાની તન્દ્રજતા તા તે

સમયે જોહિયાઓ પોતાની સ્વતંત્રતા પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ઉલ્લોગ કરતા હતા. રાયસિંહે આ સમાચાર સાંભળી તે વિદ્રાહીદલનું દમન કરવાને માટે રાઠોડોની સેના પુનઃ તેમની ભૂમિમાં મોકલી આપી. જોહિયા લોકો પુનઃ પોતાનું મસ્તક ઉઠાવી ન શકે તથા પુનઃ રાઠોડોની સામે થવાનું સાહસ ન કરી શકે તેટલા માટે રાઠોડોએ તેમની ભૂમિમાં જઈ તેમને સંપૂર્ણરીતે દલિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. લયકર સમરાશિ પ્રબલિત થઈ ઉઠ્યો. સહસ્રાવધિ જોહિયાઓ સ્વતંત્રતાની રક્ષાને માટે સંગ્રામભૂમિમાં પ્રાણપૂર્ણ કરવા લાગ્યા. અંતે રણવીર રાઠોડોએ તે દેશને સર્વથા ઉજ્જડ કરી દધને યથાર્થ મરદેશ (મૃત મનુષ્યોની ભૂમિ) બનાવી દીધો. ત્યારથી અત્યારપર્યંત આ દેશ જનશૂન્ય અવસ્થામાં છે. જો કે આ દેશનાં અનેક નગરો અને ગ્રામોમાં જોહિયાઓનાં પુષ્કળ પ્રાચીન સ્મૃતિચિન્હો વિદ્યમાન છે; પરંતુ હાલમાં ત્યાંથી જોહિયાઓનું નામ સુદાં પણ લુપ્ત થઈ ગયું છે.

જોહિયાઓના અધિકારનીચેની ભૂમિના લોકો પ્રખ્યાત ભારતવિજેતા સિંહદરનું નામ આજ-પર્યંત સંભારે છે. તેનાં સ્મૃતિચિન્હો પણ આજપર્યંત ઉપલબ્ધ થાય છે. દાદૂસર નામના સ્થાનમાં રંગમહલ નામના એક મહાલયનું ખંડિયેર અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે. એમ કહેવાય છે કે દાદૂસર પ્રાચીન રાજવંશની રાજધાની હતું. મહાવીર સિંહદર જે સમયે ભારતવર્ષ જીતવાને આવ્યો હતો, તે સમયે તેણે દાદૂસર પર આક્રમણ કરીને ત્યાંના અધીશ્વરને પરાસ્ત કરી રાજધાનીનો વિશ્વસ કરી નાખ્યો હતો; પરંતુ આ વાત સત્ય લાગતી નથી. કર્નલ ટોડનું અનુમાન એવું છે કે સિંહદરના જે એક સેનાપતિ-એ સમુદ્રતટ પર રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું હતું, તેનાજ કાંઈ વંશજે અહીંનાં આવીને એ રાજધાનીનો નાશ કર્યો હશે.

વીરશ્રેષ્ઠ રામસિંહ પોતાના અંધુની આગાથી જોહિયા લોકોનું સંપૂર્ણરીતે દમન કરી, તેઓ કદિ પણ પુનઃ મસ્તક ઉઠાવી ન શકે એવી રીતે તેમને પાદાક્રાંત કરી, પોતાની સત્તા સંપૂર્ણરીતે સ્થાપિત કરી, પોતાની રાઠોડોસેનાને સાથે લઈ, પૂનિયાઓની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાને ચાલ્યા. ખિકાળના વંશજોએ ગોદારા અને જોહિયા લોકોનું દમન કરી પોતાની સત્તાનો વિસ્તાર કરી લીધો હતો ખરે; પરંતુ તેઓ હજી પૂનિયા લોકોએ જીતી શક્યા નહોતા. પૂનિયાઓ હજીસુધી સ્વાધીન હતા. મહારાજ રામસિંહે તેમનું દમન કરીને પોતાના રાજ્યની સીમા વૃદ્ધિગત કરવાને માટે પોતાના લશ્વ બ્રાતા રામસિંહને આજ્ઞા આપી અને તે પ્રમાણે રામસિંહ તેમની સામે યુદ્ધ કરવાને ગયા. લયકર યુદ્ધ થયા પછી મહા બળવાન રાઠોડોએ વિજય પ્રાપ્ત કરી પૂનિયા લોકોનો દેશ હસ્તગત કરી લીધો. વિજેતા રામસિંહે તે દેશમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપિત કરી ત્યાંજ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તેઓ સ્વાધીનતાની રક્ષાને માટે પ્રાણાંતપર્યંત યત્ન કરનાર પૂનિયાઓના હાથથી થોડાજ દિવસમાં માર્યા ગયા. રામસિંહનું ચતુર થયા પછી પણ રાઠોડોઓએ પોતાની સત્તા સ્થાપી રાખવામાં નુરી કરી નહિ. તે દેશનાં સર્વ પ્રધાન પ્રધાન સમૃદ્ધિશાળી નગરો રાઠોડોને તાણે થઈ ગયાં. તે દેશમાં વસતા રાઠોડો રામસિંહોત કહેવાય છે. રામસિંહોતોએ ખિકાનેરના અધીશ્વરની આધીનતા સ્વીકારી હતી; પરંતુ કાંઈકોતોએ તેમની સંપૂર્ણ આધીનતા સ્વીકારી નહિ. વળી જે પ્રકારે કાંઈકોતો ખિકાનેરના મહારાજને યુદ્ધના સમયમાં સહાય આપતા નહોતા તે પ્રમાણે રામસિંહોતો પણ સહાય આપતા નહોતા. ખિકાનેરના મહારાજ તેમના બળથી પોતાને કદિપણ બળવાન માનતા નહોતા. સીધમુખ અને સાંખૂ એ રામાસહોતોની બે પ્રધાન નિવાસભૂમિ હતી.

આ પ્રકારે પૂનિયા લોકોની ભૂમિ રાઠોડોને હસ્તગત થતાંની સાથે મરુભૂમિનો જ નાટ શાખાના તાબાનો દેશ તેમના તાબામાં આવી ગયો. આ સમયે જોટા ખેતી અને પશુપાલનનો વ્યવસાય કરીને કાળક્રમણ કરતા હતા, તેથી તેઓ ઘણી સરળતાથી રાઠોડોને તાણે થઈ ગયા.

જો કે ખિકાળના વંશજ રાયસિંહે રાજ્યાતુર્ય વાપરી સૌથી પહેલાં યવનસમ્રાટની આધીનતા સ્વીકારી હતી; તેપણ તેઓ સાહસ, તેજસ્વિતા અને શૌર્યમાં કેાઈપણ પ્રકારે હીન નહોતા. તેમના કાર્યક્ષેત્રની મર્યાદા જેમ જેમ વૃદ્ધિગત થતી ગઈ, તેમ તેમ તેમની સાહસિકતા અને શૂરતા અધિકારિક પ્રકાશિત થતી ગઈ અને અલ્પ સમયમાં તેમનો ગૌરવસૂર્ય સંપૂર્ણ કળાથી પ્રકાશી નીકળ્યો. રામચંદ્ર અને લક્ષ્મણનાં બાહુબળનો પ્રકાશ થવામાં લંકાનું યુદ્ધજ મૂળ કારણ હતું. જો રાવણ

સીતાનું હાથ ન કરત તો તે ઉભય સૂર્યવંશી વીરોની આટલી બધી પશસા આપણા સાક્ષગવામા આવત નહિ આજ પ્રકારે મહારાજ રાયસિહને જ્યારે દિલ્હીધરની કૃપાથી વિશાળ કાર્યક્ષેત્ર હાથ લાગ્યું ત્યારે તેમને પોતાના પૂર્વજો કરતા વિશેષ ગૌરવ અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો સારી અનુકૂળતા મળી દિવસાનુદિવસ તેમનું કાર્યક્ષેત્ર અધિકાધિક વિસ્તૃત થતું ગયું તેઓ કમશ ભારતવર્ષના અનેક પ્રાંતોમા રાઠોડોના બાહુબળનો પૂર્ણ પરિચય કરાવવા લાગ્યા સમ્રાટ અકબર પોતાના શાસન કાળમા ભારતવર્ષના ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોમા જે જે યુદ્ધો કર્યા હતા, તે સર્વ યુદ્ધોમા રાયસિહે જઈ પોતાના અસીમ સાહસ અને અપરિમિત બાહુબળનો પરિચય કરાવ્યો હતો રાયસિહે અમદાવાદના શાસનકર્તા મીરજી મહમદહુસેનની સામે પરમ વીરતાથી યુદ્ધ કરીને તેને પગસ્ત કર્યો અને તે શહેર પર અવિકાર કર્યા, તેથી પાદશાહે તેમને ઘણું માન આપ્યું હતું હવેથી પાદશાહે તેમને મહાવીર ગણવા લાગ્યો અને તેમને સૌથી અધિક માન આપવા લાગ્યો સમ્રાટ અકબર પરમપગકમી હિંદુ રાજાઓની સાથે સગવળનો સબધ જોડી ભારતવર્ષમા મુસલમાનશાસનને દબા કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા ધરાવતો હતો આથી તે હિંદુરાજાઓમાથી જેમને પરમ સાહસિ અને મહાબળવાન જોતો તેમને હસ્તગત કરવાને માટે તેમના બળવિક્રમનો ઉચ્ચ પુરસ્કાર આપી તેમના હૃદયપર અધિકાર કરી લેતો હતો રાયસિહનું બળ અને પરાક્રમ જોઈને અકબર પરમ પ્રસન્ન થયો અને તેણે તેમનું સન્માન વિશેષ વધાર્યું જે કે રાયસિહની સાથે તેને સાસારિક સમધ પૂર્વથી હતો તથાપિ તેને વિશેષ દદ કરવાને ખાતર તેણે પોતાના પુત્ર સલીમ(જેણે પાછળથી જહાંગીર નામ ધારણ કર્યું હતું)ની સાથે રાયસિહની કન્યાનો વિવાહ કરવાની આજ્ઞા કરી મહારાજ રાયસિહ સમય પ્રમાણે વર્તનાર અને રાજનીતિ અતુર હતા, તેથી તેમણે અન્યાય રાજપૂતરાજાઓને પણ મુસલમાનરાજવંશની સાથે વૈવાહિક સબધ જોડતા જોઈને આ પ્રસ્તાવપ્રત્યે કાષ્ઠ પણ વાઘો લીધો નહિ વિવાહ ખતિ ધામધુમથી કરવામા આવ્યો આ વિવાહના પરિણામે હતલાગી પર્વે અને જન્મ થયો આ પ્રકારે મહારાજ ગય સિહે સૌથી પહેલા બિકાનેરના નામ અને યશને ભારતવર્ષમા વિસ્તાર કરી પાદશાહકારા મન્માનિત થઈ સવત ૧૬૮૮ (ઈ.સ. ૧૬૩૨)મા પરસેકગમન કર્યું

મહારાજ રાયસિહના મૃત્યુ પછી તેમના એકના એક પુત્ર કચ્છસિહ^૧ તેમના સિંહાસનપર બિરાજમાન થયા કરચ્છસિહ પોતાના પિતાની જીવિત અવસ્થામા દિલ્હીના સમ્રાટના તાબામા બે (જાર અધ્યારોહીઓના સેનાપતિ બની દોહતાબાદના શાસનકર્તા થયા હતા કચ્છસિહને સુવર્ણના દારા સિંહાહની સાથે ધણી સારા મૈત્રી હતી પાદશાહની પ્રીતિ દાગ સિકાલપર થાય એમ કરવાને માટે કરચ્છસિહે ધણો પ્રયાસ કર્યો હતો તેથી દાગને પ્રતિપક્ષી મુખ્ય સેનાપતિ કે જેના હાથનીએ કચ્છમિહ રતા તેણે તેમના પ્રાણ લેવાને માટે શુભ પ્રયત્ન કર્યો હતો પરંતુ જુદીના મહારાજે પ્રયત્નથી કચ્છમિહને ચેતવી દીધા તેથી કચ્છમિહે ધણી સહેલાઈથી પોતાના શત્રુની દુષ્ટ ઝામના વ્યર્થ કરી દીધી કરચ્છસિહે અને વર્ષો યુધ્ધી પ્રબલ પ્રતાપસહિત ગળ્ય કર્યું અને ત્યાંપછી તેઓ નિમ્નનિમિત્ત ચાગુ પુરા છોડી મરણ પામ્યા -

૧ પદસિહ ૨ શેરીસિહ ૩ મોહનસિંહ ૪ અનુપમસિંહ

રણસિંહના ચાર કુમારો પૈકી પ્રથમ બેએ યવનસમ્રાટના કાર્યમા પોતાના જીવનનું મનિદાન આપ્યું જેમણે પાદશાહની મેના બીબાપુરમા યુદ્ધમા મિત્ર હતી, તે સમયે પદસિંહ અને કેનરીસિંહ રાઠોડોની મેનામહિત પાદશાહની તરફથી અસીમ સાદસિંહ સાથે ગજબગમિમા લડયા હતા અને અતે ગજબા પડ્યા હતા ગજસિંહના તૃતીય પુત્ર મોહનસિંહના મળ્યોને જે ઉપેચ મિત્રિઓ દલિણુના ઇતિહાસમા યો છે તે અને આપવા અને ઉચિત ધાયુ છે કાગ્યુ કે એ પછી દાનિયમનિતિ

૧ પદસિંહ તો અમલિહના પત્ર હતા રાયમિહ મવત ૧૬૬૮મા મરણ પામ્યા હતા તેમના પાંચ પુત્ર દન પદસિંહ ૧ સેન મિનમિહ અને બૂપતસિંહ હતા રાયસિંહની પછી દલપતસિંહ સિંહાસનપર અધિકૃત થયા હતા તેઓ સવત ૧૬૭૭મા પાદશાહની મેના મારે યુદ્ધ કરી મરણ પામ્યા ત્યાં દરમે રાજ ત્યાં તેમને દે ત મવત ૧૬૮૦ મા થય તેમની પછી મરણિહ ગાદીપર બેઠા હતા, ૧૧ રીતે ઉપેચ મિત્રિઓ દલપતસિંહ અને સેન મે બે ભગેતુ વાળા નહી

પોતાનાં પદ અને સન્માનની રક્ષાને અર્થે પ્રાણપણ કરવાને કેવી રીતે તયાર થાય છે, તે પ્રતીત થાય છે.

જે સમયે પાદશાહની સેના દક્ષિણ જતી હોવાને ગદ્ય તે સમયે કરણસિંહના ચારે કુમારો પણ રાઠોડોની સેના લઇને તેની સાથે ગયા હતા. દક્ષિણમાં પહોંચ્યા પછી એક સમયે શાહજાદા મોઆઝિમની હાવણીમાં તેના સાળાની સાથે મોહનસિંહને એક મુગના બચ્ચાને માટે ઝગડો થયો. ક્રમશઃ આ ઝગડો એટલો વધી ગયો કે ઉભય ક્રોધથી ઉન્મત્ત બની ગયા અને કંમરમાંથી તલવાર ખેંચી પરસ્પર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. આ દ્રઢયુદ્ધમાં મોહનસિંહ કપાઇને નીચે પડ્યા. આ સમાચાર શીઘ્ર રાઠોડોની હાવણીમાં પહોંચીને નિકટ મોકલવામાં આવ્યા. અરમીમાં સાહસિક પદ્મસિંહ પોતાના બ્રાતાના અપમાન અને મરણની ખબર સાંભળી ક્રોધિત સિંહની પેઠે કંપાયમાન બની હાથમાં નમ્ર તલવાર લઇ કેટલાક રાઠોડોસેવકોસહિત મોઆઝિમની હાવણીમાં જઇ પહોંચ્યા. ત્યાં તેમણે જે દ્રશ્ય જોયું તેથી તેમના ક્રોધનો. પાર રહ્યો નહિ. તેમના બ્રાતાનું શરીર ભૂમિપર પડેલું હતું, તે રક્તથી સર્વથા ખરડાઈ ગયું હતું અને તેમાંથી પ્રાણપક્ષી ઉડી ગયું હતું; તે જતાંપણ શત્રુ જાતી-પર ચઢી બેઠો હતો. આ દ્રશ્ય જોઇ રાઠોડોવીર પદ્મસિંહની આંખોમાંથી અમિતી ચિણ્નગારીઓ ઝરવા લાગી. પદ્મસિંહની ભયંકર મૂર્તિ અને ક્રોધિત મુદ્રા જોઇ હત્યા કરનાર યવનના હૃદયમાં મહા ભય ઉત્પન્ન થયો. રાઠોડોના હાથથી આપણું મૃત્યુ અવસ્ય થશે, એમ જાણી તેણે તથા તેના અનુયાયીઓએ જીવ લઇ કાપર પુરુષોની પેઠે હાવણીમાંથી નાસી જવાની ચેષ્ટા કરી. શાહજાદા પણ આ સમયે હાવણીમાં હતો; પરંતુ તેથી કિંચિત્ પણ ભય નહિ પામતાં પદ્મસિંહ મહાક્રોધિત બની સિંહની પેઠે ગર્જના કરી પોતાના બ્રાતાની હત્યા કરનારનો વધ કરવાને માટે તેની પૂઠે દોડ્યા.

પદ્મસિંહે ક્રોધોન્મત્ત બની પોતાના શત્રુપર તલવારનો એવો સખ્ત પ્રહાર કર્યો કે તેથી વચ્ચે આવેલા એક સ્તંભના પથ્થુ બે ટુકડા થઇ ગયા અને ઉક્ત હત્યાકારીના પથ્થુ બે ખંડ થઇ ગયા. પોતાના શત્રુને ઉચિત ફડકરી પદ્મસિંહ પોતાના બ્રાતાનું શબ લઇ પાદશાહની હાવણીના ત્યાગ કરી પોતાના સ્થાનપર ચાલ્યા આવ્યા. જયપુર, બેધપુર, હાડોતી વગેરે જે જે દેશના રાજાઓ આ સમયે ત્યાં હતા તે સર્વને બોલાવી પદ્મસિંહે હૃદયભેદક લાપણદ્વારા તેમને જણાવ્યું કે:—“ પાપાત્મા યવનોએ મોહનસિંહના પ્રાણનો નાશ કરી સમસ્ત રાજપૂતજાતિનું અપમાન કર્યું છે; માટે હવે પાદશાહને આધીન રહી તેને ક્રોધપણ પ્રકારે સહાય કરવી એ રાજપૂતમાત્રને ઉચિત નથી. ” તેમનાં આ વચનો સાંભળી સર્વ રાજપૂતોએ કહ્યું: “ શીઘ્ર આ હાવણી છોડી સર્વ જણે પોતપોતાના રાજ્યમાં ચાલ્યા જવું ઉચિત છે. ” અને તેઓ સર્વ પોતપોતાની સેના સજ્જ કરી પાદશાહની હાવણી છોડી પોતપોતાના રાજ્યમાં જવાને તૈયાર પણ થયા. શાહજાદા મોઆઝિમે તેમને સમજાવવાને માટે, એક છુદ્ધિમાન મુસલમાન અમીરને મોકલ્યો. તેણે આવી રાજપૂતરાજાઓને અનેક પ્રકારે સમજાવ પરંતુ તેમણે તેની વાતપર કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. તે અમીરે કહ્યું: “ વીરશ્રેષ્ઠ પદ્મસિંહે મોહનસિંહની હત્યા કરનારનો વધ કરીને ઉચિત વૈર લીધું છે; તેથી શાહજાદા તેમનાપર કિંચિત્ પણ ક્રોધિત થયા નથી; ઉલટું તેથી તેઓ પ્રસન્ન થયા છે. ” પરંતુ ક્રોધિત થયેલા રાજપૂતોએ તેની ક્રોધપણ વાત સાંભળી નહિ. સર્વ રાજપૂતરાજાઓ પોતપોતાની સેના લઇ પાદશાહની હાવણી છોડી દશકોશના અંતરપર ચાલ્યા ગયા. અંતે મહાવિપત્તિ આવી પડેલી જોઇ શાહજાદા પોતે તેમને સમજાવવાને ગયો. તેણે તેમને આશ્વાસન આપી હાનિ પૂર્ણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, સારે રાજપૂતો પુનઃ તેની હાવણીમાં આવ્યા. આ ઘટના બન્યા પછી મહારાજ પદ્મસિંહ તથા કેશરીસિંહ બીજાપુરના યુદ્ધમાં માર્યા ગયા. ફરિસ્તાના ઇતિહાસમાં કેશરીસિંહની વીરતાનું એક વિશેષ ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. એક સમયે કેશરીસિંહે પાદશાહની સન્મુખ તેની આજ્ઞાથી એક મહાબળવન્ત સિંહની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું અને તેનો વધ કરી તેમણે કેશરી નામ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આ પૂર્વે તેમનું નામ શું હતું તે તેઓ જાણતા નથી. કેશરીસિંહે ઉક્ત સિંહને મારી પાદશાહને સંતુષ્ટ કર્યો, તેથી પૂર્વે શાહે તેમને પુરસ્કારમાં પચ્ચીસ ગામ આપ્યાં. વળી કેશરીસિંહે દક્ષિણના એક રાજાના હબસી ભતિના મહાબળવાન સેનાપતિને તલવારથી મારી નાખી વિશેષ યથ તથા ગૌરવની પ્રાપ્તિ કરી હતી.

રાજા કર્ણસિંહનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેમના સૌથી નાના પુત્ર અનુપસિંહ સવત ૧૭૩૦ (ઇ. સ. ૧૬૭૪) માં તેમના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા મહારાજ રાયસિંહના સમયથી પાદ શાહના દરબારમાં બિકાનેરના રાજાઓની પ્રતિષ્ઠા ઘણી વધી હતી બિકાનેરના રાજવંશ તરફથી પાદશાહે અનેકવાર સહાય મળી હતી અને તેણે પણ તેમને ઉચિત પુરસ્કાર આપ્યો હતો મહારાજ અનુપસિંહ એક મહા વીર અને અસીમ સાહસિક પુરુષ હતા પાદશાહે તેમને પાંચ હજાર અશ્વાશી-નો મનસખદાર બનાવ્યા હતા અને તેમને પોતાના દેશનો અધિકાર આપ્યા ઉપરાંત ખીળપુર તથા ઐર ગાળાદના શાસનનો ભાર પણ અર્પણ કર્યો હતો અનુપસિંહે પ્રળય પ્રતાપસંહિત રાજશાસન ચલાવી અનેકવાર પોતાની વીરતાનો પરિચય કરાવ્યો હતો અને પોતાના વશનું ગૌરવ બમણું વધારી દીધું હતું જે સમયે કાબૂલનો અફઘાન શાસનકર્તા દિલીના પાદશાહપ્રત્યે વિદ્રોહી બન્યો તે સમયે પાદશાહે મારવાડપતિને તેનું દમન કરવાને મોકલ્યા હતા તેમની સાથે બિકાનેરના મહારાજ અનુપસિંહ પણ પાદશાહની આજ્ઞાથી પોતાની સેનાસંહિત કાબૂલમાં ગયા હતા અને તેમણે વિદ્રોહનું દમન કરવામાં ઘણી સહાય કરી હતી વિદ્રોહ શાંત થઈ ગયા પછી તેઓ પોતાના રાજ્યમાં પાછા આવ્યા ત્યારપછી તેમણે પાદશાહેને આધીન રહી અનેક યુદ્ધમાં યશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો તેમના મૃત્યુ-સમયે ફરિસ્તા અને રાજપૂતઇતિહાસગ્રંથોની વચ્ચે મતભેદ છે ફરિસ્તા જણાવે છે કે રાજા અનુપસિંહ દક્ષિણમાં મરણ પામ્યા હતા, પરંતુ રાંદોડોના ઇતિહાસપરથી પ્રતીત થાય છે કે મહારાજ અનુપસિંહ પોતાની સેનાસંહિત દક્ષિણમાં ગયા તે સમયે તેમને પાદશાહના પ્રધાન સેનાપતિની સાથે હાવણીમાં કાંઈક ઝગડો થયો, તેથી તેઓ અત્યંત સત્ક્રમ થઈ દક્ષિણ છોડી પોતાના રાજ્યમાં આ-ત્યા આવ્યા અને ત્યારપછી તરત તેમનું અવસાન થયું આ અતિમ વૃત્તાંત અમે સત્ય માનીએ છીએ મહારાજ અનુપસિંહ સ્વરૂપસિંહ અને સુળનસિંહ નામના બે કુમારો છોડી પરલોકવાસી થયા હતા

સવત ૧૭૬૫ (ઇ. સ. ૧૭૦૯) માં સ્વરૂપસિંહ પોતાના પિતાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા પરંતુ તેઓ ઝાઝા દિવસસુધા રાજ્યશાસન ચલાવી શક્યા નહિ મહારાજ અનુપસિંહ પાદશાહની સેવા કરતા હતા, તેથી તેમને તેની તરફથી ઓડની દેશ મળ્યો હતો પરંતુ પોતાના છ બનના અતિમ ભાગમાં તેમણે પાદશાહની સાથેનો સર્વ સંબંધ ત્યાગ કર્યો તેથી તે દેશ તેમની પાસેથી પુનઃ લઇ લેવામાં આવ્યો સ્વરૂપસિંહે પોતાની સેના પોતાની સાથે લઈ ઓડની દેશપર આ-ક્રમણ કર્યું આજ યુદ્ધમાં તેઓ માર્યા ગયા તેમની પછી તેમના લઘુભાતા સુળનસિંહ રાજ સિંહાસન ઉપર વિરાજમાન થયા, પરંતુ તેમના રાજતનમાં કોઈ સ્મરણીય ઘટના બની નહોતી સવત ૧૭૬૩ (ઇ. સ. ૧૭૦૭) માં બેરાવરસિંહ બિકાનેરના સિંહાસન ઉપર વિરાજમાન થયા, પરંતુ તેમના શાસનકાળમાં પણ કોઈ સ્મરણીય ઘટના બની નહિ

દશ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કરી બેરાવરસિંહ આ અસાર સસારને છોડીને ચાલ્યા ગયા હવે વીગ્રેજ ગજસિંહ બિકાનેરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા સુળનસિંહ અને બેરાવરસિંહના શાસનસમયમાં કોઈપણ પ્રકારની સ્મરણીય ઘટના બની નહોતી, પરંતુ મહારાજ ગજસિંહનો રાજત્વકાળ અનેક ઐતિહાસિક ઘટનાઓથી પરિપૂર્ણ હતો મહારાજ ગજસિંહ વાસ્તવમાં એક યથાર્થ રાંદોડીર તા તેમણે ૪૧ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કરીને પોતાના રાજ્યની સીમા અને પોતાના ગૌરવની અત્યંત વૃદ્ધિ કરી બિકાનેરની સરહદપર વસતા લાગીઓ તથા લાવલપુરના નવાબની સાથે ટેટલાક વર્ષોસુધા સતત યુદ્ધ કરી તેમણે પોતાના બાહુબળને ઉત્તમ પરિચય કરાવ્યો મહારાજ ગજસિંહે લાગીઓની પા-સેથી રાજસગ, કાલધા રાનિયાર, સત્યસર, ખૂનનપુરા મુતાલાઈ વગેરે અનેક પ્રદેશો જીતી લીધા તદુપરાંત તેમણે અન્ય સન્નિઓને જીતીને તેમના અનેક પ્રદેશો લીધા અને લાવલપુરના નવાબની સાથે

૧ બિકાનેરના એક ગ્રંથમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે મહારાજ અનુપસિંહ સવત ૧૭૫૫ માં ઓડની (દક્ષિણમાં) સ્વર્ગવાસી થયા હતા અને તેમની સાથે ૧૮ ગણીઓ સતી થઈ હતી

૨ બિકાનેરના એક ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં સવત ૧૭૫૫ આપ્યો છે

૩ સુળનસિંહ સ. ૧૭૫૭માં સિંહાસનપર બેઠા હતા

૪ બિકાનેરના ઇતિહાસમાં સવત ૧૭૨૧ના માધ વદી ૫ લખી છે

કદ કરીને તેની પાસેથી અનુપગઢ નામનો કિલ્લો હસ્તગત કરી લીધો. આ કિલ્લો તેમના રાજ્યની સી-
મામાં આવેલો હોવાથી તે તેમને અત્યંત ઉપયોગી હતો. 'દાહિના પુત્રો' ? પોતાના રાજ્યની
સીમામાં કેાઈપણ પ્રકારનો ઉપદ્રવ કરી ન શકે તથા અનુપગઢપર પુનઃ અધિકાર સ્થાપિત કરી ન
શકે તેટલા માટે તેમણે અનુપગઢની પશ્ચિમ તરફની ભૂમિ સર્વથા વિધ્વસ્ત કરી નાખી અને
તેમાંના સર્વ કૃવા મારી નખાવીને પૂરાવી દીધા.

મહારાજ ગજસિંહને ૬૧ પુત્રો થયા હતા; પરંતુ તેમાંના કેવળ છ પુત્રો વિવાહિતા સ્ત્રીના
ઉદરથી થયા હતા. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:-

(૧) જત્રસિંહ	(૪) અજબસિંહ
(૨) રાજસિંહ	(૫) સુરતસિંહ
(૩) સુરતાનસિંહ	(૬) સ્યામસિંહ

ઉપરોક્ત છ પુત્રોમાંથી જત્રસિંહનું મૃત્યુ આસ્વાવસ્થામાજ થયું હતું અને રાજસિંહનો
નાશ સુરતસિંહની માતાએ વિષપ્રયોગથી કર્યો હતો. આથી સુરતાનસિંહ અને અજબસિંહને ભય
પેદા થયો કે અને પછુ બંધુ રાજસિંહની પેઠે માર્યા જઈશું. તેઓ અત્યંત ભયભીત થઈ પિતાનું
નગર છોડી જયપુરમાં આશ્વા ગયા. આ પ્રકારે સુરતસિંહને અત્યંત સરલતાથી રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ.
સ્યામસિંહ બિકાનેરની અંતર્ગત એક નાના દેશનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરી ત્યાંજ નિવાસ કરવા લાગ્યા.
મહારાજ ગજસિંહ ૫૨મ તેજસ્વિતાપૂર્વક ૪૧ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કરી પરલોકવાસી થયા હતા.
તેમની પછી સંવત ૧૮૪૩ (૫૦ સં ૧૭૮૭) માં રાજપૂતોની રીતિ અનુસાર સિંહાસન તો
રાજસિંહને પ્રાપ્ત થયું હતું; પરંતુ તેમની સાક્ષાત્ પિશાચિની સ્વરૂપ સાવકી માતાના હૃદયમાં અત્યંત
વિદ્વેષાગ્નિ પ્રબલિત થઈ ઉઠ્યો, તેથી તેઓ પૂરા પંદર દિવસ પછુ રાજસિંહાસન ભોગવી શક્યા નહિ.
ગજસિંહના પાચમા પુત્ર સુરતસિંહની માતાએ પોતાના હાથથી વિષ આપીને રાજસિંહના જીવનને
સમાપ્ત કરી નાખ્યું. તેઓ માત્ર તેર દિવસસુધી બિકાનેરના સિંહાસનપર વિરાજમાન રહ્યા હતા.
માતા જેવી પિશાચ્યુદ્ધિની હતી તેવાજ કઠોર હૃદયનો પુત્ર પછુ હતો. રાજસિંહના મૃત્યુ પછી સુર-
તસિંહ પિશાચ મૂર્તિ ધારણ કરી બિકાનેરના રાજવંશને ઘેર કલંક આરોપિત કરવાને પ્રવૃત્ત થયો.

મહારાજ રાજસિંહને પ્રતાપસિંહ અને જયસિંહ નામના બે પુત્રો હતા. સુરતસિંહની પિશાચિની
માતાની એવી ઇચ્છા હતી કે રાજસિંહને મારીને શીઘ્ર હું મારા પુત્રને સિંહાસનપર અભિષેક
કરીશ; પરંતુ ચતુર સુરતસિંહને સારીરીતે વિદિત હતું કે બિકાનેરના વીરસામંતો અને મંત્રીગણોની
સમક્ષ આ ભયંકર હત્યાકાંડ કર્યો પછી સિંહાસનપર આરૂઢ થવું અતિ કઠિન અને વિપતિથી ભરેલું
છે; તેથી તેણે પોતાની પાપમય અભિલાષા પોતાના મનમાંજ રાખી અને તે બહારથી બંધુના મરણ
માટે શોક પ્રદર્શિત કરી ભવિષ્યમાં ભયંકર કાર્ય કરવાની પોતાના મનમાં યોજના ધરવા લાગ્યો.
પિશાચ્યુદ્ધિવાળો સુરતસિંહ પ્રથમ અમાત્યગણ, સામંતો અને પ્રબળાં હૃદય આકર્ષવાને માટે રાજસિંહના
બાલપુત્રને સિંહાસનપર અભિષેક કરી પોતે રાજપ્રતિનિધિસ્વરૂપે રાજશાસન કરવા લાગ્યો. તેણે
કેમશઃ અઢાર માસપર્યંત પરમ આતુર્ય અને સાવધાનીથી રાજ્ય કર્યું; તથા પ્રધાન સામંતો અને અમા-
ત્યોને હસ્તગત કરવાને માટે તેમને અતિ મૂલ્યવાન ઉપહારો આપ્યા. સામંતો હસ્તગત થતાંની સાથે
'આપણી અભિલાષા સરલતાથી પૂર્ણ થશે' એમ ધારી તે આતુર્યગળતો વિસ્તાર કરવા લાગ્યો. તેણે
અઢાર માસપર્યંત પોતાનો ગુપ્ત ઉદ્દેશ કેાઈની પણ આગળ પ્રદર્શિત કર્યો નહિ. અઢાર માસ
વ્યતીત થઈ ગયા પછી બ્યારે તેને જાણાયું કે તેના બાલકૃપા અને નંદ્રતાભરેલા વ્યવહારથી સામંતો
તેનાપર પ્રસન્ન થઈ ગયા છે, ત્યારે તેણે સૌથી પ્રથમ પોતાના હૃદયનો પાપી ઉદ્દેશ પોતાના વિશ્વ
અનુગત મહાજન અને ભાદરાંના સામંતોને કહી સંભળાવ્યો. જો કે ઉક્ત ઉભય સામંતો તેના
અનુગામી હતા, તથાપિ તેઓ તેના હૃદયનો આ ઉદ્દેશ જાણી અત્યંત દુઃખી અને ભયભીત થયા;
પરંતુ ચતુર સુરતસિંહે તેમને અધિક ભૂમિ આપી સરળતાથી પોતાને વશ કરી લીધા, તે પછુ
તે ઉભય સ્વાર્થલપટ અને રાજકોહી સામંતોની પિશાચ્યુદ્ધિ સુરતસિંહને તેનું પાપી કાર્ય પૂર્ણ

૧ ભાવલપુરના આદિ અધીશરનું નામ દાહિનાં હતું. તેના વંશજોને રાઠોડો 'દાહિ પોતારા' કહેતા હતા.

કરવાને સહાય આપવાની તૈયારીની વાત શીઘ્ર પ્રકાશમાં આવી બિકાનેરના દિવાન બખ્તવાગસિંહ સૂરતસિંહના આ પૈશાચિક ઉદ્દેશથી રાત્રિ થઈ પોતાના મુકુમાર સ્વામીની રક્ષા કરવાને તત્પર થયા તેમના કુલમાં ચાર પેઢી થયા બિકાનેરની દિવાનગીરી ચાલી આવતી હતી, તેથી તેઓ રાજાનું ખાનગી નિમજ્જલાલ કરવાને તત્પર થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય? પરંતુ તેમણે સૂરતસિંહની આ પ્રવચનજના સમાચાર એટલા મોઝા બન્યા હતા કે તેઓ કોઇપણ પ્રકારે તે બળને જિન્નલિન્ન કરી શક્યા નહિ તેમનાપર મહાવિપત્તિ આવી પડી સૂરતસિંહે બખ્તવાગસિંહને પોતાના મહાશત્રુ ગણી તત્કાળ તેમને પકડીને બદીવાન બનાવી દીધા સૂરતસિંહ સારીપેટે બહુતો હતો કે બખ્તવાગસિંહ મારા રાજ્યપ્રાપ્તિના માર્ગમાં કટકરવરૂપ છે, તેથી તેણે પ્રથમ તેમને કારાગૃહમાં નાખ્યા અને પછી સમસ્ત બાધાઓ દૂર કરવાને માટે ભટ્ટેડા વગેરે પ્રદેશમાં સેના સંગ્રહિત કરવા માડી તે સારીપેટે બહુતો હતો કે હું પાશવબળની સહાયવિના સરળતાથી મારા મસ્તકપર રાજમુકુટ ધારણ કરી શકીશ નહિ, તેથી તે શીઘ્ર અતિ સાવધાનીથી સેના લઈને રણભૂમિમાં ઉપસ્થિત થયો સૂરતસિંહની પાપી કામના પ્રકટ થયા પૂર્વેથીજ બાળરાજની અસત યુધ્ધરીતે રક્ષા થતી હતી સૂરતસિંહે પ્રયત્ન સેના એકત્રિત કરી બિકાનેરના સર્વ સામ તોપર આજ્ઞાપત્ર મોકલી તેમને ગળધાનીમાં આવવાને આજ્ઞા કરી, પરંતુ બે સિનાયના સમસ્ત સામ તોએ તેની આજ્ઞાને અનાદર કરી ત્યાં જવાની ના પાડી માત્ર મહાબળ અને ભાદરાના સામ તોએ રાજભક્તિના મસ્તકપર પદાઘાત કરી સૂરતસિંહની આધીનતા સ્વીકારી ઇતર સામ તોએ સૂરતસિંહની પાપી અસિલાયા બન્યા છતાં પણ પોતપોતાની સેના લઈ રાજધાનીમાં આવી તેનું બળ જિન્નલિન્ન કરી નાખ્યું નહિ તેઓ પ્રમાદી બની પોતપોતાના કિલ્લામાં ભરાઈ રહ્યા

બપોરે સૂરતસિંહે સામ તોને પોતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતા જોયા ત્યારે તેણે પોતાની સેના લઈ તેમનું દમન કરવાને માટે કૃત્ય કરી તેણે સૌથી પ્રથમ નૌદર નામક મ્થાનમાં જઈ ભૂકરકાના સામ તને ચીકા વચનથી પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને તેને નૌદરના કિલ્લામાં બદીવાન બનાવી પૂરી દીધો ત્યારપછી તેણે અન્નિતપુરા નામનું મ્થાન લુગી સાપૂપર આક્રમણ કર્યું સાપૂના સામત દુર્જન સિંહે અસ્ત્રીમ સાલસ અને વીરતાપૂર્વક પોતાની રક્ષા કરી અને અતે બપોરે તેણે પોતાનું બળ અત્યંત ન્યૂત થઈ ગયેલું જોયું ત્યારે તેણે શત્રુને તાબે ન થતા અત્યંત શોકાકુલ થઈ આત્મઘાત કર્યો સૂરતસિંહે વિજય પ્રાપ્ત કરી દુર્જનસિંહના યુરોના લાચપણ બધાવી દીધા અને સાપૂ પ્રદેશના પ્રધાન સગદારોની પામેથી દસ્તવરૂપે બાર હજાર રૂપિયા નીકા રાજસિંહાસનના લોભી સૂરતસિંહે આ પ્રદારે પ્રથમ પ્રયાસમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી બિકાનેરના પ્રધાન વાલ્મીજ્યસ્થાન ચૂરને ઘેરી લીધું તે ૭ માસપર્યંત તેને ઘેરી રહ્યા, પરંતુ તે હસ્તગત થયું નહિ પણ ત્યાંપછી બીજા એક ઉપાયથી તેના મોભાગ્યનું કાગ ખુલી ગયું ભૂકરકાના જે સામ તને તેણે નૌદરના કિલ્લામાં કેદ કર્યો હતો તે બિકાનેરના ગળધામાં એ મહા સામથઈ વાન સામ ત ગણાતો હતો તેણે બદી અવસ્થામાં વિચાર કર્યો કે “અવશ્ય સૂરતસિંહની અસિલાયા પૂર્ણ થઈ જશે, કારણ કે સર્વ સામ તો એકમત નથી પ્રત્યેક જણ પોતપોતાના કિલ્લાની રક્ષા કરવામાં નિયુક્ત છે, તો સૂરતસિંહને એક પછી એક સર્વ સામ તોને પરાસ્ત કરતા ગી વાગ લાગવાની હતી? આ રીતે અતે તેનો વિજયજ શરૂ અને આપણે તેના કોષાગ્રિમાં બળીને ભગ્નીભત થઈ જઈશું ” માત્ર તેણેજ આવો વિચાર કર્યો નહોતો પરંતુ કારાગૃહમાં પકેલા સર્વ સામ તોની આ બીજા ધારણા હતી, તેથી સર્વ બદીવાન સામ તો પોતાના જીવન અને બગીચાની રક્ષા કરવાને માટે સૂરતસિંહને મિહાસનપગ અસિપિન્ન કરવાને સમત થયા સૂરતસિંહે બદીવાન સામ તોના વચનપગ વિચાર ગળી તેમને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કર્યા અને ચૂરના નાગગિરિની પામેથી મે લાખ રૂપિયા લઈ તે પગથી ઘેરો ઉઠાવી લીધો

આ પ્રદારે સૂરતસિંહ પોતાના પાગવિક બળની અભાયથી બિકાનેરના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં પોતાના હોર ગાસનનો વિસ્તાર કરી સામ તોને હસ્તગત કરી ગળધાનીમાં પાછો આવ્યો ત્યાંપછી તે બિકાનેરના બાળમગળને આ અસાગમથી વિદાય કરવાના ઉપાય જોવવા લાગ્યો, પરંતુ તેની તે ઘૃણિત આના મદદ થવાના માર્ગમાં અનેક વિઘ્નો ઉપસ્થિત થયા લાગ્યા ને કે તે અને તેની માતા પિનાચુદિવાળા તો તોપણ તેની ભગિનીનું અમળ હૃદય દયાના ભગતપ દણ તે સારીરીતે બાળી

ગઈ હતી કે મારો ભાઈ સૂરતસિંહ કોઈ ને કોઈ દિવસ અવશ્ય આ સુડમાર બાળકનો વધ જગવશે. આથી તે નિત્ય તે બાળભૂપાલને પોતાની નિકટ ગમતી હતી અને કદિ પણ તેને પોતાની દષ્ટિ બહાર જવા દેતી નહોતી. સૂરતસિંહ પોતાની ભગિનીને હસ્તગત કરવાને માટે તેને અનેક પ્રલોભનો આપતાં, પરંતુ તે તેની ઇચ્છાને તાબે થઈ નહિ, અતે તેણે એક બીજો ઉપાય યોજાઈ કાઢ્યો. તેની ને દયામયી ભગિની કે જે રાજસિંહના સુકુમાર બાળકને સદા પોતાની ગાદમા ગમતી હતી તે હજી અવિવાહિતા હતી આથી તેણે તેનું લગ્ન કરીને તેને પોતાના મહાલયમાંથી દૂર કરવાની પેગંબી કરી. મારી તેણે નરવરના દ્રવ્યહીન રાજપૂત કહેવાની મોકલ્યું કે તમે મારી ભગિનીના હાથની માગણી કરો.

ભારતવર્ષના સુપ્રસિદ્ધ રાજા નળદાસ નવગના ગળની ઉત્પત્તિ થઈ હતી, પરંતુ દુષ્ટ મિધિ-આચ્છે તેની અત્યંત દુર્ગતિ કરી નાખી હતી તે આ સમયે અત્યંત દરિદ્રાવસ્થામાં આવી પડ્યો હતો. સિધિઆચ્છે નવગના અલેષ કિશ્કાપર અધિકાર કરી તેની સમગ્ર સંપત્તિ લૂંટી લીધી હતી, તેથી ગળ નળના વશજ ધનના અભાવથી લયડર કષ્ટ પામી રહ્યા હતા આથી તેમણે પહેરામણીમાં દ્રવ્ય ગ્રાસ કરવાની આશાથી તત્કાળ સૂરતસિંહની ભગિનીના હાથની માગણી કરી ગળભગિની આ સમાચાર સાંભળી અત્યંત દુઃખિત થઈ, નેત્રોમાં અશ્રુ લાવી સૂરતસિંહના ચણુમાં પડીને બોલી - “બહુ” મારી વય હાલમાં અધિક થઈ ગઈ છે અને હું મર્વદા કુવારીજી ગઈ છું છું, માટે આપ મારો વિવાહ કરજો નહિ” વળી તે બુદ્ધિશાળી ગળકુમારીએ નરવરના ગળપૂત કહેવાની મો કલ્પ્યું કે - “અગાઉ મેંવાડના મહારાણાની સાથે મારો વિવાહ કરવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હતો, માટે આપ મારે પાણિગ્રહણ કરવાનો વૃથા ઉલ્લેખ કરજો નહિ વાઝાન દરેકી કન્યાની સાથે લગ્ન કરીને આપ હિંદુધર્મનું અપમાન કરજો નહિ” પરંતુ તેનો એક પણ પ્રયત્ન ફળીભૂત થયો નહિ તેના કરુણા-ગ્રસ્ત ગાદનથી સૂરતસિંહનું પાપાણુમય હૃદય ધ્રીભૂત થયું નહિ તેણે તે અખળાના વચનોપર વિચિત્ર પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ ગમે તે પ્રજાએ પોતાની ભગિનીને ધરત્યાહાર નહીં એજ તેનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો, કાગળ કે તે બહાર જ્યાં વિના તે તેના ભત્રીજાનો વધ કરીને નિષેક દત્ત રાખ્યો કરી ગઈ એવો સંભવ નહોતો તો પછી તે તેની ભગિનીની પ્રાર્થના શામાટે સાંભળે ? તે દયાવતી ગળકુમારીના સર્વ પ્રયત્નો, સર્વ આધારો અને સર્વ વાધાઓ નિષ્ફળ થયા સૂરતસિંહે નરવરના રાજાને પહેરામણીમાં ત્રણ લાખ રૂપિયા આપવાનો સ્વીકાર કયો, એટલે તેઓ પરમ આનંદિત થઈ વિવાહ કરવાને આવ્યા તે ગળકુમારી પુત્ર પોતાના ભાતાની પામે ગઈ અને તેને અત્યંત કરુણાજનક વગથી રુદન કરીને પુષ્કળ સમજાવ્યો પરંતુ તે એકેના બે થયો નહિ અતે દહમતિસ પિશાચબુદ્ધિ સૂરતસિંહે બળાત્કારે પોતાની ભગિનીનો વિવાહ નરવરના રાજાની સાથે કરી દીધો આટલા દિવસપયત તે ગળકુમારીએ પોતાના ભાતા સૂરતસિંહનો પાપી મનોભાવ પોતાના મનમાં ગુપ્ત ગામ્યો હતો, કોઈ પણ દિવસ સાહસ કરીને તેની સમક્ષ તે વિષે તેણે જગપણ ચર્ચા કરી નહોતી, પરંતુ બ્યારે તેણે જોયું કે હવે કોઈપણ પ્રકારે બાળમરણાગળના જીવનની ગ્લા થઈ શકે એમ નથી, ત્યારે તેણે કોઈ અને દુઃખને વગ થઈ સૂરતસિંહના મુખપર હાથ કે “ભાઈ” હું આપનો ગુપ્ત વિચાર મારીગતે જાણુ છું આપ બાળગળના પ્રાણનો નાશ કરવાને માટે મને ઘમંડમાંથી બહાર ત્યાગે તૈયાર થયા છો” પાપાણુહૃદય સૂરતસિંહ પોતાની ભગિનીના આ વચનો સાંભળી વિચિત્રપણે ક્ષોભ પામ્યા વિના દત્તાપૂર્વક બોલ્યો ‘ના, મારા મનમાં દરિદ્રણ એ અભિવાપનો ઉદય થયો નથી” ગળકુમારી બોલી ‘જો આપના હૃદયમાં ખરેખર આ ધૃણિત અને પાપી આશાને ગ્યાન ન મળ્યું હોય તો આપ સર્વની સમક્ષ પગેશ્વરનું નામ લઈને પ્રતિજ્ઞા કરો કે હું મારા સુકુમાર ભત્રીજાનો વધ કરી શકું નહિ’ પરંતુ અસોમ્ય તે બિચારી કન્યાની વાત ત્રણ સાલભરે દયાવતી ગળકુમારી પોતાને સામે ગઈ ત્યાં પછી થોડાજ દિવસમાં કપડી સૂરતસિંહે મહાજનના માસ તને પોતાની નિકટ બોલાવીને તેને આજ્ઞા કરી કે - ‘તમે તમારા હાથથી જિજીવૃષતિનો નાશ કરીને મારા અભિષેકનો મારા પ્રુથ્યો કરી લો” જો કે મહાજનનો માસ ત ગળકોહી હતો, પરંતુ તે આ લય કર્ત ધર્મ કરવાને કોઈપણ પ્રકારે તૈયાર થયો નહિ અતે દુષ્ટ સૂરતસિંહે જાતે પોતાના હાથથી પોતાના ભત્રીજાના ગળામાં તલવાગ મારીને તેનું જીવન નષ્ટ કરી દીધું.”

રાજકુળના સૂરતસિંહે આ પ્રકારે પોતાના સૌભાગ્યના માર્ગમા પ્રધાન કટકને દૂર કરીને બિઝાણના પવિત્ર સિંહાસનપર અભિષિંકત થઈને તેને કલકિત કર્યું. જો કે દૂર સૂરતસિંહે કરેલી ભયકર હવાથી સમસ્ત રાઠોડજાતિ અગાધ શોકસમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ, પરંતુ સમસ્ત સામંતોમાથી કોઈ પણ સાહસ કરીને તેની સામે થઈ શક્યો નહિ. જે સૂરતાનસિંહ અને અજબસિંહ પ્રાણ જવાના ભયથી પ્રથમથીજ જ્યપુરમાં જતા રહ્યા હતા, તેઓ સૂરતસિંહના આ પૈશાચિક કૃત્યના સમાચાર સાંભળી અત્યંત ક્રોધિત થયા અને સૂરતસિંહને તેનું ઉચિત દણ આપવાને માટે ભટનેર નામના સ્થાનમાં આવી ઉપરિચત થયા તેમણે બિઝાણેરના સમસ્ત અસતુષ્ટ સામંતોને પોતાની પાસે બોલાવી પિશાચ-બુદ્ધિવાળા સૂરતસિંહને પદચ્યુત કરવાને માટે યુદ્ધની તૈયારી કરી સમસ્ત ભાટીગણો ઉભય રાજકુમારોની પતાકાનીએ એકત્રિત થયા, પરંતુ ધણા રાઠોડસામંતો સૂરતસિંહના ભયકર અત્યાચારોનું સ્મરણ કરી તેની સામે મસ્તક ઉઠાવવાનું સાહસ કરી શક્યા નહિ. આ તરફ ચતુર સૂરતસિંહે અનેક સામંતોને લાય આપી પોતાને આધીન કરી લીધા, તેથી ઉક્ત રાજકુમારોના માર્ગમાં પ્રચ્છન્ન વિધ્નો ઉપરિચત થયા લાગ્યા. સૂરતસિંહના ભયથી અનેક રાઠોડસામંતો પાછા હાલી ગયા, તોપણ તેમણે કેવળ ભાટીઓની સેનાસહિત તેની સામે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ચતુર સૂરતસિંહે વિચાર કર્યો કે શત્રુ પક્ષનું બળ વૃદ્ધિગત થવા દેવું ઉચિત નથી. આથી વિચાર કરીને તેણે શીઘ્ર પોતાની સેનાસહિત પોતાના ભ્રાતાઓપર આક્રમણ કર્યું વાજોગ નામના સ્થાનમાં ભયકર યુદ્ધ થવા માંડ્યું. ઉભયપક્ષના સૈનિકોએ અપૂર્વ પરાક્રમ સાથે યુદ્ધ કરી રણભૂમિમાં રુધિરની નદી વહેવરાવી નાણુ હનર ભાગી-ઓની સેનાનો નાશ કરી સૂરતસિંહે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. કાળચક્રની ગતિથી અધર્મનો જય થયો. સૂરતસિંહ આ પ્રકારે પોતાના શત્રુઓનો નાશ કરી નિષ્કટક રાજસિંહાસનપર આસિંહ થયો તેના સર્વ વિધ્નો નિવૃત્ત થઈ ગયા. આ ભયકર યુદ્ધના સ્મૃતિચિન્હતરિકે સૂરતસિંહે તે રણભૂમિમાં 'ફતેહગઢ' નામનો એક કિલ્લો બાંધાવ્યો.

વિજયી સૂરતસિંહ સ્વદેશ અને વિદેશમાં પોતાની શાસનશક્તિ દૃઢ કરવાની ઇચ્છાથી એક પ્રબળ દ્વલસહિત બહાર નીકળ્યો. સર્વથી પહેલા તેણે ઉક્ત સ્વભાવના બિઝાવતોના તાખાના દેશપર આક્રમણ કર્યું અને તેમને પરાગત કરીને તેમની પાસેથી દરસ્વરૂપે પચાસહજાર રૂપિયા લીધા. ચૂકનો સામંત સૂરતાનસિંહ અને અજબસિંહને સહાય કરવાનો છે એવી વાત પૂર્વે સાંભળવામાં આવેલી હોવાથી સૂરતસિંહે પુનઃ તે નગરપર આક્રમણ કર્યું અને તેને લૂંટી લીધું. વિજયી સૂરતસિંહે આ પ્રકારે ક્રમશઃ અનેક દેશોપર આક્રમણ કરી તેમને લૂંટી લઈ અતે ભાદરાની નિકટના જાનીના કિલ્લાને ઘેરી લીધો, પરંતુ ત્યાંના મહાબળવાન સામંતોએ પરમ પરાક્રમ દર્શાવી પોતાનું ગજણ કેડું સૂરતસિંહ જી માસપંચતે તે કિલ્લાને ઘેરી રહ્યો. પરંતુ તેને કોઈ પણ પ્રકારે ત્યાં વિજય મળ્યો નહિ, તેથી તે પોતાની સેનાસહિત રાજધાનીમાં પાછો ફર્યો.

ગળ સૂરતસિંહ આ પ્રકારે પાગવિક બળની સહાયથી પોતાની શાસનશક્તિ દૃઢ કરી પ્રબલ પ્રતાપસહિત ગળ્ય જરવા લાગ્યો, પરંતુ આમત અને પ્રજાને અત્યંત અસતુષ્ટ થયેલા જોઈ તે તેને હમ્તગત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો તેના અન્યાયાચરણ આણું હોવાજતા પણ કોઈ તેની વિરુદ્ધ આદોહન કરી શકે નહિ અને અસતોષ રેલાવી શકે નહિ, એવો બદોખરત કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો તેના સૌભાગ્યના બળથી આ મમયે તેને એક સુસયોગ પણ મળી ગયો. બિઝાણેગની સીમાપર આવેલા લાવલ પુરના નવાબની સાથે દીર્ઘકાળથી તેને વૈં ચાલ્યું આવતું હતું વિવાહ સીમાસપ્તમે હતો અને તે માટે બિઝાણેગના સામંતોએ અનેકવાર સુદ્ધભૂમિમાં જઈને વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી હવે એમ બન્યું કે આ મમયે લાવલપુરના નવાબ લાવલખાએ પોતાના તાખાના તિઆગે નામના પ્રદેશના કીરણી જાતિના સામંત ખુદાબખ્શ આક્રમણ કર્યું આ સામંતે શીઘ્ર સૂરતસિંહનું શગલુ ગ્રહણ કર્યું અને પોતાના અધીન્ય લાવલખાની મામે યુદ્ધ કરવાને તેને ઉત્તેજિત કરવા લાગ્યો. સૂરતસિંહે ધાયુ કે ગઠોડો પરમ પ્રમત્તાથી આ યુદ્ધમાં જોડાઈ અને મારો અન્યાય તથા ક્રોધ આચરણ વિસરી જશે ખુદાબખ્શે સૂરતસિંહનું શગલુ ગ્રહણ કર્યું કે તતજળ તેણે મહાન આતુર્થ વાપરી તેને વીન ગામો અર્પણ કરી લીધા અને તેને અર્ચને માટે પ્રતિદિન મો રૂપિયા આપવાની પોતાના કાળાધ્યક્ષને આજ્ઞા કરમાવી.

કીરણીલોકે ભાવલપુરમાં સૌથી આધિક બલવાન અને પરમ સાહસિક હતા. રાજા સુરતસિંહે આજ લોકોની સહાયથી પોતાના રાજ્યની સીમા વધારવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે ખુદાબક્ષને કહ્યું કે:—“હું તમને સહાય કરવાને માટે સર્વ પ્રકારે તૈયાર છું; પરંતુ આપ મને કાંઈ પ્રત્યુપકાર કરશો?” ખુદાબક્ષે તત્કાળ ઉત્તર આપ્યો: “હું આપના રાજ્યને સમુદ્રસુધી વિસ્તાર કરવામાં સારીરીતે સહાય કરીશ.” સુરતસિંહે ખુદાબક્ષના આ વચનથી પરમ પ્રસન્ન થઈ રહેડસામતો ઉપર શીઘ્ર યુદ્ધના સમાચાર મોકલી દીધા. બે કે બિકાનેરના સર્વ સામંતો સુરતસિંહથી અસંતુષ્ટ થઈ ગયા હતા; તે છતાં પણ તેઓ યુદ્ધના સમાચાર સાંભળી રણભૂમિમાં પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવવાને માટે પોતપોતાની સેના લઈ રાજ-ધાનીમાં આવવા લાગ્યા. તેઓરોના સામંત પાંચસે પાંચલ અને ત્રણસે અશ્વારોહીની સેનાસહિત બિકાનેરમાં આવ્યો હતો; તેમાં બિકાનેરના નિમ્નલિખિત સામંતોની નિમ્નલિખિત સેનાને ઉમેરો થયો.

સામંતનું નામ	પાયલ	અશ્વારોહી	બંદુકધારી
ભૂકરકાના સામંત અભયસિંહ	૨૦૦૦	૩૦૦	૦
પૂંગલના સામંત રાવ રામસિંહ	૪૦૦	૧૦૦	૦
રાનેરના સામંત હાથીસિંહ	૧૫૦	૮	૦
સતીસરના સામંત કરણસિંહ	૧૫૦	૬	૦
જસાની શાહેલના સામંત અનૂપસિંહ	૨૫૦	૪૦	૦
ધમનસરના સામંત ખેતસિંહ	૩૫૦	૬૦	૦
બંગલના સામંત વેનીસિંહ	૨૫૦	૬	૦
વિતનોના સામંત ભૂમસિંહ	૬૧	૨	૦
એકંદર ૩૬૧૧		૫૨૮	૦
મેજા પુરિહરની તોચા	...	...	૨૧
રાજાના તાબાની વિદેશી સેના	૦	૨૦૦	૦
અથવા ખાસ પાયગા			
ગંગાસિંહના તાબાની સેના	૧૫૦૦	૨૦૦	૪
દુર્જતસિંહના તાબાની સેના	૬૦૦	૬૦	૪
શીખ { અતોકસિંહ	૦	૩૦૦	૦
સામંતો { લાહોરીસિંહ	૦	૨૫૦	૦
{ બુધસિંહ	૦	૨૫૦	૦
અફઘાન સામંત સુલતાનખા	૦	૪૦૦	૦
તથા મહમદખાનની સેના			

એકંદર ૫૭૧૧

૨૧૮૮

૨૬

રાજા સુરતસિંહે આ પ્રકારે પ્રબલ સેના એકત્રિત કરી પોતાના દિવાનના પુત્ર વીરશ્રેષ્ઠ જ્વેતરાવ મહેતાને તેના મુખ્ય સેનાપતિ બનાવ્યો. સંવત ૧૮૫૬ ના માઘ માસની ત્રયોદશીને દિવસે રહેડસા-સેના ભાવલપુરના રાજ્યપર અધિકાર કરવાને માટે ફૂચ કરવા લાગી. મુખ્ય સેનાપતિ જ્વેતરાવે કુનસર, રાજસર, કેલી તથા રાનેરમાં થઈને અનોહાગઢમાં આવી ત્યાં છાવણી નાખી અને ત્યાંથી ફૂચ કરી શિવ-ગઢ, મોજગઢ તથા ફૂલરામાં કમશ: મુકામ કર્યો. હિંદુસિંહ નામક એક ભાટીસરદારે તેની સાથે અળા પરમ સાહસિકતાથી મોજગઢપર અધિકાર કરી પોતાનું નામ અક્ષય કર્યું. તેણે પ્રબલ પરાક્રમથી મોજગઢની દિવાલપર ચઢી જઈ કિલ્લામાં પ્રવેશ કરી કીરણી જાતિના મહમદ માસકનો સેનાસહિત વિધ્વંસ કરી નાખ્યો અને તેની સ્ત્રીને બંદીવાન બનાવી બિકાનેર મોકલી દીધી. તે સ્ત્રીએ બિકાનેરના રાજાને પાંચહજાર રૂપિયા અને ચારસે હાંટ આપી તેના ગ્રાસમાંથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી. વિજયી સેનાએ ત્યાર પછી ફૂલરાપર આક્રમણ કર્યું અને તેના અધીશ્વર પાસેથી એકલાખ પચીસહજાર રૂપિયા અને કેટલીક અતિ મૂલ્યવાન વસ્તુઓ લઈ તેના પીછા છોડ્યો.

૧૫૧ આ સ્થળનું નામ બુલ્હર હતું. મારવાડમાં જેમ ફૂલરા એ એક અત્યંત પ્રાચીન નગર છે તેમ બુલ્હર પણ પ્રાચીન સ્થાન હતું.

વિજયી ગઠોડસેના આ પ્રકારે લાવલપુરના રાજ્યની સીમામાં પોતાની મતા સ્થાપિત કરતી કરતી સિંધુનદીથી દોઢ કોશના અંતરપર ખેગપુર નામના સ્થાનમાં આવી પહોંચી આ સમયે લાવલપુર ના ઇંતર અંસતુષ્ટ સામંતો પણ જેતરાની સાથે મળી ગયા, પરંતુ ચતુર લાવલપા પોતાની ઉપર મહાવિપત્તિ આવી પડેલી જોઈ તથા રાઠોડસેનાને સર્વ સ્થળે વિજય પ્રાપ્ત કરતી જોઈ અત્યંત લમ-લીત થઈ સાવધાનતાપૂર્વક શત્રુઓની ગતિ શેકવાની યેષ્ટા કરવા લાગ્યો જે જેતરા શીઘ્ર રાજ-ધાનીપર આક્રમણ કરતો આવશ્ય ગઠોડોને વિજય પ્રાપ્ત થાત અને તેમની પતાકા લાવલપુરના કિલ્લાપર ફરકત પરંતુ તેણે પોતાને સમય તથા નષ્ટ કર્યો આ સુસંધિના લાભ લઈ લાવલપુરના નવાબે પોતાના તાબાના જે સામંતો શત્રુપક્ષમાં ભળી ગયા હતા, તેમને અનેક જનબંધી પોતાના પક્ષમાં આકર્ષવા માડ્યા આથી રાઠોડોની સેનાનું બળ ધીમે ધીમે ન્યૂન થવા લાગ્યું ચતુર જેતરાએ અત્યક્ષ લુહમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવાનો ઝોછો સલાવ ધારી લાવલપુરના નવાબને ધમકી આપી તેની પામિથી લુહ કર્યો વિનાજ પુષ્કળ દ્રવ્ય દડસ્વરૂપે લીધું અને તે બિકાનેરમાં મોકલી આપ્યું આજ કાર્યથી સતુષ્ટ થઈને તેણે લાવલપુરનો ઘેરા ઉઠાવી બીધો આ કારણથી મૂતસિહે તેનાપરો અત્યંત અસતુષ્ટ થઈ તેનું સેનાપતિપદ ખુચવી લીધું અને તેનું માન ન્યૂન કરી નાખ્યું

રાજા મૂતસિહ આ પ્રકારે બિકાનેરરાજ્યનો વિસ્તાર કરવાને માટે લાવલપુરપર આક્રમણ કર્યો પછી ઝાઝા દિવસ સુધી શાંતિ ભોગવી શક્યો નહિ વાગોગના યુદ્ધમાં જે ભાગીસોકા પરાસ્ત થયા હતા, તેમણે પોતાને અથેલા ઘેર અપમાનનું વૈર લેવાને માટે યુદ્ધની તૈયારી કરી મૂતસિહપર આક્ર-મણ કર્યું, પરંતુ મૂતસિહે આટલા અરસામાં પ્રજાના હૃદયપર અધિકાર મેળવી પોતાનું બળ પુષ્કળ વધારી દીધું હતું તેથી તે તેમના આક્રમણથી ચત્કિચિત્ પણ લયભીત થયો નહિ તે અત્યંત ક્રોધિત થઈ ભાગીઓના આક્રમણની ગતિ શેકવાને માટે ચાલ્યો પ્રયત્ન યુદ્ધાગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ ઉઠ્યો રણક્ષેત્ર માનવરંધિરથી ખરડાઈ ગયું મૂતસિહે વિજય પ્રાપ્ત કરી ભાગીઓની આશાલતા છિન્નલિન્ન કરી નાખી જે કે ભાટીઓ આ યુદ્ધમાં પરાસ્ત થઈને પલાયન કરી ગયા હતા, તોપણ સવત ૧૮૬૧ સુધી વચ્ચે વચ્ચે મૂતસિહની સાથે તેમનું યુદ્ધ ચાલતું રહ્યું પરંતુ ઉન્નત સાલમાં તો મૂ-તસિહે ભાગીઓને સર્વથા બળહીન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને શીઘ્ર તેણે તેમના પધાન સ્થાન ભટનેરપર આક્રમણ કર્યું ભટનેરના યવન અધીશ્વર જાવતાખાને છ માસપર્યંત પગમ સાહસપૂર્વક પોતાની રક્ષા કરી અતે રાજા મૂતસિહના કરકમલમાં પોતાની સમસ્ત સેનામંદિત પોતાના સર્વ સપત્તિ સમર્પણ કરી દીધી રાજા મૂતસિહે ભટનેરને પોતાના રાજ્યમાં સંયોજી દીધું અને તે જાનતા ખાન ગ્હાનિયા નામના સ્થાનમાં નિવાસ કરવા લાગ્યો

ઉપરોક્ત ઘટના બન્યા પછી રાજા મૂતસિહે પોતાના બળવિક્રમનો પ્રકાર કરી પોતાના ગૌરવની સાથે ગળ્યની સીમા વધાવવાની ઇચ્છાથી પુન રણભૂમિમાં ચાલ્યું મૂક્યા આ સમયે મવાઈ સિહે ધૌડનસિહને મારવાડના સિંહાસનપર અભિષેક કરવાને માટે જયપુરના મહારાજ તથા સનસ્ત રાઠોડસામંતોની સહાયથી માળવાકપતિ માનસિહની સાથે યુદ્ધ કરવાનો નિમ્ત્રણ કર્યો સવાઈસિહે બિ-કાનેરના ગજા મૂતસિહને પણ સહાયને માટે પ્રાર્થના કરી ગજા મૂતસિહે સવાઈસિહની પ્રાર્થનાનુસાર તેને જે સહાય કરી હતી, તેનું પૂતાત મારવાડના ઇતિહાસમાં આવી ગયું છે પ્રથમ મૂતસિહે પોતાના બળવિક્રમ પ્રકાશિત કરીને માળવાડની અતર્ગતનો ફ્લોદી દેરા હસ્તગત કરી લીધો પરંતુ બ્યારે તેણે જોયું કે ધૌડસિહના પક્ષને જય મળવો કાષ્ટ સુગમ નથી ત્યારે તે શીઘ્ર તેના પક્ષ છોડી પોતાની ગજાધાનીમાં ચાલ્યો આવ્યો માનસિહે પોતાની શાસનશક્તિ દૃઢ કરી ફ્લોદીપર પુન પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અને ત્યાં પછી તેઓ બિકાનેરપર આક્રમણ કરવાને તત્પર થયા આથી મૂતસિહે અત્યંત લયભીત થઈને તેમની સાથે સાધ કરી અને તેમને દડસ્વરૂપે પુષ્કળ પિયા આપીને પોતાની રક્ષા કરી મૂતસિહે માનસિહના વિગેધી બની ધાડબંધિતો પક્ષ મદપુ કરવામાં મુર્ખતાજ વાપરી હતી અને તેનું ઉચિત ફળ તેને સીધું મળ્યું અપમાન સાથે નાસી આવી તેણે પોતાની મહત્તા અને ગૌરવ ઉલ્લખનો લોપ કર્યો તેણે પોતાના નાના ગળ્યની પાંચ વર્ષની ઉપજા અર્ચી નાખીને ધૌડસિહને અત્યંત સાહસપૂર્વક સહાય કરી હતી, પરંતુ તેનું વિ-

પરીત પરિણામ આવવાથી રાજ્ય સુરતસિંહ માનસિક વેદનાથી પીડિત થઇ ભયંકરરૂતે બિમાર પડ્યો. અપમાન, અતુટાપ અને દ્રવ્યનાશના શોકથી પીડિત થઇ ભયંકર રોગનો ભોગ બની રાજ્ય સુરતસિંહ મૃતપ્રાય થઇ ગયો. સર્વ માણસોએ તેના જીવનની આશા છોડી દીધી. વૈદ્યો પણ હતાશ થઇ ગયા. મરણસમયની ધાર્મિક ક્રિયાઓ પણ કરવામાં આવી; પરંતુ પોતાના દુર્ભાગ્યવશાત્, હિંવા સૌભાગ્યવશાત્ રાજ્ય સુરતસિંહ મરણ પામ્યો નહિ. લગાનક મૃત્યુના મુખમાંથી નીકળી તે શીઘ્ર રોગમુક્ત થયો.

રાજ્ય સુરતસિંહે નવજીવન પ્રાપ્ત કર્યો પછી કેનલ ટાંડ પોતાના દેશમાં ચાલ્યા ગયા હતા; તેથી તેઓ સુરતસિંહના શાસનની સાથેજ બિકાનેરના ઇતિહાસની પૂર્ણાંદિતિ કરી ગયા છે. અમે પાછળનો ઇતિહાસ લખીશું; પરંતુ તે પૂર્વે કેનલ ટાંડ ઉપસંહારમાં જે જણાવી ગયા છે તે પાઠકોની સમજ સાર કરવાની રજા લઇએ છીએ. તેઓ જણાવે છે કે: “સુરતસિંહે પ્રજાની પાસેથી બળપૂર્વક કર લેવામાં ક્રોધ પણ પ્રકારની ત્રુટિ કરી નહોતી. તે એમ ધારતો હતો કે બ્રાહ્મણોને ધન આપીને ધર્મ-કાર્ય કરીશ એટલે મારાં સર્વ પાપો નિવૃત્ત થઇ જશે. આ કારણથી લોભી બ્રાહ્મણો સંહોદિત તેની આસપાસ લગ્યા કરતા હતા. સુરતસિંહની પાસેથી બ્રાહ્મણો સદા પુષ્કળ ધન કઢાવતા હતા. રાજ્ય સુરતસિંહ જેવો લોભી હતો, તેવાજ તે અત્યાચારી, ક્રૂર અને નિષ્કુર હતો. ભુકરકાના સામંતોએ તેનાપર અનેક વાર અનેક ઉપકારો કર્યા હતા; પરંતુ તેણે તેમને પણ વધ કર્યો હતો. રાજ્યના પ્રધાન સામંતોમાંથી સીધમુખના નાહરસિંહ, ગુંદાઇલના ગુમાનસિંહ અને ચાનસિંહને પણ એજ પ્રકારે માર્યા હતા. રાજ્ય સુરતસિંહે ચૂરપર ત્રીજવાર આક્રમણ કરીને તે દેશ જીતી લીધો હતો.

રાજ્ય સુરતસિંહના અત્યાચાર જોમ જોમ વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યા, તેમ તેમ રાજકાર્યોપરથી તેની વૃત્તિ ઉઠતી ગઇ અને બિકાનેરરાજ્યની ઉપજ તથા જનસંખ્યા ન્યૂન થતી ગઇ. ઉત્તર ભાગના સામંતોએ તેની અધીનતા સ્વીકારી નહિ અને ભાટી લૂંટારાઓ બિકાનેરના આશ્રવતની બાજુની ઉપર આક્રમણ કરીને તેમની સંપત્તિ લૂંટી લેવા લાગ્યા. તેઓ તેમનાં પશુઓનું હરણ કરી તેમનાં હોત્રામાંથી ધાન્ય ચોરી જતા. આથી બાટલોદિએ પોતાના બનમાલનું રક્ષણ કરવાને માટે તે દેશ છોડી નાસી જવાનો વિચાર કર્યો; કારણ કે તેઓ ક્ષુધાથી પીડિત થઇ મરણ પામવાની અણીપર આવી પહોંચ્યા હતા. આ પ્રકારના અત્યાચાર અને ઉપદ્રવોથી પીડિત થઇને અનેક બાટ બેકુતો બ્રિટિશસરકારના તાબાના હાંસી અને હરિયાના પ્રદેશમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાં તેમનું પરમ આદરપૂર્વક સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. આ સમયે બ્રિટિશસરકાર બહાદૂરખાં તથા અન્યાન્ય માણસોના તાબાના પ્રદેશો પણ હસ્તગત કરી લીધા હતા. જ્યારથી ઉપરોક્ત પ્રદેશો બ્રિટિશસરકારના તાબામાં આવ્યા ત્યારથી બિકાનેરના ઉત્તરભાગના નિવાસીઓને બમણું કબ્જા ભોગવવું પડતું હતું; કારણ કે બહાદૂરખાંના પક્ષના માણસો ત્યારથી તસ્કરવૃત્તિનું અપલ-બન કરી તેમની ઉપર ઘેર અત્યાચાર કરતા હતા. તે રોક લોકો તેમના ઉપદ્રવોનું નિવારણ કરવાના કાંઈ ઉપાય કરી શકતા નહોતા; તે છતાં પણ બિકાનેરના કેટલાક ભાગોના બાટોએ તસ્કરોના હાથમાંથી પોતાના બનમાલનું રક્ષણ કરવાના આવશ્યક ઉપાયો કર્યા હતા. તેઓ પોતાની રક્ષા નિમ્ન-લિખિત ઉપાયથી કરતા હતા:—પ્રત્યેક ગામના બાટો માટીનો એક ઊંચો ટેકરા બનાવી તેની ઉપર એક પહેરેદાર રાખતા હતા. જે તે પહેરેદાર દૂરથી તસ્કરને બોલે તો તરતજ સર્વને સાવધાન કરવાને માટે અતિ બેરથી ડંકો વગાડતો. આ ડંકોનો અવાજ સાંભળી ગામના સર્વ લોકો સાવધાન થઇ જતા. એક ગામના ડંકોનો અવાજ સાંભળી બીજા ગામના લોકો પણ પોતપોતાના ડંકો વગાડતા હતા. આ રીતે એક ડંકોનો અવાજ થતાં કમણઃ અસંખ્ય ડંકો વાગતા અને અનેક ગામનાં મનુષ્યો એક-ત્રિત થઇને ચોરોને નસાડી મૂકતા. તસ્કરોનું બળ એટલું બધું વધી ગયું હતું કે સર્વ બેકુતો ઢાલ, તલવાર અને પ્રયંડ ભાલા પ્રહણ કરીને પોતપોતાના ધાન્યની રક્ષા કરતા હતા. બિકાજીની પછી ત્રણસે ત્રણસ વર્ષ સુરતસિંહે બાટોની વસ્તીથી પરિપૂર્ણ એવા પોતાના રાજ્યની આવી દીનદીન દશા કરી નાખી.

બિદાવાદી હાલમાં બિકાનેર રાજ્યનો એક મુખ્ય ભાગ છે અને તેમાં રાવ બિદાજીના વંશજો નિવાસ કરે છે. આ બિદાવાદીના સંબંધમાં અત્રે અમે કાંઇક કહેવાને પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ. સારપછી

અમે બિકાનેરની પ્રાકૃતિક અવસ્થાનું વર્ણન કરીશું પારકાને પ્રથમથીજ વિદિત છે કે રાવ બિકાજ દિગ્વિજય કરવાને બહાર નીકળ્યા તે પૂર્વે તેમના બાતા રાવ બિદાજીએ રમેડાની પ્રાચીન રાજધાની મંદોર માથી મેનાસહિત બહાર નીકળી પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હતું તેમણે પ્રથમ મેવાડના મહારાજના તાબાના ગોદવાડ દેશમાં યુદ્ધ કર્યું અને તેઓ ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કરવાને તૈયાર થઇ ગયા, પરંતુ રાજા ની પ્રબળ સેના તેમની સામે થઇ, તેથી તેઓ શીઘ્ર તે દેશ છોડી ઉત્તર તરફ આત્યા ગયા તેઓ મોહિલ લોકોના અધીશ્વરના આધીનમાં રહેવા લાગ્યા એમ કહેવાય છે કે આ મોહિલજનિતિ યદુવંશની એક શાખા છે પરંતુ કેટલાક લોકો તેને ક્ષત્રિયવંશની એક સ્વતંત્ર શાખા જણાવે છે મોહિલો ના અધીશ્વર હાપર નામના સ્થાનમાં રહેતા હતા અને હાકોરની ઉપાધિ ધારણ કરી ૧૪૪ ગામે અને નગરોપર અધિકાર કરતા હતા આ હાકોરને જીતીને તેમની ભૂમિપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને બિદાજીએ વિચાર કર્યો, પરંતુ તેમની સાથે પ્રકટ યુદ્ધ કરવાથી પોતાના મનની અસિનાષા પૂર્ણ થવાને તેમને સંભવ જણાયો નહિ આથી તેઓ અન્ય ઉપાયથી પોતાની અસિનાષા પૂર્ણ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા તેમણે જે ઉપાયનું અવલંબન કર્યું તેથી મોહિલપતિને તેમનાપર કિંચિત્ પણ સંદેહ આવ્યો નહિ બિદાજીએ મોહિલપતિને મારવાની એક રાજકુમારીની માથે વિવાહ કરવાની સનાહ આપી ગમેડવીર વંશની સાથે વૈવાહિક સંબંધ જોડવો એ અતિ ગૌરવાન્વિત કાર્ય છે એમ ધારી મોહિલપતિ શીઘ્ર તેમ કરવાને તૈયાર થયા માં ઘોડાજ દિવસમાં બિદાજી આતુર્જનજનો વિસ્તાર કરી રમેડારાજકુમારીને છાજો તેવી સેના સજ્જ કરી તેને તથા કન્યાને પોતાની સાથે લઇ હાપરમાં આવ્યા તે મર્વ માણસો અતિ યુદ્ધરિતે હાપરમાં આવ્યા હતા તેમનું પરમ આદ્યપૂર્વક સ્વાગત કરી મોહિલાપતિએ તેમને કિનામાં મુકામ આપ્યો કન્યા અને તેના આત્મજનો રથમાંથી ઉતરીને કિનામાં ગયા, પરંતુ તેમની પાછળના શતાવધિ રમેડાસૈનિકાએ રથ અને પાનખામાંથી નીકળી અતિ વેગથી મોહિલપતિ તથા તેમના સામતોપર આક્રમણ કર્યું વિવાહની સામગ્રી અત્યેષ્ટિક્રિયામાં કામ લાગી બિદાજીની ચતુરાઇ સદૃશ થઇ આ સમયમાં સાલળી મારવાડના રાજાએ શીઘ્ર તેમને સહાય કરવાને માટે બીજા રહેડો મોકલી આપ્યા આ સૈનિકાની સહાયથી બીદાજીએ મોહિલોની સત્તા સર્વથા હુપ્ત કરી દઇને પોતાની શાસનશક્તિ દૃઢ કરી તેમના પિતા ભેધાએ તેમને સહાય આપી તેના બદલામાં તેમણે પોતાના નવીન રાજ્યનું લાડનું નામનું પ્રગણ અને બીજા બાર ગામે તેમને અર્પણ કર્યો આ સમસ્ત પ્રદેશ અદ્યાપિ મારવાડના તાબામાં છે બિદાજીનું પરલોકગમન થયા પછી તેમના પુત્ર તેજસિંહે પોતાના પિતાના નામથી બીદાસર નામની નવીન રાજધાનીની સ્થાપના કરી બિદાવત શાખા બિકાનેરમાં સૌથી અધિગ બનવાનું છે બિકાનેરના મહારાજ મર્વ લોકોની પામેથી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કંડ લેતા હતા પરંતુ આ બિદાવત લોકો પામેથી તેઓ કદિપણ ઇચ્છાનુસાર કંડ લઇ શક્યા નથી તેમનો વિસ્તૃત દેશ ફળદ્રૂપ છે વર્ષાઋતુમાં રેતીના ટેકાઓપરથી પાણી ટળી આવેને આ ભૂમિમાં એકત્રિત થાય છે આ ભૂમિમાં ઘઉં પુષ્કળ ઉત્પન્ન થાય છે સમસ્ત બિદાવાગીના ૧૪૪ ગામોમાં વર્તમાન સમયમાં ૪૦ થી ૫૦ હજાર માણસો વસે છે, તેમાંનો ૬ લાખ ગમેડોનો છે, પરંતુ આ અમે નિશ્ચયપૂર્વક ખી ગણતા નથી આ દેશ બાર લાગોમાં વિભક્ત છે, તેમાં પાંચ શ્રેષ્ઠ છે આ દરતા મૂળ નિનામી મોહિલો પ્રાય નાન પાન્યા છે આ દેશમાં મોલિનોના ૨૦ મુળો પણ લાગેજ હશે ત્રે વસ્તીમાં અધિકાંશ જાટ મેડુતો અને વાણિજ્યકાર્ય કરનારા લોકોનો છે

અધ્યાય ૨ જો

હિંદીશસરકારની સાથે સંધિ કરવાને માટે સૂરતસિંહે કરેલો પ્રયત્ન-હિંદીશસરકારે સંધિ કરવાનો કરેલો અસ્વીકાર-રાજા સૂરતસિંહનું સ્વેચ્છાચારી શાસન-રાજદ્રોહ-હિંદીશસરકારની સાથે થયેલી સંધિ-સંધિપત્ર-ખંડણીમાંથી મુક્ત થવું-શાંતિ સ્થાપન-રાજા સૂરતસિંહનો પરલોકાનિવાસ-તેના ચરિત્રની સમાલોચના-રત્નસિંહનો અભિષેક-પીઠત સામંતો અને પ્રજાની નવીન આશા-જેસલમીરરાજ્યની સાથે વિવાહ-ઉભયરાજ્યની વચ્ચે થઈ થવાની તૈયારી-જયપુર અને મેવાડના અગ્રીધરેની રણશાખ્યા-રાણા રત્નસિંહનું સેનાસહિત જેસલમીરમાં જવું-હિંદીશસરકારે યુદ્ધમાં નાખેલું વિન-સંધિપત્ર અનુસાર તેણે રત્નસિંહ પર મોકલેલો પ્રસ્તાવ-શાંતિની-સ્થાપના મેવાડના મહારાણાએ મંચસ્થ થઈ વિવાહના કરેલી નિવૃત્તિ-ઉભય રાજ્યોએ પૂર્ણ કરેલા પરસ્પરનો ક્ષતિ-અસંતુષ્ટ સામંતો-પુનઃ પ્રગટ કરેલાં વિદ્રોહનાં લક્ષણો-તેમનું દમન કરવાને માટે રત્નસિંહે હિંદીશ રેસિડેન્ટની સમીપ સહાય અર્થે કરેલી પ્રાર્થના-સહાય આપવાને રેસિડેન્ટે આપેલું વચન-આ વચનનું પાલન થવામાં ગવર્નર જનરલે લીધેલો વાંધો-સંધિપત્રનો પોતાની ધ્વજા પ્રમાણે હિંદીશસરકારે કરેલો અર્થ-જેસલમીરપતિની સાથે રત્નસિંહને પુનઃ થયેલો વિવાહ-હિંદીશસરકારે તેની કરેલી તપાસ-ઉભય રાજ્યોની વચ્ચે થયેલી મિત્રતા-રત્નસિંહે પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધિ કરવાને માટે કરેલી ચેષ્ટા-વાણિજ્યકરની નવીન વ્યવસ્થા-રાજા રત્નસિંહનું મૃત્યુ.

સમયે મહારાજા સૂરતસિંહ મૃત્યુના મુખમાંથી મુક્ત થઈ નવીન જીવન પ્રાપ્ત કરી પુનઃ પોતાના રાજ્યમાં ભયંકર શાસન ચલાવવા લાગ્યો, તે સમયે કર્નલ ટૉડ પોતાનું પ્રિય નિવાસસ્થાન રાજસ્થાનને છોડીને ઇંગ્લાંડમાં ચાલ્યા ગયા હતા. તે કારણથી તેઓ બિકાનેરનો પાછળનો ઇતિહાસ લખી શક્યા નથી; માટે અમે તે સ્વતંત્ર રીતે લખવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ.

રાજા સૂરતસિંહ જે સમયે મારવાડના મહારાજા માનાસંહદ્વારા પરાસ્ત થયો તે સમયે વિજયી હિંદીશસિંહે ભારતવર્ષના અનેક પ્રાંતોમાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી બાવી પ્રાંત શાસનશક્તિનો પાયો નાખ્યો હતો. સૂરતસિંહે પોતાની

દુર્બુદ્ધિવશ થઈને માનસિંહની વિરુદ્ધ ધૌકલસિંહનો પક્ષ ગ્રહણ કરી પોતાના રાજ્યની પાંચ વર્ષની ઉપજ પથા ગુમાવી દીધી હતી, તેથી તેનું આર્થિક બલ ઘટી ગયું હતું. માનસિંહની સેના પ્રચંડ હાવાનસની પેઠે જ્યાં બિકાનેરની સીમામાં આવી કે તરતજ સૂરતસિંહનું હૃદય ભયથી કંપાયમાન થઈ હોયું. તેણે ધાર્યું કે આ વિપત્તિમાંથી બચવું કઠિન છે અને આપણા રાજ્યનો વિધ્વસ થવાનો પૂર્ણ સંભવ છે. આવો વિચાર કરી તેણે ભારતવર્ષમાં એકમાત્ર હિંદીશસરકારને વિશેષ બળવાન બ્લેઝ ધં સં ૧૮૦૮માં તેનાપર સંધિ માટે પ્રસ્તાવ મોકલ્યો. હિંદીશસરકાર આ સમયે પોતાની શાસનશક્તિનો વિસ્તાર કરવામાં ખૂબીરિતે નિમગ્ન હતી; તેથી તેણે સૂરતસિંહના પ્રસ્તાવપર કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. હિંદીશસરકારે સૂરતસિંહને જણાવ્યું કે:—“યમુનાપારના કોષ્ટ પશુ દેશીરાજાને આશ્રય આપવામાં આવતો નથી તથા તેની સાથે સંધિ કરવામાં આવતી નથી.” કર્નલ ટૉડે આ ઘટનાનું વર્ણન શામાટે કર્યું નહિ તે અમે સમજી શકતા નથી.

રાજા સૂરતમિહે કંઠોર રોગના પળભાથી મુક્ત થઇ પુનઃ પ્રાજ ઉપર લયકર અભ્યાસ કરવા માડ્યા અને મામતોપતિ પણ કંઠોર વ્યવહાર કરવા માડ્યો. આથી રાજ્યના પ્રત્યેક પ્રાતમા પુનઃ લયકર અમતોપતિ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો સૂરતસિંહે પોતાનો ખાલી ખખનો પૂર્ણ કરવાને માટે પુષ્કળ કંઠ વધારી દીધા અને પ્રત્યેક સામતના તાબાના દેશમા જઈ તેમની સમસ્ત સપત્તિ જૂટી લીધી આનાસહના આક્રમણકાર તેને જે હાનિ થઇ હતી તે પૂર્ણ કરવાને માટે તેણે આ પ્રકારના દુષ્કર્મો કરવા માડ્યા આથી આસતો અને પ્રબળનો તેને સાક્ષાત્ ગણસ ગણવા લાગ્યા પરંતુ તેઓ નિર્બળ હોવાથી તેમને ગ્રુપગ્રુપ મર્વ ઉપદ્રવો સહન કરવા પડતા હતા જે કે મર્વ આસતો એકત્રિન થઇને સૂરતસિંહને મગલતાથી પદ્મચુત કરવાનું સામર્થ્ય ધગવતા હતા, તોપણ તેમને જ્યપ્રાપ્તિવિશે સદેહ હોવાથી તેઓ તેની વિરુદ્ધ જાડ કરવાનું સાહમ કરી શકતા નહોતા લયને લીધે કાષ્ઠપણ સૂરતમિહની વિરુદ્ધ આચરણ કરી શકતું નહોતું આથી સૂરતસિંહના અત્યાચારોનો શ્રોત અશ્બલિત રીતે વહેતો હતો.

સૂરતમિહનું જીવન અનેક પ્રકારના પાપોથી કલગિત થઇ ગયું હતું તેથી તે આ પાપોમાથી મુક્ત થવાને માટે બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ ધન આપતો હતો. હરિદ્રી બ્રાહ્મણોને તે પોતાની પામે ગાખી તેમનું પોષણ કરતો અને તેમને પુષ્કળ સન્માન આપતો વળી તે દેવમેવા તથા ધર્મચિત્તન વગેરેમા પણ પ્રવૃત્ત ગ્રહેતો હતો જે દુગમ્યારી લોકો તેની બાલ્યાવસ્થાના મગી હતા તેમને તેણે પોતાના કર્મચારીતગિરે નિયુક્ત કર્યા હતા અને તેઓ પણ ઉપર લોક અભ્યાસ કરતા હતા જે કે ગાખ સૂરતસિંહે પોતાના પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને માટે બ્રાહ્મણોની મેવા કરવા માહી હતી તથા દેવકાર્યમા લિપ્ત ગ્રહેવા માડ્યું હતું તથાપિ તે દુગમ્યારી કરવામાથી પોતાનો લાચ જગપણ પાછો ખેંચતો નહોતો એક તરફ ગળજી પોતાનો ખખનો પૂર્ણ કરવાને માટે રોહડક ધાણુ કર્યો હતો અને બીજી તરફ ચેરોનો ઉપદ્રવ અત્યંત વધી પડ્યો હતો આની અગજકતા અને અધેગને લાધે લોકોને પોતાના જનમાલનું ગણુ જગુ મરિત થઇ પડ્યું હતું અતે મામત લોકો વધુ અત્યાચાર સંભરી શક્યા નહિ તેઓ પ્રકટરીતે સૂરતમિહના વિરોધી તરીકે બહાર પડ્યા.

બ્રાહ્મણોને ધનાદિ આપી પાપમાથી મુક્તિ મેળવવાની ઇચ્છા ગખનાર સૂરતસિંહ ગત્યમા સર્વ પ્રબળ અસતોપતિ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયેલો તથા સામતો વિદોલી બનેલા જોષ અત્યંત લયલીત થઇ ગયો તે પોતાના પ્રાણની ગણા પોતાના મિહાસનની ગણા અને પોતાના ગત્યની ગણાને માટે અત્યંત વાકુળ બન્યો અને ચેતગદ્ આશ્રય પ્રાપ્ત કરવાને માટે વલખા માગવા લાગ્યો પિત્રાગમોની સાથે સુદ્ધ કર્યો પૂર્વે ઈ. સ. ૧૮૮૮ માં બ્રિટિશસરકાર ગજગથાનના મર્વ ગત્યોની માથે મધિ કરવાને પ્રવૃત્ત થઇ હતી બિખનેગે ગળ સૂરતમિહ આ સુઅવસરનો લાલ લઇ રાદિ સધિ કરવાને તરપર થયો તેણે તરતજ પગમ આનદપર્વક પોતાના દૂતને બ્રિટિશસરકારના કર્મચારીની પામે દિલ્લી મેઝી દીધો. ગળનીતિયગ્ર સૂરતમિહ મારીયે જાણી ગયો હતો કે અગ્રજસરકારની સહાયથી અવશ્ય વિદોલી સામતોનું દમન કરી શખાજ તેથી તેણે આચરમરિત બ્રિટિશસરકારની સાથે ધણી શીઘ્રતાથી મધિ કરી લીધી રાજ સૂરતમિહને આ સમયે રાખનમા પણ કરપના નહોતી કે માગ ઉત્તગધિકારીઓ આજ મધિને લીધેસદાને માટે બ્રિટિશસરકારને આધીન નેરો.

ગળ સૂરતમિહનો પ્રતિનિધિ કાશીનાથ ઝોઝા દિલ્લીમા ગયો અને તેણે બ્રિટિશસરકારની માથે નીચે પ્રમાણે મધિ કરી -

મધિપત્ર

માનનીય બ્રિટિશસરકારની માથે બિકાનેગના અધીશ્વર મરાઠાજ સૂરતમિહ બાદગને આ મધિ થઇ છે. ઇ. સ. ૧૮૮૧ના ૬ પનીના લાગતપર્વના ગવર્નર જનરલ માર્કિસબ્રોફ દેમિટ અ તરફથી મરાઠાજ ચાલ્સિયો રિનાસ મેટકારને નપૂર્ણ સત્તા મળવાથી તથા ગજગતેશ્વર શ્રીમાન સૂરતમિહની તરફથી ઝોઝા કાશીનાથને નપૂર્ણ સત્તા મળવાથી તેમણે આ મધિપત્ર નિર્માણ કર્યો છે આ મધિપત્રના નિયમો નીચે પ્રમાણે છે -

(૧) માનનીય - પત્રની માથે મરાઠાજ સૂરતમિહ તથા તેમના ઉત્તગધિકારી અથવા એમના

પદ્મર જે અભિષેક હોય તેમણે ચિરસ્થાયી મિત્રતા રાખવી અને ઉભયપક્ષે પરસ્પરના હિત-પ્રત્યે ધ્યાન રાખવું. એકપક્ષના શત્રુમિત્ર ઉભયપક્ષના શત્રુમિત્ર ગણવામાં આવશે.

(૨) બ્રિટિશસરકારે ખિકાનેર અને તેના તાબાના દેશોનું તેના શત્રુઓના હાથમાથી રક્ષણ કરવાનો ભાર માથે લીધો છે.

(૩) મહારાજ સુરતસિંહ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અથવા તેમના સિંહાસનપર જે અભિષેક હોય તેમણે બ્રિટિશસરકારના આધીનમાં રહેવું અને બ્રિટિશસરકારનું સ્વામિત્વ સ્વીકારવું; તેઓ અન્ય કોઇ પણ રાજ્ય અથવા રાજ્યની સાથે કોઇપણ પ્રકારનો સંબંધ રાખી શકશે નહિ.

(૪) બ્રિટિશસરકારની આજ્ઞા વા અનુમતિ સિવાય મહારાજ અથવા તેમના ઉત્તરાધિકારી વા તેમના સિંહાસનપર વિરાજમાન થનાર વ્યક્તિ કોઈ પણ રાજ વા રાજ્યની સાથે સંધિ કરી શકશે નહિ; પરંતુ તેઓ પોતાના સગા તથા મિત્રરાજ્યોની સાથે નિયમાનુસાર પત્ર વ્યવહાર કરી શકશે.

(૫) મહારાજ અથવા તેમના ઉત્તરાધિકારી વા પદાભિષેક કોઇની ઉપર અત્યાચાર કરી શકશે નહિ. જો દૈવ્યોગથી કોઇની સાથે વિવાદ ઉપસ્થિત થાય તો તેની તપાસ તથા દંડ કરવાનો ભાર બ્રિટિશસરકારના શિરપર રહેશે.

(૬) ખિકાનેરરાજ્યના અનેક માણસોએ રાજમાર્ગપર લૂંટ ચલાવી છે તથા આ સંધિમાં આપદ થયેલાં ઉભય રાજ્યોના શાંતિનો ભંગ કર્યો છે તથા ઉભય રાજ્યોની શાંતિપ્રિયપ્રજા ઉપર અત્યાચાર કર્યો છે. અંગ્રેજસરકારના તાબાના દેશના નિવાસીઓની ખિકાનેરના ચોર અને લૂંટારાઓએ પુષ્કળ સંપત્તિ લૂંટી લીધી છે. આ સંપત્તિ પાછી આપવાને અને પોતાના રાજ્યમાંથી ચોર અને લૂંટારાઓનો જડમૂળથી નાશ કરવાનો મહારાજ સ્વીકાર કરે છે. જો મહારાજ ચોર અને ડાકુઓનો નાશ કરવાને સમર્થ નહિ થશે અને જો તેઓ સરકારને પ્રાર્થના કરશે તો તેમને સરકાર તરફથી સહાય મળશે. આ કાર્યને માટે સરકારને જે સેના રાખવી પડશે તેનો સર્વ વ્યય મહારાજને આપવો પડશે. જો તેઓ ખર્ચ આપવામાં કોઇ પણ પ્રકારની આનાકાની કરશે તો તેના બદલામાં તેમને પોતાના રાજ્યની કેટલીક ભૂમિ અંગ્રેજસરકારને આપવી પડશે અને સરકાર તે દેશની ઉપજમાથી સેનાનો ખર્ચ કાઢી લઇ તે દેશ પુનઃ મહારાજને આપી દેશે.

(૭) મહારાજના રાજ્યના જે હાકોરો અને અન્યાન્ય લોકો વિદોહી બની ગયા છે અને જેમણે તેમની સત્તાનો અનાદર કર્યો છે, તેમનું દમન કરવાને માટે જો મહારાજ બ્રિટિશસરકારને પ્રાર્થના કરશે તો સરકાર તેમનું દમન કરશે. આ કાર્યને માટે જે સેના રાખવામાં આવશે તેનો ખર્ચ પણ મહારાજને આપવો પડશે. જો મહારાજ આ ખર્ચ આપવાને સમર્થ થશે નહિ તો તેના બદલામાં તેમને બ્રિટિશસરકારને પોતાના રાજ્યનો કેટલોક ભાગ આપવો પડશે અને બ્રિટિશસરકાર એ ભાગની ઉપજમાથી ખર્ચ લઈ પુનઃ તે મહારાજને સોંપી દેશે.

(૮) ખિકાનેરના મહારાજ પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે બ્રિટિશસરકારને સેનાની સહાય કરશે.

(૯) મહારાજ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તથા તેમના પદાભિષેક પોતાના રાજ્યનું શાસન સ્વતંત્રતાપૂર્વક કરશે; તેમના રાજ્યમાં બ્રિટિશસરકારના શાસનનો વિસ્તાર થશે નહિ.

(૧૦) બ્રિટિશસરકારની એવી અભિલાષા છે કે કાશુલ અને જોરાસાન વગેરે દેશોમાથી વાણિજ્યદ્રવ્ય નિર્વિદ્વંતપૂર્વક આવી શકે તેટલા માટે ખિકાનેર અને ભટનેર રાજ્યના માર્ગની ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષા થવી જોઈએ. મહારાજ ઉક્ત ઉદ્દેશ સફળ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનો સ્વીકાર કરે છે. વણિક લોકો નિર્વિદ્વંતપૂર્વક આવ-જવ કરી શકે અને તેમને ચોરા તથા ડાકુઓ કોઇ પણ પ્રકારનો ઉપદ્રવ કરી શકે નહિ તથા હાલમાં લેવામાં આવતા વાણિજ્યકરમાં કિંચિત્ પણ વૃદ્ધિ કરવામાં આવે નહિ એવો પ્રયત્ન કરવાને મહારાજ કબજા થાય છે.

(૧૧) આ એકાદશ ધારાઓથી યુક્ત સંધિપત્ર મહાશય આર્સ ચિયો ફિલાસ મેટકાર્ફ અને આજ્ઞા કાશીનાથદાસ તૈયાર થઈ તેનાપર તેમના હસ્તાક્ષર થયા છે અને મહોર અંકિત કરવામાં

આવી છે. આ સંધિપત્ર મહામાન્ય ગવર્નર જનરલ તથા રાજરાજેશ્વર શ્રીમાન સુરતસિંહ બહાદુર દ્વારા સ્વીકૃત થયો છે.

દિલ્લી, તા. ૬ મી માર્ચ ૧૮૧૮

(હસ્તાક્ષર) સી. ટી. મેટકાફ
(હસ્તાક્ષર) ઓઝા કાશીનોથ

(હસ્તાક્ષર) હેરિટંગ્સ

નામદાર ગવર્નર
જનરલની
નાની મહોર

ગોગરાના કિનારાપર પાત્રાસ્યા ઘાટની નિકટના શિબિરમાં
માન્યપર ગવર્નર જનરલનો આ સંધિપત્ર ૧૮૧૮ ઇ. સ. ૦
ની ૨૧ મી માર્ચે તૈયાર થયો.

(હસ્તાક્ષર) જે. ઓડમ

નામદાર ગવર્નર જનરલના સેક્રેટરી

૧. રાજા રાયસિંહે જે પ્રકારે પાદશાહ અકબરની આધીનતા સ્વીકારી હતી તે પ્રકારે સુરતસિંહે બ્રિટિશસરકારની આધીનતા સ્વીકારી; પરંતુ જે પ્રકારે મેવાડ, મારવાડ, અંબર વગેરે બળવાન રાજાઓને બ્રિટિશસરકાર સાથે સંધિ કરીને તેમને ખંડણી આપવી પડી હતી, તે પ્રકારે સૌભાગ્ય-વશાત્ તેને અંગ્રેજસરકારને ખંડણી આપવી પડી નહિ. તેને ખંડણીમાંથી મુક્તિ મળી તેનું કારણ એ હતું કે મહારાષ્ટ્રીઓને બ્રિટાનેરરાજ્યે કદિ પણ ચોથ આપી નહોતી, તેથી બ્રિટિશસરકારે પણ તેની પાસે ખંડણીની માગણી કરી નહિ. મહારાષ્ટ્રીઓનાં દલથી અત્યંત પીડિત થઈને રાજસ્થાનના સર્વ રાજાઓ તેને ચોથ આપતા હતા; પરંતુ મહારાષ્ટ્રીઓએ બ્રિટાનેરરાજ્યપર કદિ પણ આક્રમણ કર્યું નહોતું, તો પછી તેને ચોથ કયાંથી આપવી પડે? મેવાડ અને મારવાડના રાજાઓ મહારાષ્ટ્રીઓને જેટલી ખંડણી આપતા હતા તેટલીજ ખંડણી તેમણે બ્રિટિશસરકાર સાથે સંધ્યધન કરતી વખત તેને આપવાનો સ્વીકાર કર્યો; પરંતુ બ્રિટાનેરના રાજાએ કદિ પણ મહારાષ્ટ્રીઓને ખંડણી આપી નહોતી, તેથી કંપની પણ તેની પાસેથી કાંઈ કર લઈ શકી નહિ. જોકે બ્રિટાનેરના મહારાજા બ્રિટિશસરકારને આધીન ગણાયા, તોપણ હજુસુધી તેઓ તેને કાંઈ પણ ખંડણી આપતા નથી.

અંગ્રેજસરકારની સાથે મહારાજા સુરતસિંહને સંધિ થતાંની સાથેજ તેના વિરોધી સામંતો અત્યંત બેચેન થયા. પ્રબળ પરાક્રમશાળી અંગ્રેજ સેના અવસ્ય કાંઈ દિવસ આવીને અમારો મેખૂલું વિધ્વંસ કરી નાખશે એવો ભય પામી તેઓ મૌન ધારણ કરી સુરતસિંહના અભયાચાર સહન કરવા લાગ્યા. બ્રિટિશસેનાએ શીઘ્ર બ્રિટાનેરમાં જઈ મહારાજાની આજ્ઞાનુસાર શાંતિ સ્થાપન કરી અને ત્યાર પછી તે ચોર તથા ગદ્ગદોનું દમન કરીને ચાલી ગઈ.

જોકે બ્રિટાનેરરાજ્યમાં બાહ્ય શાંતિ સ્થાપન થઈ ગઈ હતી તોપણ સામંતો તથા પ્રબળ હૃદયમાં અસંતોષનો અગ્નિ ગુપ્તરીતે પૂર્વવત્ અત્યંત પ્રબલિત થઈ ઉઠ્યો હતો.

મહારાજા સુરતસિંહે ઇ. સ. ૧૮૨૪ માં આલોકનો ત્યાગ કર્યો. અંગ્રેજસરકારની સાથે સંધિ થઈ તે સમયે જોકે રાજ્યમાં અધિકારો શાંતિ સ્થાપન થઈ ચૂકી હતી, પરંતુ મહારાજાના મૃત્યુપૂર્વે અસંતોષ સામંતોએ પુનઃ વિદ્રોહ ઉપસ્થિત કરી દીધો. રાજ્યમાં સર્વત્ર વિદ્રોહાગ્નિ પ્રસરી રહી. અફઘાનીસ્તાન-માંથી યુક્ત વાલિબદ્રઓ બ્રિટાનેરના રાજ્યમાં થઈ ભારતવર્ષના અનેક પ્રાંતોમાં જતાં હતાં, તેથી ઉપરોક્ત સંધિમાં એક એવી શરત પણ કરવામાં આવી હતી કે ગાડાં ભરીને વાલિબદ્રઓ લઈ જનારા વલિકો ઉપર બ્રિટાનેરના સામંતોદ્વારા ક્રોધપણ પ્રકારનો અભયાચાર થવા દેવો નહિ; પરંતુ બ્યારે સામંતોએ વિદ્રોહ ફેલાવી મૂક્યો ત્યારે મહારાજા તેમનું દમન કરવાને સર્વથા અશક્ત હતા.

મહારાજા સ્વયં માનતો હતો કે હું ધૈર્ય પાતકી છું અને સમસ્ત જગત મને મહાપાપી કહેશે; પરંતુ તેની વીરતાના સંબંધમાં કિંચિત્ પણ સંદેહને અવકાશ નથી. તેણે અનેકવાર યુદ્ધ-ભૂમિમાં, જઈ પ્રશંસનીય વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી. તેનું રાજ્ય નાનું હતું અને તેનું સેના-બળ પણ ન્યૂન હતું, તેથી તેણે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર પણ મર્યાદિતજ રાખવું જોઈતું હતું. જે તે ઓટાં ઓટાં કામો હાથમાં ન લેત તો તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં કદિપણ આપત્તિગ્રસ્ત અને હીનબળ થવું

પડત નહિ; પરંતુ તે દુર્લ્લભ વસ્તુ થઈને મારવાડપતિ માનસિંહની સામે યુદ્ધમાં લિપ્ત થયો, તેજ તેની અવનતિનું કારણ બન્યું. મહારાજ સૂરતસિંહ મારવાડપતિનો વિરોધી બન્યો તેનું કાંઈ કારણ કન'લ ટોડે જણાવ્યું નથી; પરંતુ અનુમાન કરી શકાય છે કે તેનો હૃદયમાં એક ગૂઢ અને મહાન ઉદ્દેશ ગુપ્ત રહ્યો હતો. આ મહત્વાકાંક્ષા તૃપ્ત કરવાને માટેજ તે ધન અને સેનાનો નાશ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો હતો. તે દૃઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતો હતો કે— અવશ્ય માનસિંહ પરાસ્ત થશે અને ધૌકલસિંહ મારવાડના સિંહાસનપર વિરાજમાન થશે અને આમ થશે એટલે અવશ્ય મને ધૌકલસિંહ તરફથી મહાન પારિતોષિક મળશે. ' પરંતુ જાતીબંધ મારીને રાજસિંહાસન પચાવી પાડનાર મહાપાપી સૂરતસિંહની આ આશા કળાશૂન્ય થઈ નહિ.

મહારાજ સૂરતસિંહનો પરલોકવાસ થયા પછી તેનો પુત્ર રત્નસિંહ રાજસિંહાસનપર વિરાજમાન થયો. રત્નસિંહ સિંહાસનપર અભિષિક્ત થતાની સાથેજ ખિકાનેરના સમસ્ત સામંતો અને પ્રજાના મનનો ભાવ સહસા પરિવર્તિત થઈ ગયો. સર્વ લોકોએ ધાર્યું કે હવે સૂરતસિંહનો પરલોકવાસ થયો છે, તેથી સર્વ અસાધ્યારોનો અંત આવ્યો છે. તેઓ નવીન રાજનના શાસનમાં મંગલ અને શાંતિની આશા હૃદયમાં ધારણ કરી સ્વસ્થ થયા. મહારાજ સૂરતસિંહના મૃત્યુ પૂર્વે રાજ્યમાં જે અશાંતિ, ઉત્પીડન અને અસાધ્યારે સમુદ્રની તરંગમાળાની પેઠે ઉઠાળા મારીને ખિકાનેરનો સંપૂર્ણ વિધ્વંસ કરી નાખ્યો હતો, તે સર્વ અદ્યસ્થ થઈ ગયાં. ચોર અને ડાકુઓના ઉપદ્રવોથી ઉત્પન્ન થયેલી અરાજકતા નવીન રાજનના શાસનનો પ્રારંભ થતાંની સાથે કાણુ જણે ક્યાં જતી રહી.

રત્નસિંહ સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થતાંની સાથેજ તેઓ એક મહાન યુદ્ધમાં ગયા. જેસલમીરની દુષ્ટ પ્રજાએ અને રાજકર્મચારીઓએ ત્યાંના રાજ સગીર હતો તે યોગતો લાભ લઈ ખિકાનેરની સીમામાં આવી ત્યાંની પ્રજા ઉપર ધોર અત્યાચાર કરવા માંડ્યા. તેઓ ખિકાનેરની પ્રજાની સમસ્ત સંપત્તિ લૂંટી લઈ જવા લાગ્યા. આથી રત્નસિંહે અત્યંત ક્રોધિત થઈ જેસલમીરના મહારાજને યુદ્ધ કરવા માટે આવાહન કર્યું અને જયપુર તથા મેવાડ વગેરે દેશોના રાજા પાસે સહાય માગી. રત્નસિંહના આ આવાહનથી જેસલમીરનો રાજા ક્રિચિત્ત પણ લચળીત થયો નહિ. તે ખમણા ઉત્સાહથી રત્નસિંહને પ્રતીકાર કરવાને માટે તૈયારી કરવા લાગ્યો. જેસલમીર અને ખિકાનેરના રાજાની સેના જેમ તૈયાર થઈ, તેમ જયપુર અને મેવાડના રાજાઓની સેના પણ સુસજ્જ થઈને જેસલમીરની સીમામાં આવી પહોંચી. દીર્ઘકાળથી ઉભય રાજ્યોની વચ્ચે જે ઝગડો ચાલતો હતો, તેનો અંતિમ નિર્ણય કરવાને માટે ઉભયે યુદ્ધ કરવું આવશ્યક માન્યું; પરંતુ યુદ્ધનો પ્રારંભ થયા પૂર્વેજ એક ખાસ કારણથી ઉભય રાજાઓ યુદ્ધથી વિમુખ થયા. આ કારણ બ્રિટિશસરકારનો વાંધો હતો. સૂરતસિંહે બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિ કરતી વખત સ્વીકાર કર્યો હતો કે હું અથવા મારા ઉત્તરાધિકારી કોઈપણ દેશી રાજ્યપર આક્રમણ કરશું નહિ અને આ સમયે મહારાજ રત્નસિંહ ઉક્ત શરતનો ભંગ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા. તેમના આ આચરણથી બ્રિટિશસરકાર તેમના ઉપર અત્યંત ક્રોધિત થઈ અને તેમને કહેવાશી મોકલ્યું કે—“આપ સંધિમાં થયેલી શરત પ્રમાણે જેસલમીર રાજ્યપર આક્રમણ કરી શકો નહિ. આપના ઝગડાની મીમાંસાનો ભાર મેવાડના મહારાણાના હાથમાં સોંપો. તેઓ તેનો નિર્ણય કરશે.” બ્રિટિશસરકારની તરફથી આ સંદેશ આવતાંની સાથેજ મહારાજ રત્નસિંહે યુદ્ધ કરવાનું માટી વાળ્યું. બ્રિટિશસરકારની સમ્મતિથી મેવાડના મહારાણાએ ખિકાનેર અને જેસલમીરરાજ્ય વચ્ચેના ઝગડાની તપાસ કરી. ઉભય રાજાઓએ પરસ્પરની હાનિ પૂર્ણ કરી આપી અને વિવાદાસિ અપ્પ કાળને માટે શાંત થયો.

ઉક્ત વિવાદનો નિર્ણય થઈ ગયા પછી બીજે વર્ષે અર્થાત્ ૧૮૩૦ માં મહારાજ રત્નસિંહ દેશના આંતરિક ઝગડામાં લિપ્ત થયા. મહારાજ સૂરતસિંહના શાસનના અંતિમ ભાગમાં જે પ્રકારે ખિકાનેરના સામંતોએ પ્રકટરીતે વિદ્રોહી બની તેમને પદબ્રષ્ટ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો, તે પ્રકારે આ વર્ષમાં પણ તેમણે યુન: રાજદ્રોહી બની લયંકર ઉપદ્રવ ઉપરિચ્છિત કર્યો. આ સામંતોની વિદ્રોહિતાથી મહારાજ રત્નસિંહ અત્યંત લચળીત થઈ ગયા. તેઓ ધૃતર રાજાની સહાયવિના સામંતોનું દમન કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવતા નહોતા, તેથી તેમણે સંધિની શરત પ્રમાણે બ્રિટિશસ-

રકારની પાસે સહાય માગી. તેમણે સંધિપત્રની છઠ્ઠી અને સાતમી શરતોનો નિર્દેશ કરી બિકાનેર રાજ્યની રક્ષા અને વિદ્રોહી સામંતોનું દમન કરવાને માટે દિલ્લીમાં અંગ્રેજ રેસિડેન્ટની નિકટ પ્રાર્થનાપત્ર મોકલ્યો. રેસિડેન્ટ શીઘ્ર સહાય આપવાને માટે તૈયાર થયા; પરંતુ આ સમાચાર મળતાંની સાથે નામદાર ગવર્નર જનરલે પોતાનો અસંતોષ પ્રદર્શિત કરી રેસિડેન્ટને આજ્ઞા કરી કે:—“દેશી રાજાઓના આતરિક ઝગઝગો શાંત કરવાને માટે કદિપણ સહાય કરવાની નથી. જે કોઈ વિશિષ્ટ કારણથી સરકાર સ્વયં સહાય કરવાને આજ્ઞા કરે તો તે જૂદી વાત છે. હાલમાં બિકાનેર રાજ્યની રિયલિટી એવી નથી કે તેને સહાયની આવશ્યકતા હોય.” નામદાર ગવર્નર જનરલની આ આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતા રેસિડેન્ટે બિકાનેરના મહારાજાને સેનાની સહાય આપી નહિ.

મહારાજા રત્નસિંહના જાણવામા બ્યારે આવ્યું કે બ્રિટિશસરકારની તરફથી હવે સહાય મળવાની આશા નથી, ત્યારે તેમણે શીઘ્ર પોતાના સામર્થ્ય અનુસાર સામંતોનું દમન કરવાની એ છા કરી; પરંતુ તેમની તે એછા સફળ પણ થઇ એટલામા એક વિવાદાસિ પ્રબલિત થઈ ઉઠ્યો. જોકે જેસલમીરના મહારાજાની સાથેના વિવાદનો નિર્ણય થઇ ગયો હતો, તોપણ ઈ. સ. ૧૮૪૫ માં ઉભય રાજાઓની વચ્ચેના તે વિવાદ એટલો પ્રબળ થઇ ગયો કે બ્રિટિશસરકારે પુનઃ શાંતિ સ્થાપન કરવાને માટે એક અંગ્રેજ રાજકર્મચારીને તેમનો મધ્યસ્થ બનાવવો પડ્યો. આ અંગ્રેજરાજકર્મચારીએ કાર્યક્ષેત્રમા ઉતરી વિવાદનો એવો સંતોષકારક ફાળો કરી નાખ્યો કે ઉભય રાજાઓ પોતાની દીર્ઘકાળની શરતો ભૂલી ગયા અને તેમની વચ્ચે પરસ્પર મિત્રતાનો સંબંધ સ્થાપિત થઇ ગયો.

કર્નલ માલેસન જણાવે છે કે:—“મહારાજા રત્નસિંહે આ ઉપદ્રવોની વચ્ચેજ હિસારની સીમાપર્યંત પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કરવાને બીધણુ ધત્ત કર્યો હતો; પરંતુ બ્રિટિશસરકારે તેમની આશા ફળીભૂત થવા દીધી નહિ.”

વાણિજ્યની વૃદ્ધિને અર્થે બ્રિટિશસરકાર વિશેષ પ્રયત્ન કરતી હતી એક સમયે બિકાનેરમાં ઘણો સારો વ્યાપાર ચાલતો હતો. કાણુલથી અનેક પ્રકારના વાણિજ્યદ્રવ્યો બિકાનેરમા થઇને બારતવર્ષના અનેક સ્થળોમા જતા હતા ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં બ્રિટિશસરકારે બિકાનેરના મહારાજાની સાથે સંધિ કરીને એવી શરત કરી હતી કે બિકાનેરના રાજ્યમા થઇને વાણિજ્યદ્રવ્યો નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક જવા દેવા. ઈ. સ. ૧૮૪૪ માં અંગ્રેજસરકારે વાણિજ્યની વૃદ્ધિને માટે મહારાજાની નિકટ એક નવીન પ્રસ્તાવ ઉપરિચિત કર્યો. જે વાણિજ્યદ્રવ્યો બિકાનેરમા થઇને સિરસા અને લાવલપુરમાં જતા હતાં તે સર્વ દ્રવ્યોપર બિકાનેરના મહારાજા વિશેષ જકાત લેતા હતા. બ્રિટિશસરકારે ઉપરોક્ત વર્ષમા આ જકાત ન્યૂન કરવાનો પ્રસ્તાવ સાદર કર્યો.

મહારાજા રત્નસિંહે પચીસ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કરીને ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં પરલોકવાસ કર્યો.

અધ્યાય ૩ જો

સરદારસિંહને અલિષેક-રાજપૂતમતિનું સાહસ તથા બલવિક્રમ ન્યૂન થવાનું કારણ-
 યવનશાસન કરતાં બ્રિટિશશાસનમાં રાજપૂતમતિની સ્થિતિમાં થયેલો ફેરફાર-બ્રિટિશ-
 સરકારપ્રત્યે સરદારસિંહની ભક્તિ-સિપાઈઓના બળવાપ્રસંગે સરદારસિંહે બ્રિટિશસર-
 કારને આપેલી સહાય-બ્રિટિશસરકારે સરદારસિંહને આપેલો પુરસ્કાર-અંગ્રેજ રાજપ્રતિ-
 નિધિએ સરદારસિંહને એકતાળીસ ગામો યાવવ્યઁદ્રદિવાકરૌ સમર્પણ કરવાં-દાનપત્ર-
 સામંતોની સાથે થયેલો વિવાહ-બ્રિટિશસરકારે આપેલાં ગામોમાં કરેલી કરની વૃદ્ધિ-તે ગા-
 મોના લોકોએ કરેલી ફરિયાદ-ગામનિવાસીઓના પૂર્વાધિકાર અક્ષત રાખવાને માટે સરદાર-
 સિંહને બ્રિટિશસરકારે કરેલો આગ્રહ-કરવૃદ્ધિ-ખિદાસરના સામંતોને આપેલી નવી સનદ-
 મહારાજા સરદારસિંહનું મૃત્યુ-નવીન મંત્રીસમાજને અર્પણ કરેલો શાસનભાર-વર્તમાન
 મહારાજા હુંગરસિંહનો અલિષેક-મંત્રીસમાજ-અમરસિંહે મહારાજાના પ્રાણનો નાશ કર-
 વાની કરેલી યોષ્ટા-તીર્થયાત્રા-આનનીય યુવરાજની સાથે મહારાજાની થયેલી
 સુલોકાલ-રાજપૂતરાજાઓનું સામંતોની સાથેના સંબંધમાં થયેલું પરિવર્તન-મહારાજાએ
 સામંતોની ખડણી વધારવાનો કરેલો પ્રસ્તાવ-તેના સંબંધમાં પચાસતનું નિયુક્ત થવું-
 વધારેલો કર આપવાને સામંતોએ કરેલો અસ્વીકાર-ખિદાસરના સામંતોની ખડણીમાં
 કરેલી વૃદ્ધિ-પ્રધાન પ્રધાન સામંતોએ વધારે કર આપવાને કરેલો અસ્વીકાર-સામંતોએ ઉપ-
 રિથત કરેલા ત્રણ પ્રસ્તાવો-અમરસિંહની કારાનુહમાંથી થયેલી સુક્તિ-તેના પુત્ર રાવને
 મળેલી રાજની ઉપાધિ-નોરવા દેશના સામંતો-મહારાજાએ તેમનો અધિકાર લઇ લેવો-નિ-
 કૃષ્ટ શ્રણીના સામંતોએ વધારેલો કર આપવાને કરેલો અસ્વીકાર-તેમણે કર થરાડવાને
 મહારાજા હુંગરસિંહને કરેલી પ્રાર્થના-મહારાજાએ તે પ્રાર્થનાનો કરેલો અસ્વીકાર-એસિસ્ટન્ટ
 પોલિટિકલ એજન્ટ સામંતોને રાજધાનોમાં બેલાવી તેમને વર્ધિત કર આપવાને કરેલી આજ્ઞા-
 સામંતોએ પ્રકાશિત કરેલો અસંતોષ-તેમણે નાસી જવું-તેમને હંડ આપવાને કરેલી
 તૈયારી-ખિદાનેરના પ્રધાન સેનાપતિ હુકુમસિંહનું સેનાસહિત સામંતોની સામે જવું-વિદોહી
 સામંતોએ કરેલી યુદ્ધની તૈયારી-હુકુમસિંહે મહારાજા રાવતસર, અને ગાંધોલી દેશપર
 સ્થાપિત કરેલો અધિકાર-સામંતોએ લીધેલો ખિદાસરના કિલ્લામાં આશ્રય-તેમણે કરેલી યુદ્ધ-
 ની તૈયારી-વિદોહીઓનું દમન કરવાને માટે મહારાજાએ માગેલી બ્રિટિશસરકારની સહાય-
 સેનાની સહાય આપવાને બ્રિટિશસરકારનું તૈયાર થવું-અંગ્રેજ સેનાનું ખિદાનેરમાં થયેલું
 આગમન-અંગ્રેજસેના અને મહારાજાની સેનાએ ખિદાસરના કિલ્લાપર નાખેલો ઘેરો-
 સામંતોએ યુદ્ધ કરવાને માટે કરેલી પ્રતિજ્ઞા-એસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ સામંતોની પાસે
 મોકલેલો દૂત અને તેમને શરણ આપવાની કરેલી ભલામણ-સામંતોએ આપેલો ઉત્તર-ખિદા-
 સરના કિલ્લાપર થયેલી ગોળાની વૃષ્ટિ-સામંતોનું શરણ આપવું-અંગ્રેજસેનાએ પ્રાચીન
 દુર્ગનો કબ્જો વિધ્વસ-વિદોહી સામંતોને કારાનુહમાં મોકલવા-ભારતવાના સ્ટેન્ડેસ્ટેડરી-
 નો આ યુદ્ધસંબંધી અભિપ્રાય-ખિદાનેરના આલ્પચંદ્રિક શાસનસંબંધે અંગ્રેજ એન્ડ પોલિ-

ટિકલ એજન્ટ પ્રકાશિત કરેલો અસતોષ-શાસનવ્યવસ્થાસંબંધી અભિપ્રાય-તે સમયે વર્તમાન પોલિટિકલ એજન્ટનો અભિપ્રાય-ઉપસંહાર

તાના પિતાના પરલોકવાસ પછી ૪૦ સં ૧૮૫૨માં સરદારસિંહ તેમના સિંહા સનપર વિરાજમાન થયા સરદારસિંહના અભિષેકના સમયથી મિકાનેરની રાજ શક્તિ ક્રમશઃ હીનબલ થવા લાગી જે બળ, પ્રિક્રમ સાહસ અને શૂરતા ૪૦ ગુણે રહેલો હતો તે સર્વ સર્વથા હુમ્મસ થઇ ગયા રાજ પૂતળતિની વીરતા સર્વોચ્ચ હુમ્મસ થઇ ગઇ ચૂન પાદશાહેના વખતમાં વાર વાર યુદ્ધ ચાલતું હોવાથી રાજપૂતોની શૂરવીરતાનો પ્રકાશ થવાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા હતા પરંતુ સરદારસિંહના સમયમાં રાજપૂતોના ક્ષાત્રધર્મનો સર્વથા હાસ થઇ ગયો માત્ર મિકાનેર અને રાજસ્થાનજ નહિ, પરંતુ સમસ્ત ભારતવર્ષ

શિથિલ થઇ ગયું સર્વન યુદ્ધની ચર્ચા બધી ગઇ અને નિશ્ચય શાંતિ પ્રસરી રહી આ શાંતિના સમયમાં જે દેશી રાજાઓ અંગ્રેજસરકારની પેઠે કૃત્રિમ યુદ્ધોથી પોતાની સેનાની સમરકુશળતાનું રક્ષણ કરત તો તેની વીરતા, ધીરતા અને સાહસિકતા અચળ રહેત વિદ્યા અવગત હોવા છતાં પણ જે તેનો અભ્યાસ રાખવામાં ન આવે તો તેની અધોગતિ થાય છે, તેજ પ્રમાણે યુદ્ધવિદ્યા પણ તેનો અભ્યાસ સતત ચાલુ રાખ્યા વિના ક્ષીણત થતી નથી જે તેનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવામાં ન આવે તો બળ વિક્રમ અને સાહસ અવનતિને પ્રાપ્ત થાય છે કેમકે પશુ વીરભૂતિ તલવાર અને લાલા હાથમાં પ્રહણ કર્યા વિના સો વર્ષપર્યંત જૈન ધારણ કરીને બેસી રહે તો શું તેમાં વીરતા રહી શકે છે ? કદિ નહિ આ ઉપરથી અને એમ કહેવા માગતા નથી કે દેશીરાજાઓએ પરસ્પર યુદ્ધ કરતા રહેતુ પરંતુ અને માત્ર એટલું જ કહેવા માગીએ છીએ કે દેશી રાજાઓએ આલસ્ય અને વિલાસમાં પોતાનો સમય વ્યતીત નહિ કરતા બનવિક્રમસપન્ન રહેતુ જેમને અંગ્રેજસરકારને અનેક સ્થાનોપર સેનાની આવશ્યકતા પડે છે તો દેશી રાજાઓ અને સામંતાની સેનાને પોતાની સેવામાં નિયુક્ત કરવી જેમને, કે જેથી તેતુ બળ સ્થાયી રહે સુસલમાનસમ્રાટોએ પણ દેશી રાજાઓની સહાયથી જ પ્રહુત્વ સપાદન કર્યું હતું જે બ્રિટિશસરકાર રાજપૂતસેનાને પોતાની સેનામાં નિયુક્ત કરે તો તેતુ બળ અને સાહસ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થશે વળી બ્રિટિશસરકારે રાજપૂતભૂતિને એવું શિક્ષણ આપવું જેમને કે જેથી તેને પોતાના આચારવિચાર અને સ્વધર્મનું સારીરીતે જ્ઞાન થાય આમ કરનાથી રાજપૂતો પોતાનું ગૌરવ પુન પ્રાપ્ત કરશે

મહારાજ સરદારસિંહ મિકાનેરના સિંહાસનપર વિરાજમાન થઇ સારીરીતે જાણી ગયા હતા કે ભારતવર્ષના દેશી રાજાઓ સમયના પરિવર્તનથી સર્વથા કર્તવ્યવિમુખ થઇ ગયા છે માટે આવા સમયમાં વિશ્વવિજયી બ્રિટિશસિંહની આધીનતા સ્વીકારી તેતુ મન પ્રસન્ન રાખવું ઉચિત છે

નવીન મહારાજને કેવળ પાંચ વર્ષોજ રાજ્ય કરતા થયા હતા, એવામાં ભારતવર્ષમાં એક બધ કર ઘટના બની ૪૦ સં ૧૮૫૭માં સિપાઇઓનો બળવો લય કરીતે ફાળી નીકળ્યો હતો જે અંગ્રેજોની હત્યા થઇ અને શેષ અંગ્રેજો ત્રાણ ત્રાણ પોકારવા લાગ્યા આવા મહાન વિપત્તિકાળમાં મહારાજ સરદારસિંહ બ્રિટિશસરકારને સહાય કરવાને બહાર પડ્યા મિકાનેરની નિકટના હારી અને હિસાર દેશપર બ્રિટિશસરકારનો અધિકાર હતો ત્યાંની અંગ્રેજસરકારના તાબાની દેશીસેનાએ વિદ્રોહ કરી અંગ્રેજોપર આક્રમણ કરવા માંડ્યું આ સમયે મિકાનેરના મહારાજાએ અત્યંત સાહસ પૂર્વ વિદ્રોહીદંતુ દબાવ કર્યું અને જે અંગ્રેજો લયબીત થઇને નાસવાની તૈયારી કરતા હતા તેમને પરંતુ આદરપૂર્વક પોતાની રાજધાનીમાં આશ્રય આપ્યો મહારાજ સરદારસિંહે પોતાની શક્તિ અનુસાર બ્રિટિશસરકારને સહાય આપવામાં ઝુની કરી નહિ

દેશી રાજાઓની સહાયથી સૌભાગ્યવશાત્ આ મહા વિદ્રોહનલ શાંત થઇ ગયો, અને ભારત પ્રદેશમાં બ્રિટિશશાસનશક્તિ પુન સ્થાપિત થઇ ગઇ નામદાર ગવર્નર જનરલના રાજપૂતાના એજન્ટ મ

હારાજ સરદારસિંહની પુષ્કળ પ્રશંસા કરી અને સ્વયં ગવર્નર જનરલ તથા વાઇસરૉય લૉર્ડ કૅનિંગે પરમ સંતુષ્ટ થઇ અન્યાન્ય સહાયક રાજ્યઓની પેઠે બિકાનેરના મહારાજને એક મહા મૂલ્યવાન ઉપહાર આપ્યો. સિપાઇવિદ્રોહ થયા પૂર્વે ભારતવર્ષના દેશી રાજ્યોનાં મનમાં એવો ભય પેદા થયો હતો કે આપણે જે મુત્તહીન અવસ્થામાં પ્રાણત્યાગ કરીશું તો આપણી રાણી આર્ધરીતિ અનુસાર પોષ્યપુત્ર વા દત્તક ગ્રહણ કરી શકશે નહિ અને આપણું રાજ્ય બ્રિટિશસરકાર હસ્તગત કરી લેશે; પરંતુ બળવો શાંત થયા પછી બ્રિટિશસરકારે દેશી રાજ્યઓની આખીક દૂર કરવાને માટે તેમને સનંદ આપી હિંદુરીતિ અનુસાર દત્તકપુત્ર ગ્રહણ કરવાની પરવાનગી આપી તથા તે દત્તકપુત્ર રાજ્યાસન પ્રાપ્ત કરી શકશે અને બ્રિટિશસરકાર તેમના રાજ્યોહસ્તગત કરશે નહિ; એવું તેણે અભયવચન આપ્યું. મહારાજ સરદારસિંહે બ્રિટિશસરકારને જે સહાય કરી હતી, તે માટે તેણે અન્યાન્ય રાજ્યઓની પેઠે તેમને પણ સનંદ આપી. આ સનંદ નીચે પ્રમાણે છે:-

સનંદપત્ર

મહારાજાની એવી અભિલાષા છે કે દેશી રાજ્યો સાપ્રતમાં જે દેશોનું શાસન કરે છે તે સર્વ દેશો યાવન્નદ્રદિવાકરૌ તેમના અધિકારમાં રહેશે અને તેમના પદસન્માનને સદા અક્ષત રાખવામાં આવશે. હું જણાવું છું કે જે આપને અથવા આપના ઉત્તરાધિકારીએને પુત્ર ન હોય તો આપ અથવા આપના રાજ્યના ભાવી શાસનકર્તા હિંદુવિધાન અને આપના કુલાચાર પ્રમાણે દત્તકપુત્ર ગ્રહણ કરી શકશે. આ કાર્યમાં બ્રિટિશસરકારની સંપૂર્ણ સમતિ છે. જ્યાંસુધી આપના વંશજો રાજ્યભક્ત રહેશે અને બ્રિટિશસરકારની સાથે થયેલી સંધિના નિયમાનુસાર વર્તન કરશે, ત્યાંસુધી દત્તકવિધાનમાં કોઇ પણ પ્રકારે બાધા ઉપસ્થિત કરવામાં આવશે નહિ.

(હસ્તાક્ષર) કૅનિંગ

ગવર્નરજનરલ અને વાઇસરૉય, હિંદ

મહારાજ સરદારસિંહે બ્રિટિશસરકારને જીવને જોખમે જે સહાય કરી હતી, તેના બદલામાં માત્ર એક મૂલ્યવાન ઉપહાર અને એક સનંદ આપવી પૂરતી નથી; એમ ધારી નામદાર ગવર્નર જનરલે ઈસ. ૧૮૬૧માં મહારાજને હિસાર દેશનાં ૪૧ ગામો અર્પણ કર્યાં. કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે આ ગામો તેમની પાસેથીજ લેવામાં આવ્યા હતા. આ ગામોના સંબંધમાં નિમ્નલિખિત દાનપત્ર મહારાજને અર્પણ કરવામાં આવ્યો:-

બિકાનેરના મહારાજને આપેલાં ગામોના સનંદપત્ર

નામદાર ગવર્નર જનરલના રાજપૂતાનાના એજન્ટના વિજ્ઞાપનમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે કે વિદ્રોહના સમયમાં મહારાજ સરદારસિંહે બહાદુરે બ્રિટિશસરકારપ્રત્યે રાજભક્તિ દર્શાવી સહાય કરી છે. તેમણે પોતાનું દ્રવ્ય ખર્ચીને અનેક અંગ્રેજોનાં જીવનની રક્ષા કરી છે તથા સરકારને બીજી પણ અનેક રીતની સહાય કરી છે આથી બ્રિટિશસરકાર તેમનાપર પ્રસન્ન થઇ છે અને તેણે તેમને ધન્યવાદ તથા ઉપહાર આપ્યો છે. આ ઉપરાંત, આ સમયે તે તેમનાપર પરમ પ્રસન્ન થઇને તેમને એકતાળીસ ગામો અર્પણ કરે છે. આ ગામોના સર્વ અધિકાર મહારાજને આપવામાં આવે છે. એ ગામો મહારાજના રાજ્યમાં સંધાઈ દેવામાં આવ્યા છે અને એમના રાજ્યના જે ધારાઓ છે તેજ ધારાઓ પ્રસ્તુત ગામોને પણ લાગુ પડે છે. આ ગામોની યાદી પણ અત્રે આપવામાં આવી છે. ઈસ. ૧૮૬૧ના પ્રથમ (જાન્યુઆરી) માસની પ્રથમ તારીખથી આ સનંદનો ઉપયોગ થશે.

ગામોની યાદી

સંખ્યા	ગામોનાં નામ	વાર્ષિક ઉપજ	રમઝ
૧	સાપૂરા	૩૦૦	
૨	માનકડીવી	૧૭૦	
૩	ખાડખાડા	૪૯૦	

ઈ. સ. ૧૮૬૫-૬૬ માં એની ઉપજ પેદેશ રૂપિયા થઇ હતી.

૪	ઉદિમાખાડા	૪૦૬	ઈં સં ૧૮૬૫-૬૬ માં એની ઉપજ રૂપિયા ૨૩૫ થઈ હતી.
૫	કામપુરા	૧૩૭	
૬	સોલાવાલી	૨૩૪	
૭	મૂલાકાખાડા	૪૫૧	
૮	વાસીહર	૫૦૦	
૯	ગીલવાલા	૪૧૦	
૧૦	સહારન	૩૫૦	
૧૧	ફલત્ત	૨૫૦	
૧૨	સરાવાલી	૯૪૮	
૧૩	અંદવાલી	૨૦૦	
૧૪	પીરકામડિયા	૭૪૦	
૧૫	પુન્યાવાલી ઉર્ફે જગરાની	૨૦૭	
૧૬	કુલાની	૪૫૧	
૧૭	મગરાની	૫૩૪	
૧૮	માસાની	૩૪૬	
૧૯	ટિપિવારાજેદા	૮૮૯	
૨૦	રઊઆખાડા	૧૯૯	
૨૧	રાતિખાડા	૧૬	૧૮૬૫-૬૬ માં એની ઉપજ રૂપિયા ૨૩૫ ની થઈ.
૨૨	કિસનપુરા	૧૨૦	૧૮૭૦-૭૧ માં એની ઉપજ રૂપિયા ૩૦૦ ની થઈ.
૨૩	સલીમગઢ	૧૭	૧૮૭૦-૭૧ માં એની ઉપજ રૂ. ૧૩૦ ની થઈ.
૨૪	ધારુછ	૨૧૦	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૩૪૦ " "
૨૫	સિલાવનાખુઈ	૧૯૪	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૨૨૬ " "
૨૬	દેરવાલા } કલ્યાન }	૨૮૦	
૨૭	સિલવાના } કલ્યાન }	૨૪૧	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૩૬૬ " "
૨૮	તલવારા કલ્યાન	૭૫૭	
૨૯	જલાલાખાડા	૧૭૬	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૨૭૬ " "
૩૦	મોહરવાલા	૪૮૨	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૫૫૪ " "
૩૧	અસિતાવાલી	૨૨૩	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૨૬૧ " "
૩૨	રામસર	૨૫૮	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૩૦૮ " "
૩૩	દુવલીખુઈ	૩૯૪	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૪૫૪ " "
૩૪	રામનગર	૨૦૦	
૩૫	દુવલી કલ્યાન	૭૩૦	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૭૮૦ " "
૩૬	મીર્જાવાલી	૩૫૧	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૪૨૩ " "
૩૭	ચાહિવાલી	૩૧૦	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૩૬૦ " "
૩૮	પુરહાનપુરા	૧૭૪	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૨૨૫ " "
૩૯	બેરવાલી	૧૮૧	૧૮૬૫-૬૬ માં " રૂ. ૨૩૧ " "

૪૦	શિવધનપુરા	૪૭૩
૪૧	ખાનદાનિયા	૨૮૫
		કુલ રૂ. ૧૪૨૯૧

બિકાનેરના મહારાજા સરદારસિંહ જહાદૂર બ્રિટિશસરકાર ઉપર અનેક ઉપકારો કરીને જે ૪૧ ગામો પ્રાપ્ત કર્યા હતાં, તે અવશ્ય યોગ્ય પુરસ્કારજી હતા.

મહારાજા સરદારસિંહના શાસનકાળમાં સીમાનો વિવાદ પુનઃ પ્રબળ થઇ ગયો. ૬૦ સં ૧૮-૩૧ માં બિકાનેરના રાજાને મારવાડના રાજાની સાથે સીમાના સંબંધમાં વિવાદ ઉપસ્થિત થયો અને મહાસંગ્રામનાં પૂર્વલક્ષણો દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યાં. બિકાનેરની સીમાના નિવાસીઓએ મારવાડની સીમામાં જઈ ત્યાંની પ્રજા ઉપર ઘેર અત્યાચાર કરવા માંડ્યા. અતે બ્રિટિશસરકારે મધ્યસ્થ થઈ સર્વ ઉપદ્રવો શાંત કરી દીધા.

અર્થે વારંવાર જણાવ્યું છે કે રાજા દુર્બલ હોવાથીજ તેમના તાબાના સામંતો પ્રબળ થઇને પોતાની સત્તાનો વિસ્તાર કરવાની અભિલાષા ધારણ કરે છે. મહારાજા સરદારસિંહના શાસનસમયમાં બિકાનેરના સામંતોએ અનેકવાર રાજાની સામે શસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં. રત્નસિંહના શાસનકાળમાં પણ સામંતોના અસંતોષ ચાલુજી હતા અને મહારાજા સરદારસિંહના શાસનકાળમાં પણ તેમનો અસંતોષાગ્નિ પ્રચંડ બલાસહિત પ્રદીપ્ત થઇ ઉઠ્યો. મહારાજા સરદારસિંહે બિકાનેરના સમસ્ત સામંતોની ખંડણી વધારવાનો વિચાર કર્યો તેથી રાજ્યમાં પુનઃ ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન થયા. ખાસ કરીને બ્રિટિશ-સરકારે મહારાજાને તરતનાંજ અર્પણ કરેલાં ૪૧ ગામોપર મહારાજાએ કર વધારવાનો પ્રયાસ કર્યો તેથી ઉપદ્રવો લણી વધી પડ્યા. ઉક્ત ગામોના નિવાસીઓ અત્યાચારથી બ્રિટિશસરકારને તાબે હતા અને હવે બ્યારે તેમણે પોતાનાપર નવીન બોલે આવી પડતો જોયો, ત્યારે તેઓ અત્યંત અસંતુષ્ટ થઈ ગયા અને તેઓ શીઘ્ર બિકાનેરના મહારાજાની વિરુદ્ધ બ્રિટિશસરકારની પાસે ફરિયાદ કરવાને તૈયાર થઇ ગયા. તેમનો પ્રાર્થનાપત્ર પ્રાપ્ત થતાંની સાથેજ બ્રિટિશરાજકર્મચારીએ મહારાજા સરદારસિંહપર પત્ર લખી પોતાનો અસંતોષ પ્રકટ કર્યો અને પ્રજાનો પૂર્વાધિકાર અક્ષત રાખવાનો તેમને આગ્રહ કર્યો. વળી તેમણે તે ગામોમાં યોગ્ય કર્મચારીઓ નિયુક્ત કરવાનો પણ આગ્રહ કર્યો. મહારાજા સરદારસિંહને ભારતવર્ષના નામદાર ગવર્નર જનરલનો આ પત્ર મળતાં તેમની આશ્ચર્ય પાલન કરવામાં તેમણે કિંચિત પણ વિલંબ કર્યો નહિ; પરંતુ સંવત ૧૫૪૫ માં રાવ બિકાજીએ બિકાનેર-રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા કરી ત્યારથી સંવત ૧૯૨૬ પર્યંત જે સામંતો એકધારા કર આપતા આવ્યા હતા, તેમના ઉપર તે કરનો વધારો કરી રાજકોષની ઉપજ વધારવામાં આવી. બિકાજીના સમયથી જે સામંતો પ્રત્યેક અશ્વારોહી દહપર વાર્ષિક ૧૦૦) રૂપિયા, પ્રત્યેક ઉંટના દહપર વાર્ષિક ૫૦) રૂપિયા અને પ્રત્યે પાયદલ સેનાપર ૨૫) રૂપિયા આપતા આવ્યા હતા, તેમનાપર આ સમયે આ કરમાં વધારો કરેલો હોવાથી ઉંચી નીચી સર્વ ઁણીના સામંતો પરમ અસંતુષ્ટ થઇ ગયા અને તેથી રાજ્યમાં અ-શાંતિનાં ચિન્હો પુનઃ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યાં; પરંતુ મેજર (હાલના કર્નલ) પાવલેટ કે જેઓ તે સમયે અંગ્રેજસરકાર તરફથી પોલીટિકલ એજન્ટ નિમાયા હતા, તેમણે આ અસંતોષ નિવૃત્ત કરવાને માટે એવી વ્યવસ્થા કરી કે સામંતોએ પ્રત્યેક અશ્વારોહી દહપર વાર્ષિક રૂ. ૨૦૦) પ્રત્યેક ઉંટના દહ પર વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦) તથા પ્રત્યેક પાયદલ સેનાપર રૂ. ૫૦) આપવા. જોકે આ કર પૂર્વના કરતાં બમણો હતો તોપણ બ્રિટિશસરકારના લાયથી સામંતો તેની વિરુદ્ધ કાંઈપણ બોલવાનું સાહસ કરી શક્યા નહિ. ઉક્ત કરને માટે તૈયાર કરેલા દસ્તાવેજપર સકળ સામંતોએ હસ્તાક્ષર કર્યા અને આ રીતે અશાંતિનો અંત આવ્યો.

અમારા પાઠકપાઠિકાઓએ રાવ બિકાજીના તાબાના બિદાવાડી દેશનું વૃત્તાંત વાંચ્યું હશે. જો કે આ દેશ બિકાનેરરાજ્યની અંતર્ગત હતો, તોપણ તેને એક નાતું રાજ્ય જણવામાં આવતું હતું. મહારાજા રત્નસિંહની પૂર્વના બિકાનેરના રાજાએ બિદાવાડીના સામંતોપર કાંઈપણ પ્રકારનો કર લાગુ પાડ્યો નહોતો; કારણ કે રાવ બિકાજીએ બિકાનેર રાજ્યની સ્થાપના કરી તેની પૂર્વે ૭ વર્ષપર અર્થાત સંવત ૧૫૪૦ માં તેમના બાતા બિદાજીએ આ બિદાવાડી રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. બિકાજીએ બિદાજીએ ઉલ્લેખ સહોદર બાતા હતા. તેમની માતાએ બિદાજીની સાથે બિદાવાડીમાં આવી નિવાસ કર્યો હતો.

આથી બિઝાબાએ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે મારી માતાએ બિદાવાનીમા નિવાસ કર્યો છે માટે હું તથા મારા વંશજો કદિ પણ તે દેશમાં આક્રમણ કરશું નહિ રત્નસિંહે બિઝાબાની આ પ્રતિજ્ઞાનો અનાદર કરી બિદાવાનીના સામતોની પાસેથી નિયમિત કર લેવા માગ્યો મહારાજ સરદારસિંહે પણ આ પ્રકારે સવત ૧૯૨૬માં બિદાવાનીના સામતોની પાસેથી વાર્ષિક પચાસહજાર રૂપિયા નિયત કરી અહણું કર્યાં

આ કરને બીધે ઉત્પન્ન થયેલી અશાંતિ નિવૃત્ત થયા પછી મહારાજ સરદારસિંહ ૯૦ સં ૧૮૭૨ના જાનેવારી માસમાં પરલોકવાસી થયા

મહારાજ સરદારસિંહનું મૃત્યુ પુત્રહીન અવસ્થામાં થવાથી બિઝાબાને સિંહાસન શૂન્ય બની ગયું એથી બ્રિટિશસરકારની આજ્ઞાનુસાર મત્રીસમાજ સ્થાપન કરી તેના હાથમાં શાસનનો ભાર સોંપવામાં આવ્યો પ્રધાન અંગ્રેજકર્મચારી આ મત્રીસમાજનો સભાપતિ બની શાસન કરવા માગ્યો આ પ્રકારે કેટલાક સમયપર્યંત રાજ્યવ્યવસ્થા ચાલ્યા પછી નવીન મહારાજ નિયુક્ત કરવાને માટે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો ગણી અને મામતોએ વિચાર કર્યો કે સૂરતસિંહના કુટુંબમાંથી કોણ પણ રાજકુમારનો અભિષેક કરવો ઉચિત છે પછી તેમણે લાલસિંહ નામના એક શુદ્ધિમાન પુરુષના પુત્ર કુગરસિંહને દત્તકતરિકે અહણું કરવાનો ઠરાવ કર્યો બ્રિટિશસરકાર પ્રથમથીજ વચન મળે થઈ હતી કે જો બિઝાબાને મહારાજ પુત્રહીન અવસ્થામાં મૃત થાય તો મહારાણી હિંદુ રીતિ અનુસાર ગમે તે માણસને પુત્રસ્વરૂપે અહણું કરી શકશે આથી બ્રિટિશસરકારે જરાપણ માથો ઉઠાવ્યા સિવાય કુગરસિંહને બિઝાબાને મહારાજતરિકે સ્વીકાર્યા અને તેમનો અભિષેક કરવામાં પોતાની સમતિ આપી કુગરસિંહ નાની વયમાંજ રાજની જિવાધિ ધારણ કરી મોટી ધામધૂમસહિત બિઝાબાને સિંહાસનપર શોભાવમાન થયા

મહારાજ કુગરસિંહ અત્યવ્યસ્ક હોવાથી તેઓ રાજકાર્ય કે ચિત્ત પણ જાણતા નહોતા, તેથી તેમના હાથમાં સંપૂર્ણ રાજ્યવ્યવસ્થાનો ભાર સોંપવો ઉચિત નહિ ધારી બ્રિટિશસરકારે એક મત્રી સમાજ નિયુક્ત કર્યો મહારાજના પિતા લાલસિંહ આ મત્રીસમાજના સભાપતિતરિકે નિયુક્ત થયા અને મહારાજ હરિસિંહરાવ યશવતસિંહ મહેતા માનમય અને મગનહીરાલાલ એ સર્વે તે સમાજના સભાસદ બન્યા

૯૦ સં ૧૮૭૫માં મહાજનના સામત અમરસિંહે મહારાજ કુગરસિંહને વિષ દઈ તેમના જીવનનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો આથી મહારાજ તેનાપર અત્યંત ક્રોધિત થયા અને તેને પ્રાણ દઈ તો કર્યો નહિ, પરંતુ બાર વરસની કેદની શિક્ષા કરી અમરસિંહ કારાગૃહમાં ગયા પછી તેનો પુત્ર રામસિંહ પોતાના પિતાના પદપર નિયુક્ત થયો

મહારાજ કુગરસિંહ મોટી વયના થયા, ત્યારે પણ ઉક્ત મત્રીસમાજજ રાજ્યશાસન કરતો હતો મહારાજ ૯૦ સં ૧૮૭૬માં હરદાર અને ગયાની યાત્રાએ ગયા અને ત્યાંથી પાછા ફરતી વખતે આપ્રામાજી તેમણે ભારતના ભાવી સમ્રાટ યુવરાજ અહાહરની મુલાકાત લીધી મહામાનનીય યુવરાજ બહાદુરે પરમ આદરપૂર્વક મહારાજનું સ્વાગત કર્યું અને તેમનું સન્માન વધારવામાં કોઈ પણ ત્રુટિ કરી નહિ

રાજપૂત રાજ્યોની પૂર્ણ સ્વાધીનતા હાથે થતા અને તેમની અવસ્થા પરિવર્તિત થતા તેમનો સામતો સાથેનો સંબંધ પણ બદલાઈ ગયો રાજપૂતરાજ્યો જો સમયે સંપૂર્ણ સ્વાધીનતાનું અમૃતમય ધ્રુવ ભોગવતા હતા, પોતાના આહુબળથી રાજ્યનું શાસન અને સંરક્ષણ કરતા હતા અને અંગ્રેજસરકારની રાજનીતિ બળુતા નહોતા તે સમયે તેઓ પોતાના સામતોની પાસેથી કદિ પણ કર સ્વરૂપે નગદ રૂપિયા લેતા નહોતા સામતો પોતાની જાગીરના પ્રમાણમાં સુલ્કપ્રસંગે સેનાની સહાયતા કરતા હતા તથા તેમને પ્રતિવર્ષે કેટલાક માસપર્યંત ગળની પાસે રહી શાસનકાર્યમાં સહાય કરવી પડતી હતી યવનશાસનના સમયમાં દેશી રાજ્યોની સ્વાધીનતા પોતાના ઉચ્ચપદપરથી પતિત થઈ હતી તોપણ તેમણે તે સમયમાં કદિપણ સામતોની પાસેથી શેકડા રૂપિયા લીધા નહોતા તે સમયમાં સામતો પોતાના અધીશ્વરની સાથે યવનસમ્રાટની આજ્ઞાનુસાર ભારતના અનેક પ્રાંતોમાં

સેનાસહિત યુદ્ધ કરવાને જતા હતા; પરંતુ અંગ્રેજરાજ્યમાં આ પદ્ધતિ પરિવર્તિત થઇ ગઇ. સાંપ્રત દેશમાં ચોતરફ શાંતિદેવી વિરાજમાન છે, કોઇપણ દેશી વા વિદેશી રાજના આક્રમણનો ભય નથી અને સામંતોને અંગ્રેજસરકારની આજ્ઞાનુસાર સમરક્ષેત્રમાં જવું પડતું નથી; તેથી હવે તેમને પોતાના અધીશ્વરોને સેનાની સહાય કરવાની આવશ્યકતા રહી નથી. જુદિમાન અંગ્રેજસરકારે પ્રત્યેક દેશી રાજ્યને નિર્વિઘ્ન રાખવાને માટે તેની પાસેથી વાર્ષિક કેટલાક લાખ રૂપિયા લઇ સ્વતંત્ર સેનાની સ્થાપના કરી છે અને તેને પોતાને આધીન રાખી છે. આથી રાજ્યોપર ખર્ચનો બોલો વધ્યો છે અને સામંતોને સેના રાખવાની આવશ્યકતા રહી નથી. વસ્તુસ્થિતિનું આનું પરિવર્તન થવાથી રાજ્યોને પોતાના તાબાના સામંતોની પાસેથી સેનાના બદલામાં રોકડ રૂપિયા લેવા પડે છે. આને માટે દેશી રાજ્યો અને સામંતોની વચ્ચે કેટલીકવાર વિવાદ અને યુદ્ધ પણ થયાં છે.

મિકાનેરના સહાયક પોલિટિકલ એજન્ટ મહાશય એ. રિચાર્ડસ ઇ. સ. ૧૮૮૩ ના મે માસની ૧૧ મી તારીખે પ્રકટ થયેલા મિકાનેરરાજ્યના રિપોર્ટમાં જણાવે છે કે:— ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં દશ વર્ષને માટે કર આપવાની જે વ્યવસ્થા થઇ હતી, તે ચાર વર્ષ થયાં સમાપ્ત થઇ છે. ઇ. સ. ૧૮૮૨ ના એપ્રિલ માસમાં કરની વ્યવસ્થા કરવા માટે એકત્રિત થવાને સામંતોને આજ્ઞા કરવામાં આવી. પાંચ માસ પછી સર્વ સામંતો મિકાનેરમાં એકત્રિત થયા અને તેમણે શ્રીમાન મહારાજને નિવેદન કયું કે આ કાર્ય એક પંચાયતના હાથમાં સોંપવું જોઇએ. તેમની આ પ્રાર્થના સ્વીકારવામાં આવી. ચાર સામંતો અને ચાર રાજકર્મચારીઓની એક પંચાયત નિયુક્ત કરવામાં આવી. ઉક્ત મહાશયોએ ત્રણ માસપર્યંત ઉક્ત પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાને માટે અત્યંત પરિશ્રમ કર્યો છે. હાકોરો (સાધારણ જનસમૂહમાં સામંતો હાકોરો તરિકે ઓળખાય છે.) નો વાંધો એવો છે કે ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં જેમના ઉપર રૂ. ૨૦૦ નો કર લાગુ પાડવામાં આવ્યો હતો તેઓ તેથી અધિક રકમ આપી શકતા નથી. વળી તેમણે પોતાના પટા પણ પાછા આપી દીધા છે. કરની રકમ ઘટાડવાના સંબંધમાં વિચાર ચાલે છે. આજ્ઞા રાખવામાં આવે છે કે અલ્પ સમયમાં આ પ્રશ્નનો નિર્ણય થઇ જશે. ”

મિકાનેરના મહારાજ્યએ અન્ય સામંતોની પેઠે બિદાવાદીના સામંતોની પાસેથી પણ રૂ. ૫૦,૦૦૦ ને બદલે રૂ. ૮૬,૦૦૦ લેવાનો ઠરાવ કર્યો. જો કે મહારાજ રત્નસિંહની પેઠે સરદારસિંહે ઉક્ત સામંતોની પાસેથી ૫૦,૦૦૦ રૂપિયા કર સાડા ગ્રહણ કરી તેમને એવી સનંદ લખી આપી હતી કે તમારા ઉપર કદિપણ કર વધારવામાં આવશે નહિ; પરંતુ મહારાજ કુંગરસિંહે આ સનંદનો અનાદર કરી ઉક્ત કર વધારી દીધો. આ કર વધવાથી ધીમે ધીમે ભયંકર ઉપદ્રવો ઉપસ્થિત થવા લાગ્યા.

મહારાજ કુંગરસિંહે કરમાં વધારો કરી રાજ્યના પ્રધાન પ્રધાન સામંતોને મહાવિપતિમાં નાખ્યા. તેઓ અત્યંત અસંતુષ્ટ થયા; પરંતુ અંગ્રેજસરકારના પ્રતિનિધિએ પણ રાજનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો હતો, તેથી તેઓ ચું કે આ કરી શક્યા નહિ અને અંતે તેમણે હસ્તાવેળપર હસ્તાક્ષર કર્યા; પરંતુ તેમણે વધારાનો કર આપ્યા પૂર્વે મહારાજની સમક્ષ એવો પ્રસ્તાવ રજુ કર્યો કે મહાજનના જૂતપૂર્વ સામંત અમરસિંહને આપને વિષ દઇને મારી નાખવાના આરોપસર કારાગૃહમાં નાખવામાં આવ્યો છે, તેને આ સમયે છોડી દેવો; કારણ કે તેણે ખરેખર વિષ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો એ વાતનું કોઇ પ્રબળ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થતું નથી; અને જો તેણે ખરેખર વિષ દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય તોપણ તે ઇ. સ. ૧૮૭૮ થી કારાગૃહમાં રહ્યો છે, તેથી તેને પોતાના અપરાધનું પ્રતિજ્ઞ મળી ગયું છે. વળી રાવતસરના સામંતોને પદચ્યુત કરીને આપે તેમના તાબાનો દેશ લઇ લીધો છે; તે તેમને પાછો સોંપી દેવો અને તેમને પૂર્વે જેવું સન્માન મળતું હતું તેવું સન્માન હવે પણ આપવું. વળી ગાંધોલી તથા જસાનાના સામંત ગેધસિંહને પણ તેમનો પૂર્વાધિકાર પાછો સોંપવો. † મહારાજ

† મહાજનના સામંતના કર્મચારી લક્ષ્મીચંદ મહોતાએ ‘સિવિલ એન્ડ મિલિટરી એજન્ટ’ નામના વર્તમાનપત્રમાં જે પત્ર પ્રકાશિત કરાવ્યો છે અને જે પત્ર ઇ. સ. ૧૮૮૪ના જુલાઈની ત્રીજી તારીખના ઇન્ડિયન મિસ્ટમાં છપ્પેલ થયો છે; તેમાંથી અમે આ હકીકત માં પ્ત કરી છે.

કુગરસિંહે સામતોની આ અભિલાષા સીધ પૂર્ણ કરી દીધી તેમણે અમરસિંહને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કર્યો, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેના પુત્ર મહાગવ રામસિંહને ગવરણ ની ઉપાધિ અર્પણ કરી તેનું મન્મોહન વધાર્યું જમાનાના દરકાર અને તેમના બ્રાતા બેરસરના દરકારને પણ તેમના પૂર્વાધિકાર પાછા મેળવવામાં આવ્યા નોખાના સામતની કામદાર અર્થાત્ પ્રધાન રાજકર્મચારીએ બિઝનેસના રાજ માં અપરાધ કર્યો હતો, તેથી મહારાજાએ તે મામતને આજ્ઞા કરી કે તમારે કામદારને શીઘ્ર દરબારમાં મોકલી આપવો, પરંતુ ઉક્ત સામતે આ રાજદ્વારનું પાલન નહિ કરતા પોતાના કામદારને નહ અન્ય દેશ તરફ પ્રયાણ કર્યું આથી મહારાજાએ નોખા પ્રગણાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો.

જો કે મહારાજા કુગરસિંહ બહાદુર સામતોની ઉક્ત પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને તેઓ ઉક્ત વર્ધિત કર આપવાને સમત થયા હતા, પરંતુ નિકૃષ્ટ શ્રેણીના સામતો તે તે કરથી અસંતુષ્ટ થયા તેઓ ક્રોધપણુ પ્રકારે તે વધારાનો કર આપવાને બ્રુદી નહોતા અને સર્વ જણે મળી કુગરમિહપર એવા સમાચાર મોકલ્યા કે અમે આ કર આપવાને અસમર્થ છીએ, માટે અમને આ કરમાંથી મુક્ત કરવાની કૃપા થવી જોઈએ મહારાજાએ આના ઉત્તરમાં કહેવરાવી મોકલ્યું કે રાજ્યના પ્રધાન પ્રધાન સામતો આ વર્ધિત કર આપે છે માટે આ વિષયમાં હું તમારી ક્રોધપણુ વાત સાંભળી શકતો નથી આથી નીચી શ્રેણીના સામતો નિરાશ થઈ ગળ્યમાં ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા.

આ સમયે મેજર રિચાર્ડસનીબલી અન્ય સ્થળે થઈ અને કૉન્ટન ટાલવટ તેના પદપર નિયુક્ત થયો કૉન્ટન ટાલવટે બિઝનેસમાં આવી મહારાજાના મુખથી સમસ્ત વૃત્તાંત સાંભળી બીધું આ વૃત્તાંત સાંભળી તે સમજી ગયો કે આ રાજ્યમાં જે ગડબડ ચાલી રહી છે, તેનું નિવારણ સરનાથી થઈ શકશે નહિ તેણે સમસ્ત સામતોને બોલાવીને આજ્ઞા કરી કે -“કેટલાક સામતોને અમણે અને કેટલાકને ત્રણગણો કર આપવો પડશે અને સર્વને પહેલા સધિપતના પાત્રમાં ધારા અનુસાર એક સધિપત પર હસ્તાક્ષર કરવા પડશે ” સામતોએ આ પ્રસ્તાવથી અત્યંત અસંતુષ્ટ થઈ જણાવ્યું કે હાલમાં જે કર વધારવામાં આવ્યો છે, તેમાં ઘટાડો કરવાની જરૂર છે વળી સર્વની પાસેથી એકસરખો કર લેવો જોઈએ કૉન્ટન ટાલવટ સારીરીતે જણવતો હતો કે આ સામતો અસંતુષ્ટ થઈ ગયા છે, માટે તેઓ સંગતમાંથી વર્ધિત કર આપવો નહિ તેથી તેણે સર્વને જણાવ્યું કે -“ જો તમે અમારો નિયત કરો તો કર નહિ આપો તો તેનું તમને ઉચિત ફળ મળશે ” આ વચનો સાંભળી સામતો અત્યંત ક્રોધિત થયા અને શીઘ્ર રાજધાની છોડીને ચાલ્યા ગયા.

આ પ્રકારે સર્વ સામતો બ્યારે રાજ અને પોલિટિકલ એજન્ટની આજ્ઞાનો અનાદર કરી રાજધાની છોડીને ચાલ્યા ગયા ત્યારે મહારાજા કુગરસિંહ અત્યંત ક્રોધિત થઈ સામતોનું દમન કરવાને માટે ઉચિત ઉપાય શોધવા લાગ્યા પોલિટિકલ એજન્ટ પણ તેમને સહાય કરવાને તત્પર થયો અને રેસિડન્ટની સમિતિ પ્રમાણે બિઝનેસના પ્રધાન સેનાપતિ હુકમસિંહને મહારાજાએ આજ્ઞા આપી કે -“ વિદ્રોહી સામતોની ભૂમિ એકદમ જપ્ત કરો ” પ્રધાન સેનાપતિ હુકમસિંહ સૈન્ય લઈ રાજની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને માટે બહાર પડ્યો આ સમાચાર સાંભળી સર્વ વિદ્રોહી સામતો પોતપોતાના કિતલી રક્ષા કરવાને માટે રાજની સેના સામે યુદ્ધ કરવાને પોતપોતાની સેના અને પોતાના કુટુંબીજનોને લઈ મહાજન નામના સ્થાનમાં એકત્રિત થયા પ્રધાન સેનાપતિએ થોડે દૂર ધાવણી નાખી વિદ્રોહી સામતોપર સદેશો મોકલ્યો કે -“ મહારાજાની એવી આજ્ઞા છે કે તમારે તમારા નગરો અને કિલ્લાઓ અને સોપી દેવા તમારા ઉપદ્રવોની શાંતિ થયા પછી તમને તમારા નગરો અને કિલ્લાઓ પાછા સોપી દેવામાં આવશે ” સામતોએ જોયું કે “આ સમયે ધોર વિપત્તિ ઉપસ્થિત થઈ છે મહારાજાની સેના સામે યુદ્ધ કરવાનું આપણામાં સામર્થ્ય નથી અને દીર્ઘકાળસુધી અહીં આ રહેવું પણ અશક્ય છે ” પછી તેઓ દુર્લેખ કિલ્લામાં જવું ઉચિત ધારી બિદાવાટી દેશના બિદાસર નામના દુર્લેખ કિલ્લામાં ચાલ્યા ગયા બિદાવાટીના સામતોએ પણ વર્ધિત કર આપવાની ના પાડી હતી, તેથી તેઓ વિદ્રોહી સામતોના નેતા અન્યા આ રીતે અસખ્ય સામતોએ ઉક્ત કિલ્લામાં એકત્રિત થઈ મહારાજાની સામે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સામંતોને આ પ્રકારે વિદ્રોહી થયેલા જોઇ મહારાજા કુંગરસિંહે કેપ્ટન ટાલવટને જણાવ્યું કે અંગ્રેજ સેનાની સહાયવિના આ વિદ્રોહાગ્રિ શાંત કરવાનો ધતર ઉપાય નથી. તેણે રાજપૂતાનાના ગવર્નર જનરલના એજન્ટ કર્નલ બેકડગને આ સમાચાર જણાવ્યા અને તેણે બ્રિટિશસરકારની સંમતિ લઇ શીઘ્ર ઇ.સ. ૧૮૧૮ ના સંધિપત્ર અનુસાર અંગ્રેજસેનાને મહારાજાને સહાય કરવાની આજ્ઞા કરી. સત્તર પ્રબલ અંગ્રેજ સેના યુદ્ધની તૈયારી કરવા લાગી. રૉયલ આર્ટિલરી નામનું ગોલ્ડાઇનફલ, ડુસેરેટર રેજીમેન્ટ, મેરવાડાદલ, એરનપુરના પાયદળનાં ૪૦૦ માણસો દિલ્લી રેજીમેન્ટનાં ૧૫૦ માણસો, ત્રણ તોપો-આ રીતે અંગ્રેજ સેના સંજ્ઞ થઇ. જનરલ જિલેસ્પી આ સેનાના પ્રધાન સેનાપતિ હતા. ઇ.સ. ૧૮૩૦ માં બ્યારે મહારાજા રત્નસિંહે વિદ્રોહી સામંતોનું દમન કરવાને માટે બ્રિટિશરેસિડેન્ટની પાસે સેનાની સહાય માગી હતી અને તે તેમ કરવાને તત્પર થયો હતો, ત્યારે બ્રિટિશસરકારે તેને સહાય કરતાં અટકાવ્યો હતો. આ સમયે બ્રિટિશસરકારે સંધિના ધારાનો એવો અર્થ કયો હતો કે, અંગ્રેજસરકાર બિકાનેરરાજ્યના આભ્યંતરિક ઝગડા અને વિદ્રોહનું દમન કરવાને માટે સેનાની સહાય આપવાને બંધાયેલી નથી; પરંતુ જે સમયે મહારાજા સુરતસિંહની સાથે સંધિ થઇ તે સમયે કેવળ તેમને સહાય આપવાને તે બંધાઈ હતી અને તેમને સહાય આપી હતી પણ ખરી; પરંતુ આ સમયે મહારાજા રત્નસિંહને તે સેનાની સહાય આપી શકતી નથી; પણ આશ્ચર્યની વાત છે કે મહારાજા કુંગરસિંહને તે આભ્યંતરિક ઉપદ્રવ અને વિદ્રોહ નિવૃત્ત કરવાને માટે સહાય કરવાને તત્પર થઈ.

બિકાનેર રાજ્યના પ્રધાન સેનાપતિ હુકમસિંહે મહારાજાની આજ્ઞાનુસાર શીઘ્ર સેનાસહિત બિદાવાડીમાં જઇ બિદાસરનો કિલ્લો ઘેરી લીધો. આ તરફ અંગ્રેજ સેના પણ જનરલ જિલેસ્પીની સાથે આવી બિકાનેરની સેનાની સાથે મળી ગઇ. પોલિટિકલ એજન્ટ કેપ્ટન ટાલવટ પણ શીઘ્ર ત્યાં જઇ પહોંચ્યો. રાજાની સેના અને અંગ્રેજસેના આવી પહોંચી છે એવા સમાચાર સાંભળી બિદાવાડીના સામંતો તથા ધતર વિદ્રોહી સામંતો રોડોડોનું બાહ્યબળ દર્શાવવાને માટે સંજ્ઞ થયા. જો કે આને રોડોડોનું બળવિક્રમ હુપ્ત થઈ ગયું છે, જો કે તેમનું જાતીય બળ સર્વથા ક્ષીણ થઇ ગયું છે, જો કે રાજસ્થાનમાં વીરોની ઝાંઝી સંજ્ઞા રહી નથી, કિંમતેના એમ કહેવું પણ અનુચિત નહિ ગણાશે કે રાજપૂતાનાતિનું વિશ્વવિખ્યાત સાહસ તથા શૌર્ય આને માત્ર શબ્દોમાં સમાવિષ્ટ થયેલું છે; તથાપિ ઉક્ત એકત્રિત થયેલા વિદ્રોહી સામંતો રાજા અને અંગ્રેજસરકારની સંયુક્ત સેનાની સામે યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયા. તેમણે એટલા માટે પણ રણસેત્રમાં જવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે પાછળથી જયપુર, જોધપુર, જેસલમીર અને મેવાડ વગેરે દેશોના સામંતો તેમને ભીરુ અને કાચર કહીને તેમનો ઉપહાસ ન કરે.

વિદ્રોહી સામંતોની સાથે આગળ કેવો વ્યવહાર રાખવામાં આવ્યો હતો, તેનું વર્ણન અમે પૂર્વે કરી ગયા છીએ. આ સમયે કેપ્ટન ટાલવટે સર્વ વિદ્રોહી સામંતોપર એવો સંદેશો મોકલ્યો કે:- “કિલ્લાની અંદર તમારો જે પરિવાર હોય તેમને અન્ય સ્થાનપર મોકલી દો.” સામંતોએ આ સૂચનાનો શીઘ્ર અમલ કર્યો. સંદેશો સાંભળતાં તેઓ સારી પેઠે સમજી ગયા હતા કે આ સમયે અમારા ઉપર કાંઈ જેવું તેવું સંકટ આવી પડ્યું નથી. ત્યારપછી કેપ્ટન ટાલવટે એમ પણ કહેવાની મોકલ્યું કે:- “તમે બિદાસરનો કિલ્લો શીઘ્ર અમને સોંપી દો.” કેપ્ટન ટાલવટની આ આજ્ઞા સાંભળી સામંતોએ જણાવ્યું કે:- “બિકાસિંહે સંવત ૧૫૪૫ માં બિકાનેર રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. તેમના લઘુ બ્રાતા બિદાસિંહે તે પૂર્વે અર્થાત્ સંવત ૧૫૪૦ માં બિદાવાડી રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. બિકાસિંહે શપથ લઇને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે આ રાજ્યમાં મારી માતાએ નિવાસ કર્યો છે, માટે હું કિંવા મારા ઉત્તરાધિકારીઓ કદિ પણ આ રાજ્ય પર આક્રમણ કરીશું નહિ. આ વાત બિકાનેરના ઇતિહાસમાં સારીરીતે પ્રકાશિત થઇ ચૂકી છે. આ કારણથી તે સમયથી કેઈ પણ રાજ્યએ બિદાસરપર હસ્તક્ષેપ કર્યો નથી. બ્યાંસુધી કરની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે નહિ ત્યાંસુધી અમે

૧ ઇ.સ. ૧૮૮૪ ના જુલાઈ માસની ૩ જ તારીખનું ‘ઇન્ડિયન મિસર’ જુઓ.

૨ ઇ.સ. ૧૮૮૪ ના જુલાઈની ૩ જ તારીખનું ‘ઇન્ડિયન મિસર’ જુઓ.

આ બિદામરમા નિર્વિખતાપૂર્વક ગ્રહીતું " ઉક્ત સામતોનાં આ શબ્દો માલગી ઉક્ત કેપ્ટન સારીરીતે સમજી ગયો કે રોયક્સામતો અંગ્રેજ સેના બેંધ કિચિત્ પણ લયલીત થયા નથી અને તેઓ પોતાના તેજસ્વી સ્વભાવાનુસાર યુદ્ધ કરવાને તૈયાર છે આથી તેણે શીઘ્ર બિદાજના ખના વેલા કિલ્લાપર મારો ચલાવવાની આજ્ઞા કરી ઇ. સ. ૧૮૮૩ ના ડિસેમ્બરની ૧૬ મી તારીખે અંગ્રેજ સેના અને બિકાનેરના મહારાજાની સેનાએ બિદામરપર તોપના ગોળાની વૃષ્ટિ કરવા માંડી દીર્ઘ કાળના અતગ પછી લયકર અમરાનલ પ્રબળનિત થયો એક તરફ પ્રખર પરાક્રમી અંગ્રેજ સેના હતી અને બીજી તરફ અનેક ક્ષીણુબન રોયક્સામતો કેવન જાતીયગૌરવ અને રાજપૂતોના સન્માનની રક્ષા કરવાને માટે પોતાને બલહીન બાપ્યા છતાં પણ એકનિત થયા હતા નિગતગ ગોળાની વૃષ્ટિ કરીને અંગ્રેજ સેનાએ તે પ્રાચીન કિલ્લાને વિધ્વસ્ત કરી નાખ્યો. એ તે ઉક્ત વિદ્રોહી સામતો ઇ. સ. ૧૮૮૩ ના ડિસેમ્બરની ૨૫ મી તારીખે અંગ્રેજ સેનાને તાથે થયા વિજયી અંગ્રેજ સેનાએ બિદામરના કિલ્લા સિવાય ઇતર કેટલાક કિલ્લાઓ પણ તોડીફોડીને નબંદબંદ કરી નાખ્યા.

બિદામરમા એકનિત થયેલા સામતો બ્રિટિશસેનાના કબજામાં ગયા કે તરતજ તેમને રાજ દારી કેદોત્તરિકે દિલ્હીના કાગઠમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા ત્યાં તેઓ બંદિવાનતંત્રિકે રહેવા તાબ્યા આ બદોસામતોના સખધમા તે સમયે કાંઈ પણ તપાસ કિવા નિર્ણય કરવામાં આવ્યો નહિ; પરંતુ એવી આજ્ઞા રાખવામાં આવતી હતી કે બ્રિટિશસરકાર શીઘ્ર બિકાનેરના મહારાજાની સાથે મસલત કરીને તેમના સખધમા સારી વ્યવસ્થા કરશે.

ઉપરશીકત ઘટનાના વિષયમાં ઇંગ્લાન્ડની પાર્લામેન્ટની હાઉસ ઓફ લોર્ડ્ઝ નામની સભામાં ભારતવર્ષના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટસ અર્ચબોર્ડ ક્રોમવેલે નીચે પ્રમાણે બાપણુ કર્યું હતું 'બ્યારે સામતોએ બિકાનેરના મહારાજાની સામે વિદ્રોહ કર્યો અને તેઓ તે વિદ્રોહનું નિવારણ કરવાને સમર્થ થયા નહિ, ત્યારે તેમણે ભારતવર્ષની સરકાર પાસે સહાય માગી ભારતવર્ષની સરકારે તેમને સહાય કરવાને માટે જનરલ છલેસ્પીના હાથનીએ ૧૮૦૦ સૈનિકો મોકલી આપ્યા સતોષની વાત છે કે ઉક્ત સેનાએ બિકાનેરરાજ્યમાં જઈ એક પણ મનુષ્યના પ્રાણનો નાશ કર્યો નહિ તેણે કેટલાક કિલ્લાને વિધ્વસ કર્યો સિવાય કાંઈ પણ અનિષ્ટ કર્યું નથી આ વિષયના સખધમા માન આટલું જ કહેવાનું છે "

અત્યંત દુ ખનો વિષય છે કે મહારાજા કુમરસિંહના શાસનના સખધમા સાધારણ પ્રજા અને સામતોની પેઠે બ્રિટિશસરકારે પણ અસતોષ પ્રકાશિત કર્યો છે જે કે અંગ્રેજસેનાએ પૂર્વેકિત વિદ્રોહ નિવૃત્ત કરવાને માટે મહારાજા કુમરસિંહને સર્વ પ્રકારે સહાય કરી હતી પરંતુ ભૂતપૂર્વ પોલિટિકલ એજન્ટ મેજર રિચાર્ડસે ઇ. સ. ૧૮૮૧-૮૨ ના રાજપૂતરાજ્યોના ગિર્ણામાં મહારાજા કુમરસિંહના શાસનના સખધમા જે અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો છે તેપરથી સારીરીતે જાણી શકાય કે તે સમયે બિકાનેરરાજ્યમાં ઉચિત પ્રકારની શાસનવ્યવસ્થા નહોતી, પરંતુ મેજર રિચાર્ડસે બીજી વર્ષના અર્થાત્ ઇ. સ. ૧૮૮૨-૮૩ રિર્ણામાં જણાવે છે કે - બિકાનેરનું શાસન કરનારે મત્રીસમાજમાં કેવલ એક વ્યક્તિનું પરિવર્તન થયું છે મહારાવ હરિમિહ કે જેઓ દરબાર ના વશપર પરાગત રાજકર્મચારી હતા અને જેઓ અનેક વધેથી મત્રીસમાજના પ્રધાન સભ્ય હતા, તેઓ ગત ઓક્ટોબર માસમાં સ્વર્ગવાસી થયા છે તેમના પદ પર તેમના ભાતા રાવ યશવત્સિંહને શ્રેઞા સમયને માટે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે યશવત્સિંહ પૂર્વે મત્રીસમાજના સભાસદ હતા, પરંતુ તેઓ પોતાના કર્તવ્યપાલનમાં દૃઢ નહિ હતા તેથી ઇ. સ. ૧૮૭૯ માં તેમને પદન્યુત કરવામાં આવ્યા હતા, પણ તેમના બ્રાતાનું મૃત્યુ થવાથી તેમને આ સમયે પુનઃ સભાસદ બનાવવામાં

૧ મહારાજાના સામતના કમચારીએ સિવિલ એન્ડ મીલીટરી ગેજેટમાં આ વાત પ્રકાશિત કરી છે અને ઇ. સ. ૧૮૮૪ ના જુલાઈની ૩૭ તારીખના 'ઈન્ડિયન મિરર'માં આ વાત હર્ષિત થઈ છે.

૨ હલનના 'કાઉન્સિલ' પત્રમાં આ હકીકત પ્રકાશિત થઈ છે અને તે ઇ. સ. ૧૮૮૪ના ઓગસ્ટની ૬મી તારીખના 'ઈન્ડિયન મિરર'માં હર્ષિત થઈ છે.

આવ્યા છે. ગત માર્ચ માસમાં ગવર્નર જનરલના એજન્ટ મિકાનેરમાં આવ્યા, ત્યારથી માનનીય મહારાજ સોમ અને ગુરુવારને દિવસે પ્રજાની ફરિયાદ સાંભળે છે; અને એવી આશા રાખવામાં આવે છે કે તેમની આ પદ્ધતિથી મંત્રીસમાજના શાસનકાર્યની ગેરવ્યવસ્થા દૂર થઈ જશે. ભૂતપૂર્વ મહારાજ કૃષિકારોના હિતપ્રત્યે વિશેષ લક્ષ્ય આપતા હતા; પરંતુ વર્તમાન મહારાજ રાજ્યકર્મ-ચારીઓપ્રત્યે અત્યંત મૃદુ વર્તન રાખે છે.” ગવર્નર જનરલના રાજપૂતાનાના એજન્ટ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ ઇ. આર. સિ. એડકર્ડ, સી. એસ. આઇ. એ ઇન સં ૧૮૮૩ના યોગરતની રજીસ્ટ્રી તારીખે નામદાર ગવર્નર જનરલપર લખ્યું હતું કે-“ મિકાનેરના નામદાર મહારાજ સર્વ પ્રકારે અરોગ્ય છે; પરંતુ તેઓ પ્રજાપ્રત્યે બેદરબાવ રાખે છે અને મહાલયની બહાર શું બને છે, તે કાંઈ પણ જાણતા નથી. રાજ્યના મુશાસનને માટે શું શું કામ કરવાની અશ્વર્ય છે, તેનો તેઓ નિશ્ચય કરી શકતા નથી. માત્ર સંતોષની વાત એટલીજ છે કે હું ત્યાં હતો ત્યારે તેમણે સ્વયં પ્રજાની ફરિયાદ સાંભળવાનો વિચાર કર્યો હતો અને એ દ્વારા પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાની અલિલાષા પ્રદર્શિત કરી હતી. આ સામાન્ય કાર્યથી પણ પ્રજાને લાભ થવાનો સંભવ છે. ”

ઉપસંહારમાં અમારે માત્ર એટલુંજ કહેવાતું છે કે જો કે અમે બ્રિટિશ પોલિટિકલ એજન્ટનાં ઉપરોક્ત વચનોપર ઝાઝો વિશ્વાસ રાખતા નથી, તથાપિ અમે અન્યાય લક્ષણોથી સારીરીતે જાણી ગયા છીએ કે મિકાનેરરાજ્યના આશ્ચર્યતરિક શાસનના સંબંધમાં સુવ્યવસ્થા કરવી ઉચિત છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે મહારાજ મહાપરિશ્રમ કરી અમારી આ અલિલાષા પૂર્ણ કરશે અને સામંતમંડળ તથા પ્રજાનાં હૃદય છતી લેવાને સમર્થ થશે.

મિકાનેરની વર્તમાન અવસ્થા.

આ મિકાનેરદેશ બેધપુરની ઉત્તરે છે. ભૂમિના પ્રમાણમાં એ રાજપૂતાનાનું બીજું અને નિવાસીઓના પ્રમાણમાં ચોથું રાજ્ય છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૨૩૪૦ વર્ગમાઇલ છે અને ઇન ૧૦૦ ૧૮૬૧ની વસ્તીની ગણતરી પ્રમાણે એમાં ૮૩૧૨૧૦ માણસો વસે છે. એની વાર્ષિક ઉપજ ૧૮૦૦૦૦૦ રૂપિયા છે. આ દેશમાં નદીઓ નથી. લોકો કૂવામાંથી પાણી કાઢીને તેનો ઉપયોગ કરે છે. નગરના કૂવા ૩૦૦ ફીટ સુધી ઉંડા છે, બહાર ૨૦ ફીટ બોદવાથી પાણી નીકળે છે. અહીંયાં જેવા ઘેણ, ગાય, બેસ તથા બળદ થાય છે, તેવા સમસ્ત ભારતવર્ષમાં થતા નથી. અહીંયાં ધમારતો એટલી ઘેટી હોય છે કે મોટાં શહેરો ધણે દૂરથી દષ્ટિગોચર થાય છે. સડકો વાંટી અને સાંકડી છે. આ દેશમાં અનેક ધરો પાણીનાં છે અને તે પર મનોહર ચિત્રો આળેબેલાં હોય છે. આ રાજ્યમાં એક કોલેજ અને બીજાં અનેક વિદ્યાલયો છે. સંવત ૧૯૪૪માં મહારાજ કુંગરસિંહના કનિષ્ઠ ભ્રાતા

મહારાજ રાજશજેધર નરેન્દ્રસિંહમણિ શ્રીગંગાસિંહજી બહાદુર

મિકાનેરના સિંહાસનપર બિરાજમાન થયા; તે સમયે તેમની વય પ્રાયઃ દશ વર્ષની હતી, તેથી રાજપૂતાનાના પોલિટિકલ એજન્ટ જેનર ટાલવટ સી. આઇ. ઇ. ના આધિપત્યનીએ એક કાઉન્સિલ નિમવામાં આવી અને તે દ્વારા રાજ્યશાસન થવા લાગ્યું. હાલમાં શ્રીમાન મહારાજ કોલેજમાં શિક્ષણ લાભોચ્ચતા પ્રાપ્ત કરી અધિકારસંપન્ન થયા છે. એમણે વિદ્યાવતની યાત્રા પણ કરી છે. તેઓ હિતમ પ્રકારે પ્રજાપાલન કરે છે. એમની કારકીર્દિમાં મિકાનેરની ઉન્નતિ થવાની પ્રયત્ન આશા રાખવામાં આવે છે. ત્રીપ્રજા મહારાજને ચિરંજીવ કરી પ્રજાપાલનમાં તત્પર રાખો એજ અંતિમ અભ્યર્થના.

અધ્યાય ૪ થો

બ્રિટાનેરની પ્રાચીન અને વર્તમાન અવસ્થા વચ્ચે ભેદ-બ્રિટાનેરની ભૂમિનું પરિભાષુ-
મનુષ્યોની સંખ્યા-જાડ જાતિ-સારસ્વત બ્રાહ્મણ-ચારણ-આળી અને હળમ-રાજપૂત-પ્રાકૃ-
તિક સ્થિતિ-અનાજ અને વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ-ખેતાનાં હથિયારો-જલ-લવણસરોવરો-
પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય-અનિજપદાર્થ-પશુ, વાણિજ્ય અને શિલ્પ-ધાતુ-મેળા-તજ્યવ્યવસ્થા અને
મહેસુલ-ખાલસા ભૂમિનું મહેસુલ-હુઆવેરો-અંગવેરો-વાણિજ્યકર-પ્રધાયેતી અથવા હળ-
વેરો-ખાલસા-પ્રાચીન ભૂમિકર-ધાતુકર-દંડ અને ખુશાલી-સામતોના તાખાની પ્રાચીન
સેનાની યાદો-પ્રાચીન રાજસેનાની સંખ્યા-બ્રિટાનેરના પ્રધાન પ્રધાન સામતોનાં નામ અને
ધામ-મહેસુલ અને સેના-વિદેશી સેના-આહુનિક સ્થિતિ-મહેસુલ-સ્વાસ્થ્ય-ચિકિત્સાલય-
મહેસુલસખંદી મુઠ્ઠીસાઓ-દિવાની અદાલત-દાજદારી અદાલત-કેદીઓની સંખ્યા-વિદ્યાલય.

બ્રિટાનેરની આ દેશ અત્યંત અપરિચિત હતો. તેઓ આ દેશને સંપૂર્ણતઃ મરુજ્ઞેન ધારતા હતા.
આ દેશ અતિ પ્રાચીન કાળમાં ધણો સમૃદ્ધિવાન હતો, એવી જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે; પરંતુ વર્તમાન
સમયમાં તે અતિ નિર્દુષ્ટ અવસ્થામાં છે. તેની પ્રાચીન અને અર્વાચીન અવસ્થામાં ધણો ભેદ છે. જે
સમયે રાજપૂતોએ આ દેશના નિવાસી જાડોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો, તે સમયથી ગત
ત્રણસો વર્ષોમાં આ દેશની જે અવનતિ થઈ છે, તે જોઈને આપણી પ્રાયઃ ખાતરી થાય છે કે આ ભૂમિ
અવશ્ય એક સમયે ફળદ્રુપ અને શ્રીમંત લોકોથી પરિપૂર્ણ હતી, જે કે આ દેશમાં હાલ રેતી ધણી
વધી ગઈ છે, તથાપિ આ દેશ આજે પણ પુષ્કળ માણસોની ઘાટી વસ્તીને ધાન્ય પૂરું પાડવાને સ-
મર્થ છે, એમાં કિંચિત્ પણ શક નથી. બ્રિટાનેરના ભૂતપૂર્વ રાજાઓ રણુજ્ઞેનના સ્વજાતિના દશ હ-
જાર સૈનિકો લઈ જઈ શકતા હતા, જે કે આ પ્રચંડ દેશના વ્યયને માટે તેમને યવનપાદશાહની
તરફથી પોતાના દેશ ઉપરાત કેટલીક ભૂમિ પ્રાપ્ત થઈ હતી, તોપણ તેઓ કેવલ પોતાના રાજ્યની ઉપજ-
થી ઉકાત સેનાનું પાલન કરવાને સમર્થ હતા. ભૂમિની અફળદ્રુપતા સિવાય આ શોચનીય અવ-
સ્થાનાં ખીબાં કારણો હતાં. એક તરફ આ દેશની પ્રજા ચોર અને લૂંટારોને ઉપદ્રવ સહન કરતી હતી
અને ખીજી તરફ અત્યાચારી રાજાઓ કર વધારના હોવાથી તે અત્યંત પીડિત થતી હતી. પ્રજા
રાજાને જે કર આપતી હતી તેનું ચત્કિચિત્ પણ પ્રતિફળ તેને મળતું નહોતું. આવી અવસ્થામાં
પણ તે અધિક વિધ્વંસ પામી નહિ એ એક આશ્ચર્યની વાત છે. બ્રિટાણએ જે ગામો અને નગરો
બળપૂર્વક પોતાના અધિકારમાં લીધાં હતાં અને જે સ્થાનોના નિવાસીઓએ સ્વેચ્છાથી તેની આધીનતા
સ્વીકારી હતી, તેમાંનાં અર્ધો ભાગનાં ગામો અને નગરોનાં કાંઈપણ ચિન્હો આજે ત્રણ શતાબ્દીઓના અંતર
પછી આપણને પ્રાપ્ત થતાં નથી અને શેષ ધીમે ધીમે તેજ દશા તરફ તણાતાં જાય છે. એક સમય એવો
હતો કે જ્યારે વાણિજ્યના પદાર્થોથી ભરેલાં પુષ્કળ ગાડાંઓ આ રાજ્યમાં આવતાં હતાં અને તેનાં
મહેસુલથી આ દેશની આમદાની વૃદ્ધિગત થતી હતી; પરંતુ વર્તમાન સમયમાં આ રાજ્યની શાંતિ
નષ્ટ થવાથી અને ચોર તથા લૂંટારાઓની વૃદ્ધિ થવાથી પૂર્વવત્ વાણિજ્યના પદાર્થો આવતા નથી.
આથી બ્રિટાનેરના મહારાવને હાનિ થઈ છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ વાણિજ્યનાં પ્રધાન સ્થાન ચૂર,
રાજગઢ અને રેતી વગેરેની અવનતિ થવાથી પ્રજાને પણ પુષ્કળ નુકસાન થયું છે. પૂર્વે સિંધ અનેક

ગંગાઝની તટપરના પ્રદેશમાંથી પુષ્કળ વાણિજ્યપદાર્થો આ દેશમાં આવતા હતા; પરંતુ હાલમાં તે સ્થિતિ પરિવર્તિત થઇ છે. આથી માત્ર બિકાનેરનીજ નહિ પરંતુ તેની નિકટનાં જેસલમીર વગેરે રાજ્યોની પણ અવનતિ થઇ છે. બિકાનેરની પેઠે આ સમગ્ર રાજ્યોમાં સુશાસનના અલાવથી ચોર અને લૂંટારાઓ પુષ્કળ વધી ગયા છે. બિકાનેરના બિદાવતો જેવા અત્યાચારી અને તરફાર છે તેવાજ જેસલમીરના માલદેવોત અને જ્યપુરના સેખાવતો પણ છે. અધિક પશ્ચિમ તરફના મરહુમના સરાઇ, ખોસા અને રોડોડલેડો પણ આવાજ લૂંટારા બની ગયાછે. આ પાછલા લેડો અરજતાનના બદ્દલેડોના જેવા આચારવિચારમાં બ્રહ્મ થયેલા છે. કર્નલ ટાંડાના આ શબ્દો વાંચીને અમારા પાંદેકો બિકાનેરની તે સમયની આભ્યંતરિક સ્થિતિ કેવી હતી, તેનું અનુમાન સરળતાથી કરી શકશે. જોકે આજે તે સમયને અનેક વર્ષો વ્યતીત થઇ ગયાં છે, તથાપિ અમારે અત્યંત શોક સાથે કહેવું પડે છે કે આ દીર્ઘ કાળમાં બિકાનેર રાજ્યની સ્થિતિમાં ઉચિત સુધારો થયો નથી. જોકે ચોરો અને લૂંટારાઓનો અધિકતર ઉપદ્રવ નહિ થઇ ગયો છે, જોકે આભ્યંતરિક સુશાસનને માટે અનેક ઉપાયો કરવામાં આવે છે; તથાપિ હજી રાજ્યમાં સંપૂર્ણશાંતિ વિરાજમાન થઇ નથી. જોકે અન્યાય રાજપુતરાજ્યોમાં વ્યાપારની ધણી ઉન્નતિ થઇ છે, તોપણ આ દીર્ઘકાળમાં બિકાનેર વાણિજ્યની વ્યાપતમાં તેટલી ઉન્નતિ કરી શક્યું નથી.

બિકાનેરની ભૂમિનું પરિમાણ-કર્નલ ટાંડા જણાવે છે કે, “આ રાજ્યનો પૂર્વલથી રાજગઢ સુધીનો દેશ અધિક વિસ્તૃત છે અને તેનું પરિમાણ પ્રાયઃ એકસો એંશી માઇલનું છે; અને લટનેરથી મહાજન પ્રગણાની વચ્ચેના પ્રદેશની ઉત્તર-દક્ષિણ લંબાઇ પ્રાયઃ એકસો સાઠ માઇલની છે. સંપૂર્ણ બિકાનેરરાજ્યની ભૂમિનું પરિમાણ ૨૨૦૦ માઇલથી અધિક નથી. પૂર્વે આ વિસ્તૃત દેશમાં ૨૭૦૦ નગરો અને ગામો હતાં; પરંતુ વર્તમાન સમયમાં તેની અર્ધા સંખ્યા પણ નથી.” મહાશય ઑચિસને ૪૦ સં ૧૨૭૬ માં લખ્યું છે કે, બિકાનેરની ભૂમિનું પરિમાણ ૧૭૬૭૬ વર્ગ માઇલ છે.

મનુષ્યોની સંખ્યા-કર્નલ ટાંડા જે સમયે રાજસ્થાનમાં હતા તે સમયે બિકાનેરના નિવાસીઓની સંખ્યા કેટલી હતી તેનું અનુમાન તેમના નિમ્નલિખિત શબ્દોપરથી થઇ શકશે. તેઓ લખે છે કે, કોઇ પણ ઉદાહરણ આધારિત આ ઉબજ પ્રદેશની જનસંખ્યા સતોપદાયકરીતે જાણી શકાશે નહિ. જેતપુરની પશ્ચિમ તરફનો દેશ હાલમાં સર્વથા ઉબજ થઇ ગયો છે અને ત્યાંથી લટનેર સુધીના દેશની પણ પ્રાયઃ તેવીજ સ્થિતિ થઇ છે. ઉત્તર-પૂર્વ સીમાપરના પ્રદેશની જનસંખ્યા અતિ સ્વલ્પ છે અને બિકાનેરથી જેસલમીર રાજ્યની સીમા સુધીના યાત્રાતરરેષાપરના પ્રદેશની સ્થિતિ પણ તેવીજ છે. ઉક્ત સ્થાનોની વચ્ચેના આભ્યંતરિક પ્રદેશની જનસંખ્યા સર્વત્ર સમાન છે અને તે મારવાડના ઉત્તરભાગની બરાબર છે. બિકાનેરરાજ્યનાં મુખ્ય બાર નગરોનાં મનુષ્યોની ચોક્કસ ગણતરી તથા શેષ નગરો તથા ગામોનાં મનુષ્યોનો અડસટ્ટો અમે નીચે આપ્યો છે. ઉક્ત અડસટ્ટો સારી માહિતી ધરાવનાર લેડોની પાસેથી મેળવવામાં આવ્યો છે. આ પરથી બિકાનેરરાજ્યમાં કેટલી વસ્તી હશે તેનું પ્રાયઃ ચોક્કસ અનુમાન કરી શકાય છે.

મુખ્ય નગરો

ધર સંખ્યા

બિકાનેર	૧૨૦૦૦
નોહર	૨૫૦૦
ભાદર	૨૫૦૦
નારૈની	૧૫૦૦
રાજગઢ	૩૦૦૦
ચૂર	૩૦૦૦
મહાજન	૮૦૦
જેતપુર	૧૦૦૦
બિદાસર	૫૦૦
રત્નાગઢ	૧૦૦૦

દેશનોક

૧૦૦૦

સંનયાલ

૫૦

		કુલ ધરોની સંખ્યા ૨૮૮૫૦	
૧૦૦ ગામોના	ધરની સંખ્યા	૨૦૦ એટલે કુલ સંખ્યા ૨૦૦૦૦૦	
૧૦૦ ગામોના	"	૧૫૦ , , ૧૫૦૦૦	
૨૦૦ ગામોના	"	૧૦૦ , , ૨૦૦૦૦	
૮૦૦ નાના ગામોના	"	૩૦ , , ૨૪૦૦૦	

એક દર ધરોનીસંખ્યા ૧૦૭૮૫૦

હવે જો પ્રત્યેક ધર દીઠ પાંચ મનુષ્યો ગણવામા આવે તો એક દર આશરે ૫૩૮૨૫૦ માણસોની વસ્તી ગણાય અર્થાત્ દરમાધ્યસ્થ મનુષ્યોની વસ્તી આવે કે જે અતિશયોક્તિયુક્ત હોય એમ માનવાને કાંઈ કાં રણુ નથી આ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે બ્રિટાનેરની મરુભૂમિની જનસંખ્યા સ્કોટલેન્ડના હાઇલેન્ડની જનસંખ્યા બરાબર થાય છે અહીં આના નિવાસીઓના કુલ ભાગ જાટલોકોના બનેલો છે અને રોષ તે દેશના વિખેતા બ્રિટાનના વચળે છે તેમા સારવતબ્રાહ્મણો ચારણો, ભાટો તથા અન્યાન્ય કેદનીક જાતિઓના સમાવેશ વગેરે છે તેમજ કેટલાક નિકૃષ્ટ પકિતના લોકો પણ બ્રિટાનેરમા વસે છે, પરંતુ તેમની સંખ્યા ભારોજ રાજપૂતોના દશમે ભાગે હશે હાનમા અગાઉ કરતા વિશેષ શ્રાંતિ સ્થાપન થયાથી બ્રિટાનેરની જનસંખ્યા વૃદ્ધિ ગત થઇ છે

જાટજાતિ-કર્નાલ ટ્રોડ જણાવે છે કે અહીં આના નિવાસીઓમા જાટોની સંખ્યા અધિક છે અને તેઓ સૌથી અધિક સમૃદ્ધિવાન પણ છે જાટોના પ્રાચીન નેતાઓના પ્રતિનિધિ ભૂમીઆ જમી નદારો વિશેષ ધનવાન છે પરંતુ તેમનું ધન તેમને જરાપણ ઉપયોગી નથી, કારણ કે રાજમના ભયથી તેઓ સદા બીધરીઆહાલે રહે છે તેઓ કેવલ વિવાહારિક પ્રસંગે અધિક દ્રવ્ય વ્યય કરે છે તે સમયે તેઓ રાજભાગ પર માણસો રાખીને અનિમિત્ત પ્રવાસીઓને સુઝા પોતાને ધેર લઇ જાય છે અને તેમને ભોજન કરાવે છે જેમ વધારે મનુષ્યોને ભોજન કરાવવામા આવે છે, તેમ તેમની વિશેષ કીર્તિ ફેલાય છે

સારસ્વતબ્રાહ્મણો—આ દેશમા પુષ્કળ સારવતબ્રાહ્મણો નિવાસ કરે છે તેઓ સર્ગવ જણાવે છે કે જાટલોકોએ આ દેશમા નિવાસ કર્યો તે પૂર્વે અમારા પૂર્વજો આ ભૂમિના સ્વામી હતા આ લોકો શાંતિપ્રિય અને હિંસાગી છે તેઓ બ્રાહ્મણ હોવા છતાં પણ માસ ખાય છે તથા કુતુ સેવન કરે છે, કૃષિકાય કરે છે અને પવિત્ર ગાયની લેવડદેવડોના ધર્મે પણ કરે છે

ચારણો—આ દેશના નિવાસીઓમા ચારણો સૌથી અધિક પવિત્ર અને પૂજનીય ગણાય છે વીરરાજપૂતો બ્રાહ્મણોના ધર્મોપદેશ કરતા ચારણોની વીર રસાત્મક ગાથાપ્રતિ વિશેષ ભક્ત દર્શાવે છે દેશના સમસ્ત રાજાઓ ચારણોને સન્માન આપે છે ચારણોને પ્રાચીન કાળોને માટે જાગીરા મળી છે એમને વિશે વિસ્તૃત વર્ણન જેસમીરના ઇતિહાસમા કરવામા આવશે

પ્રત્યેક રાજપૂતકુટુંબમા માળી અને હળાસ અવસ્થ હોય છે સર્વ ગામોમા તેમની વસ્તી હોય છે અને તેઓ રાજપૂતોના રસોયાનુ કામ પણ કરે છે

ચૂડડ અને થોરી—આ લોકો સ્વભાવત ચોર હોય છે ચૂડડ લાખી જમણના અને થોરી મેવાડના નિવાસી છે બ્રિટાનેરના ગ્રામ સમસ્ત સામતો આ ચૂડડ અને થોરી જાતિના નેતાઓને પગાર આપી સેવકતરિકે રાખે છે આ લોકો કદિનકાર્ય પ્રસંગે વાણી ઉપયોગી થઇ પડે છે ભાદ રાના સામતે પોતાના તાબાના સમસ્ત રાજપૂતોને વિદાય કરીને કેવલ ચૂડડ અને થોરી જાતિના માણસોને જ પોતાની મારો રાખ્યા હતા ચૂડડ લોકો પરમ વિશ્વાસુ ગણાય છે સીમાન્ત અને નગરની રક્ષાનો ભાર તેમના હાથમા સોંપવામા આવે છે પ્રત્યેક રાજની દહનક્રિયાપ્રસંગે તેઓ એક એક આનો કર રસપે લે છે આ પરથી એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે તેઓ આ દેશના બાહ્ય નિવાસી છે

રાજપૂત—બ્રિટાનેરના રાહડોડાના વીરત્વમા કાઈ પણ પરિવર્તન થયું નથી ભારતની અન્યા

ન્ય વીરભૂતિઓની જેઠે બિકાનેરના રાઠોડોએ પણ વીરતરિકે પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે. જે પ્રકારે મારવાડ, અંબર અને મેવાડના વીર રાજપૂતો અનેક વર્ષોપર્યંત મરાઠાઓ અને પઠાણોદ્વારા પીડિત થયા હતા, તે પ્રકારે બિકાનેરના રાઠોડો દૂર પ્રદેશમાં વસતા હોવાથી તેમનાદ્વારા કદિ પણ પીડિત થયા નથી; પરંતુ તેમને રાજ્યના આશ્વતરિક અત્યાચારથી વિશેષ દુઃખ ભોગવવું પડ્યું છે. પૂર્વ તરફ વસતા રાજપૂતો કરતાં આ રાઠોડો અધિક વહેમો ધરાવતા નથી. તેઓ ખાનપાનના વિષયમાં વિશેષ આચાર પાળતા નથી. તેઓ જેના હાથનું જલ પીએ છે તેના હાથનું ભોજન પણ ખાય છે. આ લોકો સાહસિક, સહનશીલ, સરલહૃદય અને ધૈર્યવાન હોવાથી જે તેમને યોગ્ય યુદ્ધશિક્ષા આપવામાં આવે તો તેઓ જગતના સર્વોત્તમ યોદ્ધા બની શકે; પરંતુ તેમણે ન્યારથી આ દેશમાં વસવા માડ્યું ત્યારથી તેઓ માદકદ્રવ્યોપર અત્યંત આસક્તિ રાખવા લાગ્યા છે. અરીણ અને ગાંભીએ વર્તમાન રાજપૂતોમાં યોતાની પ્રબલ સત્તા પ્રસારી છે.

પ્રાકૃતિક અવસ્થા—આ રાજ્યનાં કેટલાંક સ્થાનો સિવાય અન્ય સર્વ ભૂમિ થોડે ઘણે અંશે રેતાળ છે. પૂર્વથી પશ્ચિમ સીમા સુધીના સૌથી અધિક પહોળા ભાગો સંપૂર્ણતઃ રેતાળ છે. ટીંબા અર્થાત રેતીના નાના નાના કુંગરો આ રાજ્યના મધ્યભાગમાંથી શરૂ થાય છે. તેમાંની મુખ્ય કુંગરાવલી જેસલમીર તરફ ગઈ છે અને તેમાંથી નાની નાની શાખાઓ નીકળીને પ્રત્યેક દિશામાં ગઈ છે. અન્ય પક્ષે એમ પણ કહી શકાશે કે આ પ્રધાન કુંગરાવલી સિંધુ નદીની પૂર્વ તરફની ખીણોમાંથી શરૂ થઈ બિકાનેરના હૃદયમાં આવીને સમાઈ ગઈ છે. ઉત્તરપૂર્વ ભાગમાં રાજગઢથી નોહર તથા રાવતસર સુધીની માટી ઉત્તમ છે. આ માટીનો રંગ કાળો છે અને તેમાં કેટલીક રેતી મિશ્રિત થયેલી છે, તે ખેતીને માટે ઉપયુક્ત છે અને તેમાં જલ અત્યંત નિકટ પ્રાપ્ત થાય છે. આ દેશમાં ઘઉં, ચણા અને ચોખા અધિક પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ભટનેરથી ગારાના કિનારા સુધીની ભૂમિ પણ આજ પ્રકારની છે. મોહિલોના તાબાનો સમસ્ત દેશ રેતાળ છે. રેતીના કુંગરોના આ દેશના ઉત્તર ભાગમાં અત આવી જાય છે. પ્રત્યેક વર્ષની વર્ષાઋતુમાં ચારે તરફ પાણી જાય છે. અહીંનાં ઘઉંનો પાક ઘણો સારો થાય છે; જે કે શ્રુતિકા સારી નહિ હોવાથી અહીંના બીજાં અનાજ ઉત્પન્ન થતાં નથી. માળવાની ફળદ્રુપ ભૂમિ કરતાં આ મરુભૂમિનો બાજરો અત્યુત્તમ છે. મેવાડ અને મારવાડનાં શ્રેષ્ઠ ધાન્યોની સાથે તુલના કરતા આ દેશનો બાજરો ઉત્તમ ગણાયો છે. જે વર્ષમાં પુષ્કળ બાજરો ઉત્પન્ન થાય છે તે વર્ષમાં અહીંનાં નિવાસીઓ એ વર્ષ સુધી પહોંચે એટલો બાજરો સંગ્રહી ને રાખી લે છે. બાજરાની ખેતીમાં અધિક જલનું પ્રયોજન હોતું નથી. યોગ્ય સમયે વરસાદ આવે તો પુષ્કળ ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

બાજરો સિવાય તલ અને મઠ પણ અહીંનાં ઉત્પન્ન થાય છે. તલ અને મઠ એ મનુષ્ય અને પશુ એ ઉભય જાતિઓને માટે ઉપયોગમાં આવે છે. તલનું તેલ રાંધવા અને બાળવાના કામમાં આવે છે. ઘઉં, ચણા અને જવ ફળદ્રુપ જમીનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અમે અને કૈવળ બિકાનેરનાં મુખ્ય મુખ્ય ધાન્યોનો નિર્દેશ કર્યો છે.

જે ભૂમિમાં ઘઉં ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં કપાસ પણ પાકે છે. આ દેશના કપાસના છોડ સાતથી દશ વર્ષ સુધી ફળે છે. આ દેશના લોકો કપાસનાં છોડવાં તોડી લઈને તે વૃક્ષની શાખા કાપી નાખે છે અને ફેવલ થડની રક્ષા કરે છે. આ વૃક્ષ પ્રતિવર્ષે વૃદ્ધિગત થતું જાય છે અને અતે તે અતિ પ્રચંડ બની જાય છે. આ દેશમાં કપાસ ઘણો પાકે છે. અન્ય દેશોમાં આવા મોટા કપાસના છોડ દૃષ્ટિગોચર થતા નથી.

આ દેશમાં મનુષ્યના આહારને માટે અનેક પ્રકારની શાકભાજી ઉત્પન્ન થાય છે. ગાય ઇંડ પશુઓને ખવરાવવાને માટે પણ ઉત્તમ ધાન્ય વાવવામાં આવે છે. જુવાર, કચરી, કાકડી અને મોટાં મોટાં તડશુચ અહીંનાં પુષ્કળ ઉત્પન્ન થાય છે. તડશુચ ઘણું ઉપયોગી છે; કારણ કે જે સમયે દુર્ભિક્ષ પડે છે અથવા જે સમયે શાકભાજીની આપદા પડે છે તે સમયે તેને વાપરવામાં આવે છે. તેના કંકડા કરીને તડકામાં સૂકવવામાં આવે છે અને ન્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેને વાપરવામાં આવે છે. આ ફળનો મોટો વ્યાપાર ચાલે છે અને જે સમયે અન્યાન્ય ફળોનો સારો

પાક થાય છે તે સમયે પણ માણસો એને આદરપૂર્વક ખાય છે શુભ તણુઓનો લોટ સ્વાસ્થ્યસરક્ષણને માટે ધણો ઉપયોગી છે સમુદ્રયાનાના સમયમા સામુદ્રિક રોગને માટે આ ફળને અત્યંત પ્રયોજનીય પારીને આ ગ્રંથકરે આ અત્યંત કેટલાક ફળોપયોગને માટે કલકત્તા મોકલ્યા હતા આપણા ભારતીય જાતને આ ફળ પુષ્કળ સંખ્યામા પ્રાપ્ત કરી શકે એમ છે કારણ કે જેટલી આવશ્યકતા હોય તેટલી એની ખેતી થઈ શકે છે આથી જહાજવાળાઓ અને આ મરુભૂમિના નિવાસીઓને સારો લાભ થશે ભારતવર્ષના મધ્યપ્રદેશમા જે તણુય ઉત્પન્ન થાય છે તેના કરતા આ દેશના તણુય અત્યંત શ્રેષ્ઠ માનવામા આવે છે અને આ મરુસ્થલમા પ્રવાસ કરનાર પ્રવાસીઓ જણાવે છે કે અહીં આના ટીંબાપર જે જે સ્થળે તણુય થાય છે તે તે સ્થળે આ ફળથી અધારાહી અને અસ્થાની તૃષ્ણા સુદા નિવૃત્ત થઈ શકે છે ૨

આ શુષ્ક દેશના નિવાસીઓનું સર્વસ્વ વરસાદની ઉપર નિર્ભર છે આ લોકોને પ્રાય પ્રતિ સાત વર્ષને અંતરે દુર્લિક્ષ્ણી આશંકા રહે છે આ કારણથી જે જે દ્રવ્યો મનુષ્યના આહારને માટે ઉપયુક્ત હોય તે તે સર્વ અહીં આના નિવાસીઓ ધણી સલાખસહિત સંગ્રહિત કરી રાખે છે રૂક લોકો મુખ્યત્વે કરીને ભૂરટ, ખૂર, હિરાર, સેવન ઇ. ફળોનું ચૂર્ણ કરી તેને બાજરાના લોટની સાથે મિશ્રિત કરીને ખાય છે બનબેર, ખૂર, રકરીર વગેરે નાના નાના ફળો પણ ધણા નિકટ પકિતના લોકો સંગ્રહિત કરી રાખે છે જેજડાવૃક્ષની છાલ કે જે અતિ તીખી હોય છે તેને પણ તેઓ સંગ્રહિત કરે છે અને તેને સુકવી તેના ગેદો બનાવી ખાય છે સાસરા, કે ખાવાયોગ્ય કોષ્ઠપણુ વસ્તુનો સંગ્રહ અને ઉપયોગ કરવામા અહીં આના લોકો શ્રુટિ કરતા નથી.

ફળવાળા મોટા વૃક્ષો અહીં આ પ્રાપ્ત થતા નથી માત્ર રાજધાનીમા કેટલેક સ્થળે આખા અને આમલી ઉછેરવામા આવી છે, પરંતુ અહીં આ ખાવળ, પીલુ અને બલ નામના નાના નાના ફળવાળા વૃક્ષો અધિક ઉત્પન્ન થાય છે વળી અહીં આ સેહુડા વૃક્ષો પણ ઉત્પન્ન થાય છે, આ વૃક્ષોની ઉચાઈ બીસરીટની હોય છે આ વૃક્ષો ઇમારત બાંધવાના કામમા આવે છે ભારતવિખ્યાત લીમડા પણ અહીં આ ઉત્પન્ન થાય છે આ વૃક્ષો આ દેશને માટે ધણા અગત્યના છે આ દેશના નિવાસીઓ દેવાની ચોતરફ આ વૃક્ષો ઉછેરીને તેમા રેતી પડતી અટકાવે છે

બિઠોરના મહાર (આંક) ના વૃક્ષો પુષ્કળ થાય છે તે જેવા પ્રચડ થાય છે તેવા મજબૂત પણ થાય છે, તેમાથી રેષા નીકળે છે અને તેના મજબૂત તથા ટકાઉ દોરડા વણાય છે આ દોરડા મુળના દોરડા કરતા ઉત્તમ થાય છે મુજ અહીં આ બિઠાવાટીમા થાય છે

ખેતીના હથિયારો—અહીં આના ખેતીના હથિયારો સાધારણ હોય છે, પરંતુ તે અહીં આની ખેતીને માટે ધણા ઉપયોગી છે અહીં આના હળ કેવળ એક બળદ કિવા ઉટદારા ચલાવી શકાય છે ખાસ કરીને માટી બયારે અત્યંત કઠિન બની જાય છે ત્યારે માળી લોકો જે બળદ વા ઉટ દારા હળ ચલાવે છે સર્વ ખેતુઓ આરણીનો ઉપયોગ કરે છે કે જે દારા અનાજનો એકએક કણ પૃથક્ પૃથક્ થોડે થોડે અંતરે વાવી શકાય છે

જલ—આ મરુદેશની ભૂમિમા લામી ઉઘાડએ પાણી પ્રાપ્ત થાય છે રાજધાનીની નિકટ દેશ નંખ નામના સ્થાનમા બસે નણુએ શીટ ખોદવાથી જન દષ્ટિગોચર થાય છે થાલ અર્થાત્ રણુમા ૧૦ શીટ કરતા અધિક ખોદ્યા વિના મનુષ્ય પી શકે એવું પાણી નીકળતું નથી ૩૦ શીટ ખોદવાથી જે પાણી નીકળે છે તે પશુઓને પીવા યોગ્ય હોય છે પ્રત્યેક ફવાની ચોતરફ લીમડાના વૃક્ષોની દિવાલ બનાવી દેવામા આવે છે, જેથી તેની અંદર રેતી જતી અટકે છે ૩

૧ કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે, ગે ૬૦ સં ૧૮૧૩મા મહારાજ મારકાંડની ઉપર પરીક્ષાને માટે આ ફળના કેટલાક નમુના મોકલ્યા હતા પરંતુ તેનું પરિણામ શું આવ્યું તે કાંઈ જણાયું નથી

૨ મહારાજ બેશ ચોતાના હક્કિલુ આફઝિમિએ વળેલા પુસ્તકમા જણાવે છે કે આ દેશમા તણુઓના નેલા પોવાની જેને હજો છે અને લાજુય પુષ્કળ થાય છે

૩ સમગ્રત મુખ્ય નગરોમા આજી જલ નેચે છે તે પાણીના ઈબ્સો રાખે છે મધ્ય પ્રત્યેક ઘરમા હોજ હોય છે વર્ષાઋતુમા તેમા પુષ્કળ પાણી ભરી લેવામા આવે છે આ હોજ ઈટ વા પાંખાળુના બનાવવામા આવે છે

હિંદુસ્થાનના રજુમાં કેટલાંક લવણસરોવરો 'શીર' નામથી ઓળખાય છે; પરંતુ તેમાંનું કોઈપણ મારવાડના સરોવર સમાન નથી. મોટામાં મોટું સરોવર શીર નામના નગરની નિકટ આવેલું છે. ઉક્ત નગરનું નામ પણ સરોવરના નામપરથીજ પડ્યું છે. ઉક્ત સરોવરનો ઘેરાવો પ્રાયઃ છ માઇલનો હશે. બીજું એક લવણ સરોવર ચૌપુરની પાસે આવેલું છે, જેનો ઘેરાવો બે માઇલનો છે. આ ઉલ્લેખ સરોવરોની ઉંડાઇ પ્રાયઃ પાંચ શીટ હશે. ગ્રીષ્મઋતુમાં પાણી સદંતર વરાળ થઇને ઢીરી બળે છે અને લવણના ચોસથાં બાજી બળે છે. ઉક્ત ઉલ્લેખ સરોવરોનું લવણ દક્ષિણ ભાગના સરોવરો કરતાં ઓછી કિંમતનું ગણાય છે.

પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય—આ દેશમાં પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય યત્કિંચિત્ પણ નથી. આ દેશમાં તેજાને આનંદ આપે એવાં દરેકો ધણાં થોડાં છે; પરંતુ અમે અહીંનાં એવાં ખાણસો જોયાં છે કે જેમને અન્ય દેશના ઉત્તમ આહાર કરતાં અહીંનાંની રાખડી અને બાજરાના રોટલા અત્યંત પ્રિય લાગે છે. આ લોકો હિંમતવાન પર્વતરાજ હિમાલય કરતાં આ દેશના નાના નાના રેતાળ કુંગરોને અધિક પ્રેમદષ્ટિથી જુએ છે. અમારા પાઠકો અને પાઠિકાઓ સારીરીતે જાણે છે કે જે દેશમાં મનુષ્યનો જન્મ થાય છે તેજ દેશ તેને આધક પ્રિય લાગે છે.

ખનિજ પદાર્થ—અહીંનાં ખનિજ પદાર્થોની ઉપજ ધણી ઓછી છે. રાજ્યના કેટલાક ભાગોમાં શુદ્ધ પથ્થરની ખાણો છે. રાજધાની ખિકાનેરથી તેર કોસ ઉત્તર-પશ્ચિમમાં પૂસિયારા નામના સ્થાનમાં આવેલી ખાણમાંથી વાર્ષિક બેહજારની ઉપજ થાય છે. ખિદાસર અને ખિરામસરમાં તાંબાની ખાણો છે; પરંતુ વિરામસરની ખાણમાંથી તો ખર્ચના જેટલી પણ ઉપજ થતી નથી અને ખિદાસરની ખાણમાંથી ૩૦ વર્ષો થયાં તોજુ કાઢવામા આવે છે, તેથી ત્યાંથી પણ હવે લાભ થવાનો સંભવ નથી.

કેલાદ નામના સ્થાનની નિકટની એક ખાણમાંથી એક પ્રકારની તેલમિશ્રિત માટી નીકળે છે અને તેને વાણિજ્યના ઇતર પદાર્થોની પેઠે વિદેશમાં મોકલવામા આવે છે. આથી રાજ્યને વાર્ષિક પંદરસે રૂપિયાની આવક થાય છે. આ માટી મનુષ્યના વાળ-શરીર સાફ કરવાને માટે વિશેષ ઉપયોગમાં આવે છે અને એમ પણ સાલગવામાં આવ્યું છે કે કેટલીક સ્ત્રીઓ લાવણ્ય અને સુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરવાને માટે આ માટીને ખાય છે.

પશુ—આ મરુભૂમિની ગાયો અતિ ઓછ છે. તેમજ અહીંનાંનાં ઉંટને પણ લાદવાના કામમાં અને શુદ્ધભૂમિમાં સ્વારી કરવાના કામમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. તેમનું મૂલ્ય પણ અધિક ઉપજે છે અને ભારતવર્ષમાં અહીંનાંનાં ઉંટો સર્વથી ઓછ ગણાય છે. આ ઉંટોનાં મસ્તક ધણાં સુંદર થાય છે. વળી અહીંનાં મેઘાં પણ પુષ્કળ થાય છે અને અહીંનાં સ્વાભાવિકરીતે જે ધાસ, વેલા, વનસ્પતિ ઉગે છે તેથી તેમના આહારમાં પણ કોઇ રુચિ રહેતી નથી. મોટાં હરણ તથા પ્રત્યેક જાતિનાં હરણ અહીંનાં દરિયાગર થાય છે. વળી આ મરુભૂમિની લોકડી ધણી સુંદર હોય છે. સુગાલ અને હરણજ માત્ર નહિ, પરંતુ સિંહ સુદાં ખિકાનેરના રાજ્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

વાણિજ્ય અને શિક્ષણ—ખિકાનેરના રાજ્યમાં રાજગઢ એ વાણિજ્યનું પ્રધાન નગર છે. આ સ્થાનમાં વાણિજ્યદબ્બોથી ભરેલાં ગાડાં સર્વ દેશોમાંથી આવે છે. પંજાબ અને કાશ્મીરના પદાર્થો હાંસી હિંસાર થઇને અહીંનાં આવે છે અને પૂર્વ તરફના રેશમ, સુંદર ઝીણાં વસ્ત્રો, ગળાખાંડ, લોહું, ત્રાણું વગેરે પદાર્થો દિલ્લી, રિવાડી અને દાદરી થઇને આવે છે. હાંડોતી અને માલવાથી અશીણ આવે છે. ઉક્ત દેશોમાંથી સમસ્ત રાજપૂત રાજ્યોમાં અશીણ બળે છે. સિંધથી જેસલમીર થઇ મુલ્તાન તથા શિકારપુરથી ખજૂર, ઘઉં, ચોખા અને સ્ત્રીઓને માટે કુંગી નામનાં રેશમી વસ્ત્ર તથા ક્ષ્માદિ આવે છે. વળી સમુદ્રતટપરના દેશોમાંથી કલાઈ, આપધિ, નાળાએર, હાથીદાત વગેરે વસ્તુઓ પાલીનગરમાં આવે છે અને ત્યાંથી ખિકાનેરમાં બળે છે. ખિકાનેરમાં આ સઘળાં વસ્તુઓ

અને તેને સર્વ ઠેકાણેથી ટાંકી રાખવામાં આવે છે. કેવલ એક દ્વાર ખુલ્લું રાખવામાં આવે છે; જે દ્વારા પવન પ્રવેશ કરી શકે છે. ખાંડીનાં તેનાં સર્વ કંઠો બંધ કરીને તેને તાળાં મારવામાં આવે છે; તેમાં એક વર્ષ સુધી પાણી ઉતમ અવસ્થામાં રહે છે.

વિદેશમાથી આવે છે અને અહીં આથી પણ ઓછીક વસ્તુઓ વિદેશમાં જાય છે. પૂર્વે ૨ હી રાનો આશાને નિકાસ આપાઝ ધણા બહેનો હતા તેથી તેના કગડાગ ગળ્યને પણ ધણી ઉપજ થતી હતી.

ઉત્તર—આ મરુભૂમિમાં અસખ્ય મેળા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમના રાજીવના ઉત્તરના અનેક પ્રકારના વસ્ત્રો અને છે આ ઉત્તરમાંથી અધિકારીને પહેવવાયોગ પોશાક અને છે આ ઉત્તરના પોશાક શ્રીમત અને ૨૬ સર્વ પહેરી શકે છે આ ઉત્તરમાંથી ઉત્કૃષ્ટ અને નિકૃષ્ટ સર્વ પકિતના વસ્ત્રો યત્ર દ્વારા અનાવવામાં આવે છે ઉત્તરની જાડી ધાબળા જુડુ રૂપિયે બોટને લાવે વેનાય છે અને પાતળી સુલાયમ ધાબળા ત્રીસ રૂપિયે બોટને લાવે વેનાય છે ત્રીસ રૂપિયાના લાવવામાં ધાબળા જેવા વસ્ત્રો અતિ મુદત હોય છે અને તેને ઘણા કદેતા પણ કાઢ હન્કત નથી એની પાંચડી પણ અનાવવામાં આવે છે આ પાંચડીની લંબાઈ ૪૦ થી ૬૨ ફીટ સુધીની હોય છે તે એવો બાગિક હોય છે કે આટલી લાંબી હોય છતાં મસ્તકપર કાંધપણ બોળે જણાતો નથી તેમજ તે રેખાવમાં પણ મેળી લાગતી નથી.

બેસ બકરી અને ગાય ૬૦ પશુઓના દૂધમાંથી જે થી નીચે છે તે પણ અહીં આના રાશિન્યનો એક પ્રધાન પદાર્થ ગણાય છે.

લોહકળી—બિકાનેરના કારીગરો મોઢાના અનેક પ્રકારના પદાર્થો ઉત્પન્ન કરે છે અને તેના ધાની અને પ્રધાન પ્રધાન નગરોમાં મોઢાના કાગળાના છે આ કાગળાનાઓમાં જીની તનવાર અપ્પુ લાલા, બહુ મગરે વસ્તુઓ અને છે વળી અહીં આના શીપીઓ હાથીદાંતની અનેક વસ્તુઓ બનાવે છે, તેમાં સ્ત્રીઓની પહેવવાની ચૂડી અને કડા મુખ્ય છે.

આ દેશના અઢના ભાગમાં વપગશમાં આવતા ૧૭૩ કંપડા અહીં આ પુષ્ટળ અને છે મેળા—કાર્તિક અને ફાલ્ગુન માસમાં કોલાહ અને ગળને નગરમાં પ્રતિવર્ષે મેળા ભાય છે અને આ મેળામાં આસપાસના ચાંદોમાંથી અનેક વસ્તુઓ આવે છે આ મેળામાં મરુભૂમિના ઉદત્ત થાયે અને મુનાનું નથા લખ્ખી જગનના અથા વેનાવાને માટે આવે છે, પરંતુ આધુનિક સમયમાં આ મેળાનું પૂર્વગૌરવ રહ્યું નથી, કાગુ કે હાલમાં આ દેશનો વ્યાપાર સર્વથા નથ થયે ગયો છે.

રાજકર—પૂર્વે બિકાનેરના રાજ પોતાને માટે અનેક પ્રકારના કર લેતા હતા ખાલસા અરવા રાજની પોતાની ખાતરી ભૂમિનો કર ખેતીનું મહેસુલ અને દડ એ ત્રણ રાજની ઉપજના પ્રધાન હોય હતા પરંતુ રાજની ઉપજ વાર્ષિક પાંચ લાખ રૂપિયાથી અધિક થતી નહોતી બે રાજધાનના અન્ય રાજપૂતરાજ્યોની સાથે આ ગળ્યની તુલના કરવામાં આવે તો અન્ય રાજ્યો કરતા આ ગળ્યમાં સામ તોની ભૂમિ અધિક છે એમ આપણને વિદિત થશે એનું કાગળ કેવન એ છે કે પિદાવત અને કાંધોત્તરાડોડાએ સૌથી પહેલાં આ દેશના અધિક ભાગપર પોતાને અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો આ ઉલ્લેખ રાજાના સામ તોની એકત્રિત પૃથ્વી બિકાણની ભૂમિ કરતા પણ વધી ગઈ હતી અને પિદાવતો તથા કાંધોત્તરાએ પોતાના તાબાની ભૂમિનો કાંધ પણ ભાગ બિકાણને આપ્યો નહોતો તેઓ બિકાણને નામમાત્રના અધીશ્વર માનતા હતા ગળગઢ, રૈવી, નોહર ગાગ રત્નગઢ અને ચૂર આ પ્રગણા બિકાનેરના મહારાજની ખાલસાભૂમિ છે ચૂર પ્રગણ હાલ થોડા દિવસ થયાજ મહારાજને ખાલસા કર્યું છે.

કર્નલ ટોડના સમયમાં બિકાનેરમાં નિમ્નલિખિત છ પ્રકારના કર ઉધરાવવામાં આવતા હતા ખાલસાકર, કુઆ વેરા, અગવેરા વધિભ્યકર, કૃષિવેરા અને માલલા.

૧—ખાલસા કર—પૂર્વે ખાલસાભૂમિની મહેસુલની વાર્ષિક બે લાખ રૂપિયાની ઉપજ થતી હતી પરંતુ વરેમ અને વિશેષ ખર્ચને લીધે બિકાનેરના મહારાજને પોતાની ખાલસાભૂમિનો કે ભાગ ચુમાવી દીધો છે પહેલાં આ ખાલસા ગાગોની સખ્યા ૨૦૦ની હતી, પરંતુ હાલમાં કેવળ ૮૦ થી અધિક નથી અને આ ૮૦ ગામેનું મહેસુલ એક લાખ રૂપિયાથી અધિક નથી મળતસિત રવચ્છદી માણસ છે તે માત્ર પાંચ કુધાન—કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિચાર કર્યો વિના જેને ચાહે તેને હનામ આપી દે છે ખાલસા અને એક ઉત્તરના હાકનારને તે એકસરખીરીતે હનામ આપે છે તે ખાલસાભૂમિ-

ની ઉપજમાંથી પોતાનો અર્થ ચલાવે છે અને તંગી પડે છે ત્યારે પ્રજાનાં ગળવાંપર ત્રાપ મારે છે. ૨-ધુઆવેરો-જે કે આ કરને સાધારણતઃ ધુમ્નેા કર. ગણુવામાં આવે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં એને અગ્નિવેશ કહેવા જોઈએ. જોજન તો સકલ મનુષ્યોને જોઈએજ, સકલ માણસોએ સ્પર્શ તો કરવીજ જોઈએ; પરંતુ કર નાખવાને માટે ધુમાડીઆં ડિંવા કામની બારી પ્રજાનાં ઘરમાં હોતી નથી, તેથી સુરસિંહના કાષાબ્દ્યે ધુમાડા ઘરનાં જાળીઆંમાંથી બહાર નીકળે તે પહેલાં તેની પાસેથી કર લેવાની ચોજના રચી છે; અર્થાત્ પ્રત્યેક ઘરમાંથી એક એક રૂપિયા ધુઆવેરાનો લેવામાં આવે છે. જે પ્રજા સામર્થ્યવાન સામંતો આ કરમાંથી મુક્ત થયા ન હોય તો આ વેરાની ઉપજ ધણી મોટી થઇ ગઇ હોત. સુખ્ય સામંતો આ વેરા આપતા નથી, તોપણ હાલમાં આ કરની ઉપજ એક લાખ રૂપિયાની થાય છે. રાજ લૂણકરણના જ્યેષ્ઠ કુમાર રત્નસિંહે બિકાનેરનું સિંહાસન છોડી કેવળ મહાજન પ્રગણું ગ્રહણ કર્યું હતું, તેઓ પણ આ ધુઆવેરા આપતા નથી. અન્યાય કરી જે પ્રકારે વધારવામાં આવે છે, તે પ્રકારે આ કર વધારવામાં આવતો નથી. જે કેઇ ગામમાં ઘરની સંખ્યા ધરી જાય તો તેમાંથી પૂર્વના જેટલા કરના રૂપિયા સંગ્રહીત કરવામાં આવતા નથી; પરંતુ ઘરની સંખ્યાના પ્રમાણમાંજ રૂપિયા લેવામાં આવે છે. આ ધુઆવેરા કેવલ જેસલમીર અને બિકાનેરના રાજ્યમાં પ્રચલિત છે.

૩-અંગવેરો-આ અંગવેરા રાજ અનુપસિંહે પ્રચલિત કર્યો હતો. આ એક પ્રકારે સંપત્તિવેરો કહી શકાયો. પ્રત્યેક પુખ્ત વયના પુરુષને એક અંગ ગણુવામાં આવે છે અને તેની પાસેથી ચાર આના અંગવેરા તરિકે લેવામાં આવે છે. ગાય, બળદ, ભેંસ ઇત્યાદિ પશુઓને પણ અંગવેરા લાગુ પડે છે. દશ બકરી અને એક ભેંસનું એકજ અંગ ગણુવામાં આવે છે; પરંતુ એક જીંદને ચાર અંગની સમાન ગણુવામાં આવે છે અને તે પર એક રૂપિયાનો કર લેવામાં આવે છે. રાજ ગજસિંહે આથી બમણો કર લીધો હતો. જે કે આ કર વારંવાર અનેક રીતે બદલાય છે, તથાપિ એકદાર વાર્ષિક બે લાખની ઉપજ થાય છે.

૪-વાણિજ્યકર-આ કર અધિક પરિવર્તનશીલ છે. મહારાજ સુરતસિંહની કારકીર્દિમાં એને અધિક હાનિ પહોંચી છે. પૂર્વે એકમાત્ર રાજધાનીમાંથી વાણિજ્યકરની જેટલી ઉપજ થતી હતી તેટલી સમસ્ત રાજ્યમાંથી થતી નહોતી. પૂર્વે પ્રસ્તુત કરદારા બે લાખ કરતાં અધિક રૂપિયાની ઉપજ થતી હતી; પરંતુ હાલમાં તેની એક લાખ કરતાં પણ ઓછી ઉપજ છે. આ ઉપજમાંથી અર્ધ ઉપજ તો બિકાનેર રાજ્યનાં પ્રધાન વાણિજ્યનગર રાજગઢમાંથીજ થાય છે. ચોર અને લૂંટારાઓનો અધિક ઉપદ્રવ હોવાથી પંજાબ સાથેનો વ્યાપાર સર્વથા બંધ પડી ગયો છે. પૂર્વે મુલ્તાન, લાવલપુર અને શિકારપુરના વાણિજ્યક્ષેત્રો બિકાનેર રાજ્યમાં થઇને વાણિજ્યદ્રવ્યો પૂર્વ તરફ લઇ જતા હતા; પરંતુ હાલમાં તે વ્યાપાર પણ નષ્ટ થઇ ગયો છે. આનું કારણ રાજ્યની સ્થિતિ રાજનીતિનો અસાધ્ય એજ છે. હાલમાં માત્ર વાણિજ્યકરની ઉપજ એટલીજ છે કે સો મણ અનાજ વેચાય વા તેનો વિદેશમાં નિકાલ થાય તો તે પર ચાર રૂપિયા લેવામાં આવે છે. કર્નાલ દ્વારે મહારાજ સુરતસિંહે અંગ્રેજસરકારની સાથે સધિ કરી તે પૂર્વે બિકાનેરરાજ્યમાં વાણિજ્યની જે અવસ્થા હતી, તેનું અત્રે ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે; પરંતુ અહીં આ એક પરમ આનંદપૂર્વક પ્રકાશિત કરીએ છીએ કે સાંપ્રતમાં (અર્થાત્ હિંદી લેખકે આ ગ્રંથનો અંગ્રેજીમાંથી અનુવાદ કર્યો તે સમયે) બિકાનેર રાજ્યમાં વાણિજ્યની અધિક ઉન્નતિ થઇ છે અને તેથી રાજ્યની ઉપજ પણ વધી ગઇ છે.

૫-કૃષિવેરો-કૃષિકાર્યમાં જેટલાં હળ વપરાય છે તેમાંનાં પ્રત્યેક હળપર પાંચ રૂપિયાનો કર લેવામાં આવે છે. પૂર્વે કૃષિકારોની પાસેથી અનાજ લેવામાં આવતું હતું. ખેતરમાં જેટલું અનાજ પાકતું તેમાંનો ચોથો ભાગ રાજને મળતો હતો; પરંતુ રાજ રાવાસહે આ પદ્ધતિ બંધ કરી અને એક બીજો કર નાખ્યો, જેથી જાટકૃષિકારો અત્યંત આનંદ પામ્યા; કારણ કે જ્યારે ધાન્ય ગ્રહણ કરવાની રીતિ પ્રચલિત હતી તે સમયે રાજનાં કર્મચારીઓ જેમ ફાવે તેમ કૃષિકારોને કષ્ટ આપતા હતા. પૂર્વે આ વેરાદારા બેલાખ રૂપિયાની ઉપજ થતી હતી; પરંતુ ઉપજનાં અન્યાય સાધનોની ચેડે કૃષિની પણ કમશઃ અવનતિ થઇ, તેથી આ કરદાર થતી ઉપજ પણ ધરી ગઇ છે. હાલમાં આ કરની

માત્ર એક લાખ પચ્ચીસ હજાર રૂપિયાની ઉપજ થાય છે કર્ન ન ટાકના સમય પછી ગળ્યમા ન પૂર્ણ વાતિ વિગળમાન થવાથી કૃષકાર્યનો અવ્યુદય થયો છે અને તેથી ગળ્યની ઉપજ પણ વધી છે, એમ અને પરમ સતોપપૂર્વકે કહી નકીએ છીએ

૬-માલભા-આ દેશના આદિ નિવાસી જાટ પેઢી મેચ્છાથી ને મમથે બિહાર અને તેમના ઉત્તર રાવિકાંચીઓની આધીનતાનો સ્વીકાર કરી તેમની પ્રજા બન્યા તેસમયે તેમણે પોતા આ કાં આપવાનું નહીં કંચુ હવે, તેથી આ કાં આજપણ એકમરખીગતે ચાલ્યો આવે છે માન શબ્દનો અર્થ ભૂમિ છે, માટે એને ભૂમિ કાં કહેતા કાંઈ હરમત નથી બિહારગરાજ્યની પ્રજા પામેથી તેઓ જેટલી ભૂમિ ખેડ છે તે ૫૦ દર મો વીધા જમીને આ કરના બે રૂપિયા લેવામા આવે છે હાવમા આ કર કાં પચાસ હજાર રૂપિયા પણ સચ્ચિત થતા નથી ..

ઉપજની યાદી

૧ ખાલસાકર	૨૦૦૦૦૦
૨ કુ આવેરો	૧૦૦૦૦૦
૩ અ ગવેરો	૨૦૦૦૦૦
૪ વાણિજ્યકર	૭૫૦૦૦
૫ કૃષિવેરો	૧૨૫૦૦૦
૬ માલભા (ભૂમિકર)	૫૦૦૦૦

એકદર ૭૫૦૦૦૦ રૂપિયા

ઉપરોક્ત કરો સિવાય બીજા પણ કેટલાક પ્રકારના કરો લેવામા આવે છે અને તેદ્વારા ગળ સૂરતસિંહનો રાજભાડાર પૂર્ણ કરવામા આવે છે

ધાતુ ધનામનો કર પ્રતિ ત્રણ વર્ષે લેવામા આવે છે આ કર પ્રત્યેક હજાર પર પાચ રૂપિયા લેવામા આવે છે રાજા જોરાવરસિંહે આ કર પ્રચલિત કર્યો હતો કેવલ આસિયાગતિના ૫૦ ગામ અને બેનીવાલના ૧૦ ગામ આ કરમાથી મુકત છે ઉક્ત ગામોના નિવાસીઓ સીમાની રક્ષા કરે છે, તેથી તેમની પાસેથી આ કર લેવામા આવતો નથી પ્રધાન પ્રધાન સામ તો પણ આ કર આપતા નથી આ કરદારા એક લાખ રૂપિયાની પણ આમદાની થતી નથી

કર્નલ ટાંડ જણાવે છે કે - "ઉપરોક્ત નિયમિત કર ઉપરાત વર્તમાન મહારાજા સૂરતસિંહે મેચ્છા-ચારી વર્તણૂકથી બીજા અનેક કર પ્રજાપર નાખ્યા છે અને ગળના કર્મચારીઓ પણ પોતાનું ઉદર પરિપૂર્ણ કરવાને માટે કૃષિકરો અને મજૂરોપર ઘેર અત્યાચાર કરે છે તેઓ તેમને અનેક કોટા આપી તેમની પાસેથી વૈસા કઢાવે છે આ પ્રકારના ઉપાયોથી મહારાજા સૂરતસિંહે પોતાની આમદાની બમણી કરી દીધી છે" પરમ સતોષનો વિષય છે કે વર્તમાન મહારાજા કુગરસિંહ બહાદૂર પોતાની પ્રજાની પાસેથી કાંઈ પણ કર નેરજીલમથી લેતા નથી

ઇતિહાસવેત્તા કર્નલ ટાંડે ૧૮૫૦-૧૮૫૧માં લખ્યું છે કે - ૬૩ અને ખુશાલી નામના હાલ કરો

૧ નાહર	જીલ્લાના	૮૪	ગામોનું મહેસુલ	૧૦૦૦૦૦	રૂપિયા
રેની	"	૨૪	" "	૧૦૦૦૦	"
રાણિયા	"	૪૪	" "	૨૦૦૦૦	"
બસોલી	"	૧	" "	૫૦૦૦	"
સ્મરત ખાલસા ભૂમિનું મહેસુલ				૧૩૫૦૦૦	"
હવે રાજગઢ, ચૂર અને અન્યાન્ય કેટલાક દેસો ખાલસા ભૂમિમા આવી ગયા છે					

૨ પ્રાચીન સમયના વાણિજ્યકરની યાદી

તુનકરજી ગામનો વાણિજ્યકર	૨૦૦૦	રૂ
રાજગઢનો વાણિજ્યકર	૧૦૦૦૦	"
સેખાસરનો	૫૦૦૦	"
રાજધાની બિહારનો	૭૫૦૦૦	"
ચૂર અને અન્યાન્ય ભગિનો	૪૫૦૦૦	"

એકદર

૧૩૭૦૦૦ રૂપિયા

પણુ આ રાજ્યમાં પ્રચલિત છે. રાજની આગતો અનાદર કરનાર અપરાધી મનુષ્યની પાસેથી દંડ નામનો કર ખસાવવાને લેવામાં આવે છે અને ખુશાલી નામનો કર પ્રજાને સંતોષપ્રદર્શનરૂપે આપવો પડે છે. સામંતો, વહીવટી અને સમસ્ત સાધારણ જનસમૂહની પાસેથી આ કર લેવામાં આવે છે. નિકૃષ્ટ પંક્તિની પ્રજા પણ આ કરમાંથી મુક્ત નથી. દંડ નામનો કર ગ્રહણ કરવાને માટે ઐદ કર્મચારીઓ નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક જીલ્લામાં એક એક કર્મચારી રહે છે. આ કર્મચારીઓ સ્વચ્છંદીરીતે આ કર ગ્રહણ કરે છે. એકવાર ગાંધીવીના સામંત ત્રણ વર્ષના સામંત દશ હજાર રૂપીઆ એ વર્ષમાં આપવાને તૈયાર થયા હતા જેથી ત્રીજો વર્ષ તેમને કર આપવો પડે નહિ; પરંતુ તેમની આ ગાગણી કરસંગ્રાહકે માન્ય કરી નહિ, તેથી તે સામંતે અત્યંત ક્રોધિત થઈ કર સંગ્રાહકને પોતાના નજરમાંથી હાકી કાઢ્યો અને તેઓ પોતાના અધીશ્વરની સામે ખડા થયા. અત્યંત સ્વચ્છંદીરીતે કર સંગ્રહ કરવાના બીજા અનેક પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમાંનું એક પ્રમાણ નીચે આપવામાં આવે છે:—

રાજા સુરતસિંહે જે સમયે બિકાનેરના સમસ્ત રાહોડસેનાની સહાયથી હાટનેર જીતી લઈ પોતાના રાજ્યની સીમા વૃદ્ધિગત કરી, તે સમયે તેણે પોતાના વિજયથી ઉદ્દીપ્ત થઈ યુદ્ધખર્ચને માટે પોતાના રાજ્યના પ્રત્યેક ધરપર દશ રૂપીઆનો વેરા નાખ્યો. સુરતસિંહના વિજયથી પ્રજાને આ પ્રકારનો આનંદ (!) થાય ત્યારે તેના પરાજયથી તેમને કેટલો શોક (!) થાય વાર ?

સામંતશાસનની રીતિ જે દેશમાં પ્રચલિત હોય તે દેશમાં સામંતો કેટલી સેનાનો સંગ્રહ શકે તેનો આધાર તે દેશના રાજના ચારિત્ર ઉપર હોય છે. જે સુરતસિંહ સર્વજનપ્રિય હોત તો તે એકાદ પ્રખલ સમર ઉપસ્થિત જતાં બિકાજના વંશના દશ હજાર રાજપૂતો એકત્રિત કરી શકત, જેમાં ખારસે તો ઉત્તમ અશ્વારાહીઓ હોત અને વિદેશી સેના તો બહુદીન; પરંતુ સમ્રાજની પ્રત્યેક શાખા અધોગતિને પ્રાપ્ત થઈ હોય એવી વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં ઉપરોક્ત સંખ્યાનો અર્ધ ભાગ પણ એકત્રિત થવો કઠિન છે. રાજની પોતાની ખાસ સેના આ પ્રમાણે છે:—એક વિદેશી દલ, પાંચસે પાય-દલ, પાંચ તોપ અને બહોસે અશ્વારાહીઓ. આ સર્વ વિદેશી સેનાપતિને આધીન છે. એ સિવાય બિકાનેર રાજધાનીના કિલ્લાની રક્ષાને માટે એક સ્વતંત્ર દલ રાખવામાં આવ્યું છે, જેનો સેનાપાત એક પુરીહર જાતિનો રાજપૂત છે. તેને પોતાના તાબાની સેનાના ખર્ચને માટે પચ્ચાસ ગામો આપવામાં આવ્યાં છે.

મહારાજ સુરતસિંહના શાસનસમયની વિદેશી સેના

	અશ્વારાહી	પાયદલ	તોપ
સુલતાનખાં	૦	૨૦૦	૦
અનોખસિંહ શિખ	૦	૨૪૦	૦
ખુદસિંહ દેવડા	૦	૨૦૦	૦
દુબ નાસિંહ	૭૦૦	૪	૪
ગંગાસિંહ	૧૦૦૦	૨૫	૬
એકદર વિદેશી	૧૭૦૦	૬૭૯	૧૦
મોટી તોપો			૨૧
	૧૭૦૦	૬૭૯	૩૧

બિકાનેરના સામંતોની યાદી

સામંતોનાં નામ	કલ	નિકાસસ્થાન	મહેસુલની ઉપજ	સેનાની સંખ્યા. પાયદલ અશ્વારાહી	વિશેષ
વરીશાહ	બિકાવત	મહાજન	૪૦૦૦૦	૫૦૦૦	૧૦૦
					આ શાખાના મૂળપુરુષ-રાજા ધનકરજીના ઉત્તરાધિકારીઓ ૧૪૪ ગામો પ્રાપ્ત કરી સિંહાસનપરનો પોતાનો અધિકાર છાંડી દીધો.

અભયસિંહ	વનીરોત	ભૂકરકા	૨૫૦૦૦	૫૦૦૦	૨૦૦	બિકાનેરના સૌથી પ્રધાન સામંત આ છે.
અનુપસિંહ	બિકાવત	જસાના	૫૦૦૦	૪૦૦	૪૦	
પ્રેમસિંહ	"	ખાઇ	૫૦૦૦	૪૦૦	૨૫	
ચૈનસિંહ	વનીરોત	સાવલ	૨૦૦૦૦	૨૦૦૦	૩૦૦	
હિંમતસિંહ	રાધોત	રાવતસર	૨૦૦૦૦	૨૦૦૦	૩૦૦	
શિવસિંહ	વનીરોત	ચૂર	૨૫૦૦૦	૨૦૦૦	૨૦૦	
ઉમેદસિંહ	બિહાવત	બિહાસર	૫૦૦૦૦	૧૦૦૦૦	૨૦૦૦	
ઝેતસિંહ		સાહિ-દવા				
બહાદુરસિંહ	નારનોત	મેનનસર	૪૦૦૦૦	૪૦૦૦	૫૦૦	
સૂર્યમલ્લ		તિનદીસર				
ગુમાનસિંહ	નારનોત	કાટર	૫૦૦૦	૫૦૦	૧૨૫	
અતાઈસિંહ		કેટચોર				
શેરસિંહ	નારનોત	નિખાજી	૨૦૦૦૦	૫૦૦૦	૪૦૦	
દેવીસિંહ		સીધમુખ				
ઉમેદસિંહ	કછવારા	કારીપુરા	૪૦૦૦	૧૫૦	૩૦	
કુરતાનસિંહ		અછતપુરા				
કર્ણદાન	પવાર	વિપાસર	૫૦૦૦	૨૦૦	૧૦૦	
કુરતાનસિંહ		નયનાવાસ				
પદ્મસિંહ		જેસીસર				આ ઉભય વિદેશી સામંતો છે. એક જયપુરનો છે અને બીજો પ્રાચીન પવાર વંશનો છે.
કિસનાસિંહ	બિકાવત	હયાદીસર	૫૦૦૦	૨૦૦	૫૦	
રાવસિંહ	ભાટી	પુગલ	૬૦૦૦	૧૫૦૦	૪૦	જેસલમીરના ભાટીઓની પાસેથી પુગલ દેલ ખુશ્બી લેવામાં આવ્યો છે.
મુલતાનસિંહ	"	રાજનસર	૨૫૦૦	૨૦૦	૫૦	
લખનેરસિંહ	"	મનેર	૨૦૦૦	૪૦૦	૭૫	
કરનીસિંહ	"	સલીસર	૧૦૦૦	૨૦૦	૬	
ભૂમસિંહ	"	અક્કગ	૧૦૦૦	૬૦	૪	
આ ચાર સામંતો બિકાજીએ પ્રથમ તાબે કરેલા દેશના છે.						
૧ ભાનસિંહ	ભાટી	વિશ્વનાથ	૧૫૦૦	૬૦	૬	
૨ બલિમસિંહ	"	ગરવીખાના	૧૦૦૦	૪૦	૪	
૩ સગદારસિંહ	"	ચુરજોરા	૮૦૦	૩૦	૨	
૪ કાવતસિંહ	"	રનદીસર	૬૦૦	૩૨	૨	
મંદસિંહ	કરમસોત	નોરવા	૧૧૦૦	૧૦૦૦	૫૦૦	આ સામંતે અગાઉના વર્ષે થયા જયપુરના મહારાજા પાસેથી ૨૭ ગામો લઇને અહીંયા નિવાસ કર્યો છે.
સતીદાન	રૂપાવત	વદીલહ	૫૦૦૦	૨૦૦	૨૫	
ભૂમસિંહ	ભાટી	જાંબેલ	૨૫૦૦૦	૪૦૦	૬	
કેતસી		જામીનસર	૧૫૦૦૦	૫૦૦	૧૫૦	
ધન્યસીંહ	મહેલા	સારોહા	૧૧૦૦૦	૨૦૦૦	૧૫૦	ગામસંખ્યા ૨૭
પદ્મસિંહ	ભાટી	કુફર	૧૫૦૦	૬૦	૪	
કલ્યાણસિંહ	"	નયનિયાહ	૧૦૦૦	૪૦	૨	

ભુમિકર-કર્નલ ટૉડે મહારાજા સરતાસંહના શાસનસમયની બિકાનેરરાજ્યની આમદાનીની યાદી આગળ આપી છે. હવે આપણે તેની આધુનિક સ્થિતિનું અવલોકન કરીશું. ઈ. સં ૧૮૮૨-૮૩ ના રાજપૂતરાજ્યના રિપોર્ટમાં બિકાનેરના સહાયક પોલિટિકલ એજન્ટ લખ્યું છે કે:-“દરબાર જીણાવે છે કે ગત વર્ષની ઉપજ અને ખર્ચનો યથાર્થ હિસાબ અદાપિ થયો નથી, હજી તે અપૂર્ણ છે, માટે તેની યથાર્થ યાદી આપવાને અસમર્થ છું; તોપણ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે ગત વર્ષમાં રાજ્યની આમદાની એકંદરે ઠીક હતી. વીસ વર્ષથી હનુમાનગઢ પ્રગણાના મહેસુલમાં ૨૫૦૦૦ રૂપિયાનો અને ટીવી પ્રગણાનાં મહેસુલમાં ૭૦૦૦ રૂપિયાનો વધારો થયો છે. એમ વિદિત થાય છે કે એ સમયે રાજ્યની ઉપજ આરલાખ રૂપિયાની હતી અને ખર્ચ પણ તેટલો જ હતો.” આ શબ્દો વાંચી અમારા પાંકેડા સરલતાથી અનુમાન કરી શકશે કે બિકાનેરની આમદાની ક્રમશઃ વૃદ્ધિગત થતી ગઈ છે. ખાસ કરીને વર્તમાન વર્ષમાં સામતોની ખંડણીમાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે, તેથી આગામી વર્ષમાં ઉપજ ધણી વૃદ્ધિગત થઈ જશે. પૂર્વવ્યવસ્થાના સંબંધમાં અમારે માત્ર એટલું જ કહેવાનું છે કે ઉપજના જેટલો ખર્ચ રાખવો કાઠ પણ પ્રકારે ઉચિત નથી. રાજસંહાર દ્રવ્યથી પરિપૂર્ણ રાખવો આવશ્યક છે. આ વાત સ્પષ્ટ છે કે શાસનવ્યવસ્થામાં સુધારો થવાથી ખર્ચ વધ્યો હતો; તોપણ તે ઉચિત કહેવાય નહિ. આમદાની પ્રમાણે રાજ્યવ્યવસ્થામાં સુધારો કરવાથી તેને શોભા મળે છે. પોલિટિકલ એજન્ટ વિશ્વાસપૂર્વક માનતો હતો કે વર્તમાન સમયમાં વ્યય કર્યા ઉપરાંત બે લાખ રૂપિયા ખર્ચે છે. જો આ વાત સત્ય હોય તો તે પરમ સંતોષનો વિષય છે.

સ્વાસ્થ્ય-ઉક્ત રિપોર્ટમાં એજન્ટ રૉબર્ટસ જણાવે છે કે:-“નવેમ્બર અને ડિસેમ્બર માસમાં શીતળાના રોગનો પ્રબલતાપૂર્વક પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો. અહીંઆની પ્રજા રસી મૂકવાથી થતા લાભવિષે અજ્ઞાન છે. ગત વર્ષમાં ૨૭૨ માણસોને શીતળાની રસી મૂકવામાં આવી હતી. સમગ્ર રાજ્યની જનસંખ્યાના પ્રમાણમાં આ સંખ્યા ધણી ઓછી છે. નગરના સ્વાસ્થ્યને માટે અનેક લાભદાયક ઉપાયો કરવામાં આવ્યા છે.”

ચિકિત્સાલય-સમસ્ત બિકાનેરરાજ્યમાં કેવળ એક ચિકિત્સાલય છે. આ ચિકિત્સાલય રાજધાનીમાં આવેલું છે. ગત વર્ષમાં આ ચિકિત્સાલયમાં ૫૪ રોગીઓએ જઈ ચિકિત્સા કરાવી હતી અને ૩૬૭૪ રોગીઓએ ફક્ત દવા લીધી હતી. ચિકિત્સકાના પગાર અને ઔષધિનાં મૂલ્યમાં દરમાસે ૧૪૩૪ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો.

મુકદ્દમા-પોલિટિકલ એજન્ટ લખે છે કે:-“ગત વર્ષમાં ૩૧૬ મુકદ્દમા નોંધાયા હતા અને આગલાં વર્ષના ૨૨૭ મુકદ્દમાનો નિર્ણય કરવાનો ખાફી હતો; તેમાંથી ૨૭૧ મુકદ્દમાનો ફેસલો થઈ ગયો છે અને ઈ. સં ૧૮૧૩ના માર્ચની ૩૧મી તારીખ સુધીમાં ૩૧૭ મુકદ્દમાઓની તપાસ કરવાની ખાફી છે.”

દિવાની અદાલત-ગત વર્ષમાં બિકાનેરની સદર દિવાની અદાલતમાં ૫૮૮ નવીન મુકદ્દમાઓ આવ્યા હતા અને આગલાં વર્ષના ૪૨૧ મુકદ્દમાઓની તપાસ ખાફી હતી. આ રીતે થયેલા એકંદર ૧૦૦૬ મુકદ્દમાઓમાંથી ગત વર્ષમાં ૬૪૦ ની તપાસ સમાપ્ત થઈ ગઈ છે. બિકાજના વંશને કેવા ન્યાયપ્રિય છે તે આ યાદીપરથી પ્રતીત થાય છે.

ફૅજાદારી અદાલત-એજન્ટ રિચાર્ડસ લખે છે કે:-“૧૨૩૧ મુકદ્દમાઓ નોંધાયા હતા, તેમાંથી ૭૧૭ની તપાસ સમાપ્ત થઈ ગઈ છે અને ૫૧૪ મુકદ્દમાઓની તપાસ ખાફી છે. એકંદર ૧૦૮૦ અપરાધીઓને પકડવામાં આવ્યા છે.

કારાગરની સજા પામનાર
દ્રવ્યનો દંડ પામનાર
છોડી મૂકવામાં આવેલા
નાસી ગયેલા
જામીનપર છૂટેલા

મનુષ્યો
૩૪૦
૨૫૫
૨૪૬
૧૫
૧૩૯

મરી ગયેલા	૧૬
દેશનિકાલ થયેલા	૮
હાથ જેની તપાસ થાય છે તેવા	૬૧
બાલક-ગાની હત્યા કરવાનો એક પણ અપરાધ થયો નથી.	
બિકાનેરના કારાગૃહમાં નિમ્નલિખિત અપરાધીઓ કેદ પડેલા છે:-	
જન્મ પર્વત	૧૩
૧૪ વર્ષને માટે	૫
૧૨ " "	૩
૧૦ " "	૨
૮ " "	૧
૮ " "	૨
૭ " "	૧૩
૬ " "	૭
૫ વર્ષને માટે	૧૪
૫ વર્ષથી ઓછાને માટે	૯૮
૮ માસથી ઓછાને માટે	૩૩
વિચારાધીન	૨૧

એકંદર ૨૬૨ મનુષ્ય

ઉપરોક્ત કેદીઓમાં ૧૯૧ પુરુષ અને ૧૬ સ્ત્રીઓ છે. સામંતોના તાબાના દેશોમાં તપાસ કરીને અપરાધીઓને આ કારાગૃહમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા, તેમને યાદીમાં લખવામાં આવ્યા નથી."

વિદ્યાલય—બિકાનેરમાં અઘાપિ એક પણ સરકારી વિદ્યાલય નહોતું. હાં સં ૧૮૮૩ નર ફેબ્રુઆરીની ૨૭ મી તારીખે એક સરકારી વિદ્યાલય સ્થાપિત થયું છે. આ વિદ્યાલયનું નામ વર્તમાન મહારાજાના નામપરથી " કુંગરસિંહ કૉલેજ " રાખવામાં આવ્યું છે. અમે જણાવવાની રજા લઈએ છીએ કે આ રાજ્યમાં જેટલી વિદ્યોન્નતિ થશે તેટલીજ રાજ્યની પ્રગતિ પણ થશે માટે શિક્ષાના વિષયમાં દ્રવ્યનો ખર્ચાજો વ્યય કરવો એ મહારાજાનું કર્તવ્ય છે.

અધ્યાય ૬ મો

ભટનેરની મૂળ સ્થાપના અને તેનું નામકરણ-ભટનેરનો ભટભતિની ઐતિહાસિક એવંતા-વૈદસિંહની શાવણીની સ્થાપના-ભીરોને થયેલી ઉત્તરાધિકારની પ્રાપ્તિ-તેણે અંગીકાર કરેલા સુસલમાની ધર્મ-રાષ્ટ્રવીર્ય-હુસૈનખાં-હુસૈન મુહમ્મદ-ઈમામ મુહમ્મદ-મહાદૂરખાં-ભાગ્યાખાં-દેશની વ્યવસ્થા-પ્રાકૃતિક પરિવર્તન-પ્રાચીન પ્રાસાદોના ધ્વંસાવશેષ-પ્રાણી અને ઉદ્ભિલ્લ તરવ-પ્રાચીન નગરોની યાદી-મરુક્ષેત્રમાં પ્રાપ્ત થયેલાં તીરનાં માથાં જેવાં માથાં-વાળા અક્ષરો.

ભટનેર કે જે વર્તમાન સમયમાં મિઠાનેરના સંપૂર્ણ અધિકારમાં છે તે ધણાં વર્ષો પૂર્વે એક શ્રેણીના ભટોનું સ્વતંત્ર નિવાસસ્થાન હતું. આ ભટભતિ એક સમયે એટલી બળવાન હતી કે તે રાજની સાથે પણ વિરોધ કરીને તેને ઘેર વિપત્તિ-મા નાખતી હતી અને રાજની ઉપર બપારે શત્રુનું આક્રમણ થતું હતું ત્યારે તે રાજને ધણી સારી સહાય કરતી હતી. ભાટી ભતિએજ આ દેશમાં પ્રથમ નિવાસ કર્યો હતો, એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ તેનું નામ ભટનેર પડ્યું તે સાથે તે ભતિને કાષ્ઠપણ સંબંધ નથી. એક મહાબળવાન રાજના ભાટને આ દેશ ઈનામમાં મળ્યો હોતો અને તેણે એવું નામ ભટનેર પાડ્યું હતું.

વળી એવું નામ ભટનેર પડ્યું તેના સંબંધમાં જેસલમીરના ઇતિહાસમાં એક ખીશ હકિકત પ્રાપ્ત થાય છે. આ હકિકત વાંચવાથી પ્રતીત થાય છે કે આ દેશમાં ભાટીભતિએ નિવાસ કર્યો હતો તેથી તેનું નામ ભટનેર પડ્યું છે; પરંતુ ભાટીભતિ એ રાજની આલમ-સ્થાપક નથી. તેનો સમસ્ત ઉત્તરભાગ મરુસ્થળોના પ્રાચીન ભૌગોલિક વર્ણનમાં 'નેર' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. બપારે ભાટીભતિની કેટલીક શાખાએ સુસલમાનધર્મ અંગીકાર કર્યો ત્યારે તેમણે મુખ્ય ભાટીભતિથી ભિન્ન એળખાવાને માટે ભાટીને બદલે ભટી નામ ધારણ કર્યું હતું.

કર્નલ ટૅલ જણાવે છે કે, ભટનેરના તાબાનો જુખંડ અને તેની ઉત્તરે જે જુમિઝાડાનદીના તટપર્યંત ગણ છે તે જુમિ અજુના જનશ્ય અવસ્થામાં છે; પરંતુ તે પૂર્વે આવી જનશ્ય નહોતી. હું કેટલાક એવાં પ્રાચીન સમયના નગરોની યાદી પ્રકાશિત કરીશ, કે જે પૂર્વે વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતા અને જેના પૂર્વગૌરવનાં ચિન્હો અદ્યાપિ વિલસાન છે આ નગરોનો ઇતિહાસ બેવાથી અમારાં ભટનેરના વર્ણનનું સમર્થન કરનારાં અનેક પ્રમાણો અવસ્થા પ્રાપ્ત થશે.

આ ભટનેર પ્રદેશ મધ્ય એશિયાથી હિંદુસ્થાનમાં આક્રમણ કરનાર લોકોના માર્ગમાં આવેલો હોવાથી તેને ઇતિહાસમાં ઘણી પ્રસિદ્ધિ મળી છે ભટ ભતિએ ગઝનીના મહમદની સાથે સિં-ધુતદીમાં જલયુદ્ધ કરીને તેના માર્ગમાં વિધ્વ નાખ્યું હતું. આ ભતિના પૂર્વપુરુષોએ ઉકત યુદ્ધ થયું તે પૂર્વે દીર્ઘકાળપર મારવાડ અને પંજાબમાં નિવાસ કર્યો હતો. આપણે આ ભતિનો જીવંત રાજ-કુલોમાં સમાવેશ થયેલો જોઇએ છીએ, તેથી સરલતાથી અનુમાન થઈ શકે છે કે ભારતવિજેતા મુ-લતાન મહમુદના સમયથી અનેક શતાબ્દી પૂર્વે આ ભટલોકોએ પ્રબળ રાજકીય સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું. શાહસુદ્દીને ભારતવર્ષપર ચોતાતો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો ત્યાર પછી બાર વર્ષે અર્ધાંત ૬૦ ૧૨૦૫ માં તેના ઉત્તરાધિકારી કુતબુદ્દીને સ્વયં મરુક્ષેત્રના ઉત્તરભાગમાં વસતા બોટાની સામે મુદ્દ કર્યું હતું; કારણ કે તે સમયે ભટોએ યવનોના તાબાનો હાંસી દેશ બળપૂર્વક પુનઃવાવી લીધો હતો.

શીશોઝની ઉત્તરાધિકારિણી હતલાગિની રઝિયાએગમને જે સમયે સિંહાસન છોડવાની ફરજ પડી તે સમયે તે બંટોને શરણે ગઈ હતી બંટોએ તેને આશ્રય આપ્યો, એટલુંજ નહિ પરંતુ માચીનકાળના ટાંમિ રિસની પેઠે ધાધકરનેકોની સાથે મળીને રઝિયાના શત્રુઓની સામે યુદ્ધ કરવાને તેઓ ગયા આ સમયે તેઓ રઝિયાના હાથ નીચે રહી તેની આજ્ઞાનુ પાલન કરતા હતા, પરંતુ હુલ્કાવશાત્ રઝિયા શત્રુઓને પ્રતિક્ષણ આપી થકી નહિ તેણે રણક્ષેત્રમા પોતાના જીવનનું બલિદાન આપી પોતાનું ગૌરવ વૃદ્ધિ ગત કર્યું પછી ૯૦૨૦ ૧૩૯૭ માં જે સમયે તેમ્પરે ભારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે તેણે અત્યંત કૌશલ્યપૂર્વક ભટનેરપર હલ્કો કર્યો હતો આ આક્રમણનું કાળુ એ હતું કે તૈમ્પરે જે સમયે મુંદલાતનપર આક્રમણ કર્યું હતું, તે સમયે બંટોએ તેના માર્ગમા ભય કર બાધા ઉપરિચિત કરી હતી અને તેના સૈન્યને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખ્યું હતું આથી તમ્પરે ક્રોધિત થઈ સેનાસહિત ભટનેરપર આક્રમણ કર્યું અને બંટોનો ભય કરરી તે નાશ કર્યો હતી અને બંટ લોકો એવી રીતે એકબીજા સાથે મળી ગયા હતા કે તેમને બે બાતિ કહેરી કઠિન છે અને આ સમયે ભાટીઓના ઇતિહાસમા વિશેષ વિવેચન કરીશું હાલ અને રાઠોડોએ ભટનેરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો, તે સમયને તેના ઇતિહાસ આપવાને પ્રજ્ઞ થઇએ છીએ

તૈમ્પરે ભટનેરપર આક્રમણ કર્યું તે પછી અલ્પસમયમા મરોહ અને ફૂલગના કેટલાક ભાટી લોકોએ પોતાના નેતા વેરસિંહના હાથ નીચે બહાર પડી ભટનેરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો આ સમયે એક મુસલમાન ભટનેરનો શાસનકર્તા હતો તે તૈમ્પરનો અમલદાર હતો વા દિલ્હીના પાદશાહનો સૂબો હતો તે જણાવું નથી પરંતુ તે ધણુ કરીને તૈમ્પરનો અમલદાર હતો તેનું નામ ચિગાતખા હતું તેણે બંટોની પાસેથી ભટનેર ખુચવી લીધું હતું

વૈરસિંહ સત્તાવીશ વર્ષપર્યંત ભટનેરમા રાજ્ય કરી પરલોકવાશી થયો તત્પશ્ચાત્ તેના પુત્ર બીરો ભટનેરનો અધીશ્વર થયો બીરોના શાસનસમયમા ચિગાતખાના ઉત્તરાધિકારીએ દિલ્હીના યવનસમ્રાટની સહાય લઈ ભટનેરપર બે વાર આક્રમણ કર્યું, પરંતુ બંનેવાર તેને પલાયન કરવું પડ્યું વૈરસિંહ ના વશનેએ તેની પુષ્કળ હાનિ કરી, પણ ચિગાતખાના વશનેએ પ્રબલ પરાક્રમસહિત ત્રીજવાર ભટનેરપર આક્રમણ કરી તેને ઘેરો ધાત્યો અને બીરોને ઘેર વિપત્તિમા નાખી દીધો બીરોએ દીર્ઘકાળપર્યંત પોતાની રક્ષા કરી, પરંતુ અતે બ્યારે તેણે બેથુ કે ભોળનના અભાવથી સેનાસહિત પ્રાણુત્યાગ કરવાની સપૂર્ણ સલાવના છે ત્યારે તેણે સધિની સૂચના આપનાર સંદેહ પતાકા કિલ્લાપર લગાડી દીધી અને પોતાના કિલ્લાની રક્ષા કરવાને માટે આક્રમણકારીઓની ઉપર સધિનો પ્રસ્તાવ મોકલ્યો આક્રમણ કરનારાઓએ એવો સંદેશો મોકલ્યો કે જો તમે મુસલમાનધર્મના સ્વીકાર કરો અથવા તમારી ગ્ન્યા દિલ્હીના પાદશાહના કરકમલમા સમર્પણ કરો તો તમારું રાજ્ય વિધ્વસ્ત કરવામા આવશે નહિ બીરોએ આ ઘેર વિપત્તિમાથી પોતાના પ્રાણુતી રક્ષા કરવાનો કોઈ અન્ય ઉપાય નહિ બેઈ શીઘ્ર યવનધર્મના સ્વીકાર કર્યો આજ સમયથી મુસલમાન ભાટીઓએ હિન્દુ ભાટીઓથી પૃથક્ એળખાવાને માટે ભટીનામ ધારણુ કર્યું બીરોની પછી તેના જ વશનેએ કમશ ભટનેરનું શાસન કર્યું હતું કહેવાની જરૂર નથી કે તે સર્વ પણ મુસલમાનધર્મનાજ અનુયાયી હતા બીરોની છઠી પેઢીએ રાવ દુલિય ઉર્ફે હયાતખા થયો હયાતખા જે સમયે ભટનેરના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતો તે સમયે બિકાનેરના અધીશ્વર મહારાજ રાયસિંહે તે પ્રદેશ તેના હાથમાથી ખુચવી લીધો આ રીતે ભટનેર બિકાનેરના મહારાજના તાબામા આવ્યું અને બીરોના વશનેએ ફતેહાબાદમા નિવાસ કર્યો હયાતખાના મૃત્યુ પછી તેના હુસેનખા નામના પૌત્રે રાજ સુજનસિંહની પાસેથી પુન ભટનેર ખુચવી લીધું હુસેન મુહમ્મદ અને ઈમામ મુહમ્મદના સમયમા આ દેશ બીરોના વશનેના અધિકારમા રહ્યો અતે મહારાજ સુરતસિંહે બહાદુરખાના શાસનસમયમા ભટનેર પુન પોતાના અધિકારમા લઈ લીધું ?

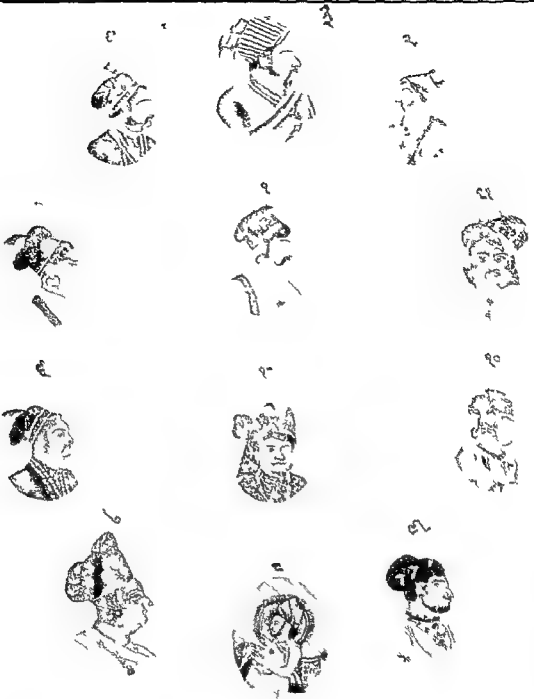
૧ સવત ૧૮૫૭ ઈ. સ. ૧૮૦૧મા વિખ્યાત વીર જયેન્ ઠાસે ત્રણ લાખ રૂપિયા લઈને આ દેશ ભાટીઓને સોંપી દીધો હતો પરંતુ બીજે વર્ષે રાઠોડોએ પુન તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો

કર્નલ ટાંડ જણાવે છે કે-હાલમાં જાનતામાં રેતી નામના સ્થાનમાં નિવાસ કરે છે અને તે કેવળ પચ્ચાસ ખામની ઉપજાવે નિર્વાહ કરે છે. બિકાનેરના મહારાજા રામસિંહે પોતાની રાણીના નામથી આ રેતી નગર સ્થાપિત કર્યું હતું. આ નગર ઇમામ મુહમ્મદે પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધું હતું. જાનતામાં હાલમાં ચોરી અને લૂંટફાટનો ધંધો કરે છે અને આ રીતે તેણે વાર્ષિક ત્રણ લાખની ઉપજાવી સંપત્તિ મેળવી છે. તેના અભ્યાસ અને લૂંટફાટના લાયકી સમસ્ત દરિદ્ર જાડો પોતાના પ્રાણ અને સંપત્તિના સંરક્ષણને માટે સદા ચક્રિત રહે છે. પૂર્વ તરફ બ્રિટિશ મુલકો પાસે આવેલા હોવાથી તે તરફ તે લૂંટફાટ કરી શકતો નથી, આથી તે ઉત્તર તરફ લૂંટફાટ કર્યા કરે છે. તેથી ઉત્તર ભાગ જનશૂન્ય બની ગયો છે. એક સમયે આ દેશના બીડોમાં પુષ્કળ પશુઓ ચરતા હતા. બિકાનેરની ઉત્તર સીમાથી ગાડા નદીપર્યંતને દેશ અધિક ફળદ્રુપ છે, અહીંના જમીનની સપાટીની નિકટજળ જલ પ્રાપ્ત થાય છે અને આ દેશમાં રેતાળભૂમિનું તો નામ પણ નથી. આથી અહીંના કૃષિકાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે થતું હતું; પરંતુ અનેક શતાબ્દોથી થયાં કચ્છર અથવા હાકડાં નદી સૂકાઈ ગઈ છે, તેથી આ દેશ જનશૂન્ય બની ગયો છે. લોકો કહે છે કે પ્રાચીન કાળમાં આ નદી ફૂલરાની નિકટ થઈને પશ્ચિમ તરફ જતી હતી. ફૂલરામાં આ નદીના ચિન્હો અઘાપિ વિદ્યમાન છે. ફૂલરાની નિકટ થઈ આ નદી આગળ જતી હતી અને ઉચ્ચ નામના સ્થાનમાં સિંધુ નદીની સાથે મળી જતી હતી. નેર અર્થાત્ મરુસ્ત્રની રેતીથી આ નદી ધાટના અધીશ્વર રાવ હમીરના શાસનસમયમાં પૂરાઈ ગઈ હતી. જે કાંઈ અંગ્રેજ આ ભારતીય મરુસ્ત્રમાં ભ્રમણ કરતો કરતો જાય તો તેને અમરકોટની નિકટ ચોર નામના સ્થાનમાં અસંત પ્રાચીન સોદા જાતિના રાજકુમારો મળશે અને જે આ રાજવંશનો કવિ જીવિત હશે તો તેના મુખથી તે આ સ્મરણીય ઇતિહાસની ઘણી વાતો સાલ ઈ સહિત સરલતાથી સાંભળી શકશે તથા આ પ્રાકૃતિક અને રાજકીય પરિવર્તન શી રીતે થયું તે પણ જણી શકશે. અત્યંત પ્રાચીન કાળના પ્રધાન પ્રધાન નગરોના ચિન્હો આજે પણ આ દેશની રેતીના માર્ગમાં વિદ્યમાન છે. આ સર્વ ચિન્હોથી ઉક્ત પ્રદેશ એક સમયે જાહેરજાણી ભોગવતો હતો એ વાત સરલતાથી પ્રમાણિત થાય છે. જાનતાની પશ્ચિમ તરફ એક રંગમહેલ પ્રાપ્ત થાય છે, જેના ભૂગર્ભમાં દિવાનખાના, ઝોરડા વગેરે અઘાપિ સુરક્ષિત અવસ્થામાં છે. આ સર્વ ચિન્હો ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી ભરપૂર છે. જાનતાથી સાડાબાર કોશ દક્ષિણમાં દંડસર નામનું સ્થાન છે, ત્યાંના એક અતિ વૃદ્ધ નિવાસીએ આમારા પ્રવ્રત્તના ઉત્તરમાં આ દેશની પ્રાચીન અવસ્થા સંબંધે કહ્યું હતું કે, બ્યારે પંચાવંશના રાજા આ સમસ્ત પ્રદેશપર રાજ્ય કરતા હતા, ત્યારે સિકંદર ૩મીએ તેના ઉપર આક્રમણ કરી આ દેશનો વિધ્વંસ કરી નાખ્યો હતો.

કર્નલ ટાંડ જણાવે છે કે બ્રિટિશરાજ્યના સીમાંત હાંસી હિસારથી જો આપણે આ દેશમાં પ્રવેશ કરીએ તો ઉપરોક્ત કથન ક્યાસુધી સત્ય છે, તેની કસોટી થઈ શકશે. અહીંના દંતકથા અનુસાર પ્રાચીન પરમાર જાતિના મહાલયોના પ્વંસાવશેષ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી અધિક પશ્ચિમ તરફ આવેલા પ્રદેશના સંબંધમાં પણ આવીજ દંતકથા પ્રચલિત છે. દંતકથાઓ તો રાજધાનીઓનાં નામ સૂઝા જણાવે છે, પરંતુ હાલમાં તેનાં કાંઈ ચિન્હો દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી. આ પ્રદેશમાં ઘણી સરળતાથી યાત્રા કરી શકાય છે. માર્ગમાં કાંઈ પણ કષ્ટ પડતું નથી. આ દેશની આવી અવસ્થા ખરેખર પ્રવાસીઓને માટે અતિ અનુકૂળ છે. આ સ્થાનમાં ભ્રમણ કરવાથી રાજપૂતાનાનાં ઉત્તર મરુસ્ત્રનાં અનેક પ્રાચીન તત્ત્વો ઘણી સુગમતાથી જ્ઞાત થઈ શકે છે. ત્યાંની અનેક દંતકથાઓ તથા લિન્ન લિન્ન જાતિના સામાજિક આચારવિચારો પ્રાચીન તત્ત્વના શોધકોને અતિ ઉપયુક્ત છે. જે કે આ દેશમાં ઉદ્દલિજ્જ અને પશુઓ ઘણાં ઓછાં છે, તથાપિ અહીંના કૃષિકાર્ય અતિ સુગમતાથી થઈ શકે છે. અહીંનાની વનસ્પતિ તથા પશુઓ ગંગાજીના કિનારાપરના પ્રદેશમાં થતી વનસ્પતિ અને પશુઓથી લિન્ન છે અને તે ઘણું અંશે આફ્રિકાની જગવિખ્યાત મરુભૂમિમાં થતાં પશુઓ તથા વનસ્પતિની સાથે મળતા આવે છે. લટ્ટી, ખોસા, રાજડ, સરાઈ, માંગલિયા, સોદા અને બીજી અનેક જાતિઓ અવલોકનને માટે વિશાળ ક્ષેત્ર સાદર કરે છે. પ્રાણીતત્ત્વવેત્તાઓ અહીંનાં અનુભવોના આચારવિચારની તપાસ કર્યા પછી પશુઓની તપાસ કરી શકશે. અહીંનાં જંગલી ગધેડા અને

जैसलमेर ।

(१) भीमसिंह सन नहीं मालूम	(६) तेजसिंह (गुरुरपर) घो	(९) गजसिंह	१८२०
(२) सावलसिंह - ५-	शयस कि जो बिना अधिकार	(१०) रणजीतसिंह	१८४६
(३) अमरसिंह -	बिसीवा राज पाट छीन ले-	(११) परीसाल	१८५४
(४) जसवंतसिंह १७०२	(७) अलौंसिंह १७२२	(१२) मरारामलदालि	
(५) बलसिंह (कुछही राज राज किया)	(८) मुरारज १७६२	घातन	१८९१

સ્વપ્ન ૩ જો-જેસલમીરનું રાજ્ય

અધ્યાય ૧ લો

જેસલમીરરાજ્યનું પ્રાચીન નામ-જેસલમીરના ભાટીરાજપૂતો યદુવંશી હોવાનું પ્રમાણ-ભારતવર્ષના અધીધર ભરતદ્વારા થયેલી તેમની ઉત્પત્તિ-પ્રાચીન ભારતવાસીઓની સમૃદ્ધયાના-યદુવંશનાં પ્રાચીન નગરો-પ્રયાગ, મથુરાં અને દ્વારિકાં-તેમનો માંહોમાંહેનો કલહ-યદુવંશના નેતા દ્વારિકાંપતિ ક્રીષ્ણના વંશનો વિસ્તાર-તેમના પ્રબોધ નાભ અને ખીરના દ્વારિકામાંથી થયેલા દેશનિકાલ-નાભે મરુભૂમિમાં કરેલી રાજ્યસ્થાપના-ગરબા અને યદુભાન-નાભનો પરલોકવાસ થયા પછી મરુભૂમિમાં થયેલા પ્રતિબાહુનો અભિષેક-તેમના પુત્રો-સુખાહુ-રાજા ગજ-તેમણે ગજનીની કરેલી સ્થાપના-સિરિયા અને ખોરાસાનના અધીધરોએ રાજા ગજપર કરેલું આક્રમણ-ઉભય રાજાઓનો થયેલો પરાજય-રાજા ગજે કારમીરપર કરેલું આક્રમણ-તેમનો વિવાહ-ખોરાસાનપતિએ ખીજ વાર કરેલું આક્રમણ-ગજનું મૃત્યુ-ગજનીનો અધિકાર-કુમાર શાલિવાહનનું પંજાબમાં આગમન-તેમણે સંવત ૭૨ માં શાલીવાહન નગરની કરેલી સ્થાપના-પંજાબ જતી લેવું-દિલ્હીના તુવાર વંશીય જયપાલની કન્યાનું પાણિગ્રહણ-ગજનીપર પુનઃ સ્થાપિત કરેલો અવિકાર-ખાલંદનો અભિષેક-તેમના અનેક વંશજો-તેમણે જીતેલા દેશ-માલંદ શાલિવાહન નગરમાં કરેલો નિવાસ-તેમના પૌત્ર ચાકિતોને ગજનીનું રાજ્ય સમર્પણ કરવું-ચાકિતોએ ગ્રહણ કરેલો મુસલમાન ધર્મ-તેના ખોરાસાનના સિંહાસનપર અભિષેક-ચાકિતોદ્વારા એક મોગલ શાખાનો થયેલી ઉત્પત્તિ-ખાલંદનું મૃત્યુ-તેમના પુત્ર ભાટીના રાજ્યાભિષેક-યદુવંશનું નામ પરિવર્તિત થઈ તેણે નામ ભાટી વંશ પડવું-મંગલરાવને થયેલી રાજ્યપ્રાપ્તિ-તેમના ભાતા મનસુરરાવ તથા તેના પુત્રોનું ગારા નદી પાર જવું અને લખખી જંગલપર અધિકાર કરવો-મંગલરાવના પુત્રોનું અધ પતન-તેમના રાજપૂત નામનો લોપ-તેમના વંશજોને આલોરિયા અને જાંઘના ઉપાગ્રવ પ્રાપ્ત થવી-તક્ષક જાતિ-તક્ષરીલની રાજધાનીની થયેલી શાવ-મંગલરાવનું મરુભૂમિમાં આગમન-મરુભૂમિની જાતિઓ-મંગલરાવના પુત્ર મંગલરાવનો અમરકોટના મહારાજની કન્યા સાથે થયેલો વિવાહ-તેના પુત્ર કેહર-ઝાલોરના દેવગણોની સાથે મિત્રતા-તણેટની સ્થાપના-કેહરનો અભિષેક-વાગહજાતિનો તણેટપર આક્રમક-સંવત ૭૮૭માં તણેટનો થયેલો દ્વંસ-ખરાહજાતિની સાથે સંધિબંધન-સમાલોચના.

ક સમયે ભાગવતવર્ષમાં ક્ષત્રિય વૃષ્ટિઓના સાહમ, શૃંગતા, વીંગતા અને તેજ-સ્વિતા સૂર્યના તીક્ષ્ણ કિરણોની ખેડે અત્યંત ઉચ્ચ પ્રભાવ પ્રદારી ગ્લા હતા એક સમયે ક્ષત્રિઓ ઉન્નતિના શિખરપર આરૂઢ થયા હતા, પગે અકસોસ સાપ્રતમાં તેઓ અધ પતનના ઉગ્ર દ્વંષમાં ફળ્યા છે તે ક્ષત્રિયકુલનો ભારત, તે અર્જુન, કર્ણ, દુર્યોધનનો ભારત, તે દિલીપ, અંબ, રામ, લક્ષ્મણનો ભારત આજે અવનતિમાં પડ્યો છે જે ચંદ્રમા અને સૂર્ય આકાશરૂપી વિમાનમાં એક સમયે આનંદિત નેત્રોથી ભારતવર્ષમાં પોતાના વંશજોની વીરલીલા જોઈ પોતાના મનમાં

સતોષ પામતા હતા, તેજ ચદ્ર અને સૂર્ય આજે વિરાજમાન છે અને તેમના અનેક વશજો આજે રાજદાસ ધારણ કરી રહ્યા છે પરંતુ અફસોસ ! આજે કેવું વિચિત્ર ! દશ્ય દગોત્તર થાય છે । ને સૂર્ય અને ચદ્રવંશી ક્ષત્રિય ગણજો શતાવધિ વર્ષો પૂર્વે મધ્યાહનના સૂર્યની પેઠે જગતમા વિગજમાન હતા, તેજ વીર ક્ષત્રીજો આજે અસ્ત થયેલા દીપકની પેઠે પડી રહ્યા છે વાતમીકિ અને વ્યાસ પોતાની સુમધુર વાણીથી જે સૂર્ય અને ચદ્રવંશની કીર્તિના કીર્તન કરી ગયા છે, જેમની ગાથા આજે પણ આ ઘોર રમજાનમા પડેલા ભારતની પૂર્વજીવિત જાગૃત કરી શ્રુતમ જીવનમનો પ્રચાર કરવાને સમર્થ છે તેજ જો વીર વંશની ગૌરવગરિમા અફસોસ ! આજે માત્ર દત્તવ્યામા આવી રહી છે । જે ગૌરવગરિમાના કિરણો સમસ્ત જગતમા વ્યાપ્ત થઈ ગયા હતા, તે ગૌરવગરિમાનો સૂર્ય આજે તેજ-વિહીન બની ગયો છે ઘોર રમજાનમા આ વીરજીવિત જાગૃત અનત નિદ્રામા સૂતી છે કેવન મનો-હાનિણી આશા મરુરે કહેલી જણાય છે કે, “કર્મ કરેલ અને ધૈર્ય ધારણ કરે ।”

આ જો અત્યંત પ્રાચીન વિશ્વવિદિત વીર ક્ષત્રિયવંશ પૈકી એક વીરવંશના ઇતિહાસનું વર્ણન કરવાને અત્રે અમે પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ જે પવિત્ર દેવવંશ એક સમયે સમસ્ત ભારતવર્ષમા પોતાની શાસનશક્તિનો વિસ્તાર કરી અમર્યાદ ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું હતું જે વંશના અકથનીય બલ-વિક્રમ, નીતિ અને ધાર્મિકતાનું ઉજ્જવલ વર્ણન ઇતિહાસમા સુવર્ણીકારથી અંકિત છે, તે ચદ્રવંશનું વર્ણન અત્રે અમે કરીએ છીએ જે પવિત્ર ચદ્રવંશમા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અવતાર લઈ ભારત-વર્ષમા અનંત લીલા કરી હતી, જેમના નામસ્મરણથી આજે ભકતવૃદ્ધો આનંદાનંદ બની જાય છે, તેજ ચદ્રવંશનું વર્ણન કરવાને અત્રે અમે તત્પર થયા છીએ જે હરિના નામથી સમસ્ત ભારત-વર્ષમા આજે પ્રેમભક્તિનો અખડ સ્ત્રોત વહી રહ્યો છે, જેમના નામથી પાપી, સતપત, સાધુ અને ભકતો એ સર્વ એક પ્રેમની શબ્દમા પરિબલ થયા છે, જેમના નામથી શક્તિ, શેવ અને મુસલમાનો એક જાતિના બની ગયા છે, સાપ્રતના તિરાકારવાદીજો ‘જલ્લાહ હરિ, સ્થલમા હરિ, અનંત આકાશમા હરિ,’ એમ માની જેના માહાત્મ્યના કીર્તનમા નિમગ્ન છે, દેશી ખ્રિસ્તીજો ઇશની સાથે જેનું નામ બોલી લાંચમા કરતાલ લઈ ‘ઇશ હરિ’ નો ધ્વનિ ઉઠાવે છે, તેજ હરિના વંશનું વર્ણન કરવાને અત્રે અમે પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ અજેજનું શિક્ષણ પામેલા યુવકો ! તમેજ કહો કે બ્રાહ્મ, ખ્રિસ્તી અને આર્યસમાજજો તે મોરચુકટધારી બસીધરના નામનું સ્મરણ અન્યરીતે કરે છે કે નહિ ? અમે કહીએ છીએ કે વાતમીકિએ જે પ્રકારે નારદજીની પાસેથી ઉપદેશ ગ્રહણ કરી પોતાની મુક્તિનું દાર બોલવાને મારે ‘મરા મરા’ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી જગલમા અસાતરીતે રામનામનું કીર્તન કર્યું હતું, તે પ્રકારે બ્રાહ્મ અને ઇસાઈજો શુ હરિના નામનું કીર્તન કરતા નથી ? લોકો હરિને ગમે તેરીતે બને તોપણ પરિણામ તો એકનું એકજ આવે છે હરિ સ્વયં કહી ગયા છે કે “મને જે ભાવથી જે બને છે, તેજ ભાવથી હું તેને દર્શન દઉં છું અને તેજ ભાવથી તેની કામના પૂર્ણ કરું છું ” અને આથીજ અમે કહીએ છીએ કે શીખ, ઇસાઈ અને મુસલમાન તે દયાળુ હરિના નામનું જે ભાવથી ઉચ્ચાર કરે છે તે ભાવથી હરિ તેમની મન કામના પરિપૂર્ણ કરે છે

વિદેશી ભાષાથી શિક્ષિત થયેલા વીસમી શતાબ્દીના અભક્ત હિંદુ, મુસનમાન, ખ્રિસ્તી, બ્રાહ્મ, નાસ્તિક તથા અદ્વૈત જીવ ! તમે કહો છો કે “કૃષ્ણ લપટ હતા, તેજો કદિ ઇશ્વર હોઈ શકે નહિ” અમે કહીએ છીએ કે આ તમારો બમ છે જ્ઞાન જણાવે છે કે આ સસારમા પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષ પ્રકૃતિની જાણસ્વરૂપ છે સ્ત્રીપુરુષોની નાની શક્તિ અનંત શક્તિની સાથે જડિત છે જે સ્ત્રીપુરુષ અનંત શક્તિની સાથે પોતાનું અત્યંત ક્ષુદ્ર ‘અસ્તિત્વ’ મેળવી દબને આ પૃથ્વીપર વિરાજમાન રહે છે, તે નરનારી દેવદેવી છે, અને જે નરનારી પોતાના આત્માની તે મહાન શક્તિનો અનુભવ કરવાને અસમર્થ બની પોતાના ક્ષુદ્ર ‘અસ્તિત્વ’ને પ્રબલ બનાવી કુમાર્જો ચાલે છે, તેજો આ સસારમા પિશાચપિશાચિણી છે જે તમે તમારા દેહમા ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ માનતા ન હો તો તમે શી રીતે કહી શકશો કે ઇશ્વર સર્વવ્યાપક છે ? શુ આથી ઇશ્વરની વ્યાપકતા કુદિત થતી નથી ? તમે અવતારવાદનો સ્વીકાર કરતા નથી તેમા કાંઈ હરકત નથી,

પરંતુ જ્ઞાન કહે છે કે મનુષ્યની સ્વલ્પ શક્તિ પવિત્રતાપૂર્વક અનંત શક્તિ સાથે મળીને મનુષ્યને દેવતા બનાવી દે છે; માટે તમારે સ્વીકાર કરવો પડશે કે અનંત 'શક્તિની સાથે શ્રીકૃષ્ણની સ્વલ્પ શક્તિએ મળી જઈને તેમને દેવસ્વરૂપે સંસારમાં પૂજ્ય બનાવી દીધા હતા, પરંતુ આ વાત કુતર્ક કરનારાઓને માટે છે. અમારા સિદ્ધાંત અને વૈદિક માન્યતાઓના આધારે શ્રીકૃષ્ણ સાક્ષાત્ ઇશ્વર છે અને પ્રેમી ભકતો તથા સાધુઓ જ્ઞાનેત્રીઓ જોઈ શકે છે કે હરિ એ સમસ્ત જીવોનું આશ્રયસ્થાન છે, હરિનું નામ એ સંસારનો સાર છે અને શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં ઇશ્વરના અવતાર છે.

ઇશ્વરને નહિ માનનાર નારસ્તિક ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ યાતક્યિત પણ માનતા નથી. તેઓ કહે છે કે તમે જોને ઇશ્વર કહો છો તે અજ્ઞાત અને અજ્ઞેય છે. તેમના યુરદેવે આ ભારતવર્ષમાં અનેક હજાર વર્ષો પૂર્વે આજ વાત કહી હતી. પછી તેનું ખંડન પણ અહીં આજ થઈ ગયું છે. પોતાના ભકતજનોને હરિ કહી ગયા છે કે:—“હું દુર્યોધ છું. પ્રેમ, ભક્તિ, યોગ અને પવિત્રતાવિના મને કાઈ પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી.” જ્યાં વસ્તુસ્થિતિ આવી છે ત્યાં ભક્તિ, યોગ, સાધના અને પવિત્રતા સિવાય તે દુર્યોધ હરિનું દર્શન કેળવી શકે ? કેવલ યુક્તિથી તેનું જ્ઞાન મેળવવું અત્યંત કઠિન છે. હે નવીન સભ્યતાના ઉપાસકો ! તમારા યુરોમાં પ્રેમ, ભક્તિ, યોગ, સાધના, ભજન, પૂજનથી રહિત છે, તેથી તેઓ કેવલ અર્ધમાર્ગે જઈ અધિકારમાં અચડાય છે અને ત્યાંથી પોતાના મૂળ સ્થાને પાછા ફરે છે. તમે પણ તેમનું અનુકરણ કરો છો. તમે અધિકારથી ગર્વના કરીને કહેશો કે:—“શું મિલ, સોન્સર ઇત્યાદિ વિશ્વવિખ્યાત મહાન પંડિતો, વૈજ્ઞાનિકો અને નૈયાયિકો પણ ભ્રમમાં પડી શકે ?” હવે અમે કહીએ છીએ કે:—“જો આધુનિક વૈજ્ઞાનિક પંડિતો અભ્રાન્ત હોય તો અમારા પૂર્વના ઋષિમુનિઓ પણ અભ્રાન્ત શામાટે ન હોઈ શકે ?” તમે કહેશો કે:—“ઋષિમુનિઓ અસભ્ય અને જંગલી હતા, માટે તેમનો તે સમયનો મત હાલમાં ચાલી શકે એમ નથી.” આનો ઉત્તર એ છે કે:—“અમારા ઋષિમુનિઓ અસભ્ય નહોતા, પરંતુ તેઓ મહાન તત્ત્વવેત્તા હતા.” હવે અમે ખ્રિસ્તી પંડિતોને પ્રશ્ન કરીશું કે, તમે ઇસુને ઇશ્વરનો પુત્ર શામાટે માનો છો અને તેનું ભજન તથા આરાધના કરવાને શામાટે પ્રવૃત્ત થાઓ છો ?

આપણે પરતંત્ર દેશમાં જન્મ લીધો છે. આપણો જાતીય ધર્મ, જાતીય આચારવિચાર, જાતીય વ્યવસ્થા—એ સર્વ મૃતવત્ પડ્યાં છે. એક માત્ર ઉદ્ધરનિર્વાહ કરવાને માટે અને દ્રવ્યોપાર્જન કરવાને માટે આપણા લોકો આમતેમ ભ્રમણ કરી રહ્યા છે. એવા શિક્ષિત માણસો ધણાજ થોડા છે કે જેઓ જ્ઞાનની શોધમાં નિમગ્ન હોય. આપણા જાતીય ધર્મની શિક્ષા રામાયણ અને મહાભારતમાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે; પરંતુ આપણને વિદ્યાલયમાં શિક્ષકદ્વારા આપણા ધર્મની કેવા નીતિની શિક્ષા પ્રાપ્ત થતી નથી. વિદેશી ભાષાના શિક્ષણના પ્રભાવથી વિજાતીય ધર્મનો મર્મ આપણને જોડેલો રાત છે, તેને એક શતાશ પણ આપણે આપણા પોતાના ધર્મના સંબંધમાં નજીક નથી. આપણે એટલું પણ કહી શકતા નથી કે દશરથને કેટલી રાણીઓ હતી અને તેમના પુત્રોનાં નામ શું હતાં ? આપણી જાતિના પતનનું હૃદયબેદક દ્રશ્ય આપણી દૃષ્ટિસમુખ આવીને ઉભું છે. તમે મિલ અને કૅમ્બ્રિજના શિક્ષકો છો, તમને પરદેશી ઇસુના જન્મવિષે પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો તમે તત્ક્ષણ તેનું મનોહર વર્ણન કરશો, લૂથરના પંથની વ્યાખ્યા કરશો, મિલ, કૅમ્બ્રિજના મતની વ્યાખ્યા કરશો; પરંતુ જો તમને શ્રીકૃષ્ણના જન્મવિષે પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો તમે એકદમ મૂંગા બની જશો. શ્રીકૃષ્ણે ભગવદ્ગીતામાં શું કહ્યું છે, એવો પ્રશ્ન જો કરવામાં આવે તો તમને ચારે બાજુ અધિકાર દેખાશે; અને ઇસુએ પહાડપર બેસીને કેવું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે તો તમે તત્ક્ષણ તેનો ઉત્તર આપી શકશો તમારી જન્મભૂમિમાં, તમારી જાતિમાં, વેદ, પુરાણ, ન્યાય, સ્મૃતિ, દર્શન, વિજ્ઞાન ઇત્યાદિ સર્વ શાસ્ત્રો છે, એમ તમે સાંભળ્યું છે; પરંતુ તે શી વસ્તુ છે તે જાણવાને તમે ભૂલેશું કે પણ ઇચ્છા કરતા નથી. તેમાં જો અમૂલ્ય રત્નો વિદ્યમાન છે તેને ગ્રહણ કરવાનો તમે યત્નિયિત પણ પ્રયત્ન કરતા નથી. તેને ગ્રહણ કરવાની તમારી જરાપણ ઇચ્છા નથી. તમારી જાતની જન્મભૂમિ આ કુર્લભ ધનથી ધનવતી છે અને તમે તેનાં સંતાનો વિદેશી ભાષાની શિક્ષા ગ્રહણ કરો છો—આ પ્રકારનું ધન પ્રાપ્ત કરવાને માટે સાત સમુદ્રપારના લોકોને બારણે બીપ માગો

છો ' તમારા પોતાના ઘરમા ધન છે કે નહિ, તેની તમે બૂનેચૂકે પણ તપાસ કરતા નથી અને રસ્તાના લિખાગી બનીને અત્યંત અપધનથી હાનમા ધનિક બનેલી વિદેશી જાતિની આગળ તેને માટે પ્રાર્થના કરો છો. ધાર્મિક નિબંધ લખતા તમારા વિદેશી ગુરુઓના અનેક મતો તમે ઉદ્ધૃત કરો છો, પરંતુ તમારા પૂર્વજો જે ધર્મને આશ્રયે પોતાનું જીવન બચાવેલી કરી ગયા છે તે બનાતન હિંદુધર્મના શાસ્ત્રોમાંથી બે શ્લોક ઉદ્ધૃત કરતા પણ તમને વાળ લાગે છે. તમારા ગુરુ મેહમૂનરે વરેલા મગ્ગવેદસહિતાનો અંગ્રેજી અનુવાદ વાચ્યા વિના વેદનું મહત્ત્વ જાણવાનો તમારે માટે કોઈ અન્ય ઉપાય નથી આ રીતે માત્ર અંગ્રેજી ભાષામા આપણું શાસ્ત્રના થયેલા અનુવાદમાજ તમારે જ્ઞાન સીમાબદ્ધ છે તમને જે પ્રશ્ન કરવામા આવે કે ૪૦ સં ૪૪૯થી મહાગણી વિકટોરિયાના સમયસુધીમા ઇંગ્લાંડમા જે મુખ્ય મુખ્ય ઘટના બની હોય તેનું વિવરણ કરો તો તમે શીઘ્ર સાન, મહિના અને તારીખસહિત તેનું વર્ણન કરશો પરંતુ જે તમને કહેવામા આવે કે ચદ્રવશની મુખ્ય મુખ્ય ઘટના વર્ણવો, તો તમે એકદમ પાષાણપ્રતિભાવત્ સ્તબ્ધ બની જશો તમને જે પ્રશ્ન કરવામા આવે કે મહારાણી વિકટોરિયાના પિતાનું નામ શું હતું તો તમે તે એક પળમા જણાવશો, અને જે તમને પૂછવામા આવે કે જહાંગીરના પિતામહનું નામ શું હતું તો તે પણ તમે કંટ જણાવશો, પરંતુ જે તમને એવો પ્રશ્ન કરવામા આવે કે શ્રીકૃષ્ણના પ્રપિતાનું નામ શું હતું તો તમે તરત મૂગા બની જશો હે શિક્ષિત મહોદયો! જે તમને પૂછવામા આવે કે તમારા પ્રપિતામહનું નામ શું તો તમારે મુખ સ્થામ શામાટે પડી જાય છે? બ્યારે તમારા હૃદયમા જાતીય ધર્મજ્ઞાન, શાસ્ત્રજ્ઞાન કેમિત્ પણ રહ્યું નથી ત્યારે શ્રીકૃષ્ણનું નામ સાલળી તમને ધૂણા ઉત્પન્ન થાય એમા શું આશ્ચર્ય? અને સત્ય છે કે ભક્ત્યાભિવ્યક્તિ લેશપણ વિવેક રાખ્યા વિના જે નિરંતર મદ્યમાસનું સેવન કરે છે અને સદા જે પ્રાણીઓનો ધ્વસ કરવાને તત્પર રહે છે તેમના હૃદયમા ધર્મભાવ ટકી જ શકે કયાથી? હે સ્વદેશી શિક્ષિત પુરુષો! આ તત્ત્વ જાણવાને માટે જુઓ શ્રીમદ્ ભાગવતમા શું લખ્યું છે —

નિગમકલ્પતરોર્ગલિતં ફલં શુકમુખાદમૃતદ્રવસંયુતમ્ ।

પિવત ભાગવતં રસમાલયં મુહુરહો રસિકા મુવિ માધુકાઃ ॥

અમે અત્ કરણપૂર્વકે અમારા સ્વદેશી ભાતાઓને ભલામણ કરીએ છીએ કે તમારે શ્રીમદ્ભાગવત અને ભગવદ્ગીતાનું અધ્યયન અવશ્ય કરવું જોઈએ જોએ સરકૃત આધારી અજ્ઞાત છે, તેઓ જે આ પુસ્તકોનો અનુવાદ વાચશે તો શ્રીકૃષ્ણ કોણ હતા, તેની તેમને પ્રતીતિ થશે ત્યારે તેમના મનમા શ્રીકૃષ્ણના સખધમા જે ભ્રમ અને અવિશ્વાસ છે તે નિવૃત્ત થઈ જશે ત્યારે તમે સારી રીતે જાણશો કે સમસ્ત વિલામતના ધાર્મિક પુસ્તકો અને મિલ, કોન્ટ, સ્પેન્સર વગેરેના વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકો એકત્ર કરીએ તોપણ તેમાંથી શ્રીમદ્ભાગવત અને ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશોને એક શતાશ પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ ઉત્તમ અવલોકનકારો આ વાત મુક્તકંઠે સ્વીકારે છે કે પ્રત્યેક ધર્મ કાલક્રમે કરીને અજ્ઞાન અને ભૂર્પ્લોઝકોના દોષથી વિકૃત બની જાય છે; અને ધર્મસંસ્થાપકોના ચરિત્રો તેમના ઉપાસકોની રુચિઅનુસાર ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના બની જાય છે, પરંતુ તત્ત્વવેત્તાએ તેના તત્ત્વો જાણે છે ત્યારે હવે અમે પ્રશ્ન કરીએ છીએ કે શું આ દેશના શિક્ષિત યુવકો ચિરકાલપર્યંત શ્રીકૃષ્ણ-પ્રત્યે ધૂણા ધરાવતા રહેશે? આ સ્થળે તે દયામય કૃષ્ણના ચરિત્રનું વર્ણન અને તેમના માહાત્મ્યનું વિવરણ તથા શ્રીમદ્ભાગવત અને ભગવદ્ગીતા ઇત્યાદિ ગ્રંથોનું મહત્ત્વ આપણે અપ્રાસંગિક છે, માટે અમે અત્યંત શોકસહિત તેમ કરતા અટકીએ છીએ, પરંતુ અમે અમારા દેશના આશાસ્પ પુરુષોને કહીએ છીએ કે આ ધૈર્ય સ્મશાનવત્ ભારતવર્ષમા મહાશક્તિની સાધનાની આવશ્યકતા છે, તેમજ મૃતસંજીવનચત્રના પ્રચારની જરૂર છે માટે આ મરુક્ષેત્રમા હરિનામરૂપી અમૃતનું સિંચન કરી પ્રેમભક્તિના પ્રબળ આદોલનો પ્રસારો. આ કુસપના સાગરમા હુબ્બી ગયેલા દેશમા હવે અમે શૈવ અને વૈષ્ણવોની વચ્ચે વિવાદ થતો જોવા ઇચ્છતા નથી. અમે કેવળ સપને જોવા માગીએ છીએ અમે તે સર્વેશ્વર હરિ અને યોગમાયાની શક્તિ એકત્ર કરવા માગીએ છીએ અમે પુરુષ અને પ્રકૃતિનો સંયોગ થએલો જોવા ઇચ્છીએ છીએ અમે મૂનીએ છીએ કે કેવળ વિગતીય

શિક્ષાથી જાતીય ઉન્નતિ કદિપણ થઇ શકશે નહિ. જાતીય ધર્મ અને જાતીય શાસ્ત્રની શિક્ષાવિના ઉન્નતિ થઇ શકશે નહિ. સંપૂર્ણ ઉન્નતિનું મુખ્ય સાધન છે. હે ભારત-વાસીઓ! તમે હવે મિલ, કોમ્પ્ટ અને સ્પેન્સરને એક બાજુએ મૂકી દો અને તમારા પોતાનાં શાસ્ત્રો તરફ દૃષ્ટિ ફેંકો. તમારા ધર્મના જે અમૂલ્ય ધન પડેલું છે, જેનો તમે અનાદર કરો છો, જેના આશ્રયથી તમે આ ભવસાગર સરળતાથી તરી શકશો તે ધન તરફ આંખ ઉઘાડીને જુઓ. બંધુઓ! મહાશક્તિના ધ્વનિની સાથે આજે શ્રીહરિના નામના ધ્વનિના સંયોગનું પ્રયોજન છે. બંધુઓ! સ્મરણમાં રાખો કે અંતે હરિ નામજ એક સારપદાર્થ છે.

મહર્ષિ વ્યાસજીએ પોતાની અમૃતમય વાણીથી જે પવિત્ર હરિવંશની કથા વર્ણવી છે, જે હરિવંશનું મહાભારતમાં વર્ણન આવે છે, જે હરિવંશ આર્યધર્મવલ્લભી પ્રત્યેક મનુષ્યના આદરને પાત્ર છે, તેજ હરિવંશના પાછળના રાજ્યોનું વર્ણન કરવાને અમે પ્રવૃત્ત થયા છીએ. સર્વ જીવોના આધાર-સ્વરૂપ દયામય શ્રીકૃષ્ણની માનવલીલા સમાપ્ત થઇ અને તેઓ વૈકુંઠધામમાં ગયા ત્યાંસુધીનું તેમના વંશનું વૃત્તાંત કવિકુલપતિ વ્યાસજીએ આપ્યું છે, માટે આ સ્થળે તેમની પછીના રાજ્યોનો ઇતિહાસ આપવો ઉચિત છે. જે આર્યસંતાનોએ હરિવંશનો ઇતિહાસ મહાભારતમાં વાંચ્યો છે, જેમણે યદુવંશના ધ્વંસનું વૃત્તાંત વાંચ્યું છે, તેઓ શેષ યદુવંશીઓની શી અવસ્થા થઈ તે આજપર્યંત જાણતા નથી; માટે આ ઇતિહાસ તે સંબંધે પ્રકાશ પાડશે એવી અમે આરા રાખીએ છીએ. જે દયામય હરિ આ ભારતવર્ષમાં અવર્ણનીય અનંત લીલા કરી ગયા છે, તેમના કયા વંશજો સાંપ્રતમાં ભારતવર્ષમાં વિદ્યમાન છે, તે પાઠકો આ ઇતિહાસ વાંચવાથી સારીરીતે જાણી શકશે અને તેથી તેમને અપૂર્વ આનંદ થશે. જે હરિ ભારતવર્ષમાં પ્રેમભક્તિનો સંપૂર્ણ પરિચય કરાવી ગયા છે, જે હરિએ પ્રાણીઓની મુક્તિના માર્ગ સ્વચ્છ બનાવી દીધો છે, જેમણે મિત્રતા તથા રાજનીતિનો જીજ્ઞવણ આદર્શ દર્શાવ્યો છે, જે દયામય ભગવાને ભારતવર્ષને પવિત્ર કર્યો છે, તેમના ચરણકમલનું ધ્યાન ધરી હવે અમે ઇતિહાસનો આરંભ કરીએ છીએ.

મરુસ્થલીનો જે ભાગ હાલમાં જેસલમીરના નામથી વિખ્યાત છે, તેમાં ઉક્ત હરિના વંશજોનું વર્તમાનકાળમાં રાજ્ય છે. જેસલમીર નામ આધુનિક છે. પ્રાચીન કંતકથામાં એ મરુ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. મરુ અથવા મેરનો અર્થ રેતીનો ટેકરો છે. મરુક્ષેત્રમાં આ જેસલમીરનો પ્રદેશજ પાષાણમય અને ફળદ્રુપ છે. એ સ્વતંત્ર હિંદુરાજ્યવંશનું રાજ્ય છે અને એની પ્રાકૃતિક અવસ્થા દર્શનીય છે. આ દેશના લોકોના આચારવિચાર, આ દેશમાં થતી ખેતી તથા વૃક્ષો ખરેખર વિચિત્ર અને જાણવાયોગ્ય છે; પરંતુ આ દેશમાં જે જાતિ નિવાસ કરે છે તેનો ઇતિહાસ તો તેથી પણ વધુ જાણવાયોગ્ય છે અને ઉપયોગી છે.

જેસલમીરમાં ભાટીલોકો વસે છે. આ ભાટીલોકો યદુ વા જદવવંશની એક શાખા છે, કે જે આજથી ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વે સમસ્ત ભારતવર્ષના નેતા હતા અને હાલમાં ભારતવર્ષના એક ખુણામાં રાજ્ય કરનાર જેસલમીરના મહારાજ પોતાને તે વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા જાણીએ છે, કે જે એક સમયે યમુનાના તટથી લઇને પૃથ્વીના છેડા સુધી રાજ્ય કરતા હતા.^૧

આ યદુવંશીઓનો શૃંગલાબ્ધ ઇતિહાસ હાલમાં પ્રાપ્ત થવો અશક્ય છે, કે જે દ્વારા ઉક્ત મંતનું સમર્થન થઇ શકે; પરંતુ તેઓ પોતાની વંશાવલીની રક્ષા કરતા આવ્યા છે તે પરથી પ્રમાણિત થાય છે કે ધણે અંશે આ વાત સત્ય છે. યદુવંશીઓના ઇતિહાસની જોજ કરવાથી અમારા મનમાં બે અનુમાનો ઉત્પન્ન થયાં છે અને તે અવસ્થા માન્ય પણ થઇ શકશે. પહેલું અનુમાન તો એ છે કે આ ભાટીઓ સીથિયનવંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે; અને બીજું અનુમાન એ છે કે તેઓ આર્ય છે. જો આપણે અત્યંત પ્રાચીન કાળના ઐતિહાસિક સમયપ્રત્યે દૃષ્ટિ ફેંકીએ કે જ્યારે હિંદુઓ અને સીથિયનો એકજ હતા અને જ્યારે તેમણે એકબીજાથી પ્રથક્ થઇને લિન્ન લિન્ન રાજ્યો સ્થાપન કર્યાં હતાં, તો આપણને વિદિત થાય છે કે કારખીજન સમુદ્રથી ગંગાનદીના તટપર્યંત વસતી લિજલિન્ન

^૧ શ્રીકૃષ્ણે જે દ્વારિકાપુરી સ્થાપન કરી તેનું પ્રથમ નામ જગતકુંડ હતું. અંકકરે જગતકુંડનો અર્થ પૃથ્વીનો છેડો કર્યો છે, પરંતુ તેનો વાસ્તવિક અર્થ ભૂસ્વર્ગ છે. મૂળ અંકમાં 'પૃથ્વીના છેડો' છે. હિંદીઅનુવાદક

શાખાના લોકો એકજ ભાષા બોલનાર અને એકજ ધર્મ પાળનાર એક બૃહત્ જાતિના મનુષ્યો હતા આ અતિ પ્રાચીનકાલમા સીથિયન લોકોનું મુખ્ય સામ્રાજ્ય વિનંદ્ર યદ્ય ગયુ ત્યારપછી બુધના પુત્ર ભરતે ભારતવર્ષમા પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું (એને ઇન્ડોસીથિયન રાજ્ય કહેવામા આવ્યું છે.) હવું તે સાર્વભોમ મહારાજ ભારતના વંશજ ભાટીઓ હાલમા મરુચલીના એક સંકીર્ણ ખૂણામા શાસન કરે છે.

રાજકુલોએ (અર્થાત્ સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશીઓએ) ભારતવર્ષમા પ્રથમ નિવાસ કર્યો હતો, એવું અતુમાન કરવું વ્યર્થ છે. રાજકુલોએ આ દેશમા પ્રવેશ કર્યો તે પૂર્વે અહીં આ બીલ, મીના, કાળા વગેરે લોકો વસતા હતા ૨ કટલાક લોકો જણાવે છે કે આ બીલ અને મીના લોકો પણ રાજકુલોમાથીજ ઉત્પન્ન થયા છે, પરંતુ તેઓ ગળકોશત્વવિહીન હોવાથી આ શાયનીય દશાને પ્રાપ્ત થયા છે; પણ આ વાતની સંભતા સંદેહ કરે એવા કોઈ પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થતા નથી તેથી આ વાત અને અને તેવીને તેનીજ છોડીશુ પ્રાચીન હિંદુજાતિની સત્તા અને તે સત્તાના વિસ્તારના મંબધમા આધુનિક પુરાતત્વવેત્તાઓએ ભ્રાન્ત અને સંકીર્ણ મત પ્રદર્શિત કર્યા છે બધા લોકોએ એવો મત પ્રદર્શિત કર્યો છે, કે મુસલમાનોએ ભારતવર્ષમા પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો ત્યાર પછી હિંદુસમાજમા અટક નહીંને જેને પાર નહિ જવું તથા સમુદ્રપર્યટન નહિ કરવું એવા જે કુસંસ્કારો પ્રચલિત થયા છે, તે ચિરકાલથી આ સમાજમા પ્રચલિત છે. જો નવીન અને સત્ય મત પ્રહરણ કરવા કરતા પ્રાચીન અને બ્રમચૂલક મત છોડવાતુ કામ અધિક દર્શિને ન હોય તો મરહતાથી જ્ઞાત થશે કે હિંદુઓમા જલપર્યટન નહિ કરવાની જે રૂઢિ પ્રચલિત છે તે અત્યત આધુનિક છે પ્રાચીન કાળના હિંદુઓ જલયુદ્ધમા નિપુણ અને સામર્થ્યમપ્ત હતા અને તેથી તેઓ આફ્રિકાઈ, અરબગતના ધરાન અને ઝાન્ડેસિયન આફ્રિકેસીયોઈ દ્વીપપુજની સાથે વ્યવહાર રાખતા હતા

હિંદુ લોકો અનાદિ કાળથી ભાગતવર્ષની સીમાની અદગ્ગ વ્યવહાર ચલાવતા આવ્યા છે, એમ કહેવું અતિ હાન્યજનક છે પુરાણો જો કે અપૂર્ણ અને કાલ્પનિક વર્ણનથી દુક્ત છે તોપણ તે અને મંત્રરમૂતિ ઇન્ડોસીથિયનો પ્રાચીન ગ્રથોદ્ગા પ્રમાણિત થાય છે કે આકસસ નદીથી ગંગા નદીના તટપર્યંતના સર્વ દેશોમા હિંદુઓનું આવામન થતુ હતુ પુરાણોના અલંકારિક

૧ પૌરૂક, ઉક, દ્રીડક, કબોળ, ચવન પારક, પદહવ, ચીમી, કિરાત અને રાક આ જાતિઓ ક્રત્રિય હોવા ગતા યજુ પવિ. ધાર્મિક વિધિતુ પાલન નહિ કરવાથી તથા પ્રાણજીવી સેવા નહિ કરવાથી કમરા નીચરણું રાખત શુદ્ધત્વ ને પ્રાપ્ત થઈ (જુઓ મતુન્ અપ્યાય ૧૦ શ્લોક ૪૩-૪૪) નવશના તૃતીય ૧ પુ. ૨ યાતિના પચ્ચમ પુત્ર ચવન ૨ દ્વારા આયે નિયન લોકોની ઉત્પત્તિ થઈ હોવી જોઈએ રાક લોકો એગિયાની રાજાતિ છે પદહવ લોકો પ્રાચીન પાસિકે વાશુમે નતિ છે તેચીની ચીન (ચાચના) દેગના નિનાસીઓ છે જો રાજ્ઞની સાથે રાક ગન્દ મગવાથી આગ્રાકા રાજ્ઞની ની ઉત્પત્તિ થઈ છે પેટલકનિને એને કાસિમાનોન્ટસ કલા છે ડેડેસસ એ આગામ રાજ્ઞને અપબર છે

૨ હાલમા બહુધા કાખાનનિનો લોપ થઈ ગયો છે શ્રીકૃષ્ણના સમયમા એ જાતિ સૌન્દર્યના જાલી સ્વિપતિમા વિશ્વમાન હતો એક જગસી બીલકોગ શ્રીકૃષ્ણ ધાયવ થયા ત્યારે તે બીલે તેમની પામે આવી હાપ જોર કહ્યું “આ કાર્ય અજાણતા મારાથી યજુ છે આપને ધાયલ રવાની મારી ઇન્ડા નહોતી, માટે આપ મને ક્ષમા કરો” તારે શ્રીકૃષ્ણે તેને ક્ષમા કરી જહું “રાગાવતારમા મે તારો વધ કર્યો હતો માટે આ અવતારમા તે મને મારી યથાર્થ વેર લીધું છે” આ પદથી પ્રતીત થાય છે કે શ્રીરામચંદ્રે સૌરાષ્ટ્રના નિવાસીઓને આધીનતાની શુખવામા પશ્ચિમક દેરી સત્ત્વ ખતાવ્યા હતા વળી એમ જણાય છે કે શ્રીકૃષ્ણના મૃત્યુ પછી કાળા લોકોએ તેમના વરાળને તુટી લીધા હતા

૩ ઝેઝિયા અને સેનિગાલ નદીની સમીપ તળાકુડા વગેરે મથગે છે અને તે સર્વ નગરોના નામને છેડે કુડા રાજ્ઞ આવે છે

૪ મહારાય માર્કન્ડ તથા સર વિલિયમ જોન્સ હિંદુ સાહિત્યની તપાસ કરતા એવા નિર્ણયપત્ર આવ્યા છે કે

૧ યથાતિ નહુવના તૃતીય પુત્ર નહોતા, પરંતુ દ્વિતીય પુ. હતા (જુઓ ભાગ ૨૬૦ ૮ અન્ ૧૮)

૨ યથાતિના પચ્ચમ પુત્રનું નામ ચવન નહોતુ યથાતિને ચક્ર, હવંમુ, કુહુ, અનુ અને પુરુ મે પાંચ પુત્રો હતા (જુઓ ભાગ ૨૬૦ ૪ અન્ ૧૮)

હિંદી અભુવાદક

વર્ણનદ્વારા પ્રતીત થાય છે કે એશિયાનો મધ્ય ભાગ કે જે આજે સાધારણતઃ મ્યેન્મર દેશ કહેવાય છે, ત્યાંથી હિંદુસ્થાનમાં વિદ્યા અને જ્ઞાનના અનેક સ્રોતો આવ્યા હતા. મનુએ પણ પુરાણોના આ મતની પુષ્ટિ કરી છે, જેદ્વારા પ્રતીત થાય છે કે અતિ પ્રાચીન કાળમાં શાકદ્વીપથી ગંગાના તટ-પર્યંત એકજ (સનાતન) ધર્મનો પ્રચાર હતો !

મારાગાન્ધેશ્વરી પૂર્વદ્વીપ પર્યંત જે માલિયન લાપા અથવા કિલ્લા છે તેમાં મુખ્ય સસ્કૃત શબ્દો મળેલા છે અને આ લાપા એકબીજાને જોડતી જલસાગરપર્યંત જલકુચો તેની ઘણી જગ્યાએથી પૂર્વે તેઓ ઘણા સસ્કૃત શબ્દોનો પ્રયોગ કરતા હતાં તેઓ વિશ્વાસપૂર્વક માને છે કે આ સખધ સુવર્ણથી ભરી થઈ હતી આ દ્વીપવાસીઓની હાલતોમાંથી રામાયણ અને મહાભારતની ઘણી વાતો આવે છે (જુઓ એશિયાટિક રિસર્ચીસ વૉલ ૬ પૃષ્ઠ ૨૨૬)

મહારાજ માર્કેને પોતાના ઉપરાંત મત પ્રદર્શિત કર્યો પણ ઉપરાંત દ્વીપો ટ્રિયસરગરના તાપામાં આવ્યા આથી ત્યાંના પ્રાચીન મકાનોની તપાસ કરવામાં આવી અને તેપરથી મતીત થયું કે ઉપરાંત દ્વીપમાં સૂર્યવંશીઓએ જઈ પોતાના મહાકથો વખાળ્યા હતા ત્યાંના મહિરોમાં દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ તથા ત્યાંના શ્રેષ્ઠ માની ધાર્મિક તથા વીરસાધક વાતો ઉકત મતને વિશેષ પુષ્ટિ આપે છે વળી અતિ દીર્ઘ-કાળથી ભારતવાસીઓ મિસરના લોકોની સાથે વ્યવહાર રાખતા હતાં આના પણ તપાસ કરવાથી અને- પ્રમાણો પ્રાપ્ત થાય છે ભારતવાસીઓએ જિ હલદીપ્રકાશ મિસરની સાથે સાચી પહેલા સખધ સ્થાપિત કર્યો હતો લોકાના વિજેતા રામચંદ્રની ખાસે પણ તેમના પૂર્વપુત્ર સમરની પેઠે મહાન નૌકાબળ હતું, એમાં સંદેહ નથી હું દીર્ઘકાળથી એમાં વિચાર વાવવતો હતો > લકા એ માચીન ઉચ્છેદિયા દેશ છે માચીન લેખના જણાવ્યા પ્રમાણે હિંદોપિયન લોકો ભારત-વર્ષમાં ઉત્પન્ન થયા હતાં અને આ લોકોદ્વારા મિસરમાં શિક્ષા અને સલ્વતાની જિંદગી થઈ હતી

૧ અગ્નિપુરાણમાં જે સૃષ્ટિ વર્ણન છે તેમાં સાત દ્વીપોનો ઉલ્લેખ છે તે સાત દ્વીપોમાં ગાન્ધીપ પણ એક દ્વીપ છે શાન્દીપનિવાસીઓ બ્રહ્મદ્વાર ઉત્પન્ન થયા છે અને તેઓ ગાન્ધેશ્વર કહેવાય છે જુનના પુત્રોના નામ જુહુક, સુક્રમા, માનીયક, કુમ્ભ, ઉત્તર, દક્ષિણ અને કુમ્ભ હતા તેમાંના પ્રત્યેક પોતપોતાના નામથી એક એક ખડ(દેશ-ભાગ) સ્થાપિત થઈ હતો જેમજે મુકુભારખડ વગેરે ત્યાંના પ્રધાન પ્રધાન પર્વતોના નામ જુહુક, રૈવત, સ્થાવ, ધર્મક, અમહરીમ અને કેસરી છે સાત પ્રધાન નદીઓ મજ, મગવ, અરવલ્લી ઈ છે આથી આના નિવાસીઓ પ્રાચીનકાળમાં સૂર્યોપાસક હતાં સાદી સમજગતિથી અમે કહી શકીએ છીએ કે શાન્દીપમાં પ્રાચીન સીંચિયા દેશ હતો, અને શાન્દેશ્વર (મનુના જણાવેલા રાક) તથા પાશ્ચાત્ય દેશોના ઈતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા વાકિ લોકોજ પાર્થિવન લોકોના આદિપુત્ર હતા તેમના આદિ અધીશ્વરનું નામ અરશક હતું અરવલ્લી નામની સાથે અન્દાસ નામની સાદગ્યતા સ્પષ્ટ છે [અન્દાસ એ અન્દરતીસનો અર્થ થાય છે] શાન્દીપના પ્રથમ નૃપ-તિના પુત્ર જુહુકને તાતાર લોકોના ઈતિહાસવેત્તા અણુલગાડીએ બુદ્ધસ જ્ઞા છે અણુલગાડીએ હિંદુઓની પેઠે એક પર્વતચેણીને પણ તેજ (બુદ્ધસ) નામ આપ્યું છે પુરાણ અને તાતારના ઈતિહાસમાં આ સમાનાંતર જ્યાંથી આવી ?

એક બ્રાહ્મણનેતાને વિષ્ણુજના ગરુડ શાન્દીપમાંથી જુહુકીપમાં લઈ આવ્યા હતા આથી શાન્દીપના બ્રાહ્મણો જુહુકીપમાં પરિવિત થયાં જુઓ એશિયાટિક રિસર્ચીસ વૉલ ૫, પૃષ્ઠ ૫૩ આ મહારાજ ડાલ્મનનો લેખ

* કનક દોડને ઉપરાંત મત અમે પુરાણસંગત માનતા નથી તેમજ પુરાણમાં જે ઉલ્લેખ હોવાની વાત લખી છે તે પુરાણમાં છેજ નહિ અને નામોમાં પણ ઘણો ગોરાગો છે માર્કેને પુરાણમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે મનુને ક્ષાપુત્ર થયા, તેમનાથી સમસ્ત પૃથ્વી બાહર થઈ ગઈ અને પ્રિયવ્રતે પોતાના પુત્રોને સર્વદ્વીપોનું નામ આપ્યું પ્રિયવ્રતોડમ્યવિશ્વત્ત્વન સત સપ્તસુ પાર્થિવાન. દ્વોપેષુ તેષુ ધર્મણ દ્વીપાંસ્તાંશ્ચ નિવોધ મે ॥ જમ્બુદ્વીપે તથામીધ્રે રાજાન કૃતવાન પિતા । કુલદ્વીપેશ્વરોડ્વાપિ તેન મેધાતિયિ સ્મૃતઃ ॥ શાલ્મલે તુ વપુષ્મન્તં જ્યોતિષ્મન્તં કુશાહચે । કૌશ્વદ્વીપે સુતિમન્તં હવ્યં શાકાહચે સુતમ્ ॥ પુષ્કરાધિપતિષ્વૈવ સવનં કૃતવાન સુતમ્ ।

પ્રિયવ્રતે જુહુકીપમાં પોતાના પુત્ર અગ્નિવ્રતે, પશ્ચદ્વીપમાં મેધાતિયિ, શાલ્મલિમાં વપુષ્માનને, કુશદ્વીપમાં જ્યોતિષ્માનને કૌશલમાં સુતિમત્રને, શાન્દીપમાં હવ્યને અને પુષ્કમાં સવનને સ્થાપિત કર્યો હતા ભાગ્યવતમાં ઉકત પુત્રોના નામ આ પ્રમાણે લખ્યા છે અગ્નિ, ઇન્દ્ર, યજ્ઞાહુ દિવ્ય, ધૃતપૃથક, મેધાતિયિ, તથા વિતિહોત શાન્દીપનું વર્ણન મલ્લપુરાણના ૧૨૨માં અધ્યાયમાં આવે છે

શાકદ્વીપસ્ય વદ્યામિ યથાવલિહ નિશ્ચયમ્ । જમ્બુદ્વીપસ્ય વિસ્તારાદ્દ્વિગુણસ્તસ્ય વિસ્તરઃ ॥ તત્ર પુણ્યા જનપદા ચિરસઃ પ્રિયતે જન. । ઋજ્વાયતા પ્રતિદિશં નિવિષ્ટા વર્ષપર્વતાઃ ॥

યદુવંશના નેતા શ્રીકૃષ્ણ નિઝામમાં પધાર્યા ત્યાંપછી યદુવંશીઓ લાગતવર્ષે ડોહી અન્યત્ર આસ્યા ગયા તેના અન્યથા દેશીય ઇતિહાસમાં જે વર્ણન ઉપનમ્ય થાય છે તે પ્રત્યે આપણે પ્રથમ

રતનાકરદિનમાન સાનુમત્તો મહાચિતા । ઝમયત્રાવગઢો ચ લવણક્ષીરસાગરૌ ॥
 શાકઢીપે તુ વક્ત્રામિ સમ્પન્નિધાન્મહાચલન્ । દેવર્ષિર્ગંધર્વયુત પ્રથમો મેરુરુચ્યતે ॥
 પ્રાગાયન સ સૌવર્ણ ઉદયો નામ પર્વત । તત્પારેણ સુમહાન્ જલધારો મહાગિરિઃ ॥
 સ વૈ ચન્દ્ર સમાખ્યાતઃ સપ્રાણધિષ્ઠમન્વિત । નારદો નામ ચૈવોક્તો દુર્ગશૈલો મહાન્વિત ॥
 તત્રાવલો સમુપ્તૌ પૂર્વ નારદપર્વતૌ । તત્રાપરેણ સુમહાન્ શ્યામો નામ મહાગિરિ ॥
 યત્ર શ્યામત્ત્રમાપન્ના પ્રજાઃ પૂર્વમિમાઃ કિલ । સ એવ દુંદુભિર્નામ શ્યામપર્વતસન્નિભ ॥
 તત્પારેણ રજતો મહાનસ્તો ગિરિઃ સ્મૃતઃ । સ વૈ સોમક ઇત્યુક્તો દેવૈર્યજ્ઞામૃતિપુરા ॥
 તત્પારેણાન્વિકેયઃ સુમનાસ્તૈવ સ સ્મૃતઃ । આન્વિકેયાત્પરો રમ્યઃ સર્વૌપધિનિશેવિત ॥
 વિબ્રાજન્તુ સમાખ્યાત સ્ફાટિકસ્તુ મહાન્ગિરિ । સૈવેહ કેશવેત્યુક્તો યતો વાયુ પ્રવાતિ ચ ॥

અર્થાત્ શામ્લીપના વિસ્તાર જલુદીપથી બમણો છે ત્યાં પુણ્યાત્મા પુણ્યોનો નિવાસ છે તેઓ કીર્ધીમળ છવે છે ત્યાં પ્રતિદિશાના સાત પર્વતો છે જે લવણ અને ક્ષીરસાગરની ત્રણે મળે છે પહેલો દેવર્ષિ આધર્વણી યુત એવા પ્રમેર પર્વત છે, તેની આગળ જલધારા નાનનો પર્વત છે તે પર પુષ્કા ઔષધિઓ માત્ર થાય છે. તેને નદ્રપણુ મહેવામાં આવે છે તેની આગળ નારદ નામનો પર્વત છે, તેની આગળ શ્યામ પર્વત છે, ત્યાંની મળ પૂર્વે શ્યામત્ત્રમાપન્ના પ્રજા યદુ કુલી વળી એ દુદુક્ષી નામનો પર્વત છે તેની આગળ નરત નયવા રજત નામનો પર્વત છે, તેને સોનમ પણુ મહેવામાં આવે છે તેની આગળ અપીથ્ય છે, જેને સુમના પણુ મહેવામાં આવે છે તેની આગળ સર્વ ઔષધિઓથી યુત એવા સ્ફાટિકનો વિભાજ નામનો પર્વત છે, જે રેશવ પણુ મહેવાય છે, ત્યાંથી વાયુ પણ ચાલે છે વળી સાત નગરો પણુ બમ્મે નામવાળી છે મુકુન્દારી વા રાવજલા મુકુન્દારી વા તપ સિદ્ધા, નદી વા પાવળી, શિવિકાશ્રિ વા હ્રુદ વેલુમ વા અમૃતા, હુદતા વા ગલ સ્તિ ઇત્યાદિ આપણે પુરાણોમાં શાકઢીપ અને નર્મલ દોડનો સિપિયા એજ દેશ છે કે પૃથ્વ તેનું અનુમાન પામ્યે સહજ મરી શમરો અગ્નિપુગાણમાં પણ શાકઢીપના ગર્ભનું નામ ભૂપ નથી અને નર્મલ દોડે તેમના પુત્રોના જે નામ લખ્યા છે તે પણ અર્થાત્ નથી એવળ એકાદ નામ મળતુ આવે છે

શામ્લીપના નિવાસીઓને લેખ્ય શી રીતે પ્રાપ્ત થયું તત્સમયે નર્મલ દોડ જણાવે છે કે, તેમણે સાહસોને પોતાના દેશમાં વસવા દીધા નહિ તેથી તેઓ રોષે નહ ગયા પરંતુ પુરાણમાં એવો ઉત્પેદ નથી અને પ્રથમ ખડમાં જણાવી ગયા છોએ કે સગર ગઢાદિકને આ દેશમાંથી હાકી કાઢ્યા તેથી તેઓ રોષે થઈ ગયા હતા પરંતુ નર્મલ દોડે મહારાજ કોલકુલનો મત ગ્રહણ કર્યોથી આ ભ્રમ થયો છે સહસ્રાવધિ વધેલી વાતની મીમાંસા માત્ર અનુમાનથી કરી ગમય નહિ સૂચે તથા નદ્રવશીઓ મધ્ય એશિયાની સિપિયન ભતિમાંથી નત્પન્ન થયા છે અને મધ્ય એશિયા એજ સર્વતુ આદિ સ્થાન છે, એવા જે અજેછ સિદ્ધાંત છે તે મર્થા સાતિપૂર્ણ છે આર્પ-ભતિના ઐતિહાસિક મતો અને પુરાણો વાચવાથી આ મહાન પ્રશ્ન નિરામણુ થઈ શકે એન છે અનુમાન મ વાધી ઘણી બહો થાય છે

નર્મલ દોડ જણાવે છે કે યદુવંશ આદિથી ઉત્પન્ન થયો છે એ વાતનું ઇતિહાસમાં કોઈ પ્રમાણુ ઉપલબ્ધ થતુ નથી પરંતુ અમે કહી શકીએ છીએ કે મહાભારત હરિવંશ અને શ્રીમદ્ભાગવતમાં એ વાતના અને પ્રમાણુ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં તે વંશનું સુખનાબલ્લ હતાત છે ત્યાર પછી નર્મલ દોડ જણાવે છે કે સૂર્ય જેવાથી પ્રભીત થાય છે કે યદુવંશ ચદ્રવંશમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે પરંતુ તે વાત પણ ખોટી છે અને યદુવંશીઓ સીચિયન ભતિના હતા એ વાત પણ બમ્મભૂલ છે હા, એટલી વાત અમે ગાનીએ છીએ કે પૂર્વે સર્વલોકોની ભાષા એ હતી પરંતુ સીચિયા દેશ એ શાકઢીપ છે એ વાત અમે ગાનવા નથી શક લોકોની ઉત્પત્તિ થઈ તે પૂર્વે શામ્લીપ હતો અને ગમ્પદિક લેખ થઈ ગયા ત્યાર પછી ભેમની સાથેનો સર્વ સળધ વરી ગયો હતો એ વાત અમે આગળ લખી ગયા છીએ ત્યારે સગરના સમયથી શક લોકોની સાથેનો સર્વ સળધ વરી ગયો હતો, ત્યારે ચદ્રવંશના આદિપુત્ર તે રોષે ભતિમાંથી શી રીતે ઉત્પન્ન થયા ? ચદ્રવંશનું વક્ષ ભેવાથી વિહિત થાય છે કે, શકભતિની સાથે યદુવંશને કિચિત્ પણ તબધ નહોતો આપણા પુરાણોમાં આર્થ નૃપતિઓને આદિ મળથી આ દેશના નિવાસી જણાવ્યા છે, ખડે તેમનું અગમન મર્થએશિયામાંથી થયું હતુ એ વાત ભ્રાતિમુલક છે માત્ર અનુમાન ભતિયદિહાસનું ખડન મરી શકતુ નથી હા આ વાત સત્ય હોઈ શકે કે અહીં આથી કાઢી મૂકેલા લોકો રોષે થઈ બળ અને પ્રાપ્ત આત્ય દેશમાં પણ ચાલ્યા બળ નર્મલ દોડ જણાવે છે કે, નહુધના વૃત્તિય પુત્રનું નામ ચાતી હતુ અને તેના

હકથ આપીશું આ ઇતિહાસ યદુનામીઓ ડિન્નલિન્ન થઈને ભાગતવર્ષની મહાર આલ્યા ગયા હતા એ વાત પ્રમાણિત કરે છે જો કે યદુવંશના આદિ પુરુષ સુદથી ત્રીજી પુણ્યવન પચામર પુરુષો થઈ ગયા હતા નોપણુ શુદ્ધે જે માર્ગથી ભારતવર્ષમાં આવી સૂર્યનાંશી કુમારી ઈનાનીય સાથે વસ થઈ હતું (ઈવાયી તેના વશનો વિસ્તાર થયો હતો) તે માર્ગ યદુવંશીઓ ભૂતી ગયા નહોતા જેસનમીરના ઇતિહાસપરથી પ્રતીત થાય છે કે ચદ્રવશી યાદવોની આદિ નિવાસભૂમિ

પચમપુત્ર ચવનદ્વારા ચવન તતિની વત્પતિ થઈ હતી પરંતુ અમને તો એ વાતમા પણ ભગ પ્રતીત થાય છે, ૧૨૯ ને પુરાણમાં ગેય પ્રમાણ છે કે—

યદોસ્તુ યાદવા જાતાસ્તુર્વસોર્યવના- સુના. ૧

દુહોસ્તુ વૈ સુતા મોજા ઝનોસ્તુ મ્લેચ્છજાતય ॥ (મત્સ્યપુરાણ અ ૩૪)

યદુથી યાદવ, ટુવંશીથી ચવન દુહૃથી ભોળ અને ઝનુથી મ્લેચ્છ ભતિની હતપતિ થઈ પિતાએ યદુને નાપ હોધો હતો ન તારા વંશમાં ચક્રવર્તી રળ થયો નહિ મત્સ્યપુરાણના દ્વિતીયા અધ્યાયમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે વેનના મૃત શરીરમાંથી મ્લેચ્છભતિ પ્રાપ્ત થઈ અને ચવનપતિ નિ સત્તાન હોવાથી તેની સ્ત્રીએ મર્ગની સાથે મલોગ મ્લેચ્છ, જેથી ભવન ઉત્પન્ન થયો તેણે મ્લેચ્છ ભતિના ઘણા લોકોને એકત્રિત મ્લેચ્છ મિત્ર લિન સમયે ભારતવર્ષમાં થા મ્લેચ્છોને મ્લેચ્છત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું તેનો ઉલ્લેખ વિષ્ણુ પુરાણ ભાગ ૫ મ યાચ ૨૩ માં છે આ મર્ગવંશી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે, ચદ્ર તથા મૂર્ગવંશીઓ આ દેશના આદિ નિવાસીઓ છે અને તેમનું આગમન સપ્તિથા દેશમાંથી આ દેશમાં થયું હતું એવો મ્લેચ્છ ટોડરો સિદ્ધાંત યનુમાનિ છે, નામાણિક નથી

ભાગવતવર્ષની પ્રાચીન કાળની સીમા વર્તમાન સીમા રત્ના ચિસ્તુત હતી આર્યજનોના નિવાસની ભૂમિ આર્યવર્ત મહેવાતી હતી અને આર્યવર્તની વરતી જેમ જેમ વિકસિત થવા લાગી તેમ તેમ તે અન્ય ભાગોમાં પ્રસરવા લાગી મહારાજ ભરતના સમયથી એનું નામ ભારતવર્ષ થયું અને ઇદુવંશી સ્થાપના થયા પછી એ દેશ ઇદોસ્થાન મહેવાયો હતો એ હિદોસ્થાન હેવાય છે સૂર્ય અને ચદ્રવંશના ક્ષત્રિયો તથા બ્રાહ્મણો, ઇતર વંશના ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો તથા શૂદ્રો અને સમગ્રભતિની વસી વંશવાથી ધીમે ધીમે તેમાં હક્ષિણ તરફ જવા લાગ્યા અને ત્યાં વસવા લાગ્યા સામ્રાજ્યવ્રજ અને નર્મિણી પતિત થયેલા લોકો ભારતવર્ષમાંથી બહાર નીકળી ખીલ આગેમાં તથા મય એશિયામાં ગયા માત્ર યજ્ઞ વાત સત્ય છે મીથિયા દેશથી ભારતવર્ષમાં લોકો આવ્યા હતા અને તેમના જ્ઞાનનો વિસ્તાર આ દેશમાં થયો હતો, એ વાત માત્રસગત નથી માત્ર અહીંઆથી ને લોકો અન્ય દેશોમાં ગયા હતા, તેમની સાથે અહીંઆના વૈશ્યોનું વાણિજ્યમર્થે આવતું હતું અને તેમનું આવાગમન થતું હતું ભાગવતવર્ષના લોકો મધ્ય એશિયામાં જઈને મ્લેચ્છત્વને પ્રાપ્ત થયા હતા આર્યભતિ પાશ્ચિમાત્ય દેશો સુની ફેલાઈ ગઈ હતી

હિ હી અનુવાદક

૧ નલ ટોડે એશિયાટિક રિપબ્લિકના તૃતીય વોલ્યુમમાં યદુવંશીઓનું વર્ણન મ્લેચ્છ છે અમેરિકા પાઠમાં એ ને જોડે લેયું અને અમે દેશી પાઠમાં હરિવંશ અને મહાભારત બેવાની લલામણુ મ્લેચ્છ છીએ હિ હી અનુવાદક

૨ મેક વરામચિમાં ચદ્રથી શ્રીકૃષ્ણચર્ચિત ધાવન પેદી પ્રાપ્ત થાય છે

હિ હી અનુવાદક

૩ ભાગવતદ્વારા પ્રતીત થાય છે કે સુદ્ધ પોતાના પાપો નાશ કરવાને માટે વર્મમર્થ કરવાને અને ઇલની સાથે વિનાહ કરવાને ભારતવર્ષમાં આવ્યા હતા હિવાના ગર્ભથી જુને પુત્રવા નામનું પુત્ર થયો તેણે મધુરામાં પોતાની રાજવાની પ્રતિષ્ઠિત કરી પુત્રપ્રાપ્તિ હા પુત્રા થયા, આયુ વગેરે તેઓ ભારતવર્ષમાં ઇદુવંશીતરિષે વિખ્યાત છે હવે ઉત્તમ આયુ એ વાતાર લોકોને પણ પ્રાપ્તિ પુરુષ છે અને આયુ સંપન્નને ગર્ભ તેમની લાધામાં ચદ્ર થાય છે ચદ્રને રાજપૂતો પણ દેવ માને છે અને વાતાર લોકો પણ દેવ માને છે આ રીતે પ્રાચીન માધ્યમાત્ર ઉચ્ચ ભતિઓની વચ્ચે સાદૃશ્ય હતું, જેમ માનવાને ઘણા કારણો મળે છે અને તેટલા માટે યદુવંશીઓને ઈન્ડો સીથિયન મનીએ તો મળે હા નથી

* મ્લેચ્છ ટોડે જુનું જે વૃત્તાંત લખ્યું છે તે પણ અસ્ત-અસ્ત છે ભાગવતના નવમસ્કંધમાં નયો જુધનું વર્ણન છે ત્યાં મ્લેચ્છ પણ જેમ લખવામાં આવ્યું નથી જુવ પોતાના પાપની નિવૃત્તિ કરવાને માટે મધ્ય એશિયામાંથી ભારતવર્ષમાં આવ્યા હતા શ્રીકૃષ્ણની પછી યદુવંશીઓ ભારતવર્ષમાં ત્યાંજ મ્લેચ્છ મધ્ય એશિયામાં ગયા હતા જે વાત પણ સચ નથી મહાભારત અને ભાગવત વાચવાથી અમારા પાઠમાં સારી રીતે જણાયું ને શે કે યદુવંશીઓએ પરસ્પર યુદ્ધ કરીને અભિમન્યાવ ગયન મ્યુ હતું તેમ ને મેક માણુ મધ્ય એશિયામાં ગયો નહોતો તેમજ યદુવંશીઓને નામી જવાનું મર્થ ૧૨૯ પણ નહોતું ઉત્તમ યુદ્ધમાં મમરત યદુવંશીઓ નાશ વાચ્યા, માત્ર એક વજ વચ્ચે લોકો અને ત્યાંથીજે ઈ જુનું પણ નહોતો તો પછી ગયેલા માણુઓ મધ્ય એશિયા માં નામી ગયા એ વાત શી રીતે માની ગમય ? વળી આયુના પુત્ર નહપદારા યદુવંશીની ભત્પતિ થઈ છે માટે તાતાર રોગની માથે યદુવંશીઓને ઈ પણ મળ્યું નથી

હિ હી અનુવાદક

પ્રયાગ^૧ હતી અને પાછળથી પુરુરવાએ મધુરામાં રાજધાની સ્થાપિત કરી હતી અને તે રાજધાની ઘણા વર્ષો સુધી ગઈ હતી આજ યાદવેશ્વરાગ ઇપ્પન કુનની ઉત્પત્તિ થઈ આ વિષયમાં વશમાં શ્રીકૃષ્ણે જન્મ નદ દારિકાની પ્રતિષ્ઠા કરી

કુરુક્ષેત્રમાં^૨ યદુવંશીઓના ઇપ્પન કુલોનો જે ભયકર સગ્રામ થયો હતો અને ત્યાં પડી ઈદ્રિકામાં જે ભયકર યુદ્ધ થયું હતું તે હિંદુ દત્તિહાસપાઠકોને અપ્રતિયોગિત નથી ૬૦૦૦ ૫૦ ૧૧૦૦ મારી આ વસ્તુના બની હતી એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે આ વશ જિન્નભિન્ન ઘર્ષ ગયો અને ઘણા મમ્બુઓએ ભાગવર્ષનો ત્યાગ કર્યો તેમાં શ્રીકૃષ્ણના એ પુત્રો પણ હતા આ વશની દેવી નેતા શ્રીકૃષ્ણની આર પ્રધાન ગણીઓ હતી આમાંની પ્રથમ અને સાતમી^૩ રાણીના મતાનોને હાલ આપણે હિંદુ કહી શકતા નથી

સર્વ ગણીઓમાં ગણી રુકિમણીજ પ્રધાન હતી તેના પુત્રોમાં પ્રહુન્ન નર્વધી અષ્ટ હતો તેણે વિદર્ભ દેશની રાજકુમારીની સાથે વિવાહ કર્યો હતો તેના ગર્ભથી આનરુદ્ધ^૪ અને વળ એ મે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા વળદ્વારા ભાગીઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે વળને નાલ અને ખેર (હીર) નામના એ પુત્રો થયા હતા દેશી દત્તિહાસલેખકના મૂળનંપગથી પ્રતીત થાય છે કે તે સમયે યાદવગણો દારિકાના યુદ્ધમાં વિધ્વસ્ત થઈ ગયા અને કંઈક ભગવદન સ્પર્ગમાં ચાલ્યા ગયા તે સમયે ૫૦ મધુગથી ચૈતાના પિતા ને મળવાને માટે જતા હતા, પરંતુ તેઓ પીસ કેસ ગયા હૃષે એવામાં તેમને એવા મમાચાર મળ્યા કે તેમના સમસ્ત કુટુંબીઓનો નાશ થયો છે આ મમાચાર સાંભળતા તેમણે તે સ્થળેજ પ્રાણ છોડી દીધા હવે નાલગળ મિહાસનંપગ અભિષિક્ત થઈ મધુગમાં ગયા અને સ્ત્રી દારિકામાં ચાલ્યા ગયા^૫

૧ હાલમાં એને અણહાબાદ મહેવામાં આવે છે બહીઆ ગંગા અને યમુનાનો સંગમ ત્યાં છે શ્રીકૃષ્ણદત્તિહાસલેખા આએ એને પ્રાસિક કહ્યું છે

૨ કુરુક્ષેત્રમાં યદુવંશીઓના ઇપ્પન કુળોનું યુદ્ધ ચલુ નહોત ત્યાં તેના મન પાડવનું યુદ્ધ યુદ્ધ પાડવોના યુદ્ધને યદુવંશીઓનું યુદ્ધ કહેવું એ ભાતે છે

૩ વળી યાદવોનું યુદ્ધ દારિકામાં થયું નહોત કિંતુ પ્રયાગપાગપુ આગળ થયું હતું હિંદી અનુવાદક

૪ મોક્ષે અને પ્રહાસપાટના યુદ્ધો લાપરવા અત અને કલિના આદિના યથા હતા તેને આને ૫૦૦૦ મર્યાદાથી વધી વ્યતીત યદુ વ્યક્તિ છે આ વાત અમે પ્રાચીન ભાગના ગણાવી ગયા છીએ હિંદી અનુવાદક

૫ સાતમી રાણીના નામ નંજુવતી હતું અને તેના જન્મે પુત્રનું નામ સાબ હતું આ સાબ સિંહનદીના બેચ તટપર આવેલા પ્રદેશોનો અગ્રીયર બન્યો હતો આથી સિંધમાં લાભ વશની ઉત્પત્તિ ૧૬ અને તે વશનાથી બંડે ન લોડા હપ્ત થયા મીન ૧૮ આગળ એ સાબ લોમ એલેમ્બાડત્તી વિન્ન ખડા થયા હતા તે શ્રીકૃષ્ણ

ના વશનો હોવાના સ્વભાવ જ બંડેલ લોકોના દત્તિહાસમાં એજ વર્ણન છે તેમના પૂર્વજો સાનવાલીના દેશનાથી આવ્યા હતા પરંતુ જન દત્તિહાસલેખાઓ બાંધતા નહોતા ૨ સામ એ તે કવળ હપનામ છે હિંદી અનુવાદક

૬ મર્વલ દોડે અહીં આ પા ભૂલ મરી છે વસ્તવમાં વન્ન એ અનિરુદ્ધના ભાતા નહિ પણ પુત્ર હતા તેમ

પ્રદ્યુમ્ન આસીત્રપ્રથમ પિતૃવદુક્ષિમણીસુત । સ રુક્ષિમણો હુહિતરમુપયેમે મહારથ ॥ તસ્યા તતોડનિરુદ્ધો મૂજાગાયુતવલાન્વિત । સ વાપિ રુક્ષિમણ પૌત્રી દૌહિત્રો જગૃહે તત ॥

વજ્રસ્તસ્યામવલમ્બતુ મોસલાદવશેષિત । પ્રતિવાહુરમૂત્તરમા સુવાહુસ્તસ્ય ચાત્મજ ॥ ૩ ॥

(ભાગવત ૧૦મો સ્કન્ધ ૮૦મો અધ્યાય)

તથા ચ-આનિરુદ્ધાત્સમદ્રાયાં વજ્રોનામ નૃપોડમવત ।

પ્રતિવાહુર્વજસુતશ્ચારુસ્તસ્ય સુતોડમવત ॥

(મઠાડપુ ૪૦ ૧૪૪)

અર્પાત શ્રીકૃષ્ણના ન્યેન્ડ પુત્ર પ્રહુન્ને રુક્ષમની પુત્રીની સાથે વિવાહ કર્યો તેને મહા બળવાન અનિરુદ્ધ હત્યાર થયો તેણે રુક્ષમની પૌત્રી સાથે વિવાહ કર્યો તેનો પુત્ર વળ થયો પાડવોના યુદ્ધમાં નાત્ર જેજ એક બન્ને તેનો પુત્ર પ્રતિવાહુ અને તેનો મુળાહુ થયો વળી ગન્ડપુરાણમાં પણ પેવો હત્યાર છે કે અનિરુદ્ધની મુળાદી (એકદાચિત્ત નક્ષત્રી પૌત્રીનું નામ હશે) નામની સ્ત્રીના ગર્ભથી વન્ન નામનો પુત્ર જન્મ્યો વજ્રોનો પુત્ર પ્રતિવાહુ થયો અને તેનો મુત્ર ચાત્ર થયો

આ મૂજાગાયુત વ્યતિત વાચ છે કે વન્ન અનિરુદ્ધનો લઘુભાતા નહોતો તેમજ વન્ને હીર અને નાલ નામના એ પુત્રો પણ નહોતા કિન્તુ વન્ને પ્રતિવાહુ નામનો પુત્ર હતો અને તેનો મુળાહુ થયો મુળાહુનો પુત્ર શાતમેન યથા અને તેનો સતસેન થયો શ્રીમદ્માજવત અને હરિવગમાં આ પ્રમાણે હે વેષ છે માટે કર્વલ ટાડોને હકત મત અમને માન્ય નથી

હિંદી અનુવાદક

૭ આ કથા પણ અમને મૂળ ભાગવત અનુસાર પ્રતીત થતી નથી મૂળ ભાગવતમાં તે એવો હત્યાર છે

યાદવોએ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં પોતાના પ્રગલ્ભ પ્રતાપથી પોતાની શાસનશક્તિનો વિસ્તાર કરી જે ઇત્રીસ રાજકુલોપર અત્યાચાર કર્યો હતો, તે સર્વ હવે વેર લેવાને પ્રવૃત્ત થયા. અતે તેમના ઉપદ્રવથી નાભ પવિત્ર દ્વારિકાં નગરીમાં નાસી ગયો. ત્યારપછી તે પશ્ચિમ ભાગમાં મરુસ્થલીના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયો. ભાગવતમાં અહીં સુધીના ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે અમે મધુ-રાના બ્રાહ્મણ શકધર્મના લખેલા ઇતિહાસમાંથી ભાટીલોકોનું ઐતિહાસિક વૃત્તાંત આપીશું.

નાભના એક પુત્રનું નામ પ્રતિભાહ હતું. ક્ષીરને બહેડયા અને યદુભાનુ^૨ નામના પુત્રો થયા. યદુભાનુ એક સમયે તીર્થયાત્રા કરવાને ગયા હતા, ત્યારે એક દિવસ તેમની કુલદેવીએ તેમને નિદ્રામાંથી જાગૃત કર્યા અને તેમને કહ્યું કે:- “ તમને જે વર માગવાની ઇચ્છા હોય તે માગો. હું તે તમને આપીશ. ” રાજકુમારે કહ્યું કે:- “ હે દેવિ ! મને એક રાજ્ય આપો કે જ્યાં હું નિવાસ કરું. ” દેવી બોલી: “ તમે આ કુંગરાપર શાસન કરો. ” એમ કહીને તે દેવી અતર્ધાન થઇ ગઇ. પ્રાતઃકાળમાં જ્યારે યદુભાનુ જાગૃત થયા, ત્યારે તેમને રાત્રિની ઘટનાનું સ્મરણ થયું. એવામાં દૂરથી કાલાહલ થતો તેમને સંભળાયો. તેમણે તપાસ કરી તો તેમને જણાયું કે આ દેશના રાજ્યએ પુત્ર-હીન અવસ્થામાં પ્રાણત્યાગ કર્યો છે, તેથી કાંઈને રાજ્યપદપર અભિષિક્ત કરવાને માટે ખંડપંડ ચાલે છે. પ્રધાન રાજમંત્રીએ કહ્યું કે:- “ મને સ્વપ્નમાં જણાયું છે કે શ્રીકૃષ્ણના એક વંશજ બિહાડમાં^૩ આવ્યા છે; માટે તેમને સૌથી કાઠો અને રાજતિલક કરો. ” આ શબ્દો સાંભળી થણા

કે યદુવંશનો ખંડ થયા પછી ત્ વજ મધુરામાં આવ્યા અને અહીંને તેમને સારી રીતે સમજાવી મધુરાના સિંહાસનપર અભિષિક્ત કરી દીધા. દેશી ઇતિહાસવેત્તાએ ઉપરોક્ત હકીકત શ્રીમદ્ભાગવત જોયાંવિના કાબી હોવી નેહયે.

જે કર્નલ ટોડે દેશી ઇતિહાસકારનાં વર્ણનનો અવિકલ અનુવાદ કર્યો હોય, તો તે ઇતિહાસકારને ભ્રમ છે; નહિ તો કર્નલ ટોડેનો ભૂલ માનવી પડશે. વળતું અભ્યાસ થયું થયું નહોતું અને નાભને રાજ્યપદ મળ્યું નહોતું. શ્રીમદ્ભાગવતની અનેક પોથીઓ છે અને તે સર્વમાં એકજ પ્રકારનું વર્ણન છે.

હિંદી અનુવાદક

૧ શુકધર્મનો અંથ પણ સારક છે. એનું કયું ભાગવત છે કે જેમાં નાભના નાસી જવાની વાત કાબી છે ?

હિંદી અનુવાદક

૨ કર્નલ ટોડે મૂળ અર્થમાં યદુભાનુને બદલે યદુભાનુ રાજ્ય લખ્યો છે અને અંતિમ ‘ભાન’નો અર્થ ‘અગ્નિ-બાણ’ કર્યો છે તથા તેપરથી તેઓ પ્રાચીન કાળમાં દારૂગોળના ઉપયોગ હિંદુસ્તાનમાં થતો હતો, એમ દર્શાવે છે; પરંતુ તેમણે ઉક્ત શબ્દને છિદ્ધિલિત કરી તેનો અર્થ દૂષિત કરી નાખ્યો છે. એ તેઓ એમ જણાવતા હોત કે ભાટ-રાખનો અર્થ સૂર્ય થાય છે તો તેઓ કદિ પણ ઉપર પ્રમાણે લખત નહિ.

હિંદી અનુવાદક

૩ ભાટી ઇતિહાસમાં જે ભૌગોલિક વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે પરમ વિશ્વસનીય છે. વર્તમાન સમયમાં જે બેસલમીરના કોઈ નિવાસીને પૂછવામાં આવે કે:- ‘યદુકાકાગ, યદુગિરિ વા બિહાડ ક્યાં છે ? ’ તો તે બતાવી શકશે નહિ; પરંતુ બાબરનાં સ્મરણોનો જે અંથ મહારાજ આસફ઼ને અનુવાદિત કર્યો છે તેમાં આપણને તેનો ખતો લાગી શકે છે. ઈ. સ. ૧૫૧૭ના ફેબ્રુઆરીની ૧૭મી તારીખે ભાખરે સિંધ દેશપર આક્રમણ કર્યું હતું. ત્યાં તેને સિંધુનદી ઉતર્યા પછી બિહાડ નગરનો ખતો લાગ્યો હતો. આ ભાગમાં ૨૫૦૦ વર્ષો પૂર્વે શ્રીકૃષ્ણના વંશજોએ રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હતું. બાબર પોતાના ઉક્ત ગ્રંથમાં જણાવે છે કે:- ‘બિહાડથી સાત કોસ ઉતરે એક પર્વત આવેલો છે. ’ અદરનામા (તેમરનો ઇતિહાસ)માં એ પર્વતને યદુગિરિ જણાવ્યો છે. પહેલાં મને આ નામની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ તે વિહિત નહોતું, પરંતુ પાછળથી મારા ભણવામા આવ્યું કે આ પર્વતમાં એકજ પિતાદારા હત્યત્ર યથેલી બે જાતો વસે છે. એક ભતિતુ નામ યદુ હતું અને બીજાનું નામ જનનુંહા હતું. અતિ પ્રાચીનકાળથી તેઓ આ પર્વતમય પ્રદેશમાં શાસન કરતા આવ્યા છે. તેમની સત્તા નિલાબથી બિહાડપર્યંત હતી. તેઓ પોતાની સત્તા બ્રાહ્મણ અને મિત્રતાલરેડી રીતે ચલાવે છે. તેઓ પ્રજાની પાસેથી પોતાની ઇચ્છાનુસાર કાંઈ પણ કર લઈ શકતા નથી. અત્યંત પ્રાચીનકાળથી આદિલા નિમ્મ અનુસારજ તેઓ મન્વની પાસેથી કર લેતા હતા. યદુવંશ અનેક શાખાઓમાં વિભક્ત થઈ ગયો છે અને જનનુંહા વંશ પણ તેજ પ્રમાણે વિભક્ત થયો છે. તેમના પ્રધાન તોવાને ‘રાય’ની ઉપાધિ હોય છે.

(જુઓ આર્સકિનનો બાબરનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૫૪)

આ હિંદુ નિવાસીઓએ બાબરના સમયપર્યંત પોતાના આચારવિચારની એકસરખીરીને રક્ષા કરી હતી.

માણ્યો તેમને ગાંધવાને માટે નીકળ્યા યદુલાન મળતા તેઓ તેમને પોતાના નગરમાં લઈ ગયા મારની મમતિથી યદુલાન તે દેશના સિદ્ધાસનપર અધિષ્ઠિત થયા તેઓ પોતાના બાહુબળથી એક પ્રબળ સામર્થ્યવાન ગજ ગણાયા કમરા તેમના વશનોની મજબા દૃઢિગત થતી ગઈ 'તેમણે' જે દેશમાં ગળ્ય ક્યુ તે દેશ યદુગિરિ નામથી વિખ્યાત થયો છે

નાભના પુત્ર પ્રતિબાહુએ મરચ્યલીના રાજા બની શ્રીકૃષ્ણના ચિન્હતગિકે વિશ્વકર્માનું બનાવેલુ ગળગળ સિંગપર ધારણ કર્યું તેમને બાહુબલ નામનો એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો બાહુબલનું લગ્ન માયવાના ગજ વિન્ધ્યસિદ્ધની કન્યા કમલાની સાથે થયું બિળથીસિદ્ધે તેમને તમની પહેરામણીમાં એક હજાર ખોગસાન દેશના ઘોડા, એકસો ટાથી, પુષ્કળ હીરા, મોતી અને સુવર્ણ, પાંચમે સુંદર દામીઓ, રથ અને સુવર્ણના અનેક પલગો આપ્યા પરમાગ્વશની કમલાવતી પટરાણી બની અને તેને સુબાહુ નામનો એક પુત્ર જન્મ્યો.

બાહુ અશ્વપરથી તૂટી પડી મગ્ધ પાંચમે તેના પુત્ર સુબાહુએ અજમેરના ઔરણ્ગવશના ગજ નહની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો તે વિવાહિતા સ્ત્રીએ વિષ દેને સુબાહુને મારી નાખ્યો

સુબાહુને રજ નામનો એક પુત્ર થયો હતો તેણે બાર વર્ષપર્યંત ગળ્ય કર્યું તેણે માયવાના રાજા વેગ્મીની કન્યા સોભાગ્યસુદરીની સાથે વિવાહ કર્યો સોભાગ્યસુદરીને ગર્ભાવસ્થામાં એક એવુ સ્વપ્ન જણાયુ કે તેને ઉદરે એક હાથી જન્મ્યો છે જ્યારે જ્યોતિષીઓને આ વૃત્તાત જણાવવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું કે - " ગણીને ઉદરે એક મહા બલવાન પુત્ર જન્મ લેશે " પુત્રને જન્મ થતા જ્યોતિષીઓના કહેવા પ્રમાણે તેનું નામ ગજ ગખરામાં આવ્યું ગજ સુવાચંદ્યામાં આવ્યો ત્યારે પૂર્વ દેશના રાજા યદુલાનુએ પોતાની કન્યાના પાણિગ્રહણને માટે તેનીપર નાળીએર મોકલ્યું આ સમયે એવા સમાચાર પહુ પ્રાપ્ત થયા કે - " મેન્હોએ પૂર્વે સુબાહુપર આક્રમણ કર્યું હતું તે પ્રમાણે તેઓ હમણા યદુવશીઓપર ચઢી આવે છે તેઓ સમુદ્રતટથી આવે છે ખોગસાનનો ફરીદશાહ ચાર હાથ અશ્વરોહીઓને લઈને આવ્યો છે અને સમસ્ત પ્રજા લયથી નાપાનાસ કરી રહી છે " ગજએ યથાર્થ સમાચાર મેળવવાને માટે એક દૂત ગવાના કર્યો અને તે મુદ્ય પહુ શીઘ્ર મેના લઈ શત્રુઓનું દમન કરવાને માટે હરિચુ નામના સ્થાનપર જઈ પહોંચ્યો આ સમયે શત્રુદયે ત્યાથી બે કોગળના અતરપર કુજ ગહેરમાં છાંપણી નાખી હતી

તેણે આ યથાર્થ પ્રમાણ છે બાળને જન બુદ્ધાનિતોને જે ઉદગેષ કર્યો છે તે અવશ્યમેવ જોડિયા ભતિ છે શત્રુના તટપર આ જોડિયા ભતિ વિશેષ પ્રસિદ્ધ કર્ષ હની જોડીઆ વિષે ધડા વર્ણન આવશે આ ભતિના ઇતિહાસનો એક નાનો અંથ મે રોચય એસિયાટિક સોસાયટીને મુપ્રત કયો છે બાળરના કહેવા પ્રમાણે જોડીઆ લોગ અને શત્રુવશીઓ એન્ડ કેનમાથી ઉચત થયા છે જોડીઆ લોગ સત્ત્વત મહીના ભાતાદ્રાગ ઉપન પયા હશે ભક્ષેએ યદુવશને જહલે પોતાના વશનું નામ ભદ્રીવશ રાખ્યું હતું આ પશ્ચીજણાય છે કે જ્યારે જ્યારે કે સાખાને અજનીનાથી હાંપી મઠજામાં આવી ત્યારે તે યદુગિરિમાં પોતાના આરોતોને આધીને મળી માખર આ યદુગિરિના અતુપમ સૌદમ્યથી પરમ મોહિત થયો હતો તે જણાવે છે કે આ ભૂમિ કારમીર સમાન લગે છે

૧ પ્રાચીન મળમાં પરમાર લોકો મધ્ય ભારતવર્ષના મહા બળવાન સાસનવર્તી હતા મુદર દાસીઓ, મુવ છુના પલગો વગેરે વસ્તુઓ હિંદુ તંત્રકુમારીઓને પહેરામણી તરિકે આપવામાં આવતી હતી

૨ સુબાહુ અને તેના પુત્ર તથા પૌત્રના સાસનસબથી જ્ઞાત અમે તેટલુ અપૂર્ણ હોય, પરંતુ ખોસાસાનન ફરીદ અને તેના સહયોગી કેમના પાદશાહે ગજપર આક્રમણ કર્યું હતું એ વાતનું પળવ પ્રમાણુ આપણને અનિત્તિ ઓકસના ઇતિહાસમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે ઉક્ત પાદશાહોએ ૬૦૦૦ પૂર્વે રજમાં યજ્ઞિયા તથા ભારતવર્ષપર આક્રમણ મ્યુ હતું આ પાદશાહોની સામેના યુદ્ધમાં જે સિરિયાપતિ માયો ગયો હતો તેણે ભારતવર્ષના રાજ સોદા સરોવરની પાસેથી બ લુતિરિકે હાથી લીધા હતા એ જ્ઞાત આપ્ત્યત આપણને પ્રાપ્ત થાય છે વળી મિસ્સરના ઇતિહાસમાં એનો ઉલ્લેખ છે કે સોદાસરોવર ગજનીના યદુવશીઓનો અધીશર હતો એમ પ્રતિત થાય છે કે સુબાહુ અને ગજ એ લયવ નામોનું સમિશ્રણ મરીને શ્રીક ઇતિહાસવેત્તાએ સોદાસરોવર નામ ઉપજાવી કાઢ્યું હતું

૩ કોઈ પહુ લોગોલિક પુસ્તકમાં હરિચુ અને કુજ ગહેરના નામ આપવામાં આવ્યું નથી સર વિલિયમ જણાવે છે કે, "ખોસાસાનના કુવરે શાખ અને જહલમાં પિકર નામના નગરો છે "

ઉભય પક્ષોની વચ્ચે લયંકર સમરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો. આ યુદ્ધમાં આક્રમણ કરનાર યવનોના ત્રીસ હજાર માણસો નાશ પામ્યાં અને તેમના સખત પરાભવ થયો. હિંદુઓના કેવલ ચાર હજાર માણસો આ યુદ્ધમાં માર્યા ગયાં. પછી યવનોની શૈથ સેના પુનઃ લડવાને આવી. નરેશ્વર રજે આ સમયે પણ પૂર્વદિશા પોતાના પ્રબલ આહુત્યલથી સમરમાં પોતાના શત્રુઓને પરાસ્ત કરી દીધા. આ સમયે તેનો પુત્ર ગજ પૂર્વદેશના રાજા યદુલાલુની પુત્રી હસાવતીની સાથે વિવાહ કરી પોતાની સ્ત્રીની સાથે રણક્ષેત્રમાં આવ્યો હતો. આ રણક્ષેત્રમાં નરપતિ રજ શત્રુઓના શસ્ત્રધાતથી ક્ષત-વિક્ષત થઇ મરણ પામ્યા. ખોરાસાનપતિ જે યુદ્ધમાં સંપૂર્ણતઃ પરાસ્ત થયો અને અંતે તેણે માર્તપૂર્વ-કાના રાજ્યમાં કુરાનનો પ્રચાર કરવાને અને મહમદ પયગંબરના નિયત કરેલા ધારા સ્થાપિત કરવાને માટે રૂમના પાદશાહની પાસે સેનાની સહાય માગી. જે સમયે યવનો આ પ્રકારે પોતાનું બળ સંપ્રદિત કરતા હતા તે સમયે રાજા ગજે પોતાના મંત્રીઓની એક સભા બોલાવી અને તેઓ સ્વદેશનું સંરક્ષણ શી રીતે કરવું તે વિશે વિચાર કરવા લાગ્યા.

આ દેશમાં એવા કોઇપણ કિલ્લો નહોતો કે જેમાં રહી અસંખ્ય શત્રુઓની સામે સંભાવ કરી શકાય. આથી સર્વની સંમતિ લઇ રાજા ગજે ઉત્તર તરફના પર્વતપર એક અતિ પ્રચંડ કિલ્લો બંધાવ્યો. હવે રાજા ગજ પોતાના રાજ્યનું સંરક્ષણ કરવાને માટે પોતાની કુલદેવીની ઉપાસના કરવા લાગ્યા; પરંતુ દેવીએ રાજાને કહ્યું કે:—“હિંદુઓના શાસનનો લોપ થશે.” તે છતાં પણ તેણે તેને તવા બંધાવેલા કિલ્લાનું ગજની નામ રાખવાની આજ્ઞા કરી. જે સમયે કિલ્લો યથાર્થ રીતે બંધાઇને તૈયાર થયો તે સમયે રાજા ગજને સમાચાર મળ્યા કે રૂમ અને ખોરાસાન એ ઉભય દેશોના અધીશ્વરો પોતપોતાની સેના લઇ અત્યંત નિકટ આવી પહોંચ્યા છે.

“રૂમીપતિ ખુરાસાનપતિ, હય ગય પાખડ પાય;
ચિંતા તેરે ચિત લગી, સુનિયો યદુપતિ રાય.”

પછી રાજા ગજ યુદ્ધનો ડંકો વગડાવવા લાગ્યો, સેના સંજળ કરવા લાગ્યો અને સરદારોને પારિતોષિક આપવા લાગ્યો. તેણે જ્યોતિષીઓને બોલાવી તેમને રણમાં જવા માટે શુભ સુહર્ત જોવાની આજ્ઞા કરી. જ્યોતિષીઓએ કહ્યું કે:—“હમણું શુભ સુહર્ત છે, માટે આજ ક્ષણે સમરભૂમિ તરફ દ્રવ્ય કરવા માંડશે તો અવશ્ય વિજય પ્રાપ્ત થશે.”

માથ માસના શુકલ પક્ષની ત્રીજાદશી અને સુક્રવારને દિવસે એક પ્રહર દિન ચઢી ત્યારે રણ-યાત્રાની સૂચના આપનાર રણશીશુ વાગ્યું. તે દિવસે મહારાજાએ કેવલ આઠ કોશનીજ દ્રવ્ય કરી જાવણી નાખી. ઉક્ત ઉભય મેઘ્મ રાજાઓ પણ પોતપોતાની સેના લઇ દ્રવ્ય કરવા લાગ્યા; પરંતુ તેજ રાત્રે ખોરાસાનપતિએ ઉદરેગથી પ્રાણત્યાગ કર્યો. ત્યારે રૂમના શાહ સિકંદરની પાસે એવા સમાચાર પહોંચ્યા કે શાહ મમરેઝનું મૃત્યુ થયું છે, ત્યારે તે ભયભીત થઇ બોલી ઉઠ્યો કે:—“ત્યારે આપણે મર્ત્યલોકના માનવીઓ મોટી મોટી યોજનાઓ ધરીએ છીએ ત્યારે દેવની ઇચ્છા કાંઈ બૂઠી જ હોય છે.” તે છતાં પણ તે યવનોનું પ્રચંડ સૈન્ય લઈને આગળ ચાલ્યો. હાથીની પીઠપર હોદ્દો રાખવામાં આવ્યો અને સૈનિકો નિયમિતરીતે દ્રવ્ય કરવા લાગ્યા. તેમના પાદધ્વનિથી દિશાઓ કંપવા લાગી અને લયંકર રણભેરી વાગવા લાગી. સેનાનું લયંકર પૂરે આગળ અને આગળ ધસવા લાગ્યું, ધૂળ ઉડવાથી આકાશ આજ્ઞત થઇ ગયું અને સર્વત્ર અંધકાર જવાઇ ગયો. રાજા ગજ અને તેમના મંત્રીઓએ કુલદેવતાની પૂજા કરી, યોગિનીઓને રક્ષાને માટે પાછળ રાખી અસીમ સાહસપૂર્વક આગળ દ્રવ્ય કરવા માંડી. હવે ઉભય પક્ષો સામસામે થયાં. ચોદાઓ ક્રોધિત થયેલા સિંહની પેઠે એક-બીજાપર આક્રમણ કરવા લાગ્યા. પૃથ્વી કંપાયમાન થઇ ગઇ. આકાશમાં અંધકાર હવાઇ ગયો. આંધોર અંધકારમાં પીરોની ઉજ્જવલ તલવાર સિવાય ઇતર કોઇ પણ વસ્તુ દગ્ગોચર થતી નહોતી. સમરનાં વાળ વાગવા લાગ્યાં. ઘોડાના વિકટ શબ્દોએ રણભૂમિને કંપાયમાન કરી દીધી. હાદરવાં મહિનાની કાળી વાદળોઓની પેઠે પલટણે પરસ્પર અગ્રણવા લાગી. ચોતરફ ચોદાઓને સિંહનોદ

૧ ઉદું તલુમના રજ મા પુજમાં એવા ઉલ્લેખ છે કે મરાઠ્ઠ મકામ પલાસીએ પણ આજ તરફાથી પ્રચંડ સેના એકત્રિત કરી હતી અને તેમાં તેને ક્ષેત્ર મળી હતી.

થવા લાગ્યો તલવારની ધારથી સેકડો વીરના ગરીર ઝિન્નભિન્ન થઇ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા અને રુધિરની નદી વહેવા લાગી ઉભય પક્ષોની વચ્ચે પ્રગટ સમરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થઇ ઉઠ્યો યદુરાય યવનપાદશાહ અને ઉભયપક્ષના સરદારોએ અસીમ વીરના પ્રદર્શિત કરી પોતાની મોર્તિ ઉઠ્ઠાવેલી હતી મહા પરાક્રમી યોદ્ધાઓના ગમથી યુદ્ધભૂમિ પરિપૂર્ણ ભરાઇ ગઇ યોદ્ધાઓ પોતાના સ્વામીને માટે અસીમ સાહસપૂર્વક પ્રાણત્યાગ કરવા નાગ્યા અને યવનપાદશાહની સેના પગપટ થઇને નાસી ગઇ તેના પચ્ચીસ હજાર સૈનિકો યુદ્ધભૂમિમાં કપાઇ ગયા તથા ગેષ હાથધોડા અને સર્વસ્વ ચૂકી પ્રાણ લઇને નાસી ગયા આ લયાનક ગણભૂમિમાં કેવળ સાત હજાર હિંદુઓએ પોતાના જીવનની આકૃતિ આપી હતી શીઘ્ર હિંદુઓની મેનામાં વિજયનો ડંકો ગળવા લાગ્યો અને યદુવંશી રાજ્ય જ્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી ગૌરવસંહિત પોતાની રાજધાનીમાં પાછા ફર્યા

મહારાજ ગજ આ પ્રદારે જય પ્રાપ્ત કરી પોતાની રાજધાનીમાં આવી વિરાજમાન થયા યદુવંશી (ભટ્ટી) ઇતિહાસવેત્તાના મત પ્રમાણે મહારાજ ગજ ધર્મરાજ મુધિષિરના સંપત ૩૦૦૮ માં વૈશાખની શુદ્ધ તૃતીયા અને રવિવારને દિવસે રોહિણી નક્ષત્રમાં ગજની ૧૧ સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા અને યદુવંશીઓનું શામન કરવા લાગ્યા

આ વિજયને લીધે તેમની શાસનશક્તિ અત્યંત પ્રબલ થઇ ગઇ તેમણે કમલ પશ્ચિમ તરફ ના સર્વ દેશો જીતી લઇ અને કાશ્મીરના રાજા કદર્પકેલીને પોતાની પાસે આવવાની આજ્ઞા કરી, પરંતુ રાજા કદર્પકેલીએ તેમની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું નહિ તેણે કહેવરાવી મોકલ્યું કે જ્યાંસુધી હું રણભૂમિમાં પરાસ્ત થઇશ નહિ ત્યાંસુધી જો સમસ્ત જ્ઞાત મારાપર તુટી પડશે તોપણ હું અન્ય રાજાની પાસે જઇશ નહિ રાજા ગજ કદર્પકેલીનો આ ઉત્તર સાંભળી અત્યંત ક્રોધિત થયા અને તેઓ શીઘ્ર કાશ્મીર જીતી લેવાને માટે સ્વસૈનસંહિત ફરવા લાગ્યા તેમણે ઘેર યુદ્ધ કરી કાશ્મીર જીતી લીધું અને કદર્પકેલીના કન્યાની સાથે વિવાહ કર્યો આ ગણીના ગર્ભથી રાજા ગજને શાલીવાહન નામનો એક પુત્ર થયો

જ્યારે આ રાજકુમારની વય બાર વર્ષની થઇ ત્યારે એવા સમાચાર પ્રાપ્ત થયા કે મલેશ્વ લોકો પુનઃ ખોરાસાનથી યુદ્ધ કરવાને માટે તૈયારી આપ્યા છે આ સમાચાર પ્રાપ્ત થતાજ રાજા ગજ પોતાની કુલદેવીના મંદિરમાં ગયા અને તેમાં એકલો બેસી તે દેવીની ઉપાસના કરવા લાગ્યો તેમણે ત્રણ દિવસપર્યંત દેવીની ઉપાસના કરી ત્યાર પછી એથે દિવસે દેવીએ તેમને દર્શન દીધા અને કહ્યું કે - તમારા હાથમાંથી શત્રુઓ આ સમયે અવસ્ય ગજની છીનવી લેશે પરંતુ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા તમારા વશજો પુત્ર આ ગજની પોતાના અધિકારમાં લઇ લેશે પણ તેઓ હિંદુતરિકે નહિ, પરંતુ મુસલમાન બનશે આ શહેરપર અનિકાર સ્થાપિત કરશે તમે તમારા પુત્ર શાલીવાહનને પૂર્વ દેશ તરફ હિંદુસમાજમાં મોકલી દો શાલીવાહન ત્યાં જઈ પોતાનું નવીન રાજ્ય સ્થાપન કરશે તેને પદર પુત્રો થશે અને કમલ તેના વશનો વિસ્તાર થશે તમે આ સમયે ગજનીની રક્ષાને માટે રણક્ષેત્રમાં શયન કરશો, પરંતુ પરલોકમાં આપને તેનો ઉત્તમ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થશે

ગજ દેવીના મુખથી આ ભવિષ્યકથન સાંભળી શીઘ્ર પોતાના કુટુંબીઓ અને મિત્રમંડળીને બોલાવી તેમને પોતાના પુત્ર શાલીવાહનની સાથે જનાળામુખીર તીર્થની યાત્રાનું મહાનું કરી પૂર્વ દેશમાં મોકલી દીધા

થોડા સમયમાં શત્રુઓનું દલ ગજનીથી પાંચ કોશના અંતરપર આવી પહોંચ્યું રાજા ગજ પોતાના કાકા ઋદિવને ગજનીની રક્ષા કરવાને માટે નિયુક્ત કરી સ્વયં સેનાને સાથે લઈ શત્રુઓપર આક્રમણ કરવાને માટે ફરવા લાગ્યા ખોરાસાનના અધીશ્વરે પોતાની સેનાને પાંચ લાગોમાં વિભક્ત કરી પોતાના શત્રુપર આક્રમણ કર્યું કમલ બીજા સમયે અત્યંત લયકર સ્વરૂપ ધારણ

૧ કર્નલ ડે કે હકત સમયને બાતિપૂર્ણ કહ્યા છે પરંતુ જ્યો માનીએ છીએ કે તે સાચું છે

હિન્દી અનુવાદક

૨ જનાળામુખીને હિંદુઓનું પવિત્ર તીર્થ માનવામાં આવ્યું છે તે સિંચલોક પર્વતપર આવેલું છે

કર્યું. અતે ખોરાસાનપતિ અને રાજા ગજ એ ઉભય રણભૂમિમાં માર્યા ગયા. પાંચ પ્રહર સુધી સંગ્રામ ચાલ્યો. આ યુદ્ધમાં એક લાખ મહેસ્ટ્રો અને ત્રીસ હજાર હિંદુઓનાં જીવનનું બલિદાન આપાયું. પછી ખોરાસાનપતિના પુત્રે ગજનીપર આક્રમણ કર્યું. શ્રદિવે ત્રીસ દિવસ સુધી પ્રબળ પરાક્રમપૂર્વક ગજનીની રક્ષા કરી અને અતે જાહેર કર્યા. આ યુદ્ધમાં નવ હજાર વીર હિંદુઓનાં સંહાર થયો.૩૦

જ્યારે આ હૃદયભેદક અને પરમ શૌચનીય હકિકત શાહીવાહનના સાંભળવામાં આવી ત્યારે તેઓ મહા શોકસાગરમાં નિમજ્જ થયા અને તેઓ પોતાની દિવંગીરી દર્શાવવાને માટે બાર દિવસ-પર્યંત પૃથ્વીપર સૂતા. અતે તેમણે પંજબમાં આવી નદનદીઓથી પરિપૂર્ણ એવી એક ભૂમિપર પોતાના માણસોને એકત્રિત કર્યા અને ત્યાં નવીન નગર સ્થાપન કર્યું. તેમણે આ નગરનું નામ પોતાના નામપરથી શાહીવાહનપુર રાખ્યું. આસપાસની ભૂમિના જમીનદારોએ તેમને પોતાના અધીશ્વરતરિકે સ્વીકાર્યા. મહારાજા વિક્રમાદિત્યના સંવત ૭૨ ના લાદરવા માસની અષ્ટમી અને રવિવારને દિવસે શાહીવાહનપુર નગરની સ્થાપના થઈ હતી.^૧

શાહીવાહને ધીમે ધીમે પંજબના સર્વ ભાગો જીતી લીધા. તેમને પંદર પુત્રો હિતવન્ત થયા, જે સર્વ રાજા થયા. તે પૈકી તેરનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ બાલદ, ૨ રસાલ, ૩ ધર્માગદ, ૪ બચ્ચ, ૫ રૂપા, ૬ સુંદર, ૭ લેખ, ૮ જસકર્ણ, ૯ નીમા, ૧૦ માત, ૧૧ નેપક, ૧૨ ગાંગેવ, ૧૩ જંગેવ.

આ સમસ્ત રાજકુમારોએ પોતાનાં બાહુબલથી એક એક સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના કરી પોતાની શાસનશક્તિને વિસ્તાર કર્યો.

બાલદ યુવાસ્થામાં આવતાંજ દિલ્હીના તુવારવંશી અધીશ્વર જયપાલે પોતાની કન્યાના પાણિ-ગ્રહણને માટે તેનાપર પ્રચલિતરીતિ અનુસાર નાળીએર મોકલ્યું. બાલદે આદરસહિત તેનો સ્વીકાર કર્યો. તેઓ દિલ્હીપતિની પુત્રીનું પાણિગ્રહણ કરવાને માટે મહાસમારોહસહિત ગયા. મહારાજા જયપાલે સામા આવી તેમને પરમ આદરસત્કાર આપવામાં કિચિત્ પણ ત્રુટિ કરી નહિ. તેઓ પોતાની નવવિવાહિતા વધૂતી સાથે શાહીવાહનપુરમાં આવ્યા. ત્યાર પછી શાહીવાહને પોતાના પિતાના મૃત્યુનો બદલો લેવાને માટે પોતાની સેના સભ્ય કરી. તેઓ વીરસાજથી મુસાબજત થઈ મહેસ્ટ્રા-નો સંહાર અને ગજનીનો ઉઘાર કરવાને માટે અટક નદીને પેલેપાર જઈ શત્રુ પક્ષના નેતા જલાલની વીસહજાર સેનાની સામે ખડા થયા. આ સમરમાં સમસ્ત મહેસ્ટ્રો માર્યા ગયા. મહારાજા શાહીવાહને જયલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી ગર્વસહિત પોતાના પિતાની રાજધાની ગજનીપર પુનઃ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો. અરૂપ સમયપર્યંત ગજનીમાં રહી અતે તેમણે પોતાનાં જ્યેષ્ઠ કુમાર બાલદને ત્યાંના રાજ્યશાસનનો સમસ્ત ભાર અર્પણ કર્યો અને તેઓ પોતાની મૂળ રાજધાની શાહીવાહનપુરમાં પ્રાણ અલબ્યા; પરંતુ હવે ઝાઝા સમય સુધી આ સંસારમાં રહેવાનું તેમના બ્રાહ્મમાં નહોતું. શીઘ્ર તેમનું મૃત્યુ થયું. મહારાજા શાહીવાહને તેત્રીસ વર્ષ અને નવ માસપર્યંત રાજ્યજન ધારણ કર્યું હતું.

પોતાના પિતાનું મૃત્યુ થયા પછી બાલદ સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. તેમના અન્મ-જાતાઓ પંજબના સમસ્ત પર્વતમય ભાગોમાં સ્થાપિત થઈ ચૂક્યા હતા; પરંતુ હવે મહેસ્ટ્રો પુનઃ પ્રબલ થઈ ઉઠ્યા. તેમણે પુનઃ પોતાના અધિપત્યનો વિસ્તાર કરી પરમ ઉલ્લાસપૂર્વક ગજનીની ચોતરફના દેશો પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધા. આ સમયે બાલદનો કોષપણ મુખ્ય મંત્રી નહોતો. તેઓ એકલાજ

૧ જાહેર વા લુહારની રીતિનિષે પાહોંએ પ્રથમ ભાગમાં યથાસ્થાનપર વાંચ્યું હશે.

૨ ગજનીથી નાકેલા ચદુવંશીઓએ જિં ૨૦ ૭૨ (ઈં ૨૦ ૧૬) માં શાહીવાહનપુરની સ્થાપના કરી હતી. શાહીવાહનપુર પંજબમાં ક્યા સ્થાનપર આવ્યું હતું તે નિર્વારિત થઈ શકતું નથી, પરંતુ એમ પ્રતીત થાય છે, કે તે લાહોરની અલગ નિકટ હતું.

૩ ચદુવંશી દતિહાસવેતાએ પ્રાચીન અને અવાચીન કાળની ઐતિહાસિક ઘટનાઓને મિશ્રિત કરી દીધી છે. તેણે શું-બકામદ એ પેટ-શિક્ષક વૃત્તાંત લખ્યું નથી. તુવાર રાજવંશની સૂચિ-જેવાથી શાહીવાહનનો સમકાલીન કોઈ જયપાલ રાજા દિલ્હીમાં સિંહાસનપર હતા એમ પ્રતીત થતું નથી.

પોતાના રાજ્યના સમસ્ત લાગોપર દેખરેખ રાખતા હતા તેમને સાત પુત્રો થયા

૧ ભટ્ટી, ૨ ભૂપતિ ૩ કલૂગન ૪ ઝઝ, ૫ સહરાવ, ૬ ભસડેચ, ૭ મગરેચ
આલદના દ્વિતીય પુત્ર ભૂપતિને ચાકિતા નામનો એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તેનાદ્વારા ચાકિતા જાતિનું
ઉત્પત્તિ થઇ ચાકિતાને નીચે લખેલા આઠ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા —

૧ દેવસી, ૨ ભૈરો ૩ ક્ષેમકર્ણ ૪ નાહર ૫ જયપાલ ૬ ધરમી, ૭ વિજલીખાન
૮ સાહસમદ

આલદ પોતાના પૌત્ર ચાકિતાના હાથમા મળનીના શાસનનો કાર અર્પણ કરી શાલીવાહનપુરમાં
પાછા આવ્યા પરંતુ આ સમયે મ્હેચ્છો એટલા બધા પ્રબલ બની ગયા હતા અને તેમની સખ્યા પણ
ક્રમશઃ એટલી બધી વધી ગઇ હતી કે ચાકિતાએ ઉક્ત મ્હેચ્છોની સેના પોતાના સૈન્યમા સુક્ત કરી
દીધી અને અનેક મ્હેચ્છોને પોતાના સામંત બનાવ્યા આ મ્હેચ્છમામતો અને સેનિકાએ મહારાજ
ચાકિતાને નિવેદન કર્યું કે ‘ જો આપ આપનો પિતૃધર્મ છોડી દો તો અમે આપને બલપ્રભુપારાન
સિંહાસનપર અભિષિંકત કરીશું ’ ઉક્ત દેશમા કેવન ઉસ્બેક જાતિજ નિવાસ કરતી હતી અને ત્યાં
રાજાને એકાદ પુત્ર પણ નહોતો તેને ક્વલ એક પરમસુદર કન્યા હતી તેનાપર મોહ પામી ચાકિતા
એ તેનું પાણિગ્રહણ કર્યું અને અતે તે તે દેશનો અધીશ્વર બન્યો આ સમયે તેના હાથનીએ અઢા
વીસહજાર અશ્વાશિલીઓ આવ્યા બલખ અને જુખારાની વચ્ચે એક પ્રયત્ન નદી વહે છે ચાકિત
આઠીક (બલખ) થી તિંદુસ્થાન સુધીના વિસ્તૃત દેશનો નૃપતિ બન્યો આ ચાકિતાદ્વારાજ ચાકિત
મોગલજાતિની ઉત્પત્તિ થઇ છે

આલદના તૃતીય પુત્ર કલૂગવને આઠ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા તેના વશજો કલર નામથી ઓળખા
છે તેના આઠ પુત્રોના નામ નીચે પ્રમાણે છે —

૧ શિવદાસ, ૨ રામદાસ, ૩ અસ્સો ૪ ઝિસતન, ૫ સમોહ, ૬ અગૂ, ૭ જસ્સ ૮ કામ
આ સર્વ જાણે મુસલમાની ધર્મ અગીયાર કર્યો તેમના વશજોની સખ્યા પુષ્કળ વધી પડી
તેઓ ઉપરોક્ત નદીના પશ્ચિમ તટપર આવેલા પહાડી દેશમા નિવાસ કરતા હતા અને તેઓ પ્રસિદ્ધ
લૂટારા હતા ૩ આલદના ચતુર્થ પુત્ર ઝઝને સાત પુત્રો ઉત્પન્ન થયા —

૧ અપૂ ૨ ગોકુલ ૩ મેધરાજ ૪ હસા ૫ હાદો ૬ રાસ ૭ જગમૂ
એના વશજો ઝઝ નામથી ઓળખાયા આલદના છતર પુત્રો પણ લિત્ત લિન્ન શાખાના
સ્થાપક બન્યા

આલદનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર ભટ્ટો પોતાના પિતાના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા ભટ્ટીએ પોતાના

૧ બાબરે મદુગિરિની યદુવશમાથી ઉત્પન્ન થયેલી જે જગજ્ઞહી જાતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેજ જોડિયા
જદુ જાતિ છે અને ઉક્ત ઝઝ એ જાતિનો આદિપુરુષ હશે

૨ વાસ્તવધર્મા પ્રાચીન યદુવશી રાજ્ય બલખમાજ મુસલમાની ધર્મ અગીયાર કર્યો હતો ચાકિતાએ
નેતા તબીયીને કે જે જધીસખાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેને મૂર્તિપૂજક જણાવવામા આવ્યો છે એમા કિચિત
પણ સરાય નથી અને સુહનહા ખવારઅમના પિતા તકશને પણ મૂર્તિપૂજક જણાવવામા આવ્યો છે એકને જટવ
જાતિ જાતિના અને જીન્ને તાક વા તક્કજાતિના જણાવવામા આવ્યો છે ઉક્ત ઉલ્લેખ પુરુષોદ્વારાજ એશિયાની ઉ
પ્રધાનજાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ છે

૩ પૂર્વે જણવામા આવી ચૂક્યું છે કે બલદના ૫૬૨ વર્ષાત્યોએ પંતખના પર્વતમય ક્ષેત્રમા
ચેતપોતાના રાજ્યો સ્થાપિત કર્યા હતા અને તેના પુત્રાએ સિંધુ નદીની પશ્ચિમે દામાનમા પોતાના રાજ્યો સ્થા
પન કર્યા હતા સમસ્ત અધ્યાત્મજાતિ નિયુજા સ્પર્ધાત યાદવી વશમાથી લેખ ન થઈ છે એ જાણી લેખાત કુલદ
વૃદ્ધિગત થાય છે આથી એનું અનુગાન થાય છે કે તેઓ મૂળ યદુવશી હતા તેમણે મુસલમાન ધર્મમા દીક્ષિત થઈ
યદુ રાજ્યને યાદવી રાજ્યમા ફેરવી નાખેલો હોવા જોઈએ અધ્યાત્મનો પ્રધાન વશ સુસુદુર્ઘ કહેવાય છે અને કાણુ
એ તેનું આદિ નિવાસસ્થાન છે વળી તેમની એમ શાખા આને પણ જ્ઞાન કહેવાય છે બાલદના વશજો
સિંધુ નદીની પૂર્વ તરફનો પહાડી પ્રદેશ હતો લોકો હતા અને તેઓ અજયપત્ત તેજ દેશગ નિવાસ કરે છે
અધ્યાત્મો ચાહ્લી લે કામાથી ૩ પન્ન થયા નથી પરંતુ યદુવશમાથી ઉત્પન્ન થયા છે એ વાત સિદ્ધ કરનારા પ્રમાણે
ઉપલબ્ધ થયા તે અને તે વાસ્તવમા જાતનીય પણ છે

પ્રબલ પરાક્રમ અને બાહુબલથી શ્રેષ્ઠ રાજ્યોને જીતી લીધા અને તેમની સમસ્ત સંપત્તિ પર પોતાનો આધિકાર સ્થાપિત કર્યો. તેમના ધનનું પરિમાણ એટલું બધું હતું કે તે ચોવીસ હજાર ખચરો પર કાઠી શકાય. સાહજબજા અશ્વારોહીઓ અને અસખ્ય પાયદલ સિપાઈઓ તેમના તાબામાં હતા મહારાજા લડીએ સિંહાસન પર બેસતાવેંતજ પોતાની સમસ્ત સેના લાહોરમાં એકત્રિત કરી અને કનકપુરના રાજા વીરલાલ વાઘેલાની પિરુદ્દા સુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી શીઘ્ર કનકપુરમાં લાવ કર સમરાસિ પ્રદીપ થયો અને તે રણક્ષેત્રમાં વીરલાલના ચાળીસહજાર યોદ્ધાઓ પો નાશ થયો.

લડીને બે પુત્રો થયા એકનું નામ મંગલરાવ અને બીજાનું નામ મસરરાવ વા મહીસરરાવ હતું. આ મહાવીર લડીથીજ લડીવંશનું નામ આવ્યું. સતાવધિ વર્ષોથી આ વંશ યદુવંશના નામથી વિખ્યાત હતો; પરંતુ હવેથી તે લડીવંશના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.

લડીનું મૃત્યુ થયા પછી તેમનો પુત્ર મંગલરાવ પોતાના પિતાના સિંહાસન પર વિરાજમાન થયો, પરંતુ તે પોતાના પિતાના જેવા લાઝ્યશાળી નહોતો. થોડા સમયમાંજ ગળનીના અધીશ્વર ધુધીએ પોતાના અસખ્ય યોદ્ધાઓમહિત શીઘ્ર લાહોર પર આક્રમણ કર્યું; પરંતુ મંગલરાવે આ મ્હેઝાનાની સેના સામે યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી નહિ તે પોતાના જ્યેષ્ઠ કુમારને લઈ નદીતટ પરના જંગલમાં નામી ગયો. શાહીવાહનપુરના જે સ્થાનમાં રાજકુટુંબના માણસો રહેતા હતા તેમને શત્રુ-દલે ઘેરી લીધા; પરંતુ લડીનો બીજો પુત્ર મહીસરરાવ ત્યાંથી નાસીને લખખત જંગલમાં જઈ વચ્ચે લખખત જંગલમાં કેવળ કૃષિકારોજ વસતા હતા, તેથી મહીસરરાવે અતિ સરળતાથી તેમને પરાધીનતાની ગ્રામલામાં પરિવર્તિત કરી પોતાનું રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું. મહીસરરાવને બે પુત્રો હતા પત્ર થયા તેમાંના એકનું નામ અલયરાવ અને બીજાનું નામ શરહરાવ હતું. મોટા અલયરાવે પોતાના બાહુબલથી સમગ્ર લખખત જંગલમાં પોતાની શાસનશક્તિનો વિસ્તાર કર્યો કમસ તેના વંશજોની સખ્યા વધવા લાગી અને તેઓ આબોરિયા લડીના નામથી ઓળખાયા શરહરાવ પોતાના ભત્રીજાની સાથે ઝગડો કરી અન્ય સ્થાન પર આવ્યો ગયો અને ત્યાં તેના વંશજો વખત જતા કૃષિકારની ઔણીમાં આવી પહોંચ્યા તેઓ સાધારણ શ્રાવણ (ચારણ) નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

લડીનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર મંગલરાવ કે જે મ્હેઝાના લયથી પોતાના પિતાની રાજધાની શાહીવાહનપુર છોડીને નામી ગયો હતો તેને નિમ્નલિખિત છ પુત્રો હતા—

- ૧ મંડમરાવ, ૨ કલરસી, ૩ મુદરાજ, ૪ ગિવરાજ, ૫ કૂલ, ૬ કેવલ

જે સમયે મંગલરાવ પોતાના પિતાના રાજ્યમાંથી નામી ગયો તે સમયે લોકોએ ગુપ્તરીતે તેના પુત્રોની રક્ષા કરી હતી. તક્ષક જાતિનો સતીદાસ નામનો એક જૂઠીઓ હતો તેના પૂર્વજો પ્રાચીન લડી રાજાથી પાઠાકાંત ધર્મ અત્યંત દીન દશામાં પડ્યા હતા. તેણે પ્રાચીન વૈર ભેવાને માટે વિજેતા

૧ દેશી ઇતિહાસવેત્તાનો મત એવો છે કે લાહોર અને શાહિવાહનપુર એ એકજ રાજધાની હતી, પરંતુ પાછળથી જાણવામાં આવ્યું છે કે દક્ષિણ ભાગ નામો એકજ નગરના નહોતા હતા નગરો એકબીજાની નિકટ હતા. શાહિવાહનપુર વા શાહપુર પબળમાં ક્યે સ્થાને હજી તેનો નિર્ણય કરી શકાતો નથી

૨ કનૈલ દોડ જણાવે છે કે—“ જોડોનું નિવાસસ્થાન કદહાર હતું, ” પરંતુ જોડો સ્વયં કહે છે કે કદહારમાં યદુવંશીઓને નિવાસ હતો. હવે કોની વાત પર આપણે વિશ્વાસ ચૂકવો ? દેશી ઇતિહાસવેત્તા એણે પ્રમાણ આપે છે કે ચારણદ્વારા જોડોની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને તેઓ યદુવંશી છે કનૈલ દોડે અનેક સ્થળે જોડોની સાદૃશ્યતા અંધ ઓરિયાની જન જાતિની સાથે જતાવી છે તેમણે કિચિત્માત્ર આદ્યત્વા જોધેનેજ આ પ્રકારનો વિચિત્ર સિદ્ધાંત સ્થાપન કર્યો છે તેમણે લખ્યું છે કે બિયાના અને ભરતપુરના જોડો કદહારથી આવ્યા હતા અને તેઓ યદુવંશી છે, એમ મારા સાક્ષબવામાં આવ્યું છે, પરંતુ ચારણના વંશજો જોડો સામટિ કહેવાયા તે કહી શકાતું નથી અને કહી શકાતો છીએ કે ગરણ અવસ્થા પોતાના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાનો કોઈ મહાન અપરાધ કરી સર્ગાજીથી અલિપ્ત થયો હતો અને તેજ કારણથી તેના વળગેલી અવનતિ થઈ હતી

હિંદી અનુવાદક

૩ કનૈલ દોડ જણાવે છે કે યદુવંશીઓ પબળના સિંહાસન પર અધિષ્ઠિત થયા તેના સખધમાં એક અત્યંત મહાન વાત અહીંના જાણવાયોગ્ય છે મે એક સ્થાન પર દાખલિતુ સક્ષિપ્ત દર્શાવ લખ્યું છે અને ત્યાર પછી

મ્હેન્છગજને નિવેદન કર્યું કે મગવગાના અનેક પુત્રો અને તેના કુટુંબના ઇતર માણસો આ નગરમાં એક વણિકના ઘરમાં ગહે છે મ્હેન્છગજે તેના આ ગળદો સાલણી શીઘ્ર તેની માથે પોતાની મેતા મોકલી વીધી મતીદામ આ મેતાની સાથે ઉક્ત વણિકને ઘેર ગયો તે વણિકનું નામ શ્રીધર હતું સતીદામ તેને પકડીને ગબ્બી મન્મુખ લાઇ આવ્યો મ્હેન્છગજે શ્રીધરને કહ્યું — “તે તમે શાવીવાહનના કુળના અત્યેષ ગબ્બુમાને મારી મન્મુખ નહિ લાવે તો અગ્નિમાં રાખજો કે તમારા કુટુંબના એવધુ માણસને છાત્ર છોડીજ નહિ” મ્હેન્છગજના આ ગમ્મોથી અત્યત લચળીત યદ્ય શ્રીધરે નમ્રતાપૂર્વક તેને જણાવ્યું કે — “મારે ત્યા ગબ્બો એક પણ પુત્ર નથી, અને કેટલાક છોકરાઓ મારા ઘરમાં ગહે છે, તે એક ભૂમીઆના પુત્ર છે તે ભૂમીઆપર માઝ લહેણુ છે અને તે મુલના મમયમાં નાખી ગયો છે” મ્હેન્છગજે ઉક્ત શાહકાગના આ વચનોપર કિંમિત્ત પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ અને તેણે શીઘ્ર ઉક્ત બાવકોને પોતાની સન્મુખ બાવવાની આજ્ઞા કરી બપોરે ઉક્ત શાહકારે બેસુ કે પાદશાહની આજ્ઞા માન્યાવિના છૂટકો નથી તેમજ કુમારોના પ્રાણ બચાવવાનો ઇતર કાંઈ માર્ગ નથી ત્યારે તેણે રાજકુમારોને કૃષિકારના બાલકોના વેષમાં તેની સન્મુખ આપ્યા મ્હેન્છ અને ભૂમીઆઓની કન્યા સાથે તેમના વિવાહ કર્યા આ પ્રકારે શાહવાહનના કુળના ૭ રાજકુમારો શ્રીધરના ઘરમાં હતા, તેમાંના કટગસીના વશને ક્યોગિયાનટ અને મુદરાજ તથા શિવરાજના વશને મુદાનટ તથા શીવરાજનટ કહેવાયા, અને ગબ્બુમાર કૂપ તથા ગબ્બુમાર કેવલને હગમ તથા કુભારતગિકે મ્હેન્છગજની સન્મુખ ઓળખાવ્યા હતા તેથી તેમને તે જાતિમાં નાખી દેવામાં આવ્યા

મગલરાવ ગાડા નદીના તટપરના જગલમાં ગહેતા હતા, ત્યાંથી તેમણે નીકળીને નદી ઓળંગી એક નવીન દેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અને પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું. આ સમયે બરાહાજીજીતિ ઉક્ત નદીના તટપર નિવાસ કરતી હતી તેમની પૂર્વે ત્યા ખૂત હોકોનો ખૂત નામનેરે ગબ્બૂત રાજ હતો વળી ત્યા યુગલદેશના પરમારો, ધાત દેશના સોદા અને હુદ્ર દેશના હુદ્રદેશજૂતો પણ નિવાસ કરતા હતા મગલરાવે આ રાજઓની પાસે આશ્રય લીધો અને સોદા જાતિના અધીશ્વરની સમતિથી તેમણે હુદ્ર, બરાહા અને સોદા જાતિના નિવાસસ્થાનની વચ્ચેના ભૂખડપર પોતાનો નિવાસ કર્યો બપોરે મગલરાવનું મૃત્યુ થયું ત્યારે તેમનો પુત્ર મહમરાવ પોતાના પિતાના પદપર વિરાજમાન થયો

મહમરાવ પોતાના પિતાની સાથે શાવીવાહનપુરથી નાસી ગયો હતો આસપાસના રાજઓએ તેને મંગલગવનો યથાર્થ ઉત્તરાધિકારી ગણી તેના અભિષેકના પ્રસંગે તેનાપર કિમતી ભેટો મોકલી આપી અમરકોટના સોદા જાતિના ગબ્બુએ પોતાની કન્યા તેને અર્પણ કરવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી મહમરાવે શીઘ્ર તેની માગણી કબૂલ કરી અને અમરકોટમાં મોગી ધામધૂમસંહિત તેનો વિવાહ થયો મહમરાવને ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા —

મને ટાંકજીતિની પ્રાચીન રાજધાની જરી પૂર્વે મે એણે અનુમાન કર્યું હતું કે તક્ષશિવાનગરનું નામ કોઈ મનુષ્યના નામપરથી પચ્યું હશે, પરંતુ હવે મને મનભય છે કે ત્યાના અધીશ્વરે તક્ષક વા નામપરના રાજ્યમાં હતા તે પરથી હના નામ પડ્યું છે બાબરે પોતાના પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે કે — “યદિમમાં એક જગલ છે જેને બાનર વા રાક કહેવામાં આવે છે અને ત્યાના રાજનું નામ તાક છે” ટાંકનગર દીર્ઘકાળથી હામાનની રજધાની હતું મહાદેવ એ સ્કેન્ટનના નમ્રામાં જે બારતાક નામનું સ્થાન છે અને જેને બાબરે ટાક કહ્યું છે તે અટકથી કેટલાક કોરોને અતરે આવેલું છે જે તક વા તક્ષક અર્થાત્ નાગવશ એક સમયે સમસ્ત બારતવર્ષમાં વિસ્તારિત થયો હતો, તેવાજ નાગપરથી નેસદેહ ઉક્તનગર અને નીના નામ પડ્યા છે

- ૧ બરાહા જાતિ રાજપૂતોની એક શાખા છે તેઓ હાલમાં મુસનમાન થઈ ગયા છે
- ૨ આ ખૂત ગબ્બૂતજાતિના હાલમાં લોપ થઇ ગયો છે
- ૩ અત્યંત પ્રાચીનકાળથી પરમારોએ પુગલમાં નિવાસ કરતા આવ્યા છે સ્મરજ્ઞાતીત કાળથી અમરકોટનો સોદા ગજવરા મહાદેવમાં નિવાસ કરતો આવ્યો છે એમ્. આરે જે સગદા જાતિના હરેખ કર્યો છે, તે જાતિ આવજ છે એમ પ્રતીત થાય છે
- ૪ હુદ્રદેશનું વર્ણન પાછળ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો.

૧ ફેબ્રુ, ૨ મૂલરાજ,^૧ ૩ ગોગલી.

ફેબ્રુ પરમ તેજસ્વી અને અસીમ સાહસિક પુરુષ હતો. એક સમયે આશરથીર કેટલાક સો ધોડા-ઓ વાણિજ્યદ્રવ્ય લઈને મુલતાન તરફ જતા હતા. આ સમાચાર સાંભળતાંવેંતજ ફેબ્રે પોતાની કેટલાક ધોડાઓને છોટના આપારીઓનો વેષ પરિધાન કરાવ્યો અને તેમને ઉક્ત ધોડાઓની પાછળ મોકલ્યા. તેમણે અતિ શીઘ્રતાથી જઈ પંચનદના તટપર ઉક્ત ધોડાઓપર આક્રમણ કર્યું અને તેમની પીઠપરનું સમસ્ત દ્રવ્ય લૂંટી લઈ તેઓ પાછા પોતાના સ્થાનપર ચાલ્યા આવ્યા. આ પ્રકારનાં ઇલાચાતુરીનાં કાર્યથી તેનું નામ સર્વત્ર વિખ્યાત થયું. પછી ઝાલોરના આલનસિંહ દેવડાએ મંડમરાવના યુવાવસ્થામાં આવેલા પુત્રોપર નાળાએર મોકલ્યાં. તેના તેમણે સ્વીકાર કર્યો અને વિવાહકાર્ય મોટા સમરોહપૂર્વક સમાપ્ત થયું. વિવાહ થઈ ગયા પછી તેઓ પોતાના સ્થાનમાં ચાલ્યા ગયા. ફેબ્રે પોતાની કુલદેવી તન્નોમાતાના નામથી એક કિલ્લાનો પાયો નાખ્યો,^૨ પરંતુ તે કિલ્લો બંધાઈને તૈયાર થયો તે પૂર્વે મંડમરાવનું મૃત્યુ થઈ ગયું.

ફેબ્રે પોતાના પિતાના પદપર અભિષિક્ત થયો. તે રાજસિંહાસનપર બેઠા ત્યાર પછી બરાહા જાતિના અધીશ્વર ચણેશ્વરે^૩ તનોટનો કિલ્લો અમારી સરહદમાં શ્રધાવવામાં આવ્યો છે, એમ જણાવી સેનાસહિત આક્રમણ કર્યું; પરંતુ મૂલરાજે પરમ પરાક્રમપૂર્વક તનોટની રક્ષા કરી. અંતે બરાહા લોકોને પરાસ્ત કરીને નસાડી મૂક્યા.

સંવત ૭૮૭ (ઇસવ ૧૩૭૧)ના માઘ માસની પૂર્ણિમા અને મંગળવારને દિવસે તનોટનો કિલ્લો બંધવાનું કામ સમાપ્ત થઈ ગયું; અને દેવી તન્નો માતાનું પવિત્ર મંદિર ત્યાં સ્થાપિત થયું. અલ્પ સમય પછી બરાહારાજની સાથે સધિ થઈ અને આ સંધિનું પરિણામ એ આત્મ્ય કે મૂલરાજની કન્યાની સાથે બરાહાપતિનો વિવાહ થયો.

સુરક્ષામાં યદુ ભાટીઓની રાજધાની સ્થાપિત થઈ ત્યાંસુધીનોજ તેમનો પ્રાચીન ઇતિહાસ આપવો અને આવશ્યક માનીએ છીએ. જો કે એક સુવિસ્તૃત અને વિખ્યાત વંશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અતિ સંક્ષેપમાં સમાવી દેવામાં આવ્યો છે; પરંતુ તેની સાથે જે ટીકાટિપ્પણો આપવામાં આવ્યાં છે તે દ્વારા પાઠકોનાં મનપર ધણો પ્રકાશ પડશે અને તેમને ચચાર્થ અનુમાન કરવામાં તે દ્વારા સહાય મળશે. ભાટીઓનો ઇતિહાસ નિમ્નલિખિત ત્યાર યુગોમાં વિલક્ષ્ય થયો છે:-

પ્રથમ-યદુવંશના પૂર્વપુરુષ હરિનો યુગ.

દ્વિતીય-જે યદુવંશીઓ ભારતવર્ષમાંથી નાસી ગયા અથવા જેમણે સ્વેચ્છાથી હરિકુલ અથવા પાંડવોની સાથે ભારતવર્ષનો ત્યાગ કરી સિંધુ નદીની પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં ગમન કર્યું, જેમણે મરુસ્થલિમાં નિવાસ કર્યો, ગજની રાજ્યની સ્થાપના કરી અને રૂમ તથા ખોરાસાનના પાદશાહોની સાથે યુદ્ધ કર્યું તેમનો યુગ.

તૃતીય-જેઓ મણુલીસ્થાનથી નાસી આવ્યા, જેમણે પંજબમાં નિવાસ કર્યો અને જેમણે શાલિવાહનપુર નામક નવીન રાજધાનીની સ્થાપના કરી તેમનો યુગ.

ચતુર્થ-જેઓ પંજબમાંથી નાહા, જેઓ મરુભૂમિના પર્વત ઉપર વસ્યા અને જેમણે તનોટનો ફર્ગ બંધાવ્યો તેમનો યુગ.

આ યદુવંશના પ્રાચીન ઇતિહાસનું કેટલુંક વર્ણન અન્યત્ર^૪ આપ્યું છે, તેથી તે વિષે અત્રે

૧ મૂલરાજને ત્રણ પુત્રો થયા હતા. તેમનાં નામ રાજપાલ, લોહવા અને ચૂવર હતાં. નર્યેહકુમાર રાજપાલને રેન્તુ અને ગેઝુ નામના બે પુત્રો થયા. રેન્તુને નિગ્નલિખિત પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા:-ધોકર, પોહર, કુચ, કલસુ અને જયપાલ. તેમના પુત્રોએ અણુ એક એક શાખાની સ્થાપના કરી.

૨ ઈસ ૧૮૧૧માં સિંધુનદીની ખીણમાં આ અત્યંત પ્રાચીન રાજધાની જોઈનેહું પરમ આનંદ પામ્યો. અણુલ-ફઝલે રાજ કીધરની જે રાજધાની આલોરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે આજ રાજધાની છે.

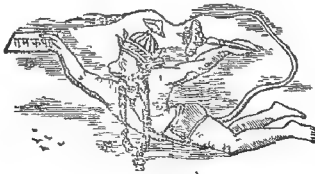
૩ હડ્ડે વણુમાંમાં જશસ્થ નામ આપ્યું છે.

૪ કનૈયા દેડે રૈયલ એશિયાટિક સોસાયટીના પુસ્તકના તૃતીય વૉલ્યુમમાં યદુવંશીઓના ઇતિહાસની સમાહોત્તના કરી છે.

વિશેષ વિદેશન કરવું અનાવાસ્થ્ય છે. ભિન્ન ભિન્ન સ્થળેથી પ્રાપ્ત થયેલી સત્ય ઘટનાઓ અને લૌગોલિક પ્રમાણોથી સાધારણતઃ આ ઇતિહાસપર વિશ્વાસ રાખી શકાય છે અને યદુવંશી રાજાઓનું રાજ્ય મધ્ય એશિયામાં હતું અને મુસલમાનોનો અબ્દુદય થતાં તેમને ત્યાંથી નાસીને પુનઃ ભારત-વર્ષમાં આવવું પડ્યું હતું એ વાત સત્ય માની શકાય છે. ગ્રીક ઇતિહાસવેતાઓનાં પુસ્તકોમાં આપણને આ વાતના પ્રમાણો પ્રાપ્ત થાય છે કે ગ્રીકવીર આન્ટિયોકસ આજ દેશમાં સોદાગરોને નામના ઇન્ડોસીધિયન રાજના લાચથી માર્યો ગયો હતો. આ પરથી વિદિત થાય છે કે સીરિયા અને બેક્ટ્રિયાના અધીશ્વરની સાથે યદુવંશીઓએ યુદ્ધ કર્યું હતું. અનુમાન કરી શકાય છે કે મુબાહુ અને તેનો મુત્ર ગજદારા સોદાગરોને નામની ઉત્પત્તિ થઇ હશે. આ વાત અધિક સંભવિત છે; કારણ કે ગ્રીક ઇતિહાસમાં એવાં પણ પ્રમાણો પ્રાપ્ત થાય છે કે ગજનીના યદુવંશી રાજાઓએ ખોરાસાનના રાજાઓની સાથે યુદ્ધ કર્યાં હતાં.

સેધસ્તાન અને ખીલુની ઉભય બાજુઓએ પ્રાચીનકાળમાં યદુવંશની એક ખીજ શાખા વસતી હતી. સીદસમ્માનવંશ સાંબદારા ઉત્પન્ન થયેલ છે; અને ગ્રીક ઇતિહાસવેતાઓએ આ વંશને સાંબ કહ્યો છે તથા આજ વંશના એક રાજાએ સિકંદરે ભારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું તે વખતે તેની સામે લાયકર વિદ્વં ઉપસ્થિત કર્યું હતું. આ વંશની રાજધાનીનું નામ સાંબકકોટ વા સામ્બનગરી હતું અને આ નગરી અજ્ઞાપિ સિંધુ નદીના તટપર વિદ્યમાન છે. ગ્રીકોએ તેનું નામ ચીનગટ આપ્યું છે.

ચગતાઇ લોકો યદુવંશમાથી ઉત્પન્ન થયા છે, એ અનુમાન અતિ મહત્ત્વનું છે. મેવાડના રાજાઓના આજ પુરુષ બાપ્પારાવે ચિતોડમાં ચોતાની રાજધાની સ્થાપિત કરી ત્યાં ચોતાના પુત્રોને મૂકીને મધ્ય ભારતનો પરિભ્રમ કરી ખોરાસાન તરફ ગમન કર્યું હતું.^૧ આ પ્રમાણોદાર વિદિત થાય છે કે અતિ દૂરના પ્રદેશોમાં પણ હિંદુધર્મ પ્રચલિત હતો અને ભારતવર્ષ તથા મધ્ય એશિયાની વચ્ચે અસ્પષ્ટિત વ્યવહાર ચાલતો હતો. ટ્રાન્સ, ઓક્સિયાના અને પંજાબમાં આ વિષે તપાસ કરવાથી પુષ્કળ ઐતિહાસિક ઘટનાઓ જાણી શકાય તેમ છે. તત્ત્વશોધકો જંગલી આફ્રિકાને બદલે જો આ પ્રદેશોમાં શોધખોળ કરે તો તેમને અધિક મહત્ત્વનાં ઐતિહાસિક તત્ત્વો પ્રાપ્ત થઇ શકે; કારણ કે આ સ્થાનો સમ્યક્તાની જ-મજબૂતિ છે.

^૧ ચોરાહમી સાહેબના જુગરાદિવેશે રોગદિયાનાં લૌગોલિક ઇલાકામાં પાહુ નામ પ્રાપ્ત થયું છે અને ઈલાકા હેઠલે હિસાત શબ્દના ઉત્પત્તિ હરિ શબ્દમાથી થયેલી જણાય છે.

^૨ હિરાતની નિકટ મુર્ગ પ્રદેશ છે, ત્યાં ભારતવર્ષના પાહુકલ તથા હરિકલના માણસો ગયા હતા આ દૂરના દેશોમાં જો તપાસ કરવામાં આવે તો પુષ્કળ શિલાલેખો પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે સમરકંદનાં તોરણદારપર હમીરી બાપામાં જ લેખ કાતરવામાં આવ્યો છે, તે અતિ ઉપયોગી છે. બૌદ્ધોનાં દેવમંદિર તથા બાગિચાની શુદ્ધોમાં અત્યંત ઉપયોગી અને જાણવાલાયક લેખો પ્રાપ્ત થાય છે.

અધ્યાય ૨ જો

ખલીંકા વલીંકાનો સમકાલીન રાજા કેહર-તેના વંશજોએ સ્થાપન કરેલી લિન્ન લિન્ન શાખાઓ-કેહરે સૌથી પહેલાં સપાટ ભુમિમાં પોતાના રાજ્યનો કરેલો નિસ્તાર-તેના વધ-તત્વને મળેલો તેનો અધિકાર-ખરાહા અને છુતા એ ઉભય જાતિઓપર કરેલું આક્રમણ-સુલતાનના રાજ્યને તનોરના કિલ્લાપર નાખેલો ઘેરો-તેનો પરાજય-ખૂતાની રાજકુમારીની સાથે થયેલો તત્વનો વિવાહ- તેના પુત્રો-તત્વને પ્રાપ્ત થયેલો શુરે દ્વંધ્યમ'ડાર-ખીંછનોટ દુર્ગત' બંધાવું-તત્વનું થયેલું મૃત્યુ-વિજયરાવને તેના પદની થયેલી પ્રાપ્ત-ભટ્ટોઓના આધિપતિપર આક્રમણ કરવાને માટે લંગાજાતિ તથા ખરાહાજાતિએ રચેલું ધડય'ત્ર અને વિજયરાવે તેનાપર કરેલું આક્રમણ-વિજયરાવ અને તેના સ્વજનોનો બિંધાસઘાતપૂર્વક થયેલો વધ-એક બ્રાહ્મણદ્વારા દેવરાજના જીવનની થયેલી રક્ષા-તનોટપર સ્થપિત કરેલો અધિકાર-ત્યાંના નિવાસીઓનો કરેલો વધ-મૂતાવન નામક સ્થાનમાં પોતાની માતાની સાથે દેવરાજને થયેલો મેળાપ-દેવરાવલની સ્થાપના અને છુતા જાતિના સ્વામીએ તેપર કરેલું આક્રમણ-દેવરાજે તેને ઘેરીને તેનો કરેલો વધ-એક યોગીની સાથે ભટ્ટિ રાજનો મેળાપ અને રાજાએ સ્વીકારેલી તેની શિષ્યતા-તેની રાવની ઉપાધિ બદલાઈને રાવલની ઉપાધિ થવી-દેવરાજે લંગાઓનો કરેલો વધ-લંગાઓએ સ્વીકારેલી તેની આધીનતા-લંગા જાતિનો ઇતિહાસ-દેવરાજે હુદરાજપૂતોની રાજધાની હુદવાપર સ્થાપિત કરેલો અધિકાર-ધારના રાજના અપમાનનો લીધેલો બદલો-સંદેશદિતેવીનાતું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ-ધારપર કરેલું આક્રમણ-હુદવામાં પાછું આવવું-ખડાલ નામક સ્થાનમાં ખોદાવેલાં સરોવરો-તેના થયેલો વધ-રાવલ શુકને તેના પિતાતું સિંહાસન પ્રાપ્ત થવું-તેણે પિતાના મૃત્યુનું લીધેલું વૈર-તેના પુત્ર ખાછુનો અણહિલપુરપાટણના વલ્લભસેનની પુત્રી સાથે થયેલો વિવાહ-ગજનીના મહામહાના સમકાલીન રાજાઓ-કેટલાક ઘોડા પકડવા-પાહુ ભટ્ટિઓનું ભેદિયાઓની પાસેથી પુંગલ જીતી લેવું-દુસ્સજે ખીચીઓપર કરેલું આક્રમણ-તેણે પોતાના ત્રણ જાતાઓની સાથે ખેડ પ્રદેશમાં જવું અને ગિહલોત રાજની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો-ખારરાવનું મૃત્યુ-દુસ્સજને થયેલી સિંહાસનપ્રાપ્ત-સોઠા જાતિના રાજા હમીરે કરેલું આક્રમણ-હમીરના શાસનસમયમાં કુગર નદીના પ્રવાહ રોકાઈ જવાની-દંતકથા-દુસ્સજના પુત્રો-કનિષ્ઠ કુમાર લાંઝાવિજય રાવનો અણહિલપુરના રાજા સિદ્ધરાજ સોલંકાની કન્યા સાથે થયેલો વિવાહ-દુસ્સજના અન્યાય પુત્રો-જયસલ અને વિજયરાવ-કાંઠવિજયરાવના પુત્ર ભોજદેવને દુસ્સજનું મૃત્યુ થયા પશ્ચાત્ત હુદવાના સિંહાસનની થયેલી પ્રાપ્તિ-પોતાના ભત્રીજા ભોજદેવની વિરુદ્ધ જયસલે રચેલું ધડય'ત્ર-ધારના સુલતાનની પાસેથી મંગેલી સહાય અને અરોડ નામના સ્થાનમાં તેની સાથે મળવું-સુલતાનની સાથે મિત્રતા રાખવાની કરેલી પ્રતિજ્ઞા-ભોજદેવને પદભ્રષ્ટ કરવાને માટે મહામહ તરફથી મેળવેલો સહાય-હુદવાપર આક્રમણ કરી તેને લૂંટી લેવું-ભોજદેવનો વધ-જયસલનું ભાટીઓના રાવલ જનપુ-હુદવાનો કરેલો ત્યાગ-

નવીન રાજધાનીને માટે સ્થળ પસંદ કરવું-બ્રહ્મસર કુંડપાસે દેવી લેખ-જેસલમીં રાજધાનીની સ્થાપના-૪૫સલતું મૃત્યુ-દ્વિતીય શાહીવાહનતું સિંહાસનપર બેસવું

વર્ અધ્યાયમા જે લિન્ન લિન્ન ઘટનાઓનું વર્ણન કરવામા આવ્યું છે, તેમા જે જે તારીખ અને સાલ આપવામા આવ્યા છે તે સંદેહાસ્પદ છે એમા કાંઈક નથી, પરંતુ હવે અમે ભટ્ટીજીભતિનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસપાત્ર ઇતિહાસ આપવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ ગજનીના યદુવંશી ગણએ યુષ્કિરિ સવતના ૩૦૦૮ માં વર્ષમા રૂમ અને ખેરાસાનનાં અધીશ્વરોને પગસત કર્યા હતા એમ અન્યત્ર જણાવવામા આવ્યું છે પરંતુ અમે આ કાળ સત્ય માનતા નથી વળી સવત ૭૨ માં શા સિવાઈને પોતાના કુટુંબીજનોની સાથે જાણીસ્થાનથી નાસીને પાનથમા નિવાસ કર્યો હતો, એ વાતપર પણ અમે શંકા કરતા નથી ૨ પગલુ યદુવંશી ભટ્ટીઓએ મરુભૂમિમા પ્રથમ રાજ્ય સ્થાપન કરીને તેના પ્રમાણસ્વરૂપે સવત ૭૮૭ (૪૦ સં ૭૩૨) માં તનેટ દુગ બધાઓ હતા એ વાત અમે સંપૂર્ણત સત્ય માનીએ છીએ

ભટ્ટીજીભતિના ઇતિહાસમા જે ટેકરનું નામ વિશેષ પ્રસિદ્ધ જણાય છે અને જેના અસીમ સાહસ અને વીરતાનું વર્ણન પૂર્વે કરવામા આવ્યું છે તે અવશ્ય ખનીશ વળીદનો સમકાલીન હતા તેણે ભારતભૂમિમા પોતાનો અધિભાર સ્થાપન કરીને સિંહ દેશના ઉત્તર ભાગમા અટરોડ નામના નગરમા સૌથી પ્રથમ પોતાની રાજધાની સ્થાપન કરાવી હતી

કર્નલ ટોડે જે યદુભટ્ટીઇતિહાસપ્રણેતાના અથમાથી ભટ્ટીવંશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપધૂત કયો છે તેમા એવો ઉલ્લેખ છે કે ટેકરને પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા તનુ ઉત્તરાવ ૩ ચહા પાદરિયા અને આચહીન આ સર્વ પુત્રોને અનેક પુત્રો ઉત્પન્ન થયા

ટેકરના પુત્રોએ પોતપોતાના નામથી પોતપોતાની જૂદી શાખા સ્થાપન કરી ટેકર તથા તેના પુત્રપૌત્રાદિ સર્વ વીરપુરુષ હતા અને તેમણે અન્ય ભતિના ગજપુત્રોના તાબાના અનેક દેશો છતી લીધાં આ રાજપૂતોએ વિલક્ષણ પ્રકારે ટેકરપર વૈર લીધું જે સમયે ટેકર મૃગયા ખેનવામા નિમગ્ન

૧ પાદરિયા આખરે લખ્યું છે કે ભારતવર્ષના નિવાસીઓ સિંધુ નદીના પશ્ચિમ તર તત્કાલ પ્રદેશને ખેરાસ સાત કહેતા હતા

૨ ભટ્ટી લોકોએ પાનથનો લાગ કર્યો ત્યાર પછી જે કે અગીઆરસે વર્ષો વ્યતીત થઈ ગયા છે અને શાહી વાહનના વસાહતો ધર્મ લાખા વગેરેમા ફેરફાર થઈ ગયો છે પરંતુ ઉક્ત પ્રદેશમા અદ્યપિ એવા અનેક લોકો શિખ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે કે જે લા ભટ્ટીઓનો અધિકાર હોવાની સાક્ષી આપે છે શાસિવાહનપુરની પ્રાસે ભટ્ટીકાપાડિ તથા ભટ્ટીકાચક વગેરે આવેલા છે

(કર્નલ ટોડે ભટ્ટીઇતિહાસકારે આપેલા સમયપર તેા અવિશ્વાસ પ્રકટ કર્યો છે પરંતુ અમે તેમનાથી ભિન્ન અભિપ્રાય ધરાવીએ છીએ ભટ્ટીઇતિહાસકારે સન, તારીખ માસ વાર, તિથિ અને નક્ષત્ર મુજબા ઉલ્લેખ કર્યો છે તા તેપર શી રીતે અવિશ્વાસ રાખી શકાય ? આપણા દેશમા ચાલતા સવસત્રયે પાશ્ચિમાત્ય પતિતોને વિશ્વાસ નથી અને કર્નલ ટોડે પણ તેમજુજ આડુંકરણ કયું છે આપણા દેશમા પિરકાલથી અનેક પ્રકારના સવત સન અને શક પ્રચલિત છે અને રાજપૂતિણવંશી અનેકનો લોપ ગયો છે તથા તેને સ્થાને નવીન સવત, સન તથા શક પ્રચલિત થયા છ આવી સ્થિતિમા યદુભટ્ટીઓના ઇતિહાસકારે જે જે સવતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે તે સવતોને અપાડ આપ્યા અથવા હોત તેા તે સળધે ગત પ્રદર્શિત કરવાને અમે સમર્થ થાત પરંતુ તે સર્વ ચાકુ રહ્યા નથી તેાપણુ યુષ્કિરિના સવતના સળધમા કોઈ પણ પ્રકારની શકા નથી પરંતુ કર્નલ ટોડે યુષ્કિરિ રના સવતના સળધમા પણ શક દર્શાવી છે તેનું કારણ એ છે કે તેથી અન્ય અગ્રેજોની માન્યતા ખેાદી રે છે)

૩ ઉત્તરાવનો પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા મુરના, સેહસી જ્યા, ચાકા અને અબ્બે તેમના વસાહત સાધા શપુત ઉત્તરાવ કહેવાય છે

જે અનભતિ હાલમા હાત થઈ ગઈ છે

હતો તે સમયે તેમણે તેના પ્રાણનો નાશ કર્યો.

કેહરના મૃત્યુ પછી તન્નુજ પોતાના પિતાના સિંહાસન પર અભિષિંકત થયા. તેમણે પ્રપ્ત પરાક્રમ-સહિત વરાહા^૧ જાતિ અને મુલતાનની લંગા જાતિના તાખાના દેશો પર આક્રમણ કરી તેમનો વિધ્વંસ કરી નાખ્યો; પરંતુ ત્યાર પછી હુસેનશાહે લોહ બખ્તર પરિધાન કરી લંગા,^૨ દૂદી,^૩ ખીચી,^૪ મુગલ,^૫ જોહિયા, જૂદ અને સૈદ જાતિના દશહજાર અશ્વારોહીઓ લઈને યાદવો પર આક્રમણ કર્યું. તે વરાહાજાતિના રાજ્યમાં પહોંચતાની સાથેજ તે જાતિ તેની સાથે મળી ગઈ. આ સર્વ લોકોને પોતાના પર પ્રત્યક્ષ બળ સાથે ચઢી આવેલા જોધ તન્નુજ કિચિત્ પણ લયભીત થયા નહિ; પરંતુ તેઓ તેમના પર તેટલાજ બળથી સામ્યા થયા. ચાર દિવસખર્ચે તંદુલશપતિ તન્નુજએ અતુલ પરાક્રમસહિત પોતાની રક્ષા કરી અને પાંચમા દિવસે પોતાના કિલ્લાનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરી દેવાની આજ્ઞા આપી. તેમની આજ્ઞાનુસાર કિલ્લાનાં દ્વાર ખોલી દેવામાં આવ્યાં. તન્નુજ અને તેમનો વીરપુત્ર વિજયરાવ એ ઉભય પોતાની સર્વ યાદવ સેનાસહિત હાથમાં નગ તલવાર ઝહણુ કરી શત્રુઓની સામે ઉભા રહ્યા. યદુવંશી ક્ષત્રિયવીરોનાં પ્રપ્ત પરાક્રમથી શીઘ્ર સર્વ શત્રુઓ પરાસ્ત થઈ ગયા. સર્વથી પહેલા વરાહાજાતિ નાસી ગઈ અને તેની પછી ઇતર જાતિઓ પણ જીવ લઈને પલાયન કરી ગઈ. રણમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી તન્નુજએ શત્રુઓની ડાવણી પર આક્રમણ કર્યું અને તેમનું સર્વ દ્રવ્ય લૂંટી લીધું. આ શત્રુઓ પરાસ્ત થઈને નાસી ગયા પછી ખૂતાવનના ખૂતા રાજપૂતોના અધીશ્વર જીજ્ઞાએ તન્નુજ ઉપર નાળીએર મોકલ્યું. વિવાહ થઈ ગયા પછી તન્નુજને મુલતાનના અધીશ્વરની સાથે સંધિ થઈ અને ઉભય વચ્ચે ગાઢ મિત્રતા બંધાઈ.

તન્નુજને નિમ્નલિખિત પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા:-વિજયરાવ, મુકુર, જયપુત્ર, આલન અને રાખેચા. તેમના દ્વિતીય પુત્ર મુકુરને ઘેર માહપાનો જન્મ થયો. માહપાને મહોલા અને દિકાઉ નામના પુત્રો થયા. આ દિકાઉએ પોતાના નામથી એક વિશાળ તળાવ ખોદાવ્યું હતું. તેમના પુત્રોએ સુતારનો ધંધો કરવા માંડ્યો અને તેઓ આજખર્ચે ત “મુકુર સુતાર” ના નામથી ઓળખાય છે.^૬

તન્નુજના ત્રીજા પુત્ર જયપુત્રને રત્નસી અને ચોહર નામના બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. રત્નસી દીધકાળથી વિધ્વંસત થઈ ગયેલા બિકમપુર નગરમાં જઈ વસ્યા. ચોહરને કાલા અને ગિરિરાજ નામના બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા અને તેમણે કાલાસર તથા ગિરિરાજસર નામનાં બે નગરો સ્થાપન કર્યાં. તન્નુજના ચતુર્થ પુત્ર આલનને નિમ્નલિખિત ચાર પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. દેવસી, ત્રિપાલ, ભવાની તથા રોકિયો.

દેવસીના વંશને રખારી અર્થાત્ ઉંટપાલકો થયા અને રોકિયોના ઉત્તરાધિકારીઓ વણિક બન્યા અને તેઓ ઓસવાલ ગણાવા લાગ્યા.^૭

૧ આ ઈન્ડોસીયિયન જાતિઓને પશુનાં નામ લાગુ પાડવામાં આવ્યા છે. વરાહનો અર્થ સુવર થાય છે અને નૂમરી રાજ્ઞનો અર્થ લોકો થાય છે તત્કાલ રાજ્ઞનો અર્થ સર્પ છે અને અશ્વનો અર્થ ઘોડો છે. અમારા સ્વજાતિબંધુઓ પુરાણાદિનાં પદ્યથી આ નામોની ઉત્પત્તિનું કારણ સારીરીતે સમજી શકશે.

૨ કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે લંગા જાતિ અગ્નિ કુલની ચાર મુખ્ય શાખાઓ પૈકી સોલકી શાખામાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. ત્યાર પછી લંગા લોકો મુસલમાન થઈ ગયા હતા. તેઓ સિંધુ નદીની પશ્ચિમ તરફ ગલ માન દેશમાં નિવાસ કરતા હોય એ સંભવિત છે.

૩ પાદશાહ બાબરે ભારતવર્ષ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરતી વખત માર્ગમાં જે જાતિઓની સામે પોતે શસ્ત્ર વાપર્યો હતો તે સર્વનાં નામોનો ઉલ્લેખ તેણે કર્યો છે; પરંતુ માત્ર દૂદી જાતિનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

૪ ભદી કવિ જણાવે છે કે ખીચી જાતિ ઉત્તર ભાગમાં નિવાસ કરતી હતી અને સિંધુ સાગર અર્થાત્ પંજબનાં હોઆબમાં એક પ્રદેશ તેના અધિકારમાં હતો.

૫ આ ખોહર જાતિ જકઘડ જાતિ હોય એવો સંભવ છે. બાબરે તેને ખોહર લખી છે.

૬ મુકુરની રખાર પુત્રોની ગણના રાજપૂતોમાં થઈ નથી. તેમની ગણના તેમની માતાની જાતિમાં થઈ છે.

૭ ભારતવર્ષમાં ઓસવાલ જાતિ સર્વથી ધનવાન હતી અને તેની સંખ્યા પણ વિશેષ હતી તે લોકો પ્રથમ ઓસિયા નગરમાં આવીને રહ્યા હતા, તેથી તેઓ ઓસવાલના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા તેઓ વાસ્તવમાં શુદ્ધ રાજ.

તત્કાલે વિજયની દેવીની કૃપાથી એક સ્થાનેથી પુણ્ય ગુપ્ત દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયું તેમણે તે વનની સહાયથી એક મહા પ્રયત્ન કરી બધાઓ અને તેનું નામ બિજનોટ રાખ્યું આજ કિલ્લામાં તેમણે સવત ૮૧૩ (૪૦ મં ૭૫૭) ના માધ્યમથી સ્થાપિત દિવસે શહિદી નક્કરમાં દેવીની મૂર્તિ સ્થાપિત કરી તેઓ એક વર્ષ સુધી અતુલ પરાક્રમસંહિત રાજ્ય કરી સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા

સવત ૮૭૦ (૪૦ મં ૮૧૪) માં વિજયરાવ પોતાના પિતાના સિંહાસન પર અધિષ્ટિત થયા તેમણે રાજ્યસિંહાસન પર બેઠા પછી પોતાની જાતિના જૂના શત્રુ વરાહાલોકિની સાથે યુદ્ધ કે ગાનો નિશ્ચય કર્યો તેમણે શ્રીમંત્ર તેમને પરાસ્ત કરી તેમની સર્વ સપત્તિ લૂંટી લીધી તેમને સવત ૮૮૨ માં જૂના જાતિની રાણીના ગર્ભથી એક કુમાર ઉત્પન્ન થયો, તેનું નામ દેવરાજ રાખવામાં આવ્યું આ પ્રસંગે વરાહાલોકિ અને લગાલોકિ પોતાના શત્રુઓને પરાસ્ત કરવાને માટે પરસ્પર મળી ગયા અને તેમની સાથે થયા, પરંતુ અસીમ સાહસિક વિજયરાવે પોતાના પિતાની પેઠે વીરતા પ્રદર્શિત કરીને તેમને રણક્ષેત્રમાં પરાસ્ત કરીને નસાડી મૂક્યા બ્યારે વરાહા અને લગાલોકિને પોતાના શત્રુઓ પર રણક્ષેત્રમાં વિજય મેળવવા અશક્ય જણાયો ત્યારે તેમણે પ્રયત્નો વિસ્તાર કરી તેમને નાશ કરવાનો વિચાર કર્યો દીર્ઘકાળથી પ્રબલિત થયેલા પૈરાગ્રિ સાત કરવાને માટે વરાહાજાતિના અધીશ્વરે પોતાની કન્યાનો વિવાહ વિજયરાવના પુત્ર દેવરાજની સાથે કરવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો લઘીરાજને પ્રયત્નો ગદ્ય પણ આવ્યા નહોતા, તેથી તેઓ પોતાના પુત્ર દેવરાજ અને આંકસે જાતિ બધુઓને લઈને વરાહાપતિની રાજધાની લાટિડામાં ગયા તેઓ ત્યાં પહોંચ્યા કે તરતજ દુરાચારી વરાહાએ સહારક મૂર્તિ ધારણ કરી સહસા તેમના પર આક્રમણ કર્યું અને તેમને તથા તેમના સર્વ માણસોને કાપીને ખડખડ કરી નાખ્યા બ્યારે કુમાર દેવરાજે જોયું કે હવે મૃત્યુ નિકટજ છે, ત્યારે તેમણે પોતાના પ્રાણની રક્ષાને માટે વરાહારાજના પુરોહિતનું શરણ ગ્રહણ કર્યું વરાહાલોકિએ કુમારનો વધ કરવાને માટે પુરોહિતના ધર પર આક્રમણ કર્યું પુરોહિતે બ્યારે પોતાના તથા કુમાર દેવરાજના મસ્તક પર ભયંકર વિપત્તિ આવી પડેલી જોઈ, ત્યારે તેણે કુમારના ગળામાં જોતો નાખીને કહ્યું કે - " જોને આપ શોધો છો તે મારે ઘેર આવશે નથી " ત્યાં પછી તે પુરોહિતે દેવરાજની સાથે એક થાળામાં ભોજન પણ કર્યું આ વટના જોઈ વરાહાએ ધાર્યું કે જોને અમે દેવરાજ ધારતા હતા તે દેવરાજ નથી તે તો ક્ષત્રિય છે અને આ માણસ તો બ્રાહ્મણ છે જો આ માણસ બ્રાહ્મણ ન હોત અને ક્ષત્રિય હોત તો પુરોહિત એની સાથે બેસીને કદિપણ ભોજન કેવલ નહિ) આવો વિચાર કરી તેમણે પુરોહિતના ઘરનો ત્યાગ કર્યો અને લઘીઓની રાજધાની તનોટ પર આક્રમણ કર્યું કિલ્લામાં જેટલા માણસો હતા તે સર્વને તેમણે એક પછી એક મારી નાખ્યા

પ્રાણ જવાના ભયથી ભયગ્રસ્ત થઈને દેવરાજ દીર્ઘકાલપર્યંત વરાહાજાતિની વચ્ચે ગુપ્ત રીતે રહ્યા અતે સુઅવસર જોઈ તેઓ પોતાના માતામહા જૂનાવનના અધીશ્વરની પાસે ચાલ્યા ગયા તેમણે નનસાલમાં પોતાની માતા પાસે જઈ તેમના ચરણના દર્શન કર્યા જે સમયે શત્રુઓએ તનોટના કિલ્લાને પોતાના આધિકારમાં લઈ ત્યાંના પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષના પ્રાણનો નાશ કર્યો, તે સમયે દેવરાજની માતા પૂર્વ જન્મના પુણ્યથી પોતાના પ્રાણ બચાવીને નારીશૂની હતી દેવરાજનું મુખ જોઈ તે દુષ્પિત્રી માતા પરમ પ્રસન્ન થઈ કુવરના મસ્તક પરથી લવણ ઓવારી તેને પાણીમાં નાખી બોલી 'હે પુત્ર' તારા શત્રુઓને આજ પ્રમાણે નાશ થઈ જશે દેવરાજ દીર્ઘકાલપર્યંત પરાધીન અવસ્થામાં રહ્યા અતે તેમણે અત્યંત વ્યાકુળ થઈને પોતાના માતામહાની પાસે એક ગામ માગ્યું જૂનાવનના અધીશ્વરે પ્રથમથીજ તેમને એક ગામ આપવાનું કહ્યું હતું પરંતુ બ્યારે તેના કુટુંબના માણસોએ આ વાત જાણી ત્યારે તેઓ તેને અત્યંત ભય દર્શાવીને બોલ્યા કે - " જો તમે દેવરાજને ગામ આપશો તો આ રાજ્યનું ધણજ અનિષ્ટ થશે, માટે આપ એને

પૂતો છે તેમનામાં એક શાખા નથી પરંતુ પરમાર સોલંકી, બાદી, ઈલાદિ સમસ્ત શાખાઓ છે તેઓ સર્વ જૈનધર્મનું અવલંબન કરે છે વાસ્તવમાં સર્વત્ર આ ઓસવાલ લોકો વાણિજ્ય કરે છે તેઓ સાવારણ રીતે મારવાડી કહેવાય છે મારવાડ દેશપરથી તેમને મારવાડી કહેવામાં આવતા હશે એવું અનુમાન સરલતાથી થઈ શકે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેમ નથી

ગામ આપશે નહિ.” ખૂતાવનપતિએ પોતાનાં કુટુંબીજનોનાં વચનથી શકિત પોતાના નિકટના પ્રદેશમાં ગામ નહિ આપતાં દૂરના ભાગમાં ઘણી થોડી ભૂમિ આપી. દેવરાજે આ ભૂમિમાં કેટલાક નામના એક શીલ્પીની સહાયથી ભટનેર? નામના એક કિલ્લો બંધાવ્યો. તત્પરથી તેમણે થોડા દિવસમાં એક મહાપ્રમંડ કિલ્લો બંધાવ્યો અને પોતાના નામપરથી તેનું નામ દેવગઢ વા દેવરાવલ? રાખ્યું. સંપત્તિ હવે ના માથે માસની પંચમીને સોમવારે? આ કિલ્લાની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી.

બ્યારે ખૂતાવનના અધીશ્વરના સાંભળવામાં આવ્યું કે તેના દોહિત્રે કિલ્લો તૈયાર કર્યો છે, ત્યારે તેણે ક્રોધિત થઇને તે કિલ્લાને તોડી નાખવાને માટે એક સેના મોકલી. દેવરાજે આ સમાચાર સાંભળતાંની સાથે કિલ્લાની કુચી પોતાની માતાને સોંપીને તેને પોતાના માતામહત્તી પાસે મોકલી આપી અને સેનાના જે નેતા હતા તેમને કિલ્લો લેવાને માટે બોલાવી મંગાવ્યા. તે એકસોળીસ નેતાઓને હું કિલ્લો આપવાને રાજ હું, એવું બહાનું કરીને કિલ્લાની અંદર લઇ ગયો અને તેમણે એક એક કરીને સર્વને મારી નાખ્યા. સેના નેતાઓના અભાવથી છિન્નભિન્ન થઇને નાસી ગઇ. દેવરાજે ઉક્ત નેતાઓની લાશોને કિલ્લાની બહાર ફેંકાવી દીધી.

દેવરાજ જે સમયે યમરીતે વરાહોના રાજ્યમાં રહેતા હતા, તે સમયે એકવાર એક યોગીએ તેમના પ્રાણ બચાવ્યા હતા. થોડા દિવસ પછી તે યોગી દેવરાજની પાસે આવ્યો અને તેમને સિદ્ધ યુરુપની ઉપાધિ આપી. આ યોગીમાં એવી શકિત હતી કે તે પ્રત્યેક ઘાતુને સુવર્ણ બનાવી શકતો હતો. દેવરાજ જે ધરમાં રહેતા હતા, તે ધરમાં ઉક્ત યોગી થોડા દિવસપર્યંત રહ્યો હતો અને તેણે ત્યાં પોતાની વૈરાગિક ક્રિયા કરી હતી. એક દિવસ તે યોગી રમથી ભરેલો ઘડો ઝૂકીને ક્યાંક ગયો. આ ઘડામાંના રસના એક છુંદનો દેવરાજની તલવારની સાથે સ્પર્શ થતાં તે આખી તલવાર સુવર્ણની બની ગઇ. આ ઘટના જોઇ દેવરાજ તે ઘડાને લઇને નાહા અને તેની સહાયથીજ તેમણે દેવરાવલ કિલ્લો બંધાવ્યો. દીર્ઘકાળ પછી આવીને યોગીએ એવા સમાચાર સાંભળ્યા કે દેવરાજ સાંપ્રતમાં રાજસિંહાસનપર વિરાજમાન થયા છે. તેણે શીઘ્ર દેવરાજની મુલાકાત કરીને તેમને કહ્યું કે: “જો તમે મારા શિષ્ય બનીને યોગીને વેષ ધારણ કરશો તો તમે મારો ઘડો લઇ આવ્યા છો તે વાત હું કોઇને પણ કહીશ નહિ.” દેવરાજે શીઘ્ર યુરુની આરા માન્ય કરી. દેવરાજે યુરુની આજ્ઞાનુસાર ગેરવા વસ્ત્રો પરિધાન કર્યા અને તેઓ હાથમાં કમંડલ લઇને પોતાની પ્રજાનાં દારાપર લિક્ષા માગવા લાગ્યા. તેમને એવી લિક્ષા મળતી હતી કે તેમનું કમંડલ સુવર્ણ અને મોતીઓથી પરિપૂર્ણ થઇ જતું હતું. યદુવંશની ચિર ઉપાધિ ‘રાય’ને બદલે તે સમયે યોગીએ તેમને રાવલની ઉપાધિ આપી. ત્યાર પછી યોગીએ દેવરાજને પુનઃ રાજતિલક કર્યું અને “જ્યાસુધી યદુવંશ રહેશે ત્યાંસુધી આ પ્રમાણે રાજતિલક થયા કરશે” એવી પ્રતિજ્ઞા તેમની પાસે લેવરાવી. ત્યારપછી યોગી બાવા અંતર્ધાન? થઇ ગયા.

બ્યારે દેવરાજની ઉન્નતિ થઇ અને તેમનું સેનાબળ વધી પડ્યું, ત્યારે તેમણે યદુવંશીઓના પ્રમંડ સત્તુ વરાહલોકોને ઉચિત શિક્ષા આપવાનો નિશ્ચય કર્યો અને આ નિશ્ચય અરૂપ સમયમાંજ તેમણે સફળ કર્યો. તેમણે વરાહા લોકોનો સંપૂર્ણ પરાભવ કર્યો તેમની કુલવધૂઓના કુષ્ટ સુદાં પોતાના હાથથી ખોલ્યા. આ પ્રકારે વરાહાજાતિને ઉચિત દંણ આપીને તેઓ દેવરાવલમાં ચાલ્યા આવ્યા. ત્યારપછી તેમણે પોતાના સત્તુ લંગાલોકોપર આક્રમણ કરીને તેમને ઉચિત શિક્ષા આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. લંગાલોકોનો યુવરાજ સેનાસહિત અલીપુર નામના સ્થળમાં વિવાહ કરવાને માટે જતો હતો, તે સમયે તેમણે તેનાપર આક્રમણ કર્યું અને અરૂપ સમયમાં એક સહસ્ર લંગાઓના વધ કરી નાખ્યો. લંગાઓએ આ સમયે પરાસ્ત થઇ દેવરાજની આધીનતા સ્વીકારી. લંગા-

૧ ખાટના અર્થાત્ સાગ વહેંચવો એ પરમી આ કિલ્લાનું નામ ભટનેરપડ્યું છે. કલકતાનું નામ કરણ પાલુ-આજ પ્રકારે થયું છે. ખાલકાકા ઉપરથી તેનું નામ કલકતા પડ્યું છે.

૨ મહારાય એક્વીટ્ટન જે સમયે બ્રિટિશસરકારના દૂતારે કાશુલમાં ગયા હતા તે સમયે તેમણે દેવરાવલમાં વિશ્રામ કર્યો હતો. આ કિલ્લાપરથી ખૂતા રાજપૂતોનું રાજ્ય ક્યાં હતું તે પ્રમાણિત થાય છે.

૩ ઉર્ડુ નરુભામાં યુધ્ધ નક્ષત્ર પાલુ લખ્યું છે.

૪ ઉર્ડુ તરુભામાં તે યોગીનું નામ બાબારચ લખ્યું છે.

ગણુ પરમ પગક્રમી રાજપૂતો હતા

લગાલોકો ગજપૂત હતા અને તેઓ અસિકુલની ચાર શાખાઓ પૈકી ચૌનુક્ય વા સોલકી શાખાની સાથે સમ્યક ધરાવતા હતા તેમનું આદિસ્થાન નવકોટ દેશમાં હતું

સવત ૭૮૭ (ઈ. સ. ૭૩૧) માં હમીદનાબાદે તનોટ દુર્ગ બંધાવ્યો ત્યારથી લઈને સવત ૧૫૩૦ (ઈ. સ. ૧૪૭૪) પર્યંત અર્થાત ૭૪૩ વર્ષપર્યંત સીમાને માટે લાગીનિતિની સાથે લગાલોકોને સુદ્ધ ચાલુ હતું પરંતુ ચારપછી તે વિવાદાસિ સર્વથા શાંત થઈ ગયો ત્યાર પછી અરબ કાળમાં બાબરે ભારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું અને તેણે તેને જીતી લઈ મુલતાનને પણ પોતાના સામ્રાજ્યમાં સંયોજી દીધું આ સમયે લગાનિતિને અધિકાર હુમ્મ થઈ ગયો તવારિખ ફરિસ્તામાં આ લોકોને મુલતાનના શામક કહ્યા છે અને તેમને નજીવા ચોખ્ખા ઇતિહાસ પણ તેમાં ઉપલબ્ધ થાય છે આ વંશના પાંચ રાજાઓ પૈકી પ્રથમ રાજા હીજરી સન ૭૪૭ (ઈ. સ. ૧૪૪૩) માં અર્થાત વ્યાચકના મૃત્યુ પૂર્વે ત્રીસ વર્ષપર રાજ્ય કરતો હતો તે મુસલમાન ઇતિહાસ વેત્તાના હાથથી લખાયેલા ત્રથમા જણાવવામાં આવ્યું છે કે બ્યાસુધી ખીજરખા સૈયદ દિલ્લીના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતા ત્યાસુધી તેણે શેખ યુસુફને પોતાના પ્રતિનિધિસ્વરૂપે મુલતાનમાં નિયુક્ત કરીને રાખ્યો હતો શેખ યુસુફે મુલતાનમાં રહી પોતાના ઉત્તમ આચરણોથી આસપાસના પ્રદેશના રાજાઓના મન ઉજી કરી લીધા આ રાજાઓમાં લગાનિતિને અધીશ્વર રાય સેહરા પણ એક હતો રાય સેહરાએ મુલતાનમાં જઈ શેખ યુસુફને બોલાવી તેના કરકમલમાં પોતાની પુત્રી આપવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી અને તેને આધીન રી તેની સેવા કરવાને પણ તે કબૂલ થયો શેખ યુસુફે તેના પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કર્યો આ સમ્રાચાર પવનવેગે સર્વત્ર પ્રસરી ગયા રાય સેહરા યુસુફને આટલું બધું સન્માન શામાટે આપ્યું, તે વાત કાઈ ઝાઝા દિવસપર્યંત ચુપ્ત રહી નહિ તેણે થોડા સમયમાં શેખ યુસુફને બંદીવાન કરી દીધો અને તેને દિલ્લીમાં મોકલી આપ્યો અને પોતાનું નામ કુટુમ્બીન રાખી મુલતાનના સુબાની પદવી પ્રાપ્ત કરી

ફરિસ્તામાં રાય સેહરા તથા તેના જાતિબધુ લગાલોકોને અશ્વધાન જણાવ્યા છે પરંતુ બંદી વંશના ઇતિહાસમાં તેમને એક સ્થળે પઠાણ અને બીજે સ્થળે રાજપૂત જણાવવામાં આવ્યા છે પઠાણો અને અશ્વધાનો તે સમયમાં મુસલમાન ધર્મ પાળતા હતા કે નહિ તે સ્પષ્ટરીતે જણાતું નથી તેમને જે રાયની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ છે તે પરથી સિદ્ધ થાય છે કે તેઓ કોઈ સમયે િદુ હતા અશ્વધાનનિતિ યાહુદી ધર્મ પાળતી હતી એ વાતને મહાશય એલિન્ડ્ટને અસત્ય ઠેરવી છે તેઓ જણાવે છે કે અશ્વધાન લોકોની પરતો લાપા સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે તેમાં ઝદ લાપાના અનેક શબ્દો ઉપલબ્ધ થાય છે, પરંતુ હિંદુ લાપાના કોઈ પણ શબ્દ તેમાં નથી હું જણાવી ચૂક્યો છું કે અશ્વધાન લોકો પદ્મ શાખાથી ઉત્પન્ન થયા છે અને યદુ શબ્દ અપભ્રંષ થવાથીજ યાહુદી વા બુજી શબ્દની ઉત્પત્તિ થઈ છે આ મત કોઈ પણ પ્રકારે અસત્ય ઠેરવી શકાય એમ નથી અશ્વધાનનિતિમાંથી યાહુદી લોકોની ઉત્પત્તિ થઈ નથી, એવો મહાશય એલિન્ડ્ટનેનો અભિપ્રાય અને સત્ય માનીએ છીએ

દેવરાવલની દક્ષિણ તરફ લોદરાજપૂતો નિવાસ કરતા હતા તેમની રાજધાનીનું નામ લુદ્રવા હતું આ નગર અતિ વિસ્તૃત હતું અને તેને બાર મોટા મોટા દરવાજા હતા લુદ્રવા રાજપુરોહિતે કોઈ કારણથી રાજની સાથે વિવાદ થવાથી અતે દેવરાજની પાસે આશ્રય ગ્રહણ કર્યો અને તેણે લુદ્રવાના રાજાને પદભ્રષ્ટ કરી તેનું સિંહાસન હસ્તગત કરવાને દેવરાજને સલાહ આપી દેવરાજે રાજપુરોહિતોની સલાહ અનુસાર લુદ્રવાના રાજાપર એવો સંદેશ મોકલ્યો કે હું આપની કન્યાની સાથે વિવાહ કરવાની અભિલાષા ધરાવું છું લુદ્રવાના રાજાએ દેવરાજને પોતાની કન્યા આપવામાં મહાન ગૌરવ માન્યું અને શીઘ્ર તેમને પ્રસ્તાવ સ્વીકાર કરી લીધો વીર શ્રેષ્ઠ દેવરાજ બારસે અસીમ સાહસિક અશ્વારોહીની સેનાને પોતાની સાથે લઈ વરરાજા બની લુદ્રવા રાજધાનીમાં આવી પહોંચ્યા તેમને માટે શીઘ્ર નગરનું દાર ખોલી દેવામાં આવ્યું, પરંતુ દેવરાજે પોતાના સેવકો અને પોતાના સનિકાની સાથે નગરમાં પ્રવેશતાની સાથેજ યુદ્ધનો આરંભ કરી દીધો

નેદ્ર ૧ ગણે પગમ્ત થઈ ગયા અને દગળ તેમના મિહામનપર અભિષિખ્ત થયા પછી તેઓ હોદ્દા પતિની કન્યાની સાથે વિના દગી યાદવેલુ એક દલ લાડવામાં મૂકી દેવગવનમાં પાછા ચાલ્યા આના દેવગળ આ સમય છપ્પન હજાર અથાગણી અને એક લાખ ૨ હોડાના અધીશ્વર થયા

આ સમયે યશો છુ નામનો વૈષ્ણવ ધાગનગરીમાં થઈને જતો હતો ધાગપતિ વૃજભાનુએ તેને ધનરાત્રન માનીને બદીવાન મરી લીધા અને તેનું મમ્ત ધન લૂંટીને તેને છોડી દીધો યશોદર્શી દેવગ ૨૬માં જઈ નેત્રામાં અશ્વુ ભગી નમ્રતાપૂર્વક મટારાનું દેવરાજને મહેવા લાગ્યો મટારાનું ધાગપતિ એ મને વિનામગળુ બદીવાન મીન મન અનેક ડોરો આપ્યા છે અને માં મમ્ત ધન લૂંટી નીકળે છે તેણે માગપગ કેના અસાચાગ મ્યાં દતા તેનું એક પ્રમાણ હું આપને બતાવુ છું માગ ગળામાં બાધેના દોગડાનું ચિન્હ અઘાપિપયત વિદ્યામાન છે દેવરાજ યશો છુના ગળામાં દોરડાનું ચિહ્ન લેગને પોતાના મન સાથે મેલ્યા આથી તો માં મોટું અપમાન થયું છે ધાગનગરીના પગમા ગળએ યશોદર્શીનું ને અપમાન થયું છે તેણે માં પોતાનું અપમાન કર્યું છે આલો વિચાર કરી તેઓ અલત ક્રોધિત થઈ ગયા અને તેમણે તત્કાળ પ્રતિજ્ઞા કરી કે - હું આ અપમાનનો બદલો લીધા વિના જનપાન રીશ નહિ

પ્રતિજ્ઞા કે છે તો અને જણ પરતુ તેનું પાલન મનાર માણ્યો તો વિગળ હોય છે તેપણ રાજપૂતો પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાન પેલી ગીતે મે છે તે પારકાએ આ પ્રતિજ્ઞામાં અને મથો વામ્તુ દશે અને તેપથી તેમની ખાત્રી થઈ હશે કે ગળપૂતો પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થી વિના જગે પણ રહેતા નથી દેવગળે પેલી પ્રવિદ્યા મધ સાધારણ નહોતી ગળુ કે ધાગનગરી દેવરાન નથી વણે દર હતી અને એ દિવસમાં ત્યાં જઈ વિજય પ્રાપ્ત ગ્વો એ મધ સહેતુ ૧૪ નહોતુ વારાનગરીમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો વિના જનને સ્પર્શ કરવો નહિ એવી તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી દત્તી ધારાનગરીમાં પ હોયતા કેટલા દિવસ લાગે એમ હતુ અને તે સમયે સમય જનપાન કર્યો વિના જવત રહેતુ અ જાય હતુ અને તેઓ પ્રતિજ્ઞા ભગ જવાને તો તૈયાર નહોતા અ તે મત્રીઓએ તેમને સનાહ આપી કે - ધારાનગરીમાં પગમા લોમિ વમે છે ત્યાંનો રાજ પગમા છે અને આપણી મેનામાં પણ પુષ્પળ પરમગ છે માટે આપ માટીની એક કૃત્રિમ વાગનગરી બધાલો અને પગમા સૈનિકોને તેની રક્ષા કરવા મટિ નિયુત મે પછી તે કૃત્રિમ ધાગનગરી ઉપર આમ્મણ કરી વિજય મેળવી આપની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરે આ મનાટ અનુમાગ શીઘ્ર કાયાલ થયો દેવરાજની સેનામાં ને ૨૬માં પગમારે દત્ત તે સવ ગળની આરાધી હાથમાં તનવા અને લાલા યલુ ગી ઉક્ત કૃત્રિમ ધાગનગરીની રક્ષા મવાને ઉભા રહ્યા વીરગ્રેષ્ઠ દેવગળે પોતાના દેટના સૈનિકોની સાથે તે પગ આક્રમણ કર્યું ઉભય પક્ષો વચ્ચે ભયમ સમરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો તે સમયે પગમા સૈનિકો આલ્યા -

દોહા-જહા પવા તહા વાગ હે જહા ધાગ તહા પવાગ

ધાગ મિના પવાગ નહિ નહિ પવાગ મિન ધાર

અનો અર્થ એ છે કે ને મ્યાનપગ પગમા છે તે મ્યાનપગ ધાગ છે અને ને મ્યાનપગ ધાગ છે તે મ્યાનપર પગમા પણ છે પરમાગમિવાન ધાગ નથી અને ધાગસિવાય પગમા નથી

પગમારોની સના પોતાના નેતા તેજસિક અને સાગના હાથનીએ રહી મહાન પગક્રમસટિત તે કૃત્રિમ ધાગનગરીની રક્ષા મના નાગી તે ભયમ ગુહમાં એમસોનીય પગમા માર્યો ગયા

૧ લાદ લાદિ ગળપૂતવતિની કથી માગમાં ઉત્પત્ત થયા છે તાઈ નાગી ગણુ નથી પરતુ એક મથરે ને પરમાર માગના લોગ મચ્ચના અધીશ્વર હતા તે માગમાંથી લઈ લે ૧૦૫૩ થયા હોય એ મલનિત છે લાદી નવિદ્યાગ તેમની વતમાન નાગવાની બેગલમીની સ્થાપના થઈ તે પૂવ લદનાજ લાદીઓની ગળવાની હતી હુદવા અલત નાગીન નગરી મહેવાય છે પરતુ તે હાલમાં ગવયા વિસ્તર થઈ થઈ છે સામ્રતમાં તેમાં લગનાક લોમજ નિવાસ છે મચ્ચના અન્ય પ્રાચીન નજ ૧ હાલમાં વિવરત થઈ ગયા છે અને નિરતર ગુહજ નેનુ ૧૨૫ છે મને હુદવા વનગળના સમયનો અશ્વ દામી મતાલ્લીનો એ તાલપત્ર પ્રાપ્ત થયો હતો તે જન લાપામાં મથરો હતો આ પરી નતીત થાય છે તે મથરે એ દેગમાં જનમ મચ્ચિત હતો

૨ લખનામ્થી આ મચ્ચા અવિ નખાઈ હોય એમ જાણ છે

અને દેવરાજે તે કૃત્રિમ ધારાનગરી છતીને પોતાની પ્રતિષ્ઠા પૂર્ણ કરી જે પરમારસંનિકાએ રણ-ભૂમિમાં મહાવીરતા પ્રદર્શિત કરીને જીવનનો ત્યાગ કર્યો હતો, તેમની અસીમ વીરતાથી દેવરાજે પ્રસન્ન થઈ તેમની સ્મૃતિ તત્તિના લરણુપોષણને માટે ભૂમિ અર્પણ કરી ભારતસિવાય અન્ય ક્યા દેશના રાજ્યો આ રીતે પોતાની પ્રતિષ્ઠાનું પાલન કર્યું છે ? રાજપૂતરાજ્યો જે પ્રતિષ્ઠા કરતા હતા તેના લગ તેઓ જાન જતા સુધી કરતા નહોતા કૃત્રિમોની આજ રીતિ હતી, પણ આવ-કાલના અગ્રેષ્ઠ ભાષાભિણ્ય પુરુષો કૃત્રિમોને જગલી જાણીને તેમનો ઉપહાસ કરે છે, પરંતુ અમે કહી શકીએ છીએ કે કૃત્રિમોએ જે પ્રમાણે પોતાની પ્રતિષ્ઠાનું પાલન કર્યું છે તે પ્રકારે ધૃતર કોઈ પણ શિક્ષિત, સભ્ય અને ઉન્નતિશીલ દેશના રાજ્યોએ પોતાની પ્રતિષ્ઠા પાળી નથી અરે તેમના સહસ્રાશે પણ ધૃતર દેશવાસીઓ પોતાની પ્રતિષ્ઠાનું પાલન કરી શક્યા નથી.

દેવરાજે આ પ્રકારે પોતાની પ્રતિષ્ઠા પાળી જલ ગ્રહણ કર્યું થોડા દિવસ પછી તેમણે પોતાની બળવાન સેના સુસજ્જ કરી ધારાનગરી છતી લેવાને માટે કૂચ કરવા માઠી ધારાપતિ ઇજલાતુ-એ તેમની ગતિ રોકવાને માટે પ્રથમથીજ પોતાના રાજ્યની સરહદ પર પોતાની સેના મોકલી હતી, પરંતુ અતુલ પરાક્રમશાળી યાદગીની સેનાએ પ્રલયકાળી મેઘમાલાની પેઠે પરમારો પર આક્રમણ કરીને તેમને સર્વથા ઉન્નિલિન કરી નાખ્યા દેવરાજે અતે ધારાનગરી પર આક્રમણ કર્યું ધારાપતિ ઇજલાતુએ ધન, પ્રાણ અને રાજ્યની રક્ષાને માટે પાંચ દિવસપર્યંત યુદ્ધ કર્યું અને અતે તેઓ આહસે સૈનિકસહવર્તમાન રણભૂમિમાં પડ્યા દેવરાજે ધારાનગરીના અત્યંત પ્રાચીન કિલ્લાના શિખર પર પોતાની વિજયપતાકા ફરકાવી અને તત્પરથી તેઓ લુદ્ધવા નગરીમાં પાછા આવ્યા.

દેવરાજને સુદ અને છેલ્લા નામક બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા છેલ્લાને પાંચ પુત્રો થયા, જે સર્વ છેલ્લેરાજપૂતના નામથી વિખ્યાત છે જે ખડાલ નામક દેશમાં દેરાવર આવેલું હતું તે દેશમાં દેવરાજે મોઢા મોઢા અનેક સંરોવરો ખોદાવ્યા તોના નામક રથાનમાં જે સંરોવર ખોદાવવામાં આવ્યું હતું, તે તોનાટસરના નામથી પ્રસિદ્ધ છે વળી તેમણે પોતાના નામપરથી એક વિશાળ સંરોવરનું નામ દેવસર રાખ્યું હતું એક સમયે દેવરાજ પોતાની સાથે થોડા માણસો લઈને મૃગયા ખેલવાને ગયા આ સુસંધિનો લાલ લઈ જાનિયા જતિના જીવંત માણસોએ દેવરાજ પર આક્રમણ કરી તેમનો વધ કર્યો દેવરાજે આવના ૧ વર્ષપર્યંત અતુલ પરાક્રમસંહિત રાજ્ય કર્યું.

દેવરાજના અવસાન પછી તેમના જ્યેષ્ઠ કુમાર મુદ્દજી પિતાના સિંહાસન પર વિરાજમાન થયા તેમણે બાર દિવસપર્યંત અશ્રોચ દશામાં રહી પિતાની અત્યેષ્ટિક્રિયા સમાપ્ત કરી અને ત્યાર પછી તેમનો રાજ્યાભિષેક થયો ૬૮ કુપોના જનમાં ૧૦૮ લિન્ન લિન્ન પવિત્ર વૃક્ષોના પત્રો નાખી તેને જીણું કરી તેવતી મુદ્દે સ્નાન કર્યું અને એક પતિવ્રતા સ્ત્રીએ મુદ્દના મસ્તકપરથી સુગંધિત દ્રવ્યોના ઝોવારણા લીધા તેમની સન્મુખ પચામૃત રાખવામાં આવ્યું સુવર્ણ, ચાંદી, મણિ, મુક્તા, મળકન, અનેક પ્રકારના સુગંધિત દ્રવ્યો, દર્પણ, એક રાજકુમારી, એક ગાય, એક પતાકા, એક બીલીતુ વૃક્ષ, કાગળ, બે માછલી, એક અશ્વ, એક મોટો શખ, એક કમલ ચામર, નાળીયેર, લીલા રંગની માટી અને નૈવેદ્ય વગેરે વસ્તુઓ તેમની સમક્ષ લાવીને રાખવામાં આવી એક વ્યાધ્યયમ ઉપર રાજકુમારને યોગીવેળે ખેસાડવામાં આવ્યા આ વ્યાધ્યયમ ઉપર સાત દાપોતુ મિત્ર આલેખવામાં આવ્યું હતું તેમના ઉપર ક્ષેત્ર ચંદ્રમંરવતી વાયુ દોળાવા લાગ્યો તેઓ પોતાના પિતાના સિંહાસન પર વિરાજમાન થયા રાજપુરાહિતે આર્યોર્વોદ દીધા અને સામંતો ઉપહાર આપવા લાગ્યા મુદ્દજીએ પિતાના સિંહાસન પર વિરાજમાન થતાની સાથેજ તેમનું ખૂત કરનારાઓ પર વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો તેમણે સેના સજ્જ કરી કૂચ કરવા માઠી હત્યા કરનારાઓ પ્રથમથીજ પોતાની રક્ષા કરવાને માટે તૈયાર રહ્યા હતા મુદ્દજીએ આક્રમણ કરી સન્મુખમાં આહસે માણસોનો નાશ કરી તેમને ઉચિત ફજા આપ્યું રાવલ મુદ્દજીને વાંકુ નામનો માત્ર એક પુત્ર હતો બ્યારે કુમાર વાંકુની વય ચૌદ વર્ષની હાલ તે સમયે પાટણના સોલકી રાજા વલ્લભસેને પોતાની કન્યાના વિવાહ તેની સાથે કરવાની માગણી કરી નાળીયેર મોકલ્યું. વાંકુરાવે પાટણમાં જઈ સોલકી રાજકુમારીનું પાણિગ્રહણ કર્યું.

રાવ મધજી (મુદજી)નું અવસાન થયા પછી વાહુરાવ સંવત ૧૦૩૫માં આવજી માસના કૃષ્ણ પક્ષની દાદશી તે શનીવારને દિને પોતાના પિતાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા. તેમનો રાજ્યાભિષેક પણ પૂર્વેકત પ્રકારે કરવામાં આવ્યો. વાહુને પાંચ પુત્રો થયા. તેમનાં નામો આ પ્રમાણે છે:- (૧) દુસાળ (૨) સિંહ (૩) બાપેરાવ (૪) ધનવે અને (૫) મૂલગપસા. આ પાંચ પુત્રોના વંશજો એકેક શાખામાં વિભક્ત થઇ ગયા.

એક સમયે એક અથગો વ્યાપારી તેમના રાજ્યમાં થઇને એકસો અથો લઇને જતો હતો. તેમાંના સર્વોત્તમ અથની કિંમત એક લાખ રૂપિયા હતી. આ અથ સિંધુ નદીના પશ્ચિમતટપર વસતા ગાજીમાં નામના એક પહાણને હતો. દુસાળએ પોતાના બ્રાતા અને પોતાની સેનાસહિત તે પહાણ-પર આક્રમણ કર્યું અને તેઓ તેના સંહાર કરી તે અથને વિજયના ચિન્હસ્વરૂપે લઇ આવ્યા.

સિંહને એક પુત્ર હતો. તે પુત્રનું નામ સચ્ચારાવ હતું. તેના પુત્ર બહાદર રતન અને જગા નામના બે કુમારો ઉત્પન્ન થયા. તેમણે મદેરાના પુરિહરજાતિના અધીશ્વર જગન્નાથપર આક્રમણ કરીને તેનાં પાંચસે હાથે છતી લીધાં. તેમના વંશજો સિંહરાવ રાજપૂતોના નામથી જોળખાય છે.

બાપેરાવને બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. તેમાંના એકનું નામ પાહુર અને બીજાનું નામ માંદન હતું. પાહુરને વીરમ અને લોધર નામના બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. તેમના અસંખ્ય વંશજો પાહુ રાજપૂતો કહેવાય છે. પાહુ રાજપૂતોએ પોતાનાં નિવાસસ્થાન બિકમપુરમાંથી નીકળીને દેવી ઝાલ સુધીની જોડિયા લોકોની સમસ્ત ભૂમિ હસ્તગત કરી લીધી. પછી તેમણે પુંગલમાં પોતાની રાજધાની સ્થાપિત કરીને ત્યાં અગણિત દૂધા ખેડાવ્યા. આ સર્વ દૂધાઓ પાહુરના નામથી વિખ્યાત છે.

મદેરાજ તાખાના નાગેરાની નિકટ આવેલા ખાર્ટુ નામના સ્થાનમાં ખાચી જાતિનો યદુરાય નામનો એક મહાબળવાન અને અસીમ સાહસિક વીર નિવાસ કરતો હતો. આ માણસ એટલો બધો સાહસિક હતો કે તેણે પુંગલનગરીસુધી જઇને તેનું સર્વસ્વ લૂંટી લઇ જયંત્રગ ભાટીઓના સંહાર કર્યો હતો. આ બળવાન પુરુષના ક્રોધદેવો નિવૃત્ત કરવાની અને તેને ઉચિત કંડ આપવાની અભિલાષથી દુસાળએ એક વખત ગંગાજીમાં સ્નાન કરવા જવાનું બહાનું કરી તેના દેશપર આક્રમણ કર્યું અને તેના તથા તેનાં નવસે માણસોના સંપૂર્ણ વિધ્વંસ કરી નાખ્યો.

ગઢિલોતોના અધીશ્વર પ્રતાપસિંહ જે ખેડ દેશમાં રહેતા હતા, તેમાં દુસાળ પોતાના ત્રણ ભાઇઓને લઇને ગયા અને તે સર્વ બંધુઓએ પ્રતાપસિંહની કન્યાઓ સાથે વિવાહ કર્યો. આ ખેડ દેશમાં યદુવંશીઓએ મુકેતહસ્તે દ્રવ્યનો વ્યય કર્યો હતો. થોડા દિવસ પછી બહુઓ લેદિા ખડાલ-રાજ્યપર હમ્પકર આત્માચાર કરતા જણાયા. આથી તેમની સાથે યદુપતિને ઠારણુ યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં પાંચસે બહુઓએ મારી ગયા અને શેષ સર્વ નાશી ગયા. વાહુરાવનું અવસાન થયા પછી તેમના પુત્ર દુસાળ સંવત ૧૧૦૦ ના આષાઢ માસમાં તેમના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા.

દુસાળના મરતકપર રાજગજ વિરાજમાન થયા પછી થોડા દિવસમાં સોદા જાતિના અધી-શ્વર હમીરસિંહે પોતાની સેનાસહિત દુસાળપર આક્રમણ કર્યું. તેણે તેમની પુષ્કળ સંપત્તિ લૂંટી લીધી. દુસાળએ હમીરાસંહ પાસે દૂત મોકલીને તેને કહેવરાવી મોકલ્યું કે-“આપણે દોષકાળથી મિત્રતા ધરાવીએ છીએ; મટ આપ અમારા રાજ્યમાં લંટકાટ કરો, એ ઉચિત નથી.” પરંતુ હમીર-સિંહે તેમનાં આ વચનોપર કિંચિત્ ધ્યાન પણ આપ્યું નહિ. ત્યારે દુસાળ અત્યંત ક્રોધિત થઇ રાજધાની ધાટમાં ગયા અને અપૂર્વ પરાક્રમથી હમીરસિંહને પરાસ્ત કરી દીધો. દુસાળને જેસલદેવ અને વિજયરાવ નામના બે પુત્રો થયા. તેમણે મેવાડના રાણાની કુમારી સાથે વિવાહ કર્યો હતો. તેને ઉદરે તેમની ટકાવસ્થામાં એક બાળે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. આ પુત્રનું નામ લાંગાવિજયરાવ રાખવામાં આવ્યું. દુસાળનો પરલોકવાસ થયા પછી રાજ્યના સમસ્ત નેતાઓ અને સામંતોએ આ ત્રીજા પુત્ર લાંગા વિજયરાવને સિંહાસનપર અભિષેક કર્યો. લાંગાવિજયરાવને સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું તે પૂર્વે તેમનો વિવાહ સોલંકીવંશના સિદ્ધરાજ જયસિંહની કન્યાની સાથે થયો હતો. વિવાહપ્રસંગે જયસિંહની રાણીએ લાંગાવિજયરાવના મરતકપર તિલક કરતાં કહ્યું હતું કે-“વત્સ! અમારા રાજ્યની ઉત્તર તરફનો નવીન રાજ આ રાજ્યની સાથે શત્રુતા ધરાવે છે અને અમને કષ્ટ આપે છે;” મારે આપ

અમારા ઉત્તગ્રાતની રક્ષા કરજે' પાટણની સેનાકિની રાણીના મર્ણથી લાજાને એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો અને તેનું નામ ભોજદેવ રાખવામાં આવ્યું આ ભોજદેવની પન્ચમી વર્ષની વય થતા તેમના પિતાનું મૃત્યુ થયું અને તેથી તેઓ લુદ્રવાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા

દ્વિસાળનું મૃત્યુ થયા પૂર્વે દીર્ઘકાળપર ધારાનગરીના મળેશ્વર ઉદ્યાદિત્યના વશજ રાયધવલ પરમારની ત્રણ કન્યાઓમાંની એકની સાથે સેનાકી વશના સિંહરાજના પુત્ર જયપાલ વા અન્ય પાલનો વિવાહ થયો અને બીજી કન્યાની સાથે ભટ્ટીગજકુમાર વિજયરાયે તથા ત્રીજી કન્યાની સાથે ચિતોડના રાણાએ વિવાહ કરવાનો હસન કરવામાં આવ્યો. તે ભગીનતિના અધીશ્વર સાતસે અશ્વારોહીઓની સેનાને લઇને લુદ્રવાથી નીળીને ધારાનગરીમાં વિવાહ કરવાને માટે ગયા આ સમયે સિસોદીઆ અને સોલખી રાણાઓ પણ ત્યા પહોંચી ગયા હતા ભટ્ટીરાજ વિવાહ કર્યા પછી લુદ્રવામાં આવ્યા ગયા અને તેમણે ત્યા ગયા પછી મહાદેવજીનું એક અત્યંત મોટું મંદિર બંધાવ્યું તથા તેની સામે એક વિશાળ તળાવ ખોદાવ્યું આ પરમારરાજકન્યાના ઉદ્દેશથી તેમને રાહક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો અને તેને નેતરી તથા કેકસી નામના બે પુત્રો પેદા થયા

ભટ્ટીઇતિહાસવેત્તા જણાવે છે કે - ભોજદેવ દીર્ઘકાળપર્યાંત લુદ્રવાના સિંહાસનપર નિશ્ચિન રહી શક્યા નહિ અત્યંત સમયમાં તેમના કાકા જયસલદેવે તેમની વિરુદ્ધ લાયકર પડ્યો તેને વિસ્તાર કર્યો, પરંતુ ભોજદેવ સદા પાત્રસે સોલકી રાજપૂતવીરોથી રક્ષિત રહેતા હતા, તેથી જયસલ કાકા પણ પ્રકારે તેમના શરીરપર હસ્તક્ષેપ કરી શક્યા નહિ આ સમયે પાટણના અધીશ્વર ભારતવર્ષની રક્ષા કરવાને માટે ગજનીના શાહજીની ધોરીની સાથે યુદ્ધ કરવામાં લિપ્ત હતા શાહજીની ધોરીએ કંઠા નામનું નગર જીતીને પાટણના અધીશ્વરને પરાસ્ત કરવાનો દંઢ નિશ્ચય કર્યો રાજનીતિનિપુણ જયસલદેવ સારી પેઠે સમજતા હતા કે ભોજદેવને પરાસ્ત કરી તેમના સિંહાસનપર આરૂઢ થવું, એ કાઠી સહેલું કાર્ય નથી આથી તેઓ ઘણા ચિતાગસ્ત રહ્યા અંતે તેમણે એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો તેમણે શાહજીનીની સાથે મળી જઈને અણહિલપુર પાટણપર આક્રમણ કરવાનો દંઢ સકલ કર્યો તેમણે ધાર્યું કે જે સેના ભોજદેવના શરીરનું રક્ષણ કરવાને માટે નિયત થયેલી છે તે અણહિલપુર પાટણપર આપણું આક્રમણ થતાની સાથે ભોજદેવને છોડીને ચાલી જશે અને આપણા મનોગ્ધ સર લતાથી સિદ્ધ થઇ જશે ચોતાના મનમાં આવેા નિશ્ચય કરી જયસલદેવે ચોતાના પ્રધાન પ્રધાન બંને અસીમ સાહસિક અશ્વારોહીઓને ચોતાની સાથે લઈને પગલ તરફ ગમન કર્યું આ સમયે શાહજીની ધોરી કંઠા નગર જીતી ત્યા એક યવનદલ રાખી સિંધદેશની પ્રાચીન રાજધાની અરોડ નગર તરફ જતો હતો જયસલદેવ તેની મુલાકાત કરવાને માટે ચારોડમાં ગયા શાહજીની જયસલદેવનો સારો આદરસત્કાર કર્યો જયસલદેવે ચોતાના મનને ઉદ્દેશ તેને કહી સલામ આપ્યા તે સાલગી શાહજીની પરમ પ્રસન્ન થયો અને ઉલમની વચ્ચે શીઘ્ર મિત્ર બન્યા થઇ ગયા શાહજીની કરીમખા નામના એક સેનાપતિને નગર સૈનિકાસક્ષિત જયસલદેવને સહાય કરવાને માટે મોકલ્યો ભોજદેવને પરાસ્ત કરી લુદ્રવાનું સિંહાસન હસ્તગત કરવું એ જયસલદેવનો ઉદ્દેશ હતો વીરશ્રેષ્ઠ જયસલદેવે યવનોની સેના ચોતાની સાથે લઇ લુદ્રવાપર આક્રમણ કર્યું અને લાયકર યુદ્ધાગ્નિ પ્રબલિત કરી દીધો આ લાયકર યુદ્ધમાં ભોજદેવનું મરણ થયું અને તેમની શેષ સેનાએ જયસલદેવની આધીનતા સ્વીકારી લીધી જયસલદેવે લુદ્રવાના નિવાસીઓને ચોતાચોતાની સપત્તિ અન્યત્ર લઇ જવાને માટે બે દિવસની અવધિ આપી ત્રીજે દિવસે યવનસેનાપતિ કરીમખા લુદ્રવા લૂંટી લાકુખર દેશમાં આવ્યો ગયો

આ પ્રકારે વીરશ્રેષ્ઠ જયસલદેવે લુદ્રવાના સિંહાસનપર ચોતાના અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હવે જયસલદેવને જણાયું કે લુદ્રવા એક એવા સ્થાનપર સ્થિત છે કે શત્રુઓ ઘણી મુશ્કેલીથી તેને હસ્તગત કરી શકે છે અને આવા સ્થાનપર રાજધાનીની રક્ષા કોઈપણ પ્રકારે કરી શકાતી નથી આથી તેમણે

૧ કુમારપાલવર્ષિત નામક પુસ્તકમાં અણહિલપુરપાટણના રાજાઓનો ઇતિહાસ આપવામાં આવેલો છે તેમાં સિદ્ધરાજનો શાસનસમય સવત ૧૧૫૨ થી ૧૨૦૧ સુધી અર્થાત ઈ.સ. ૧૦૮૪ થી ઈ.સ. ૧૧૪૫ સુધીનો લખ્યો છે

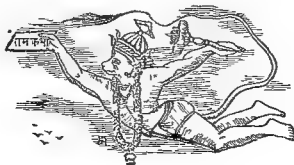
રાજધાની બદલવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમણે હુદ્રવાથી પાચ કોશના અંતરપર પોતાની રાજધાની સ્થાપિત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો આ સ્થળ તેમણે ચામાટે પસંદ કર્યું તેની હકિકત આ પ્રમાણે છે:-જયસલદેવે એકવાર એક બ્રાહ્મણને એક પાપાણુપર બેઠેલો જોયો. બ્રહ્મસર નામના એક કુંડની પાસે તેની કુટિ હતી. જયસલદેવ તે પૂજનીય બ્રાહ્મણને પ્રણામ કરીને તેની સામે આવીને ઉભો રહ્યો અને તેમણે પોતાના આવવાનો ઉદ્દેશ તેને જણાવ્યો. તે બ્રાહ્મણે નિકટમાજ આવેલા ત્રિદંત પર્વતનો ધીતિહાસ કરેલા માડ્યો તે બોલ્યો કે:-“ જેતાયુગમાં કાક વા કાગ નામનો એક ઋષિ આ કુંડની નિકટ વાસ કરતો હતો. આ ચોગીનાજ નામથી આ કુંડમાંથી નીકળતી નદી વિખ્યાત થઈ. પાકુકલતિલક અર્જુન એકવાર આ કુંડની યાત્રા કરવાને માટે આવ્યા હતા. તે સમયે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું હતું કે:-“ ભવિષ્યમાં એક વખત મારાજ એક વંશજ આ ત્રિદંત પર્વતપર રાજધાની સ્થાપિત કરશે.” શ્રીકૃષ્ણના આ વચનો સાંભળતાની સાથેજ અર્જુને કહ્યું કે:-“ હે પ્રભો ! જે અહીં આ રાજધાની સ્થાપિત થશે તે ત્યાંના નિવાસીઓને પાણીનું અત્યંત કષ્ટ પડશે; કારણ કે આ નદીનું જલ નિર્મલ નથી.” અર્જુનના આ શબ્દો: સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતાના ચક્રથી તે પર્વતને બેદી નાખ્યો; તરતજ તેમાંથી સ્વચ્છ પાણીવાળી નદી નીકળી. આ નદીમાંથી એક પાપાણુ નીકળ્યો, જેમાં નિમ્નલિપ્તિ આસનની એક કવિતા કોતરેલી હતી. તે ચોગીએ આ કવિતા જયસલને વાંચી સંભળાવી.

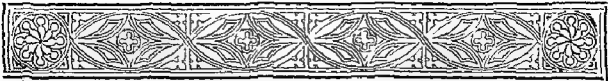
(૧) હે યદુવ શાવત સ 'હે નૃપતિ' આપ આ દેશમાં પધારો અને આ શિખરપર ત્રિકાણુ કિન્દો બધાવો.

(૨) હુદ્રવાનો વિશ્વંસ થઈ ગયો છે, પરંતુ ત્યાંથી પાચ કોશના અંતરપર તેથી વિશેષ મજબૂત સ્થાન વિદ્યમાન છે.

(૩) હે યદુકલતિલક જયસલદેવ! હુદ્રવાનો ત્યાગ કરી આ સ્થાનપર રાજધાનીની પ્રતિષ્ઠા કરો. જે સ્થાનનો નિર્દેશ ઉકત શિલાલેખમાં હતો, તેને માત્ર ચોગીજ જણ્યુંતો હતો. તે ચોગીનું નામ ધસાલ હતું. તેણે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને માટે જયસલદેવને માત્ર એટલું કહ્યું હતું કે:-“ કુર્ગની પશ્ચિમ તરફ જે ક્ષેત્રો છે તેનું નામ “ધસાલના ક્ષેત્રો” એવું રાખવું અને સદા તેની રક્ષા કરવી. તમે જે કુર્ગ બધાવવાના છો તે ખીછ જાતિઓદ્વારા એવાર લૂંટાશે અને સધિરની નદી વહેશે; તથા થોડા વખતને માટે આપના વંશને સર્વ સંપત્તિવિહીન બની જશે.”

સંવત ૧૨૧૨ (ધં સં ૧૧૫૬) ના શ્રાવણ માસના કૃષ્ણપક્ષની દ્વાદશી ને રાવવારને દિને જયસલમીર (જેસલમીર) રાજધાનીની સ્થાપના થઈ અને ત્યાર પછી હુદ્રવાના સમસ્ત નિવાસીઓ પોતાની સર્વ સંપત્તિ લઈ નવીન રાજધાની જેસલમીરમાં આવી નિવાસ કરવા લાગ્યા જયસલદેવને કેસન અને શાલિવાહન નામના બે પુત્રો થયા હતા. રાજ્યે અતુલ પરાક્રમશાલી પાહું જાતિના એક વિદ્વાન પુરુષને પોતાનો મુખ્ય મંત્રી અને સલાહકાર બનાવ્યો. ભટ્ટીજાતિના જૂના શત્રુ ચન્ના રાજપૂતોએ પુનઃ સોદીદેશપર આક્રમણ કર્યું; પરંતુ તેઓ પરાસ્ત થયા જયસલદેવ આ ઘટના બન્યા પછી પાચ વર્ષપર્યંત છવંત રહ્યા. તેમનું અવસાન થયા પછી તેમના નાના પુત્ર શાલિવાહન તેમના હિસાસનપર વિરાજમાન થયા

અધ્યાય ૩ જો

જયસલદેવના પુત્ર કેલનછને થયેલી દેશનિકાલની સજા-શાસિવાહનનો અસિષેક-કાઠી થા કાઠી લોકોના અધિપતિપર કરેલું. આકંઠમણ-તેમની ઉત્પત્તિ-અદીનાથના યદુવંશી રાજાનું મૃત્યુ થવાથી તેની ગાદીપર બેસવાને માટે એક યદુવંશી રાજકુમારને થયેલી પ્રાર્થના-શાસિ-વાહનની ગરહાજરમાં તેમના પુત્ર બિજલદેવે સિંહાસનપર સ્થાપન કરેલો. પોતાનો અધિ-કાર-શાસિવાહનનું ખરાલ દેશમાં જવું અને બહુચીઓની સામે યુદ્ધ કરવું-બિજલદેવે આપ-ઘાતથી કરેલો પ્રાણત્યાગ-કેલનછને પાછો બોલાવી સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરેલો-તેના પુત્રોએ શાખાઓની કરેલી સ્થાપના-બિજલદેવે ખરાલપર પુન કરેલું આકંઠમણ-કેલને બિજલ-આંપર આકંઠમણ કરી પોતાના ભાઈના મૃત્યુનું લીધેલું વૈર-કેલનનું મૃત્યુ-ચાચકદેવને સિંહા-સનની થયેલી પ્રાપ્તિ-તેમનું ચનારાજપુત્રોને નસાડી મૂકવું-અમરદોહના સોટા રાજપુતોનો કરેલો પરાજય-રાઠોડોએ મરુક્ષેત્રમાં આવી કરેલો ઉપદ્રવ-ચાચકદેવનું મૃત્યુ-તેમના પુત્ર કરેલું સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થવું-કરજુના બેવેળ જાતા જેતસિંહ કરેલો જેસલમીરનો ત્યાગ-કર-જુનું મૃત્યુ-લાખણુરેનનું સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થવું-તેની ઉમત્તતા-તેના પુત્ર પુન્યપાલનું સિંહાસનપર બેસવું-પુન્યપાલને યદુબ્રહ્મ કરેલો-તેના પાત્ર રણગદેવે મરેલો અને પુંગલપર સ્થાપિત કરેલો પોતાનો અધિકાર-પુન્યપાલને યદુબ્રહ્મ કર્યો થઈ જેતસિંહને પાછો બોલાવી તેમને સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવા-અટલાઉદ્દીને જે સમયે મદોરના પરિહાર રાજાપર આકં-મણ કર્યું તે સમયે જેતસિંહ મદોરરાજને આપેલો આશ્રય-જેતસિંહના પુત્રોએ હુટલી મુલ્તાનની દિલ્લીના પાદશાહની ખંડણી-ચવનપાદશાહે દિલ્લીપર કરેલું આકંઠમણ-જે-તસિંહ અને તેમના પુત્રોએ યુદ્ધને માટે કરેલો ઉઘોગ-જેસલમીરપર ઘેરો-ચવનોનું પ્રથમ આકં-મણ વ્યથ કરવું-લાટીઓએ રણક્ષેત્રમાં રાખેલી ફેના-જેતસિંહનું મૃત્યુ-જેતસીના પુત્ર રતન-સિંહ અને આકંઠમણકરીઓના એક ફેનાપતિની વચ્ચે વિચિત્ર ભવિષ્ય-મૂલરાજને થયેલી સિંહાસનની પ્રાપ્તિ-ચવનોએ પુન રાજધાનીપર કરેલું આકંઠમણ-તેમનો બીજાવાર થયેલો પરાજય-દુર્ગમાં રહેલો ફેનાપર થડેલું અત્યંત ક્રુ-યુદ્ધવિષે વિચાર કરવાને મળેલી સભા-જોહરની રીતિ-રતનના મુસલમાન મિત્રે તેના ઉલ્લાસ પુત્રોપ્રતિ રાખેલું ઉદાર વર્તન-અતિમ આકંઠમણ-રાવલ મુલરાજ અને રતનના પ્રધાન પ્રધાન આશ્રોએ રણજીતિમાં કરેલો પ્રાણ-ત્યાગ-ચવનોએ જેસલમીરપર સ્થાપન કરેલો અધિકાર-તેમણે તેના કરેલો વિધ્વંસ અને ત્યાગ.

ય

દુવ લાવત સ જયસલદેવે નવીન રાજધાની જેસલમીરની સ્થાપના કરી ત્યારપછી તેઓ બાર વર્ષપર્યંત જીવિત રહ્યા અને તેમણે અતુલ પરાક્રમસહિત રાજ્ય કર્યું જેસલમીરનું નામ વીરબ્રહ્મ જયસલદેવપરથી પડ્યું છે, એ સુરપટ્ટળ છે. જેસલમીર આજપર્યંત યદુવંશીઓના અધિકારમાં છે અને તેનું મૂળ નામ હજી સુધી સ્થાયી રહ્યું છે પાણ્ડવતિના એક વિદ્વાન પુરુષને જેસલમીરનો મુખ્ય મંત્રી બનાવવામાં આવ્યો હતો, એ વાત પૂર્વે જણાવવામાં આવી છે આ માણસે જેસલમીરના મળ્યમાં પોતાની પ્રબલ સત્તાનો વિસ્તાર કર્યો આ મંત્રી એટલો બધો સામર્થ્યવાન બની ગયો હતો કે તેને પ્રસન્ન રાખવાને માટે સર્વ માણસો પોત-પોતાની શક્તિઅનુસાર પ્રયત્ન કરતા હતા તેની ઈચ્છા પ્રમાણેજ સાસનકાર્ય ચાલતું હતું રાવલ

બ્યસલદેવને કેલન અને શાલિવાહન નામના બે પુત્રો હતા, એ પાકકાને સુવિદિત છે. પ્રચલિત રીતિ અનુસાર પ્રથમ યુવરાજ કેલન પોતાના પિતાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા હતા; પરંતુ તેથી મુખ્ય મંત્રી અત્યંત અપ્રસન્ન થઈ ગયા. તેણે તરત તેને પદબદ્ધ અને દેશનિકાલ કર્યો. મુખ્ય મંત્રીના આ કાર્યપરથી રાજ્યમાં તેની સત્તા કેવી પ્રબલ હતી, તે સારી યેઠે સમજાય છે. કેલનને દેશનિકાલ કર્યો પછી મંત્રીએ શાલિવાહનને સિંહાસનારૂઢ કર્યો. સંવત ૧૨૨૪ (૪૦, સં ૧૧૬૮) માં આ ઘટના બની.

યદુકુલદિવાકર પ્રથમ શાલિવાહનની ખેઠે આ દ્વિતીય શાલિવાહનને પણ પોતાનાં પાકુબળ અને પરાક્રમથી પોતાનું નામ સર્વત્ર વિખ્યાત કરી ચૂક્યું.

જાહેર અને અરવલ્લીના મધ્ય ભાગમાં કાઠી વા કાઠી? નામની એક જાતિ નિવાસ કરતી હતી. જગલાતુ નામનો એક મનુષ્ય આ જાતિનો અધીશ્વર હતો. શાલિવાહને રાજદંડ ધારણ કર્યો પછી સૌથી પ્રથમ તેમણે જગલાતુની સાથે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર કર્યો. તેમણે શીઘ્ર તેનાપર આક્રમણ કર્યું અને તેને રણભૂમિમાં પરાસ્ત કરીને નસાદી ચૂક્યો. રાવલ શાલિવાહને વિજય પ્રાપ્ત કરી કાઠી જાતિના સમસ્ત અશ્વે અને ઊંટો પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધાં અને ત્યાર પછી તેઓ પોતાના નગરમાં પાછા ચાલ્યા આવ્યા. આ યુદ્ધારા શાલિવાહનની કીર્તિ વિશેષ પ્રસરી અને સર્વ માણસો તેમના પાકુબળની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. શાલિવાહનને ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા: (૧) બીજલદેવજી (૨) બાનર અને (૩) હંસુ. યદુવંશના બે પ્રથમ શાલિવાહને ગજનીમાંથી આવીને પંજબમાં શાલિવાહનપુરમાં પોતાની રાજધાની સ્થાપિત કરી હતી, તેમનાજ પુત્ર બદ્રીનાથના પર્વતપર એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હતું. તે યદુવંશી રાજા પર્વતશિખરપર આટલા દિવસપર્યંત રાજસાસન ચલાવતા આવ્યા હતા. બેસલમીરના સિંહાસનપર બે સમયે દ્વિતીય શાલિવાહન અભિષિક્ત થયા તે સમયે ઉક્ત બદ્રીનાથના યદુવંશી અધીશ્વરે યુગહીન અવસ્થામાં પ્રાણત્યાગ કર્યો. આથી ત્યાંના સામંતોએ એક યદુવંશીને ત્યાંના સિંહાસનપર અભિષિક્ત કરવાને માટે શાલિવાહનની પાસે કેટલાક સામંતોને મોકલી આપી તેમને બદ્રીનાથનું સિંહાસન ગ્રહણ કરવાની પ્રાર્થના કરી. આથી તેમણે પોતાના પુત્ર હંસુને સ્વજાતિય રાજાના સિંહાસનની રક્ષાને અર્થે બદ્રીનાથમાં મોકલી આપ્યો; પરંતુ રાજકુમાર હંસુ બદ્રીનાથમાં પહોંચતાંની સાથેજ મરણ પામ્યો. હંસુની સ્ત્રી ગર્ભવતી હતી તેને તો માર્ગમાંજ પ્રસવવેદના ઉપચિન્ન થઈ. તેણે પલાશવૃક્ષની નીચે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો, તેથી તે કુમારનું નામ પલાશીઆ રાખવામાં આવ્યું. આજ પાલકુમાર બદ્રીનાથના રાજસિંહાસનપર અભિષિક્ત થયો. તે કુમારના નામપરથી તે રાજનું નામ પણ પલાશીઆ રાખવામાં આવ્યું અને તેના ઉત્તરાધિકારીઓ પણ પલાશીઆ બાદીના નામે ઓળખાવા લાગ્યા.

આ સમયે શિરોહીના દેવડા માનસિંહે રાવલ શાલિવાહનની પાસે પોતાની કન્યા આપવાને પ્રસ્તાવ કરી નાળાયેર મોકલ્યું. શાલિવાહન પોતાના બ્યેષ કુમાર બીજલદેવને રાજ્યની રક્ષાને બાર સોપી સ્વયં વિવાહ કરવાને માટે શિરોહી ગયા. શાલિવાહનના ગયા પછી બે ચાર દિવસમાં બીજલદેવના ધાઈ ભાઈએ એવી અશ્વે ફેલાવી કે રાવલ શાલિવાહન માર્ગમાં એક વ્યાઘ્રની સાથે યુદ્ધ કરતાં મરણ પામ્યા છે, આટલું કરીનેજ તે શાંત રહ્યો નહિ; પરંતુ તેણે બીજલદેવને વિધિઅનુસાર રાજસિંહાસનપર અભિષિક્ત કરવાને માટે પુણ્ડળ પ્રયાસ કર્યો અને અંતે તેને રાજ બનાવ્યો. બીજલદેવ પોતાના ધાઈ ભાઈની સંમતિથીજ સર્વ કાર્ય કરતો હતો. થોડા દિવસ પછી રાવલ શાલિવાહન શિરોહીથી પાછા આવ્યા તો તેમણે પોતાના પુત્ર બીજલદેવને સંપૂર્ણ રાજસત્તા પોતાના હાથમાં લઈ સિંહાસનપર વિરાજતો બોલ્યો. આ સમયે પુત્ર બીજલદેવે પિતા શાલિવાહનપ્રત્યે કિંચિત પણ લકિત દર્શાવી નહિ; પરંતુ સ્પષ્ટરીતે તેમને કહ્યું કે:— “ બેસલમીરના સિંહાસનપર હવે આપનો કાંઈ પણ અધિકાર નથી. આપ પદચ્યુત થયા છો, માટે હવે આપની જ્યાં ઇચ્છા હોય ત્યાં વિચરો. ” શાલિ-

૧ સિકંદરે બારવવખર્ષે આક્રમણ કર્યું તે સમયે બે કાઠીજાતિએ મળળ યશસ્વ દર્શાવી તેના માર્ગમાં વિઘ્ન ઉપચિન્ન કર્યું હતું. તેજ કાઠીજાતિ આ છે. તે તે સમયે સુલતાનમાં રહેતી હતી. તેમાંની એક અશ્વની લોકો સૌરાષ્ટ્રની અત્યંત કઠિયાવાડમાં આવીને રહ્યા હતા અને યદુલક્ષ્મીરાજે તેમનાપર આક્રમણ કર્યું હતું.

૧. વાહને પોતાની સર્વ પ્રજાને પણ જ્યારે ખીજરદેવના પવમા મળી ગયે તો જોઈ ત્યારે તેમને પોતાને અધિગત પુત્ર સ્થાપિત થવો અમલવિત જણાયો અને તેઓ જેસનમીરનો ત્રાગ કરી દેરાવરના તાબાના ખડાન પ્રદેશમાં ચાલ્યા ગયા તેઓ આ જોગનીય અવસ્થામાં દીર્ઘકાળપર્યંત જીવિત રહ્યા નહિ તે પ્રદેશમાં ખીજરખા બન્યુંથીએ વિગ્રહ ઉપસ્થિત કર્યો રાવન શાલિવાહન તેનું દમન કરવાને માટે ગયા અને પોતાના ત્રણસે સેનપાની સથે ત્યાં માયા ગયા પિતા શાલિવાહનને રાજનમાથી કાઢી મૂકી ખીજરદેવ પણ દીર્ઘ કાળપર્યંત ગળનસુખ ભોગવી શક્યો નહિ એક વખત એવું બન્યું કે તેમણે ટાઇ ઢાણથી ક્રોધને વશ થઇ પોતાના ધાર્ધી ભાઈપર તનવાર ચલાવી આથી તેણે પણ તેમનાપર અસિનો પ્રહાર કર્યો આથી અત્યંત લજ્જિત થઈ ખીજરદેવે આત્મ ના ઢરી પોતાના જીવનનો અંત આણ્યો.

શાલિવાહન અને તેમના પાપી પુત્ર ખીજરદેવ એ ઉભય આ સંસારમાંથી વિદાય થઇ ગયા હવે જેસલમીરના રાજસિંહાસનપર કેને અભિષિક્ત કરવો તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો પુષ્કળ તર્કવિતક આપ્યા પછી એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો કે શાલિવાહનના જ્યેષ્ઠ બધુ કેલનને રાજસિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવા તેમને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ આ સમયે તેમને પાછા ભોલાવવામાં આવ્યા છં સં ૧૨૦૦ મા કેલન પોતાના પિતાના સિંહાસનપર પચાસ વર્ષની વયે અભિષિક્ત થયા કેલનને નિમ્નલિખિત ૭ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા-(૧) ચાચકદેવ (૨) પાડકન (૩) જયચંદ (૪) પીતમસી (૫) પીતમચંદ (૬) એસરાડ

તેમના ખીજર અને ત્રીજા હુમારના વશજોની સખ્યા અગણિત થઈ અને તેઓ નન્દી કહેવાવા લાગ્યા.

આ સમયે ખીજરખાએ ખીજવાર પોતાના પાચ હજાર અશ્વરાહીઓની સેનાસહિત સિંધુની પારથી આવિતે પુત્ર ખડાલપર આક્રમણ કર્યું પૂર્વે આજ ખીજરખાએ રાવલ શાલિવાહનને પરાસ્ત કર્યા હતા હવે જ્યારે કેલનના સાલગવામાં આવ્યું કે ખીજરખાએ પોતાની સેનાસહિત પુત્ર ખડાલ દેશપર આક્રમણ કર્યું છે, ત્યારે તેમણે તેની સાથે યુદ્ધ કરવાને માટે તત્કાલ સાત હજાર યાદવોની સેના સંજોઈ ઢરી અને રણભૂમિમાં જઈને તેની સાથે લયવર યુદ્ધ થયું આ દારુણ યુદ્ધમાં ખીજર ખાએ પાચસેર સેનિપાની સાથે પૂઠ મતાવી આ પ્રકારે પરમ વીરતાપૂર્વક શત્રુને પરાસ્ત કરી કેલન પોતાના પાટનગરમાં પાગ આવ્યા તેમણે જોગણીસ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કરી પરમેશ્વરના કર્યો

રાવલ કેલનનું અવસાન થયા પછી તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ચાચકદેવ સવત ૧૨૭૫ (છં સં ૧૨૧૬) મા જેસનમીરના રાજસિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા તેમણે સિંહાસનપર એસતાની સાથેજ ચન્ના રાજપૂતોની સાથે ભયકર યુદ્ધ કર્યું આ સમયે યદુવતિએ બેહજાર ચન્ના રાજપૂતોને વિધ્નસ કરીને ચાદસે ગાયોને પોતાના અધિકારમાં લઈ લીરી અને ચન્નાવતિને તે દેશમાંથી ચિરકાળને માટે હાકી ઢાઠી અનારાજપૂતો અત્યંત લયભીત થઈ બેહિયાઓના દેશમાં જઈ વરયા વિજયથી ગર્વિત થયેલા ચાચકદેવે થોડા દિવસ પછી સોઢાના અધીશ્વર રાણા અમરસી પર આક્રમણ કર્યું ચાચકદેવે વિનાકારણુ પોતાના દેશપર આક્રમણ કરેલું જોઈ અમરસી અત્યંત રિસ્મિત થયો તે શીઘ્ર ત્યાર હજાર અશ્વરાહીઓની સેનાને એકત્રિત કરી રણભૂમિમાં આવી પહોંચ્યા યાદવોના મહાપરાક્રમથી સોઢાના પરમાર રાજપૂતો પરાસ્ત થઇને પોતાની રાજધાની છોડી અમરકોટમાં નાસી ગયા અ તે અમરસીએ પોતાની એક કન્યા ચાચકદેવને આપીને આ મહાવિપત્તિમાંથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી

આ સમયે જાન્યદુષ્કળના રોઢોડા મરુભૂમિમાં આવેલી ધીમેધીમે પોતાની શાસનશક્તિને વિસ્તાર કરતા જતા હતા રોઢોડગણે પોતાના બાહુમનથી ચોતરફ અસાચાર કરવાનો પ્રારંભ કરી દીધો હતો તેથી રાવલ ચાચકદેવ સોઢાવતિના અધીશ્વરની સેનાને પોતાની સેના સાથે મેળવી ઉદય પામતા રોઢોડોનું દમન કરવાનો નિશ્ચય કરી જસૌલ અને બાલોતરાપર રોઢોડોએ પોતાનો

૧ હુ. વરજુમાં તેમને જેસર અને સીંહાસના નામથી જોગણાતા જણાવવામાં આવ્યા છે

૨ હુ. વરજુમાં ૧૫૦૦ છે

૩ હુ. વરજુમાં જાન્યો છે

અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો, તેથી યદુપતિએ તે સ્થાનોપર આક્રમણ કર્યું. ઉલ્લસપક્ષે વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયું. અંતે રાહોડવીર છાડા અને તેના પુત્ર દીડાએ રણભૂમિમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવાની આશા છોડી રાવલ ચાચકદેવની સાથે એક રાહોડરાજકુમારીના વિવાહ કરી તેમનો ક્રોધાગ્નિ શાંત કર્યો.

રાવલ ચાચકદેવ પ્રબળ પરાક્રમસંહિત બ્રહ્મસિંહ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કરી સુરલોકમાં સિધાવ્યા. તેમના જીવિતકાળમાંજ તેમના એકના એક પુત્ર તેજરાવ બેતાળીસ વર્ષની વયે વસંત (શીતળા) રોગથી અસિત થઈ આ સંસાર છોડીને આત્મા ગયા. તેજરાવના જોતસી અને કણ્ડસી નામના બે પુત્રો હતા. કનિષ્ઠ કણ્ડસીની ઉપર દાદાની મમતા ઘણીજ હતી, તેથી તેમણે મરણસંસ્થાપર શયન કરતી વખત પોતાના સમસ્ત સામંતો અને કુટુંબીજનોને બોલાવી કહ્યું: “આપ મારા અંતિમ વચનો માનો અને મારા નાના પૌત્ર કણ્ડસીને મારા ઉત્તરાધિકારીતરિકે રાજસિંહાસનપર અભિષેકત કરો.”

રાવલ ચાચકદેવનું મૃત્યુ થયા પછી તેમની અંતિમ આજ્ઞાનુસાર સામંતમંડળે કણ્ડસીને જસલ-મીરના સિંહાસનપર અભિષેકત કર્યા. પોતાના નાના બંધુને સિંહાસનપર અધિષ્ટિત થતો જોઈ જ્યેષ્ઠ બંધુ જોતસી અત્યંત દુઃખિત અને લલિજીત થઈ પોતાની જન્મભૂમિ છોડી યુગરાતમાં ગયો અને ત્યાંના મુસલમાન અધીશ્વરના તાબામાં રહેવા લાગ્યો. જે સમયે રાવલ કણ્ડસી જસલમીરના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા તે સમયે મુજફ્ફરખાં પાંચ હબ્બર અશ્વારોહીઓની સેનાસહિત નાગોરમાં જઈ ત્યાંના હિંદુઓપર ભયંકર અત્યાચાર કરી તેમને દુઃખિત કરી રહ્યા હતા. આ સમયે નાગોરથી પાંચકોશના અંતરપર વરાહાબળતિના અધીશ્વર ભગોતીદાસ પંદરસે અશ્વારોહીઓનું પાલન કરતા હતા. ભગોતીદાસની એક કન્યા અત્યંત રૂપવતી છે, એવી જનશ્રુતિ સર્વત્ર પ્રસરી ગઈ હતી. દુરાચારી યવન મુજફ્ફરખાંએ તે કન્યાનાં રૂપલાવણ્યની પ્રશંસા સાંભળીને તેને હસ્તગત કરવાની ઇચ્છાથી ભગોતીદાસની પાસે એક દૂત મોકલ્યો. પાપી મ્હેચ્છના હાથમાં પોતાની કન્યા સમર્પણ કરવી કોઈ પણ પ્રકારે ઉચિત નથી, એમ માની ભગોતીદાસે તે દૂતને સ્પષ્ટરીતે કહી દીધું કે:—“હું યવનને મારી કન્યા આપી શકતો નથી.” પરંતુ ભગોતીદાસ સારી પેઠે જાણતો હતો કે મુજફ્ફરની સાથે યુદ્ધ કરવાનું મારામાં સામર્થ્ય નથી; તેથી તેણે પોતાની સમસ્ત સંપત્તિ અને કુટુંબનાં માણસોને હાથે જસલમીરપાતને શરણે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓ સપરિવાર જસલમીર તરફ જવા નીકળ્યા. આ વાત બ્યારે દુરાચારી મુજફ્ફરખાંના સાંભળવામાં આવી, ત્યારે તેણે શીઘ્ર પોતાની સેનાસહિત તેની પૂંઠે પકડી. તેણે માર્ગમાં ભગોતીદાસને પકડી પાડ્યો. ઉલ્લસ પક્ષે વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થવા માંડ્યું. યવનોની સેના અધિક હતી, તેથી તેમણે ઘણી સરલતાથી ચારસે વરાહાવંશી રાજપૂતોનો વધ કરીને ભગોતીદાસને પરાસ્ત કરી નાખ્યો અને તેઓ તેની પરમ સુંદર કન્યા તથા તેના કુટુંબની અન્યાન્ય સ્ત્રીઓને બંદી કરીને લઈ ગયા. આ મહા અપમાનનું વૈર લેવાની અભિલાષાથી ભગોતીદાસ જસલ-મીરમાં ગયા અને ત્યાંના અધીશ્વરને મુજફ્ફરના અત્યાચારની વાત કહી સંભળાવી. કણ્ડસીએ પાપી મુજફ્ફરના ભયંકર અત્યાચારની વાત સાંભળી શીઘ્ર પોતાની બળવાન સેનાલઈ મુજફ્ફરપર આક્રમણ કર્યું. રાવલ કણ્ડસીએ મુજફ્ફરની સાથે ધોર યુદ્ધ કરી તેના ત્રણ હબ્બર સૈનિકોનો નાશ કર્યો અને ભગોતીદાસની કન્યા તથા તેના કુટુંબની અન્યાન્ય સ્ત્રીઓને પાછી લાવીને તેમણે તેને સોંપી. કણ્ડસી અઢાવીસ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કરી સ્વર્ગમાં સિધાર્યા.

કણ્ડસીની પછી તેમના પુત્ર લાખણસેન સંવત ૧૩૨૭ (ઇ.સં ૧૨૭૨)માં પિતાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા. તેઓ અતિ બોળા દીલના હતા; પરંતુ તેમના શરીરમાં એક પ્રકારનો ઉન્માદ રહેતો હતો. એક દિવસ રાત્રિના સમયે શિયાળવાને ઉચ્ચસ્વરે પોકારતાં જોઈ લાખણસેને પોતાના મંત્રીઓને બોલાવીને પૂછ્યું કે:—“આ શિયાળ આટલા જોરથી શામારે પોકારે છે?” મંત્રીઓએ ઉત્તર આપ્યો કે:—“મહારાજ ! દારુણ શીતથી પીડિત થઈને એ જનાવરો પોકાર કરી રહ્યાં છે.” આ ઉત્તર સાંભળી રાજાએ આજ્ઞા આપી કે:—“પ્રત્યેક શૃંગાલને એક એક વસ્ત્ર સીવડાવી આપો.” થોડા દિવસ પછી રાજાએ પુનઃ તેમનો પોકાર સાંભળ્યો; એટલે પુનઃ તેમણે પોતાના મંત્રીઓને બોલાવી મંગાવ્યા અને તેમને પૂછ્યું કે:—“શું તમે આ શૃંગાલોને વસ્ત્ર આપ્યાં નથી ?” તેમણે પ્રત્યુ-

તત્ત્વ આપ્યો કે—“ મહારાજા । એમને ડગલા આપવામાં આવ્યા છે ” ત્યારે લાખણુએન મોલ્યા તે પછી એ આટલો બધો શોર શામાટે કરી રહ્યા છે ? કીક, હવે એમને માટે મઠાન તૈયાર કરાવો ’ રાજકર્મચારીઓએ તત્કાળ તેમની આજ્ઞા શિરસાવ ધરી અને શૃંગાલોને માટે ધમારતો બધાની આજ્ઞાપર્યંત શૃંગાલોને માટે બધાવવામાં આવેલા કેટલાક મઠાનો વિદ્યમાન છે આ લાખણુએન ઠાનડદેવ સોનગઢના સમકાલીન હતા તેમના પ્રાણુ તેમની રાણીના શુકનના જ્ઞાનથી બચ્યા હતા તેમની સોદાવરી ગણી તેમનાપર પોતાનો વિશેષ કાણુ ચલાવતી હતી આ રાણીએ પોતાના પિતાની રાજધાની અમરકોટમાંથી પોતાનો અનેક કુટુંબીજનોને જેસલમીરમાં બેનાવી તેમના હાથમાં રાજ્યના લિન્ન લિન્ન ખાતાઓ સોંપ્યા હતા, પરંતુ પાછળથી તેના ઉન્મત્ત સ્વામી નાખણુએને તે સર્વ રાજકર્મચારીઓનો વધ કરીને તેમની લાશોને નગરની બહાર ફેંકાવી દીધી હતી આ ઉન્મત્ત ગળ ચાર વર્ષપર્યંત ધંદુલશીઓના રાજસિંહાસનપર સ્થિત રહ્યા હતા

લાખણુએનની પછી તેમના પુત્ર પુણ્યપાલે જેસલમીરનો રાજ્યમુકુટ ધારણ કર્યો તે રાજ્ય અત્યંત કોંધી સ્વભાવનો હતો, તેથી સર્વ સામતો તેનાપર અપ્રસન્ન રહેતા હતા અને જાતે તેમણે તેને પદબદ્ધ કર્યો જેતસી પૂર્વે ગુજરાતના યવનશાસનકર્તાઓની સાથે મળી ગયા હતા, તેમને બેનાવીને આ સમયે સિંહાસનપર આરૂઢ કરવામાં આવ્યા આ પ્રમાણે પુણ્યપાલ પોતાનાજ દોષથી પદબદ્ધ થયો અને જેસલમીર રાજ્યથી થોડેક દૂર જઈ ત્યાં પોતાને રહેવા માટે એક સ્થાન નિશ્ચિત કર્યું થોડા સમયમાં તેને એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તેનું નામ લાખનસી રાખવામાં આવ્યું આ લાખનસીના પુત્ર રાણિ ગદેવજીએ ખગલ જાતિના એક રાજપૂતની સાથે મળીને ધડ્યત્રનો વિસ્તાર કર્યો તેમણે બેલિયા લોકોની સાથે મળી જઈ મરોઠ અને શેરી નામક લૂટારાજાતિના અધિકારમાંથી પુગલ દેશ છૂટી લીધો ઉક્ત લૂટારાઓના નેતાએ રાનની ઉપાધિ ધારણ કરી હતી તેને બેલિયાન બેનાવીને રાણિ ગદેવે પુગલદેશ હસ્તગત કર્યો અને તેઓ ત્યાં સહકુટુંબ રહેવા લાગ્યા રાણિ ગદેવને સોદાવ નામને એક પુત્ર હતો તે બેલો વિષયવિલાસી હતો તેણે વીર પણ હતો

જેતસી સવત ૧૩૩૨ (ઇ.સ. ૧૨૭૬)માં જેસલમીરના સિંહાસનપર અભિષેકિત થયા તેમને મૂલરાજ અને રત્નસી નામના બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા મૂલરાજના પુત્ર દેવરાજે ઝાલોરના સોનગઢ જાતિના અધીશ્વરની એક કન્યાનું પાણિગ્રહણ કર્યું જ્યારે પાદશાહ મહમુદે મદોરના પુરિહર જાતિના રાણા રૂપસીપર આક્રમણ કર્યું, જ્યારે મદોરપતિએ પરાસ્ત થઈને પોતાની બાર કુવરીઓની સાથે જેસલમીરપતિના આશ્રય ગ્રહણ કર્યો જેસલમીરપતિએ તેમને અલયવચન આપીને તેમના નિવાસને માટે વારૂ નામના સ્થાનમાં એક મઠાન આપ્યું

સોનગઢ વશની રાણીના ગર્ભથી દેવરાજને જન્મ, સિરવન અને હમીર નામના ત્રણ પુત્રો થયા હમીર મહાબળવાન વીર હતા તેમણે મહાબોદના કે પોહસેનપર આક્રમણ કરી તેની રાજધાની માંથી પુષ્કળ મપત્તિ લૂટી લીધી હમીરને ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા તેમાંના બેએકનું નામ જેટુ, બીજાનું નામ નુતકણું અને ત્રીજાનું મિગિ હેટુ આ સમયે અક્ષાઉદ્ધિને ભારતવર્ષના રાજાઓની સામે લયકર યુદ્ધાંશિ પ્રવલિત કરી દીધો હતો મુલતાન અને હંકા એ પ્રદેશો આ સમયે દિલ્હીપતિ અક્ષા ઉદ્ધિનના અધિકારમાં હતા ઉક્ત ઉલ્લખ પ્રદેશોનું રાજધન પદરસે અમેા અને પદરસે ખચચરોનો પીંડપર લાદીને લકખર નામક સ્થાનેથી દિલ્હી તરફ લઈ જવામાં આવતું હતું આ સમસ્ત ધન લૂંટી લેવાની ઇચ્છાથી જેતસિંહના પુત્રો અત્યંત ગુમરીતે માર્ગમાં લિલા રહ્યા આ સમસ્ત રાજકુમારો વૈશ્યનો વેષ ધારણ કરી સાતસે અશ્વારોહીઓ અને બારસે ઉટ્ટારોહીઓ (ઉટરચાર)ને લઈને બહાર પડ્યા હતા પળખમાની એક નદીને તીરે તેમને ચારસે મુગલ અને ચારસે પઠાણ અશ્વારોહીઓ ઉક્ત સમસ્ત રાજધન લઈને જતા જણાયા લાટીઓએ પાદશાહની તેસોનાની પાછળ પાછળ જવા માંડ્યું થોડક દૂર ગયા પછી મુસનગાનો એક સ્થાનપર મુકામ નાખ્યો ભાગીઓ પણ આજ સ્થળે રહ્યા જ્યારે રાત્રિ પડી અને સમસ્ત મુસનગાનો નિદ્રાગ્રસ્ત થયા ત્યારે ભાગીઓએ તેમના પર હાથો માર્યો અને તેમનું સમસ્ત દ્રવ્ય લૂંટી લઈ તેઓ જેસલમીર ચાલ્યા ગયા મુગલ અને પઠાણ સૈનિકોમાંથી સોલાઅવશાત જે બે ચાર જણ બચ્યા હતા, તેમણે પાદશાહની સન્મુખ જઈ રોદન

પોતાની રક્ષા કરવા લાગ્યા આ ભયાનક યુદ્ધમાં નવહજાર યવનો માર્યા ગયા હવે નવાખ મહાયુધમાં એમ યવનસેનાસહિત પોતાના પ્રાણ અચરવવાને માટે રણભૂમિમાંથી નાસી ગયો, પરંતુ તેણે પાછળથી પુષ્કળ સેનિકા એકત્રિત કરી પુનઃ કિલ્લાપર આક્રમણ કર્યું યવનો પુનઃ એક વર્ષપર્યંત કિલ્લાને ઘેરી રહ્યા હવે કિલ્લાની અદ્ય ગેલેલા લાગીઓને અનાજની પુષ્કળ તથા પડવા લાગી જેસલમીરપતિને હવે પોતાની રક્ષા કરવી અશક્ય લાગી શત્રુની સેનાને ભેદીને નાસી શકાય એમ પણ નહોતું, તેથી તેમણે પોતાના જ્ઞાતિબાધવો, કુટુંબીજનો અને સરદારોને બોલાવીને કહ્યું કે -“કેલેક વધેથી આપણે આપણી રાજધાનીનું રક્ષણ કરીએ છીએ, પરંતુ હવે આપણી પાસે ભોજનની સામગ્રી કાંઈ નથી, તેમજ બહારથી અનાજ લાવી શકાય તેમ પણ નથી, કાગણ કે શત્રુઓએ આપણને પૂરેપૂરા ઘેરી લીધા છે, માટે હવે આપણે શું કરવું તેની કાર્ષ સલાહ આપો” રાજાના આ વચનો સાલળી મિહર અને વિક્રમસી નામના બે સામંતો ઓટવા કે ગણવાસની સ્ત્રીઓએ ભૌંહરમતનું અવલબન કરી અગિયમ બળીને ભસ્મીભૂત થવું અને પુરુષોએ રણભૂમિમાં પોતાના જીવનનું બલિદાન આપવું ઉચિત છે યાદવો અનાજની તગીથી પીડિત છે એ વાતની યવનોને કિંચિત્ પણ ખબર નહોતી તેઓ અતે હંતોત્સાહ, વ્યાકુળ અને નિરાશ થઈ કિલ્લાને ઘેરો છોડી ચાલ્યા ગયા યાદવસેના દીર્ઘકાળથી કિલ્લાની રક્ષા કરતી આવી છે માટે તે અત્યંત બળદાન છે અને કિલ્લાપર હવે ઝાઝો સમય ઘેરો ગળી મૂકવો વૃથા છે

સમ્રાટની સેનાને નાસતી જોઈ રત્નસિંહે યવનસેનાપતિના નાના બહુને કિંનામાં બોલાવ્યો અને તેને ઘણું માન આપ્યું નવાખ મહાયુધખાના બ્રાતાએ કિલ્લામાં પ્રવેશતાની સાથે જ જોઈ વીધુ કે યાદવો અનાજની તગીને લીધે કષ્ટ ભોગવી રહ્યા છે તે શીઘ્ર કિલ્લામાંથી બહાર નીકળ્યો અને યવન સેનામાં જઈ મળ્યો તેણે પોતાના ભાતાને કિલ્લાની અંતરિયતની સર્વ હકિકત કહી સભાળી નવાખ મહાયુધખા આ શુભ સમાચાર સાલળતાની સાથે જ તત્કાળ પોતાની સેનાસહિત જેસલમીર તરફ ચાલ્યો અને તેણે પુનઃ તેને ઘેરી લીધું જ્યારે યદુપતિ મૂલરાજે જોયું કે યવનોએ પુનઃ કિલ્લાપર ઘેરો નાખ્યો છે, ત્યારે તે અત્યંત વિસ્મિત થયા ધણી તપાસ કરતા જણાયું કે રત્નસિંહના દોષથી જ જેસલમીરપર ગયેલી આપત્તિ પુનઃ આવી પડી છે

મૂલરાજે અત્યંત ક્રોધિત થઈ રત્નસિંહને બોલાવી તેને ખૂબ ટપકો આપ્યો અને કહ્યું કે -“આ સમયે તમારા દોષથી જ આપણા ઉપર મહાવિપત્તિ આવી પડી છે તમે પાપી યવનોની સાથે મિત્રતા કરીને પોતાના જ પગમાં બાણ છુટ્ટોને કહાડો માર્યો છે બોલો, હવે બચવાનો શું ઉપાય છે? આ મહા વિપત્તિમાંથી જેસલમીરનો ઉદ્ધાર શી રીતે થઈ શકશે? રણવાસની રાણીઓના સતીત્વની રક્ષા શી રીતે થઈ શકશે? આ સમયે યવનોએ બમણા ભેરથી કિલ્લાને ઘેરી લીધા છે, માટે હવે આપણી રક્ષા યવનો કિંચિત્ પણ આશા મને નથી”

જ્યેષ્ઠ બહુતા આવા વચનો સાલળી વીર રત્નાસહ તેજસ્વિતાપૂર્વકે બોલ્યા -“આવા વિપત્તિ-કાળમાં આપણા સન્માનની રક્ષા થવાનો માત્ર એક ઉપાય છે યવનોના હાથમાં જવા કરતા આત્મે ત્સર્ગ કરવો વિશેષ ઉચિત છે, અને યદુવશીઓનો એજ ધર્મ છે યવનોની સખ્યા અધિક છે અને આપણી પાસે ભોજનની કાંઈ પણ સામગ્રી રહી નથી આવી સ્થિતિમાં વિજયની આશા રાખવી વૃથા છે યવનોની આધીનતા સ્વીકારવા કરતા આત્મઘાત કરીને મરવું સાચું છે બે એકવાર યવનસેના આ પવિત્ર જેસલમીરના કિલ્લામાં આવીને એપર પોતાનો અધિકાર કરી લેશે તો તે આપણી ઉપર અત્યાચાર કરવામાં કાંઈ પણ પ્રકારની ત્રુટિ રાખશે નહિ આપણી પવિત્ર સતીસાધ્વીઓના અગને યવનોના અપવિત્ર કરનો સ્પર્શ થશે તો આપણા કુલને ઘેર કલક લાગશે, અને યવનગણ આ કામ તો સોથી પહેલું જ કરશે માટે સૌથી પહેલા રાણીઓને ભૌંહરમતનું અવલબન કરવાની આજ્ઞા આપવી જોઈએ અમરાપુરીસમાન આ જેસલમીરની સુદર નગરીમાં જે સુદર સુદર મહાલયો બંધાવવામાં આવ્યા છે, તેમાં આ પાપી યવનો નિવાસ કરશે આ સર્વ આપણે કદિ પણ સહન કરી શકીશું નહિ, માટે આપણે આ સર્વ મહાલયોને તોડીને ઊંચલિન કરી નાખવા અને આપણી પાસે જેટલી સપત્તિ છે તે સર્વને નદીના પાણીમાં ફેંકી દો ત્યારપછી આપણે યદુવશીઓ હાથમાં મગન તલવાર લઈ

રણભૂમિમાં જઈ શત્રુઓના સંહાર કરીશું અને જો તેમાં પ્રાણ આપીશું. આ પ્રકારે આપણે પવિત્ર યદુવંશના સન્માનની રક્ષા કરી શકીશું.” વીરોષ્ઠ રત્નસીની આ સલાહ મહારાજા મૂલરાજને પસંદ પડી અને તેમણે સમસ્ત સામંતો તથા કુટુંબીજનોને એકત્રિત કરીને કહ્યું કે:—“આપ સર્વનો જન્મ વીર-વંશમાં થયો છે. આપ સદાસર્વદા ક્ષત્રિયધર્મનું પાલન કરતા આવ્યા છો. આપના જેવું પરાક્રમ કયા ક્ષત્રિયોએ દર્શાવ્યું છે ? સંગ્રામભૂમિમાં મહાબળવાન હાથી પણ આપની સન્મુખ ટકી શકતો નથી. આપે આપણા સન્માનની રક્ષા કરવાને માટે તલવાર હાથમાં ગ્રહણ કરી છે, તો હવે જો તલવારથી શત્રુઓના સંહાર કરવાને માટે અગ્રેસર થાઓ.”

યદુપતિ મૂલરાજ આ પ્રકારે સમસ્ત યાદવોને ઉત્તેજિત કરી રત્નસીને પોતાની સાથે લઈ રણ-વાસમાં ગયા. ઉલ્લસ બ્રાતાઓએ સર્વ રાણીઓ અને પોતાનાં કુટુંબની સ્ત્રીઓને એકત્રિત કરીને કહ્યું કે:—“અમે અમારો ધર્મ સાચવવાને માટે આ મહાવિપત્તિમાં આત્માર્પણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. આ સમયે આપણે જે દશામાં આવી પડ્યા છીએ તેમાંથી ઉદ્ધાર પામવાનો કાંઈ ઉપાય અમને મૂઝતો નથી. તેથી હવે અમે નિરાશ થયા છીએ. દુરાચારી યવનોને વિજય મળતાંની સાથેજ તેઓ અમારા પ્રાણનો નાશ કરીને આપણી સર્વ સંપત્તિ લૂંટી લેશે તથા તમારું સતીત્વ નષ્ટ કરશે, એમાં કિંચિત્ પણ શક નથી; માટે તમારે મુહાગર વ્રતનું અવલંબન કરવું ઉચિત છે. તમે સર્વ જૈન-વ્રતનું પાલન કરી તમારા પ્રાણનો ત્યાગ કરો. અમે શીઘ્ર સુરસોકમાં આવીને તમને મળીશું. યદુપતિ મૂલરાજની સોદાવંશી પટ્ટરાણીએ પોતાના પતિનાં આવાં વચનો સાંભળી વિનિતલાવથી હસતાં હસતાં કહ્યું:—“હે નાથ ! જૈન વ્રતનું અવલંબન કરવાને માટે આજના રાત્રે અમે સળગી તૈયારી કરીશું અને કાંઠે પ્રાતઃકાળ થતાંની સાથેજ અમે સર્વ સુરપુરમાં આસ્થાં જઈશું.” કહેવાની જરૂર નથી કે પટ્ટરાણીની પેઠે અન્યાય સર્વ સ્ત્રીઓએ અર્થાત્ સમસ્ત યાદવકુલલક્ષનાઓએ પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં પોતાનાં જીવનની આહુતિ આપવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો હતો.

તેજ દિવસે રાત્રને સમયે યદુવંશી સમસ્ત સ્ત્રીઓએ પોતાનાં સતીત્વની રક્ષાને અર્થે જૈન-વ્રતની તૈયારી કરવા માંડી. પ્રભાત થતાંજ રણવાસનાં દારપર હૃદયલેહક દ્રવ્ય દષ્ટિગોચર થયું. સર્વ ખાલા, પ્રાદા અને વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ સ્નાન કરી, રેશમી વસ્ત્રો પરિધાન કરી, દેવતાનું પૂજન કરી, હરિ-કીર્તન કરતી એકત્રિત થઈ અને તેમણે આત્મવર્ગ તથા જાતિબંધુઓને પ્રણામ કરીને જૈનવ્રતનો પ્રારંભ કર્યો. પ્રયત્ન અગ્નિજ્વાલાની અંદર રાજકુલની લલનાઓ પોતાનાં શરીરની આહુતિ આપવા લાગી. ખાલિકાથી લઈને વૃદ્ધાપર્યંત સર્વ મળીને ચોવીસ હજાર સ્ત્રીઓએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીને પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો. કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓએ તો તલવારવતી પોતાના મસ્તકનું છેદન કરીને પણ પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો. અગ્નિના તેજની સાથે સતીત્વના તેજનો સંયોગ થતાં પ્રયત્ન પ્રકાશ દષ્ટિગોચર થવા લાગ્યો. સમસ્ત જેસલમીરમાં આ પ્રકાશ પ્રસરી ગયો. તે સમયે યાદવોએ સ્ત્રીઓનાં બહુમૂલ્ય વસ્ત્રો અને આભૂષણો પણ અગ્નિમાં ફેંકી દીધાં. રાજમહાલયની સર્વ વસ્તુઓ ભસ્મીભૂત થઈ ગઈ. રણવાસની એક પણ વસ્તુ શત્રુઓના સ્પર્શને માટે શેષ રાખવામાં આવી નહિ. યદુપતિ મૂલરાજે આ સમયે યદુવંશને નાશની આણીપર આવેલો જોયો. હવે તેઓ પણ મનમાં અત્યંત દુઃખિત થઈ સર્વ જાતિબંધુઓ અને કુટુંબીજનોની સાથે સ્નાન કરી, કુલદેવતાનું પૂજન કરી, રંક લોકોને પુષ્કળ દ્રવ્યનું દાન કરી રણમાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. સર્વ માણસોએ બખ્તર પહેરી મસ્તકમાં તુલસીની શાખા ખોસી અને ગળામાં શાલિગ્રામની મૂર્તિ ખાંધી, મસ્તકપર મોર ધારણ કર્યો અને પરસ્પર અંતિમ આલિંગન કર્યું. ત્યારપછી તેઓ કિલ્લાની બહાર નીકળી શત્રુસેનાપર વટી પડ્યા. અસંખ્ય શત્રુઓનો સંહાર કર્યો પછી તેઓ લડતા લડતા રણમાં પડ્યા. પોતાના પૈતૃકધર્મ અને સન્માન-

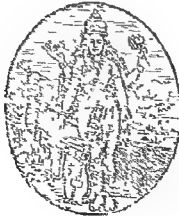
૧ સ્વામીનું મૃત્યુ થયા પૂર્વે સતી સ્ત્રી પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં જળીને ભસ્મીભૂત થાય તેને મુહાગવ્રત કહેવામાં આવે છે.

૨ રણભૂમિમાં મૃત્યુ થવાથી સ્વર્ગની અપ્સરાઓની સાથે વિવાહ થાય છે, એવી ક્ષત્રિયોની માન્યતા હોય છે; તેથી વિવાહપ્રસંગે જેવા મોર ધારણ કરવામાં આવે છે તેવા મોર ખાંધીને તેઓ સ્થલેત્રમાં બંધ છે. એટલે કે તેઓ રણભૂમિમાં મૃત્યુ પામવાનો સંકલ્પ કરીનેજ નય છે.

ની રક્ષાને અર્થે આ પ્રકારે ત્રણ હજાર આદમી યાદવવંશિયો રાજની સાથે પ્રાણપાણે કર્યું.

રત્નસીને ધડમી અને કાનડ નામના બે પુત્રો હતા. આ સમયે ધડમીની વય બાર વર્ષની હતી. રત્નસીએ તે ઉભય કુમારોના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે શત્રુઓના નેતા મહાજૂળખાંપર કહેવાયી મોકલ્યું કે:—“આપને મારા આ ઉભય કુમારોના જીવનની રક્ષા કરવી પડશે.” મુસલમાનનેતા મહાજૂળખાએ તે દૂતની સન્મુખે શપથ લેખી કહ્યું કે:—“હું મારા મિત્રના બે પુત્રોના પ્રાણની રક્ષા કરીશ.” ત્યાર પછી મહાજૂળખાએ પોતાના બે વિધાયુ સેવકોને રત્નસીની પાસે મોકલી આપ્યા. રત્નસીએ પોતાના પુત્રોને અંતમવાર છાતી સાથે આપ્યા અને તેમના શિરપર હાથ ધરીને તેમને આશીર્વાદ આપ્યા. ત્યારપછી તેમણે તેમને ઉક્ત સેવકોની સાથે મહાજૂળખાની પાસે મોકલી આપ્યા. ધડમી અને કાનડ એ ઉભય મહાજૂળખાના શિબિરમાં પહોંચતા તેણે તેમને પરમ આદરપૂર્વક ગ્રહણ કર્યા અને તેમના મસ્તકપર હાથ ફેરવી તેમને ધૈર્ય આપી અભયવચન આપ્યું. મહાજૂળખાએ તત્કાળ તે ઉભય કુમારોની સેવામાં બે બ્રાહ્મણોને નિયુક્ત કરી દીધા.

સર્વોદય થતાની સાથેજ મહાજૂળખાની સમસ્ત સેના કાલશ્પ ધારણ કરીને જસલમીરનો કિલ્લો હસ્તગત કરવાને માટે ચાલી. શત્રુસેનાને આવતી ભેઠ યદુપતિ મૂલરાજ ત્રણ હજાર આદમી વીર યોદ્ધાઓની સાથે સમરસાગરમાં ફેરી પડ્યા. આ ભયંકર યુદ્ધમાં વીરશ્રેષ્ઠ રત્નસી એકસોવીસ યવનોનો સંહાર કરી ચિરનિદ્રામાં સૂઈ ગયા. કમલ: યુદ્ધાગ્નિ અધિકાધિક પ્રબલિત થતો ગયો. યદુપતિ મૂલરાજે કેટલાક સો યવન સૈનિકોનો વિધ્વંસ કરી અતિ રણશય્યાપર શયન કર્યું. વિજયી યવનો વીરનાદથી જસલમીરને કંપિત કરતા કિલ્લામાં જઈ પહોંચ્યા યવનસેનાપતિ મહાજૂળખાએ મૂલરાજ અને રત્નસીની હાથ રણબુમિગાથી શોધી અંગાવી યદુવંશીઓની વિધિઅનુસાર તેમની દહનક્રિયા કરાવી. સંવત ૧૩૫૧ (૪૦ સં ૧૨૬૫) માં આ પ્રકારે યદુવંશનો વિધ્વંસ થઈ ગયો. દેવરાજ હજી યુદ્ધ કરતા હતા, એવામાં તેઓ જ્વરથી પટકાઈ પડ્યા. યવનસેના આ પ્રકારે યદુવંશનો સંહાર કરી બે વર્ષ-પર્યંત જસલમીરના કિલ્લામાં રહી. ત્યાર પછી નવાબ મહાજૂળખા કિલ્લાની દિવાલ છિન્નભિન્ન કરી નાખી સમસ્ત દરવાજાઓમાં તાળા લગાવી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. યદુવંશીઓમાં તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનું કિંવા તેની રક્ષા કરવાનું સામર્થ્ય નહોતું.

અધ્યાય ૪ થો

વિધ્વસ્ત થયેલા જેસલમીરમાં મહોબાના રાઠોડોનું આગમન અને તેમણે ત્યાં કરેલો નિવાસ-ભટ્ટીસામંત દ્વારાજીએ રાઠોડોના કરેલો પરાલવ-દ્વારે ધારણ કરેલી રાવલની ઉપાધિ-તેમણે ચોરેલા સમ્રાટ ફીરોઝશાહના અચ્ચા-બીજવાર જેસલમીરપર થયેલું આક્રમણ અને પુનઃ જોડવ્રતનું થયેલું પાલન-દ્વારે વધુ -ભટ્ટીરાજના ઉભય કુમારોને સ્થાપિતતાની થયેલી પ્રાપ્તિ-રાવલ ધડસીને થયેલી જેસલમીરના રાજ્યની પ્રાપ્તિ અને તેમણે ત્યાં કરેલો નિવાસ-દેવરાજનો પુત્ર કેહર અને તેના ભાગ્યનો થયેલો ઉદય-જસહડના વંશજોએ ધડસીને કરેલો વધુ-ધડસીની વિધવા રાણીનું કેહરને દત્તકતરિકે ગ્રહણ કરવું-કેહરને થયેલી રાજસિંહાસનની પ્રાપ્તિ-વિમલદેવીનું પ્રજવાલત ચિતાપર ચહવું-હમીરના પુત્રોને પ્રાપ્ત થયેલો ઉત્તરાધિકાર-મેવાડના રાણાએ જેતસી પાસે વિવાહનો મોકલેલો પ્રસ્તાવ-પ્રસ્તાવનો લંગ-ઉભય ભ્રાતાઓને થયેલો વધુ-રાવ રાણીગદિવનો અનુતાપ-કેહરના પુત્રો-અચ્ચા કુમાર સોમનું ગિરાબમાં જવું અને ત્યાંજ નિવાસ કરવો-પિતાના વધનો બદલો લેવાને માટે રાણીગદિવના પુત્રોએ અંગીકાર કરેલો મુસલમાની ધર્મ-ચદરાજે જત કરેલી તેમની સમસ્ત સંપત્તિ-અલોરિયા ભાટીઓની સાથે તેમનું થયેલું સંમિલન-જત કરેલી ભૂમિમાં કેહરના તૃતીય પુત્ર કેલણનું વારસા-ખડાલમાથી દાહિયાઓને પરાસ્ત કરીને નસાડી મૂકવા-ઠાં વા ગારા દેશમાં કેલણે બાંધેલો કેહર નામક દુર્ગ-અમીરમાં દુરાઈના આધપત્યનીચે બેહિયા અને લંબા લોકોએ કરેલું આક્રમણ અને તેમનો પરાજય-આહિલ અને મોહિલ લોકોને તાણે કરવા-પંચનદ માં રાજ્યમાં સ્થાપિત કરેલો અધિકાર-રાવલ કેલણે સમાવશની એક કન્યાનું કરેલું પાણિગ્રહણ-સમાજતિની હકીકત-કેલણે સમાજરાજ્યપર સ્થાપિત કરેલો પોતાનો અધિકાર-તેમનું સિંહુ નદીને પોતાની સીમામાં લેવું-ચાચકને થયેલી રાજસિંહાસનની પ્રાપ્તિ-મરોઠમાં સ્થાપન કરેલી રાજધાની-મુલતાનના અધિનાયકના હાથનીચે કેટલાક લોકોએ કરેલું આક્રમણ-તેમને બીજવાર થયેલી વિજયપ્રાપ્તિ-પંચનદમાં રાખેલી એક સેના-દ્વારે જાતિના અધીધર મહિપાલનો કરેલો પરાલવ-અસનીકોટ-તે વિષે પ્રચલિત જનશ્રુતિ-સાતલમેરની સાથે વિવાહ-તેનું ફલ-હેખતમાં-રાવ ચાચકે પીલીબંગા દેશપર કરેલું આક્રમણ બોકરનું ઇત્યાંત-લંબા લોકોનું તેમની સેનાને દીનાપુરથી નસાડી મૂકવું-રાવ ચાચકની બિમારી-મુલતાનના અધીધરને યુદ્ધને માટે કરેલું આહવાન-દીનાપુરમાં ગમન-ચાચકનો વધુ-કબ્જો-પોતાના પિતાના ટંઘાનું લીધેલું વૈર-વરસલે દીનાપુરમાં પુનઃ સ્થાપન કરેલી રાજધાની-ફિરોઝમાં જવું-લંબા અને બહુઓએ કરેલું આક્રમણ-તેમનો કરેલો પરાલવ-રાવલ બેરસીની સાથે રાવલ વરસલનો થયેલો મેળાપ-બાબરનું મુલતાન જીતવું-ત્યાર પછીના જ રાજાઓનું વર્ણન.

ગ ત અધ્યાયમાં જે યદુવંશીઓના વિધ્વસનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે ઘટના બન્યા પછી કેટલેક વર્ષો મહોબાના નેતા માલાજીના પુત્ર જગમોલે રાજધાની જેસલમીરને વિધ્વસ્ત અવસ્થામાં પડેલી બોધને તથા ત્યાં કાઠપણ યદુવંશીને નિવાસ નહિ બોધને સ્વયં તેપર અધિકાર સ્થાપિત કરી તેને રાજધાની બનાવવાનો વિચાર

કર્ષે વાસ્તવમા યદુવશનો પ્રાચ સપૂર્ણ લોપ થઇ ગયો હતો આ અવસરનો લાલ લઇ ઉકત રહોડા સામત ભાટીઓની અનાથ રાજધાનીપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાની અભિલાષાથી તેપર આક્રમણ કરે એમા શુ આશ્ચર્ય ? જગમાય રહોડે સાતસે ગાદી અનાજ અને અસખ્ય સૈનિકોને તથા આમજનોને પોતાની સાથે લઇ જેસલમીરમા પ્રવેશ કર્યો, પરંતુ તેની મનોકામના પૂર્ણ થઇ નહિ હાદીરાજ્ય શી જસહડના પુત્ર દુદા અને તિલોકસીના સાલળવામા ન્યારે આ વાત આવી ત્યારે તેમણે સ્વયં ત્યાં રાજધાની સ્થાપિત કરી રહેવાનો વિચાર કર્યો તેઓ પોતાના કુલગૌરવની રક્ષા કરવાને માટે સમસ્ત કુટુંબીજનો અને સૈનિકોને પોતાની સાથે લઇ શીઘ્ર જેસલમીરમા આવી પહોંચ્યા તેમણે તત્કાળ રહોડોપર આક્રમણ કર્યું અને લય કર ચુક કરી તેમની સર્વ સપત્તિ લૂટી લીધી આ રીતે રહોડો ભાગીઓદાગ પૂર્ણ પરાલવ પામી પલાયન કરી ગયા

વિજયી દુદાએ પ્રખ્ય પરાક્રમ અને અપૂર્વ બાહુબળથી ગઠોડોને નસાડી મૂકી પોતાના વશની પ્રાચીન રાજધાની હસ્તગત કરી લીધી પ્રખવર્ગે પણ સતુષ્ટ થઇ તેમને જેસલમીરના સ્વામી તરિકે સ્વીકારી રાવલની ઉપાધિ આપવામા કાંઈ વિલંબ કર્યો નહિ દુદાએ જેસલમીરના રાજસિંહા સનપર અધિષ્ઠિત થઈ ત્યાંના છિન્નચિન્ન થઇ ગયેલા મકાનો અને કિલ્લાની પુન મરામત કરાવી જેસલમીર ઢેટલાક વર્ષો પછી પુન પોતાનું પૂર્વસ્વરૂપ ધારણ કરી પ્રેક્ષકોની દૃષ્ટિને આનંદ આપવા લાગ્યું

રાવલ દુદાને પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા તેમના બ્રાતા તિલોકસી મહાવીરતરિકે પ્રખ્યાત હતા તેમણે પોતાના બાહુબળથી બહુચી ખુસલમાનો, માગોલિયાઓ, દેવડાઓ અને આણુ શિખર તથા ઝાલોરના સોનગઢાઓને પરાસ્ત કરીને પોતાની વીરતાની પરાકાષ્ઠા દર્શાવી હતી તિલોકસીને વાર વાર વિજય મળવાથી તેઓ એવા સાહસિક થઇ ગયા હતા કે તેમણે પોતાની સેનાસક્ષિત અજમેર પર આક્રમણ કરી પોતાના બાહુબળનો પગિચા કરાવ્યો હતો શીરોજશાહ પોતાના અનેક ઉત્તમોત્તમ અશ્વોને અજમેરથી આનાસાગરમા રનાન કરાવવાને માટે સદા મોકલતો હતો એક સમયે વીરશ્રેષ્ઠ તિલોકસીએ તે અશ્વોને નીડરતાપૂર્વક હસ્તગત કરી લીધા પછી તેઓ જેસલમીરમા ચાલ્યા ગયા અન્નાઉદ્દીનનો કોપ થવાથી જે પ્રમાણે જેસલમીર એક વખત સર્વથા વિષ્વસ્ત થઇ ગયું હતું, તેજ પ્રમાણે આ સમયે પાદશાહ શીરોજશાહ પણ તેમનો સપૂર્ણ નાશ કરવાને તત્પર થયો

ન્યારે સમ્રાટ શિરોજશાહના સાલળવામા આવ્યું કે જેસલમીરના અધીશ્વરના બ્રાતા તિલોકસીએ અસીમ સાહસપૂર્વક અમારા બહુમૂલ્ય અશ્વો તેમના રક્ષકોના હાથમાથી ખુચવી લીધા છે, ત્યારે તેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ તેણે શીઘ્ર જેસલમીરનો વિષ્વસ કરવાને માટે એક બલવાન સેના મોકલી પૂર્વવત આ સમયે પણ લય કર ચુકાણિ પ્રજનલિત થયો પ્રખલ પરાક્રમશાળી યવનોના પંજમાથી પોતાની રત્ના થવી કઠિન બાણી, યદુવશીઓના અધીશ્વર દુદા અને તિલોકસીએ રણવાસની સોળહજાર રાણીઓને ભરમીભૂત કરીને સોળસે^૧ સ્વજાતીય સૈનિકોની સાથે યુદ્ધક્ષેત્રમા પ્રાણત્યાગ કર્યા અને પોતાના કુલના ગૌરવની રક્ષા કરી રાવલ દુદાએ દશ વર્ષપર્યંત જેસલમીરમા રાજ્ય કર્યું હતું આ સમયે પણ જેસલમીરની અવસ્થા પૂર્વવત બની ગઇ

સવત ૧૩૬૨ (૪૦ સં ૧૩૦૬) મા રાવલ દુદા પોતાના કુટુંબીઓની સાથે રણુભુમિમા માર્યા ગયા આ યુદ્ધમા પૂર્વોક્ત નવાબ મહમૂદખાનુ મૃત્યુ થનાથી તેના મિત્ર રત્નસીના બે પુત્રોની રક્ષાનો ભાર તેના બે પુત્રો ગાઝીખા અને ઝુલશીકારખાના હાથમા સોંપવામા આવ્યો આ અરસા મા એકવાર કાનડ અત્યંત ગુમરીતે જેસલમીરમા આવ્યો હતો તેના જ્યેષ્ઠ બધુ ધડસીએ મહોળા ના સામતની લાગિની સાથે વિવાહ કર્યો જે સમયે ધડસી વિવાની ધામધૂમમા પડ્યો હતો, તે સમયે તેના સગા સોાન ગદેવે આવીને તેની મુલાકાત લીધી સોનિંગદેવ પ્રચંડકાય અને મહા બળવાન હતા વિવાહકાર્ય સમાપ્ત થયા પછી ધડસી મહાબળવાન સોનિંગદેવને પોતાની સાથે દિલ્લી લઇ ગયો

૧ ઉડું તરણુમામા ૧૭૦૦ છે

૨ ઉડું તરણુમામા એવા ઉલ્લેખ છે કે વિગાદેવીના વિવાહ દેવડાની સાથે કરવામા આવ્યો હતો

દિલ્હીના સમ્રાટને આ વિરાટકાય વીરપુરુષને જોઇ તેમના બાહુબળની પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છા થઇ. ખેરાસીનના અધીશ્વરે દિલ્હીના પાદશાહને એક લોહધનુષ્ય ઉપહારસ્વરૂપે આપ્યું હતું. આ ધનુષ્યની પ્રત્યંચા મદાવવી એ કાંઈ સહેલી વાત નહોતી. પાદશાહે ધાર્યું કે આ હિંદુવીરના સામર્થ્યની પરીક્ષા કરવા માટે આ ધનુષ્ય ઉપયુક્ત થઇ પડશે. તેણે ધાર્યું કે આ હિંદુવીર આ ધનુષ્યપર બાણ મદાવવાને કદિ પણ શક્તિવાન થશે નહિ; પરંતુ વીરજેષ્ઠ સોનિંગદેવે તે ધનુષ્યને એટલું વાળી દીધું કે તેના એ ટુકડા થઇ ગયા. પાદશાહ આ હિંદુવીરનું અદ્ભુત બાહુબળ જોઇ તેમને પરમ આદર-પૂર્વક પોતાના મહાલયમાં લઇ ગયો. આ અરસામાં તૈમૂરશાહે દિલ્લીપર આક્રમણ કર્યું. ધડસંજી પાદશાહના પક્ષમાં રહી એટલી વીરતા પ્રદર્શિત કરી કે યુવના સમસ્ત ઉપદ્રવો સર્વથા શાંત થઇ ગયા. પાદશાહે ધડસીનાં આ અસીમ યશસ્વિકંઠથી પરમ પ્રસન્ન થઈ તેમના પિતાની રાજધાની જેસલમીરના શાસનના ભાર તેમને સમર્પણ કર્યો અને પ્રચલિત નિયમાનુસાર તેમને સર્વક લખી આપી. વળી તેણે તેમને જેસલમીરના દિલ્હાને શુભોદ્ધાર કરવાની પણ આજ્ઞા આપી.

આ રીતે યદુવંશનું ભાગ્યાકાર પુનઃ નિર્મલ થઇ ગયું. ધડસી માત્ર પોતાના બાહુબળ અને પરાક્રમથી જ સૌભાગ્યલક્ષીના ખેળામાં ખેસી જેસલમીરના યદુવંશીઓની હુમ્મ કીર્તિને પુનઃ પ્રકાશિત કરવાને માટે પ્રવૃત્ત થયા. તેમની જાતિ અને કુટુંબનાં માણસો અનેક સ્થાનોમાં નિવાસ કરતાં હતાં, તે સર્વને ધડસીએ બોલાવ્યાં અને મહોબાના અધીશ્વર તથા પોતાના પરમ મિત્ર જગન્નાલની મહાધથી મહા પ્રયત્ન સૈન્ય તૈયાર કરી જેસલમીરમાં બઈ ત્યાં ચોતરફ શાંતિ સ્થાપન કરી પોતાની શાસનશક્તિના વિસ્તાર કર્યો. હમીર અને તેના પક્ષકારોએ ધડસીને આવેલા જોઇ તેમને યદુપતિસ્વરૂપે સ્વીકાર્યા; પરંતુ જસહડના પૌત્રો ધડસીને રાજ્ય થયેલો જોઇ પ્રસન્ન થયા નહિ.

અમારા પાદશાહે પ્રથમાબ્યાયમાં વીરજેષ્ઠ દેવરાજનું વૃત્તાંત વાંચ્યું છે. દેવરાજે મદોરના અધીશ્વર રાણા રૂપડાની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો હતો. આજ રાજકુમારીના ગર્ભથી કેહર નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો. જે સમયે પાદશાહની સેનાએ જેસલમીરને ઘેરી લીધું હતું, તે સમયે ઉકત કેહર અને તેની માતા એ ઉભયને મદોરમાં મોકલી દેવામાં આવ્યાં હતાં. જે સમયે કેહરની વય બાર વર્ષની હતી તે સમયે તેને પોતાના માતામહતા ગોવાળોની સાથે જંગલમાં જવાને બળાસ હતો. તે પોતાની સાથે કેટલાંક બાળકોને પણ લઇ લેતો અને તેમની સાથે જંગલમાં ખેલકૂદ કર્યો કરતો. એક સમયે કેહર રમતો રમતો બળને એક સર્પના રાક્ષસની પાસે સ્પર્ધિ ગયો. કેહરને નિદ્રા આવી ગઇ. તે સમયે તે રાક્ષસમાંથી એક સર્પ નીકળ્યો અને પોતાની ફેણવતી કેહરના મસ્તકપર ઊભા કરીને ખેસી રહ્યો. થોડીવાર એક ચારણ ત્યાં થઇને જવા લાગ્યો. તેણે તે પરમ મુદ્દર બાલકના શિરપર સર્પની ઊભા નેમને તટકાળ મદોરપતિને સમસ્ત વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. રાણા શીઘ્ર તે સ્થાનપર ગયા અને ઉપરોક્ત ઘટના તેમના પણ્ડુ જોવામાં આવી. તેઓ સમજી ગયા કે આ એક શુભ ચિન્હ છે અને કેહર એક સમયે અવશ્ય રાજ થશે.

ધડસી પ્રબલ પ્રતાપસંહિત રાજ્ય કરતા હતા, પરંતુ રાણી વિમલાદેવીને એક પણ પુત્ર થયો નહિ; તેણે તેમનું માન અત્યંત શોકાકુલ રહેવા લાગ્યું. તેમણે જાતે નિરુપાય થઇ રાણીને એક પુત્ર બોલે લેવાની સલાહ આપી. રાણીએ પોતાના સ્વામીની આત્માનુસાર પોતાના રાજ્યમાં બેટલા યદુવંશી ભાડીઓના પુત્રો લેતા તે સર્વને બોલાવ્યા. તે સૌમાંથી તેણે કેહરને ચુંડી કાઢ્યો. ધડસી કેહરને દત્તસ્વરૂપે પ્રહણ કરે છે, એ સમાચાર સાંભળી જસહડના પૌત્રો અત્યંત અસંતુષ્ટ થયા અને તેઓ જેસલમીરપર પોતાની અધિકાર સ્થાપિત કરવાના ઉપાય શોધવા લાગ્યા. આ સમયે ધડસી એક મહા પ્રયત્ન સરોવર બોદાવતા હતા અને તેને જોવાને માટે તેઓ પ્રતિદિન જતા હતા. નિત્યનિયમ પ્રમાણે તેઓ એક દિવસ સરોવર જોવાને જતા હતા, એવામાં જસહડના પૌત્રોએ તેમનાપર આક્રમણ કરી તેમના પ્રાણનો નાશ કર્યો.

સાધ્વી વિમલાદેવીએ બ્યારે જસહડના પૌત્રોએ પોતાના સ્વામીના કરેલા ખૂનના વર્તમાન સાંભળ્યા ત્યારે તે સારી રીતે એતી ગઈ કે આ પાપીઓએ રાજ્યલોભથીજ અકલમ્યકર કાર્ય

કર્તુ છે આથી તેણે તત્કાલ કહેરને જેસલમીરના અધીશ બનાવી તેના નામની આજુ કેન્દી દીધી અને ઉત્તર દુર્ગચારીઓનો મનોરથ નિષ્ફળ કર્યો વિમલાદેવી ક્ષત્રિયોની રીતિ અનુસાર પોતાના સ્વામીની ચિંતાપર અપાને તેજ વખતે તૈયાર થાત, પરંતુ કેટલાકે ડાહ્યોથી તેણે તે કાર્ય કેટલાક મામ પછી કર્યું તેના સ્વામીએ જે મરોવર બધાવવાનો આજ્ઞા કર્યો હતો, તેને પૂર્ણ કરાવવાનું હતું અને યજ્ઞ બાલક કેહતી સુઝાને માટે પણ થોડા મમયની અપેક્ષા હતી જ મામ પછી તે મરોવર બધાધને તૈયાર થઈ ગયું વિધવા નાણીએ પોતાના સ્વામીના નામપરથી તેનું નામ “ ધડમીમ ” રાખ્યું હવે સત્રુઓ કેટલા પ્રાણનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, અને રાણી અનુભવિત ચિંતામાં પડી ભરમીભૂત થઈ સુઝોદમા ચાલી ગઈ નાણી વિમલાદેવી ચિંતામાં પડતી વખત કહી ગઈ હતી કે - “ હમીંગના પુત્રનેજ કેહતો હતોગધિકારી બનાવવો ” હમીંગને બે પુત્રો હતા જેતમી અને ભૂતકર્ણ

જેતમીની સુવાચનથી આવતા ચિંતાડના ગણા કુલાએ તેમનાપર વિનાહનું નાજાએર મોકલી આપ્યું ભદ્રીગજકુમાર પોતાના અનેક મેરકાને લઈને વિવાહ કરવાને માટે મેવાડ તરફ આજ્ઞા અરવલ્લીથી બારકાશ દુર્ગ જતાજ તેમને સાકલા મેહગજ નામના માલખનીના સપ્રમિદ સામત મળ્યા તે દિવસે તેમણે ત્યાં વિશ્રામ કર્યો અને બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળ થતાજ પોતાના પ્રવાસને પ્રારંભ કર્યો આ મમયે એક તેતગપ્પી બોલતું બોલતું તેમના જમણાં હાથ તરફથી ચાલ્યું ગયું સાકલા મેહગજનો સાળો પક્ષીઓની બોલીપરથી ગુલાગુલ જણાવામાં અતિ ચતુર હતો તેમણે તરત જણાવ્યું કે - “ આપણી જમણી બાલુએથી તેતગ બોલતું બોલતું જાય, એ અપશુકન છે અને એથી અમરણ થવાનો સંભવ છે ” તેના આ વચન મળી જેતમીએ પોતાના અશ્વની લગામ ખેંચી અને તે દિવસે ત્યાજ વિશ્રામ કર્યો તે સમયે તે પક્ષીને પકડવામાં આવ્યું તો તે એક આખ વિનાનું જણાવ્યું બીજે દિવસે પ્રભાત થતાજ જેતમીએ પુનઃ યાત્રા લ કર્યો આ મમયે થોડા અતર-પર એક વાઘણનો પોકાર સાલજવામાં આવ્યો જેતમીએ મેહગજના સાળાને તેનો અર્થ પૂછ્યો. તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે - ‘ આપ અહીંયાજ વિશ્રામ કરો અને એક નવસુવરને હજમડીના વેષે કમલમેર મોકલી આપો તે ત્યાં જઈને ત્યાંની યથાર્થ ગિચિતી ખખગ લાવશે આ રીતે ગણા કુલાની ચતુરતા મગલતાથી આપણને જ્ઞાત થશે અને આ અપશુકનો થવાનું દાન્ય શુ છે તે પણ વિદિત થશે ’

લીમ્ એક સાહસિક યુવકને હજમડીના વેષ મળી કમલમેર મોકલવામાં આવ્યો તેણે ઉક્ત છત્રવેષે ગણાવામાં જઈ મર્વ બાતમી મેળવી વાસ્તવમાં ચિંતાડના ગણાએ કુમાર જેતમીનું અમગલ કરવાનોજ પ્રયત્ન કર્યો હતો તે યુવકે જેતમીની પાસે આવી તેમને સર્વ વૃત્તાત કહી મળનારું જેતમીએ તેના વચનપર નિશ્ચય ગંભીરણા કુલાપર અત્યંત ક્રોધાવમાન થઈ તેની સ્ત્રીની માથે વિવાદ કરવાનો વિચાર મારી વાળ્યો અને મેહગજની સ્ત્રી મારતું પાશ્વિગ્રહણ કર્યું આથી ગણા કુલો જેતમીપર અત્યંત ક્રોધિત થયો, પરંતુ તે જેતમીપર વેગ લઈ શક્યો નહિ રજ તે તેણે મનનો ક્રોધ મનમાં સમાવી પોતાની સ્ત્રી યાગરેનના વિખ્યાત ખીચી ગળ અચલદાસને મર્મરિત કરી આ ઘટના બન્યા પછી જેતમી પુગલદેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે ગયા અને ત્યાં પોતાના ભાતા ભૂતકર્ણ તથા પોતાના સાળાની સાથે ગણાભિમા શયન કર્યું આ સમયે તેમની માથે તેમના એડમોવીસ જેવડા માર્ચ ગયા પુગલપતિ ગણિગદેવજે જણ્યો નહોતો કે મે જેમલમીગપતિના અત્યંત નિઠરના બે સગાઓને મારી નાખ્યા છે બ્યારે તેણે આ વાત જાણી સારે તે અત્યંત દુઃખિત થયો અને તેણે તે માટે ડાંગા વસ્ત્રો પગિધન કરી મમસ્ત લાગતવર્ષના પ્રત્યેક તીર્થની યાત્રા

૧ હુર તરતુમ મા એવો ઉલ્લેખ છે કે જે તેતર જમણા હાથ તરફથી બોલતું

— ૨ અહીં આ અમે નાલ રોડના નાજોનો અનિશ્ચય અનુવાદ કર્યો છે જેતમીનો વેષ ત્રીજી યુવ મલમેરમાં શુ જેતમી આલ્યો અને રાણાએ શી લગ્નવધી બદલો લીધો નહિ તે તેમણે જણાવ્યું નથી

૩ આ પાશ્વિગ્રહેનું વૃત્તાત પ્રથમ ખટના યથાસ્થાને આપવામાં આવ્યું છે

કરી. આ રીતે પોતાના પાપનો નાશ કરી તે પુનઃ પોતાના પાપનગરમાં આવ્યો આવ્યો રાવલ કેહરે તેને સખા કરી પૈર્વ આપ્યું.

કેસલે નિમ્નલિખિત આઠ પ્રશ્ન થયા:-

- (૧) સોમ એમના અગ્નિવૃત વંશને 'સોમવાદી'ના નામથી વિખ્યાત છે.
- (૨) લખમલ એમણે પોતાના બાહુબળથી પોતાના ભગેશબાહુના અધિકાર-માર્ગી વિક્રમપુર છવી લીધું અને તેઓ પોતાના અગુચારને લઈને ગૌરામમાં જઈ વસવા લાગ્યા.
- (૪) કલકરન એમણે પોતાના નામથી સાતઘરે રાજધાની સ્થાપિત કરી.
- (૫) સાંતલ
- (૬) ખીલ
- (૭) તન્દ
- (૮) તેવરસી

નાગેશના સોઠા અધીશ્વર પોતાના પિતાનું વૈર લેવાને માટે એ સમયે રાણિ'અલેખના પ્રસાદે મનનધર્મનું અલ્પભન કર્યું, તે સમયે તેઓ પૂજલ અને ચરણના કિત્તરપિકારથી વચિત થઈ આભારિયા બાદીઓની સાથે જઈ ગયા અને તેમનું નામ મોમન અર્થાત મુનમમન બાદી રાખવામાં આવ્યું. આ સમયે રાવલ કેહરના તૃતીય પુત્ર કેસલે પંચલ અને મરોટપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી વિક્રમપુરને પણ પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધું આ ઉપરાંત ચડવંશની સેનાવીશ દશમાં કાઠિયા રાજપૂતોએ તેમની એ પ્રાચીન રાજધાની દેરાલપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી હોમી હતો, તે પણ તેમણે પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધું.

કેસલે વ્યાસ નદીની નિકટ પોતાના પિતાના નામથી એક કિલ્લો બંધાવ્યો હતો નેહિયા અને લગાઓની સાથે બાદીઓને પુનઃ વિવાદ ઉપસ્થિત થયો. લગાઓના નેતા અમીરખાન દુરાઈએ કેસલ ઉપર આક્રમણ કર્યું; પરંતુ કેસલે કાનિયેચિત ધીરતાથી અમીરખાનને સંપૂર્ણ પરાલભ્ય કર્યો. કેસલે આ સમયે પોતાના બાહુબળથી એટલા વિખ્યાત થઈ ગયા હતા કે તેમનું નામ સાલવાળા આહિલ, મોહિલ અને ભેહિયા લોકો વચ્ચે કંપી ઉઠતા હતા કેસલે પૂછે ધીરે પળમ દેરાપર્યંત પોતાની સત્તાનો વિસ્તાર કર્યો. કેસલે સમાજભવંશની એક રાજકુમારી સાથે વિવાહ કર્યો. આ સમાજભવંશના રાજસિંહાસનને માટે એક ગહાન વિવાદાગિન પ્રચલિત થયો હતો. કેસલે પ્રખરથ થઈને તે વિવાદનો અંત આણ્યો. તેમણે સમજાવ્યું હતું કે સુભજત-ભમ નામના એ નેતાના પક્ષનું સમર્થન કર્યું હતું, તે કેસલની માથે મરોટમાં આવ્યો એ વર્ષ પછી સુભજતનું અવસાન થયું. હવે કેસલે સમાજભવંશના ચર્ચ દેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી હોમી આથી સિંધુ નદીના તટપર્યંત તેમના રાજ્યને વિસ્તાર કર્યો. કેસલે ૭૨ વર્ષની વયે શરીર છોડ્યું.

કેસલુની સ્વર્ગવાસ થયા પછી આચકદેવ તેમના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. આ સમયે બાદી-ઓના અધિકાર આઠ નદીના તટપર્યંત થઈ ગયો હતો, તેથી મુલતાનને પવન અધીશ્વર તેમનાપર અત્યંત ક્રુદ્ધ થઈ ગયો હતો. આચકદેવ મરોટ નામના સ્થાનમાં જઈ ત્યાં પોતાની રાજધાની સ્થાપિત કરી રહેવા લાગ્યા થોડા દિવસ પછી મુલતાનના અધીશ્વરે પુનઃ ચડવંશીઓના વિધ્વંસ કરી નાખવાની અસિલાવાળી ધણી મેટી તૈયારી કરી. લખા, નેહિયા, ખીચી વગેરે એ એ ભતિઓને પ્રાચીન કાળથી બાદીઓની સાથે શત્રુતા આદી આવતી હતી તે સમયે મુલતાનપતિની સાથે જઈ મળ્યા. અન્ધરે આચકદેવ મુલતાનપતિને મુક કરવા માટે તૈયાર થયેલો જોઈ આવવાન થયા અને તેમણે સાતર હજાર આચારીઓ તથા ચોદ હજાર પાપદલ સૈનિકો એકત્રિત કરી વ્યાસ નદીની

૧ હજાર તરુનમામ અમીરખાન ધીર નામ લખવામાં આવ્યું છે

૨ હજાર તરુનમામ ૧૧ હજાર છે

સમીપ જઈ ઉક્ત યવનની સામે અસીમ સાહસપૂર્વક યુદ્ધ કર્યું ઉભયપક્ષે વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયા માત્રુ આ યુદ્ધમાં યવનો પરાસ્ત થઈને નાસી ગયા વીજ્યેષ્ઠ ચાચકહેવે શત્રુઓની ઓવણીમાંથી પુષ્કળ સામાન લૂટી લીધો અને તેઓ પૃથ્વીને કપાયમાન કરતા પુનઃ મરેઠમાં ચાલ્યા આવ્યા, પરંતુ આટલાથીજ યુદ્ધાગ્નિ જ્વાલ થયો નહિ મુલતાનપતિએ પ્રથમ પરાજયનો બદલો લેનારે માટે બીજે વર્ષે મહાપ્રયત્ન સેનાસહિત આક્રમણ કર્યું આ સમયે થયેલા સત્રામમાં ૭૪૪ ભટ્ટી અને ૩૦૦૦ મુલતાનીઓ માર્યા ગયા મુલતાનપતિ બીજીવાર પરાસ્ત થયો હવે ચાચકહેવના રાજ્યની સીમા ધણી વધી ગઈ તેમણે અસનીકોટ નામના કિલ્લામાં પોતાના પુત્રના હાથનીએ એક સેના રાખી અને તેઓ સ્વયં પૂગલમાં ચાલ્યા આવ્યા હાર પછી તેમણે દ્વિતીયા અધીશ્વર મહિપાનપર આક્રમણ કર્યું અને તેને પરાસ્ત કર્યો પછી તેમણે જેસનમીરમાં આવી પોતાના ભાતા વખમણની સુલાકાત કરી

અસનીકોટના તાબામાં જેટલા ગામે હતા તે સર્વની ઉપજ તેમણે જેસનમીરમાં લાવીને ખરચી નાખી ચાચકહેવ જે સમયે જેસલમીરથી પોતાની રાજધાનીમાં આવતા હતા તે સમયે વાર રથાનના જંગમજે તેમની સુલાકાત લીધી આ માણસ પુષ્કળ બકરાધેટા પાળતો હતો વરજગ નામનો એક રહોડ લૂટારો ખાસેના ગામમાંથી કોઈ કોઈ વખત આવતે તેના પશુઓ ચોરી જતો હતો જ જે વિચાર કર્યો કે ચાચકહેવનું શરણ ગ્રહણ કરવાથી મારા બકરાધેટાનું રક્ષણ થશે આવા ઉદ્દેશથી તેણે ભારે ભારે કિંમતના બકરાધેટા ચાચકહેવને ભેટ આપ્યા વરજગ એક મહા વીર હતો તેણે સાતલમેર નામના વાણિજ્યના પ્રધાન સ્થાનને એક લાગીસામતની પાસેથી પોતાના બાહુબળ થી ખુચવી લીધું હતું વરજગનું નામ સાલળતાજ મરુભૂમિના નિવાસીઓ થર થર કપતા હતા વીર-શ્રેષ્ઠ ચાચકહેવ જ જના તાબાના દેશમાં ગયા અને તેની સુલાકાત લીધી જ જે પુનઃ તેમને વરજગના અત્યાચારની વાત કહી સંભળાવી અને તેમની સહાય માગી ચાચકહેવે જ જની પ્રાર્થના લક્ષમાં લઈ સાતલમેરના લૂટારાનું દમન કરવાને માટે પોતાની સમસ્ત સેના એકત્રિત કરી પછી તેમણે સીતાળતિના અધીશ્વરની સાથે સંધિ કરી આ નવીન મિત્ર ત્રણ હજાર અશ્વારોહીઓની સેના પોતાની સાથે લઈ ચાચકહેવની પાછે આવી ઉભો રહ્યો નગરમાંથી નીકળીને બહાર જતા શ્રીમત માણુમોપર આક્રમણ કરીને ચાચકહેવે તેમને લૂંટી લીધા અને તેમને બદીવાન બનાવ્યા શ્રીમત નાગરિકોએ મુકિત પ્રાપ્ત કરવાને માટે પુષ્કળ દ્રવ્ય આપવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી, પરંતુ ચાચકહેવે તેમને જણાવ્યું કે - “જે તમે આ સ્થાન છોડીને જેસલમીર આવો અને ત્યાં નિવાસ કરો તો તમને સુખેથી મુક્ત કરવામાં આવશે ” ૩૬૫ મોઢા મોઢા વ્યાપારીઓએ ચાચકહેવની આ આજ્ઞા માન્ય કરી અને તેઓ પોતાની સર્વ સપત્તિ સાથે જેસલમીરમાં જઈ રહ્યા

વરજગના ત્રણ પુત્રોને બદીવાન બનાવવામાં આવ્યા હતા વીરશ્રેષ્ઠ ચાચકહેવે તેમના વચલા અને નાના પુત્રની વચ ધણી નાની જોઈને તેમને મુક્ત કર્યા પરંતુ બંધેબ કુમાર મેરાને તેના પિતા વરજગની સારી આલની અમીનગીરીતરિકે પોતાની પાસે બદીવાન કરી રાખ્યો ચાચકહેવે જે મીતા અતિના અધીશ્વરની સાથે આ ઘટના બન્યા પૂર્વે મિત્રતા કરી હતી તેની પૌત્રી સાન્દેરીની સાથે તેમણે પોતાના વિવાહ કર્યો પહેરામણીમાં તેમને થયાસ અશ્વો, પાત્રીસ દારીઓ ચાર પાલખી અને બસે ઉટ પ્રાપ્ત થયા આ સર્વ વસ્તુઓ લઈ ચાચકહેવે મરેઠ નગરમાં આવ્યા આવ્યા

ઉપરોક્ત ઘટના બન્યા પછી બે વર્ષે વીરશ્રેષ્ઠ ચાચકહેવે પીલબજના અધિપતિની સાથે યુદ્ધ કર્યું એક ભાગની પાસેથી એક મૂલ્યવાન અશ્વ લૂંટી લેવામાં આવ્યો, તે આ વિચલન જૂળ હતું ચાચકહેવે પીલબજેશ્વરને પરાસ્ત કરીને તેની રાજધાનીનું દ્રવ્ય લૂટવા લાગ્યા પરંતુ એવામાં યદુવ શના જૂના પેરી લગા લોકોએ આ સુસંધિનો લાભ નહ ચાચકહેવના દિનાપુરના કિલ્લાપર આક્રમણ કર્યું અને ત્યાંની સમસ્ત સેનાને પરાસ્ત કરી

આ તરફ ચાચકહેવે યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું તેમણે અનેક દેશો જીતી લીધા આ પ્રકારે તેમણે પાંચમ

પર્યંત પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. અતિ વૃદ્ધાવસ્થામાં બ્યારે ચાચકદેવ લખકેર રાગ-થી અસ્ત થયા અને બ્યારે તેમણે બાણી લીધું કે હવે મારો અંતકાળ નિકટ આવ્યો છે અને રાગ-માંથી મુક્ત થવાની આશા મિથ્યા છે, ત્યારે તેમણે દીર્ઘકાળ સુધી કદ બોગવીને મરણ પામવાને બદલે ક્ષત્રિયોની રીતે પ્રમાણે પ્રાણત્યાગ કરવાનો દંઢ સંકલ્પ કર્યો. ક્ષત્રિયો દંઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક માને છે કે શત્રુઓના ભીષણ સંસ્થાધાતથી ચતુર યાચ તો આપણને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. આથીજ યુદ્ધ-માં મરવું, એને તેઓ પરમ ધર્મ માને છે અને આજ કારણથી તેઓ આમરણ 'યુદ્ધકાર્ય'માંજ ઉત્કૃષ્ટ રહે છે. આવા વિશ્વાસથી તેઓ રણભૂમિમાં જે આત્મોત્સર્ગ કરે છે, તેથી તેમનાં ગૌરવ અને મહિમાની અત્યંત પ્રશંસા થાય છે. વીરશ્રેષ્ઠ ચાચકદેવ ક્ષત્રિયોના શિરોભૂષણસ્વરૂપ હતા; તેઓ જીવનપર્યંત યુદ્ધકાર્યમાં નિયુક્ત રહ્યા હતા. આવા મહાન ક્ષત્રિય રણભૂમિમાં પ્રાણત્યાગ કરવાનો સંકલ્પ કરે એમાં શું આશ્ચર્ય? છે?

તેમણે પોતાના એક દૂતને લંગાનતિના અધીશ્વરની પાસે મોકલી તેનાદ્વારા તેને એવી ખબર કરી કે:—“ચાચકદેવ રાગસંધ્યાપર પડ્યા છે. દીર્ઘકાળપર્યંત કદ બોગવીને મરણ પામવા કરતાં તેમણે ક્ષત્રિયવીરોની જેમ શત્રુની તલવારદ્વારા પોતાના પ્રાણ છાડવાનો સંકલ્પ કર્યો છે, માટે તેમણે આપની સાથે યુદ્ધ કરવાની પ્રાર્થના કરી છે.” મુલતાનના રાજાએ ઉક્ત દૂતના શબ્દોપર વિશ્વાસ સૂક્યો નહિ. તે પોતાના મન સાથે બોલ્યો: “ચાચકદેવ મને છળ કરીને સમરભૂમિમાં ખેલાવી પોતાની શુભ અભિલાષા સિદ્ધ કરવા માગતો જણાય છે. આથીજ તેણે યુદ્ધની માગણી કરી છે.” આવો વિચાર કરી તે દૂતને કહેવા લાગ્યો: “તમારા સ્વામી પ્રપંચ જાળોને વિસ્તાર કરીને મારો નાશ કરવાની અભિલાષા રાખે છે; માટે હું યુદ્ધ કરીશ નહિ.” મુલતાનના રાજાને આ ઉત્તર સાંભળી દૂતે શપથ લઈ કહ્યું: “રાજન્! આપ વૃથા સંદેહ ધારણ કરો છો. મહારાજા ચાચકદેવ ખરેખર દુઃસાધ્ય રાગથી પીડિત છે અને તેમને હવે બીજી કાંઈ પણ ધ્યેય નથી; પરંતુ તેઓ અંતસમયે માત્ર એક ક્ષત્રિયવીરને છાજે તેવી રીતે મરવા માગે છે. તેઓ આ કારણથી માત્ર સાતસેર વીરોની સાથેજ રણભૂમિમાં આવશે. આપ આપના મનને વૃથા સંદેહથી ચિંતાવુર કરશો નહિ અને મારા સ્વામીની આ મનોકામના પૂર્ણ કરો.” મુલતાનના રાજાને હવે દૂતનાં વચનપર વિશ્વાસ આવ્યો અને તે બોલ્યો: “હું ચાચકદેવની મનોકામના પૂર્ણ કરવાને માટે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર છું.” દૂતે જળીને આ વાત ચાચકદેવને કહી સંભળાવી. વીરશિરોમણી ચાચકદેવના આનંદ-નો પાર રહ્યો નહિ. જે જે સેનાપતિઓ અને સૈનિકોએ સદા ચાચકદેવની સાથે રહીને યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો, તેમાંથી સાતસેર વીરોને ચાચકદેવે ચૂંટી કાઢવા. આ સાતસેર વીરોએ પણ પોતાના સ્વામીની અભિલાષા પૂર્ણ કરવાને માટે રણભૂમિમાં પ્રાણપાંજર કરવાનો દંઢ સંકલ્પ કર્યો હતો. ચાચક દેવે રણભૂમિમાં જવા પૂર્વે પોતાના રાજ્યની પૂર્ણ વ્યવસ્થા કરી લીધી. સીતાનતિની રાણીના ગર્ભથી તેમને જે ગજસિંહ નામક પુત્ર થયો હતો, તેને તેમણે તેની માતાની સાથે નનસાલમાં મોકલી દીધો. તેમને સોહાનતિની રાણી લીલાવતીના ગર્ભથી વરસલ, કમ્બોહ અને ભીમદેવ એ ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા. ચાહાણવંશી રાણી સરજદેવીના ગર્ભથી રણધીર અને રત્ન નામક બે પુત્રો થયા હતા. વીરશિરોમણિ ચાચકદેવે આ પાંચ પુત્રોપૈકી બેષ્ઠ પુત્ર વરસલને પોતાનો ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યા અને તેમને ખડાલ (આ દેશના મુખ્ય નગરનું નામ દેરાવર છે) સિવાયના પોતાનો સમસ્ત દેશ અર્પણ કર્યો. તેમણે ખડાલ દેશ રણધીરને અર્પણ કર્યો. વરસલ સત્તર હજાર સૈનિકોને પોતાની સાથે લઈ પોતાની રાજધાની કિરોહરમાં જ આસ્યા ગયા.

આ પ્રકારે વીરવર ચાચકદેવે પોતાનું રાજ્ય પોતાના બે પુત્રોને વહેંચી આપ્યું અને ત્યાર પછી તેઓ

૧ ટ્રાન્સક્રિપ્શનમાં પ્રાચીન વંદો રાગસંધ્યા થતાં હાથમાં વધવાર લઈ રણજેત્રમાં પ્રાણ ત્યાગ કરતા હતા. આ પ્રમા અતિ જીટલેડ પર્યંત ફેલાઈ હતી.

૨ ઉર્દૂ તરજુમામાં ૫૦૦ છે.

૩ કિરોહરનો મોટો કિલ્લો ત્રણ કેવણે બંધાવ્યો હતો. તે ભાવલપુરથી બાવીસ કોશના અંતરપર હતો; પરંતુ હાલમાં તેનું કાંઈ ચિન્હ આપત થતું નથી.

પોતાના જીવનનો ત્યાગ કરવાને માટે ઉક્ત માત્રે વીરોદ્ધિન દીનાપુરના ગણ તરફ ચાલ્યા ત્યા પહોંચતા તેમને સમાચાર મળ્યા કે મુલતાનનો ગજ્જ અહીં આથી બે કોશના અંતરપર છાવણી નાખીને પડેલો છે આ સમાચાર સાંભળીને તેમનું હૃદય આનંદથી પ્રકુલિત થયું તેમણે સ્નાન કરી નિર્મળ ચિત્તે અસ્થસ્ત્ર તથા ઇજેવન પૂજન કર્યું અને દીનદરિદ્રાને ધનરત્નાદિ લૂટાવીને આ માયામય સંસારપરથી પોતાનું મન પરાવૃત્ત કરી તેને ધરમાત્મામાં લીન કર્યું

થોડીવાર પછી ગજુવાલોનો નાદ સંભળાવા લાગ્યો ઉલ્લસપક્ષની સેના મામમાએ પોતાની સાથેજ વીરશ્રેષ્ઠ ચાચકદેવે પોતાના સાતસે સૈનિકોસહિત મુલતાનના અધીશ્વરના કેટલાક હબર સૈનિકોની સાથે મુદ્દ કરવા માંડ્યું તેમણે બે ઘડી સુધી વીરતા દર્શાવી પોતાના સાતસે સૈનિકોની સાથે ગજુ-ભૂમિમાં ચિરનિદ્રામાં શયન કર્યું આ સાતસે માણસોએ મુલતાનના બે હબર સૈનિકોનો વધ કર્યો હતો ચાચકદેવે આ પ્રકારે સપ્તમભૂમિમાં ચિંગકાળને માટે શયન કર્યો પછી મુલતાનપતિ પોતાના પાટનગરમાં ચાલ્યો ગયો

જે સમયે રણધીર દેરાવરમાં પોતાના પિતાની ઉત્તરક્રિયા કરતા હતા, તે સમયે ચાચકદેવના દ્વિતીય પુત્ર ગંગેલો શૌકિન્નમત થઇ ત્યાં ત્યાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે—“ મુલતાનપતિએ મારા પિતાને અન્યાયથી માર્યા છે, માટે હું અવશ્ય તેનો બદલો લઇશ ” કુલાએ (કન્થેલે) તત્કાળ પોતાની સાથે એક એવક લઇ મુલતાન તરફ પ્રયાણ કર્યું જ્યાં મુલતાનપતિના સૈન્યની છાવણી હતી, તે રથળની આસપાસ બાવીસ હાથની પહોળાઇની એક ખાઈ હતી કુલાએ ગત્તિના સમયે અશ્વારૂઢ થઇ સાહસપૂર્વક ખાઈ ફરી પોતાના અશ્વને તથુના દેરાડાવતી બાંધ્યો પછી તેઓ મુલતાનપતિના જેવા વસ્ત્રો પરિધાન કરી પહેરેદારની દષ્ટિ સન્મુખથીજ શિખિરમાં પ્રવેશ્યા આ સમયે મુલતાનનો રાજા નિદ્રા લેતો હતો કુલાએ તેજ અવગ્યામાં તેનો મિસ્ત્રેલ કર્યો ત્યાં પછી તેઓ શીઘ્ર તે છાવણીમાંથી ચતુરતાપૂર્વક નીકળી આવી દેરાવરમાં પોતાના બધુને મળ્યા

વરસલ દીનાપુરમાં પુન પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી કિરોહમાં ચાલ્યા ગયા તેમના જૂના મનુ લગા હોડાએ હેખતખાની સહાયથી તેમનાપર આક્રમણ કર્યું, પરંતુ વરસલે પોતાના અતુલ પરાક્રમથી તેમને પગસ્ત કરીને નસાડી ચૂક્યા આ સમયે હુસેનખાએ વિક્રમયુગપર આક્રમણ કર્યું પરંતુ વરસલે તેને પણ પરાસ્ત કર્યો

સવત ૧૫૩૦ (ઇ સ ૧૪૭૪) માં વરસલે વિક્રમપુરનો કોટ અને કિરોહ બંધાવ્યો

દેવે કેવલ રાવલ કેલણના વશજોની સાથેના પગબળા સાથે તેના મીમાતસ અધી નાના નાના વિગ્રહોનું વૃત્તાંત આવે છે આ વિગ્રહોમાં એકવાર એક પક્ષની હાર થતી તો બીજા વખત તેની જીત થતી તે સંબંધી નિરસ વર્ણન અને લખાવવા ઇચ્છતા નથી અને કેલણના વશજોએ ગાડા નહીના ઉલ્લસ કિનારાઓની પાસેના પ્રદેશોને વહેંચી લીધા અને તેઓ તેમાં સ્વતંત્રતાપૂર્વક રાજ્ય કરવા લાગ્યા આ ઘટના બન્યા પછી થોડા દિવસમાં દિલીના સમ્રાટ બાબરે લગાઓના અધિકારમાંથી મુલતાન છીનવી લીધું અને લા મુસલમાન મુખો નિયુક્ત કર્યો આ સમયે કિરોહર, દીનાપુર પૂગલ અને મરાટના યદુવશીઓએ પોતાના રાજ્યની રક્ષાને અર્થે મુસલમાનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો

લાગ પછી ભટ્ટીઈતિહાસવેત્તા મુખ્ય વશજી મુઝીને શાખાનું વર્ણન કરે છે અને રાવલ જેત, લૂનકરણ બીમ, મનોહરદાસ અને મુબલસિહના નામો ગણાવ્યે બચ છે રાવલ મુબલસિહના શાસનકાળથીજ જેસલમીરની રાજકીય સ્થિતિ પરિવર્તિત થઇ ગઇ

અધ્યાય ૫ માં

જેસલમીરના રાજ્યના ઉત્તરાધિકારીતું બદલાતું—યવનસમ્રાટે તેમને અર્પણ કરેલી જેસ-
લમીરની ગાદી—તેમણે યવનસમ્રાટની આધાનતાનો કરેલો સ્વીકાર—આખરે કરેલા આક્રમણના-
સમયમાં જેસલમીરના રાજ્યની સીમા—સુબલસિંહનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેમના પુત્ર અમ-
રસિંહતું સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થવું—અમરસિંહે બહુચપ્રદશમાં કરેલી ટીકાઠાડ-
તે યુદ્ધમાં તેમને મળેલો વિજય—ચત્રા રાજપૂતોતું વિઠોહી થવું—
બિકાનેરવાસી રાઠોડોના ઉપદ્રવોનો ભટ્ટીસામંતોએ કરેલો પ્રતીકાર સીમાસંબંધી
વિવાદતું મૂળ—ભટ્ટીલોકોની થયેલી જીત—સામંતોની વચ્ચે ઝગડા થયાથી
બિકાનેર અને જેસલમીરના અધીશ્વરોની વચ્ચે ઉપસ્થિત થયેલો ટોર—બિકાનેરના રાજા અતુ-
પસિંહે અપમાનનો પ્રતીકાર કરવાને માટે પોતાના સામંતોને કરેલું નિમંત્રણ—જેસલમીરપર
આક્રમણ કરનાર રાઠોડોનો થયેલો પરાજય—રાવલ પુંગલપર પુનઃ સ્થાપિત કરેલો પોતાનો
અધિકાર—ખાડમેરપતિને માંડલિકોની શ્રેણીમાંથી ચુકત કરવા—અમરસિંહતું મૃત્યુ—જસવંતસિંહતું
રાજસિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થવું—જેસલમીરતું પતન—રાઠોડોના હાથમાંથી પુંગલ, ખાડમેર
અને ફલોદીતું દૂર થવું—દાઉદના પુત્રાએ ખડાલથી ગાડા સુધી સ્થાપન કરેલો પોતાનો અધિ-
કાર—અક્ષયસિંહનો અભિષેક—તેજસિંહે પોતાના હાથમાં લીધેલું જેસલમીરતું શાસન—તેજસિં-
હને પુત્ર થયેલો રાજ્યપ્રાપ્તિ—તેમણે ચાળીસ વર્ષપર્યંત કરેલું રાજ્યશાસન—ભાવલખાંએ
ખડાલપર સ્થાપન કરેલો પોતાનો અધિકાર—રાવલ મૂલરાજ—સ્વરૂપસિંહ મહેતાને પ્રાંત થ-
યેલું રાજમંત્રીતું પદ—તેણે ધારણ કરેલો ભટ્ટીસામંતોપ્રત્યે ધૂણા—યુવરાજ રાયસિંહ સ્વરૂપ-
સિંહનો કરેલો વધ—રાવલ મૂલરાજતું બંદી થવું—રાયસિંહે સિંહાસનપર બેસવાને પાડેલી
ના—એક રાજપૂત રમણીએ મૂલરાજની કેદમાંથી કરેલી ચુકિત—મૂલરાજને પુનઃ થયેલી રાજ્ય-
પ્રાપ્તિ—યુવરાજ રાયસિંહને થયેલી દેશનિકાલની શિક્ષા—તેણે જોધપુરમાં ગમન—ભટ્ટીસામં-
તોએ કરેલો વિદ્રોહ—દડતરિકે જત થયેલી તેમના તાબાની સમરત ભૂમિ અને સર્વ
કિલ્લાઓનો થયેલો વિધ્વંસ—આરવર્ષ પછી પુનઃ તેમને આપેલો ભુમિનો અધિકાર—રાયસિંહ
કરેલો એક વાણિકનો શિરચ્છેદ—તેણે પુનઃ જેસલમીરમાં આવવું—તેને દેવાના કિલ્લામાં મોક-
લેલો—સાલિમસિંહને થયેલી મંત્રીપદની પ્રાપ્તિ—તેણે રવિત્ર—તેણે શત્રુના હાથમાં સપડાવું—
પણ બેરાવરસિંહની સહાયથી ચુકત થવું—તેની લાલીની સાથે મળીને તેનો નાશ કરવાને
રચેલું ધડયંત્ર—બેરાવરસિંહને આપેલું વિષ—મહેતાએ તેના બંધુ અને તેની સ્ત્રીનો કરેલો વધ
—દેવાના કિલ્લામાં લાગેલી આગ—રાયસિંહતું આગમાં પડીને બળી મરવું—તેના પુત્રોનો થયે-
લો વધ—ગજસિંહને રાજ્ય અર્પણ કરવું—મૂલરાજના કનિષ્ઠ પુત્રોતું બિકાનેરમાં નાસી જવું

-મંત્રીની યાચન્યદ્રદિવાકરૌ સત્તા-લક્ષ્મીધતિહાસની સમાલોચના.

પા

દેકા સારી પેઠે બણે છે કે જેસલમીરના સ્વામી ધડરીનું શોચનીય મૃત્યુ થયા પછી તેમની રાણીએ પોતાના દત્તક પુત્ર કેહરને જેસલમીરનું સિંહાસન સમર્પણ કયું હતું; તે છતાં પણ તે પ્રબલિત ચિતામાં બેસતી વખત એમ પણ કહી ગઈ હતી કે:- "જેમીરના પુત્રને જેત અને લૂનકરણને કેહરના દત્તક કરી તેમને રાજ્યના ઉત્તરાધિકારી બનાવશો." આ કારણથી કેહર જેસલમીરના સિંહાસનપર બેઠા અને તેમને આઠ પુત્રો થયા; તે છતાં પણ જેત અને લૂનકરણ જેમના ઉત્તરાધિકારી ગણાયા; પણ જેતને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે જ તે પૂંગવ દેશ છતી લેવાની ઇચ્છાથી ત્યાં જઈ સમરક્ષેત્રમાં મૃત્યુ પામ્યો. લૂનકરણ પણ તેજ સમરમાં મૃત્યુ પામ્યો. જેતને પુત્ર થયો નહોતો, તેથી લૂનકરણના વંશજોનાજ અધિકારમાં જેસલમીર રહ્યું. લૂનકરણને ત્રણ પુત્રો થયા (૧) હરરાજ (૨) માલદેવ અને (૩) કલ્યાણદાસ.

કેહરનું મૃત્યુ થયા પછી લૂનકરણના જ્યેષ્ઠ કુમાર હરરાજે જેસલમીરના સિંહાસનપર વિરાજમાન થવું જોઈતું હતું; કિંતુ હરરાજ કેહરની સમક્ષજ મરણ પામ્યો હતો, તેથી હરરાજનો પુત્ર બીમ જેસલમીરના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયો. બીમના રાજત્વકાળનો કાંઈ પણ ઇતિહાસ કર્નાલ ટ્રાંકે પ્રકાશિત કર્યો નથી. વધુ સ્પષ્ટતાને ખાતર અત્રે અમે લૂનકરણની વંશાવલી સાર કરીએ છીએ:-

લૂનકરણ

હરરાજ	માલદેવ	કલ્યાણદાસ
બીમ	કેતસી	મનોહરદાસ
નાથુ	દયાદાસ	રામચંદ્ર
	સુખલસિંહ	

બીમનું મૃત્યુ થયા પછી તેના પુત્ર નાથુ જેસલમીરના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયો. નાથુને સિંહાસન પ્રાપ્ત થયા પછી અતિ અલ્પ સમયમાં તે બિકાનેરની એક રાજકુમારીનું પાણિગ્રહણ કરવાને ગયો. લક્ષ કરીને પાછા ફરતા તેણે જેસલમીરની અંતર્ગત ફોદાઈ પ્રદેશમાં મુકામ કર્યો; તે વખતે કલ્યાણદાસના પુત્ર મનોહરદાસે સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાના લોભથી એક સ્ત્રીદ્વારા વિષ દેવરાવી તેને મારી નાખ્યો. નાથુના મૃત્યુ પછી મનોહરદાસે જેસલમીરનો રાજમુકુટ પોતાના મસ્તકપર ધારણ કર્યો. મનોહરદાસે પોતાના બાપુના પુત્રને મારી નાખીને કેટલોક વખત રાજ્ય કર્યું. તેણે પોતાનો અંતકાળ નિકટ આવતી વખત પોતાના પુત્ર-રામચંદ્રને સિંહાસનારૂઢ કરવાને માટે પુષ્કળ પરિશ્રમ કર્યો; પરંતુ તે હત્યારાના વંશમાં કેાઈને પણ સિંહાસનની પ્રાપ્તિ થઈ નહિ. તેના મરણ પછી લૂનકરણના વચલા પુત્ર માલદેવનો પ્રપૈત્ર સુખલસિંહ જેસલમીરના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા. સુખલસિંહ સુશીલ, સદ્ગુણી અને બહાદુર હતા.

રામચંદ્ર અત્યંત ઉપદ્રવી અને દુર્ગુણી હતો, તેથી પ્રબળે તેમને પોતાના રાજતરિકે પસંદ નહિ કરતાં ધીર અને શૌર પ્રકૃતિના સુખલસિંહને પસંદ કર્યા. તેમને સિંહાસન મળ્યું તેનાં બીજાં પણ કેટલાંક કારણો હતાં. સુખલસિંહ અંબરપતિના ભાણેજ હતા, તેઓ અંબરપતિના હાથનીએ ચવેનોના તાખાના પેશાવર નગરમાં એક ઉચ્ચ પદપર નિયુક્ત હતા. એક સમયે પહાડી અધ્યાપન લૂંટારાઓએ ચવનસમ્રાટનો ખળનો લૂંટવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો; પરંતુ સુખલસિંહની અદ્ભુત વીરતાથી તેઓ સંકેળ થયા નહોતા. આ કારણથી તેઓ ચવનસમ્રાટને અત્યંત પ્રિય હતા. સુખલસિંહે પોતાના સદ્ગુણોથી સર્વ નરેશોમાં માન પ્રાપ્ત કર્યું. મનોહરદાસના મરણ પછી ચવનસમ્રાટે જ્યેષ્ઠપુરના રાજ જસવંત

સિંહને આજ્ઞા કરી કે:—“તમે શીઘ્ર રામચંદ્રનો હક્ક રદ કરી સુબલસિંહને જેસલમીરના સિંહાસનપર અ-
લિખિત કરો.” મહારાજ જસવંતસિંહને આ આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાંની સાથેજ તેમણે સુપ્રસિદ્ધ નાહરખાંની
સાથે એક સેના મોકલી સુબલસિંહને જેસલમીરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવાને તેને કહ્યું. નાહરખાં-
એ શીઘ્ર પોતાના સ્વામીની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું. સુબલસિંહે જેસલમીરના સિંહાસનપર બેસી નાહર-
ખાંને પુરસ્કારમાં પોકણું દેશોને અધિકાર યાવચ્યંદ્રદિવાકરો અર્પણ કરી દીધો. આ વખતથી પોકણું
જેસલમીરના રાજ્યથી અલિપ્ત થઇ જોધપુરના રાજ્યમાં સંયુક્ત થઇ ગયું.

રાવલ જયસલ અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ જ્યાંસુધી તલવારથી પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરતા
હતા અને તેને વૃદ્ધિગત કરતા હતા, લાંસુધી તેનો કાષ્ઠપણુ ભાગ અન્યના અધિકારમાં ગયો નહોતો. નાહ-
રખાં ને આપેલું પોકણુંજ સૌથી પહેલાં જેસલમીરથી પૃથક થયું. લારપછી વિસ્તૃત જેસલમીરનું અંગ
ક્રમશઃ કપાતુંજ આવ્યું છે. પાદશાહ બાબરને વિજય પ્રાપ્ત થયો તે પૂર્વે જેસલમીરરાજ્યની સીમા
ઉત્તરમાં ગાડા નદી, પશ્ચિમમાં મહેરાણુ વા સિંધુ અને પૂર્વ તથા દક્ષિણમાં બિકાનેર અને મારવાડ
સુધી હતી. બિકાનેર અને મારવાડના રાડોડરાજ બસે વર્ષથી જેસલમીરના ભાગે છીનવી લેતા આવ્યા
હતા. રાવલ સુબલસિંહે જેસલમીરના સિંહાસનપર બેસી અતિ પ્રશંસનીય રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું. બ્યારે
તેઓ સ્વર્ગમાં સિધાવ્યા લારે તેમના પુત્ર અમરસિંહે રાજતિલક ધારણ કર્યું. આ સમયે તેઓ બ-
હુઓએની સાથે યુદ્ધ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. તેમણે યુદ્ધક્ષેત્રમાંજ રાજતિલક ધારણ કર્યું. બ-
હુઓએનો પરાજય કરી અમરસિંહ પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યા. થોડા દિવસ
પછી અન્ના રાજપૂતોએ પૂર્વવત્ પુનઃ રાજ્યના પૂર્વ અને ઉત્તર ભાગમાં ઉપદ્રવ અને અત્યા-
ચાર કરવા માંડ્યા; ત્યારે રાવલ અમરસિંહે સ્વયં સેનાસહિત જઇ તેમનો પરાજય કર્યો. અમરસિંહે
આ ક્રેકેને આધીન બનાવી તેમની વર્તણૂકમાં સંપૂર્ણ ફેરફાર કરી નાખ્યો. તેઓ તેમને લીધેજ
ભવિષ્યમાં સફળાણી બન્યા.

હવે જેસલમીર અને બિકાનેરના સામંતોની વચ્ચે વિવાદ ઉપસ્થિત થયો આથી ઉભય દેશોના
રાજાઓ પોતપોતાની સેના લઇ રણભૂમિમાં આવીને ઉપસ્થિત થયા. બિકાનેરના કાંધલોત રાડોડો દીર્ઘ
કાળથી જેસલમીરની સીમાપર ભયંકર અત્યાચાર કરતા હતા. જેસલમીરના તાખાના વિક્રમપુરના
સુદરદાસ અને દલપત નામના સામંતો કાંધલોતોનાં દુરાચરણથી ક્રોધિત થઇ તેમનું દમન કરવાને
માટે તૈયાર થયા. દલપત બોલ્યો: “ચાલો આપણે રાડોડોની ભૂમિપર આક્રમણ કરી જગતમાં કીર્તિ
પ્રસારીએ.” ત્યારપછી તે ઉભય સામંતોએ પોતાની સેના લઇ પરમ સાહસપૂર્વક બિકાનેર રાજ્યના સી-
માંતપર આવેલાં જળૂ નામના નગરપર આક્રમણ કર્યું અને તેને લૂંટીને બાળી મૂક્યું. કાંધલોતગણોને
આથી અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો. પછી તેમણે પ્રયત્ન દલ સાથે જેસલમીરની સીમાપર આક્રમણ કરી યદુવ-
શીઓપર વૈર લીધું. આથી વૈર વધ્યું. ઉભય પક્ષે વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં ભાડીગણોએ
બસે રાડોડોને મારીને વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. રાડોડો પરાસ્ત થઇ નાસી ગયા. પોતાના તાખાના સામંતોને
વિજય મળેલો જોઇ રાવલ અમરસિંહને પરમ આનંદ થયો.

બિકાનેરના રાજા અનુપસિંહ આ સમયે દક્ષિણમાં પાદશાહની સેવા કરતા હતા. ભાડીઓએ
રાડોડોને પરાસ્ત કર્યો છે, એવા સમાચાર બ્યારે તેમના સાંભળવામાં આવ્યા ત્યારે તેમના ક્રોધનો પાર
રહ્યો નહિ. તેમણે તત્કાળ પોતાના શિબિરમાંથી બહાર નીકળી પોતાના મુખ્ય મંત્રીની સાથે પોતાના
રાજ્યમાં એવો સદેશો મોકલ્યો કે:—“શસ્ત્ર ધારણ કરી શકે એવા સમસ્ત રાડોડોએ જેસલમીર જીતવાને
માટે શસ્ત્ર ધારણ કરીને તૈયાર થવું. કાંધલોતોએ શીઘ્ર વિક્રમપુરના જેવી જેસલમીરની સ્થિતિ
કરવી, નહિ હો તેઓ વિશ્વાસપાતી ગણાશે.” સમસ્ત રાજ્યમાં મુખ્ય મંત્રીએ આ દેશ પિટાવી દીધો.
હવે સર્વ રાડોડો હાથમાં શસ્ત્ર ધારણ કરી જેસલમીરપર આક્રમણ કરવાને માટે એકત્રિત થવા માંડ્યું.
અપમાનિત રાજા અનુપસિંહે રાડોડોને સહાય કરવાને માટે હિસારથી એક પહાણુ સેનાપતિની સાથે
એક દલ મોકલી આપ્યું. આ તરફ જેસલમીરના સ્વામી રાવલ અમરસિંહે રાડોડોને યુદ્ધની તયારી કરાડી

જોઈ તત્કાળ અમરત લાગીએતા એવરિત કરી અમનમહ બહુ અને ન્યુક્રાણ દતા તેનું પિત્ત્વ થયો કે ગરોડોને જેસનમીની ગીમામા આવના દેરા નહિ, પરંતુ બિમ્બનેની ગીમામાજ તેમનાપ આપણે આમ્મણ કંટુ અમગમિહે આવેા નિવાર ની બિન્દાનેની સરહદપરના નગરોપર આમ્મણ કરી તેમને નદરા આડયા તેમણે અગણિત ગરોડોને મારી પૂગલ પ્રદેન પુન પોતાના ગભ્યમા અયુક્ત કરી દીધો તદુપગત તેનું બાન્ધે અને કોટડાના આમ તો તે પણ પોતાને આધીન કરી વીવા ગવન અમગમિહે આ પ્રદાર મળા નરવીરતા નાથે જેસનમીનું ગભ્યભોગરી મવત ૧૭૫૮ (૬૦ સં ૧૭૦૦)મા આ બજતનો ત્યાગ કર્યો તેમને આપુરો થયા તેમના બ્યેધ પુત્રતુ નામ યશનતામહ હતુ જેષ માતમાથી કેવલ હરિમિતનું નામજ આપણને ઉપનબ્ધ થાય છે બ્યેધ કુમાર યશનતસિહની એક કન્યાની માથે એવાડના ધુવરાળનો વિનાહ થયો હતો યશવતમિહના મરણપચતનો ઇતિહાસ એક યદુભીષતિહાસ વેતાએ લખ્યો છે અને ત્યારપછીનો જેસનમીનો ઇતિહાસ બીજા ઇતિહાસવેતાએ લખ્યો છે આ બીજે ઇતિહાસવેતા કર્ન ઠાંડાના સમયમા જીવિત હતો કર્ન ઠાંડે ધણી તપામ કરીને આ ઇતિહાસવેતાના આધારપરથીજ જેસનમીનો ઇતિહાસનો અતિમ ભાગ લખ્યો છે આ ભાગ ગોચનીય અને હૃદયબેદક ચિત્રોથી અલિત છે એમા શ્રીકૃષ્ણના વશનુ અર્થાત જેમન-મીરના ગાળઓનું અધિવ પતન થયેનું જણાય છે

અમગસિહના મગ્ણ પછી જેમલમીરના ગૌરવમૂર્ચ સાથે વાદળાથી આવૃત્ત થઈ ગયો જપમન અને તેમના કેટલાક ઉત્તરાધિકારીઓ પોતાના બાહુબળથી પોતાના ગભ્યની સીમા સારી રીતે વિસ્તૃત કરી ગયા હતા અમગસિહે પણ પોતાના પૂર્વજોને પગલે ચાલીને પોતાનું ગભ્ય વધાયુ હતું, પરંતુ પ ગડમી અમગસિહનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી યાદવાની અવનતિ થવા માડી હવે બિંકાનેરના ગરોડોને તેમનું હમન કંવાની સુસધિ પ્રાપ્ત થઇ તેમણે મહારકૃતિ ધારણ કરી જેસનમીની ગોચનીય દશા કરી તેમણે જૂની શત્રુતા પુન પ્રબલિત કરી પુન યુદ્ધાસિ પ્રદીપ્ત કરી દીધો તેમણે થોડા વખતમા જેસલમીરના અધિકારમાથી પૂગલ, બાદમે ક્ષોદી વગેરે અનેક વિગાળ પ્રદેશો હસ્તગત કરી વીધા અને બિંકાનેરના ગભ્યમા સંયોજ દીધા ગરોડોની પેઠે શિલાગુરુના એક અશ્વાત મેનાપતિ હાઉકબા-ને પણ જેસલમીરના આધપતિ અમગસિહના મગ્ણ પછી વિશેષ અવકૂળ સધિ પ્રાપ્ત થઇ તેણે બપ પૂર્વક ગાડા નદીની પાસેના જેસનમીનો તાબાનો પ્રદેશ છીનવી વીધો અમગસિહના મરણ પછી થોડા દિવસમા આ પ્રકારે જેમલમીરનો પુષ્કળ ભાગ અન્ય જાતિઓના હાથમા જતો ગયો

અમગસિહના મગ્ણ પછી તેમનો પુત્ર જસવતમિહ જેસનમીનો નિહાસનપર અલિખિત થયો માનનીય ઠાંડે એના શાસનના સબધમા ૫૭ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી, પરંતુ આગળપાછળનો ઐતિહાસિક સબધ તપાસવાથી પ્રતીત થાય છે કે જસવતસિહના શાસનકાળમા જેસનમીરની અવનતિજ થઇ છે, ઉત્પતિ થઈ નથી જસવતમિહને નિમ્નલિખિત પાંચ પુત્રો થયા—(૧) જગતસિહ (એમણે આત્મઘાત કર્યો હતો) (૨) ઇશ્વરગિહ (૩) તેજસિહ (૪) સદાગસિહ (૫) સુલતાનમિહ આત્મ લેલા કગનાર જગતસિહને નિમ્નલિખિત ત્રણ પુત્રો થયા—(૧) અખૈસિહ (૨) કુધસિહ (એમનું મૃત્યુ વસત (રાતના) રાગથી થયુ હતું) (૩) જોગવગિહ

ચિરપ્રચલિત ગીતિ અનુસાર જસવતસિહના મૃત્યુ પછી અખૈસિહને સિહામનની પ્રાપ્ત થવી જોઈતી હતી, પરંતુ અખૈસિહને નાનો બાળક જોઈ તેના કાકા તેજસિહે બળપૂર્વક ગભસિહાસનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અખૈસિહ અને જોરાવગિહ એ ઉભય બધુઓ પોતાના પ્રાણ બચાવવાને માટે દિલ્લીમા નાગી ગયા આ સમયે રાવન જસવતમિહના બધુ હરિસિહ દિલ્લીના સંધાટની સેવામા નિયુક્ત હતા અખૈસિહ અને તેમના નાનાબધુએ હરિસિહનું શરણુ ગ્રહણ કર્યું હરિસિહે પોતાના બધુના ચૌકોને પોતાને જાણે આવેલા જોઈ તત્કાળ પ્રતિક્ષા કરી કે—“હુ સીધ જેસલમીર જઈ તેજસિહને પદબ્રજ કરીશ” થોડા દિવસમા હરિસિહ જેમલમીરમા ગયા જેસલમીરમા એડ એવી પ્રથા પ્રચલિત હતી કે ત્યાના રાજા પર્ષના અતિમ ભાગમા એક દિવસ પોતાના સમસ્ત સામ તો, કુટુંબીજનો અને પ્રબળોને લઈને ધડમીસરોવરને તટે જતા હતા રાજા પ્રથમ, પોતાના હાથમા એડ મુરી રેતી ભરી સરોવરમા ફેકતા અને ત્યાર પછી મર્વ સામ તો, રાજકુટુંબીઓ,

સનિક્ષા અને પ્રબળનો એક એક મુઠી રેતી સરોવરમાંનાખતા હતા. આ ક્રિયાને “લ્હાસ” કહેવામાં આવતી હતી. આથી તે સરોવર વર્ષોતે સ્વચ્છ થઇ જતું હતું. હરિસિંહે જેસલમીરમાં આવી વિચાર કર્યો કે જે સમયે તેજસિંહ આ “લ્હાસ” ની ક્રિયા કરવાને પ્રવૃત્ત થાય તે સમયે મારે મારો ઉદ્દેશ પાર પાડવો જોઇએ. થોડા સમયમાં “લ્હાસ”ના દિન આવી પહોંચ્યો. આ સમયે પોતાની યોજના અનુસાર હરિસિંહે તેજસિંહપર આક્રમણ કર્યું, પણ તેમનો ઉદ્દેશ પાર પડ્યો નહિ. તેઓ તેજસિંહનો સંપૂર્ણ પરાજય કરી શક્યા નહિ. આ ભયકર યુદ્ધમાં અસંખ્ય માણસો માર્યા ગયા. તેજસિંહ એવી સખ્ત રીતે ધાયલ થયો કે, તેથીજ તેના પ્રાણ ગયા.

તેજસિંહનું મરણ થયા પછી તેનો ત્રણ વર્ષનો પુત્ર સવાઈસિંહ જેસલમીરના સિંહાસનપર અભિષેક થયો. રાજપદથી વંચિત રહેલા અખૈસિંહે જેસલમીરના સમસ્ત બહિસરદારોપર એવા સૂચનાપત્ર મોકલ્યા કે:- “ન્યાયપુરસ્કર જેસલમીરનું સિંહાસન માંડે છે અને તેજસિંહે મહા અન્યાય કરીને મને રાજપરથી વિમુખ રાખ્યો હતો. હવે તેનો બાલપુત્ર સિંહાસનપર બેઠો છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેનો સિંહાસનપર કાંઇપણ અધિકાર નથી. હું મારી સમશેરના બળથી જેસલમીરનું સિંહાસન હસ્તગત કરવા ઇચ્છું છું, માટે જે પ્રજા રાજબક્ત હોય તેને હું સહાયને માટે નિમંત્રણ કરું છું.” અખૈસિંહના આ સૂચનાપત્રનો પ્રચાર થતાંની સાથેજ જેસલમીરના શતાવધિ બહિસરદારો આવીને તેમને મળવા લાગ્યા. અખૈસિંહની પાસે પ્રચંડ ફળ એકત્રિત થયું. આ સેનાની સાથે અખૈસિંહે જેસલમીરપર આક્રમણ કર્યું અને અસીમ વીરતા દર્શાવી ત્રણ કિલ્લા હસ્તગત કરી લીધા. સુકુમાર સવાઈસિંહનું જીવન અલ્પ સમયમાં નષ્ટ થઇ ગયું. હવે અખૈસિંહ રાજસિંહાસનપર વિરાજમાન થયા.

રાવળ અખૈસિંહે આ પ્રકારે મહાકષ્ટથી સિંહાસન પ્રાપ્ત કર્યું અને ચાળીસ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું. તેમણે આટલાં વર્ષપર્યંત સુખપૂર્વક રાજ્ય ચલાવ્યું; પરંતુ તેમના શાસનકાળમાં દાઉદખાંના પુત્ર બાવલખાંએ જેસલમીરના તાબાના દેરાવર અને ખડાલ દેશ પોતાના બાવલપુરરાજ્યમાં લઇ લીધા હતા.

રાવલ અખૈસિંહનું મૃત્યુ થયા પશ્ચાત્ સંવત ૧૮૧૮ (ઇ. સ. ૧૭૬૨) માં મૂલરાજ જેસલમીરના સિંહાસનપર બેઠો. મૂલરાજને ત્રણ પુત્રો થયા:- (૧) રાયસિંહ (૨) જેતસિંહ અને (૩) માનસિંહ. મૂલરાજના શાસનકાળમાં તેના મંત્રીના દોષથી બહિસરદારોની સ્થિતિ સર્વથા બ્રષ્ટ થઇ ગઇ. તેના મંત્રીનું નામ સ્વરૂપસિંહ હતું. એ જાતે વૈશ્ય હતો અને જૈનધર્મનું અવલંબન કરતો હતો. એ મહેતાકુલમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. આ સ્વરૂપસિંહ ઘણી તોફાની અને સ્વેચ્છાચારી હતો અને તે બાદીસામંતો પ્રત્યે અત્યંત દ્વેષ રાખતો હતો. તેણે મંત્રીપદપર આવીને જેસલમીરરાજ્યની સ્થિતિ અતિ શોચનીય બનાવી દીધી. તે સ્વેચ્છાચારી હતો, તેથી જેસલમીરમાં સર્વત્ર અશાંતિ અને અસંતોષનો અમ્ભિ પ્રબલિત થઇ ઉઠ્યો. બાદીસરદારોપર મહા અત્યાચાર થવા લાગ્યા. સ્વરૂપસિંહ એક વેશ્યાપર આસક્ત હતો; પરંતુ તે વેશ્યા તેનાપર કિંચિત્ પણ લક્ષ આપતી નહોતી. તે અધાઈ જાતિના રાજપૂત સરદારસિંહપર પ્રેમ રાખતો હતો. આથી સ્વરૂપસિંહ સરદારસિંહનું અનિષ્ટ કરવાને ઉદ્બુદ્ધ થયો. તેના અત્યાચારથી દુઃખિત થઇને સરદારસિંહે અતે યુવરાજ રાયસિંહને તે વાત જણાવી અને તેમની સહાય માગી. સ્વરૂપસિંહ રાયસિંહને નિત્ય આપવાની રકમ ન્યૂત કરતો જતો હતો, તેથી તેઓ તેનાપર અત્યંત ખિન્ન થયા હતા. જ્યારે તેમણે સરદારસિંહની વાત સાંભળી, ત્યારે તત્કાળ તેમણે મંત્રીને ઉચિત ફળ આપવાનો સંકલ્પ કર્યો. તેમને એવી સલાહ મળી કે રાજ્યમંત્રી સ્વરૂપસિંહને વધ કર્યો વિના રાજ્યનું મંગળ થવાની સંભાવના નથી. યુવરાજે પણ તેમજ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક સમયે મંત્રી સ્વરૂપસિંહ રાજસભામાં રાવલ મૂલરાજની સમક્ષ બેઠો હતો અને સમસ્ત સામંતો અને સરદારો તેની ચોતરફ વિરાજમાન હતા, તે સમયે રાયસિંહે સભામાં જઈ સ્વરૂપસિંહને મારી નાખવાને માટે આનમાંથી તલવાર કાઢી. સ્વરૂપસિંહે આ આકસ્મિક વિપત્તિ જોઇ મહારાજ મૂલરાજને સહાયને માટે પ્રાર્થના કરી; પણ રાયસિંહની સમશેર ઘણી શીઘ્રતાથી સ્વરૂપસિંહનું મરતક ધડકા પૂર્યું કર્યું. સામંતો સારી પેઠે જાણતા હતા કે રાવલ મૂલરાજના તરફથી અધિકાર મળવાથી સ્વરૂપસિંહ સ્વેચ્છાચારી વર્તન કરતો હતો; આથી તેમણે આ વખતે મૂલરાજનો શિરચ્છેદ કરવાની

માગણી કરી, પરંતુ યુવરાજે આ હુકમબેદક કૃત્ય કરવાની સ્પષ્ટ ના પાડી

પોતાના પુત્રની સહારકમૂર્તિ અને સામ તોની ક્રોધદષ્ટિ જોઈને મૂલરાજ પ્રાણ જવાના ભયથી અતપુરમાં ચાલ્યા ગયા આ તરફ સામ તોએ વિચાર કર્યો કે હવે રાવલ મૂલરાજ ને સિંહાસન પર રહેશે તો આપણો નાશ થશે જ્યારે આપણે તેમની સન્નિપાત્ત તેમનો વધ કરવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો છે, ત્યારે હવે અવશ્ય તે આપણને મારી નખાવશે આવા વિચાર કરી તેમણે તત્કાલ રાયસિંહને કહ્યું કે—“આપ રાજસિંહાસન પર વિરાજમાન થાઓ આજે જામે આપને રાજતિલક કરીએ છીએ, અને જો આપ અમારો આ પ્રસ્તાવ સ્વીકારશો તો હિંદો આપને આપના બધાને સિંહાસન પર અભિષેક કરી દેશે ” રાયસિંહે સમસ્ત સામ તોના એકમત જોઈ પોતાના પિતાને કેદ કર્યો અને પોતે રાજ્યભાગ અહણુ કરવાનો સ્વીકાર કર્યો ચોડાજ દિવસમાં તેમના નામથી રાજ્યવ્યવસ્થા ચાલના લાગી, પરંતુ સામ તોના બધા આગ્રહ છતાં પણ રાયસિંહ સિંહાસન પર બેઠા નહિ તેઓ સદા અન્ય આસન પર બેસતા હતા

રાવલ મૂલરાજ સિંહાસન પરથી ન્યૂત યદ્દ જદીદશામાં ત્રણવાર માસપર્યંત રહ્યા, પરંતુ ત્યાર પછી તેમની ભાગ્યલક્ષી પ્રસન્ન થઈ ગઈ તેમને બધનમાંથી મુક્ત કરવે માટે એક રમણીનું હુકમ આપવામાં આવ્યું ગયું આ રમણી કેણું હતી? પાંડકગણ! આ રમણી ઉકેત ધડ્ય ત્રના નિયામક અને રાયસિંહના પ્રધાન સલાહકારની સ્ત્રી હતી તેનો જન્મ માહેચા જાતિમાં થયો હતો માહેચા એ રોહિડાની એક શાખા છે તે જેસલમીરના પ્રધાન સામત અનુપસિંહની સ્ત્રી હતી અનુપસિંહ મુખ્ય મંત્રીને મારી નખાવી રાજને જદીવાન બનાવી પોતે મુખ્ય મંત્રી બની બેઠો હતો તેની સ્ત્રીએ વિચાર કર્યો કે, જો મારા સ્વામીનું મૃત્યુ થાય તો રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપન થાય અને રાજ કારાગૃહમાંથી મુક્ત થાય આવા વિચાર કરી તેણે પોતાના સ્વામીનું કાસળ કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો વળી તેણે ધાર્યું કે રાયસિંહને મનની દુર્બળતા બનાવી સામ તોની સલાહથી રાજને જદીવાન કર્યો છે, માટે તેની સત્તાની પણ લોપ કરવો જોઈએ રોહિડરમણીએ આ ભય કર કાર્ય કરવાનું શામટે માથે લીધું તે વિષે કાંઈ વિશેષ માહિતી ઇતિહાસ આપતો નથી, પરંતુ આ રાજબકિતજ આનું મુખ્ય કારણ માની શકાય છે અને તે કારણ હો, પરંતુ ઉકેત રોહિડરમણીએ પોતાના પુત્ર જોરાવરસિંહને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને તેને પોતાના હુકમનો ભાવ કહી સભાજાઓ પુત્રે માતાની સલાહ માની માતા બોલી “વત્સ! રાયસિંહને પદબ્રજ કર અને મૂલરાજને મુક્ત કર જે આ કામમાં તારા પિતા બાધા કરે તો તેનો વધ કરવાને પણ ચૂકીશ નહિ એ મરણ પામશે તો હું પુશીથી સતી થઈને સ્વર્ગારોહણ કરીશ ” માતાનો આ ભયાનક હિંદેશ પાર પાડવાને માટે કુમાર જોરાવર સિંહ તત્કાળ તત્પર થઈ ગયો રોહિડરમણીએ આ પ્રકારે પોતાના પુત્રની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરાવી અને પોતાના દિયર અર્જુનસિંહ તથા બાદના સામ તને બોલાવી મગાવ્યા તથા તેમની પાસે પણ મૂલરાજનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે પ્રતિજ્ઞા કરાવી

રાવલ મૂલરાજ ત્રણ માસ અને ચાર દિવસપર્યંત કારાગૃહમાં રહ્યા તેઓ પોતાના મનમાં ધારતા હતા કે—“મારા કુલાગાર પુત્રના હોપથી મારે શેષ જીવન કારાગૃહમાં જીવીત કરવું પડશે હવે કારાગૃહમાંથી મુક્ત થવાની કિંમિત પણ આશા નથી ” જેસલમીરમાં અનુપસિંહની સત્તા ધણી પ્રબળ થઈ ગઈ હતી અને રાયસિંહ તેનીજ આજ્ઞાનું પાલન કરતા હતા જેસલમીરમાં વસતા કામપણ માણસને આશા નહોતી કે મૂલરાજ જીવિત દશામાં કારાગૃહમાંથી મુક્ત થશે, પરંતુ ત્રણ માસ અને ચાર દિવસ જીવીત થઈ ગયા પછી ઉકેત રોહિડરમણીના પ્રસ્તાવથી જોરાવરસિંહ, અર્જુન સિંહ અને મેઘસિંહ પુષ્કળ સૈનિકોને પોતાની સાથે લઈને કારાગૃહમાં ઘુસી ગયા અને ગૂળરાજને બધનમાંથી મુક્ત કર્યા રાવલ મૂલરાજે ધાર્યું કે—“કુલાગાર રાયસિંહે કેણું જાણું કેવો દુષ્ટ હિંદેશ પાર પાડવાને માટે મને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરવાનો પ્રથમ રસ્તો હશે ” આથી તેમણે પ્રથમ તો બહાર નીકળવાની સ્પષ્ટ નાજ પાડી અને જ્યારે જોરાવરસિંહ પોતાની માતાએ કરેલા પ્રયત્નની વાત કહી સભાજાવી ત્યારે તેઓ તે રોહિડરમણીને સહસ્ત્ર ધન્યવાદ આપતા કારાગૃહમાંથી બહાર નીકળ્યા અને રાજસિંહાસન પર બેઠા

જે સમયે જોરાવરસિંહ, અર્જુનસિંહ અને મેઘસિંહે રાવલ મૂલરાજનો ઉદ્ધાર કર્યો; તે સમયે રાયસિંહ રાજશ્યાપર નિષ્ક્રિયતાની ગોદમાં પડેલા હતા. મૂલરાજ સિંહાસનપર બેઠા કે તરતજ નગરાં વાગવા લાગ્યાં. આ નગરાંના ધ્વનિથી રાયસિંહની નિદ્રાનો લાંગ થઈ ગયો. પોતાના પિતાં કારાગૃહમાંથી નીકળીને રાજસિંહાસનપર વિરાજમાન થયા છે, એ વાત શીઘ્ર તેમના બળુવામાં આવી. મૂલરાજના હૃતે રાયસિંહની ખાસે જઈ દેશનિકાલની શિક્ષાનો આશોપત્ર અને દેશનિકાલની સળતા ચિન્હસ્વરૂપ કાળાં વસ્ત્રો, કાળા મ્યાનવાળી તલવાર, કાળી પાથડી અને કાળી ઢાલ તેની શ્યાનનિકટ મૂકી અને તેમને કહ્યું કે:—“કાળો ઘોડો નીચે ઉભો છે.” રાયસિંહે હતાશ થઈ પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું. તેમણે તત્કાળ શ્યામ વસ્ત્રો પરિધાન કરી શ્યામ અશ્વપર આરૂઢ થઈ બેસલમીરનો ત્યાગ કર્યો. જે સામંતો મૂલરાજના વિરોધી અને રાયસિંહના પક્ષપાતી હતા, તેમને પણ પોતાના સેવકસહિત રાયસિંહની સાથેજ જવું પડ્યું. રાયસિંહે રાજધાનીમાંથી બહાર નીકળી ક્રોડશી તરફ પોતાનો અશ્વ ફેંક્યો. બેસલમીરના દક્ષિણ સીમાંતપર આવેલા કોટરાનગર જ્યારે સર્વ સાણસો પહોંચ્યાં હારે સામંતોના નેતાએ રાયાસંહને સંબોધીને કહ્યું:—“આ નગર આપણે લૂંટી લેવું જોઈએ.” કિંતુ રાયસિંહ આ ચળવળ સાંભળી અપ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા:—“જન્મભૂમિ આપણી જનનીરવરૂપ છે; માટે જે રાજપૂત જન્મભૂમિપર અત્યાચાર કરશે, તેને હું મારો શત્રુ ગણીશ.” રાયસિંહનાં આ વચ્ચનો સાંભળી સામંતોએ ત્યાં લૂંટફાટ કરી નહિ.

પોતાના ફેરવનું યથાર્થ ફળ પ્રાપ્ત કરી રાયસિંહ બેસલમીર છોડી બેધપુરના રાજની પાસે આવ્યા. જે સામંતો તેમની સાથે બેસલમીરથી નીકળ્યા હતા, તેઓ શિવ, કોટરા અને બાદમેરમાં રહેલા હાગ્યા. આ પ્રકારે તેમને બાર વર્ષો વ્યતીત થઈ ગયાં. સામંતોએ યુગ્મરીતે પહેલાં ત્રણ વર્ષોમાં બેસલમીરનાં અનેક ગામો લૂંટીને પુષ્કળ દ્રવ્ય એકત્રિત કર્યું હતું. તેમણે રાજધાની બેસલમીરની નિકટનાં ગામો અને નગરો પણ લૂંટી લીધાં હતાં. તે સામંતોના આવા ઉપદ્રવો અને અત્યાચારો જોઈને મૂલરાજે સમસ્ત વિદોહી સામંતોનાં ઘરો ખોદાવી નખાવ્યાં અને તે સ્થળે કુવા ખોદાવ્યા. વળી તેમણે તેમના સર્વ પ્રદેશો તેમની પાસેથી ખુશ્કીથી લઈ પોતાના રાજ્યમાં સંયોજી દીધા. આ રીતે બાર વર્ષપર્યંત સામંતોએ દેશનિકાલની સજ્જ ભોગવ્યા પછી મૂલરાજે તેમના અપરાધ ક્ષમા કર્યા અને તેમને તેમના પ્રદેશો પાછા અર્પણ કર્યા. ત્યારપછી સામંતોએ પણ પ્રતિજ્ઞા કરી એકનિકાથી રાજસેવા કરવા માંડી.

દેશનિકાલ થયેલા રાયસિંહે અઢી વર્ષપર્યંત બેધપુરના રાજ વિભવસિંહની પાસે નિવાસ કર્યો. મહારાજ વિભવસિંહ રાયસિંહપ્રત્યે પુત્રવત્ સ્નેહ રાખતા હતા. આ પ્રકારે તેઓ પરમ આદર અને સન્માનપૂર્વક બેધપુરમાં રહેતા હતા; પરંતુ તેમણે પોતાના ઉચ્છ્રાંબલ સ્વભાવથી ત્યાં પણ એક અનિષ્ટકારક કામ કર્યું. રાયસિંહે બેધપુરમાં એક વણિકની પાસેથી થોડા રૂપિયા કરને લીધા હતા. એક સમયે રાયસિંહ મહારાજ વિભવસિંહની સાથે યુગ્મથા બેલવાને જતા હતા, એવામાં તે વણિકે આવી મહારાજ વિભવસિંહની કુહાણ દર્શી રાયસિંહની પાસે પોતાનું દ્રવ્ય માગ્યું. રાયસિંહે પોતાના પિતાની કુહાણ દર્શ તે વણિકને પોતાના અશ્વની લગામ છોડી દેવાને કહ્યું; કિંતુ તે શ્રીમંત વણિકે હક કરી કહ્યું કે:—“મૂલરાજની કુહાણ હું શામાટે માનું ?” રાયસિંહે આ વચ્ચનો સાંભળતાં સાથેજ પરમ ક્રોધિત થઈ પોતાની સમશેરવતી તે વણિકનું મસ્તક કાપીને ધણી પૃથક્ કર્યું અને તત્કાળ પોતાના ઘોડાને બેસલમીર તરફ ફેરવ્યો. તેમણે જતી વખતે કહ્યું કે:—“પરણા ઝેનથી પેટ ભરનારના કરતાં પૈસા આપીને ખરીદેલા ગુલામની કિંમત પણ અધિક હોય છે.” રાયસિંહ મહાસા બેસલમીરમાં આવ્યા તેથી ત્યાંની સમસ્ત પ્રજા તેમનાં દર્શન કરવાને આવવા લાગી. મૂલરાજે પોતાના જ્યેષ્ઠકુમાર રાયસિંહને બેસલમીરમાં આવેલા જોષ્ઠ દૂતદ્વારા પૂછાવ્યું કે:—“અહીં આ કેમ આવ્યા છો ?” રાયસિંહે કહેવાવાી ચોકલ્યું કે:—“હું તીર્થયાત્રા કરવાને જાઉં છું, તેથી એકવાર જન્મભૂમિનાં દર્શન કરવાને માટે આવ્યો છું.” રાવલ મૂલરાજે પોતાના કપૂત પુત્રની આ વાત સંતોષ માની નહિ. તેમણે ધાર્ણ કે રાયસિંહ અવસ્ય પુનઃ કાંઈક અપ્રત્ય રચવાને આવ્યો છે. આથી તેમણે તરત

રાયસિહના નોકરોના હાથમાથી શસ્ત્રો લઈ વીધા અને ગયસિહને દેવાના કિનામા મોકલી દીધા. રાજસ્થાનમા ચિગ્દાજથી એવી રીતિ પ્રચલિત છે કે ઉચ્ચ દરજ્જાનો કર્મચારી મરણ પામે તો પદ તેના પુત્રને સમપણુ કરવામા આવે છે આ રીતિઅનુસાર મૂલરાજે પોતાના જૂના સ્વડપસિહનુ મૃત્યુ થયા પછી તેના પુત્ર સાલિમસિહને મંત્રી બનાવ્યો હતો જે સમયે સ્વરૂપસિંહ મૃત્યુ થયું તે સમયે માલિમસિહની વય અગીઆગ વર્ષની હતી આ નાની ઉંમરમાજ તેના હાથે વૈરવૃત્તિનો અકુર ફૂટ્યો હતો અને હમણાં તો તે અકુર ફાલી ફૂલીને વિશાળ વૃક્ષ બની ગયો. રાજપૂતોના જેવી સાહસિકતા અને વીરતા સાલિમસિહમા નહોતી, તોપણ તે કૂર અને ક્રોધી અને પોતાના અત્યેક શત્રુને તે સર્પના જેવો વિષમય દશ દેવાને ચૂકતો નહોતો. તેનું શરીર નેક્રુ કામલ હતુ અને તેના ગળ્ડો વિનયશીલ તથા નમ્ર હતા તે નમ્ર શબ્દોથી મનુષ્યને અને આશ્વાસન આપવામા એકંદા હતા, પરંતુ તે કાંઈનુ પણ કાર્ય સિદ્ધ કરતો નહોતો. બહારથી જેટલો નમ્ર અને સરલ જણાતો હતો તેટલોજ તે હૃદયમા ક્રૂર હતો. સાલિમસિંહ મતાવલખી હતો, પરંતુ તે કદિપણુ પોતાનો ધર્મ પાળતો નહોતો જૈનલોકા મતે છે કે શાં અધારામા બેસી રહેલુ દીક, પરંતુ દીપક પ્રદીપ કરવો ઉચિત નથી, કારણ કે તેમ કરવું પત ગાદિ બળીને બરમીભૂત થાય છે, પણ સાલિમસિંહ આવી માન્યતાને માન આપતો નહોતો તે એવો વિશાચસ્વરૂપ હતો કે વિદેશીઓદ્વારા દીર્ઘકાળમા જેટલા લાગીલોકા માર્યા હતા, તેથી અધિક માત્ર થોડા દિવસમા તેના વડય ત્રથી માર્યા ગયા હવે એવી ધટના બની કે મારવાના રાજા વિજયસિંહ મૃત્યુ પામ્યા અને તેમના સિંહાસનપર બીમસિંહ અસિધિકત થયા. હમીરપતિએ મારવાના નવીન રાજાને અભિનંદન આપવાને માટે સાલિમસિંહને પોતાના પ્રતિનિ સ્વરૂપે મારવાડમા મોકલ્યા. સાલમસિંહે ત્યાં જઈ બીમસિંહને અભિનંદન આપ્યું અને જ્યારે પાછો ફરતો હતો તે સમયે જેસલમીરના સામતોએ તેને માર્ગમા પકડીને ક્રૂર કરી નીધો. સાલિમસિંહની સલાહથીજ સામતોના પ્રદેશો મૂલરાજે ખુશથી લીધા હતા, તેથી તેમણે આ સમયે તેને છુદ્ડ આપવાને નિશ્ચય કર્યો, પરંતુ જ્યાં એક સામતે તેનો શિરચ્છેદ કરવાને માટે પોતાની સેના શેર હાલી કે તત્કાલ તેણે મૃત્યુને સમીપ આવેલુ જોઈ આશ્ચર્ય અનુભવી પોતાના શિરપ પાધરી ઉતારી જોરાવરમિહના ચરણમા પડી ગળ્ગલકંઠે કહ્યું-“ મારા પ્રાણ બચાવો ” પણ શાણે આવે તો તેની રક્ષા કરવી એ રાજપૂતોના ધર્મ છે, તેથી જે સાલિમસિંહે સામતે સર્વસ્વનો નાશ કર્યો હતો તેને આજે તેમણે બચાવ્યો. સાલિમસિંહનો શિરચ્છેદ કરવાને માટે દાર કલ્પમા આવેલી તલવાર પુનઃ મ્યાન કરવામા આવી જે ગજપૂતરમણીએ પોતાના ગજ કારાગૃહમાથી મુન્ત કરવાને માટે પોતાના પ્રાણાધિક પતિનો વધ કરાવવાનો પણ સકલ કર્યો. તેજ રાજપૂતરમણીના સંપુત પુત્રે આજે નરપિશાચ સાલિમસિંહના પ્રાણ બચાવ્યા. રાજાને કા ગહમાથી મુક્ત કરી તેને સિંહાસનપર બેસાડનાર જોગવરસિંહે આજે સાલિમસિંહના જીવનનુ વક્ષ કર્યું જોરાવરસિંહે જો કે મૂલગજને કાગઝહમાથી મુન્ત કરી સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કર્યો હતો. જો કે રાવવ મૂનગજ જોગવરસિંહના મોટા કણુમા બધાયેલા હતા તોપણ દુગાતમા સાલિમસિંહ પોતાની સત્તાને દુરુપયોગ કરી મૂલરાજને તેને દેશનિકાલ કરવાની સલાહ આપી હતી અને તે તે દેશનિકાલ થયા હતા પરંતુ આ સમયે તેજ જોગવરસિંહે પોતાના વડા શત્રુ સાલિમસિંહના પ્રાણની રક્ષા કરી સાલિમસિંહે જેસલમીરમા જઈ દેશનિકાલ થયેના સામતોના પ્રદેશો પુનઃ રાજાને અપાવી દીધા, પરંતુ તેમને પૂર્વવત્ ગજસલામા સત્તા મળી નહિ કેવળ જોરાવરસિંહને પૂર્વવત્ સમસ્ત અધિનર પ્રાપ્ત થયા.

જે સમયે ગયસિંહ દેવાના કિંદામા બદીવાનસ્વરૂપે રહેતા હતા તે સમયે તેમના જ્યેષ્ઠ કર્મચલસિંહ અને ધૌકલસિંહ દેશનિકાલ થયલા સામતોની સાથે બાદમેરમા રહેતા હતા રાવલ મૂલ જે વારવાર દૂત મોકલીને સામતોને પોતાના પૈત્રીને જેસલમીરમા મોકલી દેવાને કહેવાવ્યું. પરંતુ સામતોએ તેમની માગણીપર ક્રિયિત પણ્ધ્યાન આપ્યું નહિ. હારે તેમણે પોતાની મેનામહિત જઈ ગયો. તેને જોરાવરમીરથી મેનામહિત ગઈ.

દેશનિકાલ ક્ષેત્રે સામંતોએ પરમ મુશ્કેલીમાં કિલ્લાની રક્ષા કરી; પરંતુ છતાં અનાજની તંગી પડવાથી તેઓ રાજ્યને તાબે થયા. તેમણે મુલ્યવર્ધનને તેમના બે પૌત્રોને અલગીલ વખતે કહ્યું કે:—“આપે એમના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે જોઈએ તે બધું કરવું જોઈએ. જોરવારસિંહને જાણીતી થયા ત્યારે તેમણે મૂલરાજને ઉકત હિલચ કુમારો સમર્પણ કર્યા. એ જોરવારસિંહને કુમારોને/તેમના પિતાની પ્રાર્થના કિલ્લામાં મોકલી દીધા. થોડા દિવસ પછી દેવાના કિલ્લામાં ભયંકર આગ લાગી. આ આગમાં રાયસિંહ અને તેમની સ્ત્રીએ હિલચ બળીને ભસ્મીભૂત થયા; પરંતુ સૌભાગ્યવશાત્ અલયસિંહ અને ધૈકલસિંહ બચી ગયા. સાલિમસિંહે સ્વયં તે કુમારોને જોરવારસિંહના હાથમાં સોંપી તેમને બેસલગીરના રાજ્યની બહાર રાયગઢમાં મોકલી દીધા હતા. અલયસિંહ અને ધૈકલસિંહ નિકટ હશે તો સામંતો પશ્ચાત્તરથી મૂલરાજને પદબ્રજ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે, એવા ભયથી સાલિમસિંહે તેમને બેસલગીરથી દૂર કાઢી નિશ્ચિંતા પ્રાપ્ત કરી હતી; પરંતુ જોરવારસિંહના મનમાં એવા સદેહ આવ્યા કે:—“કુમારોને રાજધાનીથી આટલે બધે દૂર કાઢવામાં સાલિમસિંહનો કંઈ દુષ્ટ હેતુજ હોવો જોઈએ” આથી તેમણે મૂલરાજની સમક્ષ નિર્ણયતાપૂર્વક જણાવી દીધું કે:—“આપના સિંહાસનના ઉત્તરાધિકારી અલયસિંહના જીવનને માટે હું જામીન થયો છું. બ્યારે તેમને રાજસિંહાસન પર અભિષેક થવાનો પ્રમથ આવે, તે સમયે તેઓ રાજધાનીથી ધણે દૂર હોય એ રીક નહિ. તેમને રાજધાનીમાં રાખીને રાજકાર્યની શિક્ષા આપવી એ આપનું કર્તવ્ય છે.”

જોરવારસિંહનો આવો અભિપ્રાય સાંભળી મહેતા સાલિમસિંહનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. તે પોતાના મન સાથે બોલ્યા: “જોરવારસિંહના જેવો પ્રતાપશાલી સામંત રાજસલામાં ખડે થઈ રાજ્યને આવી સલાહ આપે, એ મારે માટે હિતાવહ નથી, એથી મારે અમંગલ થવાનીજ સંજાવના છે; માટે જોરવારસિંહનું કાસળ કાઢવું જોઈએ.” જોરવારસિંહને ખેતસી નામનો એક બંધુ હતો. આ ખેતસીની સ્ત્રી સાથે સાલિમસિંહે રાજચાનની રીતે અનુસાર બંધુભાગિનીના સંબંધ બેઠ્યા. સાલિમસિંહે પોતાની ચૈશાચિકે અભિલાષા પૂર્ણ કરવાને માટે પોતાના સૌભાગ્યના માર્ગમાં જે જે કંટકો હતાં, તેને ઉખેડી નાખવાને ખેતસીની સ્ત્રીની સહાય લેવાનો સંકલ્પ કર્યો. તેણે ઉકત સ્ત્રીને પોતાને ઘેર બોલાવી તેની સાથે પુષ્કળ વાર્તાલાપ કરી પછી ચતુરતાપૂર્વક તેને કહ્યું: “શું તમારી એવી ઇચ્છા નથી કે તમારા સ્વામી જોરવારસિંહનું પદ ગ્રાપ્ત કરી બેસલગીરના મુખ્ય સામંત બને ?” ખેતસીની સ્ત્રી સાલિમસિંહનું કેવડ સમજી શકી નહિ, ત્યારે તેણે સ્પષ્ટરીતે પોતાના અનુભવ લાવ તેને કહી સંભળાવ્યો. તે બોલ્યા: “તમારા સ્વામી રાજસલામાં પ્રધાન સામંત બની શકે એમ છે; પરંતુ તમારે જોરવારસિંહને દૂર કરવો પડશે.” દુરાકાંક્ષાથી ઉત્તેજિત થઈ તે સ્ત્રી સાલિમસિંહે દર્શાવેલા માર્ગનું અનુસરણ કરવાને તત્પર થઈ; પરંતુ તે સમયે સાલિમસિંહે જોરવારસિંહને મારી નાખવાનો ઉપાય બતાવ્યો નહિ. થોડા દિવસ પછી બ્યારે તેણે તે સ્ત્રીને તે દુષ્કાર્ય કરવાને અત્યંત આતુર જોઈ, ત્યારે તે બોલ્યા: “હું તમને મારે હાથે પ્રાણઘાતક વિષ આપીશ. આ વિષને તમે જોરવારસિંહનાં ભોજનમાં મિશ્રિત કરી દેશો. આથી જોરવારસિંહ અવશ્ય મરણ પામશે; અને એમ જશે એટલે તરતજ તમણા સ્વામીને પ્રધાન સામંતનું પદ મળશે.” તે દુષ્ટ સ્ત્રીએ પોતાના સ્વામીના જૈશ્વર્થની શ્રદ્ધ કરવાની અભિલાષાથી મુસંધિ જોઈ તેમના ભોજનમાં વિષ મિશ્રિત કરી તેમને તે ખવરાવી દીધું. આથી તે વીર સામંત ધ્રુલોક્તો ત્યાગ કરી સ્વર્ગમાં આસ્થા ગયા. આ પ્રકારે કૃતલ્લ સાલિમસિંહે વીર જોરવારસિંહને મારી નાખી પોતાના સૌભાગ્યનો માર્ગ સ્વચ્છ કરી નાખ્યો અને ખેતસી બેસલગીરનો પ્રધાન સામંત બન્યો.

પાપીષ્ટ સાલિમસિંહે બેસલગીરના સર્વોચ્ચ સામંતને મારી નખાવી સંહારકર્મી ધારણ કરી ક્રમશઃ અનેક માણસોની હત્યા કરવા માંડી. તેણે દ્રાઈવખત વિષ તો કેાઈ સમય તલવારદારા ખાડે, કાંગરી ધસાદિ પ્રદેશોના સામંતોને મારી નખાવ્યા. ખેતસી પોતાના બંધુનું મરણ નિપજવવામાં સહાયક હતો કે નહિ તે બધું શકાતું નથી.

તેણે પ્રધાન સામંતનું પદ ગ્રાપ્ત કર્યું ખરું; પરંતુ પાપાચારી સાલિમસિંહના સમયમાંજ તેના જીવનનો પણ અંત આવ્યો. ખેતસી અને સાલિમસિંહ વચ્ચે એક વાર વિવાદ ઉપસ્થિત થયો. સાલિમસિંહે અલયસિંહને બેસલગીરના ઉત્તરાધિકારી સર્વથા વચિત કરી મૂલરાજના નાના પુત્ર માનાસિંહ

ના પુત્ર ગજાસિહને રાજ્યાધિકારમાં આપવાની ઇચ્છા જ્યારે પ્રદર્શિત કરી ત્યારે ખેતસીએ તે પરત્વે પોતાની સમતિ આપી નહિ આથી અભયસિહ અને ધૌકલસિહને મારી નાખ્યા વિના પોતાની અભિલાષા પૂર્ણ થવાનો માર્ગ નહિ જોઈ તેણે સૌથી પ્રથમ ખેતસીને કહ્યું - ‘તમે આ ઉભયકુમારોનો વધ કરો’ આ પાપી વચ્ચેના સાબળા ખેતસી પરમ ક્રોધિત થયો અને બોલ્યો - ‘મારા સ્વામીના વશજીને મારવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ તેમને મારવાના કાર્યમાં હું સહાય પણ કરીશ નહિ’ સાલિમસિહે જ્યારે ખેતસીના આ વચ્ચેના સાલબ્યા ત્યારે તે મનમાં બોલ્યા કે - ‘હવે તને પણ હું તારા ભાઈની પાસે મોકલું છું’ થોડા દિવસ પછી ખેતસી પોતાના સાળા સ્વરૂપસિહની સાથે ખાલોતરા પ્રદેશની અતર્ગત કૂચિયો નામના સ્થાનમાં વિવાહના ઉત્સવમાં ભાગ લેવાને ગયો સાલિમસિહે તેને આજ વખતે મારી ન ખાવવાનો નિશ્ચય કર્યો વિવાહકાર્ય સમાપ્ત થયા પછી જ્યારે ખેતસી અને સ્વરૂપસિહ પાછા ફર્યા અને જેસલમીરની સીમામાં વિજેરાય નામના સ્થાનપર આવ્યા, ત્યારે સાલિમસિહના ગુપ્તચરે તેને પરમ આદરપૂર્વક કિલ્લામાં લઈ જઈ તેનો વધ કર્યો થોડી વાર પછી તેના શબને હાલ કરવાને માટે કિલ્લામાંથી બહાર જાવવામાં આવ્યું ખેતસીની સ્ત્રીના સાબળવામાં જ્યારે આવ્યું કે, મારા સ્વામીને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, ત્યારે તે પોતાના પતિને ઘેર આવેલો નહિ જોઈ સાલિમસિહને પોતાનો પરમ હિતૈષી માની તેને ઘેર ચાલી ગઈ તે પોતાની સાથે પોતાના નાના પુત્રને પણ લઈ ગઈ હતી ડુગામાં સાલિમસિહે તેને આશ્રય આપ્યો, પરંતુ પોતાનાજ પડય ત્રથી ખેતસીનું મૃત્યુ થયું છે તે વાત તેણે તેને કહી નહિ તે સ્ત્રી ટવે સાલિમસિહને ઘેર રહેવા લાગી એ નોકર તે સ્ત્રીને પ્રતિદિન ભોજન આપી જતો હતો ચાર પાંચ દિવસ પછી તે નોકરે આની તેને કહ્યું કે - ‘તમારા સ્વામી અને બધુએ ઉભય માર્યા ગયા છે’ આ હૃદયભેદક વાત સાબળા તે સ્ત્રીના શોકનો પાર રહ્યો નહિ હવે એ વાત પણ તેના જાણવામાં આવી કે દુષ્ટ સાલિમસિહેજ ખેતસી અને સ્વરૂપસિહનો વધ કરાવ્યો છે તેણે તેનાપર ઘેર લેવાને માટે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી, પરંતુ તેની તે પ્રતિજ્ઞા કદિપણ પૂર્ણ થઈ નહિ થોડા વખતમાં તેનું પોતાનુંજ મોત થયું સાલિમસિહ તેને મગવી નાખી કે તે સ્વયં આત્મઘાત કરીને મરી ગઈ, તે કાંઈ જાણી શકતું નથી આ પ્રકારે તેને જોરાવરસિહનું ખૂન કરવા માટે ઉચિત કૃપા મળ્યું

નરાધમ સાલિમસિહે એક એક કરીને અનેક ભટ્ટીસામતોનો વધ કરાવ્યો અને ત્યાર પછી તે રાજવશનો પણ ખવસ કરવાનો ઉદ્દેશ્ય કરવા લાગ્યો જેસલમીરના ખરા ઉત્તરાધિકારી અભયસિહ અને ધૌકલસિહ ગમગદમાં રહેતા હતા નરપિશાચ સાલિમસિહે પડય ત્રજનહનો વિસ્તાર કરીને અભયસિહ ધૌલસિહ, તેમની સ્ત્રી અને તેમના નાના નાના બાળકોને પણ મારી નાખ્યા આ ભયકર હત્યા કર્યા પછી તેણે રાવલ મૂલરાજના કનિષ્ઠ પુત્ર માનસિહના પુત્ર ગજાસિહને જેસલમીરના ઉત્તરાધિકારીતરિકે પ્રકાશિત કર્યો ગજાસિહના માર બધુઓ પિશાચશુદ્ધિ સાલિમસિહના કરાલક્રાસમાંથી પોતાના જીવનની રક્ષા કરવાને માટે જેસલમીરનો ત્યાગ કરી બિકાનેરમાં જઈ ત્યાંના રાજાના આશ્રયનીએ રહેવા લાગ્યા નીચે આપેલી વશાવળી વાચવાથી પાઠકો મારીરીતે જાણી શકશે કે દુષ્ટ સાલિમસિહે જેસલમીરના રાજવશની કેવી શોચનીય દશા કરી દીધી હતી

મૂલરાજ

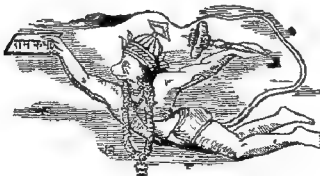
રાવસિહ (આગમાં જળારે મુખ્યા)	ખેતસિહ (કાણા)	માનસિહ (અશ્વપરથી પતિત થઈ મરણ પામ્યા)
અભયસિહ (વિષથી મરણ પામ્યા)	ધૌકલસિહ (વિષથી મરણ પામ્યા)	મહાસિહ (કાણા) તેજસિહ દેવીસિહ ગજાસિહ કેશરીસિહ કુતેહસિહ (દેશનિકાલ) (દેશનિકાલ) (દેશનિકાલ) (દેશનિકાલ)

૧ ઉદ્ધતરજુમાં ભાઈ લખ્યો છે

૨ ઉદ્ધતરજુમાં એવો લેખ છે કે તેઓ વિષ આપ્યાથી મરણ પામ્યા હતા

મહાસિંહ કાણો હતો હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે કાણુને રાજસિંહાસનનો અધિકાર મળતોજ નથી; તેથી મહાસિંહનો પોતાનો અધિકાર જતો રહ્યો. આથી તેનું છવન સાલિમસિંહના કરાલઆસમાં તટ થયું નહિ.

રાજસ્થાનમાં જ્યારથી મત્રીઓની પ્રભુતા વધી ગઈ ત્યારથી રાજ્યમાં તેમના હાથમાં પૂતળા પેઠે નાચવા લાગ્યા. રાવલ મૂલરાજ જેસલમીરના સિંહાસનપર ૫૮ વર્ષ પર્યંત રહ્યા, અને તેમના પિતા ૪૦ વર્ષ પર્યંત રાજ્ય ભોગવી ગયા હતા. આ પિતાપુત્રે મળીને પ્રાયઃ એક શતાબ્દી પર્યંત રાજ્ય કર્યું. પિતાપુત્રે મળીને એક શતાબ્દી પર્યંત રાજ્ય કર્યું હોય એવું બીજું કોઈ ઉદાહરણુ જગતના ઇતિહાસમાં ઉપલબ્ધ જાય એ વિષે મને સંદેહ છે. મૂલરાજ અને તેમના પિતાએ જે શતાબ્દીમાં રાજ્ય કર્યું તે શતાબ્દીમાં યદુવંશી ભાટીઓમાં ભારે પરિવર્તન થયું છે અને તેમનું પતન થયું છે. જે આપણે મૂલરાજના પિતામહ રાવલ જસવંતસિંહના શાસનસમયપર દ્રષ્ટિપાત કરીએ તો આપણને જેસલમીરરાજ્યની સીમા તે સમયે અતિ વિસ્તૃત જણાય છે. ઉત્તરસીમા ગાડા નદી પર્યંત, (આ નદી જેસલમીરના રાજ્યને મુલતાનથી પૃથક્ કરે છે) પશ્ચિમ સીમા પળખ અને સિંધના ક્ષેત્રપ્ર પ્રદેશ પર્યંત તેનો વિસ્તાર આપણે જસવંતસિંહના રાજવકાળમાં જોઈએ છીએ તે સમયથી એકાદ દિવસ પૂર્વે તેની સીમા તેથી પણ વિસ્તૃત હતી. તે સમયે તેની દક્ષિણે ધાત રાજ્ય હતું અને શિવ, કોટડા તથા વાઢમેર દેશ જેસલમીરરાજ્યની અંતર્ગત હતા; પરંતુ હાલમાં તે મારવાડમાં છે. વર્તમાનકાળમાં જે ભાવલપુર રાજ્ય જુદું છે, તે પણ તે સમયે જેસલમીરરાજ્યની અંતર્ગત હતું. રાડોડોએ જેસલમીરની પશ્ચિમ સીમાનાં ઘણા પ્રદેશો પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધા છે.

અધ્યાય ૬ ઠો

બ્રિટિશસરકારની સાથે રાવલ મૂલરાજે કરેલી સંધિ-સંધિપત્રનું તૈયાર થવું-મૂલરાજનું મૃત્યુ-તેમના પૌત્ર ગજસિંહનું સિંહાસનારૂઠ થવું-તેઓ મંત્રીના હાથમાં મુકાયું અને ગયા-સંધિપત્રનો તૃતીય ધારો-રાજકીય પ્રશ્નો-સાલિમસિંહનું હુન શાસન કરવું-સાલિમસિંહના અત્યાચાર અને ઉપદ્રવોનું વૃદ્ધિગત થવું-તેણે જેસલમીરના મુખ્ય પ્રધાનનું પદ પોતાના ઉત્તરાધિકારીઓને અપાવવાને કરેલો પરિશ્રમ-બ્રિટિશદ્વેતે પરિષ્ઠ સરકારને કરેલો રિપોર્ટ-પટ્ટીવાલ લોકોનું પોતાની જાતે દેશનિકાલ થવું-વણિદના કુટુંબને જમીનતરિકે રાખવાં-બહુપૂર્વક રાજકર લેવો-સાલિમસિંહની સપત્તિ-ખાડના માલદેવોત લોકોનો ઇતિહાસ-બિકાનેરના રાડોડોએ તેમનો કરેલો દેવ-સંવિધાસચાતકતા-બ્રિટિશસરકારની પાસે માગેલી સહાય-સહાયની પ્રાપ્તિ થવી-તેનું પરિણામ-રાવલ ગજસિંહનું ઉદયપુરમાં આગમન-રાણાની કે થા સાથે તેમનો થયેલો વિવાહ

વત ૧૮૧૮માં રાવલ મૂલરાજ જેસલમીરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા હતા અને તેમણે ઈ. સ. ૧૮૧૮માં ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની સાથે સંધિ કરી બાંનત વર્ષના પ્રત્યેક ગજપૂતગજાએ બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિ કરી લીધી હતી, ત્યાર પછી જેસલમીરના રાજાએ તેની સાથે સંધિ કરી જે દિલ્લીમાં ગજપૂત-રાજાઓના પ્રતિનિધિઓએ સંધિપત્ર લખ્યા હતા તેજ દિલ્લીમાં જેસલમીરના મૂલરાજના દ્વેતે પણ સંધિપત્ર તૈયાર કર્યો આ સંધિપત્ર નીચે પ્રમાણે છે —

માનનીય બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીની સાથે જેસલમીરના સ્વામી મહારાવલ મૂલરાજ બહાદુરે આ અધિષ્ઠિત થઈ છે કંપની તરફથી આર્ટિફિસ ઓફ હેરિટન્સ કે ઇન્ડિયાના ગવર્નર જનરલના સંપૂર્ણ સત્તાપ્રાપ્ત મહાશય આર્ટિફિસિયલ મેટ્રિકાઈ અને મહારાજાધિરાજ મહારાવલ મૂલરાજ બહાદુરની તરફથી સંપૂર્ણ સત્તાપ્રાપ્ત મિશ્ર મતિરામ અને હાકોટ દોનતસિંહ રાજા છે

૧-માનનીય બ્રિટિશ કંપની અને જેસલમીરના સ્વામી રાવલ મૂલરાજ બહાદુર તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અને વશજોની વચ્ચે ચિરસ્થાયી મિત્રતા, સખ્ય અને હિતની એકતા રહેશે

૨-મહારાવલ મૂલરાજના વશજોને કમલ ઉત્તરાધિકારી અને સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થશે

૩-જેસલમીરના રાજ્યનું પતન કરવાને માટે જો કોઈ ગજ સેના લખને આક્રમણ કરે અથવા ઉગ્ર રાજ્યમાં ઇર્ષા મોટા ઝગડા ઉપજાય થાય અને જેસલમીરના ગજાથી તેનું નિનારણ ન થઈ શકે તો બ્રિટિશસરકાર ઉક્ત રાજ્યની ગ્લાસ્ટો પોતાના મામત્ત્ય પ્રમાણે સહાય કરશે

૪-મહારાવલ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અને સિંહાસનાલિષ્ઠક અગ્રીતે બ્રિટિશસરકારના અધિષ્ઠિત રહી તેને સહાય કરશે અને તેનું આધિપત્ય સ્વીકારશે

૫-આ પાંચ ધારાઓથી શુકત એવો સંધિપત્ર આર્ટિફિસિયલ મેટ્રિકાઈ અને મિશ્ર મતિરામ

અને હાકાર દોલતસિંહદારા નિર્માણ કરવામાં આવ્યો છે. એ ઉલ્લાસ બાબુના હસ્તાક્ષર અને મોહરોથી યુક્ત છે. મહામાનનીય ગવર્નર જનરલ અને મહારાજાધિરાજ મહારાવલ મૂલરાજ બહાદુરદાર આ સંધિપત્ર સ્વીકૃત થતાં આજની તારીખથી જ અંકવાદીઓની અંદર ઉલ્લાસ પહોં વચ્ચે આપણેનું કાર્ય સમાપ્ત થઈ જશે.

દિલ્હીમાં આજે ૪૦ સં ૧૮૧૮ના ડિસેમ્બર માસની ૧૨ મી તારીખે આ સંધિપત્ર લખવામાં આવ્યો છે.

(હસ્તાક્ષર) મતિરામ મિશ્ર
(હસ્તાક્ષર) હાકાર દોલતસિંહ
(હસ્તાક્ષર) સી. ટી. મેટકાફ

ઉક્ત સંધિપત્ર લખાયા પછી રાવલ મૂલરાજ એ વર્ષ સુધી જીવંત રહ્યા. તેમનું મૃત્યુ ૪૦ સં ૧૮૨૦માં થયું. એમણે ૫૮ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું હતું; પરંતુ તેઓ નામમાત્રના રાજા હતા. સાં લિમસિંહ અને તેના પિતાએજ આ સંઘના વખતમાં પોતાની ઇચ્છાનુસાર જેસલમીરમાં રાજ્ય-પ્રબંધ કર્યો હતો. મૂલરાજ તેજહીન હતા અને મંત્રીના હાથમાં માત્ર એક રમકડા તરીકે હતા. જે સમસ્ત ગુણો ક્ષત્રિયરાજાઓમાં હોવા જોઈએ, તેમાંનો એક પણ ગુણ મૂલરાજમાં નહોતો. તેમની જીવંત અવસ્થામાં જ નરપિશાચ સાલિમસિંહે તેમના વંશજોની શોચનીય દુર્ગતિ કરી હતી. તેમના પુત્રો અને પૌત્રોને મારી નાખ્યા હતા. આથી કહી શકાય છે કે મૂલરાજને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરનાર રાજપૂતરમણીમાં જેટલું સાહસ અને શૌર્ય હતું તેટલું પણ સાહસ અને શૌર્ય મૂલરાજમાં નહોતું. મૂલરાજને ઇતિહાસમાં યાદવકુળની અધોગતિ કરનાર કહેવામાં આવેલ છે.

મૂલરાજનું મૃત્યુ થયા પછી તેમના પૌત્ર ગજસિંહ જેસલમીરના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા. પાપી સાલિમસિંહે પોતાની પ્રજાના ચિરસ્થાથી રાખવાને માટે જ ગજસિંહને પોતાના હાથમાંનું રમકડું માની મૂલરાજના પુત્રો અને પૌત્રોને મારી તેમજ કાઢી મૂકીને તેમને ઉત્તરાધિકારીતરીકે જાહેર કર્યા હતા. ગજસિંહ પણ મૂલરાજની પેઠે સાલિમસિંહના હાથનું રમકડું બની જેસલમીરના સિંહાસનપર બેઠા. ગજસિંહ કોઇપણ રાજકાર્યમાં હસ્તક્ષેપ કરી શકે નહિ, સામંતો અને પ્રજાસાથે તેમને કોઈ પણ પ્રકારે પ્રીતિ ન થાય અને તેઓ સદા સાલિમસિંહના સેવક તથા આગ્રાધારી બનીને રહે, એવીજ કેળવણી સાલિમસિંહે તેમને બાલ્યાવસ્થાથી આપી હતી. તેમના પિતામહ મૂલરાજ એ પ્રકારે સાલિમસિંહનાં આચરણો જોધને મનમાં ને મનમાં ઝુંઝાળેને મૌન રહેતા હતા, તેજ પ્રકારે આ નવીન રાજા પણ મૌન રહેવા લાગ્યા. સાલિમસિંહે ગજસિંહને બાલ્યાવસ્થાથીજ સામંતસમ્રાજ અને સમસ્ત પ્રજાજનોથી અલિપ્ત રાખ્યા હતા, તેથી કોઇની પણ સાથે તેમનો પ્રેમ બંધાયો નહોતો. સાલિમસિંહે તેમને આવી દશામાં રાખી તેઓ કોઇપણ કામ કરવાનું સાહસ ન કરી શકે એવી તેણે તજવીજ રાખી હતી. ગજસિંહ સિંહાસનારૂઢ થયા ત્યારપછી ચતુર સાલિમસિંહે પોતાના સેવકો તેમની પાસે નિયુક્ત કર્યા. તેઓ ગજસિંહની સમક્ષ સાલિમસિંહની ધણી પ્રજાસાથે કરતા અને તેમને દેવસમાન દર્શાવતા હતા. ગજસિંહ કંઈ વખતે શું વાત કરે છે, એક દિવસમાં તેમના મનના ભાવ શી શી રીતે બદલાય છે, તેની ઉક્ત સેવકો સૂક્ષ્મ તપાસ રાખતા હતા અને સાલિમસિંહને વાર-વાર તેનો રિપોર્ટ કરતા હતા. રાવલ ગજસિંહ, તેમની રાણીઓ અને તેમના કુટુંબનાં સકલ મનુષ્યો સંપૂર્ણરીતે સાલિમસિંહની દયાપર નિર્ભર રહેતાં હતાં; પણ દુરાત્મા સાલિમસિંહ વખતોવખત ગજસિંહપર પણ નિર્દયતા પ્રકાશિત કરવાને ચૂકતો નહોતો. જો કોઇ વખત રાવલ ગજસિંહને એકાદ થોડો ખરીદવા હોય તો તેમને સાલિમસિંહને પ્રાર્થના કરવી પડતી અને જો તેઓ કોઇને કાંઇ આપવા માગતા તો તેમને સાલિમસિંહની આજ્ઞા લેવી પડતી હતી. ગજસિંહ જો દય રૂપિયા માગે અને સાલિમસિંહ પાંચ પણ આપે તો તેને પોતાનું અહોભાગ્ય માનતા હતા ! આ સર્વ હંકિતપરથી અમારા પાંકડો જાણી શકશે કે મૂલરાજના મૃત્યુ પછી જેસલમીરના રાજામાં ફેરફાર થયો; પરંતુ સાલિમસિંહની પ્રજાના કિંચિત્ પણ ન્યૂત થઈ નહિ. વધુ શું કહેવું? તે દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતી ગઈ.

જેસલમીર સાથેની સંધિનો દસ્તાવેજ જે તારીખે સમાપ્ત થયો (૪૦ સં ૧૮૧૮ ના ડિસેમ્બરની ૧૨ મી તારીખ) તે તારીખ જોવાથી વિદિત થાય છે કે જેસલમીરના મહારાવલેજ ફો

રાજાઓમા સૌની પછી બ્રિટિશસરકારનો આગ્રય લીધો હતો મૂલરાજે સાલિમસિહની પ્રધાનતરિક્તની કારકીર્દિમા દીર્ઘકાળપર્યંત અત્યંત કષ્ટસહિત રાજ્ય કર્યું હતું અને વિરોધતે તે બ્રિટિશ સરકારની સાથે સંધિ નહિ કરે તો સારૂ એવી સાલિમસિહની ઇચ્છા હતી, કારણ કે તે મૂળથીજ ચેતી ગયો ગયો હતો કે બ્રિટિશસરકારની સાથે મૂલરાજની સંધિ થયાથી મારી સત્તા અને પ્રભુતા ઘટી જશે

પરંતુ સાલિમસિહે જ્યારે બેચુ કે સમસ્ત રાજસ્થાનમા કેવલ જેસલમીરનું રાજ્યજ બ્રિટિશ સરકારને આધીન નથી અને માગ અત્યાચાર તથા હિપદવોથી પીડિત થયેલા રાજ્યમા શત્રુઓની સખ્યા વૃદ્ધિગત થઈ ગઈ છે માટે જો આપણે અંગ્રેજોની સાથે સંધિ નહિ કરીએ અને શત્રુઓ જો અંગ્રેજોની સાથે મળીને આપણાપર આક્રમણ કરશે તો મહા અનિષ્ટ થવાની સલામત છે આવા વિચાર કરીને સાલિમસિહે મૂલરાજને અંગ્રેજસરકારની સાથે સંધિ કરવાની સલાહ આપી હતી જ્યારે સંધિ થઈ ગઈ ત્યારે સાલિમસિહનો ઉક્ત ભય વિનષ્ટ થયો સાલિમસિહને બહુધા એવો મનમૂત ભય રહેતો હતો કે મારા અત્યાચારથી પીડિત થઈને ગજસિહના જે અન્ય બ્રાતાઓ જેસલમીરને છોડી બિઝનેસમા નાસી ગયા છે તેઓ કદાચ એકત્રિત થઈને રાજ્યપર આક્રમણ કરશે પરંતુ અંગ્રેજોની સાથે સંધિ થયાથી તેના ત્રીજા ધારા અનુસાર સાલિમસિહનો તે ભય પણ જતો રહ્યો ત્રીજા ધારામા 'બહારથી કોઈ આક્રમણ કરશે તો બ્રિટિશસરકાર પોતાની સેનાની સહાય કરશે' એવી શરત હોવાથી ગજસિહના બ્રાતાઓ કદિપણ મારી આ અખંડ પ્રભુતામા ખાધા કરી શકશે નહિ, એવી સાલિમસિહને ખાતરી થઈ બ્રિટિશ સરકારની સાથે સંધિ થયાપછી પણ સાલિમસિહ સુધર્યો નહિ, પરંતુ દિવસાનુદિવસ તેના અત્યાચારો વૃદ્ધિગત થતા ગયા

કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે—“ જેસલમીર રાજ્યને માટે બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિ થવી અત્યંત આવશ્યક હતી અને તેથી તેને શીઘ્ર મોટા લાભ થશે જેસલમીરનું રાજ્ય ભવિષ્યમા અર્ધી શતાબ્દી સુધી સ્વતંત્ર રહી શકે કે નહિ તે એક સંદેહાત્મક વાત હતી જે દિવસે બ્રિટિશસરકારની સાથે જેસલમીરના સ્વામીની સંધિ થઈ, તે દિવસથી જેસલમીરની રિયતિ નિશ્ચિત થઈ ગઈ જેસલમીરની શાસનશક્તિ દિવસાનુદિવસ હીન થતી જતી હતી અને રાજ્યની સીમા ઘટીને તે કેવળ રાજધાનીમાજ સમાઈ રહેવાની અણીપર હતી, કારણ કે એક તરફ સમસ્ત લાવલપુરનું રાજ્ય જેસલમીરના ઉત્તરભાગનું ખતી ગયું છે અને બીજી તરફ સિંધ, બિઝનેસ અને મારવાડના રાજાઓ જેસલમીરના ઘણા પ્રદેશો પોતાને તાબે કરતા જતા હતા આ ત્રણે રાજાઓ જ્યારે જ્યારે જેસલમીરને નિર્બળ જોતા, ત્યારે ત્યારે તેઓ તેમથી અમુક લાગણી યવવી લઈને પોતાના રાજ્યની સીમા વધારતા હતા, અને વિશ્વાસઘાતી સાલિમસિહના દુરાચારણોને લીધેજ અન્ય રાજાઓની સાથે ઝગડો ઉઠતો હતો જેસલમીરનું રાજ્ય નામમાત્રની સ્વતંત્રતા ભોગવતું હતું તેનું કારણ પણ કેટલાક વર્ષો સુધી અન્ય રાજાઓમા અરાજકતા ફેલાઈ હતી તે હતું તેનો થોડો ઘણો બચાવ થયો તેનું કારણ પણ તેજ હતું જો મારવાડ અને બિઝનેસ વગેરે રાજાઓમા અરાજકતા ફેલાત નહિ તો નિસંદેહ જેસલમીરનું રાજ્ય પૃથ્વીના ઘણાજ નાના દુઝડાપર જણાત હવે બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિ થયા પછી સર્વ રાજાઓએ બાંધી લીધું છે કે જે કોઈ જેસલમીરપર આક્રમણ કરશે તેની સામે બ્રિટિશસરકાર જેસલમીરનો પક્ષ ગ્રહણ કરીને યુદ્ધ કરવાને તત્પર થશે આથી સિંધીઓ, દાહિદના પુત્રો અને રોહોડોએ પૂર્વે જેમ જેસલમીરપર આક્રમણ કરીને તેના કેટલાક પ્રદેશો પોતાના રાજ્યમા સંયોજ દીધા હતા તેમ કરવું તેમણે બંધ કરી દીધું જો બ્રિટિશસરકાર સમસ્ત રાજસ્થાનમા એકલા જેસલમીરની સાથે સંધિ ન કરત તો જેસલમીરને પોતાના શત્રુઓની અસખ્ય સેનાના મુખમા અસહાય અવસ્થામા પતિત થવું પડત અત્યાચારોથી તે બળીને ભસ્મીભૂત થાત અને બહીષ્કારિત નષ્ટબ્રજ થઈ જત સ્વાધીન દેશી રાજાઓમા કેવલ જેસલમીરજ પ્રથમ ગણા અને સિંધુના તટપરના રાજાઓની સાથે વાણિજ્યનો વ્યવહાર સ્થાપન કર્યો હતો, પરંતુ અત કલહ અને અશાંતિથી તે વાણિજ્યનો સ્રોત સંક્રાંત થઈ ગયો હવે અનંત શાંતિ અને વિશ્વાસ સ્થાપન કર્યો સિવાય વાણિજ્ય ચાલી શકશે નહિ કેવળ વાણિજ્યની ઉન્નતિ કે રવાને માટેજ બ્રિટિશસરકારે જેસલમીરની સાથે મિત્રતા કરી છે, પરંતુ જો આપણે ભવિષ્ય તરફ

દષ્ટિ ફેંકીએ, જે આપણે અન્ય દેશના લોકો ભારતપર આક્રમણ કરશે એવી શંકા કરીએ તો આપણને જણાશે કે વિદેશી શત્રુઓ અરબસ્તાનથી સમુદ્રના કિનારે કિનારે જલમાર્ગદ્વારા આવી ભારત-વર્ષને છતી શકે એમ છે. આ વિદેશીઓના ભારતપરના આક્રમણનો ભય દૂર કરવાને માટે બ્રિટિશ-સરકારનો જેસલમીરપરનો અધિકાર અતિ લાભદાયક થશે; કારણ કે આપણે જેસલમીરમાં પ્રવેશ કરી સિંધના ઉત્તરભાગમાં જઈ ત્યાંથી સમુદ્રતટપર પહોંચી ભારતપર આક્રમણ કરનારનો મારીરીતે પ્રતીકાર કરી શકીશું.

હુષ સાલિમસિંહ અંગ્રેજોની સાથે સંધિ થયા પછી પોતાના શત્રુઓનો ભય દૂર થયેલો જાણી પૂર્વવત્ ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરી જેસલમીરરાજ્યનો વિધ્વંસ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો. બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિ થયાથી અત્યંત લોભી અને શક સાલિમસિંહને જે શક્તિ પ્રાપ્ત થઇ તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. તેણે ભયંકર અત્યાચાર કરીને દેશની પરમ દુર્દશા કરી દીધી. અન્ય રાજ્યોનાં આક્રમણનો ભય દૂર થયો; પરંતુ સાલિમસિંહે રાજ્ય અને સામંતોના કુટુંબના રુધિરમાં હાથ ખરડ્યા હતા, તે કલંક ગમે તેવા સત્ય વા કૃત્રિમ અનુતાપથી ધોવાઈ જાય એમ નહોતું. વણિકો, કૃષિકારો અને રખારી તથા ભરવાડો સાલિમસિંહની પ્રત્યે ધણા કૃદ્ધ રહેતા હતા અને તેઓ તેના કસમની કિંમત પોતાના દેશની રેતીના એક કણુ જેટલી પણ ગણતા નહોતા.

બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિ થયા પછી થોડા સમયસુધી સાલિમસિંહે રાજ્યપ્રબંધમાં ચિત્ત લગાડવાનો કેમાવ કર્યો; પરંતુ તેની આ વૃત્તિ ઝાઝા દિવસસુધી નબી નહિ. જે મહાપાપના કીચડમાં તેણે હાથ મેળવ્યા હતા, તેથી તે સર્વના મનથી ઉતરી ગયો હતો. આથી તે વધુ ક્રોધિત થઇ પોતાના મૂળ સ્વભાવ અનુસાર પાખી કામ કર્યો વિના પોતાના જીવનને કષ્ટદાયક સમજવા લાગ્યો અને તેણે જેસલમીરમાં પુનઃ અત્યાચાર કરવા માંડ્યા. તેણે કેટલાક દિવસસુધી શાંતિ ધારણ કરી તેનું કારણ એ હતું કે બ્રિટિશસરકારની સાથે થનાર સંધિમાં તેને એક એવો ધારો ઉમેરાવવાની ઇચ્છા હતી કે મારા ઉત્તરધિકારીઓ સિવાય જેસલમીરના મુખ્યમંત્રીના પદપર કોઇપણ અધિષ્ઠિત થઇ શકશે નહિ. તેણે પોતાના વંશજો જેસલમીરને લૂંટતા રહે એવી પેરવી કરી હતી.

પરંતુ જ્યારે તેણે જોયું કે બ્રિટિશસરકાર તેની અભિલાષા પૂર્ણ કરતી નથી, ત્યારે તેણે ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરી જેસલમીરના રાજ્યમાં અસહ અને અકથનીય અત્યાચારો કરવા માંડ્યા. બ્રિટિશસરકારના હુકમે સાલિમસિંહના આ હૃદયભેદક અત્યાચારો જોઈ ૪૦ સં ૧૮૨૧ ના ડિસેમ્બર ની ૧૭ મી તારીખે ઉક્ત હકિકત સરકારમાં લખી જણાવી. તેણે લખ્યું કે, “જેસલમીરના રાવલે આપની સાથે જે શરત કરી હતી, તેના તેઓ અનાદર કરતા જણાય છે. આપણા આશ્રયમાં રહેવા છતાં પણ પ્રજા ભયંકર અત્યાચાર અને કષ્ટો સહન કરે, એ એક ધૌર કલંકનો વિષય છે.” મહેતા સાલિમસિંહને તેના અત્યાચારોવિષે કહેવાથી કાંઈપણ ફળ નિષ્પન્ન થયું નહિ. તે અત્યાચારોથી પીડિત થયેલા લોકોને જ્યાં કહીને પોતાના અપરાધ છુપાવવા લાગ્યો. તે ચતુરાઇથી કહેવા લાગ્યો કે, હું સદા ન્યાય અને દયાથી વર્તતો આવ્યો છું. ત્યાર પછી તેણે બમણા ઉઘોગથી નિરપરાધીઓને બમણો દંડ કરી પ્રજાનું સર્વસ્વ હરણ કરવા માંડ્યું. મહેતા સાલિમસિંહના ભયંકર અત્યાચારથી જેસલમીરની સમસ્ત પ્રજા દુઃખી બની ગઇ. સમસ્ત રાજસ્થાનને આથી નુકશાન થયું; કારણ કે પલ્લિવાલ જાતિના શ્રીમંત વણિકોની પાસેથી દ્રવ્ય લઇને જેસલમીરના વણિકો સમસ્ત હિંદુસ્થાનમાં વ્યાપાર કરતા હતા; પરંતુ સાલિમસિંહના અત્યાચારથી આ ધનવાન લોકો પૈકી પ્રાયઃ પાંચ હજાર માણસો પોતાની જન્મભૂમિ છોડી નિઃસહાય બની અન્ય પ્રદેશોમાં ચાલ્યા ગયા. વળી જે વણિકોએ અન્ય દેશોમાં દ્રવ્ય પેદા કર્યું હતું તેઓ પણ સાલિમસિંહના ભયથી સ્વદેશમાં આવી શક્યા નહિ. આ વણિકોના જેસલમીરમાં વસતાં કુટુંબોને સાલિમસિંહે જમીનગીરીમાં રાખ્યાં હતાં.

૧ સાલિમસિંહના સંબંધમાં જાણ લોકનાથ લોખ તેમના પુસ્તકમાં લખે છે કે-સારાસાર વિવેકમાં સાલિમસિંહ એવો બેદરકાર હોતો, તેવોજ વર્તનમાં અનિયમિત હોતો. તેણે રાવલ કુટુંબમાં લગભગ બધાં સંબંધીઓને મારી નાખ્યાં, વેપારીઓને કનડીને નુકશાન પહોંચાડ્યું, તેમજ જેસલમીર શહેરને કૂચાથી ખાલી કરાવ્યું.

જેસનમીર ગભ્યની ખેતી સર્વથા વિનષ્ટ થઈ ગઈ અને મુગફિતતાના અભાવને લીધે દેશપરદેશનો વ્યાપાર નાશ પામ્યો. સાલિમસિંહે પ્રજાનુ ધન પ્રુથવી લઈ પોતાની ત્રિભેરી લગ્વા લાગ્યો તે જોગજીવમથી પ્રજા પામેથી રાજ્યકર લેવા લાગ્યો.

જે સમયે આ ઘટના બનતી હતી, તે સમયે કર્નલ ટૉડ રાજસ્થાનમાં વિદ્યમાન હતા, તેથી તેમણે સાલિમસિંહના અકબીય અત્યાચારો પ્રત્યક્ષ જોયા હતા. તેઓ જણાવે છે કે—“ સાલિમસિંહે બે કરોડ રૂપિયા એકત્રિત કર્યા છે, એમ ખાત્રીપૂર્વક જણાવવામાં આવે છે. આ દ્રવ્ય મમસ્ત ભારતવર્ષમાં ફેલાયું છે મહેતા સાલિમસિંહે આટલું દ્રવ્ય વણિક લોકોની પાસેથી બળપૂર્વક છીનવી લઈને કેવળ બાર વર્ષમાં એકત્રિત કર્યું છે.” આ વાત ધણુ પ્રસિદ્ધ છે કે જેસનમીરના ગભના મમસ્ત બહુમૂલ્ય આભૂષણો, હીરા જવાહીર વગેરે સાલિમસિંહે ચતુરાધી હસ્તગત કરી તેમને અન્ય સ્થાનમાં છુપાવી રાખ્યા છે. વણિકો, વ્યાપારીઓ પોતાના કુટુંબોને જેસલમીરથી અન્ય દેશમાં લઈ જવાને માટે પ્રતિદિન ક્ષિટિશસરકારની પરવાનગી મેળવવાને પ્રાર્થના કરે છે, ધણુ નરપિશાચ સાલિમસિંહના લયથી ડાહપણુ વણિક પોતાના કુટુંબને અન્ય દેશમાં લઈ જવાનું સાહસ કરી શકતા નથી. જોકે સાલિમસિંહ ક્ષિટિશસરકારના કહેવાથી વણિકોને પરવાના આપે છે પરંતુ જેસલમીરનો ત્યાગ કરીને જનારા લોકોને તે માર્ગમાં મારીને લૂંટી લે છે.”

ક્ષિટિશસરકારની માથે રાજસ્થાનના રાજાઓને સધિ થઈ તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ હતો કે સમસ્ત રાજપૂતાનાના ગણપૂતરાજાઓમાં પરસ્પર વિવાદ ઉપસ્થિત થાય તો ક્ષિટિશસરકારે અધ્ય સ્થ બનવું હાલમાં જેસલમીરની સીમામાં એક વિવાદ ઉપસ્થિત થયો છે. આ વિવાદનું નિર્ણય કરવાને માટે ક્ષિટિશસરકાર પ્રથમ ધાગતું પાલન કરશે અને અહીં આ આ વિવાદનું સંવિસ્તર જુતાત લખી જેસલમીરનો ઇતિહાસ સમાપ્ત કરવા ઈચ્છીએ છીએ. બાર પ્રદેશના માલદેવોતો-દ્વારા લય કર વિવાદ ઉપસ્થિત થયો છે અને તેના પરિણામમાં ઉલ્લય ગભ્યોની વચ્ચે મહાસંધાન થવાનો લય પેદા થયો છે. ગઠોડાના આક્રમણનો લય એટલો બધો પ્રબળ છે કે ક્ષિટિશસરકારને અવશ્ય મધ્યસ્થ બનવું પડશે. માલદેવોતોની ઉપર બિકાનેરગઢાઓની ખુદાદલિ થઈ છે તેનું મૂળ કારણ સાલિમસિંહજી છે. સાલિમસિંહે માલદેવોતોને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાને માટેનું પ્રયત્ન કર્યો હતો. સાલિમસિંહે આ પ્રયત્ન શામાટે રચ્યો હતો, તે નીચે લખેલી હકિકતપરથી જણાશે.

માલદેવોત, કેલન વરસગ, પોહર અને તેજમાલોત આ સર્વ લાગીબાતિના લોકો છે, પરંતુ તેઓ લૂંટફાટ કરતા હોવાથી બિદુધન, કુળાક અને પિદારા લોકોની પેઠે તેઓ લૂંટારાતંત્રિકે ઝાળખાય છે. માનદેવોત લોકોની ઉત્પત્તિ ગવ માલદેવદાગ થઈ છે અને તેઓ બારપ્રદેશના અદાર ગામોમાં નિવાસ કરે છે. આ બાર પ્રદેશ ખારીપટ્ટા નામક સ્થાનની નિકેટ છે. બિકાનેરના ગરો-ડાએ લટીઓના હાથમાંથી ઉક્ત ખારીપટ્ટા પ્રદેશ છીનવી લીધો છે. વાસ્તવમાં લટીલોકો રાઠોડોપર વૈ ભેવાનો ધણો હક્ક ધરાવે છે, વારણકે રાઠોડોએ લટીઓના ધણા પ્રદેશો પોતાના બાહુબળથી છીનવી લીધા છે. પ્રાય પચ્ચીસ વર્ષપૂર્વે બિકાનેરના રાઠોડો ધણા બળવાન બની ગયા હતા અને તેમણે બારપ્રદેશપર આક્રમણ કરી નીચ પાશવકર્મ કરવામાં નુટિ કરી નહોતી. તે સમયે રાઠોડોએ બારપ્રદેશપર આક્રમણ કરી મનુષ્યલક્ષક ગદ્દસોની પેઠે ત્યાના આખાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષો સર્વને મારી નાખી ગામ અને નગરો ઉગળ કરી નાખ્યા હતા. વળી તેમણે કૂવાઓ પૂરી દીધા અને પશુઓ તથા ધનધાન્યાદિ લૂંટી લીધા. જેઓ સૌભાગ્યવશાત્ રાઠોડોના હાથમાંથી બચ્યા હતા, તેઓ મરુ ક્ષેત્રના એક પરમ યુક્ત સ્થાનમાં બંધ વસ્યા હતા. ધીમે ધીમે ત્યાજ તેમના વશની વૃદ્ધિ થઈ પાછળથી બ્યારે જેસલમીરમાં ક્ષિટિશસરકારનો અધિકાર સ્થાપિત થયો, ત્યારે ઉક્ત લટીલોકો સુન સાહસ કરી પોતાના લગ્નના અને નજીબજી થઈ ગયેલા સ્થાનમાં આવી વસવા લાગ્યા. બ્યારે સાલિમસિંહને આ વાતની ખબર થઈ ત્યારે તે લટીઓપર ક્રૂપિત થયો. તે માલદેવોતોને પુન બાર પ્રદેશમાં આવીને વસેલા જોઈ માલદેવોતોના પ્રધાન શત્રુ બિકાનેરના રાઠોડોની પેઠે હૃદયમાં બળા ઉઠ્યો અને તેણે શેષ માલદેવોતોનો ધ્વસ કરવાને માટે ગઠોડોને પુન બોલાવ્યા. સાલિમસિંહ મદ્ય કરી

શકત કે માલદેવોત લોકો ચોરી અને લૂંટફાટ કરીને નિર્વાહ કરે છે, માટે તેમનું દમન કરવામાં દોષ નથી; પરંતુ મૂળ વાત એ છે કે માલદેવોત લોકો લૂંટારા હતા તે કારણથી તે તેમનો નાશ કરાવવા માગતો નહોતો. પાંદેકોને સારી પેઠે પ્રથમથીજ યાત છે કે નીચ સાલિમસિંહે તલવાર અને વિષ-દારા જેસલમીરના ઘણા સામંતોને મારી નાખ્યા હતા અને તે પ્રમાણે તેણે ખાઈપ્રદેશના સામંતને પણ મારી નાખ્યો હતો. ખાઈના સામંત રાજકુમાર રાયસિંહનો મહાશુભેચ્છક અને તેની સત્તા વધારવામાં સહાયક હતો; તેથીજ સાલિમસિંહે તેના જીવનનો દીપક ખૂંટી નાખ્યો હતો. તે આટલું કરીનેજ શાંત રહ્યો નહિ, પરંતુ તે ખાઈ પ્રદેશના સમસ્ત નિવાસીઓને શત્રુવત્ત બેવા લાગ્યો. તેના હૃદયમાં રાત્રિદિવસ કેવળ એટલીજ ચિંતા રહેતી હતી કે હું કયા ઘડીએ અને કેવી રીતે ખાઈ પ્રદેશને સર્વથા ઉજ્જડ કરી દઉં. ખાઈના માલદેવોત લોકોએ પરાક્ષરીતે બ્રિટિશસરકારપર એક ઉપ-કાર કર્યો હતો, તેથી સાલિમસિંહને તે લોકોપર વૈર લેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. જે સમયે પેશવાની સાથે બ્રિટિશસરકારને સંગ્રામ થયો, તે સમયે પેશવાનો એક કર્મચારી ઉંટા ખરીદવાને માટે જેસલ-મીરમાં આવ્યો હતો. તે ચારસે ઉંટ ખરીદી જેસલમીરની સીમા છોડી બિકાનેરરાજ્યમાં પહોંચ્યો કે તરતજ ખાઈપ્રદેશના અધિનાયક પોતાનું સૈન્ય લઇ ઉક્ત કર્મચારીપર છાપો માર્યો અને તેના ઉંટા છીનવી લીધાં. આથી બિકાનેરના સ્વામીને મહા અપમાન લાગ્યું અને શીઘ્ર તેણે એક પ્રખલ સેના પોતાની સાથે લઇ માલદેવોતોનું દમન કરવાને માટે કૂચ કરી: જે સાલિમસિંહ યુદ્ધરતે બિકા-નેરના સ્વામીને માલદેવોતોનું દમન કરવાને માટે ઉત્તેજિત ન કરત તો તે કદિપણ સેનાસહિત આ-ટલી શીઘ્રતાથી માલદેવોતોપર આક્રમણ કરત નહિ. સાલિમસિંહે એકે યુદ્ધરતે બિકાનેરનું સ્વામીને ઉત્તેજિત કર્યો હતો, પરંતુ પ્રકટરતે તો તે સંગ્રામની વિરુદ્ધ પડ્યો. સાલિમસિંહ ધારતો હતો કે બિકાનેરનો સ્વામી માલદેવોતોને નષ્ટ કરી દેશે, પરંતુ તે આપણું કાંઈ અનિષ્ટ કર-નાર નથી; પણ પરિણામ તેથી વિપરીત આવ્યું. બિકાનેરની પ્રખલ સેનાએ શીઘ્ર માલદેવોતોના નોખા અને ખાઈપ્રદેશમાં જઈ તેમનો નાશ કર્યો અને માલદેવોતોના અધિનાયકને મારી નાખ્યો તથા ગામોના સર્વ કુવાઓ પૂરી દીધા. બિકાનેરવાસીઓ આ પ્રકારે માલદેવોતોનું દમન કરી શીઘ્ર-તાથી બિકમપુર તરફ ચાલ્યા અને જેસલમીરની ખાસ ભૂમિમાં વસતી પ્રજાપર લયંકર અત્યાચાર કરવા લાગ્યા. હવે સાલિમસિંહ જાગૃત થયો. માલદેવોતોનો નાશ થયા ઉપરાંત બ્યારે રાજ્યના સર્વસ્વનો નાશ થતો તેણે જોયો ત્યારે તેણે પોતાની ચતુરતાનો ત્યાગ કરી સંધિની શરત અનુસાર અંગ્રેજોને શરણે જઈ તેમની સેનાની સહાય માગી. બ્રિટિશસરકારે સંધિની શરત પ્રમાણે પોતાની સેના મોકલી જેસલમીરપર આક્રમણ કરનારને હડાવી દીધા. બિકાનેરનો અધીશ્વર અંગ્રેજ સેના સાથે નહિ લડતાં પોતાની રાજધાનીમાં પાછો ફર્યો. જે ઉદ્દેશથી તે યુદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો હતો, તે ઉ-શ પૂર્ણ થયેલો હોવાથી તેને હવે સમરાશિ પ્રદીપ્ત રાખવો આવશ્યક લાગ્યો નહિ.

જે સમયે ગજસિંહ જેસલમીરના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતા તે સમયે સાલિમસિંહ પોતાની ઇચ્છાનુસારજ કાર્ય કરતો હતો. તેમની કારકીર્દિમાંજ કર્નલ ટાંડ રાજસ્થાનનો પરિણાગ કરી ઇંગ્લાંડ ચાલ્યા ગયા. તેમણે જેસલમીરના ઇતિહાસનો ઉપસંહાર નીચે પ્રમાણે કર્યો છે:—“મુખ્ય મંત્રી સાલિમસિંહનાં કાર્યોનું વૃત્તાંત લખ્યા પછી જેસલમીરના રાવલના સંબંધમાં કાંઈ પણ લખવાનું શેષ રહેતું નથી. જે ગજસિંહ હાલમાં જેસલમીરના સિંહાસનપર બેઠા છે અને જેના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા-ઓએ પ્રાણના લયથી નાસી બિકાનેરમાં શરણ લીધું છે, તે સાલિમસિંહના સ્વાર્થનું સાધન છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ માત્ર હવે ઘોડા લઈને ગુપચુપ એકાંત સ્થાનમાં બેસી રહેવાથીજ સંતુષ્ટ રહે છે. ચતુર સાલિમસિંહે ધાર્યું કે મેવાડના રાણાની કન્યા સાથે રાવલ ગજસિંહનો વિવાહ થશે તો મારું સન્માન અધિક વૃદ્ધિગત થશે અને લાલ પણ અધિક મળશે. આથી તેણે મેવાડના રાણાની પાસે આ પ્રસ્તાવ મોકલ્યો. રાણાએ શીઘ્ર પ્રસન્ન થઈ ગજસિંહની પાસે રાજપૂતોની રીતે અનુસાર નાળાંચેર મોકલ્યું. ગજસિંહે તેને સાદર ગ્રહણ કર્યું. મેવાડપતિએ જેવી રીતે આ સમયે ગજસિંહ-પર નાળાંચેર મોકલ્યું, તે પ્રકારે તેમણે પોતાની બીજી કન્યાને માટે બિકાનેરના સ્વામીપર અને એક

પૌત્રીને માટે કૃષ્ણગદના રાજાપર પણ નાળીચેર મોકલ્યાં. મહારાવલ ગજસિંહ પોતાની સેના અને સામંતોની સાથે જે સમયે ઉદયપુરમાં પહોંચ્યા તે સમયે ષિકારીને અને કૃષ્ણગદના ઉલય રાહોડ સ્વામીઓ પણ વિવાહનિમિત્તે ત્યાં ગયા. આ લગ્નપ્રસંગે સિસોદીઆઓની રાજધાનીમાં ભારે મહોત્સવ થયો. ચાર રાજવંશોનું આ સમયે પુનઃ સન્નિધન થયું. ગજસિંહ પોતાની રાણીની સાથે પરમ સુખપૂર્વક રહેવા લાગ્યા. ઉદયપુરની રાજકુમારીને એક પુત્ર થયો. તે રાણાવતછ (રાણીછ)ની ઉપર સર્વની ભક્તિ વધી ગઈ. સાલિમસિંહને ઘણું સન્માન મળ્યું અને સમસ્ત પ્રજાએ પણ આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો. પછી રાણી અને રાજા ઉલય પ્રજાની સાથે ગ્રેમપૂર્વકે વર્તવા લાગ્યાં.”^૧

^૧ કર્ત્તવ્ય ઈતિહાસ લેખકે કહે:—“મરુઝશિની ઉપર રાણીના કેટલાક પત્રો મને પ્રાપ્ત થયા છે; જે દ્વારા વિદિત થયું કે સાલિમસિંહના ભેગા મનુષ્ય તેના અને તેના સ્વામીના લાગ્યેના નિર્ધારક હતા. તેથી તેને સહાયને માટે પોતાના પિતા અને પોતાના મિત્રોની તરફ ભેડું પડ્યું હતું.”

અધ્યાય ૭ મો

સૂચના-જાતિની સ્વાધીન અને પરાધીન અવસ્થાનાં સિદ્ધ દર્શકો-દેશી રાજાઓની વર્તમાન અવસ્થા-સાલિમસિંહના અત્યાચાર-ઈતરે રાજાઓના દેશ લઈ લેવાની સાલિમ-સિંહની અભિલાષા-બ્રિટિશસરકારે તે કાર્યમાં હાથ નાખતાં તેને કરેલો અગ્રકાવ-સાલિમ-સિંહનો વધ કરવાનો પ્રયત્ન-સાલિમસિંહનું માર્યા જવું-સાલિમસિંહના ઉલ્લય પુત્રોને થયેલી મંત્રીપદની પ્રાપ્તિ-સાલિમસિંહના પુત્રદ્વારા તેની સાવજી માતા અને તેના ચારતું માર્યા જવું-રાવલ ગજસિંહે તેને આપેલો કારાગૃહવાસ-તેના પક્ષકારોને થયેલો અસંતોષ-તેને છોડવાને ગજસિંહે યાચેલી ના-આ કાર્યમાં હુરતક્ષેપ કરવાની બ્રિટિશસરકારની અ-નિચ્છા-ગજસિંહે પોતાનાં હાથમાં લીધેલો રાજ્યભાર-રાજ્યમાં થયેલી શાંતિની સ્થાપના-બ્રિટિશસરકારની સાથે થયેલી પરમ ભિન્નતા-તેમણે બ્રિટિશસરકારને આપેલી સહાય-બ્રિ-ટિશસરકારે તેમને આપેલો ધન્યવાદ-પંજાબના યુદ્ધમાં બ્રિટિશસરકારને ગજસિંહદ્વારા મળેલી સહાય-બ્રિટિશસરકારે રાવલ ગજસિંહને આપેલા પ્રણ કિલ્લા-ગજસિંહનું મૃત્યુ-રણજિતસિંહ-હને થયેલી સિંહાસનની પ્રાપ્તિ-તેમને બ્રિટિશસરકારની તરફથી મળેલી વંશપરંપરાગત ગાદીની સનંદ-રણજિતસિંહનું મૃત્યુ-જેસલમીરના વર્તમાન રાજ-વૈરીશાલના શાસનનું વર્ણન.

તિહાસકાર કર્નલ ટોડને લખેલો વિસ્તૃત ઇતિહાસ અમે ગત અધ્યાય સુધીમાં આપી દીધો છે. પ્રસ્તુત અધ્યાયમાં અમે ત્યાર પછીથી વર્તમાન સમયસુધીના ઇતિહાસનો સારાંશ પ્રકાશિત કરીએ છીએ.

જાતિની સ્વાધીન અવસ્થામાં રાજા, સામંતો અને સમસ્ત પ્રજા જે પ્રમાણે એક પ્રકારના ચૈતન્યથી યુક્ત હોય છે, તેવી સજીવતા તેની પરાધીન અવસ્થામાં જણાતી નથી. પરાધીન અવસ્થામાં જાતિની તેથી વિપરીત દશા થાય છે. પ-રાધીન જાતિ વા નામમાત્રની સ્વાધીનજાતિની જીવનશક્તિ સર્વથા ક્ષીણ

થઈ જાય છે. આલસ્ય, વિલાસિતા, સ્વજાતિદ્રેષ, અનૈક્ય વગેરે દુર્ગુણો જાતિને એકદમ નિર્બળ બનાવી દે છે; તેથી જાતિની પરાધીન વા નામમાત્રની સ્વાધીન અવસ્થામાં કોઈ પણ પ્રકારની વિશિષ્ટ રાજકીય ઘટના દષ્ટિગોચર થતી નથી. તેવા સમયમાં રાજાથી લઈને હલકી પંક્તિના કૃષ્ણ-કાર સુધીનાં સર્વ માણસો કેવલ આહારવિહારમાંજ પ્રસન્ન રહીને કાળ નિર્ગમન કરે છે. તેવા વખતમાં જાતિનું મનુષ્યત્વ હુપ્ત થઈ જાય છે અને કોઈ પણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ વા સજીવતા દષ્ટિગો-ચર થતી નથી. આવા વખતમાં જાતિ અનંત નિદ્રામાં પડી જાય છે. તે પરાધીન વા નામમાત્રની સ્વાધીન જાતિ સ્વપ્નમાં પણ પોતાનું પૂર્વગૌરવ સ્મરી પોતાના પૂર્વજોની પેઠે પોતાની જન્મભૂમિ, સ્વજાતિ, સ્વસમાજ વા સ્વધર્મને માટે આત્મલોભ આપવાને પ્રવૃત્ત થતી નથી. ભારતવર્ષના વર્ત-માન દેશી રાજાઓના રાજ્યનું જે લોકો અવલોકન કરે છે, તેઓ આ વાતનો અવશ્ય સ્વીકાર કરશે કે સર્વ દેશી રાજાઓ, સમસ્ત મહાપરાક્રમી સામંતોનાં સંતાનો અને સમસ્ત અસીમ સાહસિક પ્રજા હાલમાં નિદ્રામાં થોરે છે. પચાસ વર્ષ પૂર્વે પ્રત્યેક દેશી રાજ્ય સજીવતા દર્શાવતું હતું. પ્રત્યેક પ્રાંતમાં

ગળગીય ઘટનાઓ બનતી હતી પરંતુ આજે સર્વ રાજ્યો અને સામતો બનત નિદ્રામાં સૂઈ ગયા છે

વિધિના લેખથી આજે નાનો મગ્યો ઇન્ડિયાની ભાગ્યના સામ્યનો નિર્ધારક બન્યો છે વિધિ ના લેખથી બ્રિટિશસરકારની તાથે સધિ કરીને દેશી ગળગીયો આનંદ માને છે હાનસા દેશી ગળગીયોના ગળગીયા પ્રાપ્ત પપુ પ્રકારની ગળગીય ઘટના બનતી નથી તેથી નર્વ દોડ ગળગીયાનના રાજ્યોની પૂર્ણસ્વાધીન તથા અર્ધસ્વાધીન દલાતુ જે ચિત્ર આલેખી ગયા છે તે પ્રકારનું ઉનેગક અને કીર્તિમય દશ્ય અને પામીની દરિસ-મુખ માદર કરી શકતા નથી

દુષ્ટ સાલિમસિંહ જે સમયે જેસલમીરના મિહામનપર મહાગવલ ગજસિંહને અધિષ્ઠિત કરી પોતાની ઇન્જાલુમાર સર્વ ગળગીયપ્રબલ કરતો હતો તે સમયેજ કર્નલ દોડ પોતાને પ્રિયજેન ગજસ્થાનના ત્યાગ કરીને પોતાની જન્મભૂમિ ઇન્ડિયામાં આવ્યા ગયા હતા આથી જેસનમીરનો ઇતિહાસ ગળગીય સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયો તેની સાથેજ સમાપ્ત થઈ ગયો છે હવે જમે લાગ પછીનો ઇતિહાસ લખવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ

જે સમયે મહાગવલ ગળગીય પોતાના મસ્તકપર ગળગીય કુટુંબ ધારણ કર્યો તે સમય તેઓ સગીર વયના હતા નીચ સાલિમસિંહ ગળગીયને રાજતિલક થયું ત્યાગપછી ત્યાગ વર્ષપર્યંત જીવત રહ્યો, પરંતુ તે બાર વર્ષમાં તેના અત્યાચાર, ઉત્પીડન અને લયકર માર્ચિતાએ જેસનમીરને સર્વાંશ નાશ કરી નાખ્યો તેણે શ્રેષ્ઠ પકિતના સામતો અને ધનવાનવહીકોને મહાક્રોધ આપી વૃગી લીધા અને સમસ્ત પ્રજા સાથે પોતાની ઇન્જાલુમાર વર્તન કર્યું કર્નલ માલેસન પોતાના યશ્નના લયે છે કે - "સાલિમસિંહ પોતાના સ્વામીના નામથી ઇતર ગળગીયોની ભૂમિ ધીમે ધીમે દબાવ્યા કરતો એટલુંજ નહિ પરંતુ મર્વ ભૂમિ પોતાના કબજામાં ગળગીયને માટે કેનકેસ જવાનો લય પપુ દર્શાવતો હતો જો કે તે રાવલને પ્રબળરીતે કહેતો હતો કે સહિની શરત અનુસાર અન્ય ગળગીયોની સીમામાં હસ્ત લેપ કરવો સર્વ પ્રકારે અશક્ય છે દુષ્ટ સાલિમસિંહે જેસલમીરની બારે ખગમી કરી હતી, પરંતુ અતે તે પોતાના પાપના ભોળતળે દબાઈ ગયો આ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે તે નગપિશાચના હાથમાંથી રાજ્યની રક્ષા કરવાને માટે ગવન ગળગીયને ઇન્ડિયા સં ૧૮૨૪માં તેને મારી નાખવાને એક મારો નિયુક્ત કર્યો આ સમયે સાલિમસિંહ જોલો અધા લયથીત થઈ ગયો કે તેણે પોતાના કુટુંબ ના મર્વ માણસોને પોતાની જગીરમાં મોગી દીધા તેજ વર્ષમાં દુરાતમા સાલિમસિંહના પાપી પ્રાપ્ત તેના કુનુષિત શરીરને છોડીને આવ્યા ગયા કર્નલ માલેસન જણાવે છે કે - "સાલિમસિંહે એવા વિશ્વાસસહિઃ પ્રાણત્યાગ કર્યો હતા કે મત્રીપદપર સદા મારા વગજોજ ગહેશે અત્રે અને માલિમસિંહના યગ્નિતના સળધમાં વિશેષ કહેવા માગતા નથી ફક્ત એટલુંજ કહેવું પૂરતું છે કે પ વિત્ર હરિવગમઃ માલિમસિંહ કલકર્યે પેદા થયો હતો અને તે પોતાની પ્રયત્ન પ્રજાતાથી આ જગતમાં ધૃષ્ટિત કાર્યો કરી ગયો છે

જેસલમીરના મુખ્યમત્રીનું પદ પોતાના જ્યેષ્ઠ કુમારને મળે અને તેની પછી તેના જ્યેષ્ઠ પુત્રને મળે એવી રીતે કમશ તે પદ પોતાના ઉનગધિકારીઓને મદાજનજી રહે એટલા માટે માલિમ સિંહે પોતાની જીવિત અવસ્થામાં અત્યંત પ્રયાસ કર્યો હતો જો કે બ્રિટિશમગ્નરે તેની ઉક્ત પ્રકારની માગણીમાં મમતિ આપી નહિ કિંતુ પાપાતમા સાનિમગિહે બલપૂરક ગળગીય અને સમસ્ત સામતોની પાસે એવો એકરાર કરાવી રીધો કે જેસલમીરમાં તમાગ વરજો નિવાય કોઈ પણ મુખ્યમત્રીના પદપર અધિષ્ઠિત થઈ શકશે નહિ " જેસલમીરના મર્વ સામતો અને કર્મચારીઓ માલિમાસહના લક્ષ્મી હતા અને તેઓ તેની પ્રત્યેક આજ્ઞાનું પાલન કરતા હતા તથા તેમણે પોતાનો માર્ગ સાધવાને માટેજ માલિમસિંહના વગજોને મુખ્યમત્રીનું પદ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો માલિમસિંહના મૃત્યુ પછી તેના અનુયાયી રાજકર્મચારીઓએ એવો પ્રપચ ગયો કે જેથી ગળગીયને તેના જ્યેષ્ઠ મુત્રનેજ મુખ્યમત્રી આપવા પડ્યો, પરંતુ તેજ સમયે એવો પણ દરાવ કરવામાં આવ્યો કે ઉક્ત જ્યેષ્ઠ પુત્ર નિવાય સાલિમસિંહની છીછા ઝીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલા કનિષ્ઠ મુત્રને પણ મત્રીપદ આપવું આ રીતે

સાલિમસિંહનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર પોતાના સાવકાભાઈની સાથે મંત્રીનું કામ કરવા લાગ્યો. સાલિમસિંહ જેવો ફર હતો, તેવોજ ફર તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર પણ નિવડ્યો. કર્નલ^૧ માલેસન જણાવે છે કે:—“સાલિમસિંહના જ્યેષ્ઠ પુત્રે પોતાની ઉક્ત સાવકી માતાને એક નોકરની સાથે પ્રેમમાં પડેલી જોઈ અથવા સંદેહથી તે કુલટાને અને તેના ચારને જન્મેને મારી નાખ્યાં. આથી^૨ ગજસિંહ કે જેઓ હવે યોગ્ય વયના થયા હતા તેમણે તેને કારાગૃહમાં પૂરી દીધા. આથી કેદમાં પડેલા મંત્રીના પક્ષના કર્મચારીઓ રાજ ગજસિંહ પર અત્યંત અપ્રસન્ન થયા અને તેમણે મહા ઉપદ્રવ મચાવી દીધો; પરંતુ રાવલ ગજસિંહે કોઈ પણ પ્રકારે તેને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરીને તેને મંત્રીપદ આપ્યું નહિ. પોતાના પ્રત્યે જે સામંતો અને કર્મચારીઓ અપ્રસન્ન થયા હતા, તેમને તેમણે બ્રિટિશસરકારના હાથમાં સોંપી દેવાની ધમકી આપી. બ્રિટિશ-સરકાર મહારાજ ગજસિંહની ધમ્મજાને અનુકૂળ હતી, તેથી સમસ્ત અસંતુષ્ટ સામંતો ઉપદ્રવ છોડી ચૂપ થઈ ગયા.”

જેસલમીરના કાળસ્વરૂપ મહેતા સ્વરૂપસિંહના વંશજોના હાથમાંથી મંત્રીપદ ફર કરી હવે યોગ્ય વયમાં આવેલા મહારાવલ ગજસિંહે, પોતાના હાથમાં રાજ્યશાસનનો ભાર લીધો. ગજસિંહે સમસ્ત રાજ્યતંત્ર પોતાના હાથમાં લેતાંજ જેસલમીરમાં શાંતિ સ્થાપિત થઈ ગઈ. અત્યાચાર, ઉત્પીડન અને અસંતોષના સ્થાનમાં શાંતિ, ન્યાય અને સંતોષ દૃષ્ટિગાચર થવા લાગ્યો. જેસલમીરની સર્વ પ્રજા દીર્ઘકાળથી કષ્ટ ભોગવતી આવી હતી, સર્વ શ્રેણીનાં અનુષ્ઠાન ધન અને પ્રાણને માટે લયભીત રહેતા હતાં; પરંતુ હવે રાજ ગજસિંહે પોતાના હાથમાં રાજદંડ પ્રહણ કરી પ્રજાને પુત્રવત ગણીને તેનું પાલન કરવા માંડ્યું અને રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપન કરી. તેઓ સારીપેઠે જાણતા હતા કે દીર્ઘકાળથી જેસલમીરમાં અરાજકતા પ્રસરી રહી છે, સ્વરૂપસિંહ અને સાલિમસિંહનાં સ્વચ્છંદી વર્તનથી રાજ્ય સર્વથા વિષ્વસ્ત થઈ ગયું છે, સમસ્ત પ્રજાનું ધન લૂંટાઈ ગયું છે, પ્રજાની જાતીય જીવનશક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે અને રાજ્યનું બળ જતું રહ્યું છે; માટે સમયની ગતિ જોઈ અંગ્રેજ સરકારની સાથે મિત્રતા રાખવો જોઈએ. તેમણે પોતાના મરણપર્યંત બ્રિટિશસરકારની સાથે સારી રીતે મિત્રતા નિભાવી હતી. ઈ. સ. ૧૮૪૮-૪૯ માં પાંજળમાં બ્રિટિશસરકારને યુદ્ધ કરવું પડ્યું તે સમયે જેસલમીરના સ્વામી ગજસિંહે ઉંઠ આદિની સહાયથી બ્રિટિશસરકાર પર એટલો બધો ઉપકાર કર્યો હતો કે તે માટે બ્રિટિશસરકારે મહારાવલ ગજસિંહને પોતાના સાચા મિત્ર ગણી ધણો ધન્યવાદ આપ્યો.

કર્નલ માલેસન જણાવે છે કે:—“ઈ. સ. ૧૮૪૪ માં સિંઘેશ જીતી લીધા પછી શાહગઢ, ધડસિયા અને કોટરા નામના ત્રણ કિલ્લા કે જે દીર્ઘકાળપૂર્વે જેસલમીરના રાજ્યની પાસેથી ધતિર રાજ્યએ પુરચવી લીધા હતા, તે સર્વ પુનઃ જેસલમીરના સ્વામીને સોંપી દેવામાં આવ્યા. બ્રિટિશસરકારની આજ્ઞાનુસાર મીરજી મુરોદે આ ત્રણે કિલ્લાઓ મહારાવલ ગજસિંહને આપી દીધા; પરંતુ એ સમયે તેના સંબંધમાં બ્રિટિશસરકારે મહારાવલને કોઈ સનંદ આપી નહિ.”

મહારાવલ ગજસિંહ જે પ્રકારે બ્રિટિશસરકારના પ્રેમપાત્ર બન્યા હતા, તે પ્રકારે તેમણે પ્રજાના હૃદય પણ જીતી લીધાં હતાં; પરંતુ અત્યંત શોકની વાત છે કે તેઓ અધિક સમય સુધી રાજ્ય-સુખ ભોગવી શક્યા નહિ. ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં મહારાવલ ગજસિંહે માયામય શરીર છોડી પરલોક-વાસ કર્યો. કર્નલ ટ્રોડે લખ્યું છે કે, ગજસિંહને ગેવાડની રાજકુમારીના ગર્ભથી એક પુત્રરત્નની પ્રાપ્તિ થઈ હતી; પરંતુ તેમની પછીના ઇતિહાસવેત્તાઓ જણાવે છે કે ગજસિંહ અપુત્રાવસ્થામાંજ મરણ પામ્યા હતા. આથી સ્પષ્ટરીતે જણાય છે કે રાણાની કુમારીના ગર્ભથી જે પુત્રઉત્પન્ન થયો હતો તે બાલ્યાવસ્થામાંજ મરણ પામ્યો હતો.

મહારાવલ ગજસિંહે અપુત્રાવસ્થામાં પ્રાણુલાગ કર્યો, તેથી તેમની વિધવા રાણીએ ગજસિંહના

૧ તેના સંબંધમાં બાણ લોકનાથ લોખના હિંદુસ્તાનના રાજસ્થાનના વગેરેના ઇતિહાસમાં જણાવ્યું છે કે તે તેના પિતાના જેવાજ દુશ્મિયા ધરાવતો હતો.

૨ બાણ લોકનાથ લોખ પોતાના પુસ્તકમાં એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે, “તેણે પોતાનો સાવકો ભાઈ જે મંત્રીપદ પર નિયુક્ત હતો તેને મારી નાખ્યો.”

ભગીન ગણિતસિદ્ધાન્તે દત્તકતરિકે અહણ ક્યો ગણિતસિદ્ધાન્તે સિદ્ધાસનપર અધિષ્ઠિત થઇ વપી દક્ષતાપૂર્વકે ગણ્યશાસન ક્યું તેમના શાસનસમયમા ભાગતવર્ષમા વિખ્યાત મિપાઇઓનો મળવો થયો ગણિતસિદ્ધાન્તે આ બળવાના સમયમા બ્રિટિશસરકારને સહાય કરવામા કેઇપણ પ્રમારની તુડી કરી નહિ ઇન સં ૧૮૬૨ મા બ્યારે બ્રિટિશસરકારે ભારતના દેશી ગાનઓને દત્તકપુત્ર અહણ કરવાની મનદ આપી, ત્યારે મહારાવલ ગણિતસિદ્ધાન્તે પણ તે મનદ પ્રાપ્ત થઇ ગણિતસિદ્ધાન્તે શાસન સમયમા જેસલમીરમા કેઇ પણ વિશિષ્ટ રાજકીય ઘટના બની નહિ ઇન સં ૧૮૬૪ ના જૂન માસમા રણિતસિદ્ધાન્તે આ બગત છોડી પરલોકમા ત્સધાવ્યા

ગજાસહની પેઠે રણિતસિદ્ધાન્તે પણ અપુત્રાવસ્થામા દેહનો ત્યાગ કર્યો હતો, તેથી ગણિત સિદ્ધાન્તે રાણીએ પોતાના દિયર વૈરીસાલને દત્તકતરિકે અહણ કર્યા આ સમયે મહારાવન વૈગીમાન પદ ૧૧ વર્ષની વયના હતો

ગણિતસિદ્ધાન્તે રાણીએ વૈરીસાલને દત્તક લીધા તો ખરા પરતુ તેઓ કેઇ પણ પ્રકારે તે સમયે સિદ્ધાસનપર બેસવાને રાજ થયા નહિ બ્યારે સર્વ માણ્યોએ તેમને બ્રામ્હ કર્યો ત્યારે તેમણે એવો વાધો ઉઠાવ્યો કે - હું વિશ્વાસપૂર્વકે માતુ છું કે જેસલમીરનો સ્વામી બનીને હું સુખી થઇશ નહિ મહારાવલ વૈરીસાલે આમ શામટે કહ્યું તેનું અનુમાન પાડકો સગલતાથી કરી શકે એમ છે ગજાસિદ્ધાન્તે રણિતસિદ્ધાન્તે ઘણા થોડા સમયમાજ સિદ્ધાસન છોડીને ચાલ્યા ગયા હતા તેથી તેમણે હિંદુસમા જમા પ્રચલિત વિચારાનુસાર એમ ધાર્યું હતું કે રાજ થવાથી અધિક સમય સુધી જીવી શકાતુ નથી આ રીતે મહારાવલ વૈરીસાલ સિદ્ધાસનપર બેસ નહિ તે માટે સર્વ માણ્યો નારાજ થયા બ્યારે બ્રિટિશસરકારને આ સબધે પૂછવામા આવ્યું ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે - 'હાલ એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત કરવાની જરૂર નથી, કાળજી મહારાવલ રજ સગીર બાલક છે બ્યારે તેઓ મોટા થશે ત્યારે અવસ્થ તેમનો ભાવ બદલાઇ જશે ' આથી ઉન્નત પ્રશ્નસબધી ચર્ચા બંધ થઇ ગઇ અને મહારાવલ વૈરીસાલના પિતા કેસરીસિદ્ધાન્તે પોતાના પુત્રના નામથી ગણ્યશાસન કરવા લાગ્યા

મહારાવલ વૈરીસાલનો મનોભાવ બદલાતા અધિક વિલબ લાગ્યો નહિ બીજેજ વર્ષે અર્થાત્ ઇન સં ૧૮૬૫ ના બ્રાહ્મોજ માસમા તેમણે જણાવ્યું કે - 'હું સિદ્ધાસનપર બેસવાને તૈયાર છું આ વાત સાલળી ગજધાનીના લોકો પરમ આનંદ પામ્યા બ્રિટિશસરકારના પોલિટિકલ એજન્ટે મોગ સમારોહસહિત મહારાવલ વૈરીસાલને રાજતિલકે કરાવી દીધું શ્રીકૃષ્ણના વશાવત સ શ્રીમન્મહા રાવલ વૈરીસાલસિદ્ધાન્તે બહાદૂર કે જેઓ જેસલમીરના વર્તમાન મહારાજ છે, તેઓ પરમ ક્ષુદ્ધિમત્તા અને નિપુણતાપૂર્વકે રાજ્યશાસન કરે છે હાલમા ગણ્યમા મોતરફ અખડ શાંતિ વિરાજમાન છે ત્યાર્થપરાયણતા સ્વળતિવિદેષ, અસતોષ અને અત્યાચારોની પીડા હાલમા સર્વથા અદૃશ્ય થઇ ગયા છે

અધ્યાય ૮ મો

જેસલમીરનું ભૌગોલિક વર્ણન-જેસલમીરનો વિસ્તાર-આમ અને નગરોની સંખ્યા-લવણ-સરોવર-કાનોદસર-મૃત્તિકા-નિપજ-કૃષિ-શિલ્પ અને વાણિજ્ય-રાજકર-ભૂમિકર અને વાણિ-જ્યકર-કૃષિકારોની પાસેથી સંગ્રહિત કરવામાં આવતો ભુમિકર-ધુઆડર-ચાળી વા આહાર-કર-કર-કર અથવા જોરજીલમથી લીધેલી સંપત્તિ-મત્રી આલિમસિંહે જોરજીલમથી કરેલો સંપત્તિનો સંગ્રહ-રાજ્યનો ખર્ચ-જેસલમીરનિવાસી ભટ્ટીઓ-તેમની આકૃતિ અને પહેરવેશ-અટ્ટીજી અને તંખાકુપ્રત્યે ભટ્ટીજીણોનો પૂર્વાતુરણ-પાલીવાલ બ્રાહ્મણ જાતિ-તેનો ઇતિ-હાસ-તેની સંખ્યા-તેનું દ્રવ્ય અને તેનો વંધા-વિચિત્ર પૂજાવિધિ-પોકણુબ્રાહ્મણજાતિ-જાટ-જાત-જેસલમીરનો હિંદો.

નર્લ ટાંડ જેસલમીરરાજ્યનો રાજકીય ઇતિહાસ વર્ણવ્યા પછી ત્યાંની ભૌગોલિક, પ્રાકૃતિક, સામાજિક અને અન્યાન્ય જાણવાયોગ્ય બાબતો વિસ્તારપૂર્વક લખી છે. તેઓ જણાવે છે કે જેસલમીરની ભૂમિ ખાડોટકરાવાળી છે. તેનો વિસ્તાર પ્રાયઃ ૧૫૦૦૦ વર્ગમાઇલ છે. આ વિસ્તૃત પ્રદેશમાં નગર, ગામ અને નાના નાના કર્યાઓની સંખ્યા અહીંસેથી અધિક નહિ હોય. કેટલાક સોડિનું એવું અ-તુમાન છે કે આમનગરાદિની સંખ્યા ત્રણસે હશે અને કેટલાક કહે છે કે ખસે હશે; પરંતુ પાછલી વાત સત્ય લાગે છે. ૬૦ સં ૧૮૧૫ માં જેસલમીરની યરા-ખર વસ્તી કેટલી હતી તે જાણવાને માટે આગળ અમે પાઠકોની સમક્ષ એક વિશ્વા-સ પાત્ર સૂચી સાદર કરીશું.

ઐટલિનનાં દ્વિતીય શ્રેણીના નગરમાં જેટલા મનુષ્યો વસે છે, તેના પ્રમાણમાં આ ૧૫૦૦૦ વર્ગમાઇલના વિસ્તારવાળા રાજ્યમાં વસતા મનુષ્યોની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે; તેમાંની અર્ધી વસ્તી તો કેવલ પાટનગરમાં જ છે. પાટનગરને છોડી દૃષ્ટએ તો પ્રત્યેક વર્ગમાઇલમાં બેથી ત્રણ મનુષ્યો વસતાં જણાય છે.

કર્નલ ટાંડ જણાવે છે કે જેસલમીરની પૃથ્વીનું પરિમાણ પંદરહજાર માઇલ છે; પરંતુ કર્નલ માલેસને ૬૦ સં ૧૮૭૫ માં લખ્યું છે કે જેસલમીરના રાજ્યનો વિસ્તાર ૧૨૨૫૨ વર્ગમાઇલ છે. કર્નલ હાડના ઉલ્લેખપરથી પ્રતીત થાય છે કે ૬૦ સં ૧૮૫૫ માં જેસલમીરની મનુષ્યસંખ્યા ૭૪૪૦૦ હતી, મહાશય અગિસને ૬૦ સં ૧૮૬૪ માં તે ૧૩૭૦૦ અને બાબુ લોકનાથ ઘોષે ૬૦ સં ૧૮૭૬ માં તે ૭૫૦૦૦ લખી છે. આ પરથી સહજ જાણી શકાય છે કે અખંડેશાંતિ ભોગવવાથી ભારતવર્ષના અન્યાન્ય દેશી રાજ્યોની વસ્તી જે પ્રમાણે વધી છે, તે પ્રમાણે જેસલમીરની જનસંખ્યા વધી નથી; પરંતુ સમાનજ રહી છે.

૧ ઈં ૬૦ સં ૧૮૬૬ માં છપાયેલા હિંદના દેશી રાજ્યો નામના પુસ્તકમાં ૧૬૪૪૭ વર્ગમાઇલ ભૂમિ લખવામાં આવી છે. ઈં ૬૦ સં ૧૮૮૧ ના વસ્તીપત્રકમાં ૧૦૮૧૪૩ મનુષ્યો પ્રાપ્ત થાય છે અને તે સમયે રાજ્યની આમદાની ૧૫૮૦૦૦ રૂપિયા હતા. જેસલમીરની ઉત્તર મહાબલપુર રાજ્ય, પૂર્વે બિહારને અને મારવાડ, દક્ષિણે મારવાડ અને પશ્ચિમે સિંધદેશ આવેલો છે ૨૬ અંશ ૫ કલા ઉત્તર અક્ષાંશથી ૨૮ અંશ ૨૪ કલા ઉત્તર અક્ષાંશ સુધી અને ૬૯ અંશ ૩૦ કલા પૂર્વદિશાંતથી ૭૨ અંશ ૫૦ કલા પૂર્વદિશાંતરપર્યંત જેસલમીર રાજ્ય છે.

૨ આ સંખ્યા બેઠી જણાય છે. ખરી ૭૩૧૦૦ હોવી જોઈએ

જેસલમીરરાજ્યની જનસંખ્યાની સૂચિ

નગરોના નામ	ખાલસા અને સામંતશાસિત	વરોની સંખ્યા	મનુષ્યનીસંખ્યા	શિમાર્ક
જેસલમીર	રાજધાની	૭૦૦૦	૩૫૦૦૦	ખીજ પશુ ૨૪ ગામે છે.
બિક્રમપુર	સામંતશાસિત	૫૦૦	૨૦૦૦	
મેરૌ	"	૩૦૦	૧૨૦૦	
નચના	"	૪૦૦	૧૬૦૦	
હટ્ટારી	"	૩૦૦	૧૨૦૦	
કાવાહ	"	૩૦૦	૧૨૦૦	હાલમાં અહીંના જુદાજુદા ભટ્ટી જાતિ વસે છે. રાયોલોત સામંત
કોલહર	"	૨૦૦	૮૦૦	
સતોહ	"	૩૦૦	૧૨૦૦	
જીજીનીયાલી	"	૩૦૦	૧૨૦૦	
ફેવીકાટ	ખાલસા	૨૦૦	૮૦૦	
ભાપ	"	૨૦૦	૮૦૦	અહીંના સામંત જેસલમીરના પ્રધાનસામંત છે.
બલાના	સામંતશાસિત	૧૫૦	૬૦૦	
સત્યાસોહ	"	૧૦૦	૪૦૦	
વાર	"	૨૦૦	૮૦૦	
ચાન	"	૨૦૦	૮૦૦	
લોહરિક	"	૧૫૦	૬૦૦	અહીંનાં માલહેવાન લોકો વસે છે.
નાનતલ્લો	"	૧૫૦	૬૦૦	
લાહલી	"	૩૦૦	૧૨૦૦	
હાગરી	"	૧૫૦	૬૦૦	
ચિન્નેરાય	ખાલસા	૨૦૦	૮૦૦	
મુંદાઈ	"	૨૦૦	૮૦૦	
રામગઢ	"	૨૦૦	૮૦૦	
વરસલપુર	સામંતશાસિત	૨૦૦	૮૦૦	
ગિરાજસર	"	૧૫૦	૬૦૦	

એકંદર ૨૪

૧૨૩૫૦

૫૬૪૦૦

જેસલમીરના રાજ્યમાં જે હળાર પચ્ચીસ ગામ અને ગામડાં છે, પ્રત્યેક ગામમાં ચારથી પચાસ સુધી ઘર છે, પ્રત્યેક ઘરનાં ચાર માણસને હિસાબે કુલ આસપાસવાસી નસંખ્યા ૧૮૦૦૦ થાય.

૧૮૦૦૦

એકંદર

૭૪૪૦૦

ભુમિ-જેમનમીરનો અધિ ભાગ થન વા ગાી અર્થાત્ ઉજ્જય વનનો ખનેલો છે જેધુગની મીમા પગ આવેન લોવાગથી સિંધદેશની મીમા આગળ આવેના ખાડા નામના મ્થાન સુધીની ભુમિ મર્વથા રેતાળ અને જનરહિત છે તેમા વચ્ચે વચ્ચે ગેતીના હગના છે અનેકાઇ કાઇ ભાગમા નાના નાના જગનો આવેલા છે લોવારથી ખાડાસુધીની આ ગાપા જે જેમનમીરને મે ભાગમા વિભક્ત કરે છે, તે જૂપ અને ઉજ્જયભૂમિતે પણ નદી ર છે ઉત્તર તરફનો ભાગ ઉજ્જય છે અને દક્ષિણ તરફનો ભાગ મગગ તથા ગાઇ નામના નાના નાનાપાડાથી ડુંકત છે આ નાની નાની પર્વતમાળા આ રાજ્યનું ભૂતત્વ જાણવાને માટે વિશેષ મહત્વની છે આ પર્વતશ્રેણી જ્ઞાનુભમાથી નીચળી ભૂમિની પ્રાપ્તિ અવગચા અનુમાન થા મ્થુન અને કયા મુક્કમસ્વરૂપે જાણાય છે ચોહતન નામના મ્થાનની પેઠે કાઈ કાઈ મ્થાનપગ તેણે માગતવિદ પર્વતનું સ્વરૂપ પણ ધાણુ મ્થુ છે અને ત્યાથી આગળ તે મુક્કમ આનગમાજ છે, પગુ જેમનમીરમા જેટલી પર્વતશ્રેણીઓ છે તે મર્વ પર્વતના આગમ છે ગજરાની ૭ સનમીરના પર્વતના શિખરની ઉચાઈ ૨૫૦ ફીટ છે અને તે યથાર્થ પર્વતજ જાણાય છે ભગીઓ ની રાજધાની જેમલમીર પર્વતની શ્રેણીઓની વચ્ચે આવેલું છે અને તેની આસપાસ પદગ પદગ માઈન-પર્વત લિન્ન લિન્ન પર્વતશ્રેણીઓ નેનાથેલી છે એક પર્વતશ્રી જેસનમીગથી ઉત્તરપશ્ચિમમા પાત્રીસ માઈલના અતગપગ રામગઢ પયત ગઇ છે અને બીજી એક પૂર્વ તર થી ચાી જેધપુગરાજ્ય મા થઇ પોપણુ આગળ ગઈ છે અને ત્યાથી પાછી ઉત્તર તર મ્થાદી સુધી ગઇ છે તે પુન ત્યાથી છિતલિન્ન અવસ્થામા ઉત્તર તરફ પચ્ચીસ માઈનના અતરપગ ગાગિયાના સુધી ગઇ છે આ પર્વત શ્રેણી રેતીવાળા પથ્થરથી પૂર્ણ છે અને તેમા ગેરુ અધિકાગે પ્રાપ્ત થાય છે જેસનમીગના નિવાસી ઓ આ ગેરુમા પોતાના પહેરવાના વસ્ત્રોને ગજે છે ?

આ અદ્વૈત્યુ શિખરશ્રેણીઓ અને રેતીના ટેકરાઓ એજ માત્ર આ પ્રદેશના એકનગમા દે આવવા ભગ પારે છે માર્ગના પરિશ્રમિત અનુક્રમે આશ્રય અને ડાયા આપવાને માટે અહીં આ વૃક્ષો નહિ જેવાજ છે આ એક મોટો સીમારહિત ઉજ્જય ભૂભાગ છે અહીં આ માત્ર કાઇ કાઇ મ્થાને બે ચાગ વટવૃક્ષો દિશિગેચર થાય છે

સમરત જેસલમીગરાજ્યમા એક પણ સ્રોતસ્વતી નદી નથી પરંતુ રેતીના ગંગાપગથી વપાનસુ મા પાણી ઉતરી આવવાથી કાઇ કાઇ સ્થળે ખાગી તલાવડી બની એકાદ બે મહિનાઓ સુધી ગહે છે ત્રી તલાવડીઓ એથી અધિક સમય સુધી રહેતી નથી, પગુ ટેલીક તનાવડીઓ ઝાઝી વૃષ્ટિને લીધે અધિક જલસચય થવાથી આખુ વર્ષ માયમરહે છે આમાના એક તળાવનું નામ કાનોદસર છે આ તળાવ કાનોદથી એકાદનગદ સુધી નવ માઈનના વિસ્તારમા છે અને એમા બારેમાસ પાણી ગહે છે વડીનસુમા આ વિશાળ સંગેવર જલપૂર્ણ બની જાય છે અને તેમાથી એક નાની નદી નીચળી પૂર્વ તરફ પદગ કાશ સુધી ચાલી જાય છે એ મરોવગમા બ્થાસુધી પાણી રહે છે ત્યાસુધી તે નદી પણ સુકાઈ જતી નથી આ મરોવગમા જે મીઠું થાય છે તે ગળનું જાણાય છે અને તેથી ગળને કેટલીક ઉપજ પણ થાય છે

કૃષિ અને નિપજ-જે ૩ આ રેતાળ પ્રદેશ બહારથી ક્ષુદ્રૂપ દેખાતો નથી પગુ પ્રકૃતિએ વાસ્તવમા તેની ક્ષુદ્રૂપતાનો લાપ મ્યો નથી વસ્તુત અહીં આ પુષ્કળ ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે રિગેષ ત અહીં આ બાબતે અધિક થાય છે એ મોમમમા અહીં આ એવોલો બધો બાબગે પેલા થાય છે કે તેથી ત્રણ વર્ષ સુધી ખેડુતોનો નિર્વાહ થાય છે અહીં આના નિવાસીઓ કેનળ મિધ પ્રદેશમાથી ધઉ લાવે છે મે ત્રણ વાગ સારી પેઠે વૃષ્ટિ થયા પછી અહીં આના ખેડુતો બાબરો વાવે છે પછી તે બાબરો ઝાઝી મહેનતવિના પાકે છે ધાન્ય તૈયાર થાય છે, ત્યારે જો એકાદ લાગે વગમાદ થાય તો તેથી સર્વ ધાન્ય નષ્ટ થઇ જાય છે ભાગતવર્ષના અન્ય સ્થાનોની અપેક્ષાએ આ પ્રદેશનો બાબરો ઘણે સારો જાણાય છે જે સમયે અધિ બાબરો પેદા થાય છે તે સમયે તે ઉપિયાનો દાદમણ વેચાય છે પરંતુ તે અનેક વર્ષો સુધી આવા મોટા જથામા પાકતો નથી અહીં આના નિવાસીઓ પાચ પાચ વર્ષને અતરે અધિક બાબરો પાકવાની આશા ગમે છે આ દેશમા ભુવાગ પણ થાય છે પ તુ તે

૧ હર્ડ વરજુમામા એવો ઉલ્લેખ છે કે એમા પીશગગના પથ્થર થાય છે, જે દ્વારા લોખ પોતાના મકાનો રજે છે

કોઇ કોઇ સ્થળે થાય છે નાની નાની ચર્વતમાળાની ખીણોમાં મગ, તલ અને ગવાર નામના એક પ્રકારના ફળ થાય છે આ ગવારફલ અત્યંત સ્વાદિષ્ટ હોવાથી ભારતના અનેક પ્રદેશોમાં મોકલવામાં આવે છે જેસલમીરની રાજધાનીની ચારે બાજુએ જે જે સ્થાનપર પાણી લઇ જવાની સવડ છે, ત્યાં ત્યાં એક ઘઉં, હળદર અને ફળવાળા વૃક્ષો પુષ્કળ થાય છે આ દેશમાં ચોખ્ખા થતા નથી, પરંતુ તે સિંધદેશમાંથી લાવવામાં આવે છે

ખેતીના ઓળસે—જે દેશની મગી યોગ્ય ટોચ છે, તે દેશની ખેતીમાં ઘામમાં સામાન્ય ઓળસે વપરાય છે આ દેશમાં કૃષિકારો બે પ્રકારના હળોના ઉપયોગ કરે છે એક પ્રકારના હળની સાથે કેવળ એક વા બે બળદ જોડવામાં આવે છે અને ખીજ પ્રકારના હળની સાથે છટ જોડવામાં આવે છે

કામીગીરી—અહીં કામીગીરીનું કોઇપણ કામ હિતમ ખનતુ નથી અહીંથીના વણકરે જડા કપડા વણે છે અને વણાટગમને માટે ઉપયુક્ત એવી કપાસ ઈંગ્લીએ થાય છે તે સર્વ બહાર મોકલી દેવામાં આવે છે આ રૈતાળ પ્રદેશમાં જે મેઢા થાય છે તેમના અગવરથી હિન કાપી લઇ તેમાંથી ધાળળી ઘામળ પીછાડી અને નાના પ્રકારની પાઘડીઓ બનાવવામાં આવે છે આચરી નામના ચાનની કાળી મારીમાંથી પાણીના અને રાધવાના અને પાત્રો બનાવવામાં આવે છે અહીં આ બનાવવામાં આવતા સમગ્ર વસ્ત્રો સાગ હોતા નથી

વાણિજ્ય—જેસલમીરને વાણિજ્યસ્થાનતરિકે જે પ્રસિદ્ધિ મળી છે તે માત્ર તેના આતરિક વાણિજ્યને માટે મળી નથી જેસલમીર એ ભારતવર્ષના ઘણા ભાગોના વાણિજ્યનું સંગમસ્થાન છે ભારતના પૂર્વભાગમાંથી વાણિજ્યના સમગ્ર દ્રવ્યો જેસલમીરદ્વારા સિંધુ નદીની ખીણ અને તેની પેલી તરફના પ્રદેશોમાં મોકલવામાં આવે છે ખીજ તરફ હૈદરાબાદ શેરી લકખર શિકારપુર અને સિંધની દક્ષિણમાંથી વાણિજ્યના પદાર્થો ભારતવર્ષના પૂર્વભાગમાં લાવવામાં આવે છે ગગાની સમીપના પ્રદેશો તથા પળખમાંથી પણ વાણિજ્યદ્રવ્યો જેસલમીરમાં આવે છે, દુઆબની ગળી મેટા અને માળવાનું અરીણ, બિકાનેરની પ્રસિદ્ધ સાકર અને જ્યપુરમાં ખનેલા લોહાના ઓળસે જેસલમીરદ્વારા શિકારપુર અને સિંધના નીચેના ભાગમાં મોકલવામાં આવે છે આફ્રિકાથી આવેલા હાથીદાંત, ગંગ, નાળાચેર, આપલે અને મુખ્ય આદેશમાં સિંધદેશના દક્ષિણ ભાગમાંથી લાવવામાં આવે છે ભાગલપુરથી મૂકો મેવો આવે છે

મહેસુલ અને કર—જેસલમીરના ગમળની આમદાની પૂર્વે ચાર લાખ રૂપિયાથી અધિક હતી તેમાંના એક લાખ કરતા અધિક રૂપિયા ભૂમિની મહેસુલમાંથી ઉત્પન્ન થતા હતા પરંતુ આ માત્ર વાણિજ્યકર એજ આ રાજ્યની નિશ્ચિત મોતી આમદાની હતી, કિંતુ મત્રી સાલિમસિંહના આ ત્યાગશીને લીધે અને તેથી ઉદ્ભવેલી લડીસામ તેની ભૂટકાદથી વાણિજ્ય ન્યૂન થઇ જતા વાણિજ્યકરની ઉપજ પ્રાય સર્વથા નહ થઇ ગઇ પરંતુ આ વાણિજ્યકરદારો ત્રણ લાખ રૂપિયાની આમદાની થતી હતી આ વાણિજ્યકરને દાણ કહેવામાં આવે છે અને તેને લેનાર કારકુન દાણી કહેવાય છે રાજધાનીમાંથી જે પ્રધાન માર્ગો ગમળમાં ચોતરફ ગયા છે તે સદલ માર્ગોપર એક નિર્ધારિત સ્થાનમાં દાણી રહે છે

ભૂમિનું મહેસુલ—ભૂમિમાં જેટલું ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાંનો પાંચમો હિસ્સો અને કેટલેક સ્થળે સાતમો હિસ્સો કૃષિકારો રાખેને આપે છે રાજ્ય કદિ પણ રૂ થી અધિક કિંવા રૂ માથી

૧ કનલ ટોડ જણાવે છે કે, હુ કેટલીક પીછાડીના જોડા વિલાસતમાં લઈ ગયો હતો ત્યાં લોકોને તે ઘણું પસંદ પડ્યું આ દેશમાં શિયાળામાં શાલતરિકે આ પીછાડીઓ વાપરી શકાય એમ છે તે દેખાવમાં પણ ઘણી સોહામણી હોય છે

૨ શિકારપુર સિંધુનદીની પશ્ચિમે એ પ્રધાન વાણિજ્યસ્થાન છે

૩ મેઢા ટોડ જણાવે છે કે, સામતો તરફની ઉપજ કેટલી હતી તે કે નિશ્ચિતસ્વરૂપે જાણી શકાયો નથી રાજસ્થાનના અન્ય સભ્યોના સામતોની ઉપજ ખરતા તે બમણી અથવા બે લાખ રૂપિયા હોવી જોઈએ આ સામતો સંબંધે આપલે તા પડતા ચાલસે અથવાસોમાં આપે છે

ન્યૂન અનાજ લેતા નથી રાજ મહેસુલતગિ જે અનાજ લે છે, તેને પાત્રીવાદ્યાસણો અથવા વણિગે નગદ રૂપિયા આપીને ખરીદી લે છે અને આ રૂપિયા ગબરપમા મોઢની દેવામા આવે છે હુમ્મદર-ગ્રીને દર હુઆકા છે હાલમા એ ગબરનો મૈથી વિશેષ નિશ્ચિત દર છે હુઆ રાજદથી રમેદની મૂચના થાય છે એ અને થાળીકર પણ કહેવામા આવે છે થાળી એટલે જોજનપાત્ર એની ઉપજ પ્રતિવર્ષે નીસ હજાર રૂપિયા થાય છે આ જગમથી કોઈ પણ ગૃહ સુખ નથી

૬૩-આ પ્રદેશમા દડ નામનો એક ખીજો જ પ્રચલિત છે આ જ પ્રજાને જણાય છે ગબરને ન્યારે દ્યની આવશ્યકતા પડે છે, ત્યારે આ જગથી તે પૂર્ણ જવામા આવે છે જેસવમીગમા આ જ સવત ૧૮૩૦ અર્થાત્ ઈ. સ. ૧૭૭૪ મા પ્રચલિત થયો હતો તે સમય તે વધાગના હુઆ વા થાળીકરના નામથી જાળખાતો હતો જે વણિકો વ્યાજે રૂપીઆ ધીરી પોતાની આજીવિકા ચલાવતા હતા, તેમની પામેથીજ પ્રથમ તે જ લેવામા આવ્યો પ્રથમ આ જગના માત્ર ૨૭૦૦ રૂપિયાજ નિશ્ચિત થયા હતા મેથીવણિકોએ તો પોતાનો રિઝો જગ પણ વાધો લીધા વિના આપ્યો પરંતુ એસવાલવણિકોએ આપ્યો નહિ આથી તેમને પકડી જાગણ મા પૂવામા આવ્યા તેમણે આ સળથી જ તો આપ્યો પરંતુ કારાગૃહમાથી મુક્ત થયા પછી બધા એસવાલ વણિકોએ એકત્રિત થઈ પ્રતિજ્ઞા કરી કે અમે મરણપર્યંત જદિ પણ રાજ મૂદરાજનુ મુખ જોઈશું તહિ આ પ્રતિજ્ઞા તેમણે અતેક વધોસુધી અક્ષર પાળી હતી જેસવમીગનો ગત્ય મૂલનાજ જે સમયે રાજધાનીના રાજમાર્ગમા થઈને જતો, તે સમયે એસવાલવણિકો પોતાની હુદાન બધ કરી વગમા જઈ મેસતા આ ગતે વણા વધો સુધી તેઓ જદિપણ રાજનુ મુખ જોતા નહોતા એસવાલ વણિકોની આ પ્રતિજ્ઞાથી રાજ મૂલગજને અત્યંત અનુતાપ થતો હતો ગબરધાનીના જે શ્રેષ્ઠ, પ્રતિષ્ઠિત અને શ્રીમત શાહુકારો હોય તેજ મુખ નરિ જુએ, એથી મોટું હુખ ગબરને ખીજુ થું હોઈ શકે ? આથી રાજ ઉત્ત વણિકોને પ્રસન્ન કરાવે માટે આમ નજુ વિના એસવાલ વણિકોના મુખ્ય મુખ્ય નેતાઓને બેર ગયો અને તેણે તેમની મમલ પીછોડી પાથરી ક્ષમાની થાયના કરી વળી તેણે પોતાના હસ્તાક્ષરસહિત એક પત્રપઞ વખી આપ્યું કે “ જે વણિકો સદા હુઆદર આપ્યા કરશે તો હ જદિપણ તેમની પામેથી દડ નામનો જ લઈશ નહિ ” આથી એસવાલવણિકો પ્રસન્ન થયા મૂનગજે સવત ૧૮૪૧ મા અને ૧૮૫૨ મા રૂપિયાની આવશ્યકતા હોવાથી ઉત્ત વણિકોની પામેથી અનુક્રમે તેરીસ હજાર અને ચાળીસ હજાર રૂપિયા વ્યાજે લીધા હતા થોડા સમય પછી તેણે શિગના પ્રમાણે તે રૂપિયા ચૂંટી દીધા હતા ટાંડ સાહેબે લખ્યું છે કે ‘ ગબરસિંહ સિદ્ધાસનપર અધિષ્ઠિત થયો, ત્યાંથી અત્યાગમુધીમા અર્થાત્ જે વર્તમા અગમા સાલિમસિંહે વર્દમાન નામના એક મોટા શ્રીમત અને પ્રતિષ્ઠિત શાહુકારની પામેથી ઔદલાખ રૂપિયા જોજીવમથી લઠાવ્યા છે ઉત્ત શાહુકારના પૂર્વજો સમસ્ત ગબરધાનમા માન અને કીર્તિ પામ્યા હતા સાનિમસિંહે અનેકવાર જોજીવમ કરીને તેમનું સમસ્ત વન હરી રીધું છે ” કર્નલ ટાંડ જે સમયે આ ઇતિહાસ લખ્યો તે સમયે જેસલમીગના ગબરનો ખર્ચ ટૂંકો હતો તે નિમ્નલિખિત સૂચીપરથી જણાયે—

રૂપિયા

ખાગખર્ચનારે ૨૦૦૦૦

રોજગાર સદારખર્ચનારે .. . ૪૦૦૦૦

૧ અને હિદી લાધામા ‘પટના યસારના’ હેવામા આવે છે આ નમવાનુ એ ચિન્હ છે

૨ આ ખાતામા રાજના પોતાના અનુચરો, અગરક્ષા અને જીલામોનો મમાવેન થયેલો છે આ લોગોને પગારમા સીધું મળે છે અને નગરમા મહેનતમજૂરી કરીને તેઓ પોતાનો ખીજો ખર્ચ નિભાવે છે આ લોગોની મખ્યા ૧૦૦૦ હશે

૩ જે સામતો રાજધાનીમા રહેતા હતા તેમને દાણીની પામેથી જોજીવમનો ખર્ચ મળતો હતો પરંતુ આ રીતે માયાદત્તબેરલી હોવાથી તે દર રવામા આવી ત્યાંથી સામતોના નિત્યબચને માટે તેમની ચોગ્યતાનુસાર આઠ આનાથી સાત રૂપીઆ સુધી તેમને આપવામા આવે છે એનો વાર્ષિક ૪૦૦૦૦રૂપીઆનો ખર્ચ આવે છે.

સેબદી વા પગાદાર સૈન્યના ખર્ચના ^૧	૭૫૦૦૦
રાજદના પોતાના ઘોડા ૧૦ હાથી, ૨૦૦ ઉંટ તથા ગાદીઓના ખર્ચના	૩૫૦૦૦
પાયમે અશ્વાશીહીઓના ખર્ચના	૬૦૦૦૦
ગાંધીના જાતખર્ચના	૨૫૦૦૦
તોશાખાના (પિશાક)ના ખર્ચના	૫૦૦૦
દાનના ખર્ચના	૫૦૦૦
પા શાળાના ખર્ચના	૫૦૦૦
અતિથિસેવા તથા મિજબાનીના	૫૦૦૦
પવોતસવના	૫૦૦૦
પ્રતિવર્ષે અરીદવામા આવતા ઘોડા ઉંટ બળદ ઇલાદિના	૨૦૦૦૦

એક દગ હા ૨૯૦૦૦૦૦

મત્રીઓ અને ઇતર રાજકર્મચારીઓને વાણિજ્યકરમાથી પગાર આપવામા આવે છે અને કેટલાકને ભૂમિ પણ મળે છે પહેલા કાઠ કાઠ સાલ કેવળ વાણિજ્યકરના આ સમસ્ત વ્યયને માટે પૂરતો થઇ પડતો હતો આજિ વાણિજ્યકરની આમદાની પ્રાથ ૩૦૦૦૦૦ રૂપિયા થતી હતી

જાતિઓ—જે ભાગીલાકો હાથમા મુસલમાનીની વર્તમાન મીમામા વસે છે તે ખર્ચ હિંદુ છે, પાતુ ઉત્તર અને પશ્ચિમ મીમાતપર જે ભાગીઓ વસે છે તેમને મુસલમાનીની સાથે જામે વાણિજ્ય બંધવહાર દોવાથી તેમના પ્રાચીન આચારવિચારો કેટલેક અંશે પરિવર્તિત થઇ ગયા છે જે ભાગીઓ દીર્ઘજીવથી કૂનગ અને ગાડા તરફ ગ્રહે છે તેઓ સ્વભાવિથી પૃથક થઇને મુસલમાન બની ગયા છે અને તેમનો સર્વ બંધવહાર મુસલમાનોની સાથે ચાલે છે રાહોડા આહાણુ અને સીસોદીઓના જેની વગિતા હાનમા ભાટીજાતિમા નથી તોપણ કછવાહા નિરકા વા ગેખાવતો મત્તા તે અવિદ માહસિક અને વી ગણાય છે ભાટી ગળપૂતો રાહોડાના જેવા બળવાન અને કછવાહાઓના જેવા ઉચા નથી પણ તેઓ ઉકત ઉભય જાતિઓ મરતા દખાવમા વિશેષ સુદર અને ચાહુદીઓની પેઠે લાવણ્યજાત દોય છે ભાગીજાતિ રાજસ્થાનના સમસ્ત રાજપૂતોની સાથે લ નબંધવહાર રાખે છે

પહેરવેશ—ભાગીનામે મ્વેત વસ્ત્ર વા હીટરો જામે પહેરે છે આ જામે છુટણુસુધી લાખો હોય છે તેમા મગમા મરબદ બાધે છે તેમના પાચનમા પહેળા દોય છે પાતુ પગની ધુગી આગળ તે મજબૂત રીતે વળગેલા હોય છે તેઓ મત્તકપર લાલ રંગની પાવડી બાધે છે એમના કમ બદમા એક જમૈઓ ખાસેલો દોય છે તેઓ કાખી પીઠપર નાલ રાખે છે અને તનવાગ પાપુ સાથે લઇને ફેરે છે ઉલકી પાતિના લોકો ધોતીયુ પહેરે છે અને પાધડી બાધે છે ભાગીજાતિની સ્ત્રીઓ સાધા જુત ૨૦ શીટ (૧૦) ગજ નાખા બારિક ઉનના કપડાનો ધાવરો પહેરે છે અને તેજ કપડાની સાદી એકે છે આ દેશની સવ સ્ત્રીઓ હાથીદાત વા માછ પગના હાડમાની ચૂડીઓ પહેરે છે, જેહાગ ૨ ધથી મઝાસુધી તેમના હાથ લરાઇ ગય છે ઉભય હાથની ચૂડીઓના કિમત ૨૬ રૂપિયાથી લઇને ૩૫ રૂપિયા સુધી થાય છે સ્ત્રીઓ પોતાના હાથમા ચાદીના મઝા પણ પહેરે છે જે સ્ત્રીના હાથમા ચાદીના કડા નહિ હાય તે પોતાને અભાગિની સમજે છે ૨૬ ગળપતાણીઓ ઘણી મજબૂત હોય છે અને તેઓ કૃષિના સમગ્ર કાર્યો ૨ છે

અન્યાન્ય રાજપૂત જાતિઓની પેઠે ભાગીજાતિ પણ અરીણુ ખાય છે અમલપાણી લીલા પછી તેઓ પીકા પીએ છે આ સમયે તેઓ નિશામા એવા મચ્છૂ બની જાય છે જે તેમના શરીરપર કાઈ આઘાત આવમા આવે તોપણ તે તેમને લાગતો નથી

હરિવનાવતસ ભાગીઓની ગેરે અહી આ પાલીવાલ જાતિના બ્રાહ્મણો વસે છે તેમની નખ્યા પ્રાય ભાગીઓની બગબર છે પાતુ તેઓ ભાગીઓ મત્તા અધિક શ્રીમત છે માગવાડમા ગોડાની વસ્તી થઇ તે પૂર્વે આ પાલીવાલ બ્રાહ્મણોના પૂર્વજો પાલી વા પલ્લી નામના સ્થાનમા વસતા હતા આ મી સત્તાજ્ઞીમા જે સમયે શિયોજીએ જોગથી જઇ મારવાડનુ પાલી નામનું સ્થાન છતી

લીધું તે સમયથી આ પાલીવાલ બ્રાહ્મણના ભાગ્યને ખરાબ થયો છે. શિયોણએ પાલીવાલને છતી લીધા બરા; પરંતુ તેમને સર્વથા નષ્ટ કર્યા નહિ. બ્યારે એક મુસલમાન પાદશાહ તે સ્થાન છતી લીધું અને મારવાડના સમસ્ત લોકોની સાથે પાલીવાલ બ્રાહ્મણોની પાસેથી પણ કર માગ્યો, ત્યારે તેમણે બહુલ્યું કે અને બ્રાહ્મણ છીએ, તેથી અમારી પાસેથી કોઈએ પણ કર લીધો નથી અને અને કોઈને કર આપીશું પણ નહિ. આ શબ્દો સાંભળી ઉક્ત પાદશાહ નારાજ થયો અને તેણે તેમના પ્રધાન પ્રધાન નેતાઓને કદ કરી લીધા; પરંતુ તેમણે કોઈ પણ પ્રકારે બ્યારે તેને કર આપ્યો નહિ, ત્યારે તેણે તેમને દેશનિકાલની સજા કરી. તેજ સમયથી પાલીવાલ બ્રાહ્મણોનો અધિક ભાગ જેસલમીરમાં આવ્યો છે. વળી કેટલાક બ્રાહ્મણો બિકાનેર, થાટ અને સિંધુ નદીની ખીણમાં પણ જઈ વસ્યા છે. આ પાલીવાલ બ્રાહ્મણો જેસલમીરના પ્રધાન વ્યાપારીઓ મળ્યા છે. દેશી અને વિદેશી સમસ્ત વાણિજ્યવ્યવસાય આજ લોકો કરે છે. તેઓ કૃષિકારોને પ્રથમથી રૂપિયા આપી તેમનું ધાન્ય ખરીદે છે. આ લોકો દેશનું સમસ્ત શી તથા હિન્ ખરીદી વિદેશમાં મોકલે છે.

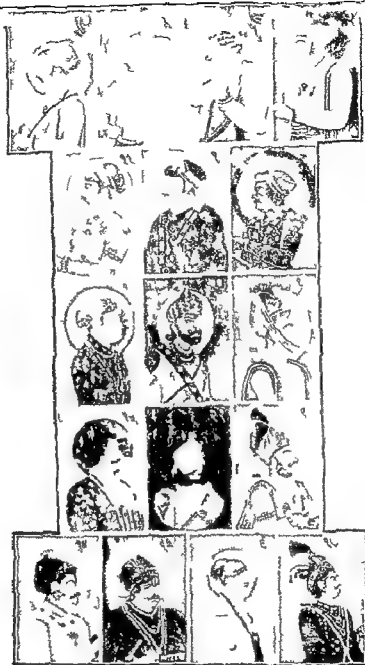
જેસલમીરમાં પોકલું જાતિના ખીજ બ્રાહ્મણો વસે છે. તેમની સંખ્યા બે હજાર હશે મારવાડ અને બિકાનેરમાં પણ અનેક પોકલું બ્રાહ્મણો છે. આ લોકો ખેતી કરે છે અને પશુઓનું પાલન કરે છે. તેઓ વાણિજ્યવ્યવસાય કરતા નથી. તેમની જીવનશૈલી વર્ણન અદ્યત્ત છે. તેઓ પહેલાં ખોદવાનું કામ કરતા હતા. તેઓ પુષ્કર સરોવર ખોદતા હતા, તે સમયે દેવ તેમનાપર પ્રસન્ન થયા અને તેમને પોકલું બ્રાહ્મણની ઉપાધિ આપી. તેઓ કોદાળાની પૂજા કરે છે.

આ દેશમાં બટ વગેરે બીજા અનેક જાતિઓ વસે છે.

જેસલમીરના કિલ્લો—આ મરુભૂમિના રાજાને કિલ્લો એક અલિપ્ત ગઢીસે ડીટ હવ્યા શિખર પર આવેલો છે. તેની ચોતરફ અભેદ દિવાલ છે, આ કિલ્લાને ચાર દરવાજા છે; પરંતુ કિલ્લાપર તોપ ઘણી ઓછી છે. શહેર કિલ્લાની ઉત્તરે આવેલું છે અને તેની ચોતરફ પણ દિવાલ આવેલી છે. શહેરને ત્રણ દરવાજા અને બે ગ્રામ દ્વારો છે. રાજધાનીમાં શ્રીમંત વ્યાપારીઓના અનેક મનોહર મકાનો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ શહેરના મોટા ભાગમાં છાપરા આવેલા છે રાજમહાલય જેમ સુંદર છે, તેમ વિશાળ પણ છે. બે રાજાને સામંતોની સાથે મિત્રભાવ હોય તો તે પોતાના ઉંડપર આજ્ઞ થકીને લડનારી સેના સિવાય પાત્ર હજાર પામદલ અને એક હજાર અશ્વાશ્રીઓ એકત્રિત કરી શકે છે.

जोड़ा ।

( ) ब्रधवीरान	२	(७) देवदासिन	१५७८	(१५) माधवसि	१०५१८८
( ) बुरसम ड	५२ ३५	(८) मानाहा	५ - ६ ५	(१६) ब्रधवीर	७
( ) राम	३	( ) भाडा व	५२२	(१७) प्रतापसिंह	७७ ८ ३
(४) गज	५ ५	( ) भक्ति	७२	(१८) देवदास	८ १८
( ) आभरण		( ) राससि	२	( ) नोरि	३ ३५
(५) भाग्य	२ ५	( ) निर्ममि	१ ७	(२) राससि	१ ५
		( ) जल		(२) मन्त्रज्ञानसि	
		( ) स्वर्णसि	४ १	॥ मा घ अ	

લખનુ ૪ થો-જયપુરનું રાજ્ય

અધ્યાય ૧ લો

જયપુરનું પ્રાચીન નામ હૂંઠાડ અથવા અંબર છે-કજવાહા લોકોએ આ દેશ હસ્તગત કરી લીધો તેથી એનું નામ કજવાહા પડ્યું-હૂંઠાડનું વૃત્ત ત-કજવાહા લોકોનું મૂળ વર્ણન-રાજા નયો નરયરા રાજ્યની કરેલી સ્થાપના-હૂંઠરાયને હંદપાર કરા-નેમણે કરેલી હૂંઠાડની સ્થાપના-હૂંઠરાય સંબંધે પ્રચલિત જનશ્રુતિ-મીનાના અધાધરપ્રત્યે હૂંઠરાયનું દુર્વર્તન-અડગુજરજાતિના અધીશ્વરની કન્યાનું પાણિયહણ-નેમના ઉત્તરાધિકારીપદની પ્રાપ્તિ-રાજ્યસીમાનો નિસ્તાર-રામગઢમાં રાજધાનીની સ્થાપના-અજમેરની રાજકન્યાની સાથે તેમનો વિવાહ-મીનાઓની સાથેના યુદ્ધમાં તેનો પ્રાણત્યાગ-તેમના પુત્ર કાકિલે હૂંઠાડપર સ્થાપિત કરેલો અધિકાર-મેહસલએ અંબર તથા અન્યાન્ય સ્થાનોપર સ્થાપિત કરેલો અધિકાર-રણદેવે કરેલી જીત-કુતલે પ્રાપ્ત કરેલો વિજય-પંજોનીને શરેલી સિંહાસન પ્રાપ્તિ-અહીંઆના આદિનિવાસીઓનું વૃત્તાંત-મીનાશ્રુતિ-પંજોનીએ દિલ્લીના અધીશ્વર પૃથ્વીરાજની ભગિની સાથે કરેલો વિવાહ-યુદ્ધમાં તેમણે બનાવેલું પરાક્રમ-કન્યાકુળની રાજન-કિનીના સ્વયવ્રપ્રસંગે થયેલા મહાયુદ્ધમાં તેમનો થયેલો નાશ-મલેસીજીને થયેલી સિંહાસનપ્રાપ્તિ-તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ-પૃથ્વીરાજે બારકોટલી અર્થાત બાર પ્રધાન સામંત શાખાની કરેલી સ્થાપના-ભારમલે સુસલમાન પાદશાહની સાથે પ્રથમ સ્થાપેલો સંબંધ-રાજપૂતરાજાઓએકી ભગવાનદાએ યવનમમ્બ્રાને કરેલું કન્યાદાન-નેમનો કન્યા સાથે જહાંગીરનો વિવાહ-તે કન્યાના ગર્ભથી થયેલો ખુશરો જન્મ-માનસિંહને થયેલી સિંહાસનપ્રાપ્તિ-તેમનું સામર્થ્ય, પ્રતાપ અને પ્રભુત્વ-તેમનું અનુસાર-રાવ ભાવસિંહજી-મહારાજ માનસિંહના ભાતાર મીરજા રાજ જયસિંહને થયેલી સિંહાસનપ્રાપ્તિ-પોતાના વંશને લાગેલા કલંકની તેમણે કરેલી નિવૃત્તિ-યવનસમ્રાટને કરેલી અધિક સહાય-પુત્રે કરેલા વિષપ્રયોગથી તેમનો પ્રાણત્યાગ-રામસિંહ-બિશનસિંહ.

એનોએ ગજપતાનાના રાજ્યોના મયાર્થ નામ બદલી તેમને રાજધાનીના નામ અપ્યા છે ઉદાહરણાર્થ તેમણે મારવાડ અને મેવાડના રાજ્યોને જોધપુર અને જયપુરના રાજ્યો કહ્યા છે જે ભૂભાગને હોડાતી કહેવો જોઈએ, તેને તેમણે શુદ્ધ અને કોટાના રાજ્યનું નામ અર્પણ કર્યું છે આજપર્યંત તેઓ તેને હોડાતી વહેતા નથી તેમણે હૂંઠાડ નામનો તો ઈદિ પણ ઉલ્લેખ કર્યોજ નથી તેમણે હૂંઠાડરાજ્યને અંબર વા જયપુરરાજ્યને નામે ઓળખાવ્યું છે કજવા વા કજવાહા જે રાજનમા નિવાસ કરે છે, તેને હાલ સાધારણરીતે જયપુર કહેવામા આવે છે આ કારણથી ભારતવર્ષના પ્રાચીન દેશોના નામો સર્વાંશે વિસ્મૃતિસાગરમા લય પામી ગયા છે મહાભારત અને રામાયણ ઇત્યાદિ ગ્રંથોમા ભારત-

૧ પંજોનીને મનલ ટોડે પાને લખ્યો છે

૨ મિરજા રાજ જયસિંહ એ માનસિંહનો ભાતાર નહિ પરંતુ મયોજ હોતો

વર્ણનાં સ્થાનો અને દેશોનાં જે નામો ઉપલબ્ધ થાય છે, તે સર્વ આજે હુમ્મ થઈ ગયાં છે. તે તો જાણે પ્રખળ રાજકીય વિધ્વંસો અને પરિવર્તનોનાં મુખમાં પતિત થઈને હુમ્મ થઈ ગયાં છે; પરંતુ અંગ્રેજો તો વિનાકારણજી સ્થળોનાં નામો બદલી નાખે છે. આથી ઇતિહાસને મોટો ઘોઠો પહોંચે છે.

ચૌહાણો અને રાઠોડાઓ જે પ્રકારે ભિન્નભિન્ન સમયે રાજસ્થાનની ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓને જીતી લઈને ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યો સ્થાપિત કર્યાં હતાં, તે પ્રકારે જયપુરનું રાજ્ય પણ સ્થાપિત થયું હતું. આ રાજ્યમાં ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ વસે છે અને તે સર્વને કબ્જાહાલોડોએ ભિન્ન ભિન્ન સમયે વશ કરીને પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું છે. જે વિસ્તૃતરાજ્ય હાલમાં જયપુરના નામથી વિખ્યાત છે, તેને પૂર્વે દૂંદાડ કહેવામાં આવતું હતું. દૂંદાડ એ એક પ્રાચીન સ્થળવિશેષનું નામ છે. ખનૈર નામના સ્થાનની પાસે દૂંદ નામનું જે એક વિખ્યાત શિખર હતું, તેપરથીજ દૂંદાડ નામની મૂળ ઉત્પત્તિ થઈ છે. આ દૂંદ શિખરના સંબંધમાં ચૌહાણલોકોમાં એક જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે અને તે આ પ્રમાણે છે:—“ચૌહાણજાતિના અજમેરના વિખ્યાત રાજા વિસલદેવે આ દૂંદ શિખરપરજી તપસ્યા કરી હતી. તેઓ પોતાની પ્રજાપર ધૈર્ય અત્યાચાર કરતા હતા, તેથી તેમને રાક્ષસની થોળી મળી હતી. તે રાક્ષસ અતિ ક્રૂરતાપૂર્વક પ્રજાનો સંહાર કરતો હતો. પછી અંતે ત્યાંની પ્રજાએ તેમના પૌત્રને તે રાક્ષસની સન્મુખ ધર્યો. પોતાના પૌત્રનાં પ્રમુચક વચનોથી વિસલદેવને શુદ્ધિ આવી અને તેમણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને માટે યમુનાતટપર જઈ પ્રાણત્યાગ કર્યો.”

કર્નલ ટૉડે આ જનશ્રુતિનો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે સંબંધે અમારે માત્ર એટલુંજ કહેવાતું છે કે તેનો ધણો અંશ અસત્ય છે. આ વાત સરલતાથી સમજી શકાય એવી છે કે મહારાજા વિસલદેવ પ્રજા ઉપર અત્યાચાર કરતા હતા, તેથી તેમને રાક્ષસની ઉપાધિ આપવામાં આવી હતી. તેઓ પ્રજા-જનોને મારીને તેમનાં શબોને ખાઈ જતા હતા, એ શુ સંભવિત છે? જોપારે તેમને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ, ત્યારે તેમણે પોતાનાં પાપના નિવારણને માટે દૂંદના શિખરપર તપસ્યા કરી હશે, આજ મત આપણને વાજબી લાગે છે.

કર્નલ ટૉડે જણાવે છે કે કૌશલરાજ્ય (જેની રાજધાની અયોધ્યા છે) ના અધીશ્વર મહારાજા રામચંદ્રના દ્વિતીય પુત્ર કુશદ્વારા કબ્જાહાલ વંશની ઉત્પત્તિ થઈ છે. એમ જણાય છે કે કુશ અથવા તેમના કાકા વંશજે પોતાના પિતાની રાજધાનીને ત્યાગ કરી શોણ નદીને કિનારે રહેતાસ નામનો વિખ્યાત કિલ્લો બાંધ્યો^૧ હતો. તેમની કેટલીક પેઢીએ નળ નામના રાજા થયા. તેમણે સંવત ૩૫૧ (૬૦ સં ૨૯૫) માં આ સ્થાનનો પરિત્યાગ કરી પશ્ચિમ તરફ જઈ નરવર વા નિષધર નામની રાજધાની સ્થાપિત કરી. જનશ્રુતિદ્વારા જણાય છે કે આ વિખ્યાત રાજધાની સ્થાપિત થયા પૂર્વે

૧ મિહારમા હાલ જે રહેતાસજગ છે, તે સ્થળ હરિશ્ચંદ્રના પુત્ર રોહિતાશ્વે બાંધ્યો હતો.

કર્નલ ટૉડેનાં લખાણમાં અમને અનેક સ્થળે સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે. અમે આગળ જે સૂચવંશની સૂચિ પ્રકાશિત કરી છે તેમાં પાઠકોએ વાંચ્યું હશે કે કુશનો પુત્ર અતિથિ, તેનો પુત્ર નિષધ અને તેનો પુત્ર નળ હતા. લાહોર, ગ્વાલિયર અને નરવર વા નિષધ એ સર્વ રાજધાનીઓ એક કાળે સ્થાપિત થવી અસંભવિત છે. વળી કર્નલ ટૉડે જણાવે છે કે નરવરનું ખીલું નામ નિષધ છે અને તે સ્થળ નિષધે પોતાના નામપરથી પાલ્યું હતું; પરંતુ વારતવમાં સ્થળ નળે જે રાજધાની સ્થાપિત કરી હતી, તેજ નરવર નામથી વિખ્યાત છે. હિંદી અનુવાદક

૨ એક ઐતિહાસિક લેખ ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે સ્થળ નળે સંવત ૩૫૧માં રાજધાની નરવરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી; પરંતુ તે સમયના શિલાલેખોપરથી આ વાત ગ્રહણ કરવામાં આવી છે કે ઐતિહાસિક જનશ્રુતિપરથી ગ્રહણ કરવામાં આવી છે, તે હું બાંધતો નથી; પરંતુ નળથી હુદેરાય સુધીમા ૩૩ રાજ્યો થયા હતા, એ વાતનું અધિક સમર્થન થાય છે. બે એમ ધારવામાં આવે કે તેમના પ્રત્યેક ૨૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું તો ૭૨૬ વર્ષો એકદંડે થાય છે. હુદેરાયને ૧૦૨૩ માં હલ્દવાર કરવામાં આવ્યા તેમાંથી ૭૨૬ વર્ષો બાદ કરવાથી ૨૯૭ વર્ષો બચે છે. આથી ૫૪ વર્ષનું અંતર રહે છે બે આપણે પ્રત્યેકનો સમયગણ ૨૧ વર્ષનો ગણ્યો તો બહુજ શ્રેષ્ઠ અંતર રહે છે. આથી સંવત ૩૫૧માં સ્થળ નળે (કે રાજધાની સ્થાપિત કરી હતી, તેનું) સંપૂર્ણ રીતે સમર્થન થાય છે.

કુશાવહ લોકોએ ખીન્ન પણ કેટલાંક નગરો સ્થાપિત કર્યા હતાં; તેમાં પહેલાંનું નામ વાહર છે. આ નગર જે પ્રદેશમાં આવેલું છે તેને હજી પણ કજવાગર કહેવામાં આવે છે અને ખીન્નનું નામ જ્વાલિયર છે. રાજા નળના ઉત્તરાધિકારીઓ “ પાલ ” ની ઉપાધિથી ઝોળખાતા હતા. (આ ઉપાધિ રાજપૂતોમાં માનનીય ગણાય છે.) રાજા નળની ૩૩ મી પેઢીએ સોદાસિંહના પુત્ર દુલેરાયને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા. તેમણે સંવત ૧૦૨૩ (૪૦ સં ૯૬૭) માં દ્વંદ્વાક રાજ્યની સ્થાપના કરી.

જે વંશમાં કૌશલના રામ, નિષંધના નળ અને મારોમીના પ્રિયકર દોહારાવ ઉત્પન્ન થયા છે. તે વંશને અવશ્ય ગૌરવાન્વિત માનવો પડશે. ભારતવર્ષમાં કુશવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષો પોતાના કુલગૌરવના સ્મરણાર્થે વર્ષમાં એક દિવસ મહાસમારોહસંહિત સૂર્યદેવતા ઉત્સવ કરે છે. આ ઉત્સવપ્રસંગે મંદિરમાંથી એક પરમ સુંદર રથ-કે જે સૂર્યરથના નામથી ઝોળખાય છે-કાઢવામાં આવે છે અને તેની સાથે આઠ અશ્વો બેઠવામાં આવે છે. રામચંદ્રજીના વંશજ કજવાહાપતિ આ રથપર આરૂઢ થઈ પોતાની રાજધાનીમાં બ્રમણ કરે છે.

હવે આપણે અંબરરાજ્યની સ્થાપના વિષે બોલીશું. અમારા પાઠકો જાણી ચૂક્યા છે કે રામચંદ્રજીના પુત્ર કુશદ્વારાજ કજવાહાવંશની ઉત્પત્તિ થઈ છે. કુશના વંશજોમાંના એક માણસ અયોધ્યા છોડીને અન્યત્ર આવ્યા ગયો અને તેણે નરવર વા નિષધ રાજ્યની સ્થાપના કરી. નળથી સોદાદેવ સુધીના ૨૩ પુરુષોએ આ નરવરનું શાસન ચલાવ્યું. ત્યાર પછી સોદાદેવના પુત્ર દુલેરાયે નવીન રાજ્યની સ્થાપના કરી. બ્યારે નરવરના અધીશ્વર સોદાદેવનું-ચતુર યયુ, ત્યારે તેમના બ્રાતાએ બલ-પૂર્વક પોતાના સુકુમાર ભત્રીજા પાસેથી રાજ્ય ખૂંચવી લીધું. દુલેરાયની માતા પોતાના દિગ્ગંને આવો ભયંકર અત્યાચાર જોઈ અત્યંત દુઃખિત થઈ અને પોતાના બાળકની રક્ષા કરવાને બાકી બની ગઈ. તેણે અતે કંગાલ લિખારણુનો વેષ ધારણ કર્યો અને પોતાના બાળક દુલેરાયને ઝોળામાં બાંધી નગરમાંથી બહાર નીકળી ગઈ. તેણે ધાર્યું કે બ્યારે મારા દિવસે બલપૂર્વક સિંહાસન છીનવી લીધું છે, ત્યારે તે નિષ્કંટક બનવાને માટે અવશ્ય મારા પુત્રનો નાશ કરશે. સોદાદેવની રાણી આવો વિચાર કરી પોતાના પુત્રના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે લિખારણુનો વેષ ધારણ કરી રાજધાનીનો ત્યાગ કરી ગઈ. તે પોતાના પુત્રને ઝોળામાં બાંધી અનેક કોસપર્યંત એકલી ચાલી ગઈ અને અતે તે ખોહગામ (આ ગામ જયપુરથી અઢી કોશના અંતરપર છે.) નિકટ જઈ પહોંચી. આ સમયે તે ગામમાં મીનાલોકોનો નિવાસ હતો. તે ગામની સમીપ જઈ તેણે પોતાના પુત્રને ઝોળામાંથી બહાર કાઢ્યો. એક તો તે રાણી એટલે તેણે કોઈ દિવસ મહાલયમાંથી બહાર પગ મૂકેલો નહિ, તેથી ચાલવાથી તેને પુષ્કળ શ્રમ થયો હતો. વળી ક્ષુધા અને તૃષ્ણાએ તેનાપર આક્રમણ કર્યું હતું તે તો જાણી. આવી પરિસ્થિતિમાં તેના શોકનો પાર રહેલો નહિ. આ મહાવિપત્તિથી તે અધીરી બની ગઈ. ચોતરફ વિપત્તિની ભયંકર મૂર્તિને જોઈ તેનું હૃદય કંપવા લાગ્યું. આવી અવસ્થામાં તે પુત્રને એક વૃક્ષનીચે મૂકીને કાંઈ ફલફલાદ્રિની શોધ કરવાને ગઈ. બ્યારે તે પાછી આવી ત્યારે તેને જણાયું કે એક સર્પ પુત્રના મસ્તકપર પોતાની ફેણ પ્રસારીને બેઠો છે. આ ભયંકર દ્રશ્ય જોઈ તેને જાણે વજ્રધાતુ ન થયો હોય ! તેવું દુઃખ લાગ્યું. તે આકુલબાકુલ બની રુદન કરવા લાગી. દૈવયોગે એક બ્રાહ્મણ તેની પાસે થઈને જતો જણાયો. તેણે આ દ્રશ્ય જોઈ રાણીને આશ્વાસન આપીને કહ્યું : “ આપ નિર્ભય બની શાંત થાઓ. આપને ભયભીત થવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. ઉલટો આપને આનંદ થવો જોઈએ; કારણ કે આપનો પુત્ર એક સમયે રાજા થશે. ” બ્રાહ્મણનાં આ વચનો સાંભળી રાણીને પરમાનંદ પ્રાપ્ત થયો. તે શાંત થઈ બોલી : “ ભવિષ્યમાં શું થશે તેની તો મને કાંઈ ચિંતા નથી; પરંતુ હાલમાં મને એ ચિંતા છે કે બાલક ક્ષણ સમયથી ક્ષુધાર્થી પીડિત છે. એને ખવડાવવા માટે કોઈ વસ્તુ ક્યાં મળશે ? આ ચિંતા મારું ક્લેબું ફેરી ખાય છે. ” ત્યારે તે બ્રાહ્મણે રાણીને ખોહગામનો માર્ગ દર્શાવી કહ્યું કે : “ આપ ખોહગામમાં જાઓ, ત્યાં આપને આશ્રય મળશે. ” આ અરસામાં સર્પ તો ક્યારનો આવ્યો ગયો હતો. હવે રાણી ઉક્ત બ્રાહ્મણનાં વચનથી ધૈર્ય ધારણ કરી પોતાના બાળકને લઈ ખોહગામ તરફ ચાલી. રાણીએ નગરમાં

પ્રવેશ કરતાજ એક સ્ત્રીને જોઈ તેને પૂછ્યું ' જો કેાઈ મને જાહીઆ દાસીનારિકે રાખે અને મને ખવરાવે તો હું તેને ત્યા રહેવાને ગાજુ છું ' ઉક્ત સ્ત્રી ખોહગામના રાજની દાસી હતી તે તે સિખારણના વેષવાળી સ્ત્રીને ગાનના રણવાસમા લઈ ગઈ મીનારાણીએ તેને કહ્યું - ' હું જાજી તને દાસીતગિરે ગાજુ છું ' મોહદેવની રાણી મીનારાણીની અન્યાય દાસીની સાથે ગહેવા વાગી તેણે મીનારાણીને પણ પોતાનો પરિચય આપ્યો નહિ આ પ્રકારે કેટલાક દિવસ વ્યતીત થઈ ગયા એમ દિવસ મીનારાણીની આજ્ઞાથી મોહદેવની ગણીએ લોજન તૈયાર જ્યુ મીનારાજ લાનનમી આ લોજન જમી આતીવ પ્રસન્ન થઈ ખોલ્યો " લોજન તો હું નિત્ય જમુ છું, પરંતુ આજન જેવો સ્વાદ કદિપણુ આલ્યો નથી આજનુ લોજન ઘણુજ સ્વાદિષ્ટ છે ' તત્તજ છનવેશી મૂર્ચ વશી ગણીને રાજના મહાલયમા બોલાવવામા આવી અને તેણે તેનો પરિચય પૂછ્યો ગણીએ સર્વ હલ્લકત અક્ષરશ સત્ય કટી સલજાવી રાજ આશ્ચર્યચકિત થયો તેને તેનાપ્રત્યે ઘણો રનેહ ઉત્પન્ન થયો અને તે હવે તેને લગિની કહીને બોનાવવા ગયો તેના પુત્રને તે પોતાના લાણેજવત ગણવા લાગ્યો અને ઉત્તમ પ્રકારે તેનું લાલનપાલન કરવા લાગ્યો દ્વેગય લાનનસીના આશ્રયમા ગહીજેમ જેમ પોતાની વય વધવા લાગી તેમ તેમ ક્ષત્રિયધર્મનું શિક્ષણ વિશેષ ખતથી લેવા લાગ્યા આ સમયે દિંનીના સિહાસનપર તુવાવરણના ક્ષત્રિયો વિગળતા હતા તેમણે સમસ્ત ભારતવર્ષ મા પોતાની પ્રભુતાનો વિસ્તાર કરી દીધો હતો ભારતવર્ષના સર્વરાજ્યો તેમને ખડગી ભરતા હતા જ્યારે દ્વેરાયની વય ચૌદ વર્ષની થઈ ત્યારે મીનાગજે તેમને દાંનીમા ખડગી ભગવાને માટે મોકલ્યા

દ્વેરાય દિંનીમા પાંચ વર્ષપર્યંત ગયા આ અરસામા તેમને મીનાગજના કવિની સાથે વિશેષ પરિચય થયો દિંનીમા રહી તુનારગજવશીઓનો પ્રબળ પ્રતાપ જોડાથી તેમના મનપર અતિ ઉચ્ચ મસ્કારા પડ્યા અને તેમના હૃદયમા રાજમુકુટ ધારણ કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ પોતાની રત્નવાહિનીઓમા ગજરુધિર વહે છે એ વાત તુનાવસ્થામા તેમના જાણુનામા આવી અને તેથી રાજ્યાસન પ્રાપ્ત કરવાની તેમની આકાંક્ષા કેમકે વિશેષ બનતી થતી જતી હતી

તેમણે પોતાના હૃદયનો ભાવ મીનાકવિને કહી સંભળાવ્યો અને તેમને પૂછ્યું કે - "મારી આ અસિ-લાષા સી રીતે પૂર્ણ થઈ શકશેઆ મહત્ત્વાકાંક્ષા પરિપૂર્ણ કરવાને માટે આપ કાઈ ઉપાય બતાવી શકો છો? ' કવિએ ઉત્તર આપ્યો ' આપ આપના આશ્રયદાતા મીનારાજનુ દમન કરીને તેનું રાજ્ય ખુચી ર્યો દિવાળીના પર્વપર સમસ્ત મીનાલોકો ચિરમ્વચિત રીતિ અનુસાર એક સરોવરમા સ્નાન કરવાને માટે જશે આપ તે સમયે આપનું દલ લઈ તેમનાપર આક્રમણ કરજો તેમના માથુસોના નાશ થશે, એટલે આપ નિર્વિઘ્ને રાજ્ય કરી શકશે. કવિની સનાહથી દ્વેરાય દિંનીથી પુષ્કળ રાજપૂતસેના પોતાની સાથે લઈ દિવાળીના પર્વપર ખોહગામમા ગયા આ સમયે સર્વ મીનાનોકો મરોવરમા સ્નાન કરવાને ગયા દ્વેરાયે શીઘ્ર તેમનાપર આક્રમણ કરી તેમના શ્વેાશી સમસ્ત સંગેવર ભરી નાખ્યું જે મીનાકાવ્યે દ્વેરાયને આ કૃત્ય કરવાની સલાહ આપી હતી, તેના પ્રાણુ પણ ખચ્યા નહિ દ્વેરાયે સ્વહસ્તે તેનું મસ્ત્ર છેદી નાખ્યું તેમણે તેને મરતી વખત કહ્યું કે - ' જો માથુસ પોતાના સ્વામીની સાથે વિશ્વાસપાત કરે છે, તે કદિ પણ અન્યનો વિશ્વાસપાત્ર બની શકતો નથી ' આ પ્રકારે દ્વેરાયે મનાઓના શાસનનો લોપ કરીને ખોહગામને પોતાના અધિગમમા લઈ લીધું આ ખોહગામ દ્વેરાયના અધિકારમા આવવાથી દ્વેરાય, અબર વા વર્તમાન જ્યપુર રાજની ઉત્પત્તિ થઈ

જે દ્વેરાય ખાટવાવસ્થામા પોતાના રાજ્યથી પરાઘુપ્ત થઈ અનાથ અવસ્થામા ખોહગામમા આવ્યા હતા તેજ દ્વેરાયના ઉપર આજે ભાગ્યવક્ષમીની પ્રસન્નતા થવાથી તેઓ ખોહગામ ઉપર અધિકાર કરવા લાગ્યા હવે તેમને પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કરવાની અતિ પ્રબળ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ તે સમયે વર્તમાન જ્યપુરથી ૧૫ કેાશ પૂર્વ તરફ ખાણુગાને તટે લોસા નામના સ્થાનમા ખડ-ચ્ચવરજાતિના રાજપૂતો સ્વતંત્રતાપૂર્વકે નિવાસ કરતા હતા દ્વેરાયે પોતાની સેનાસહિત ખડ-ચ્ચવરના કિદના સમીપ જઈ તેમના અધીશ્વરને ઝહેરાણી મોકલ્યું કે - ' તમે તમારી કન્યાનો વિવાહ મારી સાથે કરો ' ખડચ્ચવરપતિએ દ્વેરાયને આ સંદેશ સાંભળી અત્યુત્તર આપ્યો કે - " એમ સી રીતે બની શકશે ? આપણે ઉભય સૂર્યવંશી છીએ આપણી વચ્ચે સો પેઢીના પણ અતર

નથી; મારે મારી કન્યાનો વિવાહ તમારી સાથે કાંઈ પણ પ્રકારે થઈ શકશે નહિ.” બડગુજરપતિ-
નાં આ વચનો સાંભળી દ્વેશરાયે તેમને સમજાવ્યા કે:-“ સો પેઢીનું અંતર થઈ ગયું છે. હવે લગ્ન
કરતાં કાંઈ અડચણ નથી.” અતે બડગુજરપતિએ દ્વેશરાયની માગણી આનંદપૂર્વક સ્વીકારી
અને તેમના કરકમલમાં પોતાની કન્યા સમર્પણ કરી. વળી તેમને પુત્ર હોતા નહિ, તેથી પોતાનું રાજ્ય
પણ તેમને સોંપી દીધું. આ પ્રકારે દિનપ્રતિદિન દ્વેશરાયની પ્રભુતા અને સત્તા વૃદ્ધિગત થતી ગઈ.
જેમ જેમ તેમને નવા પ્રદેશો મળતા ગયા, તેમ તેમ તેમને રાજ્યલેણા પણ વૃદ્ધિગત થતો ગયો.
માઝી નામના સ્થાનમાં રાવ નાટુ નામનો એક મીનો રાજ્ય કરતો હતો. તેને પરાસ્ત કરવાની દ્વેશરાય-
ને ઈચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. તેમણે પોતાની સેનાસહિત તેનાપર આક્રમણ કર્યું, તે સમરભૂમિમાં ઉતર્યો;
પરંતુ દ્વેશરાયના અતુલ બાહુબળની આગળ તેનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. મીનાસેના સંપૂર્ણ પરાજય
પામી. વિજયી દ્વેશરાયને ખોદશામ કરતાં માઝી વિશેષ રમણીય અને વિશેષ સુંદર જણાયું, તેથી
તેમણે વિચાર કર્યો કે:-“ અહીં આ રાજધાની સ્થાપન કરવી જોઈએ.” આ વિચાર તેમણે શીઘ્ર
અમલમાં આણ્યો અને ખોદશામથી પોતાનો મુકામ ઉઠાવી લાવી, માઝીમાં રાખ્યો. હાં તેમણે એક
નવીન કિલ્લો બાંધાવ્યો અને પોતાના વિશ્વવિખ્યાત પૂર્વજ રામચંદ્રજીના સ્મરણથી તેનું નામ
રામગઢ રાખ્યું.

તે પછી દ્વેશરાયે જ્યોત્સનાની રાજકુમારી ભારિની સાથે વિવાહ કર્યો. એક સમયે તેઓ પો-
તાની રાણી સાથે જમવાય માતાના મંદિરમાં જઈ દર્શન કરી પાછા ફરતા હતા, એવામાં માર્ગમાં
તેમણે પોતાના દેશના અગ્રીઆર હજાર મીનાઓને તેમના માર્ગ રોકીને ઉભેલા જોયા. વીરશ્રેષ્ઠ
દ્વેશરાયે તેમની સાથે નિર્ભયતાપૂર્વક યુદ્ધ કર્યું. શત્રુપક્ષની સેના અધિક હતી, તેથી દ્વેશરાયની સેના
તેની સામે ટકી શકી નહિ. ક્રોધિત થયેલા સિંહની જેમ દ્વેશરાયે પોતાની સમશેરથી શતાવધિ મીના-
ઓના પ્રાણોનો સંહાર કર્યો અને અતે તેઓ પણ ચિરનિદ્રામાં સૂઈ ગયા. દ્વેશરાયનું અવસાન
થતાં તેમની સમસ્ત સેના છિન્નચિત્ર થઈ ગઈ. આ સમયે દ્વેશરાયની રાણી ગર્ભવતી હતી, તેથી
તે ત્યાંથી મહામુશ્કેલીથી નાસ્તી શકી. દ્વેશરાય મહાવીર અને પરમ સાહસિક ક્ષત્રિય હતા.

દ્વેશરાયનું મૃત્યુ થયા પછી તેમની વિધવા રાણીને પુત્ર જન્મ્યો. એનું નામ કાકિલ રાખવામાં
આવ્યું હતું. આ પુત્રે પિતાના સિંહાસનપર અભિષેક થઈ દ્વાંડારાજ્ય છતી દીધું. તેમના પુત્ર મેદલ
પણ મહાપરાક્રમી વીર હતા. તેમના સમયમાં અંબરમાં રાવ ભતો નામનો એક સુસાવત જાતિનો
મીનો રાજ્ય કરતો હતો. આ રાજા મીનાજાતિમાં સર્વશ્રેષ્ઠ હતા. મેદલરાયે સેનાસહિત તેનાપર આક્રમણ
કરી તેના પરાજય કર્યો અને અંબરરાજ્ય હસ્તગત કરી લીધું. મેદલરાયે આ પ્રકારે પોતાના પિતાના
રાજ્યને વિસ્તાર કરી થોડા દિવસમાં નાંદલાજાતિના મીનાઓનો સમ્પત પરાજય કરી તેમને આધીનતાની
શૃંખલામાં પરિબદ્ધ કર્યો અને ગતોર નામનો દેશ પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધો.

દ્વેશરાયના પંશજોને સૌભાગ્યશ્રી ધીમે ધીમે પૂર્ણ કળાથી પ્રકાશવા લાગ્યો. મેદલરાયને
સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેમના ઉત્તરાધિકારી હણુદેવે રાજ્ય છત્ર ધારણ કર્યું. આ સમયે ચોતરફ ધણુ
મીના લોકો સ્વતંત્રતાપૂર્વક રાજ્ય ચલાવતા હતા. આથી તેમણે પોતાના પિતાના પુત્ર પોતાના
રાજ્યને વિસ્તાર કરવાને માટે મીનાલોકોની સાથે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. તેઓ મરણપર્યંતે યુદ્ધ-
કાર્યમાં લિપ્ત રહ્યા હતા. હણુદેવનું મૃત્યુ થયા પછી તેમના પુત્ર કુંતલે રાજ્ય છત્ર ધારણ કર્યો. તેમણે
પોતાના બાહુબળથી સમસ્ત પહાડી લોકોપર પોતાની સત્તા બેસાડી. આ સમય બૂદવાડ નામના સ્થાન-
માં એક ચૌહાણરાજા રાજ્ય કરતો હતો. કુંતલની સાથે આ ચૌહાણપતિની કન્યાના વિવાહ કરવાનો
પ્રસ્તાવ થયો અને તેઓ પોતાની સમસ્ત સેના લઈ બૂદવાડ તરફ પ્રયાણ કરવા લાગ્યા; પરંતુ
તેમની મીનાવ્રજાએ માગણી કરી કે:-“તમે આ રાજ્યની સીમાનું ઉલ્લંઘન કરીને પરાજયમાં જાઓ
છો, માટે રાજ્યના ચિન્હસ્વરૂપે નગાદે અને પતાકા અહીં આં મૂકતા જાઓ.” રાવ કુંતલે મીનાઓનો
આ પ્રસ્તાવ સ્વીકાર્યો નહિ. આથી ઉલ્લપપક્ષોની વચ્ચે ભયંકર સંગ્રામ થયો. આ સંગ્રામમાં પુષ્કળ
મીના માર્યા ગયા અને શેષનો સમ્પત પરાજય થયો. આ વિજયથી રાવ કુંતલને અધિકાર હઠીતે
સ્થાપિત થઈ ગયો.

કુંતલનો પરલોકવાસ થયા પછી એક મહાન ધનુર્ધર કુશાવહ રાજસિંહાસનપર વિરાજમાન થયો. એનું નામ પન્નેનીજી હતું. વીર રાજપૂતોમાં એનું નામ સુપ્રસિદ્ધ છે અને એની પુષ્કળ પ્રશંસા થાય છે. સુપ્રસિદ્ધ કવિ ચંદ બરદાસીએ દિલીશ્વર પૃથ્વીરાજના ગુણગાન જે સંદુર કાવ્યમાં કર્યા છે, તેજ કાવ્યમાં આ વીરશ્રેષ્ઠનાં પરાક્રમની પ્રશંસા પણ કરી છે.

અત્રે કર્નાલ ટોડ જણાવે છે કે:—“આ વિસ્તૃત ઇતિહાસમાં પૂર્વે આપણે અનેકવાર જોઇ આવ્યા છીએ કે રાજસ્થાનના આઘ અસભ્ય નિવાસીઓએ પરાધીનતા અને દાસત્વની ગૃંધલામાંથી વિમુક્ત થવાને માટે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો છે; અને તેવીજ રીતે દૂંઢાડ દેશના આઘનિવાસીઓ પણ તેજ પ્રકારનો પ્રયાસ કરતા હતા. દૂંઢાડની આઘ, શુદ્ધ તથા અમિશ્રિત મીનાળતિ પ્રથમ પાંચ શાખામાં વિભક્ત હતી. અજમેરથી ચમુનાતટપર્યંત જે ‘કાલીજો’ નામની પર્વતમાળા છે, તેજ મીનાઓનું આદિ નિવાસસ્થાન હતું. તેમણે ત્યાં અંબરરાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. તેમણે પોતાની કુલદેવી ‘અંબા’પરથી તેનું નામ અંબર રાખ્યું હતું. મીનાલોકો અંબાદેવીને ‘ધાટારાણી’ અર્થાત્ પવિત્ર દેવી પણ કહે છે. આ પર્વતશ્રેણીમાં ભિન્ન ભિન્ન શાખાના મીનાઓના તાખામાં બોહગામ, માચી ઇત્યાદિ નગરો હતા, બાંબર અને હુમા-ચુના સમૂહમાં તેમજ કુશાવહપતિ ભારમલ્લના સમયમાં પણ મીનાળતિ અત્યંત બળવાન હતી. તેમનું બળવિક્રમ જોઇને રાજપૂતો સહા તેમના ઉપદ્રવની આશંકા રાખતા હતા. આ સ્વનંત્ર મીનાઓના તાખામાં એકે નાહન નામની અત્યંત પ્રાચીન નગરી હતી. ભારમલ્લે મુઘલોની સહાયથી આ નગરોને વિખંડ કર્યો હતો. એક પ્રાચીન ઐતિહાસિક કાવ્યમાં નાહનના મીનાલોકોના સામર્થ્યનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે:—

બાવન કોટ જીપન દરવાજા, મીના મર્દ નાહનકા રાજ;

બૂકો રાજ નાહનકો, જળ ભુસમે ખાટો માંગો.

આ કવિતાનો અર્થ એવો છે કે:—“નાહનના પરાક્રમી મીનારાજના પાટનગરને બાવન કોટ અને જીપન દરવાજા હતા; પરંતુ જ્યારે તેણે ભૂસામાં પણ ભાગ માગ્યો ત્યારે તેનું રાજ્ય નાશ પામ્યું.” જે સમયે અમરધાન પાદશાહો દિલ્લીના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતા, તે સમયે મીનાલોકો અત્યંત બળવાન હતા. પૃથ્વીરાજના માંડલિક પન્નેનીથી લઇને બાબરના સમકાલીન ભારમલ્લ સુધીના કુશાવહ રાજાઓ નાહનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપન કરવાને સમર્થ થયા નહોતા. અતે ભારમલ્લે નાહનને વિખંડ કરીને તે સ્થળે મલિયાણુ નામનું નગર સ્થાપન કર્યું. આ નગરજ સંપ્રતમાં રાજવત સામંતોની નિવાસભૂમિ છે.

‘મીના’ શબ્દની જોડણી અને ઉચ્ચારમાં ભેદ છે. કેટલાક લોકો ‘મેના’ કહેવાય છે. ‘મેના’ શબ્દનો અર્થ ‘અસહ’ અથવા ‘અમિશ્ર’ છે. આવી અસહ જાતિ તો સાંપ્રતમાં કેવલ એક છે અને તેનું નામ એસારા છે. હવે ‘મીના’ શબ્દનો અર્થ મિશ્ર છે. આ મિશ્રજાતિ ‘બારાપાલ’ અર્થાત્ બાર શાખાઓમાં વિભક્ત છે. આ લોકો ચૌહાણ, ઠુંવાર, પુરિહર, યાદવ, કુશાવહ, સોલંકી, સાંકઠા, ગિહલોત ઇત્યાદિ રાજપૂતોનાં વીર્યથી અને મેના ઈઓના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયા છે. આ વર્ણસંકર પ્રજા પાંચળથી પાંચળજર બસે પ્રશાખાઓમાં વિભક્ત થઇ છે. જગા, ધોલી, બાડામ વગેરે તેમના વહીવંચાઓ (બારોટો) આ પ્રશાખાઓની વંશાવળી સુરક્ષિત રાખે છે. અમિશ્રિત એસારાજાત સાંપ્રતમાં અત્યંત વિરલ જણાય છે; પરંતુ મિશ્રજાતિ મધ્ય અને પશ્ચિમભારતના સમસ્ત પર્વતો અને દુર્ગમ પ્રદેશોમાં પ્રસરી ગઇ છે. આ પરથી જાણી શકાય છે કે રાજપૂતો આ પ્રદેશના નેતા છે અને કેળી, ભીલ, મીના, ગોંડ અને સાધરાઓ અથવા સાળ્ વગેરે લોકો આઘનિવાસી છે. મીનાજાતિના ધર્મ, આચાર, વિચાર ઇત્યાદિવિષે એક પૃથક્ પ્રકરણમાં વિવેચન કરવામાં આવશે.

પન્નેની જેમ જાતિ ઉચ્ચ કુલમાં ઉત્પન્ન થયો હતો, તેમ તે અત્યંત સુંદર અને અનેક ગુણોથી વિભૂષિત હતો. આ કારણથી દિલ્લીના ચૌહાણસમ્રાટ પૃથ્વીરાજે પોતાની લગ્નિની વિવાહ તેની

૧ પન્નેની વા પન્નતરાય પૃથ્વીરાજનો બનેલી નહિ, પરંતુ સાળો હતો.

સાથે કર્યો હતો. વીર પૃથ્વીરાજે સિંહાસનપર આરૂઢ થતાંની સાથેજ ભારતવર્ષના ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોના ૧૮૦ રાજાઓને પોતાના પાટનગરમાં બોલાવ્યા હતા; તેમાં રાવ પળેનીજીને સર્વોચ્ચ આસન આપવામાં આવ્યું હતું. પૃથ્વીરાજે જે જે યુદ્ધો કર્યાં તે સર્વમાં પળેનીજીએ પોતાનું અપૂર્વ પરાક્રમ દર્શાવ્યું હતું. તેણે અનેક યુદ્ધોમાં પોતાની સમશેરનો અદ્ભુત પ્રભાવ દર્શાવીને મહાન યશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. જે સમયે શાહજીદાન ઘેરી પહેલવહેલો ભારતવર્ષ જીતી લેવાને આવ્યો, તે સમયે વીરશ્રેષ્ઠ પળેનીજી પોતાની સેના લઇને તેની સામે ગયો હતો. તેણે આ સમયે અસીમ વીરતા દર્શાવી શાહજીદાનનો પૂર્ણ પરાભવ કર્યો. શાહજીદાન રણભૂમિમાંથી નાસી ગયો. વિજયી પળેની ગિજની સુધી તેની પાછળ ગયો. ત્યાર પછી પળેનીએ ચંદલાઓની નિવાસભૂમિ મહોબાને પોતાના અધિકારમાં લઇ લીધી. દિલ્લીશ્વર પૃથ્વીરાજે જ્યારે કનોજપતિ જયચંદની કન્યા સંયોગિતાનું હરણ કર્યું ત્યારે તેમની વચ્ચે જે ભયંકર સંગ્રામ થયો હતો, તેમાં પૃથ્વીરાજની તરફથી ચોસઠ રાજાઓ લડ્યા હતા; તેમાં પળેની પણ એક હતો. આ સમયે પૃથ્વીરાજને જયચંદની સાથે પાંચ દિવસપર્યંત નિરંતર યુદ્ધ થયું હતું; પરંતુ અંતે પૃથ્વીરાજ સંયોગિતાને નિવિદ્ધન પોતાના નગરમાં લઇ ગયા હતા. આ યુદ્ધમાં પળેનીએ પરમ વીરતાપૂર્વક લડતા લડતાં રણભૂમિમાં પોતાના પ્રાણત્યાગ કર્યો હતા. પળેનીની સાથે મેવાડના ગોવિંદરાય નામના ગિહલોત સામંત પણ હતા અને તે ઉભયે તેજ સમયમાં ચિરનિદ્રામાં શયન કર્યું હતું. કવિકુલચૂડામણિ ચંદે પોતાના કાવ્યમાં વીરશ્રેષ્ઠ પળેનીની ઘણીજ પ્રશંસા કરી છે. જે સમયે ગોવિંદરાય રણમાં પડ્યા તે સમયે શત્રુઓ આનંદથી નૃત્ય કરવા લાગ્યા; પરંતુ તેમને આનંદ ઝાઝીવાર ટક્યો નહિ. તત્કાળ વીરકેસરી પળેની સિંહનાદ કરી શત્રુઓ ઉપર તૂટી પડ્યો. તે પોતાના ઉભય હસ્તોથી શત્રુઓ ઉપર શસ્ત્ર ચલાવા લાગ્યો. વીરશ્રેષ્ઠ પળેનીની ઉપર એકદમ ચારસે શત્રુઓ તૂટી પડ્યા; પરંતુ પળેનીની સાથે કેહરી, પીપા, બાહુ, નારસિંહ અને કચ્ચર રાય નામના પાંચ વીર ભ્રાતાઓ હતા. તેમણે પ્રબલ પરાક્રમથી તેનું રક્ષણ કર્યું. ચોતરફથી તલવાર અને લાલાનાં પ્રહાર થવા લાગ્યા. શતાવધિ માથાં રણભૂમિમાં પડવા લાગ્યાં. રુધિરની નદી વહેવા લાગી. પળેનીએ એતમાદ ઉપર આક્રમણ કર્યું. ઘેરીવારમાં તેમણે એતમાદનું મસ્તક ભૂમિભેદ્ય કર્યું; પરંતુ આ ઘટના બની કે તરતજ ખાનનો લાલો પળેનીના હૃદયમાં ધુસી ગયો. ક્રૂર (કુશાવલ) રણમાં પડ્યો. સ્વર્ગની અપ્સરાઓ પળેનીને પરણવાને માટે પરસ્પર અગડો કરવા લાગી. ઉત્તરપ્રદેશના સૈનિકોથી રણભૂમિ ભરાઇ ગઇ. મનુષ્યોના કપાઈ ગયેલા મસ્તકોથી મહાહેવ જીતી મુડમાલા વધી ગઈ. જે સમયે પળેની અને ગોવિંદ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા, તે સમયે એક પહેરપ દિવસ બાકી હતો. હવે જ જીરમાંથી મુકત થયેલા સિંહની પેઠે અત્યંત કોપિત થઇ વીરશ્રેષ્ઠ પાદહન ચેતનાના ધંકુને સંકલ્પ કરવાને, માટે શત્રુઓની સારે આવી પહોંચ્યાર. પળેનીના જીવતા પાદહન પોતાના પુત્રની સાથે કર્ણસમાન વીરતા દર્શાવવા લાગ્યા. અંતે તે ઉભયે યુદ્ધભૂમિમાં પોતાના પ્રાણત્યાગ કર્યો. સૂર્યલોકમાં તેમને પરમ આદરપૂર્વક આસન પ્રાપ્ત થયું. થોડીવારે પૃથ્વીરાજની સેનાના અદ્ભુત

૧ મેવાડથી કોઇ પણ સામંત પૃથ્વીરાજની સાથે કનોજ ગયો નહોતો.

૨ પીપા, અબનબાહુ, નારસિંહ તથા કચ્ચર એ પહુનરાયના ભ્રાતા નહોતા; પરંતુ અન્યાન્ય જાતિના સામંતો હતા.

૩ ચંદકવિના આ પ્રકારના વર્ણનથી એવો ભાવ થાય છે કે જે સમયે દિલ્લીપતિ પૃથ્વીરાજની સાથે કન્યકુળપતિ જયચંદને અંતિમ યુદ્ધ થયું, તે સમયે જયચંદના પક્ષમાં એક યવનસેના પણ હતી; પરંતુ ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં આવેો કોઈ પણ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી. જયચંદની સાથે પૃથ્વીરાજને ઉક્ત યુદ્ધ થયું ત્યાર પછી યવનોની સેનાએ ભારતવર્ષમાં આવી દિલ્લી જીતી લીધું હતું, તે પૂર્વે ભારતવર્ષમાં યવનસેના હતી નહિ.

૪ જયપુરના રાજાઓ જે પ્રકારે કળ્યાણની ઉપાધિથી વિખ્યાત હતા, તે પ્રકારે તેઓ ક્રૂર પણ કહેવાતા હતા. તેમને ક્રૂરની ઉપાધિ સાચી પ્રાપ્ત થઈ તેનું કોઈ વિશેષ કારણ કનંલ રાંઠે જણાવ્યું નથી; પરંતુ એક સ્થાને તેમણે લખ્યું છે કે, રાજા કલ્યાણના પિતાનું નામ ક્રૂર હતું તેથી કળ્યાણનો એ નામ પ્રાપ્ત થયું છે.

હિંદી અનુવાદક

૫ હું તજુમાંમાં એક ધણી છે.

બાહુબળથી પરાસ્ત થઈને કતોજની મેનાએ પીર દર્શાવી

કવિ ચદ્ર અન્ને પોતાની આર્વાંગિક સાધના વર્ણન કરે છે કે - ગંગા હયલીત યદ્ર ચદ્ર ચયણ થયો દ્વે દિક્ષાલ્લ ડગી ગયા અને હય કરીતે મદન કરવા લાગ્યા કતોજની મેનાની ગતિ ગેહાધ ગધ પળેનીએ જયવદની દાલ કાપીને ખંડ ખંડ કરી નાખી હતી પળેનીનું મૃત્યુ થતા તેમના પુત્રે તેમની અંતેષિ ક્રિયા કરી પળેની પૃથ્વીરાજને હાલસ્વરૂપ દતા તેમણે કતોજના વીગેને બીણા શસ્ત્રાધાતના ઉપહાર અર્પણ કર્યા હતા તેમની વીરતાનું વર્ણન કરવાની કવિએના પદ શક્તિ નથી તેમણે અસખ્ય વીગેના મસ્તક કાપીને તેમના પ્રાણને નાશ કર્યો હતો તેમણે નગી વખત એવા રાબ્દો કહ્યા હતા કે - “મનુષ્યનું આયુષ્ય મો વર્ષનું છે તેમથી અધુરું આયુષ્ય તો નિદ્રામાં વ્યતીત થાય છે તેમાનો મ્તલોક ભાગ માલ્યાવસ્થામાં નૃષ્ટ થઈ નય છે એટલે કર્મફલના ઉત્તરવાને માટે મનુષ્યને ધણેજ શ્રેડો સમય મળે છે પગુ હુ ઇચ્છાને આભાગ માનુ છુ કે તેણે મને મલ્યા ધાત મદન કરવાની શક્તિ આપી છે” તેઓ મગ્ધસત્યાપ ગયન કરીને આ રાબ્દો બોનતા હતા એવામાં તેમણે પોતાના પ્રિય પુત્રને મનુષ્યોની માને યગ્મ વીરતાપૂર્વક યુદ્ધ કરતો જોયો તે એક સાચા વીરપુરુષની પેઠે શત્રુઓના મહાગ કરતો હતો આ દૃશ્ય જોઇ તેમના આત્માને પરમ સંતોષ થયો મહેમીજના ગરીરના શત્રુઓએ સાત અસના ધા કર્યા હતા તેમનો અન્ન મવાગ રુધિરથી ભીળાઈ ગયો હતો આ યુદ્ધમાં પળેનીના પુત્ર અદહુત પરાક્રમ પ્રદર્શિત કર્યું હતું

આ પ્રકારે ચદ્ર કવિએ પળેનીના પુત્ર મહેમીજના ગુણોની અતીવ પ્રભાસા કરી છે પોતાના પિતાની પછી અબગના સિદ્ધામનપર તેઓજ વિગાજમાન થયા હતા કનલ દોડે ને નૈતિહાસિક અથમાથી આ વૃત્તાત અમરિત કર્યું છે તેમા મહેમીજના ગામનસમયની કાષ વિશિષ્ટ ચટનાનો ઉપેખ પ્રાપ્ત થતો નથી પગુ ગજવાડાની દતકથાઓ અને કાવ્યોમાં પળેનીના ઉત્તરગધિકાગીઓના બલવિન્મની પુષ્કળ પ્રદાસા માલણવામાં આવે છે આવા એક કાવ્યમાં એવું વર્ણન છે કે મહેમીએ માહના વૃષતિની માથે ક્રાહિ નામના મ્થાનમાં હય કર યુદ્ધ કરીને વિજયપ્રાપ્ત થયો હતો મહેમીજની પછી નિમ્નજિખિત અગીઆ ગભાઓ અબગના સિદ્ધાસનપર બેઠા (૧) ખીજનદેવજી (૨) રાજદેવજી (૩) કંહલજી (૪) કુતલજી (૫) જોલુમીજી (૬) ઉદયકર્ણ (૭) નારસિદ્ધજી (૮) વનવીરજી (૯) ઉદ્ધગજી (૧૦) ચદ્રસેનજી અને (૧૧) પૃથ્વીરાજજી

કર્નલ દોડ ઉપરોક્ત અગીઆર રાજાઓના ગાસનકાળનો કાષ પછુ ઇતિહાસ આપ્યો નથી કેવલ પૃથ્વીરાજના સમયમાં અબગગભમાં એક મહાન ઐતિહાસિક ઘટના બની હતી પૃથ્વીરાજ ને સત્તર પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા, તેમાના પાચ અકાળ મૃત્યુ પામ્યા હતા અને બાર છવત હતા પૃથ્વીરાજે આ બાર પુત્રોને પોતાનું ગભ્ય બાર ભાગે વહેચી આપ્યું આજ કાગણથી અબગનું ગભ્ય ‘બાગફેટરી’ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે ને સમયે પૃથ્વીરાજે આ બાર પુત્રોને પોતાનું રાજ્ય વહેચી આપ્યું, તે સમયે અબગનું રાજ્ય ધણુ નાનું હતું તેથી તેમના પ્રત્યેક પુત્રને ધણી થોડી ભૂમિ મળી હતી પગુ આપ્રતમાં તે બાર રાજકુમારના વંશજોમાના પ્રત્યેક તે સમયના અબગગભની ભૂમિ જેટલી ભૂમિ ભોગવે છે મહેમી અને પૃથ્વીરાજની વચ્ચેના કાળમાં મૂળ ગભ્ય દરતા એક શાખા અધિક પ્રમળ થઇ ગઇ હતી આ ઘટના ઉદયકર્ણના ગાસન સમયમાં બની હતી તેમના પુત્ર બાલાજીએ પિતાના ગભ્યનો ભાગ કરી અમૃતમર નામનું નગર અને તેના તાબાનો પ્રદેશ જીતી લીધો અને આ પોતાની ગભધાની સ્થાપિત કરી તેમના પુત્ર શેખાજીએ પોતાના પિતાના સિદ્ધાસનપર બેઠી પોતાના બાહુબળથી ગભ્યનો વિસ્તાર

૧ પાલન પલ્લી જીતી મહોબા ક્ષોલ લદાઈ માહુબેસી જીતી ગા મ્ત્રાહિકા

રાજ ભગવાનદાસ જીતી મેવાસી લાડ, ગલ નાનસિદ્ધ જીતી ખાતમ ફેલ દુવાકી

એનો અર્થ એ છે - પાલન અને પળેનીએ મહોબા અને મનોજના યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત થયો મહેસીએ કેમલિન સમયમાં વિજય પ્રાપ્ત થી માહુથર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો રાજ ભગવાનદાસને મેવાસીમાં વિજય મળ્યો અને રાજ માનસિદ્ધે ખોવનની સેનાને પરાસ્ત કરી આ પરથી પતીત થાય છે ૨ એક સમયે રાજપૂત રાજાઓને કામલ વસ્ત્રના મહેસીમાં પછુ વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો

ઘણા વધારી દીધો. ને વિસ્તૃત રાજ્યનું નામ પોતાના નામપરથી શેખાવટી પાડ્યું. શેખાવટી રાજ્યનો વિસ્તાર સાંપ્રતમાં દશહજાર વર્ગમાઇલનો છે. આ રાજ્યના સંખંધમાં યથાસ્થાન વિશેષ વર્ણન કરવામાં આવશે.

પૃથ્વીરાજ સિંહુનદીના તટપર આવેલા દેવલ નામના પવિત્ર તીર્થમાં ગયા હતા, ત્યાં તેમના પોતાના પુત્ર ભીમે તેમનું ખૂન કર્યું હતું. ભીમે જે પ્રકારે પોતાના પિતાના પ્રાણ લીધા હતા, તે પ્રકારે તેના પુત્ર આસકણે તેનો નાશ કર્યો હતો. ભીમે પોતાના પિતાનો વધ કર્યો તેથી તે સર્વને અગ્નિય થઇ પડ્યો હતો અને સર્વ તેના પ્રતિ ઘૃણાની દૃષ્ટિથી ભેટા હતા. રાજકુટુંબના સમસ્ત માણસોએ એક દિવસ એકત્રિત થઈ આસકણને કહ્યું કે:—“ આપ ભીમને મારીને રાજવંશનું કલંક દૂર કરો. ત્યાર પછી આપ તીર્થયાત્રા કરીને એ પાપનો નાશ કરજો. ” આસકણે આ સલાહ વ્યાજબી માની પોતાના પિતાના જીવનરૂપી દીપકને શાંત કરી દીધો. અંખરના રાજવંશના ઇતિહાસમાં આ ઉભય મહાપાપીઓનાં નામ લખવામાં આવ્યા નથી. આ પ્રકારે કલંકિત માણસોનાં નામો સંસારમાંથી હુમ થાય એજ ઉચિત છે.

હુસેરાયના સમયથી લઈને પૃથ્વીરાજના સમયપર્યંત અંખરના સર્વ રાજ્યો સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાપૂર્વક રાજ્ય ભોગવતા હતા. જે સમયે ટુંવારવંશી પૃથ્વીરાજ દિલ્લીના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતા તે સમયે રાવ પળેની તેમના માંડલિક હતા; પરંતુ તેમના રાજ્યની અંતસ્થ વ્યવસ્થામાં ટુંવાર-રાજ્યએ કિંચિત્ પણ હસ્તક્ષેપ કર્યો નહોતો. પળેનીને પૃથ્વીરાજની સાથે સાંસારિક સંખંધ થઈ ગયો હતો, તેથી તેઓ દિલ્લીમાં પરમ આદરપૂર્વક રહેતા હતા. અંખરના રાજ્યોમાં સર્વથી પહેલાં ભારમલ્લે યવનસમ્રાટની સમક્ષ પોતાનું મસ્તક હુકાવ્યું હતું. તેમણે જ યવનસમ્રાટની સાથે પહેલવહેલો સંખંધ બાંધ્યો હતો. બાપરે જે સમયે ભારતવર્ષમાં પોતાની પ્રજાતાનો વિસ્તાર કર્યો, તે સમયે ભારમલ્લે તેની આધીનતા સ્વીકારી લીધી; ત્યાર પછી તેમણે હુમાયુની પાસેથી “ પંચહજારી મનસબ ” ની પદવી મેળવી. ભારમલ્લના શાસનના સંખંધમાં કાંઈ વિશેષ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી.

ભારમલ્લના પુત્ર ભગવાનદાસે અંખરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થઈ યવનસમ્રાટની સાથેનો પોતાનો સંખંધ વિશેષ મજબૂત બનાવ્યો. સમસ્ત ભારતવર્ષમાં તેણે જ સૌથી પ્રથમ રાજપૂતના પવિત્ર રુધિરને કલંકિત કર્યું. રાજ ભગવાનદાસ પાદશાહ અકબરનો પરમ મિત્ર અને પ્રેમપાત્ર હતો. રાજનીતિ નિપુણ અકબરે દિલ્લીના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થઈ વિચાર કર્યો કે: “ ભારતવર્ષમાં મુંઝવે સાંત્રાજ્યને દહ અને ચિરસ્થાયી કરવાને માટે ગ્રબ્જનાં હુકમ છતી લેવા ઉપરાંત આ દેશના પ્રાચીન રાજવંશોની સાથે મિત્રતા કરવાની પણ આવશ્યકતા છે. માત્ર તલવારની સહાયથી ભારતવર્ષ પર અધિકાર કરવો અશક્ય છે. કઠોર દંડ, તલવારનું બળ અને સ્વેચ્છાચારપૂર્વક જે અધિકાર કરવામાં આવે છે તે ચિરસ્થાયી હોતો નથી. તે વિષમય પરિણામ ઉપજાવે છે; પરંતુ અનેક ભાષા બોલનાર અને અનેક ધર્મમાં વિભક્ત થયેલા ભારતવાસીઓપર જે ક્રાયા અને ન્યાયપૂર્વક શાસન ચલાવવામાં આવશે તો મોગલસામ્રાજ્ય ચિરસ્થાયી અને દહ થશે. ” આવો વિચાર કરી અકબરે ભારતવર્ષના રાજાઓની સાથે મિત્રતા કરવા માંડી હતી. તેણે ભગવાનદાસને કેવી રીતે હસ્તગત કર્યો હતો, તે કાંઈ જાણી શકાતું નથી; પરંતુ એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે તેનું સન્માન અને ગૌરવ વધારવાની

૧ રાજપૂતોના ઇતિહાસમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે આસકણે પોતાના પિતાનો વધ કરીને પોતાના પાપની નિવૃત્તિને અર્થે તીર્થયાત્રા કરવાને ગયો હતો; અને જ્યારે તે ત્યાંથી પાછો ફર્યો ત્યારે તેને યવનસમ્રાટે (હુમાયુ વા બાબરે) રાતની ઉપાધિ અર્પણ કરી, નરવરનું રાજ્ય સમર્પણ કર્યું. નરવરના રાજવંશમાંથી અંખરના રાજવંશની ઉત્પત્તિ થઈ છે, એ વાત પાઠકોને પ્રથમથીજ વિદિત થઈ ચૂકી છે. આ ઉભય રાજ્યોમાંથી એકનો રાજ અધિકાર વસ્થામાં મરણ પામે તો બીજોને રાજકુમાર તેના સિંહાસનપર વિરાજમાન થાય છે. જયપુરના રાજ અધિકારીનું મૃત્યુ અપુત્રાવસ્થામાં થયું હતું, તે સમયે નરવરના એક રાજકુમારને અંખરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવામાં આવ્યો હતો.

૨ પૃથ્વીરાજ ટુંવારવંશી નહોતા, ચૌહાણવંશી હતા.

ભાલ્ય આપીને તેણે તેને હાથમાં લીધેા હોયો એમણે ભગવાનદાસ પાસાટને એમને બધે આ ધીન થઇ ગયેા હતા કે તે તેને પ્રમન કવને માટે પોતાના પગ પરિત્ર વગની પવિત્રતા પણ ભૂની ગયેા તે મનન ભા તવર્ષમાં પૌથી પહેલા યનનમ્નાટની માથે વૈવાહિક મનઃ એકત્રિયિત પણ નિજીત થયેા નહિ ભગવાનદાસે કુમાર નવીમ (જેણે પાછળથી જહાગીર નાન ધા નુ મ્યુ હતુ) ની માથે પોતાની કન્યાને વિવાહ કરા આ વિવાહના દૃશ્ય પે દત્તભા પિ ખુશને બન્ય થયેા

ભાવાનદાસના સ્ત્રીન માનસિદ અમગની મહામા ઠગન મપિ રૂપ હતા નગર ના પાયે મહીને તેમણે અતિ માન કાયો મ્યાં હતા તેમણે ખુતથી મુદ્દતગથતના મન દેશ પોતાની સમજના ખગવીજ ચવનગના અધિ રમ્યા મ્યાં હતા માનસિદે આગેઆ તથા આત્મ ંતી નધ ચવનમ્નાટને તાપે મ્યાં હતા તેમના બાહ્યજયી ભયભીત થઇને માખસે પણ હિંદુ ધાનના સમ્રાટની અધીનતા ચીમગી હતી માનસિદે કમજ મગાળા બિહાર દલિપુ અને માખનના સુખા થયા હતા ગળપતનગ્યોની સાથે મનઃ બેઠીને અકબરે પોતાનું માન ચ નધારવાની જે અસિનાયા ગખી હતી, તે માનસિદે પૂર્ણ મરી ગળ માનસિદની મના અખગના ગળ્યમા એટલી પ્રમળ થઇ ગઇ હતી કે ખુદ પાદશાહ પણ તેમનાથી ભયભીત થતો હતો અને એ તે તેણે તેમને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કયો હતો અકબરે માનસિદને વિષ આપવાનો પ્રયત્ન કરી પો તાનોજ નામ પેની રીતે કયો તેનું વણન પૂર્વે આવી ગયું છે છતા પણ પ્રમગવશાત મહેપમા

૧ સુસહમાન દત્તિહાસના જુદાં છે કે હીજરી સન ૮૩ (૧૦૨૦ ૧૫૮૬) ના આ વિવાહ થયો હતો આ સમયે થયેા ના જમ્મદ બમઘી ગાજ ભગવાનદાસ, તેના દત્તપુત્ર માનસિદ અને તેના પૌત્ર ગ મ્મો જપુ સમ્રાટની સેનામાં સેનાપતિતિ વિશેષ માન પામ્યા હતા વિશેષત માનસિદે સૌથી અધિ મસિદિ માસ મી હતી જે સમયે પાદશાહના બહુએ વિદ્રોહી બની ગયા તે સમયે માનસિદે તેમને વિદ્રાહ ઘખી હોને હતો રાજ ભગવાનદાસે જે સમયે સમ્રાટના વરાનો એક મેનાનીના હાજનીયે મસ્મીના મુહના લિસ હતો, તે સમયે માનસિદે એમજાહના બજવાન અધાનોત્ર દમન ક્યું અને તેના પુત્ર મહમ્મદ પાદશાહના પ્રતિનિધિ તરિ નિયુક્ત થયેા દસ્તિવાના દત્તિહાસમા આ વિષે વિસ્તામ્પર્ક વર્ણન વામા આ છ

૨ મ્મલ ટાંક બપાવે છે કે ભગવતદાસને ત્રણ બજ હતા સુતસિદ નાધોસિદ અને ગતસિદ માનસિદ આ બજતસિદનાજ પુત્ર હતા

૩ સુસહમાનના ઐતિહાસિક પ્રથ દસ્તિવામા એવો નેમ છે કે માનસિદે ન્યાયે યોગિસ્તા પ્રાદ છતી લીધો ત્યે અકબરે તેને ૧૨૦ હાપી ઉપહારવર્યે આપ્યા હતા

૪ સિસ્તા આ વાતને સ્વીકારે છે તે જણાવે છે કે સમયે માનસિદે મલ કુમાગની ઉપાધિ ધરા વતા હતા, તે સમયે તેઓ બિહાર હાજપુર અને યતનાના શાસનમ્વાના પદ પર નયુન પયા અને જે વરે તેઓ ખતપદ પર નિયુક્ત થયા તાજ વર્ષમાં અવાત ઈ ૨૦ ૧૫૮૮ મા તેમના કામ ગત ભગવાનદાસનું મુલ્ય યુ મનાહા રાખની કન્યાના કદે કમાર ખુદાને બન્ય આ ઘટના બની તે પૂર્વે ત્યા હતા અને તે સમયે સારે મહોત્વ મગમા અ વ્યો હતો માનસિદે પ્રતાપાદિતને પાસ્ત મી અવાગદેમ છતી લીધો હતો, એ વાત ચામને અપરિચિત નથી

૫ આ નામ ખેાદુ છે ખર નામ ભગવાનદાસ નહિ પરતુ ભગવ તદાસ છે નાનસિદ ગતસિદનો પુત્ર ન હોતો પરતુ ગતસિદ માનસિદનો પુત્ર હતો માધવસિદ માનસિદનો બધુ હતો ગતસિદ નહિ બુસિદ પર રાજ ભગવતદાસને પુત્ર અને માનસિદને ભાત્રા હતો ભગવ તદાસે નાનસિદને દત્ત લીધો નહોતો તેમ તેણે પોતાની પુત્રી પણ સાહબજ સલીમની સસે પસ્યાવી નહોતી મ્મલ ટાંકને ન થ દત્તિહાસ કપલપર નયો નહિ તેથી આવી ભૂલ થઈ છે અત્ય વાત એ છે કે ભાસામદે પ્રમ્મ અખગની સાથે પોતાની પુત્રીને વિવાહ મ્યો હતો અને તેના પુત્ર ભગવાનદાસે પોતાની પુત્રી સાહબદા તીમની સાથે પસ્યાવી હતી આ ભગવાનદાસ વસત રાજ ભગવતદાસને બધુ થતો હતો તે કાઈ અખરને ગખ નહોતો અકબરે તેને 'આમ મનાહા' ની ઉપાધિ આપી હતી આજે તેજ વસને બાકા મનાહા મ્મલ છે અને તેઓ લિષ લુ મદેરાના સ્વામી છે

૫ રાજ ભગવાનદાસ નહિ પરતુ ભગવ તદાસ આ ભગવ તદાસ ગત માનસિદનો મમ નહોતો પરતુ પિતા હતો

જણાવીએ છીએ કે માનસિંહની પ્રબલ પ્રભુતા અસહનીય લાગવાથી સમ્રાટ અકબરે અત્યંત ધૂણિત ઉપાયથી અર્થાત્ વિષપ્રયોગથી તેમનો નાશ કરવાની ચેષ્ટા કરી હતી; પરંતુ તેના દુર્ભાગ્યથી તે વિષ તે પોતે ખાઈ ગયો અને થોડીવારમાં નિશ્ચેષ્ટ થઈ યમરાજની પાસે પોતાના કૃત્યનો જવાબ આપવાને ચાલ્યો ગયો.

સમ્રાટ અકબરે જે સમયે મરણશય્યાપર શયન કર્યું; તે સમયે પોતાના ભાણેજ ખુશરુને સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવાને માટે રાજા માનસિંહે પ્રપંચજળનો વિસ્તાર કર્યો હતો. સમ્રાટ અકબરે જો આ વાત જાણીતી તો તે ભાવી ઉપદ્રવોનું ઉત્પન્ન કરવાને માટે પ્રયત્નથી જ સહી-મને રાજમુકુટ અર્પણ કરી દેત. રાજા માનસિંહ બંગાળના મુલ્તાતરીકે નિયુક્ત થયા હતા, તેથી તેઓ તે દેશમાં ગયા; પરંતુ તેમણે રચેલા પ્રપંચનો વિસ્તાર તો વધતો જ ગયો; પણ તેમના તથા ખુશરુના પ્રતિપક્ષીઓએ કુમાર ખુશરુને પકડી કારાગૃહમાં પૂર્યો અને તેના સેવકોને નિર્દયરીતે મારી નાખ્યા. રાજા માનસિંહ પરમ ચતુર હતા, તેથી તેમણે તે વખતે તો પોતાના પ્રતિપક્ષીઓ-પર વૈર લીધું નહિ; પરંતુ તેઓ સુસંધિની પ્રતીક્ષા કરતા રહ્યા અને ગુપ્તરીતે પોતાના ભાણેજના પક્ષનું સમર્થન કરતા રહ્યા. રાજા માનસિંહ વીસ હજાર રાજપૂતસૈનિકોના અધિનાયક હોવાથી અત્યંત બળવાન હતા, તેથી પ્રકેટરીતે તેમનું દમન કરવું પાદશાહની શક્તિ બહાર હતું; પરંતુ એમ કહે-વાય છે કે માનસિંહને દશ કરોડ રૂપિયાની લાંચ આપીને પાદશાહે તેમને પોતાને હસ્તગત કરી લીધા હતા. સુસલમાન ઇતિહાસવિદ્વાન વિધાનપરથી માત્ર થાય છે કે માનસિંહે હીજરી સન ૧૦૨૪ (ઈ. સ. ૧૬૧૫) માં બંગાળમાં દેહ છોડી હતી; પરંતુ એક અન્ય ગ્રંથપરથી જણાય છે કે તેઓ ઉત્તર તરફ ખિલજલોકોની સામે યુદ્ધ કરવાને ગયા હતા ત્યાં હીજરી સન ૧૦૨૨ માં તેઓ માર્યા ગયા હતા.

રાજા ભગવાનદાસનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી માનસિંહ જયપુરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા હતા. માનસિંહના શાસનકાળમાં અંબરરાજ્યે ભારતનાં અન્યાન્ય રાજ્યો કરતાં વિશેષ પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. સમ્રાટ અકબરની રાજસભામાં માનસિંહને જેટલું સન્માન મળતું હતું, તેટલું ઇતર કોઈપણ દેશી રાજાને મળતું નહોતું. તેમણે પોતાના બાહુબળથી અનેક દેશો જીત્યા હતા. તેઓ ઇતર દેશોમાંથી જે દ્રવ્ય લૂંટી લાવતા હતા, તેથી નાના સરખા અંબરરાજ્યની સંપત્તિ ક્રમશઃ વૃદ્ધિ-ગત થતી જતી હતી. અંબરનું રાજ્ય રાજસ્થાનમાં એક ક્ષુદ્ર રાજ્ય ગણાતું હતું; પરંતુ માનસિંહના સમયમાં તે ક્ષુદ્ર રાજ્યની સીમા પણ વધી અને ભારતવર્ષમાં તેની પ્રસિદ્ધિ પણ વધી. અત્યારસુધી કુશાવહેા કોઈ અતિ પરાક્રમી વીર ગણાતા નહોતા; પરંતુ ભગવાનદાસ અને માનસિંહના સમયમાં કુશાવહેાનાં દશેએ અતનથી સસુદતટપર્યંતનો સમસ્ત દેશ પોતાનાં અતુલ પરાક્રમ અને બાહુબળથી જીતી લઈ પોતાની જાતિનું ગૌરવ વધાર્યું. રાજા માનસિંહની સેના પાદશાહની સેના કરતાં અધિક બળવાન તથા સાહસિક ગણાતી હતી. માનસિંહ અકબરના સમયમાં પ્રશંસનીય અને ચિરસ્મરણીય કાર્યો કરીને સ્વર્ગે સિંધાવ્યા. તેમની પછી તેમના પુત્ર રાવ ભાવસિંહ અંબરના સિંહાસનપર અભિ-ષિકત થયા. સ્વયં સમ્રાટે તેમનો અભિષેક કરી તેમને “પંચહજરી મનસબ” ની અતિ સન્માનનીય ઉપાધિ આપી હતી. આ રાજા અતિ અજ્ઞાન અને મૂળપાનમાં સદાસર્વદા મગ્ન રહેનારો હતો. થોડા કાળપર્યંત રાજ્ય કર્યા પછી અધિક મદિરાપાન કરવાથી હીજરી સન ૧૦૩૦ માં તેના પ્રાણ ગયા. એના શાસનકાળમાં કોઈ વિશિષ્ટ ઐતિહાસિક ઘટના બની નહોતી.

ભાવસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી તેનો પુત્ર મહાસિંહ^૧ રાજસિંહાસનપર બેઠો; પરંતુ એ પણ પોતાના પિતાની પેઠે અત્યંત ઇર્ષિયોલુપ અને મૂળપાનસેવક હતો, તેથી અર્ધ સમયમાં તે પણ આ સંસાર છોડીને ચાલ્યો ગયો. રાજા માનસિંહ જેવા સદ્ગુણી હતા, તેવાજ તેમના આ વંશજો દુર્ગુ-
^૧ રાજપૂતોના ઇતિહાસપરથી પ્રાપ્ત થાય છે કે માનસિંહનું મરણ સંવત ૧૬૯૮ (ઈ. સ. ૧૬૪૨) માં થયું હતું.

^૨ ભગવંતદાસ.

^૩ મહાસિંહ ભાવસિંહનો પુત્ર નહોતો; પરંતુ તે માનસિંહના કુંવર જગતસિંહનો પુત્ર હતો.

હી હતા ગાંધી માનસિંહની વીરતા રાજનીતિરતા અને માહસિંહ તા પૈકી પ્રાધિકાણ યુગ્ય તેમનામાં નહોતો આથી તેમના શાસનકાળમાં અબરરાજ્યની પ્રભુતા અને પ્રતાપ સર્વથા ક્ષીણ થઈ ગયા આ નમયમાં જોવાપડેલા અધીશ્વર દિલ્હીના મઝાદની દરબારમાં પાતાની મહત્તાનો વિસ્તાર રી લીધો મહાસિંહના મૃત્યુ પછી અબરના સિંહાસનપર પ્રાણ પ્રેમે એ મહાવિજેત પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો વિષ્ણુરાત રાજપૂતનદિની જોધાબાઈની સાથે જાગીરનો વિવાહ થયો હતો આ પ્રખ્યાત રાણીનો સલાહથી પાદશાહ જાગીરે જગતમિરના પૌત્ર જયસિંહને અબર ગાંધી સમર્પણ કર્યું એમ કહેવાય છે કે જહાંગીરના આ કૃત્યથી તેની પ્રિયતામાં નૂજહાન પગમ મરુદ થઈ હતી જોધાબાઈ અને જાગીર જે સમયે અબરનું મિહાસન માને આપવું તત્સમયે મસનત રતા હતા તે સમયે જયસિંહ અંતપુરની નીચે ઉભો હતો મસનત થઈ ગયા પછી જહાંગીરે ઝરખામાં નીકળી જવાસ અને અભિનંદન આપી કહ્યું કે - 'આપ જોધાબાઈને સહ મારો આપને સિંહાસનપ્રાપ્તિ થઈ છે અને તેનું વારણ જોધાબાઈને છે પરંતુ રાજસ્થાનની ગીતિઓના કાંઈપણ ગાંધી રાજપૂત રાજકુમારીને સનામ મારી શકતો નથી તેથી પાદશાહની આજ્ઞા થવા છતાં પણ જયસિંહ તેના અનાદર કરીને બોલ્યો હું આપના ગણવાસની અન્થાન્થ અગ્રિએ સનામ કરવાને તૈયાર છું પરંતુ જોધાબાઈને તો કદિ પણ સનામ કરીશ નહિ આથી જોધાબાઈને કિચિત પણ અપમાન હાજર નહિ તે મદ હાસ્ય કરો બોલી તેથી કાંઈ દાનિ નથી હું આપને અબરનું રાજ્ય આપી ચૂકી છું

ગાંધી માનસિંહની પછીના બે અયોગ્ય રાજ્યોને લીધે અબરરાજ્યની પ્રભા અત્યંત મદ થઈ ગઈ હતી રાજ જયસિંહે સિંહાસન પર બેસી પોતાના છુદ્ધિમળ, નીતિગળ અને બાહુ રાજી રાજ્યની સરકાર કરી અને થોડા વર્ષમાં અબરરાજ્યને પોતાનું હુત જૈવર પુન પ્રાપ્ત થયું જયસિંહ મીરજ રાજને નામે વિષ્ણુરાત હતા માનસિંહે જે પ્રકારે અબરના શાસનકાળમાં પોતાના સામર્થ્ય અને અદ્વિત બાહુબળનો પરિચય કરાવી અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી તે પ્રકારે મીરજ ગાંધી જયસિંહે પણ કૂર પાદશાહ જૈર ગઝેબના શાસનકાળમાં પોતાનું અદ્વિત સામર્થ્ય દર્શાવી અમર કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી જૈર ગઝેબના સમયમાં જે જે યુદ્ધો થયા હતા તેમાંના પ્રાય સર્વમાં જયસિંહ વિજયમન હતા તેમણે અનેક યુદ્ધોમાં વિજય પ્રાપ્ત થઈ હતા જૈર ગઝેબે જયસિંહની વીરતાથી પરમ મરુદ થઈ તેમને ૭ હજારી મનઅબનો પદવી આપી હતી જૈર ગઝેબના શાસનકાળના ઇતિહાસમાં પાદશાહે જયસિંહની વીરતાનું વૃત્તાંત વાંચ્યું હશે જે મહાનીર શિવાજી મહામુદ્રાઓના આદ્યનેતા હતા, જેમનું નામ સાલગી યવન મઝાદની સેના કપાયમાન થતી હતી જેમનાદાર પાદશાહની સેના વાર વાર પરાજિત થઈ હતી તેજ શિવાજીને અબરપતિ જયસિંહ દિલ્હીના પાદશાહની મનમુખ રાખ્યા હતાં જે કે તેઓ વિદ્યાર્થી પાદશાહની આજ્ઞાથી શિવાજીને દિલ્હીમાં લઈ ગયા હતા ખરા પરંતુ તેમણે એક માથા રાજપૂતવીરની પેઠે શિવાજીની આગળ શપથ લઈને કહ્યું હું કે પાદશાહ આપને એ વાળ પણ વાડો કરશે નહિ અને માટે હું જવાબદાર છું આ રાજપૂતવીરની પ્રતિપાદર વિશ્વાસ પામી શિવાજી દિલ્હી ગયા હતા પરંતુ તેઓ યવનમઝાદના ગાંધીનામાં પહોંચ્યા કે તરતજ જૈર ગઝેબ તેમના પ્રાણ લેવાની યેજા કરવા લાગ્યા આથી જયસિંહે પાદશાહ નો નિશ્ચિત પણ કર નહિ ગાંધી પોતાની પ્રતિપાદર પાલન કરવાને માટે શિવાજીને દિલ્હીમાંથી નનારી મૂકવામાં સહાય મગી હતી આ પ્રકારે તેમણે પોતાના કુલગારનું મુશ્કેલું હું હું આજ કારણથી પાદશાહ જયસિંહપર અપ્રસન્ન રહેતા હતા જૈર ગઝેબ સિંહાસનારૂઢ થયો તે પૂર્વે દિલ્હીનું મિહાસન હસ્તગત કરવાને માટે શાહજહાનના મુદ્રામાં ભારે વિવાદ ઉપસ્થિત થયો હતો તે સમયે મીરજ ગાંધી જયસિંહે પ્રથમ તો દારાનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો હતો પરંતુ પાછળથી તેનો પક્ષ એકી દેવાથી તેની સિંહાસનપ્રાપ્તિની સર્વ આશા લુપ્ત થઈ જયસિંહે પોતાના ગાંધીનિતિરતાના બળથી અનેક મહાવિજેત થયા હતા અને તેથી જૈર ગઝેબે તેમનું બળ ક્ષીણ કરવાને માટે પ્રતિજ્ઞા મગી હતી મીરજ ગાંધી જયસિંહની પામે બાવીસ હજાર અશ્વારીઓ હતા અને બાવીસ પ્રથમ રેણી ૧૧ મામ તો પણ તેમના હાથનીચે નિયુક્ત હતા એક વખત મીરજ ગાંધી જયસિંહે

રાજદરબારમાં બેસી પોતાના બે હાથમાં બે પ્યાલા પકડી એકને સતારા અને બીજાને દિલ્હીનું નામ આપી તેમાંના એકને જોરથી જમીનપર પટકી કહ્યું હતું કે:-“ આ સતારાનું તો પતન થયું. હવે દિલ્હીનું ભાગ્ય મારા જમણા હાથમાં જ છે. એનો પણ આટલીજ સરળતાથી નાશ કરવાને હું શક્તવાન છું.” મીરજી રાજા જયસિંહ કેવા બળવાન હતા, તે તેમના આ વચનોપરથી સારીરીતે સમજાશે. જો તેઓ ધારત તો ઐરંગઝેબનું પતન કરી શકત. અત્યંત બળવાન મનુષ્યસિવાય આવાં ગર્વિત વચનો કેણુ ઉચ્ચારી શકે? પરંતુ આ ગર્વિત વચનોથીજ તેમનો કાળ થયો. જયસિંહનાં આ ગર્વિત વચનોની વાત ઐરંગઝેબના કનસુધી પહોંચી ગઈ હતી. જો કે ઐરંગઝેબ પ્રબળ પરાક્રમી પાદશાહ હતા, તોપણ તે જયસિંહનું અનિષ્ટ કરવાને પ્રત્યક્ષરીતે કાંઈપણ કાર્ય કરવાનું સાહસ કરી શક્યો નહિ. દુરાચારી ઐરંગઝેબ તલવાર અને વિષદ્વારા ભારતના પ્રધાન પ્રધાન રાજપૂતવીરોના પ્રાણનો નાશ કરીને નિષ્કંટક થયો હતો અને જયસિંહનો પણ આખરે તેણે નાશ કર્યો. જે ધૃષ્ટિનુ ઉપાયથી તેણે જસવંતસિંહના પ્રાણનો નાશ કર્યો હતો, તેજ ઉપાયથી તેણે જયસિંહને પણ આ સંસારમાંથી વિદાય કર્યો. તેણે જયસિંહના કુટુંબમાં પોતાની પ્રપંચ-બળનો વિસ્તાર કર્યો. રાજપૂતોમાં જ્યેષ્ઠ કુમારને સિંહાસનનો અધિકાર હોય છે. નાના પુત્રને કાંઈપણ સિંહાસનપ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી; પરંતુ દુરાચારી ઐરંગઝેબે જયસિંહના કનિષ્ઠ પુત્ર કીરતસિંહને હાથમાં લઈને કહ્યું કે:-“ જો તમે તમારા પિતા જયસિંહનો નાશ કરશો તો રાજપૂતોની ચિરપ્રચલિત રીતિના મસ્તકપર લત્તાપ્રહાર કરીને તમારા મસ્તકપર રાજચુક્ર દારણ કરાવવામાં આવશે અને તમારા જ્યેષ્ઠ બંધુ રામસિંહનો હક્ક રદ કરવામાં આવશે.” હતભાગી અને મૂર્ખ કીરતસિંહે પાપાત્મા ઐરંગઝેબની પ્રપંચબળમાં ફસીને શીઘ્ર તેનો મનોરથ સફળ કર્યો. રાજપૂતકુલાગાર કીરતસિંહે અંધીણની સાથે વિષ મેળવી પોતાના જન્મદાતાને તે પાંખ તેના પ્રાણનો નાશ કર્યો. જયસિંહે આ પ્રકારે પોતાના કુલકલંક પુત્રના હાથથી વિષપાન કરી પ્રાણત્યાગ કર્યો. પિતૃહંતા કીરતસિંહ પોતાના મહાપાપના પુરસ્કારતરીકે રાજતિલક પ્રાપ્ત કરવાને માટે નરપિશાચ ઐરંગઝેબની પાસે ગયો; પરંતુ પાદશાહે તેનો મનોરથ પૂર્ણ કર્યો નહિ. તેણે માત્ર તેને કામા નામનો એક પ્રદેશ જગીરતરીકે આપ્યો.

મહાવીર જયસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર રામસિંહ અંબરના સિંહાસનપર અભિષેક થયા. રામસિંહે ઐરંગઝેબના તરફથી “ માર હબરી મનસબ ” ની પદવી પ્રાપ્ત કરી આસામના નિવાસીઓની સામે યુદ્ધ કરવાને ગયા. સંવત ૧૭૪૬ માં રામસિંહનું મૃત્યુ થતાં તેમના પુત્ર વિસનસિંહ અંબરના રાજસિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. હવે દિનપ્રતિદિન અંબરરાજ્યનું ગૌરવ ક્ષીણ થતું જતું હતું. હવે પાદશાહના દરબારમાં, તેની પૂર્વપ્રભુતા તથા સન્માન રહ્યાં નહોતાં. વિસનસિંહને પાદશાહ તરફથી “ ત્રણ હબરી મનસબ ” મળી. તેઓ ઝાઝા દિવસ રાજ્યસુખ ભોગવી શક્યા નહિ. તેઓ સંવત ૧૭૫૬ માં બહાદુરશાહની સાથે કાબૂલમાં ગયા, ત્યાં તેમનું મૃત્યુ થયું.

અધ્યાય ૨ જો

પ્રાચીન અને મધ્યકાળના ક્ષત્રિયો-પાશ્વિકીય અને પ્રાચ્ય દેશોનું ભાવી મંમિલન-સવાઈ જયમિલનો નાજ્યાલિપેક-આઝિમશાહની માથે તેમને થયેલી મિત્રતા-સાક્ષાત્તું અંખરગળ્ય ખાલસા કરતું-જયમિલનું પાદશાહની મેનાને નરહી મૂકતું-જયમિલનો રવભાવ અને તેમનું રશ્ત્ર-દેશની બેદાતિવિદાનું જ્ઞાન-કુમલમાન ગાંધા-ન્યમાં દેલાયેલ અગાતિમનથે તેમનું આરગ્ધ-અનેકવિદાહની પ્રણાલીનું વિપ્રમય કળ-જયમિલનના શુદ્ધ-જયમિલની અદરેક યજ્ઞ સ્વાતી ધૃષ્ટિ-તેમણે મંમિલન કહેલા તપા લખેલા કુપ્રાંય અને જતિ રૂપવાન એતિહાસિક, પૌરાણિક તથા વૈજ્ઞાનિક અદે-તેમનું મુદ્ધ

ની

આતો ભાગતભૂમિમા મૂર્થ અને ચંદ્રવશી ગાજ્યો જે પગકમ દર્શાવી ગયા છે તે ઇતિહાસના પાંચકાથી અજ્ઞાત નથી ગમાયપુ અને મહાભાગત આદિ પ્રથમા આજ મૂર્થ અને ચંદ્રવશી ગાજ્યોનું અનુપ પગકમ, અમિત માદસ અને પ્રમલ પ્રતાપ મારીગીતે વર્ણિત છે તેમની અનુપન અને અલ્પ કીર્તિ અદ્યાપિ મ્થાથી છે તેમના વજનનેતો જે ઇતિહાસ અમે આ પ્રથમા આપો છે, તે પછી પાંચ મારીગીતે નાણી ચૂક્યા હશે કે તેમણે પપુ પોતાના પૂર્વજોનું ગાંધ મુકસિત ગમ્મુ છે જે આ મેં ભાગતની નવત્રતાના મમયમા અથવા વાંદિનકિ વિવા આતનના મમયમા ઉત્પન્ન થયા હોત તો તેઓ માત્ર ગજરચાનના ઇતિહાસમા અને ગજ પૂતનવતિમાજ નાં પગ મમત જયતમા પગેભવલ કીર્તિ પ્રાપ્ત થત અને તેમના વજ રૂપી મૂર્થના ઉત્પન્ન વિશેથી મમત ભ્રમન પ્રકાશિત થત નન મહાભાગત અને નમાયણમા જે ક્ષત્રિયગીતાના પ્રતાપ પ્રદન માહમ પ્રતિલા અને જનીગતાને એત વહેતો આપણે જોએ છીએ તેમની માથે જે મધ્યાળના નાજપૂતોની વલના કનામા આવે તો ગજપૂતો પોતાના પૂર્વજોથી ટોપ પલ પ્રકારે ઉતરતા જપુારી નહિ મેવાડ મા વાડ મિનને જેમની અને જમ્મુના તજ પૂતનનઓ પોતાના અદ્ભુત આડુબળથી ચવનપાદશાહોને પાયમાન કરી ગયા છે જે તેઓ થત તો ભાગતવર્ષમા ચવનગાંધને ભોપ કરી મમત પગુ તેમના હૃદયના એરી શ્રેણુજ થઈ નહોતી જેમણે ઇતિહાસનું મધ્યાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત મ્થુ છે તેઓ સારી પેર નાં છે કે મનેતો જે પ્રમલ પ્રતાપ વિરતા પામ્યો હતો, તેનું રૂપ કાળુ ગજપૂતોનું આદ્યબળ હતું પાદના અદ્યગતા સમયમા ચવનગાંધન મુદ્દ કંગાને માં ગજપૂતોએ તેને મહાય કરી દતી જે અદ્ય નાજપૂત ગાંધોને મન્માન બગીર તથા યુરકોર આપી તથા અતે તેમની માથે વેમરિક મમદ જેડી પોતાના કાથમા ન લેત તો તે કદિપણુ પોતાની પ્રખ મતાને વિનાન કરી ગઈ નહિ પગુ આગરેણે પોતાના નાજ્યને પાપો લ્લોડી નાખ્યો તેનું કાળુ તેણે નાજપૂતો સાથે કંગુ દુર્વર્તન હતુ તેણે દેશાજનીતિ, આયુર્, છતકપટ ભય, દડ અને વિપની મલાયવી દેશીગજોને વજ તો કયા દના પગુ તેનાજ પગિણામે ચવનગાંધને નાત થયો હતો નાજપૂતોની માથે ખગળ વર્તપુક નાખવા અજ તેના પ્રતાપ અને પ્રભુતા આતાલમા ગયા હતા જે આગરેણ પલ અદ્યગતી પે એત અને

પ્રીતિદાગ દેશી રાજ્યોને હસ્તગત કરત તો તેના મરણ પછી મોગલસામ્રાજ્યની આવી શોચનીય દશા કદિપણ થાત નહિ. જૌરગઝેનના મૃત્યુપછી રાજપૂતો ભારતવર્ષમાંથી યવનરાજ્યનું નામ સુદ્ધા લુપ્ત કરી દેત, પરંતુ ઇસ્લામી ધર્મના ખીજ હતી તેને એક મહાન કાર્ય ચિદ્ર કરવું હતું, તેથી રાજપૂતો શાત રહ્યા અને મહારાષ્ટ્રીય લોકોએ શસ્ત્ર ધારણ કરી યવનગજ્યની અને મમરત પ્રાચીન રાજ્યશોની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરી તેમના ઉન્નત મસ્તક અવનત કરી દીધા

આ મહાન કાર્ય શ હતું ? પશ્ચિમ અને પૂર્વનો સયોગ જગતના ઇતિહાસથી જોએ શાત છે તેઓ સારી પેઠે જાણે છે કે એક અનાડિઝ ઐતિહાસિક ઘટનાને માટેજ ઇશ્વરે પૂર્વ અને પશ્ચિમનો સયોગ કર્યો છે આ ભારતભૂમિજ જગતની યાજ્ઞલીલાનું ક્ષેત્ર છે ધર્મ, સમ્યક્તા અને વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ આ ભારતમાંથીજ થઈ છે આ દેશમાંથી જ વિદ્યા અન્ય દેશોમાં ગઈ છે તેણે તેમને ઉન્નત કર્યા છે પાશ્ચિમાત્ય દેશોને હાલમાં એણેજ ઉન્નત કર્યા છે વિદ્વાનોનું એવું અનુમાન છે કે હવે પશ્ચિમમાંથી જ્ઞાનવિજ્ઞાન પૂર્વમાં આવી પૌર્વાત્ય દેશોને પુનઃ ઉન્નતિના શિખરપર આડ઼ કરશે આ મહાન ઐતિહાસિક ઘટનાનો ભાગ કેવલ અંગ્રેજોના શિખરજ ગમવામાં આવ્યો છે આપણા દેશને અંગ્રેજ શાસનથી ધણો લાભ થયો છે અને પાશ્ચાત્ય તથા પ્રાચ્ય દેશોનું મિલન થયાથી આ પ્રાચીન આયુક્તિ એક દિવસ ઉન્નતિના ઉચ્ચ આમનપર વિરાજમાન થશે, એવી દૃઢ આશા રહે છે આર્ય-લોકો પુનઃ એક દિવસ જ્ઞાનવિજ્ઞાનથી વિભૂષિત થઈ પોતાનું પૂર્વ ભાગ્ય પ્રાપ્ત કરશે જ્યારે આવેલો દેશો દિન આવશે, ત્યારે આપણા આર્યલોકોની કીર્તિ દિગ્ગતમાં ગાજી રહેશે આર્યલોકો પુનઃ નવજીવન પ્રાપ્ત કરી નવીન યુગમાં નવીન ધાર્યો કરશે સુદ્ધિમાન અને વિચારવત મનુષ્યો આ સમજી શકે છે માત્ર મૂર્ખ લોકોજ અંગ્રેજ રાજ્યના ઘાઈ ફાયદા જોતા નથી મૂર્ખલોકો અંગ્રેજ રાજ્યથી ભારતવર્ષના ધન, બલ અને જીવનનો નાશ થતો જુએ છે, પરંતુ જેમણે ધૈર્યપૂર્વક ક્રિયદૃષ્ટિથી અવલોકન કર્યું છે, તેઓ સારી રીતે જાણે છે કે પશ્ચિમના અત્યંત તેજસ્વી પ્રદારો ભાગતવર્ષમાં આવી ભારતવાસીઓને ઉન્નતિનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે જે પ્રાચીન હિંદુજાતિ એક સમયે જગતના ચુસ્તરિકે ગણાતી હતી, તે આજે મત્સ્યસ્થ બની પરાવલમ્બી થઈ ગઈ છે અને દાસતાની શુષ્કભામાં બધાએથી પ્રભુ ગણાય છે, પરંતુ તેની ઉન્નતિને માટેજ પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચિમાત્યશિક્ષાનો સયોગ થયો છે હિંદુધર્મ િમાન્યતી પેઠે અભેદ, અચલ અને અટલ છે અને તેના પાયો સપૂર્ણત દૃઢ છે જો કે આજે ચોતગઢ એવો ભયંકર પોકાર પડી રહ્યો છે કે “હિંદુધર્મ ગયો, હિંદુમત્તો નષ્ટ થયો અને હિંદુલોકો પરિવર્તનના વિશાળ મુખમાં ગેપ થઈ ગયા છે,” પરંતુ વિચારવત મનુષ્યો જોઈ શકે છે કે હિંદુધર્મ અને હિંદુસમાજ કદિપણ નષ્ટ થનાર નથી પૂર્વ અને પશ્ચિમનું મામલન થયું છે તેથીજ આપણું હિત થશે અને ભવિષ્યમાં તેદારાજ હિંદુજાતિના સામાજિક મીતિનીતિ આચાર વિચાર, શિક્ષા, સંજ્ઞતા જ્ઞાન સુદ્ધિ ગિરત, વિજ્ઞાન તથા પ્રતિભા અને તેજ નવીન સસ્કારને પ્રાપ્ત થશે આ ઉપયુક્ત પ્રદારની કાંઈક આખી હાલમાં આપણને થઈ રહી છે તે નવીન યુગમાં હિંદુધર્મ નષ્ટ થશે નહિ હિંદુજાતિ નષ્ટ થશે નહિ, હિંદુઓનું કાંઈ પણ જશે નહિ, તેનું સર્વસ્વ ગટેશે અને તે નવજીવન પ્રાપ્ત કરી, નવાન મીતિથી સમસ્ત નવીન બલ મેળવી પુનઃ ઉન્નતિના શિખરપર આડ઼ થશે હાલમાં હિંદુધર્મ અને હિંદુસમાજમાં વિદેશી તત્ત્વો પ્રવેશી ગયા છે અને સર્વ દેશ વિપરીત દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ ભાવબધ્ધમાં તે નવીન ઉપયુક્ત રૂપમાં વડાઈને તેજા થશે મમયના પ્રબલ સ્ત્રોતને ગેઢાની પ્રાનામાં તાકાત છે ? સત્સ પ્રવૃત્તિમાં બલથી યુક્ત એવો ગબ્બ વા પ્રબલ સામર્થ્ય ધરાવનાર સમાજ કદિ પણ આ સ્ત્રોતને અટકાવી ગઢનાર નથી સમય આવતા હિંદુસમાજની ઉન્નતિ અવશ્ય થશે એક દેશ વા એક જાતિની અવસ્થા ચિરકાલપર્યંત કદિપણ એકસરખી વહી શકતી નથી, એ વાત કયા ઇતિહાસવેદાને વિદિત નથી ? જો હિંદુજાતિ અસખ્ય ઉપદેવો અને અનેક પ્રકારના અત્યાચાર સહન કર્યા છતાં પણ અઘાપિ ભારતવર્ષમાં વિદ્યમાન રહી છે, જો હિંદુધર્મ જીલમી યવનમત્તોના ભયંકર આક્રમણો અને અત્યાચારોથી ક્રિયિત પણ વિચલિત થયો નથી, તે જાતિ અને તે ધર્મ અવશ્ય એક દિવસ પુનઃ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરેજો વિચારવત મનુષ્યો આ વાત સારી પેઠે જાણે છે

પૂર્વ અને પશ્ચિમનો સંયોગ કરવાને માટેજ ભારતવર્ષમાં અંગ્રેજોનું આગમન થયું છે, પૂર્વ અને પશ્ચિમનો સંયોગ કરવાને માટેજ અંગ્રેજોદ્વારા મુસલમાની રાજ્યનો ખ્વસ થયો છે અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમનો શુભ સંયોગ કરવાને માટેજ સમસ્ત પ્રકારના સામર્થ્યથી સપન્ન એવા રાજપૂતરાજાઓએ દિલ્લીના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થવાને માટે ચત્ત્ર કથોં નહોતો.

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં જ્યપુરના રાજા સવાઇ જયસિંહનો ઇતિહાસ લખવામાં આવશે રાજપૂત રાજ્ય શમાં જ્યપુરપતિ સવાઇજયસિંહ સર્વેશ્વર સિંહાસનને માટે ચોગ્ય હતા એમણે ઇતિહાસમાં પરમ પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી છે અને એમના વખતમાં લોકોના મુખથી સૌથી પહેલાં એમની પ્રશંસા થતી હતી જેમણે ભારતવર્ષના ઐતિહાસિક ગ્રંથો વાંચ્યા છે, તેમને આ સમગ્ર વાતો સુવિદિત છે આ વિશાલ ઇતિહાસસાગરમાં સર્વ રાજાઓ કેવલ ક્ષત્રિયધર્મપાલન અને બાહુબલને લીધેજ ભારતવર્ષમાં ચિરકીર્તિ સંપાદન કરતા જણાયા છે, પરંતુ રાજા સવાઇ જયસિંહ કેવલ ક્ષત્રિયધર્મ અને બાહુબલથી જ નહિ, પરંતુ વિદ્યાની ઉન્નતિ કરવાના અને સમાજને સુધારવાના પ્રયાસ કરીને પણ પોતાનું નામ ભારતના ઇતિહાસમાં અમર કર્યું છે તેમણે જ્યોતિષશાસ્ત્રની ઉન્નતિ કરવાને માટે નવીન પદ્ધતિથી ભારતવર્ષના આર પ્રધાન મંત્રીના વેદશાળા સ્થાપન કરી છે આ વેદશાળાઓ અદ્યપિ તેમની અક્ષયકીર્તિની ઘોષણા કરી રહી છે વિનિત ભારતવર્ષમાં કેવલ એક જયસિંહદ્વારાજ જ્યોતિષ-શાસ્ત્રની ઉન્નતિ થઈ છે, એમ જ્યોતિષીઓ મુક્તકંઠે રીકારે છે રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં રાજપૂતોના ગૌરવનો પ્રકાશ કેવલ ભારતવર્ષમાંજ ફેલાયો હતો; પરંતુ સવાઇ જયસિંહના યશનો સૂર્ય એટલો ઉચ્ચે ચઢી ગયો હતો કે તેણે દૂર દૂર સુધી પોતાના કિશોરોનો ઉજ્જવલ પ્રગટ ફેલાવ્યો હતો પાશ્ચિમાત્મ દેશોના જ્યોતિષીઓ પણ મુક્તકંઠે સવાઇજયસિંહની પ્રશંસા કરે છે, પરંતુ શોકની વાત છે કે કર્નલ ટૉડ આવશ્યકતા હોવા છતાં પણ તે મહાપુરુષનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર આ ઇતિહાસમાં આપી શક્યા નથી જો તેઓ સવાઇજયસિંહના જીવનની પ્રાચીન પ્રધાન ઘટનાઓનું વિસ્તૃત વર્ણન કરત તો તે દ્વારા એક મોટો સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચી શકાત. કર્નલ ટૉડ જેમ સાર્થ જનસિંહનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર આપી શક્યા નથી, તેમ અમે પણ તેમનું વિસ્તૃત ચરિત્ર અહીં આ પ્રકાશિત કરી શકતા નથી, તે માટે અત્યંત દિલગીરી છીએ

પ્રથમ જયસિંહ જેની રીતે મીર્જાગંજ કહેવાતા હતા, તેમ દિલીજ જયસિંહ સંપાદ કરેલા હતા તેઓ સવત ૧૭૫૫ (૧૦ સં ૧૬૬૬) માં અર્ધાંત ઔરંગઝેબ સિંહાસનારૂઢ થયો ત્યાર પછી ૪૪ વર્ષે રાજસિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા ત્યાર પછી ૭૪ વર્ષે ઔરંગઝેબનું મૃત્યુ થયું તેમણે દક્ષિણના હુદ્દમાં પોતાના બાહુબલનો વિશેષ પરિચય આપ્યો હતો, અને ઔરંગઝેબના મૃત્યુપૂર્વે જ્યારે તેના કુમારોના સિંહાસનને માટે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ ઉઠ્યો હતો તે સમયે તેમણે ઔરંગઝેબના ઉત્તરાધિકારી-તરિકે જાહેર થયેલા આઝિમખાનના પુત્ર મેદારખાનનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો હતો; અને તેજ રાજકુમારને સહાય કરવાને માટે તેઓ ધોલપુરના યુદ્ધમાં પ્રવૃત્તિ થયા હતા દુષ્મનો વિજય છે કે ઉક્ત સંગ્રામમાં મેદારખાન માર્યો ગયો અને શાહઆલમ (બહાદુરશાહ) દિલ્લીના તખ્તપર અધિષ્ઠિત થયો આ સમયે જ્યપુરનું રાજ્ય ખાલસા કરી નાખવામાં આવ્યું, કાગણુ કે ગાળ સવાઇ જયસિંહ મેદારખાનના સહાયક અને શાહઆલમના વિરોધી હતા પાદશાહ શાહઆલમને એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિને જ્યપુરના સાસનવર્તી-તરિકે નિયુક્ત કરીને મોકલી આપી, પરંતુ વીગ્રેજ સવાઇ જયમિંહે પાદશાહનો આ અન્યાય જોઈ અત્યંત ક્રોધિત થઈ સિંહસમાન ગર્જના કરી, કઠવાહાઓની સમગ્ર સેના સંજોગ કરી, નગ્ર તલવાર હાથમાં ધારણ કરી પોતાના પૈતૃક રાજ્યમાંથી સંપ્રાદતી સમગ્ર સેનાને નમ્તાડી મૂરી તેઓને પોતાના મહાન બાહુબલનો પરિચય કરાવ્યો આ સમયથી જયમિંહના હૃદયમાં યવનસામ્રાટના વશપ્રત્યે ક્રોધ અને ટૂણા ઉત્પન્ન થઈ અને તેમણે યવનસામ્રાજ્યનો નાશ કરવાને માટે મારવાડના અધીશ્વર મદારાજ અજિતસિંહની સાથે મિત્રતા કરી સધિ સ્થાપન કરી

આ વિખ્યાત રાજપૂત જયમિંહ ૪૪ વર્ષપર્યંત અખરના સિંહાસનપર સ્થિત રહ્યા તેમને વારં-વાર લય કર હુદ્દામાં ભાગ લેવો પડતો હતો તેઓ મેવાડ અને જુદીના રાજાઓના પ્રબલ શત્રુ હતા. ઉક્ત રાજાઓના ઇતિહાસમાં તેમની વીરતાવિશે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, માટે અહીં આ તેનો ઉલ્લેખ

ક ટાળાભરેલે લાગશે એમ ધારી તેવિષે અમે કાંઈ લખતા નથી જે સમયે ભારતવર્ષમાં અત્યંત ચરાચર-કતા પ્રસરી રહી હતી અને જે સમયે તેમૂરના વચળેનું સિંહામન છિન્ન-ભિન્ન થઈ પૃથ્વીભેડુ થવાની તૈયારીમાં હતું તે સમયે મહારાજ સવાઈ જયસિંહ લખનૌ યુદ્ધો અને વિપત્તિઓમાં યુ થાઈ ગયા હતા, પરંતુ વીરતાને માટે તેમનું નામ અલ્પ અન્યુ નથી રાજપૂત-વીરોનું પ્રબળ-વિત્ત અગ્નિમંથન સાહસ તેમનામાં નહોતું, પરંતુ તેમનામાં રાજ્યશાસન ઉત્તમરીતે ચલાવવાની અને પ્રપચ ગયવાની વિશેષ શક્તિ હતી આ શબ્દો કર્નલ ટોડના છે, પરંતુ અમે (હિંદી લેખક) તેમના અતિમ શબ્દોનું સમર્થન નથી શકતા નથી ઇતિહાસવેત્તા કર્નલ ટોડ આ વિસ્તૃત ઇતિહાસના પ્રત્યેક સ્થાનમાં સત્યની રક્ષા કરવાને માટે વિશેષ પ્રયત્ન કરી ગયા છે, એ વાત અમે શિર ઝુકાવી કબૂલ કરીએ છીએ, તેઓ ઉદારહૃદય દેવસ્વરૂપ અને ગજપૂતજાતિના યથાર્થ મિત્ર હતા, એ વાતનો ગજપૂત-જાતિ પણ સ્વીકાર કરે છે તેઓ ગજસ્થાનના ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યોનો ઇતિહાસ સમજાવથી લખી ગયા છે, એ વાત સત્ય છે, પરંતુ એટલું તો જણાવિના અમને ચાલતુજ નથી કે તેમને મેવાડના અધીશ્વર અને મેવાડના નિવાસીઓ મુર્ખથી અધિક પ્રિય હતા મા ગ્વાડ ખિકાતેર જેમલમીર જયપુર ટાટા અને છુદી ગજનના અધીશ્વર અને નિવાસીઓની અપેક્ષાએ મેવાડના અધીશ્વર અને ત્યાના નિવાસીઓપર તેમને વિશેષ સ્નેહ પ્રેમ,દયા અને મમતા હતા તેમના તેઓ પરમ મિત્ર હતા અભાગિની કૃષ્ણાકુમારીના પિતા મહારાણા ભીમસિંહની માથે તેમને દંડ મનતા હતી, તેથી તેમણે મહારાણા ભીમસિંહનું જે ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે, તેમાં તેમના પ્રતિના પ્રેમનો ધણો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે જો સવાઈ જયસિંહની સાથે પણ તેમને તે પ્રકારની મિત્રતા અને મમતા હોત તો તેઓ જહિપણુ એમ લખી શકત નહિ કે જયસિંહની ચરવીરતા અને માહસિકતા અન્ય ગજઓ થી હીન હતી ભારતવર્ષના ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં અને ખુદ કર્નલ ટોડના ગ્રંથમાં અમે જયસિંહના બહુવિક્રમનું જે વર્ણન વાચ્યું છે તે દ્વારા જહિપણુ એવા સિદ્ધાંત નીચળી શકતો નથી કે સવાઈ જયસિંહની વીરતા ઇતર રાજ્યો કરતા ઓછી હતી જો કે રાજ માનસિંહના જેવા દિગ્વિજયી અને મહાન વીર તો તેઓ નહોતા, તોપણુ તેઓ પોતાની બરોબરીના વીરોમાં એક અગ્રણી ગુરુ ગણાતા હતા

કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે, ગજનીતિ અને ન્યાયના સમઘમાં શ્રી સવાઈ જયસિંહનું જીવન જિવ્ય આસનપર વિરાજમાન થવાને લાયક છે અગ્રેજોએ રાજપૂતાનાના ગજઓની બુદ્ધિ અને દક્ષતાના મબલમાં અત્યંત હલકો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો છે પરંતુ જયસિંહનું જીવન વાચનાથી

૧ શ્રી સવાઈસિંહના જીવનને માટે મારતા મહાનમાં પુષ્ટ સામગ્રી વિવરન છે તેમાં પ્રેમ પુષ્ટ નામનો પણ ગ્રંથ છે આ ગ્રંથમાં મનાઈ જયસિંહના જોલા નાન પ્રાન મારોના હરેખ છે પ્રેમો નર શુભ જયસિંહ ૧ એ નામના ગ્રંથમાં સવાઈ જયસિંહના મહા પ્રયોગો હરેખ છે મનાઈ જયસિંહે પોતાના સમયના રાજ્યો ને આગતોની સાથે જે પત્રવ્યવહાર થયો હતો તેનો જો અનુસાર માર માર તે મહા વાઈ નો પરિક્રમ મદ્દ થાય અગ્રેજ લેખક યુદ્ધ પરિક્રમ કરીને હિંદનાગ્રીમેન મચાવેચાગરિએ જે વર્ણન કરી ગયા છે, તે મરતા ઉપ ગ્રંથ વાચવાથી હિંદનાગ્રીમેની ગેરીકરણી માર આચરિ રાગરિ અગ્રિ જ્ઞાન માત્ર રહી તેમના મમયની ભારતવર્ષની એ પ્રાન ઐતિહાસિક ઘટનાના સજામાં મારી રૂઝખરા મરની પદ્મુતિના મબલમાં સવાઈ જયસિંહે લખેલો એ પત્ર અમાસ હારામાં માળ્યો છે આ પત્ર તેમણે રાણાને લખ્યો હતો

કર્નલ ટોડને એવી આગા હતી કે મઈ અગ્રેજ રેસીડેન્ટ જયપુર-ગજનો મચિસ્તર ઇતિહાસ લખશે, પરંતુ શો ની વાત છે તેમની ઉપ મારા અલ્પ પૂર્ણ થઈ નથી જયપુર-ગજના મહાન હૃદયપદ્ધત દીર્ઘમયથી મુક્ષિત બમાલીઓ નિરુપ્ત મહોત આગા છે જો તેમો લગત તો પોતાની માતૃભાષામાં વા અ ગ્રેજ ભાષામાં જયપુર-ગજનો ઇતિહાસ લખી તેને પ્રમુખિત કરી ગજનને એ રીતે માચીત ઇતિહાસનો ઉદાર કરી શકત પરંતુ શેકની વાત છે જે વચી અનુભવા હતા જા પણ તેમણે તે મયમાં હસ્તેષ પ્રો નથી જયપુરના વર્તમાન મુક્ષિત મહાન જો મરે તો તેઓ મરતાથી પોતાના પૂર્વજોની કીર્તિથી મરિ પૂર્ણ ઇતિહાસ અને પત્રો પ્રકટ કરી શકે એમ છે

તેમને પોતાના આ અભિપ્રાય બદલવો પડશે જ્યારે જ્યારે પોતાના નામથી જયપુર વા જયનગર નામની એક નવીન રાજધાની સ્થાપન કરી આ રાજધાની તેમના સમયમા શિષ્ય અને વિજ્ઞાનની આધ-
 પ્તાત્રી કેવી બની ચર્ચા હતી આ નવીન નગરીએ અત્યંત પ્રાચીન અબરારાજધાનીનો પ્રકાશ હુમ
 કરી દીધો આ નવીન રાજધાની પ્રાચીન પાટનગરથી ત્રણ કોસના અંતરપર સ્થિત છે, તેપણ
 તેનો કાટ અબરની સાથે લાગેલો છે સમસ્ત ભારત-પર્ષમા માત્ર ગજધાની જયપુરજ નિયમિત
 રીતે બધાયેલ છે રાજધાની જયપુરના સમસ્ત રાજમાર્ગો નિયમપૂર્વક બધાયવામા આવ્યા છે એવી
 જનશ્રુતિ છે કે વિદ્યાધર નામના એક બચાનીની કંપનાઅનુસાર ગજધાની જયપુરની ગયા કર
 વામા આવી હતી સવાઈ જયસિંહે જ્યોતિર્વિદ્યા અને ઇતિહાસ વગેરેના સબધમા જે જે શોધયોજ
 કરી તે સર્વમા ઉક્ત વિદ્યાધર તેમનો અતિ પ્રસિદ્ધ સાયોગી હતો તે સમયમા પ્રાય નમસ્ત ગજપૂ
 તો જ્યોતિર્વિદ્યા અને સામુદ્રિકવિદ્યા સારી રીતે જાણતા હતા, પરંતુ જયસિંહે તેો વિજ્ઞાનમા પણ પ્રવેશ
 કર્યો હતો તેમણે કેવળ વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન સપાદન કર્યું એટલુંજ નહિ પરંતુ તેને પ્રયોગમા પણ મૂક્યું હતું
 તેમણે જ્યોતિર્વિદ્યામા એટલી બધી પ્રગતિ કરી હતી કે દિહીના પાદશાહ મહમદશાહે તેમને પચા
 ગના સસ્કારનો ભાર સમર્પણ કર્યો હતો તેઓ ગ્રહ, નક્ષત્ર, ગતિ, વિધિ, ચંદ્રમા અને મૂર્તિ
 ઉદય તથા અસ્ત અને ગ્રહણ ઇતિ જ્યોતિષના વિષયો મારી પેડે જાણતા હતા તેમણે પોતાના શુદ્ધિ
 બળથી આવિષ્કાર અને નિરીક્ષણને માટે અનેક યત્રોની ગયા કરી હતી અને દિલી, જયપુર ઉ
 જ્જમિની કાશી, મથુરા, ઇતિ સ્થળોમા મોટી મોટી વેધશાળાઓ બધાવી તેમા ઉક્ત યત્રો
 સ્થાપિત કરાવ્યા હતા આ યત્રોદારા ગણના કરવામા તેઓ એટલા પારંગત બની ગયા હતા કે
 તેથી મોટા મોટા જ્યોતિષીઓ પણ આશ્ચર્યચકિત થઈ જતા હતા જયસિંહે ઉક્ત સમસ્ત યત્રો
 શોધી કાઢ્યા પૂર્વે સમરકંદના રાજજ્યોતિષી ઉચ્છાન્નગના બનાવેલા યત્રોનો ઉપયોગ કર્યો હતો, પરંતુ
 તે યત્રોદારા તેમને ઇચ્છિત ફલની પ્રાપ્તિ થઈ નહિ કેમકા સાત વર્ષોપર્યાંત જિન્ન જિન્ન વેધ-
 શાળાઓમા નિરીક્ષણ કર્યો પછી તેમણે સ્વયં નવીન યત્રો બનાવ્યા હતા જે સમયે સવાઈ જયસિંહ
 આ વૈજ્ઞાનિક કાર્યમા નિમગ્ન થયા હતા, તે સમયે પોર્ટુગાનથી ઇમેન્યુઅલ નામનો એક પાદરી ભારત
 વર્ષમા આવ્યો સવાઈ જયસિંહે તેને પોર્ટુગાલના ગભ્યમા જ્યોતિર્વિદ્યાની કેટલી ઉન્નતિ થઈ છે,
 તે વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યા અને તેની સાથે પોતાના કેટલાક વિશ્વાસુ મેવકાને જ્યોતિષમ બધી જ્ઞાન મેળવવાને માટે
 પોર્ટુગાલના રાજ ઇમેન્યુઅલની રાજસભામા મોકલ્યા પોર્ટુગાલના રાજ ઇમેન્યુઅલે જયપુરપતિ
 જયસિંહની પાસે ઝેવિયર ડિસિલા નામના એક પ્રવીણ જ્યોતિષીને મોકલી આપ્યો ઝેવિયર ડિસિ
 લાએ જયપુરમા આવી પોર્ટુગાલના કેલા હાયાગના બનાવેલા સર્વ યત્રો મહાગજ સવાઈ જયસિંહને
 આપ્યા મહાગજ જયસિંહે આ યત્રની પરીક્ષા કરી તેના સબધમા નિમ્નલિખિત અભિપ્રાય પ્રદ
 શિત કર્યો - 'આ સર્વ યત્રોની ગણના અને સિદ્ધાંત યથાર્થ પરીક્ષા કરવાથી જ્ઞાત થાય છે ચંદ્રનુ સ્થાન
 નિયત કરના યત્રમા અર્ધીડીમિતો ફરક છે, આથી તે અત્યંત ભ્રામક છે જે કે અન્યાન્ય ગ્રહોના સ
 બધમા એટલો બધો ફરક નથી કેલા હાયાગના યત્રથી સર્વ અને ચંદ્રગ્રહણના સબધમા યથાર્થ ગણના
 થઈ શકતી નથી તેથી કે મિનિટનો ફરક પડે છે ' મહારાજ જયસિંહે તુર્કી જ્યોતિષીના પીત્તળના
 યત્ર અને ગણનાવિધિના સબધમા પણ આજ પ્રકારનો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો છે તેમનું અનુ-
 માન એવું હતું કે હિયાકંમ અને ટાલેમીના બનાવેલા યત્રો પણ આજના હતા ખાત્રીવાળા યત્રોથી-
 જ હીલા હાયાગની ગણના ખાત્રીવાળી થઈ છે, એમ તેઓ માનતા હતા પરંપર, મહાગજ જય-
 સિંહ પોતાના બનાવેલા યત્રોને માટે ગારના અધિકારી થયા છે ડ્રેક્ટર ડબ્લ્યુ હાર્ડે જયસિંહના
 યત્રો અને ગણનાવિધિની સત્યતાના સબધમા તપાસ કરી હતી અને તેથી તેઓ પ્રસન્ન

૧ કાશીની વેધશાળા અમાશ અને પાદરોએ અવગ્રહ ભેદિ હરોજ સમસ્ત યત્રો અને બોનરો તે વેધશાળામા
 અધાધિ વિદ્યમાન છે પરંતુ તેનો ઉપયોગ હાલમા કરવામા આવતો નથી એ વેધશાળા ભેદિ અનેક પાશ્ચાત્ય
 જ્યોતિષીઓએ જયસિંહની પરમ પ્રશંસા કરી છે

૨ પોર્ટુગાલની રાજવાની લિસ્બનના રાજમહાલયમા આ સળવે કાઈ દસ્તાવેજ પ્રાપ્ત થાય છે કે તદ્દિ
 તેની ખાત્રી કરનાની જરૂર છે

અથા હતા

જ્યોતિષના મળધમા મહારાજ સવાઈ જ્યોતિહે પુષ્કળ શ્રમ અને કાળજીથી કેટલાકે નિયમો ગોધી કાઢ્યા હતા, અને તેજ નિયમો અમાણે આજે નક્કરોની ગતિ, અહણુ વગેરેની ગણના કરી પચામ તૈયાર કરવામા આવે છે

ઈર્નલ ટોડ મહારાજ મવાઈ જ્યોતિસહની જ્યોતિષવિષયક નિપુણતાના મળધમા જે અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરી ગયા છે, તે દ્વારા શુ પ્રગટ થાય છે, તેનું અનુમાન અમાગ પાઠ્ય મનતાથી કરી શકશે આ વાત નિર્વિવાદ છે કે મહારાજ સવાઈ જ્યોતિસે ભાગવતવર્ષમા જ્યોતિષશાસ્ત્રનો પુનઃશ્લોક કરી તેને નવીન જીવન સમર્પણુ કર્યુ છે આ વાદ જેવુ તેવુ કાર્ય રહેવાય નહિ તેઓ જ્યોતિર્નિધાના એક મહાસમર્થ પડિત રતા એટલુજ નહિ, પરંતુ તેઓ ગોધકપણુ હતા તેમણે જે યત્રો ગોધી કાઢ્યા છે તે દ્વારા કેવલ ભાગવતવર્ષમાજ નહિ, પરંતુ યુરોપમા પણ તેમની કીર્તિ પ્રસરી ગઈ છે તેમણે યુરોપના મહાન જ્યોતિર્ધીઓની ભૂલો પણ દર્શાવી આપી હતી, એજ વાત સિદ્ધ કરે છે કે તેમણે જ્યોતિષ-શાસ્ત્રમા ધણી પ્રગતિ કરી હતી તેઓ કેવલ ભાગવતવર્ષના પ્રાચીન જ્યોતિષશાસ્ત્રના અથો મશહિત કરીનેજ શાત રહ્યા નહિ, પરંતુ તેમણે ભાગવતવર્ષની ખટારના દેગોમા મુમરમાનો અને ખિન્તિઓના જે જે અથો પ્રચલિત હતા, તે મર્નને પણ પુષ્કળ દ્રવ્યનો વ્યય કરી મોગી યુક્તિથી મશહિત કર્યા હતા તેમણે રખાગણિતની ત્રિપ્રણુમિતિ અને નેપાચગના ગ્ચેલા ગણિતના પુસ્તકોનો મશ્કૂતમા અનુવાદ કર્યો હતો તેમણે યુરોપમાથી વૈજ્ઞાનિક યત્રો અને અથો મગાવ્યા હતા તેમણે પુષ્કળ ધનનો વ્યય કરીને કેવલ જ્યોતિષશાસ્ત્રના અથોનો મશહ કર્યો હતો, એટલુજ નહિ પરંતુ ગાજકાર્યમા પ્રવૃત્ત રહ્યા હતા પણ દીર્ઘકાળપર્યંત પોતાની જીહ્વિનો વ્યય કરી જ્યોતિષશાસ્ત્રની પગ ઉત્તરિત કરી હતી તેમના આ મહાન કાર્યથી તેમની કીર્તિ દિગતમા પ્રસરી ગઈ છે

પ્રાચીન તથા અર્ધાચીન સમગ્ર વૈજ્ઞાનિકોને નાસ્તિક માનવામા આવે છે તેઓ પોતાના વિજ્ઞાન ના બનથી જગતના પ્રાકૃત પદાર્થોના ગુણધર્મ તપાસી નવીન નવીન સત્યતત્ત્વોનો ડચાર કરે છે અને તેથી સર્વશક્તિમાન સર્વશ્રેષ્ઠ પરમેશ્વરના અસ્તિત્વવિષે કેટલાક લોકોને અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે આકાશમા અનેક ગોથી યુક્ત અને મોહક મેધધનુષ્ય જોધને આપણા મન પ્રવૃક્ષિત થઈ જાય છે અને ભાવિક ભક્ત ધધગની આ ગહન લીના જોઈ ભક્તિના આનંદમા લીન થઈ જાય છે, પરંતુ વિજ્ઞાનીઓ નાંચ ચાવીને કહે છે કે 'એમા વાદ નથી' મર્ધના ડિગ્ણ અને જલનુ મિલન થવાથી મેધધનુષ્ય બન્યુ છે' વિજ્ઞાનીઓના આ કથનમા પ્રેમ નથી, ભક્તિ નથી, ધધગ પ્રત્યેનો કાષ્ટ અનેહ નથી, તેઓ માત્ર રાસાયનિકક્રિયાથીજ મેધધનુષ્યની ઉત્પત્તિ થયેલી જણાવે છે ભાવિક ભક્તો જે દ્રવ્યને જોધને અનંત શક્તિમાન પ્રભુના અગાધ મામર્થનું સ્મરણુ કરે છે, તેમા વાનાનિષે કેવલ રસાયનની કીડાજ જીએ છે તેઓ ધધગની અનંત શક્તિનો રીડાગ કરતા નથી પાશ્ચાત્ય દેગોના ટિડાક વગેરે આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો નાસ્તિક છે ટિડાકે વિજ્ઞાનની સહાયથી જગતના મમગ્ર પદાર્થોનું પૃથક્કરણુ કરી એક રાસાયનિક પદાર્થ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેણે અપુ અને પગભાડુ રી પરીક્ષા કરી જણાવ્યુ છે કે " આ જગતમા કેલંડ અજેયતરન છે અને તે અજેયપદાર્થનેજ જો તમે નૃષ્ટિનું મૂળ અને ધધગ રહેલો હો તો ભને કહેા

પ્રાચીન અને આધુનિક વિજ્ઞાનીઓને આ અનંત વિશ્વના અમખ્ય અનંદપ્રાદિની ગતિ ક્રિયા તપાસતા જ્યાય પણ તે સર્વશક્તિમાન શાતિમય મૂર્તિ પ્રાપ્ત થઈ નથી, પરંતુ વિજ્ઞાનવિજ્ઞા-રદ મવાઈ જ્યોતિસે તેમનાજ માર્ગપર આવ્યા હતા, તેપણુ તેમણે આ મમગ્ર અનંદપ્રાદો વગેરે પાર્થિવ પદાર્થોના દર્યોમા શુ જ્નેયુ હતુ? જોધજોગના સામાજ્યમા તેઓ નિમગ્ન હતા તે સમયે તેમના હૃદયનો તાર કેવા મરથી વાગી ઉઠ્યો હતો? આ અનંત વિશ્વગી પુસ્તકના પ્રત્યેક પૃઠમા તે અનંત પ્રેમમયી મૂર્તિ-તે પન્મ શાતિમયી પ્રતિમાનું દર્શન કરી તેમના હૃદયે કેવા તાનથી પ્રેમ ભક્તિનું ગાન ગાયુ હતુ? વિજ્ઞાનવિજ્ઞાદ મવાઈ જ્યોતિસે પોતાના ગ્ચેલા અથની પ્રગ્તાવનાના પ્રાગ્ભમા લખે છે કે " જગદીશ્વરના અનંત મહિમાનો જ્ય થાઓ મહામર્થ તત્ત્વદશાઓની અતિ સ્લક્ષ્મ વસ્તુનું અન્વેષણુ કરનારી જીહ્વિ તે મર્થેશ્વરના અનંત વિશ્વના એક અણની વ્યાખ્યા કરવામા પ

પોતાની અમર્યતા સ્વીકારે છે, અને જ્યોતિષીઓ કે જે અનંત આકાશનું માપ કાઢવાને પ્રયાસ કરે છે, તેઓ પોતે પણ તારી મહાન શક્તિ બોધે આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે અને પોતાની કુદ્રતા સ્વીકારે છે આવી તારી અગાધ શક્તિનો જ્ય થાઓ જે ગળચ્છેનો પણ સંજ્ઞ છે એવા પગ પવિત્ર પ્રણુના ચરણમાં આપણે મસ્તક અર્પણ કરીશું જેની નોંધપાત્રતા આકાશના મહાન ગ્રહો અને નક્ષત્રો એ તો કેવળ યોગ્યક પાતા છે, અને જેના સંજ્ઞાપત્રમાં તારંગી અને મૂર્ચ્છા એ તો માત્ર નાના નાન સિદ્ધા છે તે મહા પ્રણુની અનંત શક્તિનો જ્ય થાઓ ।

તેની સર્વ મગનમય અગાધ શક્તિ જાણવાને હિયાકર્મ સર્વથા અસમર્થ અને અજ્ઞાન છે અને તેટલા માટે તે પોતા કરડે છે અને તે જગદીશ્વરના મહાન સામર્થ્ય જાણવાને ટોચેથી એક હ્રુદ આભાષીક્રિયુ છે તે કદિ પણ સત્યરૂપી મૂર્ચ્છા પ્રકાશ બોધ શકતા નથી અને યુદ્ધિગતની ભૂમિતિ એ તે મહાપ્રણુની યોજના જાણવાની અપૂર્ણ અરેખા છે ।

ભજન, પૂજન માધન પ્રેમ અને ભક્તિથી હીન એવા પાશ્વત્ય પ્રાચીન અને અવાચીન વૈજ્ઞાનિકો નષ્ટ પદાર્થોની શોધમાં નિમગ્ન રહી તે મગનમય દેવાધિદેવનું દર્શન કરી શક્યા નથી, પરંતુ પ્રેમ અને ભક્તિથી લીનાશ્રુતિ ભારનરખા જપસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક શોધખોળમાં પ્રવૃત્ત રહ્યા હતા પણ ધર્મનું સર્વત્ર દર્શન કર્યું છે તેમણે મુદ્ધપદાર્થોમાં કેવળ સંસારની કીડાજ નેઈ નથી પરંતુ પરમેશ્વરની અગાધ શક્તિનું દર્શન કર્યું છે અને તેમણે પોતાના પ્રથમ ઉક્ત પાશ્વત્ય વિદ્વાનો પર જે પ્રકાશ કર્યા છે તે સર્વથા યુક્ત છે તેમણે પ્રધાન વૈજ્ઞાનિકોના અતીશ્વરનાદપગ જે તીક્ષ્ણ પ્રહાર કર્યા છે, તે માટે તેઓ અરેખા આપણી પ્રશ્નમાને પાત્ર છે જ્યપુરુષતિ પુનઃ વખે છે કે - તે અનંત જ્ઞાનની અમર્યાદ જુદી બેઠ સવાઈ જ્યસિદ્ધ કુચ્છ બની ગયો છે જે દિનસથી તેના હૃદયમાં રાનનો સચાર થયો ત્યારથી તે પરિપક્વ થયું ત્યાસુધી તે સદા ગણિતશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં નિમગ્ન રહ્યો હતો અને તેનું મન સદા ગણિતશાસ્ત્રના અત્યંત કઠિન પ્રમેયોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં નિમગ્ન રહેતું હતું મહાન વિશ્વકર્તાની સહાયથી તેણે વિશ્વના મૂત્રા અને નિયમોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન સપાદન કર્યું છે ।

સારાંજ્યસિદ્ધિ જ્યોતિર્વિદ્યા અને ગણિતશાસ્ત્રના સબધમાં અનેક ભાષાઓમાં લખાઈના પ્રયોનો સંગ્રહ કરી તેના અનુવાદ સંક્રુતમાં કર્યો હતો તેઓ પુષ્કળ પશ્ચિમપૂર્વક ઉક્ત ઉલ્લખ જ્ઞાનોનો અભ્યાસ કરી તેના મહાસમર્થ પડિન મન્ના હતા તેમણે અનેક ગ્રંથોનાપગ વેધવાળા સ્થાપન કરી, જ્યોતિર્વિદ્યાને નગતા મત્રો બનાવી ગણુનાની રીતિ નિયમ કરી ભારતના રીતિ જ્યોતિર્વિદ્યાની વચ્ચે ઉલ્લતિ કરી હતી, એટલુંજ નહિ પણ તેમણે મૂલપના પ્રધાન પ્રધાન જ્યોતિષીઓને પોતાની પાસે મેનાની તેમનું મહા આદરભાવપૂર્વક પગ મન્નાન ક્યું હતું તેમણે વિદ્યાર્થ જેના પ્રસિદ્ધ ગાની જ્યોતિષીઓ તેમજ અન્યાન્ય જ્યોતિષશાસ્ત્રવેત્તાઓને પોતાની ગજવાનીમાં મેગાના હતા અને તેમને પગ આદરપૂર્વક જગીરો આપી હતી આ પૃથ્વી મન્નાતાથી અનુમાન થઈ શકે છે કે ભારતવર્ષમાં તેમના સંસ્મરણ જ્યોતિર્વિદ્યાની અધિક ઉન્નતિ થઈ છે અને તેના જ્ઞાનનો મહોળો પ્રમાણ થયો છે ।

૧ અસારી પૂર્ણ ઈન્ડ્રા હોવા ત્રી પણ કેટલાંક મજબૂતશક્તિ ભાસિહના બેના વર્ગાનિક ગયો અને ૧૭૫૦ નામિવિદે માર્ક પણ હટવેળ અને કરી શમ્તા નરી અને તે માટે ગમે અત્યંત વિકાસી છાએ વિનાયતના ૧૦ હટ્ટ ગેશિમાટિન વિસર્ગોસના પાચમાં વોલુમના ૧૦૭ મા પુષ્કળ મહાત્મન જ્યસિહના બનાવેલા યત્રે અને ગણુનાપ્રાહીવિદે એક નિબંધ લખી ગયા છે અયેટ લખાશિન પાકેના તે નિમ્ન વાની તે વિદે માહિતિ પ્રાપ્ત ગી મન્ને તે લેખ વાચવાની મહત્તા જ્યમિદ્ધ જ્યોતિષશાસ્ત્રના મા નન ર પડિન હતા તે તેમને વિદિત થશે

૨ ૩૦ હટ્ટ જે ગમયે ભારતવર્ષમાં આ મા હતા, તે ગમયે તેમણે જ્યસિહની બ મારેલી જે ૧૧૫૫૦ અને તેમના બનાવેલા યત્રાદિ બેના હતા અને તે બેટ તેમણે તેમની છુદ્ધિમતાની પુષ્કળ મન્નાસા મી હતી જે સમયે તેમને અન્યથાનીમાં ગયા તે સમયે તેમને એક યુવાન પરિવતી માયે ૧૮૦૦ વાતની થઈ હતી તે પહેલેના પિતામહ મહારાજ ન જ્યમિદ્ધનો પશ્ચ મિત્ર હતો અને તેને મહાજનની વચ્ચે જ્યોતિષશાસ્ત્રની ક્ષતિ તા વાર્તિ

ઉક્ત વેદશાળાઓ બધાવ્યા ઉપરાત સવાઈ જયસિંહે યાત્રાળુઓને માટે પોતાના રાજ્યમાં અનેક સ્થાનોપર પુષ્કળ દ્રવ્યોને વ્યય કરીને ધર્મશાળાઓ પણ બધાવી હતી જેટલાં રાજ્યોની પેઠે માન કીર્તિને ખાતર સવાઈ જયસિંહે અતિથિશાળાઓ અને ધર્મશાળાઓ બધાવી નહોતી, પરંતુ તેમનું હૃદય ઉદાર હતું. અન્યનું દુઃખ જોઈને તેઓ દુઃખી થતા હતા અને તેથી તેમણે લોકોના હિતને માટેજ ધર્મશાળાઓ બધાવી હતી.

કર્નલ ટૉડ આગળ જણાવ્યું છે કે સવાઈ જયસિંહ અન્યાન્ય રાજપૂત વીરોના જેવા પરમ સાહસિક નહોતા પરંતુ તેઓ આ સ્થળે લખે છે કે “જે સમયે ભારતવર્ષમાં અવિશ્રાત સુદનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થઈ રહ્યો હતો અને યવનસમ્રાટની સલામ પ્રપચ્છાળને વિસ્તાર થઈ રહ્યો હતો, તે સમયે સવાઈ જયસિંહ પણ તેમાથી મુક્ત રહ્યા નહોતા આ લય કર ઉપદ્રવની ગચ્છે ગયા છતાં પણ તેમણે વિજ્ઞાનની આટલી ઉન્નતિ કરી હતી રાષ્ટ્રવિનય, યવનમાત્રાજ્યનો વિધ્વસ, ધુમ્રેત્રવત મહારાષ્ટ્રીઓનો અકસ્માત અબ્યુદય, આ સર્વ લોકર વિપત્તિઓમાથી તેમણે અબર રાજ્યની ધનસંપત્તિની રક્ષા કરી હતી, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેની ઉન્નતિ કરી હતી આ વાતને જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે અવશ્ય આપણને સ્વીકાર કરવો પડે છે કે મહારાજ સવાઈ જયસિંહ એક અસાધારણ પુરુષ હતા તેઓ સારી પેઠે જાણી ગયા હતા કે મોગલસામ્રાજ્યનું પતન શીઘ્ર થશે અને તેથી તેમણે તે રાજ્યની પતિત અવસ્થાને લાલ લઈ પોતાના રાજ્યની ઉન્નતિ કરવા પ્રત્યે લક્ષ્ય રાખ્યું હતું, તેમણે તેમણે યવનસમ્રાટની સાથે વિશ્વાસઘાત કર્યો નહોતો જે સમયે ફર્ગીશિયરના પ્રાણ લેવાનો અને તેના હાથમાથી સિંહાસન ખુચવી લેવાનો પ્રપચ્છ રચાતો હતો તે સમયે જે જેટલાક સાધારણ રાજ્યો ફર્ગીશિયરના પક્ષમાં ઉભા રહ્યા હતા તે પૈકી મહારાજ સવાઈ જયસિંહ પણ એક હતા જે પ્રકારે તૈમૂરના અન્યાન્ય વશને અસીમ સાહસ અને બલવિક્રમથી વિભૂષિત હતા, તે પ્રકારે જો ફર્ગીશિયર તેના એક અશને પણ અધિકારી હોત તો સવાઈ જયસિંહ વગેરે તેના પક્ષના રાજ્યો તેને માટે પ્રાણ સુદ્ધા આપી દેત ” કર્નલ ટૉડે અહીં આ સત્યની યથાર્થરીતે રક્ષા કરી છે કર્નલ ટૉડના ઉપરોક્ત શબ્દોપરથીજ વ્યક્ત થાય છે કે અબરપતિ જયસિંહ એક અસીમ સાહસિક પુરુષ હતા એમા કિચિત્ પણ શંક નથી જો કે રાજસ્થાનના ઇતિહાસમા આપણે અનેક રાજ્યોને મહાબલવાન, અસીમ સાહસિક, દંભ પ્રતિજ્ઞ અને મહાનીતિવાન જોઈએ છીએ, પરંતુ આપણે કાંઈને પણ જમસિંહની પેઠે સર્વશુભ સંપન્ન જોતા નથી.

મેવાડના ઇતિહાસમા મહારાજ સવાઈ જયસિંહના મહારાણીની સાથેના રાજકીય અને વૈવાહિક સંબંધના વૃત્તાંતમા તેમના યુવનની ઘણી ખરી હકીકત આવી ગઈ છે જે સમયે ઉલ્બ સૈયદખાતાઓએ પોતાના સ્વામી ફર્ગીશિયરને મારી નાખી રાજ્યમા પોતાનું પ્રબલ સામર્થ્ય પ્રદર્શિત કર્યું, તે સમયે તેમણે નિઃપ્રયોજન શત્રુઓ નહિ વધારવાનું હકાપણ વાપર્યું હતું, અને મહારાજ જયસિંહ પણ પોતાના સ્વામી ફર્ગીશિયરને કાણુરૂપ જોઈ તેનું સરક્ષણ કરવાનો ઉદ્દેશ છોડી પોતાની ગળધાનીમા આવ્યા તથા પોતાના પરમપ્રિય વિષય જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસના અભ્યાસમા નિમગ્ન થય ફર્ગીશિયરના મૃત્યુ પછી મોગલરાજ્યમા રાજવિનયે થયા કરતા હતા અને ત્રણ વર્ષ પછી અર્થાત્ ઈ. સં. ૧૭૨૧ માં સમ્રાટ મહમ્મદશાહે પોતાના શત્રુ ઉલ્બ સૈયદખાતાઓનું કાસિળ કાઢી નાખ્યું આ ઘટના બનતાની સાથેજ સૈયદ ખાતાઓના ઉપદ્રવોનો અંત આવ્યો આ ત્રણ વર્ષો દરમ્યાન સવાઈ જયસિંહે રાજકીય બાબતોમા લાગ ન લેતા સપૂર્ણ વિશ્રાંતિ લીધી હતી એમ જણાય છે મહમ્મદશાહે પોતાના માર્ગમાથી સયદખાતાઓના વિધ્નો દૂર કર્યા પછી સવાઈ જયસિંહને જ્યોતિષશાસ્ત્રની શોધખોળને માટે પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને પાછળથી તેમને અનુક્રમે આગ્રા અને માળવાના મુખ્યતરિકે નિયુક્ત કર્યા આ સ્થાળી શાંતિના સમયમા સવાઈ જયસિંહે પાંચ હજારની ઉપજવાળી નળીર મળી હતી પરંતુ દુહોબ્યવસાત્ આ ચાચારી મહારાષ્ટ્રીઓના ઉપદ્રવથી તે નળીર સર્વથા વિધ્વસ્ત થઈ ગઈ હોઈ હતર જણાવે છે કે ઉક્ત ચુવક જ્યોતિષશાસ્ત્રને મહા પડિત હતા ડૉ. હૈટર ડબ્લ્યુ. નીચી આદ્યા ગયા પછી થોડા સમયમા અર્થાત્ ઈ. સં. ૧૭૮૩ માં ઉક્ત પડિતે પ્રાણત્યાગ કર્યા હતા.

ઉત્તર વેદશાળાઓ બધાથી હતી કે જે ભક્તવર્ધના તે સમયના કૃષ્ણધર્મિહાસમાં ઉલ્લેખ પ્રકાશ ફેળી ગઈ છે.

જે કે સવાઇ જયસિંહ જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસની ઉન્નતિ કરવામાં ગત નહીં હતા તે પછી તેઓ એક દિવસ પછી સ્વભક્તિના હિતની રક્ષા કરવામાં કિંવા અન્યનું જોગવું કરવામાં હતા હોવાનું થયા નહોતા તેમણે મત્ર દની પામે ઉચ્ચપદ પ્રાપ્ત કરી જે જીજ્ઞાસાથી પ્રવચિત હતો તે દૂર ગયાનો ઉલ્લેખ થયા અને તેમાં તેમને અર્ધ પ્રમાણ નહતો પ્રાપ્ત થઈ અંતર ગાળ્યની નિમ્ન ગતિ અત્યંત બળવાન બની કમર નમતો હોતો તે જળને માટે ગંગાસાગર બની ગયા હતા પરંતુ મહારાજ જયસિંહ તેમને ચતુરાધી દાખી દાખા ઈ. ૧૦ ૧૭૦૦ માં જયસિંહ જયસિંહ પુત્ર માળવાના સુભારત્રિ નિયુક્ત થયા તે સમયે મહારાજીઓ નવીન બગીચી બળવાન બની દક્ષિણમાંથી બહાર નીકળ્યા અને અન્યાન્ય દેશો છતી નઈ યવનનામ્રાજ્યને વિનષ્ટ કરવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા આ સમયે મહારાજ નવાઈ જયસિંહ આરીપેરે ચેતી ગયા કે મહારાજીય દોષના હાથમાંથી યવનસામ્રાજ્યની રક્ષા થવી કઠિન છે અને તેથી તેઓ પોતાના ગાળ્યની રક્ષા કરવાને શીઘ્ર પ્રવૃત્ત થયા કર્નલ ગડ જાણુવે છે કે જયસિંહ મહારાજી, તેના બાળગવની સાથે શા નરણી સધિ કરી રતી, તે સમગ્રનું નથી જયસિંહ સામર્થ્ય અને મહારાજીના બાહ્યરૂપ માળવાનો મૂળો બન્યો હતો તે સમયના દેશી ઇતિહાસવેત્તાઓ જણાવ્યું છે કે તેઓ એક ધર્મના હોવાથી તેમની નમ્મે આવી મિત્રતા બધાઇ હતી તો પછી અમે ધારીએ છીએ કે તેમની મિત્રતાનું ઉત્તર ગાળ્ય મિત્રાઈ અવશ્ય કાર્ધ ઇતિ પ્રથમ માણુ હોવું જોઇએ જયસિંહના આ આચરણથી મહારાજીઓની ખાંચે તેમને જનુતા થઈ નહિ બાહ્યરૂપ માળવાનો સુખે બન્યો તેના સમયમાં દેશી ઇતિહાસકાર સ્પષ્ટરીતે જણાવે છે કે મહારાજીઓના હિંદુધર્મા નમાં પ્રવેશવાનો આર્ગ મહારાજ જયસિંહજી સ્વચ્છ કરી આપ્યો હતો પરંતુ મહારાજ જયસિંહ પોતાના ઉક્ત આચરણથી મહારાજીઓના મન ઉપર જે અધિભાર સપાદન કર્યા હતા તે તેમના સ્વાસ્થી યવનસમ્રાટને માટે વિશેષ લાભદાયક નિર્ણયો હતા માણુ કે માત્ર તેને લી ધેળ મહારાજીઓના પ્રબળ પ્રતાપ અને તેમનો દસપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાનો ઓત થોડા દિવસને માટે થોભી ગયો હતો પરંતુ પાછળથી તે ઓત સમ્રાટની ગાળ્યાની ઈનીપર્યંત પહોંચી ગયો અને કેટલાક વર્ષો પછી ઇ. ૧૦ ૧૭૦૮ માં નાદિશાહે ભારતવર્ષ પર આક્રમણ કર્યું આ સમયે ગળ્યુતવીરો પોતાના આર્થપ્રત્યે વિવેક નક્ષ આપી મત્રાગના પક્ષમાં ઉભા ગઈ નાદિશાહની સામે યુદ્ધ કરવાને ગયા નહિ કાળુ કે તેઓ સાગીપેરે બાપી ગયા હતા કે તનનામુ બન કિંવા સુહિઆતુર્થ પાપુ નાદિશાહના આક્રમણનો વેગ રોકી શકશે નહિ રાજપૂતો યવનસમ્રાટને માન આપતા હતા, પરંતુ અથોગ્ય અને જુલિત યવનશાસનપદ્ધતિએ દીર્ઘમાજથી દેશી ગાળ્યોનો યવનસમ્રાટ સાથેનો સંબંધ ઊન્નતિવાચ્છન્ન કરી નાખ્યો હતો.

મહારાજ સવાઇ જયસિંહ એકમાત્ર ગુણથી વિભૂષિત હતા આવા મદાલસપન્ન પુરુષ આસાધારણ ગણાય તેમાં કાંઈ શક નથી આથી તેઓ સમગ્ર ગાળ્યનામાં અદિતીય પ્રસિદ્ધને પ્રાપ્ત થયા હતા આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે તેમના ગુણોના સંબંધમાં એક અથ પાલ ગયાં હતા કર્નલ ટોડે મહારાજ જયસિંહના એકસો નવ ગુણો પૈકી કેટલાક ગુણોમાંથી કયાઓ સમ્મહિત કરી હતી પરંતુ એકની વાત છે કે તેમણે તે સર્વ કયાઓ પ્રમશિત કરી નથી તથાપિ અહીં આ તેમણે કેટલીક ધટનાઓના ઉદ્દેશ્ય કર્યા છે આ ધટનાઓના સંબંધમાં અમારો કંઈપણ અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યા પૂર્વે અમે તેનો અવિકલ ઉત્તરેષ કરીએ છીએ કર્નલ ટોડે આ ધટનાઓને અને પત્ની પરણવાના રિવાજના વિષયમાં કદરવરૂપે જણાવી.

કર્નલ ટોડે જણાવે છે કે-મહારાજ વિસનસિંહને જે પુત્રો હત્યાન થયા હતા એકનું નામ જયસિંહ અને બીજાનું નામ વિજયસિંહ હતું હિલયનો જન્મ શિન્નશિન્ન માતાઓના ગર્ભથી

૧ મહારાજ જયસિંહના જણાવ્યા પ્રમાણે તેમણે ઇ. ૧૦ ૧૭૨૮ માં જ્યોતિષની ગણનાપણાલી અને યવનનામુ માર્ગ સમાસ કર્યા હતા અને તે પૂર્વે સાર વર્ષોપર્યંત તેઓ તેના અવસાન અને શોધઓશમાં નિમગ્ન રવા હતા.

થયો હતો. વિજયસિંહની માતાએ તેના રક્ષણવિષે શંકા ધારણ કરી તેને પોતાના પિતાને ઘેર મોકલી આપ્યો. જ્યારે વિજયસિંહ પોતાના માતામહેને ઘેર મોટો થયો, ત્યારે તેની માતાએ તેને પાદશાહની દયા અને અનુગ્રહને પાત્ર થવાને માટે દિલ્લી મોકલી દીધો. માતાએ પોતાના પુત્રને દિલ્લીના દરબારમાં મોકલતી વખત દરબારના પ્રધાન પ્રધાન અમીરઉમરાવો અને રાજકર્મચારીઓને હસ્તગત કરવાને માટે તેમને રૂપત આપવાસાથે તેના હાથમાં પોતાના કિંમતી અલંકારો અર્પણ કર્યા. વિજયસિંહે આ સમસ્ત અલંકારો પાદશાહના મુખ્યમંત્રી કમરૂદ્દીનખાને ઉપહારતરિકે આપી તેને હસ્તગત કરી લીધો. વિજયસિંહ પાદશાહની પાસે રાજકર્મમાં નિયુક્ત થવાની કિંવા સૈન્યમાં નેતા બનવાની ઇચ્છાથી દિલ્લીમાં ગયો નહોતો. ત્યાં જવામાં તેનો ઉદ્દેશ અંબરરાજ્યમાં વસવા નામનો જે અલંત કળદુષ પ્રદેશ હતો, તેનો સંપૂર્ણ અધિકાર પોતાના હાથમાં લેવાનો હતો. અંબરપતિ જયસિંહે પોતાના સાવકાભાઈની આ મનઃકામના પૂર્ણ કરવામાં એક મુદ્દતેના પણ વિલંબ કર્યો નહિ. વિજયસિંહ ને કે પોતાના ભ્રાતાના આ પ્રકારના સ્નેહ અને દયાથી અલંત પ્રસન્ન થયો; પરંતુ તેની અને જયસિંહની માતા વચ્ચે શોકયદ્ધ ઇર્ષ્યાગત થવા લાગ્યો. વિજયસિંહની માતાએ પોતાના પુત્રને જણાવ્યું કે:—“વસવા પ્રદેશ આપણા હાથમાં આવ્યો તેમાં શું દી વળ્યો? તું જાને મુખ્ય મંત્રીકે મરૂદ્દીનને કહે કે ને તમે પાદશાહની સંમતિથી જયસિંહને પદભ્રષ્ટ કરી મને અંબરના સિંહાસનપર અધિષ્ટિત કરશો તો તમને પુરસ્કારતરિકે પાંચ કરોડ રૂપિયા આપવામાં આવશે અને સમ્રાટ જે સમયે આજ્ઞા કરે તે સમયે પાંચ હજાર અશ્વારોહીઓની સહાય આપીશ.” વિજયસિંહે પોતાની માતાની ઉક્ત આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં ચત્કિચિત્ત પણ વિલંબ કર્યો નહિ. તેણે તત્કાળ મુખ્ય મંત્રી કમરૂદ્દીનની પાસે જઈ તેને સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. કમરૂદ્દીને શીઘ્ર તે વૃત્તાંત પાદશાહને નિવેદન કર્યું. સમ્રાટે સર્વ હકિકત સાંભળી ઉત્તર આપ્યો:—“અચ્છા! જયસિંહને સિંહાસનભ્રષ્ટ કરી વિજયસિંહને અંબરનું રાજ્ય આપવામાં આવશે; પરંતુ વિજયસિંહ પાંચ કરોડ રૂપિયા અને આવશ્યકતા પડતાં પાંચ હજાર અશ્વારોહીઓની સહાય આપશે, એ બાબતનો તેનો જામીન કાણુ છે?” મંત્રીએ ઉત્તર આપ્યો:—“હું તેનો જામીન છું.” પાદશાહે મુખ્ય મંત્રીના વચનપર વિશ્વાસ રાખી તત્કાળ વિજયસિંહને અંબરના રાજ્યમાટે આપવાની સનંદ તૈયાર કરવાની તેને આજ્ઞા કરી. સવાઈ જયસિંહ ખાન દૌરાનખાં નામના એક અતુર મુસલમાનસરદારને પોતાનો ‘પઘડીબદલ ભાઈ’ બનાવ્યો હતો. ઉક્ત મુસલમાનસરદાર પાદશાહની પાસે ઉચ્ચપદપર સ્થિત હતો. જે સમયે તેણે ગુમરીતે એવા સમાચાર સાંભળ્યા કે જયસિંહને પદભ્રષ્ટ કરી વિજયસિંહને અંબરના તખ્તપર અધિષ્ટિત કરવાની તૈયારી ચાલી રહી છે, ત્યારે તેણે કૃપારામ નામના એક દૂતને ગુમરીતે આ સમસ્ત સમાચાર કહી સંભળાવ્યા અને દૂત કૃપારામે તે સર્વ વર્તમાન તત્કાળ જયસિંહની ઉપર મોકલી આપ્યા. આ સમયે દિલ્લીના પાદશાહની સલામાં કમરૂદ્દીનખાં પોતાના પ્રમુખ સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરી પરમ ઉચ્ચ સ્થાનપર આરૂઢ થઈ બેઠો હતો. જયસિંહે જ્યારે કૃપારામનો પત્ર વાંચ્યો, ત્યારે તેઓ અલંત દુઃખિત થયા અને તેમણે પોતાના વિશ્વાસુ નાજરને બોલાવી તે પત્ર આપ્યો. નાજરે પત્ર વાંચી જણાવ્યું:—“આ લયંકર કાર્યમાં તલવારના બળની આવશ્યકતા નથી, ધનનું બળ પણ વ્યર્થ છે; માત્ર પ્રયત્નથીજ એમાં આપણો વિજય થશે અને પ્રપંચોદ્ધારાજ પ્રપંચનો પ્રતીકાર થશે.” પછી તેમણે નાજરની સલાહથી પોતાના રાજ્યના પ્રધાન પ્રધાન સામંતોને બોલાવી મંગાવ્યા. નાચાવત શાખાના પ્રધાન નેતા મોહનસિંહ, ખાંસખોના સામંત, દીપસિંહ કુંભાની, શિવબરન, સામંત જોરાવરસિંહ, નરના સામંત હિંમતસિંહ, ઝોલાયના સામંત, કુશલસિંહ, મોળખાદના સામંત જોગરાજ અને ચાવલીના સામંત કુતેસિંહ ઇત્યાદિ સર્વ સામંતોએ એકત્રિત થયા. જયસિંહે તેમને પોતાની ઉપર આવી પડનારી આપત્તિની વાત કહી સંભળાવી અને તેમને જણાવ્યું કે:—“આપે મને અંબરના સિંહાસનપર અધિષ્ટિત કર્યો છે અને મારા ભાતો કે જે માત્ર વસવાપ્રદેશ પ્રાપ્ત કરીને સંપૂર્ણ થઈ ગયા હતા, તેમને નવાળ કમરૂદ્દીન બલપૂર્વક અંબરમાં અર્પણ કરે છે.” આ શબ્દો સાંભળી સમસ્ત સામંતોએ અંબરપતિને ધેર આપતાં કહ્યું:—“આપે કિંચિત્ પણ ચિંતા કરશો નહિ. ને આપ વિજયસિંહને વસવાપ્રદેશ આપવામાં દંડપ્રતિષ્ઠા હો તે

અમે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જહીએ છીએ કે અમે સમસ્ત ઉપદ્રવો શાંત કરીશું ” જ્યમિહે ઉક્ત મામ તો ના હદયમા વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાને માટે વસવાપ્રદેશનો સમગ્ર અધિકાર વિજયમિહને આપનારી સનદ તત્કાળ તેયાર કરાવી અને તે સામ તોને અર્પણ કરી વિજયમિહના પ્રતિનિધિતરિંગે તે પ્રદેશની સર્વ વ્યવસ્થા કરવાને તેમને જીજ્ઞાસુ બનાવે આ કાર્ય સમાપ્ત થયું ત્યારે સર્વ મામ તોએ પોતાનો એક એક મંત્રી વિજયમિહની પાસે મોકલ્યો અને તેને જે કહેવું હતું તે નિવેદન કર્યું વિજયમિહે સામ તોના પ્રતિનિધિઓને અપહરિતે જણાવ્યું કે - “ મને માગ બ્રાતાની પ્રતિજ્ઞા અને તેની વાતપર યત્નિચિત્ત પણુ વિશ્વાસ નથી, ” પરંતુ ઉક્ત પ્રતિનિધિઓએ ‘ પારાધાટકી અપરના અર્થાત્ અપરના ગજવગની પાગ પ્રધાન ગાખાએ નાનામથી ‘ સીતારામ ’ નો ઉન્માદ કરી એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે - “ જે જયસિંહ પોતાની પ્રતિજ્ઞા નહિ પાળે તો અમે મર્થ આપનો પક્ષ પ્રહણુ કરીશું અને આપને અપરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરીશું ”

ધણી સમગ્રવટ પછી વિજયસિંહે ઉક્ત પ્રતિનિધિઓની સલાહ માન્ય કરી અને મહારાજ સવાઇ જયમિહની મોકલેલી વસવાપ્રદેશના સમસ્ત અધિકારની સનદ અહણુ કરી વિજયસિંહ ઉક્ત સનદ લઇ પોતાના પરમ હિતૈથી કમરફાનખાની પાસે ગયો અને તેને સમગ્ર વૃત્તાત કહી સભળાવ્યું વિજયસિંહની વાત સાભળી ખાન સત્વજ થયો નહિ પણુ તેણે વિચાર કરી ખાનદાગતખા તથા કુપારા અને આઝા આપી કે તેને ઉભય વિજયસિંહની સાથે જાઓ અને એમને વસવાના અધિકારીના પદપર રથિત કરે અપરના મામ તો વિજયસિંહને રાજ થયેલા જેઠ બલત પ્રસન્ન થયા અને ઉભય બ્રાતાઓ ની વચ્ચે બ્રાતૃત્રેમ સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા સામ તોના પ્રસ્તાવથી વિજયસિંહ પોતા ના બ્રાતાની મુલાકાત કરવાને કંજલ થયો, પરંતુ તેણે જણાવ્યું કે હું જયસિંહને મળવાને માટે રાજધાનીમા જઇશ નહિ એ તે યોગ્ય ગણ તેમની મુલાકાતને માટે નિશ્ચિત વરવામા આવ્યું, પરંતુ વિજયસિંહે ત્યાં નહિ જતા જયપુરની પશ્ચિમે ત્રણ માશના અતરપર સાગાનેર નગરમા પોતાનો સુકામ નાખ્યો

આ તરફ મહારાજ જયસિંહ પોતાના સાવકાલાઇ વિજયસિંહને મળવા જવાને માટે દરખા માથી બહાર નીકળતા હતા એવામા નાજરે આવી મહારાજને જણાવ્યું કે - “ મહારાણી માતાએ મને આપની પાસે મોકલ્યો છે તેમણે કહ્યું છે કે ‘ જનને લાલજીઓનો પરસ્પર મેળાપ થાય અને સંકલાવ ગ્રાપિત થાય એવું આનંદદાયક દ્રશ્ય જોવાથી મને શામાટે વચિત રાખવામા આવી છે? ” મહારાજએ સામ તોને કહ્યું કે “ જે આપ મહારાણી માતાની આ માગણીપ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતા હો તો તેઓ આવશે ” સામ તોએ તત્વ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે - “ અમને તેમા કાઇપણુ વાણે નથી મહારાણીમાતા ભલે આવે ”

સામ તોની સંમતિ મળતા નાજરે શીઘ્ર મહારાણી માતાને માટે પાલખી મંજૂ કરવાની આજ્ઞા આપી રાણીની અનુયાયિની અતપુરની જાઓને માટે નણુસે રથો મંજૂ કરવામા આવ્યા, પરંતુ પાલખીની અંદર વૃદ્ધા ગણીને બદલે મહાવીર લટીસામત ઉત્તરેન વિગળમાન થયો અને પ્રત્યેક રથમા સ્ત્રીઓને બદલે જખમે અત્યંત વિશ્વાસુ “ શિલ્કપોશ ” અર્થાત્ શસ્ત્રધારી સૈનિકો મુસલિમ તથાને બેઠા સામ તો તો પ્રથમથીજ મહારાજની સાથે ચાલ્યા ગયા હતા તેમને આવી નેધારીની સ્વપ્નમા પણુ કંપના આવી નહોતી જયસિંહ અને સુહિમાન નાજરની મલાહથીજ આ તૈયારી થઈ હતી ઉત્તરેન અને રથમા બેઠેલા શસ્ત્રધારી સૈનિકો સિવાય કોઇ પણુ પ્રાનજનને આ વાતની ખબર નહોતી જે સમયે પાલખી અને ત્રણસે રથો મહાધામધુસંહિત રાજમાર્ગમા ચાલવા લાગ્યા તે સમયે ગજસ્થાનની પ્રચલિત રીતિઅનુસાર રાજના સેવકોએ પાલખીપર સુવર્ણની મુદ્રાની વૃષ્ટિ કરી સર્વ લોકો એમજ માનતા હતા કે પાલખીમા વૃદ્ધા રાણીજ નબ છે રાજમાર્ગમા પુષ્કળ ભીડ થઇ અને દીનદિગ્ધિ લોકો મુદ્રા લૂટી મહાગબ્બના ગુણાનુવાદ ગાવા લાગ્યા ઉક્ત ઉભય રાજબ્રાતા યોગ્ય સમિલન થવાની વાત સાભળી લોકો આનંદદાયકમા નિમગ્ન થઈ ગયા

મહારાજ જયસિંહ અને સામ તગણુ પ્રથમથીજ સાગાનેરમા આવી રાજમાતાની પ્રતીક્ષા કરતા

૧ રાજમાતાઓ પુરને લાડમા ‘ લાલજી ’ કહીને બોલાવે છે

હતા; એવામાં એક દૂતે આવીને જણાવ્યું કે રાણીસાહિબા સાંગાનેરના મહાલયમાં ચાલ્યાં ગયાં છે. આ સમાચાર પ્રાપ્ત થતાંજ મહારાજા જયસિંહ અશ્વારૂઢ થઈ મહાલયની તરફ ચાલ્યા. માર્ગમાંજ જયસિંહની સાથે વિજયસિંહનેા મેળાપ થયો. ઉભય બ્રાતાઓએ પરસ્પર મળીને આલિંગન કર્યું અને તેઓ સ્નેહપૂર્વક વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા. જયસિંહે પોતાના સાવકાબ્રાતાને જણાવ્યું:—“જે તમારી અલિલાષા અંખરના સિંહાસનપર બેસવાની હોય તો હું પ્રસન્ન થઈ તમને અંખરનું રાજ્ય સોંપી દઈશ અને હું વસવાપ્રદેશમાં જઈને રાજ્ય કરીશ.” જયસિંહના આ પ્રેમભરેલા શબ્દો સાંભળી વિજયસિંહનું હૃદય પીગળી ગયું અને તેમણે તત્કાળ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે:—“હવે મારી આશા પૂર્ણ થઈ ગઈ છે.” આ પ્રકારે અલ્પકાળપર્યંત આ ઉભય બ્રાતાઓ અને સામંતોની વચ્ચે વાર્તાલાપ થયા પછી તેઓ ચાલવાની તૈયારીમાં હતા એવામાં પાલખીમાંની મહારાણી (!) તરફથી નાજરે આવી કહ્યું કે:—“જે સામંતો અહીંઆંથી થોડીવાર સુધી દૂર ચાલ્યા બધ તો મહારાણી અહીંઆં આવી પોતાના ઉભય પુત્રેનાં મુખ જોશે; અગર તો આપજ મહારાણીના ઓરડામાં ચાલો.” મહારાજા જયસિંહે કહ્યું:—“સામંતોને પૂછો. જે તેમને મત હોય તે મારે મત છે એમ જાણવું.” સામંતોએ ઉક્ત ઉભય બ્રાતાઓને મહારાણીની પાસે જવાની રજા આપી અને તેઓ પોતે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. થોડીવાર પછી મહારાજા જયસિંહ પોતાના બ્રાતા વિજયસિંહને લઈ મહારાણીના ઓરડા તરફ ચાલ્યા. ઓરડાનાં દારપર એક પહેરેદાર બોલે ઉભો હતો. જયસિંહે પોતાની કમરમાંથી તલવાર કાઢી અને કહ્યું કે માતાની પાસે જવું તેમાં તલવારનું શું પ્રયોજન છે ? આ પ્રમાણે બોલી તેમણે ઉક્ત પહેરેદારને પોતાની તલવાર આપી દીધી. વિજયસિંહે પણ પોતાના બ્રાતાનું અનુકરણ કર્યું. ત્યારપછી નાજરે ઓરડાનું દાર બોલ્યું. વિજયસિંહ ઓરડામાં પ્રવેશ્યો. ખરે; પરંતુ ત્યાં તે માતાના સ્નેહાલિંગનને બદલે વિરાટકાય ભટ્ટીસામંત ઉત્તરેનના અબલ આક્રમણમાં ફસી પડ્યો. ઉત્તરેને તત્કાળ વિજયસિંહના હાથપગ બાંધી દીધા અને તેને પાલખીમાં નાખી દીધો. પાલખી જે પ્રકારે સાંગાનેરમાં આવી હતી, તે પ્રકારે હવે તે રાજધાની અંખર તરફ ચાલી. સર્વ સામંતોએ એમજ ધાણું કે ટુકારાણી મહાલયમાંથી રાજધાની તરફ ગયું છે. એક કલાક પછી મહારાજા જયસિંહને એવા સમાચાર પ્રાપ્ત થયા કે, વિજયસિંહ બંદીવાન બની કિલ્લામાં જઈ પહોંચ્યો છે. અલ્પ સમય પછી મહારાજા જયસિંહ સામંતોને આવી મળ્યા; પરંતુ શસ્ત્રધારીઓની સાથે મહારાજાને એકલાનેજ જોઈને સર્વ સામંતોએ આમતેમ દષ્ટિ ફેરવી પૂછ્યું: “વિજયસિંહ ક્યાં છે ?” તત્કાળ જયસિંહે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે:—“મારા ઉદરમાં છે. અમે ઉભય વિસનસિંહના પુત્રો છીએ. તેમાં હું વડો છું. જે તેને રાજ્ય આપવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો મને મારી નાખીને મારા પેટમાંથી તેને કાઢી લો. કેવળ તમારા હિતને માટેજ હું વિશ્વાસઘાતી થયો છું. વિજયસિંહ અવશ્ય તમારા અને મારા શત્રુઓને અંખરમાં બોલાવન અને તેથી તમારે નાશ થઈ જત.” તેમનાં આ વચનો સાંભળી સર્વ સામંતો વિસ્મિત થઈ ગયા; પરંતુ અન્ય કોઈ ઉપાય નહિ હોવાથી તેઓ ગુપ્તગુપ્ત ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. સાંગાનેરની બહાર ચવનસમ્રાટની છ હજાર અશ્વારોહી સેના વિજયસિંહના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતી હતી. પ્રધાનમંત્રી કમરૂદ્દીનખાંએ ઉક્ત સેના વિજયસિંહને સહાય કરવાને માટે મોકલી હતી. વિજયસિંહના આગમનને વિલંબ થયેલો જોઈ ઉક્ત સેનાના નેતાએ પૂછ્યું:—“વિજયસિંહ ક્યાં છે ?” જયસિંહે ઉત્તર આપ્યો:—“તમને આ પ્રશ્ન પૂછવાનો કાંઈપણ અધિકાર નથી. તમે તમારા સ્થાનપર ચાલ્યા જાઓ, નહિ તો હું તમારા સમસ્ત અશ્વો છીનવી લઈશ.” ઉક્ત સેના કાંઈ પણ ઉપાય નહિ જોઈ પાછી ફરી. આ રીતે વિજયસિંહ બંદી થયો.

અંખરના રાજજ્યોતિષીના એકસોનવ ગુણુના આદર્શસ્વરૂપ આ ગુણુના સંબંધમાં નીચેના વેત્તા ગમે તેવા અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરે; (કારણ કે એને ગુણુને બદલે અવગુણ કહી શકાય એમ છે) પરંતુ તેમણે આ કાર્ય પરમ ચતુરાઈપૂર્વક પાર પાડ્યું હતું, તે વાતનો અસ્વીકાર તો કોઈપણ કરી શકે એમ નથી; અને જેમાં પ્રપંચની જરૂર પડે એવાં કાર્યમાં તેમણે ઉક્ત ઉપાય લીધો માટે ખરેખર તેમની તથા નાજરની શુદ્ધિને ધન્યવાદ ધરે છે. માત્ર ઉક્ત નાજરજી આ પ્રપંચ-રા. ઈ. ૨૫

જાળમાં તેમનો પ્રધાન સહાયક હતો આવા પ્રસંગે પ્રપચ્છળનો વિસ્તાર કરવો એ ન્યાયસંગત છે તરણુ કે વિજયસિંહ યવનસમ્રાટના પ્રજા સામર્થ્યવાન મુખ્યમંત્રીની મહાવધી મોડે યા વહેને અવશ્ય પોતાના પ્રાતાને સિંહાસનબદ્ધ કરત વિજયસિંહ બદીવાન બન્યા પછી તેનું શુ થયું તે વાંધ જાણવામાં આં યુ નથી આ મ્થળે અમે એટલું કહેવા માગીએ છીએ કે કર્નલ ટોડે અનુચિત ગબ્દ નો પ્રયોગ નહિ કર્યો હોત તો સાડ જયસિંહ પોતાના પિતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતા રાજપૂતોની રીતિ અનુસાર ગબ્દધર્મ અનુસાર અને હિંદુઓની સમાજવ્યવસ્થા અનુસાર તેઓ પોતાના પિતાના સિંહાસનનો અધિકારી હતા અને ક્ષત્રિયોની ગતિ અનુસાર તેમણે અતુરાધપૂર્વક શત્રુઓના હાથમાંથી પોતાના રાજાસનની રક્ષા કરી હતી તેથી તેમનું કાર્ય વધિપણું નિઃશ અણી ગણવ એમ નથી તેમણે પરમ આતુર્યપૂર્વક પ્રપચ્છળનો વિસ્તાર કરી રહતું એક જિંદુ પણુ ન વહેવરાવી રાજ્યના પિત્તની રક્ષા કરી હતી અને તેથી તેમનું એ કાર્ય અવશ્ય તેમના કુલ્યનું પરિચાયક કેવુ બ્યારે કર્નલ ટોડે સ્વયં પાઠજથી એમ સ્વીકારે છે કે જયસિંહનું ઉક્ત કાર્ય ન્યાયસંગત હતું ત્યારે તત્સંબધે આ વિષય કહેવાની અમે જરૂર જોતા નથી

જહવાહીએના રાજ્યની અને રાજધાનીની સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ દેખાત એક જયસિંહદારાજ થઇ હતી તેમની પૂર્વે જે જહવાહી રાજાઓ અજરના સિંહાસનપર ગબ્દ કરી ગયા હતા, તેઓ માન વ્યક્તિગત સામર્થ્ય અને મોગલસમ્રાટની રાજસલામાં માન તથા પ્રભુતાની યથેલી પ્રાપ્તિને લીધે ટેન્કે અથે રાજદારી પુરોતરિકે પ્રસિદ્ધ થયા હતા તેમના રાજ્યનું એથી અધિક શુરુત્વ વા પ્રભુત્વ નહોતું, અને જે કે બાબરથી ઔરંગઝેબ સુધીના સર્વ મોગલસમ્રાટોની સાથે અજરના રાજાઓને ઘોડો મળ્યો હતો, તોપણ દિલ્હીના અતિમ રાજપૂતસમ્રાટના સમવાળીન પંજેનીના શાસનસમયથી અત્યાર સુધી અજરનો કોઇપણ ગબ્દ પોતાના પિતૃરાજ્યની અતિ સામાન્ય સીમા વૃદ્ધિગત કરી શક્યો નહોતો ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પછી બ્યારે બારતવષમાં મહાત્ ગબ્દક્રાંતિ થઇ અને સમગ્ર યવનસામ્રાજ્ય ખડ ખડમાં વિભવત થઇ ગયું તે સમય પૂર્વે અજર વાસ્તવમાં રાજ્યસ્વરૂપે ગણ્યું નહોતું ઔર એબના મૃત્યુ પછી જે સમયે રાજ્યમાં ચોતરફ ભય કર ઉપદ્રવો થવા લાગ્યા, તે સમયે સર્વોચ્ચ જયસિંહ પાદગાલા પ્રતિનિધિસ્વરૂપે આગ્રાના શાસનવર્તીના પદપર સ્થિત હતા આ આગ્રાપ્રાંતમાં તેમના પિતૃગબ્દનો પણ સમાવેશ થઇ જતો હતો આ સમયનો લાલ લઇ તેમણે પોતાના રાજ્યની સીમા નણી વધારી દીધી અને તેને સારીરીતે દૃઢ કર્યું

દુસરાયની પછી અજરના સિંહાસનપર ટેટનાક રાજાઓ એકા હતા પંજેનીના શાસનસમય સુધી જહવાહી રાજ્યનું અગ્ર ટેટનાક અને વૃદ્ધિગત થયું હતું પરંતુ તેની પછીનો કોઇપણ રાજા પોતાના બાહુબલથી રાજ્યની સીમા વૃદ્ધિગત કરવાને સમર્થ થયો નહોતો જે કે મીર્જાગજ જયસિંહ વા માનસિંહ દિલ્હીના સમ્રાટના પરમ પ્રેમ્યાત્ર હતા તેમજ તેઓ મરાઠીર હતા, તોપણ તેઓ પોતાનું પિતૃગબ્દ યતિચિત્ત પણ વધારી ગયા નહોતા માન સર્વાઇ જયસિંહજ અજરરાજ્યની સીમા વૃદ્ધિગત કરી

દેવલી અને ગાળે નામના મનત્ર દેશોપર સર્વાઇ જયસિંહે કેવી રીતે પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો તેનું વર્ણન કર્નલ ટોડે નીચે પ્રમાણે કર્યું છે આ વર્ણનમાં ગબ્દપૂતગતિનું આશ્રય અને ખાસ કરીને અર્વાઇ જયસિંહનું આરિય સંપૂર્ણરીતે વ્યક્ત થાય છે તેઓ જણાવે છે કે જે સમયે મહાગજ જયસિંહ અજરના સિંહાસનપર વિગબ્દમાન થયા તે સમયે અજર દેવસા અને રસાહિ એ ત્રણ પ્રગણા તેમના અધિકારમાં હતા આ ત્રણે પ્રગણાના સમુદાયનું નામ અજરરાજ્ય હતું ગબ્દની પશ્ચિમ બાજુના દેશો યવનસમ્રાટના અધિકારમાં હતા અને તેનો સંયોગ અજમેરની સાથે થઈ ગયો હતો મેખાવાળી રાજ્ય કે જેની ઉત્પત્તિ અજરના રાજ્યમાંથી થઇ હતી, તેનું અગ્ર તે સમયે અજરરાજ્ય કરતા મોટું હતું હિન્દ મેખાવાળીરાજ્ય નિર્મનલિખિત આગ્ર મીમાઓથી આબદ હતું દક્ષિણે ચાતસુ નામનો દુર્ગ હતો પશ્ચિમે સાલગ સંગના બાજુ હતું, પશ્ચિમેતરે હરિતના અને પૂર્વમાં દેવસા તથા નાહિ તથા કેટલીજદ અર્થાત્ બાર પ્રધાન આમતકુળો તે સમયે આ પશ્ચિમ ભૂમિના અધિકારી હતા તેનું પરિમાણ અતિ સામાન્ય હતું

દેવતી નામક ક્ષુદ્ર અને અત્યંત પ્રાચીન રાજ્યની રાજધાનીનું નામ રાજેર હતું. બડગૂજર જાતિનો રાજા તેમાં શાસન કરતો હતો. કછવાહાલોકો જે પ્રકારે રામચંદ્રના પુત્ર કુશદારા ઉત્પન્ન થયા છે, તે પ્રકારે બડગૂજરલોકો તેમના પુત્ર લવદારા ઉત્પન્ન થયા છે. આ બડગૂજરલોકો યવન-સમ્રાટના ઘરમાં કન્યાદાન કરવાનું કામ અત્યંત ઘણિત અને અપમાનસૂચક ગણતા હતા. તેઓ કદિયેય યવનસમ્રાટના ઘરમાં પોતાની કન્યા વા લાગેની આપતા ન હતા; આથી તેમણે રાજપૂતજાતિમાં વિશેષ સન્માન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. જે સમયે કછવાહારાજાએ યવનસમ્રાટના વંશમાં કન્યા આપી પોતાનો વંશ કલંકિત કર્યો અને પોતાને પદ તથા માનમાં ઉચે ચડેલો માનવા લાગ્યો, તે સમયે બડગૂજર જાતિએ પોતાની સ્ત્રીઓનાં સતીત્વની રક્ષા કરવાને માટે તેમને પ્રબળિત અશ્વિમાં નાખી ભરતીબૂત કરી દીધી હતી. આથી તેમના જાતીય કવિએ તેમની અક્ષય કીર્તિની ભારે સ્તુતિ કરી હતી. જે સમયે મહારાજા સવાઈ જયસિંહ યવનસમ્રાટના સુઆસ્વરૂપે નિયુક્ત થયા હતા, તે સમયે ઉક્ત દેવતીરાજ્યનો બડગૂજરજાતિનો અધિપતિ પોતાની સેનાસહિત ગંગાજની નિકટ અનુપ શહેરમાં સમ્રાટના સૈન્યમાં હતો. તેણે આ સમયે દેવતીના રાજ્યનો ભાર પોતાના બ્રાતાને સમર્પણ કર્યો હતો. એક સમયે તે જંગલમાં વસાવેલો શિકાર કરવા જવાની ઉતાવળમાં હતો અને તેથી તેણે પોતાની ભોજનધને તડકાળ ભોજન પીરસવાને કહ્યું. તેની ભોજનધ તેની આટલી બધી વ્યાકુલતા ભ્રેષ્ઠ મેં મહાવી ભોક્ષી-“આપ એટલા બધા ઉતાવળા બની ગયા છો કે જાણે જયસિંહની સાથે યુદ્ધ કરી તેના હૃદયમાં લાલો મારવાને જ ન જતા હો !” આ શબ્દોએ બડગૂજરપતિના બ્રાતાના હૃદયને ભેદી નાખ્યું. અમારા પાંદકોને સ્મરણ હશે કે કછવાહારાજાવંશના આદિ પુરુષ દુલેરાયે નરવરથી નીકળી સૌથી પ્રથમ બડગૂજરના તાખાના ઘોસા નામના સ્થાનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો. પોતાની ભોજનધને ઉકત ટોણા સાંભળી બડગૂજરપતિના બ્રાતાએ તત્કાલ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે: “હું ઠાકોરજીના સોગંદ લઇને કહું છું કે જ્યાંસુધી હું જયસિંહનાં હૃદયમાં લાલોનો આઘાત કરીશ નહિ, ત્યાંસુધી કદિપણ તમારા હાથનું ભોજન થઈ જીવું કરીશ નહિ.” ઉકત વીરે આવી પ્રતિજ્ઞા કરી તડકાળ પોતાની સાથે દસ શસ્ત્રધારી અશ્વારોહીઓ લઈ અંબરતરફ ગમન કર્યું. તેણે અંબરના “ધૂલકોટ” (ધૂળનો કોટ)ની પાસે પોતાનો સુકામ નાખ્યો. સમ્રાટ વીત્યું, પખવાડીઉ વીત્યું, મહિનો ગયો, બે મહિના ગયા, આ પ્રકારે કેટલાક મહિના વ્યતીત થઈ ગયા; પરંતુ તેને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવાની સંધિ પ્રાપ્ત થઈ નહિ. પછી તે પોતાના અશ્વો વેચીને તેહારા ઉત્પન્ન થયેલા દ્રવ્યથી પોતાનો નિવાહ ચલાવવા લાગ્યો. એક પછી એક તેના સર્વ અશ્વો વેચાઈ ગયા. અંતે જ્યારે સમસ્ત અશ્વો પણ વેચાઈ ગયા અને દ્રવ્ય પણ ખૂટી ગયું, ત્યારે તેણે પોતાના અનુચરોને વિદાય કરી દીધા અને પોતે એકલો જ ત્યાં રહીને જયસિંહના વક્ષસ્થળમાં લાલો ઘોસા દેવાની સંધિની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. તેની પાસે જે થોડું દ્રવ્ય હતું તે પણ જ્યારે સમાપ્ત થઈ ગયું, ત્યારે તેણે પોતાનું ઉદર ભરવાને માટે અલ્પશસ્ત્ર વેચવાનો આરંભ કર્યો. આ પ્રકારે તેણે સમસ્ત હથિયારો વેચી નાખ્યાં. સર્વ ચીજ વેચી નાખી તેણે પોતાની પાસે કેવલ એક વસ્ત્ર અને એક લાલો રાખ્યો. જ્યારે તેની પાસે એક ફૂંટીબદામ પણ ન રહી ત્યારે તેણે ત્રણ દિવસપર્યંત અપવાસ કર્યો. ચોથે દિવસે તેણે પોતાની પાંદડી વેચી નાખી અને તેહારા ઉત્પન્ન થયેલા દ્રવ્યથી અનાજ ખરીદી પોતાની ક્ષુધા નિવૃત્ત કરી. તે દિવસે મહારાજા સવાઈ જયસિંહ કિશાની બહાર નીકળ્યા. તેઓ પર્વતમય માર્ગ તરફ નહિ જતાં મોરા નામના સરથ માર્ગ તરફ જતા હતા, એવામાં એક લાલો તીક્ષ્ણ વેગથી આવી તેમના સુખાસનના પૂણા સાથે અથડાયો. તેમના અનુચરો પોતાની સમક્ષેર નજર કરી તે ખૂતીને કાપી નાખવાને દોડી ગયા; પરંતુ મહારાજા જયસિંહે તેમને ઉચ્ચસ્વરે કહ્યું: “એને મારી નાખશો નહિ. એને છવત પકડીને રાજધાનીમાં લઈ જાઓ.” ત્યાર પછી તે દંડપ્રતિજ્ઞ ખૂતીને રાજસભામાં મહારાજા જયસિંહની સમક્ષ લઈ જવામાં આવ્યો. જયસિંહે પ્રશ્ન કર્યો: “તમે કેાણ છો અને શામાટે મારા તરફ લાલો ફેંક્યો હતો?” ઉકત પ્રતિજ્ઞાળુદ વીરે સાહસપૂર્વક પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “હું દેવતીના બડગૂજરપતિનો બ્રાતા છું અને મેં મારી ભોજનધના એક ટોણાથી આપના હૃદયમાં લાલો મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. હવે મને મારી નાખો વા છોડી દો. જેમ આપની ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો.” કેટલાક દિવસપર્યંત પોતાનો ઉદ્દેશ સફળ કરવાને માટે તે પ્રતીક્ષા કરતો હતો રહ્યો અને કેમશ: પોતાના

અશ્વો અને શસ્ત્રો વેચીને તેણે પોતાનો નિર્વાહ કર્યો હતો તથા તે નણ ચાર દિવસપર્યંત અર્ચા નિર્ગામ
ગણા હતો આ મર્ચ વૃત્તાત સાબળી ચતુ મહારાજા જયસિંહે પુખ્ત ત્રિચાર કરી તે દૃપ્રતિજ્ઞા નીર
ને તત્ત્વ ઊઠી મૂક્યા અને તેને મૂલ્યવાન પત્રો ઉપહારતરીકે આપી તથા પચામ અશ્વાશિહીઓ
આપી તેના ગળ્યમા મોકલી દીધો તે દૃપ્રતિજ્ઞાનાર પોતાના ગળ્યમા આવી પોતાની ભોગધને મ
મસ્ત વૃત્તાત ઢી સભળાણુ ગણીએ ડહુ 'તમે ચૂતેના સર્પને નચૂત મર્યો છે તમારો આ ગમધી
લે રાજ્ય શીઘ્ર નષ્ટ થશે' રાણી સારીચેરે બાણુતી હતી કે જયસિંહ દેવતીના ગળ્યપર પોતાના
અધિકાર સ્થાપિત કરવાન માટે સધિની પ્રતીક્ષા કરતો હતો અને હુદીઅવસાત આ પ્રસંગ તેને
પ્રાપ્ત થયો છે વધીરોની સનાહથી ગળ્યકુનની સ્ત્રીઓ અંગે બાળકોને અપ શહેરનો ગાની માને
મોકલી આપવામા આવ્યા અને દેવતી તથા ગળ્યેરના હિામા ચુકતો તથાદી થવા લાગી

હવે વંદનાને ત્રણ દિવસ વ્યતીત થયા પછી સવાઈ જયસિંહે પોતાના સમસ્ત સામતોને દ
આરમા બોલાયા અને તેમને અનેની સર્વ હકીકત કી મલખાપી પછી તેણે કહ્યું હવે શીઘ્ર દેવતી
પર અધિકાર સ્થાપિત ગયા એ આપણુ તબ્બ છે જે વીગના અભિલાષા હોય તણે આ પીડા ઝડી
દેવતીના અધીશ્વરી સામે ચુક માને જવુ અબગના પ્રધાન સામત ચૌમપતિ મોહનસિંહે સવાઈ
જયસિંહને જણાવ્યું કે દેવતીના રાજની સામે ચુક કરવુ એ મહાવિપત્તિદાયક છે કારણ કે તે હિંદીના
સત્રાટની સભામા એક માનનીય પુરુષ ગણાય છે તે પોતાની સેનામહિત મત્રાપના તાબામા રહે
છે 'તેના આ અભિપ્રાયને અબગના અન્યાય પ્રધાન સામતોએ પણ અનુમોદન આપ્યું આથી સર્વ
સામતો લયભીત બની ગયા અંગે પ્રાણે પણ માહસ મરી તે વિપતિજનક ચુકતુ પીડુ ઝડપ્યું નરિ
આ પ્રકારે એમ માસ વ્યતીત થઇ ગયો ત્યાર પછી દેવતીના ગળ્યની સામે ચુક વગાડે પ્રાપ્ત પુત
ઉપસ્થિત થયો પરતુ મામ તોપૈકી ઇ પણ પોતાના પ્રધાન મોહનસિંહના અભિપ્રાયવિરુદ્ધ
બોલ્યો નહિ આ ગામમા કોઈને પણ બાગળ પડ્યો નહિ જોઈ અતે દાહસો જમીનદારના અધિપતિ રતો
સિંહ અનબીર પોતાએ પીડુ ઝડપ્યું મહારાજા જયસિંહે શીઘ્ર ફત્તેસિહના તાબામા પાચાનગ અશ્વાશિ
હી મેના આપવાની આજ્ઞા કરી ફત્તેસિંહ પોતાની સાથે મેના લઇ દેવતી પાસે ગયો ત્યાં તેના સાહ
ળવામા આવ્યું કે યડગૂજરપતિના આતા રાજેગ છોડી ગંગોના મેળામા ગયા છે આથી તેણે તે
તરખ પ્રયાણુ કરું છે ત મ્બળથી થોડ દૂર રહી તેણે એવો મહો મો રંગ કે ફત્તેસિંહ અનબીર પો
તાના ગમરામ હવે હે તમારી નિ ટળ આની પહેાન્યો છુ યડગૂજરપતિના યુવાન બાતા આ સમો
મેળામા મેદાનનક થઇને હુમલો નો દૂતે જઇ તેના ગમરામ ફત્તેસિંહને પગ મૂકે પગ વાચીને તરતજ તેણે
ઉકલ દૂતો શિરમઠ રવાની આજ્ઞા આપી પરતુ જયપુરની મેનાએ શીઘ્ર તેનાપર આક્રમણ મરી
તેને તેના મનમસકિત બદીવાન કરી દીધો અને તેના અન્ય માથીઆને ગાળીને તેના હુકમે ટપક
મરી નાખ્યા ગળ્યેરની ગણી ચામ્રન કઠવા સામતના લગિની હતી જે સમય તે પ્રસવખળની
પીડાથી સ્તિમગ્નકમા ગઇ હતી તે સમયે ફત્તેસિંહની સેનાએ ગળ્યેર પર આક્રમણ કરી તેને પોતાના
અધિકારમા લઇ લીડુ પ્રસવખળની વેદનાથી ટાળી ગળ્યેરની ગણીએ અતુરપૂર્વે નેત્ર વિજય
ફત્તેસિંહને કહ્યું બાતા મારા ગળ્યમા મેના આજ્ઞા કરેલા આજ્ઞાએ અણુપૂર્વે નેત્ર વિજય
માન મારાજ ટાણથી રાજેરપર આ આપસિ આવી પડી છે, તેથી તેણે મનમા વિચાર મર્યો કે જ
ગડો વધાવવાને માટે હવે મારે જીવવાનું શું પ્રયોજા છે? પછી તેણે તત્કાળ પોતાના સુકમાર
દયપર તલવાર મારી પોતાના પાણુતમા મર્યો યડગૂજરલોકોના કપાયેલા મરતકોને એક ટપકમા
પાધી વિજયી જયપુ પીંગે જયજયકાર રાનીયા પૂરીને કે પાપમાન કરતા જયપુરમા આવી પહેાન્યા
જયસિંહે પોતાના પ્રાણુ લેવાની અભિલાષા રાખનાર ઉત્ત દૃપ્રતિજ્ઞા યડગૂજરગાળકુમારના કપા
મથા મસ્તમને પોતાની પાને લાવવાની આજ્ઞા મરી તમાજ ઉત્ત મસ્તમ તેની સમક્ષ લાવીને હાજર
મરવામા આવ્યું અબગના પ્રધાન સામત મોહનસિંહ પોતાના આસનુ કપાયેલુ મસ્તમ બેઠે અતુરપૂર્વે
કવા લાગ્યો મોહનસિંહને આ પ્રકારે શે તો જોઈ જયસિંહને લાગ્યું કે એણે અને પેર લેતા એક માસ

પર્યંત અટકાવ્યો છે માટે એ અવશ્ય વિશ્વાસવાદી અને રાજદ્રોહી છે પછી તેમણે મોહનસિંહને તિરસ્કાર-પૂર્વક કહ્યું “જ્યારે મારા ગ્રાણ્ય લેવાને માટે મારી તર-લાલો ફેકવામાં આવ્યો હોતો, ત્યારે તો તમારા નેત્રમાં અણુનુ એક બિંદુ પણ આવ્યું નહોતું” આ પછી તેમણે ચૈત્યપ્રદેશ ખાલમાં કરી તે સામ ત ને દેશનિકાલ કર્યો મોહનસિંહ આ પ્રકારે અભરપાથી હંધાર થયા પછી ઉદયપુરના મહારાણાને શણે ગયો જયસિંહ આ રીતે જયજૂલરોના હાથમાંથી દેવવી અને રાજેન્દ્રદેશ છતી વધ તેમને પોતાના ગળયમાં સંયોજ દીધા આ દેશો હાલમાં માચેરી નામથી વિખ્યાત છે ૧

કર્નલ ટાંડ જણાવે છે કે જયસિંહના દોષો પૈકી એક અતિ મોટો હોય એ હોત કે તેઓ મહિરા-પાન કરતા હતા તેઓ મહુડ અને ચોખાનો દારૂ પીતા હતા જે કે અભરના રાજવશના ઈતિહા મમાં તેમના આ હુણ્ણવિષે ઝાઝી પણ ઉત્તરેખ નથી, જે કે જયસિંહના ચારિયમાં અનેક દોષો હતા, તોપણ તેઓ તે સમયના રાજપૂતોમાં પરમ પ્રગતનીય પુરુષ હતા અને તેમનું નામ અવશ્ય ઈતિ-હાસમાં ચિરમ્મણીય રહેશે

મવાઇ જયસિંહના ગાસનસમયપૂર્વે રાજ માનસિંહે જ્યજમાં જે ગજમહાનય બધાએ હતા, તે નવીન ગજધાનીના આનગી ગૃહસ્થોના મનોના જતા પણ ઘણે દગળે નિકૃષ્ટ હતા, તોપણ તે ગજકુટુંબનું નિવાસભુવન હતું મીર્જાગજ જયસિંહે તે મહાલયમાં ટેટાન ઓગડાઓ બધાવ્યા હતા પરંતુ તે પણ રાજમહાલયને જોલે એવા નહોતા આથી મનાઈ જયસિંહે તેની પામેજ એક પરમ સુદર માલન બધા થોડે સવત ૧૭૮૪ (૧૦ સં ૧૭૮૮) માં સવાઇ જયસિંહે જયપુર નામની નવીન ગજધાની સ્થાપિત કરી જયપુરના ઇતિહાસપત્રવી પ્રતીત થાય છે કે તે સમયે ગજ મન જયસિંહના મુસાહિબ ૥૫૫૨ નિયુક્ત હતા રૂપાગમ જયપુરના દૂતતરિકે દિલીમાં રતા અને ધ્રુવસિંહ કુલાની દક્ષિણમાં યવનસમ્રાટની છાવણીમાં દૂતસ્વ-રૂપે રેતા રતા આ સર્વ રાજમ મારીઓ વિખ્યાત અને ઉચ્ચ ગ્રણીના હતા જયપુરનગરની વર્તમાન સ્થિતિનું વર્ણન અને પાઠજથી યથાગ્યાને આપીશું.

મહારાજ જયસિંહ ગજનીતિ શાસનનીતિ, સમજનીતિ તથા ધર્મશાસ્ત્રમાં મહાપડિત હતા એ વાતનું પ્રમાણ આપનારી ઝાઇ આવશ્યવતા નથી ગજસ્થાનના ગજપૂતોમાં જ્યાના વિવાલ-પ્રસંગે તથા નાદાદિ ઈર્ષ્યોમાં પુષ્કળ ધનનો વ્યય થતો હોતો અને ઘણા લોપ તે ગજધી ખાનજ્યા-ઓને મૂલતંગ માજ પારી નાખતા હતા, તેમજ એથી વણી ઝીઓ આત્મલા કરીને ગ્રાણ્યયાગ કરતી હતા મહારાજ જયસિંહે જોશુ ૨ આથી તો સમાજનું મ ૥ અનિષ્ટ થઈ શુદ્ધ અને તેથી તેમણે સમન્ત ગજપૂતજાતને માટે એવા પ્રબધ કર્યો કે કાઇએ પણ વિવાલ અને શ્રાદ્ધાદિ નયોમાં અધિક વ્યય ગ્વો નહિ આ પ્રારે સમાજના જસાણને પાટે અને નિર્મમા નિયત કરી તેમણે તેના પોતાના ગજનમાં પ્રયાગ કર્યો હતા અમાન પાદાંજે રાજસ્થાનના પ્રમય લાગમાં આ વિષે વિન્યુત વર્ણન વારંચુ (જે તેથી અગ્રે અટ તેનો ઉત્તરેખ કરવા આન્ય માનવા નથી એમાં ઈચિત્ત પણ શેઠ નથી કે માન મમાજસુધાગતા ભયથી જ જયસિંહનો ઈર્ષ્યમર્ધ સદાસર્વદા જોજ્જવન પ્રનાજ ફેવતો રહેશે આ મ પુરના મરિતજમાં આ શા જનતિતાર ગિગારો કહેવા હતા તેની જોધ કરનાને માટે જયપુર ગજનમાં દક્તરમાં એકમોનન ગુણુ જયમિત કા એ કથની તપામ કરી જેઠંએ ષ મહારાજ જયમિત માન ટિફુઓપ્રતેજ નતિ પરંતુ સર્વ જાતિઆપ્રતે દના નખતારતા શુ આ-

૧ રાજો એમ અત્યંત નાચીન હેન ગણાતા હતા અને તે દેગમાં બજારગત તિ ઘણુ દીર્ઘ જીવી વગતી હતી

૨ હકત સ્થાનપર મીર્જાગજ જયસિંહે ગ્રણુ મહાલયે બધાવ્યા હતા મહારાજ સમર્થ જયસિંહે તે મહાલયો તોડી નર્તિ નખાવતા તેની સાથે એક નવીન માલવ બધાવ્યો હિંદુ રાજ્યો પોતાના પર્વજોની કીર્તિનો લોખ કરવા ઈચ્છતા નથી અને તેજ કાશ્ચથી મવાઈ જયમિતે પ્રાચીન મહારાજો તોડી નખાવ્યા નહોતા

૩ મહારાજ જયસિંહે પુષ્કળ પસ્ત્રમ અને ૬ વ્યવ્ય મીને રાજપૂતાનાના બિલ મિત ગજવશોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ સમ્રહિત કર્યો હતા તેમણે રાજનની અને રાજતગિષ્ટી નાચના પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રથો સમ્રહિત કર્યા હતા એટલજ નહિ પરંતુ તે સિવાય અનેક મૂળ અને અનુનાદિત ગ્રથો પ્રાપ્ત કર્યા હતા તેમના સમ્રહિત કરેલા વૈજ્ઞાનિક ગ્રથો પ્રમાણિત પ્રવાશી સમાજને વધો લાભ થશે.

સાથ, શુ જૈન અને શુ સુસલમાન-મર્મને તેઓ સમાનભાવથી ભેટા હતા જૈન લોકોને વિદ્યા અને જ્ઞાનમાં આગળ વધેલા બેઠ જ્યમિદ તેમનાપર અત્યંત અનુચિત કેતા હતા એમ પણ પ્રવીત થાય છે કે મહાગાળ જ્યમિદે જૈન લોકોના ઇતિહાસ અને ધર્મનો સ્વયં અભ્યાસ કર્યો હતો વિદ્યાધર નામનો પડિત કે જે જૈનાનિક શોધમાં તેમને મુખ્ય મહાયુગ હતો તેનીજ છાંદના પ્રભાવથી જ્યમિદ રાજધાનીની ન્યના થઈ હતી તે જૈનધર્મનાલ્પી હતો વિદ્યાધર મુખ્યસિદ્ધ ગાળ સિદ્ધિ ૧ જ્યમિદના મુખ્ય મંત્રી અને મુર નેહરવાલાના વિખ્યાત પડિત હંમાચાર્યનો વશજ હતો

મવદ જ્યમિદનો એક વાર અશ્વમેધયજ્ઞ કરવાનો અભિનાય ઉત્પન્ન થઈ આ એક અતિ ઉન્ન જાણીતા હતી એમાં દિવિત પણ શક નથી પાકુવશના જન્મેજ્યથી કનોજના અતિસ ગાળ જ્યમદ સુધી જેમણે જેમણે અશ્વમેધયજ્ઞ કર્યો તો, તે સર્વનો નાશ થઈ ગયો છે આ યજ્ઞનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સમસ્ત રાજ્યોમાં પ્રધાનતા પ્રાપ્તિ ની એ હેતુ છે જે કે મહાગાળ જ્યમિદ દિહીના પાદશાહની સભામાં પ્રથમ સામર્થ્યવાન પુરુષ ગણાતા હતા જે કે તેઓ પોતાના અન્વતે ગંગા ના તટપર્યંત પ્રવેશાનુભાગ નિર્વિઘ્નતાથી વિચરણ કરાવવાને સમર્થ હતા કોઈ પણ રાજ તેમના અન્વતે પગલાંનું સાહસ કરવાને સમર્થ નહોતો તેપણુ જે તેમનો અશ્વ માગ્યલ તન્હે ભાત તે અવશ્ય ગમેહગાળ તેને પગડી પોતાની અશ્વશાળામાં રાખી ભેત અશ્વના તેમનો અશ્વ ચપનના તટપર ભાત તે હંમાજતિનો ગાળ અવશ્ય પોતાના ઉપન રાને સિદ્ધાન્તને વિપત્તિમાં નાખીને પણ તેને પકડી ભેત સવાઈ જ્યમિદે પુષ્કળ દ્રવ્યનો વ્યય કરી પગમ મુદર યજ્ઞશાળા બધાની આ યજ્ઞના ળાના ત્તલો અને છતને આદીથી સગી લેવામાં આવ્યા હતા પરંતુ દુઃખની વાત છે કે જ્યમિદના ભ્રષ્ટ્ર વશજ જગતસિદ્ધિ આદીના પત્રા ઉમેરી લેવાગયા અને જ્યમિદે જે વસ્તાનિક થયો અત્યંત પરિશ્રમ અને દ્રવ્યવ્યય કરીને મગ્નકિત કર્યા હતા તેનો અર્ધભાગ તેણે જ્યમિદની એકે નાધા રણુ વેશવાને આપી દીધો

મહારાજ સવાઈ જ્યમિદ ૪૪ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કરી સવત ૧૭૮૯ (ઈ.સ. ૧૭૪૩) માં મરણ પામ્યા અને તેમની વિવાહિતા ગણી તથા તેમની કેટલીક ઉપપત્નીઓ તેમની માથે સતી બઈ તેમની સાથેજ જ્યમિદનાથી વિજ્ઞાનનો પણ લોપ થઈ ગયો

સમસ્ત રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં મહાગાળ સવાઈજ્યમિદના ગાળ ૧ પ્રવરણુ જૈથી વિશેષ ઉ જ્યવલ પ્રકાશ આપી ગયું છે અને ચિરકાળપર્યંત તેમની કીર્તિ ગહેજે દત્તર રાજપૂતગણઓની નારકીર્તિમાં કેવળ રણભેરીનો ભયકર વ્યવિ ગણકારા, ભૈવનાદ તનવાગેનો અણુઅણુટ અને વીરોનો જ્યમિદનીજ કણગોચર થતો હતો પરંતુ મરાઈ જ્યમિદના રાજ્યમાં તે વિવિધ સમાજ-સુધાગતા નિધમો ઉન્નતિના ઉપાયો, વિજ્ઞાનની પ્રકાશમાન બધેતિ, કાન્યની સમુગ વાણી ઇતિહા-યનો મોજજનલ પ્રકાશ અને ભતીય જોગ્યની અચક પ્રભા પણ પોતાના કિંગ્ડો દેડી રહી હતી આવા રાજ્યને કોણુ બૂલી શકે

અધ્યાય ૩ જો

ધર્મીસિંહનો જયપુરના સિંહાસનપર થયેલો અભિષેક-અનેકવિવાહનું વિગ્રમ્ય ફલ-
સવાઈ જયસિંહના દ્વિતીય પુત્ર માધોસિંહે અંબરના સિંહાસનપર અધિકાર સ્થાપિત
કરવાને કરેલો ઉદ્યોગ-મેરાડના રાણાએ ધર્મીસિંહની પાસે મોકલેલો દૂત-તેમનું મહાવિપત્તિમાં
આવી પડવું-ધર્મીસિંહે મહારાષ્ટ્રીયનેતાનાં ગ્રહણ કરેલો આશ્રય-રાણાની સાથે ધર્મી-
સિંહને થયેલું યુદ્ધ-ધર્મીસિંહને મળેલો વિજય-કોટા અને છુદી છત્તી લેવામાં ધર્મીસિંહે
મહારાષ્ટ્રીય નેતાઓની લીધેલી સહાય-મહારાણાએ પોતાના ભાણેજ માધોસિંહને અંબરના
સિંહાસનપર અભિષેક કરવાને માટે પુનઃ કરેલી યુદ્ધની તૈયારી-તેમણે ગ્રહણ કરેલો હાલકરનો
આશ્રય-ધર્મીસિંહનો વિપદાાર થયેલો નાશ-માધોસિંહનો અંબરના સિંહાસનપર થયેલો
અભિષેક-ઉદયભાણુ-અટગતિયું વર્ણન-અટરાજે અંબરરાજ્ય પર કરેલું આક્રમણ-અંબરની સે-
નાની સાથે જાદાન થયેલો સંગ્રામ-માથેરીના સામંતને પુનઃ મળેલો પોતાનો અધિકાર-માધો-
સિંહનું મૃત્યુ-પૃથ્વીસિંહ-તેમનું મૃત્યુ-પ્રતાપસિંહ-માધોસિંહની વિધવા પરણીની ફીરોજપર
થયેલી કૃપા-માથેરીના સામંતની સ્વાધીનતા-ખુશાલીરામે કરેલો પ્રપંચજાળનો વિસ્તાર-ફીરોજના
પ્રાણનો નાશ-પટરાણીનું મૃત્યુ-મહારાષ્ટ્રીયોના સાથે વિવાહ-પ્રતાપસિંહે ગ્રહણ કરેલો રાજ્ય-
ભાર-તેણે ટુંગાના સમરમાં મેળવેલો વિજય-પટણના સમરમાં ખતેલી શામ્ભવીય ઘટના-પ્રતાપ-
સિંહપર આવી પડેલી વિપત્તિ-મહારાષ્ટ્રીયો વગેરેએ જયપુરપર કરેલું આક્રમણ-પ્રતાપ-
સિંહનું મૃત્યુ.

વર્ણનપત્ર મહારાજ જયસિંહનો પરલોકવાસ થયા પછી તેમના ન્યેષ્ઠ
પુત્ર ધર્મીસિંહ જયપુરના સિંહાસનપર અભિષેક થયા. આ સમયે જયપુરનું
રાજ્ય કેવલ રાજસ્થાનમાં જ નહિ; પરંતુ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં એક મહા બળવાન
રાજ્યતારકે મણાટું હતું કુશાવહોની સેનાને સર્વત્ર વીરમેનાતરિકે સન્માન
મળતું હતું. આ સમયે જયપુરરાજ્યની સીમા નિશ્ચિત ચર્ચાઈ હતી. રાજ-
દાય ક્યયથી પરિપૂર્ણ હતો મંત્રસિમાજના રાજનીતિચતુર પુરુષો નિયુક્ત
હતા અને સેના પણ રણવિદ્યામાં પારંગત હતી ધર્મીસિંહ પોતાના પિતાના ન્યેષ્ઠ પુત્ર હતા, તેથી
સિંહાસન તેમને જ પ્રાપ્ત થયું. તેમના શાસનકાળમાં કેટલાક વર્ષો સુધી કાંઈ વિશિષ્ટ ઘટના બની
નહિ. પછી ઇ.સ. ૧૭૪૭માં તેઓ પોતાની મેનાસાથે દુર્ગાનીઓની સામે યુદ્ધ કરવાને માટે
સતલજ નદીને તટે ગયા આ સમરમાં તેમણે ભીરુતા દર્શાવી હતી. યાદશાહનો મુખ્ય સેનાપતિ
કમરુદ્દીનખા માર્યો બચાથી તેઓ પોતાની સેનાસહિત રણબુમિમાંથી નાસી ગયા. કેટલાકે તેમની આ
ભીરુતાને ઉત્તમ રાજ્યનીતિ પણ ગણે છે; પરંતુ તેમની રાણી તેમના આ કૃત્યથી અત્યંત અપ્રસન્ન
થઈ હતી. એક રાજપૂતકુલમાં પેદા થયેલા માણસને કાપુરખની પેઢે રણબુમિમાંથી નાસતો જોઈ
કયો રાજપૂતબાલા ક્રોધિત ન થાય ?

સર્વગુણસંપન્ન અને અસાધારણ પુરુષ સવાઈ જયસિંહને ઘેર જન્મ લાઈ ધર્મીસિંહે તેમના ના-
મને કલંક લગાડ્યું હતું. તેઓ પિતાના ગૌરવની રક્ષા કરવા માટે ઉપયુક્ત શુભો ધરાવતા હતા. તે-
મને સિંહાસનપર અભિષેક થઈ પોતાની પ્રજાને પ્રસન્ન કરવાનો સુઅવસર મળ્યો હતો; પરંતુ તે-

મનામાં ક્ષત્રિયોમિત તેજસ્વિતા અને સાહસિકતા નહોતી, તેથી ક્ષીર તેમજ અધ પતન થવા લાગ્યું. પાંદેકોએ પ્રથમ ભાગમાં વાચ્યું હતું કે જે સમયે મેવાડ, મારવાડ અને અન્ય એ ત્રણ બાજુ વાન રાજ્યના અધીશરોએ દિલ્હીના પાદશાહની વિરુદ્ધ પરસ્પર દ્વંદ્વ સંધિ કરી હતી, તે સમયે તેમનામાં પરસ્પર વૈવાહિક સંબંધ પણ સ્થિર થઈ ગયો હતો. આ સંધિનું પરિણામ એ આવ્યું કે મારવાડ પતિએ સમસ્ત ગુજરાતદેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અને અખરરાજ્યના અધીશર સવાઈજયસિંહે પોતાના ગબ્બની આસપાસના પ્રદેશોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. આ સમયે તેમણે શેખાવાગીના અધીશરને પોતાનો માહલિક બનાવી તેની પામેથી ખડણી મેવા માંડી હતી. એક બાજુ જેની રીતે ઉક્ત સંધિનું ક્ષણ મળદાયક થયું તેવી રીતે બીજી બાજુએ તેનું વિવશ્ય ફળ આવ્યું. અખર અને મારવાડના રાજવંશ દિલ્હીના ચવનપાદશાહના વશમાં કન્યા અર્પણ કરી પાંચર આપરકેતને સ્થગિત કરતા આવ્યા હતા. સમગ્ર ભાગતવર્ષમાં માત્ર મેવાડના રાજાએજ પ્રાણતપર્યંત પોતાની કન્યા ચવનપાદશાહને આપી નહોતી. આ બંધનથી રાજાના વંશને આજ પર્યંત ભાગતવર્ષમાં સર્વોચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. બારથી મારવાડ અને અખરના રાજાઓએ મુસલમાનોને કન્યા આપવા માંડી, ત્યારથી મેવાડના રાજાએ તેમની સાથે વૈવાહિક સંબંધ બંધ પાડ્યો હતો, પરંતુ આ નવીન સંધિ બંધન થવાથી પુનઃ કન્યાવ્યવહાર શરૂ થયો. પ્રથમ સવાઈ જયસિંહની માથેજ નાપાએ પોતાની કન્યા પગલાવી, પરંતુ તેમણે તેમની સાથે એવી ચરત કરી કે આ ગબ્બનરીના ગર્ભથી જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તેને નામે હેય તોપણ જ્યેષ્ઠ મ્હાગના ભોજે તેને સિદ્ધા સન આપવું, ને જે પુત્રી જન્મે તો તેને કદિ પણ ચવનના વંશમાં અર્પણ કર્યો. ઈ જયસિંહને મેવાડની ગબ્બનરીના ગર્ભથી એક પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ આ પાતુ નામ માધોજી રાખવામાં આવ્યું. આ પુત્રના સન્માનનું ઝાણું ગ્વા મટિ જયસિંહે પોતાની જીવિત અવસ્થામાંજ માધોમિહના મામા સમ્રામસિંહની સલાહથી તેમને પોતાના રાજ્યના ટોક, ગમપુરા કાશી અને માલપુરા નામના ત્રણ પ્રજાણીઓ અર્પણ કરી દીધા. તદુપરાંત રાજા સમ્રામસિંહે પોતાના ભાણેજને મેવાડનાં બાના ગમપુરા અને ભાનપુરા નામના બે પ્રજાણીઓ અર્પણ કર્યા. આ મર્વ પ્રજાણીઓની એક દગ ઉપજ ૮૪ લાખ રૂપિયાની હતી.

ઇશ્વરીમિહ સવાઈ જયસિંહના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોવાથી તેઓ અખરના મિહા મનપર આશ્રયમાં પ્રથમ પાંચ વર્ષોરુપી કાશીએ પણ માધોમિહના પક્ષનું સમર્થન કર્યું નહિ, પરંતુ આ પાંચ વર્ષોમાં ઇશ્વરીસિંહે જે અધોગતતા દર્શાવી તે જ તેઓ મામ તોને અત્રિય થઈ પડ્યા. તેમના આવગણથી અસંતુષ્ટ થઈ અખરના સામ તોએ ઇશ્વરીસિંહને પદમ્બરૂ જરી તેમનું સ્થાને માધોમિહને અભિષિખ્ત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અત્યાગમુદ્ધી રાજગુમાર માધોમહ પોતાના પિતા અને પોતાના મામાએ અર્પણ કરેલી જગીર મતોપપચ્છ ભોગવના હતા. તેમણે કદિ સ્વપ્નમાં પણ પોતાના પિતાનું સિદ્ધાસન પ્રાપ્ત થવાની અભિલાષા ધાણું કરી નહોતી અને રાજાએ પણ માધોમિહને સિદ્ધાસનારૂઢ કરવાને માંડે જઈ વિશેષ પ્રયત્ન ન કરોતો. પરંતુ બ્યારે અખરના ગબ્બારી પુરોએ માધોમિહ અને તેમના મામા જગતમિહની મમલ માધોમિહને સિદ્ધાસનાભિષિખ્ત કરવાનો અસ્તાવ સાદ કર્યો, ત્યારે તેઓ તે પર્વ કરવાને અમત થયા. ક્ષે ઇશ્વરીમિહના અધ પતનનો પ્રારંભ થયો. મેવાડના રાજા જગતમિહે અખરપતિ ઇશ્વરીસિંહ પર એવો સંદેશ મોકલ્યો કે સવાઈ જયસિંહ મનુષ્યસ્થાપ એવી પ્રતિષ્ઠા કરી ગયા હતા કે અન્ય પુત્રો જોઈ હોના છતાં પણ માધોમિહને સિદ્ધાસન અર્પણ કરવું, માટે આપ માધોમિહને અખરનું રાજ્ય આપી દો. આ સંભાવના સાભળતાની સાથેજ ઇશ્વરીસિંહને ગણે ઝળકાત થયો. હેય તેવું કુ બાણ્યુ તેઓ એતરફ અધકાર બેવા લાગ્યા. તેઓ સારી પેઠે સમજ ગયા કે આટલા દિવસ પછી બ્યારે ગણાએ આ પ્રવન ઉપસ્થિત કર્યો છે, ત્યારે એનો નિવેડો સજ્જતાથી આવનાર નથી. અતે રાજ્યરક્ષાનો પ્રયત્ન ઉપાય નહિ જોઈ ઇશ્વરીસિંહે મહા રાષ્ટ્રીયેતા આપાછ સિધિયાવી સાથે સંધિ કરી અને તેની સહાય પ્રાપ્ત કરી. મેવાડના મહારાજાએ આ મમાચાર સાંભળ્યા કે તરતજ તેમણે યુદ્ધની માગણી કરી છુટી અને મેવાડના અધીશરોએ માધોમિહના પક્ષનું સમર્થન કર્યું અને તેઓ મેવાડના મહારાજાની માથે ગળી ગયા. રાજગહલ નામના

અન્ય ઉલ્લપક્ષની મેનાઓ મળી અને એકબીજાની માથે યુદ્ધ કરના લાગી સિમેદીઆઓના નીગતની પ્રભા આ સમયે સર્વથા નિગતેજ થઈ ગઈ હતી, તેથી રાણાને વિજય પ્રાપ્ત થયો નહિ મહાગજાન મહારાષ્ટ્રીઓએ પ્રબળ પગક્રમ દર્શાવીને મેવાડ, છુદી અને કોટાની એકત્રિત મેનાને પગત ઠગી દીધી આથી માધોસિંહની આશાનુ આકાશ સર્વથા અવગતથી ઠગાઈ ગયું

ધૈર્યશિલે મહારાષ્ટ્રીઓની મહાયથી વિજય પ્રાપ્ત કરી ગવૈન્મત્ત બની આપાઝ મિથિયા ની સહાયથી છુદી અને કોટાના ગજનપર આક્રમણ કર્યું આ આક્રમણ ક્રવામા છુદી અને કોટાના ગજનપર વૈગ લેવા સિવાય તેમનો બીજો કોઈપણ હેતુ નહોતો પરંતુ આપાજનો હિંદસ કોઈ જુદોજ હતો તેનો વિચાર દ્રવ્ય અને અધિકાર મેળવવાનો હતો કોટાના અધીશ્વરે પરમ પગક્રમ અને નીગતાપૂર્વક દીર્ઘકાળપર્યંત પોતાની રક્ષા કરી. આ યુદ્ધમા આપાજનો એક હાથ કપાઈ ગયો, તથાપિ આ તે કોટા અને છુદી એ ઉલ્લપના ગજાઓ મહારાષ્ટ્રીયદલથી પરાસ્ત થઈ ગયા આપાજ એ ઉલ્લપગજાઓની પાસે પોતાને ખડખી આપવાની શરત કરના ધૈર્યશિલ આપાજની મહાયથી ઉક્ત મમરમા વિજય પ્રાપ્ત ગી નિર્વિનંતાથી રાજ્યમુખ ભોગવવા લાગ્યા ખગ પગતુ અતિ અરપ સમયમા ધનદોર નાદળાઓએ તેમના સાભાગસૂર્યને આવૃત કરી દીધો

ધૈર્યશિલે જે પ્રકારે મહારાષ્ટ્રીયનેતા આપાજની સહાય લીધી હતી, તે પ્રકારે જ મેવાડના મહારાજાએ બીજા મહારાષ્ટ્રીયનેતા હોલગની સહાય લીધી ગણુએ હોલગને જણાવ્યું કે—“ જો તમે ધૈર્યશિલને સમગ્રમા પગસ્ત કરીને પદબ્રષ્ટ કરો અને માધોસિંહને અબગના મિહાસનપર અભિષિ તરશો તો હું તમને હતાગીસ લાખ રૂપિયા આપીશ ” દ્રવ્યલેખી હોલગે આ પ્રતાપ શીઘ્ર સ્વીકાર્યો શીઘ્ર યુદ્ધની તૈયારી થતા લાગી, પગતુ ધૈર્યશિલના માલગનામા બ્યાજે આ સમાચાર આવ્યા ત્યારે તેમણે હોલગની સામે યુદ્ધ કરી વિજય પ્રાપ્ત કરવો અગત્ય ધારી વાપરની પેઠે વિષપાન કરી પ્રાણત્યાગ કર્યો ધૈર્યશિલનું મૃત્યુ થયા પછી માવોમિલ નિર્વિનંતાપૂર્વક તે મના સિહાસનપર અભિષિક્ત થયા હોલગે નાધોમિહના પક્ષનું સમર્થન કર્યું હતું તેના બદલામા તેમણે પોતાને પોતાના પિતા તથા મામા તરફથી જે ૮૪ લાખ રૂપિયાની ઉપજના પ્રદેશો મળ્યા હતા, તે સર્વ તેને મમર્પણ કરી દીધો

માધોસિંહ ક્ષત્રિયોચિત શુભેથી નિર્મૂલિત હતા માહમ નીરતા, ગજનીતિજના ઉન્ન્યાલિના ધા તથા એકાગ્રતા દિશાદિ શુભેથી તેમણે તીવ્ર મમત્ત મામતો અને પ્રગ્નતા પ્રેમ આદર્પિત કર્યો ધૈર્યશિલના જામનસમયમા અબગનુ રાજ્ય પ્રભાહીત થઈ ગયું હતું, પગતુ માવોમિહ મિત્રાત્મ નાભિષિક્ત થતા પછી તેની પ્રભા ઉત્તરેતર અવિવાહિત પ્રગ્નિત થતા લાગી જે કે માવોમિહે મહારાષ્ટ્રીયનેતા હોલગની સહાયથી સિદાસન પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને તેને ૮૪ લાખની ઉપજની ભૂમિ અર્પણ કરી હતી તોપણ તેઓ મારી પેઠે જણાવતા હતા કે મહારાષ્ટ્રીયોએનું દમન કરી વિના અથવા તેમને ગજગજાનમાથી હાકી ગદ્યા વિના આપણુ હયાણુ થઈ ગયાના નથી મિત્રાત્મનાર થયા પછી થોડા વખતમાજ તેમણે પોતાની નીરતા અને ગજનીતિજતાને પત્રિચય કરાવ્યો. જર્નલ ટોડ માધોસિંહવિષે પોતાને અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે જણાવે છે “ જો તેઓ ઉત્તરભાગુ જામના જર્નમા ઉત્તરેપ ન કરત અને તેમનું જીવન થોડા વધુ મળમુધી ગ્યામી રહ્યું હોત તો અનસ્ય તેઓ ગરોડાની સાથે મળીને મહારાષ્ટ્રીઓની સત્તા ચૂર્ણ કરી દેત ” પગતુ તેમના નાગજનુઓ વારવાર તેમના જર્નમા વિશેષ નાખતા હતા જે કે અગ્નિતિજા ઇતિહાસ હવે મુદ્રગિદ્ધ થઈ ગયા છે તોપણ તે બની સાધારણ કૃષિગજની ગ્થિતિમાથી અર્ધગતાબ્દીમા એક પ્રબલ ભતિ ગી રીતે બની તે વિષે થોડા ઉદ્દેશ અને કરવો અપ્રાસગિક ગણાવે નહિ આ ભતિ આ એજનેના ઉત્તરોત્તમ મેનાપતિઓની સામે યુદ્ધમા દટી ગઈ હતી

આ ભતિ એક સમયે ગજગજાનના જીમ રાજકુલમા પ્રતિભા પામી હતી પગતુ પાગજથી તે અનતિના મુખમા સપાડાઈ હતી અને તેણે પુન પોતાનું મત્તકે ઉન્નત કર્યું જે વીજપુરને સૌથી પહેલા પોતાનું કૃષિકાર્ય દોડ્યા વિના પોતાને પીડા આપનાર ગજુઓની વિરુદ્ધ અસિ ધારણ કરી હતી, તેનું નામ ચૂડામણિ હતું ઔગજેબના ઉત્તરગધિકારીઓને ગજ્યને માટે માહોમાહે કલહ

કરતા અને મધિરની નદી વહેવરતાં જોષ દિલીશ્વરના તાબાના યુન અને સિનસીની ગામના બટો-
એ પોતાના ગામના નાના નાના કિલ્લા બધાબધા અને તેઓ લૂટફાટ કરવા લાગ્યા તેઓ થોડા
વખતમાં 'કબાલક' અર્થાત્ લૂટારાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા તેમણે દિલીની સમીપે ફર્જખશીઅર-
ના મહામયસુધી લૂટ કરવાનું સાહેસ કર્યું હતું આ સમયે દિલીની રાજસભામાં બે સૈયદશા-
તાઓ સર્વની ઉપર સત્તા ચલાવતા હતા બન્નારે તેમણે બટોને મરતક ઉચ્ચતાએ જોયા ત્યારે તેમણે
તેમનું દમન કરવાને માટે અબ્દુરરાજ સવાઇ જયસિંહને કહ્યું સવાઇ જયસિંહે આ આગ્રાનું પાલન
કરવાને માટે શીઘ્ર સેના લઇ યુન અને સિનસીનીપર ઘેરા નાખ્યો, પરંતુ તે નિષ્ફળ થયો અને
બટો પોતાના માટીના કિલાની રક્ષા કરવાને સમર્થ થયા અને સવાઇ જયસિંહ હતાશ થઇ બટો-
ના કિલા છોડી પોતાના પાટનગર તરફ ચાલ્યા ગયા

આ ઘટના બન્ના પછી અરુપ સમયમાં ચૂડામણિએ પોતાના નાના બધુ વદનસિંહને કેદ કર્યો,
જાણુ કે તે અત્યત ઉપદ્રવી હતો તે બધા વર્ષસુધી બદીવાન રહ્યો અને અબ્દુરરાજ જયસિંહે
મધ્યસ્થ થઇ વદનસિંહને મુક્ત કરાવ્યો અને તેને તેના જ્યેષ્ઠ ભાતા ચૂડામણિ પાસે ટટલીક ભૂમિ
પણુ આપવી વદનસિંહ મુક્ત થતાની સાથે જયપુરમાં જઇ પહોંચ્યા અને તેણે જયમિંહને યુનપર
અધિકાર કરવાને ઉત્તેજિત કર્યો વદનસિંહની ભલામણથી જયસિંહે શીઘ્ર પોતાની સેના લઇ બટોની
ભૂમિમાં જઇ યુનના કિલ્લાને વેરી લીધો બટપતિ ચૂડામણિએ પૂર્વવત્ પ્રબળ પગકમમહિત ધ
ભાસપર્થત પોતાની રક્ષા કરી, પરંતુ પોતાને હીનબળ થયેલો જોઇ આ તે તે પોતાના યુન મોકલ
સિંહને પોતાની સાથે લઇ તે કિલામાંથી નાખી ગયો ત્યારપછી અબ્દુરરાજે શીઘ્ર યુનના કિલાપર
પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો પછી તેમણે વદનસિંહને બટભતિના અધીશ્વરવરૂપે હીજ
નામના સ્થાનમાં અભિષિચ્છ કર્યો આ હીજ પાછળથી અતિ પ્રસિદ્ધ રચી બન્યું

વદનસિંહને અનેક સત્તાનો થયા તેમના સૂર્યમંદન, જોલાગામ, પ્રતાપસિંહ અને વીગનાગયણ
નામના ચાર પુત્રોએ પોતાના બાહુબળથી વિશેષ યશ પ્રાપ્ત કર્યો વદનસિંહે પોતાના બાહુબળથી
દિલીશ્વરના તાબાના અનેક પ્રદેશો પોતાના અધિકારમાં લઇ લીધા તેણે પ્રથમ વેગ નામના સ્થાનમાં
એક કિલ્લો બધાબધા અને તે પોતાના યુન પ્રતાપસિંહને અમરિપત કરી દીધો તણે પોતાના જ્યેષ્ઠપુત્ર
સૂર્યમંદનને પોતાનું સિંહામન અર્પણ કર્યું

સૂર્યમંદનના પૂર્વજોએ સ્વભાવિની ઉન્નતિ કરવાને માટે જે જે મનોગ્યો એ યા હતા, તેને પ્ર-
ત્યક્ષ કાર્યમાં ઉતારવાનું સાહેસ અને બળ સૂર્યમંદનમાં મિલમાન હતું સૂર્યમંદને પોતાના પિતાના આ-
સનપર અધિષ્ઠિત થઈ સૌથી પ્રથમ ભરતપુરના અધીશ્વર થેમને પગસ્ત કરી તેપર પોતાનો અધિ-
કાર સ્થાપિત કરી દીધો જેમાં તેના સંગો હતા

સવત ૧૮૨૦ (ઇ. સ. ૧૭૬૪)માં સૂર્યમંદને ચવનસમ્રાટની રાજધાની દિલીસુધી લૂટફાટ
કરવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ તેના આ મનોરથ પૂર્ણ થયો નહિ એક સમયે તે સુગયા ગેયવાને ગયો
હતો એવામાં બહુચીઓના એક દળે તેનાપર ભયક આક્રમણ કર્યું અને તેનો વધ કર્યો સૂર્યમંદન
ને બનાહિસિંહ, ગલસિંહ, નવલસિંહ, નાદરસિંહ અને ગણિતસિંહ નામના પાંચ પુત્રો હતા આ
ઉપગત તેણે એક હાદેવખખસ નામના સુકુમાર બાલકને પણ કતકરવરૂપે મહણ કર્યો હતો તે
એક સમયે સિકાર કરવા જતો હતો, એવામાં માર્જા તેને આ બાળક મળ્યો હતો ઉક્ત પાત્ર
પુત્રોમાંથી પહેલા બે કણ્થી ભતિની વિવાહિતા સ્ત્રીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયા હતા ત્રીજો પુત્ર મા
લણના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયો હતો અને ચૈષ બે પુત્રો સૂર્યમંદનની સ્વભાવિની સ્ત્રી અર્ચાત્ મટભતિ-
ની સ્ત્રીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયા હતા

સૂર્યમંદનનું મૃત્યુ થયા પછી જે સમયે બનાહિરસિંહ તેના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયો
તેજ સમયે માધોસિંહના મરતકપર પણ અબરનો રાજસુકટ શોભાયમાન થયો બનાહિરસિંહે
સિંહાસનપર બેસતાની સાથેજ માધોસિંહની સાથે શત્રુતા કરી આ શત્રુતાનો પ્રથમ હિંદેશ તો એ હતો
કે બંધી માધોસિંહ મહારાષ્ટ્રીઓનો પરાબળ ન કરી શકે અને બીજો હિંદેશ એ હતો કે જયપુરરાજ્યને
આધીન માચેરીના સામતને પગસ્ત કરી એ દેગપર પોતાનો અધિકાર જયપુરરાજ્યે કરી લીધો

હતો તેથી જવાહિરસિંહે માચેરીના સામતનો પક્ષ લઈ તેને મદદરૂપ થવા ધાર્યું હતું. હીજરી સન ૧૧૮૨ માં જવાહિરસિંહ અબગપતિને વાર વાર પ્રાર્થના કરવા બાજ્યો કે - “મને ડામાદેશ અપાવું કે?” પરંતુ અબગ-રાજ માધોસિંહે તે પ્રત્યે કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. આથી જવાહિરમિંહે અબગપતિની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાની સેના મંજૂ કરી જયપુરગજ્યમાં યથાને પુષ્કરતીર્થ તરફ દુર દુરના મારી ચિગ્રમચિત રીતિઓસાર જવાહિરસિંહે જયપુરના મહાગર્જને પોતાના આગમનવિરે ખમગ આપી નેઘટી હતી અને ને જયપુરપતિએ તેને પોતાના ગજ્યમાં યથાને જવાની ગજ આપી હોત તોજ તેણે જયપુરગજ્યમાં પ્રવેશ કરવો નોંધતો હતો, પરંતુ જવાહિરસિંહે તેમ ક્યું નહિ તેણે જયપુરના મહારાજની આજ્ઞા વીધાવિનાજ તેમના રાજ્યમાં યથાને પુષ્કરતીર્થતર પ્રયાણ કરવા માડ્યું જે મમયે જવાહિરસિંહ પુષ્કરતીર્થમાં ગયો તે સમયે ત્ય માગવાડના મહાગજ પણ વિદ્યમાન હતા આ ઉલ્લય રાજ્યોનો પુષ્કરતીર્થમાં મેળાપ થયો ને કે જવાહિરસિંહ જાટજાતિનો હતો તે છતાં પણ મુર્ચવશી મારવાડપતિએ તેની સાથે પાઘડી બદલીને મિત્રતા બાધી આ મમયે અબગપતિ ગેગ-ગ્રમ્ત થયા હતા અને તેમની આજ્ઞાથી તેમના બે ભાના હરમહાય અને યુગ્મસ ભય ગજ્યાર્થ કરતા હતા જે સમયે ઉક્ત ઉલ્લ માતાઓને કહેવું જવાહિરસિંહની જયપુરગજ્યમાંથી આજ્ઞા લીધા વિના પુષ્કરતીર્થ ગયાની વાત પડી, ત્યારે તેમણે માધોસિંહને તે સમાચાર જણા અને તેમને પૂછ્યું કે - “બોલો, હવે આ મમયે આપણે શું કરવું નોંધએ?” આ સમાચાર સાંભળી માધોસિંહ અત્યંત ક્રોધાયમાન થયા અને બોલ્યા કે “જવાહિરમિંહને એક એવા આશયનો પત્ર લખો કે હવે અમારા ગજ્યમાં દરિપણ આવીશ નહિ, અને સામતોને મેના સજ્જ કરવાની આજ્ઞા આપો. ને જવાહિરસિંહ ગર્વિત થઈને પૂર્વવત્ પુન આપણા ગજ્યમાંથી જઈ આપણું અપમાન કરે તો આપણે સામતોસહિત તેનાપર આક્રમણ કરી તેને ઉચિત દડ આપવો.” શીઘ્ર માધોસિંહની આજ્ઞાનુમાગ કાર્ય કરવામાં આવ્યું જવાહિરસિંહ ઘાઈ ડગે જાય એવો માણસ નહોતો તે માધોસિંહની માથે યુદ્ધ કરવાના મરતપમદિતજ પોતાને ગેરથી નીકળ્યો હો, તેથી તેણે માધોમિહના પત્રપર કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ તે પાછા ફરતી નખત જયપુરગજ્યમાં યથાને પોતાના પાટનગર તરફ ચાલ્યો જવાહિરસિંહના આ આચરણથી મત્રાસનું બીજગેપણ થયું માધોસિંહની આજ્ઞાનુમાગ જયપુરના મમમ્ત માસતોએ જવાહિરસિંહને ઉચિત દડ આપવાને માટે પ્રમલ વેગથી તેનાપર આક્રમણ કર્યું ઉલ્લયપક્ષો વચ્ચે લય કર યુદ્ધ થવા લાગ્યું આ યુદ્ધમાં અબગરાજ્યના પ્રાય સર્વ પ્રધાન નેતાઓ માર્યા ગયા, પાતુ આ તે અબગપતિનો જય થયો અને જવાહિરસિંહ ગણભૂમિ છોડીને નાગી ગયો.

જવાહિરમિંહનું મૃત્યુ થયા પછી તેનો ઇનિષ્ઠ ભાતા રત્નસિંહ રાજસિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયો રત્નસિંહને શ્રદ્ધાવનના એક ગોસ્વામીની સાથે ઘાડી મિત્રતા હતી ઉક્ત ગોસ્વામીએ તેને કહ્યું કે - “હું કિમિઓ બાહુ છું અને રાસાયનિક પ્રયોગક્ષમ નિદ્રુષ્ઠ ધાતુને સુવર્ણ બનાવી શકું છું. રત્નસિંહ તેના વચનેપર વિશ્વાસ ગળી સુવર્ણ પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી તેને પુષ્કરણ રૂપિયા આપ્યા ગોસ્વામીએ તેને કહ્યું કે અમુક દિવસે આપને સુવર્ણના રૂપિયા આપીશ જ્યાં બતાવેલી અવધિ નિકટ આવી, ત્યારે તે પાખડી ગોસ્વામીને લય ઉત્પન્ન થયો કે, આ ઠંગબાજીમાં તે માગ પ્રાણનો નાશ થવાનો સંભવ છે” આથી અતે તેણે રત્નસિંહના હૃદયમાં ઠગી મારી તેના પ્રાણ લીધા આ પ્રકારે રત્નસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી તેનો નાનો પુત્ર રેશરીસિંહ તેના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયો અને તેનો ડાંગ નવલસિંહ તેના નામથી રાજકારભાગ ચલાવવા લાગ્યો કેશરીસિંહની પછી રણજિતસિંહ જોટાના મિહામનપર અભિષિક્ત થયો આ રણજિતસિંહ પોતાના બાહુમળથી ભારતવર્ષમાં વિગેષ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે અંગ્રેજ મેનાપતિ લૉર્ડ લેકે તેના ભરતપુરના જિલ્લાપર આક્રમણ કર્યું, તે સમયે તેણે પોતાની અમિત તેજસ્વિતા અને પ્રવડ બાહુમળ પ્રદર્શિત કર્યું હતું ઇતિહાસવેત્તાઓ તેની પુષ્કરણ પ્રશંસા કરે છે અંગ્રેજ સેનાપતિ પણ તેની અદ્ભુત વીરતા નોંધને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો હતો રણજિતસિંહ ઇ. સ. ૧૮૦૫ માં મગણ પામ્યો એને રણધીરમિંહ, બલદેવસિંહ, હરદેવસિંહ અને લક્ષ્મણસિંહ નામના ચાર પુત્રો હતા રણધીરસિંહ પોતાના પિતાના સિંહામનપર અધિષ્ઠિત થયો તેની પછી રણધીરસિંહનો નાનો પુત્ર ગજમિહાસનપર

ધેરો અને તેઓ જોકો તેના પાલીતગિરિ રાજકાર્ય કરવા લાગેો અંગ્રેજોએ તેને પદ્મજી શ્રવાને માટે ભગવપુત્રના મિત્રનાપર આક્રમણ કર્યું ઘણા દિવસ સુધી તેઓ ધેરો રાખી રહ્યા ત્યાં પછી તેમને વિજય પ્રાપ્ત થયો વિજયી મેનાએ હસ્તપુરનો ગજબાજનો અને પ્રાચીન મનુષ્ય મપતિ લૂંટી ચીકી હવે પુનઃ અબરગજબ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીશુ અબરના રાજાને નડસેના માથે લુક થયુ તેના પુત્રાનમ માચેરીના સામતને પુનઃ પોતાની ભૂમિ પ્રાપ્ત થઈ નરમ આખાનો પ્રતાપસિંહ નામનો ગજબત અમર તાખાના માચેરી પ્રદેશનો અધીશ્વર હતો કોઈ મહાઅપરાધથી માધોસિંહે પ્રતાપસિંહને દેશનિમાત કરીને માચેરી હસ્તગત કરી તીપુ દત્ત પ્રતાપસિંહ પાસે થયા પછી ગજબાજ નવાહિરમિંહને ગજબે ગયા નવાહિરમિંહને તેને આશ્રય આપી તેના પદ્મ મન્માન રક્ષવાને અર્થે તેને પોતાના ગજબમાં ઘોડી ભૂમિ આપી પ્રતાપસિંહની પાસે ખુશાલીગમ નામનો એ મંત્રી હતો અને જયપુરના ગજબમાં તેના તરફથી નંદરામ નામનો એક મંત્રી સિંગબતો હતો પ્રતાપસિંહ દેશની ભ થયા પછી ઉત્તર ઉભય મંત્રીઓએ પણ નજરગજબનો અગ્રય લીધો એ પ્રતાપસિંહ ખુશાલીગમ અને નંદરામ નજ પતિની કૃપાદૃષ્ટીથી નિવિધનાપૂર્વક ભગવપુરમાં મહીને તેની દાન કરી ભૂમિ ભોગવતા હતાં તેો પણ તેઓના હૃદયમાં નદાસર્વદા મદદગારિમાન નજીવ રહેતુ હેતુ તેઓ મન્માન અને મન્માતિનને શ્રેયના અપમાનને પોતાતુજ અપમાન માનતા હતા તે સમયે નવાહિરમિંહ વિનંતન બની જય પુરના મહારાજાની ગજબ લીધા વિના જયપુર રાજ્યમાં થઈ પુરુષગતીર્થમાં ગયો તે સમય પ્રતાપ સિંહ અને તેના મન્માત્રીઓને પ્રોત્ત અપમાન લાગ્યુ અને તેઓ નજપતિના આશ્રય અને નજી રતો પતિયામ શ્રીને પુનઃ જયપુરગજબમાં ચાલ્યા ગયા નજ પતિએ અબગતી મેના અને નજમેના વચ્ચે ધાર લુક ઉપસ્થિત થયુ તે દિવસે નજ પતિએ પોતાની પેતાસહિત અબગપતિના પક્ષમાં જઈ જાટોના નામ રવા લાગ્યા અ લુકમાં નજ પગલ્લ થઇ ગયા પ્રતાપસિંહને અબગપતિએ પગમ આદરપૂર્વક મોકલ્યુ યાં આ લુક થયા પછી માધોસિંહ મામ આગ દિવસપરત જીવિત રહ્યા તો તેમણે પ્રતાપસિંહની અપમાન સ્વદેશભક્તિ જોઇ તેના અર્થ અપગમો દ્વારા આ શ્રી તેના માચેરી પ્રદેશ પુનઃ તેને અર્પણ કરી દીધો પ્રતાપસિંહે પોતાના આશ્રયદાતા નજપતિની માંમે લુક કર્યુ તેટલા માટે પ્રેરના માણુઓએ તેન કૃતમ કર્યો કે પગ લુ અને તેને કૃતમ કરી શકતા નથી અને તેને માયા સ્વદેશભક્ત મહીએ છીએ

સત્તર વર્ષ પછી જય મંત્રી માધોસિંહ અતિમાગના ગ્રેમથી મનુ પામ્યા એ સમય પિંહ થોડો વડુ નખન છારના રક્ષ હોત ન તેઓ કુચાવલેનુ બાંધ નામની શ્રી તેઓ અક પામ્યા તે સમય તેમના પુત્રની વય અતિ અલપ હતી તેથી દિનમાનુદિવમ કુચ નહેાની મિત્રીપુ થયા ન ગી માન પિંહે શ્રી નગિની મહાપના ગી હતી તેમાં તમણે મૈથી નમ મધે પુ નામન ગજ બધા તુ અ મશૂર માધોપુર ગજબાજના સાથી મિત્રા હ લિન માજિબચાન રજીથભારના મિત્રાની પમે મિત્ર હ માધા સિંહ નવાતિપવિદ્યામાં પાઠશા ના અને તેમણે પોતાના પિતા મરાઇ જયમિહના અને પ્રણેય પદ્મવામિત્ર મેળ યુ લ્લ તમના મનન ગમ જયપુરમાં અને પડિતા માનતા હતા પી તે સમયે જયપુર ગરની સમગ્ર પવિન બાવા સતી પ્રલા પદ્મ આખી પછી જઈ હતી માધોસિંહને એ ગણુઓના ગર્ભથી પુત્રીમિ શ્રી પ્રતાપસિંહ નામના બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા મધેમિ ને મર્ચ વા ન થયા પછી તેમનો ગિજુમાર પુત્રીમિ અબરના મિત્રામપર અલિપિક્ત થઈ પુત્રીસિંહની માના નાની રાણી હતી અને પ્રતાપસિંહ ના માના પદરાણી હતી તેથી પ્રતાપસિંહની માતાજી પુત્રીમિહની પતી ગજબાજ અનાવવા લાગી આ રાણી અદાવતક્રુનમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી અને તે મન્માત્રીના દી તથા દત્તરાજાવતી હતી પદ્મ તેણે શ્રીગજ નામના એક માવતની સાથે પ્રમ બાધ્યા હતો તેથી તેનું માન વલ્લ ગી ગજુ લ્લ તેણે શ્રીદેવો રાજબલાનો મદામદ બના થો તેથી મામતો અલત અમસન્ન થયા અને ગજવાડી છોડી પોતાની નજીગમાં જઈ ગહેવા લાગ્યા ગણુએ તેમની મિત્રિત પણ મદદા આપવાના પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ગજબાજ અનાવવા માલ્યો તેણે મદદાદીશનના પતિ અબાજના દાસનીએ પિપાદદા મેના પોતાની પાસે ગમી અને તેનાદા ગજબાજ મદદિત ગયા માલ્યો આ સમય આતંગમ નામનો એક માણસ અબગને મિત્રાન હતો વળી

ખુશાલીરામ વહોરા પણ મંત્રી હતો. ખુશાલીરામ ઉચ્ચ - શ્રેણીના રાજનીતિજ્ઞ હતા; પરંતુ શીશીઝની પ્રભુતા અને પ્રબલતાએ તેને સર્વથા સામર્થ્યહીન બનાવી દીધો. શીશીઝ રાણી અને રાજ્ય ઉપર સંપૂર્ણ આધિપત્ય ભોગવતો હતો. નવ વર્ષપર્યંત અંબરનું રાજ્ય આવી નિઃકનીય રીતે ચાલ્યું અને એ અવધિ પછી અંબરપતિ પૃથ્વીસિંહ અશ્વપરથી પતિત થઇ પરલોકવાસી થયા; પરંતુ આ સમયે પ્રજાના મનમાં એવો પ્રબળ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો કે પટ્ટરાણીએ પોતાના કુમાર પ્રતાપસિંહને રાજ્ય આપવાને માટે પૃથ્વીસિંહને વિષ આપીને મારી નાખ્યો છે. જે કે પ્રતાપસિંહની માતા પટ્ટરાણી હતી તોપણ પૃથ્વીસિંહની શૈશવાવસ્થામાં તેના હાથમાં અંબરનું રાજતંત્ર ગયું, એ એક ભયંકર ભૂલ હતી; કારણ કે પૃથ્વીસિંહનો નાશ થવાથી તેનો સ્વાર્થ સંકલ્પ થવાનો સંભવ હતો. પૃથ્વીસિંહ મરણપર્યંત પોતાની સાવકી માતાની શાસનશૃંખલા દૂર કરી શક્યા નહોતા. તેમની ખાલાવસ્થામાંજ બિકાનેર અને કુણ્ણગઢની રાજકુમારીઓની સાથે તેમના વિવાહ થયા હતા. કુણ્ણગઢની રાજનિઃક્રીતા ગર્ભથી તેમને માનસિંહ નામનો એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો. આ શિશુ માનસિંહ દીર્ઘકાળસુધી અંબરારાજ્યના કંટકસ્વરૂપ રહ્યો હતો. માનસિંહની માતાએ પ્રથમ તેને લઈને ગુમરીતે કુણ્ણગઢમાં જવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ કુમાર ત્યાં નિર્વિઘ્નતા પૂર્વક રહી શકશે નહિ, એવા ભયથી પાછળથી તેણે તે વિચાર માંડી વાળ્યો અને તે તેને લઈને પરભારી સિંધિયાની જાવણીમાં ચાલી ગઇ. તે સમયથી તે સિંધિયાને આશ્રયે જાલીઅરમાં રહેવા લાગ્યો.^૧

પૃથ્વીસિંહનું અકાળ મૃત્યુ થયા પછી અંબરના સૂતા સિંહાસનપર પટ્ટરાણીના પુત્ર પ્રતાપસિંહ સરલતાથી અધિષ્ઠિત થયા. ખુશાલીરામને રાજની ઉપાધિ આપી અંબરનો મુખ્ય અમાત્ય બનાવવામાં આવ્યો. પ્રતાપસિંહનો અભિષેક કરવામાં તેણે ઘણી સહાય કરી હતી. મુખ્ય મંત્રીના પદપર વિરાજમાન થઇ તે ક્રમશઃ પોતાની પ્રભુતાનો વિસ્તાર કરવા લાગ્યો. તે સૌથી પહેલાં પોતાના પ્રધાન શત્રુ શીશીઝની સત્તાનો સંપૂર્ણ લોપ કરવાને વિશેષ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તેણે પોતાનો આ મનોરથ સિદ્ધ કરવાને માટે જે ઉપાયો લીધા, તેથી તેના જૂના સ્વામી માચેરીના સામંતને સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત થઈ. પ્રતાપસિંહનો અભિષેક થયો તે પ્રસંગે અંબરારાજ્યના સર્વ સામંતો યથાનિયમ દરબારમાં વિદ્યમાન હતા; પરંતુ માત્ર માચેરીના સામંતજ તેમાં હાજર નહોતા. શીશીઝે પી કંટક દૂર કરવાને માટે તેણે રાજ્યમાં જેમ અને તેમ વિશેષ ઉપદ્રવ ફેલાવવા માડ્યો. તેણે સામંતોને ખાનગી સુચના આપી કે તમે રાજને કર બરશેો નહિ. આટલું કરીનેજ તે શાંત રહ્યો નહિ; પરંતુ તેણે દિલ્લીના પાદશાહની મિત્રતા ખાંધી. આ રીતે શીશીઝને દૂર કરવાને માટે તે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

આ સમયે તજ્જમાં દિલ્લીના સમ્રાટનો પ્રધાન સેનાપતિ હતો. જાટોનો ઉપદ્રવ અત્યંત વધી જવાથી પાદશાહે તેને તેમનું દમન કરવાની આજ્ઞા આપી. તેણે મહારાષ્ટ્રીઓની સહાય લઇ જાટોપર આક્રમણ કર્યું. રાજનીતિચતુર ખુશાલીરામે આ સુસંધિનો લાભ લઇ પોતાના પૂર્વપ્રભુ માચેરીના સામંતપર એવો સંદેશ મોકલ્યો કે:— “તમે તમારી સેના લઈ પાદશાહના સેનાપતિની સાથે મળી જાઓ અને જાટોની સામે યુદ્ધ કરો.” પાદશાહની સેના જે સમયે મહારાષ્ટ્રીઓની સહાયથી જાટોને આગ્રામાંથી નસાવી મૂકી તેમની રાજધાની ભરતપુરપર આક્રમણ કરવા જતી હતી, તે સમયે માચેરીના સામંત ખુશાલીરામની સલાહઅનુસાર આમંત્રણવિના આવી પાદશાહના સેનાપતિને મળ્યો. આ સમયે જાટોના નેતા નવલસિંહ હતા. પાદશાહના પક્ષની ઝેકત્રિત સેનાએ જાટોપર પ્રબલ વેગથી આક્રમણ કરી તેમનો સંપૂર્ણ પરાલભ્ય કર્યો. આ યુદ્ધમાં માચેરીના સામંતે પ્રબલ પરાક્રમ દર્શાવી પાદશાહપર મહાન ઉપકાર કર્યો, તેથી પાદશાહે સુપ્રસન્ન થઇ તેને રાવરાજની ઉપાધિ અર્પણ કરી અને તેને અંબરના રાજ્યથી પૃથક કરી મુગલસામ્રાજ્યનો માંડલિક બનાવ્યો.

૧ માનસિંહને જે ત્રણવાર અંબરનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાના સંયોગમળ્યા હતા. બ્રિટિશ રેકૉર્ડે ઇ. સ. ૧૮૧૨ના માર્ચની ૨૧ મી તારીખે દિલ્લીસરકારને જે પત્ર લખ્યો હતો તે વાંચો. ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં જયપુરના સામંતો જ્યારે રાજ જગતસિંહના અલાયદોથી કુચિત થયા હતા, તે સમયે તથા ઉક્ત રાજના મૃત્યુ સમયે માનસિંહને સિંહાસન પ્રાપ્ત થવાની સંભાવના હતી.

હવે રાજા ખુશાલીરામે શીરોઝનો શીઘ્ર નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માડ્યો તેણે અબગના સમ ત્રત સામતોને એકત્રિત કરી પાદશાહની મેના સાથે મળવાની તૈયારી કરી પ્રતાપસિંહની માતાએ પણ ખુશાલીરામના આ હાર્દપ્રત્યે મધ વાધો લીધો નહિ ઉનનુ આ સધિનો લાભ લઇ તે પોતાના ચાર શીરોઝનુ સન્માન વધારવાને માટે પાદશાહને સતુષ્ટ કરવાની ચેષ્ટા કરવા લાગી ખુશાલીરામ પોતે અબરની મેનાના સેનાપતિસ્વરૂપે જના ઇચ્છતો હતો પરંતુ માધાસિંહની પટ્ટાણીને તેને ખદ્દે શીરોઝને સેનાપતિના પદ પર નિયુક્ત કરી તેને ખુશાલીરામની સાથે દિલ્લી મોકલ્યો આ ઉચ્ચપદને શીરોઝના કાળક્રમ થયુ શીરોઝ અબગના પ્રધાન મેનાપતિસ્વરૂપે પાદશાહના મુખ્ય સેનાપતિના ગિબરિમા ગમે ખુશાલીરામે માચેરીના રાવરાજની સાથે મળીને શીરોઝથી કેટલું દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો પરંતુ આ સમયે તેને નિષ્ફળ થતો જોઇ ઉભો તેને દૂર કરવાનો બીજો ઉપાય શોધી કાઢ્યો રાવરાજ શીરોઝને મળી મધુર સલામણુ પ્રીતિભરેલા વચનો તથા સૌજન્ય દ્વારા તેનો વિશ્વાસપાત્ર બની ગયો શીરોઝ તેને પોતાના પગમંત્ર ગણના લાગે ગંગાજળએ આ પ્રગટે શીરોઝને હત્તગત કરી શીઘ્ર વિષપ્રયોગથી તેના ગ્રાણુ લીધા આ પ્રગટે શીરોઝથી બટક દૂર થયો ત્યાર પછી માચેરીના સામતે ખુશાલીરામની સાથે મળી અબરનો શાસનભાગ માથે લીધો

શીરોઝનુ મૃત્યુ થયા પછી અબર સમગ્ર પટ્ટાણી પણ મૃત્યુ પામી આ સમયે પણ પ્રતાપસિંહની વય ઘણી નાની હતી તેથી તેઓ બીજા કોઇ માણસની સહાયવિના રાજપ્રબંધ ચલાવવાને સમર્થ નહોતા માચેરીના સામત અને ખુશાલીરામ શાસનકાર્ય ચલાવતા હતા, પરંતુ તેઓ મહારાજાક્ષી દેવાથી પરસ્પર લડી પડ્યા અને અબરરાજા શીઘ્ર મહાવિપત્તિમાં આવી પડ્યુ ખુશાલીરામની પ્રાર્થનાથી વિખ્યાત થોડા સમયનીખાના હાથનીચે યવનસમ્રાટની એક સેના અબગમાં આવી થોડા સમયમાં અબરરાજ્ય માં ભયકર ઉપદ્રવો ઉપસ્થિત થયા પાદશાહની સેનાને અબરમાંથી હાકી કાઢવાને માટે અબરના સામતોના એક સમૂહે મહારાજાક્ષીઓની સાથે સહિ કરવાનો વિચાર કર્યો વહીમાં સહિ થતી અને વહીમાં તેને તોડી નાખવામાં આવતી આથી મહારાજાક્ષીઓને ઉપદ્રવ પણ વધી પડ્યો થોડા સમયપર્યંત રાજ્યમાં સર્વત્ર ઘેર અશાંતિ ભયંકર અત્યાચાર અને દારુણ રુધિરચોતનુ સામ્રાજ્ય પ્રસરી રહ્યુ ત્યાર પછી પ્રતાપસિંહ થોડા વયે પહોંચ્યા અને તેમણે રાજ્ય ત્ર પોતાના હસ્તમાં લીધુ તેમણે રાજ્ય ત્ર પોતાના કરમાં લઇ થોડા વખતમાં સમસ્ત વિપત્તિઓ ઊત્તરિત કરી નાખી અને ખુશાલીરામ તથા માચેરીના સામત એ ઉભયની આશા નિષ્ફળ કરી મહારાજાક્ષીઓનુ દમન કરાવી દે પ્રતિજ્ઞા કરી

આ સમયે અત્યાચારી મહારાજાક્ષીઓએ ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં ભયકર અત્યાચાર ગવાનો પ્રારંભ કરી દીધો હતો માત્ર જયપુરમાં જ નહિ પરંતુ રાજસ્થાનના પ્રત્યેક ભાગમાં મહારાજાક્ષીઓને ભારે ઉપદ્રવ હતા અને તેમણે રાજસ્થાનની પ્રજાની અતુલ સપતિ લૂંટી નીચી હતી અબરપતિ પ્રતાપસિંહે સિંહાસનપર આધિષ્ઠિત થતાની સાથેજ પોતાનુ અક્ષીમ સાલસ અને અફઘન રાજ્યપુરુષ દર્શાવવા માડ્યુ તેઓ સારી રીતે જાણી ગયા હતા કે રાજસ્થાનમાં જનાસુધી મહારાજાક્ષીઓનો પગ છે ત્યાંસુધી ત્યાની પ્રજાનુ મગળ કદિપણ થઇ શકનાર નથી આ સમયે (૪૦ સં ૧૭૮૭)માં મારવાડના સિંહાસનપર મહારાજા વિજયસિંહ વિરાજમાન હતા પ્રતાપસિંહે મારવાડગજાળી પામે એક હૂત મોખ્યાને તેમને ખબર કરી કે - ' મહાપાપી મહારાજાક્ષીઓ આપણી ઉપર ભયંકર અત્યાચાર કરીને આપણને અત્યંત પીડિત રી રહ્યા છે માટે તેમનુ દમન કરવુ એ આપણુ પરમ કર્તવ્ય છે આ જનુઓનુ દમન કરવાને માટે સમગ્ર રાજપૂતરાજ્યોએ એકત્રિત થઇ તેમની સામે યુદ્ધ કરવુ જોઇએ જ્યારે તેમને સંપૂર્ણ પરાલભ થશે, ત્યારેજ આપણે નિશ્ચિતતાપૂર્વક ગજન કરી રાખીશુ મન્ય રણ સુમિમાં જઇને મહારાજાક્ષીઓની સામે યુદ્ધ કરવાની મારી અભિલાષા છે, માટે જો આપ આપની ગઠોડ મેનાને સહાય માટે મોકલી આપો તે આપણા મહારાજાજી શત્રુઓનો સંપૂર્ણ પગલવ થઇ રાજસ્થાન નિષ્કાંત બની જશે મહારાજા વિજયસિંહને પોતાના જાનિયધુનો આ પન પ્રાપ્ત થતાની સાથેજ તેમણે તીવ્ર તેમને સહાય કરવાને માટે તૈયારી કરી આ સમયપૂર્વે મહારાજા વિજયસિંહે મન્ય વિપત્તિમાં સપડાવાથી પોતાના તાબાનો અંગ્રેજપ્રદેશ મહારાજાક્ષીઓને આપી દીધો હતો, તેથી આ સમયે તેઓ અંગ્રેજપ્રદેશ તેમના હાથમાંથી પુન પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રતાપસિંહને મંત્રણ કરા

ને તત્પર થયા તેમણે મહાગળવાન રાડોડસામત જવાનદાસને મેનાપતિના પદપર નિયુક્ત કરી પોતાની સેના પ્રતાપસિંહની પામે મોઢવી આપી

તુગા નામના સ્થાનપર મહારાષ્ટ્રીયનેતા સિધિયા અને તેના ક્રેય મેનાપતિ ડિવાઇને પ્રબળ વેગથી માગવાડ અને અબરની એકત્રિત સેનાપર આક્રમણ કર્યું ઉભય પક્ષો વચ્ચે ભયગ્રસ્ત સમરાગ્નિ પ્રબલિત થઇ ગયો ઉભય પક્ષના સેનિકો જીતસદ્ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા વણીનાર સુધી યુદ્ધ થયા પછી સિધિયા પરાગ્ત થયો અને સમસ્ત અજગજ તથા દ્રવ્યદિને ગણભૂમિમા મૂળી તે પલાયન કરી ગયો વિજયી ગડોડ અને ડુશાવહોનાએ પગમ આનંદ પામી જનુપક્ષનો મર્વ મામાન કરી લઇ મોઢોમાઢે વહેલી લીધો આ પ્રસંગે અબરના મહાગળ પ્રતાપસિંહ રવય ગણભૂમિમા આવ્યા હતા આ યુદ્ધ ઇ.સ. ૧૭૮૯ માં થયું હતું મહાગળ પ્રતાપસિંહ આ યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો પછી એક મહોત્સવ કરી ૨૦ લોખિને ૨૪ લાખ રૂપિયાનું દાન કર્યું હતું

આ તુગાના સમરમા મહારાજા પ્રતાપસિંહને વિજય પ્રાપ્ત થવાથી તેમની મુખર્તિ સમગ્ર ગભ્યસ્થાનમાં પ્રસરી ગઇ તેઓ પૂર્ણ પ્રતાપથી પોતાના પિતાનું ગભ્ય કરવા લાગ્યા અબરમાં સર્વત્ર શાંતિદેવીનું સાત્રાજ્ય પ્રસરી રહ્યું પ્રજા નિર્વિદન થઇ સુખશાંતિનો ઉપભોગ ચેવા લાગી, પરંતુ આ શાંતિ દીર્ઘકાળપર્યંત સ્થાયી રહી નહિ રાજપૂતોના લાગનમાં અશાંતિજ લખેલી હતી જે કે માથેજાણ સિધિયા તુગાના યુદ્ધમાં પરાસ્ત થઇને પનાયન કરી ગયો હતો, તોપણ થોડા વર્ષમાં તેણે મહાગળ સચિત કર્યું અને તે પોતાની પ્રયત્ન મેના લઇ મારવાડનો વિધ્વસ કરવાને માટે આવ્યો

પ્રતાપસિંહની માગણીથી મહાગળ વિજયસિંહે પોતાની મેના તુગાના યુદ્ધમાં મોઢવી આપી હતી હવે તેમને પ્રતાપસિંહની પામે સહાય માગવાનો પ્રસંગ આવ્યો તેમણે પોતાના પ્રયત્ન શત્રુના આક્રમણની ગતિ રોકવાને માટે પ્રતાપસિંહની પામે એક દૂત મોકલી તેમને સહાય કરવાને પ્રાર્થના કરી વીગ્રહ પ્રતાપસિંહે શીઘ્ર પોતાની મેના માગવાડમાં મોઢવી આપી, પરંતુ ગડોડવિએ ડુશાવહોને અપમાન લાગે એવું કાળ્ય રચવાથી તેમણે રાડોડોનો પક્ષ છોડી દીધો ઉક્ત કાળ્યથી તેઓ પોતાનું એવું મહા અપમાન થયેલું સમજ્યા કે તેઓ ગડોડોને ભયગ્રસ્ત વિપત્તિમાં નાખના કિચિત્ પણ લક્ષિત થયા નહિ અબરનો સેનાપતિ યુસરીતે મહારાષ્ટ્રીયનેતાને મળી ગયો હતો પરંતુ રાડોડાન આ ઘટનાની લેશ પણ ખબર નહોતી ત્યાં પછી પાટણ નામના સ્થાનમાં રાડોડાએ મહારાષ્ટ્રીઓપર પૂર્વવત્ પ્રબળ પરાક્રમપૂર્વક આક્રમણ કર્યું ડુશાવહોની મેનાએ ગડોડોને સહાય કરી નહિ તે તટસ્થજ ઉભી રહી રાડોડા કુશાવહોનો પ્રપત્ય સમજી ગયા, પરંતુ તેઓ કિચિત્ પણ ભયભીત થયા નહિ તેમણે અપૂર્વ તેજસ્વિતાપૂર્વક યુદ્ધ ચાલુ ગણ્યું, પરંતુ અતે ગડોડોનો પગ ભય થયો અને મહારાષ્ટ્રીઓને વિજયનકમી પ્રાપ્ત થઈ પાટણના યુદ્ધમાં કુશાવહોની સહાય નહિ મળનાથીજ રાડોડો પરાગ્ત થયા હતા, પરંતુ મહાગળ પ્રતાપસિંહે બ્યારે આ વાત જાણી ત્યારે તેઓ અત્યંત દુઃખિત થયા જે પ્રતાપસિંહ પૂર્વવત્ આ સમયે પણ રવય ગણભૂમિમાં ગયા હોત તો ડુશાવહોની સેનાને તેઓ આ ચિરંજીવ કમાથી બચાવી શકત અને પોતાનું ગૌરવ વૃદ્ધિગત કરી શકત

પાટણના યુદ્ધમાં રાડોડોનો પરાજય થયો અને પ્રતાપસિંહની તેમની સાથેની મિત્રતા દૂરી ગઇ તેથી ઇ.સ. ૧૭૯૧માં તુકાજીદેવે ગયપુરપર આક્રમણ કરી પ્રતાપસિંહને પરાગ્ત કર્યો પ્રતાપસિંહે આ સમયે મહાવિપત્તિમાં આવી પડીને તુકાજીને ખડણી આપવાનો ચીકારો કર્યો પાટણથી તેમને અમીગખાનને આ ખડણી આપવી પડી હતી આ સમયથી ઇ.સ. ૧૮૦૩ માં પ્રતાપસિંહનું મૃત્યુ થયું ત્યાંસુધી ગયપુરનું ગભ્ય મહાદુર્દશામાં રહ્યું આ અગ્રસામાં મહારાષ્ટ્રીઓ દેગમાં લૂટપાટ કરીને પ્રબળ સત્યાનાસ વાળતા હતા

પ્રતાપસિંહના રાજવંશજનો ઇતિહાસ લખવા બેગીએ તો ચવનગભ્યની અંતિમ અવસ્થાનો સમગ્ર ઇતિહાસ લખવો પડે પ્રતાપસિંહે પચ્ચીસ વર્ષપર્યંત ગભ્ય કર્યું તેઓ પરમ સાહસિક રાજા હતા તેમનું શુદ્ધિગળ પણ કાઈ ન્યૂન નહોતું, તોપણ લૂટપ્રિય તસ્કરોના ઉપદ્રવો અને ગભ્યના સામતાના મોઢોમાઢેના કચલની સામે તેમની માહસિકતા અને શુદ્ધિયાતુર્ય સફળતા પ્રાપ્ત કરી

શકયા નહિ. માચેરીપ્રદેશ યવનસામ્રાજ્યમાં સંયુક્ત થઇ ગયો, તેથી જયપુરના રાજ્યની ઉપજ અતિ ન્યૂન થઇ ગઇ હતી. વળી તેમના પૂર્વભેગે જે અટળક દ્રવ્ય સંચિત કર્યું હતું તે પણ મહારાષ્ટ્રીઓના તાબામાં જતું રહ્યું. તેમની પાસેથી મહારાષ્ટ્રીઓએ એકંદર ૮૦ લાખ રૂપિયા લીધા હતા. પૂર્વે અબરના ખજાનામાં એટલું દ્રવ્ય હતું કે માધોસિંહ બ્યારે સિંહાસનાભિષિક્ત થયા ત્યારે તેમણે મુઠી ભરી ભરીને રૂપિયાની વૃષ્ટિ કરી હતી અને મહારાજ પ્રતાપસિંહને બ્યારે તુંગાના યુદ્ધમાં વિજય મળ્યો, ત્યારે તેમણે ૨૪ લાખ રૂપિયાનું દાન કર્યું હતું.

યવનસામ્રાજ્યનો અંતકાળ નિકટ આવી પહોંચ્યો. ત્યારે ભારતવર્ષમાં મહારાષ્ટ્રીઓ અને જાટો વિશેષ પ્રબળ થઇ ગયા હતા. તેમનાદ્વારા મુગલોની પ્રભા અત્યંત મંદ થઇ ગઇ અને પ્રાચીન રાજપૂતરાજ્યો પણ તેજહીન બની ગયા. થોડા સમય પછી પિંદારાના દબે મરતક ઉન્નત કરી સર્વત્ર અરાજકતા પ્રસારી દીધી, અને પરિણામ એ આવ્યું કે મોગલસામ્રાજ્યનો અંત આવી ગયો, મહારાષ્ટ્રીઓ અને જાટોની ગતિનો પ્રતિરોધ થયો, પિંદારાઓ દડિત થયા, રાજપૂતજાતિની હવન-શકિત ન્યૂન થઇ ગઇ અને એક નાના દ્વીપના નિવાસી અંગ્રેજોને પ્રબળ થઇ ભારતવર્ષમાં તેમના રાજ્યની સ્થાપના થઇ નવીન યુગનો આરંભ થયો. બ્યારે એતરફથી અનેક ગતિઓએ વૃદ્ધાદ કરવા માઠી ત્યારે જયપુરના મહારાજ તેમનું દમન કરી શક્યા નહિ. સામંતોનો કુસંપ એજ માત્ર અબરરાજ્યની અવનાતિનું કારણ નથી; પરંતુ પિંદારા, જાટ પ્રત્યાદિ લોકોનાં સતત આક્રમણથી રાજસ્થાનનાં અન્યાન્ય રાજ્યોની પેઠે જયપુરરાજ્યની પણ અવનતિ થઇ હતી. જે આ સમયે મેવાડ, મારવાડ, અંબર, બિકાનેર, જોસલમીર વગેરે રજાના રાજ્યો એકત્રિત થઇ સ્વદેશાભિમાનથી ઉત્તેજિત બની ભયાનક સિંહનાદ કરી શત્રુઓની સામે યુદ્ધ કરત તો મહારાષ્ટ્રીઓ અને પિંદારાઓ રાજસ્થાનની આવી શોચનીય દશા કદિ પણ કરી શકત નહિ. તુંગાના યુદ્ધમાં કેવળ મારવાડના મહારાજાની સહાયથીજ પ્રતાપસિંહે મહારાષ્ટ્રીઓને પરાસ્ત કરી દીધા હતા તેમજ પાટણના યુદ્ધમાં રાઠોડ-કવિએ દુર્બુદ્ધિને વશ થઇ નિંદનીય કવિતા રચીને કુશાવહો અને રાઠોડો વચ્ચે કુસંપ કરાવ્યો ન હોત તો સિંધિયા રાજસ્થાનમાં કદિ પણ પગ મૂકવાને સમર્થ થાત નહિ.

ધૈર્યસિંહના સમયમાં અબરના રાજ્યની સાથે મહારાષ્ટ્રીઓને પ્રથમ સંયોગ થયો હતો અને માધોસિંહના શાસનકાળમાં મહારાષ્ટ્રીઓ અંબરમાંથી ધણું દ્રવ્ય ખેંચી ગયા હતા; પરંતુ પ્રતાપસિંહે તુંગાના યુદ્ધમાં મહારાષ્ટ્રીઓને પરાસ્ત કરી મહાન કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી. પ્રતાપસિંહ એક મહાવીર અને બુદ્ધિવાન રાજા હતા, એમાં કિમિત પણ શક નથી; પરંતુ કેવલ કાળના પ્રભાવથીજ તેઓ અંબરરાજ્યમાં ચાલતા ઉપદ્રવોનું નિવારણ કરી શક્યા નહોતા.

અધ્યાય ૪ થો

મહારાજ જગતસિંહનો સિંહાસનપર થયેલો અભિષેક-મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચારથી રાજપૂતરાજ્યોનો થયેલો વિધ્વંસ-હિંદીશસરકારની સાથે સંધિ કરવાને માટે મહારાજ જગતસિંહ પ્રથમ કરેલો પ્રસ્તાવ-સંધિખંધન-સંધિપત્ર-હોલ્કરની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાને જ-ગતસિંહનું અંગ્રજસેનાપતિ લોર્ડ લેકની સાથે મળી જવું-મેવાડના રાણાની કન્યા કૃષ્ણા-કુમારી સાથે વિવાહ કરવાને માટે જગતસિંહ મેવાડમાં મોકલેલો ઉપહાર-મારવાડપતિ માનસિંહનું તે સમસ્ત ઉપહારદ્રવ્ય લુટી લેવું-માનસિંહના આ કૃત્યથી જગતસિંહને થયેલો ક્રોધ-સંધિયા-માનસિંહની વિરુદ્ધ જગતસિંહ કરેલું યુદ્ધ-પોઠણના સામંત સવાઇ-સિંહનું જગતસિંહની સાથે મળી જવું-જયપુરમાં લક્ષ કરતાં પણ અધિક સેનાનું એકત્રિત થવું-માનસિંહની સાથે થયેલું યુદ્ધ-માનસિંહનું નાસી જવું-જગતસિંહનું રાજધાની જોધપુર લુટવું-જોધપુરનો કિલ્લો ઘેરી લેવો-અમારખાંચે જયપુરપર કરેલું આક્રમણ-જગતસિંહનું રણકેતર દોડી કલંકિત થઈ પોતાના રાજ્યમાં નાસી જવું-મહારાષ્ટ્રીઓએ જયપુરપર કરેલું આક્રમણ-તેમણે લીધેલી ચોથ-અંગ્રજસરકારની સાથે બીજવાર સંધિ કરવાનો વિચાર-સંધિખંધન-સંધિપત્ર-જગતસિંહના ચારિત્ર્યના સંબંધમાં કર્નલ રોડને અ-ભિપ્રાય-જગતસિંહનું મૃત્યુ-મોહનસિંહ-મોહનસિંહનો અભિષેક કરવા માટે રચાયેલો પ્રપંચનું વિષમય ફેલ-રાજસિંહાસનનો આવકારી નિયુક્ત કરવો-રાજપૂતરીતિની અજ્ઞા-નતાથી નિષેધનું વિષમય ફેલ-મોહનસિંહને જયપુરના સિંહાસનપર અભિષેક કરવાથી થતો રાજપૂતરીતિનો અનાહર-પ્રત્યક્ષિત રીતિના નામનું કારણ-તે સંબંધે હિંદીશ કમિયારીનું આચરણ-મોહનસિંહના અભિષેક સામે યથાર્થ સિંહાસનાધિકારીના વાંધો-નાજરનું વિ-પત્તિમાં આવી પડવું-ગતીયયુદ્ધની સંભાવના-જગતસિંહની વિધવા રાણીને પુત્ર થયો છે એવી ખબર ફેલાવી-સમસ્ત ઉપદ્રવોની શાંતિ-જયસિંહનો જન્મ.

હારાજ પ્રતાપસિંહનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી જગતસિંહ અંબરના સિંહાસન-પર અધિષ્ઠિત થયા. કર્નલરોડે મહારાજ જગતસિંહના શાસનકાળનો કંઈ ઝાઝો ઇતિહાસ આપ્યો નથી. તેમનાં નેત્રાસન્યુખ જગતસિંહ રાજ્ય કરતા હતા, પરંતુ તેમનો રાજ્યપ્રબંધ અલંત કલંકિત અને તેમનું ચારિત્ર્ય અલંત ધૂણિત હોવાથી તેમણે તેનું વિશેષ વર્ણન કર્યું નથી; પણ અમે આ નીતિનું અવલંબન કરી શકતા નથી. જ્યારે કોઈપણ રાજવંશનો ઇતિહાસ લખવામાં આવે ત્યારે ગમે તેવા કુદ્દ અને દુરાચારી રાજ્યનો ઇતિહાસ પણ યથાર્થ લખવો જોઈએ, એવો અમારો આધીન મત છે. કોઈના પ્રતિ પણ હિપેક્ષા દર્શાવવી એ લેખકનું કર્તવ્ય નથી; માટે અમે જગતસિંહના શાસન-સમયનો ઇતિહાસ અથેતિ આપીએ છીએ. કર્નલ રોડે તેમના સંબંધમાં થોડોક ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અમે પાછળ આપીશું.

મહાત્મા જગતસિંહે ૪૦ મં ૧૯૦૩ માં અમનો ગાંધીજી પોતાના મનદર્પ ધાણુ ક્યો આ સમયે માત્ર એ ગાંધી નહિ, પરંતુ સમગ્ર ગાંધીજીઓએ અવનતિને પ્રાપ્ત થયા હતા જે દુગ્ધાત્મી આગેવાનના મરણ પછી ગાંધીજીના મનસુ ગાંધીજીઓએ પોતાના ગાંધીની નીમ્મ અને પોતાનું બધા દૃઢિગત કરી નીધું હતું, તોપણ ચવનગાંધીના પતનની માથે મહારાષ્ટ્રીઓનો ઉલ્લેખ થયો અને તેમના દબા દન ગાંધીજીના આવીને ગાંધીજીના મુખ અને શાંતિને નજીક કરવા વાગ્યા

જે કે ચવનગાંધી પિગાયન્વડે ધાણુ કરી ઝાઝા વખત ગાંધીજીઓનો વિચન કરી નાખતા હતા, તોપણ તેથી ગાંધીજીની નીમ્મિત્તે કદિ પણ લોપ થઈ નહોતી ઉલ્લેખ મન અત્રાદને આધીન રહીને અલગ, સાગવાડ વગેરેના ગાંધીઓએ પોતાની ઉત્તરિ ઉત્તમ પ્રમાણે કરી લીધી હતી ચવનગાંધીના ગાંધીજીઓએ ધન, સપત્તિ, મન્માન કીર્તિ તથા બનને દૃઢિગત કરવામાં ઝાઝા પણ પ્રકારની મુદ્દિ કરી નહોતી પરંતુ મહારાષ્ટ્રીઓના દને ગાંધીજીના પ્રવેન કરી ત્યાંના પ્રત્યેક ગાંધીઓના લૂટાગત કરીને પ્રવનની મમ્મન સપત્તિ હાંપુ કરી લીધી મહારાષ્ટ્રીઓના રાયાચાચી પ્રવનના મુખ અને નાતિનો મપૂર્ણ લોપ થયો વાણિજ્ય-ચાપા બધ પરી ગયા કૃષિકારોએ દૃઢિગતને તિનાજનિ આપી અને મર્ત્ત ગાંધી પ્રમરી રહી આ રીતે ગાંધીજીના પ્રત્યેક ગાંધીની દશા અલગ ગાંધીની બની ગઈ મહારાષ્ટ્રીઓના હોદ્દા અને મિથિયાએ એ પ્રધાન નેતા હતા તદુપગત અમીગાંધી વગેરે પરાણુ લૂટાગતોએ પણ ગાંધીજીના ઉપદન કરવામાં ઝાઝા મુદ્દિ ગાંધી નહિ જે કે તુગાના મમ્મની પેરે એક બીજા યુદ્ધમાં ગાંધીજીઓએ એમને યદુ લૂટાગતોને પગત કર્યા હતા પરંતુ તે યુદ્ધ બાગ પચાર પાણીમાં ચપરી થોડ મન્માન હતું મહારાજ જગતસિંહ અલગના સિદ્ધામતપ અધિધિત થયા તે પૂર્વે દીવ કાળથી મહારાષ્ટ્રીઓના લય અત્યાચાર શરૂ થઈ ગયા હતા પણ તેમના મિદામતોડ થયા પછી તો તેમના અત્યાચારની લય કરતામાં વિશેષ દૃઢિ થઈ આ મહાવિપત્તિના કાળમાં આનાજનન નાત એ રીતે કે ઈન્દ્ર ઇન્દ્રીઆ કપની મ ગાંધીમાં પોતાનો સપૂર્ણ અધિકાર આપિત ુની ધીરે ધીરે લાગતવર્ષના ઇતર પ્રાતોમાં પોતાની સના પ્રમાણની જતી હતી ક્રિટિશસિંહે જોયું કે મહારાષ્ટ્રીઓનું દમન કર્યા વિના સમગ્ર લાગતવર્ષ હત ગત કરવું દુર્લભ છે આથી તે મહારાષ્ટ્રીઓને પામકાત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા નાગો ક્રિટિશમકાગ સાગપેરે જાણતી હતી કે મહારાષ્ટ્રીય લૂગાગતોના મિથિયા અને હોન્ડ એ એ નેતાઓ ગાંધીજી ગાંધીઓ ઉપા લય અત્યાચાર કરી રહ્યા છે અને તેની તેમને લાગે હાનિ થઈ રહી છે, આથી તેણે વિચાર કર્યો કે તે તેઓ અનાગી માથે મધિ કરે તો તેમને વિશેષ લાભ થાય આવો વિચાર કરી ક્રિટિશમકાગે અલગપણે મહારાજ જગતસિંહની માથે મધિ કરવાનો પ્રયત્ન ઉપચિત કર્યો મહારાજ જગતસિંહે ગાંધીજીઓના અધિધિત થઈ જોયું કે એક તરફ ચવનગાંધીજીને નેની રીતે માતમ વર્તનુ બન બેગરી ઉપ થતુ બધ છે, તેની રીતે બીજા તરફ ક્રિટિશમાત્રાબ્ય ઉતર રાત્ર પોતાની ઉત્તરિ કરતુ બધ છે વગી તેમણ પોતાના મનમાં એવો વિચાર કર્યો કે “મહારાષ્ટ્રીઓ મમ્મન ક્રેણીના મનુષ્યોને પીડિત ુની તેમની સર્વ સપત્તિ કરી લઈ અનેક દેશોપર પોતાનો અવિદાર આપિત ુની નીમ્મ ગાંધીજી આપના મતા ન્ય છે, તોપણ ક્રિટિશમકાગના નેટોને દુ પાયો મહારાષ્ટ્રીઓનો નથી, તેથી ક્રિટિશમકાગની માથે સવિ કરની વિશેષ નાલદાય છે ”

ક્રિટિશમકાગની માથે મહારાજ જગતસિંહને જે પ્રથમ મધિ થઈ તે વિરે કર્ના ટેક ઝાઝા પણ ઉમેષ કર્યો નથી મહારાજ એચિમ પોતાના અથમાં આ સધિમ બધે બધે છે કે “રાજપૂત ગાંધીઓપાચી મુમનમનોના પ્રભુત્વનો લોપ થયા પછી તેપર મહારાષ્ટ્રીઓના પ્રભુત્વનો વિન્તાગ થયો ૪૦ મં ૧૯૦૩ માં અંગેનેની માથે જયપુના મહારાજને મધિ થઈ આ સમયે જગતસિંહ જયપુના મહારાજ હતા ક્રિટિશમકાગે રાજપૂતગાંધીઓને પોતાના મિત્ર બનાવી મહારાષ્ટ્રીય દબન કરવાની નીતિ અંગીકાર કરી અને તે નીતિ અનુસાર ૪૦ મં ૧૯૦૩ માં તેણે જયપુના મહારાજની માથે મધિ કરી

જે કે મહારાજ જગતસિંહ અંગેનેની માથે મધિ કરવાને મમત થયા હતા, તોપણ તે સમયે

બ્રિટિશસરકારની વિશેષ પ્રમુખતા હાનતવર્ષપર સ્થાપિત થઇ નહોતી તેથી તેમણે તે સધિપત્રપર પોતાના હસ્તાક્ષર કર્યા નહોતા તેમણે બ્રિટિશસરકારની સાથે પ્રવચ સાધાગળુ મૈત્રીસ મધ સ્થાપિત કર્યો હતો તેમની વચ્ચે નિમ્નલિખિત ધાગ્યોથી યુક્ત સધિ થઇ

સંધિપત્ર

માનનીય બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની સાથે રાજરાજ્ય જગતસિંહ બહાદુરની મિત્રતાનો આ સધિપત્ર છે ગવર્નર જનરલ આર્ચરસ ઓફ વેલેસની તથા હારતવર્ષમા રહેલી સમગ્ર મેનાના ઇસ્ટન જનરલ ગિરાર્ડે ક્રેકે બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની તરફથી મહારાજ જગતસિંહ બહાદુરની સાથે આ સધિ કરે છે

(૧) માનનીય બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની અને મહારાજ જગતસિંહ બહાદુર તથા તેમના આવી ઉત્તરાધિકારીઓમધ્યે દહ અને ચિરસ્થાયી મિત્રતા સ્થાપિત થઇ છે

(૨) એક પક્ષના શત્રુ ખીળ પક્ષના શત્રુવરૂપ અને એક પક્ષના મિત્ર ખીળ પક્ષના મિત્ર વરૂપ ગણવામા આવશે ઉભય રાજ્યો આ નિયમ ચિઠ્ઠાપર્યાંત સાચવશે

(૩) મહારાજાધિરાજ જગતસિંહ સામ્રાજ્યમા જે દેશના અધિકારી છે, તે દેશના શાસનમા બ્રિટિશસરકાર હસ્તક્ષેપ કરશે નહિ અને તેમની પાસે ખડણી પણ લેશે નહિ

(૪) માનનીય કંપનીએ હિંદુસ્થાનના જે ભાગપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો છે, તે ભાગો પર જે કાંઈ શત્રુ આક્રમણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે તે મહારાજાધિરાજે કંપનીને સહાય કરવાને માટે પોતાના તાબાની સમગ્ર મેનામે હલવી અને શત્રુને પરાસ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો આમ કરીને પોતાની મિત્રતાનો યથાર્થ પરિચય આપનામા કિંચિત્ પણ તુટિ જતી નહિ

(૫) પ્રગુત સધિપત્રની ખીલ સ્વયં પ્રમાણે મિત્રતા સ્થાપિત થવાથી બ્રિટિશસરકાર મહારાજાધિરાજના દેશોનું શત્રુઓના હાથમાથી સરક્ષણ કરવાને તત્પર રહેશે જે મહારાજાની સાથે કાંઈ ખીળ રાજ્યને નિવાદ ઉપગ્રિયત થાય તે મહારાજ્યએ પ્રથમ બ્રિટિશસરકારની નિકટ વિવાદનું કારણ રજૂ કરવું અને બ્રિટિશસરકારે સનાહસપથી તે ઝગડાનું નિવાગણ કરવાની ચેષ્ટા કરી જે મહારાજાના પ્રતિપક્ષીના હોષથી ઓછપણું પ્રકારની ઉચિત તપાસ થઈ જાય નહિ તે મહારાજ્યએ કંપનીની પાસે સેનાની સહાયને માટે પ્રાર્થના કરવી આ પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરનામા આવશે અને જે સેનાની સહાય કરવામા આવશે તે સબધી સર્વ વ્યય હારતવર્ષના અન્યાય ગણઓની પેરે મહારાજાની પાસેથી લેવામા આવશે મહારાજ્યએ આ યથ આપનાનો સ્વીકાર કર્યો છે

(૬) વાસ્તવમા મહારાજ પોતાની સેનાના પ્રભુ છે પરંતુ યુદ્ધના મમયમા તે સેના અગ્રેજ સેનાના મેનાપતિની આજ્ઞા પ્રમાણે લઈ જશે

(૭) બ્રિટિશસરકારની સમતિરિત મહારાજ પોતાના ગવર્નર્સના નાઈ અગ્રેજ પૂર વડે ધન જાતિના યુગ્રોપીઅનને નિયુક્ત કરી શકે નહિ અથવા કાંઈ પણ યુગ્રોપીઅનને પોતાના ગવર્નરમા આશ્રય આપી શકે નહિ

ઉપરોક્ત માત્ર ધાગ્યોથી યુક્ત આ સધિપત્ર મહારાજ્ય જનરલ ઇગર્ડે ક્રેકે તરફથી મહારાજાના સ્થાનમા સનત ૧૮૬૦મા) ઇસ ૧૮૦૭ના ડિસેમ્બરની ૧૨ મી તારીખે) તૈયાર કરવામા આ પો છે અને તેજ દિવસે તેપર હસ્તાક્ષર કરી મહારાજ કરવામા આવી છે

બ્રિટિશ ઇન્ડીઆ
કંપનીની મહારાજ

(સ્તાહ) વેલેન્સી

નાં ગવર્નરજનરલે આ સધિપત્રનો ૪૦ સં ૧૮ જના વન્યુઆરીની ૧૫ મી તારીખે સ્વીકાર કર્યો

(હસ્તાક્ષર) ૮૦ એમડી બાલ્ડી

૭૦ ડાનિ

આ સધિપત્ર વાચવાથી પામકને સાગી ગીતે જાત થશે કે બ્રિટિશસરકાર મિત્રભાવેજ મહારાજ જગતસિંહના રાજ્યની શત્રુઓના પબ્ધમાથી નહા કરવાને સમ્મત થઇ હતી આ સમયે મહારાજાએ અમકર અત્યાચાર કરીને જયપુરના ગવર્નરને નષ્ટબ્રજ કરી ગયા હતા આ કાગળથી મહારાજ જગતસિં-

હને બ્રિટિશસરકારની સહાય લેવાનું ઉચિત લાગ્યું ઉપરાંત સધિપત્રપર મહારાજા જગતાસહે હસ્તાક્ષર પાછું કર્યાં નહોતા અને બ્રિટિશસરકારને ખડણી આપવાનો પણ સ્વીકાર કર્યો નહોતો તે પરથી જણાશે કે જે સમયે આ સધિ થઈ તે સમયે મહારાજા જગતસિંહ અને બ્રિટિશસરકાર એ ઉભય સમય હતામા (૧)

જે કે મહારાજા જગતસિંહ બ્રિટિશસરકારની સાથે સધિ કરી તોપણ તેમની મિત્રતા દીર્ઘમય પર્યંતગ્રાથી ગહી નહિ મહાશય એચીસન પોતાના અથમા લખે છે કે જયપુરના મહારાજા સધિ પત્રના નિયમોનું પાલન કરવામા નુટિ કરવા લાગ્યા " વળા હોર્ડ ડાનવાલીસે દેશી રાજાઓની સાથે ના સધિય ધનો સર્વથા તોડી નાખવાનો સકલ્પ ન્યોં લીધો તેમણે મ્પટરીતે જાહેર કર્યું કે ' જયપુર રાજ્ય સાથેની સધિ રદ કરવામા આવે છે કારણ કે બ્રિટિશસરકાર જે શરતે જયપુરગજન્યની રક્ષા કરવાને તત્પર થઈ છે તે પ્રકારે તે તેની રક્ષા કરી શકે નહિ મહારાજા જગતસિંહે ક્યા નિયમોનું પાલન ન્યું નહોતું તે ખ ઇતિહાસપરથી જણાતું નથી હોર્ડ ડાનવાલીસે એવો મત હતો કે દેશી રાજાઓની સાથે સધિ કરવાથી બ્રિટિશસરકારને ખાધ પણ લાભ થવાનો સંભવ નથી આથી તેમણે દેશી રાજાઓની સાથે થયેલી સધિઓ રદ કરી તેમજ અન્ય રાજાઓની પેઠે જયપુરરાજ્યની સાથે થયેલી સધિ પણ તેમણે રદ કરી

પરંતુ હોર્ડ ડાનવાલીસેની આવી આજ્ઞા થઈ તે પૂર્વે મહારાજા જગતસિંહે હોલકરની સાથે અંગ્રેજોને યુદ્ધ થયું તે પ્રસંગે બ્રિટિશસરકારને સહાય કરી હતી અને તેથી હોર્ડ લેકે તેમને સદા સહાય કરવાનું વચન આપ્યું હતું તે છતાં પણ સર જ્યોર્જ બાર્લેએ ગવર્નરજનગલના હુકમને માન આપી જયપુરગજન્યની સાથે થયેલી સધિ રદ કરી દીધી

હવે જયપુરરાજ્યને મહારાષ્ટ્રીઓના દલ પુનઃ નજીક કરવા લાગ્યા જયપુરના મહારાજાએ હોર્ડ લેકની સાથે મળીને હોલકરની વિરુદ્ધ શસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં, તેથી મહારાષ્ટ્રીઓએ જગતસિંહનું સર્વશ્રવ નાશ કરવાનો સકલ્પ કર્યો હતો

ત્યાર પછી મહારાજા જગતસિંહે અત્યંત ખરાબ ધર્મમા લાય નાખ્યો આ સમયે જયપુરગજન્યુ લાગ્યાકાશ શ્યામ અને ધનધોર અભોથી આવૃત થઈ થયું હતું માહોમાહેના દ્વેષથી સમસ્ત ગજસ્થાન આ સમયે અવનતિપથપર ચાલતું હતું આવા વિપત્તિના સમયમા મહારાજા જગતસિંહે અત્યંત અનિષ્ટ ૧૨૯ કાય કર્યું જે કે ગયમ તો તેમણે ગજપૂતોચિત શરવીતા બહારિમ્મ તથા પાડિ ત્ય દશ વ્યુ પરંતુ પાંચથી તેમણે કનકિત ધર્મ મ્યું

જે સમયે મહારાજા જગતસિંહ અખરના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતા તે સમયે મેવાડના સિંહાસનપર મહારાજા ભીમસિંહ અને મારવાડના સિંહાસનપર માનસિંહ વિરાજમાન હતા આ ત્રણે રાજાઓ સમાન હતા માનસિંહની સાથે તેના સમસ્ત સામતોને વિરોધ હતો ખાસ કરીને માનસિંહના પ્રધાન સામત પોકર્ણાધિપતિ મહારાજાની સાથે ધોર વિદ્વેષ ધગવતો તો માનસિંહની પહેલા મહારાજા ભીમસિંહ મારવાડના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતા આ ભીમસિંહના મૃત્યુ પછી તેમની ગણીને એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તેનું નામ દૈકનસિંહ રાખવામા આવ્યું પોકર્ણાનો સામત સવાધાસદ ધા લસિંહને મારવાડના સિંહાસનનો ઉત્તરાધિ પરી બનાવી માનસિંહને વિપત્તિમા નાખવાને તત્પર થયો ગજનીતિયત્રુ સવાધસિંહે વિચાર કર્યો કે - હુ એકલો માનસિંહને સિંહાસનપરથી પદ બ્રજ કરી રાહનાં નથી માટે ધણા માણસોની સહાય લેવી જોઈએ આવો વિચાર કરી તેણે પોતાનો ઉદ્દેશ પાંચ પાડવાને માટે ગુમરીતે પ્રયત્નબળને વિસ્તાર કર્યો તેણે વિચાર કર્યો કે - જે હમણા અગર અને મારવાડના અધીશ્વરોની વચ્ચે કોઈ કાગળથી ઝગડા ઉપસ્થિત થાય તો ધાલસિંહને મારો ગજ્ય માફિનો માર્ગ સરલ અને સ્વચ્છ થઈ જાય તેની આ કલ્પના સિદ્ધ થવાનો પ્રસંગ થોડા સમયમા આવી પહોંચ્યો મેવાડના મહારાજા ભીમસિંહને કુબ્જાકુમારી નામની એક કન્યા હતી આ કન્યા સમસ્ત ગજસ્થાનમા પરમ સુન્દર રાજકુમારી ગણાતી હતી તેના અનુપમ રૂપલાવણ્યની તી પ્રશંસા આ લેખિનીથી થઈ ગઈ એમ નથી આ પરમ રૂપવતી રાજકુમારીની સાથે પ્રથમ મારવાડના સ્વર્ગસ્થ મહારાજા ભીમસિંહના વિદ્યા થવાનો પ્રસ્તાવ ઉપસ્થિત થયો હતો પરંતુ ભીમસિંહ અકાળ મૃત્યુ પામ્યા તેથી

તે પ્રસ્તાવ પણ નષ્ટ થયો. હવે કુટિલહૃદય સવાઈસિંહ આ કૃષ્ણાકુમારીના નિમિત્તથી સમસ્ત રાજસ્થાનમાં ભયંકર ઉપાત્ત મચાવવા લાગ્યો. તેણે બહારથી માનસિંહની સાથે મિત્રતા કરી અને પ્રપંચબળનો વિસ્તાર કરી યુગ્મરીતે અંબરપતિ જગતસિંહ પર એવો સંદેશો મોકલ્યો કે:-“રાણા ભીમસિંહની કન્યા પરમ રૂપવતી છે, માટે આપ તેના હાથની માગણી કરો.” સવાઈસિંહ સારી પેઠે બળ્યો હતા કે જગતસિંહ અત્યંત ઈશ્વિયલોપ પુરુષ છે, માટે તે કૃષ્ણાકુમારીના રૂપલવણ્યના સમાચાર સાંભળી આવશ્ય તે રમણીરત્ન પ્રાપ્ત કરવાની ચેષ્ટા કરશે; અને વાસ્તવમાં બન્યું. પણ તેમજ જગતસિંહે કૃષ્ણાકુમારીની સુંદરતાની પ્રશંસા સાંભળી શીઘ્ર સવાઈસિંહની સલાહઅનુસાર પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચા ચારહજાર સૈનિકોને મેવાડમાં મોકલી આપ્યા અને કૃષ્ણાકુમારીના હાથની માગણી કરી.

બ્યારે સવાઈસિંહના સાંભળવામાં આવ્યું કે અંબરથી મેવાડ તરફ નાળીએર મોકલવામાં આવ્યું છે, ત્યારે તેણે માનસિંહની સન્મુખ જઈ તેમને મિત્રતાના આડંબરથી કઢ્યું કે:-“મહારાજ ! મેવાડપતિ મહારાણા ભીમસિંહની રૂપવતી કન્યા કૃષ્ણાકુમારીની સાથે સ્વર્ગસ્થ મહારાજ ભીમસિંહના વિવાહનો પ્રસ્તાવ ઉપરિચિત થયો હતો; પરંતુ હાલના અંબરપતિએ નાળીએર મોકલ્યું છે. જો જગતસિંહને કૃષ્ણાકુમારી પ્રાપ્ત થશે, તો આપના અપમાનનો પાર રહેશે નહિ. મારવાડના અધીશ્વરસ્વરૂપે ભીમસિંહની સાથે મેવાડની રાજનંદિનીના વિવાહનો પ્રસ્તાવ ઉપરિચિત થયો હતો અને આપ પણ હાલમાં મારવાડના અધીશ્વર છો; માટે જો આપને બદલે જગતસિંહ કૃષ્ણાકુમારીનું પાણિગ્રહણ કરશે તો મારવાડના સિંહાસનને મહાલકંક લાગશે.” જગતસિંહની પેઠે માનસિંહ પણ સવાઈસિંહની પ્રપંચબળમાં ફસી પડ્યા. તેઓ શીઘ્ર ત્રણ હજાર રાડોડાની સેના લઈને બહાર પડ્યા. હિરાસિંહ નામનો એક દ્રવ્યલોભી સૈનિક પણ પોતાની સેનાસહિત માનસિંહને આવી મળ્યો. જગતસિંહે જે ચાર હજાર સૈનિકો મેવાડ તરફ મોકલ્યા હતા, તે મેવાડ પહોંચે તે પૂર્વેજ માનસિંહે તેમના પર આક્રમણ કરી તેમનો સર્વ સામાન લૂંટી લીધો અને તેમને છિન્નભિન્ન કરીને નસાડી મૂક્યા. હવે સવાઈસિંહને પોતાનો ઉદ્દેશ ફળીભૂત થવાનો સંભવ જણાવા લાગ્યો.

મારવાડપતિ માનસિંહે અંબરપતિ જગતસિંહના સૈનિકોને છિન્નભિન્ન કરી દઇ તેમનો સમસ્ત સામાન લૂંટી લીધો હતો, તેથી જગતસિંહના હૃદયમાં ભયંકર ક્રોધાગ્નિ પ્રવલિત થયો. તેમણે માનસિંહના આ કૃત્યથી પોતાને દારૂણ અપમાન થયેલું માન્યું અને માનસિંહને તેનો ઉચિત દંડ આપવાને માટે તથા પોતાના સન્માન અને ગૌરવની રક્ષા કરવાને માટે આવશ્યક પ્રયત્ન કરવાનો તેમણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. આ સમયે મહારાષ્ટ્રીયનેતા સિંધિયા રાજસ્થાનના રાજાઓમાં કુસંપ વધારી ધરીમાં એકતો તો ધરીમાં બીજાને પક્ષ ગ્રહણ કરી અઢળક દ્રવ્ય લૂંટી રહ્યો હતો. માનસિંહ અને જગતસિંહની વચ્ચે ભયંકર વિદેષાગ્નિ પ્રવલિત થયો છે, એવા સમાચાર મળતાંજ તે પુષ્કળ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષથી કાંઈક્ષેત્રમાં ઉતર્યો. તેણે અંબરપતિ જગતસિંહ પર એવો સંદેશો મોકલ્યો કે જો તમે મને અમુક કર નહિ આપો તો હું તમારો નાશ કરીશ; પરંતુ જગતસિંહે સિંધિયાની ધમકી પર કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. આથી સિંધિયાએ અત્યંત ક્રોધિત થઈ પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ જગતસિંહની સાથે કદિ પણ થવા દઈશ નહિ. પછી તેણે પોતાનું એક દલ ઉદયપુર તરફ મોકલી આપ્યું.

હુમપ્રતાપ અને હતબલ મહારાણા ભીમસિંહ મહારાષ્ટ્રીય દલના આગમનના સમાચાર સાંભળીને અત્યંત ભયભીત થયા અને તેમણે જગતસિંહને સહાયને માટે પ્રાર્થના કરી. જગતસિંહે સિંધિયાના આક્રમણના સમાચાર સાંભળી તથા મહારાણા ભીમસિંહની પ્રાર્થના સાંભળી કેટલાક હજાર સૈનિકો ઉદયપુર તરફ મોકલી આપ્યા. સિસોદીઆ અને કુશાવહસૈનિકોએ મળી મહારાષ્ટ્રીઓનો પ્રતિરોધ કર્યો. સિંધિયાએ હવે મેવાડના મહારાણાની પાસે એવો પ્રસ્તાવ કર્યો કે:-“તમે કાંઈપણ પ્રકારે તમારી કન્યા જગતસિંહને સમર્પણ કરશો નહિ; અને જયપુરનીજ સેના તથા હવે મેવાડમાં આવ્યા છે તેમને શીઘ્ર વિદાય કરી દેજો.” જો કે મહારાણા ભીમસિંહ આ સમયે અત્યંત હીનબલ હતા, તે છતાં પણ તેમણે સિંધિયાનો આ પ્રસ્તાવ સ્વીકાર્યો નહિ. તેમણે સિંધિયાને મેવાડમાં આવતો અટકાવવાને બીજીરથ પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તે સિસોદીઆ અને કુશાવહોની સેનાને હઠાવીને મેવાડમાં આવી. પ-

હોયો તે પોતાની માથે આર હનર સૈનિકોને લાગ્યો હતો મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચાર અને ઉપદ્રવોનું સમગ્ર ચતા મહારાણાના લયનો પાગ રહ્યો નહિ અને એ તેઓ નિરુપાય થઈ મિથિયને તાપે થઈ ગયા મિથિયાની આસાનુભાગ મહારાણાએ અબરપતિના દૂત અને સેનાને મેવાડમાંથી વિદાય કરી દીધા. આથી જયપુરની મેના લાચાર બની જે માર્ગે આવી હતી, તે માર્ગે પાછી ચાલી ગઈ

આ તરફ મહારાજા જગતસિંહે માનસિંહની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ચતુર સલાહસિંહ સ્વર્ગસ્થ મહારાજા સીમસિંહના પુત્ર ધૌનસિંહને પોતાની માથે લઈ અબરપતિને આની મળ્યો જગતસિંહે ધૌનસિંહને મારવાડના અધિકારીતરિકે સ્વીકાર્યો, ત્યાં પછી શીઘ્ર તેઓ એક લાખ સૈનિકોને યદ્ય મારવાડ છતવાને ચાલ્યા આ સમય પૂર્વે જયપુરનો મેઘ પશુ ગળ એક વાખ થોડા ઓને લઇને જિદિ યુદ્ધ કરવાને ગયો નહોતો, તેથી અનુચ્ચ આપણે જગતસિંહને મહાબળવાન મના કહી મકોશુ આ સમયે જયપુરનો બળનો પણ અતુલ ધનથી પરિપૂર્ણ હતો આ ધનના બળથી જગતસિંહે મહારાષ્ટ્રીઓ અને પાણીને પણ પોતાના દળમાં મેળવી લીધા હતા ગાંધોળી નામના રથાનમાં પ્રથમ યુદ્ધ થયું આ મમગમાં માનસિંહ મપૂર્ણ પગલવ પામ્યા અને મારવાડના સમસ્ત મામ તેઓ મવાઈસિંહની મનાથી માનમિલેનો પદ છોડી ધૌનસિંહને પક્ષ આપ્યું કર્યો જગતસિંહને ઘણી મહત્તાથી વિજય મળ્યો માનસિંહ પરાસ્ત થઈ ગયો છતાં છોડી નામી ગયા અને જગતસિંહના માણસોએ તેમની ડાનણી લૂંટી લીધી માનસિંહનો પગલવ થવાથી જગતસિંહે ધાણું કે હવે માનસિંહ કૃષ્ણાકુમારીનું પાણિઅહણુ કરવાનો પ્રસ્નાવ કર્યો નહિ પરંતુ તેમની આ આશા વર્ધ હતી અતુર સમાઈમિહે તેમને જણાવ્યું કે - માનસિંહ અવાપિ પગસ્ત થયો નથી માટે તેનો સપૂર્ણ પરાજય કર્યા પછી મેવાડમાં જઈ કૃષ્ણાકુમારીનું પાણિઅહણુ કરું એ આપણું કર્તવ્ય છે ' જગતસિંહે સલાહસિંહની આ સનાહ સ્વીકારી

માનસિંહ યુદ્ધમાં પરાસ્ત થઈ પોતાનો ગળધાની બેઠપુગમાં ચાલ્યા ગયા જયપુરના મહારાજાની વિજયી મેનાએ શીઘ્ર ગળધાની બેઠપુગમાં આક્રમણ કર્યું અને તેપર પોતાનો અધિનાર રથા પિત કરી દીધો એટલે માનસિંહ દિશામાં ચાલ્યા ગયા હવે જગતસિંહે કિશાને ઘેરી લીધો તેમની સેના છ માસપર્યંત કિશાને ઘેરીને તોપના ગોળાની વૃષ્ટિ કરતી રહી, પરંતુ જિદનાને હતગત કરી શકી નહિ માનસિંહે ઘણા થોડા માણસોની સહાયથી અતુલ પગક્રમસહિત પોતાના કિશાની રક્ષા કરી છ માસપર્યંત નિરતર એક લાખ માણસો દિશાને ઘેરીને પડી રહ્યા તેમાં જગતસિંહ ને પુષ્કળ ખર્ચ થયો, તોપણ તેમનો પરિશ્રમ મફદ થયો નહિ હુકાંગવશાત્ છ માસ પછી જગતસિંહને પુષ્કળ ભાગ્યાકાશ લશ્કર મ્દ્ય મ વાદળોથી ઘનાઈ ગયું તેમની મેનામાં અમીરખા નામનો એક પઠાણ નિયુક્ત હતો આ અમીરખાએ જગતસિંહના તાખામાં રહ્યા છતાં પણ પોતાની મેનાની મહાયથી મારવાડના અનેક રથાનોપર લૂટપાટ કરીને પુષ્કળ દ્રવ્ય એકત્રિત કર્યું આથી જગતસિંહ તેનાપર અત્યંત અગ્રમન થયા અને તેમણે તેનું દમન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો બ્યારે અમીરખાએ આ વર્તમાન સાંભળ્યા ત્યારે તે જગતસિંહની હાવધૂનીમાં નહિ આવતા અટી તહી બમણ કરી લૂટપાટ કરતો રહ્યો તેના આ આચરણથી જગતસિંહ તેનાપર વિશેષ ક્રુનિત થયા અને તેનું દમન કરવાને માટે પોતાનું એક દન મોકલ્યું જગતસિંહની મેનાને પોતાની પામે આવતી બેઠ અમીરખા પલાયન કરી ગયો જગતસિંહની સેના ઘણું દુઃસુધી તેની પાછળ ગઈ, પરંતુ તે હાથમાં આવ્યો નહિ એ તે સેનાને જયપુરની બહાર ગળી તેની સેનાપતિ સ્વયં નગરમાં ચાલ્યો ગયો આ સુમધિનો લાલ લઈ અમીરખાએ તે મેનાપગ આક્રમણ કરી તેના મપૂર્ણ પગલવ કર્યો અને પોતાની મેનાનતિ જયપુરમાં પ્રવેશ કરી તે નગર લૂંટી લીધું બ્યારે જયપુરપતિએ આ વર્તમાન સાંભળ્યા ત્યારે તેઓ પોતાના પાટનગરની વડા ગળી આવસ્યક ધારી બેઠપુરના કિનારપરનો ઘેંગ હોલી લઈ પોતાની પાછી માર્ગે તરફ ચાલ્યા તેમને પાછા ફરતા બેઠ ગડોડોની મેનાએ તેમનાપર આક્રમણ કરી સમસ્ત સપત્તિ ટૂંકી લીધી આ ઘેંગ અપમાન સાન કરી જગતસિંહ પોતાના રાજધાનીમાં આવ્યા આ યુદ્ધમાં જગતસિંહનો બળનો અતિ ખાલી થઈ ગયો અને તેના અગણિત સૈનિક પામ્યા આ યુદ્ધથી જગતસિંહનું મન અનિષ્ટ થયું એમાં જિયિત પણ શક નથી

ઉપરોક્ત યુદ્ધમાં જગતસિંહનેા ખબરો અત્યંત ખાલી થઈ ગયો અને તેમના અસંખ્ય સૈનિકો માર્યા ગયા તેથી તેઓ અત્યંત હીનબળ થઈ ગયા. જે કૃષ્ણાકુમારીને માટે તેમણે આટલો ઉદોગ અને આટલો બચ્ચ કર્યો હતો, તેને તેઓ પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહિ. ત્યાર પછી મહારાષ્ટ્રીઓ અને પદાણો તેમને વારંવાર સંતાવવા લાગ્યા. હોલ્કરની સેનાએ અનેકવાર તેમના રાજ્યપર આક્રમણ કરી ધણા પ્રદેશોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. મહાબળવાન અમીરખાં હોલ્કરના નામે, જયપુરરાજ્યના ધણા ભાગોપર અધિકાર સ્થાપિત કરી ત્યાંથી મેળવેલી ચોથ પોતે હજમ કરી જતો હતો. આ પ્રકારે જગતસિંહના શાસનકાળનાં પાછલાં થોડાં વર્ષોમાં અંબરરાજ્યની સ્થિતિ અત્યંત શોચનીય બની ગઈ હતી.

મહારાજ જગતસિંહના જીવનના પાછલા ભાગમાં તેમને બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિ થઈ હતી, એ વાત અમારા પાંદડા જાણી ચૂક્યા છે. ૪૦ સં ૧૮૦૩ માં મહારાજ જગતસિંહે દોડાં વેલેસ્લીની સાથે સંધિ કરી અને તેની શરત પ્રમાણે દોડાં લેકની સાથે મળી હોલ્કરની વિરુદ્ધ યુદ્ધ પણ કર્યું; પરંતુ દોડાં કૉનવોલીસે પાછળથી તેમની સાથેની સંધિ રદ કરી દીધી. આથી જગતસિંહના શોક, વિરમ્બ અને સંતાપનો પાર રહ્યો નહિ. મહારાજ એયિસન પોતાના ગ્રંથમાં જણાવે છે કે:—“આ પ્રકારની ભિન્નતા વા સંધિબંધનની આવશ્યકતાવિષે” હોમ ગવર્નેર (૪૦)માંની ફોર્ટ ઓફ કાયરેક્ટર્સ”ને આંશિક ઉત્પન્ન થવાથી તેણે ૪૦ સં ૧૮૧૩ માં એવી આજ્ઞા ફરમાવી કે બ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે જયપુરરાજ્યને પુનઃ આશ્રય આપવામાં આવશે. હાલમાં નેપાલની સાથે યુદ્ધ ચાલે છે. પિંદારાઓનું દમન કરી તેમની સાથે રાજકીય પ્રબંધ કરવામાં આવે ત્યાંસુધી આ બાબત સુસ્તવી રાખવામાં આવી છે. ” ૪૦ સં ૧૮૧૭માં બ્યારે પુનઃ સમિતો પ્રસ્તાવ ઉપસ્થિત થયો ત્યારે એમ જણાવવામાં આવ્યું કે હાલમાં જયપુરરાજ્યની સાથે સંધિ કરવાની ઝાંઝી આવશ્યકતા નથી; પરંતુ બ્યારે આસપાસનાં સમસ્ત રાજ્યો બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિબંધનથી બંધાઈ ચૂક્યાં અને જયપુરના તાબાનાં નાનાં રાજ્યો પણ પરબારાં બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિબંધનથી બેડામાં ત્યારે અંતે ૪૦ સં ૧૮૧૮ માં અંબરરાજ્યની સાથે બ્રિટિશસરકારને સંધિ થઈ. આ સંધિ ઉક્ત વર્ષના એપ્રિલ માસની બીજી તારીખે થઈ હતી.

આ સંધિના સંબંધમાં કર્નલ ટોડ અન્યત્ર જણાવે છે કે:—“બ્રિટિશસરકારે ભારતવર્ષનાં જે જે રાજ્યોને આશ્રય આપ્યો છે તેમાં જયપુરનરેશી સૌથી પાછળ આશ્રય લીધો છે. આ રીતિનું અવલંબન કરવાથી શાંતિનો નાશ કરનાર થતુએને સર્વદાને માટે દૂર કરી શકાશે, એવો પ્રસ્તાવ બ્યારે બ્રિટિશસરકારે જયપુરનરેશની સમક્ષ સાદર કર્યો ત્યારે તેમણે તેનો સ્વીકાર કરવામાં કિચિત્ પણ વિલંબ કર્યો નહિ. ” આ સમયે બ્રિટિશસરકારે પિંદારાઓને સર્વથા વિદક્ષિત કરી નાખ્યા હતા, પેશ્વાને પૂનામાં બંદીવાન કરી ગંગાજીતે મોકલી આપ્યો હતો, ભોંસલેની અવનતિ કરી નાખી હતી અને સિંધિયાને બચબીત કરી દીધો હતો.

સેનાપતિ અમીરખાંએ જયપુરના અનેક પ્રદેશોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો અને જયપુરના મહારાજની પાસેથી તે ચોથ પણ લેતો હતો. તેના ઉપદ્રવે શાંત કરવાને માટેજ બહુધા જયપુરના મહારાજએ બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિ કરી હતી. અમીરખાં પોતે પણ બ્રિટિશસરકારને આધીન થવાને તત્પર થશે.

૪૦ સં ૧૮૦૩ માં જે સમયે બ્રિટિશસરકારે જયપુરરાજ્યની સાથે સંધિ કરી તે સમયે બ્રિટિશસરકારે તેમની સાથે સંધિ કરવાની મહાન આવશ્યકતા ધારી હતી; પરંતુ બ્યારે બ્રિટિશ સરકારે સંધિ રદ કરવામાં આવી છે” એવો પત્ર જયપુરના દરબારમાં મોકલ્યો ત્યારે જયપુરપતિના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. તેમણે બ્રિટિશસરકારના આ કાર્યપ્રત્યે દહરીતે વાંધો ઉઠાવ્યો; તે છતાં પણ બ્રિટિશદૂતપ્રત્યે ચોખ્ખ સન્માન દર્શાવવામાં તેમણે કિચિત્ પણ ત્રુટિ કરી નહિ. જયપુરપતિને જે દૂત વીરચેષ્ઠ લેકની જાવણીમાં ગયો હતો તેણે તીક્ષ્ણ શબ્દપ્રયોગ કરી બ્રિટિશસરકારના ઉપરોક્ત કાર્યપ્રત્યે પોતાનો વાંધો ઉઠાવ્યો. તેણે યથાર્થ મનુષ્યત્વ પ્રકટ કરી કોષપૂર્વક જણાવ્યું કે:—“બ્યારથી ભારતવર્ષમાં બ્રિટિશસરકાર પ્રતિષ્ઠિત થઈ છે ત્યારથી તે પોતાનાં કલ્યાણ અને સ્વાર્થ-

ને મારેજ કાર્ય કરે છે એમ પ્રતીત થાય છે .

આ વાત તો અમે પ્રથમથી જ જણાવી ચૂક્યા છીએ કે બ્રિટિશસરકારે સ્વયં સંધિનો ભગ કર્યો હતો અને કર્નલ ટૉડ પણ આ વાતને પુષ્ટિ આપે છે જયપુરના દૂતે જણાવ્યું કે - ' અંગ્રેજોએ પોતાની સગવડને ખાતર વચન આપ્યું હતું અને તેણે આ પ્રથમનારજ જયપુર ની માથેની મંધિનો ભગ કર્યો છે, ' પરંતુ અમે જણાવીએ છીએ કે બ્યારે પનામીના મુદ્દાની ભારતવર્ષના અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપના થઈ ત્યારે લૉર્ડ કનાઇંગ્સે અનીવદ સાથે વિશ્વાસપાત કર્યો હતો, તે અંગ્રેજ ગાય પુરોહીની પ્રતિજ્ઞા ભગ થયાનું પ્રથમ દર્શાવ છે ઇન્ડિયન-હીઆ કેપનીએ જગતસિંહની સાથે થયેની સંધિનો નિદનીય રીતે ભગ કર્યો તેનો ખ્યાલ ખરતા કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે એ તો માકિર્વન આંદોલન વેલેરવીની વિગાળ અને ઉદાર રાજનીતિ હતી જે ગવર્નીતિનો ઉદ્દેશ ભાગતવર્ષના લડાશ એના હમન કરવાને મારે મમ્મત દેશી ગભરોએ એકત્રિત કરવાનો હતો તે ગવર્નીતિ લૉર્ડ ટૉડ વોનીસે સર્વથા નષ્ટ કરી દીધી લૉર્ડ કૉનવોથીએ ખુબજ પોતાની આ વિગાળ ગવર્નીતિમા આ પછી ભાવી હુકમશાળ બેઠે હતી મહામાનનીય લેફ્ટ (જેમના નામનું મમ્મત શુ દેશી અને મુ ચૂરોપીબન સર્વ સન્માન સાથે જે છે) મધ્યસ્થ બની દેશી ગભરોની સાથે જે મિત્રતા અને સંધિ કરી હતી તેની બે રક્ષા કરવામા આવત તો દેશી ગભરોનો અને મહારાજા ઉદાર થાત ગત અર્થ શતાબ્દીમા નજરસ્થાનનું એટલું અનિષ્ટ થયું હતું કે જેનું વર્ષન મુવ અશક્ય છે ખામ મરીને ઇ.સ. ૧૮૦૩ થી અર્થાત્ પ્રથમ સંધિભગથી ઇ.સ. ૧૮૧૮ અર્થાત્ બીજી વાર સંધિભગ થયું ત્યાંમુધીમા કુગચારી મહારાજાઓદાર ગભરોના રાજ્યોનું અસત અનિષ્ટ થયું હતું

પછી કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે બ્રિટિશસરકાર ઉપર વિશ્વાસ રાખવાનું ગભરોનાતિને એ પ્રમળ કારણ મળ્યું હતું અને તે એ હતું કે બ્યારે વઝીરની જયપુરના રાજને શરૂ થયો ત્યારે બ્રિટિશસરકારે બળપૂર્વક તેને સાથી હસ્તગત કર્યો બે ધોર અપગથી શત્રુ પણ રાખપૂતેને શરૂ બળ તો તેઓ તે શરૂઆત મનુષ્યની તનમનધનથી રક્ષા કરે છે ગાળાગતનું રક્ષક મુવ એ રાખપૂતો પોતાનો પરમધર્મ માને છે આ સમયે જયપુરના મહારાજા બ્રિટિશસરકારને આધીન અથવા તેના માહલિક નહોતા, પરંતુ અંગ્રેજસરકારે તેમને બળપૂર્વક તેમના ઉકત નાતીયધર્મથી મુલત કર્યો અંગ્રેજસરકાર ધારે છે કે નહવાકારી મનુષ્ય કૃપાપાત્ર હોઈ શકેતો નથી તે માન્યતાને આધારે બ્રિટિશસરકારે જયપુરના રાજને બળપૂર્વક વઝીરની પોતાને સ્વાધીન કરવાની ફરજ પાડી, ઇ.સ. ૩ ને તેમને પ્રાર્થના કરી શકતી નહોતી

જયપુરના ગભરો ઉપરાંત આપત્તિસિવાય ઇતર અનેક ગુપ્ત વ્યક્તિગત આપત્તિઓ પણ બ્રિટિશસરકારના આ સંધિભગથી ભોગવવી પડી તેનું એ ઉદાહરણ અમે નીચે આપીએ છીએ - એક અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ જયપુરના નજદરખાગમા આવ્યો તેણે સર્વત્ર પોતાની દાષ્ટ નાખી, પરંતુ પોતાના સામર્થ્યનો વિસ્તાર કરવો તેને કમિન લાગ્યો, તેથી તેણે મત્રીસમાજને હરકત કરવા માંડી જે મામતો ચિત્રપ્રચલિત રીતિબુમાગ મત્રીતરિક્કે નિયુક્ત થઈ વશપરગત સન્માન ભોગવતા હતા, તેઓ સમજ ગયા કે હવે આપણી જગીરપગથી આપણો અધિકાર ઉઠી જશે જે સામતો દીર્ઘકાળથી જન પ્રપચ બળપ્રચલ વા વૃષ્ટિની કૃપાથી જગીર અને અધિકાર ભોગવતા હતા, તેમના માર્ગમા વિધન નાખવાને ઉકત રેસિડેન્ટે લાગીરથ પ્રચલ કર્યો લૉર્ડ હેરિટ એ તો પોતાની અવલગિત રાજનીતિનો પ્રયોગ કરીને જ જયપુરના પોતાને આધીન કર્યું બે જયપુરના સંધિ થમા તે ઇતર ગવર્નીતિ વાગત તો તેની અવલગિત રાજનીતિને ધક્કા પહોચત ઇ.સ. ૧૮૦૩ થી ઇ.સ. ૧૮૧૮ મુધીમા અનેક મહત્વની ઘટનાઓ બની અમીરખાએ જયપુરગભરમા લૂટકાટ કરવા માંડી, મહારા ટ્રીઓએ ગભરોનામા પોતાનું પ્રાબલ્ય સ્થાપિત કરી દીધું ઇલાહિ ઘટનાઓ આ અરમામા બની અ.તે ઇ.સ. ૧૮૧૮ ના એપ્રિલની ૨ જી તારીખે ૧૦ લારાઓથી મુકત એક સંધિ બ્રિટિશમ-કાર અને જયપુરના મહારાજાની વચ્ચે થઈ, અને ત્યાંથી જ કહવાહાગભરમા બ્રિટિશમકારને ખપણી ભરના મહલિક બન્યો

મહારાજા જગતસિંહે બ્રિટિશસરકારની સાથે પુન શામટ સંધિ કરી હતી, તે કર્નલ ટૉડે

તથા મહારાજ એચિસને સારી રીતે પોતાના ગ્રંથમાં વર્ણવ્યું છે, માટે આ સ્થળે તેના સંબંધમાં અમે કાંઈ અધિક કહેવા ઇચ્છતા નથી; પરંતુ અમારે આટલું તો અવશ્ય કહેવું જ નેહ્યે કે આ બીજી સંધિ મહારાજ જગતસિંહને માટે પ્રથમ સંધિ કરતાં વિશેષ હાનિકારક નિવડી. ખુદ સંધિ-પત્ર વાંચવાથીજ પાંચકો સારી ચેડે સમજી શકશે કે ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીએ પ્રથમ સંધિમાં અબ-રના રાજ પાસેથી ખંડણીતરિકે એક કોડી પચ્ચ લેવાની શરત કરી નહોતી; પરંતુ આ બીજી સંધિથી જયપુરના મહારાજ ચિરકાલને માટે ક્ષિટિશસરકારને ખંડણી આપવાને બંધાયા. આ સંધિપત્ર અમે નીચે પ્રકાશિત કરીએ છીએ:—

સંધિપત્ર

માનનીય ક્ષિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની અને જયપુરના મહારાજ જગતસિંહ બહાદુરની વચ્ચે આ સંધિ નિશ્ચિત થઈ. માનનીય માર્કિવ્સ એન્ડ હેસ્ટિંગ્સ કે. જી. ગવર્નર જનરલ તરફથી સંપૂર્ણ અધિકારને પ્રાપ્ત થયેલા તેમના પ્રતિનિધિ મહારાજ ચાલ્સ જ્યોર્જિલાસ મેટ્રકાફ કંપનીના પક્ષમાં અને રાજરાજેન્દ્ર શ્રી જગતસિંહ બહાદુરદારા સંપૂર્ણ સત્તાને પ્રાપ્ત થયેલા હાકોર વૈરીસાલ રાવલ જયપુરરાજ્યના પક્ષમાં અત્રે વિદ્યમાન છે.

પ્રથમ ધારો—માનનીય કંપની અને મહારાજ જગતસિંહ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અને સિંહાસનાભિષિક્તો વંશપરંપરા આ સંધિને એકસરખી રીતે સદા માને અને એક પક્ષના શત્રુમિત્રો ઉભય પક્ષના શત્રુમિત્રો ગણાય.

બીજો ધારો—જયપુરરાજ્યનું રક્ષણ કરવાને અને તે રાજ્યના શત્રુઓનો પરાભવ કરવાને ક્ષિટિશસરકાર તૈયાર રહેશે.

ત્રીજો ધારો—મહારાજ જગતસિંહ, તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તથા સિંહાસનાભિષિક્તો ક્ષિટિશ સરકારને આધીન રહી તેને સહાય કરે અને જે રાજ્યોએ ક્ષિટિશસરકારની આધીનતા સ્વીકારી છે તેમની સાથે તથા અન્ય રાજ્યોની સાથે તેઓ કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ રાખે નહિ.

ચોથો ધારો—મહારાજ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અને સિંહાસનાભિષિક્તો ક્ષિટિશ સરકારની સંમતિવિના કોઈ પણ રાજ્ય અથવા રાજની સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ સ્થાપિત કરી શકશે નહિ; પરંતુ મિત્રતા અને સગાઈનો સંબંધ ધરાવતા રાજ્યોની સાથે સાધારણ પત્રવ્યવહાર કરી શકશે.

પાંચમો ધારો—મહારાજ, તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ વા સિંહાસનાભિષિક્તો કોઈ પણ રાજ્ય ઉપર અત્યાચાર વા આક્રમણ કરી શકશે નહિ; કોઈ રાજની સાથે જો કોઈ ઝગડો ઉપસ્થિત થાય તો તેની તપાસ અને ઉચિત દંડનો ભાર ક્ષિટિશસરકારના શિરપર રહેશે.

છઠ્ઠો ધારો—નિમ્નલિખિત વ્યવસ્થાનુસાર જયપુરરાજ્યને વંશપરંપરા ક્ષિટિશસરકારના દિલ્હીના રાજકોપમાં ખંડણી ભરવી પડશે:—

જયપુરરાજ્યમાં કેટલાંક વર્ષોથી અત્યાચાર અને લૂંટફાટ (મહારાષ્ટ્રીઓદારા) પ્રબલતાપૂર્વક થતી આવે છે, તે કારણથી આ સંધિની તારિખથી પહેલાં એક વર્ષની સમાપ્તિપર્યંતની ખંડણી છોડી દેવામાં આવે છે.

બીજું વર્ષ	...	...	...	...	૪ લાખ રૂપિયા
ત્રીજું વર્ષ	...	...	...	...	૫ લાખ રૂપિયા
ચોથું વર્ષ	...	...	...	...	૬ લાખ રૂપિયા
પાંચમું વર્ષ	...	...	...	...	૭ લાખ રૂપિયા
છઠ્ઠું વર્ષ...	...	...	...	...	૮ લાખ રૂપિયા

પાંચળથી જ્યાંસુધી રાજ્યની આમદાની યાળીસ લાખથી અધિક નહિ થાય ત્યાંસુધી પ્રતિવર્ષ આઠ લાખ રૂપિયા ખંડણીતરિકે આપવા પડશે.

અને જે સમયે રાજ્યની ઉપજ યાળીસ લાખ રૂપિયાથી અધિક થશે તે સમયે નિયમિત આઠ લાખ રૂપિયા સિવાય વૃદ્ધિગત થયેલી આમદાનીનો ૧૬ લાગ ક્ષિટિશસરકારને આપવો પડશે.

સાતમેા વાગે—શ્ચિટિશસકાગને આવશ્યકતા પડ ત્યાગે જ્યપુગાજ્યને પોતાના સામર્થ્ય અનુસાર સેનાની સદાય તેને આપની પડશે

આઠમેા વાગે—મહારાજ, તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તથા સિંહાસનાલિપિકતો ચિગ્રચરિત રીતિઅનુમાર પોતાના તાખાના ગભ્યમા સપૂર્ણ સત્તાધારી ગામનકર્તાતગિકે ગહેશે એ ગભ્યમા શ્ચિટિશમરકાગ પોતાના કોજદારી અને દિવાની ખાતા સ્થાપિત કરશે નહિ

નવમેા વાગે—મહારાજ જો શ્ચિટિશસકાગપર વિશ્વામ ગમ્મી તેનો પ્રેમ આકર્ષિત કરશે તો તેમની ઉન્નતિ અને હયાલુને માટે વિજેર વિચાર કરવામા આવશે

દસમેા વાગે—દશ ધાગ્યોથી યુક્ત આ સધિપત્ર માગય ચાલ્સ જિયોદિલામ મેટ્રાફ અને હામર વેરીસાન નાચાવતે તૈયાર કર્યો છે આ સધિપત્રપર તેમના હસ્તાક્ષર અને મહોગ વિદ્યમાન છે મહામાનનીય ગવર્નર જનરલ અને ગવર્નમેન્ટ શ્રી જગતસિંહ બ્રાહ્મદાસ આજની તારિખથી એક માસની અદગ આ સધિ દહ થશે

ઈ સ ૧૮૧૮ ના એપ્રિલની ૨ જી તારીખે આ સધિપત્ર દિનીમા તેચાગ થયો

(હસ્તાક્ષર) સી ટી મેટ્રાફ રેસિડેન્ટ

(હસ્તાક્ષર) હામર વેરીસાન નાચાવત

(હસ્તાક્ષર) રેસિડેન્ટ ગવર્નર જનરલ

આ સધિપત્ર મહામાનનીય ગવર્નરજનરલદ્વારા તેમના તુનમીપુત્રની નિકટના મુકામપર ઇમંગ ૧૮૧૮ ના એપ્રિલની ૧૫ મી તારિખે પ્રીકૃત થયો

(હસ્તાક્ષર) જે. એડમ

ગવર્નર જનરલના પ્રેક્ટરી

જો કે મહારાજ જગતસિંહ આ ખીલવાગની મધિ કરવાને સમત થયા હતા પરંતુ એથી જ્યપુગાજ્ય ચિગ્રકાલને માટે પોતાનું સ્વાધીન ઉન્નત મસ્તક અવનત કરી દીધું તેમને પ્રતિવર્ષે આઠ લાખ રૂપિયાની ખડણી આપવાનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો, પરંતુ મહારાજ યતસિંહના ગાસ નના દોરથી આ સમયે જ્યપુગાજ્યની દશા એની ગાયનીય બની ગઈ હતી કે તેને અગ્રજેનેદ આશ્રય પ્રાપ્ત કર્યો વિના છૂટકો નહોતો જો તે શ્ચિટિશસકાગને આશ્રય પ્રદાણ ન કરત તો તેનું અત્યત અનિષ્ટ થવાની સંભાવના હતી મહારાજ જગતસિંહ આ સધિપત્ર ધન થયા પછી અત્ય સમયપ્રયત્ન ગભ્ય ભોગ્યું ઈંગ ૧૦ ૧૮૧૮ મા ઉક્ત સાવળધન થયા પછી થોડા મમ થમા તેમણે આ સંસારને ત્યાગ કર્યો

૧૦ મંગ ૧૮૦૦ મા તેઓ મિહામનપર અલિપિકત થયા હતા અને તેમણે સત્તર વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું તેઓ પોતાના સમયના અને પોતાની ખતિના ગભ્યોમા સૈથી બ્રહ્મ રાજ હતા તેમના સમયમા જે જે ધર્મતાઓ બની તેનું જો મપૂર્ણ વર્ણન કરવામા આવે તો એક અત્યત મોટો અથ ગ્યાય તેમની કાગકીદિમા અબગગાજ્યપર વિદેશીઓએ આક્રમણ કરી તેને વેરીનીલુ મારગાજ્યે તેમનેતાળે થઈ તેમને ખડણી ભગવાનો પ્રીત કર્યો વચ્ચે વચ્ચે બ્યાગે આક્રમણકારીઓએ પોતાની અમાવધાનતા દશાની હતી ત્યારેજ માત્ર તેમણે પોતાની વીગતા પ્રદર્શિત કરી હતી તેમના મમયમા ગજદગ્યાગમા પાણુ લય કર પ્રપચ ગ્યાયો હતો અને તેમા તનવાગ તથા છરીના પ્રયોગ થયો હતો તે વૃષ્ટિ અમરૂર નામની એક સ્ત્રીપર આસન હતો તેમના જીવનમા એક પાણુ સદગુણ દષ્ટિગોચર થયો નથી જે રાજપૂતકુલક નક હતા અને જેથી રાજપૂતોની ઉજ્જવલ કીર્તિને ગામ્પ પહેચી હતી તે માણસનું વિજેર વર્ણન લખી અમે આ ઇતિહાસના પૂર્વે આપવિત કરવા માગતા નથી ઉદયપુત્રની ગજન દિની કૃષ્ણાકુમારીને પ્રાપ્ત કરવાને માટે તેમણે અતિ નિદનીય પ્રયામ કર્યો હતો જેનું વર્ણન પાઠળ યથ ચૂક્યું છે તે કાર્યમા અને બીજા પાણુ વૃથા કાએમા તેમના અનેક લાખ રૂપિયા વૃથા ખર્ચાઈ ગયા કાનીઓ નામના મ્યાનમા મીનાલોકો રીધકાળથી જ્યમ દિગના વિશ્વાચુ રક્ષકતરિષ્ટ નિયુક્ત થઈ તે મ દિરની રક્ષા કરતા હતા પરંતુ જગતસિંહ ઉન્નત મદિગો વિખ્વસ ગી નાખ્યો મીનાલોકો પોતાના ગજને આ દુષ્ટ કાર્ય કરતા જોઈ અત્યત દુખિત

થયા અને કેટલાકે તો આત્મધાત કરીને પોતાના પ્રાણુત્યાગ કર્યો મવાઈ જયમિહના બધાવેતા પરમસુદર પાટનગર જયપુરની આસપાસ ચોગે અને લૂટાઓ ઉભાગઈ જતા હતા વાણિજ્ય અને નાપાર સર્વથા બધ થઈ ગયો હતો સર્વત્ર અરાજકતા મેનાઈ ગઈ હતી ગળ જગતસિંહ પ્રમાદી હતા તેથી તેમના અર્ધચારીઓ પ્રજાપર અત્યાચાર કરી તેમનો સાક્ષ લગી લેતા હતા આથી ધિક્કાગેએ કૃતિદારનો પતિલાગ કર્યો ગળદગળાગમા એક દિનસ કાઈ દરજીનું પ્રણુત્ત ગેતુ તો બીજે દિવસે કાઈ વણિદત્ત પ્રામલ્ય ગેતુ અને ત્રીજે દિનમે કાઈ બ્રાહ્મણની મત્તા બગી જતી આ પ્રત્યે જેઓ મત્તા ભોગવતા તેમને શ્રેયા દિવસમા જેનમત્રા પણ ભોગવવી પડતી નામગ્દ નામના ક્ષિત્રમા જેવારી ગુન્હેગારોને બદીનાનતરિ ગળવામા આવતા હતા તેમાજ આમકરીને ઉક્ત મત્તાવાગી માણસોની મત્તાનો નાશ કરી તેમને કદીતરીકે એ વી દેવામા આવતા હતા આના સત્તાધારી માણસોપ્રત્યે સામ તો અત્યત વધુ ધગવતા હતા જગતસિંહ રમકપુરપર આસકત થયા હતા તેથી તેમને મિહામનબ્રજ ડગવાને માટે ભાગ ચર્ચા ચાલના લાગી તે કાર્ય સિદ્ધ ગવાને માટે સમગ્ર તૈયારી ડગવામા અવી અબગના રાજઅર્ધચારીઓએ રસ પૂરને નામગ્દમા મોટી દેવાનો વિચાર કર્યો પરંતુ તેમનો તે વિચાર નિષ્ફળ થયો જગતમિહે તે મુખનમાન અંના પ્રેમમા મુખ્ય થઈ અધ બની તેને પોતાના અર્ધ ગામ્પની પ્રામિની બનાવી અને પોતે અર્ધજ ગળ ભોગવના લાગરા મહાગળ જમિહે જે અમલ્ય પ્રથોના સગ્રહ એ હતા તેનો અથો ભાગ પણ જગતસિંહે તે કુચટાને આપી દીધો તે મર્દ પ્રથો વિષમત થઈગયા તે કુનટાના મબધીઓમા દ્રવ્ય લૂટાવવામા આવ્યુ આટનુ દરીનેજ જગતમિહ ગાત ગણા નહિ, પરંતુ તેમણે તે સ્ત્રીના નામના મિષ્ટા પડાવ્યા અને તેનો પ્રચાર કર્યો તે એવાગ તે સ્ત્રીની સાથે અશ્ચાક્ર થઈ ગવા ગયા હતા તે સમયે તેમણે સામતોને યથાર્થ રાણીઓના જેડુજ મન્માર આપવાને આના પ્રમાવી પરંતુ રાજપૂતસામ તોના હૃદય ગર્વથી પૂર્ણ ગ્રહે છે, તેથી તેઓ આ આરાતુ પાનની રીતે કરી ગઈ અિશ્ર શિવનાગયણુ નામનો જે બ્રાહ્મણુ દિવાન હતો તે ઉત વેશ્યાને પોતાની અન્યા હીને ઓનાવતો હતો પરંતુ દૂનીના અસીમ સાહમિક મામત આદમિદે પરમ કોષિત થઈ કહ્યું હુ કે - રમકપુરના કાર્યમા હું વદિપણુ સહાય કરીશ નહિ તેના આ વચનો સાલળી જગતમિહે તેનો કામે લાખનો દડ કર્યો બેલાખ રપિયા દૂની પ્રદેગની ચાગ વર્ષની આમદાની હતી મનુમહાગળ ગળને મિહામનબ્રજ ડગવાની જે વ્યવસ્થા લખી ગયા છે તે વ્યવસ્થાનુસાર જગતમિહને રદબ્રજ ડગવાનુ યથાર્થ દારણુ આ સમયે પ્રાપ્ત થયુ હતુ અને મામતોએ તે કાર્ય સિદ્ધ ડગવાને માટે ગુમરીતે મર્વ તૈયારી પણ કરી મૂકી હતી, પરંતુ દુર્ભા યગાત તેમનુ યોજના પ્રમણિત થઈ ગઈ અતે કેટલાક બુદ્ધિમાન મત્રીઓએ રાજના સન્માનની ન્ક્ષાઅર્થે દીર્ઘ વિચાર કર્યે તેમણે રમકપૂરના કલકિત આગિ યરિને અનેક વારો ગળને કહી જે તેમણે વિશ્વા સપૂર્વક માની લીધી રસપૂરને જે ધનસપત્તિ આપવામા આવી હતી તે સર્વ નીક્ર જપ્ત ગવાની તેમણે આજા દરી અને તેને બદી બનાવી દીધી તે અી પ્રગણુદમાથી નીકળી નામી ગઈ જગત મિહ આ ઘટનાપર ચત્કિચિત પણ લક્ષ્ય આપ્યુ નહિ ત્યારપછી કેટલા વર્ષોનુધી જગતસિંહે જયસિહનુ પવિત્ર સિંહામન ચ્ચકિત કર્યું છં સં ૧૮૧૮ ના ડિસેમ્બરની ૨૧ મી તારિખે તેમનુ મૃત્યુ થયુ

ગળ જગતસિંહનુ મૃત્યુ પુનહીન અવસ્થામા થયુ હતુ તેમને પુત્ર નહોતો તેમજ તેમણે પોતાના અનનગળમા પણ કામને પોતાના ઉત્તગાધિકારી તારે નિયુત્ત મ્યો નહોતો ગળપતોમા એરી રીતિ પ્રચલિત છે કે જે ગળને પુત્ર ન હોય તો તેમનુ મૃત્યુ થયા પછી મર્દ બાનક વા યુવકને દત્તકતરિ ગ્રહણુ ડગવામા આવે છે અને દત્તકપુત્રના હોથથીજ ગળની દરનકિયા ડગવવામા આવે છે આથી જગતસિંહનુ મૃત્યુથતાજ નગવગના ભૂતપૂર્વ ગળના પુત્ર મોનમિદને અબગના ઉત્તગાધિકારી તરિકે નિયુત્ત કરવામા આયો

૨૧ મી ડિસેમ્બરને દિવસે જગતસિંહનુ મૃત્યુ થયુ પરંતુ મત્રીઓ મારીપેઠે બાપુતા હતા

૧ શેગ્જ બનાસ નામનો કોમ મનુખ્ય નતનો દંત્ત હતો તે બાલ્યાવસ્થામા દંત્તનુ મર્થ મરતો હતો, પરંતુ પાછળથી જગતસિંહે આ મનુખ્યને પોતાના દત્ત તરિ લોડલોનની પાસે પણ મોકલો હતો

કે પ્રાચીન પ્રજાકીજનુસાર દેશમાં આપણું સત્તા ચલાવતી હવે અશક્ય છે હવે આપણે આધીન પ્રજાપર ચલિ ચિત્ત પાલુ જોડુંકીદાર અલાવી શકીશું નહિ બ્રિટિશસરકારે જામ રાજ અને પ્રજા વચ્ચેનો વિરોધ નિષ્ણ કરવો જો હતો, તેથી તેણે ધાર્યું કે જો અમે જયપુરના રાજપુરોની પ્રાચીન પ્રજાકીજનુસાર રાજના દત્તપુત્ર કહેણ કરવાના ધર્મમાં હસ્તક્ષેપ કરીશું તો તેઓ અમારા જો કાર્યને આક્રમણસમાન લેખશે

નવીન રાજ નિયુક્ત કરવાના સમયમાં રાજસ્થાનમાં જે રીતિ પ્રચલિત છે તેનો અરે ઉલ્લેખ કરવાથી લવિષ્યમાં તે વિશેષ ઉપયોગી થઇ પડશે જ્યેષ્ઠ રાજકુમારને સિંહાસનપર અભિષિખ્ત કરવાની પ્રજાકી સમસ્ત રાજપૂતોમાં પ્રચલિત છે એકાદ જે ગણનામાંજ તેનો અનાદર દષ્ટિ ગાત્રે થાય છે આ સમયે મનુચંદ્રારાજ પૂર્ણ વ્યવસ્થા કરી ગયા છે, પરંતુ મધ્યયુગના રાજપૂતો મનુની કેટલીક આજ્ઞાઓ પાલન કરતા નહોતા પ્રચલિતરીતિ અને પૂર્વદશાત અનુસાર રાજસિંહાસનપર કિવા સામંતના પદપર જ્યેષ્ઠ કુમારનેજ અધિષ્ઠિત કરવામાં આવે છે જ્યેષ્ઠ કુમારને 'પાટવીકુમાર' વા 'રાજકુમાર' કહેવામાં આવે છે, જ્યારે અન્યાન્ય રાજપુત્રોને કેવલ 'કુમાર' જ કહેવામાં આવે છે સર્વ રાજપોમાં 'પાટવીકુમાર' અને 'પટ્ટરાણી' હોય છે 'પટ્ટરાણી' ની સત્તા ગણીઓની અપેક્ષાએ અધિક હોય છે રાજના મરણ પછી જે પાટવીકુમાર સગીર હોય તો પટ્ટરાણી સર્વ રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવે છે 'પટ્ટરાણી' ને 'માઝ' પણ કહેવામાં આવે છે સૌથી પહેલા પ્રાચીન રાજ્ય મેવાડમાં પટ્ટરાણીએ રાજ્યશાસન ચલાવ્યું હતું તે જે સમયે રાજકાર્ય કરતી હતી, તે સમયે અનેક સામંતો તેને સહાય કરતા હતાં, તેમજ રાજકર્મચારીઓ પણ નિયમાનુસાર યોતયોતાની ફરજ બજાવતા હતા

જે કાંઈ રાજ પુત્રહીન અવસ્થામાં મૃત્યુ પામે અને તેનો કાંઈ નિકટનો આપ વા સહોદર ન હોય તો રાજકુટુંબમાંના અનેક માણસોમાંથી એવાને સિંહાસનના અધિકારીતરિકે ચૂંટી કાઢવામાં આવે છે ઘણા જણો દાવો ન કરે એટલા માટે રાજકુટુંબની દૃઢ પરિમિત વરવાસા આવી છે મેવાડમાં રાણાવતશાખાના સર્વોત્તમ સામંતો કે જેમને 'જોગાળા' ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેમનેજ કેવળ સિંહાસનના અધિકારી ઠરાવ્યા છે મારવાડરાજ્યમાં જોધાવણી અર્થાત્ હિરના ગજ વંશના માણસોને ઉચ્ચ અધિકાર છે જૂદીરાજ્યમાં દુમારિવંશ દોડગાજ્યમાં પલાઈતો આપ જયશ, બિકાનેરરાજ્યમાં મહાજનના સામંતો અને જયપુરરાજ્યમાં રાજ્ય માનસિંહના વંશજો કે જેઓ રાજાવત કહેવાના છે તેઓ ઉચ્ચ સંયોગોમાં સિંહાસનના અધિકારી ગણાય છે, પરંતુ ઉચ્ચ રાજાવતશાખામાં પણ જે કુટો માનસિંહના જન્મપૂર્વે સ્થાપિત થયેલા છે તેમાં અને માનસિંહની પછીનાં કુલોમાં ભેદ છે પહેલાં માધાની કહેવાય છે અને પાઠ્ઠા માનસિંહોત કહેવાય છે રાજાવતશાખામાં પુષ્કળ ઉપશાખાઓ છે તેમાં ઝીલાવનાં સામંતો સૌથી કેષ્ઠ ગણાય છે આ સામંતોના નેતામાં શારીરિક કિવા માનસિક '૧૪' પણ પ્રગરની ખામી ન હોય તો તે ઉચ્ચ સંયોગોમાં જયપુરના સિંહાસનનો અધિકારી થઈ શકે છે અને આ ચિરપ્રચલિતરીતિ ત્યાજ કરવી અનુચિત છે જો કે સંધિપતના આદંમાં ધાગાજનુસાર મહારાજ અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ પોતાના રાજ્યમાં તથા પોતાની પ્રજા ઉપર સર્વ પ્રકારની સત્તા વરાવે છે અને બ્રિટિશસરકારે પ્રત્યક્ષ વચન આપ્યું હતું કે '૧૪' પણ પ્રગરને નિર્ણય અન્યાયપૂર્વક વરવામાં આવશે નહિ, પરંતુ બ્રિટિશસરકારના રાજ્યામલમાં મોહનસિંહ જયપુરના સિંહાસનપર અભિષિખ્ત થયો, જો ઘણું અયોગ્ય ધર્મ બન્યું જયપુરના રાજ્ય પ્રતે મળતું જોઈએ તે સમયે અમે આગળ સૂચનાએ કાંઈક લખ્યું છે, આ સ્થળે તેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરીએ છીએ કે જેથી લવિષ્યમાં દત્તપુત્રસમયે નિર્ણય કરવો સુગમ થઈ પડે

મોહનસિંહ નામનો જે બાગ્મ જગત્સિંહનું મૃત્યુ થતા પ્રસાદમાંજ જયપુરના સિંહાસનપર અભિષિખ્ત થયો તે નરવરરાજ્યના ભૂતપૂર્વ મળ મનોહરસિંહનો પુત્ર હતો સિંધિયાએ ઉચ્ચ મનોહરસિંહને સિંહાસનથી ન્યૂત કરી ગજામાંથી કાઢી ચૂક્યો હતો આ વાત તો અમે આગળ જણાવી ગયા છીએ કે આઈ શતાબ્દી પૂર્વે નરવરના રાજ્યશાખાથી જયપુરના ગજવંશની ઉત્પત્તિ

થઈ હતી, પણ નગરનો અધીશ્વર પુત્રહીન અવસ્થામાં મૃત્યુ પામ્યો તેથી નગરના મામતોએ અં-
ખપતિને એક પુત્ર આપવાની પ્રાર્થના કરી. આથી અબરના અધીશ્વર પૃથ્વીગજે પોતાના પુત્રને
નગરના સિંહાસનપર અધિષ્ટિત કરવાને મોકલી આપ્યો. ઉક્ત મોહનસિંહ પૃથ્વીરાજના પુત્રની યૌદ્ધતી
પેઠીએ ઉત્પન્ન થયો હતો અને આગળ જણાવ્યું છે કે મોહનમિહનો અભિષેક પ્રચલિત રીતિથી
મંપૂર્ણત વાપરીત હતો; કારણ કે અબરના રાજા જ્યારે પુત્રહીન અવસ્થામાં મરણ પામે ત્યારે મા-
ધોસિંહ અને માનસિંહના ઉત્તરાધિકારીઓ કે જેઓ રાજવત ઝહેવાય છે તેમાંના કિલાખના સામતને
સૌથી પહેલા અબરગજના પદપર નિયુક્ત થવાને અધિકાર મળવો જોઈએ જો તે અયોગ્ય હોય તો
બીજા કેટલાક સામતોના જયપુરના સિંહાસનપર હેઠળ હોતો.

વળી સધિપત્રના ઝૂકા અને સાતમા ધાગમાં પણ બ્રિટિશસરકારે મોટી ભૂલ કરી છે તે
ધારાથી અનેકયતું બીજાગણુ કરવામાં આવ્યું છે. આશ્રિતના હૃદયમાં જગપણુ અવિશ્વાસ આવ્યો
અથવા આશ્રયદાતાનો ચ્વલાવ જગપણુ લોભી બન્યો કે તત્કાલ અનેકય દૃષ્ટિગોચર થશે આ ધાગથી
જયપુરના અર્વસત્તાધારી મહારાજ રાજ્યની ઉપજ ચાળીસ લાખથી આધર થઈ છે કે નહિ તે
દર્શાવવાને માટે ગ્રેમીડેટની આગળ રાજ્યનો સર્વ હિસાબ રજુ કરવાને બંધાયો છે.^૧

નિમ્નલિખિત કાણુથી રાજ્યાભિષેકની ચિરપ્રચલિત રીતિનો ભગ કડી મોહનમિહનો અ-
ભિષેક કરવામાં આવ્યો હતો. જગતસિંહનું મૃત્યુ થયું તેમમયે જયપુરના અંત પુરમાં મોહન નામનો
એક નાઝિર હતો તેના હાથમાં ગળગાસનની સર્વલગામ હતી આ નાઝિર મહાણુદ્ધિમાન હતો તેણે
પોતાની અનુગામથી દરબારમાં પ્રવેશ મતાનો વિચાર કર્યો હતો તે ખરેખર રાજભક્ત નહોતો, પરં-
તુ સ્વાર્થપરાયણ હતો તેણેજ ઉક્ત મોહનસિંહને જયપુરના સિંહાસનપર અભિષેક કર્યો આમ કરવા-
નું કાણુ એ હતું કે ગળગાભિષેકસમયે મોહનમિહની વય નવ વર્ષની હતી, જેથી તેની દીર્ઘકા-
ળની સગીર અવસ્થામાં જયપુર રાજ્યમાં પોતાની મંપૂર્ણ સત્તાનો પ્રયોગ કરવાની નાઝિરને આગા
હતી ગળગના સર્વોચ્ચ મામતોપૈકી ડિગ્રીના મેધમિહ નાઝિરના પ્રધાન સહાયક હતા મેધમિહ

૧ કર્નલ ડૉડ જણાવે છે કે—“ મેવાડ માથેની સધિમાં પણ એવો ધારો દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો કે
જો ગળગની ઉન્નતિ થાય અને આમદાની વડે તો બ્રિટિશમનરને વધુ કર આપવો પડતું આવે બદલે નિયત
કર લેવાની વ્યવસ્થા કરવા માટે મે ભારીય પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં હું મનઃમનોગ્ય થયો નહિ પરંતુ હવે
મેવાડ અને અબરની ખરણી આપવાની પ્રણાલીમાં પગિવર્તન થઈ નવીન વ્યવસ્થા થઈ છે, એ બંણી મને પગમાં
નહ માપત થયો છે. લોકોલાખરિયાથી પણ અધિક રૂપિયા અર્જવામાં રાજપૂતાનાનો અમતોષ દૂર થયો નહિ ન્યારે
મને પ્રત્યેક વસ્તુ શુભાવી દેવાનો ભય હતો ત્યારે પાપુ મે મારો આ અભિપ્રાય નિર્ભયરીતે સરનારને જણાવ્યો હતો;
તોપણ હમણા કે જ્યારે મને સરનાર તરફથી આના કે ભય કાઢ નથી ત્યારે હું મારે સત્ય અભિપ્રાય શી રીતે
શુદ્ધ ગમી ગઈ ? આ પ્રદેશમાં બ્રિટિશગણસનસત્તા સ્થાયી રહે અને જે સત્યનો તેનો આશ્રય મહણુ થયો
છે તેમાં સુખ, શાંતિ અને ગ્વાધીનતાની રક્ષિ થતી રહે એજ મારી અભિલાષા છે જે માણુસોએ ગળપૂત તત્ત્વની
સચાર્ય અવસ્થા અને નાનસિક ભાવ નહિ બંણી ગળપૂતોની સ્વાધીનતા અધિક સહચિત કરનાની ચેષ્ટા કરી છે,
તેઓ આ દેશના ભયકર શત્રુ છે, એમ સારી રીતે પ્રમાણિત થાય છે. જ્યારે મહેબની સાથે રાઠોડોને ત્રીસ વર્ષ-
પર્યંત જે સતત રાત્રતા ચાલી રહી હતી તેનું વર્ણન ઇતિહાસમાં લાગ્યો તે રાઠોડોપર અત્યાચાર કરનાર ચૌરગણ
બના વળજે બાને બધા છે ? નહિ તરફ આખ હડાવીને જુઓ. રાઠોડોની પીઠ પાળળ રણુ અને મનુષ્ય બર
વહી ખડો છે હવે કયો નવું રાઠોડોપર આક્રમણ કરવાને તૈયાર છે ? ઘૃણિત મગાડ તથા વિશ્વામવાતી નવાબના
ભાહુતી લસ્કર કે જેને બ્રિટિશસેનાએ હંમેશા ઘણી સહેલાઈથી છટી લીધા હતા, તેના કબ્જા રાજપૂતો જે બા-
પણ નવું થાય તો તેઓ આપણું માટે કેટલા ભયકર નિવડે ? દેશી મેનાને પ્રસન્ન રાખો, રાજપૂતોના મનનું
સાતવન કરો અને પછી નવુઓનો ઉપહાસ કરો !”

૨ મુસલમાન સમ્રાટોના અંત પુરના પ્રધાન ખોલ સ્કેકેનાઝિર કહેવાતા હતા. રાજપૂતરાજ્યો પૈકી
જયપુર અને બીજા રાજ્યોએ ચવનસમ્રાટાનું અનુકરણ કરી પોતાના અંત પુરના રક્ષકોને પણ ઉપરોક્ત
ઉપાધિ આપી હતી.

પોતાના આતુર્યબલ તથા બાહુમલથી ગજની ખાસશૂભિપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો. વળી તે અબગની ખાર પ્રધાનસામંતશાખાપેટી મહા બજારાન^૧ ખાગરોત ગાખાના નેતા હતા. ખુગરોત અને ધાણભાઈ તથા ઇતર દરબારીઓ નાઝિરના કલ્યાણમા પોતાનું કલ્યાણ સમજતા હતા તેઓ સાગરોતે બાણતા તા કે જે આપણે નાઝિરને પ્રસન્ન રાખીશું તો ગજની સગી વયમા નિર્વિનતાપૂર્વક આપણા પદપર રિયત ગ્હી શકીશું જે નાઝિર પદબ્રથ થશે અને તેને સ્થાને પ્રાપ્ત થીને અધિકારી નિયુક્ત થશે તો તે પોતાની ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરશે અને પોતાના મિત્રોને રાજ્યના સમસ્ત પદોપર નિયુક્ત કરશે આવો વિચાર કરી ગરકમ્માગીઓએ નાઝિરના પહાનુ જ મંમર્થન કયુ હતુ

મોહનસિહના અભિષેકના સબધમા નાઝિરે સામતો વા રાણીઓ કેાઇની પણ સનાહ લીધી નહોતી તેણે મર્વ જેખમદારી પોતાના શિરપર વહોરી જયપુરપતિનું મરણ થતા પ્રભાતકાલમા જ બાલક મોહનસિહને સિહાસનપર અધિષ્ઠિત કયો. જગતસિહની દહનક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી બાલક મોહનસિહે પવિત્ર જળથી - સ્નાન કયુ અને સામતોએ તેને કલ્પાહારાળતરિકે ગ્વી ગયો તેનું નામ માનસિહ રાખવામા આવ્યુ નાઝિરે સમસ્ત સામતોની પાસે અને મોહનસિહના રાજ્યાભિષેકપત્રે સપૂર્ણ સમ્મતિ ધરાવીએ છીએ ' એ આશયના પ્રતિજ્ઞાપત્રપર હસ્તાક્ષર કરાવી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેમણે સાવધાન બની એવો ઉત્તર આપ્યો કે જેથી મોહનસિહના અભિષેકના સબધમા તેમની સમ્મતિ પણ પ્રવટ થઇ નહિ અને અસમ્મતિ પણ નિદિત થઇ નહિ થોડા દિવસપર્યંત તે કાર્ય વિચારાધીન રહ્યું આ સમયે સર્વ જણ અગ્રેજસરકાર તરફ આખ ફેરવીને જોવા લાગ્યા અગ્રેજોને પ્રસન્ન ગમવા એ નાઝિરની પ્રથમ યેષ્ટા હતી, તેથી તેણે તીક દિલ્લીમા અગ્રેજ રેસિડેન્ટપર એવો સંદેશો મોકલ્યો કે આપે સત્વર જયપુરમા આવો એવ વિશ્વાસુ લોકુન મોકલવો રેસિડેન્ટે તેની માગણી સ્વીકારી અને એક કારકુન મોકલી આપ્યો જગતસિહના મરણ પછી છઠ્ઠે દિવસે રેસિડેન્ટને મોકલેલો મુન્શી જયપુરમા આવી પહોંચ્યો તેને પોતાના અધિભગી તરફથી નિમ્નલિખિત બામતોની તપાસ કરવાની આજ્ઞા મળી હતી - નગરરાજના પુત્રને અખર ના સિહાસનપર અભિષેકિત કરવાનું ગરણ થુ છે ? મોહનસિહનું કલ્પ જુ છે ? સિહાસનપર અધિષ્ઠિત થવાના તેને કાર્ ? છે કે નહિ ? કાની સમ્મતિથી તેના અભિષેક થયો છે ? તે ઉપરાંત તેના બંધની સ્ત્રિ મેળવવાની પણ તેણે આજ્ઞા કરી હતી વળી આ કાર્યમા રાણી અને સામતોની સમ્મતિ છે કે નહિ અને જે હોય તો તેમના હસ્તાક્ષરસહિતને એવ પત્ર લઇ આવવો એવી પણ તેને આજ્ઞા મળી હતી

ઉત્ત પ્રત્યેના ઉત્તરો નાઝિરે અને રેસિડેન્ટના વિશ્વાસુ મુન્શીએ એવા આપ્યા કે જેથી બ્રિટિશસરકારે મતુષ્ટ થઇ ફેસુબારીની પ્રથમ તારિખે મોહનસિહના અભિષેકપત્રે પોતાની સમ્મતિ દર્શાવી અને તેનાપર એક અભિનંદન પત્ર મોકલી આપ્યો. હરદરબારમા બ્રિટિશસરકાર તરફથી આવેલા પત્રો વાચવામા આવ્યા નરનરમા આ પ્રસંગની ખુશાલીમા વાત વાગવા લાગ્યા અને બાળક મોહનસિહને પ્રતાપમહાલયમા લઇ જઈને તેના અભિષેક કરવામા આવ્યો જયપુરના દરબારમા રહવા સામતોના પ્રતિનિધિઓને નાઝિરે પ્રકયુ કે - આ અભિષેકના સબધમા તમાગ સ્વામી ઝોનો શો અભિપ્રાય છે ? " ત્યારે તેમણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે - જે આપે તેમને બોલાવ્યા હોત તો તેઓ આવીને ટાળર થાત ' પછી તેમણે જણાવ્યું કે - અખરના રાણી અને જોધપુરના રાજના હાજિનીના મતપર અમાગ ગ્વામિનો મત નિર્લય છે " પરંતુ નાણીએ પ્રકટરોતે ઉત્તર અભિષેકની વિરુદ્ધ પોતાનો મત પ્રદર્શિત કર્યો હતો આ વિગદ થોડા નિસમા એટલો પ્રનય થઈ ગયો કે

^૧ ખાગરોત શાખા બાવીસ હથ તાખાઓમા વિમક્ત હતી તે સર્વની વાર્ષિક આવદાની ૪૦૨૮૦૬ રૂપિયાની હતી જયપુરપતિને મહાયતરિકે તેઓ ૧૪૩ અશ્વારીઓ આપતા હતા જે મેસિહ આ શાખામા છૂટ પા સમતમા દરબારના સામત હતા પરંતુ તેઓ પોતાના બુદ્ધિ અને તેજસ્વિતાના બાધથી તે નાખ ના નેતા બની ગયા હતા અને રાજદરબારમા પણ તેમણે તેજ નમસ્ક માન લઇ

માર્યમાસનો પ્રારંભ થાય તે પૂર્વે જયપુરની પ્રજામાં અસંતોષનાં પ્રબલ ચિન્હો દૃષ્ટિગોચર થયાં. ગિલાંયના રાજવતસામંત કે જેઓ સિંહાસનના અધિકારી હતા તેમણે પોતાના હક્કની રક્ષાઅર્થે શસ્ત્ર ધારણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તેમને સિવાડ તથા ધસરદાના સામંતો કે જેઓ ઉક્ત શાખામાં કનિષ્ઠ દરજ્જાને ધરાવતા હતા, તેઓ પણ સત્વર સહાય આપવાને તૈયાર થયા.

આ ઉપદ્રવના સમયમાં એક બીજી શાખાએ પણ પોતાનો સિંહાસનપરનો દાવો આગળ ધર્યો. પૃથ્વીસિંહનો પુત્ર કે જેનેવિષે અમે આગળ વર્ણન કરી ગયા છીએ અને જે હાલમાં સિંધિયાને આશ્રયે ગ્વાલિયરમાં રહેતો હતો, તેને જયપુરના સિંહાસનપર અભિષિક્ત કરવાનો ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ તેની મૂર્ખતા અને દુર્ગુણના સમાચાર પ્રકાશિત થઈ જવાથી તે ઉદ્દેશ નિષ્ફળ થયો.

આ સર્વ હકિકત વાંચવાથી સારીરીતે પ્રતીત થાય છે કે આ સમયે અંબરરાજ્યમાં એવો કોઈ પણ રાજનીતિત્ત્વ વા સાહસિકવીર નહોતો કે જે સર્વ ઉપદ્રવોમાંથી સુરક્ષિત રીતે બહાર નીકળી યથાર્થે હક્કદારને ન્યાય આપે. નાઝરે દીર્ઘકાળપર્યંત રાજ્યમાં પોતાની પ્રબલ સત્તાનો વિસ્તાર કરવાને માટે નરવરના રાજકુમારને અંબરના સિંહાસનપર અભિષિક્ત કરી દીધો. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે યથાર્થ સમયે અત્યંત આરંભમાંજ કોઈ પણ સીમતે પ્રકાશિત રીતે તેના આ કાર્યવિરુદ્ધ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવાનું સાહસ કર્યું નહિ. આનું કારણ એ હતું કે તે સમયે નાઝર પ્રબલ સત્તાધારી હતો; પરંતુ જે રાજ્યમાં કોઈ સાહસિકે સામંત હોત તો તે કોઈ પણ પ્રકારે પોતાની પ્રબલ સત્તાનો વિસ્તાર કરી શકત નહિ અને ખ્રિટિશસરકારે કાંઈ પણ વિશેષ તપાસ કર્યાં સિવાય માત્ર એક નાઝરના શબ્દોપરજ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી ચિરપ્રચલિત રાજપૂતરીતિનો અનાદર કર્યો તે કરત નહિ. અંગ્રેજ રેસિડેન્ટે પોતાના મુન્શીને જોટલીતપાસ કરવાને માટે મોકલ્યો હતો તેટલી સંપૂર્ણ તપાસ ને કરવામાં આવત તો ખ્રિટિશસરકાર કદિ પણ નાઝરના શબ્દોપર વિશ્વાસ રાખી મોહનસિંહના અભિષેકપ્રત્યે પોતાની સમ્મતિ દર્શાવત નહિ. નાઝરની સલાહથી ખ્રિટિશસરકારે મોહનસિંહને સિંહાસનપર અભિષિક્ત કર્યો તેથી સમસ્ત રાજ્યમાં પ્રબલ અશાંતિ પ્રસરી રહી. ખ્રિટિશસરકાર નાઝરની આતુર્યજનકમાં ફસી ગઈ. સર્વ સામંતોમાં અસંતોષ ફેલાયો. રાજવત સામંતોએ સિંહાસનપ્રાપ્તિને માટે શસ્ત્ર ધારણ કરી મોહનસિંહની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી. શીઘ્ર રાજ્યમાં જાતીય સમરાનલ પ્રબલવિત થવાનાં પૂર્વલક્ષણો પ્રતીત થવા લાગ્યાં. અંબરની પટ્ટરાણી અને નેધપુરના રાજાની લગિની પ્રથમથીજ નાઝરની ઉપર અત્યંત ક્રોધિત થયેલી હતી. તેણે મૂળથીજ મોહનસિંહના અભિષેકમાં સમ્મતિ આપી નહોતી. તે આ સમયે પ્રબલ વિરોધ પ્રદર્શિત કરવા લાગી. ચતુર નાઝર ચોતરફથી આપત્તિઓથી ઘેરાઈ ગયો. તે તેમાંથી મુક્ત થવાના ઉપાય શોધવા લાગ્યો. નાઝરે ધાર્યું કે એકમાત્ર પટ્ટરાણીને સંતોષ થવાથી સમસ્ત ઉપદ્રવોની શાંતિ થઈ જશે. ઉક્ત પટ્ટરાણી મારવાડના રાજાની લગિની હતી, તેથી નાઝર સૈથી પ્રથમ મારવાડપતિને શરણે ગયો અને તેને અનેક પ્રકારે વિનવવા લાગ્યો. નાઝર ધારતો હતો કે પટ્ટરાણી પોતાના બંધુની આજ્ઞા અવશ્ય માનશે અને મોહનસિંહના અભિષેકપ્રત્યે પોતાની સંમતિ દર્શાવશે. ચતુર નાઝરે માનસિંહને જણાવ્યું કે, “મહારાજા જગતસિંહ મૃત્યુશય્યાપરથી કહી ગયા છે કે મોહનસિંહનેજ અંબરના સિંહાસનપર અભિષિક્ત કરવો; તેથી તેમની ઈચ્છાનુસારજ મેં મોહનસિંહને અંબરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કર્યો છે, માટે આપ આપની લગિનીને તે કાર્યમાં સમ્મતિ આપવાને કહેશો એવી આશા છે. ને આપ આપની લગિનીને સમજાવી મોહનસિંહના અભિષેકપ્રત્યે તેમની સંમતિ ખેંચશો તો હમણાં રાજ્યમાં ફેલાયેલી સમસ્ત અશાંતિ લય પામી જશે.” મારવાડના રાજા માનસિંહે અત્યુત્તર મોકલ્યો કે:-“જયપુરના સિંહાસનપર કેનો અધિકાર છે તે વિષે મત આપવાની મને કિંવા મારી લગિનીને કાંઈપણ આવશ્યકતા નથી. આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાનો ભાર ચિરપ્રચલિત રીતિનુસાર આર સર્વોચ્ચ સામંતો ઉપર છે. તેઓ ને મોહનસિંહના અભિષેકપ્રત્યે સમ્મતિ દર્શાવી સ્વીકારપત્રપર હસ્તાક્ષર કરી આપે તો પછી આવશ્યકતા હશે તો મારી લગિની તે પર પોતાના હસ્તાક્ષર કરી આપશે.”

ગાન માનસિહનો આ ઉત્તર સાલળી નાઝિને ચોતરફ અધિકાર દિશિગોચર થતા નાગો તેણે ઘણું હતું કે બ્રિટિશમંકાર વચ્ચે આપણને અતુર ન થઇ છે ત્યારે બીજા જમ મારે છે, પરંતુ હવે તેને મામના નાઈક વિશેષ ગણી થયેનો જણાયો તેણે દીર્ઘ વિચાર કરી એક બીજી પ્રપન બળનો વિનંતા કર્યો તેણે વિચાર કર્યો કે બ્રિટિશમંકારે તો મોહનસિંહને જયપુરના સમીપ તરિકે પીકાર્યો છે હવે એકાદ ગળપૂતરાગને તેના પક્ષમાં નાનવાની આવશ્યકતા છે એકાદ મા મર્થવાન ગળપૂત ગળ ને મોહનસિંહના પક્ષનું સમર્થન કર્યો તો જળપૂતના મનસ્વિ મામતો અને પટ્ટણી તરફથી થતા સર્વ ઉપાયો થાત થઇ જશે આવે વિચાર કરી તેણે મેવાડના ગાપાની પૌત્રી ની માથે મોહનસિંહના વિવાહ કરવાનું માયુ કર્યું તેનો ફત ઉદયપુરમાં ગયો અને તેણે મહારાણાને ચોતાનો હેતુ નિવેદન કર્યો ત્યારે તેમણે તરત ઉત્તર માયુ સ્વીકાર્યું નણના જે પ્રબલ સામર્થવાન પ્ર લિનિધિ દિલ્હીમાં મોકલતા હતા તેમણે પણ આ પ્રત્યક્ષ સ્વીકાર્યો, પરંતુ ગાપાના કેટલાક સામર્થવા ન ગળપુરમાં આ પ્રત્યક્ષની વિરૂદ્ધ પડ્યા આથી ગાપાને હતાશ થઈ ઉત્તર માગણીને સ્વસ્વીકાર કરેલા પડ્યા પાછળથી એવો ગવ કરવામાં આયો કે જયપુરના ગાનની ભગિનીની માથે નાપાએ લગ્ન કર્યું બાગવર્ષ પૂર્વે મહારાણાને વિવાહ ઉકત સ્ત્રીની માથે કરવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હતો પરંતુ કોઇ કારણને કારણે તે સુનની રહ્યો હતો હમણા નાઝિ પુત્ર તે મગાઇ તાડ કરી અને મહારાણાને ઉત્તર ગળકેન્યાનું પાણિપ્રહણ કરવામાં પુષ્કળ રૂપિયા આપવાની માગણી કરી મ હારાણા ભારે આશ્ચર્ય માથે જયપુરમાં ગયા હોત, અને મમસ્ત હિંદુ નતિના સ્પર્ધાસ્પરને મમમ સાથે ઘણું કરવાને જયપુરના મમસ્ત સામતો ચોતપોતાના સ્થાન છોડી ગમ્ધાનીમાં આવ્યા હોત આથી નાઝિને જ એમ પ્રમટે માન મળ્યું હોત કારણ કે તેણે કરી પસંદગીને મામતોને માન આપ્યું પડ્યું હોત આથી જયપુરના ગાનની માથે મહારાણાનો મબલ અત્યંત દુઃ થયો હોત પરંતુ નાઝિ ના આ સર્વ મરુનો સિધ્ધા થયા કાપુ ગણે વિધિએ મોહનસિંહ અને નાઝિના ભાગ્યમાં થુ થુ નજી ૭૧ થોડા વખતમાં એમ વડેના એવી બની કે બેથી ઉકત ઉભય પુરોના ભાગ્યનું બંધ પન ટાઈ ગયું અચાનક એવા સમાચાર ફેલાયા કે જગતસિંહની ભગિની ગણી ગઈવતી છે

મહારાજ જગતસિંહ ૭૦ નં ૧૮૧૮ના ડિસેમ્બરની ૨૧ મી તારીખે મગ્ધ પામ્યા હતા અને ૬૦ સં ૧૮૧૮ના માર્ચની ૨૪ મી તારીખે એવા વર્તમાન પ્રચલિત થયા કે ભગિની ગાપાને આમ માનના ગઈ છે આટલા દિવસ સુધી આ સમાચાર ચુપ રહ્યા હતા તે માટે સાને અતિ આશ્ચર્ય થયું ગઈના મમાચાર પ્રકાશિત થતા એમિન મામની ૧ કી તારીખે ભટિયાની ગાપી ખરેખર ગઈ વતી છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાને માટે અગમ્ય મહારાજની મોળ ગણીએ અને રાજ્યના ત મમ્ત મામતોની સ્ત્રીએ ઉકત ગણીના મકાનમાં ગઈ ત્રણ પ્રહરથી પણ અધિક દિવસ નયો ત્યાર સુધી ઉત્તર સ્ત્રીએ તપાસ કરી અને તેઓ એવા નિર્ણય આવી કે ભગિની ગાપી અવધ્ય ગઈવતી છે હવે ઉત્તર સમાચારના મબલ મરુ મરુ મરુ ચુપ સહય મોકલ નહિ ઉત્તર મમા આ ભાલળી મામતો પત્ર મ તોપ પામ્યા અને તેમણે ને ગણીને પુત્ર જન્મશે તો અમે તેને અમાગ પ્રાપ્તિતરિકે સ્વીકારીશું અન્ય મમના પક્ષ પક્ષનું અવલબન કરીશું નહિ એવા આશયનો પત્ર તયાગી મર્વ મામતોની તેપ મહીઓ લેવા માટે નાઝિની પામે તેમણે તેની એક નમન મોકલી આપી અને તેને એવી ભનામણ કરી કે એ બ્રિટિશરેસિડેન્ટમાં મોકલી આપી પત્ર તયાગ થક તે પા મર્વ સહીઓ લેવાઈ ગઈ ત્યાસુધી મોડાગણીની મનાઈથી નાઝિને જગપણુ તે આમતમાં માયુ માંગવા દીધું નહોતું નાઝિ ભટિયાણી ગણીના ગઈની વાત માલળી અત્યંત ભયભીત થયો પરંતુ તે એક અતિમ હિપાય અબમાન્યા વિના મોકલ નહિ તેણે અગમ્ય મહારાજ જગતસિંહની સ્ત્રી થી મોહનસિંહનો ગળ્યાભિષેક કરામાં આવ્યો છે એવા આશયના એમ પત્રમાં સમસ્ત મામતોના હસ્તાક્ષર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ નાઝિની વાત અસત્ય છે એમ જણી ગઈ પણુ મામતો તેપ હસ્તાક્ષર કર્યા નહિ આ પ્રમટે નાઝિની અતિમ સેષ પણુ વ્યર્થ થઇ

ભટિયાણી ગણી ગઈવતી હોવાની વાત સમસ્ત ગળ્યમાં ફેલાઈ ગઈ જે સામત શાખાએ

સિંહાસનપર દાવે કરતી હતી તે સર્વ શાત થઈ ગઈ જગતસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી ચારમાસ અને ચાર દિવસ થતા એપ્રિલની ૨૬ થી તારિખે હાટિયાણીરાણીને એક પુત્ર જન્મ્યો. રાજકુમારના જન્મની વાત સાંભળી સામંતોના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. રાજધાનીમા અનેક પ્રકારે હિત્સેવા થવા લાગ્યા મોહનસિંહ અને નાગેરની સ્થિતિ તો બંને વળપામ શયો હોય તેવીજ થઈ સામંતોએ અત્યંત આનંદિત થઈ નવકુમારજયસિંહને પોતાના અધીશ્વરતરિકે સ્વીકાર્યો અને મોહનસિંહને સિંહાસનથી ચ્યુત કરવાયા આવ્યો. તે પૂર્વે જે અવસ્થામા હતો તેજ અવસ્થાને તે પુનઃ પ્રાપ્ત થયો. આ ઘટનાના વર્તમાન કેશાલા સમયે રાજસ્થાનમા પરમાનંદ બાપી ગયો એકવાર જે ભમર છુદ્ડતી તૈયારી થઈ રહી હતી, તે સર્વથા શાત થઈ ગઈ આ ઘટના સર્વને પ્રાટે મજબૂરી હતી. આ નવીન રાજકુમારના જન્મની સાથે કનૈયા દોડે જયપુરનો ઇતિહાસ સમાપ્ત કર્યો છે ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ અમે સ્વતઃશ્રીતે સંગ્રહિત કર્યો છે, જે અગ્રે હવે પછીના પ્રકરણમા આપીએ છીએ.

અધ્યાય ૬ મો

ભટિયાણીરાણીનું રાજ્યશાસન-રાજમંત્રીપદપર ભટિયાસરકારની પસંદગી પામેલા રાયલ વૈરીસાલનું નિયુક્ત થવું-સામંતોએ અન્યાયપૂર્વક ગ્રહણ કરેલી ખાલસ ભૂમિ-સામંતોના પ્રતિજ્ઞાપત્ર-વિધાસપૂર્વક રાજ્યકર્થ સંભાળવાને માટે મુત્સદ્દોગણોએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા-અંબરરાજ્યમાં પુનઃથયેલી અર્થાંતરે આવિર્ભાવ-ભટિયાણીરાણીના કૃપાપાત્ર હુતારામ-વૈરીસાલને પદમ્થુત કરે હુતારામે ગ્રહણ કરેલું મંત્રીપદ-હુતારામનું પ્રખ્યાત પ્રભુત્વ-તેણે રાજ્યમાં પુનઃ અરાજકતા, અત્યાચાર અને હિંસાનું કરેલો પ્રારંભ-ભટિયાણી રાણીનો પ્રાણત્યાગ-જયપુરના આલ્મશાલિ-શાસનમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો ભટિયાસરકારે કરેલી ચેષ્ટા-મહારાજા જયસિંહનો પ્રાણત્યાગ-તેમના અકાળમૃત્યુના સંબંધમાં સંદેહ-હુતારામે જયસિંહને વિષપ્રયોગ કર્યો હતો એવી ફેલાયેલી અફવા-જયસિંહના જીવનની સમાલોચના-જયપુરના આલ્મશાલિ-શાસનપર ભટિયાસરકારે કરેલો હસ્તક્ષેપ-ગવર્નર જનરલના એજંટનું જયપુરમાં થયેલું આગમન-વૈરીસાલને પુનઃ થયેલી મંત્રીપદની પ્રાપ્તિ-તેમનાદ્વારા થયેલી શાસનવિભાગની નવીન વ્યવસ્થા-હુતારામે કરેલો પ્રપંચગળને વિરતાર-ભટિયા એજંટનું મુન કરવાને થયેલી ચેષ્ટા-તેના સહાયકનું થયેલું મુન-હુતારામ-રીઓલ પકડાવું-તેમને થયેલો પ્રાણ-હુતારામ અને તેના સાથીઓનું યાવજીવન મુનારના કિલ્લામાં ખેંચી થવું.

નંબર ટાંકે જયપુરરાજ્યનો જેટલો ઇતિહાસ લખ્યો છે તેટલો અમે પૂર્વાધ્યાયમાં આપી ગયા છીએ અને હવે અમે ત્યારપછીનો ઇતિહાસ આપવાને પ્રવૃત્ત થયા છીએ.

અમારા પાઠકો મહારાજા જગતસિંહનું મૃત્યુ, મોહનસિંહનો અભિષેક, જયસિંહનો જન્મ અને મોહનસિંહની સિંહાસનમુચિતિનું વૃત્તાંત પૂર્વે વાંચી ગયા છે જયસિંહનો જન્મ અયાથી જયપુરની રાજનૈતિક અવસ્થા પુનઃ પરિવર્તિત થઈ ગઈ. રાજાસિંહાસનને માટે જે પ્રપંચો થતા હતા, નાહિરના પ્રપંચથી જાતીયસમન્ના જે પૂર્વલક્ષણો પ્રતીત થતા હતા, રાજવત સામંતોએ અસતુષ્ટ થઈ સિં-

હાસનપ્રાપ્તિને અર્થે જે યુદ્ધની તૈયારી કરી હતી તે સર્વનો જયસિંહનો જન્મ થતાજ અતઃ આવ્યો જયસિંહની માતા ભટિયાનીરાણી હતી તેણે પોતાના પુત્રના નામથી રાજ્યશાસન ચલાવવાનો પ્રારંભ કરી દીધો, પરંતુ ભટિયાસરકારે જયપુરમાં મુશાસન, શાંતિ તથા ન્યાય સ્થાપિત કરવાને અને મહારાજાના હિતની રક્ષાને અર્થે વૈરીસાલ નામના એક કુદિમાન મનુષ્યને જયપુરના મંત્રીપદપર નિયુક્ત કરી દીધો રાયલ વૈરીસાલ હિંદુ ઉન્નત પ્રાપ્ત કરી પોતાના સુકુમાર સ્વામીના હિતની રક્ષા સાથે ગળ્યનું મગલ કરવાને માટે ભટિયાનીરાણીને રાજ્યશાસનમાં મદાય કરવાને પ્રવૃત્ત થયા.

જયપુરગળ્યનું પતન થયું તે મગ્યે અર્થાત્ મહારાજા જગતસિંહની મદાયમ્થામાં અવરતા માંખળવાન સામંતોએ ડહા, કપટ, ચતુરતા તથા બાહુબળથી ગળ્યની ખાલસાભૂમિ પોતાના અપિરાગમાં લઈ લીધી હતી, પરંતુ ભટિયાસરકારની મદાયથી મહારાજા જગતસિંહને ઉક્ત સમસ્ત

ભૂમિ પ્રાપ્ત થઇ. મહારાજ એવિસન જણાવે છે કે:—“ સંધિનું કાર્ય સમાપ્ત થયા પછી મહારાજ જ-
ગતસિંહે સૌથી પ્રથમ બ્રિટિશસરકારને એવી પ્રાર્થના કરી કે અંબરના સામંતોએ અન્યાયપૂર્વક જે
ભૂમિ પોતાના અધિકારમાં લઇ લીધી છે, તે સર્વ તેમની પાસેથી ખુચવી લેવી અને તેમને તેમની
પૂર્વભૂમિ આપવી. સર ડૅવીડ ઑક્ટવોર્નીની મધ્યસ્થતાથી ઉદયપુરના સામંતોની સાથે મહારાજાને
જે પ્રકારની સંધિ થઇ હતી તે પ્રકારની સંધિ આ સમયે અંબરના મહારાજને તેમના સામંતોની સાથે
થઇ. સામંતોએ અન્યાયપૂર્વક જે ભૂમિ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો, તે સર્વ
તેમની પાસેથી ખુચવી લઈ મહારાજને પુનઃ આપવામાં આવી અને સામંતો ન્યાયપૂર્વક ચિરકાલથી
જે હક્ક ભોગવતા આવ્યા હતા, તે હક્ક તેમનો સ્થાયી રહ્યો. ” જે કે જયપુરના સામંતો અંગ્રેજો
સાથેની સંધિનું આ પ્રથમ ઘણે ઘણે મનમાં ધણાજ અસંતુષ્ટ થયા હતા; પરંતુ તેમણે અન્યાય-
પૂર્વક રાજની ખાસભૂમિ હસ્તગત કરી લીધી હતી, તેથી પ્રકટ રીતે પોતાનો અસંતોષ જાહેર કરવાનું
સાહસ તેઓ કરી શક્યા નહિ.

મહારાજ જયસિંહની સગીરઅવસ્થામાં અંબરના સામંતો પુનઃ તેમની ખાસભૂમિ પર પોતાને
અધિકાર સ્થાપિત ન કરી શકે એટલા માટે બ્રિટિશસરકારના પ્રતિજ્ઞાપત્રી બ્રિટિશસરકારના સર્વ સા-
મંતો પાસે એક પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર હસ્તાક્ષર કરાવી લીધા. આ પ્રતિજ્ઞાપત્ર અંગ્રેજો નીચે પ્રકાશિત
કરીએ છીએ:—

પ્રતિજ્ઞાપત્ર

સમસ્ત ઠાકોરો (સામંતો) તથા મુત્સદ્દીઓ તરફથી શ્રીમતી મહારાણીસાહેબાને વિદિત કરવામાં
આવે છે કે બધાંસુધી મહારાજ જયસિંહજી રાજકાર્ય કરવાને સમર્થ થાય નહિ ત્યાંસુધી અમે
ચૈદી ઠાકોરપણુ પોતાના ઉપયોગને માટે ખાલસાભૂમિનો ઠાકોરપણુ અંશ પોતાના અધિકારમાં લઇ
શકશું નહિ અને અમે સર્વ વદાદારીથી અમારું કર્તવ્ય કરીશું. (હસ્તાક્ષર) રાવલ વૈરીસાલ

વાલસિંહ ચતુરજીનેત
દુષ્ણસિંહ
ખડાદારસિંહ રાજવત
કાયમસિંહ વલ્લભદ્રોત
લક્ષ્મણસિંહ ઝુંઝુવાલા
ઉદયસિંહ ખાંગોરાત
રાજ અલયસિંહ ક્ષેત્રી
રાવ ચતુર્ભુજ
માનસિંહ ખાંગોરાત
વૈરીસાલ શુદ્ધોરાત
સ્વરૂપસિંહ બનવીરપોતા
અક્ષી શ્રીનારાયણ
ભારતસિંહ ચાંપાવત
અમાનસિંહ પચાનેત
શરતસિંહ ચંપાવત
શાહુલસિંહ નરકા
કૃપારામ બકાવાનવીસ

ચેતરામ શાહ
મંગલસિંહ ખૂલાની
બાંશખો
સવાઇસિંહ કથ્યાણોત
રાય જવાહરનાથ
દિવાન અમરચંદ
વારહટ સ્વરૂપસિંહ
કુમાવત મોહરવાલા
દિવાન નંદોરામ
રાય અમરચંદ પક્ષીવાલ
સિંગી મનાલાલ
બાલમસિંહ રાણાવત
રામલાલ ધાલાઇ
આહતરામ બદગી
રાવલ વૈરીસાલ
કૃપારામ શાહ

સામંતો તથા મુત્સદ્દીઓએ ઈ. સ. ૧૮૧૬ માં ઉક્ત પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર હસ્તાક્ષર કર્યા. રાય જવાહર-
નાથ અને દિવાન અમરચંદ એક પેન જનરલ ઑક્ટવોર્ની પર મોકલી આપ્યો.

મુત્સદ્દીઓ અર્થાત રાજકર્મચારીઓ વદાદારીથી પોતાપોતાનાં કાર્યો કરે અને ઠાકોરપણુ પ્રકારે
વિદ્રોહી બની શાંતિનો ભંગ ન કરે; એટલામાટે તેમનીપાસે પણ તેજ દિવસે રાજમાતાએ એક
પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર હસ્તાક્ષર કરાવી લીધા. આ પ્રતિજ્ઞાપત્ર નીચે પ્રમાણે પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે:—

પ્રતિજ્ઞાપત્ર

સમસ્ત મુત્સદ્દીઓ તત્કથી શ્રીમતી મહારાણીસાહેબાને વિદિત કરવામા આવે છે કે મહારાજા શ્રી સવાઇ જયસિંહ બહાદુર બ્યાસુધી રાજશાસન ચલાવવાને સમર્થ થાય નહિ, ત્યાસુધી જે રાજકાર્યો અમારા હાથમા સોંપનામા આવ્યા છે, તે સમસ્ત કાર્યો કરવાને તથા વખતોવખત જે આજ્ઞાઓ ફરમાવવામા આવે તે સમસ્ત આજ્ઞાઓનુ પાલન કરવાને અમે સદા તત્પર રહીશુ અમે પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે—

- (૧) અમે વફાદારીથી અમારા કર્તવ્યો કરીશુ અને કામતી પાસેથી પણ લાયક ફત્તવ મહાલુ કરીશુ નહિ
  - (૨) પ્રત્યેક ફસલમા અમે ફરજીયાત હિસાબ મોકલીશુ
  - (૩) અમે કોઇને સખ્ત શિક્ષા કરીશુ નહિ
  - (૪) રાજ્યશાસનસંબધી કાર્યમા અમે માહોમાહે કોઇની સાથે પ્રકટ વા ગુમરીતે વિવાદ કરીશુ નહિ
- (હરતાફર) રાવ જનાલાનાથ
મુન્શી હયાચંદ	રાય અમૃતરામ	શ્રીનારાયણ બક્ષી
દિવાન અમરચંદ	ફત્તચંદ દરગા	સપતરામ
સોજીલાલ	કૃપા ડગુર	જીવનરામ
કૃપારામ	અતુલુજી	રામલાલ ધાભાદ
જેતરામ શાહ	દિવાન મૌનિવરાય	રાનચંદ
લગમન	સિંગી મન્નાલાલ	દેવરામ દરગા
મદનચંદ	ધાસીરામ	મુન્શી શ્રીલાલ
ભીહગજ નારાયણ	આડતરામ	રાવલ વેરીસાલ

ઉપરોક્ત ઉભય પ્રતિજ્ઞાપત્રોદ્ધારા સારી રીતે પ્રકાશિત થઇ ચૂક્યુ છે કે જગતસિંહનુ મૃત્યુ થયા પછી અબરરાજ્યમા શાંતિ તથા ન્યાય સ્થાપિત કરવાને માટે કેાઇપણ ઉપાય કરવો બાકી રાખ્યો નહોતો, પરંતુ અત્યંત દુઃખનો વિષય છે કે ઘણા થોડા દિવસમાજ જયપુરરાજ્યની અવસ્થા અત્યંત શોચનીય બની ગઇ જે કે ભટિયાણીરાણી પોતાના પુત્રના નામથી શાસન કરતી હતી, પરંતુ તે રાજપૂતસ્ત્રીઓની પેઠે જીવદાન, જ્ઞાનવાન અને દંડ નહિ હોવાથી તે જીવિત રહી ત્યાસુધીમા અબરરાજ્ય નષ્ટબ્રષ્ટ થઇ ગયુ સુખ, શાંતિ અને મંગલતા વિચારે. અબરમાથી સર્વથા હુષ્ટ થઇ ગયા મહાશય એચિસન જણાવે છે કે—‘રાણીનુ મૃત્યુ થયુ ત્યારસુધી અર્થાત્ ૪૦ સં ૧૮૩૩ સુધી જયપુરરાજ્ય અરાજકતા અને અત્યાચારની લીલાભૂમિ બની ગઇ હતી’ જનર્લ માલેસન જણાવે છે કે—‘શિશુરાજની સગીરઅવસ્થામા જયપુરરાજ્ય અરાજકતા અને ઉપદ્રવોનુ ક્ષેત્ર બની ગયુ હતુ’

ભટિયાણીગણી સન્ધરિત્રવાન નહોતી જુતાગમ નામના એક માણસે ગણીને પોતાની કૌશલ્યબળમા ફસાવી અબરરાજ્યમા અશાંતિનો અગ્નિ પ્રબલિત કર્યો બ્રિટિશસરકારે વૈરીસાલને દિવાનના પદ પર નિયુક્ત કર્યા હતા પરંતુ જુતારામે વિધવા રાણીના હૃદય પર અધિકાર સ્થાપિત કરી તેની સાથે ઉક્ત મત્રીપદ પર પણ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો જુતારામે ધીમે ધીમે અબરરાજ્યમા પોતાની પ્રભુતાનો વિસ્તાર કરી દીધો અને પોતાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો પગિય ચલાવ્યો તેણે ગજદરબાગમા અને રાજ્યના સમસ્ત ઉચ્ચપદો પર પોતાના પક્ષના માણસો નિયુક્ત કરી દીધો જુતારામે સ્વયં જયપુરરાજ્યમા પ્રબળ સત્તાનો વિસ્તાર કરી સ્વચ્છંદતા પૂર્વક અસાચાર કર્યો, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેના નિયુક્ત કરેલા રાજકર્મચારીઓએ પણ રાજ્યના પ્રત્યેક પ્રાંતમા અત્યાચાર અને ઉપદ્રવોનો લયકો અગ્નિ પ્રબલિત કરી દીધો સધિઅનુસાર બ્રિટિશ સરકારે જયપુરરાજ્યમાથી જે કર લેવાનો અધિકાર ધરાવતી હતી, તે કર પણ જુતાગમના શાસનથી ઘણો ન્યૂન થઇ ગયો ૪૦ મં ૧૮૩૩ પર્યંત જુતારામે આ પ્રકારે આપણુદ શાસન ચલાવી રાજ્યની

છવઠા પાંચમારી સ્ત્રી નાખી તેજ વર્ષના જાડપણી ગણીતુ થતું થયું, એવી ક્રુતાગમની સલાપર સ્વયં કાં વળાપાત થયે।

આપણી કાટિયાણી રાણી જીવિત ગદી તપસથી તે કિરિશમગદગની માથે થયેલી સધિના નિપમેતુ પાલન કરવી હતી અને કિરિશમગદગને પ્રતિષ્ઠા કરી આવી દેવી હતી આથી કિરિશમગદગ તરફથી તેને કેટલાંક ક્રકારની બાધા નહીં નહિ, પણ તે ૦ સં ૧૮૮૩ માં કાટિયાણી ગણીતુ મૃત્યુ થતાજ કિરિશમગદગને સિન્ધ પ્રવેશ થાગ્યું સ્ત્રી બધપુત્રી ગજબુમિયા આવી ઉપરિચિત થઈ કર્તવ્ય મહેતન પોતાના પ્રથમ બહુવે છે કે - “કિરિશમગદગના પ્રાર્થની ગદા થાય અને નિવશિત ખડકી મગનામા કાષ્ઠપણ બાધા ઉપરિચિત થાય નહિ, તેજ સ્ત્રીના આભરતિર શામનભરતિર કાષ્ઠપણ રહે, એટલા માટે કિરિશમગદગ પોતાની એક કર્મચારી બધપુત્રીનાથમા મોટાથી તેના હાથમા મૂક્યું અધિકાર મોપનાતુ પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય થાઈ મહાત્મ્ય આધિસને પોતાના પ્રથમ એવે। ઉત્તર કથો છે કે - “આ વાત થાપુ નહિ મ્હોતરે કે કિરિશમગદગ પોતાનો પ્રાર્થ સાધવાને માટે બધપુત્રના આભરતિર ગાસનાથ હતાજેવે સ્ત્રી મધિના નિપમેતુ બધમાન કર્યું છે કે કિરિશમગદગ પ્રથમથી પ્રતિજ્ઞામક થઈ હતી કે - “અમે કાષ્ઠપણ બધપુત્રના આભરતિર ગાસનાથ હતાજેવે સ્ત્રીનું નહિ” કેવળ માથે એ કાષ્ઠપણને માટે કિરિશમગદગને જગતે એ મુ - માપસગત છે ?

બીજા માલેસન બહુવે છે કે - “૦ સં ૧૮૭૪-૭૫ માં મેખાવાળીમા કાટિયાણીના કાવળને માટે કિરિશમગદગને એક જાણીતુ મેના મોટાથી હતી અને તેથી તેણે તે મમયે માલગવા બધપુત્રના વગમા બધપુત્રગજને જે કિરિશમગદગને, તે પર પોતાનો અધિકાર આપિત સ્ત્રી દીધી હતી ને સમયે મેખાવાળીમાની મમયે માલગવા હતી તે સમયે બધપુત્રમા મહાગાજ બધમિહતુ મગ્યું એવી અવશ્યમા થયું કે સ્ત્રી મેખાવાળીમા કાવળ પ્રવેશ મહેતન થયે। થયું કાવળને એવે। અન્ય ઉપરિચિત થયે। કે મગ્યે સ્ત્રી ક્રુતાગમ અને ગાવળકાવળની એક પતિયાળીના વધારવાના પ્રથમથી મહાગાજનું કાવળકાવળ થયું છે કે ‘મહાગાજ આધિસન પોતાના પ્રથમ પ્રથમ બહુવે છે કે - “તરણ મહાગાજ બધમિહતુ ૦ સં ૧૮૭૫ માં વર્તમાન મહાગાજ મમયે હતો તે વર્ષના મરી દેવકોટ પાટમા થોડી એક વારે છે કે, જે ક્રુતાગમ કાટિયાણી ગણીતુ સમયમા ગાવળમા અમીસ સામગ્રીના વિચાર કરી ગેલા હતો અને જે કિરિશમગદગની પસંદગી પામેલા મરી ગવન મેખાવાળીમા થઈ જતી સ્ત્રી મરીપરિધા ગવન આકર થયે। હતા તે ક્રુતાગમિજ ગાવળને વિદ્યાર્થિની સ્ત્રીને આવી નાખ્યા છે ” થાણુ મેખાવાળીમા પોતાના પ્રથમ પ્રથમ એવે। ઉત્તર કથો છે કે - “૦ સં ૧૮૭૫ માં મહાગાજ બધમિહતુ સ્વયં વર્ષની વધે મગ્યું પાટમા એક મમયેમા આપે છે કે ક્રુતાગમની આકાશી મહાગાજને વિષ આપવામા આગળ રાતુ ।

અત્યંત કુશળે વિષય છે કે મહાગાજ બધમિહતુ મેખાવાળીમા કાવળમા પ્રવેશ કરતા નાગી ક્રુતાગમકાગા માર્ગી મમયે મહાગાજ બધમિહતુ ગાવળમાનનો જાગ પછુ પ્રાપ્ત થયે। નરેતો ક્રુતાગમના તામિમાજ ગાવળનું મરી ત ન હતું ક્રુતાગમે મામા મહાગાજ બધમિહતુ ખીજા છાવળને તામિ દર્શો તો, તે મા કો અવ્ય મમયે થઈને માત્ર થોડા ગિવમમાજ મહાગાજ બધમિહતુ થોડા થયના થઈ અવ્ય ગાવળ મહત્ત્વ કરવાના હતા, આથી નાગી ક્રુતાગમે વિચાર કર્યો કે મહાગાજ થોડા થયના થયે, એટલે આવી મમયે મુજ થઈ અને અને માગા પ્રાપ્તો જાગ પછુ તામિ થયે। આ બધપુત્રી નાગીમાજ ક્રુતાગમે મહાગાજના છાવળને તામિ સ્ત્રી પોતાના છાવળને નિર્ધારિત બનાવી પોતાનો પ્રથમ પ્રતાપ જાગ કરી મમયેમા મેજા સ્ત્રી હતી આ મેતે તે ક્રુતાગમે કિરિશમગદગને કાવળ મહત્ત્વ થાપુ તે પાપાત્મને પોતાની કાવળીતુ કાવળ થાપુ થઈ થયી થયું

કાટિયાણી ગણીતુ મૃત્યુ થવા પછી તે કે કિરિશમગદગ બધપુત્રના આભરતિર ગામનાથ હતાજેવે કરના માપમે હતો, પણ આ સમયવર્ષ તે તેણે તે મમયે પોતાના હાથમા લીધું નહિતું મહાગાજ બધમિહતુ બધપુત્રના કાવળ કિરિશમગદગને બધપુત્રમા પ્રવેશ કર્યો, મહાગાજ આધિસન

જણાવે છે કે “મહારાજાનું મૃત્યુ થયા પછી ગવર્નર જનરલના એજન્ટે તેમના મરણનું કારણ શોધી કાઢવાને તથા રાજ્યશાસનમાં સુધારો કરવાને અને ગિરુકુઆગની રક્ષા કરવાને જયપુરમાં ગમન કર્યું.” ગવર્નર જનરલના એજન્ટ કર્નલ અલવીસે જયપુરમાં જઈ શીઘ્ર હુતારામને પદચ્યુત કરી રાવલ વૈરી સાથેને પુનઃ મંત્રીપદપત્ર નિયુક્ત કર્યા અને તેઓ રાજ્યમાં સર્વત્ર શાંતિસ્થાપન કરવાને માટે હિલોગ કરવા લાગ્યા. કર્નલ માલેસન જણાવે છે કે “જે સમયે તેઓ અત્યૂર્વકે રાજ્યવ્યવસ્થા દૃઢ બનાવતા હતા, તે સમયે હુતારામે એક પ્રપચળળનો વિગ્તાગ કર્યો તેણે કર્નલ અલવીસના પ્રાણ લેવાની એજ્ઞા કરી અને તેમના સહકારી મહાશય જલેડ પ્રપચીઓ દ્વારા માર્યા ગયા, પરંતુ ૮ યાદારીઓને રીધ પકડવામાં આવ્યા. પ્રધાન મંત્રી વૈરીસાહે તેમને પ્રાણહંડ આપવાની આજ્ઞા કરી અને હુતારામ તથા અન્ય પ્રપચીઓ યાવજીવન ચૂનારના કિરનામાં બંદી રહ્યા. હુતારામને પ્રાણહંડ કરવોમાં આવ્યો હોત તોજ તેને તેની કરણીનું ઉચિતદંષ્ટ પ્રાપ્ત થાત.

અધ્યાય ૬ ઠો

મહારાજ રામસિંહનો જયપુરના સિંહાસન પર થયેલો અભિષેક-જયપુરના અપ્રાલય તરિક શાસન પર બ્રિટિશ સરકારનો હસ્તક્ષેપ-બ્રિટિશ પોલિટિકલ એજન્ટે મહાજી કરેલું મહારાજ રામસિંહના રક્ષાકર્તૃ પદ-શાસન સમાજની સ્થાપના-નવીન શાસન વ્યવસ્થાથી જયપુરમાં પ્રસરેલી શાંતિ અને દોષિત થયેલું કલ્યાણ-મહારાજ રામસિંહનું શિક્ષણ-મહારાજ રામસિંહની થાન વય થવી-તેમના થયેલો રાજ્યાભિષેક-બ્રિટિશ સરકારે મહારાજના હાથમાં અર્પણ કરેલો શાસનભાર-મહારાજએ પૂર્વશાસન પ્રણાલીની કરેલી રક્ષા-ઈ.સ. ૧૮૫૭ માં સિપાઈઓના બળવાપ્રસંગે મહારાજ રામસિંહે બ્રિટિશ સરકારને કરેલી સહાય-વિદ્રોહનું શમન થયા પછી બ્રિટિશ સરકારે પુરસ્કારસ્વરૂપે મહારાજને અર્પણ કરેલો ફેરકાશિમ નામક હેશનો અધિકાર-બ્રિટિશ સરકારે મહારાજને દત્તક પુત્ર ગ્રહણ કરવાની આપેલી સત્તા-મહારાજ રામસિંહે પોતાના રાજ્યમાં પ્રજાના હિતને માટે કરેલાં અનેક કામો-રાજધાનીમાં નવીન નવીન રાજમાર્ગો બનાવવા-રાજધાનીમાં ચન્નદ્વારા પાણી લાવવું-નગરમાં કરેલા સુધારા-ચિત્રશાળા-શિલ્પશાળા-નાટકશાળા-ચિકિત્સાલય વગેરેની સ્થાપના-વાણિજ્યની ઉન્નતિ અર્થે રાજ્યમાં અનેક મોટી મોટી સડકો બંધાવવી-કૃષિની ઉન્નતિ અર્થે રાજ્યના અનેક ભાગોમાં જલાશય બંધાવવા-રાજ્યમાં રેલ્વેનો કરેલો વિસ્તાર-વિદ્યા પ્રચાર કરવા પ્રત્યે મહારાજનું સંપૂર્ણ લક્ષ્ય અને તેમણે પુરુષ કર્મ અર્થે અંગ્રેજી કોલેજ, સંસ્કૃત વિદ્યાલય, સાધારણ વિદ્યાલયો તથા શ્રોશિક્ષણના વિસ્તારને માટે બાલિકાવિદ્યાલયની કરેલી સ્થાપના-જયપુરના રાજ્યકાર્યમાં શિક્ષિત બંગાળીઓનો કરેલો નિયોગ-ઈ.સ. ૧૮૬૮માં જયપુરમાં દુર્ભિક્ષ પડ્યો તે સમયે મહારાજએ પ્રજાને આપેલી સહાય-બ્રિટિશ સરકારે મહારાજનું સન્માન વધારવાને માટે સલામીની તોપોમાં બે તોપોનો કરેલો વધારો-બ્રિટિશ સરકારનું મહારાજને બેવર કાઉન્સિલના સભ્ય તરિકે નિયુક્ત કરવું-મહારાજએ પોતાના સદ્ગુણોથી બ્રિટિશ સરકારની પ્રસન્નતાની કરેલી પ્રાપ્તિ-વડાકરના ગાયકવાડ મહાવરરાવની તપાસ કરવાને માટે નિમણી કમીટીમાં મહારાજ રામસિંહને નિયુક્ત કરવા-ભારતના ભાવીસમ્રાટ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સનો સંકાર કરવાને માટે મહારાજ રામસિંહનું કક્ષકતા જતું-કલકત્તાના મહાલયમાં મહારાજ રામસિંહનો પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સના સાથે થયેલી મુલાકાત-પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સે મહારાજને આપેલી વજતી મુલાકાત-ભાવીસમ્રાટના સંકારાર્થે મહારાજએ જયપુરમાં ઉભાં કરેલાં નાનાવિધ સાધનો-ભાવીસમ્રાટનું જયપુરમાં થયેલું આગમન-મહારાજએ મોટા સમારોહ સહિત તેમને ગ્રહણ કરવા-ભાવીસમ્રાટે મોટા આદરસહિત જયપુરમાં કરેલો પ્રવેશ-ભાવીસમ્રાટે શિકારને માટે કરેલું ગમન-વાઘણનો કરેલો શિકાર-ભાવીસમ્રાટના સન્માનર્થે મહારાજએ દિવાને આમ નામના સભાગૃહમાં ભરેલો દરબાર-ખાણું-વકતૃતા-ચંદ્રમહાલયમાં થયેલાં નૃત્ય તથા ગાન-મહારાજએ ભાવીસમ્રાટને આપેલો બહુમૂલ્ય ઉપહાર-આતશબાજી-ભાવીસમ્રાટે અંબરનું કરેલું અવલોકન-ભાવીસમ્રાટના રમરભાઈ કરેલી

‘આલ્બર્ટ હોલ’ ની સ્થાપના-મહારાજ રામસિંહે કરેલા સાત્કારથી ભાવીસમ્રાટને થયેલો થરમ નંદ-લાવીસમ્રાટનું જયપુરથી થયેલું ગમન- ઈ. સં ૧૮૭૭ ના જાન્યુઆરીની ૧લી તારિખે બ્રિટિશરાજ્યે ‘ભારતની રાજરાજેશ્વરી’ની ઉપાધિ ધારણ કરી તે પ્રસંગે મહારાજનું દિલ્હીમાં જય-વાદસરેય લોકો સિંહનું મહારાજને સન્માનસહિત ગ્રહણ કરવું-મહારાજને પતાકા પ્રદાન કરવી-ભારતની રાજરાજેશ્વરી’ ની ઉપાધિના સ્મારક પદકની પ્રાપ્તિ થવી-મહારાજ રામસિંહનું સન્માન વધારવાને માટે સલામીની એકવીસ તોપ નિયત કરવી-તેમને ‘કાઉન્સિલર ઓફ ધી એમ્પાયર’ નામની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થવી-મહારાજ રામસિંહને સ્વર્ગવાસ.

હાલના જયસિંહે મત્તર વર્ષની વયે પ્રાણત્યાગ કર્યા તે સમયે તેમના પુત્ર ગમ સિંહની વય અતિ અલ્પ હતી ગમસિંહને જન્મ ઈ. સં ૧૮૩૩ મા થયો હતો તેઓ તેમના પિતાનું અકાલમૃત્યુ થતા બે વર્ષની વયે અવળા સિંહાસન પર વિરાજમાન થયા તે સમયે જયપુરરાજ્યની જીવનશક્તિ સર્વથા લીધે થઈ ગઈ હતી સામતોનો પૂર્વપ્રતાપ હ્રાસ થઈ ગયો હતો કહવાલાગતિમાં પુત્ર અરાજકતા પ્રસરી ગઈ હતી અશાંતિ, અત્યાચાર, ઉત્પીડન અને લુટદારોના પ્રચાર થવાથી તથા વિળાતઓના આક્રમણથી આ સમયે જયપુર સર્વથા નિર્જીવ બની ગયું હતું સુઅવસર અને સુયોગ પ્રાપ્ત થવાથી બ્રિટિશસરકારે આ સમયે

“જયપુરરાજ્યમાં પોતાની પ્રચલિત શાસનશક્તિનો પ્રયોગ કર્યો મહાશય આચિસન જણાવે છે કે- જયપુરરાજ્યમાં દીર્ઘકાળથી અરાજકતા ચાલતી આવેલી તેવાથી બ્રિટિશસરકારની પુષ્કળ ખડણી બાકી હતી અને રાજ્યની આમદાની સર્વથા-ચૂન થઈ ગઈ હતી આથી બ્રિટિશસરકારે ગભરાશાસન-માં પુનઃ હસ્તક્ષેપ કરવાનું પોતાનું કર્તવ્ય ધાર્યું ” અને કહી શકીએ છીએ કે જે અવરતા મામ તો પૂર્વના સામતોસમાન સાહસિક, બળવાન અને રાજબલકત હોત તો બ્રિટિશસરકાર વધિધણ પોતાની ખડણી વસુલ કરવાને માટે બાલકમહારાજના રક્ષકનું પદ ગ્રહણ કરી જયપુરરાજ્યમાં પોતાની શાસનશક્તિ સ્થાપત નહિ રાજપૂતરીતિઓસાર બાળકમહારાજના રક્ષકતરીકે કેવલ રાજ્યના ઉચ્ચ શ્રેણીના સામતજ નિયુક્ત થયા હોતા હતા કર્નલ માનેસન જણાવે છે કે-“શિશુમહારાજ રામસિંહને બ્રિટિશ પોલિટિકન એજન્ટને આધીન રાખવામાં આવે પોલિટિકન એજન્ટદ્વારા એક પ્રતિનિધિશાસનસમાજની સ્થાપના થઈ પાંચ પ્રધાન સામતો તે શાસનમહાજનના સંસ્થાતરિકે નિયુક્ત થયા અને અમત્ત મોટા રાજકાર્યો તેમના અભિપ્રાય અનુસાર થવા લાગ્યા ” કર્નલ માનેસનના ઉપરોક્ત શબ્દોપરથી એમ પ્રતીત થાય છે કે જાણે ઉપર પાંચ મામતો જયપુરરાજ્યનું શાસન કરતા હતા પરંતુ વાસ્તવમાં તેઓ પ્રારંભ હોતા વસ્તુતઃ બ્રિટિશ પોલિટિકલ એજન્ટ જયપુર ગા જ્યોનો કર્તાહર્તા હતા અને ઉક્ત પાંચ સલાસદો તો તેની આજ્ઞાસારાજ વર્ષ કરતા હતા પોલિટિકલ એજન્ટ પરમ ખતપૂર્વક જયપુરરાજ્યની અરાજકતા નિવૃત્ત કરી જયપુરરાજ્યમાં શાંતિ-સ્થાપન થવાથી અને ઉત્ક્રાંતિ વર્ષો થવા લાગ્યા મહાશય આચિસન જણાવે છે કે- જયપુરમાં મેનાની સખ્યા સર્વથા ઘટાડી નાખવામાં આવી અને ગવર્નર્મીના પ્રત્યેક વિલાગમાં સુધાન જવામાં આવ્યા મતી થવાને રિવાજ ગુલામીનો વ્યવસાય અને શિશુઓના વધ કરવાનો ત્રિવાજ દૂર કરવામાં આવ્યા બ્રિટિશસરકારની ખડણી હારે હોવાથી તેણે ઈ. સં ૧૮૪૨ મા પાછળ વર્ષોની બાકીમાં રૂપિયા ૪૬લાખ છોડી દીધા અને વાર્ષિક ચાર લાખની ખડણી નિયત કરવામાં આવી

મહારાજ ગમસિંહ બ્યાસુધી સગીર અવસ્થામાં ગયા ત્યાંસુધી જયપુરરાજ્ય આ પ્રકારે બ્રિટિશ પોલિટિકન એજન્ટ અને મતીસમાજદ્વારા શાસિત થયું દીર્ઘકાળથી અરાજકતા અરાજકતા અને ઉપદ્રવોનો જે સ્રોત વહેતો હતો તે આ સમયમાં મર્યાદા નિવૃત્ત થઈ ગયો મહારાજ રામસિંહને શુદ્ધની શિક્ષા આપવાને માટે યથાસમયે નિયુક્ત ગ્રંથ કરવામાં આવ્યો પડિત શિવધન મહારાજના શિક્ષકતરિકે નિયુક્ત થયા અને તેમણે તેમને શિક્ષા આપવાને માટે પૂર્ણ પરિશ્રમ

કર્ચો મહારાજાએ સરકૃત અને કારસીની સાથે અગ્રેજી ભાષાની પણ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી

૪૦ સં ૧૮૫૭ માં મહારાજા ગમસિંહને બ્રિટિશસરકારે મમસ્ત શાસનભાર અર્પણ કર્યો, પરંતુ તેમની વય તે સમયે ઘણી નાની હોવાથી તેઓએ રાજગાસનના અનેક વિરોધોમાં પોલિટિકલ એન્ટની સમ્મતિથી પ્રમાદી અને અધિક ખર્ચાળ પ્રધાન મંત્રી વૈરીસાલને પદચ્યુત કરી તેના પદપર લક્ષ્મનસિંહને નિયુક્ત કર્યો આ લક્ષ્મનસિંહ સર્વ કાર્યોમાં ડુગલ અને વિશેષ ચતુર હતા વળી તેમણે પોતાના ચુરુ પડિત શિવધનને મહેસુલીખાતાના અધ્યક્ષતરીકે નિયુક્ત કર્યા

જે કે મહારાજાને સંપૂર્ણ સત્તા પ્રાપ્ત થઈ હતી, તેપણ તેમણે ચિરપ્રચલિત રીતિ અનુસાર સ્વેચ્છાપૂર્વક શાસન ચલાવ્યું નહિ તેઓ સાગી રીતે શિક્ષિત થયા હતા, તેથી તેમણે સ્વભાવતઃ જ શાસનપ્રત્યે વિશેષ લક્ષ્ય આપ્યું તેમની સગીર અવસ્થામાં જે શામનસમાજની સ્થાપના થઈ હતી તે સમાજ તેમણે આજીવન સ્થાયી ગણી તેઓ ઉક્ત મંત્રીસમાજદ્વારા ગાસન ચલાવતા હતા સમસ્ત દેશીરાજ્યોમાં એ-માત્ર જયપુરરાજ્યમાં જ મંત્રીસમાજદ્વારા ગાસન ચલાવનામાં આવતું હતું આ પદ્ધતિ સર્વ પ્રકારે પ્રશસનીય હતી આ પ્રણાલીથી વારવાર રાજ્યને અનેક ઉપકારો થયા હતા

જયપુરપતિ મહારાજા ગમસિંહ જે વર્ષમાં સંપૂર્ણ સત્તાના અધિકારી થયા તે વર્ષમાં ભારતવર્ષના અગ્રેજી રાજ્યના મૂળમાં લય કર વળાપાત થયો તે વર્ષમાં અર્થાત્ ૪૦ સં ૧૮૫૭ માં સિપાઇઓનો લય કર બળવો ઉઠ્યો અને તેથી અગ્રેજીશાસનનો લોપ થવાનો પૂર્ણ ભાસ થવા લાગ્યો આ મહા કળના સમયમાં મહારાજા ગમસિંહે યથાર્થ મિત્રતા દર્શાવી બ્રિટિશસરકારને પગ મહાય કરી તેમણે દ્રવ્ય તથા સેનાની સહાયથી વિપદાગ્રસ્ત અગ્રેજોનું રક્ષણ કર્યું મહાશય આચ્ચિસન જણાવે છે કે - સિપાઇઓના બળવાના સમયમાં મહારાજા ગમસિંહે બ્રિટિશસરકારને ઘણી મહાય કરી અને તેજ કાળથી તેમને પુરસ્કારમાં કોટગાશિમ પ્રગણ્ય પ્રાપ્ત થયું પરંતુ તેમણે તે પ્રગણ્ય એવી શરતે ગ્રહણ કર્યું કે જ્યારે તે પ્રગણ્ય બ્રિટિશસરકારને આધીન હોય ત્યારે તેની જે મહેસુલ હતી તેજ ભ મિષ્યમાં પણ કાયમ રહે વળી તેમણે દત્ત-પુત્ર અલ્પ રવાને હૃદય પણ બ્રિટિશસરકારની પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યો

ઉદારચિત્ર અને પવિત્ર અત કરણના મહારાજા ગમસિંહની વય જેમ જેમ વૃદ્ધિ ગત થતી ગઈ તેમ તેમ જયપુરરાજ્યની પ્રજાનું મંગલ કરવાની ઝામના પણ તેમના મનમાં દૃઢ થતી ગઈ તેમણે મંત્રીશામનસમાજ સ્થાયી રાખી તેમણે લેખના સામાજિક આચારવિચારને માન આપ્યું અને બ્રિટિશસરકારનું અનુકરણ કરી વિદ્યાદ્વાર પોતાની પ્રજાની સ્થિતિ ધર્મિર્તિત કરવાનો યત્ન કર્યો જયપુરનગરની રચના જે કે પ્રથમથીજ ઉત્તમ મની હતી, પરંતુ મહારાજા ગમસિંહે અગ્રેજી પદ્ધતિઅનુસાર પોતાની રાજધાનીની સુદૃઢતા વૃદ્ધિ ગત કરવાને માટે પુષ્કળ રૂપિયા ખર્ચ્યા સમસ્ત ભારતવર્ષમાં આજે ગજધાની જયપુર સુદરતાને માટે પરમ પ્રસિદ્ધ છે લોકો જયપુરની સુદૃઢતા જોઈ મુત્તકંઠે તેની પ્રશંસા કરે છે પરંતુ મહારાજા ગમસિંહનેજ તેની સુદરતા આભારી છે, એમ ઇતિહાસ મુદતકંઠે સ્વીકારે છે મહારાજા ગમસિંહે જયપુર નગરને ભારતવર્ષની ગજધાની ઠલવતા નગરસમાન સનાતનુદત બનાવી મૂકી.

જે કે અત્યંત પ્રાચીન ગણના ગળાઓ પોતાની પ્રજાના સ્વાસ્થ્યગ્રહણપ્રત્યે વિશેષ લક્ષ્ય આપતા હતા, તેમજ તે માટે તેઓ વહીવટી ઝામો કરતા હતા, એ વાત સ્પષ્ટ કરતાગ અનેક પ્રમાણો પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ મધ્યકાળના દેશી ગળાઓ એવા પ્રાઇ પણ કાર્યો કરતા હતા એમ મિદ્ધ થતું નથી જલદજ્જ દુર કરવાને માટે જોકે દેશી ગળાઓએ મોટા મોટા તળાવો અને હૂપો ખોદાયા હતા અને ચાલનાની સજવડને માટે મોગ મોટા લાખપહેળા માર્ગો બનાવ્યા હતા અને ન્તાની ઉભય બાલુએ વૃક્ષો રોપાવી દીધા હતા, પરંતુ તે ઉપરાંત બીજી કોઈ પણ આરોગ્યવર્ધક કાર્ય તેમણે કર્યું નહોતું પરંતુ મહારાજા ગમસિંહે પ્રજાના સ્વાસ્થ્ય તરફ વિશેષ લક્ષ્ય આપી વૈજ્ઞાનિક રીતે વર્તમાન સમયના અનેક ઉપયુક્ત કાર્યો કર્યા ભારતવર્ષની ગજધાની ઠલવતામાં જેવી મ્યુનિસિપાલીટી છે તેવી આદર્શ મ્યુનિસિપાલીટી જયપુરમાં સ્થાપન કરી તેમણે યોગ્ય સંસ્કારોથી તેના સભામંદરે નિયુક્ત કર્યો, પરંતુ અગ્રેજીસરકારના તાબાની મ્યુનિસિપાલીટીઓ જે પ્રકારે

ગિરપવિદ્યાર્થીઓને નવીન વૈનાનિક પદ્ધતિનું શિક્ષણ પણ પ્રાપ્ત થવા લાગ્યું, તેથી તેમના હાથથી બનતું ગિરપકાર્ય અધિક શ્રેષ્ઠ થયું છે વળી મહાગજ ગમમિહે ગજધાનીમા અનેક કન્યા પાર શાળાઓ પણ સ્થાપન કરી છે આ સર્વ વિદ્યાલયો આજે અસૂતમય ફલ આપી રહ્યા છે અને એક સમય એવો પણ આવશે કે ઉક્ત વિદ્યાલયો જયપુરની કીર્તિ દિગતમા મળતી મુઢશે

જે કે મહાગજ રામસિંહને તેમના પૂરપુરધોની પેઢે ગજબની સપૂર્વ મત્તા પ્રાપ્ત થઇ હતી અને જે તેઓ ધાગત તો મેરજાપૂર્વક રાજ્યગામન નવાવી ગડત, પરંતુ તેમણે પ્રજાના કલ્યાણાર્થે પ્રાચીન ગામનપ્રણાલી બદલી નાખી તેમની સગીર અવસ્થામા ગાસનકાર્ય ચલાવવાને માટે જે મત્રીસમાજની સ્થાપના થઇ હતી તેને તેમણે પોતાની પ્રોદાનસ્થામા પણ સ્થાવી નાખી તેમને સ્વ ભાવત જ ગજ્યગાસનના સર્વ વિભાગોપર મપૂર્ણ દેખરેખ ગખવાનો અવકાશ મળતો નહોતો, તેથી તેમણે પ્રત્યેક વિભાગપર એક એક શિક્ષિત મનુષ્યની યોજના કરી અને તે વિભાગની મપૂર્ણ જવાબદારી તેનેજ મોપી દીધી અમે પૂર્વે જણાવી ચૂક્યા છીએ કે જે સમયે મહાગજ ગમમિહે ગજ્યભાગ પોતાના હાથમા પ્રહણ કર્યો તે સમયે તેમની વય વણી નાની હતી અને તેથી તેઓ રાજ્યગાસનની અનેક આબતોમા શ્રિટિંગ પોલિટિકલ એજન્ટની સલાહ લેતા હતા, પરંતુ જેમ જેમ તેમની વય વૃદ્ધિગત થતી ગઈ તેમ તેમ તેમની વિદ્યા અને બુદ્ધિનો પણ વિદાસ થતો ગયો અને જ્યારે તેમની વય તેમજ બુદ્ધિ મપૂર્ણ વિદામને પ્રાપ્ત થઈ, ત્યારે શ્રિટિંગ પોલિટિકલ એજન્ટે તેમના હાથમા ગજ્યગાસનનો સપૂર્ણ ભાગ સમર્પણ કરી દીધો

આજે અનેક વિદાન બગાળીઓ અનેક દેશીગજ્યોમા અધિકાર પ્રાપ્ત કરી તેમનું મગજ કંઈ છે; પરંતુ અમે મુકતકંઠે કહી શકીએ છીએ કે જયપુરગજ્યમા શિક્ષિત બગાળીઓની જેવી પ્રબળતા જેવામા આવે છે તેવી તેમની પ્રબળતા નીતર કેાઇ પણ ગજ્યમા દષ્ટિગોચર થતી નથી. કલકત્તાના વિખ્યાત બાણુ ગમકમલ મેનના પુત્ર બાણુ રમોહન મેન જયપુરગજ્યમા સન્માનમહિત પધાર્થી હતા હરમોહન બાણુના નશને આજે જયપુરગજ્યમા અનેક પદોપર નિયુક્ત થઇ મગાળી જાતિની દક્ષતા અને યોગ્યતાનો મોજબલ પગિચા આપી રહ્યા છે મહાગજ ગમમિહે કેવલ મેનવ નથીજ નહિ પરંતુ શિક્ષિત બગાળી માત્રથી સતુષ્ઠ થયા હતા આથી તેમણે અનેક બગાળી બ્રાહ્મણો અને કાયસ્થોને ગજ્યના લિન્ન લિન્ન ઉચ્ચ પદોપર નિયુક્ત કર્યા શિક્ષિત બગાળીઓથી મહારાજ ગમમિહે એટલા બધા મતુષ્ઠ થયા હતા કે તેમણે રાજ્યગાસનના પ્રત્યેક વિભાગની મપૂર્ણ જોખમદારી તેમના હાથમા મોપી દીધી ખાનગી મત્રાના પદપર પણ તેમણે એક વિદાન મગાળીને નિયુક્ત કર્યા ઉચ્ચરંગોહલવ બાણુ સંભારચક્ર મેન મહાગજના ખાનગી મત્રીતંત્રિકે નિયુક્ત થયા તેમણે મહાગજના અનમાનપથત પરમ અતુગાધપૂર્વક કાર્ય કરી જયપુરગજ્યનું કલ્યાણ કર્યું તેમના કાર્યથી મહારાજ ગમમિહે તેમનાપર અત્યત પ્રસન્ન થયા હતા તેમણે બાણુ મોતીલાલને તેમના મહદારી તંત્રિકે નિયુક્ત કર્યા હતા

૪૦ મં ૧૮૬૮ મા ગજ્યધાનમા ક્યકા દુર્ભિક્ષ પડ્યો આ સમયે મહાગજ ગમમિહે પ્રજાનું કજ દૂર કવવને પોતાના ભડારમાથી પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચું તેમણે પ્રજાની પામેથી કા લેવો બધ કર્યો અને ૨૦ લોકોને માટે ભોજનનો સારો પ્રબંધ કરી દીધો આ મયમે મહાગજને બળનો અત્યત ખાલી થઇ ગયો મહાગજના આ પાન્માર્થિક કાર્યથી શ્રિટિંગસગર તેમનાપર પરમ પ્રમન્ન થઇ અને તેણે તેમનું નન્માન સધારવાને માટે સનામીની તોપોમા બે તોપોનો વધારો કર્યો ર્વે જયપુરના મહારાજ બ્યારે અગ્રેજ પ્રદેશમા જતા, ત્યારે તેમને મતગ તોપોનું માન મળતુ હતુ પરંતુ હવે શ્રિટિંગસગર એવી આના પ્રકાશિત કરી કે મહાગજ રામસિંહને જીવનપથત ઓગણીમ તોપોનું માન આપવું

મહાગજ રામસિંહ એગણીસગી શતાબ્દની ઉત્તમ વૈનાનિક પ્રણાલીથી ગજ્યસસ્કાર અને સુસાસન પ્રબંધ કરી સફલમનોરથ થયા તેમની યોગ્યતા બેર્ડ શ્રિટિંગસગર પન્મ સતુષ્ઠ થઇ ભાગતવર્ધના વાઇસરોયે તેમને વડી ધારામલાના સલાસદત્તરિકે નિયુક્ત કર્યા ધાગનભામા તેમણે વિશેષ દક્ષતા પ્રદાગિત કરી આથી ખીજવાર પણ તેમને ધાગસલાના સભ્ય બનાવવામા આવ્યા

મહામાનનીયા ભારતેશ્વરીએ જે સમયે ભારતવર્ષના દેશી રાજાઓ સન્માન વધારવાને માટે તેમને ભારતનક્ષત્રની ઉપાધિ અર્પણ કરી, તે સમયે અન્યાન્ય ગભ્વએની પેઠે મહારાજા રામસિંહને પણ ઉક્ત ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી જ્યપુરના વિખ્યાત મહારાજા માનસિંહ મોગળ ગળ જ્યપિહ અને મહાન પડિત મહારાજા સવાઇ જ્યસિંહ ને પ્રગરે ગોલોની ચૈત્યથી મુસન્માનનાટાની સલામા પરમ પ્રસિદ્ધ થયા હતા, તે પ્રકારે મહારાજા રામસિંહે સાથી પ્રથમ અગ્રેજ દરબારમાં કીર્તિ' યશ અને મન્માનની પ્રાપ્તિ કરી હતી ભારતવર્ષના રાજ્યોપૈકા એકમાત્ર મહારાજા ગમ સિંહજી બ્રિટિશસરકારને અધિક પ્રિય હતા તેમણે બ્રિટિશસરકારની એટલી બધી પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરી હતી કે ૯૦ સં ૧૮૭૫ માં બ્યારે વડોદરાના હતભાગી અધીશ્વર મહારાવ ગાયકવાડપર અગ્રેજરેસિડેન્ટ કનલ ફેરરને વિષ દેવાનો આરોપ મુકવામાં આવ્યો અને તેને અચોખ ગામન મહાવવા મટે બંદી કરી તપાસને માટે ઉભો કરવામાં આવ્યો. ત્યારે તેની તપાસ કરવાને માટે જે કમીશન નિયત કરવામાં આવ્યું હતું તેમાં ભારતવર્ષના વાઇસરૉય લોર્ડ નોર્થબ્રુકે મહારાજા રામ સિંહને યોગ્ય પુરુષ ધારી તેમને સખ્યતરિકે નિયુક્ત કર્યા હતા તેમણે અન્યાન્ય સભ્યોની માથે ન્યાયાસનપર વિરાજમાન થઇ ગાયકવાડના મુકર્દમાના સખધમાં પોતાનો સ્તતન મત પ્રકાશિત કરી વિશેષ પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી હતી

૯૦ સં ૧૮૭૫ ના અંતિમ ભાગમાં ભારતના ભારીસત્રાટ બ્રિટનના યુવરાજ માનનીય પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ બકાંદર ભારતવર્ષમાં ભ્રમણ કરવાને માટે આવ્યા પોતાના ભાવીસત્રાટને મંદાર કરી તેમને સન્માન આપવાને માટે સપ્તર્ષ ભારતવર્ષ એકદિવથી તત્પર થયો ભારતવર્ષના સમસ્ત લોકો પરમ આનંદથી ઉન્મત્ત થઈ ગયા ભારતના ભાવીસત્રાટને પોતાના રાજ્યમાં ભારી તેમનું વિશેષ સન્માન કરવાનો અનેક દેશીરાજાઓએ પોતાનો વિચાર પ્રદર્શિત કર્યો પરંતુ સમસ્ત દેશીરાજાઓનો આ મનોરથ પૂર્ણ કરવાનું કામ ભાવીસત્રાટને માટે અવશ્ય અસંકેપ હતું, પણ જ્યપુરપતિ મહારાજા રામસિંહ તો બ્રિટિશસરકારને અસાધાજુરીતે પગમપ્રિય થઈ પડ્યા હતા, વળી જ્યપુર નગર સમસ્ત ભારતવર્ષમાં એક દર્શનીય ગહેર છે, તેથી પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ બકાંદર મહારાજાના પ્રસ્તાવજનુસાર જ્યપુરની મુલાકાત લઈ મહારાજાના અતિથ્યનો વ્હીકાર કરવાનો હરાય કર્યો મહારાજા રામસિંહ બટાહૂગની સાથે તેમની ગાઝકાદિમાં આવેલા પ્રાપ્ત મમત વાઇસરૉયેનો ધાડી મિનતા થઈ હતી વિશેષ કરીને અર્લ ઓફ મેયો મહારાજા રામસિંહના પરમ મિત્ર હતા જે સમયે અર્લ ઓફ મેયોને આદામાન ટાપુમાં પાપામાં શેગબનીએ મારી નાખ્યા તે સમયે મહારાજા રામસિંહે યથાર્થ શોક પ્રદર્શિત કર્યો હતો પોતાના પ્રિય મિત્રના અગ્નિમિતે તેમણે પોતાની રાજધાની જ્યપુરમાં 'મેયો હોબિટલ' ની યથાપના કરી અને અર્લ ઓફ મેયોનું એક ધાતુનું બાવન ઉત્તુ કહ્યું જે સમયે ભારતવર્ષમાં પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સનું આવમન થયું તે સમયે લોર્ડ નોર્થબ્રુકે વાઇસરૉયના પદપર ચિત્ત હતા લોર્ડ નોર્થબ્રુકનો સાથે પણ મહારાજાને વિશેષ મિત્રતા થઈ મિત્ર હતી તેથી ભાવીસત્રાટનું ભારતવર્ષમાં આવમન થયું તે પૂર્વે તેમણે મહારાજા ગમસિંહને કલકત્તા આવવાને આમ નહુ નહુ

બ્રિટિશસરકારના પરમ ભક્ત મહારાજા ગમસિંહ બકાંદર યથાસમયે પોતાના અનુચરો સાથે ડહડતામાં જઈ પહોંચ્યા વાઇસરૉય લોર્ડ નોર્થબ્રુકે પરમ આદરસન્માનસક્તિ મહારાજાને રાજમ લાલયમાં લઈ જઈ તેમના આગમનમાટે પોતાનો સતોષ પ્રદર્શિત કર્યો મહારાજા બકત્તામાં જે ધ્યાનમાં રહેતા હતા તે ધ્યાનમાં વાઇસરૉય નિત્ય જઈ તેમની મુલાકાત લેતા હતા ૯૦ સં ૧૮૭૫ ના ડિસેમ્બરની ૨૪ થી તારીખે ભાવી સત્રાટ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ બકાંદર કલકત્તામાં આવ્યા તેમનું પરમ આદર માં સહિત રાજગત કરવાને માટે પ્રિન્સેસ ધાટપર એક મોગી સલા થઈ તે સલામાં આમ તિત દેશી રાજાઓ પણ વિરાજમાન થયા મહારાજા ગમસિંહ બકાંદર પણ યોગ્ય સમયે તે સલામાં જઈ પહોંચ્યા વાઇસરૉય લોર્ડ નોર્થબ્રુકે તે સથળે મહારાજા ગમસિંહ બકાંદરને યુવરાજ ની સાથે વિશેષ પગિચા કરાવ્યો બીજે દિવસે અર્થાત ડીસેમ્બરની ૨૪ થી તારીખે ૧૦ વાગે અ બગપતિ મહારાજા ગમસિંહ બકાંદર યુવરાજની મુલાકાત કરવાને માટે સરકારી મહાલયમાં ગયા તેઓ મરમરી મહાનયની પ્રધાન મીટીપર ચઢ્યા કે તત્તજ યુવરાજના મંત્રી મેજર ઓન્ડર્સન તથા

મેજા માટાગિયસ અને બે એડી કાગોએ આગળ આવી પગ આદરપૂર્વક મહારાજનું સન્માન કર્યું અને ઉભય બાજુએ ઉભેલી મેનાએ તેમને સનાગી આપી વળી આજ ગમથે કિલ્લાપર તોપો છૂટી લાવીસત્રાટ સિંહાસનપરથી નીચે ઉતરી કેટલાક કદમ આગળ આની રાય મહારાજના હસ્ત આપણુ કરી તેમને લઇ ગયા અને તેમણે પોતાની નિકટના સિંહાસનપર તેમને બેસાડ્યા પરંપર ક્ષેમકૃષ્ણતા ના સમાચાર પૂછાય બાદ બીજી ઘણી વાતચીત થઈ અને ત્યારપછી પ્રચલિત ગીતિઅનુસાર અત્તર ધારી તાજન આપવામા આવ્યું ત્યારપછી મહારાજએ સન્માનમહિત નિદાય લીધી લાવીસત્રાટ ડીમેન્શરની રહેતી તારીએ મહારાજને વળતી સુલાહત આપવાને ગયા મહારાજએ પણ તેમને પરમ આદરપૂર્વક આપણુ કર્યો લાવીસત્રાટે કેટલાક દિવસપર્યંત જયપુર નગરમા રહી સમસ્ત ઉત્સવો બેચા મહારાજની સાથે નિમ્નલિખિત સુચિલિત રાજપુરપો તથા સામતો વલકતામા ગયા હતા—હાકાર કિશોરીસિંહ, હાકાર કણસિંહ હાકાર કુઝાગસિંહ, ગવળ રાજ સત્રામસિંહ, દુર્જનલાલસિંહ ભેરાવરસિંહ, પ્રતાપસિંહ, અને કમસિંહ મહારાજ ગમસિંહ વલકતાના ઉત્તમે સમાપ્ત થઈ ગયા પછી પોતાની ગળધાનીમા આવ્યા

ભારતના લાવીસત્રાટ પ્રિન્સ એક વેલ્સ બહાદુરનું પરમ આદરસહિત જયપુરમા સ્વાગત કરવાને માટે મહારાજ ગમસિંહ બહાદુરે પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતું કેશ્વચારીની ૪થી તારીએ પ્રિન્સ એક વેલ્સ બહાદુર જયપુરમા ગયા તેમના સન્માનને માટે મહારાજએ અગાઉથી ઘણી તૈયારી કરી હતી યુવરાજને સંતુષ્ટ કરવાને માટે તથા તેમના સન્માનની રક્ષા કરવાને માટે પ્રયાસ કરવામા તેમણે કિચિત પણ ત્રુટિ કરી નહિ યુવગળના આગમનપ્રસંગે નગરના સમસ્ત લોકો આનંદથી પરિપૂર્ણ થઈ ગયા સમસ્ત પ્રજા, સર્જી સેના તથા સમસ્ત જમીનદારો આનંદોન્મત્ત બની ગયા જયપુરના મહારાજએ હિંદુ પ્રણાલી અનુસાર યુવરાજને સંતર ચો પતાકા, વાજ મેના, પૂલ, અમરત વસ્તુ એ તથા ક્રિયાઓ આર્યપ્રણાલી અનુસાર હતા આ દૃષ્ટ પરમ આનંદદાયક લાગતુ હતું જે મમથે યુવરાજ જયપુરથી ૮૨ માઈલના અતરપર હતા તે સમયે જયપુરની ગળપતાકા ફેરકવા લાગી અને તેમના સન્માનને માટે તોપો છૂટવા લાગી બ્યારે યુવરાજની ગાડીચોસા મેશનપર આવી પહોચી તે સમયે કિનાપરથી તોપોનો ધ્વનિ થવા લાગ્યો જયપુરના મહારાજ પ્રથમથીજ પોતાના રાજમત્રી અને પ્રધાન પ્રધાન સંદરશોની સાથે જયપુરના મેશનપર યુવરાજનું આદરસહિત સ્વાગત કરવાને માટે ઉપસ્થિત હતા મેશનને અતિ સુદર રીતે ગળગારવામા આવ્યું હતું પુષ્પમાળા તથા રાજચિહ્ન-સુન્નત પતાકા ઇત્યાદિથી મેશનની શોભામા વધપણુ ખામી રહી નહોતી એક તરફ પાયદલ મેના મેશનપર યુવરાજને માન આપવાને માટે ખડી રહી હતી થોડી થોડી વાટે મધુર વાજ વાગતા હતા દેવેરેશનથી લઇને શિવપોલપર્યંત માર્ગની બન્ને બાજુએ વોરેન્નાર ઉભા રહી સાતિની રક્ષા કરી ગયા હતા અને શિવપોલ ગેટથી કૃષ્ણપોલ ગેટપર્યંત માર્ગની બન્ને બાજુએ રાજપાયદલ અને નાગા પાયદલ હિંદુ હંતુ વળી સમસ્ત બગીરદારો પણ હાંમામસહિત અથાક થઈ યુવરાજને માન આપવાને માટે તેમની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા શિવપોલ કાટકની સન્મુખજ યુવરાજને માટે સુસજ્જિત હાથી ઉભે હતા

મેશનપર યુવરાજનું આગમન થતાજ ત્યાં ઉભેલી સેનાએ તેમના સન્માનાર્થે તોપનો ધ્વનિ કર્યો ત્યારપછી યુવરાજ મેશનબહાર નીકળી તૈયાર ગબેલી ચોડાગાડીપર સવાર થઈ આગળ ચાલ્યા કેટલાક અગ્રેજ અધિકારીઓ તેમની પાછળ ચાલતા હતા અને કેટલાક તેમની આગળ ચાલતા હતા માર્ગમા જમીનદાર, સરદાર અને બગીરદારોએ દેશી રીતિઅનુસાર તેમને સન્માન આપ્યું શિવપોલ ગેટ આગળ જઈ તેઓ મહારાજની સાથે સુસજ્જિત હાથીપર આરૂઢ થયા યુવરાજના સમસ્ત કર્મચારીઓ તથા સેવકો તેમના હાથીની પાછળ પાછળ આવવા લાગ્યા અગ્રેજો જમણી તરફ ઉભા હતા, દેશીઓ ડાબી તરફ ઉભા હતા અને વચ્ચે હાથી ચાલતો હતો યુવરાજ શિવપોલ ગેટથી આગળ ચાલ્યા કે તરતજ પુલ તોપોનો ધ્વનિ કર્યોગ્યાર થવા લાગ્યો માર્ગમા જયપુરના પ્રધાન પ્રધાન ક્ષેત્રીના બ્રાહ્મણોએ ઘટનાદ તથા શબનાદ કરી યુવરાજની આગતી ઉતારી યુવગળની આગળ અસખ્ય પાયદલ, અગણિત પતાકાધારી વગેરે ચાલતા હતા, તેમજ અસખ્ય દેશી નાચનાગયો

નાચ કરતા ઘટી આજળ વધતા હતા આ દરમિયે યુવગજ તથા સમગ્ર માણસોને મોહિત કરતું હતું યુવગજને હાગતવર્ષમાં આયર્સીતિઅનુસાર આડું સન્માન બીજે ક્યાય પણ પ્રાપ્ત થયું નહોતું રાજમાર્ગમાં ઉભેલા વક્ષાવધિ મનુષ્યોના આનંદપ્રતિથી આકાશ ગાગ્ર મહુ હોકાનો આવે પવિત્ર આનંદ યુવરાજે બીજે પ્ર્યાય પણ જોયો નહોતો, તેમજ બીજે ક્યાય પણ તેમને આતુ મન્માન પણ પ્રાપ્ત થયું નહોતું જયપુરના મહારાજએ યુવગજને આપેલા આવા સન્માનની ખબર સાંભળી શ્રીમતી મહારાણી પણ પરમ આનંદિત થયા શિવગોવ ગેટથી નિમ્નવિષ્ણિન કમથી યુવગજની સ્થાવી નીકળી હતી -

અશ્વારોહી જમાદાગ

દેશી પદાતિતુ એક દવ

અશ્વારોહી નગર કોટવાલ

બૃહત રાજપતાકાધારી બે તાથીઓ

એક પ્રાસાદરક્ષક સેના

હટપર આરુદ થયેલા ગોવદાળે

રાજપતાકાધારી વોડેનારો

અશ્વારોહી નગાગવાળા

સાદા અશ્વારોહી

તાજીબી સદાદારના કુમારો

ખાસ ચોક્કીના કર્મચારીઓ

ગજકર્મચારીઓ

વાળ વાળાઓ

મહારાજના અશ્વારોહી વાળવાળાઓ

રાજપતાકાધારીઓ

ભાલાધારી દવ

હંચકારો

ગજચિન્હધારીઓ

તથાગ જેવાના

મહારાજના ખવાસ

મહારાજ રામસિંહ અને પ્રિન્સ આદિ વેલ્સ

હાથીપર આરુદ થયેલા હાલવાળા બે સાંભ તો

ખાસ ચોક્કીના બે અશ્વારોહી કર્મચારીઓ

હાથીપર આરુદ થયેલા માણસો

યુવરાજના સહચર

અંગ્રેજ કર્મચારીઓ

દેશી સાંભ તો

અંગ્રેજસેના

હાથીપર આરુદ થયેલા વાળવાળાઓ

અશ્વારોહી નાચળ કોટવાળ

યુવગજ પૂજ્યપોત ગેટ પસાર કરી ગયા પછી સમસ્ત સેના અને અનુચારોસહિત અંગ્રેજ રેસીડેન્ટના મુકામ તરફ ગયા તેઓ ત્યાં પહોંચ્યા તે સમયે મહારાજની પાસદલમેનાએ તેમને સન્માન આપ્યું અને તોપધ્વનિ કરવામાં આવ્યો યુવરાજને રેસીડેન્ટના પહોંચાડી મહારાજ પોતાના મુકામ પર આવ્યા આવ્યા અને ત્યાંપછી અત્પ સમયમાં તેઓ યુવરાજની મુલાકાત કરવાને ગયા આ સન્માન આપતી વખત જયપુરની સમસ્ત સેના રાજમાર્ગમાં ઉભી હતી યુવરાજના સહચરો અને અખરના સાંભ તો હાથીપર આરુદ થઈને આવતા હતા હાથીની સખ્યા ધણી હતી

યુવગજનું આગમન થયું તે સમયે પોલિટિકલ એજન્ટ મહાશય વેનને પુહોળા રૂપિયાનો વ્યય કરી યુવરાજના નિવાસમાગેના ખાસ મકાનને સજાવ્યું હતું પ્રિન્સલ્ફી, બુટ્ટેમ્પર્ગલોર્ડ ગેલિફ અને લોર્ડ ક્રિસ્ટન યુવગજની મથેજ ગહેતા હતા તેથી તેઓ પણ યુવગજનાજ મકાનમાં રહ્યા અન્યાન્ય રાજકર્મચારીઓ અને મેવકો ધતર મથાનામાં આવ્યા ગયા યુવ ગજપ્રત્યે લલિત દર્શાવી તેમની કૃપા સપાદન કરવાને માટે મહારાજ એ સંધ્યાગણ મકાનમાં ગહેતા હતા આથી લોર્ડ મેથો તેમનાપગ પગમ પ્રસન્ન થયા અને તેમણે મહારાજ રામસિંહની ગણના પરમ મિત્રોમાં કરી રેણુચારીની ઠથી તારીમે એક મોટું ખાણુ આપવામાં આવ્યું તે સિવાય તે દિવસે ગઈ મહત્વની ઘટના બની નહિ

બીજે દિવસે પ્રલત ચતાજ નગરમાં એવા સમાચાર ફેલાઈ ગયા કે યુવગજ શિકાર ખેલવાને જશે આથી તેમના દર્શન કરવાને માટે જે લોકો મહાલયની સન્મુખ ઉભા હતા તેઓ હતાશ થઈને ચાલ્યા ગયા પ્રત્તંબળ થતાજ યુવગજ ભોજન કરી લોર્ડ આલ્ફસર્ફડ, લોર્ડ ક્રિસ્ટન, લોર્ડ આર્લેંગ, પેરેટ, મેજર લ્યુડકર્ડ, બેધપુરના ગબના પ્રતપસિંહ અને કિશોરસિંહ નામના બે પદ્યુઓ તથા મહારાજ રામસિંહ એટના જણુ શિકાર ખેલવાને ગયા તેઓ પ્રથમ મિનિટાખાગ નામના મથાનમાં ગયા અને ત્યાં તેમણે ભોજન લીધું ભોજન કરી રહ્યા પછી તેઓ સર્વ જગલમાં ગયા નગરથી ૭

માર્ગના અતરપા ઠાનાના નામના જગતના નિહા મેનવાનો પ્રાણ થયો નુનગા ડિગોમિટ અને પોતાના એ-નરગની માટે પોતપોતે મેમી એ-ઉચ્ચ આનપ-ચાતા ગરા અને મેજ મનાગત એકપ્રકાર પ્રતાપમિટ તથા ગિનગીઓ નીચેવી વાપને નમાના વાગ્યા પોડા નમય પડી એક વિગતકાય નાણે દેખાર દીધો તે નાનનાની તમારી ગતી નતી, એવામા મહાગત તથા પ્રતાપમિટે તેનાપ ગોળા છોડી તે વાપુ યુવગાજી ૪૦ દાય ૨૦ દતી એવામા તેમણે તેનાપ ગોળા ગોડી તે ગોળા તેની ડામી મગતમા નામી ગોળા ખાધા ઝતા પછુ નાવણુ નામતી દતી એવામા યુવગાજે તેનાપ બીજી ગોળા ગોડી તે ગોળા તેના પુત્રમા વાગી આ ગોળા લાગતાજ નાણુ પેડી મદ થઈ દવે યુવગાજે તેનાપ ત્રીજી ગોળા છોડી, પગુ તે આ નખતે એ-હતી એકમા દેવાવી તે તેને લાગી નહિ એ ગોળા લાગવાથી તે અધિક ૨૦ બઈ નડી નતિ તે અતે એકપત્ર ઉપ જાને મેમી ગઈ પ્રતાપમિટે તેને શાધી ઢાડી અને તે વાતની યુવગાજને ખમડ કરી યુવગાજે ત્યા જઈ હતું કે આ વાવણુ મગી ગઈ છે, પગુ પ્રતાપમિટે હતું કે એ દત્ર મગી નવી આવી યુવગાજે નુન તેને એક ગોળા મારી, પગુ તે ગોળા ખાની ગઈ બીજી ગોળા માગતા તરતજ તે વાવણુ પ્રાપ્ત ઠાડના ત્યા પડી પ્રતાપમિટ અને યુવગાજે દાધીપગથી ઉતરી વાવણુની પાને જઈ તેની નપામ કરી દવે તેનામા પ્રાણનો અન પછુ ગ્લો નહોતો તેથી તેમણે તેને લાવીપ વાદી ગેમીડ સીમા નઈ જવાની આરા કરી યુવગાજે લાગતવર્ષમા આવી આ પ્રથમરાગજ નાણુનો નિગ કયો હતો. આથી તેમની પ્રમનતાનો પાગ નહા નહિ આ વાવણુ દેખાવમા અત્ય ન મોગી દતી યુવગાજનુ આગમન રેમીડ સીમા થતાજ મહાગત ગમસિટ પોતાના દબાગના મમત મળેાની માટે તેમની મનુષ્ય આની ખડા થયા વાવણુને પગનીચે ગખમામા આની, ત્યાગપડી ગેગામા કે ગેરા દીધો

યુવગાજ વાવણુનો નિગ કરી પાચની પુષ્પાગીને દિને ગેમીડ દતી માટે જયપુરમા ગરા. પન્મ આનદને તીરે જયપુર નગર પ્રવૃત્તિનત બની ગયુ ચોતગ્ ગોલા છનાઈ ગ્લી દતી નાગ્રામાદ અને ગજમાર્ગ અત્યત ગમણિ-દેખાના હતા વક્ષાવધિ દીપક પ્રજ્વલિત થયાવી નગની ગોલામા મણુ ગ્લી નહોતી ગેમીડ મીથી ગામકાલય ત્રણ માર્ગનુ દુર દોઠો મમત માર્ગમા પતાડા મગી રહી દતી પ્રાગમન દીપકથી બનગની ગોલા અવિદ નહિ ગત થઈ દતી વન, નગર, નાગમનાન વગેરે મર્ પ્રગનમાન દેવાથી મર્ના નેત્રો મોહિત થઈ ગયા દત્તા યુવગાજ આ પન્મ પ્રલામન દુષ્પ જોડે અત્યત મતુ દ થયા અને પોતાનો આનદ તેમણે પ્રગણિતગીતે મહાગાજને જણાવેો આનંદવર્ધના અન્યાન્ય ગાનઓ ઝગતા જયપુરના મરાગજએજ આ પ્રમગે પોતાના પાનગતી ગોલા નિગેષ વધારી દતી તેમણે પોતાના પાનગગને ગોલાપમાન કરાવે ખર્ચની જગપપુ મણુ કરી નહોતી દીપની ગોલા તે અનર્પનીયજ હતી મરાગજની ઠગ એગી દતી કે બામુવી યુવગાજ જયપુરમા નહે લાસુની લા કંમની ગાગની ગખની પગુ કેવે કપનીના દેપથી ગેમની મામથી એન્તિત થઈ ગઈ નહિ મરાગજનો આ મનોનથ મિદ્દ ન થયો નેમ્યા માટે તેઓ પન્મ દુષ્પિત થના દના

બીજે દિવસે ગત્રીના માત વાગે દિવાને આમ નામના મોગ મહાગજમા એ-દગાગ બગામા આલેો આ ગૃત અસત સ્વચ્છ અને સુદુ નુદુ વગુઓવી મન્મ દબામા આનુ દતુ એની સુદગતા બેઠ જોનાગના મન મોહિત થતા દત્તા આ ગૃતમા માગે ખુગીઓ ગોપવામા આવી હતી યુવગાજ અને મરાગજને બેમનાને માટે મે ગતજડિત આમનો તેની વચ્ચે આપિત દત્તા સધ્યામયે યુવગાજ આ મહાગજમા આન્યા આ મમયે જયપુરના મમત મામતો, જગીદારો અને પ્રવાન પ્રવાન ગજર્મનાગીઓ તે મહામા વિદ્યામાન દત્તા આ ગમાગમા કેદનાદ અગેજ અને દેગી ગજપુષ્પોનો યુવગાજની માથે પગિય જગનમામા આ થો ત્યાગપડી યુવગાજે જોડગના મરાગજના ઉલથ પ્રાતા મરાગજ પ્રતાપમિટ અને મરાગજ ડિગોમિટને પોતાના લાગન-ભ્રમણનુ આગકચિન્દતગિકે મે પગેા પુગ્ગામા આઆ જયપુરના પ્રધાન પ્રાન મ સતોએ યુવગાજને પુછાન રૂપીઆ નજર કરી પગુ યુવગાજે તેને અર્જ કરી મર્ પાડા ગેગ્યા દબાગ સમાસ થના પડી જયપુરના મરાગજએ યુવગાજને ઉત્તમ ડાગીગીના અનેક નમુના ઉપહાગતિકે

આખ્યા યુવગાને આ સમગ્ર નમુના બેઈ પગ મતોષ પ્રદર્શિત કર્યો ત્યાગપત્રી યુવગાને અને એકમે એકે ગળપુરુષો ખાણુ લેવા ઉઠ્યા બોજન મસાસ થયા પછી યુવગાને તેમને મારે ખામ તળ વેવા દિવાનખાનામાં ગયા મહાગાળ ગમસિદે ઉક્ત દિવાનખાનામાં બે હિંદુઓની લાપામાં મહા ગાણી પિકેટોગિયા, યુવગાને તથા બિરિજમગકાગ્રાત લક્ષિત, અનુગતિ અને મન્માન પ્રદર્શિત કરનાર એક વ્યાખ્યાન આપ્યું તેના અંગે લાપામાં છપાયેલો અનુવાદ મર્વ અંગેનેના હાથમાં આપવામાં આવ્યો ઉક્ત વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયા પછી યુવગાળના પ્રસ્તાવથી મહાગાણી વિકેટોરિયાના વ્યાખ્યાનિમિત્તે તેમજ મહાગાળ ગમસિદના વ્યાખ્યાનિમિત્તે સુગપાન કરનારા આવ્યુ ત્યાગપત્રી મહાગાળને યુવગાળને ઉપહાગતિએ અનેક વસ્તુઓ આપી એ પ્રિમતી અને સુદગ તનવાગ મોની મોની છરીઓ, અત્ત-દાન ધસાન્ન બહુમૂલ્ય વસ્તુઓ દર્શાવી યુવગાળને વિશેષ સન્માન આપવામાં આવ્યુ યુવગાળે પરમ આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો મહાગાળે યુવગાળને એક ૧૪ હજાર રૂપિયાના રૂ દાનુ અત્તરદાન ઉપહાગતિએ આપ્યું હતું આ અત્તરદાન દેખાવમાં ઘણું સુદર હતું

ત્યાગપત્રી યુવગાળ મહાગાળની સાથે ચદ્મહલ નામની રત્નવાટિકામાં દેશી નાચ બેવાને ગયા, રત્ન કરનાગમોએ કિમતી પોશાક પહેર્યો હતો અને તેઓ પોતાની સુદર છખીથી મહાગાળ શોભાય માન તથા પ્રકાશમાન કરી રહ્યા હતા યુવગાળ આ રત્ન બેઈ અત્તર સત્તુષ્ઠ થયા વિશ્રાંતિલવન મા યુવગાળે મહારાજની સાથે ઘણીવાર ગુધી વાર્તાવાપ કર્યો અને મહાગાળને એક ચિઝેટ તથા પોતાના નામસંહિતતુ એક દિવાસળીનું બેકસ ઉપહાગમાં આપ્યું ગમિના સમયે પ્રમિકીડા(આતસપાછ પણ મો) ધામધુમસંહિત કરવામાં આવી લડનની છુકે કપનીએ રૂપિયા ૬૫ હજાર ૫૬ આતમ બાથ તૈયાર કરી હતી તેને બેઈ સમસ્ત પ્રેક્ષકોને પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થયો અને સર્વજનને જય પ્વનિ ગ્યો યુવગાળ બે પ્રહર ગમિ વ્યતીત થયા પછી રેસીડસીમાં ચાલ્યા ગયા આ વેળા જયપુરની શોભા જેવી થઈ હતી તેવી તેની શોભા કહિ પણ થઈ નહોતી

પાચમી ફેબ્રુઆરી અને રવિવારને દિવસે કોઈ મહત્વનો ઉત્સવ થયો નહિ યુવગાળ બોજન કર્યો પછી જયપુરગાળખેતુ પ્રાચીન પાટનગર અબાળ બેવાને ગયા ત્યાના પ્રાચીન કીર્તિસ્થભો અને પગમ રમણીય દસ્ય બેઈને યુવગાળે મતોષ પ્રદર્શિત કર્યો અબાળ બેઈને પાછા આવતી વખત તેમણે એડર્ડ હાલ નામના પોતાના નામના અસાધાગણ મહાનના પાયો નાખવાની કિયા કરી યુવગાળ જયપુરમાં પ્રધાર્યે તે ઘટનાના આગેચિન્હતરિકે મહાગાળ ગમસિદે પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી આ મહાન બધાવ્યું હતું ખીજે વિવેકે કાષ પણ મહત્વની ઘટના બની નહિ ત્યારપછી ખીજે દિવસે પ્રભાત થતાજ યુવગાળ જયપુર છોડી આગ્રા ચાલ્યા ગયા તેઓ વિદાય થયા ત્યારે ગાળમાર્ગની શોભાનો પાગ નહોતો યુવગાળે શિકારીઓને બો રૂપીઆ પુરસ્કારમાં આપ્યા મહાગાળએ યુવગાળને અનેક વસ્તુઓ ઉપહાગમાં આપ્યા ઉપગત એક અશ્વયાન (ધોડાગાડી) પણ આપ્યું હતું જયપુરના મહારાજના આદિત્ય અને સત્કાચ્છી તથા પાટનગરમાં કરેલા મહોત્સવથી યુવગાળ પગમસંગ થયા ત્યારબાદના અમ્યાન્ય ગાળઓની અગેચિન્હતરિકે જયપુરના મહાગાળ પુષ્કળગાળા વિશેષ પ્રતિષ્ઠાને ખર્ચ્યા

બે ૩ બાગતાના લાવીસપ્રાટ એડર્ડ અને તત્કાલીન પ્રિન્સ ઓફ વેસ બહાદુરને લાગતા અનેક દેશી ગાળઓએ સન્માન આપ્યું હતું અને તેમણે પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી અનેક ઉત્સવો કરી તેમનું ગૌરવ વધાર્યું હતું પરંતુ પાચકગણ ઉપરોક્ત વૃત્તાત વાચી મરલતાથી મમજ શકશે કે જયપુરપતિ મહાગાળ ગમસિદે અનેક મહોત્સવો કરી યુવગાળનું મન હરણ કર્યું હતું એટલુંજ નહિ પરંતુ થયા થઈ પ્રીતિ, નમ્રતા, નિનમ અને પાવર લાપથી તેમને પોતાના મિત્ર બનાવી દીધા હતા જે ટ્રેવલ મદ્યુલોથી તેઓ અંગ્રેજમાત્રના હૃદયપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને સમર્થ થયા હતા, તે સમસ્ત મદ્યુલોથી તેમણે ભારતના લાવીસપ્રાટને મેહિત કરી લીધા મહાગાળ ગમસિદે પુરુક્ષિત અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષોની માથે મિત્રતાના સૂત્રમાં બધાવાને વિશેષ ઉત્સુક હતા કનલ માલેસને પોતાના ગ્રથમાં બધાવ્યું છે કે - 'મહાગાળ ગમસિદે અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષોની સાથે મિત્રતા બાધવી અત્યુત્તમ માનતા હતા' મહાગાળ પોતે એક શુદ્ધિમાન મનુષ્ય હતા અને તેથી તેઓ સ્વભાવત જ શિક્ષિત મનુષ્યમાત્રપ્રત્યે પ્રેમ શખતા હતા કેવળ અંગ્રેજોનેજ નહિ, પરંતુ સમસ્ત દેશીસમાજને પણ તેઓ પ્રિય થઈ પયા હતા

૪૦ સં ૧૮૭૭ના જન-ચુઆરીની પહેલી તારીખે ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડની અધિરાજી મહારાણી વિક્ટોરિયાએ ‘ભારતવર્ષની રાજરાજેશ્વરી’ની ઉપાધિ ધારણ કરી. ભારતવર્ષની પ્રાચીન રાજધાની દિલ્હીમાં આ પ્રસંગે દરબાર ભરવામાં આવ્યો. અહીં આ ભારતવર્ષના પ્રત્યેક લાગના રાજ્યોની પેઠે અંબરના મહારાજને પણ નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું; આથી તેઓ પોતાના દરબારના સલાસદારો તથા પોતાની સેના અને અનુચરોને પોતાની સાથે લઈને ત્યાં ગયા. તેઓ ત્યા પહોંચ્યા કે તરતજ પરમ સન્માનપૂર્વક નાં વાઈસરોયે તેમનું સ્વાગત કર્યું. ૪૦ સં ૧૮૭૬ના ડિસેમ્બરની ૨૬મી તારીખે મહારાજ રામસિંહે બહાદુર નાં વાઈસરોય લૉર્ડ લિટનની મુલાકાત લેવાને તેમના મુકામે ગયા. પ્રધાનમંત્રી પર સૌથી પહેલાં અંગ્રેજ અધિરાજીઓએ મહારાજને સલામી આપી. ત્યારપછી નાં વાઈસરોયના મુકામ પર પહોંચતાજ તે સ્થાન પર ખડી રહેલી અંગ્રેજ સેનાએ શરો નમાવી તેમને સન્માન આપ્યું. ત્યારપછી નાં વાઈસરોયના વૈદેશિક મંત્રીએ આગળ આવી મહારાજ રામસિંહનું સન્માનસહિત સ્વાગત કર્યું અને તેઓ તેમને નાં વાઈસરોયની સમક્ષ લઈ ગયા. નાં વાઈસરોયે પોતાના આસનપરથી ઉતરી કેટલાંક કદમ આગળ આવી મહારાજને પરમ આદરપૂર્વક લઈ જઈ પોતાની જમણી તરફના આસન પર બેસાડ્યા. પછી તેઓ સ્વયં આસન પર બેઠા. તેમની વચ્ચે હાઈકોર્ટના પર્ણાવાપ આવ્યો. મહારાજ રામસિંહે પોતાના રાજ્યમાં જે લોકહિતકારી કાર્યો કર્યા હતાં, તે સર્વનું વર્ણન કર્યું. નાં વાઈસરોયે રામસિંહની બક્ષિત, પ્રીતિ અને અનુરક્તિ જોઈ તેમને હરેક પ્રકારે સહાય કરવાનું વચન આપ્યું. તેઓ મહારાજના સહયુષ્ણોની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ત્યારપછી બે હાઈકોર્ટના સૈનિકોએ એક રાજપતાકા લાવી નાં વાઈસરોયની સન્મુખ રાખી. આ પતાકાની એકબાજુએ “વિક્ટોરિયા ફૅસરે હિન્દ” તથા “વિક્ટોરિયા એન્ડ પ્રેસ, ૧લી જન્યુઆરી ૪૦ સં ૧૮૭૭” અને બીજાબાજુએ જયપુરનું રાજ્યચિન્હ તથા મહારાજનું નામ અક્ષિત હતું. નાં વાઈસરોય મહારાજ રામસિંહનો હાથ પકડી તેમને આસનપરથી ઉતારી પતાકાની પાસે લઈ ગયા અને બોલ્યા:—“મહામાનનીયા મહારાણી વિક્ટોરિયાએ હાલમાં જે ભારત રાજરાજેશ્વરીની ઉપાધિ ધારણ કરી છે, તેના સ્મરણચિન્હ તરિકે આપનાં રાજકુટુંબના રાજચિન્હ-થી યુક્ત આ પતાકા આપને ઉપકારસ્વરૂપે આપવામાં આવે છે. મહામાનનીયા મહારાણી વિશ્વાસપૂર્વક માને છે કે ઈંગ્લાંડના રાજસિંહાસનની સાથે આપના ઉત્તમ રાજકુલને વિશેષ ધનિક સંબંધ છે. તેઓ આપના વંશની હિન્નતિ, સ્થાયિત્વ અને દલતા થાય એમ ઇચ્છે છે. અમને આશા છે કે આપ કદિ પણ આ પતાકાનો ત્યાગ કરશો નહિ.”

એમ કહી તેમણે મહારાજના હાથમાં ઉક્ત રાજપતાકા અર્પણ કરી હાથી-મહારાજાએ મસ્તક નમાવી સન્માનસહિત તેને ગ્રહણ કરી.

પતાકા અર્પણ કરવાની ક્રિયા આ પ્રમાણે સમાપ્ત થઈ ગઈ. ત્યારપછી નાં વાઈસરોયે નાં મહારાણીએ ‘ભારતની રાજરાજેશ્વરી’ ની ઉપાધિ ધારણ કરી તેના સ્મરણચિન્હ એક સુવર્ણપદક પણ મહારાજના ગળામાં પહેરાવ્યું. આ પદકની એકબાજુએ ભારતેશ્વરીનું નામ અને તા. ૧ લી જન્યુ-આરી ૪૦ સં ૧૮૭૭ એટલું કાતરવામાં આવ્યું હતું તથા બીજાબાજુએ અંગ્રેજ લાપામાં ‘એન્ડ પ્રેસ ઓફ ઇન્ડિયા’ તથા ‘હિન્દી અને ઉર્દૂ ભાષામાં ફૅસરે હિન્દ’ કાતરવામાં આવ્યું હતું. નાં વાઈસરોયે ઉક્ત પદક અર્પણ કરતી વખત નિમ્નલિખિત વ્યાખ્યાન આપ્યું:—

“મહારાણી અને ભારતની રાજરાજેશ્વરીની આજ્ઞાનુસાર આજે ને” આ પદકથી આપને વિભૂષિત કર્યા છે. આ પદક જે સુહૃદવિશે આપને અર્પણ કરવામાં આવ્યું છે, તેના સ્મરણને માટે આપ એને ચિરકાલ-પર્યંત ધારણ કરશો અને આપના વંશને એને વંશપરંપરાગત અલંકારરૂપે જાળવી રાખશે એવી મને આશા છે.”

પતાકા અને પદક આપવાની ક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી નાં વાઈસરોયે મહારાજને નિવેદન કર્યું કે:—“હવે પછી આપને સન્માનચ્ચક્ર ૨૧ તોપની સલામી આપવામાં આવશે.” જયપુરના મહારાજને પ્રથમ સત્તર તોપોની સલામી મળતી હતી, કારણ કે સંધિમાં તેજ શરત હતી; પરંતુ મહારાજ રામસિંહના ન્યાયી રાજ્યશાસ્ત્રી પ્રસન્ન ચંદ્ર બ્રિટિશસરકારે પાછળથી તેમાં બે તોપોની વધારો કર્યો હતો. આ સમયપર્યંત તેમને બેગધ્વીસ તોપોની સલામી મળતી હતી; પરંતુ હવે તેમને ૨૧, ૨૯

માટે ૨૧ તોપી નિયત થઈ આ પ્રકારે નાં વાઇસરૉયદ્વારા સન્માનિત થયા પછી મહારાજ રામસિંહ આનંદસંહિત તે સ્થાન છોડી ગયા તેમના આગમન અને ગમનસમયે નિયમિતરીતે તોપોની સલામી થઈ હતી.

ખીજે દિવસે (૨૭મી ડિસેમ્બરને દિવસે) મધ્યાહ્ન સમયે નાં વાઇસરૉય લૉર્ડ લિટન બહાદુર મહારાજના આવાસપર જઈ તેમની મુલાકાત લીધી મહારાજ રામસિંહે પરમ આદરપૂર્વક તેમનો સત્કાર કરી પોતાના શ્રેષ્ઠ શુશ્રુષીઓ પરિચય આપ્યો.

૪૦ સં ૧૮૭૭ના બન્યુઆરીની ૧લી તારીખે મધ્યાહ્નસમયે મહાન દરબારમા લૉર્ડ લિટને મહારાણીની 'ભારતની રાજરાજેશ્વરી' ની ઉપાધિ બહેર કરી આ સમયે રાજપૂતાનાના રાજાઓના પ્રતિનિધિસ્વરૂપે ઉદયપુર અને જયપુરના મહારાજાઓએ ઉગ્ર નિવેદન કર્યું કે - "મહામાનનીયા મહારાણીએ ભારતની રાજરાજેશ્વરીની ઉપાધિ ધારણ કરી છે, તે માટે રાજપૂતાનાના સમસ્ત રાજાઓ અત્યંત રાજભક્તિપૂર્વક તેમને અભિનંદન આપે છે અને તેઓ પ્રાર્થના કરે છે કે આ સમાચાર શીઘ્ર મહારાણીની પાસે પોહકવાની કૃપા કરવી."

ઉક્ત ઉપાધિધારણુના સ્મારકતરિકે ભારતની રાજરાજેશ્વરીની તરફથી 'કોઈન્સીલર ઓફ ધી એમ્પ્રેસ' નામની એક નવીન પદવી નિયત કરવામા આવી. આ ઉપાધિ અર્પણ કરતી વખત નાં વાઇસરૉયે જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા તેપરથી તેનો આશય ઉત્તમ પ્રકારે પ્રકટ થાય છે તેમના શબ્દો આ પ્રમાણે છે - "સમ્મિલિત રાજ્ય (યુનાઈટેડ કિંગડમ) ની મહારાણી અને ભારતની રાજરાજેશ્વરીએ વખતોવખત પ્રયોગનાજુસ્સાર આવશ્યકીય કાર્યોમા ભારતવર્ષના રાજાઓ અને સરદારોની સલાહ લેવાને માટે, બ્રિટિશસરકારની સાથે તેમનો સબ્ધ દબ કરવાને માટે તથા તેથી સામાજ્યનુ મગલ સાધવાને માટે અને નિમ્નલિખિત રાજાઓને આ ઉપાધિ આપવાની સત્તા આપી છે.... વગેરે." ભારતવર્ષના જે આદેશી રાજાઓને ઉક્ત સન્માનસૂચક ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી તેમા જયપુરના મહારાજ રામસિંહ પણ એક હતા આ પ્રકારે દિલ્હીના દરબારમા સન્માન પ્રાપ્ત કરી મહારાજ રામસિંહ યથાસમયે પોતાની રાજધાનીમા આર્યા આવ્યા.

અત્યંત દુષ્પ્રભો વિષય છે કે ઉક્ત ઘટના પછી થયું શોક શોક સમયમા અર્થાત્ ૪૦ સં ૧૮૮૦ના સપ્ટેમ્બર માસમા મહારાજ રામસિંહ બહાદુર પ્રાણત્યાગ કર્યા મહારાજ રામસિંહના જીવનના સબ્ધમા અધિક કહેવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી ઉપસહારમા આરે કેવળ એટલુંજ કહી શકીએ છીએ કે સમસ્ત દેશીરાજાઓમા મહારાજ રામસિંહ અધિક શુદ્ધિમાન હતા તેમનો સ્વભાવ ઉદાર હતો તેઓ ઉન્નતિપ્રિય, સુસરકારી અને પ્રજાપ્રિય હતા પૂર્વે જયપુરરાજ્યની જેવી અવનતિ થઈ ગઈ હતી, તેમજ તેમની કારકીર્દિમા ઉન્નતિ થઈ તે રાજ્ય તેમના સમયમા સમસ્ત દેશી રાજ્યો કરતા ઉચ્ચદરજે પહોંચ્યું તેમની કારકીર્દિમા તેમના રાજ્યમા સમસ્ત અત્યાચાર, અશાંતિ અને અરાજકતાનો નાશ થયો મહારાજ રામસિંહે જેવા પ્રબલિતકારી કામો કર્યા હતા, તેવા કામો આજપર્યંત ભારતવર્ષના ખાસ પ્રધાન દેશી રાજ્યોમા પણ થયા નથી, તેમજ સર્વ જગત્ સ્વીકારે છે કે મહારાજાએ ઉક્ત કામો પરાપકારશુદ્ધિથી કર્યા હતા આ કાર્યોથી રાજ્યના ભાવી મગલનુ ખીજરોપણ કરવામા આવ્યું, જે યથાસમયે અંકુરિત તથા પલ્લવિત થઈ અમૃતમય ફળ આપશે, એમા કાંઈ પણ શંક નથી. જે મહારાજ રામસિંહજી અધિક કાળપર્યંત જીવત રહ્યા હતા તેો જયપુરરાજ્યની એથી પણ અધિક શ્રીશુદ્ધિ અને ઉન્નતિ થાત જયપુરરાજ્યના ઇતિહાસમા મહારાજ રામસિંહનુ નામ ચિરજાલપર્યંત સુવર્ણાક્ષરથી અક્ષિત રહેશે જયપુરની પ્રજા મહારાજ રામસિંહને પોતાને નવજીવન અને નવીન બળ આપનાર તરિકે સ્વીકારે છે અને તેમને પોતાના ઉદ્ધારકતાંતરિકે માને છે. જે સમસ્ત ભારતવર્ષના દેશીરાજસિંહાસનોપગ મહારાજ રામસિંહસમાન નૃપતિઓ વિરાજમાન હોય તો ભારતવર્ષનો દુર્દિન તત્કાળ નાશ પામે, એમા કિન્નિત પણ શક નથી. રાજપૂતરાજકુલના માર્ગદર્શનરૂપ મહારાજ રામસિંહને અકાલમૃત્યુના મુખમા પડેલા બેધ જયપુરની સમસ્ત પ્રજા ગભીર ગોઠસાગરમા નિમગ્ન થઈ હાહાકાર કરવા લાગી તેના હાહાકારથી આકાશ પરિગુપ્ત થઈ ગયું તેમના વિયોગને માટે બ્રિટિશસરકારે તથા સ્વળતીય અને વિજ્ઞતીય મિત્રમંડળીએ પણ શોક પ્રદર્શિત કર્યો હતો. સર્વશુભસપ્ત મહારાજ રામસિંહના મરણને માટે શોક ન કરે એવો કોણ છે ?

અધ્યાય ૭ મો

મહારાજ માધોસિંહનો અંગરના સિંહાસનપર થયેલો અલિખેક-તેમની સગીર અવ-
સ્થામાં બ્રિટિશ રેસીડેન્ટે પ્રહણ કરેલો જયપુરનો શાસનભાર-શાસનસમાજની સ્થાપના-
કૃષ્ણગઢ અને ધ્રાંગધ્રાની રાજકુમારીઓની સાથે મહારાજનો થયેલો વિવાહ-મહારાજ મા-
ધોસિંહનું સુઅર્ધ અને કલકત્તા તરફ જવું-મહારાજએ જયપુરમાં શિક્ષણશાળાની કરેલી
સ્થાપના-મહારાજનો અલિખેક-બ્રિટિશસરકારે મહારાજના હાથમાં અર્પણ કરેલો રાજ્યસર-
મહારાજએ જયપુરમાં ભરેલું પ્રદર્શન-પ્રદર્શનનો ઉદ્દેશ-પ્રદર્શનની સફલતા-મંત્રીસમાજ
વા કાઉન્સિલ-કાઉન્સિલની સત્તા-રાજ્યશાસનનાં વિવિધપદાપર સામંતોનો નિયોગ-કાઉન્સિલના
સભ્યોનાં નામ-કાઉન્સિલના સભ્યોને નિયમિત વેતન આપવાની કરેલી વ્યવસ્થા-
સામંતોની સાથેના સંબંધ-શેખાવાદીના સામંતોનો અસંતોષ-અસંતોષનું કારણ-અસંતોષનું
નિવારણ-બ્રિટિશસરકારપ્રત્યે મહારાજનો અનુનમ્ન સંભાવ-આસપાસના રાજાઓની સાથે
મહારાજનો મિત્રભાવ-મહારાજ માધોસિંહનું અંગે બ્રિટિશ પોલિટિકલ એજન્ટનો અમિ-
ત્રાય-ઉપસંહાર.

હારાજ રામસિંહનું મરણ પુત્રહીન અવસ્થામાં થયું; પરંતુ બ્રિટિશસરકારે
તેમને દત્તકપુત્ર પ્રહણ કરવાની સત્તા આપી હતી, તેથી તેમણે પોતાના સામંતો અને
કર્મચારીઓની સમક્ષ પોતાના કુટુંબી ઇશ્વરદાના તરણ કાઠાર કાયમસિંહને
પોતાના ઉત્તરાધિકારીતરીકે નિયુક્ત કર્યાં. મહારાજ રામસિંહનું મરણ થયા
પછી તેમની રાણી અને સામંતોએ બ્રિટિશસરકારને એવી પ્રાર્થના કરી કે
કાઠાર કાયમસિંહને જયપુરના સિંહાસનપર અલિખિત કરવાની કૃપા કરવી.
બ્રિટિશસરકારે તેમની આ પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો. કાઠાર કાયમસિંહે ચિર-
પ્રચલિત રીતિચતુસર પોતાનું પૂર્વ નામ જલ્હી નાખ્યું અને પોતાનું નવું
નામ માધોસિંહ પાડ્યું. તેઓ ઇ. સ. ૧૮૮૦ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં અંગરના સિંહાસનપર વિશ્વ-
જમાન થઈ રાજ્ય કરવા લાગ્યા. મહારાજ માધોસિંહ જે સમયે અંગરના રાજઞ્ચત્રનીચે વિરાજમાન
થયા, તે સમયે તેમની વય ઓગણીસ વર્ષની હતી. જયપુરના રેસીડેન્ટ મહાશય જે. પી. સ્ટેટન ઇ. સ.
૧૮૮૨-૧૮૮૩ ના રિપોર્ટમાં જણાવે છે કે:— જે સમયે મહારાજ જયપુરના સિંહાસનપર
અલિખિત થયા નહોતા તે સમયે તેમણે કાંઈ ઉપયુક્ત શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી નહોતી, તેથી બે વર્ષ સુધી
જયપુરનું રાજ્ય રેસીડેન્ટની સલાહાનુસાર એક કાઉન્સિલ વા મંત્રીસમાજદ્વારા શાસિત થયું.
તરુણમહારાજ ક્રમશઃ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા. મહારાજ સગીર અવસ્થામાં જયપુરનો
સિંહાસનપર અલિખિત થયા; પરંતુ બ્રિટિશસરકારે પોતાની અવલંબિત રાજનીતિચતુસર તત્કાળ
તેમના હાથમાં શાસનભાર આપ્યો નહિ. જયપુરરાજ્ય દીર્ઘકાળથી જે મંત્રીસમાજદ્વારા શાસિત
થતું આવ્યું હતું, તેનાજ હાથમાં બ્રિટિશસરકારે શાસનકાર્ય રહેવા દીધું. વાસ્તવમાં મહારાજ મા-
ધોસિંહ પૂર્વે એક સાધારણ પ્રદેશના સામંત હતા. તેઓ કદિ અંગરના સિંહાસનપર વિરાજમાન

થશે એવી કોઈને કે જના પશુ નહોતી, તેથી તેમને ગમ્યશામનને માટે ઉપયુક્ત એવી ગિફ્તા આપવામાં આવી નહોતી તેઓ યોગલ્લુસ વર્ષની વયે મિહાસનપગ અભિષિષ્ઠ થયા, પરંતુ એટલી વયે સપૂર્ણ શાસન સ્થાપવું તેમને માટે અશક્ય હતું, લેધી બ્યાસુધી મહાગાન અસાધ્યસ્થામાં જ્યાં ત્યાં સુધી રેસીડેટની સલાહથી મત્રીસમાજ શાસન કરતો રહ્યો.

મહાગાન માધોસિંહ બહાદુર અબરના મિહાસનપગ પ્રતિષ્ઠિત થયા ત્યારપછી તેમણે કૃષ્ણમ અને કાશિયાવાડમાં આવેલા કાગધાની ગજકુમારીઓની સાથે ૧૦૦ કર્ચા આ વિવાહમાં મહારાજને ૨૨૭૪૫૭ રૂપિયાનો અર્ચ થયો અનેકવિવાહની પ્રણાલી સદા વિષમય ફરનીંગ ઉત્પત્તિ કરે છે, પરંતુ અત્યંત શોકનો વિષય છે કે સુશિક્ષિત દેશી રાજાઓ પશુ અદ્યાપિ આ અનિશ્ચયક રીતિને ત્યાગ કરતા નથી ભારતવર્ષના દેશી રાજાઓ રમણાતીતકાળથી અનેકવિવાહ કરતા આવ્યા છે અને તેમણે તેના વિષમય ફળ ભોગવ્યા છે, તે છતાં પશુ હજી તેઓ તેનો અનાદર કરતા નથી બ્યાસુધી દેશી રાજાઓને સારી રીતે ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત થશે તહિ ત્યાં સુધી કદિપશુ અનેક વિવાહનો ગિવાજ દૂર થવાની આશા નથી.

મહારાજ માધોસિંહ ઇ.સ. ૧૮૮૧ માં મુબઈ, કેલકત્તા અને ગયાજમા ગયા ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી જ્યપુરમાં તેમણે એક ઉન્નતિમલક કાર્ય કર્યું તેમણે ઇ.સ. ૧૮૮૧ ના ઓગસ્ટની ૨૩ મી તારીખે જ્યપુરમાં એક ઇકોનોમિક એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ મ્યુઝિયમ નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી અનેક પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોની સમક્ષ કર્નલ વૉલ્ટે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી કોલેટ હિડનીને તેના વ્યવસ્થાપકતરિકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા મહારાજ માધોસિંહે આ હિતકારક કાર્યમાં પુષ્કળ રૂપિયાનો વ્યય કર્યો આ મ્યુઝિયમથી પ્રાપ્ત થોટો ઉપકાર થયો.

ઇ.સ. ૧૮૮૨ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં મહારાજ માધોસિંહ બહાદુર માર્ચિસ વર્ષના થયા તેથી રાજપૂતરીતિઅનુસાર તે સમયે તેમને સપૂર્ણ શામનભાગ અર્પણ કરવામાં આવ્યો આટના મમયસુધી તેઓ મગીર ગણાતા હતા તેમજ રાજકાર્યથી અળખ્યા હતા તેથી ક્ષિત્રિશસ્ત્રકારે તેમના હાથમાં સપૂર્ણ શાસનભાર અર્પણ કર્યો નહોતો પરંતુ આ મમયે તેઓ સર્વ પ્રકારે સુશિક્ષિત થયા તેમજ યોગ્ય વયે પહોંચ્યા તેથી ક્ષિત્રિશસ્ત્રકારે ભારે ધામધસસરિત મોટા મહોત્સવ કરી તેમના હાથમાં સમસ્ત રાજ્યનો ભાર અર્પણ કર્યો.

જે કે મહારાજ માધોસિંહને સપૂર્ણ શાસનભાર પ્રાપ્ત થયો હતો તોપણ તેઓ હજીપણ જાન્યની પ્રધાન પ્રધાન બાનતોમાં પોલિટિકલ એજન્ટની સમ્મતિ લઈને કાર્ય કરતા હતા જ્યપુરના રેસીડેન્ટ મત્રાશય જે પી રેટન ઇ.સ. ૧૮૮૨-૮૩ના રિપોર્ટમાં જણાવે છે કે - જત અંગ્રેજીમાં માનની છઠ્ઠી તારીખે મહારાજ માધોસિંહને સપૂર્ણ શાસનસત્તા પ્રાપ્ત થઈ પરંતુ તે સમયે આવશ્યક જણાવાથી એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી કે બ્યાસુધી મહારાજ રાજકાર્યમાં સપૂર્ણ રીતે નિયુક્ત ન થાય ત્યાં સુધી તેમણે સર્વ બાબતોમાં રેસીડેન્ટની મલાહ લઈને કાર્ય કરવું અને તેમની સર્ગી અવસ્થામાં મત્રીસમાજદારા જે જે વ્યવસ્થા નિયત થઈ છે તેમાં રેસીડેન્ટની મમ્મતિવિના તેમણે કાંઈપણ ફેરફાર કરવો નહિ.

ભારતવર્ષના અન્યાય દેશીરાજાઓ કરતા જ્યપુરમાં વિશેષ પ્રગતિકારી કામો થયા છે એ વાત સર્વ લોકો સુક્તકંઠે સ્વીકારે છે સુદિમાન મહારાજ ગમસિંહે જે પ્રકારે પુષ્કળ અર્ચ પોતાના ગભ્યમાં અનેક હિતકારક અને મગનકારક કામો કર્યા હતા તે પ્રકારે મહારાજ માધોસિંહ પણ તેવાજ કામો કરવા લાગ્યા એ અતિ સતોષનો વિષય છે ઇ.સ. ૧૮૮૩ ના જાન્યુઆરી માસમાં જ્યપુરમાં એક અભૂતપૂર્વ કામ થયું આજુ કાર્ય અદ્યાપિ કોઈ પશુ દેશી રાજ્યમાં થયું નથી આ કામ તે શિલ્પમર્મયું પ્રદર્શન હતું આવા પ્રદર્શનથી શિલ્પ અને વાણિજ્યની ઉન્નતિ થવાનો સપૂર્ણ સંભવ છે, એ વાતનો સમસ્ત શિક્ષિત પુરુષો સ્વીકાર કરશે.

મહારાજ માધોસિંહ પોતાના ગભ્યમાં શિલ્પ અને વાણિજ્યની ઉન્નતિ કરવાને માટે કેટલાંક લાખ રૂપિયા ખર્ચાને ઉક્ત પ્રદર્શન લગુ હતું ઉક્ત પ્રદર્શનના ઉદ્દેશના સબધમાં જ્યપુરના રેસીડેન્ટ જણાવે છે કે - ગજપૂતાના અને તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં શિલ્પની ઉન્નતિ થાય એવા

ઉદ્દેશથી આ પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું છે. આ(જ્યપુર)રાજ્ય તથા તેની નિકટના પ્રદેશોમાં ક્યાં ક્યાં દ્રવ્યો ઉત્પન્ન થાય છે તથા શિલ્પીઓ શું શું માલ બનાવે છે, તે જાણવામાં આવે અને સ્થિત સ્થિત દ્રવ્યો ઉત્પન્ન કરનાર, તેનો પાકો માલ તૈયાર કરનાર અને તેને ખરીદનાર એ સર્વના એકત્રિત થવાથી જનસમાજને નવું નવું શીખવાનું મળે એ આ પ્રદર્શનનો ઉદ્દેશ છે. જ્યપુરના ઇકોનોમિક અને ઇન્ડસ્ટ્રીયલ મ્યુઝિઅમમાં જે દ્રવ્યો સંગ્રહિત કરવામાં આવ્યાં હોય તથા જે ખાકી રહ્યાં હોય તે સર્વનો સંગ્રહ કરવો એવો આ પ્રદર્શનનો ઉદ્દેશ છે. ”

ડૉક્ટર હિંડલીએ સૌથી પ્રથમ પ્રદર્શન ભરવાનો શુભ પ્રસ્તાવ મહારાજની સન્મુખ સાદર કર્યો હતો. મહારાજએ ઉક્ત પ્રસ્તાવને કલ્યાણકારક ધારી શીઘ્ર તે માન્ય કર્યો અને તેને પાર પાડવાની આજ્ઞા કરી. આ પ્રદર્શનમાં જે ખર્ચ થયો તે સર્વ રાજભંડારમાંથી આપવામાં આવ્યો હતો. પ્રી-સ એન્ડ વેલ્સના સ્મરણાર્થે ‘એલબર્ટ હોલ’ નામનું જે સુંદર મકાન બંધાવવામાં આવ્યું હતું, તેમાં આ પ્રદર્શન ભરવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. જ્યપુરના એક એકઝીક્યુટિવ એન્જનીયર મેજર જેકેલે ધણા થોડા સમયમાં પ્રદર્શનની સર્વ વ્યવસ્થા કરી દીધી.

રેસીડેન્ટ જણાવે છે કે:—‘ધીમે ધીમે જૂદાં જૂદાં દ્રવ્યો સંગ્રહિત થવા લાગ્યાં. થોડા સમયમાં ફક્ત હજાર પકાંથીના સંગ્રહ થઇ ગયો. ગવર્નર જનરલના રાજપૂતાનામાં રહેતા એન્ટર્નલ ટ્રેડ-ફર્ડ અને મહારાજ માધોસિંહદારા ૪૦ સં ૧૮૮૩ ના જાન્યુઆરીની ૧લી તારીખે ઉક્ત સ્થાનમાં આ પ્રદર્શન ‘બુલ્ડ’ મૂકવામાં આવ્યું અને તે માર્ચની બીજી તારીખે બંધ થયું. આ બે માસમાં ૮૫૪ અંગ્રેજો અને ૨૩૬૯૫૪ દેશીઓ ઉક્ત પ્રદર્શન જોવાને ગયા હતા. તેમાં ધણા રૂપિયાની ચીજો વેચાઈ પણુ હતી.

“ પ્રદર્શનમાં આવેલાં સમસ્ત દ્રવ્યોના ગુણગુણ તથા ઉત્પાદકોની પરીક્ષા કરી યોગ્ય કારી-ગરને પુરસ્કાર આપવાને માટે સુંબઝ, લાહોર, કલકત્તા અને અલાહાબાદ છત્તાઈ સ્થળેથી મહાશય ટ્રિફિલ્સ, મહાશય કિપલી વગેરે નિષ્પક્ષપાત શિક્ષિત પુરુષો જૂરર અર્થાત્ પરીક્ષકતરીકે આવ્યા હતા. ખસેંથી અધિક માણસોને પુરસ્કાર આપવામાં આવ્યો. આ પ્રદર્શન ભરવાને માટે જે પ્રકારે મહારાજએ રૂપિયા ખર્ચ્યાં હતા તે પ્રકારે પુરસ્કાર પણુ તેમજેજ આપ્યો હતો.”

રાજપૂતાનામાં રહેતા બ્રિટિશ એન્ટે આ પ્રદર્શનના સંબંધમાં ૪૦સં ૧૮૮૩ ના ઓગસ્ટની ૨૧ મી તારીખે લખ્યું હતું કે:—“ જાન્યુઆરીની ૧ લી તારીખે હું જ્યપુરમાં ગયો, તે સમયે પ્રદર્શન ‘બુલ્ડ’ મૂકાઈ ગયું હતું. તેને સારી રીતે સફળ કરવાને માટે દ્રવ્ય ખર્ચવામાં તથા પરિશ્રમ કરવામાં કેઈ પણુ પ્રકારની ત્રુટિ કરવામાં આવી નથી. આ પ્રદર્શનમાં પુષ્કળ રૂપિયા ખર્ચાયા છે. આ પ્રદર્શનમાં જેટલી વસ્તુઓ વેચાઈ છે તેટલી વસ્તુઓ રાજપૂતાનાના કેઈ પણુ પ્રદર્શનમાં વેચાઈ નથી. આજ તેની લાભદાયકતાનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. ”

પાંકેડા અંગ્રેજ રાજપુરના ઉક્ત અભિપ્રાયથી જ્યપુરનું ઉક્ત પ્રથમ પ્રદર્શન કેટલું શુભ ફલ-દાયક નિવડ્યું હતું, તે સારીપેટ જાણી ગયા હશે. મહારાજ માધોસિંહ બહાદુરે રાજ્યભાર ગ્રહણ કરી ઉક્ત પ્રથમ શુભ કાર્ય કરવામાં જેવો ઉત્સાહ પ્રદર્શિત કર્યો હતો, તેવો ઉત્સાહ તેમજે સદા કાયમ રાખી પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી અનેક પ્રબલિતકારક કામો કર્યાં હતાં.

જો કે મહારાજ માધોસિંહને રાજ્યની સંપૂર્ણ સત્તા પ્રાપ્ત થઇ હતી, જો કે તેઓ ધારત તો પોતાની સંપૂર્ણ સત્તાનો પ્રયોગ કરી પૂર્વવત જ્યપુરમાં વ્યક્તિગત ચથેચાચારથી શાસન ચલાવી શકત, પરંતુ પરમ સંતોષનો વિષય છે કે તેમજે વ્યક્તિગત ચથેચાચારી શાસનપ્રણાલીનું અનુસરણ નહિ કરતાં ગત મહારાજ રામસિંહની રાજનીતિનુંજ અવલંબન કર્યું. ભારતવર્ષના સમસ્ત દેશીરાજ્યોનાં રાજ્યોમાં વ્યક્તિગત ચથેચાચારી રાજનીતિ પ્રચલિત છે, એમાં કિંચિત્ પણુ સંશય નથી; પરંતુ એકમાત્ર મહારાજ રામસિંહ બહાદુરેજ સાધારણ પ્રજાના કલ્યાણને માટે તથા રાજ્યની ઉન્નતિ કરવાને માટે મંત્રીસમાજના હાથમાં સંપૂર્ણ શાસનભાર અર્પણ કર્યો હતો. આ પ્રણાલીથી શાસન ઉત્તમ પ્રકારે ચાલે છે અને ન્યાયનું સારી રીતે રક્ષણ થાય છે. આથી મહારાજ માધોસિંહ બહાદુરે પણુ તેજ રાજનીતિનું અવલંબન કરી પોતાની સુરચિ તથા પ્રજાપ્રેમનો ઉત્તમ પરિચય કરાવ્યો.

જયપુરની વર્તમાન શાસનવ્યવસ્થાના સબધમાં રૈસીડેટ મહાશય જે પી સ્ટેટન ઈં સં ૧૮૮૩ ના મે ની ૧૭ મી તારીખે જણાવે છે કે—“અન્યાન્ય સામાન્ય રાજ્યોની અપેક્ષાએ જયપુરની શાસનવ્યવસ્થા અતિ ઉત્તમ છે, એમ કહેવાને કાર્ય હરકત નથી દેશી ગજ્યોમાં જેમ એક મતુ-ખ્યના હાથમાં સમસ્ત શાસનસત્તા રહે છે, તેમ અહીં આ નથી

“ મહારાજની સગીર વયમાં સ્વાભાવિકરીતેજ મત્રીસમાજના હાથમાં શાસનસત્તા હતી, પરંતુ ત્યારપછી પણ ઉક્ત મત્રીસમાજ સ્થાયી રહ્યો છે મહારાજના સભાપતિત્વ નીચે ઉક્ત કાઉન્સીલ અનેક શુભ કાર્યો કરી રહી છે મહારાજ જે સમયે સ્વયં રાજધાનીમાં ઉપસ્થિત નહોતા તે સમયે પણ શાસનકાર્ય નિયમિતરીતે થતુ હતુ સર્વ મહત્વના કાર્યો મહારાજ અને કાઉન્સીલ ના સલાસદોની સમતિથીજ કરવામાં આવે છે

“ આ કાઉન્સીલદારા રાજ્યશાસનના સર્વ વિભાગોના કાર્યો ઉત્તમ પ્રકારે કરવામાં આવે છે

“ આ રીતિ જયપુરરાજ્યમાં દીર્ઘકાળથી પ્રચલિત છે અર્ધશતાબ્દીપૂર્વે રાત મહારાજ રામ-સિંહની સગીર અવસ્થામાં આ કાઉન્સીલની સ્થાપના થઇ હતી અને હાલમાં તે સર્વોચ્ચ સપૂર્ણ બની છે ઉક્ત મહારાજનુ મૃત્યુ થયુ તે પછી આ કાઉન્સીલની સત્તા વધી છે શાસનના પ્રત્યેક વિભાગ માં સભ્યોની ઉપયુક્ત સખ્યા નિયુક્ત છે

“ મહારાજની સગીર વયમાં રૈસીડેટને આધીન રહી કાઉન્સીલ જે પ્રકારે કાર્ય કરતી હતી તે પ્રકારે હાલમાં તે મહારાજને આધીન રહી કાર્ય કરે છે કાઉન્સીલના અધિવેશનને માટે નિયમિત સમય નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે અને તેજ સમયે કાઉન્સીલ મળે છે

“ આ ગજ્યમાં બીજા પણ એકાદ બે શુભ કાર્યો થયા છે અહીં આ રાજ્યમત્રીના પદપર, વકીલ-ના પદપર તથા અન્યાન્ય અનેક પદોપર સામતોને તથા તેમના કુટુંબીઓને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે અન્યાન્ય દેશી રાજ્યોના સામતો આ પ્રકારે રાજ્યપદોપર નિયુક્ત થવા પ્રત્યે ધૂણા ધગવે છે અને રાજા પણ તેમને વિશ્વાસપૂર્વક નિયુક્ત કરતા નથી આથી તેમાં ગજ્યકર્મચારી નામની એક શ્રેણી પ્રબળ થઇ પોતાને માટે દ્રવ્યસમય કંવનાની એજા કરે છે, તે પોતાના સ્વામીના હિત પ્રત્યે દુષ્ટિ ગાપતી નથી

દેશીરાજ્યોના ધિર જોનારા રૈસીડેટ જેવા અધિકારી પણ જ્યારે જયપુરની શાસનવ્યવસ્થા સબધે આ પ્રકારનો સંતોષકારક અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરે છે, ત્યારે અમારા પાકે સરલતાથી અતુ માન કરી ચક્રો કે ઉક્ત રાજ્યને શાસનપ્રબધ અવસ્થા સંતોષદાયક છે અને મહારાજ માધોસિંહ બહાદુર ઉક્ત ઉદાર રાજનીતિના દૃઢ પરિપોષક છે

જયપુરની કાઉન્સીલ વા શાસનસમાજ ત્રણ પ્રધાન ભાગોમાં વિભક્ત છે—(૧) મહેસુલી ખાતુ (૨) શાસનવિભાગ અને (૩) સમર, વૈદેશિક તથા અન્યાન્ય વિભાગ મહારાજ રામસિંહનુ મૃત્યુ થયા પછી ઈં સં ૧૮૮૦ માં ઉક્ત ત્રણ પ્રધાન ભાગોમાં નિમ્નલિખિત સભ્યો નિયુક્ત થયા—

મહેસુલી વિભાગ

૧-ડિગ્ગીના કાંકર પ્રતાપસિંહ

૨-હામી શલુસિંહ

૩-બાજુ વદુનાથ સેન

શાસનવિભાગ

૧-બગરના કાંકર સામતસિંહ

૨-કાંકર સમર કરજુ

૩-મીર કુપ્પાનઅહી

સમર, વૈદેશિક તથા અન્યાન્ય વિભાગો

૧-ચૌશૂતા કાંકર ગોવિંદસિંહ

૨-પુરોહિત ગમપ્રસાદ

૩-બાજુ કાતિય દ્રમુખોપાધ્યાય

ઉપરોક્ત સભ્યોમાંથી પુરોહિત ગમપ્રસાદ ઈં સં ૧૮૮૩ ના ઑગસ્ટની ૧૩ મી તારીખે મરણ પામ્યા અને ઈં સં ૧૮૮૦ માં બાજુ વદુનાથ સેન તથા કાંકર સમર કરજુ પેન્શન લઇ પદ-ત્યાગ કર્યો આ ત્રણ સભ્યોની જગ્યાપર નવીન સલાસદો નિયુક્ત થયા છે.

રૈસીડેટના ઉચ્ચેઅવસ્થી પ્રતીત થાય છે કે મહારાજાએ જે સમયે સ્વગતીય ત્રણ સામતોને કાઉન્સીલના સભ્યતરિફ નિયુક્ત કર્યા, તે સમયે તે સર્વ મૂલ્યવાન જાગીઝ ભોગવતા હતા, પરંતુ તેમણે કાઉન્સીલમાં નિયુક્ત થઇ ગજ્યકાર્ય કંવના પદ્ધતિમાં મહારાજની પાસે બીજી રથાથી જાગી-

રની માગણી કરી; પણ મહારાજ તેમને સ્થાયી નગીર આપી શકે તેમ નહોતું, તેથી તેમણે ૫૦ સં ૧૮૮૩માં પ્રત્યેક સભ્યને નિયમિત વેતન આપવાની રીતિ પ્રચલિત કરી. આ બૃહત્ ઇતિહાસમાં અનેક સ્થળે પાઠકોએ વાંચ્યું હશે કે જે રાજ્યમાં સામંતોની સાથે અધિપતિને મતાંતર અને વિવાદ-અગડા થાય છે, તે રાજ્ય નષ્ટ થાય છે. જે રાજ્યમાં સામંતપ્રથા પ્રચલિત હોય છે તે રાજ્યમાં સામંતોનું નૃપતિનું પ્રધાનબળ અને સાધન હોય છે. નૃપતિએ જેમ સામંતોપ્રત્યે સહ-ભાવ રાખવો જોઈએ અને તેમના ચિરહક્કનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, તે પ્રકારે રાજપ્રત્યે અકૃત્રિમ રાજ્યભક્તિ પ્રદર્શિત કરી તેમની આજ્ઞાનું પરિપાલન કરવું એ સામંતોનું આવશ્યક કર્તવ્ય છે. જો ઉભયપક્ષ પોતાની મર્યાદા ચૂકે તો સામંતો અને નૃપતિની વચ્ચે ભારે અગડો ઉપસ્થિત થાય છે. રાજસ્થાનનાં રાજપૂતરાજ્યોમાં પ્રથમથીજ સામંતપ્રથા પ્રચલિત છે અને શતાવધિ વર્ષોથી સામંતો અનેક રાજદ્વારીહક્કો ભોગવતા આવ્યા છે. તેમના હક્કો પર કોઈપણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ થવાથી વિપત્તિ આવી પડવાના અનેક દાખલા બન્યા છે; માટે રાજપૂતરાજ્યોએ સામંતોના હક્ક અક્ષત રાખવા જોઈએ તેમજ સામંતોએ પણ નિર્દિષ્ટ કરેલી રાજકીયસત્તાની સીમાનું ઉલ્લંઘન કરવું જોઈએ નહિ. વર્તમાન મહારાજ માધોસિંહે સામંતોપ્રત્યે અનુરાગ દર્શાવી તેમને રાજ્યનાં અનેક જ્ઞેષ્ઠમંદાર પદોપર નિયુક્ત કર્યા; પરંતુ અત્યંત દુઃખનો વિષય છે કે અખરના સામંતોપૈકી અનેક અલ્પબુદ્ધિના સામંતોએ એક અત્યંત શોચનીય ઘટના ઉપસ્થિત કરી.

જ્યપુરની સીમામાં પોલિસનો બંદોબસ્ત સારો નહિ હોવાથી પંજાબતરફથી વારંવાર હરિયાદ થતી હતી, આથી જ્યપુરના મહારાજાએ ઉક્ત સીમામાં રહેતા સામંતોને સારો બંદોબસ્ત રાખવાની સખ્ત આજ્ઞા કરી. તેમની આ આજ્ઞા વાસ્તવમાં અત્યંત આવશ્યક હતી; પરંતુ દુર્ભાગ્ય-વશાત્ તે આજ્ઞાની ભાષા કાંઈક કઠોર હતી, તેથી શેખાવાડીના સામંતો અને ઇતર સામંતોએ એમ માની લીધું કે નાની નાની બાબતોમાં દીર્ઘકાળથી અમારી જે સત્તા ચાલી આવે છે, તેનો લોપ કરવાને મહારાજા પ્રવૃત્ત થયા છે. આથી ભયાનક ઘટના ઉપસ્થિત થઈ. શેખાવાડીના સામંતોએ રાજ્યના અન્યાય પ્રબળ સામંતશાળી સામંતોની સાથે મળી ભારે અગડો ઉપસ્થિત કર્યો."

રેસીડેન્ટ જણાવે છે કે:-"૫૦ સં ૧૮૮૩ના નવ્યુઆરી માસમાં બ્યારે ગવર્નર જનરલના એજન્ટ અહીંયાં આવ્યા હતા, તે સમયે મહારાજાએ ઉક્ત સામંતોને જ્યપુરમાં બોલાવ્યા અને તેમને નિબંધપદભાવથી વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી. તેમણે નમ્રવચનોથી તેમને શાંત કર્યા, જેથી અગડો નિવૃત્ત થઈ ગયો; પરંતુ એક સમયે આ અગડાથી ભયંકર અનિષ્ટ થવાનાં મિન્હો જણાતાં હતાં."

ગવર્નર જનરલના રાજપૂતાનામાં રહેતા એજન્ટ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ ઇ. આર. બ્રેડફી આ અગડા-સંબંધે લખે છે કે:-"હું જ્યપુરમાં હતા તે સમયે શેખાવાડીના સામંતો દરબારમાં આવ્યા. તેમને મહારાજાની સાથે કેટલીક બાબતને માટે જે અગડો ઉપસ્થિત થયો હતા તે ચિરકાળપર્યંત રહેવાની સંભાવના હતી; પરંતુ અત્યંત સતોષને વિષય છે કે ઉભયપક્ષનું અમંગળ કરનાર અગડો શીઘ્ર નિવૃત્ત થઈ ગયો."

મહારાજા માધોસિંહે સામંતોપ્રત્યે જે અનુરાગ દર્શાવ્યો તેથી તેમના રાજ્યની પરમ ઉન્નતિ થઈ. મહારાજા સારી પેઠે જાણે છે કે બ્યાંસુધી સામંતો ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરશે નહિ ત્યાંસુધી રાજ્યનું મંગળ થશે નહિ, તેમજ રાજ્યમાં શાંતિ પણ ફેલાશે નહિ. તેથી તેઓ સામંતોના પુત્રાને શિક્ષણ આપવા તરફ વિશેષ ધ્યાન આપે છે અને તેમને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાને માટે સર્વ પ્રકારે ઉત્સાહિત કરતા રહે છે. રાજ્યની જ્યપુરમાં ઉચ્ચ શ્રેણીનાં વિદ્યાલયો છે અને ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તેનાં લાભ લે છે.

આ વાત આપણે અવશ્ય સ્વીકારવી જોઈએ કે ભારતના દેશી રાજ્યોનું મંગલ કરવાને માટેજ જગદીશ્વરે બ્રિટિશસરકારના હાથમાં ભારતવર્ષ સોંપ્યું છે. જે રાજપૂતરાજ્યોએ સાતસે વર્ષપર્યંત મુસલમાનસમ્રાટોની આધીનતા સ્વીકારી હતી, તેઓ હાલમાં બ્રિટિશસરકારના માંડવિક ગણાય છે; માટે તેમણે બ્રિટિશસરકારપ્રત્યે સહભાવ રાખવો એ તેમનેમાટે પરમ આવશ્યક છે. મહારાજા રામસિંહ વખતને બરાબર ઓળખતા હતા અને તેઓ રાજ્યાલુરીમાં પ્રવીણ હતા તેથી તેમણે બ્રિ-

બ્રિટિશસરકારના પ્રેમપાત્ર બની વિશેષ સન્માન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. વર્તમાન મહારાજ ભાધોસિંહ પણ તેમનુંજ અનુકરણ કરી બ્રિટિશસરકારના પ્રેમપાત્ર બની રાજ્યનું મંગલ કરે છે. બ્રિટિશ એજન્ટ જણાવે છે કે:-“ જ્યપુરરાજ્યને બ્રિટિશસરકારની સાથે જે સંધિ થઇ હતી, તેનું હાલમાં વિશ્વાસ-પૂર્વક પાલન કરવામાં આવે છે અને મહારાજ રેસીડેન્ટની સાથે સદા પ્રીતિબદ્ધ વ્યવહાર રાખે છે.” બ્યારે બ્રિટિશ એજન્ટ સ્વયં ઉક્ત અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો છે, ત્યારે આપણે અવશ્ય સ્વીકારવું પડે છે કે મહારાજ ભાધોસિંહ મશ્વર્યા પ્રકારે મહારાજ્ય રામસિંહની રાજનીતિનું અનુસરણ કરે છે.

ભારતના પતનનું કારણ દેશીરાજ્યોમાં રહેલો પરસ્પર અવિશ્વાસ, અનેક્યતા અને વિવાદ તથા સ્વભૂતિદેષ છે. જે દેશીરાજ્યો પરસ્પર વિશ્વાસ રાખી એકતાના સૂત્રમાં બંધાત તો ભારતવર્ષની અવનતિ કદિપણ થાત નહિ. વર્તમાન બ્રિટિશસરકારના શાંતિપૂર્ણ શાસનમાં એકધર્મી રાજ્યો જેટલા અકૃત્રિમ મિત્રતાના સૂત્રમાં પરિણમી શકે તેટલીજ તેમની ઉન્નતિ થશે. અત્યંત સંતોષનો વિષય છે કે અંગરરાજ ભાધોસિંહને રાજસ્થાનના અન્યાય રાજ્યોની સાથે પરમ મિત્રતા છે. જ્યપુરના રેસિડેન્ટ મહાશય રેટન્ટ જણાવે છે કે:-“ મહારાજ ભાધોસિંહને નિકટના રાજ્યોની સાથે સાધારણતઃ સારી મિત્રતા છે. આ પ્રકારની મિત્રતાને લીધેજ અનેક રાજ્યોએ જ્યપુરના પ્રદર્શનમાં બહુમૂલ્ય દ્રવ્યો મોકલ્યાં હતાં. જે તેઓ મિત્રતા ધરાવતા ન હોત તો આવી આશા ક્યાંથી રાખી શકાત ? ”

વર્તમાન મહારાજ ભાધોસિંહના સંબંધમાં રાજપૂતાનામાં રહેતા ગવર્નર જનરલના એજન્ટ કર્નલ બ્રેડફોર્ડે જે લખ્યું છે, તે અંગે આ સ્થાને પ્રકટ કરી જ્યપુરરાજ્યના ઇતિહાસનો ઉપસંહાર કરવાની હિચ્છા રાખીએ છીએ. કર્નલ બ્રેડફોર્ડે જણાવે છે કે:-“ મહારાજનો અભિષેક થયા પછી તેમણે સ્વયં રાજકાર્યમાં સારી રીતે મન પડાવ્યું. તેમનો અભિષેક થયા પૂર્વે તેમને સર્વ વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવાનો સુખવસર પ્રાપ્ત થયો નહોતો; પરંતુ હાલમાં તેમણે સંપૂર્ણ વિષયોનું જ્ઞાન શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરી લેવાનો વિશેષ આગ્રહ ધારણ કર્યો છે. જ્યપુરનું લવિષ્યમાં કેવું મંગલ થશે, તે સંબંધે વર્તમાન સમયમાં કેઇ અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરી શકાય એમ નથી; પરંતુ મહારાજ સાંપ્રતમાં રાજ્યશાસનપ્રત્યે જેવું લક્ષ્ય અર્પે છે, તેવુંજ લક્ષ્ય જો તેઓ સદા આપતા રહે તથા તેમણે રાજ્ય-શાસનના પ્રત્યેક વિભાગનો સુપ્રબંધ કરવાને જેવો આગ્રહ ધર્યો છે તેવાજ આગ્રહ જો તેઓ સદા રાખે તો સરક્ષતાથી અનુમાન કરી શકાય છે કે સર્વ પ્રગતિશીલ દેશીરાજ્યોમાં જ્યપુર અગ્રેસર ગણાશે. ” કર્નલ બ્રેડફોર્ડેના આ સંદેહો જ્યપુરના વર્તમાન મહારાજના સંપૂર્ણ ચણેના પરિચાલક છે. મહારાજ ભાધોસિંહના શાસનથી લવિષ્યમાં જ્યપુરરાજ્યની પરમોન્નતિ થઇ પ્રગતિનું વિશેષ કલ્યાણ થશે, એવી આશા રાખી શકાય છે; અને જગદીશ્વરપ્રત્યે અમારી એટલીજ પ્રાર્થના છે કે મહારાજ ભાધોસિંહ દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કરી જ્યપુરનું સિંહાસન પૂર્ણ પ્રકાશિત તથા ગૌરવાન્વિત કરે અને બાવી ઇતિહાસલેખક તેમનું શાસનવૃત્તાંત ઉજ્જવલતાપૂર્વક ચિત્રિત કરવાને સમર્થ થાય.

અધ્યાય ૮ મો

જયપુરની ચારે સીમાનું પરિમાણ-જયપુરની વસ્તી-જાત, બ્રાહ્મણ અને રાજપૂત-જયપુરની મૃતિકા-કૃષિ-અકેસુલ-અંબરના તાબાના સત્તર પ્રદેશની સુચિ-પ્રાચીન રાજ્ય-કરની સુચિ-વર્તમાન રાજકર-ચાણીબચ-લવણવિભાગ-શેલ્ય-રેલ્વે-ટેલીગ્રાફ-સ્વાસ્થ્ય-વિભાગ-ચિકિત્સા-વિભાગ-શાંતિરક્ષા-વિભાગ-જયપુરની કૌલેજ-ચાંદ પોલીસવિદ્યાલય-રાજપૂત-વિદ્યાલય-સંસ્કૃત કૌલેજ-મેયોકૌલેજ-સોશિયલ-સમરવિભાગ-સામતોની પ્રાચીન અને આધુનિક સુચિ-જયપુરનાં કેટલાંક પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થાનો.

નૈલ ટૉડે જયપુરરાજ્યનું ભૌગોલિક તથા કેટલાક ખીજ વિષયોસંબંધી વર્ણન એક સ્વતંત્ર અધ્યાયમાં લખ્યું છે. અમે આ સર્વ વર્ણન વર્તમાન સમયના કેટલાંક જાણવા યોગ્ય સમાચારોની સાથે પાઠકોની સમક્ષ સાદર કરીએ છીએ.

કર્નલ ટૉડે સાથી પ્રથમલખે છે કે: “કછવાહા લોકો આઠસે વર્ષમાં પંદર હજાર વર્ગમાઇલના વિસ્તારવાળી ભૂમિપર ફેલાઇ ગયા છે અને તેમાંના ચાળીસ હજાર માણસો હાથમા નમે તલવાર લઇને પોતાની જન્મભૂમિની અને પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરવાને માટે અનેક વાર રણક્ષેત્રમાં ઝુગ્યા છે. આવી વીરગતિનો

ઇતિહાસ જાણવાનું મન કોને ન થાય? ‘જન્મભૂમિ’ એ શબ્દ એક રાજપૂતના હૃદયમાં જાડુ અસર ફેલાવે છે. એક રાજપૂતની આગળ તેની પત્નીનું નામ કદિ ઉચ્ચારવું જોઇએ નહિ તેમજ તેની જન્મ-ભૂમિવિષે કદિ પણ અપમાનસૂચક શબ્દ બોલવો જોઇએ નહિ; નહિ તો તે એકદમ પોતાની સમશેર ખેંચે છે. આ સંબંધી અનેક વાતો ઇતિહાસમાં અનેક સ્થળે વર્ણવવામાં આવી છે; તે જતાં અનલિપ્ત પરદેશી પરમ સાહસપૂર્વક કહે છે કે: “રાજસ્થાનમાં સ્વદેશહિતૈષિતા તથા કૃતચત્તાસૂચકે કોઈ શબ્દજ પ્રચલિત નથી.” અમે કહીએ છીએ કે જે વિદેશીઓ રાજપૂતોની દેશહિતૈષિતાવિષે સંદેહ કરે છે, તેઓ રાજપૂતગતિવિષે કોઇ જાન ધરાવતા નથી.”

ચૈતરડની સીમા અને ભૂમિનું માપ

કર્નલ ટૉડે અંબરરાજ્યની સીમાના સંબંધમાં જણાવે છે કે: “અંબર તથા તેના તાબાના પ્રદેશની સીમા નકશાતરફ દૃષ્ટિ નાખવાથી ઉત્તમ પ્રકારે વિહિત થાય છે. પશ્ચિમે મારવાડની સીમા-પર સાંભરસરોવરપર્યંત અને પૂર્વમાં જટસીમાપર સૌથનગરપર્યંત જયપુરરાજ્યની પહોળા પટ્ટી ગયેલી છે. એની પહોળાઇ એકસોવીસ ક્ષિત્રિશમાઇલ છે, જ્યારે ઉત્તરદક્ષિણ શેષાવાટી સહિત તેની લંબાઈ એકસોએકસી માઇલ છે. એની આકૃતિ એકસરખી નથી. ખાસ અંબરરાજ્યનું ક્ષેત્રફળ સાઝાનવ હજાર વર્ગમાઇલ છે અને તેના તાબાના શેષાવાટીપ્રદેશનું ક્ષેત્રફળ પાંચ હજાર ચારસે વર્ગમાઇલ છે. આ રીતે તેનું એકંદર ક્ષેત્રફળ ચૈદ હજાર નવસે વર્ગમાઇલ છે. મહાશય આચિસતે ૪૦ સં ૧૮૬૪મા લખ્યું છે કે: “જયપુરરાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૦૦૦ વર્ગમાઇલ છે;” પરંતુ બાણી લોકનાથ થોષે પોતાના રચેલા ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે: “અંબરનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૨૫૦ વર્ગ-માઇલ છે.”

વસ્તી

કર્નલ ટૉડે જણાવે છે કે: “આ રાજ્યમાં વસ્તી કેટલી છે, તેનો નિર્ણય કરવો એ કાંઈ સહેજ

કામ નથી, પરંતુ સાધારણ રીતે એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે કે અબરમા પ્રત્યેક માસે ૧૫૦ અને શેખાવાનીમાં પ્રતિમાસે ૮૦ મનુષ્યો વસે છે ”

ઉદય પ્રદેશોની સરેરાશ વસ્તીની ગણતરી કાલ્તા પ્રતિમાસે ૧૨૪ મનુષ્યોના હિસાબથી ૧૮૫૮૭૦ માણસો થાય છે, પરંતુ જ્યારે આપણે બેદરજી છીએ કે આ રાજ્યમાં પુષ્કળ માણસોથી ભરપૂર એવા મોટા મોટા મકાનો વિદ્યમાન છે, ત્યારે ઉક્ત સંખ્યાવિશે આપણા હૃદયમાં કંઈક ઉત્પન્ન થાય છે ખાન જયપુરરાજ્યમાં એકદમ ચારહજાર નગરો અને ગામો છે અને તેના તાળાના શેખાવાનીના નગરે તથા ગામોની સંખ્યા એથી અર્ધી છે મહાશય આગિસને ૬૦ સં ૧૮૬૪માં અને મહાશય મલેસને ૬૦ સં ૧૮૭૪ મા અબરની માનવસંખ્યા ૧૬૦૦૦૦૦ જણાવી છે અને બાણુ લાકનાથ થોળે તેમની પછી ૧૯૯૫૦૦૦ માણસોની સંખ્યા લખી છે હવે શાંતિના સમયમાં અબરરાજ્યની મનુષ્યસંખ્યા દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતી જાય છે એ સહજ ધ્યાનમાં આવશે

ઈર્ન ટૉડ જણાવે છે કે ઉક્ત નિવાસીઓમાં જિન્ન જિન્ન જાતિના માણસો કેટલા છે તેનો નિર્ણય કરવો અત્યંત કઠિન છે, તોપણ એટલું તો ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય છે કે રાજપૂતોની સંખ્યા અન્ય સર્વ જાતિઓની એકદર સંખ્યા કરતા ઘણી થોડી છે, પરંતુ માત્ર મીનાસિવાસની પ્રત્યેક જાતિ કરતા તેમની સંખ્યા અધિક છે આપણે જણીને પરમ આશ્ચર્ય પામીએ છીએ કે આ રાજ્યમાં અદ્વાપિ મીનાસિવાસની સંખ્યા અધિક રહી છે નીચે પ્રધાન જાતિઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેમના ક્રમ સંખ્યાના પ્રમાણમાં ચોક્કસવામાં આવેલ છે —

જાતિવિભાગ

(૧) મીના (૨) ગજપૂત (૩) લાહણુ (૪) વૈસ્ય (૫) જાટ (૬) લાકઃ વા કિરાર(કિરાત)
(૭) જૂનર

મીના—મીનાજાતિ જિન્ન જિન્ન જાતિના શાખાઓ વા શ્રેણીઓમાં વિભક્ત છે તેમની પ્રત્યેક શાખાનું વર્ણન કરવામાં અથ આતિ વધી જાય રાજસ્થાનના પ્રત્યેક રાજ્યમાં બહુલા આ મીના જાતિ વસે છે, તેથી એક સ્થળે તેમનું સ્વતંત્ર વર્ણન કરવાનો ઇરાદો રાખ્યો છે મીનાલોકો જયપુરના સર્વ રાજકીમકાંડો અને અનુગ્રહો ભોગવે છે જે પરથી સિદ્ધ થાય છે કે નરવરના હકપાર થયેલા રાજકુમારને મીનાલોકોએ સિદ્ધાસપર અભિષિક્ત કર્યો હતો મીનાલોકોને હક્ક ભોગવે છે તે દ્વારા પ્રતીત થાય છે કે પ્રથમ કલ્વાહારાજ્યએ તેમને છતી લઈને તેમનાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો નહોતો કિંતુ મીનાજણોએ પોતાની ઇચ્છાથી તેને રાજતરિક્ક મ્થાપિત કર્યો હતો વળી આ વાત સિદ્ધ કરનાર બીજું પ્રમાણ એ છે કે ગાંધીચોહ નામના સ્થાનના મીનાઓ જયપુરના પ્રત્યેક વૃષ્ટિના અભિષેકપ્રસંગે પોતાના શરીરમાંથી રધિર કાઢીને તેને રાજતરિક્ક કરતા હતાં જે કે આ પ્રકારે રાજતરિક્ક કરવાની પ્રથા અને અન્ય કેટલીક પ્રાચીન રીતિઓ (જેમકે એવાડના રાણાને ભીલહારા થતો અભિષેક) સામ્રાજ્ય દૂર થઈ ગયા છે, પરંતુ પૂર્વે તેનો પ્રચાર હતો તેથી સિદ્ધ થાય છે કે વર્તમાન સમયમાં પતિત થયેલા મીનાલોકો અવશ્ય પૂર્વે આ દેશના અધીશ્વર હતા મીનાલોકો આજે પણ જયપુરરાજ્યના કેટલાક અત્યંત જોખમદારપદ પર વિરાજે છે જયગઢના રાજલકાર અને રાજદરબાર તેમની ફેમરેષ છે, મહારાજના અગ્રહકારો તરિકે તેઓ નિયુક્ત થયેલા છે અને રાજના અંતરની રક્ષાનો ભાર પણ તેમના હાથમાં સોંપવામાં આવેલો છે અબરમાં કલ્વાહારાજવંશ પ્રથમ સ્થાપિત થયેલ તે સમયે મીનાલોકો સમગ્ર રાજચિન્હોના ઉપયોગ કરતા હતા અને મહારાજના જીવનની રક્ષાનો ભાર પણ તેમના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ પાછળથી તેઓ રાજચિન્હોના ઉપયોગ કરે એ અત્યંત અસંગત માનવામાં આવ્યું અને તેમનો તે હક્ક રદ કરવામાં આવ્યો આ તે મીનાલોકોએ કંડા નિશાનનો ઉપયોગ કરવાની પરવાનગી માગી પરંતુ જયપુરના મહારાજએ તે પણ અસંગત કામ માન્યું આ તે મીનાલોકોએ તોફાન મચાવ્યું, પરંતુ તેમાં તેમનો ધણો રક્તપાત થયો અને તેમને સંપૂર્ણ નિષ્કળતા પ્રદત્ત થઈ મીના, જાટ, કિરાર વા કિરાત એ જાતિઓ અબરની પ્રધાન કૃષિ વ્યવસાયી જાતિઓ છ અને તે જાતિઓના ઘણા માણસો વિશાળ ભૂમિના માલિક છે

ગાટ—નટોની સખ્યા પ્રાય મીનાઓના જેટલી છે અને તેમના તાળાની ભૂમિ પણ પ્રાય-મીનાઓની ભૂમિ જેટલીજ છે સર્વ કૃષિકારોમા નટલોકો વિશેષ હોવાગી છે

બ્રાહ્મણ—કેટલાક બ્રાહ્મણો ધર્મકાર્ય કરે છે અને ઘણા બ્રાહ્મણો અન્ય લૌકિક ધર્મા પણ કરે છે. સમસ્ત રાજસ્થાનમા બ્રાહ્મણોની સખ્યા જયપુરરાજ્યમાજ અધિક છે જયપુરરાજ્યમા બ્રાહ્મણોની સખ્યા અધિક છે, તેથી એવું અનુમાન કરશે નહિ કે અબરના રાજાઓ ઇતર રાજાઓ કરતા અધિક ધાર્મિક છે, કલહા તેઓ અધિક પાતકી નિવડ્યા છે

રાજપૂત—જે આવશ્યકતા હોય, જે સ્વચ્છતાના હિત અને ગૌરવને માટે સમરમા જવાનું હોય તો એટ પિતાના નીસ હજાર વશને એકત્રિત થઈ શકે છે આ સખ્યામા નરકા અને શે-ખાવત સામતોને પણ અતર્ભૂત કરવામા આવ્યા છે જે કે કછવાહાણોએ લોકપ્રિય રાજ પ-લોની, રાજ માન અને મીરજ રાજ જયસિંહના આધિપત્યનીચે અન્યાય જાતિના રાજપૂતોની પેઠે પરમ વીરતા પ્રદર્શિત કરી ઉચ્ચ પ્રથમા મેળવી હતી, પરંતુ વર્તમાન સમયમા ગઢોડો જેવા સા-હસિક અને પરાક્રમી ગણાય છે, તેવા તેઓ નથી મોગલોની માથે તેમને ઘાડા સખધ હોતો તેમજ મોગલદરબારના સમસ્ત કુચ્છો તેમનામા પ્રવિષ્ટ થયા હતા તેથી તેમની અવનતિ થઈ, પરંતુ મહારાષ્ટ્રીઓ-હાગ તેમની સાથી અધિક અવનતિ થઈ પણ કર્નલ ટૉડના મોગલોની સાથેના સખધથી કછવાહાઓની અ-વનતિ થઈ છે, એ મતનું અમે સમર્થન કરી શકતા નથી મોગલોની માથેના ઘાડા સખધથી કછવાહાલોકો-ની અવનતિ થઈ નહોતી, પરંતુ ઉચ્ચતિ થઈ હતી મહારાજા માનસિંહ, મીરજ રાજ જયસિંહ તથા સવાઈ જયસિંહના આધિપત્યનીચે કછવાહાલોકોએ મોગલસમ્રાટની તરફથી સમસ્ત ભારતવર્ષમા અથો રથો યુદ્ધ કરી પોતાના અતુલનીય વિક્રમનો સોજાવલ પગિચા કરાવ્યો હતો બ્યાસુધી મહાબળ વાન મહારાષ્ટ્રીય લૂટારાઓએ કછવાહાલોકોની જાતીયશવનશક્તિના મૂળમા પ્રયળ આવાત કર્યો નહોતો લાસુધી તેઓ વીરત્વ, બલ, વિક્રમ અને સાહસથી વિહીન થયા નહોતા, એવી અમારી માન્યતા છે અને એજ માન્યતા ન્યાયસૂત છે અર્વાચીનકાળપૂર્વે કર્નલ ટૉડ કછવાહાજાતિના સખધમા જે મત પ્રદર્શિત કરી ગયા છે, તેથી અધિક સતોષદાયક મત પ્રદર્શિત કરવાને અમે અસમર્થ છીએ કછવાહા લોકો સાપ્રતમા દુર્ભાગ્યવશાત ગોરનિદામા પડેલા છે રાજપૂતજાતિનું બલ, વિક્રમ, સાહસ, શૌર્ય-એ સર્વ ગુણો જાણે ચિગ્નિદામા શયન કરી ગયા હોય એમ લાગે છે તેમના આ નિદ્રિત સદગુણો પુન જાગૃત થઈ ભારતવર્ષમા તેમની કીર્તિ ક્યારે જાગવશે તે તો પ્રજુજ જાણે

શ્રુતિકા, કૃષિ અને વનસ્પતિ—કર્નલ ટૉડ જયપુરરાજ્યના કૃષિકાર્યના મખધમા જણાવે છે કે હાહારાજ્યમા સર્વ પ્રકારની શ્રુતિકા પ્રાપ્ત થાય છે અને ખરીફ વા દેમતિલ અને રવી વા સતી એ કલય પાકો સમપ્રમાણમા નીપજે છે હેમતિલ ધાન્યમા જુવાર કરતા બાજરો અધિક થાય છે અને સતી ધાન્યમા ઘઉં કરતા જવ વિશેષ પાકે છે હિંદુસ્થાનના સર્વ ભાગોમા જે જે ધાન્યો તથા ફળ, કદ, મૂળ આદિ થાય છે તે સર્વ અબરરાજ્યમા બહુધા નીપજે છે, માટે તે સખધે વિસ્તૃત વર્ણન કરવાનું ઘણ પ્રયોજન નથી પૂર્વે અહીં આ ગેરહી બહુ થતી હતી, પરંતુ કેટલાક કારણોથી કૃષિકારને તેની અધિક ખેતી કરવાથી ભારે નુકશાન સહન કરવું પડ્યું, તેથી હાલમા તેનો પાક અતિ ન્યૂન થઈ ગયો છે ગેરહીની ખેતીપર શ ૪ થી ૬ સુધીનું મહેસુલ નિયત કરવામા આવ્યું છે, પરંતુ તેને ડાખી લેવામા આવે તે પૂર્વે ખેડૂતની પાસેથી ૩ ૬૦ ખીજ લેવામા આવે છે અબરરાજ્યના અનેક સ્થાનોમા કપાસનો પાક ધણો થાય છે, તેમજ ગળી અને હિંદુસ્થાનના ખીજ રંગો પણ અહીં આ પુષ્કળ થાય છે રાજસ્થાનના અન્ય સ્થાનોમા જેવા હળ વપગય છે, તેવાજ હળ આ રાજ્યમા પણ વપરાય છે

મહેસુલ-અર્વાચીનકાળપૂર્વે અબરરાજ્યમા જે મહેસુલ લેવામા આવતું હતું તેના સખધમા કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે—“ આ દેશના મહેસુલની રચિતિ સદા સમાન રહી નથી મહેસુલ કદિ વધે છે તો કદિ ઘટે છે, તેથી તેનો ખરો રિસાબ આપવો કષ્ટસાધ્ય છે અમને અબરરાજ્યના પ્રાચીન

અને વર્તમાન કાળના મહેસુલની કુટલીક વિગતો પ્રાપ્ત થઈ છે ગબ્બના મોટા મોટા દફતરોમાં જીલ્લાના નામ, મહેસુલ, નગરવાસીઓ પર નાખવામાં આવેલા કર, વાણિજ્યકર અને ઇતરૂ નાના પ્રકારની આમદાનીની વિગત લખવામાં આવી છે, પરંતુ તે મર્વ અને પ્રકાશિત કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી ખાસ દૂઢાડ અથવા જથ્થાપુરનાં મહેસુલ, સામંતોના તાબાની ભૂમિનું મહેસુલ, વાણિજ્યકર વગેરે મળીને એકદં આમદાની એક કંગડ રૂપિયાની હતી, પરંતુ પાછળથી જળવાન મહારાષ્ટ્રાઓ તથા માચેરીના નરકા સામંતોએ અબરરાજ્યના સત્તર મચાદવાન પ્રદેશો છીનવી લીધા હતા, તેથી તે આમદાનીમાં ઘટાડો થયો હતો.

અબરના જે સત્તર પ્રદેશો મહારાષ્ટ્રીઓ વગેરેએ છીનવી લીધા હતા તેની સુચિ નીચે આપવામાં આવી છે --

૧ કામા } જનરલ પીરને પોતાના રામી સિવિયાને માટે આ ત્રણપ્રદેશો અબર રાજ્ય
૨ ખોરી } માથી છીનવી લીધા હતા ત્યારપછી જોડાએ તે ઇનજે રાખ્યા હતા, જે
૩ પહાડી } હજી તેમના કબજામાં છે

૪ કાતિ

૫ ઉકરોદ

૬ પુઠાપુત

૭ ગાજકા થાના

૮ રામપુરા (ખિરદા) } એ માચેરીના રાનના અધિકારમાં છે

૯ જોનરાઇ

૧૦ રાનાઇ

૧૧ પૂર્વાઇ

૧૨ જોજપુર રસાના

૧૩ કાનૈદ વા કાનૈદ ? (આ પ્રદેશ ઝિવાઇને જીતી લઇ મુરતજાખા લડે અને આપી દીધા હતા અને લોડ લેકે તે કાર્યમાં સમતિ આપી હતી)

૧૪ નારનેલ

૧૫ કોટપૂતની (ઇં ૦ સં ૧૮૦૩-૦૪ મા લોડ લેકે મહારાષ્ટ્રીઓને પરાસ્ત કરી તેમની પાસેથી આ પ્રદેશ છીનવી લઇ ખેતડીના અલખસિહને અર્પણ કર્યો હતો)

૧૬ ટોડ } રાજ માધોસિંહ આ ઉલખ પ્રદેશો હોલકરને આપી દીધા અને લોડ હેરિટ-
૧૭ રામપુરા } એ અમીરખાને આ પ્રદેશોનો અધિપતિ બનાવ્યો.

આ પ્રદેશો સુસલમાનસમ્રાટની પાસેથી જથ્થાપુરના રાજાને સેતાના ખર્ચના બદલામાં મળ્યા હતા. રાજા પૃથ્વીસિંહના શાસનસમયમાં અબરરાજ અને તેમના તાબાના સામંતોની એકદંર ઉપજ રૂ. ૭૭ લાખની હતી અને રાજા પ્રતાપસિંહના શાસનના અંતિમ ભાગમાં અર્થાત સવત ૧૮૫૮ (ઇં ૦ સં ૧૮૦૨) મા તેમની આમદાની પ્રાચ ૧૯ લાખ રૂપિયાની હતી.

ખાલસા વા ખાસભૂમિની આમદાની

સવત ૧૮૫૮ મા જે સમયે મહારાજ જગતસિંહ સિંહાસનપર વિગળમાન થયા, તે સમયની અબરરાજ્યની આમદાનીની સુચિ નીચે પ્રમાણે છે --

ગબ્બના પોતાના પ્રબંધ નીચે અથવા	રૂપિયા
ઇનજે આપેલી ભૂમિની આમદાની	૨૦૫૫૦૦૦
દેવડી તાલુકા (રાજાના અત પુરના ખર્ચને માટે નિયુક્ત કરેલી ભૂમિની આમદાની)	૫૦૦૦૦૦
શાન્દિ પેશા (રાજદરવારના સેવકોને માટે નિયત કરેલી ભૂમિની આમદાની)	૩૦૦૦૦૦

૧ અબરના બાર મહાન આમતો જેથી અમરસિંહ ખાગરોત આ પ્રદેશો અધીશ્વર હતા

રાજમંત્રી, દિવાન વગેરે કર્મચારીઓના તાબાની ભૂમિની આમદાની	૨૦૦૦૦૦
સિલહપોય નામની સેનાની જાગીરની આમદાની	૧૫૦૦૦૦
પાયદલ અને અશ્વાશૈલીઓની ખાલસાભૂમિની એકંદર ઉપજ	૭૧૪૦૦૦
ખાસ આમદાની કુલ રૂ.	૩૯૧૬૦૦૦
જયપુરના સામંતોના તાબાની ભૂમિની આમદાની	૧૭૦૦૦૦૦
બ્રાહ્મણોને અર્પણ કરેલી ઉદક અથવા બ્રહ્મોત્તર ભૂમિની આમદાની	૧૬૦૦૦૦૦
દાણ અને માપા અર્થાત્ વાણિજ્યકર અને ખેતીનું મહેસુલ	૧૬૦૦૦૦
જયપુરની કચેરી (શહેરીઓપર નાખવામાં આવેલા કર, દંડ ઇત્યાદિ)	૨૧૫૦૦૦
દંકશાળ	૬૦૦૦૦
હુંડી, લાડુ, વીમો ઇત્યાદિ	૬૦૦૦૦
અખરરાજ્યના દંડની ઉપજ	૧૨૦૦૦
જયપુરનગરના દંડની ઉપજ	૮૦૦૦
ખિદત અર્થાત્ સાધારણદંડની ઉપજ	૧૬૦૦૦
સખજીમંદી અર્થાત્ શાકબજારની આમદાની	૩૦૦૦
એકંદર કુલ રૂ.	૭૭૮૩૦૦૦

શેખાવાટીદેશની આમદાની	૩૫૦૦૦૦
જયપુરના રાજવત વગેરે સામંતોના ^૧ તાબાના પ્રદેશોની આમદાની	૩૦૦૦૦
હોડોતીના સામંતોની ^૨ આમદાની	૨૦૦૦૦
હોડોતીની એકંદર આમદાની	૪૦૦૦૦૦

અધી મળીને એકંદર કુલ રૂ. ૮૧૮૩૦૦૦

જગતસિંહ જે સમયે સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા તે સમયે અખરરાજ્યની આવદાની એશી-લાખથી અધિક હતી; તેમાંની અર્ધા ઉપજ રાજની ખાલસા અર્થાત્ ખાસભૂમિની હતી. રાજસ્થાનના અન્યાન્ય સર્વ રાજાઓની ઉપજ કરતાં આ ઉપજ લગભગ બમણી હતી. બ્રિટિશસરકારની સાથે અખરના રાજાને બ્યારે સંધિ થઇ ત્યારે તેમણે પોતાની ખાસ ૪૦ લાખ રૂપિયાની આમદાનીમાંથી બ્રિટિશસરકારને આઠ લાખ રૂપિયા કરસ્તરૂપે આપવાનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને ચાળીસ લાખ રૂપિયાથી જેટલી આમદાની અધિક થતી જાય તેનો ૧૬ લાખ તે ઉપરાંત તેમણે આપેલા એવો દંડાવ કરવામાં આવ્યો હતો.

અર્ધશતાબ્દી પૂર્વે કેનલ ટ્રાંકે જયપુરની આમદાનીસંબંધે ઉપરોક્ત લેખ લખ્યો હતો; પરંતુ ત્યાર પછી અવશ્ય જયપુરરાજ્યની સ્થિતિ પરિવર્તિત થઇ ગઇ છે. ઇ. સ. ૧૮૬૪માં મહાશય આયિસને લખ્યું હતું કે:—“ જાગીર અને દાનતરિકે ઘણી ભૂમિ આખી દેવાથી રાજ્યની આમદાની ઘણી ઘટી ગઇ છે. હાલમાં રાજાને એકંદર ૩૬૦૦૦૦૦ રૂપિયાની પ્રાપ્તિ થાય છે. સાંભરસરેવરનો અધિક ભાગ જયપુરનરેશના તાબામાં છે; તેમાંના મીઠાની ઉપજ રૂ. ૪૦,૦૦૦ થાય છે.”

કેનલ માલેસને જયપુરપતિની સમસ્ત આમદાની રૂ. ૩૬ લાખની જણાવી છે. પાંડેકાએ આગળ વાંચ્યું હશે કે જયપુરપતિને બ્રિટિશસરકારને આઠ લાખને બદલે ચાર લાખ રૂપિયા ખંડણીસ્વરૂપે આપવાનું નક્કી થયેલ છે. અત્યંત સંતોષનો વિષય છે કે પ્રૂથ્વી શાંતિ અને સુશાસનને લીધે વર્તમાન સમયમાં જયપુરના મહારાજાની આમદાની રૂ. ૪૦ લાખથી પણ અધિક થાય છે. ઇ. સ. ૧૮૮૧-૮૨ના રિપોર્ટમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે, ઇ. સ. ૧૮૮૦-૮૧ની આવદાની પર ૪૨૧૭૬ રૂપિયા હતી અને ખર્ચ ૫૫૮૬૬૦ થયો હતો, એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે; પરંતુ યથાર્થ આમદાની ૫૫૦૧૧૬૨ રૂપિયાની અને ખર્ચ ૪૯૮૫૮૬૬ રૂપિયાનો હતો, જેથી ૫૧૫૨૯૬ રૂપિયાની બચત રહી હતી. નીચે મુખ્ય મુખ્ય ઉપજ લખવામાં આવે છે:—

૧ વરવારા, ખીરતી, સાવર, ધસદા વગેરે

૨ બલવાન અને છંજડ

વેતનના બદલામાં આપેલી જગીરની ઉપજ	૭૭૩૪૨૪૮
લવણની આમદાની	૭૧૩૬૬૦
વાણિજ્યની આમદાની	૭૧૨૯૮૯
સાન તોની ખડણીની આમદાની	૫૧૨૪૯૬
મુખ્ય મુખ્ય ખર્ચની સુધિ આ પ્રમાણે છે —	
જીર્ણોદ્ધાર	૪૪૯૯૦૯
સેના	૮૦૯૩૭૭
શાસનવિભાગનો વ્યય	૩૪૯૭૭૯
શિક્ષાવિભાગ	૪૮૩૧૧
દાન વગેરે	૨૨૬૪૬૦
ગજકુટુમ્બમાં થતા વિવાહનો વ્યય	૨૨૭૪૫૭
બ્રિટિશસરકારને આપવામાં આવતી ખડણી	૪૦૦૦૦૦

બીજાવર્ષની અર્થાત્ ૯૦ સં ૧૮૮૧-૮૨ની આમદાનીના સબધમાં ઉક્ત રિપોર્ટમાં એવે ઉલ્લેખ છે કે — ‘એ વર્ષમાં કુલ રૂ ૪૯૫૮૭૬૩ની આમદાની થઈ હતી અને રૂ ૪૮૮૫૮૮૯ નો ખર્ચ થયો હતો આથી રૂ ૭૭૩૪૨૪૮નું બચત થઈ હતી ૯૦ સં ૧૮૮૦-૮૧ની આમદાની કરતા આ વર્ષની આમદાની સારી નથી કોઈપણ દેશની આમદાની સહા સમાન ગણેતી નથી ગ્રામ્યની આમદાની અનેક કારણોથી વધતીથટતી રહે છે મહારાજ બજારસિહના શાસનસમયમાં અથવા તેપૂર્વે ગાળની ઇન્છાનુસાર રાજ્યની આમદાનીનો વ્યય ગમે તે વર્ષમાં થતો હતો, અથવા કોઈ કોઈ સમયે તેને અપવ્યય પણ થતો હતો, પરંતુ વર્તમાન સમયમાં તેમ થતું નથી મહારાજ ગમસિહના શાસનસમયમાં રાજ્યની આમદાની સારી હતી અને તે હિતકારી કામોમાં વપરાતી હતી તથા વર્તમાનમહારાજ માધોસિંહ પણ મહારાજ ગમસિંહનું અનુકરણ કરીને અનેક હિતકારક કામોમાં તેનો સહવ્યય કરે છે ’

વાણિજ્ય—૯૦ સં ૧૮૮૧-૮૨માં અબરરાજ્યની આમદાની ઘટવાતું બીજું કારણ એ હતું કે મહારાજ માધોસિંહે પોતાના રાજ્યમાં વાણિજ્યની વૃદ્ધિ કરવાને માટે અશીલુ સિવાય સમસ્ત વાણિજ્યવ્યોપરનો કર કાઢી નાખ્યો આથી એક રીતે આમદાની વધી ગઈ તો ખરી, પરંતુ વાણિજ્યની વૃદ્ધિ થવાથી આમદાનીની વૃદ્ધિ થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે મહારાજાએ અન્યાય વાણિજ્યવ્યોપરનો કર દૂર કરી અશીલુપત્ર ભાટે કંઈ નાખ્યો શાસનરિપોર્ટપ્રમાણ પ્રતીત થાય છે કે — ‘ગત ખાર માસમાં વાણિજ્યકરની આમદાની ૭૩૧૦૯૫ રૂપિયાની થઈ તે પૂર્વેના વર્ષમાં ૭૨૬૫૪૨ રૂપિયાની ઉપજ થઈ હતી આ પરથી પ્રતીત થાય છે કે કમશ વાણિજ્યકરની ઉપજ વૃદ્ધિગત થતી વ્યય છે ’

રેલ્વેના વિસ્તારથી વાણિજ્યની ઉન્નતિ આધક થવાની સંજ્ઞાનતા છે

લવણવિભાગ—સાબરમતીપરનો અધિક ભાગ જયપુરના અધીશ્વરના તાબામાં છે બ્રિટિશ-સરકારે જયપુરના મહારાજની સાથે એક નવીન સંધિ મૂકી પ્રતિવર્ષે કેટલાક રૂપિયા આપવાની શરત કરી ઉક્ત સરોવરનો ઇન્જરો લઈ લીધો છે મહારાજા ઉક્ત સંધિઅનુસાર પોતાના ગ્રામ્યમાં કોઈ પણ રથેજ ચીકું બનાવી શકતા નથી મહારાજાએ બ્રિટિશસરકારને સાબરમતીપર ઇન્જરે આપી દીધી તેથી તેમને લાભને બદલે કેટલી હાનિ થઈ છે તેનો હિસાબ નાકલો અશક્ય છે, પરંતુ અમે કહી શકીએ છીએ કે એથી બ્રિટિશસરકારને આવસ્ય લાભજ થયો છે

જીર્ણોદ્ધારવિભાગ—જયપુરગ્રામ્યમાં જીર્ણોદ્ધારનો એક પૃથક્ વિભાગજ છે જાણીતાનાના ૯૦ સં ૧૮૮૦-૮૩ ના રિપોર્ટપ્રમાણ પ્રતીત થાય છે કે ઉક્ત વર્ષમાં મહારાજાને જીર્ણોદ્ધારવિભાગમાં ૮ લાખ રૂપિયાથી અધિક ખર્ચ થયો હતો તે ઉપગત નવી ઇમારત બંધાવવામાં ૬૬૮૪૨ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો આ વિભાગમાં પ્રાસાદઆદિ બંધાવવા, સડક બંધાવવી અથવા સુધારાવી

કૂવાઓ ખોદાવવા, જયપુરનગરમાં પાણીના નળોના બદોબસ્ત રાખવો, ઉદ્યાનો તથા જંગલોની રક્ષા કરવી વગેરે કાર્યોમાં સમાવેશ થાય છે.

ઈ. સ. ૧૮૮૨-૮૩ માં આ વિભાગમાં તળાવાદિ ખોદાવવામાં રૂ. ૨૩૮૬૨૪ નો ખર્ચ થયો હતો. આ સિવાય આ વિભાગમાં આ વર્ષમાં રૂ. ૧૪૦૧૫૬ નો ખર્ચ થયો હતો. ઇ. સ. ૧૮૬૮ થી ઉકા વર્ષપર્યંતમાં મહારાજને કૂવા ખોદાવવામાં એકંદર ૧૪૮૦૭૯૪ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો. કૂવા ખોદાવવાથી કૃષિકાર્યની ઉન્નતિ થવા સાથે મહારાજની આમદાની વૃદ્ધિગત થવાનો સંભવ છે.

શિક્ષણ-જયપુરનાં શિક્ષણવ્યવસ્થા સમસ્ત ભારતવર્ષમાં પ્રસિદ્ધ છે. પૂર્ણશાંતિનો પ્રસાર થવાથી તથા ગત અને વર્તમાન ઉભય રાજ્યોના વ્યય, ઉત્સાહ અને પરિશ્રમથી પ્રાચીન શિક્ષણની ઉન્નતિ ક્રમશઃ થતી ગઈ છે. જયપુરનાં વિદ્યાલયમાં ઇ. સ. ૧૮૮૨-૮૩ માં એક શિક્ષણશાળાની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ શિક્ષણશાળામાં ઉક્ત વર્ષમાં ૧૦૩ વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરતા હતા. આ વિદ્યાલયમાં હુશીઆર શિક્ષકાદ્યાર અનેક પ્રકારનાં શિક્ષકાર્યની શિક્ષા આપવામાં આવે છે. પોતાના રાજ્યમાં શિક્ષણની ઉન્નતિ કરવાને માટે મહારાજ ઘણો પરિશ્રમ કરે છે. ઇ. સ. ૧૮૮૨-૮૩ માં જયપુરના મહારાજાએ યુબેક રૂપિયાનો ખર્ચ કરી શિક્ષણનું પ્રદર્શન ભર્યું હતું, જે શિક્ષણની ઉન્નતિ કરવા પ્રત્યે તેમને કેટલો આનુરાગ છે તે સિદ્ધ કરે છે.

રેલવે-રાજપૂતાના સ્ટેટ રેલ્વેનો જયપુર રાજ્યમાં ૧૦૫ માઇલપર્યંત વિસ્તાર થયો છે. આ રાજ્યમાં સર્વ મળીને ૨૨ સ્ટેશનો છે. જયપુરનું સ્ટેશન ઘણું મોટું છે. રેલ્વેના વિસ્તારથી જયપુર-રાજ્યને અનેક લાભો થયા છે.

તાર-જયપુરરાજ્યનાં સમસ્ત સ્ટેશનોપર તાર ઓપ્રીસ હોવા ઉપરાંત રાજધાનીમાં પણ એક ટેલીગ્રાફ ઓપ્રીસ છે.

સ્વાસ્થ્ય અને પૌરુષવિભાગ-જયપુરરાજ્યમાં બ્રિટિશસરકારના તાખાની ૨૦ પૌરુષ-ઓપ્રીસો છે. તે સિવાય રાજ્યના તાખાની પણ પૌરુષ ઓપ્રીસો છે અને તેમાં પણ ઉત્તમ પ્રકારે કામ ચાલે છે. પ્રજાની સ્વાસ્થ્યરક્ષાપ્રત્યે મહારાજનું વિશેષ લક્ષ્ય છે. રાજધાની જયપુરમાં મ્યુનિસિપાલિટી છે. સર્વ કાર્યોમાં કુશળ એવા યુરુષને તેના સલાહપતિના પદપર નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે. શહેરસુધરાઈ, સ્વાસ્થ્યરક્ષા, ગેસની રોશની, રાજમાર્ગોની સફાઈ વગેરે કાર્યો ઉત્તમ પ્રકારે કરવામાં આવે છે. મ્યુનિસિપાલિટીની દેખરેખથી જયપુરનગરના લોકોની આરામ્યતા દિનપ્રતિદિન સુધરતી જાય છે. કેટલાંક વર્ષોપૂર્વે રાજધાની જયપુરની વસ્તી કેવલ ૧૨૫૨૮૫ માણસોની હતી. ઇ. સ. ૧૮૮૨-૮૩ માં જયપુરરાજધાનીમાં ૨૦૮૫ છોડાઓ અને ૧૮૧૪ છોકરીઓનો જન્મ થયો અર્થાત્ એકંદર ૩૮૯૯ જન્મ થયા. એ વર્ષમાં યુરુષ ૧૧૪૦, સ્ત્રી ૧૧૪૪ અને બાળક ૧૪૦૭ મળી એકંદર ૩૬૯૧ મરણો થયાં. નિમ્નલિખિત સૂચિપરથી પ્રતીત થાય છે કે મ્યુનિસિપાલિટીની સ્થાપનાથી જયપુરનગરમાં સ્વાસ્થ્યની સારી વૃદ્ધિ થઈ છે:-

ઇ. સ.	જન્મ	મૃત્યુ
૧૮૭૯-૮૦	x	૬૬૬૬
૧૮૮૦-૮૧	૨૩૧૧	૫૩૫૦
૧૮૮૨-૮૩	૩૮૩૯	૩૫૯૧

જયપુરરાજધાનીની ચોતરફ મોટા કોટ બાંધવામાં આવ્યો છે. મુકદ્દામોને બાળી મૂકવાને માટે નગરની બહાર મોકલવામાં આવે છે, તેથી નગરના દરવાજા આગળ મૃત્યુસંખ્યાની સૂચિ બનાવવાનું કામ નુગમ થઈ પડ્યું છે.

ચિકિત્સા વિભાગ-અંગ્રેજ ચિકિત્સાપ્રણાલી તથા અંગ્રેજ ઔષધિઓનો ઉપયોગ કરવાનું પ્રત્યે રાજપૂતો દીર્ઘકાળથી ધૃષ્ટા ધરાવતા હતા; પરંતુ સમયના પરિવર્તનથી હાલમાં અનેક રાજપૂતો અંગ્રેજ ચિકિત્સાપ્રણાલીના પક્ષપાતી થયા છે. રાજ્યનાં નિઃસહાય દરિદ્રીઓના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે તથા તેમના રોગોની નિવૃત્તિ કરવાને માટે મહારાજ પ્રતિવર્ષ યુબેક દ્રવ્યનો વ્યય કરે છે. બ્રિટિશ રેસીડન્ટના ચિકિત્સક ડૉક્ટર હેડલી મહારાજના ચિકિત્સાવિભાગના અધ્યક્ષ છે.

ભારતવર્ષના ભૂતપૂર્વ વાઇસરૉય સ્વર્ગરૉય લૉર્ડ મેયો જયપુરના કૈવાસવાસી મહારાજ રામસિંહ ના પરમ મિત્ર હતા તે લૉર્ડ મેયોના મંગળચિન્હતરિકે મહાગળ્લએ પુઠ્ઠળ રૂપિયા ખર્ચી 'મેયો હોસ્પિટલ' નામક ચિકિત્સાલયની સ્થાપના કરી હતી તદ્દપરાત કારાગૃહમાં પણ એક ચિકિત્સાલય છે જયપુરરાજ્યમાં સર્વ ગણી બીના ૨૨ ચિકિત્સાલયો છે

ઇ. સ. ૧૮૮૨-૮૩ માં સમગ્ર ચિકિત્સાલયોમાં એકદર ૧૨૨૬૬ રોગીઓની ચિકિત્સા કરવા માં આવી હતી આ સંખ્યા પૂર્વ વર્ષ કરતા અધિક હતી સંખ્યા વૃદ્ધિગત થવાનું કારણ એ હતું કે ઇ. સ. ૧૮૮૨-૮૩ માં બે નવીન ચિકિત્સાલયોની સ્થાપના થઇ હતી હવે પ્રમુખ અંગ્રેજી ચિકિત્સાપ્રણાલીની વિશેષ પક્ષપાતી થતો જાય છે

વળી જયપુરમાં શીતળા કાઠવાની પ્રણાલી પણ પ્રચલિત થઈ છે ઇ. સ. ૧૮૮૨-૮૩ માં એક દર ૩૦૬૬૬ મનુષ્યોને શીતળા કાઠવામાં આવ્યા હતા પૂર્વ કરતા આ વર્ષે ૧૧૪૮૫ અધિક મનુષ્યોને શીતળા કાઠયા હતા

શાન્તિરક્ષાવિભાગ-જે રાજ્યમાં સર્વ પ્રકારે શાંત વિરાજમાન રહે છે, તે રાજ્યમાં પ્રજાની ઉન્નતિ સુગમતાથી થાય છે અર્થાત, અત્યાચાર ઉત્પાદન અને અરાજકતા રાજ્યનો વિષ્ણુ સન્ધે છે, પરંતુ જે પ્રજાના પ્રાણ તથા ધનની રક્ષા કરવામાં આવે અને વાણિજ્ય તથા કૃષિનો વિકાસ કરવામાં આવે તો રાજ્યની ઉન્નતિના દ્વાર આયોગ્યાય ખુલી જાય છે જયપુરના મહારાજાની પ્રાર્થનાથી પંચાનના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરના એકરૉડ્રે એસિસ્ટન્ટ કમીશનર મહારાજકિશન નામના એક યોગ્ય કર્મચારીને જયપુરના શાંતિવિભાગના અધ્યક્ષતરિકે નિયુક્ત કરી મોકલી આપે તોણે ઉક્ત ૫૬ ગ્રહણ કરી અગરમાં શાંતિસ્થાપન કરી શાંતિવિભાગની અવસ્થા હાલમાં સતોષદાયક છે

વિશેષ શાંતિવિભાગ-બ્રિટિશ ભારતવર્ષમાં જે પ્રકારે ઠંભી અને ડકાઇતી નિવારણ કરવાને માટે એક સ્વતંત્ર વિભાગ છે, તે પ્રકારે જયપુરના મહારાજાએ પણ ડકાઇતી લૂટકાંડ તથા રાજ્યના સીમાતપર થતા ઉપદ્રવો ઇત્યાદિનું નિવારણ કરવાને માટે એક સ્વતંત્ર ખાતાની સ્થાપના કરી છે એ ગિર્ગાંધીસિંહ કહેવાય છે કુપર નારાયણસિંહ નામના એક સાહસિક પુરુષ આ વિભાગના અધ્યક્ષ છે તેમના ઉત્તમ શાસનથી હાલમાં અગરરાજ્યની સમગ્ર પ્રજા નિર્ભય બની વાણિજ્ય અને કૃષિવર્ધનમાં નિમગ્ન થઇ છે

કે રોડ-જયપુરના કારાગૃહની સ્થિતિ હોન અતિ ઉત્કૃષ્ટ છે પાર્કિંગમાં આ ઇતિહાસમાં અનેક સ્થળે રાજપૂતરાજ્યના કારાગૃહોનું શોચનીય વૃત્તાંત વાંચ્યું હશે વાસ્તવમાં અનેક કારાગૃહો યમસદનસમાન હતા કેદીઓ અનેક કારાગૃહોમાં ભૂખ્યા પડી રહેતા હતા, પરંતુ જયપુરના કારાગૃહની વર્તમાન સ્થિતિ એથી વિપરીત છે હાલમાં જયપુરમાં સુધરેલી રીતે કારાગૃહ બંધાવવામાં આવ્યા છે અને કેદીઓને શિવપાદિ અને પ્રકારની શિક્ષા આપવામાં આવે છે વળી કેદીઓના સ્વાસ્થ્યપ્રત્યે પણ વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવે છે જયપુરના ગતવર્ષના રિપોર્ટપરથી પ્રતીત થાય છે કે ઇ. સ. ૧૮૮૨-૮૩ માં ત્યાંના કારાગૃહમાં પ્રતિદિન ૬૦૦ બંદીવાનો રહેતા હતા પૂર્વ કરતા હાલમાં તેમની સંખ્યા અગ્રી છે આ વર્ષમાં કેદીઓએ બે વસ્તુઓ બનાવી હતી, તેના વેચાણથી ૧૪૧૮ રૂપિયાની આવકદાની થઇ હતી

સતી-જે સતી થવાનો રિવાજ સર્વથા બંધ પડી ગયો છે પરંતુ હાલમાં પણ અનેકરાજપૂતસ્ત્રીઓ પોતાના મરણ પામેલા સ્વામીની સાથે ચિતામાં ભસ્મ થવાની ચેષ્ટા કરે છે જો કે સર્વની ચેષ્ટા સફળ થતી નથી પરંતુ એવાં બે સ્થાનમાં કોઇ મેષ્ટ સ્ત્રીઓ પોતાના કુટુંબીઓની સહાયથી પ્રબલિત અગ્નિમાં બળીને ભસ્મીભૂત થઈ છે જયપુરના ટ્રેસીડન્ટ મહાશય સ્ટેટન જણાવે છે કે - 'ઇ. સ. ૧૮૮૨ ના ઓક્ટોબર માસમાં જયપુરતાળાના એક નગરના એક ઠાકોરની વિધવાસ્ત્રીએ ચિતાના અગ્નિમાં જીવન વિસર્જન કર્યું દરબારમાં આ સમાચાર પહોંચતાંજ સાણસો મોકલવામાં આવ્યા જે લોકો આ કાર્યમાં લિપ્ત હતા, તે સર્વને પકડી મગાવવામાં આવ્યા તેમની તપાસ કરી પ્રધાન અપગાંધી ઓને સખત મલુરી સાથે એક વર્ષના કારાગૃહવાસની શિક્ષા કરવામાં આવી અને અત્યાચ અપરાધીઓને ત્રણ ત્રણ માસના કારાગૃહવાસની શિક્ષા કરવામાં આવી '

શિશુકન્યાવધ-રાજસ્થાનમાં દીર્ઘકાળથી શિશુકન્યાની હત્યા કરવાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો. ચોથા વર નહિ મળવાથી તથા વિવાહમાં અધિક ધન ખર્ચવાને અસમર્થ હોવાથી કન્યાનો જન્મ થતાજ રાજપૂતો તેનો વધ કરતા હતા. આ રીત હાલમાં સર્વથી દૂર થઈ ગઈ છે. મહારાજ સ્ટ્રેટન જણાવે છે કે ગત વર્ષથી આજખર્ચે કોઈ પણ શિશુકન્યાની હત્યા થઈ નથી.

શિક્ષાવિભાગ-જે ભતિ જેટલી શિક્ષિત હોય છે, તેટલીજ તેની ઉન્નતિ થાય છે. શિક્ષા એ સર્વ જાતની ઉન્નતિનું મૂળ છે. શિક્ષાથીજ મનુષ્ય યથાર્થ મનુષ્યના પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જયપુરના સ્વર્ગસ્થ મહારાજ રામસિંહ વિદ્યાપ્રચારનું યથાર્થ મહત્ત્વ સમજતા હતા અને તેથીજ તેમણે જયપુરરાજ્યમાં વિદ્યાનું બીજરોપણ કર્યું હતું; તેમજ થોડા સમયમાંજ તેમણે આ અમૂલ્ય શિક્ષારૂપી વૃક્ષને અમૃતમય ફળ આપેલું બોધ્યું હતું. દેશીરાજ્યોમાં શિક્ષાનો જેટલો વિસ્તાર થયો છે તેટલીજ પ્રજાની જીવનશક્તિ દૃઢ થઈ છે; અને રાજપૂતોમાં જો કોઈ નવીન જીવનનો સચાર થયો હોય તો તેનું કારણ પણ વિદ્યાજ છે. સ્વર્ગસ્થ મહારાજ રામસિંહ સસ્કૃત, અંગ્રેજી, હિંદી, ઉર્દૂ, ઇત્યાદિ ભાષાઓના શિક્ષણના વિસ્તારને માટે પ્રતિવર્ષે પુષ્કળ રૂપિયા ખર્ચતા હતા. તેઓ સારી પેઢી જાણતા હતા કે અંગ્રેજીભાષાનો પ્રચાર આપણા રાજ્યમાં થવાથી પ્રજા સ્વદેશીભૂતિને માટે ધણી પ્રયાસ કરી શકશે; તેથી તેમણે અંગ્રેજીભાષાના અભ્યાસને માટે જયપુરમાં અનેક અંગ્રેજીશાળાઓની સ્થાપના કરી હતી. ઇ. સ. ૧૮૮૨-૮૩ના રિપોર્ટ પરથી અમે જયપુરના શાસનવિભાગના સંબંધમાં નિમ્નલિખિત હકીકત સંકલિત કરી છે.

કૉલેજ-રાજધાની જયપુરમાં ‘મહારાજકૉલેજ’ નામની એક ઉચ્ચ ગ્રેજુની કૉલેજ છે. ઇ. સ. ૧૮૪૪માં આ કૉલેજની સ્થાપના થઈ હતી. આ કૉલેજ કલકત્તાના વિશ્વવિદ્યાલયના અધિકારનીચે છે. આ કૉલેજના ત્રણ વિભાગો છે:- (૧) અંગ્રેજી, (૨) સંસ્કૃત અને હિંદી તથા (૩) ફારસી અને ઉર્દૂ. ઇ. સ. ૧૮૮૨-૮૩માં તેમાં સર્વ મળીને ૯૮૨ વિદ્યાર્થીઓ હતા. પ્રતિદિન સરાસરી ૩૩૧ છાત્રો વિદ્યાલયમાં હાજર રહેતા હતા. આગલા વર્ષમાં છાત્રોની સંખ્યા ૮૮૬ હતી. અંગ્રેજી ભાગમાં ૮૦૬ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાભ્યાસ કરે છે. અન્યન્ય ભાગોમાં પણ છાત્રોને અંગ્રેજી શિક્ષા આપવામાં આવે છે. કૉલેજના સમસ્ત વિદ્યાર્થીઓના કુલોગને અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ઉક્ત વર્ષમાં કૉલેજનો ખર્ચ ૨૪૩૧૫ રૂપિયાનો થયો હતો; તેમાં વિદ્યાર્થીઓને ૩૭૪૪ રૂપિયા આપવામાં આવ્યા હતા. કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓમાં ૭૮૧ હિંદુ, ૧૯૮ મુસલમાન, ૨ ખ્રિસ્તી અને ૧ પારસી હતા. અનેક સુશિક્ષિત જાતીઓ આ કૉલેજના અધ્યાપકતરિકે નિયુક્ત થયેલા છે. તેઓ છાત્રોને પરિશ્રમ અને સંભાળપૂર્વક લણાવતા હોવાથી કૉલેજની ઉન્નતિ ક્રમશઃ થતી જાય છે. ગવર્નરજનરલના રાજપૂતાનામાં રહેતા એજન્ટ કનૅલ બ્રૅકકેડે લખ્યું છે કે-“જયપુરની કૉલેજમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વૃદ્ધિગત થઈ છે. આ કૉલેજમાંથી કલકત્તાના વિશ્વવિદ્યાલયમાં કર્ટ આર્ટની પરીક્ષા આપવાને માટે નવ વિદ્યાર્થીઓ ગયા હતા, તેમાંથી ત્રણ પાસ થયા છે અને દશ વિદ્યાર્થીઓ પ્રવેશકપરીક્ષા આપવાને ગયા હતા, તેમાંથી એક પાસ થયો છે.”

માંદેપોલવિદ્યાલય-જયપુર રાજધાનીમાં માંદેપોલ નામનું એક સ્થાન છે. ત્યાં ઉક્ત કૉલેજની એક શાખા સ્થાપન કરવામાં આવી છે. આ શાખા ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં સ્થાપન થઈ હતી. ઉક્ત વર્ષમાં આ વિદ્યાલયમાં ૪૯ હિંદુ અને ૫ મુસલમાન મળીને એકંદરે ૫૪ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. આ વિદ્યાલયમાં હિંદી અને ઉર્દૂની શિક્ષા આપવામાં આવે છે.

રાજપૂતવિદ્યાલય-રાજ્યના સામંત વગેરે ઉચ્ચ રાજપૂતોના પુત્રોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાને માટે રાજધાનીમાં ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં એક વિદ્યાલય સ્થાપન કરવામાં આવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૮૨-૮૩ માં આ વિદ્યાલયમાં ૩૫ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા; તેમાં ૩૧ હિંદુઓ અને ૪ મુસલમાનો હતા. આ વર્ષમાં પ્રતિદિન સરાસરી ૧૫ વિદ્યાર્થીઓની હાજરી રહેતી હતી. આ વિદ્યાલયમાં ત્રણ ભાગો છે. આ વર્ષમાં આ વિદ્યાલયમાં કુલ ખર્ચ ૪૪૩૨૧ રૂપિયાનો થયો હતો.

સંસ્કૃતકોલેજ-૬૦ સં ૧૮૪૪મા રાજધાનીમા આ સંસ્કૃત કોલેજની સ્થાપના થઇ આ કોલેજમા સંસ્કૃત મિવાય હિંદી ભાષા પણ શિખવવામા આવે છે ૬૦ સં ૧૮૮૨-૮૩ મા આ કોલેજના ઝાતોની સખ્યા ૨૬૧ હતી અને તે પૂર્વના વર્ષમા ઝાતોની સખ્યા ૨૧૨ હતી પ્રતિદિન સગમરી ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હાજર રહેતા હતા આ વર્ષમા કુલ ૩૧૦ ૭૫૧૬ નો યથ થયો હતો

પ્રાથમિક શિક્ષણની શાળાઓ—રાજધાનીની બહાર પ્રાથમિક શિક્ષણની શાળાઓ ૬૦ સં ૧૮૮૨-૮૩ મા ૪૬ હતી, તેમા ૨૬ મા ઉર્દૂ અને ૨૦ મા હિંદીની શિક્ષા આપવામા આવે છે તેમા આ વર્ષમા વિદ્યાર્થીઓની કુલસખ્યા ૧૦૬૫ હતી

સહાય આપેના વિદ્યાર્થીઓ—રાજધાની જયપુર અને ગલ્લવાના અન્યાન્ય સ્થળોમા ૬૦ સં ૧૮૮૨-૮૩ મા રાજ્ય તરફથી સહાય પ્રાપ્ત કરનારા (ગ્રાન્ટ લેનારા) વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા ૪૧૦ હતી, તેમાના ૩૦૩ મા હિંદીની અને ૧૦૭ મા ઉર્દૂની શિક્ષા આપવામા આવે છે તેમા આ વર્ષમા વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા ૮૨૨૦ હતી

મેયોફોલેજ—દેશી રાજકુમારો અને સામતોના કુમારોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાને માટે અજમે રમા મેયોફોલેજની સ્થાપના કરવામા આવી છે આ કોલેજમા જયપુરના બાર રાજકુમારોને અને સામતકુમારોને લણાવવાનો ખર્ચ મહારાજ સ્વય આપે છે

સ્ત્રીશિક્ષણ—સ્વર્ગસ્થ શુદ્ધિમાન મહારાજ રામસિંહ સ્ત્રીશિક્ષણ તરફ વિશેષ અનુરાગ ધરાવતા હતા અને તેમણે પોતાના રાજ્યમા સ્ત્રીશિક્ષણનો પ્રચાર કરવાને માટે પુષ્કળ પરિશ્રમ કર્યો હતો, તેમજ તેઓ તે કાર્યમા સફળ પણ થયા હતા ૬૦ સં ૧૮૮૨-૮૩ મા રાજધાની જયપુર તથા પરામા ૧૦ અને અન્ય ૩ એ રીતે એકઠર ૧૩ કન્યાપાઠશાળાઓ હતી કન્યાઓને હિંદી અને ઉર્દૂ ભાષાની શિક્ષા આપવા ઉપરાત ઘરના કામોનુ તથા હુન્તગળાનુ શિક્ષણ પણ આપવામા આવે છે આ વર્ષમા કન્યાઓની સખ્યા ૭૬૨ હતી પ્રતિદિન સરાસરી ૫૪૭ કન્યાઓ પાઠશાળામા હાજર રહેતી હતી આ વર્ષમા કન્યાપાઠશાળાઓનો કુલ ખર્ચ ૩ ૬૧૫૦ નો થયો હતો

શિક્ષણમા માણસને ખરે મનુષ્યત્વ આપે છે આયશાસનના સમયમા સાધારણ લોકશિક્ષણ સારી રીતે પ્રચલિત હતુ એમ સિદ્ધ કરનાર કેાઇ પણ પ્રમાણુ આપણને પ્રાપ્ત થતુ નથી આયશાસનના સમયમા જે શ્રેણીના લોકો વિદ્યાના બળથી બળવાન થયા હતા તે શ્રેણીના લોકોજ માત્ર મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી પોતાની ઉન્નતિ કરવાને સર્વ પ્રકારે સમર્થ થયા હતા જે આયશાસનમા સાધારણ લોકશિક્ષણ સારી રીતે પ્રચલિત થયુ હોત તો સામત પ્રથાર્થી દેશીરાજ્યોમા જે ભય કા ધટનાઓ બની હતી, તેનુ નિવારણ અવશ્ય થયુ હોત ઉચ્ચ શ્રેણીના સામતોપૈકી અનેકને અઘાપિ શિક્ષણનો સ્વાદ પ્રાપ્ત થયો નથી વધુ શુ કહીએ ? તેમને પોતાની સહી કરતા પણ આવડતુ નથી કેટલાક સો વર્ષપૂર્વે યુરોપમા જેમ ઉચ્ચશ્રેણીના સન્માનિત સામતો અને નાઇટો વોગ અજ્ઞાનતિમિરમા કુમેવા હતા તેવોજ પ્રકાર રાજસ્થાનનો પણ હતો યુરોપના સામતો પૂર્વે સહી કરવાની આવશ્યકતા પડતા નાગળપર પોતાના શસ્ત્રનુ ચિન્હ અકિત કરી દેતા હતા, તેજ પ્રમાણે રાજસ્થાનના ઉચ્ચ શ્રેણીના ઘણા સામતો પણ પોતાના શસ્ત્રનુ ચિન્હ પત્રપર અકિત કરતા હતા સતોપનો વિષય છે કે હવે તે સમય રહ્યા નથી હાલમા શિક્ષણની ન્યોતિનો પ્રકાશ ધીમે ધીમે રાજસ્થાનમા ફેલાતો જાય છે પૂર્વેના ગળાઓ અને સામતોએ જે સાધારણ યોદશિક્ષણનો પ્રચાર કર્યો હોત તો તેઓ પોતાની પગેજાતિ કરી શક્યા હોત

જયપુરના શિક્ષણવિભાગની વ્યવસ્થા રાજસ્થાનના સમસ્ત ગલ્લો કરતા શ્રેષ્ઠ છે, એ વાતનો સર્વ મુકાબલે સ્વીકાર કરે છે એમે આશા રાખીએ છીએ કે વર્તમાન મહાગળના શાસનમયમા જયપુરરાજ્યમા વિદ્યાની હજી પણ અધિક ઉન્નતિ થશે

સામરચિહાજ—૬૦ સં ૧૮૦૩ મા અબરના મહાગળએ તેજ હજાર વિદેશીસૈનિકો પોતાના તાબામા રાખ્યા હતા તેમા તોપખાનાસહિત દશ કંપનીપાયદલ, ચાર હજાર નાગા સેના તથા સાતસે અશ્વાશહીમેના હતી તે ઉપરાત સામતો પ્રાય ચાર હજાર શિક્ષિત અશ્વારો-

હીઓ પૂરા પાડતા હતા. રાજ્યનું સંરક્ષણ કરવાને માટે આટલી સેના પૂરતી હતી; પરંતુ જે કોષ્ટ વિદેશીનું આક્રમણ થાય તો કછવાહાલોકોની વીસ હજાર સેના એકત્રિત થઈ શકતી હતી. મહારાજ આચિસને ૪૦ સં ૧૮૬૪ માં લખ્યું છે કે:-“ જયપુરની રણકુશલ સેનામાં ૪૫૨ ગોલંદાઓ, ૪૬૦૦ પાયદલ, ૫૧૪૨ અશ્વારીહી અને ૪૦૯૬ નાગાસૈનિકો છે.”

વર્તમાન સેનાની આ પ્રમાણે છે:-સંખ્યા ૭૬૮ ગોલંદાજ, ૧૦૫૦૦ પાયદલ, ૩૫૩૦ અશ્વારીહી ૪૦૯૬ નાગા સૈનિક અને ૭૮ તોપખાનાં સમરવિભાગમાં પ્રતિવર્ષે સરાસરી ૮૦૧૦૦૦ રૂપિયાનો ખર્ચ થાય છે.

બ્રિટિશસરકારના પ્રતાપથી હાલમાં ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર શાંતિદેવીનું સામ્રાજ્ય પ્રસરી રહ્યું છે, તેથી જયપુરની સેના દીર્ઘકાળથી કાર્યહીન અવસ્થામાં પડી રહી છે. ગમે તેવી વીર સેના હોય તે પણ જે દીર્ઘસમયપર્યંત આલસ્યમાં લીન રહે તો તેનું સામર્થ્ય નષ્ટ થાય છે. સેના જેમ રણ-ક્ષેત્રમાં અધિક ઉપસ્થિત થાય તેમ તેનો ઉત્સાહ, તેનું બળ તથા તેનું વિક્રમ અધિક વૃદ્ધિગત થાય છે. મુસલમાનપાદશાહોના સમયમાં જયપુરના માનસિંહ, મીરજરાજ જયસિંહ વગેરે રાજાઓના હાથનીચેની સેના ભારતની સમસ્ત સેનાઓમાં અધિક પરાક્રમી તથા વીર ગણાતી હતી. આ જય-પુરની સેનાએ એક વખત બંગાળાદેશ જીત્યો હતો. દેશીરાજાઓની સેનાને હાલમાં કોઈપણ પ્રકારનું કાર્ય નથી; પરંતુ તેમનું બળ અને તેમનો ઉત્સાહ વૃદ્ધિગત કરે એવું કાર્ય તેમની પાસેથી લેવું ઉચિત છે.

સામંતો—જયપુરપતિ પૃથ્વીરાજે પોતાના બાર પુત્રોને બાર પ્રધાન સામંતો બનાવ્યા હતા. કર્નલ ટૉડ ઉક્ત બાર પુત્રોનાં નામ તથા પોતાના સમયના સામંતોનાં નામ નીચે પ્રમાણે લખી ગયા છે:-

પૃથ્વીરાજના પુત્રોના	કુટુંબનાં નામ	તેમના તાખાના પ્રદેશોનાં નામ	વર્તમાન સામંતોનાં નામ	આમદાની રૂ.	સેનાની સંખ્યા
ચતુર્ભુજ કલ્યાણસિંહ નાથૂ બલભદ્ર જગમોહ અને તેનો પુત્ર ખેંગાર સુરતાનસિંહ પચાયન ગોગા કાયમાસંહ કુંભાજી સુરતસિંહ બનવીર	ચતુર્ભુજોત કલ્યાણોત નાથાવત બલભદ્રોત ખાંગારોત સુરતાનોત પચાનોત ગોગાવત ખૂંભાની કુંભાવત શિવબરન પોતા બનવીર પોતા	પવાર, વગર હાટવાડા ચૌમૂ અચરાલ ટોડરી ચાંદસર સંખૂરા ધૂતી લાંસખો માહર નૈનદિર વાટકો	વાઘસિંહ ગંગાસિંહ કિસનસિંહ કાયમસિંહ પૃથ્વીસિંહ ■ સલૈસિંહ રાવ ચાંદસિંહ પદાસિંહ રાવત સ્વરૂપસિંહ રાવત હરિસિંહ સ્વરૂપસિંહ	૧૮૦૦૦ ૨૫૦૦૦ ૧૧૫૦૦૦ ૨૮૮૫૦ ૨૫૦૦૦ ■ ૧૭૭૦૦ ૭૦૦૦૦ ૨૧૫૩૫ ૨૭૫૩૮ ૧૦૦૦૦ ૧૯૦૦૦	૨૮ ૪૭ ૨૦૫ ૧૭ ૪૦ ૦ ૩૨ ૮૮ ૩૧ ૪૫ ૧૬ ૩૫

ઐતિહાસવેત્તા કર્નલ ટૉડ પૃથ્વીરાજની બનાવેલી ઉક્ત ‘બારકિટરી’ અર્થાત્ બાર સામંતોની સૂચી પ્રકાશિત કરી નીચે એક ખીજી સૂચી આપે છે. તે સમયે જયપુરરાજ્યમાં કેટલી શાખાઓ હતી, અત્યેક શાખાના કેટલાં સામંતો હતા, એકંદરે કેટલી આમદાની થતી હતી તથા પુરૂષપ્રસંગે રાજાને કેટલા અશ્વારીહીઓ સામંતો તરફથી મળતા હતા, તેનો તેમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે:-

શાખાનાં નામ	પ્રત્યેક શાખાના સામ- તોની સંખ્યા	એકંદર આમદાની રૂ.	અશ્વરોહી સેના
અતુલુ જોત	૬	૫૩૮૦૦	૯૨
કલ્યાણોત	૧૯	૨૪૫૧૯૬	૪૨૨
નાથાવત	૧૦	૨૨૦૮૦૦	૩૭૧
બલભદ્રોત	૨	૧૩૦૮૫૦	૧૫૭
ખાંગારોત	૨૨	૪૦૨૮૦૬	૬૪૩
સુલતાનોત	૦	"	"
પાચાનોત	૩	૨૪૭૦૦	૪૫
ગોગાવત	૧૩	૧૬૭૯૮૦	૨૭૩
કુંભાની	૨	૨૨૭૮૭	૩૫
કુંભાવત	૬	૪૦૭૩૮	૬૮
શિવબરન પોતા	૩	૪૯૫૦૦	૭૩
બનવીર પોતા	૩	૨૬૫૭૫	૪૮
રાજાવત	૧૬	૧૯૮૧૩૭	૩૯૨
નરકા	૬	૯૧૦૬૯	૯૨
બાકાવત	૪	૩૪૬૦૦	૫૩
પૂણીમલોત	૧	૧૦૦૦૦	૧૯
ભાટી	૪	૧૦૪૦૩૯	૨૦૫
ચોહાણ	૪	૩૦૫૦૦	૬૧
બડગૂજર	૬	૩૨૦૦૦	૫૮
ચંદાવત	૧	૧૪૦૦૦	૨૧
સીકરવાર	૨	૪૫૦૦	૮
ગૂજર	૩	૧૫૩૦૦	૩૦
રાગડ	૬	૨૯૧૧૦૫	૫૪૯
ખેતડી	૪	૧૨૦૦૦૦	૨૮૧
ખાકાણ	૧૨	૩૧૨૦૦૦	૬૦૬
સુસલમાન	૯	૧૪૧૪૦૦	૨૭૪

મહારાજ આગિસન ૯૦ સં ૧૮૬૪ માં પોતાના અંથમાં જ્યપુરરાજ્યના સામતોની નિમ્નલિખિત સ્થિતિ પ્રકાશિતકરી ગયા છે; પરંતુ વર્તમાન સમયમાં સામતોમાં તેથી પશુ અધિક પરિવર્તન થઇ ગયું છે.

શાખા	તેમના તાખાના દેશો	પ્રધાન સામતોની આમદાની	હિપવંશની સંખ્યા	એકંદર આમદાની
પૂણીમલોત	નૌમિડા	૧૦૦૦૦	૧	૧૦૦૦૦
ભીમપોતા	(અધિકારમાંથી તેમના તાખાના દેશો જતા રહ્યા)	૦	૦	૨૦૦૦
નાથાવત	ચૂરન	૧૦૦૦૦	૧૦	૨૪૭૦૦
પાચાનોત	સાંભર	૧૭૭૦૦	૩	૦
સુલતાનોત	સૂરત	૨૨૦૦૦	૦	૧૩૦૦૦૦
ખાંગારોત	ડિગ્ગી	૫૦૦૦	૨૨	"
રાજાવત	ચંદલાઈ	૨૦૦૦૦	૨૬	૨૪૫૦૦૦
પ્રતાપજી	નથી	૦	૦	૧૦૦૦૦૦
બલભદ્રોત	આચરોલ	૨૮૮૫૦	૨	૧૬૭૯૦૦

૧ હકત યાર શાખાઓ કલવાહા ભતિની હતી; પરંતુ હિપવંશકત યાર પ્રધાનસામતોના અધિકારમાં તે નહોતી,
 ૨ હિપવંશકત યાર પ્રધાન સામતો વિદેશીય હોતેમાં અતેક નાતિ અને વર્ણ છે,
 ૨ વર્તમાન સમયમાં હકત સામતોમાં અત્યંત પરિવર્તન થઈ ગયું છે.

સુરદાસ	નથી	૦	૦	૨૩૭૮૭	અન્યોન્ય સામંતો
કેલાણોત	કાલવાર	૨૫૦૦૦	૧૮	૪૦૭૩૮	
ચતુર્ભુજોત	ખગર	૪૦૦૦૦	૬	૪૬૫૦૦	
ગોગાવત	ફની	૭૦૦૦૦	૧૩	૨૬૫૭૫	
કુંભાની	ભાતુક	૨૧૦૦૦	૨	૩૦૦૦૦	
કુંભાવત	મહાર	૨૭૫૩૮	૬	૩૪૬૦૦	
સુવર્ણપોતા	નીનધાર	૧૦૦૦૦	૩	૦	
વનવીરપોતા	વાટકા	૧૯૦૦૦	૩	■	
નરકા	ઉતિયારા	૨૦૦૦૦	૬	■	
ખાંકાવત	લવાન	૧૫૦૦૦	૪	૦	

અમરરાજ્યનાં કેટલાંક પ્રાચીન નગરોનાં નામ પ્રકાશિત કરી અમે આ ઇતિહાસનો ઉપસંહાર કરીએ છીએ. તપાસ કરવાથી આ સર્વ નગરોમાં અનેક પ્રાચીન પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થશે.

મોરાર અથવા મોરખજ—એ દેવરાહથી નવ કોશના અંતરપર સ્થિત છે. મોરખજ નામના એક ચૌહાણરાજ્યએ એ નગર બંધાવ્યું હતું.

આમાનેર—એ લાલસોટથી ત્રણ કોશ પૂર્વમાં સ્થિત છે. એ નગર અત્યંત પ્રાચીન છે. એ પૂર્વે એક ચૌહાણરાજ્યની રાજધાની હતી.

માનગઢ—એ થોલાહથી પાંચ કોશના અંતરપર છે. એ કુંગરપર એક પ્રાચીનનગર અને કિલ્લાના પ્વંસાવરોષના રૂપમાં છે. કછવાહાઓના શાસનકાળપૂર્વે દૂંઢાડના રાજ્યોએ તેની સ્થાપના કરી હતી.

અમરગઢ—એ ખુશાલગઢથી ત્રણકોશના અંતરપર છે. નાગવંશીઓએ એની સ્થાપના કરી હતી. વરેલ—એ માચેરીથી ત્રણ કોશના અંતરપર છે. એવી જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે કે પાંડવોએ એની સ્થાપના કરી હતી.

પાટણ અને મનીપુર—આ ઉભય નગરો દિલ્લીના પ્રાચીન જુવારરાજ્યોએ બંધાવ્યાં હતાં.

ખેરાર અથવા ખંડાર—એ રણથંભોરની નિકટ છે.

મોટગીર—એ ચંખલાના તટપર આવેલું છે.

અંબર વા આંબકેશ્વર—પ્રાચીન રાજધાની અંબરમાં એક કુંડ છે અને તેમાં શિવલિંગ છે. અમ્બુ લિંગ કુંડના જલમાં કુમેલું છે. જે દિવસે કુંડના જલમાં સર્વલિંગ દૂખી જશે તે દિવસે જયપુરરાજ્યનું પતન થશે. આ સ્થાનમાં અનેક શિલાલેખો પણ છે.^૧

૧ સૂળ પુસ્તકમાં અંબરના વર્ણનના કેવળ ૮ અધ્યાયો છે. પ્રથમ ચાર અધ્યાયોમાં જયપુરરાજ્યનો વંશ-ચરંપરાગત ઇતિહાસ આથી ત્રણ અધ્યાયોમાં રોખાવાટીનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. તે પછી એક અધ્યાયમાં જયપુર-રાજ્યનું ભૌગોલિક વર્ણન અને ઉપસંહાર છે.

પરંતુ આ વાત લક્ષ્યમાં રાખવાની છે કે આ અને અનુવાદ બંગાળીભાષામાંથી કરવામાં આવ્યો છે. બંગાળી-લેખકે જયપુરનો ઇતિહાસ આઠ અધ્યાયો સુધી વધારી તેની પછી રોખાવાટીનો ઇતિહાસ લખ્યો છે અને ત્યાર-પછી પુનઃ જયપુરના ઇતિહાસનું પરિશિષ્ટ લખ્યું છે. આ પ્રકારે કર્નલ ટોડના આઠ અધ્યાયોને બંગાળી આલેખ-ચંદ્ર ચૌદ અધ્યાયોમાં સમાપ્ત કર્યાં છે.

જયપુરરાજ્યના ઇતિહાસનું પરિશિષ્ટ

જયપુરના ઇતિહાસનું ભાષાતર થઇ તે મુદ્રિત થયા પછી અમને જયપુરના દુબારના એક ઉચ્ચ મનુષ્યની કૃપાથી 'જયવશ' નામનું એક મહાકાવ્ય પ્રાપ્ત થયું આ કાવ્ય નીતાગમ નામના એક કવિએ સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે આ કાવ્યમાં કુશાલ વા કછવાહા રાજવંશના આઘપુરપ મોહદેવથી તૃતીય જયસિંહના શાસનકાળપર્યંત વર્ણન પ્રવાહિત ધારાની પેઠે આપવામાં આવ્યું છે અને આદિથી અતર્યંત તે કાવ્ય વાચ્યુ તે અમને અને અગ્રગણ્ય ઇતિહાસ વેત્તા કર્નલ ટોડના વર્ણનથી ભિન્ન વર્ણન પ્રાપ્ત થયું કર્નલ ટોડે અર્ધગતાબ્દથી અધિક મુશ્કેલી કછવાહાલોકોના લખેલા અને અત્યંત પ્રાચીન ગ્રંથોને જયપુરરાજ્યનો ઇતિહાસ નાખ્યો હતો, અને જયવશ ના પ્રણેતા કવિએ સીતાગમે જયપુરના મહારાજ તૃતીય જયસિંહની આજ્ઞાથી સવત ૧૮૪૭ માં ઉક્ત ગ્રંથ લખ્યો હતો આ કવિએ પણ અવશ્ય જયપુરના ગણના મહાલયમાના પ્રાચીન ગ્રંથો અને દક્ષિણ ભોઇનેજ પોતાનો ગ્રંથ રચ્યો છે માટે ઉક્ત ઉભય ગ્રંથોથી થી કોનું વર્ણન શુદ્ધ અને માત્ર બ્રમપૂર્ણ છે તેનો નિષ્ણય કરવા એ યાદ મહજ વાત નથી

તોપણ અમારે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે કર્નલ ટોડે જેવા નિષ્પક્ષપાતથી જયપુર-રાજ્યનો ઇતિહાસ લખ્યો છે તેવા નિષ્પક્ષપાત જયવશ ના પ્રણેતા સંપૂર્ણતઃ સાચવી શક્યા નથી તેમનું કાવ્ય ભારતવર્ષના પ્રાચીન કવિઓના કાવ્યોની પેઠે રૂપનાથી જડિત અને ઉચ્ચ પ્રશંસાથી પશ્ચિપૂર્ણ છે અનેક જાણવા જેવી અને મહત્ત્વની અતિહાસિક ઘટનાઓને તેમાં છોડી દેવામાં આવી છે જયપુરના રાજવંશ દિગ્વીના યુસનમાનસઆદની સાથે જે સગાઈ સ્થાપન કરી હતી અને ઘોડો સંબંધ બોડ્યો હતો તથા તેની આધીનતા સ્વીકારી હતી તે વિશે કાંઈપણ ઉલ્લેખ ઉક્ત કાવ્યમાં દષ્ટિગોચર થતો નથી કર્નલ ટોડે નિષ્પક્ષપાતથી જે સંપૂર્ણ ઐતિહાસિકસત્ય અને તથ્ય પ્રાશિત કયું છે, તેને ઉક્ત કાવ્યમાં ગ્રહાન મળ્યું નથી પરંતુ અમે એમ પણ કહી શકતા નથી કે ઉક્ત કાવ્ય સંપૂર્ણતઃ ભ્રાંતિથી પશ્ચિપૂર્ણ છે, માટે આપણે ઉક્ત ઉભય લેખકોના વર્ણન સાવધાની થી તપાસવા જોઈએ

કર્નલ ટોડે સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાન નહોતા તેમણે આ વાત પોતાના ગ્રંથમાં અનેક ગ્રાંથો સ્વીકારી છે તેમના શુરુ થતી જ્ઞાનચક્ર પ્રાચીન ગ્રંથો વાચી મુખથી તેની વ્યાખ્યા કરી તેનો અર્થ કર્નલ ટોડેને સમજાવતા હતા અને તેઓ તત્કાળ તેને અંગ્રેજી ભાષામાં લખી ચેતા હતા જો કે યતિ જ્ઞાનચક્ર મહા સમર્થ વિદ્વાન હતા તથાપિ તેઓ શીઘ્રતાથી વ્યાખ્યા કરતા હતા તેથી કોઈપણ સ્થાને તેમનાથી ભૂલ ન થઈ હોય અથવા તેમણે કોઈ જાણવાજેવી વાત છોડી દીધી નહિ હોય અથવા કર્નલ ટોડે ભાષાતર કરતી વખતે કોઈ વિગ્રિષ્ટ સ્થાનનું નામ વા કોઈ કાવ્યનો અર્થ વિપરીત લખી દીધો ન હોય એમ માની જકાતુ નથી મોટા મુનિઓ પણ ભૂલ કરી દે છે, તો પછી યતિ જ્ઞાનચક્રે વા કર્નલ ટોડે ભૂન કરી ન હોય એ વાત સંભવિત નથી તેમજ "જયવશ" ના પ્રણેતાએ ભૂલ ન કરી હોય એ વાત પણ સંભવિત નથી, તોપણ તેઓ સંસ્કૃતના એક વિખ્યાત પદિત હતા, તેમણે સ્વયં રાજમહાલયમાના અનેક ગ્રંથોને જયપુરના પ્રાચીન ગણઓનો ઇતિહાસ ગ્રંથરૂપે કર્યો હતો માટે તેમણે થોડી ભૂલો કરી હોય એમ લાગે છે

જે જે ઘટનાઓ સમયે ઉભયનો એકમત નથી તેનો અમે અલગ સંલેખમાં અગ્ર ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. જયપુરના ઇતિહાસના પ્રથમ અધ્યાયમાં કર્નલ ટોડે જણાવ્યું છે કે "રાજા નળની ૩૩મી પેઢીએ મહારાજ સરસિંહનું મન્ન થયા પછી તેમના બ્રાતાએ જળધર્મ સિંહામનપર અધિાર સ્થાપિત

કરી પોતાના બંધુના પુત્ર દ્વેરાયને અધિકારથી રચીત કર્યો; ” પરંતુ ‘જયવંશકાવ્ય’માં અન્ય પ્રકારનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં કવિએ જે વર્ણન કર્યું છે તેનો સારાંશ એ છે કે:—“નિપદદેશની અંતર્ગત બરેલી રાજધાનીમાં ઇશિસિંહ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો; ઇશિસિંહને સોદહેવ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. બ્યારે ૧ સોદહેવ યુવાવસ્થામાં આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાના પિતાની આજ્ઞા લઇ યુર્નર-દેશના યોધા નામના રાજ્યપર આક્રમણ કર્યું. પ્રયત્ન યુદ્ધ કરી ઉક્ત દેશ જીતી લઈ તેણે ત્યાં પોતાની સત્તાનો વિસ્તાર કર્યો અને પોતાના પિતાને ત્યાં જઈ વસવાને કહ્યું.” તેથી તેના પિતા ઇશિસિંહ સહ-કુટુંબ ઉક્ત દેશમાં જઈ ત્યાં નિવાસ કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી થોડા સમયમાં સોદહેવ પૂર્વ તરફ આવેલા માચીપ્રદેશના મહારાજની સામે યુદ્ધ કરવાને ગયો. માચીના રાજા અને તેના માંડલિકાની સામે સોદહેવને લયંકર યુદ્ધ થયું. આખો દિવસ યુદ્ધ થયા પછી રાત્રિના સમયે બ્યારે કુલદેવી પ્રસન્ન થઇ ત્યારે તેણે સોદહેવને પ્રત્યક્ષ દર્શન દીધું અને તેને અભયવચન આપ્યું. બીજો દિવસે પ્રાતઃકાળ થતાંજ પુનઃ પ્રયત્ન યુદ્ધનો પ્રારંભ થયો. દેવીના વરથી સોદહેવે માચીના રાજા અને તેના માંડલિકાના પ્રાણ લઇ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. તેણે માચીનગરમાં પોતાની દેવીનું મંદિર બંધાવ્યું. માચી-દેશ જણા પછી સોદહેવે રજાહ નામનો દેશ જીતી લીધો અને ત્યાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. પોતાના પિતા ઇશિસિંહની આજ્ઞાથી સોદહેવે ઉક્ત ખોલદેશમાં નિવાસ કર્યો. થોડા સમય પછી તેના પિતા ઇશિસિંહ આ સંસારમાંથી વિદાય થઇ ગયા, ત્યારે ઇ. સ. ૧૦૨૩માં સોદહેવ પોતાના પિતાના રાજ્યપર અભિષિક્ત થઇ પ્રયત્ન કરતાપસંહિત રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

ઈતિહાસવેત્તા કર્નલ ટોડે સોદહેવના શાસનનો કાંઇ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. કેવળ તેમણે એટલું જણાવ્યું છે કે તેના પુત્ર ખોલદેશ જીતી લીધો હતો; પરંતુ જયવંશના પ્રણેતા જણાવે છે કે સોદહેવે ક્વયં ખોલદેશ જીતી લીધો હતો. આ વરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે કર્નલ ટોડે તાન-ચંદ્રના અનુવાદના દોષથીજ આ પ્રમાણે લખ્યું હશે અથવા કર્નલ ટોડે જે ગ્રંથની સહાય લીધી હતી તેમાં એજ પ્રમાણે જણાવ્યું હશે.

કર્નલ ટોડે સોદહેવના પુત્ર દ્વેરાયના સંબંધમાં જે કાંઇ લખ્યું છે તેનું સમર્થન જયવંશના કતાંએ કર્યું નથી. કર્નલ ટોડે સોદહેવના પુત્રનું નામ દ્વેરાય જણાવ્યું છે; પરંતુ જયવંશકારે તેમનું નામ દુર્લભસિંહ લખ્યું છે. ‘દુર્લભ’ અપભ્રંશ થઇ ‘દ્વેર’ કદિબની શકતા નથી. કર્નલ ટોડે અનેક સ્થાનોમાં નામની અદલાબદલી કરી છે. જયવંશના કતાં જણાવે છે કે, સોદહેવનું મરણ થયા પછી તેના પુત્ર દુર્લભસિંહ પોતાના પિતાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા હતા. દુર્લભસિંહ અતુલ પરાક્રમસંહિત રાજ્ય કરતા હતા. કર્નલ ટોડે દ્વેરાયપર આવી પડેલી આપત્તિ, તેમણે ખોલદેશના મીના અધીશ્વરનો ગ્રહણ કરેલો આશ્રય તથા તેમણે મીનાપતિનો કરેલો પ્રાણનાશ એજ ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે ઘટનાઓ જયવંશના પ્રણેતાએ કિચિત્ પણ વર્ણવી નથી. કર્નલ ટોડે જણાવે છે કે “દ્વેરાયનું મૃત્યુ થયા પછી તેમની વિધવા રાણીને એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો, જેનું નામ કાકિલ રાખવામાં આવ્યું;—” પરંતુ જયવંશના પ્રણેતાએ લખ્યું છે કે, “દુર્લભસિંહને કાકિલ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો; બ્યારે કાકિલ યોગ્ય વયનો થયો ત્યારે તેના પિતાએ તેને ભાંડારેજ જીતવાને માટે મોકલ્યો. કુમાર કાકિલે પોતાની પ્રયત્ન સેનાની સહાયથી ભાંડારેજપતિને પરાસ્ત કરી તે દેશપર પોતાના પિતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અને ત્યાર પછી તે પોતાની રાજધાનીમાં પાછો ફર્યો.” અહીંયાં ઉક્ત ઉલ્લેખ લેખકોનો મતભેદ પુનઃ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. હવે કોની વાત સત્ય છે તેનો નિર્ણય કરવો એ કાંઈ સરલ કાર્ય નથી.

૧ કર્નલ ટોડે સૂરસિંહ લખ્યું છે. એજી બાષામાં ‘દ’ અક્ષર નથી તેથી તેમણે ‘દ’ને સ્થાને ‘ર’નો પ્રયોગ કર્યો હશે.

૨ પાંડકોને જ્યપુરાના ઇતિહાસપરથી વિહિત થયું હશે કે સોદહેવના પુત્ર દ્વેરાયે પોતાના આશ્રયદાતા મીનાલોકના અધીશ્વરની હત્યા કરીને ખોલદેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો; પરંતુ જયવંશના કતાં જણાવે છે કે સોદહેવે ખોલદેશ જીતી લીધો હતો. એમ જણાય છે કે કર્નલ ટોડે જ્ઞાનચંદ્રના મુખથી ‘ખોલ’ શબ્દ સાંભળી ભૂલથી ખોલદેશ લખી દીધું હશે.

કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે કાકિલની પછી તેનો પુત્ર માઇદલ અથવા માદલ તેના સિંહાસન પર અધિષ્ઠિત થયો અને તેની પછી તેના પુત્ર હનુએ રાજસિંહાસન પ્રાપ્ત કર્યું પરંતુ જયપ શ્રમા માઇદલ વા માદલ નામનો ચત્કિચિત્ત પણ ઉદ્દેશ નથી જયવ શકારે કાકિલના પુત્રનું નામ હનુદેવ લખ્યું છે

કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે હનુદેવની પછી તેના પુત્ર કુડને રાજસિંહાસન પ્રાપ્ત થયું પરંતુ જયવ શના પ્રણેતાએ લખ્યું છે કે હનુદેવનો પુત્ર જાનદેવ હતો અહીં આ પુત્ર મતભેદ દર્શિ ગોચર થાય છે

કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે ત્યારપછી પળન વા પળન કેળાહાઓના સિંહાસન પર વિરાજમાન થયો જયવ શકારે તેનું નામ પ્રળેન જણાવ્યું છે, પરંતુ અમારા ગણવામા પળવન આવ્યું છે અહીં આ પણ સ્પષ્ટ મતભેદ છે

કર્નલ ટૉડે મલેસી પછીના જે અગીઆર રાજાઓની નામાવળી પ્રકાશિત કરી છે તેને બદલે જયવ શકારે દશ નામો આપ્યા છે અને નીચે ઉલ્લેખ સૂચિઓ પ્રકટ કરીએ છીએ —

કર્નલ ટૉડની સૂચિ

- ૧ બીજલ
- ૨ રાજદેવ
- ૩ કેલ્યાણ
- ૪ કુતલ
- ૫ જવાનસિંહ
- ૬ ઉદયકરણ
- ૭ નરાસહ
- ૮ વનવીર
- ૯ ઉદારણ
- ૧૦ ચંદ્રસેન
- ૧૧ પૃથ્વીરાજ

જયવ શના પ્રણેતાની સૂચિ

- ૧ બીજર
- ૨ રાજદેવ
- ૩ કીલન
- ૪ કુતિલક
- ૫ જૂનસી
- ૬ ઉદયકરણ
- ૭ વૃસિહ
- ૮ ઉદરણ
- ૯ ચંદ્રસેન
- ૧૦ પૃથ્વીરાજ

ઉપરના ત ઉલ્લેખ સૂચિઓમા શુ ભેદ છે તે સરલતાથી જાણી શકાય છે કર્નલ ટૉડ જયા અગી આર નામો લખ્યા છે ત્યાં જયવ શના કર્નાએ દશ નામોજ લખ્યા છે જયવ શના પ્રણેતાએ વન વીરના નામનો દેશ પણ ઉલ્લેખ નથી તેણે પોતાના મતમા સ્પષ્ટરીતે જણાવ્યું છે કે વૃસિહનો પુત્ર ઉદરણ હતો કર્નલ ટૉડે પોતાની ઇચ્છાથી કે પ્રપણ આધારવિના વૃસિહા પુત્રને વનવીર બનાવી દીધો હોય એ વાત અમે માની શકતા નથી તેમણે જે અથતા આધાર ઉકત સૂચિ પ્રકટ કરી છે તેમા અવશ્ય વનવીરનો ઉલ્લેખ હશે

જયવ શના પ્રણેતાએ પૃથ્વીરાજના એકના એક પુત્ર ભારમદનનું વર્ણન કર્યું છે પરંતુ કર્નલ ટૉડે પૃથ્વીરાજને સત્તર પુત્રો તથા એમ જણાવ્યું છે પણ આ સ્થળે અમને કર્નલ ટૉડની વાત વિશેષ સત્ય લાગે છે પૃથ્વીરાજને ભારમદનસિવાય બીજા પુત્રા હતા એ વાત સિદ્ધ કરનારા એક પ્રમાણો પ્રાપ્ત થાય છે પૃથ્વીરાજે અખરગભ્ય બાર લાગે મા વિલકત કરીને પોતાના બાર પુત્રોને વહેલી આપ્યું હતું એ વાત સર્વ કોઈ જાણે છે અને તેજ કારણથી અખરમા બારાકોટ રીની ઉપાધિયો એજાબાતા પ્રધાનસામતો વિજમાન છે અમને એમ જણાય છે કે જયવ શ યરે આ સ્થાને ઐતિહાસિકતથ્યને તિલાંજલિ આપી છે

કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે પૃથ્વીરાજના દ્વિતીય પુત્ર ભીમે પોતાના પિતાનો મધ ક્યો હતો, પરંતુ જયવ શકારે એવો ઉલ્લેખ ક્યો નથી તેણે પૃથ્વીરાજના ગ્વાલાવિમ મૃત્યુનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અમારું અનુમાન એવું છે કે જયવ શકારે ગાજન શત્રુ કનક ક્ષત્ર ગાખાને મારેજ ઉકત દુખ દાયક ઘટનાનો ઉલ્લેખ કર્યો નહિ હોય

જયવ શના પ્રણેતાએ લખ્યું છે કે ભારમદનના પુત્ર લગવતદાસ હતા પરંતુ કર્નલ ટૉડ તેમને

ભગવાનદાસ જણાવ્યા છે વળી કર્નલ દોડે રાજ ભગવાનદાસની પાદશાહ અકબર સાથેની જે મિત્રતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે સમયે જયવશકાર સર્વથા મોન રહ્યા છે જયવશકારે સૂનથી પણ કાઠપણુ ઠેઠાણે નથી લખ્યું કે યવનનાદશાહની સાથે મહારાજ ભગવાનદાસને મિત્રતા હતી અથવા મગાઈ વા માડ-લકતવનો સમય હતો ભગવાનદાસની કન્યાની માથે કુમાર સીમના વિવાહ થયાની વાત માત્ર કર્નલ દોડેજ નહિ, પરંતુ અન્યન્ય ઇતિહાસવેત્તાઓએ પણ લખી છે પણ જયવશકારે તેનો કાઠપણુ ઉલ્લેખ કર્યો નથી

ઇતિહાસવેત્તા કર્નલ દોડે જણાવે છે કે ભગવાનદાસના ભત્રીજા અને ઉત્તરાધિકારી માનસિંહ હતા પરંતુ જયવશકારે જણાવ્યું છે કે માનસિંહ ભગવાનદાસના પુત્ર હતા આથી કર્નલ દોડેની જ ભૂલ જણાય છે કર્નલ દોડે લખે છે કે ભગવાનદાસને ત્રણ ભાતાઓ હતા, સુરતસિંહ, માધોસિંહ અને જગતસિંહ, પરંતુ જયનશના પ્રણેતા જણાવે છે કે માનસિંહની કન્યાની રાણીના ગર્ભથી જગતાસિંહનો જન્મ થયો હતો અને એમ જણાય છે કે કર્નલ દોડે જગતસિંહને માનસિંહના પુત્ર નહિ લખતા ભૂલથી માનસિંહને જગતસિંહના પુત્ર જણાવ્યા હશે જગતસિંહ માનસિંહના પુત્ર હતા એવું વ્રતાત અનેક સ્થળે પ્રાપ્ત થાય છે

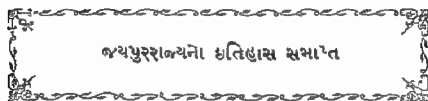
જયનશના પ્રણેતાએ લખ્યું છે કે રાજ ભગવાનદાસે પોતાના પુત્ર માનસિંહ અને પોતાના પૌત્ર જગતસિંહતહિત ભારતવર્ષના અનેક પ્રદેશોમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો માનસિંહની પેઠે જગતસિંહ એક મહાન ધનુર્ધારી હતા તેમણે પોતાના પિતાની સાથે અનેક યુદ્ધોમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી પરમ યશ મેળવ્યો હતો પરંતુ તેમનું આકાળમૃત્યુ થઇ ગયું, જેથી ભગવાનદાસ અને માનસિંહ ઉડા શોકસાગરમાં નિમગ્ન થયા અત્ય સમય પછી માનસિંહ યુર્જરદેશ જીતવાને માટે ગયા, આ સમયે રાજ ભગવાનદાસ સસાર છોડી ગયા ત્યાર પછી માનસિંહ અબરના સિંહાસનપર વિગજમાન થયા અને પોતાના પૌત્ર (જગતસિંહના પુત્ર) મહતસિંહની સાથે અનેક દેશો જીતવાને માટે બહાર પડ્યા હુલ્લીગનશાત્ મહતસિંહનું આકાળમૃત્યુ થયું આ પ્રબળ શોકથી થોડા સમય પછી માનસિંહે પણ પોતાના પ્રાણ-ત્યાગ કર્યો આ સ્થાને કર્નલ દોડે વરતા અને જયનશકારનો ઉલ્લેખ વિશેષ સત્ય લાગે છે

કર્નલ દોડે લખ્યું છે કે આ પછી જગતસિંહના પૌત્ર જયસિંહ અબરના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા જયવશકારે પણ એમજ જણાવ્યું છે વળી તેમની પછી તેમનો પુત્ર રામસિંહ જયપુરના તખ્તપર બેઠો એ વાત પણ ઉલ્લેખ થયો માન્ય રાખે છે ત્યાંપછી કર્નલ દોડે લખ્યું છે કે - “રામસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી તેના પુત્ર ત્રિશનાસિંહ વા વિષ્ણુસિંહ અબરના સિંહાસનપર પ્રતિષ્ઠિત થયા, પરંતુ જયવશકારે જણાવે છે કે, ‘રામસિંહના પુત્ર કૃષ્ણસિંહ હતા તેમનો વણું સ્થામ હતો તેથી તેમનું નામ કૃષ્ણસિંહ રાખનામાં આવ્યું હતું રામસિંહે પોતાના પુત્ર કૃષ્ણસિંહની સાથે દક્ષિણના યુદ્ધમાં ગમન કર્યું હતું ગ્ણભૂમિમાં રામસિંહ શત્રુઓના પ્રહારથી ઘાયલ થયા આથી કૃષ્ણસિંહે મહાક્રોધિત થઇ શત્રુઓપર પ્રબળ વેગથી હલ્લો કર્યો અને તેમનાપર આત્મોની વૃષ્ટિ કરવા માઢી પરંતુ શત્રુઓના પ્રહારથી કૃષ્ણસિંહ રણભૂમિમાં મોર્ચા ગયા આ કૃષ્ણસિંહના પુત્ર વિષ્ણુસિંહ છે રામસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી તેમના પૌત્ર વિષ્ણુસિંહ અબરના મહારાજ થયા” વિષ્ણુસિંહના પુત્રો જયસિંહ અને વિજયસિંહ હતા, આ વાત ઉલ્લેખ થયેકારે સ્વીકારે છે કર્નલ દોડે જણાવે છે કે જગતસિંહ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાને ગયા હતા કવિ મીતારામ પણ જણાવે છે કે, તેમણે મહાસમારોહસહિત અશ્વમેધયજ્ઞ પ્રણું કર્યો હતો અને તે અનુષ્ઠાનમાં તેમને પુષ્કળ ખર્ચ થયો હતો

કર્નલ દોડે જણાવે છે કે, જયસિંહના જોષ્ઠ પુત્ર ઇશ્વરીસિંહે શત્રુઓના લયથી વિષપાન કરી આત્મહત્યા કરી હતી પરંતુ જયવશકારે જણાવે છે કે, ઇશ્વરીસિંહ મૈનારદેશ જીતી લઇ ત્યાંના રાજાને લતાપ્રહાર કર્યો હતો અને તે મહારાપતિએજ તેમને વિષ દઈને મારી નાખ્યા હતા કવિ-મીતારામે પોતાના કાવ્યકથામાં જયપુરના જયનશના કનકા કાઠપણુ સ્થળે પ્રનાશિત કર્યો નથી અને આ સ્થાને પણ તેમણે ઇશ્વરીસિંહના ગૌરવની રક્ષાને અર્થે ઉક્ત વ્રતાત પ્રગટ ન કરી હોય એવું

અનુમાન કરવું કાઠ અસંગત નથી. જયપુરના સિંહાસનને માટે ઇશ્વરીસિંહ અને માધવસિંહની વચ્ચે પ્રબળ વિવાદ ઉપસ્થિત થયો હતો અને મહાસંગ્રામ થયો હતો; પરંતુ કવિ સીતારામે તેનો કિંચિત્ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

ઇશ્વરીસિંહની પછી માધવસિંહ જયપુરના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા, એ વાત ઉલ્લેખ અંચકા સ્વીકારે છે. માધવસિંહને પૃથ્વીસિંહ અને પ્રતાપસિંહ એ બે પુત્રો હતા. કવિ સીતારામે જણાવ્યું છે પૃથ્વીસિંહે એકજ વર્ષ રાજ્ય કર્યો પછી શરીર છોડ્યું અને ત્યારપછી પ્રતાપસિંહ રાજ થયો. પ્રતાપસિંહના પુત્ર જગતસિંહના સંબંધમાં કવિ સીતારામે કાઠપિણ્ડ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. જગતસિંહ પુત્ર જયસિંહ હતા. જયસિંહની આગાથીજ કવિ સીતારામે ‘જયવંશ’ નામક મહાકાવ્ય નિર્માણ કર્યું હતું. તૃતીય જયસિંહના પુત્ર રામસિંહ અને તેમના દત્તકપુત્ર વર્તમાન મહારાણા માધોસિંહ છે.

જયપુરરાજ્યનો ઇતિહાસ સમાપ્ત

खण्ड ५ मो-शेखावाटीनुं राज्य

अध्याय १ लो

शेखावतशाખानी उत्पत्तिनुं वर्णन-अभरराज्यना उदयकरुणा तृतीय पुत्र आलो-
 द्वार उक्त शाખानी थयेली उत्पत्ति-भोक्लल-मुसलमानधर्मप्रचारक शेख पुरहान-तेना
 आशीर्वादशी भोक्लसिंहने थयेलो पुत्रलास-पुत्रने शेखाख नाम अर्पण करवुं-शेखाख-
 द्वारा थयेलो राज्यविस्तार-रायभदस-सुज-रायसाव-तेनी वीरतानो प्रकाश-सआर अकअरे
 तेने शासननी आपेली सन'ह-अ'उला अने उदयपुरनी प्राप्ति-तेनी वीरता अने तेनुं अरि-
 गिरिधर-तेमनी हत्यातुं वर्णन-द्वारकादास-तेमनुं सि'हनी साथेनुं विचित्र युद्ध-आन-
 जहान लोदीनी साथे थयेला युद्धमां तेमना प्राणुनो थयेलो नाश-वरसि'हदेव-अहादूरसि'ह-
 और'जळेये अ'उलाना देवभ'दिरनो विध्वंस करवाने करेली आझा-अहादूरसि'हनुं राजधानी
 छाडीने नासी जपुं-देवभ'दिरनी रक्षाने अर्थे सुजनसि'ह करेली प्रतिज्ञा-यवनसेनानी साथे
 थपुं युद्ध-भ'दिरनो विध्वंस-सआरानी सेनाये अ'उलाराज्यपर स्थापित करेलो अधिकार-
 डेसरीसि'ह अने इतेहसि'ह अ उलय आतामोनी वच्चे अ'उला राज्यनी थयेली वहे'यल्ली-
 इतेहसि'हना प्राणुनो नाश-डेसरीसि'ह दिवलीना सआरानी सत्तानो करेलो अस्वीकार-
 सआरानी सेनासाथे डेसरीसि'ह करेलुं युद्ध-तेना प्राणुनो थयेलो नाश-यवनसेनातुं तेना
 पुत्र उदयसि'हने अ'दीवान करवुं-उदयसि'हनुं अ'दीवानतरिके अजमेरमां रहवुं-अ'उला-
 पर पुनः स्थापित करेलो अधिकार-उदयसि'हनी भुक्ति अने तेने थयेली अ'उलानी प्राप्ति-
 अनोहरपुरपतिनी विरुद्ध उदयसि'ह करेलुं युद्ध-प्रप'यजण-अभरपति जयसि'ह अ'उला-
 पर नाभेलो घेरो-उदयसि'हनुं नासी जपुं-तेना पुत्र सवाईसि'ह अ'उलानी करेली प्राप्ति-
 सवाईसि'ह अभरराजनी आधीनतानो करेलो स्वीकार-अ'उलाना करेला विजाग-सवा-
 सि'हनुं मृत्यु.

तिहासवेत्ता कर्नल टॉड प्रथम जयपुरराज्यना छतिहासतुं वर्णन करीने पक्षी
 मूण राजवंशमांथी उत्पत्ति थयेली એક શાખાના અધિકારનીએના શેખાવટી
 નામના સ્વતંત્ર રાજ્યનો ઇતિહાસ આપે છે. તેઓ જણાવે છે કે હાલમા આ
 શાખા અત્યંત પ્રચલ છે. તેનું મૂળ રાજ્ય જયપુરસમાન છે. જો કે આ
 શાખાના કોઇ લખેલા ધારા નથી, તેમજ સ્થાથી રાજસલા નથી કિ'વા
 તેનો કોઈ પ્રધાન નેતા નથી; પરંતુ સામંતો અને સાધારણ
 પ્રજાના હિતની રક્ષા કરવાને અર્થે સર્વ માણસો એકસૂત્રમા પરિણ્વ
 થયેલા છે. જો કે આ લોકોમા કોઇ નિર્દિષ્ટ રાજનીતિ નથી તોપણ બ્યારે કોઈ
 પ્રજાજન વા સામંતના હિતનો નાશ કરવાને કોઇ ઉચુક્ત થાય છે, ત્યારે શેખાવાટીના સમસ્ત
 સામંતો ઉદયપુરમા એકત્રિત થાય છે અને તે મુકદ્દમાવિષે ચર્ચો ચલાવી તેનો યોગ્ય નિર્ણય કરે છે.

આ શા માની ઉત્પત્તિના સંબંધે નીચે પ્રમાણે હકિકત ઉપલબ્ધ થાય છે. અબરના રાજ ઉદય જરણનો તૃતીય પુત્ર બાલાજી સવત ૧૪૪૫ (ઇસ ૧૩૮૯) માં અબરના સિંહાસન પર અધિષ્ઠિત થયો હતો. શેખાવાડના સરદારો આ બાબે જાણના વશને છે. બાલાજીના સમયની અબરની રાજકીય અવસ્થા પ્રતિ આપણે દૃષ્ટિપાત કરીએ તો આપણી વિદિત થાય છે કે હાલ શેખાવાડના તાબામાં જે પ્રદેશ છે તે સમસ્ત પ્રદેશ તે સમયે ચૌહાણ અથવા તુવારલોકના હાથમાં હતો. તેમને કાઠ કાઠ વખત યુસન માનોના અત્યાચાર અને પીડનથી પીડિત થઇને તેમની આધીનતા સ્વીકારી પડતી હતી.

હાલમાં શેખાવતશાખાના જે લોકો વિદ્યમાન છે તે સર્વના આદિપુરુષ બાલાજી હતો. બાલાજીના પૌત્રને અમૃતસર પ્રદેશની પ્રાપ્તિ થઇ એમ ઇતિહાસપરથી જાત થાય છે. પરંતુ તેમણે તે પ્રદેશ પોતાના બાહુબળથી પ્રાપ્ત કર્યો હતો કે ઈતર કાઠ પ્રકારે તેમને તેની પ્રાપ્તિ થઇ હતી તે વિષ યાદ પણ માફિતી મળતી નથી તેમને ત્રણ પુત્રો થયા (૧) મોઝનજી (૨) મેમરાજી અને (૩) આઝ પોતાના પિતાનું મૃત્યુ થયા પછી મોકલજી તેમના સિંહાસન પર અધિષ્ઠિત થયા. બાલાજીના દ્વિતીયપુત્ર મેમરાજીના પુત્રો બાલાપાતાની અવટ કરી એળખાયા તેમના એક પુત્રને અબરના આરમિટરી નામના સામંતહાથમાં દસ્તગિરફી પ્રહણ કરવામાં આવ્યા કંતો આરમને એક કુમન નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયા હતા તેના વશને કુમાવત કહેવાયા પરંતુ હાલમાં તેમનો પ્રાપ્ત લોપ થઇ ગયા છે.

મોકલજી ઈર્ષકાળપર્યંત પુત્રહીન અવસ્થામાં ગયા અને જતે એક મુસનમાનફરીરના આ શીર્વાદથી તેમને એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયા તે ફકીરના સન્માનને અર્થે તે પુત્રનું નામ શખાજી ગણવામાં આવ્યું. રાજપૂતાનાના સમસ્ત શેખાવતસરદારોના આદિપુરુષ શેખાજી છે. ઉક્ત મુસલમાન ફકીરનું નામ શેખ શુરહાન હતું તેની દરગાહ અચરોલથી ત્રણ કોસના અંતર પર એ જ મોકનના નિવાસસ્થાનથી સાત ઝાપના અંતર પર વિદ્યમાન છે. ઉપરોક્ત ઘટના તૈમુરના આક્રમણ પછી અપ સમયમાં બની હતી તે પરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે ઉક્ત ફકીર ધર્મપ્રચારનું ૧૫ કરવાને માટે તૈમુરની પાઠળ રહ્યો હશે તે રાજપૂતોમાં મુસનમાનધર્મનો પ્રચાર કરવામાં સફળ બન્યા નહિ હોય, પરંતુ અતિથિ અને શરણાગતપાલન રાજપૂતો અવસ્થ તેનું રક્ષણ અને પ્રતિપાલન કરતા હતા.

શેખ શુરહાન જમણ કરતો કરતો એક સમયે અમૃતસર નગરની મકાર એક વિસ્તૃત મેદાનમાં જઈ પહોંચ્યો. દૈવદેશે મોઝનજી પછી તે રથા પર સિંચમાન હતા શેખ શુરહાન મોકનજીની સમીપ જઈ તેમને સનામ રીતે મોરડા - આપ અને યાદ લિખા આપણે? મોઝનજીએ નમ્રતાપૂર્વક મળ્યું - આપની જે ટિંગા હોય તે પૂરી કરવાનું હું તૈયાર છું. શેખ શુરહાને થોડાં દૈવ માગ્યું મોઝનજી પૂર્ણ અદા હતી કે આ ફકીરમાં દૈવીશક્તિ છે તેથી તમણે થોડા વખત પર જેનું હૃદ્ય દોહી લેવામાં આવ્યું ત્યારે એની એક બેસ મગાવી શેખ શુરહાને તે બેસના ખાતી થઈ ગયા રતનમાંથી પુષ્કળ હૃદ્ય ૧૫ આ આલન જનક મર્થ જેઠ મોઝનજીનો સમસ્ત સદેહ વિનષ્ટ થયો અને તમણે ઉમ્મન ફકીરની પામે એવો આલીસદ માગ્યો કે મને એક પુત્ર થાય મોકનજીની આશા પૂર્ણ થઈ અને થયા સમયે કળીંગના આલીસદઅનુસાર મોઝનજી રાણીને એક પુત્ર જન્મ્યો. ફકીરના સન્માનને ખાતર ઉક્ત બાળકનું નામ શેખા રાખવામાં આવ્યું શુરહાને એવી પણ આજ્ઞા ફરમાવી તી કે - એ બાલકને છવતપયત મુસનમાનબાળકની જેઠ બધી નામની માળા ધારણ કરાવવી એ માળાને બપારે ઉતાવળમાં આવે ત્યારે પીરની દરગાહમાં તેને લટકાવવી વળી એ બાળકને નીનરણું નામનો તથા ટોપી પહેરાવવા તેમજ એણે દિપણ સુવર્ણ માસ તથા જેમાં મધિર ગુલુ હોય એવું કોઈ જાતનું મામ આપું નહિ તદુપરાંત ઉત્તર દેશને મોકનજીને જણાવું કે - એ બાળક ના વશમાં જ્યારે પુત્ર જન્મે ત્યારે એ બે ગમે બે આપણે કુળનના નમા પાલવા અને મ રાના મધિરથી બાલકને રતાન કરાવું જે કે ઉમ્મન વગનાન આરમે મોઝનજીની વતી થયા છે તથાપિ મે નજીએ ઉમ્મત મળીના દર્શાવેના નિયમોનું પાલન ગવાની પ્રતિના ની હતી તેનું અઘાપિ મે દેશ પાલન રવામાં આવે છે મોઝનજી અમખ્ય વાળે આજ્ઞા મળના વિરતાગની બુમિમાં નિવાસ કરે છે અને તે મર્થ અઘાપિ ઉક્ત નિયમનું નહિ પાલન રે છે જે કે મિગમચરિત રીતિઅનુસાર સન રાજપૂતો પ્રતિના એ ના વગાહ(મુગ)નો શિંગા મરીને તેના માસનું લખણ કરે છે તથાપિ

શેખાવતોએ કદિપણુ વરાહનો શિકાર કર્યો નથી. જો કે કાળના પરિવર્તનથી શેખાવતખાળકોને બધી પહેરાવવી તથા તેને દરગાહમાં રાખી આવવી વગેરે પ્રથા હાલમાં પ્રબલ નથી; તથાપિ આજે પણ પ્રત્યેક શેખાવતકુલમાં પુત્ર જન્મે છે તો તે એ વર્ષપર્વત નીલવર્ણુનું ઝલણુટાપી પહેરે છે. વળી શેખ સુરહાનના સન્માનનું એક પ્રબલ ચિહ્ન એ છે કે શેખાવતોની પીતલવર્ણુની પતાકાની કોરપર નીલવર્ણુની પટ્ટી લગાડવામા આવે છે. શેખાવતો દઢ રીતે માને છે કે જે શેખાવત દીર્ઘ અંતર, પ્રમાદ વા ઇતર કોઇ કારણથી પોતાના ખાળકોને બધી બાંધતા નથી તેઓ કદિપણુ ઉન્નતિ પામતા નથી. રાજપૂતજાતિના ચારિત્ર્યનું એક બલત દષ્ટાત એ છે કે અમૃતસર અને તેની આસપાસના પ્રદેશને અંબરરાજ્યમાં સંયોજ દેવામાં આવ્યા છે; તોપણુ શેખ સુરહાનની દરગાહ અઘાપિ સુરક્ષિત છે અને તે પર કોઇ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરવામાં આવતો નથી. જે માણસ ઉક્ત દરગાહને આશ્રયે જાય છે, તેને રાજા બલપૂર્વક પકડી શકતો નથી. આ દરગાહની નિકટના તાલા નામના નગરમાં ઉક્ત શેખના સોથી અધિક વંશજો નિવાસ કરે છે અને તેઓ પોતાની જમીનનું મહેસુલ જરાપણુ ભરતા નથી.

શેખાજી પોતાના પિતાનું મૃત્યુ થયા પછી સિંહાસનપર અભિષિંકત થયા. તેમણે પોતાના બાહુબળથી પોતાની આસપાસના પ્રદેશમાંથી ૩૬૦ ગામે જીતીને પોતાના રાજ્યમાં સંયોજ દીધાં. શેખાજીના બાહુબળ અને પ્રતાપના સમાચાર શીઘ્ર અંબરના અધીશ્વરના સાંભળવામા આવ્યા. તેણે તરતજ પોતાની સેનાને શેખાજીપર આક્રમણ કરવાને મોકલી આપી; પરંતુ તેમણે પુનઃપ્રયાણોની સહાયથી પોતાના સ્વામી અંબરરાજની સેનાને નસાડી મૂકી. પ્રસ્તુત સમયે ઉક્ત દેશના સર્વ સામંતો અંબરપતિને પોતાના અધીશ્વરવચ્ચે માનતા હતા અને તે પ્રદેશમા જે વહેરો ઉત્પન્ન થતો તેને અંબરરાજને નજર કરવામા આવતો હતો; પરંતુ શેખાજીએ પોતાના બાહુબળ અને પ્રબલ પ્રતાપથી પોતાનો દેશ અંબરરાજ્યથી સર્વથા મુક્ત કરી લીધો અને તેઓ પોતે સ્વતંત્ર રાજા બની ગયા. શેખાવાદીનું રાજ્ય દીર્ઘકાળપર્થ અર્થાત્ અંબરપતિ સવાઇ જયસિંહના સમયપર્થ સ્વતંત્ર રહ્યું. સવાઈ જયસિંહે દિલ્લીના સમ્રાટને આધીન થઇ તેનાદ્વારા ઉચ્ચપદપર નિયુક્ત થઇ સમ્રાટની સેનાની સહાયથી શેખાવાદીપર આક્રમણ કર્યું અને ત્યાંના અધીશ્વરને પરાસ્ત કર્યો તથા તેને અંબરના માડ-લિકતરિકે સ્થાપિત કરી તેની પાસેથી નિયમાનુસાર ખંડણી લીધી.

શેખાવાદીના આબનેતા શેખાજીએ દીર્ઘકાળપર્થત પ્રબલ પ્રભુતાનો વિસ્તાર કરી દેહ છોડી. તેમની પછી તેમના પુત્ર રાયમલ્લ તેમના સિંહાસનપર અભિષિંકત થયા. રાયમલ્લનાં શાસન અને બલવિક્રમસંયોગે ઇતિહાસમાં કાંઇ ઉલ્લેખ જણાતો નથી. રાયમલ્લની પછી મુજબ અમૃતસરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા તેમને ત્રણ પુત્રો થયા. (૧) નૂનકરણ (૨) રાયસાલ અને (૩) ગોપાલ. તેમની પછી તેમના જ્યેષ્ઠ કુમાર નૂનકરણ અમૃતસરના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા. રાયસાલ લામ્બી નામના પ્રદેશના અને ગોપાલ ઝાહલી નામના પ્રદેશના સામંતતારકે સ્થાપિત થયા. રાયસાલના એક કૃત્યથી શેખાવાદીના સૌભાગ્યનો સૂચ શીઘ્ર ઉદિત થયો.

શેખાવાદીના અધીશ્વર નૂનકરણની પાસે દેવીદાસ નામનો એક વણિક મંત્રી હતો. દેવીદાસ પરમ તેજસ્વી અને ચતુર પુરુષ હતો. એક સમયે દેવીદાસે વાતવાતમાં પોતાના રાજાને કહ્યું કે:- “ પિતાની સપત્તિપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને બદલે પોતાનાંજ બળ અને પરાક્રમથી સૌભાગ્યનો ઉદય કરવો એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે અને ઈશ્વરની કૃપા પણ તેથીજ સંપાદન થઇ શકે છે. ” નૂનકરણે આ અભિપ્રાયનું સમર્થન ન કરતાં તેનું દંઢતાપૂર્વક ખંડન કર્યું અને તેને જણાવ્યું કે:- “ તમારું કહેવું કદિ પણ ન્યાયસંગત હોઇ શકતું નથી અને જો તે તમને સત્ય લાગતું હોય તો મારા બંધુ રાયસાલની પાસે લામ્બીમા જઇને તેનો પ્રયોગ કરો. ” નૂનકરણે તે મંત્રીને તત્કાળ પદચ્યુત કર્યો; પરંતુ દેવીદાસે પોતાનો અભિપ્રાય જરા પણ બદલ્યો નહિ અને તે શીઘ્ર અમૃતસરનો ત્યાગ કરી પોતાની

૧ પાંકોને સ્મરણ થશે કે ગ્રામીન ઇરાનીસામ્રાજ્યમાં પણ આજ પ્રકારની રીત પ્રચલિત હતી. આજ પ્રકારે ઇરાનીસામ્રાજ્યના તાખાના દેશોમથી સંખ્યાઓ વહેરા નજર કરતા હતા. દિરોડાસ જણાવે છે કે, માત્ર આમિ-નયામાથીજ એક વર્ષમાં વીસ હજાર વહેરા ઇરાન મોકલવામાં આવતા હતા.

સપત્તિ તથા કુટુંબસહવર્તમાન લામ્બીમા ગયો. રાયસાહે તેનું પરમ આદરપૂર્વક સ્વાગત કર્યું. પરંતુ તેની ઉપજ ઘણી થોડી હોવાથી ચતુર દેવીદાસને તેની પાસે રહી તેની ઉપર બોળસમાન થઈ પડ્યું. ઉચિત લાગ્યું નહિ તેણે ધાર્યું કે—“હું જે મતલબ સિદ્ધ કરવાને અર્થે બહાર નીકળ્યો છું તેને માટે અહીં આ વિસ્તૃત કાર્યક્ષેત્ર નથી.” આવી વિચાર કરી તેણે ગયસાહને સ્પષ્ટરીતે જણાવ્યું કે—“હું દિલ્લીમાં યવનસમ્રાટની પાસે જવાની અભિલાષા રાખું છું અને હું આપને લલામણુ વડે છું કે આપ પણ આપના લામ્બની પરીક્ષા કરવાને માટે મારી સાથે દિલ્લીમાં ચાલો.” રાયસાહ એક ઉચ્ચાભિલાષી વીરપુરુષ હતો તેણે દેવીદાસની ઉક્ત સલાહ માન્ય કરી અને પોતાની સાથે વીસ અશ્વારીહીઓને લઈને તે દિલ્લીમાં ગયો. આ સમયે અધ્યાપનદોષિના આક્રમણનો પ્રતિષેધ કરવાને માટે સમ્રાટની એક સેના સજ્જ થઈ રહી હતી. રાયસાહ પોતાના વીસ અશ્વારીહીઓની સાથે તે સેનાની સાથે જોડાયો. રણભૂમિપર તેણે અદ્ભુત પરાક્રમ દર્શાવી શત્રુપક્ષના એક નેતાનું મસ્તક ઉડાવી દીધું. તેનું આ પરાક્રમીકાર્ય સમ્રાટના મુખ્ય મેનાપતિના જોવામાં આવ્યું. રાયસાહના આ કૃત્યથી તે દિવસે સમ્રાટની સેનાને વિજય પ્રાપ્ત થયો. રાયસાહ કેાણુ હતો અને કયા રહેતો હતો તેની ચર્ચિત્ પશુ ખબર મોગલસેનાપતિને નહોતી, તેથી યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી તેણે તેને વિશે તપાસ કરી. પરંતુ એક વિશિષ્ટ વારણથી રાયસાહ પોતાના જાતિયુધ્ધોથી તટસ્થ રહ્યો હતો. આથી તેને વિશે યાદપણ હકીકત સેનાપતિને ઉપલબ્ધ થઈ શકી નહિ. આથી પ્રધાન સેનાપતિએ એવી આજ્ઞા ફરમાવી કે સેનાના પ્રત્યેક શ્રેણીના સરદારો કે જેઓ રણક્ષેત્રમાં ઉપસ્થિત હતા તે સકલે “જાબાદત” મા આવી હાજર થવું. ધીમે ધીમે જાબાદતમાં સર્વ શ્રેણીના સરદારો જઈને પ્રધાન સેનાપતિની સન્મુખ ઉપસ્થિત થઈ તેને નમન કરવા લાગ્યા. ઉક્ત આજ્ઞાનુસાર રાયસાહ પણ ત્યાં ગયો. તેને પોતાની સન્મુખ જોતાજ મોગલસેનાપતિએ તેને જોળખી લીધો. તેણે તેના નામ તથા કુલની પૂછા કરી અમૃતસરના મહારાજાનું નૂતનકરણ પણ પોતાની સેનાસહિત તે સ્થળે ઉપસ્થિત હતા. તેમણે ત્યાં ગયસાહને જોઈ ખળવંશ થઈ તેનો તિરસ્કાર કરી કહ્યું—“મારી આજ્ઞાવિના અહીં આ શામાટે આવ્યા છો?” પરંતુ નૂતનકરણે પ્રદર્શિત કરેલા તિરસ્કારથી રાયસાહને ક્રિચિત્ પણ હાનિ થઈ નહિ. પ્રધાનસેનાપતિએ વીરચેષ્ટ રાયસાહને સમ્રાટ અકબરને પરિચય કરાવ્યો અને તેના બલવિક્રમની અત્યંત પ્રશંસા કરી. સમ્રાટ અકબર સહ શુભવાન મનુષ્યોને ઉચિત પુરસ્કાર આપતો હતો. તેણે શીઘ્ર રાયસાહને “રાયસાહ ફરખ્વારી” ની ઉપાધિ આપી અને પોતાની કૃપાના વિશિષ્ટ ચિન્હસ્વરૂપે ચંદેલાજપૂતોના અધિકારનીચેના દેવાસો તથા કાંસથી નામના બે દેશોને અધિકાર તેને અર્પણ કર્યો. રાયસાહને પોતાનાજ બાલુબળથી અન્યુદય થવાનો આ રીતે સૂત્રપાત થયો. તેણે પોતાને સોપાયેલા દેશપર અધિવાર કર્યો ન વર્ષો એટલામાં તેને સમ્રાટ તરફથી આમ નણુ થયું, તેથી તેને પુનઃ દિલ્લીમાં જવું પડ્યું. આ સમયે સમ્રાટની સેના બટનેરપર આક્રમણ કરવા જવાની તૈયારીમાં હતી. સમ્રાટ અકબરે રાયસાહને મહાપરાક્રમી નીર જાણી તેને પણ ઉક્ત સેનાની સાથે મોકલી આપ્યો. આ પ્રસંગે રાયસાહે જે અપૂર્વ શૌર્ય પ્રદર્શિત કર્યું તેથી સમ્રાટ તેનાપર વિશેષ સત્કૃષ્ટ થયો અને તેને ખડેલા તથા ઉદયપુર નામના બે પ્રદેશોની સનદ આપી. આ સમયે ઉક્ત હિલચ પ્રદેશો નુરબાહુરાજપૂતોના અધિકારમાં નહોતા, પરંતુ ઉક્ત રાજપૂતો સમ્રાટની સત્તાને માન આપતા નહોતા તથા વારંવાર અત્યાચાર, ઉત્પીડન અને લૂટદાડ કરીને નાસ આપતા હતા. તેથી તેમની પાસેથી તે પ્રદેશો ખુલવી લેવાનો અવગરનો મનોભાવ હતો.

ઉક્ત પ્રદેશોમાંથી નુરબાહુરાજપૂતોને હાકી ગઢવાનું કાર્ય અત્યંત કઠિન હતું, તેથી રાયસાહે શુદ્ધિપ્રયુક્તિથી તે કાર્ય સિદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે ધીમે ધીમે પોતાની દેશલ્ચળજનો વિસ્તાર કરવા લાગ્યો. રાયસાહે બટનેરના યુદ્ધમાં ગયા પૂર્વે ખડેલાના અધીશ્વરની એક કન્યાનું પાણિયદણ કર્યું હતું. વિવાહપ્રસંગે ગયસાહના ચસુરે તેને અતિ કુદ્ર પહેગમણી આપી, તેથી તેણે વિને પહેગમણીની માગણી કરી, પરંતુ તેણે ધીરજ જોઈને કહ્યું કે—“મારી પાસે હવે યાદ નથી નિષ્કંએ તો આ કુગરના પથરા તૈયાર છે.” આ વેણે ગયસાહનું હૃદય ભેદી નાખ્યું હતું.

અને તેથી તે હવે પોતાનું સૈન્ય લઇને ખંડેલા તરફ ગયો. રાયસાહેને સેનાસહિત આવતા જોઇને ખંડેલાનો અધીશ્વર અત્યંત ભયભીત થયો અને પોતાની રક્ષાનો કાંઇ પણ ઉપાય નહિ જોઇ નગર છોડીને નાસી ગયો. તે નગરના નિવાસીઓએ રાયસાહેની આધીનતા સ્વીકારી. આથી તે નગર શેખાવાદીનું એક પ્રધાન નગર ગણાયું. રાયસાહેના વંશએ રાયસાહેત કહેવાય છે અને તેઓ શેખાવાદીના દક્ષિણ ભાગમાં નિવાસ કરે છે તથા એજ વંશમાંથી પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલી એક બીજી સિદ્ધાની નામની શાખા ઉત્તર ભાગમાં નિવાસ કરે છે. રાયસાહે ખંડેલાપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો પછી કેટલેક વર્ષે ઉદયપુર પોતાના આધિકારમાં લીધું. ઉદયપુર પૂર્વે તુરભાણુરાજપૂતોના તાખામાં કસ્ટખીના નામથી પ્રસિદ્ધ હતું.^૧

રાયસાહે પોતાના યથાર્થ અધીશ્વર અંબરરાજ માનસિંહની સાથે મેવાડના મહારાણા પ્રતાપ સિંહની સામે યુદ્ધ કરવાને ગયો હતો. કાળજીના તાખાના કાહિસ્તાનના અધીશ્વરની સામે દિલ્લીશ્વરે જે સેના મોકલી હતી તેની સાથે પણ રાયસાહે ગયો હતો. રાયસાહે પ્રત્યેક યુદ્ધમાં મહાવીરતા પ્રદર્શિત કરી સમ્રાટની પાસેથી પુષ્કળ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. રાયસાહેનું મરણ કર્યું થયું તે વિષે કાંઇ હકિકત પ્રાપ્ત થતી નથી. પોતાના પિતાની સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવા કરતાં બાહુબળથી પોતાના સૌભાગ્યનો ઉદય કરવો અધિક શ્રેષ્ઠ છે, એવાં દેવીદાસનાં વચનો^૨ રાયસાહે સંપૂર્ણ રીતે સત્ય કરાવ્યાં હતા.

વીરશ્રેષ્ઠ રાયસાહે પોતાના તાખાના દેશમાં સુશાસન ચલાવી સંપૂર્ણ રીતે શાંતિ સ્થાપન કરી દેહ છોડી. તેણે પોતાના તાખાના દેશને સાત ભાગોમાં વિભક્ત કર્યો અને તે પોતાના સાત પુત્રોને વહેંચી આપ્યો. આ સાત પુત્રોદ્ધારા અસંખ્ય વંશએ અને શાખાઓની ઉત્પત્તિ થઇ અને આ લોકો પોતાના આદિપુરુષના નામાનુસાર ભોળની, સિદ્ધાની, લાડખાની, તાજખાની, પરશુરામપોતા, હરરામપોતા એવી અવટંકથી ઓળખાયા.

રાયસાહેના નિમ્નલિખિત સાત પુત્રોને નિમ્નલિખિત દેશે મળ્યા હતા:—

૧ ગિરિધરજી

ખંડેલા અને રૈવાસા.

૨ લાડખાન

ખાતરિયા વાસ

૩ ભોજરાજ

ઉદયપુર

૪ તિરમલરાવ

કાસલી અને ૮૪ ગામે

૫ પરશુરામ

વિખાઇ

૬ હરરામજી

મુંદરી

૭ તાજખાન

૦

રાયસાહેના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ગિરિધરજીને તેમના રાજ્યનો મુખ્ય ભાગ મળ્યો હતો અને તેમણે પોતાના પિતાની પેઠે અદ્યજીત સાહસ, શૌર્ય તથા બલવિક્રમ પ્રકાશિત કરી દિલ્લીના યવનસમ્રાટદ્વારા “ખંડેલાના રાજ” ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. આ સમયે ભારતવર્ષના યવનસામ્રાજ્યમાં ભારે ગરબડ મચી રહી હતી. મેવાતના પહાડી પ્રદેશના મેવજાતિના પહાડી તરફશ્રેષ્ઠ ભારતવર્ષની રાજધાનીની આસપાસના પ્રદેશમાં પુષ્કળ લૂંટફાટ કરવા માંડી. યવનસમ્રાટે વીરવંશી ખંડેલાપતિ ગિરિધરજીને સર્વ પ્રકારે યોગ્ય જાણી તેમને ઉક્ત દસ્તુદેલના નેતાને જીવિત પકડી લાવવાને વા માંડી નાખવાને આજ્ઞા કરી. ગિરિધરજી આ જોખમભરેલું કાર્ય માથે લઇ વિચાર કરવા લાગ્યા કે:—“જો એક પ્રયત્ન સેના લઇને આ દસ્તુલોકોને પકડવા જઇશું તો તેઓ અવશ્ય ભયભીત થઇને પહાડની કંદરાઓમાં નાસી જશે અને સુગમતાથી આપણા હાથમાં આવી શકશે નહિ.” આવો વિચાર કરી તેમણે પોતાની સાથે ઘણી નાની સેના લીધી અને તેઓ અસીમ સાહસ પૂર્વક તેમનાં પહાડી સ્થાનોમાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યા. એક સ્થળે આ લૂંટારાઓના નેતા જણાતાં

૧ તુરભાણુએ ચૌહાણજાતિની એક શાખા હતી. આ તુરભાણુરાજપૂતોએ આ દેશમાં પોતાની સત્તા પ્રસારી હતી અને કસ્ટખી કે જે હાલમાં ઉદયપુર નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે તેમનું પાટનગર હતું. આ ઉદયપુરમાંજ શેખાવાદીના સમગ્ર સામંતો પ્રસંગાચાત જ્ઞાતીય પ્રજાની મીમાંસા કરવાને માટે એકત્રિત થતા હતા.

તેમણે તેના પર આક્રમણ કર્યું હિલપદલોની વચ્ચે લય કર સત્રાસ ચાલવા લાગ્યો આ સમયમાં અસીમ બલવિક્રમ પ્રકાશિત કરી ગિરિધરજીએ દરચુદલને પરાસ્ત કર્યું અને તેના નેતાને યમદાર પહોચાડી દીધો તેમના આ પરાક્રમીકૃત્યથી પાદશાહે તેમના પર રમ પ્રસન્ન થઈ તેમને 'રાજ ની ઉપાધિ અર્પણ કરી, પરંતુ અત્યંત શૈક્ષણિક વાત છે કે ગિરિધરજી આમ દિવસ આ સમારમા જીવત ગયા નહિ તેઓ એકવાર યજુનારાજના સ્નાન કરી રહ્યા હતા, એવામાં સમાટની ગળસલાની એક ઉચ્ચપદાધિકારી દુષ્ટ યવને અત્યંત શોચનીય પ્રકારે તેમનો સહાર કર્યો આ સહાર કેવી રીતે કરવામાં આવ્યો તેનું વર્ણન નીચે કરવામાં આવે છે -

એક સમયે ખડ્ગારાજ ગિરિધરજીનો એક અનુચર દિહીના એક લુહારની કોદમાં બેસીને પોતાના સ્વાર્મીની તલવાર સેવા કરાવતો હતો તે સમયે એક મુસલમાન ત્યાં આવ્યો તેણે ઉક્ત રાજપૂત અનુચરને જગલી માણસ ગણી તેની મસ્કરી કરવા માઠી ઉક્ત રાજપૂત પોતાની માતૃભાષામાં તેને નમ્રતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યા આથી પેલા મિયાબાઈ તેની વિશેષ મનઃકરવા લાગ્યો અને લુહારની ભઠ્ઠીમાંથી એક બળતો અગારો લઈ તેની પાધડીમાં મૂકી દીધો હજી પણ ઉક્ત રાજપૂત ક્રુપિત થયો નહિ પેલા મિયાબાઈ ખુબખુબ હસવા લાગ્યો થોડી વારમાં રાજપૂતની પાધડી સળગી ઉઠી હવે તેજસ્વી રાજપૂતથી આ અપમાન સહન થઈ શકેનું નહિ તેણે ઝડ પોતાની સમશેર પકડી અને આવી લય કર મસ્કરી કરનાર મુસલમાનના બે ટુકડા કરી નાખ્યા પેનો મુસલમાન પાદશાહની સલામના એક પ્રતિષ્ઠિત અમીરને સેવક હતો ઉક્ત અમીર ખડ્ગારાજના મેવકદાર પોતાના અનુચરનું ખૂન થવાની વાત સાંભળી અત્યંત ક્રોધિત થયો અને પોતાના અનુચરની સાથે ખડ્ગારાજના નિવાસસ્થાન પર પહોંચ્યો ખડ્ગારાજ ગિરિધરજી તે સમયે ત્યાં નહોતા તેઓ આ સમયે એકલાજ શસ્ત્રહીન અવસ્થામાં યજુનારાજના સ્નાન કરી રહ્યા હતા ઉક્ત મુસલમાન અમીર યજુનારાજ તટપર જઈ કાયરની પેઠે શસ્ત્રહીન ખડ્ગારાજ ગિરિધરજીને વધ કર્યો

ખડ્ગારાજને કેટલાક પુત્રો હતા, તેમાંના બેએ પુત્ર દારકાદાસ પોતાના પિતાના સિંહાસન પર વિરાજમાન થયા તેઓ સિંહાસન પર અભિષિક્ત થયા પછી અત્યંત સમયમાં એક લય કર પ્રપચ્છ ગળામાં દસાયા શેખાવતકુલની પ્રધાનશાખાના આદિપુરુષ વૃનકરજીનો એક વશજ મનોહરપુરનું સિંહાસન ભેગવતો હતો તેણે જાતિવૈર અસ્થિત કરવાને માટે દારકાદાસને એક મહાદિપતિમાં નાખવાની યત્નરીતે યેષ્ટા કરી આ અરસામાં એકવાર દિહીના સત્રાટ શિકારમાં સિંહને પકડી લાગ્યો તેણે સિંહની સાથે મનુષ્યનું યુદ્ધ થતું જોવાની ઇચ્છાથી પોતાના રાજ્યમાં વસતા વીરોને આહવાન કર્યું આ સમયે મનોહરપુરપાતા પાદશાહની સમક્ષ આવીને તેને બજાણ્યું કે - "આમારો કુલનો ગાયસાહેબ દારકાદાસ કે જે વિખ્યાત વીર નાહરસિંહનો શિષ્ય છે તેજ આ સિંહની સાથે યુદ્ધ કરવાને સમર્થ છે" પાદશાહે આ વચ્ચેના સાંભળી દારકાદાસને સિંહની સાથે યુદ્ધ કરવાને આજ્ઞા કરી દારકાદાસ સારી રીતે ચેલી ગયા હતા કે મનોહરપુરપતિએ મારા પ્રાણુનો નાશ કરવાને માટે આ પ્રપચ્છબળતો વિસ્તાર કર્યો છે, પરંતુ તેથી તેઓ કિચિત્ પણ વિચલિત વા લયજીત થયા નહિ તેઓ તરતજ પાદશાહની આજ્ઞા ચિરસાવણ કરી સિંહની સાથે યુદ્ધ કરવાને તટપ થયા રગ ભૂમિ મનુષ્યોથી ભરાઈ ગઈ દારકાદાસ સ્નાન કરી એક પિત્તલના પાત્રમાં પૂનની સમસ્ત સામગ્રી લઈ ગજભૂમિમાં આવી પહોંચ્યા અને તે લય કર સિંહની સામે થયા મનોહરપુરપાતા ધારતો હતો કે દારકાદાસ નિશ્ચય થઈ પૂનની સામગ્રી નહિ એક ઉચ્ચત મનુષ્યની પેઠે મહાબળવાન સિંહની સામે આવીને ઉભો રહ્યો છે, તેથી અવશ્ય તેના સો વર્ષો પૂરા થવા આવ્યા છે દારકાદાસને પૂનની સામગ્રીસંહિત સિંહની સમક્ષ ઉભેલા જોઈને પાદશાહ અત્યંત વિસ્મિત થયો દારકાદાસે સિંહની સામે જઈ સૌથી પહેલા તેના મસ્તક પર ચઢતું તિલક કર્યું અને ત્યારપછી તેના ગળામાં માળા નાખી તેની પૂન કરવા માઠી સિંહ ધીમેથી આગળ જઈ દારકાદાસના મુખકમળને પોતાની જીભથી ચોટવા લાગ્યો દારકાદાસ યથાર્થ ભક્તની પેઠે નિર્ભય થઈને અચળ બેસી રહ્યા થેડા સમય પછી તેઓ પાદશાહની આજ્ઞાથી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા સિંહ કિચિત્ પણ ક્રોધિત થયો નહિ તેમજ તેણે તેમના પર આક્રમણ કરવાની યેષ્ટા પણ કરી નહિ આ ઘટના જોઈ સર્વ પ્રેક્ષકો અત્યંત વિસ્મિત

થયા. યવનસમ્રાટે ધાર્યું કે દારકાદાસ પાસે અવશ્ય દેવીમંત્ર છે. તેણે તેમને પોતાની સમીપ બોલાવીને કહ્યું:—“આપની ઇચ્છામાં આવે તે માગો. હું આપની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને તૈયાર છું.” દારકાદાસ માત્ર એટલું જ બોલ્યા કે:—“હું મારા ભાગ્યબળથીજ આ મહાવિપત્તિમાંથી બચ્યો છું. આપ આવી વિપત્તિમાં અન્ય કોઈ પણ મનુષ્યને નાખશો નહિ. બસ, મારી આજ પ્રાર્થના છે.”

એમ જણાય છે કે દારકાદાસ તે સમયના સુપ્રસિદ્ધ મહાયોદ્ધા બાનજહાનલોદીદ્વારા માર્યા ગયા હતા; અને બાનજહાનલોદી પણ દારકાદાસના હાથથી માર્યો ગયો હતો. તેમના વધની કથા આ પ્રમાણે છે:—

બાનજહાન અને દારકાદાસ એ ઉભય પરમ મિત્ર હતા. એકવાર દિલ્લીનો સમ્રાટ બાનજહાનપ્રતિ અસંત કુપિત થયો અને તેણે દારકાદાસને આજ્ઞા કરી કે—“તમે શીઘ્ર જાઓ અને બાનજહાનના જીવંત વા મૃતશરીરને લાવીને હાજર કરો.” આ આજ્ઞા સાંભળી દારકાદાસના શોકનો પાર રહ્યા નહિ. તેઓ મહા મુંઝવણમાં આવી પડ્યા. તેમણે બાનજહાનપર એવો સંદેશો મોકલ્યો કે, ‘તમને જીવંત વા મૃત પકડવાનું અસંત ધૃણિત કાર્ય પાદશાહે મને સોંપ્યું છે; માટે કા તો તમે મારે તાપે થાઓ, નહિ તો નાસી જાઓ.’ પરંતુ ઉક્ત વીરે કાર્યરતી પેઠે પલાયન કરવા કરતા મિત્રના હાથે મરવુંજ વધારે ઉચિત ધાર્યું. ફરિસ્તામાં બાનજહાનના જીવન અને તેના પરાક્રમસંબંધી સંપૂર્ણ વિવેચન પ્રાપ્ત થાય છે અને તેની સાથે દારકાદાસનું વર્ણન પણ તેમાં છે. ઉક્ત ઉભયવીરો સંત્રાસભૂમિપર ઉપસ્થિત થઈ એકબીજાની સમશેરથી માર્યા ગયા હતા.

દારકાદાસના પુત્ર વીરસિંહદેવ પોતાના પિતાના પદપર વિરાજમાન થયા. વીરસિંહદેવ યવનસમ્રાટની આજ્ઞાથી પોતાની સેનાસહિત પાદશાહની સેનામાં ભળી દક્ષિણમાં ગયા હતા. ત્યાં પોતાનું બળવિક્રમ પ્રકાશિત કરી તેમણે પાદશાહને સંતુષ્ટ કર્યો અને તેની પાસેથી કર્નાટદેશના શાસનકર્તાનું પદ પ્રાપ્ત કરી પ્રબલ પ્રતાપસહિત તે દેશનું શાસન કર્યું. વીરસિંહદેવ પોતાના અધીશ્વર અંબરપતિને આધીન નહિ રહેતાં સ્વતંત્રરીતે શાસન કરતા હતા, એમ ખડેલાના ઇતિહાસનો લેખક જણાવે છે; પરંતુ કર્નાટ દેશ જણાવે છે કે:—“બીરજ રાજ્ય બળસિંહ એ સમયે સમ્રાટની સલામત સર્વ રાજપૂત રાજ્યો કરતા અધિક સન્માન ભોગવતા હતા અને તેઓ એક પ્રસિદ્ધ તથા મહાબળવાન સેનાની ગણાતા હતા તેમજ વીરસિંહદેવ તેમને આધીન રહી તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરતા હતા.”

વીરસિંહદેવને નિમ્નલિખિત સાત પુત્રો હતપન્ન થયા:—(૧) બહાદૂરસિંહ (૨) અમરસિંહ (૩) રમ્યાસંહ (૪) જગદેવ (૫) જૂપાલસિંહ (૬) મોકરીસિંહ તથા (૭) પ્રેમસિંહ. વીરસિંહદેવે બહાદૂરસિંહને યુવરાજ્યપદપર અભિક્ષિત કર્યો અને અન્યાન્ય પુત્રોને રાજ્યનો એક એક પ્રદેશ નગરીમાં આપ્યો. તેઓ પોતાના જ્યેષ્ઠકુમાર બહાદૂરસંહને પોતાની રાજધાનીમાં મૂકી પોતાની સેનાસહિત સમ્રાટની સેનામાં ભળી દક્ષિણમાં ગયા; પરંતુ તેઓ લાં પહોંચ્યા લારપછી તેમના સાંભળવામાં આવ્યું કે બહાદૂરસિંહ સ્વયં રાજની ઉપાધિ ધારણ કરી શાસન કરવા લાગ્યા છે. આ સમાચાર સાંભળી વીરસિંહદેવને પોતાના પુત્રના આ કૃત્યપ્રતે અત્યંત ક્રોધ હતપન્ન થયો અને તેઓ પોતાની સાથે ચાર સ્વારિને લઇને પોતાની રાજધાની તરફ ચાલ્યા. તેમણે ખડેલાથી એક કાશના અંતરપર આવેલા એક ગામમાં જઈ એક જાટસ્ત્રીને ઘેર મુકામ કર્યો અને તે સ્ત્રીને ભોજન તૈયાર કરવાને માટે કહ્યું. વળી તેમણે તેને એમ પણ કહ્યું કે:—“અમારા અશ્વોને સાવધાનીપૂર્વક સંભાળજો. ચોર લઇ ન જાય તેની તપાસ રાખજો.” આ વચન સાંભળી તે સ્ત્રી બોલી:—“શું અહીં બહાદૂરસિંહનું રાજ્ય નથી? તમે માર્ગમાં સુવર્ણમુદ્રા ફેંકી આવો, તો પણ તેને કોઈ સ્પર્શ કરશે નહિ.” પોતાના પુત્રના ઉત્તમ શાસનની આવી પ્રશંસા સાંભળીને વૃદ્ધ વીરસિંહદેવ એટલા પ્રસન્ન થયા કે તેઓ જે જળવેષે આવ્યા હતા, તેજ વેષે પાછા પોતાની જાવણીમાં ચાલ્યા ગયા. વીરસિંહદેવનું મૃત્યુ દક્ષિણમાંજ થયું.

પોતાના પિતાનું મૃત્યુ થયા પછી બહાદૂરસિંહ તેમના પદપર નિયમિત રીતે અભિક્ષિત થયા, આ સમયે દિલ્લીનો સમ્રાટ જૈદગઝેજ સ્વયં દક્ષિણમાં પોતાની સેનાસહિત રહેતા હતા અને મરાઠાઓની સાથે યુદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો હતો. બહાદૂરસિંહ પણ પોતાની સેનાસહિત દક્ષિણમાં ગયા; પરંતુ બહાદૂરમાં નામના એક પ્રતિષ્ઠિત મુસલમાને બહાદૂરસિંહનું અપમાન કર્યું અને પાદશાહે તેને ઉચિત દંડ કર્યો નહિ, તેથી તે નેજરવી રાજપૂતવીર યવનસેના

છોડીને ચાલ્યા ગયા આ કાગળથી મનસખદાર મઘદારોની સ્ત્રીમાથી તેમણે નામ કાઢી નાખવામાં આવ્યું આ અગ્રસામી જોગ ગંગેમે હિંદુમુખપર જળઆવેશ નાખ્યો અને સર્વ હિંદુમંદિરોનો નાશ કરવાની આજ્ઞા કરાવતી ^૧

બહાદુરસિંહને બહાદુરખા નામના જે મુઝનમ્માન મેનાપતિની સાથે મનુતા થઇ હતી તેજ બહાદુરખાને જોગ ગંગેમે ખડલામાં જળઆવેશ લેવાને માટે મોકલેલો બહાદુરખા સત્રાટની નેના સહિત ખડલાની સમીપ આવી પહોંચ્યો કે તરતજ ખડનારાજ બહાદુરખિંહ કાપુરખની પેઠે પોતાની મગધાની છોડાતિ નાસી ગયા ખરખર, તેમણે આ કૃત્તિતપ્ય કરીને પોતાના નામપર કનક લગાડ્યું હતું તેમણે યથાર્થ મગધૂતવીરની પેઠે મુસનમનોતી સામે લડીને મણુભૂમિમાં પ્રાણુત્યા કરવા ન્તેષ્ઠતા હતા પરન્તુ પલાયન રહ્યું નહોતું સત્રાટની મેના નિર્વિઘ્નતાપર્વક ખડનાથી બે કોશના અંતરપર આવી પહોંચી બહાદુરસિંહના પનાયનની વાત સમસ્ત જોખાવાનિદેશમાં પ્રસરી ગઇ થવને ખડલામાં આવી હિંદુમંદિરોના વિધ્નસ કરવા લાગ્યા આ સમયે ગયમાનના દ્વિતીય પુત્ર ભોજરાજ ના વશજ મુળનસિંહ ચાપોલિના અગ્રીશ્વર હતા તેમણે જ્યારે આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેમણે યથાર્થ મગધૂતવીરની પેઠે મહાક્રોધિત થઇ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું અરશ્ય ખડલાન સમસ્ત હિંદુમંદિરોની રક્ષા કરીશ, નહિ તો પ્રાણપણ કરીશ જે સમયે પાદશાહની મેનાએ ખડલામાં પ્રવેશ કર્યો તે સમયે મુળનસિંહ માગડાની ગીમાના વિવાહ કરવો માટે ગયા હતા તેઓ થવનેના આગમનની વાત સાંભળી શીઘ્ર પોતાની નવવધૂસહિત પોતાના પાદનગરમાં ચાલ્યા આ વ્યા અને તેન પોતાની માતાની પાસે મૂકી પોતે તેની અંતિમ વિદાય નહ ખડલા તરફ ચાલ્યા તેમના સર્વ કુટુંબીજનો તેમને જવાને માટે માગડા લાગ્યા અને મોના કે - પાદશાહની મેના ખડલાના મંદિરો તોડવાને આવી છે માટે ખડલાના મળ ખડાદુરખિંહ તેનો પ્રતિજ્ઞા કરવાને પ્રયત્ન કરશે આપને એ કામમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી આ વચનો સાંભળી અત્યંત ક્રોધિત થઇ મુળનાસિંહ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે - શું હું ગયમાનનો વશજ નથી થવને આપણા પવિત્ર દેવમંદિરો તોડી નાખે અને હું તેમનો પ્રતીજ્ઞા ન કર એ યોગ્ય કહેવાય કે શું યથાર્થ મગધૂત આ અપમાન સહન કરી શકશે? મુળનસિંહની દૃષ્ટા બેઠ તેમના કુટુંબીજનોમાથી ૬૦ વર્ગ તેમને સહાય રવા માટે ચાલ્યા આ નાની સેનાસહિત મુળનસિંહ ખડલામાં પ્રવેશ કર્યો થવનેના પતિ બહાદુરખાએ સ્વપ્નમાં પણ એવી કલ્પના કરી નહોતી કે પ્રાઇ મગધૂત મારી સામે લડવાને આવશે તેથી જ્યારે તેણે મુળનસિંહના આગમનના વર્તમાન સાંભળ્યા ત્યારે તેના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ તે સારીપેઠે જાણુતો હતો કે જ્યારે મગધૂતે એક કાર્ય કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરે છે તરિ તેઓ પ્રાણાતપર્થન તેને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેથી તેણે મુળનસિંહના બે છુદ્ધિમાન મંદિરોને સલાહ કરવાના ઉદ્દેશથી પોતાની પામે બોલાવ્યા તેઓ જ્યારે તેની છાવણીમાં આવ્યા ત્યારે તેણે તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે - જો કે પાદશાહે અને મમસ્ત દેવમંદિરોનો વિધ્નસ કરવાની આજ્ઞા આપીને મોકલ્યો છે, પરન્તુ જો તમે નિયમિત રીતે અમારી આધીનતા સ્વીકારશો અને મંદિરોના સમસ્ત મુલ્યકલશી અમને અર્પણ કરી દેશો તો અમે સતુષ્ટ થઈશું અને તમારા મંદિરો તોડીશું નહિ આ વચનો સાંભળી મગધૂતેએ બહાદુરખાને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપવાની માગણી કરી તેને જણાવ્યું

૧ યાપા મઃ જોગગંગેના સેવકજે તેની કિંત આજ્ઞાન પાલન કરી સખ્ત રીતે મ્યું હવે તેના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પ્રતે મગર અને ગામના દેવાલયોના ઝિનનિલ્લ ખડિયેરો અને ખડિત મૂર્તિઓ છે લાહોરથી કન્યાકુમારી સુધીના પરમ વિસ્તૃત દેશમાં એવા કે ઇપજ પ્રાચીન મૂર્તિ નથી કે જેનું નાઈ પજુ અન આરગંગેમની આજ્ઞાથી અતિ મનામાં આવ્યું નહિ હોય નર્મદાના એક લઘ્વીપમાં ઉદ્ધારણી મૂર્તિ છે તેણે પોતાની પ્રખલ શક્તિ પ્રશિત કરી હતી નામ આરગંગેને તેને તોડતી વખત મ્હુ હવે ન જોઈ યથાર્થ દેવ હાય તો તારી શક્તિ પ્રમટ્ટી મારી અવા અર્થ કર અને ખરખર ૧ ઉદ્ધારણના મસ્તખર કામખાર થતાજ તેનના મુખ અને નાખમાંથી સ્ફિગ્ની ધારા નીકળી આ દત્ત લેક યાપીયવનોએ બીજ વાર તે પર મ્હોડાને ધાવ કરવાની હિમ્મત નહિ ને કે ઉદ્ધારણજે આરગંગેને પ્રમટ્ટીતે મ્હોડપજુ પ્રમાણે દૃઢ મ્યું ન હોતો, પરન્તુ તે ગમયથી તેમના પ્રયે હિંદુમાત્રની દૃઢ ભક્તિ થઈ અને મા દેશની સમસ્ત મૂર્તિઓ મસ્ત ઉદ્ધારણી અવર પૂન થવા લાગી

વ્યુ કે આપ દેવમ દિરોના કલશેને હાથ લગાડશે નહિ, પરંતુ બહાદુરખાએ કહ્યું કે - 'તમારે દ્રવ્ય ઉપરાત કલશે પણ આપવા પડશે' બહાદુરખાને આવો દુરાગ્રહ બેઠો તે ખેમાનો એક ગજપૂત અત્ય ત કોષિત થયો અને પોત ની ધીરજ જોષને ગર્જના કરી બોલે કે - 'શુ તમે કલશે ઉતાગશે ? પછી તે માગીને એક કલશ બનાવી બોલે - 'શુ તમે કલશે લેવાને તૈયાર થયા છો ? વાડ પ્રથમ આજ કલશેને તો હસ્ત-પર્શ કરે' ઉચ્ચ રાજપૂતના આના કોધપૂર્ણ વચનો સાલળી બહાદુરખા પણ મન મા રાજપૂતમતિની સાહસિકતાને માત્ર વન્યવાદ આપના લાગ્યો, પરંતુ તેણે કલશે લેવાનો દુરાગ્રહ છોડ્યો નહિ અને ઉચ્ચ ઉભય ગજપૂતો તેની ગવણીમાંથી ચાલ્યા ગયા તેઓ જતી નખત પોતાનો લડવાનો નિશ્ચય જણાવી ગયા

અને જે સમયની હિંદવત જણાવીએ છીએ તે સમયપર્યંત ખડલામાં એક પણ દિવસ નહોતો, તોપણ જે ઉચ્ચકુશળપર તે સ્થિત હતું તે પગ ચઢવાના માગના મધ્યભાગમાં એક દરવાજો હતો સુબનસિંહે પોતાના ટેલોડ સૈનિકને તે દરવાજાપર મૂક્યા અને તેઓ સ્વયં નગરના મુખ્ય મંદિરની ગંગા કંવાને રક્ષા તેઓ મારીપેઠે જણાતા હતા કે મુસલમાનોની મધ્યા આવક છે અને તેમની સામે લડતા અમારો પરાજય થવાની સંપૂર્ણ સલામત છે, તોપણ તેઓ યથાર્થ રાજપૂતવીરની પેરે પોતાના ધર્મની રક્ષાને માટે અટલભાવથી મૃત્યુઆના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા અત્ય સમય પછી પાપાત્મા ઐગરજેબની સેનાએ આગળ વધી ઉકત દરવાજાપર ઉભા રહેના રાજપૂતોપર ગોળીબાગ કરવા માડ્યો રાજપૂતો પણ પ્રબળ પગકમથી તેમની સામે ઝુક્યા અને મુસલમાનોની સામે લડતા લડતા સમસ્ત ગજપૂતો નાશ પામ્યા હવે વિજયી મુમલ માનો મંદિરની ગંગા કંવાના રાજપૂતોપર આક્રમણ કરવાને આગળ ચાલના મુસલમાનોને પોતાની માંમે આવતા જેમ સુબનસિંહ અને તેમના અનુચરો મંદિરમાંની પ્રતિમાને પ્રણામ કરી, હાથમાં તલનાર લઈ શૈર મૂર્તિ વારણ કરી શત્રુઓપર તૂટી પડ્યા તેઓ શત્રુઓના લય કર સંહાર કરના લાગ્યા, પરંતુ મુસલમાનોની સખ્યા ઘણી મોટી હતી અને ગજપૂતો તેા મુઠીલાર હતા અને તેઓ મુમલમાનોના મરતના ભોગ થવા લાગ્યા અન્ય સર્વ રાજપૂતો મળી પામ્યા પછી સુબનસિંહ રણમિમા મરંદાને માટે નિદ્રાવશ થયા રણવિજયી મુસલમાનોએ તત્કાળ મંદિરને તોડી નાખી મૂર્તિઓને ચૂર્ણવિચૂર્ણ કરી નાખી તેમણે જ્યાં મંદિર હતો ત્યાં મરજીદો બધાવી અને મરજીદની દિવાલમાં મૂર્તિઓના ટુકડા પૂરાવી દીધા સમસ્ત રાજ-સ્થાનમાં એવું એક પણ પ્રસિદ્ધ નગર નથી કે જેમાં પાપાત્મા ઐગરજેબે મંદિર તોડી નાખવાને માટે સેના ન મોકલી હોય અને જેમાં મંદિરોની રક્ષા કરવાને માટે ગજપૂતોએ પોતાના પ્રાણનું અલિદાન નહિ આપ્યું હોય યવનસેનાપતિ બહાદુરખાએ આ પ્રકારે ખડલા હસ્તગત કરી ત્યાં પોતાની એક પલટણ મૂકી વળી ગળ બહાદુરસિંહના હાથનીએ જે રાજકર્મચારીઓ નિયુક્ત હતા તે સર્વને વિજયી બહાદુરખાએ પોતાના હાથનીએ તેમના પ્રાચીન પદોપર નિયત કર્યો

ઘાય બહાદુરસિંહ ખડલાની નિકટનાજ એક નગરમાં નિવાસ કરતા હતા થોડા સમય પછી ત્યાંના દિવાનની સહાયથી તેમને બહાદુરખાની તરફથી ખડલારાજ્યની પેદાશને ટેલોડ ભાગ મળ્યો. તેમને ધાન્ય ઉપર મળતી પાઠળ એક શેર અને રાણિજય ઉપર એક રૂપિયે એક પેસો મળવા લાગ્યો આ પ્રકારે રાજ બહાદુરસિંહ મહાકૃષ્ટી પોતાનો સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યો ત્યાર પછી પાદશાહે તેમને બાગ અને મહાલય પણ સમર્પણ કર્યા ત્યારપછી દિલ્લીમાં બ્યારે મે સૈયદ બ્રાતાઓનો પ્રબલ પ્રતાપ વિસ્તારિત થયો હતો ત્યારે બહાદુરસિંહે તેમને સત્વર કરીને પોતાનું સમસ્ત ગજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું, પરંતુ ખડલામાં પાદશાહની એક સેના રહેવા લાગી આ સેનાનો સમસ્ત વ્યય ગળ બહાદુરસિંહ આપતા હતા ગળ બહાદુરસિંહને પણ પુત્રી તા, (૧) કેસરીસિંહ (૨) દેવોસિંહ અને (૩) ઉદયસિંહ

બહાદુરસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી કેસરીસિંહ પોતાના પિતાના સિદ્ધાસનપર અભિષિખ્ત થયા તેમણે પોતાના પૂર્વજોની પેઠે પાદશાહની આધીનતાને સ્વીકાર કરવાના ઉદ્દેશથી પોતાની સમસ્ત સેનાસહિત પાદશાહી લશ્કરની છાવણી તરફ પ્રયાણ કર્યું અને પોતાની અભિનાયા પાદશાહની આગળ વ્યક્ત કરી. બહાદુરસિંહના પતનની સાથે રાયસાલની બ્યેઠ ગાખામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા મનેહરપુરના અધીશ્વરે

પાદશાહના ફઝલમાં પોતાની સત્તા ઘણી વધારી દીધી હતી જ્યારે કેસરીસિંહ પાદશાહની આગળ પોતાના કુલની પૂર્વકીર્તિ સંપાદન કરવાને માટે ગયા ત્યારે મનોહરપુરપતિના હૃદયમાં ઇર્ષ્યા પ્રબળિત થયો અને તેણે તેમના સર્વ મનોરથ વિરૂધ્ધ કર્યા મનોહરપુરપતિએ કેસરીસિંહના બહુ ફતેહિસહને પોતાના હાથમાં લીધો અને તેને કહ્યું કે - " આપ પણ બહાદુરસિંહના મુલ છે અને ખડકાદેશપર આપનો પણ હક્ક છે શુ આપ એકલા કેસરીસિંહને રાજ્યસુખ ભોગવવા દેશો ? મારી તો લલામણુ એ છે કે આપ કેસરીસિંહની પાસેથી રાજ્યનો અર્ધ હિસ્સો લઈ લ્યો " મૂર્ખ ફતેહિસિંહે મનોહરપુરપતિના ઉક્ત વચ્ચેથી ઉત્તરિત થઈને દુરાકાક્ષાને વશ થઈ પોતાના જ્યેષ્ઠ બહુની સાથે ઝગડો કરવા માડ્યો ખડકાના દિવાનને તે ઉભય બ્રાતાઓની વચ્ચે નિવાદામિ પ્રબલિત થયેલો જોઈ એવી ચિતા ઉત્પન્ન થઈ કે આથી તો રાજ્યનો સંપૂર્ણ નાશ થશે તેથી તેણે રાજમાતાની પાસે જઈ તેમને સમસ્ત વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું અને જણાવ્યું કે - " આપના ઉભય પુત્રોના અને ખડકારાજ્યના કલ્યાણનિમિત્તે તેમને રાજ્ય સરખે લાગે ત્રહેચી આપણુ ઉચિત છે રાજમાતાએ તત્કાળ આ પ્રસ્તાવપ્રત્યે પોતાની સમતિ પ્રકટ કરી અને ખડકારાજ્ય તેમને વહેંચી આપ્યું સમસ્ત રાજ્યના પાંચ ભાગ કરી ત્રણ ભાગ કેસરીસિંહને અને બે ભાગ ફતેહિસિંહને આપવામાં આવ્યા આ સમયથી ઉભય બ્રાતાઓને પગપગપ્રત્યેના પ્રેમ સંવંધ નષ્ટ થઈ ગયો અને તેમને ઐરખીજાનુ મુખ જોણુ પણ રચતુ નહિ રાજ કેસરીસિંહ રાજધાની ખડકાને ત્યાં જ કરી કવટા નામના સ્થાનમાં રહેવા લાગ્યા કોઈ કોઈ વખત જ્યારે તેઓ ખડકામાં જતા ત્યારે ફતેહિસિંહ સાથી આવ્યો જતો હતો આ પ્રકારે ઉભય બ્રાતાઓની વચ્ચે ભયંકર વિદેષ ચાલતો હતો આ સમયે મનોહરપુરપતિ ગેખાવતકુલનો મુખ્યનેતા બની ગયો રાજ કેસરીસિંહને ઉક્ત દિવાને ખાનગીમાં કહ્યું કે ફતેહિસિંહનો વધ કરવો જોઈએ અને મનોહરપુરપતિની પ્રબલતાનો નાશ કરવો જોઈએ રાજ કેસરીસિંહે આ પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કર્યો ચતુર દિવાનજીએ ઉભય બ્રાતાઓની વચ્ચે મેળ કરાવવાનો ઉદ્દેશ જણાવી કવટા તરફ જવાની તૈયારી કરી ફતેહિસિંહને તો સ્વપ્નમાં પણ ખબર નહોતી કે મારા પ્રાણનો નાશ કરવાને માટે આ માણસ પ્રપચ્ચનળનો વિચાર કરી ગયો છે, તેથી જ્યારે દિવાનની માગણી થઈ ત્યારે તે તેની સાથે કવટા તરફ જવાને ધુશીથી તયાર થયો તે પોતાના બહુની સાથે મિત્રતા કરવાને તેની પાસે ગયો તો તેણે તનવારવતી તેનું શિર ઉડાવી દીધું વળી આ હત્યાના મૂળ કાળજીસ્વરૂપ દિવાનજીને પણ તેની કરશીનું ફળ તત્કાળ પ્રાપ્ત થયું કેસરીસિંહે જે તલવાર ફતેહિસિંહની ગળદનપર મારી હતી તેજ તલવાર તેણે દિવાનજીની ગળદનપર પણ વાપરી જેથી તે પણ શીઘ્ર આ લોખંડાથી વિદાય થઈ ગયો

ગજ કેસરીસિંહે બ્રાતૃવધન મહાપાતક કરી તેની સમસ્ત સ્થાવર અને જગમ અપત્તિપર પોતાનો અધિાર સ્થાપિત કરી દીધો અને દિલ્લીના પાદશાહપ્રત્યે લોકિત પ્રદર્શિત કરી પોતાની સત્તા દૃઢ કરી લીધી આ રીતે સમસ્ત ખડકારાજ્યપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી તેમણે જેવા મેનની અજમેરના ગજકોષમાં જતી ખડકાની અને ખડકાની નારનોલના રાજકોષમાં જતી ખડકાની પણ બંધ કરી દીધી આ સમયે મેષદજીવહુત્વા દિલ્લીના પાદશાહને મુખ્ય મંત્રી હતો તે કેસરીસિંહની આવી અરાજલકિત જોઈ અત્યંત ક્રોધિત થયો અને તેમને શિક્ષા કરવાને માટે તેણે ખડકામાં એક મેના મોકલી પગલુ કેસરીસિંહે આ વખતે સમસ્ત શેખાવતોને મતુજ કરીને પોતાના હાથમાં લીધા હતા અને તેઓ આ ગીતે મહાબળવાન બની ગયા હતા મમ્મટની મેનાના આગમનના સમાચાર મળ્યા તેમણે સમસ્ત શેખાવતસમુદાયને પોતપોતાની મેના લઈને આવવાની આજ્ઞા રી આ આજ્ઞા સાંભળી ભતીયમ્વત્વ અને સન્માનની રક્ષા કરવાને માટે મમ્મટ ગમ્માતોત એત્રિત થવા લાગ્યા એ કેસરીસિંહના ચિન્હનું મનોહરપુરપતિએ પણ આ પ્રસંગે તેમને સહાય કરવાને માટે પોતાના ધાવલાઈને મેના આપીને મોકલ્યો ગજ કેસરીસિંહ આ પ્રાંતે સ્વભતીયમેનાના બળથી બળવાન બની પાદશાહની મેના સામે યુદ્ધ કરવાને ચાલ્યા ખડકારાજ્યની નીમાન્દપ આગેલા દેવની નામના સ્થાનમાં ઉભયપક્ષો વચ્ચે ભયંકર સંગ્રામિ પ્રબલિત થઈ ગયો ગજ કેસરીસિંહની જ્ય પ્રાપ્તિ ગજાની આજ્ઞા અત્પ મમ્મટના વિનંદ થઈ મારોમાહેતા સુધ અને

ઈર્ષ્યાથી તેમના સાહાચર્ય દ્વારા શીઘ્ર બધ થઈ ગયું ગળ કેસરીસિંહનો વિજય મનોહરપુરપતિનો ધાવભાઈ સહન કરી શક્યો નહિ તે પોતાની સેનાસહિત તેમનો પક્ષ છોડી સહસ્રા રણભૂમિમાંથી પાછો હરી ગયો. આ સમયે રાજા કેસરીસિંહ બીજી પણ્ય એક વિપત્તિમાં આવી પડ્યા કામલોના મહાપરાક્રમી સામંત રણુમા પડ્યા તેમણે અદ્ભુત પરાક્રમ પ્રદર્શિત કરી શત્રુઓનો ભય દર સહાર કર્યો હતો અને તેથી કેસરીસિંહ તેમનાપર સંપૂર્ણ ભરોસો રાખતા હતા કેસરીસિંહને મહાવિપત્તિમાં કસાયેલા બેઠેને દાતા વા દાતાદેશનો અને લાડખાનીશાખાનો અધીશ્વર પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવાને ઉત્કૃષ્ટ થયો, કારણ કે તેના સ્વાર્થની સિદ્ધિને અર્થે આ મધિ અતિ ઉત્તમ હતી તે કાપુ-રુષની પેઠે રણુભૂમિનો ત્યાગ કરી રાજા કેસરીસિંહના તાબાના આવેલ દેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે પોતાની સેનાસહિત તે તરફ ચાલ્યા ગયો.

જે સમયે રણુભૂમિમાં ચોતરફ રાજા કેસરીસિંહના નામનો જયગોષ થઈ ગયો હતો, તેજ સમયે ઉત્તર વિપત્તિ તેમનાપર આવી પડી સ્વજાતિના લોકોનું આવું દુર્વર્તન જોઈ કેસરીસિંહ વિવાદપૂર્ણ ઉદ્વેગસાહત બોલ્યા - 'અકસોસ' જો આ સમયે કૃત્તેસિંહ જીવિત હોત તો આ લોકો આ પ્રગરે જઈ પણ્ય રણુભૂમિમાં પૂઠ દર્શાવત નહિ " જો કે ઉપરોક્ત ઉભય સામંતો કેસરીસિંહનો પરિત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા તોપણ તેથી તે નિશ્ચિત પણ્ય વિચારિત થયા નહિ તેમણે રાયસાચોતવીરને ઠાગે તેવા રીતે રણુભૂમિમાં પ્રવળ પરાક્રમ નિર્ધારવાને દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી ઉભય પક્ષની સેના અદ્ભુત શૌર્યથી ઘુહ કરવા લાગી કેસરીસિંહ પોતાના કનિષ્ઠ ભાતા ઉદયસિંહને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. અને તેને પોતાનું સંરક્ષણ કરવાને માટે રણુભૂમિનો પરિત્યાગ કરવાની સલાહ આપી તેમણે તેને જણાવ્યું કે હું સ્વયં રણુભૂમિમાં રહીશ, કારણ કે આપણા ઘરને જલદિત કરવાની મારી ઈન્દ્રા નથી, પરંતુ તમે અહીં આથી ચાલ્યા જાઓ જો તમે પણ્ય રણુભૂમિમાં માર્યા જશો તો આપણે વશ સર્વથા હુમ થઈ જશે રાજા કેસરીસિંહના આ વચનો સાંભળી ધૃત સામંતો પણ્ય ઉદયસિંહને રણુભૂમિનો ત્યાગ કરવાની સલાહ આપવા લાગ્યા આ ઉપરાંત તેમણે કેસરીસિંહને પણ્ય રણુભૂમિનો ત્યાગ કરવાનો આગ્રહ કર્યો, પરંતુ તેઓ બોલ્યા " નહિ, હવે જીવત રહેવાની મારી ઈન્દ્રા નથી મારા મસ્તકપર એ મહાપાપોની રેષા અકિત થઈ છે મેં મારા બધુનો-વધ કર્યો છે અને વિવાદપ્રસંગે બિઠનેરના આગળકવિને ઘાઈ પણ્ય પારિતોષિક આપ્યું નહોતું તેથી તેણે મને શાપ દીધો છે આ જો જલકેમાં કાચરની પેઠે રણુભૂમિમાંથી પલાયન કરવાનું નીજી જનક ઉમેરવું કાઈ પણ્ય રીતે ઉચિત નથી ' આટલું કહીને તેમણે પુનઃ ઉદયસિંહને રણુભૂમિનો ત્યાગ કરવાનો આગ્રહ કર્યો ત્યારે ઉદયસિંહ પોતાની કનિષ્ઠા નહિ હોવા છતાં પણ્ય જ્યેષ્ઠબધુની આજ્ઞા શિરસાવલ્લ કરી ત્યાથી ચાલ્યા ગયો.

અંકેશારાજનું શત્રુઓના હાથમાં ન જાય અને તે દેશપર ગોપાલવંશનું ગજન અચળ રહે એટલા માટે રાજા કેસરીસિંહ પ્રચલિત રીતે અનુસાર મેદિની માતાને ઝવિર, માસ અને માગીના પિંડ અપણ્ય કરવાનો સંકલ્પ કર્યો તેમણે રાત્રિ પોતાના શરીરમાંથી એક માસનો દુડો કાપી કાઢ્યો, પરંતુ તેમાંથી આવશ્યક રુધિર નીકળ્યું નહિ, ત્યારે તેમણે પોતાના અંગમાંથી બીજો દુડો કાપીને તેમાંથી નીકળેલા રુધિરવતી પોતાનો સંકલ્પ પૂર્ણ કર્યો કવિએ મંત્રચાર કર્યો અને વિરિઅનુસાર પિંડદાનકર્મ સમાપ્ત કર્યું ત્યારપછી કવિએ જણાવ્યું કે મેદિની માતાએ દાન ગ્રહણ કર્યું છે આપનો પછી સાત પુરુષો અંકેશારાજ રાજ્ય કરશે.

રાજા કેસરીસિંહ આ પ્રગરે પૃથ્વીમાતાને રુધિર માસ અને માગીના પિંડનું દાન કરી, સહારકે સ્તૂતિ ધારણ કરી, હાથમાં નગ્ન તલવાર લઈ સમગ્રઆચરમાં ફરી પડ્યો મનોહરપુર અને દાતાની સેનાએ વિશ્વાસઘાત કરી પૂઠ જતાવી હતી અને કેસરીસિંહની સેનાનું બળ પણ્ય અત્યંત ક્ષીણ થઈ ગયું હતું, તે છતાં પણ્ય તેમણે અત્યંત પરાક્રમપૂર્વક શત્રુઓની સાથે સંગ્રામ કર્યો અને યવનસેનાને વિજય પ્રાપ્ત થયો અને વીરએજ કેસરીસિંહ જન્મભૂમિને માટે રણુશ્યાપાગ અનંત ભંદ્રામાં સૂતા. ઉદયસિંહ અંકેશારાજ ગયો, પરંતુ પાદશાહની વિજ્યાસેનાએ અંકેશારાજ હસ્તગત કરી ઉદયસિંહને અંદોવાન કર્યો અંકેશારાજપર પાદશાહનો અધિકાર સ્થાપિત થઈ ગયો ઉદયસિંહ અંદોવાનતરિકે ત્રણ વર્ષપર્યંત અજમેરના કિલ્લામાં રહ્યો ત્રણવર્ષ પછી ઉદયપુત્ર અને કારમીરના સામંતોએ

સમ્રાટની સેનાનો વિધ્વસ કરીને પુનઃ ખડેલાને સ્વતંત્ર કરવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ એમ કરવાથી અજમેરનો કિલાસા કેદ રહેલા રાજા ઉદયસિંહ પર વિપત્તિ આવી પડશે એવી આશંકાથી તેમણે યુક્તરીતે એક દૂત ઉદયસિંહની પાસે મોકલી આપ્યો અને તેના સાથે એવો સંદેશ કહેવરાવ્યો કે - “અમે ખડેલા પર પુનઃ અધિકાર સ્થાપિત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે પરંતુ આપને આ યોજનામાં અજમેરનો સૂબો ભાગીદાર નહિ મમળે એટલા માટે તેને અમરો નિશ્ચય વિદિત કરી દેશો.” આ સંદેશ કહીને દૂત પાછો ફર્યો ત્યારપછી ઉક્ત ઉભય સામંતોએ પોતાની સેનાસહિત સહસ્રા ખડેલા પર આક્રમણ કર્યું અને પાદશાહની સેનાને ખરાબત કરી તેના સેનાપતિ દેવનાથ તથા નણ્ણસે મુકોને વધ કર્યો ઉદયસિંહે આ ઘટના મન્યા પૂર્વે ઉક્ત સામંતોની યોજના અજમેરના સૂબાને જણાવી દીધી હતી, તેથી તેને તેના પર કિચિત્ પણ સશય આવ્યો નહિ જ્યારે તે સૂબાએ ખડેલા પર ઉક્ત સામંતોએ સ્થાપિત કરેલા અધિકારની અને દેવનાથ તથા તેના હાથનીચીના સનિકાના વધની ખબર સાંભળી, ત્યારે તે અત્યંત ગોઠાડેલ થયો પરંતુ તેનો મોઢ ઉપાથ આવે એમ નહોતું તેને ખડેલા પર પુનઃ અધિકાર સ્થાપિત કરવાની કિચિત્ પણ આશા રહી નહિ તેથી તેણે ઉદયસિંહની સાથે સંધિ કરી ઉદયસિંહે તેને જણાવ્યું કે - જો તમે મને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરશો તો હું પુનઃ ખડેલા પર પાદશાહના હાથમાં સમર્પણ કરાવી શકીશ ઉદયસિંહના આ વચનો સાંભળી અજમેરનો સૂબો ભોલો - “હું તમને મુક્ત તો કર પરંતુ તમે તમારી પ્રતિજ્ઞા પાલન કરશો તેનું શું પ્રમાણ છે?” ત્યારે મુક્ત ઉદયસિંહે પ્રત્યુત્તર આપ્યો - મારે બધું વા કાઢ કુટુંબીજન નથી કેવલ એ - વૃદ્ધ માતા છે મારી જી મીનગીરીતરિ” તેઓ આપની પાસે બધીવાન રહેશે” ઉદયસિંહના કહેવા પ્રમાણે તેની વૃદ્ધ માતા અજમેરના કારાગૃહમાં રહી અતે ઉદયસિંહે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાલન એવી રીતે કર્યું કે અજમેરનો સૂબો તેની ભક્તિ અને વિશ્વાસપાત્રતા જોઈ પરમ પ્રસન્ન થયો ઉદયસિંહે ઉક્ત સૂબાને પુરુષ દ્રવ્ય આપ્યું, તેથી તેણે પરમ સતુષ્ટ થઈ તેને ખડેલા હેરાનો અધિકાર સમર્પણ કર્યો.

ઉદયસિંહ આ પ્રકારે પોતાના રાજ્યનો પુનરુદ્ધાર કરી ખડેલાના સિંહાસન પર વિરાજમાન થયો પછી તત્કાલ તે પોતાના સમસ્ત સરદારોને અને તેમની સેનાને એકત્રિત કરવા લાગ્યો મનોહર પુરપતિના વિશ્વાસપાત્રથીજ ખડેલાનું પતન થયું હતું તેથી તેને ઉચિત દડ આપવાને માટે તેણે શીઘ્ર પ્રયત્ન સૈન્ય એનિત વડું મનોહરપુરપતિએ ઉદયસિંહના સૈન્યને પોતાના નગર પર આક્રમણ કરવા આપ્યું જોઈને પોતાના ધાવભાઈના હાથમાં મેનાનો ભાર અર્પણ કરી તેને મુક્ત કરવાને મોહર્યો, પરંતુ ઉદયસિંહની સેનાનો સાક્ષાત્કાર થયાપૂર્વેજ તે છવ લખને પલાયન કરી ગયો ઉક્ત વિજયી સન્યે શીઘ્ર સરહતથી મનોહરપુરને વેરી લીધું મનોહરપુરપતિ પોતાના નગરને શત્રુઓદ્ધારા ધાયલું જોઈ આ વિપત્તિ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા લાગ્યો નાસલના સામંત દીપસિંહ આ વેરામાં એક અગ્રસર હતા મનોહરપુરપતિએ ખડેલાને દીપસિંહની પાસે મોકલી તેમને જણાવ્યું કે - ઉદયસિંહ મનોહરપુર પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરીને કાસલીને પણ હસ્તગત કરશે એ નિશ્ચયપૂર્વક માનજો દીપસિંહને આ સંદેશ મળતા તેપર તેમનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો અને બીજો દિવસે પ્રાતઃકાળમાં તેઓ રણભૂમિનો ત્યાગ કરી પોતાની મેનાસહિત પોતાના નગરમાં આત્મા ગયા ઉદયસિંહ દીપસિંહના પનાયનનો ઘાઈ પણ અર્થ સમજી શક્યો નહિ તેને મનોહરપુરપતિના ઉક્ત સંદેશની કાંઈ ખબર નહોતી તેણે દીપસિંહને સેનાસહિત નાસતા જોઈ શીઘ્ર તેમની પૃષ્ઠ પકડી મનોહરપુર પર અધિકાર સ્થાપિત કરીને તેના અધીશ્વર વૈર નરિ લખ શત્રુથી ઉદયસિંહ મોઢથી ઉન્નત થઈ ગયો ઉક્ત દીપસિંહ સારીપેઠે જણી ગયા કે હું મોઢ પણ પ્રતિ ઉદયસિંહના આક્રમણની જાતિને રોકી ગઈ નથી તેથી તેમણે કાસલી છોડી જયપુરના મહારાજાનો આશ્રય આપ્યું જ્યો ઉદયસિંહે કાસલી પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો પરંતુ મનોહરપુરપતિ તેના પત્નમાંથી બચી ગયો મનોહરપુરપતિ આ સમયે જયપુરના સિંહાસન પર વિરાજમાન હતા તેમણે ગરણગત દીપસિંહને અભયવચન આપીને કહ્યું - “જો તમે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક મારી આધીનતા સ્વીકારી મને ખડેલા આપવાને અને મારા સામંત તરિકે કરેવાને કબૂલ થાઓ તો હું ઉદયસિંહની પામેથી કાસલી છોડીને તમને સમર્પણ કરીશ અને ઉદયસિંહને ઉચિત દડ આપીને દીપસિંહ આ ક્ષયદાયક વસ્તુઓ પર વિશ્વાસ

મૂકી શીઘ્ર અખરરાજ્યની આધીનતા સ્વીકારી નિયમાનુસાર કરારપત્રપર હસ્તાક્ષર કર્યા અને પ્રતિ વર્ષે ચાર હજાર રૂપિયાની ખડણી આપનાનો પણ સ્વીકાર કર્યો.

આ પ્રકારે દીર્ઘકાળ પછી શૈખાવતસામતોની ઉપર જયપુરનરેશનું આધિપત્ય સ્થાપિત થવાનો પુનઃ સ્વપાત થયો. આચારા પાઠકોને સારી રીતે સમજાયા હશે કે જે સમયે શૈખાવતસામતોની સંખ્યા અતિ અલ્પ હતી તે સમયે તેમના નેતાએ જયપુરપતિને વહોરા નજર ઢરવાનો અસીકાર કર્યો હતો અને તથી તે ઉભયની વચ્ચે ભયકર યુદ્ધ ઉપગિયત થયું હતું. આ યુદ્ધના પરિણામમાં શૈખાવતનેતા અખરરાજ્યના પંજમાથી સર્વ પ્રકારે મુક્ત થઈ ગયો હતો, પરંતુ હવે પુનઃ અખરરાજ્યની સત્તા શૈખાવતલોકોના પ્રદેશમાં સ્થાપિત થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. કાસીના સામત દીપસિંહે અખરરાજ્યની આધીનતા સ્વીકારીને તેમને ખડણી આપવાની કમુદ્દાત આપી ત્યાર પછી કેટલેક દિવસે અખરપતિ જયસિંહ ગગાજમા રનાન કરવાને ગયા, ત્યાં દીપસિંહને પણ પોતાની સાથે લેતા ગયા. જયસિંહે ગગાજમા રનાન કરી બ્રાહ્મણો તથા દીનદરિદ્રીઓને દાન આપવાની અભિલાષાથી એક સેવકને પૂછ્યું - “આજે દાન નેવાને માટે કેણુ હાજર છે ?” ગગના આ વચ્ચે સાતળી કાસીના સામતે શીઘ્ર જયસિંહની સન્મુખ આવી અખરખાની માળ પહેળી ઢગી કહ્યું - “હું આપની કૃપાને પ્રાર્થી છું” મહારાજ જયસિંહે સહાસ્ય કહ્યું - “આ દાન લેવાનો અધિકાર તો દેવદા બ્રાહ્મણ, સન્ધ્યાસી અને દરિદ્રીઓને છે આપને શું નેપ્રએ છે ?” દીપસિંહે લત્કાળ ઉત્તર આપ્યો - “ફત્તેસિંહના પુત્રને ખડેલાદેશના જે ભાગપર તેનો હક્ક છે તે ભાગ દુપા કરીને અપાવો બસ, આજે મારી પ્રાર્થના છે” મહારાજ જયસિંહે ગંગાજના તટપર ઉભા રહીને પ્રતિજ્ઞા કરી કે, “હું આપની પ્રાર્થના પૂણુ ઢરીશ”

ઈ. સં. ૧૭૧૬માં આ ઘટના બની આ સમયે જાટળતિ નવીન બળ પ્રાપ્ત કરી પોતાનું મસ્તક ઉન્નત કરી રહી હતી અને અખરના ગજ જયસિંહ દિલ્હીના પાદશાહના મેનાપતિ હતા સમસ્ત નીચ્છિણીના રાજાઓ તેમના તાબામાં રહેતા હતા કરૌલી, લદાવર, જિવપુર તથા અન્યાન્ય દેશોના તૃતીય શ્રેણીના રાજાઓની સાથે ખડેલાનો ગજ ઉદયસિંહ પણ આ સમયે પોતાની સેનાસહિત જયપુરના મહારાજને આધીન રહેતો હતો. મહારાજ જયસિંહે જાટોના થુન નામના જિલ્લાપર ધેરા નાખ્યો આ સમયે ઉક્ત રાજાઓની સાથે ખડેલાપતિ ઉદયસિંહ પણ તેમની સાથે ગયો હતો, પરંતુ ઉદયસિંહે પોતાનું કર્તવ્ય મથાર્થ રીતે બળવ્યું નહિ તેથી જયપુરના મહારાજએ તેને ઠપકા આપ્યો. જયસિંહ ઉદયસિંહના સ્વામી અને પાદશાહના પ્રતિનિધિ હોવાથી તેમનાપ્રતિ સન્માન દર્શાવવાની તેની ફરજ હતી, પરંતુ તે તેથી વિમુક્ત વર્તન કરી જયસિંહના ઠપકાથી અત્યત ક્રોધિત થઈ ઉદ્ધત સ્થાન ઝેડી ચાલ્યો ગયો. જયસિંહ દીર્ઘકાળપર્યંત થુનના કિલ્લાને ઘેરી રહ્યા અને થુનપતિ ચૂડામણે ચુપ્તરીતે પાદશાહના મત્રી સૈયદની સાથે સંધિ કરી લીધી તથા જયસિંહ પોતાના કાર્યમાં નિબંધ થયા તેમના કંઠને પાર રહ્યો નહિ. રાજા ઉદયસિંહને ઉક્ત સંધિના એક સાધનતરિકે ધારી જયસિંહને તેને ઉચિત ઢઙ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ઉદયસિંહે ખડેલાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી ઉદયગઢ નામક એક દુર્લેધ કિલ્લો બનાવ્યો હતો. બ્યારે તેણે જયસિંહ આક્રમણ ઢરનાર છે એવા સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યાં તેણે પોતાની સેનાસહિત ઉક્ત કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો અને તેમાં તે સલાજનપૂર્વક રહેવા લાગ્યો. આ તરફ જયસિંહે મેનાપતિ જાજીદખાના હાથનીએની સમસ્ત રાજ્યેના અને સામતસેના લઈ ઉદયગઢપર ઘેરા નાખ્યો. ઉદયસિંહ ઉદયગઢમાં એક માસપર્યંત રહ્યો. પરંતુ બ્યારે તેની અન્નસામગ્રી સમાપ્ત થઈ ગઈ અને કુષાથી મરણ પામવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે તેણે ઉક્ત કિલ્લાનો પરિત્યાગ કર્યો અને તે માત્રવાડમાં નાઝ નામના સ્થાનમાં ચાલ્યો ગયો. ઉદયસિંહના પુત્ર સવાઈસિંહ પોતાના પિતાને કિલ્લાનો પરિત્યાગ ઢરો જોઈ વિજયી જયસિંહને તામે થયા અને તેમણે કિલ્લાની આવી તેમના હાથમાં સોંપીને ક્ષમાને માટે પ્રાર્થના કરી. મહારાજ જયસિંહે પરમ આદરપૂર્વક તેમનો સત્કાર કર્યો તથા તેમને ક્ષમા કરી અને તેમને અખરની આધીનતા સ્વીકારવાને કહ્યું. કાસી-

ના અધીશ્વરની પેઠે સવાઇસિંહે જયપુરના મહારાજાની આધીનતા સ્વીકારી કરારપત્રપર હસ્તાક્ષર કર્યા અને પ્રતિવર્ષે એક લાખ રૂપિયા ખંડણીતરિકે આપવાનો સ્વીકાર કર્યો. પાછળથી આ રકમમાંથી ૧૫ હજાર રૂપિયા કમી કરવામાં આવ્યા અને ત્યાર પછી તે રકમ પણ ઓછી કરી તેમને પ્રતિવર્ષે માત્ર ૬૪ હજાર રૂપિયાજ આપવા પડતા. ત્યારે અંબરપતિને પ્રતાપ છેક ન્યૂત થઈ ગયો અને મરાઠા તથા પહોણોએ જયપુરના રાજ્યમાં ચોતરફ આત્યાચાર કરવા માડ્યો. ત્યારે અંબરપતિ ખંડેલાના રાજા પાસેથી ખંડણી લેવાને અશક્ત થઈ ગયા વળી આ સમયે ખંડણીની રકમ પણ પૂરેના નોટલી નહોતી. જો કે મહારાજા જયસિંહે ઉદયસિંહના પુત્ર સવાઇસિંહને ખંડેલાના અધીશ્વરતરિકે સ્થાપી તેમને શેખાવતશાખાના નેતા બનાવ્યા હતા, પરંતુ તેમણે ગંગાજીના તટપર કાસલીના અધીશ્વરની સન્મુખ જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેનું પાલન કરવાનો નિશ્ચય તેમણે યત્નિચિત પણ શિથિલ કર્યો નહિ. ફત્તેસિંહ ખંડેલારાજ્યના બે ભાગોના ઉપભોગ લેતા હતા તે પ્રમાણે તે ભાગો તેમના પુત્ર ધીરસિંહને પણ આપવામાં આવ્યા. સવાઇસિંહને ખંડેલાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયા પછી તેઓ પોતાની સેનાસહિત પોતાના અધીશ્વર જયપુરનરેશની પાસે ચાલ્યા ગયા. આ વર્તમાન સાબળતાની સાથેજ ઉદયસિંહે લાડખાનીરાજપૂતોની મેના એકત્રિત કરી સહસ્રા ઉદયપુરપર આક્રમણ કર્યું અને તેને પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધું. પુત્ર સવલસિંહે પિતા ઉદયસિંહના આ આચરણની વાત જયપુરનરેશને કહી સલાળાવી. જયપુરના મહારાજાએ શીઘ્ર સવાઇસિંહની સાથે પોતાની સેના ઉદયપુર તરફ મોકલી તેમને ઉદયસિંહને પદભ્રષ્ટ કરવાની આજ્ઞા કરી. સવાઇસિંહે પોતાના અધીશ્વરની આજ્ઞાનુસાર શીઘ્ર જયપુરની સેનાસહિત ઉદયગઢપર આક્રમણ કર્યું અને પોતાના પિતાને ત્યાંથી નસાવી મૂક્યો. ઉદયસિંહ પુનઃ નાર્મા નાસી ગયો. તેણે પોતાના જીવનનો શેષ ભાગ નાર્માજી વ્યતીત કર્યો. તેના પુત્ર સવાઇસિંહ તેના ખર્ચને માટે પ્રતિદિન પાત્ર રૂપિયા આપતા હતા તેનું મૂલ્ય થયાપૂર્વેજ તેના પુત્ર સવાઇસિંહ આ સંસારમાંથી વિદાય થઈ ગયા. સવાઇસિંહને ત્રણ પુત્રો હતા. (૧) જુદાવન (૨) શંભુસિંહ અને (૩) કુશલસિંહ તેમના જ્યેષ્ઠ કુમાર જુદાવન ખંડેલાના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા શંભુસિંહને રાનાવી અને કુશલસિંહને પીપરેલી પ્રદેશ મળ્યો.

અધ્યાય ૨ જો

વૃંદાવનદાસ-તેમણે અંબરપતિ માધવસિંહને કરેલી સહાય-માધવસિંહહં વૃંદાવનદાસને ખંડેલાતું સંપૂર્ણ નાન્ય આપવું-વૃંદાવનદાસનો સાથે ઇંદ્રસિંહને થયેલું યુદ્ધ-વૃંદાવન પ્રજા અને આદ્યજ્ઞાની પાસેથી ખગવૃંદા લીધેલો કર-તેથી આદ્યજ્ઞાને કરેલો આત્મચાત-આદ્યજ્ઞાને આપેલું ધન-ઇંદ્રસિંહને પુનઃ પોતાના પિતાના અધિકારની થયેલો પ્રાપ્તિ-ખંડેલાના ઉભય રાજાઓની વચ્ચે થયેલો ઝગડો-પુનઃ થયેલું યુદ્ધ-નજરુંકલીખાંતું આક્રમણ-પાપોના નારાધ્યાને માટે વૃંદાવનદાસે આદ્યજ્ઞાને આપેલું ભુમિદાન-તેમના પુત્ર ગોવિંદસિંહપર આપી પડેલો આપત્તિ-વૃંદાવનદાસે પુનઃ હાથમાં ખંડેલારાજ્યનો આપેલો અધિકાર-ગોવિંદસિંહની હત્યા-નરસિંહને પોતાના પિતાના પ્રાપ્ત થયેલો અધિકાર-શેખાવાડીદેશપર મહારાષ્ટ્રીઓએ કરેલો આત્યાચાર-મહારાષ્ટ્રીઓએ ખંડેલારાજ્યપર આક્રમણ કરવાને કરેલો ઉદ્યોગ-સંધિના પ્રસ્તાવ-મહારાષ્ટ્રીઓએ ખંડેલાના બે સામંતોની કરેલી હત્યા-વૈર લેવાને માટે ઇંદ્રસિંહ કરેલો ઉદ્યોગ-ઇંદ્રસિંહનું મૃત્યુ-પ્રતાપસિંહ-મહારાષ્ટ્રીઓને આપેલી ખંડેલી-નરસિંહ અને પ્રતાપસિંહનો ખંડેલાપર અધિકાર-સીંદરના સમંતોની પ્રવચતાનો નિસ્તાર-સીંદરના સામંતોનું દબન કરવાને માટે નંદરામ હસદિસાવું સેનાસહિત થયેલું આગમન-તેમની વચ્ચે થયેલી સંધિ-પ્રતાપસિંહ સમસ્ત ખંડેલાદેશપર સ્થાપિત કરેલો અધિકાર-રાવલ ઇંદ્રસિંહ-ઔઘના સામંતને પદસંભાનની થયેલી પ્રાપ્તિ-નરસિંહ પુનઃ પ્રાપ્ત કરેલો પૈતૃક અધિકાર-સ્વાધીનતાના સ્થાને માટે શેખાવાડીના સમંત સામંતોનું એકત્રિત થવું-નંદરામ હસદિસાવું પદચુક કરવા-સંપ્રારામ-શેખાવાડીના અધીશ્વરની સાથે અંબરરાજને થયેલી સંધિ-અંબરરાજે સંધિના કરેલો લગ્ન-નરસિંહ અંબરરાજને ખંડેલી આપવાના કરેલો અસ્વીકાર-અંબરરાજે ખંડેલારાજ્યપર સ્થાપિત કરેલો પોતાનો અધિકાર-પુક્તિથી નરસિંહને ખંડેલાન કરી તેમને અંબરના કારાચુહમાં નાખવા.

વૃંદાવનદાસ જે સમયે ખંડેલાના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા તે સમયે અંબરનું સિંહાસન હસ્તગત કરવાને માટે માધવસિંહ ઇશ્વરીસિંહની સાથે યુદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો હતો. વૃંદાવનદાસ પ્રથમથીજ માધવસિંહના પક્ષનું સમર્થન કરીને પોતાના સામર્થ્યાનુસાર તેને સહાય કરતા હતા જે સમયે માધવસિંહ અંબરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા તે સમયે તેમણે પોતાના ઉપર ઉપકાર કરનાર વૃંદાવનદાસપર પ્રત્યુપકાર કરવાનો વિચાર કર્યો. વૃંદાવનદાસે ન્યયપુરના મહારાજાની આ ઇચ્છા જાણી તેમને પ્રાર્થના કરી કેઃ-“ખંડેલાનું રાજ્ય બે ભાગોમાં વિભક્ત છે અને તેની ઉપર બે અધીશ્વરો રાજ્ય કરે છે. આથી અમારી વચ્ચે દીર્ઘ-કાળથી ઝગડો ચાલે છે, માટે જુથા રક્તપાત દૂર કરવાને માટે એકના હાથમાં સંપૂર્ણ ખંડેલાદેશ સોંપી દેવો ઉચિત છે. આમ કરવાથી પુનઃ પરસ્પરમાં કલેશ થશે નહિ.” આ સમયે ખંડેલાના બીજા ભાગનો અધીશ્વર ફત્તેસિંહના પુત્ર ધીરસિંહનો સગીર પૌત્ર ઇંદ્રસિંહ હતો. અંબરપતિ માધવસિંહે વૃંદાવનદાસની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવાને માટે શીઘ્ર તેમને પાંચ હજાર સૈનિકો આપી ઇંદ્રસિંહને નસાદી મૂકવાની આજ્ઞા કરી. વૃંદાવનદાસ પાંચ હજાર સૈનિકોને લઈને શીઘ્ર ખંડેલામાં ગયા અને

તેમણે ઇદ્રસિહપર આક્રમણ કર્યું ઇદ્રસિહ પ્રબળ પરાક્રમપૂર્વક કેટલાક માસપર્યંત કિનારા રહ્યો, પરંતુ અંતે મહાબળવાન મનુષ્યોના કરાણાસમાધી પોતાનું સરક્ષણ કરવું અસંભવિત માની તેણે તે કિનારો પરિત્યાગ કર્યો અને તે પારાસોલી નામના સ્થાનમાં ચાલ્યો ગયો. વૃદાવનદામે ત્યાં જ્યાં પુનઃ ઇદ્રસિહપર આક્રમણ કર્યું તે યોદ્ધા સમયપર્યંત પોતાની રક્ષા કરી શક્યો. પરંતુ અંતે તેણે તામે થવુંજ હિચિત ધાર્યું પણ આ મમથે તેના સૌભાગ્યથી એક વિચિત્ર ઘટના બની, જેથી તેણે પોતાનો ઉદ્ધાર કર્યો, એટલુંજ નહિ પરંતુ પુનઃ પોતાના પિતાના રાજ્યપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો.

અબરરાજ માધવસિંહે વૃદાવનદાસની સાથે જે પાત્ર હબર સૈનિકા મોકલ્યા હતા તેમને પગાર આપવાનો ભાર વૃદાવનદાસની ઉપરજ ગમવામાં આવ્યો. હવે, પરંતુ વૃદાવનદાસના પૂર્વજે પોતાના ખજાનાની રક્ષા સારી રીતે કરી શક્યા નહોતા, તેથી તેમણે ઉકત મેનાને પગાર આપવાને માટે અન્ય ઉપાયનું અવલબન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમણે સર્વ પ્રબળ અને દેવાલયોના પૂજારીઓ પાસેથી જોગલુનમથી ના લેવા માડ્યો. તેમણે અન્યાયપૂર્વક બ્રાહ્મણોની પાસેથી કર નીધો તેથી તેઓ અસત ક્રોધિત થઇ તેમનો વિદ્યાર કરી તેમને સાપ દેવા લાગ્યા, પરંતુ વૃદાવનદામે તેમના શાપપ્રતે કિચિત્ પણ નક્ષ આપ્યું નહિ, બરણ કે આ સમયે તો કાષ્ઠપણ પ્રકારે થતો સત્ય કરવો એ પરજ તેમનું ધ્યાન લાગી ગયું હતું બ્રાહ્મણોના શાપપ્રત્યે વૃદાવનદામે યતિકિચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ, ત્યારે તેમણે રાજસ્થાનમાં દીર્ઘકાળથી ચાલતી આલેલી પ્રજાની અનુસાર આત્મકોત કરી તેનું યાપ નદાવનદાસપર નાખવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેમના દલના દલ વૃદાવનદાસની સન્નિધિ જઈ પોતાના શરીરપર લાઠાધાત કરી પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપવા લાગ્યા. આ બ્રહ્મત્યાગીને દીધે વૃદાવનદાસ પોતાની ભતિમાં પતિત ગણવા લાગ્યા અબરરાજ માધવસિંહે વૃદાવનદાસને બ્રાહ્મણોની પાસેથી બક્ષપૂર્વક કર લેતા જોઈ અને તેથી બ્રહ્મત્યાગી થતી જોઈ પોતાને પણ પરીક્ષીતે બ્રહ્મત્યાગીના પાપના લાગી માની શીઘ્ર પોતાની મેનાને અબરરાજ બોવાળી મગાવી અને દડિત બ્રાહ્મણોને પોતાના રાજ્યમાં તેમની મેનાને ૨૦ હબર રૂપિયા આપ્યા. આ રીતે અન્યાયી કાર્યથી વૃદાવનદાસ હાજીબાજ થઇ ગયા અને ઘોર વિપત્તિમાં આવી પડ્યો. ઇદ્રસિંહ પોતાના અનુચરોને પુનઃ એ ત્રિતરી અબરપતિની કૃપા સંપાદન કરવાને બહાર પડ્યો. આ અમથે માથે ગીતા ગવ અબરગળના કોષમાં આવી પડ્યાથી ખુશાલીરામ વોલ્ત અબરગળની તરફથી સમસ્ત મેના લઈને માચેરીના ગવપર આક્રમણ કરવાને માટે જતો હતો. ઇદ્રસિંહ આ સુમધિ જોઈ આમ નહિવાળ પોતાની અમગત મેનાસહિત તે મેનામાં લગી ગયો. માચેરીના ગવે ધાર્યું કે આ સમયે આપણું મગલજ થવું અશક્ય છે તેથી તેણે શીઘ્ર બગેના અધીશ્વરની પાસે જઈ તેનું શરણું શરૂ કર્યું. આ રીતે ઇદ્રસિંહે અબરગળપર બણીવાળ ઉપદાર કર્યો ત્યારે તેઓ તેના પુત્ર અમસવ થયા. ઇદ્રસિંહે વળી તેમને ભેટતરિકે ૫૦ દળા રૂપિયા પણ આપ્યા. (વે અબરગળે તિપમલુ આગે તેને સનદ આપી તેના પિતાનું મલ્ક પુનઃ તેને સમર્પણ કરી દીધું.

જે કે ઇદ્રસિંહને પોતાના સ્વામી અબરગળની તરફથી મનદ મળી પરંતુ વૃદાવનદાસની માથે તો પૂર્વવત્ ૧૮૭ પણ તેને શત્રુતાળ ચાલતી હતી ખડનાના ઉલ્ક ગળાઓએ પોતપોતાના કિના મેનાથી બગાળા પૂર્ણ કરીને પગપગ નડવામાં કિચિત્ પણ તુટિ કરી નહિ. આ માટે માટેના ત્રગડાએ ધોમે ધોમે એવું ભયકં સ્વરૂપ ધારણ કર્યું કે તેના જેવું અન્ય દેશાત ઇતિહાસમાં વચિત્તલ ઉપનબ્ધ થયે તેમણે સાસાગિ સબધને તિલાંજલિ આપીને એમનીબતી માથે અત્યંત ભયકં રીતે લગા માડ્યું.

વૃદાવનદાસની માથે પ્રચડ મેના હતી અને ઇદ્રસિંહે પણ પ્રબળપર્યે અસીમ પ્રેમ દર્શાવી તેનું મન દત્તી નહિ પોતાનો પક્ષ પ્રબળ કરી વીધો. તો ઇદ્રસિંહ એ સમયે પોતાની મેના લઈ ને વૃદાવનદાસના ઉલ્કાળ હાથ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે જતો હતો ત્યારે તેના પ્રાણપલો વૃદાવનદાસનો કનિષ્ઠ પુત્ર ન્હુનાવ સહ તેની સાથે મળી પોતાના જન્મદાતાની સાથે પુદ્ધ

કરવાને તૈયાર થયો. વૃંદાવનદાસે ઉક્ત રઘુનાથસિંહને કુચોર નામક પ્રદેશનો અધિકાર સોંપ્યો હતો; પરંતુ તેણે પોતાના પિતાની નામરજી હોવાછતાં પણ અન્ય ત્રણ પ્રદેશો પોતાના અધિકારમાં લઇ લેવાનો વિચાર રાખ્યો હતો. આથી ઉક્ત ત્રણ પ્રદેશો હસ્તગત કરવાને માટે તે પોતાના પિતાના શત્રુની સાથે મળી ગયો હતો. વૃંદાવનદાસ ઇંદ્રસિંહનું બળ ન્યૂન કરવાને માટે પોતાની કેટલીક સેના લઇ કુચોર પર આક્રમણ કરવાને આજ્ઞા આપી. ત્યારે રઘુનાથસિંહે ઇંદ્રસિંહનો સાથ છોડી પોતાના ભાણેજી રાતેલીના સામંત પૃથ્વીસિંહને પોતાની સાથે લઇ કુચોરની રક્ષા કરવાને માટે તે તરફ દૃષ્ટ કરવા માઠી. વૃંદાવનદાસે કુચોર પર આક્રમણ કર્યું તો મર, પરંતુ રઘુનાથસિંહના માણસોએ ઉત્તમ પ્રકારે પોતાના નગરનું રક્ષણ કર્યું તેથી તેમને નિષ્ફળ થઇ પાછા ફરવું પડ્યું; પરંતુ તેઓ નિર્વિઘ્ને પોતાના નગરમાં જઈ શક્યા નહિ. માર્ગમાં ઇંદ્રસિંહ અને રઘુનાથસિંહે તેમને ઘેરી લીધા. વળી તેમણે બહારનો કોઇ પણ મનુષ્ય ખંડેલાનગરમાં પ્રવેશ ન કરી શકે એટલા માટે તે નગરના દરવાજા બંધ કરી દીધા. આ ઉપરાંત તેમણે ઉદયગઢ પર પણ આક્રમણ કર્યું. ઇંદ્રસિંહે ઉદયગઢ પર આક્રમણ કરવાને માટે પોતાના નિકટના આપ્ત અને ચિરાનાના સામંત નારસિંહને મોકલ્યો હતો. નારસિંહે ઉક્ત કિલ્લો હસ્તગત કરવાને માટે પોતાનું સમસ્ત બળવિક્રમ વાપર્યું; પરંતુ વૃંદાવનદાસના બેદરદાર પુત્ર ગોવિંદસિંહે અકોટિકે પરાક્રમથી તેનું સંરક્ષણ કર્યું. કેટલાક દિવસપર્યંત યુદ્ધનું અંતરંગ અંડેલાનગરની બહાર યુદ્ધ ચતું રહ્યું. આ યુદ્ધમાં પિતા, પુત્ર, કાકા, ભત્રીજા તથા ભતિયાંધુઓ સંહારકર્તી થારણ કરીને એકબીજાની સામે લડ્યા. અતે ઉભય પક્ષો અત્યંત તેજહીન થઇ ગયા; પરંતુ વૃંદાવનદાસ વિશેષ બલહીન બની ગયા. તેમણે ઇંદ્રસિંહનો પૂર્વાધિકાર તેમને આપ્યો અને આ રીતે ખંડેલાનો કુસંપ શાંત થયો.

જે કે ખંડેલામાં એકવાર શાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપિત થઇ ગયું; પરંતુ શીઘ્ર એક શત્રુએ પુનઃ અશાંતિને અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી દીધો. આ સમયે હુમ્મતપાત્ર અને હીનબલ દિલ્લીશ્વરને સેનાપતિ નન્દકુલીખાં મોગલરાજ્યની ઝાંખી પડતી બ્યોતને પુનઃ એકવાર પ્રદીપ્ત કરવાની આજ્ઞાથી શૈખાવાદી પર ચઢી આવ્યો. માગેરીનો વિશ્વાસપાત્રી રાવ ચવનસેનાપતિને સહાય કરતો હતો. વાસ્તવમાં તેજ તેને તોડી કાઢ્યો હતો. તેણે પ્રત્યેક સામંત ઉપર ભીષણ અત્યાચાર કરી બલપૂર્વકે દ્રવ્ય લેવા માંડ્યું. નવલગઢના નવલસિંહ, ખેતડીના બાધસિંહ, બસાઉના સ્થંભલ વગેરે સિદ્ધાનીશાખાના સામંતો તે ચવનસેનાપતિએ નિયત કરેલા દંડસ્વરૂપ કેટલાક લાખ રૂપિયા આપવાને અસમર્થ થઇ પડ્યા; આથી નન્દકુલીખાંએ તેમને ખંડેલાન કપાં. અતે બ્યારે શૈખાવાદીના દીન દરિદ્રી કૃષિકારોએ તેટલી રકમ સંગ્રહિત કરીને તે ચવનસેનાપતિને આપી ત્યારે તે સરદારોને મુક્તિ પ્રાપ્ત થઇ.

ખંડેલારાજ્યમાંથી કેલશ દૂર થયા પછી ધનસોળી બ્રાહ્મણો દિનપ્રતિદિન વૃંદાવનદાસને બ્રહ્મહત્યાએ વગેરે મહાપાતકોનો ભય દર્શાવીને તેમને તેમની નિવૃત્તિઅર્થે પ્રાર્થા કરી ભૂમિ સંપત્તિનું દાન કરવાને માટે ઉત્તેજિત કરવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણોના આગ્રહથી કેટલીય વૃંદાવનદાસ પ્રતિદિન એક એક પ્રદેશ તેમને દાનમાં આપી દેવા લાગ્યા. આ રીતે તેમને પોતાના વંશજોની સંપત્તિનો નાશ કરતા નેઈ તેમના બેદરકુમાર ગોવિંદસિંહ અત્યંત શોકાકુલ થયા અને તેઓ પોતાના પિતાને તે કાર્યથી પરાજીત કર્યા વિના રહી શક્યા નહિ. અતે વૃંદાવનદાસે પોતાના પુત્ર ગોવિંદસિંહને ખંડેલા રાજ્ય સમર્પણ કરી પોતાના નિર્વાહને માટે પાંચ નગરો પોતાના અધિકારમાં રાખ્યાં.

જે કે ગોવિંદસિંહ પોતાના પિતાની જીવિતાવસ્થામાં ખંડેલાના સિંહાસન પર અભિષિક્ત થયા હતા, તેપણ દીર્ઘકાળપર્યંત તેમને રાજસાહે તોના અધીશ્વરનું પદ પ્રાપ્ત થઇ શક્યું તેઓ જે વર્ષમાં સિંહાસન પર વિરાજમાન થયા તે વર્ષમાં વર્ષાદ બરાબર નહિ આવ્યું. આથી ધાન્ય ઉત્પન્ન થયું નહિ અને તેથી પ્રજામાં ગોતરફ હાહાકાર વર્તી રહ્યો તથા અન્ય મહારાજા મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રાર્થના કરવા લાગી. નારાજીના માંડલિક સામંતોની કૃપિની અવસ્થા ગોવિંદસિંહને એવી સલાહ આપી કે આપ એકવાર રાજ્યમાં બ્રમણ કરી પ્રકારે નિજી થઇ શકે. નેઇ આવો, કે નેથી પ્રજાની પાસેથી મહેસુલ લેવું કે નહિ તેનો

બહાર નીકળવાને માટે તેમણે માલણેને મુહૂર્ત પૂછ્યું, તો તેમણે પોષમાસની અમાવાસ્યને દિવસે તેમને બહાર નીકળવાનો વિશેષ કર્યો પરંતુ ગોવિંદસિંહે તેમના વચનપર કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ અને કૃષિનો અવસ્થાનુ અવલોકન કરવાને માટે તેઓ તેજ દિવસે બહાર પડ્યા તેમનો એક કાળરાલી નિપાસી સેવક હતો તેને તેમણે કેટલીક બહુમુદ્દય વસ્તુઓ સાચવી રાખવાને માટે આ પી હતી, પરંતુ તે સેવક પોતાની નિષ્કાળજીથી તે વસ્તુઓ ગુમાવી દીધી, તેથી ગોવિંદસિંહે તેને ઘણો દંડકો આપ્યો તે સેવક પોતાના નિર્દોષપણના ઘણા પ્રમાણો આપ્યા, પરંતુ રાજા ગોવિંદસિંહે તેના વચનપર કિંચિત્ પણ વિશ્વાસ રાખ્યો નહિ પોતાના સ્નાત્રીને આ પ્રકારે અત્યંત ક્રોધિત થયેલા નેત્ર તેને ભારે દડ મળવાનો આશંકા થઈ અને તેથી તેણે રાત્રિના સમયે ગોવિંદસિંહના પ્રાણુ લઈ લીધા ગોવિંદસિંહને પાંચ પુત્રો હતા - (૧) રાસિંહ, (૨) સુરમલ (એમને હોદિયા હોદિયા મળ્યા હતા) (૩) બાલસિંહ (૪) જવાનસિંહ અને (૫) રણજીતસિંહ આ સર્વ પુત્રોના વશનો વિસ્તાર થયેલ હતો.

પોતાના પિતાનું શોચનીય મૃત્યુ થયા પછી નરસિંહ ખડેનાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા, વાગવાર વિગ્રહ અને પ્રસંગોપાત્ દડ થયા છતાં પણ શેખાવાગીના અધીશ્વરેએ પોતાપોતાના પ્રદેશોના વિસ્તાર દૃઢિગત કરી દીધો હતો અને તેમની પ્રજાની સખ્યા પણ વધી ગઈ હતી અતુલ બલશાલી મેગલસાઈટનો વશજાત્રી નામમાત્રનો પાદશાહ હતો અને શેખાવાગીના નિકટના અધીશ્વર બખરાજને થોડીક ખડી સન્માન અને પ્રસંગોપાત્ સેનાની સહાય મળવાથી તેઓ અત્યંત સત્વર થયા હતા, તેથી તેઓ શેખાવાગીના અધીશ્વરની સ્વાધીનતા ઉપર કિંચિત્ પણ હસ્તક્ષેપ કરવાનો પ્રયાસ કરના નહોતા, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ આ સમયે બીબલ શત્રુઓએ આવીને દર્શન દીધું આ શત્રુઓ હિંદુ હોયો છતાં યુસુનમાનો વરતા અધિક ઉત્પીડન અને વિપ્લવ કરતા હતા. આ શત્રુઓ થોડા વખતથીજ ઉદય પામેલા મહારાષ્ટ્રીઓ હતા.

બપોરે મહારાષ્ટ્રીઓના તેતાના તાખાના દ્રેચસેનાપતિ હિવાઈનને મેડતાના યુદ્ધમા વિજય પ્રાપ્ત થયો હારે તેના હાથનીએ ૥ મહારાષ્ટ્રીઓએ કેટલાક કદોમાં વિવેકત થઇને શેખાવાગીના બૂટકાટ કરવા માહી તેઓ પ્રત્યેક દુર્બલ સામ્રત અને તેમના પુત્રોને બંદીવાન કરીને લઈ જવા લાગ્યા આથી સામ્રતો પોતાનું સ્વર્ગ્ય તેથી મહારાષ્ટ્રીઓને ધન આપવાને સ્વીકાર વરતા કેટલાક સામ્રતો મહારાષ્ટ્રીઓને દ્રવ્ય આપવાને અશક્ત હોવાથી તેમને બંદીખાતામાજ રહેવું પડ્યું હતું પરંતુ પાછળથી મહારાષ્ટ્રીઓને તેમને સલાજવામા વિશેષ કષ્ટ પડ્યું હોવાથી તેમને પણ છોડી દેવામા આગ્યા હતા.

મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચારની નિમ્નલિખિત વાતપરથી તેઓ કેસ કૂર હતા તેનું અનુમાન પાઠે સારી રીતે કરી શકે છે મેડતાનું યુદ્ધ થયા પછી મહારાષ્ટ્રીય દસે શેખાવાગીમા બંધ સૈન્ય પહેલા બીબાઈ ઉપર આક્રમણ કર્યું ત્યાંના રહેવાસીઓ આ નરશાસેના બચક વળમાથી બચવાને કાંઈ પણ ઉપાય નહિ જોઈ પોતાપોતાની સપત્તિ લઈ આસપાસના ગુચ્ચ નગરોમા તાસી જવા લાગ્યા કેવળ ૮૦ મળપતવિરા જાનીશૌરવની રક્ષા કરવાને માટે બીબાઈના નિગ્રામા થોભી શત્રુઓની પ્રતિક્ષા કરના લાગ્યા મહારાષ્ટ્રીઓએ બલપૂર્વક તે કિલ્લાપગ પેટતાને અધિમગ સ્થાપિત કરી દીધો, પરંતુ ઉકત ૮૦ રાજપુતોમાથી એક પણ નાગી ગયો નહિ તેઓ શત્રુઓની સામે લડતા લડતા એક પછી એક મહાગ્યાપગ શયન કરવા લાગ્યા આ રીતે તે સમસ્ત રાજપૂતોએ પોતાના પ્રાણુ ગલિદાન આપ્યું મહારાષ્ટ્રીઓ તે મિનાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરીને ખડેના તરફ ચાલવા લાગ્યા તેમણે માર્ગમા અત્યાચાર કરવામા કાઠપણ ત્રુટિ કરી નહિ.

તેમણે ખડેનાથી બે કોશના અંતરપર આવેલા હોદીગાચ નામના સ્થાનમા બંધ ત્યા પોતાની વીસેક પી ભણી તેમણે દૂત મેડવી ખડેલાઅધીશ્વર નરાસિંહ તથા મુરસિની પાસેથી ૧ મહારાષ્ટ્રીય ખડેલા મણી મહારાષ્ટ્રીય દત્તદારા આ સમયપર સાંભળી નરાસિંહ તથા નેમ ચતુર હોય છે તેમ પ્રવેશન કરના મરી તથા દત્તવરિ કેળ માલણેજ નિમુદ્દત થતા હતા બંધોવા બાકાનો મરવો ચતુર હોય છે તેઓ નારી જાણી સાહનિમતા પણ મહાશિવ કરે છે દત્તવરિ કામ કરવામા ત્યા પાશ્વિમાત્ર સંબંધિતિ મળીયાતીને મલ હોયે એના હોય છે

ધંદ્રસિંહે તેમની સાથે પોતાના બે અધિશ્રામ સામંતોને મહારાષ્ટ્રધનેતાની સાથે સંધિ કરવાને માટે મોકલી આપ્યા. આ સામંતોનાં નામ નવલસિંહ તથા દલેલસિંહ હતાં.

ઉક્ત ઉભય સામંતો પોતાની સાથે નરસિંહ તથા ઈર્દ્રસિંહના બે રાજકર્મચારીઓને પણ લઈ ગયા હતા. જ્યાંસુધી ઉપરોક્ત રકમ વસુલ થાય નહિ ત્યાંસુધી તે રાજકર્મચારીઓને જામીનગીરીમાં મહારાષ્ટ્રીઓની પાસે રાખવાના હતા. ઉક્ત સામંતોએ મહારાષ્ટ્રધનેતાની સાથે વાતચીત કરી ખંડણી તરિકે વીસહજાર રૂપિયા આપવાનો સ્વીકાર કર્યો અને બ્યારે તેઓ ઉક્ત રાજકર્મચારીઓને ત્યાંજ છોડી નગરમાં જવાને તૈયાર થયા, ત્યારે મહારાષ્ટ્રધનેતાએ તેમને કહ્યું કે-“તમારે સ્વર્ગ અહીં આ રહેવું પડશે.” આ વચનથી પોતાનું મહાઅપમાન થયેલું ગણી તેમાંના એક જણે કહ્યું: “એમ કહિ પણુ અનશે નહિ,” એમ કહી તે સામંત પોતાના નોકરની પાસેથી હુકો લઈ પીવા લાગ્યો. આ ઘટના જોઈ એક અસભ્ય દક્ષિણીએ ઉક્ત સામંતના હાથમાંથી અલપૂર્વક તે હુકો ખુંચી લઈને ફેંકી દીધો. એ સામંત આ અપમાન સહન કરી શક્યો નહિ. તેણે તરતજ મ્યાનમાંથી તલવાર કાઢી તે દક્ષિણીનું મસ્તક છેદવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ એટલામાં મહારાષ્ટ્રધનેતાએ ધિરતાલના બ્યારથી તેનું મસ્તક બેઠી નાખ્યું. દલેલસિંહની સાથે જે સેવકો હતા, તેઓ આ ઘટના જોઈ અત્યંત ક્રોધિત થયા અને તેઓ પોતાના સ્વામીનું વૈર લેવાને ઉદ્ધત થયા; પરંતુ મહારાષ્ટ્રીઓએ એકે એકને કાપી નાખ્યા.

ખંડેલાના એક ભાગના અધીશ્રવ ઈર્દ્રસિંહ મહારાષ્ટ્રીઓ સાથેની મસલતનું પરિણામ જાણવાની ઉત્કંઠાથી પોતાના કેટલાક સેવકોને લઈને તેમની ઊવણી તરફ જતા હતા; પરંતુ તેમની ઊવણીની નિકટ તેઓ ગયા ત્યારે તેમણે તેમના જાતિજન્યુઓની હત્યાના સમાચાર સાંભળ્યા. ઈર્દ્રસિંહના સેવકોએ તેમને પાછા ફરવાની સલાહ આપી; પરંતુ તેમણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો:—“નહિ, એમ કહિપણુ હું ફરીશ નહિ. મારા કુટુંબીજનોની હત્યા કરવામાં આવી છે, તેથી હું તેમનું વૈર લીધા વિના અપમાનિત થઈને કદિપણુ ખંડેલામાં જઈશ નહિ. અહીંઆથી અપમાનિત દશામાં પાછા ફરવા કરતા મરણુ પામવું બહેતર છે.” ઈર્દ્રસિંહ આ વીરોચિત વચન ઉચ્ચારી પોતાના અશ્વપરથી ઉતરી પડ્યા અને તેને છોડી દીધો. તેમણે પોતાના સેવકોને પણુ અશ્વપરથી ઉતરી પડવાની આજ્ઞા કરી. સર્વ જણે નગન તલવાર હસ્તમાં પ્રહણુ કરી શત્રુની ઊવણીમાં પ્રવેશ કર્યો અને લઈકર વેગથી મહારાષ્ટ્રીઓની ઉપર આક્રમણ કર્યું. આ સમયે મહાશુદ્ધિમાન મહારાષ્ટ્રીઓ ઊવણીમાં હતા. ઈર્દ્રસિંહ પોતાના થોડા સેવકો-સહિત અદ્વિજીત પરાક્રમ દર્શાવી મહારાષ્ટ્રીઓને સંહાર કરવા લાગ્યા; પરંતુ અંતે તેઓ કપાઈ મુઆ. દલેલસિંહને લીધેજ આ ઘટના બની હતી, પરંતુ દલેલસિંહ હજી અત્યંત ધાયલ થયા હતાં પણુ જીવતા હતા.

મેગલ અને પંડાણુ લોકોના સમસ્ત અવગુણો ધરાવનાર જંગલી અને અસભ્ય મહારાષ્ટ્રીમ લૂંટારાઓએ આ પ્રકારે શેખાવાદીમાં લઈકર અત્યાચારનો સૂત્રપાત કર્યો. માત્ર શેખાવાદીમાંજ તેમણે આવા અત્યાચાર કર્યા નહોતા; પરંતુ સતલજ નદીથી લઈને સમુદ્રપર્યંતના સમસ્ત દેશમાં આવેલાં પ્રત્યેક નગર અને પ્રત્યેક ગામમાં તેમણે આવા વૈરાધિક કર્યો કરી પોતાની નીચતાનો પરિચય કરાવ્યો હતો.

રાવ ઈર્દ્રસિંહ મહારાષ્ટ્રીઓની ઊવણીમાં માર્યા ગયા ત્યાર પછી તેમના પુત્ર પ્રતાપસિંહે પોતાની માતાની સાથે ખંડેલાથી પાંચ કોશના અંતરપર પર્વતજંગલ આવેલા સિકરણ નામના અજેલ કિલ્લા નિવાસ કર્યો. આ સમયે પ્રતાપસિંહની વય ઘણી નાની હતી અને તેઓ રાજકર્મમાં કંઈપણુ જાણતા નહોતા. મહારાષ્ટ્રીઓના પંજમાંથી રાજ્ય અને અલ્પવયસ્કે કુમારનું રક્ષણ કરવાનો ના મુખ્ય માણસોએ સમસ્ત આનાજ તથા માલમિલકત વગેરેને મહારાષ્ટ્રીઓની અધિકારી તોડી ખંડેલામાંથી દ્રવ્યસંચય કરી મહારાષ્ટ્રીમ લૂંટારાઓએ સિદ્ધાનીશાખાના અત્યાચાર-કર્યું. તેમણે સૈધી પ્રથમ ઉદયપુરપર આક્રમણ કરી ત્યાંની સમસ્ત અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. તેમણે અતુલ ધન પ્રાપ્ત કરવા નખાવી અને તેની નીચેની જમીન ખોદી નખાવી. આ

નો સતત સ્રોત વહેવરાવ્યો. આ રીતે કિશ્કિપુરનો સપૂર્ણ વિધિ સ કરી તેમણે ઉત્તર તરફ સિંહાના, હુહુત તથા ખેતડી વગેરે શહેરો લૂટવાને પ્રયાણ કર્યું.

મહારાષ્ટ્રીયલ્લટાગચિના ગયા પછી પ્રતાપસિંહ અને નરસિંહ ખડેલામાં આવી ગળ્મ કરવા લાગ્યા, પરંતુ હજુ તેઓ ખડેલામાં આવીને સ્વસ્થ રીતે બેઠા પણ નહોતા એવામાં તેમના અધીશ્વર અખરરાજે તેમની પાસે ખડેલાની માગણી કરી પ્રતાપસિંહે પોતાના રાજ્યમાં જેટલું અન્ન ઉત્પન્ન થયું હતું તેનો ચતુર્થાંશ આપી અખરરાજને સત્પુષ્ટ કર્યો, પરંતુ નરસિંહે પોતાના પૂર્વજોની પેઢે ઉદ્ધતાઈ ઢરી અખરરાજને એક પાછ પણ પરખાવી નહિ તેમણે અખરરાજને જણાવ્યું કે - 'તે આવી રીતે અમે ખડેલા આપીએ તો પછી સાધારણ જમીનદારમાં અને અમારામાં બેદ યોગ'.

આ સમયે ગેખાવતકુલની એક સાધારણ શાખાના સામંતે અંગ્રિકિ પરાક્રમ અને માકુબી દર્શાવી પોતાનું મસ્તક ઉન્નત કર્યું. આ સામંતનું નામ દેવીસિંહ હતું તે કાસબીના ગવ તિરમહને પરાજી હતો અને તેના તાબામાં સીકર પ્રદેશ હતો. દેવીસિંહ ખડેનારાજના તાબામાં મામત હતો, તે જતા પણ તેણે પોતાના બાહુબળથી ધીમે ધીમે લોહાગઢ મોઢ વગેરે પચ્ચીસ નગરો અને કિલ્લાઓપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો જે સમયે તેના અધીશ્વર નરસિંહ અખરરાજની ઇતિગણમાં આવી પડ્યા ત્યારે તેણે આ મુસધિના લાભ નહ જવાસોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાનો ઉદ્દેશ કર્યો પરંતુ એવામાં તેનો જાત થયો થયો તેના મનોગથ અપૂર્ણ રહી ગયો દેવીસિંહને પુત્ર નહોતો તેથી તેણે પોતાના મૃત્યુપૂર્વે સાહુ પુગના મામતના પુત્ર લક્ષ્મણસિંહને દત્તકસ્વરૂપે ગ્રહણ કરી તેને પોતાનો ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યો. તો દેવીસિંહે દુર્બલ સામંતોપર અત્યાચાર રી અનેક ગામો તથા નગરો પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધા હતા તેથી અખરરાજે તેનાપર અત્યંત ક્રોધિત થયા તા અને તેમણે પોતાના મત્રી દોલતગમના બ્રાતા નદગમને તેના રાજ્યપર આક્રમણ કરી ખડેલા લઈ આવવાની આજ્ઞા કરી હતી. મહાનગમની આજ્ઞાનુસાર નદરામ હલદિયાએ લક્ષ્મણસિંહપર આક્રમણ કર્યું સીકરપતિ દેવીસિંહ જે ને સામંતોના દેશ બક્ષપૂર્વક છીનવી લીધો હતો તે તે સર્વ આ ઘટના વિદિત થતાની સાથેજ પોતપોતાની મેનાસહિત આની નદરામ હલદિયાની મેનામાં લણી ગયા ખડેલાના અધીશ્વર પણ તેની સાથે મળી ગયા તિરમહના વચની અન્ન-અખાના સામંતો અર્થાત કામરી વિલાસ વગેરેના સામંતો પણ નદરામની મેનામાં ઉમેરાયા મિહાનીશાખાના લોઝ કે જેઓ રાયસાલોતના કામમાં કદિપણ હસ્તક્ષેપ નહોતા તેઓ પણ આ સમયે પોતપોતાની મેનાસહિત જમપુરના મેનાપતિની માથે લણી ગયા સીકરપતિ દેવીસિંહ આ ગીતે સર્વ સામંતોને પોતાના શત્રુ બનાવ્યા તા, તે ઉપરથી ઉચ્ચગુણ ઢરી ગયા છે કે તે ઢાઈ સાધારણ પુરુષ નહોતા તે ચતુર ગજનીતિજ અને પ્રખચનો વિસ્તાર કરવામાં પારગત હતો તેણે સૌથી પહેલા અખરરાજની સલાના સલાસદોની સાથે મૈત્રી સ્થાપન કરી હતી કારણ કે તે સારીપેઠે જાણતો હતો કે ગજમલાના સલાસદોની સાથે મિત્રતા રાખવાથી મે જે દેશોપર અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો છે, તે દેશો સદા હુ મારા અધિકારમાં રાખી શકીશ તેણે આસકરીને ગજમત્રીની સાથે માઠી મિત્રતા કરી હતી અને આ સમયે તે મિત્રતાનો લાભ તેને મળ્યો આ સમયે એક ચદાવતસામંત, મીકરના દિવાન અને ધાવલાઈએ લક્ષ્મણસિંહના પ્રતિનિધિસ્વરૂપે નદગમની નિજટ જઈને તેને પ્રાર્થના કરી કે - દેવીસિંહના બાહુપુત્રને ક્રોધિત થયેલા ગેખાવતોના હાથમાં સોપશો નહિ નદગમે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે - 'આ પ્રસંગે તમારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થવાનો માત્ર એક માર્ગ મને જણાય છે, એથી આપ સરલતાથી લક્ષ્મણસિંહનું રક્ષણ પણ કરી શકો અને હુ પણ તમારો આજ્ઞાનુ પાલન કરવાને સમર્થ થઈશ આપ પુષ્કળ સૈનિકો એકત્રિત કરીને મીકરની રક્ષા કરી શકો છો, જેથી ગજમનો આ પ્રયત્ન નિષ્ફળ થશે અને હુ આપની સાથે મળી ગયો છું એ જોઈને જાણી શકશે નહિ' દેવીસિંહ ક્રોધપુરના તાબાના વણે પ્રદેશ લૂટીને પુષ્કળ દ્રવ્ય લઈ લક્ષ્મણસિંહના પદના માણસોએ વિપુલ દ્રવ્ય અર્પીને અત્યંત અમયમાં દળ કર્યું અને તેઓ મીકરની ગદા કરવાને ઉત્કુલ થયા આ તરફ

નદરામ ગુપ્ત મસલત અનુસાર સીકરને ઘેરી લઈ માત્ર યુદ્ધ કરનાનો ઢોંગ કરવા લાગ્યો. વાસ્તવમાં તેણે યથાર્થ રીતે યુદ્ધ કર્યું નહિ કેટલાક દિવસપર્યંત આ પ્રકારે કૃત્રિમ યુદ્ધ કરી નદરામને જયપુરમાં પોતાના બ્રાતા પગ એવા આશયનો પત્ર લખ્યો કે - “ગીકગપગ અધિકાર ગ્થાપિત કરવાનું કામ કોઇ પણ પ્રકારે સુગમ નથી વળી સીકગપતિ લક્ષમણસિંહ આધીનતા સ્વીકારી દરરૂપે બે લક્ષ રૂપિયા આપવાને સમ્મત થયા છે મારે આલિપ્રાય એવો છે કે આ રકમ લઈ મીકરનો ઘેરો ઉઘાવી લેવો નોંધ્યો ” નદરામને ઉત્તર પત્રના પ્રત્યુત્તરની પણ પ્રતીક્ષા ન કરી લક્ષમણસિંહની પાસેથી દરરૂપે બે લક્ષ રૂપિયા અને લાચના એક લક્ષ રૂપિયા લઈ તેણે સીકરનો ઘેરો ઉઘાવી લીધો આ પ્રકારે સીકરપતિ લક્ષમણસિંહ નિર્વિઘ્નતાથી પોતાના તાબાના પ્રદેશોના ઉપભોગ લેવા લાગ્યો ખાસ કરીને આ પ્રસંગે ખડેલાના ઉભય અરીશ્વર નરસિંહ તથા પ્રતાપસિંહની વચ્ચે ક્ષણ ઉપસ્થિત થયાથી નદરામનો મ્યાર્થ સંભવતાથી સિદ્ધ થયો.

ખડેલાના અધીશ્વર નરસિંહ અબરરાજની આજ્ઞાનુસાર ખડણી આપવાને પ્રથમથીજ અસમ્મત હોવાથી તેઓ તેમની ખકાદષ્ટિમાં આવી પડ્યા હતા આ સંવિનો લાભ લઈ ખડેલાનો ખીન્ને અધીશ્વર પ્રતાપસિંહ નરસિંહને ચિત્રાલને માટે પદબ્રજ કરી ખડેલાપ્રદેશપગ પોતાનો સંપૂર્ણ અધિકાર ગ્થાપન કરવાને માટે પોતાની શક્તિઅનુસાર ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો તેણે જયપુરના મેનાપતિ નદરામની આગળ એવો પ્રસ્તાવ રજો કે - “ખડેલાની સર્વ ખડણી હું એકલો આપીશ, માટે તમે એનો સંપૂર્ણ અધિકાર મને સોંપો બ્યારે મહારાજા અને આજ્ઞા કરમાવશે ત્યારે હું સેનાસહિત તેમની મેવા કરવાને તત્પર થઇશ વળી મારો અભિષેક કરવામાં આવશે ત્યારે હું પુષ્કળ દ્રવ્ય મહારાજાને નજરાણા તરફ આપીશ ” નદરામે તત્કાળ પ્રતાપસિંહના આ પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કર્યો.

નદરામની ઇચ્છાશીમા નાથાવતશાખાનો નેતા અને મામેલનો મામત રાવલ ઇદ્રસિંહ હતા તેણે નરસિંહના સર્વસ્વનો નાશ થતો નોંધને તેમને ઇવણીમાં બેનાવ્યા અને તેણે તેમને જણાવ્યું કે - “આપના પ્રતિસ્પર્ધી પ્રતાપસિંહને સમસ્ત ખડેલાદેશનો અધિકાર સોંપવાને માટે સનદ ત્યાગ કરવામાં આવી છે આપને શીઘ્ર પદબ્રજ કરવામાં આવશે, માટે જો આપ હજી પણ અબરરાજની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને સમત થાઓ તો હું આપના અધિકારનું સંગ્રહણ કરવાને યત્ન કરીશ,” પરંતુ નરસિંહ કેટલપણ પ્રકારે અબરરાજને ખડણી આપવાને કળ્હ થયા નહિ, તેથી ઇદ્રસિંહે તેમને શીઘ્ર પોતાના પ્રાણની રક્ષાને માટે ઇવણી છોડીને તથા ખડેલાનો ત્યાગ કરીને નામી જગાની સલાહ આપી તેણે નિવેદન કર્યું કે - “જો આપ અહીં આ રહેશો તો મેં આપના પક્ષનું સમર્થન કરવાને માટે જે પ્રયત્ન કર્યો છે, તે પ્રકટ થઇ જશે અને તેથી મારાપગ પણ વિપત્તિ આવી પડશે જો આપ ખડણી આપવાને સમત થયા હોત તો કાંઇપણ વિપત્તિની સલામત નહોતી ” તે દિવસે રાત્રિને સમયે ઇદ્રસિંહ પોતાના ૬૦ અનુચરસહિત અત્યંત ગુપ્તરિતે નરસિંહને ગોવિંદગઢમાં મોકલી દીધા નરસિંહે ખીન્ને દિવસે પ્રભાત થતાજ પોતાના કિલ્લા ગોવિંદગઢમાં નિર્વિઘ્નતાથી પ્રવેશ કર્યો, પરંતુ ઇદ્રસિંહને જે ભય હતો તે ખરે પડ્યો તેણે ગ્રહણ કરેલી સાવ ચેતી નિષ્ફળ થઇ તેણે નરસિંહને ઇવણીમાંથી ગોવિંદગઢ મોકલી દીધા તથા નદરામ તેના પર ક્રુપિત થયો અને તેણે તેને રાજકોષનો ભય દર્શાવ્યો, પરંતુ તેજની વારે ઇદ્રસિંહે જણાવ્યું કે - “મેં રાજ પૂતોચિત કાર્ય કર્યું છે અને તેનું ફળ ભોગવવાને માટે હું તૈયાર છું તેનો મને કિચિત્ પણ અય નથી ” આથી ઇદ્રસિંહત્રત્યે અંબરપતિ અત્યંત ક્રોધિત થયા.

નાથાવતશાખાના સામંતોમાં સામેલ અને ચૌમૂના સામંતો મુખ્ય હતા તેમાં પ્રથમ શાખાના સામેલના સામંત અધિક સન્માનિત હતા તેમને રાવલની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઇ હતી અને તેઓ નીચ પકિતના અગણિત સામંતોની ઉપર સત્તા ચલાવતા હતા, પરંતુ ચૌમૂના સામંત દીર્ઘકાળથી સામંતના ઉકત પદ, સન્માન અને સત્તાની ઇર્ષ્યા કરતા હતા અને તેને પોતે પ્રાપ્ત કરવાની હતા, તેથી ઉભય સામંતકુલોની વચ્ચે અનેકવાર ઝગડાખખેડ થતા અને રક્ત બ્યારે ઉપરોક્ત પ્રકારે સામેલના સામંત ઇદ્રસિંહ અબરરાજની ક્રોધદષ્ટિમાં સંધિનો લાભ લઈ ચૌમૂના સામંત શીઘ્ર જયપુરની ગળસલામા.

સર્વશ્રેષ્ઠ સામંતનું પદ તથા ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરવાને અર્થે અબરના મહાગજને પુષ્કળ રૂપિયા ન
બર કરવાને તૈયાર થયા જ્યપુરના મહાગજ ચૈત્રના મામંતની ઉક્ત પ્રાર્થનાથી શીઘ્ર તેમની
અભિલાષા પૂર્ણ કરવાને સમર્થ થયા આ સમયે પણ સામોતનો સામંત ઇંદ્ર-
સિંહ નદરામની સમીપજ નિવાસ કરતો હતો ઇંદ્રસિંહને શીઘ્ર અબરગજની તરફથી
એવા આશયની આજ્ઞા થઈ કે, ‘તમે જે અપરાધ કર્યો છે તેના દરરૂપે અમે તમારો દેશ
અમારા અધિકારમાં લઈ લીધો છે, માટે તમે સત્તર સામોતથી દૂર થઈ જાઓ સામોતના સામંત
ઇંદ્રસિંહ રાજની ઉક્ત આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતા તેનું પાલન કરવામાં કિચિન્માત્ર પણ આનાકાની કરી નહિ,
પરંતુ યથાર્થ રાજભક્તની પેઠે આજ્ઞાપતિકા મસ્તકપર ધારણ કરી શીઘ્ર મામોત તરફ ગમન કર્યું
ત્યાં તેની જે કાર્કશનસપત્તિ હતી તે સર્વને લઈ તે પોતાના કુટુંબસહિત ચિરકાલને માટે સા-
મોતનો ત્યાગ કરી નિરાશ્રિત અવસ્થામાં માગવાડના રાજ્યને આશ્રયે ચાલ્યો ગયો અત્યંત અવધિ
પછી સામોતના તેજ અધીશ્વરની જ્ઞાને અબરગજની તરફથી પીપલી નામના ગામનો અધિકાર પ્રાપ્ત
થયો ઇંદ્રસિંહ વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના જીવનને અત્યંત નિકટ આવેલું જોઈ અતે પોતાની જન્મ-
ભૂમિમાં અને સ્વજાતિમાં પ્રાણત્યાગ કરવાને માટે તે ગામમાં ચાલ્યો ગયો ઇંદ્રસિંહની આવી રાજ-
ભક્તિપદ્ધતિ પ્રતીત થાય છે કે તે પરમ પ્રશસનીય પુરુષ હતો ઇંદ્રસિંહ સ્વભાવથી જ અસીમ
સાહસિક અને નીરુપકુશ હતો જે તે ધારત તો અવસ્થ પુષ્કળ સેના એકત્રિત કરીને અબર-
ગજના ઉક્ત અન્યાયમૂલક આચરણની વિરુદ્ધ ખડા થઈ પોતાના પિતાની ભૂમિની રક્ષા કરી શકત
પરંતુ તેણે કેવળ ગજભક્તિને લીધેજ સ્વાર્થત્યાગ કર્યો હતો

હવે આપણે અડેલાતરફ દૃષ્ટિપાત કરીશું અડેલાપતિ નરસિંહ અબગપતિની ખદાદૃષ્ટિમાં
આવી પડ્યા હતા અબરના મેનાપતિ નદગમ હવદિયાએ જ્યારે અડેલાના સમસ્ત પ્રદેશના અધિ-
કારની સત્ક્રમ પ્રતાપસિંહને અર્પણ કરી, સારે તે પગ પ્રસન્ન થઈ પોતાની મેનાસહિત અડેલામાં આવ્યો
તેણે અડેલાપર અધિકાર સ્થાપિત કરી સોથી પહેલા નરસિંહ નગરની રક્ષા અર્થે જે દુર્ગસ્થરૂપ
તોણ બધાંજી હતું અને જેની ઉપરથી તેમણે પ્રતાપના પિતાની ઉપર ગોળાની વૃષ્ટિ કરી હતી, તે
તોણ તોડી નાખીને ભૂમિભેડ કરવાની આજ્ઞા કરી આ તોરણની ઉપર ગણેશની એક મૂર્તિ હતી
ગણેશદેવતા સિદ્ધિદાતા અને સર્વ કલાના વિદ્યાતાતરિકે પૂજ્ય છે દુર્ભાગ્યવશ તોણ તૂટતાની સાથે
તે ગણપતિની મૂર્તિ પણ તૂટીફૂટીને ચૂર્ણ થઈ ગઈ તે છતાં પણ પ્રતાપસિંહ તે તોરણને ભૂમિ-
ભેડ કરી અડેલાના શાસનનો બદોબસ્ત કરી રેવાસોપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે ગયો
પોતાના બાહુબળથી રેવાસો છતી પ્રતાપસિંહ નદરામ દનદિયાના અધિકારનીચેની કેટલીક મેના
લઈ જે ગોવિંદગઢ નામના કિલ્લામાં નરસિંહ ગેહતા હતા તેપર આક્રમણ કર્યું તેણે ગોવિંદગઢથી
બે કોશ અને ગનોલીથી ચાર કોશના અંતરપર આવેલા ગોરા નામના મ્યાનપર હાવણી નાખી, રા
નોલીના જે સામંતો અઘાપિ પોતાના અધીશ્વર હતભાગી નરસિંહના પક્ષમાં રહ્યા હતા, તેમણે પોતાનો
હત હવદિયાની પામે મોમ્બીને તેને કહેવરાવ્યું કે-“અબરગજને જે હવ નગ્નિહની પાસેથી મળે
છે તે સર્વ અમે આપવાને તૈયાર છીએ અને જે આપ નરસિંહને તેના પૂર્વધિકાર અર્પણ કરજો તો
આપને યથેષ્ટ પુરસ્કાર આપવામાં આવશે” આ પ્રસ્તાવથી નદરામે પુષ્કળ ધન પ્રાપ્ત થવાની આશાથી
પુનઃ પ્રત્યજ્ઞાને વિસ્તાર કર્યો તેણે થોડી મેનાસહિત અડેલામાં જઈ ઉક્ત સામંતોને કહેવરાવી
મોકલ્યું કે-“ગોવિંદગઢથી નરસિંહની મેના પાસે રાત્રિના સમયે અમાગપર આક્રમણ ગવળે આ
ક્રમણ થતા અમે સેનાસહિત પગલત થઈને શીઘ્ર ત્યાંથી નાસી જઈશું આમ રનાથી પ્રતાપસિંહ
કાર્કશણી શરૂ નહિ અને આપણું કાર્ય સિદ્ધ થઈ જશે” નદરામનો ઉત્તર યુદ્ધ સંદેશ માલબળી
નરસિંહના સૂર્યમંથ અને આધસિંહ નામના મેનાતાઓ ગોવિંદગઢથી દોરમે મગજ સૈનિકો લઈ
ના મમયે બહાર પડ્યા અને તેમણે દનદિયાની સેનાપર કૃત્રિમ આક્રમણ કર્યું, જેથી તે પગલત
નામી થઈ અને તે ગુલપ્રમગે ઉક્ત વિજયા મેનાએ અડેલાપર પોતાનો અધિકાર
ગણે આ વટનાથી પ્રતાપસિંહ અલત કોષિત થયો અને તેણે નગ્નિહનો અધિકાર
એક પ્રવેશદારપર પુષ્કળ સૈનિકો મૂકનાની આજ્ઞા કરી પરંતુ નગ્નિહની સેનાએ

પ્રથમથીજ તે સ્થાનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો; તેથી પ્રતાપસિંહની તે કામના પણ નિષ્ફળ થઇ. નરસિંહના પક્ષની સેનાનાં દલનાં દલ આવીને ખડેલામાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યાં. પ્રતાપસિંહે બીજા કાષ્ટ ઉપાય નહિ જોઇ પોતાના શત્રુઓને પાણીનો ત્રાસ આપવાને માટે દૂવાઓ પૂરી દેવાની આજ્ઞા કરી. આથી નરસિંહની સેનાને પ્રતાપસિંહની સેનાની સાથે એક પ્રબલ યુદ્ધ થયું અને ઉભયપક્ષોના ધણા માણસો ધાવલ થયા. અંતે નંદરામ હલદિયાએ ઉભયપક્ષમાં અંબર-રાજની પંચરંગી પતાકા ફરકાવીને યુદ્ધ અટકાવ્યું અને નંદરામના પ્રસ્તાવથી અંતે ઉભય-પક્ષોની વચ્ચે સંધિ નિયત થઇ. આ સંધિઅનુસાર પ્રતાપસિંહનો રેવાસોદેશપર અધિકાર થયો અને નરસિંહને ખડેલારાજ્યનો સમસ્ત પૈતૃકઅધિકાર પ્રાપ્ત થયો.

જે કે ઉક્ત સંધિઅનુસાર ખડેલાપ્રદેશમાં શાંતિ સ્થાપિત થઇ ગઇ; પરંતુ એ ઉભય કુલોની વચ્ચેનો ઝગડો સર્વથેવ શાંત થયો નહિ. કાષ્ટ કાષ્ટ વખતે તેઓ એકબીજાપર આક્રમણ કરવા લાગ્યા. મંજોર નામના પર્વતસવપ્રસંગે એકવાર મોટો ઝગડો થયો. અંતે એક ખીશ મહત્વની ઘટના બન્યાથી શેખાવાડીના સમસ્ત સામંતો એકત્રિત થયા. રાનોલીના સામંતે પ્રતાપસિંહના તાબાના એક સરદારને ખંદોવાન ક્યો તેથી શીઘ્ર સમસ્ત શેખાવતો ચમકી ઉઠ્યા. અંતે સકલ સામંતોએ એકમતથી પોતાના સ્વામી અંબરરાજને મધ્યસ્થ બનાવ્યા. અંબરપતિએ આ ઝગડાની તપાસ કરી અપરાધી મનુષ્યોને ઠંડ દીધો એટલે સમસ્ત ઉપદ્રવો દૂર થઇ ગયા.

શેખાવાડીના ઉત્તર તરફના સિદ્ધાનીનામની શાખાના સામંતો અને રાયસાહોતોની વચ્ચે ઉક્ત પ્રકારે અવિશ્રાંત વિવાદ ચાલ્યો, તેથી અનિષ્ટકારક પરિણામ આવ્યું અને તેજ કારણથી શેખાવાડી દેશપર અંબરરાજના અધિકારનો વિસ્તાર ક્રમશઃ વધતો ગયો. અંબરપતિના કરસંગ્રાહક નંદરામ હલદિયાને ધલ, બલ, ચતુરાઇ અને પ્રપંચથી અનેક પ્રદેશો હસ્તગત કરી પોતાની સ્વાધીનતાપર હસ્તક્ષેપ કરતો જોઇ શેખાવતસરદારો અત્યંત અપ્રસન્ન થયા. આ સમયની પૂર્વે ઉક્ત સામંતો અથવા નાના નાના દેશના રાજાઓ જ્યપુરપતિની સંપૂર્ણ આધીનતામાં હોવા છતાં પણ તેમને કાષ્ટ પણ પ્રકારનો કર આપતા નહોતા. માત્ર જ્યારે કાષ્ટ સામંત મરણ પામે ત્યારે તેને ઉત્તરાધિકારી પોતાના અભિષેકપ્રસંગે અંબરરાજને પોતાના વર્ગનો સૌથી આધિક સામર્થ્યવાન પુરુષ સમજીને તેને કેટલાક રૂપિયા ભેટમાં આપતો હતો; પરંતુ હવે અંબરરાજની સેના વારંવાર સરહદપર હોડધામ કરતી હતી, તેથી સિદ્ધાનીઓએ પોતાના હિતની રક્ષા કરવી આવશ્યક ધારી. નંદરામ હલદિયાએ નવલગઢના સામંતોના તાબાના તુઇનગરને ઘેરી લીધું અને રાનોલીદેશપર પ્રતાપસિંહનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે તેપર આક્રમણ કરી તેને પણ પાચમાલ કરી નાખ્યો. આથી સમસ્ત સિદ્ધાની સામંતો મહાક્રોધિત થઇ ઉઠ્યા. જે કે તે લોકો દીર્ઘકળથી રાયસાહોતોની સાથે વિગ્રહ કરી તેમના દુશ્મન બની બેઠા હતા; તે છતાં પણ હવે તે ઉભય પક્ષે વિચાર્યું કે આ સમયે એકબીજાથી આલસ રહેવું અશક્ય છે, તેથી તેઓ શેખાવતશાખાના માંહોમાંહેના ઝગડા સર્વથા નિવૃત્ત કરી દઇ સર્વ એકમત અને એકસંપ થઇ જાતીય સ્વાધીનતા અને ચિરઅધિકારની રક્ષાને અર્થે અગ્રહપૂર્વક તૈયાર થયા. પૂર્વે જે ઉદયપુર નામના સ્થાનમાં સમસ્ત શેખાવતસામંતો કાષ્ટ જાતીય પ્રંનની મીમાંસા કરવાને વા પોતાના હિતની રક્ષા કરવાને માટે એકત્રિત થતા હતા, તેજ ઉદયપુરમાં આ સમયે તેઓએ સમસ્ત શેખાવતનેતાઓ તથા સામંતોને એકત્રિત થવાની સૂચના આપી દીધી. કોઇના મનમાં કાષ્ટ પણ પ્રકારનો સંદેહ ઉપસ્થિત ન થાય અને કોઈ પણ માણસ પ્રપંચ ન રચી શકે, તથા ઉક્ત જાતીયસમિતિમાં કાષ્ટ કાષ્ટપણ પ્રકારનું અનિષ્ટ કરી શકે નહિ વા પૂર્વઝગડાનું સ્મરણ કરીને વૈર લઇ શકે નહિ, તેટલા માટે એવો ખંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો કે સર્વ માણસોએ જાતીય પ્રાચીન 'લૂનધાવ'ની ક્રિયા કરવી અર્થાત્ મીઠામાં હાથ નાખી પરસ્પર સહૃદય રાખવાને માટે સોગંદ લેવા.

શીઘ્ર સર્વ સિદ્ધાનીસામંતો પોતાના અનુચરોસહિત નિયત કરેલા સમયે ઉક્ત ઉદયપુર સ્થાનપર આવી પહોંચ્યા. કેવલ ખડેલાના અધીશ્વર પ્રતાપસિંહ અને નરસિંહ સિવાય સમસ્ત રા. ૩૨

ગાયમાલોત સામ તો પણ તે જાતીયમહાસમિતિમા આવી પહેાઆ નરસિંહ અને પ્રતાપસિંહની વચ્ચે ઝગડા સદાથી ચાલ્યો આવતો હતો તેથી તેમને પરસ્પર અધિદ અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો હતો, તેથી તેઓ કોઇ પણ પ્રકારે ઉક્ત સમિતિમા સામિલ થવાનું માહમ કરી શક્યા નહિ યથોચિત સમયે ઉભા જાતીયસમિતિમા અર્ચની સમિતિથી કાર્ય કરવામા આવ્યું સમસ્ત શેખાવાગીદેશના સામ તો આ જે અત્યંત ઝગડો હતો તેને ચિરકાલને માટે તેમણે તિનાજીએ આપી ત્યાં એવો ઠરાવ કરવામા આવ્યો કે જો બે સામ તોની વચ્ચે ઝગડો ઉપસ્થિત થાય તો વર્તમાન સમયમા જેમ અમરરાજને તેની મીમાસા કરાને માટે નિયુક્ત કરવામા આવે છે તેમ ભવિષ્યમા કરવામા આવશે નહિ તે વિવાદનો નિર્ણય અથવા કોઈપણ જાતીયહિતની રક્ષા કરવાનું કાર્ય ઉદયપુરમા જાતીયસમિતિ ભરીને તે દારાજ કરવામા આવશે અને જો અમરરાજ બલપૂર્વક અમારા જાતીયહિતપર હસ્તક્ષેપ કરે તો આનંદપુરનાસાગ સંમસ્ત સામ તોની સેના એકત્રિત થઇ અમરરાજની સામે ખડી થશે શેખાવાગીના સમસ્ત સામ તોને આ પ્રકારે એક મનુષ્યની પેઠે ઉભા થયેલા અને હૃદયપ્રતિજ્ઞ લેધને જ્યપુરપતિ અત્યંત લયભીત થયા ન દરામ હલદિયાના અત્યાચાર અને ઉપદ્રવોથીજ શેખાવાગીના સામ તોએ આ પગલુ ભર્યું છે એમ જાણી જ્યપુરેશ્વરે શીઘ્ર ન દરામને પદભ્રષ્ટ થઈ અને તેના પદપર ગેડારામ નામક એક મનુષ્યને નિયુક્ત કર્યા અને તેને સેનાસહિત શેખાવાગીમા મોકલ્યો વળી તેને ન દરામ નદિયને બદીવાન રીને જ્યપુરમા મેનાલી આપવાની આજ્ઞા પણ આપી ન દરામ હલદિયા જ્યપુરપતિની આ આજ્ઞાના સમાચાર સાંભળી પાટોદથીજ પનાયન કરી ગયા તે મેતી ગયો હતો કે જો હું પ કાર્ય બજાશ તો અવશ્ય મને જ્યપુરના કારાગૃહમાં બદીવાન કરવામા આવશે જ્યપુરગજે ઉમ્મત ન દરામ અને તેની આના કે જે અમરના પ્રધાન ગજમનીના પદપર નિયુક્ત થઈને ન દરામના અત્યાચારો અને ઉપદ્રવોમા સહાય કરતો હતો તેની સમસ્ત જાગી અને ધનસ પતિ જન્મ કરી લીધી

નવેા નીમિશ મેનાપતિ જાનનો દગ્ધ હતો તે ન દરામ હલદિયાને બદિ કરવાને તથા તેના તાબાની સમસ્ત સેનાને નષ્ટ કરાને માટે યુદ્ધ થત કરવા લાગ્યો ન દરામ હલદિયા તો કે પહેલા અમરગજનો મેવક હતો પરંતુ આ સમયે તેમણે તેની સમસ્ત સપત્તિ જન્મ કરી તેથી હવે તે પોતાના પૂર્વ સ્વામીને પોતાને પ્રબલ ગુ ગણીને ચેતરફ અત્યાચાર કરવા લાગ્યો અને ગામે ગામે અગ્નિ લગાડવા માડ્યો પાત્રી સેનાપતિએ ન દરામને પકડવાને અને તેના અત્યાચારોનું નિવારણ રજુ રવાને માટે અતે શેખાવાગીના સમ્મિલિત સામ તોને સહાયતાને માટે પ્રાર્થના કરી પરંતુ શેખાવાગીના સામ તો અનુભવથી હાપણુવાળા બન્યા હતા તેથી તેમણે તેને સંતોષા સહાય આપી નહિ પરંતુ તેઓ આ પ્રકારની સહાયની અમતતરિકે સાથી પહેલા પહેાચિત મધિ તથા અમરપતિની સાથે બાવી રાજનૈતિક સબધ નિર્ધારિત કરવાને તૈયાર થયા તે સધિ નીચે પ્રમાણે થઇ હતી —

અનિયમ

પ્રથમ ધારો-ન દરામ હલદિયાએ બનપૂર્વક જે યુદ્ધ અને ગાલા ઇત્યાદિ નગરોપર અધિકાર અધિકાર કરી દીધો છે તે નગરો તેના પૂર્વસ્વામીએને પાછા આપવા

દ્વિતીય ધારો-શેખાવતસામ તો પ્રથમથી પોતાની ઇચ્છાનુસાર જે કર આપતા આવ્યા છે તે સિવાય કર ચલણ કરવાની અમરરાજને સત્તા રહેશે નહિ શેખાવાગીના સામ તો પોતપોતાનો પની કારેલો કર અમરની રાજધાનીમા મોકલતા રહેશે

તૃતીય ધારો-કોઇપણ વારણથી અમરગજની સેના કદિ શેખાવાગીમા પ્રવેશ કરી શકે નહિ; કારણ કે તેને નીધિજ ખડેલાના યુદ્ધમા વૃથા સ્તપાત થયો છે

ચતુર્થ ધારો-સમ્મિલિત સામ તો અમરપતિને સહાય કરાને માટે એક સેના મોકલશે, પરંતુ તે સેના જેટલા મમયપરત અમરરાજના કાર્યમા નિયુક્ત રહેશે તેટલા મમયપર્યંત તેના અર્થ તેમને આપવો પડશે

ઉપન નવીન સેનાપતિની મધ્યસ્થતાથી આ સધિ અમરગજ અને શેખાવતમામ તોની વચ્ચે થઈ ઉક્ત સમ્મિલિત સામ તોએ સહાયકમેનાના વ્યયને માટે દશહજાર રૂપિયા આગળથી

લઘુ પોતપોતાના અનુચરોસહિત જયપુરમા જઈ પોતાના અધીશ્વરને સન્માન દર્શાવ્યું જયપુર પતિએ તેમનું સન્માન તે સમયે મીઠાણુ પણ ખડ અને તેમને નદગમ તથા તેની સેનાને નીચ પકડવાની આજ્ઞા આપી અનિરુદ્ધોખાવતે શીઘ્ર કાર્યક્ષેત્રમા ઉતરી પ્રથમ તે ગમોનો ઉદ્ધાર કર્યો કે જેને નદરમે બલપૂર્વક યુગ્મની લઈ પોતાના અધિવારમા ગમ્યા હતા પરંતુ સામંતજણ નીચ બાણી ગયા કે જે કે એ સધિજનુસાર અભગરાજને વચ્ચે સકાય રીએ છીએ તોપણ અભગ પતિ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનુ પાલન કરી અમારા હિતની રક્ષા કરતા નથી તેમણે ઉત્તર ગામેમાથી નદ રામની મેનાને નસાદી મૂકી હતી પરંતુ રાડગામની મેના આ સમયે ગમોપર નિર્મિતતાપૂર્વક અધિવાર ભોજનતી હતી આ વતનાં જેઈ સમિધિત સામંતો અત્યંત દુઃખિત થયા અને તેમણે શીઘ્ર ચસતત કગીને મહાગળને સધિના નિયમે પાળવાની ફરજ પાડવાનો મકલપ કર્યો રામારામની મેના જે નદગમની પાસેથી ખુલાવી લીધેના ગામેમા નિવાસ કરતી હતી તે સમસ્ત ગામેપર શેખાવત સામંતોએ આક્રમણ કર્યું અને રાડગામની સેનાને ત્યાંથી દૂર કરીને તે ગામે તેમના પૂર્વ અધિગી એનો સોંપી દીધા

આ અરસામા અભગપતિએ ખડેલાનાં ગળ નરમિહની પામે બાગી કર વસુલ કરવાને માટે એક દૂત મોકલ્યો પરંતુ નગસિંહે તેને મારી ઠેંગીને નસાદી મૂક્યો આ દૂત અભગરાજના મીનાના કુદબોનો દતો તે ઉક્ત પ્રાર અપમાનિત અને તાડિત થયો તેથી તે જયપુરમા મહારાજની નિવેદન જઈ તેનેમા જલ ભરી તેમના ચરણુમા પોતાની પાવડી ઉતારી મોકલ્યો - 'નગસિંહે મા લો અપમાન કર્યું છે અભગરાજ મહાગળએ સમન્ત દૃષ્ટાંત સાલજી નીચ આજ્ઞા આપી ખડેલાગળ્ય ખાલમા કરી નાખે અને નગસિંહને બદીનાન કરીને સત્કર જયપુરમા ખેંચી લાવે

શીઘ્ર આશારામ નામના એ સેનાપતિને મેનાસાંનિત ખડેલાપર અધિગત સ્થાપિત કરવાને માટે મોકલવાના આવ્યો નગસિંહ ગોવિદગઢમા જઈ પોતાના અધીશ્વર અભગપતિપ્રત્યે ઉપેક્ષા દર્શાવવા લાગ્યા આશારામ ખડેલામા જઈને તતજન નગસિંહ તથા પ્રતાપસિંહ એ ઉલખને એ- સાથે ખડેલાને માટે પ્રપચ્છળળે વિસ્તાર કરવા લાગ્યો નગસિંહ તો ગોવિદગઢમાજ ગહેતા હતા, પરંતુ પ્રતાપસિંહ પોતાનાપર ક્રોધ પણ વિપતિની સલાવના નહિ ધારી જયપુરના મેનાની સાથે ખડેલામાજ નિવાસ કરતો દતો પ્રતાપસિંહ ધારતો હતો કે નગસિંહના અપગ્રાધથી કેવન તેનાજ હિત્તાના અડેલારાજ્યપર જયપુરરાજ્યનો અધિવાર સ્થાપિત થવાનો સલાવના છે આ તરફ આશારામે પ્રતાપસિંહને ક્રોધ પણ પ્રકારનો ભય નહિ દર્શાવી કેવલ નગસિંહને પકડવાને માટે સૌથી પ્રથમ પ્રપચ્છળળે વિસ્તાર કર્યો આશારામે મનોહરપુરપતિ નગસિંહને ગહેવારી મોકલ્યું કે તમને ક્રોધ પણ પ્રકારનું શારીરિક દુઃખ દેવામા આજે નહિ રાજપૂતલોકના પ્રતિજ્ઞા અને મેનાની ઉપર શ્રદ્ધાથી વિશ્વાસ મૂકતા આ મા છે શરીરમા પ્રાણુ હોય ત્યાંસુધી પ્રતિજ્ઞાનો ભગ કરવો નહિ એ રાજપૂતજાતિનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે મનોહરપુરપતિ આશારામના વચનથી બધામા અને તેની ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી તેઓ ગોવિદગઢથી બહાર નીકળ્યા તથા ખડેલામા જઈ પહોંચ્યા આશારામે તેમનું આદરસહિત સ્વાગત કરી બાકી કરના સબધમા સધિ કરવાનો પ્રસ્તાવ રજુ કર્યો સધિપત્ર તૈયાર થવા લાગ્યો નગસિંહ ઊવણી છોડી ગયા ત્યાં પછી આશારામ પણ પોતાની સેના લઈ ને ત્યાંથી કેટલેક દૂર ચાલી ગયો અતુર આશારામે આ પ્રકારે નગસિંહને અસાધવાન અને મારિલ કરી દીધા અને પછી ત્રીજો દિવસે પાછા ફરી અખરાત્રિને સમયે તેમનું ઘર ઘેરી લઈ તેમને તત્કાળ ઊવણીમા જવાની આજ્ઞા કરી નગસિંહ આશારામની આ પ્રપચ્છળળથી અત્યંત ક્રોધિત થઈ આ સ્મહત્યા કરવાને ઉદ્ધત થયા, પરંતુ આશારામે તેમનો તે ઉદ્બોધ પણ નિષ્ફળ કરી દીધો, એટલે નગસિંહ કેટલાક વિશ્વાસુ રાજપૂતોની સાથે આશારામની ઊવણીમા ગયા

નગસિંહને હત્તગત કરી તેણે પ્રતાપસિંહને બોલાવે પ્રતાપસિંહ નિર્ભયતાપૂર્વક તેની ઊવણીમા ગયો આવ્યો પ્રતાપસિંહ ધારતો દતો કે આ સમયે અવસ્ય હ સમન્ત ખડેલાદેશનો અધીશ્વર થઈશ પરંતુ અતુર આશારામે તેને ઘેર વિપતિમા નાખવાની તૈયારી કરી હતી, તેની તેને અવધમા પણ કરવાના નહોતી બીજે દિવસે પ્રતાપસિંહ અને નગસિંહ સમયે રાજહીન અવસ્થામા મોજન કરતા

હતા, તે સમયે આશારામની આજ્ઞાથી એક હુકમીએ સહસ્રા તે ઉભયને બંદીવાન કરી લીધા તેમને ઘેર અપરાધીઓની પેઠે જાજરોથી જકડીને એક બંધ ગાડીમા પૂરો ખાયસે અધારિહીઓ સાથે જયપુરમા મોકલી દીધા જયપુરમા તેમને રાખના કારણદ્વારા બંદીવાનતરિકે પુરવામા આવ્યા આ પ્રકારે ઉક્ત ઉભય રાજાઓ બંદીવાન થયા તેથી જયપુરના મહારાજા અને તેમનો મંત્રી એ ઉભય અત્યત ખુશ થયા અને તેઓ આશારામને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા આશારામે રાજાની આજ્ઞાથી સત્વર સમસ્ત ખડેવાદેશપર અબરરાજનો ખાસ અધિકાર સ્થાપિત કરી શાંતિની રક્ષાઅર્થે ત્યા ખાયસે સિપાઇઓ રાખ્યા જે દલકી પકિતના સામતો ખડેવાના ઉક્ત ઉભય રાજાઓના તાબામા હતા, તે સર્વને આશારામે તેમના પૂર્વપદપર સ્થાપી રાખ્યા તેમને નિયમિતરીતે કર આપવાની ફરજ પાડી અને તેમની પાસે એવી પ્રતિષ્ઠા કરાવી લીધી કે અમે કહિ કોઇપણ પ્રકારે શાંતિભંગ અથવા ઉપદ્રવ કરીશું નહિ આ પ્રકારે ખડેવારાજ્ય પુનઃ અવસ્થિતના કૃપમા પતિત થઇ પરાધીન બની ગયું

અધ્યાય ૩ જો

અંબરપતિની વિરુદ્ધ વાઘસિંહના વિદ્રોહ-વાઘસિંહની સાથે જયજી દામસતું મળતું-
ભયંકર યુદ્ધ-વાઘસિંહનું અંડલાના કિલ્લામાં જતું-હતુંમંતસિંહે તેની સેના અને તેના
અંડના કરેલો વધ-વાઘસિંહનું પુનઃ અંડલાના કિલ્લાનું હતવું-અંબરરાજનું અંડલા
દેશમાં જમાવધીને માટે એક બ્રાહ્મણનું મોડલનું-એ બ્રાહ્મણનું અપમાનિત થવું-સંભા-
મસિંહના વિદ્રોહ-તેણે કરેલી છુટકાર-તેણે મૃત્યુ-જેઠપુરની વિરુદ્ધ અંબરરાજ અને શેખા-
વતસામતાએ કરેલી એકસંપી-અંબરરાજની સાથે શેખાવતોને થયેલી નવીન સંધિ-
નરસિંહ અને પ્રતાપસિંહની કારાચુદ્ધમાંથી થયેલી મુક્તિ-મારવાડના યુદ્ધમાં નરસિંહનું
થયેલું મૃત્યુ-અભયસિંહને થયેલી પિતાના પદની પ્રાપ્તિ-અંબરરાજનો વિશ્વાસઘાત-હતુંમંતસિંહે
ગોવિંદગઢ અને અંડલા વગેરે પર સ્થાપિત કરેલો અધિકાર-પુરાણીરામને થયેલો મુક્તિસાધ
અને તેને થયેલી જયપુરરાજ્યના મંત્રીપદનો પ્રાપ્ત-અંડલાના અંડીઆ સામંતોને થયેલા નવી-
ન સનંદની પ્રાપ્તિ-અભયસિંહ તથા પ્રતાપસિંહને થયેલી પોતાના પિતાના અધિકારની પ્રાપ્તિ
મહમદશાહની વિરુદ્ધ શેખાવાડીના સામંતોએ સેનાસહિત કરેલું ગમન-અંતર્ય કડક-સીકરના
સામંત લક્ષ્મણસિંહે અંડલાપર કરેલું આક્રમણ-હતુંમંતસિંહે પ્રદર્શિત કરેલી વીરતા-તેણે
મૃત્યુ-લક્ષ્મણસિંહે અંડલાપર સ્થાપિત કરેલો અધિકાર-અંડલાના ઉભય અધીશ્વરેણું ચિર-
કાલને માટે પૈતૃક અધિકારધી વર્ણિત થવું-તેમને હૃદયાર કરવા-રાજમંત્રીની સાથે લક્ષ્મ-
ણસિંહને થયેલો વિવાહ-વિવાહનું ક્ષણ-સિદ્ધાનીઆનો ઈતિહાસ-સાડખાનીલોકો-શેખા-
વાડીની મહાસુલ.

વે દીનારામ વોહરા (૪૦ સં ૧૭૯૮-૯૯) માં જયપુરનો મુખ્ય મંત્રી હતો.
તે આશારામે અંડલાપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો તે જોઈ શીઘ્ર રાજધાનીનો ત્યાગ
કરી સિદ્ધાની સામંતોની પાસેથી કર વસુલ કરવાને માટે શેખાવાડી તરફ આજ્ઞો.
દીનારામ ઉદયપુરમાં આશારામની સેના સાથે મળી સિદ્ધાનીસામંતોના તાખાના
દેશમાં આવેલા પરશુરામપુર નામના નગરમાં સેનાસહિત ગયો. ત્યાં જઈ તેણે
સમસ્ત સામંતોપર આજ્ઞાપત્ર મોકલી સત્વર તેમને અંડણી ભરવાને, ફરમાન્યું;
આટલુંજ કરીને તે સ્વસ્થ રહ્યા નહિ, પરંતુ તેણે શીઘ્ર અંડણી વસુલ કરવાને
માટે પ્રત્યેક પ્રદેશમાં એક એક અધ્યારોહી દલ પણ મોકલી આપ્યું. આ પ્રકારે મોકલવામાં આવતું
અધ્યારોહી દલ હુસ કહેવાય છે. જ્યાંસુધી સામંત કર આપવાને વિલંબ કરે ત્યાંસુધી પ્રતિદિન
નિર્ધારિત દ્રવ્ય તે તેની પાસેથી લે છે અને જો સામંત તે આપવાની ના પાડે તો તેની સાથે યુદ્ધ
કરવાને વિચાર કરવામાં આવે છે. જ્યારે જયપુરનો રાજમંત્રી એ અપમાનકારક ઉપાયથી કર
લેવાને ઉચ્ચત થયો, ત્યારે સમસ્ત સિદ્ધાનીસામંતોએ અત્યંત ક્રોધિત થઈ સર્વની સહી સાથેનો એક
પત્ર તેનાપર મોકલી આપ્યો. તે પત્રમાં એમ લખ્યું હતું કે, ‘તમે એક મુહૂર્તનો પણ વિલંબ નહિ
કરતાં તમારી સેનાને પાછી બોલાવી લ્યો અને તમે સેનાસહિત ઝુંઝુમમાં આજ્ઞા બજાવો. જો તમે

હતો એવામા જ્યપુરના સેનાપતિએ વાઘસિંહને એક સ્વજાતીયસેના સહિત આવીને મળવાની આજ્ઞા આપી, તેથી વાઘસિંહ પોતાના બ્રાતા લક્ષ્મણસિંહને ખડેવામા મૂકી પોતે જ્યપુરના સેનાપતિને જઈ મળ્યો.

ખડેવાના પૂર્વસ્વામી રાજ્યકેદી પ્રતાપસિંહના પુત્ર હનુમતસિંહે જ્યારે સાબળુ કે વાઘસિંહ રાજાની સેનાની સાથે મળી ગયો છે, ત્યારે તેણે આ શુભ અવસર જાણી ખડેવાનો કિલ્લો છતી લેવાનો વિચાર કર્યો રાત્રિના સમયે તેણે કેટલીક સચરૂ સેનાસહિત ખડેવા આગળ આવી દુર્ગની દિવાનુ ઉલ્લંઘન કરી, કિલ્લામા પ્રવેશ કરી સાવધાનતાપૂર્વક ખડેવાની સમસ્ત મેના અને લક્ષ્મણસિંહનો વધ કરી તે કિલ્લો છતી લીધો વાઘસિંહ આ સમયે રાત્રિનીમા હતો તેણે જ્યારે દુર્ગ હનુમતસિંહના હાથમા ગયાની અને પોતાના બ્રાતાનો વધ થવાની વાત સાંભળી, ત્યારે તેણે રીઝવાથી ખડેવામા આવી તેને ધેરી લીધો વાઘસિંહ બહારથી જરૂર ચનાવવા લાગ્યો અને હનુમતસિંહ અદરથી ગોળાની શૂટ કરવા લાગ્યો, પરંતુ હનુમતસિંહે ઘણી નાની વયના લક્ષ્મણસિંહના હત્યા કરી હતી, તેથી નગરવસ્તીઓ તેનાપર અત્યંત ક્રોધિત થયા હતા આથી તેઓ આ સમયે વારસિંહને પ્રબળ સહાય આપવા લાગ્યા ઓછો સુદા તેને સહાય કર્યા લાગી વાઘસિંહ પ્રબળ લોકમૂર્તિ કિલ્લો છતવાને પ્રવૃત્ત થયો હનુમતસિંહની સેનાએ પોતાના પ્રમુખ ભયંકર વિપત્તિ આવેની જોઈ જીવસેટુ યુદ્ધ કરવા માંડ્યું, પરંતુ જયની આજ્ઞા નહિ રહેવાથી એ તે તેણે સધિના પ્રસ્તાવની મુશ્કેલી આપનારી સ્થેન પતાકા દર્શાવી કિલ્લાનો દરવાજો ખોલી મૂક્યો વાઘસિંહ સાનંદ કિલ્લામા પ્રવેશી ગયો અદર જઈ તેણે પોતાના સુકુમાર બ્રાતાની હત્યા કરનાર હનુમતસિંહપર ઉચિત વૈર લેવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો, પરંતુ તે પ્રથમથીજ કિલ્લાની બહાર નીકળીને નાસી ગયો હતો આથી વાઘસિંહની વૈર લેવાની આકાંક્ષા મનમા ને મનમાજ રહી ગઈ.

આ તરફ દીનારામને ગજમનીના પદપરથી જાણ કરવામા આવ્યો અને માનજીવસે તે પદપર નિયુક્ત થયો રામારામ પૂર્વકથિત મુદ્દમા પગાંજિત અને ક્યકિત થયો નહોતો, તેથી તે અઘાપિ રામાવાગિદશના કેસગ્રાહકની પદપર નિયુક્ત હતો તેણે ખડેવાના એક બ્રાહ્મણને વાર્ષિક વીમ હજાર રૂપિયાનો જમાબંધીનો ઇન્જો આપ્યો હતો તેણે પ્રથમ વર્ષમા અદ્ભુત લાભ દર્શાવ્યો, આથી તેને પુત્ર બે વરિનો ઇન્જો આપવામા આવ્યો આ સમયે જ્યપુરના જ્યોતિષી મિત્રદેવોશસેના (કે ઉવરાવનારા સેના) એ બ્રાહ્મણના હાથનીને હતી એ બ્રાહ્મણ આ સેનાની સહાયથી ખડેવાના જે સામંતો અત્યાચારની સ્વાધીનતાપૂર્વક રહેતા હતા, તેમની પાસેથી પણ ખડેવા કે સમ્રાટ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો જે સામંતોએ તેને કે આપવાનો અસીકાર કર્યો તેમનાપર તેણે મેનામહિત આક્રમણ કરી તેમના કિલ્લા હસ્તગત કરી લીધો આ રીતે તેણે અનેક સામંતોને સપતિવિહીન કર્યા તે કે જ્યપુરપોતાએ પ્રતાપસિંહ અને નરસિંહને બંદીવાન કરીને સપૂર્ણ ખડેવાદેવાર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો, પરંતુ તેમણે એ ઉભય અધીશ્વરોની પાસે બુઝિસાધવાના મપૂર્ણ જૂખના અસીશ્વરોના સાથે સધિ કરીને તેમની પાસેથી નિમિત્તરિત કર લેવાનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો; પણ આ સમયે ઉત્તમ બ્રાહ્મણે તેમનાપર પણ આક્રમણ કરીને અત્યાચાર કરવા માંડ્યો આથી ખડેવાના સમ્રાટ રાયસાનેતનમામતો અત્યંત ક્રોધિત થયા અને તેમણે તેનાપર વૈર લેવાને માટે સહારકમૂર્તિ ધારણ કરી મેના સમ્રાટ કરી તેમને નરસિંહ અને પ્રતાપસિંહની તરફથી એવા સમાચાર પ્રાપ્ત થયા કે હવે તેમને જ્યપુરના કારાગૃહમાથી મુક્ત થવાની કોઈ પણ આશા નથી આથી તેમને કોઈ દૃઢિગત થયો જ્યારે સમ્રાટ આજ્ઞા નજી ચાલ છે, ત્યારે રાજપૂતજાતિ પરમ ક્રોધિત થઇને મહા ભયંકર કાંડ ઉપસ્થિત કરી દે છે આજ્ઞા નિયમાનુસાર ખડેવાના સામંતોએ પણ પોતાની ઉપર અત્યાચાર કરનાર બ્રાહ્મણોપર અત્યંત ભયાનક વૈર લેવાનો દંઢ સંકલ્પ કર્યો તેમણે સૌથી પહેલા ઉત્તમ બ્રાહ્મણના અધિ રાત્રિનીમા ખડેવાનગરપર આક્રમણ કર્યું દારુણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું બ્રાહ્મણની પાસે સાંત હજાર દાદુપથી સેના હતી, તથાપિ સમ્મિનિત સામંતોએ તે સેનાને વિષ્વસ્ત કરી ઉત્તમ બ્રાહ્મણને નસાદી મૂકી નગર છૂટી લીધું આ પ્રકારે તેમણે પહેલેજ મપાટે જયનંદમી પ્રાપ્ત કરી, જયપૂતનિથી ગેખવાગીને કપાયમાન કરી, પછી જ્યપુરગજ્યમા પ્રવેશ કરી અ-

ને ગામે અને નગરો ભૂમી લીધા જમ્પુરની મહારાણીની ખાસશૂમિમાં જઈને તેઓ તેનો વિશ્વસ કરવા લાગ્યા આથી જમ્પુરના મહારાજા અત્યંત ક્રોધિત થયા અને તેમનું દમન કરવાને માટે તેમણે પત્નિ એક નવીન મેના મોકલી ઉણવ પક્ષોની વચ્ચે લખકર સમામ થયા અને સામતો અત્યંત દીનપન થઈ ગયા રામોની અને બીજા અનેક પ્રદેશોના સામતોએ જ તે જમ્પુરનાથની સાથે તથિ કરી તેમની આશીર્વાદ સ્વીકારી પરબુ રાખમાની મનિષ શાખામાં ઉત્પન્ન થયાના સા મનોએ કોઈ પણ પ્રમાણે તેમની આશીર્વાદ સ્વીકારી નહિ, તેમણે સ્વદેશનો ત્યાગ કરી બિઝનિર અને મારવાડમાં જઈ ત્યાંના અધીશ્વરોનું રંગુ યજ્ઞ કર્યું પ્રતાપશિલ્પના અતિથિયુ સુભવાસના સા મત સમામસિદ્ધ મારવાડમાં અને વાઙસિદ્ધ તથા સ્વસિદ્ધ બિઝનિરમાં ત્યાગ્યા મથા ત્યાંના રાજાઓએ તેમને અભયવચન આપી તેમના ભરણપોષણને માટે નગરીશ અર્પણ કરી તેઓ અહ્ય સમયપર્વત આ પ્રમાણે રહ્યા અને પછી પુનઃ અભય મેના એકત્રિત કરી જમ્પુરનો વિશ્વસ કરવાને માટે માથા ધીરશ્રેષ્ઠ સમામસિદ્ધ ઉકેન ધરમારવિનાના સમતવરના મેતાના પદ્ધતિ નિયુક્ત થઈ તીથ અભરમાં મથા અને તેદેશના અને સાગો ભૂમી તેનો વિશ્વસ કરવા લાગ્યા વળી તેઓ અનેક સ્થાનોના નિવાસીઓની પસેથી ૮૬ લઈને જમ્પુરસંભવના નાના નાના મિલ્કાઓપર આક્રમણ કરી દૂર રીતે રાજ્યની સેનાને નાશ કરવા ત્યાંના ઉત્ત સમિતિનિ સામતોએ આ પ્રમાણે નોનરક આપાતિત સામ પ દેવીની જાતે રાજ્યની જમ્પુરની અત્યંત નિષ્ઠ જઈ જોડનંગ લૂટી લીધી આ સ્થળે તેમણે પુષ્પા ધોડાની લૂટ કરી હતી સમામસિદ્ધ એ પછી એ વિજય પ્રાપ્ત કરીને જત એટલા ભગવાન થઈ મથા કે તે ગમે તેવ અસીમ સાતસના ધમ કરવાને કિયિત્ પછુ વિ લખ મરત નરોતા તેમના આ પ્રમાણે ઉપવ અને અત્યાચારથી પ્રભને થયું સંત સંતન કે મુ પુ પુ અને જતે જમ્પુરમાં મોતરકે લોકો હાહાકાર પે મરવા લગ્યા તેઓ સમામસિદ્ધના પોતાની સમસ્ત સંપત્તિનો નાશ થયા જહાવી સંજાને માટે પ્રાર્થના કરવા લગ્યા આ સમાચાર થી જમ્પુરના મહારાજા ભયનીત થઈ તીથ વિદાઈઓના મેતા સમામસિદ્ધની સાથે સધિ કરવાને તૈયાર થયા વિસાખાપ્રદેશના સિદ્ધાનીસામત સ્મામમિહે જમ્પુરના મહારાજાના પ્રતિનિધિસ્વરૂપે સમામસિદ્ધની પામે જઈ સધિનો પ્રસ્તાવ ઉપસ્થિત થઈ અને ભવિષ્યમાં જમ્પુરેમરનુ કાર્ય પછુ અનિષ્ટ નહિ કરવાને મટે રાજપૂતનીનિયુક્તાર સમામસિદ્ધને વચાનહ કરી તીથા સમામ સિદ્ધે સ્વામસિદ્ધના જ્ઞાનપર વિધાસ મૂઢી રાજધાની જમ્પુરમાં જઈ જમ્પુરપતિનો મહારાજા કરવાની સમ્મતિ નાટ કરી કેવળ વિસ પછી તેજ્જરી વીર સમામસિદ્ધે પાતાની વિજ્ઞા મેતા સદિદ્ધ જમ્પુરનગરમ પ્રવેશ થ તથા નગરમાં ગયા કે તત્કાલ અનેક ભતિના મોઝે એકત્રિત થઈ તેમનાપર લીલ્પ દર્શિ થવા લાગ્યા વિનિત પગારદા લીખાએ લેયુ કે પે નાનામાના કાકોને શોડો તે કોઈનુ ઉં સમામમિહે દીનની રીજુ તુ તેની સાથેજ તેમણે જમ્પુરમાં પ્રવેશ કરો છે પરબુ સમામસિદ્ધની મનિષા નેડ કોઈપણ પાનાના અંધ કે ઉંને પાજા લેવાની નાચીના અથવા દાવા કરી કમ્પુ નહિ

રાજમ્પુરી માનગામ મનમાં એવે વિચાર મો દત્તે કે મમામસિદ્ધ નગરમાં પ્રવેશ કરે કે તત્કાલ કોઈને કોઈ પ્રમાણે તમને બંદીવાન કરી તે કે દાને ઉમેડી નાખવા ને કે જમ્પુરપતિની પમેથી તેમણે પોતાનુ મગમણ વાનુ વનત તીકુ હુ જમ્પુરના મદ ગમ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને લગ્ય મે તે તેમને કેડુ મદાનક મો તેની તેલે કિયિત્ પછુ પરવા થવિના સમામસિદ્ધને બંદીવાન કરવાને નિયમ થ સ્વ મમિદ કે જેઓ રાજના સમ્પદપર વિજ્ઞામ ગમ્પીને મમામમિદ્ધની માથે વચન બદ થવા દતા તેમને મરીના મુક્ત રેનુની ખજાર પડત તત્કાલ તેમણે મમામસિદ્ધને સમસ્ત દરિમન કરી દીધી ૪૮ માસ પછી જમ્પુરના મહારાજાને જ્ઞાન મળી કે સમામસિદ્ધ જમ્પુરનો ત્યાગ કરી તવ ત્યાંની માથ ગયા છે અને તથા તથા લા ખાલીગ ત્યુતો પછુ તેમની સાથે મળી ગયાર છે સમામસિદ્ધ આ તમને એક દત્ત જ અત્યારનીઓના મેતા દતા

સમામસિદ્ધે પોતાની મેતાનું જન વવારી અમિ સાદમર્તકે જમ્પુરપતિની ખાસશૂમિમાં પ્રવેશ કરી ગમે અને નગરો લૂટવા માગ્યા તે મોથી પહેલા પ્રકે મથ અને નગરના નિવાસીઓ

ની પાસેથી કર લેવાને માટે દૂત મોકલવા લાગ્યા જે લોકો તેમની માગણી પૂર્ણ કરતા તેમનાપ્રત્યે તેઓ કાષ્ઠપણુ પ્રકારનો અભ્યાસ કરતા નહિ, પરંતુ જે લોકો તેમને કર આપતા નહિ તેમના પ્રધાન પ્રધાન નેતાઓને બંદીવાન કરીને તે લઈ જતા અને બચારે તેમની પાસેથી કર મળતો ત્યારે તેઓ તેમને છોડી મૂકવાને ક્ષણમાત્રનો પણ વિચાર કરતા નહિ પરંતુ જે લોકોએ તેમને જરા પણ કર આપવાની સ્પષ્ટ ના પાડી તેમના ગામો અને નગરો લૂંટી લઈ તેમનું સમસ્ત ધન ઉઠપર લાદીને તેઓ લઈ જવા લાગ્યા સગ્રામસિંહે આ પ્રકારે જયપુરનાજની ખાસબુખિના ઘણા સ્થાનો લૂટી અને જયપુરની ખીજી રાણીના અધિકારીઓના માધેપુરપર ઘેરા નાખ્યા ત્યાં લગતર યુદ્ધ થયું તેમાં સહસ્રા એક ગોળી આનીને સગ્રામસિંહના મસ્તકમાં લાગી અને તે આઘાતથીજ તેમના પ્રાણ ગયા તેમના શબને શીઘ્ર ગનોલીમાં નઈ જઈ ત્યાં તેને અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યો સગ્રામસિંહના મૃત્યુ પછી તેમનો પુત્ર પોતાના પિતાના મૃત્યુનો બદલો લેવાને માટે તેમના જેવોજ મહાપરાક્રમી બની ચો તરફ અભ્યાસ કરતો અને લૂંટકાટ કરવા લાગ્યો અને જયપુરપતિએ તેની માથે સધિ કરીને તેને તેના પિતાના તાબાનો સુલ્લવાસ દેશ અર્પણ કરી દીધો અને તેના લૂંટકાટને લગ્ન કરી નાખ્યું

જે સમયે આ ઘટના બની તે સમયે જ મગના સિંહાસનપર મહારાજા જગતસિંહજી વિરાજમાન હતા અને રાજ્યદ અબરના મુખ્ય મંત્રીના પદપર નિયુક્ત હતો આ સમયે સમસ્ત રાજસ્થાનમાં પગમ સૌદર્યવાન કૃષ્ણાકુમારીને લીધે મહા યુદ્ધના પ્રબળિત થઈ ઉઠ્યો હતો આ યુદ્ધના યોગથી શેખાવાડીના સામતોની પૂર્વશાશ્વતીય અવસ્થા આ સમયે અધિક શોશનીય બની હતી આ સમયે પોકણના સામત સવાઈસિંહે મારવાડપતિ ભીમસિંહના પુત્ર ધૌકનસિંહને પોતાની સાથે લઈ જયપુરના મહારાજાને આશ્રય ગ્રહણ કર્યો હતો જયપુરના મુખ્ય મંત્રી રાજ્યદે જગતસિંહની સાથે કૃષ્ણાકુમારીનું લગ્ન કરવાને યથામાથ પ્રયત્ન કર્યો તેણે પોતાના સ્વામીના સેના વૃદ્ધિગત કરવાને માટે શીઘ્ર શેખાવાડીના અસત્પુષ્ટ સામતોને દસ્તગત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો મંત્રીવર ગય્યદે સાથે પહેલા પોતાના ભત્રીજા કૃષ્ણરામને શેખાવાડીના સામતોની પાસે મોકલ્યા કૃષ્ણરામે તેમની પાસે જઈ કૃષ્ણસિંહને પોતાનો પ્રતિનિધિ નાખ્યો અને તેના પ્રયાસથી સર્વ શેખાવતસામતો સેનાસંહિત હિંમપુરના માર્ગમાં એકત્રિત થવા લાગ્યા

આ શુભ અવસરપર જ નરરાજની કૃપાથી પોતાની પૂર્વસ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થઈ ઉઠત સામતો પોતાના સર્વશ્રેષ્ઠ નેતા ખડેનાપતિ નરસિંહ અને પ્રતાપસિંહનો મદદીવાન અવસ્થામાંથી ઉદ્ધાર કરવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા મહારાજા જગતસિંહ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને માટે ત્રીજા શેખાવાડીના સમ્મિલિત સામતોની કામના પૂર્ણ કરવાને તત્પર થયા કૃષ્ણરામે તત્કાળ અબરપતિ મહારાજા જગતસિંહની તરફથી સધિ કરી આ સમયે એવો પણ કરાર થયો કે બંન્નામુઠી શેખાવતસામતો અબરપતિને કર આપતા રહેશે ત્યાંસુધી તેઓ કાષ્ઠ પણુ પ્રકારે તેમના દેશની આંતરિક વ્યવસ્થામાં હસ્તક્ષેપ કરી શકશે નહિ કૃષ્ણરામ અને કૃષ્ણસિંહે રાજધાની જયપુરમાં જઈ મહારાજા જગતસિંહની સન્મુખ ઉજા આરાધનો સધિપત્ર સાર જ્યો મહારાજાએ તત્કાળ તેપર હસ્તાક્ષર કર્યા, આથી શેખાવાડીના નેતા દત્ત હજાર સૈનિકો લઈને અબરપાટની આધીનતામાં રહી યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયા મહારાજાએ બંન્નામુઠી તેઓ રણક્ષેત્રમાં રહે ત્યાંસુધી તેમનો અર્થ આપવાને સ્વીકાર કર્યો પોકણનો સામત સવાઈસિંહ ધૌકનસિંહને લઈને પહેલેથીજ ખેતડી નામના સ્થાનમાં આવી પહોંચ્યા હતા શેખાવતસામતોની સાથે સધિ થઈ એટલે પોકણના સામતોના ભત્રીજા સ્વામિસિંહ આપાવત કૃષ્ણરામની સાથે ખેતડી ગયો અને ત્યાંથી ધૌકનસિંહને લઈને સમ્મિલિત શેખાવતોના શિબિરમાં આ ચો અબરના ભૂતપૂર્વ મહારાજા પ્રતાપસિંહની કન્યા અને મારવાડપતિ ભીમસિંહની ગણી આનંદકુમારીએ પોતાના સેવકોની સાથે તે ઊવણીમાં જઈ ધૌકનસિંહને પોતાના દસ્તકપુત્રસ્વરૂપે ગ્રહણ કર્યો ત્યાર પછી સર્વ માણસો રાજધાની જયપુરમાં આવી અને ત્યાંથી એક લાખ કરતા પણ અધિક સૈનિકો સહારકમૂર્તિ ધાગણ કરી મારવાડ જીતવાને માટે રવાના થયા

સમ્મિલિતસેના ખડેલાથી દશ કોશના અંતરપર ખડું નામના સ્થાનમાં જઈને અગ્નિશીખરના મહારાજા તથા અન્ય મહાયોદ્ધની પ્રતીક્ષા કરવા લાગી આ સમયે શેખાવાડીના સમ્મિલિત

નેતાઓએ અબરના મહારાજને એવી પ્રાર્થના કરી કે - “અમારા યથાર્થ સ્વામી નરસિંહ અને પ્રતાપસિંહને હમણાં મુકત કરવા જોઈએ, કારણ કે અમે અન્ય સન્નિવિત નેતાઓના જેવાજ તે પ્રસિદ્ધ વીરાની આધીનતામાં રહીને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ ” સન્નિવિત શેખાવતોની આ પ્રાર્થનાને અસ્વીકાર કરવામાં આવે તો મહાસકટ ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ હતો, તેથી અંબર-પતિએ શીઘ્ર તેમના મનોરથ પૂર્ણ કર્યો દીર્ઘકાનપર્યંત કારાગૃહવાસના દુઃખ સદન કર્યો પછી નરસિંહ અને પ્રતાપસિંહ મુકિત પ્રાપ્ત કરી પોતાની સેનાને આવી મળ્યા. ખડેવાના ભૂતપૂર્વ અધીશ્વર વૃદાવનદાસ કે જેઓ કેટલાક ગાંભોના અધિકાર પ્રાપ્ત કરી એકના રહેતા હતા, તેઓ વૃદાવરથામાં પશુ આ મહાયુદ્ધપ્રસંગે સ્વસ્થ રહી શક્યા નહિ તેઓ પણ હાથમાં સમશોર મદલુ કરી અબરના પશુમાં મેળવાને માટે આવ્યા રાજ્યપર્યંત જયપુરનો કોઠપણ રાજા ‘શેખામ’ ના આદેશ બધા વશજોને એકત્રિત કરવાને સમર્થ થયો નહોતો રાયસાનેત, સિદ્ધાની, ભોજની અને લાડખાની લોકો જગતસિંહની પતાકાનીચે એકત્રિત થઈ મારવાડમાં જવાને તત્પર થયા કુબ્જાકુમારીને માટે જગતસિંહની સાથે મારવાડપતિ ખાનસિંહને જે યુદ્ધ થયું હતું, તેનું વર્ણન પાંદોએ મારવાડ અને જયપુરના ઇતિહાસમાં સારી રીતે વાચ્યુ હશે, તેથી તેને અહીંયા પુનઃ ઉલ્લેખ કરવાનું પ્રયોજન નથી અમે અત્ર કેવળ એટલુંજ કહીએ છીએ કે આ યુદ્ધમાં શેખાવતોની સેનાએ જગતસિંહની દીર્ઘિ અપકીર્તિમાં એકસરખો ભાગ લીધો હતો આ યુદ્ધમાં ખડેવારાજ નરસિંહ અને વૃદાવનદાસ એ ઉભયના પ્રાણ ગયા

નરસિંહના મૃત્યુ પછી તેમના પુત્ર અભયસિંહ પોતાના પિતાના પદપર ચિથત થયો અતે જ્યારે મહારાજ જગતસિંહ મારવાડનો ત્યાગ કરી, પોતાના રાજ્યમાં આવ્યા આવ્યા ત્યારે તે પોતાની સેના લઈ શેખાવટીમાં આવ્યો ગયો, પરંતુ મહારાજ જગતસિંહ સધિના નિયમનો ભંગ કરી અભયસિંહને ખડેલાનું રાજ્ય આપવાને અમરજત થયા આથી અભયસિંહે અત્યંત દુઃખિત થઈ માંબેરીના રાજા અખ્તાવરસિંહનો આશ્રય મદલુ કર્યો, પરંતુ અખ્તાવરસિંહે તેની સાથે અતિ નિકટ પ્રતિભા વ્યવહાર ચલાવ્યો તેથી તે અસતુષ્ટ થઈ માત્ર એક પખવાડીક રહી માંબેરીના ત્યાગ કરીને આવ્યો ગયો આ સમયે દેવસા સ્થાનમાં મહારાષ્ટ્રીઓના નેતા બાપુસિંહિઆ નિવાસ કરતો હતો. ખડેવાનો બીજો અધીશ્વર પ્રતાપસિંહ પોતાના પુત્રની સાથે તેને મદલુ ગયો આ તરફ હતુમતસિંહ રાજપૂતસ્વભાવસિંહ બળમિકમપૂર્વક આ સમયે પુનઃ ગોવિંદગઢપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યો તેણે મમરત સમાચાર મેળવી સાર તેજસ્વી સૈનિકોને સંખ્યાસમયે એક નદીના તટપર છુપાવી રાખ્યા અર્ધરાત્રિના મમરે તેઓ પદાડીમાંથી એક એક કરીને કિલ્લા તરફ જવા લાગ્યા તેમણે ગ્રામીણ કિલ્લાની દિવાનપર અહીં દુર્ગ-રક્ષક સેનાનો સહાર કરવા માડ્યો અન્ય સમયમાં કિલ્લામાંની મમરત સેના જાગૃત થઈ, એટલે ઉભય પક્ષોની વચ્ચે ભય-કર સમામ થવા લાગ્યો પરાક્રમી વીર હતુમતસિંહે યાનુષ્ઠાના પુષ્કળ માણસોના વધ કર્યો અને અવગત સેનાને નસાડી મૂકી શીઘ્ર ગોવિંદગઢપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો તે ધોર રાત્રિમાં શેખાવટીએ વિજયાન દથી ઉત્તમ થઈ નગર્ગ વગાડ્યુ આ નગરનો ખ્વનિ સાલગી આનંદિત થઈ લાડખાની, મીના તથા અન્યાન્ય જાતિના રાજપૂતો નીલનાથી કિલ્લામાં પ્રવેશ્યા હતુમતસિંહના જયપૂર્વનથી ગોવિંદગઢ કપાયમાન થઈ ગયો કેટલાક અધ્યાડિયા પછી મહાવીર હતુમતસિંહે બે હાતર સૈનિકો એકત્રિત કરી અબરના મહારાજની સામે પ્રવળ યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે પરમ સાદમિકતા-પૂર્વક આક્રમણ કરી ખડેલા અને તેની નિકટના અન્યાન્ય સ્થાનો એક પછી એક દસ્તગત કરી લીધા જયપુરના મહારાજની જે સેના કિલ્લામાં રહેતી હતી તે વિજયી હતુમતસિંહના આગમનના સમાચાર સાંભળી પ્રાણજવાના ભયમાં ચોતરફ નાસવા લાગી ખુશીઆની નામનો પ્રસિદ્ધ પ્રપચી પુરુષ આ સમયે ખડેલામાં દરેગાતરિકે રહેતો હતો તેણે પરમ ભયભીન થઈ અબરમાં નાસી જઈ જયપુરપતિને પરાજયનું જ્ઞાત કરી સંભળાવ્યું જો કે અબરપતિના તરફથી તેને એકસો સૈનિકોના અર્ચના પૈસા મળતા હતા, તોપણ તે દુર્ગની રક્ષાને માટે કેવળ ત્રીસ માણસો પોતાની પાસે રાખીને બાકીનું દ્રવ્ય ઉચાપત કરી જતો હતો આજ કારણથી હતુમતસિંહને સગવડથી

વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો

ખુશીઆલીના મુખથી હતુમતસિંહે ખડેલાપર પોતાના બાહુબળથી અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો છે, એવા વર્તમાન માલળી અબરના મહારાજ અત્યત ક્રોધિત થયા અને ખડેલાપર પુન પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે સ્તનચ દ નામના એક સેનાપતિને જે પાંચદનેના તથા એક ગોનદાનમેના આપીને ખુશીઆલીની સાથે મેડાંગે વળી તેમણે એવી આજ્ઞા ફરમાવી કે આ વખતે જો ખુશીઆલી ખડેલાપર અધિકાર સ્થાપિત કરી રહે નહિ, તો તેનો ઉચિત દંડ કરવો ખુશીઆલી નવીન સેના લઈ ગર્વસંહિત ખડેલા તરફ જવા લાગ્યો તેના આગમનના વર્તમાન સાંભળી હતુમતસિંહે તેને નગરમા પ્રવેશ નહિ કરવા દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને તે તેની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો ખુશીઆલીની સેના તેની સમક્ષ ગઈ એટલે તેણે તેની માથે પ્રબળ યુદ્ધ કરી તેને જામાડી ચૂકી; પરંતુ તેને સપૂર્ણ વિજય મળવાનો પ્રસંગ આવ્યો તે સમયે તે એકાએક ધાયક થયો અને તેણે પોતાની સેના કિશામા મોકલી દીધી ખુશીઆલી દરોખાએ પાછા ફરી કિંદ્યાને જેમ દીધો વીર હતુમતસિંહે બીજાનાર શત્રુસેનાપર આક્રમણ કરી મિનકોષમેનાના ૩૦ માણસો મારી નાખ્યા જો કે ખુશીઆલી કાંઈ પણ પ્રકારે કિંમતે હમનગત કરી શક્યો નહોતો, તોપણ કિશામાનું પાણી સમાપ્ત થઈ જવાથી હતુમતસિંહે તેને તામે ચલાવે નિશ્ચય કર્યો, પરંતુ તે તેને તામે થાય તે પૂર્વે જયપુરના મહારાજ તરફથી ખુશીઆલીએ તેને પાંચ ગામોના અધિકાર આપવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો હતુમતસિંહે શીઘ્ર પાંચ ગામો પ્રાપ્ત કરી કિંચ્વો છોડી દીધો

વિખ્યાત ખુશીઆલીગમ વેહરા અર્ધશતાબ્દી પૂર્વથી અબરરાજના દરબારમા વિલક્ષણ પ્રતાપ અને પ્રભુત્વ ચલાવતો આવે હતો રાજ્ય પ્રતાપસિંહે તેને અત્યત ખરાબ માણુમ બાણીને તેને જન્મપર્યંત કારાગૃહમાં પૂરવાની આજ્ઞા કરી હતી, તેમજ વેહરાકુટુંબના કોઈપણ માણુમને રાજ્યનીના પદપર નિયુક્ત કરવો નહિ, એવી ઈન્જા પ્રકટ કરી હતી અને જે સમયનું દત્તાત લખીએ છીએ તે સમયે ખુશીઆલીરામ કારાગૃહમા પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા વ્યતીત કરતો હતો, પરંતુ તેના મૌલાગ્યવંશ જયપુરના મહારાજાએ તેને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કર્યો અને તેને રાજ્યત્રીના પદપર સ્થિત કર્યો શેખાવાડીના સામતોએ તેની પામે અનેક પ્રતિનિધિઓ મોકલીને તેને પ્રાર્થના કરી કે “આપ કૃપા કરીને અમારા પિતાના તાપાના દેશો અમને પાછા સોપો” મૌલાગ્યવંશ ખુશીઆલીરામે ઉક્ત સામતોની પ્રાર્થના પૂર્ણ કરવાને માટે અબરના મહારાજની સમક્ષ એવો પ્રસ્તાવ સાર કર્યો કે “ સામતોજ રાજ્યનું મુદ્રાનય છે અને તેમના મુદ્રા રહેવાથીજ રાજ્યનું મગન છે જો કે શેખાવાડીના સામતો દીર્ઘકાળથી વ્યચ્છદી બની અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો કરતા આવ્યા છે, તોપણ બ્યારે સમસ્ત જાતિની ઉપર આપત્તિ આવી પડે છે, ત્યારે તેઓ મહારાજની આધીનતા સ્વીકારી આપણા પક્ષનું સમર્થન કરી સેનાની સહાય આપવાને ઇષ્ટપણ પ્રકારની તુરી કરતા નથી માંગવાડની સાથે કમગડે થયો ત્યારે શેખાવાડીના સામતોએ દ્વેષદંભા મેનિકાની સાથે અબરની સેનામા ભળી મહારાજપર મહાન ઉપકાર કર્યો હતો વિશેષતઃ જો શેખાવાડીના સામતોની સાથે આપણો સદ્ભાવ નહિ હોય તો કોઈ સમયે મહારાષ્ટ્રીઓ અબરમા પ્રવેશ કરી મહાલયાનંદ કાંડ ઉપરિચિત કરી દેશે, એવી આશંકા રહે છે માટે મારો મત એવો છે કે આ સામતોને મર્વ પ્રકારે મુદ્રા કરી તેમને આપણા હાથમા ગળવા છટ છે ખુશીઆલીરામ વેહરાના આ વચનો માલળી અબરના મહારાજ બોલ્યા કે “ આખે જે દીક વાગે તે કરો ” ગળની આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતા ખુશીઆલીરામે શેખાવાડીની માથે એક નવીન મધિ કરી આ સધિમા એવો કરાર કરવામા આવ્યો કે રાયસારોતોએ વાર્ષિક ૬૦ હજાર રૂપિયાની ખડણી આપવી અને દાનમા રૂપિયા ૪૦ હજારનું નજરાણું આપવું આ કરાર સકન સામતોએ સ્વીકાર્યો અને ખડેલાનગર તથા તેના તાપાના પ્રદેશોના અધીશ્વરોને પુન નવીન શાસનમંદ આપવામા આવી આ પ્રકારે પદ્મજ થયેલા ખડેલાના ઉલ્લય અધીશ્વરો અલયસિંહ તથા પ્રતાપસિંહને પુન પોતાના પિતાના અધિકારની પ્રાપ્તિ થઈ

જો કે નવીન શાસનમંદપર અબરના મહારાજ તથા તેમના મુખ્યમંત્રીએ પોતાના હસ્તાક્ષર કર્યો, પરંતુ આ સમયે જેટલી તાગમેના ખડેલાના કિંદ્યામા તથા શેખાવાડીદેસની સીમામા આવેલા

કિલ્લાઓમાં રહેતી હતી તે કાઠપણ પ્રકારે અબયસિદ્ધ તથા પ્રતાપસિદ્ધને ઉક્ત દેશ સોંપવાને સમ્મત થઈ નહિ વીરશ્રેષ્ઠ હનુમતસિદ્ધે ધાણું કે ખુશીઆ-રીરામ વોહરાએ ચતુરાધ્યયી આળીસ હનર રૂપિયા બેટમાં લઈ અમને છેતર્યા છે અને તેણે મુખતરીતે પોતાના માણસોને અમને અમારા દેશ પાછા નહિ સોંપવાની આતા આપી છે દીર્ઘવિચાર કર્યો પછી તેણે ખડેવાના ઉભય અધીશ્વરોની નિકટ એવે પ્રસ્તાવ સ્નાદર કર્યો કે “આપ મને કેટલી સેના આપશે ? હું તમે તેમ કરીને ખડેલા દેશ હસ્ત મત કરવાને પ્રયાસ કરીશ ” અભયસિદ્ધ અને પ્રતાપસિદ્ધની પાસે આ સમયે પાચસે શસ્ત્રધારી સેના હતા, તેમાંથી વીસ તેજસ્વી વીરોને સુગી કાઢી હનુમતસિદ્ધ તેમની સાથે ઉદયગદના દ્વારપર બેઠ પહોંચ્યો તેણે પોતાનો ખરો પરિચય નહિ આપતા કિલ્લામાં કહેવાથી મોકલ્યું કે હું હનુમત-સિદ્ધને દ્રૂત છું અને તેની પાસેથી આવ્યો છું કિલ્લાના અધ્યક્ષે તેને વીસ શસ્ત્રધારીઓની સાથે કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવા દીધો પછી વીસ શસ્ત્રધારીઓ તેની પાછળ કિલ્લાના દ્વારપર આવીને ઉભા તેઓ પશુ કિલ્લામાં પ્રવેશ્યા ચોડા સમય પછી બીજા પશુ શસ્ત્રધારીઓ કિલ્લાના દ્વારપર આવીને એકત્રિત થયા હવે હનુમતસિદ્ધે પોતાનો યથાર્થ પરિચય આપ્યો અને અબરના અધીશ્વર તથા રાજમંત્રીના હસ્તાક્ષરસહિતની નવીન શાસનસનદ દર્શાવી તે બોલ્યો “ જો તમે આજ પહેલા આ કિલ્લાને પરિ ત્યાગ કરીને ચાલ્યા નહિ જાઓ તો આ તનવારતી હું એકે એકના પ્રાણનો નાશ કરી નાખીશ ” વીરશ્રેષ્ઠ હનુમતસિદ્ધને આ પ્રકારે દૃઢપ્રતિત અને બળવાન નેહ નાગાઓ પ્રાણ જનાના ભયથી શીઘ્ર કિલ્લો છોડીને પલાયન કરી ગયા અબયસિદ્ધ અને પ્રતાપસિદ્ધે દીર્ઘકાળ પછી પોતાના પિતાના વિવશ્વત થયેલા દેશપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અને તેઓ ઉક્ત હનુમતસિદ્ધની સનાદથી પોતાની પ્રાચીન શત્રુતા છોડી સનાદસપથી રહેવા લાગ્યા

અભયસિદ્ધ અને પ્રતાપસિદ્ધને રાજ્ય મળ્યા પછી અપ અધિમાં વિષ્ણુપત્રકારો અમીરના વિકાળસ્વરૂપ ધારણ કરીને અબરરાજ્યમાં આવ્યો મહારાજા જગતસિદ્ધે તેનું દમન કરવાને માટે પોતાની તથા સામતોની સેના તૈયાર કરી પૂર્વસંધિ અનુસાર ખડેલાપતિ અભયસિદ્ધ અને પ્રતાપસિદ્ધની સેના પશુ જગતસિદ્ધની સેનામાં આવી મળી અમીરઆનંદ પ્રધાન સેનાપતિ મહમ્મદશાહની સામે ઉક્ત દન દ્વીનીના સામત રાય ચદસિદ્ધના આધિપત્યનીચે શીઘ્ર ગપુ ધોમમદમાં મહમ્મદશાહ રહેતો હતો ઉક્ત સેનાએ તે કિલ્લો ઘેરી વીધો અને કિલ્લો સંપૂર્ણ રીતે હસ્તગત થવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો, પરંતુ એક સાધારણ કારણથી રાજપૂતમેનાના સર્વ હેતુ નિષ્ફળ થયા

શેખાવતસેનાના એક દસે આ સમયે ટોકના તાખાનું એક નગર છૂતી તેને લૂંટી લીધું તેમાં એક ગોગાવન શાખાનો માણસ મરણ પામ્યો વિજયી શેખાવતોની સેનાએ તેની સમસ્ત સપત્તિ લૂંટી લીધી ઉક્ત મરણ પામેલા માણસના પુત્રો શીઘ્ર ગોગાવતોના નેતા રાય ચદસિદ્ધની પામે ગયા અને તેને સમસ્ત દર્પાત કહી સલબાવી તેની સદાય માગી ચદસિદ્ધે તેમને પોતાની પૈતૃકસપત્તિ પર પુનઃ અધિકાર સ્થાપિત કરવામાં સદાય કરવાને માટે કેટલાક બખ્તરવાળા સિપાઇઓ આપ્યા શેખાવતો તેમને તેમની સપત્તિ પાછી આપવાને કાઠપણ પ્રકારે સમ્મત થયા નહિ તેમણે ઉવટપહે પોતાનું દય વિશેષ પ્રબળ મૃદુ આવર્તમાન માલગી ચદસિદ્ધ પરમ ક્રોધિત થયો અને તેણે ગોગાવ-તોને સદાય કરવાને પુરૂ જ માણસો મોઝની આપ્યા આથી શેખાવતો અને ગોગાવતોમાં પરસ્પર યુદ્ધ થવાનો પ્રમગ ઉપસ્થિત થયો શેખાવતીના બે સામતો સમસ્ત શેખાવનમાં તેની મેના લઈ યુદ્ધસેનામાં આવીને ઉભા ચદસિદ્ધને ઉક્ત ગોગાવતોની માથે નિકટનો સબ્ધ હતો તેથી તેણે પશુ પુરૂ જ માણસો મોકલી આપ્યા શીઘ્ર અબરના સમસ્ત સામતોની સેનાએ આત્મમિશ્રદ ઉપસ્થિત કરી મહામરમિ પ્રજ્વલિત કરી દીધો કેનગી સીકરના સામતજ આ વિવાદથી તટમ્મ રહ્યા ઝંઝડો ધણે વધી ગયો, ત્યારે ખાજારનશાખાના સામતે મધ્યસ્થ બનીને કહ્યું કે “ ઉભય પક્ષેનુ-પ્રમાન જળવાય એવી રીતે ઝગડોને નિર્વાન લાવવો ઉચિત છે જો કે ખડેલાપતિ ગોગાવતોની સંપત્તિ લૂંટીને પોતાના દેશમાં લઇ ગયા છે, તથાપિ તેઓ તે સમસ્ત સપત્તિ મુખ્ય સેનાપતિની પાસે પાછી મોકલી આપશે એટલે ઉભય પક્ષેનું સન્માન જળવાશે ” શેખાવતો તાત્કાળ ઉક્ત સનાદ પ્રમાણે વર્તવાને સમ્મત થયા, આથી જો કે ઝગડો નિવૃત્ત થયો, પરંતુ ચદસિદ્ધ સતુટ થયો નહિ

વિગ્રહ શાત થયો અને ભોમગઢનો અવરોધ છોડી દેવામાં આવ્યો સમસ્ત સામંતો પોતાપોતાના દેશમાં ચાલ્યા ગયા સીકરનો મામત લક્ષ્મણસિંહ કે જે આ ઝગડામાં સામેલ થયો નહોતો, તેણે સોખાવાટીના ઉભય અધીશ્વરોને અસરલ માર્ગથી ખડેલાનગર તરફ જતા જોઈ તત્કાલ ખડેલા- પર અધિકાર સ્થાપિત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તે તત્કાળ પોતાની સેના સીકરમાં લઈ ગયો અને ત્યાંથી એકદમ ખડેલા તરફ ધસ્યો તેણે પ્રથમ સીસોદ નામના સ્થાનપર ઘેરો નાખ્યો, અને અનેક પ્રકારના ચાતુર્ય તથા છલકપટથી તે સ્થાનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો જે પઠાણુની સામે પહેલા કેટલાક દિવસપર્યંત સીકરપતિને યુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું, તે પઠાણુને બે લાખ રૂપિયા આપવાના કરી- ને તેની સહાય મેળવવાને માટે તેણે પ્રયાસ કર્યો. આ દ્રવ્યની લાલચથી મનુ અને મહોબતખા ના- મના બે પઠાણુ સેનાપતિઓ શીઘ્ર સીકરપતિને આવી મળ્યા સીકરપતિ લક્ષ્મણસિંહ ખડેલાપર અધિ- કાર સ્થાપિત કરવાને ઉદ્ધત થયો છે, એવા વર્તમાન વીરશ્રેષ્ઠ હનુમતસિંહના કહે પહેલાથીજ પહો- વ્યા હતો આથી તેણે આ ભયકર વિપત્તિમાં અભયસિંહ અને પ્રતાપસિંહના હિતની રક્ષાને અર્થે પઠાણુસેનાપતિઓપર સંદેશો મોકલ્યા કે -“જો તમે ખડેલાપતિની સામે યુદ્ધ નહિ કરો તથા ખડે- લામાં પ્રવેશ પણ નહિ કરો તો તમને રૂ. ૫૦૦૦૦ આપવામાં આવશે ” પરંતુ દુરાચારી મહોબ- તખાએ ઉક્ત રકમ લેવા છતાં પણ અધિક રૂપિયાની લાલચથી પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કર્યો અને લક્ષ્મણસિંહને સપૂર્ણ સહાય કરી

વીરશ્રેષ્ઠ હનુમતસિંહ પઠાણુ સેનાપતિ મહોબતખાના આ વર્તનથી અત્યંત ક્રોધિત થયો અને તે શીઘ્ર ખડેલાની રક્ષાને અર્થે ઉપયુક્ત તૈયારી કરવા લાગ્યો, પરંતુ વિપક્ષીઓના નેતા લક્ષ્મણસિંહ પોતાના પિતાના સચિત કરેલા અટકાવ દ્રવ્યની સહાયથી પોતાનો પક્ષ ઘણાજ મજબૂત બનાવ્યો હતો તેણે શીઘ્ર રેવાસો અને અન્યાન્ય નગરોપર પોતાનો અધિકાર સસ્થાપિત કરી દીધો વિજયી લક્ષ્મણસિંહે ત્યાર પછી પોતાની પ્રબળ સેનાસહિત ખડેલાનગરપર આક્રમણ કર્યું, પરંતુ વીરશ્રેષ્ઠ હનુમતસિંહે ઉક્ત કિલ્લામાં સુરક્ષિત રીતે રહી દૂરના કોટાના કિલ્લામાં દીર્ઘકાળપર્યંત પહોંચી શકે એટલા ખાણપદાર્થો ગુપ્ત રીતે સચિત કરાવવા માંડ્યા અને ત્રણ અઠવાડીયા સુધી ખડેલાના કિલ્લા- ની રક્ષા કરી અંતે આ અવધિ પછી જ્યારે તેના સાલજવામાં આવ્યું કે કોટાનો કિલ્લો સર્વ પ્રકારની સપ્તિથી પૂર્ણ થઈ ગયો છે, ત્યારે તે હાથમાં નાગી તનવાર ગ્રહણ કરી સ્વસેનાસહિત કિલ્લાની બહાર નીકળ્યો અને શત્રુઓનો ભયકર રીતે સહાર કરવા લાગ્યો આ પ્રકારે તે શત્રુપક્ષને બેદી સુરક્ષિત રીતે કોટાના કિલ્લામાં ચાલ્યો ગયો આ સમયે સમસ્ત સામંતોએ અભયસિંહ અને પ્રતાપસિંહ- ને માટે પોતાના પ્રાણસુદ્ધા આપવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો અને તે માટે તેઓ કોટાના કિલ્લામાં એકત્રિત થયા હતા

સીકરનો મામત લક્ષ્મણસિંહ ખડેલાની ઉભય અધીશ્વર અભયસિંહ અને પ્રતાપસિંહના તાબા- નો મામત હતો તે નિષ્કૃષ્ટશ્રેણીના સામંત હતા, છતાં પણ તેણે પોતાના સ્વામીના અધિકારનો લોપ કરવાની ચેષ્ટા કરી તેથી અન્યાન્ય સામંતો અત્યંત ક્રોધિત થયા અને ઘણા સામંતો અભયસિંહ તથા પ્રતાપસિંહને સહાય કરવા લાગ્યા, પરંતુ ચતુર લક્ષ્મણસિંહે તેમાંના કેટલાકને દ્રવ્યની લાલચ આપી હસ્તગત કરી લીધા અને જ્યો લાલચથી ફસાયા નહિ તેમના પ્રદેશમાં તેણે પઠાણુસેના મોકલી આપી તેમને પોતાનું સરક્ષણ કરવાની જરૂર પડી, જ્યો તેઓ ખડેલાપતિને સહાય કરી શક્યા નહિ જો કે કેટલાક સામંતોએ અજરરાજની નિકટ એવી પ્રાર્થના કરી કે સીકરપતિએ અન્યા- યપૂર્વક ખડેલાપર આક્રમણ કર્યું છે, પરંતુ અજરરાજે તેમની પ્રાર્થનાપર લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. સોખાવાટીના ઉક્ત ઉભય અધીશ્વરોને લીધેજ ભોમગઢનો અવરોધ નિષ્ફળ થયો છે એમ જાણી અ- અરપતિ તેમનાપર અત્યંત ક્રોધિત થયા અને તેમનું પતન પણ તેમની ઇચ્છાથીજ થયું

વીરશ્રેષ્ઠ હનુમતસિંહ કોટાના કિલ્લામાં આવી કિલ્લાની બહાર પ્રબળ લક્ષ્મણસિંહની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો લક્ષ્મણસિંહે પઠાણુસેનાની સહાયથી ખડેલાપર અધિકાર સ્થાપિત કરી કોટાપર મંજૂ ઘેરો નાખ્યો હનુમતસિંહે કિલ્લાની બહારજ ખડા રહી ત્રણ માસપર્યંત શત્રુઓની આશા ધ્વંસ કરી અંતે એ મુદત પછી શત્રુઓએ અતુલ વિક્રમસહિત તેનાપર આક્રમણ કર્યું -સકલ માણસો-

એ દનુમતસિદને કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવાની સનાહ આપી પરંતુ અગ્ર ન પરાક્રમશાળી દનુમતસિદે કલુ કે -
 “ જ્યારે ખડેનાનો કિલ્લો ચિરકાને માટે શત્રુઓના હાથમાં ગયો છે, ત્યારે હવે કિલ્લામાં પ્રવેશવા
 ની આવશ્યકતા રી છે ? ” તેણે ગજપૂતવલ્લાવસુનલ તેજસ્વિતાપુત્રક પોતાની મેનાને ઉત્તેજિત
 કરીને કહ્યું - “ કા તો શત્રુઓનો સહાર કરે અને કા તો તમાગ ઝવનનું બનિદાન આપે ” આમ
 બોલી તત્કાલ તેણે હાથમાં નમ્ર સમશરસહિત શત્રુઓપર આક્રમણ કર્યું અને તેમને પરાસ્ત કરી
 દીધા, પરંતુ નાટીની સેના પુનઃ સહસા દોડી આવી અને ઉભય પક્ષોની વચ્ચે પ્રભાતકાવથી સમ્યા
 પર્યંત ઘોર યુદ્ધ ચાલુ હતું તે દનુમતસિદે પ્રચંડ વેગથી શત્રુદળના વ્યૂહને ભેદી સમસ્ત સેના નસાડી
 મૂકી તેણે નાસતી સેનાની પૂઠ પકડી, પરંતુ અત્યંત ખેદનો વિચાર છે કે તેના તોપખાનાની સન્મુખ
 પહોંચતા અચાનક એક ગોળાના આઘાતથી તેના પ્રાણ ગયા દનુમતસિદનું મૃત્યુ થતાની સાથેજ શત્રુ
 પક્ષનો જય થયો નેતાનું મૃત્યુ થતા આરંભ સેનાએ કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો આ સમયમાં દનુમતસિદની
 પાસે અધિક સેના નહોતી મીને દિવસે પ્રભાત થતા કિલ્લામાંની સેનાએ દનુમતસિદના શત્રુો અગિસ
 રકાર કરી શકાય અને ધાવન થયેના આજુસોને અન્ય સ્થાને મોકલી રાખ્યા એટલા માટે થોડા સમય
 સુધી યુદ્ધ મુનવની રાખનાની લક્ષમણસિદને પ્રાર્થના કરી લક્ષ્મણસિદે આ પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો તે
 સમયે અલયસિદ અને પ્રતાપસિદની સાથે સધિ કરવાનો પ્રસ્તાવ ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યા પરંતુ
 ખડેનાના તે ઉભય અધીશ્વરોએ તે પ્રસ્તાવનો અસ્વીકાર કર્યો દનુમતસિદના મૃત્યુના પર્વમાન સાંજના
 તાની સાથેજ ઉદયપુરનો અધીશ્વર કે જે પ્રથમથી અલયસિદ અને પ્રતાપસિદના પક્ષનું સમર્થન
 કરતો આ યો હતો, તેણે પુનઃ કેટલીક મેના સાથે ભોજનની સામગ્રી કિલ્લામાં મોકલી આપી જે એ
 તરીકેના સામત આ સમયે દોત તો તે પણ અવશ્ય સહાય કરત પરંતુ તે આ સમયે જયપુરમાં હતો
 તેણે પોતાના પુત્રને બિસાઉદશના સામતની સમ્મતિથી કાર્ય કરવાની આજ્ઞા કરાવી હતી પરંતુ તે
 સામત લામ અને જીતાયેના દેશમાં ભાગ પ્રાપ્ત કરવાની શરતથી લક્ષ્મણસિદના પક્ષમાં ભળ્યો હતો
 આથી ખેતરીના સામતના પુત્રે અલયસિદ અને પ્રતાપસિદને સહાય કરી નહિ તેમની સેનાએ કયાવથી પણ
 સહાય નહિ મંગાવી પીરરાજપૂતોના ધર્મ પ્રમાણે તેઓએ સાધારણ બાજરના રોટના ખાઈને મીઠા પણ
 પાચ અંઘાડીઆ સુધી કિલ્લાની રક્ષા કરી અતે ખાણપદાર્થોના અભાવથી કિલ્લામાંની મેના આજુ
 જવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો ત્યારે સર્વ તામે થવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા આ સમયે અવરોધ
 કરી લક્ષ્મણસિદે એવો સંદેશો મોકલ્યો કે હું અલયસિદ અને પ્રતાપસિદને દસ ગામોને અધિકાર
 આપવાને તૈયાર છું, માટે તમે તામે ચાલો આ પ્રસ્તાવ સાંભળી કિલ્લામાંની સેના તેને તામે યથ
 પ્રતાપસિદે તો પાચ ગામો લેવાનો સ્વીકાર કર્યો, પરંતુ અલયસિદ પોતાના કુનૈર્ગરવનું સ્મરણ
 કરી પાચ ગામો લેવાને સમ્મત થયો નહિ જે કે પ્રતાપસિદે પાચ ગામોપર થોડા દિવસ સુધી
 અધિકાર ભાગવ્યો, પરંતુ તે પછી દુરાચારી લક્ષ્મણસિદે તેને તેથી વચિત કરી દીધો ઇતિહાસવેત્તા
 કર્નલ ટાંબ જણાવે છે કે ઇ. સ. ૧૮૧૪ માં ખડેનાના અંતિમ ઉભય અધીશ્વરો અલયસિદ અને
 પ્રતાપસિદ બ્રહ્મનું નામના સ્થાનમાં અંતિમ દારિદ્ર્યમાં કાળ નિર્જનન કરતા હતા આ સમયે સિદ્ધાંતી
 સામતો ફરંકુ કરીને તેમને પ્રતિહિન પાચ રૂપિયા વ્યયને માટે આપતા હતા

ઇ. સ. ૧૮૧૪ માં જ્યારે અંબરના રાજમંત્રીના પદપર મિશ્ર શિવનારાયણ વિરાજમાન હતા,
 તે સમયે અધ્યાધાનકોના નેતા અમીરખાએ જયપુરપતિની પાસે નવ લાખ રૂપિયાની ખડખી
 માગી અંબરના રાજાને ખજાને આ સમયે સર્વથા ખાલી થઈ ગયો હતો રાજમંત્રીએ અન્ય કોઈ
 ઉપાય નહિ જોઈ અતે સીકરના સામત લક્ષ્મણસિદપ્રતિ દર્શિ નાખી લક્ષ્મણસિદે જયપુરપતિની
 સમ્મતિવિના અનુરૂપે ખડેનાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો અને આ સમય
 પર્યંત તેને જયપુરસ્વરની તરફથી ખડેનાના શાસનની સનદ મળી નહોતી તેણે દીર્ઘકાળપર્યંત શાસન
 સનદ પ્રાપ્ત કરવાને માટે મહા પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ તે અવાપિ સફળ થયો નહોતો આ સમયે મિશ્ર
 શિવનારાયણે તેને જણાવ્યું કે - “ જો તમે સ્વયં પાચ લાખ રૂપિયા અને સિદ્ધાંતિસામતોની
 પાસેથી ચારનાખ રૂપિયા એકત્રિત કરી અમીરખાને આપશો તો તમને ખડેનાની શાસનસનદ આ-
 પવામાં આવશે ” લક્ષ્મણસિદે આ પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કર્યો આ સમયે અમીરખા રાનોવીમાં નિવાસ

કરતો હતો વલ્લભસિંહે ત્યા જઈ તેને નવજામ રૂપિયા આપ્યા અને તેની પામેથી રમીદ લઈ તે જ્યપુરપતિની પામે મોકલી આપી આથી જ્યપુરપતિએ લક્ષ્મણસિંહને ખડનાનો પટો આપ્યો.

લક્ષ્મણસિંહ રાસનસનદ પ્રાપ્ત થવાથી પગ આનન્તિ થઈ જ્યપુરમા ગયો અને ખડવાની એક વર્ષની ખડણી મહારાજને આગળથી આપી દીધી જ્યપુરપતિ જગતસિંહે ૫૭૮૨ રૂપિયાની ખડણી નિયત કરી તેને ખિનત, પોશાક અને આભૂષણ અર્પણ કર્યા તથા તેને પોતાના લાયથી અભિષેક કરી દીધો આ રીતે રાજસાનના અતિમ વચ્ચે અભયમિદ અને પ્રતાપસિંહનો પૈતૃક અધિકાર સદાને માટે હુમ્મ થઈ ગયો અને ખડવાદેશ ગેખાવતોની એક નિકૃષ્ટ શાખામા ઉત્પન્ન થયેલા લક્ષ્મણસિંહના અધિકારમા ગયો. પાટોના સ્મરણમા હંગેજ કે એક બ્રાહ્મણ જ્યપુરપતિની પામેથી ખડવાદેશનો ઇન્તરો લીધો હતો અને તેણે સામતોપર આક્રમણ કરી તેમને તથા અંગને પુલકેજ દુખ દીધું હતું પરંતુ આ સમયે તે અપમાનિત થઈને જ્યપુરમા આ ચો અને તેણે પોતાના આ અપમાતા મિત્ર શિવનાગયણનું શરણ ગ્રહણ કર્યું અને તેણે કૃતદન બની ચાતુર્ય અને પ્રપચનજનો વિસ્તાર કરી શિવનાગયણને રાજની સમીપ એવો કનકિત કર્યો કે તેથી તેણે આત્મદત્ત કરી અને તે ઉક્ત બ્રાહ્મણે અમીમ સાહેનપૂર્વક પ્રયચનજના બળથી અબરનું મનીષદ પ્રાપ્ત કર્યું લક્ષ્મણસિંહે અબરની રાજસભામા આવી ત્યા પોતાની શુદ્ધિથી પોતાની પ્રભુતાનો વિસ્તાર કર્યો આ સમયે ઉક્ત બ્રાહ્મણ રાજમનીના પદપર સ્થિત હતો તે ચતુર બ્રાહ્મણે લક્ષ્મણસિંહને આ પ્રકારે પોતાની પ્રભુતા શુદ્ધિગત કરતો જોઈ પોતાના સામર્થ્ય અને આધિકારને તોપ ચવાની આશ કાથી કાષ્ઠપણ પ્રગટિતે તેને રાજકોપમા નાખવાની યેટા કરી તેણે ચમરીતે વલ્લભસિંહના નીન ખડવાદેશપર આક્રમણ કરવાની પોતાની મેનાને આજ્ઞા આપી સિદ્ધાન્તરાજપ્રતોએ પોતાનો પૂર્વ અધિકાર પુન પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી જ્યપુરની સેના સાથે મળી ખડવાપર આક્રમણ કર્યું બ્રાહ્મણમની લક્ષ્મણસિંહનું પતન કરવાને પ્રયાસ કરવા લાગ્યો ખડો, પરંતુ લક્ષ્મણસિંહની ગજનૈતિક ચતુરાઈથી તે સફળમનોરથ થઈ શક્યો નહિ લક્ષ્મણસિંહ ખડવાની રક્ષાને અર્થે સ્વયં ત્યા નહિ જતા જ્યપુરમાજ રહ્યો, પરંતુ તેણે અત્યંત ચતુરીતે પકાણેનેતા જમશેદખાની પાસે પુલકેજ દ્રવ્ય મોકલ્યું અને તેને સલાય કરવાની પ્રાર્થના કરી જમશેદખાએ ત્રીણ સેનાસહિત આવી જ્યપુરની સેનાપર આક્રમણ કર્યું અને તેની ધાવણીમાની સમન્ત સપત્તિ લૂંટી લીધી જ્યપુરની સેનામા ઉક્ત બ્રાહ્મણમની સ્વયં પણ હતો તે આ આક્રમક વિપત્તિથી અત્યંત ક્રુદ્ધ થયો અને તેણે અન્ય ઉપાય નહિ જોઈ જ્યપુર તરફ દ્રવ્ય કરી તેણે જ્યપુરમા જઈ લક્ષ્મણસિંહને પકડવાનો પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ લક્ષ્મણસિંહ પ્રાણના ભયથી ડેવન પાચસે અશ્વારોહીઓ પોતાની સાથે લઈ રાજધાની છોડી શીઘ્રતાથી નાસી ગયો રાજમનીએ કેટલેક દૂર સુધી તેની પૂંક પકડી, પરંતુ તે હાથમા આવ્યો નહિ આથી રાજમનીએ પાટનગરમા પાછા આવી લક્ષ્મણસિંહ અને તેના પક્ષના સમસ્ત સામતોની સપત્તિ પોતાના અધિકારમા લઈ લીધી જમશેદખાના ભયથી ઉક્ત બ્રાહ્મણમની જ્યપુર તરફ દ્રવ્ય કરવા લાગ્યો ત્યારે સિદ્ધાન્તસામતોએ અભયાસહને નેતા બનાવી પ્રબળતાપૂર્વક ખડવાપર આક્રમણ કર્યું, પરંતુ અને તેઓ પરાસ્ત થઈને નાસી ગયા આ પ્રકારે અભયસિંહની અતિમ આશા નાશ પામી.

ગેખાજના જોષ્ઠપુત્ર રાજસાહેને સાત પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા. તેમા ચોથો પુત્ર તિરમ્બ હતો તેને રાવની ઉપાધિ તથા કાસની દેશના ૮૪ ગામોનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો તિરમ્બના પુત્ર હરિસિંહે પોતાના બાદુબલથી ફતેપુરના કાયમખાની લોકોની પામેથી બીનાડા નામનું સ્થાન અને તેના તાખાના ૧૨૫ ગામોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અને થોડા સમય પછી રેવાસોના બીજા પણ પચીસ ગામોપર બલપૂર્વક અધિકાર કર્યો હરિસિંહના પુત્ર શિવસિંહે કાયમખાનીઓની પાસેથી તેમનું પાટનગર ફતેપુર છોટી લીધું અને તાજ નિવાસ કરવા માડ્યો શિવસિંહના પુત્ર ચાદસિંહે સીકરની સ્થાપના કરી આ ચાદસિંહના વંશમા ઉત્પન્ન થયેલા દેવીસિંહે પોતાના નિકટના સંબંધી શાદપુરાના કોકરના પુત્ર લક્ષ્મણસિંહને દત્તકતરિકે ગ્રહણ કર્યો લક્ષ્મણસિંહે જે સમયે સીકરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો તે સમયે તેની અવસ્થા ઘણી સારી હતી તેમજ તેણે પોતાના શુદ્ધિબલથી પોતાના દેશની અવસ્થા ઘણી સુધારી હતી લક્ષ્મણસિંહે ખડવાપર અધિકાર સ્થાપન

કર્ષા પૂર્વે પોતાના ખડિયા સામતોને હીનમન કરવાને માટે તેમના દેશો વિશ્વસ્ત કરી નાખ્યા તેણે પોતાની માતૃભૂમિ ચાહપુરના દુર્ગને પણ વિશ્વસ્ત કરી ભૂમિભેગા કર્યો અને બીનાગ, ભટા તી તથા પાસનીના કિલ્લાઓનો પણ નાશ કર્યો લક્ષ્મણસિંહ આવા પ્રતાપપૂર્વક ગમ્ય કરતો હતો તેથી તેનો જન્મદાતા પિતા પણ અત્યંત દુઃખિત થઈ પોતાનો દેશ છોડી ભેંધપુરમાં આશ્રી ગયો અને ત્યાંના મહારાજના આશ્રમે રહેવા લાગ્યો.

આ સમયે લક્ષ્મણસિંહના તાબાનો દેશ દ્વડ અને ઉન્નત સ્થિતિમાં હતો ગામ અને નગરની સખ્યા ૧૫૦૦ હતી અને તે દ્વારા આદિનાથ રૂપિયાની ઉપજ થતી હતી લક્ષ્મણસિંહે પોતાનું નામ અસુખ કરવાને માટે લક્ષ્મણગદ^૧ નામનો એક કિચ્છો મધાવ્યો અને અન્યાય અનેક રથાનેને પણ દુર્ગબદ્ધ કર્યા પોતાના દેશની રક્ષાને અર્થે તેણે અરિગોણ નામની બહુકંધારી સેનાની રચના કરી હતી તેની પ્રત્યેક સેનામાં એક એક ગોનદાજદન હતું તે સિવાય તેના તાબામાં એક હબર શિક્ષિત અશ્વારોહીઓ હતા તેમાં પાચસે પગારદાર અને પાચસે જાગીરદાર હતા લક્ષ્મણસિંહ એવા પ્રખ્યાત બની ગયો હતો કે જે જયપુરપતિ અજોજ સરકારની સાથે સંધિ કરીને તેની ભૂટકાટની રીતિ દૂર ન કરત તો તેણે જે પદાણુસેનાની સહાયથી ખડવાપર^૨ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો તે સેનાની કુમકથી તે સમસ્ત શેખાવાગિદેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપન કરી શકત

અર્ધશતાબ્દથી પણ ઘણા કાળપૂર્વે કર્નલ ટોડે ખડવાદેશનો જે ઇતિહાસ લખ્યો છે તેમાં અનેક કારણેથી અને કાંઈ પણ વૃદ્ધિ કરી શકતા નથી, તે માટે અમને અત્યંત શોક થાય છે

અને અત્રે શેખાવાગિના રાજવંશની એક પ્રજાના ચાખાનું અર્થાત્ સિદ્ધાનીઓનું સક્ષિપ્ત વર્ણન કરીશુ રાયસાનના તૃતીય પુત્ર ભોજરાજથી સિદ્ધાનીઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે રાયસાને જે સમયે પોતાના સાત પુત્રોમાં પોતાનું રાજ્ય વિભક્ત કરી નાખ્યું તે સમયે ભોજરાજને ઉદયપુર નગર અને તેના તાબાના દેશો મળ્યા હતા ભોજરાજના વંશજોની સખ્યા પુષ્કળ વધી પડી પાછળથી તેઓ ભોજની નામથી ઓળખાયા તેમનું મુખ્ય સ્થાન ઉદયપુર હતું ઉદયપુર ઘણા પ્રાચીન કાળથી શેખાવતોના પ્રધાન સમિતિસ્થાનતરિકે પ્રાસદ્ધ થયું હતું આ ઉદયપુરમાં^૩ અનેક સમયે શેખાવતનેતાઓએ એકત્રિત થઈ જાતીય એકતા સાધી હતા

ભોજરાજની કેટલીક પેઢીઓ થઈ ગયા પછી તેના વંશનો જગરામ નામનો માણસ ઉદયપુર ની ગાદીપર અધિષ્ઠિત થયો તેના છ પુત્રોમાંથી જ્યેષ્ઠનું નામ સાધુ હતું તે દેશોના પર્વોત્સવ પર કાંઈ કારણથી પોતાના પિતાની સાથે ગંગડો કરી તેનું રાજ્ય છોડી અન્ય સ્થાને પોતાની ઉન્નતિ કરવાને આશ્રી ગયો વર્તમાનકાળમાં સિદ્ધાનીનેકોએ જૂખડમાં નિવાસ કરે છે તે સમસ્ત દેશ તે સમયે હેતેપુરના અધ્યાપન જાતિના કાયમખાની^૪ નવાબને તાબે હતો તે નવાબ દિલ્લીના સમ્રાટને ખડણી આપી તે દેશનું શાસન કરતો હતો સાધુ પોતાના પિતાના રાજ્યનો ત્યાગ કરી ઉક્ત નવાબની પાસે ગયો તેણે તેનો અતિ ઉત્તમ રીતે આદરસત્કાર કર્યો સાધુ પોતાના બાહુબળ અને શુદ્ધિમળથી શીઘ્ર તે નવાબનો એવો વિશ્વાસપાત્ર અને પ્રેમપાત્ર બની ગયો કે નવાબે તેને સમસ્ત કાયોનો ભાર અર્પણ કર્યો આના સબધમાં બે હકિકત પ્રકટ થઈ છે અને તે ઉભય વિશ્વાસયોગ્ય છે એકપરથી પ્રતીત થાય છે કે નવાબને પુત્ર નહોતો, તેથી તેણે સાધુને દત્તકસ્વરૂપે ગ્રહણ કરી તેને ઉક્ત કુળનું દેશ તથા તેના તાબાના ૮૪ ગામો અર્પણ કર્યા અને નવાબનું મૃત્યુ થયા પછી તે દેશપર સાધુએ પોતાનો અધિકાર સ્થિર રાખ્યો બીજી હકિકત એવી છે કે સાધુએ ઉન્નત

૧ સવત ૧૮૬૨ (ઈ. સ. ૧૮૦૬)માં એક ઉચ્ચ શિખરપર આ કિચ્છો બંધાવવામાં આવ્યો હતો આજ સ્થળપર પ્રાચીન મળમાં એક કિલ્લો હતો, ૫૧૭ તે આ સમયે વિશ્વસ્ત અવસ્થામાં હતો. લક્ષ્મણગદ જયપુરની પેઢે ઉત્તમ પ્રકારે બંધાવવામાં આવ્યો હતો

૨ ખોદર રાજપૂતોદ્દેશ ખડવા નામની ઉત્પત્તિ થઈ છે ખડવા નગરમાં ચાર હબર ઘરો છે અને તેના તાબાના આસોની સખ્યા ૮૦ છે

૩ ઉદયપુરનું પ્રાચીન નામ કાઈસ છે અને તેના તાબામાં ૪૫ ગામો છે જે ચાર ભાગોમાં વિભક્ત છે

૪ કાયમખાની સોકો અધ્યાપન નથી, પણ તેઓ આદ્યાજનનિત્ય રાજપૂતો છે

નવાબના દેશમાં પોતાનો અધિકાર સદીપેઠે જમાવી તે વૃદ્ધ નવાબને કહ્યું કે—“ આપે મને જે શાસનભાર અર્પણ કર્યો છે, તે હું મારા પોતાના હાથમાંજ રાખવાની ઇચ્છા રાખું છું. આપના નિર્વાહને માટે મેં કેટલાક ગામો નિયુક્ત કર્યા છે, માટે આપ ત્યાં જઈને તેનો ઉપભોગ લ્યો.” નવાબે જોયું કે સાધુની પ્રજલતા દેશમાં વધી ગઈ છે, માટે મારા પક્ષ દૃઢ કરી એની સામે થઈ શકાય એમ નથી, તેથી તે પોતાના નિવાસસ્થાન ઝુંઝુનો ત્યાગ કરીને ફત્તેપુરમાં નાસી ગયો અને ત્યાં તેણે પોતાના એક આશને આશ્રય ગ્રહણ કર્યો તેના આ સંગામે સાધુને ઝુંઝુમાંથી શીઘ્ર નસાવી મૂકવાને માટે પોતાની સેના સજ્જ કરી સાધુએ આ આપત્તિપ્રસંગે પોતાના પિતાની સહાય માગી જો કે તેનો પિતા તેનાપર અત્યંત કુપિત થયો હતો, તોપણ તેણે તેને સહાય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ઉદયપુરપતિ જ્યારામનો બીજો એક પુત્ર આ સમયે મીરજારાજ જયસિંહના તાબામાં સેનાસહિત રહેતો હતો જ્યારામે તેનાપર પત્ર લખી તેને જણાવ્યું કે તમે જયપુરના મહારાજની પાસેથી સહાયતાને માટે સેના લઈ સાધુને જઈ મળો ઉક્ત પુત્ર આ પત્ર પ્રાપ્ત થતા અચરના મહારાજની કૃપાથી તેની કેટલીક શિક્ષિત સેના અને તોપખાનું પોતાની સાથે લઈ સાધુની પાસે પહોંચી ગયો સાધુએ પોતાના બાતાની સહાયથી ફત્તેપુર અને ઝુંઝુ એ ઉભય દેશોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો સાધુએ આ પ્રકારે કાયમખાનીનવાબને દૂર કરી ફત્તેપુર અને તેના તાબામાં સમસ્ત પ્રદેશ પોતાના ઉક્ત બાતાને આપી દીધો, અને ઉક્ત ઉભય બાતાઓએ પૂર્વકાર પ્રમાણે અચરના મહારાજને પોતાના સ્વામીતરિકે સ્વીકાર્યો અને પોતાના વશના પ્રત્યેક અભિષેક-પ્રસંગે તેમને બેઠ આપવાનો પણ સ્વીકાર કર્યો વીરશ્રેષ્ઠ સાધુએ થોડા સમય પછી સિંહાની પ્રદેશ પોતાના બાહુબલથી હસ્તગત કરી લીધો આ પ્રકારે સાધુના અધિકારનીએ સહસ્ત્રથી અધિક ગામો અને નગરો આવ્યા પોતાના મૃત્યુથી થોડા સમય પૂર્વે તેણે પોતાની સમસ્ત ભૂમિ પોતાના પાંચ પુત્રોને વહેંચી આપી તેના પુત્રોના નામ આ પ્રમાણે હતા—(૧) જોરાવરસિંહ (૨) કિશનસિંહ (૩) નવવસિંહ (૪) કેસરીસિંહ અને (૫) પહાડસિંહ સાધુના વશજો તેના નામપરથીજ સિંહાનીતરિકે ઓળખાયા

સાધુના જ્યેષ્ઠપુત્ર જોરાવરસિંહને પોતાના ભાગ ઉપરાંત સૌથી મોટું ચેકિડી નામનું નગર અને તેના તાબાના ૧૨ ગામો તથા હાથી, પાલખી વગેરે સર્વ રાજ્યિન્હો પ્રાપ્ત થયા, પરંતુ પાછળથી સાધુના વચ્ચા પુત્ર કિશનસિંહના વશજોએ જોરાવરસિંહના વશજોને અધિકારથી વચિત કરી તેમના સમસ્ત દેશો પોતાના તાબામાં લઈ લીધા સાધુના જ્યેષ્ઠપુત્ર જોરાવરસિંહના વશજો હાનમાં કેવળ સામાન્ય ચેકિડીદેશપર અધિકાર ધરાવે છે જો કે જોરાવરસિંહના વશજો માત્ર ચેકિડીના અધીશ્વર છે, તોપણ તેઓ કુલમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે

સાધુના અન્ય ચાર પુત્રોના વશજોમાં નિમ્નવિખિત પુરુષો સૌથી વિશેષ સામર્થ્યવાન છે—

૧ ખેતડીના અભયસિંહ, ૨ ખિસાઉના સ્થામસિંહ, ૩ નવવગદના ઘાનસિંહ, અને ૪ સુસ્તાનોના શેરાસહ

સાધુએ પોતાના નાના પુત્રોને સિંહાના, ઝુંઝુ તથા સૂર્યવદ (પ્રાચીન ઝોરીઝા) વગેરે કેટલાક દેશો આપ્યા હતા ખેતડીના અભયસિંહે ઉક્ત સિંહાના અને તેના તાબાના ૧૨૫ ગામો પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધા, પરંતુ ઉક્ત કનિષ્ઠશાખાના વશજોની સખ્યા દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતી ગઈ અને તેમના દેશો પણ તેમની વૃદ્ધિની સાથે ખડખડમાં વિભક્ત થઈ ગયા

મીકરના સામંત લક્ષ્મણસિંહે જે પ્રકારે પોતાના બાહુબલથી અને અનેક અસત્ય ઉપાયોથી રાયસાહેબપર પોતાની પ્રધાનતા અને પ્રભુતાનો વિસ્તાર કર્યો તેજ પ્રકારે ઉક્ત અભયસિંહે પણ પોતાના બાહુબલથી અને ધૃષ્ટિત ઉપાયોથી સિંહાનીઓમાં મસ્તક ઉઘાડી સીકરના સામંતે ખડેલાની જ્યેષ્ઠશાખાને સર્વશા હુમ્મ કરી દીધી; પરંતુ ખેતડીના સામંત અભયસિંહે કેવળ સાધુની જ્યેષ્ઠશાખાનેજ નહિ પણ તેની કનિષ્ઠ શાખાને પણ નષ્ટ કરવામાં મુદ્દિ કરી નહિ રીરસિંહના વશજોને સુસ્તાનો દેશના સિંહાસનપરથી અત્યંત દૂર રીતે પદશ્રેષ્ઠ કરવામાં આવ્યા હતા તેનું જ્ઞાત આ પ્રમાણે છે—

વીરશેખર સાધુના સૌથી કનિષ્ઠ પુત્ર પહાડસિંહને બૂપાવ નામનો એક પુત્ર થયો; પરંતુ તે લુહાર જીતતી વખત મરણ પામ્યો, તેથી પહાડસિંહે પોતાના ભત્રીજા અને એતડીના સામંત બાધસિંહના કનિષ્ઠ પુત્રને દત્તકસ્વરૂપે ગ્રહણ કર્યો, પરંતુ જે સમયે પહાડસિંહ મરણ પામ્યો તે સમયે તેની વય ઘણી નાની હોવાથી તે પોતાના પિતાના ઘરમાં રહેવા લાગ્યો બાધસિંહે- તેનો દૂર રીતે વધ કરી સુસ્તાનો પોતાના રાજ્યમાં સથોજી દીધું; પરંતુ આથી લોકો તેના પર અત્યંત ક્રોધિત થયા અને તેના પ્રત્યે અત્યંત ધૂણા દર્શાવવા લાગ્યા તે મરણ પામ્યો ત્યારે તેના શબપ્રત્યે પણ લોકોએ ધૂણા દર્શાવી હતી

રાયસાગોત અને સિદ્ધાનીલોકોનું વર્ણન કરી હવે અમે લાડખાનીલોકોનું સક્ષિપ્ત વર્ણન કરવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ લાડખાની રાજ્યનો અર્થ ' ગ્રિય પ્રભુ ' છે, પરંતુ લાડખાની લોકો રાજપૂતાનામાં વિખ્યાત લૂટારા હતા, તેથી આ નામનો દુરુપયોગ કરવામાં આવ્યો છે એમ કહીશું તો ખોટું નથી લાડખા રાજ્યનો પ્રયોગ મરસાધારણમાં બાલકોપ્રત્યે સ્નેહ પ્રકાશ કરવાને માટે કરવામાં આવે છે રાયસાગના ઉક્ત પુત્રના આ નામની સાથે આ રાજ્યનો સંયોગ શા કારણથી થયો અને તેના કનિષ્ઠ પુત્રનું નામ ' તાજખા ' શા કારણથી રાખવામાં આવ્યું તે જાણી શકાતું નથી બીજા એક મુસનમાનકેશીરના સન્માનાર્થે આ રાજ્યનો સંયોગ કરવામાં આવ્યો હતો કે કેમ તે અમે જાણતા નથી ઉક્ત લાડખાએ મારવાડરાજ્યની સીમામાં આવેલો અંમરના તાખાનો દાતા-રામગઢ નામનો પ્રદેશ પોતાના બાહુબલથી પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધો તેના પિતાને પાદશાહની સલામમાં ઘણું સન્માન મળતું હતું, તેથી તેને ઉક્ત દેશ પ્રાપ્ત થયો હતો એમ માનવાને કારણ મળે છે આ દેશ સિવાય તેને નેત્રવતો દીધો પ્રાપ્ત થયો હતો. એકદરે ૮૦ ગામોપર તેનો અધિકાર સ્થાપિત થયો તેમાંના કેટલાક મારવાડ અને બિકાનેરના રાજના હતા તે ગામોમાં લૂટકાટ ન થાય એટલા માટે તેમણે તે તેને આપ્યા હતા લાડખાની લોકો પિદારાસમાન બચકર લૂટારા ગણાતા હતા. તેઓ ધન્ય થતાજ પાંચસે અશ્વો એકત્રિત કરી શકતા હતા તેમના અધીશ્વર જયપુરના રાજા જે કે પ્રસંગોપાત તેમની પાસે ખડ્ગની માગણી કરતા હતા, પરંતુ તેમનો દેશ અત્યંત દુર્ગમ અને તેમનો રામગઢ નામનો કિર્તો અત્યંત દુર્ભેદ હતો, તેથી તેઓ તેમની માગણી પર ઘણું થોડું ધ્યાન આપતા હતા, જ્યારે જયપુરના મલારાજની તરફથી અમીરખાના જેવા લૂટારાનું દવ ત્યા પહોંચતું હતું, ત્યારે તેમને વાર્ષિક વીસહજાર રૂપિયા આપવા પડતા હતા પાકિસાંએ આ વાત મરણમાં રાખી નોંધએ કે કર્નલ ટૉડે આ વૃત્તાંત ૪૦ સં ૧૮૧૪ માં લખ્યું હતું. વર્તમાન સમયમાં તેમની અવસ્થા ઘણી પરિવર્તિત થઈ ગઈ છે

કર્નલ ટૉડે શેખાવાડીના ઇતિહાસના ઉપસહારમાં આ પ્રદેશની ઉપજની એક સૂચી પ્રકટ કરે છે, જે નીચે પ્રમાણે છે —

દેશ	ઉપજ
સીકરના સામંત લક્ષમણસિંહને ખડેવાની ઉપજ સીકરસહિત	૮૦૦૦૦૦
એતડીના અલયસિંહને લૉર્ડ લેકના આપેલા કાટપુતથી નામના	
રયાનની ઉપજસહિત	૬૦૦૦૦૦
બસાઉના સ્વામસિંહને તેના બ્રાતા રણજિતસિંહ કે જેને તેણે મારી નાખ્યો હતો તેની રૂ. ૪૦૦૦ ની ઉપજસહિત	૧૯૦૦૦૦
નવચગઢના જ્ઞાનસિંહની ઉપજ મહાવાના ૫૦ ગામોસહિત	૭૦૦૦૦
મેલસરના લક્ષમણસિંહની ઉપજ	૩૦૦૦૦

*બાધસિંહે પોતાના પુત્રનો વધ કરી સુસ્તાનોએ એતડીની સાથે સથોજી દીધું તેને પોતાના કર્મીસરજકે મળ્યું તેના કુટુંબના સર્વ માણસોએ તેનાથે ધૂણા દર્શાવી તેઓ તેના મુખપર પુક્યા અને તેના મરણ પર પથ ભરી તે કોઈને પણ પોત મુખ જાતાવી શકતા નહોતો તેની સ્ત્રીએ પણ તેનું મુખ જેવું ઊઠાડી દીધું, ત્યારે તેણે પોતાના પુત્ર બાધસિંહના નામથી રાજ્ય કરવા માગ્યું આ ઘટના બન્યા પછી બાધસિંહ બાર વર્ષપર્યંત ઘરેલ રહે, પરંતુ તે કદિ પણ એતડીના પોતાના મકાનની બહાર નીકળ્યો નહિ

સાધુના જ્યેષ્ઠ પુત્ર જોરાવરસિંહના ૨૭ પ્રપૌત્રોના તાખાના	
તાઈન તથા તેની સાથે જોડાયેલા પ્રદેશની ઉપજ	૧૦૦૦૦૦
ઉદયપુરવાટીની ઉપજ	૧૦૦૦૦૦
મનોહરપુરની ઉપજ ^૧	૩૦૦૦૦
ઘાડખાનીઓની ઉપજ	૧૦૦૦૦૦
હરરામજીઓની ઉપજ	૪૦૦૦૦
ગિરધરપોતાઓની ઉપજ	૪૦૦૦૦
નાના સામ તોના તાખાના દેશોની ઉપજ	૨૦૦૦૦૦

કુલ રૂ. ૨૩૦૦૦૦૦

જયપુરના મહારાજાને નિમ્નલિખિત દેશોમાંથી નિમ્નલિખિત રકમની ખંડણી મળે છે:—

સિદ્ધાંતી	૨૦૦૦૦૦
ખંડલા	૧૦૦૦૦
ફતેપુર	૧૪૦૦૦
ઉદયપુર અને બવાઇ	૨૨૦૦૦
કાસરી	૪૦૦૦

કુલ રૂ. ૩૫૦૦૦૦

રોખાવાટીના સામ તોની ઉપજ અને ખંડણીમાં ગત પચાસ વર્ષોમાં ઘણું પરિવર્તન થઇ ગયું છે.

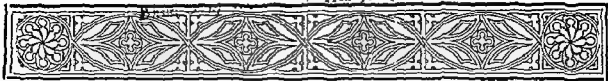

^૧ મનોહરપુરનો અધીશ્વર જયપુરપતિની સામે થયો હતો તેથી મહારાજા જયસિંહે તેના ગ્રાણ્ય હર્ષ તેની સમસ્ત ભૂમિ દસ્તગલ કરી લીધી હતી અને તે રોખાવાટીના અન્યાય સામતોને વહેંચી આપી હતી.

सूची।

(१) कुजन	१५३३	(५) जलमल	१६३३	(९) अजोदमिह	१७३१
(२) मोर	१५५५	(६) भाऊमिह	१६५५	(१०) विराममिह	१७७५
(३) रतन	१६०५	(७) अजुगमिह	१६०५	(११) राममिह	१८९१
(४) मेरनाथ	१६१८	(८) बुढामिह (ना० नही मान्य)		(१२) महाप्रवरराजा शयूरामिह	१८९५
		(९) गजदमिह	१७८८ म१९०८		

સ્વપ્ન ૬ દ્વિ-કુંદીનું રાજ્ય.

અધ્યાય ૧ લો

હાડોતીપ્રદેશ-અમિકુલની ઉત્પત્તિનું વૃત્તાંત-આયુષ્યવર્ષત-ચોહાણમતિને ધ્યેષી મેહકાનતા (મેકાવતી), ગોલકોંડા અને કોહણદેશની પ્રાપ્તિ-અજમેરની સ્થાપના-અજમેર-પાલ-માણિકરાય-યવનોનું પ્રથમ આક્રમણ-અજમેરપર અધિકાર-સાંભરના લવણસેશેવરની ઉત્પત્તિનું વૃત્તાંત-માણિકરાયનો વંશ-ચાહાણોનો રાજપૂતાનામાં પ્રવેશ-મુસલમાનોની સાથે યુદ્ધ-અજમેરના બિહલુલુદેવ-મેડીનો ગોળા ચોહાણ-મહમૂદે તે ઉલખનો ફરેલો વધ-તેમના તાબાના રાજાઓનું સેનાસહિત એકમિત થવું-હાડાગતિની ઉત્પત્તિ-અનુરાગે આસેરદેશના ફરેલી પ્રાપ્તિ-તેના રાજ્યનો નાશ-અરિધપાલે આસેર દેશપર ફરેલો પોતાનો અધિકાર-રાવહમીર-રાવચંદ-અરેકાહિદીને આસેરપર ફરેલો અધિકાર-ત્યાં તેણે ફરેલો નિવાસ-તેના પુત્ર કોહણને ફરેલો પાસર દેશપર અધિકાર-રાવ વાગા-તેણે મથનાસપર ફરેલો અધિકાર-ખાખાના ફરેલો અધ્યવસો-હોગવજ્ય-રાવ દવા-કુંદી રાજધાનીની સ્થાપના.

જરવાનનો જે ભાગ હાડોતીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેમા જે રાજ્યો આવેલા છે એકનું નામ ખૂદા છે અને બીજાનું નામ કોટા છે ખૂદાકોટા પ્રથમ એકજ રાજ્ય હતુ, પરંતુ ત્યારે વર્ષો થયા તે બે ખડોમા વિલકત થઈ ગયુ છે. આ ઉલખ રાજ્યોની વચ્ચે ચબન નદી વહે છે અને તેજ તે રાજ્યોની સીમા-સ્વરૂપ છે હાડાવશીય રાજપૂતો આ દેશના નિવાસી છે. તેમનાજ નામ ઉપરથી આ દેશનું નામ હાડોતી પડ્યુ છે તેમાના ખૂદીરાજ્યનો ઇતિહાસ સ્વપ્નવાને અને પ્રવૃત્ત યશ્વિં છોએ

ચોહાણકુલની ચોવીસ શાખાઓમાથી આ હાડા નામની શાખા એક ગણાય છે અજમેરના અધીશ્વર માણિકરાયના પુત્ર અનુગળ આ શાખાના આદિપુરુષ છે માણિકરાયે સવત ૭૪૧ (૬૦ સં ૧૮૫)મા સૌથી પ્રથમ ભારતવર્ષના ઇતર ગઝાઓની સાથે મળ્યાને મુસલમાનોની સાથે મહાયુદ્ધ કર્યું હતુ

ઇતિહાસવેત્તા ધર્મલ ટાંડે ચોહાણમતિની ઉત્પત્તિ જાણવાને માટે વિખ્યાત કવિ ચંદનો આ-શ્રય લીધો છે મહાકવિ ચંદે પોતાની અમૃતમયી લેખિનીદ્વારા અમિકુલની ઉત્પત્તિસબધે જે કાઈ વર્ણન કર્યું છે તેની સત્યતાવિશે વર્તમાનકાળમા સંદેહ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે, ને છતાં પણ અને અને તેનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ ચંદકવિએ જણાવ્યુ છે કે “ વીર અને તેજસ્વી ક્ષત્રિય રાજાઓ અનાચરમા પ્રવૃત્ત થઈ પરશુરામના ક્રોધને પાત થયા પરશુરામે એક સીમવાગ પૃથ્વીને ક્ષત્રિય-હીન કરી તે સમયે અનેક ક્ષત્રિયોએ પોતાના જીવનની રક્ષા કરવાને માટે પોતાને ક્ષત્રિય નહિ જણાવી ભારતરિકે ગોળાખાન્યા હતા અને ધણાએએ અતિ વેપ ધાણુ કરી પરશુરામના ક્રોધ-મિમાથી મુક્તિ મેળવી હતી આ પ્રકારે પુષ્કળ ક્ષત્રિયોએ પોતાના જીવનની રક્ષા કરી હતી. પરશુ-રાયે સમગ્ર રાજ્ય આઘાણોને અર્પણ કર્યું અને તેમને શાસનચવાવવાની આજ્ઞા કરી. નર્મદા નદી-

ના તટપર આવેલા માહેશ્વરનગરના હૈહ્યભતિના રાજ સહસ્રાણને પરશુરામના પિતાને સહાર કરી અતિમ યુદ્ધ ઉપરિચત ક્યું હતું ”

આછેણના પ્રધાનશસ્ત્રો શાપ અને આશીર્વાદ હોય છે આથી તેઓ શાસન ચલાવી શક્યા નહિ. રાજ્યપાલન, શાંતિરક્ષા તથા દુષ્ટોતુ દેમન કરવાની કાષ્ટનામા પણ શક્તિ નહોતી, તેથી રાજ્યમા સર્વત્ર અરાજકતા પ્રસરી રહી હતી બધા દષ્ટિપાત કરેલા અસાતિરૂપી ભયકર અગ્નિ પ્રવલિત થયેલો દષ્ટિગોચર થતો હતો લોકો મૂર્ખ, અજ્ઞાન અને અધાર્મિક બની ગયા હતા લોકો પવિત્ર ધર્મગ્રંથોને પદદગિત કરીને પાપમાર્ગમા પ્રવૃત્ત થવા વાગ્યા અને તરફ, લૂટારા તથા અસુર અને દાનવલોકો પ્રજાપર ધોર અલાચાર કરવા લાગ્યા. દેશની આવી રીતિતે બેઈ અત્યંત દુષિત થઈ મહાવીર વિશ્વામિત્રે મનમા વિચાર કર્યો કે ક્ષત્રિયોની ઉત્પત્તિ કરવી આવશ્યક છે આથી વિચાર કરી તેઓ આજુના શિખરપર ગયા કે બધા ઋષિમુનિઓનો નિવાસ હતો અને જે સ્થળ તેમણે જ્યાં, તપ તથા યજ્ઞયાગથી પવિત્ર ક્યું હતું તેમણે આ સ્થળે જઈને ક્ષત્રિયોની ઉત્પત્તિ કરવાને માટે યત્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેમની ઇચ્છાથી સમસ્ત ઋષિઓ અને મુનિઓ સાગરતટે જઈ સૃષ્ટિકર્તાની આરાધના કરવાને પ્રવૃત્ત થયા સૃષ્ટિકર્તાએ તેમને પુનઃ ક્ષત્રિયોની ઉત્પત્તિ કરવાની આજ્ઞા કરી આ આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાજ ઋષિમુનિઓ ઇંદ્ર, બ્રહ્મા, રુદ્ર, વિષ્ણુ અને અન્યાન્ય દેવતાઓની સાથે આજુશિખરપર આવ્યા યજ્ઞને શીઘ્ર પ્રારંભ કરવામા આવ્યો ગગાજના પવિત્ર જનથી યજ્ઞકુડ પવિત્ર કરી દેવતાઓએ મોહાઓ ઉત્પન્ન કરવા માડ્યા દેવપતિ ઇંદ્રે દર્ભની એક પુતળી બનાવી તેને પ્રવલિત અગ્નિકુડમા નાખી લ્યાર પછી તેમણે બધા સજીવન મંત્રનો ઉચ્ચાર કર્યો કે તરતજ તેમથી એક વીર પુરુષ “ મારમાર ” શબ્દ કરતો બહાર નીકળ્યો આ વીરપુરુષનું નામ પ્રમાર રાખવામા આવ્યું અને દેવતાઓએ તેને આજુ ધાર તથા ઉત્તરબિની દેશનો અધિકાર સોંપ્યો.

લ્યારપછી સર્વ મળીને બ્રહ્માજીને તેમના પોતાના અશ્વમાથી એક ક્ષત્રિયવીર ઉત્પન્ન કરવાને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા લ્યારે બ્રહ્માજીએ એક પુતળી બનાવી તે અગ્નિકુડમા નાખી તરતજ તેમથી એક વીર નીકળ્યો તેના એક હાથમા ખડ્ગ અને બીજા હાથમા વેદ સોભી રહ્યા હતા તેનું નામ ચાનુક્ય વા સોવકી રાખવામા આવ્યું તેને અનવપુર (અણહિવપુર) પાટણનું રાજ્ય મળ્યું.

લ્યાર પછી રુદ્રદેવે એક વીરપુરુષની ઉત્પત્તિ કરી તેમણે એક પુતળી બનાવી તેને ગગાજનામા સ્નાન કરાવી અગ્નિકુડમા નાખી કે તરતજ તેમથી એક કુબ્જવર્ણુ ભયકર મુર્તિવદાળી વીરપુરુષનો ઉદ્ભવ થયો દાનવોની સામે યુદ્ધ કરવા મોકલવામા આવતા તેનો પગ સરી ગયો તેથી તેને પુરિહર નામ આપવામા આવ્યું અને તેને દારપાવનું કામ સોંપવામા આવ્યું તેને મરમુખિના નવ દેશો આપવામા આવ્યા.

સર્વથી પાછળ વિષ્ણુ ભગવાને મોથો વીર ઉત્પન્ન કર્યો તેમણે એક પુતળી બનાવી વિધિ-અનુસાર અગ્નિકુડમા નાખી તો તેમથી ચાંદ્ર હાથવાળો એક અસ્ત્રશસ્ત્રથી મન્જીત થોદો ઉત્પન્ન થયો તેને ચાર હાથ હોવાથી તેનું નામ ચતુર્ભુજ વા ચૌહાણ પડ્યું સમસ્ત દેવતાઓએ તેને આશીર્વાદ દઈને મેદકાવતી નગરનું રાજ્ય સોંપ્યું દાનમા તે નગર ગદામડાના નામથી વિખ્યાત છે દ્વાપરમા તે મેદકાવતી નામથી પ્રસિદ્ધ હતું.

આ પ્રસંગનું વર્ણન કરતા કવિ યદ્દ જણાવે છે કે -“ જે સમયે યજ્ઞની પૂર્ણાંતિ થવા આવી હતી, તે સમયે અસુરો અને દાનવો તે તરફ આગર દષ્ટિ ફેંકી રહ્યા હતા અને તેમના બે નેતા અગ્નિકુડની પ્રણીજ નિકટ હતા યજ્ઞના કાર્યની સમાપ્તિ થતા ક્ષત્રિયોની ઉત્પત્તિનું કાર્ય પણ સમાપ્ત થયું ઉપરોક્ત ચારે ક્ષત્રિય વીરોને દાનવોની સાથે યુદ્ધ કરવાને મોકલી આપવામા આવ્યા ઉલ્લસ પહેાની વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું ક્ષત્રિયો અસુરોને જેમ જેમ મારતા જતા હતા, તેમ તેમ

૧૬૧૧ ટાંક જણાવે છે કે -“ કવિ યદ્દે જે ચાર અને લૂટારા ભતિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે ઉનાર્ધમિમ દિશાની સીધિયન ભતિ હશે. આ લોકો માસણા ઉપર પણ કિચિત્ દેખા કરતા નહોતા ” પરંતુ અમાર એક અનુમાન છે કે કવિ યદ્દે આ સ્થાનપર વારસદારોની મીના વગેરે જગતી ભતિઓના ઉલ્લેખ કર્યો છે જેના સુચના પરશુરામના સમયમા ભારતવર્ષમા સીધિયન ભતિ હતી, એ વાતનું કોઈ પ્રમાણ સાચમાથી માત્ર ૫૦ નથી.

તેમના રુધિરમાથી નવીન અસુરો ઉત્પન્ન થઇ યુદ્ધ કરવા લાગતા હતા. આથી દાનવોની સેના જરાપણ ઘટતી નહોતી. એ તે નવા ઉત્પન્ન થયેલા ચારે ક્ષત્રિયવીરોની કુલદેવીઓ પોતાના અનુચરોની સાથે રણક્ષેત્રમાં જઈ મરણ પામેલા અસુરોના રક્તનું પાન કરવા લાગી આથી રુધિરમાથી અસુરો ઉત્પન્ન થઈ ચક્રવા નહિ.” આ ચારે દેવીઓનાં નામ ચદકવિએ પોતાના ત્રયમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે —

ચૌહાણની કુલદેવી...	...	...	...	...આસાપૂર્ણા
પુરિહરની કુલદેવી..	..	...	...	...ગાજનમાતા
સોલકાની કુલદેવી...	..	...	...	...ધીવજમાતા
પરમારની કુલદેવી...	...	...	..	...સિચિપારમાતા

સમસ્ત દેવોનો નાશ થતાની સાથેજ જ્યષ્ઠનિચી આકાશ શુદ્ધ રહ્યું. દેવલોકો સ્વર્ગમાથી પુષ્પપટ્ટિ કરવા લાગ્યા અને પોતપોતાના વાહનોપર આરઠ થઈ રણભૂમિમાં જઈ વિજયી વીરોને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા.

છત્રીસ કુલના ક્ષત્રિયોમાં અમિકુલના ક્ષત્રિયો સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે શેષ સર્વ ક્ષત્રિયોના મર્ભથી ઉત્પન્ન થયા છે ચૌહાણનો ગોત્રોચ્ચાર આ પ્રમાણે છે — “ સામ વેદ, સોમ વશ, માધ્યહ્નિ શાખા, વત્સ ગોત્ર, ૫ યજ્ઞવર જનોર્ધ, ચદલાશા નદી, ભગુ નિરાન, અબિકા ભવાતી, બાવન પુત્ર, કાવભૈરવ, આશુ-અથવેશ્વર મહાદેવ, ચતુર્ભુજ ચૌહાણ x ”

જે સમયે સમસ્ત ભારતવર્ષના ધર્મદ્રોહીઓનું દમન કરવાને માટે વીરપુરોની પુત્ર ઉત્પત્તિ કરવાનાં ઉદ્દેશથી આશુશુ ગપર દેવતાઓની મહાસમિતિ થઈ, તે સમયે હિંદુઓના બીજા યુગ આવતો હતો હવે અહીં આ તપાસ કરવાની જરૂર છે કે જે વીરોને બ્રાહ્મણોએ આ મમયે હિંદુસમાજમાં ક્ષત્રિયોત્તરિકે ગ્રહણ કર્યો, તે કોણ હતા ? કા તો એ લોકો આ દેશના અસભ્ય મૂળવતનીઓ હશે અથવા તો તેઓ વિદેશી હશે અને બ્રાહ્મણોએ તેમને બળવાન બેઠને પોતાના ધર્મમાં દીક્ષિત કરી લીધા હશે આ દેશના અસભ્ય મૂળ નિવાસીઓ અને વિદેશી લોકોના શરીરને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો આ બાબતનો નિર્ણય સરલતાથી થઈ શકે એમ છે. આ દેશના મૂળવતનીઓ સ્થામવર્ણના, હીમણા અને પ્રતિભાવિહીન હોય છે, પરંતુ અમિકુલના ક્ષત્રિયો તો પાર્થિવન ક્ષત્રિયો સમાન સમ્બળ, સુદર અને પ્રતિભાવાન હતા પ્રાચીનકાળમાં સાધધિયનલોકોમાં જ્યાં વીરરસના કાવ્યોનો ઓત વહેતો હતો તેવાજ કાવ્યો આ ક્ષત્રિયોમાં પણ વિદ્યમાન છે પરંતુરામે જ્યારે ક્ષત્રિયોનો નાશ કરી નાખ્યો ત્યારે થોડા સમયપર્યંત બ્રાહ્મણોએ ભારતવર્ષમાં રાજ્ય કર્યું હતું; પરંતુ તેઓ અત્યંત દુર્બળ હતા, તેથી સાધધિયનલોકો તેમનાપર ધીર અત્યાચાર કરતા હતા આ મહાવિપત્તિમાથી મુક્ત થવાને માટે બ્રાહ્મણોએ સાધધિયન લોકોના એક દલને હિંદુધર્મમાં દીક્ષિત કરી તેમને રાજ્યશાસનને ભાર સોંપ્યો. આજ લોકો ચૌહાણ, પુરિહર, સોલકા અને પરમાર નામથી પ્રસિદ્ધ થયા ?

ઋષિ ચંદે પોતાના લખેલા રાસમાં એકમાત્ર ગોત્રસિવાય વેદ, મંત્ર વગેરે કરાને પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. રાસમાં માત્ર એટલાજ વિદેશ છે કે —

આસાપૂર કહી મો નામ, પુત્રને પુત્ર પોત્ર ધન ધામ,
કુલજ ગોત્ર મુકથપે નામ, આપો ઋક્ષિ અત્યલલ તામ.

પરંતુ ચૌહાણનો ગોત્રોચ્ચાર આ પ્રમાણે છે. — વત્સગોત્ર, સામવેદ, કૌશભીશાખા, ગોવિંદ સૂત્ર, આમવાન, જમદગ્નિ, અવન, ભાગવતીર્વાજ, પાત્રપ્રવર, આસાપુરકુલદેવી, શ્રીકૃષ્ણકુલદેવતા, ચદલાગાનદી, મયુરપદ્મી, વામશિખા, વામપાદ, ધનજયક ગરુડ અને આયુધ ખટગ

૧ અમે કહી રાખ્યો છીએ કે કનલ ટોડે જમથીજ આ વાત લખી છે વર્તમાન મસિયુગમાં હિંદુધર્મની શોચનીય દુર્દશા થઈ છે, તોપણ કોઈ વિદ્યાર્થી અને વિનાતિ હિંદુધર્મ અંગીકાર કરી હિંદુસમાજમાં દાખલ થવાને સમર્થ થયો નથી, તો અત્યંત પ્રાચીન સમયમાં જ્યારે હિંદુધર્મ જરમ પવિત્ર રૂપમાં પ્રખ્યાતસહિત ભારતવર્ષમાં પ્રચલિત હતો, તે સમયે વિશ્વામિત્ર વગેરે ઋષિઓએ અને બ્રાહ્મણોએ ભારતવર્ષની બહારના ઈન્ડો સાધધિક (ઈન્ડોસ્ટીયિક) નેકોને પોતાના ધર્મમાં દીક્ષિત કરી તેમને રાજ્યશાસન અપાઈ કર્યો હોય એ કદિપણ સંભવિત નથી જગતના અન્ય ધર્મોમાં જે તે માણસ પ્રવેશ કરી શકે છે, પરંતુ હિંદુધર્મમાં કોઈપણ વિનાતીય

ઉપરોક્ત ચાગ કુમારથી ચૌહાણોએજ સૌથી પહેલાં પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર ધણે વધારી દીધો હતો. વળી પ્રાય સમસ્ત પૃથ્વીપર પરમારોનું રાજ્ય હતું એવી લોકવદંતિ આજપર્યં સુપ્રસિદ્ધ છે. બ્યારે પરમારોની ગૌરવશ્રીમાં ઉન્નતિના સિખરપર ચડીને સપૂર્ણ તેજી પ્રકાશતી હતી, ત્યારે ચૌહાણોનો ગૌરવસ્પર્શ ધીમે ધીમે અસ્નાયનમાં જતો હતો.

ચૌહાણોના ઇતિહાસપરથી પ્રતીત થાય છે કે એક સમયે તેમણે સર્વની ઉપર પોતાનું પ્રભુત્વ સ્થાપિત કર્યું હતું; પરંતુ તે અધિક કાળસુધી સ્થાયી રહ્યું નહિ. મેહકાવતીથી માહશ્વરીપુરીપર્યંતના અને નર્મદાની આસપાસના સમસ્ત પ્રદેશમાં ચૌહાણોનું રાજ્ય હતું. દક્ષિણમાં માક, આસેર, ગોધ કોડા અને કાકણસુધી તથા ઉત્તરમાં ગગાજના તટપર્યંત તેમના રાજ્યનો વિસ્તાર થઈ ગયો હતો. મહાકવિ ચદ જણાવે છે કે—“રાજધાની મેહકાવતીના બાવન કિન્નામાં ચૌહાણરાજાની આણુ માન વામાં આવતી હતી. ચૌહાણોએ પોતાના બાહુનળથી દંડા, લાહોર, મુસ્તાન તથા પેશાવર વગેરે દેશોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી જ તે ભારતના સિખરપર્યંત પોતાની સત્તા પ્રસારી દીધી હતી. અમુરો ચૌહાણરાજાના ભયથી પનાયન કરી જતા હતા. દિલ્લી અને કાબુલમાં પણ ચૌહાણરાજાનો અધિકાર આવતો હતો. ચૌહાણરાજાને પાવનું રાજ્ય માલ્દનને સમર્પણ કર્યું હતું.”

ગદમહાનું પ્રાચીન નામ મેહકાવતી હતું, એ વાત પૂર્વે જણાવવામાં આવી ગઈ છે. આ મેહકાવતીના રાજાઓ દીર્ઘકાળથી “પાય” ની ઉપાધિથી ઓળખાતા હતા. એમ કહેવાય છે કે તેઓ પશુઓનું પાવન કરતા હતા, તેથી તેમને એ ઉપાધિ આપવામાં આવી હતી. આહીરસૈન્યોએ એક સમયે સમસ્ત ભારતવર્ષ ઉપર અધિકાર કર્યો હતો. તેઓએ માત્ર “આહીરવાડા” નેજા પોતાના સ્મારકચિન્હરૂપે છોડી દીધેન છે. આ “આહીર” શબ્દ ‘પાય’ જાતિનો પર્યાય છે અને આહીરજાતિ પાનજાતની એક શાખામાત્ર છે. પાંચે અથવા પાવીઓદારા પ્રાચીનકાળમાં જ નગરો સ્થાપિત થયા હતા, તેમાં બનેસા, બોજપુર, દીપ, બૂપાથ, આધરણ, ગાસપુર વગેરે મુખ્ય છે.

મનુષ્યને પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નથી. મુસલમાન વગેરે વિભત્તીય લોકોએ રેખુવધન અશીકાર કર્યો હતો, પરંતુ તેઓ દક્ષિણ રેખુવ ધર્મોત્તમની હિંદુસમાજમાં કાબલ થવાને સક્ષિમાન થયા નહોતા, માટે પ્રાચીન કાળમાં આહણોએ વિભત્તીય લોકોને હિંદુસમાજમાં દીક્ષિત કર્યા હતા, એ વાત કદિ પણ સંભવિત હોઈ શકે નહિ, અને ચદ કવિએ માત્ર કંઈનાથીજ નવીન વાર ક્ષત્રિય શાખાઓની ઉત્પત્તિ થયેલી જણાવી હોય તો તે પણ સંભવિત છે. મારણ કે અહાંએ સૃષ્ટિ નિર્માણ કરતી વખતે આહણ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણ બનાવી દીધી, ત્યાર પછી તેમણે કદિ પણ કોઈ વર્ણની પુન ઉત્પત્તિ કરી હોય એવો ઉત્કેષ સાત્તમાં નથી. આપણે અનુમાનથી મહી શકીએ છીએ કે પરશુરામે ક્ષત્રિયોનો જ પૂર્ણ સદાર કરી નાખ્યો. હોય એ બનવાયોગ્ય નથી. એ કે તેમણે અનેક શુદ્ધામાં પુરુષ ક્ષત્રિયોનો સદાર મ્યો હતો, તથાકે ભારતવર્ષના સર્વ જાતોમાં અનેક ક્ષત્રિય રાજાઓ તે સમયે વિદ્યમાન હતા, એ વાતનું પ્રમાણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, માટે અસંભવ તથા જગતી ભવિષ્યોએ પ્રાસંગિક યોર અત્યાચાર મીને હિંદુધર્મને ઘણી હાનિ પહોંચાડી હોય અને તેથી જ મણોએ બનેલા ક્ષત્રિયોમાંથી અર ક્ષત્રિયવંશોને પુન દીક્ષિત કરી તેમને ચાર દેશોના રાજ્યનાર સોંપેા હોય તો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? અથવા મત્રનવધી ચાર ક્ષત્રિયોનું ઉત્પત્તિ થયું પણ હિંદુસાંપ્રદાય અસંભવિત નથી.

૧ મુસલમાનઈતિહાસલેખાઓએ આ ઘટનાનો સ્વીકાર કર્યો છે. સુવત ૭૪૬ માં એ સમયે મુસલમાનલોકોએ પહેલી વાર હિંદુસ્થાનપર આક્રમણ કર્યું, તે સમયે લાહોર અને અજમેરના હિંદુરાજા ચૌહાણ જાતિના હતા અને તેઓ મળવ પરાક્રમસંહિત મુસલમાનોની સામે થયા હતા. આ વાત નિસદેહ છે કે તે સમયે અજમેર એ ચૌહાણોની પ્રધાન રાજધાની હતી.

૨ માલ્દન એ ચૌહાણોની એક શાખા છે અને અલેક્ઝાન્ડરે ભારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે સુમદતટપર એ મલ્લીલોકો તેની સામે થયા હતા, તે આ માલ્દનલોકોજ હોવા બેઈએ આ શાખા હાલમાં હાલ થઈ ગઈ છે અને પાંચ શતાબ્દી પૂર્વે પણ તે જાતી પ્રસિદ્ધ નહોતી. બુદીના હાડાંબનીના એક અધીશ્વરે એક માલ્દન સ્તીન પાશ્વિમદણ કર્યું હતું. પરંતુ અતે એક ચનુર ભાટે પ્રાચીન ગ્રંથથી પ્રમાણિત કર્યું કે તે માલ્દન સ્તી તેની સ્તોત્રિયા હતી, ત્યારે બુદીના ઉકલ અધીશ્વરે તે સ્તીને ત્યાજ કર્યો હતો.

૩ દીપ, બોજપુર, મેહસા વગેરે કેટલાક નગરોમાં અનેક પ્રાચીન સ્મૃતિચિન્હો વિદ્યમાન છે. વીસ વર્ષપૂર્વે એમ અમળ કરના કરતા આજેન નગરમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં એ બે નટીઓના સ્તંભસ્થાનપર એ મોટા સ્તંભ

મેહકાવતીના અજયપાલ નામના એક રાજાએ અજમેરની સ્થાપના કરી તારાગઢ નામના અબેષ કિલ્લા બંધાવ્યો. અજયપાલનું નામ આજપર્વત અર્થે પ્રસિદ્ધ છે. આ રાજા ચક્રવર્તી અર્થેત્ અનેક વૃત્તિઓના અધીશ્વર હતા. તેઓ કયા કાળમાં રાજ્ય કરતા હતા તેનો નિર્ણય કરવો કઠિન છે.

પાલીલાપાનાં કેટલાંક તામ્રપત્રો અને શિલાલેખો પ્રાપ્ત થયાછે; પરંતુ જ્યાં સુધી તેપરની લાપાસમગ્ધ નથી, ત્યાંસુધી અજયપાલના સમયનો નિર્ણય થઈ શકશે નહિ. મેહકાવતીથી કુમાર પૃથ્વીપદાડ અજમેરમાં આવ્યો હતો, જે કે તે શા કારણથી આવ્યો હતો તેનો નિર્ણય થઈ શક્યો નથી; પરંતુ એમ જણાય છે કે અજમેરના રાજાને પુત્ર નહિ હોવાથી પૃથ્વીપદાડને અજમેર લાવવામાં આવ્યો હતો. માત્ર તેની એક જ સ્ત્રી (તે સમયે તે લોકોમાં અનેક સ્ત્રી પરણવાનો રિવાજ પ્રચલિત નહોતો.) ના ગર્ભથી ચોવીસ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. તેમાંના એકના વંશજ માણિકરાય હતા. માણિકરાય સંવત ૭૪૧ (૬૦ સં ૬૮૫) માં અજમેર અને સાંભરના અધીશ્વર હતા.

માણિકરાયના સમયથી ચૌહાણો પ્રકાશમાં આવ્યા. સંવત ૭૪૧ (હીજરી સન ૬૩) માં જ્યારે મુસલમાનસેનાએ રાજસ્થાનામાં પ્રવેશ કર્યો હતો, તે વખતે અજમેરના સિંહાસન પર દુર્લભ વા દુલેરાય નામના રાજા વિરાજમાન હતા. યવનોની સાથે યુદ્ધ કરતાં રાજા દુલેરાય મરણ પામ્યા. તેમનો એકનો એક સાત વર્ષનો પુત્ર કિલ્લાની અચારીપર બેસતો હતો તે પણ શત્રુઓના પ્રદારથી અકાળ મૃત્યુ પામ્યો. દુર્લભરાયે રાસનગલી નામના એક ધર્મપ્રચારકપર ઘેર અત્યાચાર કર્યો હતો, તેથી યવનોએ સિંધદેશમાંથી અજમેરમાં આવી યુદ્ધ કર્યું હતું. આથીજ મુસલમાનો આ યુદ્ધને ધર્મયુદ્ધ કહે છે. એમ કહેવાય છે કે ઉક્ત ધર્મપ્રચારકનો અંશુકો કાપી નાખવામાં આવ્યો હતો. તે મુલ્કમાં મજ્જામાં ગયો અને મુસલમાનોને અજમેરના રાજપૂતો ઉપર વૈર લેવાને માટે ઉત્કેરવા લાગ્યો. શીઘ્ર મુસલમાનસૈનિકો વેપ બદલી અસ્વના બ્યાપારી જની અજમેરમાં આવ્યા. તેમણે દુર્લભરાય અને તેમના પુત્રનો નાશ કરી ગઢ અને મહેલો વગેરે પર પોતાનો આધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. જે કે આ વૃત્તાંત બાળકોની વાત જેવું લાગે છે; પરંતુ ઇતર કેટલીક ધટનાઓદ્વારા તે પ્રમાણિત થયું છે, માટે તેની સત્યતાવિશે શંકા લાગવાનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી. ખતીફા ઉમરે બરાબર આજ સમયે સિંધદેશમાં એક સેના મોકલી હતી. તે સેનાનો સેનાપતિ અતુલઆસ સિંધની પ્રાચીન રાજધાની આહોરપર આક્રમણ કરતી વખત માર્યો ગયો હતો. એમ જણાય છે કે આજ સેનાએ સ્વત્તાતિના ધર્મપ્રચારકને થયેલા અપમાનથી અસંત કોપિત થઈ તથા ધાર્મિક ભુરસાથી ઉત્તેજિત થઈ અપમાનકારી રાજપૂતોપર આક્રમણ કર્યું હતું.

જે કારણથી અને જે રીતિમાં દુર્લભરાયનું મૃત્યુ થયું અને અજમેર પોતાના હાથમાંથી જતું રહ્યું, તે ચૌહાણો કદિ પણ વિસરી શક્યા નહિ. તેઓ દુર્લભરાયનો પુત્ર લોહ કે જે આ સમયમાં માર્યો ગયો હતો, તેને આજપર્વત દેવપેઠે પૂજે છે. વિશેષ શું કહીએ? લોહ પોતાના પગમાં જે ધુધરી પહેરેતા હતા, તેની રાજપૂતો દેવાલંકારતરિકે પૂજા કરે છે અને તેના સન્માનાર્થે પોતાનાં બાળકોને ધુધરી પહેરાવતા નથી.

કવિચંદ્ર જણાવે છે કે:-“દુર્લભરાયના ઉત્તરાધિકારી લોહદેવ જ્યેષ્ઠ શુદ્ધ ૧૨ ને સોમવારે સ્વર્ગ-વાસી થયા હતા.”

લોહદેવના કાકા માણિકરાયે સંવત ૭૪૧ માં યવનોએ. અજમેરપર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે તેમની ભયો. આ સ્તંભ ત્રીસ ફીટ ઉંચો હતો અને તેની ઉપર એક મુનખની મૂર્તિ વિરાજમાન હતી. આ મૂર્તિના સિંચર મુકટ શોભતા હતા અને સ્તંભના નીચલા ભાગપર એક ગાંધાની મૂર્તિ કોતરેલી હતી. અને તેનું ચિત્ર કાઠી તે મહાદાય કોલ્લુકપર મોકલો ગયું; પરંતુ અમારી શરે તેની કોઈ નકલ નથી.

૧ આ સ્થાન અજયપેર અર્થેત્ અજયપિંથપર વધા અજયગઢ અર્થેત્ અજયકુર્જાના નામથી પણ પ્રસિદ્ધ થયું; પરંતુ આ વાત પ્રસિદ્ધ કે રાજપૂતાનાના પ્રવેશદ્વારસ્વરૂપ આ સ્થાનમાં ચૌહાણરાજ અજયપાલ રાજ્ય કરતા હતા તેથી તેનું નામ અજમેર પડ્યું હતું.

૨ ૪૨વીરાજ શાસમાં આ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો પણ આવ્યો નથી. કોઈ અન્ય સ્થળે કવિ ચંદ્રે એ વાત લખી હોય તો હોય. મીર રાસનગલી લીધે મુસલમાનો અને ચૌહાણોની વચ્ચે જે યુદ્ધ થયું હતું તેના સંબંધમ

સામે યુદ્ધ કર્યું હતું આ સમયે મુસલમાનોએ અજમેરપર પોતાને અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો અને માણિકરાય નિર્દય શત્રુઓના હાથમાંથી પોતાના પ્રાણુની રક્ષા કરવાને માટે સ્વયંશ્રેયમાંથી નાસી ગયા હતા આ સમયે શાકભરી દેવીએ તેમને દર્શન દઇને કહ્યું કે—“તમે અહીં આ રાજ્ય સ્થાપન કરો આજે તમે અવારૂંદ થઇ અહીં આથી બ્યાસુધી જશો ત્યાસુધી તમારા રાજ્યની સીમાનો વિસ્તાર થશે, પરંતુ તમે અહીં આ પાછા ફરો ત્યાસુધી પાછા ફરો નહિ” માણિકરાયને અશ્વ અતિ મજબૂત અને બળવાન હતો તેમણે તેનાપર આરૂંદ થઇ દેવીની આજ્ઞાનુસાર શીઘ્ર બ્રમણ કરવા માંડ્યું થોડે દૂર ગયા પછી તેઓ દેવીની આજ્ઞા ભૂલી ગયા અને તેમણે પાછા ફરો નેહું. તેમને આ સમયે પાછળનો સર્વ પ્રદેશ ઉજ્જવડ થઇ ગયેલો જણાયો આ દેખાય નેહ તેઓ અત્યંત આશ્ચર્યચકિત થયા રાજસ્થાનના સુપ્રસિદ્ધ લવણસરોવરનું મૂળ આજ છે માણિકરાયે આ લવણસરોવરનું નામ દેવીના નામ ઉપરથી શાકભરી સરોવર પાડ્યું અને તે સરોવરના એક નાના દ્વીપ ઉપર તે દેવીની પ્રતિષ્ઠા કરી આ દેવીની પ્રતિમા આજપર્યંત તે સ્થળે વિરાજમાન છે શાકભરી શબ્દ અપભ્રંશ થતા હાલ તે સાભર કહેવાય છે

માણિકરાય ઉત્તર પ્રદેશના ચાંદાણોના આદિપુરુષ હતા તેમણે થોડા સમય પછી અજમેરપર પુનઃ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો તેમને અનેક સત્તાનો થયા તેમના વશનેએ રાજસ્થાનના પશ્ચિમ ભાગમાં ફેલાઇને અનેક શાખાઓની સ્થાપના કરી તેમના વશને સિંધ દેશ સુધી પ્રસરી ગયા છે ખીચી, હાડા, મેપલ, નિરવાન બહારિયા, બરેયા, ધનેરિયા (ધુધેરિયા) અને બાગડેયા વગેરે સમન્ત શાખાઓ આ માણિકરાયદ્વારા ઉત્પન્ન થઈ છે ખીચીશાખાના માણસોએ ધણે દૂર આવેલા દોઆબ નામના સ્થાનમાં જઈને નિવાસ કર્યો આ સ્થાનને સાધારણ રીતે સિંધુસાગર કહેવામાં આવે છે આ દેશનો વિસ્તાર બેટવાથી સિંધુ નદીપર્યંત ૧૩૬ માઇલનો છે. તેમની રાજધાનીનું નામ ખીચીપાટણ હતું હાડાલોકોએ હરિયાના દેશની અત્યંત આવેલા બસી વા હામી નામના સ્થાનને છતી લઇ ત્યાં નિવાસ કર્યો અને એક શાખાના લોકો ગોવાલકુડમાં ગયા અને હાલમાં ગોલકોડા કહેવામાં આવે છે ભાઈ નીકળી તેમણે આસેર નામના સ્થાનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો મેપલોને નાગોરની ચેતરફના પ્રદેશો મળ્યા બહારિયાએને અબલના તટપરને એક પ્રદેશ પ્રાપ્ત થયો આ દેશ તેમનાજ નામપરથી લદાવર કહેવાય છે અને આજપર્યંત તે દેશ તેમના અધિકારમાં છે ધુધેરિયાઓએ રાહાબાદ નામના સ્થાનમાં જઈ ત્યાં નિવાસ કર્યો, પરંતુ સમયના પરિવર્તનથી તે દેશ ક્રેટાના હાડા લોકોના હાથમાં ગયો ખીચી એક શાખાએ

મીરાસમય નામના એક પલામક પુસ્તકમાં ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે આ પુસ્તકને ચદબરશાહીકૃત પૂરીરાજા સાનો એક ભાગ માનવામાં આવે છે અને ઉપરોક્ત યદના પૂરીરાજાના સમયમાં બની હતી એમ તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે, પરંતુ આ કઈ અન્ય કવિની કથોલકથના હોય એમ જણાય છે; કારણ કે “કોનો સમય” નામના ગ્રંથમાં ઉપરોક્ત યદના પૂરીરાજાના પ્રથિનાના સમયમાં બનેલી જણાવી છે

૧ ખૂદીના રાજાઓની વંશાવલીમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે દેવીએ એવું વરદાન આપ્યું હતું કે—“તમે નેટલી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણ કરી આવશો તેટલી પૃથ્વી સર્વથા આદીની લઈ જાશે પરંતુ ફલગ્યવશાત્ માણિકરાયે દેવીની આજ્ઞાનો ભંગ કરી પાછા નેહું, તો સર્વ ભૂમિ આદીને બદલે મીઠાની થઈ ગઈ”

૨ સવત સાવસો એકતાલિસ, માવોત વાલી વેશ

સાભર આયો દુતિસરસ, માણિકરાય નરિસ

દિલ્લીના પાદશાહ ફિરોઝશાહના મહાનની નિકટ આ વસના એક રાજાને અતિરત્વ છે, તે ૫૨ શાકભરી રાજ કોતરેલો છે તે વિષે સર વિલિયમ બેન્સ મહારાજ ડાલ્હુસ અને કનલ વિલ્ફર્ડ ધણા અનુમાનો કર્યા છે

૩ વરાહાસરના આધારપરથી લખાયેલી ખૂદીના રાજાઓની વચ્ચાવલીમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે, ચાંદાણુવરાના આદિ પુરુષી ૧૩૩ મી પેઢીએ માણિકરાયને જન્મ થયો હતો તેમને ૧૦ પુત્રો થયા હતા તેમના તૃતીય પુત્ર હરિસિદ્ધે સિંધદેશ છતી લઈ ત્યાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અને તેના વશને ધુધેરિયાઓમાં કહેવાયા પરંતુ આજકાલ ધુધેરિયા ચાંદાણોને અલિડ બામ બુદ્ધિભાગ અને માલવામાં અબજનદીના તટપર વસેલો

નાડોલમા નિવાસ કર્યો, પરંતુ તેમનું ચાહાણુ નામ કદિપણુ પરિવર્તિત થયું નહિ

આ શાખાના સંખ્યાબંધ શાણુઓ રાજસ્થાનમા ફેલાઈ ગયા હતા. તેમણે પોતાના બાહુબળથી અનેક સ્થાનોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો અને સ્વતંત્રતાનો ઉપભોગ લીધો હતો. ઘણા લોકો પોતાના કરતાં બળવાન જાતિના તાબામા રહીને શાસન કરતા હતા આ સર્વ લોકોનો ઇતિહાસ અતિ મહત્વનો છે; પરંતુ તે અત્રે અપ્રસ્તુત છે, તેથી તેને છોડી દેવામા આવ્યો છે. જેમા અંચમા માણિકરાયથી વિસલદેવસુધી અગીઆર રાગના નામ લખવામા આવ્યા છે આ અગીઆરમાથી હર્ષરાજનું વર્ણન કરવું અત્રે વિશેષ પ્રયોજનીય છે જેમામા તથા હમીરરાસામા હર્ષરાજના પરાક્રમેની ઘણીજ પ્રશંસા કરવામા આવી છે. વીરકેષર હર્ષરાજનું આધિપત્ય અરવલ્લીના શિખરથી આણુના શિખરપર્યંત તથા પૂર્વમા અબજતટપર્યંત વિસ્તારિત હતું તેમણે સવત ૮૧૨થી ૮૨૭ (હીજરી ૧૩૮થી ૧૫૩) પર્યંત રાજ્ય કર્યું હતું. તેમણે રણભૂમિમા યતુએનો સહાર કરી 'અરિ-મર્દન'ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી અને રણભૂમિમાજ પોતાના પ્રાણત્યાગ કર્યો હતા તવારીખ ફરિસ્તામાં એવો ઉલ્લેખ છે કે હીજરી સન ૧૪૩ માં મુસલમાનોની સંખ્યા અુષ્ટળ વધી ગઈ હતી તેમણે પર્વત-પરથી ઉતરી કિરમાન, પેશાવર અને તેની આસપાસના સર્વ પ્રદેશો પોતાના અધિકારમા લઈ લીધા અજમેરના રાજાના દુટ્ટબી લાહોરના રાજાએ પોતાના જાતાને ઉકત અફઘાનોની સામે યુદ્ધ કરવાને મોકલ્યો તેણે કાખૂના ખિયજ અને ઘેરીઘોકોની સામે યુદ્ધ કર્યું; પરંતુ અતે તેને પરાસ્ત થઈને મુસલમાનધર્મ સ્વીકારવો પડ્યો. તેને પાંચ મહિનામા સાત યુદ્ધ કરવા પડ્યા હતા. ગજપૂતો સખ્ત પરાભવ પામીને નાસી ગયા; પરંતુ બ્યા શીતઋતુ બ્યતીત થઈ ગઈ કે તરતજ ગજપૂતો પુન નવીન દય તૈયાર કરીને પેશાવરમા આવી પહોંચ્યા પુન લય કર સમરાસિ પ્રદીપ થયો આ સમયે રાજપૂતો કદિ મુમયમાનોને યુદ્ધમા પરાસ્ત કરી નસાડી ચૂકીને કોલિંગ્યાનસુધી પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દેતા અને કદિ મુસલમાનો નવીન સેનાનો સમઢ કરી તેમને પરાસ્ત કરીને નમાડી ચૂકતા.

અજમેરના અધીશ્વરે સ્વયં આ યુદ્ધમા ભાગ લીધો હતો કે નહિ તે કાઈ રાજપૂતોના ઇતિહાસ-આથી જાણી શકાતું નથી. હમીરરાસાપછી પ્રતીત થાય છે કે હર્ષરાજની પછી દુર્બગનદેવ વા હુર્જદેવે રાજસુકુટ ધારણુ કર્યો હતો. તેમની સેનાના શિબિર ભટનેરપર્યંત સ્થાપિત થયા હતા. દુર્બગન-દેવે નામિરજીન નામના મુસલમાન સુલ્તાનને પરાન્ત્ર કરીને તેની પાસેથી બારમે અન્વેા પ્રુચવી લીધા હતા આથી તેમને "સુચતાનગ્રાહ"ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી "સુચતાન ગ્રાહનો" અર્થ "રાજ-જાણુ" છે. હુદેલખડના ધુવેરિયા લોકો ધવેરા મ્હેવાય છે અને હુદેલા લોકોની સાથે તેમનો બ્યવહાર છે. (સિધધર મુસલમાનોએ આક્રમણ થયા પછી આ લોકો ત્યાંથી નાસી શાહાબાદમા જઈ વસ્યા હોય એ વાત સંભવિત છે.)

૧ નાડોલ એક મધ્યે પદમ સમૃદ્ધિશાલી પ્રદેશ હતો તે પ્રદેશના સ્થાનિક ઇતિહાસ અને તામ્રપત્રાપરથી આ વાતના પ્રમાણો પ્રાપ્ત થાય છે આઠમી શતાબ્દીમા આ પ્રદેશમા તામ્ર સ્થાપિત થયું, બારમી શતાબ્દીમા તેનું પતન થયું અને તેના મધ્યકાળમા જર્માતુ સવત ૧૦૩૬ (૭૦ સ. ૮૩) માં ત્યાના સિંહાસનપર રાવ લાખ નસી વિજયમાન હતા તેમણે નાહરવાલાના અધીશ્વરની સાથે પ્રબલ પરાક્રમપૂર્વક યુદ્ધ કર્યું હતું નિગ્નલિખિત કવિતા તેમના શૌર્યનું પ્રમાણુ આપે છે -

સવત દશસો ઉનચાલીસ, બારઈ ખોતા પાટન,
દાન ચૈહાન અગાવી, મેવાડ દાની દડ બરિ,
તિસવાર સવ લક્ષણુ યપ્પી, જો આરભે સો કરિ

અર્થાત " સવત ૧૦૩૬ માં પાટણુ નગરના આગલા તોરણદ્વારમા ચૈહાણુરાજે દાણુ લીધું અને તેમણે મેવાડપતિની પાસેથી પણ ખરણી લીધી તેણે જે ધારતા તે કરતા "

સંજ્ઞાનગીન અને તેના પુત્રમહમ્મે લક્ષણુસિંહના શાસનકાળમા નાડોલપર આક્રમણ કરી તેને લૂટી લીધું અને રિવાનો વિ વસ કરી નાખ્યો. પરંતુ પાછળથી પ્રસન મલતા નાચલરાજે પુન પોતાનો ઉપત પ્રતાપ સંજ્ઞન કર્યો. તેરમી શતાબ્દિમા આ વસની પ્રત્યડ સેના અલ્લાઉદ્દીનની સામે યુદ્ધ કરી નષ્ટ થઈ હતી શાહજીની જે સમયે બારતવખંપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો, તે સમયે નાડોલપતિ પણ તેને ખડણી આપી તેના માડલિક બન્યા હતા

ને બીલીવાન બનાવનાર' એવો થાય છે. વિખ્યાત મહમૂદના પિતા સબકતગીનનુંજ નામ નાસિરુદ્દીન હતું અલમગીનના ૫૬૨ વર્ષના શાસનકાળમા સબકતગીને વારવાર ભારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું હતું ત્યારપછી કર્નલહૌડે અજમેરના અન્યાન્ય રાજાઓના શાસનનું દુષ્પાત છોડી વિસન્દેવના શાસનકાળનો ઇતિહાસ વર્ણવવા માંડ્યો છે ઉપરાંત રાજાઓના સમયમા કેવળ મુસનમાનોની સાથે થયેલા સઆમસિવાય ઇતર કાંઈ પણ મહત્ત્વની ઘટના બની નથી હાડાખતિના ઇતિહાસકારોના મના નુસાર વિસન્દેવના પિતાનું નામ ધર્મગજ હતું, પરંતુ જોગાના ઇતિહાસમા તેને વીર વેનન્દેવ જણાવ્યું છે. આપરથી પ્રતીત થાય છે કે વીર વેનન્દેવ એજ યશાર્થ નામ હતું તેઓ પરમ ધાર્મિક હતા, તેથી તેમને 'ધર્મગજ'ની ઉપાધિ મળી હતી દિલ્હીના વિજયસ્તંભમા જે સિવાલેખ છે, તેકારા પછી આજ અનુમાનનું સમર્થન થાય છે વીર વેનન્દેવના શાસનસમયમા મુવતાન મહમૂદે અતિ ભવાર ભારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું હતું વેનન્દેવ તે સમયે મદાજગવાન રાજા ગણાતા હતા તેમણે મહમૂદનો સપૂર્ણ પરાજય કરી તેને અજમેરથી નસાડી મૂકી અતુન યશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો, પરંતુ આજ પ્રસંગે તેઓ મરણ પામ્યા હતા

જે સમયે મુવતાન મહમૂદ પ્રથમવાર ભારતવર્ષને લૂટવાને આવ્યો તે સમયે એક મદાજગવાન ચૌહાણવીરે પરમ વીરતા પ્રકાશિત કરી પોતાનું નામ અમર કર્યું હતું આ વીરનું નામ ગોગા હતું અને તેઓ વિખ્યાત ચૌહાણરાજ વાયાના પુત્ર હતા આ ગોગા સતનજ નદીના તટથી દરિયાના પર્યંતના સમસ્ત જગત્તમ વિસ્તૃત દેશપર અધિકાર જોત્રવતા હતા

સતનજના તટપર મેઝાવા 'ગોગાકી મેઝી' નામની તેની રાજવાની હતી વીરમજ ગોગાએ મુવતાન મહમૂદના કરાન પ્રાસમાથી પોતાની રાજધાનીની રક્ષા કરવાને માટે તેની સાથે લયકર પુલ્ક કર્યું હતું અને તેમા અતુનનીય વીરતા પ્રદર્શિત કરી પોતાના ૪૫ પુત્રો અને ૬૦ લગ્નીગણોસહિત પ્રાણ વિસર્જન કર્યો હતા રવિવાર અને નોમની તિથિએ મહાવીર ગોગાએ આ સસારનો ત્યાગ કર્યો હતો સમસ્ત રાજસ્થાનના છત્રીસ રાજકુળો આ તિથિને પરમ પવિત્ર માનીને તે દિવસે ગોગાના સમાધિમંદિરમા એકમિત થાય છે આસકરીને મરુક્ષેત્રના નિવાસીઓ ગોગાનું સ્મરણ અધિક લાકિનપૂર્વક કરે છે મરુક્ષિમા 'ગોગાકા યન' નામે એક સ્થાન આજપર્યંત વિદ્યમાન છે ગોગાનો 'જવાદિયા' નામનો રણુાથ હતો, તેથી રાજપૂતો આજપર્યંત પોતાના સમરાજ્યને 'જવાદિયા' ર કહે છે

આ સમયે મહમૂદ પોતાની મેના મરુક્ષેત્રમા યજ્ઞને લાઇ ગયો હોય એમ જણાય છે મહમૂદે જ્યાં અજમેરપર આક્રમણ કર્યું કે નરતજ ચૌહાણરાજ તે સ્થાન છોડીને ચાલ્યા ગયા યવનોએ અજમેર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ લૂટી નઇ તેનો વિશ્વસ કરી નાખ્યો, પરંતુ રાજપૂતોએ પરમ-તેજસ્વિતાપૂર્વક યદ અને મહેતોની રક્ષા કરી તેમણે મહમૂદને પરાસ્ત તથા ધાવન કરીને ચૌહાણરાજના તાબાના નાડેન નગરમા નસાડી મૂક્યો, પરંતુ મહમૂદે તે સમયે નાડેનને લૂટી લઇને તેનો વિશ્વસ કરી નાખ્યો અને નાદરવાના રાજ્યપર અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો ત્યારપછી તેણે તે પ્રદેશના લોકો પર ધોર અત્યાચાર કરવા માંડ્યા આથી સર્વ લોકો તેની સામે થાા મહમૂદ પ્રાણ જવાના લય-થી મરુક્ષિમા પશ્ચિમ ભાગમા યજ્ઞને સમુદ્રની તરફ નારી ગયો

૧ મહમૂદગઝનવીએ ઈ.સ. ૧૦૧૦ થી ઈ.સ. ૧૦૨૪ પર્યંત દિલ્હિસ્થાનપર બાર હુમલા કર્યો હતા અને તેણે કારીપર્યંત મુગલમાની દીનનો પ્રયાગ નાખ્યો હતો તેના બાર આક્રમણે દિલ્હિસ્થાનના ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધ છે

૨ રાજપૂતઇતિહાસએજકો જણાવે છે કે ગોગાને એક પત્ની પુત્ર નહોતો તેથી તે અલ્પ રોકમા પોતાનો સમય વ્યતીત કરતો હતો એક સમયે તેની કુવેદીએ તેનાપર પ્રસન્ન થઈ તેને બે જન્મ આપ્યા ગોગાએ તેમાનો એક જન્મ પોતાની રાણીને અને બીજો પોતાની યોગીને અનુભવ્યો ઉન્ન જન્મ ખાવાથી યોગીને એક વછેરો ઉત્પન્ન થયો તે વછેરો જન્મને લીધે વલ્લભ થયેલો હોવાથી ગોગાએ તેનું નામ 'જવાદિયા' પાડ્યું ઉત્તરપુરના રાણાએ મસ્તુત મયકારને કાઢિયાવા નો એક રણુાથ ઉપકારતરિક આપ્યો હતો, તેનું નામ પણ જવાદિયા હતું જે કે ઉન્ન અર્થ દેખાવમા સર્વંયા સાદો હતો, પરંતુ તેનાપર સ્વારી કર્યા પછી તે પોતાની મગલ સન્નિ સારી રીતે જણાવતો હતો તેના જેવા અર્થ મસ્તુત મયકારે કહિ પછી જોડો નથી મસ્તુત મયકાર કેમ જવાદિયાને અને મુશાજ નામના એક અજમેર પોતાના દેશમા લઈ જવાને માટે ઉદવપુરથી સમુદ્રનપર્યંત લઈ ગયા હતા, પરંતુ

દિહીપતિ પૃથ્વીરાજના પ્રધાનકવિ ચંદ બરદાસએ પોતાના વિખ્યાત રામામા રાજા વિમલ-
દેવની વીરતાનું વર્ણન અત્યુત્તમ પ્રકારે કર્યું છે

કવિ ચંદ વિસલદેવનો શાસનસમય મવત ૯૨૧નો જણાવ્યો છે; પરંતુ કર્નલ ટૉડ તેને ભૂલ માને છે.

વિસલદેવ તે સમયના સર્વ હિંદુરાજાઓના મુખ્ય નેતા ગણાતા હતા કવિ ચંદ જણાવે છે
કે -“વિસલદેવને હિંદુજાતિના નેતા ગણીને યવનલુટારો મહમૂદ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાને આવ્યો આ
સમયે સર્વ આર્ય રાજાઓ વિસલદેવની પતાકાનીચે પોતપોતાની સેનાસહિત એકત્રિત થયા.
માત્ર અણહિલપુરપાટણનો અભુક્ય રાજા આવ્યો નહોતો શેષ સર્વ રાજાઓ આ મહાસમિતિમાં એક-
ત્રિત થયા હતા” અણહિલપુરપાટણના અધિપતિસવાય જે જે રાજાઓ વિસલદેવની પતાકાનીચે એક-
ત્રિત થયા હતા, તે સર્વના નામ ચંદ કવિએ જણાવ્યા છે અને તે પ્રસંગનું અત્યુત્તમ વર્ણન કર્યું છે.

જયતના હાથમાં અજમેરની રક્ષાને ભાર સોંપી વિસલદેવે તેને જણાવ્યું કે -“મેં આપના વિ-
શ્વાસપર અજમેર અર્પણ કર્યું છે અને હવે હું અણહિલપુર જઈશ હું ભેઈ છું તો ખરો કે અણ-
હિલપુરનો આભુક્ય રાજા નાસીને ક્યા જશે” વિસલદેવે આ પ્રમાણે કહી પોતાની સેનાસહિત અજ-
મેર નગરીનો ત્યાગ કર્યો અને વિસલતાલ નામના સરોવરના તટપર જઈ ત્યાં મુકામ નાખ્યો પછી
તેમણે પોતાના મિત્ર અને ઋણી રાજાઓને સેનાસહિત શીઘ્ર એકત્રિત થવાને કહેવરાવી મોકલ્યું
મડોરના મેહનસીર પડિહારે સેનાસહિત આવી તેમના ચરણને વંદન કર્યું. તેની પછી વીરોના અલ-
કારસ્વરૂપ ગિહચોત અને તુવાર (૧) તથા પાવાસર અને મેવાતના અધીશ્વર મહેશ આવ્યા (૨)
પછી ગાડગતિના રામ આવીને ઉપસ્થિત થયા. (૩) પછી દ્રોણપુરના મોયલે (૪) અધીશ્વરને ખડણી
મોકલી ન આવી શકવાને માટે ક્ષમા મોગી. બલોચરાને (૫) હાથ ભેડી દર્શન દીધું. ખામનીના

સમુદયાંત્રા કરતી વખતે ધોર અનિષ્ટ થવાની સલાવના હોવાથી તેણે મુમરાજને એક મિત્રને ઉપહારતરિકે
આપી દીધો અને જવાહિયાને છસે માઈલના અંતરપર પુનઃ રાણાની પાસે મોકલી આપ્યો તથા તે સાથે એવો
સંદર્શો મોકલ્યો કે વિજયાદશમીના પર્વપર જે રણોત્સવ થાય છે, તેમાં આ અશ્વની મૌથી પહેલી પૂલ કરાને
આશા છે કે તેમણે આ આસાનું ખાલન કર્યું હશે

૧ જો કે વિસલદેવે આ અતિ વિરાજ સરોવર હંભર વર્ષો પૂર્વે બધાત્યુ હતું, તોપણ તે આજપર્યંત
વિસલતાલના નામથી પ્રસિદ્ધ છે જહાંગીર પાદશાહે આ ‘વિસલતાલ’ના તટપર એક અતિ મોટું મકાન બંધાત્યુ
હવે અને હજારોના રાજા પ્રથમ જેમના મોકલેલા દુતનો તેણે આજ મહાલયમાં સત્કાર કર્યો હતો

૨ આ પંચમી મતીત થાય છે કે પરિહારજાતિ અજમેરના ચૌહાણઅધીશ્વરને આધીન હતી

૩ ચંદકવિએ ચિતોડના મહારાજને ‘વીરોના અલકાર’ જણાવ્યા છે વાસ્તવમાં ગિહલોતકુલના ચિતોડરાજ
અજમેરપતિની પાસે પોતાની સેનાસહિત મિત્રસ્વરૂપે ગયા હતા અને ચવનોની સામે લડ્યા હતા જે રીતે
આ સમયે ચિતોડરાજ તેજસિદ્ધ અજમેરપતિની પાસે મિત્રસ્વરૂપે ગયા હતા. તેજ પ્રકારે બારમી ચતાબ્દીમાં
વિસલદેવના વશજ દિલ્હીના સમ્રાટ પૃથ્વીર જની પાસે તેજસિદ્ધના પૌત્ર સમરસિદ્ધ ગયા હતા. વળી તેમણે
મિત્રસ્વરૂપેજ એકત્રિત થઈને અણહિલપુરના અધીશ્વરની વિરુદ્ધ યુદ્ધ મ્યું હવે તેજસિદ્ધ સવત ૧૧૨૦ (૬૦
સ. ૧૦૬૪) માં ચિતોડના રાજસિદ્ધાસનપર વિતાજમાન થયા હતા તેઓ વિસલદેવની સાથે મળી ચવનોની
સામે યુદ્ધ કરતા માર્યા ગયા કવિ ચંદની ઉત્તર સૂચિમાં ઉદયાદિત્યનું નામ ઉપલબ્ધ થાય છે કર્નલ ટૉડે તા.૩૫૩
અંક તેમને જે સમય નિશ્ચિત કર્યો છે, તે દાયલ એસિયાટિક સોસાયટીના પ્રથમ વોલ્યુમના ૩૨૩ માં પૃષ્ઠમાં
પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યો છે

(૧) કર્નલ ટૉડે એક અનુમાન કર્યું છે કે ઉક્ત દ્વારારાજ દિલીના તુવારસમ્રાટને કોઈ માડલિક હશે

(૨) મેવાતમાં મેવ જાતિનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો મેવજાતિ સર્વત્ર વિખ્યાત છે આ જાતિએ પાછળ
થી મુસલમાનીયમ અંગીકાર કર્યો હતો

(૩) ગોડગતિ વિરોધ પ્રસિદ્ધ હતી અને ચૌહાણસમ્રાટના માડલિક રાજાઓમાં ગોડરાજ મહાવીર
અણુતો હતો

(૪) મોયલ લોકોવિષે અન્યત્ર પૂર્ણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

(૫) આ બલોચજાતિએ પાછળથી મુસલમાનીયમ અંગીકાર કર્યો હતો

અધીશ્વર (૬) સિંધુ છોટી અહીં આ આ યા પછી ભટનેર (૭) થી નજર (૮૨) અને હા (૮) તથા મુનાન (૯) થી નાનખી આવી દેરાવરના ભટ્ટી જુમિઆલોકો (૧૦) વિસન્દેવની આસા પ્રાપ્ત થતાની સાથે જ આવીને એકત્રિત થયા આનવાસના બે જાડો (૧૧) પણ શીઘ્ર આવીને ઉભા રહ્યા મોરી (૧૨) બડગુજર (૧૩) અતર્વેદના કષ્ટબાહા (૧૪) આવીને એકઠા થયા મેરોડો વિસન્દેવના ચરણોની પૂજા કરતા આવ્યા (૧૫) ત્યારપછી જ્યતના આધિપત્યનીને તાખતપુરની સેના આવીને ઉપરિચત થઇ (૧૬) નર સાણ (૧૭) રોડા (૧૮) ચદેલા અને (૧૯) દાદિમાના અધીશ્વરોની સાથે (૨૦) ઉદયાદિત્ય પરમાર વગેરે રાજાઓ (૨૧) અશ્વારૂઢ થઇ શીઘ્ર આવી પહોંચ્યા

ચદકવિ ભારતવર્ષના અતિમ ઐહાલુરાજા પૃથ્વીરાજની સલામા 'રાજકવિ' હતા તેમના રજોના પ્રસિદ્ધ કાવ્યોમાં પૃથ્વીરાજના ગુણુ ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણવવામાં આયા છે કવિ ચદ પૃથ્વી રાજના પૂર્વજોની નામાવલી સમર્હિત કરી હતી. અત્યત પ્રાચીનકાળના કવિઓના મથોમાંથી ચદ વગેરે કવિઓએ જે ઇતિહાસ ઉપ્પત્ત કર્યો છે, તે રાજપૂતાનાના પ્રાચીનકાળના રાજાઓના વંશની સુચિ તૈયાર કરવામાં અતિ ઉપયોગી છે

મેવાડના અત્યત પ્રાચીનકાળના એક ઐતિહાસિક કાવ્યમયી ઉક્ત ક્ષત્રિયરાજાઓની સુચિ ઉપ્પત્ત કરવામાં આવી છે કર્નલ ડોડે મણિકરાયથી લઇને ઐહાલુસમ્રાટ પૃથ્વીરાજસુધીના જે પ્રધાન રાજાઓના નામ લખ્યા છે તેમાંના સૌથી અધિક તેજસ્વી વીર વિસન્દેવના સમયનો અગ્રે નિર્ણય કરેલો આત પ્રયોજનીય છે તેમણે સૌથી પહેલાં જનનથી લઇને નાખનસી સુધીની જે સુચિ આપી છે તેનો અગ્રે અમે આધાર લીધો છે

કર્નલ ડોડે જણાવે છે કે - મહાકવિ ચદ વિસન્દેવને રાસનસમય સવત ૯૨૧ નખ્યો છે પરંતુ તે તેમની જૂન છે વાસ્તવમાં વિસન્દેવે સવત ૧૦૬૬થી સવત ૧૧૩૦ પર્યંત રાજ્ય કર્યું હતું ચદકવિએ પોતાના ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે ઐહાલુરાજા વિસન્દેવની વીરતાના સ્મરણચિન્હતરિકે નિગમમોધ નામના સ્થાનમાં એક કીર્તિસ્થંભ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો હતો ઉક્ત નિગમમોધ દિલ્હીથી થોડે દૂર ચમુનાના તટપર છે દિલ્હીના પાદશાહ શીરોઝશાહના મહાનયની સન્મુખ આવેલા વિખ્યાત કીર્તિસ્થંભના શિખરપર જે વિશાન્દેવ વા વિસન્દેવ નામ કેાતરેણ છે તે કીર્તિસ્થંભ કવિશ્રેષ્ઠ ચદનિખિત નિગમમોધ નામના સ્થાનનો કીર્તિસ્થંભ છે તે નિગમમોધથી ઉખેડીને ઉક્ત

(૬) ખાનવીદેરાને અત્યત જામનવ સો કહેવામાં આવે છે તેનું મૂળ નામ માદાલાખાદ વા દેવન હતું એજ સ્થાનપર હકીમનર આવતું છે

(૭) જેસલમીરનો ઇતિહાસ જુઓ

(૮-૯) ઉમા દેરાના સોઠા સમા અને સોમરા વગેરે લોકોપર ઐહાલો અધિકાર ભોગવના હતા

(૧૦) યય સ્થાનપર એ સબધે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે

(૧૧) માદનવાસ કયા હતો તે જાણી શકાતું નથી

(૧૨ ૧૩ ૧૪) ૫ ઠકોને આવું વર્ણન થયાસ્થાનપર વિહિત થઇ ચૂક્યું છે

(૧૫) મેરોડો આ વલ્લા (અતર્વેદી) ના શિખરપર નિવસ કરે છે

(૧૬) આ સ્થાનનું વર્તમાન નામ રોડા છે, એ રોડાની નિકટ આવેલું છે અને એ સ્થાનપર અનેક પ્રાચીન કીર્તિસ્થંભો વિદ્યમાન છે

(૧૭) રોખ વંશીના ઇતિહાસદ્વારા પ્રતીત થાય છે કે નૂરમ જુઓડો અગ્રમેરના મહારાજાને ખાળી આપના હતા

(૧૮-૧૯) રોડા અને ચદેલાનતિ પ્રસિદ્ધ છે ચદેલાઓએ એક સમયે પૃથ્વીરાજની સામે યુદ્ધ કર્યું હતું પૃથ્વીરાજે તેમની પ્રાણેથી મહોળા અને કાલિજર તથા સમસ્ત જુદેવજાડ જીતી લઇ તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો

(૨૦) દાદિમા બિયાનાના અધીશ્વર હતા તેમને ધર પીર પણ કહેવામાં આવતા હતા

(૨૧) ઉદયદિત્ય સમસ્ત ભારતવર્ષમાં પરમ પ્રસિદ્ધ હતા

સ્થાનપર સ્થાપિત કરવામા આવ્યો છે.^૧

ચૌહાણોનું વંશવૃક્ષ

અનલ

અથવા અગ્નિપાલ^૨ એઓ ચૌહાણકુલના આદિપુરુષ હતા. એઓ વિક્રમાદિત્યથી ૬૫૦ વર્ષપૂર્વે અગ્નિકુંડમાથી ઉત્પન્ન થયા હતા. એમણે પુષ્ક લોકોને છતી લઈ મેહકાવતીમા રાજધાની સ્થાપિત કરી અને ત્યારપછી કેકલ્યુ, અમીર તથા ગોલકંડા દેશ છતી લીધા.

સુબાહુ

માલન (એમના વંશને માલનચૌહાણ કહેવાય છે.)

ગલનસર

સં. ૨૦૨ અજયપાલ (એમણે અજમેર નગરની સ્થાપના કરી)

દૂલારાય

સં. ૭૪૧ માણિકરાય

સં. ૮૨૭ ચંદ્રપરાજ

{ એઓ ૬૦ સં. ૬૮૫ મા મુસવમાનોના હાથથી માર્યા ગયા અને એમનાથીજ ચૌહાણોના રાજ્યનો નાશ થયો
{ એમણે સાબરમા ચૌહાણોની રાજધાની સ્થાપિત કરી, સાબરીરાવની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી, ત્યારથી ચૌહાણો સાબરીરાવ કહેવાય છે.

૪વીર બિલનદેવ

સં. ૧૦૬૬-૧૧૩૦ વિસલદેવ

સારંગદેવ (એઓ સુકુમાર વયમા મરણ પામ્યા)

આના

{ એમણે અજમેરમાં આનાસાગર નામનું તળાવ બંધાવ્યું, જે અद्याપિ તેમના કીર્તિગાન કરી રહ્યું છે.

^૧એશિયાટિક રિસર્ચીસ વોલ્યુમ ૧ કું, પૃષ્ઠ ૩૭૬ તથા વોલ્યુમ ૭ કું, પૃષ્ઠ ૧૮૦ અને વોલ્યુમ ૧ કું, પૃષ્ઠ ૪૫૩ મા કનૈલ ટોડે આ સળધે ને લખ્યું છે તે જોવાયેગ્ય છે

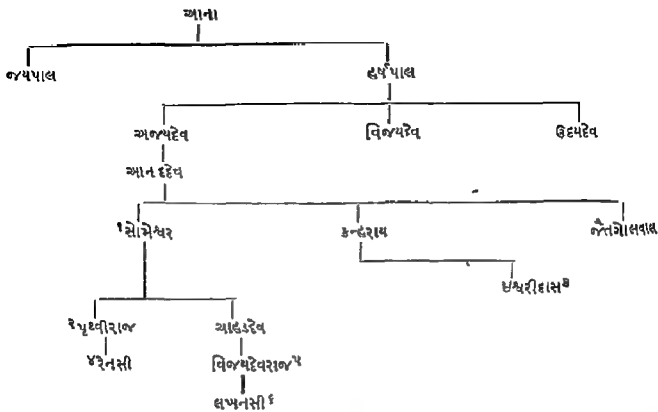
હિંદી અનુવાદક

૨અગ્નિપાલ એ પરમાર કુલના આદિપુરુષ હતા ચૌહાણકુલના આદિપુરુષનું નામ તો ચતુર્બાહુ માનજી વા ચુહાણજી હતું ત્યારપછી ને સુબાહુ અને ગલનસર નામ આપવામા આવ્યા છે તે પણ ખોટા છે કનૈલ ટોડે રાસાના આધારપરથી ઉક્ત સૂચિ આપી છે; પરંતુ રાસાના છઠા ધરાવર સમજી નહિ રાકાયાથી આ પ્રમાણે ભૂલ થઈ છે ઉક્ત વંશાવલી રાસામાં આપેલી વંશાવલીની સાથે પણ મળતી નથી અને વરાસાસ્કરની સૂચિ સાથે પણ મળતી નથી

૩ એમણે નાજમુદ્દીન મા સખતગીનને શિક્ષત આપી હતી

૪ એઓ મહમૂદ ગઝનવીની સાથે અજમેરની રક્ષાઅર્થે યુદ્ધ કરતા માર્યા ગયા હતા. એમનું બીજું નામ ધર્મગજ હતું

દિલ્હીના ઉક્ત કીર્તિસ્તંભપર સાતનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે - ૧૫ વૈશાખ સવત ૧૨૨૦ જો આ લેખ સત્ય હોય તો વિસલદેવની સાથે તેને કાર્ધ પણ સંબંધ નથી વાસ્તવમાં વિસલદેવ ચૌહાણતિલક પૃથ્વીરાજની^૭ પૂર્વે થયા હતા ૧૨૨૦ માં તે પૃથ્વીરાજ દિલ્હીમાં શાસન કરતા હતા અને તેઓ સવત ૧૨૪૮ માં માર્યા ગયા બીજા એક કવિતા વાચવાથી અવસ્થા પ્રતીત થાય છે કે ઉક્ત કીર્તિસ્તંભપર જે સાલ આપવામાં આવી છે, તે ભ્રમભૂલક છે સવત ૧૨૨૦ ને બદલે સવત ૧૧૨૦ વાચવું યોગ્ય છે તેજ સમયે વિસલદેવે આયોર્વત્માંથી યવનોને નસાડ્યા હતા સંસ્કૃત ભાવામાં એકડો અને બગડો એ અર્થે પ્રાય એકસરખા છે, આથી સરલતાથી જૂન યવનો સંભવ છે, પરંતુ અન્યપક્ષે જો તેને સ. ૧૨૨૦ માનવામાં આવે તો ઉક્ત કીર્તિસ્તંભ ચૌહાણપતિ પૃથ્વીરાજનો સિદ્ધ થાય છે

વિસલદેવથી પૃથ્વીરાજના શાસનસમયસુધીમાં બીજા છ રાજાઓ ચક્ર ગયા હતા મારે ઉક્ત સાન લખવામાં જૂલ થયેલી છે એમાં કિંચિત્ પણ શંક નથી

૧ એમણે દિલ્હીના દુવારરાજ અનગપાલની કન્યા રૂકાબાઈની સાથે નિવાહ કર્યો હતો

૨ એમને દિલ્હીનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું અને એઓ ઈ. સ. ૧૧૯૩ માં શાહજહાનદ્વારા માર્યા ગયા

૩ એ મુસલમાન થઈ ગયા હતા

૪ એઓ દિલ્હીની રક્ષા કરતાં માર્યા ગયા

૫ એઓ પૃથ્વીરાજના દત્તપુત્ર હતા એમનું નામ દિલ્હીના એક સ્તંભપર કોતરવામાં આવ્યું છે

૬ લખનસીને ૨૨ પુત્ર થયા હતા, એમાંના સાતકોશ સાત ચૌહાણરાજા સ્થાપિત થઈ નીમશજાના સરદાર નદસિંહ ઉક્ત લખનસીની ૨૬ મી પેઢીએ હત્યાર થયા છે

૭ જે હાવુરાજનું આદિ નિવાસસ્થાન હાસી વા બચ્સી હતું આ સ્થાનના ખડિયેરામાંથી સવત ૧૨૨૪ તા અનેક શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયા છે એના સંબંધમાં કનૈય ઈ. સ. ૧૬૧૯ એસિયાટિક સોસાયટીના પ્રથમ વોલ્યુમના ૧૩૩ માં પૃષ્ઠમાં જે લેખ લખ્યો છે તે એવા થોડા છે

કર્નલ ડૉક જણાવે છે કે, મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે પહેલી કવિતામાં વિસંદેવવિષે લખવામાં આવ્યું છે અને બીજી કવિતામાં તેના વસજ પૃથ્વીરાજવિષે ઉલ્લેખ છે એમ જણાય છે કે પૃથ્વીરાજે વિસંદેવની વાર્ષિક ન્યતિપ્રસંગે ઉક્ત સ્મરણસ્તુતિમાં પોતાની કીર્તિની કવિતા અસ્તિ કરાવી હતી પૃથ્વીરાજે વિસંદેવની પેઠે પોતાના બાહુબલથી યવનોને અવસ્ય પરાસ્ત કર્યા હતા યવનઘટિહાસવેત્તાઓએ સ્પષ્ટરીતે જણાવ્યું છે કે ભારતવર્ષનો ઉત્તરભાગ સપૂર્ણરીતે જીતી લીધા પૂર્વે સાહજુદ્ધન વારંવાર યુદ્ધમાં પરાસ્ત થયા હતા

પ્રથમ કવિતા વિસંદેવસમયે લખવામાં આવી છે કવિ ચંદના લખ્યા પ્રમાણે વિસંદેવે મ-વત ૧૧૨૦ (ઇ.સ. ૧૦૬૪)માં યવનોને હાડી કાઢવાને માટે પુષ્કળ વીરા એકત્રિત કર્યા હતા અને એ ઘટનાના સ્મારકચિન્હસ્વરૂપે ઉક્ત સ્તુતિ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે

વિસંદેવના આધિપત્યની એ રાજ્યો પોતાપોતાની સેનાસંહિત એકત્રિત થયા હતા, તેમની નામાંપત્રી કવિ ચંદના પ્રકટ કરવામાં આવી છે તેમાંના ચાર રાજ્યોનો સમય નિર્ણય થયો છે, પરંતુ અમે તેમાંના એક રાજ્યનો સમય સપૂર્ણરીતે સહાનુભૂતિ છીએ, શૈવ ત્રયુના સમય વિષે અમને પૂરેપૂરી ખબર નથી ધારનગરના અધીશ્વર અને પરમાર રાજા ભોજના પુત્ર હિમાદિત્યનો સમય મેં અનેક શિલાલેખોદ્ધારા પ્રમાણિત કર્યો છે હિમાદિત્ય નિસદેહ સવત ૧૧૦૦ અને ૧૧૪૦ની વચ્ચે થઈ ગયા હિમાદિત્ય પોતાની સેનાસંહિત વિસંદેવને સહાય કરવાને આવ્યા હતા. એ બાબતમાં નિમ્નલિખિત ત્રણ પરાક્ષ પરંતુ પ્રબળ પ્રમાણ છે -

પ્રથમ-કવિ ચંદના ત્રથમા “ દેરાવલથી ભૂમિઆ લઈઓ આવ્યા હતા” એવો ઉલ્લેખ છે દ્વિતીય-વર્ણા ઉક્ત ત્રથમા એવો ઉલ્લેખ છે કે -“ યયુના તથા ગમાની વચ્ચેના અતરે દેશથી કળ્યાહાઓ આવ્યા હતા, ’ કારણકે કળ્યાહાલોકોએ નરવરનો ત્યાગ કરી જે અબરની રાજદાની સ્થાપન કરી હતી તે ઉક્ત સમયે અપ્રસિદ્ધ હતી

તૃતીય પ્રમાણ મેવાડમાં પ્રાપ્ત થયેલો એક શિલાલેખ છે આ શિલાલેખમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે સ-મરસિંહના પિતામહ તેજસિંહ વિસંદેવના મિત્ર હતા એમ પ્રતીત થાય છે કે વિસંદેવ ૬૪ વર્ષ પૂર્વે જન્મ્યો હશે હતા એ એવું અનુમાન કરવામાં આવે કે ઉક્ત સવત ૧૧૨૦ એ તેમના શાસનનો મધ્યકાળ હોતો, તો એવો નિર્ણય કરી શકાય છે કે તેઓ સવત ૧૦૮૮ થી સવત ૧૧૫૨ પૂર્વે જન્મ્યા હશે (અર્થાત્ ઇ.સ. ૧૦૩૨ થી ઇ.સ. ૧૦૯૬ પૂર્વે) જીવિત દરમિયાન એમ પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યું છે કે વિસંદેવના પિતા ધર્મજીવ વા વીર બિલ્લદેવ (હમીરરાસા નામના ત્રથમા એમનું નામ મા લનદેવ આપવામાં આવ્યું છે) મહમૂદના અતિ મહત્વપૂર્ણ પ્રસંગે અજમેરની રક્ષા કરતા માર્યા ગયા હતા, ત્યારે અવસ્ય એવો નિર્ણય કરી શકાય છે કે વિસંદેવનો જન્મ તેથી દસ વર્ષ પૂર્વે અર્થાત્ સવત ૧૦૭૮માં થયો હોતો, કારણ કે તે યુદ્ધ થયું તે સમયે તેઓ બાળક હતા

વિસંદેવે દિલ્હીના ગુવારરાજા જયપાલ, યુજનાતના રાજા દુલ્હા અને ભીમ, ધારના અધીશ્વર ભોજ અને હિમાદિત્ય તથા મેવાડના મહારાજા પદ્મસિંહ અને તેજસીના સસકાવીન હતા, અને તેઓ પ્રબલ હલના નેતાતરિકે જે યવનનેતાની સામે ખડા થયા હતા, તે અવસ્ય મહમૂદ હતા વિસંદેવે મહમૂદને રાજપૂતાનાના ઉત્તરભાગમાંથી હાડી કાઢી આર્યધર્મ અને આર્યજીવનની રક્ષા કરી હતી મહમૂદે છેલ્લી વાર ઉક્ત પ્રદેશમાંથી સિંધદેશમાં નાસી ગયો હોતો અને તેની વિરુદ્ધ વિરમદેવે અજમેરના અધીશ્વરની સાથે મળીને જે યુદ્ધ કર્યું, તે હીઝરી સન ૪૧૭ (ઇ.સ. ૧૦૨૬) થી સવત ૧૦૮૨)માં થયું હતું, પરંતુ ચંદકવિ લખે છે કે તે યુદ્ધ સવત ૧૦૮૬માં થયું હતું

વિસંદેવે યુજનાતના રાજાની સામે યુદ્ધ કરી જે સ્થાનપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હોતો તથા પોતાના બાહુબલથી રાજાઓને પરાસ્ત કર્યો હોતો, તે સ્થાનપર તેના વિજયના ચિન્હસ્વરૂપે વિસંદેવનારની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી આ યુદ્ધવિષે અને એ વિસ્તૃત વર્ણન કરતો, પરંતુ હાલ તે મોકુફ રાખ્યા ગઈ હોવાથી પૃથ્વીરાજના શાસનના વર્ણન સાથે તેનું વર્ણન કરી શકાય જીલ્લેર નામના સ્થાનમાં

૧ પ્રાચીન નામ વિસંદેવજી હીક લાગે છે વિસંદેવે તે માત્ર તેનો અપભ્રંશ છે

૨ કર્નલ ડૉક વિસંદેવ અને વિસંદેવ એ હિંદુ નામો લખ્યા છે

વિસંદેવનો ધોધ (અર્થાત્ નપર્યાન સ્થાન) હતો, એવાત અમારા પાંડોએ ઇતિહાસમાં અનેક રચણ વાંચી હશે હાડગતિના રાજકવિ ગોવિંદરામે પોતાના 'રાજત્રય' મા લખ્યું છે કે વિસંદેવના પુત્ર અનુરાજદાસ હાડગતિની ઉત્પત્તિ થઇ છે, પરંતુ ખીચીખતિના રાજકવિ મગ્ધએ પોતાના ત્રય મા એવો ઉન્નય કર્યો છે કે અનુરાજ માણિકરાયનો પુત્ર હતો અને તે ખીચીવશનો આદિપુત્ર હતો. પરંતુ આપણે હાડગકવિ ગોવિંદરામનું અનુસરણ કરીશું.

ગોવિંદરામ જણાવે છે કે અનુરાજને સીમાતપરના અસિ (સાધારણ રીતે એને હાસી કહેવામાં આવે છે) નામના દેશનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હતો. અનુરાજનો પુત્ર અસ્થિપાલ અને સહુસાર દેશની અતર્ગત આવેલા ખીચીપુરપાટણ આદિપ્રતિષ્ઠાતા અજયરાજનો પુત્ર અજયનરાજ એ હિલર રાજકુમારો પોતાના ભાગ્યેદ્યને મોટે જોનકોડાના ચૌહાણગણ રણધીરની પાસે ગયા, ખૂબ કુલાવરવાણ કળનીવનના જગતી મોકોએ એકસાથે અસિ અને જોનકોડાપર આક્રમણ કર્યું તે સમયે ચૌહાણરાજ રણધીર પોતાના પુત્રાસહિત અસિમ બાવિકમ પ્રકાશિત કરી રણસેના મરણ પામ્યા તેમના કુટુંબમાંથી ત્રણ સુરાબાઇ નામની એક કન્યા જન્મી અને તે શત્રુઓના હાથમાંથી પોતાની જાતની રક્ષા કરવાને માટે જોનકોડાનો ત્યાગ કરી અસિ તરફ નાસી ગઇ, પરંતુ જગતી મોકોએ અસિપર પણ ભયંકર આક્રમણ કર્યું શત્રુઓના આમમનના સમાચાર પ્રાપ્ત થતાની સાથેજ અસિપતિ અનુરાજ પણ ગળજાની છોડીને નાસી ગયા પરંતુ તેના પુત્રાએ શત્રુઓના આમમનની વાટ નહિ જોતા મહાપરાક્રમસહિત તેમની સામે હુમલો કર્યો હિભય સૈન્યોની વચ્ચે ભયંકર સમરાસિ ઉપરિચિત થયો આ ઘોર યુદ્ધમાં શત્રુપક્ષનો નેતા માર્યો ગયો અને અસ્થિપાલ ભયંકર રીતે બાચવ થયા શત્રુસેના ૨૦૦૦ વાળી સીધ નાસવા લાગી, પરંતુ અસ્થિપાલે પ્રાપ્ત અવધ્યામાજ તેની પૂઠ પકડી, પણ ઘણે દૂર ગયા નહિ એટલામા તેઓ અચેતન થઇ ગયા અને નીચે તૂટી પડ્યા આ તરફ સુરાબાઇ આશ્રય પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી અસિ તરફ જતી હતી, પરંતુ માર્ગમાજ તે પરિશ્રમિત શૂદ્ર મુશ્કાવટોની વેદનાને લીધે જીવનની આશાથી વચિત થઇ એક પીપળાના વૃક્ષની નીચે તૂટી પડી તે છેક મૃત્યુના દારપર આવી પહોંચી હતી, પરંતુ તે પીપળાના વૃક્ષની નીચે પડી કે તરતજ તે વૃક્ષના બે ખડ થઇ ગયા અને તેમાંથી ચૌહાણોની કુપદેવી આશાપૂર્ણા એ બહાર નીકળી તેને દર્શન દીધા દેવીના દર્શન થતાજ સુરાબાઇ નેત્રોમાં અશ્રુ ભરી ગઈગઈ કે પોતાના કુટુંબપર આવી પડેલી વિપતિનું વર્ણન કરવા લાગી કળનીવનના જગતીમોકોએ ગોલ કોડાપર આક્રમણ કરી તેના પિતા તથા દાદા જન્મીએ મારી નાખ્યા હતા અને તે એકલીજ પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે આ તરફ નાસી આવી હતી એ સર્વ હકીકત તેણે પોતાની કુપદેવીને નિવેદન કરી ભારે દેવીએ તેને અભયવચન આપી કહ્યું -“વત્સ! હવે તારે કાંઈ પણ ભય રાખવો નહિ તારા સ્વજાતીય એક ચૌહાણવીરે શત્રુપક્ષના નેતાને મારી નાખ્યો છે અને તે તારી અત્યંત નિકટમાજ છે” એમ કહી દેવી આશાપૂર્ણા સુરાબાઇને પોતાની માથે અસ્થિપાલ ન્યા ધામલ અને અચેતન દશામાં પડેલા હતા ત્યાં તેડી ગઈ દેવીની કૃપાથી અસ્થિપાલનું શરીર સાજું બની ગયું અને તે ચેતન્ય તથા બન પ્રાપ્ત કરી ચૌહાણોના વિખ્યાત પૈતૃક અભેદ કિન્ના આસેરગદમાં ચાલ્યા ગયા.

હાડગતિના આણુરુપ અસ્થિપાલને સવત ૧૦૮૧૨ (ઇ. સ. ૧૦૨૫) મા આસેરનો કિયો પ્રાપ્ત થયો હતો. હવે પ્રતીત યાચ છે કે સુનતાન મદમદે ઉદ્દનીવાર સુનતાનથી આવી મરુક્ષેત્રને વચ્ચે છોડી અજયેરપર હીઝરી સન ૪૧૭ (ઇ. સ. ૧૦૨૨) મા આક્રમણ કર્યું હતું આ પરથી આપણે નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે આ અસ્થિપાલના પિતા અનુરાજને ગર્જનીના

૧ એવી જનશ્રુત પ્રચલિત છે કે સુરાબાઇએ અસ્થિપાલના કિન્ન કિત ગમો મથરાધાને એડા દી. અને દેવીએ મનિત જલ છોડી તેમને સજ્જન કર્યો. ઉક્ત મંથને દાઝી એકિત થવાથી અસ્થિપાલને જીવન પ્રાપ્ત થયું તેથી તેમના વશએ 'હાડા' કહેવાયા. પરંતુ તેમણે અસીતન્ય સુભાવી દીધું તેથી તેમને 'દાસ' (દા. ૧) નામની મરિત થઈ હોય એ વળી અધિક સંબલિત લાગે છે.

રહાસ્યખતિના કવિએ પોતાના ત્રયમાં ઉક્ત ઘટનાનો સવત ૯૮૧ લખ્યો છે પરંતુ કર્નલ ટાડ તેને ખૂબ બેરો જણાવે છે.

સુલતાનના આક્રમણપ્રસંગે જ પોતાનું જીવન અને અસિનો ત્યાગ કર્યો હતો. આજ સમયે મુસલમાન-વિજેતા મહમૂદે અજમેરનો વિધ્વસ કર્યો હતો.

હિંદુકવિએ તેને 'કળવીવનનો અચર' કહ્યો છે; પરંતુ સુલતાન મહમૂદે ક્યા વર્ષમાં સેના-સહિત દક્ષિણમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને ગોવકાડા જીતી લીધું હતું, તે મુસલમાનધર્તિદાસકારો જણાવના નથી; માટે કવિ ગોવિંદરામે પોતાના ગ્રંથમાં કળવી-રનના જંગલીઓના જે નેતાનું વર્ણન કર્યું છે, તે સુલતાન મહમૂદજ હોતો, એમ સરલતાથી ખાતરીપૂર્વક માની શકાતું નથી. જો ઉક્ત સમયે મહમૂદ ગોવકાડામાં ગયો હોતો તો મુસલમાનલેખકોપૈકી કોઈ તે વિષે અવસ્ય ઉલ્લેખ કરત અમારો એવો અભિપ્રાય છે કે દક્ષિણના કોઈ પર્વતમય પ્રદેશનું નામ કળવીવન^૧ હશે, પરંતુ તેનું સ્થાન નિશ્ચિત ઢગલુ એ અમારા સામર્થ્યથી બહાર છે. આ સમસ્ત હકીકતપરથી તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે ઉત્તર અને દક્ષિણમાં રાજપૂતરાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા અને તેમના વશબ્દે દક્ષિણના આદિ-વાસીઓની સાથે મળીને નૂતન ભિરમરાહાળતિ ઉત્પન્ન કરી આ મરાઠાઓએ પોતાના પૂર્વજોના નામ અને શૌર્યવીર્યોદિ અણે પ્રાપ્ત કર્યા; પરંતુ મદવ, તુવાર, પવાર ઇત્યાદિ પ્રાચીન રાજપૂતવંશના નામો નીરક્ષા કંવાને બદલે પોતાના જન્મસ્થાનપરથી નિબાલકર, ફાલકિયા, પાટણકર વગેરે ઉપનામોધારણ કર્યા.

અરિથપાલને ચક્રકરણ નામનો એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. ચક્રકરણનો પુત્ર ચોકપાલ થયો. સોઢ-પાલને બે પુત્રો થયા, હમીર અને ગંબીર. આ ઉલ્ભય મહાપુરુષ નિવડ્યા. દિનીપતિ પૃથ્વીરાજના શાસનસમયમાં તેમણે તેમના હાથનીએ નોકરી કરી અનેક યુદ્ધોમાં મહાવીરતા પ્રદર્શિત કરી દિની-પતિ પૃથ્વીરાજના તાબામાં જે ૧૦૮ માંડસિક રાજ્યો હતા, તે સર્વમાં ઉત્તર ઉલ્ભય ભ્રાતાઓએ વિશેષ પ્રસિદ્ધ પ્રાપ્ત કરી હતી એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે અસિદેશ જે કે દિનીના સમ્રાટને સપૂર્ણ રીતે આધીન નહોતો, તથાપિ તેના અધીશ્વર ચૌહાણસમ્રાટને વિશેષ સન્માન આપતા હતા.

ચૌહાણવંશના શિરોમણિ રાજ પૃથ્વીરાજ કાચકુબ્જના અધીશ્વર જયચંદની સાથે ધોર સત્રામ કરી તેની કન્યા અનંગમજરી (સયોગિતા) ને અલપૂર્વક દરીલાવ્યા હતા, તે પ્રસંગનું ઉત્તમ વર્ણન ચક્રકવિએ પોતાના ગ્રંથમાં કર્યું છે અને તેમાં તેમણે વીરશ્રેષ્ઠ હમીર અને ગંબીરના બલવિક્રમની પરમ પ્રશંસા કરી છે.

ચક્રકવિએ લખ્યું છે કે:—“ત્યારપછી હાડારાજ હમીર પોતાના ભાતા ગંબીરની સાથે રણતુરગિની-પર આરૂઢ થઈ પોતાના અધીશ્વર પૃથ્વીરાજની સન્મુખ જઈ બોલ્યા ‘જંગલેશ ! ર અમે જયચંદની મેનાનો વિધ્વસ કરવાને તત્પર થયા છીએ. આપ નિર્ણયતાપૂર્વક ચાલો નૌકા જે પ્રકારે મારગના વલ્લ-રથલને હલિત કરીને ચાલે છે, તે પ્રકારે અમારી રણતુરગિનીઓ યુદ્ધક્ષેત્રમાં ચાલશે’”

કવિના પાછળના ઉલ્લેખપરથી પ્રતીત થાય છે કે જયચંદના દાસનીએ જે મહાબલવાન રાજ્યો એક-નિત થયા હતા, તેમાંના કાશીરાજ ઉપર ઉક્ત ઉલ્ભયભાતાઓએ આક્રમણ કર્યું. કવિ ચદે લખ્યું છે કે:—“વીરશ્રેષ્ઠ હમીરે વીરતાપૂર્વક આગળ ધસી ગર્વમહિત એવો સિંહનાઠ કર્યો કે તેથી કૈવાસમાં ભગવતી દુર્ગા^૨ સિંહાસનસુદા કંપાયમાન થઈ ગઈ. ઉક્ત ઉલ્ભય વીર ભાતાઓએ અત્યુત્તમ બલવિક્રમ પ્રદર્શિત કરી રણભૂમિમાં પ્રાણત્યાગ કર્યો.”

હમીરને કાલકર્ણુ નામનો એક પુત્ર હતો. શાહજીદાને જે સમયે કચ્છના યુદ્ધમાં ભારતની સ્વાધીનતાનો નાશ કર્યો તે સમયે વીરશ્રેષ્ઠ કાલકર્ણુ પૃથ્વીરાજના આધિપત્યનીએ રણક્ષેત્રમાં ઝુટ્યો હતો. કાલકર્ણુના પુત્રનું નામ મહામુખ્ય હતું તેને રાવચાચા નામનો પુત્ર થયો. તેના પુત્રનું નામ રાવ ચદહતું.

ફર યવનપાદશાહ અર્ધનાઉદાને ચૌહાણજાતિના સમસ્ત સ્વતંત્ર રાજ્યોના શામનનો લોપ

^૧કળવીવનનો અર્થ ‘હાથાઓનું જંગલ’ છે. રાજપૂતો જણાવે છે કે ગંઢન શહેર ચંદુવ રી રાજ ગઢવારા સ્થાપિત થયું હતું. અમે રાજ્ય ઐશિયાટિક સોસાયટીને માગીને હિંદુ બુદ્ધોનું એ પુસ્તક લેવું ક્યું. તે ઉક્ત લોગોવિક પુસ્તકમાં ગઢાજના વટપરના સમસ્ત પહોડી પ્રદેશને ‘ક લીવન’ વા ‘જળલીવ’ જણાવવામાં આવ્યો છે. અણલકંડલના જણાવ્યા પ્રમાણે ગિરિપ્રાત્મા ‘જળવીવ’ નામનું એક સ્થળ છે ત્યાં મુવળાના, ચંદો અને મુસોફીઈઝ જાતિઓ વસતી હતી.

૨ પૃથ્વીરાજની એક કથાપિ જંગલેશ પણ હતી.

કર્ષો, તે સમી રાવ ચંદના શાસનનો ખણ લોપ થયો. આસેરગઢનો કિલ્લો અત્યંત અલેખ ગણાતો હતો, પરંતુ અલ્લાઉદ્દીને પોતાના બાહુબળથી તે કિલ્લો જીતી લઈ રાવ ચંદનો કુટુંબસહિત નાશ કર્યો. માત્ર રાવ ચંદના રેનસી નામના એક અઢી વર્ષના પુત્રને તેણે બચાવ્યો. તે ચિતોડના મહારાણાનો બાણેજ થતો હતો, તેથી અલ્લાઉદ્દીને ઉત્તર કિલ્લો જીતી લીધા પછી તેને ચિતોડપતિની પાસે મોકલી દીધો. રેનસી પોતાના મામાને ઘેર ઉજીરી વ્યવહારકુશળ થયો. ત્યારે એક સમયે તેણે સેનાસહિત બિસેરારના વિખરત કિલ્લાપર આક્રમણ કરી ત્યાંથી દુગાનામક બીનેતાને હાફી કાઢ્યો.

આ બિસેરારનો કિલ્લો પૂર્વે મેવાડને આધીન હતો. પરંતુ અલ્લાઉદ્દીને ચિતોડપર આક્રમણ કર્યું તે સમયે તેણે તે કિલ્લાને વિખરત કરી નાખ્યો હતો અને ત્યાર પછી ઉક્ત દુગાએ અતુલ્યતા પ્રાપ્ત થતા ઉક્ત સ્થાન પોતાના તાબામાં લઈ લીધું હતું.

રેનસી યા રેનસિહાને કુનન અને કનકન નામના બે પુત્રો થયા. જ્યેષ્ઠકુમાર કુનન કલસાધ્ય રાગથી મરત હોવાથી ગગાજના તટપર કેદારનાથની યાત્રા કરવાને ગયો. અહીં આ તેને શિશુ આ રાખ્યતા પ્રાપ્ત થઈ કેદારનાથ ધણા દિવસની મજબબર આવેલું હતું, તોપણ તેણે ત્યાં જતા પાહાણી વા મોઢાપર સ્વારી કરી નહોતી તે દેવાધિદેવ કેદારનાથને પરમ પ્રસન્ન કરવાને માટે જમીનપર લાગેો થઈ સાધાગ દડવત પ્રણામ કરતો કરતો બિસેરારથી કેદારનાથના મંદિરસુધી ગયો હતો. આવી કઠિન યાત્રા કરતો કરતો જી માસે તે બીદાધાટ આગળ આવી પહોંચ્યો. આ સ્થાનપર તેણે એક પર્વત શુભમાથી નીકળેરી બાણુમગા નામની નાની નદીમાં સ્નાન કર્યું. આથી તેને પોતાના શરીરમાનો ધણો રોજ નિવૃત્ત થયેશે જણાયો. અહીં આ તેને દેવાધિદેવ કેદારનાથે જણાવ્યું કે - હે વત્સ! હું તારી બકિનથી પરમ પ્રસન્ન થયો છું અને હવે તું સર્વરીતે નીરાગી થયો છે. આજથી તું પકારદેશનો અધીશ્વર થયો છે." ઉક્ત સમયત પકારદેશ પૂર્વે ચિતોડના રાણાના અધિકારમાં હતો, પરંતુ હર અલ્લાઉદ્દીન ત્યાનો વિખ્યાત કિલ્લો જીતી લઈ ત્યાના અસખ્ય ગિહતોતોનો નાશ કર્યો અને તે દેશમાથી રાણાનો આધિકાર ન્યત કરી નાખ્યો, તેથી અહીં આના આદિનિવાસી મેરલોકાએ આ સુઅવસરનો લાભ લઈ પોતાના પર્વતમય આદિનિવાસસ્થાનનો ધણો લાગ હસ્તગત કરી લીધો.

આ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે પૂર્વકાળમાં પરમારગણતિના રાજા હન આ પકાર દેશના અધિપતિ હતા અને મેનાન નામના સ્થાનમાં તેમની રાજધાની હતી. ઉક્ત સ્થાનમાં ઉક્ત પ્રાચીન હન રાજાના અ નેક સ્મૃતિચિન્હો વિદ્યમાન છે. આમથી ચત્તાબ્દીમાં જે સમયે ચિતોડપર સૌથી પહેલું આક્રમણ થયું હતું, તે સમયે હનોના નેતા અગતસિંહે મહારાણાને સહાય કરી હતી અને એમ જણાય છે કે વિખ્યાત વારૈ ત્રીનું મંદિર પણ હનરાજાએજ બધાવ્યું હતું.

કોલ્હનના પૌત્ર રાવ બાગાએ ઉક્ત પ્રાચીન મેનાનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અને તેણે પકારની પશ્ચિમ તરફ એક પર્વતદૃગપર બ્રમ્હાદનો કિલ્લો બધાવ્યો. પૂર્વમાં બિસેરાર અને પશ્ચિમ મા બ્રમ્હાદ અને મેનાનથી લઈને સમસ્ત પકારદેશ હાણગણતિના અધિકારમાં આવી ગયો. ત્યાર-પછી હાણલોકાએ બાડનગઢ બિજોલિયા એગૂ રત્નગઢ અને ચૌરાપ્રતિગઢ પ્રત્યાદિપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. આથી તેમના રાજ્યની સીમા ધણી વધી ગઈ.

રાવ બાગાને બાર પુત્રો થયા. તે સર્વેએ પકારદેશનો વિસ્તાર વધારી પોતાના વંશની જૂદી કરી. રાવ બાગાની પછી રાવ દેવા રાજસિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયો. રાવ દેવાને હરરાજા^૩ હયજી આ સમયસી એ નહુ પુત્રો થયા.

હાણ લોકાએ આ રીતે પોતાનો અધિકાર સ્થાપન કરી પ્રસિદ્ધિ મેળવી ત્યારે દિલ્હીના પાદશાહનું બ્યાન

૧. પરમ સરમા તેનું રાતસિદ્ધ નામ આ યુ છે.

૨. પૂર્વે મ યમારતવષને પકાર દેશ કહેવામાં આવતો હતો. કોલ્હણને જે દેશ મળ્યો હતો, તેમાંનો એક દશાશ ભાગ તેણે અનુજને આપ્યો હતો.

૩. હરરાજાને બાર પુત્રો થયા. તેમાં હાણુ સર્વથી મોટો હતો. હાણુની ચીત્રાણ વણન કનલ દેવના બીજ અમલકાતપા મકટ ધરો એલેજ બળાવદ (બ્રમ્હાદ) પ્રદેશ હતી લ થયો હતો.

તેમના પ્રતિ આકર્ષણે તે સમયે પસિકદર લોદી દિલીના સિદાસનપર સ્થિત હતો તેણે તરકાવીને હાડાનરેશને દિલ્લીમાં ભોવાળ્યા રાવ દેવા દિલ્લીના પાદશાહની આજ્ઞા સિગસાવ ઘ કરી પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને બમૌદાના સિદાસનપર અધિષ્ઠિત કરી પોતાના કનિષ્ઠ પુત્ર સમરગીની સાથે દિલ્લીમાં ગયા હાડા-નતિનો કવિ જણાવે છે કે રાવ દેવા દીર્ઘકાળપર્યંત દિલ્લીમાં રહ્યા, પરંતુ પાદશાહને રાવ દેવાનો એક ઘોડો તેમની પાસેથી લેવાની પ્રબળ ઇચ્છા થઈ અને તેઓ કોઈપણ પ્રકારે તે ઘોડો આપવાને સ-મ્મત થયા નહિ, તેથી તેમને પોતાના દેશમાં જવાની તૈયારી કરી પડી દિલ્લીના પાદશાહની પાસે એક એવો ઘોડો હતો કે તે અશ્વપર સવાર થઈ પોતાનો પગ પનળવા દીધા વિના નદીપાર તે જઈ શકતો હતો. રાવ દેવાએ સમ્રાટના પ્રધાન અશ્વપાવને લાચર આપી તેને પોતાના હાથમાં લીધો અને પદારેશની એક ઘોડી સાથે તેનો સગમ કરાવી એક વછેરો ઉત્પન્ન કર્યો આ વછેરો થોડા વર્ષમાં ઉછરી મોટો ઘોડો બની ગયો પાદશાહે આ ઘોડો લેવાની પ્રબળ ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી રાવ દેવાએ પાદશાહની આ અલિલાપાથી પરિચિત થઈ ધીમે ધીમે દિલ્લીથી ગ્રામ રીતે પોતાના કુટુંબના માણસો અને સલાસદોને પોતાની માતૃભૂમિમાં મોકલી દીધા અને જ તે તેઓ પોતે હાથમાં તલવાર મૂકી ઉક્ત શ્રેષ્ઠ અશ્વપર આરૂઢ થઈ પાદશાહના મહાનયની સન્મુખ ગયા. પાદશાહ આ સમયે ગ્રંથામાં વિરાજમાન થયો હતો. રાવ દેવાએ નીચેથી પાદશાહને સનામ કરી કહ્યું - “જહાપનાહ ! સવામ ! આપ નામદારે કોઈ પણ રાજપૂતની પામે આ ત્રણ વસ્તુઓ કદિ પણ મા ગવી નહિ; તેનો ઘોડો, તેની સ્ત્રી અને તેની તનવાર” આમ કહી રાવ દેવાએ ઘણી શીઘ્રતાથી પોતાનો અશ્વ દોડાવ્યો અને તેઓ ઘણા વેગથી થોડા સમયમાં નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક પદારેશમાં જઈ પહોંચ્યા.

રાવ દેવા બમૌદાદેશનો સમસ્ત અધિકાર પહેલેથીજ પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હરરાજને આપી ગયા હતા આથી તેઓ ત્યાં નહિ જતા છુદાનાવ નામના જે સ્થાનપર તેમના પૂર્વજે કષ્ટસાધ્ય રાગ-માથી મુકિત પ્રાપ્ત કરી હતી, તે સ્થાનમાં ગયા આ સ્થાનમાં મીના અને ઉસારા જાતિ નિવાસ કરતી હતી અને તેમનાપર જેતા નામનો સરદાર રાજ્ય કરતો હતો તે સમયે તે દેશમાં એક પણ ચોગ્ય નગર નહોતું ખીણની સીમાપર છોળ થ દિવાન અને દરવાજા હતા અને તેની અદર મીના-લોકો પોતાની ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ પર્ણકુટિઓ બનાવીને રહેતા હતા. અહીં આના નિવાસીઓ ચિતોડનો વિશ્વસ થયો તે પૂર્વે ત્યાંના મહારાણાને આધીન હતા, પરંતુ હાલમાં મહારાણાની સત્તા ન્યૂન થઈ ગઈ હતી, તેથી રામગઢનો ખીચીજાતિનો અધીશ્વર રાવ ગાગા આ દેશના નિવાસીઓની પાસેથી બલપૂર્વક ખંડણી લેતો હતો રાવ ગાગાના ઉત્પીડન અને અત્યાચારમાથી પોતાના દેશની રક્ષા કર-વાને માટે ઉસારા અને મીનાજાતિએ તેની સાથે ઝગડો સધિ કરી કે જામે તમને પ્રતિ બે મહિને પૂર્ણમાને દિવસે છુદાનાવની સીમા બહાર ચોથ આપીશુ આ સધિઅનુસાર તેમણે દીર્ઘકાળ-પર્યંત ખંડણી આપી જ તે જ્યારે રાવ દેવા તે દેશમાં જઈ પહોંચ્યા, ત્યારે તેમણે આ સર્વ હઠીકતથી પરિચિત થઈ મીના અને ઉસારા લોકોને રાવ ગાગાના ઉત્પીડનમાથી બચાવવાને માટે ઉક્ત ચોથ રદ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી રાવ દેવાને તીર પુરુષ જણી ઉસારા અને મીનાલોકોએ તેમનાપર વિશ્વાસ સ્થાપન કર્યો અને તેઓ રાવ ગાગાના પંજમાથી પોતાનો ઉદ્ધાર ચચેલો બેવાને અતિ આતુર બની ગયા.

યથાસમયે રાવ ગાગા પોતાની સેનાસહિત છુદાનાવદેશની સીમાપર પૂર્વવત્ ખંડણી લેવાને માટે આની પહોંચ્યો, પરંતુ તે સમયે ચોથ આવેલી નહિ બોધ તે અત્યંત વિસ્મિત થયો જ તે રાવ દેવાને અશ્વારૂઢ થઈને સેનાસહિત દૂરથી આવતા બોધને તેણે પૂછ્યું. “આ કોણ ચાલ્યો આવે છે ?” તપાસ કરતા થોડી વારે તેને સમાચાર મળ્યા કે. “પદારના મહારાજ આવે છે.” રાવ ગાગાનો અશ્વ પણ રાવ દેવાના ઉક્ત શ્રેષ્ઠ અશ્વથી ઉતરે એવો નહોતો રામગઢની નજીક પાર્વતી નદીના તટપર ખીચીરાજ રાવ ગાગાની ઘોડી ચરતી હતી, એવામાં પાર્વતી નદીના ગર્ભમાથી એક

૧ આ વાત જોડી ઉદાહરણ કે સિકદર લોદી તો દેવાવલગ્નના સમય પછી ૨૦૦ વર્ષે અથવા રાવ નારાયણદાસના સમયમાં દિલ્લીના સિદાસનપર સ્થિત હતો.

અશ્વ આપ્યો અને તેણે ઉક્ત ધોડીને ગર્ભાધાન કરાવ્યું, જેથી ઉક્ત અશ્વનો બન્ન થયો તે અશ્વ જેમ અદ્ભુત સામર્થ્ય ધરાવતો હતો, તેમ સુચક્ષિત પણ હતો. રાવ ગાગા તે અશ્વ પર આરૂઢ થઈ મહાવેગથી પહારપતિ રાવ દેવાની તરફ ચાલ્યો.

શીઘ્ર ઉભય પહોની વચ્ચે ભય કરી યુદ્ધાગ્નિ પ્રજ્વલિત થઈ ગયો. આ યુદ્ધમાં રાવ દેવાને વિજય પ્રાપ્ત થયો અને રાવ ગાગા યુદ્ધભૂમિ છોડીને પનાયન કરી ગયો. પહારપતિ રાવ ગાગાના અશ્વના બળ તથા ગુણની કસોટી કરવાને માટે તેની પાછળ ગયા. રાવ ગાગાએ ખીણ છોડી શીઘ્ર બળન નદીમાં પ્રવેશ કર્યો. રાવ દેવા અત્યંત વિસ્મિત થઈ નોતરફ જોવા લાગ્યા તો થોડા સમયમાં તેમને રાવ ગાગા બળન નદીને સામે પાર ગયેલો જણાયો. આ ઘટના જોઈ તેમણે અત્યંત વિસ્મિત થઈ કહ્યું - ‘રાજપૂત’ તમને ધન્ય છે ! આપનું નામ શું ?’ તેમને શીઘ્ર ઉત્તર મળ્યો. “ગાગો ખીયી” રાવ દેવા બોલ્યા - “મારું નામ દેવા હાડા છે. આપણે ઉભય જાતિનકુળો છીએ. આપણામાં કદિ પણ પરસ્પર ઇત્રુતા હોવી જોઈએ નહિ. આ બળનનદી આપણા રાજ્યની સીમા છે.”

સવત ૧૩૮૮ (ઈ. સ. ૧૩૪૨) માં ચીના અને ઉસારાજાતિના અધીશ્વર જેતાએ રાવ દેવાને પોતાના રાજતરિકે સ્વીકાર્યો. રાવ દેવે ઉક્ત જુદાના નામના દેશના મધ્યભાગમાં ખૂદી નામના એક નગરની સ્થાપના કરી અને જાતે તેજ હાડાજાતિનું પાટનગર બની ગયું. પૂર્વોક્ત ઘટનાથી જો કે બળનનદી ઉક્ત રાજ્યની પૂર્વસીમાતરિકે નિશ્ચિત થઈ હતી, પરંતુ હાડાજાતિએ શીઘ્ર તે નદી ઓળંગી પોતાના બલવિક્રમથી ઘણો વિસ્તૃત પ્રદેશ પોતાના આધિકારમાં લઈ લીધો. થોડા સમયમાં હાડાલોકના બલવિક્રમની વાત દિલ્હીના પાદશાહને કાને પહોંચી તેમણે પાદશાહના સેનાપતિની સાથે મળી પોતાનો અધિકાર એટલો બધો ફેલાવ્યો કે ખૂદીરાજ્યની સીમાનો વિસ્તાર માલવાસુધી થઈ ગયો. ત્યારપછી આ સમસ્ત વિસ્તૃત દેશ હાડોતી નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.

અધ્યાય ૨ જો

રાવ દેવાએ ખુદીમાં સ્થાપેલી રાજવાની-ઉચ્ચારલોકોના વધ-રાવ દેવાએ રાજ્યનો કરેલો ત્યાગ-સમરસીના અભિષેક-અખલની પૂર્વ તરફના પ્રદેશસુધી થયેલો તેમના રાજ્યનો વિસ્તાર-કારિયાલીસાપર કરેલું આક્રમણ-અને તેમનો કરેલો વધ-કાલની ઉત્પત્તિનું જુતાત-નાપાછના અભિષેક-ટોડાના સોલકીની સાથે થયેલો વિનાદ-નાપાછનો વધ-હામાછનો અભિષેક-પદ્મદેશમાં ચિરોડના રાણાએ પોત ના સત્તાનો વિસ્તાર કરવાને કરેલો પ્રયત્ન-હામાછએ રાણાની સંપૂર્ણ સત્તાનો કરેલો અસ્વીકાર-હામાએ રાણાપર કરેલું આક્રમણ-રાણાની પ્રતિજ્ઞા-વિચિત્ર જનમૃતિ-વીરસિંહ-વૈરીસાલ-રાવલાંડા-દુર્લભિતેમનાસંબંધમાં ચાલતી જનમૃતિ ભાંડાના જાતાઓએ તેમનો કરેલો દેશનિકલ અને તેમણે મુસલમાનધર્મનો કરેલો અંગીકાર-અમરસિંહે ખુદીપર સ્થાપન કરેલો પોતાનો અન્નિકાર-નારાયણદાસે મુસલમાન ધર્મ ગમેલા પેલાના ધાકાઓની સાથે કરેલું યુદ્ધ અને અમરસિંહનો કરેલો વધ-નારાયણદાસે ખુદીપર સ્થાપન કરેલો પોતાનો આંધકાર-નારાયણદાસન સંબંધમાં ચાલતી જનમૃતિ-નારાયણદાસે ચિતોડના રાણાને કરેલો સહાય-નારાયણદાસનો વિજય-રાણા રાયમલ્લની ભગ્ની છ સાથે થયેલો નારાયણદાસનો વિષાદ-તેમનું મૃત્યુ-રાવસંધર્મલ્લ-રાણા રામસિંહની લશિકોની સાથે તેમનો થયેલો વિવાદ-મુગયા-રાણા રામસિંહે સુધર્મલ્લનો કરેલો વધ-સુધર્મલ્લનું લેવાયેલું વેર-રાવ સુરતાનસિંહ-તેનું પદમ્પ્રથમ ધનુ-રાવ અનુનસિંહનો અભિષેક-તેમનું પ્રસાંસનીય મૃત્યુ-ખુદીના સિંહાસનપર રાવ સુરજનસિંહનો થયેલો અભિષેક.

૧ દેવાએ સંવત ૧૩૯૮ (૪૦ સં ૧૩૪૨) માં મીના પગેરે લોકોની પાસેથી ખૂદી ખુચવી લઇને ત્યા પોતાની રાજવાની સ્થાપિત કરી. આ સમયથી આ સમરત દેશ હાડોતી નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. હાડાજાતિના રાજકવિ એવો ઉલ્લેખ કરી મયા છે કે રાવ દેવાએ બ્યારે ખૂદીમાં પોતાની રાજધાનીની સ્થાપના કરી, ત્યારે ભાં હાડાલોકોના કરતાં મીનાલોકોની સંખ્યા અધિક હતી. બે કે મીનાલોકો રાવ દેવાને પોતાનો અધીશ્વર માનતા હતા, તોપણ તેઓ તેમનું સામર્થ્ય ન્યૂન કરવાને ચૂકતા નહોતા. વળી એમ પણ જાણવામાં આવે છે કે મીનાજાતિના નેતાએ ઉદતાઇ અને ઉચ્છ્રાંખલતા વાપરી રાવ દેવાની કમ્માના કરની માગણી કરવાની વૃદ્ધતા કરી હતી. અસભ્ય અને નીચ મીનાજાતિના નેતાઓ આ અનુચિત પ્રસ્તાવ યતાં રાવ દેવાએ પરમ ક્રોધિત થઇ તેને ઉચિત હંડ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમની પાસે હાડાલોકો થોડા હતા અને મીનાઓની સંખ્યા અધિક હતી, તેથી તેમણે જાવાદાપથી હાડાઓને અને ટોડાથી સોલકી-ઓને બોલાવી મંજાળ્યા અને તેમની સહાયથી પ્રાથઃ સમસ્ત ઉસારઓ અને મીનાઓનો વધ કર્યો.

મીનાલોકોનો ખ્વંસ કર્યો પછી ખૂદીરાજ દેવાએ ખીજવાર રાજ્યનો પરિત્યાગ કર્યો. પ્રથમ તેઓ પોતાના જગજગુમાર હરરાજના હાથમાં જાવાદારાજ્યનો ભાર સમર્પણ કરીને દિલ્હીમાં ચાલ્ય ગયા હતા. ત્યારપછી તેમણે કદિપણ જાવાદાપર પોતાનો અધિકાર કર્યો નહોતો અને આ ખીજવાર પણ તેઓ પોતાના કનિષ્ઠયુવ સમરસીને નવીન ખૂદીના રાજ્યનો ભાર સોંપીને ચાલ્યા ગયા. રાવ દેવાએ શા કારણથી રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો તે કાંઇ સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાતું નથી; માત્ર એટલું જ અનુમાન

કરી શકાય છે કે મીનાના વશનો વિધવસ કયાથી રાવ દેવાનું હૃદય અત્યંત વ્યથિત થયું હતું અને તેજ કારણથી રાજ્યપ્રત્યે તેમને વિરક્તિ ઉત્પન્ન થઈ હતી રાજપૂતરાજ્ય પોતાના પુત્રને રાજ્ય બાર અર્પણ કર્યાપછી રાજધાનીમાં રહેતા નથી, કારણ કે ત્યારપછી તેના હાથમાં કાંઈ પણ સત્તા રહેતી નથી, તેના પુત્ર સર્વ રાજ્યતંત્ર ચલાવે છે આવી પરિસ્થિતિમાં વૃહરાજને રાજ ધાનીમાં રહેવું ઉચિત ધાગવું નથી આવી પ્રાચીન પ્રણાલીઓનાં સાર રાવ દેવા ખૂદીનો ત્યાગ કરી ત્યાંથી પાંચ દેશના અંતરપર અમરથુન નામના એક ગામમાં રહેવા લાગ્યા ત્યારપછી તેઓ કદિ પણ ખૂદી વા બબાવદામાં ગયા નહોતા આ પ્રકારે રાજ્ય જ્યારે રાજ્યનો પરિત્યાગ કરે છે ત્યારે તેને વારસવામાં મરણ પામે તેજ માનવામાં આવે છે બાર દિવસપૂર્વે રાજકુટુંબમાં અશોક(સુનક) પાંગરામાં આવે છે તે પછી રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાની હકનકિયા કરવામાં આવે છે રાવ દેવાએ રાજ્યનો પરિત્યાગ કર્યો પછી ખૂદી અને બબાવદાએ ઉલ્લાસદેશના રાજ્યમાં સ્વતંત્રતાપૂર્વક રાજ્યશાસન ચલાવવા લાગ્યા સમરસીને તથા પુત્રો યથા તેમના જ્યેષ્ઠ નાપાછ તેમની પછી સિદ્ધાસનપર અભિષેકિત થયા તેમના દ્વિતીયપુત્ર હરપાળ જળવર ગામ પ્રાપ્ત કરી ત્યાં રહેવા લાગ્યા તેમના અનેક વશને હર પાળપોતાના નામથી ઓળખાય છે તેમના તૃતીયપુત્ર જલસિંહે સૌથી પહેલાં ચબનનકીને પેઢે પાર હાડામલિના પ્રતાપ અને પ્રજાતનો વિસ્તાર કર્યો તેઓ એક સમયે પોતાના સરાજ અનુચરોની સાથે કેતુનદેશના તુવારઅધીશ્વરની સુલાકાત કરવાને ગયા હતા તેઓ સુલાકાત કરીને પાછા ફરતા હતા તે સમયે તેમણે માર્ગમાં બીનોના દેશપર આક્રમણ કરી તેમને પરાસ્ત કરી દીધા હાડાસીનીકર એ અસખ્ય બીનોના નાશ કર્યો તેમણે બીનોના કિંદનાની નિકટજ તેમના નેતાનો સહાર કર્યો અને તે સુદતા સ્મારકતરિકે એક હાથીની મૂર્તિ ત્યાં સ્થાપન કરી આ હાથીની પ્રતિમા કોરાનાં કિંદનાની નિકટ ચાર ઝાપરા નામના સ્થાનપર સ્થિત છે કોટિયા નામના બીનોની એક અતિપરથી કોટા નામની ઉત્પત્તિ થઈ છે

૧. જોતસિંહ અને તેમના કેટલાક વંશજોએ હજી ઉલ્લાસ અને તેની આસપાસના મંદીરને પોતાના અધિકારમાં લઈની રાખ્યા હતા પરંતુ તેમની પાછળી પેઢીએ કલ્પન થયેલા જોતસિંહના શાસનસમયમાં ખૂદીના રાજ સુધ્યંતરે તેણે પોતે નો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો જોતસિંહનો સુરજન નામનો એક પુત્ર હતો તેણે આ બીનોન નિવાસ સ્થાનનું નામ કોટા પાડ્યું હતું અને તેની ચોતરફ કોટ બંધાવ્યા હતા સુરજનના પુત્ર મીરદેવે બાર વિશાળ સરોવરો બોલાવ્યા નગરની પૂર્વ દિશામાં આવેલું વિશાળ સરોવર પણ તેમણે બંધાવ્યું હતું આ સરોવર હજી પણ તેમના નામથી ઓળખાય છે, જે કે હાલમાં તે તેના કિશોરસાગર એવા નદીન નામથી વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે મીરદેવનો પુત્ર અધલ હતો અને અધલનો પુત્ર જોતગસી હતો જોતગસીના હાથમાં મીરદેવના ખૂદીના અધીશ્વરના તાબામાં ગયું હતું પરંતુ પાછળથી તેણે નિઃશસ્ત્રિત ઉપાયથી પુનઃ તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો થાક અને કેસરના નામના જ પદાલોએ કોટા હસ્તગત કરી લીધું અને મદિરા તરીકે અગ્રીહુની અત્યંત સેવનની ભક્ત અનેલા જોતગસીને ખૂદીમાં લઈ આજુબાજુ આવે તેની જો પોતાના સ્વામીની સમસ્ત સેના લઈ કેતુન નામના સ્થાનમાં આસીંગ આ કેતુન નગરની આસપાસના ઉડગ મેઘ હાડાલોકોના અધિકારમાં હતા દેશનિઘાલ થયેલા જોતગસીને પોતાના દુર્ગ સિંહ માટે ધણે પક્ષો પક્ષોના પ યુધ્ધ અને તેણે દર તથા અગ્રીહુની લત બોડી હઈ પોતે ના કુટુંબજનોના પાસે આવવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રકાશિત કરી જોતગસીની જો આ અખર સામળી અત્યંત પ્રસન્ન થઈ હતા જુદિમલો સૌએ પોતાના સ્વામીને કોરાપર આપે કાર સ્થાપિત કરવાની એક અદ્ભુત સુકિત બતાવી તે સૌ સારી પેઢે બહુલી હતી કે જે આપણે સૈન્યબળની કોરાપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાની યોજા કરીયું તે પદાલોએ આ સમય નહ થઈયું મારે ચાતુર્યથી કામ કરુજ સુકા છે વસતજનના કાંઈનુનેત્રસકમાં રાજપૂતસમાજના સર્વ જનો સંવધા હિમ્મત યદ્દ નય છે અને સીપુકર સર્વ સ્વચ્છતાપૂર્વક આમેદમોદ કરે છે બો.ગસીની રાણીએ કેતુનની સમસ્ત રાજપૂતપુત્રીએને કહેવાની પ્રાકટ્ય કે - 'અરો અગ્રીહુ સર્વ કોટામાં પક્ષોની સાથે હોળી બેસીયું' બીજી વારક તેણે કોરાના પદાલોને પણ કહેવાયું કે - 'અમે રાજપૂતસૌએ આપની સાથે હોળી બેસવાને આવનાર છીએ પણ જો કોટાની બાજુપર રણુબા આ સદેશથી પરમ પ્રસન્ન થયા અને તેઓ આતુરતાપૂર્વક તેમની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા આ વરે જોતગસીની રાણીએ અત્યંત હુશિયારી હાડામલિના પરમ મુદર નાની વચના સુકોને સીવેય રાજ્યની દરજા ધાઓની સારે કેટલા સેકલી આપ્યા તમ છજેવેયીયુવકો હાથમાં અધીવચાલ લઈ લાગી વગાડતા વગાડતા હોળી બેસવાને મારે ગયા જોતગસી રમ્ય પાપુ તેમની સાથે છજેવેય ધાસ્ય કરીને મરો હતો યથાસમયે તેઓ સર્વ કોટામાં પહેલ્યા છજેવેયીયુવકો કોટામાં જઈ પદાલોના મુખ અને શરીરપર મુલાલ ઝાટવા લાયક એવ મા

સમરસીના સ્વર્ગવાસ થયા પછી નાપાછ જૂદીના રાજસિદ્ધાસનપર અભિષિકત થયા ના પાછની અદ્ભુત વીરતાનું વર્ણન લઘ્વ યમા ઉત્તમ પ્રકારે કરવામા આવ્યું છે નાપાછએ ટોડા દેશ ના સોલકીઅધીશ્વરની એક કન્યાની સાથે વિવાહ કર્યો હતો આ સોલકીરાજ અણહિવપુરના પ્રાચીન રાજ્યોના વશજ દતા એક સમયે નાપાછ ટોડા રાજ્યમા ગયા હતા, ત્યાં તેમણે એક પરમ સુદર મંજેમરમરનો સ્તલ જોયો આ સુદર સ્તલ જોઇ તેમણે પોતાની પત્નીને આજ્ઞા કરી કે - “ તમે તમારા પિતાની પાસે આ સ્તલ માગી લેજો ” તે સ્ત્રીએ પોતાના પિતાની પાસે તે સ્તલની માગણી કરી આ માગણી સાલળી તે પૂર્ણ કરવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ તેમણે અપમાન કરકે ઉત્તર આપ્યો તેમણે કહ્યું - “ એમ તો કેઇ દિવસ હાડારાજ મારી સ્ત્રીની પણ માગણી કરશે ” આટલું કહીનેજ તે શાત રહ્યો નહિ, પરંતુ તેમણે નાપાછને શીઘ્ર પોતાનું નગર છોડી જવાની આજ્ઞા કરી જે કે નાપાછ આ અપમાનથી અત્યંત ક્રોધિત થયા, પરંતુ તેમણે તે સમયે પ્રકટ રીતે પોતાના સ્વસુરની સાથે જગડો કરવો ઉચિત ધાર્યો નરિ તેઓ શીઘ્ર પોતાના રાજ્યમા ચાલ્યા આવ્યા આ સમયથી તેઓ પોતાની સેન કિનીરાણીનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા તેમણે તેને પોતાના શયન ગૃહમા સુદા આવવાની મના કરી દીવી સેન કિનીરાણીએ થોડા દિવસ સુધી આ દુખ સહન કરી પોતાના પિતાને સમસ્ત જ્ઞાત કહેવરાવી મોકલ્યું

આવશ્ય માસની તૃતીયા રાજપૂતોમા કજનીનીજના નામથી પ્રસિદ્ધ છે આ દિવસે પ્રત્યેક રાજપૂત અવસ્ય પોતાની પત્નીની પાસે વિહાર કરવાને જાય છે આ પવિત્ર પર્વને દિવસે જૂદીરાજ નાપાછએ પોતાના સમસ્ત સામતોને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરી આ કારણથી જૂદી સર્વથા સામત વિહીન બની ગયું આ સુસન્ધિનો લાલ લઇ ઉક્ત સેન કિની રાણીનો આજ્ઞા પોતાના કેટલાક વિશ્વાસુ શસ્ત્રધારી અશ્વારાહીઓને લઇને રાત્રિના સમયે અત્યંત ગુપ્તરીતે જૂદીમા આવ્યો અને તેણે રાજમહાનયની અદર ધુસી પોતાની તીક્ષ્ણ તનવારથી નાપાછના શરીરના ટુકડેટુકડા કરી નાખ્યા આ રીતે તે પોતાના બનેલીના પ્રાણનો નાશ કરી જૂદામાથી નાસી ગયો તે દિવસે જે સામતો જૂદીમાથી વિદાય થયા હતા તે પૈકી એકની સ્ત્રી ઘણી ખિમાર હતી તેથી તે સામતે થોડેસુધી જઇ પાછા જૂદી આવવાનો નિશ્ચય કર્યો તે માર્ગમા બેસીને અશીશનું સેવન કરતો હતો એવામા ટોડાનો રાજકુમાર નાપાછના જીવનનો નાશ કરી પોતાના સેવકોની સાથે હાસ્યવિનોદ કરતો કરતો જતો જણાયો જૂદીના ઉક્ત સામતે જ્યાં પોતાના અધીશ્વરના વધની વાત સાલળી કે તરતજ તેણે પોતાની તનવાર કાઢી ટોડાના રાજકુમારપર આક્રમણ કર્યું તેની અસિના પ્રહારથી રાજકુમારનો એક હસ્ત કપાઇને દૂર જઇ પડ્યો તેના સેવકોએ તેને લઇ અતિ શીઘ્રતાથી પોતાના અશ્વોને હકાર્યા ઉક્ત સામત સોલકીરાજકુમારનો હાથ પોતાના કુપદામા બાધી જૂદીમા આવ્યો આવ્યો તે કપાયેના હાથમા સુવર્ણનું એક કડું પણ હતું

જૂદીમા ટાકાકાર પ્રવર્તી રહ્યો હતો નાપાછ માર્યા ગયા હતા સોલ કિનીરાણી કે જેના આજ્ઞાએ તેના સ્વામીનું પૂનઃ કર્ણુ હતું તે પોતાના પતિનું શબ બોળામા લઇ રાજપૂતરીતિ અનુસાર ચિત્તાપર ચઢવાને તૈયાર થઇ તે આવા દારુણ શોકના સમયમા પણ પોતાના આજ્ઞાને મહાવીર કહીને તેની પરમ પ્રશ્ન સા કરવા લાગી સોલ કિની રાણીએ પોતાના પતિના શરીરપર થયેના સર્વ ધાવોને તેમના તેટલા મુખ માન્યા અને દેવને પ્રાર્થના કરી કે - “ હે દેવ ! આ સર્વ મુખોમા હું પાન આપી શકું માટે મને એટલા હાથ આપે ? ” જે સમયે તે ચિત્તાપર ચઢવાની તૈયારી કરતી હતી તે સમયે

ઉક્ત જુદા ધાત્રીએ ભોનગસીને પકાણેના કસરખાની સમીપ ઉપસ્થિત કર્યો. કસરખાને જોતાજ તેણે પોતાના હાથમાનું અળીવપાત્ર તેના મસ્તકપર ફૂંકીમાર્ચું તત્કાલ પૂર્વસંકેત અનુસાર ઉક્ત ગ્રણ્થે હાડાયુવકો પોતાના વસ્ત્રમાથી તલવાર કાઢી પકાણેના સહાર કરવા લાગ્યા થોડા સમયમા પકાણેના અને તેના તાબાના સમસ્ત ચવનો યમદ્વાર પહોંચી ગયા અને ભોનગસીએ મટાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો પકાણેના કસરખાએ કોટાનગરમા જે મસ્જદ બધાવી હતી તે અહાપિ વિદ્યમાન છે ભોનગસીનું મૃત્યુ થયા પછી હુમરસી કોટાના અધીશ્વર થયા જૂદીના અધીશ્વર સૂર્યમલ્યે તેમને પદભ્રષ્ટ કરી કોટાને પોતાના રાજ્યમા સંયોજ દીધું

૧ મુખ નેટલા હાથ આપના માટે દેવને પ્રાર્થના કરવાની વાત હૃદયસ્પર્શકમા પણ

ઉક્ત સામત ટોડાના રાજકુમારનો કપાયેયો હાથ લઇને તેની પાસે આવ્યો અને તેણે તેને પોતાના દુપદામાથી તે હાથ બદલ કાઢીને ગણીની આગળ મૂક્યો ગણીએ તત્કાળ તે હાથમાનુકૂળ ઓગળ્યું અને તે ચેતી ગઇ કે આ હાથ મારા બાનાનોજ છે, તોપણ તે કિંચિત્ પણ શોકાકુલ થઈ નહિ ચિતાપર મર્યાપૂર્વે તેણે ખડીઓકલમ મગાવી પોતાના બ્રાતાપર એવા આશયનો પત લખ્યો કે - “આપનો હાથ કપાઈ ગયો છે, તેથી આપના વશને મહાકલક લાગ્યું છે, માટે જેમ અને તેમ શીઘ્ર એ કલક નિવૃત્ત કરવાને ઉદ્યોગ કરો, નહિ તો આપના વશનેને સર્વ એક હાથવાળા સૈનકીના વશને કંદીને તેમનો ઉપહાસ કરશે” પોતાની લગ્નિનિતા આવો પત્ર વાંચી ટોડાના રાજકુમાર દિવાળની સાથે જોર ચી મસ્તક અક્ષણી પોતાના જીવનનો અત આપ્યો.

નાપાછને ત્રણ પુત્રો હતા - (૧) હામાજી (૨) નૌરગ અને (૩) યત્દ તેમથી હામાજી સવત ૧૪૪૦ માં પોતાના પિતાના સિદાસનપર વિરાજમાન થયા નૌરગના વશને નૌરગપોતા અને યત્દના વશને યત્દહાડાના નામથી ઓળખાય છે.

અમે આગળ જણાવી ચૂક્યા હીએ કે ગવ દેવાએ ખુદીરાજ્યની સ્થાપના કર્યા પૂર્વે પદારદેશ અને બખાવદા પોતાના જ્યેષ્ઠકુમાર હરરાજને સમર્પણ કર્યો હતો હરરાજનું મરણ થયા પછી તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હાણુહાડા મહારાના અધીશ્વર થયા હાણુની સાથે ચિતોડના મહારાણાને વિવાદ ઉપરિચિત થયો મહારાણાએ પદારદેશને બળપૂર્વક પોતાના અધિકારમાં લઇ લીધો અને બખાવદા નો સંપૂર્ણ વિશ્વસ કરી નાખ્યો આ પ્રકારે સ્વતંત્ર પદારગજ્યનો અત અગ્યો.

અનાઉદ્દીને ચિતોડનો વિશ્વસ કરતાની સાથેજ રાણાને પ્રજાન પ્રતાપ લુપ્ત થઈ ગયો અને ત્યારપછી દીર્ઘકાળપર્યંત ચિતોડની ગાદીપર ફતનીચ રાણાએ બેઠા હતા આ અરસામાં ચિતોડના સામતોએ અને માડલિકરાજ્યોએ રાણાની સામે મસ્તક ઉઠાવીને પોતાની ભૂમિ સ્વતંત્ર કરી દીધી હતી, પરંતુ ત્યારપછી પુન ચિતોડના રાણાએ પ્રબળ થયા અને તેઓ સામતોને તથા નાના નાના ગજાઓને આધીનતાની શૃંખલામાં બાંધવાનો ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યા આ સમયે ચિતોડના રાણાએ કૌઠા પ્રથમ ખુદીના અધીશ્વર હામાજી નરર પોતાની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ ફેરવી મહારાણાએ હામાજીપર એવો સંદેશો મોકલ્યો કે - “જે દેશમાં રાજધાની ખુદી સ્થિત છે, તે દેશ રાણાના અધિકારમાં છે, માટે તમારે અમારી આધીનતા સ્વીકારી નિયમિતરીતે ખડધી બરી અમારી સેવા કરવાને માટે અમારા દરબારમાં હાજર રહેવું પડશે” રાણાને આવો સંદેશો સાંભળી ખુદીરાજ હામાજીએ એવો પ્રત્યુત્તર લખ્યો કે - “હું કાંઈ પણ સમયે કાંઈપણ પ્રકારે તમારે આધીન નથી હું કાંઈ તમારા માડલિક નથી જો કે આપના પ્રભુત્વપ્રત્યે મને માન છે અને તેનો હું સ્વીકાર કેરુ છું, પરંતુ અમે તત્કાલના બળથી આ દેશ પ્રાપ્ત કર્યો છે, કાંઈ આપના પટાના બળથી પ્રાપ્ત કર્યો નથી” વાસ્તવમાં મહારાણા અને હામાજી એ ઉભયના ઉપરોક્ત શબ્દો કેસેક અંશે સત્ય હતા હામાજીના પૂર્વપુરુષ રણસી વા રાવસાને અસીરગ્રસ્તથી દૂર કરવામાં આવ્યો હતો, તે સમયે ચિતોડના મહારાણાએ તેને આશ્રય આપ્યો હતો, તેમજ તેને લિસેરાપર અધિકાર સ્થાપિત કરવામાં સહાય આપી હતી અનાઉદ્દીને ચિતોડપર આક્રમણ કર્યું તે પૂર્વે સમસ્ત પદારદેશ મહારાણાના અધિકારમાં હતો, પરંતુ અનાઉદ્દીને ચિતોડ જીતી લીધું ત્યારપછી રાણાને પ્રતાપ અને પ્રભુત્વ સર્વથા નષ્ટ થઈ ગયું અને તે સમયે ભૂમીઆ તથા આદનિવાસી મીના વગેરે લોકોએ ઉક્ત સુસંધિના લાભ લઈ પોતાના પિતૃદેશપર અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો, પરંતુ અતે હાડાગતિએ તેમના રાજમાથી પદારદેશ જીતી લીધો.

જો કે હામાજીએ ખુદ કે અમારા પૂર્વજોએ તત્કાલના બખથી ખુદીરાજ્યની સ્થાપના કરી હતી, તોપણ મહારાણાએ તે વાત માનવાની ના પાડી અને જણાવ્યું કે માન થોડો વખત અમારી સત્તા દૂર થઈ તેથી કાંઈ તમને સહાને માટે સંપૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ, માટે તમારે અમારા માડલિકતરિકે અમારી આધીનતા સ્વીકારવી દીર્ઘ વિચાર કર્યો પછી હાડારાજ હામાજીએ જણાવ્યું કે ત્રણેક વર્ષે દરોરા અને દીવાળીના પર્વપર અમે સેનાસહિત આપની રાજધાની ચિતોડમાં હાજર થઈશું અને અભિષેકપ્રમજે આપના હાથથી ગજાતિવક પ્રદંભ્ય કરીશું, પરંતુ સામાન્ય સામ-

તોની પેઠે હમેશા ચિતોડમા રહેવાનું અમારાથી કદિ પણ જની શકશે નહિ હામાજના આ ઉત્તરથી મહારાણા કોઇપણ પ્રકારે સંતુષ્ટ થયા નહિ અને તેમણે રાવ દેવાના વશને દા તો ચિરકાવને માટે સંપૂર્ણ આધીનતાની જાજરમા બાધવો કે કા તો તેને પહારમાથી સંપૂર્ણ રીતે દૂર કરવો એવો મ કટપ કર્યો હાડગજ હામાજ રાણાના આ નિશ્ચયની વાત સાલળી કિચિત્ પણ ભયભીત થયા નહિ, પરંતુ તેમણે દંઢ નિશ્ચય કર્યો કે આ પ્રસંગે પ્રાણાર્પણથી પણ સ્વાધીનતાની રક્ષા કરવી

ચિતોડના મહારાણાએ શીઘ્ર પોતાના સામતો અને પોતાની સેનાસહિત ખૂદી જતી લેવાને માટે પ્રયાણ કર્યું તેમણે ખૂદીથી કેટલાક કાશના અંતરપર નિમેગરિયા નામના સ્થાનમા પોતાની જાવણી નાખી મહારાણાના આગમનની વાત સાલળી હામાજએ શીઘ્ર સ્વળતીય પાયસે સૈનિકોને તૈયાર કર્યો હામાજના હાથનીચેના વીરો કેસરી વસ્ત્રો પગિધાન કરી સદાગક મૂર્તિ ધારણ કરી દૃઢ કરવા હાજ્યા યોરરાત્રિના સમયે ઉક્ત પાયસે રીરાએ મહોકોધિત થઇ નિમેગિયામા મહા રાણાની જાવણીમા જઈ સિસોદિયા વીરોને સાવધાન કર્યો વિના તેમનો સહાર કરવા માડ્યો રાણા એકાએક પોતાને શત્રુદેહથી ઘેરાયેલા જોઇ જીવ લઇને ચિતોડ તરફ નાસી ગયા હાડગોડકોની તીક્ષ્ણ તનવારના આધાતથી અગણિત સિસોદીયા સૈનિકો અને સામતો માર્યા ગયા હામાજ વિજય પ્રાપ્ત કરી પરમ આનંદિત થઇ રાજધાની ખૂદીમા આવ્યા ગયા

હિ દુકલતિનક મહારાણા ઉક્ત અતિ સામાન્ય સેનાથી પરાસ્ત અને અપમાનિત થઇ રાજધાનીમા આવ્યા અને ખૂદીરાજપર વૈર લેવાને માટે મહાક્રોધથી ઉન્મત્ત થઇ સેનાનો સમૂહ કરવા હાજ્યા તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે જ્યાંસુધી હુ ખૂદીના અધીશ્વરને નહિ જતી લઉં ત્યાંસુધી અન્ન-જલ મહણુ કરીશ નહિ રાજપૂતોની પ્રતિજ્ઞા તેમના ચરીરમા પ્રાણ હોય ત્યાંસુધી નિઃશૂન થતી નથી મહારાણાની ઉક્ત પ્રતિજ્ઞાની વાત સાલળી મત્રીઓ તથા સામતો આત ચિતાવુર થયા તેમની ચિતાનું કારણ એ હતું કે ખૂદી ૩૦ કાશના અંતરપર હતું અને પરાક્રમી હાડગવીરો પ્રાણાર્પણ કરીને પણ તેની રક્ષા કરે એવા દંટા આથી સરલનાથી વિજય પ્રાપ્ત કરવો અસંભવિત હતો તેઓ મહારાણાને ઉક્ત કદિન પ્રતિજ્ઞા રદ કરવાને વારંવાર આગ્રહ કરવા હાજ્યા, પરંતુ ચિતોડના મહારાણા એકવાર પ્રતિજ્ઞા કયા પછી તેનું પાલન ન કરે એ બનવાજોગજ નહોતું મહારાણા ખૂદીપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય અન્નજલ મહણુ કરે એ અશક્ય હતું અને તેમના કુટુંબીજનો-એ એક વિચિત્ર ઉપાયથી તેમને આ કંઠેર પ્રતિજ્ઞાના પાશમાથી મુક્ત કર્યા તેમણે તેમની સમક્ષ એવા પ્રસ્તાવ રજુ કર્યો કે અમે ચિતોડમાજ એક કૃત્રિમ ખૂદીદુર્ગ બનાવીએ અને આપ મેના સંપતિ તેપર આક્રમણ કરી તે પર અધિકાર સ્થાપિત કરો અને એ રીતે આપની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરો પોતાના સામતોની સનાહથી મહારાણા ઉક્ત પ્રસ્તાવમા સમ્મત થયા શીઘ્ર ચિતોડમા કૃત્રિમ ખૂદીદુર્ગ તૈયાર થઈ ગયો ખરા ખૂદીદુર્ગમા જેટલા ભાગે હતા તથા જેટલા સ્થાનો દંટા તે મર્ આ કૃત્રિમ દુર્ગમા વધારથળે ગોઠવનામા આવ્યા અને નામ પણ ત્યાના નામ પ્રમાણેજ રાખવામા આવ્યા શિંડીઓએ ખૂદીનો અનિકંચ નમૂનોજ બનાવી દીધા ચિતોડના મહારાણાની પાસે પરા-રના હાડગોની એક સેના હતી કુભા વેરસી તે સેનાનો પ્રધાન નેતા હતો એક સમયે વેરસી મૃગ-માથી પાછો ફરતો દંટો, એવામા માર્ગમા તેણે ઉક્ત દુર્ગ બધાંતો જોયો તે કુતૂહલવશ તેને જોવાને તેની નિકટ ગયો વેરસીના સાલળામા આવ્યું કે આ કૃત્રિમ દુર્ગપર અધિકાર સ્થાપન કર્યા સિવાય મહારાણા અન્નજન મટણુ કરનાર નથી આ વાત સાલળતાજ તેના હૃદયમા જ્વલતી-યજોરવની રક્ષા કરવાની ભાવના ઉદય પામી અને તેણે કહ્યું કે—“ આ ખૂદીનો કિંતો કૃત્રિમ છે, તોપણ મહારાણાના પન્નમાથી અમે એનું રક્ષણ કરીશું ”

દિલ્લો બાધવાનું કામ સમાપ્ત થઇ ગયું રાણાની ઉપર તે સમાચાર જોક્યવામા આવ્યા રાણા પોતાની સેના લઇ કૃત્રિમ કિંડાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવાને માટે દૃઢ કરવા હાજ્યા મહારાણાએ આજ્ઞા આપી કે કિંડામા સમસ્ત સિસોદીયાસેનાએ રહેવું અને ખાલી જ દુકના અવાજ કરવા તેમણે કિંડાની રક્ષા કરવાનો આ ઉપાય બતાવ્યો હતો; પરંતુ જેવા તેઓ કિલ્લાની સમીપ ગયા કે તરતજ ખાલી જ દુકના અવાજને બદલે ખરી ગોળી સણસણાટ કરી

કિલ્લાની બહાર નીકળી મહારાણીની સેનાપર પડવા લાગી રાણાએ આ આશ્ચર્યકારક ઘટનાનું મૂળ સોધી કાઢવાને માટે એક દૂતને કિલ્લાની બહાર મોકલ્યો. ઉક્ત માળીના કિલ્લાના દ્વાર પર દૂત ગયો કે તરતજ વેરસીએ તેને જણાવ્યું કે—“તમે રાણાની ખાસે જઈને કહો કે તમે હાડાગતિના આ કૃત્રિમ કિલ્લા પર પણ સરલતાથી અધિકાર સ્થાપિત કરીને હાડાગતિના મસ્તક પર કવચ લગાડી શકશો નહિ.” હાડાગતિના નેતા વેરસીએ મહારાણાને યોગ્ય સન્માનસહિત કિલ્લા પર અધિકાર સ્થાપિત કરવા આવવાને આહવાન કર્યું તેણે સ્વીકૃતિ ઉક્ત નાના કૃત્રિમ કિલ્લાના દ્વારમાં પોતાની આદર બિછાવી મહારાણાના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા માઠી સીધી ઉભય પહેોની વસ્ત્રો દારુણ સમર ઉપરિચત થયું પોતાની જાતિના ગૌરવની રક્ષાને અર્થે વેરસી તથા તેના હાથનીયોના હાડાગતિએ પ્રબલ પરાક્રમપૂર્વક યુદ્ધ કરી અને પ્રાણહાન્ય કર્યો. અસખ્ય સિસોદીઆગોના આક્રમણની સામે તેઓ કેટલીવાર ટકી શકે ?

હિંદુપતિ રાણાએ ઉક્ત પ્રકારે કૃત્રિમ ખૂદીગઢ જીત્યા પછી કદિપણ ચચાર્થ ખૂદી પર અધિકાર સ્થાપિત કરી હામાજીને દંડ દેવાની વા પથરમાથી હાડાગતિને હાકી કાઢવાની અભિલાષા ધારણ કરી નહિ, કારણ કે તેઓ સારી રીતે જાણી ગયા હતા કે હાડાગતિ અત્યંત બળવાન અને અસીમ સાહસિક છે અને તેઓ આપણા પર વિપતિ આવતા આપણને સારી રીતે સંકાપ કરશે. આથી તેમણે હાડાગતિને પુનઃ અસંગ્રહ કર્યો નહિ, પરંતુ હામાજી જેટલે અંશે આપણી આધીનતા સ્વીકારવાને સમ્મત છે, તેટલાથી સંપૂર્ણ રીતે સતેષ માનવો, એ આપણું કર્તવ્ય છે એવો તેમણે નિશ્ચય કર્યો.

વીરશ્રેષ્ઠ હામાજી સોળ વર્ષપર્યંત ખૂદીના સિંહાસન પર વિરાજમાન રહી સ્વર્ગમાં ગયા હામાજીને બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા વીરસિંહ અને લાલા લાવાને ખુદકર નામનો પ્રદેશ પ્રાપ્ત થયો. તેને નોવર્મ અને જેતા નામના બે પુત્રો થયા તેના અગ્રણિત વંશજો નોવર્મપોતા અને જેતાવતના નામથી વિખ્યાત થયા હામાજીના જ્યેષ્ઠપુત્ર વીરસિંહે ખૂદીના રાજજનનીને પદર વર્ષપર્યંત બેસી રાજ્ય કર્યું તેમને ત્રણ પુત્રો થયા વૈરીસાવ, જવદ અને નીમા જવદદારા ત્રણ શાખાઓની ઉત્પત્તિ થઈ અને નીમાના વંશજો નીમાવતના નામથી વિખ્યાત થયા વીરસિંહના પુત્ર વૈરીસાસે પચાસ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કરી સવત ૧૫૨૬ માં પ્રાણત્યાગ કર્યો તેમને નિમ્નનિખિત સાત પુત્રો ઉત્પન્ન થયા—(૧) રાવ ભાડા (૨) રાવ સાડા (૩) અમરરાજ (૪) રાવ ઉધો (૫) રાવ ચૂડા (૬) સમરસિંહ અને (૭) અમરસિંહ પ્રથમ પાંચ વીરોથી પાંચ શાખાઓનો વિસ્તાર થયો, પરંતુ સમરસિંહ અને અમરસિંહે હિંદુધર્મ છોડી મુસલમાનધર્મનું અવલમ્બન કર્યું હતું.

રાવ ભાડા દાન, વીરતા અને ચતુરાઈના પ્રભાવથી સમસ્ત રાજસ્થાનમાં પોતાનું નામ અજ્ઞપ કરી ગયા છે તે સમયે તેમના જેવો નિષ્કામ દાતા સમસ્ત રાજસ્થાનમાં બીજો કોઈ નહોતો. સવત ૧૫૪૨ (ઇ. સ. ૧૪૮૯) માં જે સમયે સમસ્ત રાજસ્થાનમાં દુર્ભિક્ષનો અગ્નિ પ્રબળતાથી પ્રબળનિત થઈ અગ્રણિત મૃત્યુઓના પ્રાણનો સંહાર કરી રહ્યો હતો, તે સમયે રાવ ભાડાએ મુક્તવસ્તે અજ્ઞ તથા ધનનું દાન કરી પોતાની સુગતિ પ્રસારી હતી. આ મહાદુર્ભિક્ષવિશે તેમને એક વર્ષ પૂર્વે સ્વપ્ન આવ્યું હતું સ્વપ્નમાં એક કાળા પાડા ઉપર બેસીને દુષ્કાળની મૂર્તિ તેમની સમક્ષ આવી હતી રાવ ભાડાએ આવી રીતે દુષ્કાળને જોયો કે ત્યંત તેમણે અસ્ત્રશસ્ત્ર લઈ તેની ઉપર આક્રમણ કર્યું દુષ્કાળે તેને પોતાની સામે આવી રીતે આવેલો જોઈ કહ્યું—“ધન્ય ભાડા” તમે આવ્યા છો તો ખરા, પરંતુ હું કાળ છું, મારા શરીર પર તમારી તનવારનો ધાવ લાનશે નહિ સમસ્ત સૃષ્ટિમાં

૧ રાજસ્થાન એક પાદરાહના સંબંધમાં ત્રણ કેલેક અંશે ગાને મળતો બનાવ આવેો હતો પેરીસ આગળ ‘બોઈસ ડિ બુલોન’ માં ‘મેટ્રુડ’ નામનું એક સ્થળ છે, તેનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે—ન્યારે પાદરાહ પ્રથમ ક્રાંતીકાર પોતાના પાદનગરમાં જવાની પથવાનગી મળી ત્યારે તેણે એની પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું ‘મેટ્રુડ’માં જઈને રહીશ પરંતુ સ્વતંત્રતા અને પેરીસના આનંદનો તે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવાને માટે એક આખી રાત્રી નહિ, તેથી તેના મત્રી એકે તેને સહ દે આખી કે અડીઆજ એક કૃત્રિમ ‘મેટ્રુડ’ ઉભું કરે. આથી ઉપ પાદરાહ બોઈસ ડિ બુલોનમાં કૃત્રિમ ‘મેટ્રુડ’ સ્થાપિત કર્યું અને ત્યાં તેણે નિવાસ કર્યો.

માત્ર તમેજ સાહસિકતાથી તબવાર લઇને મારાપર આક્રમણ કર્યું છે હવે હું તમને જે હમણા કહ્યું છે તે લક્ષપૂર્વક ધ્યાન કરો હું સંવત ૧૫૪૨મા દર્શન દર્શક સમસ્ત ભારતવર્ષ મરુભૂમિ બની જશે તમે પ્રથમથીજ ધ્યાનથી સંત્રાહ કરવા માડાને અને બ્યારે દુર્લિક્ષ પડે ત્યારે તે લોકોને આપણે તમારું ધ્યાન કદિ પણ સમાપ્ત થશે નહિ ” આમ કહીને કાળ તરફથી અતર્ધાન થઇ ગયો રાવ ભાડાએ શીઘ્ર કાળની આગામી સાર કરવા માડા પુરે તેમણે આસપાસના સર્વ રાજ્યોમાંથી ધ્યાન સંત્રાહિત કરી લીધું એમ કગતા કરતા એક વર્ષ વ્યતીત થઇ ગયું બીજા વર્ષે વરસાદ થયો નહિ શીઘ્ર સમસ્ત ભારતવર્ષમા મહાભય કર દુર્લિક્ષે આવેને દર્શન દીધું રાવ ભાડાએ પ્રથમથી ધર્મ, યોગ્યા વગેરે જે અનાજ એકત્રિત કર્યું હતું તે તેઓ સુલુક્ષિત લોકોને આપવા લાગ્યા અને ભારતવર્ષના દૂર દૂરના લાગમા વસતા રાજ્યોએ પણ રાવ ભાડાની પાસે ધ્યાનથી સહાય માગી ગયું ભાડાએ તેમની એ કામના પરિપૂર્ણ કરવામા કિ મિત્ત પણ વિલંબ કર્યો નહિ જે કે આ મહાભય કર દુર્લિક્ષના સમયમા ભારતના ઘણા દેશોના પુષ્કળ માણસો મરણ પામ્યા, પરંતુ ખૂદીના સર્વ શ્રેણીના મનુષ્યો રાજ્યની સહાયથી દુર્લિક્ષના પ્રબળ કાપમાંથી પોતાની રક્ષા કરવાને સમર્થ થયા રાવ ભાડાના અમરણાર્થે આજે પણ દીનદરિદ્રી લોકોને ધ્યાન વહે ચલામા આવે છે અને તે ‘લગરક ગુધરી’ કહેવાય છે

જે કે રાવ ભાડા પરમદયાશીલ, પરીપકારી અને પુણ્યવાન રાજા હતા, પરંતુ વિધાતાએ તેમના ભાગમા અતસ-મયે અત્યંત કુ બોગવવાનું લખ્યું હતું રાવ ભાડાના એ કનિષ્ઠ બ્રાતાઓ સમરસિંહ અને અમરસિંહ સુસન માનધર્મનું અવન બન કરી દિલ્હી શરના પરમ પ્રેમપાત્ર બની ગયા હતા તેઓ દિલ્હીના સમ્રાટની સહાયથી ખૂદી-ગભ્ય છતી લેવાને તૈયાર થયા રાવ ભાડા પ્રબળ પરાક્રમી અને મહાબળવાન હતા, પરંતુ મમ્રાટની સેના મૌની અને શિક્ષિત હતી, તેથી તેમનું કાષ્ઠપણ આવી ચડ્યું નહિ સમરસિંહ અને અમરસિંહે ખૂદીરાજ્ય પર પોતાનો અધિકાર શીઘ્ર સ્થાપિત કરી દીધો ઉક્ત ઉભય યવનધર્મીઓ બી બ્રાતાઓના હાથમા ખૂદી જઈ પડતા રાવ ભાડાએ માતોદા નામના સ્થાનમા જન્મપર્વતશિખરપરથી નીચે પડી પ્રાણત્યાગ કર્યો તેમણે એક દર એકવીસવર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું ઉક્ત સમરસિંહ અને અમરસિંહે યવન બની સમરક દી અને અમરક-દી નામ ધારણ કર્યા હતા અને એ નામથી તેમણે ખૂદી પર એક દર અગીઆર વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું હતું

રાવ ભાડા પોતાની પાછળ બે પુત્રો મૂળી ગયા એકનું નામ નારાયણદાસ હતું અને બીજાનું નામ નરવદ હતું નરવદ અને માતોદા ગામનો અધીશ્વર થયો નારાયણદાસ પણ આજ ગામમા રહેતા હતા તેઓ બ્યારે યોગ્ય ઉમરના થયા ત્યારે તેમના વીર હૃદયમા પોતાના પિતૃરાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાની પ્રબળ કામના ઉત્પન્ન થઇ. નારાયણદાસે શીઘ્ર પરાદેશના સમસ્ત હાડાવોકોને એકત્રિત કરીને તેમને કહ્યું-“તમે પ્રતિજ્ઞા કરો કે કા તો અમે ખૂદી પર અધિકાર સ્થાપિત કરીશું કે કા તો રણભૂમિ-મા પ્રાણત્યાગ કરીશું ” સમસ્ત હાડાવીરોએ નારાયણદાસના ઉક્ત વચ્ચેનાં ચાન આપ્યું અને તેમના કહેવા પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરવામા કિ મિત્ત પણ વિલંબ કર્યો નહિ અદ્ય સમયમા નારાયણદાસે પોતાના યવનકાકાઓને કહેવાથી મોકલ્યું કે-“હું આપની મુલાકાત કરી આપના ચરણોને વૃદ્ધ કરવાની અભિલાષા ગણુ છું ” ઉક્ત યવન ખૂદીપતિઓએ ધાર્યું કે નારાયણદાસ અશિક્ષિત છે, તે ગામડા-મા રહીને ઉછર્યો છે, માટે તેના તરફથી ષાઈ પણ અનિષ્ટ થવાની સંભાવના નથી આવેા વિચાર કરી તેમણે નારાયણદાસને ખૂદીના દરબારમા આવવાની પરવાનગી આપી

ઉભય વિધર્મી કાકાઓની પરવાનગી મળતા નારાયણદાસ ઘણા થોડા પરંતુ પરમ વિશ્વાસુ અને મહાબળવાન શસ્ત્રધારી જુન્યરોને પોતાની સાથે લઇ ખૂદીનગરમા આવી પહોંચ્યા તેમણે પોતાના સેવકોને ગ્રામ રાખી એકવાજ મહાભય તરફ પ્રયાણ કર્યું નારાયણદાસના ઉક્ત ઉભય કાકાઓ વિપત્તિની લેશ પણ આશ કાવિના રાજાહીન દશામા એક ઝોરડામા બેઠા હતા નારાયણદાસના હાથમા સમશૈર હતી અને તેમના હૃદયમા વૈરાગિ અત્યંત ભય કર રીતે પ્રબળિત થઇ રહેા હતા તેમના ક્રોધથી આસ્ત્ર બનેલા નેત્રો જોઇ તેમના ઉક્ત ઉભય કાકાઓ પોતાના પ્રાણ અચાવવાને માટે અતિ શીઘ્રતાથી સુરગના માર્ગ તરફ દોડ્યા; પરંતુ નારાયણદાસે તેમનો ઉદ્દેશ જાણી લઇ ક્રોધિત સિંહની પેડે જનાગ મારી તેમની પૂઠ પકડી પ્રથમ તેમણે પોતાના અગ્નિ કારથી પોતાના

કાકા સમરસિંહને પૃથ્વીપર તોડી પાડ્યો. પછી તરતજ તેમણે અમરસિંહનો ખીછો પકડ્યો. હજી અમરસિંહ બીજા ઝોરડામાં જઈ શક્યો નહોતો, એવામાં નારાયણદાસે પોતાના તીક્ષ્ણ ભાવાવતી તેના શરીરને વીધી નાખ્યું. પછી તરતજ વીર નારાયણદાસે પોતાના ખડ્ગવતી તે ઉભય કુટ્ટ પુરોના મરતક કાપી નાખ્યા અને રુધિરથી બીજાને તે ગરતકો તેમણે દેવીના મંદિરમાં લઈ જઈ તેને ચગવ્યા, પછી તેમણે જયધોષ કરી ચોકમાં ઉભેલા પોતાના અનુચરોને બોલાવી લીધા. તેમણે પોતાના સ્વામીની તરફથી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાની સાથેજ નામ તનવાર હાથમાં ગ્રહણ કરી પવનોનો સહાર કરવા માંડ્યો. આ સમયે ખૂદીમાં વસતા સમસ્ત હાડકાઓ વીર નારાયણદાસની સાથે મળી ગયા અને તેમણે તે શહેરમાંના સર્વ પવનોનો નાશ કરી તેમના રાજ તિરસ્કારપૂર્વક નગર બહાર ફેંકી દીધા. રાત્ર નારાયણદાસે આ પ્રકારે અતુલ વીરતાસંહિત પવનોનો સહાર કરી પોતાના પિતાની રાજધાનીપર પુનઃ અધિકાર ગ્રાપ્ત પિત કથો મહાલયના ઝોરડામાં રાત્ર નારાયણદાસે યુદ્ધ વખતે પોતાની સમશેરનો જે આઘાત કથો તે પરથરપર તૂટી પડ્યો હતો તે રુધિરથી બીજાનેના પરથરની પૂળ હજીપણુ દરવર્ષે દશોરાના નહેવારપર કરવામાં આવે છે.

નારાયણદાસ એક વિરાટકાય મહાબળવાન વીરપુરુષ હતા. પ્રાચીન રાજપૂતવંશિમાના ધણા ભય કેને કહે છે તે બળુતાજ નહોતા. નારાયણદાસ પણ તેવા વીરોપદેશી એક હતા. તેઓ સદા એમ કહેતા કે - "હું મોટો છું, વિપત્તિ છોડી (નાની) છે." અને તેમણે પોતાની યુવાવસ્થાથી મૃત્યુપર્યંત જે અસીમ સામક્ષી પોતાનું બનવિક્રમ પ્રકાશિત કર્યું હતું, તેદારા તેમનું આ ગર્વપૂર્ણ વાક્ય સત્ય દરે છે, પરંતુ અત્યંત શોકની વાત છે કે તેઓ અસીમ સાદસિક વીરપુરુષ હોવા છતાં પણ અશીષનું અતિ સેવન કરતા હોવાથી તેઓ કદિ કદિ પોતાના સદૃશ્યોનો સાથે પ્રકાશ પાડી શકતા ન હોતા. તેમના આ ભયકર વ્યસનને લીધે તેમનાથી કોઈ કોઈ સમયે અત્યંત ખોટા કામો થઈ જતા હતા. નારાયણદાસના સમયમાં સમસ્ત રાજસ્થાનમાં અશીષનો પ્રચાર અતિ પ્રબળ થઈ ગયો હતો. સાધારણ રાજપૂતો પણ એક પૈસાનું અશીષુ નિત્ય ખાતા હતા. અનબ્યાસી જે તે સમયે એક પૈસાનું અશીષુ ખાતો તો તેના પ્રાણ જતા, પરંતુ નારાયણદાસ એક ટકે સાત પૈસાનું અશીષુ ખાઈ જતા હતા. આથી તેમનાદારા અનેક અપ્રીતિદાયક કામો થઈ જતા હતા. તેમના આવા ખરાબ કામોવિષે ખૂદીમાં અઘાધિ અનેક જનકૃતિઓ પ્રચલિત છે.

નારાયણદાસના સમયમાં ચિતોડના સિંહાસનપર રાણા રાવમદન વિરાજતા હતા. એક સમયે માતૃ દેશના પહાણોએ ચિતોડના રાણા રાવમદનપર આક્રમણ કરી કિશાને ઘેરી શીધા. પૂર્વસંધિયનું સાર ચિતોડપતિએ નારાયણદાસને સેનાસંહિત આવી સહાય કરવાને કહેવરાવ્યું. આ સંદેશો સાંભળી વીર નારાયણદાસે પોતાના હાકાવીરોમાંથી ૫૦૦ જણને સુદી કાઢ્યા અને તેમને સાથે લઈને તેમણે ચિતોડતરફ કૂચ કરી તેમણે ખૂદીથી ચાલી માર્ગમાં એક વૃક્ષની નીચે વિશ્રામ કર્યો અને તેઓ નિત્ય નિયમાનુસાર અશીષનું સેવન કરી ને. યી ચી સૂઈ ગયા. આ સમયે મક્ષિકા તેમના મુખપર આવીને બેઠી અને તેમાંની કેટલીક તેમના મુખમાં પ્રવેશવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. એવામાં એક ધામીના સ્ત્રી દુવાપર જલ ભરવાને જતી હતી તે વૃક્ષની નીચે આવીને બેઠી રહી તેણે નારાયણદાસને આવી દશામાં સ્તેષા જોઈ તેમના સેવકોને પૂછ્યું કે - "આ કેણુ છે?" ઉત્તર મળ્યો કે - "એઓ ખૂદીના મહા રાવ છે અને હાલમાં ચિતોડપતિને સહાય કરવાને જાય છે." આ ઉત્તર સાંભળી ઉક્ત રમણી બોલી - "અસોસ" શુ મહારાણાને બીજા કેાઈની સહાય નહિ મળી કે આ અશીષીની સહાય મળી?" એમ કહેવાય છે કે અશીષનું સેવન કરનારા માણસો ને. યી ચી રાજે છે, પરંતુ તેઓ આસપાસ ચતી વાત સારી રીતે સાંભળે છે. મહારાવ નારાયણદાસે ઉક્ત સ્ત્રીના વચનો સાંભળી એકદમ પોતાની તરફ દૂર કરી અને તેઓ પોતાની શય્યામાંથી ઉભા થઈ ગંબીર સ્વરથી બોલ્યા - "તું શ કહે છે?" નારાયણદાસની મૂર્તિ આ સમયે અત્યંત ભયકર બની ગઈ હતી. તેમની આખમાંથી આગે ઝરતો હતો. તેમને કાળસમાન ભયકર બની ગયેલા જોઈ તે સ્ત્રી અત્યંત ભયભીત થઈ અને મહારાવની હાથ મારવા લાગી. નારાયણદાસે કહ્યું કે - "જરાપણુ ભય રાખીશ નહિ તું જે કહેતી

૧ કનૈસ દ્વાર લખે છે કે - "ખૂદીના બૂના મહાલયના દાદરમાં આ પરથર ચડેતો માત્ર તેમાં આવેતો હતો."

હતી તે પુનઃ કહે " અતે તેમણે તે સ્ત્રીના ગળામા એક કમ્બિ પોહડ વાળીને અનકારની પેઠે પહેરાવી દીધી તે લોહડના ઉભય છેડા મળી ગયા અને તે હારની પેઠે તે સ્ત્રીના ગળામા શોભવા લાગ્યો પછી તે વીરશ્રેષ્ઠે તેને કહ્યું ' હું ત્યાસુધી રાણાને સહાય કરીને પાછો આવું નહિ ત્યાસુધી તું આ લોહડને અનકાર પહેરી રાખજે જો કોઇ યવનવીર આ હાર તારા ગળામાથી કાઢે તો અવશ્ય કઢાવી લેજે ' વાસ્તવમા તે ધાયણુના ગળામાથી ઉકત લોહડ કાઢી શકે એવો માણસ નારાયણદાસસિવાય કોઈ પણ નહોતો

પદાણુએ ચિતોડને ચોતરફથી એવી રીતે ઘેરી લીધું હતું કે તેમાથી એક પણ પ્રાણી બહાર નીકળી શકે એમ નહોતું જૂદીના રાવ નારાયણદાસે પારના પર્વતમય પ્રદેશમાથી બહાર આવી પોતાના પાચસે વીરોત્સહિત રાત્રિના સમયે એકદમ પદાણુની ગવણીપર ગયો માર્યો અને શત્રુઓનો સહાર કરતા કરતા સેનાપતિના શિબિરમા પ્રવેશ કર્યો તેમની વિરાટમૂર્તિ અને હાડસૈનિકોની લચકર મુદ્રા જોઈ પદાણુ અત્યત ભયભીત થયા અને ગવણી છોડી ચોતરફ પલાયન કરવા લાગ્યા વીર નારાયણદાસ અને તેમના હાથનીચેના હાડાનીરોએ પદાણુનો સહાર કરવામા જરાપણ ત્રુટિ રાખી નહિ પદાણુ નાસવા લાગ્યા, એટલે જૂદીની સેનાનુ નગાર વાગવા નાચું હાડાઓના જયધોપથી મર્વ દિશાઓ ગાજ રહી ચિતોડના રાણા રામમલને બીજે દિવસે પ્રાત કાળમા પોતાના કિલ્લાની દિવાન પરથી જોયું તો તેમને સમસ્ત પદાણુ નાસતા અને રાવ નારાયણદાસ ચિતોડમા દ્વાર તરફ આવતા જણાયા મહારાણા રામમલે પરમ આનંદિત થઈ ચિતોડની બહાર નીકળી નારાયણદાસનું પરમ આદરપૂર્વક સ્વગત કર્યું સકન રાજપૂતોએ જય જય શબ્દસહિત ચિતોડમા પ્રવેશ કર્યો જૂદીના અધીશ્વર નારાયણદાસે કેવલ પાચસે હાડાવીરોની સહાયથી પદાણુને ટાકી કાઢ્યા, તેથી રાણાના સિંસોદીઆ વીરસામ તો પ્રકટ રીતે તેમની વીરતાની પરમ પ્રશંસા કરવા લાગ્યા સ્ત્રીધ મહાનયમા નારાયણ દાસના સન્માનને માટે એક મોગી સલાહરવામા આવી આ સલાહમા મેવાડના સમસ્ત સામ તોએ હાજરી આપી જૂદીના મહારાવને સન્માન આપ્યું જે મહાવીરની સહાયથી ચિતોડની રક્ષા થઈ હતી તેના સુખનું દર્શન કરવાને માટે રાણાના રણુવાસની સ્ત્રીઓ પડદામાથી જોવા લાગી જે કે નારાયણદાસ અધીણું અતિ સેવન કરતા હતા અને તે માટે તેમણે અતિ પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી, તેપણુ તેમની મૂર્તિ યથાર્થ ભીમસન્માન હતી તેમને જોઈ રાણાની ભત્રીજાએ તેમની સાથે લગ્ન કરવાની પોતાની ઇચ્છા સખીઓની આગળ પ્રદર્શિત કરી બીજે દિવસે આ સમાચાર રાણાના કાને પહોંચ્યા આથી રાવ નારાયણદાસના ઉપકારનો અલ્લેખ વાળવાને માટે તેમણે પોતાની ભત્રીજા તેમના કરકમનમા અર્પણુ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો જૂદીના રાવ નારાયણદાસ પણ રાણાના ધરની કન્યા પ્રાપ્ત કરવામા મહાસન્માન સમજી તે કન્યા મહણુ કરવાને સમ્મત થયા મોગી ધામધૂમસહિત તેમનો વિવાહ કરવામા આવ્યો નવવિવાહતા વધુ સાથે તેઓ જોરવપૂર્વક જૂદીમા આવ્યા આવ્યા એવી વાત પ્રસિદ્ધ છે કે તેઓ દિવસાનુ દિવસ અધિકાધિક અધીણું સેવન કરવા લાગ્યા અને નિશાના ઘેનમા તેમણે એક દિવસ રાત્રિના સમયે મેવાડની રાજકુમારીનું અગ ક્ષતવિક્ષત કરી તેનું અનુપમ સૌદર્ભ નષ્ટ કરી નાખ્યું બીજે દિવસે પ્રાત કાળમા જ્યારે તેઓ શુદ્ધિમા આવ્યા, ત્યારે રાણીએ જરા પણ તિરસ્કાર કિવા દુખ પ્રદર્શિત કર્યું નહિ આથી તેમને એટલી બધી લાજણી થઈ આવી કે તેમણે પોતાની જાતને સહજશ ધિક્કાર આપ્યો અને જે પાત્રમા અધીણું હતું, તે પાત્ર ઉકત રાણીના હાથમા આપી તેઓ બોલ્યા - ' હવે હું કદિપણુ આ પ્રકારે અધિક અધીણું સેવન કરીશ નહિ તેમજ કદિપણુ આવું જોડું કામ કરીશ નહિ " તેજસ્વી વીર નારાયણદાસે પોતાના પિતાના રાજ્યનો વિરતાર ધણું વધાર્યો તેમણે દેશમા શાંતિ સ્થાપન કરી બત્રીસ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું અને ત્યાર પછી તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા

નારાયણદાસનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેમના એકના એક પુત્ર સૂર્યમલ્લ સવત ૧૫૬૦ (૧૭ સં ૧૫૩૪) મા જૂદીના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા કવિ કર્ણદાન જણાવે છે કે સૂર્યમલ્લ પણ પોતાના પિતાની પેઠે દૃઢ, બલિષ્ઠ અને અસીમ સાહસિક પુરુષ હતા વળી તેઓ લખે છે કે સૂર્યમલ્લના

બાહુ મહાવીર રામચંદ્ર અને પૃથ્વીરાજની પેઠે જન્માપર્ણ ત લાખા હતા.

સૂર્યમંદન રાજસિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા તત્પશ્ચાત્ તેમને મેવાડના રાણાના વશની સાથે પુનઃ એકવાર વૈવાહિક સંબંધ થયો. તેમણે પોતાની સૂળબાઈ નામની લગિની ચિતોડના મહારાણા રત્નસિંહને અર્પણ કરી અને રાણા રત્નસિંહે પોતાની લગિની રાવ સૂર્યમંદનના કરકમવમા સંમર્પણ કરી. આવી કૃત્ય યજ્ઞ થવાથી મેવાડના મહારાણાની સાથે તેમને દૃઢ સગપણ સ્થાપિત થયું. પરંતુ અત્યંત દુઃખની વાત છે કે આ સગપણ અતિ મહાસત્રતામા પરિણામ પામ્યું. રાવ સૂર્યમંદન પોતાના પિતાની પેઠે મોટા અરીણી હતા એક સમયે તેઓ ચિતોડમા જઈ રાજસભામા પુષ્કળ અરીણી સેવન કરી આખા મીઝીને બેસાડતા, એવામા મેવાડના પૂર્વભાગમાના એક સામંતે તેમને અચેત ધારી મસ્કરીમા તેમના કાનમા એક આગળી મારી આગળી વાગતાની સાથેજ સૂર્યમંદને પોતાના ઉભય નેત્રા બોલ્યા અને ક્રોધિત સિંહની પેઠે ઉઠી પોતાની તન્વારના એકજ આધાતથી ઉક્ત સામંત ના બે ટુકડા કરી નાખ્યા આથી ઉક્ત સામંતના પુત્રના હૃદયમા પ્રબલ વૈરાગિ પ્રદીપ્ત થઈ ઉઠ્યો, પરંતુ સૂર્યમંદન અત્યંત બળવાન વીર હતા તેમજ મહારાણાના નિકટના સગા હતા, તેથી તે કોઈ પણ પ્રકારે તેમના પર વૈર લેવાનું સાહસ કરી શક્યો નહિ, પરંતુ તેના હૃદયમા વૈરાગિ ગ્રામ રીતે બળવા લાગ્યો. તેણે સૈન્યી પહેના રાણા રત્નસિંહને મળી સૂર્યમંદન વિદેશી અને વિભત્તીય છે, એમ કહી તેમને ઉદ્દેશવાને પ્રયત્ન કર્યો. વળી તેણે તેમને જણાવ્યું કે - "સૂર્યમંદન રણવાસમા ગયા હતાં તે તેમની લગિની સૂળબાઈને મળવા ગયા નહોતા, પરંતુ તેમના હૃદયમા કોઈ બીજો ઉદ્દેશ હતો." નિમ્નલિખિત ઘટનાથી રાણા રત્નસિંહના હૃદયમા ઉપરેક્ત વાત સતતરિકે અંકિત થઈ ગઈ.

સુદરી સૂળબાઈએ પોતાના સ્વામી અને ભાતાને બોજન કરાવવાને માટે નાના પ્રકારની વાનીઓ બનાવી અને તેમને રણવાસમા બોનાવ્યા. રાણા રત્નસિંહ અને સૂર્યમંદન બોજન કરવાને માટે રણવાસમા ગયા. સૂળબાઈએ તેમને બોજન પીરસ્યું અને તે સ્વયં વીજણાવતી બોજનપરથી મક્ષિકા ઉડાવવા લાગી. રાજપૂતઓ પતિના કુલ કરતા પિતાના કુનના ગૌરવની રક્ષા કરવાને માટે વિશેષ પ્રયત્ન કરે છે. પિતાના કુનની જો કોઈ નિંદા કરે તો તે કિંચિત્ પણ સહન કરી શકતી નથી. આ કારણથી અનાદિથી રાજસ્થાનમા અનેક અનિષ્ટ થતા આવ્યા છે. જ્યારે રાવ અને રાણા એ ઉભય બોજન કરાને ઉઠ્યા ત્યારે સૂળબાઈએ વ્યગ્રમા કહ્યું કે 'મારા ભાતાએ સિંહની પેઠે બોજન કર્યું છે, પરંતુ મારા સ્વામીએ તો તેની સાથે બાલકની પેઠે રમત કરી છે.' આ વચન સાંભળી રાણા રત્નસિંહ પોતાના મનમા અત્યંત ક્રોધિત થયા. તેમણે ધાર્યું કે મારું અપમાન કરવાને માટેજ સૂળબાઈ અને રાવ સૂર્યમંદને આ તાગડો રચ્યો છે. આથી તેઓ આ અપમાનનું વૈર લેવાને ઉત્તેજિત થયા, પરંતુ અતિથિનું અપમાન વા નાશ કરવો એ રાજપૂતો મહાકનકદાયક માને છે. તેથી રાણાએ તાકાળ વૈર લીધું નહિ. થોડા દિવસમા આજ કારણથી સૂળબાઈ અકાનમૃત્યુવશ થઈ અને રાવ સૂર્યમંદન પણ માર્યા ગયા, તેમજ આજ ધનના પ્રતિક્ષણ તરિકે રાણા રત્નસિંહના પણ પ્રાણ ગયા.

રાવ સૂર્યમંદન ચિતોડથી વિદાય લઈ ખૂદી જવાને તૈયાર થયા, ત્યારે રત્નસિંહે તેમને જણાવ્યું કે - "આગામી વસંતઋતુમા કાશ્યુનેત્સવના સમયમા અમે ખૂદીના વનમા શિકાર બેનવાને આવીશું." આ શબ્દો સાંભળી રાવ સૂર્યમંદન પરમ આનંદિત થયા અને તેમણે રાણા રત્નસિંહને જરૂર આવવાને આ મહાકર્યો થોડા દિવસમા કાશ્યુનેત્સવ આવી પહોંચ્યો. એટલે રાણા રત્નસિંહ પોતાની સેના અને સામંતોની સાથે પહોંચના માર્ગદારા ખૂદી તરફ ચાલ્યા. યજ્ઞન નદીના પશ્ચિમ તટ પર નદતા નામના સ્થાનના ગહન વનમા મુગ્યા બેનવી એવો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો. આ વનમા અગણિત પશુઓ હતાં. તેમા સિંહથી લઈને સાધારણ સસંધા સુધીના સર્વ પ્રકારના પશુઓ વસતા હતા. રાણા રત્નસિંહ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા.

૧ આ પ્રકારના લાખા બાહુવાળા માણસોને આનનુબાહુ કહેવામા આવે છે.

૨ આ વાત અસત્યતત્ત્વ સાચ છે. રાણા રામમલ્લની બનીછ નાસણલુદસની સાથે પરાજી હતી. માટે નાસણલુદસની પુત્રી સૂળબાઈના વિવાહ રાણા રત્નસિંહ સાથે થવા અનુચિત છે. વળી રાણા રત્નસિંહ પોતાની લગિની સૂર્યમલ્લની સાથે પરણાવે એ પણ દિદુશસ અને રાજપૂતમથાની વિરુદ્ધ છે. આમા અવરૂપ કવિઓની કાંઈ બલ છે, અથવા કનંદ દાંડ વિદેશી હોવાથી આ વાત બરાબર સમજી શક્યા નથી.

એટલે જૂદીના અધીશ્વર રાવ સૂર્યમલ્લ પણુ પોતાની સેનાસહિત તેમને આવી મળ્યા. પછી તરત ઉક્ત ઉભય મહારાજાઓ મોતપોતાની સેના સાથે મૃગયા ખેલવાને બહાર પડ્યા. સેના બે ભાગોમાં વિભક્ત થઈ ભયંકર સિંહનાદ કરી આગળ ચાલવા લાગી. તેમનો ભયંકર શબ્દ સાંભળી સિંહ, વ્યાધ્ર, ચિત્તા, અનેક જાતિના મૃગ, સુંગવ, કેલ્લાં, સસલાં વગેરે સર્વ પશુઓ વ્યાકુલ થઈ ચોતરફ નાસવા લાગ્યાં. આ વખતે રાજપૂતોનાં અંગમાં આનંદ સમાતો નહોતો.

આ ધીર જંગલમાં દુષ્ટ રાણા રત્નસિંહે પોતાનો વૈરાગિ શાંત કરવાની ચેષ્ટા કરી. ઉભયની સેના વનપશુઓને નસાડવાને પ્રવૃત્ત થઈ હતી અને ઉભય રાજાઓ વનના બીજા ભાગમાં એવા સ્થાનપર ઉભા હતા કે નાસતાં પશુઓ તેમની સન્મુખ થઇને જ નીકળી શકે. તે ઉભય રાજાઓની સાથે આ સમયે કેવળ બન્નેએ ચચ્ચાર સેવકોજ હતા. પાંદકોના સ્મરણમાં આ વાત હશે જ કે મેવાડના પૂર્વભાગમાંના એક સામંતે જૂદીના રાવના કાનસાથે અડપણું કર્યું હતું, તેથી રાવે તેના બે ખંડ કરી નાખ્યા હતા અને આથી તેના પુત્રે પોતાના મનમાં વૈર લેવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. આ સમયે તે સામંતને પુત્ર પણુ રાણા રત્નસિંહની પાસે હાજર હતો. રાણા રત્નસિંહે તેને બોલાવીને કહ્યું કે:—“હવે સંધિ આવી છે. વરાહનો શિકાર કરો.” થોડીવાર પછી ઉક્ત સામંતે ધનુષ્ય ખેંચી તીરવેગથી રાવ સૂર્યમલ્લની તરફ બાણ ફેંક્યું; પરંતુ તીવ્ર દૃષ્ટિધરાવનાર રાવે સામેથી બાણ આવતું જોઈ સ્વયં બાણ છોડી તેને વ્યર્થ કરી નાખ્યું. તેમણે એમ ધાર્યું નહોતું કે રાણા અને ઉક્ત સામંતે મારાપર વૈર લેવાને માટે પ્રયત્ન રચ્યો છે. પ્રથમ બાણ વ્યર્થ થયેલું જોઈ રાણાના ધાવલાઈએ સૂર્યમલ્લની તરફ બીજું બાણ છોડ્યું. હવે રાવ સૂર્યમલ્લ શુદ્ધમાં આવ્યા. તેમને હવે સમજાયું કે મારા પ્રાણનો નાશ કરવાને માટે પ્રયત્નજનને વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. રાવ સૂર્યમલ્લે આ બીજા બાણને વ્યર્થ કર્યું ન કર્યું એટલામાં દુષ્ટ રાણા રત્નસિંહે પોતાના ધોડાને શીઘ્રતાથી હાંકી રાવને પોતાના અડગના આધાતથી પૃથ્વીપર તોડી પાડ્યા. રાવ ધણી ધાયલ થયા, તોપણ તેમણે તરત ઉડીને પોતાના ધાવપર પાટો બાંધ્યો. સારી રીતે વૈર લેવાઈ ગયું છે, એમ ધારી રાણા રત્નસિંહ તત્કાળ તે સ્થાન છોડી જવાને ઉચ્ચુકત થયા. ત્યારે રાવ સૂર્યમલ્લ તે અવસ્થામાં સિંહનાદ કરી બોલ્યા:—“નાસો છો કેમ ? નિશ્ચયપૂર્વક જાણી લો કે હવે મેવાડના પતનનો સમય નિકટ આવી પહોંચ્યો છે.” રાણાએ આ શબ્દોપર કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ; પરંતુ તેમણે પોતાનો ધોડો શીઘ્રતાથી હાંક્યો; પણ ઉક્ત સામંતે તેમની પાછળ પાછળ જઈ કહ્યું કે:—“હજી કામ સમાપ્ત થયું નથી. રાવ સૂર્યમલ્લ અઘણિ જીવંત છે.” આ શબ્દો સાંભળી કદપુરુષ રત્નસિંહે પોતાનો ધોડો ફેરવ્યો અને તેને રાવ સૂર્યમલ્લની તરફ ફેંક્યો. રાણાએ તેમની પાસે જઈ તેમના પ્રાણ લેવાને માટે જ્યાં બીજવાર ખડ્ગ ઉઠાવ્યું કે તરતજ રાવ સૂર્યમલ્લે ક્રોધિત થયેલા સિંહની પેઠે અતિમ બલની સાથે ઉડી રાણાને પાછો લાગ પકડી લીધો અને તેમને અતિ વેગથી ધોડાપરથી પૃથ્વીપર ખેંચી પાડ્યા. બધીવાર સુધી ઉભયવીરોની વચ્ચે કુસ્તી ચાલી. અંતે તેજસ્વીવીર સૂર્યમલ્લે રાણારત્નસિંહના વક્ષસ્થલ-પર ચઢી બેસી એક હાથવતી તેમનું ગળું પકડ્યું અને બીજા હાથથી પોતાની તલવાર ખેંચી. જુઓ તેમણે કેવો બદ્ધો લીધો ! ધાયલ થયેલા વીર સૂર્યમલ્લે તેમની હત્યા કરવાની અભિલાષા ધરાવનાર રાણા રત્નસિંહના હૃદયમાં તરત પોતાની તીવ્ર ધારવાળી તલવાર ધોંચી દીધી. રાણાના પ્રાણ તત્કા-લ નીકળી ગયા. વીર સૂર્યમલ્લ પણુ સંપૂર્ણ રીતે વૈર લઈ પોતાના સત્રુના શબપર પડી શીઘ્ર સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા.

આ હૃદયભેદક અને અત્યંત શોચનીય સમાચાર શીઘ્ર જૂદીનગરના રજવાસમાં પહોંચી ગયા. વીરબ્રેહ્મ રાવ સૂર્યમલ્લની માતા પોતાના પુત્રના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી વીરમાતાની પેઠે બોલી:—“શું સૂર્ય અસ્ત થઈ ગયો છે ? શું તે એકલો જ મૃત્યુ પામ્યો છે ? ના, એમ કદિપણુ બનવાનો સંભવ નથી. તે કાંઈ શત્રુના પ્રાણ લઇને જ આ સંસારમાંથી વિદાય થયો હશે.” રાણી વીરમાતાની પેઠે જ્યારે આ વચનો બોલતી હતી, ત્યારે તેના અંગાંધ માનસને હ ઉજળા આવ્યો અને તેનાં ઉભય સ્તનોમાંથી દૂધ નીકળી પ્રયત્ન વેગથી પૃથ્વીને પ્લાવિત કરવા લાગ્યું.

રાણી પોતાના એકના એક પુત્રના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી રબેને તે સત્રુનો સંહાર કર્યા વિના મરણ પામ્યો હોય અને એ રીતે તેણે પોતાના કુળને કલંકિત કર્યું હોય એવા ભયથી તે પોતાના રા. ૩૫

મનમાં અત્યંત દુઃખિત થઈ રહી હતી, એવામાં એક મનુષ્યે રણવામમાં જઈ પૂઠા રાણીને નિવેદન કર્યું કે રાવ સૂર્યમનને પોતાના શત્રુ રાણા રત્નસિંહના પ્રાણનો નાશ કરીને બંદી લીધો છે આ રાણેા સાલળતાવેતજ વૃદ્ધગણીનું હૃદય આનંદથી ઉલસાઈ ગયું આ પ સમય પછી ચિતોડ અને જૂદીના રાજ્યમાં ખીજ એ સૌચનીય ધર્મના બની રાવ સૂર્યમન અને રાણા રત્નસિંહની ગણી એએ પોતાના પતિના શ્રુતશરીરની સાથે પ્રભવલિત ચિતામાં પ્રવેશ કર્યો જૂદીના મહારાવ અને ચિતોડના મહારાણા જે સ્થાનપર માર્યા ગયા હતા તે સ્થાનપર ઉલ્લસતા સમાધિમંદિર બંધાવવામાં આવ્યા, અને સુગંધાધનુ સમાધિમંદિર નિકટના એક પર્વતશ્રેણ ઉપર સ્થાપિત થયું આ સ્થાન પરમ સમર્થીય છે એ અને હિંમત સમાધિમંદિર હિંમત સૌચનીય ધર્મનાનું શૌકમય સમગ્ધુ નિશ્ચત કરે છે

તેજસ્વીવીર સૂર્યમનનું મરણ થયા પછી તેમનો પુત્ર સુરતાનસિંહ સવત ૧૫૬૧ (૧૦ સ ૧૫૩૫) માં જૂદીના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયો એવાની શકતાવતશાખાના આદ્યપુરુષ શકતસિંહની એક કન્યાની સાથે સુરતાનસિંહનો વિવાહ થયો હતો આ સમયે જૂદીરાજ્યમાં તાત્રિક શેવેનો ભયાનક પ્રાદુર્ભાવ હતો પુષ્કળ રાજપૂતો આ તાત્રિકની સાથે ભેગાપ રણદેવ કાશ્મીરવની ઉપાસના કરતા હતા તાત્રિક અનુષ્ઠાનો મહાભયદાયક અને બધર હતા અને તાત્રિકનેકો પોતાના ઇષ્ટદેવને પ્રસન્ન કરવાને માટે નરબલિ પણ આપતા હતા આથી જનસમાજ તેમને સાક્ષાત્ પિશાચ ગણી તેમનાથી ભય પામતો હતો રાવ સુરતાનસિંહ પોતે પણ તાત્રિક દનમાં ભેગાપ ગયો અને તેણે કાશ્મીરવના મંદિરમાં પોતાની પ્રજાનું બલિદાન આપવા માડ્યું આથી સર્વ સામંતો અને પ્રજાજનો તેનાપર અત્યંત અપ્રસન્ન થયા અને સવેએ સપ કરી શીધ તેને રાજસહાન્યથી મથત કરી દીધો સુરતાનસિંહને ચબલનદીના તટપર માત્ર એ નાનું ગામકુ રહેવાને માટે મળ્યું તેણે આ ગામનું નામ સુરતાનપુર રાખ્યું રાવ સુરતાનસિંહને પુત્ર નહોતો તેથી જૂદીના સામંતોએ માહોમાહે ગસનત મરી ગત મહારાવ બાહાના દિતીયપુત્ર નગ્ધુધના બ્યેષ્ઠપુત્ર અર્જુનસિંહને માતોદા થી બેનાવી તેમને રાજસિંહાસનપર અભિષેક કરી દીધા

રાવ અર્જુનસિંહ જૂદીના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થઈ નિયમપૂર્વક રાજ્યપાનન કરવા લાગ્યા હાડા જાતિના પૂર્વરાજાઓની પેઠે રાવ અર્જુનસિંહ પણ મહાબળશાળી અને અસીમ સાહસકે વીરહતા ભારતવાસીઓ સાધારણ રીતે કુટુંબવૈર દરિ બૂનતા નથી યુગોના યુગોમુધી કુટુંબવૈર વશપરેશા આવ્યા કરે છે, પરંતુ રાવ અર્જુનસિંહ કુટુંબવૈર સર્વથા ભૂરી ગયા પાંચકો સારી રીતે જાણે છે કે ચિતોડના રાણા રત્નસિંહ અને રાવ સૂર્યમન પરસ્પર વૈભાવથીજ એકબીજાના હાથથી માર્યા ગયા હતા, પરંતુ હમણા રાવ અર્જુનસિંહ અને રત્નસિંહના પુત્ર (ચિતોડના નવીન મહારાણા) તે શત્રુતા જૂરી જઈ મિત્રતાના સુત્રમાં પરિબદ થયા યુગરાતના અધીશ્વર બહાદુરશાહે જે સમયે ચિતોડને ઘેરા લાવ્યો, તે સમયે હાડાજાતિના અધીશ્વર મેનાસહિત ચિતોડપતિને સહાય કરવાને ગયા હતા અને તેમની મેના ચિતોડના કિંદનાના એ સુરજની રક્ષા કરવા શત્રુઓદારા બળીને ભસ્મીભૂત થઈ ગઈ હતી આ ઘટનાનું સવિસ્તર વર્ણન એવાહના ઇતિહાસમાં આની ગયું છે અને તે સમયે ચિતોડના મહારાણાને સહાય આપનાર અસીમ સાહસિક હાડારાજ રાવ અર્જુનસિંહજ હતા રાવ અર્જુનસિંહ જે સમયે પ્રમુખ પરાક્રમસહિત ચિતોડના એક સુરજની રક્ષા કરતા હતા, તે સમયે બહાદુરશાહે તે સુરજની નીચે સુરંગ ખોદાવી અને તેમાં દારૂ મરી તેને સળગાવી દીધી રાવ અર્જુનસિંહ પોતાની ઉપર મહાભય કર વિપત્તિ આની પડ્યા છતાં પણ ત્યાથી ડગ્યા નહિ અને હાથમાં નગ તનવારસહિત ત્યાજ બળીને મરણ પામ્યા હાડાકવિએ વીરશ્રેષ્ઠ અર્જુનસિંહની આ વીરતાની પ્રશંસા કરી છે એવાહ ના કવિઓએ પણ તે વીરની પ્રશંસા મરવામાં કિચિત્ પણ ત્રુની કરી નથી એક કવિ જણાવે છે કે -

સોર કિંદો બહુ જોર, ધર પરખત આડી સિના,
તે કાઢી તનવાર, અધિષ્ઠિતવા હાડા અગ્ન ૨

૧ સોર શબ્દનો અર્થ હાર છે

૨ કવિએ છંદો નિયમ ભંગવવાને અર્જુનસિંહને માટે અગ્ન શબ્દ વાપર્યો છે

(અર્જુનસિંહના દિતીયપુત્રનું નામ સમસિંહ હતું તેમના વશને સમદાડા કહેવાતા હતા તેમના અનુપ પુત્ર

અર્થાત્ અર્જુનસિંહે સુરગમાથી નિકળતા અનલરાશિની વચ્ચે એક પાપાણુપર બેસી સમશેર કાઢી અને સમસ્ત જગતે તેમનું સ્વર્ગારોહણ અત્યંત આશ્ચર્ય સાથે જોયું.

અર્જુનસિંહને ચાર પુત્રો થયા તેમાંથી જ્યેષ્ઠકુમાર સુરજનસિંહ સંવત ૧૫૮૯ (૯૦ સં ૧૫૩૩) માં પોતાના પિતાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા.

નામ અમેરજન હર્ડ, તેમના વંશને અમિરાજપોતાપરિકે પ્રસિદ્ધ થયા અર્જુનસિંહના કનિષ્ઠ પુત્રનું નામ કાધલ હર્ડ; તેમના વંશને વસાહાલા કહેવાયા)

અધ્યાય ૩ જો

રાવ સુરજનસિંહને થયેલી રણથ કોરના કિલ્લાની પ્રાપ્તિ-પાદશાહ અકબરે તે કિલ્લાપર નાખેલો ઘેરો-અકબરે તે કિલ્લામાં વિચિત્ર પ્રકારે કરેલો પ્રવેશ-રાવ સુરજનસિંહનું પાદશાહને તે કિલ્લાનું અપેક્ષા કરવું-રાવ સુરજનસિંહ અકબરની આધીનતાને કરેલો સ્વીકાર-સધિય-ધન-અકબરે સુરજનસિંહને આપેલી રાવરાજની ઉપાધિ-ગોડવાનદેશ જીતવાને મારે રાવ સુરજનસિંહનું જીવું-તેમને થયેલી જયપ્રાપ્તિ-પાદશાહને તેમને આપેલું સન્માન-રાવ ભોજસિંહને અભિષેક-અકબરે શુભશતપર સ્થાપિત કરેલો પોતાનો આગ્રહાર-હાડારાજ ભોજસિંહે સુરત અને અહમદનગર જીતી વખત પ્રકાશિત કરેલી મહાન વીરતા-ભોજસિંહનું અપમાન-રાવ રતનસિંહ-સમ્રાટ જહાંગીરની વિરુદ્ધ વિદ્રોહ-રાવ રતનસિંહે વિદ્રોહીઓને કરેલો પરાજય-હાડાતીના વિ-ભાગ-માધવસિંહને થયેલો હાડારાજની પ્રાપ્તિ-રાવ રતનસિંહનો વધ-તેમના ઉત્તરાધિકારી ગોપીનાથનો વધ-રાવ હન્રસાલનો અભિષેક-રાવ હન્રસાલનું આપમાન સુખાતરિકે નિયુક્ત થવું-તેમનું દક્ષિણમાં જીવું-તેમણે દોહરાખાદના કિલ્લાપર સ્થાપન કરેલો આગ્રહ-શુભવર્ગ-ધારની-શાહજહાનના પુત્રોમાં ચાલેલું શુદ્ધ-હાડારાજની રવાનીભાક્ત-ઉજવરનો અને ધોલપુરનું શુદ્ધ-હન્રસાલે પ્રકાશિત કરેલી અદ્ભુત વીરતા-હન્રસાલનું મૃત્યુ-રાવ ભાવસિંહનો અભિષેક-પુઢીપર આગ્રહ-પાદશાહની સેનાનો પરાજય-રાવ ભાવસિંહે પુનઃ પ્રાપ્ત કરેલી પાદશાહની કૃપા-તેમનું આગ્રહ-ખાદના સુખાતરિકે નિયુક્ત થવું-તેમનું મૃત્યુ-રાવ પુધસિંહે જજય નામના સ્થાનપર કરેલું શુદ્ધ-હાડારાજનું મૃત્યુ-રાવ પુધસિંહે પ્રકાશિત કરેલી વીરતા-પાદશાહને થયેલી જયપ્રાપ્તિ-પુઢીરાજની રાજ ભક્તિ-તેમને નાસી જવાની પડેલી ફરજ-અખરરાજની સાથે થયેલો વિવાહ-વિવાહનું કારણ-અખરરાજની મહત્વાકાંક્ષા અખરરાજની કપરજાજ-સમર-રાવ પુધસિંહનું નાસી જવું-હાડારાજ પુઢીના તાખાના અનેક પ્રદેશપર સ્થાપિત કરેલો પોતાનો અધિકાર-પુધસિંહનું મૃત્યુ-તેમના બે પુત્રો,

૨૧

વ સુરજનસિંહનો અભિષેક થયા પછી જુદીની રાજકીય રિયતિ પરિવાતંત વર્ષ ગઇ. જુદીના મહારાજ અત્યારસુધી સર્વ પ્રકારની સ્વતંત્રતા ભોગવતા આવ્યા હતા તેઓ કેમપણ રાજની આધીનતાની શૃંખલામાં પરિબદ્ધ થયા નહોતા. તેઓ માત્ર મેવાડના રાજાને જાતિબંધુ અને આત્મ ગણીને તેમના પ્રત્યે સન્માન દર્શાવતા હતા; અને ન્યારે રાજા વિપત્તિમાં આવી પડતા ત્યારે તેઓ પોતાની સેનાસહિત તેમને સહાય કરતા હતા, પરંતુ હવે રાવ સુરજનસિંહ પોતાના પિતાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થઇને પોતાના પૂર્વજોની પેઠે માત્ર જુદી-રાજ્યમાજ નહિ, માત્ર રાજસ્થાનમાજ નહિ, પરંતુ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં મહાન કાર્ય કરીને પોતાની સુકીર્તિ પ્રસારવાને પ્રવૃત્ત થયા. તેમણે સ્વનસામ્રાજ્યમાં મહાન કાર્યો કરી ઉચ્ચ પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી હતી તથા જુદીરાજ્યનું ગૌરવ અને સત્તા ધીમે ધીમે વૃદ્ધિગત કરી હતા.

જુદીના રાજવંશની એક કનિષ્ઠ શાખામાં ઉત્પન્ન થયેલો સામંતસિંહ નામનો મનુષ્ય આ

સમયે જુદીરાજ્યમા અતિ વિખ્યાત પુરુષ હતો શેરશાહનુ શાસન લુપ્ત થયા પછી ઉક્ત સામતસિંહે બેદલાના યૌદાજીસામતની સાથે મળીને રજુથબોર નામનો પરમ પ્રસિદ્ધ કિંતો પોતાને અર્પણ કરવાને માટે અધ્યાનશાસનકર્તાને પત્ર લખ્યો હતો અધ્યાનશાસનકર્તાએ દીર્ઘ વિચાર કરી તે કિંતો સામતસિંહના હાથમા સમર્પણ કરી દીધો જુદીરાજ્યના તાબામા આવે અબેશ અને મુપ્રસિદ્ધ કિંતો નહોતો તેથી સામતસિંહે તે કિંતો ગવ સુરજનસિંહને આપી દીધો જુદીરાજ્યે સામતસિંહ પર પરમ પ્રસન્ન થઇ તેને રાજધાનીની નિકટ કેટલીક ભૂમિ આપી સામતસિંહ એ- મહામળવાન ચીર હતો તેના વશને સામતદાસના નામથી પ્રસિદ્ધ છે

બેદલાના જે યૌદાજીસામતે ઉક્ત કિંતો અધ્યાનશાસનકર્તાના અધિકારમાથી હેવાને વિશેષ સહાય કરી હતી, તેણે રાવ સુરજનસિંહને જણાવ્યું કે - "તમે આ કિંતો મેવાડના માડનિકતરિકે તમારા અધિકારમા રાખી શકશો, અન્યથા નહિ" રાવ સુરજનસિંહે આ શરતનો મંજૂર કરી રજુથ-બોરના કિશાપર પોતાને અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો આ રજુથબોરનો કિંતો દીર્ઘકાળપર્યંત અબેશના તાબામા હતો યૌદાજી શતાબ્દીમા વિશાલવના વશમા ઉત્પન્ન થયેલા મહાવીર હમીરના શાસનકાળમા પ્રબળ યુદ્ધ કરીને યૌદાજીએ આ કિંતો હમીરની પાસેથી વર્ષ લીધો હતો

મોગલકુનાતનિકે અકબરે ભારતના સિંહાસનપર તિરાજમાન થઇ આ પ્રાચીન કિંતોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે બીજી પ્રયત્ન કર્યો તેણે સ્વયં પ્રત્યે સેનાસહિત આવી તે કિંતાને ઘેરી લીધો આ સમયે પરમ તેજસ્વી રાવ સુરજનસિંહે અસીમ બળવિક્રમ પ્રગણિત કરી આ કિંતાની રક્ષા કરી હતી પાદશાહ કેટલાક સમયસુધી ઉક્ત અબેશ કિંતાની દિવાલોને તોડી નાખવાનો પ્રયત્ન કરતો રહ્યો, પરંતુ તેનો સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયો અને તેણે દત્ત થઇ તે કામ છોડી દીધું રાવ સુરજનસિંહે પશુતાને થવાના ઘણાં ચિન્હો શાબ્દા નહિ કેટલાક દિવસ આ પ્રકારે પ્રમાદ અને નિરુદ્ધમમાજ બ્યતીત થઇ ગયા હવે માનસિંહ રાવ સુરજનસિંહના અધિકારમાથી તે કિંતો લઇ પાદશાહને સમર્પણ કરવાને તત્પર થયો આ સમયે અબરને ગળ લગવાનદાસ અને તેનો પુત્ર માનસિંહ એ હિલચ અકબરને આધીન થઇ તેની સેવા કરતા દત્તા લગવાનદાસે પોતાની કન્યા અકબરને અર્પણ કરી પોતાના પવિત્ર કુને વલકિત કર્યું હતું

બીજી પ્રયત્ન કર્યા છતાં પશુ જ્યારે પાદશાહને રજુથબોરનો કિંતો હસ્તગત કરવામા સફળતા પ્રાપ્ત થઇ નહિ ત્યારે માનસિંહ પ્રપચથી તે કિંતો હસ્તગત કરવાને ઉત્સુક થયો બળવાન શત્રુ પશુ જે આતિથ્યને માટે પ્રાર્થના કરે તો રાજપૂતો તેનું આતિથ્ય કયાં વિના રહેતા નથી આ ઉદાર રાજ પૂતસ્વભાવનો લાભ લઇ માનસિંહે રાવ સુરજનસિંહને આતિથ્યને માટે પ્રાર્થના કરી માનસિંહ જાતનો રાજપૂત અને રાજકુમાર હોવાથી રાવ સુરજનસિંહે તેને પોતાના કિશાપમા તેમજવામા કિંચિત્ પશુ વિનંત્ય કર્યો નહિ ૨ પાદશાહ અકબર સાધારણ ચોખદારનો વેષ ધારણ કરીને માનસિંહની સાથે કિંતામા પ્રવેશી ગયો માનસિંહ કિંતામા જઇ રાવ સુરજનસિંહની સાથે વાતાવપ કરતો હતો, તે સમયે સુરજનસિંહના કાકાએ ઝવેણી અકબરને ઓળખી લીધો અને તીવ્ર તેના હાથમાથી છડી ઝુટી લઇને તેને ઉચ્ચ સિંહાસનપર બેસાડ્યો ચતુર અકબરે બોલ્યો - 'રાવ સુરજનસિંહ' બોલો, હવે આ સમયે શુ કરવું જોઇએ? રાજ માનસિંહે સુરજનસિંહને કહ્યું આપ ચિતોડના રાણાની આધીનતા છોડી રજુથબોરનો કિંતો પાદશાહને અર્પણ કરો અને એમના માડલિકે બનો આપ પાદશાહની આધીનતા સ્વીકારશો કે તરતજ આપને ઉચ્ચ સન્માન પ્રાપ્ત થશે આપને બાવન પ્રદેશોના રાજાનું પદ આપવામા આનંદો આ બાવન છદ્ધાઓની ઉપજ આપ અબાધિત રીતે લઇ શકશો પાદશાહ તેમાની એક કોડી આપની પાસેથી માગશે નહિ પરંતુ આપને આપની સમસ્ત સેનાસહિત નિયમ પ્રમાણે પાદશાહની આજ્ઞાનું પાલન

૧ પ્રસિદ્ધ ચદકવિના એક વશને હમીરની વીરતાવિશે એક મહાકાવ્ય રચ્યું છે આ કાવ્ય હમીરરાસાનો નામથી વિખ્યાત છે

૨ હાડાનતિના કવિએ માનસિંહને 'વલિયુજની છાયા વરિકે વર્ણવ્યો છે અને તેઓ લખે છે કે માનસિંહે ચક્રવર્તીની આધીનતા સ્વીકારી છે વથા તેની સાથે નૈવાલિક સબધ બેઠયો છે, તેથી રાજપૂતોના પવિત્ર રજુ અને શુદ્ધ સામાજિક આચારવિચારો પરિવર્તિત થઇ ગયા છે

કરવું પડશે વળી આપ જો ઇતર કેઈ વાળખી માગણી કરશે તો પાદશાહ તે પશુ ખૂણું કરશે' રાજ માનસિંહે રાવ સુરજનસિંહને પ્રજાજ્ઞ પ્રતોલનો દર્શાવ્યા હતા એમા કિમિત્ પશુ શક નથી આપી સુરજનસિંહે શીઘ્ર તેની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો અને તત્કાળ સધિના નિયમો લખાવા માગ્યા સ્વયં પાદશાહ અકબરે આ સધિપત્રપર હસ્તાક્ષર કર્યા આ સધિપત્રનો સાર નીચે લખવામા આવે છે આ સધિપત્ર વાચવાથી રાવ સુરજનસિંહે પોતાની સ્વાધીનતા અને પોતાના હક્કની કેવી રીતે રક્ષા કરી હતી તે પાકે સારી રીતે જાણી શકશે.

સધિના નિયમો

- (૧) ખૂદીના રાજ કદિપણ દિલ્લીના રાજવંશમા પોતાની કન્યા આપશે નહિ
- (૨) જજીઆવેશ આપશે નહિ
- (૩) ખૂદીના મહારાજને પાદશાહ કદિપણ અટકની પેલી તરફ યુદ્ધ ક-વાને મોકલી શકશે નહિ
- (૪) નૌરાજના પર્વને દિવસે પાદશાહના મહાતથમા ચીનાખજર લરાય છે તેમા જે રાજપૂત રાજઓ તથા સામ તોની અત પુરવાસિની અંતેને મોટવવાની રીતિ છે, તે રીતને ખૂદીના મહારાજ તથા તેના તાખાના સામ તો કદિપણ અનુસરશે નહિ
- (૫) ખૂદીના મહારાજ દિવાનેઆમા સરસ્ત્ર જઈ શકશે
- (૬) ખૂદીના મહારાજના પવિત્ર દેવસ્થાનોપર કેઈપણ પ્રકારનો વ્યાધાત કરી શકારી નહિ
- (૭) ખૂદીના અધીશ્વર અને તેમના તાખાના સામ તો કદિપણ પોતાની સેનાસહિત કેઈ હિંદુ રાજની સેવામા નિયુક્ત થઈ શકશે નહિ
- (૮) સમ્રાટના માહલિકે રાજઓના અશ્વશોહીલના અશ્વોપર જે પાદશાહીચિન્હ અકિત કરવામા આવે છે તે ખૂદીના તાખાના અશ્વોપર અકિત કરવામા આવશે નહિ
- (૯) જ્યારે ખૂદીના મહારાજ દિલ્લીમા જશે, સારે ત્યાના રાજમાગયી મહાનયના લાલ દરવાજા પર્વત તેમની સાથે નગર વગાડવામા આવશે અને ખૂદીના મહારાજ જે સમયે પાદશાહની સન્મુખ જશે તે સમયે તેમને છુટાછુટીએ પહોંને પાદશાહને નમન કરવાની ફરજ પાડવામા આવશે નહિ
- (૧૦) દિલ્લી જે પ્રમાણે પાદશાહનું પાનનગર છે, તે પ્રમાણે ખૂદી મહારાજનું પાટનગર રહેશે પાટનગરમા ફેરફાર કરવામા આવશે નહિ

ઉપરાંત નિયમોથી મુક્ત સધિપત્ર તૈયાર થયા પછી પાદશાહ અકબરે રાવ સુરજનસિંહને પુરસ્કાર સ્વરૂપે હિંદુઓના પવિત્ર તીર્થક્ષેત્ર કાશીધામમા એક મહાતથ બંધાવવાની પરવાનગી આપી રાવ સુરજનસિંહના પૂર્વજો મેવાડના મહારાજાની આધીનતા સ્વીકારતા હતા પરંતુ રાવ સુરજનસિંહે હવે મેવાડના રાજાની આધીનતાથી તુલ્યતા તોડી નાખી દિલીશ્વરની આધીનતા સ્વીકારી વાસ્તવમા આ સમયે પ્રજા પ્રતાપશાની અકબરના લયકર શાસનથી પીડિત થઈને મેવાડના મહારાજા પ્રતાપસિંહ રાજ્યરહિત થઈ વનમા નિવાસ કરતા હતા વીરશિરોમણિ પ્રતાપસિંહની આવી દુર્દશા જોઈ રાવ સુરજનસિંહે મેગનપાદશાહનો આશ્રય મદ્ય કર્યો અને તેની કૃપાથી પોતાનો લાગેપાદ્ય કર્યો ખૂદીના અધીશ્વર અત્યારપુધી કેવળ રાવ ની ઉપાધિ ધારણ કરતા આવ્યા હતા, પરંતુ હવે અકબરે સુરજનસિંહને “રામરાજ” ની ઉપાધિ અર્પણ કરી આ ઉપાધિ ધારણ કર્યા પછી સુરજનસિંહ રાજકીય કાર્યક્ષેત્રમા ઉતર્યા

સમ્રાટ અકબરે સૌથી પહેલા રાવરાજ સુરજનસિંહને સેનાપતિના પદપર નિયુક્ત કરી એક સેના આપી ગોડવાના દેશપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને મોકલી આપ્યા વીરશ્રેય સુરજનસિંહે પોતાની જાળખાન સેનાસહિત ગોડવાનાપર આક્રમણ કરી ગોડનેડોની રાજવાની વાડીપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો આ વિજયના સ્મારકચિન્હતરિકે તેમણે ઉકન પાટનગરમા પોતાના નામથી “સુરજનપોત” નામનો એક મોટો દરવાજો બંધાવે આ દરવાજો અજાણિ ઉત્ત નામથી ઓળખાય છે ગોડવાનાદેશ છતીને તેમણે ગોડનેડોના પ્રધાન પ્રધાન નેતાઓને બંદીવાન બનાવ્યા અને તેમને તેઓસમ્રાટ અકબરની સમીપ લઈ ગયા પરંતુ તેમણે તે સાથેજ દયાથી તેમને મુક્ત કરી ગોડવાનાદેશની કેટલીક ભૂમિ આપવા

ને પાદશાહને જાનમણુ કરી શીઘ્ર તેમની આ પ્રાર્થના પૂર્ણ કરવામા આવી રાવ સુરજનસિંહે પ્રથમ યુદ્ધમાજ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો તેથી પાદશાહે તેમનાપર સુપ્રસન્ન થઈ તેમને ધર્મિત તીર્થ વારાણસી (ખનારસ કાશી) અને ચુનાર તથા બીજા પાંચ જગ્યા અર્પણ કર્યો સવત ૧૬૩૨ (ઈ. સં. ૧૫૭૬) મા રાવ સુરજનસિંહને આ પુરસ્કાર મળ્યો હતો મેવાડના મહારાણા પ્રતાપસિંહે શાહનંદા 'સતીમની સાથે હલદીવાટનુ સુપ્રસિદ્ધ યુદ્ધ પશુ આજ વર્ષમા કર્યું હતુ

રાવરાજ સુરજનસિંહે વારાણસીમા નિવાસ કરી અત્યુત્તમ પ્રકારે તેનુ શાસન કર્યું હતું તેમણે ત્યાની પ્રજાપ્રત્યે અત્યંત દયા, ન્યાય અને ઉદારતાપૂર્વક વર્તી તેનાપર મહાન ઉપકાર કર્યો હતા ખાસકરીને તેમના અધિકારનીચે હિંદુઓને પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ હિંદુઓપર થતા સર્વ અત્યાચારને લોપ થયો અને તેઓ પરમ સુખ ભોગવવા લાગ્યા એ પ્રદેશમા પૂર્વે ચોર અને લૂટારાઓનો ભય કં ઉપદ્રવ હતો, સમસ્તપ્રજાને પોતાના જનમાનના રક્ષણવિરે આશકા રહેતી હતી, પરંતુ રાવ સુરજનસિંહના અધિકારથી ચોર અને લૂટારાઓનો ભય સર્વથા હ્રાસ થઈ ગયો અને સર્વત્ર સ્થાપી શાંતિ સ્થાપિત થઈ ગઈ રાવ સુરજનસિંહે વારાણસી નગર અને ખાસ કરીને તે નગરના જે ભાગમા તેઓ રહેતા હતા તે ભાગની શોભા ધણી વધારી દીધી તેમણે ૮૪ પરમ સુદર ધર્મારતો અને ગગાજના તટપર ૨૦ ઘાટ નવાખ્યા આ કાર્યમા તેમનુ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચ્યુ રાવ સુરજન સિંહ પોતાના ઉત્તમ મદયુઓ અને ઉત્તમ શાસનથી સર્વના પ્રેમપાત્ર બન્યા હતા તેમનુ અવસાન કાલીવાસમાજ થયુ હતુ તેમને ત્રણ પુત્રો હતા -(૧) રાવ ભોજસિંહ, (૨) દુદાઈ (પાદશાહ અકબર એમને લોકડખા કહીને યોનાયતા હતા) અને (૩) રાયમળ રાયમળને પનાયતાનગર અને તેના તાબાનો પ્રદેશ પ્રાપ્ત થયો પનાયતા હાનમા કોટાના તાબાનુ પ્રગલ્ભ છે અને તેમા રાયમળોત્તરદાઓનો નિવાસ છે

આ સમયથી પાદશાહ અકબરે દિલ્હીમાથી રાજધાની ઉપવી આગ્રામા સ્થાપિત કરી અકબરે આગ્રાનગરને વિસ્તૃત અને શોભામય કરી પોતાના નામપરથી તેનુ નામ અકબરાબાદ પાડ્યુ. પાદશાહે અકબરાબાદમા ગથાપછી યુજરાતપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાનો સંકલ્પ કર્યો અને ત્યા પ્રયત્ન સૈન્ય મોકલી આપ્યુ ત્યારપછી તે સ્વયં કેટલાક ઉદ્ધારોહીસૈનિકોની સાથે તે દેશમા ગયો મરુજમિના રાજપૂતરાજા જે પ્રકારે કે એક ઉંટપર બળ્યે સૈનિકોને ખેસાડીને લઈ જાય છે, તે પ્રમાણે પાદશાહે જરી તે યાત્રે સૈનિકોને યુજરાતમા પોતાની સાથે લઈ ગયો આ સેનામા પ્રધાન ભાગ રાજપૂતોનો હતો આ સેનાના સેનાપતિસ્વરૂપે રાવ ભોજસિંહ અને તેમના ભાતા દુદાઈ ગયા હતા પાદશાહની સેનાએ યુજરાતમા જઈ પ્રથમ સુરતપર વેરો નાખ્યો પાદશાહ પણ તીવ્ર પોતાની આગવી સેનાને જઈ મળ્યો સુરતની સેના સાથે પાદશાહની સેનાને ભયકર યુદ્ધ થવા લાગ્યુ આ યુદ્ધમા રાવ ભોજસિંહે જીમીમ નીરવા દર્શવી યતુપસૂના પ્રનાનનેતાઓનો શિરચ્છેદ કરે હતો આ યુદ્ધમા પાદશાહને શીઘ્ર વિજય મળ્યો આ સમયે પાદશાહે રાવ ભોજસિંહને પ્રશ્ન કર્યો - 'બોલો, આપને શુ પુરસ્કાર જોઈએ છે?' રાવ ભોજસિંહે પ્રત્યુત્તર આપ્યો "પ્રતિવર્ષ વર્ષાઋતુમા હું મારી રાજધાની બુદીમા જઈ સમસ્ત વર્ષોકાળ સા વ્યતીત કરી શકુ, એની આપની આગાની અભિનાયા રાખુ છુ " પાદશાહે તત્કાળ રાવ ભોજસિંહની આ પ્રાર્થના પૂર્ણ કરી

પાદશાહ અકબરે એક એક કરીને અનેક રાજ્યો જીતી લીધા અકબરે જે જે યુદ્ધો કર્યો તે સર્વમા રાજપૂતરાજાઓએ તેની સાથે રહીને તેને વિજય પ્રાપ્ત કરાવી આપ્યો હતો અને પોતાનુ ગૌરવ પણ વધારી લીધુ હતુ અન્યાન્ય રાજપૂતરાજાઓની પેઢે બુદ્ધીના રાવ ભોજ પણ અનેક યુદ્ધોમા અતુનનીય પરાક્રમ પ્રદર્શિત કરી અત્યુચ્ચપદ અને સન્માન પ્રાપ્ત કર્યું હતુ અહમદનગરના પ્રસિદ્ધ યુદ્ધમા ચાદબેગમે સાતસે યત્નધારિણી ઓઝોની સાથે પાદશાહના અસખ્ય સૈનિકોની સામે ખાચ બીડી હતી આ યુદ્ધમા ચાદબેગમે પોતાની સાતમે સશસ્ત્રસેવિકાઓની સાથે અદ્ભુત શૌર્ય દર્શાવી પ્રાણવિસર્જન કરી ભારતના ઇતિહાસમા પોતાનુ નામ અમર કર્યું છે આ પ્રસંગે પાદશાહે રાવ ભોજસિંહને મુખ્ય સેનાપતિતરિકે નિયુક્ત કર્યા હતા નીચેજો ભોજસિંહે અસીમ સાહસપૂર્વક અહમદનગરના કિલ્લાની

૧ શાહનંદા સહીમ આ યુદ્ધમા નહોતા એ યુદ્ધ થયુ તે સમયે તેની વય કેવલ ૪ વર્ષની હતી

દિવાલ ઉઘડી પોતાની સેનાસંહિત તે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેને છત્તી દીધી તેમના આ પરા કમથી પાદશાહે પરમ સંતુષ્ટ થઈ તેમને સારો પુરસ્કાર આપી તેમનું પદ અને સન્માન વધાર્યું રાવ ભોજે પ્રથમ બ્રહ્મદેવનગરના જે જીરણપર આક્રમણ કરી તેને હસ્તગત કર્યો હતો તેનું નામ અખરે તેમના સન્માનને અર્થે 'ભોજજીરણ' પાડ્યું રાવ ભોજે અકબરના અનેક કાચો મિદ્દ કરી તેનાપર અમ પચ ઉપકારો કર્યા હતા અને તે જ દારણથી તેઓ તેને અસલ ગ્રિય થઈ પડ્યા હતા, તોપણ એક સમયે તેઓ પાદશાહના લખ કર કેવળ આવી પડ્યા ત્યારે અકબરની રાજપૂતરાણી બેધનાઈ મરણ પામી ત્યારે પાદશાહે સમસ્ત રાજકર્મચારીઓ અને રાજપૂતરાણીઓને તેને માટે શોકમિદ્દ ધારણ કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી વળી તેણે માત્ર રાજપૂતોને જ નહિ, પરંતુ મુસલમાન અમીરો અને રાજકર્મચારીઓને પણ હિંદુવિધિ પ્રમાણે દાદીમૃગ મુકાવવાની આજ્ઞા કરી તે માત્ર આના ફરમાવીને જ શાંત રહ્યા નહિ, પરંતુ તેણે સમસ્ત રાજદારીપુરુષોની સહાયિત્વ હળમત કગવવાને માટે એક ખાસ હળમત નિયુક્ત કર્યો. આ હળમત અન્યાય ઉઘરાવોની હળમત કરીને અતે ખૂદીના રાવ ભોજસિંહના દિલ્હીમાં આવેલા મકાનમાં પાદશાહની આજ્ઞાનું પાન કરવાને માટે ગયો ખૂદીના રાવ ભોજસિંહે તેની પ્રાર્થના સ્વીકારી નહિ, પરંતુ પોતના માણસો પાસે તેને માર મરાવીને પોતાના ઘરની બહાર દાદી કઢાવ્યો રાવ ભોજસિંહના યત્નએ એ આવાત પાદશાહના કષ્ટચુકી પહોંચાડી દીધી તેઓ માત્ર હળમતે મારવાની વાત કરીને જ શાંત રહ્યા નહિ, પરંતુ તેમણે પાદશાહને જણાવ્યું કે - ખૂદી ના રાવ ભોજસિંહે સ્વર્ગસ્થ મહારાણીના સળધમાં પણ અનેક કટુવચનો વાપર્યા છે " શોકાવર થયેલા અકબરે આ વર્તમાન સાલળાકેધોન્મત થયેલા મિહના જેવું સ્વર્ગ ધારણ કરી રાવ ભોજસિંહના સર્વ સદ્ગુણો છૂપી જાળ શીઘ્ર ખાત્યા આપી કે - "રાવ ભોજસિંહને મુરકેદાદ બાધીને બનપૂર્વક તેની દાદી મૃગ મુકાવવા નાખ્યો પાદશાહની આ આજ્ઞાના વર્તમાન સાલળતાજ રાવ ભોજસિંહ અને તેમના સૈનિકો દોષિત થયેલા સિંહની પેરે ઉન્મત બની પોતાની મમશેર કાઢી લખ કર કતન કરવાને તૈયાર થઈ ગયા ઉપરોક્ત આજ્ઞા અપાઈ તે મૃગ પરંતુ અર્ધ સમયમાં અકબરને ગદ્દિ આપી અને તરતજ તે દાર્થીયર આશ્ક થઈ રાવ ભોજસિંહને ત્યાં ગયો જો પાદશાહ ત્યાં શીઘ્ર જઈ ન પહોંચ્યો હોત તો હાહારજ ભોજ દિ હીમા કૅધિરની નદી વહેવરાવત એમાં કિચિત પણ રક નથી પાદશાહ અકબર દાર્થીયરથી નીમે ઉતરી રાવ ભોજસિંહની પ્રશ્ન કરી તેમને આજ્ઞાસન આપવા લાગ્યો પછી સ્વયં ભોજસિંહ પાદશાહની સમીપ આવી નમ્રતાપૂર્વક મોંઘ્યા - "મારા સ્વર્ગસ્થ પિતાના નામથી હું આપની ક્ષમા માગું છું હું અત્યંત અટાન છું અને જીવમહારાણીના સન્માનને ક્ષીરકમ કરાવવાને પણ થોડા નથી " પાદશાહ અકબર આ વચનો સાલળા અસત પ્રસન્ન થયો અને રાવ ભોજસિંહને પોતાની સાથે લઈને દરબારમાં આવ્યો ગયો પાદશાહ અકબરેનું મૃત્યુ થયા પછી રાવ ભોજસિંહ પોતની રાજધાની ખૂદીમાં આન્યા અને ત્યાં થોડા સમયમુધી રહ્યા પછી તેઓ મૃત્યુ પામ્યા રાવ ભોજસિંહને મૃગ પુત્રો હતા - (૧) રાવ સતપતિસિંહ (૨) હિરદેવનારાયણ અને (૩) દેશવદાસ.

અકબરનું મૃત્યુ થયા પછી જહાંગીર ભારતનો પદશાહ થયો તે પોતાના પુત્ર પર્વે અને દક્ષિણ ના મુલાતરિકે નિયુક્ત કરી તેને જીરાણપુરમાં સનદ આપી પોતે ઉત્તરમાં આવ્યો આન્યો, પરંતુ જહાંગીર ના પુત્ર પુર્વે પોતાના બાતાને મળેલી ઉચ્ચ પદવીથી દેવને વરા થઈ તેનો સદાર કરવાને માટે પ્રથમ જાળ રચવા માહી પુર્વે માત્ર પોતાના બાતાનું પૂન કરવાનો જ વિચાર રાખ્યો નહોતે, પરંતુ તેણે પોતાના જન્મદાતા જહાંગીરને પદબ્રજ કરવાની પણ અલિલાયા ધારણ કરી હતી કુમાર પુર્વે રાજપૂત રાજનંદિનીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયો હતો તેથી તે પિતૃદેહીના પદમાં આવીસ રાજપૂતગણ એા લળા ગયા અને તેઓ સર્વ એકત્રિય થઈને જહાંગીરને પદબ્રજ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, પરંતુ માત્ર ખૂદીના રાવ સતપતિસિંહ પાદશાહ જહાંગીરને આ મહાવિપત્તિકાળમાં સહાય કરી હતી આ સળધે હાહાકારિ લખે છે કે -

૧ હિરદેવનારાયણને કાશ્યાપના સાસનની સનદ મળી હતી તેમણે પદર વર્ષપૂર્વે સાસન ચડાવું હતું ૨ એમને અલબના તરણજી દીપરી નગર અને તેના વાખાના રજાઓ પ્રાપ્ત થયા હતા.

“ સરવર ફૂટા જત બહા, અળ કયા કરો ચતન,
જતા ધર જહાગીરકા, રાખા રાવ રતન ”

અર્થાત્ સરવર ફૂટી ગયું છે અને જળ વહી ચાલ્યું છે, હવે યત્ન કરવામા શો ફાયદો છે ? જહાગીરનું શાસન તો યુગ થઈ ગયું હતું, પરંતુ રાવ રતનસિંહે તેની રક્ષા કરી છે

ખુદીરાજ રતનસિંહે પોતાના માધવમિહ અને હરિસિંહ નામના બે પુત્રોની સાથે એના લઈને જુરાનપુરમા જઈ પિતૃદ્રોહી ખુર્રમ અને તેના ગળપૂત સહાધિકારી સાથે લય કર સત્રામ કરી તેમનો સંપૂર્ણ પરાજય કર્યો આ સત્રામ સવત ૧૬૩૫ (ઇ. સ. ૧૫૭૮) ના કાર્નિકમાસના શુકલ પક્ષની પૂર્ણિમા ને મગનવારને દિવસે થયો હતો આ યુદ્ધમા રાવ રતનસિંહના ઉક્ત ઉભય પુત્રો લય કર રીતે ધાયવ થયા હતા આ યુદ્ધમા રાવ રતનસિંહ તથા તેમના ઉક્ત ઉભય પુત્રોએ મહાન વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી આ પ્રસંગે તેમને વિજય મળવાથી પાદશાહ જહાગીર તેમના પરમ પ્રસન્ન થઈ પુરસ્કારસ્વરૂપે તેમને જુરાનપુરના સુવાતરિકે નિયુક્ત કર્યો, અને તેમના દ્વિતીયપુત્ર માધવસિંહને પાદશાહે કોટાનગર તથા તેના તાબાનો સમગ્ર પ્રદેશ વશપરંપરને માટે અર્પણ કરી દીધો આ સમયે હાડોતીદેશ બે ભાગોમા વિભક્ત થઈ ગયો રાવ રતનસિંહે પાદશાહ પર અને ઉપકારો કર્યા હતા અને તેથી તેમને પાદશાહ તરફથી પુષ્કળ પુરસ્કાર મળ્યો હતો

પરંતુ જહાગીરે એક યુગ રાજકીય ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને માટેના રાવ રતનસિંહને તથા તેમના પુત્રને ભિન્નભિન્ન દેશ અર્પણ કર્યો હતા રાવ રતનસિંહ તથા તેમના પુત્ર મહાબળવાન યોદ્ધા હોવાથી પાદશાહને સંદેહ ઉત્પન્ન થયો કે — “ આ મહાબળવાન યોદ્ધાઓ જે અતીમ સાહસિક સૈનિકોને હાથમા લઈ સંપ કરીને રાજ્યની વિરુદ્ધ ખટપટ કરશે તો અવશ્ય તેઓ સરવતાથી મહા અનિષ્ટ કરી શકશે, માટે એ પિતાપુત્રમા બેદલાવ ઉત્પન્ન કરવાની આવશ્યકતા છે ” આવો વિચાર કરી પાદશાહે રાવ રતનસિંહને જુરાનપુરનો શાસનભાર અર્પણ કર્યો અને તેમના પુત્ર માધવસિંહને કોટાનું રાજ્ય સમર્પણ કર્યું પાદશાહે માધવસિંહને કોટાનું રાજ્ય અર્પણ કરતી વખતે તેમને જે સંદેશ આપી હતી, તેનું વર્ણન કોટાના ઇતિહાસમા કરવામા આવે

રાવ રતનસિંહ જે સમયે જુરાનપુરમા શાસન ચલાવતા હતા, તે સમયે તેમણે ત્યાં એક નગર સ્થાપન કરી પોતાના નામપરથી તેનું નામ “ રતનપુર ” પાડ્યું હતું ત્યારપછી તેમણે એક એવું કૃત્ય કર્યું કે જેથી દિલ્હીનો પાદશાહ પણ પ્રસન્ન થયો અને એવાડના મહારાણા પણ સંતુષ્ટ થયા

હરિયાખા નામના એક મુસલમાનસરદારે પાદશાહની આજ્ઞાનું ઉત્થાપન કરી એવાડમા જઈ ત્યાંની પ્રજા પર અત્યાચાર કરવા માડ્યા આથી રાવ રતનસિંહે પોતાની સેનાસહિત તેના પર આક્રમણ કર્યું અને તેને બંદીવાન કરીને પાદશાહની સન્મુખ ખડો કર્યો હરિયાખા મનાબળવાન યોદ્ધા તરિકે સુપ્રસિદ્ધ હતા, તેથી તેને પકડવાથી રાવ રતનસિંહના પરાક્રમની પરમ પ્રશંસા થવા વાગી પાદશાહે તેમની વીરતાથી પરમ સંતુષ્ટ થઈ તેમના સન્માનાર્થે તેમને નોમતો અર્પણ કરી અને તેમની જીવણીને માટે લાય પતાકા તથા શહેનશાહી મહોત્સવો થાય તે પ્રસંગે પીતપતાકા ફરકાવવાની પરવાનગી આપી રાવ રતનસિંહના ઉત્તરાધિકારીઓ અવાધિપત્ય આ સન્માનસૂચક પતાકાઓના ઉપયોગ કરે છે રાવ રતનસિંહને માત્ર મુસલમાનસમ્રાટ તરફથી જ સન્માન મળતું નહોતું, પરંતુ સમસ્ત હિન્દુ જાતિ તેમને પોતાના રક્ષકસ્વરૂપે સન્માન આપતી હતી પાદશાહના તરફથી તેમને જે સત્તા મળી હતી, તેની સહાયથી તેઓ મુસલમાનોના અત્યાચારથી હિંદુઓનું રક્ષણ ઉત્તમ પ્રકારે કરી શકતા હતા તેઓ જે સ્થાન પર સુકામ કરતા તે સ્થાનમા મુસલમાનો ગ્રાહતા કરવાનું સાહસ કોઈ પણ પ્રકારે કરી શકતા નહોતા તેમણે અનેક યુદ્ધોમા વિજય પ્રાપ્ત કરી મહાન કીર્તિ સંપાદન કરી હતી અને તેમણે માત્ર હાકાજાતિમા જ નહિ, પરંતુ સમસ્ત હિન્દુજાતિમા ઉચ્ચ ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેઓ જુરાનપુરમા થયેલા એક લય કર યુદ્ધમા મૃત્યુ પામ્યા હતા

રાવ રતનસિંહને ચાર પુત્રો હતા — (૧) ગોપીનાથ (૨) માધવસિંહ (૩) હરિસિંહ અને (૪) જગ

૧ ઇ. સ. ૧૬૮૧ (ઈ. સ. ૧૬૨૫) લખ્યું છે અને તે જ સત્ય છે, કારણ કે સવન ૧૬૩૫મા દિલ્હીમા અકબરપાદશાહ રાજ્ય કરતા હતા

નાથ અને અગાઉ જાણી ચૂક્યા છીએ કે મધિવાસલ કોટારાજ્યને સ્વતંત્રતાપૂર્વક ભોગવતા હતા રાવ રતનસિંહના તૃતીય પુત્ર હરિસિંહને યુગેર નામનો દેશ પ્રાપ્ત થયો હતો. કર્નલ ટોડના સમયમા હરિસિંહના પશનાપ્રાય પચાસ કુટુંબો નિમોદા નામના સ્થાનમા નિવાસ કરતા હતા રાવ રતનસિંહના ચતુર્થ પુત્ર જગન્નાથ પુત્રહીન અવસ્થામા મરણ પામ્યા સુવરાજ ગોપીનાથનું જે પ્રકારે મરણ થયું તેથી રાજપૂતચારિત્રના એક અશનુ વિચિત્ર નિર્દર્શન થઇ શકે છે.

સુવરાજ ગોપીનાથ બલિયાજીતિના એક બ્રાહ્મણની પરમસુદર સ્ત્રીના પ્રેમમા મોહિત થઇને અત્યંત યુક્તરીતે પોતાની પ્રેમપિપાસા શાત કરતા હતા તે પ્રતિદિન રાત્રિના સમયે તે બ્રાહ્મણના ઘરની દિવાન ઉઠાવીને તેમા પ્રવેશ કરતા હતા અને યુક્તરીતે પોતાનું કુકૃત્ય સિદ્ધ કરી આવતો હતો આ પ્રકારે કેટલાક દિવસ વ્યતીત થયા, પરંતુ એક દિવસ તે બ્રાહ્મણના પત્નિમા ફસાઇ પડ્યો તે બ્રાહ્મણે અત્યંત ક્રોધિત થઇ તેના હાથપગ બાંધી લીધા અને તેને પોતાના ઘરમા બંદીના બનાવી મૂક્યો. પછી તેણે રાજમહારાજમા જઇ રાવ રતનસિંહને નિવેદન કર્યું કે “રાત્રિના સમયે એક ચોરે મારા ઘરમા પ્રવેશ કરી મારી સ્ત્રીનું સતીત્વ નષ્ટ કરવાની ચેષ્ટા કરી હતી મે તેને પકડી લીધો છે હવે તેને શુ શિક્ષા કરવી ઉચિત છે તે આપ ફરમાવો.” જુદીના રાવ રતનસિંહે પ્રત્યુત્તર આપ્યો — “તેને જાનચ મારી નાખવો એજ ઉચિત દડ છે બ્રાહ્મણે શીઘ્ર પોતાને ઘેર આવી એક બડગ લઇ ગોપીનાથનું મસ્તક ઉઠાવી દીધું ગોપીનાથના પ્રાણ નીકળી ગયા અને ઉક્ત બ્રાહ્મણે તેનું શબ રાજમાર્ગમા ફેંકી દીધું રાવ રતનસિંહની ખાસે શીઘ્ર એવા વર્તમાન પહોંચ્યા કે સુવરાજ ગોપીનાથ માર્યા ગયા છે પ્રથમ તો તેમણે સુવરાજના વધ કરનારને પકડીને તેને ઉચિત દડ આપવાની આજ્ઞા કરી, પરંતુ બ્યારે તેમના જાણવામા આવ્યું કે તેમની પોતાની આગ્રાથીજ બ્રાહ્મણે સુવરાજનો વધ કર્યો છે ત્યારે તેમણે તેને કાઢપણ દડ કર્યો નહિ અને મૌનપૂર્વક પુત્રશોક સહન કર્યો.

સુવરાજ ગોપીનાથને બાર પુત્રો હતા રાવ રતનસિંહે સુવરાજના જ્યેષ્ઠકુમાર સિવાયના સર્વને એક એક પ્રદેશ આપ્યો આ માણસો રાજ્યના પ્રધાન સામંતો ગણાયા ગોપીનાથના જ્યેષ્ઠપુત્ર હનસાલને જુદીનું સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું તેમના ઇતર ચાર પુત્રોને નિમ્નલિખિત પ્રદેશો પ્રાપ્ત થયા —

(૧) ઇન્દ્રસિંહ—

એમણે હદગદની સ્થાપના કરી

(૨) વૈરીસાન—

એમણે બનવન અને ફિલોદી નામના મેનગરોની સ્થાપના કરી અને એમને કરવર અને પિપનોદા નામના પ્રદેશો પ્રાપ્ત થયા હતા.

(૩) મોકમસિંહ—

એમને આતરદા નામનો પ્રદેશ પ્રાપ્ત થયો હતો.

(૪) મહાસિંહ—

એમને ચાનાર પ્રદેશ પ્રાપ્ત થયો હતો.

ગોપીનાથના અન્ય પુત્રોના વશો લુપ્ત થયા છે, માટે અને તેમના નામોતો ઉલ્લેખ કરવો નિ અપ્રયોજન છે.

રાવ રતનસિંહના સ્વર્ગવાસ થયા પછી ગોપીનાથના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શનુસાલ (હનસાલ) નાની સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા પાદશાહશાહજહાને સ્વયં જુદીમા જઇ હનસાલનો રાજ્યો હતો વળી તેણે તેમનું સન્માન વધારી તેમને પોતાના પાટનગરના સુબાતરિકે નિયુક્ત કર્યો હતો શાહજહાને બ્યાસુધી રાજ્ય કર્યું ત્યાસુધી તેઓ આ પદપર રહ્યા હતા પાદશાહ શાહજહાને બ્યારે પોતાના ચાર પુત્રોને પોતાના સામ્રાજ્યના ચાર ઇલાકામા મોકલી આપ્યા ત્યારે હનસાલ ઔરંગઝેબ

૧ હકઝડ, બલવાન અને આતરદા આ ત્રણ મુખ્ય પ્રદેશો કોરાના બલિમસિંહે પ્રપચ કરીને જુદીસાજન ખાસેથી ઇનવી લીધા હતા.

૨ હુદ્દા તર્જીમામા આ પ્રદેશનું નામ “ચાનાર” લખ્યું છે મહારાજ શાહજહે છે કે “વળી પૂર્વ” એ પ્રદેશ મુલબર નામથી વિદિત હતો ગોપીનાથના બાર પુત્રોમાથી એક ફેવલ ચાનાના અધીશ્વર આજપથેવ જુદીને આવીને રહ્યા છે મહાસિંહન વરાજ મહારાજ વિક્રમસિંહ ચાનાના આધુનિક અધીશ્વર હતા તેમના જેવા સન્માનનીય સાદસિક અને સર હદવના રાજપૂત આ જગતમા અન્ય કોઇ બાબતે દરી તેઓ જુદીના મહારાજના પરમ પ્રેમપાત્ર અને મા સાચા મિત્ર હતા.

ની સેનાના સેનાપતિતરફે દક્ષિણમાં ગયા હતા જૌરગઝેમે દક્ષિણમાં લયકર મમગણિ પ્રદીપ કરી અનેક કિલ્લાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપન કરી દીધો ખાસ કરીને દેવતાળાદ અને બેદરના કિલ્લા હસ્તગત કરતી વખતે હાઝરાજ છત્રસાહે વિશેષ પરાક્રમ દર્શાવ્યું હતું સવત ૧૭૦૯ (૪૦ સં ૧૬૫૩)માં પ્રખય યુદ્ધ થયા પછી કવવણીને કિલ્લો ઔગઝેખના હાથમાં આવ્યો આ સમયે છત્ર સાહે અસીમ સાહસિકતાપૂર્વક કિલ્લાની દિવાલ ઉલ્લંઘી તેને હસ્તગત કર્યો હતો ઔગઝેખે ધામૂની નામનો કિલ્લો હસ્તગત કર્યો પછી દક્ષિણમાં સપૂર્ણ ગાતિ સ્થાપિત થઇ હતી

ખૂદીના રાજમહાલયમાં જે ઐતિહાસિક ગ્રંથ છે, તે વાચવાથી પ્રતીત થાય છે કે જ્યારે દક્ષિણ-માં ઉપરોક્ત ઘટના બની રહી હતી, તે સમયે એવી અફવા ફેલાઇ કે સમ્રાટશાહજહાનનું અવસાન થયું છે લાગલાગટ વીસ દિવસપર્યંત પાદશાહ રાજસભામાં વિરાજમાન થઇ શક્યો નહોતો, તેથી આ અફવાને વળન મળ્યું હતું પાદશાહના પુત્રોમાંથી માત્ર દારાશિકોહ આ સમયે તેની પામે હતો તેના ઇતર બ્રાતાઓએ જ્યારે આ વર્તમાન સાંભળ્યા, ત્યારે તેઓમિહાસન પ્રાપ્ત કરવાને માટે શીઘ્ર ગળજી ની તરફ દ્રેય કરવા લાગ્યા શુન્યે બગદેશમાંથી પાનનગર તરફ પર્યટન કરવા માડ્યું અને જૌરગઝેમે દક્ષિણમાંથી ચાનવા માડ્યું જૌરગઝેમે મુરાદને પોતાની સાથે મળી જવાને આગ્રહ કર્યો જૌરગઝેમે મુરાદને કહેવગવી મોકલ્યું કે - ' હું એ પ્રદેશીન ત્યાગી સાણુમ છું મિહામન વા સસારના કોઈપણ સુખની મને લાલસા નથી માત્ર એકાંતમાં ગદી મદમદની આરાતુસાર ધર્મ-કાર્ય કરવું એજ મારા જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે દારા નાસ્તિક છે અને હું ઉદામીન છું મારે પાદશાહ શાહજહાનના સર્વ પુત્રોમાંથી એક આપજ સર્વ પ્રકારે મિહામનપર અભિષિક્ત થવાને યોગ્ય છો અને આપને સિંહાસનપર વિરાજમાન કરવાને માટેજ હું તૈયાર થયો છું '

પાદશાહ શાહજહાને જ્યારે જૌરગઝેખની પાખી કામના જાણી ત્યારે તેણે યુધ્ધરતે હાઝરાજ છત્રસાને સેનાસંતિત રાજધાનીમાં આવવાને આમત્રણ વ્યૂર્જીત્યારે છત્રસાને પાદશાહની આ આજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે તેમણે વિચાર કર્યો કે - ' હું પાદશાહને આધીન છું, મારે તેની આજ્ઞાનું પાનન કરવું એજ મારું મુખ્ય કર્તવ્ય છે ' આવો વિચાર કરી તેઓ શીઘ્ર દક્ષિણની જાવણી છોડવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા છત્રસાન આપણી જાવણી છોડવાને ઉદ્દેશ કરે છે, એવા વર્તમાન જૌરગઝેખના કણ્ઠપટ પર અચડાતાજ તેણે તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે - ' આટલી બધી શીઘ્રતાથી જાવણીને ત્યાગ કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? હજી થોડા દિવસ અત્રેજ વિશ્રામ કરો આપણે સર્વ માથેજ પાનનગમ્મા જઈશ ' ખૂદીના અધીશ્વર છત્રસાને પ્રત્યુત્તર આપ્યો - ' મિહાસનપર બેઠેલા પાદશાહની આજ્ઞાનું પાનન કરવું એ મારું પ્રથમ કર્તવ્ય છે ' આમ રહીને તેમણે તત્કાલ શાહજહાનનો આજ્ઞાપત્ર જૌરગઝેખના હસ્તમાં મૂકી વીધો કુદ જૌરગઝેખે આ પત્ર વાચીને આજ્ઞા કરી કે - ' તમે આ જાવણી છોડશો નહિ પછી તેણે પોતાના સેવકોને આજ્ઞા કરી કે - ' છત્રસાનના શિબિરે કોઇને ઉમેડવા દેશો નહિ '

પરંતુ છત્રસાને જૌરગઝેખના આવા વર્તનની આશંકા કરીને પ્રથમથીજ પોતાનો સર્વ સામાન તથા પોતાના કેટલાક સૈનિકો પાટનગર તરફ ગયાના વ્યા હતા અને હવે તેઓ જૌરગઝેખની આજ્ઞાનું ઉપનયન કરી પોતાની શેષ સેના તથા પાદશાહના પક્ષાવગ્નીઓને પોતાની સાથે લઇને પરમ સાહસિકતાપૂર્વક જૌરગઝેખની જાવણી છોડી નર્મદા તરફ ચાલવા લાગ્યા જો કે જૌરગઝેખની સેનાએ તેમની પૂઠ પકડી, પરંતુ તે અસીમ સાત્ત્વિક અને મહાબળવાન રાજપૂતસૈનિકો-પર આક્રમણ કરી શકી નહિ આ સમયે પુષ્કળ વગસાદ પડવાથી નર્મદાનદીએ લયકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું રાવ છત્રસાન નર્મદાનદીના તટપર વસતા કેટલાક સેવાયસરદારોની સહાયથી તે નદી ઉતરી ગયા હજી પણ જૌરગઝેખે તેમની પૂઠ પકડી જારીજ ગમી હતી, તે છતાં પણ તે રાવ છત્રસાને અટકાવી શક્યો નહિ તેઓ નિર્વિઘ્નતાથી પોતાની રાજધાની ખૂદીમાં ચાલ્યા આવ્યા તેમણે કેટલાક દિવસ સુધી પાટનગમ્મા રહી આવશ્યક સુવ્યવસ્થા કરી શાહજહાનની રાજધાની તરફ પ્રયાણ કર્યું જહાપાદશાહ શાહજહાનના દુખનો પાગ નહોતો તેની જીવંત દશામાજ તેના

૧ રાજપૂતાનાના ઇતિહાસકેષિકે જૌરગઝેખના ચારિત્ર્યનો સારો અભ્યાસ કરેલા જણાય છે અન્ય ઇતિહાસકારોએ પણ એજ પ્રકારનો મત પ્રદર્શિત કર્યો છે

કુલાગાર પુત્રો તેના હાથમાંથી રાજદડ છીનવી લેવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, તેના આવા મહાવિપતિ કાળમાં છત્રસાલે તેને સહાય કરવાને માટે પ્રળળ વેગથી તેના પાટનગર તરફ દ્રુત કરી

પિતૃદ્રોહી નરપિશાચ ઔરગઝેબ ૭૧૩૫૮ અને પ્રપચ્છળળનો વિસ્તાર કરી ફતેહાબાદમાં બધ પટોએ મારવાડના મહારાજા જસવંતસિંહ બહાદુરે ફતેહાબાદમાં બંધકર સમરાગ્રિ પ્રજ્વલિત કરી દીધો, પરંતુ ફતેહનીતિ ધારણ કરી ઔરગઝેબ આ યુદ્ધમાં સરલતાથી વિજ્ય નક્કી પ્રાપ્ત કરી શક્યો આ યુદ્ધમાં ઔરગઝેબને વિજ્ય પ્રાપ્ત થવાથી તેનો સિદ્ધાસનપ્રાપ્તિનો માર્ગ ૨૧૨૭ થઈ ગયો આ યુદ્ધમાં રાવ જસરાન પાદશાહની તરફથી ગયેલા જણાતા નથી અકમરની સાથે રાવ સુરજનસિંહને જે સધિ થઈ હતી, તેમાં એક એવી શરત હતી કે સુરજનસિંહ વા તેમના કોઇપણ હિતરાધિકારી કોઇ હિંદુરાજને આધીન થઈ રણભૂમિમાં જશે નહિ, કદાચ આજ કારણથી રાવ જસરાન મારવાડના રાજાને આધીન થઈ ફતેહાબાદના યુદ્ધમાં ગયા નહિ હોય, પરંતુ ખૂબીના રાજવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા કોટાના અધીશ્વર પોતાના ત્રણ ભાતાઓ તથા પોતાના અગણિત સૈનિકોની સાથે આ યુદ્ધમાં પાદશાહની તરફથી ગયા હતા તેમણે આ યુદ્ધમાં પરમ પરાક્રમથી લડી રણભૂમિમાં પોતાના પ્રાણ વિસર્જન કરી રાજભક્તિની પરાકાષ્ટા બતાવી હતી

હુરામ્મારી ઔરગઝેબે પોતાના પિતાના સિદ્ધાસનપર અધિકાર નર્પા પૂર્વે પોતાના જ્યેષ્ઠભ્રાતા દારાની સામે પુનઃ ધોનપુરમાં યુદ્ધ કર્યું આ યુદ્ધમાં ખૂબીના અધીશ્વર જસરાન વિવાહોદિત મોરારાક પરિધાન કરીને ગયા હતા તેમણે આ પ્રસંગે “દેહ પાતયામિ વા કાય સાધયામિ” એવા દંડ સંકેત કર્યો હતો ભારતવર્ષની યુદ્ધનીતિ એવી છે કે ઉભયપક્ષના રાજાઓ વા પ્રધાન સેનાપતિઓ દ્વારા વા રથપર આરૂઢ થઈને રણભૂમિમાં બંધ છે અને જનાસુધી તેઓ સમરભૂમિમાં ત્યાગ કરતા નથી ત્યાસુધી સૈનિકો જીવસદૈ યુદ્ધ કરે છે આ પ્રણાનીઅનુસાર આ સમયે દારા હાથીપર આરૂઢ થઈને રણભૂમિમાં ગયો હતો જો તે થોડો વધુ વખત રણભૂમિમાં થોભ્યો હોત તો વૃદ્ધપાદશાહ શાહજહાનને ઔરગઝેબદ્વારા પદ્મચુત થઈ બંદીવાન થવું પડત નહિ પરંતુ તે એકાએક રણભૂમિમાંથી નાસી ગયો અને તેની સેના પણ તેને નાસતો જોઇને છિન્નભિન્ન થઈ જ્યા કાંવે ત્યા પધાયન કરી ગઈ તેજસ્વી ધીર જસરાલે બીર અને કાપુરુ દારાને રણભૂમિમાંથી પનાયન થતો જોઇ અત્યંત દુખિત થઈ ગર્વસહિત પોતાના સામનો અને સૈનિકોને કહ્યું— “જે કોઇ રણભૂમિમાંથી નાસી જશે તે નરકનો અધિકારી થશે હું પાદશાહનો તામેદાર છું મેં તેમની આત્માથી રણભૂમિમાં ચરણ મૂક્યો છે મારો ચરણ અટલ છે, માટે કે તો આ સમયે વિજ્ય મળશે કે કે તો હું રણક્ષેત્રમાં પ્રાણ વિસર્જન કરીશ” આ તેજસ્વિતાપૂર્ણ વચનો સાંભળી રાજપૂતસામનો અને સૈનિકો પરમ ઉત્સાહિત થયા છત્રસાલ હાથીપર આરૂઢ થઈ પોતાના સૈનિકોને શત્રુઓપર આક્રમણ કરવાને માટે વેગપૂર્વક લઇ જતા હતા એવામાં શત્રુઓના તરફથી એક પ્રબલિત ગોળો આવીને તેમના હાથી પર પડ્યો હાથી ધાયન થવાથી ઉન્મત્ત થઈ રણભૂમિ છોડીને નાસવા લાગ્યો, પરંતુ મહાવીર જસરાય તે નાસતા હાથીની પીઠપરથી જનાજ મારીને નીચે ફેલી પડ્યા પછી તેમણે અશ્વપર આરૂઢ થઈ પોતાની સમસ્ત સેનાને ગોળાકારમાં એકત્રિત કરી અને જયધોણથી રણક્ષેત્ર કે પાયમાન કરી ઔરગઝેબ તરફ વેગપૂર્વક જતા માણ્યું મુરાર તેમની દૃષ્ટિએ પડતા તેમણે તેનાપર બાનાનો પ્રદાર કર્યો, પરંતુ તે પ્રદાર પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરે તે પૂર્વે શત્રુપક્ષ તરફથી એક ગોળી આવી રાવ જસરાનના મસ્તકમાં વાગી આ ગોળીના આઘાતથી રાવ જસરાનની જીવનશીના સમાપ્ત થઈ ગઈ તેમના કનિષ્ઠ પુત્ર ભારતસિંહ પણ આ યુદ્ધભૂમિમાં વિઘમાન હતા પિતાનું મૃત્યુ થવાથી તેમના શોકનો પાર રહ્યો નહિ અને તેઓ કોષોન્મત્ત બની મુરારની સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા તેમની સાથે તેમના કાકા મોકમસિંહ અને તેમના બે પુત્રો તથા તેમના ભાતા ઉદયસિંહ પણ હતા આ સર્વ મહાવીરોએ સદા રક્ષર્તિ ધારણ કરી યુદ્ધ કરવા માણ્યું બંધકર રીતે યુદ્ધ કર્યો પછી આ સર્વ વીરોએ રણક્ષેત્રમાં

૨. રાજપૂતવંશ એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને રણભૂમિમાં બંધ છે કે કે તો સપ્તમીના વિજ્ય પ્રાપ્ત કરવા કિંવા શત્રુઓના હાથથી કપાઈ મરવું તેઓ આ સમયે વરસાબનો વેળ ધારણ કરીને બંધ છે તેઓ વિદ્યાસપૂર્વક માને છે કે યુદ્ધભૂમિમાં મરવાથી આપકુને સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓની પ્રાપ્તિ થશે

આત્માત્મર્ગ કયો ઉજ્જવિની અને ધોલપુરના સત્રામમાં ખૂદીના બાગ રાજકુમારો અને હાડાકુલની પ્રત્યેક શાખાના નેતાઓએ પોતાના જીવનનું અભિદાન આપી રાજલકિતની પરાકાષ્ઠા ખતાવી હતી આતુ દર્શાત અન્વન કથાવ પશુ અમે જોયું નથી

રાવ છત્રસારે એકદર જાવન શુદ્ધોમાં ભાગ લીધો હતો તેઓ અસીમ સાહસ અને શુદ્ધ રાજલકિતનું જીવન હાદરણુ ઝૂકી ગયા છે તેમણે ખૂદીના રાજમહાલયમાં “ છત્રમહલ ” નામના ભાગનો વધારો કર્યો હતો તેમણે પોતાના અર્થે પાટણ નામના નગરમાં “ કૃષ્ણરાય ભગવાન ” નું એક રમણીય મંદિર બાંધવ્યુ હતું સવત ૧૭૧૫માં રાવ છત્રસાલનું મૃત્યુ થયું તેમને ચાર પુત્રો હતા - (૧) ભાવસહ (૨) ભીમસિંહ (૩) ભગવતસિંહ અને (૪) ભારતસિંહ ભીમસિંહને યુગાર પ્રદેશનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો, ભગવતસિંહ મહિના અધિપતિ થયા અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ભારતસિંહ તો શુદ્ધમાં માર્યા ગયા હતા જ્યેષ્ઠકુમાર ભાવસિંહને ખૂદીનો રાજમુકુટ પ્રાપ્ત થયો

હિંદુઓના પરમ મનુ ઔર ગઝેમે મોગલસિંહાસનપર અભિષિક્ત થઈ ખૂદીશ્વર ગવ છત્રસાલ પ્રત્યે તેને જે ક્રોધ અને મનુતા હતા તે તેમના પુત્ર ભાવસિંહપ્રત્યે દર્શાવવા માડ્યા શિવપુરપ્રદેશના રાજા આત્માગમને ઔર ગઝેમે યોનાચી તેને આજ્ઞા કરી કે - “ ઉદ્ધતરવભાવના અને રાજદ્રોહી હાડાઓને સપૂર્ણ પ્રકારે દડ આપી ખૂદીરાજ્યને રણુચભોરની સાથે સંયોજી દો મને આશા છે કે ત્યારે હું હસિશુમાં જાઉં ત્યારે ખૂદીરાજ્યમાં પ્રવેશ કરીને તમને વિજયને માટે અભિનંદન આપુ ” રાજા આત્માગમને પાદશાહની આજ્ઞાનુસાર શીમ્ર બાગ હબ્બર શિક્ષિત મૈનિકાસહિત હાડોતીદેશમાં જઈ સમસૈર અને અગ્નિની સહાયથી ચેતરફ અત્યાચાર કરવા માડ્યા તે જ્યા જ્યા જતો ત્યા ત્યા પ્રજાનુ સવસ્તવ વિધવસ્ત મરી દેતો તેણે ખૂદીના સર્વોચ્ચ સામંત ધદગહાધિપતિના તાખાના ખાતો લી નગરપર ધેરો નાખ્યો, ત્યારે હાડાઓ યુમરીતે એકત્રિત થયા અને તેની સામે યુદ્ધ કરના લાગ્યા તેમણે બીપણ પરાક્રમથી યુદ્ધ કરી આત્મારામને પરાસ્ત કરી નસાદી ઝૂક્યો અને તેના સર્વ સોમાન લૂટી લીધો હાડાકોટિ આટલુ કરીનેજ શાત થયા નહિ, પરંતુ તેમણે આત્મારામપર સપૂર્ણ વેર લેવાને માટે તેની ગળધાની શિવપુરપર ધેરો નાખ્યો પગસ્ત અને અપમાનિત થયેયો આત્માગમ કલકનો ભાર શિરપર ધારણુ કરી પાદશાહની નિકટ ગયો અને પોતાના પરાલવની હકીકત નિવેદન કરી, આથી ઔર ગઝેખ રાજા આત્મારામપર અસત અપ્રસન્ન થયો અને તેણે તેના સખ્ત તિરસ્કાર કર્યો

કપરી ઔર ગઝેમે ખૂદીરાજ્ય હસ્તગત કરવાને માટે હાડાખતિને મહેલા વિજયપ્રત્યે પોતાના સતોપ દર્શાવ્યો અને રાવ ભાવસિંહને ક્રમા કરી તેમને પોતાની રાજધાનીમાં આવવાનું આમંત્રણ કર્યું કપરી ઔર ગઝેખના વચનપર વિશ્વાસ રાખી તેના પાટનગરમાં જવાને પ્રથમ તો રાવ ભાવસિંહ કોઠપણુ પ્રકારે કબૂલ થયા નહિ, પરંતુ પાદશાહે તેમને વારંવાર આમંત્ર કરી ‘ આપનું કોઠપણુ પ્રકારે અનિષ્ટ કરવામાં આવશે નહિ ’ એવી સોજદપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરી ત્યારે અતે તેમનું હૃદય ખીગળ્યુ અને તેઓ પોતાની સેનાસહિત મોગલપાદશાહના પાટનગરમાં ગયા પાદશાહે રાવ ભાવસિંહનું પરમ આદરપૂર્વક સ્વાગત કરી તેમને રાહબંદા મોઆઝીમના હાથનીએ ઔર ગાખાદના મુખ્ય સખાતરિકે નિયુક્ત કર્યો

રાવ ભાવસિંહે ઔર ગાખાદમાં સર્વોચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરી ઔરગ્યા અને દતિયાના ખૂદેલા રાજપૂતો-મહિત અનેક સુધ્ધમાં ભાગ લઈ જીવલે અલવિક્રમ પ્રકાશિત કર્યું હતું ખિકાનેરના રાજા કરણસિંહને વધ કરવાને માટે ઉક્ત સ્થાનમાં જે પ્રપચ રચવામાં આવ્યો હતો તેને રાવ ભાવસિંહેજ પોતાની પરમ મનુરાધથી છિન્નભિન્ન કરી નાખીને તેમની રક્ષા કરી હતી રાવ ભાવસિંહે ઔર ગાખાદમાં અનેક સાર્વજનિક ક્રમારોતો બાંધાવી હતી તેમણે પોતાની પીરતા દયા અને પવિત્રતાથી ઔર ગાખાદની સર્વ પ્રજાના હૃદયપર દૃઢ અધિકાર કરી લીધો હતો તેમનું મહત્ત્વ એટલુ બધુ વધી ગયુ હતુ કે તેમનાપ્રત્યે શ્રદ્ધા અને ભાકત ધારણુ કરવાથી અસાધ્ય રોગથી અસ્ત થયેલા લોકોને સપૂર્ણ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થતું હતું સવત ૧૭૩૮ (૪૦ સં ૧૬૮૨) માં રાવ ભાવસિંહનું મૃત્યુ ઔર ગાખાદમાં થયું

રાવ ભાવસિંહને પુત્ર નહોતો આથી તેમના બ્રાતા ભીમસિંહના પુત્ર અનિરુદ્ધસિંહ ખૂદીના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા ભીમસિંહને યુગાર નામના પ્રદેશનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હતો, એ વાત

અમે પૂર્વે જણાવી ગયા છીએ તેમના પુત્ર કિશનસિંહને ફર પાદશાહ આરગઝમે મારી નખાવ્યા હતા પરંતુ બપોરે અનિરુદ્ધસિંહ જૂદીના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા ત્યારે આરગઝમે તેમના પ્રત્યે સન્માન દર્શાવવાને માટે એક હાથી તથા બીજી કેટલીક વસ્તુઓ તેમનાપર ઉપહારતરિકે મોકલી આપી અત્ય સમય પછી જૂદીના રાજ અનિરુદ્ધસિંહે મોગલસમ્રાટના પાટનગરમા જઈ આરગઝમેપ્રત્યે રાજભક્તિ પ્રદર્શિત કરી થોડા દિવસ પછી આરગઝમે બપોરે દક્ષિણમા યુદ્ધ કરવાને ગયો, ત્યારે અનિરુદ્ધસિંહ પણ પોતાની સેનાસહિત તેની સાથે ગયા તે દેશમા એક સમયે પાદશાહના જનાનખાનાની સ્ત્રીઓ શત્રુઓના પગમા સપડાઈ, તે સમયે અનિરુદ્ધસિંહે પરમ પરાક્રમથી તેમની રક્ષા કરી હતી આથી આરગઝમે તેમનાપર પરમ પ્રસન્ન થઈ તેમને પૂછ્યું “આપને શુ પુરસ્કાર જોઈએ છે ?” વીરશેખર અનિરુદ્ધસિંહે ઉત્તર આપ્યો કે “મને અન્ય કોઈ પુરસ્કારની અપેક્ષા નથી, પરંતુ માત્ર એટલુંજ માગુ છું કે હું સામ્રાટમા પાછલા દનનો સેનાપતિ છું તેને બદલે આપ મને સેનાના અથ દલના સેનાપતિ તરિકે નિયુક્ત કરો.” આરગઝમે શીઘ્ર તે વીરની પ્રાર્થના પૂર્ણ કરી જે સમયે પાદશાહે બિનાપુર-પર ધેરા નાખ્યો હતો, તે સમયે પણ રાવ અનિરુદ્ધસિંહે અતુલનીય અનવિક્રમ પ્રકાશિત કરી પાદશાહ ને સતુષ્ટ કર્યો હતો.

ત્યારપછી જૂદીના પ્રધાન સામત દુર્જનસિંહની સાથે ક્વલ કરવાથી રાવ અનિરુદ્ધસિંહ વિપત્તિ ના મુખમા પતિત થયા વિવાદ થયા પછી દુર્જનસિંહ શીઘ્ર દક્ષિણમાંથી નીકળી પોતાના નગરમા આવ્યા અને પોતાની સેના સંભળ કરી રાજધાની જૂદીમા જઈ તેમણે બલવતસિંહના મસ્તકપર રાજ-સુક્રંટ મૂક્યો. પાદશાહ આરગઝમે બપોરે આ સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે તેણે અનિરુદ્ધસિંહને એક બળવાન અને શિક્ષિત સેના આપી, દુર્જનસિંહને ઉચિત દંડ આપવાને માટે મોકલી આપ્યા અનિરુદ્ધસિંહે સેનાસહિત જૂદીમા જઈ દુર્જનસિંહને ઉચિત દંડ આપી બનવતસિંહને પદચ્યુત કર્યો દુર્જનસિંહની સર્વ ભૂમિ ખાખસા કરવામા આવી ત્યાર પછી રાવ અનિરુદ્ધસિંહ જૂદીમા રહી રાજ-શાસનની સુવ્યવસ્થા કરી પાદશાહની આજ્ઞાથી અબરના મહારાજા વિંધ્યુસિંહની સાથે બારત-વર્ષના ઉત્તર ભાગમા સુવ્યવસ્થા કરવાને માટે ગયા આ ભાગનો મુખ્ય પાદશાહનો પુત્ર શાહઆનમ હતો તેનું મુખ્ય નિવાસસ્થાન લાહોર હતું ત્યાં થોડા વખતસુધી રહ્યા પછી અનિરુદ્ધસિંહ મરણ પામ્યા રાવ અનિરુદ્ધસિંહને શુધસિંહ અને જોધાસિંહ નામના બે પુત્રા હતા તેમના મરણ પછી તેમના જ્યેષ્ઠ કુમાર શુધસિંહને જૂદીના સિંહાસનની પ્રાપ્તિ થઈ તેમનો અભિષેક થયા પછી થોડા વખતમા પાદશાહ આરગઝમે આરગઝાદમા એવી સખ્ત રીતે બિમાર પડ્યો કે તેનું જીવન ટકવાવિશે પણ આશંકા હતી અને તેનું મૃત્યુ નિકટ આવેલું જાણી રાજ્યના સમસ્ત સામંતો, રાજદારીપુરુષો અને અભીરઉમરાવો તેની આસપાસ એકત્રિત થયા અને તેને આમલ કરવા લાગ્યા કે “આપની પત્ની આપના સિંહાસનપર કોણ બેસે તેનો નિર્ણય આપ અત્યારથીજ કરી જાઓ.” મૃત્યુના મુખમા પડેલા પાદશાહે ઉત્તર આપ્યો “ઈશ્વરની ઈચ્છાનુસાર તે કાર્ય થશે હું તો એમ ઇચ્છુ છું કે રાજકુમાર બહાદુર શાહઆનમને સિંહાસન પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ કુમાર આજિમ પણ પોતાના બાહુબળથી સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કરશે.” પાદશાહે જે ધાર્ષ્ણ્ય હતું તેજ થયું રાજકુમાર આજિમ દક્ષિણસેનાની સહાયથી પોતાના જ્યેષ્ઠભાતાની સાથે બાથ ભીડવાને તૈયાર થયો તેણે પોતાના ભાતાને પોતાના લાઝમની અજમાયશ કરવાને ધોવપુરના મેદાનમા આદવાને આવાદન કર્યું બહાદુરશાહે પોતાના પક્ષના સમસ્ત રાજપૂતરાજાઓને બોલાવી મગાવ્યા અને તેમને પોતાની અવરધાથી વિદિત કર્યો આ સમયે જૂદીના રાવ શુધસિંહ પણ આવ્યા હતા શુધાસિંહની વય આ સમયે ઘણી નાની હતી અને તેઓ પોતાના ભાતા જોધસિંહના અકાળમૃત્યુથી અત્યંત શોકમા ડૂબી ગયા હતા. જોધસિંહના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળતાની સાથેજ બહાદુરશાહે શુધસિંહને જૂદીમા જઈ પોતાના ભાતાની ઉત્તર-ક્રિયા કરવાની આજ્ઞા કરી રાવ શુધસિંહે અત્યુત્તર આપ્યો “આપને આવી સ્થિતિમા હોડીને જવું કોઈપણ પ્રકારે ઉચિત નથી જે ધોવપુરના રણક્ષેત્રમા અનેક વીરાઓ પોતાનું બલવિક્રમ પ્રકાશિત કર્યું છે અને જ્યાં મારા પૂર્વજ જન્મસાથે આજ્ઞાપણ કર્યું હતું, તે પવિત્ર રણભૂમિમા પાદશાહના

પક્ષમા રહી શસ્ત્ર ધારણ કરી હું મારા પૂર્વજોની કીર્તિનું રક્ષણ કરીશ ખામકરીને અત્યાર માંડ
આજ પરમ કર્તવ્ય છે "

શાહઆલમ પોતાની સેનાસહિત લાહોરથી અને આજિમ પોતાના પુત્ર બેદરબખ્ત તથા
પોતાની સેનાસહિત દક્ષિણથી કૂચ કરવા લાગ્યો. ઉલયપક્ષની મેના ત્રીજા ધોવપુરની સમીપ જળવ
નામના સ્થાનમા સામસામે આવીને ઉભી રહી તત્કાલ ભયકર યુદ્ધાગ્નિ પ્રદીપ થયો. ભારતવર્ષના
ઇતિહાસમા આ ભયકર યુદ્ધ કદિ પણ નોધાયુ નથી ને માત્ર મુસનમાનોની સહાયથી શાહજાહએ
સિંહાસનપ્રાપ્તિને માટે યુદ્ધ કરત તો અન્ય દાખનાઓમા બન્યુ હતું તેમજ આ પ્રસંગે પણ
ચાત-અર્થાત્ થોડીવાર ભયકર યુદ્ધ ચાત અને ત્યારપછી એક પક્ષના સૈનિકો વિશ્વાસઘાત કરીને
બીજા પક્ષમા ભળી ગત, પરંતુ અહીં આ વસ્તુસ્થિતિ લિન્ન હતી રાજપૂતાનાના સમસ્ત રાજપૂત
રાજાઓ ઉલયપક્ષને મદાય કરવાને આવ્યા હતા તેઓ મુસનમાનશાહજાહઓના સહાયક બની
પોતાના જ જાતિય ધુઓની સાથે લડતા હતા દતિયા અને કોટા એ ઉલય પ્રદેશોના રાજાઓ દીર્ઘ-
કાળપર્યંત આજિમના હાથનીએ દક્ષિણ ભાગમા રહ્યા હતા કુમાર આજિમ તેમની ઉપર અત્યંત પ્ર-
સન્ન રહેતો હતો, તેથી તેમણે પાદશાહ જોગજેબની અતિમ અભિલાષાને અનાદર કરી અન્યાય-
પૂર્વક કનિષ્ઠકુમાર આજિમના પક્ષનું અવલબન કર્યું જૂદિના મહારાજ અનિરુદ્ધસિંહની સાથે
દતિયાના અધીશ્વરને ધાડી મિનતા હતી અને તે ઉભયે દક્ષિણમા પ્રબળ પરાક્રમ પ્રદર્શિત કરી મહાન
કીર્તિ સપાદન કરી હતી, પરંતુ આ સમયે દતિયાના રાજાને પોતાના પ્રિય મિત્ર અનિરુદ્ધસિંહના
પુત્ર ધ્રુવસિંહની સામે ઉભા રહેતા કિચિત્ પણ લજ્જા ઉત્પન્ન થઈ નહિ કોટાના રાજા રામસિ-
ંહે પોતાનો એક મુસ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને માટે શાહઆલમની વિરુદ્ધ આજિમના પક્ષનું અવલબન કર્યું
હતુ જૂદિના મહારાજ પરાપૂર્વથી હાડગજતિના પ્રધાનનેતાસ્વરૂપે પાદશાહની સલામા વિરાજમાન
ચતા હતા અને તેમને સર્વત્ર ઇતર હાડગો કરતા વિશેષ સન્માન મળતુ હતુ આ કારણથી
કોટાનો રાજા જૂદિના અધીશ્વરપ્રત્યે અત્યંત દ્રેપ રાખતો હતો આ સમયે તેણે મુસધિ નોંધ હાડ-
ગજતિના પ્રધાનનેતા બનવાની તથા ઉચ્ચ સન્માન પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી આજિમના પક્ષનું સમ-
ર્થન કર્યું તેણે પોતાના મનમા વિચાર કર્યો કે -"આજિમનેવિ જ્ય પ્રાપ્ત થતાની સાથે ધ્રુવસિંહને દુઃ-
આપવામા આવશે અને મારી અભિનાયા પૂર્ણ થશે" અર્થ પૂછો તો પોતાને વિજય પ્રાપ્ત થયા પૂર્વેજ
આજિમે રામસિંહને હાડગજતિના પ્રધાનનેતાતરિકે સંબોધીને તેને પરમ સન્માન આપ્યુ
હતુ યુદ્ધ થયા પૂર્વે કોટાના રાજાએ ધ્રુવસિંહની ઉપર એવા આશયનો પત્ર લખ્યો હતો કે -"તમે
શાહઆલમનો પક્ષ છોડી આજિમનો પક્ષ પ્રદલ્યુ કરો," પરંતુ આ પત્ર મળતા ધ્રુવસિંહે અત્યંત ક્રોધિત
થઇને તેને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે -" જો રણક્ષેત્રમા મારા પૂર્વજોએ અસીમ વીરતા પ્રકાશિત કરી આ
ભોતસર્ગ કર્યો છે, તેજ રણજીમિમા અન્યાયપૂર્વક પાદશાહ શાહઆલમની સામે લડીને મારા કુનને
કલકિત કરવાની મારી ઇચ્છા નથી" અતે જળવના રણક્ષેત્રમા કિંત ઉલય શાહજાહઓ તથા
રાજપૂતરાજાઓ શસ્ત્ર ધારણ કરી એકબીજાની સામે દારણ સંગ્રામ કરવા લાગ્યા

પાદશાહ શાહઆલમની તરફથી ધ્રુવસિંહ પ્રધાનસેનાપતિતરિકે નિયુક્ત થયા હતા તેમણે આ યુદ્ધમા
અતુલનીય સાહસ અને અમીમ શૌર્ય પ્રકાશિત કરી યતુઓના સપૂર્ણ પરાલભ કર્યો શાહઆલમ
હવે શત્રુશત્રુ બની નિર્વિઘ્ને ભારતના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા આ યુદ્ધમા ઉલયપક્ષના
રાજપૂતોના ધણેા સહાર થયો કોટાનો અધીશ્વર રામસિંહ અને દતિયાનો રાજા દવપતસિંહ એ ઉલય
આજિમને ખાતર આ યુદ્ધમા માર્થો ગયા આજિમ અને તેનો પુત્ર બેદરબખ્ત એ ઉલય પણ આ
સમરમા નાશ પામ્યા અને તેમના જીવનની સાથે તેમનો સિંહાસનપરનો દાવો પણ વિનષ્ટ થયો

જળવના યુદ્ધમા હાડગવીર ધ્રુવસિંહે અસીમ વીરતા પ્રકાશિત કરી હતી, તેથી પાદશાહ બહા-
દુરશાહે તેમને રાવરાજાની ઉપાધિ અર્પણ કરી પાદશાહ બહાદુરશાહ બ્યામુધી જીવત રહ્યા ત્યા

૧ મિત્રના પુત્રની વિરુદ્ધ શસ્ત્ર ધારણ કરવામા લજ્જા કેવી? રાજપૂતો જેના પક્ષનું અવલબન કરે છે, તેને માટે
પોતાના પુત્રની વિરુદ્ધ પણ શસ્ત્ર ધારણ કરે છે કનૈઠ ઠોંટે રાજપૂતોના ઇતિહાસ ધણી સારી રીતે લખ્યો છે,
પરંતુ ખેદના વિષય છે કે તેઓ રાજપૂતજાતિના ધર્મ અને સ્વઆચારો મર્મ સારો રીતે જાણી શક્યા નથી

સુધી તે ઉભયની મિત્રતા અચળ રહી તેમના મૃત્યુ પછી દિલ્હીના સિદ્ધાસનને માટે રાજ્યમા લારે ગરબડ મચી રહી આ ઉપદ્રવમા ચાર ગઝેબના સમસ્ત ધૈર્યો માર્યા ગયા ત્યાર પછી ફરૂખશિયર દિલ્હીના સિદ્ધાસનપર અધિષ્ઠિત થયો તેના શાસનકાળમા ગ્વારાના બે સૈવદ્ધાતાઓએ અધિકાર પ્રાપ્ત કરી પ્રજા ઉપર ધૈર્ય અત્યાચાર કરી તેમની સપતિ લૂંટી લઈ રાજ્યને નષ્ટબ્રષ્ટ કરી દીધું અતે ઉક્ત ઉભય સૈવદ્ધાતાઓએ ફરૂખશીયરને પદબ્રષ્ટ કરી તેને મારી નાખવાનો યથુ પ્રયત્ન કર્યો જે સમયે તેમણે પોતાનો ઉક્ત હેતુ સિદ્ધ કરવાને માટે પ્રયત્નગળનો વિસ્તાર કર્યો તે સમયે ખૂદીના મહારાજાએ ઉત્તમ રાજબક્તિ દર્શાવી પાદશાહ ફરૂખશીયરની રક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો આથી તેમની સાથે ઉભય સૈવદ્ધાતાઓએ દિલ્હીમા ચેર મુદ્દ કર્યું આ લખકર સમગ્રમા બુધસિદ્ધના કાકા જેતસિદ્ધ તથા ખીજા અનેક સામ તોએ પોતાના જીવનનું બનિદાન આપ્યું

જાજ્યની સુદ્ધભૂમિમા ખૂદી અને કોળા એ ઉભય દેશોના રાજાઓની વચ્ચે જે શત્રુતા ઉત્પન્ન થઈ તે શત્રુતા લવિમમમા પણ રચાઈ રહી કોટાના મહારાજા જીમસિદ્ધે પોતાના પિતાનું વેર લેવાને માટે પોતાના મનમા દૃઢ સંકલ્પ કર્યો અને સુસધિની પ્રતીક્ષા કરવા માંડી બ્યારે તેણે ઉભય સૈવદ્ધાતાઓને ખૂદીના મહારાજાના પરમ શત્રુ બનેના જોયા ત્યારે તેણે તેમની સાથે મળી જઈ તેમને સવૃદ્ધ કરી બુધસિદ્ધપર વેર લેવાની તૈયારી કરવા માંડી જે સમયે બુધસિદ્ધ રાજધાનીની બહારના મેદાનમા પોતાના અશ્વને શિલાબુ આપતા હતા તે સમયે કોટાના રાજાએ તે સધિનો લાભ લઈ ખૂદી અંચરને પકડી તેમને સૈવદ્ધાતાઓના હાથમા સોપી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો તેણે મેદાનમા જે સમયે બુધ સિદ્ધને ઘેરી લીધા, તે સમયે જો કે તેમની પાસે ધણી થોડા સેવકો હતા તોપણ તેમણે પરમ શીર્ષ થી તેમની રક્ષા કરી કોટાના રાજાને બુધસિદ્ધને હસ્તગત કરવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયો બુધ સિદ્ધ નિર્વિધને રાજધાની છોડીને આત્મા ગયા તેમણે બ્યારે સૈવદ્ધાતાઓનું બળ અત્યંત વધી ગયેલું જોયું અને ફરૂખશીયરની રક્ષાનો કાંઈ પણ ઉપાય બ્યારે તેમને દષ્ટિગોચર થયો નહિ ત્યારે અતે નિરુપાયે તેમણે દિલ્હી છોડ્યું તેમના ગયા પછી થોડા દિવસમા સૈવદ્ધાતાઓએ ફરૂખશીયરને મારી નાખ્યો હવે રાજ્યમા ચોતરફ અચાતિ પ્રસરી રહી ભારતવર્ષના સર્વ દેશીરાજાઓ સૈવદ્ધાતાઓનું આ લખકર કૃત્ય જોઈ પોતાની રક્ષા કરવાને માટે પોતપોતાની રાજધાનીમા આત્મા ગયા

હવે અબરના રાજા જયસિદ્ધે ખૂદીના મહારાજા બુધસિદ્ધને પદબ્રષ્ટ કરવાની યેષ્ટા કરવા માંડી બુધસિદ્ધની સાથે અનના રાજાને જે શત્રુતા હતી તેનું કારણ આ હતું-જયસિદ્ધની એક લાગની નો દિલ્હીના પાદશાહની સાથે વિવાદ કરવાનો દ્વાર કરવામા આવ્યો હતો, પરંતુ જાજ્યના મુદ્દમા બુધસિદ્ધે અત્રુત પરાક્રમ પ્રદર્શિત કરી શત્રુનો સહાર કર્યો તેથી પાદશાહ તેમનાપર પ્રસન્ન થયો અને તેણે અબરની રાજકુમારી સાથે સ્વયં વિવાદ ન કરતા બુધસિદ્ધને તે રાજકુમારી અર્પણ કરવાની આજ્ઞા કરી જયસિદ્ધે શીઘ્ર પાદશાહની આજ્ઞાનુસાર બુધસિદ્ધની સાથે પોતાની લગિનીનું લગ્ન કરી દીધું દુર્ભાગ્યવશાત્ જયસિદ્ધની લગિનીને કાંઈ પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ નહિ બુધસિદ્ધે મેવાડના સોળ પ્રધાનસામ તોષકી બેગૂના સામત કાનામેધની કન્યાસાથે વિવાદ કર્યો હતો તેના ગર્ભથી તેને બે પુત્રોની પ્રાપ્તિ થઈ હતી આ સાવકાપુત્રોને જ્ઞેઈ જયસિદ્ધની લગિનીના મનમા ઈર્ષ્યામિત્ર સગગી હતી બુધસિદ્ધ બ્યારે પરદેશમા વસતા હતા ત્યારે તેણે એવી આજ્ઞા ફેલાવી કે હું ગર્ભવતી છું અને પછી તેણે ગુમરીતે એક બાનકને પોતાની પાસે મંગાવ્યો અને તેને પોતાના પુત્રતરિકે બાંહે કર્યો બ્યારે રાવ બુધસિદ્ધ પોતાની રાજધાનીમા આવ્યા ત્યારે તે રાણીએ કૃત્રિમપુત્ર તેના હાથમા રખાડવાને માટે મૂક્યો બુધસિદ્ધ યથાર્થ જતાત જાણી ગયા અને રાણીના આ આચરણથી અત્યંત ક્રોધાવમાન થયા આથી પોતાના ઉભયપુત્રોનું અનિષ્ટ થવાનો સંભવ જાણી તેમણે આ સમસ્ત વૃત્તાંત જયસિદ્ધપર લખી મોકલ્યું મહારાજા જયસિદ્ધ આ જતાત વાચી અત્યંત ક્રોધિત થયા અને તેમને પોતાની સાવગ્ની લગિનીપ્રત્યે અત્યંત તિરસ્કાર છૂટ્યો, પરંતુ તે સ્ત્રી તેમના તિરસ્કારથી ક્રિયિત થયું લગિનિત થઈ નહિ તેણે ધાયું કે કા તો મારા સ્વામી બુધસિદ્ધ અને મારા ભાતા જયસિદ્ધે મારા સતીત્વપર સદેહ ધારણ કર્યો છે અથવા તો એમણે એમ માન્યું છે કે મેં જન કરી અન્યના પુત્રને મારા પુત્રતરિકે મણાવી પોતાને દેખા છે એમ ધારી તે તત્કા-

જા પોતાના બ્રાતા જ્યસિંહની કબરમાંથી તત્તવાર કાઢી તેમનો સંહાર કરવાને તત્પર થઈ ત્યારે જ્યસિંહે તત્કાલ ત્યાંથી નાસી પોતાના પ્રાણ બચાવ્યા.

શુધસિંહ તથા પોતાની ભગિનીદ્વારા અપમાનિત થવાથી અંબરના મહારાજ જ્યસિંહે ખૂદીના મહારાજને પદબ્રષ્ટ કરવાની દંડ પ્રતિજ્ઞા કરી. પ્રથમ તેમણે ખૂદીના તાબાના ઈન્દ્રગદના સામંત દેવસિંહને ખૂદીના સિંહાસનપર અભિષેક કરવાનો પ્રસ્તાવ ઉપસ્થિત કર્યો; પરંતુ રાજબક્ત દેવસિંહે ખૂદીના સિંહાસનપર વિરાજમાન થવાની સાફ ના પાડી. ત્યારપછી જ્યસિંહે અંબરના સામંત સાલિમસિંહને ખૂદીનું સિંહાસન આપવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો. સાલિમસિંહે ખૂદીના સિંહાસનપર વિરાજમાન થવાને તૈયાર થયો. આ સાલિમસિંહ કરવરનો સામંત હોવા ઉપરાંત તારાગદનો સુમેા હતો.

અંબરના મહારાજ જ્યસિંહ શુધસિંહને પદબ્રષ્ટ કરવાને તૈયાર થયા તેમાં તેમનો એક બીજે ઉદ્દેશ પણ હતો. આ સમયે જ્યસિંહે દિલ્હીના પાદશાહની તરફથી માળવા, અજમેર અને આગ્રાના મુખ્યતરિકે કામ કરતા હતા. પોતાના ઉચ્ચપદનો લાભ લઈને તેમણે અન્યાય રાજ્યોની ઉપર પોતાની પ્રત્યક્ સત્તાનો વિસ્તાર કરી તેમને પોતાને તાબે કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પોતાનો આ હેતુ સિદ્ધ કરવામાં તેમને મોટી અતુલ્યતા એ હતી કે દિલ્હીના મોગલસમ્રાટના પંચમાં ભયંકર કલહ ચાલતો હતો. આ મુસંધિનો લાભ લઈ જ્યસિંહે પોતાનો ઉપરોક્ત હેતુ સિદ્ધ કરવાને માટે પ્રયત્ન કરવામાં કિંચિત્ પણ તુટી કરી નહિ. ફરૂખશીઅરનો વધ થયા પછી જ્યસિંહ પોતાની સેના લઈ પોતાના પાટનગરમાં આવ્યા અને પોતાનો ઉક્ત હેતુ સિદ્ધ કરવાને માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

આ સમયે અંબરરાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો થોડો હતો. જ્યસિંહે સૌથી પ્રથમ પોતાના રાજ્યની સીમાની પાસે જે પ્રદેશો આવેલા હતા તેને હસ્તગત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. મોગલપાદશાહની આજ્ઞાથી જે નાના નાના રાજ્યોની સેના જ્યસિંહના હાથનીચે રહેતી હતી, તે સર્વ આ સમયે પણ તેમણે સ્વતંત્રીતે પોતાના તાબામાં રાખી.

આ સામંતો જ્યસિંહને ખંડણી પણ આપતા નહોતા અને તેમને પોતાના અધીશ્વર પણ માનતા નહોતા; પરંતુ તેઓ પ્રસંગવશાત્ પોતાપોતાની સેના લઈ રણભૂમિમાં જઈ અંબરના મહારાજના હાથનીચે રહી યુદ્ધ કરતા હતા; પરંતુ શેખાવાદીના સામંત તો આ પ્રકારે પણ કદિ અંબરના મહારાજના હાથનીચે રહી યુદ્ધ કરતા નહોતા. રાજેરના બઝૂબર અને બિયાનાના બદ્શવ વગેરે સામંતો પૂર્વે સ્વાધીનતાપૂર્વક રહેતા હતા; પરંતુ મોગલોના શાસનના પતનસમયે શત્રુઓના કરાલભાસમાંથી પોતાની રક્ષા કરવાને પોતાને અસમર્થ સમજી તેઓએ અંબરના મહારાજનો આશ્રય મળ્યો હતો અને તેમને આવશ્યકતા પડતાં સેનાની સહાય કરવાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. આ સામંતોને તેમણે હસ્તગત કર્યા હતા; પરંતુ ખૂદીના અધીશ્વર આવી સરલતાથી હસ્તગત થઈ શકે એમ નહોતું, તેથી તેમણે રાવ શુધસિંહને પદચુલ્ કરી તેમને સ્થાને પોતાની ધ્વજાને માન આપે એવા માણસને અભિષેક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

રાવ શુધસિંહ એક સમયે જયપુરમાં જ્યસિંહના અતિથિતરિકે ગયા. તેઓ ત્યાં રહેતા હતા તે સમયે જ્યસિંહે પોતાનો દુષ્ટ હેતુ સિદ્ધ કરવાને માટે પ્રત્યક્ રચવા માંડ્યો. સૌથી પહેલાં જ્યસિંહે રાવ શુધસિંહની સમક્ષ એવા પ્રસ્તાવ કર્યો કે:—“ જો આપ અંબરરાજ્યમાં રહેશે તો હું આપને તથા આપના સેવકોને માટે પ્રતિદિન પાંચસે રૂપિયા આપીશ.” આ પ્રસ્તાવ કરવામાં જ્યસિંહનો શો હેતુ હતો તે રાવ શુધસિંહના કાકા સારીચેડે સમજી ગયા. તેમના આ કાકા હાલમાં તેમની સાથે જયપુરમાં હતા. તેમણે શીઘ્ર શુધસિંહની બેઠૂવાળી રાણીપર એવા આશયનો પત્ર લખ્યો કે તમે તમારા ઉભય પુત્રોને લઈને બેઠૂ વાત્યાં જાઓ. થોડા દિવસ પછી તેમણે રાવ શુધસિંહના સમસ્ત અતુલ્યરોને અત્યંત ગુમરીતે જયપુરની બહાર એકત્રિત કરીને તેમને પોતાના સ્વામીની સર્વ વિપત્તિઓનું પુતાંત કહી સંભળાવ્યું. વળી તેમણે રાવ શુધસિંહને પણ એતાવી દીધા. પોતાના કાકાની સલાહાનુસાર રાવ શુધસિંહ શીઘ્ર પોતાના ત્રણસે હાડાસેનિકોને લઈ જયપુરની બહાર નીકળ્યા. પોતાના ત્રણસે સેનિકોની સહાયથી ગમે તેવાં મહાસંકટમાંથી ઉદ્ધાર પામવાની તેમને આશા હતી. તેઓ આ ત્રણસે સેનિકોને લઈને ખૂદી તરફ પ્રયાણ કરવા લાગ્યા ખરા; પરંતુ તેઓ પંચોલા નામના સ્થાનમાં

ગયા એટલામા જયપુરના પાંચ પ્રધાન સામંતોએ જયસિંહની આજ્ઞાનુસાર પોતાની સેનાસહિત તેમ નાપર આક્રમણ કર્યું. રાવ જુધસિંહને શત્રુઓએ ઘેરી લીધા આ વિષત્તિથી રાવ જુધસિંહ ક્રિચિત્ પણ ભયભીત થયા નહિ પોતાના યોદ્ધા સૈનિકોસહિત તેમણે અગણિત શત્રુઓની સામે પરમ શૌર્યથી યુદ્ધ કરવા માંડ્યું હાડારાજપૂતોએ પોતાના પરાક્રમની પરાકાષ્ઠા દર્શાવવામા ક્રિચિત્ પણ યુગી કરી નહિ હાડાઓએ જયપુરના તાબાના ઈશરદા, સેનાડ, લાવર વગેરેના પ્રધાનસામંતો તથા તેમના હાથનીએના નિકટશ્રેણીના અનેક સરદારોને મારી નાખ્યા રાવ જુધસિંહના પશુ ધણુ માણુસો માર્યા ગયા આ સામંતોના સમાધિમંદિરો આજપર્યંત રાવ જુધસિંહના પરાક્રમના યશોમાન ગાય છે પરંતુ પ્રસ્તુત યુદ્ધમા રાવ જુધસિંહના કામ પશુ માર્યા ગયા તેમની સેના અસત ધગી ગઈ આથી તેઓ શત્રુઓનો વ્યૂહ ભેદીને જવાને બદલે આક્રમણે ચાલા અને પહાડીમાર્ગે થઈને નિવિઘ્ને બીજી તરફ ચાલા ગયા આ પ્રકારે જયસિંહે રાવજુધસિંહને નસાડી મૂકીને જુદીના સિંહાસનપર મારડના સામંત દલેનસિંહને અભિષિક્ત કર્યો અને તેની સાથે પોતાની પુત્રીનો વિવાહ કર્યો

અમે આગળ જણાવી ચૂક્યા છીએ કે કોટાના રાજવ રાને જુદીના રાજવ રાની સાથે ધૈર શત્રુ તા હતી જે કે ઉત્તર ઉભય રાજવશોનુ મૂળ એકજ હતુ અને ઉભયની નાદીએમા એકજ રુધિર વહેતુ હતુ તોપણ તેમની વચ્ચે પ્રબળ વૈરભાવ હોવાથી તેઓ એકબીજાને નાશ કરવાને હમેશા તત્પર રહેતા હતા કોટાના રાજાએ આ સમયે જુદીના રાવ જુધસિંહને મહાવિપત્તિથી અસ્ત થયેના જોધ પરમ આનંદિત થઈ મારવાડના અધીશ્વર અજિતસિંહ અને સૈયદખાતાઓની સાથે ૬૦ મિત્રતા કરી અને તેમની સહાયથી હાડોતદિશમા પોતાની સત્તાનો વિસ્તાર કરવા માંડ્યો આ સમયે તેણે નિર્ભયતાપૂર્વક અજલનદીને પોતાના રાજ્યમા આવેલી ગણી તે નદીના પૂર્વતટપરના જુદીરાજ્યના પ્રાંતો પોતાના અધિકારમા લઈ લીધા

આ પ્રકારે રાવ જુધસિંહને ચોતરફથી શત્રુઓએ ઘેરી લીધા આ મહાવિપત્તિમા પડ્યા છતાં પણ તેઓ ક્રિચિત્ પણ હતાશ થયા નહિ તેઓ પોતાના સ્વાભાવિક પરાક્રમથી પોતાના રાજ્યપર પુન પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા તેમણે અનેક યુદ્ધો ઉપસ્થિત કર્યા અને તેમા તેમના પક્ષના અસખ્ય હાડાઓ માર્યા ગયા પરંતુ અભાગી જુધસિંહનો મનોરથ કોઈપણ પ્રકારે સિદ્ધ થયો નહિ અતે તેઓ પદબ્રજ રિશતિમા ચરણ પામ્યા રાવ જુધસિંહને બે પુત્રો હતા મોટાનુ નામ ઉમેદસિંહ અને નાનાનુ દીપસિંહ હતા

રાવ જુધસિંહનો પરલોકવાસ થયા પછી તેમના ઉભય કુમારો પણ મહાવિપત્તિમા પડ્યા તેમના મહાનશત્રુ અબરના રાજા જયસિંહની લડામણથી મેવાડના મહારાજાએ બેગૂની જાગીર ખાનસા કરી ઉમેદસિંહ અને દીપસિંહને બેગૂમાથી હાડી કાઢ્યા નિસહાય અને આશ્રયહીન રાજકુમારો પોતાના પિતાના કેટલાક વિશ્વાસુ સેવકોને લઈને પુણે નામના દુર્ગમ પ્રદેશમા ચાલા ગયા થોડા દિવસ પછી કોટાના રાજા બીમસિંહનુ મૃત્યુ થતા તેના સિંહાસનપર દુર્જનસાલ અભિષિક્ત થયા અનાથ ઉમેદસિંહ અને દીપસિંહે અતે કોટાના રાજા દુર્જનસાનની નિકટ જઈ તેમને સહાયને માટે પ્રાર્થના કરી મહા રાજા દુર્જનસાન પરમ ઉદાર અને દયાળુ હતા તેમણે જૂનો વૈરભાવ ભૂલી જઈ ઉમેદસિંહ અને દીપસિંહને સકટમાંથી વિમુક્ત કર્યા અને તેઓ તેમને જુદીનુ સિંહાસન પુન અપાવવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા

અધ્યાય ૪ થો

ઉમેદસિંહે જયપુરની સેનાનો કરેલો પરાજય-ડબસાના નામના સ્થાનમાં થયેલું યુદ્ધ-ઉમેદસિંહનો પરાજય અને પલાયન-તેમની ઘોડીનું મૃત્યુ-ચંબસતા ધ્વંસાવશેષમાં તેમણે અલણ કરેલો આશ્રય-ઉમેદસિંહનું છુદી હતવું-છુદીમાંથી તેમણે કરેલું પલાયન-તેમની સાવધીભાતાએ તેમની સાથે કરેલો મેળાપ-તેમનો સાવધીભાતાએ હેલકરની પાસે ભાગેલા સહાય-હોલકરે ઉમેદસિંહને છુદીના સિંહાસનપર અભિષિખ કરવાની કરેલી પ્રતિજ્ઞા-યુદ્ધની તૈયારી-જયપુરના રાજાએ ઉમેદસિંહનો છુદીના મહારાજાનરિકે કરેલો સ્વીકાર-ઉમેદસિંહને છુદીના રાજ્યની થયેલી પ્રાપ્તિ-મહારાષ્ટ્રીઆએ કરેલો અપચાર-ધંદગદના કૃત્તન સામતોનો કરેલો નાશ-ઉમેદસિંહે રાજ્યનો કરેલો પરિત્યાગ-અગ્નિતસિંહનો અભિષેક-પોતાના પિત મહુ ઉમેદસિંહપ્રતિ વિષ્ણુસિંહે પ્રકટ કરેલો અનિશ્વાસ-હાડોતીરાજ્ય ગ્રાહીને અંગ્રેજીસેનાનું નાસી જવું-ઉમેદસિંહે તે સેનાને કરેલી સહાય-ઉમેદસિંહનું મૃત્યુ-છુદીના મહારાજાની સાથે બ્રિટિશસરકારે કરેલો સંત્રિ-સંવિષમ્-વિષ્ણુસિંહપ્રતિ બ્રિટિશસરકારે કરાવેલી કૃપા-વિષ્ણુસિંહનું મૃત્યુ-નેમના ચરિત્રનો સમાચારના-સવરાળ રામસિંહનો અભિષેક.

વત ૧૮૦૦ (ઇ. સ. ૧૭૪૪) માં બ્યારે ઉમેદસિંહના પિતાના શત્રુ રાજા જયસિંહનું મૃત્યુ થયું, તે સમયે ઉમેદસિંહની વય કેવલ તેર વર્ષની હતી. બ્યારે ઉમેદસિંહે જયસિંહના મૃત્યુના સમાચાર સાલબ્યા, ત્યારે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેમની વય ધણી નાની હતી, તોપણ તેઓ અગ્રીમ સાહસપૂર્વક પોતાની જાતિના થોડા સેવકોને પોતાની સાથે લઈ બહાર પડ્યા. તેમણે પ્રથમ પાટણ અને ગેનોલી એ ઉભય દેશોપર આક્રમણ કર્યું અને તેનાપર પોતાનો અધિ-

કાર સ્થાપિત કરી દીધો. જ્યારે સમસ્ત હાડોતીદેશમાં એવી અશ્વા પ્રચલિત થઇ કે ખૂંદીના સ્વર્ગસ્થ રાજા શુધસિંહના પુત્ર ઉમેદસિંહ પોતાના પિતાનું સિંહાસન હસ્તગત કરવાને માટે બહાર પડ્યા છે, ત્યારે હાડરાજપૂતોના ગાડા ને ગાડાં ઉમેદસિંહની પતાકાનીએ એકત્રિત થવા લાગ્યાં. કોટાના ઉદાર અધીશ્વર દુર્જનસાહેબે જ્યારે એવા સમાચાર સાલબ્યા કે તેર વર્ષનો બાળક ઉમેદસિંહ પરમ વીરતાપૂર્વક પોતાનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રયાસ કરે છે, ત્યારે તેમણે પરમ આનંદિત થઇ શીઘ્ર પોતાની સેના તેને સહાય કરવાને માટે ગોકલી આપી.

જયસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી રાજા ઇશ્વરીસિંહ જયપુરના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયો; તે પણ પોતાના પિતાનીજ રાજનીતિનું અવલંબન કરતો હતો તેણે હાડાજાતિની મોટી શાખાની પોંડે તેની નાની શાખાને પણ પોતાના અધિકારમાં લેવાનો સંકલ્પ કર્યો, પરંતુ કોટાના મહારાજા દુર્જનસાહેબ ઇશ્વરીસિંહની આ અભિલાષાપ્રત્યે ધ્રુણા દર્શાવી ઉમેદસિંહને સહાય કરવાને પ્રવૃત્ત થયા. આથી કોપિત થઇ ઇશ્વરીસિંહે કોટાના મહારાજાની સામે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર કરી શીઘ્ર તેમનાપર આક્રમણ કર્યું. આ આક્રમણનું પરિણામ શું આનું તે અત્રે જણાવવાની આવશ્યકતા નથી. કોટાના ઇતિહાસમાં તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે.

કોટાથી પાછા ફર્યા પછી ઇશ્વરીસિંહે જુલોહારી નામના સ્થાનમાં બ્યાં ઉમેદસિંહ હતા, ત્યારે

નાનકપથીઓનું એક દલ ગોકની આપ્યું આ પહાડી સ્થાનમાં જગલી મીનાનોકો વસતા હતા. બે કે હાડાલોકોએ આ લોકોની સ્વાધીનતા હતી લીધી હતી, તથાપિ તેમણે હાડારાજાઓપર એકે ઉપકાર કર્યો હતા બાળક ઉમેદસિંહની શોચનીય દશા જોઈ મીનાલોકોનું હૃદય તેમનાપ્રતિ આકર્ષિત થયું અને તેઓ તેમને સહાય કરવાને તત્પર થયા તેમને સહાય કરવાને માટે પાંચ હજાર ધનુષધારી મીનાઓ એકત્રિત થયા વીરબાળક ઉમેદસિંહે આ મીનાઓની સહાય પ્રાપ્ત કરી વિગેરીનામના સ્થાનમાં શત્રુઓની સામે યુદ્ધ કર્યું મીનાનોકો પ્રબળ પરાક્રમપૂર્વક શત્રુઓની ઉપર આક્રમણ કરી તેમની છાવણી છૂટવા લાગ્યા અને મહાવીર ઉમેદસિંહ હાથમાં નમ્ર તનવાર ઘ્રદણુ કરી જ્યપુરની સેનાપર આક્રમણ કરી તેનો સહાર કરવા લાગ્યા આ સમયે શત્રુપક્ષના અગણિત સૈનિકો માર્યા ગયા અને જ્યપુરની શૈક્ષેના વીરબાલક ઉમેદસિંહદ્વારા પરાસ્ત થઈ રણભૂમિ છોડી પનાયત કરી ગઈ.

જ્યપુરના મહારાજાએ જ્યારે ઉમેદસિંહદ્વારા પોતાની સેનાનો પરાલભ થયાની વાત સાંભળી ત્યારે તેમનો સંપૂર્ણ પરાલભ કરવાને માટે તેણે નારાયણદાસ ખત્રીને સેનાપતિતરિકે નિયુક્ત કરી તેના હાથનીયે અદાર હજાર સૈનિકોને મોકલ્યા વિગેરીના સમરમાં વિજય પ્રાપ્ત થવાથી ઉમેદસિંહને ભવિષ્યમાં પોતાનું સિંહાસન પ્રાપ્ત થવાની સંપૂર્ણ ખાત્રી થઈ અત્યારસુધી જે સામંતોએ તેમને સહાય કરી નહોતી, તેઓ પણ હવે આવીને તેમની વિજયપતાકાનીયે એકત્રિત થવા લાગ્યા ઉમેદસિંહ પોતાના પિતાનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાને માટે એટલા આતુર બની ગયા હતા કે તેમણે તે કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે પ્રાણસુદા અર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી જ્યપુરના મહારાજાની સેનાએ જપનાના નામના સ્થાનમાં ઝવણી નાખી યુદ્ધ કર્યો પૂર્વે ઉમેદસિંહ આશાપુરીમાતાના મંદિરમાં ગયા અને તેમનીપરમ અદાથી પૂજા તથા પ્રાર્થના કરીને પાછા આયા તેમણે આશાપુરીમાતાના મંદિરમાંથી પાછા ફરતી વખત પ્રતિજ્ઞા કરી કે - કા તો હું જૂદીના સિંહાસનપર મારો અધિકાર સ્થાપિત કરીશ કે ના તો પ્રાણાર્પણ કરીશ.

અસીમ સાદસિકે હાડાસેનાએ પણ ઉમેદસિંહની પેઠે પ્રતિજ્ઞા કરી કે કા તો રણમાં વિજય પ્રાપ્ત કરીશ કે કા તો આત્મેત્સર્ગ કરીશ દિલ્હીના પાદશાહ જહાંગીર જૂદીના અધીશ્વર રાવ રતનસિંહને જે રાજપતાકા આપી હતી તે પતાકા લઈને ઉમેદસિંહ આ સમયે રણભૂમિમાં ગયા એકત્રિત થયેના હાડાઓ જપનાનાની નિકટ ગયા કે તરતજ તેમણે પોતાના શત્રુઓને પોતાનાપર આક્રમણ કરતા જોયા વીગ્રેષ ઉમેદસિંહ શત્રુઓની પ્રચલ સેના જોઈ ક્રિચિત્ પણ લયભીત થયા નહિ તેઓ પોતાની સેનાનો વ્યૂહ મહાકારમાં ગોઠવી શત્રુસેનાના વ્યૂહને ભેદવાને આગળ ચાલ્યા શીઘ્ર હિલચાલેના સામંતોએ યદ્ય હાડાઓએ પ્રબળ સાદસથી જ્યપુરની સેનાપર આક્રમણ કરી તેને હિન્નભિન્ન કરી નાખી પરતુ ઘોડી વાગ પછી શત્રુઓ પુનઃ એકત્રિત થયા અને ઉમેદસિંહની સેનાપર ભયકર ગોળાઓની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા પણ હાડાઓએ આ ગોળાની વૃષ્ટિપર ક્રિચિત્ પણ ધ્યાન નહિ આપતા હાથમાં નમ્ર તલવાર લઈ શત્રુઓપર ભીષણ આક્રમણ કર્યું અને તેમના વ્યૂહને પુનઃ ભેદી નાખ્યો હાડાસેના માત્ર તલવારથીજ યુદ્ધ કરતી હતી અને શત્રુઓ ગોળાની વૃષ્ટિ કરતા હતા તેથી હાડાઓની અધિક દાનિ થઈ પ્રથમ આક્રમણમાં ઉમેદસિંહના મામા પૃથ્વીસિંહ માર્યા ગયા તેમની પછી મોટરના સામંત મર્જદસિંહ મરણ પામ્યા તેઓ જ્યપુરની સેનાના સેનાપતિ નારાયણદાસને શિરચ્છેદ કરવાનો પ્રયત્ન કરતી વખત મરણ પામ્યા હતા તે પછી સારનાના સામંત પ્રાગસિંહ અને અનાન્ય નીચી શ્રેણીના સામંતો મરણ પામ્યા પોતાના પ્રધાન પ્રધાન વીરો માર્યા ગયા તે જતા પણ મહાવીર ઉમેદસિંહ હતાજ થયા નહિ તેઓ ક્રિચિત્ પણ લયભીત થયા વિના અતુલ બલવિક્રમ પ્રકાશિત કરી શત્રુઓનો સહાર કરવા લાગ્યા પરતુ અતે દુર્ભાગ્યવશાત્ ઉમેદસિંહની ઘોડી ભયકર રીતે ઘાયલ થઈ તેના અગ્રમાંથી રુધિરની ધારા છુટવા લાગી આ યુદ્ધમાં ઉમેદસિંહે મરણ પરાક્રમ પ્રદર્શિત કર્યું હતું તોપણ શત્રુપક્ષની મેના અધિક હોવાથી તેમનો પરાજય થયો અને તેઓ જ્યપુરના હાથમાં સપડાવાની અણીપગ આવી પહોંચ્યા તેમના સામંતોએ તેમને સનાહ આપી કે - “જો ત્યજીશ તો રતેનો તો કાઈ ને કાઈ સમયે જૂદીપર અધિકાર સ્થાપિત કરેનો, પરંતુ જો આપ રણ

બૂમિમા પ્રાણુર્ણય કરશે તો તે સર્વ આચા હુત થશે, માટે આપ યુદ્ધ કરવું છોડી દો. ”

વીરશ્રેષ્ઠ ઉમેદસિંહ અત્યંત શોકાક્રુન અને દુઃખિત થઈ શીઘ્ર રણસૂત્રનો ત્યાગ કરી હતાશ થઈ પોતાની શેષ સેનાસહિત સવાની નામના ઘાટમા આ-આ ધ્વજગઢ અતિ નિકટ હતો, તેથી તેઓ ધાપન થયેલી બોડીપરથી નીચે ઉતરી પડ્યા તેઓ જેવા તેનાપરથી નીચે ઉતરી કે તરતજ તે ઘોડીએ પોતાના પ્રાણુત્યાગ કર્યો પોતાની પ્રિય ઘોડીનું મૃત્યુ થયેલું જોઈ નીચેજ ઉમેદસિંહનું હૃદય શોકથી પરિપૂર્ણ થઈ ગયું તેઓ તેની પાસે બેગી રાહન કરવા લાગ્યા આ ઘોડીનું નામ હુંગ હનુ. તે ધરાનદેશની હતી અને દિલ્હીના પાદશાહે ઉમેદસિંહના પિતા બુધસિંહને તે ઉપહારમા આપી હતી બુધસિંહે આ ઘોડીપર આરૂઢ થઈ અનેક યુદ્ધોમા વિજયપ્રાપ્ત કર્યો હતો આની ઉત્તમ ઘોડીનું મરણ થતા ઉમેદસિંહે શોક કર્યો તે શુ આશ્ચર્યની વાત છે ? પાઠગથી ઉમેદસિંહને જ્યારે જૂદીનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું ત્યારે તેમણે આ ઘોડીની એક સુદર પાપાણુમૂર્તિ નિર્માણ કરાવી તેને જૂદીના ચોકમા સ્થાપિત કરી હતી પ્રત્યેક હાડાવીર આ મૂર્તિને ઉચ્ચ સન્માન આપે છે ?

અત્યંત દુઃખિત થઈ ઉમેદસિંહ ધ્વજગઢમા ગયા આ ધ્વજગઢના સામત જૂદીરાજ્યના પ્રધાન સામત ગણાતા હતા તેઓ ઉમેદસિંહના પિતાના તામાના સામત હતા, પરંતુ પાઠગથી તેઓ રાજભક્તિના મસ્તકપર પ્રહાર કરીને અમરના રાજને તામે થઈ ગયા જ્યારે ઉમેદસિંહ તેમની નિકટ ગયા ત્યારે તેમના પ્રતિ તેમણે કિચિત્ પણ સન્માન દર્શાવ્યું નહિ ઉમેદસિંહે તેમની પાસે ઘોડા માગ્યો, પરંતુ તે પણ તેમણે આપ્યો નહિ અને તેમને શીઘ્ર ધ્વજગઢ છોડી જવાને માટે કહ્યું ઉમેદસિંહ ધ્વજગઢના અધિપતિના આવા આચરણથી અત્યંત દુઃખિત અને ક્રોધિત થયા અને તેમણે ત્યાંનું જન સૂઝા પ્રાશન કર્યો વિના કરવાન તરફ ચાલના માડ્યું આ પ્રદેશના અધિપતિ ધ્વજગઢના સામતના જેવા કૃતદ્ધની નહોતા તેમણે ઉમેદસિંહના આગમનના સમાચાર સાંભળી પરમ સંતુષ્ટ થઈ તેમનું માનસહિત સ્વાગત કર્યું અને તેઓ તેમને એક ઘોડા આપી પોતાની શક્તિઅનુસાર તેમને સહાય કરવાને તત્પર થયા આ સમયે તેમણે શત્રુઓની સામે યુદ્ધ કરવું અશક્ય ધારી પોતાના વિશ્વાસુ હાડાવીરાને વિદાય આપી કહ્યું કે “હાન આપ પોતપોતાના સ્થાનપર જાઓ પુનઃ જ્યારે પ્રસંગ આવશે ત્યારે હું આપની સંતાપતા પ્રહણુ કરીશ ” આ પ્રકારે પોતાના સર્વ માણુમેને વિદાય કરી ઉમેદસિંહ અજનનદીના તટપર આવેના ગમપુરા નામના સ્થાનમા જઈ ત્યાંના પ્રાચીન વિશ્વસ્ત મંદાનયમા રહેવા લાગ્યા

પરંતુ તેજસ્વી વીર ઉમેદસિંહને ઉક્ત સ્થાનમા આઝા દિવસ રહેવું પડ્યું નહિ મટાના ઉદાર મહારાજા દુર્જનસાને આ સમયે તેમને ધણી મદાય કરી નીજ હાડોતીના એક ઉચ્ચ શ્રેણીના દંત્રિએ પણ વીરબાજી ઉમેદસિંહના અદ્ભુત પગકેમ અને સાતમથી મોહિત થઈ તેમને જૂદીનું સિંહાસન અપાવવાને માટે ધણે પરિશ્રમ મ્યે ઉક્ત ગજપૂતકેવિ જ્વન લેખિનીનોજ ઉપયોગ કરી જાણુતો નહોતો પરંતુ તે સમશેરનો પણ સાગી ગતિ ઉપયોગ કરી ચમતો હતો એક તરફથી તે લેખિનીનો ઉપયોગ કરી મટાવીર ઉમેદસિંહની અદ્ભુત વીરતાના ૧૦૦ ગ્ધી હા જાતિને ઉત્તેજિત કરતો હતો અને ખીજ તરફથી તે સ્વયં પોતાના ટાંચમા મમશેર પ્રહણુ કરી યુદ્ધબૂમિમા ઉતરો ઉમેદસિંહના સૌભાગ્યને માર્ગ રમ્પ કરતો હતો કોટાના મહારાજાએ આ કવિને પોતાની સેનાનો મેનાપતિ બનાવી શીઘ્ર તેને જૂદી જીતવાને માટે મોકલી આપ્યો પરમ તેજસ્વી ઉમેદસિંહે પુનઃ પોતાના ભાગ્યની પરીક્ષા કરવા માટે પોતાના માણુમો તથા મટાની મેનાને લઈ જૂદીપર આક્રમણ કર્યું

વારવાર તોપના ગોળા પડવાથી જૂદીની નિવાનો વિશ્વસ્ત થઈ ગઈ હતી, તેથી દેનદ્રોહી અને રાજદ્રોહી દેનેસિંહ કે જેને જ્યારે જૂદીના સિંહાસનપર અભિષિક્ત મ્યો હતો તે ઉમેદસિંહના આગમનના સમાચાર સાંભળી શીઘ્ર તેમની ગતિ ગેઢવાને માટે નગરની મટા નીકળ્યો પરંતુ તે કોઈ પણ પ્રકારે સફળમનેરથ થઈ શક્યો નહિ વીરશ્રેષ્ઠ ઉમેદસિંહે ધણી અનતાથી જૂદીનગરપ્રગ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો દેનેસિંહ પોતાની રક્ષા કરવાને માટે જૂદીના પ્રધાન કિંડો

કર્નલ ટોડ લખે છે કે જે અત્યંત મૂર્તિવાદી દર્શન કરી તેને પ્રણામ મ્યો હતા જે હું હાડોતીમા મિલે કસ્તો હોન તો પ્રત્યેક સ્ત્રોતસવમા જે તે મૂર્તિના ગળામા હર પહેલાનો હોલ

તારાગઢમાં આવ્યો ગયો ઉમેદસિંહે શીઘ્ર તારાગઢને ઘેરી લીધો જે વીરકવિએ ઉમેદસિંહને ઘણી સહાયતા કરી હતી, તે કવિ પોતાની જ જાતિના એક વિશ્વાસપાત્રી મનુષ્યના હાથથી આ સમયે માર્યો ગયો તેના મસ્તકપર એક સફેદ ચાદર ઓઢાડી તેના મૃત્યુના સમયાર યુદ્ધ રાખવામાં આવ્યા અને ઉમેદસિંહે બીજાણુ પરાક્રમથી તે કિંનાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો દલેનસિંહ લયબીત થઈ કિંના છોડીને નાસી ગયો હવે ઉમેદસિંહ પોતાના પિતાના સિદ્ધાસનપર વિરાજમાન થયા.

દલેનસિંહે નાસીને શીઘ્ર જયપુરમાં જઈ ઇશ્વરીસિંહને પોતાના પરાજયના વર્તમાન કહી સંભળાવ્યા જયપુરનો રાજા આ વર્તમાન સાંભળી અત્યંત ક્રોધિત થયો અને તેણે વિજયાત વીરશ્રેષ્ઠ કેશવદાસ ખત્રીને એક સેના આપી રીઘ ખૂદીપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને મોકલ્યો. ઉમેદસિંહને ખૂદીની વિખેસ્ત થઈ ગયેલી દિવાનોની મરાજત કરાવવાને પણ અવકાશ મળ્યો નહિ, એટલામાં તેમણે અખરની સેનાના આગમનના સમાચાર સાંભળી યુદ્ધને માટે તૈયારી કરી તેમને અવકાશ નહિ મળવાથી તેઓ યુદ્ધની સારી તૈયારી કરી રાક્યા નહિ, તેથી અખરની સિદ્ધિત સેના ઘણી સરવતાથી વ જય પ્રાપ્ત કરી શકી જે કે અખરની રાજપૂતાકા ખૂદીના શિખરપર ફરકવા લાગી ખરી પરંતુ જ્યારે દલેનસિંહને ત્યાંના રાજસિદ્ધાસનપર અભિષિકૃત કરવાનો પ્રસ્તાવ ઉપચિત થયો ત્યારે તે આગણુ કુખ સભારી તેપર બેસવાને કબૂલ થયો નહિ.

ઉમેદસિંહ પુનઃ દુર્લાભ્યશ્ચી સમુદ્રમાં નિમગ્ન થયા તેમણે પોતાના પિતાના સિદ્ધાસનપર પુનઃ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે મારવાડ અને મેવાડના મહારાજાપાસે સહાય માગી, પરંતુ જોઈએ પણ તેમને સહાય આપી નહિ અને નિરુપાય બની તેઓ પોતાની સાથે જે થોડા વિશ્વાસુ સેવકો રહ્યા હતા તેમનીજ સહાયથી પોતાના સૈન્યોનું અનિબંધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા તેઓ ખૂદીરાજ્યના વિનોદિયા નામના ગામમાં ગયા ત્યારે તેમને સર્વ વિપત્તિઓના મૂળકે તેમની સામગ્રી માતાનો મેળાપ થયો આ ગામમાં જયસિંહની લગિની નિવાસ કરતી હતી તેણે પોતાના દોષથી પોતાના સ્વામી અને સાવકાપુત્રને મહાવિપત્તિમાં નાખ્યા હતા, તેથી તે હવે મનમાં પુષ્કળ અનુતાપ કરતી વિનોદિયા નામના ગામમાં રહી પોતાનો સમય વ્યતીત કરતી હતી ઉમેદસિંહ પોતાની સાવકી માતા આ ગામમાં નિવાસ કરે છે, એવા સમાચાર સાંભળી શીઘ્ર તેને મળવાને ગયા તેમણે પોતાની સાવકી માતાની પાસે જઈ તેની ચરણનંદના કરી ઉમેદસિંહને આવી શોચનીય દશામાં જોઈ મહારાણીના શોકનો પાર નહોતો તેણે દીર્ઘકાળ સુધી અનુતાપ કરીને એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે જે પ્રકારે મારાંદારા ખૂદીના રાજ્યનું અનિષ્ટ થયું છે તેજ પ્રકારે તેનું કલ્યાણ કરવાને માટે પણ હું મારી સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ કરીશ તેણે ઘણીવાર સુધી ઉમેદસિંહની સાથે વાર્તાલાપ કરીને અને તેમને એવી સલાહ આપી કે -“તમે દક્ષિણમાં જઈ મહારાષ્ટ્રીયયોદ્ધાની સહાય માગો હું પણ તમારી સાથે આવું છું આવો નિર્ણય કરીને ઉલ્લસ દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા થોડા દિવસમાં તેઓ મહારાજાવ હોં કરની ખાવણીમાં જઈ પહોંચ્યા હોંકર જાતનો ભરવાડ હતો પોતાના સાવકાપુત્રના હિતને અર્થે જયસિંહની લગિનીએ તેની સાથે બહુલગિનીના સબંધ જોડયો.

જે કે મહારાજાવ હોંકર નીચ કુનમાં જન્મ લીધો હતો, તથાપિ તેનામાં ઉચ્ચ કુનમાં ઉત્પન્ન થયેલા માણસના જેવા ગુણ હતા તે રાણીના પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કરી ખૂદીનું રાજ્ય ઉમેદસિંહને અપાવવાને તત્પર થયો રાણી પ્રથમ તેને જયપુરમાં વર્ષ ગાથ આગ કરવામાં તેનો હેતુ અખરના મહારાજા ઇશ્વરીસિંહને પરાસ્ત કરવાનો હતો, કારણકે ઇશ્વરીસિંહને પરાસ્ત કરનાથી રીઘ ખૂદી દસ્તગત થવાનો સંભવ હતો અખરનો રાજા ઇશ્વરીસિંહ હોંકરનો આગમનના સમાચાર સાંભળી યુદ્ધ કરવાને માટે પોતાની ગજવાની છોડીને તેની સામે આવ્યો આ સમયપૂર્વે તેણે પોતાના મત્રી કેશવદાસની દત્તા કરી હતી કેશવદાસને દરમદાય અને ગુરુસહાય નામના બે પુત્રો હતા તેઓ સદા ઇશ્વરીસિંહપર પોતાના પિતાના મૃત્યુનું વૈર લેવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા આ સુસંધિના લાભ લઈ તેમણે ઇશ્વરીસિંહનું અનિષ્ટ કરવાને માટે તેને વિપરીત સલાહ આપી કે -“હોંકરનું સૈન્ય ઘણું થોડું છે, માટે જો આપ તેની સામે યુદ્ધ કરશો તો અવશ્ય તેનો પરાજય થશે વાસ્તવમાં મહારાષ્ટ્રીયસેના નાની નહોતી;

પરંતુ ઈશ્વરીસિંહને વિપતિમા નાખવાને માટેજ દરસહાય અને શુભસહાયે તેને નાની બતાવી હતી ઈશ્વરીસિંહ ઉક્ત ઉભય બ્રાતાઓના વચનપર વિશ્વાસ રાખીને અજરના તાબાના બગર નામના સ્વા નમા ગયા ત્યારે તેમને અજર પડી કે અરેખરમને કંગવામા આવ્યો છે આ સખ ધે જિજ્ઞેષ કરતા એક હાડા-કવિએ જણાવ્યું છે કે —

મત્રી મોટો મારિયો, ખતરી કેશોદાસ, જળહી છોડી ધશરી, રાજ કરનકી આશ
અર્થાત્ ઈશ્વરીસિંહે જે દિવસે મત્રી કેશવદાસના પ્રાણુને નાશ કર્યો, તેજ દિવસે તેમણે રાજ્ય કરવાની સપૂર્ણ આશા છોડી દીધી હતી

ઈશ્વરીસિંહ ઘણી નાની સેના લઈને હોટકની સામે યુદ્ધ કરવાને ગયો હતો જ્યારે તેણે શત્રુની પ્રચલ સેના જોઈ ત્યારે તેણે યુદ્ધમા વિજય મેળવેલા અશકા ધારી બગરના કિલ્લામા આશ્રય લીધો મહારાષ્ટ્રીયનેતા મહાદેવરાવહોલકરે શીઘ્ર બગરનો કિલ્લો ધેરી લીધો ઈશ્વરીસિંહ દશ દિવસપર્યંત બગરના કિલ્લામા રહ્યો અને તે હતાશ યર્ધ શત્રુની સાથે સંધિ કરવાને તૈયાર થયો મહાદેવરાવના પ્રસ્તાવથી ઈશ્વરીસિંહે પોતાનો અને પોતાના ઉત્તરાધિકારીઓનો સપૂર્ણ અધિકાર બૂદીરાજ્યપરથી છોડાવી લીધો અને તે ઉમેદસિંહને અર્પણ કર્યો ઉક્ત યશત કરવાથીજ તેનો છૂટકો થયો નહિ, પરંતુ તેને તેજ રથેજ ઉમેદસિંહને બૂદીના અધીપત્યરિકે સ્વીકારવા પડ્યા હો'કર શીઘ્ર ઉમેદસિંહને લઈને બૂદીમા જઈ પહોંચ્યો તેણે નટાળ બૂદીનું સિંહાસન ઉમેદસિંહને અર્પણ કર્યું ઉમેદસિંહનો ભારે ધામધૂમસરિત અભિષેક કરવામા આવ્યો આ અભિષેકના ઉત્સવપ્રસંગે રાવરાજ ઉમેદસિંહને એવા વર્તમાન પ્રાપ્ત થયા કે ઈશ્વરીસિંહને મત્રા અપમાનથી આત્મધૂણા ઉત્પન્ન થઈ અને તેથી તેણે વિવશાન કરી આત્મહત્યા કરી છે

ઉમેદસિંહ ચૈદ વર્ષપર્યંત વને વન અને પર્વતે પર્વત બ્રમણ કરીને અનેક કબ્જો સહન કર્યા પછી સવત ૧૮૦૫ (૪૦ સં ૧૭૪૬) મા પોતાના પિતાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા હો'કર તેમને જે સહાય કરી હતી તેના પુરસ્કારમા તેમણે તેને જળવનદીના તટપર આવેલો પાદણપ્રદેશ અર્પણ કર્યો

બૂદીનું રાજ્ય ચૈદ વર્ષપર્યંત અન્ય માણસના અધિકારમા રહ્યું તે અસામા તે નજીબ અઈ ગયું હતું આ દીર્ઘકાળમા દલેલસિંહે કેવલ એટલું સત્કાર્ય કર્યું કે તેણે રાજમહાલય અને તારાગદ ના કિલ્લાની ચારે તરફ દિવાલો બાંધવી ઉમેદસિંહે પોતાના પિતાના સિંહાસનપર વિરાજમાન થઈને સૌથી પ્રથમ રાજ્યની શીઘ્રદિ અને પ્રગતિ કેલ્યાણ કરવાપ્રત્યે લક્ષ્ય આપ્યું પરંતુ મહારાષ્ટ્રીઓના બીજણ અત્યાચારથી તેમનો તે ઉદ્વોગ સફળ થયો નહિ જે મહારાષ્ટ્રીઓની સહાયથી તેમણે પોતાના પિતાનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તેઓ આ સમયે સમસ્ત રાજસ્થાનમા લાયકર અત્યાચાર કરતા હતા રાજપૂતોમા માહોમાહેનો કલહ પ્રબળ થયેલો હોવાથી મહારાષ્ટ્રીઓ ઘણા ફાવી ગયા હતા તેજ કારણથી તેઓ અત્યંત સરલતાથી પોતાની પ્રભુતાનો વિસ્તાર કરવાને સમર્થ થયા હતા મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચારથી સમસ્ત રાજસ્થાનમા બૂદીના રાજ્યને સૌથી વિશેષ હાનિ થઈ જે વીગ્રેષ્ઠ ઉમેદસિંહ પોતાના જીવનપર્યંત પોતાના સ્વાભાવિક સાહસ અને પરાક્રમથી બૂદીરાજ્યનું શાસન કરત, જે તેઓ પોતાની ઇચ્છાથી આકાળે રાજ્યચાસનનો ભાર છોડી ન દેત તો મહારાષ્ટ્રીઓ હાડા ઓતુ આટલું બધું અનિષ્ટ કદિ પણ કરી શકત નહિ

કર્નલ ટૉડ લખે છે કે — “ઉમેદસિંહ સૂળથીજ ધાર્મિક વૃત્તિના હતા, પરંતુ તેમના હાથથી એક દુઃકાર્ય થયું તેથી તેમના નિર્મલ ચરિત્રમા એક કલ કલાગી ગયું જે તેમને આ કલ કલાગ્યુ ન હોત તો તેઓ રાજપૂતજાતિના ઇતિહાસમા સર્વોત્તમ નીર ગણાત પરંતુ કર્નલ ટૉડના આ અભિપ્રાયનું અમે સમર્થન કરી શકતા નથી ઉમેદસિંહે ઇદ્રગદના સામત દેવસિંહપર જે વૈર લીધું તેથી કર્નલ ટૉડ તેમના ચરિત્રમા કલક લાગેલું જણાવે છે, પરંતુ અમે તેને કલકિત કાર્ય માનતા નથી, કારણ કે ઇદ્રગદના સામતે ઉમેદ-

૧૪ સ ૧૮૧૭મા બ્રિટિશસરકારે આ દેશ મહારાષ્ટ્રીઓની પાસેથી ગ્રામીણ લઈ બૂદીના મહારાજ (ઉમેદસિંહના પૌત્ર) ને પુનઃ અર્પણ કર્યો તેથી તેઓ પરમ સતુષ્ટ થયા કર્નલ ટૉડે આ કાર્ય સિદ્ધ કરવામા પુણ્ય, ચરિત્રમ કર્યો હતો

સહની નિ સહાય અવસ્થામાં તેમના પ્રત્યે કેવુ વર્તન ચલાવ્યુ હતુ તે પાઠકોને સુવિદિત જ છે તેમણે સવત ૧૮૧૩ (ઈસ ૧૭૫૭) માં દેવસિંહ પર નીચે પ્રમાણે વૈર લીધુ તેઓ ઉક્ત વર્ષમાં કરવરની સમીપ વિનયસેની માતાના મદિરમાં પૂજા કરવાને માટે ગયા હતા આ સ્થાન ઇર્ધગદની નિકટ જ આવેલુ છે ઉમેદસિંહે દેવસિંહને પુત્રાસહિત આવી પોતાને મળવાની આજ્ઞા કરી દેવસિંહના સનાહકારિએ તેને રાજની આજ્ઞા નહિ માનવાની સનાહ આપી, પરંતુ તેણે તેપર કિચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યુ નહિ તે શીઘ્ર પોતાના પુત્રાસહિત ઉમેદસિંહની પાસે ગયો ઉમેદસિંહે તેનો અને તેના પુત્રોનો સહાર કરીને તેના કુલનો સપૂર્ણ લેાપ કરી દીધો તેમણે તેમની ચિતામાંથી નીકળતા ધૂમ્ર થી આકાશને અપવિત્ર થતું અટકાવવાને માટે તેમના શરોને નદીના જળમાં ફેંકાવી દીધા આ કાર્ય પછી ઉમેદસિંહે ઇર્ધગદ દેવસિંહના ભાતાને સમર્પણ કરી દીધો.

ઉમેદસિંહના આ કૃત્યને કનલ ટાંકે મહાપાપો કાર્ય ગણ્યુ છે, પરંતુ જ્યારે આપણે દેવીસિંહે તેમને કરેલી હાનિનું સ્મરણ કરીએ છીએ ત્યારે તેને ઉચિત ફગજ મળ્યુ હતુ એવા ઉદ્ગારો સ્વા ભાવિન્દ્રીતે આપણા મુખમાંથી નીકળી જાય છે ઉમેદસિંહ જ્યારે કાવ્યાનાના યુદ્ધમાં પરાસ્ત થઈને ઇર્ધગદમાં દેવીસિંહની પાસે ગયા હતા, ત્યારે તેણે તેમની સાથે કેવુ દુર્વર્તન ચલાવ્યુ હતુ તે પાઠકોને સુવિદિત છે જો ઉમેદસિંહ પારત તો તેઓ સિદ્ધાસન પર બેઠા પછી શીઘ્ર તે કાપુરના મુખિત વર્તનનો ઉચિતદંડ તેને આપી શકત; પરંતુ તેમણે આઠ વર્ષપર્યંત તેને કાષ્ઠપણ શિક્ષા કરી નહિ આ ઉપરથી તેમના હૃદયની ઉચ્ચતા સ્પષ્ટરીતે પ્રતીત થાય છે જે માણસે તેમને મહાવિપત્તિના સમયમાં આશ્રય આપ્યો નહોતો અને જે માણસે તેમને એક સાધારણ અશ્વસુદ્ધા આપ્યો નહોતો તે માણસ પર તેમણે પોતાના અવ્યુદયના સમયમાં કિચિત્ પણ વૈર લીધુ નહોતું પરંતુ તે માણસ તો હજીયે ઉમેદસિંહ પ્રત્યે ધૂણા ધરાવતો હતો અને તેમનું અનિષ્ટ કરવાની એકપણ સધિ વચ્ચા જ્યાં દેતો નહોતો ઉમેદસિંહે જુદીના સિદ્ધાસન પર અધિષ્ઠિત થયા પછી આઠ વર્ષ પોતાની ભગિની નો વિવાહ અબરના મહારાજા માધોસિંહની સાથે કરવાને માટે વિધિજનુસાર નાળાએર મોકલ્યુ માધોસિંહે પોતાની રાજસભામાં પોતાના સામંતો અને કુટુંબીજનોની સમક્ષ પરમ આદરપૂર્વક તે નાળાએરનો સ્વીકાર કર્યો દૈવયોગથી આ સમયે ઇર્ધગદનો સામંત દેવીસિંહ અબરના જન્મ પહોંચ્યો અબરના માધોસિંહે તેને પ્રશ્ન કર્યો કે - 'શુધસિંહની પુત્રી કેવી સુદરી છે ? તેના રૂપગુણની શી રીતિત છે ?' નીચે દેવસિંહે ઉમેદસિંહનું અનિષ્ટ કરવાની સુસધિ પ્રાપ્ત થયેલી જોઈ એવો પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે - 'એ કન્યા શુધસિંહના વીરથી ઉત્પન્ન થયેલી નથી' આ વચનો સાંભળી માધો સહન શોખનો પાર રહ્યો નહિ તેમણે દુખિત હૃદયથી વિરાહનું નાળાએર પાણુ ફેરવ્યુ એકવાર અકૃત થયેનું નાળાએર પાણુ ફેરવે એ જો જુલુ ભય કર અપમાન રાજપૂતો ખીન્ન કાષ્ઠપણ માનતા નથી આ અપમાનથી ઉમેદસિંહનું હૃદય અત્યંત દગ્ધ થયુ પરંતુ મારવાડના રાજા વિજયસિંહે ઉમેદસિંહની ઉક્ત ભગિનીની સાથે વિવાહ કરી તેમને પરમ સન્માન આપ્યુ.

આ ઘટના જાણ્યાપછી પાઠકો ઉમેદસિંહે લીધેલા વૈરને ઉચિત વા અતુચિત મણવુ તે વિરો સત્ય નિર્ણય કરી શકશે ઇતિહાસવેત્તા કનલ ટાંકે આને કનકગણ્યુ છે, પરંતુ અમે કહીએ છીએ કે જે રાજપૂત અપમાનનું વૈર લીધાવિના મોન ધારણ કરીને બેસી રહે છે તે કાપુરો મણાય છે ઉમેદસિંહે આઠ વર્ષપર્યંત દેવીસિંહને કાષ્ઠપણ શિક્ષા કરી નહોતી, ત્યારે તેમના જેવો હામાશીય મનુષ્ય ખીન્ને કાણુ ગણ્યો ? તેમણે તેનો અને તેના પુત્રોનો સહાર કરાવ્યો તેનું મુખ્ય કારણ તેણે તેમની ભગિની અને માતાની કરેલી નિદાજ હતી જે સ્ત્રી પોતાના પતિની પ્રજનનિત ચિતામાં પ્રાણપૂર્ણ કરે, તે સ્ત્રીના સતીત્વવિરોધિ કિચિત્ પણ શકા નઈ જ્યો એ કેવુ ઘોર પાપ છે, તે પા ઠકોને સુવિદિત છે દેવીસિંહે ભરસભામાં માધોસિંહને એમ કહ્યુ હતુ કે - ઉમેદસિંહની ભગિની તેના પિતાના વીરથી ઉત્પન્ન થઈ નથી' આમ કહીને તેણે તેમની માતાના સતીત્વને મહાકનક લગાડ્યુ હતુ હવે વિચાર કરો કે આ જગતમાં એવો કયો રાજા છે કે જે પોતાના તાખાના સામંતને પો તાની માતાના સતીત્વપર કચક લગાડતો જોઈ મોન ધારણ કરીને બેસી રહે ?

ઉમેદસિંહે દેવીસિંહ અને તેના પુત્રોનો સહાર કર્યો એ ઉચિતજ કાર્ય હતુ, એમાં કિચિત્

પણ શકે નથી આ કાર્ય કદિપણ ક્ય કદામકે ગણી શકાય નહિ

ધીમે ધીમે પદર વર્ષો અનતકાળરૂપી સમુદ્રમા લીન થઇ ગયા આ પદર વર્ષોમા ઉમેદસિદ્ધ અ વિશ્રાન્ત પરિશ્રમ કરી પ્રજાના નાનાપ્રકારના દુ ખોતુ નિવારણ કરી મુશાસન કરવામા પ્રવૃત્ત રહ્યા, પરંતુ તેમનું હૃદય સર્વદા એક વિચારથી શોકાકુલ રહેતું હતું દેવીસિદ્ધ અને તેના પુત્રોના પ્રાપ્ત-નાશનો વિચાર સર્વદા તેમના હૃદયને ડબ્બા કરતો હતો જો કે કેાષપણ માણસે તેમના આ કૃત્ય-પ્રત્યે અસંતોષ પ્રદર્શિત કર્યો નહોતો, જો કે સર્વ માણસે તે વાતને વિરમીતિના સાગરમા નિમગ્ન કરી દીધી હતી, જો કે તેઓ પોતે માનતા હતા કે દેવીસિદ્ધને ઉચિત દડજ પ્રાપ્ત થયો છે, તે છતાપણ તેમનું હૃદય વ્યથિત થતું હતું તેઓ પોતાને આ કાર્યથી મહા અપરાધી ગણી પોતાના પાપની નિવૃત્તિને અર્થે પોતાનું રાજ્ય છોડી દેવાને તત્પર થયા તેમણે સિદ્ધાસન છોડી ભારતવર્ષના સર્વ તીર્થોની યાત્રા કરી ધર્માંચરણ અને અનુતાપમા પોતાનું શોજીવન વ્યતીત કરવાનો સકંપ કર્યો

સવત ૧૮૨૭ (ઇ. સં. ૧૭૭૧) મા ઉમેદસિદ્ધનું રાજ્યશયજીવન વિલુપ્ત થઇ ગયું રાજપુત-જાતિની ચિરપ્રચલિત રીતિઅનુસાર રાજ ત્યાગની સર્વ વિધિઓ થવા લાગી તેમના પુત્ર અન્નિત-સિદ્ધે તેમની એક મુર્તિ બનાવી વિધિપૂર્વક તેને ચિતામા બાળીને લક્ષ્મીભૂત કરી અને તેમણે આશીર્વાદના સર્વ નિયમો પાળ્યા રાજની અત પુરમા હાહાકાર પ્રવર્તી રહ્યો સર્વત્ર રોદનધ્વનિ કણ્ઠગોચર થવા લાગ્યો નિયુક્ત આશીર્વાકાળ વ્યતીત થયા પછી અન્નિતસિદ્ધે દ્વારકામાં કરાવ્યું અને પોતાના પિતાની સાગોપાગ ઉત્તરક્રિયા કરી મધાર્થ મૃત્યુ થતા જે ક્રિયા કરવામા આવે છે તે સમસ્ત ક્રિયા આ સમયે કરવામા આવી આ ઉત્તરક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી અન્નિતસિદ્ધ મહા ધામધૂમસહિત પોતાના પિતાના સિદ્ધાસનપર વિરાજમાન થયા

ઉમેદસિદ્ધે રાજ્યભારનો ત્યાગ કરી શ્રીજીની ઉપાધિ ધારણ કરી (તેઓ જીવનપર્યંત શ્રીજીના નામથીજ ઓળખાયા હતા) અને કેદારનાથતીર્થમા ગઈ ત્યા નિવાસ કર્યો આ તીર્થમા પારના સામતે અદ્ભુતરીતે આદ્રોષતા પ્રાપ્ત કરી હતી રાજ્ય છોડી યોગીનો વેષ ધારણ કરો સર્વ તીર્થોમા ભ્રમણ કરવાથી અને ઈષ્ટવૈતાનું ખાન ધરવાથી સર્વ પ્રકારની શાંતિ પ્રાપ્ત થશે અને મારાથી જે પાપ થયું છે તેનું નિવારણ થઈ જશે, એવા વિચારથીજ ઉમેદસિદ્ધે પોતાનું ઉચ્ચપદ પરિત્યાગ કર્યું હતું જે રીતે તેમણે ઉચ્ચવશમા જન્મ મહણ કર્યો હતો અને ઉચ્ચપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે પ્રકારે તેમનું હૃદય પણ ઉદાર અને ઉચ્ચ હતું તેમણે ધર્મતત્ત્વની ખોજ કરવાને માટે સમસ્ત ભારતવર્ષમા જ્યા જ્યા ભ્રમણ કર્યું હતું અને તેઓ જે જે મહાત્માઓના સમાગમમા આ પા હતા, ત્યા ત્યા અને તે તે મહાત્માઓનારા તેઓ પરમ ગાનીતરિકે પ્રથમ પામ્યા હતા સમસ્ત યોગી, યતિ, બ્રહ્મચારી અને સાધુઓ તથા ભક્તવૃદ્ધો તેમને મહાદ્વાનીપુરસ્કારિકે ઓળખતા હતા અને તે માટે તેઓ તેમને પરમ સન્માન આપતા હતા ઉમેદસિદ્ધે સ્વદેશી અને પરદેશીરાજ્યોના ઇતિહાસ વાંચ્યો હતો અને તેથી તેઓ કેવળ એવા અનુમાનપર આ પા હતા કે “રાજમનુ ઐશ્વર્ય અને આડખર કેવળ આત્માના વિનાશનું કારણ છે, પરંતુ જે રાજ વખતસર એ ઐશ્વર્ય અને આડખરનો ત્યાગ કરી દેનારોપિના તથા પુણ્યસમય કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે, તેજ મધાર્થ સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે” તેઓ સારીરીતે બળજીત હતા કે કેવળ કૃષ્ણના મંદિરમા વા ગંગાતટે રહેવા કરતા ભારતવર્ષના સમસ્ત તીર્થોની યાત્રા કરી ભગવાનનો અનંતમહિમા બાળ્યે વધુ ગ્રયસ્કર છે આથી તેમણે શાસ્ત્રપુરાણમા વાચેલા અનેક સ્થળોનું સ્વદર્શિથી દર્શન કરવાનો દંડ સકંપ કર્યો પરંતુ ઉમેદસિદ્ધનું પૂર્વજીવન કેવળ ક્ષાત્રધર્મના પરિવાલનમાજ વ્યતીત થયું હતું, તેથી તેઓ સંપૂર્ણ મનપારીવેષ ધારણ કરી શક્યા નહિ તેઓ શસ્ત્રોથી સજ્જત થઈને બહાર નીકળ્યા આ સમયે યાત્રાનું મનુષ્યોના માર્ગમા અનેક વિદ્યોતિપરિચિત થતા હતા, તેથી ઉમેદસિદ્ધે પોતાના બાહ્યબળથી સમસ્ત વિદ્યો દૂર કરી પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ કરાવે, સકંપ કર્યો હતો તીર્થયાત્રા કરતી વખત અનેક પ્રકારના શારીરિક કષ્ટો સહન કરવા એ અમિદ્ધ પુણ્યદાયક છે, એવી તેમની માન્યતા હતી. આ સમયે તેમણે બે વીરો પણ મહાકષ્ટથી ધારણ કરી એવા પ્રથમ અસ્પર્શમા ધારણ કર્યા હતા તેમણે પ્રથમ અસ્પર્શમા પ્રતિરોધ કરવાને માટે બરેલો અગરખો પરિધાન કર્યો અને ત્યારપછી તેમણે દાહ, તત્પાર, બુદ્ધક, ભાલો, કદાર, જમ્બી,

કુંદર, દાર, ગોળી, તીક્ષ્ણ ધારવાળા લોહચોકો, ધનુષ, બાણુ ઇત્યાદિ સસ્ત્રાસ્ત્રોથી યોગ્યતા જગ શોભા યમાન કર્યું

વીરમાત્રાણ ઉમેદસિંહ પોતાની સાથે ઘણા થોડા સેવકોને લઈ કેટલાક વર્ષો સુધી ઉત્તરમાં ગંગોત્રી, દક્ષિણમાં સેતુબંધ રામેશ્વર, પૂર્વમાં આરાકાનના ગરમ સીતાકુંડ અને ઓરિસ્સા અને પશ્ચિમમાં દારિકા સુધી ભ્રમણ કરતા રહ્યા તેઓ માત્ર તીર્થસ્થાનમાં જ નહોતા, પરંતુ પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી પરિપૂર્ણ એવા પ્રત્યેક સુપ્રસાદ સ્થાનમાં અને પડોતોના નિવાસસ્થાનમાં પણ ગયા હતા વચ્ચે વચ્ચે તેઓ પોતાના પૈતૃકરાજ્યની સીમાપર પણ આવતા હતા આ સમયે કેવળ તેમના રાજ્યનાજ માણસોએ નહિ, પરંતુ સમસ્ત રાજસ્થાનના રાજપૂતોએ તેમને પરમ સન્માનપૂર્વક અલિનદન આપ્યું હતું. વીર ઉમેદસિંહ જે જે રાજપૂતરાજ્યના દેશમાં જતા, તે તે તેમના આગમનથી પોતાને પુણ્યવાન માનતા હતા. જેમના રાજમહાનયમાં તેમના ચરણોને સ્પર્શ થતો, તેઓ તેને પવિત્ર યથેતા માનતા આ સમયે સર્વ રાજાઓ સસારથી વિરક્ત થયાં ઉમેદસિંહને મહાત્મા માનતા હતા અને તેમના ઉપદેશાનુસાર કાર્ય કરતા હતા ઉમેદસિંહ જેને ઉપદેશ કરતા તે તેને પ્રાણાતપર્વત પાળતો હતો. તેમના ઉપદેશને સર્વ સર્વાંશે સત્ત માનતા હતા ઉમેદસિંહના જીવનકાળમાં હાડમેડો તેમના પ્રતિ જે પ્રકારે ઉચ્ચ સન્માન દર્શાવતા હતા, તે પ્રકારે તેમના મરણ પછી પણ તેઓ તેમના પ્રતિ ઉચ્ચ સન્માન દર્શાવતા રહ્યા હતા ઉમેદસિંહના વચનો વેદવાક્યવત્ મનાતા હતા તેમના જે જે સ્મૃતિ-ચિન્હો હાડમેડોને પ્રાપ્ત થયા હતા, તે તે સર્વ તેમણે દેવદ્રવ્યતરિકે સમઢી રાખ્યા છે ઉમેદસિંહ જ તે લારતવર્ધની સીમાબંધાર મંદિરની યાસેના હિંમતવાળ નામના સ્થાનમાં ગયા ત્યાંથી તેઓ અગ્નિ દેવના તીર્થમાં જઈ દારિકામાં આવ્યા બ્યારે તેઓ ત્યાંથી પાછા ફરતા હતા ત્યારે માર્ગમાં તેમને કાળા નામના એક લૂટારૂને ઘેરી લીધા, પરંતુ વીરશ્રેષ્ઠ ઉમેદસિંહે આ લૂંટારાઓની સામે પરમ વીર તાથી યુદ્ધ કરી તેમને સપૂર્ણ પરાભવ કર્યો અને તેમના નેતાન બંદીવાન કરી લીધા તે નેતાએ સુકિત પ્રાપ્ત કરવાને માટે સોગંદપૂર્વક જણાવ્યું કે હું હવે કદિ પણ દારિકાના યાત્રાગુઓપર આક્રમણ કરીશ નહિ

જે કે ઉમેદસિંહે આ પ્રકારે દીર્ઘકાળપર્યંત તથિમાં ભ્રમણ કરી પુણ્યની સાથે જ્ઞાનનો સયય કયો હતો, જે કે તેમણે રાજસિંહાસન પુનઃ કદિ પણ ગ્રહણ નહિ કરવાનો દંડ નિશ્ચય કયો હતો, તેપણ એક ઘટનાએ તેમને પુનઃ સસારના ચક્રમાં સપડાવી લીધા તેમના એકના એક પુત્ર અજિતસિંહનું મૃત્યુ થતા પોતાના સગીર પૌત્રને રાજસિંહા આપવાનું અને તેના પ્રતિનિધિતરિકે રાજકાર્ય કરવાનું કામ તેમના ચિરંપર આવી પડ્યું આ ઘટનાનું વર્ણન કરતા અમને બાબદાની એક સતીના વચનોનું સ્મરણ થાય છે પોતાના પતિની પ્રભવસિત ચિતાપર આરૂઢ થતી વખતે ઉક્ત સતીએ કહ્યું હતું કે -“ જો રાવ અને રાણા વસતીઉત્તવ (અહેર) થયા પૂર્વે કદિ એકબીજાને મળશે તો ઉભય નું મૃત્યુ થશે ”

વીરદા નામના ગામમાં મીનાજાતિની એક શાખા નિવાસ કરતી હતી આ સ્થાનમાં ઉત્તમ આક્રમણો થતા હતા આ ગામને અજિતસિંહે પોતાના તાળાનું ગામ ધારી તેની ચોતરફ કોટ બંધાવી તેને કિલ્લો બનાવી લીધો મેવાડના કેટલાક સામંતોની ઉચ્ચેરણીથી એક લૂટારૂને તે ગામપર આક્રમણ કરવાને તત્પર થયું અજિતસિંહે આ લૂંટારાઓને લલલીત કરવાને માટે તે ગામમાં એક સેના રાખી મેવાડના મહારાણાએ બ્યારે આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેઓ અત્યંત ક્રોધિત થયા અને તે મણે પોતાના સમસ્ત સામંતો તથા પગારદાર સિંધસેના લઈ તે ગામપર આક્રમણ કર્યું અને અજિત-મિંદને પોતાની છાવણીમાં આવવાને કહ્યું અજિતસિંહે તેમના શિબિરમાં આવી નક્ર અને મધુર વચનોથી તેમનું મન એણે હરણ કરી લીધું કે મહારાણા સર્વ વૈરભાવ બૂની ગયા વસતનનું આવી પહોંચી હતી. રમણીય દાંડનમાંસમા રાજપૂતો ગૌરદેવીના બનિદાનતરિકે વરાદનો સિકાર કરે છે હાડમેડો અજિતસિંહે મહારાણાને નિવેદન કર્યું કે, હમણા જુદીના રાજવનમાં જે ઉત્સવ થયાર છે તેમાં આંખ અવરણ પધારશે રાણાએ તદ્દકાળ આ આમત્રણનો સ્વીકાર કર્યો સિસોદીઆઓના અધીશ્વર બીજે રિલસે જુદીના મહારાજના આમત્રણને માન આપવાને માટે પોતાના સામંતોને લીના રંગના વસ્ત્રો

સનિજત કરી ખૂદીતાખાના ન હતા નામના પહાડી પ્રદેશમાં ગયા

આ સમયે ઉમેદાસહ બહરીનાથથી પાછા ફરતા હતા જ્યારે તેમણે એવા સમાચાર સાંભળ્યા કે અજિતસિંહે મેવાડના મહારાણાની સાથે મળીને વરાહનો શિકાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, ત્યારે તેમણે તત્કાળ પોતાના પુત્રની પાસે એક દૂતને મોકલીને તેને ઉક્ત સતીના વચનોનું સ્મરણ કરાવ્યું અને રાણાની સાથે શિકાર કરવાની મના કરી અજિતસિંહે ઉત્તરમાં કહેવરાવી મોકલ્યું કે, “આ પ્રસંગે હું કાપુરુપના જેવું આચરણ કોઈપણ પ્રકારે કરી શકીશ નહિ” જોતજોતામાં નિયત કરેલો દિવસ આવી પહોંચ્યો. રાણા યુવક રાવ અજિતસિંહપ્રત્યે મિત્રભાવ દર્શાવી તેમની સાથે મળીને શિકાર કરવાને આવ્યા; પરંતુ પહેલા દિવસના ત્રીજા પ્રહરે મેવાડના રાજમત્રીએ એકાત્રમા રાવ અજિતસિંહની નિકટ આવીને તેમને કોષપૂર્વક જણાવ્યું કે “વીવહાર મહારાણાને અર્પણ કરવું પડશે જો એમ નહિ કરે! તો હું એક સિંધી સેનાને મોકલીને તમને બહીવાન કરાવીશ મેવાડના મહારાણાએ ખામ મને આપની પાસે મોકલીને આ સમાચાર કહેવરાવ્યા છે.” રાવ અજિતસિંહને મેવાડના રાજમત્રીના આ અપમાનકારક વચનો સાંભળીને અત્યત ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો બીજો દિવસે પુનઃ અજિતસિંહ અને મેવાડના મહારાણા સાથે મળીને યુગ્મયા એવવા ગયા યુગ્મયાનું કાર્ય સમાપ્ત થતા રાણાએ તેમને વિદાય આપી. એવામાં અજિતસિંહને મેવાડના રાજમત્રીના ઉક્ત અપમાનકારક વચનોનું સ્મરણ થયું. તેઓ રાણાથી થોડે દૂર નીકળી ગયા હતા, પરંતુ તેમને બહીવાન થવાની આશંકા ઉત્પન્ન થતા તેઓ પુનઃ રાણાની સંમુખ આવ્યા અજિતસિંહને પુનઃ આવેલા જોઈ મેવાડના રાણાને શકે ઉત્પન્ન થયો; પરંતુ તેમણે તેમને હસતા હસતા પુનઃ વિદાય આપી રાણાના નમ્ર વ્યવહારથી મોહિત થઈ અજિતસિંહ પુનઃ તેમની સંમુખથી આવ્યા ગયા, પરંતુ તેઓ થોડે દૂર ગયા એટલે પુનઃ તેમના હૃદયમાં ભય કર વિદેપામિ પ્રજ્વલિત થઈ ઉઠ્યો હવે તેઓ પોતાના કોષને રાક્ષી શક્યા. નહિ તેમણે ત્રીજા વેળથી દોડી પોતાના ભાલાનો તીક્ષ્ણ પ્રહાર મહારાણા ઉપર કર્યો આ ભાવાએ મહારાણાના અંગને ભેદી તેમના અશ્વના શરીરને પણ ભેદી નાખ્યું મહારાણા ભયકર રીતે ધાવત થયા તેઓ અજિતસિંહને પોતાના પરમપ્રિય મિત્ર સમજતા હતા; પરંતુ તેમને પ્રાણહાતક જોઈને તેમણે માત્ર એટલા જ શબ્દો બોલીને પોતાના પ્રાણલાય કર્યો કે “હું હાર્યા! આ શું કર્યું?” આ પ્રકારે રાણાના ઇવનંતો નાશ થયો હારાદાર અજિતસિંહ આ કાર્યથી પોતાને મહાન ગૌરવ મળેલું સમજી મેવાડના મહારાણાનું ‘ઝરઝાગી’ નામનું રાજચિન્હ લઈને પોતાના પાટનગરમાં ચાલ્યા આવ્યા ઉક્ત રાજચિન્હ તેમણે પોતાના મહાલયમાં રાખ્યું સંન્યામી ઉમેદસિંહે પોતાના પુત્ર અજિતસિંહના આ કૃત્યની વાત જ્યારે સાંભળી ત્યારે તેમના હૃદયમાં પ્રબલ આવેશ ઉજળવા લાગ્યો પોતાના વશમાં મહાપાપનો પૂર્ણ એકત્રિત થતો જોઈ તેમણે અત્યત રોષકે પ્રદર્શિત કર્યો અને તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે “હવે પછી કદિ પણ હું મારા પુત્રનું મુખ જોઈશ નહિ.”

મેવાડના મહારાણા અને અજિતસિંહના વિવાહ કૃષ્ણગઢની એ રાજકુમારીઓની સાથે થયા હતા, તેથી તેઓ દહ સાસારિક બંધનમાં પરિણમ્યા થયા હતા આ કારણથી અજિતસિંહ માર્ગ કાંઈપણ અમશળ નરશે, એવો વિચાર તેમને સ્વપ્નમાં પણ આવ્યો નહોતો, તોપણ રાણાની સ્ત્રીએ તેમને પ્રથમથીજ એતાવી દીધા હતા કે તમે અજિતસિંહઉપર કોઈપણ પ્રકારે વિશ્વાસ રાખશો નહિ આ ઘટના બની તેથી કેટલીક પેઢીપૂર્વે મેવાડ અને બહોના રાજ યુગ્મયાક્ષેત્રમાં માર્યા ગયા હતા, એ ઇતિહાસ પાંચકો પૂર્વે વાચી ચૂક્યા છે, પરંતુ તે ઘટના બન્યા પછી ઉક્ત ઉભય રાજવંશ વચ્ચેનો વૈર ભાવ સર્વથા લુપ્ત થઈ ગયો હતો જે દિવસે અજિતસિંહે મેવાડના મહારાણાનો વધ કર્યો તેને આગવે દિવસે મેવાડના મત્રીએ એક મીઠાબાની આપી હતી, તેમાં ઉક્ત ઉભય રાજાઓ તથા તેમના તાળાના સામંતો અકષત્રમિત્રતાથી પરસ્પર બન્યા હતા કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રમાણોદારો સિદ્ધ થાય છે કે મેવાડના ઉક્ત મહારાણા અતિ અસાધારી હતા, તેથી તેમના સામંતો તેમના પ્રત્યે અસત ક્રોધિત થયા હતા અને તેમની શીખવણી તથા ઉચ્કેરણીથીજ આ ભયકર કાર્ય બન્યું હતું. જે સમયે અજિતસિંહે પોતાના પ્રચલ ભાલાના આવાતથી ગણના પ્રાણનો નાશ કર્યો, તે સમયે તેમના એક નીચી શ્રેણીના અનુચાર સિવાય કોઈએ પણ તેમની રક્ષા કરવાને મારે પ્રયત્ન કર્યો નહોતો.

મેવાડના સામંતોએ રાણાના જીવનની રક્ષા કરવાને માટે પ્રયત્ન પણ કર્યો નહિ અને તેમના વધકર્તા અગ્નિતસિંહને પકડ્યા પણ નહિ રાણા ધાવવ થયા કે તરતજ તે સર્વ પોતપોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે તેમને તે શોચનીય દુર્દશામાજ છોડીને આવ્યા ગયા આપરથી પ્રતીત થાય છે કે મેવાડના મહારાણાને વધ કરવામા તેમના સામંતોનો પણ ગમરિતે હાથ હતો.

રાણાના પ્રાણ ગયા તે સમયે તેમની ઉત્તરક્રિયા કરવાને માટે માત્ર તેમની પત્નીજ હાં વિદ્યમાન હતી તેણે પોતાના થોડાક અનુચરોને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી ચિતા સળવવાની આરા આપી અને તે સ્વયં રાણાના શબની સાથે બળી મરવાને તત્પર થઈ પ્રજ્વલિત અગ્નિમા પોતાના પતિના શબની સાથે શયન કરી તેણે શાપ દીધો કે—“જે અગ્નિતસિંહે પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે મારા પતિના પ્રાણ લીધા હશે તો તેને જે માસમા ઉચિત ફળ મળજે અને જે તેણે પ્રાચીન શત્રુતાને વશ થઈને આ કાર્ય કર્યું હશે તો તેને કાંઈ પણ થશે નહિ” તેના મુખમાથી આ વચનો નીકળ્યા કે તરતજ જાણે તેના શાપનું સમર્થન કરતી ન હોય તે પ્રમાણે નિકંદના એક વૃદ્ધની સાખા નીચે પડી પડી સારપછી રાણા તથા સતીની ચિતાની ભસ્મથી બિનાધતાનું (ચિતાભૂમિ)નું મેદાન સંકેદવર્ણનું બની ગયું.

ઉક્ત સતીનો શાપ જે માસમા સફળ થયો અગ્નિતસિંહના શરીરમાથી માસના લોચા આપોઆપ નીકળીને નીચે પડી પકવા લાગ્યા આ પ્રમાણે તેઓ ભયંકર કષ્ટ સહન કરી સર્વની ધૂણાને પાત્ર થઈ મરણ પામ્યા.

અગ્નિતસિંહનો એકનો એક પુત્ર વિશનસિંહ આ સમયે અજ્ઞાન બાલક હતો આથી જ તે ઉમેદ-સિંહને રાજ્યમા શાસન સ્થાપવાની દ્રશ્ય પડી ઉમેદસિંહે જૂદીરાજ્યથી ચિરકાળને માટે વિદાય મહણ કરી હતી, તેથી તેમણે રાજધાનીમા ગયા વિના દૂરથીજ રાજ્યમા સુશાસન સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેમણે પોતાના એક સુહૃદમાન ધાવભાઇને રાજ્યના મુખ્યમંત્રીતરીકે નિયુક્ત કરી તેને શાસન-પદ્ધતિનું ઉત્તમ શિક્ષણ આપ્યું રાજ્યમા સુશાસન સ્થાપિત થયાપછી ઉમેદસિંહ પુનઃ તીર્થયાત્રા કરવાને આવ્યા ગયા સારપછી તેઓ સામંતો ચારવર્ષમુધી જૂદીમા આવ્યા નહિ આ અરસામા તેમણે અનેક તીર્થોની યાત્રા કરી અને વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તેમનું શરીર અત્યંત ક્ષીણ થઈ ગયું મૃત્યુ-પૂર્વે થોડા વર્ષો તેઓ કેદારનાથ તીર્થમા રહ્યા હતા.

ઉમેદસિંહ જે સમયે અત્યંત વૃદ્ધ થઈને મરવાની અર્ધપર આવી પહોંચ્યા હતા, તે સમયે તેમના પૌત્ર વિશનસિંહે તેમને લોભી અને વિશ્વાસઘાતી માની તેમની સાથે અત્યંત અનુચિત વર્તન કર્યું વિશનસિંહે જ્યારે તરણાગચ્છામા પ્રવેશ કર્યો ત્યારે રાજ્યના કેટલાક દુર્યુધી સામંતોએ અને કર્મચારીઓએ ઉમેદસિંહની વિરુદ્ધ પ્રયત્નજન રચી. તેઓ સારી પેઢે જાણતા હતા કે જે ઉમેદસિંહના જેવા રાજનીતિજ્ઞ અને શુદ્ધિમાન પુરુષની દૃષ્ટિ રાજ્ય ઉપર રહેશે તો તે તેમની સનાહ પ્રમાણે ચાલશે અને તેથી આપણા મનોરથ કોઈપણ પ્રકારે સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ આથી તેઓ સર્વ એકત્રિત થઈ ઉમેદસિંહઉપર વિશનસિંહનો અવિશ્વાસ થઈ જાય અને તે તેમને જૂદીના રાજ્યથી દૂર કરે એવો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા વિશનસિંહ કાંઈ ઉમરને હોવાથી તેણે ઉક્ત બુદ્ધિ લોકોના વચનપર વિશ્વાસ રાખ્યો અને તે પોતાના પિતામહ પ્રત્યે ધૃણિત વર્તન કરવાને પ્રવૃત્ત થયો તેણે પોતાના એક સેવકની સાથે પોતાના દાદાને કહેરાની મોકલ્યું કે—“આપ જૂદીનું રાજ્ય છોડી વારાણસીમા જઈ રહો.” ઉમેદસિંહ તરતજ જૂદીનું રાજ્ય છોડી જવાને માટે તત્પર થયા જે મેવક વિશનસિંહનો સંદેશો લઈને આવ્યો હતો, તેણે ઉમેદસિંહને જવાની તૈયારી કરતા જોઈને કહ્યું—“આપની ભરમ આપના પૂર્વજોની ભરમ સાથે રાખવામા આવશે નહિ” ઉમેદસિંહનું રાજસ્થાનમા પણ માર્ગ માન હતું રાજસ્થાનના લોકો તેમને દેવપેકે પૂજતા હતા તેમણે દીર્ઘકાળપર્યંત તીર્થ-યાત્રા કરી હતી તેથી લોકો તેમને સાધુ માનીને તેમને પરમ સન્માન આપતા હતા ઉપરાંત સમાચાર રાજસ્થાનમા ત્રણ પામતાજ સાના પ્રાય મર્વ રાખ્યો. ઉમેદસિંહને પોતાની રાજધાનીમા લઈ જવાને માટે તેમને આવ્યા અને તેમને અતિ આગ્રહ કરવા લાગ્યા. ઉમેદસિંહની સુવાસનાની વીળતા-એ અને વૃદ્ધાવસ્થાની પવિત્રતાએ અપરરાજ પ્રતાપસિંહના હૃદયપર ઘણો પ્રભાવ પાડ્યો હતો. તેમણે

સેવકભાવે તેમના દર્શન કરી પોતાની ગજવાનીમા તેમને લઈ જવાને સૌથી વિશેષ આગ્રહ કર્યો શ્રીશુ (ઉમેદમિહ) અબર જવાને માટે કબૂન થયા, પરંતુ પ્રતાપમિહ તેમને મહા ધામધૂમસહિત બચપુરમા વર્ષ જવા ઈચ્છતા હતા, તે ધામધૂમ તેમને પસંદ પડી નહિ

ઉમેદસિહને અબરરાજ્યમા પરમ આદ્યપૂર્વકે લઈ જવામા આવ્યા તેમની માથે વિગતસિહે ને દુર્વર્તન ચલાવ્યું હતું તેથી પ્રતાપસિહના હૃદયમા અત્યંત ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો તેમણે ઉમેદમિહને કહ્યું કે -“ જો આપના મનમા સાપ્રતમા સસારની કિંવા રાજ્યની કાંઈ વાસના હોય તો તે પ્રકટ કરો જો આપની આરા હોય તો હું મારી સમસ્ત સેનામહિત આક્રમણ કરી ખૂદી અને કોટાને છતી આપના કરકમનમા અર્પણ કરવાને તૈયાર છું ” મહાસાધુ શ્રીશુ બોલ્યા -“ એ ઉભય રાજ્યો તો મારા જ છે એમમા મારો પૌત્ર અને બીજામા મારો ભત્રીજો રાજ્ય કરે છે ’ પવિત્ર શ્રીશુના આ વચનો સાંભળી મર્વ માણસો તેમને સુકાકઠે ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા

ઉમેદમિહ પોતાના મૂર્ખ પૌત્રદ્વારા અપમાનિત થઇ જ્યારે અબરમા ગયા, ત્યારે કોટાના ચતુર મુખમિહ રાજમંત્રી જાનિમસિહ મધ્યસ્થ થઇ ઉભય વચ્ચેનું વૈમનસ્ય દૂર કરવાને ઉચ્ચત થયા તેમણે ખૂદીમા જઈ વિજનમિહને પોતાના પિતામહદ્વારા પોતાના સ્વાર્થની હાનિ થવાનો ને ભય હતો તે ભય ઉત્તમ દીયોથી નિવૃત્ત કર્યો જાનિમસિહના વહેવાથી હવે વિજનસિહના નેત્રો ઉઘડ્યા કે સ્વાર્થ-પરાધણ અને કુચ્છા સામનો તથા રાજકર્મચારીઓએ મને વિપરીત સનાહ આપીને મારા પિતા મહાપર અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવી તેમને દૂર કરાવ્યા છે જાનિમસિહની સનાહથી તે પોતાના પિતામહની ક્ષમા માગવાને તૈયાર થયો જાનિમસિહે શીઘ્ર વૃદ્ધ ઉમેદસિહને અબરથી તેડી મંગાવવાને માટે દૂત મોકલ્યા

ઉદાર ઉમેદસિહ પોતાના અજ્ઞાન પૌત્રના સર્વ અપગમો ખૂદી જઈ ખૂદીમા ચાલ્યા આવ્યા ઉભયનો મેળાપ થતા તેમની આમઆથી પ્રેમાશુ ઝરવા લાગ્યા ઉમેદમિહે પોતાના પ્રાણપ્રિય પૌત્રને આવિગત દષ્ટ સજ્જતનેત્રોથી તેના હાથમા સમશેર આપી કહ્યું -“ આ સમશેર મદહુ કરો હું ત મારે અનિષ્ટ કરનાર નથી જો તમે ધાગના હો કે હું તમારો અશુભચિતક હું તો આ સમશેરવતી આ વૃદ્ધ અને મરણોન્મુખ પુરુષનો વધ કરો મને યથા દનકિત કરવાની આવશ્યકતા નથી ” યુવક વિજનસિહ ઉચ્ચ સાદથી રોમ્બ કરતો કગ્તો પોતાના વૃદ્ધ પિતામહના અગ્રણેને પહોંતી ક્ષમા માગના કરવા લાગ્યો તેણે પોતાના પિતામહને ખૂદીના રાજમહાલયમા રહેવાને અલત આગ્રહ કર્યો, પરંતુ વૃદ્ધ ઉમેદસિહ લા રહેવાને કાષ્ઠપણ પ્રકારે સમ્મત થયા નહિ આ પ્રકારે પિતામહ અને પૌત્રની વચ્ચે પુનઃ સદ્ભાવ સરચાપિત થયો અને પ્રપચીઓની સર્વ આશા નષ્ટ થઇ ગઇ આ ઘટનાને જાનિમસિહ પરમ પ્રસન્ન થયા આ ઘટના જાન્યા પછી ઉમેદસિહ આઠ વર્ષપર્યંત અવિત રહ્યા તેમનો અંતકાળ નિકટ આવ્યો ત્યારે વિજનસિહે તેમની પામે જઈ તેમને પ્રાર્થના કરી કે -“ આપ કૃપા કરીને ખૂદીના રાજમહાલયમા પધારો આ આપના પૂર્વજોની રાખા બિછાવેલી છે, તે પર શયન કરીને આપ સુખથી સ્વર્ગે સિધાવો ” ઉમેદસિહે રોહને વત થઇ વિજનસિહની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો સુખપાવ ઉપર આરૂઢ થઇને ઉમેદસિહ ખૂદીમા આવ્યા તેઓ ને દિવસે લા પહોંચ્યા તેજ દિવસે રાત્રિને સમયે તે મહાવીર, મહાશાની, મહાપુણ્યવાન અને પરમ પવિત્ર ઉમેદસિહનું શરીર ખૂદીના રાજમહાલયમા છૂગી ગયું સંવત ૧૮૬૦ (૪૦ સં ૧૮૦૪)મા ઉમેદમિહના જીવનનો સૂર્ય સર્વદાને માટે અસ્ત થઇ ગયો તેમનું મૃત્યુ થતા ખૂદીરાજ્યનું ભાગ્યાકાશ ધનધૌર મેરજાળથી આવૃત્ત થઈ ગયું તેમણે પોતાના પિતાનું સિદ્ધાસન પ્રાપ્ત કર્યું તે પછી સાઠ વર્ષપર્યંત તેઓ જીવત રહ્યા હતા ઉમેદસિહના જેવા વીર, રાજનીતિજ્ઞ અને સાધુ રાજ આ જગતમા ધણા ઓછા ઉત્પન્ન થયા છે

કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે -“ જો સમયે ઉમેદસિહ આ સસારમાથી વિદાય થઇ ગયા, તે સમયનો હાડખાનિનો ઇતિહાસ અનેક ઘટનાઓથી પરિપૂર્ણ હતો આ અગ્ગમા કર્નલ મેન્સનના હાથનીએ એક અગ્રેજીદલ આ દેશમા પહોંચીવાર ગયું હતું, પરંતુ તે સમયે વૃદ્ધ ઉમેદસિહ અવિત હતા વા નહિ અથવા તેમની સનાહથી કર્નલ મેન્સન ખૂદીરાજ્યમા પ્રવેશ્યો હતો કે નહિ તે વિશે

કાઈ કહી શકાતુ નથી બ્રિટિશસરકારની સેનાને જૂદીરાજે ઘણી સહાય કરી હતી બ્રિટિશમેના પર ત્યારે જ્યારે વિપત્તિ આવી પડે ત્યારે ત્યારે તેમણે યથાશક્તિ તેને સહાય કરી હતી એક સમયે તો તેમણે બ્રિટિશસરકારને સત્કાય કરી એટલા માટેજ તેમનાપર હોંકરે આક્રમણ કર્યું હતું” આ સમયે બ્રિટિશસરકારપ્રત્યે જૂદીના રાજ્યએ જે વર્તન કર્યું હતું તત્સબધે ઉપેક્ષા કરતા મહારાજ એમીસન જણાવે છે કે - “બ્રિટિશસરકારને સૌથી પ્રથમ ઉમેદસિહની સાથે સંધિબંધન થયું હતું ઇ.સ. ૧૮૦૪ માં ત્યારે કર્નલ મેન્સનના હાથનીચેની સેના હોંકરદારા પરાસ્ત થઈને નાની હતી તે સમયે ઉમેદસિંહે પોતાના સામર્થ્યનુસાર તેને સહાય કરી હતી અને એજ કારણથી હોંકર તેમનાપર અત્યંત ક્રોધિત થયો હતો તેમણે પત્યાસ વર્ષથી અધિક સમયપર્યંત રાજ્યશાસન અલાબ્યા પછી ઇ.સ. ૧૮૦૪માં દેહ છોડી મહારાજ એમિસનના ઉપરોક્ત વિધાનપરથી સ્પષ્ટ રીતે પ્રમાણિત થાય છે કે ઉમેદસિંહે બ્રિટિશસરકારના આ મહાવિપત્તિકાળમાં તેને યથેષ્ટ સહાય કરી હતી, પરંતુ તેમણે બ્રિટિશસરકારને સહાય કરી તેથી તેઓ મહારાષ્ટ્રીયનેતા હોંકરના મહાક્રોધમાં સપડાયા. પણ જે સમયે મહારાષ્ટ્રીઓએ જૂદીના રાજ્યમાં જળ પ્રજાનુ સર્વસ્વ લૂંટી લીધું અને રાજ્યની સર્વ સંપત્તિ હસ્તગત કરીને રાજપ્રજા ઉલાયની અત્યંત શોચનીય દશા કરી મૂકી તે સમયે બ્રિટિશસરકારે જૂદીના મહારાજા વિશ્વનસિંહને કિંચિત્ પણ સહાય કરી નહોતી

કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે ઇ.સ. ૧૮૧૭માં બ્રિટિશસરકારે જ્યારે રાજસ્થાનમાં યતા અત્યાચાર અને ઉપદ્રવોને નિવૃત્ત કરવાને માટે સમસ્ત રાજપૂતરાજ્યોને યોનાવ્યા, તે સમયે જૂદીના મહારાજાએજ સાથી પ્રથમ બ્રિટિશસરકારની સાથે મિત્રતા કરી હતી આમ કંવાનુ કારણ એ હતું કે આ સમયે જૂદીના કિંદનાપર મહારાષ્ટ્રીઓની વિજયપતાકાફરકી રહી હતી અને જૂદીના મહારાજાને પ્રજા તરફથી જેટલો ક્રોધ મળતો હતો, તેથી તેમનો નિર્વાહ થઈ શકે તેમ નહોતું ઇ.સ. ૧૮૦૪ માં જૂદીના મહારાજાએ બ્રિટિશસરકારને યથાશક્તિ સહાય કરી તેથી મહારાષ્ટ્રીઓએ તેમનાપર આક્રમણ કર્યું, પરંતુ તે સમયે બ્રિટિશસરકારે જૂદીના મહારાજાને કિંચિત્ પણ સહાય કરી નહોતી, તેથી તેમની આવી શોચનીય દુર્ગતિ થઈ હતી ઇ.સ. ૧૮૧૧ના યુદ્ધમાં જૂદીના મહારાજા બ્રિટિશસરકારની આજ્ઞા અને ઇન્જાનુસાર કાર્ય કરતા હતા અને તેમના સમસ્ત સૈનિકો પણ બ્રિટિશસરકારની આજ્ઞાનું પાલન કરતા હતા જ્યારે બ્રિટિશસરકારને ચોતરફથી વિજય પ્રાપ્ત થયો અને સર્વેશ શાંતિ સ્થાપન થઈ ગઈ ત્યારે પછી બ્રિટિશસરકાર વિશ્વનસિંહને જૂદી ગઈ નહિ હોંકરે જૂદીના જે પ્રદેશો બનપૂર્વકે હસ્તગત કરી લીધા હતા, જે પ્રદેશો ત્રાય અર્ધશતાબ્દથી અધિક સમયપર્યંત તેમના અધિકારમાં રચા હતા, તે સર્વ પ્રદેશો બ્રિટિશસરકારે હોંકરને પરાસ્ત કરીને છતી લીધા અને તે જૂદીના મહારાજાને પાછા સોંપી દીધા તદુપરાંત બીજા મહારાષ્ટ્રીયનેતા સિધિયાએ જૂદીના જે અમણાઓ બલપૂર્વકે છીનવી લીધા હતા, તે સર્વ પ્રગણાઓ પણ બ્રિટિશસરકારે મધ્યસ્થ થઈને જૂદીના મહારાજાને અપાવી દીધા પરંતુ આના બદલામાં જૂદીશરને અમુક રકમ સિધિયાને આપવી પડી આ રકમ જૂદીની પાછના દશ વર્ષોની ઉપજ હતી બ્રિટિશસરકારે જૂદીના મહારાજાના આ કાર્યો કર્યા તેમાટે તેમણે તેનો ઘણો આભાર માન્યો તેમણે જણાવ્યું કે - “મેં જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેનો કદિપણ ભંગ કરવામાં આવશે નહિ આપ આજ્ઞા કરો ત્યારે આપને માટે આ મસ્તક તૈયાર છે” આ શબ્દો માત્ર અર્થશૂન્ય કૃતજ્ઞતાના શબ્દો નહોતા જે બ્રિટિશસરકાર તેમની પરીક્ષા કરવા માગત તો તેઓ અને તેમના તાખાના સમસ્ત સામતો તેને માટે પ્રાણપંથુ કરત એમાં કિંચિત્ પણ સંદેહ નથી

કોટાના વૃદ્ધ રાજમંત્રી જલિમસિંહે ઈન્દ્રગદ, આતરદા, આતોની વગેરે જૂદીરાજ્યના પ્રદેશો હસ્તગત કરી લીધા તેથી રાવરાજા વિશ્વનસિંહ અત્યંત સત્તાપિત થયા તેમણે એક પ્રસંગે જણાવ્યું હતું કે - “બ્રિટિશસરકારે જલિમસિંહને ઉક્ત પ્રદેશો આપીને મને પક્ષહીન બનાવ્યો છે” વાસ્તવમાં આ વ્યવસ્થા ન્યાયયુક્ત નથી ન્યાય અને રાજ્યના કલ્યાણને માટે આ વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન કરવું ઈષ્ટ છે

મહારાજ એમિસને આ સબધે જે લખ્યું છે, તે અત્રે પ્રકટ કરવું અમે ઉચિત માનીએ છીએ તેઓ લખે છે કે - પિદારાઓના ઉપદ્રવના નિવારણને માટે જૂદીરાજ્ય વિશેષ આવશ્યક

માનવામા આત્મ છે જુદીના રાવરાજ વિશનસિદ્ધે સૌથી પહેલાં બ્રિટિશસરકારની સાથે મિત્રતા કરી અને ઇ.સ. ૧૮૧૮ના ફેબ્રુઆરીની ૧૦મી તારીખે ઉભયપક્ષની વચ્ચે સધિ થઈ જે કે જુદીના રાજની પાસે અધિક સેના નહોતી, તોપણ તેમણે પિદારાઓ સાથેના યુદ્ધમા અત કશુપૂર્વક સહાય કરી હતી મહારાષ્ટ્રીઓએ જુદીના રાજની અત્યંત શોચનીય દશા કરી હતી, પરંતુ બ્રિટિશસરકારની સાથે સધિ થતાની સાથેજ તેમનો ઉક્ત શોચનીય દશામાથી ઉદ્ધાર થયો." કર્નલ ટોડની પેઠે મહારાજ એમીસને પણ મુકતકંઠે જુદીરાજ વિશનસિદ્ધે બ્રિટિશસરકારને સહાય કરી તેનો સ્વીકાર કર્યો છે, માટે આપણે અવશ્ય સ્વીકારવું પડશે કે જુદીરાજ સર્વ પ્રકારે બ્રિટિશસરકારના અનુ-મહેને પાત્ર થયા હતા.

બ્રિટિશસરકારની સાથે જુદીના રાજ વિશનસિદ્ધે જે સધિ થઈ હતી, તેના ધારા આ સ્થળે અમે પ્રકટ કરીએ છીએ ઉદારહૃદય કર્નલ ટોડ કે જેઓ તે સમયે કેપ્ટન હતા, તેમણે અંગ્રેજ-સરકારની તરફથી આ સધિપત્ર તૈયાર કર્યો હતો.

સંધિપત્ર

મહામાન્ય માર્કિવેસ આર્ચ હેરિટ ઝસ કે જી ગવર્નર જનરલ બહારદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી સપૂર્ણ સત્તાનુસાર કેપ્ટન જેમ્સ ટોડે માનનીય બ્રિટિશક પની તરફથી અને જુદીના મહારાજદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી સપૂર્ણ સત્તાનુસાર મોહરા તુષારામે ઉક્ત મહારાજ તરફથી માનનીય બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની અને જુદીના રાજ મહારાવરાજ વિશનસિદ્ધની સધિ કરી.

પ્રથમ ધારો-બ્રિટિશસરકાર અને જુદીના મહારાજ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારી અને તેમના પદપર સ્થિત થયેલા પુરુષની વચ્ચે ચિરસ્થાયી મિત્રતા, સ્વાર્થની સમાનતા અને સપ વિરાજમાન રહેશે.

દ્વિતીય ધારો-બ્રિટિશસરકાર જુદીના મહારાજના તાબાના સમસ્ત દેશની શત્રુઓના આક્રમણ-થી રક્ષા કરશે.

તૃતીય ધારો-જુદીના મહારાજાએ ચિરકાલને માટે બ્રિટિશસરકારની પ્રજાતાનો સ્વીકાર કર્યો છે અને બ્રિટિશસરકારની ચિરકાલને માટે સહકારીતા માની છે બ્રિટિશસરકારની સમતિવિના જુદીના અધીશ્વર ખીજ કોષની સાથે કોષપણ પ્રકારની સધિ કરી શકશે નહિ જે દેવવશાત્ કોષ રાજની સાથે વિવાદ વા મતભેદ ઉપસ્થિત થાય તો બ્રિટિશસરકાર મધ્યસ્થ થઈને તેને ઉચિત દડ કરશે, રાજ પોતાના રાજ્યના સર્વ પ્રકારથી અધીશ્વર રહેશે અને ઉક્ત રાજ્યમા બ્રિટિશસાસનનો વિસ્તાર થઈ શકશે નહિ.

ચતુર્થ ધારો-જુદીના મહારાજ હોદ્દાકરને જે ખડ્ગી આપતા આવ્યા છે, તે ખડ્ગી લેવાને સપૂર્ણ અધિકાર હોદ્દાકરે બ્રિટિશસરકારને આપ્યો છે બ્રિટિશસરકારે પોતાની ખુશીથી જુદીના મહારાજ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓને તે ખડ્ગીમાથી મુક્ત કર્યા છે મહારાજ હોદ્દાકરે જુદીરાજ્યના જે પ્રદેશો પોતાના અધિકારમા લઈ લીધા હતા તે સમસ્ત પ્રદેશો પ્રથમ સૂચિઅનુસાર બ્રિટિશસરકારે જુદીના મહારાજને પાછા સોંપ્યા છે.

પંચમ ધારો-જુદીના મહારાજ અવાપિર્મત મહારાજ સિધિયાને જે કર આપતા આવ્યા છે તે કર તેઓ હવે દ્વિતીય સૂચિઅનુસાર બ્રિટિશસરકારને આપવાનો સ્વીકાર કરે છે.

ષષ્ઠ ધારો-બ્રિટિશસરકારની લલામલુથી જુદીના મહારાજ પોતાના સામર્થ્યોનુસાર બ્રિટિશસરકારને સેનાની સહાય કરશે.

સપ્તમ ધારો-આ સધિપત્ર જુદીમા તૈયાર કરવામા આવ્યો છે અને આજથી એક માસની અવધિમા મહામાન્યવર ગવર્નર જનરલ તથા જુદીના મહારાવ તેનાપર હસ્તાક્ષર તથા મુદ્રાક કરશે.

જુદી, આજની તારીખ ૧૦મી ફેબ્રુઆરી, ઇ.સ. ૧૮૧૮, તા. ૪થી રવિવિતસાની, હિંમરી સન ૧૨૨૩, ૫ માસ સવત ૧૮૭૪.

આ સધિપત્રનો મહામાન્યવર ગવર્નર જનરલની આજ્ઞાથી કાનપુરની નિકટની ઝાવણીમા

આજે ૬૦ સં ૧૮૧૮ના માર્ચની પહેલી તારીખે સ્વીકાર થયો

ગવર્નર જનરલની
મહોર

(હસ્તાક્ષર) હેન્ડ્રિઝ

પ્રથમ સચિ

સંધિપત્રના ચતુર્થ ધારાનુસાર જે દેશ બ્રિટિશસરકારે રાવ રામ વિશનસિંહજીને આપ્યા હતા, તેની સચિ આ પ્રમાણે છે —

પ્રગણુ

બામણગામ

"

લાખેરી

"

કારવરનો અધોભાગ

"

બરાધનનો અધોભાગ

"

પાટણનો અધોભાગ

દ્વિતીય સચિ

મહારાજા સિધિયા અઘાપિપર્યંત જૂદીના રાજ્યમાંથી જે ખડણી લેતા આવ્યા છે, તે સર્વ જૂદીનો સધિના પચ્ચમ ધારાનુસાર હવે પછી જૂદીના મહારાજા બ્રિટિશસરકારને આપશે તેની સચિ આ પ્રમાણે છે —

દિલ્હીના શિક્કાના

રૂ ૮૦૦૦૦

પાટણપ્રગણાની મહેસુલનો બે તૃતીયાંશ

" ૪૦૦૦૦

પ્રગણા ઉર્સિલા

" સમેદી

" કરવરનો અધોભાગ

" બરાધનનો એક તૃતીયાંશ

જૂદી તથા અન્યાન્ય રથાનોની ચોથ

૪૦૦૦૦

રાગની
મહોર

(હસ્તાક્ષર)

જેમ્સ ટૉડ

વોહરાતુલારામ

ઉદાર હૃદયના કર્નલ ટૉડે બ્રિટિશસરકારની તરફથી જૂદીના મહારાજાની સાથે ઉક્ત સંધિ કરી હતી તેમણે આ સંધિના સંબંધમાં એવા ઉદ્દેશ્ય કાઢ્યા છે કે "૬૦ સં ૧૮૧૮ના ફેબ્રુઆરી માસમાં જૂદીની સાથે સંધિ કરવાથી મને પરમ હર્ષ થયો હતો.

મહારાજા એમિસને ઉક્ત સંધિના સંબંધમાં લખ્યું છે કે — "જૂદીના મહારાજાનાં આદર્શ સમયપર્યંત હોદ્દાને જે ખડણી આપી હતી તે ખડણીમાંથી હવે તેમને મુક્તિ મળી અને હોદ્દાને તેમના જે પ્રાંતો ખુલ્લો લીધા હતા, તે સર્વ પણ તેમને પાછા સોંપવામાં આવ્યા મહારાજા આવ્યા દિવસસુધી સિધિયાને જે કર આપતા હતા તે તેઓ બ્રિટિશસરકારને આપવાને સમર્થ થયા આ ખડણીના રૂપિયા ૮૦૦૦૦ નિયત કરવામાં આવ્યા વળી પાટણપ્રદેશનો જે ભાગ હોદ્દાને અધિકારમાં હતો તે સંધિના ચતુર્થ નિયમાનુસાર જૂદીના મહારાજાને પાછો સોંપવામાં આવ્યો. પાટણનો જે ભાગ હોદ્દાને અધિકારમાં હતો તેને માટે તેણે વાર્ષિક ૪૦૦૦૦ રૂપિયા ખડણીતરીકે જૂદીના મહારાજાની પાસેથી લેવાનો દરખાવ કર્યો હતો, પરંતુ તે તે રકમ કદિપણ તેમની પાસેથી લઈ શક્યો નહિ. પાટણપ્રદેશનો જે ભાગ હોદ્દાને અધિકારમાં હતો તે પરથી તેની સત્તા ઉગી ગઈ અને બ્રિટિશસરકારે તે માટે તેને વાર્ષિક ૩૦૦૦૦ રૂપિયા આપવાનો દરખાવ કર્યો."

કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે — જૂદીરાજ્યનું કલ્યાણ કરવાને માટે એ જે આમલપૂર્વક યત્ન ખર્ચો હતો તે સફળ થયે અન્ય રાજ્યો કેાઈને કોઈ ખરણ ઉપરિચિત કરી સરકારને કોષિત કરતા

હતા, પરંતુ જુદીના મહારાજ અન્ય કોઈ રાજ્યની સાથે કોઈ પ્રકારનો ઝગડો નહિ કરતા શાંતરીતે પોતાની કિન્નતિ કરી સ્વાધીનતાનો ઉપભોગ લેતા હતા. રાવરાજ વિશ્વનસિંહ પોતાની હુલ્લ થયેલી સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત થયા પછી ઘણા થોડા સમયપર્યંત અચોત્ ચાર વર્ષપર્યંત દબિત ગયા તેઓ ગોળાના રાજથી જર્જર થયેને મરણ પામ્યા આ ભય કર રોગનું નામ સાલળી દંડ, બળવાન અને અસીમ સાહસિક મનુષ્ય પણ કપિત અને ભયભીત થઈ જાય છે આ રોગ ઘણી શીઘ્રતાથી માણસને હીનબન કરી દે છે આજ રોગથી આક્રાંત થયેને વિશ્વનસિંહે પરતોકવાસ કર્યો તેમણે પોતાની રાણીને સતી નહિ થવાની આજ્ઞા આપી પોતાના સગીર પુત્રના વાનીતરિકે બ્રિટિશસરકારના પ્રતિનિધિ કર્નલ ટાંડોને નિયુક્ત કર્યો વિશ્વનસિંહે સુઝાવરચાગાજ પ્રણત્યાગ કર્યો તેમણે સત્તર વર્ષ પર્યંત રાજ્ય કર્યું ૪૦ સં ૧૮૨૧ના જુલાઈ માસની ૧૪મી તારીખે તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો.

કર્નલ ટાંડે મહારાજ વિશ્વનસિંહના રાજ્યની મહાવેચાચના નીચે પ્રમાણે કરી છે - “ મહારાજ વિશ્વનસિંહ નિષ્કપની અને યથાર્થ રાજપૂત હતા જો કે તેમનું રાજ્યશાસન ઉન્નત નહોતું, તે કાપિ તેમનું હૃદય ઉદાર હતું અને તેઓ ઉદયમયીન હતા તેમની શુભાશુભ અને હિતાહિત મનજી વાની શાકત વિનક્ષણ હતી જે સમયે મહારાષ્ટ્રીઓએ તેમનું સમસ્ત રાજ્ય પોતાના પગમાં લઈ લીધું અને તેમની સત્તા તથા સુખ-સુખ કરી નાખ્યું, તે મહાવિપતિના સમયમાં પણ તેમણે પોતાનું મન સ્થિર ગ્રામ્ય નહોતું તે સમયે તેમણે વરિરાજપૂતની પેઠે માત્ર મૃગયા એનામાજ સંતોષ પ્રાપ્ત કર્યો હતો તેમને મૃગયા પરમપ્રિય હતી તેઓ સિંહનો શિકાર કરવા જતા ત્યારે જો નિહ પ્રાપ્ત નહિ થતો તો ત્રણચાર દિવસપર્યંત તેઓ સિંહના વિવરમાં પડી રહેતા અને બ્યાસથી તેનો શિકાર કરતા નહિ ત્યાસુધી તેઓ તે સ્થાન છોડતા નહોતા તેઓ પ્રધાનત પશુરાજ સિંહને પોતાના શિકારનું યોગ્ય પાત્ર માનતા હતા અન્ય પશુઓ તરફ તેમની દષ્ટિ નહોતી તેમણે પોતાના જીવનમાં પોતાના હાથથી એકસો કરતા અધિક સિંહોનો શિકાર કર્યો હતો તદુપરાંત તેમણે અગ ક્ષિત બ્યાદોનો પણ વધ કર્યો હતો તેઓ સકટપ્રદ પરંતુ આનંદદાયક મૃગયામાં નિપ્ત રહેતા હતા, તેથી તેમનો એક પગ તુગી ગયો હતો, તેથી જન્મપર્યંત તેઓ લગભગ રવા હતા અને તેઓ ઝીંગણા દેખાતા હતા ત્યારે તેઓ અમ્માશર થયેને પોતાના મસ્તકપર ભાનો ધુમાવતા હતા ત્યારે મહાન બલવિક્રમ અને મૂર્તિમત હરવેરતાના ચિન્હો તેમની મુખમુદ્રાપર દર્શિગાયક થતા હતા આ હસ્ય જોવાથી સરલતાપૂર્વક પ્રીતિ થાય છે કે વિશ્વનસિંહના પરમ પરાક્રમશાળી પૂર્વજોએ જે પ્રકારે એક સમયે જહાંગીર અને શાહજાનમને માટે રણક્ષેત્રમાં મહાવીરતા પ્રકાશિત કરી હતી, તે પ્રકારે વિશ્વન સિંહ પણ બ્રિટિશસરકારને માટે સમશૈર ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવતા હતા તેઓ પોતાના નાના રાજ્યમાં સ્વેચ્છાચારી વર્તન ચલાવતા હતા તેનું કારણ એ હતું કે તેઓ એવો દંડ મત ધરાવતા હતા કે પોતાની શાસિતપ્રજા અને વિશેષત રાજકર્મચારીઓની તરફથી સન્માન મેળવવાને માટે સ્વેચ્છાચારનુજ પ્રયોજન છે.

રાજા વિશ્વનસિંહજીની પાસે એક પૃથક્ ભંડાર હતો જુદીના રાજ્ય ત્રી તેમાં પ્રતિદિન ૧૦૦ રૂપિયા નાખતો હતો મંત્રી જો અન્ય કોઈ કાર્યપ્રતિ, બેદરકારી જતાવે તો તે સખધે માત્ર સાધારણ પૂજ પરજ કરવામાં આવતી હતી, પરંતુ જો તે ભંડારમાં રૂપિયા ન નાખે તો તેને વિશેષ દયકે આ પવામાં આવતો હતો, એટલુંજ નહિ પણ તેને હર્ષદન્નિતનો ભય દર્શાવવામાં આવતો હતો આ હર્ષદન્નિત કોઈ મોટા દેવતાની મૂર્તિ નહોતી, પરંતુ એક મોટા કંદનો જોડો હતો અને તે ભંડાર આ ગળ એક લોહના ખીનાની સાથે ટાંગી મૃગયામાં આવતો હતો જો કોઈ ખીજે રાજ્ય હોત તો તેણે આ સ્થળે રાજદંડ બેરબ્યો હોત હિકત જોડો વિશ્વનસિંહે મંત્રીને ભય દર્શાવવાને માટે રાખ્યો હતો કર્નલ ટાંડોના આ કથનપર અમે સરલતાથી વિશ્વાસ મૂકી ચકતા નથી એક રાજ્ય ત્રીને માટે પગરખાના પ્રહાર કરતા મોડું અપમાન બીજું જ હોઈ શકે ?

અન્ય રાજપૂતરાજ્યોની પેઠે જુદીમાં રાજકર્મચારીઓની સખ્યા પણ ઘણી ઓછી છે, મુખ્યત નિમ્નલિખિત ચાર રાજકર્મચારીઓના હાથમાં શાસનસત્તા રહે છે - (૧) દિવાન વા મુસાહિબ, (૨) ફોજદાર વા કિશ્વેદાર, (૩) જહી, (૪) રિસાવા વા હિસાબખાતાનો પ્રધાન દિલ્લીના પાદશાહના

ની સાથે બુદીના મહારાજને સબધ થયો હતો તેથી પાદશાહના દરબારના જેવાજ કેટલાક નિયમે તેમણે પોતાના દરબારમા દાખલ કર્યા હતા મુખ્યમંત્રીને દિવાન વા મુસાહિબ કહેવામા આવતો હતો તેનાજ હાથમા રાજ્યના સમસ્ત શાસનનો તથા ધનનો ભાર હતો ફોજદાર વા કિલ્લેદાર બુદીના કિલ્લાનો અધ્યક્ષ હતો આ પદપર કેાઇ બીજા રાજપૂતને નિયુક્ત કરવામા આવતો નહોતો, એ પર માત્ર રાજાને નિકટનો સબધી વા તેમનો ધાવભાઇજ નિયુક્ત થતો હતો તે રાજાની પગારદાર સેના અને સામતસેનાનો સેનાપતિ પણ ગણાતો હતો બક્ષી સર્વ હિસાબ તપાસતો હતો અને રિસાલા દરબાર નો હિસાબ તપાસતો હતો મુતરાજી વિશનસિંહ પોતાના ધનનો કેવળ સમય નહિ કરતા તેદારા વ્યાપાર કરતા હતા આ વાણિજ્યથી પણ તેમને પેદાશ થતી હતી એ કે મંત્રી તેમને સેકડે પદર ટકાની ઉપજ થયેલી બતાવતો હતો, પરંતુ વાસ્તવમા સેકડે નીસ રૂપિયાની ઉપજ થતી હતી આ વાણિજ્યની આમદાનીથી સેના તથા રાજસેવકોનો પગાર પૂરો થતો હતો રાજા સ્વયં વાણિજ્યમા હાથ રાખતા હોવાથી મંત્રી એ પદાર્થનું જે મૂલ્ય નિર્ધારિત કરતા તે યથાર્થ ન હોય તોપણ તે પદાર્થનું તે મૂલ્ય રથાથી રહેતું તે વિશે થતી અરજી પર કિમિત પણ લક્ષ્ય આપવામા આવતું નહિ આથી મંત્રી સર્વ પ્રજાના પ્રેમપાત્ર બન્યો નહોતો.

વિશનસિંહ પોતાની પાછળ એ પુત્રો મૂકીને મરણ પામ્યા તેમા જ્યેષ્ઠકુમાર રાવરાજ રામસિંહ હતા તેઓ ૯૦ સં ૧૮૨૧ ના ઝોગસ્ટમાસમા અગીઆર વર્ષની વયે પોતાના પિતાના સિદ્ધાસન પર અભિષિક્ત થયા. કનિષ્ઠકુમાર મહારાજ ગોપાલસિંહ રાવરાજ રામસિંહ કરતા થોડા માસ નાના હતા રાવરાજ રામસિંહ પોતાના પિતાની જેડે મુજબમા નિમગ્ન રહેતા હતા આટની નાની વયમા પણ તેમણે સૌથી પહેલા એક જગની વરાહનો સિકાર કર્યો હતો, તેથી સામતોએ પરમ પ્રસન્ન થઇ તેમને નજર આપી હતી તે પૂર્વે તેઓ નાની તબવારવતી બકરા ને ઘેડાનો વધ કરતા હતા તેમની માતા કૃષ્ણગદની રાજકુમારી હતી તે જેમ હુદિમાન અને સુદક્ષિણ હતી તેમ સદા પોતાના પુત્રના મમલની કામના કર્યા કરતી હતી આથી વિશેષ આશા રાખી રાકાય છે કે જે બ્રિટિશસરકારે આ બુદીરાજ્યનો શાસનિય દરામાથી ઉદ્ધાર કર્યો, તે બ્રિટિશસરકારના આશ્રયથી તે પૂર્વવત શીવહિયુક્ત થશે અને શુદ્ધ અત કરણપૂર્વક હાડાગતિનું મંગલ હઠ્ઠીએ છીએ.

૧ વિશનસિંહે મુલ્યમયે કર્નલ ટોડને પોતાના પુત્રના રક્ષકતરિકે નિયુક્ત કર્યો કર્નલ ટોડ ન્યામુધી રાજસ્થાનમા હતા ન્યામુધી તેમણે પોતાનું કલ્પન સતોષકારક રીતે બળતુ મહારાજા ટોડ મહારાજ રામસિંહને બાણેજ કર્ણી હતા આ રીતે તેમની વચ્ચે મામાભાવેજનો સબધ હતો કર્નલ ટોડમહારાજ રામસિંહમયે અપૂર્વ પ્રેમ રાખતા હતા ન્યારે મહારાજ રામસિંહે પ્રથમ વાર સિકાર કર્યો તે સમયે સામતોની જેડે કર્નલ ટોડે પોતે પણ તેમને સન્માનસ્વરૂપ ઉપદાર આપ્યા હતા.

અધ્યાય ૬ મો

મહારાવ રાજા રામસિંહ-કર્નલ ટાંડે મહારાવના રક્ષકું મહણ કરેલું પદ-રાજ્યમાં થયેલી સુશાસનવ્યવસ્થા-મંત્રી કૃષ્ણરામ-કૃષ્ણરામનું શોચનાંય મૃત્યુ-કેત્યાકારીઓના પ્રા-ણનો થયેલો નાશ-જોષપુરના મહારાજાની સાથે યુદ્ધ કરવાની મુચના-હિંદિશસરકારની મન્યસ્થતાથી ચમરતું નિવૃત્ત થયું-મહારાવ રાજા રામસિંહ પોતાના હાથમાં પ્રહણ કરેલો રાજ્યભાર-પાટણદેશના સંબંધમાં નવીન વ્યવસ્થા-ઈ સં ૧૮ ૭૭ના સિપાઈઓના બચાવ-પ્રસંગે મહારાવ રાજા રામસિંહ હિંદિશસરકારને સહાય કરવાનો પાટો ના-હિંદિશસરકાર સાથેનો મહારાવ રાજા રામસિંહનો રાજકીય સંબંધ તુરંત-પુનઃ સંભાવ સ્થાપિત થયો-હિંદિશસરકારે મહારાવને કલકત્તુત્ર પ્રહણ કરવાનો આપેલો આંકાર-હિંદીદરબારમાં મહારાવ રાજા રામસિંહનું જન્મ-તેમને થયેલી સન્માનની પ્રાપ્તિ-પદ્મામીની તોપીમાં થયેલી બુદ્ધિ-ભૂદેનો શાસનસમાજ-પ્રજાની પાણીની તંગી નિવૃત્ત કરવાને માટે કરેલો પ્રયાસ-ભૂદેના રાજકુમારોના વિવાહ-વિવાહમાં થયેલો વ્યવ-રાજકુમારોની શિક્ષા-મહારાવ રાજા રામસિંહના મૃત્યુ પુત્રનો જન્મ-યુદ્ધારાજ્યની આમદાની અને ખર્ચનો મુચિ-શાસન-વિભાગનો સંસ્કાર-શાંતિરક્ષાવિભાગ-વાણિજ્યકાર-પ્રમુખે શિક્ષણ આપવાને કરેલો વ્યવસ્થા.

નંબ ટાંડે ખૂદીરાજ્યનો જેટલો ઇતિહાસ લખ્યો હતો તેટલો ગત મટુર્થ અધ્યાયમાં સંપૂર્ણ કરવામાં આવ્યો છે અને હવે અમે આ પંચમ અધ્યાયમાં સારપછીનો ઇતિહાસ લખવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. આ ઇતિહાસ વિશ્વસપાત્ર પ્રમાણોદારા સંકલિત કરવામાં આવ્યો છે અને અમે તે પાઠકોને પરમ આદર તથા સન્માનપૂર્વક સમર્પણ કરીએ છીએ.

મહારાવ રામસિંહ ૭. સી. એસ. આઇ. સી. આઇ. ઇ. બહાદૂર કે જેઓ પર્તમાન સમયમાં ખૂદીનું સિંહાસન ઉત્તરવહ કરી રહ્યા છે, તેઓ પોતાના પિતાનું મૃત્યુ થયું તે સમયે કેવલ અગીઆર વર્ષના હતા. મહારાવ વિશનસિંહ બહાદૂર ઉદારહૃદય મહાદય કર્નલ ટાંડેને પોતાના સમીરકુમારના શિક્ષક તથા રક્ષકતરિકે નિયુક્ત કર્યા હતા; પરંતુ તેઓ મહારાવના મૃત્યુસમયે મેવાડની રાજ્યની ઉદયપુરમાં ગયા હતા. જ્યારે મહારાવ વિશનસિંહનું મૃત્યુ થયું અને વિધવામહારાણી તરફથી તેમને પત્ર પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે તેઓ ઉદયપુરથી શીઘ્ર ખૂદી તરફ જવાને નીકળ્યા. તેમણે ત્યાં જઈ મહારાણીની સાથે ભાષણહેનનો સંબંધ સ્થાપિત કર્યો અને બાલક રામસિંહના શિક્ષક તથા રક્ષકતરિકેના પદનો તથા રાજ્યના શાસનનો ભાર પોતાના હાથમાં પ્રહણ કર્યો. રાજ્યપૂતળાતિના પરમમિત્ર કર્નલ ટાંડે ખૂદીની વિધવારાણીને બહેન કહી રાજસિંહને લાણેજ માની ગત મહારાજા વિશનસિંહની આગાતું પાલન કરવામાં કિચિન્માત્ર પણ વિલંબ કર્યો નહિ. તેમણે શીઘ્ર રામસિંહનું મંગલ કરવાની ઇચ્છાથી ખૂદીરાજ્યમાં સર્વત્ર સુશાસન સ્થાપિત કરવાને માટે સુપ્રબંધ કર્યો; અને અલ્પ સમયપરંતુ સ્વયં ખૂદીમાં બેઠીને સર્વ વિધેયોપર લક્ષ્ય આપેલું. શાસનસંબંધી સર્વ વ્યવસ્થા કરવામાં તેમણે કિચિત્ત પણ પ્રમાદનું સેવન થયું નહિ. કર્નલ ટાંડે બ્યાંસુધી ભારતવર્ષમાં રહ્યા ત્યાંસુધી તેઓ મહારાવ રામસિંહનું કંધાણ કરતા રહ્યા; અને સ્વ-

દેશમાં ગયા પછી પણ તેઓ મહારાવનું મગલ કરવાના ચિંતનમાં રત રહેતા હતા. ૧

મહારાવ વિશનાસદનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી એક પરમ વિદ્વાન અને બુદ્ધિમાન મનુષ્ય જૂદીના મુખ્ય મંત્રીનરિકે નિયુક્ત થયા. તેમનું નામ કૃષ્ણરામ હતું. જ્યાંસુધી કર્નલ ટોડ રાજસ્થાનના બ્રિટિશ-સરકારના એજન્ટનરિકે રહ્યા, ત્યાંસુધી કૃષ્ણરામ તેમની સલાહાનુસાર સર્વ રાજકાર્યો કરતા હતા; પરંતુ તેમનું સ્વદેશગમન થયા પછી કૃષ્ણરામે પોતાની બુદ્ધિ અને રાજનીતિજ્ઞતાના બળથી પાંચ મહારાવ રામસિંહનું કેલાણુ સાધ્યું હતું કર્નલ માલેસન પોતાના ગ્રંથમાં જણાવે છે કે-“ સાડા છ વર્ષપર્યંત કૃષ્ણરામ જૂદીના મંત્રીના પદપર રહ્યા, તે સમયમાં તેમણે તે રાજ્યનું સમસ્ત ઋણ ચૂકાવી દીધું. તેમણે ચોખ્ખો હિસાબ રાખી કરનો એકે એક રૂપિયો વસૂલ કરી રાજભંડારમાં ભર્યો તેમણે રાજ્યની ઉપજમાં ત્રણથી પાંચપાંચ રૂપિયાનો વધારો કર્યો અને શાસનસભ્યોની ખર્ચમાં બે લાખનો ઘટાડો કર્યો તેમણે રાજ્યશાસનના પ્રત્યેક વિભાગની અવસ્થા સતોષકારક બનાવી અને તેઓ સેનાને નિયમસર વેતન આપતા હતા. ”

અત્યંત શૈક્ષણિક વાત છે કે સર્વશુણ્યસંપન્ન મંત્રી કૃષ્ણરાવ અધિક સમયસુધી જૂદીરાજ્યનું કેલાણુ કરી શક્યા નહિ તેમણે શાસનભાર ગ્રહણ કર્યો તે પછી સાડા છ વર્ષે એક ભયંકર ઘટના બનવાથી તેઓ અત્યંત શોચનીય રીતે માર્યા ગયા અને તેમના મનુષ્યથી સમસ્ત જૂદીરાજ્યને જે નુકશાન થયું તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે.

૧ કર્નલ માલેસન જણાવે છે કે-“ મહારાવ રામસિંહને સિંહાસનપર અભિષેક થયાને નવ વર્ષ થયા હશે એવામાં એક એવી ઘટના બની કે જે બ્રિટિશસરકાર મધ્યસ્થ થઈ પોતાની શક્તિનો પ્રયોગ ન કરત તો જૂદી અને નેધપુરરાજ્યની વચ્ચે યુદ્ધ ઉપરિચ્છિત થઈ ગત. મહારાવ રામસિંહે નેધપુરની રાજનંદિની સાથે વિવાહ કર્યો હતો. પાછળથી તેમણે પોતાની ઉક્ત રાણીપ્રત્યે અત્યંત નિષ્ઠુર વર્તન કર્યું હતું તેમના આ પ્રકારના વર્તનનો અંત આણવાને માટે અને પુનઃ તેઓ તેણી વર્તન ન કરી શકે એવો પ્રયત્ન કરવાને માટે ઇ.સ. ૧૮૩૦ના જાન્યુઆરી માસમાં નેધપુરથી ધણી સામ તો પોતાના સેવકોને પોતાની સાથે લઈને જૂદીરાજ્યમાં આવી પહોંચ્યા. તેમનું આગમન થયા પછી ત્રીજે દિવસે તેમનાદ્વારા જૂદીના પરમ બુદ્ધિમાન અને નિષ્ઠક મંત્રી કૃષ્ણરામ માર્યા ગયા. આથી યુવક રામસિંહે પરમ ક્રોધિત થઈ ઉક્ત હત્યાકારીઓને ઉચિત દંડ આપવાનો દંઢ નિશ્ચય કર્યો. નેધપુરન જે મનુષ્યો જૂદીના કિલ્લાની અંદર બંદીતરિકે ગેટતા હતા, તેમનાપર ગોળાની વૃષ્ટિ કરવા માંડી અને તેમને પાણી મળી ન શકે એવો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. નેધપુરની સેનાના બે નેતાઓને અને જે મનુષ્યોની સલાહથી ઉક્ત ભયંકર હત્યા થઈ હતી તેમને નાસતા પકડવામાં આવ્યા અને રાવરાજની આગાથી તેમને ગ્રાણીદંડ કરવામાં આવ્યો. નિઃકૃષ્ટ પકિતના સૈનિકો તાબે થયા તેમને જૂદીરાજ્યમાંથી હદપાર કરવામાં આવ્યા. છ દિવસમાં નેધપુરનો સામ તરે અશ્રૂતસિદ્ધ કે જેણે જૂદીના રાજમંત્રીને મારી નાખ્યા હતા, તે પણ યુદ્ધમાં માર્યો ગયો ત્યાર પછી ઉક્ત બળતંત્રસિંહના બે મુખ્ય માણસોનો નાશ થતા જૂદીના અધીશ્વરે માન્યુ કે હવે મારા મંત્રીના ખૂનનો પૂરેપૂરો બદલો લેવાઈ રહ્યો છે.”

ઉપરોક્ત કારણથી નેધપુરરાજ્યની સાથે યુદ્ધ થવાની પૂર્ણ સંભાવના હતી, પરંતુ બ્રિટિશસરકારે પોતાનો દૂત મોકલી યુદ્ધ થતું અટકાવી શાંતિ સ્થાપન કરી મહારાવ એલિસન લખે છે કે-“મહારાવ રામસિંહની સગીર અવરથાના દીર્ઘકાળમાં બ્રિટિશસરકારને જૂદીરાજ્યની આભ્યંતરિક શાસનવ્યવસ્થામાં અધિક હસ્તક્ષેપ કરવો પડ્યો હતો. ”

મંત્રીશ્રેષ્ઠ કૃષ્ણરામનું મૃત્યુ થયા પછી અત્યંત સમયમાં મહારાવ રામસિંહે જૂદીનો શાસનભાર પોતાના હાથમાં ગ્રહણ કર્યો અને તેઓ આજીવંત સતત શાસન ચલાવતા આવ્યા છે.

મહારાવ એલિસનના ગ્રંથમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે-“ બ્રિટિશસરકારની રાણેલી સેનાનો ખર્ચ આપવાને માટે ઇ.સ. ૧૮૪૪ માં મહારાજા સંધિયાએ પાટણપ્રદેશમાં આવેલો પોતાનો ભાગ બ્રિટિશસરકારને સમર્પણ કરી દીધો, આથી જૂદીના મહારાજાએ ઉક્ત પ્રદેશ મેળવવાને માટે પ્રશ્ન

૧ કર્નલ ટોડે આ સભ્યે પોતાના બીજવારના ભ્રમજ્ઞતાવમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૨ તે માસ્તાકના બાબેલી જામનો એવિના રાઠોડ હતા.

ઉપસ્થિત કર્યો સિધિયા ઉક્ત પ્રદેશનો અધિકાર મહારાવ રામસિંહને આપવાને સંમત થયો નાહ; પણ ઇ.સ. ૧૮૪૭ માં જ્વાલિયરના મહારાજ સિધિયાની સાથે જે નવીન સંધિ થઈ તેમાં ખૂદીના મહારાવે જ્વાલિયરના મહારાજને વાર્ષિક ૮૦૦૦૦ રૂપિયાની ખડણી આપવાનો સ્વીકાર કર્યો અને ચિરકાલને માટે ઉક્ત પ્રદેશ ખૂદીના મહારાવનો ગણાયો, તથા ઇ.સ. ૧૮૬૦ ની સધિઅનુસાર ઉક્ત રૂ. ૮૦૦૦૦ ની ખડણી બ્રિટિશસરકારને મળવા લાગી. આ પ્રકારે તેમને પાટણપ્રદેશ પ્રાપ્ત થયો ખૂદીના મહારાવ ઇ.સ. ૧૮૧૮ ની સધિઅનુસાર બ્રિટિશસરકારને ખૂદી અને અન્યાન્ય દેશના ચોથસ્વરૂપે જે રૂ. ૪૦૦૦૦ આપતા હતા, તેમાં હવે ઉક્ત પાટણપ્રદેશની ખડણીના ૮૦૦૦૦ ઉમેરાયા.

અમારા પારંકો પ્રથમથીજ જાણી ચૂક્યા છે કે, ભારતવર્ષના દેશી રાજાઓમાં ખૂદીના મહારાવ ઉમેદસિંહે સૌથી પ્રથમ બ્રિટિશસરકારને મિત્રભાવે સંઘર્ષ કરી હતી અને ઇ.સ. ૧૮૧૮ માં મહારાવ વિશનમિંહે બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિ કરી મિત્રતાનો ઉલ્લેખ આદર્શ દર્શાવ્યો હતો, પરંતુ અત્યંત દુર્ખતો વિષય છે કે, ઇ.સ. ૧૮૫૭ માં જે સમયે ભારતવર્ષના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં વિદ્રોહાગ્રિ ભડકી ઉઠ્યો અને તે વિપત્તિને સમુદ્ર પોતાની તરંગમાળાઓનો વિસ્તાર કરી ભારતમાંથી બ્રિટિશસામ્રાજ્યને હુમ કરવાને તૈયાર થયો, તે સમયે ખૂદીના મહારાવ રામસિંહ બહાદુરે ઇ.સ. ૧૮૧૮ ની સધિઅનુસાર બ્રિટિશસરકારને સેનાની સહાય કરી નહિ જે રાજવંશ બ્રિટિશસરકારના પરમ મિત્રસ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ હતો, તેજ રાજવંશમાં જન્મ ગ્રહણ કર્યો છતાં મહારાવ રામસિંહે બ્રિટિશસરકારને સહાય કરી પોતાના વંશના ગૌરવની રક્ષા કરી નહિ આથી બ્રિટિશસરકાર અત્યંત દુઃખિત અને ક્રોધિત થઈ તથા તેણે તત્કાળ ખૂદીના મહારાવ સાથેના સર્વ મબંધ તોડી નાખ્યો, પરંતુ સતીયનો વિષય છે કે આ રીતે ધણી દિવસસુધી ખૂદીના મહારાવને બ્રિટિશસરકારની ખફાદંષ્ટિમાં રહેવું પડ્યું નહિ. ઇ.સ. ૧૮૬૦ માં ખૂદીના અધીશ્વરની સાથે બ્રિટિશસરકારનો રાજકીય સબંધ પુનઃ સ્થાપિત થયો અને તે સમયથી આજ-પર્યંત મહારાવપ્રત્યે બ્રિટિશસરકારને પૂર્ણ પ્રીતી રહી છે.

જે કે વર્તમાન સમયના મહારાવ રામસિંહ બહાદુરે સિપાઈઓના બળાગ્રસને બ્રિટિશસરકારને સહાય આપી નહોતી, તોપણ ઉક્ત વિદ્રોહનું શમન થયા પછી બ્રિટિશસરકારે અન્ય રાજાઓની પેઠે મહારાવને પણ દત્તકપુત્ર ગ્રહણ કરવાની વશપગમગત સનદ આપી હતી.

ઇ.સ. ૧૮૭૭ ના જાન્યુઆરી માસની પહેલી તારીખે ગ્રેટબ્રિટન અને આપનાં સ્ત્રી અધિરાજી વિક્ટોરિયાએ દિલ્હીના મહાન દરબારમાં પ્રકટરીતે ભારતની રાજરાજાશ્રીની ઉપાધિ ધારણ કરી ઉક્ત દરબારમાં મહારાવ રામસિંહ બહાદુરને આમંત્રણ થયું હતું અને ભારતવર્ષના વાઇસરોય લોર્ડ લીટને અન્યાન્ય રાજાઓની પેઠે તેમને પણ સન્માન આપ્યું હતું. અન્યાન્ય જૂપાઓની પેઠે મહારાવ રામસિંહને પણ ઉક્ત ઉપાધિ, સમારકપતકાકા તથા પદકની પ્રાપ્તિ થઈ હતી મહારાવ રામસિંહની સાથે બ્રિટિશસરકારને આ સમયે જે પરમ મિત્રતા થઈ તેનું બીજું પ્રમાણ છે કે, બ્રિટિશસરકારે અન્યાય રાજાઓની પેઠે મહારાવને પણ 'ગ્રાન્ડ કમાન્ડર સ્ટાર ઓફ ઇંગ્લાન્ડ' ની નવીન ઉપાધિ અર્પણ કરી. તદુપરાંત તેમને 'કોલોનીયલ સેક્રેટરી ઓફ ઇન્ડિયા' ની નવીન ઉપાધિથી પણ વિભૂષિત કરવા માં આવ્યા. વળી તેમના સન્માનની તોપીમાં પણ શક્તિ કરવામાં આવી મહારાવને વર્તમાનકાળમાં બ્રિટિશશાસિત દેશમાં સત્તર તોપીની સન્માની ગણે છે મહારાવ રામસિંહની સાથેના બ્રિટિશસરકારનો આ પ્રીતિપૂર્ણ સબંધ અવશ્ય અતિ આનંદદાયક છે.

વર્તમાન સમયમાં ભારતવર્ષના પ્રત્યેક દેશીરાજ્યમાં બ્રિટિશસરકારનો રેસીડેન્ટ નિવાસ કરે છે. બ્રિટિશરાજનીતિઅનુસાર તે હાલમાં દેશીરાજ્યોનો ચચાર્થ શાસનકર્તા છે રાજાઓ સ્વાધીન હોવા છતાંપણ તેને આધીન હોય છે રેસીડેન્ટને હીલે રાજાઓની સ્વાધીનતા વણી ન્યૂન થઈ ગઈ છે આ રેસીડેન્ટ પ્રતિવર્ષે દેશીરાજ્યોનો એક રિપોર્ટ તૈયાર કરી ગવર્નર જનરલના ઓફિસ પાસે મોકલે છે આ રિપોર્ટને ઓફિસ ગવર્નર જનરલની પાસે મોકલે છે બ્રિટિશસરકારનો વૈચારિક મંત્રી તેને પુસ્તકાકારમાં છપાવી જનસમાજમાં તેનો પ્રચાર કરે છે. રાજપૂતાનાના પોલિટિકલ ઓફિસે ઇ.સ. ૧૮૮૧-૮૨ માં ખૂદીના સમયમાં જે લખ્યું છે, તેની સમાલોચના ઇ.સ. ૧૮૮૩ ના મેની ૧૮મી તારીખના 'ઇન્ડિયન મિરર' માં નીચે પ્રમાણે પ્રકાશિત થઈ હતી—

“ગત વર્ષમા જૂદીના મહારાવ અત્મત જિમાર યદ્ ગયા હતા અને તેથી તેમણે રાજ્યશાસનનો અધિક ભાર પોતાના મંત્રી પડિત ગાસહાયને સોંપી દીધો હતો મહારાવે રાજ્યશાસન ચલાવવાને માટે એક મંત્રીસમાજ નિયુક્ત કર્યો તેમા છ સભાસદો હતા ઉક્ત પડિતજી આ સમાજના સભાપતિ થયા એક કર્મચારી સમરવિભાગમા, એક સાધારણ વિભાગમા, એક એજન્સી વિભાગમા, એક સાતિરક્ષાવિભાગમા અને એક અપીલવિભાગમા નિયુક્ત થયો મહારાવે પોતાની પ્રજાનુ જનકષ્ટ દૂર કરવાને માટે યથેષ્ટ પ્રયત્ન કર્યો અને મહારાણીએ પણ તેમા પૂરતી સહાય આપી તેમના ખર્ચથી બે કુડો તૈયાર કરવામા આવ્યા મહારાવ જૂની પદ્ધતિને ધણુ માન આપે છે હજી તેમનુ લક્ષ્ય પોતાના રાજ્યમા અગ્રેજીશિક્ષણનો પ્રચાર કરવા તરફ ગયુ નથી તેમણે એક નાનુ સરખુ વિદ્યાલય સ્થાપિત કર્યું છે, જેમા ૧૨૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે, પરંતુ મહારાવે સ રૂઝ્તાશિક્ષણનો પ્રચાર કરવાને માટે ઘણો પ્રયાસ કર્યો છે, માટે તેઓ અધિક સન્માનને પાત્ર છે ”

જૂદીના રેસીડેંટ ઈ. સં ૧૮૮૩ ના મેની ૩ જી તારીખે ગવર્નર જનરલના રાજપૂતાનાના એજન્ટની પાસે જે ગિર્ણાઈ મોકલ્યો હતો અને જે ભારતવર્ષની ઇમ્પ્રિશસરકારકારા ઇ. સં ૧૮૮૨-૮૩ મા રાજસ્થાનના રિર્ણાઈમા પ્રસિદ્ધ થયો હતો, તેનો સંપૂર્ણ અનુવાદ અમે કર્યો છે તે વાંચી પાઠક જૂદીરાજ્યની વર્તમાનશાસનવ્યવસ્થાનુ યથાર્થ સ્વરૂપ જાણી શકશે

રેસીડેંટ જણાવે છે કે—“અમને લખતા પરમ આનંદ થાય છે કે મહારાવને વિશેષ સ્વચ્છતા પ્રાપ્ત થઈ છે ગતવર્ષમા મારવાડના રાજકુચમા ઉત્પન્ન થયેલી ત્રણ રાજકુમારીઓની સાથે મહારાવના ત્રણ પુત્રોના વિવાહ કરવાને માટે તૈયારી કરવામા વિશેષ ધ્યાન રાખવામા આવ્યુ આ વિવાહકાર્ય શીતકાલમા કરવાનો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો છે મહારાવ પોતાના પુત્રપ્રત્યે એટલો બધો રોહ રાખે છે કે, ડિસેમ્બર માસપૂર્વે જ્યારે એ રેમની મુલાકાત લીધી ત્યારે મને ખબર પડી કે તેઓ અતિ દુઃખ થયા છે અને તેમની અસ્વચ્છતા પણ વિશેષ છે, તેપણુ તેઓ સ્વયં પુષ્કરજીપર્યંત પોતાના પુત્રોની સાથે ગયા હતા અને ત્યાં ગયા હતા

ઉક્ત તીર્થસ્થાનમા રહેવામા તેમને ઉદ્દેશ પોતાના કુડુબના મગધને માટે દેવતાની પૂજા કરવાનો હતો, પરંતુ મારવાડના મહારાજાએ વારવાર દૃઢ આમ્રહ કર્યો તેથી મહારાવ રાજા રામસિંહ બહાદુર અતે સ્વકુટુંબસહિત જન્યુઆરીની ૬ થી તારીખે પોતાનુ વનન છોડી જન્યુઆરીની ૨૫ મી તારીખે જોધપુરમા જઈ પહોંચ્યા ત્યારપછી બે દિવસ સુધી ભારે ઉત્તેજ કરવામા આવ્યો અને વિવાહકાર્ય પણ તેજ અરસામા સમાપ્ત થઈ ગયુ મહારાવના જ્યેષ્ઠ પુત્રની સાથે મારવાડપતિની એક ભગિનીનો તથા વચવા અને નીજ પુત્રની સાથે મારવાડના મહારાજાની બે ભત્રીજીઓનો વિવાહ કરવામા આવ્યો તદુપરાંત મહારાવ રાજા રામસિંહે પોતાના ગતપુત્ર ભીમસિંહના પુત્રની સાથે મહારાજા વખતસિંહની પૌત્રીનો વિવાહ કર્યો ૬ મારવાડના મહારાજાએ પરમ આદરપૂર્વક મહારાવ રાજા રામસિંહને સન્માન આપ્યુ આથી તેઓ અત્યંત પ્રસન્ન થયા શોકની વાત માત્ર એટલીજ હતી કે તે સમયે મારવાડના રાજાની પ્રકૃતિ અસ્વચ્છ હતી બરાબર ૫૮ વર્ષપૂર્વે મહારાવ રામસિંહ બહાદુર ચાર વર્ષની વયે જોધપુરમા જન્મ ત્યાના મહારાજા માનસિંહની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો હતો ઉક્ત રાણીના ગર્ભથીજ કુમાર ભીમસિંહનો જન્મ થયો હતો, પરંતુ અત્યંત કુખનો વિષય છે કે ઇ. સં ૧૮૬૮ મા કુમાર ભીમસિંહનું અકાળમૃત્યુ થયુ આથી જૂદીના સમસ્ત લોકો રોકસાગરમા ડૂબી ગયા મહારાવ રાજા રામસિંહ આ સમયે જોધપુરમા ગયા ત્યારે તેમને ‘દારકાનાય’ નામના બાગના મહાપ્રયમા ઉતારો આપવામા આવ્યો આ પ્રસંગે મહારાવને કૃષ્ણગદના રાજાની સાથે મુલાકાત થઈ વિવાહ યદ્ ગયા પછી તેઓ ફેબ્રુઆરીની ૧૧ થી તારીખે જોધપુર છોડી સ્વકુટુંબસહિત અજમેરમા ગયા અને ત્યાં રાજપૂતાનામા રહેતા ગવર્નર જનરલના એજન્ટ કનૈલ બ્રાડ્ડેની સાથે મુલાકાત કરી પુષ્કરતીર્થનુ દર્શન કર્યો પછી માર્ચની ૧ થી તારીખે પોતાના રાજવાની જૂદીમા આવ્યા આન્યા

“આ વિવાહકાર્યમા અને જવાબાવવામા જૂદીના મહારાવને બહી લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ

૧ આ વાત સર્વેયા જોડી લખવામા આવી છે, કારણ કે ભીમસિંહને કોઈ પુત્ર થયુ નહોતો, તેમજ મહારાજ વખતસિંહને કોઈ પૌત્રી પણ હતી નહિ, તે પણ તેમનો વિવાહ થવાથી થાય ૧

થયો હતો, અને વિવાહની પહેરામણીમાં અનેક પ્રકારના દ્રવ્યો અને અશ્વાદિ સર્વ મળીને તેમને રૂપિયા દોઢ લાખની પ્રાપ્તિ થઇ હતી.

“ મહામાનનીય મહારાવ રાજ રામસિંહના ત્રણે કુમારોની વય હાલમાં ક્રમશઃ સાડાતેર, અગીઆર અને નવ વર્ષની છે. તેમને પ્રાચીન હિંદુરીતિઓનુસાર પરમ ખતપૂર્વક શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. જ્યેષ્ઠરાજકુમારે સંસ્કૃત ભાષામાં એટલી પ્રગતિ કરી કે એ વર્ષ પછી તેઓ સંસ્કૃતમાં શિક્ષણ સમાપ્ત કરી ઉર્દુ શીખવાલાગશે, એવી આશા રાખવામાં આવે છે. હાલમાં તેમને રાજ્યશાસન-સંબંધી શિક્ષણ પણ આપવામાં આવે છે. ત્રણે રાજકુમારોએ શારીરિક વ્યાયામ અને મુદ્દસ બધી શિક્ષણ પણ પ્રાપ્ત કર્યું છે હું મહારાવની મુલાકાત કરવાને માટે મહાલયમાં ગયો તો મારા ભોવામાં એવું દ્રશ્ય આવ્યું કે મહારાવ સ્વયં મહાલયના એક ઓરડામાં બેસી રાજકુમારોને પિરતોલ ચલાવવાનું શિક્ષણ આપી રહ્યા છે વચસા અને તૃતીય રાજકુમારને માટે જૂદીરાજ્યની પ્રચલિત રીતિઓનુસાર વાર્ષિક ૨૦૦૦૦ની આમદાનીની જાગીર નિયત કરવામાં આવી છે અને તે ઉલયને માટે જે મહાલયો બંધાવવાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો તેમાંનો એક મહાલય તો બંધાઈને તૈયાર થઇ ગયો છે અને બીજાને બંધાવવાની સમસ્ત સામગ્રી તૈયાર છે.

“ ગત જુલાઈ માસની ૪થી તારીખે મહારાવ રાજ રામસિંહને ત્યાં બીજા એક પુત્રનો જન્મ થયો. તેનું નામ રઘુવરસિંહ રાખવામાં આવ્યું છે તે મહારાવના ચતુર્થ પુત્ર છે.

“ મહારાવે અમને રાજ્યની ઉપજખર્ચની જે સૂચિ આપી છે તે વાસ્તવમાં સંવત ૧૯૩૮ (જે જે ગત જુલાઈની ૧લી તારીખે સમાપ્ત થયો છે) ની જનુમાનિક સૂચિ છે ઉપજખર્ચની યથાર્થ મૂલ્ય કેટલાક માસ વ્યતીત થયા પછી તૈયાર થશે. મહારાવના પુત્રોના વિવાહમાં પુષ્કળ દ્રવ્યનો વ્યય થયો છે તેથી બ્રિટિશસરકારને નિયમિતરીતે આપવામાં આવતો કર અટકી પડ્યો છે, પરંતુ મહારાવે એ ત્રણ વર્ષમાં તે કર-વગરવ્યાજે કેટલાક હતાથી ભરી દેવાને કહ્યું છે. તેમના આ પ્રસ્તાવ ઉપર હાલમાં વિચાર કરવામાં આવે છે ”

સંવત ૧૯૩૮ (૪૦ સં ૧૮૮૨—૧૮૮૩)ની જૂદીરાજ્યની ઉપજખર્ચની સૂચિ નીચે આપવામાં આવે છે —

આમદાની

મહેસુલ તથા અનેક નાની નાની તહેસીલોની આમદાની	રૂપિયા	૪૭૫૦૦૦
કાપરને તથા અન્ય-અન્ય પ્રદેશોના જાગીરદારોની પાસેથી આવેલી ખંડણી.....		૨૮૦૦૦
જેલ, વિધ્યા અર્થોદ વાણિજ્યકર, વનવિભાગ, હિસાબ, કેન્ટપાલ,		
ટંકશાળ ઇત્યાદિની આમદાની.....		૬૦૦૦૦
નાનાપ્રકારની થોડી થોડી આમદાની.....		૩૫૦૦૦
	એકંદર રૂપિયા	૬૨૮૦૦૦

ખર્ચ

મહારાવનો પોતાનો તથા તેમના કુટુંબનો ખર્ચ.....	૪૫૦૦૬૦
પુષ્પદાન	૨૨૦૦૦
સેનાનો વ્યય.....	૮૮૦૦૦
રાજકર્મચારીઓ તથા મહારાવના કુટુંબના નોકરોનો પગાર	૭૨૦૦૦
રથ, થોડા તથા રાજ્યના કાર્યાલયોનો ખર્ચ.....	૭૨૦૦૦
હવાલદારો અને તોહસીલ (કર) ઉધરાવવાનો ખર્ચ.....	૫૫૦૦૦
બીજા નાનાપ્રકારનો ખર્ચ.....	૭૮૦૦૦
અગ્રેજસરકારને આપવામાં આવતી ખંડણી, ન્યાયાલય, પુરસ્કાર વગેરે.....	૧૨૮૦૦૦

૧ આ પણ અસલ છે ચોથો પુત્ર કોઈ હતાજ નહિ રઘુવીરસિંહનામ મોટા પુત્રનું છે, જેને વિવાહ નેપથ્યમાં થયો હતો અને જે હાલમાં જૂહીના રાવસભ છે

પ્રતીકૃતિ.....	૩૮૦૦૦
	૫૬૮૦૦૦
અચૂત ગદ્યની તિલક	૩૦૦૦૦
	૬૨૮૦૦૦

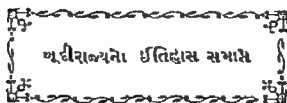
પ્રતિસાબેજ કનલ એક્ટ્રી લખ્યું છે કે - “જૂદીરાજ્યના આબ્ય તરિક શાસનમા કોઈ વિશેષ પરિવર્તન થયું નથી ખાલસાબૂમિની જમાણ દીની વિશેષ ઉન્નતિ થઈ નથી ગતવર્ષમા કેવળ પચાસ ગામોની જમાણ દી કરવામા આવી હતી પહેલા વર્ષના જમાણ દી કરવા ગામોમા એનો ઉમેરો કરવાથી ૧૫૦ ની સંખ્યા થાય છે આ પરિણામ કાંઈ સંતોષદાયક નથી

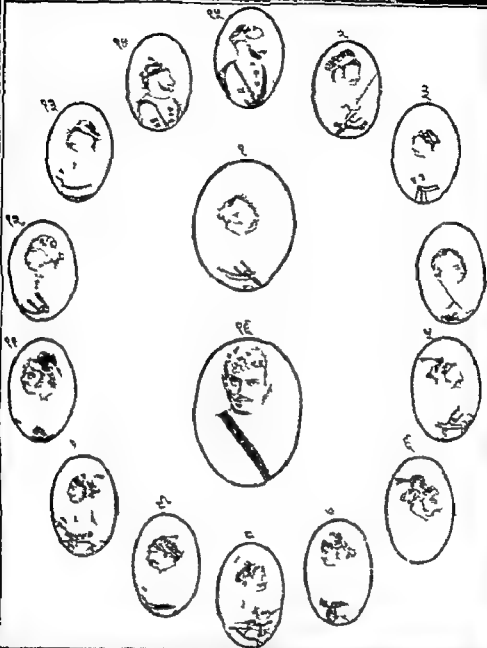
“ શાંતિરક્ષાવિભાગની અવસ્થા પૂર્વવત્ અસંતોષદાયક રહી છે, પરંતુ સંતોષનો વિષય એ છે કે મહામાનનીય મહારાજે ૧૦૦ મીનાઓને એક જમાણ તથા બે ઉપજમાણોના હાથનીએ નિયુક્ત કરી ભૂતકાલનું નિવારણ કરવા પ્રત્યે ખ્યાન આપ્યું છે

“ ગતવર્ષના રિપોર્ટમા જૂદીનો મહેસુલવિભાગ સુધારવાના જે સાધનોના ઉત્તેજ કરવામા આવ્યો છે, તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે રાજ્યની આમદાનીમા રૂ. ૮૦૦૦૦ નો વધારો થયો છે, આ એક જાણવાયોગ્ય ખ્યાન છે કે વાણિજ્યકર લેવાની પદ્ધતિમા સુધારો થવાથી રાજ અને પ્રજા એ ઉભયનું કલ્યાણ થયું છે અને રાજ્યની આમદાની વૃદ્ધિ ગત થઈ છે

“ જૂદીરાજ્યની સૂત્રિનું પરિમાણ ૨૩૦૦ માઇલ છે અને પ્રજાની સંખ્યા ૨૨૪૦૦૦ છે સેનામા પાયદળની સંખ્યા ૧૩૭૫ અને અશ્વારોહીઓની સંખ્યા ૧૦૦ તથા તોપાની સંખ્યા ૮૮ છે

“ રાજધાનીમા જે વિદ્યાલય છે તેના સંખ્યામા હું સારો અભિપ્રાય આપી શકતો નથી, તે માટે હું દિવગીર છું તેમા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા જેઠાએ તેટલી નથી તેમા પ્રાય ૧૨૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે જે બાર હિંદુ વિદ્યાલયો જૂદા જૂદા ગામોમા આવેલા છે, તેમા સર્વ મળીને ૪૨૬ વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ ગ્રહણ કરે છે સારાશ, રાજસ્થાનના અન્યાન્ય રાજ્યોમા જેવો વિદ્યાનો પ્રચાર થયો છે તેવો તેનો પ્રચાર જૂદીરાજ્યમા થયો નથી અત્યંત શોકનો વિષય છે કે રાજસ્થાનના અન્યાન્ય રાજ્યોના જેવો પ્રયત્ન જૂદીના અધીશ્વરે અઘાપિ વિદ્યાની ખાતમા કર્યો નથી. જૂદીરાજ્યની શિક્ષા હજી શેષવાવસ્થામા છે, પરંતુ શિક્ષાવિસ્તારને માટે મદદરાવને સૂચના કરવામા આવી છે તેથી આશા રાખી શકાય છે કે અવિધ્યમા જૂદીરાજ્યમા વિદ્યાની ઉન્નતિ થશે ”

कोटी ।

(१) भावमिह	१२४५	(५) राममिह	११२६	(१०) शुभमिह	१३२९
(२) मुक्तमिह	१२४६	(६) भावमिह	१३२७	(११) गुरुमिह	१३३१
(३) जगन्मिह	१२४७	(७) अश्वमेध	१३२८	(१२) विष्णुमिह	१३३२
प्रथममिह	१३३० (नगवतिनहार)	(८) अश्वमेध	१३२९	(१३) राममिह	१३३३
(४) विष्णुमिह	१३३१	(९) अश्वमेध	१३३०	(१४) विष्णुमिह	१३३४
		(१०) अश्वमेध	१३३१	(१५) महाशिवमिह	१३३५

સ્વપ્ન ૭ મો-કોટાનું રાજ્ય

સ્વપ્ન ૭ મો-કોટાનું રાજ્ય

સુદીપી ક્રિકાશન્યતુ પૃથક્ થતું કોટિયામીલ-લીનગતિ-કોટાના પ્રથમરાજા મા-
ધોસિંહ-કોટારાજ્યના સામંતોનું નિર્માણ થતું-માધાની-રાજાનુકૂલ-ચાર ભાતાઓએ રાજાને
માટે રણભૂમિમાં કરેલું અત્તમઅસિદ્ધાન-જગત સેંકડ-પ્રેમસિંહ-નેતું ૫૬૩૮ થતું-કિશોરસિંહ
આકેદિમાં થયેલું તેમનું મૃત્યુ-રામસિંહ-નેમનું જાજ્ઞયમાં વયેલું મૃત્યુ-લીલોનો
અધિપતિ ચક્રસેન-રાજા લીનસિંહ-લીમસિંહ નિગમ-ઉત્ત-નુલ્લપર કરેલું આક્રમણ
-લીમસિંહનું માર્યા જતું-લીમસિંહના અરિત્રની સમાજોચના-પુત્રીના રાજાની સથે
તેમણે કરેલી શત્રુતા-રાવ અર્જુનસિંહ સિંહાસનપર અસિધિક્ત થઈને કુટુંબીઓની સાથે કરેલો
કલહ-રયામસિંહનું માર્યા જતું-મહારાવ અર્જુનસિંહ-મહારાષ્ટ્રીઓનો અલ્પકુલ-નેમણે
કોટાપર કરેલું આક્રમણ-હિમસિંહ ઓલાએ કોટાની કરેલો રક્ષા-નલિમસિંહનો જન્મ-
મહારાષ્ટ્રીઓને આપનામાં આવેલી ખંડણી-દુર્જનસાહનું માર્યા જતું-નેમના અરિત્રની સ-
માજોચના-તેમનો શિકારનો શોખ-નેમની રાણીઓ-કુમ્ભસિંહ-કેળ્યાના કરેલો શિકાર-મહારા-
રાવ અર્જુનસિંહ-મહારાવ છત્રસાહ-જયપુરના રાજા માસિંહ કોટાપર કરેલું આક્રમણ-
ભટવાડાનું યુદ્ધ-અલિમસિંહ ઓલા-હાડગાગતિને મળેલા વિજય-અખરની સેનાનું નાસી
જતું-કોટાનું સ્વાર્ધન થતું-કનસાહનું માર્યા જતું.

કોટાનો હાડગાગતિ જાણના રાજવંશની એક નાની શાખા છે; માટે કોટાની
હાડગાગતિનો પૂર્વઐતિહાસ જૂદીરાજ્યના ઇતિહાસની સાથે મયુક્ત થયેલો
છે. પાદશાહ શાહજહાન જે સમયે દિલ્હીના સિંહાસનપર વિરાજતો હતો, તે સમયે
જૂદીના રાવ રાજા રત્નાસિંહના દિતીય પુત્ર માધોમિહે પાદશાહની તરફથી લડી
પોતાના અખલ પરાક્રમેથી જુરાનપુરના સમરમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. આથી પા-
દશાહે તેમનાપર મુપ્રસન્ન થઈ તેમને કોટાપ્રદેશ સમર્પણ કરી દીધો. આ સમય-
થી માધોસિંહ પોતાના પિતાનું જૂદીરાજ્ય ઊંડી સ્વાધીનનાપૂર્વક કોટાનું રા-
જ્ય ભોગવવા લાગ્યા. આ સમયથી જૂદી અને કોટા પૃથક્ થઈ ગયા. માધોસિં-

હનો જન્મ સવત ૧૬૨૧ (ઈ.સ. ૧૫૬૫)માં થયો હતો. તેમણે પોતાની ચૌદ વર્ષની વયે અતુલ
પરાક્રમ પ્રદર્શિત કરીને જુરાનપુરના યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો તેથી પાદશાહ શાહજહાને તેમનાપર
પરમ પ્રસન્ન થઈ તેમને જણસેંસાહ નગરા અને ગામેથી પરિપૂર્ણ કોટારાજ્ય પુરસ્કારતરિકે સ-
મર્પણ કરી દીધું. પૂર્વે આ કોટારાજ્ય જૂદીરાજ્યના પ્રધાનસામંતને આધીન હતું અને તેની ઉપજ
જો લાખ રૂપિયાની હતી. પાદશાહે માધોસિંહને “રાજા” ની ઉપાધિ અર્પણ કરી. આ સમયથી
તેઓ સ્વતંત્રતાપૂર્વક કોટાનું શાસન કરવા લાગ્યા.

કોટામાં પૂર્વે કોટિયામીનો અધિકાર હતો. આ લોકોના હાથના જનને મુદ્દાં રાજપૂતો

સ્પર્શ કરતા નહોતા. રાજપૂતોએ કોટાપર જે સમયે પ્રથમ અધિકાર સ્થાપિત કર્યો, તે સમયે તે પ્રદેશમાં કેવળ ઝુપડીઓ જ હતી કોટાનો અધીશ્વર કોટાથી પાંચ કોસના અંતર પર ઈકલગઢ નામના પ્રાચીન કિલ્લામાં રહેતો હતો જે સમયે માધોસિંહે દિલ્હીના પાદશાહની તરફથી કોટારાજ્યની સનદ પ્રાપ્ત કરી તે સમયે તેની સીમા એતરફ વધી ગઈ આ સમયે કોટાની દક્ષિણમાં ગાગરાન અને ધારાની પ્રદેશો આવેલા હતા આ પ્રદેશોના સ્વામી ખીચીરોડો હતા પૂર્વ તરફ માગરાંબ અને નાહરગઢ પ્રગણુઓ હતા માગરાંબ ગોડવેડિયાના અધિકારમાં હતું અને નાહરગઢ રાગોડિયાના અધિકારમાં હતું નાહરગઢનો સ્વામી પૂર્વે ગજપૂત હતો, તોપણ તેણે પોતાના દેશની રક્ષા કરવાને માટે મુસનમાનધર્મનું અવનબન કર્યું હતું અને નવાબની ઉપાધિ ધારણ કરી હતી ઉત્તરમાં કોટારાજ્યની સીમા અબનના તટપર મુસતાનપુરપર્યંત હતી ચબન નદીને જેનેપાર નાંચતા નામનું એક સ્વતંત્ર નાતું ગણ્ય હતું આ રાજ્યમાં ૩૬૦ ગરો અને ગામો આવેલા હતા આ રાજ્યમાં નદીઓ ઘણી આવેલી હોવાથી ભૂમિની ફળદ્રુપતા પણ વધી હતી

કોટાના રાજા માધોસિંહે પાદશાહની કૃપાથી બળવાન થઇ અલ્પ સમયમાં પોતાના રાજ્યની સીમા ઘણી વધારી દીધી માધોસિંહના મૃત્યુકાળે માયવદિશની સીમાપર્યંત તેમના રાજ્યનો વિસ્તાર હતો માધોસિંહ સવત ૧૬૮૦માં પાંચ સંપાત્ર પુત્રોને મૂકીને મરણ પામ્યા તેમના ચાર પુત્રો કોટારાજ્યના ચાર પ્રધાનસામંતોતરિકે નિયુક્ત થયા અને જ્યેષ્ઠકુમાર સિદ્ધાસનના અધિકારી થયા ખુદીના હાડોરોકાંથી કોટાના હાડોરો પૃથક્ જોળખાઈ આવે એટલા માટે ઉભયરાજ્યોના આદ્યપુરુષોના નામપરથી તેમના વંશના નામો પડ્યા છે માધોસિંહના વંશને માધાની નામથી જોળખાય છે માધોસિંહના પાંચ પુત્રોના નામ નીચે પ્રમાણે છે -

- (૧) મુકુન્દસિંહ—એઓ કોટાના અધીશ્વર થયા
- (૨) મોહનસિંહ—એમને પનામતાદેશ પ્રાપ્ત થયો
- (૩) જુઝારસિંહ—એમણે કોટડા અને તારપછી રામગઢ રેવાવન પ્રાપ્ત કર્યા
- (૪) કનીરામ—એમને કોપનાપ્રદેશ પ્રાપ્ત થયો ત્યાર પછી તેમણે દિલ્હીના પાદશાહ તરફથી દેહ અને જોરાપ્રદેશના સ્વતંત્ર શાસનની સનદ મેળવી

(૫) કિશોરસિંહ—એમને સાગોપ્રદેશ પ્રાપ્ત થયો

માધોસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી તેમના જ્યેષ્ઠકુમાર મુકુન્દસિંહના મસ્તકપર રાજમકુટ શોભિત થયો જે પદાદી પ્રદેશ માલવા અને હાડોરોદિશને પૃથક્ કરે છે તે પ્રદેશમાં મુકુન્દસિંહે એક ઘાટ બંધાવ્યો અને તેનું નામ પોતાના નામપરથી 'મુકુન્દદરો' વા 'મુકુન્દદાર' પાડ્યું જાણ માગંધી ૪૦ સં ૧૮૦૪માં બ્રિટીશ્વર મેન્સનની સેના પરાસ્ત થઈને નાદી હતી મુકુન્દસિંહે પોતાના રાજ્યમાં અનેક અબેશ કિલ્લાઓ અને તળાવો બંધાયા હતા આજુતા નામના સ્થાનમાં આવેલો મનોહર રાજ મહાલમાં તથા 'પેટા' તેમણે બંધાવ્યા છે

રાજા મુકુન્દસિંહ પોતાના પિતાની જેડે પ્રવન પરાક્રમી અને જસીમ સાહસિક હતા રાજસ્થાનના રાજપૂતોએ જેમ અનેકવાર દિલ્હીના સિદ્ધાસનના યોગ્ય અધિકારીના હિતને માટે શુદ્ધ કર્યું હતું તેમ મુકુન્દસિંહ પણ દિલ્હીશ્વરના હિતને અર્થે રણભૂમિમાં ઉતર્યા હતા જે સમયે દુરાચારી ઔરંગઝેબે પોતાના જનમહાતાને બદોબાસ કરીને તેને પદમ્બ કસ્વાને માટે પ્રમંચનગળો વિસ્તાર કર્યો હતો, તે સમયે પ્રાચ્ય પ્રત્યેક રાજપૂતરાજાએ વૃદ્ધ પાદશાહ નો પક્ષ ઝલણ કરીને ઔરંગઝેબની સામે સમશેર ધારણ કરી હતી તેમાં રોડોરોડો અને ખુદી તથા કોટાના હાડોરોડો સૈના અંગ્રેસર થયા હતા કોટાના અધીશ્વર માધોસિંહના પુત્રોએ વૃદ્ધ પાદશાહ સાહજહાનને આ મહાવિપત્તિકાળમાં સહાય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો પાદશાહ સાહજહાનની કૃપાથી માધોસિંહને કોટાના રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, તેથી તેમણે તેને આ પ્રસંગે વિસારી નહિ મૂકવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી સવત ૧૭૧૪ માં ઉજ્જવિનીનિકટ નરપિશાય ઔરંગઝેબની સામે રાજપૂતો અને સાહજહાનની એકત્રિત સેનાએ લખકર શુદ્ધ કર્યું આ સંગ્રામમાં ઔરંગઝેબને વિજય પ્રાપ્ત થયો અને તેણે તે સ્થાને ફતેહાબાદ નામના નગરની સ્થાપના કરી આ સમયમાં રાજપૂતોએ

‘દેહ’ પાતયામિ વા કાર્ય: સાધયામિ’ એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને વરરાજાને વેશ ધારણ કરી ગમન કર્યું હતું. માધોસિંહના ઉક્ત પાંચ પુત્રો પણ વરરાજાને વેશ ધારણ કરી હાથમાં નમ્ર સમશેર લઈ રણભૂમિમાં ઉતર્યા હતા. આ પાંચ બ્રાતાઓને રોઠોસેનાપતિના દોષથી આ યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત થયો નહિ; પરંતુ તેટલામાટે તેઓ રણભૂમિમાંથી પીઠ ખતાવીને નાસી ગયા નહિ. તેમણે અસીમ સાદસ અને વીરતાપૂર્વક યુદ્ધ કરી અંતે રણભૂમિમાં પોતાના પ્રાણવિસર્જન કર્યા અને એ રીતે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કર્યું. માત્ર સૌથી કનિષ્ઠ બ્રાતા કિશોરસિંહ રણભૂમિમાંથી પાછા ફર્યા હતા. તેમના શરીરપર પુષ્કળ ધાવ થયા હતા; પરંતુ તેમની શુશ્રૂષા અને ચિકિત્સા કરવામાં આવતાં તેઓ સાજા થયા. આ કિશોરસિંહે પાછળથી દક્ષિણના સુદેશમાં આસ કરીને બિજાપુરપર અધિકાર કરતી વખતે સૌથી અધિક વીરતા પ્રકાશિત કરી હતી; પરંતુ કિશોરસિંહસમાન પરમ પરાક્રમી વીરની સાથે કેવું વર્તન રાખવું નેહ્યે તે શાહજાહે નહિ સમજતો હોવાથી અંતે અતિ મોઝનીય ઘટના બની હતી.

રાજા મુકુન્દસિંહ રણક્ષેત્રમાં આર્ષા ગયા. તેમની પછી તેમના પુત્ર જગતાસિંહ કોટાના સિંહાસનપર અભિષિંકત થયા. દિલ્હીના પાદશાહે તેમને જેલબર સૈનિકોના મનસબદારતરીકે નિયુક્ત કર્યા. સંવત ૧૭૨૬ સુધી જગતસિંહ દક્ષિણમાં પાદશાહની સેવા કરતા હતા. ઉક્ત વર્ષમાંજ તેઓ અપુત્ર મરણ પામ્યા. આથી તેમની પછી માધોસિંહના ચતુર્થ પુત્ર કનીરામના પુત્ર ગ્રેમસિંહ કોટાના સિંહાસનપર અભિષિંકત થયા. તેમણે પૂરા છ માસ પણ અધિકાર ભોગવ્યો નહિ એટલામા તેઓ પોતાના નિંદનીય કાર્યથી પ્રજાને અગ્રિમ યથ પડ્યા. કોટાની પંચાયતે તેમને પદબદ્ધ કરી પુનઃ તેમને તેમના પિતાના કાયદાપ્રદેશમાં મોકલી દીધા. તેમના વંશને અગ્રાપિ તે પ્રદેશમાં વિદ્યમાન છે. માધોસિંહના પંચમ પુત્ર કિશોરસિંહ કે જેઓ રણક્ષેત્રમાં ઘણા ધાવસ થયા છતાં પણ બચી ગયા હતા તેમને હવે કોટાની પંચાયતે રાજસિંહાસનપર અભિષિંકત કર્યા. જૌરગંજે દિલ્હીના સિંહાસનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો ત્યારપછી કોટાના મહારાજા કિશોરસિંહે જૌરગંજેબની સેનાની સાથે દક્ષિણમાં મરાઠાઓની સાથેના યુદ્ધમાં જે સાદસ અને વીરત્વ પ્રકાશિત કર્યું હતું તેની સર્વ માણસોએ મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી હતી. અંતે સંવત ૧૭૪૩ આ આકોટના કિલ્લાપર અધિકાર કરતી વખતે કિશોરસિંહ મરણ પામ્યા. કિશોરસિંહ હાડગળતિના આદર્શવીર હતા. તેમના શરીરપર સર્વ મળીને પચાસ ધાવ થયા હતા. તેઓ ત્રણ પુત્રો મૃત્યુને સ્વર્ગમાં ગયા હતા:-(૧) વશનસિંહ (૨) રામસિંહ અને (૩) હરનાથસિંહ.

રાજપૂતોની રીતિઅનુસાર તેમના બ્યેષ્ઠકુમાર વિશનસિંહને તેમના મૃત્યુ પછી કોટાનું સિંહાસન પ્રાપ્ત થવું નેહ્યું હતું; પરંતુ તેમણે પોતાના પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરેલું હોવાથી કિશોરસિંહ તેમના પ્રત્યે અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈ તેમને ઉત્તરાધિકાર રદ કરી ગયા હતા. વિશનસિંહને સમસ્ત રાજ્યને બદલે કેવળ આણ્ણતા પ્રદેશજ પ્રાપ્ત થયો. વિશનસિંહને પૃથ્વીસિંહ નામનો પુત્ર થયો. તે તેમની પછી આણ્ણતાની સામંત થયો. તેને અંજિતસિંહ નામનો પુત્ર થયો. અંજિતસિંહને ત્રણ પુત્રો થયા. (૧) હનસાલ (૨) ગુમાનસિંહ અને (૩) રાજસિંહ.

કિશોરસિંહના દિતીય પુત્ર રામસિંહે પોતાના પિતાની સાથે દક્ષિણમાં જઈ મરાઠાઓની સામે યુદ્ધ કરી પરમ પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી હતી. કિશોરસિંહનું મૃત્યુ થતાં કોટાનું સિંહાસન રામસિંહનેજ પ્રાપ્ત થયું. જૌરગંજેબનું મૃત્યુ થતા તેના પુત્રોમાં સિંહાસનને માટે ઝગડો જાગ્યો, ત્યારે કોટાના સ્વામી રામસિંહે શાહજાહે આજિમનો પક્ષ ગ્રહણ કરી શાહજાહે મેઆજિમની સામે યુદ્ધ કર્યું. તેની સાથે સંવત ૧૭૬૪ મા થયેલા જાળવના યુદ્ધમાં રામસિંહના પ્રાણ ગયા. આ સમયમાં ખંદીના રાજાએ શાહજાહે મેઆજિમના પક્ષનું અવલંબન કર્યું હતું. એ વાત પારકા ખંદીના ઇતિહાસમાં વાંચી ગયા છે. આ સમયમાં રામસિંહે પોતાની જાતિના વીર ખંદીશ્વરની સામે યુદ્ધ કર્યું હતું. રામસિંહના હૃદયમાં ખંદીના મહારાજાને પરાસ્ત કરીને મહાન પ્રતિજ્ઞા પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબલ કામના ઉત્પન્ન થઈ હતી. આ કારણથી તેમણે તેમનું અનિષ્ટ કરવામાં કિચિત્ પણ તુટિ કરી નહોતી; પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ ઉપરોક્ત સમયમાં તેઓ તોપના ગોળાના આઘાતથી મરણ પામ્યા.

રામસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી બીમસિંહ કોટાના રાજા થયા. બીમસિંહના શાસનસમયથીજ

કોટારાજ્યનું ધન, સંભાન, સંતા અને પ્રણત્ય શક્તિગત થયું હવે તે પ્રથમ શ્રેણીનું દેશીરાજ્ય ગણવા લાગ્યું. અત્યારપૂર્વે તે તૃતીયશ્રેણીનું રાજ્ય ગણાતું હતું. પાદશાહ બહાદુરશાહનું મૃત્યુ થયા પછી ફર્કશીઅર દિલીના સિદ્ધાસનપર અભિષિખ્ત થયો અને એના સમયમાં બે સૈયદખાનોની પ્રભુતા ઘણી વધી મધ્ય યુગે ભીમસિંહે ઉક્ત સૈયદખાતાઓના પક્ષનું અવલમ્બન કરી પોતાની ઉન્નતિનું દાર બોલી નાખ્યું. આધોસિદ્ધના સમયથી કોટાના રાજા દિલીના પાદશાહના દરબારમાં તૃતીયશ્રેણીના રાજાતરિકે વિરાજતા હતા અને તેઓ બેઠગર સૈનિકોના મનમનદારનરિકે નિયુક્ત થતા આવ્યા હતા, પરંતુ ઉક્ત ઉભય સૈયદખાતાઓ તેમનાપર એવા પ્રસન્ન થયા કે તેમણે ભીમ સિંહને પાયલગરી મનસનદારતરિકે નિયુક્ત કર્યો અને તેમને પ્રથમ શ્રેણીના રાજા બનાવ્યા હતા. જાતિની મોટી શાખામાં ઉત્પન્ન થયેલા જૂદીના અધીશ્વર ફર્કશીઅરનો પક્ષ ગ્રહણ કરી ઉક્ત ઉભય અત્યાચારી સૈયદોની વિરુદ્ધ ખડા થયા. જાગવની રણભૂમિમાં કોટાના અધીશ્વર સૈયદખાતાઓના પક્ષમાં રહી અને જૂદીના મહારાજા ફર્કશીઅરનો પક્ષ ગ્રહણ કરી સામસામે વડ્યા. કોટાના રાજા ભીમસિંહે કેવા ધુણિત ઉપાયથી જૂદીના અધીશ્વર શુધસિદ્ધના જીવનનો નાશ કરવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે પાંચે જૂદીના ઇતિહાસમાં વાચી વૃક્ષ છે. રાજા ભીમસિંહે જાગવના રાજા જયસિંહ અને ઉક્ત ઉભય સૈયદખાતાઓની સાથે મળીને તેમને સર્વ નિદિન કોરોમાં સનાહ આપી હતી. જયસિંહે શુધસિદ્ધના સર્વજ્વનો નાશ કર્યો. તેમાં ભીમસિંહનો પણ હાથ હતો, એમાં કિચિત્ પણ ધક નથી. ઉભય સૈયદખાતાઓની કૃપા સપાદન કરી ભીમસિંહે પશ્ચિમમાં કોટાથી પૂર્વમાં અગીરરાડાનુધી પમારદેશની મર્બલુમિ હસ્તગત કરી લીધી. આ વિશાળ ભૂખંડમાં ખાચીનોકોની અને જૂદીના ગળની ઘણી ભૂમિ આવેલી હતી. વળી તેમણે સૈયદખાતાઓના અનુગ્રહથી હાડોતીશનો સર્વોત્તમ ગાગેરાનનો કિલ્લો પણ હસ્તગત કરી લીધો, કે જે કિલ્લો અહાઉદીની સામે ત્યાના હોડોએ ધરેના ખચા વધી પ્રસિદ્ધ થયો છે. ત્યારપછી તેમણે મહા મેદાના, શેરગઢ, ખારા, માગરોય અને બોડા વગેરે અબનદીની પૂર્વ તરફના કિલ્લા પણ પોતાના અધિભગમાં વધ લીધા.

કોટારાજ્યની દિશિએ આવેલા કોટનાક પડાડીદેશોપર ભીરોનો અધિકાર હતો. કોટારાજ્યના દક્ષિણમીમાંતપર ચાના નામનું મનોદરચળ છે. ત્યાં વ્યક્તેન નામનો ભીનરાજા રાજ્ય કરતો હતો. ભીરોના અધીશ્વરની પાસે પાયમે અશ્વારોટી અને આસે ધનુષ્યારી સૈનિકો હતા. મેવાડથી કોટારાજ્યની સીમાનુધીના સમરત ભીરો ઉપર ભીનરાજાને પોતાનો સ્વામી ગણતા હતા. આ ભીનરોકો ધારના ગળા બોજના સમયથી કોટાના રાજા ભીમસિંહના સમય સુધી પોતાની સ્વાધીનતાની રક્ષા કરતા આવ્યા હતા, પરંતુ ભીમસિંહે તેમનાપર આક્રમણ કરી તેમનો ખચ કરી તેમના સમસ્ત પ્રદેશો પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધા. તેમણે નરસિંહગઢ તથા ગજગદપાળુ પણ પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધું. રાજા ભીમસિંહ જે મોડા વધુ દિવસ જીવિત રહ્યા હોત તો નિસદેહ તેઓ પોતાના રાજ્યની સીમા પર્વતમાનાની બહાર પણ ફેલાવી દેત. અનારસી, હીંગ પહાડ તથા ચક્રવર્તીના તાબાના પ્રદેશો પણ તેમણે હસ્તગત કરી લીધા હતા. પરંતુ તેમને પરરોક્ષસ થયા પછી આ સર્વ પ્રદેશો કોટાના રાજ્યમાંથી નીકળી ગયા.

સુપ્રમિદ્ધ કુતીયખાએ દિલીની પાદશાહની આધીનતાનો અસ્વીકાર કરી તેની વિરુદ્ધ શસ્ત્ર ધાગણ કર્યો અને દિલીની તાબાના પ્રદેશો લૂટવા માડ્યા. આ ચોદાએ પાછળથી દક્ષિણમાં દેગબા-દનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હતું જે સમયે ઉક્ત કુતીયખા દિલીથી પચાપન કરી ગયો. તે સમયે પાદશાહે તેને પકડવાને માટે જાગવના રાજા જયસિંહ, કોટાના રાજા ભીમસિંહ અને નરવરના રાજા જયસિંહને મોકલ્યા. ભીમસિંહે કુતીયખા ઉર્ફે નિગમ-ઉન-મુલ્કની સાથે પાંચડી બદનીને બાતાનો સબખ ચાપિત કર્યો હતો. કુતીયખાએ જ્યારે પાદશાહે તેને પકડવાને એના મોકની છે, એવા સમયાર સાબળ્યા ત્યારે તેણે ભીમસિંહ ઉપર પત્ર લખીને તેમને જણાવ્યું કે—“મે પાદશાહના દેશમાં કાંઈ પણ લૂટકાટ કરી નથી, મારે મારી વિરુદ્ધ જે જે વાતો ચાલી હોય તે સર્વને તમે મિથ્યા જાણીને જયસિંહ પ્રપચી છે અને તે સદા મારો નાશ કરવાને માટે પ્રયત્ન કરે છે, મારે હું આપને જાનામણુ કે જે હું કે આપ મારી વિરુદ્ધ ચાલી વાતપર વિશ્વાસ કરશો નહિ અને મારી દક્ષિણની

મુસાફરીમા કામ પણ પ્રાપ્તવાય ઉપરિચિત કરશે નહિ ” નિભમ-ઉન-મુલકનો આ પત્ર વાચી હાડાનજ બીમસિંહે એવો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો કે-“ સ્વામીની આજ્ઞાનું પાલન કરવું અને મિત્રતા નિલાવવી એ બેની વચ્ચે એક રેખા છે, તે હું સારીપેઠે જાણુ છું આપનો પ્રતિરોધ કરવાની મને આજ્ઞા મળી છે અને તેજ કારણથી હું આટલે દૂર સેના લઈને આવ્યો છું, મારે અવશ્ય આપની સામે યુદ્ધ કરવું પડશે અને કાલે પ્રાતઃકાળમાજ હું આપની ઉપર આક્રમણ કરીશ ”

“ હું કાલે આક્રમણ કરીશ ” એ શબ્દોથી બીમસિંહે પોતાના મિત્રને સાવધાન કરી દીધો. ચતુર નિભમ-ઉન-મુલક પોતાના રાજપૂતમિત્રને રાજભક્તિના યજ્ઞક્રમા મિત્રતાનું બલિદાન આપતો જોઈ યુક્તથી પોતાનું સંરક્ષણ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો તેણે સિંહનદીના તટપરના કુરવાઇ ભૌરમા નામના નગરની પાસે દુર્ગમ ખડી સ્થાનમા પોતાની છાવણી નાખી રાજપૂતો અવશ્ય આજ માર્ગે જશે એમ ધારી નિભમે (નિભમ-ઉન-મુલક) તેપો પણ તૈયાર કરી રાખી તેણે પોતાની સેનાને અને તેપોને એની રીતે છુપાવી દીધી હતી કે કોઈ તે સ્થળે તેનું અસ્તિત્વ છે એવું અનુમાન કરી શકે નહિ આવા ગુપ્ત સ્થાનમાથી પણ ગોળા સરવતાથી જઈ શકે એવો બદામત તેણે તૈયાર હતો.

ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળ થતાજ વીરવર બીમસિંહ અશ્વિષ્ટનું સેવન કરી પોતાની સમસ્ત સેના અને કુશાવહોની સેનાને લઈને નિભમપર આક્રમણ કરવાને બહાર નીકળ્યા રાજપૂતોની સેનાને નિકટ આવેલી જોઈ નિભમે તેપગોળાની વૃદ્ધિ કરવા માઠી આ પ્રસંગે તેપોના ગોળા લાગવાથી રાજ બીમસિંહ અને રાજ ગજસિંહ એ ઉભય પોતાના હાથીસહિત મરણ પામ્યા તેમનું મરણ થતા સર્વ પાયદળ અને અશ્વારોહી સૈનિકો જેમ કાલે તેમ નાસી ગયા કુનીચખાએ વિજય પ્રાપ્ત કરી દક્ષિણ તરફ પ્રયાણ કર્યું ત્યા જઈ તેણે હૈદરાબાદનું રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું અને તે સ્વતંત્રતાપૂર્વક શાસન ચલાવવા લાગ્યો હૈદરાબાદ અઘાપિ કુનીચખાના વંશજોના અધિકારમા છે.

આ સમયે કોટાની હાડાનજતિપર બે વિપત્તિઓ આવી પડી એક રાજ બીમસિંહનું મૃત્યુ અને ખીજી કોટાના રાજના પૂજ્યદેવ વૃજનાથની મૂર્તિનું અદસ્ત થવું. પ્રત્યેક રાજપૂતરાજા અનાદિથી સમરક્ષેત્રમા પોતાના ઇષ્ટદેવની મૂર્તિ લઈ જાય છે આ મૂર્તિનું તગડક (ખાથા) દ્વારા રક્ષણ કરવામા આવે છે રાજથી લઈને સામાન્ય સૈનિકસુધીના સર્વ માણસો તેજ દેવના નામના જમ્બવતિ કરીને શત્રુસેનાપર આક્રમણ કરે છે કોટાની ઉક્ત વૃજનાથની મૂર્તિ સ્વર્ણની હતી તે ઘણી નાની હતી આ મૂર્તિએ અનેક યુદ્ધોમા વિજય અને અસંખ્ય મનુષ્યોને વિનાશ જોયો હતો ‘કોટારાજ્યની સેના’ જય વૃજનાથથી’ એવો ઘોષ કરીને શત્રુસેનાપર આક્રમણ કરતી હતી, પરંતુ કુનીચખાએ જ્યારે હાડા-ઓપર ગોળાની વૃદ્ધિ કરી ત્યારે તે મૂર્તિ કાણુ જાણે કયા અદસ્ત થઈ ગઈ દીર્ઘકાળપર્યંત તપાસ કરવાથી તે મૂર્તિના જેવી એક પ્રતિમા પ્રાપ્ત થઈ આ મૂર્તિને મહાસમારોહસહિત રાજધાની કોટા મા આણવામા આવી આ પ્રતિમાના દર્શન કરી કોટાના નિવાસીઓ પરમ પ્રસન્ન થયા. બીમસિંહ ૧૫ વર્ષપર્યંત સિદ્ધાસન બેગવી સવત ૧૭૭૬ (૪૦ સં ૧૭૨૦) મા ઉપરોક્ત પ્રકારે માર્ગે ગયા તેમણે નિઃસંશય પોતાની વીરતા અને રાજનીતિમતાથી પોતાના રાજ્યની જિન્મતિ કરી હતી.

ખૂદી અને કોટાના રાજ એકજ વંશમા ઉત્પન્ન થયા હતા તેપણ તેમની વચ્ચે ભય કર વિદેષ આલ્સી આવતો હતો. આ વિદેષ પ્રથમ રામસિંહ અનેશુધસિંહે ધોલપુરના યુદ્ધમા એકબીજાની સામે શસ્ત્ર ચલાવીને પ્રદર્શિત કર્યો. તેજ પ્રમાણે કોટાના રાજ બીમસિંહે પણ ખૂદીના અધીશ્વરનું અનિષ્ટ કરવામા કામ નુગી કરી નહિ રાજ બીમસિંહે રાજ શુધસિંહનો વધ કરવાને માટે તેમનાપર કાપુરપની પેઠે જે આક્રમણ કર્યું હતું તેનું વૃત્તાંત પાકે. પૂર્વે જાણી ચૂક્યા છે ત્યારપછી ખૂદીનો રાજવંશ મહાવિપત્તિમા પડીને અપવિતિત થયો રાજ બીમસિંહે ઉભય સૈદ્ધલાતાએની સહાયથી બળવાન થઈને ખૂદીશ્વરપર વિપત્તિ પાડવામા કામ કરસર રાખી નહોતી. અંબરના રાજ જમસિંહે જ્યારે શુધસિંહને પદચ્યુત કર્યો ત્યારે તે સુમંધિનો લાભ લઈ રાજ બીમસિંહે ખૂદીપર આક્રમણ કર્યું અને ત્યાંથી નગાર અને પ્રાચીનકાળનો પ્રસિદ્ધ રણસખ વગેરે કેટલાક રાજચિન્હો લૂંટીને કોટામા આણ્યા પાદશાહ જહાંગીર ખૂદીના રાજ રત્નસિંહને બે પીળી પતાકા આપી હતી

અને જે પતાકાપર હાડાગતિના અદ્ભુત પરાક્રમના અનેક ચિત્રો અંકિત હતા, તે પતાકાને મુઠા બીમસિંહ કોટામાં તાણી વાળ્યા ઉકેત રાજચિન્હો પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ખૂદીના અધીશ્વરે વાર-વાર પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ તેમના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા તેઓ કોઇ પણ પ્રકારે તે રાજ ચિન્હો પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહિ. કર્નલ ટૅડ જન્થાવે છે કે—“તે સમયથી આજપર્યંત પ્રતિ દિન સાયકાળ થયા પછી કોટાનગરનો દરવાજો બંધ થઇ જાય છે અને સ્વયં કોટાના મહારાજ રાત્રિના સમયે આવે તો તેમને પણ નગરમાં પ્રવેશ કરવા દેતા નથી આ સંબંધે નીચે પ્રમાણે જણાવવા પ્રાપ્ત થાય છે—“એક દિવસ કોટાના રાજા દુર્જનસાન મુઠામાં પરાસ્ત થઇ થોડાક સેવકોસંહિત અર્ધરાત્રીના સમયે નગરના દરવાજાપર આવ્યા અને દારપાલપ્રત્યે મોંઘા કે—“દરવાજો ખોલો,” પરંતુ પૂર્વે સ્વયં તેમણેજ દારપાલને એવી આજ્ઞા ફરમાવી હતી કે—“રાત્રિના સમયે કોઇ પણ પ્રકારે દરવાજો ખોલશો નહિ રાત્રિના સમયે કોઇપણ માણસને નગરમાં પ્રવેશ કરવા દેશો નહિ.” આ કારણથી દારપાલે દરવાજો ખોલવાની સ્પષ્ટ ના પાડી ત્યારે રાજા દુર્જનસાને પોતાનો પરિચય આપી તેને દાર ખોલવાની આજ્ઞા કરી, પરંતુ દારપાલના મનમાં શકા ઉત્પન્ન થઇ કે કોઇ બીજો રાજા આવીને દગાથી દરવાજો ખોલાવે છે, તેથી તેણે અદરથી કહ્યું—“રાજાએ રાત્રિના સમયે કોઇ અન્ય સ્થાનપર રહેવું જોઇએ,” પરંતુ રાજાએ પુનઃ આગ્રહ કર્યો હવે પરમોક્ષાધિત થઇ દારપાલે બહુકે બતાવી કહ્યું કે—“બધીઆથી આજ્ઞા જાઓ. હું દરવાજો ખોલીશ નહિ જે તમે માનશો નહિ તો નિરુપાયે મારે આ બહુકે અનાવવી પડશે.” દુર્જનસાને બહુકે જોઈ ત્યાંથી ધાળા હરી બીજા સ્થાનપર જઇ રાત્રિ વ્યતીત કરી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં દરવાજો ખોલવામાં આવ્યો. ઉકેત દારપાલ પોતાના સાથીને રાત્રિનું જણાવ કહેતો હતો, એવામાં સામેથી રાજા દુર્જનસાન આવતા દૃષ્ટિગ્રસ્ત થયા રાજાને જોઇ તે દારપાલ વિસ્મિત અને ભયભીત થયો તેમજ પગે રાજની પાસે જઇ તેમના ચરણમાં પોતાની બહુકે મૂકી દ્વિતર જોડી દડવત્ત કરી દડ કરવાને માટે રાજાને આગ્રહ કરવા લાગ્યો ત્યારે રાજાએ તેનો હાથ પકડી તેને ઉઠાડ્યો અને તેણે રાજાજાનું સંપત્તીરે પાનન કર્યું હતું તે માટે તેની પ્રશંસા કરી પછી તેમણે તત્કાળ પોતાના પહેરેલા ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકાર તેને પુરસ્કારમાં અર્પણ કરી દીધા.”

રાજા બીમસિંહના સમસ્ત શરીરમાં અઞ્જયજ્ઞના ધાવોના ચિન્હો હતા તેથી તેઓ કદિપણ પોતાના અગપરથી વસ્ત્રો ઉતારતા નહોતા કુરવાઇના મુઠામાં બ્યારે કુદીચખાએ તોપના ગોળાની વૃષ્ટિ કરી તે સમયે તેમના શરીરમાં અગણિત ધાવો જોઇને તેમના એક સેવક-તેમને કહ્યું—“મહારાજ! આપની આ શી રિયતિ?” તે સમયે બીમસિંહે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે—“જે હાડાગતિના અધીશ્વર તારંકે જન્મ્યો હોય અને જેને પૈતૃક રાજ્યની રક્ષા કરવાની અભિલાષા હોય તેણે આ પ્રકારે અઞ્જયજ્ઞના ચિન્હ અવસ્થા ધારણ કરવા જોઇએ.” રાજા બીમસિંહની પૂર્વે કોટાના કોઇપણ રાજાએ પાદશાહની પાસેથી પાયલનરી મનસંબારની પદવી પ્રાપ્ત કરી નહોતી આ મહાસંમાનસૂચક ઉપાધિ સૌથી પ્રથમ બીમસિંહેજ પ્રાપ્ત કરી તેજ પ્રમાણે “મહારાજ” ની ઉપાધિ પણ સૌથી પ્રથમ તેમણેજ પ્રાપ્ત કરી આ ઉપાધિ તેમને દિલ્હીના પાદશાહે આપી નહોતી, પરંતુ રાજપૂતજાતિના મુકુટમણિ અને દિડુકુલપતિ ગેવાડના મહારાજાણીએ આપી હતી અને દિલ્હીના પાદશાહે પણ તેમની તે ઉપાધિને બહોલી આપી હતી ખૂદીના ગોપીનાથના વશને હાડીતરિયાના પ્રધાન સામંતો ગણાતા હતા અને તેમના માનાર્થે “આપજી” ની ઉપાધિ તેમને અર્પણ કરવામાં આવી હતી, પરંતુ બ્યારથી તે વશના ઉદ્દેશાસ ઉદ્વેગપુરમાં મથા ત્યારથી મહારાજાણીએ તેમને “મહારાજ” ની ઉપાધિ અર્પણ કરી આ સમયથી આપજીની ઉપાધિ કેવળ કોટાના દ્વિતીય શ્રેણીના માધાની સામંતોના સંબંધમાં વપરાય છે રાજા બીમસિંહે ત્રણ પુત્રો મૂકી પરલોકગમન કર્યું આ ત્રણ પુત્રોના નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) અર્જુનસિંહ, (૨) સ્થામ સિંહ અને (૩) દુર્જનસાન.

મહારાજ અર્જુનસાનનો વિવાહ કોટારાજ્યના ભાવીમંત્રી જરીમસિંહ જાનાના પૂર્વજ મધો-સિંહની બગિની સાથે થયો હતો અર્જુનસિંહ ચાર વર્ષપર્યંત કોટાનું સિંહાસન ભોગવી નિસતાન

અવરથામા મરણ પામ્યા અર્જુનસિંહનું મરણ થયા પછી કોટાના સિંહાસનને માટે સ્થામસિંહ અને દુર્જનસાલ એ ઉભયબ્રાતાઓની વચ્ચે યુદ્ધાગ્નિ પ્રસ્થાપિત થયો. આ ગૃહકેલ્લમાં લિપ્ત થઈ કોટાના સામ તો પણ અત્યંત દુઃખી થયા ઉદયપુરાના યુદ્ધમાં ઉક્ત ઉભય બ્રાતાઓએ રાજસિંહાસનને માટે રુધિરની નદી વહેવરાવી દીધી આ લયાનક યુદ્ધમાં સ્થામસિંહ માર્યો ગયા, તેથી લકાષ શાત પડી; પરંતુ જે દુર્જનસાલને પોતાના બ્રાતાની સામે યુદ્ધ કરવામાં કિચિત્ પણ લજ્જા ઉત્પન્ન થઈ નહોતી, તેઓ સ્થામસિંહનું મૃત્યુ થતા બ્રાત્રીવિયોગથી મહારોકમાં નિમગ્ન થઈ કરુણાજનક રોદન કરી શિર કૂટવા લાગ્યા. “હું ખરાબ મુહૂર્તમાં અનુચિત આશા ધારણ કરી સિંહાસનને માટે મારા બ્રાતાની સાથે યુદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો અને તેમના મૃત્યુનું કારણ થયો.” આવો તેઓ અનુતાપ કરતા લાગ્યો. જે સમયે કોટારાજ્યમાં આ દુર્ઘટના બની તે સમયે ત્યાં એક બીજીપણ શૌચનીય આપત્તિ આવી પડી દિલ્હીના પાદશાહે બીમસિંહપર પ્રસન્ન થઈને તેમને પુરસ્કારસ્વરૂપે જે રામપુરા, ભામપુરા તથા કલાપતિ નામના ત્રણ સમૃદ્ધિશાલી પ્રદેશો ત્યાંના ચૂવરામજીઓની પાસેથી છીનવી લઈને આપ્યા હતા, તે તે રામજીઓએ પુનઃ કોટાના અધીશ્વર પાસેથી ખૂચવી લીધા.

દુર્જનસાલ મવત ૧૭૮૦ (ઈ.સ. ૧૭૨૪)માં કોટાના અધીશ્વર થયા આ સમયે તેમૂરવ શના અંતિમ સમ્રાટ મહમદશાહ દિલ્હીના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતા આ સમ્રાટે દુર્જનસાલને સન્માનપૂર્વક દિલ્હીમાં બોલાવ્યા અને તેમને પહેરામણી આપી દુર્જનસાલની પ્રાર્થનાથી પાદશાહ મહમદશાહે એવો હુકમ પીટાવ્યો કે—“યમુનાના તીરપર જે જે સ્થાનોમાં હાડગળતિ નિવાસ કરે છે તે તે સ્થાનોમાં ગોઠવ્યા કરવી નહિ.” દુર્જનસાલ અનેક વિપ્લવકારક ઘટનાઓના કાળમાં કોટાના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતા તેમનાજ શાસનકાળમાં સૌથી પ્રથમ બાહરાવે મરાઠાઓની સેના લઈને ભારતવર્ષના ઉત્તર ભાગપર અધિકાર કરવાને આક્રમણ કર્યું આ પ્રસંગે બાહરાવે હાડોતી-દેશની પૂર્વસીમાપર આવેલા તારબાટ નામના પહાડીમાર્ગમાં થઈને જતા નાહરગઢ નામના કિલ્લાને જીતી લીધો અને તે દુર્જનસાલને આપી દીધો. ઉક્ત કિલ્લો અને તેના તાબાને પ્રદેશ એક યવનના હાથમાં હતા સવત ૧૭૬૫ (ઈ.સ. ૧૭૩૬) માં મરાઠાઓની સાથે હાડગળતિને પહેલી વાર સમ્મિલન થયું હાડારાજ દુર્જનસાલને ઉક્ત કિલ્લો પ્રાપ્ત કરવામાં બાહરાવવેશ્યાએ જે સહાય કરી તેના બદલામાં તેમણે તેને સેનાનો ખર્ચ આપ્યો હતો મહારાષ્ટ્રપતિ બાહરાવની સાથે દુર્જનસાલને આ વખતે મિત્રતા થઈ ખરી, પરંતુ અત્યંત શોકની વાત છે કે થોડા વર્ષ પછી મહારાષ્ટ્રપતિએ એકદમ તે મિત્રતા તોડી નાખી.

ખૂદીરાજ્યના ઇતિહાસમાં પાઠકોએ વાચ્યું છે કે અબરનો રાજા જયસિંહ દિલ્હીના પાદશાહની મોકરીમાં રહી પોતાની શાસનશક્તિ પ્રબલ કરી ખૂદી આદિ દેશોના રાજાઓને હીનબલ કરી તેમને પોતાના માણસિક બનાવવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો હતો તેના ઉત્તરાધિકારીએ પણ આ મહત્વાકાંક્ષા ધારણ કરી ખૂદીના રાજા શુધસિંહને પદચ્યુત કરી રાજ્યની બહાર હાકી કાઢ્યા. શુધસિંહ વૃદ્ધાવસ્થામાં રાજ્યશોકથી મરણ પામ્યો ત્યારપછી અબરના નરેશ મહારાષ્ટ્રીઓના દલથી પરાસ્ત થઈ પોતાની જાતને શતશ પિચ્છાર આપી આત્મહત્યા કરી આ વાત પણ પાઠકોના સ્મરણમાં હશે. ઉક્ત અબરપતિએ ખૂદીથી શુધસિંહને દૂર કરીને પોતાના એક સામતને ત્યાંના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કર્યો અને તેની પાસેથી કર લેવાની વ્યવસ્થા કરી ત્યારપછી તે વિજયના ગર્વથી ઉન્મત્ત બની કોટારાજ્યપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને કુચ કરવા લાગ્યો આ સમયે દુર્જનસાલ કોટાના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતા સંવત ૧૮૦૦માં અબરનરેશ ઈશ્વરીસિંહે કોટા જીતી લેવાની ઈચ્છાથી ત્રણ મહારાષ્ટ્રીયનેતાઓ અને જાટપતિ સૂર્યમલ્લને સેનાસહિત બોલાવ્યા પછી તેમણે કોટાપર આક્રમણ કર્યું કોટડી નામના સ્થાનમાં મહાસમર થયા પછી જયપુરાના રાજાએ સેનાસહિત કોટાની રાજધાની ઘેરી લીધી તે સતત ત્રણ માસપર્યંત રાજધાનીપર ઘેરા ધાવી રહ્યા અને તેને જીતી લેવાને

૧ આ વર્ષમાં જે સમયે બાહરાવ હાડોતીપ્રદેશમાં થઈ હિસ્સાનપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને જતા હતા તે સમયે હિમ્મતસિંહ ઝાલા મેટાસન્યના ફોજદાર હતા એ વર્ષે શિવસિંહને અને બીજે વર્ષે અલિમસિંહને જન્મ થયો હતો.

માટે તેણે અનેક ઉપાયો કર્યો, પરંતુ વીરશ્રેષ્ઠ દુર્જનસાહે તેની તે અભિલાષા પ્રશ્ન થવા દીધી નહિ અને નિરાશ થઈ અવરનરેશ ઇશ્વરીસિંહ નગરની બહારના જુસો કાપી નાખી તથા ઉપવ નો નષ્ટ કરી દધ પોતાના રાજ્યમાં ચાલ્યો ગયો આ સમયે મહારાષ્ટ્રીયદળના એક નેતા જ્યાપ્પા સિંધિયાનો એક હાથ ગોળાચી છડી ગયો હતો

શત્રુદળે જે સમયે કોટાને ઘેરા ધામ્યો હતો તે સમયે ગાવાગતિનો હિમ્મતસિંહ નામનો એક રાજપૂત કોટાના ફોજદાર અર્થાત્ પ્રધાન સેનાપતિના પદ પર નિયુક્ત હતો તેણે પોતાની વીરતા તથા યુદ્ધકૌશલ્યસંહિત કોટાના રાજા દુર્જનસાનપત્યે સ્વામિભક્તિની પરાકાષ્ઠા દર્શાવી તેની ખટપટ અને મધ્યસ્થતાથીજ દુર્જનસાનને બાહ્યરાવની તરફથી નાહરગઢના કિર્તી પ્રાપ્ત થયો હતો સવત ૧૭૮૨ અને સવત ૧૮૦૦ની વચ્ચે પૂર્વોક્ત ઉભય ઘટનાઓ બની અને તેજ અરસામાં જાનિસરિહનો જન્મ થયો જાનિસરિહ એટલે બધો પ્રસિદ્ધ થયો અને કોટારાજ્યના ઇતિહાસની સાથે તેને એટલો બધો ધનિષ્ઠ સંબંધ થયો કે કર્નલ ટોડે તેની વીરતાની ઘણી પ્રશંસા કરી છે

જ્યપુરનરેશ ઇશ્વરીસિંહ કોટા જીતવાને સમર્થ નહિ થવાને લીધે બ્યારે પાછો ફર્યો સારે તેજ સ્વી વીર દુર્જનસાને પ્રાચીન શત્રુતા વિસ્મૃત કરી યુધ્ધસિંહના પુત્ર ઉમેદસિંહને તેમના પૈતૃક સિંહા સનપર અર્થાત્ ખૂદીના તખ્તપર અધિષ્ઠિત કરવાને ઘણો પરિશ્રમ કર્યો મહારાષ્ટ્રીયનેતા હોશરની સહાયવિના ઇશ્વરીસિંહને પરાજિત કરી ખૂદી હસ્તગત કરી શક્ય એમ નહોતું, તેથી દુર્જનસાને ઉમેદસિંહને દોષકરને આશ્રય મદલ્યુ કરવાની સલાહ આપી સવત ૧૮૦૫ (૬૦ સં ૧૭૪૮)માં બ્યારે ઉમેદસિંહે હોશરની સહાયથી ખૂદીનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કર્યું સારે તેણે પાટણુ વગેરે પ્રદેશ હોશરને આપ્યા હવે દોષકરે કોટાના રાજા દુર્જનસાનની પાસેથી પણ કર લેવા માગ્યો તેમણે ઉમેદસિંહ પર ઉપકાર કર્યો તો તેના ખદલામાં તેને સ્વયં બળવાન દોષકરને કર આપવાની ફરજ પડી

વીરશ્રેષ્ઠ દુર્જનસાને પોતાના બાહુબળથી અનેક પ્રદેશો જીતી કોટારાજ્યમાં સચાજ દીધા ખીચી લોકોના તાબાનો ફૃવરોદ નામના પ્રદેશ પણ તેમણે પોતાના અધિપત્રમાં લઈ લીધો હતો ગૂગોર નામના કિલ્લા પર તેમણે બ્યારે આક્રમણ કર્યું ત્યારે હાડા અને ખીચીનેકોની વચ્ચે બચકર યુદ્ધ ઉપરિષ્ઠ થયુ ગૂગોરના સ્વામી બલબદ્રે અસીમ સાહસપૂર્વક તે કિલ્લાની રક્ષા કરી બનભદ્ર રામપુર વગેરે પ્રગણ્યોના સામંતોને પોતાના પક્ષમાં લઈ હાડાગતિની સામે પ્રબળ દન ઉભુ રાખ્યુ હતું સવત ૧૮૧૦ માં ચાહાણુવશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હાડા અને ખીચી એ ઉભય શાખાઓ આ પ્રકારે બચકર સમરાગ્રિમાં બળવા લાગી ખૂદીના રાજા મહાવીર ઉમેદસિંહે આ સમયે કોટાના રાજા દુર્જનસાહનો પક્ષ મદલ્યુ કરી સમરમાં મહાવીરતા પ્રદર્શિત કરી એક માત્ર ઉમેદસિંહની વીરતાથી જ કોટાની રાજપૂતાકાનું ગૌરવ ઉકાત સમરમાં સુરક્ષિત રહ્યુ હતું તજુર્ગ પછી દુર્જનસાન મૃત્યુ પામ્યા તેઓ સાહસિક રાજા હતા, તેમજ રાજપૂતામાં જે ગુણોની આવશ્યકતા હોય તે સર્વ ગુણો તેમનામાં વિદ્યમાન હતા મિનનસારપણુ, ઉદારતા અને વીરતા વગેરે સર્વ રાજપૂતાચિત સદ્ગુણો તેમનામાં હતા તેઓ શિકારને અત્યંત શોખીન હતા વિશેષતઃ સિંહ અને વ્યાધિને શિકાર તેમને અત્યંત પ્રિય હતા તેમના રાજ્યમાંના સર્વ જગલો સિંહ વ્યાધાદિ હિસકે પશુઓથી પરિપૂર્ણ રહેતા હતા અને તે સર્વ જગલોમાં તેમણે શિકાર કરવાને માટે માચડાઓ બંધાવ્યા હતા

જે સમયે દુર્જનસાન શિકાર ખેલવાને માટે નીકળતા હતા તે સમયે તેઓ પોતાની રાણીઓને પણ પોતાની સાથે લઈ લેતા હતા તે રાજપૂતવીરમનાઓને પણ બુદ્ધ મારવાનું ઉત્તમ શિક્ષણ પ્રાપ્ત થયુ હતું શિકાર માટેના સર્વોચ્ચ માચડા પર તે સ્ત્રીઓ લરેલીબુદ્ધ હાથમાં લઈને ખેસતી હતી જે સમયે તેમના માણસો સિંહ વ્યાધાદિ ઘેરીને તે માચડાની પાસે લાવતા ત્યારે તે સ્ત્રીઓ બુદ્ધ છોડી તેમના શિકાર કરતી રતી

એક સમયે ફોજદાર હિમ્મતસિંહ ગાવા શિકાર માટેના માચડાની નીચે પૃથ્વી પર ઉભા હતા તે સમયે એક વ્યાધ કોષથી આક્રમિત નેત્રા કરી મુખ પહોળું કરી ત્યાં આવીને ઉભો રહ્યો, પરંતુ દુર્જન સાને તેને મારી નાખવાની આજ્ઞા આપી નહિ રાજાની આજ્ઞાવિના તેને ગોળી મારવાનું સાદસ કોષપણુ કરી શક્યો નહિ સધિ જ્યેષ્ઠ તે બચકર વ્યાધે અતિ શીઘ્રતાથી હિમ્મતસિંહ પર આક્રમણ

કર્તુ, તેમણે તરત પોતાની હાન આગળ ધરી અને તેહારા પોતાની રક્ષા કરી પછી તેમણે અતિ વેગથી વ્યાધની નિકટ જઈ પોતાની તબવાસ્થી તેના મસ્તકના ખે ખડ કરી નાખ્યા આવી અસીમ સાહસિકતા અને વીરતા જોઈ દુર્જનસાથ અને સર્વ સામંતો હિંમતસહની પરમ પ્રશંસા કરવા લાગ્યા

દુર્જનસાને અપુત્રાવસ્થામાં પ્રાણુભાગ કર્યો તેમણે મેવાડના રાણાની એક કન્યાની સાથે વિવાહ કર્યો હતો તેમને પુત્ર નહિ થયોથી તેઓ હતાશ થયા અને પોતાના મૃત્યુથી ત્રણ વર્ષ પૂર્વે તેમણે પોતાની રાણીને જણાવ્યું કે -“આપણો પુત્ર કોટાના સિંહાસનપર બેસે એવા વિધિતો લેખ નથી, માટે હવે એક છોકરાને દત્તકસ્વરૂપે ગ્રહણ કરવાની પરમ આવશ્યકતા છે ” પાંડોના રમરણ માં દેશે કે કોટાના જૂતપૂર્વે રાજા મહારાજ રામસિંહનો જ્યેષ્ઠપુત્ર વિશ્વનસિંહ પોતાની માતાની આજ્ઞાથી દક્ષિણની હાડપાયા ગયો નહોતો, તેથી તે કોટાના રાજસિંહાસનથી ન્યૂત થયો હતો અને તેને કેવળ અધ્યનદીના તટપર આણ્વતા નામનું પ્રગણુ પ્રાપ્ત થયું હતું જે સમયે દુર્જનસાહે એક છોકરાને દત્તકસ્વરૂપે ગ્રહણ કરવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી, તે સમયે ઉક્ત આણ્વતા પ્રદેશમાં ઉક્ત વિશ્વનસિંહના પૌત્ર અનિતસિંહ શાસન કરતા હતા તેમની અવસ્થા આ સમયે વૃદ્ધ હતી તેમને ત્રણ પુત્રો હતા, તેમાંથી સૌથી વડા છત્રસાહેને દુર્જનસાહે દત્તકસ્વરૂપે ગ્રહણ કરી મહારાણીની ગાદીમાં બેસાડી દીધાં જે કે દુર્જનસાહે છત્રસાહેને પોતાના પુત્ર તથા ઉત્તરાધિકારીતરીકે રાજ્યમાં બંહેરે ક્યો અને સામંતોએ પણ તેને પોતાના ભાવી રાજ્યતરિકે સ્વીકાર્યો; પરંતુ દુર્જનસાહેના મૃત્યુપછી ફોજદાર હિંમતસિંહજીવજી પોતાની પ્રખ્યાત શક્તિથી આ વ્યવસ્થા વ્યર્થ કરી નાખી આ સમયે આણ્વતાના વૃદ્ધ અધીશ્વર હિંમતસિંહ જીવત હતા હિંમતસિંહે અનિતસિંહને રાજસિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવાનો પ્રયાસ કરવા માડ્યો તેમણે અનિતસિંહના પક્ષનું સમર્થન કરતા જણાવ્યું કે -“પુત્રને રાજસિંહાસન પ્રાપ્ત થાય અને પિતા તેના તાબાની પ્રગતિરિકે તેની આજ્ઞાનું પાલન કરે એ ન્યાયવિરુદ્ધ છે એમ કહિપણુ બની શકશે નહિ ” કોષ્ટ મુપ્ત સ્વાર્થ સાધવામાટે વા છત્રસાહેને રાજ્ય મળવાથી દેશનું અનિષ્ટ થવાની આશંકા હોવાથી વા ત્રમે તે કોષ્ટ કારણથી હિંમતસિંહે અનિતસિંહનેજ રાજસિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવાને ઉદ્દેશ કર્યો હિંમતસિંહની સામે કોષ્ટ પથ્યુ મુ કે આ કરી શક્યું નહિ તેમણે અતે વૃદ્ધ અનિતસિંહને કોટાના રાજસિંહાસનપર નિરાજમાન કરી દીધાં અદી વર્ષ પૂર્વે રાજ્ય ભોગવી અનિતસિંહ સ્વર્ગમાં સિધાવ્યા તેમના ત્રણ પુત્રોના નામ નીચે પ્રમાણે છે - (૧) છત્રસાન (૨) મુખાનસિંહ અને (૩) રાજસિંહ

અનિતસિંહનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેમના જ્યેષ્ઠકુમાર છત્રસાને કોટાનું રાજસિંહાસન પ્રાપ્ત થયું વિખ્યાત હિંમતસિંહજીવા આ સમયે જીવત નહોતા. તેઓ અનિતસિંહની પૂર્વે મરણ પામ્યા હતા. આથી ફોજદારના પદપર તેમના બન્નીજી બનિમસિંહ નિયુક્ત થયા હતા.

આ અરસામાં ઇશ્વરીસિંહે આત્મહત્યા કરી તેથી તેનો સાવકો ભાઈ માધોસિંહ જયપુરના સિંહાસનપર બેઠો. ઇશ્વરીસિંહે મહત્વાકાંક્ષાને વશ થઈ હાડગતિ અને જૂદી તથા કોટાના રાજ્યપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે જે આક્રમણ કર્યું હતું તેનું ફળ એ આવ્યું કે તે મુદ્દમાં ૧૨ સ્ત અને અપમાનિત થયો અને અતે તેને આત્મહત્યા કરવી પડી, પરંતુ તેની આવી દશા સંબેલી જોયા છતાં પણ માધોસિંહના નેત્રો ખુલ્યા નહિ અને તે પુત્ર કોટારાજ્યપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને તૈયાર થયો માધોસિંહે આક્રમણનું કારણ એવું બતાવ્યું કે કોટાના રાજાએ પૂર્વે અબર-નરેશના અધિપત્યનીચે રહીને સેનાસહિત પાદશાહની સેવા કરતા હતા, માટે હમણાં પણ કોટાનું રેશે અમારા તાબામાં રહેવું જોઈએ, કિંતુ હાડગોડાએ તેની આ માગણીપ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવ્યો અને તેઓ બતીયસ્વાધીનતાની રક્ષાને અર્થે પરમ ઉત્સાહથી સેનાની તૈયારી કરવા લાગ્યા

અબરને રાજ માધોસિંહ સવત ૧૮૧૭ (૪૦ સં ૧૭૬૧) માં પોતાની સંપૂર્ણ સેના સંજ્ઞ કરી હાડગતિપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને ઉદ્યત થયો તે સમયે અન્દાનીના આક્રમણથી મહારાષ્ટ્રીયવીરો સર્વથા તેજવીન અને ઉત્સાહરહિત બની ગયા હતા આથી હવે માત્ર કછવાડા અને હાડગોડાની વચ્ચે ફોજ સપ્રમાણ આપવાનો હતો માધોસિંહે હાડગોડાપ્રદેશપર સેનાસહિત આક્રમણ કર્યો

પૂર્વે હનિવાસપ્રદેશ પર આક્રમણ કરી તેપર પોતાને અધિકાર સ્થાપિત કરી તેને પોતાના રાજ્યમાં સંયોજી દીધો. ત્યારપછી તેણે લાખોની પ્રદેશમાં જઈ દુનિયાનું મર્યાદાઓને ત્યાંથી હાકી કાઢી તે પ્રદેશને પણ પોતાના રાજ્યમાં સંયુક્ત કરી દીધો. આ પ્રકારે વિજય પ્રાપ્ત કરી હૃદયમાં પ્રસન્ન થઈ તેણે પાર અને સળય નદીની વચ્ચે પાલીકાટમાં પોતાનો મુકામ નાખ્યો. સુનતાનપુરના હાસિમત ના હાથમાં ઉક્ત પ્રદેશની રક્ષા કરવાનો જ્વાર યોગદાન આપ્યો હતો, પરંતુ માધોસિંહે પ્રખ્ય વેશથી તેપર આક્રમણ કરી તેને હસ્તગત કરી લીધો. સુનતાનપુરના સામંતે પરમ વીરતાથી કિલ્લાની બહાર નીકળી પોતાના કુટુંબીજનોસહિત પ્રખ્ય સમરાક્ષિમાં પોતાના જીવનની આકૃતિ આપી જે સમયે સુનતાનપુરના સામંત રણમાં પડ્યો. તે સમયે તેણે પોતાના ઉભય હસ્તોથી પૃથ્વીને પકડી હતી. વિજેતાઓએ કૌટલાક આ ઘટના જોઈ હસવા લાગ્યા, કિંતુ વિચારવત મનુષ્યો! જાણીએ છી કે રાજપૂતો મરતી વખત પણ જન્મભૂમિને આશિર્વાદ કરે છે.

જ્ય પ્રાપ્ત કરી પરમ ગર્વિત અને હિતસાહિત થઇ કછવાહલોડે મધોસિંહના જયજયકારથી આકાશપટ તોડી નાખતા કેટારાજ્યની મધ્યે થઇ આવ્યા જ્યારે તેઓ બટવામાં નાખના સ્થાનમાં ગયા ત્યારે તેમણે પાચહજાર હાડાવીરોને તેમની ગતિ રોકવામાટે સહારક્યૂર્તિ બારણ કરી ઉભેલા જોયા. કેટારાજ્યની સેના જો કે માધોસિંહની સેના કરતા સંખ્યામાં યોગી હતી, તેપણ તે પોતાની પરમપ્રિય સ્વાધીનતા અને પોતાની જન્મભૂમિની રક્ષા કરવામાટે જીવન સમર્પણ કરવાનો જીજ્ઞાસુ હતો. સૌથી પહેલા કછવાહલોડેની મોટી અશ્વારીહસિનાએ હાડા જ્વાતની સેનાપર આક્રમણ કર્યું. કેટારાજ્યની અશ્વારીહસિના નાની હતી તેથી કછવાહલોડેના અશ્વો થાકેલા હોવા છતાં પણ તેમણે વિજયની ખાતરીથી વિશ્વાસિ લીધાવિનાજ તેપર આક્રમણ કર્યું. હાડાસેડિની નાની સેના પ્રખ્ય પરક્રમપૂર્વક તેમની સામે થઇ અને તેણે કાઠપણ પ્રકારે પોતાની બુદ્ધિનો ભાગ થવા દીધો. નહિ શીઝ માધોસિંહની ખીજ સેનાએ હાડાસેડિપર આક્રમણ કર્યું. અશ્વારીહસિ અને પાચદજ એ ઉભય સેનાના એકત્રિત આક્રમણથી રણક્ષેત્રમાં રક્તની નદી વહેવા લાગી, પરંતુ આ સમયે કેટારાના ફેજાદાર જાનિમસિંહે આગુર્વાળનો વિસ્તાર કર્યો. આ સમયે જાનિમસિંહની વય એકવીસ વર્ષની હતી હિંમતસિંહે તેમને પાંચપુરસ્વરે મદલ કર્યો હતો, તેથી તે હિંમતસિંહના પદપર નિયુક્ત થઇ આ સમયે કેટારાના ફેજાદારતરિકે રણક્ષેત્રમાં ઉપસ્થિત થવા હતા. ધીમે ધીમે સમરે જાય કર સ્વકષ થારણ કર્યું, એટલે જાનિમસિંહ અશ્વપરથી નીચે ઉતરી પડ્યા અને તેમણે અસીમ સાદસ તથા નિરાપૂર્વક શત્રુઓપર આક્રમણ કર્યું. તેમણે પોતાના જીવનમાં શુદ્ધિ અને ચતુરાઈના જે જે કામો કર્યા તેમાં સૌથી પહેલુ આ કામ હતુ. આ મદાસકટના સમયમાં તેમણે પરમ ચતુ રાઇ દર્શાવી હતી.

મહારાષ્ટ્રીયનેતા મહારાસાનહોલકર આ સમયે ઉક્ત રણક્ષેત્રની સમીપજ હતો, કિંતુ પાણીપતના મુક પછી તે એકો અલ્હીન થઈ ગયો હતો કે તે ઉક્ત ઉભય રાજ્યોપેક્ષે કોઇનો પણ પક્ષ આ સમયે અછણ કરી શકે. નહિ જે સમયે સર્વ પ્રકારે માધોસિંહને વિજય પ્રાપ્ત થવાની સલાવના જણાવા લાગી તે સમયે ચતુર જાનિમસિંહ પોતાના અમર આરદ થઈ અતિ શીઝતાથી હોલકરના શિબિરમાં ગયા અને તેમણે તેને પ્રાર્થના કરી કે -“જો આપ મુક કરવાને ગજ ન હો તો માધોસિંહની ઓળણી છૂટી દો.” હોલકર પરમ આનંદથી આ કાર્ય કરવાને તૈયાર થયો.

ઝાવણીપર હોલકરનું આક્રમણ થતાજ કછવાહલોડેના જાણના ખાતો રણુભૂમિ છોડી ચોતરફ નાં સવા લાગ્યા અને હાડાકવિના કથનાવુસાર “ હાડાસેડિએ પોતાની નવ સમગરને શત્રુઓના કનિરમાં રનાન કરાવી સમ્રામકી તીર્થમાના કરી ”

માયેરી, ઇશરદા, આતકા, વારોલ, અરોલ વગેરે જયપુરના તાબાના પ્રદેશના સામંતો ઉક્ત પાચહજાર હાડાવીરોથી પરાજિત થઇને નાસી ગયા પૃથ્વીની સેના એકત્રિત થઇ હતી, પરંતુ તે કેટારાની સેના સામે યુગી નહિ, તેથી અજરતેશના હાથમાં મયેલ પોતાને પ્રદેશ મુક કરવા-

૧ આ એક આશ્ચર્યકથક ઘટ છે કે જે વર્ષ ૧૫૬૭માં નાદિરશાહે શાહજહાંપર આક્રમણ કર્યું તે વર્ષમાં જાનિમસિંહને જન્મ થયો અને અન્નાલીનું આક્રમણ થયું તે વર્ષમાં તેમણે રાજનેતિક રમણપર પ્રથમ પ્રદેશ કર્યો.

ની મોનેરી તક તેના હાથમાથી જતી રહી ઉક્ત સગ્રામમા કછનાહાયોકોની પચરળી પતાકા કોટાની સેનાના હાથમા આવી ગઇ હાડાકવિએ હાડાગતિની આ જીતના વર્ણનમા જલિમસિહની વીરતાની કવિતા ગ્રથવામા વિવળ કર્યો નહિ હાડાગતિ અઘાપિ આ કવિતાનુ ગાન ગર્વસહિત કરે છે, તેમની નિમ્નલિખિત પદ્ધિઓ વિશેષ મહત્વની છે -

“જગ ભટવાડા રોજીત, નારો જાલિમ આવા,

રગ એક રગ ચદા, રગ પચરગકા”

અર્થાત્ ભટવાડાના યુદ્ધમા જાલિમસિહના સૌભાગ્યનો તારો ઉદિત થયો. એ રણક્ષેત્રમા એક રગે પાચ રગની પતાકાને દાકી દીધી (અર્થાત્ અબરની રાજ્યપતાકા રુધિરથી રંગાઇ ગઇ)

ઉક્ત ભટવાડાના યુદ્ધથી અબરના રાજની પાદશાહના પ્રતિનિધિતરિકેની પ્રભુતા સર્વથા ક્ષય પામી ગઇ તે સમયથી અઘાપિયર્થેત અબરનો કાઇપણ નરેશ હાડાગતિપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાનું સાહસ કરી શક્યો નથી જતીપરવાધીનતા અને જ-મભૂમિની રક્ષા અર્થે હાડાગતિ-એ ભટવાડાના રણક્ષેત્રમા જે અસીમ રીંતાપૂર્વક યુદ્ધ કર્યું હતું, તેના સ્મરણાર્થે પ્રતિવર્ષે એક સામરિય મહોત્સવ ઝરનામા આવે છે પ્રતિવર્ષ એકવાર હાડાતોડો એકત્રિત થઇ અબરનો કૃત્રિમ કિલ્લો બનાવે છે અને જયજયકાર કરી કિલ્લાપર અધિકાર સ્થાપિત કરી તેનો ધ્વસ કરે છે ઉપ-રાખ્ત યુદ્ધ થયા પછી ઇતસાવ ધણા દિવસ જીવત ગયા નહિ તેમને પુત્ર નહિ હોવાથી તેમના અધુ કોટાના રાજસિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા

અધ્યાય ૨ જો

મહારાવ ગુમાનસિંહ-જાલિમસિંહ તેમને જન્મ અને તેમનું કુલ-જાલિમાસંહનું પદ-તેમને થયેલી સન્માનની પ્રાપ્તિ-આલાકુલે વંશપરંપરાગત ક્ષાણદર્શનની કરેલી પ્રાપ્તિ-જાલિમસિંહે અન્યાયપૂર્વક પ્રભુતાનો વિરતાર કરવાથી મહારાવ ગુમાનસિંહને થયેલા અસંતોષ-જાલિમસિંહને પદચ્યુત કરવા-મહારાવે જાલિમસિંહની સમસ્ત સંપત્તિનું કરેલું હરણ-જાલિમસિંહે ક્રોધનો કરેલો ત્યાગ-તેમનું મેવામાં જવું અને રાણાની આધીનતામાં રહેવું-રાણાની તરફથી તેમને 'રાજરાણા'ની ઉપાધિ અને 'જાગીરની પ્રાપ્તિ થવી-મરાઠાઓ સામે થયેલું યુદ્ધ-જાલિમસિંહનું રણભૂમિમાં ઘાયલ થઈ બંદા થવું-તેમનું પુનઃ ક્રોધમાં આવવું-મરાઠાઓએ ક્રોધારાભ્યપર આક્રમણ કરવાની કરેલી યોદ્ધા-બુઝાયનીતું યુદ્ધ-પ્રશંસનીય વીરતાનો પ્રકાશ-ગુમાનસિંહે જાલિમસિંહ પ્રત્યે પુનઃ દર્શાવેલી કૃપા-મહારાવની તરફથી જાલિમસિંહે મરાઠાઓ સાથે કરેલી સધિ-જાલિમસિંહના મનોરથનું સાફલ્ય-મૃત્યુશય્યામાં પડેલા ગુમાનસિંહે પોતાના પુત્ર ઉમેદસિંહના રક્ષકતરિકે જાલિમસિંહની કરેલી યોજના-તેમણે પોતાના પુત્ર ઉમેદસિંહને સમર્પિત કરેલા રાજ્યાધિકાર-મહારાવ ગુમાનસિંહનું મૃત્યુ-ઉમેદસિંહને થયેલું રાજતિલક-ટીકાદાડ-કેલવાડાપર રથાપિત કરેલો આધિકાર-જાલિમસિંહની વિરુદ્ધ રચાયેલો પ્રપંચ-પ્રપંચ રચનારાઓનો થયેલો નારા-હાડાસામંતોને થયેલી દેશનિ-કાલની સજા-મોસેનના સામંતનો પ્રપંચ-પ્રપંચનું પુલ્લુ થવું-ખડાકૂરસિંહનું મૃત્યુ-રામના આતાઓનો કારાગૃહવાસ જાલિમસિંહની વિરુદ્ધ રચાયેલા પુષ્કળ પ્રપંચો વીરાંગનાઓએ જાલિમસિંહનો નારા કરવાને કરેલી યોદ્ધા-જાલિમસિંહના થયેલો અન્યાય-જાલિમસિંહની સમવાનતા

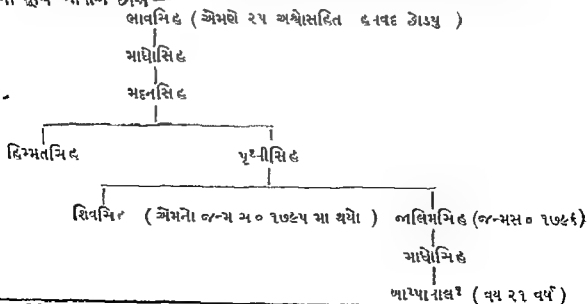
વત ૧૮૨૨ (ઈ. સ. ૧૭૬૬) મા ગુમાનસિંહ પોતાના આતાના સિદ્ધાસનપર અધિષ્ઠિત થયા ગુમાનસિંહના મસ્તકપર જે સમયે ક્રોધાતુ રાજગત શોભિત થયું તે સમયે તેઓ ભરમુવાવસ્થામાં હતા તેઓ પરમ સાહસિક અને બુદ્ધિ-માન હતા આ સમયે મહારાષ્ટ્રીયયોદ્ધાઓ રાજપૂતાનામાં આવી રાજપૂતજાતિના સર્વસ્વનો નાશ કરવાનો ઉદ્દેશ કર્યો જે કે ગુમાનસિંહ તેમના આક્રમણથી પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરવાને સર્વ પ્રકારે સમર્થ હતા; પરંતુ અત્યંત શૈકતી વાત છે કે માત્ર થોડા દિવસસુધીજ રાજ્ય ભોગવી તેમને એક બાલકના હાથમાં પોતાના રાજ્યનો ભાર સમર્પણ કરવો પડ્યો. ગુમાનસિંહની શાસનપ્રણાલીનું

વિવેચન કર્યા પૂર્વે અમે ચિરસ્મરણીય અને મહાનીતિય રાજપુરુષ જાલિમસિંહનો પરિચય કરાવીએ છીએ મહાન રાજનીતિવિશારદ જાલિમસિંહનું જીવનચરિત્ર એજ ક્રોધાનો અત્યાર પછીના ઇતિ-હાસ છે અત્યાર પછીના ઇતિહાસમાં જાલિમસિંહને લીધેજ ક્રોધારાજ્યનું અસ્તિત્વ છે અને માત્ર ક્રોધાના ઇતિહાસના પ્રત્યેક પૃષ્ઠમાજ નહિ કિંતુ અર્ધશતાબ્દીપૂર્વેનાસમસ્ત રાજપૂતાનાના ઇતિહાસમાં જાલિમસિંહનું પવિત્ર નામ સુવર્ણાક્ષરથી અંકિત છે જાલિમસિંહ જે રાજ્યમાં રહેતા હતા, તે રાજ્યને તેઓ મહાન રાજનીતિજ્ઞહતા, પરંતુ તેમની પ્રતિભાના પ્રકાશને માટે તે રાજ્યપથનું નાનું હતું જો તેમને મોઝ સધિ અને અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઈ હોત તો તેઓ કોઈ મહાદેશની મહાપ્રજાનું શાસન અવરૂપ કરી શકત

જાલિમસિંહ આવાવશના રાજપૂત હતા સંવત ૧૭૯૬ (ઈ. સ. ૧૭૪૦) મા બ્યારે નાદિર-શાહ પોતાની પ્રબલ સેનાસહિત ભારતવર્ષપર આક્રમણ કરી દિલ્હીના સિદ્ધાસનપર વિરાજમાન થયો અને તંમૂરના વશબોને તેણે અતિશ ધાવ કર્યો, તે સમયે જાલિમસિંહનો જન્મ થયો ખરેખર

ભારતવર્ષના ઇતિહાસમા આ કાળ અતિ મહત્વનો હતો જો કે આ સમયે તૈમૂરના વશજોની શાસન-શક્તિ પ્રબળ પ્રતાપસહિત વૃદ્ધિગત થી અસંખ્ય હતી, જો કે દુગતમા ઝોગગરમે પોતાની કઠોર રાજનીતિથી મોગનશહેનશાહતના મૂળમા પ્રબળ પ્રહાર કર્યો હતો, તથાપિ જો આ સમયે નાદિર-શાહ ભારતવર્ષપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને ન આવત તો મોગનશહેનશાહતની શાસનશક્તિ કેટલાક વધુ દિવસપર્યંત પ્રબળ રહી શકત નાદિરશાહ જે સમયે ભારત છૂટી લેવાને આવ્યો તે સમયે મહમ્મદશાહ દિલ્લીના સિદાસનપર અને મહાવીર દુર્જનમાનકોગના રાજસિદાસનપર વિરાજમાન હતા જાલિમસિદનો જન્મ થયો ત્યારપછી અનુક્રમે પાંચ રાજાઓ કોગનુ રાજ્ય ભોગવી પરલાકમા સિધાર્યો અને છઠ્ઠા રાજા મિદામનપર મોકો લામુધી તેઓ જીવત હતા ઉક્ત રાજાઓ પૈકી મહારાવ કિશોરસિદે તો ૫૦ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું હતું જો કે જાલિમસિદ એક મેત્રથી વિહીન હતા, તોપણ તેમણે પ્રથમ ભગવાડના રણુક્ષેત્રમા જે અસીમ ગજનીતિજ્ઞા અને વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી, તે તેમના અત્પર્યંત સ્થાયી રહી હતી

જાનમસિદના પૂર્વપુત્ર સૌરાષ્ટ્રદેશના ઝાનાવાડપ્રાંતમા આવેના હનવદ ગામના માધારજી સ્થિતિના સામંત હતા તેમના ભાવસિદ નામના નાના પુત્રે થોડા વિશ્વાસુ મેવકોની સાથે પોતાના સાબાજની પરીક્ષા કરવાને માટે પોતાના પિતાની બૃષ્ણિનો ત્યાગ કરી વિદેશની યાત્રા કરી આ સમયે ઝોગગરમેના વશજોમા સિદામનને માટે પરમ્પર જનક આવતો હતો દેશના અનેક સ્થાનોમાથી અનેક નીરા બાવી ગમે તે એકનો પક્ષ ગ્રહણ કરી પોતાના ભાગ્યની પરીક્ષા કરતા હતા ભાવસિદે પણ આજ પ્રકારે તેમાના એકનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો જે સમયે મહારાજ જામસિદ મેટાના સિદાસનપર અધિષ્ઠિત થઈ ઉભ્ય મૈસદબ્રાતાઓની મહાયથી પરમ પગદમપૂર્વક પોતાની સત્તા વધારી રહ્યા હતા, તે સમયે ઉક્ત ભાવમિદના પુત્ર માધોસિદ કોગમા આવ્યા જો કે આ સમયે માધોસિદની પાને કેવલ પચ્ચીસ અશ્વારાહીઓ હતા, કિંતુ મહારાજ જામસિદે તેમને માનનીય ઝાનાવશનો જાણી પરમ આદરપૂર્વક તેમનું સ્વાગત કર્યું પાળળથી ગમને તેમની સાથે મિત્રતા બધાઈ, એમનું જ નહિ, પરંતુ તેમણે પોતાના પુત્ર અર્જુનની સાથે માધોસિદની ભગિનીના વિવાહ કરી તેમને પોતાના મનધી-પણ બનાવ્યા અશ્વ સમયમા કોટાના મહારાજ જામસિદે માધોમિદને નાણા પ્રદેલ સમર્પણ કરી દીધો અને તેમને પોતાની સમસ્ત સેનાનો પ્રધાન મેનાપતિ બનાવ વળી મહારાજ જે કિનામા રહેતા હતા તે કિનાના અધ્યક્ષતરિકે પણ તેમણે તેમની નિમણૂક કરી માધોમિદને કોગરાજ્યમા પ્રબળ સત્તા અને સન્માન પ્રાપ્ત થયું અને તેમના મૃત્યુ પછી મહનસિદ નામના તેમના પુત્રને તેમના પદની પ્રાપ્તિ થઈ તેમને જે પુત્રો થયા - (૧) હિમ્મતસિદ અને (૨) પૃથ્વીસિદ અને અને ભાવસિદના વંશની સુચિ આપીએ છીએ -

રાજપૂતરાજ્યોમા પ્રધાનમંત્રી અને પ્રધાનસેનાપતિની પદવીઓ વશપર પરાગત હોય છે, તેથી મદનસિંહનું જ્ઞાત્યુ થયા પછી હિમ્મતસિંહજાલા કોટારાજ્યના ફેજાદાર (પ્રધાન સેનાપતિ) થયા હિમ્મતસિંહ મહાવીર અને મહારાજનીતિ હતા જે સમયે જ્યપુરના રાજાએ મહારાષ્ટ્રીયસેનાની સાથે મળી કોટાપર આક્રમણ કર્યું, તે સમયે આ હિમ્મતસિંહજી પરમ વીરતાપૂર્વક તેની રક્ષા કરી હતી, પરંતુ ચોતરફથી ભયંકર વિપત્તિઓ આવી પડેલી જોઈ તેમણે મરાઠાઓની સાથે સંધિ કરી તેમને ખડ્ગી આપવાનો સ્વીકાર કર્યો મહારાજા દુર્જનસાલના મરણ પછી હિમ્મતસિંહે અગ્નિ-સિંહને કોટાના સિંહાસનપર અધિષ્ટિત કર્યા હિમ્મતસિંહને યુવ નહોતો, તેથી તેમણે પોતાના ભત્રીજા જલિમસિંહને દત્તકસ્વરૂપે ગ્રહણ કર્યા હિમ્મતસિંહનો પરલોકવાસ થયા પછી જલિમસિંહ કોટાના ફેજાદાર થયા જલિમસિંહે ભરયુવાવસ્થામાજી ભટવાડના રણસેનમા પરમ વીરતા અને સાહસ પ્રદર્શિત કરી કોટારાજ્યને અબરનરેશની આધીનતાની શુભવામાંથી ચિરકાળને માટે મુક્ત કર્યું રાજનૈતિક રગભ્રમિમા તેમણે સૌથી પ્રથમ પ્રશસનીય કાર્ય આજી કર્યું પરંતુ અત્યંત શોકનો વિષય છે કે ઉક્ત ઘટના બન્યા પછી થોડા દિવસમાજી જલિમસિંહનો પ્રકાશિત વશરૂપી સૂર્ય ધન-ધોર વાદળોથી આવૃત થઇ ગયો.

શુમાનસિંહ રાજસિંહાસનપર અધિષ્ટિત થયા ત્યારપછી થોડા દિવસમા જનિમસિંહે કાષ્ઠક વિશેષ સત્તા અને પ્રભુતા પ્રદર્શિત કરી તેથી તેઓ શુમાનસિંહની દૃષ્ટિમા ખૂબ્યા ઉક્ત કારણથી મહારાજા શુમાનસિંહ જલિમસિંહપર એટલા બધા ક્રુદ્ધ થયા કે મહારાજા ભીમસિંહે જલિમસિંહના પ્રપિતામહ માધિસિંહને નાણુતા નામનો જે પ્રદેશ અર્પણ કર્યો હતો, તે તેમણે તેમની પાસેથી ખૂબવી લીધો ઉક્ત નાણુતાપ્રદેશ અબલનદીના તટપર છે અને દંછપણુ તે આલાવશને આધીન છે તે સમયે કોટાના રાજા બૂદીના સામતતરિકે ગણુતા હતા મહારાજા શુમાનસિંહે સેનાપતિનું પદ અને નાણુતાપ્રદેશ એ ઉભય જનિમસિંહના મામા જૂપતસિંહને આપી દીધા જૂપતસિંહ બાકડોત શાખાનો હતો.

પોતાના સ્વામી શુમાનમિહદારા પોતાની પદવી અને જગીર અન્યના હાથમા સોંપાયેની જોઈ જલિમસિંહે પોતાનું મહા અપમાન થયેનું ગણી કોટારાજ્યનો ત્યાગ કરી અન્ય સ્થળે જવાનો વિચાર કર્યો ક્યા દેશમા જવુ તેનો નિર્ણય કરતા તેમને વિશેષ સમય લાગ્યો નહિ અબરરા જ્યમા પ્રવેશવાનું દાર ભટવાડના યુદ્ધથી પ્રથમથીજ બધ થઇ ગયું હતું બીજી મારવાડરાજ્ય તેમને ઉપયુક્ત જણાયું નહિ આ સમયે જલિમસિંહની જાતિ અને વર્ણનો એક પ્રધાન નેતા મેવાડ ના મહારાણીની સખામા વિરાજમાન હતો મેવાડના સામતો એ ભાગમા વિભક્ત થઈ ગયા હતા એક ભાગે મહારાણી ઉરસીનો પક્ષ મળ્યું કર્યો હતો અને બીજાએ એક અન્ય સિંહાસનાભિલાષી પુરવના પક્ષનું અવલબન કર્યું હતું આથી મહારાણી ઉરસી સિંહાસનપર અધિષ્ટિત થઇ શકતા નહોતા, પરંતુ પાછળથી મેવાડના પ્રથમ શ્રેણીના સોળ સામતોપૈકી દેલવાડના ખાલાસામતેરાણી ઉરસીનો પક્ષ ગ્રહણ કરી તેમને મેવાડના સિંહાસનપર અધિષ્ટિત કરી દીધા મહારાણીએ ખાલા સામતની સહાયથી પોતાના પિતાનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કર્યું તેથી તેમણે તે સામતના પ્રતાપ અને પ્રબળ મતાની સામે કાષ્ઠપણુ વાધો લીધો નહિ ખાલાસામતે તે રાણીના મન ઉપર એટલો પ્રભાવ સ્થાપિત કરી દીધો કે તેમણે પગરદાર વિજ્ઞતીયસેના રાણીના અગ્રની રક્ષાર્થે નિયુક્ત કરી સર્વ શક્તિસપન્ન માણસોએ તેમના આ કાર્યનું સમર્થન કર્યું જે માણસો તેમના આ કાર્યનું સમર્થન કરતા તેમને તેઓ પોતાની ઈચ્છાનુસાર જગીર આપતા, તેમજ જે સામતો તેમના ચિરંધીતરિકે કાર્ય કરતા તેમની ભૂમિ તેઓ ખૂબવી લાભને ખાવસા કરી દેતા આથી રાજ્યની આમદાની ઘણી વધી ગઇ અને કાષ્ઠપણુ માણસ ઉક્ત ખાલાસામતની વિરુદ્ધ ચૂ કે આ કરી શકતો નહિ.

જે સમયે ખાલાસામતે ઉક્ત પ્રકારે મેવાડના મહારાણીની રાજસભામા પોતાના પ્રબળ પ્રતાપનો વિસ્તાર કર્યો હતો, તે સમયે કોટાના ફેજાદારના પદપરથી મુક્ત થયેલા તરણુ જલિમસિંહ પોતાના સીલાઅની પરીક્ષા કરવાને માટે મેવાડમા આવ્યા જલિમસિંહની પ્રબળ વીરતાની દૃષ્ટિત પ્રથમથીજ

મહારાણા ઉરસીને વિદિત હતી, તેથી જલિમસિહનું આગમન થતાજ મહારાણાએ તેમનું સન્માનપૂર્વક સ્વાગત કર્યું સાહસિકતા, નીતિતા, વીરતા અને પ્રતિભાથી જલિમસિહ શીઘ્ર મહાગણાના પ્રેમપાત્ર અને વિશ્વાસભાજન બની ગયા મહારાણા ઝાલાસામતના હાથમાનું રમકડું હતા તેઓ તેમના હાથ-માથી પોતાનો ઉદ્ધાર નહિ થતો જોઈ મનમા ને મનમા અત્યંત વેદના પામતા હતા; પરંતુ આ સમયે તેમને તરુણ જલિમસિહ પ્રાપ્ત થયા અને તેમને યોગ્ય પુરુષ બાણી તેમણે તેમના હાથમા પોતાના ઉદ્ધારનો ભાર સમર્પણ કર્યો જલિમસિહે પોતાની અત્યુગ્રાહ, વીરતા, સાહસિકતા અને નીતિસતાથી શીઘ્ર ઉક્ત ઝાલાસામતનો નાશ કર્યો અને મહારાણા ઉરસીને તેમના પત્નિમાથી મુક્ત કર્યા મહારાણાને આ પ્રકારે જલિમસિહની સહાયથી સપૂર્ણ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ અને તેથી તેમણે તેમના પર પ્રસન્ન થઈ તેમને ‘રાજરાણા’ ની ઉપાધિ અને મેવાડના દક્ષિણભાગમા આવેલો મિત્ર-ખાડિયા^૧ નામનો પ્રદેશ પુરસ્કારતરિકે આપ્યા આ સમયથી જલિમસિહ મેવાડના દ્વિતીયશ્રેણીના સામત થયા જે કે ઝાલાસામતના મૃત્યુથી મહારાણા આધિકારે નિષ્કંટક થઈ ગયા હતા, તેપણુ એક બીજી આપત્તિ તેમના મસ્તકપર ઝડપતી હતી મેવાડના સિદ્ધાસનને માટે દાવો કરનાર મહારાણા ઉરસીને હરીફ તથા તેનો પક્ષના સામનો તેમના પ્રાણનો નાશ કરવાને ચત્ર કરતા હતા. તેમણે રાજ્યમા વિદોહ ઉપસ્થિત કરી અતે મરાઠાઓની સહાયથી સિદ્ધાસનપર અધિકાર સ્થાપન કરવાનો ઉદ્દેશ કર્યો જલિમસિહની સમ્મતિથી મહારાણાએ શીઘ્ર એક પ્રમુખ સેના સજ્જ કરી અને વિદોહીસામતો તથા તેમના સહાયક મરાઠાઓની સામે યુદ્ધ કર્યું આ સમરની હારીકન પાઠકોને વિદિતજ છે^૨ આ સમરમા જે સમયે વિજયપ્રાપ્ત કરવાની સપૂર્ણ આશા ઉત્પન્ન થઈ તે સમયે જુ બાંધ્યવશાત્ જલિમસિહ ધામય થઈ મરાઠાઓના હાથમા કેદ પડ્યા આથી રાજપૂતોને પરાજય પ્રાપ્ત થયો સુવિખ્યાત મહારાષ્ટ્રીયસેનાપતિ જાળાજી ઈંગલિયાના પિતા અબકરાવે જલિમસિહને કેદ કરી લીધા હતા આ સમયે તેમની વચ્ચે પરસ્પર મિત્રતા થઈ અને તે મિત્રતાએ જલિમસિહના ભાવી રાજદ્વારી કાયોપર ઘણી અસર કરી

ઉપરોક્ત મત્રામમા પરાજય પ્રાપ્ત થવાથી મહારાણા ઉરસી અને સપૂર્ણ મેવાડરાજ્ય વિજેતાઓની હયાપર અવનમિત થયા જ્યારે વિજેતાઓએ ઉદયપુરપર ઘેરા નાખ્યો ત્યારે રાજપૂતોએ પોતાની પરમ વીરતા પ્રદર્શિત કરી, પરંતુ અતે તેમને મરાઠાઓને આધીન થવું પડ્યું મરાઠાઓની સાથે આ સમયે જે સધિ થઈ તેદ્વારા મેવાડરાજ્ય તેમને આધીન થયું જલિમસિહ જ્યારે ધ્યાન દશામાથી મુક્ત થઈ આરોગ્યને પ્રાપ્ત થયા, ત્યારે તેમણે દૌર્ધ વિચાર કરી એવો નિશ્ચય કર્યો કે હુમ્ત-પ્રતાપ તથા હીનજન મહારાણાને વળગી રહેવામા હવે કાંઈ સાર નથી, કારણ કે એથી કદિ પણ આપણો ભાગ્યોદય થનાર નથી આવો નિશ્ચય કરી તેઓ ઉદયપુરમા અધિક દિન રહ્યા નહિ, પરંતુ પોતાના ભાવીસૌભાગ્યના સમચર લાનાજી બલ્યાવની સાથે તેઓ પુનઃ કોટામા ગયા છુકાવની ના મુદ્દમા પુલકજ મહારાષ્ટ્રીય સૈનિક સાથે ગયા તેથી મહારાષ્ટ્રીયનેતા મહારાસવંદોદકર અત્યંત સાહસહીન બની ગયો હતો, પરંતુ બીજી એક લગ્નપ્રમા તેને નિજય પ્રાપ્ત થયો, તેથી તે મહાદર્પસંહિત કોટાપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે દૂત્ય કરવા લાગ્યો પોતાના મસ્તકપર વિપત્તિને ઝડપતી જોઈ કોટાનરેશ ગુમાનસિહે પોતાના પક્ષને નિર્બળ બાણી ઉક્ત વિપત્તિમાથી મુક્ત થવાનો માત્ર એકજ ઉપાય શીધી કાઢ્યો તેમણે બાકેકોટાદેજદારને સધિ કરવને માટે મરાઠાઓની ઊપજીમા મોકલ્યો, પરંતુ તે વિદ્વલમનોરથ થઈ પાછો ફર્યો

ચતુર જલિમસિહે જ્યારે જોયું કે કોટારાજ્યનું ભાગ્યરૂપી આકાશ ધનધૌર વિપત્તિરૂપી વાદળથી આવૃત્ત છે, ત્યારે તેમણે તે રાજ્યની રાજનૈતિક રંગભૂમિમા ઉતરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેમને દંડ આશા હતી કે હું અવશ્ય કોટારાજ્યની આપત્તિ નિવૃત્ત કરીશ

જલિમસિહ જો કે કોટામા આન્યા તો ખરા, પરંતુ હજી રાજ ગુમાનસિંહ તેમનાપ્રત્યે એટલા કુદ્દ હતા કે તેમણે તેમના અપરાધો ક્ષમા કરી તેમને રાજસભામા બોલાવ્યા નહિ અતે જલિમસિહે

૧ ૬૬૯ વર્ષમા મનરેજેડા છે

૨ મેવાડના ઇતિહાસમા ઉરસીની અમરદિ બુજો

ગમે તે યાજ તોપણ એકવાર મહારાજની મુલાકાત લેવાનો દંઢ નિશ્ચય કર્યો. સૌભાગ્યવશાત થોડા સમયમા એક એવી ઘટના બની કે જેથી કોટાનરેશ ગુમાનસિંહે તેમના અપરાધો ક્ષમા કર્યો, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમને પોતાની સેવામા નિયુક્ત કર્યા.

આ સમયે મહારાષ્ટ્રીયસેનાએ કોટારાજ્યના દક્ષિણ ભાગમા આવી ભુકાયનાનો કિલ્લો ઘેરી લીધો હતો અને સામંતશાખાના હાડાએના નેતા માધોસિંહ ચારસે અસીમ સાહસિક હાડાસૈનિકો-સહિત ઉપા કિલ્લાની રક્ષા કરતા હતા મરાઠાઓએ તે કિલ્લો ઘેરી તેને દસ્તગત કરવાને પુષ્કળ ચેષ્ટા કરી, પરંતુ તેઓ કોઈપણ પ્રકારે ઉક્ત કિલ્લાની દિવાલ ભેદી અદર ધુસી શક્યા નહિ કિલ્લો તોડવાને માટે જે જે વસ્તુઓની આવશ્યકતા હોય છે, તે સમસ્ત વસ્તુઓ આ સમયે મરાઠાઓની પાસે નહોતી અને તેમણે એક પ્રયત્ન હાથીની સહાયથી ઉક્ત કિલ્લાનું દાર તોડી નાખવાનો પ્રયાસ કર્યો હાડાસેનાના નાયક માધોસિંહે જ્યારે જોયું કે હવે કિલ્લાની રક્ષા કરવી અશક્ય છે અને શીઘ્ર હાથીના લયકર આઘાતથી દરવાજાને તૂટી જશે ત્યારે તેમણે અત્યંત વીરતા પ્રદર્શિત કરવાનો ઉદ્દેશ કર્યો જે સમયે મરાઠાલોકોના હાથી કિલ્લાના દરવાજાપર પ્રબળ વેગથી પોતાના મસ્તકની ટક્કર લગાવી તેને તોડવા લાગ્યો, તે સમયે માધોસિંહ નમ્ર તબાવે લઈ કિલ્લાપરથી હાથીની પીઝપર ફેલી પડ્યા અને તેમણે શીઘ્ર માવતને મારીને નીચે તોડી પાડ્યો. પછી તેમણે હાથીના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા જે સમયે માધોસિંહ એકલા કિલ્લાપરથી રાત્રીઓની વચ્ચે ફેલી પડ્યા, તે સમયે અવશ્ય તેમના જીવનની આશા નહોતી, પરંતુ કિલ્લામાની હાડાસેનાએ પોતાના નાયકને આવી વીરતા દર્શાવતા જોઈ તેમની વહાર ધાવાને કિચિત્ પણ વિવળ કર્યો નહિ હાડાસેના તરફાળ કિલ્લાનો દરવાજો ખોલી પ્રબળ સાગરતરંગવત્ મહાવેગથી ધસી રાત્રીઓના સહાર કરવા લાગી, પણ રાત્રીસેના અધિક અને પ્રબળ હોવાથી હાડાસેનાએ પ્રશસ્તીય વીરતા પ્રદર્શિત કરી થોડા સમયમા પોતાનું જીવન વિસર્જન કર્યું પરંતુ હાડાસેનાએ રાત્રીસેનાના લયકર સહાર કર્યાપૂર્વે જીવન વિસર્જન કર્યું નહોતું અને મરાઠાઓને વિજય પ્રાપ્ત થયો અને તેમણે કોટારાજ્યમા અત્યાચાર કરી, પીડા આપી તથા લૂટફાટ કરી સૂકેત નામના કિલ્લાને ઘેરા લાધ્યો કોટાનરેશ ગુમાનસિંહને જ્યારે આ સમાચાર પ્રાપ્ત થયા ત્યારે તેમણે સૂકેત કિલ્લાના ૨ ક્ષત્રપર લખી મોકલ્યું કે - "તમે સેનાસહિત તમારી રક્ષા કરજો, તમારા અને સમસ્ત સૈનિકોના જીવનોનો ભોગ આપી દેશો નહિ કારણ કે આપણા ઐરવતુ રક્ષણ સારી રીતે થઈ ચૂક્યું છે."

રાજા ગુમાનસિંહના આ મહાવિપત્તિના સમયમા જાલિમસિંહ પોતાના તટ થયેના બાગ્યને પુનરુદ્ધાર કરવાને માટે આમ ત્રણુવિનાજ ગુમાનસિંહની પાસે જઈ પહોંચ્યા તેમણે રાજા ગુમાનસિંહને જણાવ્યું કે મારા બાળજીથી અને ચાતુર્યથી ભટવાડામા હાડાજાતિને વિજય મળ્યો હતો અને કોટાનું રાજ્ય અભરનરેશના પાળમાથી ચિરકાવને માટે જમ્યું હતું તથા જે મહદારાવહોદ્ધર આજે કોટાને તાબે કરવાને પ્રયાસ કરી રહ્યા છે તે હોદ્દરની સહાયથીજ હું ઉક્ત કાર્ય કરી શક્યો હતો આથી રાજા ગુમાનસિંહને લાગ્યું કે વિપત્તિરૂપી સાગરમાથી તરવાને માટે નૌકાસ્વરૂપ માત્ર જાલિમસિંહજ છે, તેથી તેમણે જાલિમસિંહના સર્વ અપરાધો ક્ષમા કરી તેમના હાથમા પરસ્પર સધિ સ્થાપન કરાવવાનો ભાર અર્પણ કર્યો અને તેમને મરાઠાઓની જાવણીમા મોકલી આપ્યા ચતુર રાજનીતિજ જાલિમસિંહે શીઘ્ર મહદારાવની પાસે જઈ સધિનો પ્રસ્તાવ કર્યો તેમને સતોત્તનક જળ પ્રાપ્ત થયું સધિમા એવો દરાવ થયો કે કોટાનરેશ ગુમાનસિંહ અધારાવહોદ્ધરને જ લાખ રૂપિયા આપશે તો તેઓ સેનાસહિત પાછા ફરશે આ પ્રકારની સધિથી જાલિમસિંહે કોટારાજ્યની રક્ષા કરી તેથી ગુમાનસિંહે તેમનાપર પ્રસન્ન થઈ તેમના છીનવી લીધેલા પ્રદેશો તેમને શીઘ્ર પુન

સમર્પણ કર્યા અને બાકડોતસામત સધિ કરાવવાને અસમર્થ થયો હતો તેથી તેને પદમુક્ત કરી જાલિમસિદ્ધને તેમજ પૈતૃકફેજવારનું પદ પુનઃ સમર્પણ કર્યું, પરંતુ જાલિમસિદ્ધને પોતાનું પૈતૃકપદ પ્રાપ્ત થયું ત્યારપછી અલ્પ સમયમા કોટાનરેશ ગુમાનસિદ્ધ રોગથી મૃત થયા અને સર્વ માણસો એ તેમના જીવનની આશા છોડી દીધી ચતુરથ્યાપર પડેલા ગુમાનસિદ્ધને એવી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ કે હવે મારા પુત્રની રક્ષાનો ભાર કોના હાથમા અર્પણ કરું? તેમણે તીવ્ર એવો વિચાર કર્યો કે એ વખત જાલિમસિદ્ધના હાથથી કોટારાજ્યની રક્ષા થઈ છે, માટે તેમનેજ આ જોખમભરી સોંપવી યુક્ત છે તેમણે જાલિમસિદ્ધને વિશ્વાસુ અને યોગ્ય માણસ બાણી પોતાના સમસ્ત સામતોને જોનારી પોતાના દશ વર્ષના કુમાર ઉમેદસિદ્ધને જાલિમસિદ્ધના ખોળામા બેસાડી દીધા અને સર્વની મનુષ્ય તેમને પોતાના પુત્રના રક્ષકતરિકે નિયુક્ત કર્યા

રાજા ગુમાનસિદ્ધનું મૃત્યુ થવાથી સવત ૧૮૨૭ (ઈ.સ. ૧૭૭૧)મા ઉમેદસિદ્ધ કોટાના નાજર સિદ્ધાસનપર અધિષ્ઠિત થયા અનાદિથી રાજપૂતોમા એવી રીતિ પ્રચલિત છે કે જો કોઈ નવીન રાજા રાજ્યસિદ્ધાસનપર બેસે તો તેને તીવ્ર દિગ્વિજયને માટે જરૂર પડે છે અને તે સમયમા જય પ્રાપ્ત કરી અભિષેકની ક્રિયા સમાપ્ત કરે છે આ પ્રાચીન રીતિઅનુસાર ઉમેદસિદ્ધ પોતાને રાજતિનજ થયા પછી પોતાની સેનાસહિત નરવરના રાજવંશમાથી ઉત્પન્ન થયેલા કેનવાડાના મહારાવ સાથે યુદ્ધ કરવાને ગયા અને તેમની પાસેથી ઉક્ત પ્રદેશ છતી લખને તે કોટારાજ્યની સાથે સયોજ દીધો કહેવાની જરૂર નથી કે જાલિમસિદ્ધને લીધેજ ઉમેદસિદ્ધને આ વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો ઉમેદસિદ્ધની રક્ષાનો ભાર પોતાના હાથમા લીધા પછી જાલિમસિદ્ધે સૌથી પ્રથમ પ્રશ્નનીય કાર્ય આજ ક્યું ત્યારપછી પણ તેમણે જે જે કાર્યો કર્યા તેમા તેમની ઉચ્ચ પ્રતિભાનો પૂર્ણ પરિચય આપણને પ્રાપ્ત થાય છે જાલિમસિદ્ધ કોટાના સગીર રાજના રક્ષક બન્યા પછી અલ્પ સમયમા એક મહાવિપત્તિની જાળમા સપકાઈ ગયા તેઓ ઉચ્ચ પ્રકારની રાજનીતિના જ્ઞાતા હતા અને તેમણે પોતાના ઉચ્ચ રાજ્યાતુર્યથીજ પોતાની પ્રજા સત્તા જીવનપર્યંત નિભાવી રાખી હતી જાલિમસિદ્ધ ગત મહારાવ ગુમાનસિદ્ધના પરમ વિશ્વાસુ મિત્ર હતા, તેમણે તેઓ કોટાના સમસ્ત સામતોના પ્રેમપાત્ર નહોતા તેમનો અનુદય અને પ્રતાપ અનેક સામતો અને રાજપુરુષોની આખમા ખટકતો હતો,તેથી તેઓ કોટાના સગીરમહારાવના ગ્લુક બની જેમ જેમ સર્વ ઉપર પોતાનો પ્રતાપ ફેલાવવા લાગ્યા તેમ તેમ સામતો તેમની સત્તાના માર્ગમા અને વિરોધ અને બાધાઓ ઉપસ્થિત કરવા લાગ્યા જાલિમસિદ્ધ ફેજવારના ૫૮ ઉપર હોવાથી કેવળ સૈનિકના વિભાગ ઉપરજ આધિપત્ય ધરાવતા હતા અને મહારાવ જે મહાનરમા રહેતા હતા તે મહાનય તેમના રક્ષણનીચે હતા તેથી તેઓ દિવાનીવિભાગના રાજકર્મચારીઓની સાથે સસર્ગમા આવતા હતા,તેમણે કોઈપણ દિવાનીકાર્યમા હસ્તક્ષેપ કરવાનો તેમનો અધિકાર નહોતો દિવાનીવિભાગમા રાય અખૈરામ નામના એક મનુષ્ય સર્વ પ્રકારે યોગ્ય અને ઉચ્ચ પ્રકારની રાજનીતિના જ્ઞાતા હતા જે સમયે જાલિમ સિદ્ધ ફેજવારના ૫૬પર નિયુક્ત થયા તે સમયે અખૈરામ દિવાનીવિભાગના મુખ્યમંત્રી હતા રાજનીતિમા નિપુણ એવા અખૈરામના મુદાસતથી કોટાની સત્તા, પ્રતાપ અને શાંતિ શાક્રાંત થયા હતા તથા તેને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત થઈ પરંતુ અત્યંત શોકની વાત છે કે અખૈરામદ્વારા કોટારાજ્ય ની ઉન્નતિ થઈ હતી તે છતાં પણ ગુમાનસિદ્ધનું મૃત્યુ થયા પછી થોડા દિવસમા તેઓ અન્યાયપૂર્વક માર્યા ગયા જાલિમસિદ્ધની ઉકેરેણીથી અખૈરામનું પૂત્ર થયું હતું કે નહિ તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતુ નથી અખૈરામનું મરણ થયા પછી જાલિમસિદ્ધ બ્યારે સૈનિક અને શાસનવિભાગના અધિકારી થવાને પ્રવૃત્ત થયા,હારે તેમના વિરોધીઓની સખ્યા ઘણી થોડી હતી,પરંતુ તે સમયે પણ જાલિમ સિદ્ધ મહા ભયકર વિપત્તિઓ દૂર કર્યા વિના પોતાની અભિલાષા પૂર્ણ કરી શક્યા નહિ

જાલિમસિદ્ધે ગુમાનસિદ્ધનું મરણ થયા પછી થોડા વખતમા પોતાને રાજરક્ષકતરિકે પ્રસિદ્ધ કર્યો અને તેઓ સૈનિક તથા શાસન એ ઉભય વિભાગોને પોતાના અધિકારમા લેવાને ઉદ્ધત થયા આ સમયે કેટલાક સામતોએ જણાવ્યું કે ગુમાનસિદ્ધે જાલિમસિદ્ધના હાથમા આટલો બધો અધિકાર સોંપ્યો નહોતો આવા વિરોધી સામતોમા મહારાજ સ્વરૂપસિદ્ધ અને બાકડોતસામત પણ હતા.

પાકિસ્તાન સમરણમાં હશે કે ઉક્ત બાકડોતસામંતને પદચ્યુત કરીને મહારાજ યમાનસિંહે જલિમસિંહને ફોજદારનું પદ આપ્યું હતું. તે સિવાય રાજ્ય ઉમેદસિંહનો ધાવલાઈ જરાકરણ પણ જલિમસિંહનો વિરોધી હતો. જરાકરણ ચતુર રાજનીતિજ્ઞ હતો. તે બાળક ઉમેદસિંહની પાસે રહેતો હતો અને તેની સલાહ લેવાને માટેજ નિયુક્ત થયો હતો. ધાવલાઈ જરાકરણના ઉત્તેજનથીજ કેટલાક સામંતો જલિમસિંહના વિરોધી બન્યા હતા. જલિમસિંહે રાજસ્થાનના રાજા સત્તાથી કામ ચલાવવા માંડ્યું ત્યારે સૌથી પહેલાં તેઓ ઉક્ત વિરોધીઓના પળમાં સપડ્યા. પરંતુ વિપક્ષીઓની પ્રપચ્છળણને ઝાંખે વિસ્તાર થાય તે પહેલાં તેમણે પોતાના ચાતુર્ય અને ફટારાજનીતિથી તેને ઊંચાંચાં કરી નાખી ધાવલાઈ જરાકરણના હાથથીજ મહારાજ સ્વરૂપસિંહ માર્યો ગયા અને બાકડોતસામંત પોતાના પ્રાણ લઈને નાસી ગયો. ઉક્ત ખૂન કરનારને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો. જલિમસિંહે આ કાર્ય એવી શી-શ્રતાથી કર્યું કે સર્વ મનુષ્યો તેમનાથી લયબીન બની ગયા. જલિમસિંહે આ રીતે કાટાઈના કાંટાને ઉખેડી નાખ્યો. મહારાજ સ્વરૂપસિંહ, ધાવલાઈ જરાકરણ અને બાકડોતસામંત આ ત્રણે પુરૂષો જલિમસિંહના પ્રધાન થતું હતા તેમણે પ્રથમ ધાવલાઈને પોતાના હાથમાં લઈ તેનાદારા સ્વરૂપસિંહનું કાસળ કઢાવી નાખ્યું અને પાછળથી તેને પણ દેશનિકાલ કર્યો જ્યારે ધાવલાઈ સ્વયં પણ દેશનિકાલ થયો ત્યારે સર્વના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. જલિમસિંહની અસીમ સાદ્ભિકતા અને ચતુરાઈ જોઈ અન્ય શત્રુઓ અત્યંત ભયભીત થયા અને તેમણે મહા અનિદ્રની મલાવનાથી શત્રુતાને તિલાંજલિ આપી.

મહારાજ સ્વરૂપસિંહની સાથે ધાવલાઈને કાંઈ એવો ગોઠો વિવાદ થયો નહોતો, કે જેથી તેને તેમના પ્રાણ લેવાનું કારણ મળે, પરંતુ જલિમસિંહની ફટનીતિના દરિયામરનારિકા તણે એક દિવસ ગ્રજવિવાસ નામના સગકારી ઉઘાનમાં મહારાજ સ્વરૂપસિંહ પર આક્રમણ કર્યું અને પોતાની તબવાર-વર્તી તેમનું મસ્તકે છેડી નાખ્યું જ્યારે આ ખૂનની વાત જલિમસિંહના કાન પર પહોંચી ત્યારે તેમણે અસત ક્રોધ પ્રકાશિત કર્યો અને ધાવલાઈને પ્રથમ કેદ કરીને પાછળથી તેને હાડોતીમાંથી દેશનિકાલ કર્યો. જલિમસિંહે આ સમયે શુકિતથી ઉક્ત ખૂનમાં પોતાનો હાથ હતો વા પોતાની સલાહ હતી, એમ પ્રકટ થવા દીધું નહિ, પરંતુ 'પાપકર્મ' કોષ્ઠપણ પ્રકારે યુગ્ત રહી શકે છે' એવા વખતમાં જલિમસિંહનું પાપ પ્રકાશિત થઈ ગયું ધાવલાઈ જ્યપુત્ત્ર દેશનિકાલ અને અપમાનિતની સ્થિતિમાં મરણ પામ્યો. એવે એવી વાત પ્રકટ થઈ કે જલિમસિંહે ધાવલાઈને જલ્લાયનું હતું કે મહારાજ સ્વરૂપસિંહ રાજ-સિંહાસન પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવા માગે છે અને તેથીજ તેઓ મારી વિરહમાં ઉતર્યા છે, તેમજ સગીર મહારાજ ઉમેદસિંહના પ્રાણ લેવાનો તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે ધાવલાઈએ આ બાબતની વિશેષ યોજા નહિ કરતા જલિમસિંહની વાત સત્ય માની શીધી અને મહારાજ સ્વરૂપસિંહને રાજ્યના અ-ભિલાષી ધારી તેમનો વધ કરી નાખ્યો. આ રીતે જલિમસિંહના મનનો દરેક પાપ પડ્યો. ઉક્ત ખૂન થયા પછી કોટાના જે સામંતો જલિમસિંહના વિરોધી હતા તે સર્વેએ વિરોધ છોડી દીધો અને તત્કાળ અનેક સામંતો તથા શ્રીમંતો પ્રાણલયથી પોતાની જન્મભૂમિ તથા જગીર છોડીને જન્ય રાજ્યોમાં ચાલ્યા ગયા જલિમસિંહે ઉક્ત મામલોને નાસતા જરાપણ અટકાવ્યા નહિ તેઓ નાસતી વખતે કહી ગયા કે અમે જલિમસિંહને આ કુલનો દેડ અવસ્ય આપીશું. નહિલા સામંતો જન્યપુર અને જોધપુરમાં જઈ લાંબી રાજ્યોમાં આશ્રય મેળવ કરવા લાગ્યા તેમણે રાજસ્થાનના અન્યાય રાજ્યોને મળી જલિમસિંહનો અન્યાય અને અત્યાચાર રોકવાને માટે તથા તેમની સત્તા અટકાવવાને માટે પુષ્કળ પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ આ સમયે મહારાષ્ટ્રીયવેદિકા રાજસ્થાનના સમસ્ત રાજ્યોમાં ઘુસી પુષ્કળ ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા હતા, તેથી કોષ્ઠપણ રાજ જલિમસિંહની સામે થવાને તૈયાર થયો નહિ આ તરફ ચતુર જલિમસિંહે સુરોગ સધિ પ્રાપ્ત થતા જન્યપુર, જોધપુર વગેરે દેશોના જે જે રાજ્યોએ કોટાના સામંતોને આશ્રય આપ્યો હતો, તેમને કહેવરાવી મોકલ્યું કે આ સામંતો કોટારાજ્યના શત્રુ છે અને એવા વિદોહીઓને આશ્રય આપના કોષ્ઠપણ પ્રકારે ઉચિત નથી રા-જ્યોની હિપર આવો સંદેશો જતા સર્વ નાહેલા સામંતો નિરાદ બની ગયા કેટલાક સામંતોએ વિરથમાં અસત કુચિન થઈ પ્રાણત્યાગ કર્યો અને કેટલાકેએ વિદેશી રાજ્યોમાં આશ્રયમાં રહી

તેમના અન્નથી જીવન ધારણ કરવા કરતા સ્વદેશમાં જવું વિશેષ ઉચિત ધાધુ તેમણે જાનિમ સિદ્ધને કહેવાની મોકલ્યું કે અમને જન્મભૂમિમાં આવવાની પગલાનગી આપો જલિમસિદ્ધે તેમની પ્રાર્થના પૂર્ણ કરતા સકાચ ડચો નહિ, પરંતુ તેઓ સ્વદેશમાં ગયા કે તત્કાલ તેમણે તેમને જન્મ-ભૂમિનો ત્યાગ કરવા માટે વિદોહી ગણ્યા અને તેમની છીનવી વીધેથી સમસ્ત જગીર પાછી આપી નહિ પરંતુ તેમને નિર્વીહને અર્થે માત્ર થોડી થોડી ભુમિ આપી આ પ્રકારે જાનિમસિદ્ધે કોટાના સર્વ સત્તાધારી શાસનકર્તાનું પદ પ્રાપ્ત કરી સૌથી પહેલા પોતાની અસીમ સાહમિકતા, કૃતનીતિ અને આતુર્યજળનો વિસ્તાર કરી શત્રુઓના પ્રપન્નો નાશ કર્યો તથા પોતાની પ્રજનતા વધારી દીધી, પરંતુ તેથી પણ કોટાના ઉદ્ધત મામતો નમ્ર બન્યા નહિ તેઓ જલિમસિદ્ધને મહા ઉપદ્રવી સમજ સદા શકિત લાવથી રહેવા લાગ્યા

જાનિમસિદ્ધની વિરદ બીજવાર જે પ્રપચજળનો વિસ્તાર થયો તે પ્રથમ કરતા વિશેષ પ્રબલ અને દુર્ભેદ હતી આયુનપ્રદેશનો સામત દેવસિદ્ધ આ પ્રપચજળનો નેતા હતો ઉક્ત મામત જ હજારની ઉપજવાળા પ્રદેશનો અધીશ્વર હતો તે જલિમસિદ્ધની સત્તા વૃદ્ધિગત થતી જોઈ તેમને શત્રુ થયો તેણે પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી પોતાનો કિલ્લો અત્યંત દૃઢ બનાવ્યો જે સામતો જલિમસિદ્ધથી અસત્વૃષ્ટ થયા હતા, તે મર્વ ત્રાસ દેવસિદ્ધને જઈ મળ્યા ચતુર જાનિમસિદ્ધે ઉક્ત સર્વ સામતોને એક સ્થળે એકત્રિત થયેલા જોઈ વિચાર કર્યો કે કેવળ શત્રુની સેનાથી તેમને પરાસ્ત કરવા એ કાંઈ સહજ કાર્ય નથી, માટે બીજા કાંઈ ઉપાયથી આ વિપત્તિ દૂર કરવી જોઈએ આ સમયે દિલીના પાદશાહનો પ્રભાવ હુમ થઈ જવાથી ચોતરફ અશાંતિ ફેલાઈ ગઈ હતી મરાઠાઓ અને પઠાણો કાંઈ વખતે રાજસ્થાનના રાજ્યોપર આક્રમણ કરી પ્રજાનું સર્વસ્વ લૂંટી લેતા અને કાંઈ વખતે એ ગજબોની વચ્ચે ઝગડો ચલાવે એકનો પક્ષ મદદ કરી પુષ્કળ દ્રવ્ય કઢાવતા જલિમસિદ્ધે આ પ્રસંગે મૌસેજ નામની એક શેણીના નેતાને પોતાના હાથમાં લઈ તેને આયુનના કિલાખર અધિકાર સ્થાપન કરવાને તથા વિદોહીસામતોનું દમન કરવાને મોકલ્યા મૌસેજે દ્રવ્યના લોભથી તીવ્ર આયુનનો કિલ્લો ઘેરી લીધો ત્યાંના સામતોએ કિલાખાથી બહાર નીકળી શત્રુઓપર આક્રમણ કર્યું, પરંતુ તેઓ વિજય પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહિ મૌસેજ પ્રબલ પરાક્રમસંવિત કેટલાક માસપર્યંત ઉક્ત કિલાને ઘેરી રહ્યો, તેથી કિલાખાના આઘપદાર્થો સમાપ્ત થઈ ગયા હવે મર્વ સામતો એકત્રિત થઈ શી રીતે પ્રાણ બચાવવા તેવો વિચાર કરવા લાગ્યા તેમણે શત્રુઓને પોતાને નિર્વિદને જવા દેવાને માટે પ્રાર્થના કરી મૌસેજે જલિમસિદ્ધની સમ્મતિથી તેમને કિલાખાથી નિર્વિદને બહાર નીકળી જવા દીધા સામતો હતાશ થઈ પોતાની મેનાસહિત કોટારાજ્યનો ત્યાગ કરી અન્ય રાજ્યમાં ગયા આ પ્રકારે જલિમસિદ્ધે આ બીજવારના પ્રપચને પણ જિત્તલિન કરી નાખ્યો કોટાના ઉક્ત સમસ્ત સામતો ચાલ્યા ગયા ત્યારપછી જલિમસિદ્ધે તેમના પ્રદેશો ખાવસા કરી નાખ્યા જાનિમસિદ્ધના વિરોધીઓનો પ્રધાનનેતા દેવસિદ્ધ વિદેશમાં જઈ દુષ્ટી દશમાં મરણ પામ્યો તેના પુત્રાએ કેટલાક વર્ષો પછી વિદેશમાંથી પાછા આવી પોતાને નિરપરાધી જણાવી જલિમસિદ્ધપ્રત્યે આશ્રયને માટે પ્રાર્થના કરી, ત્યારે જાનિમસિદ્ધે તેમનાપ્રત્યે દયા પ્રદર્શિત કરી તેમની સમસ્ત પૈતૃક જગીર તો આપી નહિ, પરંતુ વાર્ષિક પદર હજાર રૂપિયાની ઉપજવાળો નામોલિયા પ્રદેશ તેમને આપી દીધો મધ્યમ અને કનિઠક પકિતના જે સામતો વિદોહી ગયા હતા તેમનાપ્રત્યે જલિમસિદ્ધે ક્ષમા પ્રકાશિત કરી અને તેમને કોટારાજ્યમાં પુનઃ વસવાની પરવાનગી આપી, પરંતુ તેમની શકિત એટલી ન્યૂન કરી નાખી કે તેઓ કદિ પણ તેમનું કાંઈપણ અનિષ્ટ કરી શક્યા નહિ આ ઉભય ઘટનાઓપરથી જાનિમસિદ્ધે કેવા ચતુર રાજનીતિજ્ઞ હતા તથા તેમણે કેવી રીતે કોટારાજ્યમાં પોતાનો અખડ પ્રતાપ ફેલાવ્યો હતો તે પ્રતીત થાય છે

આ રીતે ઉપસ્થિત થયેલા શત્રુઓની સામે શુદ્ધ કરી, તેમની પ્રપચજળનો નાશ કરી પોતાની સત્તા પ્રસારવામાં જલિમસિદ્ધનો અધિક સમય ગયો જલિમસિદ્ધે મેવાડના રાજવંશની એક દૂરની શાખાની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો હતો આ કન્યાના મળથી જાનિમસિદ્ધને માધોસિદ્ધ નામના પુત્ર-

ની પ્રાપ્તિ થઇ જનિમસિંહ કોટાનું શાસન કરતા હતા અને ચોતરફની વિપત્તિઓથી ઘેરાયલા રહેતા હતા, તે છતાં પણ તેઓ મેવાડનું કલ્યાણ કરવા તરફ સદા દષ્ટિ રાખતા હતા સવત ૧૮૪૭ (ઇ. સ. ૧૭૯૧) માં તેમણે કોટા કરતાં પણ મેવાડના હિતપ્રત્યે વિશેષ લક્ષ્ય આપ્યું હતું એ વાત પાંદકો મેવાડના ઇતિહાસમા વાચી ચૂક્યા છે તેમણે કોટાના સામતો, સૈનિકો અને દ્રવ્ય મેવાડના હિતને માટે રોકી રાખ્યું હતું અને એ પ્રકારે કોટાનું અનિબટ કર્યું હતું એ વાત પાંદકો વાચી ચૂક્યા છે સવત ૧૮૪૭ થી ૧૮૫૬ પર્યંત જનિમસિંહે જે રાજકીયકાર્યો કર્યાં તેનું વર્ણન મેવાડના ઇતિહાસમા આવી ગયું છે, માટે અત્રે તેનો ઉલ્લેખ કરવો અમે ઉચિત માનતા નથી.

સવત ૧૮૫૬મા કોટાના સામતોએ જલિમસિંહનું શાસન અને સ્વેચ્છાચાર સહન નહિ થઇ શકવાથી તેમને મારી નાખવાને માટે યુગ્મ પ્રપચ રચ્યો. જલિમસિંહને જીવનરૂપી દીપક છુટાવી નાખવા માટે અનેકવાર યુગ્મ રીતે પ્રપચો રચાયા, પરંતુ તેઓ સદા સાવધ રહેતા હોવાથી કાર્પ પણ સમયે તેમના શત્રુઓની આશા ફળીભૂત થઇ નહિ સવત ૧૮૭૩મા આયૂનનો સામત જલિમસિંહ ની વિરુદ્ધ ખડો થયો અને અતે તેને દેશનિકાનની શિક્ષા થઇ, ત્યારપછી ૨૦ વર્ષપર્યંત કોઇએ પણ તેમને નાશ કરવાની ચેષ્ટા કરી નહિ, પરંતુ ત્યારપછી સવત ૧૮૫૬મા દરાહજરની ઉપજવાળા મોસેન પ્રદેશના સામત બદાદૂરસિંહે જલિમસિંહની વિરુદ્ધ પ્રપચ રચ્યો. જલિમસિંહે કોટાના જે જે સામતોની સપત્તિ છીનવી લીધી હતી, તે સર્વ સામતો આ સમયે ઉક્ત સામતની સાથે મળી ગયા તેમણે એની યુધ્ધરીતે પ્રપચ રચ્યો કે તેની કોઇને પણ ગ્રહ આવી નહિ માત્ર જે દિવસે તેમણે પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડવાનો ચક્રવ્યંજન કર્યો, તે દિવસે બયેરે જલિમસિંહને તેની ખબર થઇ પ્રપચજન રચનારાઓએ જે જે માણસોના ખૂન કરવાના હતા, તે તે માણસોના નામની સૂચી તૈયાર કરી હતી તેમા સપરિવાર જનિમસિંહને તથા તેમના મિત્ર અને ઉપદેશ પડિત લાનાજીના ખૂન કરવાનું લખ્યું હતું, તેમણે તેમને બરદરબારમા સર્વની સમક્ષ મારી નાખવાનો સક્રવ્ય કર્યો હતો, પરંતુ જલિમસિંહને તેમના યુધ્ધભેદની ખબર પડતા તેમણે કણ્ણમાત્રમા પોતાની રક્ષાને ઉપાય શોધી કાઢ્યો જે પહેરેદારો તેમના અગરક્ષકોતરિકે ઉભા હતા તે સર્વને તેમણે દૂર કર્યા અને પ્રખન પરાક્રમી અશ્વારોહીઓની સેનાને પોતાની અગરક્ષકોનાતરિકે નિયુક્ત કરી આથી જે સમયે પ્રપચીઓએ જનિમસિંહની ત્યાં કરવાની અભિલાષથી દરબારપર આક્રમણ કર્યું તે સમયે તેઓ પ્રચક અશ્વારોહીઓને હાથમા શસ્ત્ર લઇને આ ઉભેલા ભેદને હતાશ બની ગયા તત્કાળ અશ્વારોહીઓએ તેમનાપર આક્રમણ કર્યું તેઓ પનાયન કરવા લાગ્યા, પરંતુ અશ્વારોહીઓએ તેમની પૂઠ પકડી ધણુને ઝાલી લીધા અને કેટલાક નાસી ગયા પ્રપચીઓનો નેતા બદાદૂરસિંહ નાસી જઇ અબલનદીના તટપર પાટન નામના સ્થળપર આવેલા હાડાજળતિના કુન્દેવતા કેશવરાયના મંદિરમા બસ્યા તેણે ધાર્યું કે મે કેશવરાયના મંદિરમા આશ્રય લીધો છે તેથી જનિમસિંહ પ્રાચીન રીતિને માન આપી અહીં આ આવી અને કદિપણ પકડશે નહિ પરંતુ તેની આશા શીઘ્ર નષ્ટ થઇ ગઈ પ્રખનપ્રતાપી જનિમસિંહે ઉક્ત પ્રાચીન પ્રથાને તિનાજલિ આપી અને તે મંદિરમાથી બદાદૂરસિંહને બહાર ધસડી કાઢી મારી નખાવ્યો.

જનિમસિંહના પહાના માણસોના કચનપરથી પ્રતીત થાય છે કે તેમણે પોતાની રક્ષા વા સ્વ. ચર્ચે માટે બદાદૂરસિંહનો નાશ કર્યો નહોતો, પરંતુ તેમના હાથમા જે મોગી ભેખમદારી સોપાયેલી હતી તે ભેખમદારીનું પાલન કરવાને માટે તથા મહારાવ ઉમેદસિંહના હિત અને જીવનની રક્ષાને માટે તેમણે આ કચેર કાર્ય કર્યું હતું પ્રપચીઓનો ઉદ્દેશ એવો હતો કે જનિમસિંહનું કાસગ કાદી મહારાવ ઉમેદસિંહને પદબ્રજ કરવા અને તેમના કનિષ્ઠઆતાને મિહાસનપર અલિપિકા કરી દેવા, પરંતુ આ વાત કેટલે અંશે સત્ય છે તે જણવાને માટે કઈ વિશેષ પ્રમાણ પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ જલિમસિંહે સખ્ત હાથે શાસન ચલાવી સામતોના હૃદય ચૂર્ણ કરી નાખ્યા હતા તથા મહારાવ ઉમેદસિંહને પોતાના હાથમાના રમકડાસમાન બુનાવી ચૂક્યા હતા તે જોતા આ વાત સત્ય માની શકાયછે આ સમયે કોટાના રાજપરિવારમા મહારાવ ઉમેદસિંહના કાકા રાજસિંહ અને તેમના બે બ્રા-તાઓ ગોવર્દનસિંહ તથા ગોપાલસિંહ જીવત હતા આયૂનનો સામત જે સમયે વિસ્તૃત પ્રપચ-

જળ પ્રસારી જલિમસિંહની સામે ખડો થયો હતો, તે સમયે ગોવર્દનસિંહ અને ગોપાલસિંહ સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાની લાલસાથી ઉક્ત પ્રપચ્છાનમાં સામેળ થયા હતા, પરંતુ તે બેદ પ્રકાશિત થતાં તે જળનિમસિંહે ઉક્ત ઉલ્લખ જાતાંઓને કેદ કરી લીધા જ્યેષ્ઠકુમાર ગોવર્દનસિંહ દશ વર્ષપર્યંત કારાગૃહવાસ સેવી પરલોખમાં ગયો અને ગોપાળસિંહ પણ ઘણા વર્ષોસુધી કારાગૃહમાં રહી મરણ પામ્યો. મહારાવના કાકા રાજસિંહ દીર્ઘકાળપર્યંત જીવ્યા અને વૃદ્ધ થઈને મરણ પામ્યા, પરંતુ તેઓ પ્રાપ્ત રાજદારી ખટપટમાં કે પ્રપચ્છા સામેળ થતા નહોતા, તેથી જલિમસિંહ તેમનાપ્રત્યે આખ ઉઠાવીને પણ જોઈ શકતા નહોતા રાજસિંહ નગરની મધ્યે આવેલી દેવમંદિરની શ્રેણીથી આગળ કદિ પણ જતા નહોતા.

જલિમસિંહના વિરાધીઓએ તેમની સત્તા ન્યૂન કરવાને અને તેમનું જીવન નષ્ટ કરવાને અનેક ઉપાયો કર્યા એક દરે તેમનો નાશ કરવાને માટે અદારવાર પ્રયત્નો ગ્યાવવામાં આવ્યા, પરંતુ તેમણે પોતાના શુદ્ધિખળથી પ્રત્યેક પ્રસંગે પોતાના શત્રુઓને ઉદ્દેશ વ્યર્થ કરી નાખ્યો. મગદરીતે અને શુભરીતે, બાકુખળથી અને વિપત્તિ અઘ્નથી અને શસ્ત્રથી અનેકવાર તેમને મારી નાખવા માટે પ્રયત્નો રચાયા, પરંતુ રાજમહાલયમાંની રાજપૂતસ્ત્રીઓએ તેમનો વધ કરવા માટે જે પ્રપચ્છા રચી હતી તે સૌથી ભયાનક હતી આ પ્રસંગે જલિમસિંહના રૂપસૌદર્યથી મોહિત થયેલી એક રમણીએ જે તેમને ચાતુર્યથી સહાય ન કરી હોત તો તેઓ પોતાની રક્ષા કરી શકત નહિ એક સમયે કનિષ્ઠ રાજકુમારની માતાએ જલિમસિંહને રાજમહાલયમાં બોલાવ્યા જલિમસિંહ રાજમાતાના આમ ત્રણથી મહાનયની નિકળના ધરમાં ગયા આ સમયે અનેક રાજપૂતરમણીઓએ નમ્રતલવાર તથા નાનાવિધ અસ્ત્રશસ્ત્રો હાથમાં લઈ જલિમસિંહપર આક્રમણ કર્યું, અને તેમને તત્કાળ કેદ કરી લીધા રાજપૂતરમણીઓ કેની બહાદુર હોય છે, શસ્ત્રાસ્ત્ર ચલાવવામાં કેવી ચતુર હોય છે તથા કેવી સાહસિક અને બલશાયિની હોય છે, તે જલિમસિંહ સારી રીતે જાણતા હતા આ શસ્ત્રાસ્ત્રધારિણી મહાશક્તિઓના પળમાંથી શી રીતે મુક્ત થવું તે જલિમસિંહને કાષ્ઠ સૂઝતું નહોતું સૌભાગ્યવશાત ઉક્ત સ્ત્રીઓએ તેમને એકદમ મારી નાખ્યા નહિ, પરંતુ તેઓ તેમના મુખ્ય મુખ્ય કામો પૂછવા લાગી જલિમસિંહ ઉત્તર આપે તે સમયે તેમને અચાનક મારી નાખવાની તેમની ઇચ્છા હતી ઉક્ત વીરસ્ત્રીઓ એક પછી એક પ્રશ્ન જલિમસિંહને પૂછતી હતી તે સમયે મુખ્ય રાણીની અસત બલશાયિની મુખ્ય દાસી મહાભયંદર કાલકૌરવસમાન મૂર્તિ ધારણ કરીને ત્યાં આવી અને કટુવચનોથી જલિમસિંહનો તિરસ્કાર કરીને બલપૂર્વક તે સર્વ સ્ત્રીઓને કમશ ત્યાથી દૂર કરી પછી તેણે ઉક્ત મહા ભયંદર વિપત્તિમાંથી જલિમસિંહનો ઉદ્ધાર કર્યો જે એ પ્રધાનદાસી આ પ્રસંગે ચતુરાધથી જલિમસિંહને મુક્ત ન કરત તો અવશ્ય તેમના પ્રાણ જત.

જલિમસિંહના પ્રાણ લેવાને અનેકવાર પ્રયત્નો રચાયા હતા અને તે સવળાવાર તેમણે પોતાના શત્રુઓને વિફલમતેરથ કર્યા હતા, પરંતુ તેમણે પોતાના સર્વ શત્રુઓપર વૈર લીધું નહોતું જે તેમના સ્થાનપર કોઈ અન્ય માણસ હોત તો તે ઉન્નત થઈને અવશ્ય સકલ શત્રુઓને સખ શિક્ષા કરત જે કે તેઓ રાત્રીના સમયે પોતાની રક્ષાને માટે એક મજબૂત દિવાનખાનામાં શયન કરતા હતા, પરંતુ તેઓ કદિ પણ નિરર્થક લયને વશ થયા નહોતા તેમની તીક્ષ્ણદષ્ટિ તેમની સત્તાની સામે કોણ થાય એમ છે, તે તત્કાળ પારખી કહાડતી હતી અને તેઓ તેનાથી પ્રથમથીજ સાવચેત રહેતા હતા તેમનું પોલિસખાતું એવું કુશળ હતું કે અચંદ્રેગામાં તેમના જેવું પોલીસખાતું ભાવ્યેજ હશે તેઓ કર્મચારીઓને યોગ્ય પગાર આપતા હતા અને ઉત્તમ પ્રકારે કર્તવ્ય બજાવનારને સાડ પારિતોષિક પણ આપતા હતા તેઓ રાજ્યના ખાતાઓ ઉપર તીક્ષ્ણદષ્ટિ રાખતા હતા, પરંતુ તેઓ કોઈનો પણ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખતા નહોતા તેમના સમયમાં ચોતરફ અત્યાચાર, ઉપદ્રવ, રાજનૈતિકપ્રપચ્છા, મોટા મોટા સુદ્ધો વગેરે થતા હતા, તોપણ તેમણે પોતાની ચતુરાઈ, રાજનીતિજ્ઞતા અને રાજકૌશલથી અર્થશતાબ્દીપર્યંત પ્રબલ પ્રતાપસહિત રાજ્ય કર્યું હતું.

મે કોંગ્રાસના ને સમયના ઇતિહાસનું વર્ણન કરીએ છીએ, તે સમયે વાસ્તવમાં જાનિમસિદ્ધાંત કોટાના સ્વામી હતા અને મહારાજ ઉમેદસિંહ તો માત્ર તેમના હાથમાનું રમકકું હતા જાનિમસિદ્ધાંત રાજદારી કામેપિરે કેટલુંક વિવેચન અને આગળ કરી ગયા છીએ અને આ અધ્યાયમાં તે વિશે વિશેષ વિવેચન કરીએ છીએ જાનિમસિદ્ધાંત કોટાગાંધીમાં પોતાની પ્રબળ સત્તા પ્રસારવાની મહત્વાકાંક્ષા પૂર્ણ કરવાને માટે તે રાજ્યની સપ્તિ નહિ કરી નાખી અને મેનાને પણ અસ-તુષ્ટ બનાવી દીધા સવત ૧૮૨૧ માં ને સમયે મેનાડના મહારાજાની સાથે જાનિમસિદ્ધાંત વાતચીત થઈ તે સમયથી સવત ૧૮૫૬ સુધી જાનિમસિદ્ધાંત ને પ્રકારે કોટારાજ્યમાં પોતાનો પ્રબળ પ્રતાપ પ્રસાર્યો હતો, તે પ્રકારે મેવાડરાજ્યમાં પણ પોતાનો પ્રબળ પ્રતાપ અને અધિકાર પ્રસારનાને માટે તેઓ મહાન પ્રયાસ કરતા હતા તેમણે પોતાની ઉક્ત મહત્વાકાંક્ષા પરિતૃપ્ત કરવાને માટે કોટારાજ્યનો સર્વધા નાશ કરી નાખ્યો અને કૃષિકારોને શુભામવત્ બનાવી દીધા સવત ૧૮૪૦ માં તેમના અત્યાચાર અને ઉપીડને હમ કર રવરૂપ ધારણ કર્યું જાનિમસિદ્ધાંતે ખેડૂતોપર આચપનવેશે નાખ્યો હતો તે આપવાને કૃષિકારો સર્વધા અશક્ત હતા જાનિમ-સિદ્ધાંત સેવકો જ્યારે કૃષિકારોની પાસે કર વસુન કરવાને જતા ત્યારે જો તેઓ તેમને કર આપતા નહિ તો તેમના હળ,ગાય,બળદ વગેરે લઈ જતા હતા આથી કૃષિકારો હતાશ બની ગયા હતા પોતાનો નિર્વાહ કેમ ચલાવવો તેની તેમને ભારે ચિંતા હતી મુબ્બળ કૃષિકારો ભૂખે મરવા લાગ્યા, કેટલાક નાસી જવા લાગ્યા, ધરતુ આ સમયે રાજસ્થાનમાં સર્વત્ર વિપત્તિઓનો વરસાદ વરસી રહ્યો હતો, તેથી તેઓ આશ્રય પણ કેનો અહલ્યુ કરે જાનિમસિદ્ધાંતે ખેડૂતોની પાસેથી હળ, બળદ આદિ ખેતી કરવાની સામગ્રી ખુચવી લીધી હતી, તેથી ધણી ખેડૂતો પોતાના નિર્વાહનો અન્ય ઉપાય નહિ જોઈ તેમની પામે પગારદાર નોકરતરિકે રહી ખેતી કરવા લાગ્યા કોટાના પ્રાપ્ત સમસ્ત કૃષિકારોના લાગ્યમાં આશુ કુળ લખેલું હતું આ રીતે જાનિમસિદ્ધાંત મહારાજ ઉમેદસિદ્ધાંતની તરફથી કોટારાજ્યના સમસ્ત ક્ષેત્રોના અધીશ્વર બની ખેતી કરવા લાગ્યા અત્યારસુધી ને જમીન ખડતર હતી, તેમાં પણ તેમણે કૃષિકાર્ય કરવાનો પ્રારંભ કરી દીધો.

ને કે જલિમસિદ મેવાડરાજ્યપર પોતાના આધિપત્યનો વિસ્તાર કરવાને માટે કેટલાક વર્ષોથી સતત પ્રયાસ કરતા હતા અને તે ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ કરવાને માટે તેમણે કોટાના સર્વસ્વનો નાશ કર્યો હતો, પરંતુ અદ્યપિ તેમની આશા ફળીભૂત થઈ નહોતી અને તે એક લય કર ઘટના બનવાથી તેમની ઉક્ત મહારાજાકોટાના મૂળમાં લય કર આઘાત લાગ્યો. મહારાષ્ટ્રીયનેતા ધર્મગિરિયાની સાથે જલિમસિદને ધારી મિત્રતા હતી હવે એમ બન્યું કે ઉક્ત ધર્મગિરિયાના પશજ બાનારાવને મેવાડના મહારાણ્યએ બદીવાન કરીને કારાગૃહમાં નાખી દીધા. જલિમસિદ તેને મુક્ત કરવાને માટે મહારાણ્યને કહેવા લાગ્યા તેથી મહારાણ્યે તેમના પર અત્યંત ક્રોધ છૂટ્યો આથી તેમણે મહારાણ્યને હસ્તગત કરી મેવાડમાં પોતાની પ્રજાલતાનો વિસ્તાર કરવાની જે આશા પોતાના હૃદયમાં સલાખપૂર્વક પોષી હતી, તે સર્વશ નાશ પામી હવે જલિમસિદ સાવધાન થયા અને તેઓ સારી રીતે સમજ ગયા કે જે કાલ્પનિક અને ભ્રમમૂલક આશા પૂર્ણ કરવાને માટે નિષ્પ્રયોજન અન્યાયપૂર્વક કોટાની પ્રજા પર અત્યાચાર કરી તેના સર્વસ્વનો નાશ કર્યો છે અને હવે તે ચતુર રાજનીતિજ્ઞ પૂર્વોક્ત હાનિ પૂર્ણ કરવાને માટે અત્યંતપૂર્વક પ્રયાસ કરવા નાખ્યા.

સવત ૧૮૫૬ માં મોસેનના સામતે પ્રપચ્છળનો વિસ્તાર કર્યો લાસુધી જનિમસિદ કિના ના મહાલયમાં નિવાસ કરતા હતા ત્યારપછી પણ ચાર વર્ષપર્યંત તેઓ તેજ મહાલયમાં રહ્યા, પરંતુ સવત ૧૮૬૦ (૪૦ સં ૧૮૦૩-૪) માં બાપારાવને મુક્ત કરાવી મેવાડમાંથી પાછા ફર્યા પછી તેમને તે મહાલય છોડી અન્ય નિવાસ કરવાની ઇચ્છા થઈ આ સમયે બ્રિટિશસેનાએ એકત્રિત મહારાષ્ટ્રીય દલના વિક્રમ અને પ્રતાપના મૂળમાં લય કર આઘાત કર્યો અને તેના હાથમાંથી ઘણા પ્રદેશો છીનવી લીધા ત્યારે મહારાષ્ટ્રીઓ દલ વિખેરી નાખી ભારતવર્ષના અનેક પ્રાંતોમાં જઈ લૂટફાટ તથા અનેક પ્રકારના અત્યાચાર કરવા લાગ્યા જનિમસિદ પોતાની તીવ્ર શુદ્ધતા પ્રભાવથી ચેતી ગયા કે મહારાષ્ટ્રીય લોકોના આ પ્રકારના અત્યાચારના સમયમાં રાજધાનીના મહાલયમાં ભરાઈ નહિ રહેતા જે સ્થાનપરને લોકો દ્વારા આક્રમણ થવાની સલાવના હોય તે સ્થાનની નિકટ રહેવું ઉચિત છે રાજધાની છોડવામાં તેમના જે પ્રધાન ઉદ્દેશ હતા પ્રથમ ઉદ્દેશ કોટાનું મહેસુલીખાતામાં મુદારો કરવાનો હતો અને બીજો ઉદ્દેશ મહારાષ્ટ્રીઓના આક્રમણનો પ્રતીકાર કરવાનો હતો વળી રાજધાની છોડવાનું બીજું પણ એક કારણ બતાવવામાં આવે છે એમ કહેવાય છે કે એકવાર રાત્રિના સમયે જલિમસિદના મહાનયની ઉપર એક ધુવડે પિકટ શબ્દથી પોકાર કર્યો આથી તેમણે રાજધાનીના સમસ્ત જ્યોતિષીઓને બોલાવીને તેમને ઉક્ત પક્ષીના લય કર શબ્દનો શુ અર્થ થાય છે, એવો પ્રશ્ન કર્યો જ્યોતિષીઓએ ગણના કરીને જણાવ્યું કે “હવે આ મહાલયમાં નિવાસ કરવો કાષ્ટ પણ પ્રકાર ઉચિત નથી એમાં નિવાસ કરવાથી જલિમસિદ અમગન અને અનિષ્ટ થવાની પૂર્ણ સલાવના છે” જલિમસિદે જ્યોતિષીઓના આ કથનથી ઉક્ત મહાલયનો ત્યાગ કર્યો હાડાગતિના ઇતિહાસના લેખકે આ વાત જણાવી છે, પરંતુ જલિમસિદે ધુવડાના પિકટ શબ્દથી મહાનય છોડી દીધો હતો, એ વાત અમે માની શકતા નથી.

ગમે તેમ હો, પરંતુ જલિમસિદ શીઘ્ર મહાલયનો ત્યાગ કરી પોતાના અનુચરોને લઈ કોટા રાજ્યમાં ભ્રમણ કરવાને નીકળ્યા ભ્રમણ કરવાથી જલિમસિદને કોટારાજ્યની વસ્તુસ્થિતિ સારી રીતે સમજાઈ અને તેમની ખાત્રી થઈ કે મેવાડમાં મારી પ્રમુતાનો વિસ્તાર કરવાને માટે જે કોટાગજ્યનું મહા અનિષ્ટ કર્યું છે અને પ્રજા અત્યંત શોચનીય દુર્દશામાં આવી પડી છે વળી તેઓ એમ પણ જાણી ગયા કે મારી કઠોર રાજનીતિને લીધે કોટારાજ્યના કૃષિકરોના એક તૃતીયાંશ ભાગના સર્વસ્વનો નાશ થયો છે અને શેષ બે તૃતીયાંશ ભાગ સર્વશા શ્રદ્ધાહીન અને અત્યંત અસપુષ્ટ થઈ ગયો છે વળી કોટારાજ્યની મહેસુલમાં જે મોટા ખાડા પડ્યા છે, તે પણ મારી ખરાબ રાજ્યનીતિનું કુદ્દેશ છે એમ તેમને લાગ્યું આ સમયે વૈશ્ય અને વ્યાપારીસમાજમાં તેમની કિચિત્ પણ આખર નહોતી કાષ્ટપણ વૈશ્ય વા કાષ્ટપણ સાહુકાર તેમની વાતપર કિવા તેમની હુડીપર વિશ્વાસ રાખતો નહોતો કોટાની પ્રજા કાષ્ટપણ બાજતની ફરિયાદ લાતલી નહોતી, કારણ કે જલિમસિદ તેની ફરિયાદપર કિચિત્ પણ લક્ષ્ય આપતા નહોતા ગમે તે પ્રકારે દ્રવ્યસચય કરવો એજ તેમનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો તે સિવાય કાષ્ટપણ વિષયપર તેઓ લક્ષ્ય આપતા નહોતા પ્રજા વધારાનો કર આપવાને અસમર્થ થતી

ત્યારે તેઓ તેનું સર્વસ્વ છીનવી લેતા, પરંતુ હવે તેમને સમજાયું કે કચેર અને અન્યાયયુક્ત રાજનીતિના પ્રત્યેક વેગને જો હવે પ્રતીકાર નહિ કરીશું તો રાજ્યપર વિપત્તિ આવી પડતા પ્રમતી સદાય પ્રાપ્ત કરવી અત્યંત કઠિન થઇ પડશે આથી ઉચ્ચ પ્રતિભાવાળી જનિમસિંહ શીઘ્ર ઉક્ત પ્રત્યેક રાજ કીચેરોગને પ્રતીકાર કરવાને માટે અનેક ઉપાયો શોધી કાઢવાને પ્રવૃત્ત થયા તેમણે સૌથી પ્રથમ ગાગરોનના અલેષ કિલ્લાની નિકટ એક સ્થાવી ઊવણી નાખી. તેઓ કોઇપણ મહાનયમા નહિ રહેતા કેવળ તે ઊવણીમાં અનાવેના એક શામિયાનામાં રહેવા લાગ્યા તેમને આવી સાદી રીતે રહેના જોઇ અન્યાય સામંતો અને રાજપુત્રો પણ તેજ રીતે રહેવા લાગ્યા સાદા તંત્રીઓમાંજ સર્વ પ્રકારના રાજકાર્યો થવા લાગ્યા.

અત્યાર જનિમસિંહે જે સ્થાને પોતાની ઊવણી નાખી હતી તે સ્થાન તેમના રાજનૈતિક ઉદ્દેશો પાર પાડવાને માટે સંપૂર્ણ રીતે ઉપયુક્ત હતું દક્ષિણતરફથી કોટારાજ્યમાં પ્રવેશ કરવાને માટે જે બે પ્રધાન માર્ગો છે, તેની બરાબર વચ્ચેજ ઉક્ત સ્થાન હતું અને ત્યાંથી જીપોને પ્રદેસ પણ નિમ્નજન દત્તા શેરગઢ અને ગાગરોન નામના બે દંડ કિલ્લાઓ સમીપજ હોવાથી તેમને પોતાની રક્ષા કરવાની વિશેષ અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઇ હતી જનિમસિંહે પોતાની સમસ્ત ધનસંપત્તિ તથા મુદ્દોપયોગી વસ્તુઓ ઉપરોક્ત કિલ્લામાં નાખી અને તેમણે પોતાની અગ્નિનુસાર તે મિથાને દંડ કરવામાં કિચિત્ પણ તુટિ કરી નહિ તેમણે શીઘ્ર એક નવીન મેના તૈયાર કરી અને તેને અંગ્રેજ રજૂનીતિનું જ્ઞાન આપી અંગ્રેજ અચ્છલો આપ્યા, સૈનિકોને કંપનની ઉપાધિવાળા સેનાપતિઓની સત્તાનીચે મૂક્યા 'રાજપુતન' નામની તેમની સેના અતિ ઉત્તમ શિક્ષા પામી હતી અને તેણે અનેક યુદ્ધોમાં પરમ વીરતા તથા અસીમ માહસિકતા પ્રદર્શિત કરી હતી તેમની સેના હમેશા સુસજ્જ રહેતી હતી અને આરા મળતા એક મુહૂર્તમાં ચતુર્યોની સામે યદ્ય શક્યતી હતી રાજધાનીના રાજમહાનયમાં રહેવા થી મેનાને સંજ્ઞ થતા વિનય થવાની સંભાવના હતી, પરંતુ ઉન્નત પ્રકારે ઊવણીમાં ગહેવાથી તે પ્રતિકૂળતા નિવૃત્ત થઇ ગઇ.

જનિમસિંહનું અત્યારસુધીનું જીવન રાજનૈતિકપ્રપચરણી સમુદ્ધના પ્રબળ તરજોમાં વ્યતીત થયેલું હોવાથી તેમને જુમિની અવસ્થા કિંવા મહેસુના સંબંધમાં વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અવસર મળ્યો નહોતો તેઓ અત્યારસુધી કૃષિકારોની પાસેથી ચિરપ્રચલિત રીતિઅનુસાર રોકડા રૂપિયાને બદલે નિર્ધારિત પ્રમાણમાં અનાજ લેતા હતા પરંતુ હવે તેમને સારી રીતે સમજાયું કે આ રીતિ સર્વ પ્રકારે અગવડકારક છે એક તરફ કરસમ્પાદકો પ્રજા ઉપર અત્યાચાર કરીને તેની પાસેથી અધિક અનાજ ગ્રહણ કરતા હતા, ત્યારે બીજી તરફથી કોઇ કોઇ પ્રજાજનો રાજકર આપતા નહોતા આ રીતિ રાજને માટે સર્વથા અહિતકારી અને કેવળ કરસમ્પાદકો અર્થાત્ પટેયોને માટે ઉદ્દરનિર્વાહના સાધનરૂપ બનણી જનિમસિંહ શીઘ્ર ઉક્ત પ્રજાને માટે અનિષ્ટકારક અને રાજને માટે ક્ષતિકારક રીતિ નો સર્વથા લોપ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા.

રાજમંત્રી જનિમસિંહે સૌથી પ્રથમ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેના અનાજ લેવાની રીતિના સંબંધમાં માહિતી એકત્રિત કરી અને પટેયો પ્રજા ઉપર કેવા કેવા અસાચાર કરીને પોતાનું ઉદર ભરતા હતા, તે અત્યંત યુક્તરીતે જાણી લીધું પછી તેમણે કોટારાજ્યના સમસ્ત લાગોના પટેયોને મોટાથી મ માળ્યા પટેયો આળ્યા કે તરતજ તેમણે તેમને નિમ્નલિખિત પ્રત્નો પૂછી ઉપયુક્ત માહિતી મેળવી લીધી 'તમારા તાબામાં કેટલી જમીન છે ? તમે કેટલા કૃષિકારોની પાસેથી કર વસૂલ કરો છો ? કેવા ઉપાયથી તમે કર વસૂલ કરો છો ? તમારી પોતાની રિયતિ કેવી છે ? તમારી આમદાની કેટલી છે ?'

આથી સમસ્તરાજ્યમાં કેટલા કૃષિકારો અને કેટલા કૃષિદેવો છે તથા કેટલું મહેસુલ ઉપજે છે તેની સર્વ માહિતી તેમને મળી ગઇ આ સર્વ હકીકત પ્રાપ્ત કરી જનિમસિંહ દેશમાં જમણું કરવાને નીકળ્યા જમણું કરતા કરતા તેમણે પ્રત્યેક ગામની જમીનની માપણી કરી અને કયો જમિમાં કયો નદી વહે છે, કયો જમિની ખેતીના આધાર વરસાદ ઉપર છે કયો જમિમાં ખેતી સરનાથી થઇ શકે છે, કયો જમિમાં કઠિનતાથી ખેતી થાય છે,

કયો ભૂમિ પહાડી છે અને કયો ભૂમિમાં પશુઓને ચરાવવામાં આવે છે, તેનો નિશ્ચય કર્યો તેમણે પાછળના કેટલાક વર્ષોનો હિસાબ બેઠે ભૂમિની દર વર્ષની એકદર આમદાની તારની કાઢી અને પછી તેમણે પૂર્વપ્રચલિત રીતિઓનાં કૃષિકારોની પાસેથી ધાન્ય લેવામાં આવશે નહિ, પરંતુ નગદ રૂપિયા લેવામાં આવશે એવો ફરાવ બહાર પાડ્યો.

રાજનીતિવિશારદ જાલિમસિંહે મહેસુલના સળખમાં નીચે પ્રમાણે બ્યવસ્થા કરી - " પ્રત્યેક પટેલે પ્રતિવિધે દોઢ આનાનો કર કૃષિકારોની પાસેથી લેવો. જે કોષ પટેલ આ નિર્ધારિત કરથી અધિક કાષ લેશે તેની ભૂમિ ખાનસા કરવામાં આવશે " આ પ્રકારે પ્રત્યેક પટેલને બાર માસે પાંચથી પંદરહજાર રૂપિયા સુધીની ઉપજ થવા લાગી પટેલોએ પુનઃ પોતાની પૂર્વસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે દશ, વીસ અને પચાસ હજાર રૂપિયા સુધી જાલિમસિંહને નજર કર્યા આ પ્રકારે નજરાણાતરિકે જાલિમસિંહે દશ લાખ રૂપિયા પ્રાપ્ત કર્યા અને તે પોતાની ખાલી જિંદગીમાં ભરી દીધા.

આ નવીન બ્યવસ્થા થયેથી બેઠે કૃષિકારોને સુખ મળવાની આશા ઉપજ થઈ તેમને લાગુ કે હવે અમારા સુખનો સૂર્ય હિંદિત થશે છે અને હવે પટેલોના અત્યાચાર, ઉત્પીડન અને અન્યાયમાંથી અમે સર્વાં મુક્ત થયા છીએ, પરંતુ બીજી એક આપત્તિ તેમનાંપર આવી પડી જાલિમસિંહે એવી આદાનો પ્રચાર કર્યો કે - " પૂર્વે જેમ કોષ કોષ જમીનમાં વર્ષો નહિ ચમાયી વા કોષ નેસર્ગિક કારણથી ધાન્ય નહિ પાકવાથી કર ધટાડવામાં આવતો હતો, તેમ હવે યશો નહિ, અને જે જમીનને કૃષિકારો અત્યાદ કરશે નહિ તેને પટેલ નવીન બ્યવસ્થાનુસાર બીજાને ખેતી કરવાને માટે આપી દેશે જો આ જમીન કોષ નહિ રાખે તો તે મારી ખાલસાબૂમિતરિકે ગણાશે " જાલિમસિંહે મહેસુલ વસુલ કરવાનો સમસ્ત ભાર પટેલોને અર્પણ કર્યો.

અત્યારસુધી પટેલો કૃષિકારોપર સ્વેચ્છાચારી વર્તન રાખતા હતા અને વાર્ષિક વા ત્રિવાર્ષિક પટેલવેરા નામનો કર આપતા હતા, પરંતુ જાલિમસિંહે આ સમયે તે કર રદ કર્યો વળી તેમણે એવી આદાનો પ્રચાર કર્યો કે જે પટેલો પ્રજાઉપર કોષપણ્ય પ્રકારનો અત્યાચાર કર્યો વિના મહેસુલ વસુલ કરશે તો રાજદરબાર તરફથી તેમને આશ્રય અને સન્માન મળશે પટેલો ને ગામરક્ષણતુ કામ પણ સોંપવામાં આવ્યું પટેલોને સંતુષ્ટ કરી રાજ્યનો ઉત્કર્ષ કરવાનો જાલિમસિંહના મનમાં ઉદ્દેશ હતો, તેથી તેમણે પટેલોને સેનાના કડા અને પાનડી ધનામતરિકે આપી.

જાલિમસિંહે સમસ્ત પટેલોમાંથી ચાર હુદ્દિમાન અને ચતુર પટેલોની એક સમિતિ નીમી અને તેઓને તે સમિતિના સભ્યતરિકે નિયુક્ત કરી પોતાની પાસે ગળ્યા સૌથી પહેલા તે ચારે પટેલો માત્ર દિવાનીવિભાગનુ જ કાર્ય કરતા હતા, પરંતુ થોડા વખતમાં તેમને ફોજદારીવિભાગનુ કાર્યપણ સોંપવામાં આવ્યું પાછળથી જાલિમસિંહ સમસ્ત રાજ્યબ્યવસ્થામાં તેમની સલાહ લઈને કામ કરતા હતા.

આ પ્રકારે અધ્ય સમયમાં ઉક્ત સમિતિનો અધિકાર મહેસુલ, ન્યાય અને ચોરીસ એ ત્રણે ખાતાઓપર થઈ ગયો સમસ્ત જગતમાં જાલિમસિંહના ચોંધીસખાતા જેવું ચોંધીસખાતુ ધરાવે કોઈ પણ રાજ્યમાં કોઈપણ સમયે નહોતું ટાટારાજ્યમાં સર્વજ્ઞ ગુપ્તચરો નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા અને તેમના પંજમાંથી કોઈપણ માણસ મુક્ત નહોતો.

હવે પટેલો સારીરીતે જાણી ગયા કે જે આપણે પ્રબળને કોઈ પણ પ્રકારનો દડ કરીશું વા તેના ઉપર કોષ અત્યાચાર કરીશું તો તે શીઘ્ર પ્રકાશિત થઈ જશે, આવી રીતે રાજન નહિ કરતા અન્ય ઉપાયથી ઉદ્ધરનિર્વાહ કરવાને ઉક્ત યથા રાજસ્થાનમાં વોહરા (વોહરા) નામની એક શ્રેણીના મણિકા છે. તેઓ કોઈ કોઈવાર દીનદુષ્ટી કૃષિકારો અને પ્રજાજનોને રૂપિયા ધીરોને તેમને સદાય કરે છે. આ વોહરાલોકોનો ધધા ખુચવી લેવાનો પટેલોએ નિશ્ચય કર્યો વોહરાલોકો કૃષિકારોને કૃતિકર્ષ કરવાને માટે પ્રયોજનીય દ્રવ્ય તથા જોબરો અને બીજા આદિ આપતા હતા. જ્યાંસુધી ધાન્ય પાકીને ખેર આવે ત્યાંસુધી તેઓ કૃષિકારોને સહાયતા આપતા રહેતા હતા, પરંતુ તેઓ તેમને જે રૂપિયા આપતા હતા તે ધાન્ય ઉત્પન્ન થતાજ બ્યાબસહિત પાછા લેતા હતા આ વોહરા લોકો તરફથીજ કૃષિકારોને વિશેષ સહાય મળતી હતી વોહરાલોકો પોતાના જેટલા રૂપિયા લેણા નીકળે તે કરતા એક પાંચપણ વધુ લેતા નહોતા, તેમજ તેઓ કૃષિકારોપર કોષપણ્ય પ્રકારનો અત્યાચાર કરતા નહોતા, દિવા તેમને અપ્તપુષ્ટ કરતા નહોતા, કાસણ કે તેઓ સારીરિકે જાણતા હતા કે જે આ

પણે કૃષિકારોપર અત્યાચાર કરીશું તો તેઓ આપણી પાસેથી બચાવે રૂપિયા લેશે નહિ તેજ પ્રકારે કૃષિકારો પણ વોહરાલોકોને કોઇપણ પ્રકારે અપસન્ન થવાનું કારણ આપતા નહોતા, કારણ કે તેમ ક-રવાથી તેમની તરફથી કોઇપણ સહાય મળી શકશે નહિ એવા તેમને લાગે હતા. આથી ઉભયપક્ષ સા વધાનીથી કામ કરતા હતા એક ગામના વોહરા તેજ ગામના કૃષિકારોને સહાય કરતા હતા અને કૃષિકારો પણ પોતાના ગામના વોહરાઓને છોડીને અન્ય ગામના વોહરાઓ પાસેથી દ્રવ્ય લેતા નહોતા.

રાજરાણા જનિમસિંહે કૃષિકારોની પાસેથી ધાન્ય મૂલ્ય કમ કરવાની રીતિ રદ કરી તેને બદલે નગદ રૂપિયા મૂલ્ય કરવાની રીતિ પ્રચલિત કરી ત્યાંસુધી કૃષિકારો વોહરાલોકોની સહાયથીજ ખેતી કરતા હતા, પરંતુ હવે જનિમસિંહે ઉક્ત નવીન રીતિ પ્રચલિત કરી તેથી પટેલોને હાનિ થઇ તેઓ સારીપેટે જાણતા હતા કે જો આપણે માત્ર નિયમ કરતા વિશેષ લઇશું તો જનિમસિંહ આ પણા સર્વસ્વનો નાશ કરશે આથી તેઓ પ્રપચ્છળળનો વિસ્તાર કરી વોહરાલોકોના ધધાનો નાશ કરી સ્વયં શાહુકારનું કાર્ય કરવા લાગ્યા જો આપણે પ્રકટરીતે વોહરાલોકોના ધધાના-આધા કરીશું તો રાજરાણા જનિમસિંહ મહાક્રોધિત થશે, એમ ધારી તેમણે એક મધ્યમાર્ગ શોધી કાઢ્યો નવીન રીતિ પ્રચલિત થયા પછી હેનમાં ધાન્ય પાકતા જે સમયે કૃષિકારોએ પટેલોને ધાન્ય કાપવાની રજા આપવાને અરજ કરી તે સમયે પટેલોએ તેમને જણાવ્યું કે -“ તમે પહેલા રાજાને કહ આપો અને ત્યારપછી ધાન્ય કાપો ” દીન કૃષિકારો ધાન્ય કાપી નાખી તેને વેચ્યા વિના રાજાને મહેસુલ કયાથી આપે ? આવી મહાવિપત્તિમા આવી પડવાથી કૃષિકારો વોહરાલોકોના આશ્રય મૂલ્ય કરવાને પ્રયાસ કરવા લાગ્યા, પરંતુ પટેલોએ વોહરાઓને જણાવી દીધું કે -“ જ્યાંસુધી કૃષિકારોની પાસે રાજાનું વહેણ છે, ત્યાંસુધી તમે કોઇપણ પ્રકારે તેમને બચાવે પૈસા આપી શકશો નહિ ” વોહરાઓએ પટેલોના આ શબ્દોથી ભયભીત થઇ કૃષિકારોને પૈસા આપ્યા નહિ અતે બીજો કોઇપણ ઉપાય નહિ જોઇ તેઓ પટેલોને શરણે ગયા તેમણે પોતાના ધાન્યનો કેટલોક ભાગ પટેલોને ત્યાં રાખ્યો પટેલોને પણ આજ નોંધવું હતું તેમણે પોતાની ઇચ્છાનુસાર ધાન્યનું મૂલ્ય નિશ્ચિત કરી મહેસુલના પહેલાં આપવા માઠી વળી કૃષિકારોએ પટેલોના પ્રસ્તાવથી નિમ્નલિખિત આશયના એક પત્રપર હસ્તાક્ષર કરી આપ્યા -“રાજ્યકર આપવાને માટે અમારી પાસે પૂરતું દ્રવ્ય નહિ હોવાથી તથા તે બીજા જગ્યાઓથી પ્રાપ્ત કરવાની અનુકૂળતા નહિ હોવાથી હું સ્વયં ધાન્યનું મધ્યમ મૂલ્ય નિશ્ચિત કરી અમારા ધાન્યનો કેટલોક ભાગ પટેલોને ત્યાં અવેજમા મૂકી રૂપિયા લઉં છું ”

કૃષિકારોની પાસેથી આ પ્રમાણે લખાવી લેવાનું કારણ એ હતું કે જનિમસિંહ ઉક્ત પત્રને જોઇ એમ માની લે કે કૃષિકારોએ પોતાની ઇચ્છાથી પટેલોની પાસેથી રૂપિયા લીધા છે અને પટેલો એ તેમના ઉપર કોઇપણ પ્રકારનો અત્યાચાર વા બલપ્રયોગ કર્યો નથી પટેલો આ પ્રકારે વોહરા લોકોના ધધાનો નાશ કરી પ્રતિવર્ષ પુરૂષ ધાન્ય સમિત કરવા લાગ્યા રાજસ્થાનમા કોટા રાજ્ય જ ધાન્યનું પ્રધાનસ્થાન ગણાય છે પટેલો સમસ્ત ધાન્ય વેચી પુરૂષનું દ્રવ્ય સમય કરવા લાગ્યા આ તરફ કૃષિકારોની અવસ્થા દિવસાનુદિવસ અધિકાધિક સૌચનીય થવા લાગી અદ્ય સમયમા પટેલોના અત્યાચારના સત્યાચાર રાજરાણા જનિમસિંહના કાનસુધી પહોંચી ગયા, પરંતુ પટેલો વખતસર કરસમ કરી રાજભણરમા મોકલી આપતા હતા તેથી જનિમસિંહે પહેલાં તો આ અત્યાચાર અને ઉપદ્રવોગ જાણ્યા નહિ સવત ૧૮૬૭ (૧૭૦ સં ૧૮૧૧) પર્વત આ પ્રકારે કામ ચાલ્યું ત્યારપછી જનિમસિંહે મેષવિનાના વિદ્યુતપાતની ખેડે કોટારાજ્યના પ્રત્યેક પટેલને બદીવાન કરવાની આજ્ઞા ફરમાની શીઘ્ર સર્વ પટેલોને બદીવાન કરીને તેમની સમીપ આજીવામા આપ્યા પટેલોએ આટલા વખતસુધી અવપૂર્વક પ્રજાના સર્વસ્વનો નાશ કરીને પુરૂષનું ધન ઉપાર્જન કર્યું હતું, તે સર્વ જનિમસિંહે રાજ્યભણરમા ઉમેરી દીધું તપાસ ચલાવી તેમની પાસેથી પુરૂષનું રૂપિયા દડતરિકે લેવામા આપ્યા માત્ર એકજ પટેલે પોતાના ઉપાર્જન કરેલા દશ લાખ રૂપિયા અન્ય રાજ્યમા મોકલી આપ્યા માત્ર આ એકજ દષ્ટાતપરથી પટેલોએ આ સમયમા કેવી રીતે કૃષિકારોના સર્વસ્વનો નાશ કર્યો હતા, તેનું સારીરીતે અનુમાન કરી શકાશે

જનિમસિંહે નવીન રીતિથી અનિષ્ટકારક ફરમાની ઉત્પત્તિ થયેલી જોઇ કોટારાજ્યમા પુન પ્રવૃત્તિનો પ્રચાર કર્યો જનિમસિંહ સ્વયં વિશાળ પાયાપર રૂપિ કરતા હતા તેમને પોતાની કૃષિ માંથી જે પુરૂષનું આમદાની ચતી હતી, તેનું વર્જન આગામી અધ્યાયમા આપવામા આવે છે.

અધ્યાય ૪ થો

જાલિમસિંહની કૃષિ પ્રણાલી-કૃષિકાર્યનો વિસ્તાર-કૃષિની ઉન્નતિ-કોટાનાં કૃષિકર્ષો-ઉત્પન્ન થતાં ધાન્યનું પરિમાણ-મૂલ્ય-મુકાળ અને દુષ્કાળ-તે સમયમાં થયેલું ધાન્યનું મૂલ્ય-જાલિમસિંહે એક વર્ષમાં એક કરોડ રૂપિયાનું વેચેલું ધાન્ય-નિર્ધારિત થતાં ધાન્યપર સ્થાપન થયેલો કર-કરસંચાલકો-અભ્યાસાર અને ઉપદ્રવ-કોટા રાજ્યની એકંદર આમદાની-જાલિમસિંહનો અદીલનો ઇમરો-વિવચા નિવાહુપર નાખેલો કર-સંચાલીઓની ઉપર નાખેલો કર-આડપર નાખેલો કર-જાલિમસિંહ અને કૃષિ-જાલિમસિંહ હતા સમયમાં કોટારાજ્યની થયેલી અવસ્થા.

લિમસિંહની આભ્યતરિક શાસનપ્રણાલી અને તેમના કૃષિના ઇમરોનું વર્ણન આ અધ્યાયમાં આવશે કૃષિના ઇમરોથી જાલિમસિંહને ઘણી પ્રમિદિ મળી છે કોટારાજ્યની કૃષિની અવસ્થા જાલિમસિંહે એવી પરિવર્તન કરી દીધી હતી કે કોટાપણ પ્રનાસીને ત્યાંના હરિયાળા ક્ષેત્રો જોઈને આનંદ ઉપજાવવાના રહે નહિ; પરંતુ કોટાની કૃષિમાં આવું સુદર પરિવર્તન થાથી થયું અને આ સર્વ કૃષિદ્રુપ જમીનનો ઉપભોક્તા કોણ હતો એ જ્યારે તેના જાણવામાં આવે ત્યારે તેના મનોભાવ બદલાઈ ગયાવિના રહે નહિ સાથી પહેલા જાલિમસિંહે મેવાડનું કન્યાણુ સાધુ અને

તે દેશમાં પોતાની પ્રજાવતાનો વિસ્તાર કરી કોટાના સર્વસ્વનો નાશ કર્યો તેમણે કોટાના કૃષિકર્ષોપર અભ્યાસ કરી તથા સખ્ત કર નાખી તેમનું રુધિર ચૂસી લીધું, તેથી તેઓ પોતાનાં ક્ષેત્રો તથા જમીનભૂમિ ડોહી અન્ય રાજ્યોમાં નાસી ગયા આવીને પ્રજાનું હૃદય કર અમુક કરી જાલિમસિંહે બે વિધ્વંસ રાજ્યહાર ખાલી રહેવાની સલાવના ઉપસ્થિત કરી, પરંતુ તેમને પોતાની યથાર્થ સ્થિતિ સમજાઈ કે તરતજ તેમણે એકતોની પાસેથી ખૂચવી લીધેલા કૃષિના સાધનોદ્વારા સ્વયં ખેતી કરવા માંડી આથી અગાઉ કદિપણ દૃષ્ટિગોચર નહિ થયેલી એવી કોટારાજ્યની કૃષિની ઉન્નતિ થઈ જાલિમસિંહે માત્ર એકાણુ જમીનમાજ નહિ, પરંતુ ઘોર જગતમાં પણ કૃષિ કરવા માંડી જે પથ્થર વાળી જમીનમાં હળ ચાલી શકતા નહોતા, તે ભૂમિમાં તેમણે ચાચવા અને કોટાણીવતી કૃષિ કરાવવા માંડી આથી થોડા સમયમાં સમસ્ત કોટારાજ્યમાં પ્રુકેળ ધાન્ય ઉત્પન્ન થવા લાગ્યું

સંવત ૧૮૪૦ (ઇ. સ. ૧૭૮૪ માં) જાલિમસિંહની પાસે પોતાના ત્રણસે વા ચારમે હજો હતા, પરંતુ પાછળથી તેની મજબા આદેસે થઈ હતી જાલિમસિંહે જે સમયે મહેસુલની પ્રચલિત રીતિ રદ કરી અને ધાન્યને બદલે નગદ રૂપિયા લેવાની રીતિ પ્રચલિત કરી, તે સમયે તેમની પાસે હજની મજબા એક હજાર હતી, અને ઇ. સ. ૧૮૨૧ માં જાલિમસિંહના પોતાના ચારહજાર હજો કરતા હતા અને તેમની પાસે મેલ હજાર બળદો હતા આપરથી જાલિમસિંહે કૃષિનો વ્યવસાય કેટલો ઉત્તર કર્યો હતો, તે અમાગ પાંદેકો સમજી શકશે જાલિમસિંહના દળો અને બળદોસિવાય કોટાના અધીશ્વર અને તેમના નિકટના આપોતાની પાસે એકંદર એકહજાર હજ અને ચારહજાર બળદો હતા

રાજરાણા જાલિમસિંહ વિસ્તૃત કૃષિકાર્યથીજ રાજસ્થાનમાં અત્યંત પ્રમિદિ પામ્યા હતા તેમણે

કૃષિમાથી પુષ્કળ ધન ઉપાજન કર્યું હતુ જે સમયે રાજસ્થાનના પ્રધાનપ્રધાન રાજ્યો મહારાષ્ટ્રીઓ ના અત્યાચાર અને ઉત્પીડનથી ઉન્નતિના ઉચ્ચ શિખરપરથી અન્નતિના ઉડા કૃપમા પનિત થયા હતા, તે સમયે માત્ર જાલિમસિંહદારા કોટારાજ્યનુ રક્ષણ થવાની અવશ્યમેવ સલાવના હતી પરંતુ જાલિમસિંહના સખ્ત શાસનથી જે કે કોટારાના ધન્યધાન્યની રક્ષા સારીરેતે થઇ હતી તેપણ તેમના કોટાર વર્તનથી રાજ્યના સામ તો અને દીન કૃષિકારીસુદ્ધા ઉત્પીડિત થઇને તેમનાપર અત્યંત અપ્ર સન્ન થઇ ગયા હતા અને તેમના શાસનનો વિનાશ કરવાને માટે સર્વ શ્રેણીના મનુષ્યોના હૃદયમા આગ બળતી હતી જાનિમસિંહે વીરવિક્રમી હાડાસામ તોની ભૂમિ હસ્તગત કરી લીધી હતી અને કોટાર અત્યાચાર સદન નહિ થઈ શકવાથી કૃષિકારો પોતાના ક્ષેત્રોના ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા હતા જે ક્ષેત્રોપર અનાદિથી ખેડુતોનો અખડ અધિકાર હતો, તે ક્ષેત્રો હવે જાનિમસિંહના તાબામા આન્યા ખેડુતો ભારે કર આપવાને અસમર્થ હતા તેથી જાલિમસિંહે સ્વેચ્છાચારી વર્તનથી તેમના ક્ષેત્રો પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો

જે ક્ષેત્રો અતિ ફળપ જાણાતા તેને જાલિમસિંહ ૭૧ લા અને ચતુરાઈથી તેના સ્વામીને અખડ અધિકાર હસ્ત કરીને પોતાના તાબામા લઈ લેતા જે કે એક તરફ કોટારાના કૃષિકારીની ઉન્ન તિ પ્રશસનીય હતી પરંતુ ન્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ કે દીન કૃષિકારીના સર્વસ્વનો નાશ કરીને અને તેમના પૈતૃક અખડ અધિકારનો લોપ કરીને જાલિમસિંહે તેમના ક્ષેત્રોપર પોતાનો અધિ કાર સ્થાપિત કર્યો હતો તથા કૃષિકારોને ખરીદના ગુનાઓના જેવા બનાવી દઇને તેમની પાસે તેઓ મજુરી કરાવતા હતા તે જોતા આપણને તે ઉન્નતિ અગત્યકર ત્રાગતી નથી ?

સમસ્ત રાજસ્થાનમા પ્રબળ સ્વદેશાનુરાગ અને ભૂમિઉપર દહ અનુરક્તિ પ્રચલિત છે આથી કોટારાના કૃષિકારીએ વેચાયેલા ગુનાઓની પેઠે પોતાનાજ ક્ષેત્રોમા મજુરી કરવા માડી પરંતુ તેમણે અન્યત્ર જઈ સુખોપભોગની ઇચ્છા કરી નહિ જાનિમસિંહના પ્રબલ અત્યાચાર અને ઉપદ્રવથી સમસ્ત પ્રબલ દેશ છોડી ચાલી ગઇ હતી પરંતુ તે સમયે રાજસ્થાનમા સર્વત્ર મહારાષ્ટ્રીઓના ભયકર અસાચાર પ્રવર્તી રહ્યા હતા તેથી કાંઈ પણ ઠેકાણે લોકોને સુખ મળ્યું નહિ આથી તેમણે સ્વદેશમા પાછા આવી જા નિમસિંહના પ્રબળ અત્યાચાર સન્ન કરીને પણ ક્ષેત્રોમા વેચાયેના ગુનાઓની પેઠે મજુરી કરવા માડી

કોટારાની ભૂમિ માનવાની ભૂમિ સમાન ફળદ્રુપ અને કઠિન છે માત્ર એક હળથી આ જમીન ખેડી શકાતી નથી તેથી જાલિમસિંહ કોમ્પ્યુટેશમાની પ્રચલિતરીતિ અનુસાર પ્રે હળનો સાથે ઉપ યોગ કરતા હતા તેમના બાગદલાઈ પશુઓ તથા મકિનના હતા અને તેઓ જેમ હળ ચલાવવા મા ઉપયોગી હતા તેમ તેપ ખેતવામા પણ ઉપયોગી હતા તેઓ નિકટના સ્થાનમા ભરાતા મેઘા ઓમાથી આ પશુઓ ખરીદતા હતા વિશેષત તેમના ત્રિસસ્થાન ઝાનરાપાટનમા જે વાર્ષિક મેઘા ભરાતો હતો તેમાથી તેઓ અધિક પશુઓ ખરીદતા હતા મારવોડ અને ધૃતર રેતાળ દેશોમા ઉત્પ ન્ન થતા શ્રેષ્ઠ મળદે તેમણે ખરીદ્યા હતા પરંતુ તેઓ રેતાળપ્રદેશને માટે ઉપયુક્ત હોઈ કોટારની ભૂમિને માટે અનુપયુક્ત ટોવાથી તેમણે તેમને કાઢી નાખ્યા હતા

પ્રતિવર્ષે બેવાર કૃષિમાર્થ થતુ હતુ એક હળદારા સો વીધા જમીન ખેડાતી હતી આથી ૪૦૦૦ રોજોથી એકવાર ૪૦૦૦૦૦ વીધા જમીન ખેડાતી હતી અને પ્રતિવરે બેવાર ભૂમિ ખેડાતી હોવાથી ખેડાણભૂમિનો એકદર આકરો ૮૦૦૦૦૦ વીધાનો થતો હતો ૮૦૦૦૦૦ વીધા એ પ્રાપ્ત અગ્રેજી એકર ૩૦૦૦૦૦ ની બરાબર છે જે જમીનમા દર વીરે દશમણ સુધી ધઉ અને પાચથી સાતમણ સુધી

૧ જૂદીરાજ્યમા કૃષિકારોનો પોતાની જમીનપરનો હક્ક અખડિત હતો. રાજ અથવા ઈતર કોઈ પણ આણંદ કૃષિકારોનો તે હક્ક રદ કરી શકતા નહોતા કૃષિકારો પોતાપોતાની હિંમતુસાર પોતાની જમીન ગીચી રાખી રાખા વા વેચી શકતા હતા એમ કહેવાય છે કે પૂર્વે જૂદીના એક અધીશ્વરે જમીનપરનો પોતાનો સર્વ હક્ક વેચી દઈ માત્ર કે મકંડલ કરવાનો હક્ક રાખ્યો હતો તેથી કૃષિકારોના જમીનપરના અખડિત હક્કની ઉત્પતિ થઈ પૂર્વે જે જૂદીનો કોઈ કૃષિકાર નિયત કર આપવાને અપ્રમાણ થતો તો રાજ તેની ભૂમિ આવડા કરી શકતો નહોતો એવે વખતે કૃષિકાર તે ભૂમિ અન્યને આપી દેતો જે કોઈ કૃષિકારને કોઈ અજરાધથી દેશનિકાલ કરવામા આવતો નેપમ તેમ પોતાની ભૂમિપરનો અધિકાર વિનષ્ઠ થતો નહોતો બીજા કૃષિકારને તે આપી શકતો

બાજરો ઉત્પન્ન ન થાય તે જમનની માગી સારી ગણાતી નથી આપણે દરવીએ કમમા કમ ચાર મણુ ધકેનો હિસાબ ગણીએ તોપણુ ૩૨૦૦૦૦૦ મણુ ધકે થાય, અને જે વર્ષે અધિક વાન્ય ઉત્પન્ન થાય તે વર્ષે એક માણી ધકેનું મૂલ્ય બાર રૂપિયા હોય છે કોઇ કોઇ વર્ષે ૧૮ રૂપિયે માણી વેચાય છે આપણે ૧૨ રૂપિયે માણીનો હિસાબ ગણીએ તોપણુ પ્રતિવર્ષે ધાન્યની ઉપજ ૩૨ લાખ રૂપિયા થાય છે

જનિમસિંદને કૃષિકાર્યમા નીચે પ્રમાણે ખર્ચ થતો હતો —

પશુઓનો આહાર, નોકરોનો પગાર અને સેન	રૂપિયા
તથા ૮૭ આદિને મુધારવાનો ખર્ચ	૪૦૦૦૦૦
બી ખરીદવાનો ખર્ચ	૬૦૦૦૦૦
પશુઓ નિરુપયુક્ત થતા અન્ય પશુઓની ખરીદી કરવાનો ખર્ચ	૮૦૦૦૦
પ્રકીર્ણ ખર્ચ	૨૦૦૦૦

કુલ રૂ. ૧૧૦૦૦૦૦

ઉપરોક્ત સુચિપટ્ટી પ્રતીત થશે કે જનિમસિંદને કૃષિમાથી જેટલી ઉપજ થતી હતી તેના એક તૃતીયાંશ ભાગનો પણ ખર્ચ થતો નહોતો

કોટામા ખાડામા અનાજ ભરવામા આવે છે મુખ્યત્વે ઉચી અને સુષી ભૂમિમા ખાડા બનાવવામા આવે છે ખાડામા એક પ્રકારની વનગપતિ બાળામા આવે છે અને તેની ઉપર જુસુ પાથરવામા આવે છે પછી તેપર ધાન્ય નાખી ધાન્યના મચાળાપર પુન જુસુ પાથરવામા આવે છે અને ત્યારપછી ખાડો બધ કરી દેવામા આવે છે છાણુ અને માગીના ઢાકણથી ખાડો એવી મજબૂતરીતે બધ કરી દેવામા આવે છે કે સખ્ત વર્ષોદથી પણ તેમાનું ધાન્ય જરા બગડતુ નથી કેટલાક વર્ષો સુધી તેમા ધાન્ય રાખ્યા છતાપણુ તે બગડતુ નથી જનિમસિંદ આ પ્રકારે અનેક સ્થાનોમા ૫૦ લાખ મણુ સુધી ધાન્યનો સમ્રદ રાખતા હતા જે વર્ષે અજાઝું પાકતુ નહિ તે વર્ષે ખાડાઓમાથી આવસ્થકતાનુસાર ધાન્ય બહાર કાઢવામા આવતુ એક સમયે એક માણી ધાન્ય ૪૦ રૂપિયે વેચાતુ હતુ અને દુર્ભિક્ષના મયમમા તેના રૂ. ૬૦ ઉપજતા હતા તે સમયે આ ખાડાએ મુનર્ણની ખાણુ સમાન ગણાતા હતા જનિમસિંદ પ્રતિવર્ષે પ્રાય ૬૦ લાખ મણુ ધાન્ય વેચતા હતા સવત ૧૮૬૦ (ઈ. સ. ૧૮૦૪)મા જ્યારે હોટકર ભરતપુરરાજ્યમા આવ્યો અને લૂટારામહારાટીઓ રાજસ્થાનના પ્રત્યેક ભાગમા પ્રસરી ગયા અને જ્યારે સમગ્ર તથા દુર્ભિક્ષે એકસાથે મળીને રાજસ્થાનનો વિધ્વસ કરી નાખ્યો તે સમયે માન કોટારાજ્યમા ઉત્પન્ન થયેના ધાન્યથીજ સમસ્ત ગાજસ્થાનના બોકોએ તથા જન મહારાષ્ટ્રીયલૂટારાઓએ નિર્વાહ કર્યો હતો તે સમયે ધાન્યનું મૂલ્ય પ્રતિમાણીના ૪ ૫૫) રૂ. તે વેળા જનિમસિંદે પોતાનું ધાન્ય વેચી એક કરોડ રૂપિયા પેદા કર્યા હતા

ગજરાણા જનિમસિંદે કોટાની પ્રજાપર કરનો ભાર બાજે નાખ્યો તો કોટારાજ્યની માત્ર કુળની ઉપજ ૨૫ લાખ રૂપિયાની થતી હતી જનિમસિંદ રીકરે છે કે કૃષિકારોની ભૂમિમાથી આટલી ઉપજ થાય છે તેમની પોતાની ભૂમિનો તે આમા સમાવેશ કરતા નથી

સવત ૧૮૬૫ મા જનિમસિંદે કોટારાજ્યમાથી નિકાસ થતા ધાન્યપર એક નવીન ઢ નાખ્યો તેમણે નિકાસ થતા પ્રત્યેક માણી ધાન્યપર દોઢ રૂપિયો લેવા માગ્યો જો કે આ કં ખેડુતોની પા સેથી લેવામા આવતો હતો, તોપણુ પરોક્ષરીતે તે ખરીદનારોની ઉપર પણ જઈ પડ્યો હતો આ કરના મત્રાહકોના અધ્યક્ષે આ કર પ્રચલિત થવાથી પરમ સતુષ્ટ થઈ જનિમસિંદને એવી સલાહ આપી કે ખેડુત અને ખરીદનાર એ ઉભયની ઉપર એ કર નાખવો આવસ્થા છે આથી જનિમસિંદે તીવ્ર તે પ્રમાણે ક્રુર આથી એકદમ દશવાખ રૂપિયાની પ્રાપ્તિ થઈ આ નીતિ પર પ્રચલિત થવાથી એકજ અનાજપર ચાર પાચવાગ કર લેવાતો હતો, ત્યારપછી તે ખરીદનારને જે પહેલ્યનું હતુ તે કે મટા રાજ્યમા પુષ્કળ ધાન્ય ઉત્પન્ન થતુ હતુ, પરંતુ કરનો ભારે ભારે હોવાથી પ્રજા મત્રાકષ્ટથી પોતાનો સમય વ્યતીત કરતી હતી કોટારાજ્યમા સામંતો, તેમના તામાના મનુષ્યો વા કૃષિકારો કોઇ પણ

૧ રાજસ્થાનમા ૪૩૨૨૦૦ એક મણુ, ૧૨ મણુની એક માણી અને ૧૦૦ માણીનો એક મનાસા થાય છે

કરમાંથી મુક્ત નહોતા. બેઠાની ઉપર સ્વેચ્છાચાર્યવર્ગ કે રાખવામાં આવ્યા અને તેની વિરુદ્ધ પ્રાધપાત્ર તુ કે આ કરી શકતું નહોતું જે સમયે બ્રિટિશસરકારની સાથે કોટારાજ્યને મેન્ડોસ બધ જોડવાની સંમતી કરવામાં આવી તે સમયે કોટારાની પ્રજા પર કરનો બોલો અતિ ભારે હતો કે સમ્રાટકો લોકો પર એટલે અત્યાચાર કરતા હતા કે જનિમસિંહ કોષ્ઠપણ સમયે જ્યાં કે, “એક લાખ રૂપિયા ભેદએ તો તેઓ તત્કાળ તેટલી રકમ સમ્રહિત કરી આપતા જનિમસિંહની આજ્ઞા મળતા તરત નેઓ શુ મિત કે શુ શત્રુ, શુ રાજકર્મચારી કે શુ વ્યાપારી, શુ સાહુકાર કે શુ કૃષિકાર સર્વની ઉપર કર આપવાને માટે આત્મપત્રિકા મોકલતા આ આત્મપત્રિકાની સામે કોષ્ઠ વાધો ઉઠાવતો તો તે વાધો આજી થતો નહિ, એટલુંજ નહિ પરંતુ વાધો ઉઠાવનારનું મહા અનિષ્ટ થતું કોષ્ઠપણ કર ભરવામાંથી મુક્ત થઈ શકતો નહોતો જનિમસિંહના જૂના મિત્ર પંડિત બેવાસને એક વખત કરના પચ્ચીસદળર રૂપિયા ભરવા પડ્યા હતા રાજ્યના એક વિશ્વાસુ સામંતના તબાના એક માણસને પાચદળર રૂપિયા આપવા પડ્યા હતા “વંદેશિક મંત્રીને પણ પાચ દળર રૂપિયા આપવા પડ્યા હતા અને નગરના વ્યાપારીઓપણ પ્રત્યેક ચાર તથા પાચથી દશદળર રૂપિયાસુધીનો કર ભર્યો હતો આ પ્રજા અત્યાચારથી સર્વ માણસો જનિમસિંહની ઉપર એવા અપ્રસન્ન થઈ ગયા હતા કે જનિમસિંહ તુ સાસન છુટ થવાની અણી પર આવી પહોંચ્યું હતું સાધારણ પ્રજાએ પોતાનો અસતોષ પ્રકાશિત કર્યો કે તરતજ કોટારા મતારાવ અત્યંત અસંતુષ્ટ થઈ જનિમસિંહના પગમાંથી મુક્ત થવાને પરમ વ્યાકુલ બની ગયા

જે સમયે બ્રિટિશસરકારની સાથે રાજસ્થાનના રાજ્યોને સધિ થઈ તે સમયે શાસક અને શાસિત સર્વ એક ભૂમિકા પર આવી પડ્યા, કારણ કે બ્રિટિશકાયદો સર્વને સમાનદૃષ્ટિથી જુએ છે આ સમયે શુદ્ધિમાન જનિમસિંહ સારીરીતે સમજી ગયા કે હવે આપણાથી પ્રજા ઉપર અત્યાચાર થઈ શકનાર નથી અને હવે પ્રજાની સ્થિતિ સુધારવી એ આપણું આવશ્યક કર્તવ્ય છે જે આપણે એમ નહિ કરીએ તો બ્રિટિશસરકાર આપણા પર અપ્રસન્ન થશે આવા વિચાર કરી તેમણે અનાજ પરનો ભારે કર ઘટાડી નાખ્યો અને કૃષિકાર તથા ખરીદનારાઓની પાસેથી ઉચિત ઠગ લેવાની વ્યવસ્થા કરી, પરંતુ તે છતાં પણ તે કરમાંથી પાચનાખ રૂપિયાની ઉપજ થતી રહી

જનિમસિંહ પોતાની ભૂમિમાંથી પદરનાખ રૂપિયાની આવક કરતા હતા આ ઉપરાંત, તેમના પોતાના કુટુંબના માણસો અને રાજકુટુંબના માણસોની ભૂમિમાંથી પાચ નાખ રૂપિયાની ઉપજ થતી હતી અને આ પાચનાખ રૂપિયાની આવકથી તેમનો ખર્ચ નક્કો હતો

હંનાડના યુદ્ધ સાધનસંપન્ન અને બટોળો અનુભવ ધરાવનારા કૃષિકારો જનિમસિંહવિષે શુ ધારશે ? જનિમસિંહ કે જેમણે ચાળીસ વર્ષ સુધી કૃષિકારની બારીક વિગત પર લક્ષ્ય આપી તેની ઉન્નતિ કરી હતી, તેમને તેઓ અરેબર એક અદ્ભુત મનુષ્ય જાણશે જે જનિમસિંહ એથી વર્ગની ઉમરે પહોંચ્યા છતાં અને અધ તથા દર્બન થયા છતાં કૃષિકાર પર સમૃદ્ધિ અત્યંત લક્ષ્ય આપતા હતા, તે જનિમસિંહની માનસિક શક્તિવિશે તેઓ શુ ધારશે ? જેમના મસ્તિષ્કમાં પ્રત્યેક પ્રદેશના પ્રત્યેક ક્ષેત્ર અને વિશાળ ખાડાઓની વિગત અંગિત રહેતી હતી, જેઓ કોષ્ઠપણ વિષયમાં બૂલ કરતા નહોતા, વૃદ્ધાવસ્થા અને અધનાને પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ જેઓ કયા ક્ષેત્રમાં શુ ધાન્ય ઉત્પન્ન પ્રકારે થાયશે તેના નિષ્પન્ન કરી શકતા હતા તેમના શુદ્ધિબળ અને સ્મરણશક્તિવિશે હંનાડના કૃષિકારો શુ મત પ્રદર્શિત કરશે ?

માન કૃષિકારમાં જાઈ જનિમસિંહનો સમસ્ત સમય વ્યતીત થતો નહોતો તે તો માત્ર તેમના અનેક કાર્યોમાં જ એક કાર્ય હતું તેમણે જે પ્રકારે રાજ્યશાસન કર્યું હતું તેમાં પ્રગતિ શક્તિ અને વિશેષ સાવધાનતાની આવશ્યકતા હતી વીસદળર સૈનિકો એકત્રિત કરવા, તેમનું પાનન કરવું તે અને શિક્ષા આપવી, કિયાનું રક્ષણ કરવું, શત્રુઆદિના સમ્રહ કરવો, સમરવિભાગના પ્રત્યેક કાર્ય પર દૃષ્ટિ રાખવી, ગુપ્તચરોદાગ અગત્યની ગુપ્ત ખાતમી મેળવવી, રાજ્યના પ્રત્યેક જીલ્લાના અધિકારીઓની પાસેથી આવેલી અખર સાલજની, તેમને યોગ્ય આજ્ઞા આપવી, આ સર્વ કાર્યોમાં અન્ય કોષ્ઠ શાસનકર્તાની સમસ્ત શક્તિ ખર્ચાઈ જતી, પરંતુ જનિમસિંહ આ મર્ચ મિન અને

શ્રમસાધ્ય કાર્યો કરવા ઉપરાંત વાણિજ્યકાર્ય પણ કરતા હતા, શિપીઓને પણ ઉત્તેજન આપતા હતા, વિદેશી વૈશ્યોને પણ ઉત્તેજન આપતા હતા અને બગિચાની ખેતી પણ કરતા હતા ત્યારે આવા મનુષ્યની સાથે કોની તુલના કરી શકાય એમ છે ? સાહિત્ય, ન્યાય, દર્શન અને ઇતિહાસની વાતો સાબળવાને પણ તેઓ વખત ફાળવવા પાડી શકતા હતા તેમણે અનાજનો જે ઇંચરો કરી લીધો હતો, તેથી પોતાના રાજ્યના અનાજનો ભાવપૂર્ણ અસર થતી નહોતી, પરંતુ આસપાસના રાજ્યોના અનાજનો ભાવપર પણ તેની અસર થતી હતી. બ્રિટિશસરકારે જે સમયે સમસ્ત માલવાદેશમાં ઉત્પન્ન થતા અરીણનો ઇંચરો રાખ્યો હતો, તે સમયે જલિમસિંહ પણ અરીણના ક્યવિક્યકાર્યમાં લિપ્ત થયા હતા અને તેઓ પોતાની ઇચ્છાનુસાર તેના ભાવમાં ઘટાડોવધારો કરતા હતા. તેમણે કોટારાજ્યના અનેક સ્થાનોમાં ખામ જનાવ્યા હતા અને તેમાં ઉત્પન્ન થતા અનેક પ્રકારના ફળફૂલ કોટારાજ્યની અનેક બજારોમાં વેચાતા હતા તેમના જંગલોમાંથી આવતા બળતણથી પ્રજા પોતાની રસોઈ કરતી હતી

જલિમસિંહે પ્રજાપર એટલા બધા કર નાખ્યા હતા કે કોઈપણ માણસ તેમાંથી મુક્ત નહોતો જે વિધવા પુનર્લેખ કરતી હતી. તેને પણ કર આપવો પડતો હતો અને લિક્ષાવૃત્તિથી જીવન વ્યતીત કરનાર સન્યાસીને પણ કર આપવો પડતો હતો ગિરિકેદારમાં અથવા જે સ્થાનમાં સન્યાસીઓ વાસ કરતા હતા, તે સ્થાનમાં જલિમસિંહના માણસો જઈને તેમને પૂછતા હતા કે “લિક્ષાવૃત્તિથી તમારે કેટલી ઉપજ થઈ છે ?” આ પ્રકારની પૂછપરછ કરી તેમની મથાર્ય ઉપજનો પતો મેળવી તેઓ તેમની પાસેથી કર લેતા હતા સન્યાસીઓની ઉપર એક વર્ષપર્યંત કર ગ્રહી હતા, પરંતુ અતે જલિમસિંહે પોતાના મિત્રોની ભલામણથી તે કર રદ કર્યો હતો જલિમસિંહને “ઝાકુબરાર” અર્થાત્ ઝાકુવેરા નાખતા પણ સંકેત થયો નહોતો કોટારા બાટોએ જલિમસિંહવિષે અનેક વ્યગ્ર-વ્યંગક કાવ્યો જનાવ્યા હતા જલિમસિંહના પુત્ર માધોસિંહે અતે ઝાકુવેરા રદ કર્યો હતો

ગજસ્થાનના મમસ્ત રાજાઓ, સમસ્ત સામંતો અને પ્રત્યેક શ્રેણીના મનુષ્યો ભાટ, ચારણ અને કવિઓને સન્માન આપે છે અને વિવાહ, શ્રાદ્ધાદિક પ્રસંગે તેમને મથારાક્ષિત દાન આપે છે તેઓ આથી દાતાઓવિષે અનેક મનોરમ કાવ્યો રચે છે અને આ કાવ્યો પેઢી દર પેઢી રાજસ્થાનના અનેક સ્થાનોમાં ગવાય છે, પરંતુ જલિમસિંહ ભાટચારણોના પ્રેમપાત્ર નહોતા કવિઓએ જલિમસિંહની કીર્તિના ગાન ગાયા નથી એક દિવસ એક પ્રસિદ્ધ કવિએ જલિમસિંહની સમક્ષ એક પ્રશસ્ત્ર ગીત ગાયું, પરંતુ જલિમસિંહ તેથી સતુષ્ટ થયા નહિ અને તેમણે તેને જણાવ્યું કે- “કવિઓ કેવળ મિથ્યા વર્ણન કરે છે જે તેઓ સત્ય વર્ણન કરતા હોય તો હું આનંદપૂર્વક તે માનજી ” કવિએ જલિમસિંહના આ શબ્દો સાંભળી તક્ષણ ઉત્તર આપ્યો કે- “બજારમાં સત્યની કિંમત ઘણી થોડી છે, તે જતા પણ હું સત્ય કમિના કરી જાણું છું સાંભળો” એસ કહી તેણે જલિમસિંહના ચરિત્રની સત્ય કવિતા જોડાને તેમને ગાઈ સંભળાવી આ કવિતામાં તેમની પુષ્કળ નિંદા ભરેલી હતી આથી જલિમસિંહે મહાદોષિત થઈ સમસ્ત ભાટોની ભૂમિ ખાનમાં કરી અને તેમને ત્યારપછી કંઈપણ પોતાની સમક્ષ આવવા દીધા નહિ

રાજસ્થાનના રાજાઓ અને શાસનકર્તાઓ બ્રાહ્મણો તથા ભાટોપ્રત્યે અધિક દયા પ્રદર્શિત કરે છે અને જે તેઓ કાંઈ અપરાધ કરે તો તેમને ઘણી થોડી શિક્ષા કરે છે જે કે જલિમસિંહ સ્વયં હિન્દુધર્મની વિધિઓ અને ક્રિયાઓને માન આપીને ચાલતા હતા, પરંતુ તેઓ કદિ પણ શાસનકાર્યમાં બ્રાહ્મણો અને ભાટોપ્રત્યે વિશેષ દયા પ્રદર્શિત કરતા નહોતા બ્રાહ્મણ અથવા ભાટ રાજાની વિરુદ્ધ કાંઈ અપરાધ કરે તો તેઓ કદિ પણ ચોચ શિક્ષામાંથી મુક્ત થઈ શકતા નહોતા અને જે તેઓ વાણિજ્ય કરતા તો તેઓનો કોઈપણ પ્રકારનો કર માફ કરવામાં આવતો નહોતો

કોટારાજ્યની આબ્યતરીક શાસનવ્યવસ્થા જલિમસિંહના ગુણો સારી રીતે પ્રદર્શિત કરતી હતી. જે સમયે જલિમસિંહને કોટારા શાસનનો ભાર પ્રાપ્ત થયો તે સમયે તે રાજ્યની પૂર્વસીમાં કેવલાડપર્વત હતી; પરંતુ જલિમસિંહે તેને પહાડી ખીણસુધા વધારી દીધી અને જે દુર્ગ તે સીમાતંત્ર રક્ષણ કરે છે તે તેમણે મહારાષ્ટ્રીઓની પાસેથી લઈ લીધા તેમને ન્યારે રાજ્યભાર પ્રાપ્ત

થયો, ત્યારે રાજ્યભંડાર ખાલી હતો અને રાજ્યપર ૩૨ લાખ રૂપિયાનું 'દેણું' હતું. વળી વિદેશી આક્રમણકારીઓના પંજામાંથી દેશનું રક્ષણ કરવાને માટે કેટલાક અર્ધ કિલ્લા અને કેટલાક સામતોના તાખાના બેકાશુ સૈનિકો હતા. આથી જાલિમસિંહે પુષ્કળ રૂપિયા અર્ધ કિલ્લાઓને અર્જોદાર કુર્યો અને તેમને કેટલીક તોપો મૂકી દીધી. તેમણે આરહનર અશ્વારોહીઓને બદલે વીસહજાર સૈનિકોની સેના બનાવી અને તેને ઉત્તમ શિક્ષણ આપ્યું. તેમણે ૧૦૦ તોપો સંગ્રહિત કરી. આ સિવાય સામતોના તાખામાં પુષ્કળ સેના હતી.

કોટામાં ધાન્ય પુષ્કળ ઉત્પન્ન થાય છે અને જાલિમસિંહની પાસે સારા પગાર મેળવતી મજબૂત સેના છે; તોપણ તે કાઈ દેશની ઉન્નતિનું ચિન્હ નથી, તેમજ તેથી કાંઈ તેનું રક્ષણ થનાર નથી. કારણ કે ખરા હક્કદારના હક્ક ડૂબ્યા છે અને જ્યાસુધી તેમને ચોલાના હક્ક મળશે નહિ ત્યાસુધી કોટારાજ્યનો ઉત્તમ રાજ્યપ્રબંધ નિરુપયોગી છે, કારણ કે તેનો પાયો કાચો છે અને તેથી જાલિમસિંહ મહાવિપત્તિની આશંકા રહે છે.

અધ્યાય ૫ મો

જાલિમસિંહની રાજનૈતિક પ્રણાલા-તેમની વૈદિક રાજનીતિ-રાજધાનમાં તેમની પ્રખ-
લતા-અગ્રેજસરકારની સાથે તેમનો પ્રથમ સંબંધ-મૌલસનનું નાસી જવું-કોયવાના
સામંતે પ્રકાશિત કરેલી મહાન વીરતા-તેણે કરેલો પ્રાનુયાય-જાલિમસિંહ
અગ્રેજસરકારને આપેલી સહાય-હોદ્દરનો કોન-હોદ્દરનું કોરામાં થયેલું
આગમન-તેણે રાજવાનો પર આક્રમક કરવાનો કરેલો ઉદ્દેશ-જાલિમસિંહની
સાથે હોદ્દરની મુલાકાત થતી-ઉલયની સધિ થતી-જાલિમસિંહ
હતું વિદેશિજાન્યોની સભામાં દૂત તરિકે નિયુક્ત કરવું-અમીરખાં
અને પિંદાર નેતાઓપ્રત્યે જાલિમસિંહનો સંભાવ-જાલિ-
મસિંહની મુક્ત રાજનીતિ-મહારાવ રાજ ઉદ્દેશિહતું
ચરિત્ર-મહારાવપ્રત્યે જાલિમસિંહનું આચરણ-પદાણ
દેસલખાં-ઝલરાપાન નગરનો થયેલો સ્થાપના-મ-
હારાખ.

જિમસિંહ પગ અગુર અને મહારાજનીતિ હતા જે જાલિમસિંહ ધર્મનાડમા
જન્મ પામ્યા હોત તો તેઓ પોતાના રાજદારી કાર્યોથી અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરત
તેમની રાજનીતિ જે ભાગમા વિભક્ત થઇ શકે-આવ્યતરિક અને વૈદિક
જાલિમસિંહની શાસનપ્રણાલા મુખ્યત્વે કરીને બેદનીતિપર સ્થિર હતી તેઓ
પોતાના દરબારીઓ વા રાજકર્મચારીઓને એકબીજા સાથે મળીને શક્તિ-
સપન થવાનો અવસર આપતા નહોતા આ પ્રકારે જાલિમસિંહ પ્રત્યેક કર્મચારી
અને દરબારીપર પોતાનું પ્રભુત્વ સ્થાપી રાખતા હતા

કેટલાજ્ય ભારતવર્ષના હુનમા આવેતુ છે કેટલાક સ્થેથી કોટાની ચોત

રફના રાજ્યોમા અત્યાચાર, ઉત્પીડન, પિટોક, રાજચક્રિતો નાશ અને પ્રજાસક્રિતો હાસ થઈ
રહ્યો હતો અને તે સર્વ દેશોની પેઠે કોટાની ધનમપત્તિથી આકર્ષિત થઇને મરાઠા તથા પિંદાર
વગેરે લૂટારાઓ એ દેશમા પશુ લૂટફાટ કરવાનો ઉદ્દેશ કરતા હતા, પરંતુ
જાલિમસિંહે એવી ઉચ્ચરિતે રાજ્યશાસન ચલાવ્યું કે તેમણે અવશનાપ્તીપર્વત સર્પના હૃદયમા
ભય ઉત્પન્ન કરનાર મરાઠાઓનું કાર્પણ ચાલવા દીધું નહિ કેટલાકરાજ્યમા અર્ધશતાબ્દીપર્વત
ક્રોધપશુ ચોર કિંવા લૂટારા પ્રવેશવાનું સાહસ કરી શક્યો નહિ જે કે રાજપૂતાનાના સમસ્ત રાજ્યોમા
દીર્ઘકાળથી રાજકીય વિનયો, રાજકીય પરિવર્તન, સેનાનો વિનાશ, ક્રમશઃ શાસનશક્તિનો લોપ,
ફુલિંક્ષ, મોઘવારી અને નૈતિક અવના નાશને લીધે ભયકર પાલખાવી થઈ રહી હતી, પરંતુ માત્ર
જાલિમસિંહે આ દીર્ઘકાળમા અર્થાત તેમની પચ્ચીસ વર્ષની વયથી પ્રાપ્ત નેતુ વર્ષની ઉંમર સુધી
જ્ઞાન, વીરતા, ઉદય અને કડોપણના બળથી તેમના હાથમા અમર્ષિત થયેલી રાજનોકાને ઉક્ત ભયકર
વિપત્તિના સાગરમા કિચિત્ પણ અમગવા દીધી નહોતી.

રાજસ્થાનમાં એવો કોઈપણ રાજા નહોતો અને લૂટારાઓમાં પણ કોઈ એવો નેતા નહોતો કે જેણે કોઈ પણ પ્રકારે જાલિમસિંહની સલાહ અને મત લઈને કાર્ય ન કર્યું હોય. પ્રત્યેક રાજાની સલાહ તેમના એક એક દૂત રહેતો હતો. જ્યાં તેમને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની જગ્યાપણ સંધિ મળતી ત્યાં તેઓ કોઈ પણ પ્રકારે પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેતા. મનુષ્યજાતિની આવશ્યકતા, મિથ્યાભિમાન અને હુડપ્પોનો તેઓ લાભ લઈ લેતા અને રાજસિંહાસનાધિપતિથી લઈને પિંદારાઓના નેતા સુધીના સર્વ શક્તિસંપન્ન મનુષ્યોની સાથે તેમણે પિતા, કાકા વા બ્રાતાનો (નામનો) સબંધ જોડ્યો હતો. સારાશ, પોતાના રાજનૈતિક ઉદ્દેશો સાધ્ય કરવાને માટે તેમણે અનેક ઉપાયો કર્યા હતા.

જે કે જાલિમસિંહ અત્યંત તામસી, ક્રોધી અને અહંકારી સ્વભાવના માણસ હતા; તોપણ તેઓ સમયપર નમ્રતાની પરાકાષ્ટા પણ બતાવતા હતા. તેઓ જ્યાં જોતા કે વિનીતભાવ દર્શાવ્યા વિના કાર્યસિદ્ધિ થનાર નથી તે સ્થાનપર તેઓ પોતાના પદ અને સામર્થ્યનું અભિમાન મૂકી દઈને પરમ વિનીતભાવ પ્રદર્શિત કરતા. કોઈ કોઈ સમયે પિંદારાઓના નેતા જેવા સામાન્ય માણસની ઉપર પણ તેઓ અત્યંત વિનીતભાવથી પત્ર લખતા, અને જ્યાં તેઓ જોતા કે અહીંના યુદ્ધ કર્યા વિના કાર્ય સિદ્ધ થનાર નથી ત્યાં તેઓ પરમ સામર્થ્યવાન અને અત્યંત બહાદુર રાજાની સાથે પણ રણસેનમાં ઉતરવાને સંકોચ કરતા નહિ. જે સમયે રાજસ્થાનમાં સર્વત્ર અશાંતિ અને ઉપદ્રવો ફેલાઈ રહ્યા હતા, તે સમયે તેઓ કાટારાજ્યનું શાસન કરતા હતા. આથી તેમને વારંવાર અન્યાય રાજાઓની સાથે ચાતુર્ય વાપરી પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરવી પડતી હતી. ઈ. સ. ૧૮૦૬ કે ૧૮૦૭ માં જ્યારે જોધપુરની સાથે વિવાદ ઉપસ્થિત થયો, ત્યારે અન્ય ત્રણ રાજાઓએ તેમની સહાય માગી આ મુજે રાજાઓને સંતુષ્ટ કરવાના હતા અને તટસ્થ રહેવું સર્વથી અશક્ય હતું તેમણે ઉપરોક્ત ત્રણ રાજાઓના દરબારમાં પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલી આપ્યા અને ઉક્ત સર્વ રાજાઓના મધ્યસ્થતરિકે તેઓ ગણ્યામાં; પરંતુ તેમણે વાસ્તવમાં એકપણ રાજાને સહાય આપી નહિ.

જાલિમસિંહની વૈદેશિક રાજનીતિનું સવિસ્તર વર્ણન કરવું હયા અને નિરુપયુક્ત છે; માટે અમે ઈ. સ. ૧૮૦૩-૪માં તેમને બ્રિટિશસરકારની સાથે કેવા સંયોગવાદ્યે સબંધ થયો તેનું જ માત્ર વર્ણન કરીશું. હોલકરપર આક્રમણ કરવાને માટે જે સમયે મોન્સનના આધિપત્યનીયે એક બ્રિટિશ-સેના મધ્યભારતવર્ષ તરફ ગઈ, તે સમયે જાલિમસિંહે તેને પોતાના રાજ્યમાં આવેલી જોતાજ બ્રિટિશસેનાની અજિતતાપર વિશ્વાસ રાખીને તેને ખોરાક અને માણસોની સહાય આપવામાં કિચિત પણ વિવળ કર્યો નહિ; પરંતુ જે સમયે દુર્ભાગ્યવશાત્ તે બ્રિટિશદલ સમરમાં પરાસ્ત થઈને નાસી આવ્યું તે સમયે બ્રિટિશસેનાપતિ મોન્સને જાલિમસિંહને કોટાના કિલ્લામાં પોતાના સૈન્યને દાખલ કરવાની માગણી કરી, પણ જાલિમસિંહે તેમ કરવાની સ્પષ્ટ ના પાડી અને કહ્યું કે—“મારા શાંતિમય જીવન ગાળનારા નાગરિકોની વચ્ચે તમે તમારું શાંતિનો ભગ કરનાર અને હિંમતિયુક્ત દલ લાવશો નહિ; કારણ કે તેથી અરાજકતા ઉત્પન્ન થશે તમે તમારી સેના મારા કોટની બહાર રાખો. હું તેને ખોરાક પૂરો પાડીશ અને મારી સમગ્ર સેનાને શત્રુઓના પગમાંથી તમારું રક્ષણ કરવાને મોકલીશ તેમજ જે તમારા શત્રુઓ આક્રમણ કરશે તો તે પણ હું સહન કરીશ.” એવો પ્રત્યુત્તર તેમણે મોન્સનને આપ્યો. મોન્સને જાલિમસિંહની સલાહ પ્રમાણે કાર્ય કર્યું નહિ તે બદલ અને જ્યોત્સનારાજ્યમાં થઈને આવ્યો ગયો અને સમસ્ત સેનામાંથી માત્ર તેજ એકલો બચીને સેનાપતિ લેકની પાસે પોતાના પરાજયના સમાચાર લઈ ગયો. અપમાનિત, પરાજિત અને પલાયિત સેનાપતિ મોન્સને ગ્વાલાવત પોતાના ઉપરિને આ ધોર કલકદાયક પરાજયના સમાચાર આપતી વખત પોતાનો અપરાધ ન્યૂન કરવાને માટે અન્ય મનુષ્યોને પણ પોતાના અપરાધમાં લાગીઆ બનાવ્યા. મોન્સને જાલિમસિંહના મસ્તકપર ધોર કલક લગાડવાની ચેષ્ટા કરી તેણે કહ્યું કે—“જાલિમસિંહ શત્રુપક્ષની સાથે મળી ગયો છે અને તેથી તેણે અમે નાહા ત્યારે અમને કાંઈ પણ સહાય આપી નહિ.” દુઃખની વાત છે કે દીર્ઘકાળપર્યંત બ્રિટિશરાજકર્મચારીઓએ મોન્સનના આ વચનો સત્ય માન્યા; પરંતુ જાલિમસિંહ સંપૂર્ણરીતે નિર્દોષ હતા. તેમણે મોન્સનના પ્રાણની રક્ષાને માટે પશોજ ઉદ્બોધ કર્યો હતો તેમનીજ આસાથી કો-વચનો સામંત લખન શુકંદરના માટ આગળ મહારાષ્ટ્રીયદલની ખતિ રોકવાને માટે ગયો હતો અને,

પોતાની સેનાસહિત માર્થે ગયો હતો

જનરલ મૉન્સન સારી રીતે નાસી જઈ શકે એટલા માટે જે હાડમેનાએ મહારાષ્ટ્રીયદલની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું, તેમા કાયવાના સામત અને બીજા ઘણા હાડલોકો માર્યા ગયા અને બહી અર્થાત્ સેનાનાયક મહારાષ્ટ્રીઓદાર કેદ પકડાયો જનિમસિહની મેનાએ ઉક્ત પ્રકારે બ્રિટિશસર-કારને સહાય કરી હતી મહારાષ્ટ્રીયનેતા હોલકરે દશલાખ રૂપિયાનો દસ્તાવેજ લખાવી વધીને બહીને મુક્ત કર્યો અને તેને જણાવ્યું કે “જે તમે શીઘ્ર દશલાખ રૂપિયા પહોંચતા નહિ હશે તો તત્તવાર અને તોપથી સમસ્ત કોટાદેશનો વિધ્વસ કરી નાખીશ” બહીએ જ્યારે જલિમસિહની પાસે જઈ દશલાખ રૂપિયાના દસ્તાવેજની વાત કરી ત્યારે તેમણે તેને કહ્યું કે “તમે જે દશલાખ રૂપિયાનો દસ્તાવેજ લખી આપ્યો છે તે મને માન્ય નથી અને એ રકમ હું આપનાર નથી” તારપછી જલિ-મસિહે ઉક્ત બહીને હોલકરની પાસે પાઠો મોકલી આપ્યો અને હોલકરને જણાવ્યું કે, “તમને કહે-તે રીતે તમે એની પાસેથી દશલાખ રૂપિયા વસૂલ કરો”^૧ હોલકરે તે વખતે વૈર લેવાની ધમકી આપી અને જ્યારે તેને સધિ પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે તેણે કોટા રાજ્યમા જઈ રાજવાનીની નિમ્ન પોતાની

ઠાવણી નાખી

તેજસ્વી વીર જલિમસિહ હોલકરને નિકટ આવેતો જોઈ કિંચિત્ પણ લયભીત થયા નહિ તેમણે કિલાપર તોપો મોઠવી સેનાને સજ્જ થવાની આજ્ઞા કરી જે તેમણે ગોળાની વૃષ્ટિ કરવા માઢી દોત તો શહેરબહારની સપાટભૂમિમાત્ર એપણુ ધગ બચ્યું ન હોત અને જલિમસિહની શુભ આજ્ઞાનુસાર પહાડી બીચલોકો તેજ વખતે હોલકરની ઠાવણીપર આક્રમણ કરી તેના સમસ્ત દ-વ્યનો અને તેના માણસોનો નાશ કરવાને ઉત્સુક થાત હોલકરે ઠાવણી નાખી ઉક્ત બહીના હ-સ્તાક્ષરમુક્ત દસ્તાવેજ જલિમસિહની પાસે મોકલી આપ્યો, પરંતુ જલિમસિહે તત્ત તે દસ્તાવે-જની શરત પ્રમાણે દશલાખ રૂપિયા આપવાની સ્પષ્ટ ના પાડી હવે સમર અનિવાર્ય થઈ પડ્યું તત્કાળ ઉભયપક્ષના મંત્રીઓની મુલાકાતને પ્રસ્તાવ ઉપગ્રિયત કરવામા આવ્યો, પરંતુ જલિમ-સિહે મહારાષ્ટ્રીયનેતા હોલકરપર સર્વ પ્રકારે અવિશ્વાસ રાખતા હતા, તેથી તેમણે કહેવરાવી મોકલ્યું કે મારી પોતાની ધર્મિય વ્યવસ્થાનુસારજ આપણી મુલાકાત થશે, અન્યથા નહિ જનિમસિહની ધર્મિય વ્યવસ્થા વિચિત્ર હતી તેમણે કહ્યું કે આપણે યુદ્ધ વા શાંતિસંબધે ચર્ચાનહીના તટ ઉપરજવિચાર કરીશું હોલકરે તેમની આ વ્યવસ્થા કબ્જ રાખી જલિમસિહે બે નૌકાઓ સજ્જ કરી અને પ્રત્યેક નૌકામા વીસ વીસ સશસ્ત્ર માણસો રાખ્યા અને ત્યાંપછી તેઓ એક નૌકામા બેસી ચંબલ નદીના મધ્ય ભાગમા જઈ પહોંચ્યા હોલકર પણ શીઘ્ર પોતાના ટેલકા અગ રક્ષકોની સાથે તે સ્થળે જઈ પહોંચ્યો શીઘ્ર યુદ્ધ ચાલિયાર બિલાવી દેવામા આવ્યા અને ત્યાં ઉક્ત બે અદ્ભુત પુરુષો કે જે મને મળી માત્ર એકજ આખ ધરાવતા હતા^૨ તેમણે શાંતિ સ્થાપન કરવાનો વિચાર કરવા માડ્યો અહીં આ હોલકરે જલિમસિહને ‘કાલ’ અને જલિમસિહે હોલકરને ‘ભત્રીજા’ ની ઉપાધિ આપી, પરંતુ ઉભયની પાસે માણસો એવી રીતે સજ્જ થઈને ઉભા હતા કે ગમે તે એક પક્ષ તરફથી કિંચિત્ પણ વિશ્વાસઘાતનું ચિહ્ન જણાય તો તત્કાળ તેઓ એકબીજાનો નાશ કરી નાખે એમા લગતર પણ શક નહોતો જલિમસિહે હોલકરને ત્રણ લાખ રૂપિયા આપ્યા અને તે જેમ અને તેમ તરારથી કોટાનો પરિત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયો જુદિમાન જલિમસિહે આ પ્રકારે હોલકરને ત્રણલાખ રૂપિયા આપી તેના પ જામાથી પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરી

જલિમસિહનો સમસ્ત સમય કોટાના શામનકાર્યમા વ્યતીત થતો હતો તેથી તેમને આસપા-સના ગળચોતર દિગ્ધ રાજવાનો અવસર મળતો નહોતો, એ અનુમાન સરલતાથી કરી શકાય એમ છે, પરંતુ કોટારાજ્યનું પ્રત્યક્ષ હિત સાધવાને માટે તેમણે કોટાની દહિણુ સીમાની સાથે લાગેવા

૧ એટલે અનુમાન કરવામા આવે છે કે ઉક્ત હંતબાગી બહીએ આ અપમાનથી અત્યંત દુઃખિત થઈ વિષપાન કરી આત્મહત્યા કરી હતી

૨ કર્નલ ડૉક્ટ જલિમસિહને અધ અને હોલકરને કાણો સમજી ઉભય મળીને એકજ આખ ધરાવતા હતા એમ જણાવ્યું છે

હોલ્કર અને સિધિઆના દેશોમાં કૃષિકાર્ય આરબ્યુ હતું તેમણે હોલ્કરની પાસેથી પચમદાન અને સિધિઆની પાસેથી ડિંગ પેરાવા વગેરે પ્રદેશો ઈન્નર રાજ્યા તતા જે અમલે બ્રિટિશસરકારે હોલ્કર અને સિધિઆ સાથેના યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો તે સમયે તેણે ઉત્તર પ્રદેશો કોટારાજ્યને સમર્પણ કર્યો જલિમસિંહે ઉક્ત ઉલ્લખ મહારાષ્ટ્રીયનેતાઓની આજે મૈત્રી કરી પોતાનો સ્વાર્થ માથેા દત્તો એટલુજ નહિ પરંતુ તેમણે તેમના મત્રીઓને હાથ આપીને તેમના પોતાના ડુમ દૂત બનાવ્યા દત્તા આ યુદ્ધયોરે પ્રત્યેક દિવસના રિપોર્ટ જનિમ સિંહપર મોકલતા હતા વળી જનિમસિંહે પોતાની પાસે કેટલાક પ્રથમ શ્રેણીના મહારાષ્ટ્રીય પડિતો રાજ્યા દત્તા અને તેમનાદ્વારા તેઓ મહારાષ્ટ્રીયપેકિના રાજદારીકર્યોવિષે માહિતી મેળવી શકતા હતા જે માણસની સાથે જેવું વર્તન રાખવું યોગ્ય હોય તે માણસપ્રતે જલિમસિંહ તેવુજ વર્તન રાખતા વિખ્યાત અમીરખાની સાથે મૈત્રી સ્થાપન કરીને જનિમ સિંહે તેને પોતાના હાથમાં રાખ્યો હતો વૂટારો અમીરખા આવશ્યકતા યકતા જલિમસિંહની પાસેથી યુદ્ધોપયોગી સામગ્રી લેતો હતો જલિમસિંહે અમીરખાને રહેવાને માટે શેરગઢ નામનો કિલ્લો સમર્પણ કર્યો હતો, આથી અમીરખા સતુષ્ટ થઇને જનિમસિંહનું હિત સાધતો હતો જલિમસિંહ સારી પેઢે જણતા હતા કે જો આપણે અમીરખાને હસ્તગત કરીશું નહિ તો તેનાદ્વારા વિશેષ અનિષ્ટ થવાની સલાવના છે અને આજ કારણથી તેમણે તેને હસ્તગત કરીને તેના પત્નમાથી કોટારાજ્યની રક્ષા કરી હતી

પિદારાઓ પણ જનિમસિંહપ્રત્યે વિશેષ સહલાવ રાખતા હતા જલિમસિંહ પિદારાઓના પ્રધાન પ્રધાન નેતાઓપ્રતિ સન્માન દર્શાવતા હતા તેથી તેઓ કોટારાજ્યનું કાષ્ઠપણ અનિષ્ટ કરતા નહેતા પિદારાઓના અનેક નેતાઓને જનિમસિંહે કોટારાજ્યમાં જાગીર આપી હતી અને તેઓ તે જાગીરમાં જ નિવાસ કરતા હતા આ પિદારાઓની સાથે જલિમસિંહને એટલો બધો સહલાવ રક્ષા પિત થયો હતો કે ઈ.સ. ૧૮૦૭ માં જે સમયે સિધિયાએ વિખ્યાત પિદારાનેતા કરીમખાને ખદી કરીને ગાતિયરના કિલ્લાની રક્ષા કરી તે સમયે જનિમસિંહે તેની મુક્તિને અર્થે પુષ્કળ રૂપિયા આપ્યા એટલુજ નહિ પરંતુ કરીમખાના ભાવી નિત્યપ્રવીણતાને માટે તેઓ તેના જમીન પણ થયા આ માર્ગથી તેમના રાજઆવુર્થમાં કાષ્ઠક ખામી જણાઇ પરંતુ એથી અતિ સિધિયાને તેની લોભી વૃત્તિની યોગ્ય શિક્ષા મળી

શરણાગતનું પ્રતિપાનન મરવુ એ રાજપૂતજાતિનો પગમ ધર્મ છે સત્તુઓ પણ શરણે આવે તો રાજપૂતો તન મન ધનથી તેને આશ્રય આપી તેની રક્ષા કરે છે અન્યાન્ય રાજ્યોના પ્રધાન પ્રધાન સામંતો અથવા માનનીય પુરુષો પણ વિપત્તિકાળમાં મટામાં આવી જનિમસિંહને શરણેરહેતા હતા જનિમસિંહ ઉત્તમ પ્રકારે તેમને આશ્રય આપી તેમનું રક્ષણ કરતા હતા મારવાડ અને મેવાડના ડુષ્કળ સામંતો કોટારાજ્યમાં આવી જનિમસિંહના શરણાગત બન્યા હતા જલિમસિંહે આ આશ્રિત સામંતોને તેમના દેશમાંની જગીરો કરતા પણ મોટી જગીરો આપી હતી આથી રાજપૂતોમાં તેમની કેટલી પ્રગતિ થતી હશે તેનું અનુમાન સરન્તાથી કરી શકાય એમ છે તેઓ શરણાગતોને અલયવચન આપી સન્માનસહિત આશ્રય આપતા એટલુજ નહિ પરંતુ તેઓ તેમના રાજની સાથે થયેલા વિવાદો પણ નિવૃત્ત કરતા હતા આજ કારણથી તેઓ રાજસ્થાનમાં સર્વત્ર મધ્યમ અને સાતતર્યાપક તરિકે વિખ્યાત થયા હતા આ કાર્ય તેઓ પરાપકારવૃત્તિથી કરતા કિંવા રાજનીતિના એક અગતરિકે કરતા તોપણ તેમનું એ કાર્ય પરમ ગ્રહ સાને પ્રાપ્ત થયું હતું તેઓ કહેતા કે - 'સર્વ મનુષ્યો વિપત્તિકાળમાં જદ્દ જલિમસિંહની પાસે આવે છે, કારણ કે પ્રાપ્ત તેમનો એવો વિચાર હોય છે કે જલિમસિંહ પોતાની મુઠીબર જમીનમાંથી સર્વનું પરિપાલન કરી શકશે'

હવે અમે જનિમસિંહની આજ્યતરિકે રાજનીતિવિશે વિવેચન કરીશું અમે અત્યારસુધી જનિમસિંહના દીર્ઘસાસનના ઇતિહાસનું વર્ણન કર્યું છે, તેમાં એકવાર પણ કોટારાના અધીશ્વર મહારાજ ઉદેસિંહના નામનો ઉલ્લેખ મરવાનો અવસર અમને પ્રાપ્ત થયો નથી આનું પ્રધાન કારણ એ છે કે જોકે મહારાજ ઉદેસિંહ કોટારાના સિદ્ધાસનપર વિરાજમાન હતા, તોપણ વારતમાં જનિમસિંહના હાથમાં

જ સર્વ રાજસત્તા હતી મહારાવ ઉમેદસિંહ નામમાવના રાજા હતા તેઓ જાલિમસિંહના દાસમા ગમકારવરૂપે હતા અતુરચૂડામણિ જાલિમસિંહજ કોટાના યથાર્થ અધીશ્વર હતા, પરંતુ અંતે અમે જાલિમસિંહની આશયતરિક રાજનીતિનો ઉપેચ કરીએ છીએ તેથી મહારાવ ઉમેદસિંહને પણ સહારવાની જરૂર પડે છે

પાટકંગણ ? મહારાવ યુમાનસિંહે પોતાના આતમને સગીર ઉમેદસિંહને જાનિમસિંહના રક્ષણનીચે મૂકી તેમને તેના પ્રતિપાનવતરિકે નિયુક્ત કર્યા હતા અને જે સમયનો દત્તિહાસ અંગે લખીએ છીએ તેથી અર્ધશતાબ્દીપૂર્વેની આ વાત છે આટલા દીનક્રમ પછી પણ આપણે મહારાવ ઉમેદસિંહને તેની તેજ આશ્રિત દશામા જેપ્રએ છીએ જે દિવસે મહારાવ યુમાનસિંહે ઉમેદસિંહને જાલિમસિંહની ગોદમા મુક્યા તે દિવસથી અઘણિપર્વેન અતુરચૂડામણિ જાલિમસિંહ કોટાના અધીશ્વરને આશ્રિત દશામા ગમતા હતા તેમજ ઉમેદસિંહની પ્રકૃતિ એવી હતી કે તેમણે એક દિવસ પણ જાનિમસિંહની પ્રભુતા નુમ કરવાની અભિલાષા ધારણ કરી નહિ જાલિમસિંહ સપૂર્ણ સ્વાધીનતાપૂર્વક શાસન ચલાવવાના અભિલાષી હતા અને ઉમેદસિંહ પણ સપૂર્ણતે તેમના અનુગત થયા જે કે જાનિમસિંહ પ્રત્યેક રાજકીય કાર્યમા તેમનો અભિપ્રાય લેતા હતા, તોપણ તેઓ સમરત કાયો પોતાની ધ્યાનનુસાર કરતા હતા મહારાવ ઉમેદસિંહ એક ઉચ્ચ કેળીના વિચારવત મનુષ્ય હતા, તેમજ તેઓ રાજપૂતરવભાવમુલ્લભ અનેક ગુણોથી વિભૂષિત હતા તેમને શિકાર જેવવાનો અધિક શોખ હતો અને અશ્વરૂદ્ધ યદ્ય બહુકે આરવામા તેઓ ચાર ગત હતા પરંતુ જાલિમસિંહે તેમનાપર એટલું બધું આધિપત્યસ્થાપન કરી દીધું હતું અને તેમને એટલા બધા હસ્તગત કરી લીધા હતા કે તેમણે કદિપણ તેમના પ જામાથી મુક્ત થવાની અભિલાષા ધારણ કરી હતી કે નહિ તે વિષે સંદેહ છે જાનિમસિંહ કોષ્ઠપણ પ્રકારે કદિ ઉમેદસિંહપર બળ વાપરતા નહોતા ઉમેદસિંહ જેમ જેમ વયમા વધતા જતા તેમ તેમ તેમની ધર્મવૃત્તિ પ્રબલ થતી જતી હતી અને તેઓ કોટાર રાજકાર્યમાથી મુક્ત થવાને અધિકારાધિક પ્રયત્ન કે રતા હતા શુદ્ધિમાન મહારાવ ઉમેદસિંહ સારીપેટે જાણી ગયા હતા કે રાજકાર્યમા વિશેષ ભાગ લેવામા કોઈ સાર નથી અને તેથી તેમણે તે ધ્યાનજાણી દીધી ઉમેદસિંહ જેમ જેમ રાજકાર્યપ્રત્યે વિરક્તિ દર્શાવવા લાગ્યા તેમ તેમ જાલિમસિંહ તેમનું અધિક સન્માન જળવતા હતા

અન્ય રાજ્યમાથી કોઈ રાજદૂત કોટામા આવતા તો સૌથી પ્રથમ તેને મહારાવ ઉમેદસિંહની સમીપ જવું પડતું હતું દૂતને રાજનીતી શુલાકલત થયા પછી તેમની તરફથીજ ઉત્તર મળતો હતો પરંતુ વારતવમા ઉમેદસિંહ તે ઉત્તર પોતાની ઇચ્છાનુસાર આપતા નહોતા મની જાલિમસિંહ જે લખી આપતા હતા તેજ ઉત્તર તેને આપવામા આવતો હતો રાજસ્થાન વા કોઈ ઇતર દેશનો ઉચ્ચ સામત દેશનિકાલ યદ્ય કોટામા આવી આશ્રય વા સહાય માગતો તો મહારાવ ઉમેદસિંહજ તેને તે આપતા હતા પરંતુ સહાયનું જે પરિમાણ જાલિમસિંહ નિયત કરી આપતા હતા તેને ઉમેદસિંહ વૃદ્ધિગત કરી શકતા નહોતા જાલિમસિંહના પોતાના પુત્રો પોતાની જગીરમા વધારો કરવાને પ્રાર્થના કરતા તો મહારાવ ઉમેદસિંહની લલામજીવિના તેઓ તેમને જગીર વધારી આપતા નહોતા શુદ્ધિમાન જાલિમસિંહ સર્વ બાબતોમા મહારાવ ઉમેદસિંહનો મત એટલે સુધી ગ્રહણ કરતા હતા કે તેઓ પોતાનો ખગારમુદ્દા મહારાવનો આગ્રહ યાચ ત્યારેજ વધારતા હતા જે પરદેશમાથી બ્યાપારીઓ પોતાના થોડા વેચવાને માટે રાજધાની કોટામા આવતા તો જાલિમસિંહ સંચાલન થોડા ખરીદી સૌથી પહેલા મહારાવ ઉમેદસિંહ તથા તેમના પુત્રોને આપતા હતા ચિરપ્રચલિત રીતિઅનુસાર સમસ્ત રાજદારી કામગીરો, મોદરો અને સર્વ પ્રકારના રાજચિન્હો રાજમહાનયની અદર મહારાવના ખાનગી સેવકોની દેખરેખનીચે રાખવામા આવતા હતા, પરંતુ જાલિમસિંહની અનુમતિ વિના કોષ્ઠપણ તેનો ઉપયોગ કરી શકતું નહોતું એક દિવસ મહારાવ ઉમેદસિંહને કુમાર કિશોરસિંહ જાલિમસિંહના એકના એક પુત્ર માધોસિંહની સાથે પોતાના થોડાને શિક્ષા આપતો હતો તે સમયે કિશોરસિંહનું માધોસિંહે અપમાન કર્યું, તેથી જાલિમસિંહે તેને સમતરિકે પોતાની પૈટકજગીર નહતામા થોડલી દીધી જાલિમસિંહના આ કૃત્યથી તેમની ન્યાયશુદ્ધિ અને રાજ્યભક્ત સારીરીતે પ્રકટિત થાય છે મહારાવ ઉમેદસિંહે વારવાર આગ્રહ કર્યો હતો તે છતાપણ

તેમણે પોતાના પુત્રને કામા કરી નહોતી

જનિમસિંહે મહારાવ ઉમેદાસહપ્રતિ પ્રદર્શિત કરેલી રાજભક્તિવિરે અનેક જનશ્રાવણો પ્રચલિત છે એક સમયે જનિમસિંહ કોટાના રાજવશના દેવમંદિરમા પૂજા કરતા હતા, એવામા મહારાવ ઉમેદાસિંહના નાના પુત્રાએ તેમા પ્રવેશ કર્યો તેઓ જાણતા નહોતા કે જનિમસિંહ અંદર પૂજા કરે છે તે સમયે શીતકાળ ચાલતો હતો અને મંદિરમાની જમીન બીની હતી આથી જનિમસિંહે પોતાના રક્ષકપરની શાવ નીચે પાથરી રાજકુમારોને તેપર બેસીને દેવારાધના કરવાનો આગ્રહ કર્યો જ્યારે પૂજા સમાપ્ત થઈ, ત્યારે રાજકુમારો તેપરથી ઉઠીને ચાલ્યા ગયા જનિમસિંહનો જે સેવક ત્યાં ઉભો હતો તેણે ધાતુ કે રાજકુમારો આ શાવપર બેઠા હતા, તેથી મારા સ્વામી તેને વાપરશે નહિ આથી તે તે શાવને નકામી ગણીને તેને એક ખુણામા નાખી દેવાને ઉઘન થયો, પરંતુ જનિમસિંહે તેના મનને જાણ જણી લઈ તત્કાળ તે શાવ તેના હાથમાથી ખુટવી લીધી અને તેમણે તેને પોતાના શરીરપર નાખી ભક્તિપૂર્વક જણાવ્યું કે -“રાજકુમારના ચરણોથી આ શાવ પવિત્ર થઈ છે” અત્યંત સામર્થ્યવાન પુરુષ આ પ્રકારનું આચરણ કરે એ અત્યંત અદ્ભુત વાત છે જનિમસિંહે જે પ્રકારે વિનય અને નમ્રતા દર્શાવી પોતાના પ્રભવ આધિપત્યનો વિસ્તાર કર્યો હતો, તે પ્રકારે કોઈએ કર્યું નથી વસ્તુતઃ રાજનીતિ અને ચતુરાઈમા જનિમસિંહ પરમ પારંગત હતા

જનિમસિંહ ચતુર રાજનીતિજ્ઞ હતા, તેથી તેઓ સેવકો અને કર્મચારીઓ નિયુક્ત કરવામા પણ કડા-પણ વાપરતા હતા, એ એમને માટે સ્વાભાવિકજ છે તેમનામા એક એવી શક્તિ હતી કે જેદ્વારા તેમના કર્મચારીઓ અને સેવકો તેમને વશ થઈ જતા હતા તેઓ કર્મચારીઓ અને સેવકોપ્રત્યે અતિ દયા પ્રદર્શિત કરતા હતા અને તેમની સાથે મિત્રતા કરી લેતા હતા, તેથી કોઈપણ તેમનું કોઈપણ પ્રકારનું અનિષ્ટ કરતા નહોતા તેઓ તેમની આવશ્યકતા પૂરી પાડતા હતા અને તેમને પ્રત્યેક બાબતમા ન્યાયપૂર્વક સીમાબદ્ધ સ્વાધીનતા આપતા હતા, પરંતુ તેઓ તેમને કોઈ પણ પ્રકારે સ્વેચ્છાચારી થવા દેતા નહોતા તેઓ તેમને કુટુંબના નિર્વાહાર્થે સર્વ સગવડ પૂરી પાડતા હતા પર્વોત્સવ, વિવાહ, જન્મ અને મૃત્યુપ્રસંગે તેમને યુક્તદસ્તથી દ્રવ્ય આપના હતા, પરંતુ તેમને કદિપણ સ્વચ્છ હતા, ખજાતકાર વા અન્યાયથી ધન ઉપાર્જન કરવા દેતા નહોતા પદ્મણે અને મહારાષ્ટ્રીય પડિતો તેમના સૌથી અધિક વિશ્વાસુ કર્મચારી હતા તેમણે પદ્મણેને સેનાખાતામા નિયુક્ત કર્યો હતો અને મહારાષ્ટ્રીય પડિતોને શાસનકાર્યમા નિયુક્ત કર્યો હતો તેઓ પોતાના જાતિબુદ્ધિએને કદિ કોઈ પણ કાર્યમા નિયુક્ત કરતા નહોતા તેમના શાસનના અંતિમ ભાગમા એક માત્ર શક્તાવત શાખાનો વિશ્વનસિંહ નામનો માણસ ફૅજદારના પદપર નિયુક્ત થયો હતો દંતેનખા અને મહેરાખખા નામના બે માણસો જનિમસિંહના અત્યંત વિશ્વાસુ કર્મચારી અને મિત્ર હતા આગાના કિંનાસિવાય ભારતવર્તનો બીજો કોઈ પણ કિંદરો કોટાના વિરાટ કિંદ્યાની બેરોબરી કરી શકે એમ નથી આ કિંદરો દંતેનખાની દેખરેખ નીચે બધાએયો હતો ઝાવરાપાટણ નામનું પરમ રમણિક નગર પણ આ દંતેનખાની દેખરેખ નીચેજ બધાયું હતું કોટારાજ્યના અન્યાય અમર નિલાઓનો અણેરેદ્વાર પણ ઉઠત દંતેનખાદ્વારાજ થયો હતો જનિમસિંહ દંતેનખાપ્રત્યે એટલો બધો પ્રેમ રાખતા હતા કે તેઓ વારંવાર કહેતા કે -“ દંતેનખાના અંત્ય પછી મને જીવવાની ઇચ્છા નથી ” મહેરાખખા કોટાની પામદવસેનાનો સેનાપતિ હતો તેણે પોતાના હાથનીએની સેનાને ઉત્તમ શિક્ષણ આપી અત્યંત ચતુરિપુણ બનાવી દીધી હતી તેના સૈનિકોને પ્રતિમાસે વીસ દિવસનો પગાર મળતો હતો અને બે વર્ષ થયા પછી સર્વ ખાખીનો પગાર મળી જતો હતો

૧ જનિમસિંહે મહેરાખખાના હાથનીએ એક સેના કિંદરસરકારને આપી હતી તે સેનાએ હાડોનીની પાસેના કોલ્કરના સમસ્ત મટેયોપર આઠ દિવસમા અધિપતિ સ્થાપિત કરી દીધી હતી ઉખા સેનાએ જનરલ સૂર જેન આજમના હાથનીએની સેના સાથે મળી ‘સેાદી’ કિંદ્યાની કિંવાલ એળગી પરમ પરમ પ્રદર્શિત કર્યું હતું

અયાય ૬ ઠો

કોટારાજ્યનું રાજનૈતિક પરિવર્તન—બ્રિટિશસરકારની સાથે કોટારાજ્યનો સંધિનો સુત્રપાત-સંધિ સ્થાપન કરવાવિષે જાલિમસિંહનો અત-પિંડારાઓનું દમન કરવાને માટે સંધિનો પ્રસ્તાવ-સંધિધન-સંધિધન-મહારાષ્ટ્રીયનેતા કોટારાજ્યમાંથી જે દર લેતા હતા તે દર બ્રિટિશસરકારે ગ્રહણ કરવો-કરની સુચિ-પિંડારાઓનું યુદ્ધ-તે યુદ્ધમાં જાલિમસિંહે કરેલી સહાય-તેના પુરસ્કારમાં બ્રિટિશસરકારે કોટારાજ્યને આપેલા કેટલાક પ્રદેશો-કોટારા રાજમંત્રીનું જાલિમસિંહને મળેલું વંશપરંપરાગત પદ-તે માટે બ્રિટિશસરકારે આપેલી સન્માન અને તેમાટેના સનંદપત્રપર તેણે કરેલા હસ્તાક્ષર-બ્રિટિશસરકારે કોટારાજ્યને અપેલું કરેલા દેશોનો સનંદપત્ર-કોટારાજ્યના અગ્રીય મહારાવ ઉમેદસિંહ-કોટારાના રાજાનો પરિવાર-કિશોરસિંહ-વિશનસિંહ-પૃથ્વીસિંહ-રાજકુમારોનો સ્વભાવ અને ચરિત્ર-જાલિમસિંહના બે પુત્રો, માધોસિંહ અને ગોવર્ધનદાસ-ઉત્તમનો સ્વભાવ અને ચરિત્ર-અન્યુઓમાં કુસંપ-પોતાના પિતાનું સામર્થ્ય ઘટાડવાને માટે ગોવર્ધનદાસે કરેલી ઘેટા-કિશોરસિંહની સાથે પૃથ્વીસિંહ અને ગોવર્ધનદાસનું મિત્ર-પ્રપંચ-માધોસિંહને થયેલી ફ્રાન્કારના પદની પ્રાપ્તિ-મહારાવ ઉમેદસિંહનું મૃત્યુ-કર્નલ દોડનું કોટારામાં થયેલું આગમન-રાજદરબારમાં રચાયેલા પ્રપંચના કર્નલ દોડને મળેલા સમાચાર-જાલિમસિંહને થયેલી ભયંકર ખિમારી-આરોચ્યપ્રાપ્તિ-કર્નલ દોડકારા જાલિમસિંહને મળેલા સમાચાર-કર્નલ દોડનું રાજનૈતિક આચરણ-જાલિમસિંહનું સામર્થ્ય હુમ કરવાને માટે પ્રકટીત થયેલા પ્રયત્ન-કોટારાના રાજા કિશોરસિંહને કર્નલ દોડ અને જાલિમસિંહનો આજ્ઞાથી સેનાએ મહાભયમાં અટકાયત કરવી-કિશોરસિંહનું મહાભય છાડી બહાર જવું-કર્નલ દોડનું મહારાવ કિશોરસિંહને પુનઃ મહાભયમાં આણવું-ગોવર્ધનદાસને કોટારાથી હથોળ કરવો-કર્નલ દોડના ઉદ્ધોગથી મહારાવ કિશોરસિંહની સાથે જાલિમસિંહનું થયેલું પુનર્મિલન-મહારાવ કિશોરસિંહનો અભિષેક-જાલિમસિંહ કોટારાજ્યમાંથી દૂર કરેલો કંડ નામનો દર.

ત્રે અમે કોટારાજ્યના ઇતિહાસનો એક નવીન અધ્યાય લખવાને પ્રવૃત્ત થઈએ. યવનશાસન પછી મરાઠા, પિંડારા વગેરે લુભી લૂંટારાઓ પ્રબલ પ્રતાપ-સહિત ભારતવર્ષની શાંતિનો નાશ કરી રહ્યા હતા તે સમયે ચતુર રાજનીતિજ્ઞ જાલિમસિંહે કોટારાજ્યનું કેવીરીતે રક્ષણ કર્યું હતું, તેનું વર્ણન અગાઉ સારી રીતે કરવામાં આવ્યું છે. જે સમયે સામાન્યવાણિજ્યવ્યવસાય કરનાર ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીએ જગદીશ્વરની કૃપાથી સમસ્ત ભારતવર્ષમાં પોતાના પ્રબલ પ્રભુત્વનો વિસ્તાર કરી પોતાની શાસનશક્તિ દૃઢ કરી દીધી અને દેશીરાજાઓની અવસ્થામાં પરિવર્તન કરી નાખ્યું, તે સમયનો ઇતિહાસ લખવાને હવે અમે પ્રવૃત્ત થઈએ. જે રાજપૂતરાજાઓએ એક સમયે પ્રબલ પ્રતાપથી રાજ્યશાસન કરી, અક્ષય છીર્તિ સંચિત કરી હતી; જેમણે અપ્રતિમ વીરતા, અસીમ સાહસ, અનુપમ શૂરવીરતા અને પંખલ પરાક્રમ પ્રદર્શિત કરીને અધ્યાનિસ્તાનચુકાં છતી લીધું હતું; જે રાજપૂતરાજાઓએ એક સમયે પરાક્રમી

યવનપાદશાહોની શાસનશક્તિ હયમગ્રાવી મૂકી હતી જે રાજપૂતરાજાઓની સદાયથી અકબર શાહજહાન, ઔરંગઝેબ વગેરે પાદશાહોએ ભારતવર્ષના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં પોતાની શાસનશક્તિ પ્રસારી દીધી હતી, જે રાજપૂતરાજાઓથી યવનપાદશાહો મનમાં અત્યંત ભય પામતા હતા, જે રાજાઓના પ્રયત્ન બાહ્યબળથી ભારતવર્ષની અન્ય સર્વ જાતિઓ થર થર કપાયમાન થતી હતી, તેજ રાજપૂત રાજાઓ યુદ્ધ કર્યા વિના, રુધિર વહેરાયા વિના અને જરાપણ વાઘો લીધાવિના શી રીતે બ્રિટિશ સરકારની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને માટે તૈયાર થયા તે અમારા પાંચા નિમ્નલિખિત વર્ણનપરથી સારી રીતે સમજી શકશે

૪૦ સં ૧૮૧૭ માં બ્યારે ભારતવર્ષના ગવર્નર જનરલ માર્કિવેસ ઓફ હેસ્ટિંગ્સે પિંદારાઓની સાથે યુદ્ધ કરવાનું જાહેર કર્યું, તે સમયે તેમણે એમ પ્રકાશિત કર્યું કે -“ આ યુદ્ધપ્રસંગે કોઇ પણ તદરથ રહી શકશે નહિ ભારતવર્ષના સમસ્ત દેશીરાજાઓના કલ્યાણને માટે જુદા-જુદા પિંદારાઓનો નાશ કરવાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થઇ છે, માટે જે દેશીરાજા અંગ્રેજસરકારને સંકાય નહિ આપે તેને શત્રુ સમજવામાં આવશે ” રાજપૂતરાજાઓ બ્રિટિશસરકારની ચોંટાટ અને સુશાસન સ્થાપિત કરવાને માટે અત્યુત્સુક હતા, તેથી તેમને બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિ સ્થાપન કરવાને માટે નિમંત્રિત કરવામાં આવ્યા તેમને બ્રિટિશસરકારે જણાવ્યું કે -“ અમારી સાથે સંધિ સ્થાપન કરવાથી તમે જુદા-જુદા દાયામથી ચિરમુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકશો તમે અમારી આધીનતા સ્વીકારો એટલે અમે તમારા રાજ્યનું રક્ષણ કરીશું અને તેના બદલામાં તમારે અમને કેપીક ખડણી આપવી પડશે ”

આ પરથી સારીરીતે જણાય છે કે રાજપૂતરાજાઓની અવસ્થા શોચનીય બની ગઇ હતી અને તેમની જગદ્ગિપ્ત સાહસિકતા, શરવીરતા તથા પરાક્રમ સર્વથા હ્રાસ થઇ ગયા હતા આ સમયે રાજપૂતરાજાઓ રાજપૂતોની વીરતાને કલંકિત કરવાને માટે સિંહાસનપર બેઠા હતા આથી બ્રિટિશ સરકારે જરાપણ યુદ્ધ કર્યા વિના તે સકલ રાજાઓને અતિ સરલતાથી પોતાની આધીનતામાં પરિ-બદ્ધ કરી દીધા રાણા પ્રતાપસિંહ, મહારાજ જયનતસિંહ મહારાજ જયસિંહ ઇત્યાદિ ચિરમરણીય રાજાઓના જેવા રાજાઓ જે આ સમયે વિષમભાવ હોત તો તેઓ કદિપણ પિંદારાઓના ભયથી આવી આધીનતા સ્વીકારત નહિ

બ્રિટિશસરકારના આમ ત્રણથી રાજપૂતરાજાઓએ એક પછી એક આવી તેની સાથે સંધિ કરી અને તેઓ તેના માધસિક બન્યા રાજસ્થાનના અન્યદેશોના ઇતિહાસ પાંચા વાંચી ચુક્યા છે હવે ઉક્ત આમ ત્રણપત્રિકા વાંચી જાણિમસિંહે શું કર્યું તેનું વર્ણન નીચે આવે છે મુકમદદારી જાણિમ સિંહ શીઘ્ર બેતી ગયા કે બ્રિટિશસરકારનો આ પ્રસ્તાવ માન્ય કરવાથી આપણને વિશેષ ફાલ થશે અને સન્માન પણ અધિક પ્રાપ્ત થશે આથી તેમણે શીઘ્ર પોતાના દૂતને મોકલી બ્રિટિશસરકારની સાથે સૌથી પહેલાં સંધિ કરી લીધી ત્યારપછી જ પ સમયમાં રાજસ્થાનના સમસ્ત રાજાઓ પણ બ્રિટિશ સરકારની સાથે મળી ગયા

ઉક્ત સંધિના સંબંધમાં મહાશય એચિસન લખે છે કે ૪૦ સં ૧૮૧૭માં જે રાજપૂતરાજાઓની સાથે સંધિ થઇ તેમાં કોટાના અધીશ્વર પણ એક હતા આ સમયે બ્રિટિશસરકારે બહારના શત્રુઓના આક્રમણમાંથી કોટાની રક્ષા કરવાનો ભાર ગઇશું કર્યો અને પહેલાં જે ખડણી મરાઠાઓ ને આપવામાં આવી હતી, તે હવે બ્રિટિશસરકારને આપવાને કોટાના અધીશ્વર સમ્મત થયા કોટામાંથી સિંધિઆને ખડણીના જે હિસ્સો મળતો હતો, તેના સંબંધમાં બ્રિટિશસરકારે સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા કરી અને મહારાજ બ્રિટિશસરકારને આવશ્યકતાનુસાર સંકાય આપવાને કબૂલ થયા

અમે મહાશય એચિસનના અંશમાંથી ઉક્ત સંધિપત્ર નીચે પ્રકાશિત કર્યો છે -

સંધિપત્ર

પ્રથમ ધારા-એક તરફ બ્રિટિશસરકાર અને બીજી તરફ મહારાજ ઉમેદસિંહ બહાદુર તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અને સિંહાસનપરલિચિત્તે એમની વચ્ચે ચિરસ્થાયી મિત્રતા, સંધિ અને સન્માન-દિન-રહેશે

ખીન્ને ધારો-આ સધિપત્રપર હસ્તાક્ષર કરનારના શત્રુમિત્રો એકબીજાના શત્રુમિત્રો ગણાશે
 નીન્ને ધારો-બ્રિટિશસરકાર કોટારાજ્યના રક્ષણનો ભાર ગ્રહણ કરવાને તૈયાર થઈ છે
 એથો ધારો-મહારાવ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અને સિંહાસનાભિષિક્તો ચિરકાનપર્યંત
 બ્રિટિશસરકારની પ્રબુતા સ્વીકારશે અને અત્યારપૂર્વે કોટારાજ્યને અન્ય રાજ્યોની સાથે જે સધિ
 થઈ હોય તે આથી રદખાત ન ગણાશે

પાચમો ધારો-બ્રિટિશસરકારની સમ્મતિસિવાય મહારાવ અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તથા
 સિંહાસનાભિષિક્તો અન્ય કોઈ રાજ્ય વા રાજ્યની સાથે કોઈ પણ પ્રકારની સધિ સ્થાપિત કરી
 શકશે નહિ, પરંતુ તેઓ પોતાના સ્નેહી અને સગા રાજ્યોની સાથે સામાનિક પત્ર-વ્યવહાર કરી શકશે

છઠ્ઠો ધારો-મહારાવ અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તથા સિંહાસનાભિષિક્તો કોઈ રાજ્યપર
 અત્યાચાર વા આક્રમણ કરી શકશે નહિ અને દૈવશાત્ત જે કોઈની સાથે કોઈ મગડા ઉપરિચિત થશે
 તો તેનું નિવારણ બ્રિટિશસરકારની મધ્યસ્થતાથી કરવામા આવશે

સાતમો ધારો-કોટારાજ્યમાંથી અત્યાર સુધી જે કર મહારાષ્ટ્રીયરાજ્યો અર્થાત્ પેશ્વા, સિંધિયા,
 હોલકર અને પવારોને આપવામા આવતો હતો, તે સમસ્ત કર હવે પછી ચિરકાનપર્યંત બ્રિટિશસર-
 કારને આપવો પડશે

આઠમો ધારો-અન્ય કોઈ રાજ્ય કોટારાજ્યમાંથી કોઈ પણ પ્રકારના કરનો દાવો કરી શકશે
 નહિ, અને જે અન્ય કોઈ રાજ્ય કોઈ કરનો દાવો કરશે તો બ્રિટિશસરકાર તેને ઉત્તર આપશે

નવમો ધારો-બ્રિટિશસરકારની માગણી થતા કોટારાજ્યને વચાશક્તિ સેનાની સહાય આપવી પડશે

દશમો ધારો-મહારાવ, તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અને સિંહાસનાભિષિક્તો પોતાના રાજ્યમા
 સપૂર્ણ સત્તા ધરાવશે અને બ્રિટિશસરકાર પોતાની દિવાની તથા ફોજદારી સત્તા કોટારાજ્યમા
 ફેલાવી શકશે નહિ

અગીઆરમો ધારો-અગીઆર ધારાઓથી યુક્ત આ સધિપત્ર દિલ્હીમા લખાઈ તે ઉપર એક તરફ
 થી મહારાવ આર્સ્ ધિઓફિલામ મેટકાફ તથા બીજી તરફથી મહારાજ શિવદાનસિંહ, શાહ
 જીવનરામ અને લાલા કૃષ્ણદાસ હસ્તાક્ષરસહિત મહોર થઈ છે મહામાનનીય ગવર્નરજનરલ તથા
 મહારાવ ઉમેદસિંહ અને તેમના મત્રી રાજરાણા બસિમસિંહ એઓ જે કબૂલ કરશે તો આજની
 તારિખથી એક માસમા આ સધિપત્રનો સ્વીકાર કરવામા આવશે

દિલ્હી ૨૬ મી ડિસેમ્બર ૧૮૧૭	{	(હસ્તાક્ષર) સી. ડી. મેટકાફ	રસિડેટ
		„ મહારાજ શિવદાનસિંહ	
		„ કૃષ્ણદાસ	
		„ રાવરાજ ઉમેદસિંહ બહાદુર	
		„ રાજરાણા બસિમસિંહ	
		„ હેસ્ટિંગ્સ	ગવર્નરજનરલ

ધ્રં સં ૧૮૧૮ ના જાન્યુઆરીની ૨૬ મી તારીખે ઉચર નામના સ્થાનની જાવણીમા મહામાન-
 નીય ગવર્નરજનરલદ્વારા આ સધિપત્ર સ્વીકૃત થયો

(હસ્તાક્ષર) જે. આ. આમ
 ગવર્નરજનરલના સેક્રેટરી

ઉપરોક્ત સધિપત્રદ્વારા પ્રકાશિત થાય છે કે, ધ્રં સં ૧૮૧૮ ના જાન્યુઆરીની ૨૬ મી તારી-
 ખથી કોટારાજ્યે બ્રિટિશસરકારની વશપર પરાજત આધીનતા સ્વીકારી અત્યારસુધી મહારાષ્ટ્રીઓ
 બલપૂર્વક તે રાજ્યમા જે અત્યાચાર અને ઉપદ્રવ કરતા હતા અને તેની પાસેથી જે કર લેતા હતા,
 તેનું હવે નિવારણ થઈ ગયું સિંધિયા, હોલકર, પવાર અને પેશ્વા એ ચાર પ્રધાનતાઓ કોટા
 રાજ્યમાંથી જે કર ગ્રહણ કરતા હતા, તે હવે કોટાના રાજ્ય પોતાના નવીન સ્વામી અંગ્રેજસરકારને

આપવાને સમ્મત થયા મહારાષ્ટ્રીઓ કેટારાજ્યમાથી કેટલો કર લેના હતા તેની સચિ અને મહારાજ્ય એયિસનના પ્રથમાથી ઉધ્ધૃત કરીને નીચે પ્રકાશિત કરીએ છીએ —

મહારાષ્ટ્રીઓને આપવામાં આવતા કરની સચિ.

(૧) કેટા (૨) સાત કેટડીઓ અને (૩) શાહાબાદ આ ત્રણ પ્રગણાઓને માટે સ્વતંત્ર કર આપવો પડતો હતો

કેટાનો કર

નગદ	...	...	...	...	..	૨૦૦૦૦૦	રૂપિયા
દ્રવ્યાદિ	...	.	...	...	...	૧૦૦૦૦૦	"
					એકંદરે	૩૦૦૦૦૦	"
દ્રવ્યનું મૂલ્ય ઘટવાથી જતી ખોટ						૨૦૦૦૦	"
નગદ બચત						૨૮૦૦૦૦	"

આ બે લાખ અને એશીદળર રૂપિયા

આદોડી, ઉજ્જેની અને ઈદારી હોવાથી

પ્રતિ સેકડે ૮ રૂપિયા વટાવની ખોટ

શેષ

૨૨૪૦૦ રૂપિયા

૨૫૭૬૦૦ "

આ બે લાખ સત્તાવન દળર છસે ગુમાનસાહી રૂપિયા દિલીના બે લાખ ગુમ્માખીસ દળર સાતસે રૂપિયાની બરાબર થયા ઉક્ત રકમ નિમ્નવિખિત પ્રકારથી વિભક્ત થતી હતી —

સિધિઆનો દિસ્સો —

નગદ	...	...	...	..	...	૭૭૦૦૦	રૂપિયા
દ્રવ્ય	...	...	...	...	...	૩૮૫૦૦	"
					એકંદરે	૧૧૫૫૦૦	"
દ્રવ્યનું મૂલ્ય ઘટવાથી જતી ખોટ						૭૭૦૦	"
નગદ બચત						૧૦૭૮૦૦	"

આ એક લાખ સાત દળર આંસે રૂપિયા

ઉજ્જેની, આદોડી અને ઈદારી હોવાથી સેકડે આંસે ટકાના વટાવથી-

લાગેલી ખોટ.

હોદકરનેપણસિધિઆના જોટલીજરકમ મળતી હતી

પવારનો દિસ્સો —

નગદ	...	..	...	...	...	૪૬૦૦૦	"
દ્રવ્ય	.	...	..	...	...	૨૩૦૦૦	"
					એકંદરે	૬૯૦૦૦	"

દ્રવ્યનું મૂલ્ય ઘટવાથી જતી ખોટ

નગદ બચત

પ્રતિ સેકડે આંસે ટકાનો વટાવ હોવાથી દેશી રૂપિયા બનાવતા જતી ખોટ

શેષ ગુમાનસાહી

૫૧૫૨ રૂપિયા

સાત કેટડીઓનો કર

નગદ	...	...	...	...	...	ખંદીના	૨૨૧૫૮ રૂપિયા
ઘટ સેકડે પામના દિઆજથી	...	...	...	...	...	"	૧૧૦૮ "
						ગુમાનસાહી	૨૧૦૫૦ "
						અર્થાત્ દિલીના	૧૯૮૯૭ "

વિશેષ વિવેચન.

પ્રથમ કોટડી

આતરદાનો કર	...	...	...	...	જૂદીના	૩૮૦૦	રૂપિયા
ઘટ (સેંકડે ૫ ના હિસાબથી)	...	...	...	...	"	૧૬૦	"
બાકી શુમાનશાહી	...	...	...	...	"	૩૬૧૦	"
ઉક્ત રકમ નિમ્નલિખિત બે સમાન ભાગોમાં વિભક્ત થતી હતી -							
સિધિઆનો હિસ્સો	...	...	...	...	...	૧૮૦૫	રૂપિયા
હોલ્કરનો હિસ્સો	...	...	...	...	...	૧૮૦૫	"
						૩૬૧૦	

બીજી કોટડી

અલવાનનો કર	...	...	...	...	જૂદીના	૧૦૦૦	રૂપિયા
ઘટ (સેંકડે ૫ ના હિસાબથી)	...	...	...	...	"	૫૦	"
બાકી શુમાનશાહી	...	...	...	...	"	૯૫૦	"
ઉપરોક્ત રકમ નિમ્નલિખિત ત્રણ ભાગોમાં વિભક્ત થતી હતી -							
સિધિઆનો હિસ્સો	...	...	...	...	...	૪૦૦	રૂપિયા
હોલ્કરનો હિસ્સો	...	...	...	...	...	૪૦૦	"
પવારનો હિસ્સો	...	...	...	...	...	૧૫૦	"
						૯૫૦	"

ત્રીજી, ચોથી અને પાંચમી કોટડી

કરવર, ગૈતા અને પીપલાદાનો કર	...	...	...	...	જૂદીના	૩૫૬૦	રૂપિયા
ઘટ (સેંકડે ૫ ના હિસાબથી)	...	...	...	...	"	૧૭૮	"
બાકી શુમાનશાહી	...	...	...	...	"	૩૩૮૨	"
ઉક્ત રૂપિયાની રકમ નિમ્નલિખિત ત્રણ ભાગોમાં વિભક્ત થતી હતી -							
સિધિઆનો હિસ્સો	...	...	...	...	...	૧૫૨૦	રૂપિયા
હોલ્કરનો હિસ્સો	...	...	...	...	...	૧૫૨૦	"
પવારનો હિસ્સો	...	...	...	...	...	૩૪૨	"
						૩૩૮૨	"

છઠ્ઠી અને સાતમી કોટડી

હાદગઢ અને ખાતોલીનો કર	...	...	...	...	...	૧૩૭૬૮	રૂપિયા
ઘટ સેંકડે ૫ ના હિસાબથી	...	...	...	...	...	૬૬૦	"
બાકી શુમાનશાહી	...	...	...	...	...	૧૩૧૦૮	"

ઉક્ત રકમ સિધિયા અને હોલ્કર સમાનભાગે વહેંચી લેતા હતા.

શાકીઅઈ પ્રગણાનો કર

ગેમાને ઉક્ત પ્રગણામાંથી કેટલા રૂપિયા મળતા હતા તે નિશ્ચિત રીતે જાણી શકાયું નથી; પરંતુ એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે તેઓ ૨૫૦૦૦ રૂપિયા લેતા હતા. તેનો અર્ધ ભાગ નજદ અને અર્ધ ભાગ ફરોશી પૂરો કરવામાં આવતો હતો.

(હસ્તાક્ષર) સી. ટી. મેટકાફ

" સવરાજ ઉમેદસિંહ

" રાજરાણા જાલિમસિંહ

" મહારાજ શિવદાસસિંહ

" લાંડા કુસરજી

ઉપરોક્ત મધિપત્ર વાચવાથી પાકોને સારી રીતે વિદિત થઈ ચૂકું હશે કે, ઈ. સ. ૧૮૧૮

અતિમ ભાગમાં રાજસ્થાનના અન્યાન્ય રાજ્યોની પેઠે કોટારાજ્યનું ભાગ્યક પણ પરિવર્તિત થઈ ગયું હતું.

મરાઠા પહાણ અને પિંદારાઓની આધીનતાની જ છર તોડી નાખી જલિમસિંહ ક્ષિટિશસર કારને આધીન થયા જે કે ક્ષિટિશસરકારે દેશીરાજાઓને મરાઠાઓ અને પિંદારાઓના હાથમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો હતો, પરંતુ ઇતિહાસ સિદ્ધ કરે છે કે ક્ષિટિશસરકારે કેવન પોતાનોજ સેનાદાર નહિ, પણ દેશીરાજાઓની સેનાની સહાયથી પિંદારા વગેરેનો નાશ કરીને પોતાના પ્રબલ પ્રતાપનો વિસ્તાર કર્યો હતો જે રાજપૂતરાજાઓ ક્ષિટિશસરકારની સાથે સધિ કરીને તેની આધીનતાના પાશમાં પરિણમ્ય થયા અને જેમણે ચિરકાલપર્યંત તેની આધીનતામાં રહેવાનો સ્વીકાર કર્યો તેમની અવસ્થા રોચનીય થઈ ગઈ હતી, તોપણ જે તેઓ એકતાનુ અવનવન કરી મહારાષ્ટ્રીઓ અને પિંદારાઓપર આક્રમણ કરત તો અવશ્ય તેઓ તેમનું પ્રભુત્વ અને પ્રતાપ હુમ્મ કરી શકત, પરંતુ તેમને માટે એકતા થવી અસંભવિત હતી.

હવે યોગ્ય સધિ પ્રાપ્ત થતા સમયે ભારતવર્ષ હાલમાં અસ્થિર રજા ધારણ કરીને ઉઠ્યું એ લાખ મનુષ્યો એકજ ઉદ્દેશથી એકત્રિત થઈને ભારતવર્ષમાંથી અત્યાચારી અને ઉપદ્રવી ઘુટારાઓને જકડી બંધી ઉમેરી નાખવાને માટે તત્પર થયા હાડોલીદેશની સીમામાંજ સૌથી પ્રથમ સમર થવાની સંભાવના હતી, તેથી જલિમસિંહની પાસે એક અગ્રેજીદૂત ચોકલવાનું કાર્ય અત્યંત આવશ્યક થઈ પડ્યું કોટારાજ્યમાંથી જેટલી સેના, સામતો અને ખોરાક પ્રાપ્ત થઈ શકે તે સમઘટિત કરી શત્રુઓની સામે તેનો પ્રયોગ કરી તેમને કોટા અને તેની આસપાસના દેશોમાંથી નસાડી મૂકવાને માટે અગ્રેજીદૂત તૈયાર થયા કોટામાંથી ઉકત દૂતને એટલી સહાય મળી કે તે જલિમસિંહની હાવણીમાં પહોંચ્યા ત્યારપછી પાંચદિવસમાં કોટારાજ્યના પ્રત્યેક ઘાટ અને પ્રધાન પ્રધાન માર્ગના મુખપર સેનાની હાવણીઓ લાગી ગઈ આ અરસામાં જનરલ સર જેન માર્કમ દક્ષિણમાંથી ઘણી થોડી સેના લઈ નર્મદાપાર ઉતરી અગણિત શત્રુઓની વચ્ચે થઈ ઉત્તર તરફ જતો હતો કોટાથી પાંચસે પાંચદહ તથા અશ્વરો હીમો અને ચાર તોપો ઉકત જનરલને સહાય કરવાને માટે મોકલવામાં આવી હતી ક્ષિટિશસરકાર ના શાસનના આ ઉજ્જવલ અને ઘટનાપૂર્ણ સમયમાં બપોરે મગાહના તટથી સમુદ્રપર્વતનો વિસ્તૃત દેશ રણમદથી ઉન્નત થઈ ગયો હતો, તે સમયે માત્ર જલિમસિંહની હાવણીજ સમરનું કેન્દ્ર બની ગઈ હતી તે સમયે જલિમસિંહે અગ્રેજસરકારને વધાશકિત સહાય કરવામાં જુગી કરી નહોતી તે સમયે તેમણે પિંદારાઓનો નાશ કરવાને માટે સેનિકો, અશ્વો અને ખોરાકદ્વારા ક્ષિટિશસર કારને સત્યા કરી હતી.

જલિમસિંહે પ્રતાપશાળી ક્ષિટિશસરકારની સાથે કોટાનું ભાગ્ય જડિત કર્યું હતું, પરંતુ તેમના હાથનીચે જે મગામત્રીઓ અને કર્મચારીઓ નિયુક્ત હતા તે સર્વેએ તેમને અગ્રેજસરકારની સાથે મિત્રતા નહિ કરવાની ભનામણ કરી હતી પણ જલિમસિંહ સારીરીતે જાણી ગયા હતા કે અગ્રેજોની શાસનશકિત કમશ પ્રબળ થતી જાય છે માટે જે તેની સાથે મિત્રતા નહિ કરીએ તો અતે અનિષ્ટ થવાની સંભાવના છે તેમણે પોતાની તીનજીવિથી ભારતવર્ષની રાજનૈતિક અવસ્થાનું પરિવર્તન થતું જેમનેજ પિંદારાઓનો નાશ કરવામાં સપૂર્ણ સહાય કરી હતી પિંદારાઓનો નાશ કર્યો પછી ક્ષિટિશસરકારે જે દેશોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો, તે પૈકી ચાર દેશો તેણે જલિમસિંહને સમર્પણ કરી દીધા આ ચાર દેશો જલિમસિંહેજ હોલકરની પાસેથી પગબળા હતા, પરંતુ રાજનીતિજ જલિમસિંહે ઉકત ચાર દેશો સ્વયં પુરસ્કારતરિ નહિ રાખતા, તે મહારાવ ઉમેદસિંહને સર્પણ કરવાનું કહ્યું ક્ષિટિશસરકારે જલિમસિંહની આવી દંડ રાજભકિતથી સતુષ્ટ થઈ તેણે શીઘ્ર તે મની કામના પૂર્ણ કરી દીધી.

૧૮૧૯ દીઁ ક્ષિટિશસરકારના એજન્ટ બની કોટામાં ગયા હતા તેઓ તે સમયે સિધિયાની સલામ એસીરદટ રેસિડેન્ટના પદપર નિયુક્ત હતા હોર્ડ હોલિ-એ તેમને રાજ્યશાળી જલિમસિંહની પાસે મોકલ્યા ઈસવ ૧૮૧૭ના નવેમ્બરની ૧૨ મી તારિખે આલિયરનો ત્યાગ કરી તેઓ ઉકત માસની ૨૩મી તારિખે કોટાની દક્ષિણપૂર્વે બાર મીથના અંતરપર રેડતા નામના સ્થાનમાં આવેલી જલિમસિંહની હાવણીમાં ગયા.

ધં સં ૧૮૧૭ ના ડિસેમ્બરની ૨૬ મી તારીખે જ્યારે કોટાના અધીશ્વરની સધિ સમાપ્ત થઇ, તે સમયે જલિમસિંહના મંત્રીપદપર જિટિશસરકારે કોઇપણ પ્રકારે હસ્તક્ષેપ કર્યો નહિ તેમના મંત્રીપણાનો લોપ કરવા કે ન કરવાને માટે સધિપત્રમા કોઇપણ શરત મળવ કરવામા આવી નહિ, પરંતુ જલિમસિંહની તરફથી વિશેષ સહાય મળવાથી જિટિશસરકારે ધં સં ૧૮૧૮ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૬ મી તારીખે ઉક્ત સધિપત્રમા નિમ્નલિખિત ધારાનો ઉમેરો કર્યો -

ઉલ્લખપક્ષે રવીઝરે છે કે કોટારાજ્યના અધીશ્વર મહારાવ ઉમેદસિંહનો પરોક્ષનાસ થયાપછી જો તેમના જ્યેષ્ઠકુમાર અને ઉત્તરાધિકારી મહારાજ કિશોરસિંહ વિવશમાન હોય તો તેમને અને જો તેઓ વિવશમાન ન હોય તો તેમના વચ્ચળને ઉક્તરાજ્ય પ્રાપ્ત થશે આ પ્રકારે તેમના વશને વશપર પરાથી ચિરકાલપર્યંત કોટાણું રાજ્ય ભોગવશે અને કોટાની સર્વ રાજમત્તા રાજરાણા જલિમસિંહના હાથમા રહેશે તથા તેમનો પરચોકવાસ થયા પછી તેમના જ્યેષ્ઠપુત્ર માધોસિંહને તથા તેમની પછી તેમના વસળને ક્રમશઃ ઉક્ત રાજમત્તા પ્રાપ્ત થશે

દિલી	}	(દસ્તાક્ષર) સીં ૮૦ મેટકાંદ
૨૦ મી ફેબ્રુઆરી,		મહારાવરાજ ઉમેદસિંહ બહાદુર
ધં સં ૧૮૧૮		રાજરાણા જલિમસિંહ
		મહારાજ શિવકાળમિહ
		લાસા કુસથં
		ગોવિંદરામ

આ વધારાનો ધારો મહામાનનીય ગવર્નરજનરનદારા ધં સં ૧૮૧૮ ના માર્ચની ૧ લી તારીખે લખનામા સ્વીકૃત થયો.

(દસ્તાક્ષર) જો આશામ

ગવર્નર જનરલના સેક્રેટરી

આ વધારાના ધારાએ કોટારાજ્યનું જો મોટું અનિષ્ઠ કર્યું તે પાકેકાને યથાસ્થાને વિદિત થશે પિઠગએના નાસ કરવામાટે જલિમસિંહે જિટિશસરકારને વિશેષ સહાય કરી તથા જિટિશસરકાર તેમને ચાર પ્રગણાઓ અર્પણ કરવાને તૈયાર થઈ હતી, એમ આમારા પાકેકા વાચી ચૂક્યા છે; પરંતુ જલિમસિંહે સ્વયં તે પુરસ્કાર મહણ કરવાની ના પાડી તેથી તેમની કામતાનુમાર તે કોટાના અધીશ્વર મહારાવ ઉમેદસિંહને આપવામા આવ્યા અહીં આ તેની મનદ આપરામા આવે છે -

મનદ

“ જિટિશસરકાર અને કોટાના અધીશ્વર મહારાવ ઉમેદસિંહની વચ્ચે મિત્રતા સ્થાપન થઇ છે અને ઉક્ત મહારાવે અજેલસરકારને ધણી સહાય કરી છે, એ વાત સારીરીતે જગજગદેર છે આ મિત્રતાના ચિન્હસ્વરૂપે મહામાનનીય માર્શિય આર્દ હેસ્ટિંગ્સ, ગવર્નરજનરન બહાદુરે કૅપ્ટન ટાંડારા નિમ્નલિખિત પ્રગણાઓના સપૂણ અધિકાર ઉપરોક્ત મહારાવને અર્પણ કર્યો છે અને તેમની માથે ધં સં ૧૮૧૭ ના ડિસેમ્બરના ૨૬ તારીખે દિલ્લામા થયેલી સધિઅનુસાર મહારાવને સાતાબાદ પ્રગણાનો જો વર આપવો પડે છે તે કરમાથી તેમને મુક્ત કરવામા આન્યા છે તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અને સિદાસનાલિખિત વશાનુક્રમેથી તેનો હપભોગ લેશે

અસારપછી મહારાવ પોતાને ઉક્ત પ્રગણાઓના પ્રતુસ્વરૂપે ચણશે અને રનેહાળ વર્નનથી પ્રજનતા અનુરાગભાજન થઇ તેને પોતાના અધિકારમા રાખશે અન્ય કોઇપણ તેમા હસ્તક્ષેપ કરી શકશે નહિ

પ્રગણા - ૨ હીજ, ૨ પચપાઝ, ૩ અહવાર અને ૪ ગંગરા

ધં સં ૧૮૧૯ ના નવેમ્બરની ૨૫ મી તારીખે મહામાનનીય ગવર્નરજનરનદારા દસ્તાક્ષર-સહિત મહોર થઇ ”

જો કે જિટિશસરકારની સાથે મિત્રતા થયા પૂર્વે રાજરાણા જલિમસિંહ કોટારાજ્યની મમસ્ત રાજમત્તા પોતાના હાથમા રાખી એકાધિપત્ય અવાવતા હતા, પરંતુ તે જતાપણ મહારાવ ઉમેદસિંહ બહાદુર પોતાને જલિમસિંહના હાથમાનું રમઠું માનતા નહોતા, પણ જિટિશસરકારની સાથે સધિ

યદ્ય ત્યારથી મહા ૧૫ ઉમેદસિંહ કોળના નામમાત્રના અધીશ્વર રહ્યા અને જનનિમિદ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ ચક્રાર્થ અધીશ્વરો બન્યા વૃદ્ધ મહારાવ ઉમેદસિંહ જે ૩ તેથી કોઇપણ પ્રકારનો ઉપદ્રવ વાવાધો ઉપસ્થિત કયો નહિ તેમજ પોતાની અતનો તિરસ્કાર શ્રી અસતોષ પણ પ્રગટ કર્યો નહિ પરંતુ અત તેથી કોટારાજ્યમાં ઉત્પાત થયો

ઇ.સ. ૧૮૧ ના નવેમ્બર માસપર્યંત કોળમાં મધુલુ શાંતિ વિગ્રહમાન રહી પરંતુ ત્યારપછી મહા ૧૫ ઉમેદસિંહનું મૃત્યુ થતા સિદ્ધસિનાધિકારીઓના હૃદયમાં નવીન ભાવનો ઉત્પન્ન થવાથી રાજરાણા જનનિમિદ એવી શોચનીય દશામાં આવી પડ્યા કે તેઓ માત્ર પોતાની ચતુરાધીશ અગ્રેજઅરકારની સલાહ લીધાપિના તે વિપત્તિમાંથી ઉદ્ધાર પ્રાપ્ત શ્રી શક્યા નહિ મહારાવ ઉમેદસિંહનું મૃત્યુ થયું તે સમયે તેમના ત્રણ કુમારો (૧) કિશોરસિંહ (૨) વિરાટ સિંહ અને (૩) પૃથ્વીસિંહ જીવિત હતા તે સમયે યુવરાજ કિશોરસિંહની વય ૪૦ વર્ષની હતી તેમનો સ્વભાવ મૃદુ અને નમ્ર હતો તેઓ બંધન જેવી સ્થિતિમાં હોયો હતા તેથી ધર્મક્રમ અને પવિત્રત્રયોમાં તેઓ વિશેષ પારગત હતા પરંતુ માનવચમાજવિશે તેઓ માધ્યમથી વ્યાવહારિકતા ન ધરાવતા નહોતા તેઓ પોતાના વીરવચના ઇતિહાસના મહાનતાતા હતા અને તેમના હૃદયમાં જાતીયગૌરવનું પૂર્ણ અભિમાન ભરેલું હતું, પરંતુ તેઓ સ્વભાવથી નમ્ર હતા અને તેમને શિક્ષણ પણ તેવાજ પ્રમાણનું મળ્યું હતું, તેથી તેઓ પોતાના પિતાના જેવા શાંત બની ગયા હતા આથી તેમણે પોતાના ગૌરવ સામર્થ્ય અને પ્રભુત્વપ્રત્યે પ્રિયિત્વ પણ લખ્યું નહિ આપતા અવિમિદદાગ કોટારાજ્યનું શાસન થવામાં માધ્યમથી વાધો લીધો નહિ

બીજા રાજકુમાર વિરાટસિંહ કિશોરસિંહ કરતા ત્રણ વર્ષના હતા અને તેઓ પણ પોતાના જોષ્ઠજયુની પેઠે નમ્ર સુશિક્ષિત તથા સરન હતા તેઓ પણ જનનિમિદપર ધણી શ્રદ્ધા રાખતા હતા, પરંતુ ત્રીજા રાજકુમાર પૃથ્વીસિંહ કે જેમની વય ત્રીસ વર્ષની હતી, તેઓ તેજસ્વી અને બહાદુર હાડાગતિના આદર્શસ્વરૂપ હતા અને તેઓ ગાજપુતોના સ્વભાવ પ્રમાણે રાજાલકત પણ હતા મહારાવ ઉમેદસિંહના ઉપરોક્ત ત્રણ પુત્રોમાંથી એમાં પૃથ્વીસિંહ જનનિમિદને સમસ્ત કોટારાજ્યના આદર્શો જેમને તથા પોતાના પિતાને તેમના હાથમાં પ્રત્યાસમાન રહેતા જેમને અત્યંત અસુહૃદ થયા હતા આથી તેમને જનનિમિદપ્રત્યે ઘણું ઉત્પન્ન યર્ધ અને તેમણે જનનિમિદસિંહના રાજ્યમાં પોતાનો તથા પોતાના વસનો ઉદ્ધાર કરવાને મારેલવનસહા અર્પણ કરવાને નિશ્ચય કર્યો ઉમેદસિંહના ત્રણે પુત્રો પરસ્પર નમ્રપાદ્યમ પરિબલ થઇને સુખપૂર્વક કાળનિર્ગમન કરતા હતા પરંતુ તેમને દ્વિતીય પુત્ર વિરાટસિંહ જનનિમિદના પુત્રોપ્રત્યે અધિમ્મ મમતા રાખતો હતો આથી અનેક માપબેના હૃદયમાં એવો સંદેહ ઉત્પન્ન થતા હતા કે અવશ્ય આમાં કાંઈક ભેદ છે પ્રત્યે રાજકુમારને પ્રતિવધ પન્થીસત્ત્વજ્ઞની ઉપજ્ઞતા તથા મગી હતી અને તેઓ તે અગ્રીમાં પોત પોતાના કમ આચારીઓને રાખતા હતા

રાજરાણા જનનિમિદને બે પુત્ર હતા-માધોસિંહ અને ગોવર્ધનદાસ જેમને માધોસિંહ જનનિમિદસિંહની વિનાહિતા સ્ત્રીના ગણથી ઉપન થયા હતા જ્યારે ગોવર્ધનદાસ એ રખાતો હોયો હતો પરંતુ જનનિમિદ ગોવર્ધનદાસપ્રત્યે અધિક રોદ રાખતા હતા અને તેમણે માધોસિંહની પેઠે તેને પણ બંદોશી મત્તા આપી હતી અને જે સમયનું જ્ઞાન લખીએ છીએ, તે સમયે માધોસિંહની વય ૪૬ વર્ષની હતી માધોસિંહનું વલ્લ જેવાથી તેને પ્રતાપશાળી પુરુષ કહી શકાતો નહોતો પરંતુ તેને આજીવું અને અભિમાની કહી શકાતો હતો મહારાવ ઉમેદસિંહ માધોસિંહપ્રત્યે બા-વાવચારથી અધિમ્મ પ્રેમ રાખતા હતા અને તેની પ્રત્યે પ્રાર્થના જરાપણ વાધો લીધા સિવાય પરિપૂર્ણ કરતા હતા આથી તે પ્રમાદી અને અભિમાની બની ગયો હતો જે સમયે જનનિમિદ રાજધાની છોડી કોટારાજ્યમાં બ્રમણ કરવાને ગયા તે સમયે માધોસિંહની વય નાની હતી તે છતાં પણ તેને તેના પિતાના આનંદ અર્થે દુઃખદાનના પદપર નિયુક્ત કરવામાં આવી હતો તે દુઃખદાનના પદપર આવતા સમયે તેના પેતાના પેતાના પેતાના ભાર તેના હાથમાં મોપવામાં આવી આથી પુખ્ત થતા તેના હાથમાં આ રાજ્યના દરેક કર્મચારીઓની વિપર જ્ઞેની દષ્ટિ રાખવામાં આવતી હતી

તેથી માધોસિહની ઉપર નહોતી ઝાઘપણ માણસ માધોસિહની વિરુદ્ધ કાઠપણ કહેવાતુ સાહસ કરી શકતો નહોતો, પરંતુ માધોસિહના હાથથી પુષ્કળ ધન વપરાતુ હતુ તેથી કેટલાક માણસોના મનમાં એવો સંદેહ આવ્યો કે તેણે ધનનો અપવ્યય કર્યો છે તેણે રાજધનથી અત્યંત સુદર અને રમણિક બગીચા બનાવ્યા, ઉત્તમ ઘોડા ખરીદ્યા અને જન-વિદાર કરવાને માટે સુદર નૌકાઓ તૈયાર કરાવી, પરંતુ રાજકુમારો માધોસિહનો આ વૈભવ જોઈ ચક્રતા નહોતા માધોસિહ જેવા મૂલ્યવાન વસ્ત્રો પરિધાન કરતો હતો તેવા વસ્ત્રો તો ખુબ મહારાવ ઉમેદસિંહ પણ વાપરતા નહોતા માધોસિહના પિતા જનમસિંહ પોતાના પુત્રને આ પ્રકારે વિનાસી અને અત્યંત ખર્ચાળુ જોઈ તેને પોતાના તે કુચ્છો લગ્ન દેવાને ઉપદેશ આપતા હતા, પરંતુ તેમના ઉપદેશનું કાઠપણ કળ આત્મ નહિ

આ સમયે ગોવર્ધનદાસની વય ૨૭ વર્ષની હતી ગોવર્ધનદાસ ચતુર, સાહસિક, બુદ્ધિમાન અને ચચન પુરુષ હતો માધોસિંહ રાજપરિવારપ્રત્યે અગ્રેય વર્તન રાખતો હતો, પરંતુ ગોવર્ધનદાસ રાજકુટુંબપ્રત્યે ભક્તિ, પ્રીતિ અને સ્નેહપૂર્ણ વ્યવહાર રાખતો હતો આથી ગોવર્ધનદાસની સાથે રાજકુમારોને વિશેષ મિત્રતા થઈ હતી વિશેષતઃ તેજસ્વી વીર પૃથ્વીસિંહના શુભોની સાથે ગોવર્ધનદાસ ના શુભોની ઐક્યના હોવાથી ઉભય વચ્ચે વિશેષ મિત્રતા થઈ હતી ગોવર્ધનદાસ જનમસિંહની વૃદ્ધ-વચ્ચાનો પુત્ર હતો તેથી તેઓ સ્વભાવતઃ જ માધોસિંહ કરતા ગોવર્ધનદાસપર અધિક સ્નેહ ગમ્પતા હતા આથી તેમણે ગોવર્ધનદાસને 'પ્રધાન' ના પદપર નિયુક્ત કર્યો આ પદમાં કૃપિવિભાગનો સમાવેશ થતો હતો, તેથી ગોવર્ધનદાસ તે ખાતાનો પણ વરિષ્ઠ અધિકારી બન્યો તે ઉકત પદપર પ્રતિષ્ઠિત થતા રાજ્યનું પુષ્કળ ધન તેના હાથમાં આવ્યું માધોસિંહ અને ગોવર્ધનદાસ એ ઉભય વચ્ચે કિમ્બિત પણ પ્રેમ નહોતો તેઓ સદા પરસ્પર શત્રુતા અને કનહમાં નિમગ્ન રહેતા હતા જનમસિંહ ચતુર અને મહાસમર્થ રાજનીતિજ્ઞ હતા, તોપણ તેમણે પોતાના ઉભય પુત્રોને ઉચિત શિક્ષણ આપ્યું નહોતું, તેથી અતે તેમને ઘણું કુખ બોગવડું પડ્યું

અમે જે સમયનું વર્ણન કરીએ છીએ તે સમયે અથાત્ ઈ.સ. ૧૮૧૬ના નવેમ્બર માસમાં કોટાના અધીશ્વર મહારાવ ઉમેદસિંહ બહાદુર અવસાન પામ્યા તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા તે પૂર્વે જ રાજકુટુંબમાં અતિ યુક્ત રીતે જે રાજનૈતિકપ્રખચન બીજ રોપાયું હતું તે હવે અકુરિત થઇ પ્રકાશિત થઈ ગયું અને તેથી અત્યંત શોચનીય રાજકીય ઘટના બની મહારાવ ઉમેદસિંહ જે સમયે આ સસારમાંથી વિદાય થયા, તે સમયે રાજરાણા જનમસિંહ ગામરોનની ગવણીમાં હતા તેમને મહારાવના મૃત્યુના સમાચાર પ્રાપ્ત થયા કે તત્કાલ તેમણે તેમની અત્યેરિક્રિયા યથાવિધિ કરવાને તથા યુવરાજ કિશોરસિંહને કોટાના સિદ્ધાસનપર અધિષ્ઠિત કરવાને માટે રાજધાનીતરફ દૈચ જરી

જે સમયે પોલીટિકન એજન્ટ (કર્નલ ટોડ) મેવાડથી મારવાડમાં ગયા તે સમયે તેમને આ મૃત્યુના વર્તમાન પ્રાપ્ત થયા અને તેમણે વહીસરકારને લખી જણાવ્યું કે, હવે કોટારાજ્યના સબધમાં આપણે શી વ્યવસ્થા કરવી ? આ અરસામાં તેઓ કેટલાક દિવસપર્યંત ઉદયપુરમાં વિશ્રામ કરી કોટાના રાજપરિવારની આબ્યતરિક અવસ્થા જોવાને માટે ત્યાં ગયા રાજકુમારોના હૃદયના ભાવ

૧ ઈ સ ૧૮૧૬ના નવે બરખી ૨૧ મી ત રીજે રાજરાણા જનમસિંહે જે પદમાં પોતાના સ્વામીના મૃત્યુના સમાચાર કર્નલ ટોડપર મોકલ્યા હતા તે યત્રનો અનુવાદ અત્રે આપવામાં આવે છે " રિવારના દિવસ સુધી મહારાવ ઉમેદસિંહનું સ્વાસ્થ્ય સર્વ પ્રકારે સાર હતું સૂર્યાસ્ત થયા બાદ એક ઘડી પછી તેઓએ મજનાથજીના દર્શન કરવાને માટે ગયા મહારાવ મૂર્તિની સમક્ષ જ્યાર સાધજ પ્રણામ કરી સામીવર જેવા પ્રણામ કરવા લાગ્યા તેઓ તરતજ મૂર્ચિત અને અચેત થઈ ગયા આવી સ્થિતિમાં તેમને મહાલક્ષ્મી લાગી રાત્રીપર સૂવા હવામાં આવ્યા તે સમયે યથાશક્તિ ચિકિત્સા કરવામાં પણ તુટી કરવામાં આવી નહિ પરંતુ સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા જે ઘડી રાત વીત્યા પછી મહારાવ સ્વર્ગવાસી થયા

રાત્રીને પણ આવો મહાશોક પ્રાપ્ત ન થાયો પરંતુ ભગવાનની ઇચ્છાવિરુદ્ધ શું થઈ શકે છે ? આપ અમારા બહુ છો અને મહારાવ જે રાજકુમારોને મૂકી ગયા છે તેમના સન્માન અને મગધનો બાર આપના હાથમાં અર્પિત છે તત મહારાવના જ્યેષ્ઠ કુમાર મહારાવ કિશોરસિંહ સિદ્ધાસનપર અભિષેકિત થયા ૩ મિત્રની નજીરે માટે આ લખવામાં આવ્યું છે "

બદલાઈ ગયા હતા, તેથી અનિષ્ટ ચલાવી સલાવના બાણી કર્નલ ટોડ ત્યાં ગયા હતા કોટામાં ગયા પછી તેમને જાણ્યું કે વૃદ્ધ જાલિમસિંહ મહાલયનું સુખ હોદીને રાજધાનીથી અર્ધકોશના અંતર-પર હાવણી નાખીને પોતાના વિશ્વાસુ સેવકોની સાથે રહે છે અને તેમનો પુત્ર માધોસિંહ રાજધાની ના મહાલયમાં રહે છે તે સમયે નવીન મહારાવ અને તેમના બે કનિષ્ઠ ભાતા પૂર્વવત્ કિલ્લાના મહાલયમાં નિવાસ કરતા હતા ગોવર્ધનદાસ અને પૃથ્વીસિંહ નવીન મહારાવને સવાઈ આપી પોતાના હાથમાં રાખતા હતા અને તેમણે રાજકુમાર વિગ્નસિંહને પોતાના મડગમથી દૂર રાખ્યો હતો મહારાવ ઉમેદસિંહના પ્રાણ ગયા કે તરતજ માધોસિંહ અને ગોવર્ધનદાસના હૃદયમાં રુમ્મ રીતે બળતો કલેરાગ્રિ બહારી ઉઠ્યો અને કિલ્લામાં ગુહ ચપાને ભય ઉપસ્થિત થયો પરંતુ અદ્યપિ જાલિમસિંહને આ વિશે કિચિત્ પણ ખબર નહોતી

મહારાવ ઉમેદસિંહ પરસોડવાસી થયા ત્યારપછી થોડા દિવસમાં જાલિમસિંહ ભયકર રોગના પળમાં સપડાયા રાજદરબારના જે માણસો જાલિમસિંહની શાસનશક્તિ હુમ કરી મહારાવ કિ-શોરસિંહના હાથમાં રાજ્યનો સમસ્ત ભાર અર્પણ કરવાને માટે રુમ્મ રીતે તૈયારી કરતા હતા, તેઓ જાલિમસિંહને ભયકર રીતે રોગના પળમાં સપડાવેના જોઈ અત્યંત આનંદ પામ્યા પોતાની આશા સરલતાથી પાર પડવાનો સભવ જાણી તેમના આનંદના પાર રહ્યો નહિ, પરંતુ થોડા દિવસ પછી જાલિમસિંહને સંપૂર્ણ આરોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે તેઓ પરમ કુખિત થઈ શોકસાગરમાં નિમગ્ન થયા, પણ તેમણે જાલિમસિંહની રોગમસ્તદશાના સમયમાં પોતાના અભિપ્ર સાધનની સમસ્ત સામગ્રીમાં તૈયાર કરી રાખી હતી તેમનો ઉદ્દેશ અને તેમની તૈયારી સમસ્ત પ્રજામાં પ્રકાશિત થઈ થુકા હતા, તોપણ વૃદ્ધ જાલિમસિંહ અભારમુધી તે વિશે કાંઈ પણ જાણતા નહોતા બ્રિટિશ પોલીટિકન એન્ટ કર્નલ ટોડે સૌથી પહેલાં આ સમાચાર વૃદ્ધ જાલિમસિંહને કહ્યા તેમણે જાલિમસિંહને જાણ્યું કે - 'આપના ઉભય પુત્રો પરસ્પરનું અનિષ્ટ કરવાને માટે સમરની તૈયારી કરી રહ્યા છે અને બગવાનની ઇચ્છાથી જ્યારે આપનું મૃત્યુ થાય ત્યારે આપના રાજની સાથે આપનો શાસનદંડ પણ ભરખી-ભત થઈ જાય એવી મહારાવ કિશોરસિંહની અભિનાયા છે '

દીક્ર કોટામાં ભયકર રાજદારી ઉત્પાત થયો રાજરાણા જાલિમસિંહ સાથે વર્ધપર્વન પોતાના પ્રપન પ્રતાપથી કોટાનું શાસન કરી અતુન સામર્થ્યવાન થયા હતા, પરંતુ આ મમયે તેમના પ્રતાપ અને સામર્થ્યના મુળમાં ભયકર આઘાત લાગવાનો પ્રસન્ન આવી પહોંચ્યો બ્રિટિશસરકારે રાજરાણા જાલિમસિંહને કોટાના રાજમત્રીપદનો વશપરપરાગત અધિકાર આપી તેમને સંપૂર્ણ રાજસત્તા સોંપી હતી તેનું વિશ્વમય રૂબ દૃષ્ટિગોચર થયા તાગુ બ્રિટિશસરકારે જાલિમસિંહને વશપરપરાગત રાજમત્રીત્વનો આધકાર આપવામાં કેવો અવિવેક નથા અવિચાર ધ્યોં હતો, તે હવે મમગ્નવા લાગ્યું

બ્રિટિશસરકારે જાલિમસિંહને કોટાના સંપૂર્ણ સત્તાધારી શાસનકર્તા બનાવ્યા તે કાર્યનું કર્નલ ટોડે દહતાથી સમર્થન કર્યું છે તેમના અભિપ્રાયનુસાર બ્રિટિશસરકારે આ ઉચિત કાર્ય કર્યું છે તેમણે આ કાર્યની ઉચિતતાના સબધમાં માત્ર એટલુંજ કારણ દર્શાવ્યું છે કે પિંગારાઓની આધિ-શુદ્ધ થયુ તે સમયે જાલિમસિંહે બ્રિટિશસરકાર ઉપર અનેક ઉપકાર કર્યા હતા અને તેના પુરસ્કારત રિજેન્સ એગ્રેજસરકારે તેમને વશપરપરાગત રાજમત્રીત્વ આપ્યું હતું, માટે તે અન્યાયી કૃત્ય કહી શકાય નહિ, પરંતુ એમ અતિ દિનગીર છીએ એ કે એમ કર્નલ ટોડના આ મતનું મમર્થન કરી શકતા નથી એમ પૂછીએ છીએ કે એક અવિગ્ન અને સ્વાધીન રાજ્યના ગજમત્રી વા પ્રધાન શાસનકર્તાનું પદ એક મનુષ્યને વશપરપરાગત આપવાની સચા યુ બ્રિટિશસરકારને હતી ? કહિ નહિ મહારાવ ઉમેદસિંહ જે યથાર્થ રાજપૂતોના જેવા તેજસ્વી હીર અને અતુર રાજનીતિજ્ઞ હોત અને તેઓ પોતાના ઉત્તરાધિકારીઓના મગવપ્રત્યે દૃષ્ટિ રાખત તો શુ બ્રિટિશસરકાર જાલિમસિંહને ઉક્ત અધિકાર અર્પણ કરી શકત ? જો ઉમેદસિંહ વાધો લેત તો શુ બ્રિટિશસરકાર બનપૂર્વક જાલિમસિંહને કોટાના કર્તા, હતો, વિધાતા બનાવી શકત ? શુ યુરોપના કોઈ પણ રાજને કોઈ પણ અમાત્યને આ પ્રકારે વશપરપરાગત મત્રીત્વ આપ્યું છે ? યુરોપની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ આ બાસવભાજ નિગમ, હોદ્કર, સિધિઆ ઇલાદિ રાગઓના કોઇપણ મુખ્યમત્રીને આ પ્રકારે વશપ-

રપરાગત મન્નિત્વ આપવામા આવ્યું છે? અમે કહીએ છીએ કે જાલિમસિંહને ઉક્ત પ્રકારે વશપરપરાગત મન્નિત્વ આપવાની બ્રિટિશસરકારને કાંઈપણ સત્તા નહોતી માત્ર મહારાવ ઉમેદસિંહને અત્યંત દુર્બળ બેઠેનેજ રાજકૌશલ્યથી પૂર્ણ એવું ઉક્ત કાર્ય કરવામા આવ્યું હતું અમે કબૂલ કરીએ છીએ કે જાનિમસિંહે બ્રિટિશસરકારને વિપત્તિના સમયમા ધણી સહાય કરી હતી, પરંતુ તેમણે જે સામતો અને સૈનિકોને ખાવપદારથી આદિ આપ્યા હતા તે ખાના હતા? શું તે મહારાવ ઉમેદસિંહના નહોતા? આપણે અવશ્ય કબૂલ કરવું પડશે કે કોટાના અધીશ્વરના સામતો અને સૈનિકો લઈનેજ જાલિમસિંહે બ્રિટિશસરકારને સહાય કરી હતી ઉત્તમ રાજચાતુર્યના પ્રભાવથી જાલિમસિંહ કોટાના પ્રબળ સામર્થ્યવાન મુખ્યમન્નિ થયા હતા, તોપણ તેઓ વસ્તુતઃ મહારાવ ઉમેદસિંહના પગારદાર નોકર હતા, માટે બ્રિટિશસરકારે જાલિમ તરફ દૃષ્ટિ નહિ ફેંકી જાનિમસિંહને વશપરપરાગત મન્નિત્વ આપી કોટાના સંપૂર્ણ સત્તાધારી અધીશ્વર બનાવવામા તથા મહારાવ ઉમેદસિંહના હાથમા નામમાત્રનું રાજપદ રહેવા દેવામા અત્યંત અસાધારણ પ્રદર્શિત કરી છે તેના વિરમ્મ ક્ષતરિકે થોડા દિવસમા અત્યંત શોચનીય ઘટના બની, જેનું વર્ણન પાછો પાછળ વાંચી શક્યા છે

આ ઘટના પ્રસંગે કર્નલ ટોડે જે રાજનીતિનું અવનબન કર્યું તે અમને કિંચિત્ પણ અચ્ચુ નથી તેમણે પ્રથમથીજ જાનિમસિંહના સ્વાર્થની રક્ષાથી ભગીરથ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો હતો તેમણે ઉક્ત સંધિપત્રના વધારાના ધારાને સંપૂર્ણરીતે પ્રમન કરવાને માટે પોતાની સમગ્ર શક્તિઓના પ્રયોગ કર્યો હતો પરંતુ તેમણે તેના સબધમા જે એવાત કહી છે તે અવશ્ય વિચારવા યોગ્ય છે તેઓ લખે છે કે બ્રિટિશસરકારે જાનિમસિંહને કોટાનું વશપરપરાગત મન્નિત્વ આપી દાનપત્રપર હસ્તાક્ષર કર્યો હતા, માટે કાંઈપણ પ્રકારે તેનું સમર્થન કરવું એ તેનું પ્રધાન કર્તવ્ય છે જો તે તેમ ન કરે તો રાજપૂતરાજ્યો કદિપણ બ્રિટિશસરકારના વચન અને પ્રતિજ્ઞાપર વિશ્વાસ રાખે નહિ સારાથ, કર્નલ ટોડેના અભિપ્રાયનુસાર તેથી બ્રિટિશસરકારના જોરબળ હાનિ થવાની મં પૂર્ણ સંભાવના હતી, તેથી જાલિમસિંહના પક્ષનું સમર્થન કરવું એ તેનું આવશ્યક કર્તવ્ય થઈ પડ્યું, પરંતુ કર્નલ ટોડે અત્યંત ભોળા હૃદયથી આ વાત કહી છે બ્રિટિશસરકાર પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાને માટે એ પ્રમાણે કરે એ ધણી પ્રશસનીય વાત છે, પરંતુ જો કર્નલ ટોડે આજમુખેનું જીવિત રહેત અને જો તેઓ મહારાણી વિક્ટોરિયાના ૪૦ સં ૧૮૫૭ના સિંખ્યાત દહેરાની પ્રત્યેક પ્રતિજ્ઞા વાચ્યત તો તેઓ કદિપણ ઉક્ત પ્રતિજ્ઞાની રક્ષાની દુહાઈ હાં બોધા પક્ષનું સમર્થન કરત નહિ

રાજકુમાર પૃથ્વીસિંહ અને મન્નિપુત્ર ગોવર્ધનદાસ એ ઉભય લગ્નગ્રજાવસુનમ વીરતા, બન, વિક્રમ અને સાહસિકતાથી યુક્ત હતા, તેમજ તેઓ રાજનીતિમા પણ પારદર્શી હતા તેમણે નવીન મહારાવ કિશોરસિંહને સારીરીતે સમગ્રની દૃષ્ટિ કે વૃદ્ધ જાલિમસિંહ અન્યથથી કોટાના સંપૂર્ણ સત્તાધારી થયાર્થે અધીશ્વર બની બેઠા છે અને બ્રિટિશસરકારે પણ તેની સાથે મળી જઈ માધો-સિંહને વશપરપરાગત સર્વશક્તિસપ્ન શાસનકર્તાનું પદ આપ્યું છે અંગ્રેજસરકારની સાથે મહારાવ ઉમેદસિંહને પ્રથમ જે સંધિ થઈ હતી તે સંધિના સમગ્ર ધારાઓ તેમણે મહારાવને અર્થ અને વ્યાખ્યામહિત સમગ્રની દૃષ્ટિ અને તેના ભાનાર્થે ઉત્તમપ્રકારે તેમના હૃદયપર અનિત કરી દીધો મૂન સંધિપત્રનુસાર રાજરાણા જાનિમસિંહ કાંઈપણ પ્રકારે કોટાનું વશપરપરાગત સર્વશક્તિ સપ્ન શાસનકર્તાનું પદ ભોગવવાની સત્તા ધરાવતા નહોતા તેમણે મહારાવ કિશોરસિંહને જણાવ્યું કે, આપ બ્રિટિશસરકારસમક્ષ મૂન સંધિપત્રનુસાર કાર્ય કરવાનો પ્રતાવ માદર કરો તેમણે મૂન સંધિપત્રનો દશમો ધારો બતાવી કહ્યું કે -“આ ધારામા એવો ઉલ્લેખ છે કે મહારાવ અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તથા ગિહારસનાભિષેકિતો પોતાના રાજ્યની સંપૂર્ણ સત્તા પોતાના હાથમા રાખશે બ્રિટિશસરકાર પ્રથમ આ પ્રમાણે લખી પાછળથી એક ધારો ઉમેરી જાનિમસિંહને વશપરપરાગત પૂર્ણ શાસનશક્તિસપ્ન મન્નિત્વ શી રીતે આપી શકે? વળી મૂન સંધિપત્રમા મહારાવ ઉમેદસિંહ અને બ્રિટિશ રાજકર્મચારીઓ એ સર્વના હસ્તાક્ષર તથા મહાર છે, પરંતુ વધારાના ધારામા

તેમ નથી મહારાવ ઉમેદસિંહને તો ઉક્ત વધારાના ધારાનું અસ્તિત્વ પણ વિદિત હોય એમ જણાતુ નથી "

કર્નલ ટૉડે બ્રિટિશસરકારના પોલિટિકલ એજન્ટ તરીકે આ સમયે વિચિત્ર વર્તન કર્યું તેમણે જલિમસિંહના પક્ષનું અવલંબન કર્યું અને જલિમસિંહ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ વશપર પરાગત શાસનસત્તાને ઉપભોગ લઈ શકે તથા મહારાવ કિશોરસિંહ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ ચિરકાયપર્વે કોટાના નામમાત્રના અધીશ્વર રહે એટલા માટે તેમણે પોતાની સમસ્ત સક્તિનો પ્રયોગ કર્યો. તેમણે ઉભયપક્ષોની વચ્ચે રાજકીય વિવાદાનંત પ્રસ્વરિત થયેલ જોઈ પ્રકટરોતે કિશોરસિંહને જણાવી દીધું કે - "અમે જલિમસિંહની સમક્ષ પ્રતિક્ષા કરી છે, માટે અમે આપની ક્રોધપણ ઉચ્ચ અભિપ્રાય વડે કરી શકતા નથી માત્ર જલિમસિંહજ કોટાના યથાર્થ અધીશ્વર જણાય છે અને આપ તો કેવળ નામમાત્રના રાજા છો. આપ કોટાના શાસનકર્તા નથી." સરસ્વતાથી પ્રતીત થાય છે કે કર્નલ ટૉડે કેવળ પોતાના સ્વામી બ્રિટિશસરકારની અવલંબન નીતિનું જ સમર્થન કર્યું હતું; પરંતુ મહાગવ કિશોરસિંહે કર્નલ ટૉડેના ઉપરોક્ત વચ્ચેના લેશપણ પરવા કરી નહિ કર્નલ ટૉડે હજી કિશોરસિંહને દંડ રહેલા જોઈ અતે નિશ્ચય કર્યો કે પૃથ્વીસિંહ અને ગોવર્ધનદાસની સલાહથી મહારાવે આ રાજકીય વિવાદ ઉપરિચિત કર્યો છે; માટે જ્યાસુધી ઉક્ત ઉભય માણસોને દૂર કરવામાં આવશે નહિ, ત્યાંસુધી શાંતપ્રકૃતિ મહારાવ કદિપણ આપણા કાણમાં આવશે નહિ, તેથી તેમણે પ્રથમ પૃથ્વીસિંહ અને ગોવર્ધનદાસને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માડ્યો અને આ અતિ નિદનીય તથા અનાવશ્યક કાર્યમાં જલિમસિંહ પણ જોડાયા તેમણે પ્રથમ એવો નિશ્ચય કર્યો કે જે કિંદામાં પૃથ્વીસિંહ અને ગોવર્ધનદાસ મહારાવ કિશોરસિંહની સાથે રહે છે, તે કિંદાની દિવાલ ઓળંગી ઉક્ત ઉભય પુરુષોને કેદ કરવા, પરંતુ પાછળથી તેમને એવો વિચાર આવ્યો કે આમ કરવાથી મોટી ગરબડ થશે અને અતે યુદ્ધ થવાથી મહારાવ કિશોરસિંહસુદા માર્યા જશે તેથી તેમણે તે વિચાર છોડી દઇ અતે એવો નિશ્ચય કર્યો કે કિંદાને ચોતરફથી ઘેરી લેવો અને કિંદામાં અનાજ જઇ ન શકે એવો પ્રબંધ કરવો આમ કરવાથી ભોજનના અભાવને લીધે કિશોરસિંહ અવશ્ય આપણે શરણે આવશે તેમણે આવો વિચાર કરી શીઘ્ર તરતુસાર વર્તન કર્યું. કોટાના યથાર્થ અધીશ્વર કિશોરસિંહ બ્રિટિશસરકારની રાજનીતિના સન્માનાર્થે પોતાનીજ રાજધાનીમાં પરિવેષિત થયા, પરંતુ કર્નલ ટૉડે અને જલિમસિંહની આશા પૂર્ણ થઇ નહિ. ભોજનની તંગીને લીધે કર્નલ ટૉડેને શરણે નહિ જતા મહારાવ કિશોરસિંહ પોતાની પ્રભાવી ઉપર વિશ્વાસ રાખી પોતાના પૈતૃક રાજ્યની સપૂર્ણ શાસનસત્તા પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી પાચસે અશ્વારોહી ટાડાઓની સાથે કિંદાની બહાર નીકળ્યા તેમના કુલદેવતા તેમની સાથે હતા, તેમના રણવાલ્યથી ચારે દિશા કંપાયમાન થતી હતી, તેમના અગમ્ય મૂર્તિમત સાહસ વિદ્યમાન હતું અને આવી દશામાં તેઓ વિજયપતાકા ઉડાડતા કિંદામાંથી બહાર નીકળ્યા જે સેના કર્નલ ટૉડે અને જલિમસિંહની આગાથી કિંદાને ઘેરી રહી હતી, તેણે આ સમયે મહારાવ કિશોરસિંહને ક્રોધપણ પ્રકારની બાધા કરી નહિ, તેણે અવખીત થઇને માર્ગ છોડી દીધો અને મહારાવ નિર્વિઘ્નત થા કિંદાનો ત્યાગ કરી પાચસે અશ્વારોહીઓ સતિ દક્ષિણ તરફ આધ્યા.

મહારાવ કિશોરસિંહ કિંદાની બહાર નીકળી ગયા છે, એના સમાચાર સાંભળતાવે તજ બ્રિટિશ પોલિટિકલ એજન્ટ જલિમસિંહની જાવણીમાં ગયા ત્યાં બારે કાવાદવ મચી રહેલા હતા. તેમણે આવી સ્થિતિ જોઇ વદ જલિમસિંહને પૂછ્યું કે રાજ્યમાં અશાંતિના વિસ્તારને રોકવાને માટે તમે શું ઉપાય કર્યો છે વા શું કરવાનો ઇરાદો રાખ્યો છો ? આ સમયે જલિમસિંહે અતિ અદ્ભુત પ્રત્યુત્તર આપ્યો. તેમણે યથાર્થ રાજભક્તિનું જ્ઞાન ત ઉદાહરણ દર્શાવ્યું તેમણે કહ્યું. "હું મહારાવને આધીન રહી રાજકર્મ કરીશ. હું નાયદારના મદિરમાં જઈ મારા જીવનનો શેષકાળ વ્યતીત કરીશ; પરંતુ મારા સ્વામીના વિશ્વાસવતા થઇ કલકની કાળા ટીની લગાડીશ નહિ " પોલિટિકલ એજન્ટે જોયું કે આથી અમારા રાજનૈતિકઉદ્દેશને કાંઈ પણ બાધા નહાતી નથી, તેથી તેમણે કહ્યું કે - "આપનો આ ઉદેશ ફવીજૂત થાય તેમાં અમને કાંઈ હરકત નથી, પરંતુ આવા રાજકીય ઉપદ્રવના

સમયમા બેમનથી કામ કરવાથી મહાઅનિષ્ટ થવાની મ માવના છે " આટલા શ્રાવે કહી કર્નલ-
 ટોલ નલિમસિહની વિદાય લઈ અચારેદયક તેમની ઓવણીની બહાર નીકળ્યા અને મહારાવની સાથે
 ગયેના પાચસે અશ્વરાહીઓને રાજ્યમા અશાંતિ ફેલાવતા અટકાવવાને માટે તેમણે તેમની પૂ પકડી તેઓ
 રાજધાનીની દક્ષિણે ત્રણ કાસના અતરપર આવેના રગવાડી નામના ગામના મહાનયમા ગયા તે
 તેમને મહારાવના અનુચરો અને સૈનિકો હુકડીઓમા વિલકત થઈને બાગની બહાર જતા જણાયા
 અને મહારાવ કિશોરસિંહ પોતાના સામ તો તથા ઉપદેશાઓની સાથે લખિખમા થુ કરતુ તેવો વિચાર
 કરતા મહાનયમા બેસી મનસુ કરતા જણાયા યથારીતિ પૂર્વથી સમાચાર પહોંચ્યાનાને હમણા
 સમયનહોતો તેથી પોલિટિકલ એજન્ટ ખબર આપ્યા વિનાજ લીધ મહારાવની સલામા પહોંચી ગયા
 તેમને મહારાવે ઉચિત માન આપવામા સ કાચ કર્યો નહિ થોડીવાર મુધી સન્માનસહિત વાર્તા-
 લાપ થયો કર્નલ ટોડે મહારાવ તથા સામ તોને અતિ આગ્રહ પૂર્વક ઉપસ્થિત રિથિતિનુ યથાર્થ
 સ્વરૂપ સમજની દીક્રુ તેમણે સામ તોને જણા યુ કે - ' આપે જે વર્તન કર્યું છે તેથી આપ પ્ર-ટરીતે
 બ્રિટિશ સરકારના શત્રુ થયા છે અને એથી આપના અધીશ્વરનુ કાષ્ટ પણ મગળ થનાર નથી,
 પણ તેથી આપને વિશ્વ સ થવાનો સભવ છે પછી કર્નલ ટોડે ગોવર્ધનદાસની નિકટ જઈ
 તેને કહ્યું કે - આપે આપના પિતાપ્રત્યે વિદ્રોહ અને વિશ્વાસઘાત કયો છે અને તેથી આપ તેમના
 શત્રુ બન્યા છે આપ મહારાવનુ કોઈપણ પ્રકારનુ મગળ કરી શકનાર નથી આપે કેવળ સ્વાર્થ
 સાધવાને માટેજ આ ઉપદ્રવ ઉપસ્થિત કર્યો છે, પરંતુ આપને એવો ચોખ્ખો દડમળશે " લીધ ગોવર્ધનદાસે
 પોતાની તનવાર કાઢી ગર્વભરિત ઉત્તર આપ્યો, પરંતુ કર્નલ ટોડે કિચિત્ સ્મિતસહિત તેનો
 ગર્વથી ભરેલો ઉત્તર તરફ અવગા દર્શાવી અને તેમણે મહારાવની સમીપ જઈ કહ્યું ' મહારાવ '
 હજુ પણ સમય છે હમણા હમણા લખિખનો વિચાર કરો ત્યો આપે જે માર્ગનુ અવનવન કર્યું છે
 તે કોઈપણ પ્રકારે મગળકારક નથી હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે ન્યાયસગત અને આપના પદને
 ઉચિત હોય એવી કોઈ પણ પ્રાર્થના પ્રર્ણ કરવાને તૈયાર છું, પરંતુ જે કેવન
 જનિમસિહની સત્તા ત્રસ કરી શકતો નથી કારણ કે પ્રજના વિશ્વામની રક્ષાને માટે જનિમસિહની
 શાસનસત્તા અક્ષત રાખવી એ અમારે કર્તવ્ય છે, પરંતુ આપના પદ સન્માન અને મુખોપબોગ
 પ્રત્યે અને સ પૂર્ણ લક્ષ આપીએ છીએ " પોલિટિકલ એજન્ટ ન્યારે આ વચ્ચેના જોનાતા હતા ત્યારે
 મહારાવ આમતેમ ટહેનતા હતા પછી પોલિટિકલ એજન્ટે એકદમ ઉચ્ચ અવરે " મહારાવકા થોડા સે આજો
 એવી પેતાના માથુસને આજ્ઞા કરી અને તરત મહારાવ કિશોરસિંહનુ કાનુ પગરુ ઉત્તર જણુ મહામાથી
 બહાર નીકળી ગયા મહારાવે કાષ્ઠપણ વાધો લીધો નહિ અને તેમણે શોધાની પીરપર આશંક થઈ
 કર્નલ ટોડેને માત્ર એટલુજ કહ્યું કે - ' આપની મિત્રતા ઉપગજ સર્વ પ્રકારે નિર્ભગ છું
 મહારાવના જાતા પૃથ્વીસિંહે આ સમયે પોતાના મનનો લાવ પ્રદર્શિત કયો, પરંતુ સામ તો જોન
 રજા ગોવર્ધનદાસ અને તેના એકાદ મે માથુઓએ આ સમયે જે એક વાત કહી તે પ્રત્યે પોલિટિકલ
 એજન્ટે કિચિત્ પણ નક્ય આપ્યું નહિ કર્નલ ટોડે પોતાના કારભારીઓની માથે અચારેદયક થઈ મહા
 રાવ કિશોરસિંહને પોતાની સાથે લઈ આવ્યા સર્વ માથુસો જોન જણા, કાષ્ઠ યુ કે આ કરી શકેયો
 નહિ આ પ્રમારે કર્નલ ટોડે મહારાવની સાથે મિત્રામા પ્રવેશ કયો પોલિટિકલ એજન્ટે મહારાવને રાજ
 મિહાનમપર બેમાડી પૂર્વપ્રતિજ્ઞાની પુનરાવૃત્તિ કરી કહ્યું - ' વર્તમાન સ કટકાગકે સ્થિતિમા આપ
 નિશ્ચિત શુદ્ધિપૂર્વક કામ કરશે આપના જાતા પૃથ્વીસિંહ અને ગોવર્ધનદાસ એ ઉલખને આપનાથી
 અનિષ્ટ રાખવામા આવશે અને ગોવર્ધનદાસને હાડોતીથી એકદમ દાખી કાઢવામા આવશે " ઉપ-
 રેકિંગ નિશ્ચયાકુસાર ગોવર્ધનદાસને રાજદ્રોહ ગના માટે દોષિત યાવી જુનમામમા દેશનિનાની
 સજા કરી દિન્હીમા ગખવામા આ-યો, અને તેના સપગિવાર ભગ્નુપોત્રણ માટે રાજ્યવતરકથી પ્રમદે
 કરવામા આ યો મહારાવ કિશોરસિંહ અને રાજરાણા જનિમસિંહની વચ્ચે પૂર્વવત્ મહાભાવ સ્થાપિત
 કરવાને માટે મહેલસવની તેમારી કરવામા આવી પ્રજાએ પણ આનદપૂર્વક તેમા ભાગ લીધો મહા
 લયમા સર્વ માથુઓ જનિમસિંહ તથા તેમના પુત્રને અભિવદન કરતા હતા જનિમસિંહ
 આ પ્રસંગે પૂજનીય પિતાના સ્થાનપર સ્થાપિત થયા હતા અને મહારાવ કિશોરસિંહ તથા તેમનો

બાપ્તા પૃથ્વીસિંહ અપરાધી સત્તાની પેઠે ક્ષમા માગવાને તત્પર થયા હતા તેમણે આગળ ધસી જલિમસિંહની ચરણવદના કરવાનો પ્રયાસ કર્યો અને જનિમસિંહે આ સન્માન નિષ્ફળ કરવાને વ્યર્થ યેઠા કરી તેમણે પોતાના અધીશ્વરપ્રત્યે નમ્રભાવથી સન્માન દર્શાવવામા તુટી કરી નહિ પછી તેમની વચ્ચે વિશ્વાસ અને સહલાવપ્રકાશક વાર્તાનાપ થવા લાગ્યો.

માત્ર કર્નલ ટોડના રાજકૌશલ્ય યત્ન અને ઉદ્યોગથીજ મહારાવ કિશોરસિંહ પૃથ્વીસિંહ તથા ગોવર્ધનદાસનો ન્યાયસંગત ઉદ્યોગ વ્યર્થ થયો અને મહારાવ પુનઃ કાષ્ટપ્રતળાવત રાજસિંહાસનપર બેસા તેજસ્વી વીર ગોવર્ધનદાસને દેશનિકાનની સજા થયા પછી કર્નલ ટોડે જલિમસિંહ અને મહારાવની વચ્ચે પુનઃ સહલાવ સ્થાપિત કરાવી દીધો અને જનિમસિંહે ઐશ્વર્ય, આડબર તથા રાજસન્માન દર્શાવીને કિશોરાસિંહને દસ્તગત કરવાને ઉદ્યોગ કર્યો કર્નલ ટોડે બ્રિટિશરાજનીતિ સન્માનની રક્ષાને માટે કોટાની ગંગભૂમિપર ઉક્ત વિચિત્ર અભિનય કર્યો હતો તેમણે વિવેચને તિનાજીને આપી ફૂટ રાજનેતિક કૌશલ્યજળને વિસ્તાર કરી મહારાવ કિશોરાસિંહના સન્માન અધિકાર તથા સ્વાધીનતાનો લોપ કરી જલિમસિંહના પક્ષનું સમર્થન કર્યું ત્તુ કર્નલ ટોડે કિશોરાસિંહ અને જનિમસિંહની વચ્ચે સહલાવ સ્થાપિત કરાયા પછી જાહેરરીતે મહારાવનો રાજ્યાભિષેક કરવાની તૈયારી કરી ૬૦ સં ૧૮૨૦ ના ઓગસ્ટ માસની સતરમી તારીખે મેળી ધામધુમસહિત અભિષેક કરવામા આવ્યો. મહારાવના પુરોહિતે સૌથી પ્રથમ કિશોરસિંહના મસ્તકપર રાજતિનક કર્યું ત્યાર પછી કર્નલ ટોડે મહારાવની નિષ્ટ જીજ્ઞાસે તેમને તિનક મ્યું અને તેમના ગળામા હારામોતીના ભાત ભાતના અનકારો પહેરાની તેમની કમરમા તનવાર લગાવી દીધી મહારાવે બ્રિટિશસરકારને ઉપહારતરિકે એકમો સુવર્ણમુદ્રા આપી આ પ્રસંગે ભારતવર્ધના ગવર્નર જનરલના નામથી કર્નલ ટોડે રાજરાણા જનિમસિંહને અતિ મુલ્યવાન રાજ્યોશોક પહેરામણીરૂપે અર્પણ કર્યો જનિમસિંહે આ ઉપહાર પ્રાપ્ત થતા થોડા શબ્દોમા પોતાની કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરી અને પચ્ચીસ સુવર્ણમુદ્રા બ્રિટિશસરકારને નજર કરી.

આ જાહેર રાજ્યાભિષેક કરવામા એક ગુપ્ત ઉદ્દેશ હતો પ્રથમ માધોસિંહે આગળ ધસી કોંગ ના ફોજદારતરિકે મહારાવ કિશોરસિંહના મસ્તકપર રાજતિનક કર્યું અને તેમની કમરમા તનવાર બાધી તથા નજર આપી પ્રચલિત રીતિજનુસાર મહારાવે આ નજર પાછી ફેરવી માધોસિંહને પહેરામણી આપી કોટાના ફોજદારના પદની વશપર પરાગત સનદ આપી આ સનદની પ્રાપ્તિને માટેજ આટલી તૈયારી અને ઉદ્યોગ કરવામા આવ્યો હતો અને તે ઉદ્યોગ સફળ થયો કર્નલ ટોડે લખ્યું છે કે - તેમનામા પુનઃ સહલાવ સ્થાપિત થયો તેને જુદિગત કરવાને માટે હું ઉક્ત અભિષેકને ઉત્સાદ સમાપ્ત થયા પછી એક માસપૂર્વે કોટામા રહ્યા આ સમયે મેં મહારાજને મમજાવ્યું કે આપ હાન જે સ્થિતિમા છો તેજ સ્થિતિમા આપનું મનુષ્ય કરવું સર્વ પ્રકારે ઉચિત છે વળી બીજી તરફ મેં માધો સિંહને સમજાવ્યા કે આપને જે પવિત્ર સધિજીવનથી આ લેખમહારીભરેલું પદ આપવામા આ પુ છે તે હવે વર્તન નિષ્કૃદિતા વા અસાધ્યતાનાથી ભગ કરશો નહિ તેનું સદા પાનન કરશો કોંગ છોડ્યાપૂર્વે મેં ૪ થી સપ્ટેમ્બરને દિવસે પુનઃ સનદે એકત્રિત કર્યો અને તેમનામા પુનઃ દસ સહભાર સ્થાપિત કર્યા જનિમસિંહ મહારાવ અને માધોસિંહ એ નહો જોલો ભૂતકાળની ઘટનાસભધી એકબીજાને અપરાધ ક્ષમા કરી જલિમસિંહા મિત્રભાવથી રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

સત્યનો જય અનસ્ય થાય છે જો કે કર્નલ ટોડે પ્રજાનું બ્રિટિશસત્તાની સદાયથી કોંગના યથાથ અધીશ્વર મહારાવ કિશોરસિંહની સત્તાને નાષ કરી જનિમસિંહને વશપર પરાગત રાજસત્તા આપી, પરંતુ પાઠગથી તે અન્યાય અને અસત્યનો પ્રતીકાર સારી રીતે થઈ ગયો.

મહારાવ અને જનિમસિંહની વચ્ચે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મેળ થયો તે સમયે રાજરાણા જનિમસિંહે પોતાના રાજનેતિક વનના અતિમ મર્થતરિકે જે ઉપયુક્ત મયો કર્યો આ કાયોથી કોંગના અધીશ્વરપ્રતેની તેમની ભક્તિ અને કોંગની પ્રજાપ્રતેની તેમની વત્સલતાનું સારી રીતે નિદર્શન થયું તેમણે પોતાના મત્તુકાળે પોતાના જૂના વિશ્વાસુ તોફરોને માટે એક વીન તૈયાર કર્યું અને મહારાવ કિશોરસિંહ માધોસિંહ તથા બ્રિટિશ એજન્ટની પામે એવી ચરત કરાવી દીધી કે જો મારા ઉત્તરાધિકારીઓ પોતાના જૂના કર્મચારીઓને કાર્યમા નિયુક્ત કરવાને અસમ્મન હોય તો તેમને સંપૂર્ણ

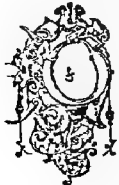
સ્વાધીનતા આપવી અને તેમનાં ભૂતકાળનાં કાગોળે માટે તેમની પાસેથી જવાબ લેવો નહિ તથા તેમને પોતાની ઇચ્છાનુસાર નિવાસ કરવા દેવો. ઉક્ત આશયના કરારપત્રપર તેમણે ઉક્ત ત્રણે જણના હસ્તાક્ષર કરાવી લીધા હતા.

ખીજું ઉત્તમ કામ તેમણે એ કયું કે કોટા રાજ્યમાં દીર્ઘકાળથી જે દંડનામનો કષ્ટદાયક કર પ્રચલિત હતો તે તેમણે સર્વથા દૂર કર્યો. આ સ્તરોષાષક કર દૂર કરવાથી જાલિમસિંહ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં કોટાની પ્રજાને અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યા અને બ્રિટિશસરકાર પણ જાલિમસિંહના આ કાર્યથી તેમના પર પરમ પ્રસન્ન થઈ. તેમણે પોતાની કીર્તિની રક્ષાર્થે દંડ નામનો કર દૂર કરવાના સ્મરણચિન્હસ્વરૂપે કોટારાજ્યના પ્રત્યેક પ્રધાન પ્રધાન નગરમાં પાપાણુના સ્તંભો સ્થાપિત કરાવ્યા અને તે પર ઉક્ત કર દૂર કરવાની આજ્ઞા કોતરાવી.

અધ્યાય ૭ મો

રાજનૈતિક ઉપાત્તપ્રસંગે કર્નલ ટૉડના વ્યવહાર-ચિત્તિશસરકારે જાલિમસિંહના પક્ષે
કરેલું સમર્થન-ગોવર્ધનદાસને થયેલી દશનિકાલની શિક્ષા-ગોવર્ધનદાસનું માત્ર દશમાં
રહેલું-કોણમાં પુનઃ થયેલો રાજકીય ઉપાત્ત-મહારાવ કિશોરસિંહની સાથે સેનાનું મળી
જવું-જાલિમસિંહે મહાલય ઉપર કરેલી ગાગાની વૃષ્ટિ-મહારાવ કિશોરસિંહનું કિલ્લો છોડી
બહાર જવું-તેમનું છુદીમાં જવું-રાજપ્રાના વિશનસિંહનું જાલિમસિંહની સાથે મળી જવું-
ગોવર્ધનદાસે મહારાવની સાથે મળી જવાને કરેલી ચેષ્ટા-તેનું વ્યર્થ થવું-મહારાવે છુદીતો
કરેલો પરિત્યાગ-મહારાવપ્રત્યે હાડાગતિએ પ્રદર્શિત કરેલી મહાનુમતિ-મહારાવનું છુદાવ-
નમાં જવું-ગોવર્ધનદાસ અને ચિત્તિશસરકારના મોટા દેશી અમલદારોએ રચેલો પ્રખ્ય-મ-
હારાવનું સેનાસહિત કોણ તરફ જવું-મહારાવે બહાર પાડેલો હંદેરો અને હાડાગતિને
પોતાના પક્ષમાં લગવળને કરેલું નિમંત્રણ-મહારાવે ચિત્તિશસરકારસમક્ષ સાદર કરેલો પ્રસ્તાવ-
જાલિમસિંહનું આચરણ-મહારાવની વિરુદ્ધ જાલિમસિંહની સેનાસાથે ચિત્તિશસરકારની
સેનાએ કરેલી કુચ-સમિલિત સેનાએ મહારાવપર કરેલું આક્રમણ-મહારાવની સેનાએ
લેદેલો જાલિમસિંહની સેનાનો વ્યુહ-અંગ્રેજસેનાએ તેમાં કરેલી બાધા-અંગ્રેજસેના સાથે
યુદ્ધ કરવાની અનિચ્છાથી મહારાવે પોતાની સેનાસહિત રણક્ષેત્રના કરેલો પરિત્યાગ-અંગ્રે-
જસેનાએ મહારાવપર પુનઃ કરેલું આક્રમણ-મહારાવનું ઉક્ત આક્રમણ વ્યર્થ કરવું-મહારા-
વનું સેનાસહિત નારી જવું-અંગ્રેજસેનાએ મહારાવની પાયાલસેનાનો કરેલો નારા-
કુમાર પૃથ્વીસિંહનું મૃત્યુ-એ વીરોએ પ્રદર્શિત કરેલો પોતાની વીરતા-કર્નલ ટૉડે મહારાવ
તથા તેમની સાથે જોડાયેલા સામંતોને ક્ષમા કરવાને બહાર પાડેલો હંદેરા-સામંતોનું પો-
તપોતાનાં સ્થાનમાં જવું-સમરનું પરિણામ-મહારાવની સાથે સ્થાપન થયેલી નવીન સંધિ-
મહારાવને મારે નિર્ધારિત થયેલી જાગીરની મુચિ-કર્નલ ટૉડની વ્યવસ્થા-મહારાવનું પુનઃ
પોતાના રાજ્યમાં જવું-વિશનસિંહને રાજધાનીથી અન્ય સ્થાનપર મોકલવો-જાલિમસિંહની
સાથે મહારાવ કિશોરસિંહનું થયેલું સમિલન-માધોસિંહની સાથે મહારાવને બંધાયેલો
ગ્રેમ-જાલિમસિંહનું મૃત્યુ-તેમના જીવનની સમાલોચના.

કર્નલ ટૉડના જેવો રાજપૂતોનો શુભેચ્છક અંગ્રેજ ભારતવર્ષમાં કોઈપણ આવ્યો
નથી, એ વાત પાકોને મુક્તકંઠે સ્વીકારવી પડશે. રાજપૂતગતિપ્રત્યે કર્નલ ટૉડ
એટલે સુધી અનુરાગ, પ્રીતિ અને રક્ષક ધરાવતા હતા કે તેમણે પ્રસંગોપાત પોતા-
ના સ્વામી ચિત્તિશસરકારનાં રાજપૂતોને અહિતકારક થઈ પડે એવાં કાર્યોનો
પ્રતિવાદ, નિંદા અને કંઠાર સમાલોચના કરવામાં પણ તુટી કરી નથી. દેશીઓ-
ના પક્ષનું અવલંબન કરનાર કોઈપણ અંગ્રેજકર્મચારીએ અત્યારસુધી સત્તની
રક્ષાર્થે કર્નલ ટૉડના જેવો પ્રયત્ન કર્યો નથી. અને આ ગ્રંથમાં વ્યવસ્થાને
કર્નલ ટૉડના ઉત્તમ વ્યવહાર, ઉદાર આચરણ તથા નિષ્પક્ષપાત ન્યાય વગેરે સદ્ગુણોની મુક્તકંઠે

પરમ પ્રશસા કરી છે, પરંતુ આ પ્રસંગે અત્યંત કુખસહિત અમને તેમના એક રાજાસીકાર્પની નિદા કરવાની ફરજ પડે છે. અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે કર્નલ ટોડે પોતાના ઉપગિ ભારત વર્ષના ગવર્નર જનરલની આજ્ઞાનુસાર કાર્ય કરતા હતા અને તેથીજ તેમને ઉક્ત શોચનિય કાર્ય કરવાની ફરજ પડી હતી, તોપણ અમારો સ્વતંત્ર મત એવો છે કે જે તેઓ ધારત તો અત્યંત તે કાર્ય અન્ય પ્રકારે રદ કરી શકત, કારણ કે તેઓ તે કાર્યમાં મધ્યસ્થ અને પ્રધાનનતા હતા.

જે સમયે મહારાવ ઉમેદસિંહની સાથે બ્રિટિશસરકારને સધિ થઇ તે સમયે રાજાજીના નલિમ સિંહ કોટાના સર્વસત્તાધારી અધીશ્વરતરિકે અસીમ પ્રતાપ ફેનારી રહ્યા હતા, પરંતુ તેમને વશપર પરાગત સર્વશક્તિસપ્ત અધીશ્વરપદ આપવાની બ્રિટિશસરકારને શી જરૂર હતી ? અને તેને તે આપવાની સત્તા પણ શું હતી ? નલિમસિંહે પિદારાઓ સાથેના યુદ્ધમાં અને તે પૂર્વે અંગ્રેજસરકારને સપૂર્ણ સહાય આપી હતી, એ વાત સત્ય છે, પરંતુ કોટાના યથાર્થ અધીશ્વરને મત્રીના હાથમાં રમકડાં તરિકે રાખીને તેને વશપર પરાગત સર્વ રાજસત્તા આપી એ શું રાજનીતિમગત છે ? એ શું ધર્મસગત છે ? એ શું સંજયતામગત છે ? નલિમસિંહ તો મહારાવ ઉમેદસિંહના પગારદાર તો-કરમાત્ર હતા તેમણે જે સેનાની સહાય, અનાજની સહાય અને આર્થિક સહાય કરી હતી, તે તો સર્વ ઉમેદસિંહની હતી. નલિમસિંહની પોતાની તો કાંઈ પણ હતી નહિ, તો પછી બ્રિટિશસરકારે યથાર્થ નૃપતિની સત્તાનું હરણ કરી તે સત્તા પુરસ્કારતરિકે પ્રધાનને ચામોટે ચિગ્રકાવને માટે આપી ? કોઇપણ રાજ્યના ઇતિહાસમાં આપણને આવી ઘટનાનું પ્રમાણ પ્રાપ્ત થતુ નથી એક રાજ્યના પ્રધાન મત્રીદ્વારા અન્ય રાજ્યને ઉપકાર થયો હોય તેથી શું ન્યાયના વક્ષ સ્થળપર, ધર્મના વક્ષ સ્થળપર અને સત્યના હૃદયપર પદાધાત કરીને તે રાજ્યના યથાર્થ નૃપતિની સત્તાના લોપ કરી તે રાજ્યની શાસન સત્તા વશપર પરાને માટે ઉક્ત મત્રીને આપી શકાશે ? નલિમસિંહદ્વારા કોટારાજ્યમાં ધણા મારા કામો થયા હતા, એ વાત સત્ય છે, પરંતુ એ તો તેમણે એક પગારદાર મોહરતરિકે પોતાનું યથાર્થ કર્તવ્ય બજાવ્યું હતું એ સિવાય વધુ તેમણે શું કયું હતું ? આ કારણથી તેમને કદિપણ કોટાની શાસન સત્તા વશપર પરા મળી નોંધાઈ નહિ. આપરથી માત્ર એટલુંજ સમજાય છે કે બ્રિટિશસરકારે ન્યાયપથપર ન આવતા મહારાવ ઉમેદસિંહને અત્યંત અશક્ત અને નમ્ર જોઈ મહારાવની અત્યંત નામરુદ્ધ બનાવવાનું યથાર્થ અધીશ્વરપદ નલિમસિંહને પ્રદાન કર્યું હતું એકમાત્ર નલિમસિંહને જ જીવનપર્યંત કોટાની શાસનસત્તા ભોગવવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો હોત તો આટલી બધી હાનિ થાત નહિ, પરંતુ તેમને ઉક્ત સત્તા વશપર પરાને માટે આપવી એ કાંઈપણ પ્રકારે ન્યાયમગત નથી. નલિમસિંહ શુદ્ધમાત્ર, નીતિમ અને શાસનકાર્યમાં સુદક્ષ હતા, તેથી તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ પણ તેમના જેવાજ નિવડશે એમ કદિપણ કહી શકાય નહિ, તોપણ બ્રિટિશસરકારે એવો વિચાર ગામોટે માખ્યો હતો ? બ્રિટિશસરકારે શી રીતે ધાયુ કે નલિમસિંહની પેઠે તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ પણ કેવળ શાસનસત્તા પ્રાપ્ત કરી સતુષ્ટ રહેશે અને કોટાના યથાર્થ અધીશ્વરના અનિષ્ટની કામના કદિપણ નહિ કરે ? રાજનીતિમ કર્નલ ટોડે નલિમસિંહને ઉક્ત અધિકાર અપાવું કરતી વખતે અવસ્ય ઉક્ત વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ તેમણે આ વિચાર કયાં છતા પણ ન્યાયયુક્ત કાર્ય કર્યું નહિ. બ્રિટિશસરકારે ઉક્ત વિચારહીન કાર્ય કરવામાં પોતાની સમસ્ત શક્તિઓનો પ્રયોગ કરી પ્રત્યક્ષ પક્ષપાત જણાવી આપ્યો છે.

નલિમસિંહને અન્યાયપૂર્વક કોટાની શાસનસત્તા આપવામાં આવી તેનું વિષમય કળ ઉત્પન્ન થયું અને તેથી કોટાની શોચનીય સ્થિતિ થઇ, જે નિમ્નવિખિત ઇતિહાસપરથી પાઠકોને વિદિત થશે. આ શોચનીય કાર્યથી કોટારાજ્ય બે લાગોમાં વિભક્ત થઈ ગયું, કોટાની મૂળ મંજરશક્તિ સર્વથા નિસ્તેજ બની ગઇ અને નલિમસિંહના ઉત્તરાધિકારીઓ કોટાના પ્રાય અર્ધાં લાગના અધીશ્વર બની ગયા. બ્રિટિશસરકારની રાજનીતિથી સામાન્ય ઝાંખાકુટુંબ મહાન ઉચ્ચપદપર પ્રતિષ્ઠિત થશે એમ કોણ જાણતું હતું ?

પૂર્વ અધ્યાયમાં અમે કહી ગયા છીએ કે બ્રિટિશપોલિટિકલ એન્ડ કર્નલ ટોડે મધ્યસ્થ બની બ્રિટિશસરકારની પ્રતિષ્ઠાની રક્ષાર્થે મહારાવ કિશોરસિંહને કોટાના સિદ્ધસનપર પૂતળાતરિકે

ખેસાડી જલિમસિંહને કોટાના કર્તાહતોના પદપર દૃઢરીતે નિયુક્ત કર્યા અને તે ઉભયની વચ્ચે પ્રાંતિ સ્થાપિત કરાવી કોટારાજ્યનો પરિભ્રમ કર્યો. કર્નલ ટોડ ધાર્ણે હતું કે જ્યારે બ્રિટિશસરકારે આ કાર્યને ન્યાયપુરસ્કાર કરી તેને સ્થાયી રાખવાને ચત્ન કર્યો છે, ત્યારે મહારાવ કિશોરસિંહ તે પ્રત્યે કાંઈ વાંધો લેશે નહિ અને પોતાનું સમસ્ત હિત નષ્ટ થવા છતાં પણ જલિમસિંહની સાથે સદા સહભાવ રાખશે; પરંતુ તેમનું આ અનુમાન શીઘ્ર વ્યર્થ થઈ ગયું. શીઘ્ર કિશોરસિંહના ન્યાય સંગત સ્વાર્થની સાથે જલિમસિંહના અન્યાયમૂલક સ્વાર્થનું ભયંકર સંઘર્ષણ થયું.

જલિમસિંહના પુત્ર ગોવર્ધનદાસને સમસ્ત પ્રપંચનું મૂળ જલ્ણી તથા તેની શિખવણીથી ચલિત થઇનેજ કિશોરસિંહ જલિમસિંહની સત્તાનો લોપ કરવાને ઉદ્ધત થયા હતા એમ માની કર્નલ ટોડ તથા કોટાના મુખ્ય મંત્રીએ ગોવર્ધનદાસને કોટારાજ્યમાંથી હટપાર કર્યો. ખંદો ગોવર્ધનદાસને માટે દિલ્હી વા અસાહાય્ય એ સ્થળે નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યાં હતાં. તેમાંથી દિલ્હીમાં રહેવાની પોતાની ખુશી ગોવર્ધનદાસે જલ્ણાવેલી હોવાથી તેની પ્રાર્થનાનુસાર તેને દિલ્હીમાં રાખવામાં આવ્યો. કર્નલ ટોડ જલ્ણાવે છે કે: “તેઓ દિલ્હીમાં સહકુટુંબ રહેતા હતા અને તેમના ભરણપોષણને માટે આવશ્યક જગીર પણ નિયત કરવામાં આવી હતી. વળી તેમને બ્રમણ અને બ્યાયામ કરવાને માટે વિસ્તૃતસ્થાન અસાપકું કાઢી આપવામાં આવ્યું હતું. બ્રિટિશસરકારે ત્યાં તેમનાપર દૃષ્ટિ રાખવાને માટે કેટલાક અસ્વદોહીઓ નિયુક્ત કર્યા હતા.”

જલ્ણાના રાજ્યની રખાતની પુત્રી સાથે વિવાહ કરવાને માટે ગોવર્ધનદાસને ૪૦ સૌ ૧૮૨૧ માં માલવાદેશમાં જવાની પરવાનગી આપવામાં આવી. આ કાર્ય અતિ મુશ્કેલીભરેલું હતું. ગોવર્ધનદાસ ત્યાં ગયો કે તરતજ કોટારાજ્યમાં શાંતિને ખલે ઉચ્છેદણીના ચિન્હો દડગોચર થવા લાગ્યાં. કોટા અને ખંદોરાજ્યમાં પ્રપંચસંબધી પત્રો પકડાયા અને જલિમસિંહના જૂના વિશ્વાસુ સૈનિકોમાં વિદ્રોહ દડગોચર થયો. સૈફઅલ્લીનામનો નીસ વર્ષનો જૂનો તોફાર રાજપરવટણનો સેનાપતિ હતો. તે વિશ્વાસપાત્રતા, વીરતા અને દક્ષતાને માટે પરમ પ્રસિદ્ધ હતો; પરંતુ આ વખતે તેણે પોતાના નામ-માત્રના અધીશ્વર (કિશોરસિંહ) નો પક્ષ મહણ્ય કર્યો. આ વાત જ્યારે પ્રથમ ફેલાઈ ત્યારે તેને અસત્ય ધારવામાં આવી; પરંતુ પાછળથી તે સત્યતરિકે પ્રતીત થઈ. ચતુર જલિમસિંહે સૈફઅલ્લીના હાથનીએની સેના મહાલખમાં જઈ મહારાવની સાથે મળી શકે નહિ એટલા માટે ઉભયની વચ્ચે એક સેના રાખી; પરંતુ મહારાવ સત્વર જલમાર્ગથી જઈ સૈફઅલ્લી અને તેના તાબાની સેનાને પોતાના મહાલખમાં લઈ આવ્યા. આ સમાચાર પ્રસરતાંજ અંધ જલિમસિંહે પાલખીમાં ખેસી પોતાના સૈનિકાસહિત સૈફઅલ્લીની શેષ સેનાપર આક્રમણ કર્યું. તેમણે એક એવા ઉચ્ચ સ્થાનપર તોપો ગોઠવી ગોળાની વૃષ્ટિ કરવા માઠી કે જેથી માત્ર રાજધાનીજ નહિ, પરંતુ અંબલનહીના ઉભય તટપરનો પ્રદેશ અને મકાનો વિધ્વસ્ત થવા લાગ્યા. આ રીતે ગોળાની વૃષ્ટિ થવાથી મહારાવ, તેમના બ્રાતા પૂર્વસિંહ અને તેમના અનુચરો નૌકાપર આરૂઢ થઈ નહીંપાર ઉતરી ખંદોમાં ચાલ્યા ગયા. આ તરફ શેષ સેના શત્રુ છાડી જલિમસિંહને તાબે થઈ. આ રીતે જલિમસિંહે પ્રબળ ઉલ્લેખ કરી મહારાવે તેમનો અધિકાર નષ્ટ કરવાને કરેલો પ્રમત્ત નિષ્ફળ કરી દીધો. હાડગાળતિનું રાજસિંહાસન શૂન્ય બની ગયું. આ મુદ્દપ્રસંગે વિશનસિંહ પોતાના ઉભય બ્રાતાઓથી અલિપ્ત થઈ જલિમસિંહની સાથે મળી ગયો.

આ ઉપરથી પાકેને ચતુરચૂડામણિ જલિમસિંહ કેવા મનુષ્ય હતા, તે પ્રતીત થઈ ચૂક્યું હશે. તેમણે આ વખતે હઠહઠતો રાજપ્રોહ કર્યો હતો, એ વાતની કાણુ ના પાડશે? ન્યાયની રીતે જોતાં કિશોરસિંહ જલિમસિંહના અધીશ્વર હતા; તે છતાં પણ કોટાના મુખ્ય મંત્રીએ પોતાના સ્વામીની વિરુદ્ધ તોપ ચલાવવામાં એક મુદ્દતનો પણ વિધ્વંસ કર્યો નહિ. જે જલિમસિંહ એક સમયે કોટામાં લગાર પણ અધિકાર ધરાવતા નહોતા, જેમણે કોટાના અધીશ્વરની કૃપાથી તે રાજ્યમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને ફોજદારનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, જેઓ એક સમયે સર્વસ્વથી વંચિત થઈ ગયા હતા, જેમને લખા કરીને મહારાવે પુનઃ પોતાની નૌકરીમાં ફાળવ કર્યો હતા અને પોતાના પુત્રના રક્ષકતરિકે નિયુક્ત કર્યો હતા, તેજ જલિમસિંહ આજે ઉક્ત મહારાવના પોત્રની વિરુદ્ધ તોપ ચલાવી પોતાનો સ્વાર્થ

સાધવાને માટે તત્પર થયા છે. શુ આ એક વિચિત્ર રાજનીતિ ન કહેવાય? શુ આ કાર્ય અત્યંત અન્યાયી અને અત્યંત અધર્મી ન ગણાય? જાલિમસિંહને જે આ કાર્ય કર્યું તે બ્રિટિશ સરકારના બળપર કર્યું હતું, એ કહેવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી જાલિમસિંહ મહારાવ કિશોરસિંહને કોટાની બહાર હાથી કાઢીનેજ શાત થયા નહિ, પરંતુ તેમણે ધર્મના મસ્તકપર પદાધાત કરી મહારાવ કિશોરસિંહનો મધુ વિશનસિંહ કે જેણે રાજમિહસનપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી જાલિમસિંહના પક્ષેજુ અવનબન કર્યું હતું, તેને કોટાનું રાજપદ આપવાનો પ્રસ્તાવ કર્નલ ટોડની સમક્ષ રજુ કર્યો પરંતુ કર્નલ ટોડે કાંઈપણ પ્રકારે જાલિમસિંહના ઉક્ત ધુણિત પ્રસ્તાવમા પોતાની સમ્મતિ આપી નહિ કર્નલ ટોડનું આ કાર્ય અવશ્ય પ્રશસાપાત્ર હતું એમ કહ્યાવિના અમે ગંહી શકતા નથી, તોપણ તેમણે મહારાવને અન્યાય કરી જાલિમસિંહનો પક્ષ ગ્રહણ કર્યો એ તેમને માટે શોભાપ્રદ નથી

મહારાવ કિશોરસિંહ બ્રિટિશસરકારના હસ્તાવરસહિતના પ્રથમ સધિપત્રનુમાર કોટાનું સપૂર્ણ શાસન પ્રાપ્ત કરવાને માટે અન્ય રાજપૂતરાજ્યોની સહાય લેવાને ગયા અહીં આ જાલિમસિંહની મ લાહોનુસાર કર્નલ ટોડે તથા બ્રિટિશસરકાર મહારાવની વિરુદ્ધ જે કાર્ય કર્યું તેના મ બળધમા કાંઈ કહ્યા પૂર્વે કર્નલ ટોડે પોતાની લેખિનીથી આ વટનાનું જે નર્ણન કર્યું છે, તેને પ્રકાશિત કરવું અમે ઉચિત માનીએ છીએ તેઓ લખે છે કે- 'પ્રજામા મજબૂત રીતે શાતિ જાળવવી એ મુખ્ય કામ હતું સધિની શરતનું યથાર્થ રીતે પાલન કરવાને માટે યોગ્ય માર્ગ આજ હોય; તેથી અમે જૂદીના અધીશ્વરપર પત્ર લખીને તેમને નિવેદન કર્યું કે નામીને આવેના કિશોરસિંહને અતિચિરસ્વરૂપે ગ્રહણ કરી તેની સાથે આમજનતરિકે વર્તન કરવામા કાંઈ વાધો નથી પરંતુ જે તે જાલિમસિંહની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાને સેના એકત્રિત કરશે તો જૂદીરાજ્ય તેને માટે સપૂર્ણ રીતે જવાબદાર ગણાશે તદુપરાત આ સમયે નીમચ નામના સ્થાનપર જે અજે શસેના રહેતી હતી, તેના મેનાપતિને પણ એવી આજ્ઞા કરવામા આવી કે જાણુઆ અને જૂદીરાજ્યના મુખ્યભાગમા એક સેના સ્થાપિત કરે અને જે ગોવર્ધન દામ મહારાવ કિશોરસિંહની સાથે મળવાને ચેષ્ટા કરે તો તેને મૃત વા જીવિત અવસ્થામા બંદીવાન કરી લેશે તેને પકડવાને માટે જે ઉત્તમ પ્રયત્ન કરવામા આવે હોય, તેને ગોવર્ધનદામે પર્વતમય પ્રદેશના એક ગુપ્તમાર્ગથી જઈને વ્યર્થ કરી દીધો, પણ જૂદીરાજ્યને લયલીન અને અનાશ્રિન નેમને તે મારવાડરાજ્યમા નાસી ગયો પરંતુ મારવાડપતિ ગોવર્ધનદાસને આશ્રય આપવાને કાંઈપણ પ્રયત્ન તત્પર થયા નહિ આથી તેને શીઘ્ર દિશ્વં ચાલ્યા જવાની ફરજ પડી હવે તેને દિશ્વંમા મજબૂત અકુશલેશ્ય મુકવામા આવ્યો એમ જણાય છે કે ગોવર્ધનદાસ કિશોરસિંહની સાથે કરેલી મતલબા નુસાર દિશ્વંમા ગયો હતો, કારણ કે પાછળથી તરતજ મહાગવ કિશોરસિંહ જૂદી છોડી જવાવન તરફ તીર્થયાત્રા કરવાને ગયા આ સમયે તેને એવી આજ્ઞા હતી કે મને મારા કુનહેવતા જુજ નાથજીના મંદિરમા અવશ્ય શાતિ અને સતોષ પ્રાપ્ત થશે તેમણે પોતાના જીવનનો શેષ ભાગ ધર્મ-ચિતનમા વ્યતીત કરવાને નિશ્ચય કર્યો હતો તેઓ ન્યાસુધી જૂદીમા રહ્યા, ત્યાસુધી પ્રજામા કાંઈ પણ પ્રકારની અશાતિ દરિજોગ્યર થઈ નહિ જૂદી પ્રાંટની અત્યંત નજીક હતી, તેથી સર્વ જણે એમ ધાર્યું હતું કે મહારાવ કિશોરસિંહ જે કે કોષવશ થઈને જૂદીમા ચાલ્યા ગયા છે, પરંતુ તેઓ શીઘ્ર પાછા ફરશે, પણ મહારાવ અમારે જૂદી છોડી ઉતર તરફ ચાલ્યા ભારે સરનતાથી પ્રકાશિત થઈ ગયું કે જૂદીમાથી સહાય નહિ મળવાથી હવે તેઓ અન્ય રાજ્યોમા સહાય પ્રાપ્ત કરવાને જાય છે રાજસ્થાનના પ્રત્યેક રાજ્યએ તથા પ્રત્યેક પ્રધાન સામંતે આ વિપત્તિના સમયમા મહારાજને આશ્વાસનપત્ર લખી હૈથ આપ્યું હતું અને તેઓ જે જે રાજ્યમા ગયા તે તે રાજ્યમા તેમનો કોટાના અધીશ્વરતરિકે પરમ આદરપૂર્વક મહાર કરવામા આ મો હતો માત્ર ભરતપુરનું રાજ્ય કે જે કોટાની અત્યંત નજીક છે તેણે આ પ્રકાગનું ઉચ્ચ સન્માન તેમને આપ્યું નહોતું પરંતુ તે જતાપણ વિખ્યાત ભરતપુરના અધીશ્વરે પોતાના દેટલાક પ્રતિનિધિઓને મહારાવ કિશોરસિંહની યાસે મેજની હામા યાચી તેમને જણાવ્યું કે હું આપનો સત્કાર કરી નથી શકતો તે માટે અત્યંત દિનગીર છું હું અત્યંત વદ્ધ અને દરિદ્રીન હોવાથી આપને મળવાને પણ અર્ચી અર્ચો નથી ભટરાજ્યએ જેણે મન્માન પોતાને આપવું જોઈતું હતું, તેણે તેણે નહિ આપ્યાથી મન્મારણે

અનાદરપૂર્વક તેના પ્રતિનિધિઓને પાછા મોકલી દીધા અને ઉપહારદ્વ્યે પણ પાછા મોકળ્યા મ' દારાવના આ ગર્વિત આચરણથી જાટપતિએ ક્રોધ તેમને ભરતપુરરાજ્યની સીમા છોડી જવાની આજ્ઞા કરી મહારાવ કિશોરસિંહે થોડા સમયયુધી જુદાવન ધામના 'નજ્જુલ'મા નિવાસ કર્યો આ સમયે જ્યેષ્ઠવના મધુર પદોએ મહારાવના હૃદયમા રાજમુકુન્ની અસારતા પ્રતિપાદિત કરી હતી અને રાધાકૃષ્ણની વિચિત્ર લીનાએ કવિ ચંદની ઉત્તેજક વીરગાથા તથા ચૌહાણકુળના પરાક્રમની કંડાણી આ વિસરાવી દીધી હતી તેમણે ઉક્ત સ્થાનમાજ હમેશા રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો, પરંતુ થોડા રખતમા જ તેમને પોતાના ગત અને વર્તમાન જીવનની વચ્ચેના ભેદ સમજાશે તેમણે પોતાની જાતને એક અપરિચિત ભૂમિમા લોભી મનુષ્યોદારા ઘેરાયેથી નેષ અને તેઓ અપ્રિયમાસમા જુદાવનમાથી પાછા કોટાનરફ જવાને તૈયાર થયા સેતાનસ્વરૂપ ગોવર્ધનદાસ તેમને ત્યા સ્વચરતાપૂર્વક ગહેરા દે એમ નહોતું ગોવર્ધનદાસની ઉપર સખ્ખ દેખરેખ રાખવામા આવતી હતી તેને જીવીવાનરિકે રાખવામા આવ્યો હતો, તોપણ તેણે ઉચ્ચ દરજ્જાના દેશી કર્મચારીઓદારા મહારાવની સાથે અત્યંત શ્રમ રીતે પત્ર વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો આ વાત પાછળથી પ્રકાશિત થઇ

કમશ રાજકીય અસતોષ વૃદ્ધિ ગત થતો ગયો ધીમેધીમે પ્રપચળજનો વિસ્તાર થવા માયો અને મહારાવના કુચ્છી અનુચરોદારા મિથ્યા આશાભરી વાતો ફેલાવવામા આવી મહારાવે કેટલીક સેના અને પોતાના વિશ્વાસુ અનુચરોને એકત્રિત કરી હાડોતી તરફ પ્રયાણ કર્યું તેઓ જે જે રાજ્યમા ગયા તે તે રાજ્યના અધીશ્વરને તેમણે જણાવ્યું કે જિટિશસરકારની સ મતિથી મારી રાજસત પુન હસ્તગત કરવાને માટે જાઉ છું દેશીરાજકર્મચારીઓના ચિન્હ ધરાવનાર સેકકા અને દિલ્હીના દેશી કોશાધ્યક્ષોને એક એજ દ આ વખતે મહારાવની સાથે હતો દિલ્હીના દેશી કોશાધ્યક્ષ તેમને નાણા પૂરા પાડતા હતા આથી સર્વ લોકોને સરનતાથી વિશ્વાસ ખેસતો હતો કે મહારાવ અવસ્થ જિટિશસરકારની સમમતિથીજ પોતાના અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાને જાય છે આ કારણથી તેમણે મહારાવના મગનની કામના પ્રદર્શિત કરી મહારાવ જેમ જેમ આગળ વધવા લાગ્યા, તેમ તેમ તેમની સેનાની સખ્યા પણ વૃદ્ધિગત થવા લાગી ધન્સં ૧૮૨૨ ની વર્ષો-સત્રના અંતિમ ભાગમા મહારાવ પ્રાપ્ત નણુ દંજર સૈનિકોને પોતાની સાથે ૪૪ અજલનદીના તટપર જઈ પટોચ્યા નદીપાર જઈ તેમણે સ્વભાવામા એક આજ્ઞાપત્ર બદાર પડ્યો સ્વભાવામા આજ્ઞાપત્ર બદાર પાડવામા તેમનો હિંદેશ એ હતો કે સર્વ રાજપૂતો સરસતાથી તેને સમજી શકે અને તેમના પક્ષનુ અવનબન કરવામા કિચિત્ પણ વિનબ કરે નહિ ઉક્ત આજ્ઞાપત્રમા એમ જણાવવામા આવ્યું હતું, કે જિટિશસરકારની સાથે થયેલી સધિના નિવમાણુસાર ન્યાયી કામ કરવાને માટે મહારાવ જાય છે, માટે સર્વ હાડારાજપૂતોએ તેમને તે કાર્યમા સદાય આપવી આ આમત્રણાનુસાર સર્વ હાડારાજપૂતો આવી આવીને એકત્રિત થવા લાગ્યા રાજપૂતજાતિ કેવી રાજભક્ત હોય છે તેનુ પ્રબળ પ્રમાણ આ સમયે દૃષ્ટિગોચર થયુ જ નિમસિંહની સાથે જે લોકો રક્તના સબધથી જોડાયેલા હતા અને જેમના ઉપર જનિમસિંહે પણ ઉપકારો કર્યા હતા તેમણે શુદ્ધ આ સમયે જનિમસિંહનો પક્ષ છોડી દઇ મહારાવ કિશોરસિંહના પક્ષનુ અવલબન કર્યું તેમને સદાય કરવાને જે માણસો આવ્યા હતા, તેમાના કેટલાકને તો તેમણે કદિ નેરોથી નોંધા પણ નહોતા, તેમજ ઘણા માણસો તેમને વિરે પણ કષ્ટ જણતા નહોતા "અહીં આ અમારો પ્રશ્ન એ છે કે એકમાત્ર જાટરાજ સિવાય સમસ્ત રાજસ્થાનના ગજાઓએ તથા સામતોએ મહારાવ કિશોરસિંહપ્રત્યે યામાટે સદાનુશ્રુતિ દર્શાવી હતી કે હાડાજાતિના પ્રત્યેક વીરે મહારાવની સાથે મળી તેમના પક્ષનુ સમર્થન યામાટે કર્યું હતું જનિમસિંહના આપ્તોએ અને અનુયાયીઓએ તેમનો પક્ષ છોડી કિશોરસિંહનો પક્ષ યામાટે મદદ કર્યો હતો કે જિટિશસરકારના તાબાના ઉચ્ચ પદ ધરાવનાર દેશી કર્મચારીઓએ યામાટે કિશોરસિંહના પક્ષનુ અવલબન કર્યું હતું કેર્નલ ડૉકે સ્વય આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો છે કે કિશોરસિંહને કોટાના પૂર્ણ શાસનસત્તા યુગ્મ અધીશ્વર માનીનેજ સર્વ માણસોએ મહારાવના પક્ષનુ અવલબન કર્યું હતું ત્યારે દવે પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે જ્યારે રાજસ્થાનન સર્વ માણસોએ કિશોરસિંહને કોટાના યથાર્થ અધીશ્વર માનીને તેમનો પપ મદદ કર્યો હતો, ત્યારે શુ જિટિશમરકારે તેમની વિરુદ્ધ કાર્ય કરી ન્યાયના મસ્તકપર

પદાધાન નહોતો કર્યો ?

મહારાવ કિશોરસિંહે પોતાનો પૈતૃકઅધિકાર પ્રાપ્ત કરવાને માટે સ્વજાતિની પાસે સહાય માગી તેમનું કાર્ય મંજૂર થશે એવી આશાથી સર્વ તેમને સહાય કરવા વાગ્યા મહારાવ કિશોરસિંહની કિચિત્ પણ એવી ઇચ્છા નહોતી કે બ્રિટિશસરકારની સાથે વિવાદ કરી મારો પૂર્વાધિકાર ખત-પૂર્વક હસ્તગત કરી લઉં તેમણે બ્રિટિશસરકારને એમ સમજાવવામા કિચિત્ પણ ત્રુટિ કરી નહિ કે આપે મહાભ્રમમા પડી અત્યંત અવિચારથી મારો પૈતૃકઅધિકાર હુમ્મ કયો છે અને પદપાતથી જનનિમસિંહને કોટાની શાસનસત્તા આપી છે પોતાને ન્યાય આપવાને માટે તેમણે બ્રિટિશસરકારને વારંવાર પ્રાર્થના કરી બ્રિટિશસરકાર સાથે સહભાવ કાયમ રાખવાને મહારાવે યથેષ્ટ પ્રયત્ન કર્યો, તે છતાં પણ તેઓ કૃતકાર્ય થયા નહિ ૪૦ સં ૧૮૨૧ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૬ મી તારીખે મહારાવ કિશોરસિંહે બ્રિટિશએજન્ટ કર્નલ ટૉડની ઉપર એક પત્ર મોકલી સધિના પ્રસ્તાવ ઉપસ્થિત કર્યો આ પત્રપરથી મતારાવના મનને ભાવ સારી રીતે વિદિત થાય છે આ પત્ર અમે નીચે પ્રદર્શિત કરીએ છીએ —

“ મારી આશાઓ શુ છે તે જણાવવાને માટે આદર્ભાએ વારંવાર પોતાની ઇચ્છા પ્રસિત કરી હતી મારી આશાઓ એ મારા એ વકીલો મીર્જા મુહમ્મદ અલીમેગ અને લાલા શાહિઆમહારા આપને જણાવી છે એ આપની પાસે સધિના ધારા મોકલ્યા છે આપ તે પ્રમાણે કાર્ય કરશે એવી મને આશા છે આપ બ્રિટિશસરકારના પ્રતિનિધિ હોઈ મને ન્યાય આપરો એવી આશા છે મર્વન એમજ અને છે કે સ્વામી સ્વામીની પેઠે અને સેવક સેવકની પેઠે વર્તે છે, જે આપનાથી ગુપ્ત નથી ?

સધિના ધારા —

૧-મહારાવ ઉમેદસિંહના સમયમા દિનીમા જે સધિ થઈ હતી તે સધિઅનુમાર હું કાર્ય કરીશ.

૨-શ્રીયુક્ત જનનિમસિંહની ઉપર મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે તેઓ મહારાવ ઉમેદસિંહના તાબામા રહી, જે પ્રકારે ગજમેના કરતા હતા તે પ્રકારે મારે આવીને રહીને પણ સેવા કરે તેમના હાથમા સમસ્ત શાસનભાર અર્પણ કરવાને હું તૈયાર છું, પરંતુ મને માધોસિંહની ઉપર સંદેહ અને સશય ઉત્પન્ન થયો છે હું તેની સાથે કદિ પણ એકમત થઈ શકીશ નહિ, તેથી હું તેને એક જગીર આપીશ, તે જગીરમા તે રહેશે તેના પુત્ર બાપાવાવ મારી પાસે રહેશે અને અન્યાન્ય મત્રીઓ જે પ્રકારે મારી પાસે રહીને સેવા કરે તે પ્રકારે તે પણ સેવા કરશે હું તેના સ્વામીતરિકે અને તે મારા સેવકતરિકે વર્તશે જે તે સેવકતરિકે વર્તશે તો તેને વશપરપરાગત મન્ત્રિત્વ પ્રાપ્ત થશે

૩-અગ્રેજસરકાર અથવા અન્યાન્ય ગળઓની સમીપ જે પત્રાદિ મોકલવાના હશે તે મારી સમતિ અને ઉપદેશાનુસાર લખારો

૪-અગ્રેજસરકાર અવરજ મારા અને તેના જીવનના રક્ષકતરિકે રહેશે

૫-પૃથ્વીસિંહને એ જગીર આપી છે તેમા તે નિવાસ કરશે તેની પાસે અને મારા અન્ય બ્રાતા વિશનસિંહની પાસે જે મનુષ્યો રહેશે તેની નિયોજના હું કરીશ તે સિવાય મારા સ્વજાતિના માણસો અને કુટુંબીજનોને તેમની મર્યાદાનુસાર જગીર આપવામા આવશે અને ચિરપ્રચલિત રીતિ-અનુસાર તેઓ મારી પાસે રહેશે

૧ મહારાવ કિશોરસિંહના ઉપરોક્ત પત્રદ્વારા ૥ પ્રકાશિત થાય છે ? બ્રિટિશસરકારની સાથે સંપૂર્ણ સહભાવ સ્થાપી રાખવાને માટે તેમણે ન્યાય આપવાની પ્રાર્થના કરી છે એ શુ ન્યાયસંગત નથી ? સ્વામી સ્વામીની પેઠે અને સેવકસેવકની પેઠે વર્તે છે આ વચન ક્યોસરકાર અગ્રાહ્ય કરી શકે એમ છે ? સમસ્ત જગત મહારાવના આ ન્યાય અને ધર્મયુક્ત મ્યનનુ સમર્થન કરશે મહારાવ કિશોરસિંહે પોતાને ન્યાય આપવાને માટે બ્રિટિશસરકારની પાસે સધિના જે ધારાઓ મોકલી આપ્યા હતા તેના પ્રતિ દૃષ્ટિ નાખવાથી મહારાવના ઉદારહૃદયનુ જ્વલત પ્રમાણુ પ્રાપ્ત થશે મહારાવ સધિના ધારાનુ પાલન કરવા માટે પોતાના હિતને લાત મારીને રાજગણા જનનિમસિંહનુ પદ કાયમ રાખવાને સમ્મત થયા હતા ઉદ્ધત સ્વભાવના, ગર્વિત અને દુર્યુષ્ણી માયોસિંહને લીધે ઉદ્ધત રાજકીય ઉપદ્રવ ઉપસ્થિત થયો હતો, તેથી મહારાવ તેને અન્ય સ્થાનપર મોકલવા માગતા હતા અને તેના પુત્રને પોતાની પાસે રાખી તેના મન્ત્રિત્વની વશપરપરાગત રક્ષા કરવાને સમ્મત હતા, પરંતુ સભ્ય બ્રિટિશસરકારની રાજનીતિએ તેમની આ માંગણી સ્વીકારી નહિ

૬-ત્રણ હજાર અગરસ્ટ્રોક સૈનિકો અને બાપ્પાવાવ મારી સેવામાં હાજર રહેશે

૭-રાજ્યની સર્વ ઉપજ પ્રથમત રાજકોષમાં સંગ્રહિત કરવામાં આવશે અને તેમાંથી પછી મર્વ ખર્ચ કરવામાં આવશે

૮-સમસ્ત કિન્નેદારો અર્થાત્ દુર્ગસ્થોકો મારાદારો નિયુક્ત થશે અને સમસ્ત સેના મારી આસા મા રહેશે જલિમસિદ્ધ રાજકર્મચારીઓને તેમજુ કર્તવ્ય જાળવવાની સલાહ આપતા રહેશે, પરંતુ તેમાં મારી સમ્મતિ અને મંજૂરીની અપેક્ષા રહેશે

હુ આ ધાગાઓથી યુક્ત સધિ કરવાનો પ્રસ્તાવ કરું છું મારી રાજનીતિ આજ છે

મિતિ આશો શુદી પચમી સવત ૧૮૭૧ (૪૦ સં ૧૮૨૭) “મહારાજ કિશોરસિંહ”

મહારાવ કિશોરસિંહે ક્ષિતિશસરકારની પાસે ઉપરોક્ત જે પ્રસ્તાવ મોકલ્યો તેને કોઈ પણ માણસ અનુમિત કહી શકશે નહિ, પરંતુ તે પ્રસ્તાવ સરકારે માન્ય કયો નહિ ક્ષિતિશસરકારે માત્ર જનિમ સિંદના સ્વાર્થ નરે દષ્ટિ રાખી મહારાવનું અકલ્યાણ કયું ઉદારચિત્ત કર્નલ ટોડે પણ આ કાર્યમાં પોતાના સ્વામીની આજ્ઞાનુસાર પાંડ જાણ્યો કર્નલ ટોડે જણાવે છે કે - “જનિમસિંદની વિશ્વાસુ સેનાપર પણ હવે ભરોમો રાખી સકાય એમ નથી જનિમસિંદે સ્વય કહ્યું છે કે મારી સેનાપર મારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ નથી જે સ્વદેશી અને વિદેશી સેનાનું તેમણે પાલન કયું હતું તે સેનાના માણસોએ તેમની સામે થઈ કિશોરસિંદના પક્ષનું અવપાલન કયું આ રાજકીયઉપદ્રવના સમયમાં જનિમસિંદને સર્વ માણસોપર એટલો અવિશ્વાસ આવ્યો હતો કે આ વિપત્તિમાંથી મુક્ત થયા પછી તેમણે કહ્યું હતું કે, “મારા શરીરપર પહેરેલા વસ્ત્રોમાં સુદા જાણે પ્રપચની મધ ભરાય ગઈ છે” જે જનિમસિંદ આ વિપત્તિ જોઈ ગભરાઈ જત અને હૃદય સત્તા પ્રાપ્ત કરવાની આશા છોડી દેતો તેમની અત્યંત કટલાયક અવસ્થામાંથી તેમનો ઉદ્ધાર કરવાને ક્ષિતિશસરકાર પણ સમર્થ થાત નહિ જનિમસિંદને આ રાજકીય પ્રયોજે છોડી નાખવાને માટે ધણી સધિ આપવામાં આવી અને તેમને જણાવવામાં આવ્યું કે જો તમે ધારશો તો તનવાગના બળથી પણ એ પ્રયોજે છોડી શકશો પરંતુ સર્વ યોજા નિષ્ફળ થઈ જનિમસિંદ સધિના ધારા પ્રમાણે વર્તવાને વૈધાર હતા અને તેમના નામમાત્રના પ્રજા કિશોરસિંદ પણ તેજ પાપા ઉપર ઉભા હતા તથા તેમણે અંગ્રેજસરકારની સાથે થયેલી પ્રથમ સધિનો એક ધારો એજટની પામે મોકલી તેમને જણાવ્યું કે આ ધારો તમને કબૂલ છે કે નહિ? જનિમસિંદને શાસનસત્તા આપવાને માટે જે વધારાનો ધારો ગ્યવામાં આવ્યો હતો, તે જો મૂળ સધિપત્રમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હોત તો સમસ્ત ઉપદ્રવો સુગમતાથી દૂર થઈ જત આમ થવાથી મૂળ સધિનો મર્મ કદિપણ દિબ્બર્ધમાં ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો ન હોત અને ક્ષિતિશસરકારે અન્યાય કયો છે એની નીકા કોઈ કરી શકત નહિ, તેમજ ક્ષિતિશસરકારને સિરે વિશ્વાસધાતનો દોષ આવન નહિ વારતમાં ક્ષિતિશસરકારપર મૂકવામાં આવના આ આરોપ અત્ય નથી, કારણ કે સધિ કરના રાજ્યોએ વધારાનો ધારો રચીને મૂળ સધિ રદ કરી હતી સોભાઅવશ્યાત્ કિશોરસિંદે હાથમાં જે જે માગણીઓ કરી છે, તે ક્ષિતિશસરકારની સાથે થયેલી મૂળ મધિના ધાગથી સર્વથા વિપરીત છે મહારાવે એની માગણી કરી હતી કે - “મારા સ્વજાતીય ત્રણ હજાર અગરસ્ટ્રોકને મારી સેવામાં રાખવા હું મારી ધ્વજાનુસાર સામ્રાજ્યને જાગીર આપી શકીશ સેનાપતિ સ્વય નિયુક્ત કરીશ” આ માગણી આ મૂળમધિના ધારાઓથી સર્વથા વિપરીત છે વળી તેમણે એવી પણ માગણી કરી હતી કે - “જનિમસિંદના ઉત્તરાધિકારીઓની સત્તા કેવળ મારા ઉપર નિર્ભર રહેશે” આ માગણી પણ સધિથી વિરુદ્ધ છે”

શીઘ્ર રણભેરી વાગવા લાગી ‘ક્ષિતિશસરકાર જનિમસિંદના ઉપકારના બોળતજે દબાઈ હતી, તથા તેનો બદલો આપવાને માટે ભારતવર્ષના એક ગ્રામીન ઉચ્ચકુલતા રાજપૂતરાજની શા મનસર્તા ઝૂંડીને તેણે શીઘ્ર પોતાની સેના મહારાવ કિશોરસિંદની સામે ચલાવી મહારાવ કિશોરસિંદના પિતામહ મહારાવ યુમાનસિંદનો પ્રતિપાપિત, આગ્રિત તથા અનુમદિત જનિમસિંદ પણ પોતાની રાજભક્તિ(૧)ને ઉજાગવવ(૧)આદર્શ દર્શાવવાને માટે એનાસહિત મહારાવ કિશોરસિંદની સામે યુદ્ધ કરાને ગયા કર્નલ ટોડે વખતુ છે કે - “હવેજી મહારાવ કિશોરસિંદનો

પ્રપચકારી અને જોડી સનાદ આપનાર માણસોના હાથમાથી ઉદ્ધાર કરવાને, તેમની પતાકાનીચે રાજપૂતોને એકત્રિત થતા અટકાવવાને અને તેમની સમસ્ત યોદ્ધાઓ રથ કરવાને માટે એક અગ્રેજ સેના ભોવાવવામા આવી આ સેના જનિમસિહની સાથે મળીને આગળ વધવા ધાગી ઉભય સેના આ કાનીસિધુ નામના સ્થાનમા એકત્રિત થઇ થોડા દિવસ સુધી યુધ્ધ કરવાથી તે સ્થાનમા યુધ્ધ કરી ચક્ર થઇ ગયો નદીપણુ પાણીથી ઉભરાઇ ગઇ, તેથી તેની સામેપાર જવુ સેનાને માટે અશક્ય થઇ પડ્યુ અહીં આ થોડા દિવસ સુધી વિશ્રામ કરવો પડ્યો તેથી મહારાવનો ઉદ્ધાર કરવાની મુસધિ હાથમાથી જતી રહી મહારાવ પોતાની સામે ધોર વિપત્તિ આવેલી જોઈ હતાશ થઇ બ્રિટિશ સરકારનુ અનુસરણ સ્વીકારવાને જણાયુ તેમણે નિવેદન કર્યું કે બ્રિટિશમરકારની મિત્રતા સ્થાયી રાખવાને હું પરમ ઉત્સુક છુ, પરંતુ પ્રત્યેક સમયે તેઓ જણાવના ગેઠતા હતા કે - 'મનમાનશય જીવનનુ પ્રયોજન થુ છે ? શાસનમત્તાવિનાનો રાજ થુ કામનો છે ? કા તો મૃત્યુ થાય કે કા તો સપૂર્ણ પૈતૃકરાજસત્તા પ્રાપ્ત થાય એજ મારો ઉદ્દેશ છે '

જનિમસિહનું વર્તન ૧૫ આ અમયે મહારાવના વર્તન કરના કાઈ ઓછુ વિચિત્ર નહોતુ, મારણ કે એક તરફ તેઓ મહારાવપ્રત્યે પ્રકટ રાજભક્તિ દર્શાવતા હતા અને પોતાના ધોળા વાળ મા ધૂળ નાખવાની તેમની અભિલાષા નહોતી અને બીજી તરફ સધિના ધાગઅનુસાર પોતાની શાસનસત્તા કાયમ રાખવાની પણ તેમની તેટલીજ પ્રબળ આકાંક્ષા હતી તેમણે ધાર્યું હતુ કે આપણી શાસનસત્તા કાયમ રાખવાને માટે વિશેષ તૈયારીની આવશ્યકતા પડશે નહિ પરંતુ તેમની આ ધા ગણા જોડી વળી તેમને પોતાની મેના ઉપર વિશ્રામ નહોતો તેમને લાય હતો કે સમરપ્રસંગે સૈનિકો અવશ્ય મારી ઉપર સત્તાવશ વાપરજો આથી સૈનિકોને તેમણે જણાવ્યુ કે જો તેમ થશે તો પણ તે વિપત્તિ બદલ કરવાને અમે તૈયાર છીએ વળી તેમણે એમ પણ કહ્યું કે, અમને વશપરંપરા માટે જે અધિકાર ભોગવવા માટે આપવામા આ ગે છે, તે અધિકારની ગમે તે પ્રકારે રક્ષા કરવીજ પડશે આથી તેનુ રક્ષણ અને તે માટે સહવાનુ કષ્ટ આ બને ક્યોમા અમારે લક્ષ્ય આપવુ પડશે કે જેથી મહારાવ કિશોરસિંહનાપ્રતિ રાજભક્તિ દર્શાવના સાથે અમારા સામર્થ્યની પણ રક્ષા થાય અતુર જનિમસિંહ જણાવ્યુ કે બ્રિટિશમરકારની માથેસધિ કરી અમે તેમના તગ્દુથી જે આશા રાખીએ છીએ તે તેમણે આપની જોઇએ જનિમસિંહ પોતાના રાજપ્રત્યે યથાર્થ રાજભક્ત દર્શાવવાને અત્યંત આતુર હતા પરંતુ અતે કોએ તેમની તે ભાવનાનો નાશ કરી નાખ્યો બ્રિટિશસરકારેકાળ જનિમસિંહને સતુષ્ટ કરવાને માટેજ મહારાજ કિશોરસિંહની વિરુદ્ધ નર્તન કર્યું હતુ કર્નલ ટાડ જો તે સમયે ન્યાયનુ રક્ષણ કરવાને માટે જનિમસિંહને સમજવી મહારાજ કિશોરસિંહના પક્ષનુ અવનબન કરત તો જનિમસિંહ કદિ પણ બ્રિટિશસરકારને સધિને ધારે દર્શાવી તેનુ શાસન જાહેર કરી નક્કર નહિ

અતે યુદ્ધનો નિશ્ચય કરવામા આ ગે જનિમસિંહની સેના અગ્રભાગે રહે અને બ્રિટિશસેના પાછળ રહે એવો પ્રમંથ કરનામા આ ગે એના મેનાપતિતરિકે એક અગ્રેજને નિયુક્ત કરવામા આવ્યો આક્ટોબર માસની પહેલી તારીખેઉકત મેના કિશોરસિંહપર આક્રમણ કરવાને આની જનિમસિંહની મેનામા ૮ પાયદન ટુકડી ૩૨ તોપો અને ૧૪ અન્વારોહી દન હતા તેમાની ૫ પાયદન ટુકડી ૧૪ તોપો અને દશ અન્વારોહી દન સૌથી આગળ આવ્યા ૧ શેપ સર્વ સેનાની માથે જનિમસિંહ હજાર હાથના અતરપર આના નાગમા બ્રિટિશસેના પૈકી બે પાયદન ટુકડી, ૭ અન્વારોહી દન અને એક ગોનદાજ ટુકડી જનિમસિંહની જમણી બાજુએ આના નાગી ઉકત સેના સૌથી પહેલા એક વિસ્તૃત મેદાનમા પહોચી અને ત્યાંથી આગળ ચાલી એક નાની નદીના તરફ ગઇ આ પ્રદેશ વણો ઉચો હતો મહારાજ કિશોરસિંહની મેના નદીને સામે પાર એકત્રિત થઈ હતી શત્રુઓની સેનાને આની પહેલેથી જોઇને મહારાજ કિશોરસિંહે તે સ્થળે પોતાની સમસ્ત સેના એકત્રિત કરી હતી રાજ પનટણ નામની મેના સૈંદાહનીના આધિપત્ય નીમે હતી આગળ જણાવવામા આવ્યુ છે તેમ સૈંદાહ અહીંએ જનિમસિંહનો પક્ષ છોડી મહારાજના પક્ષનુ અવનબન કર્યું હતુ તેની સેનાને નાખી આ-

૧ પાય દેશી પાયદળ સેનાના સેનાપતિ લેફ્ટનન્ટ મીઝ મિલન હતા આસાહસિક વીર વરદથી જેની આશા રાખવામા આવતી હતી, તેજુજ તેણે મર્થ કર્યું હતુ

જુએ રાખી મહારાવ કિશોરસિંહ સ્વયં પોતાના સામનો અને પાત્રસે હાજ અસ્વારાહીએને લઈને જ-મણી તરફ ગયા અને મધ્યભાગમાં અસિદ્ધિત સૈનિકોને રાખવામાં આવ્યા. ઉભય સેના નિર્ભય બની પોતપોતાની છાવણીમાંથી બહાર નીકળી અને એકબીજાથી ચારસે હાથના અંતરપર આની ઉભી રહી. આ સમયે બ્રિટિશ એજન્ટ મહારાવ કિશોરસિંહ અને તેમના અનુયાયીઓને સામે આવેથી વિપત્તિમાંથી ઉદ્ધાર કરવાનો અતિમ પ્રયત્ન કરવાને માટે બ્રિટિશસેનાપતિને જવામબુ કરીને સમસ્ત સેનાને વિશ્રામ કરવાની આજ્ઞા આપી પછી બ્રિટિશએજન્ટ ઉભય સેનાના મધ્યભાગમાં જઈ મહારાવને જણાવ્યું કે, જો તમે અધિ કરશો તો તમને અને તમારા માણસોને હામા કત્વામાં આવશે અને તમને રાજધાનીમાં લઈ જઈ પુન તમારા પિતાના સિંહાસનપર અભિષેક કરવામાં આવશે મહારાવ પોતાની દૃષ્ટિસન્નુષ ભાવી નાશ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ રહ્યા હતા, પરંતુ તેમણે અગાધિ જે ધારાએ જણાવ્યા હતા તેમાનો એક પણ ધારો છોડી દેવાને તેઓ રાજી નહોતા તેઓ અધિક હડ કરવા લાગ્યા તેમણે સ્પષ્ટરીતે જણાવી દીધું કે જો અમે ત્રણ સહસ્ર હાજારાજપૂતોની સાથે કાઠામાં પ્રવેશ કરી રાકીશું તોજ અમે ત્યા જઈશું; નહિ તો નહિ જઈએ તેમને વિચાર કરવાને માટે અર્ધા કલાકનો સમય આપવામાં આવ્યો, પરંતુ તેમણે નમણુ આપ્યું નહિ, ત્યારે અતે બ્રિટિશસેના યુદ્ધ કરવાને માટે આગળ વધી મહારાજની સેનાએ જમણી બાજુ-એ એકત્રિત થઈ જનિમસિંહનો માર્ગ દેડ્યો તેમના દુનનો ભગ કરવાને માટે બ્રિટિશસેના તે તરફ ધસી.

પ્રથમ જનિમસિંહની સેનાએ તોપના ગોળાની વૃષ્ટિ કરવા માઠી ત્યારપછી અસ્વારાહી દય આક્રમણ કરવાને આગળ વધ્યું ફતેહાબાદ અને ધોલપુરના વિખ્યાત સમરમાં હાડાસેનાએ પ્રમુખ વીરતા દર્શાવી યશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને આ સમયે પણ હાડાબેઠા તેરીજ પ્રમુખ વીરતાસિદ્ધિ જનિમસિંહપર આક્રમણ કરવાને આગળ વધ્યા અને હાડાએ તોપના ગોળાના ભોગ થઈ પડ્યા. જો આ સમયે બ્રિટિશસેના આગળ ધસી મહારાવપર આક્રમણ ન કરત તો મહારાવની સેના અવસ્ય જનિમસિંહની ડાબી બાજુની સેનાને પરસ્ત કરી નસાડી મુકત અને જનિમસિંહ સ્વયં જે સ્થાનપર ઉભા હતા તે સ્થાનપર તે આવી પહોંચત, પરંતુ અંગ્રેજસેના આવી પહોંચવાથી તેની તેજેશ વ્યર્થ થઈ ગઈ અંગ્રેજસેના સાથે યુદ્ધ કરવું અશક્ય ધારી હાડાબેઠા નાસવાને પ્રવૃત્ત થયા મહારાવ કિશોરસિંહ સ્વજનીય ચારસે વીરાની માથે નદીપાર ઉતરી અર્ધકેરા દૂર એક ઉચ્ચભૂમિપર જઈને ઉભા રહ્યા તેમની પામદય સેના ભગ થઈ ચોતરફ ફેલાઈ ગઈ બ્રિટિશસેના શીઘ્રતાથી નદીપાર ઉતરી પામદયસેનાએ મહારાવની સેનાને જમણી બાજુએથી નાસી જતા અટકાવી અને બીજા બે દનોએ મહારાવપર આક્રમણ કર્યું આ સમયે પણ બ્રિટિશસેનાપર આક્રમણ નહિ કરવાને પોતાનો સંકાપ મહારાવે દહ રાખ્યો બ્રિટિશસેનાને પ્રમુખતાપૂર્વક આક્રમણ કરતી જોયા છતાં પણ મહારાવની સેનાએ નાસવાના કિવા શરણે થવાના કાર્પણુ ચિન્હ જતાવ્યા નહિ સર્વ માણસો એકત્રિત થઈ પર્વતની પેઠે દહ ઉભા રહ્યા બ્રિટિશસેનાપતિ આગળ અને આગળ ધસવા લાગ્યો તેણે ભારતવર્ષમાં અનેક યુદ્ધોમાં શત્રુપક્ષને બ્રિટિશસેનાની સામેથી નાસતો દોડા દતો; પરંતુ આ સમયે રાજપૂતો નામ નહિ તેઓ અબેઘ વિરાટ પર્વતકત્ત ખડા રહ્યા પાછળથી ઉભય પક્ષોવચ્ચે યુદ્ધ થતા બ્રિટિશસેના પાછળ હવી અને બે સાદસિક અંગ્રેજ સેનાનાપકારે રણુભૂમિમાં માર્યો ગયા; અને પ્રધાન સેનાપતિ^૧ મરતા મરતા અત્યંત આશ્ચર્યકારક રીતે બચ્યો એક હાડાવીરે બ્રિટિશસેના-પતિના મન્તકપર ભથ્થ કર પ્રદાર કરી તેનું સિંચરાણુ બેઠી નાખ્યું અને તે બીજને પ્રદાર કરવા જતો દતો એવામાં એક બ્રિટિશસૈનિકે પિસ્તોન મારી તેના ગ્રાણુ દર્શો એક મુદ્દર્તમાં આ સર્વ કાર્ય બની ગયું હતું. મહારાવે બ્રિટિશસેનાનું આક્રમણ વ્યર્થ કર્યું; પરંતુ ઘણાથોડા સમયમાં અંગ્રેજ-સેનાના ગોવદાજ દહે મહારાવની સેનાની સમીપ જઈ તેનાપર તોપના ગોળાની વૃષ્ટિ કરી મહારાવ નીમેના શીઘ્રતાથી ચાલવા લાગી અને થોડીવાગમાં અદસ્ય થઈ ગઈ

મહારાવ કિશોરસિંહના કનિદ ખાતા પૂરવીસિંહે હાડાગતિના સ્વભાવસિદ્ધ બચવિક્રમથી ઉત્તે-

૧ કનૈલ રૉડ જણાવે છે કે જનિમસિંહની સેનાના બે વિચાર દના -કે તો સમર કર્યું કે તો નાસી જુઝાયા
૨ સ્વયં તેને નાસી જતી અટકાવવાને માટે તેની પાછળ ઉભો હતો
૩ લેફ્ટનન્ટ કમાન્ડર અને રીડ કે જેઓ ચતુર્થ અશ્વારાહીદળના રેતા હતા
૪ મેજર લેફ્ટનન્ટ કનૈલ જે રિડ સી બી

જિત થઇ આવ્યુંમિતે અર્થે જીવન અર્પણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેઓ કેવળ પચ્ચીસ સૈનિકોને પોતાની સાથે લઇ ક્રિટિશસેનાપર આક્રમણ કરવાને ચાલ્યા તેઓ ખરેખર મૃત્યુના મુખમાળ પકડવાને જતા હતા તેમણે ક્રિટિશસેનાપર આક્રમણ કર્યું તો ખરૂં, પરંતુ તેઓ નિબંધ થયા અને ધાયલ થઇને ભૂમિપર પુગી પડ્યા તેમને પાલખીમા બેસાડી જાવણીમા મોકલી દેવામા આવ્યા ક્રિટિશ જાવણીમા લઇ જઇ તેમની ઉત્તમ પ્રકારે સુચારુ કરવામા આવી, પરંતુ તેમના પ્રાણની રક્ષા કોઇ પણ પ્રકારે થઇ શકી નહિ તેમણે બીજે દિવસે પ્રાણત્યાગ કર્યો તેમણે યથાર્થ વીરની પેઠે વર્તન કર્યું હતું તેમણે પોતાની આ સ્થિતિને માટે પોતાના ભાગ્યનોજ દોષ કાઢ્યો, અન્ય કોઇને પણ કપકો આપ્યો નહિ જાવણીની સમીપ એક વૃક્ષને નેઇ તેઓ પોકારી ઉઠ્યા કે મારો આત્મા મારા પૈતૃક રાજ્યનું આ વૃક્ષ નેઇને આનંદ પામે છે એક સૈનિક તેમની તનવાર અને અસુરી લઇ લીધી, ત્યારપછી તેમણે પોતાની કટાર, મોતીની માળા અને અન્યાય મૂલ્યવાન અનકાર એજનના હાથમા સોંપી દીધા વળી તેમણે પોતાના પુત્રની રક્ષાનો ભાર પણ તેમનેજ મોપ્યો આ પૃથ્વીસિંહના પુત્ર કોટાના સત્તાશ્રય, નામમાત્રના મિહાસનના ભાવી અધિકારી હતા

પૃથ્વીસિંહને લાનનો આઘાત લાગ્યો હતો આ આઘાત એટલા જોરથી લાગ્યો હતો કે ભાનો તેમની પીઠ ભેદી વક્ષસ્થળપર્યંત ચાલ્યો ગયો હતો પૃથ્વીસિંહ બોલ્યા કે -“કોઇ શત્રુએ વૈર લેવાને માટેજ મારાપર ભાનાનો આઘાત કર્યો છે આ ભાનાએ મારા શરીરને એવી રીતે ભેદી નાખ્યું છે કે મને જીવનની કિંચિત્ પણ આશા નથી જો કે જાનિમસિંહની સેનાએ અગ્રેજ સેનાની સાથે મળીને મહારાવપર આક્રમણ કર્યું હતું, તોપણ તે તેમની નિકટ જવાનું સાહસ કરી શકતી નહોતી. આપરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે કોઇ વિશ્વાસઘાતી મનુષ્યે મહારાવની સેના સાથે મળીને પૃથ્વીસિંહને ભય કળ રીતે હાથન કળી જાનિમસિંહના પુત્ર અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓના કટક દૂર થોડે હશે કોઇપણ અગ્રેજસૈનિકે પૃથ્વીસિંહનો પ્રાણ નાશ કર્યો હોય એ વાત અમે માની શકતા નથી. અવશ્ય કોઇ વિશ્વામવાતી દેશીએજ તેમના પ્રાણ લીધા હશે, પરંતુ જાનિમસિંહ પોતાના સ્વામીના આત્માના પ્રાણ લેવાના પાપકર્મમા ભાગીઆ થયા હતા એમા તો કિંચિન્માત્ર પણ શક નથી

પરંતુ અતે સમયનોજ જય છે પાશવજનદારા ધર્મના વક્ષસ્થળપર અને ન્યાયના હૃદયપર ગમે તેવો પદાઘાત કેમ ન કરવામા આવે તોપણ અતે તો ધર્મ અને ન્યાયનોજ જય થાય છે યોબી અને વિશ્વાસવાતી જાનિમસિંહ આટલા દિવસ સુધી જે સ્વામીદારા પ્રતિપાનિત થયા હતા તેજ સ્વામીની સામે આ સમયે તેમણે સમાજ ઉપરિચિત કરી દીધો, પરંતુ જો ક્રિટિશસરકાર ન્યાય અને ધર્મપ્રત્યે કુર્લંકાય કરી જાનિમસિંહના પક્ષનું સમર્થન ન કરત તો જાનિમસિંહ સ્વપશ્ચન્દિત વિશ્વસ્ત થઇ ઉચિત દડ પામત એમા કિંચિત્ પણ શક નથી કર્નલ ટોડ જાનિમસિંહની સેનાને નાસી જતી અટકાવવાને માટે સ્વય તેની પાછળ ઉભા રહ્યા એ તેમણે અત્યંત અન્યાયી કાર્ય કર્યું છે તેમણે કહ્યું છે કે ઉભયપક્ષોની વચ્ચે સધિ કરાવવાને માટે યથાશક્તિ વેશ્ટા કરવામા આવી હતી, પરંતુ આ વાત પણ નિર્ભૂળ છે તેમણે મહારાવના પ્રતિવાદોમાથી એક પણ પ્રસ્તાવમાન્ય ગણ્યો નહોતો તેમણે જાનિમસિંહની પ્રાર્થનાનુસાર સધિપત્રનો વધારાનો ધારા માન્ય રાખવાને મહારાવને ફરજ પાડી હતી, તો આપણે શી રીતે માની શકીએ કે તેમણે ઉભયપક્ષોનું હિત જાળવ્યું હતું ? અમે કહી શકીએ છીએ કે રાજપૂતજાતિના પરમ શુભેચ્છક કર્નલ ટોડે આ સમયે મહારાવપ્રત્યે જે આચરણ કર્યું હતું તે સર્વથા અનુચિત હતું

કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે મહારાવ કિશોરસિંહે લીન મકાઇના ક્ષેત્રમા છુપાઈ જઇ મહાવિપત્તિમાથી પોતાનું રક્ષણ કર્યું ક્ષેત્રમા મકાઇના છોડ એટલા લીન અને ઉંચા હતા કે મહારાવનો હાથી સુદા તેમા દહિજોયર થતો નહોતો પાંચ માઇનપર્યંત આ પ્રકારની મકાઇની એતી ચારી ગઇ હતી મહારાવ કોટારાજ્યની બહાર નાસી ગયા તેથી તેમની પૂઠ પકડવામા આવી નહિ, કારણ કે એકમાત્ર કોટામાજ તેમનું જનુ વિપત્તિકારક માનવામા આવતું હતું મહારાવની પાવદન અને બીજી સેના વિખેરાઇને ચોતરફ નાસી ગઇ ક્રિટિશઅધિકારીઓદ્વારા તેમના પુરુષ સૈનિકો માર્યા ગયા મહારાવ અને તેમના હાથનીઓના સૈનિકોએ જે વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી, તે જોઇને તેમના

શત્રુઓએ પણ તેમની પરમ પ્રશસા કરી હતી તેઓ વસ્તુતઃ નૈતિક બળથી બળવાન બન્યા હતા મહારાવ કિશોરસિંહ અને તેમના પક્ષના હાડાવીરાએ અપૂર્વ બલવિક્રમ પ્રદર્શિત કર્યું હતું, પરંતુ આ સ્થળે બે રાજપૂતવીરોની વીરતા તો ખાસ વર્ણવવા યોગ્ય છે તેમણે તો ખરેખર વીરતાની પરાકાષ્ટાજ દર્શાવી હતી તેમણે જે રાજભક્તિ પ્રદર્શિત કરી હતી, તે ઝીંસ અને રામના પ્રાચીન વીરો કરતાં નિષ્કૃષ્ટ પકિતની નથી જે સ્થળે ઉક્ત યુદ્ધ થયું હતું, તે સ્થળનું ભૌગોલિક વર્ણન પૂર્વે આપવામાં આવ્યું છે બે કે સાધારણ રીતે, તે સ્થળ સપાટ હતું, પરંતુ નદીની આગળ ખાડા ટેકરા વિદ્યમાન હતા અહીં આ એક સાકડી ખીણમાંથી જલિમસિંહની સેના જઈ રહી હતી, એવામાં તેના ઉપર ગોળીઓ આવીને પડવા લાગી સમસ્ત મેના આથી અચાનક ચલી ગઈ સૈનિકોએ જે દિશામાંથી ગોળીઓ આવતી હતી તે દિશા તરફ જોયું તો જે મનુષ્યો ઉચ્ચ પ્રદેશપરથી ગોળીઓ ભારતા દિશિગોચર થયા સર્વ માણસો અત્યંત વિસ્મય થઈ જે મિનિટસુધી જોન ધારણ કરી ઉભા રહ્યા ત્યારપછી સેનાપતિએ સેનાને આગળ વધવાને આજ્ઞા આપી, પરંતુ તરતજ મેનાના આગળ ભાગના કેટલાક સૈનિકો ગોળીના આઘાતથી ધાયત થયા અને પાછા ભાગ્યા નાસી ગયા ઉક્ત ઉભય માણસો સતત ગોળીની વૃષ્ટિ ક્યોજ જતા હતા જનિમસિંહના સૈનિકો એક બાર પણ ન કરી શકે એટલા સમયમાં ઉક્ત ઉભય માણસો ઝીંસ બાર કરતા હતા તેમની ગોળીઓએ જલિમસિંહની સેનાના અનેક માણસોને ધાયન કર્યો, પરંતુ તેમને તો વાળ પણ વાકો થઈ શક્યો નહિ તેઓ જાણે જાણે પોતાનું રક્ષણ કરતા ન હોય તેમ લાગતું હતું જનિમસિંહના સૈનિકો ગોળી ભારતા હતા તે નિષ્ફળ થતી હતી અને જલિમસિંહના સૈનિકોએ તેમની સામે જે તોપો ગોળી અને ગોળા છોડ્યા માધ્યા ગોળા પણ તેમની પાસે થઈને નીકળી ગયા તેઓ પોતાના શત્રુઓનો ઉપહાસ કરી પુન ગોળીની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા જનિમસિંહની સેના આગળ વધવા લાગી બે કે તે સેનાના અનેક સૈનિકો ધાયન થયા હતા, તોપણ ઉક્ત ઉભય વીરોનું બલવિક્રમ જોઈને તેમનું રક્ષણ કરવાની અભિલાષા તેને ઉત્પન્ન થઈ તે વીરોની સામે ગોળા અને ગોળીઓ છોડવાની મના કરવામાં આવી સૈનિકોને એવી આજ્ઞા કરાવવામાં આવી કે જે કોઈ ઉક્ત વીરોપર આક્રમણ કરવાની હામ ધરાવતા હોય તેમને તેમ કરવાની રજા છે આ આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાજ બે રોહિતાઓ હાથમાં તમ તનવાર લઈ ઉક્ત વીરોને પકડવાને ગયા સર્વ આતુરતાપૂર્વક પરિણામની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા ઉક્ત ઉભય વીરોનું શારીરિક બળ પણ થોડું હતું તેમને ગોળીની કેટલીક કસ લાગી હતી, જેથી તેઓ હતતેજ થઈ ગયા હતા વળી જે સ્થાનપર તેઓ ઉભા હતા, તે સ્થાન પણ હૃદયુદ્ધને યોગ્ય નહોતું અને તે બંને વારો ઉપર રોહિતાઓના હાથથી માર્યા ગયા ઉક્ત ઉભય હાડાવીરોએ જનિમસિંહની દશ પાયદન ટુકડી અને ઝીંસ તોપોસંહિત ગોનદાજીદનની ગણિ રાજી હતી પરંતુ અને તેઓ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પરશોકવાસી થયા

હાડોતીના સમસ્ત સામંતો અને પ્રજાજનોએ મહારાવ કિશોરસિંહના પક્ષનું સમર્થન કર્યું હતું, તેપરથી રાજપૂતગણિના પ્રધાન યુદ્ધો અને તેની ધર્મપરાયણતા ઉત્તમ પ્રકારે પ્રતીત થાય છે વળી તેની સાથે જનિમસિંહનું શાસન કેટલું કઠોર હતું અને તે પ્રજાને કેટલો અપ્રિય હતો, તે પણ જણાય છે જે સામંતે સધિપ્રસંગે મધ્યસ્થતા કરી હતી અને જેણે જનિમસિંહના અનુમદથી જાગી પ્રાપ્ત કરી હતી, તેણે પણ મદાગવના પક્ષનું સમર્થન કર્યું હતું કર્નલ ટૉડે અનેક સ્થાનપર રીંકાયું છે કે જનિમસિંહના મોર શાસનથી કેટલાના પ્રત્યેક એણીના મનુષ્યો અત્યંત અસંતુષ્ટ થઈ ગયા હતા, તે છતાં પણ તેમણે અન્યાયી રીતે જનિમસિંહને વશપરપરાગત શાસનસત્તા આપવાને માટે કિશોરસિંહની સામે યુદ્ધ કર્યું હતું

કર્નલ ટૉડે જણાવે છે કે, મહારાવ કિશોરસિંહ નદીપાર ઉતરી ગયા ત્યાર પછી તરતજ તેમના યોદ્ધાએ ગોળીના આઘાતથી પ્રાણત્યાગ કર્યા આપરથી પ્રતીત થાય છે કે મહારાવ કિશોરસિંહના જીવનનો નાશ કરવાને માટે જનિમસિંહની સેનાએ તેમનાપર ગોળી ચલાવી હતી પ્રાપ્ત ગણેસે અશ્વરોહીઓસંહિત મહારાવ કિશોરસિંહ બેડોદામાં ચાલ્યા ગયા અનેક સાદસિક હાડાવીરોએ યથાર્થ રાજભક્તિ પ્રદર્શિત કરી સ્વધર્મનું પાલન કરવાને માટે પોતાની માનુષ્યમિ, ધરનાર અને કુટુંબસુદ્ધ

ત્યાગ કરી મહારાવના પક્ષનું અવલબન કર્યું હતું

બ્રિટિશસેનાએ ઉક્ત હાડગીરીની પૂઠ પકડી નહિ તેઓ રણભૂમિમા બ્રિટિશસેના સામે થયા હતા એ વાત સત્ય છે, પરંતુ તેઓ અમારાપર આક્રમણ કરવાને નહિ, પણ પોતાનું રક્ષણ કરવાને સામા થયા હતા, માટે તેમનું તે કાર્ય અવશ્ય યથાર્થ અને ન્યાયસંગત છે કર્નલ ટોડે કોટાના યથાર્થ અધીશ્વર મહારાવ કિશોરસિંહને નસાડી મૂકી તેમની સર્વ મહત્વાકાંક્ષા વિધ્વસ્ત કરી દીધી તેમના બ્રાતા પૃથ્વીસિંહ માર્યા ગયા અને ગોવર્ધનદાસ દેવપાર થયો સામ તોએ નહોતુ ધાર્યું કે યુદ્ધમા અમારો પરાજય થશે, તેથી તેમણે પરાજય થાય તો શુ કરવું તેની કાષ્ઠપણ તૈયારી કરી રાખી નહોતી જો બ્રિટિશસરકાર આજ્ઞા કરત તો રાજસ્થાનમા મહારાવ કિશોરસિંહને સહાય કરનાર સામ તોને ક્યાય પણ પ્રાપ્ત થાત નહિ; પરંતુ તેમનો સર્વથા નાશ કરવો ઉચિત માનવામા આવ્યો નહિ, કારણ કે બ્રિટિશસરકાર સારીપેઠે જાણતી હતી કે તેમણે અનેક કારણોથી મહારાવના પક્ષનું અવલબન કર્યું હતુ અને તેમને મહારાવને સહાય કર્યા વિના છુટકો નહોતો મહારાવની ઊવણીમાથી બ્રિટિશસરકારે અનેક ગુપ્ત કાગળપત્રો હસ્તગત કરી લીધા હતા આ કાગળપત્રો વાચનાથી પ્રતીત થાય છે કે જલિમસિંહને પરાસ્ત કરવાને માટે મજબૂત તૈયારી કરવામા આવી હતી અને મહારાવની મહત્વાકાંક્ષા પરિપૂર્ણ કરવાને માટે મમસ્ત સાહસિક સામ તોએ સહાય કરી હતી; પરંતુ પાછળથી તે સર્વને કોર દોર મળ્યો

કર્નલ ટોડે સારીપેઠે જાણતા હતા કે સંધિના વધારાને ધારે કાયમ મખવાને માટે બ્રિટિશસરકારે મહારાવની વિરુદ્ધ જે કાર્ય કર્યું હતુ તે મર્વથા અન્યાયમૂલક હતુ, કર્નલ ટોડે જાણાવે છે કે, મહારાવની વિરુદ્ધ કાર્ય કરવામા એ માટે દુષ્પ્રદાયક કર્તવ્ય બજાવ્યુ હતુ હું હાડગાતિનો ભૂતકાળનો ઇતિહાસ જાણતો હતો, પરંતુ માત્ર સંધિના ધારાને અનુસરીનેજ એ માટે કોર કર્તવ્ય બજાવ્યુ હતું કર્નલ ટોડે ઉક્ત યુદ્ધ મમામ થયા પછી કોટાનું સર્વ રાજતત્ર પોતાના હસ્તમા લીધું અને સમસ્ત સામતોના અપરાધ ક્ષમા કર્યો તેમણે સર્વ સામતોને પોતપોતાના પ્રદેશમા આવીને નિવામ કરવાની પરવાનગી આપી તેમણે જલિમસિંહને નિવેદન કર્યું કે જો સામ તોપર કાષ્ઠપણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરશે તો બ્રિટિશસરકાર તેથી પરમ અસતુષ્ટ થશે સામ તો શીઘ્ર પોતપોતાની જગીરમા જઈને વસવા લાગ્યા આ પ્રકારે ક્ષમા કરવાથી સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી ગઈ. આથી કર્નલ ટોડેને પ્રજા અભિનંદન આપના લાગી કર્નલ ટોડે ઈ. સં. ૧૮૦૭ માં બ્યારે રાજદ્વારી ક્ષેત્રમા સોથી પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો, તે સમયે તેમણે કોટારાજ્યમા એકવા બ્રમણ કર્યું હતુ, અને હાડોતીદેશનું ભૌગોલિક તથા ઐતિહાસિક વર્ણન યથાસાધ્ય એકત્રિત કર્યું હતુ તેઓ રાહતગઢથી સિંધિયાની ઊવણી છોડી ઘણા થોડા અનુચરોને પોતાના માથે લઈ ચંદેરીના ધીચ જગલમા થઈ મધુરત પ્રાંતોમા ગયા અને ત્યાંથી પશ્ચિમતરફ આગળ વધી બેટવા અને ચંબવંદીના મધ્યભાગમા પહોંચ્યા અહીં આ તેમણે આ પ્રદેશની સમસ્ત નદીઓના મૂળની ખોજ કરી બારા નામના સ્થાનમા જઈ તેમણે પોતાની ઊવણી નાખી ત્યાંથી તેઓ હાડોતીદેશથી સાડાઆઠ કોસના અંતરપર આવેલી કાલીસિંધુ નામની નદીના તટપર ગઈ પોતાના સેવકોને વિજ્રામ ક્યાંપછી આવવાનું કહી પોતે અશ્વાડક થયા અને પાછા ફરવા લાગ્યા. તેઓ જે સમયે વમોલિયા નામના નગરમા થઈને ચાંદના જતા હતા, તે સમયે કેટલાક માણુઓએ તેમને એકદમ પકડી લીધા તેમણે તેમને જણાવ્યું કે આપને અવશ્ય અહીં આના અધીશ્વરની સમીપ આવવું પડશે જો કે તે સમયે તેઓ અત્યંત દુખિત થયા, તથાપિ તેમણે વિચાર કર્યો કે જો આપણે આ સમયે એમના શબ્દોને માન નહિ આપીએ તો આપણું કાર્ય અત્યંત અવિચારી થઈ પડશે, તેથી તેઓ તેમની સાથે ગયા તેઓ એક બગીચામા ગયા ત્યાં તેમણે એક સુદર મંચની ઉપર વમોલિયાના અધીશ્વરને પોતાના દરબારીઓની સાથે બેઠેલા જોયા તેમણે

૧ પ્રધાન સામતોએ એજન્ડાકા જલિમસિંહપર જે પત્ર મોકલ્યા હતા તેમા તેમણે જણાવ્યું હતું કે મહારાવના વિશ્વાસુ મંત્રીના હપ્દેશાનુસાર અમે તેમના પક્ષનું અવલબન કર્યું છે

૨ દિહીનો જે દેશી કોસાધિક ઉક્ત પ્રપચમા લિપ્ત હતો તેને વપાસને પશ્ચિમી પદ્ધતિ કરવામા આવ્યો અને સરકારના ફાસીલાયાલિકા સેક્રેટરીને પણ તેજ શિક્ષા કરવામા આવી

કર્નલ ટૉડનુ પરમ સન્માનસહિત સ્વાગત કર્યું. કર્નલ ટૉડે ઉક્ત સલામા જતી વખતે પોતાના ખૂબ કા-
દવાની ચેષ્ટા કરી, પરંતુ તેમનું ચિત્ત સ્વસ્થ નહોતું, તેથી તેમની તે ચેષ્ટા સફળ થઇ નહિ ત્યાર
પછી તેમની સન્મુખ ખાદ્યપદાર્થો મૂકવામાં આવ્યા અને તેમના હાથ, ઝો વગેરે ધોવાને માટે એક
બ્રાહ્મણ જન લઇને આવ્યો. જો કે તે સમયે તેઓ રાજપૂતજાતિના આચારવિચાર તથા ભાષા બરા-
બર જાણના નહોતા, પરંતુ તેમણે એક કેલાક અત્યંત આનંદમાં વ્યતીત કર્યો. પુષ્કળ વાર્તાનાપ
માથે અનેક સુદરીઓ તેમની તરફ જોવા લાગી આથી કર્નલ ટૉડને પરમ આશ્ચર્ય થયું. કર્નલ
ટૉડની યોદ્ધા લગડી થઇ ગઇ હતી, તેથી તેઓ બ્યારે જવાને તૈયાર થયા ત્યારે વમોરિયાના અધીશ્વરે
તેમને માટે એક ઉત્તમ ઘોડો સળવળીને તૈયાર રાખ્યો, પરંતુ તેમણે તે ઘોડો મદણ કર્યો નહિ. ક-
ર્નલ ટૉડે પોતાની હાવણીમાં જઈ કેટલાક ઉપહાર વમોરિયાના અધીશ્વરપર મોકલ્યા આ ઘટના
બન્ધા પછી ઐદ વર્ષે કર્નલ ટૉડે મહારાવ કિશોરસિંહની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કર્યું. યુદ્ધને બીજે દિવસે વમો-
રિયાના અધીશ્વરની માતા તરફથી કર્નલ ટૉડને એક પત્ર મળ્યો. તેમણે તેમને આશીર્વાદ કહી પૂર્વ-
મિત્રતાનું સ્મરણ કરાવી એવી પ્રાર્થના કરી કે મારા પુત્ર પોતાના સન્માનની રક્ષાઈ મહા-
રાવના પક્ષનું અવનબન કર્યું છે, માટે તેનું રક્ષણ કરશે. કર્નલ ટૉડે તેમને જણાવ્યું કે આ પત્ર-
વાદક આપની સમીપ પહોંચશે તે પૂર્વે આપનો પુત્ર આપને આવી મળશે. જનિમસિંહને સૌથી
પ્રથમ બ્યારે કોટાના શાસનકર્તાનું પદ પ્રાપ્ત થયું, તે સમયે આયુનના જે સામંત તેમના પ્રધાન
શત્રુતરિકે તેમની વિરુદ્ધ ખડા થયા હતા તેમના ઉત્તરાધિકારી ઉક્ત વમોરિયાના સામંત હતા.

મહાગવ કિશોરસિંહ યુદ્ધમાં પરાસ્ત થયા પછી મેવાડની અતર્જત નાયદારામાં ગયા આ પરથી
પ્રતીત થાય છે કે તેમનામાં ધર્મભાવ અતિપ્રબળ હતો. મહારાવે હવે સર્વ રાજખટપટ છોડી દીધી
જલિમસિંહની લલામણુથી મહારાવની નિઃકટ એક પત્ર મોકલવામાં આવ્યો. તે પત્રમાં એવો ઉદ્દેશ
હતો કે આપ કેવી શરતે કોટારાજ્યમાં આવવા ઇચ્છો છો? મહારાવે લખ્યું કે બ્રિટિશએજન્ટ જે વ્ય-
વસ્થા કરે તે મારે કબૂલ છે. આવો ઉત્તર મળતા બ્રિટિશએજન્ટે એક સધિપત્ર તૈયાર કર્યો આ
સધિપત્રમાં મહારાવ અને જાનમસિંહની વચ્ચે લવિવ્યથા કાઢી સધર્પણ ન થાય એવી વ્યવસ્થા
કરવામાં આવી હતી, તોપણ મહારાવને તો કેવળ નામમાત્રનાજ રાજ રાખવામાં આવ્યા હતા અને
સર્વ સત્તા જલિમસિંહના હાથમાં સોંપવામાં આવી હતી. પ્રધાન ઉદ્દેશ રાજની પદમર્દા, સુખવિ-
લાસ અને રક્ષાને માટે યોગ્ય પ્રયત્ન કરવાનો હતો. મહારાવ કિશોરસિંહના પિતા કિવા કોટાના કોઇ
પણ જૂનપૂર્વ રાજને જે રકમ મળતી નહોતી તે રકમ તેમને માટે નિયત કરવામાં આવી સમસ્ત
રાજપૂતોના નેતા મેવાડના મહારાણાના દરબારમાં જેટલો અથ થતો હતો તેટલો વ્યય મહારાવ કિ-
શોરસિંહને માટે નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો.

કર્નલ ટૉડે પોતાના અથમાં મહારાવ કિશોરસિંહની સ્વાધીનતાનો નાશ કરનાર ઉક્ત સધિપત્ર
આપ્યો નથી, અમે મહાશય એમિસનના અથમાંથી તે ઉપ્દ્રુત કર્યો છે —

સધિપત્ર

જન બે વર્ષમાં રાજ્યમાં જે ઉપદ્રવો થયા છે, તેનું અત્યંત અનિષ્ટકારક પરિણામ આવ્યું છે,
તેથી બ્રિટિશસરકાર અસંતુષ્ટ થઈ છે, કોટારાજ્યનું અમગલ થયું છે અને મારી પોતાની શાસનને
આગળ યથો છે, એ સર્વ વાત હું મહારાવ કિશોરસિંહ-સારીપેડે જાણુ છું અને તેથી મેં આજે
નિમ્નલિખિત ધારાઓથી યુક્ત સધિપત્રપર હસ્તાક્ષર અને મહોર કરેલ છે. આ સધિપત્રના ધારા
પ્રમાણે લવિવ્યથા હું વર્તન કરીશ. મારી સદિગ્ધાના શ્રીનાથજી સાક્ષી છે. જો હું લવિવ્યથા
આ સધિપત્રના કોઇ ધારાનો ભંગ કરું તો બ્રિટિશસરકાર તરફથી લવિવ્યથા હું કોઇપણ અનુમદ
પ્રાપ્ત કરી શકીશ નહિ.

પહેલો ધારો—બ્રિટિશસરકાર જે આજ્ઞા કરશે તે સર્વનું હું આનંદપૂર્વક પાલન કરીશ અને
લવિવ્યથા મારા સુખશાંતિ, સ્વતંત્રતા અને સામાજિક કાર્યના સંબંધમાં કર્નલ ટૉડની મધ્યસ્થતા-
લાગ જે પ્રયત્ન કરવામાં આવશે તેની વિરુદ્ધ હું કાઠપણ વાધો ઉઘાડીશ નહિ.

બીજો ધારો—મારા પિતા રાજ ઉમેદસિંહની જીવિદશામાં નાનાજી જનિમસિંહ જે પ્રકારે

સર્વ રાજ્ય ન ચલાવતા હતા, તે પ્રકારે દિલ્લીની સધિઅનુચાર અમારા અને અમારા ઉત્તગધિકારી-ઓના નામથી તથા તરફથી નાનાજી જાલિમસિંહને તથા તેમના ઉત્તગધિકારીઓને શાસનભાર પ્રાપ્ત થશે, અર્થાત રાજ્યશાસન, મટેસુવ, સેના, દુર્ગસમૂહ, કર્મચારીઓનો નિયોગ અને તેમની પદ્મ્યુતિ એ સર્વ તેમના હાથમા રહેશે તેમની આ સત્તા સ્વતંત્ર રહેશે અને તેમા હસ્તક્ષેપ કરી શકાશે નહિ

ત્રીજો ધારો—શાંતિબંધ મનારને ઉચિત દડ પ્રાપ્ત થશે માગ સર્વ ખરાબ સનાહકારિ ચાલ્યા ગયા છે વા આપની આજ્ઞાનુસાર મે તેમને કાઢી મૂક્યા છે ગોવર્ધનદામ, સૈફઅલી, મહારાજ બલવતસિંહ, કાઝી મોરજી મુટમદઅલી, શેખ હખીબ અને ખીજાઓ કે જેમની અનિષ્ટચારક સંવાહ પ્રમાણે હું ચાલો હતા, તેમની સાથે લલિખ્યામા ૬ કોષપણ પ્રકારનો સબધ વા પત્રવ્યવહાર રાખીશ નહિ

ચોથો ધારો—અમારા શરીરની રક્ષાને અર્થે જે સેના નિયત થશે તે સિવાય બીજી કોષપણ સેના રાખવાને અમે એજા કરીશું નહિ. જે મુખ્ય નાનાજી જાલિમસિંહના વિરોધીઓની સાથે કોષપણ પ્રકારનો સબધ રાખશે તેને હું મારા દરબારમા આવવા દઈશ નહિ

નાથદારા, તા ૨૨ મી નવેમ્બર, ૪૦ સં ૧૮૨૧ (હસ્તાક્ષર) મહારાવ કિશોરસિંહ જે મહારાવ કિશોરસિંહ એક યથાર્થ ગજપૂતવીરની પેરે પોતાના પૈતૃકરાજ્યાધિકારની રક્ષાને અર્થે જાલિમસિંહની વિરુદ્ધ ખૂણ લઈને ખડા થયા હતા, તેજ મહારાવ કિશોરસિંહને આ સમયે ક્ષિતિશસરકારના વેચાચના ગુલામની પેઠે ઉક્ત મધિબધનમા બદલ થયેના નેહને કોષ તેમને કામર માને એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ અમે કહીએ છીએ કે એમ માનવામા તેઓ બૂન કરે છે ને તેઓ પોતાના પૈતૃકઅધિકાર અને સ્વાધીનતાની રક્ષાઅર્થે રજુસામમા બહાર પડ્યા ન હોત તો આપણે તેમને યથાર્થ કાગુરુપ કહી શકત ક્ષિતિશસરકારને અન્યાયીરીતે જાલિમસિંહના પક્ષનું અમર્થન કરતી નેહ તેમણે રજુસામમા એકાન્ત્યુ હતું, તેમનું તે કાર્ય ખરેખર પ્રશસ્તીય છે કોણ કહી શકે છે કે મહાબલવાન ક્ષિતિશસિંહની સામે યુદ્ધ કરવાથી પરિણામ શું આવશે તે મહારાવ કિશોરસિંહ જાણતા નહોતા ? અમે કહી શકીએ છીએ કે મહારાવ કિશોરસિંહ ને કે જાણતા હતા કે ક્ષિતિશસરકાર વિષુદ્ધ બળશાળી છે, તેપણ તેઓ અતની ધડીસુધી માનતા હતા કે ક્ષિતિશસરકાર ન્યાયી રાજનીતિના મસ્તકપર પદાવાત કરી જાલિમસિંહનો પક્ષ મદદજુ કરી અમારી સામે સેનાને ચલાવશે નહિ, પરંતુ તેમ થયું નહિ ક્ષિતિશસરકારની સાથે તેમને ગાંધ શત્રુતા નહોતી, તેથી તેમણે માગ રાનના યુદ્ધમા ક્ષિતિશસેનાએ જ્યારે તેમનાપર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે માત્ર પોતાની રક્ષાને અર્થે તેની સામે શસ્ત્રપ્રયોગ કરી રજુબુમિનો ત્યાગ કર્યો ઉક્ત સધિપત્રદ્વારા સારારીતે પ્રમાણિત થાય છે કે મહારાવે પોતાની અત્યંત અનિચ્છાથી તેપર હસ્તાક્ષર કર્યો હતા ક્ષિતિશસરકારે એક રાજ્યમા એક નામમાનનો રાજા અને ખીજા સર્વસત્તાધારી રાજા આ પ્રમાણે બે નુપતિઓ નિયુક્ત કરી અત્યંત અવિચારી કાર્ય કર્યું પાછળથી આ અનુચિત અને અન્યાયી કાર્ય અર્થે થઇ ગયું, એજ તેની અમેજાતનું પ્રબલ પ્રમાણ છે

કર્નલ ટાંડે મહારાવ કિશોરસિંહના વ્યથને માટે જે રકમ નિયત કરી હતી તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, પરંતુ અમે તેની સૂચિ મહારાવ એજિમનના અથમાથી ઉપ્લવ્ત કરીએ છીએ મહારાવ કિશોરસિંહને પોતાના દરબાર અને કર્મચારીઓના વ્યથને માટે નિમ્નલિખિત રકમ ૪૦ સં ૧૮૨૨ ના જાન્યુઆરીની ૮ મી તારીખથી પ્રતિવર્ષે જાલિમસિંહની તરફથી મળતી હતી —

મહારાવનો અંગત ખર્ચ

રૂપિયા

૧-શ્રી વજરાજીની સેવાને માટે	૪૮૦૦-૦-૦
૨-દાનને માટે	૨૨૦૦-૦-૦
૩-રમેશને માટે (રાજના પદર શ પ્રમાણે)	૫૪૦૦-૦-૦
૪-રાજમહાનયનો વ્યથ	૬૩૦૬-૬-૬
૫-રાણીઓના અગ્રકારને માટે	૧૨૦૦૦-૦-૦
૬-મહારાવ અને મહારાણીઓના પોશાક તથા વસ્ત્રદાનને માટે	૧૮૦૦૦-૦-૦

૭-હાથખર્ચ વા ખાનગીવ્યય	૨૪૦૦૦-૦-૦
૮-રાજસેવકોના વેનનાદિ વિગેરે	૧૨૦૦૦-૦-૦
૯-તમેવાનો ખર્ચ	૧૭૬૬-૮-૦
૧૦-શીવખાના (હસ્તીશાળા)નો ખર્ચ	૩૨૭૬-૬-૦
૧૧-૨થ, ગાડી પાવખી ઇત્યાદિનો ખર્ચ	૧૪૦૩-૫-૧
૧૨-પાનખી ઉચ્ચકનારા કહારોના પગાર	૧૨૩૬-૦-૦
પ્રાસાદગૃહક સેનાનો વ્યય	
૧૩-૧૦૦ અશ્વારોહીઓ (પ્રત્યેકને માસિક રૂ ૨૫ ના હિસાબથી)	૨૦૦૦૦-૦-૦
૨૦૦ પાયદન સૈનિકો (એ સુખેદાર, પ્રત્યેકને માસિક	
૨૦ ના હિસાબથી, જમાદાર એ, પ્રત્યેકને માસિક	
૧૨ ના હિસાબથી, પતાકાધારીને માસિક ૮ ના	
પાળા હિસાબથી અને સાધારણ પદાતિને ૭ ના હિસાબથી,	૧૭૫૮૦-૦-૦
૧૪-ઉટ ૫	૩૧૭-૦-૦
૧૫-સાદશી ૪	૪૮૮-૩-૬
૧૬-નળતણુ	૭૨૦-૦-૦
૧૭-દાસ	૮૫૦-૦-૦
૧૮-તેય, બત્તી આદિ	૧૮૦૦-૦-૦
૧૯-રગ	૨૦૦-૦-૦
૨૦-ઇમારતની મરામત	૩૦૦૦-૦-૦
૨૧-ધોકા, ગાય, ઉટ બવલ વગેરેની ખરીદી	૬૦૦૦-૦-૦
૨૨-તણુ વગેરે	૧૦૦૦-૦-૦
૨૩-ચિકિત્સાવ્યય, ઔષધિ વગેરે	૪૦૦-૦-૦
૨૪-નગરખાના	૩૦૮-૦-૦

કુલ રૂ ૧૬૩૦૭૭-૪-૦

(હસ્તાક્ષર) માધોસિંહ

દુનિસિંહના પુત્ર નાનાનાબ અને તેમના કુટુંબના જરૂરિયાતોને માટે કોટાના શાસનકર્તા તરફથી ૬૦ સં ૧૮૨૨ ના જન્યુઆરીની ૮ મી તારીખથી પ્રતિવર્ષે કોટાસાહી રૂપિયા ૧૮૦૦૦ (પ્રતિમાસે રૂ ૧૫૦૦) આપવામાં આવતા હતા.

કર્નલ ટૉડે મધ્યસ્થ થઇ કિશોરસિંહને માટે ઉપરોક્ત રકમ નિયત કરી અને કુમાર માધોસિંહની પાસે પણ એક પત્રપર હસ્તાક્ષર કરાવી લીધા તેમણે જે પત્રપર કુમાર માધોસિંહના હસ્તાક્ષર કરાવ્યા હતા તે પત્ર પોતાના અથમા આપ્યો નથી, પરંતુ એને તેને પરમ આવશ્યક ધારી મહાશય એચિસનના અથમથી હિમ્મત કરી છે તે પત્ર આ પ્રમાણે છે -

પ્રથમ ધારો-રાજધાની કોટા, તેમના પ્રાસાદો, વિશ્રામરથાનો, ઉદ્યાનસમૂહ, ઉમેદગજમાના મહાનયો, રમવાડી, જગપુરા, ચુડદરા તથા જૂજરાજી નામનું ઉદ્યાન, જોપાળનિવાસ અને જૂજ-વિનાસ નામનું ઉદ્યાન આ સર્વ મહારાવના અધિકારમાં રહેશે મહારાવ એ સર્વ સ્થાનોના સળધ મા જે પ્રબળ કરશે તેમા શાસનકર્તા જનનિમસિંહ કોઇપણ પ્રકારે હસ્તોપ કરી શકશે નહિ.

રાજધાનીમખેના રાજમહાનયના જે ભાગે રાજરાણા જનનિમસિંહના કુટુંબીઓ અને સેવકોના નિવાસને માટે નિયત કરવામાં આવ્યા છે, તેને મૂળ મહાનયથી પૃથક કરવામાં આવ્યા છે તેનું પૃથક્ત્વ મિલ્લ કરવાને માટે વચમાં જેગની રાખવામાં આવી છે, તેનું હિન્નવન કામ કરી શકશે નહિ જનનિમસિંહ ઉક્ત સ્થાનની રક્ષાને અર્થે ૫૦ થી અધિક જોળીદારો નિયુક્ત કરી શકશે નહિ.

બીજી ધારો-મહારાવ અને તેમના પરિવારના જરૂરિયાતોને માટે પ્રતિવર્ષે કોટાસાહી એક લાખ રૂપિય હજાર મરથોતેર રૂપિયા ચાર આના આપવામાં આવશે આ રકમ મળતા મહારાવ તેની પડોચ આપશે અને તે રકમને દિસામ તેમને અિટિશસરકારપર મોકલવો પડશે.

ત્રીજી ધારા—રાજકુટુંબમા વિવાહ, જન્મ છત્યાદિ પ્રસંગે જે કાંઈ વ્યયની આવશ્યકતા હોય તે જનમસિદ્ધ પ્રાચીન પ્રણાલીઓના સંમાનની ગૃહ્યાર્થે આપશે જે મહારાવને પુત્રપ્રાપ્તિ થશે તે તેમના ભરણપોષણને માટે વધુ રકમ નિયત કરવામા આવશે

ચોથી ધારા—દરેક, જન્મછત્યાદિ સાધારણ ઉત્સવોના સમયમા મહારાવ અને તેમના પરિવારને અત્યારસુધી જે સન્માન મળતુ આવ્યુ છે, તે સન્માન તેજ પ્રકારે મળશે દાનપુણ્યાદિ સામારિક કામોના સમયમા મહારાવને સપૂર્ણ અધિકાર ગૃહો અને આજસુધી જે રાજચિહ્નો વિદ્યમાન છે, તેની પણ તેજ પ્રકારે રક્ષા કરવામા આવશે

પાચમી ધારા—જે સમયે મહારાવ હવા ખાવાને માટે બહાર જશે તે સમયે તેમની સાથે સમસ્ત રાજચિહ્નો મોકનવામા આવશે અને રાજ્યની એક ટુકડી પણ તેમની સાથે જશે

છઠ્ઠી ધારા—જે ૧૦૦ અશ્વારોહીઓ અને ૨૦૦ પાયદળ સૈનિકો તેમના અગરક્ષકતરિકે નિયુક્ત થયા છે તે સપૂર્ણત મહારાવને આધીન રહેશે અન્યકોઈ તેની ઉપર કાંઈપણ પ્રકારની સત્તા ધરાવી શકશે નહિ રાજદરબારના સભાસદો મહારાવને માત્ર પોતાના સ્વામી ગણશે

સાતમી ધારા—પૃથ્વીસિંહના પુત્ર નાનાવાય અને તેમના કુટુંબીજનોના ભરણપોષણને માટે વાર્ષિક ૧૮૦૦૦ રૂપિયાની જે રકમ નિયત કરવામા આવી છે, તેને પણ મહારાવને આપવામા આવી રકમનાજ નિયમો લાગુ પડે છે તેમના પ્રથમ વિવાહપ્રસંગે કોટાના શાસનકર્તા સમસ્ત વ્યય આપશે

આઠમી ધારા—કોટાના શાસનકર્તા જે સિપાઇઓ અને મુસ્લિમોને પદચ્યુત કરશે વા જેઓ પોતાની ઇન્દ્રિયાથી પદ્ધતિમાં કન્શે, તેમને મહારાવ પોતાના તાબામા નિયુક્ત કરી શકશે નહિ કિવા આશ્રય આપી શકશે નહિ, તેજ પ્રકારે કોટાના શાસનકર્તા પણ મહારાવના અસ્તરફ હરેલા માણસો ને નિયુક્ત કરી શકશે નહિ કિવા આશ્રય આપી શકશે નહિ

નવમી ધારા—ગવર્નરજનરનના એજન્ટ તરફથી એક વિશ્વાસુ મનુષ્ય નિત્ય મહારાવની સમીપ હાજર રહેશે અને તેનાદ્વારા પત્રવ્યવહાર આવશે

દશમી ધારા—ગત ઉપદ્રવના સમયમા મહારાવે જે દેવુ કર્યુ છે અથવા અત્યારપછી તેઓ જે દેવુ કરશે તે ચૂંવવવાને માટે ખમનામાથી એકપણ રૂપિયા આપવામા આવશે નહિ

જે લખવામા આવ્યુ છે તેમા કાંઈ પણ વ્યતિક્રમ કરવામા આવશે નહિ

કોટાનું સવત ૧૮૭૮-૭ મી ફેબ્રુઆરી, ૪૦ સં ૧૮૭૨

ભવિષ્યમા કાંઈપણ ઉપદ્રવ ન થાય એટલા માટે ઉક્ત પ્રબંધ કર્નલ ટૉડે કયો હતો અત્યત શોકનો વિષય છે કે તેઓ એક ઉત્તમ શ્રેણીના રાજપુરુષ હોવા છતા પણ તેમણે પરિણામનો વિચાર કયો નહિ એક રાજ્યમા એક રાજાનામમાત્રનારહે અને બીજા સપૂર્ણ રાજસત્તા પોતાના હાથમા રાખે એ વ્યવસ્થા કદિપણ ચિરકાલપર્યંત નભી શકે નહિ, એ વાતનો કર્નલ ટૉડે કિચિત્ પણ વિચાર કયો નહિ કર્નલ ટૉડે જણાવે છે કે—“અરાબ સનાહના ભોગ થઇ પડેલા મહારાવના હૃદયમા વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાની પરમ આવશ્યકતા હતી તેમણે બલિમસિંહની વિરુદ્ધ જે પગલું ભર્યું હતુ તેના અનેક કારણોમા એક કારણ એવુ પણ દર્શાવવામા આવ્યુ હતુ કે તેમણે પોતાના જીવનના ભવિષ્ય તે કાર્ય કર્યું હતુ, માટે તેમનો તે લય નિવૃત્ત કરવાની અને તેમનુ મગન સાધવાની ચેષ્ટા કરવામા આવી છે જે સમયે સમસ્ત ભીતિ અને અવિશ્વાસ દૂર કરી મહારાવ નામદારોના ત્યાગ કરી કોટામા જવાને તત્પર થયા તે સમયે તેમનો કોટાના સિંહાસનપર પુન અભિષેક કરવાને માટે જે પ્રયત્ન કરવામા આવતો હતો તે નિષ્ફળ કરવાને માટે એક ભયંકર પ્રયત્ન રચાયુ એક લગડો માણસ આ પ્રયત્નનો પ્રધાન સૂત્રધાર હતો તેણે એવી અદ્ભુત ફેલાવી કે બલિમસિંહના પુત્રની આજ્ઞા થી મને લગડો કરવામા આયો છે અને હું મહારાવનો બ્રાતા વિશનસિંહ છુ. તે મહારાવના નિવાસસ્થાનની ઇક નિકટ જઈ પહોંચ્યો વિશનસિંહના ચહેરાની સાથે તેનો ચહેરા અત્યત મળતો આવતો હતો, પરંતુ તેની ચતુરાઈ શીઘ્ર પ્રકાશિત થઇગઇ અને તેનો પ્રયત્ન પકડાઈ ગયો ઉદયપુરના મહારાણા કિશોરસિંહના ખેતી થતા હતા તેથી તેમણે કિશોરસિંહનો કોટાના સિંહાસનપર પુન

અભિષેક કરવાને માટે વિશેષ પ્રયત્ન કર્યો તેમણે ઉક્ત પ્રપચ કરનારને પગલાંને ઉદ્ધતપુર મગાવી લીધા. તે માણસે શામાટે આવું કાર્ય કર્યું હતું, તે કાંઈ વિદિત થયું નહિ આ પ્રપચનું મૂળ શું હતું તે ધણા દિવસ સુધી ગૂઝ રહ્યું ઉક્ત માણસને શીઘ્ર પ્રાણદા કરવામા આ યો, તેના સંબંધ-મા માત્ર એટલુજ જાણવામા આવ્યું છે કે તે માણસ જયપુરનો નિવાસી હતો અને કોઈ ધોર અપરાધના દૃષ્ટાંતિકે તેને લગડો કરી નાખવામા આવ્યો હતો "

ઉત્ત વિધન દૂર થયા પછી તત્પત્ત મહારાજ કિશોરસિંહ કનૈયાનુ મંદિર છોડી પોતાના પિતાના રાજ્ય તરફ ચાલ્યા રાજરાણા નિમિશભિદ અને કર્નલ ટૉડ તેમને રાજધાનીમા વધ આવવાને સામા ગયા મહારાજ ત્યારે રાજધાનીમા પહોંચ્યા ત્યારે સમસ્ત પ્રજાજનોએ પરમ આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો આપરથી પ્રજાની મહારાજપર કેટલી પ્રીતિ હતી, તે પ્રદર્શિત થાય છે તેમણે એવાર જે મિહા-સનનો ત્યાગ કર્યો હતો, તેપર પુન તેઓ અધિષ્ઠિત થયા, પરંતુ તેમની સમસ્ત મહત્વાકાંક્ષાઓ અર્થ-આ નહ થઇ ગઇ

રાજમહાનયમા અભ્યાગસુધી જે રાજચિન્હો રહેતા હતા, તે હવે પણ રહેશે અને પ્રધાન તોરણ-દ્વારપર ટોન વગાડનારાઓ રહેશે એવી વ્યવસ્થા કરવામા આવી મહારાજના ખાતા વિશ્વનસિંહ કે જેઓ તેમની ક્રોધદષ્ટિમા આવી પડ્યા હતા, તેમને મહારાજના મતોપને ખાતર રાજધાનીમાથી દૂર કરી ચંકુડુબમદિત રાજધાનીથી દસ કોશના અંતરપર અણુતાનામના સ્થાનમા રહેવાની પગવાનગી આપી મહારાજે તેમને જાગીર પણ વધારી આપી

મિંગોસિંહની સાથે જાનિમસિંહને પ્રથમવાર તકરાર થઈ હતી, ત્યારે જે પ્રકારે કર્નલ ટૉડ એક માસપર્ષત કોટામા ગઈને ઉભયની વચ્ચે મિત્રતા કરાવી આપી હતી તે પ્રકારે આ બીજી વાર કપલ થયો ત્યારે પણ તેઓ એક માસપર્ષત કોટામા ગયા અને તેમની વચ્ચે એન મૈત્રી કમગી આપી કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે આ સમયે મહારાજે પોતાના સર્વ અપરાધો કબૂલ કર્યા રાજ રાણા જાનિમસિંહ અને મહારાજ કિશોરસિંહ એકઠીમળના લાય પકડી ભવિષ્યમા મિત્રતા સ્થાપી ગમવને રાપચ લીધા અને મહારાજે જે માંચિમિંદને પોતાના દુલાગરનું મૂગી કારણ ગણ્યા હતા તેમને તેમણે દૃઢ આનિગન કર્યું આ મમયે મહારાજને મુખવિનાસ ભોગવવાનો, પોતાની પદમર્મીદા ની રક્ષા કરવાનો કિવા કોઇની ઉપર કોઇપણ પ્રકારની સત્તા અયાવવાનો અધિકાર નહોતો, તેથી તેમને કોઇપણ પ્રકારનું કદ ન પડ અને કોઇપણ પ્રકારની ઝુલિ ન પડે, એ બાબતપર લક્ષ્ય રાખવાને માટે એક માણસને નિયુક્ત કરવામા આ યો આ રીતે પુન સમિતન થવાથી અને સખ્ય સ્થાપન થવાથી રાજરાણા જાનિમસિંહ પરમ સતુષ્ટ થયા અને તેમણે સ્પષ્ટ રીતે પોતાનો સતોપ પ્રકટ કર્યો જાનિમસિંહને જે નૈતિક કનક લાગ્યું હતું તેથી તેઓ અત્યંત દુખિત થયા હતા તેમણે માંચોસિંહને પોતાની પાસે બોનાવીને એમ નુદા કહ્યું હતું કે - તમાગ પાપથી મારે દડ ભોગવવો પડશે "

કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે ૧૦ વર્ષ પૂર્વે બટવાડાના જે ગણેશ્વરમા જાનિમસિંહનો પ્રબળ અ બ્યુદ્ધ થયો હતો, તેજ રણેશ્વરની નિઃટ મારગેરનામા તેમણે પોતાનું ઉક્ત અતિમ રાજકીય કાર્ય કર્યું એ એક અત્યંત અદ્ભુત ઘટના છે પોતાના અબ્યુદ્ધની ઘટનાનું સ્મરણ થના આ સમયે તેમના મનમા કેના બે લિન્ન લાવો ઉત્પન્ન થયા હશે ? તેમણે પોતાની તવવારવતી અબરરાજ્યની આધીનતાની જાંછર કાપી નાખી કોટારાજ્યનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો અને તે ઉપકારના બદલામાજ કોટાના અધીશ્વરે તેમને રાજ્યનું સર્વોત્તમ પદ આપ્યું હતું, પરંતુ તેજ અધીશ્વરના પૌત્રપર જાનિમસિંહે તનવાર અવાવી અમે કદા રાજીએ છીએ કે જે સુમખ્ય બ્રિટિશસરકાર જાનિમસિંહના પક્ષનું સમર્થન ન કરત તો તેઓ કદિપણ મહારાજ કિશોરસિંહની સામે ઉલ્લા યર્ધ શકત નહિ મહારાજ કિશોરસિંહની વિરુદ્ધ તલવાર ચલાવી જાનિમસિંહને જે અન્યાયી કાર્ય કર્યું, તે ચિરકાયપર્ષત ઇતિહાસના પૃથોમા તેમની અપખીર્તિ ગમવશે

ઉક્ત અત્યંત શોચનીય રાજદ્વારી કાર્ય થયા પછી પુન શાંતિ સ્થાપિત થઇ કર્નલ ટૉડ જાણાવે છે કે ઉત્ત કાર્ય બન્યા પછી થોડા સમયમા જાનિમસિંહ પુન પોતાની છાવણીમા ગયા અને રાજ્યમા જે અશાંતિ, ઉપદ્રવ તથા શાસનવિરોધના ઉત્પન્ન થઇ હતી તે નિરૂપ કરવાને માટે રા-

નમમા પુન બ્રમણુ કરવા લાગ્યા તેઓ સીધા અશાંતિનો નાશ કરી શાંતિ સ્થાપન કરવાને અર્થ થયા જે રાજકીયઉપદ્રવ સમાજનો સંપૂર્ણ વિધ્વસ કરવાના અને રાજ્યમા રક્તની નદી વહેવગાવવાના ચિન્હો દર્શાવતો હતો તે સીધા દૂર થઇ ગયો. ઉક્ત વટના જાન્યા પછી પાંચ વર્ષપર્યંત જ નિમાસદ જીવત રહ્યા.

જલિમસિહના જીવનની સમાયોચના કરતા કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે, આ અસાધારણ પુરુષને ઇતિહાસમા ક્યુ સ્થાન આપવું તે સમજી શકાતુ નથી અને તેમના જીવનના જે જે કાર્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેથી ઘણા પાકો જાનિમસિહના ચારિત્રવિષે અનુમાન કરી શકશે વસ્તુતઃ જાનિમસિહે પોતાના ચારિત્ર્યના સમસ્ત અંગો જાણવાનો કોઇને અવકાશ આપ્યોજ નથી તેમના હૃદયના ગુપ્તભાવો એકમાત્ર સર્વોન્નતર્થોમા જગદીશ્વરસિંચાઇ છતર કોઇને પણ જ્ઞાત નહોતા સમસ્ત રાજસ્થાનમા તેમના જેવા વિસ્વાસપાત્ર માણસ કોઇપણ નિવડ્યો નથી જલિમસિહ પોતાના રાજદ્વારીગૃહનની ઉપાધી લઇને તેની સંધ્યાપર્યંત સદા એમ કહેતા હતા કે મારા હૃદયની વાત અને હૃદયના ભાવ તે મારા હૃદયજળ જણે છે તેમને આજ ગુણુ તેમના જીવનની ખરી કૃત્તી છે સુખવિકાસના આવેગમા અને સફળતાના જીવંતમા અત્યંત ડોકર સ્વભાવના માણસો પણ કહિ કહિ પોતાના હૃદયની વાત પ્રકાશિત કરી દે છે, પરંતુ જલિમસિહે કહિ પણ પોતાનો ગુપ્ત મનોભાવ કોઇની આગળ પ્રદર્શિત કર્યો નથી ઉત્પાસ, આનંદ, શોક, આરા, વૈરાગ્ય-આવા આવા મનોવિકારપ્રસંગે પણ જલિમસિહના મનની વાત હોડખહાર નીકળતી નહોતી તેમની કોઇ કલ્પના અસ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય એની હોય તો-પણ તેઓ તેને પ્રકટ કરી દેતા નહોતા તેઓ અતિગંભીરભાવથી દરેક કાર્ય કરતા. જે કે તેમને ગાંધાર અત્યંત ઉગ્ર હતો, તોપણ તેમણે પોતાનો આ સ્વાભાવિક દોષ સહેતાઈથી છુપાવી રાખ્યો હતો. તેઓ ધૈર્યપૂર્વક પોતાના સંકલ્પની સિદ્ધિની પ્રતિક્ષા કરતા હતા તેમણે સુવાવસ્થામા પણ પોતાના શરીરને કાષ્ઠમા ગમ્પણુ હણુ તેમણે આતુર્ય અને સાવધાનતાથી અનેક પ્રપચનજોમાથી પોતાનું મગ્ગજીવન કયું હણુ અનેક વિપત્તિસમૂહોને ઊંજળિય કરી તેમણે પોતાના કાર્યોમા સફળતા પ્રાપ્ત કરી હતી. તેઓ બહારથી સરવતા અને નમ્રતા પ્રકાશિત કરતા હતા વળી તેઓ પ્રત્યેક ધર્મક્રિયાને માન આપતા હતા તેઓ જે કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેતા તે કાર્ય અવશ્યમેન થશેજ, એવા લોકોને વિશ્વાસ એસેતો તેઓ ગંભીર, વિચારવાન, સુશીન અને સરલ હતા, તેથી તેમણે પોતાના હાથનીચેના કર્મચારીઓની અલત પ્રીતિ સપાદન કરી હતી તેઓ ખુશામત કરવાના કાર્યમા અતિ નિપુણ હતા, તેથી સત્તાધારીઓ તેમનાપર પરમ પ્રસન્ન થઈ જતા હતા તેમની વાર્તાવાપ કરવાની શૈલી એટલી મોહક હતી કે શ્રોતા તેથી મુગ્ધ બની જતા હતા લોકોનો સારો અભિપ્રાય મેળવવાને માટે તેમણે પુષ્કળ ચેષ્ટા કરી હતી તેઓ પ્રજાપર અત્યાચાર કરતા હતા, તોપણ તેપર તેમણે આતુર્ય-જાળવું આવરણ ફેલાવ્યું હણુ હાડાસામતોની જૂમિપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી તેમણે તે જૂમિને અલત ફળપૂષ બનાવી મૂકી ખત અને પરિશ્રમથી શુ શુ બની શકે છે તે તેમણે પોતાના ઉદાહરણથી જગતને સારીરીતે દર્શાવી આપ્યું તેમણે કોટાની સર્વ શાસનસત્તા પોતાના હાથમા લઇ તે રાજ્યની પરમ ઉન્નતિ કરી તેમણે જેટલું જોરવ પ્રાપ્ત કર્યું, તેટલું જોરવ તેમના પૂર્વપુરુષોને કદિપણ પ્રાપ્ત થયું નહોતું તેમના પ્રત્યેક કાર્યદ્વારા વિદિત થાય છે કે તેઓ માનવચરિત્રના મહા-અભ્યાસી હતા તેઓ ધૂર્ત મહારાષ્ટ્રીઓને ઠગી શકતા હતા, તેજસ્વી રાજપૂતોને શાત પાડી તેમનું દમન કરી શકતા હતા અને અંગ્રેજોને કે જેઓ એશિયાવાસીઓના કોઇ પણ ગુણનો સ્વીકાર કરતા નથી તેમની પણ તેમણે પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી હતી તેઓ પોતાની જાતની પ્રત્યેક સામાજિક અને ધાર્મિકવિધિને માન આપતા હતા તેઓ પોતાના સમાજમા માનનીય ગણાતા હતા. તેમણે પોતાના સમાજના જે જે નિયમોનો ભંગ કર્યો હતો તે અલત ગુપ્તરીતે કર્યો હતો તેઓ એક તરફ દાતા અને બીજી તરફ કૃપણ, એક તરફ અસાચારી અને બીજી તરફ આશ્રયદાતાતરિકે ઊભા રહ્યા હતા તેઓ એક તરફ સુવર્ણના અનકાર દાનમા આપતા હતા તો બીજી તરફ સંન્યાસીઓની પામેથી પણ કર લેતા હતા એક તરફ તેમણે કોટાના પ્રાચીન સામતોને દેશનિકાવ કરી તેમની સમસ્ત જૂમિપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો અને બીજી તરફ કોઇ વિદેશી સામત આશ્રયને માટે તેમને પ્રાર્થના

કરતો તો તેઓ તેનું પરમ આદરપૂર્વક સ્વાગત કરતા હતા અને મથારાકિત તેને સદાય તથા આશ્રય આપતા હતા.

અમે પૂર્વે જણાવી ગયા છીએ કે ભાટોની ઉપર તેમને ઘણું તિરસ્કાર હતો અને જાદુગરોની ઉપર પણ તેમને ઘણા દત્તી તેમણે આ લોકોને કાટામાં પોતાની વ્યવસાય કરવા દીધો નહિ કેટલાક લોકો મહે છે કે ભાટો અને જાદુગરોના કાર્ય સારા નહિ હોવાથી જનિમસિદ્ધે તેમને કાટારાન્યમાં પોતાનો ધંધો કરતા અટકાવ્યા હતા, પરંતુ સત્ય વાત એ છે કે એક જાદુગરના મત્રથી તેમને કષ્ટ મહન કરવું પડ્યું હતું અને ભાટોના સંસ્તારપૂર્ણ કાન્યોથી તેઓ નિદિત થયા હતા, તેથી તેમણે ઉન્નત લોકોનો ધંધો વિશ્વસ્ત કર્યો હતો તેમણે ડાકણો ઉપર એવો સખ્ત અત્યાચાર કર્યો હતો કે તેના કળા તેમણે તેમને પ્રાણુક કર્યો હોત તો વીક થાત તેમણે ડાકણોના હાથમાં તપ્ત લોહના ગોળા આપ્યા હતા લોકો એમ માનતા હતા કે ખરી ડાકણને તપ્ત લોહના ગોળા દ્રવ્ય કરી શખ્તા નથી વળી તેમને જળમાં નાખીને પણ તેમની પરીક્ષા કરવામાં આવતી હતી જે તે જળમાં ડુબી જાય તો તેને નિર્દોષ માનવામાં આવતી હતી અને જે તે બહાર નીકળે તો તેને ડાકણ મણી દડ કરવામાં આવતો હતો જેનાપર ડાકણ હોવાનો અરોપ મૂકવામાં આવ્યો હોય તેની પરીક્ષા કરવાને માટે તેનું મુખ બાધી લેવામાં આવતું હતું જે તેથી તેનો આસ ન રોકાય તો તેને ડાકણ ગણવામાં આવતી હતી વળી તેની આંખોમાં સુકા મરચા વાગીને નાખવામાં આવતા હતા જે તેથી તેની આંખમાંથી પાણી ન નીકળે તો તેને ડાકણ ગણવામાં આવતી હતી અને તેને શિક્ષા કરવામાં આવતી હતી એમ કહેવાય છે કે ડાકણો પોતાના મત્રોના પ્રયોગથી અસ્ત્રશસ્ત્રને પણ વ્યર્થ કરી નાખે છે વળી તેઓ માત્ર દૃષ્ટિપાત કરીને પણ મનુષ્યને માગી નાખવાની શક્તિ ધરાવે છે એમ પણ લોકો માને છે, પરંતુ કાટારાન્યમાં આવી ડાકણ એક પણ દત્તી નહિ કેટલીક વૃદ્ધ ડાકીઓને પણ દુર્ભાગ્યવશાત ડાકણની ઉપાધિ મળી છે અશુભરૂપે ડાકણને 'નિગરખોર' લખી છે એમ કહેવાય છે કે આ 'નિગરખોર' પ્રાત્ર કાળમાં બાળકોના કનેજ ખાઈ જાય છે.

જે સમયે જનિમસિદ્ધની વય ૮૫ વર્ષની થઈ હતી તે સમયે પણ તેઓ આનંદ શી વસ્તુ છે તે જાણતા નહોતા તેઓ સારીપોં જાણતા હતા કે પોતાના અમ્વ અને સિદ્ધાસનની રક્ષા કરવી એ રાજપૂતોનો ધર્મ છે જે સમયે તેમની દર્શનશક્તિ સર્વથા યુગ્મ યદ્ય ગદ્ય અને તેઓ સંપૂર્ણતઃ અધ જની ગયા તથા અમ્વપર આરૂઢ યદ્ય શિકાર કરવાને અ સમર્થ જની ગયા, તે સમયે તેઓ પાનખીપર આરૂઢ યદ્ય મૃગયા કરવાને જતા હતા અને તેમની પાછળ કેટલાક દંતર મેનિકો જતા હતા શિકારપ્રસંગે તેઓ સામંતોની આગળ લજ્જા અને લયનો સર્વથા ત્યાગ કરતા હતા અને આનંદથી પુષ્કળ વાર્તાનાપ કરતા હતા આ પ્રસંગે તેઓ પોતાના અનુચરોની સાથે મલાયણ કરવામાં રોકાતા મૃગયા એ રાજપૂતોનો એક પ્રધાન આનંદાયક વ્યાપાર ગણાય છે અને તે સિવાય તેમનું જીવન વિદ્યમય જની જાય છે જનિમસિદ્ધે મૃગયાના અનુધાનમાં લિપ્ત યદ્ય રાજપૂતો ની પ્રીતિ સપાદન કરી હતી તેઓ મૃગયાકાર્ય સમાપ્ત થયા પછી ધીમ્ જગમગ શતાવધિ સેવકોની સાથે બેસતા અને મૃગયાપ્રસંગની અનેક ઘટનાઓનું વર્ણન કરી હાસ્યદારા સર્વને સતુષ્ટ કરતા હતા મૃગયાપ્રસંગે પુષ્કળ લોપ્ત થી, ખાડ તરકારી વગેરે પદાર્થો મૃગયાસ્થાનમાં લાઇ જવામાં આવતા હતા અને તે સર્વની રસોઇ બનાવી તેનું પરમાનંદપૂર્વક બોજન કરવામાં આવતું હતું આવા ઉત્સવ અને આનંદ ના સમયમાં પણ જનિમસિદ્ધ પોતાના અનેક રાજકાર્યો કરતા હતા વાણિજ્યનીતિ વેદશિક્ષાનીતિ, ટ્રિવિભાગ, શાંતિરક્ષાવિભાગ અને સમરવિભાગ વગેરે સઝ ધી અનેક કાર્યો તેઓ મૃગયાસ્થાનમાં કરતા હતા એટ્રેડિયા કે કના એરિયાલસની પોંડે જે સમયે પ્રજા ઉત્સાદપૂર્વક મૃગયાનું કામ ચાલતું હતું અને જે સમયે બાહોની ઉપરાછાપરિ વૃષ્ટિ થતી હતી તે સમયે જનિમસિદ્ધ એક પીપળાના વૃક્ષની નીચેબેસી અપરાધીની તપાસ કરી તેને દડ આપતા હતા મૃગયાસ્થાનમાં પુરાણોના પાઠ અને ધાર્મિક લજ્જો પણ થતા હતા તેમને સર્વ કાર્ય કરવાનો અવકાશ મળતો હતો તેઓ કેાઇ પણ કાર્ય કરવામાં ઉનાવળ કરતા નહોતા જે સમયે તેમની દર્શનશક્તિ યુગ્મ યદ્ય જવાથી તેઓ પોતાના હાથથી પોતાના વસ્ત્રાપર મરી શકતા નહોતા તે સમયે તેઓ પોતા નામથી અકિત થયેલી મહોળ વાપરતા હતા એક

વિશ્વાસુ મનુષ્ય સદા તેમની પાસે રહેતો હતો અને તેઓ જે આજ્ઞા કરતા તેને તે પત્રમાં ટપકાવી લેતો હતો તેમની એક ઇન્દ્રિય નષ્ટ થવાથી પણ તેમને કાર્ધ પ્રકારની હાનિ થઇ નહોતી તેમજ તેમને કોઇ છેતરી શકતું નહોતું. તેઓ અધ યથા ત્યારે પણ તેમને કોઇ વસ્ત્ર પરીક્ષા કરવાને આપવામાં આવતું તો તેઓ સ્પર્શમાત્રથી તેના ગુણદોષ કહી બતાવતા હતા

જાલિમસિંહના જે જે ગુણો અને કાર્યો કર્નલ દોડના જોવામાં આવ્યા હતા તે સર્વનો ઉલ્લેખ તેમણે કર્યો છે તેમણે જાણાવ્યું છે કે જે સ્થાનપર કોઇપણ પ્રકારનું ધાન્ય ઉત્પન્ન ન થતું હોય તે સ્થાનપર જે મનુષ્ય ધાન્ય ઉત્પન્ન કરી શકે, તે જો ધન્યવાદને પાત્ર હોય તો જાલિમસિંહ અવશ્ય ધન્યવાદને પાત્ર હતા, કારણ કે કોટારાજ્યના જે સ્થાનમાં કદિ તૃણ પણ ઉત્પન્ન થતું નહોતું તે સ્થાનમાં તેમણે અનેક પ્રકારના સ્વાદિષ્ટ ફળફળાદિ ઉત્પન્ન કર્યા હતા તેમણે રાજધાનીની ચોતરફ કઠિન પર્વતની ઊપર માગી નખાવી સિંહલદ્વીપ તથા પશ્ચિમ મહાસાગરના દ્વીપોમાંથી અનેક પ્રકારના ફળ વૃક્ષો મગાવી રાખ્યા હતા તેમણે પ્રમાણિત કરી આપ્યું કે કોટારાજ્યમાં જો વૃક્ષો રોપવામાં આવે તો અવશ્ય તેઓ ઉત્તમ ફળ આપે આ કારણથીજ સર્વત્ર તેમની પ્રશંસા કરવામાં આવે છે જાલિમસિંહના બાગમાં કાખૂલના સેખરવૃક્ષો, મારવાડના વિખ્યાત કાગાનાં બાગનાં દાડમ, સિંચહટની સર્વ પ્રકારની નારંગી, મહિ ગામના આમ્રવૃક્ષો, રાજપૂતાનાના સમસ્ત પ્રધાન પ્રધાન ફળવૃક્ષો અને દક્ષિણની સ્વર્ણકદલી (અપકોળ) સુદા પ્રાપ્ત થતા હતા ઉક્ત બાગમાં આવેલા વૃક્ષોને જનસિંચન કરવાને માટે પર્વતના વૃક્ષ સ્થળને ખોદીને ફૂવાઓ ખોદાવવામાં આવ્યા હતા પ્રત્યેક ફૂપ ખોદાવવામાં ત્રીસ ત્રીસહજાર રૂપિયાનો વ્યય થયો હતો તેઓ પોતાના મિત્રોને પણ પોતાનું અનુકરણ કરવાને કહેતા હતા તેઓ રસાયનવિદ્યામાં પણ ઉત્તમ પ્રકારે પ્રવીણ થઈ ગયા હતા તેઓ સ્વયં અત્તર, ગુલાબજળ વગેરે તૈયાર કરતા હતા તેમના અત્તરો બજારમાં વેચાતા અત્તરો કરતા બેઠ ખનતા હતા તેમણે કાશ્મીરથી શાન બનાવનાર વજુકરોને ખોદાવી એક દુશાયા તૈયાર કરાવ્યા હતા પોતાની પદ્ધતિ પ્રમાણે તનવાર અને અન્યાન્ય શસ્ત્રો બનાવવામાં પણ તેમણે પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી હતી

તેમણે જેઠી નામનું પહેલવાનોનું એક દુન પોતાની પાસે રાખ્યું હતું, તે માટે તેમણે જેવી રીતે લોકોની પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી હતી તેવી રીતે નિંદા પણ પ્રાપ્ત કરી હતી તેને માટે તેમને વાર્ષિક પચાસ હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ થતો હતો, પરંતુ તેમના તાબાના પહેલવાનોએ સમસ્ત રાજસ્થાનના પહેલવાનોને પરાસ્ત કર્યા હતા અન્યાન્ય રાજ્યોના પહેલવાનો કોટામાં આવી તેમની સાથે લડતા પરાસ્ત થઈ જતા હતા જાલિમસિંહ બ્યારે યુવાવસ્થામાં હતા, ત્યારે તેઓ પોતાના પહેલવાનોની પાસે સાધારણ કુસ્તી કરાવતા હતા, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓ પહેલવાનોના હાથમાં વાધનખ આપતા હતા અને પછી તેમની પાસે કુસ્તી કરાવતા હતા આવી કુસ્તીમાં વાધનખદાર તેમનું અગ ક્ષત વિક્ષત થઇ જતું હતું, પરંતુ અતે જુદીના મહારાજ ઉમેદસિંહ બહાદુરે આ અતિ લયકર કુસ્તી બંધ કરાવી હતી મહારાજ ઉમેદસિંહ એકે સમયે દારકાથી પાછા ફરી કોટામાં આવ્યા આ સમયે જાલિમસિંહ અખાડામાં બેઠા હતા અને બે દીર્ઘકાય પહેલવાનો વાધનખ હાથમાં લઇ પરસ્પર યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા મહારાજ ઉમેદસિંહને અકસ્માત ઉક્ત સ્થાનપર આવેલા જોષ જાલિમસિંહ ઉક્ત લયકર લાગઇ બંધ કરાવી ઉમેદસિંહે ક્રોધિત થઇ જાલિમસિંહનો અત્યંત તિરસ્કાર કર્યો અને કહ્યું કે “ગાતિબુઝો કિવા દીનદરિદ્રોની ઉન્નતિને અર્થે એક પાઇ પણ ન ખરચીતમે આ લોકોને દ્રવ્ય આપો છો, અને આ પ્રકારે ખોટો ખર્ચ કરી અકારણ રક્તપાત કરવો એ અતિ અન્યાયી કાર્ય છે” પણ જાલિમસિંહે તેમના આ વચનોપર કિંચિત્પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ આથી ઉમેદસિંહે મહા ક્રોધિત થઈ પોતાની દાન શૃંગિષ્ઠી પર ચૂકી દીધી અને સારપછી એક પછી એક સર્વ શસ્ત્રો પોતાના શરીરપરથી ઉતારી તેપર રાખ્યા તેમણે પોતાની તનવાર, બદક, કટાર, ફરસી વગેરે શસ્ત્રો દાનની ઊપર મૂકી ઉક્ત પહેલવાનોને કહ્યું—“તમે પૈકી કોનામાં આ દાનને ઉચકવાનું સામર્થ્ય છે?” સમસ્ત પહેલવાનો એક પછી એક આ આવ્યા અને દાનને પૃથ્વીપરથી ઉઠાવવાની એટા કરવા લાગ્યા, પરંતુ કોઇપણ તેને ઉઠાવવાને સમર્થ થયો નહિ અતે સાંઠ વર્ષની વયના મહારાજ ઉમેદસિંહે સર્વની સામે એક હાથવતી તે દાય પૃથ્વીપરથી ઉઠાવી લીધી અને ઘણીવાર સુધી તેને ઉચકીને તેઓ ત્યા

હિલા રહ્યા સમસ્ત હાડાનોકો ઉન્નત વૃદ્ધ મહાવીરના તે કાર્યથી પરમ પ્રસન્ન થયા અને પહેલ વાનોએ લજ્જાથી યુગ્મ અનન્ત કરી દીધા જનિમસિહે ઉક્ત દ્રવ્ય જોયા પછી તે પહેલવાનો પ્રતિ કદિપથુ પ્રેમ પ્રદર્શિત કર્યો નહિ પરંતુ તેમનો આ દોષ વૃદ્ધાવસ્થાપર્થેન રહ્યો નહિ

કર્ન ન દોડે જનિમસિહના જીવનની સમાનોચનાની સાથેજ કોટરાજ્યના ઇતિહાસનો ઉપસહાર કર્યો છે જનિમસિહે કેવન પોતાના સન્માન તથા શાસનસત્તાની રક્ષાને અર્થે વૃદ્ધાવસ્થામા પણ રાજ્યમાર્ગ છોડ્યું નહોતું તેમણે સ્વદેવી તથા પિતૃશી સમસ્ત શત્રુઓનો વિધ્વસ કર્યો હતો અને હા ડોતીરાજ્યના સખધમા તેમની જે જે અભિનાયાઓ હતી તે સવ પૂર્ણ થઈ ગઈ હતી જે શાસન સત્તાનો ત્યાગ કરીશું તો લોકો ધારશે કે એમને બરતરફ કરવામા આવ્યા છે એમ ધારી તેમણે તે સત્તા પોતાના હાથમાથી છોડી નહોતી વૃદ્ધાવસ્થામા જે સમયે તેમનું સ્વાસ્થ્ય સર્વથા નષ્ટ થઈ ગયું તે સમયે પણ તેમના મનમા વિશ્વાસિ કિંવા ધમચિતનની ભાવન નો ઉદય થયો નહિ જે તે સમયે તેઓ પોતાના હાથમાથી શાસનસત્તા છોડી દેત તો તેમને થથેટ સન્માન પ્રાપ્ત થાત

અધ્યાય ૮ મો

માધોસિંહને કોટાના સર્વશક્તિસંપન્ન શાસનકર્તાના પદની થયેલી પ્રાપ્તિ-તેના સંબંધમાં મહારાવ કિશોરસિંહનું સુવર્તન-મહારાવ કિશોરસિંહનું મૃત્યુ-મહારાવ રામસિંહને થયેલી સિંહાસનની પ્રાપ્તિ-માધોસિંહનું મૃત્યુ-તેના પુત્ર મહનસિંહે અહણ કરેલું કોટાના શાસનકર્તાનું પદ-મહારાવ રામસિંહ અને મહનસિંહનો મતભેદ-મહનસિંહના પત્નિપ્રત્યે કોટાની પ્રજાએ પ્રદર્શિત કરેલો મહાક્રોધ-તેને દૂર કરવાને માટે થયેલો હિંદોગ-હિંદોશ સરકારનું કોટારાજ્યનાં સત્તર પ્રગણાં ઢીનવી લાઈ ઝાલાવાડ નામનું નવીનરાજ્ય સ્થાપન કરી તે મહનસિંહને આપવું-મહારાવ રામસિંહે અનિચ્છાપૂર્વક તેમાં આપેલી સમ્મતિ-નવીન સંધિપત્ર-સત્તર પ્રગણાં-ઝોની સુચિ-હિંદોશ સરકારનો વ્યવહાર-હિંદોશસેનાનો ખર્ચ આપવાને હિંદોશ સરકારનું કોટાના મહારાજને કહેવું-અત્યંત અનિચ્છાથી મહારાવ રામસિંહે તે ખર્ચ આપવામાં આપેલી સમ્મતિ-ઈં ૧૮૫૭ના બગવા પ્રસંગે તે નવીન સેનાએ કરેલો વિદ્રોહ-પોલિટિકલ એજન્ટ અને તેના ઉલ્લેખપુત્રોના પ્રાણનો નાશ-મહારાવપ્રતિ અંગ્રેજ સરકારે પ્રકટ કરેલો અસંતોષ-અંગ્રેજ રાજપ્રતિનિધિએ મહારાવને હતકપુત્ર અહણ કરવાની આપેલી સનદ-મહારાવ રામસિંહનું મૃત્યુ-તેમની રાણીએ પ્રત્યક્ષિત ચિતામાં પ્રાણત્યાગ કરવાને કરેલો પ્રયત્ન-પોલિટિકલ એજન્ટે તે વ્યાખ્યાતમાં લીધેલો વાંધો-મહારાવ છત્રસાસનો અલિપિક-સામંતો ઉપર શાસનભાર નાખવો-હિંદોશસરકારે અહણ કરેલો કોટાના શાસનનો હાર.

હાતમા કર્નલ ટોડે પોતાના વિસ્તૃત ગ્રંથમા કોટારાજ્યનો જે ઇતિહાસ આપ્યો છે, તે અંગ્રે પૂર્વાધ્યાયમા વર્ણવી ગયા છીએ હવે અંગ્રે ઇતિહાસના અંગને પૂર્ણ કરવાને માટે ત્યારપછીની હકિકત સાદર કરીએ છીએ.

જે જલિમસિંહને હિંદોશસરકારે કોટાના સર્વસત્તાધારી અધીશ્વરતરિકે સ્વીકાર્યા હતા અને જેમનો સ્વાર્થ સાધવાને માટે હિંદોશસરકારે દરેક પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે જલિમસિંહનું મરણ ઇ.સ. ૧૮૨૨ના જૂનની ૨૫મી તારીખે થયું. મહારાવ કિશોરસિંહે પ્રથમથી વચન આપ્યું હતું તે પ્રમાણે તેમણે માધોસિંહ પોતાના પિતાનું પદ અહણ કરે તેમા કાષ્ઠપણ વાધો લીધો નહિ. જો કે માધોસિંહ

પિતૃપદ પ્રાપ્ત કરવાને માટે સર્વ પ્રકારે અયોગ્ય હતો, તોપણ મહારાવ કિશોરસિંહે આ સમયે કાંઈ પણ વાધો લીધો નહિ. મહાશય એચિસને પોતાના ગ્રંથમા જણાવ્યું છે કે-“જલિમસિંહ ઇ.સ. ૧૮૨૨મા મરણ પામ્યા અને તેમના પુત્ર માધોસિંહ તેમના પદપર વિરાજમાન થયો. માધોસિંહ આ પદને માટે અયોગ્ય હતો એ વાત સારી રીતે પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ હતી, પરંતુ તેણે સંધિના નિયમાનુસાર કિંચિત્ પણ વિઘ્નવિના કોટાના શાસનભાર અહણ કર્યો.” આ ઘટનાસંબંધે કર્નલ માલેસને પોતાના ગ્રંથમા એવો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો છે કે-“આ માણસ (માધોસિંહ) શાસનકર્તાના પદને માટે અયોગ્ય છે, એ વાત સારી રીતે વિખ્યાત છે; પરંતુ સંવિના નિયમનું પાલન અવશ્ય કરવું જોઈએ, તેથી કાંઈએ પણ તેના પદપ્રત્યે વાધો લીધો નહિ.” કાંઈ રાજ્યમા કાંઈ

એક મનુષ્યને વશપરપગમત મળિત આપવામા આવે એ જાતિ અવિચારી કૃત્ય છે અને તેથી જ નિષ્ક્રાંતક પશ્ચિમ આવે છે, એ વાન ક્રિટિશસરકાર સારી રીતે જાણતી હતી, તે છતાં પણ તેણે જાલિમસિદ્ધના વશજોને વશપરપગમત મંત્રીપદ યામો આપ્યું તે અને નમં છ શક્યા નથી અને માધોસિદ્ધ શાસનકાર્યને માટે સંપૂર્ણ રીતે અધોઅઠસરે એ વાન પ્રજા પણ જાણતી હતી, તે છતાં પણ આ સમયે તેને કોટાનો શાસનભાર અર્પણ કરવામા આવ્યો.

માધોસિદ્ધ શાસનકાર્યને માટે સર્વ પ્રકારે જ્યોત્સવ હતો, તેમણે તે નારી રીતે જાણ્યો હતો કે ક્રિટિશસરકારે સધિપત્રનમા આજદ ઘરેને મને તથા મારા વશજોને મદદ કોટાના શાસન કોટાના પદપર સ્થિત ગામવાની પ્રતિષ્ઠા કરી છે તે હવે ભય શું છે? આથી માધોસિદ્ધે નિર્ભય જની સ્વેચ્છાચારી શામનથી પોતાની જ્યોત્સવતાનો ઉત્તર પરિચય આપી રાજ્યનું અનિષ્ટ કરવામા કિચિત્ પણ ત્રુટિ મરી નહિ ક્રિટિશસરકાર તેને સ્વેચ્છાચારી કોટારાજ્યનું અનિષ્ટ કરતો જોયા છતાં પણ મૌન ધારણ કરી ગહી સધિપત્રમા માધોસિદ્ધના પક્ષનું સમર્થન કરવાને માટે ક્રિટિશસરકાર વચન બદલ યથા રતી, તેથી તે તેને કાઠપણ કહી શમી નહોતી.

મહારાવ કિશોરસિદ્ધ સ્વયં પણ સારી રીતે જાણતા હતા કે ક્રિટિશસરકાર માધોસિદ્ધને શાસન કાર્યને માટે સર્વથા જ્યોત્સવ જાણ્યા છતાં પણ મૌન ગહી છે અને કોઈ પણ પ્રકારનો વાધો લેતી નથી, તે છતાં પણ મધિના વધારાના ધારાસભે જોઈને તેમણે મૌન રહેવુંજ ઉચિત માન્યું તેઓ પોતાના હૃદયની જ્વાલા હૃદયમાજ સમાવતા હતા, પરંતુ તેમને પોતાના પૈતૃક ગામની આવી કુર્દસા અધિક દિવસ સુધી જોવી પડી નહિ તેઓ ઇ. સ. ૧૮૨૮ મા સ્વર્ગવાસ પામ્યા તેઓ જેમ વિદ્વાન ધીર અને નમ્ર હતા, તેમ પ્રજા પર શાસનમાળી ક્રિટિશસરકારના ભક્ત પણ હતા તેમણે પોતાના દક્ષનું રક્ષણ કરવાને માટે જાલિમસિદ્ધની વિરુદ્ધ સેનાકાઠિન ખડા ઘર પોતાની સાહસિમતાનું જ્યવત ઉદાહરણ આપ્યું હતું તેમજ તેમણે સમયનો વિચાર કરી ક્રિટિશસરકારની માથે પુનઃ સધિ કરી કાઠ જોવી તેવી ગામનીતિશતા પ્રદર્શિત કરી નહોતી.

કોટાપતિ મહારાવ કિશોરસિદ્ધે અપુત્રાવસ્થામા પ્રાણત્યાગ કર્યો હતા તેથી કુમાર પૃથ્વીસિદ્ધના એકના એક પુત્ર નાનાના રામસિદ્ધ નામ ધાણ્ય કરી કોટાના સિદ્ધાસનપર વિરાજમાન થયા.

મહારાવ ગમસિદ્ધનો અભિષેક થયો ત્યારપછી થોડા દિવસમા રાજરાણા માધોસિદ્ધનું અવસાન થયું માધોસિદ્ધ વિનામી, જ્યોત્સવ અને અલ્હ કારી હતો અને તેણે સ્વેચ્છાચારી વર્તનથી કોટાનું ધણું અનિષ્ટ કર્યું હતું તેનું મરણ થતાજ કોટાના મુખ્ય અને યાત્રિના માર્ગમાથી એક મોટા કંટક ઉખડી ગયો એમ ધારણ નહિ, કાગળ કે તેના સ્વપ્ન સાન પડી સધિપત્રના ધારાનુમાર તેના પુત્ર મનસિદ્ધને કોટાના મંત્રીપદની પ્રાપ્તિ થઈ મદન સિદ્ધના સમયમા કોટારાજ્યનું એનું મદદાનિષ્ટ થયું કે તેની અસર ચિરમાવર્ધન પહોંચશે પરંતુ તેથી કોટારાજ્યને એક મોટો નાશ એ થયો કે ત્યાંના અધીશ્વર ચિરકાને માટે ઉભા દારૂન કારક સધિપત્રના પગમાથી મુકા ઘર શક્યા કર્નલ માયેસન પોતાના મથમા જણાવે છે કે - "આ મુખ્ય મંત્રી અને મહારાવ (રામસિદ્ધ) ની વચ્ચે કદિપણ સહભાવ નહોતો, અને ઇ. સ. ૧૮૩૪ મા ઉભયની વચ્ચે એવો પ્રજન વિવાદ ઉપરિચત થયો કે મુખ્ય મંત્રીના પદસભ્યે પુનઃ નવીન બંધ સ્થા કરી આવશ્યક થઈ પડી" મહાશય એચિસને પોતાના મથમા એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે - "ઇ. સ. ૧૮૩૪ મા ગમસિદ્ધ અને તેમના મંત્રી મદનસિદ્ધની વચ્ચે પુનઃ વિવાદ ઉપરિચત થયો મંત્રીને દૂર કરવાને માટે પ્રજા-શસ્ત્ર ધારણ કરીને ઉભી થઈ અને મદદાવિપત્તિ આવી પડવાની મહા વના જણાઈ આથી કોટાના અધીશ્વરની સમતિથી કોટારાજ્યને એ ભાગેમા વિભાજન કરી જાલિમસિદ્ધના વશજોના ભરણપોષણને માટે ઝાલાવાડ નામનું સ્વતંત્રરાજ્ય સ્થાપન કરતું ઉચિત ધાર વામા આ મુ વાર્ષિક બારનાખની ઉપજના અતર પ્રગણા મદનસિદ્ધને આપવામા આ-આ નવીન અવસ્થાનુમાર કોટારાજ્યની માથે પુનઃ સધિ થઈ

એક ગામમા એક અનન્ય ગામ અને એક વશપરપગમત મર્વસતાધારી મનુષ્ય એવા એ મનુષ્યો એમસાથે રહી શમતા નથી, એ વાન ક્રિટિશસરકાર સારી રીતે જાણતી હતી તે છતાં પણ

તેણે જાનિમમિ હને કોટાના શાસનકર્તાનું પદ વશપરપરાને માટે આપ્યું અને તેનું વિશ્વમય ક્ષય ઉત્પન્ન થયેલું જોવા ઇતાપણ અત્યારસુધી પોતાની સમસ્ત શક્તિનો પ્રયોગ કરીને તે સ્થાયી રાખ્યું, પરંતુ હવે બ્રિટિશમરકારે સ્વીકાર્યું કે અમે જાનિમમિસિહને વશપર પરાગત શાસનકર્તાપદ આપવામાં મોઠી જૂન કરી છે, તેથી તેણે પુનઃ એક નવીન કાર્ય કર્યું તેણે કોટારાજ્યના મત્તર પ્રગણા ખુસવી લઈ તેનું જાનાવાડ નામનું નવીન રાજ્ય સ્થાપન કરી તે જાનિમમિસિહના સર્વ પ્રકાર અયોગ્ય અને સર્વ પ્રગળે અપ્રિય એવા ઉત્તરાધિકારી મદનસિહને અર્પણ કર્યું જાનિમમિસિહે બ્રિટિશમરકારપર અનેક ઉપકારો કર્યા હતા, તેથી તે લેવી નહીં જની હતી અને તે નહીં તેણે કોટારાજ્યમાંથી મત્તર પ્રગણા કાઢી લઈ તેના વરાળેને અર્પણ કરી ચૂકવી દીધું.

જ્યારે શરીરના કાઈ ભાગમાં ધાવ લાગે અને તેને રૂઝવણી કાર્ય નહિન થઈ પડે તથા તેથી સમગ્ર શરીર નાશ પામવાની સલાવના ઉપગ્રિયત થાય, ત્યારે શરીરની રક્ષાને અર્થે તે ભાગ કાપી નાખવોજ ઉચિત છે, અને તેજ નિયમાનુસાર મહારાવ રામસિહે જ્યારે જાનિમમિસિહના વશનેકારા કોટારાજ્યનું હૃદય ખવાઈ જતું જોયું, ત્યારે તેમણે બ્રિટિશમરકારના પ્રસ્તાવથી પોતાના પૈતૃક રાજ્યના ઉક્ત સત્તર પ્રગણા છોડી દીધા વળી બ્રિટિશમરકારે નવીન મધિ ડગી મહારાવ રામસિહના મત્તરકપર એક બીજો પ્રયત્ન બોલે મૂક્યો.

બ્રિટિશમરકારને મહારાવ રામસિહની સાથે થયેલી સંધિ

૧-દિલ્હીની સંધિના વધારાના ધારાથી રાજરાણા જાનિમસિહ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અને સ્થનાભિષિક્તોને કોટારાજ્યની જે શાસનસત્તા આપવામાં આવી છે, તેને ગજરાણા મદનસિહે છોડી દઈને ઉક્ત ધારો રદ કરવામાં સમ્મતિ આપી છે.

૨-બ્રિટિશમરકારની સનાહથી મહારાવ સૂચિયા જણાવેના સમસ્ત પ્રગણાઓ રાજરાણા મદનસિહ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અને ચનાભિષિક્તોને પ્રદાન કરવાને સમ્મત થયા છે.

૩-સૂચિયા જણાવેના પ્રગણાઓ પૃથક કરી હસ્તાતર કરવામાં જે દ્રવ્ય-ચલ્ય વશે તે મહારાવ, તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તથા ચનાભિષિક્તો આપશે.

૪-કોટારાજ્યમાંથી જે ૨૨ આપવામાં આવતો હતો તે કુટમાંથી વાર્ષિક ૮૦ ૦૦ રૂપિયા બાદ કરી શેર સમગ્ર રકમ બ્રિટિશમરકારને આપવાને મહારાવ, તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તથા ચનાભિષિક્તો સમ્મત થાય છે, અને બ્રિટિશમરકાર ઉક્ત ૮૦૦૦૦ રૂપિયાની ખડગી રાજરાણા મદનસિહ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓની પામેથી લેશે રાજરાણાએ મવન ૧૮૬૫ પૂર્વે ઉક્ત ૮૨ પ્રથમ આ પહેલાં કોટારાજ્યનો સમસ્ત વર્તમાન વાર્ષિક ૮૨ ૧૩૨૩૬૦ રૂપિયા છે.

૫-મહારાવ પોતાની તરફથી તથા પોતાના ઉત્તરાધિકારીઓ અને ચનાભિષિક્તોની તરફથી જણાવે છે કે કોટામાં એક નવીન મેના રાખવામાં આવશે અને બ્રિટિશમરકારને જરૂર જણાશે તો તે મેના એક બ્રિટિશમેનાપતિના તાબામાં રાખવામાં આવશે આ સ્થાનપર સ્પષ્ટરૂપે જણાવવાની જરૂર છે કે કોટામાં આ પ્રકારે મેના રાખવાથી મહારાવ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અને ચનાભિષિક્તોને કોટારાજ્યનું આખ્યતરિક શાસન ચલાવવામાં કાંઈ પણ હરકત નહીં નહિ.

૬-આ મેનાનો ખર્ચ કોઈ પણ સમયે વાર્ષિક ત્રણનાખ રૂપિયાથી અધિક થશે નહિ.

૭-આ મેનાનો ખર્ચ મહારાવ અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તથા ચનાભિષિક્તો ખડગીના રૂપિયાની સાથે પ્રતિ ૭ માસે આપશે, અને આ ખર્ચ ડ્યારથી આપવો શરૂ કરવો તેનો નિશ્ચય બ્રિટિશમરકાર કરશે.

૮-વળી અહીંના સ્પષ્ટરૂપે જણાવવાની જરૂર છે કે ૬૦ સં ૧૮૩૭ ના પ્રિસેમ્બરની ૨૬ મી તારીખે બ્રિટિશમરકારની સાથે મહારાવ ઉમેદસિંહ બહાદુરને દિલ્હીમાં જે મધિ થઈ હતી, તે સંધિના જે જે ધારાઓ વર્તમાન સંધિના ધારાઓથી રદ થયા નથી, તે તે ધારાઓ સ્થાયી રહેશે.

૯-આ સંધિપત્રપર એક તરફથી ડાયરેક્ટરિય યોલિટિકલ એન્ડ કૅપ્ટન જૉન લાડલો અને રાજપુતાનામાં રહેતા ગવર્નર જનરલના એન્ડ લેફ્ટેનન્ટ એન આર્મીસના હસ્તાક્ષર અને મહારાવ તથા

બીજી તરફથી મહારાવ રામસિંહના હસ્તાક્ષર તથા મહોર કરવામાં આવેલ છે, અને આગળની તારીખથી બે મહિનામાં મહામાનનીય ગવર્નર જનરલ આ સધિપત્ર પાછો ફેરવશે

(હસ્તાક્ષર) જે. લાડલો

કોટા, તા ૧૦ મી એપ્રિલ ઈ સ ૧૮૩૮

મહારાવ રામસિંહની
મહોર

ઑફીસિયેટિંગ પોનિટિકલ એજન્ટ
એલ આલ્બીસ
ગવર્નર જનરલના એજન્ટ

મુન્ધિ

રાજરાણા મદનસિંહ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અને સ્થલાલિષિકોને માટે નવીન સધિપત્ર અનુસાર આલાવાડ નામનું જે નવીન રાજ્ય સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે, તેમાં નિમ્નવિખિત પ્રજાણ્યો આપવાનું નક્કી થયેલું છે -

૧ આહલાટ, ૨ સકેત, ૩ ચોમહવા, ૪ પચપાડ, ૫ અવહોર, ૬ ડિંગ, ૭ ગરાડ ૪ આનરાપાટલુ, ૫ રમચવા, ૬ કોટકામહા, ૭ મુરેરા, ૮ રખાઈ, ૯ મનોહરયાના, ૧૦ ફૂલખડોહ, ૧૧ આયુરશી, ૧૨ કુરુની, ૧૩ છીપાખડોહ, ૧૪ શેરગઢનો પૂર્વ તરફનો કેટલોક ભાગ, ૧૫ પરવન, ૧૬ નિવાગનો પૂર્વ તરફનો ભાગ અને ૧૭ શાહાખાહ

અહીં આ જણાવવાની જરૂર છે કે નરપતિસિંહ આલાવાડરાજ્યથી મહારાવના રાજ્યમાં આવ્યા બાદ અને તેમની સમસ્તજૂમિ રાજરાણાને પ્રાપ્ત થશે

કોટા, તા. ૧૦ મી એપ્રિલ ઈ સ ૧૮૩૮

રાજરાણા મદનસિંહની
મહોર

જે. લાડલો
ઑફીસિયેટિંગ પોનિટિકલ એજન્ટ
એલ આલ્બીસ
ગવર્નર જનરલના એજન્ટ

વિદેશી વિધર્મી યવનસમ્રાટ શાહજહાંએ જે કોટારાજ્ય સ્થાપન કરી હાડારાજપૂત માધો સિંહને અર્પણ કર્યું હતું તેને સુસભ્ય બ્રિટિશસરકારે પોતાની કૃતજ્ઞતાનું કષ્ટ ચૂકવવાને માટે બે ખંડોમાં વિભક્ત કરી નાખ્યું જાલિમસિંહના અયોગ્ય ઉત્તરાધિકારીને વાર્ષિક બાર લાખની ઉપજનું સ્વતંત્ર રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું કોટાના યથાર્થ અધીશ્વરને કેવળ એ બારનાખ રૂપિયાજ નહિ પરંતુ બ્રિટિશસેનાના ખર્ચને માટે પણ વાર્ષિક ત્રણ લાખ રૂપિયા બીજા આપવા પડ્યા આ રીતે વાર્ષિક પંદરનાખ રૂપિયા ચિરકાળને માટે કોટાપતિની પાસેથી આવ્યા ગયા

બ્રિટિશસરકારની સાથે કોટાના મહારાવ ઉમેદસિંહને જે પ્રથમ સધિ થઇ હતી, તેમાં આ પ્રકારે સેનાનો ખર્ચ આપના લાખે કાંઈ ઉલ્લેખ નહોતો, પરંતુ આ સમયે સુસધિ ભેદ બ્રિટિશસરકારે નવીન મેનાની યોજના કરી તેના ખર્ચનો બોન્ડે મહારાવના શિરપર નાખ્યો ઉક્ત સેનાનો ખર્ચ મહારાવને આપવાનો હતો, પરંતુ તે મહારાવની આગામી પાન કરવાની નહોતી તે બ્રિટિશસેનાપતિને આધીન રહેવાની હતી, જે કે મહારાવે આ નવીન અધિથી વાર્ષિક ૮૦૦૦૦ રૂપિયાની ખાણીમાથી સુકિત પ્રાપ્ત કરી પરંતુ તેના બદલામાં વાર્ષિક ત્રણ લાખ રૂપિયા તેમને વિશેષ આપના પડ્યા મહારાવ ગમસિંહ સારી રીતે બહી ગયા હતા કે આ સમયે વાઘો ઉપવચાથી કાંઈપણ લાભ થવાનો સંભવ નથી, ઉપરુ હાનિની વિશેષ સલાવના છે, તેથી તેમણે પ્રબળ પક્ષની આગા શિરસાવ કરી પોતાના પૈરુકે રાજ્યના નામની રક્ષા કરી, પરંતુ અંધ સમયમાં તેમને સમજનું કે બ્રિટિશસરકારને નિપત્તિ કર આપવા ઉપરાંત વાર્ષિક ત્રણ લાખ રૂપિયા આપવા સર્વ પ્રકારે અશક્ય છે, તેથી તેમણે શીઘ્ર દીનલાવથી અંગ્રેજસરકારને એ સબંધે પ્રાર્થના કરી કર્નલ માનેમન લખે છે કે - "પ્રથમથીજ અત્યંત અનિચ્છાથી મહારાવ આ નવીન સેના કોટામાં રાખવાને સમમત થયા હતા અને તેમણે વાર વાર અરજ કર્યોઈ ઈ સ ૧૮૪૪માં ઉક્ત મેનાના ખર્ચને માટે ત્રણ લાખમાથી એક લાખ રૂપિયા દાખા કરી બે લાખ નિયત કરવામાં આવ્યા તે સમયે એવો પણ નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો કે

ને ઉક્ત રૂપિયામાથી સેનાના ખર્ચની પૂર્તિ નહિ થઈ શકે તો કોટાણી ખડણીમાથી તેની પૂર્તિ કરવામા આવશે અને મહારાજને ચોતાવવામા આવશે કે જે તમે વખતસર રૂપિયા બરપાઈ નહિ કરી શકો તો ઉક્ત સેનાને માટે ખર્ચાંથી રકમ તથા ખડણીના બદલામા કેટલાક ગામે ગીરવી રાખવામા આવશે ” આથી પશુ મહારાવ રામસિંહને ચોતાની વૃદ્ધાવસ્થામા કેટલીક નચિતતા પ્રાપ્ત થઈ

હિટિશસરકારે નવીન સેનાની યોજના કરી તેનો ખર્ચ કોટાપતિની પાસેથી લીધો અને તેને ચોતાના હાથનીએ કોટામા રાખી ઈ. સં ૧૮૫૭ ના વિખ્યાત સિપાઈવિદ્રોહના સમયમા તે સેનાએ હિટિશસરકારની વિરુદ્ધ શસ્ત્ર ધારણ કરી પોલિટિકન એજન્ટ અને તેના ઉભય પુત્રાને મારી નાખ્યા અંગ્રેજીઘતિહાસવેત્તા જણાવે છે કે મહારાવ રામસિંહે ઉક્ત વિદ્રોહી સેનાનુ દમન કરવાને માટે કોઈપણ પ્રકારની સહાય આપી નહોતી, પરંતુ અંગ્રે કહી શકાએ છીએ કે પ્રજુતાહીન મહારાવ રામસિંહમા તે પ્રખન વિદ્રોહનુ નિવારણ કરવાનુ જરાપણ સામર્થ્ય હતું કે નહિ તે એક સદેહાત્મક વાત છે મહારાવ રામસિંહના આવા વર્તનથી અસતુષ્ટ થઈ હિટિશસરકારે તેમના સન્માનને માટે ફોડવામા આવતી સત્તર તોપોમાથી ચાર ઘટાડી નાખી તેર તોપોની સંખ્યા નિયત કરી, પરંતુ હિટિશસરકારે વોઈસરોય હોર્ડે કેનિંગે સિપાઈવિદ્રોહનુ ચમન થયા પછી જે સમયે ભારતવર્ષના પ્રત્યેક દેશી રાજાને અપુત્રાવસ્થામા ફત્તેખુન મંડણ કરવાની સત્તા આપી, તે સમયે તેમણે મહારાવ રામસિંહને પશુ તે સત્તાથી ધરાડીમુખ રાખ્યા નહિ

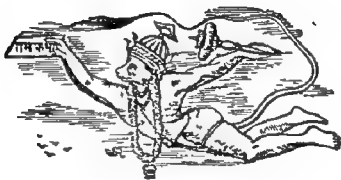
મહારાવ રામસિંહ બહાદુર ઈ. સં ૧૮૬૬ ના માર્ચની ૨૭ મી તારીખે ૬૪ વર્ષની વયે મરણ પામ્યા કનૈલ માયેસન જણાવે છે કે, જ્યારે પ્રજ્ઞમા એવી વાત પ્રસરી કે મહારાવનુ મૃત્યુ નિકટ આવી પહોંચ્યું છે, ત્યારે તેની સાથે સાથે એવી પણ અફવા લોકોમા ફેલાઈ કે તેમની રાણીએ પૈકી એક રાણી તેમની સાથે સતી થનાર છે આથી આ ઘટના અટકાવવાને માટે હિટિશપોલિટિકલ એજન્ટે તત્કાળ ઉપયુક્ત પ્રયત્ન કર્યો તેમણે રાજમહાલપત્નિ દાર બંધ કરી તાણુ માણુ અને તેની રક્ષાને માટે સેના નિયુક્ત કરી તથા એવી આજ્ઞા ફરમાવી કે જને ત્યાંસુધી મહારાવના મૃત્યુના સમાચાર રજવાસમા પહોંચવા દેશો નહિ રાણીએ ચાર કલાકપર્યંત મહારાવના મૃત્યુના સમાચાર જાણી શકી નહિ સારપછી એક રાણીએ કહેવરાવી મોકલ્યું કે હું મારા સ્વામીની સાથે ચિતામા બળી મરવાને જવા માગુ છું, દરવાળે બોલ્યો, અને જે તમે દરવાળે નહિ બોલ્યો તો હું તેને તોડી નાખીને બહાર આવીશ જ્યારે સેનાના માણસોએ દરવાળે બોલ્યો નહિ, ત્યારે અ તે બ્યાકુલ થઈને તેણે તે દરવાળે તોડી નાખ્યો, પરંતુ સૈનિકોએ તેને કોઈપણ પ્રકારે રાજમહાલપત્નિ બહાર જવા દીધી નહિ બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળ થતાજ નિર્વિઘ્નતાપૂર્વક મહારાવને અગ્નિસરકાર કરવામા આજ્ઞા સમપત્તે કેવો વિચિત્ર મદિમા છે ' એક સમયે જે રાજપૂતરાણીઓ સ્વામીનુ અનુમન કરી સતીત્વની પરાક્રાશ દર્શાવતી હતી અને ભારતના ગૌરવની રક્ષા કરતી હતી તે રાણીઓની સ્વર્ગીય આશાના મૂળમા આજે બચકર શસ્ત્રપ્રકાર થયો છે '.

મહારાવ રામસિંહના મૃત્યુ પછી તેમના પુત્ર બીમસિંહ ઇત્રસાવસિંહ નામ ધારણ કરી કોટાના સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા તેઓ અઘાપિ કોટાનુ સિંહાસન ઉજ્જવલ કરી રહ્યા છે મહારાવ ઇત્રસાવસિંહ જે સમયે સિંહાસનારૂઢ થયા તે સમયે તેમની વય ઘણી નાની હતી હિટિશસરકારે ઈ. સં ૧૮૫૭ પછી મહારાવ રામસિંહપ્રત્યે અસતુષ્ટ થઈ તોપોની સંખ્યા ઘટાડી દીધી હતી, પરંતુ આ નવીન મહારાવ જે સમયે સિંહાસનારૂઢ થયા તે સમયે પુન સતુષ્ટ થઈ તેણે પૂર્વવત સત્તર તોપો નિયત કરી દીધી

મહારાવ ઇત્રસાવસિંહ સિંહાસનાભિષિક્ત થયા તે સમયે તેઓ સગીર વયના હતા, તેથી રાજ્ય-સાસનસાર એક ઉચ્ચ સામંત અને રાજકર્મચારીઓની ઉપર પડ્યો, પરંતુ અંગ્રેજીઘતિહાસવેત્તા જણાવે છે કે તેના સાસનસમયમા કોટારાજ્યમા અનેક શોચનીય ઘટનાઓ બની રાજ્યની આમદાનીમા ઘટાડો, ઋણમા વૃદ્ધિ ઇત્યાદિ ઘટનાઓ બનવાથી અને હિટિશસરકારને કોટારાજ્યના આબ્ય-તરિક સાસનમા હસ્તક્ષેપ કરવા પડ્યો ત્યારપછી મિટિશસરકાર કોટારાજ્યનુ સાસન કાળજીપૂર્વક

કરવા લાગી. ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં જયપુરરાજ્યના ભૂતપૂર્વ મુખ્ય મંત્રી નવાબ સર મુહમ્મદ ફૈઝ અલી-ખાં કે. સી. એસ. આઈ. કેટલાના મુખ્ય મંત્રીના પદ પર નિયુક્ત થયા. તેઓ સર્વ બાબતોમાં નામદાર ગવર્નર જનરલના એજન્ટના અભિપ્રાય અને સલાહાનુસાર કાર્ય કરતા હતા.

અંગ્રેજસરકારની કાળજીથી કેટલાના આબ્યંતરિક શાસનમાં વિશેષ પરિવર્તન થઈ ગયું છે. સર્વ વિભાગોમાં સારો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો છે ન્યાયબાતામાં ઘણો સુધારો થયો છે. વર્તમાન મહારાવ છત્રસાયસિંહ બહાદુરને હાલમાં કેવલ વાર્ષિક ૧૫૦૦૦૦ રૂપિયા મળે છે. તેઓ રાજકાર્યમાં માહિતગાર ચતાં શીઘ્ર તેમને રાજ્યશાસનનો સંપૂર્ણ ભાર અર્પણ કરવામાં આવશે.

અધ્યાય ૯ મો

કોટાની વર્તમાન શાસનપ્રણાલી-શાસનસમિતિ-ઉપજખર્ચની સૂચિ-રાજકુલ-રાજ-સમૃદ્ધિના સમંવદા નવીન બંદોબસ્ત-ન્યાયવિભાગ-ફાજદારીખાતું-નેનીસુચિ પોલિટિકલ એજન્ટના અભિપ્રાય કારામૃદુવિભાગ-શિક્ષાવિભાગ

ટારાજ્ય હાથમા બ્રિટિશસરકારની કાળજીથી અંગ્રેજપ્રણાલી અને અંગ્રેજવ્યવસ્થાનુસાર શાસિત થાય છે કોટારાજ્યના કર્તા, હતી, વિધાતા હાથમા અસીમ સામર્થ્યવાન અંગ્રેજ પોલિટિકલ એજન્ટ છે મહારાવ છત્રસાવસિદ્ધ હાથમા સગીર છે, તેથી તેઓ કાષ્ઠપિણુ રાજકાર્ય પોતાની ઇચ્છાનુસાર સપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી કરતા નથી મહારાવ જ્યારે યોગ્ય વચના થશે ત્યારે અવશ્ય તેમને પૂર્ણ સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત થશે અને તે સમયે અંગ્રેજ પોલિટિકલ એજન્ટ અવશ્ય રાજ્યના આભ્યંતરિક શાસનકાર્યમા હસ્તક્ષેપ કરશે નહિ

અમે અવશ્ય સ્વીકારીએ છીએ કે વર્તમાન સમયમા અંગ્રેજસરકારદ્વારા કોટારાજ્ય શાસિત થાય છે, તેથી તેને અનેક લાભો થયા છે ન્યાયવિભાગ, મહેસુલીખાતું, પોલિસખાતું, સ્વાસ્થ્યવિભાગ ઇત્યાદિ ખાતાઓ હાથમા યોગ્ય વ્યક્તિઓના હાથમા છે અને તેથી તેના કાર્યો ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે.

કોટારાજ્ય પ્રધાનત એક કાઉન્સિલ વા સમિતિદ્વારા શાસિત થાય છે કેટલાક માણુએ ઉક્ત સમિતિના સભ્ય છે અને તેમાના પ્રત્યેકના હાથમા એક એક વિભાગનો શાસનભાર છે અંગ્રેજ પોલિટિકલ એજન્ટ ઉક્ત સમિતિના સભાપતિ છે તેમની સનાહ અને સમ્મતિઅનુસાર કાઉન્સિલના સભ્યો કાર્ય કરે છે રાજપૂતાનાના ઇ.સ. ૧૮૮૨-૮૩ ના રિપોર્ટમા રાજપૂતાનામા રહેતા ગવર્નર જનરલના એજન્ટ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ બ્રેકેડે લખે છે કે -“આ રાજ્યનુ શાસનકાર્ય પૂર્વવત્ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલસી. એ. વેનીના પ્રમુખપણુ નીચે એક સમિતિદ્વારા શાસિત કરવામા આવે છે ” કોટાના પોલિટિકલ એજન્ટ સ્વયં લખે છે કે -“આ સમિતિના સભ્યોના સભ્યમા કાષ્ઠપિણુ પરિવર્તન થયુ નથી સભ્યો પોતાના કાર્યો સતોપકારકરીતે કરે છે અને રાજ્યશાસનના સબંધમા સનાહકાન્ટરિકે અને સપૂર્ણ સહાય કરે છે ”

રાજ્યની ઉપજ તથા ખર્ચની વ્યવસ્થા જાણુથી તેની આભ્યંતરિક વ્યવસ્થા સારી રીતે વિદિત થઈ શકે છે રાજરાણા જાસિમસિદ્ધના શાસનકાળમા કોટારાજ્યની ઉપજ કેટલી હતી, તે અમારા પાકંકો યથાસ્થાને જાણુ ચૂકયા છે બ્રિટિશરાજનીતિથી કોટારાજ્ય મે જાગોમાં વલકત થઈ ગયુ તેથી વાર્ષિક બાર લાખ રૂપિયાની ઉપજ સરનાથી હુમ થઈ ગઈ હાલમા બ્રિટિશસરકારના રાજપ્રબંધથી રાજ્યની ઉપજ કેટલી થઈ છે, તે નિમ્નનિષ્પિન સૂચિમા પ્રકાશિત કરવામા આવુ છે -

કોટારાજ્યની ઉપજખર્ચની સૂચિ-સંવત ૧૯૩૮

ઉપજ

ચોખ્ખી ઉપજ

આનુમાનિક ઉપજ

ઇ.સ. ૧૮૮૧-૮૨

ઇ.સ. ૧૮૮૨-૮૩

રૂ. આ. પા.

રૂ.

૧૭૭૩૨૧૭૦-૧૧

૧૮૫૦૦૦૦

મહેસુલ

ખચત	૫૧૪૭૮-૧૦-૧૧	૫૦૦૦૦
મીઠાનો કર	૦-૦-૦	૧૬૦૦૦
કોટારાજપુતના જાગીરદારો	૦-૦-૦	૩૧૭૫
છૂટ	૬૧૫૫૩-૧૨-૦	૬૦૦૦૦
કાનૂનગો	૬૫૪૦-૬-૭	૧૦૦૦૦
ઉદ્યાનવિભાગ	૪૨૬૦-૭-૫	૩૫૦૦
ધાસ	૮૬૫૩-૧૧-૬	૧૦૦૦
કાપ્ડ	૧૪૪૪૧-૩-૬	૧૩૦૦૦
કર	૫૬૪૮૦-૬-૦	૧૦૦૦૦
તલખાના	૩૩૫૮૧૪-૧૧-૫	૨૭૫૦૦૦
આખકારી	૧૨૬૨૮-૬-૦	૧૨૦૦૦
ટંકશાસ	૧૩૦૫-૬-૫	૩૦૦૦
દંડ	૧૨૧૪૫-૮-૩	૧૫૦૦૦
શી	૭૨૩-૨-૧૦	૧૦૦૦
રટાપ	૨૮૬૪૬-૪-૦	૨૦૦૦૦
તગાવી	૩૭૬-૧૧-૬	૧૦૦૦
નાનાવિધ	૪૪૫૬૪-૧૩-૬	૧૦૦૦
વાર્તાવહવિભાગ	૪૧૬-૫-૬	૫૦૦
કારાગૃહવિભાગ	૧૬૭૩-૧૨-૮	૧૫૦૦
વેતનથી બચેલો હિસાબ	૧૮૬૨૨-૪-૭	૧૫૦૦
વિનિમય અને વ્યાજ	૨૦૬૨૭-૧૧-૫	૨૦૦૦૦
વિવિધ પ્રકાર	૪૬૦૬૨-૧૦-૮	૫૦૦૦
એકંદર	૨૪૬૬૨૧૬-૧૧-૭	૨૪૫૮૧૭૫
શ	અધારાની ઉપજ	

૪૦ સં ૧૮૭૬ના આગસ્ટની પહેલી તારીખથી
 ૪૦ સં ૧૮૮૨ના જુલાઈની ૩૧ મી તારીખ સુધી
 મીઠાનો કર ૨૬ કરી તેને બદલે બ્રિટિશસરકારની
 પાસેથી ક્ષતિ પૂરવાને માટે લીધેલા રૂપિયા ૪૮૦૦૦
 ૨૦ વર્ષ સુધી જાગીરદારોને કર માફ કરી તેના ક્ષતિ
 પૂર્ણ કરવાને માટે બ્રિટિશસરકારની પાસેથી લીધેલા ૧૫૬૦૫
 રૂપિયા ૪૦ સં ૧૮૮૧ ના આગસ્ટની ૧ લી ૪૪૪૮૦૭-૧-૭
 તારીખનું જેરે શ એકંદર ૩૦૦૪૬૩૧-૧૩-૨

૬૩૬૦૫
 ૨૫૨૨૦૮૦

ગ્રો-પ્રો ખર્ચ

૪૦ સં ૧૮૮૧-૮૨

બ્રિટિશસરકારને આપવાની ખર્ચણી ૩૮૪૭૨૦-૦-૦
 જયપુરના મહારાજાને આપવાની ખર્ચણી ૧૪૩૬૭-૧૩-૦
 મહારાજાને પોતાનો તથા રજવાસનો ખર્ચ ૧૫૭૦૦૦-૦-૦
 પોલીટિકલ એજન્સી ખર્ચ ૩૦૨૨૨-૧૧-૫
 અશ્વશાળા ૩૩૧૬૮-૦-૨
 દસ્તીશાળા ૧૦૩૮૬-૩-૧
 ગૌશાળા ૭૬૬૦-૧૦-૩

આનુમાનિક

૪૦ સં ૧૮૮૨-૮૩

૩૮૪૭૨૦-૦-૦
 ૧૪૩૬૭-૧૩-૦
 ૧૫૭૦૦૦-૦-૦
 ૩૦૫૬૪-૦-૦
 ૩૬૧૦૦-૫-૦
 ૧૪૬૭૭-૮-૦
 ૬૮૬૩-૫-૦

ઉદ્દશાળા	૬૦૧૨-૦-૦	૧૦૩૬૦-૦-૦
કુરાસખાનું	૬૬૭૮-૫-૦	૫૨૭૬-૦-૦
ધાસ તથા કાષ્ઠ	૬૧૪-૧૪-૩	૭૮૭-૮-૦
અન્યાન્યવિભાગ	૬૪૫૫-૮-૩	૮૦૨૮-૨-૦
સમિતિના સભ્યોનો પગાર	૧૮૦૪૮-૦-૦	૧૮૦૪૮-૦-૦
ઝોરીસખર્ચ અને કર્ચચારીઓનો પગાર	૪૬૨૬-૨-૬	૪૮૦૫-૦-૦
માલસરદાર	૧૭૨૦૬-૧૨-૬	૧૭૬૬-૧૧-૦
વિગ્નમત	૧૦૧૧૬૨-૭-૦	૧૧૩૬૦૬-૦-૦
ચત્રવિભાગ	૪૪૬૫-૧૩-૬	૬૪૫૫-૨-૦
ધૂલ	૭૫૩૦૫-૨-૦	૬૦૦૦-૦-૦
કાનૂનગોદહક્ક	૩૧૨૪-૧૨-૫	૪૫૦૦-૦-૦
કરસંગ્રહવિભાગ	૧૬૭૦૧-૩-૬	૧૬૮૮૪-૦-૦
વાર્તાવહવિભાગ	૫૧૬૭-૩-૦	૫૨૭૩-૧૨-૦
હિસાબખાનું	૭૦૨૬-૦-૦	૭૫૬૬-૦-૦
ત્રિભેદીખાનું	૩૬૫૮-૦-૦	૫૫૨૪-૦-૦
પોશાક	૩૫૪૪-૦-૦	૩૬૦૮-૮-૦
ટંકરાળ	૮૨૧-૦-૦	૧૩૨-૦-૦
અપીલકોર્ટ	૬૨૧૮-૦-૦	૬૫૧૬-૦-૦
દિવાની કોર્ટ	૪૧૧૫-૦-૦	૪૧૧૬-૦-૦
ફોજદારીકોર્ટ	૩૬૭૬-૦-૦	૪૦૮૬-૦-૦
પોલીસખાનું	૧૩૪૦૫-૧૨-૨	૧૩૫૨૭-૪-૦
ચાણા	૧૭૭૪૭-૧૫-૦	૧૦૫૨૮-૦-૦
નટાંપવિભાગ	૫૪૩-૬-૧	૭૦૦-૦-૦
સૈનિકખાતાનું કાર્યાલય	૮૦૭૧-૫-૦	૮૧૬-૦-૦
ગોલ્ડનાબદલ	૬૦૨૬૬-૫-૬	૬૧૮૬૬-૮-૦
દુર્ગરક્ષકસેના	૩૦૮૧૬-૪-૬	૨૬૧૮૬-૮-૦
નિયમિત અશ્વરોહીસેના	૭૩૮૬૪-૧૫-૬	૭૫૪૨૦-૦-૦
અનિયમિત અશ્વરોહીસેના	૩૧૦૪૬-૩-૦	૩૧૦૫૬-૦-૦
નિયમિત પાયદલ	૭૮૪૮૧-૧૦-૦	૬૬૦૬૭-૦-૦
અનિયમિત પાયદલ	૧૩૬૫૧૭-૦-૦	૧૪૧૬૦-૪-૦
શૂનિ	૫૦૦૫-૫-૦	૫૬૭૪-૧૪-૦
પૂર્વકાર્યવિભાગ	૩૩૦૨૨-૦-૦	૨૬૬૧૬૬-૦-૦
કારાગૃહવિભાગ	૧૪૫૫૫-૮-૧	૧૫૨૨૪-૮-૦
ઉદ્યાનવિભાગ	૭૨૫૪-૬-૦	૮૦૦૭-૨-૦
અંદોબસ્તવિભાગ	૪૬૦૨૬-૦-૦	૩૬૫૨૮-૮-૦
વડીલોનો પગાર	૮૧૭૫-૧૦-૧૦	૮૭૦૬-૪-૦
ધાર્મિકક્રિયાઓ તથા દાન	૧૩૧૧૭-૦-૬	૫૫૦૦-૦-૦
પવોત્સવ	૬૩૦૬-૮-૦	૬૬૦૩-૭-૦
વિવાહનો વ્યય	૫૪૧૨-૫-૬	૫૫૦૦-૦-૦
શ્રાદ્ધમાં અપાતી સહાય	૩૬૫૮-૧૨-૦	૪૦૦૦-૦-૦
અતિથિસત્કાર	૧૮૩૧-૩-૬	૨૦૦૦-૦-૦
નાનાવિધ	૩૪૮૫-૭-૬	૩૫૦૦-૦-૦

સરળમ	૮૯૮૯-૦-૧	૯૩૭૬-૦-૦
તગાવી	૧૦-૦-૦	૫૦૦-૦-૦
અન્યાન્મ ખર્ચ	૪૮૦-૮-૮	૫૦૦-૦-૦
શિક્ષાવિભાગ	૩૯૦૪-૭-૦	૫૪૫૫-૦-૦
મિક્સિસાવિભાગ	૧૦૨૩૮-૧૫-૮	૧૦૪૬૨-૦-૦
વિનિમયકર અને વ્યાજ	૮૮૨-૫-૮	૧૦૦૦-૦-૦
વિક્રિયત	૧૨૪૮-૦-૦	૧૨૪૮-૦-૦
ધન્યવાદનો ખર્ચ	૧૫૭૦-૦-૦	૧૬૦૮-૦-૦
જુરખાના પ્રતિદાન	૩૩૪૬-૭-૩	૨૫૦૦-૦-૦
મીઠાનો કર નહિ લેવાથી ખોટ પૂરવાને	૦-૦-૦	૩૧૭૫-૦-૦
બચ્ચુ	૬૦૦૦-૦-૦	૭૦૦૦-૦-૦
નાનાવિધ	૨૫૭૫૫-૨-૬	૩૫૦૦૦-૦-૦
મકાનનો જીર્ણોદ્ધાર	૧૦૦૦૦-૩-૦	૧૦૦૦૦-૦-૩
મેથો કોનેજનું બોર્ડિંગ ગઠાવિસ	૨૫૦૧૪-૧૨-૬	૨૫૦૦-૦-૦
અજમેરનો કેસરખાગ બનાવવાનો, વૃક્ષો રોપવાનો તથા વાવ બંધાવવાનો ખર્ચ અને ખીજા ખર્ચો	૬૨૨૭-૧૩-૬	૦-૦-૦
સજીશોધ	૩૩૫૧૧૮-૦-૭	૧૫૬૦૫-૦-૦
	૨૬૪૩૨૨૮-૧૪-૮	૧૬૫૮૬૧૦-૧૩-૩

૪૦ સં ૧૮૮૧ ના જુનાઈની

૩૧ મી તારીખ સુધીનો વ્યય

૫૪૫૩૦૫-૬-૬

૩૧૮૮૫૩૪-૫-૨

જે દિવસે બ્રિટિશસરકારે કોટારાજ્યને વિભક્ત કરીને ગાનાવાડનું નવીન રાજ્ય સ્થાપન કર્યું, તે દિવસથી તેની વાર્ષિક ૫૬૨ લાખની ઉપજ થતી ગઈ અને તે દિવસથી મહારાવ રામસિંહ સહી બની ગયા, પરંતુ વર્તમાન સમયમા પ્રાપ્ત તે દેવુ ચૂકવી દેવામા આવ્યું છે એ પરમ સતોષની વાત છે પોલિટિકલ એજન્ટ જણાવે છે કે - "સહુ ચૂકવી દેવામા જે રૂપિયા આપવા પડે છે તે ખર્ચમા ગણવામા આવતા નથી ૪૦ સં ૧૮૮૦ અને ૧૮૮૧મા તેણેદારોને મૂળ અને વ્યાજતરિકે રૂા ૩૩૫૧૧૮) આપવામા આવ્યા હતા વર્તમાન વર્ષને અતે અચાલ આવતા જુનાઈની તાં ૩૧મીએ સહુના ચાર લાખ રૂપિયા આપવામા આવશે આથી ત્યારપછી રાજ્યનું સહુ પ્રાપ્ત તથા લાખ રૂપિયા બાકી રહેશે" રાજ્યને સહુમાથી મુક્ત કરવાને માટે બ્રિટિશસરકાર અવશ્ય ધન્યવાદને પાત્ર છે

રાજ્યની આમદાની જાદીગત કરવા પ્રત્યે તેના વર્તમાનશાસકોની દષ્ટિ તાગી રહી છે રાજ્યની ભૂમિ માપીને તેપર કર વધારવામા આવે છે પોલિટિકલ એજન્ટ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ વેલી તે સંબંધે જણાવે છે કે - "મને જણાવવાને ખુશી ઉપજે છે કે કર વધારવાનું કાર્ય સરવતાથી આગળ વધતુ ગય છે દશ પ્રગણાઓના નવીન રાજકર નિર્ધારિત થઈ ચૂક્યો છે, અને તેમાના નવ પ્રગણાઓનું મહેસુલ આવી ગયું છે ઇતર બે પ્રગણાઓના નવીન રાજકર નિર્ધારિત કરવાનું કામ આગળ ચાલે છે તે સમાપ્ત થઈ રહ્યા પછી ખીજા ત્રણ પ્રગણાઓના નવીન રાજકર નિર્ધારિત કરવો સૌપરશે ઉપરોક્ત નવ પ્રગણાઓના મહેસુલના નવીન વ્યવસ્થાનુસાર એક વર્ષના ૬૪૧૬૦ રૂપિયા આવી ગયા છે, અર્થાત્ અગાઉ કરતા સેકડે પાંચ ટકાનો વધારો આવ્યો છે" પડિત શિવબક્ષ ઉક્ત વ્યવસ્થાકાર્યના અખ્યાલ હતા તેમના કાર્યથી પોલિટિકલ એજન્ટને પરમ સતોષ થયો હતો ઉક્ત નવીન બદોબસ્તના કાર્યના ખર્ચના સંબંધમા પોલિટિકલ એજન્ટે લખ્યું છે કે - "ગત માર્ચની આખર સુધીમા આ બદોબસ્તના કાર્યમા કુલ ૩ કરજા ૧૫૦ખર્ચ થયા છે, તેમા માપણી કરવામા

૩. ૯૩૪૮૮ નો ખર્ચ થયો છે માપણીનું કામ સમાપ્ત થયું છે”

સમસ્ત પ્રગતિ ન્યાય આપવા પ્રત્યે ઘણું લક્ષ્ય આપવામાં આવે છે સૈયદ બકરહુસેન કોટાના મુખ્ય ન્યાયાધીશ છે તેમના સબધમાં પોલીટિકલ એન્ડ જજાવે છે કે—“પ્રથમ રિપોર્ટમાં સૈયદ બકર હુસેનના સબધમાં જે જે અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો હતો, તેજ અભિપ્રાય વર્તમાન રિપોર્ટમાં પણ હું પ્રદર્શિત કરું છું, અર્થાત્ હું એમના કાર્યથી પરમ સંતોષ પામ્યો છું. તેઓ કોટાના સામતોના મુકદ્દમાની તપાસ ઘણી કાળજી અને ખતથી કરે છે અને તેમને સત્ય ન્યાય આપે છે. તેઓ કોટાની અપીલકોર્ટના જજનું કામ પણ કરે છે”

પોલીસવિભાગનો રિપોર્ટ વાચવાથી રાજ્યના આબંતરિક શામનની યથાર્થ સ્થિતિ જાણી શકાશે અને એને કોટારાજ્યના ફોજદારી ગુન્હાઓની સુચિ પ્રકાશિત કરીએ છીએ—

કોટારાજ્યના ફોજદારી ગુન્હાઓની સુચિ-ઈ સ ૧૮૮૨-૮૩

ગુન્હાઓ	સંખ્યા	મુકદ્દમા	પકડાયા	દંડ	મુક્તિ	હરણ કરેલી સંપત્તિનું મૂલ્ય	આમદાની રૂપિયા	પશુ
ખૂન	૨	૧	૧	૧	૫	૦	૦	૦
ખૂન કરવાનો પ્રયત્ન	૪	૩	૩	૧	૦	૩૫	૨૧૫-૦-૦	૦
અન્યપ્રકારના	૨૭	૮	૨૧	૭	૧૪	૧૫૩૧-૬-૩	૧૬	૧૭૩-૧૩-૬
પશુચોરી	૭૬	૫૨	૧૦૨	૭૬	૨૬	૦	૪૭૪	૦
ખીજા પ્રકારની ચોરી	૨૬૨	૧૫૨	૩૦૪	૧૮૨	૧૨૩	૨૧૭૫૪-૭-૬	૦	૧૬૫૦-૧૧-૬
આત્મહત્યા	૪૭	૨૬	૪૭	૩૧	૧૬	૦	૦	૦
વિષપ્રેરણ	૫	૫	૫	૩	૨	૦	૦	૦
વિશેષ આત્મહત્યા	૧૭	૧૧	૧૩	૬	૪	૦	૦	૦
મનુષ્યવિક્રય	૨	૨	૬	૫	૧	૦	૦	૦
મનુષ્યચોરી	૨૮	૨૧	૫૨	૩૦	૨૨	૪૫૬-૦-૦	૦	૦
ભૂણ્ણહત્યા	૬	૫	૧૧	૪	૭	૦	૦	૦
શિશુક્રાંત્યાની દત્ત્યા	૧	૧	૧	૧	૦	૦	૦	૦
કારાગૃહમાંથી પલાયન	૫	૪	૫	૫	૦	૦	૦	૦
ચોરીનો માત્ર લેવો	૧૪	૮	૬	૪	૫	૦	૬૨-૫-૬	૦
ધરમા આગ લગાડવી	૩	૨	૩	૨	૧	૦	૦	૦
ખીજા અપરાધો	૬૨૪	૩૧૧	૫૨૭	૩૮૪	૧૪૩	૧૦૨૪-૪-૦	૧૭	૨૫૮-૮-૦
લૂંટફાટ	૭	૧	૧	૧	૦	૨૪૬૦-૪-૩	૦	૦
કુલ	૧૧૩૦	૬૧૩	૧૧૧૬	૭૪૬	૩૭૧	૨૭૨૫૬-૬-૦	૫૪૨	૨૬૬૦-૬-૩

ઈ-૦ મ-૦ ૧૮૮૨-૮૩માં ૧૧૩૧ ગુન્હાઓ થયા હતા અને તેની પાછળના વર્ષમાં ૧૦૦૭ ગુન્હાઓ થયા હતા આથી આ વર્ષે ગુન્હાની સંખ્યા કાઢકે વધી છે વિશેષતઃ પશુચોરી અને સામાન્ય ચોરીના અપરાધ અત્યંત વધ્યા છે, પહેલા કરતા આ વર્ષમાં અનાજ કમી થયું છે, તેથી આ અપરાધોની સંખ્યા વધી છે આ રાજ્યના સીમાનપર ઘેર, લાયનક અને મોટા જગતો છે, તેથી આવા અપરાધો એકદમ દૂર કઠવા કમિન છે

ગત વર્ષમાં ૯ ધાડ પડી જે કેટલાક વર્ષો પૂર્વેની ધાડોની સાથે આની તુલના કરવામાં આવે તો આ પરિણામ અવશ્ય સંતોષકારક જણાશે, કારણકે પૂર્વે ૫૦ કરતા પણ અધિક ધાડો પડતી હતી.

ઉક્ત નવ ધાડો પૈકી પાંચ તો ઘણી સામાન્ય હતી, કારણકે તેમાં ઘણી થોડી કિંમતની સંપત્તિ નષ્ટ થઈ હતી

અમે મુક્તકંઠે જણાવીએ છીએ કે કોટારાજ્યમાં લૂંટફાટનું દમન કરવામાં પોલીસે ઘણું પ્રયત્ન કર્યું છે પહેલા ધનવાન પ્રજા પોતાના જનમાવની ગદ્યાવિને સંકિત રહેતી હતી, પરંતુ હવે પોલીસના ઉત્તમ શાસનથી સર્વ પ્રજા નિર્ભય બની ગઈ છે

વર્તમાન શાસનસમિતિની વ્યવસ્થાદેહજ અન્ય વિભાગોની પેઠે કારાગૃહની અવસ્થા પણ ઘણી સુ-

ધરી ગઇ છે પોનિટિકન એજન્ટ જણાવે છે કે - નવુ કારાગૃહ થયું સતોષદાયક બન્યું છે અને આશાની સેવનનેમાથી જે એક જેનર પ્રાપ્ત થવા છે, તેમનાદ્વારા કારાગૃહના સમસ્ત કામા ધણી ઉત્તમ રીતે ચાલે છે કેદીઓનું સ્વાસ્થ્ય ઠીક રહે છે.

૪૦ સં ૧૮૮૧ માં ઉક્ત નવીન કારાગૃહમાં કેદીઓ ગયા સાર પડી તેમનું સ્વાસ્થ્ય કેટલું સુધર્યું તે નિમ્નલિખિત સૂચિપરથી પ્રતીત થશે -

૪૦ સં

૧૦૦૦ ઉપર મૃત્યુ સંખ્યા

૭૮-૮૦

૮૧

૮૦-૮૧

૬૨

૮૧-૮૨

૨૮-૮૬

૮૨-૮૩

૧૦

પ્રતિદિન કારાગૃહમાં સરાસરી શિક્ષા પામેના કેદી ૨૮૪ અને કાચા કેદી ૨૧ રહેતા હતા

શિક્ષાવિભાગના સખધમા ઉક્ત રિપોર્ટમાં લખવામાં આવ્યું છે કે - બાણુ મહુનાથ ધોપના પ્રબંધથી કોટાનું વિદ્યાનય કમચ ઉત્તર થયું છે પ્રતિદિન સરાસરી ૨૪૬ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાનયમાં હાજર રહે છે પર્વે કરતા વિદ્યાર્થીઓ ની સંખ્યા વૃદ્ધિગત થઈ છે આ રાજ્યની નજીક આવેલાં ક્ષિાટક પ્રદેશોના રહેવ સ્ત્રીઓ કેળવણીપ્રથે જેટલું લક્ષ્ય આપે છે તેટલું કોંગની નિવાસીઓ અપતા નથી "

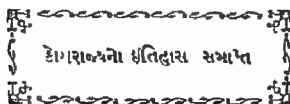
કોટાના એક મુખ્યમંત્રીમાં એક નવીન વિદ્યાનય સ્થાપિત થયું છે અને સાધારણ પ્રગતિને મટે એજ પ્રગતિ છ નાસ્કુનો સ્થાપિત કરવામાં આવે છે

કોટાના વિદ્યાનયના વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકોની સંખ્યા નીચે લખવામાં આવે છે -

	અગ્રેજી	હારરી	સંસ્કૃત	હિંદી	કુલ
વિદ્યાર્થી	૩૮	૧૫૨	૨૬	૨૦૨	૪૧૮
શિક્ષક	૨	૪	૧	૪	૧૧

કોટાના પોલિટિકલ એજન્ટની આ વાત અમે જાનીએ છીએ કે કોટાના નિવાસીઓ વિદ્યાપ્રત્યે ઝાઝો અતુર મરાવતા નથી તેપણુ અમે કહીશકીએ છીએ કે વર્તમાન શાસનસમિતિ રાજ્યન અન્ય ખાતાઓમાં જેટલો ખર્ચ કરે છે તેટલો ખર્ચ કેળવણીખાતામાં કરતી નથી કેળવણીખાતાનો ખર્ચ ધણીજ ઓછો છે પ્રગતિ ઉન્નતિ શિક્ષાપરજ નિર્ભર છે જો પ્રગતિ સ્થાયી અને યથાર્થ ઉન્નતિ કરવાનો વત માન શાસનસમિતિનો વાસ્તવિક ઉદ્દેશ હોય તો તેણે શિક્ષાવિભાગનો ખર્ચ શીખ વધારવો જોઈએ

કોટારાજ્યનું પરિમાણ પાચદશર વર્ગમાપન છે અને નિવાસીઓની સંખ્યા પાંચ લાખમાં કાઠક ઓછી છે સેનામાં ૪૬૦૦ પાચદન ૭૭૦૦ અન્નારોહીઓ અને ૧૧૮ તોપો છે સંપૂર્ણ સેના હાનમાં મહારાવના અધિકારમાં છે

કર્નલ ટૉલ્કા પ્રવાસનું વર્ણન

અધ્યાય ૧ લો

ઉદયપુરથી કરેલા પ્રવાસનો પ્રારંભ-માનદેશરતું પ્રાચીન મંદિર-સારતીવાર-ત્યાંનાં જૈન-મંદિરો-ખેરોહા મેવાડના નિવાસીઓનો કુસંપ-સંઘામ સેંહની વીરતા-તેને ખેરોહાની થયેલી પ્રાંસ-સંઘામસિંહનો હતકપુત્ર જયસિંહ-પ્રાચ્યદેશોમાં રાજકીય બાબતો વિષે ચર્ચા કરતી વખતે દર્શાવવામાં આવતી સહનશીલતા-ખેરોહાની કૃષિ વિષે વર્ણન-હિ-તા-દાનધર્મમાં પુણ્ય ભૂમિ અપંણુ કરવી-ધર્મનિર્માતે સમર્પિત થયેલો ભૂમિમાં હિ-તા અને દૂદિઆની રથપના-રાજા માધાતા-તેમનાસંબંધમાં ચાલતી જનમુતિ-અધ્યમેધ-યજ્ઞ-તેમણે રૂપીઓને આપેલો મહતાદેશ-મહારાષ્ટ્રી-ઓની સામે રાજસિંહે પ્રકાશિત કરેલી વીરતા મેવાડ રાજ્યની સીમા-મસવન-કર્નલ ટૉલે પોતાની કર્મકીર્તિમાં ધારણ કરેલી રાજનીતિ.

નર્લ ટૉલે રાજસ્થાનનો સમસ્ત ઇતિહાસ વર્ણવ્યા પછી પોતાના પ્રવાસનું પણુ ક્યું છે; અને આ બ્રમણવૃત્તાંતની સમાપ્તિની સાથે આ વિરાટ ઇતિહાસ પણુ સમાપ્ત થાય છે. હવે પાઠકો આ પ્રયત્ન અંતની સીમાપર આવી પહોંચ્યા છે. અમને આશા છે કે આ ઇતિહાસ વાંચવાથી તેમને સંતોષ પ્રાપ્ત થયો હશે.

રાજસ્થાનના પ્રથમ ખંડમાં કર્નલ ટૉલે પોતાના પ્રવાસનું જે વર્ણન કર્યું છે, તે તેમણે પ્રથમ મારવાડમાં જન્મ ત્યાંથી શરૂઆત કરીને તેમણે અનેક પ્રદેશોની પ્રાકૃતિક, સામાજિક, ઐતિહાસિક, રાજકીય અને શાસનવિષયક સ્થિતિનું ઉત્તમ વર્ણન કર્યું છે. અમારા પાઠકોને આ વર્ણન સુવિદિત છે. કર્નલ ટૉલે ઉક્ત બ્રમણ સમાપ્ત થયા પછી ઇ.સ. ૧૮૨૦ ના જાન્યુઆરીની ૨૯ મી તારીખસુધી રાજધાની ઉદયપુરમાં રહ્યા અને ત્યારપછી તેઓ ખાસ રાજકીય કામે જઈ અને કોટામાં ચાલ્યા ગયા. જૂદી અને કોટાની રાજકીયસ્થિતિપર દેખરેખ રાખવી એ તેમનું કર્તવ્ય હતું, તેથી તેઓ આ સમયે ત્યાં ગયા હતા. ઉક્ત ઉભય રચાનેમાં કર્નલ ટૉલેની પૂર્વે કોઈપણ અંગ્રેજગૃહસ્થ ગયો નહોતો. તેમણે કરેલા પર્યટનનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે:—

ઉદયપુર-૪૦ સં ૧૮૨૦ ની જાન્યુઆરીની ૨૯ મી તારીખસુધી હું :ઉદયપુરમાં રહ્યો; પરંતુ ત્યારપછી મને બ્રમણ કરવાની ફરજ પડી. શીતઋતુનું આગમન ચતાંજ પ્રકૃતિએ અત્યંત આહ્લાદદાયક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. અંગ્રેજલોકો ભારતની ભયંકર ગ્રીષ્મઋતુ અને કષ્ટદાયક વર્ષોઋતુના ઉપદ્રવો સહન કર્યા પછી શીતઋતુને સ્વાસ્થ્યને મારે ઉપયુક્ત અને સુખદાયક માને છે.

ખેરોહા-જાન્યુઆરીની ૨૯ મી તારીખે એએ વૃષશીખરથી નીકળી ખેરોહાના વિસ્તૃત સરોવરને

કિનારે શિબિર સ્થાપિત કરી દીધા. અમારા માર્ગમા આવેલી ભૂમિ ઉત્કૃષ્ટ અને ભેજવાળી હતી; પરંતુ તે ભૂમિમા દીર્ઘકાળથી કૃષિ થઇ નથી દુબોક નામના સ્થાનથી દોઢમાઇલના અંતરપર વૈરસ નામની નદીને પાર અમે ઉતર્યા. આ નદીમાથી એક સ્રોત નીકળીને દેરાણી નામના ગામ આગળ તેતુ એક સરાવર બનેલું છે. આ નદીને કિનારે માનદેશ્વર નામના મહાદેવનું એક પ્રાચીન મંદિર સ્થિત છે. આ મંદિરની બાધણી ભેવાથી તેની પ્રાચીનતા સિદ્ધ થાય છે. આશુપર્વતની સમીપ જે ચંદ્રાવતીનું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે તેના જોવીજ બાધણી આ મંદિરની છે.

અમે ત્યાંથી દક્ષિણદિશામા અર્ધકાશના અંતરપર આવેલી સુરજપુરાની સરાઇની પાસે થઇ ભારતીયવાગના જલપૂર્ણ સ્થાનમાં જઇને ફરી પડ્યા. આ નગરની ચોતરફ પાણી ભરેલું છે એવાડના સોળ સામતોમાં સર્વોત્તમ કનોરાના સામત આ નગરના અધીશ્વર છે. આ નગર અત્યંત પ્રાચીન શહેનગરીકે વિખ્યાત છે. એમ કહેવાય છે કે રાજા વિક્રમાન્વિતના જ્યેષ્ઠભાતા ભર્તૃહરિએ આ નગરની સ્થાપના કરી હતી એક એવી જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે કે એક સમયે આ નગરમા ૭૫૦ જૈનમંદિરો હતા અને તે સર્વ મંદિરોમા એક સાથેજ ધંડાનાદ થતો હતો. આ મંદિરોમાથી કેટલાક મંદિરો હિંમલિજ અવસ્થામા હાવમા પ્રાપ્ત થાય છે. આ મંદિરો ભેવાથી તેની પ્રાચીનતા વિશે પૂર્ણ ખાતરી થાય છે આ મંદિરોમા કોઈપણ મંદિર અખડિત નથી જેરાદાથી પોણા કાશના અંતરપર ખેરસના નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામ બ્રાહ્મણોના અધિકારમા છે, અર્થાત્ તે બ્રાહ્મણોને દાનમા અર્પણ કરવામા આવેલું છે.

જેરાદા એક સમૃદ્ધશાળી સ્થાન છે એની ચોતરફ કોટ છે અને તે કોટની બહાર બે ખાડીઓ છે આ ઉભય ખાડીઓમા બ્યારે જરૂર પડે ત્યારે પાણી ભરી શકાય છે એવાડની પ્રાચીન રાજધાની ચિતોડ અને નવીન રાજધાની ઉદયપુર એ ઉભય નગરોની બરાબર મધ્યમા આ ખેરાદાનો કિલ્લો સ્થિત છે એવાડમા બ્યારે માહોમાહોને કલ્લ કૂલાયેયો હતો, ત્યારે વારવાર આ રથજે મુદ્દ થતું હતું ૪૦ સં ૧૭૪૮ માં બ્યારે લયકર અતસ્ય કલ્લ કૂલાયે ત્યારે શકતાવત સંત્રામસિહના દત્તકપુત્ર અને લાવાના સામંત જયસિંહના આધીનમા આ પ્રદેશ હતો. આ પ્રદેશની ઉપજ પુષ્કળ છે અને તે અધિક મહત્વના સ્થાનપર આવેલો છે, તેથી કોઈપણ સામંતના હાથમા એને સમર્પણ કરવો ઉચિત નહિ લાગ્યાથી મહારાણાએ તેને પોતાના સીધા અમલનીચેજ રાખ્યો છે; તોપણ લાવાના સામંતે ૪ થી મે ના સધિપત્રમા^૧ સહી કર્યા પહેલાં થણા વાધા ઉપરિચિત કર્યા હતા અને જે પ્રદેશને મારે તેના પૂર્વજોએ લોહી રેડ્યું હતું, તે પ્રદેશ છોડી દીધાપૂર્વે તેણે મહારાણાને ધણી મહેનત આપી હતી.

જેરાદાના ઇતિહાસમા એવાડના અત કલ્લનું ઉત્કૃષ્ટ ચિત્ર અંકિત કરવામા આવ્યું છે. આ અત કલ્લમા એવાડના સર્વોત્તમ શકતાવત સામંત સત્રામસિંહ અને ચંદાવત ભૈરવસિંહના પક્ષના અસંખ્ય વીરો માર્યા ગયા હતા. ૪૦ સં ૧૭૩૩ માં બ્યારે સત્રામસિંહ અવધવરક યુવક હતા અને તેમના પિતા શિવગઢના રાવત લાવણ જીવત હતા, તે સમયે તેમણે પોતાના અધીશ્વર સાયુના હાથમાથી જેરાદા ખુચવી લીધું અને તેને ૭ વર્ષપર્યંત પોતાને આધીન રાખ્યું. ૪૦ સં ૧૭૪૦ માં દેવગઢ, આમોત, કોરાવર વગેરેના સામંતો પોતાના નેતા સાયુગઢાસામંતની પતાકા નીચે એકત્રિત થઇ દીપ્રા મત્રીની સંમતિ મેળવી શકતાવતને હાજી કહાડવાને પ્રવૃત્ત થયા શકતાવતોએ ચારમાસપર્યંત પોતાના આ શત્રુઓના ત્રાસમાથી કિશાની રક્ષા કરી. પછી અતે તેમણે કિશાની શિખરપર સધિની સૂચના આપનાર સ્વેત પતાકા ફરકાવી દીધી અને આક્રમણકારીઓપર શકતાવતનેતાએ એવો સંદેશ મોકલ્યો કે-“ જો તમે મને મારા કુટુંબ તથા ધનસમ્પત્તિસહિત નિર્વિધે બીદરમા જવા છો તો હું તમારા હાથમા કિલ્લો સમર્પણ કરવાને તૈયાર છું” આક્રમણકારીઓએ આ પ્રસ્તાવ સ્વીકાર્યો અને શિવગઢના ઉત્તરાધિકારી બીદરમા આવ્યા ગયા તેમણે ત્યાજ્ય પોતાના શત્રુઓનો નાશ કરવાને મારે સંહારકમૂર્તિ^૨ ખારણ કરી, ચોતરફ ઉપદ્રવો કરવા માડ્યા આ સામંતના સબંધમા એવાડમા અનેક ગાથાઓ જે કે પ્રચ-

૧ આ સધિપત્ર મયમજાગમા વધારાને પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે

નિન છે તેમણે એક સમયે ગુન્વી નામના ગ્રામમાં આવી ત્યાંના મમ્મન માણસો અને પગુઓને બંદીનાવ કરી લીધા હવે કોરાવના સામંતના પુત્ર ભલિમસિંહ ગુરૂનીવાસીઓને સહાય કરવાને મગ ગયા, પરંતુ સગ્રામમાં ભયકર લાવાઓના આગાતથી તેમના પ્રાણ ગયા તેમના મૃત્યુનો અદનો લેવાને માટે સમગ્ર ચંદાવતો સંપુર્ણના સામંતની પતાકાનીચે એકત્રિત થવા લાગ્યા. મહારાણાએ સ્વયં આ ચંદાવતોના પક્ષનું સમર્થન કર્યું અને તેમને સહાય કરવાને માટે પોતાની મિલિસેના મોકલી આપી સર્વ મેનાએ શીઘ્ર ભીદને ઘેરી લીધું. આ સમયે કોરાવના સામંત અર્જુનસિંહે પોતાના પુત્રના મૃત્યુનો અદનો લેવાને માટે મહા શિવગદ્ગદ આક્રમણ કરી તેને હસ્તગત કરી ત્યાંના સર્વ સ્ત્રીપુરુષોના પ્રાણ લીધા. ખેરોદા કેટલાક વર્ષ સુધી મહારાણાના સીના અધિકારનીચે રહ્યો અને અંતે તેમણે પરિણામનો વિચાર કર્યાવિના ઝગડાના કાળુવચ્ચ તે કિલ્લો બહેસરના ચંદાવનસામંત સરદારમિહને આપી દીધો.

સવત ૧૭૪૬ માં ચંદાવતમદ્દાર મહારાણાની મામે થયા, તેથી તેઓ તેમની કોપલદિમાં આવી પડ્યા. તેમના ચિરસંતુ શક્તાવતો પોતાના નેતા ભીદના સામંતની પતાકાનીચે એકત્રિત થયા અને તેમણે ખેરોદામાં ગ્રહેતી મિલિમેનાને ટાણી કાઢવાને માટે તેપર આક્રમણ કર્યું કોરાવના મામત અર્જુનસિંહ આ મમ્મને મિલિમેનાના નાયક દુલીખાની માથે કિલ્લામાં રહેલી મેનાને મદાય કરવાને માટે ગયા કિલ્લાની સગીપજ લયકર સમરામિ પ્રદીપ્ત થયો આ સગ્રામમાં મગ્રામસિંહે પોતાના હાથથી કોરાવના તાનાના બે સામંતો સીકગવાલ ગોખાન અને ગણાવત ભીમજીને વધ કર્યો, પરંતુ અંતે ચંદાવતોને જ રણસેત્રમાં વિજય પ્રાપ્ત થયો અને શક્તાવતો શીઘ્ર ભીદમાં આવ્યા ગયા કોરાવના ભલિમસિંહ કે જેમણે ઉક્ત ઉભય શાખાના સામંતોની વચ્ચે વેળાવ પ્રદીપ્ત કરવાને પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો હતો અને જેમણે અંતે ઉભયના હસ્તમાંથી ઉક્ત કિલ્લાને પોતે લઇ લેવાનો વિચાર ગમ્યો હતો, તેમણે આ સમયે શક્તાવતોને મદાય કરવાને માટે એક આગબદ મોકલી આપ્યું શક્તાવતો આ દયની સાથે મળીને ચંદાવતોપર આક્રમણ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા. ચંદાવતોના મુકામ આ સમયે અમલાના સપાટ પ્રદેશમાં હતો તેઓ શક્તાવતોની સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, પરંતુ અંતે પરાસ્ત થઇ ગયા મિલિમેનાનો નાયક ગણુમાં પડતાની સાથે જ તે મેના છિન્નહિન્ન થઇને ફાલે ત્યાં નામી મર્ગ સગ્રામમિહને ત્રણ ભયકર ધાવ થયા હતા, પરંતુ તેથી તેઓ કિંચિત્ પણ પાછા હટ્યા નહિ તેમણે ચંદાવતોને નસારી મૂક્યા ગણાએ આથી પ્રસન્ન થઈ તેમને સાંઝ સન્માન આપ્યું આ યુદ્ધ થયા પછી મવન ૧૭૫૮ (ઈ. સ. ૧૭૦૦) સુધી ખેરોદાનો કિલ્લો રાણાના મીલા અધિકારનીચે ગયો. ત્યાર પછી મગ્રામસિંહે મહારાણાને દશહજાર રૂપિયા આપીને તે કિલ્લો પોતાના અધિકારમાં લીધો ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં બ્રિટિશ મગ્દાર મધ્યસ્થ થઇને મહારાણા તથા તેમના સામંતોની વચ્ચે સધિ કરાવવાને પ્રવૃત્ત થઇ ત્યારસુધી તે કિલ્લો શક્તાવતોના અગ્રીમ સાહસ, વીરતા અને વિજયના ચિન્હસ્વરૂપે તેમના અધિકારમાં હતો આથી સગ્રામસિંહના પોષ્પ (દત્તક)પુત્ર લાવાના રાવન જયસિંહે આ કિલ્લો મહારાણાને આપવાની ના પાડી તેમાં કાઈ આશ્ચર્ય નથી પોતાના દિક્ષાનુ ગદાણુ કરવાને માટે તેમણે દિક્ષામાં સેના એકત્રિત કરી અને તેની અદરનો કોષ્ઠપણ મનુષ્ય તેની બહારના રાણાના માણસોની સાથે વાતચીત ન કરે એવો પ્રબંધ કર્યો આવા કુલક કાળુચી મેવાડના મમ્મન ચંદાવત સામંતો તે કિલ્લાપર આક્રમણ કરવાને દોરી આવ્યા હતા હમણાજ મદગાદીઓના અભ્યાસ અને ઉત્પીડનમાંથી મેવાડની સુક્તિ થઇ હતી, પરંતુ આ સમયે પુન મેવાડના મગ્દારોની પ્રાચીન યત્નના બગૃન થઇ અને તેણે દેશમાં અશાંતિ ફેલાવી દીધી.

ખેરોદાના કિલ્લાની આ ગિચિત હતી, તે સમયે તેના અધીશ્વર જયસિંહ ગજવાની ઉદયપુરમાં મહારાણાની મેવામાં નિયુક્ત હતા જે કે આ મમ્મને જયમિહ વિદ્રોહી ગણાતા હતા, તેપણ અમાગ મન પ્રમાણે તેમના ટાંચથી કાઈ પણ વિદ્રોહ થયો નહોતો મહારાણા અને જયમિહની વચ્ચેના સંબંધમાં લેશપણ વિરોધભાવ જણાતો નહોતો કિલ્લાની બાજત તેમના કામદારો અર્થાત કમચારીઓના હાથમાં મોખી દેવામાં આવી હતી અને તેઓ તો પૂર્વવત્ સ્વામી અને મેવકનો અગ્રમ-

નિત સળધ જાગવી રહ્યા હતા એશિયાનિવાસીઓ અમુક કાર્યના પ્રાગલ અને પશ્ચિમની વચ્ચેના સમયો તે ત્યાં સાથે માઇ પશુ સળધ ધરાવતો ગણતા નથી પરંતુ યુરોપનાસીઓ તેમ ગણે છે વિરાદના સમયમા એશિયાનાસીઓ અધિક ધૈર્ય પ્રદર્શિત કરે છે

એરેબ પ્રદેશ એનાડના પ્રથમ ત્રેણી ૧૧ આનમાલાગતો એક વિભાગ છે નાના નાના ગામે ઉપરાત તેમા ૧૪ શહેરો પણ છે આ વિભાગની વારિક ઉપજ ૧૪૫૦૦ રૂપિયાની છે માત્ર એરે ૧ નગરની જ ઉપજ ૫૫૦૦ રૂપિયાની છે

અગીલાની ભૂમિ સામાન્યતઃ નણુ ભાગેમા વિભક્ત છે (૧) પેવિન અતુ કૃતિમાર્થ રાતા પાણીથી કરવામા આવે છે (૨) યુરમા આ ભૂમિની મેડ પણ જનાશોના જનારા ૧ મગમા આવે છે (૩) માગવા-માળ આ ભૂમિની ખેતી વરસાથી થાય છે મેરેદા પ્રદેશમા કવળ બે નણુ એમા ધાન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે શ્રીષ્ઠકલુમા અને શીતકલુમા પ્રાચીન હિંદુશાસનપ્રણાનીઅનુસાર મહારાણા આ પ્રદેશમાથી પણ મહેસુનતરિકે ધાન્ય રે છે શ્રીષ્ઠકાગમા ધકે અને ચણા ઉત્પન્ન થાય છે શ્રીષ્ઠકાગના ધાન્યનુ મહેસુન રેતી વખતે પ્રથમ એ સો મપાના દગના મરમા આવે છે પછી તેમાથી ૫ સીસપચ્ચીસ મણના ચાર ભાગ મરમા આવે છે જાનમા ગામના સરકારી માપામે દરમણે એક ગેર જાના લે છે આ માણુએ નીચે પ્રમાણે દેાય છે - (૧) પટેન અથવા આમાપ્ ૧

૨) પટનારી અથવા હિસાનરક્ષ (૩) સાના અથવા પટેરાર (૪) જુનાઈ અથવા સહેશા વાદક અથવા પયુરલક (૫) મી અથવા સુતાર (૬) ગુનાર (૭) કુભાગ (૮) પોમી (૯) ચમાર અને (૧૦) નાઈ અથવા નગમ આ નોમરે પેરી પ્રત્યેકના હાથમા દર મણે એક ગેરના હિમામે અહીમ ૧ ધાન્ય જાય છે આ રીતે ઉપરોક્ત ૧૦ નોમરેરપ મણુનો એક નગનો પૂરો મગ છે નેન નણુ ભાગેમાથી એક ભાગ (૨૫ મણુ જનાજ) ગળના હાથમા જાય છે આગીના બે ભાગેમાથી યુરારજના નામે બે મણુ ૧૫ મરમા આવે છે અને એ સર્વ ધાન્ય કૃતિકારો મણે છે ગામના નોમરેને મણેના ધાન્યમાથી પ્રતેક મણે નણુ શેર અનાજ કાપી લેવામા આવે છે આ ત્રણ શેરમાથી એક શેર યુવરાજના નામે રેનામા આવે છે રાપાનાપ્રધાન અધપાનના નામે એક શેર લેવામા આવે છે અને મોદીના નામે એક શેર લેવામા આવે છે આ સમસ્ત ધાન્ય રાણાના તાનામા જાય છે, અર્થાત્ સો મણમાથી નાસ મણુ રાણાને મણે છે પૂર્વે કુ ભાગ ગણાને મગતો હતો પરંતુ જાનમા રાણાને ૧૬ ભાગ મણે છે ગામમા નોકરેને ધાન્ય કપાઈો અગામા આવે તે પૂર્વે પણ એક વાર ધાન્ય મણે છે નરક વીરે ૭ શેર સાન શેર અનાજ તે વખતે તેમને મણે છે

લીનમાગમા મગઈ જુવાર અથવા બાજરી ઉત્પન્ન થાય છે આ ધાન્યનુ મહેસુન લેતી વખતે નીચે પ્રમાણે ભાગ પા નામા આવે છે પ્રતિ સો મણે આગીન મણુ ગળના ભાગમા જાય છે અથવા ગામના નોકરને પ્રતિમણે શેર શેર અનાજ મણે છે શેર સર કૃતિમારેના જળમા રહે છે

ગેટ્ટી ૨ મપાસ ગગી અશીણુ તપાકુ તન વગેરે વસ્તુઓની ખેતી પણ અહીઆ થાય છે આ વસ્તુઓના મહેસુનતરિકે રૂપિયા રેવામા આવે છે પ્રતેક વીરાપા મે રૂપિયાથી લઈને દગ રૂપિયાસુધી મહેસુન લેવામા આવે છે

હીન્તા-૩૧મી જાન્યુઆરી માળ નામની રેતીવાળી ભૂમિપર યદને નણુ કોશ થાપી અમે લીન્તામા આની પહોંચમા માળ શન્દ ઉપરથીજ માળના નામ પડ્યુ છે અમે યુરોપય થયા પૂર્વે અમારે યદને બાદર નીકળી પડયા પ્રજાતપાળને સગીર શીતળ અથવા આનદદાયક હતો ધર્મ નાણા, જન વગેરે ધાન્યની ખેતી ધણી ઉત્તમ હતી અને કૃતિમારો પુષ્કળ પાક ઉતરવાની આશા હતી ગામની નરી કુ પડીઓ અથવા નવી બીતો પરદેશમા નાસી ગયેના લોકોના પુનરાગમનની

૧ આ માણુમ ગામના સમસ્ત પશુઓને ચરતો છે અને પશુઓને ખેતીમા લુકશાન કરતા અટકાવે છે

૨ આ પ્રદેશમા યતો શેરગદા પાક અતિ અનિશ્ચિત છે અને એ પાકથી કૃષિકારેને લાભ બદને લાભ થાય છે નયન તો એનો પક પૂરા બાર માસે ઉતરે છે અર્થાત્ અહીજ અને અનાજનો પાક બેવાર ઉતરે છે, ત્યારે શેરગદા પાક એકવાર ઉતરે છે એક વીધા જમીનમા આગુત નીધુ ૧૦ દુધ જીજ વાવવા, શેરગ કા પી વગેરેના અર્થ રો ૨૩૮ થાય છે ત્યારે ઉપજ માત્ર ગ. ૨૦૦ થાય છે

સૂચના કરતી હતી. લોકો અમારા તરફ અભિનંદન તથા હર્ષસૂચક દૃષ્ટિથી જોતા હતા; તોપણ તેમાં દિશિત વિપાદની રેખા પણ હજોત્યર ચતી હતી. થોડી વારે અમે ખેરોદા તાબાના અમરપુરા નામના નાના ગામમાં જઈ ચડ્યા. અમારા ગયા હાથપર માછનાર નામનું શહેર આવેલું હતું. આ શહેર બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી દેવામાં આવ્યું છે. આ સ્થાન મેવાડના ગત મહારાણાઓની ધર્મ-વૃત્તિનું ઉત્તમ પ્રમાણ છે. રાણાના તાબાની પાંચ હજાર વીંધાં શ્રેષ્ઠ જમીન આજસુ બ્રાહ્મણોને આપી દેવામાં આવી છે. સાંપ્રત સમયમાં આ બ્રાહ્મણોનાં માત્ર પચીસ કુટુંબો જ ઉક્ત નગરમાં રહ્યાં છે; પરંતુ એમ કહેવાય છે કે ત્રેતાયુગમાં રાજ્ય માન્વાતાપ્યે તેમને આ નગરમાં પ્રથમ વસાવ્યા હતા. અ-હીઆના બ્રાહ્મણો કાંઈ કૃષિકાર્ય કરતા નથી અને જમીન સર્વ ખેડણવિનાની પડી છે તોપણ તે જમ થઈ શકતી નથી; કારણ કે તેમ કરવાથી સાઠ હજાર વર્ષ નરકમાં રહેવું પડે છે. ખરેખર! આતુ' મોટું ભોખમ ખેડી મહારાણા તેને ખાવસા કરે એ સંભવિત નથી. આવી વાનપર જેઓ શ્રદ્ધા રાખે છે, તેમનો વહેમ દૂર કરવો' અતિ હકિન છે. બ્રાહ્મણોની ભૂમિ થઈ મહાપાપમાં પડતું ચાળપૂતોને કદિપણ છૂટ લાગતું નથી.

પરંતુ હું જોધને પરમ આનંદ પામ્યો છું કે શકાવતશાખાનાં કેટલાંક કુટુંબોએ પોતાના વંશ-ની વૃદ્ધિ થવાથી વિદેશમાં વાસ કરવા જવાને બદલે નરકવાસથી લયજીન ન થતાં ઉક્ત બ્રાહ્મણોની ભૂમિમાં હિન્તા અને દ્વંદિયા નામના નગરો સ્થાપિત કર્યાં છે.^૨

પ્રત્યેક વર્ગના હક્કનું રક્ષણ કરવાની ઈચ્છાથી મેં મહારાણાની સમક્ષ એવો પ્રસ્તાવ કર્યો કે-“જો આપ બ્રાહ્મણોને ઉપયોગ જેટલી ભૂમિ આપી શેષ સર્વ ખાવસા કરે તો સર્વ પાપ મારે માથે સેવાને હું તૈયાર છું. બ્રાહ્મણોને એક હજાર વીંધાં શ્રેષ્ઠ ભૂમિ આપો. તેમને માત્ર ગાય કપડાદિ પશુઓ આપીનેજ સંતોષ ધારણ કરવો ભ્રષ્ટ્ર અને નહિ; પરંતુ કૃષિકાર્યને માટે જૂના દેવાઓની મરામત કરાવવી ભ્રષ્ટ્ર અને નવા દેવોએ ખોદાવવા ભ્રષ્ટ્ર છે.” આ સમયે એક જ્યોતિષી મહારાણાની સભા-માં ખેડા હતા. આ માણસ થોડી વૈદકવિદ્યા પણ જાણતો હતો. તેણે પોતાના બ્રાહ્મણ જ્ઞાતાઓના પક્ષનું સમર્થન કર્યું. મેં તે બ્રાહ્મણોને તાત્પર્ય લાવવાને કહ્યું; પરંતુ તેઓ તે લાવી શક્યા નહિ.

રાજ્ય માન્વાતાપ્ય નામ આ દેશમાં અતિ પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ પરમારજાતિના અને મધ્ય ભારત-ના રાજ્ય હતા. ધાર અને ઉજ્જયિની તેમની રાજધાની હતી. તેઓ કયા સમયમાં થયા તે કોઈ નિશ્ચિત રીતે જાણતું નથી; પરંતુ સર્વ તેમને રાજ્ય વિક્રમાદિત્યની પૂર્વે થયેલા જણાવે છે. વિક્રમા-દિત્યનો સંવત્સર સમસ્ત ભારતવર્ષમાં પ્રચલિત છે. નર્મદાનદપરનાં સ્થાનોમાં તેમની કીર્તિ અધિક પ્રચલિત છે. પ્રાચીન કાળમાં ચિત્રોડ અને તેના તાબાનો સમસ્ત પ્રદેશ તેમને જ આધીન હતો. પર-મારોની આ પ્રદેશમાં અખાધિત સત્તા હતી એ વાત સિદ્ધ કરનારા અનેક પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થાય છે. યુરાતન તત્ત્વવેતાઓને આ રથજે અનેક ઐતિહાસિક પ્રમાણો મળી શકે છે. હિન્તા અને દ્વંદિયાએ ઉલ્ભય સ્થાનોની સાથે માન્વાતાપ્ય નામનો સંબંધ જણાવ્યો છે. મહારાજ્ય માન્વાતાપ્ય દ્વંદિયા નામના સ્થાનમાં મહાન આડંબરસહિત અત્યંત યજ્ઞ કર્યો હતો. આ સ્થાનપર અઘાપિ તે સમયનો યજ્ઞકુંડ વિદ્યમાન છે. હિન્તાના બે કપડીઓ તે સમયે યજ્ઞકાંડમાં નિયુક્ત હતા. રાજ્યે પ્રથમ તેમને કન્ય આપવા માંડ્યું; પરંતુ તેમણે તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. અતે જ્યારે તેમણે વિદાય લીધી, ત્યારે મહા-

૧ રાજ માન્વાતાપ્ય યુવનાથના પુત્ર હતા. તેઓ ત્રેતાયુગના આરભમાં પેદા થયા. તેમનું બીજું નામ ત્રસહસુ હતું. તેમને હવણાસુરે મર્ચા.

૨ કર્નલ ટોડે આથી લગ્ન આનંદ થયો હોય; પરંતુ યજ્ઞકાંડ હોવાને એથી શોક થયા વગર રહેતા નથી. જે રા-જાવતોએ દેવાતરભૂમિ હસ્તગત કરી લીધી તેમણે જનિયધર્મનું પાલન કર્યું નથી અને તેઓ બ્રાહ્મણોની ભૂમિ-નું ધરણ કરવાના અપરાધી છે.

હિંદી અનુવાદક

૩ માન્વાતાપ્ય નામના જે ઈશ્વર રાજ્યો પરમારરાજામાં થઈ ગયા છે તેમનું વર્ણન ધાર દેવાસની વંશાવલીમાં આપેલું છે. ધારના અધીશ્વર પરમારવંશી ક્ષત્રીય છે અને તેઓ પોતાને શકાવર્તક રાજ્ય વિક્રમાદિત્યનાં કુળમાં કૃતપત્ર થયેલા પ્રમાણિત કરે છે.

રાજા મા-ધતાએ તેમને તાણુવની સાથે માધનાગ દેવતુ દાનપત્ર મુક્તિપૂર્વક આપી દીધું. આ કારિ
એ અપાયક હતા તેથી બન્ના તેમણે દાન સ્વીકાર્યું કે તરબજ તેમની પવિત્રતા નહ યદ્ય અને તેમની
દિવ્ય શક્તિ નાશ પામી તેઓ પોતાની પવિત્રતા અને નિર્વૈભવિતાના પ્રભાવથી અમરકારિક કાર્યો કરતા
હતા, પરંતુ તેમણે કરેલા દાનના સ્વીકારથી તેમની અદ્ભુત કાર્યો કરવાની શક્તિ સર્વથા નહ યદ્ય
ગદ્ય શુ પાકને તેમના ચમત્કારિક કાર્યોનું એકાદ દષ્ટાંત ગણવાની ઇચ્છા છે કે તેઓ રત્નાન ખરી
પોતાનું પોતીડ નીચેથી તેમથી નીકળેલું પાણી પોતાના મસ્તક ઉપર અતરિહામા લટકાવી ગખના
દત્તા અને તે દારા સૂર્યના વીરુષ કિચ્છેથી પોતાનું રક્ષણ કરતા હતા તેમની આ દેવી શક્તિ
નાશ પામી અને તેઓ હવે કૃપિકાર્ય કરના લાગ્યા તેમના ઉત્તરાધિકારીઆ દાવમ, માધનાગપ્રદેશના
સ્વામી છે વળી તેઓ “બડા ચોવીસ” નામના પ્રદેશમા પણ નિવાસ કરે છે

આને પ્રાતકાળમા એકે વાગેલીઆ નામના ગામમા ગયા આ ગામમા એક પગમ રમ-
ગિયું સરોવર છે આ સરોવરની ચોતરફ પાકા ઓવારા બધાવેલા છે આ ગામમા ચાર હજાર વીધા
જમીન છે આ ગામ પૂર્વે ગણુની આપસા જમીનમા હતુ, પરંતુ મહારાણાનું બગ ન્યૂન થતા
અને મહારાષ્ટ્રીઓનું આક્રમણ થતા તે બગના અધિકારમા જતુ રહ્યું અંતમાયાન અને ઉપદેવોથી
આ ગામ નિર્જન બની ગયું હતુ અને તેની તરફ કાંઈ આખીને બેતુ પણ નહોતુ. સામ્રાજમા આ ગામ
મોતી પાશાવાન નામની મદાગણીની એક રખાતના અધિકારમા છે મોતી બધાવે છે કે આ ગામ
મારે ત્યા મદારાણ્યએ ગીરે. મૂક્યુ છે પરંતુ તે મદાસર ગીરે મોકલું બધાવતુ અસક્ય છે.

હીતા એ સામંતોના કપહપ્રમજે એક વિખાત સ્થાન હતુ સામંતમા તે સમ્પત્તિસામંતો-
ના અધિકારમા છે સવત ૧૮૧૨ મા જે સમયે સત્તા નામના મહારાષ્ટ્રીયનેતાએ દસહજાર સૈનિકસાંદન
મેલાપગ આક્રમણ કર્યું હતું, તે સમયે હીતાનું મણકુ કરવાને માટે વીરથેષ ગબસિંહે મહારાણી
પ્રકાશિત કરી હતી રાજસિંહ આપકુળના હતા અને તેઓ સાદીના મામત હતા ગજપુતાનાની
રાજ્યોના શિરામણી મહારાણી પ્રાપ્તસિંહની ને રાજપુતરિ ગયા કરી હતી, તેનાજ વશન આ
રાજસિંહ હતા રાજસિંહ ને સમયે ગજવાનીથી પોતાના નગ સાદી તરફ જતા હતા તે સમયે
તેમના માખગવામા આપુ કે મહારાષ્ટ્રીઓનું દત્ત સાનાઈ નામના વ્યવમા આવ્યુ છે. હાંતાથી સાનાઈ
જો કાળના અતરપર રિથત છે આ વર્તમાન સાલળના તેમના એક મત્રોએ તેમને સનાઈ આપી કે
આપણે પાખા દગી બીદર થઈને જતુ બેઠાએ પરંતુ રાજમિલે આ વાતપર કિચિત પણ
લક્ષ આપ્યુ નહિ તેમને વિપતિની આરાકા નહિ હોવાથી તેઓ સીવાજ આપ્યા ગયા તેઓ થોડ
દૂર ગયા, એવામા મહારાષ્ટ્રીઓએ તેમનાપર પ્રબળ વેગથી આક્રમણ કર્યું રાજમિલની પામે થપા
થોડા અશ્વારાલીઓ હતા મહારાષ્ટ્રીઓએ તેમના વસ્ત્રાજીવ્ય તથા તેમનું સમસ્ત વસ્ત્ર લૂટી નીધું
અને તેમને અથપરથી ઉતરનાની આજ્ઞા કરી, પરંતુ આ બપવાન રાજસિંહ સદન કરી શક્યા નહિ
તેમણે આ બપવાન સદન કરના કરવા મરતુ બહેનર ધારી પોતાના ગણુમે માણગોસાંદન દત્ત
હજાર મહારાષ્ટ્રીઓની સાથે દારણુ યુદ્ધ કરવાને દૃઢ સંકલ્પ કર્યો રાજસિંહ અને તેમના માણુમેએ
પરમ પરાક્રમપૂર્વક મહારાષ્ટ્રીઓની સાથે યુદ્ધ કર્યું અને તેમને વ્યૂદ બેઠી નાખ્યો. ગજસિંહ અશ-
યનીય વીરના પ્રદર્શિત નરી શુભ્યોના માસમાથી મુક્ત થઈ પોતાની મેઘ મેનાસાંદન હીતાના
ગિથ્યામા આવી પહોંચ્યા બીદરના સામત ખુશસિંહની સાથે રાજસિંહને વૈવાદિક સમય અને
મિત્રભાવ હતા તેમણે બ્યારે ગજસિંહની આ આપત્તિના વર્તમાન સાલળવા દ્યારે તેઓ રાજપુત-
સ્વભાવને અનુસરી થોડા સૈનિકા એકત્રિત કરી રાજસિંહની કુમકે ધાપા. તેમની પામે માત પાયસે
સૈનિકા હતા આ સર્વ સત્યાવસાજપૂતો હતા. તેમના પોણા ભાગ અશ્વારાલી અને પા ભાગ
પાયસેના અને એ હતા પાયસેના મશાય પ્રદીપ કરી આવવી હતી અને અશ્વારાલીઓ તેના
ઉભય બાજુએ તેની મથા કરવાને માટે આવતા હતા ખુશસિંહ નેનાવરેષે અજલાને આવના
હતા તેમણે એની આજ્ઞા કરમાવી કે ને માણસ દાર તોડીને વ્યાનગે તેને બદુકથી ઉઠાવી દેવામા
આવશે. અસીમ સાંસિક પાયમે રાજપુતો તરુદત્તર મહારાષ્ટ્રીઓના કરાન આસમાથી ગજસિંહને
હાર કરવાને માટે ચાલ્યા તેઓ થોડ દૂર ગયા એટલામા મહારાષ્ટ્રીઓએ આવીને તેમને ચોતરફથી

ધેરી લીધા રાજપૂતાની સખ્યા અતિ ઝાન દતી તોપણ તેઓ ડિયિત પણ લયભીત થયા નહિ. તેઓ તીવ્ર રીતનાના દારપર આવી પહોંચ્યા બ્યારે મહારાષ્ટ્રીઓએ રાજપૂતાને પોતાના ગ્રાસમાથી નીકળી જતા જોયા ત્યારે તેમણે “ બર્છી દે ” એવો શબ્દ વરી પૃથ્વીને કપાયમાન કરી મૂકી આ શબ્દ થતાજ બાર શીટ લાખા ભાના રાજપૂતાની ઉપર પડવા લાગ્યા ખુશાનમિહે પોતાની સેનાને ત્યા ઉભી રાખી પોતાના અશ્વરાદીઓને પાઠના લાગમા ભાના યા અને શત્રુઓને નિકટ આવવા દધ તેમનાપર ગોળીમાર કરવા માડ્યો મહારાષ્ટ્રીયલોકો ખુશાવસિહના અશ્વરાદીઓના ગોળીમારથી સ્તબ્ધિત થઇ ઝિનભિનન થઇ ગયા ખુશાવસિહનુ દય થોડા વખતમા રીનતા નગરમા પ્રવેલી ગયુ રાજસિહે તેને પરમ આદરપૂર્વક ગ્રહણ કર્યું પછી ખુશાવસિહે વિચાર કર્યો કે કિંદનામા બદી થઇ રહેલુ અને અન્નના બલાવથી મરણ પામવુ, તે કરતા હમણાજ શત્રુઓની સામે યુદ્ધ વરી તેમને પરાસ્ત કરના અધિઃ ઉચિત છે સર્વ રાજપૂતોએ તેમના આ મતલુ સમર્થન કર્યું ત્યારપછી તેઓ નીનતાના કિનારી બુદાર નીકળી શત્રુસેનાનો વ્યૂહ ભેદી ભીદરમા આવી પહોંચ્યા આ પરમ લીગતાની કથા સમસ્ત રાજસ્થાનમા સુપ્રસિદ્ધ છે

મેરવણુ-તા ૩૧ મી જાન્યુઆરી આ મહિનાના અતિમ દિવસે અમે મેવાડના સીમાન્તપર આવી પહોંચ્યા આજે હુ મેવાડની ફળદ્રપભૂમિને અન્નમા અધિકારમા જોઇ તથા નીચ મહારાષ્ટ્રીઓ તથા નિખુર પહાણોને રાજપૂતો ઉપર અધિકાર જોગવતા જોઇ અત્યત શોભાકુવ થયો રાજસ્થાનના પ્રાચીન વીરો કરતા અચીચીન વીરોને અયોગ જોઇ હુ અત્યત હતાશ અને ઉદાસ થયો, તે જતા પણ માપ્રતના મેવાડના વીરો કાઇ સર્ગીશો અયોગ્ય નથી મેવાડના વર્તમાન રાણાની સખામા કેટલાક માણસોને ઉદ્ધત કેટલાકને દુરાચારી, કેટલાકને પ્રખચી અને સર્વને ઉદાસીન જોઇ માફ રનાસ્થ બગરી ગયુ હતુ - મેવાડની ભૂમિને મારી જનમભૂમિસમાન ગણુ છુ અને તેના સબધમા મે ધારણુ વઢી આશાઓ અને તે આશાઓની સિદ્ધિનુ સ્મરણુ કરીને હુ તેમબધે એટલુજ કહેવા માણુ છુ કે -

“ મેવાડ ! ભને તારામા અનેક દોષો હોય, પરતુ તે જતા પણ હું તને ચાહું છુ ”

માત્ર મેવાડનાજ નહિ, પરતુ સમસ્ત રાજપૂતાનાના સામતોના હું ઝાણી છુ અને મને આશા છે કે ભવિષ્યના રાજપૂતો જનમભૂમિની રક્ષા કરના પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ્ય આપી અશીલુ અને દાંડને લાગ કરશે અને વિશેષ ઉદ્ધાગી બનશે વધા ગપાઈકા અને ગીતોને બદને યુદ્ધકળા શીખવાને રાજપૂતોએ વિશેષ કાળજી ધરાવવી જોઇએ મે અશીલુ અને મહાપાન વજોરે ડોડાવવાને માટે પ્રયાસ કયો છે મે રાજસિદ્ધાસના અધિદારીથી લઇને નાનામા નાના સામતની પાસે અશીલુ અને મહાનુ મેવન નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરાવી છે તેમાના કેટલાક જણે આ પ્રતિજ્ઞાને ભગ કયો છે પરતુ ઘણાએ આ પ્રતિજ્ઞાનુ પાલન મ્યું છે ખામકરીને બસીના યુવાન સામત અર્જુનસિહે આ પ્રતિજ્ઞાનુ સંપૂર્ણરિતે પાલન કર્યું છે અર્જુનસિહના પિતામાલ તખ્તસિહપર મહારાષ્ટ્રીઓએ અનેકવાર આક્રમણ કર્યું હતુ, પરતુ તેમણે પરમ પરાક્રમપૂર્વક પોતાના કિનારી રક્ષા વરી હતી પણ તેમના ઉપર તેમની શાખાના નેતા અને સહુબરના સામત ભીમસિહ ક્રોધાયમાન થયારતા અને તેમણે સવત ૧૮૪૬ મા અમીપ્રદેશ પોતાની શાખાના એક નાના સામતને અર્પણુ વરી દીધો હતો, પરતુ ઉદ્ધમતીન તખ્તસિહે પોતાના બાહુબળથી પોતાની ભૂમિ પુન પ્રાપ્ત કરી અને ઇ.સ. ૧૮૧૮ મા બ્રિટિશરાજ્યની સાથે મેવાડનો સબધ જોડાયો તથા સર્વ ઉપદ્રવો વિનશ્ થયા ત્યાસુધી તેનો રક્ષા કરી બ્રિટિશસરકારની સાથે મહા ગણુને ન્યાયે સધિ થઇ અને મેવાડના સમસ્ત સામતો તેમને સન્માન આપવાને એવજિત થયા, સાગે તેજગી તખ્તસિહ પણ ત્યા ગયા રતા પરતુ રકતા અને પ્રાચીન શત્રુતાને લીધે વગેરતસિદ્ધ - તેમને તખ્તસિદ્ધના મ્યાન ઉપર ચિત્ત વરવામા આગ્રા હતા તેમની આશા પૂર્ણ થઇ નહિ જોકે સાહુસ્થાના સરદારનો તેમને પૂર્ણ રક્ષા હતો જે પછે વૃદ્ધતખ્તસિદ્ધ માર્ગપામે પોતાના પૌત્ર અર્જુનસિદ્ધને લાન્ચા તે પ્રગરે તાનુસ્થાના સરદાર પણ મારી માથે મિત્રતા કરી પોતાના આગ્રાકાગે સેવક વરોતસિદ્ધને મારી મમક લાન્ચા હતા અર્જુનસિદ્ધ અને વરોતસિદ્ધની વય સમાન હતી વરોતસિદ્ધ મુદર અને બનનાન હતા, અર્જુનસિદ્ધ દુર્મત અને કૃણ્ણવર્ણના, પરતુ બુદ્ધિમાન હતા એક તરફ પિતૃશ્રદ્ધિતા અને બન હતુ તથા બીજી તરફ મુણુ અને ન્યાય હતા, પરતુ મારે કર્તવ્ય તો અવસ્થ અન્નવવાનુજ હતુ વૃદ્ધ હાકિર તખ્તસિદ્ધની પ્રાર્થના નિઃકૂળ થઈ નહિ તેમણે પોતાની તલવાનપર હાથ

નૃસી કહ્યું કે “સ્વધર્મ અને આ તનના અત્યારમુધી અમાગ હક્કનું અરજણ કરતા આવ્યા છે, પરંતુ હમણા તે આ બાગકના હિતના ગ્રહણાર્થે મહારાણા અને આપના હાથમા અર્પિત છે; પણ મહારાણાના દરબારમા ક્ર-યથી -યાયની ખરીદી થાય છે અને રાગની કૃપા આગળ હક્કનો અનાદર થાય છે” મહારાણાએ જો કે આનુશ્રાવી મનપ્રત્યે પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી, તોપણ તેમણે તે કાર્યની તપાસનો ભાર માગ હાથમા અર્પણ કર્યો હતો. ઉભયપક્ષના માણસોને મારી સમક્ષ ઉભા કરી તેમના દ્વેષા પ્રમાણે તેમનું એક વચ્ચક્ષ તૈયાર કરવામા આગ્રુ આપ-થી જણાયું કે વરતર્મિદ અતિ દૂરની ગાખાને હતો. આથી એ માણને તેવાત જણાવી અને અર્જુનસિંહના હક્કનું સમર્થન કર્યું. મહારાણા ખગે પક્ષ સાખીત દગામા આવે તો મદા પોતાની જાવ મુકારી યથાર્થ ન્યાય આપવાને તત્પર રહેતા, તેથી તેમણે અર્જુનસિંહને ત્રણવર્ષ પૂર્વે જે શાસનસનદ આપી હતી તેને મળુ રાખી અને તેમની કમરે તવવાર આધી દીધી. આરીતે અર્જુનસિંહને વિનય પ્રાપ્ત થયો. તેમના પિતામહ તખ્તમિંહને મીમાપર આવેના જિહાગપુરના કિદનાની રક્ષાને માટે સેનાપતિતરિકે મોકલવામા આવ્યા અને તેમણે તે કાર્ય પરમ ચતુરમર્ધવૃક્ષ પાર પાડ્યું. આ સમયે અર્જુનસિંહ પણ તેમની સાથેમથા હતા તખ્તસિંહ થોડા થોડા સમયને અંતરે પોતાના તામાના દેશમા જતા, ભારે અર્જુનસિંહ સેનાપતિનું કાર્ય કરતા. તેઓ ઉભય સાથે પિતામહા મને મળવાને આવ્યા હતા. અર્જુનસિંહ એ વર્ષ પૂર્વે પોતાની જગીરમા ગયા નહોતા. તે સમયમા તેમણે પોતાની વિશેષ જનનિત કરી હતી તેમણે જે નાખામા જ-મ લીધો છે તે ગાખાનું ગોરવ વધારવાને તેઓ રાકિતવાન થયે એવા ચિન્ટો-જણાય છે. એ તેમને અને પ્રમો પૂઠયા, તેમનો એક પ્રમન એ પણ હતો કે -“ આપે અમન (અશીય) નું સેવન કર્યું છે ?” તેમણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો. “ આપે જેનો નિષેધ કર્યો હતો અને જે ન લેવાને માટે એ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેનું જેનું સેવન કરે તો અવશ્ય મારે સોભાવ્ય નહ થાય.”

પરંતુ હવે આપણે મૂળ વાત તરફ વળીયું. ગામની સમખપચાયત અર્ધા કલાકથી પ્રચલ વટવટાની નીચે મેસી માગ આગમનની પ્રતિજ્ઞા કરી રહી હતી. ત્યાં ગયો કે તજ તે લોકોએ મને મન સત્યભાષામા કહ્યું “ જુદા રે કપની સાહનકા પ્રતાપમે તેમણે મને “ હજાર વર્ષ પહેલાં ” એવો આશીર્વાદ આપ્યો. મેં ખમ ચાતિથી અર્ધરાત્રિમુધી તે પચાયતમા મેસી એતીની પાચમાલી, ક-પનો નાશ, હદપાર થયેલા લોકો તથા જગલી બીબેના ઉપદ્રવોની હુદરબેદ વાતો સાંજળી.

અધ્યાય ૨ જો

હીન્તાના સામત-રાણાની ખાસલૂખિમાંથી હીન્તાને પૃથક કરવાની હુકેલી-શક્તારત માનસિંહ-તેમનો ઇતિહાસ-નથારાના હાલજી નવત-ફદિયાવરની ઉત્પત્તિ મેવાડના રાણા જગતસિંહ-અંદ્રાણુ અને રાજસિંહ-સગર રસિંહને ત્રણ દિવસમુધી પ્રાપ્ત થયેલું.
રાણાનું ૧૬-ફદિયાદેરાનું પતન-માનસિંહની પ્રાર્થના-એકે રાકોડ બાળમનું
ભયંકર ખૂન-તેનું પરિણામ

હીરાત થઈ છે, તોપણ હું મારા પાદોને મારા કેટલાક મિત્રોનો પરિચય કનવીશ-વીનાના સામત કે જેઓ આ નમયે પોતાના પિતાની જગીર મનમા નિરામ કરતા હતા તેમણે મારા ન આવતા પેનના બાના અને કર્મચારીઓને મારા ન મ-કવાને માટે મોકલી આપ્યા. તેઓ ત્રણ દીનામા આવી નકયા નેતા તે માટે તેમણે પોતાની દિનગીરી પ્રસિંત કરી હતી તેઓ પીન્તાને આગ્રદપરક પોતાની બમિ જણાવના હતા મારા ૧૮૨૪ મા મેવાડમા મામતોનો ત્રિવદ શરૂ થયો તે સમયે ચક્રતાવનોએ દીન્તાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો. ૬૦ સં ૧૮૧૮ ના મે માસની ચાગી તારીખે થયેલી વ્યવચાનુમાગ દીન્તા

પ્રદેશ મહારાણાના મીથા અધિકારમાં મોપી દેવાનો પ્રસ્તાવ કરવામા આવ્યો જો કે દીન્તાના મામને

સિદ્ધ કર્યું કે અમે આ પ્રદેશ પર અર્ધશતાબ્દથી અબાધિત રૂઠા ભોગવતા આ યા ઝીએ તોપણ રાજ્ય વચરચાના ચૂંકાસિદ્ધાંતનો ભંગ કરીશિના તે પ્રદેશ તે મામતના અધિકારમાં ગણવેશે અમલાવિત હશે

આથી હિન્તાના સબધમાં અતિ ઉચ્ચ ચર્ચા ચાલી હતી ચમ્નાવતશાખાના નેતા અને બીઠના સામત ભેગવરસિંહને હિન્તાપ્રદેશ ખોલાથી અત્યંત દુઃખ થયું હતું આ પ્રદેશ કરતાં અધિક ઉપજવાળા દશ પ્રદેશો ખોલાથી તેમને જેટલું દુઃખ થયું નહોતું તેટલું દુઃખ તેમને હિન્તા ખોલાથી થયું હતું પોતાના જ્ઞાતિમિત્ર ધુએના રકતનો ભોગ આપીને મેળવેનો ઉપજાઉ પ્રદેશ જ્યાં તેમના બ્રાતા ફતેહસિંહે રાણાને સમર્પણ કરી દીધો, ત્યારે પણ તેમને આટલો સત્તાપ થયો નહોતો જ્યારે હિન્તાપ્રદેશ મહારાણાને આપવે ફતેહસિંહ એ પ્રશ્ન પર ચર્ચા ચાલતી હતી તે સમયે બીઠના સામતે જીત્યું હતું કે - 'હિન્તાપ્રદેશ બીઠનું કાર છે અને તેમના બ્રાતાએ કંઈ હતું કે - "દીર્ઘકાળથી એની ઉપર શસ્તાવતોનો અધિકાર છે" એક મનુષ્યે જીત્યું કે - 'રાણાવતે એની ઉપર અન્યાયપૂર્વક અધિકાર અપાવેલો છે' ત્યારે બીઠના સામતે વિનોદ લાગણીપૂર્વક કહ્યું કે - 'હિન્તાપ્રદેશ મારી બાપોતિ બુધિ છે' આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવો મધ્ય મુગ્ધ નહોતો 'સંવત ૧૮૨૨ (૪૦ મં ૧૭૫૫) પછી અચળા અતરથ જનહોનો પ્રારંભ થયો પછી રાણાના અધિકારનીચિના જે જે નાજો અને પ્રદેશો ગમે તેધમને માથે તેના તાબામાં ગયા હોય તે તેમને મહારાણાને પાઠ સોંપી દેવા' એવી એક કનમ મધિમા હતી તેથી આ પ્રદેશ છોડી જાય એમ નહોતું જે કાય ઉપર મુશ્કેલીઓ આપ્યા હતા તે પણ સિદ્ધ કરવાને માટે જનતાની અવશ્યકતા હતી આ સમયે શસ્તાવતોએ સંવત્રો વખત શુદ્ધ સ્વદેશભક્તિથી ઉત્તેજિત થઈને ઉત્તમ વતન કર્યું હતું આ સમયે પ્રાય સેમસ્ત શસ્તાવતસામતોને પોતાની અતિ દુશ્મનુપમ મહારાણાને સોંપી દેવી પડી હતી ઉક્ત પ્રદેશ પણ મહારાણાને પાઠો સોંપી દેવો પડ્યો પરંતુ તેને મહારાણાએ એ વર્ષ પૂર્ત પોતાના અધિકારમાં ગણીને પુનઃ નેરાવસિંહને સમર્પણ રવો એની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી પણ હિન્તાની સાથે જે દ્વિધાપ્રદેશ અને તેના તાબાની બાગમે એક જમીન છે તે તે દેશથી અનિષ્ઠ છે એમ સિદ્ધ થવાથી તેને પ્રથમ ગુનામાં આવી મામત નેગરાસિંહે મહારાણાને દશદળગ રૂપિયા આપ્યા અને મહારાણાએ તેમની પ્રમુખે તનના બાધી તેમને તેમના પિતાની બુધિ અર્પણ કરી આથી ત તારતસામતોએ પ મ આનંદ પ્રમાણિત થો

પદાનગીમાં હિન્તાની ઉપજ સાત દળગ રૂપિયા લખવામાં આવી છે પૂર્વે હિન્તાના મામત પોતાની ઉપજના હિસાબે આદિ અશ્વાગદીઓ અને ચીંદ પાવદન સંવિકા મહારાણાને આવશ્યકતા પડતા તેમને મહાન કરનાને માટે મોડાના રના પગલુ સામ્રતમાં એની ઉપજ નક્ક થઈ જવાથી ત્યાના સામત પ મ અશ્વાગદીઓ અને ચીંદ પાવદન સંવિકા એ ને છે હિન્તાના વર્તમાન મામત હિન્તા સામતના પુત્ર છે હિન્તાના વતમામતે તેમને તત્ત પુત્રવચ્ચે મદદ થઈ રાજપૂતોની રીતિ પ્રમાણે દત્ત પુત્ર વિપુ પોતાના જન્મજાનની મમતિ પ્રાપ્ત રી નવતો નથી પરંતુ આ મામત ન અને હિન્તા એ ઉભય પ્રદેશોના સ્વામી થયા છે આથી તેમને સિત સિત ત થો કરવા પડે પુત્ર પ્રદેશના સામત ગોન નામની તત્તીન પ્રણીના સદ્દાર ગણાય છે નના સામતનું કર્તવ્ય પ્રતિજ્ઞ રાણાની સાથે રીતે તેમની મેંસ પ્રરી એ હોય છે આ હિન્તાના સામતને સ્વદેશ વા નિશ્ચમાં સેનાપતિતરિકે ગર્વ જગુ પડે તેમને પોત ને ગજાના દરમાં મા ગેનુ પડતુ દોનાવી તેમણે સેનાપતિતુ પ્રાય પોતાની શાખાના માનસિદ્ધ નામના એ નાના મામતને સોંપ્યું હતું અને તેને બીન લોખના ઉપદેશથી માગરા તરફની મરદનું રક્ષણ રવાને માટે છોડીમાદીમાં મોડાનો હતો પરંતુ માનસિદ્ધ પોતાનું મર્ત્ય બચાવ જાળવી રાખ્યો નહિ ત્યારે રાણાએ અને તેમને દુષ્ટો આપવાને માટે જીત્યું મે તેમને જીત્યું કે - જો તમે અત્યાર પછી તમારું મર્ત્યવ્ય યથાર્થ રીતે બજાવવાને નિષ્ફળ થશો તો હિન્તા દેશ પુનઃ રાણા પોતાના અનિષ્ઠારમાં નહ લેશે આ ઉપરથી તેમણે મને બચાવમાં જે કયું તે બજાવવો જોઈ છે એ એ રાણા ગોચનીય જ્ઞાત છે અને તે એકાંતી સામતપ્રણાલી માથે નિષ્ઠાને સબધ ધરાવે છે

માનસિદ્ધ લાવાના શસ્તાવતસામતની એ નાની શાખામાં ઉત્પન્ન થયો છે જે સમયે કાગ

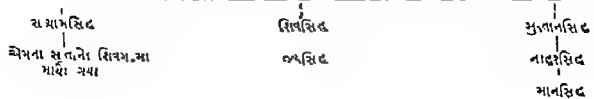
વરના સામતોની માથે લાવાના સામતોને લખ કર ચર્ચતા થઇ અને તે કાળથી જ્યારે કોરાવના સામતોએ સિવગદના કિલામા જઇ લાનજી રાવત તથા ઇતર સર્વ સામતો અને તેમના કુટુંબોના વધ કરી તેમનાપર લખ કર વેર થીલુ ત્યારે તેમના પત્નિમાથી જે માણસો ખમ્યા હતા તેમા માનસિંહ પણ એક હતો માનસિંહના અધિકારનો નિર્ણય કરવાને અને તેનો દાવો મિલ કરવાને માટે અમારે ઘણા પ્રાચીન કાળની વાત કહેવી પડશે નવાસોદેશ લાવજી રાવતના કાલમા હતો પરંતુ કોતો મેઇ અપગધને ધીધે હો વા દગ્ગારના સભાસદોના પ્રપચને વીધે હો, પરંતુ રાણાએ તે દેશ તેમના વિરોધી આપાવત સાખાના એક નેતાને સમર્પણ કરી દીધો વાનજી જીદરના સામતની એક સાખામા હિ તપ્પન થયા હતા તેથી તેમને પોતાના કુટુંબના નિર્વાહને અર્થે તે જમીનમાથી થોડો ભાગ મળતો હતો, પરંતુ આ ઉપજ અત્યત થોડી હતી નવાસોદેશ પોતાના અધિકારમાથી નીકળી ગયા પડી લાનજી કુગરપુરના સામતની પાસે ગયા આ સામતે તેમને સિવગદપ્રદેશ આપી દીધો આ પ્રદેશ બે દેશોની વચ્ચે આવેલો છે અને તે અતિ દુર્ગમ છે હવે તેમણે પોતાના પુત્રોની સાથે બદાવડીઆ બની મેવાડના રાજ્યમા અત્યાચાર કરવા માડ્યા તેઓ પોતાની સાખાના નેતા જીદરના સામતની સાથે મળી ગયા અને તેમના શત્રુની ભૂમિમા જઇ તેમની સપત્તિ લૂટવા લાગ્યા જ્યારે શત્રુ પક્ષની સત્તા દરબારમા નજી ચતી અને ચક્રાવતો તેની જગ્યા લેતા, ત્યારે તેઓ તેમના પક્ષમા ભગી રાજાના સરક્ષણને માટે તત્પર રહેતા આ રીતે તેઓ કોઇવાર રાજલક્ષ્મી તો કોઇ વાર રાજદ્રાવી બની કાળક્રમણુ કરવા લાગ્યા અતે કોરાવરના સામતે સિવગદમા તેમનો લખ કર રીતે વધ કર્યો

આ વખતે લાવજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર સત્રામસિંહ^૧ અને તેમના ભત્રીજા જયસિંહ તથા નાહગસિંહ શત્રુના પત્નિમાથી બચી ગયા હતા કોરાવરના સામતે સિવગદમા જઈ સત્રામસિંહના વૃદ્ધ પિતા, માતા, ભાતા અને પુત્રોનો સહાર કર્યો હતો હવે સત્રામસિંહ સિવગદના અધ્યક્ષ થયા તેઓ કોરા વરના સામતપર વેર લેવાની સધિ સદા શોધ્યાજ કરતા હતા તેઓ પોતાના ભત્રીજાઓની સાથે લાવાના કિલામા આપર નદી જઇ તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી ખેરોદાની રક્ષા કરવાને માટે ગયા હતા આથી રાણાએ તેમનાપર પરમ પ્રમન થઇ તેમના પૂર્વ અપરાધો દામા કર્યા, એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાના દગ્ગારમા તેમના શત્રુઓ કરતા તેમનો દરજ્જો ઘણો વધારી દીધો

નમ્તાનન સત્રામસિંહે દૂધિયા સત્રામસિંહની પામેથી વારાને કિલો છતી લીધો હતો દૂધિયા જ્વતિ નામીન રાજપૂતોની એક સાખા છે, પરંતુ તે વધી પ્રસિદ્ધ નથી અને જે સમયનું વર્ણન કરીએ છીએ તે મળે થોડા કાળસુધી તે યશ અને ગૌરવથી યુક્ત થઈ હતી આ દૂધિયાવશનો સદમા અગ્રયુદ્ધ થતા મેવાડના કવિએ તેનું સુદૃઢ વર્ણન પોતાના ઐતિહાસિક ગ્રંથમા કર્યું છે નદ ભાનુ નામના એક મનુષ્યની પામે નાહરમગરા અથવા વ્યાધપરત ની તલેગીમા થોડા વીરા જમીન હતી તેની પામે માત્ર બે બાદ હતા અને તેની મદાયથી તે તે જમીનમા કૃષિમાર્ગ કરતો હતો આ સિવાય તેની પાસે કાંઇ બીજી સપત્તિ હતી નહિ નદભાનુની આ જમીનની નિકટજ નાણાનું ખામ મુગમા એનવાનું જગન હતું નાણા આ જગનમા વ્યાધાદિનો શિમગ કરવાને માટે જતા હતા એક સમયે દેશનિક ચાક ઉતાગવાને માટે પોતાની જમીનમા ખેડ કરી દૂધિયા ચલલાનુ પેતાના મે મગડેને દોરીને ઘર તરફ જતા હતા એવામા ઉઠા જગનમાથી કોઇ માણસનો અવાજ

૧ લાવજીના વરાની વરાવની આ પ્રમાણે છે —

લાવજી

આવી તેના કણ્ઠપટ્તપર અચકાચો. તે માણસ તેને બોલાવતો હતો. દુહિયા ચંદ્રભાનુ જે તરફથી અવાજ આવતો હતો તે તરફ જવા લાગ્યો. થોડે દૂર ગયા પછી તેને એક અપરિચિત ઉચ્ચકુલનો માણસ દૃષ્ટિગોચર થયો. તેનો અશ્વ અગા પરીશ્રમને લીધે દીર્ઘ શ્વાસ લેતો હતો. આ અપરિચિત મનુષ્યે દુહિયાને પૂછ્યું: “તમે કોણ છો?” ચંદ્રભાનુએ સગવડ ઉપર આપ્યો: “હું રાજપૂત છું.” ત્યારે તે અપરિચિત મનુષ્યે કહ્યું: “મને ધણી તરસ લાગી છે; માટે મને પીવાને માટે થોડું જલ આપો.” અતિથિસેવા કરવો એ રાજપૂતગતિનો પરમ ધર્મ છે; તેથી તે રંક રાજપૂતે થોડી વારમાં તે માણસને એક જલપૂર્ણ પાત્ર આણી આપ્યું. પછી તેણે પોતાનાં મહિન વસ્ત્રોમાંથી મકાઇના બે શેરલા; ચણાની દાળ અને થોડું ઘી કાઢી પ્રેમપૂર્વક તેને અર્પણ કર્યું. તે ઉચ્ચકુલના માણસે આ સાદા પદાર્થોપ્રત્યે કંઈ પણ ધૂણા પ્રદર્શિત નહિ કરતાં આદરપૂર્વક તેનો સ્વીકાર કર્યો. ચંદ્રભાનુ આ પ્રકારે અતિથિસેવા કરી ઘર તરફ જવાની તૈયારીમાં હતો, એવામાં તેણે એક અશ્વાશી દલને તીક્ષ્ણ ગનિથી પોતાની તરફ આવતું જોયું. તે સ્તબ્ધ થઈને લાંબુ ઉભો રહ્યો. અશ્વાશીએ આવતી તે અપરિચિત મનુષ્યપ્રત્યે ધણું સન્માન દર્શાવવા લાગ્યા, તેથી ચંદ્રભાનુએ ધાર્યું કે મારો આ અતિથિ કોઈ સાધારણ મનુષ્ય નથી.

વાસ્તવમાં આ મનુષ્ય ઈતર કોઈ નહિ, પરંતુ મેવાડેશ્વર મહારાણા જગતસિંહ બહાદુર હતા. તેઓ તે દિવસે નાદરમગરાના જંગલમાં શિકાર કરવાને આગ્યા હતા. મહારાણાએ ચંદ્રભાનુને જે જે પ્રશ્નો પૂછ્યા, તેના તેણે કિંચિત્ પણ ભ્રમભીત થયા વિના ગર્વસહિત યથાર્થ ઉત્તર આપ્યા. મહારાણા તે રંક કૃષિકારના સરજ ઉત્તર સાંભળી અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને તેમણે શીઘ્ર પોતાના માણસોને એક અશ્વ લાવવાને આજ્ઞા કરી. અશ્વ આવતાંજ તેમણે દુહિયા ચંદ્રભાનુને કહ્યું: “અહીં આંધી પાંચ કોશના અંતરપર મારી રાજધાની આવેલી છે, ત્યાં તમે આવો.” કૃષિકારના વેશમાંજ ચંદ્રભાનુ અશ્વપર ચઢી બેઠો. તેણે પોતાપર સ્વારી કરવામાં પોતાની ઉત્તમ દક્ષતા બતાવી. બીજે દિવસે દુહિયા ચંદ્રભાનુ જ્યારે મહારાણાની સભામાં ગયો, ત્યારે મહારાણાએ તેને એક પોતાનો અતિ કિંમતી પોશાક ઉપહારતરિકે આપ્યો. મહારાણાના વાપરેલા પોશાકને મહાન સૌભાગ્ય અને સન્માનનું ચિન્હ માનવામાં આવે છે. અને આ પોશાક પ્રાપ્ત થયા પછી ચંદ્રભાનુનું લાગ્ય પણુ ઉધડી ગયું. મહારાણાએ લારપછી તેને કાવારીઆ નામનો પ્રદેશ વંશપરંપરાને માટે અર્પણ કરી દીધો.

ચંદ્રભાનુ અને તેના કન્યાશુકર્તા મહારાણા જગતસિંહ એકજ સમયે મરણ પામ્યા. ત્યારપછી રાણા રાજસિંહ મેવાડના રાજસિંહાસનપર અભિયંકિત થયા. તેમની સેવામાં ચંદ્રભાનુના પુત્ર સરદારસિંહ રહેતા હતા. ઉભયની વય સમાન હતી, તેથી તેમની વચ્ચે ધારી મૈત્રિ થઈ ગઈ. એક સમયે અદ્યવચરક મહારાણા રાજસિંહ પોતાના સમાનવયરક સામંતોને પોતાની સાથે લઈ મુલેલાઈની વાડી નામના એક પરમ રમણીય બગીચામાં ગયા અને ત્યાંના કુંડમાં સ્નાન કર્યું. પછી તે બગીચામાં બેસી સર્વ આમોદપ્રમોદ કરવા લાગ્યા. અદ્યવચરક દુહિયા સરદારસિંહમાં કંઈકે શારીરિક એજ હતી, તે જોઈ મહારાણા તથા અન્ય મનુષ્યો હસવા લાગ્યા.

સરદારસિંહ જ્યારે કુંડમાં ઉતર્યો, ત્યારે તેમણે પાંચડી ઉતારી નહિ, તેથી સર્વજણે અનુમાન કર્યું કે સરદારસિંહના મસ્તકપર વાળ નથી. આ અનુમાન સાચ છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાને માટે એક દિવસ મહારાણા રાજસિંહ સરદારસિંહને કહ્યું કે: “આલો આપણે ઉભય જગમાં મહાયુદ્ધ કરીએ.” શીઘ્ર મહારાણાના પ્રસ્તાવાનુસાર જંગફોડા ગર થઈ. સરદારસિંહના મસ્તકપરની પાંચડી નીકળીને જળમાં પડી. તેમના મસ્તકપર કેશ નહિ હોવાથી સર્વ જણ હસી પડ્યા. સરદારસિંહ પો-

૧ વાસ્તવમાં રાજપૂત ગમે તેવો દીન કેમ નહિ હોય, પરંતુ ભત્તીયગૌરવ તેના હૃદયમાં સદેવ નજીત રહે છે.*

* જે સમયે હું આ દેશથી અનભિવ્ર હતા તે સમયે જો હું આ દેશનાં કેઈ સ્થાનમાં જતો તો જે સમયે તેને રસ્તા પૂછવાની મને બટર પડતી. તે સમયે મને રસ્તામાં આકસ્માત મળેલો એકાદકૃષિકાર “હું રાજપૂત છું” એમ વગર પૂછેજ કહેતો ત્યારે મને ધણી આનંદ થતો. આમ કહેવામાં તેનો ભાવ એ હતો કે “હું રાજકુળી છું, માટે મને માન મળવુંજ જોઈએ.” વાસ્તવમાં આ પ્રકારના માણસો કૃષિકર હોવા છતાં પણ અન્ય ભત્તીયોથી ઈલિત ઓળખાઈ આવે છે અને તેમની આજ્ઞાવશ્ય સન્માનસ્વરૂપ હોય છે.

તાના મનમાં ક્રોધિત થયા મહારાણાએ સહાન્ય તેમને પૂછ્યું - 'આપના મસ્તકપરના બાનનું શું થયું ?' સરદારસિંહે ધીમેથી મહારાણાને કહ્યું - "પૂર્વજન્મમાં આપનો શિષ્ય હતો અને આપ મોઘી હતા બદીનાથપર્વતપર જ્યાં આપ તપશ્ચર્યા કરતા હતા, ત્યારે હું આપના યજ્ઞકુંડને માટે કાંઈ મસ્તકપર મૂકીને લાવતો હતો અને તેજ કાંટાળથી માગ મસ્તકપરના બાવ નાશ પામ્યા હતા." આ ઉત્તર સાંભળી મહારાણા અત્યંત ક્રોધિત થયા અને તેમણે તેમને કહ્યું - "સરદાર! આ વાતનું પ્રમાણ આપો નહિ તો તમને દડ દેવામાં આવશે." સરદારસિંહે પ્રત્યુત્તર આપ્યો "કાવારીઆના મંદિરમાં જે દેવતા છે, તે મારા આ ઉત્તરની સત્યતા સિદ્ધ કરશે." પત્ની મહારાણા બીજી કાંઠપણ મોના નહિ, પરંતુ તેમણે તમને પ્રમાણ લાવવાની આજ્ઞા કરી.

કાવારીઆ દેશની અતર્ગત ગોપાનપુર ગામમાં વાગરાવત કુળના લોકો રહેતા હતા તેમના કુળ-દેવતાનું એક મંદિર નેમના ગામમાં હતું આ દેવતાનું મુખ વ્યાધના મુખસમાન હતું સામંત મરદારસિંહે આ દેવતાની સન્મુખ જઈ નેમની આરાધના કરી, તેથી તેઓ તેમનાપર પ્રસન્ન થયા અને તેમના હાથમાં એક પુષ્પ મૂકી કહ્યું - "તમે આ પુષ્પ લઈ જઈ મહારાણાના હાથમાં આપો. આ પુષ્પ તેમને પ્રમાણ આપશે." તે સામંતે દેવતાની આજ્ઞાનુસાર તે પુષ્પ લઈ જઈ મહારાણાના હાથમાં આપ્યું. મહારાણાને આ પુષ્પ મળવાથી તથા તે વિરેનું જ્ઞાત અન્મના મુખેથી સાંભળનાથી હવે તેમને કિંચિત્ પણ સંદેહ રહ્યો નહિ હવે તેમને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ બેગ કે સરદારસિંહ પૂર્વ જન્મમાં મારા શિષ્ય હતા એ વાત સત્ય છે તેમણે સ્વસ્તન થઈ સરદારસિંહને કહ્યું 'મોના આને નું પુરસ્કાર બેઠાએ છે? તે સામંતે મહારાણાની પામે કાવારીઆની નિષ્ઠા આવેના લાવ દેશ માગી લાધી.

આ સમયપર મહારાણા સગીર હતા તેમની માતાજી તેમના નામથી રાજ્યમાં અનાતી હતી, તેથી તેમણે પોતાની માતાની પાસે જઈ તેમને સમસ્ત જ્ઞાત કરી સંભળા પુ. દુર્ભાગ્યવશાત્ તે દેશ આ સમયે ગજબાતાની બગીરમાં હતો જે કે મહારાણાએ સરદારસિંહની પૂર્વજન્મની કથાપર અને દેવતાએ આપેલા પુષ્પની વાતપર કિંચિત્ પણ અનિશ્ચાસ થઈ નહિ તથાપિ તેમણે પોતાના પુત્રને કહ્યું કે - "હૃદિયાસરદારને મારી આસજ્ઞિ આપવાને બદલે અન્ય કોઈ જમિ આપો તમારે જોઈએ તો સમસ્ત મેનાનું રાજ્ય તેમને આપી દો." માતાના આ વચ્ચનો સંભળી મહારાણા અમતુષ્ટ થયા અને તેઓ તત્કાલ બોધ્યા 'મીક' એને મેના ન રાજ્ય માપુ છું." મહારાણા પોતાની પ્રતિજ્ઞાને મંદિર પછી લગ મરે એમ નહોતું તેમણે હૃદિયાસરદારને મોનાનીને કહ્યું 'ત્રણ દિવસ સુધી હું આપને મેવાકુંડ રાજ્ય અર્પણ વડે છું એ ત્રણ દિવસમાં આપની ઈચ્છા હોય તે પ્રમાણે પ્રવાન આન મુખતર છે. માત્ર તોપઆનું મારો રાજ્યજાર મારો અગ નો મારી અથાગા માં સિદ્ધાન અને મારા મનાઓ એ સર્વ ત્રણ દિવસને માટે આપની ઇચ્છાને આધીન છે.

સરદારસિંહ નાણાની કૃપાથી ત્રણ દિવસપર્યંત મેનાના સિદ્ધાસનપર વિરાજમાન થયા તેમણે મેનાગજ્યની સર્વ જગમ સપત્તિ પોતાના દેશ કાવારીઆમાં મોનાની દાધી તેઓ ત્રણ દિવસમુધી મેનાના નિતામમાં મનાઓથી આપત થઇને બેગ નીજે દિવસે ગણાની માતાએ લાનાદેશની નંદ પોતાના પુત્રની પામે મેનાવી દાધી મેના દિવસે હૃદિયા સરદારસિંહે મેનાનું ગજ્ય પુ. મહારાણાના હાથમાં મોખી દીધું.

કાવારીઆના યન્મ સૌભાગ્યના મામત સરદારસિંહે આ પ્રકારે અજ્ઞાન ધન પ્રાપ્ત કર્યું તેમનાં નવનાથ ગિયાનો થય કરી તેમણે પોતાના નાતીન પ્રદેશ ત્રાસમાં એક મિત્રો બધા થો વળી તેમણે એ મહાન્ય જો એક સરોવર બધા થો આ સરોવરમાં તેમને એક લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો તેમણે જે ઉત્કૃષ્ટ મહાન્ય બધા થો હતો તેમના મગધમાં અને ચિનાધમની અઘાપિ પ્રયસા થાય છે એનાર દારંગોગો સગીર ઉનાથી અર્ધો મિત્રો નાશ પામ્યો હતો જે કે પૂષ્પ પેસા ખર્ચાને આ કિનાની મગધન કરાવવામાં આવી હતી, તે પણ પાઠગથી સિધિઆની વેપારીએ તેની અધિક ગોખા નષ્ટ કરી નાખી હતી લાવાનો મહાન્ય અઘાપિ સમસ્ત મેનામાં એક

ત્રેણ મહાવય ગણાય છે.

જગમ દિગ્ગા નમુના પ્રમાણે રાજધાની ઉદ્ધવપુરમાં સરોવરગટે જે મહાલયચેણી બધાવવામાં આવી છે, તેમાંના એક મહાવયમાં નિવાસ કરવાની સરકારમિલને સનદ મળી હતી. બે કે સાપ્તમર્થ આ મહાવય આગમતના સામંતના અધિકારમાં છે, તેપણુ તે અઘાપિ 'દ્વિધાકા', મહાલ'ને નામે ઓળખાય છે. સાપ્તમર્થ તે મહાવય ચામાચીડીઆ અને ધુવડોનું નિવાસન્યાય બની ગયું છે અને એક વટવૃક્ષ તેના એક ઓરડાની દિવાલ બેદીને બદલ નીકળેલ છે લાવામાં મહાવય બધાવ્યા પછી સંગદાનમિલ વીસ વર્ષપર્યંત ઇવિત રહ્યા હતા તેઓ મવત ૧૮૩૮ (૪૦ સં ૧૭૮૨) મરે મરણ પામ્યા તેમને માત્ર એકજ પુત્ર હતો તેમણે યુવાવયમાં જેવું મનમાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેવું મનમાન તેમને અત્યર્થન મળતું હતું, પરંતુ તેમના અવમાનની સાથેજ તેમના વશનું ગારવ પણ હ્રમ થયું શ્વતાવન સગ્રામસિંહે સંગદારમિલના પુત્ર સગ્રામસિંહને દાકી દાદીને લાવાપર પોતાની અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. મરદારમિલના પુત્રે નિરાશ્રિત બની અતિ દીન દશામાં પ્રાણુત્યાગ કર્યો. ચંદ્રલાલના પ્રેષાત્ર અને મરદારમિલના પૌત્ર સાપ્તમર્થ મેવાડના, વર્તમાન ધુવગળ જવાનમિલની મનીષ હજી હાલ અતીત કરે છે તેમને મદારાણુ તરફથી મામિક વેતન મળે છે તેમની પાસે લેશ પણ ભૂમિ નથી

મરદારમિલે વાર્ષિક ૨૪ હજાર રૂપિયાની મટેમુલ આપવાની શરત કરી મહાગણાની પામેથી લાનાપ્રદેશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો ત્યારપછી દેવારીઆ પ્રદેશ મહારાણાએ ખાલસા કર્યો હતો. લાવાના દિગ્ગાળ તળાવમાંથી પાણી લઈને બધા કોશ સુધી ખેતી કરવાની વધી અનુકૂળતા હતી અને આજ કાલુથી તે દેવ મેવાડની દ્વિતીય ચેણીની ભૂમિમાં ગણાય છે સગ્રામસિંહના સમ્મન સત્તાનો શિવગદ્ગ મા થયેલી લયકર હત્યામાં કેપાઈ મુખ્યા હતા, તેમનું મૃત્યુ થયા પછી તેમના વચ્ચા બ્રાતા શિવમહના પુત્ર જયમિલ લાવાના મામતના પદપર અભિષિક્ત થયા મગ્રામસિંહ બ્યાસુધી ઇવિત હતા, ત્યાસુધી જયમિલને કાંઈપણ સપ્તિ પૃથક્ પ્રાપ્ત થઈ નહોતી સર્વ માથે બેસીને એજ લાણુમાંથી જન્મતા હતા મગ્રામસિંહના નાના બ્રાતા મુગતાનસિંહના પુત્ર નાદરમિલ (માનસિંહના પિતા) કે જેમણે પ્રથમ સગ્રામસિંહની સાથે રહીને મહાલ વગકમે કર્યો હતો, તેમણે પોતાના બાહુબળથી બનબન પ્રદેશ છતી લીધો હતો, તેથી હવે લાવા પ્રદેશમાંથી લાગ પાવાની ગઈ આનંદચક્રના નહોતી પરંતુ બનબન પ્રદેશ પહેા મહારાણાની ખાનસાભુમિમાં હતો અને ધ્રુમ ૧૮૧૮માં તે પુત્ર ખાવમગ ચર્ધ ગયો હવે નાદરમિલના પુત્ર માનમિલે લાવાના સામંત જયસિંહની સમક્ષ એરી પ્રાર્થના કરી કે "સગ્રામસિંહે પોતાના બાહુબળથી આ પ્રદેશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને હું તેમના બ્રાતાના પુત્ર છું મારે કિદુશામનાનુસાર એનાપર મારો પાપ હલક છે" જયમિલે માનસિંહના આ વચનોપર દિશિત પણુ વલ્લ આધ્યુ નહિ, પરંતુ અતે તેમણે માનમિલને પાવમે રૂપિયાની પેદાગવાળા જેતપુગ પ્રદેશ સમર્પણ કર્યો જયસિંહે માનમિલને જે સનદ આપી હતી, તેમાં એવો ઉલ્લેખ હતો કે- 'ભૂમિન માનમિલ' હમણા હું તમને જેતપુગ તામનુ ગામ અને તેના તાળાની મમ્મત ભૂમિ અર્પણ કરું છું તમાગ વશને મધુન હાવા વધુત હો, પરંતુ તેઓ આ ભૂમિનો ઉપભોગ કરશે મારા આ હાનમાં દેવી નરુનુગ સાક્ષી હો તમે મોના લનાન્ત છો, મારે જે નયમે અને જે મ્યાનપર હું તમને આજ્ઞા કરું તે સમયે અને તે મ્યાનપર તમાગ મારી આજ્ઞાનું પાલન કરું પડશે અને બે તમે તેનું પાલન નહિ કરા તો તમારે તેનું કળ ભોગમનું પડશે."

ત્યાપછી માનમિલ પોતાના કર્તવ્યપાલનમાં ગિચિવ થયા હોય તેથી કે કાંઈ હતું કાંઈથી જયમિલે જેતપુગ ગામ પુન પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધું માનસિંહે ગજમ ત્રીઓની સદાચથી તે પ્રદેશ પુન પ્રાપ્ત કરના મારે ભગીચ પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે મકળ થયો નહિ અતે તેમણે મારી પામે આવી આ સમયે તપાસ કરી નિર્ણય કરવાની પ્રાર્થના કરી ખેરદાપ્રદેશ મહારાણાએ લાવાના અધીશ્વરના તાળામાંથી લઈને ખાનસા કરી દીધો હતો, તેથી તે મામતની ઉપજ અર્ધા ન્યૂન ચર્ધ ગઈ હતી આથી અનુમાન કરી શકાય છે કે માનમિલની પામેથી જેતપુગ પુન હસ્તગત કરી પોતાની ઉપજ વધારવાને મારે માનમિલની વિગ્દની કાંઈપણ કિમિલને વળન આપવાને તે, ચૂકેદા

નહોતો. ૪૦ સ. ૧૮૨૦મા જ્યારે ૯ મારવાડમા ગયો ત્યારે માનસિંહે પત્રદાગ મને વિદિત કર્યું કે -
 “જ્યસિંહે મને જેતપુરા ખાતે કરી જવાની આજ્ઞા કરી છે” મેં તેમને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો કે - “એ
 સમયે નિર્ણય કરવાનો માત્ર ગણુનેજ અધિકાર છે” મારો આ પ્રત્યુત્તર વાંચી તેઓ ગણુની
 સલાહમા ગયા પરંતુ ત્યાં તેમને સફળતા પ્રાપ્ત થઈ નહિ અને તેમણે પુનઃ મારો આશ્રય વીધો.
 માનસિંહને મારી જવામાં પુરથી સાદાના સીમાતપગ સેનાપતિતરિકે નિયુક્ત કરવામા આવ્યા હતા, પરંતુ
 તેમણે પોતાનું કર્તવ્ય અત્યંત નિષ્કાળજીથી જાળવ્યું હતું તેથી મેં તેમને ધણો હિંડો આવકાર આપ્યો.
 તેમણે પોતાના બચાવમા કર્તવ્ય જાળવવામા પોતાની નિષ્કાળજીને માટે ઘણી મજબૂત દલીલ મૂકી
 અને ધણું સમજ કારણો દર્શાવ્યા. માનસિંહની વચ પચ્ચીસ વર્ષની હતી, તે દીર્ઘકાય, બળીષ્ઠ, તે
 જામી અને સ્વતંત્રતાપ્રિય હતા. તેમનું વદન તેજ પૂર્ણ હતું તેમણે મારી પાસે આવી પોતાની સન્દેહ
 અને વાચવાને આપી અને સ્વારસી તેઓ બોલ્યા કે - “જે હું જ્યમિહપત્યેના મારા કર્તવ્યમા સિધિ
 થયો હોઉં તો તેમનું જેતપુરા વધ વેવાનું કાર્ય ન્યાયપુર સર જણાય. બનમનપ્રદેશ મારા હાથમાંથી
 ખુશથી લેવામા આવ્યો ત્યાંથી જ્યસિંહની સૂચનાથી મારી સેનાની સખ્યા તેમની સેનાની બરાબર
 કરવામા આવી; માટે હવે જેતપુરાને પુનઃ મદલું કરવાનો તેમને શું દક્ષ છે? જે મમયે સમાપ્તિ હતું
 મરણુ થયું તે સમયે લાવાપ્રદેશ અમારાજ હાથમા હતો. જો મારી ઇચ્છા હોત તો હું સરવતારથી તે
 પ્રદેશ મારા અધિકારમા રાખી શકત તે સમયે માગ હાથમાંથી લાવાપ્રદેશ વધ લેવાનું હોઇનામા
 સામર્થ્ય નહોતું જ્યસિંહને આધીનસામતોએ કદિ જોયા પણ નહોતા અને તેથી તેઓ જ્યસિંહને
 બદલે મને પોતાનો અધીશ્વર માનવાને અવશ્ય તૈયાર થાત પરંતુ મેં તેમના દક્ષને માન આપ્યું, જો કે
 હાથમા પણ તેઓ મને બચપૂર્વક પદમ્બર કરી શકે એમ નથી જે સમયે આમાપતના હોકારે રા
 જવાની તરફ જતા લાવાની સીમામા નગર વગાડ્યું તે સમયે મારા અધીશ્વર જ્યસિંહનું અપમાન
 થયેલું સમજી મારા માથુસોને એકત્રિત કરી શું મેં તે હોકારે શિદ્ધા કરી નહોતી? માટે મરતક જ
 યસિંહનું છે - તે લાવાના કોટ સાથે લટકેલું છે, પરંતુ જો લાવાના સામત, મહાગણા અને આપની
 ઉપર મારી ભવિત ન હોત તો તેઓ કદિપણ બચપૂર્વક જેતપુરા હસ્તગત કરી શકત નહિ આપના
 ઉપરની ભવિતને લીધેજ મેં સર્વ સહન કર્યું છે. જો આપ મને તે પુનઃ મદલું કરવાની આજ્ઞા આપે
 તો હું અમરદી તેને હસ્તગત કરી લઉં. જો નહીં તો નાહરસિંહના પુત્ર નહિ. તેમનો નાનિ
 કિંમતો કે જે આ હાથથી બધાયો હતો, તેમા મારી સ્મિતતિએ આશ્રય લીધો હતો, પરંતુ હાથમા
 તેઓ પોતાની પૈતૃકભૂમિમાંથી દૂર ચલાથી તેમને અન્યત્ર આશ્રય લેવો પડ્યો છે. બનમનને બદલે મને
 જે ભૂમિ આપનામા આવી છે, તે જગતી અને અંધમ દેસ છે તે ભૂમિમાંથી એક રૂપિયાની ઉપજ
 કરાની મારી ઈન્ડો દોલ તો તેમા મારે પ્રથમ પડેગો એક રૂપિયો ખર્ચવા પડે માત્ર જેતપુરામાંથીજ
 ઉપજ કરાની મને આજ્ઞા હતી અને તેથીજ ઉક્ત દેશના, પટાના અટીદમગ રૂપિયા મેં આપ્યા હતા.
 જ્યાંસુધી ઉક્ત જગતી અને અંધમ ભૂમિમાંથી ઉપજ ન થાય ત્યાંસુધી જેતપુરાની ભૂમિની આ
 મહાભૂમિમાંથી માત્ર ટુકડાનું અને મારો નોકરોનું પાત્રન કરવાની અને આજ્ઞા હતી જ્યારે મારા હાથ
 માંથી જેતપુરા લઈ લેવામા આવ્યું ત્યારે મારા ચેલુદારોએ કરજ ચૂની દેવાને મારે માગપર દબાવ્યું
 કર્યું આ સમયે મારી પાસે જે સૂચવાન વસ્તુઓ હતી, તે સર્વ-મારી સ્ત્રીના આશ્રપણેસુદા અને
 જે અશ્વપગ આદિ ચર્મને હું ગગાપુરમા આપને મગસાને આવેશ હતો તે અશ્વસુદા-વેચીને મેં માગ
 ચેલુદારોનું દ્રવ્ય આપી દીધું. મેં મારી આ રોચનીય ગિચિત પૃથ્વીનાથ (મહારાણા) ને નિવેદન કરી.
 તેમણે સમમન જ્ઞાત સાલગી લઈ મારી પાસે પડાને માટે પાચમે રૂપિયા માન્યા
 મેં કર્યું કે માગ લાભમા ચૂકાદો આપવાનું વચન આપવામા આવે તો હું એ રકમ આપુ
 બિઠમેરીછના. નામથી વન આપવામા આવ્યું, પરંતુ લાવાના સામંતની પામે જેટલું
 દ્રવ્ય છે તેમનું જેતપુરાના મરદારની પાસે નથી અને તેણે એક દબર રૂપિયા આપ્યા એટલે તેનો
 દક્ષ વધારે ન્યાયપૂર્વક ગણાયો. આથી હું મનમા અત્યંત દુઃખિત થયો અને તેથી સીમાતની રક્ષા
 કરવાનું કર્તવ્ય બરાબર જાણી શક્યો નહિ આથી પદાલો આવી સાત્તાધરાદ નામના રયાનના હેતુમાં

મારે જે થોડું અનાજ હતું તે લઈ ગયા અને ભાતી^૧ ગામ પણ ૮૭ જગની લોડના હાથમાં ડે મારી આ અગમ્ય છે જે મેં અનાજી માગણી કરી હોય, જે મેં નાણવિરહ દાઈ પ્રાર્થના કરી હોય તે આપના આત્મા આવે તે દ. અને કરો "આટલા શબ્દો વહી મારે માનસિંહે પોતાની વાત સમાપ્ત કરી માનસિંહ એવ પોતાની નતિનાજ નહિ, પરંતુ મમસ્ત મનુષ્યસમાગના આદર્શ-સ્વરૂપ હતા તેમણે જે અર્થ કરી હતી તે યથાર્થ અને જેની વિદ્વદ્વા દાઈપણુ બોલી ન શકાય એવી હતી તેમની ભાષા જેન મમજતા હોય તમના મનની પણ તેમની ખાતરી કરી મુકી હોત, એવી તેમની બોલનાની ઠટા હતી, પરંતુ ક્ષણિક આવેશની માગે ઉભા ગ્રહેલુ માગે મારે આવશ્યક હતું, તેથી મેં તેમને કહ્યું કે "તમારા પલતુ મમર્થન કરવાની નિયતિમા અને મનના સંવેતન માગે એ છે કે તમારે શીઘ્ર સીમ તપર જઈ તમારે કર્તવ્ય યથાર્થ રીતે બજાવવું અને સંભવત તમારી ગેઢાજારી થી ત્યા જે એક મોચનીય નર્થ બન્યું છે, તેના પ્રમાતકતાને તમારે ઉગિત દ. આપવો કે જેથી મહારાણાની તમારાપર કૃપા થાય" પછી તેમણે મારા તરફથી ઉપદાશમાં એક પિતૃતન મીઠાગી મહા તલ્લુમાંથી વિદાય લીધી

હવે અને ઉગત મોચનીય વગનાના સળધમાં વર્ણન કરીશું છેગીમાડીને મામત ક ન્યા માનસિંહ સેવાસંહિત ગ્રે છે, તે એક જગની અને પહાડો દેવ છે અને ત્યા અર્ધજગની મીના તથા બીનગોકો નિરામ ક છે આ પહાડિશની વગેનાર કેટલાક નીચી રેણીના સામતોની ગગીર આવેની છે બીન અને મીનાગોકો કોઈપણ પ્રારના અત્યાચાર વા ઉપદ્રવ ન કરી શકે તે પ્રવારને બદોખત રાખવાનું કામ ઉગત સામતોના હાથમાં મોપેનું હોય છે, પરંતુ અમે જે મમમની વાત કરીએ છીએ, તે મમમે ઉગત મામતો બીગે તથા મીનાગોકો દમન ગ્ગતા નહોતા, પણ ઉગતુ તેમને આનવાખના પ્રેરેશમાં ચોરી અને લૂટફાટ કરવાને ઉત્તેજિત કરના હતા અને તેમની લૂટેની સપતિને કંટશોક લામ પોતે હગ્મ કરી જતા હતા આ બતના લૂટફાટેને ઉત્તેજન આપનારા લોકો મા એક કાનકોટના મામતને કાભારી હતો આપના ભામના જગન તરફ જવાના માટેની તથેગીમ મિત્રોધનામનુ એગામ છે તેમાં એક રોગગતિને ગજપૂત નિવાસ ગ્ગતો હતો તેણે પ્રેરેશકવીના પવત-મય બ્રહ્મ હગ્મગાઈ કરી તેમાં કેટલાક ક્રવા બેગ થા હતા અને તેમાં તે બેગી કરતો હતો તેણે ચોર પરિશમ કરીને પેનાની વન, પોતાની સ્ત્રી અને પોતાના એકના એક પુત્રને નિહિં શાય એટલી સપતિ એકનિન મ્ગી હતી એ દિવસ તે રોગગતપૂત કુષિધર્મ દરી પોતાના બર તરફ ગતો હતો એવામાં તેની જીનો રદનખનિ તેને કહ્યું ત્રાવર થયો તે સ્ત્રીએ પોતાના આમીના નિકટ આવી નનમમાં અશુ લાવી કહ્યું "જગના બીગેએ આપણી પશુકૃપી લૂની લીધી છે તેઓ આપણા સર્વ પશુ આપતો એકતો એક પુત્ર અને આપના સાથી જોગીને પણ બાધીને લઈ ગયા છે" ઉગત નગેડગતપૂત આ સોમનીન હગી ત સાભળી એવ શબ્દ પણ બોલ્યો નહિ, પરંતુ તેણે પોતાની બહુ ભરી અને તેને લઈ કાનકોટ તરફ પ્રમાણુ કર્યું તે કાનકોટ નગમમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારીમાં હતો, એવામાં તેના પ્રાણાધિન પુત્ર અને ઉગત જોગીની સિરશન્ય દેહ તેના પગ માથે અથડાઈ આ દમનીને નેઈ તેને જે કુખ થયું તેવું વર્ણન કોણુ કરી શકે ? દીર્ઘ તપાસને અતે તેને પ્રતીન થયું કે કાનકોટના સામતના અનુયાયી બીગેએ આ કાર્ય કર્યું છે બીન તરફથી જે સમયે ઉગત રોગગ જાન. અને તેના મિત્ર નેગીને પશુઓસંહિત કાનકોટમાં લઈ ગયા, તે સમયે તે રોગગતપૂત કાનકોટના કાભારીને જોઈ દીનવાણીથી તેને કહ્યું "મામા મારી ગ્ગા કરો માગ પ્રાણના બદલામાં જેટના રૂપિયા તમે માગશો તેટલા રૂપિય મારા પિનાઈ તમને આપશે" વાસ્તવમાં ઉગત રોગગતપૂતની પામેથી રૂપિયા લેવાના દેવથીજ ઉગત આવને માધીને લાસવામાં આવેો હતો, પરંતુ લોકોમાં જ્યારે એવા સમાચાર પ્રસાર થયા કે આ ભવકર કાવમાં કાભારીનો હાથ છે, ત્યારે તેણે પોતાની રક્ષાને અર્થે તે રોગગતપૂત અને તેના મિત્ર નેગીના પ્રાપ્તોનાશ કર્યો ઉગત રોગગતપૂતને આ મમોચાર પ્રાપ્ત જગજ તેણે ઉગત કાનકોટના કાભારીની શોધ કરા માડી તે બ્યાગે તેની પામે ગયો અને પુત્રાઓ માગો ત્યાગે તે કાભારી મોજો "આ ભવકર ધટનાના સળધમાં

^૧ માનસિંહને બળજબના બદલામાં સાવાઈગહ અને ભેતવી નામના જે ગામો પ્રાપ્ત થયા હતા

૧. કાષ્ઠપણ નબળું નથી પડી તેણે ઉકત રોડેએ થયેલા નુકસાનમાંટે મોઢ પ્રશિત કરી કહ્યું -
 “તમારા જે પગુઓ ચોરછ ગયા છે, તેની ચારગણી કિંમત, તમારી જે સપતિ નષ્ટ થયે છે
 એ તેથી અમણી સપતિ અને તપામ કરામા તમને જે ખર્ચ થોડો છે, તેથી જમણું દુન તમને
 આપવાને હું તૈયાર છું” જો-થી ઉત્તર બનેલા ગમેટે પ્રત્યુત્તર આપ્યો-“તમે માગ પુરો
 જીવત દશામા પાની શકો છો? હુ-વાય અને પેર માગુ છું, મારે કપિયા નેહીતા નથી માટે દશે
 રૂપિયા વધે ડાન ધારણ કરનાનુ સુ પ્રયોગન છે?”

જમે તેવા ધારજના વચનોથી ઉત્તર ગમેડને જો દર થશે નહિ તેણે પ્રતિના કરી કે-“પ્રાણ
 લઈશ ત્યારજ મને નાતિ થશે” તે મારી પામે આ-થો ત્યારે મે તેને મોઢ આપ્યો કે-“જો
 નમે કાનકોટના કાગભારીને પગડી માનસિંદના દાયમા મેપો અને તેને મદી રંગે તો તેથી ત
 મારો મનોગથ પૂર્ણ થશે” આથી તેનો મોઢ પ્રત્યેક અંગે નૂન થયો અને તેણે માગ ન છુમ થા
 વિદાય લીધી પરંતુ દુન તે મારી ઝવણીમાંથી બદાગનીમ્બો નહિ નીકળ્યો એટલામા તેને સમાચાર
 મળ્યા કે ભયકર કાર્યના કરનાર કાનકોટના કાગભારીને સર્વ અપગાધીઓને ૬૩ આપનાર ક્રીમદા-
 અનુએ ઉચિત ૬૩ આપ્યો છે કાનકોટના સામ તે ઉકત ભયકર ઘટનાની વાત સામગી પોતાના કાગ-
 ભારીનો અત્યત તિરંગા કર્યો અને તેને પોતાનો અચારા કમૂત કરવાને દમાનુ કહ્યું, પરંતુ તેણે
 કહ્યું “હુ ભયજાનના મોઢદ વધને ૬૩ છું કે મે આ અપરાધ કર્યો નથી” અતે તે દેવમન્નિમા
 જામ મોઢદ લેનાને તૈયાર થયો સામતે તેના કહેવા પ્રમાણે તેને દેવમન્નિ તરફ મોઢની આપ્યો તે
 પાણી અશ્વાશ્ઠ ધર્મ દેવમદિરની નિન્ટ ગયો કે તરતજ તેનું મૃત્યુ થયું અચાનક તેનું મૃત્યુ થયેલું
 જોઈ સર્વ મોઢા કહેવા લાગ્યા કે વ્યય ક્રિયેજ તેને તેના અપગાધનો ઉચિત ૬૩ આપ્યો છે ત્યાર
 પછી તે ભયકર કાર્ય કરવામા ઉત્તર કાગભારીના જોટવા સદાયકો દના તે સર્વને પડીને તે ગમેડના
 સનને સાન કરવાને તથા પુન કોઈ એનું કાર્ય કરે નહિ એવો કંપ પેમાડવાને માટે બિલોઈના ધાટમા
 તેમને ત્રણ લોકે બમણી દેવામા આપ્યા આથી તે ગમેડગજનને પગમાનદ પ્રાપ્ત થયો

અધ્યાય ૩ જો

ઓન્વણ-તે દેશની નિજનતા-મહાન-દીઓએ કરેલા અત્યાચાર અને ઉપદ્રવ-મોરવણનો પ્રા
 ચીન ઇતિહાસ-શિક્ષાલેખ-જેનમદિર-આપણું આક્રમણ-એક મદિરના સંબંધમાં
 ચાલતી જનશ્રુતિ-મહત્વનો શિક્ષાલેખ-ચારશ્રમણીઓએ કર્તવ્ય દેડાડો કરેલો
 સ કાર-સ કરની પ્રાચીનચીતિ-મેવાડમાં ચારણોનું આગમન થયું તેસંબંધી

ઇતિહાસ-સતી-સકથ

રવાનુ-તા ૧ ની ક્ષણગી વાન ચનિ-ગઈ દામે માનસિંદે લાવાના વિવાદસં-
 બધે વાનાનાપ કરીને માગે આપો નિવમ લીધો આ કરેસાની આસપાસના
 અનેક પ્રશેષ મહાગણના અધિમામાંથી જતા ગ્લા દના, તેથી તેની તપામ ક-
 નાને માટે અહીંઆ માટે વિશ્રામ કરવો પડ્યો મોગલ પૂર્વે એક અમૂલિયાળો
 નગર હતું અને તે આ ડાલાનુ એક પ્રધાન અંગ ચણાતું હતું. એની વર્ષિક ઉપજ
 સાત લગ્ગ રૂપિયાની હતી આ નગર એક ગમણીય ઉચ્ચ ગ્રામ ઉત્તર ગ્રા
 પિન છે અને તેની પશ્ચિમદિશાએ એક પગમ નુર તજેરા છે આ મંગલના
 તટપર મોટા મોટા આમળીના વૃક્ષો આવી રહેલા છે અહીં આની બૃમિ કળપ છે
 અને જનની અનુદાના પણ ઘણી સાગી છે, પરંતુ અફઝોસ ૧૬૫૬માં કરવાને માટે અહીં આ માળમો
 નથી આ નગર સર્વેયા વિષમ થઈને મનુષ્યથી રિદીન જની ગયું છે

ને નરગણેસ પાણીએ આ રમણીય નગરનો વિશ્વસ કર્યો છે તેમનાજ હાથમા તે નગર ગયું છે, એમ બધી માંગ હે થમા નજારાત થયો હોય તેણે દુખ પેતા થયું યુદ્ધના સમયમા દડસ્વરૂપે ને દેગો મહાગણના અધિગમથી તેમના શત્રુઓના અધિગમ મા ગયા હતા તેમનો મોગવણુ દેશ પણ એક છે આ દેશને શત્રુઓએ પોતાના અધિકારમા ગણે રાખ્યા હતા ધનપોતી મહાગાદીઓ અને પાણીએ આ દેશોપર પોતાની ઈચ્છાનુસાર અત્યાચાર થયા હતા ક્રિસ્ટિયનગણે મટા દીધોપણે અયોધ્ય ઉત્તરા દશીરી છે એ અતિ શોખની રાત છે ક્રિસ્ટિયનગણે આ દેગો તેમના મુગવામીને પુનઃ અર્પણ કરી દેશ જોડતા હતા અત્યાચારી અને ઉપદ્રીઓનું રમન ગવામા તેમનો અને આપણે ઉભયનો લાલ સમાયેનો છે ને મહારાષ્ટ્રીઓને મધનભાગતમાથી સર્વથા હાકી માનવામા આવતો હોય ચાત જ્યારે મે રાજપૂતોના કુદ્દા પ દેશની માથે અત્યાચારી મહારાષ્ટ્રીઓ અને પાણી ની ભૂમિની પુનઃ કરી ત્યારે જાણીને પરમાનંદ પામ્યો કે આ અત્યાચારીનેકા આ ભૂમિમાથી કાઢ પણ લાલ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી તેમની ભૂમિના વિશાળ ક્ષેત્રમા વાસ અને વૃક્ષોત્તિવાપ વગર કાંઈ પણ થીજ થતી નથી

મોરનથુ દેશ પ્રાચીન સમયમા પરમ પ્રસિદ્ધ હતો મોરીગતિ ઉપરથી એ દેશનું નામ મોગવણુ પડ્યું હતું અને મોરનથુ એ મોરિવપ શબ્દનો અપભ્રંશ છે મોરીનોકાએ ચિતોડની સ્થાપના કરી તે પૂર્વે તેઓ આ દેશમા ગામન કરના હતા ચિત્રગમોરીનો કિંગ્ડોમ એ નામનો એક જાણીતો અઘાપિ વિદ્યમાન છે ચિતોડની સ્થાપના થયા પૂર્વે મોરીગતિ આ કિંગ્ડોમ નિવાસ કરતી હતી, ચિત્રગ મોરવણુમા ધારગાળના એ- માહિનીનારે રાજ્ય ખરતા હતા તેમના રાજ્યનો એ- અગળન હળ ફેરવતો હતો, એનામા સહસ્રા હજારની સાથે એ- રમિન પદાર્થનો સ્પર્શ થયો ક્ષીધ તે હળ સુવર્ણનું ચઢાયું તેણે તે રમિન પદાર્થને સ્પર્શમણિતરિકે ઝોળાપ્યો તે રમિ તેને પોતાના ગળ ચિત્રગની પાસે નહ ગયો અને તેને સમર્પણ કર્યો ચિત્રગે આ સ્પર્શમણિની સહાયથી પુત્રા સુવર્ણ બનાયું અને તે દ્રવ્યથી મોરવણુમા મોટા મોગ મટાનો બધાની આતે ચિતોડની રાજધાની સ્થાપન કરી ' ધોન્કાટ ' વા ' મોરીકાપન નામની ને રાજધાની વર્તમાન મોગવણુની પશ્ચિમ તરફ સ્થિત હતી તેના ચિન્હો પણ અઘાપિ વિદ્યમાન છે ત્યાના રહેવાસીઓની મૂર્ખતાને લીધે તેમા અગ્નિ લાગવાથી તેનો વિશ્વસ થઈ ગયો હતો આ ધનના એવી ગતિ બની હતી કે, પાસેના જગનમા એક સ્ત્રી તપ કરતોહતો હતા નગરના કટના નિવાસીઓએ તે સ્ત્રીને પકડ્યો અને તેના મન્ટપર દાખતો બેઠો મકાને તેને બળાવેરે રહેરમા લઈ ગયા આ સ્ત્રીના શાપથી તે નગર વિશ્વગ્ન થઈ ગયું પરંતુ આવાતપરથી માન એનુબળ અનુમાન કરી શકાય છે કે તે ભૂમિના ગર્ભમાથી અગ્નિ જવાના નીચળી હોતી જોઈએ હાનમા મોરવણુમા ત્રણ પ્રાચીન મંદિરો વિદ્યમાન છે આ મંદિરો પૈકી એકમા શૈનાગતી મંદિર છે હિંદુઓની માન્યતા પ્રમાણે આ સત્ત્વ મન્ટકવાળા નાગે પૃથ્વીને ધાગણ કરી છે પૂર્વે આ દેવતાને માત્ર કુમકુમ ચઢાવવામા આવતું હતું, પાત્ર હાનમા તેની દેહપર ચઢન લગાડવામા આવે છે

આ દેશના દક્ષિણપશ્ચિમ ત્રણમા અદકીકાશના અતગપર ઉતેર નામનું ગામ છે આ ગામમા એક પ્રાચીન શિનારેખ છે, એની રાત સાલળવામા આવતાજ મે માંગ રૂદ્ધ શૂરને તે શિનારેખની નકલ લાવવાને મોકલી આપ્યા મારા હરેવા પ્રમાણે તેઓ તે ગામમા જઈને તે શિનારેખની નકલ વઈ આવ્યા આ શિનારેખ જોવાથી જણાયું કે જાતીન અને ઉતેર એ ગામે આલણેને આપવામા આવ્યા છે રાણા સદામિંહે સવન ૧૫૭૦ (૪૦ સં ૧૫૧૪) મા આ ગામમા ને ચતુર્થજની દેવીનું મંદિર બધાવ્યું હતું તેમા આ શિનારેખ છે ગણુ જગતસિંહે આ શિલારેખની નીચે પોતાનું નામ કોતરાવીને તેમા એવો ઉત્તેખ કરા થોડો કે- ' આ અઘાર્પણ જમીનપા કાઠએ પણ હરતે ક્ષેપ કર્યોનહિ વગા આ મંદિરના એ- સ્થલ ઉપર એવો લેખ છે કે- ' મર્વ ' વાસ તિડ અને હેમ તિડ ધાન્ય લણુતી વખતે પ્રત્યે- ક્ષેત્રમાથી અગિયો ધાન્ય દેવતાને અર્પણ કરુ પ્રામ્ય પચાયતે આ રેખ કોતરાવેનો છે

સવન ૧૮૪૪ મા જ્યારે મેવા મા સર્વત્ર યુદ્ધ ચાલી ગયું હતું, ત્યારે પ્રાચીનપચાયતે આ દાન

આપનાનો દરવ કમોં હતો એમ જણાય છે. ચતુર્થ જન્મદેવીના મંદિરની બરાબર મામે એક જૈન મંદિર છે. આ મંદિર સવત ૧૭૭૪ મા બંધાવવામા આયુ હતું. જે સ્થાનપર આ મંદિર બંધાવવામા આયુ છે તે સ્થાન ખોદતાં તેમણી પારસનાથની મૂર્તિ નીકળી હતી. આ મૂર્તિનીજ પ્રતિષ્ઠા ઉકત જૈન મંદિરમા કરવામા આવી છે. અહીંના અનેક સ્થાનોમા પ્રાચીન કાળના અનેક સમૃતિચિન્નો ઉપવબ્ધ થાય છે.

૨ જ રેણુઆરી-આજે કંઈત વાવ પોતાના અવની કસોગી કગાને બહાર નીકળ્યા તેમનો અથ વેગસહિત દોડીને જગતમા લરાઈ ગયો તેમને સદમા એક ચોટ લાગી આજે અમે એક મોટું તીવર વ્યેયુ આ પદ્ધતિ અતિ ખૂનસુત હોય છે.

આજે પ્રાત કાળમા ઇગ્નાધી અમારો સર્વ વાર્ષિક પગાર આપ્યો. અમે ભોજન કરીને એમ હતા એવામા ગામની તરફથી એક ભયંજક શબ્દ આવતો. મહાજાથો આ શબ્દ સાંભળી અમે સ્તબ્ધ થઈ ગયા અને ઉઘીને ઉભા થયા. આ શબ્દ ક્યાથી આવ્યો તેની તપાસ કરવાને અમે પ્રયત્ન થયા હતા, એવામા એ દયકારા અને એક બાળક એ નજી માણસો અમારી દષ્ટિએ પડ્યા. બાળકના મસ્તકપર દૂધથી ભરેલું એક પાન હતું. હવે અમારી ચિંતા નાટ થઈ આ માણસો પ્રતિજ્ઞા દૂધનો સમ્રહ નેવાને માટે કેટલાક કાશના અતરપર જતા રતા અમારા સિમિરની પાસે આનતા ઉપત બાળક પેના હાથકારાઓને ઉચ્ચ સ્વરે કહ્યું -“મામા” મને છોડી દો. હું તમારો ભાણેજ છું, મામા છોડી દો, મામા છોડી દો.” ઉત્તર હાથકારાઓએ તે બાળકને મૂર્ખ અને ઘેનો ગણી કાઢ્યો. તેમણે તેને વેગથી આમસાને આગા કરી, પરંતુ તે બાળક ઉભો રહીને પૂર્વવત્ ઉચ્ચ સ્વરથી પોકાર કરતો હતો. આથી તેઓ પાછા ફર્યા. શીઘ્રતેમની દષ્ટિએ એક ભયંજક દ્રશ્ય પડ્યું. એક મહા પ્રયત્ન વ્યાધ તે બાળકના અગગ્યાને પડી રહ્યા હતા. તેઓ અતિ વેગથી ત્યાં દોડી આવી પોતાની ભોળાઈથી મૂળથી ન્યેષ્ટિકાવતી તે વ્યાધને ખારસા લાગ્યા. વ્યાધના હાથકર બરાડા માંભળી ગામવાસી મનુષ્યો દાયમા ઘરોનાં લાંબને દોડી આવ્યા.

મોરવણ અને મુગવાર નામના સ્થાનોની વચ્ચે જે કાલો પહાડ નામનો પર્વત આવેલો છે તેપર તે વ્યાધ નિરાસ કરતો હતો. આ પ્રદેશમા તેદાર્થ સમયથી રહેતો હતો અને કૃષિકાશિના પશુઓનો વધ કરતો હતો. પરંતુ અત્યાર મુઘી કોડ પજી માણસ તેને મારી શક્યો નહોતો. બે દિવસ પૂર્વે આ વ્યાધ એક ધાનીની બેસને મારીને નાસી ગયો હતો. આ વ્યાધપર કહિ કે કાંઈએ બદ્ધક અથવા કાંઈ ખીજ જાતન અસ્ત્ર વા શસ્ત્ર વાપર્યું નહોતું અને એમ જણાતું હતું કે તે વ્યાધ કોઈ મનુષ્યપર આક્રમણ કરતો નહોતો અને કદાચિત તે મનુષ્યપર આક્રમણ કરતો તો, “મામા” મને છોડી દો. “એટલા શબ્દો રહેવાથી તે તેને છોડી દેતો હતો. ઉકત બાળક આ વાત જણતો હતો, તેથીજ તેણે “મામા” મને છોડી દો.” એમ કહ્યું હતું, અને આ શબ્દો સાંભળવાથી ઉકત દન કાગઓ જનની તેનું મનજી કગવાને દોડી આયા નહોતા.

૩ જ રેણુઆરી-આજે અમારો માથી કંઈત સાહેબની તબિયત ધણી બગડી ગઈ હતી તેથી અમે અહીંઆજ નિશામ કયો.

૪ થી રેણુઆરી-અમારો મિત્ર યતિ પાનેદથી પાછા આવ્યા. મે તેમને સાના એક દેવમંદિરમાથી સિનાનેષ લઈ આપવાને મોકલ્યા હતા. તેમણે સાચી આવીને જે કહ્યું તેનો ઉત્તર નીચે કરવામા આવે છે -

“એ મંદિર એક જૈનશૃંગે બંધાયું છે. આ મંદિર બંધાધને તૈયાર થયું, ત્યારે જૈનોએ પોતાના ઇષ્ટદેવતાની મૂર્તિ એમા સ્થાપન કરવાનો આગ્રહ કયો, પરંતુ માનવદેવે (દેવજનની) સ્વયં પ્રકટ થઈને તેને કહ્યું કે આ મંદિરમા વાસ કરવાની મારી અશિવાયા છે. જૈનધર્મને કે ક્ષિદુર્બમથી લિજ છે, તોપણ તે જૈનશૃંગે ઉકત દેવીની માગણીનો અમ્વીકાર કરી શક્યો નહિ. તેણે દેવીને જણાવ્યું કે -“હું આપની સમક્ષ કોઈ પજી પડ્યું બલિદાન આપીશ નહિ.” દેવીએ પ્રસન્નતાપૂર્વક જણાવ્યું -“તમે ચિતોડના સોનગઢની પાસે જાઓ તેઓ સર્વ બલિદાનાદિ કાર્ય કરશે.” દેવીની આજ્ઞાનુસાર તે જૈન ચિતોડના સોનગઢની પાસે ગયો અને દેવીની દષ્ટિજ તેને કદી

સભળાવી પછી તેણે ઉક્ત દેવીના મંદિરની પાસે એ પ્રાર્થનાથનું મંદિર બંધાવ્યું મારા જ્ઞાતિમિત્રે માતાજીના મંદિરમાથી એક મંદિરના ઐતિહાસિક તત્ત્વની ગોષ્ઠી કરી છે ત્યાં તેમને એક એવા ચિનાયેખ પ્રાપ્ત થયો કે જે અણહિયપુર પાણના એક પરમ પ્રમિદ ગમ્મતો માળ નિશ્ચિત કરે છે ત્યાં પછી મને ચિતોડમાથી એક ચિનાયેખ મળ્યો હતો, જેમા લખેલો મમય ઉક્ત સમયની તાથે સપૂર્ણ મળતો આવે છે ઉક્ત ઉલ્લેખ ચિવાયેખોપચી મારી રીતે પ્રતીત થાય છે કે ઉક્ત ચિનાયેખોપચી એ મમયે નિમશય ગિદ્યોતેતની ગબધાની દત્તગત કરી લીધી હતી પાલોદમાથી જે ચિનાયેખ પ્રાપ્ત થયો હતો, તેમા કેવળ એટલોજ ઉલ્લેખ હતો કે—“કુમારપાલ સવત ૧૨૦૭ ના પોતમાસમા પાલોદમા માતાજીના મંદિરમા પૂજન કરવાને આવ્યો હતો,” પરંતુ સિમેદીઆઓએ પોતાની જાતિના ગૌરવની રક્ષા કરવાને માટેજ આ પ્રમાણે લખ્યું છે વળી તેમણે એમ લખ્યું છે કે જે સમયે સિદ્ધરાજે કુમારપાલને દેશનિકાલ્ય જેવો તે સમયે કુમારપાલે ચિતોડમા જઈ આવ્યો ત્યારે મહાલય ક્યો હતો અને તે દિવસની યાદાણુસમ્રાટ પૃથ્વીરાજના બનેલી ગણા સમરમિત કે જે ચિતોડના અધીશ્વર હતા તેમને મુખ્ય મંત્રી નિમાવ્યો હતો

જહી ફેણુઆરી માર્ગમા વ્યતીત થઇ

માત્રમી ફેણુઆરીને દિને અમે નિકુપ નામના મ્યાનથી નીકળી આમી તાગીએ મુગતા નામના મ્યાનમા આવી પહોંચ્યા મુરના એક ગ્રામ છે અહીં આ કુચોનિયા જાતિના ચાણુનેકો નિવાસ કરે છે જે કે આ લોકો ભાટકુના છે, તોપણ હાલમા તેઓ વાણિજ્યક્રમના ગ્રહકરુ મર્થ કરી પોતાનો નિર્વાહ કરે છે આ દેશમા આ ચારણુનેકો સર્વ મેષ્ટીના અને સર્વ વર્ણુના નેકોદાગ પૂજનીય મનાય છે મર્વ લોકો તેમનાપ્રતિ ભક્તિભાવથી જુએ છે, તેથી ટાઇપણુ તેમને કનડતા નથી આ લોકો મારીની જમીનનો ઉપભોગ ને છે અને ચોગ તથા લૂટાગથી ભરેલા માર્ગમા થઇ નિર્ભયરીતે વાણિજ્યક્રમ લઇ જાય છે તેમની ગ્રહાહેળ જતા માને ચોગ તથા હાડ્યો લૂરી શકતા નથી માત્ર આ લોકોજ મમરત ગબ્ધચાનમા સ્વતંત્રરીતે વાણિજ્ય કરે છે ગમ્મ પણુ તેમની પાસેથી કર નેતા નથી આ ચારણુનેકોએ અમારો જે પ્રકારે આદરસત્કાર કર્યો, તેથી અમે પગ્મ આનન્દિત થયા તેઓ એકત્રિત થઇ નગમમાથી બહાર આવ્યા અને તેમણે અમારો મહાર કર્યો મૈથી આગળ વાજનવાળા વાજન વગાડતા વગાડતા ચાલતા હતા. તેની પાછી મુદર ચારણુઓએ હાલ ભાવથી ધીમે ધીમે ટૂલ ગતી ચાલતી હતી અતે મને મુરવાની ચારણુઓએ બંદી કરી લીધા. (અર્થાત્ તેઓ મારી આસપાસ કરી વળી) આ દૃશ્ય જેમ નીન હતું તેમ ચિતાપર્ક પછી રતુ નીગ ચાણુ મુદર વચ્ચે પરિધાન કરી, મસ્તકપગ પાધરી બાધી, માળા પહેરી આવ્યા હતા ના. ય. વા નેતાઓના ગળામા સુવર્ણના અવદરિ હતા અને તેમા પૃથ્વીશ્વરની મૂર્તિ અંકિત હતી મમરત સ્ત્રીઓએ કાળા ભુરા રંગના ધાવરા અને મુદર કેયુટી પહેરી હતી અને તેમના મુદર વાળા કેનકનાપમા સુવર્ણના અવદર યુથી દેવામા આવ્યા હતા તેમના અંગમા રમણીય આભૂષણો હતા અને હાથમાની ચૂડી અતુનનીય શોભા આપી ગહી હતી આના જેવો ચિત્રનો વિષય જગતમા લાગ્યેજ કોઇ ચિત્રકારને પ્રાપ્ત થઇ શકે સ્ત્રીઓને જે પ્રકારે હાલભાવ તથા કટાક્ષથી નૃત્ય કરતી હતી, તેદાગ પ્રતીત થતું હતું કે તેઓ સત્કાળના મદદમા કાષ્ઠક પુગ્ગકારની ઇચ્છા ગમ્મતી હતી

મધ્યાહન પછી નાયકો મારા તથુમા આવ્યા મુદર ચારણુઓના હાથમાથી મે જે મુક્તિ મેળવી હતી, તેનું મુખ્ય શુ હતું તે હવે મને સપૂર્ણત વિદિત થયું પાલમે વગે પૂર્વે મેવાડના એક ગણુ મુરનામા ગયા હતા તે મમયે હમણાની પેરેજ ચારણુઓએ તેમને બંદીવાન મનાવી દીધા હતા અને બ્યામુટી રાણુએ તે મુદર ચાણુમંત્રીઓને સીજવાની આપી નહિ સામુધી તેમને પોતાની બંદીદશામાથી સુખ પ્રાપ્ત થઈ નહિ, પરંતુ જે જજરે તેમને બંદીવાન કર્યા હતા તે જજગ કમિન નહોતી, પણ મુદ્દ હતી અને તેમને દીર્ઘકાળપર્વત બંદીદશામા રહેવું પડ્યું નહોતું ચારણુના પ્રધાનનેતાએ મને કહ્યું કે—“ આપરાણુના પ્રતિનિધિતારકે અહીં આ આવ્યા છે તેથી આપ મહા વિપત્તિમા સપડયા હતા, પરંતુ મસ્કરીને તેના છેડામુધી લઇ જવામા આવે તો પરિણામ કોણુ જાણે કેવું આવે એવા ભયથી સ્ત્રીઓએ આપને જવા દીધા, પરંતુ એમ કરીને તેમણે એક મારી

મીઝાની ખોઈ " જે તે નાવકને કહ્યું " આપના પ્રાચીન રીતગિરાજ જોઇ હું અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું અને આ રિવાજને માન આપવાને પણ હું ખુશી છું. " પછી જે તરતજ તે સ્ત્રીઓપણ અભિનંદનના વચનોસહિત મીઝાનીને માટે રૂપિયા મોકલી આપ્યા. ચારણોના પ્રધાનનેતા, અન્યનાયકો અને તેમના પુત્રો ધણીવારમુઠી મારા તથામા રહ્યા અને તેમણે પ્રાચીનકાળના અનેક વિચો પર મારી સાથે વાનાંવાપ કર્યો.

આ નાની ચારણસાખાનો આદિપુરુષ રાણા હમીરના ધાસનકાળના પ્રારંભમા તેની સાથે ગુજરાતમાંથી આવ્યો હતો. જો કે આ ઘટનાને જાજે પાચસેવર્ષો વ્યતીત થઇ ગયા છે, તથાપિ ચારણનેકાએ પોતાની જાતિના ગુણ, આચારવિચાર, રીતિરિવાજ, પહેરવેશ વગેરેમાં કેાઈપણ પ્રકારનો ફેરફાર કર્યો નથી જે એકાંતી જાદર તેઓ વમે છે, તે એમની સાથે તેઓ કેાઈપણ આનંદમા આદર્ય ધરાવના નથી વાસ્તવમા આ લોકો ભાગવર્ષમા વિદેશી જેવા જણાય છે. જો કે આ લોકોએ હિંદુઓમા ઉચ્ચપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેાપણ ધરાનીલોકોની સાથે તેમનું અત્યંત સાદર્ય જણાય છે તેમના દીકા અગરમા, ઉંચી પાધડી અને લાખી દાદી ગેઝીસના મંદિરપરની આકૃતિઓ સાથેનું તેમનું સાદર્ય સિદ્ધ કરે છે. તેદ્વારા તેઓ હિંદુઓની ચાર વર્ણમાનક દેાય એમ પ્રતીત થતું નથી આ લોકોએ શામાટે અને કેવી રીતે મેવાડમા આરીને નિવાસ કર્યો, તે જણાવવાને અગ્રે હું પ્રયત્ન થાઉ છું મેવાડના ઇતિહાસમા પરમ પ્રસિદ્ધ થયેલા રાણા હમીરના હાથમા એક રથને કુટ્ટ રોગનું ચિન્હ હતું, જેને નિહત કરવાને માટે તેમણે મહારાનના તટપર આવેલા હિંજગાજનીથીની યાત્રા કરી તેઓ કચ્છજ દેશમા ચારણોના એક ટેાળાની સમીપ જઈ પહોંચ્યા અને પોતાના અધ્યપત્થી નીચે ઉતર્યા કે તરતજ એક ચાણ્ડી યુવતીએ રમેાઈ કરવી પડની મુઠી અને આગળ ધરીને રાણાના અધની લગામ પકડી રાણાએ તેને આ કાર્યને માટે ધન્યવાદ આપ્યો અને મુકરી મા કહ્યું કે " હું આશા ગણુ છું કે તમારી રમેાઈથી મારા સેવકો સારી રીતે તૃપ્ત થશે " યુવતીએ કહ્યું " મારી પાસે જે રમેાઈ છે તે આપની અમદા સાદર કરવાને તૈયાર છું " રાણા ખોલા " મારા સર્વ માણ્સો ભૂખ્યા છે, અને અદવા અનધી કેાઈ પણ પ્રકારે તેમની ક્ષુધાની શાંતિ થશે નહિ " યુવતીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો " હિંજગાજની કૃપાથી સર્વની ક્ષુધા નિહત થઇ જશે " આમ કહી તેણે રાણા અને તેમના સર્વ મેવકોને ખેસાડી તેમને સારીરીતે ભોજન કરાવ્યું. સર્વ જાગીને તૃપ્ત થયા પછી નિકટમાજ તે યુવતીએ એક નાનો સરખો ફેલો ખોલો હતો તેમાનું જન પી મર્વ જણે પોતાની તૃપ્તી શાંતિ કરી હવે સવ જણની ખાત્રી થઇ કે હિંજગાજની આધ્યક્ષાત્રીથીના કૃપાપ્રસાદથીજ આ સર્વ થયુ છે ત્યાગપત્રી મદારાણા હમીરે ઉક્ત તીર્થમા જઈ લા રનાન કરી શીઘ્ર અરોગ્યતા મેળવી ત્યારપછી તેઓ તે ચારણીયુવતીના કુટુંબને પોતાની સાથે લઇને મેવાડમા આવ્યા અને તેમણે તેને મુરલાની જગીર આપી વળી તેમણે ચારણોની પાસેથી કદિપણ વાણિજ્યકર લેવો નહિ, એવી આજ્ઞા ફરમાવી ઉક્ત ચારણીએ મદારાણાને અદ્ભુત પ્રકારે ભોજન કરાવ્યું હતું તે ઘટનાના રમણચિન્હતરિકે એવી પરવાનગી આપવામા આરી કે જે કેાઈ રાણુદ મુરનામા આવે તેને બદી કરીને ચારણીઓએ તેની પાસેથી મીઝાની લેશે

આ મુરના પ્રદેશમા હાલમા કેટલાક હનર નરનારીઓ નિવાસ કરે છે જો કે આ ચારણલોકોના નિવાસસ્થાનની આસપાસ કૃષિકાર્યનું કિચિત્પણ ચિન્હ દરિજોચર થતું નથી, તથાપિ એ લોકો જે મુખ્યભવમા દિવસ નિર્માન કરે છે, તે જોઇને પરમ આશ્ચર્ય થાય છે. આ ચારણલોકોમા જેમ જેમ વશટદિ થતી ગઈ તેમ તેમ કચ્છદેશની પ્રચલિત રીતિઅનુસાર તેમની ભૂમિ અસખ્ય ખડમાં વિલકત થઈ ગઇ પાછળથી ભૂમિને માટ ચારણોમા એક મહામગડો ઉપરિચિત થયો. આ જાતીયપુદ્ધમા ઘણા ચારણો માર્ગો ગયા અને તેમની સ્ત્રીઓ સત્તી થઇ તે સ્ત્રીઓએ ચિતાપર આરઠ થઈ પુનઃઆવા પ્રકારની ઘટના અને નહિ તેટલા માટે એમ કહ્યું કે "આજેપછી મુરવામાં કેાઈએ પણ ખેતી કરી નહિ " તેમના આ વચન પ્રમાણે મુરવામા અદાપિ ખેતી કરવામા આવતી નથી. સત્તીઓ જે સમયે ચિતાપર આરઠ થાય છે તે સમયે તેઓ જે વચન કહે છે તેપર ચારણો કેટલી શ્રદ્ધા અને ભક્તિ રાખે છે, તેનું આ જ્વજન ઉદાહરણ છે મેવાડમા 'મહામતીઓ

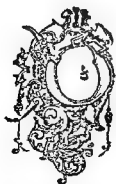
કી આન' એ મૈથી મોના મપથ મપાય છે. રાજ્ઞારીસનદોમા આ વાન્યનો પ્રયોગ અધિક થતો જોનામા આવે છે

નિમ્મેગ અડીઆથી સાન માનના અતગપ છે. ત્યાથી અમે ગાલીમેડામા ગયા આ શહેર વપુ મોટું છે ઉન્સીગણુની ગણીએ પુષ્કળ રૂપિયાનો વ્યય કરીને આ શહેર મધાવ્યું હતું વળી તેણે મદિગે તથા વાવો પણુ બધાની રતી અડીઆના લોખંડે મરી પામે આનીને એવી રિચાઈ કરી કે લગ્નાવનતા લગીએ એક નુસર મારીને અડીની વાવડીમા નાખી દીધું છે, તેથી લોખંડે તે-માનુ પાણી પીતા નથી તેમને પાણીને માટે દૂર જવું પડે છે ઉત કાર્ય લઈઆવનના લગીએ પોતાના દેણુદારને સજ્જ કરવાને માટે ઢઠું હતું તે કાર્ય કરીને તે જીરમા નાખી મયો આખરે તેને નીચે પ્રમાણે સજ્જ મળી તેનું મુખ કાળા રંગથી રંગી નાખવામા આવ્યું અને તેને ગધેડાપર બેસાડી તેના ગળામા ખાસડાનો હાર પહેરાવી તેને આખા ગણીમેડા ગામમા ફેરવવામા આવ્યો ઉત વાવડીમાથી પાણી મગાવવાની તેમા ગગાજન નાખી બ્રહ્મજોજન કરાવી તેને શુદ્ધ કરવામા આવ્યું અમે રાણીમેડામા કરી તેનું અવરોધન ઢઠું કેટલાક લોકો અમારી પામે નકરીકામ લાવ્યા પછી અમે તાના એક જગીરદાર ખાનસાહેબની મુનાકાન લીધી તેણે અમારી સારી બરદાશ આપી અમે તેને ઘેરથી વિદાય લીધા પછી સાંજે તે અમારા તણુમા આવ્યો અને અમારે તેની સાથે કેટલીક વાતચીત થઈ તેણે અમારા પ્રશ્નના વધોચિત ઉત્તર આપ્યા હતા.

નિમ્મેગ મોટું શહેર છે તેની દિવાનો અતિ દડ છે ત્યાં સારો વ્યાપાર ચાલે છે આ શહેરની આમદાની ત્રણ લાખ રૂપિયા છે

અધ્યાય ૪ થી

આહાર કેગ-પાહારના શિશોભાગથી કેગાનું રમણીય દરથનદરે જોદાવવાનો પ્રસ્તાવ-
શુક્રેવનું મદિર-દેવકા હાડ-ગીરજા-અડીણનો પાક-આખર, અકમર અને જહાં-
ગીરે નિદેશમાંથી ભારત ર્ષમાં આવેલાં વિવિધ પ્રકારનાં ફળફુલનાં વૃક્ષો-અડીણનો
પાક ઉપજવવાનો પ્રણાલી-મદીણથી તાજસ્થાનનું થયેલું અનિષ્ટ-બ્રિટિશ-
સમકારે કરેલો અડીણનો ઈમારો-તેનું નિપત્તય ફલ.

તેરો, તા. ૧૩-મી ફેબ્રુઆરી આજે મેનાડરાબનુ એક નવીન દરથ મારાં મેત્રાસ-મુખ આજુ કેટલાક કાચપર્વન ગયા પછી હું મેવાડની પર્વતીમાના આલાવિડ ફુર્સમાન પાહાર પ્રાદેશમા જઈ પહોંચ્યો જેમ જેમ હું પાહારની નિકટ જતો હતો, તેમ તેમ મને નીચા પ્રદેશનો અનુભવ થતો જતો હતો એને દ્વિતીયશ્રેણીનો ખડક અથવા કૃત્ય મમતય ભૂમિ કહેતા હરકત નથી જો કે એના પશ્ચિમ તરફના ભૂપટથી એનું ઉન્વમા કૃત્ય ગ્યાન ચાગમે ફીટથી અધિક કૃત્ય નથી, તોપણ તેના સર્વોન્ન્ય ગ્યાનપર ઉભા રહી આમપાસ દષ્ટિ રૂપાથી પરમ ગ્રહણીય દરથ દગોચર થાય છે નૈતિક ગજનૈતિક વા પ્રાકૃતિક ગમે તે દષ્ટિથી તમે તેને જુઓ, પગલુ તે અતિ મુદ્દ જણાશે મેં આજુ મુદ્દ દરથ કદિ પણુ જોયું નહોતું આ ગ્યાનપર ઉભા રહેતાની સાથેજ મેવાડના ઇતિહાસની સમગ્ર પ્રધાન ઘટના આ-પણુ અત્યંતજુની સન્મુખ આવીને ખડી રહે છે હિણુભાગમા હિંદુજાતિના જોરવનું ગ્યાન ચિતોડ વિરાજમા છે પશ્ચિમ તરફ ગગનબેદી પહોંડો ઉભા રહી નવીન રાજધાની ઉદયપુર અને તેના વરિાની રહા કરી ગયા છે. આ કૃત્ય ગ્યાનની તમેગીમા જાવગ, ગજુ, નીમચ, નિમ્મેડા

ખેચી, મનમત વગેરે પ્રગણા આવેલા છે આ સમસ્ત પ્રગણા પામણ અને મહારાષ્ટ્રીય યોદ્ધાએ છીનવી લીધા છે આ ગમ્ભીર દેશના નાજુવાના જેવા મનોભાવ ધરાવનાર એક માણસના હાથમાં આ દશ્ય વેદકે જેવા નાગલી, જેવા ચાકાદા ઉદય પામે તેની કંપના પાંચા સ્વયં કરી શકશે અને જે સંતોષ અગ્રેષ્ઠ માધનના પ્રદેશપર ત્રવાસ કર્યો છે, તે પરમ મુદ્દ પ્રદેશ છે ખજાખજા વેલી નદીઓ આ દેશની ગોલામાં જાદ કરે છે આ પ્રદેશમાં આવેલા ગામો અને નગરો એક સમયે મનુષ્યોથી પરિપૂર્ણ હતા, પરંતુ અશોભ 'હાનમાં તે ઘણે લાગે મનુષ્યશૂન્ય મની ગયા છે, તો પણ કાંઈ કાંઈ સ્થળે હાનમાં પણ પુનઃ શાન્તિ અને અમૃદિના પૂર્વવશ્યો દર્શિગોચર થાય છે આ ઉચ્ચ સ્થાનપર ઉભા ગુફા મહાહૃદયમાં એક અતિ મહત્વની કંપનાનો ઉદય થયો હતો મેવાની અર્વાચીન ગજવાની ઉદયપુરપૂર્ણ એક નહેરુ જોદાવવાના કંપના માગ મનમાં ઉદિત થઈ આની એક નહેરુ જોદાવનાથી મેવાડના સમસ્ત જોગમાં દશગણુ ધાન્ય ઉત્પન્ન થનાનો સભન છે જે આમ થાય તો હુલિંહનો ભય મનને મારે દૂર થાય અને આ કંપના આરી ખરી, પરંતુ તેને મિદ્ધ કરનાનો માર્ગ શું છે ? ધન કયા છે ? ધનના અભાવથી મારી આ પ્રકારની અનેક આશાઓ મનમાં ને મનમાં જાય પામી ગઈ છે જે આરી એક નહેરુ જોદાવવામાં આવે તો રાણાને જે ખડકી આપવી પડે છે, તે તેમથી ઉત્પન્ન થાય, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓ પોતાની પ્રજાપત્રે પણ અધિક દયાવાન થઈ શકે અને પ્રજાના કલ્યાણને મારે પ્રયાસ કરે એજ આપણુ પ્રધાન કર્તવ્ય છે

પાંચાગની ઉચ્ચભૂમિ કુળકુપ છે અહીં આ આમરૂહો, મુઠા અને લીમ્બા પુષ્પ થાય છે આ ઉચ્ચ વિસ્તૃત પ્રદેશના અનેક સ્થાનોમાં અસખ્ય ધાર્મિક સ્મૃતિચિહ્નો વિદ્યમાન છે જ્યાં જ્યાં આભાવિક મરણા, ખીણ વગેરે હોય છે, ત્યાં ત્યાં મહાદેવનું નિગ દર્શિગોચર થાય છે જે ઉચ્ચ પર્વતપર ચઢ્યો હતો ત્યાંથી એક કોશના અંતરપર આવેલા અધકારમય પદાર્થમાર્ગમાં શુક્રદેવનો આશ્રમ છે અને આ માર્ગ પરિચિત નહેતો, તેમજ હાનમાં મારી સાથે થોડા પરિશ્રમ કરનાર ગમ ગોવિંદ કાઠાણુ પણ ભરે નહોતો તેથી શુક્રદેવનો આશ્રમ વેદ્ય શક્યો નહિ પરંતુ મે અન્ય માણસોને પૂરપૂર કરીને ઉક્ત આશ્રમસંબંધી સર્વ જાણવાયોગ્ય હકીકત પ્રાપ્ત કરી લીધી શકેલો આશ્રમ એકાંત અને નિર્જનસ્થાનમાં આવેલો છે, પરંતુ ત્યાં અનેક પ્રશ્નના સુગંધી પુષ્પો મોટા જથ્થામાં થાય છે અને પદાના શિખરપર સ્થિત છે નદીની એક બાજુએ 'દૈવકા ટા' એ નામનું એક ઉચ્ચશુગ છે 'અદિ' વા પારલોમિ સુખની અભિન્યાય ધરાવનાર માણસ ઉક્ત શુગપરથી નીચે નદીના જળમાં ભૂરૂકો મારે છે આ ભૂરૂકોને 'વીરુપ અર્થાત્ વીરનો ફેદકો' કહેવામાં આવે છે આ ભૂરૂકાથી ઘણા માણસો મરી જાય છે, પરંતુ કાંઈકાંઈ બચી પણ જાય છે વિશેષતઃ સ્ત્રીઓ પુર પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી આ રીતે નદીમાં ભૂરૂકો મારી પ્રાણત્યાગ કરે છે એક માણસે મને કહ્યું કે એક સ્ત્રીએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જે મને પુત્ર જન્મે તો તેને જોદાવા લઈને નદીમાં પડી જીવશ્વરેચ્છાથી તેને પુત્ર થયો અને તેથી તે નદીમાં પડી પરંતુ આશ્ચર્યની વાત છે કે ઉત્પન્ન પ્રાણુ બચ્યા એક ધાત્રી તેમાં ફૂદી પડ્યો હતો તે પણ બચી ગયો હતો આજ પ્રાતમાં જોદારનાયનુ ચરિત છે

૬૦ વર્ષ પૂર્વે અજન નદીપર્યંતનો આ સમસ્ત પાંદર પ્રદેશ મેવાડરાજ્યની અંતર્ગત હતો, પરંતુ હાલમાં કુનેરો સિવાય તેનો સમસ્ત ભાગ સિધિઆના આધકારમાં છે આરીસ મામોના છાત્રમાં કુનેરો પ્રધાન નગર છે સાંભાગવશાત્ તે જહો કાંઈ કારણથી મદારાણના અધિકારમાં રહ્યો છે, પરંતુ મહાદેવથી મહારાષ્ટ્રીઓના કરાન ગ્રાસમાથી તેનું સરક્ષણ થયું છે મદારાણાએ તેને પ્રથમ હસ્તગત કરી લીધો હતો અને તેનાપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાનો તેમનો હક્ક છે નહિ

૧ કનૈલ ટાકે અધારે સર્વદાને મારે સજ્જ્યાનનો ત્યાગ કરી પોતાના દેશમાં નિવાસ કર્યો અને આ ઇતિહાસ લખ્યો તે સમયે તેમણે પોતાની ટીકામાં લખ્યું છે કે હમણા હુ મારી નોખપોથી તપાસીને આ ઇતિહાસ લખ્યું અને અપુના(ઇતિહાસ લખાઈ રહ્યા પછી) મારું જીવન સુખી તે સુખદાયી ખીણમાં વસી નહેરુ જોદાવવાનું કામ માથે લેવાને તૈયાર છું હું એક મેવામાં એક દિવસ પણ સ્વસ્થ રહ્યો નહેતો તોપણ હમણા હુ ત્યાં જવાને તૈયાર છું" રાજપુતોના આખવ કનૈલ ટાકેની ઉદારતા કેવી અદ્વિતીય છે !

એ પ્રદેશની ચર્ચા પાછળથી કરવામાં આવી હતી. જો મહારાણા આ પ્રકારે સમસ્ત પાદાર્થો દરમિયાન કરત તો ઠીક થાત; પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ ગાંધીનો સમસ્ત ભાગ ત્રદ અલિમસિંહના મિત્ર અને શાંતિપ્રિય લાલાજી બિલાલને ધર્મરે આપવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ હું યુન: કહું છું કે સિંધિઆએ આ સમસ્ત દેશ કેવળ યુદ્ધના અર્ચના બદલામાં ગ્રીરવે રાખ્યો હતો અને તે અર્ચ વારંવાર ચૂકતી હોવામાં આવ્યો હતો, તોપણ સિંધિઆએ તે દેશ છોડ્યો નહિ. પ્રસંગ મળતાં ચંચલની પશ્ચિમ તરફનો સમસ્ત પાદાર્થદેશ યુન: મેવાડના મહારાણાને આપવો જોઈએ.

રાજસ્થાનના પરમ હિતૈવી કર્નલ ટાંડ રાજપૂત કૃષિકારોને અશીલુની ખેતી વિશેષ પ્રમાણમાં કરતા જોઈ અત્યંત દુઃખિત થઈ કહે છે કે વિશેષ ઉપયુક્ત ધાન્યને બદલે અશીલુની ખેતી દિવસાતુ દિવસ વૃદ્ધિગત થતી જાય છે; મારે તે સંબંધે સખ્ત કાષ્ટદાઢડી તેનું દમન કરવું જોઈએ. જ્યારે આ દેશમાં પ્રાચીન શાસનવિધિ પ્રચલિત હતી અર્થાત્ રાજપ્રજા વચ્ચે પિતાપુત્રોના સંબંધ હતો ત્યારે રાજની મુખ્ય ઉપજ જમીનમાંથી થતી હતી અને તે સ્વયં કચી-ભૂમિમાં કચો પાક કરવો તે નિશ્ચિત કરી આપવો હતો. મેવાડના પ્રાચીન કૃષિસંબંધી ધારાઓમાં એક વિધાન એવું પણ હતું કે પ્રત્યેક કૃષિકારે એક વીધામાં અશીલુની ખેતી કરવી; પરંતુ બ્રિટિશસરકારે અશીલુનો ધમરો ક્યો છે તેથી સર્વ સ્થળે અશીલુનો પાક ઘણો વધી ગયો છે. અધિક શું કહીએ ? તે દેશના કૃષિકારો કદિ પણ અશીલુની ખેતી કરતા નહોતા, તેઓ પણ હાલમાં અશીલુના પાક તરફ ઘણું ધ્યાન આપે છે.

સાધુ ટાંડસાહેબ વળી લખે છે કે:— મહામારી અને યુદ્ધદ્વારા આ દેશના નિવાસીઓની જે નૈતિક અને શારીરિક અવનતિ થઈ છે તેથી અધિક પ્રમાણમાં એકમાત્ર અશીલુથી યઈ છે. આ સર્વનાશક અશીલુ કેવી રીતે પ્રચલિત થયું અને કયા પ્રકારે તેની ખેતી થઈ તેનું વર્ણન કરવું અને અમુક નથી. બાબર, અકબર અને જહાંગીર ઇસ્લાહિ પોતાનું જીવનચરિત્ર લખનાર પાદશાહોનાં ચરિત્ર વાંચવાથી અમારા જાણવામાં આવ્યું છે કે તેઓ ફજૂલોનાં વૃદ્ધો અને હતાઓ હિંદુસ્તાનમાં લાવ્યા હતા. તેથી અવશ્ય અને તે પાદશાહોનાં અત્યંત જાણી જોઈએ. જે કે તૈમૂરના વંશજો પોતાના જન્મ અને શિક્ષણના દોષથી અત્યંત સ્વેચ્છાચારી હતા અને તેમણે રાજપૂતાનાનું મહાન આનિષ્ટ કર્યું હતું તથાપિ અને તેમને સચ્ચરિત્ર, ઇતિહાસલેખક, નીતિજ તથા યોદ્ધાસ્વરૂપથી જગતમાં પોતાના સમાન સામયિક રાજાઓની પ્રશંસાનો સંગ્રહ કરતા જોઈએ અવશ્ય તેમની કીર્તિનું કીર્તન કરીને તેમના ગૌરવનો અનુભવ કરીએ છીએ.

જીવનની સગવડના, સુંદરતા અને મોજવિશ્વસસંબંધી જ્ઞાનની સર્વ શાખામાં મોગલો રાજપૂતો કરતાં વિશેષ પ્રગતિવાન હતા; કારણ કે રાજપૂતો વહેમજનજમા દસાઈ પડેલા હતા. સમરકંદનો દર-આર કે જેની સાથે ફર્ગાનના રાજાઓ મિત્રતાભરેલો સંબંધ ધરાવતા હતા તે બુદ્ધિ અને સુંદરતાની બાબતમાં જગતના સર્વોત્તમ દરબારો પૈકી એક હતો અને ત્યાંના વંશપરંપરાગત જ્ઞાનમાં હિંદવિજેતા બાબરે માત્ર પ્રવાસ અને જગતની સાથેના વારંવારના પરિચયદ્વારાજ પ્રાપ્ત થઈ શકે એવાં અધિક ઉપયુક્ત અને અધિક જ્ઞાનનાં જ્ઞાનનો ઉમેરો ક્યો હતો. આથી જ્યારે તે પોતાની બુદ્ધિના અભાવથી ઉત્તેજિત થઈ હિંમતમિત 'કોકેશસ' છોડી હિંદુસ્થાનની સમસ્તભૂમિમાં આવી પહોંચ્યો ત્યારે કોષપણ સમહારિક ઘટના તેની તીવ્ર દષ્ટિ અને તેની સુંદર લેખિનીના પંભમાંથી છટી શકી નહિ અને મધ્યએશિયાનાં ગિરિશૃંગોપરથી ઉગ્ર જીલ્લકટિબંધમાંથી આવવા જેવા મહત્વનાં સ્થિત્યતર-માં તેની લેખિનીને પુષ્કળ ખોરાક મળ્યો. પોતાના દેશની નિપજ કરતાં લિખિત એવું કોષપણ પ્રાણી અથવા કોષપણ વનસ્પતિ તેની નોંધણીમાંથી સ્થાન મેળવ્યા વિના રહી નહિ અને તેનો આ અર્થ રાજપાદશાહના લખેલા સાહિત્યનો એક સર્વોત્તમ નમૂનો છે. બાબરની ટીકા જેવો અસંખ્ય વિષયો-પર વિવેચન ધરાવનાર અને તેની સાથે અત્યંત સરળ ભાષામાં લખાયેલો અર્થ કોષ પણ દેશમાં ના કોષપણ યુગમાં જાણીતો નહિ. બાબરે મોટાં અને નાનાં સર્વ કામોતથા સર્વ ઘટનાઓ અતિ-સચોક્કિતબરેલી ભાષામાં નહિ, પરંતુ સરળભાષામાં લખી છે.

અકબર બાબરના દર્શાવેલા માર્ગપર ચાલ્યો હતો અને તેણે ધરિન તથા વાનારદેશના માળાઓને

હિંદુસ્થાનમાં દાખલ કર્યા હતા આ માળાઓએ પિત્તા બદામ વગેરે અનેક પ્રાચીન દ્રવ્યો
 હિંદુસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયા આ દ્રવ્યો હિંદુ સમયપર્યંત હિંદુસ્થાનમાં ચલતા નહોતા
 પાદશાહ જાહાંગીરનું આશ્ચર્યજનક વાચનાથી પ્રાચીન થાય છે કે તે શામસમયમાં
 ભારતનામાં તબાકુ પ્રવિષ્ટ થઈ હતી, પરંતુ અરીયુ બનાવવાને માટે હિંદુસ્થાનમાં
 ખસખસોનો ડાઁ ક્યારે દાખલ થયો અને તેની ખેતી ક્યારથી થતા લાગી તે આપો નહીં
 સંદેશ નથી ગમે તેટલા પ્રાચીનકાળથી ઔષધતંત્રિકે અરીયુનો ઉપયોગ થતો હોય, પરંતુ વ્યસન-
 તરિકે તો તેનો ઉપયોગ નહીં થોડા સમયથી કરવામાં આવે છે નહીં રાષ્ટ્રીયોનો ઉપયોગ વસન-
 તરિકે કંવામાં આવે છે હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન વીરસાત્ત્વ કાળે પેકા મધમાં પણ અરીયુનો ઉ-
 ટ્પેખ પ્રાપ્ત થતો નથી પૂર્વે અતિથિઓને 'મનવાનો ખાનો' આપવામાં આવતો હતો, પરંતુ અમન-
 પાણીનો ખાનો કદિ પણ આપવામાં આવતો નહોતો પૂર્વે 'મનવાનો ખાનો' માં પુષ્પમે, અર્ધ-
 થયા પુષ્પનું સંજ આપવામાં આવતું હતું, પરંતુ આજકાલ તેને જાદો અરીયુ આપવામાં આવે
 છે. અરીયુ કાન્યાની આધુનિક રીતિનો પ્રચાર થયો તે પૂર્વે ખસખસના છેડના દાડાને અમુક
 સમયપર્યંત પાણીમાં બોળી ગમવામાં આવતા હતા અને ત્યારપછી તેમને ચગદીને તેમાંથી
 રસ નીચેની કાદવા હતા આ રસને નિમ્બર કહેવામાં આવતો હતો અર્ધ લોકો આ તિમ્બર પીતા
 હતા રાજપૂતાનાના દુરના દેશોમાં હજી પણ લોકો અરીયુ કાદવની વર્તમાન પ્રણાલી વ્યવહાર નથી
 અને તેઓ હિંદુ પ્રાચીન રીતિઓનાજ તિમ્બર કાદીને પીએ છે અંબવ અને ક્ષીપ્રા નદીનાં
 મૂળથી તેમના સમયપર્યંતનો તેમની વચ્ચેનો જુદાકે જે જુદાજ કહેવાય છે, તેમાંજ પ્રથમ
 અરીયુનો પાક થતો હતો, પરંતુ હાલમાં કેવળ તેટલા ભાગમાંજ નહિ, પણ સમસ્ત માવવા અને
 રાજપૂતાનાના અનેક સ્થાનોમાં-વિશેષતઃ મેરાડ અને હાડોતીના ઘણા ભાગોમાં અરીયુની ખેતી થાય
 છે કચ્છની, જાટ, વાણીયા અને જાહલોઓ એ સર્વ અરીયુની ખેતી કરે છે, પરંતુ તેમાં કચ્છનીએકો
 સૌથી આગળ છે અને તેની શરૂઆત પણ જુહીઓએજ કરી હતી કચ્છનીલોકો હજી લોકો કરતા
 અરીયુનો પાક ઉતારવાની પ્રણાલી સારી રીતે જાણે છે તેથી તેઓ તેમના કરતા સેડ વીસ ટકા અ-
 રીયુનો પાક વધારે ઉતારે છે

આ એક લક્ષ્યમાં નેના થોડા વાત છે કે રાજસ્થાનમાં જેમ જેમ મુખ અને શાંતિ ન્યૂન થતી જતી
 હતી, તેમ તેમ અરીયુનો પાક વૃદ્ધિગત થતો જતો હતો અને મુદ્દ, મરખી તથા દુર્લિધ પોતાની
 સત્તા વધારીને રાજસ્થાનને જેમ જેમ જનશૂન્ય કરતા જતા હતા તેમ તેમ સર્વનાશક અરીયુની
 ખેતી ઉત્કર્ષ પામતી જતી હતી મોઝનગાસનને સૂચકત થયા પછી મતારાઈઓએ ભારતવર્ષમાં
 પોતાની પ્રથમ સત્તાનો વિસ્તાર કર્યો અને રાજપૂતાનાનો વિસ્તાર કરી નાખ્યો આ સમયે રાજસ્થાન
 ના દુર્લિધોએ ધત્તર અનાજને બંને માત્ર વહી, જરૂર અને ચણા જેવા ઉત્તમ પ્રકારના અનાજને
 જ ખેતી કરવા માઢી અને મગદા પદાણ અને પિત્તાગેના ના અત્યાચાર એટલા નધા વૃદ્ધિગત
 થઈ ગયા કે દુર્લિધો સર્વ પ્રકારની ખેતી છોડી માત્ર પોતાના કુટુંબના નિર્વાહ અર્થેજ વહી વગેરે
 અનાજ પકવવા લાગ્યા અને અરીયુનો પાક નારવા બાગમાં

દુર્લિધો મતારાઈઓના અત્યાચાર અને ઉપદ્રવમાંથી અરીયુના પાકનું મરદાણું કરી શકતા
 હતા અને જે તેઓ હુટવા આવે તો થોડા રૂપિયા આપીને તેમના મન મનાવવામાં આવતા હતા
 પરંતુ ઘઉં છવાદિની ખેતીમાં આમ બની ગયું નહોતું મદારાઈઓએ આવીને એકદમ

૧ ધણા લોકો એમ કહે છે કે અરીયુ ભારતવર્ષમાં બાબર આબર અને હામીરદાસ પ્રવિષ્ટ થયું હતું પરંતુ
 એ તેમની જુદી પ્રાચીનકાળમાં ભારતવર્ષમાં અરીયુનો પાક થતો હતો આર્થવેદના મત પ્રમાણે એનો આશ્વ-
 તંત્રિક ઉપયોગ થતો હતો સરકૃત ભાષામાં એને અર્ધેવન ખસખસરસન 'નિકેપુમ' અને અદિદેશકમ કહેવામાં
 આવે છે 'રાજનિધકૃ' નામના પ્રાચીન પુસ્તકમાં એને શુષ્ક નીચે પ્રમાણે વર્ણવવામાં આવે છે
 "સન્નિપાત નાશિત્વ શુક્રવલ્લમેદકારિત્વચ્ચ" અરીયુ ચાર પ્રકારનું થાય છે (૧) સુવેતવલ્લ એ અમને
 મેચાવે છે એને જાણ કહેવામાં આવે છે (૨) કૃષ્ણવલ્લ એ મુલ્યકારક છે એને સ્મારણ કહેવામાં આવે છે (૩)
 પીત્તવલ્લ એ વધુ સ્થાવરકારક છે એ ધારણ કહેવાય છે અને (૪) કૃષ્ણવલ્લ એ મનુષ્યકારક છે અને સારણ કહેવાય છે

તેનો નાશ કરી મૂકતા હતા. આજ કાળથી કૃષિકર્મને અરીણની ખેતી થઈ ઉપયોગી જણાયતી. મેવાડમાં જેમ જેમ અધ્યાચારીની વૃદ્ધિ થતી જતી હતી, તેમ તેમ માનવામાં અરીણનો પાઠ વધતો જતો હતો. મવત ૧૮૪૦ (૧૮૦૦ ૧૭૮૪)માં અલાચાર અને ઉપદ્રવોનો આરબ થવાથી પ્રજાએ અન્યથા નાસી જવા માંડ્યું. મવત ૧૮૫૭ (૧૮૦૦ ૧૮૦૨)માં પ્રાણુભયથી અન્ય દેશોમાં નાસી જનાર મનુષ્યોની સંખ્યા અત્યંત વધી ગઈ અને સંવત ૧૮૭૪ (૧૮૦૦ ૧૮૧૮) માં મમ્મત દેત પ્રાય જનશૂન્ય બની ગયો જેમ અરીણનો પાક વૃદ્ધિ ગત થતો જતો હતો તેમ તેમ તેનો ઉપયોગ પણ વધતો જતો હતો વિદેશમાં પણ તેનો ઉપયોગ વધવા લાગ્યો.

રાજસ્થાનના માણસો માનવાના દસિણુ ભાગમાં ચળવનદીના તટપટના મંદસોર, આચરોદા, નીચ વગેરે પ્રદેશોમાં નામી ગયા અને ત્યાં આપામોદેષ તથા તેના પિતાના આશ્રમ નીચે શાન્તિ-શાન્તિ નિવાસ કર્યો ઉત્તર ઉભય માણસો કળુષ માનવામાં રાય ખેતી કરતા હતા આપાસાકેન અને તેના પિતાએ જે ભૂમિમાં ફાં જોમળ્યા હતા, તે ભૂમિમાં તેમણે સ્વાભાવિકરીનેજ ખીજ ખેડુ-તોને ખેતી કરવા દીધી નહિ, પરંતુ તેમણે તેમને પડતરભૂમિ અને ફાં જોદાવવાને માટે રૂપિયા આપ્યા આથી આ ખેડુતોએ તે ભૂમિમાં ફાં જોદારી કૃષિકાર્ય શરૂ કર્યું. તેમણે ઘઉં વગેરે અનાજોની ખેતી સર્વથા છોડી દીધી અને કેવળ મકાઈ, અરીણ અને શેડીની ખેતીપ્રણેજ મપૂર્ણ લક્ષ આપવા માંડ્યું.

ક્ષેત્રમાં મકાઈ તથા જણનો પાક ઉતરી ગયા પછી તેના છોડ જડમહિત ઉખેડી ઘઉં તેમને બાળી મૂકવામાં આવે છે પછી તેમાં પુષ્કળ જડસિંચન કરીને હળ ફેરવવામાં આવે છે. પછી તેમાં પુષ્કળ છણુ ખાતર નાખવામાં આવે છે. વર્ષાઋતુમાં એક મોટા ઉડે આડે જોદી તેમાં છાણ નાખવામાં આવે છે અને થોડા થોડા સમયને અંતરે તેને વાસવની ઉચ્ચાતીને તેમાંથી બાળપ નીકળી જવા દે છે જ્યારે તે ખાતર બરાબર તૈયાર થાય છે, ત્યારે તેને ખેતરમાં નાખવામાં આવે છે જે કૃષિકારીની પાસે ગાય ઇત્યાદિ પશુઓ હોતા નથી તથા જે ખાતર ખરીદવાની શક્તિ ધરાવતા નથી તેઓ જરવાડોને અધિક ગ્રહ આપીને ચોનાના ખેતરમાં ગરે બકગ, મેઠા બેમાડે છે. આ પશુઓની લીડી ખેતરમાં ખાતરતગિક કામ આવે છે. ખેતરમાં છ સાત વાર હળ અને કરજ ફેરવવામાં આવે છે. પછી નાના નાના કયારા કરીને તેની લગોવગ પાણીને માટે નાકો કરવામાં આવે છે આ કયારામાં ખીજ વારી તેમાં પાણી ભરવામાં આવે છે સાન કે અગીઆ દિવસે ખીજ અકુરિન થાય છે અને પચ્ચીમ દિવસે નવા નવા પત્રો નીકળી છોડ શોભાયમાન બની જાય છે બોય જ્યારે સૂર્યાજ નય ત્યારે કૃષિકારના ઘન્ટા માણસો ખેતરમાં જઈ છોડને ઉખાડીને પ્રત્યેક છોડને આઠચાક ઇંચના અંતર-પર ગણે છે અને દાતરડીવતી તેની આસપાસની જમીન જોદી તેની ચેતરફ માગીને ઢગવો કરે છે. આ વખતે છોડની ઉચાઈ પ્રાય ત્રણ ફૂટ થતી હોય છે છોડ એક માસના થયા પછી તેમને થોડું થોડું પાણી આપવામાં આવે છે આ પાણી મુકાઈ જતા છોડની ચેતરફની માટી પુનઃ જોદવામાં આવે છે. દશ દિવસ પછી પુનઃ એક વાર પાણી આપવામાં આવે છે, ત્યારપછી એક બે દિવસે છોડને એકાદ બે કળીઓ લાગે છે હવે પુનઃ તેને જવસિંચન કરવામાં આવે છે અને ૨૪ કે ૩૬ કલાકમાં સમ-ત્ત કળીઓ ખીની નીકળે છે જ્યારે ફૂંચોનો અર્ધભાગ ખરી પડે છે, ત્યારે કૃષિકાર પુનઃ છોડના અંતરે પાણી પાવે છે. આ વખતે પાણી આપ્યા પછી કોય મર્વ ફૂંચો ખરી પડે છે અને હવે ફળ ઝડપથી વધવા લાગે છે. થોડા સમયમાં પ્રાય સમસ્ત ફૂંચો ખરી પડ્યા પછી ફળની ઉપર એક પ્ર-કારનું રેવન ચૂર્ણ સચિત થાય છે. હવે કૃષિકારો જાણી જાય છે કે હીડવાપર હથિયાર વાપરવાનો સમય આવી લાગ્યો છે.

હવે ક્ષેત્રને ત્રણ ભાગોમાં વિભક્ત કરવામાં આવે છે. તેમાંના એક ભાગમાં પ્રથમ ફળ(હીડવા)-ને કાપવાનું કાર્ય શરૂ કરવામાં આવે છે કાપવાના હથિયારને ત્રણ લીંદણુ ધાર હોય છે અને તે હીડવામાં અધિક ઉડે ન ઉતરી જાય એટલા માટે તેની રાજે સતરનો દોરો બાંધવામાં આવે છે. આ પ્રકારે ફળને નવાં કાપવામાં આવે છે, ત્યારે તેના ઓગામથી દૂધ જેવો રસ નીકળીને જાય છે. કમશ ત્રણ દિવસપર્યંત ત્રણવાર હીડવાને બેદવામાં આવે છે. આ બેદનકાર્ય ચૂર્ણ તપવા માટે કે

તરતજ શરૂ કરવામાં આવે છે. પ્રાત્ર મળખા નખમેનો રસ કાઢી લેવામાં આવે છે. ચોથે દિવસે ઉક્ત પ્રકારે પુનઃ એકવાર ડીડવાને બેઠી ખાતી કરવામાં આવે છે કે હજુ તેમાં રમ છે કે નહિ. આ નખમેના રસો પ્રતિદિન પ્રાત્ર મળખા અળગીના તેનમાં બીજાનવામાં આવે છે કે જેથી તે મૂકાઈ નવ નહિ. ડીડવામાંથી જ્યારે સર્વ રસ બહાર નીકળી નવ છે, ત્યારે તેમાં કેવળ બીજા રી નવ છે. આ સમયે કૃષિમંથરે સમસ્ત ડીડવા તોડીને પોતાના વરમાં લઈ નવ છે. ત્યાં તેને જમીનપર પાચ રવામાં આવે છે, તેપર થોડું પાણી છાટવામાં આવે છે અને તેપર વજ નાખી તેની દગામાં તેને બીજા દિવસની સવાર સુધી રાખવામાં આવે છે. બીજે દિવસે પ્રાત્ર કાળમાં તેપર બળદ ફેરવી તેને દગામાંથી સર્વ બીજ છૂટા પાડી નાખવામાં આવે છે. આ રીતે સર્વ બીજ બહાર નીકળી આવે છે. હવે કૃષિમંથરે આ બીજને ધાતીને ઘેર મેકવીને તેમાંથી તેનું કઢાવે છે. તેનું કઢાવું પડી જે ખોળા રહે છે, તેને ખેડુતો ખાતી નાખે છે, કારણ કે તે વિવિધ હોય છે અને તે ખાવાથી મનુષ્યોને બચકર નુકસાન થવાનો સભવ છે. મેવાડના અન્ય તેમની અપેક્ષાએ આ તેનું અધિક પ્રકાશ આપે છે. એક મણ બીજમાંથી બેસેર અરીણુનો રસ નીકળે છે. ૧૨૨ મણ બીજનું મૂલ્ય હાનમાં રૂ. ૧૨૫ છે.

માવવાની એક વીલા જેટલી જમીનમાંથી પાંચેરથી પોણેસેરપર્યંત અરીણુનો રસ નીકળે છે. કૃષિકારો ઉક્ત પ્રકારે રસ મચવ કરી તેને પ્રચલિત મૂલ્ય પ્રમાણે વ્યાપારીઓને વેચે છે. આ અરીણુના રસને વ્યાપારીઓ કપડાની થેલીમાં ભરીને પોતાને ઘેર લઈ નવ છે. પછી તેઓ ખસખસના ઊડાના પાદમાં એકઠા કરી તેનો બે ત્રણ ઇંચ જડા થઈ જાય છે અને તેપર અરીણુના લાડના વાળોને મૂકી દે છે. આ અવસ્થામાં તેને ત્યાં પાચ છ મહિનાપર્યંત રહેવા દે છે. જો રસ પાનજા હોય અને તેમાં તેનું મળી મળુ હોય તો તેમાંથી ૧૦ લાખ શુદ્ધ અરીણુ રહે છે અને જો રસ ઘાડો હોય તો ૬૦ લાખ રહે છે. આ શુદ્ધ અરીણુને વ્યાપારીનેડો રાજપૂતાનામાંથી ખરીદી લે છે અને વિદેશમાં તેને વેચે છે.

મહી નદીને કિનારે કથન નામના પ્રદેશમાં (જેમાં પ્રતાપગઢ દેવલિયા સમાઈ જાય છે) મુકામ અરીણુ થાય છે અને ત્યાંના કૃષિકારો તેમાં ભેગ કરે છે. આ ભેગવાળું અરીણુ યોગમાં માલવાના અરીણુને નામે વેચાય છે. આ અરીણુનું મૂલ્ય આજુ ઉપજે છે તેમાં નિમ્નલિખિત રીતિથી મિશ્રણ કરવામાં આવે છે. જોળ અને શુદ્ધ સમપ્રમાણમાં લેવામાં આવે છે અને તેમાં અર્ધ લાખ અરીણુ ઉમેરવામાં આવે છે. બીજી તે સર્વને ચૂનાપર ચઢાવી તેની નીચે મારી રીતે અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરવામાં આવે છે. આ સર્વ વસ્તુઓ સારી રીતે મિશ્રિત થઈ જાય. પછી કંઠા નીચે ઉતારી લેવામાં આવે છે. કંકુ પડ્યા પછી જ્યારે તે સખ્ત થઈ જાય છે ત્યારે તેને કાચળામાં ભરી લેવામાં આવે છે. આ અરીણુ અત્યંત દાનિગરક હોય છે. ગજપૂતાનાના લોકો મહિ પણ આ અરીણુનું મેવન કરતા નથી. સવન ૧૮૫૭ માં ૧૨ થી ૨૧ રૂપિયા સુધીનું પક્ષા પાચ ગેર અરીણુ મળતું હતું અને મેવન ૧૮૭૬ માં તેનો ભાવ રૂ. ૩૮ થી ૩૦ નુરી છે.

ગત ૪૪ નર્મથી આ દેશમાં આ દાનિકારક અરીણુની ખેતી વધતી ચાલી છે અને હાનમાં બ્રિટિશસરકાર અરીણુનો પાક વધારવા કચ્છે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં તેણે મુખ્યદાની સહાયથી આ મહા દાનિકારક અરીણુનો પાક થતો અગ્રકારે. જોઈએ અથવા નિદાન ૪૪ વર્ષ પૂર્વે તેનો જેટલો પાક થતો હતો તેજોજ પાક ઉતારવાની લોકોને ફરજ પાડવી જોઈએ. જો આમ કરવામાં આવે તો ભનિધની પ્રગળ અરીણુના જુરા વ્યસનમાં પડતી અટકશે અને તે માટે તે સરકારની ઉત્તમ ગજવ્યવસ્થાની પ્રશંસા કરશે. અરીણુનો પાક વધતો અટકાવવા એ આપણો ધર્મ છે, એટલું જ નહિ. પરંતુ તેમાં આપણું હિત પણ સમાયેલું છે. અરીણુનું સેવન કરવાથી પ્રગળની શારીરિક અને આર્થિક હાનિ થાય છે અને તે દિવસાનુદિવસ અધોગતિને પ્રાપ્ત થતી જાય છે. આ અરીણુની ખેતીને બંદ કરવામાં, ખાતી અને શેરડીની ખેતી કરવાને લોકોને ઉત્તેજન આપવાથી તેમના આબુલ્ય ધન અને બચતમાં વૃદ્ધિ થઈ શકશે. આપણે રાજપૂતાનાના રાજકીય પતનમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો છે, પરંતુ જો આપણે પ્રગળનું નેતિકત્વનું વૃદ્ધિ ગત નહિ કરીએ તો આપણું અસ્તિત્વ માત્ર ફૂટી બામળની કિંમતનું પણ રહેશે નહિ.

આપણે પણ રાજપૂતાનાના સંબંધમાં કવિ બાપરને જેમ કીસને માટે કહ્યું છે તેમ કહી

ન-એ જીએ કે - એરાજ્ઞાન કરેવાય છે, પરંતુ દવે એ જીવતરાજ્ઞાન નથી "

અહીંથીના મેનનથી યુવાનશ્યામાજ મન અને શુદ્ધિ મદ પડી જાય છે અને શરીર આળસુ અને અસાહસિક બની જાય છે કે માત્ર આ મોટેથી હીતેજ અટક્યો નથી પરંતુ આ હુટ ન મન હોડાવવાને મળે એ પ્રયાસ પણ જોઈ છે કે મિહાસનાભિવિકત રાણાથી લઈને સામાન્ય માણસ સુધીના લોકો પામે એવા શપથલેના-આ છે કે તેમણે પોતાના પ્રિય સતતોને કદિ પણ આ પ્રાણ-નાશક અહીંથીના વ્યમનમા પ્રસાવા દેવા નહિ, પરંતુ જ્યાસુધી અહીંથીની મેતીનો નાશ થશે નહિ ત્યા-સુધી કેવન શપથથી શુ થના છે ?

જે કૃપિકારી પોતાની જમીનમા અહીંથીનો પાક કરાવે જ ને થઈ વગેરે અનાજનો પાક કરે તો તેમને ધણો લાભ થશે

અધ્યાય ૬ મો

ધારેધર-રનગઢ ખેરી-ચારણાનું નિવાસસ્થાન-ઢોડાખતશા-કુંગરસિંહ-શિવસિંહ-કાલામેધ-ઉમદપુરા-ત્યાનો સામંત-સિંગોલી-લવાનીનું મંદિર-રાણા સુકલનો શિક્ષાલેખ-હાડાખતિની જનશ્રુતિઓ-આહુ હાડા

રેશ્વ, ૧૪ મી ફેબ્રુઆરી-કુનેરોથી ધારેશ્વ ૭ માઈલના અંતરપર આવેલુ છે. તેમા ત્રણ માઈલ સુધીની ભૂમિ ફળદ્રુપ છે અને શેષ ત્રણ માઈલ સુધીની ભૂમિ પાપાણુમય છે. ધારેશ્વ ગામ એક અત્યંત મુદ્દ અને રમણીય સ્થાનમા વસેલુ છે. પાસેજ સુદર નિર્મળ જગનાળી નદી વહી રહી છે અને જમણી માલુએ ઉંચા ઉંચા વૃક્ષોથી ભરેલુ શાલાયમાન વન છે. કેટલાક કથનાહારજપૂતો આ ભૂમિના અધિનાગ છે. પરંતુ તેઓ કુનેરોના અધીશ્વરને નસ્તરશે પુષ્પગ રૂપિયા આપે છે સ્થાપય થતા અને નાની નાની પર્યટકિઓરાણા ગામે ઉંચી આગળ આ ના અને માર્ગમા અસખ્ય હળિયાને અમાગી તરફ જોતા અને

ધીમે ધીમે ચાલી જતા જોયા આ માર્ગ એટલો મધો પાપાણુમય છે કે બીઆ અશ્વારૂ થઈ હળિયાનો નિકાગ રવો અશક્ય છે

રનગઢ ૧૫ મી ફેબ્રુઆરી રનગઢ ખેરી અહીઆથી ના માઈલ ૨૦ છે. ધારેશ્વની એક માઈલનું અંતરપર કુનેરોની સીમાનો અંત આ મો અને ૮૪ ગામે ધગતનાગ ખેરી પ્રદેશની સીમાનો આરભ થશે. અહીઆથી ખેરીસુધીના માર્ગ કમલ ઉંચો થતો મધો છે, પરંતુ એની ઉચાઈ મેડાના મનનનદેગથી એ મો ફીટ કરતા અધિ હશે નહિ. આ માર્ગની ચોતરફ જંગલ આવેલુ છે અને તેમા પાપાણુના હુડા પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ માર્ગની આસપાસ સ્થળે સ્થળે ત્રે કાળી માગી પ્રાપ્ત થાય છે. અમે ધારેશ્વનાવા નામની એક નાની નદીને કિનારે ખિનારે ચાલ્યા આ નદી એક સ્થળે ઉચ્ચ ત્રિગિશિખરપૃથ્વી અતિ તીક્ષ્ણ વેગથી નીચે પડીને અદ્ભુત દરય સાદર કરે છે. કેટલાક નાના નાના ગામોમા થઈ અતે અમે ચાણોના એક નિવાસસ્થાનમા આવી પહોંચ્યા. અહીઆ કેટલાક મુરનાનિવાસી અમારા મિત્રોનો અમને મેળાપ થયો તેઓ પોતાનો ત્રિગિષ્ટ દહ્મ જૂની ગયા નહોતા. પરંતુ તે સ્થળની ઓઝો સર્વ વૃદ્ધ હોવાથી બધી યવામા કાઢ મોજ મળવાનો સંભવ નહોતો, તેથી મે તેમના કળરીઆમા પાચ રૂપિયા નાખ્યા અને હું ત્યાથી આગળ ચાલ્યો ખેરીનો કિમામદાર પોતાના ઉચ્ચ પર્યંતશૃગપરના કિત્યામાથી પ્રાય બમે અશ્વારોહીઓ અને પાપદળ સૈનિક લઈને અમારો સત્કાર કરવાને આવ્યો. જ્ઞોતો તે વૃદ્ધ લાનાથ ખિનારો આપે છે અને શુદ્ધિમાન તથા સખ્ય છે. નગરની નિકટજ અમારો

મુકામ નિયત કરવામાં આવ્યો હતો પડિન પરમ આદરસભારપૂર્વકે અમને ત્યાં લઈ ગયો પડિ તેવી અમારા મિત્ર લાનાજી અને મહારાજા સિધિઆ કે જેની છાવણીમાં હું બાર વર્ષપર્યંત રહ્યો હતો) ના પ્રતિનિધિતરિકે મારી અભ્યર્ચના કરી નિત્ય વીધી અને કિંતામાં આવવાને મને આમ્રહ ક્યો પગ તે પ્રિયામાં કોઈ પણ દર્શનીય વસ્તુ વિદ્યામાન હતી નહિ તેમજ તેના ગમવા મનમાં કોઈ ઉત્પન્ન કરવાને હું રાજ નહોતો, તેથી મેં તેના આ નિમંત્રણનો અગ્રીકાર કર્યો

ગ્લગલ ખેરીના તાબામાં ૮૪ ગામો છે સતત ૧૮૨૮ (૪૦ સં ૧૭૭૨) માં મુદ્દવ્યયના બદલામાં માધોજી મિથિઆને આ દેા આપવામાં આ યો હતો અને સતત ૧૮૩૩ સુધી તેની મહેસુલનો નિયમિત રીતે દિસાવ મળવામાં આ યો ત્યારપછી તે દેશ સિધિઆએ પોતાના જમાતા વરજી નામને અર્પણ કરી દીધો અને અ મમયથી આ દેશ મેવાડથી સદાને માટે પૃથક થઈ ગયો છે મેવાડના સર્વ પ્રધાન સોઝ સામતોપેથી ખેચૂના સામતના નિયાસવાતથી આ દેશ ગણ્યુના અધિમાન્નીયેથી જતો ગયો છે આ દેરા ઉક્ત ખેચૂના સામતના તાબાની જમિ સાથે લાગેનો છે ઉક્ત સામત તે ગજલકિના શિરપર પદાધાત કરી તે દેશ પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધો મહારાજાએ તે દેશમાંથી ખેચૂના સામતને હાકી કાઢવાને માટે સિધિઆની સહાય માગી સિધિઆએ ઉક્ત સામતના દાય માથી ૮૪ ગામો ધરાવનાર તે દેશ લઈ લીધો એટલુંજ નહિ પરંતુ ખેચ પ્રગણ પણ ખુમચી લીધું સિધિઆએ ખેચૂના સામતનો ભારે દડ કસો અને મુદના વ્યયને માટે ને દેશના ૪૦ ગામો ગીરો ગમ્યા આ સ્થાનમાંથી પ્રકૃતિ દ્રશ્ય અત્યંત રમણીય દેખાય છે પડિતજીએ ઉચ્ચ શિખરપર ઉભા રી નીચે ખેરીપર્યંત દૃષ્ટિ કેટી (આ સમયે તે એમ કહી શકતો હતો કે જે હું જોઉં છું તે સર્વતો હું રાજા છું-અને જો મને સફળતા પ્રાપ્ત થવાની સલામત હોત તો આ દેશમાં તેનો યુ અધિકાર હતો તે સમયે હું વાદવિવાદ કરત

છોડા અનયા-અહીં આવી છોડા અનરા આડ કોશના અતરપર આવેલું છે અહીંનો મિલો પર્વતની કોન્થાપર આવેનો છે અને તેની બાધથી અત્યંત મજબૂત છે મિલાની જે બાજુએ સરસતાથી જઈ શકાય છે, તે બાજુએ નવીન બાધથી કરનામાં આવી છે બ્યારે સુરસિતતા અને શાંતિની રચાપના થઈ, ત્યારે બાધમય અટકાય, પરંતુ વાગ્નરમાં જો બે તોપોનો મારો આ કિ'નાપર મનાવવામાં આવે તો ૨૪ કલાકસુધી તેનું રક્ષણ થાય કે નહિ તે એ સંદેહાત્મક વાત છે, મારણ કે મિલાની પાસેના મિખરપરથી તેની અદરનો સર્વ ભાગ દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને અમારા પથપ્રદર્શકને પૂછ્યું કે- આ કિલાપર શસ્ત્રોએ કદિ નેરો નાખ્યો છે ? ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે- નહિ આ-કિફો હજી કુવાગે છે ' જ્યાંસુધી કોઈ કિ'નાપર થેરો નાખવામાં આવતો નથી ત્યાંસુધી તે કુ નારો મહેનાય છે અને શિખરપર ઉભા ગદી પ્રકૃતિનું પરમ રમણીય દ્રશ્ય જોયું

ઉક્ત કિલાથી બે કોશના અતરપર આવેના એક ઉચ્ચ શિખરપરના અમરો નામના ગામમાં અમે ગયા ત્યાંથી જમણા દાય તરફ તારાગદ જણાયું તે કિલામાં એક પ્રાચીન શિનાનેષ છે, જેની વાન સાલળી એ એ પડિતને તે શિનાનેષ લેવાને મોકલ્યો અર્ધકોશના અતરપર ગયા પછી અમે અન્ય કેટલાક શિખરો પણ જોયા આ શિખરોથી કમશ આગળ જઈ પાદારની સીમા અબન નદીના કિનારા પર સમાપ્ત થાય છે

છોડા અતવા દેશ પણ ખેચૂના મેવાડના શાખાના એક નાના સામતના અધિકારમાં છે તે સામતનું નામ હુગરસિંહ છે તે મને આ સ્થળે આવીને મળ્યો આ સામત થોડા સમય પૂર્વે પામગનો સર્વ પ્રધાન લૂટારો ગણ્યોતો હતો તે લૂટકારના ધધામાં અપ્રતીતિ માનતો નથી જો કે તે વારંવાર લૂટકાર કરતો હતો તોપણ તે વિશેષ મહારાજાઓ પરજ અધિક અત્યાચાર કરતો હતો તેના પૂર્વજે 'કાવામેય' નામથી પ્રમિદ્ધ થવા હતા તેઓ પણ તેની પેજેન લૂટારાતરિકે અત્યંત પ્રસિદ્ધ થયા હતા ' હુગરસિંહ આનો ' એ શબ્દો સાલળીને આને પણ લોકો થર થર કંપી ઉઠે છે જો પરમ બ્યાકુલ થઈ પોતાના પ્રાણ અને ધનની રક્ષા કરવાને માટે ઉદ્ધોગ કરે છે મરાઠાઓની સાથે વિદાદ કરવાનું હુગરસિંહને પ્રજન કારણ હતું મરાઠાઓએ તેના પિતાની પામેથી નાદોના અને ઉક્ત ૮૪ ગામો છીનવી લીધા હતા ઉક્ત પદારોદ્દેશ

પ્રથમ સિધિઆએ હત્તગત કરી લીધો હતો. જો પાઠગથી તે રોહરના તામામા ગયો હતો, પરંતુ કુગરમિદના પિતાએ પોતાના મેનદાની માથે તે દેશમાં લૂટકાટ રી નાસ વર્તાવના માણ્યો અને રોહરને ઘણો મતાવ્યો. આથી અતે રોહરે તેને વાપ ગાનો યાવ-અચ્છદિવાકરો અર્પણ કર્યા. વીસ ર્પણે તે ચાર ગામો પુન તેની પામેથા છીનવી નેવામા આવા દેવે તે પોતાના પુત્ર કુગરમિદમહિત અજગજથી સુસન્નિત થયો તેણે પોતાના કહેવના માણસોની રક્ષાને માટે તેમને શાહપુરાના રાજની પાસે મોળી દીવા અને તે પોતાના હાથમા નામ તત્તવાર મહાજી રો શુનપર વૈર નેનાને તત્તવ થયો. પિતા શિવમિદ, પુત્ર કુગરસિદ અને કિતિ અનેક વીર તેજની રાજપૂતો ભયકર અવગ્રધાણ કરી વૈર નેવાને માટે દેશ લૂટતા લૂટતા માણસોની સીમામા બુસો ગયા તેએ ત્યાંથી પુષ્કળ ધાતુ સપત્તિ લઈ પોતાની પાંદીગુફામા લઈ આવ્યા. પરંતુ શિવસિદ અનેક શત્રુઓથી વેગયેલો હતો તેના શત્રુઓ મદા તેને પકડાની એટા કરી નહાતા એક દિવસ શિવમિદ પોતાના પુત્રમહિત ધણી ઉતમ બેસો બધને પોતાના નિનામસ્થાન તરફ ચાલ્યો જતો હતો એવામા મહાગાદીયનેના ભાઉસિદે સુમ ગણેના એક અશ્વારોહી દનસહિત અચાનક તેનાપર આક્રમણ કર્યું. પિતાપુત્ર ઉભય ઉતમ અશ્વોપગ આશ્ચર્યચકા હતા, તેથી તેએ શત્રુઓની સખ્યા અવિઠ નેત્ર ધણી રીઘતાથી યોડાદોડની મુજબદનામના ગામ તરફ ચાલ્યા મહાગાદીય અશ્વારોહીએએ તમ તેમની પકડ પકડી, પરંતુ પિતાપુત્ર ઉભયે એક નાળામા પોતાના યોગ ઉતારી દીધા આ નાળામા શિવસિદનો અશ્વ ડૂબી ગયો, તેથી તે મહાવિપત્તિમા આની પડ્યો તે જગમા તરફડીઆ ભાગતો હતો, એનામા એક મહાગાદીય અશ્વારોહીએ એક અનિ તીક્ષ્ણ ભાવો તેની કમગમા માર્યો ભાવો લાગતાજ તેના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા યુવક કુગરસિદ પોતાના પિતા કરતા ભાન્યશાળી હતો તે સર્વ શત્રુઓનો તિરસ્કાર કરી નેત-નેતામા પાર ઉતરી ગયો મહારાટ્ટીએ તેની પેઠે પાગ ઉતરવાનુ સાહસ કરી શક્યા નહિ અતે કુગરમિદે પોતાના પિતાનું ગળ નાળામાથી કાઢી એક ઢપડામા બાધી, ઘોડાની પીઠપર મૂક્યું અને અર્ધ ગમ્તિને મમમે ત્યાંથી ચાલે પોતાની પિતૃભૂમિ નાદોનાઈમા આની તેને અગ્નિસરકાર કયો. તે કેમરાડાઓએ તેજસ્વી નીગ શિવસિદના પ્રાણનો નાશ કયો હતો, તોપણ તેથી રાજપૂતોને ઉપદ્રવ કિંચિત્ત પણ કમી થયો નહિ ઉનટ પહે કુગરસિદના હૃદયની પ્રેરણા બમણી ઉત્કેષાઈ અને તેણે, બ્રિટિશમરકાને આ દેશમા શાન્તિ સ્થાપન કરી લાચુધી, મગાંઓ તથા પ્રજાપગ ઘોગ અત્યાચાર કર્યા બધારે મે તેમને કહ્યું કે નાદોનાવાઈના વર્તમાન કાલારીએ તમારી વિગ્દ ધણી સખત ફગ્યાદ કરી છે ત્યારે તેણે સખતાથી ઉત્તર આપ્યો કે-“ ગમે તેમ જરીને પણ મારે રોટનો તો પેના જરવોજ નેઇએ મહાગાદીઓએ અમારી ભૂમિ પોતાના અધિકારમા લઈ લીની છે, માટે હવે લૂટકાટવિના માટે બીને શુ માર્ગ હે” ત્યારપછી મે પ્રયાસ જરીને કુગરસિદને કેટના ભૂમિ અપાની હતી.

સિંગોની તા. ૧૭ મી ફેબ્રુઆરીના સિંગોની એ આતરી હજારના એક તા. ૧૭ મી મુખ્ય નગર છે તેની ચેતરફ પર્વતો આની રહ્યા છે આ પ્રદેશમા ભામૂની નદી વહે છે અહીં આની ભૂમિ ફળદ્રુપ છે, તેથી અનેક જાતના ધાન્યો તેમા ઉત્પન્ન થાય છે પાંચરની પશુકુટિઓની દિવાલ મારાની અને ઉગી હોય છે અહીં આના સ્થાનિક સામતના કાલ ઉમેદપુરા નામના ગામમા રહે છે તેમનુ ઘર પણ બીજા સાધારણ માણસોના બપગ જેવુ છે વિનામતના દીન દરિદ્ર વૃષિકરે પણ જેના ઘરમા રહેતા નથી, તેવા ઘરમા અહીં આના સામતો રહે છે ઉમેદપુરાના સામત અત્યંત દીન અને શોચનીય અવસ્થામા હોવા જતા પણ તેઓ પોતાના પુત્ર તથા પદર કુટુંબીજનોમહિત “ પોતાના અધીશ્વર ભેગૂના સામત અને બ્રિટિશ એજન્ટપ્રત્યે સન્માન દર્શાવવાને ” આ-આ ઉચ્ચ પુનો માણસ ગમે તેની દીન દશામા જ ન હોય, તોપણ તેની ઉચ્ચતા કદિપણ ખુશ થતી નથી, એવાન ઉમેદપુરાના સામતના ઉદાહરણપરથી અષ્ટ રીતે પ્રમાણિત થાય છે રાજપૂતો મુગયા બેવવા જતી વખત વીના રંગનો અગરજો અને લીના રંગની પાંદી પહે છે, તેજ પ્રખરનો પોશાક પહે-નીને ઉમેદપુરાના સામત આ-આ હતા તેમણે હાથમા બરછી ગ્રદણુ જરી હતી અને તેઓ એક મ-જખૂત અશ્વપગ આક્રમ થયા હતા. ઘોડાનો દેખાર પણ તેના રસાળીની પેઠે સાદોજ હતો તે સામત-

ના મોખે તેમની મંચે પડે નાનીને આ પાતા તે સર્વ પાદરના જગતી લગ્નની પેઠે પ્રમન-
ચિત્ત હતા તેમના હૃદયમા નેશપણ ચિતા નરોત્તી વિનાસ ચાને કહે છે, તે તેઓ યત્નિચિત્ પપુ
જાણુન નરોતા તેઓ અમારી સાથે અમારી છાવણીસુધી આ પા મે ઉખત સામત, તેમના ભ
નીન તથા યુત્રને અતિ મુઠ્ઠાન ગની પાડી અને કેટલોક વિનયતી (અલુકો) દાર ઉપર
તરિક આપો પડી તેમણે અત્યત પ્રમનતાપૂર્વક મારી પાસેથી વિદાય પીડી જે માર્ગ મેરા ના
મેદાનથી પાદાર તરફ જાય છે તે મેગૂના પ્રાગેવ સામતના અખરવારમા છે

સિંગોપા એ એક મુદ્દ નગર છે તેની ચોતરફ અલેપ દિવાનો છે તેમા પદરસે માણસોથી
ભરેના વર છે અરીનો અરીશ્વર એક પકિત છે આ દેશની ચોતરફ અરાજકના પ્રચલિત હોવા
જતા પપુ પકિતે સુચામનના પ્રભાવથી પોતાના દેશને સુસપન રાખ્યો હતો નગરની વન્ધોવન્ધ
આલુ હાડાને બધાપેતા કિ નો નિશાન છે પકિતજીએ તેની દિવાનની સાથેજ પોતાનો મનાવ
અધા પો છે આ મહાનય અતિ મુદ્દ છે અને તેની ચોતરફ ઉચી દિવાનો આવેલી છે તેનો વ્યાસ
આપ એક કાશનો છે તેની ઉત્તરપશ્ચિમે અર્ધકાશના અતરપર વિજયસેની લગાનીતુ મદિર ઊંચ
વિવિઢ ન અવસ્થામા દૃષ્ટિગોચર થાય છે ત્યા મારા ભેવામા એક પ્રાચીન શિનાતેજ આ પો, જેમા
નીચે પ્રમાણે લખેતુ છે - સવત ૧૪૭૭ (૬૦ સં ૧૪૨૧) ના આશિા અને બૃથવારને દિવ-
સે મેરા ના મનારાણા શ્રીમુકુન્દજીએ રિન્વમેની લગાનીના મદિરમા દીપ પ્રવાને તથા ખર્ચ અ
જાવવાને માટે દો વીધુ જમીન અર્પણ રી જે કાષ મનુષ્ય આ બૃમિ લઇ લેશે, તેનો દેવી વિ
શ્વસ રશે ' મેવાડના પ્રસિદ્ધ રાણા મુકુન્દજીએ સિસોદીઆકુનમા વિશેષ પ્રાસદિ મેળવી હતી
રાયપુત્ર નામના રથાનમા થયેના યોર યુદ્ધમા તેમણે દિ નીના પાદસાદના એક યુત્રને મારી નાખ્યો
હતો વિખ્યાત લાનમાઇ તેમની કન્યા હતી

આ પાદરદેશમા દા ગળનિના અનવિક્રમ તથા ગાસનના સબધમા અઘાપિ ઘણી પ્રાચીન
જનજાતિઓ પ્રચલિત છે ઘણા પ્રાચીન કાળમા દાગળતિએ આ પાદરદેશમા વિનાસ પો હતો
અને પોતાના મળપની રજાને માટે તેમણે ખાર મિશાઓ બધા પા હતા આ સર્વ મિશાઓના અ-
કિરોશ અઘાપિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે ને કે દાગળતિનો રાજ પાદરનો અધીશ્વર ' કહેવાતો હતો,
તથાપિ તે મેવાડના મહારાણાને પોતાના વ્વાશી ગણી તેમની આસાડ પાનન પ્રતો હતો ઉકત ખાર
મિશાઓ પૈકી રતનગળો મિપણુ ત્રિમ્મ થયો ના પાદરનો દિનારગ નામનો કિ નો કે જેના અ
કિરોશ ૧૭ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેને માટે એ સમયે મેગૂના મેવ રતો તથા ગાનિયરના શમ્તા
વતોની વન્ધ લયકર વિના ઉપસ્થિત થયો હતો પરનગર ના પાદરી નામનો વિતો આ રથાન
થી થોડુ છે આ સર્વ મિશાઓમા મેવાડોમિ નો સૌથી અધિક પ્રસિદ્ધ છે તે પશ્ચિમ રીમા
મા આવેલો છે આ મેવાડની ઉપથી મેરા નો સમગ્ર સમનપ્રેશ દેખાય છે ને કે મેકેડો વર્ષ થયા
દાગળતિ આ પાદર દેગમાથી નાસી ગઇ તાપણ વમેદાના આ પાદરો નામ અઘાપિ અહી
આ નિખાન છે જગનના કુનમ ગાંધિ અ અને માન પછુની પેઠે જવન વ્યતીત પ્રનારજગતી ભીનેને
પણુ આલુ દાગળ નામ મુદિનિ કે અન્ય માર્ગથી પાઝ ફરી પાદરમા આ પાદર નિવાસસ્થાન
જોવાની મારી ઇન્જ છે અહી આ આ પાદરના અનવિક્રમની માત્ર એક માત્ર પ્રમ્દ કહે છે

ગેક સમયે આ પાદર મૃગયાથી પાઝ ફરતા હતા એકમા માર્ગમા તેમને એક ચારણુ મળ્યો
અને તેણે તેમને આશીર્વાદ આપો પરતુ તે આશીર્વાદના અન્નામા તેણે નીચેની માગણી કરી -
“ આપના મસ્તકપર જે પાડી છે તે મને આપો મારે ખીજુ માર્ગ જોઇતુ નથી ચારણુના
આ વચનો સાંભળી આ પાદર અત્યત આશ્ચર્યચકિત થયા પરતુ મિના મેકેથી પાદરમા આ
પણી ઘણી નિદા યમે એના લયથી તેમણે તત્કાલ પોતાના શિરપરથી પાડી ઉનારી આપી ચાર
લો તરત તે પાધડી પોતાના મસ્તકપર બાધી દીધો અને આલુ દા ને આશીર્વાદ આપો કે - ‘ આપ
દમગ વર્ષસુધી જીવો તે ચારણુ આ આશીર્વાદ આપી રિાય થયો કે શીધ મરદેશ (મારવા)
ની રાજનીતી મદોરમા ગયો અને ત્યાના રાજની સમર ઉભા રહી મદોરજાતિનો જય પોમરી,
અથા દાયથી પાવડી ઉનારી તેને ખજનમા મારી જમણા દાયથી તેણે મદોરપતિને આશીર્વાદ આપો

ચારણને આ પ્રકારે અનિયમિતરીતે જમણા દાઢથી આ પીર્વદ આપતો જોઈ મદોરપતિએ તેનું ના રણ પૂરું ત્યાં ચારણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો :- “આત્મદાની પાવડી જગતમા ટાંઠની આગળ નમી રાકતી નથી” મેવાના પદાડિપ્રદેશના એક અત્યંત મામાન્ય અપ્રમિત સામતપ્રત્યે ઉત્તર ચાણુ ને આવું અસાધારણ માન પ્રદર્શિત કરતો જોઈ, મદોરશના મ્વામીએ અત્યંત ક્રોધિત થઈ ચારણના હાથમાથી તે પાવડી ખેંચી લઈ તેને મલાની બહાર ફેંચી દીધી ઉક્ત ચાણુ મલાની મહાજ બધ તે પાવડી ઉઠાવી ચાણુ ગયો આવું દાડ ચારણને પાવડી આપ્યાની વાત સર્વથા જુની ગયા હતા તેઓ એક સમયે વિશ્રાંતિ લેતા હતા, એવામા ઉત્તર ચાણુ ઉઠાડે માથે તેમની મામે આવીને ઉભો રહ્યો તેણે વીરચેળ આત્મદાડની સમક્ષ જઈ મદોર પતિએ કરેના અપમાનની નમસ્ત તમીન તેમને કહી સભળાવી અને તેમને મદોરપતિપર શીઘ્ર લેગે તેવાને વાગવા આવક કરવા માડયો.

વીરચેળ આવુંદાડા ઉક્ત ચાણુપ્રત્યે મહાક્રોધિત થયા તેમણે અત્યંત ગુસ્સાથી કહ્યું :- “તમે મુર્ખતાથી મને અપમાનના માગમા પાવડી દીધો છે તુ મે તમને નહોતું કહ્યું કે તમે મારી પામે ભૂમિ, ગાય અથવા બીજી જે જોઈએ તે માગો, જોઈએ તો ૬૫ માગો, તે આપરાને હું તૈયાર છું” પરંતુ તમે માગ મસ્તકપગના આ સામાન્ય ચીથરાનિવાય મધપણુ નેવાને કબૂલ થયા નહિ તમને બીજા જગાથી પણ મતોપ થયો નહિ અને હવે મારે આ ચીથરને થયેના અપમાનને માટે મા મસ્તક આપવું પડશે મેવાના હાકામુદ્રા મારી પાવડીનું અપમાન કરી ચડતા નથી, તો પછી મદોરપતિ તે શી વિમાતમા છે ?” ત્યાંપછી આત્મદાડાએ શીઘ્ર પોતાની જાતિના સમન્ન વીરોને એ વિત્ત વ્યાં શીઘ્ર એક વરણા પાચમે શીઘ્ર વખોદાના કિલ્લામા એકત્રિત થઈ ગયા અને તેમણે પોતાના અધિનાયક આવું દાડાને પૂછ્યું કે :- “આપણે ટાંઠની સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે ?” આત્મદાડાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે :- “આપણે મદોરપતિની મામે યુદ્ધ કરવાનું છે અને એ કાષ સાધારણ કામ નથી આપણે અસીમ માદસ અને અતુન પરાક્રમ પ્રદર્શિત કરવાની આશ્ચર્યકતા છે યુદ્ધમાથી પાછા ફરવાની આશા ગમગે નહિ” આ શબ્દો માલગી મર્વ હતાઓ આત્મદાડાના સન્માનની મ્લાને અર્થે યુદ્ધમા જઈ જવન અર્પણ કરવાને તૈયાર થયા જોહરનતનું અનુમાન કરી તે સમન્ન વીરો ગુપ્તભિમા જવાને તત્પર થયા યુદ્ધયાત્રાનો દિવસ નિશ્ચિન કરામા આ યો આત્મદાડાને પુત્ર ન હોતા, તેથી તેમણે પોતાના ભત્રી અને દત્તકપુત્રને પ્રાણુ કર્યો હતો આ મમયે પોતાના દત્તકપુત્રનું પ્લાણુ કરવાને માટે તેને કિલ્લામા સાત દરવાજાની બીજા પૂર્વે, સર્વ દરવાજાને મજબૂત તાગા માર્યા, તેને માટે આવશ્યક યોગ્ય ભયો અને ત્યાંપછી તે પોતાના માણુમોમહિત બહાર પડયો.

મદોરનો અધીશ્વર પણ મારીરીતે જાણી ગયો હતો કે મે આવું દાડાનું અપમાન કર્યું છે તેથી તેમનો ક્રોધાગ્નિ ધ્રુવનિત થયા વિના મહેનાર નથી, પરંતુ પહાડીવી આવું દાડા પોતાના ક્રોધ રીતે પ્રદર્શિત કરશે, તેનું કાષપણુ અનુમાન તે કરી ચડ્યો નહિ આથી તેમણે એવે દેશ પીટાયો કે :- “આત્મદાડાની મેના ગજવની જે ભૂમિમા થઈને આવશે, તે સર્વ ભૂમિ બ્રાહ્મણોને દાન કરામા આવશે” પરંતુ આત્મદાડા યુક્તિ પ્રયુક્તિથી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાને તૈયાર થયા હતા તે વીરસાજથી મુસલિમત થઈ પોતાના પહાડીપ્રદેશની મહાર નીમ્બ્યા તેમણે પોતાના માણુમોને વેશ બદલીને તેમને ઘોડાના આપારી બનાવ્યા અને તેમના અશ્વશ્ચોને ગાડામા ભરી તેપર આ જ્ઞાન નાખ્યું ત્યારપછી આ વ્યાપારીઓનું ટોળું પ્રવાસ કરતું હતું રાજવાની મદોરમા જઈ પહોંચ્યું કાષપણુ જાણી શક્યું નહિ કે આવું દાડા મુખ્યેગે મદોરમા આવ્યા છે તે ગતિના મમયે ગજવાનીમા ગયા અને રાત્રે વિશ્રામ કરી તરણુઅરણોઉદય ચતાજ નગર વગાડી પોતાના વીર યોદ્ધાઓ ને આવધાન કરી યુદ્ધને માટે મહાજ પડ્યા નગર વાગતાજ નિદ્રાગત મદોરપતિની નિદ્રાને ભગ થયો અને તે અત્યંત ક્રોધથી ઉન્મત બની પોતાના મદોરપતિએ બોલ્યો :- “કાણુ હાભાગીએ નગર વગાડવાનું સાહસ કર્યું છે ?” સગરે ઉત્તર આપ્યો :- “એ વખોદાનો આવું દાડા છે”

માર (મારવાડ) ના રાજની માતા (ચાહાણી)એ આવું દાડાને પોતાની ગજવાનીમા ગુપ્ત વેશે આવેના જોઈ પોતાના પુત્રપ્રત્યે કહ્યું :- “વચ” તે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જે ભૂમિમા થઈ આવું દાડા મદોરમા આવશે તે ભૂમિ બ્રાહ્મણોને દાન કરવામા આવશે, તો હવે તુ તારી પ્રતિજ્ઞાનું પલાન

શી રીતે શ્રી રામને જ આનુભવ ગાળે એ નજીકે આ માર્ગથી આવ્યો છે તેના માર્ગમાં આ
 આ ગામો આ વાત તો આપણે શી રીતે જાણી શકીશું ? મદારપતિએ પ્રતિનાથાનના
 બાધા આવતી જોઈ અપ ઓપાપત્રાસ તેનું પાન કરવાનો નિર્ણય આપ્યો તેણે મુકે - આપણે
 રત્ન આનુભવ પોતાના પાત્રને મહાસેના અને આપણી રાજાની આપણે છે પરંતુ અધિક
 માણસોમણિ તેની સામે યુદ્ધ શ્રીય નથી પણ તેણે આલુદાસપર શ્રી મહેનગરી મોકલ્યું કે -
 'તમ રાજેટન આપણા તમારી સમ્રે મોખીય અને ઉભયપક્ષના મોહાઓપૈકી એક એ
 તપવાર લખતે યુદ્ધ કરશે આનુભવ પોતાના રાજાની આરી દ્વારના બે મદારાનહિત થઈ
 મદારપતિને ધન્યવાદ આપ્યા અને પોતાના સેનિકાને મુક્યું - આપણને વિષ્ય મળશે હવે આપણે
 પાત્રને ગરોડાનો સપાર શ્રી અપમાનો બધા લઈ શકીશું શ્રીય પાત્રને રોડોડાની મેના પાત્રને
 બાંધોની સેના સામે યુદ્ધ કરવાના ઉદ્દેશથી રાજાથી મુસજિજત થઈ મદારપતિની સમક્ષ આવી
 ઉભી થી મદાર પતિ શિયાળ રાજા પાત્રને મોહાઓને પોતાની સાથે લઈ રાજાની સામે જનારો
 તૈયાર થયા યુદ્ધ કરવાને માટે આ પ્રમોદનર માણસની સેના સજા થઈ અને ઉભયપક્ષના
 મેનાપતિઓ અતિ શીઘ્રતાથી યુદ્ધારંભ કરવાને માટે પોતાના અર્ધ આગળ દુશ્મનના આ મેના
 અર્ધના કે ૧ નજીકે આથી એક યુગ્મ અતિ વેગથી યોડા દોડાવતે ત્યારે આવી પહોંચ્યા મર
 આશ્ચર્યચકિત થઈ આ યુવકના મુખ તરફ દૃષ્ટિપાત કરવા લાગ્યા તે વીર યુવકે તત્કાળ રોડો
 સેનાપતિની સાથે યુદ્ધ કરવાની પ્રાર્થના કરી અપ સમયમાં આલુદાસએ તે યુવકને જોઈ મુક્યું -
 'અરે આ રાજા ઉદ્ધવ અને મુખ યુગ્મ થતું દાડાવસને લોપ કરવાની અહીં આ આવ્યો છું
 યુવકે નક્કી પ્રત્યુત્તર આપ્યું કે 'તમ પાસે આપ વિપત્તિમાં જ રી પથ ઠો સારે જો આ
 પની નિર્દન દોડી તો દાડાવસને તોપ થાય નહિ તો તો તોપ મંજિલ જશે નહિ પાત્રમુખ
 આપ સારી પરી જાણી ગયા હશે કે આ યુગ્મ વમોદાના સામત આલુદાસને જનીને છે ઉભ
 યુવકની સગવડ વીરશિવ વાણી સાલળી તથા તેને રાજમા લાગે અમુક શ્રી યુદ્ધ કરવાને માટે
 તૈયાર થયા જોઈ વીર ગરોડ નેનાના અધરોપર સ્થિત ફરકી રહ્યું રાજાના તેની પોઠ જિન
 વરતો વરતો યુદ્ધ કરવાને માટે અગળ ધરતો અપ સમયમાં તે યુગ્મની તત્વારના આધાનથી રોડો
 નેતાએ પ્રથુ રાજ કર્યો શ્રીય એ રોડો મોહાએ મુક્યું પાત્રેલા વીરન મારના આવી ઉભ યુવકની
 સાથે યુગ્મ વરવાને પ્રારંભ કર્યો અથમ રોડોવીરની પકે આ દ્વિતીય ગરોડોને પછી ઉભ યુવકની
 તીક્ષ્ણ તનુના આધાતથી એ અગળ રિલક્ષ થઈને જમીનપર પડી પડ્યો વળી પાછો એક ગમે
 યુદ્ધ કરવાને આ વા ઉભ રાડા યુવકે તેના ના જોય ના રાજાએ આ પ્રમોદને એક એક ગતા પચ્ચીસ રોડો
 ઉભ યુગ્મન ર થઈ માયામયા પરંતુ તના અગળ એક પછી ધાવ થયો નહિ વમોદાના કિલ્લાની આગળ કરના
 વિજયસેની માન એ સાન દરમિયાન તોડી ઉભ યુગ્મને મક્ક કર્યો હતો તથા તેના ગાળાસિવાયને
 સરીરનો સમગ્ર ભાગ વળ્યો બનાવી દીધા તો અને ત્યાંપછી તેને આલુદાસની કુમકે જઈ રાડા
 નતિનુ ગૌરવ વધેવાની આજ્ઞા કરી હતી મોગ યુદ્ધ આના પછી એક રોડો મોહાની તત્વારના
 આધાતથી ઉભ યુગ્મનું શિર તેના ધરથી ટૂથ થઈ ગયું આલુદાસએ સ્વદૃષ્ટિથી પોતાના પ્રાણપ્રિય
 જનીનને સદાને માટે ટૂથપર સૂતેલો જો રોડોરાજની માતા સ્વયં આ દુઃખદ જોતી હતી તેણે
 ધાયુ કે આ યુગ્મના મુલ્યથી સર્વ રાડાઓ ઇવનની આજ્ઞા છોડી ઉભ નની દારુણ સત્રાપ
 ઉપસ્થિત પ્રશે તેથી તેણે પોતાના પુત્ર મદારપતિને આજ્ઞા કરી કે હવે એકવાર યુદ્ધ અથ શ્રી
 દો અને પારપતિ આનુભવને સત્વર કરવાને માટે તેમની સાથે એક રાજકન્યાનો વિવાહ કરો રાજ
 માતાની આજ્ઞાનુસાર આનુભવની સાથે રાજકન્યાનો વિવાહ કરવામાં આયો ત્યાંપછી આલુદાસ
 પોતાની નની વડુને લઈ વમોદામાં આવ્યા થયા આ સિવાયના કુત્તરવરે એક મન્યા ઉપર થઈ
 આ કન્યા પુરાવન્યામાં આવતા મોગી પામમુમસહિત તેનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું લગ્ન થઈ ગયા
 પછી આલુદાસ તેની કન્યા તના ગિરો મેહીઓ તથા સ્વસ્ત કુદબના માયુમે દેવમ દિશા
 ગયા અને મોગે ઉસર કર્યો અને સ્થાનોએથી પુષ્કળ સન્માસીઓ થતો તથા મિથુકે ત્યા
 આવીને એ જિન થયા આ સમયે એક દહ ગિજારપુ તે મદિરમાં ધુસરના નવલ મરા લાગી

પરતુ પહેરગણિએ તેને તેમા પ્રવેશવા દીધી નહિ તેમણે તેને ત્યાંથી હાટી કાઢી રહ્યાંએ વાગવા
જુલું કે આવી હાજીએ ત્રણ મને નિમગ્ન થીને મોનાવી છે, તેથી આવી છું, માટે મને જ દર
જના દો, પરતુ દારપાને તે વૃદ્ધના નવનોપ મિચિત્ત પણ વલન આપેતુ નહિ અને તેને ત્યાંથી
મારીને હામી કાઢી વૃદ્ધ મહા કથિત થઈ આવૃદ્ધાડાને શાપ દઈ ચાલી ગઈ એમ જણાય છે કે
આ વૃદ્ધ સ્વયં વિવેચમેની માના હતી અને તે ગુપ્ત વેગ થાણુ ઝીને ત્યાં આવી પતી તેના રીત
થી આવી હાડાના વચનો પોપ થઈ ગયા

કુગરમઉ, તા. ૧૮ મી ફેબ્રુઆરી—અતીઆથી 'ગરમઉ આ' માસના અતરપ છે.
અહીં આથી ત્રણ માર્ગો કુગરમઉ તરફ જાય છે, પરતુ અને લિસરોગના માર્ગદારા ચાલ્યા આ
માર્ગ આતરી અને ભામની નદીની વચ્ચે આવેરા છે આ માર્ગમા ઘણા જગનો અને મોટા મોગ
નાગાઓ આવે છે વચ્ચે એક 'ગાની વોરકા ખાન' નામનું સ્થાન આવે છે

કુગરમઉ ખરાવ—આ એક નાનો તાતુ છે એની વાર્ષિક ઉપજ ૧૫૦૦૦ રૂપિયાની છે,
પરતુ હવે તેના બે લાગ થઈ ગયા છે 'ગરમઉલાગ મોગને આંધીન છે ભામની નદી એના પિંદા
ની પામે થઈને વહે છે તેની આસપાસની જમીન ઘણી ઘડૂલ છે અહીંના પર્વતોપથી
ઝેરની વિવિધ પ્રકારની આકૃતિઓ દરિયોચર થાય છે

અધ્યાય ૬ ઠો

લિસરોગ ગઠ-રતુનાથસિદ્ધ-લિસરોરનો કિલ્લો-લિસરોર નામની ઉત્પત્તિનું વર્ણન-મહોબના
યુવાન સામંત-તેનું જોસસમીરના મહારાજાની સામે યુદ્ધ કરવા જતું-જોસસમીરના મહારાજાનો
ગિરંદોલ-ઉત્તર યુવાન સામંતની સ્ત્રીની ગોચનીય આત્મહત્યા-તેને થયેલી દેશનિકા
લની સજા-લિસરોર દેશના પચ્ચર સામંત-પરમાર સામંતોના સાસનનો અંત
નાથજીની હત્યા-શાલસિદ્ધ અંદાવતને થયેલી લિસરોરની પ્રાપ્તિ-દેશની
વસ્તીમા ઘગડો-સંતરા-હોળીનો ઉત્સવ-કોથ-તેનું વર્ણન.

સરોગઠ, તા. ૧૬ મી ફેબ્રુઆરી—કુગરમઉથી લિસરો ૧૦ માઇન અથવા
૪ ફાર્સંગના અંતરપર છે કુગરમઉથી ચાલી હું ત્યાંથી ત્રણ પ્રાથના અંતરપર
એક યુસનમાન સાધુના મમાધિમદિર આગળ આવી પહોંચ્યા ઉત્તર દિશા
જવત અવચ્યામાજ સમાધિ લઈ લીધી હતી ઉત્તર મમાધિમદિર એક ઉચ્ચ
સ્થાનપર બાંધેલ છે આ ઉચ્ચ સ્થાનપરથી ચોતરફ પ્રકૃતિના પગમ નુહર દરેરો
દરિયોચર થાય છે આ મમાધિમદિરની પામેજ એક કુડ છે આ કુડની
ચોતરફ મુદ્દો વૃક્ષો ગોળી ગ્લા છે તે સ્થળે પ્રત્યેક અસ્વાડીઆમા એક વાગ
મેગા લગાય છે આ મેળામા હિંદુયુસનમાન સર્વ એકત્રિત થાય છે. ત્યાંથી
અમે ભામની નદીનો ખળખળ ખનિ માલગતા સાબળતા આગળ ચાલ્યા અને કુગરમા આવી
પહોંચ્યા અહીં આ મીનાત્રોમી વમે છે અહીં આ આ લોકોનો એક પ્રમિદ પુર નમણુ પામે
હતો તેનું સ્થાનક છે આ સ્થાનકપર પ્રત્યેક પ્રવાસી એક એક પથ્થર નાખે છે અને તે ગીત પ્રમાણે
અમે પણ ત્યાં એક પથ્થર મૂક્યો

મેવાડના સોગ મુખ્ય પ્રધાનોમા રઘુનાથસિદ્ધ પણ એ છે તેઓ લિસરોરના સામન છે
તેમને ગજપૂતાનામા દીર્ઘકાળથી પ્રચલિત રાવનની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ છે લિસરોર પ્રેશ મેવાડમા
પ્રેશ પ્રેશ ગણાય છે તેનું વાર્ષિક મહેસુલ એક લાખ રૂપિયા ઉપર છે માનવા, હાડોની અને
મેવાડના મમસ્ત વાણિજ્યપદાર્થો આ દેશમા થઈને જાય છે, તેથી આ દેશમા વાણિજ્યકર્મી

પુષ્કળ ઉપજ થાય છે. અહીંઆનો કિં તે એક અતિ ઉચ્ચ પર્વતનુગપર આવેલો છે તે જેમ રમણીય છે, તેમ અગ્રેષ્ઠ પણ છે. આ દેશનું નામ ભિસરોડ કેમ પડ્યું, તેના સંબંધમાં એ જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે. વિક્રમાન્વિતની ત્રિતીય શતાબ્દીમાં એનું નામ ભિમરોડ પડ્યું. તેણે એમ લાગે છે. અહીંઆના આગેા જાગે જેમ કરે આપણા વિના વાણિજ્ય કરે છે, તેમ તેઓ તે સમયે પપ્ કળતા હતા. ભિમિયા તાહ નામનો એક વણિક અને રોરા નામનો એક ચારણ એ બન્ને સાથે મળીને વાણિજ્યકાર્ય કરતા હતા. તેઓ બંન્ને વાણિજ્યકાર્યથી ગાડા ભરીને આ દેશમાં યઈને જતા. તે સમયે ઉત્તર નારણના પ્રતાપથી તેમનો માન પહાડી લૂટારાઓના લાચમથી બચતો હતો. ઉક્ત ભિમિયાશાહ નામના વણિક અને રોરા નામના ચારણના નામોના સંયોગથી ભિસરોડ નામ પડ્યું છે. કેાઈ પણ બાબતના રાજ્યે એ દેશનું નામ પાડ્યું નથી. હાડપોકોએ આ દેશ હસ્તગત કર્યો, તે પહેલાં કેટલી જાતના દુષ્ટિયો તેપર અધિકાર ભોગરી ગયા હતા. તે જાણી શકાતું નથી. પરંતુ પરમાર, દુદિયા, ગરોડ, શક્તાવત તથા ચંદાવતરોડોના શ્રુતચિન્હો અહીંઆ પુષ્કળ પ્રાપ્ત થાય છે. દુદિયારોડોની પછી રોડોડોડોડોને આ દેશનું આધિપત્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. મરસેત્રના નજીરોવારના કિનાગપર આવેલા મેહોળ પ્રદેશનો રોડોડો સામંત મહારાજા રોડોડો અધીશ્વરના તાબામાં હતા. તેને કાન્યકુબજના રાજવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો ગણીને મેવાડના રાણાએ તેની ભગિનીનું પાણિગ્રહણ કર્યું. તે નવવિવાહિતા રોડોડોમારીની સાથે તેનો નિષ્ઠ બ્રાતા ચિતોડમાં આવ્યો. આ વિવાહને અંત સમય વીત્યા પછી જેસનમીરનો અધીશ્વર રાજપૂતોના મુકુટમણિ મેવાડના મહારાણની સામે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયો. ત્યારે મહારાણા એ પોતાના દરબારમાં મર્ડા મામતોને એનિત કર્યો અને ઉત્તર રાજાનું દમન કરવાને માટે સલામત બીડા ફેરવ્યું. તેમણે ગભીર સ્વરે જણાવ્યું. “જેસનમીરના રાજાની સામે યુદ્ધ કરવાને જે તૈયાર હોય, જેનામાં તેનું દમન કરવાની હામ દોષ તેણે આ બીડા મરડા કરવું.” રાણાના આ વચન સાંભળી મેહોળપ્રદેશના નાની વયન સામંતે અર્થાત્ મહારાણાના સાળાએ સાહસ કરી તરત બીડા જડ્યું. આ સમયે તેની વય માત્ર પંદર વર્ષની હતી, તેથી સલામત બેરોના સર્વ માણસોએ તેને યુદ્ધમાં નહિ જવાની શિખામણ આપી. પરંતુ ઉક્ત રોડોડોમામંતે કેાઈના પણ સમ્બંધપર ધ્યાન આપ્યું નહિ. પછી તે ધ્રુવે મહારાણાની આજ્ઞા પ્રાર્થના કરી કે-“અમારા બન્ને મિત્રોને અમારી સાથે મોકલો અને મારા નુકી કાંડના પાંચસે અશ્વારોહીઓ અને આપો.” તે મુકુમાર રોડોડોમાનક ચારપછી જેરી રીતે જેસનમીરમાં ગયો અને તેણે જેરી રીતે ભટ્ટીનેતા જેસનમીરપતિની સામે યુદ્ધ કર્યું. તેનું કાંઈ પણ વર્ણન પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ એટલું વિદિત થાય છે કે તેણે જેસનમીરના મહારાજાનું કાષ્ટેનું મન્તક નાશી ચિતોડના મહારાણાને ઉપહાસનરૂકે આપ્યું હતું. મહારાણાએ ઉક્ત યુવકની આ વીરતાથી પ્રસન્ન થઈ તેને મહાબરદેશનો અધિકાર આપ્યો. તે સમયે કેાઈ પણ દેશનો અધિકાર કેાઈને સદાને માટે આપવામાં આવતો નહોતો. થોડા સમય પછી મહારાણાએ તેને સત્તુરને બંદરે ભિસરોડ પ્રદેશ આપ્યો. ઉક્ત રોડોડોયુવકે ઉત્તરોત્તર પોતાના બળવિક્રમથી મહારાણાને અધિકાર પ્રિય થતો ગયો. અતે મહારાણા તેનાપર એટલા પ્રસન્ન થયા કે તેમણે તેની સાથે પોતાની ભત્રીંડોના વિવાહ કર્યો. પરંતુ આ વિવાહનું પરિણામ અતિ ભયંકર આવ્યું. એક સમયે ઉક્ત રોડોડોયુવકે પોતાના ઇશ્તિમિત્રા અને કુટુંબીજનોની સાથે દિનાનખાનામાં બેસી તૃપ્ત જોતો હતો. આ સમયે તેની સ્ત્રી પણ દારને ગાથે રંગી ચુપ્ત રીતે તૃપ્ત જોતી હતી. આ ઘટના ઉક્ત સામંતના જાણનામાં આવતા તેણે ઉચ્ચ સ્વરથી એક સેવકને કહ્યું. “જઈને દેહરાણીને કહો કે જે તે મારી અહીંઆ આવવાની ઈચ્છા હોય તો આસા આવો. અગ્રે અહીંઆથી આવ્યા જઈશું.” સેવકે પોતાના રામમીની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું. દેહરાણીએ કહ્યું. “તું તૃપ્ત જોવાને ગઈ નહોતી, મારી એક સેવિકા ગઈ હતી હું આ પ્રકારે તિરસ્કૃત થવાને પાત્ર નથી.” પરંતુ દેહરાણે તેના વચનોપર વિશ્વાસ આપ્યો નહિ. આથી દેહરાણીએ અત્યંત વ્યાકુલ થઈ ભિસરોડના કોટપરથી અબલનદીમાં તૂટી પડી. પ્રાણત્યાગ કર્યો. આ સ્થાન અઘાપિ ‘રાણીગતા’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ સંમાચાર ગમે તે પ્રકારે ચિતોડના મહારાણાના કાનગુધી પહોંચી ગયા. તેમણે થોડા તપાસ કરી ઉક્ત સામંતને જાણવું કે- “તમે મારી ભત્રીંડોને વિનાશકારણ કયંક લગાવ્યું, તેથી તેણે આત્મહત્યા કરી છે, માટે તમને

આજથી મેવાડની ભૂમિમાંથી સદાને માટે દેશનિકાલ કરવામાં આવે છે. પરંતુ પાછળથી તેમણે પોતાનો આ વિચાર ફેરવ્યો. ઉક્ત રાડોડસામંતે પોતાનાં બધવિક્કમથી રાણાપર અનેક ઉપકાર કર્યા હતા, તેથી તેમણે ઉક્ત કંઠાર દંડને બદલે લિંસરોરથી તેને પદ્મચુત કરી તેની નિકટના પાહારપ્રદેશમાં આવેલું નીમરી નામનું વીસ ગામ ધરાવનાર એક નાનું પ્રગણું સમર્પણ કર્યું. ઉક્ત રાડોડસામંતના વંશજ વિજયસિંહે અહીંનાં આજે મારી મુલાકાત લીધી.

ઉક્ત રાડોડસામંતની પછી લિંસરોરનો અધિકાર બીજા એક સામંતને પ્રાપ્ત થયો; પરંતુ તે પરમારવંશીય સામંતે કયાંસુધી લિંસરોરદેશનું શાસન કર્યું તે વિષે કંઈ વર્ણન પ્રાપ્ત થતું નથી; પરંતુ પરમારવંશના અંતિમ સામંતે જે પ્રકારે પોતાનું જીવન અને ભૂમિ ખોયા તેપરથી રાજપૂતોનાં જાતીયચારિત્ર્યનું એક વિશેષ પ્રમાણ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. તે પરમારવંશના અંતિમ સામંતે બેગૂના સામંતની એક કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો હતો. તેણે તે સ્ત્રીની સાથે કેટલાંક વર્ષોસુધી પરમ સુખમાં જીવન વ્યતીત કર્યું. પછી એક દિવસ તે પતિપત્ની પચ્ચીસીની રમત રમતાં હતાં તે સમયે ઉક્ત સામંતે પોતાની પત્નીના કુલની નિંદા કરી, આથી તે રાજપૂતબાળા અત્યંત ક્રોધિત થઈ અને બીજે દિવસે તેણે ઉક્ત સમસ્ત સમાચાર પોતાના પિતાપર લખી મોકલ્યા. બેગૂના સામંતને પોતાની પુત્રીને ઉક્ત પત્ર પ્રાપ્ત થયો કે તરતજ તેણે પોતાની સેનાને ખોલાવી અને સમસ્ત સૈનિકાને પોતાની જમાઇનું આચરણ કહી સંભળાવ્યું. આ હકીકત સાંભળ્યા સર્વ સૈનિકા તે અપમાનનું વૈર લેવાને તૈયાર થઈ ગયા. શીઘ્ર બેગૂના સામંતે પોતાની સેનાસહિત આંતરી દેશનાં જંગલમાં થઈ લિંસરોર દેશની નિકટ જઈ મુકામ નાખ્યો અને તે સેનાને બે ભાગમાં વિભક્ત કરી દીધી. બેગૂનો સામંત ભામૂની નદી જોળંગી લિંસરોર તરફ ગયો અને તેનો પુત્ર સોળના માર્ગથી તે તરફ ગયો; પરંતુ હજી બેગૂનો સામંત લિંસરોરમાં પહોંચી પશુ શક્યો નહોતો, એટલામાં તેના પુત્રે તે દેશપર આક્રમણ કર્યું અને રણસેત્રમાં પોતાના બનેલીનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. બેગૂના મેધાવતસામંતની નંદિનીએ પોતાના પતિનું શય જોળામાં લઈ ભામૂની અને ચંબલ નદીના સંગમ આગળ ચિંતા પ્રબલિત કરી પોતાના પ્રાણત્યાગ કર્યો. તેનાં સ્મરણચિન્હથી થોડાક અંતરપરજ મારો મુકામ પડ્યો હતો.

બેગૂના સામંતના કનિષ્ઠમારે પોતાના બનેલીનો શિરચ્છેદ કરી પોતાના પિતાના સન્માનની રક્ષા કરી હતી. આથી બેગૂના વૃદ્ધસામંત તેનાપર એટલા પ્રસન્ન થયા કે તેમણે રાજસ્થાનની ચિરપ્રચલિત રીતિને અનાદર કરી પોતાના જ્યેષ્ઠપુત્રનો રાજ્યાધિકાર રદ કરી પોતાના કનિષ્ઠપુત્રને પોતાનો ઉત્તરાધિકારી નિયત કર્યો. મેવાડના રાણાએ પણ આ કાર્યમાં પોતાની સંમતિ આપી હતી. ઉક્ત સામંતના જ્યેષ્ઠપુત્રને ચિંથાના પ્રદેશ આપવામાં આવ્યો. આ ચિંથાના પ્રદેશમાં તે સમયે વર્તમાન જાહેર પ્રગણું સંયુક્ત હતું.

પરમારોનો અધિકાર હુપ્ત થયા પછી કૃષ્ણાવતશાખાની ચંદ્રાવત નામની ઉપશાખાનો એક માણસ લિંસરોરનો અધીશ્વર થયો. આ માણસ સહુબરના સામંતનો કનિષ્ઠ પુત્ર હતા અને તેનું નામ લાલજી હતું. એણે પોતાના પ્રિય મિત્ર નાયજી કે જે રાણાના કાકા હતા, તેમનું ખૂન કરીને લિંસરોરનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. મેવાડના અધીશ્વર મહારાણા સંગ્રામસિંહના અનેક પુત્રપૈકી મહારાજ નાયજી એક હતા અને તેઓ મેવાડના મહારાણા જગતસિંહના બંધુ હતા. જગતસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી તેમના પુત્ર રાજસિંહને અન્યના વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો કહી નાયજી મેવાડના સિંહાસનપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને તૈયાર થયા; પરંતુ થોડા વખતમાં રાજસિંહનું મૃત્યુ થયાથી નાયજીની આશા વ્યર્થ થઈ ગઈ. રાજસિંહના નાના પુત્રે મેવાડના સિંહાસનને માટે દાવો કર્યો. તેના કાકા અરસીએ (અરિસિંહે) રાજકીયપ્રપચ્ચળનો વિસ્તાર કરી મેવાડમાં કેવો લયકર કુટુંબવિગ્રહ ઉત્પન્ન કર્યો હતો, તેનું વર્ણન મેવાડના ઇતિહાસમાં સારી રીતે કરવામાં આવ્યું છે. અરસીએ સિંહાસન દસ્તગત કરી પોતાના કાકા નાયજીને પોતાનો પ્રગણ શત્રુ ધારી તેમની કામના વ્યર્થ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. નાયજીએ જ્યારે સાંભળ્યું કે અરસી મારો વિરુદ્ધ પડ્યો છે, સારે તે તત્કાળ સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાની આશા છેડી બાજોર નામના દેશમાં જઈ એકાંતમાં વાસ કરવા લાગ્યા અને શાસ્ત્રા-

ધ્યન તથા કામપ્રત્યક્ષા આનંદ માનવા લાગતી નાથજીનો આ ધર્મભાવ, વૈરાગ્યભાવ અને ઉત્તરભાવજ તેમના વિષ્ણુમતુ કાળજીયુષ્ય તેઓ રાત્રિના સમયે માત્ર પોતાના એક સેવકને પોતાની સાથે લઇ સરોવરપર જતા અને ત્યાંથી માગીના ઘડામાં પાણી લઇ આવતા આ પાણીવતી તે પોતાના કુનેવના જગન્નાથજીની પૂજા કરતા થોડા વખતમાં દગ્ધારના મહાસિદ્ધોએ ગણ્યા અરિસિદ્ધને જણાવ્યું કે - “નાથજી કદિન ધ્યાનપુષ્પાન કરી દેવને પ્રમનન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેથી મેવાડનું તિલાસન અવશ્ય તેમને પ્રાપ્ત થશે” આ શબ્દો સાંભળતાજ અરિસિદ્ધ અત્યંત લયભીન થયો અને મામતો દહે છે તે મત્ય છે કે અસત્ય, તેની તપાસ કરવાને માટે તે વેશ બદલી એક ત્રિશ્વાસુ સામતને પોતાની સાથે લઇ માગેડ હેરામાં ગયો નાથજી જે મદિરમાં પોતાના ઇષ્ટદેવની પૂજા કરવાને જતા હતા, તે મદિરના દ્વારમાં બેસી અગ્ની નાથજીના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો થોડા નાથજી થકો લઇને પૂજા કરવાને માટે ત્યાં આ-આ અગ્નીએ તત્કાલ ઉગી તેમની પાસે જઇ હતું - “કાકા ! આપ આપતો બધો ધર્મભાવ અને પવિત્રતા સાથે ગયો છો ! જે આપ સિદ્ધાસનની અભિવાધા રાખના હો તો સિદ્ધાસન આપવાને હું તૈયાર છું નાથજીએ તત્કાલ ઉત્તર આપ્યો “તમે માગ પુત્રમમાન છો હું દેવતાની પૂજા પ્રગત તમારા કથ્યાણને માટેજ કરે છું ” જો કે આ સરન ઉત્તરથી રાણા અગ્નીના મનના સમસ્ય સદેહ નષ્ટ થઇ ગયા, તોપણ સામતોના લડકાવધાથી અને તેણે પોતાના કામ નાથજીના પ્રાણ નેવાનો સંકળ કર્યો નાથજીના પ્રાણ લેના એ કાંઈ મહેલુ કાર્ય નથી, એમ જાણી અરિસિદ્ધે એ- ધુમ્મિ શોધી કાઢી પૂર્વેખા વાનજીની સાથે મદારાજ નાથજીને લાડી મિત્રતા હતી ઉભરે દેવતાના મદિરમાં જઇ દેવતાની મનુષ્ય પરસ્પર મિત્રતા ગમવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી ઉભયને એકબીજા ઉપર દૃઢ શિશ્વાસ હતો અત્તી આ વાત જાણતો હતો અને તેથીજ તેણે નાથજીનો નાશ કરવા ને માટે લાનજીને દલિયાગ મનાવ્યું એક દિવસ નાથજી મધ્યરાત્રિને સમયે દેવમદિરમાં પૂજા કરવાને માટે બેઠા હતા તે સમયે લાનજીએ મદિરના દ્વારમાં આવી તેમને હાક મારીને બોલાવ્યા આવો સમયે ઇષ્ટપિણ માણસે અગાઉ આ પ્રમારે નાથજીને બોલાવવાનું સાદસ કર્યું નહોતું નાથજીએ પોતાના મિત્ર લાનજીનો સ્વર જાણીને તત્કાલ તેને હતું - “કેમ લાંબ વાનજી ! આવો ! આટલી ઝોડી રાતે શું વિચાર્યો આવ્યા છો ?” પરંતુ અશ્વસોમ ! નાથજીએ આ પ્રમાણે કહી જ્યા દેવતાને પ્રણામ કરવાના વિચારથી પોતાનું મસ્તક અવનત કર્યું કે તરતજ તેમના કહેવાતા પરમ મિત્ર લાનજીની તીવ્રજી તનવારથી તેમના મસ્તકના બે હુકકા થઈ ગયા નાથજીના રધિરથી મદાદેવના નિગે આનંદ કર્યું લાનજી આ રીતે મિત્રતાનો ઉત્તમ ( ) આદર્શ દર્શાવી ગણ્યા અરિસિદ્ધનો પરમ પ્રેમપાત્ર બની ગયો રાણા અરિસિદ્ધે લાનજીના ઉક્ત કાર્યથી સતુષ્ટ થઇ તેને બિસરોર દેશ અર્પણ કરી દીધો અને તેને મેવાડના મોળ પ્રધાન સામતોની શ્રેણીમાં દાખલ કર્યો મેવાડમાં દીનકાળથી સોળ સામતો મુખ્ય ગણાતા આવ્યા છે આ સંખ્યાથી અધિક સંખ્યા મુખ્ય સામતોની યર્થ થકતી નથી, તેથી વશી દેશના શક્તાવતમામતને પ્રધાન સામતોની શ્રેણીમાંથી સ્થૂત કરીને વાવજીને તે શ્રેણીમાં લઇ લેવામાં આવ્યો પરંતુ નાથજીના જૂને લીધે મેવાડમાં લખક સમરામિ પ્રજ્વલિત થઈ ઉઘોયે ચ દાવતો અને શક્તાવતો વચ્ચે ચાલતું વૈર પુન પ્રદીપ્ત થયું અને તેણે મેવાડને બાળીને ભરખીશૂત કરી દીધું મદાપાણી અને મદાદુષ્ટ વાવજીને દુષ્ટ રોગ થયો અને તેથી તેને પરમ કષ્ટ ભોગવવું પડ્યું તેના મગજ પછી તેના પુત્ર માનસિદ્ધને બિસરોરને અધિકાર પ્રાપ્ત થયો તે એક યુદ્ધમાં મરાઠાઓદારા બદી થયો, પરંતુ તેને મરાઠાઓની જાવણીમાંથી મુક્ત કરવાને માટે તેના મિત્રો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા તે એક વખતે એક નાચ જોતો હતો એમાં તેના મિત્રો તેને લેવા આવ્યા તે વખતે તે લય કરીતે ધાવવ થકેડો હતો, તોપણ તેણે દીપક જુગારી નાખ્યો અને આ અધારનો લાભ લઈ તેના મિત્રો તેને ગાળીમાં નાખીને પોતાની જાવણીમાં લઈ ગયા તેની મુક્તિને માટે આનંદ પ્રદર્શિત કરવાને માટે રાજપૂતોએ જ્યારે તોપના ઘડાકા કર્યો, ત્યારે મરાઠાઓ શુદ્ધિમાં આવ્યા અબજ, ભામતી અને ખાચ નદીના સંગમ આગળ તેની સુદર ઝત્રી બધાવવામાં આવી છે

માનસિદ્ધની પછી વર્તમાન રઘુનાથસિદ્ધ સિદ્ધાસનપર અધિગતિ થયા બાપુ સિદ્ધાજીએ તેમના પર પુષ્કળ આક્રમણ કર્યો, પરંતુ અતે તેને બિસરોર છોડીને નાસી જવું પડ્યું મદારાજ વા સામતો

ની જન્મનિયમર ઉત્સવ થાય છે. તેમાં નિમજીયુ થતાં હું પણ લામ લઉં છું અને નાચ લેઉં છું તથા ગાયન માંભળું છું. એક વખત નાચતના અધીશ્વર મહારાજ શિવદાનસિંહની સાલગ્રેહના ઉત્સવમાં હું ગયો હતો. જે જે સરદારો સલામમાં આવતા તેમનાં નામ યોગદાર નિયમાનુસાર પોકારતો; પરંતુ બપોરે મેં “મહારાજ સત્તામત રાવન રઘુનાથસિંહજીકા મુજરા લીજો” એવા શબ્દો માંભળ્યા, ત્યારે મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યા નહિ. જેના પિતામહે શિવદાનસિંહના પિતામહનો જ્ઞાન લીધો હતો તેનો મુજબો અહીંયાં કેવો ? એવો પ્રશ્ન મારા મનમાં ઉપસ્થિત થયો; પરંતુ રાજપૂતોની ઉદારતાથી કોણ અપરિચિત છે ! ભિંસરોડમાં અમે ફૂર અષાઢિદીનનાં આક્રમણનાં ચિન્હોને માટે તપાસ કરી; પરંતુ અમને એકપણ ચિન્હ પ્રાપ્ત થયું નહિ. અમને કેવળ એ પાપાણુ મળ્યા. એકપર સંવત ૧૨૭૮ કોતરેલા હતો. અક્ષરો જૈનસંપ્રદાયના હતા. બીજાપર એવો ઉલ્લેખ હતો કે:—“ મહારાજધિરાજ રાયસિંહ-કેવે શિવરાત્રીને દિવસે રામેશ્વરને નામે નિતાગટગામ ધર્મોદા આપ્યું. જે આ દાન કાયમ રાખશે તેને તેનું ફળ મળશે. અથાત્

જિસ્સા જિસ્સા છધુ ભોમિ; તિસ્સા તિસ્સા તીધુ ફલંગ. સંવત ૧૩૦૨.”

રાયસિંહદેવ પરમારકુલના હતા અને તેઓ ધારના રાજાના સામંત હતા. અમે ગતેશ્વર મહિવનું મંદિર જોવાવાને માટે અમારા ચુરને મોકલ્યા.

દાબી, ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી—દાબી ભિંસરોડથી ૧૧ માઈલના અંતરપર આવેલું છે. એના માર્ગમાં સાબુનાં ઘસો પુષ્કળ છે. અમે એક નાણું ઉલ્લંઘીને આગળ ગયા. આ નદીનો ધોધ મુંદર દૃશ્ય રજુ કરે છે. દાબી ખંડીના રાજ્યમાં આવેલું છે. અહીંયાં એક ચારણુની ભયંકર પાપાણુ-પ્રતિમા હાથમાં બરછીસદિન જોવામાં આવી. આ સ્થાને ઉકત ચારણુ માર્યો ગયો હતો. અમારા સાથીએ કહ્યું કે પૂર્વે આ માર્ગે કોઇપણ માણસ આવતું જતું નહોતું; પરંતુ હવે આ માર્ગે નિર્ભય બની ગયો છે.

કરીપુર, ૨૧ મી ફેબ્રુઆરી—દાબીથી આ સ્થાન સાડાનવ માઈલના અંતરપર આવેલું છે. એના પહાડીમાર્ગ ધણો કઠીન છે. અમે આ માર્ગે ચઢીને ગયા. પછી અમે સંતરાનગર જોયું. અહીંયાં અમને કેટલાક શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયા. આ શિલાલેખ નીચે પ્રમાણે છે:—(૧) સંવત ૧૪૨૨માં દેવલાએ શ્રા-ક્ષણેને જૂમિ આપી. (૨) સંવત ૧૪૪૬, આપાટ વદ ૧ને દિવસે પરમાર, ઉદા, કુલા તથા જૂનાએ જૂમિ પ્રદાન કરી. (૩) સંવત ૧૩૭૦ આપાટ સુદ ૧ ને દિવસે પાદશાહ અક્ષાઢિદીને ત્રણ હજાર હાથી, ફરાશાખ સવાર, જંગી રથો તથા અમંખ્ય પાયદલ લઈને સાંભર, કર્નાટક, કનોડા, ઝાંઝોર, જેસલમીર, દેવગઢ, તૈલંગ, ચંદપુરી વગેરે પ્રદેશો છૂટી લીધા. સંતરામાં એક મોટો દંડ કિલ્લો છે.

કોટા, ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી—અંબલના તટથી ૧૧ માઈલના અંતરપર છે. માર્ગમાં પુષ્કળ ધુમ્મસ નડ્યું. અહીંયાંનાં જંગલમાં લીણીના દેવતાનું મંદિર છે. પ્રસ્તુત વર્ષમાં હોળીનો ઉત્સવ પધાર્થ રીતે ઉજવાયો નહિ. વાંસને મથાળે ઘાસીને પુણે આંધવામાં આવે છે અને તેની સાથે જુડા બાંધવામાં આવે છે. આ રીતે લોકો હોળીનો ઉત્સવ કરે છે. કોટાનો દેખાવ ભવ્ય અને મુંદર છે. તેની ચોતરફ સુરજો-સહિત મળખત દિવાલ છે.

અધ્યાય ૭ મો

નંદતા-કોટારાજ્યમાં પ્રચલિત અનાદો પતા-જુદી તરત જુદું-જુદીના રાજમહાલય-સીતુર
આગળ હોઠા કરેલા કીર્તિસ્તંભ-કર્નલ ટોડની બિમારી-મગલગદની
ઉત્પત્તિનું વૃતાંત

દત્તા ૧૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૨૧—અમે છ માસપર્યંત કોટામાં રહ્યા તે અર
સામાં કોટોરા અને લયકર જ્વરનો પ્રબળ વિસ્તાર થઈ રહ્યો હતો. અહીંઆના
મનુષ્યોના સ્મરણમાં નથી કે અહીંઆ પૂર્વે કદિપણ આવી લયકર બિમારી આ
લી હતી અને ઉપરોક્ત સમયમાં અહીં તહીં જમણું કરતા રહ્યા હતા પરંતુ
બિમારીએ અમારા પીછા છોડ્યો નહિ. અમને બિમારીએ ઘણા સતાયા ત્યાં
અમે અતે જલિમસિંહની પાસ ગયા અને વિદાય લીધી અને હાથોપર આરોહણ
કર્યું હતું તે હાથોએ રસ્તામાં ઘણું તોફાન કર્યું પરંતુ પરમાત્માની કૃપાથી અમે
અમ્મા ત્યારપછી અમે કુનારો નામના સ્થાનમાં ગયા રાજરાણા જલિમસિંહના આપ્ત ગુલાબસિંહના
તાબામાં કુનારો દેશ છે આ મ્યાન અત્યંત રમણીય છે ઉચ્ચ મહાલયોની શોભા જોવાથી નેત્રોને
અપાર આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે

ત્યારપછી અમે જનિમસિંહના પિતાના નિવાસસ્થાન નદતામાં ગયા રાજપૂતસામંતોના નિ
વાસમ્યાનમાં નદતા એ એક પરમ શ્રેષ્ઠ આદર્શસ્વરૂપ સ્થાન છે હું જે વેવાળમાંથી નદતામાં
ગયો તે દરવાજાપર મોખત વાગતી હતી ત્યાંથી પ્રયત્ન સ્તબોથી યુક્ત એવા એક વિસ્તૃત દિવાન
ખાનામાં હું ગયો તો ત્યાં સરદારોને એકત્રિત થયેલા જોયા મહાનયથી પૃથક એવા એક મનોહર સભા
મંદિરમાં હું ગયો તો ચોતરફ ખડકો અને તોપોના અવાજ મારા સાંભળવામાં આયા અહીંઆ
જેરના સભાસદોની સાથે રામરામ થયા પછી મેં આસન પ્રદણ કર્યું બે સારંગીવાળાઓએ આવીને પ
તની ટપા (ગીત) લોકારવા માડ્યા

તાનેરા, ૧૧ મી સપ્ટેમ્બર

નોંધાવ ૧૨ મી સપ્ટેમ્બર

જુદી, ૧૭ મી સપ્ટેમ્બર—અમે હાડગાજિતની રાજધાની સમીપ આવી પહોંચ્યા ઉડતી ધૂળને
હીધે ચોતરફ અધકાર છવાયો જોધ મેં ધાર્યું કે કોઈ રાજા આવે છે શીશ વાળા, ભેરી અને
ચોડાના હથોડીઓના શબ્દ કણજોઅર થવા ગયા અત્ય સમય પછી સાદણસિવારે આવી રાજ
ના આમંત્રણ સમારંભ કર્યા રાજા અશ્વરૂઢ ધરને આવતા હતા અને ૨ હાથીપર બેઠો હતો રાજા
અશ્વપર બેઠેલા છે અને ૨ હાથીપર બેસે એ કીક નહિ, એમ ધારી હું તરત એક અતિ તેજસ્વી
ઘોડાપર સવાર થયો અને તેમની સામે જવા લાગ્યો તેમની સમીપ જઈ પહોંચતાજ હું નીચે ઉતરી
પડ્યો તેઓ પણ ભૂમિપર ઉતર્યાં અને ઉભાં પરસ્પર આલિંગન કર્યું ત્યારપછી તેમની સાથે
આવેલા સામંતોને પણ મેં આલિંગન આપ્યું પછી મહારાજાએ મને જણાવ્યું કે આ આપનું
રાજ્ય છે આપ ઘણા દિવસે અહીંઆ પધાર્યા ત્યારપછી સન્માનસહિત મને વિદાય આપવામાં આવી

સમસ્ત ભારતવર્ષના મહાનોભા જુદીનો રાજમહાલય સર્વોત્તમ છે મહાનયની વાધણી અને
સ્થાન એ ઉભય ઉત્તમ હોવાથી તેની શોભા અવર્ણનીય બની ગઈ છે જો કે લિન્ન લિન્ન સમયે
જુદીના અનેક રાજાઓએ આ મહાનયના અંગે વધાર્યું છે, પરંતુ તેમાં એમના જાળવવામાં આવેલી
હોવાથી તેની શોભા ન્યૂન થઈ ગઈ અમદન નામનો ભાગ રાજા છત્રસારે બધા યો છે આ
ભાગ જેમ વિસ્તૃત છે તેમ સુદર પણ છે

જૂદીમા એક અરવાડીઆ સુધી ગઈ તેના ત્યાગ કર્યો અને રફમી સપ્ટેમ્બરને દિવસે મૈગ નદીના તટપર આવ્યા અહીંઆ મે માગ મિત્ર સંવરખની મુલાકાત લીધી. હું તેમની પાસેથી વિદાય લઈ શિબિરની બહાર નીકળ્યો કે તરતજ યાનોના મહાગામ એક અશ્વરાહી દયમહિત માની પ્રતીક્ષા કરતા દષ્ટિગોચર થયા તેઓ મને સીમાતપર્થવ મૂકી આવવાને માટે સંગળ થઇને આવ્યા હતા અહીંઆથી અમે સતૂર નામના દેશમા ગયા હાડખતિના ઇતિહાસમા મતૂરદેશને પવિત્ર માનવામાં આવે છે. આ ગ્રામ હાડખતિની કુપદવી આશાપૂર્ણાનુ અધિગમનક્ષેત્ર છે. હાડખતિના ઇતિહાસમા સતૂરદેશને અત્યંત પ્રાચીન અને પવિત્ર જણાવ્યો છે અહીં આના પ્રાચીન મંદિરમાં ભવાની ની એક મૂર્તિ છે આ મંદિરની સમીપ પુષ્કળ યોગીઓ અને સન્યાસીઓ નિવાસ કરે છે યાનો, ૨૭ મી સપ્ટેમ્બર—અહીંઆ મહાગામ સાવ તસિદની મુલાકાત થઈ.

જિહાજપુર, તા. ૨૮ મી સપ્ટેમ્બર—અમે પ્રાનકાળમા જિહાજપુર જવાને માટે ગાના થયા અહીં આ ખીના લોકો વગે છે, પરંતુ હાડખોડીની વચ્ચે અધિક છે જિહાજપુર મેવાડનુ દાર કહેવાય છે. એનુ બીજુ નામ ચોરાખી જુદો છે. એમા ચોરાસી શહેર છે. અહીં આના નિવાસીઓ અદાદૂર છે તેમની વીરતાનો સારો પરિચય જનિમિદિને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો છે આ દેશમા રાણાના અર્ધ અને લુહારી એ નામના બે તળાવો છે અમને ગોહારામનો મેળાપ થયો આ ગ્રામ કટવાક દિવસપર્થવ વિશ્રાંતિ લઈ શરીરને સ્વચ્છ કરવાનો મારો ઉદ્દેશ છે.

અધ્યાય ૮ મો

કર્નીલ દોડપર થયેલું રોગનું આક્રમણ—અંડલગઠ—કરારનો નિદેશ—અમીરગઠ—માનપુરા —મંડલગઠમાં જવું—તેનું ઐતિહાસિક વૃતાંત—હરગઠ—નવાર—પાર્થનાથનું મંદિર—મોડલા—કરાર—મેડતાની ઉંચાઈ.

હાજપુર, તા. ૧ લી ઓક્ટોબર—ગઈ કાલે મારું પ્રવાસવર્ણન લખવાનું કામ લગભગ સમાપ્ત થઈ ગયું હતું મહાશય કકન અને કેગી જિમાર થઈ શ્યાપર આગેટતા હતા માગ આમ કેપ્ટન વાન મારી સાથે મોજન કરવાને મેં, પગુ જવું અને કુખથી મને કિન્નિત પણ મુધા નહોતી આથી હું જગા પણ ખાઈ ચૂક્યો નહિ મે માગ મકાઈની રોટલીના બેએક ટુકડા મુખમા નાખ્યા એટલે મારા શરીરમા ભારે અકળામણ થવા લાગી મને એમ લાગ્યું કે જાણે મારું

સરતક લયકર રીતે મોટું થયું જાય છે અને જાણે હમણા તે એકબુજ આખો તણુ ભરી નાખશે કે શું? મારી છદ્દા અને ઓછ સૂકાઈને કાઢવત્ જતી ગયા આથી હું જગા પણ લયભીન થયો નહિ કિંવા મારું ચૈતન્ય નાશ પામ્યું નહિ, તોપણ આ જિમારી થપ્પી ભયકર હતી અને એજ પ્રકારની જિમારી મત કટલાક વર્ષ થયા મને છેક મૃત્યુના મુખમા લાગી નાખે છે. મે કેપ્ટન વાનને મારી પાસેથી ઉઘી જવાને પ્રાર્થના કરી, પગુ હજી તેઓ મને છોડી ગયા નહિ ગયા એટલામા મારા કંઈ સૂકાઈ ગયો મેં ધાર્યું કે હવે મારું મૃત્યુ નિકટ આવી પહોંચ્યું છે. હું તત્કાળ ઉઠ્યો અને તથુનો સ્તભ પકડીને ઉભો થયો. ત્રીજા માગ ઉત્ત આપ્ત ચિકિત્સકને લઈ આવ્યા મેં તેમને કહ્યું કે માગ વિચારમા ગ્રમ્યન કરે, એવું કાંઈ પણ કાર્ય કરજો નહિ. હું સ્વચ્છ થવાનો પ્રયત્ન કરું છું; પરંતુ તેમણે મારી વાતપર કિન્નિત પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ અને મારા મુખમા કાંઈક ઔષધ નાખ્યું. ચોટી વાગમા મેં ભયકર રીતે ઉવચી કરી અને પગી હું શ્યાપર અશ્રય લઈ અગ્રેત થઈ ગયો. રાતના બે વાગ્યે જાગૃત થયો તો મને માગ શરીરપર પ્રસ્વેદ છૂટેલો જણાયો અને રોગનું કાંઈ પણ ચિન્હ દષ્ટિગોચર થયું નહિ. આમ થાથી થયું તે કાંઈ સંમ-

જાણુ નહિ ચિકિત્સકે અનુમાન દર્શુ કે કોઈએ અને વિષ ખવરાવ્યું હતું, પરંતુ મેં આ વાતપર વિશ્વાસ ક્યોં નહિ જો મારા શરીરમા વિરોધેશ ક્યોં હોય તો ઉમા મકાઈની શેટલીમાજ વિરોધેશ લેઈએ ઉક્ત ગેળવી જનાનનાર બન્યાંને ગમ્યાનું કામ ઘણું જોખમભરેનું હોવાથી એમે તેને બરતરફ કયો મેવાડમા મારે આગમન થયા પછી અત્યારસુધીમા આગ વાગ મારી આવી ન વગ્યા થઈ છે

ખલુગી, તાં ૨ ૭ ઑક્ટોબર-૬ નવમી પીડિત હાવાથી પાનખીમા નવાગ થકને આગજ આપ્યો અહીં આના મીના લોકેને પોતાનો દક્ષ મળવાથી તેઓ પ્રમન થયા હતા તેમના નેતા અમને મળવાને આવ્યા અમે તેમને લાન પાવડી અને શેતા પુરસ્કારમા આપ્યા અમે પહાડીમાર્ગથી ખલુગીમા ગયા હતા બીજાના ક્ષાલણેને દાનમા પુષ્કળ ભગીર આપવામા આવી છે

કચેરા, તાં ૩ ૭ ઑક્ટોબર-કચેરા તરફ જવાને માર્ગ ઘણો બીન છે અર્ધ રસ્તે પહોંચતા અમગદનો કિ રો આવે છે અહીં આના રાવન દેવસિંહ હાવમા જહાજગદમા નોગીપર છે તેમના ઠાકો પહાડસિંહ અમને મળવાને આવ્યા બિમાગેને લીધે ૬ ઉક્ત દિવસે જોવાને બધું વધ્યું નહિ આ કિનામા જવાનો માર્ગ ઘણો અટકાવ છે આ માર્ગમા અનિયમિત પરંતુ શોભાયમાન પર્વતશ્રેણીઓ આવી ન્દી છે અને પાણિયે સનાગી આપી અહીં આના બૃમિઆનેકો પ્રશસાપાન છે. કચેરા શેટલી વાર્ષિક ઉપજ ૭ લાખ રૂપિયાની છે પૂર્વે એ ઘણું મોટું શેટું હશે, એનું અનુમાન થઈ શકે છે બ્રિટિશસરકારે આ દેશ મગદનોના હાથમાથી બચાવ્યો છે

દામીઓ ૬ મી ઑક્ટોબર-અત્યાર સુધી તાવના પુષ્કળ જોગે લીધે એમે કચેરામા ન્દા અતે ૬ મી ઑક્ટોબરને દિવસે એમે દામીઓમા આવ્યા ત્યાં એક અસ્વાહીઆસુધી થોભી ૧૫ મી તારીખે એમે માનપુરામા ગયા. માનપુરા ખુનાસ નદીના તટપર છે અહીં આના સમસ્ત પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો અમને મળવાને આવ્યા મેં સર્વેને મુલાકાત આપી, પરંતુ આજે પછી મારી પ્રકૃતિ સારી નહોતી અહીં આથી નયુ ગ્રામના અત્યાર મહાગઠ છે ૧૭ મી તારીખે મહાગદથી આવી શેટયો અર્ધ કોલાના અત્યાર એમે મુકામ નાખ્યો અહીં આનો દરકમ અને મળવાને આ યો આજે વિજ્યા-દશમીનો તહેવાર છે, પરંતુ હું મીજમાનીમા લાગ લઈ શક્યો નહિ, કદરપુ કે બિમારીને લીધે નવ દિવસથી અન મુખમા પેસણ નથી કેટલું વાય આજે મારી પામે આવી પહોંચ્યા મારા સર્વ સાથીઓ મિમાર હતા આજે મેં કામી તરફની પામળીમા જજો મુકાવી મોનકી વા ચાનુકવશની બાબતેના નામની શાખાના એક સામતે આ મનગદની ખુન સ્થાપના કરી હતી આજ મોનકી વા ચાનુક્ય વરામાથી અણુરિયુગના રાજવશની ઉત્પત્તિ થઈ છે આ રાજવન દશમી શતાબ્દીથી ૧૪ મી શતાબ્દીપત્ય પનિમહિદના મનુદતતપર આવેલા દેશમા પ્રાચીન પ્રતાપમણિત રાજ્ય કરતો હતો ખુનાસ નદીના તટપરના મકેથાદા પ્રદેશમા જે રાજવન ગાજ કરતો હતો, તેની એક માખા આ બાનનોત છે અને બાનનોતનામે પોતાને તલકાસીતરિકે ઓળખાવે છે જો કે જનપ્રતિ પરથી પ્રતીત થાય છે કે થોદાના મોનકીઓ બામી શતાબ્દીમા થયેના ધર્મધંડના સમયે પાંદણ દેશ છોડી અન્યન ચાલ્યા ગયા હતા, પરંતુ બાનનોતનામે તે પૂર્વે ગયા હતા એમ સારી રીતે નિદ થઈ શકે છે પળખમા આવેના લોકોના નામના પ્રદેશમા તેમને સાથી પહેના સુખસમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ થઈ હતી એમ કહેવાય છે મહાગદના બાનનોત શાખાના આઘ પુરુષોએ સાથી પહેના લાનપુરા નામના એક અત્યત પ્રાચીન દેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો આઘવીની પાસે એક બીન મેનક હતો, જેનું નામ માકુ હતું જગની વગદને ખેતરમાની શેરડી ખાતા અટકાવવાનું કામ તે કરતો હતો એક દિવસ તેને એક જગની વરાહ લાઉલમા પડેતા જણાયો આ વરાહને માગવાને માટે તેણે પોતાના તીરનું જાનોડું એ પથ્થર સાથે ધમીને અણુદાર બનાવવા માડ્યું પરંતુ થોડીવારમા તેને સુવર્ણનું બની ગયેનું જોઈ તેના આગમનો પાર રહ્યો નહિ તે એકદમ પોતાના સ્વામીની પામે દોડી ગયો અને તેને સર્વ હમીકત નિવેદન કરી તેનો સ્વામી તેની સાથે આ યો, તો તેને પથ્થર અને હથેલી તેની પાસે સુતેનો વરાહ જણાયો તેણે યેનો પથ્થર ઉચકી લીધો કે તરતજ ઉક્ત વરાહ ઉઠી નાસી ગયો ઉક્ત પામસમણીની સહાયથી તેણે મહાગદનો કાટ બધાઓ અને ઉક્ત નગરનું

નામ તેણે ઉક્ત બીનના નામપરથી પાડ્યું પરંતુ એ પ્રજ્ઞાનપર અત્યાચાર કરવાથી મહંગ તેના હાથમાંથી જતો ગ્લો મહંગદમાં એ પ્રયોગી હતો આ યોગીની પાસે એ દરજ્જામાન વેગથી ચાલનારી ઘોડી હતી બાનનોતરીરે ઉક્ત ઘોડી તેના ઝામીની પામેથી છીનની લીધી આ યોગીએ ગળની પાસે ફરિયાદ કરી રાખે એ સેના મોઝની ઉક્ત બાનનોતસામતને મહંગદમાંથી લાપી કાઢ્યો આ સામતના ઉત્તરાધિકારીઓ અદ્યાપિ જલન અને ડાયરોદ નામના સ્થાનના નીની શ્રેણીના સામાન્ય ભોમીઆતરિકે નિવાસ પ્રેરે, તે છતાં તેમણે હજી પોતાની પ્રાચીન 'નાન' ની ઉપાધિને તિનાજનિ આપી નથી

બાવગીમાંથી અમને શિરાનેખ પ્રાપ્ત થયા આ શિરાનેખોમા મોનકીનશની કીર્તિ નર્ણવેલી હતી તેમા અણુદિનપુરના ગળ બીમ અને તેના પુત્ર બરનુ વર્ણન હતું આ ગળઓમાંથી વર્ણ શાખા ઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે બરનમાંથી વેસ્ય અને શ્રદ્ધલોકોની પણુ ઉત્પત્તિ થયેની જણાવવામાં આવી છે બધેનવાન મહાજન કે જેમણે જનધમ સ્વીકાર્યો હતો તેમની ઉત્પત્તિ બારનમાંથી થયેની હેવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે સતપ્રેરારીઆના ગૂજરનેકો ભોકણુના સોનીતોડા અગણુપાનેરાના બીન લોકો અને કોટામાં આવેના માઉમેદાનાના બીનનેકો પણુ બરનમાંથીજ પોતાની ઉત્પત્તિ થયેની જણાવે છે બધેનવાન જાતિ મહાજનોની સા ૫૫૨ જાતિઓવિકા એક છે પરંતુ તેની ઉત્પત્તિ રાજ પૂતમાંથી થયેલી છે

સવત ૧૭૫૫ માં નિર્દય ઔરગઝેમે મહંગદ પિસાનગદના સામત દૂદાજી મોડોને અર્પણ કરી દીધો દૂદાજીએ આ પ્રદેશ પોતાના બાનાઓને વહેવી આપ્યો શામન ભવ ચનાવવાને માટે અને કિંદનાની મરામત કરવાને માટે તેણે તે ભૂમીઅજગીરદારની પાસેથી થોડો જર લેવાનો નિયમ રાખ્યો પાઠળથી રાણુએ તેપર પોતાનો અધિપતિ સ્થાપિત કરી દીધો અને ભૂમીઆસરદારની પામેથી પાયસેની ઉપજપર એક થોડેસ્વાબ અને એ પ્રવાહન લેવાનો નિયમ રૂપે અને તેઓ પોતાના માહનિકે છે, એમ દર્શાવવાને માટે તેમની પાસેથી પ્રતિનર્ થોડી ખડણી નેવા માઠી રાણુનત જીવિત અને શક્તાનતો કે જેમણે પોતાની તનવારથી આ ભૂમિ હસ્તગત કરી હતી તેમનાપર બીજા કો નાખવામાં આયા જેમની પામે એક ગામ હતું તેમની પાસેથી પ્રતિનર્ અને જેમની પાસે એકથી અધિ ગામો હતા તેમની પાસેથી ત્રણ વરો કર લેવાનો નિયમ કર્યો અમરગામાંથી ર૫૦૦ અમરદામાંથી ૧૫૦૦ તિનત-રામાંથી ૧૩૦૦ અને ઝુઝરાનુમાંથી ૧૪૦૦ રૂપિયા લેવાનો કારન કરવામાં આવ્યો વળી આપતિના સમયમાં તેમને મહાય પણુ આપવી પડતી હતી દ્વિતીય જગતમિહના સમયમાં શાહપુરાના ઉમેદમિહને મહંગદ પ્રદેશનો પાયમો ભાગ ૪૨૫૦ રૂપિયાના મહેસુનપર મળ્યો હતો તે ઉપગત તેને ૬૫૫૮૮ ગવનરને રા ૫૦૦) અને મોધરીને રા ૨૦૦) અધિ આપવા પડતા હતા તેના વશજેની પામે આ પ્રેસ સન ૧૮૪૩ થયેન ૨૬૪૯

વજીત તા ૧૮ મી ઓક્ટોબર-આત ૮ માર્ચનુ વજીત એ બેરસ નદીના તનપર એ ગામ છે આ ગામ ધામ પુકળ થાય છે ૧૮ મી તારીખે અમે વરસનગમમાં જઈ પંચાયા અહીં આના મહારાજ અમારી યુનામત લેવાને આયા પરંતુ જન અને ટાલથી અમે અતિ દુખિત થયા અમારી ડાયરી બાજુ મહેશ રામે છે અને તેની છુદિપર અમને વિશ્વાસ છે

અમ્માહ તા ૨૧ મી ઓક્ટોબર-આત ૭ માર્ચન અહીં આપના શિરાનેખોની નમ્યો અમે મગાચી વણા લોકો અમારી યુનામત લેવાને આયા પરંતુ જન અને ટાલથી અમે અતિ દુખિત થયા અમારી ડાયરી બાજુ મહેશ રામે છે અને તેની છુદિપર અમને વિશ્વાસ છે

હમીરગ તા ૨૨ મી ઓક્ટોબર-આત ૭ માર્ચન અહીં વીરમદેવે રાણાવતગાખાના છે તેમના પિતાનું નામ ધીરજસિંહ હતું ધીરજસિંહ સવત ૧૮૪૩ ના જળવાપ્રમજે સતુબરના સામત ના મુખ્ય સનાહકાર હતા આ સમયે તેમને મહંગદની પ્રાપ્તિ થઈ હતી સાપ્રત સરદાર ઝનુની અને વ્યસની છે આ સાતિના સમયમાં પણુ તેમણે ચેરોને પોતાની મોઝરીમાંથી દૂર કર્યો નહિ તેથી

સાત હજાર રૂપિયાની પેદાશના ભે શહેરો તેમની પામેથી છીનવી લેવામાં આયા છે હમીરગઢમાં ૮૦૦ ધરો છે તેમાં મુખ્યત્વે કરીને વણકર લોકો વસે છે અહીં આની છોટ અને દુપટ વખણાય છે અહીં આ એક સુદર તળાવ છે, જેમાં પુષ્કળ ખતકો રહે છે આ ખતકોને કોઈ મારતું નથી આ તળાવમાં સિંગોડા પુષ્પ થાય છે

સિય નો, તા. ૨૩ મી ઑક્ટોબર-અતર આરમાઈવ ત્રણ દૈનિક હવે અમે મરાબર મેવાડના મધ્ય ભાગમાં આવ્યા છીએ અહીં આ મેદાનો પણ દરિયાગર થાય છે અહીં આના માણસો અમારી મુલાકાત લેવાને આવ્યા તેમણે અમને જણાવ્યું કે જ્યારે પ્રથમ આપ અહીં આ આવ્યા હતા ત્યારે ૨૦૦ ધર પણ આબાદ નહોતા, પરંતુ હમણા આરમેશ્વર આબાદ છે રાણા અમારા રાજા છે આપ અમારા પરમેશ્વરસમાન છે મહારાણા અમારી પાસેથી વિવાદપ્રસંગે પણ કંઈ લેતા નથી આપે અમારામતે જે સદ્વર્તન કર્યું છે તેથી અમે પરમ પ્રસન્ન થયા છીએ આપના ઉત્તમ શુણેથી આકર્ષાઈને અમે પાંચ માઈનના અતરેથી આપને મળવાને આવ્યા છીએ પાંચ માઈન તો થું, પરંતુ પાંચસે માઈન પણ જવાને અમે અચકાઈએ નહિ મે તેમને ઉપદેશ આપ્યો અને તેઓ પ્રસન્ન-તાપૂર્વક વિદાય થયા તેમના ગયા પછી સગરોતના બાબા અને રાવરોના હાથે અમારી તાથે ઘણી વારસુધી વાતાવણ કરતા રહ્યા ઉત્તર દેશના પુત્રને અમે અજમેરના કિલ્લામાંથી છોડા યો હતો ઘણી વારસુધી વાર્તાવણ કર્યા પછી તેઓ વિદાય થયા

૨૨ મી, ૨૩ મી ઑક્ટોબર-માર્ગ સાડાતેર માઈન-અમે નામા ફેરાવાળા માર્ગથી ગયા તેથી અમને પદ્મ માઈનની મુસાફરી કરવી પડી માર્ગમાં મરોલી સ્થાન જોયું આ સ્થાન જમનમાં આવેલું છે પૂર્વે અહીં આ ૨૦ ધર હતા અને હાનમાં સત્તર છે આ રસમી અતિ સુદર સ્થાન છે એ નગરની વ્યાપના રાજા મદદારા ચર્મ હતી એમ કહેવાય છે, પરંતુ એ રાજા ચદ ક્યો તે કાંઈ સમજાયું નહિ અહીં આ એક તખ્તીમારો જોવામાં આવી તેમાં એવો ઉત્કેષ છે કે-“રસમીના વ્યાપારીઓ, શાકુકારો, હીપાઓ અને પચાસન જણાવે છે કે શહેરના કરસમાહકે પાકર નામના વ્યાપારી પર અત્યાચાર કરી અનાજ અને રેળ ઉપર તેની પાસેથી ભારે કર લીધો હતો, જેથી ઉક્ત વ્યાપારી નાસી ગયો છે પરંતુ ઉક્ત સરકારી અમનદારે ભવિષ્યમાં એવું વર્તન નહિ કરવાના સોગંદ ખાધા છે અને ઉક્ત વ્યાપારીને પાછો આવવાને સમજાવે છે જો તેણે દેવની સાક્ષી આપી છે અમે એ કષ્ટિત પડે ઉક્ત ધનનાના સમારકતરિકે આ પાપાણુ મુખ્ય છે આબાદ વઢી ૩ સવત ૧૮૧૮

જન્મ તા. ૨૪ મી ઑક્ટોબર-ફેરાવાના માર્ગે ચાલ માઈન સીધા માર્ગે ૧૨ માઈન પૂર્વે આ નગર વિખ્યાત હતું આ નગરની નજીકમાં જ પાણીથી મરપૂર જનારાય હનુ, પરંતુ અમે જ્યારે આ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેઓ એક પણ ધર નહોતું તેપણુ હાનમાં તેમાં ૮૦ ધર છે અમે ચાલ માઈન સુધી નિર્જન સ્થાનમાં યઇને આ યા હતા અમે માર્ગમાં દરીયાની તાલીની ખાણુ જોઈ, પરંતુ તે સર્વ પાણીથી ભરેલી છે

સુનવાર તા. ૨૫ મી ઑક્ટોબર-સીધો માર્ગ તુણીથી માડામાર માઈન અમે ફેરાવાને માર્ગે એવા માટે ગયા કે ચિતોડના રાવન સમરસી અને અણહિલપુરના રાજા ભોજા ભીમની વચ્ચે જે સ્થાને યુદ્ધ થયું હતું તે સ્થાન જોવાનો અમારો વિચાર હતો તે સ્થાન મેદાનમાં આવેલું છે આ યુદ્ધવિષે ઘણી કવિતાઓ રચાયેલી છે

કવિતામાં એવું વર્ણન ઉપનયમ થાય છે કે ઉત્તર ઉભય રાજાઓની વચ્ચે કરેલા ક્ષેત્રમાં યુદ્ધ થયું હતું તેમાં સોનકી રાજા પરાજિત થઇને નદીપાર ઉતરી ગયો બનાસ અને બેરિસનો બંધા સગમ થાય છે, ત્યાં મહાદેવજીનું એક મંદિર છે

ફેરા આગળ જૈનલોકોના પ્રેવીસમાં તીર્થ કર પાર્શ્વનાથનું મંદિર છે અહીં આ કેટલાક શિના-લેખો પણ પ્રાપ્ત થાય છે કેટલાક શિનાલેખો સવત ૧૧૦૦ના, કેટલાક સવત ૧૩૦૦ના અને કેટલાક ૧૩૫૦ના છે, અહીં આના પૂજારીઓ દરિદ્ર છે, પરંતુ મંદિર અતિ સુદર છે રથ ભોપર જૈન અક્ષરો કોતરવામાં આવેલા છે એના શિખરસાધારણ ત્રીસ શીટ ઉંચા છે એક ચાનીસ શીટ ઉંચા શિખરપર પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ આવેલી છે અન્ય સ્થાનોમાં તેમના શિળાની મૂર્તિઓ છે ૩૦ વર્ષ પૂર્વે આ પ્રદેશમાં ભુવારની બેની

યતી હતી. જુવારના છેડા એટલા ઉંચા ચતા હતા કે તેમાં હાથી પણ દેખાય નહિ. અહીંયાં હમણાં મનુષ્યનાં પગલાં જરાપણ દષ્ટિગોચર થતાં નથી. અમારી પાલખી મહા મુશ્કેલીથી ચાલતી હતી. કરેરામાં પહેલાં ૬૦૦ ઘર હતાં; પરંતુ હાલમાં ૬૦ ઘર છે. અહીંયાંની સ્ત્રીઓ પાણીસહિત અમારા સત્કાર કરવાને આવી. રરિમથી કરેરાસુધીમાં સાત માર્ગધનો માર્ગ અત્યંત કડીન છે. અહીંયાંથી સુનવાર નવ કોશના અંતરપર આવેલું છે. સુનવાર મેવાડના રાજકુટુંબના એક માણસના તાબામાં છે. તે કમલમેરના હાલના કિલ્લેદાર મહારાજ દોલતસિંહના તાબામાં છે. અહીંયાં કિલ્લે પણુ છે. સંવત ૧૮૨૬માં અહીંયાંના તંબાકુનો વ્યાપાર બંધ પડ્યો.

માઉલી, તા. ૨૬ મીએક્ટોબર-અંતર સાડાસાત માઇલ. એ પૂર્વે સાન હજાર રૂપિયાની વાર્ષિક આમ-દાની ધરાવનાર મોટું શહેર હતું; પરંતુ હાલમાં તેની ઉપજ સાતસેની પણ નથી. હાલ એમાં માત્ર ૮૦ ઘર છે. અહીંયાં મુખ્ય રાજગાર કૃષિનો છે. હાલના રાણાની માતા બાઇશરાને અહીંયાં એક સંગેમરમરનું સુંદર જળાશય બંધાવ્યું છે. અહીંયાં મને એક સંવત ૧૭૩૭નો જૈનધર્મસંબંધી શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો.

તસ અને મેડતા, તા. ૨૭ મી એક્ટોબર અંતર ચૌદ માઇલ. આજે મારા શરીરમાં ધણી અશક્તિ જણાય છે. અહીંયાંનાં જંગલમાં વ્યાધ જડે છે. વાજરાજ નામનો જે ઘોડો રાણાએ મને ઉપહારમાં આપ્યો હતો, તે સમજી ગયો કે હવે અમારો પ્રવાસ સમાપ્ત થવા આવ્યો છે. અગીઆ-રસો વર્ષપૂર્વે મહાસંત હારીતે સિસોદીજાઓના આઘપુરુષને આ સ્થાનપર મંત્રિત તક્ષવાર આપી હતી. અહીંયાં એક મોટો વરાહ અમારી પાસે યદ્યપિ ચાલ્યો ગયો. હવે અહીંયાં અમે આરામ લેવા માગતા હતાં. અહીંયાંનાં માણસો સત્કાર કરવાને મારે અમારી સામે આવ્યાં. તેમને મોખરે વાળ વાગતાં હતાં. સ્ત્રીઓ કળશ લઇને આવતી હતી. અમે તેમનો આભાર માન્યો અને તેમના કળશમાં એક એક રૂપિયો નાખી દીધો. ત્યારપછી અમે વિશ્રામસ્થાનપર ચાલ્યા ગયા. અમારો મિત્રી અત્યંત કમજોર બની ગયો છે. તેનું માત્ર હાડપિંજરજ અવશિષ્ટ રહ્યું છે.

અધ્યાય ૯ મો

કર્નલ દોડ સાહેબની પોતાના દેશમાં જવાની ઈચ્છા-સ્વદેશ જવાનું બંધ રાખી છુટી-રાજ્યમાં જવું-છુટીના મહારાજનો પ્રાણુયાગ કરવો-કર્નલ દોડ સાહેબનું

તેમના પુત્રને તેમના અવિશ્વાસ પદપર નિયુક્ત કરવા-પોહાના

લીલવાડા-જહાજપુર-કર્નલ દોડનું છુટીમાં આવવું-

રાજપરિવાર સાથે મુલાકાત-તેની

સાથે આત્મીયતા.

રંતર અવિશ્રાંત પરિશ્રમ કરવાથી અને રાજસ્થાનની રાજકીય, આર્થિક અને નૈતિક ઉન્નતિ કરવાની સતત ચિંતા કરવાથી કર્નલ દોડનું સ્વાસ્થ્ય ઇ.સ. ૧૮૨૧ માં સર્વથા જનન યર્ષ ગયું. તે સમયે તેમની સ્થિતિ સંપૂર્ણ નષ્ટ થઇ ગઇ. આ સમયે તેમણે પોતાના ચિકિત્સકની સલાહથી પોતાના પ્રાણુની રક્ષાને અર્થે પોતાની પ્રિય જન્મભૂમિમાં જવાની અભિલાષા પ્રકટ કરી; પરંતુ રાજસ્થાન અને રાજપૂતમતિપ્રત્યે તેમને એવી માયા અને અકૃત્રિમ રત્નહ ઉત્પન્ન થયો હતો કે તેઓ પોતાનાં શરીર તથા જીવન તરફ ધ્યાન નહિ આપતાં કેવળ રાજસ્થાનમાં શાંતિ સ્થાપન કરવાને અને રાજપૂતજાતિની ઉન્નતિ કરવાને મારે હિલોળ કરતા રહ્યા. પ્રત્યેક દેશ સાથે તેઓ કોઈ ને કોઈ સંબંધથી પરિજ્ઞ

થયેના હતા રાજસ્થાનના સમસ્ત રાજવંશો અને સામંતોની સાથે તેમનો કામ, મામાનો સંબંધ સ્થાપિત થયો હતો આ કારણથી તેઓ ઘણું પણ પ્રકારે માયામયતા છોટી કરેર હવેના બની સાધારણ અંગ્રેજીની પેઠે રાજસ્થાનનો પરિભ્રમણ કરી શક્યા નહિ છં સં ૧૮૨૧ ના જુનાઈ માસમા તેમણે ઉદયપુરમા જઈને લખ્યું છે કે- ' મે વર્ષો-કુતુની મમામ્મિ થયા પછી અવેશમા જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો પરંતુ ' તમે સંદેશ જઈ રાજ્યો નહિ ' એવી મહારાજ કનની-લવિયાણી સંસ નિવડી તેજ સમયમા જૂનીમા મહારાજનું અચાનક મૃત્યુ થયું, તેથી મારા મનની આશા મનમાજ રડી ગઈ સર્ગસ્થ મહારાજનએ મને પોતાના પુત્રના રત્નકના પદપર નિયુક્ત કર્યો હતો અને જૂદીમા ન્યતુ મંગલ કરવાનો લાગ મને અર્પણ કર્યો હતો આથી હું અત્યંત દુખિત થઈ શીઘ્ર જૂદી તરફ ચાલ્યો ગયો "

આ સમયે લા કોરેરા ફાની નીકળ્યો હતો તેનો પ્રતીકર કરવાને માટે લોકો પુરુષ પ્રમત્ત કરી રહ્યા હતા પ્રાહરણો મન લખતા રતા અને હવન કરતા રતા શહેરની બહાર દક્ષિણ તરફ ગંગાજળ બાટવામા આનંતુ હતું સર્વ લોકો બ્યાકુલ બની ગયા હતા, આવા સમયમા હું ત્યાં ગયો

પૌરોના તાં ૩૫ મી જુનાઈ-આજનો દિવસ અત્યંત દુખનો હતો હું ઉદયપુરથી વરસાદમા નીકળ્યો હતો મેં જાત અને બાદનીની વચ્ચે અમારા હાથી મરણ પામ્યો દાઢ ધણી સખત પડતી હતી, જેથી અમારા કબ્ડનો પાગ નડોતો બીનવાડા નેવાની અમારી ઈચ્છા હતી, તેથી અમે તે તરફ ચાલ્યા

બીનવાડા તાં ૨૬ મી જુનાઈ-એ દિવસથી ઇદરેવે કૂપા કરી છે તરફ નીકળ્યો છે. અહીં આના પુરો નથા જીએ અમારા સત્કાર કરવાને અમારી સામે આ યા જીએની પાસે કળસો લતા તેમજ અમારો સારો સત્કાર કરી અમને શહેરમા લઈ ગયા મંગરને ઉત્તમ પ્રકારે દુધારામા આ યુ હતું મહેર જેમ પાઠા અમે અમારા મુકામપર આવ્યા આ યા તે પછી અમે જોજન મ્યું પછી જે લોકો અમારી સાથે આ યા હતા, તેમને એનમી આપી વિદાય કર્યા ક્રિટિલગજની સ્થાપના થયા પછી આ શહેરની ઉન્નતિ થઈ છે અહીં આ નથુ હમ્મર ધરા છે, તેમા ખાસે ધરા બાપારીઓના છે સર્વ સ્થાનોની વસ્તુઓ અહીં આ પ્રાપ્ત થાય છે ને કાંઈ વિધન નહિ આવે તો આ શહેરની ધણીજ ઉન્નતિ થશે ૨૮ મી તારીખે પણ લોકોએ અમને ત્યાજ ગળ્યા ૨૮ મી તારીખે અમે ધણે થોડો અસબાબ લઈને ત્યાંથી નીકળ્યા સર્વ માર્ગો બગડી ગયા રતા વરસાદ વરસી રહ્યો હતો મારા સાથીઓ પડી જતા હતા આ પ્રકારે આવી અમે જહાજપુરમા જઈ પહોંચ્યા

તા ૩૦ મીએ અમે જૂદીમા જઈ પડેલા જુ જે પચિમના વેમા જૂદીમા ગયો હતો તેજ વેપમા શોકથી સતત થયો રાજકુટુંબને આશ્વાસન આપવાને માટે સૌથી પડેલા રાજમદાયકમા આલ્થેક ગયો ત્યાં જઈ મેં સૌને આશ્વાસન આપ્યું રાજમદાયકમા નવીન મદારાજન અને તેમજ ભ્રાતા ગોપાનનિહ તથા દરબારીઓ બેઠા હતા તેમણે મને આ રોકના સમયમા પણ મારો સત્કાર આપ્યો

અગત્ય મહારાજના નિયોગથી મને અપાર ગૌરવ થયો છે, એમ મેં તેમને નિવેદન કર્યું અને તેની સાથે એમ પણ નિવેદન કર્યું કે ભારતવર્ષના ગવર્નર જનરલ બહાદુર પણ મદારાજના નિયોગથી પગમ દુખિત થયા છે અને નૂતન મદારાજન બ્યાસુધી રાજકાર્ય કરવાને સમર્થ થશે નહિ ત્યાસુધી નવા ગવર્નર જનરલ બહાદુર પિતાની જગ્યા લઈ તેમના પ્રવાણની કામના કરશે સંગી મદારાજને ધીર ગબીર વ્વર પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે- ' મારા પિતા મને આપની ગોદમા મેગાડી ગયા છે તેમણે મારા પ્રવાણનો લાર આપના હાયમા અર્પણ કર્યો છે ' આ પ્રકારે પરસ્પર વાર્તાલાપ થયા પછી સામંતોની માથે સમયાનુસાર વાતચીત કરી અમે મહાનયથી થોડે દૂર અમારા મુકામપર ગયા ત્યાં મને જે જે વસ્તુઓની આવશ્યકતા હતી, તે તે વસ્તુઓ તૈયાર ગળવામા આવી હતી જોજનની સર્વ સામગ્રી પણ તૈયાર હતી રાજભાતાએ જોજનની સર્વ સામગ્રી મોકલી

આપી હતી. મારાપ્રત્યે સન્માન દર્શાવવાને માટે એક બ્રાહ્મણની સાથે ઉક્ત સામગ્રી મોકલવામાં આવી હતી. તેની આગળ એક બ્રાહ્મણ ગંગાજળ ઘાંટતો ઘાંટતો આવ્યો હતો. કોઈની દૃષ્ટિ નહિ લાગે અને કાંઈ અશુભ નહિ થાય એટલા માટે એમ કરવામાં આવતું હતું.

અધ્યાય ૧૦ માં

રાજ્યાભિષેક-રાજબ્રાતાઓની શોધ્યતા-રાજમાતાના સમાચાર-રાણીની મુલાકાત-કોરામાં ગમન-રવતા.

ખૂંદી ગયો ત્યાર પછી રાજ્યમાતાએ નૂતન મહારાજને રાજતિલક કરી અભિષેક કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. આવજીપ્રાસની તૃતીયાના મહાપર્વને બીજે દિવસે આ શુભ કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. રાજમાતાએ એક કાર-કુનદારા મારાપર કહેવરાવી મોકલ્યું કે તૃતીયાને દિવસે જાતીયપર્વ છે, માટે તે દિવસે આપે રાજકુમારની સાથે કરવા નીકળવાની કૃપા કરવી. વળા તેમણે મને એમ પણ કહેવરાવ્યું કે રાજસ્થાનમાં એવી રીતિ પ્રચલિત છે કે રાજનું મૃત્યુ થયા પછી શોકના બાર દિવસ વ્યતીત થયા બાદ નિકટના

કોઈ રાજ અથવા કોઈ રેહીલા આપત રાજકુમારને શોક છોડવાનો આમ્રદ કરે છે. તેમના કહેલા પ્રમાણે મેં રંજેલા કપડાં, પાઘડી તથા જરીનો શિરપેચ એ વસ્તુઓ રાજમહાલયમાં મોકલી આપી. નૂતન મહારાજએ શોકનાં ચિન્હસ્વરૂપ સંકેદ વસ્ત્રોનો પરિભાગ કરી રંજીત વસ્ત્રો પરિધાન કર્યાં. પછી હું તેમની સાથે જૂના મહાલયમાં ગયો. અહીં આજ સમસ્ત કિયાકર્મ થયાં.

બીજે દિવસે મહારાજનો અભિષેક કરવામાં આવ્યો. જે રાજમહાલયમાં ખૂંદીના મહારાજનો અભિષેક કરવામાં આવે છે, તેમાં હું ગયો. હું જે માર્ગે યજ્ઞને જતો હતો તે માર્ગમાં અગણિત પ્રગળનો મુંદર વસ્ત્રો પહેરી મને અભિનંદન આપતાં હતાં. મહાલયના આગણમાં પણ આ પ્રકારે અસંખ્ય રાજપૂતો એકત્રિત થયા હતા. તેઓ 'જય જય' શબ્દથી આનંદ પ્રકાશિત કરતા હતા. મહાલયની અંદર જ્યાં મહારાજના અભિષેકની ક્રિયા કરવામાં આવતી હતી, ત્યાં પણ પુષ્કળ સામંતો એકત્રિત થયા હતા. હું ત્યાં ગયો અને સામંતોની સાથે વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યો. પાસેનાજ એક

ઐરાણમાં પૂજા અને હવે યજ્ઞ રહ્યાં હતાં. પૂજની સમાપ્તિ થતાજ મેં નૂતન મહારાજને યજ્ઞલવનમાંથી બોલાવી બીજા ઐરાણમાં એક આસનપર બેસાડ્યા. તે સ્થાને પુનઃ પૂજા આદિ થઈ. મહારાજએ પોતાના પુરોહિતના મસ્તકપર તિલક કર્યું. ઉક્ત કાર્ય સમાપ્ત થયા પછી સર્વની સલાહથી હું પ્રસન્ન-ચિત્તથી નૂતન મહારાજને ત્યાં જોડેલા એક ઉચ્ચ મંચપરના સિંહાસન તરફ લઈ ગયો. મંચ ઉંચો હતો, તેથી સુકુમાર મહારાજ તેપર ચઢવાને સમર્થ થયા નહિ, તેથી મેં તેમને ઉચકાને બદલી દીધા. ત્યારપછી પુરોહિતે ચંદન લગાડ્યું અને મેં મંચમાં અંગુલીથી મહારાજના કપાળમાં તિલક કરી દીધું. ત્યારપછી તેમની કમરમાં તથવાર બાધી મેં બ્રિટિશસરકારની તરફથી તેમને અભિનંદન આપ્યું. સર્વ સાંભળી ચક્રે એવા ઉચ્ચ સ્વરથી મેં જણાવ્યું કે:—“બ્રિટિશસરકાર સદા ખૂંદીના મહારાજને અને તેમના રાજ્યના મંગલની કામના કરશે.” મારાં આ વચન સાંભળી મુંદર વસ્ત્રધારી હજારો માણસો પરમ આનંદ પ્રકાશિત કરવા લાગ્યા અને તેજ સમયે તારાગદના કિલામાંથી તોપનો શબ્દ થયો. ત્યારપછી મેં મહારાજની પાઘડીમાં જરીનો શિરપેચ બોસી તથા ગળામાં મોતીની માળા પહેરાવી રાજપૂતોની રીતિ પ્રમાણે એકવીસ શાલ તથા બીજાં અનેક પ્રકારનાં મૃત્યવીન વસ્ત્રો બેટ કર્યાં. તે સિવાય રૂપાના અલંકારોથી સુસજ્જિત થયેલા એક હાથી અને બે કાળા ઘોડા પણ આપ્યા.

ત્યારપછી મહારાજને મિત્ર તથા રક્ષકતરિકે અભિનંદન આપી તથા તેમનું કલ્યાણ ઇચ્છી તેમનાથી થોડે દૂર જઈને ઉભો રહ્યો. હવે સામંતો મહારાજને નજર આપી અભિનંદન આપવા લાગ્યા.

આ સમયે રાજાના ગોપાલસિંહે મારી પાસે આવી અને કહ્યું કે - આપ સિવાય અમારા રક્ષક બીજો કોઈ પણ નથી. સમસ્ત સામંતો પણ મહારાજાને અલિનદન આપ્યા પછી મારી પાસે આવ્યા અને અને બ્રિટિશસરના પ્રતિનિધિતરિકે નગર અર્પણ કરી ત્યાર પછી ૮ સામંતો અને મહારાજાને અલિનદન આપી ત્યાંથી આ ચો આવ્યો ત્યાર પછી નવીન મહારાજા સેના અને સામંતોસહિત નગરમાં ફરતા ફરતા સપળા દેવાનોમા પૂજ કરવાને ગયા સીતરના દેવાનયમાં પણ તેઓ પૂજ કરવાને ગયા હતા.

બીજે દિવસે રાજાના તરફથી અને સમાચાર મળ્યા તે પ્રમાણે એ સર્વ પ્રબંધ કર્યો તેમને જનવતસિં કે તરફની આજ્ઞા મળી જનવતસિંહે બાર વર્ષપૂર્વે એક મિશ્રાપર આક્રમણ કરી તેને જૂદીના મહારાજાની પાસેથી ખુબની લીધો હતો મહારાણી પોતાના દીવાન જૂરા શબુનાથથી પણ અપ્રસન્ન હતા તેથી તેમણે પરમ ધાર્મિક ગોવિંદરામ વકીલ ધાવલાઈ (તારાજના કિન્દેદાર) તથા અદલાણ નાયક કે જેઓ અતિ પ્રમાણિક હતા, તેમને જૂરાશબુનાથની ઉપર દંડિ રાખવાને નિયત કર્યા હતા. એ ત્યાર પછી આજ્ઞા કરી કે આમદાનીના જે રૂપિયા આવે તે સર્વ મહાવધના ખજાનામાં રાખવા ઉપરાંત પુરોએને એ ખજાનાપર દેખરેખ રાખવાને માટે નિયુક્ત કર્યા અને સર્વ કિંમતોને માટે તેમને જોખમદાર બનાવ્યા વગી જનવતસિંહને વિદાય કરવાને પણ પ્રબંધ કર્યો.

એવામાં શ્રાવણની પૂર્ણિમાનો રક્ષાબંધનનો તહેવાર આ ચો ગણીસાહેનાએ અને બધુ ગણી પોતાના પુરોહિતની સાથે મારી પાસે રક્ષા મોકલી અગીઆ વર્ષના રાજકુમાર મારા ભાણેજ થયા અને રાણીની સાથે રાજપ્રબંધસંબંધી કાંઈક વાર્તાતાપ કંવાની ઇચ્છા અથ અને હુ રાજમહાલમાં ગયો કેટલાક કલા સુધી વાનગીત અથ રાણી એક પડામાં હતા તેમની માથે ચથેની વાત ચીનપરથી તેમની રાજપ્રબંધનિયમકે મહાન યોગ્યતા પ્રતીત થઈ એ તેમને સમજાવ્યું કે તમારે પૃથક પત્રવ્યવહાર કરવો નહિ તેમજ પોતાના મનની વાત બરેકે બને જણાવની નહિ સરકાર સદા તમને સહાય કરશે પછી રાણીએ એક દારીમાફતે મારી પાસે અતરપાન મોકલ્યા અને વારવાર મને ભનામણ કરી કે લાતછને જૂની જશે નહિ ત્યારપછી એ ત્યાંથી વિદાય લીધી.

આનંદપૂર્વક પાછો ફર્યો રાણીની યોગ્યતા જોઈ હુ પરમ પ્રસન્ન થયો હતો રાણીએ તેના આ રાણીમા અને વિશેષ યોગ્યતા પ્રતીત થઈ.

અમે આગળ માસપર્વત જૂદીરાજાના રણા જૂરીમાથી પાઠા ફરતી વખત અમે રાજના અમનદારોને જણાવ્યું કે અમે આપને આ રાજ્યના પ્રબંધકર્તાતરિકે મૂકી જઈએ છીએ જે અમે પ્રતિવર્ષે હિસાબ માગીએ તો આપ આશ્ચર્ય થામશો નહિ જૂરાશબુનાથને પણ એ સમજ થયું કે તમારી ઉન્નતિના માર્ગ તમારા હાથમાં છે માટે પ્રમાણિતપણે માર્ગ વરસે તેવો તથા તેના સાથીઓએ મારી આ શિખામણ માં વ કરી.

પ્રવાસમાં અમને જૂદીના સમાચાર મળતા ગયા દેવાગરી તથા ફારસીમાં લખેના મહારાજાની પત્ર પણ અમને પ્રાપ્ત થતા રણા જ્યારે અમે જૂદીમાં હતા ત્યારે આનમહારાજા અમારા મુકામ આગળ ઘોડા ફેરવી પોતાનું ચાતુર્ય દર્શાવતા હતા પરંતુ આજે અમને મહારાણીના પત્રથી વિદિત થયું કે આનમહારાજાએ વરાતો સિમાર કર્યો છે મહારાણીએ આ કાર્યથી અપ્રસન્ન થઈ ધણુ દાનપુણ્ય કર્યું હતું રાજપુતોમાં એવી રીતિ પ્રચલિત છે કે જ્યાંસુધી રાજા જંગની વરાહો શિકાર કરે નહિ, ત્યાંસુધી વીરોમાં તેને પ્રતિબંધ મળતો નથી.

અમે જ્યાં જ્યાં મુકામ કરતા ત્યાં ત્યાં પ્રાચીન શિનારોએની તપાસ કરતા હતા આથી જૂદીના રાજપુરોએને પરમ આશ્ચર્ય થતું હતું.

જૂદીની આમદાની ત્રણનાથથી વિમેજ નહોતી પરંતુ હવે થોડા સમયમાં તેની ઉપજ પાંચ લાખથી અધિક થશે તે સિવાય ૮૦૦૦૦ રૂપિયાની ઉપજની જમિ મહારાજાને નવીન પ્રાપ્ત થઈ આ જમિ પૂર્વે સિધિઆના અધિકારમાં હતી જે તેણે ૬૦ સં ૧૮૧૮ આ થયેની સધિ પ્રમાણે છોટી દીધી હતી મહારાજાની પાસે સાવસે ઘોડેસાર સ્વત્વતીય કિન્દેદારો તથા ગોનદાજસેના, બાગ તોપો તથા ૭૭૦૦ પાણન સેનિકો હતા.

રાવતા, તા. ૧૬ મી નવેમ્બર—જાગૃતી તા. ૧૪ મી એ અમે કોટા તરફ ચા-ચા ખૂદીની પ્રવળ પણ આ સમયે જવર અને ટાલથી પીડિત હતી અને અમે પણ તેથી દુખિત હતા અમે હમણાં જે મ્યાનપગ ચાલીએ છીએ, તેજ સ્થાનપર ૪૦ સં ૧૮૧૭-૧૮ માં અમે શત્રુઓની સામે યુદ્ધ કર્યું હતું આ યુદ્ધ પિંદારાઓની સામે થયું હતું તેમની લૂટમાંથી જે દ્રવ્ય મળ્યું તે દ્વારા લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સના નામથી ૫૧ બધાવવાનો વિચાર કરવામાં આ ચો હતો આ લૂટમાં પ્રત્યેક દેશનો માન મળી આવતો હતો તેમાં અનેક પ્રમાણ ૪૦૦૦ પરુઓ હતા અમારી ઇચ્છાનુસાર કોટાની પૂર્વતરફ ૧૫ મહેરાબનો એક પૂર બધાવવામાં આ મો તે ૫૧ એક લગ્નર શીટ લામે હોતો અમે હાડોતીના મુખ્ય માર્ગની સમીપ હતા, એવામાં રાજરાણાએ જણાવ્યું કે ચામે તમને શિકાર નું મોટું સ્થળ બતાવું આ સ્થળે પવતની મોટી મોટી શ્રેણીઓ આવી ગઈ હતી આ સ્થળથી હાડોતી માળવાથી પૃથક થાય છે ત્રીજે પ્રદેશે અમે શિકાર ખેંચવાને ચા-ચા શિકારીઓનો શબ્દ માલળી જમનના પ્રાણીઓ આમતેમ નાસવા લાગ્યા જનવરો ભયથી નાસના હતા, એ એક અહ-ભુત દશ્ય જણાવું હતું એ દિવસે અમે હરણોના શિકાર કર્યો

એમ કહેવાય છે કે આ સંસ્થાનને પ્રતિવર્ષે સિમ્બા ૨૦૦૦૦૦ રૂપિયાનો ખર્ચ થાય છે ૨૫ નુથાર ૨૦૦ હાલનારોએ અને ૫૦૦ શિકારીઓ એ કાર્યને માટે રાખવામાં આવે છે, પરતુ વિશેષ ન્યય ખાણમાં થાય છે વળી લોકોને પારિતોષિક પણ આપનામાં આવે છે રાજરાણા આ કાર્ય હાડાબળિતને પ્રસન્ન કરવાને માટે કરે છે

ન્યાસુધી મહારાજ મેવાડમાંથી પાછા આવે, ત્યાસુધી અમે માળવામાં પરિભ્રમણ કરીશું

અધ્યાય ૧૧ મો

સુકુન્દરામાં જવું-અબલનું દરથ-વણજરાઓનાં ચિન્હો-મેગીઓનાં મથાનો-દાડ સાહેબનું એક ચોગીના ગિપ્સ થવું-સિસોદીઆનું વૃત્તાત-ચોગીઓના સરદારનું વર્ણન-વારોલી અને તેનાં મંદિરોનું વર્ણન

મે પ્રાત કાળમાં ધણી વહેનાં સુકુન્દરા નામના પહાડી માર્ગથી ચાલ્યા પ્રાત કાળમાં અમને માળવાની સમતલપૃષ્ઠિ દૃષ્ટિગોચર થઈ અમે ડાબા હાથપર જે પર્વત હાડોતીને માળવાથી વિનિષ્કન્ન કરે છે તેની પાસે થઈને ગયા અમે પર્વતપરથી ઉતર્યા કે તરતજ અમને બાવસુર્યાનાં સુકુમાર કિરણો દૃષ્ટિગોચર થયા અહીંના નાના નાના સ્તંભો અમને દૃષ્ટિગોચર થયા આ સ્તંભો વણ જારાઓએ માર્ગનાં ચિન્હતરિકે સ્થાપિત કર્યા હતા આગળ જતાં ઝનકા નામનું મંદિર આવ્યું આ મંદિર લિસરોરના સામતે સાધુઓને માટે બધાન્યુ હતું આ મંદિરની સામે જટાબૃથધારી ભસ્મસંહિત અનેક સન્યાસીઓ દૃષ્ટિગોચર થયા આ સન્યાસીઓના પ્રધાનનેતાની વય ૬૦ વર્ષની હશે તેણે આગળ આવી મને આશીર્વાદ આપ્યો પછી તેણે મારા અસ્તકપર ભસ્મનું તિનક કર્યું અને પોતાનો ચેત્રો બનાવી દીધો આ વૃદ્ધ સન્યાસી પ્રાચીન ઇતિહાસ ધણો જાણતો હતો તેણે દેવદાનવોની કથા કહેતા રામાયણની કથા પણ કહી સભળાવી મેવાડના રાજપૂતોને સિસોદીઆની ઉપાધિ શામરે મળી તેના સબધમાં તેણે એક વિચિત્ર વાત કહી, તેણે જણાવ્યું કે આ પર્વતમય પ્રદેશમાં એક સમયે ચિત્રોડના મહારાણા મૃગયા ખેંચવાને માટે આ-ચા શિકાર કર્યા પછી તેઓ ક્ષુધાથી અત્યત વ્યાકુલ બની ગયા તેમણે અતિ શીઘ્રતાથી માસનો એક ટુકડો પોતાના મુખમાં નાખ્યો તેની સાથે એક જગદી ડાસ પણ મહારાણાના મુખમાં પેસી ગયો તે ડાસે મહારાણાના ઉદરમાં જઈ ભયકો વેદના ઉપસ્થિત કરી રાણાની

આઝાદી વૈ. ચિકિત્સા કરાવે આ પે વૈ. નિવેદન કરવામા આ. નુ કે મદારણાના ઉદરમા નમે પ્રવેશ કયો છે વૈ. મહારાણાના જીવનની રજા અર્થે એક ઉપાય નિર્મિત કયો પૈરે રાણાના એ. એકને ગુપ્ત રીતે કંચુ કે એક ગાયના કાનનુ થોડ માસ કાપી લાગે સેફે ઉક્ત આઝાનુ પાવન કંચુ વૈ. ઉપા માસનો દુકાડો એક ચી થરા સાથે વપેગી તેને એક દોઢ વતી બાધી રાણાને ગળામા ઉતારવાને કંચુ તે પ્રકારે કરવામા આવ્યુ ઉક્ત પ્રસ ગોમાસને વળગ્યો એટલે વૈ. તેને બદાર ખેચી કાઢ્યો આ રીતે રાણા ના પ્રાણની રક્ષા થઇ આથી રાણાએ પરમ સતુષ્ટ થઇ ઉક્ત વૈ.ને યથેષ્ટ પુરસ્કાર આપ્યો, પરંતુ તેઓ તેને વારવાર પૂછના લાગ્યા કે તમે મ્હા ઉપાયથી મારા પ્રાણની રક્ષા કરી છે તે મને કહો ત્યારે વૈ. તેમને સમસ્ત જ્ઞાત કહી દીધુ રાણાએ બ્યારે બળ્યુ કે મારા ઉદરમા ગોમાસ નાખવામા આવ્યુ હતુ ત્યારે તેઓ ચોખ્ખી ઉધ્યા કે - " એ તો મહાપાપ થયુ " એનુ પ્રાયશ્ચિત્તુ અવરમ કરીશ " મહારાણાએ અજાનતાથી ગોમાસ ખાધુ હતુ તેટલા માટે તેમને એની સજા ૬ રમાવવામા આવી કે તેમણે સીસાનો ઉકળેલો મ પીવે ચોરી-જારમા તેમને મારી મીસુ ગાળનામા આવ્યુ અને મહારાણા નિર્ભયતા પૂર્વક તેનો ગરમ રસ પી ગયા, તેથી તેમને કાંઇ પણ ઇજા થઇ નહિ તે દિવસથી મેનાકના રાણા આહેરિવાને બદલે મિસોદીઆ કહેવાના લાગ્યા તે મદ યોગી નિશ્ચામ પૂર્વક માનતા હતા કે ઉક્ત જનશ્રુતિ સર્વથા સત્ય છે ઉક્ત યોગીની સાથે નાર્તાનાપ કરતા કરતા અમે આગળ વધ્યા દુરથી જ્યોથી આજ્ઞાત વારોનીના વિખ્યાત મદિરનુ શિખર દષ્ટિગોચર થવા લાગ્યુ આ દૃશ્ય નેત્રોને પરમ આનંદ આપતુ હતુ નુ એક નાની સરખી નદીને કિનારે થઇને ઉક્ત મદિર તરફ ગયો તે મદિરની સમીપ પહોચ્યો ત્યારે અતિ પ્રચલ આમ્રદક્ષો દષ્ટિગોચર થવા આ દૃક્ષો જ. જના હતા કે દીપ્ત અશ્વપગથી ઉતરી પડી મદિરના આગજુમા ગયો આ વિશાળ મદિરની સુદરતાનુ વર્ણન કરવુ સર્વથા અશક્ય છે માત્ર ચિત્રકાળ તેનુ ચિત્ર આનેખી તેનો કાષ્ઠક ખમાલ આપી શકે શિલ્પકારોએ આ મદિર બાધવામા પોતાની કલાની સર્વોત્તમતા દર્શાવી આપી હતી આ મદિર જોઇ મારા મનમા એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે પ્રાચીન હિંદુશિલ્પકાર્ય અદ્વિત્યર અતુનનીય છે સ્તભોની પમિ, નીચસો લાગ અને ઉપરની ધત એ સર્વ અવર્ણનીય હતા સર્વથી ઉપર આવેના સુવર્ણના કળશે અમારી દષ્ટિ વિશેષ આકર્ષિત કરી આ મદિરનુ સમગ્ર વર્ણન કરવા ખેસીએ તો એક મોટુ પુસ્તકે ભરાય બે કે આ મદિર અત્યંત પ્રાચીન કાળનુ છે, તથાપિ આજપર્થ તેની સુદૃઢતા કાવચ રહી છે તે દીર્ઘકાળપર્થ સારી સ્થિતિમા રહી રહ્યુ તેના મે કારણો ઓળખી થાય છે એક તો એ મોઢી ખડકામાંથી કાપી કાઢેના પાપાણુવતી બધાવવામા આ પુ છે અને બીજુ સંગેમરમરના પાપાણુને એને ઓપ દેવામા આવ્યો છે દષ્ટિથી મા. કેટલોકે ભાગ ઉખડી ગયો છે, બાકીનો સર્વભાગ ઘણી સારી અવસ્થામા છે

વારોનીના આ મદાન મદિરમા મદદેવ વિરાજમાન છે મદિરના કેવન એક સ્થાનમાજ નહિ, પરંતુ અનેક સ્થાનોમા શિવલિંગ વિરાજમાન છે લગભગ પાચસે હાથની ચોખ્ખીભૂમિમા આ મદિર બધાવેનુ છે અને ચોનરૂ પદ્મરત્ની દિવારો છે આ દિવાલોની બહાર અહાપ્રચલ વૈ. આવી રહ્યા છે અને નાના નાના મદિરો પણ વિગ્રમાન છે મદિરના આગજુમા જતાજ સૌથી પ્રથમ એક સ્તભ મારા જોવામા આવ્યો એક સર્પ આ સ્તભને પકડી રહ્યો હતો મદિરનો દરવાજો અવરમ અત્યંત રમણીય હતો, પરંતુ હાલમા તે નષ્ટ થઈ ગયો છે હાલમા તેના કેટલાક ભાગો સારી અવસ્થામા છે, તે ધણુ રમણીય જણાય છે મદિરમા મુખ્યશ્રુતિ મદદેવ, પાર્વતી અને તેમના અનુચરોની છે મદદેવ એક કમળની ઉપર ઉભા રહ્યા છે અને એક સર્પ તેમના ગળામા માળાની પેઠે શોભી રહ્યો છે તેમના જમણા પાશમા ડમરૂ અને ડાબા હાથમા મનુષ્યની બોપરી છે અત્યંત દુખનો વિષય છે કે મુસનમાનોએ તેમના ઉભય હસ્તો ખડિત કરી નાખ્યા છે મુસનમાનોએ આ આખી શ્રુતિ ખડિત કરી નહિ તેનુ કારણ એનુ જણાય છે કે તે પાપાણુહરના માણુને પણ તેનુ શિલ્પકાર્ય જોઇને મોહિત થઇ ગયા હતા પાર્વતીની શ્રુતિ શિવજીની ડાબી તરફ સ્થાપિત છે તે શ્રુતિ એક દૂર્ભની ઉપર ઉભી રહેલી છે મદિરમા બીજી પણ ઘણી શ્રુતિઓ છે શુગની ઉપર એક સિંદના જેવી શ્રુતિ દષ્ટિગોચર થાય છે તેનુ નામ આસ છે. અન્યાન્ય શ્રુતિઓમાની ઘણી

ભાગીતરી ગમેલી છે. એક સ્થાનપર એક યોગી વીણા વગાડી રહ્યા છે અને બે દરણીઓ ઝાન હિચા કરી નીણાનો મુમધુગ ચર સાલળી ગઈ છે. એવા પ્રકારની પ્રતિમા કોતરેલી છે.

પ્રધાન મંદિરની અત્યંત નિકટ બીજું એક નાનું મંદિર વિદ્યમાન છે. તેમાં ચતુર્ભુજદેવીની મૂર્તિ સ્થાપિત છે, પરંતુ મુસવમાનોએ તેના પશુ બે હાથ ખડિન કરી નાખ્યા છે બીજો તેની પૂગ કરે છે આ દેવીના પરમ ભક્ત બીચબોકાજ છે.

પ્રધાન મંદિરની ડાબી બાજુએ એક ત્રીસ ફીટ ઉંચું મંદિર છે તેમાં આઠમાતા અર્થાત્ અષ્ટ-ભુજ દેવીની મૂર્તિ સ્થાપિત છે મુસવમાનોએ આ દેવીના સાન હાથ મર્ચ્યા ખડિન કરી નાખ્યા છે. માત્ર એક હાથ કે જેમાં હાથ હતી, તેજ તેમણે તોડી નાખ્યો નથી. તેમણે દેવીનું મન્તક સર્વથા છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું છે. આ મૂર્તિ મહાદેવના વક્ષઃસ્થળપર ઉભી છે. મહાદેવની મૂર્તિનું મન્તક પણ તરી ગયેલું છે. યોગીની અને અપ્સરાઓની મૂર્તિઓપર મુસવમાનોએ હાથ નાખ્યા નથી જમણી બાજુએ ત્રિમૂર્તિનું મંદિર છે એમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવ એ ત્રણેના મન્તક લાગેલા છે. મહાદેવસિવાય બ્રહ્મા અને વિષ્ણુના મન્તક પણ મુસવમાનોએ ભ્રષ્ટ કરી નાખ્યા છે. આ ત્રિમૂર્તિપર જે એક મોટો મુકુટ હતો, તે અઘાપિ વિદ્યમાન છે તેની કાગીચરી અત્યંત મનોહર અને પ્રસન્નીય છે હાથમાં આવું ઉત્તમ શિલ્પકાર્ય કયાય પણ કંવામાં આવતું નથી.

પ્રધાન મંદિર પાટ શીટ ઉંચું છે આ મંદિરના બહારના ભાગમાં અને અંદરના ભાગમાં સર્વત્ર દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ સ્થાપિત છે. મંદિરની બહાર જમણા હાથપર એક ધુમકટમાં મહાદેવની મૂર્તિ છે, તેના ગળામાં મન્તકની માળા છે તથા તેના માત હાથમાં માત પ્રકારના શસ્ત્રો છે. તેના મન્તકપર સર્પથી વિગડિત ઓપળીના મુકુટ છે તેની ડાબી બાજુએ એક યોગિની સ્થિરપાત કરી રહી છે અને તેની જમણી બાજુએ નીચે ચતુર્દેવીની મૂર્તિ છે તેનું સરોર જીર્ણોદ્ધાર છે.

પશ્ચિમ તરફ મહાદેવની બીજા એક પ્રકારની મૂર્તિ છે. આ મૂર્તિ અત્યંત મુદર અને ગમણીય છે. પાર્વતીની સાથે વિવાહ કરવાને માટે મહાદેવ ગયા હતા તે પ્રસંગની તેમની આ મૂર્તિ છે. તે અત્યંત લયજ્ઞ લાગે છે. મનુષ્યોના મન્તકો તેમના ગળામાં વિગળમાન છે તેમની નિકટજ મનુષ્યના મુખમાં મપડાઓવા બે મનુષ્યોની મૂર્તિ છે.

ઉત્તરમાં કાળ અને તેના સાથીઓની મૂર્તિ છે. કાળની મૂર્તિને બૂખામાતાની મૂર્તિ કહેવામાં આવે છે તે વૃદ્ધા સ્ત્રી છે અને તેના ગળામાં પણ મનુષ્યોની ઓપરીઓ લટકેલી છે. બે મનુષ્યો તેની સાથે છે, જેની આકૃતિ વક્ર છે. તે મૃત હોવાથી તેની આંખો બંધ છે મુખપર મૃત્યુનાં ચિન્હો મ્પટ દિગોચર થાય છે. એક હિસક પ્રાણી તેમની મામે આવતું જણાય છે.

મંદિરનો સભામંડપ વિશાળ છે તેના બે બાજુએ ચોખડા સ્થંભો આવી રહ્યા છે આ સ્થંભોમાં ત્રીપુરુષની પુષ્કળ મૂર્તિઓ કોતરવામાં આવેલી છે મહેગમ ઘણા અદ્ભુત છે. કેટલીક મૂર્તિઓના હાથમાં ખડ્ગ છે. એક હાથની મૂર્તિ પણ ત્યાં વિદ્યમાન છે. અંગે આવી મૂર્તિ કયાય પણ જોઈ નહોતી.

એની છત ઘણીજ મનોહર છે. અમાગ એક માણસે તેનું ચિત્ર લખ લીધું. આ પવિત્ર સ્થાનપર એક મૂર્તિ છે. જેને રાત્રી વારોથી કહેવામાં આવે છે તેનું બીજું નામ માવનાય છે પંડ્યાઓ સ્થોકથી તેની સ્તુતિ કરે છે વળી એક ગોળ પાષાણની સામે એક મંદિર આવેલું છે. ત્યાં એક મહાપુરુષ પાર્વતીની એક મૂર્તિ સ્થાપિત કરી છે, પરંતુ તેથી દેવ તેનાપર પ્રસન્ન થયા નહિ. તેના પર મહાકદ્દ પડ્યા. તેની ભાયાં મરી ગઈ, તેનો પુત્ર મરણ પામ્યો અને તેનું દેવાળું નીકળ્યું.

આ મંદિરની સમીપ પીસ ગળના અંતરપર સિગરચોરી નામનું એક સ્થાન છે. તે સ્થાન ચાવીસ ચોરસફીટનું છે અને મોટા મોટા સ્તંભોની શ્રેણીઓપર તે સ્થિત છે. ઉપરથી તે ખુલ્લું છે. તેમાં પુષ્કળ મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે. તેપર આર દ્રોણો એક ચોતરો છે, જ્યાં રાગ હુનનો વિવાદ એક રાજપૂતની કન્યા સાથે થયો હતો. તેના મંગળચિન્હનરિકેજ આ ચોતરો બંધાવવામાં આવેલો છે.

મંદિરની વચ્ચે એક વેદીપર નંદીશ્વરની મૂર્તિ સ્થાપિત છે નંદીશ્વર પોતાના સ્વામીની સન્મુખ ચગ વાળાને બેઠા છે મહાદેવની સમીપ નાના નાના મંદિરોમાં મૂર્તિઓ છે, જેમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ

મહાદેવની અને કેટલીક અન્ય દેવીની છે. ઉત્તર તરફ ગણેશ અને ઇશ્વર દેવીની મૂર્તિઓ છે, પરંતુ યવનોએ આ મૂર્તિને તોડી નાખી છે. આગળ ચાલનાં બે સ્તંભો આવે છે, જેમાનો એક ઉભેલો છે અને બીજો પડેલો છે. અહીં આ જળપાનને માટે એક વાવ પણ વિદ્યમાન છે. અહીં આથી આગળ ચાલી અમે એક કુંડની નિકટ ગયા આ કુંડ સાદું ફીટ લાભોપહોળો છે. તેમા પાણી કિનારા-સુધી ભરેલું રહે છે. તેની સગીપ એક મંદિર જળદેવતાનું છે. કુંડની નિકટ જો જો મંદિર છે તેમાની કારીગરી પણ અદ્ભુત છે. મે એક મંદિરમા પાણીમા તરતી નારાયણની મૂર્તિ જોઈ. નારાયણ મેષ નાગની શય્યાપર શયન કરે છે. નાગ સહસ્ર ફેણાથી તેમની ઉપર છાયા કરે છે. ચરણુમા લક્ષ્મીએ બેઠા છે તેમની સમીપ એક ઘોડો ઉભો છે. તેની સગીપ એક સિંહ છે. ઉપરના ભાગમા ઇશ્વર દેવતાઓની પ્રતિમા છે. એક સ્થાનપર નૃસિંહની પ્રતિમા છે. બીજા પણ અનેક દેવતાઓની મૂર્તિઓ છે.

નારાયણ શયન કરી રહ્યા છે. તેમનો એક હાથ મસ્તકનીચે છે. તેમણે શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ ધારણ કર્યાં છે. શંખ ફસિણાવર્ત કરેવાય છે. તેમનો નાભિમાથી એક કમળ નીકળ્યું છે અને તેપર બ્રહ્મા બેઠા છે. લક્ષ્મીએ નારાયણના ચરણુ ચાપી રહ્યાં છે. આ સર્વ મૂર્તિઓ કારીગરીના ઉત્તમ નમુના છે. શેષનાગની શય્યાપર સુતેલી નારાયણની મૂર્તિ અત્યંત મનોહર છે. શેષનાગ તો ખરેખરા સાપજ ગણાય છે. નારાયણની વેદી આઠ ફીટ લાંબી અને બે ફીટ પહોળી તથા ત્રણ ફીટ ઉંચી છે. નારાયણની મૂર્તિ મુકુટથી ચરણુપર્યંત ચાર ફીટ લાંબી છે. આ મૂર્તિને અન્ય સ્થાનમા લઈ જવાની અમારી અરજી થઈ.

કુંડની આસપાસ ૧૨ મંદિરો છે. અહીં આ એક સ્ત્રીપુરુષની મૂર્તિ અદ્ભુત છે. જો એક ચિત્રકાર ૭ માસપર્યંત પરિશ્રમ કરે તો આ વારોડીના મંદિરની કાષ્ટિકી રૂપેઆ આવેખી શકે.

વારોડી નામ યાથી ૫૪૫૦ તેનો કાષ્ટ ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ થતો નથી, પરંતુ રાજા હુન કે જે અંગતસીના નામથી વિખ્યાત છે, તેનો કાષ્ટક સમ્બંધ એની સાથે જણાય છે. એમ પ્રતીત થાય છે કે જ્યારે યુનાની પાદશાહ સેલ્યુકને ભારતવર્ષમા ઉજ્જયિનીપર આક્રમણ કરવાને સેના મોકલી હતી, ત્યારે ગ્રીકોએ કમલમેરનું મંદિર બધાણુ હતું. સાતસે આગે વર્ષો પૂર્વે આ ભોંકો ભારતવર્ષમા આવ્યા હતા એક શિલાવેખમા બલનસીના પુત્રનું નામ પ્રાપ્ત થાય છે કે જે બલનગરીથી આવ્યો હતો બીજા એક શિલાવેખમા સવત ૯૮૧ લખ્યો છે અને તેમાં સિદ્ધેશ્વર અથવા મહાદેવની સ્તુતિના પાંચ શ્લોકો જોનલિખિમા લખવામા આવ્યા છે. મારા શુર પોતાનું બ્યાકરણ ઉદયપુરમાં મૂકી આવ્યા હતા તેથી તેઓ તેનો સપૂર્ણ અર્થ કરી શક્યા નહિ. ઉકા નગર એક મનુષ્યની હયાતિમાં બધાનું નહોતું તે બાધવામા સમસ્ત રાજપૂતાનાની એક વર્ષની ઉપજ જોટલો ખર્ચ થયો હતો.

અહીં આ પાણીની બે છત્રીઓ બાધવામા આવેલી છે. વારોડી અબલનદી અને પર્વતપાદની વચ્ચેના ભાગમા વસેલું છે. આ ઘાટ બિસરોરથી પશ્ચિમમા ત્રણ માઈલના અંતરપર આવેલો છે અને તે અતિ મુંદર સ્થાન છે

અધ્યાય ૧૨ મો

અંબલતુ' પૂર્ણિત જલ-રમણીય પ્રકૃતિ' હૃદય-જલપ્રપત-વિહારભૂમિ-ટેલુ રમણીય
દરય-નાવલી-હુમનારની ગુફાઓ-ગુફાઓની શ્રેણીનું વર્ણન-વિચલસમૂહતુ વર્ણન-
જેનવિગ્રહચિહ્ન-લીમતુ' બખર-હોદરનો છત્રી.

નંલ દોડ તા ૩ જી ડિસેમ્બરે લખે છે કે વારૌનીના મદિરાનુ અનુપમ સૌદર્ય
સંપૂર્ણરીતે નિલાળવાને માટે કેટલાક દિવસપર્થિત હું ત્યા રહ્યો એક દિવસ હું ચ બલનદી
તરફ અવલોકન કરવાને ગયો ૬ દોઢકોશના અંતરપર ગયો હૃદય એવામા અતિ પ્રમદ
તાથી પાણી પાડવાનો અવાજ મારા માલજવામા આવ્યો. હું નદીના તટપર ગયો ઉક્ત
શબ્દ ત્યાથી ધણી સારી રીતે સંભળાતો હતો મારા નાના નાના તણુ ઉચ્ચ ભૂમિપર
સ્થાપિત થયેના હતા ત્યાથી અત્યંત રમણીય પ્રાકૃતિક દૃશ્ય દઝોતર થતુ હતુ આ દૃશ્ય
વર્ણવવાની મારી લેખિનીમા તાકાત નથી અમારા મુકામની પાછળ ઘીચ જગત આવેલુ

હતુ, સન્મુખ પહાડોની ઋણી આવી રહેલી હતી, ઝાપી તરફ વિશાળ નદી ખળખળ ધ્વનિ કરતી વહી ગતી
હતી, કિનારાપર સુદર વનસ્પતિ છવાઈ રહી હતી જમણા હાથપર થોડે છેટે ચિરમિટ્ટી નામની
પવિત્ર નદી વહેતી હતી તેનો પટ એટલો નાનો હતો કે મનુષ્ય જવાગ મારી તેને ઝોળી ગી શકે
તથાથી તેના તરજો સારી રીતે જણાતા હતા જે તરફથી શબ્દ આવતો હતો તે તરફ જઈ મે
જોયુ તો નદીનું વેગથી દોડતુ જન્ય પર્વતને ભેદીને ચાની આવતુ હતુ થોડે દુર ચાની તે પાણી
ચાગ શાખાઓમા વિભક્ત થઈ જતુ હતુ અને પાપાણુ સાથે ધર્ષણ કરી થોડે દુર જતા પુનઃ એક
સ્થાનમા એકત્રિત થતુ હતુ ઉપર ચાર શાખાઓ જે અંગે એકત્રિત થાય છે, તે સ્થળે નદીને પટ
અત્યંત વિશાળ બની ગયો છે અને ત્યા પાણીનો શબ્દ પણ અતિ લમ્બર થાય છે ત્યાથી થોડે
દુર જતા પુનઃ નદી બે શાખાઓમા વિભક્ત થઈ જાય છે અને તે ભિન્ન ભિન્ન દિશામા વહે છે, પગુ
ઉત્તર ભાગમા જતા પુનઃ તે એકત્રિત થઈ જાય છે આ સ્થાનનુ સૌદર્ય અત્યંત અદ્ભુત છે

અહીં આ એક પૂન બધાવવામા આવેલો છે આ પર્વતમય પ્રદેશ ભિસરોગના કોકોગની વિહાર
ભૂમિ છે ઉક્ત કોકોર શ્રીખમ્ભતુમા આ પરમ રમણીય પ્રદેશમા આવી વિહાર અને
મીજબાનીઓ કરે છે આ સ્થાન મીજબાનીઓ અને વિહારને માટે અત્યંત
ઉપયુક્ત છે અહીં આ સર્વત્ર પાણીનો અનાજ સંભળાય છે અને અહીં આનુ પ્રાકૃતિક
દૃશ્ય એવુ સુદર છે કે તે સહેવાઈથી કંઈપણ વિસરી શકાય નહિ આ પ્રદેશમા જગત ધણુ મોટુ
છે જે અમને મેવાડમા કોઈ એકાદ દેશ આપવાને ત્યાના રાણા તૈયાર થાત તો અમે આ ભિસરોર
દેશજ માગી લીધો હોત 'અમે આ જલપ્રપાતને સુદર ધ્વનિ માલળી તથા આ પરમ રમણીય પ્રાકૃતિક
દૃશ્ય જોઈ તેમજ આ સ્થાનમા મીજબાનીઓ ઉઝાવી પરમ આનંદ લૂટત '

તાગ ૪ થી ડિસેમ્બર-કેટલાકે દિવસ થયા સુધારો અમારે માટે માર્ગ બનાવી રહ્યા છે, કારણ
કે અમે ગગાભેવા તરફ જવાના છીએ આ જગતી પ્રદેશ છે અહીં આ મનુષ્યની લેશ પણ વસ્તી
નથી અહીં આનુ રાણકોટ નામનુ સ્થાન પણ ઉજ્જડ છે અમે આગળ ચારી ખેડી નામના ગામ-
મા ગયા ત્યાથી અમે દક્ષિણ-પશ્ચિમ તરફ ગયા આ માર્ગ સર્વથા ઝાડ , અને પર્વતોથી ભરેલો છે
ગગાભેવા યાત્રાળુઓને માટે વિશ્રાંતિસ્થાન છે

નાના નાના મદિરોથી બનેલા એક ચતુષ્કોણમા એક મદિર આવેલુ છે તેની કારીગરી ધણી
સુદર છે અહીં આ એક સ્થાનમાંથી પાણી નીકળીને વહે છે, તેથીજ એનુ નામ ગગાભેવા પડેલુ છે
અહીં આ પાણીનો જે પ્રવાહ વહે છે, તેની સપાળી ઉપર કમળના પુષ્પો પુષ્કળ આવી રહેલા છે આ
પુષ્પ કામધેનુ કમળ કહેવાય છે

અહીં આનું મુખ્ય મંદિર વાઘૌનીના મુખ્ય મંદિર જેટલું છે એમાં મહાદેવપાર્વતીની મૂર્તિ છે જે ગિની નાગિની વગેરેની પણ એમાં પ્રતિમા છે એની ફરસપર એક વાઘાનું નામ કોતરવામાં આવેલું છે તેમાં સવત ૧૦૧૧ ૧૫માં આવેલો છે એની છત્ર મીનારદાર અને અતિ મુદર છે અહીં આ ખીળ પાંચ મંદિરો આવેલા છે, પરંતુ તે સર્વ શુભશીલું થઇ ગયા છે મુખ્ય મંદિરમાં એક ચતુર છે, જેની ઉપર મહાદેવજી સ્થિત છે હાનમાં આ સ્થાન જમની પશુઓનું નિવાસસ્થાન બની ગયું છે. ત્યાં મોગા મોઢા વસ્ત્રો આવેલા છે મંદિરની દિવાલોમાં આ વસ્ત્રોના મૂળ પ્રવેશી ગયા છે અને તેથી તેને ધૂળ પાડી મોઢો છે અહીં આનું એક વૃક્ષ તો રબર વર્તુલ જણાય છે આ એક વૃક્ષે ધણી મંદિરોપર પોતાની છાયા પ્રમાણે ફેલાયેલી છે, મંદિરની જદા પણ અમરવેન છે, જે મહાદેવજીને પસંદ હોય છે અહીં આ કેતકી બહુ થાય છે અહીં આ સતીઓની પણ છત્રી છે અહીં આ રત્નોત્તર સર્વ બાળતની નપાસ કંવામાં આવે તો એ માથ પનીત થઇ જાય પરંતુ હવે અમે જવાની તૈયારી કરી

નાનડી આ સ્થળ ઉપરોક્ત સ્થળેથી બાઘ માધનના જતરપર આવેલું છે માર્ગ ધણી કમિન છે અમે કિસેમરની પાસેથી તારીખે નાવલોમાં પરોઢવા નાવની એક અત્યંત મુદર ગામ છે તેના પશ્ચિમભાગમાં એક પ્રાચીન મિત્રો શુભશીલું અવસ્થામાં વિદ્યમાન છે અમે ત્રીજા પ્રકરના સમયે તક્ષશ્વેના કુડ ભેવાને ગયા આ કુડ નાવલોથી એ કાશના જતરપર પૂર્વમાં આવેલો છે ત્યાં બે મંદિરો છે, જેમાંના એકમાં તપકની મૂર્તિ છે અને બીજામાં ધનવતરીની મૂર્તિ છે તેની દક્ષિણે કુડ વિદ્યમાન છે અહીં આના લોકો આ કુડને અગાધ અર્ચન પાઠ ન કરી સમય એટલે ઉડે જણાવે છે

તેના પશ્ચિમભાગમાંથી એક નાનું નીમ્બે છે, જેનું નામ તખેરી છે આ નાનું કેટલાંક માર્ગનું મુડી આડું અવગુ થાય જાય છે અને મોડીમના નીચા પ્રદેશ પામના દિગ્ગજગદના પૂર્વ ભાગનું એ પ્રદેશન કરે છે પછી એ દમજરમાં મળી જાય છે અમારા ધામોએ અહીં આના ચિત્રો આવે ખ્યા છે આ ચિત્રોની પ્રથમ પાઈ લોકે કરી છે દિગ્ગજગના કિશાપર કેપ્ટન હચિન્સને તોપનો મારો અગાધ અધિષ્ઠા સ્થાપિત થયે હતો

ભાનુપુરા, તા : ૬ ફી કિસેમર-અતર ૮ માધન આ સ્થાન પર અમુલ્ય છે અમારે જગતમાં બે માધન આવતુ પણ હતુ અહીં આ ઘાટપર ઇન્દીરજન નામનો એ પ્રાચીન કિતો આવેલો છે આ કિતો અવસ્થામાં અધિકારના સમયનો હશે એમ જણાય છે અહીં આ કોઇ શિનારેખ અમને પ્રાપ્ત થયો નહિ, પરંતુ અઘાપિ અહીં આ શિ પદાર્થના કેટલાક ચિત્રો પ્રાપ્ત થાય છે, જે અમને સંતોષનું કારણ છે

ભાનુપુરાની સમીપજ અમે એક નદી ઓગળી આ નદીનું નામ અવધા છે આ નદી એક ઘાટમાંથી નીકળે છે અહીં આ જસવતરાવ હોદ્દરની છત્રી છે અહીં આ તેણે અમે જસવતરાવની સાથે મુદ કરવાની તૈયારી કરી હતી આ છત્રી ધણી મજબૂત છે, પરંતુ તેપર પ્રથમનીય કારીગરી દૃષ્ટિ ગેરિયર થતી નથી આ છત્રીમાં ઉક્ત નિર્લેખ હોદ્દરની મૂર્તિ વિદ્યમાન છે તેથી તેની અવસ્થામાં છે અહીં આ એક સ્થાન ધુમ્મટદાર ધર્મશાળા જેવું જણાય છે આ સ્થાનમાં જસવતરાવનું રામ રાજવામાં અવ્યુ હતુ

ત્યાંથી થોડે દૂર એક બીજી છત્રી છે, જે તેની ભગિનીની છે જસવતરાવની ભગિની તેના મરણ પછી દીર્ઘકાળે મરણ પામી હતી ઉક્ત છત્રીના દૂરપર કાની નામની એક તોપ રાખવામાં આવી છે હમણા થોડા વખત પૂરજ એક સ્થાન અહીં આ જધાવતમાં આવ્યું છે, જેમાં જસવતરાવની સદા પૂજા કરવામાં આવે છે અહીં આ એક પ્રતિમા સ્વેત વસ્ત્રા ધારણ કરી ઉભી છે તેની પાછળ દિવાતપર જસવતરાવનું ચિત્ર છે જસવતરાવ પોતાના વિષ્ણુના મિત્ર નામના અશ્વપર સવાર થયેલા છે એક માણસ તેનાપર અમરવતી વાણ દોધે છે તેની બે બાજુએ સેવકો ઉભા છે અને આલેખો કાપક લણી રહ્યા છે

મિત્ર પોતાના સ્વામીની પેઠે મહારાષ્ટ્ર દેશનો વતની છે તેના સરારનો ઘાટ અતિ મુદર છે તેડ મન્ત્રક નમુનેદાર છે અને તેને ઉચ તોખમનો જણાવે છે તેના કાન નાના અને અણીવાર, આખ

મોગી અને ભગડિ તથા મુખ એટલું નાનું છે કે જાણે નાના પ્યાવામાં પણ તે પાણી પી શકે એ જણાવ્યું કે આ અમને પોતાક વિશેષ હોવાને લેખએ મારી આ ભવામણ મીઠાવામાં આવી ભાનુપુરામાં ૫૦૦૦ ઘરો છે પ્રબલ ગિચિન છે દિવાન હોજરનો મેનડ છે. અહીં આના મોટા મોટા વ્યાપારીઓ પોતાના હાકમની સાથે અમારી મુલાકાત લેવાને આન્યા અને તેઓ મેવાડના લોકો કરતાં પણ વિશેષ સભ્યતાથી અમને મળ્યા ભાનુપુરાના મૂળ અધિપતિ ગવતુ પણ અહીં આ સાડ મનમાન છે ગરોટ, તા. ૭ મી ડિસેમ્બર-અંતર ૧૩ માઇન-દુરે અમે કર્નલ માર્ગનો ત્યાગ કરી માવવાની ભૂમિમાં આ યા જેથી અમને પરમ મનોપ થયો ગરોટમાં ૧૨૦૦ ઘર છે અહીં આ પ્રાચીન વસ્તુ અમને પ્રાપ્ત થઇ નહિ, પરંતુ મિત્રોના મિત્રો અમને લખવાની કાલ- સાત્રગી પરી પાક એમ છે ઉક્ત કિશ્નાના હિન્દુલિલ ખડો સાતનપાતન નામના ગજનો નાઇ- પત્તો આપે છે. ઉક્ત રાજ પાંડેવાના સમયમાં થઇ ગયો અહીં આનાં મેદાનમાં હીરા, તાજા વગેરે અનેક ગોળા પાપાણુ દરિ ગોચર થયા, પરંતુ અહીં આ પકાડ આપ પણ નથી, તે કે પાપાણુ ૫૦ થ છે

ધુન્નાડ, તા. ૮ મી ડિસેમ્બર-અહીં આ પરમ ગમ્પિક ગુફાઓ અને મદિરા છે આ દેગની કુળદૂપ અને દેવ ભૂમિ લેખ મેવાડનું અમરણ થાય છે

અમારે મુખ્ય લક્ષ્ય ધુન્નાડની ગુફા જોવા જવાનું હતું ધુન્નાડપર્વતની તોચીમાં ઉત્તર તરફ એક મુઠ્ઠા મેવાડના તટપર અમારા તથા નાખવામાં આવ્યા અહીં આનું ગમ્પીર દ્રવ્ય લેખ મેત્રને જે આનંદ થતો હતો, તેનું વર્ણન ગજાની આ લેખિનીમાં શક્તિ નથી હું બેજાનને માટે એક મિત્રાય ગુફા જોવાને માગે ગયો

ધુન્નાડપર્વતનો વ્યાપ્ર પ્રાથ દોઢ પ્રાશનો છે મેનો ઉત્તરભાગ અધિક પહોળો છે તેની ઉચ્ચાઈ એકમો ચાળીસ ફીટની છે સર્વથી ઉચ્ચ શિખરનો એક ટુ ડો ૩૦ ફીટ ઉચ્ચો અગ જણાય છે તેની ઉપરનો ભાગ સપાટ છે આ મપાટભૂમિમાં પુષ્કળ વટવૃક્ષો વિશ્વમાન છે એનો દક્ષિણભાગ થોડાની ખગીના આ ગોળો છે એની ચોતરફ વ્યાભવિક પ્રદ બનેલો છે આ કોટમાં સ્થગે થયે ગુફાઓ દરિગોચર થાય છે મે આ ગુફાઓની ગણના કરી તો તે એકસોસિતરે જણાઇ. આ ગુફાઓ તો માત્ર મદિરા પ્રવેશદ્વારરૂપ હતી તેના અદગના ભાગમાં સન્યામીઓ નિવાસ કરના હતા અહીં આની ખડક યોદા જેવી સખ્ત અને હીસી છે અહીં આ પ્રાચીન વસ્તીના ચિન્હો દરિગોચર થાય છે, પરંતુ તે કયા મમમતા છે તે પ્રતીત થતું નથી અહીં આ જૂની દિવાલને નન ફીટ નાડો એક ટુકડો માગ જોવામાં આવ્યો તે એક મોટા પાપાણુના ટુકડા જેવો હતો પાપાણુ પાપાણુની સાથે જોડવામાં આવ્યા નહોતા, તેથી એમ ધારી શકાય છે કે અહીં આ સસાગી માણુમેની વસ્તી નહોતી, પરંતુ આ સ્થગે કેવળ મન્યાસીઓ અને યોગીઓનું નિવાસ વરતા હતા

હું શિખરના ઉપના ભાગપર ગયો ચોતરફ શ્રમણ કપી પડી નીચેથી ઉપર સુધી કાપી કાઢવાં એક માર્ગનું પ્રવેશદ્વાર માગ જોવામાં આવ્યું આ માર્ગ બસે હાથ પકોળો અને ચારસે હાથ લાભો હતો આ માર્ગે નાની અંતે ૮ એક ચતુષ્કોણ મેદાનમાં આવી પહોંચ્યો આ મેદાનની ઉચ્ચાઈ પ્રાપ્ત ૩૫ ફીટની છે. અહીં આ એક અતિ મોગી ગુફા છે. આ ગુફા પાપાણુમાથી મોટરી નાંડવામાં આવી છે તેના મધ્યભાગમાં એક મોટો પથ્થર કાપી તેમાં મદિર બનાવવામાં આવ્યું છે. અદ મદિરમાં ચતુર્ભુજદેવીની મૂર્તિ વિગજમાન છે આ ગુફાના પશ્ચિમોત્તર ભાગમાં કોનરી કાંઠેવર્ પગથીઆ દરિગોચર થયા આ પગથીઆ પર્વતના શિખરપર્વત આલ્યા ગયા છે શિખરના પ્રદેશપર જો કે મોગી નથી તોપણ ત્યા જૂના પીપા, વટ તથા આમનીના વૃક્ષો મારા જોવામાં આવ્યા.

ઉક્ત મદિર સાધારણ મદિરની જેમ મડપથી સુક્ત છે આ મદિરની બાવણી સાદી તથા મજબૂત છે સ્તભોપર ઢાંચીમરી અતિ મુદર કરવામાં આવી છે સ્તભોપર અનેક પ્રકારની મૂર્તિઓ પણ કોતરી કાઢવામાં આવી છે એક મોટા પાપાણુના ટુકડામાંથી આમદિર મોતરી નાંડવામાં આવ્યું છે. એ વાતનું ન્યાય અમરણ થાય છે, ત્યારે આપણા મુખ્યથી પરમ પ્રશ્નમાં શબ્દો નીકળી પડે છે.

અહીં આ એક વેદી ઉપર ચાર હાથની વિષ્ણુની મૂર્તિ વિરાજમાન છે. વિષ્ણુના પહેરમાં સમગ્ર વસ્ત્રો પીળા ગંગા છે. તે કાળથી તે મૂર્તિનું બીજું નામ પાકુગ છે પ્રધાન મદિરની

ચોતરફ નિમ્નલિખિત દેવદેવીઓની પ્રતિમા છે પ્રથમ પ્રવેશદ્વારની ઉપર દ્વારપાન દેવતાની મૂર્તિ છે દક્ષિણમાં ગણેશની પ્રતિમા છે તેની નિઝટ વાજેવી સરસ્વતીની પ્રતિમા વિગળમાન છે ત્રીજી બાજુએ મનલેરવ અને ગૌરાલેરવની મૂર્તિ છે તેનાથી થોડે દુર પચમદાવેદીની મૂર્તિ વિરાજમાન છે પ્રત્યેક મૂર્તિનું મત્તત્ર વહન બતાવવામાં આયુ છે બગદ, મનુષ્ય, હાથી પાંડા અને ચોર એ પાંચ પ્રકારના વાનો પણ કોતરી કાઢવામાં આવેલા છે

પ્રધાન મંદિરની પાછળ બીજા નવું નાના મંદિરો વિદ્યમાન છે તેમાંના વચ્ચના મંદિરમાં રોડ સ્થાપર રાચન કરનારા નારાયણની મૂર્તિ છે લક્ષ્મીજી તેમના ચરણમાં ભેષ છે લક્ષ્મીજીની નિકટ બે દેવો પરસ્પર લડાઈ કરતા જણાય છે નારાયણની ચોતરફ નાના નાના દેવતાઓની મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે તેમાંનો કોઈ દેવતા વીણ વગાડે છે અને કોઈ મૃદમ વગાડે છે નાના નાના મંદિરો પણ મુખ્ય મંદિરની ચોડે પાષાપુના ટુકડામાંથી કોતરી કાઢવામાં આવેલા છે મંદિરના ઉમંગની બદલ મહાદેવની મૂર્તિ વિરાજમાન છે

પ્રમથીઆ ઉત્તરી દક્ષિણ તરફથી બતાર નીકળ્યો આ સ્થળ ખુબુ હતુ અબતનદી બહી આથી અતિ દૂર હતી તે છતાં પણ તેની આસપસના પ્રદેશનું અને મહસોર તથા મુદવારદેશનું રમણીય દ્રશ્ય ત્યાંથી મારા જોવામાં આવ્યું ત્યાંથી હું ડાબી તરફની ગુફામાં ગયો આ ગુફામાં મત-બો વધુ આવેલા છે આ સ્તંભોની બાજણી જૈનલોકોની કાશીગરી જણાવે છે, આશ્ચર્યની વાત છે કે બહીઆના એક ભાગમાં જેવી રીતે શિવ અને વિષ્ણુની મૂર્તિ વિરાજમાન છે, તેવી રીતે એક ભાગમાં જૈનલોકોની મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે એની નિકટની એક ગુફામાં જૈન અને બૌદ્ધલોકોની પુણ્ય મૂર્તિઓ હતી કોઈ મૂર્તિ ઉભી હતી તો કોઈ બેઠી હતી દક્ષિણ તરફ મદાભારતમાં વિખ્યાત સયેના પાંચ પાડવોના સ્મૃતિચિન્હો પ્રાપ્ત થાય છે બહીઆ એક દશ હીટની લાંબી મૂર્તિ નિર્મિત અવસ્થામાં છે એમ સાલગવમાં આવે છે કે આ મૂર્તિ મદાવીર લીચના પુત્રની છે બહીઆ મુખ્ય મૂર્તિઓ પાંચ પાડવોની છે બીજી મૂર્તિઓ તેમના સેવકોની છે એમ કહેવાય છે કે પાડવો પનવાસસમયે બહીઆ આવેલીને રત્ના હતા

સૌભાગ્યવશાત્ મારી સાથે મારા જૈન ગુરુ હતા તેમણે અને જણાવ્યું કે આ પાંચ મૂર્તિઓ જૈનોના પાંચ તિર્થંકરોની છે, પાંચ પાડવોની નથી તેમણે અને જૈન તિર્થંકરોના નામ આ પ્રમાણે જણાવ્યા-મનુષ્યદેવ પ્રથમ સતનાથ ગોણ્ય નેમીનાથ બાવીસમાં પ્રાર્થનાથ વેવીસમાં અને મદાવીર ચોવીસમ અદ્ય પ્રભુની મૂર્તિ પણ બહીઆ વિદ્યમાન છે આ સર્વ મૂર્તિઓ દશ અંગી ચાર હીટ ઉંચી છે વાસ્તવમાં ઉક્ત પાંચ મૂર્તિઓ જૈનોના તિર્થંકરોની છે કે પાડવોની છે, તેને નિર્ણય અને કરવે અશક્ય છે

આ ગુફાની પાસેજ એક બીજી વિશાળ ગુફા આવેલી છે પ્રથમ ગુફાની અંદરથીજ આ ગુફામાં જવાનો માર્ગ છે તેનું નામ બીમની બગ્ગર છે આ ગુફાની લંબાઈ ૧૦૦ ફીટની છે અને પહોળાઈ ૮૦ ફીટની છે આ ગુફામાં પ્રધાન ચોરડો લીમતા સસ્ત્રલ ગરતરિકે ચોળખાય છે એક બહારની કોઠડીના માર્ગથી આ ચોરડામાં જવાય છે આ કોઠડી ૨૦ ફીટની છે સસ્ત્રલ ગરની અંદર એક શૂં છે, જેની લંબાઈ ૩૦ ફીટની અને પહોળાઈ ૧૫ ફીટની છે તેની ચોતરફ ધર્મશાળાઓ છે પાંચાણ લોકો બહીઆ વિશ્રામ કરે છે બે કે આ ધર્મશાળાઓ પણ બીમના નામથી વિખ્યાત છે, તોપણ અન્યાય લક્ષણોથી તે જૈનલોકોની રોષ એમ જણાય છે સસ્ત્રલ ગરની નિકટજ રાજલોખ નામનો એક ચોરડો છે એક સ્થાનમાં આદિનાથની બે મૂર્તિઓ છે, જે પરથી પ્રતીત થાય છે કે બહીઆ અસ્તિત્વની પણ હજી થતી હતી

દક્ષિણપશ્ચિમ ભાગમાં બીજી ગુફાઓ છે આ ગુફાઓની ચારે તરફ રોગીઓના વિશ્રામને માટે શ્લેષ બંધાવવામાં આવેલા છે બહીઆ એક અતિ પ્રચલ વૃક્ષ છે, જેની નીચે એક અતિ મોટી મૂર્તિ વિદ્યમાન છે

કુમ્ભરની ગુફાઓમાં વિસ્તૃત વર્ણન કરવાનું સામર્થ્ય દેવે મારી લેખિનીમાં રહ્યું નથી બે કે આ ગુફાઓ કહેરા, કાર્તિક, સાલ્સેદ વગેરે સ્થાનની પ્રાચીનગુફાઓના નેટલી શ્રદ્ધ નથી, પરંતુ એ સૌથી

અલત પ્રાચીન છે એમા તો દિગ્વિત્ત પણ શક નથી મે આ ગુફાઓમા સર્વત્ર ખોળ કરી, પરંતુ ક્યાય ક્યાં પણ પ્રકાશના ચિન્હોએ મને પ્રાપ્ત થયા નહિ આ ગુફાઓ ખરેખર દર્શનીય છે આ ગુફાઓ જોઈ મને પગમ કુતલન ઉત્પન્ન થયુ એમા વધુ અદ્ભુત પાથો લગેના છે

અધ્યાય ૧૩ માં

આલસપાટન-કર્નલ દોડની અભ્યર્થના-આલસપાટનનગર-મંદિરોની શ્રેણી-આલસપાટનની ઉત્પત્તિ-આલસપાટનની સંધિના સંબંધમાં વિચરણ-સ્વતંત્રતાસન નગરના સર્વ વર્ગના પ્રતિનિધિઓ સાથે કર્નલ દોડ સાહેબની મલાકાત-પ્રાચીનનગરી અંદાવતીનું વૃત્તાંત-તે સંબંધી વાર્તાલાપ-પ્રાચીન મંદિરશ્રેણી -કર્નલ દોડ દેવતાઓની મુર્તિઓનો કરેલો સંમહ

અપહાસ, તા. ૧૦ થી ડિસેમ્બર—આજે અમે ગરોટથી ચાલી આ મળપગ આવ્યા ઓ-સન ગરોટથી પાછો ફર્યો હતો, માટે એ એક જિલ્લા મિકેન્શિયન છે જ્યારે દોડ પ્રતાપગદમા હતો અને બ્યારે તેણે અગ્રેજ સેનાના આગમનની વાત સાલળી, ત્યારે તે પોતાની મેનામટિત મદમોર ગયો અને અબધ ઉત્તરથી ગરોટ તરફ ચાલ્યો, કે જે ત્યાંથી પ્રાયઃ પચાસ માઇલના અંતર પર હતો. ઓ-સનને આ વાતની કાંઈ પણ ખબર નહોતી તે અડનામા તરફ જતો હતો, પરંતુ બ્યારે હોલકન્ડા અગમનના મમાચાર તેણે સાલળ્યા કે તરતજ તેણે જઈ મુકુદગનો ઘાટ રોક્યો અને મદાસય (ચૂન)ને કોળની હાડારોળની માથે ત્યાં રાખ્યો હો કરના દશ હજાર અશ્વરોહીઓ ચાર દનમા વિલંબ થઈ ચાલ્યા ખાન અગમના હાથનીચેના અશ્વરોહીઓએ દક્ષિણતરફથી અને હર્નત-દના હાથનીચેના અશ્વરોહી ઓએ લાનપુ તરફથી (ચૂન)પર આદમણ ધ્રુવ, પરંતુ મહાશય (ચૂન)ને તેમને પગાન કર્યા, પણ (ચૂન)ને તેનાજ સિપાઈના હાથથી પગમા ચોટ વાગી તે જે વૃક્ષની નીચે પડ્યો હતો, તે વૃક્ષ તે યુદ્ધમા લાગ લેનાર એક સૈનિકે અમને બતાવ્યું

કોટાની મેના કાયનાના સામતને આધીન હતી અમરસિદને આજ્ઞા આપવામા આવી કે તરતજ તે મજૂ થયો પીપની ગામની નિકટ તે પોતાના અવ્યવસ્થા નીચે ઉતર્યો અને આદમની ઉપર બેસી તેની આસપાસ ચાર હજાર સિપાઈઓ ઉભા હતા તેણે અજમેરના માર્ગનું મરક્ષણ કરવાનો વિચાર કર્યો તેના સિપાઈઓએ શત્રુપ ગુફક છોડી તેમના શમોથી નદીને ભરી દીધી ચોટીવાગ્ગી અમરસિદના મત્તરપર એક ગોળી અને હાથમા એક ગોળી એમ તેને બે ગોળી નાગી, જેથી તે ભૂમિપર તૂટી પડ્યો, પરંતુ તત્કાળ એક મૃતને પકડી પાછો ઉભો થઈ ગયો અને પોતાના સૈનિકોને દિગ્મત આપી, પણ તેણે શત્રુઓની તરફ તનવા ઉગામી કે તરતજ તે પાછો જમીનપર તૂટી પડ્યો અને મરણ પામ્યો તેની સાથે સાદીચાએ સૈનિકો મરણ પામ્યા તે સમયે કાયના લાવી સામત પણ મરણ પામ્યા અને કોટાનો બક્ષી બદી થયો દશનાખના હાથમુચરકા લખી આપવાથી તેને મુક્ત કરવામા આવ્યો, જેનું વર્ણન પાછળ કરવામા આવ્યું છે.

જ્યા ઉક્ત હાડામામત માર્યો ગયો હતો, ત્યાં એક ઝની બાધવામા આવી છે ત્યાં એક ચોતરો છે, જેને ભુત્રા કહેવામા આવે છે અને જેનાપર ઘોડો તથા ઉક્ત સામત અશ્વરોહી

ચોતરફ નિમ્નનિખિત દેવદેવીઓની પ્રતિમા છે પ્રથમ પ્રવેશદ્વારની ઉપર દ્વાપાન દેવતાની મૂર્તિ છે દક્ષિણમાં ગણેશની પ્રતિમા છે તેની નિઝટ વાજેથી સરસ્વતીની પ્રતિમા વિરાજમાન છે ઝામી બાલુએ કાનભેંગ અને ગૌરાભૈરવની મૂર્તિ છે તેનાથી થોડે દૂર પચમહાવેદીની મૂર્તિ વિરાજમાન છે પ્રત્યેક મૂર્તિનું સ્વતંત્ર વાહન બનાવનામાં આ યુ છે બળદ મનુષ્ય, દાથી પાડો અને મોર એ પાંચ પ્રકારના વાહનો પણ કોતરી કાઢનામાં આવેલા છે

પ્રધાન મંદિરની પાછળ બીજા ત્રણ નાના મંદિરો વિદ્યમાન છે તેમાંના વચના મંદિરમાં શેઠ શ્યામ્પાર શયન કરનારા નાગપદ્મી મૂર્તિ છે લક્ષ્મીજી તેમના ચરણમાં બેઠા છે લક્ષ્મીજીની નિકટ બે દેવો પરસ્પર લડાઈ કરતા જણાય છે નારાયણની ચોતરફ નાના નાના દેવતાઓની મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે તેમાંનો કોઈ દેવતા વીણા વગાડે છે અને કોઈ મૃદંગ વગાડે છે નાના નાના મંદિરો પણ મુખ્ય મંદિરની જે પાપાણુના દુકડામાંથી કોતરી કાઢવામાં આવેલા છે મંદિરના ઉમરાની બહાર મહાદેવની મૂર્તિ વિરાજમાન છે

પગથીઆ ઉતરી દક્ષિણ તરફથી બહાર નીકળ્યો આ સ્થળ ખુબ દુર ચળનનદી બહી આથી અતિ દૂર હતી, તે છતાં પણ તેની આસપાસના પ્રદેશનું અને મદસોર તથા મુદવાસદેશનું રમણીય દૃશ્ય લાથી મારા જોવામાં આવ્યું ત્યાંથી હું ડાબી તરફની ગુફામાં ગયો આ ગુફામાં બે-બે ઘણા આવેલા છે આ સ્તંભોની બાંધણી જૈનલોકોની કારીગરી જણાવે છે, આશ્વર્યની વાત છે કે બહીઆના એમ ભાગમાં જેવી રીતે શિવ અને વિષ્ણુની મૂર્તિ વિરાજમાન છે, તેવી રીતે એક ભાગમાં જૈનલોકોની મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે એની નિઠટની એક ગુફામાં જૈન અને બૌદ્ધલોકોની પુષ્કળ મૂર્તિઓ હતી કોઈ મૂર્તિ ઉભી હતી તો કોઈ બેઠી હતી દક્ષિણ તરફ મહાભારતમાં વિષ્ણુમાં થયેલા પાંચ પાડવોના સ્મૃતિચિન્હો પ્રાપ્ત થાય છે બહીઆ એક દૃશ્ય દ્રીટની લાગી મૂર્તિ નિદ્રિત અવસ્થામાં છે એમ સાબળવામાં આવે છે કે આ મૂર્તિ મહાવીર ભીમના પુત્રની છે બહીઆ મુખ્ય મૂર્તિઓ પાંચ પાડવોની છે બીજી મૂર્તિઓ તેમના સેવકોની છે એમ કહેવાય છે કે પાડવો વનવાસસમયે બહીઆ આવીને રહ્યા હતા

સૌભાગ્યવશાત્ મારી સાથે મારા જૈન ગુરુ ૧૮૫૮ તેમણે મને જણાવ્યું કે આ પાંચ મૂર્તિઓ જૈનોના પાંચ તિર્થંકરોની છે, પાંચ પાડવોની નથી તેમણે મને જૈન તિર્થંકરોના નામ આ પ્રમાણે જણાયા -અપ્સરદેવ પ્રથમ, સતનાથ પોત્ર નેમીનાથ બાવીસમા, પ્રાર્શનાથ ત્રેવીસમા અને મહાવીર ચોવીસમા ચંદ્ર પ્રભુની મૂર્તિ પણ બહીઆ વિદ્યમાન છે આ સર્વ મૂર્તિઓ દશ અંગી આર દ્રીટ હોય છે વાસ્તવમાં ઉપત પાંચ મૂર્તિઓ જૈનોના તિર્થંકરોની છે કે પાડવોની છે, તેનો નિર્ણય અમર કરવો અશક્ય છે

આ ગુફાની પાસેજ એક બીજી વિશાળ ગુફા આવેલી છે પ્રથમ ગુફાની અંદરથીજ આ ગુફામાં જવાનો માર્ગ છે તેનું નામ 'ભીમની બજાર' છે આ ગુફાની લંબાઈ ૧૦૦ ફીટની છે અને પહોળાઈ ૮૦ ફીટની છે આ ગુફાનો પ્રધાન મોરડો લીમના શસ્ત્રભંડારતરિકે ઓળખાય છે એક બહારની કોટલીના માર્ગથી આ મોરડામાં જવાય છે આ કોટલી ૨૦ ફીટની છે શસ્ત્રભંડારની અંદર એક ગૃહ છે, જેની લંબાઈ ૩૦ ફીટની અને પહોળાઈ ૧૫ ફીટની છે તેની ચોતરફ ધર્મશાળાઓ છે યાત્રાળુ લોકો બહીઆ વિશ્રામ કરે છે એ કે આ ધર્મશાળાઓ પણ ભીમના નામથી વિખ્યાત છે, તેપણુ અન્ય-અન્ય લક્ષણોથી તે જૈનલોકોની હોય એમ જણાય છે શસ્ત્રભંડારની નિકટજ રાજસ્થાન નામનો એક મોરડો છે એક સ્થાનમાં 'આદિનાથની બે મૂર્તિઓ છે, જે પરથી પ્રતીત થાય છે કે બહીઆ આદિનાથની પણ દુલ્લ થતી હતી

દક્ષિણપશ્ચિમ ભાગમાં બીજી ગુફાઓ છે આ ગુફાઓની ચારે તરફ યોગીઓના વિશ્રામને માટે ગૃહો બંધાવવામાં આવેલા છે બહીઆ એક અતિ પ્રચંડ ગૃહ છે, જેની નીચે એક અતિ મોટી મૂર્તિ વિદ્યમાન છે

ધુમ્નારની ગુફાઓનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવાનું સામર્થ્ય હવે મારી લેખિકાના રહ્યું નથી જો કે આ ગુફાઓ ધોસેરા, કાર્તી, સાલ્સે વગેરે સ્થાનની પ્રાચીનગુફાઓના જેટલી એક નથી પરંતુ એ સૌથી

અલત પ્રાચીન છે એમા તો કિચિત્ પણ ગઠ નથી મે આ ગુફાઓમા સર્વત્ર ખોળ કરી; પરંતુ ક્યાય કોઈ પણ પ્રકારના શિવાલેખ મને પ્રાપ્ત થયા નહિ આ ગુફાઓ ખરેખર દર્શનીય છે. આ ગુફાઓ નોંધ મને પગમ કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું એમા ઘણા અદ્ભુત પદાર્થો લગ્યા છે.

અધ્યાય ૧૩ મો

ઝાલરાપાટન-કર્નલ દોડની અભ્યર્થના-ઝાલરાપાટનનગર-મંદિરોની શ્રેણી-ઝાલરાપાટનની ઉત્પત્તિ-ઝાલરાપાટનની સૃષ્ટિના સંબંધમાં વિવરણ-સ્વતંત્રશાસન નગરના સર્વ વર્ગના પ્રતિનિધિઓ સાથે કર્નલ દોડ સાહેબની મહાકાવ્ય-પ્રાચીનનગરી ચંદ્રાવતીનું દૃષ્ટાંત-તે સંબંધી વાર્તાલાપ-પ્રાચીન મંદિરશ્રેણી -કર્નલ દોડ દેવતાઓની મુર્તિઓના કરેલો સમૂહ

ચપહાડ, તા. ૧૦ મી ડિસેમ્બર—આજે અમે ગરોટથી ચાલી આ ગ્રજળપર આવ્યા મૉન્સન ગરોટથી પાછો ફર્યો હતો, માટે એ એક અતિહાસિક ગ્રામ છે જ્યારે હો'કર પ્રતાપગદમાં હતો અને જ્યારે તેણે અગ્રેજ સેનાના આગમનની વાત સાંભળી, ત્યારે તે પોતાની મેનાસહિત મંદિર ગયો અને ચળક ઉત્પન્ન કરી ગરોટ તરફ ચાલ્યો, કે જે ત્યાંથી પ્રાયઃ પચાસ માઈલના અંતર પર હતું મૉન્સનને આ વાતની કાંઈ પણ ખબર નહોતી તે ચંદ્રાવાસ તરફ જતો હતો; પરંતુ જ્યારે હો'કરના આગમનના સમાચાર તેણે સાંભળ્યા કે તરતજ તેણે જઈ ચુકેલાનો ઘાટ રોક્યો અને મહાશય વૃક્ષને કોટાની હાડકાંજની સાથે ત્યાં રાખ્યો હો'કરના દશ હજાર અશ્વારોહીઓ ચાર દયમાં વિલકત થઈ ચા'યા. ખાન ખગસના હાથનીએના અશ્વારોહીઓએ દક્ષિણતરફથી અને હર્નતલાદના હાથનીએના અશ્વારોહીઓએ જ્ઞાનપુર તરફથી વૃક્ષનપર આક્રમણ કર્યું, પરંતુ મહાશય વૃક્ષને તેમને પગાંત કર્યો, પણ વૃક્ષને તેનાજ સિંધાર્ધના દાયથી પગમા ચાટ વાગી તે જે વૃક્ષની નીચે પડ્યો હતો, તે વૃક્ષ તે યુદ્ધમાં ભાગ લેનાર એક સૈનિકે અમને બતાવ્યું.

કોટાની મેના કાયવાના સામતને આધીન હતી અમરસિદને આજ્ઞા આપવામા આવી કે તરતજ તે સંજળ થયો. પીપ્પડી ગામની નિકટ તે પોતાના અશ્વપરથી નીચે ઉતર્યો અને ચાદરની ઉપર બેસી તેની આસપાસ ચાર હજાર સિંધાર્ધો ઉભા હતા તેણે અજમેરના માર્ગનું મગ્જણ કરવાનો વિચાર કર્યો તેના સિંધાર્ધોએ શત્રુપર બંદૂક છોડી તેમના શમોથી નદીને ભરી દીધી. ચોરીવારપણી અમરસિદના મગ્ગકપર એક ગોળી અને હૃદયમા એક ગોળી એમ તેને બે ગોળી લાગી, જેથી તે ભૂમિપર તૂટી પડ્યો, પરંતુ તત્કાળ એક કોટુને પકડી પાછો ઉભો થઈ ગયો અને પોતાના સૈનિકોને હિંમત આપી, પણ તેણે શત્રુઓની તરફ તવવાર ઉગ્રામી કે તરતજ તે પાછો જમીનપર તૂટી પડ્યો અને મરણ પામ્યો તેની સાથે સાહીયાએ સૈનિકો મરણ પામ્યા તે સમયે કાયવા ભાવી સામત પણ મરણ પામ્યા અને કોટાનો બક્ષી જઈ થયો. દશલાખના હાથમુચરકા લખી આપવાથી તેને મુક્ત કરવામા આવ્યો, જેનું વર્ણન પાછળ કરવામા આવ્યું છે.

ન્યા ઉકત હાડકાંમાત્ર માર્યો ગયો હતો, ત્યાં એક જગી બાધવામા આવી છે. ત્યાં એક ચોતરો છે, જેને ભુગર કહેવામા આવે છે અને જેનાપર થોડો તથા ઉકત સામત અશ્વારોહી

નુ ચિત્ર છે કોટાના રીજટ (ગ્રહક) પર અમને એટલા મારે ક્રોધ આ ગો કે તેણે હિન્દ સામંતનું ક્રોધ મળ્યાના અમારક બંધા પુ નહિ, પરંતુ તે કાંઈ દાડો ાથી કે તેમ કરે, પણ આ કાચી છત્રીને પણ એટલી પૂજ્ય માનવામાં આવે છે જેટલી પૂજ્ય દંડ છત્રીઓને પણ માનવામાં આવતી નથી મહારાજ લ્યૂકનની છત્રી પણ એવી નથી અરીઆના નિવાસીઓ જે મહાડાના વૃદ્ધાની નીચે મહારાજ લ્યૂકન પડ્યા હતા તેને ' લ્યૂકનકા જીતાર ' કહે છે આજ માત્ર તેમનું અમારકચિન્હ છે

આટલા મનુષ્યાનો વધ થયા પછી અંગ્રેજસેનાપતિએ મુદગાધાટપર પોતાનો અધિપતિ રથાપિત કર્યો અને તેમને શત્રુઓની સામે પણ થવું પડ્યું નહિ જે કે તેઓ પાચ દુન્ડીઓને અહીંઆ મૂળ જન્મતો આ રણભૂમિએ યમોષોનીની સામે દરિદ્રાર્થ કરી દેત આ અથાન એવું છે કે જેની ચોતરફ ભ્રમણ કરતા એક અંવાડીઉ લાગે અને પાચદશસિનાય અહીંઆ મહત્તી હામ આવતી નથી પરંતુ અંગ્રેજસેનાપતિને પોતાની મેનાપર વિશ્વાસ નહોતો તોપણ તેણે સેનાપતિપદ શામટે ગ્રહણ કર્યું હતો ? તે પાછો ક્યો ત્યારે પ્રત્યેક નિષાધ યુદ્ધ કરવાને મારે ઉત્સુક હતો જ્યારે તેણે પાચ દુન્ડીઓ જીતાસના ધાટનું રણજી કરવાને મારે રાખી ત્યારે તેણે કેવું કામ કર્યું હતું ? જ્યાંમુથી ઉક્ત દુન્ડીઓની પાસે યુદ્ધનો થોડો મામાન પણ ગ્હો ત્યાંમુથી તે સતત લડતી ગ્હી અને તેણે શત્રુઓને પરાસ્ત કરી દીધા જિમાનઆ રાહીનાએ મને એક અથળ બતાવ્યું કે જ્યાંથી તેણે એક અંગ્રેજ અમનદારને જાણી મારી હતી તેણે મને કહ્યું કે - "મહારાજ પાચદશ કહિ પણ આક્રમણ કરત નહિ જસવતરાવ વિવાના માણસની પેડે ભૂમિપર પોતાના હાથ પછાડતો હતો અને પોતાના વીર અશ્વારોડીઓને બોલાવતો હતો અને તેના અશ્વાગૃહીઓના હાથથી મહારાજ સિકેટર અને તેમના સાથીઓ માર્યા ગયા " આ પરથી આપણે એવો બોધ મહત્ત્વ કરીએ ડીએ કે જે માણસ પોતાના સિપાઇઓપર વિવાસ રાખતો ન હોય તે માણસને કહિ પણ સેનાપતિ બનાવવો બેઝએ નહિ

પચપદાક એક આબાદ શહેર છે જે ચાર જાના અંગ્રેજસરકારને હોલકની પામેથી પ્રાપ્ત થયા છે, તેમના એકનું મુખ્ય શહેર પચપદાક છે આ જાનાની ઉપજ પચામ દબરથી એાધી થઈ નથી, તોપણ તેથી બમણાથી પણ અધિક ઉપજ થઈ શકે એમ છે પચપદાક નગરમાં ૨૦૦૦ ઘરો છે એમાં નિશાળ બનર આવેલું છે અહીંઆના કેટલાક માણસો અને મુલકત આપવાને આના હતા અરીઆ લાન પાપાણો પણ ઘણા પ્રાપ્ત થાય છે

કણુરાગ, તા ૧૧ મી ડિસેમ્બર-ઉત્તર-પૂર્વ દિશામાં ૧૩ માઇનપર્ષત અને ઘણી મુગમનાથી ગયા અરીઆ જીતાર અને ઘડે પુઠ્ઠળ થાય છે આ યુદ્ધભૂમિમાં ઘણીવાર જેમાં પુર્ણ અનાજ પાકતું હોય એવા સ્થાનો પ્રાપ્ત થતા નથી પરંતુ કણુરાગ તો યથા નામ તથા ગુણ્ય છે, કાગલ કે કણુરાગનો અર્થ કણ (અનજ) ની બૂમિ થાય છે અરીઆથી ચાર માઇનના અતર-પર આવેલા સોતના ગામમાં થઈને અને આગળ ચા રા ત્યારપછી અને ઉત્તરમિનીથી સીધા દિદુસ્થાનના દારપર્ષત ગયા અમારા માર્ગથી ત્રણ માઇનના અતરપર જમણી બાજુએ સોતના નામનું મોટું શહેર છે

ત્યારપછી અને જાનરાપાટનમાં ગયા વચમાં અમને ચદ્રલામાં નદી બોળતી પડી આ ના નદી નદીનું મૂળ અહીંઆથી જ કોશના અતરપર છે નિષ્ટમાજ વિસ્તરતા પદાક આવેલો છે- પૂર્વે આ પર્વતમય પ્રદેશમાં બીનનેડો નિવાસ કરતા હતા એક સમયે ચાર દબા બીરો પોતાના તીર-નમાં લઈ માનનાદેશમાં જઈ ત્યાંથી પુર્ણ કરી લાવતા હતા મેળના પ્રધાનમની જા મિસિહેજ આ બીનનેડોના નાથ કર્યો હતો

જાનરાપાટન નગરની સ્થાપના મેળના મુખ્યમત્રી વનિમસિહે કરી હતી નગરથી અર્ધકોશના અતરપર પહેાએ તે સમયે નગરના પ્રધાન ન્યાયાધીશ, કાઉન્સીનના સભ્યો તથા શેસાલુકા-રોએ સામા આવી મારો પરમ સકાર કર્યો સમસ્ત ભારતવર્ષમાં માત્ર આજ નગરમાં મે મુનિ-ગિપાનિદિ જેવી સરથા બેઈ અહીંઆના નિવાસીઓ સ્વચાસનપ્રણાલી દાખલ કરી સ્વાધીનતાપુ

પૂર્વક પોતાના નગરનો કારોબાર ચલાવતા હતા ભારતવર્ષના સૌથી મોટા મ્વેન્ઝાયાની શાસનકર્તા જનિમસિંહની પામેથી તેમણે આ સ્વશાસનસત્તા પ્રાપ્ત કરી હતી, એ અસ્પષ્ટ એક આશ્ચર્યકારક વાત છે જો કે જનિમસિંહને લોકોને સ્વતંત્ર બનાવવાને માટે ઉક્ત મઝ્યા મ્યાપન કરવાની પગલાં નહીં આપી નહોતી, પરંતુ તેનું તે કાર્ય પણ રાજ્યાતુર્યથી ભરેલું હતું.

ઉક્ત સમૂહસ્થાની સાથે નગરમા આવ્યો અને નગરમા પ્રવેશ કર્યો કે નગર કિલ્લાપરથી તોપના ધડાકા સંભળાયા આ નગર ચોખ્ખું છે અને તેની ચોતરફ મોટીમોટી દિવાલો આવી રહી છે તથા તે દિવાલોપર તોપોની ટાર ગોચર રહી છે નગરનું જૂથક મગ્ગ અને સાદું છે એ પ્રધાન રાજમાર્ગો એકબીજાને મળીને આગળ વાઘા જાય છે અને તેમનાથી સમાન અન્યે ખીજા અનેક માર્ગો જાય છે સર્વથી પ્રધાન ગજમાર્ગ દક્ષિણથી ઉત્તરે ગયો છે આજ માર્ગે મોટા બજારમા થઈને આગળ આવ્યો અને અમે ચોક્કસ આગળ આવી પહોંચ્યા, જે જ્યાં એ પ્રવાન ગજમાર્ગોનો મગમ શાય છે અહીં આ આગળ જૂથકથી નેતુ શીટની ઉચ્ચ ધરાવનાર એક મંદિર છે. તેમા ચતુર્ભુજ દેવીની મૂર્તિ વિરાજમાન છે પાપાણુમય મડપે મારી દષ્ટિ આકર્ષિત કરી આ મંદિર મર્મથા સ્વેત રંગથી રંગવામા આવ્યું હતું મેં તેને આધુનિક માની કોઈ પણ પ્રાચીન ઐતિહાસિક પ્રમાણુ અહીં આ ઉપનબ્ધ થશે નહિ એમ ધારું, તેથી તેને જોવાની ઇચ્છા નહિ કરતા હું સીધો આગળ ચાલ્યો ગયો અહીંઆથી ઉત્તર તરફથી તોરણદ્વારપર્યંત રાજમાર્ગની ઉભય બાજુએ વરોની હારો ચાલી ગઈ છે આ માર્ગની લબાઈ અર્ધકાપની છે તેના અંતિમ ભાગ આગળ જનિમસિંહને દ્વારકાનાથના મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી છે દ્વારકાનાથની મૂર્તિ જીર્ણનગર ખોદવાથી નીકળી હતી અને તેને જનિમસિંહપર મોકલી આપવામા આવી હતી તેણે તેનું નામ ગોપાલજી પાડી ગમ્ભીર અને વિશાળ સંગવરના તટપર તેનું મંદિર બંધાવ્યું.

ઉત્તરભાગમા જૈનલોકોના સોળમા તીર્થસ્થનુ રમણીય મંદિર છે તે હમણા પણ અખંડિત જણાય છે, તોપણ તે અત્યંત પ્રાચીનકાળનું છે પ્રાચીન નગરમા જૈનોના એકસો આઠ મંદિરહતા તેમાનું આ એક છે પ્રાચીન નગરમા ઉક્ત એકસોઆઠ મંદિરોમા એકસાથે ઘટનાદ થતો હતો. આ કારણથી તેનું નામ કાલરાપાટન વા વટનું શહેર પડ્યું છે અભારમુખી ટેલક લોકો ગાંધરાપાટનનો અર્થ “જાનાનું શહેર” એવો કરના હતા, પરંતુ આ અર્થ બ્રાતિપૂર્ણ છે પછી હું નગરના મુખ્ય ગ્રેજીસ્ટ્રેટ મનીરામને વેર ગયો અને થોડીવારસુધી તેમની સાથે વાતોનાપ કર્યો નગરની મુદ્દતાવિષે તેમની આગળ મેં સંતોષ પ્રશ્નિત કર્યો અને તેમને જણાવ્યું કે—“આ આગા ગણુ” છું કે આપના શાસનકાળમા નગરની અધિક શ્રીદૃઢિ થશે ” ભારપછી મેં તેમની પામેથી વિદાય લીધી શાહ મનીરામના ઘરની સામેજ મેં એક સ્થલ જોયો આ સ્થલપર ગાંધરાપાટનના નિવાસીઓને જે આત્મશાસનસત્તા પ્રાપ્ત થઈ હતી તે વિષે વિગતવર્ણન કરતરેહુ મારા જ્ઞાનામા આવ્યું આ સરન વર્ણન વાચતા ખરેખર મને હાસ્ય ઉત્પન્ન થતું હતું.

ટાટાના રાજમ ત્રી જનિમસિંહને પામેના પ્રેરોમા રાષ્ટ્રવિગ્ન અને અતાજસ્તા પ્રચલિત હતી તે સમયે ત્યાંના ધનવાન નિવાસીઓને આ વાણિજ્યગ્યાનમા નિવાસ કરવાને માટે મોવાવ્યા હતા. તેમણે તેમને સુખશાંતિમા રાખવાને માટે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવાને માટે તેમણે તેમને આત્મશાસનસત્તા આપી હતી અને તેની શરતો તેમણે ઉક્ત સ્થલપર કેતરારની આપી હતી, કે જેથી તે કંઈપણ નષ્ટ થાય નહિ તે સિવાય તેમણે નગરની ચોતરફ ટાટ બંધાવ્યો અને એક ચોક્કસ સેનાપતિના હાથનીચે ટેલક સેના પણ ત્યાં રાખી તેમણે લોકોને માટે કુવાઓ ખોદાવ્યા, તળાવો બંધાવ્યા અને પ્રાચીન દેવાલોનો જીરોદ્ધાર કરાવ્યો વર્ગી સર્વ માણસો ત્યાં સ્થાયી રહી શકે એટલા માટે ધરો બંધાવવાનો અર્થો અર્થ તેમણે અગાઉથી પોતાના ભંડારમાથી કાઢી આપ્યો આ પ્રકારે સર્વ માણસોનો ત્યાં નિવાસ કરાવી તેમણે ત્યાંના શાસનનો ભાર તથા આખ્યતગિક શાંતિની રક્ષાનો ભાર તેમના હાથમાજ મોપી દીધો.

અહીં આ પચાત્તરાર શાસનકાર્ય કરવામા આવે છે અપરાધીઓ તરફથી જે દડ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ઇતર કોઈપણ કાર્યમા નહિ અર્ચતા કેવન દ્વારકાનાથજીની એવામા અર્ચવામા આવે છે.

મેજસ્ટ્રેટ મનીરામ પોતે વૈષ્ણવ છે અને તેઓ વૈષ્ણવોના ઝગડાનો ચૂંકાદો કરે છે ન્યારે આ સવાનજીનોના મુકદ્દમાઓ યુમાનીરામ નામના એક લૈન મેજસ્ટ્રેટ તપાસે છે જે કે ઉત્ત ઉભય ન્યાયાધીશો પૃથક પૃથક રીતે ન્યાયકાર્ય કરે છે તથાપિ કોઈ અસાધારણ મુકદ્દમાની તપાસ કરવાની હોય છે, ત્યારે તેઓ ન્યાયાસનપર એક સાથે પણ વિરાજમાન થાય છે તેમણે પોતાના પુત્રોના નામથી પરાની સ્થાપના કરી છે શાસનસમિતિના સભ્યોને તેમની લાખમત પ્રમાણે ચૂંટી કાઢવામા આવે છે ગત વીસ વર્ષમા આ નગરીમા છ હજાર ઉત્તમ ધરો બધા થા છે આ નગરમા પ્રાય પન્-ચીસ હજાર માણસોની વસ્તી છે આ દેશના સર્વ હોદ્દાઓ વચ્ચે પરાગત હોવાથી શાહ મનીરામ અને યુમાના રામના પુત્રોને તેમનાપછી ન્યાયાધીશની પદવી પ્રાપ્ત થશે વચ્ચે પરાગત પદવીઓ આપવાનું અનિષ્ટ જી છે કે વચ્ચે જે દેશ હોતા નથી તેા કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે થતુ નથી અનિમસિદના તદ્દયી માત્ર સેનાપતિ અને કરસમીદક અહીંઆ નિવાસ કરે છે

નગરના સર શ્રેણીના માણસો અને પ્રતિનિધિઓએ મારા તણમા આવી મારી મુવાકાત લીધી. પ્રથમ વ્યાપારીઓ દનારો અને વૈષ્ણવો મારા તણમા આન્યા ત્યારપછી એકાનાનો આન્યા મે સૌને તેમના દરજ્જા પ્રમાણે એસાડમા ત્યારપછી વ્યાપારીમડળના નેતાઓ આન્યા અને તેમણે મને પોતાના મડળના નામે નગર મરી ત્યારપછી કારીમદે, સોનીઓ કસારા કહોઇ, રગારા અને હળમેા આવ્યા સૌની પાછળ પડેનો પણ આવીને અમને મળ્યા શાહ મનીરામ પોતે બહાર શાતિરસા કરતા હતા અને તેમના સહોગી યુમાનીરામ મને લોકોના પરિચય કરાવતા હતા સોનીમડળના પ્રતિનિધિએ પોતાના મડળના નામથી મને એક આદી નું પાત્ર ઉપહારમા આપ્યું તે પર અત્યંત અહુલન કારીગરી કરવામા આવી હતી ઉક્ત માણસો જે કમથી આવ્યા હતા તે કમથી વિદાય લઈ વાળના અવાજ સાથે પતામ દરખવતા નગરમા ચા થા ગયા

ઉત્તરમાળવામા માત્ર જાનરાપાટનજ વાણિજ્યનું પ્રધાનમ્થાન છે અને અહીંથી ઉદારસુનીના સમન્ત નગરોના વાણિજ્યનું કેદ્ર આજ શહેર છે

અમે આધુનિક શહેરના સબધમા ધણુ કહી ચૂક્યા છીએ હવે અમે પ્રાચીન શહેર કે જે બદાવતીના નામથી પ્રસિદ્ધ હતુ તે વિા કાર્ક વર્ણન કરીએ છીએ ઉક્ત પ્રાચીન નગરની વચ્ચે થકને ચદ્રભાગા નદી વહેતી હતી એમ કહેવાય છે કે ગામ હવે ઉક્ત ચદ્રવતી નગરીની પ્રતિદા મગી હતી વળા બીજી વાત એરી પ્રસિદ્ધ છે કે માળનાના પરમાગ્નશી રાજ ચદ્રસેનની બદાવતી નામની સ્ત્રી થાવા મગવાને ગઇ હતી તેને આ સ્થાનપર એક પુત્રજન્મ્યો હતો. તેણે ઉક્ત નગરની સ્થાપના મરી હતી વળા એમ એરી વાત પણ સાલજવામા આવે છે કે એમ દ લકી જાનિનેા જસુ નામનો કમિયારો જમમમાથી કામ માપીને લઈ આવતો હતો રસ્તામા પારસ પથ્થરપર તેની કુદાડી પડી ગઇ અને તરજજ તે સુત્રપુની બની ગઈ તે માણસે તે સુવર્ણની સદાયથી ઉક્ત નગરની સ્થાપના મરી વળા તેણે જસુએરમ તનવા એ નામનું એક મોટું તનાવ પણ મોદા બ્યુ કેટનામ માપસો કહે છે કે પાડવોને ન્યારે વનવાસ મરવો પડ્યો હતો, ત્યારે બીમે ઉક્ત નગરી ની પ્રતિદા કરી હતી આ કાર્યમા દેરો વિદન કપુર, જેથી બીમે તેને બાણ માણુ તે નાસી ગયો અને જ્યા બાણ લાગ્યુ ત્યાથી ચદ્રભાગા નદી નીકળી આ નગરીને પ્રતિષ્ઠાતા ગમે તે હોય પરતુ આની વાત તો અવસ્થ સત્યજ છે કે જનશ્રુતિમા માળવાના રાજ ઉદ્યાદિત્યના પૌત્ર જસુમર્માને ક મિયારો ઠેરની દેવામા આવ્યો છે અહીંઆ પ્રાપ્ત થયેના એક સિનાવેખમા ઉક્ત જસુમર્માનું નામ પ્રાપ્ત થાય છે.એટલુજ નહિ પરતુ મધ્યભારતના પ્રત્યેક પ્રધાન નગરમા તેનું નામ મને પ્રાપ્ત થયુ છે વિક્રમની પ્રથમ શતાબ્દીથી તેરમી શતાબ્દીપર્ધત આ વચના રાજ્યએએ પ્રવન પરાક્રમર્વક આ દેશમા રાજ્ય કપુર હતુ

નદીના ઉભય તટપર અનેક જીર્ણ મદિરા જિન્નલિન્ન અવસ્થામા પડેલા છે નદીના કિનારા પર ધાટ અને ઓવારા બધાવેલા છે અહીંઆ દેવદેવીઓ અને દેવદાનવોની પુષ્કળ મૂર્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે કેટલીક પ્રતિમાઓ મારી ઉપર ઉભી કરી દેવામા આવી છે કેટલાક અ યસુ પ્રમાદી ગો

માધ્યો તેની આસપાસ બેસી સૂર્યના તડકાનો આસ્વાદ લે છે એ ધાર્યું કે આ મુતિઓને હું ઉચ્ચપુર મોકલી દઉં તો ઘડ, એમ ધારે એ નામદણા મથેલી નારાયણની મૂર્તિ, પાર્વતીની મૂર્તિ, ત્રિમૂર્તિ તથા બીજી અનેક મૂતિઓ એક ગાડામા ભરી ઉચ્ચપુરમા મોકલાવી આપી આ સર્વ મૂર્તિઓ એક વટવૃક્ષના થડમા પડી હતી તેજ સ્થાનમા ગણેશજીની એક મોની સુદર મૂતિ પડેલી હતી, પરંતુ હું તે મૂર્તિને કાઢપણું પ્રકારે ઉચ્ચકરી શક્યો નહિ.

ચંદ્રાવતીના એકમો આઠ મંદિરો પ્રાપ્ત સર્વ સ્થિપ્ત થઈ ગયા છે કેવળ એ ત્રણ મંદિરોજ આજપર્યંત સારી સ્થિતિમા છે આ મંદિરો પ્રાચીનપ્રાચીન સૌદર્યની પરાકાષ્ઠા બનાવી રહ્યા છે આ મંદિરોનું શિ પકાર્ય અત્યંત રમણીય છે.

તળાવના બંધની નિકટ જૈનમંદિરોના નિમિત્તે નામના પુષ્કળ સમાધિમંદિરો છે તેમાના એક-મા એવો ઉલ્લેખ છે કે સવત ૧૦૬૬ના માઘની વૃત્તીયાને દવસે આચાર્ય શ્રી મન્યદેવના શિષ્ય શ્રીમત્દેવે આ સસારનો ત્યાગ કર્યો અતિમ સમાધિનું વર્ષ ૧૧૮૦ લખ્યું છે આ સમાધિ દેવેદ આચાર્યની છે આ પ્રકારે અને અનેક સમાધિઓ જોઈ, પરંતુ અમને તેમાથી કોઈ બળવાયોગ્ય અતિહાસિક ઘટના પ્રાપ્ત થઈ નહિ ઉપરાંત સમાધિની નિકટ એક પેળી છે એક પુસ્તક અને એક ચોતિયુ આચાર્યની મન્મુખ રાખવામા આવ્યું છે જનજનિઓના દેખાવ આજ પ્રકારનો હોય છે એક તરફ કુમારદેવની જગી છે તેમણે ૪૦ સં ૧૨૮૯મા આ અમાર સસારનો ત્યાગ કર્યો હતો.

અમારો ધાસી બે મંદિરોના ચિત્રો લે છે તેમાના એક મંદિરમા તો એવી સરસ દારીગરી જોવામા આવે છે કે યુરોપવાસીઓ પણ એની કારીગરી કરી શકતા નથી પ્રત્યેક મંદિરમા એક એક ચોટ હોય છે ચોટ વીસ ફીટ લાંબાપહોળા હોય છે સર્વ સ્તંભોપર ઉત્તમ નક્શીકામ જોવામા આવે છે દ્વાર પણ ઉત્તમ હોય છે દ્વારપર જે કારીગરી કરવામા આવી હોય છે, તે એક ખાસ પ્રકારની હોય છે કાઢપણું યુરોપવાસીઓ આ શિપનું અનુકરણ કર્યું નથી, એ બધી અમને અત્યંત શોક થાય છે જો તેઓ આ શિપનું અનુકરણ કરે તો તેઓ અવશ્ય 'હિંદુમિએ કુરપતાસિનાય બીજી કાઢપણું શિખરું નથી' એ અરોપનું નિવારણ કરી શકે જ્યાસુની અમારો ચિત્રગાર ચિત્ર લેતો ગ્લો ત્યાસુધા અમારા પડિતો બીજી શોધખોળ કરતા હતા અહીં આ અનેક મૂતિઓ દિવાલની સાથે લગાડેલી હોય છે પડિતોની મહેનત વૃથા ગઈ નહિ.

સાથી પ્રાચીન શિનાયેખ સવત ૭૪૮ (૪૦ સં ૬૬૨)નો છે જેમા ગજા દુર્ગા અગલનું નામ છે આ શિવાયેખ વેનજીનાદાર અક્ષરોમા લખનામા આવ્યો છે અહીં આ જે એની જન શ્રુતિ પ્રચલિત છે કે પાંચ અર્જુને વરાહને માર્યો હતો અને તેના ફરિશ્તાથી એ આકૃતિ પ્રગટ થઈ હતી તે ચિત્રિત કરવામા આવી છે વરાહ એ એક દૈત્ય હતો તેમાથી મેનોન શની ઉત્પત્તિ થઈ તેમા એક કયાક નામનો પુરુષ ઉત્પન્ન થયો તે પૃથ્વીને ઉગાડનાર દેવતાસમાન હતો શુદ્ધિમત્તામા તે મહાદેવસમાન હતો તેનું નામ સાબળી શત્રુઓના ઓકસ છુપાઈ જતા હતા તે શુદ્ધનો અનતાર હતો એમ કહેવાય છે આજુ વર્ષ તેને બે હનન થયા કરતો હતો ધૈની તેનાપર કૃપાદષ્ટિ હતી, તેની કીર્તિ સમગ્ર સસારમા જાણ ગઈ હતી, તેના શત્રુઓ નિન્નેજ બની ગયા હતા અને તેની સામે જે હાથ ઉઠાવતો તે સ્તબ્ધ થઈ જતો હતો પૃથ્વીપર કોઈપણ સ્થાન એવું નહોતું કે જ્યાં તેની આરાનો પ્રચાર ન હોય તે જ્યારે વિદેશમા જતો, ત્યારે દુરમનોની સ્ત્રીઓનો હર્ષ ઉઠી જતો.

સવત ૭૪૮ની જ્યેષ્ઠ સુદી પૂર્ણિમાને દિવસે ઉક્ત શિવાલેખ ઉક્ત મંદિરમા હરચમન પુત્ર ગણેશ્વર મહાનાજાએ સ્થાપિત કર્યો તેમા વિશેષ એમ લખવામા આવ્યું છે કે - "આ લેખ મહારાજ દુર્ગા અગનને માટે નિર્માણ કરવામા આવ્યો છે, તેમને અમારા પ્રણામ પહોંચે એવું કોઈપણ મસ્તક નથી કે જે દેવતા, ગુરુ અને સ્ત્રીની સામે નમતું નથી, આ લેખ એવિક શિપકારે કાતયો છે."

અમારું એવું અનુમાન છે કે ઉક્ત ખેત્રીવશ મોટા હિંદુવશમાનો છે કે જે ઉત્તરમાથી આવ્યો હતો અને વરાહ નામ ઇન્ડોસીયિયનનું પણ છે જેસનખીરના ઇતિહાસમા આ જાતિનો ઉલ્લેખ છે. જેસનખીરના ચંદુલદ્વીપોએ આ ઇન્ડોસીયિયન લોકોને હિંદુસ્થાનમા પ્રવેશના અટકાવવાને માટે તેમની સાથે લડાઈ કરી હતી તક્ષક અને કયાક એ તાતારી નામ છે તક્ષકનો સર્પ અને કયાક-

નો અર્થ આકાશ થાય છે આ હોડિ સર્પના પૂજક હતા તેમના અક્ષરો પશ્ચિમભારતમાં પ્રાપ્ત થાય છે ભદ્રાપતીના નામ હતું અને અગત્યસીવિશેની સર્વ વાતોની સાથે ઉપરોક્ત રીકિત મેગવ વામાં આવે તે આપણને સ્પષ્ટરીતે પ્રતીત થશે કે હિન્દુ શિનાનેષ એ મીથિક અને તાતારીરામનું સ્મૃતિચિન્હ ૪ ઉક્ત રાજ્યો અને સાનપુરનો ઇત રાજ્ય એ સૌ હિંદુઓમાં ભગી ગયા હતા

એમ શિનાનેષ અમને સવત ૧૧૦૩ ના જ્યેષ્ઠની વૃત્તીવાને દિવસે લખાયેલો જૈમ દિરમાથી પ્રાપ્ત થયો તેમાં માત્ર એક વાત્રાગુનું જ નામ છે

નારાયણપુર, તા. ૧૩ મી ડિસેમ્બર-અતર અગીઆર માઠન પ્રાત કાળમાં જ એ નીકળી પડ્યા માર્ગમાં એક ગદૌ નામનું સ્થાન આવે છે તે પૂર્વે ધાગી રાવની જગીર હતી તેનાથી અર્ધકોશના અંતરપર એક ખીણ છે ધાટપર ઉતરપશ્ચિમ તરફ આવતા ગાગરોન નામનું શહેર આવે છે આ શહેર જોવાની અમારી વણી ધમગ હતી પરંતુ સમય થોડો હતો તેથી અમે તે જોઇ શક્યા નહિ. એ ખીણીવલની રાજધાની છે અમે તેજ માર્ગદર્શક ચા-ચા કે જ્યાંથી અચનદાસપર આક્રમણ કરી વખતે અક્ષાઉહીન ગયો હતો આ ધાગ ત્રણ માર્ગન પટોળો છે અહીં આવું દસમ પરમ સુર કે મોટી તીનર અને મગનાના ગળ્દો અહીં આ જ્યેષ્ઠાચર થાય છે તેઓ જલે સુર્યોદયથી પ્રમન થયા હોય એમ જણાય છે આ ધાટમાં જનિમમિહે પોતાની છાવણી નાખી છે તે અહીં આ ત્રીસ વર્ષથી ગહે છે આ ધાટનું સ્વરૂપ બદલાઈને શહેર જેવું બની ગયું છે અહીં આ મોટા મોટા મમન બધાં ગયા છે કોટ બધાવવાની તૈયારી ચાલે છે, પરંતુ તે પૂર્ણ થાય લામુરી જનિમસિદ્ધ જીવિન રહે એવી આશા નથી આ સ્થાન આજેરના તપગ આવેલું છે આ સ્થાન જનિમસિદ્ધે ઘણું જ પસંદ થયું છે એ સ્થાન ઝાનરાપાટનના માર્ગમાં આવેલું છે અહીં આથી થોડું દૂર પિનાગનેદાની ગાવણી છે, જેમાં કરીમખાના પુત્રો વિગેરે માણેના નિનામ કરે છે કરીમખા પિદારાઓના નેના હતો અહીં આ એક ધંગાહ (પ્રાર્થનાગૃહ) એવા ઉદ્દેશથી બધાવનામાં આવેલું છે કે અહીં આના દૂર નોકા કે જેઓ અત્યંત વૃણિત કાર્ય કરીને નિવાહ કરે છે તે પાંચ વખત નિમાજ પડે અને પોતાનું ચારિત્ર સુધારે જ્યાંનુધી આપણે ગાગરોનની સમીપ નહિ જઈએ લામુધી શહેર અને મિથ્યો એ ઉભય મળા મથેના જણાય છે પરંતુ પર ઉપર ચત્રતા તે દુષ્ટ દૃષ્ટિઓચર થાય છે જગના પ્રનાધી છેક ઉંચે મુખી પદાઃ કપાઈ ગયો છે પર્વતનો ઢોળાવ એવો કમાતુસાર છે કે જે જોઈને અમને પરમ આશ્ચર્ય થયું અમે ઉતરતરફ દૃષ્ટિ ફેરી તો તે મતીસિધુ શહેર અને મિશ્તાની પેરી તરફ અજળાતી ત્રીકાતી દોડતી જણાઈ અમે શહેરની નિકટ ગયા કે તત્તજ તેઓની સનામી થઈ શહેરના માણસો અમારી મુનામન લેવાને આવ્યા મિશ્તાને અધિષ્ઠિત અમને પોતાની સાથે લેઈ ગયો પાંચસે વર્ષો પૂર્વે અક્ષાઉહીનખૂતીએ આ સ્થાન ખીણી અચનદાસની પાસેથી ખુચ્ચી લીધું હતું અને તેણે ગો રુધિમથી નદીને અપવિત્ર કરી દીધી હતી અમે પર્વતના માર્ગોમાંથી આગળ ચા-ચા ખીણદારા થઈ પશ્ચિમમાં ચાની અંતે નારાયણપુત્રા આની પટોળા આ ધાગ ચારસે જ ગળ પહોંચો છે અહીં આવું દસમ પરમ સ્મણી છે જનિમસિદ્ધે સિમરનેમરે અહીં આ ખાણમાં પિદારા છે અને પર્વતો માપી નાખ્યા છે, જેથી હરોળો અને જગની વગરોને અહીંથી નાસતા હરખત પડે છે અમે નાની નાની છાવણીઓમાં ગયા જનિમમિદે અહીં આ ઉત્તમોત્તમ મેના એમ્ત્રિન કરી છે અહીં આ દુવા પણ મોલાવનામાં આ વા છે તેમજ તમાવો પણ છે જેને પૌ મહેવામાં આવે છે

સુકદગ તા. ૧૪ મી ડિસેમ્બર-અતર ૧૦ માર્ગન અમે પ્રાત મગમાજ નીકળી પડ્યા ધાટપર એક ઉજ્જ મિ મે જોયો તેની ઉચાઇ ઘણી છે માણવાના સમસ્ત મેદાનો અહીં ચાથી દૃષ્ટિ ગોળ થાય છે ખીણીમનારાજના સ્મૃતિચિન્હો અહીં આ વિષમાન છે તેમણે યવનોપર આક્રમણ કર્યું હતું તે સમયના ચિન્હો મેજુદ છે ઘણા મતવિરોની છત્રીઓ અહીં આ છે અહીં આ શિવ પાર્વતીના મંદિર પણ છે અહીં આ અમને એમ શિનાનેષ પ્રાપ્ત થયો તેમાં મેંગમનું નામ લખેલું છે, તેમાં આ પ્રમાણે લિખેલું છે—

‘સવત ૧૬૫૭ શકે ૧૫૨૨ સૌમ્ય સવત્સર દક્ષિણાયન ચરદશતુ આસો કૃષ્ણપક્ષ ગિવાર દિનમાન ૩૦ થયી એ સમયે ચૌદાણુ નીમહારાજથી ગવત રુસિ હદેવ તેમના પુત્ર શીરાવત મેહરાજ, તેમના પુત્ર શ્રીચદ્રસેન

તથા તેમના પુત્ર કથ્યાણદામે અહીં આ યિવાવન બધાથી તેમનું કથ્યાણ ચાઓ । જ્ય સમને આ લેખ વખ્યો અને કમાએ તેને મહેગના પુત્ર કૃષ્ણઆચાર્યની હાજરીમા કોતરો ”

અમે આ વ્યથે દેશને માટે પ્રાણપાપ્ત કરનાર મમરત વીરાનું વર્ણન કરતા નથી, પરંતુ કેવળ એકનુજ વર્ણન કરીશું એ વર્ણન ગુમાનસિંહ હાડામામનું છે આ વર્ણન તે સમયનું છે કે જે સમયે દુર્જનમાન્ય કોટાનું શાસન કરતા હતા તે સમયે ગાગરિનનો જ્યાસિંહ નામનો એક રહોડ-રાજપૂત ફેજદાર હતો આ ફેજદારે પોતાની લાગમગ વાપરી ગુમાનસિંહને ઉત્ત ધાટપરથી દૂર કર્યો હતો અને તેની જગીર જત કરાવી હતી ગુમાનસિંહ રાજદરબારમાથી બગતરફ થઈ યે આવીને બેઠો હતો તે અત્યંત અમતુષ થયો હતો એક સમયે તે કયાક જતો હતો, એવામા માર્ગમા ઉક્ત ફેજદાર પોતાના સેવકોસહિત આવતો જણાયો ગત અધારી હતી અને એક મશાનથી તેની આગળ ચાનતો હતો ગુમાનસિંહે ઉક્ત મશાનથીને ધક્કો મારીને જમીનપર તોડી પાડ્યો અને પોતાની પોતાની તખતારવતી ઉક્ત ફેજદારને તેની પાખખીમાજ પૂજો થયો પછી તેણે દરવાજા પર જઈને કહ્યું કે રાવનો હુમ્મ છે કે જ્યાસુધી હું પાછો ફરું નહિ ત્યાસુધી મધ્યે પહોંચી આથી પમાર થતું નહિ એમ કહી તે પોતાની જગીરમા જઈ પહોંચ્યો અને ત્યાંથી પોતાની જમીનતતિ તથા જગમ મિત્ત લઈને ઉદયપુરના ગણાને શરણે જઈ રહ્યો રાણાએ તેને કેટલાક પ્રદેશ નિર્વાહને અર્થે અર્પણ ક્યો જયપુરના અધિપતિ ધશ્વરીસિંહે કોટાપર આક્રમણ કર્યું ત્યાસુધી ગુમાનસિંહ ઉદયપુરમા રહ્યા તે સમયે તેણે કોટાનું રક્ષણ કરવા જનાની ગણાની પાસે આજ્ઞા માગી ત્યારપછી તે રાણાની આજ્ઞા મળતા ઉદયપુરથી રવાના થઈ પાધરને રસ્તે કેટલા તરફ ચાલ્યો કેટલા આ સમયે ચોતગદ્ધી પેરાયેનું હતું કા તો કોટામા પહોંચતું કે કા તો પ્રાણપાપ્ત કરવું એવો નિશ્ચય કરી તેણે ખૂન ભરથી નગાડ વગાડવાની આજ્ઞા કરી અને તે શીઘ્રતાથી ચતુરમેનાની વચ્ચે થઈને ચાલ્યો જયપુરનરે જ્યારે ઉક્ત નગારાનો ખનિ સાલળ્યો ત્યારે તે પોકારી ઉઘ્યો-“એવો મણુ બળ વાન પુત્ર છે કે જે અમારી ઝવણીમા થઈને નગાર વગાડતો આ પો જય છે ” તેને મત્વર સમાચાર મળ્યા કે એ તો ધાટવાળો રાવન છે એ ઉદયપુરથી આવે છે ઉક્ત નગેશ પોતાના પિતાના મુખથી સાલળ્યું હતું કે ગુમાનસિંહે એક વખત ધાર્પણ શસ્ત્રની સહાયવિના એક વ્યાધને મારી નાખ્યો હતો તેથી તેણે આ વખતેતેને મળવાની પોતાની ધન્ય પ્રદર્શિત કરી જ્યારે હાડા ગુમાનસિંહને ઉક્ત મમાચાર વિદિત કરવામા આવ્યા, ત્યારે તેણે જણાવ્યું કે મારા સાથીઓસહિત મળી શકીંગ જ્યારે તે ઉલખતો મેળાપ થયો ત્યારે જયપુરનગે તેનો ધણો મારો સત્કાર થયો અને તેને જણાવ્યું કે-“ જો તમે મારી સાથે રહેશો તો જયપુરમા તમને એક મેળી જગીર આપવામા આવશે અને જો કોટામા જશો તો તમારે આવી બન્યુજ સમજાવે, કારણ કે એક પાન ખાઓ એટલીવાગમા હું કોટાપર મારો અધિકાર સ્થાપન કરી દર્શશ ’ આ શબ્દો સાલળી ગુમાનસિંહ બોલ્યો-“ મહા-ગજ ! જુહાર, વીસ ટગર હાડાઓના શિર કાપની સાથે છે ” તેને ધશ્વરીસિંહે પોતાની સેનામાથી સુરક્ષિત પસાર થવા દીધો તેણે નદીના તટપર જઈ ઉચ્ચ સ્વરે કહ્યું-“ ગુમાનસિંહને એક નાવની અપેક્ષા છે તે પોતાના ગજની પાસે જશે ’ જ્યારે તેનદી ઉતરી પોતાના રાજની સમીપ ગયો ત્યારે તેને લે એક દિવાનની પાસે બેઠી પોતાના માણસોને ઉકેરતો જણાયો તેજ સમયે સમાચાર મળ્યા કે એક સ્થાન આગળ કોટ તૂટ્યો છે ગુમાનસિંહે આ સમાચાર આલળી ગજને તેના સ્વધર્મની પ્રશંસા કરવાનો સમન પહોંચાવ્યો નહિ તે પ્રણામ કરી તરત પોતાના સાથીઓસહિત ઉક્ત તૂટેલા સ્થાન આગળ ગયો ત્યાં જઈ તેણે જમીનમા પોતાની લોહાની સાગ ગણી દીધી જૂતકાળના હાડાઓ આવા હતા, પરંતુ ટમણા તેમના વશને અત્યંત રૂબની ગયા છે વાપના ઉક્ત રાવતની જમિ તેના વશ બેના હાથમાથી છીનવી લેવામા આવી છે અને મહામુરકેનીથી તેઓ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે

આ વાત સદા રાજપૂતોના સંધિથી તરરેતો હતો અને ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા અને મુકુ દગમા જઈ પહોંચ્યા મુકુ દરાની બહાર જલિમસિંહની ઝવણી હતી અહીં આ અમને એવા સમાચાર પ્રાપ્ત થયા કે થોડા અતરપર ‘ભીમ-ડા ચોર’ એ નામનું સ્થાન ઉજ્જવલ પર્યુ છે તે સ્થાનમાની કારીગરી વણી ઉતમ છે આની કારીગરી કયાય પહોંચી નથી ભારત અને મિસર એ ઉલખ દેશની કારીગરીના નમુના ત્યાં પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્યાં સર્વ અસમાજ ક્રાંતિનો ગળા પોતાની બીનબીરખાનને માટે રગમટે ન બાધવાને નહ ગયો હતો અહીં આના મનો અદ્ભુત છે નોરાની મમીપ જ્યા પાવકુનીએ વિવાહ થયો હતો ત્યાં બે મનો વિગમાન છે તેમના શિખરપર ઘાસ ઉગી નીમ્બુ છે અને ત્યાં માગી પણ ઘણી એન્ટ્રિન થઈ ગઈ છે પાસે જ છત્રીએ દષ્ટિગોચર થાય છે દક્ષિણ અને ઉત્તરભાગની વચ્ચે આ સ્થાન આવેલ છે તેથી અહીં આ અવશ્ય ગ્રામ મોટું નગર વધેનું હશે અહીં આ હાડપણના પુખ્ત રમતિયોનો પ્રાપ્ત થાય છે અહીં આ જે શિનારેખો પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં હાડપણનો સાદા અને સરસ ધારાઓ દષ્ટિગોચર થાય છે એ શિનારેખો અનુવાદ અને નીચે આપીએ છીએ ઉક્ત શિનારેખ અમને મુકુદરાથી પ્રાપ્ત થયો હતો.

મહારાજ મહારાજ મુકુદરાના વ્યાપારીઓ સાકુમરો, કૃષિકરો અને ઇતર લોકોને આના મર છે કે - વર્તમાનમાં સર્વ વિશ્વાસ રાખે વ્યાપાર કરે વણજ (વાણિજ્ય) મરે આપે ત્યાં કૃષિ મરે અને ઉત્તમ થાયે સરમરે સર્વ કર માફ કર્યો છે અપરાધ પ્રમાણે દડકરામાં આવશે સર્વ વિશ્વાસુ અમનદારો, પટેલ, તનાની, મોઝીદાર અને મુત્સદ્દીઓને સાગી સેવાના બદનામાં પુરસ્કાર આપવામાં આવશે અપરાધીઓને દડકરામાં આવશે વ્યાપારીઓને સતાવવામાં આવશે નહિ તથા તેમની પાસેથી રૂપય લેવામાં આવશે નહિ દડકરામાં આવશે જે વસ્તુઓને પવિત્ર માને છે તે વસ્તુઓના શપથ લેવામાં આવે છે આ આના મહા ગળના શ્રીમુખની છે અને નાનાજી બલિમસિદ તથા તેમના પુત્ર માધોસિદની સાક્ષી છે

મીતિ ૧૦ આમે, સોમવાર સવન ૧૮૭૭

કેટલાક દિવસ સુધી ત્યાં રહી અમે પચપહાડ અને આનંદપુરા માર્ગથી કાગમાં આવ્યા ઉક્ત ઉભય મોટા શહેરો ઉત્તમ નદીના તટપર વસેલા છે

માધોસિદ જ તેઓ મહિન બે માધનપર્યંત અમારી સાથે આ-આ અમારા જૂના બાગસુધી તેઓ અમારી સાથે રહ્યા આ બાગ શહેરની પૂર્વ તરફ આવેલો છે અહીં આ આનંદ મેળવવાને માટે અમે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ મરે અહીં આ અમે જગતી હસો અને હાલિઓ શિકાર મરે. કોઈ કોઈ વખત અમે નામજ બલિમસિદના ચિત્તાઓનો પણ શિખર મરતા હતા એક વખત અમે અખિનગદના કિલ્લાની સમીપ શિખર મરવાને ગયા આ કિલ્લો દક્ષિણ તરફ જ માર્ગના અત્યંત છે અહીં આ ના પવતો ત્રણસે ફીટ ઉચા છે અહીં આ નામજ બલિમસિદના શિકારીઓના પોકારથી એક વૃદ્ધ રિજ બનાર નીમ્બા આ યુ મેનમાટે તથા મેનસાહેબે તેનાપર ગોળી છોડી પરતુ તે પાથી ગઈ તે વિગ કોષિત થઈ મારા તરફ દોડી આ યુ તે દશ મેન દૂર રયુ ત્યારે મે તેનાપર ગોળી છોડી તે ગોળી તેના આગળ પગ આગળ લાગી જેથી તે નીચે તટી પડ્યું પરતુ તે તરખાળ ઉભું થઈ ગયું અને મુખ પટોળું મરે સામે દોડ્યું માગ એક સાથીએ તેને સાગ મારી અને મને બવાવી નીચે ગોળી અને સાગનો ઝાળ ખાઈ ત મુખમાં નાસી ગયું મેન દિવસ અમે અખિન ગમમાં વ્યતીન કેય અનુમાન કરી શકાય છે કે આ મિ ના બીરોનો દશે અહીં આ એક સ્થાન નાપુર મહાદેવનું છે અહીં આ એક નાળું છે જે અખનદીમાં પડે છે અહીં આ અખનના કિનારા ૬૦૦ ફીટથી અધિક ઉચા છે કાગથી બિસેરસુધીની બુમિ પ્રસસનીય છે ભારતવર્ષમાં એવા રમણીય સ્થાનો ઘણા આજે હશે

અમે શિનારેખોની અહીં આ ઘણી તપાસ મરે પરતુ તે અમને એવા અક્ષરોમાં મળ્યા છે જેને કોઈ પણ વાચી શકતું નથી અહીં આ એક જીતરાગનો શિનારેખ અમને પ્રાપ્ત થયો હતો, જે અમે આ પુસ્તકના પ્રથમ ખડમાં આપ્યો છે

અધ્યાય ૧૪ મો

બિજૈલીતુ* વૃત્તાંત-માઈનાલ અથવા મહાનલ-કાતરેલા શિલાલેખો-હાડપ શના વર્ણનથી પૂર્ણ
શિલાલેખો-વઘોઢા-આહુ હાડના કિલ્લારને મહેલનાં ખંડિયેર-અધેરી
કુટી-એક પ્રવાહ કહાણી

નેડ સ્થાનોમા બ્રમણુ કર્યા પછી કર્નલ દોડ કેટલાક દિવસપર્યંત કોટામાં રહ્યા અને ત્યારપછી જતે તેઓ મેવાડની રાજધાની ઉલ્લપુરમા ગયા રસ્તામા જૂદીમા પશુ તેઓ ગયા હતા તેમણે જૂદીમા શાસનકાર્ય રૂવી રીતે ચાલે છે, તેની તપાસ કરી તો તે તેમને સતોષકારક જણાયું પછી તેઓ માઇનાના નામના પ્રસિદ્ધ સ્થાનતુ દર્શન કરવાને માટે પારદેશમા ગયા ત્યાંથી પછી તેઓ દશ માઈલ ઉત્તરે બિજૈલી નામના સ્થાનમા જઈ પહોંચ્યા બિજૈલી એ મેવાડનો એક પ્રધાન પ્રદેશ છે પરમારજાતિનો એક સામંત બિજૈલીનો અધીશ્વર છે અને તે રાવની ઉપાધિ ધરાવે છે આ સામંતના પૂર્વજો અગાઉ બિયાનાની નિકટ જગતેર પ્રદેશના અધીશ્વર હતા પાછળથી અમરસિંહના શાસનકાળમા તેમણે સહકુળ આ દેશમા આવી નિવાસ કર્યો તેઓ પોતાની સાથે પોતાના સેવકોને પણ લઈ આયા હતા રાણાએ રાવ અશોકની એક કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો અને તેમને પાંચ નાખની વાર્ષિક ઉપજવાળો આ બિજૈલી પ્રદેશ અર્પણ કરી દીધો

બિજૈલી વા વિજયાવાલી-એ નગર પ્રાચીન ખડિયેરાની વચ્ચે આવેલું છે પ્રાચીન શિયાલેખોમા આપણને આ નગરના બે પુરાણા નામે પ્રાપ્ત થાય છે અહિંયપુર અને મોરકરૌ આ ઉલ્લખ નામે પૈકી અભિમજ આ નગરનું ખડ પ્રાચીન નામ હોયએમ જણાય છે મેવાડના આ સીમાન્ત-પરના પ્રદેશમા ચૌહાણોવિરે અનેક જનશ્રુતિઓ પ્રચલિત છે આ પ્રદેશપૂર્વે અજમેરના રાજાના તાબામા હતા એવું અનુમાન કરવાને માટે પુષ્કળ પ્રમાણો વિદ્યમાન છે અજમેરના વિશલ્લહેવ સોમેશ્વર, પૃથ્વીરાજ વગેરે રાજાઓના નામ અહીં આના અનેક શિયાલેખોમા પ્રાપ્ત થાય છે મોરકરૌના અરનરાજ તથા તેના પુત્ર વહિરાજની વીરતા પ્રકાશિત કરનારા પુષ્કળ સ્મૃતિચિન્હો અહીં આ વિરાજમાન છે ઉક્ત રાજાઓ દિલ્લી અને અજમેરના રાજા પૃથ્વીરાજના સમકક્ષીન હતા

એક શિયાલેખમા ચિતોડનું મુદ્દ એવી રીતે વર્ણવવામા આવ્યું છે કે તે ગિહલોતોનું મુદ્દ છે કે ચૌહાણોનું તેના નિર્ણય કરવો કઠિન થઈ પડે છે તેના આરભ શાકભરી ચાતાથી કરવામા આવે છે આ માતા જન્મ, શાખા, દુર્ગ અને પર્વતની અધિષ્ઠાની દેવી ગણાય છે તેમા વસ્ત્ર ગોત્રના નવ ચૌહાણોનું વર્ણન કર્યું પછી વિધ્યાચલના રાજા બાપ્પાનું વર્ણન કરવામા આવ્યું છે. આજ બાપ્પા મેવાડના રાજવંશના પ્રતિષ્ઠાતા હતા, પરંતુ તેની પાછળ બે નામે આપવામા આવ્યા છે, તે તેના વંશની સાથે મળતા આવતા નથી. આ પરથી હું એવું અનુમાન કરવાને દારાયો છું કે તે સમયે ચૌહાણો અને પરમારો ચિતોડના રાણાને આધીન હતા આ સંબંધે વિશેષ લખતુ અમે ઉચિત માનતા નથી માત્ર એટલું જ જણાવીએ છીએ કે આવર્ણન અરનરાજના પૌત્ર કુતપાલનું છે કે જેણે જળલાપુર જીતી લઈ નજમ્મ કરી નાખ્યું હતું અને જેના મુદ્દનું વર્ણન દિલ્લીમા વલ્લભીદારપર કાતરવામા આવ્યું છે તેના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાનો પુત્ર પૃથ્વીરાજ હતા પૃથ્વીરાજે પુષ્કળ સુવર્ણદાન કર્યું અને મોરકરૌમા પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું હતું સોમેશ્વરની મહાયથી તેને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. તે પણ સોમેશ્વર નામથી જોળખાયો સોમેશ્વરના સ્મરણથી એક મંદિર બંધાવવામા આવ્યું અને તેના વ્યયને માટે રેવાના તટપરતુ રેવાના નામનું ગામ અર્પણ કરવામા આવ્યું સવત ૧૨૨૬

આ પગથી નિર્દિષ્ટ થાય છે કે ચૌહાણોએ પોતાના જાનુશથી તુ સગવડના રાજ્યોના હાથ માધી દિ નીતુ સિવાસન હસ્તગત થયું હતુ અને તેમના વિખ્યાત પ્રવિયદે કયુ હતું તેમ અસિ (રાસી) તથા દિલીના સ્તભોપરના શિનારેખ તેજ સમયે કાતરવામા આન્યા હતા એ વાત પણ સિદ્ધ થાય છે પરંતુ સૌરાષ્ટ્રમા આવેલી ગિરોતોની રાજધાની વ નબીપુરના દરવાજાને તેમા જે ઉ નેખ છે તે એક અદ્ભુત ખીના છે અને તે પરથી માત્ર એટલુ જ અનુમાન થઈ શકે છે કે તુધીરાજે જ્યારે પોતાના પિતા મોમેશ્વર કે જેઓ ગુજરાતમા માર્ગ ગયા હતા તેના વડનો જ તે લીધો તે સમયે તુતપાને મુસધિ મળેલી જેમ દિલીની જીતમાથી પોતાનો હિરમો મેળની ભોળાખીમની પાસેથી ગુજરાત લીધુ હતુ

અમે અહીં આ કહી શકીએ છીએ કે પુરાતન મેરમરો નામ બિજોનીતુ હતુ અને લાતો ચોટાણ રાજ્ય જૈનમતાનની હતો ચદના કહેવા પ્રમાણે આ વાત માં અસાધારણ નહોતી અદ જણાવે છે કે તેણે પોતાના પુત્ર સારંગવને ઔદ્ભત રીકારવાને માટે અજમેગથી હાપાર કરી હતો

અહીં આના શિનારેખોમા ચિતોડના રાજાઓના શાસન તથા તેમની વીગતાના વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે મિજોની કે જેનુ પ્રાચીન નામ મેરમરો છે, તેમા પ્રાપ્ત થયેના શિનારેખો વાચવાથી અમો પ્રતીત થયુ કે મેરમરો વર્તમાન મિજોનીથી અર્ધ કોશ પૂર્વમા આવેલુ હતુ હાનમા તે સવથા વિશ્વસ્ત થઈ ગયુ છે તેમા નવચોળી નામના એ પ્રાચીન મહાનયના ટેટાક ભાગો પ્રિઘમાન છે. અહીં આ પાર્શ્વનાથના પાય મદિરા હતા મદાનય અને મદિરા બનાવવાની રીતિ અને તેમા કરવામા આવેલી દારોગરી અલત રમપુણ જણાય છે મદાકિની નામની એક નાની નદી તેની વચ્ચે થદને વળી જાય છે પાર્શ્વનાથના મદિગની પાસે એ જુલુ તુક અને એ મોટા તળાવો છે નગરની નિષ્ટમાજ મહાદેવના તણ મદિરા છે

વર્તમાન મિજોનીમા કિ મો મ પૂર્ણત પ્રાચીન મેરમરોનામદિરાના પ્સાસાશેષોજીજ બધાન વામા આવ્યો છે ઉમ્મ મદિરામાની દેવદેવીઓની પ્રતિમા ઉખડી જઇને એકસાથે પડી છે આ પ્રકારે અમે અને પ્રધાનોમા મૂર્તિઓ પડેલી જોઈ છે આ પરથી સારી રીતે પ્રતીત થાય છે કે દિલ્હીમા આ મૂર્તિઓની ગણના દેવતામા કરતા નથી તેઓ માત્ર તેમને દેવતાના ચિન્હરવરૂપે ગણે છે મૂર્તિની પવિત્રતા દૂર થયા પછી તેઓ તેને સામાન્ય પથ્થરજ ગણી કાઢે છે એ આ નગરની ચોતરફ પુષ્કળ પ્સાસાશેષ જોરા

દેરાની કે જે અહીં આથી ચાર માઈનના અતરપર દક્ષિણ તરફ આવેલુ છે ત્યાંથી મને સવત ૮૦૦ નો એક શિનારેખ પ્રાપ્ત થયો પરંતુ તે માઈ ઉપયોગનો નથી તિનસવા/કે જે લાધી પણ એ માઈન દક્ષિણમા છે લા ચાર મદિરા એક કુડ અને એ તોરણ છે, પરંતુ લા કાંઈ શિનારેખ નથી જારીની લાથી સાત કોશના અતરપર આવેલુ છે તેમા સાત મદિરા આવેલા છે આ સર્વ મદિરા ઊન્નલિન્ન અનરથામા છે અની આ મિનાના પ્સાવસેષો પ્રાપ્ત થાય છે અહીં આ ખીજ પણ કટાક ઊન્નલિન્ન મદિરા છે આ મદિરા અષ્ટાઉદીનખૂની અને ઔગવેને નિષ્વગત મરી નાખ્યા હતા એમ કહેવાય છે. અહીં આના લાગ આ નાઉદીનને ખૂની અને ઔરગજેબને કાન વચન કહે છે

મિજોનીના સામતની ઉપજ હવે અલત ન્યૂન થઈ ગઈ છે જે તેમની જાગીરપર સારી દેખ રેખ રાખવામા આવે તો વાર્ષિક ૫૦૦૦૦ રૂપિયાની આમદાની થઈ શકે એમ છે, પરંતુ તેઓ તેના પગ બરાબર લક્ષ્ય આપતા નથી તેમની પુત્રી ગજ અગસિદની સાથે પછી હતી તેમના સ્વામીનુ જ્યારે મલુ થયુ પારે તેની વચ સત્તર વર્ષનો હતી તેને ઘણી સમજવનામા આવી, પરંતુ તે પોતાના પતિની સાથે સતી થયા વિના રહી નહિ એ તેના કાકાદારા તેને બહુ સમજાવી પરંતુ તેણે મારી એક પણ વાત માની નહિ અને તે પોતાના સ્વામીના પાપ નિવૃત્ત કરવાને માટે 'સતી' થઈ તેના મકાને તેને સમજવના માટે લાચમા લેવાને એ તેની જાગીર વધારી આપવા માટે મારી સત્રગી લાગવગ વાપરનાનુ વચન આપ્યુ હતુ, પરંતુ મારા સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા અમે ત્યાં મે તણ દિવમ

સુધી રહી શિનાતેબોની ઝાંધ કરનાને નીકળ્યા

માઇનાન ૨૧ મી ફેબ્રુઆરી-મહાનન શબ્દ અપભ્રષ્ટ થઈ આ મ્થાનનુ નામ માઇનન પડ્યું છે. પાકારના પાશ્ર્વ ભાગમા એક મહા ઉઠી ખીણ છે તે પગથી એનું નામ મહાનન (મોટી ખીણ) પડ્યું હતું આ ખીણમા પ્રવેશ કરવો એ યમને નિમત્રણ કરવા સમાન છે અહીંઆ પુષ્કળ નીના-છમ જસો ઝુરી રહેના છે ખીણપર આવેલી ટેકરીપર મંદિરો અને ઘરો વિઘમાન છે અને તેમા એક રથળે પૃથ્વીરાજનુ તથા અન્ય રથળે તેમના બનેલી ચિતોડના રાણા સમરસિંહનું નામ કોતરેલું જણાય છે સમરસિંહે પૃથ્વીનાર્ધની સાથે વિવાહ કર્યા હતા જો સદે તેમના બનવિક્રમનું વર્ણન પોતાના મહાકાવ્યમા ઉત્તમ પ્રકારે કર્યું છે અહીંઆ ઉક્ત ઉભય રાજનશના માણસો પરસ્પર મળતા, ભેટતા અને ભારતવર્ષની ગૃજીય બાળતોવિદે વાતચીત કરતા હતા અને પોતાના સંતાનો તથા કુટુંબોની સાથે આનંદવિહાર કરતા હતા ચંદના કહેવા પ્રમાણે જો મહારાજ પૃથ્વીરાજ મહારાણા સમરસિંહની સનાહ માનત તે કોઈ પણ પ્રકારે ભારતનુ શાસન યવનોના હાથમા જત નહિ પરંતુ પૃથ્વીરાજની જેમભરેલી વીગતા તથા લુસ્તાભરેલી સાહસિમ્તા આગળ રાણાની સનાહ નિષ્ફળ થઈ યવનો સાથે થયેના યુદ્ધમા પૃથ્વીરાજ અને સમરસિંહ એ ઉભય મરણ પામ્યા યવનોની માથે કગરના તટપર યુદ્ધ થયું હતું અને તેમા ભારતના સમસ્ત વારો વિઘમાન હતા વાન્તવમા તે પ્રાપ્ત જ હતો હમણા પણ તે રથાન ભયંકર લાગે છે અહાઆતી સર્વ વસ્તુઓ ઝાકતુ ભાન હગવે છે અને જસો પણ જાણે અક્રમોમ્ કરતા હોય એવા લાગે છે

અને અહીંઆ પુષ્કળ શિનાતેબો જોયા તેમા હાડાનેકોની અનેક જૈતિહાસિ ધર્મનાઓનો ઉત્પન્ન જોવામા આવે છે તેમાના એક શિનાતેબનો અવિષ્ન અનુવાદ નીચે આપનામા આવે છે -

કલદેવી આશાપુણીની કૃપાથી અનેક ચૌહાણરાજાઓએ પ્રપ્ત પ્રતાપપૂર્વક રાજ્ય કર્યું છે અને અનેક યુદ્ધોમા વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે ચૌહાણવંશમા મોરધન પેા થયા, જેમણે યુદ્ધભૂમિમા સંપૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો આજ વંશના દાડા કેનનનો યશ ચક્રસમાન નિર્મળ હતો તેમના જયપાન ઉત્પન્ન થયા તેમણે પૂર્વજન્મના સુકૃતથી આ રાજવંશમા જન્મ મહણુ રી પરમ શાન્તિ અને સુખ પ્રાપ્ત કર્યું તેમની પ્રજાએ તેમને અમર કરવાને માટે ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરી હતી તેમના પુત્ર દેવરાજ મહા હાતા દંતા અને માનવસમાજના સુખ તથા શાન્તિની વૃદ્ધિ કરવી એજમાત તેમનો ઉદ્દેશ હતો તેમના પુત્ર હરરાજ દેખાવમા પ્રજ્વલિત અગ્નિસમાન તેજસ્વી હતા અને તેમણે પેતાના બાહુબળથી અને ભૂમીશ્વરને યગસ્ત કરી અતુલ યગ અને ધનની પ્રાપ્તિ કરી હતી

વમોદાના અધીશ્વર તેમના વંશજ હતા દેવરાજથી ઋતુપાલ ઉત્પન્ન થયા તેમણે પોતાના બાહુબળથી વિદ્રોહીઓને પરાસ્ત કરી તેમને દાણી દીધા કપિનમુનિએ જે પ્રકારે સગરના સંતાનોને બસ્ત્રીભૂત કર્યા હતા તે પ્રકારે તેમણે પોતાના શત્રુઓને પાદક્રાંત કર્યા

તેમના પુત્ર કલંકન થયા તેમના પુત્ર કુતન ધર્મરાજસમાન હતા તેમના કનિષ્ઠભ્રાતાનુ નામ દેહા હતું કુતનની રાણી રાજનદેવીના ગર્ભથી મહાદેવ નામનો ચક્રમાસમાન પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તે રણભૂમિમા સુમેરના જેવો અત્યંત અને દાનમા ધરના ક પગદાના જેવો હતો તેણે શત્રુના રહિરથી રણભૂમિમા યોદ્ધાની ખરીથી ઉઠેલી ધૂણ દગાની દીધી હતી તેણે રણભૂમિમા પોતાના લાખા બાહુથી તીલણ તનવાર ઉમીશાહના મત્તકપગ ઉપની બેદપાટના અધીશ્વરના પ્રાણની રક્ષા કરી હતી ચક્રમા જે પ્રકારે રાડુના રાન આસથી મુક્ત થાય છે તે પ્રકારે તેણે કેચિયાનો ઉદ્ધાર જો બળદ જે પ્રમાણે પોતાના પગથી અનાજને કચડે છે તે પ્રકારે મહાદેવજીએ પોતાના ચરણથી શત્રુઓની સેનાનો વિષ્વસ કર્યો અને સમુદ્રમ થન ની પેડે તેણે આ સમરમયનમાથી વિજયરત્ન પ્રાપ્ત કરી તેને કેચિયાના અધિપતિને પ્રદાન કર્યું સમગ્ર પૃથ્વીમા તેનો યશસ્વતિ ગુણ રહ્યો તેના પુત્રનુ નામ દુર્જન હતું, જેને તેણે શવરાજની ઉપાધિ અર્પણ કરી હતી યુવતસાન અને કુલકર્ણુ એ નામના તેના બે ભ્રાતાઓ હતા

અહીંઆ મહાનનમા મહાદેવે આ મંદિર બંધાવ્યું અને તેને ઉત્તમ પ્રકારે સજાવી તેમા આ શિવારોષ રાખ્યો મહાનનમા મહાદેવે મધાવેતુ આ મંદિર ગયા અને સુમેરુ જ્યાસુધી નિ

ઘમાન ગે, ત્યાંથી રયાથી રહેા' ચિતોડનિવાસી બ્રાહ્મણ ધનેશ્વરદ્વારા આ શ્લોકો રચનામાં આપ્યા છે
અન્ય નદ ઈંદ્ર ચદ

શિષ્યવિદ્યામાં પ્રવીણ એવા વીરુધવ શિષ્યોએ વૈરાગ્ય માસની સપ્તમીને દિવસે આ મંદિર બંધાવ્યું "

બેગૂ-મહાનંદન વા મહાનંદમાં બ્રમણ કર્ષા પછી અમે બેગૂ નામના સ્થાનમાં ગયા પાંદારની સ વૈવ્યભૂમિપર અમે પ્રાત કાળમાં ઘણા વહેલા જઈ પહોંચ્યા, પરંતુ માર્ગમાં પુષ્કળ વૃક્ષો હોવાથી અમે ઉભય બાજુપરના સમતત્રકોનેા જોઈ શક્યા નહિ અને જે સ્થાનપર બાલુદાડનેા કિલ્લો આવેનેા હતો ત્યાં અમે જઈ પહોંચ્યા વમોદાનેા કિલ્લો સર્વથા તૂટેનેા છિન્નવિચ્છિન્ન થઈ ગયેા હતો અને ત્યાંની જમીન જનજન્ય બની મધ હતી મહાવીર બાલુદાડનેા કિલ્લો અને મહાનંદ વિધ્વસ્ત થઈ ગયા હતા, તોપણ તેની આકૃતિની કંપના અમે કરી શક્યા હતા અહીંઆ શિવજી, હનુમાન અને ધર્મરાજ એ ત્રણ દેવતા મંદિરો છે

અહીંઆ અધિયારી કોટડી નામનેા એક અષકારમય ગુપ્ત એરડો છે એમ કહેવાય છે કે બાલુદાડ જે સમયે મંદિરપતિની સાથે યુદ્ધ કરવાને ગયેા હતા, તે સમયે તે પોતાના ભત્રીજાને બાજુ એરડામાં બંધ કરી ગયેા હતા પાસેજ એક ખડક ઉપર યોગિનીમાતાની એક અતિ પ્રચંડ મૂર્તિ છે બાલુદાડનેા આ અભેદ કિલ્લો કાણે વિધ્વસ્ત કરી નાખ્યો હતો, તેની પુષ્કળ તપાસ કર્યા છતાં પણ તેનેા પત્તો લાગ્યો નહિ કદાચ મેવાડના મહારાણ્યએજ તેનેા વિધ્વસ કર્યો હશે આ પ્રદેશ વર્તમાનકાળમાં બેગૂના સામંતના તાબામાં છે અહીંઆ, અમે બાલુદાડવિષે એક બીજા વાત સાંભળી, જે અમે નીચે જણાવીએ છીએ

વમોદાના તાબાના ચોવીસ કિલાઓ પૈકી એકમાં બાલુદાડનેા લાનજી નામનેા એક સર્ગો નિવાસ કરતા હતા તેને એક કન્યા હતી, લાનજીએ ચિતોડના રાણાને તે કન્યા આપવાને નિશ્ચય કરી રાજપૂતરીતિ પ્રમાણે રાણાની સગીપ નાળાએર મોકલ્યું, પરંતુ રાણાએ તે નાળાએરનેા સ્વીકાર કર્યો નહિ લાનજીનેા પુરોહિત નાળાએર લઈને પાછો ફરતા હતા એવામાં રાણાનેા જ્યેષ્ઠકુમાર મુગયા ખેનીને પાછો ફરતા દષ્ટિગેાચર થયેા તેને પુરોહિતે સર્વ વ્રતાત લઈ સંજળાવ્યું યુવરાજે પુરોહિતના મુખથી સમસ્ત વ્રતાત સાંભળી લઈ લાનજીના સન્માનની ગ્ધાર્થે સ્વય ઉક્ત નાળાએર મહણ કરી લીધું તેમણે પુરોહિતને વિદાય કરી કહ્યું કે - "હું સત્વર વિવાહ કરવાને માટે આવું છું " કોટલાક દિવસ પછી ચિતોડના યુવગજ પોતાના અનુચરો તથા એક લાટને લઈ વમોદામાં આવી પહોંચ્યા

ઉગ્રા ભાટનું નામ બીમસેન હતું તે બનારસનેા નિવાસી હતા આ સમયે મેવાડના સમસ્ત ભાટોને દેશપારની શિક્ષા દરવામાં આવી હતી બીમસેન કનજીજી જવાનેા હતા, પરંતુ માર્ગમાં મેવાડ આ માધી રાણાની રાજધાનીમાં જઈ પહોંચ્યેા મેવાડના ભાટોને દેશત્રિકાવની શિક્ષા દરમિયાન કારણ નીચે પ્રમાણે જણાવવામાં આવે છે - મેવાડમાં એક સરોવરમાંથી પાણી કાઢી નાખતી વખત એક પરમ રમણીય મૂર્તિ જડી હતી આ મૂર્તિ અત્યંત સુંદર હતી, પરંતુ તેના હાથ વિચિત્રરીતે ગોઠવાયેલા હતા તેનેા એક હાથ ઉપરની બાજુએ, બીજો હાથ નીચેની બાજુએ અને નીચે પ્રેક્ષકની સન્મુખ આવેલો હતો આ ત્રણ હાથ ત્રણ દિશામાં ફેલાયેલા જોઈ સર્વ પ્રેક્ષકો વિસ્મિત થતા હતા આવી મૂર્તિ પૂર્વે કદિ પણ જોવામાં આવી નહોતી આ પ્રકારે ત્રણ દિશામાં હાથ ફેલાવવાનેા અર્થ શું છે, તેનેા નિર્ણય કોઈ કરી શક્ય નહિ. રાજાએ દેશના સમસ્ત કવિ, ચારણ, ભાટ અને વેદ્ય બ્રાહ્મણપણિતોને બોલાવી મગાવ્યા અને તેમને ઉપરોક્ત ઘટનાનું કારણ પૂછ્યું, પરંતુ કોઇપણ સતોષકારક ઉત્તર આપી શક્યે નહિ અને ઉક્ત જાડેભાણેના વિ બીમસેને તેના સતોષકારક જવાબ આપ્યેા તેણે કહ્યું કે - 'ઉપરજે હાથ અશુભિર્નિર્દેશ કરી રહેા છે તેના અર્થ એ છે કે ઉપર અર્ચાત સ્વર્ગમાં એકમાત્ર ઇંદ્રજી છે, અને નીચે જે અશુભિર્નિર્દેશ કરે છે, તે પાતાલના અધીશ્વરને બતાવે છે, અને રાણાની તરફ જે હાથ છે તેનો અર્થ એ છે કે એકમાત્ર રાણાજી સમસ્ત જગતના અધીશ્વર છે " બીમસેન ના આ વચનો સાંભળી રાણા હમીરસિંહ પરમ પ્રસન્ન થયા અને તેમણે તેને પોતાના પ્રધાન કવિના પદ-

પર નિયુક્ત કર્યા આ ભીમસેનની પ્રાર્થનાથીજ મહાગણાએ દેશનિકાન થયેના ભાટોને પાછા દેશમાં મોનાના હતા ભીમસેન રાણાસિંચા અન્ય કોઇની પાસેથી કોઇપણ પ્રકારનું દાન લેતા નહોતા આ કવિશ્રેષ્ઠ ભીમસેન ચિતોડના યુવરાજની સાથે વમોદામાં વિવાહસમારણમાં ગયા હતા લાનજના કિલ્લામાં મટા ઉત્સવ થવા લાગ્યો અનેક દેશીમાથી કવિઓ આવીને લાનજના જયગાન ગાવા લાગ્યા પ્રચલિત રીતિ-અનુસાર લાવજીએ કવિઓને અતિ સૂચવાન ઉપહારો આપ્યા લાવજી ભીમસેનને એક શ્રેષ્ઠ અશ્વ, સૂચવાન પોશાક અને એક રૂપાનો ટોડો એટલી વસ્તુઓ ઉપહારમાં આપવાને તૈયાર થયા; પરંતુ ભીમસેન તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ જ્યારે તેમણે અત્યંત આગ્રહ કર્યો, ત્યારે બારોડે જણાવ્યું કે આ ઉપહાર-યો અહીં આ ચૂકો આ ઉપહાર-યો લીધાપછી ચોરીવરે તેમણે પોતાના મનને શતશ-ધિક્કાર આપ્યો અને તરત પોતાની તનવાર કાઢી આપવાત કર્યો તત્કાળ ‘ ચિતોડના પ્રધાનકવિ મગણુ પામ્યા છે ’ એ શબ્દો ચોતરફ ગુજી ઉઠ્યા આ સમયે યુવરાજ લગ્નના મહપમાં બેઠા હતા અને વરકન્યાનો હાથેવાળો મેળવવાની તૈયારી થઇ રહી હતી ઉક્ત બારોડની આત્મહત્યાના સમાચાર સાંભળતાવેતજ યુવરાજ ચોરીમાથી ઉઠીને ઉભા થયા અને વૈર લેવાને તૈયાર થયા યુવરાજને આ પ્રકારે ચોરીમાથી ઉઠેલા જોષ કન્યાના પિતાને અત્યંત કુપ્ત પેદા થયું અને તે યુવરાજ લગ્ન કરવાની ના પાડી વમોદાની બહાર આશ્રય ગયા થોડા સમય પછી તેમણે પોતાની સેના અને સામ તોની સાથે વમોદાપર આક્રમણ કર્યું હાથગુનમાં અહેરિયાના ઉત્સવસમયે કન્યાના પિતા લાવજી રાજપૂતરીતિ અનુસાર વરાટનો શિકાર કરવાને માટે જ ગલમ ગયા તે સમયે ચિતોડના યુવરાજે દલસંહિત આવી તેમનાપર આક્રમણ કર્યું ઉભયપરિ પોતપોતાના હાથમાં લાખા લેઇ એકબીજાની સામે આવીને ઉભા રહ્યા અને લાલાના પ્રહાર કરવા લાગ્યા થોડીવારે બાનાના પ્રહારથી ઉભયના પ્રાણ નષ્ટ થયા વમોદામાં ઉભયની ચિંતા તૈયાર કરવામાં આવી એકમા યુવરાજનું અને બીજામાં લાનજનું શબ ચૂકવામાં આવ્યું યુવરાજની સાથે લાલજીની કન્યા અને લાલજીની સાથે તેની સ્ત્રી સતી થઇ આ પ્રસંગે તેઓ કહી ગઇ કે-“ વસંતઋતુના અહેરિયામાં રાણા અને રાવે કદિપણુ એકત્રિત થયું નહિ, નહિ તો તેનું પરિણામ મરણસિંચાય બીજી કાષ્ઠપણુ આવશે નહિ ” આવી બે ઘટનાઓ અને હાડા-જાતિના ઇતિહાસમાં વર્ણવી છે અને નિમ્નલિખિત કાવ્યનું મોઢું પદ પૂર્ણ કરવાને માટે મુકલની ઘટના બની છે —

હાથ મોકુવ આરિયા, લાલા ખૈતા રાન,
સોજ રતન સહારિયા, આગલ અરસી રાન

વમોદા અને તેના તાબાના ચોવસ કિલ્લાઓ હાડાયોડિના હાથમાથી જતા રહ્યા છે, આથી હાડાજાતિને અત્યંત ઉદ્વેગ થાય છે આ વાત હું આંકેટાબર મસમાં મને જે પત્રો મળ્યા હતા તે પરથી પ્રમાણિત કરી આપીશ ‘વાગ્ની રાણી ની આગથી અનેક માણસો તેના મંદિરમાં આવ્યા હતા. તેઓ તેની પ્રત્યેક આજ્ઞાનું પાલન કરવાને તત્પર હતા નીચે જુદી તા. ૧૮ મી આંકેટાબર ઈ. સ. ૧૮૨૦ ના પત્રમાથી અવતરણ લેવામાં આયું છે —

“ સમસ્ત સામતોને પત્રદ્વારા આજ્ઞા આપવામાં આવી કે હશેરાના પર્વપર સમસ્ત સામતો અને જમીનદારોએ રાજધાનીમાં આવીને ઉપસ્થિત થયું તેઓ આવ્યા ત્યારે બરના કંકોર જસજી-એ જણાવ્યું કે વમોદાની લવાનીમાતાએ અમને આજ્ઞા કરી છે કે-“ હવે ખેતી કરશો નહિ, તમારા ઘોડા અને ઇતર પશુઓ વેચી નાખો અને તેના ઉપજેના દ્રવ્યથી ૬૪ પાડા તથા ૩૨ બકરા બરીદી માતાજીને તેનું અવિદાન આપો આમ કરવાથી વમોદા પુનઃ તમારા તાબામાં આવશે ” આ સમાચાર ફેલાતાની સાથેજ જુદીકોટાના પુષ્કળ માણસો ત્યાં આવીને ઉપસ્થિત થયા બરના કંકોરે શ્રીમાતાજીના પ્રસાદતરિકે બસે માણસોનું ભોજન તૈયાર કરાવ્યું હતું, પરંતુ ત્યાં ૫૦૦ માણસો આવ્યા હતા, પણ માતાજીની કૃપાથી તે સર્વ માણસો ભોજન કરીને તૃપ્ત થયા, એટલુંજ નહિ પરંતુ કેટલીક રમેઈ વધી પણ હતી આથી સર્વ માણસોને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ કે માતાજીની આજ્ઞા યથાર્થ હતી ”

આ વૃત્તાત અમને ખૂદીશો પ્રાપ્ત થયું હતું પરંતુ નિમ્નનિમિત્ત વાત મારા સાચા મિત્ર આનંદોવિદે મને કહી હતી કે જેઓ ઉક્ત થયા બની સારે ત્યા વિદ્યમાન હતા તેઓ ભોંયા - થોડા દિવસ પૂર્વે માધનાનમાં એક મોટું ખનિદાન અપામું હતું ચોગિનીમાનાને તે સમયે ૩૧ પાડા અને ૫૩ બકરાનું બલિદાન આપવામાં આવ્યું હતું ત્રણ હાડાઓએ બે બકરાપર અતિ વેગથી ચોતાની તનવારના પ્રહાર કર્યા, પરંતુ તેમનો તો નાળ પથ્થ વાકો થયો નહિ આથી તે સર્વના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ તે બકરાઓને ફાવે ત્યા ચરી ખાવાને છોડી દેવામાં આવ્યા અને થોડો તેમને અનર કહેવા લાગ્યા " આ વાત સંપૂર્ણ રીતે સાચ હતી મતિ જ્ઞાનચક્ર પણ તેમની સાથે હતા ભવાનીની આઠાથી પાચસે હાડાઓ એકત્રિત થયા હતા ભવાનીપર તેઓ સંપૂર્ણ રીતે શ્રદ્ધા રાખતા હતા. આથી મે તરત રાત્રીપર એવો સંદેશો મોકલ્યો કે એકત્રિત થયેલા માણસોને વિખેરી નાખો આ પશ્ચી આ બહાદૂર માણસોની ધાર્મિક લાગણી કેવી સરનતાથી ઉત્ક્રિષ્ટ બધ છે તે પ્રતીત થાય છે

અહીં આથી આગળ આથી અમે વગેરેની દિવાલો જોવાને ધરાદો રાખતા હતા અમે ફેરવેલા ખાખ પર્વતની તળેગીમાં ચાલ્યા અને ચોગિનીમાનાના પથ્થ દર્શન કર્યા ત્યાંથી આગળ ચાલી અમે બેગૂની નિકટ એક સુંદર ઉપવનમાં વિશ્રામ કર્યો અહીં આના શવન કાયામેધનો વશજ અમને મળવાને આવ્યો, પરંતુ જે સુખ તેની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યું હતું તેથી અસારસુત્રી તે અચાત હતો અર્થાત્ તેને તેની આપુણી જાગીરનો અર્ધ કરતા અધિક ભાગ મળવાનો હતો આ પ્રદેશ ૪૦ સં ૧૭૯૧ થી સિંધિઆના અધિકારમાં હતો

અધ્યાય ૨૬મો 'તારીખ' ૧૮૭૩

તા. ૧૮/૧૦/૧૮૭૩

બેગૂ-હાથીપરથી પરી જવાથી કનૌલ દોડ સાહેબનું ધાંપલ થયું-બેગૂના સામતની સહા-
યુભૂતતા ચિ-હુ-બેગૂમથી મહારાષ્ટ્રીઓને કાંડવાનું વૃત્તાત-બેગૂમશાહ રાણાનો
આવકાર-સામતેને ફરીથી બેગૂમશાહ દાન-ચિતોડ-અકબરનો દીપ-ચિતોડ
નગરનું વર્ણન-નગરઅમલુ-ચાનરાવત સંપ્રદાયની સ્થિતિ વિવેચન-
કોતરેલા શિલાલેખો-દિવ્યપુરથી ગમન-કનૌલ દોડ સાહેબનો
સંદેશનિવાસ-ઉપસંહાર.

ચૂ. ૨૬ મી ફેબ્રુઆરી-ત્રણ વર્ષથી બેગૂના સામતો ભૂમિપરના અધિકારથી રહિત થયા હતા, તેમને પુન તે વિસ્તૃત દેશનો અધિકાર સમર્પણ કરવાને માટે બે દિવસથી હું બેગૂના કિશામી ગયો છું" એ એ કિશામી ઉક્ત પ્રસંગે શોભે એવી ધામધૂમથી પ્રવેશ કર્યો હતો મારા આગમનના સમાચાર સાંભળી કાયામેધના વશને અનેક રથોથી આવીને એકત્રિત થયા બેગૂના પ્રાચીન કિશામી ચોતરફ મોગી ખાઈ જ અને કિશામી જવાને માટે તે ઉપર એક કાપડો પૂન છે મારા સૈનિકો અને સદેસાવાહકો એક હાથીપર આરઠ ચઢી (અટિશ-

પતાકા લઈ પૂનપર ચઢીને દરવાજામાં ચાલ્યા ગયા, તેથી હું પણ હાથીપર બેસી તેમની પાછળ ગયો, પરંતુ માવતે મને ચેતાવ્યો કે હાથી હોદાસહિત દરવાજામાં ચઢીને જઈ શકશે નહિ, કારણ કે દરવાજો નાનો છે અને જો જશે તો તેની સાથે હોદો અથડાશે, પણ મે તેના શબ્દોપર કિચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ અને તેને આગળ ચલાવાને આજ્ઞા કરી વળી મે તેને જણાવ્યું કે "તમે તમે હાથીપર ન બેસી શકતા હો તો નીચે ઉતરી જાઓ" કાળના પૂનપર ચોતાના પગ

પડવાથી થતો જાગીર અવાજ સાંભળી તમા ઉભય બાજુએ ઉઠી ખાઈ બેઈ હાથી અત્યંત ગભરાયો અને બેસબેર દોડવા લાગ્યો. આવતે તેને ઉભો રાખવાને પુષ્કળ પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ તે કોઈ પણ પ્રકારે થોભ્યો નહિ. મેં ધાણું કે હવે જમવાની આશા નથી તો શુભના લય કર આધારથી હોદાના ચૂરચૂર થઈ જવાનો સંપૂર્ણ સંભવ હતો, આથી મેં હોદાની સાથે મજબૂત રીતે પગ ટેકવી ઉભય હસ્ત ફરવાબના આરકા સાથે ધર્મી, પરંતુ હું તત્કાળ હોદાની બહાર તૂટી પડ્યો હાથી મહા ભયભીત થઈ નાસ્તીને તોરણની બહાર નીકળી ગયો અને હું પૂલપર અચેત યદને પડ્યો ત્યાં જે લોકો હતા તેમણે તત્કાળ ઉત્તમ પ્રકારે મારી સેવાશુશ્રુષા કરી અને મને પાવખીમા નાખીને મારે મુકામે લઈ ગયા. બે કે મારા શરીરમા અનેક ધ્વનિઓપર જોટ લાગી હતી, તથાપિ મને શીઘ્ર આરામના પ્રાપ્ત થઈ હું આ સમયે મારા સૌભાગ્યબળથીજ આ વિપતિમાથી બચ્યો હતો જે સ્થળે હું તૂટી પડ્યો ત્યાંથી એક છંચનાજ અંતરપર બે હું પડ્યો હોત તો અવશ્ય હું ખાઈમા પડીને હુખી મરત સીધા બેગૂના રાવતજ અને તેમના બધુએ તથા કુટુંબીએ મારા સુગમપર આવી પહોંચ્યા અને તેમણે આ દુર્ઘટનાને માટે અત્યંત શોક પ્રદર્શિત કર્યો મેં મહામુશ્કેલીથી તેમને મારા મુકામમાથી તેમને ઘેર મોકલ્યા. ઉક્ત ઘટના બન્યા પછી મેં ત્રણ દિવસે જ્યારે હું ઉક્ત સામતોને ભૂમિઆધિકાર સમર્પણ કરવાને ગયો, ત્યારે કાલાભેદના બધાવેલા તે ગમણીય તોરણને ભૂમિભેદ થયેલુ જોધને મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ હું તેજ માર્ગે યદને કિલ્લાની ભીતર ગયો ત્યાં મેં એક વિરતત સલાસ્યાનમા સામતોને અનેક સલાસદોષી ઘેરાધને બેઠેલા જોયા. રાવતજએ આગળ આવી કિલ્લાના મહાલયની આવી મારા હાથમા આપી. સમસ્ત તોરણનો વિધ્વસ થઈ ગયો તે માટે મેં મહાશોક પ્રદર્શિત કર્યો અને કહ્યું કે—“મારી કુલુદિધીજ આ દુર્ઘટના બની હતી, માટે તોરણનો વિધ્વસ થયો એ કીક થયું નહિ.” સામતે ઉત્તર આપ્યો કે—“આપ અમારા જીવનદાતા છો, માટે જે તોરણથી આપના પ્રાણનાશની સલાવના ઉપાસ્થત થઈ હતી, તે તોરણને અમે કહિ પણ અક્ષત રાખી શકીએ નહિ.”

ઉક્ત સામતોની જાગીર સમરના ખર્ચને માટે સિધિઆની પાસે ગીરો મુકવામા આવતી હતી. રાવતે સિધિઆપર એવા આશયનો ખત લખ્યો હતો કે મુકમા જેટલા રૂચિયાનો આપને ખર્ચ થયો હોય તે કેવળ રૂચિયા આપીને અમે જાગીર લેવાને તૈયાર છીએ જ્યારે આ પ્રદેશમા પુનઃ શાંતિ સ્થાપિત થઈ, તે સમયે ઉક્ત રાવતે હિસાબ બતાવ્યો તો બમણી રકમ સિધિઆને અપાઈ ચૂકેલી જણાઈ સામતે બ્રિટિશએજની મારફતે સિધિઆને તે જાગીર પોતાને સોંપી દેવાને જણાવ્યું અનેક પત્રો લખાયા, પરંતુ તે સર્વ નિષ્ફળ થવાથી ગવતજએ એક દિવસ પોતાની સેનાસંહિત તેનાપર આક્રમણ કરી મહારાષ્ટ્રીઓને નસાડી મૂક્યા અને તેમણે જે એક નાનો કિલ્લો બધાઓ હતા તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. રાવતજએ પોતાના બાહુબળથી ઉક્ત પ્રદેશ લઈ લીધો હતો, તેથી તેમને અપરાધી ગણી રાણાએ બેગૂપ્રદેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. બેગૂના કિલ્લાપર રાણાની પતાકા ફરકાવવામા આવી રાણાએ આ પ્રકારે ૬૩ આપ્યો. તેથી બેગૂના રાવતજએ કોઈ પણ પ્રકારે અસતોષ પ્રકટ કર્યો નહિ તેઓ રાણાની ઇચ્છાને આધીન થયા, પરંતુ ચિરકાળને માટે બેગૂપ્રદેશ પોતાના અધિપતિમા રાખવાની રાણાની ઇચ્છા નહોતી કેવલ રાવતજએ રાણાની આજ્ઞાવિના મહારાષ્ટ્રીઓને નસાડી મૂક્યા હતા, તેથી તેમણે નામમાનને માટે ઉક્ત પ્રદેશ જમ કર્યો હતો. અતે મેં સિધિઆના દાવાની વિરુદ્ધ પ્રબલ પ્રમાણે ઉપસ્થિત કર્યો સિધિઆએ પુષ્કળ કાળબચ લખી પોતાનો દાવો પ્રબલ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેને સળહતા પ્રાપ્ત થઈ નહિ થોડા માસ પછી બેગૂપ્રદેશ મારી ભલામણથી ઉક્ત સામતને પાછો આપવામા આ મેં, આથી મને ધરમ આનંદ પ્રાપ્ત થયો, કારણ કે ૪૦ સં ૧૮૧૮ ના મેં માસમા મેવાડની આધીનત્વ સ્વીકારવાને માટે જે પત્ર તૈયાર કરવામા આવ્યો હતો, તેમા ઉક્ત સામતેજ સૌથી પહેલાં હસ્તાક્ષર કર્યો હતો.

ચિતોડ—સિસોદીઆઓની પ્રાચીન રાજ્યાની ચિતોડની પ્રત્યેક દિવાલપર તેમનું અસીમ ગૌરવ અંકિત થયેલુ છે. હું જેમ જેમ આ પ્રાચીન પાટનગરની નિકટ જતો હતો, તેમ તેમ મારા

હૃદયમાં આનંદ વૃદ્ધિ અત યતો જતો હતો તે જો રત્નોથી ચિતોડતરફ જતો હતો, તેજ રત્નોથી પાદ-શાહ અઘાઉદ્દીન અને અકબર પોતાની પ્રખ્યાત સેના અને સામ્રાજ્યની સાથે શ્રીરામચંદ્રના વંશજોને પરાસ્ત કરવાને ગયા હતા ચિતોડના રાણા પ્રતાપસિંહ, અરિસિંહ (ઉરસી) વગેરેએ યવન પાદશાહોની સામે કેવા પ્રખ્યાત પરાક્રમસંહિત યુદ્ધ કર્યા હતા, તેનું વર્ણન યથારથાને કરવામાં અ-વ્યુ છે ચિતોડના અતિમ યુદ્ધના સ્મૃતિચિન્હો અઘાપિ અહીંયા વિઘ્નમાન છે આજે પ્રભાતકાલ-માજ એ ચિતોડના દર્શન કર્યો જે સ્થાનપર ભારતના સર્વપ્રધાન પાદશાહ અકબરે પોતાની હીનાગમની પતાકા રોપી હતી અને પોતાની ઊવણી નાખી હતી તથા પોતાના પ્રધાનવીરોને એક-ત્રિત કરીને ચિતોડ છતી લઈ તેનો વિધ્વસ કરવાને માટે તેમની સાથે મસતત ચનાવી હતી, તેજ સ્થાનપર અઘાપિ એક સ્મરણચિન્હ વિઘ્નમાન છે તે ચિન્હ એક ઉચ્ચ સ્તંભના આકારનું છે અને તે “ચિત્રગદાન વા અકબરનો દીપ” એ નામથી વિખ્યાત છે તે પાયાણના મોટા મોટા ટુકડાઓથી બંધાવવામાં આવ્યું છે અને ૩૫ ફીટ ઉંચું છે તેનો નીચેલો ભાગ અધિક ભડો અને ઉચેનો ભાગ ક્રમશઃ પાતળો થતો ગયો છે તેના શિખરપર એક મોટા દીપક બળતો હતો, જેને બેઠા સર્વ લોકો જાણી શકતા હતા કે અહીંયા પાદશાહ અકબરની ઊવણી છે તેની અદરના ભાગમાં પગથીયા છે, જેદારા ઉપર ચઢી શકાય છે જે પગથીયાદારા એક સમયે અકબર અવરમ ઉપર ચઢ્યો હતો, તે પગથીયાદારા શિખરપર જવાનો એ વિચાર કર્યો, પરંતુ માફ શરીર સ્વસ્થ નહોતું, તેથી મારા મન-ની ધમ્મા મનમાં રહી ગઈ ચિતોડના નીચલા ભાગમાં ફરી હ મારી પાવખીમાંથી નીચે ઉતર્યો અને અશ્વપર આરૂઢ થઈ પાચ દરવાજા પસાર કરીને ચિતોડના ઉપલા ભાગમાં ગયો ત્યાર પછી સ્વર્ણકુંડની પાસે મારો મુકામ હતો ત્યાં હ ગયો અહીંયા મારી ચોતરફ પ્રાચીન ઐતિહાસિક ચિન્હો પડેલા હતા આ છિન્નલિપિ અવસ્થામાં પડેલા પ્રાચીન ચિન્હો બેઠા મારા મનમાં અનેક વિચારો ઉદ્ભવવા લાગ્યા અસ્તાચયમાં જતા પ્રસાકરનું અતિમ કિરણ ચિતોડના સ્તંભપર પડ્યું ત્યાંથી હ તે તરફ અનિમિષને બોલો રહ્યો

વિધ્વસત થયેલા ચિતોડને બેઠાને મારા મનમાં જે લાવો ઉપસ્થિત થયા તે સર્વનું વર્ણન કરી હું પાંકેને શોકમસ્ત કરવા માગતો નથી ખુમાનરાસા નામના ગ્રંથમાં ચિતોડના સબધમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે વિખ્યાત, દુર્ગમ અને અબેઠ એવા ચોરાસી કિલાઓમાં છઠ્ઠોનો કિલ્લો પ્રધાન છે સમતલભૂમિમાંથી ઉઠેલી કુંગરીપર એ કિલ્લો બંધાવવામાં આવ્યો છે અને તે જાણે પૃથ્વીના મ-સ્તકપર તિરક ન હોય તેમ વિરાજમાન છે કોઈપણ શત્રુએ કિલાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને સમર્થ થયો નથી આ દુર્ગના તાબાના સામ્રાજ્ય એ શુ ચીજ છે તે પણ જાણતા નથી એના શિખરપરથી ગંગા નીખળી છે અને આ પહાડપરના માર્ગો પણ એવા છે કે કોઈ એમાં પ્રવેશ બને કરે, પરંતુ તેમાંથી બહાર નીકળવાની કાષ્ટ આશા નથી ખડકોપર રક્ષાને માટે બાંધવા માં આવેલા છુરબે વિઘ્નમાન છે અને તેમાં રહેલી સેના શત્રુને વખતે નિરાતે ઉઠે છે તેને શત્રુઓનો કિચિત પણ ભય હોતો નથી એના ધાન્યભંડારો ધાન્યથી ભરપૂર છે અને જળકુંડો, તળાવો તથા કૂવાઓ પાણીથી ભરેલા છે સ્વયં મહારાજ રામચંદ્રજી આ સ્થાનમાં ૧૨ વર્ષપર્યંત રહ્યા હતા નગરમાં ૮૪ બળદે છે, બાનકલાનિકાઓને માટે પુષ્કળ વિદ્યાનયો છે અને ત્રણેક પ્રકારની શાસ્ત્રીય શિક્ષાને માટે પાઠશાળાઓ વિઘ્નમાન છે અહીંયા અદાર કળામાં નિપુણ એવા કારીગરો વસે છે છત્રીસ કુનના ગણપૂતો અહીંયા રહે છે અને અશ્વરોહી તથા પાવદાસેના ગ્રંથક છે

ખુમાનરાસા અર્થાત રાવત ખુમાનનું ઉપાખ્યાન એ નામનો ગ્રંથ ૯ મી શતાબ્દીમાં લખાયો હતો અને હું ધાર છું કે તે ગ્રંથના લેખકે ચિતોડનું વર્ણન માત્ર કપનાથી કર્યું નથી પરંતુ તેનું સમસ્ત લખાણ સત્ય છે, ચિતોડનો વિધ્વસ થયો તે પૂર્વે ભારતવર્ષની કોઈપણ રાજધાની તેના સ-માન નહોતી ચિતોડની રાજધાની પહાડ ઉપર સ્થિત છે અને તે પહાડ ચિતોડથી ૨૯ કોસ સુધી ચારી ગયો છે ચિતોડ અને પાસદેશની વચ્ચે વિજયપુરા, જાગિયર અને બેગૂનો કેટલોક ભાગ આવેલો છે વચ્ચેવચ્ચે વૃદ્ધકુજ આની રહ્યા છે આ પ્રદેશ અત્યંત રૂઝદપ છે, પરંતુ હાનમાં એ ચીકંકાળની અરાજકતાથી ઉગ્ગડ બની ગયો છે. ચિતોડના ઉપરના ભાગની લખાઈ તથા માર્ગલ બે

ફ્લોગ છે અને તેની પહોળાઈ ૨૪૦૦ ફાટ છે જે પર્વતપર ચિતોડ સ્થિત છે તે પર્વતની તળેટીના વ્યાસ ચાર કાશનો છે તેની નીચેથી ઉપરસુધી ધાડા જગનો આવેના છે, તેમાં માત્ર વ્યાધ, હરિષ્ અને વરાહજ નહિ, પરંતુ સિંહસુદ્ધા આજપર્વ તરફ છે તળેટી અથાત્ ચિતોડની નીચેના ભાગ દક્ષિણ તરફ આવેનો છે, તેમાં વિજયસ્તંભ, ચતુરંગ મોરીનો મહાનય, રાણા ગયમદેવનો મહાનય, રાણા મુકુન્દનું મોટું મંદિર ગિહનોતેનો સો જુરનેવાળો દુર્ગ અને જયમન તથા પતેના મહાપો નગરે રમણીય સ્મૃતિચિન્હો વિદ્યમાન છે ચિતોડથી અનિષ્ઠ એવું એક સ્થાન ૪૦૦ ફીટ ઉત્તરે છે, તેની ચોતરફ કંઈ આવેનો છે, પરંતુ આ સ્થાનથી થયું નાલ થતો હતો માધોજસિદ્ધિઆએ તેમાં પોતાનું તોપખાનું રાખ્યું હતું આજ સ્થાનપરથી અઘાઉદીનેતાતારે પણ આક્રમણ કર્યું હતું. આ સ્થાન બધાવવાને માટે અઘાઉદીને માગીના એક ટોપનાપર એક તાબાના પૈસાથી માડીને એક સુવર્ણસુદાસુધી મંજુરી આપી હતી એને બધાવતા બાર વર્ષ લાગ્યા હતા

ચિતોડનાકિલ્લાપર ઉત્તરતરફથી ચડી શકાય છે ચડતી વખતે દરવાજા મધ્યમાં આવે છે તેમાંના પહેલા દરવાજાનું નામ 'ફૂટાદાર' છે અને ચોથા દરવાજાનું નામ "હુમાનપોત" છે આ "હુમાનપોત" ચિતોડના ઇતિહાસમાં એક સ્મરણીય સ્થાન છે અહીં આજ પ્રસિદ્ધ મીરજયમન અને પત્ની મહાવીરતા દર્શાવી સ્વર્ગમાં સિધાવ્યા હતા જયમનના સ્મરણાર્થે અહીં આ એક નાનું સ્મારકચિન્હ વિદ્યમાન છે. વળી એક સૈનિક વીરવેષ ધારણ કરી હાથમાં છાંયો ગ્રહણ કરી એક અશ્વપર બેઠો છે, આ પ્રકારની તેની પાપાણુ-પ્રતિમા અહીં આ અધાપિત છે, વીરશિરોમણિ અમૈતના સામતની આ પ્રતિમા છે અહીં આથી ત્રણ વધુ દરવાજા પસાર કરી અમે રામપોત નામના મોટા દરવાજાપર પહોંચ્યા અહીં આથી અમે વિ-ખ્યાત 'દરિયાના' કે જે સભાગૃહમાં પ્રધાન પ્રધાન ઉત્સવાના સમયમાં ચિતોડના રાજપુરુષો એકત્રિત થતા હતા તેમાં ગયા, અને એમ કહેવાય છે કે અહીં આજ ચિતોડના જુદામાન પુરુષોએ રાણા અરસીને જણાવ્યું હતું કે આપનો ગૌરવસ્થા અસ્તાયનમાં જતો જાય છે રામપોત દરવાજાના મથાનપર અમે એક શિનારેખા જોયો સાનુજરના વિખ્યાત સામત ભીમસિંહે આ શિનારેખા કાત-રાયે હતો તેમનું નામ આ શિનારેખાના નીચના ભાગમાં આપવામાં આવ્યું છે ભીમસિંહ એક સમયે વિદ્રોહી બની ચિતોડના રાજમુકુટ પોતાના મસ્તકપર ધારણ કરવાને ઉદ્ધત થયા હતા મેવા-કના ઇતિહાસમાં તે વિદ્રોહીરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ભીમસિંહે જે કુવમાં જન્મ ગ્રહણ કર્યો હતો તે કુવના આદિપુરુષે અનેક વર્ષોપૂર્વે મહાન રાજભક્ત બની ચિતોડના રાજમુકુટનો પરિ-ભાગ કર્યો હતો એમ જણાય છે કે સાનુજરના સામતે જે સમયે ઉક્ત શિનારેખા કાતરાવ્યો હતો તે સમયે તેઓ રાજભક્ત હતા, વિદ્રોહી થયા નહોતા તે શિનારેખામાં એવો ઉલ્લેખ છે કે "નગર-વાસીઓની પામે બગાડકારે કેદપણ કામ કરાવવામાં આવશે નહિ તેમજ તેમની પાસેથી દંડ લેવામાં આવશે નહિ " વળી તે શિનારેખામાં એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે, ગોસુદાના એક સુતારે રામપોતનો નવીન દરવાજો પોતાના ખર્ચથી બધાવ્યો હતો અને તેના પ્રમાણુતરિકે એક ગાય તથા વરાહની મૂર્તિ વિદ્યમાન છે તેના તે સત્કાર્યને માટે તેને જગીર આપવામાં આવી હતી

૬ ત્યાંથી દક્ષિણ તરફ કેટલેક છેડે ગયો તો ત્યાં એક અલત પ્રાચીન મંદિર મારા ભેવામાં આવ્યું આ મંદિર દુનસીલવાનીનું છે તેની પાસેજ તોપખાના ચાવડી નામનું સ્થાન છે, જેમાં કેટ-લીં તોપો હજી વિદ્યમાન છે આ તોપો ચિતોડની લૂટનું સ્મરણ કરાવે છે ત્યારપછી રાણાના પ્રધાનપુરોહિતનું એક મોટું અને સુદર મકાન દર્શિગોચર થયું તેની પાછળ મુસાનિ અથવા અશ-પાલ અને રાણાના કુલબના કેટલાક મુખ્ય અમલદારોના ઘર આવેના છે પહેલા વિશાળ મકાનનું નામ મોનખાલડાર છે તે એક નાનાસરખા દુર્ગ જેવું જણાય છે તેની દિવાલો ઘણી ઉચી છે. તે પ્રાચીન વિવસ્ત મકાનોના કાષ્ઠ તથા પાપાણુથી બધાવવામાં આવ્યું છે લડાર રાખ્દનો અર્થ દ્રવ્યલડાર છે તેના નામપરથીજ તે શા કાર્યને માટે હોયું જોઈએ તે વિદિત થાય છે; પરંતુ એમ જણવામાં આવ્યું છે કે આ ઇતિહાસમાં જે વનવીરનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેઓ આ મકાનમાં નિવાસ કરતા હતા તેની ઉત્તરપૂર્વ દિશાતરફ એક નાનુંસરખું મંદિર છે તેનું શિલ્પકાર્ય અતિ ઉત્તમ છે તેનું નામ સિંગરચોરા છે

ત્યાથી અને રાણાના મહાનપતરકે ગયા એમ કહેવાય છે કે રાણા રાયમને ઉક્ત મહાનપ
બધાવ્યો હતો, પરંતુ તેની બાધણી અતિ પ્રાચીન જણાય છે તેની બાધણી સાદી અને સરળ છે
કેવળ ભુરજોમા મહાનકારીમરી જણાવવામા આવી છે, તે સિવાય મહાનપમા કાંઈ વિશેષ કારીમરી
નથી આ મહાનપ બેવાથી મુસનમાનેનું આગમન થયું તે પૂર્વે રાજપૂતોના મહાનપો કેવીરીતે બ
ધાતા હતા તે પ્રતીત થાય છે મહાનપની ચોનરકે વિશાળ આગણ આવેતું છે આ આગણમા
એક સ્થાને દેવજીનું મંદિર છે રાણા સાગાને આ મૂર્તિની કૃપાયીજ સર્વત્ર વિજયલક્ષી પ્રાપ્ત થઈ
હતી આ મૂર્તિ એકદશ કુલોષેષી એક છે વિષ્ણુવત પીર ભોજ કે જેમના પિતા ચૌહાણ અને માતા
મુજરજાતિની હતી અને જેમનાથી વગરાવતદાખા ઉત્પન્ન થઈ હતી, તેમના શરીરમા ઉક્ત દેવતાનો
આવિર્ભાવ થયો હતો ઉક્ત દેવતાની દૈવીશક્તિથી યુક્ત થઈને જે સમયે ઉક્ત વગરાવતવીર જૂની
શત્રુનાને બરોડા લેવાને માટે રણવિજય નામના સ્થાનના પહિરોની સામે જતા હતા, તે સમયે
ચિતોડની નિકટ થયેના તેમના આગમનની ખબર સાંભળતાજ ચિતોડપતિ રાણા સાગાએ તેમને
દેવીશક્તિથી યુક્ત થયેના જાણી મહાશક્તિ અને શક્તિથી તેમની પૂજા કરી દેવજીએ રાણાની ભ
ક્તિથી પ્રસન્ન થઈ તેમને એક દિવસ પદાર્થ (તાવીજ) આપ્યો. દેવજીની આજ્ઞાનુસાર રાણા
જ્યાસુધી આપ્યા ત્યાસુધી ઉક્ત તાવીજના પ્રભાવથી તેમને સર્વત્ર વિજય પ્રાપ્ત થયો રણો દેવજીએ
ઉક્ત તાવીજ એક નાનાસરખા કપડાના કટકામા બાધી તેને રાણાના ગળામા બાધી દીધો અને
તેમને જાણીવ્યું કે આ તાવીજને કાંઈપણ રીતે પીઠની તરફ જવા દેશો નહિ દેવજીમા એવી દૈવી
શક્તિ હતી કે તેઓ અત્યંતુખ્યને જીવંત કરી શકતા હતા આ શક્તિ દર્શાવવાને માટે તેમણે એક
ઝોરની પીછા લઈ ચિતોડમા તે સમયે જેટના મનુષ્યો મરણ પામ્યા હતા, તે સર્વના શબપર તેની
સ્પર્શ કરી તેમને જીવંત કરી દીધા રાણા સાગા દેવજીની આ દૈવીશક્તિનું ઉત્તમવર્ત પ્રમાણુ ભેદ
હિગિજ્ય કરવાને માટે બહાર પડ્યા તેમણે અનેક યુદ્ધોમા વિજય પ્રાપ્ત કરી અને બિયાનાના
કિલ્લાપર પણ પોતાના અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો, પરંતુ આ અરસામા એક દિવસ 'પીનાખાન'
મા રનાત કરતા તેમના ગળામાંથી ઉક્ત દૈવીપદાર્થ પાણીમા પડી ગયો તત્કાળ એક ધ્વનિ થયો
કે - " ભયંકર યતુ તમારી સમીપ આવી પહોંચ્યો છે " સિસોદીઆનેડો આ જનશ્રુતિપર એટલી
બધી શ્રદ્ધા રાખે છે કે ઉક્ત દેવજીએ તેમના દેવતાઓમા સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને તેમની ગમે
તેવી શોધનીય અવસ્થામા પણ તેઓ તેમની મૂર્તિની સન્નિધિ દીપક બાળ્યા સિવાય રહ્યા નથી દેવજી
ની મૂર્તિ અશ્વારોહીવીરના સ્વરૂપમા છે તેમના હાથમા ભાતો છે અને તેમને ઘોડા નીનવણનો
છે અદ્યપિ તેમની પૂજા પરમ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવામા આવે છે સર્વની મમતા બેચવાને માટે મે
આજરના સુયોગ્ય પ્રતિસ્પર્ધી રાણા સાગાના નામથી દેવજીની પ્રતિમને ત્રણ રૂપિયા અર્પણ કર્યા

રાણા રાયમનો મહાનપ છોટી અને બે વિશાળ મંદિરોમા ગયા આ ઉભય મંદિરો જૂન
રાજ શ્રીકૃષ્ણના હતા તેમનું એક મંદિર રાણા કુલાજીએ અને બીજું તેમની વિષ્ણુવત રાણી અને
તે સમયની મુખ્ય કવિપત્રી મીરાબાઈએ બધાણું હતું મીરાબાઈએ પોતાનું મંદિર પોતાના વહાના
દેવ સ્થાનનાથને અર્પણ કર્યું હતું મીરાબાઈના કાવ્યો અત્યુત્તમ છે તેમણે જ્યદેવના વિષ્ણુવત મય
ચીતગોવિંદ પર ઠીકા લખી હતી મીરાબાઈની શ્રીકૃષ્ણપર એટલી પ્રબલ ભક્તિ હતી કે તેઓ
શ્રીકૃષ્ણના પ્રેમમા વ્યાકુન બની ઉક્ત મંદિરમા નૃત્ય કરતા હતા મીરાબાઈના નૃત્યના સજ્જમા એવી
જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે કે એક સમયે તેઓ ભક્તિથી વ્યાકુલ થઈ નૃત્ય કરી રહ્યા હતા, એવામા રાધા
નાથે મૂર્તિમાંથી પ્રગટ થઈ કહ્યું કે - મીરાં આવો, મારા હૃદય સાથે લાગો " એમ કહી તેમણે મીરાને
આનિગન દીધું અને તેની સાથેજ મીરાની માનવનીના સમાપ્ત થઈ ગઈ

આ ઉભય મંદિરો અતિ પ્રાચીનકાળના વિશ્વસ્ત મંદિરોના કાંઈ તથા પાણાણથી બધાયા હતા.
ચિતોડથી ત્રણ કોશ ઉતરે એક નગર નામનું શહેર હતું તે નગરના વિશ્વસ્ત મંદિરોની સામગ્રી લાવી
ને આમંદિરો બધાવવામા આવ્યા હતા ઉક્ત ઉભય મંદિરોની નિકટ બે મોટા જરાશયો છે પ્રત્યેક
જરાશયની લંબાઈ એકસોપચ્ચીસ ફીટ, પહોળાઈ પચાસ ફીટ અને ઉંડાઈ પચાસ ફીટ છે એમ
કહેવાય છે કે જ્યારે મેવાડની રાજનદિનીની સાથે જાગરનાના ખીચીવથી અત્યંતસિંદના વિવાહ થયા

હતા, ત્યારે રાણાએ આ હિલન જનાયથો ખોદાની એકમા ધી અને ખીજામા તેન લરાન્યુ હતુ.

ત્યારપછી અમે કીર્તિસ્થલની પાસે ગયા રાણા કુભાજીએ માવવા અને ગુજરાતની સમસ્ત સેનાને પરાસ્ત કરી તે વિજયના સ્મરણચિન્હનરિઃ આ કીર્તિસ્થલ સ્થાપિત કર્યો હતો સમસ્ત ભારત વર્ષમા એકમાત્ર દિ નીના કુતુબખિનારની સાથેજ આ કીર્તિસ્થલની તુનના થઈ શકે છે, પરંતુ આ કીર્તિસ્થલ કુતુબખિનાર કરતા ઉંચો છે એ ૩ એનુ શિલ્પકાર્ય તેના જેવુ ઉત્તમ નથી આ કીર્તિસ્થલ ૧૨૨ શીટ ઉંચો છે નીચેના ભાગના પ્રત્યે- ખડની પહોળાઈ ૩૫ શીટ છે અને શિખરના પ્રત્યેક ખડની પહોળાઈ સોડાસત્તર શીટ છે એ ૪૨ ચોરસશીટની વેદીપર સ્થિત છે અને નવ માળો છે અને પ્રત્યેક માળના ખડપર દ્વાર તથા ઝરખા છે તેની ચોતરફ સ્તંભો આવી રહ્યા છે તેની સુદરતા આનેખવાની આ કનમમા શક્તિ નથી આ કીર્તિસ્થલમા દિદુઓના સમસ્ત દેવોની મૂર્તિ-ઓ કોતરવામા આવી છે તેનો સર્વથી ઉંચો નવમો માળ ૩ જે સોડાસત્તર ચોરસશીટનો છે, તેની ઉપર અનેક સ્થંભો છે અને તે સ્થંભોપર એક પુરો ચોક આવેલો છે, જેપર કંઠ્યાની રાસમડળી કોતરવામા આવેલી છે અડીઆ ચિતોડના રાણાના વશનુ વર્ણન એ શિનાપર કોતરવામા આવેલુ છે પરંતુ દુગતમા યવનોએ તે સર્વનો વિશ્વસ કરી નાખ્યો છે કેવન નિમ્નનિખિત એ શ્લોકો આજ-પર્યં પૂર્ણવસ્થામા સ્થિત છે

શ્લોક ૧૭૨મો—ગુર્જરખડ અને માળવાદેશના અધીશ્વરે અગાધ સમુદ્ર જેવડી વિસ્તૃત મેના-સહિત પૃથ્વીને કપાયમાન કરી મેનાકપર આક્રમણ કર્યું કુભાજીએ દેશ દીપાવ્યો તેમના અગાધ વશનુ કેટલુ વર્ણન કરીએ ? તેમણે પોતાના શત્રુની સેનામા વ્યાધ્રની પેરે વા શુક વનમા અમિની પેડે સચાર કર્યો હતો

શ્લોક ૧૮૩ મો—જ્યાસુધી સૂર્યભગવાન આ સસારમા પોતાના કિરણોના વિસ્તાર કરશે ત્યાસુધી રાણા કુભાજીનો યશ રહેશે ઉત્તરમા જ્યાસુધી હિમાલયપર્વત ઉભો રહેશે, જ્યાસુધી વારિષિ આ અવનીના ગળામા માનાવરૂપે રહેશે, ત્યાસુધી કુભાજીનો યશ અક્ષત રહેશે તેમના શાસન-સમયનો અનેક ઘટનાઓથી પૂર્ણ ઇતિહાસ અને તેમની ગૌરવગરિમા સર્વદા અક્ષય રહેશે સવત ૧૫૦૭ માં રાણા કુભાજીએ ચિતોડના મસ્તકપર મુકુટસ્વરૂપે આ સ્થલ બધાવ્યો ઉદિત થયેલા સૂર્યના ઉજ્જવન કિરણસમાન આ તોરણ છે કે જે ચિતોડના વરની પેડે શોભે છે

સવત ૧૫૧૫મા બ્રહ્માના મંદિરની સ્થાપના થઈ એ વર્ષના પુષ્યનક્ષત્રમા માધ માસની દશમ ને ચુરુવારને દિવસે અમર છત્રકોટમા આ કુભાજીનો કીર્તિસ્થલ સ્થાપિત થયો એ સ્થલને કોઇની પણ હિપમા આપી શકાતી નથી એ સ્તંભને ધારણ કરવાથી આને ચિતોડ મેરુનો હિપહાસ કરી રહ્યું છે હવે છત્રકોટ અનુપમેય છે એના કુગરમાથી ઝરણા નીકળી કલકન શબ્દ કરતા વહી રહ્યા છે ચોતરફ દેવતા અને દેવીઓની પ્રતિમા વિરાજમાન છે એની આમપાસના કુળવનોમા ભમરો ગુભરવ નરતા પ્રેમકીડા કરી રહ્યા છે આ અભેદ અચન કિલ્લો મહાછદ્રે પોતાના હાથથી નિર્માણ કર્યો છે

ઉક્ત શ્લોકોની સખ્યા ૧૮૩ છે, જેપરથી ખીજા પણ અનેક શ્લોકો ત્યા કોતરવામા આવ્યા હતા એવુ અનુમાન સરનતાથી કરી શકાય છે

આ ઉચ્ચ સ્થાનોથી જે દૃશ્ય દર્શિગોચર થાય છે, તે અત્યંત મનોહર છે માળવાની સમતલ-ભૂમિપર્વત અહીં આથી દર્શિ પહોંચે છે કેટલાક વર્ષો પૂર્વે આ સ્તંભના સર્વોચ્ચ ભુરમેખર વિદ્યુત પાત થયો હતો અને તેથી કેટલાક ભુરમે વિવિધ થઈ ગયા હતા, પરંતુ એકદરે આ સ્મરણસ્થ સારી સ્થિતિમા છે જ્યા વિદ્યુતપાત થયો હતો, ત્યા કેટલાક પીપળાના વૃક્ષો ઉગ્યા છે એમ કહે વાય છે કે આ સ્મરણસ્થલ બધાવવામા નવાખા રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો રાણા કુભાજીએ જે અગણિત ધમારતો બધાવી હતી, તેમાની આ એક છે. રાણા કુભાજીએ શ્રીકૃષ્ણના મંદિરો, કુંભસાગર નામનુ એક મોટું મંદિર, મહાદેવનુ દેવાનય અને પુવારો બધાન્યા હતા તે ઉપરાંત તેમણે કમલ મેર નામનો મોટો કિલ્લો બધાવ્યો હતો આ કમલમેર નામના કિલ્લામા તેમણે રાજધાની સ્થાપિત કરી હતી એમ પ્રતીત થાય છે કે મહમ્મદબેગડાએ જેસમથે કમલમેરપર આક્રમણ કરી તે પર

પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો, તે સમયે તેને તોલકા માધી શુજરાતની રાજકુમારીના કેટલાક લાખની હિમ્મતનો હીરાનો એક હાર પ્રાપ્ત થયો હતો અને ત્યાં તેણે ચાંચીસ હજાર માણસોને બંદી કર્યા હતા.

ઉક્ત કીર્તિસ્તંભની નિકટજ અંદાલ એક મોટું મંદિર છે રાણા કુલાશ્ચએ પોતાના પિતા રાણા સુકપના સ્મરણાર્થે આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી અને તે તેમનાજ નામથી ઝોળખાય છે તે રાજ્ય મહાન ધર્મરક્ષક હતા તેમના મંદિરની સમીપ વિખ્યાત ચારવાગ નામનું સ્થાન છે ત્યાં બાપ્પા રાવળથી લઈને રાજધાની ઉદયપુરના પ્રતિષ્ઠાના સુધીના સિસોદીઆવશના સમસ્ત મહારાણાઓના સમાધિમંદિરો વિદ્યમાન છે આ મંદિરોમાં કેવળ ભસ્મરાશિજ રાખવામાં આવે છે આ સમાધિમંદિરની સાથે પુષ્કળ ઐતિહાસિક ઘટનાઓ જોડાયેલી છે, પરંતુ અમે અત્રે તેનું ઐતિહાસિક વર્ણન આપી શકતા નથી, હારણ કે અમને ઇતિહાસની વ્યાપ્તતા સદાય કરનારાઓ યત્ન પામ્યા છે.

આ સમાધિસ્તંભમાં યદ્ય હું પર્વતના એક નિર્જન સ્થાનમાં ગયો આ ઉજ્જડ પર્વતના એક ભાગમાંથી ગોસુખ નામનું એક જરાયુ નીકળી વગ્નહસી નીચે ચઢતે વહે છે વળી ત્યાં એક ચુપ્ત સુરગ પર્વતના આતરિક ભાગમાં ચારી ગર્ધ છે, તેને રાણીબીદર કહેવામાં આવે છે તેમાં કેટલાક ઓરડાઓ છે પાંદરાહ અઘાઉદ્દીને જે સમયે ચિતોડપર અધિકાર સ્થાપિત કરી તેને લૂટ્યું તે સમયે આ સ્થાનપર જૈદરવતનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવ્યું હતું જુવનમોહિની પદ્મિની અને ચિતોડની અન્યાન્ય રાણીઓ તથા રાજનંદિનીઓએ આ સ્થાનપર પ્રવ્રલિત અગ્નિમાં પ્રાણત્યાગ કરી પોતાના સંતીત્વની રક્ષા કરી હતી તથા પાપાત્મા અઘાઉદ્દીનની પાપી કામના વ્યર્થ કરી હતી, તે સમયથી આ ચુપ્ત સુરગ બંધ કરવામાં આવી છે.

તેથી અધિક ઉંચે ગયો તો જ્યમન અને પતેના મંદિરો મારા જોવામાં આવ્યા અહીં આ ત્રાલકદેવીનું એક મંદિર છે, જેની પ્રતિષ્ઠા ચિતોડના ગદ્ધિનેતવશના આધિપત્યનો વિસ્તાર થયો તે પહેલા કેટલાક સો વર્ષોપૂર્વે અર્થાત્ પ્રાચીન મોરી રાજવંશના શાસનસમયમાં થઈ હતી. અહીં આ નિમ્નલિખિત ચિનાલેખ મારા જોવામાં આવ્યો —

‘સવત ૧૫૭૪, માધ સુદી ૧૫મી, રેવતી નક્ષત્રમાં આ ચિનાલેખ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો. દાલકદેવીના મંદિરની સામેના વિસ્તૃત કુડો બનાવ્યા છે.”

આ સ્થાનેથી હું યદાવતશાખાના આલપુરુષ ચઢના સમાધિમંદિરની તરફ ગયો ત્યાંથી થોડે દૂર ભીમસિંહ અને પદ્મિનીના મહાનય વિદ્યમાન છે તેની પાછળ એક સ્થાનની ચોતરફ દિવાલો આવેલી છે એમ પ્રતીત થાય છે કે રાણા કુલાશ્ચએ માગવાના રાજને યુદ્ધમાં પરાસ્ત કરી તેને અહીં આ બંદિવાનતરિકે લાવીને રાખ્યો હતો તે સ્થાનની નિકટજ રામપુરાના રાવોના મહાલય છે.

અધિક દક્ષિણ તરફ જતા ચિતોડના પ્રાચીન પરમારઅધીશ્વર ચત્રંગ મોરીનું તળાવ અને મહાલય આવે છે આ સ્થાન વિશેષ ઐતિહાસિક ઘટનાઓથી યુક્ત છે તળાવનો આતરિક ભાગ બિન્ન બિન્ન અશોભા વિલક્ત છે હવે હું ચિતોડન કિનારા દક્ષિણ સુરજથી ચારસે હાથ દૂર હતો, તેથી હું ચિતોડના પ્રાચીન સામતો અર્થાત્ શિરોહી ખુદી, સત, લૂણાવાડા વગેરેના મહાલયોમાં થઈ ચૈગાન નામના સ્થાનમાં જઈ પહોંચ્યો આ સ્થાન સામરિક ઉત્સવોનું ક્ષેત્ર છે આજ-પર્વન ચિતોડમાં રહેતી અલ્પ સેના પ્રાચીન રીતિ પ્રમાણે દરોશપૂર્વે આ સ્થાનપર ઉત્સવ કરે છે ઉક્ત સ્થાનની સમીપજ એક મોટું જલાશય વિદ્યમાન છે આ જનશય ૧૩૦ શીટ લાંબુ, ૬૫ શીટ પહોળું અને ૪૭ શીટ ઊંડુ છે તેની ચોતરફ અત્યંત રમણીય આધકામ છે અને તેનો અંદરનો ભાગ જનથી પરિપૂર્ણ છે અહીં આથી ઉંચે અને પ્રાય મધ્યસ્થાનમાં એક જણાવોઅ સ્મરણુચલ વિરાજમાન છે એની ઉચાઈ ૭૫ શીટ છે એના નીચના ભાગનો વ્યાસ ૩૪ શીટ છે અને ઉપરના ભાગનો વ્યાસ ૧૫ શીટ છે એનાપર જ્યાં ત્યાં જૈનમૂર્તિઓ સ્થાપિત છે આ સ્મરણુચલ અત્યંત પ્રાચીન છે એના નીચના ભાગમાં જે ચિનાલેખો મારા જોવામાં આવ્યા તે પરથી પ્રતીત થયું કે એ સ્થલ જૈનોના ૨૪ તીર્થ કરોઆના પહેલા તીર્થ કંઈ અદિનાયને અર્પણ કરવામાં આવે.

છે એક શિક્ષાલેખમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે -

“શ્રી આદિનાથ અને ૨૪ જૈનતીર્થંકરો પુરુરિક, મણેશ, સૂર્ય અને નવ ગ્રહો કૃપા કરીને આપ રહ્યા કરો સંવત ૯૫૨ (ઈ. સ. ૮૯૧), વૈશાખ શુકલ પૂર્ણિમા સુરવાર.”

કોકરેશ્વર મહાદેવના અત્યંત પ્રાચીન મદિગની સમીપ નિમ્નવિખિત શિનાનેખ મારા જોવામાં આવ્યો -

“સંવત ૮૧૧, માધસુદી પચમી વાર બુદ્ધસ્પતિ (ઈ. સ. ૭૫૫) રાજા કોકરેશ્વરે આ મદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી અને આ જગ્યાએ ખોદાવ્યું.”

અહીં આ જૈનલેખના અનેક શિક્ષાનેખો છે, પરંતુ તેઓ દુર્ભાગ્યવશાત્ વિધ્વંસત દશામાં હોવાથી હું તેમાંના મહત્વના શિક્ષાલેખો પ્રાપ્ત કરી શક્યો નહિ સાતિનાથના મદિરમાં એ નિમ્ન-લિખિત શિનાનેખ જોયો -

“સંવત ૧૫૦૫ (ઈ. સ. ૧૪૪૬)માં મહારાણા શ્રી મુકુન્દનાથના પુત્ર કુલાભના કાસાખ્યસ શાહ કોલા, તેમના પુત્ર બદીનાથ તથા તેમની સ્ત્રી શ્રી વિવનદેવીએ શાતિનાથેનુ આ મદિર પ્રતિષ્ઠિત કર્યું. ખર્જા-ગચ્છાના સામંત જીનરાજસુર અને પ્રત્યક્ષ ઉત્તરાધિકારી શ્રી જીનચંદ્રસૂરીએ આ ઉદ્યોગ લખ્યો.”

પૂર્વભાગના મધ્યમાં સૂર્યચોલ નામના તોરણની સમીપ ચક્રાવતશાખાના નેતા સહીદાસનુ સમાધિમદિર વિરાજમાન છે સપાટ પહાડરણે જે સમયે ચિતોડપર આક્રમણ કર્યું હતું, તે સમયે સહીદાસે ઉક્તા સૂર્યચોલની સમીપ બધ પ્રખલ વીરતા પ્રદર્શિત કરી તેજ સ્થાનપર પ્રાણત્યાગ કર્યો હતા.

ઉત્તરપશ્ચિમ ભાગમાં એક કિલ્લો વિદ્યમાન છે તેની દિવાલો અને છુરળે જોવાથી એવો ખોદાય છે કે તે અત્યંત પ્રાચીન કાળનો છે ચિતોડના મેરીવરના રાજાઓ અને આદિ સિમેદિઆ રાણાઓ આજ કિલ્લામાં રહેતા હતા અહીં આ આપણે કાર્ષપિણ એવા સ્થાનપર પગ મૂકી શકતા નથી કે જ્યાં પ્રાચીન કાળની કોઇ ને કોઈ વસ્તુ આપણા પગની નીચે નહિ આવે.

અમે અહીં આ ચિતોડનુ વહુન સમાપ્ત કરીએ છીએ, પરંતુ તેની સમાપ્તિ કર્યા પૂર્વે હું એક ૧૬૦ વર્ષની વયના દૃઢ કેકેરનુ વહુન કર્યો વિના રહી શકતા નથી અનેક વૃદ્ધ માણસો કહે છે કે આ કેકેર અહીં આના મદિરમાં અતિ દીર્ઘકાળથી નિવાસ કરતો આવ્યો છે અહીં આના એક નેતુથી અધિક વર્ષની વયના સુતારે જણાવ્યું કે - “હું બાલ્યાવસ્થાથીજ આ કેકેરને આ પ્રમાણે દૃઢ જોતો આવ્યો છું.” જ્યારે તે વૃદ્ધ મહાત્માની પાસે હું ગયેમ, ત્યારે તે એક નગરવાસીની સાથે “પંચીસીની રમત ચ્હોડતા હતા તેણે એક મહત્વકાંક્ષી મારી તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો અને બોલ્યો - ‘આ માણસને શું કામ છે?’” એમ કહી તરતજ તેણે રમતમાં ચોતાનુ ધ્યાન પાછું ફેરવું રમત પૂરી થયા પછી મે તેને બેટલરિકે કેટલાક રૂપિયા આપ્યા, જે તેણે સમીપ ઉભેલા માણસો તરફ ફેરવી દીધા અને તે અતિવેશથી વિધ્વંસત મદિર તરફ દોડી ગયો એક માણસે તેને એવ અપ્રત્યક્ષ શાવ આપી હતી પરંતુ તે દીધાતાથી આવતો ત્યારે તે, શાવ જમીન માથે રગદોળાતી હતી પછી તેણે તે થાનને છોડી દીધી અને ચોતે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો તેના આવેલ સ્વભાવ જોઇ કોઇપણ તેના ઉપર અત્યાચાર કરતું નહોતું તેને જ્યારે બૂખ લાગતી, ત્યારે લોકો શીઘ્ર તેને બોળનસામગ્રી પૂરી પાડતા હતા. માત્ર એક હાથલગરને મળે તેની પૂર્વરચ્છિત જાગૃત કરવાને સમર્થ થયો હતો. તે સમયે તેણે કાંઈક અદીનાથેજ અને પંચળના સંબંધમાં કહ્યું હતું એમ જણાય છે કે તે પંચળનો નિવાસી હતો અને તેની વય ૭૦ વર્ષની લાગતી હતી.

પ્રાચીનચિતોડનો કિલ્લો જોવા પછી જ્યારે ઇ. સ. ૧૮૨૨ ના માર્ચની ૮ થી ભારીજે હિંમ પુરમાં આવ્યા મહારાણા બીમસિંહે પંચમ આદરપૂર્વક માટે સ્વાગત કર્યું જ્યાંસુધી હું મારા સ્વદેશમાં જમ્યા નહિ, ત્યાંસુધી હું કોઈપણ પ્રકારે હિંદુપતિની આ રાજધાની છોડીશ નહિ અને આ સમયે વિશ્રામ લેવાની આવશ્યકતા છે, કારણ કે મારા જીવનના ગત ૫૬ વર્ષો કઠિન પરિશ્રમમાં વ્યતીત થયા છે, જેનો

કેટલાક ભાગ મે મારા આ બ્રમણ્યજ્ઞાતામા વર્ણવ્યો છે, મે કેટલાક દિવસ મેડતામા વિશ્રામ લીધો માફ મમા સંપૂર્ણતાની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચુ હતુ મારો બગીચો પરમ શોભા ખાપતો હતો આદુ, સતર નારંગી તથા અન્યેક પ્રકારના લીલુ આદિના ઘસોમા કળીએ ખીરી રહી હતી દાડમ, કેળા વગેરેના ઘસે તો ફળના ભારથી ઝુકી પડ્યા હતા આ સર્વ ફલવાન ઘસો લખનો, આમા અને કાનપુરથી વાવવા આવ્યા હતા, પરંતુ કેટલાક શ્રેષ્ઠ ફલવાન ઘસો જ્વાનિયરથી આણવામા આ-આ હતા જ્વાનિયર આવેલા કેટલાક શ્રેષ્ઠ ઘસો તો મે ત્યાં જ ઘસો રાખ્યા હતા, તેનીજ સતતિ હતી ૪૦ સં ૧૮૫ માં બ્યારે મે જ્વાનિયરનો પરિત્યાગ કર્યો, ત્યારે હું ત્યાંથી કેટલાક ફળોના બીજ મારી સાથે લા આ-ઓ હતા અને ઉદયપુરમા રમણીયારી નામના લવનની પામેના બાગમા તેને રાખ્યા હતા આ ફળ જેવા સ્વાદિષ્ટ અને મીઠા હતા, તેવા સ્વાદિષ્ટ અને મીઠા ફળો મે કદિ પણ જોયા નથી. આ સંઘસોના બીજ મે પુન મેડતાના બાગમા રાખ્યા અને આ સમયે તે સર્વ પર મિષ્ટ ફળો લાગે. જોઈ છુ યાકતરકારી પણ તેટલીજ ઉન્નતિને પ્રાપ્ત થતી જતી હતી હું જનવિહાર કરવાને મા ઉદયસાગરમાથી એક નાનીસરખી નહેર પણ અહીંયા લાવ્યો હતો અનેક દિવસોપર્યંત આના પૂર્વક નોકાપર આરંભ થઈ અહીંયા બ્રમણ્ય કરવાની અને માછાના મારવાની અને આશા હતી, પર અફસોસ! તે સર્વ આશા નિષ્ફળ થઈ હુલાંગી કેરી માગીમા મળી ગયો હતો કંકન રાગથી પીડિ થઈ સ્વાસ્થ્યહીન અનુસ્થામા કેપ આફ ગુડહોપ તરફ જવાને તૈયાર થયો હતો પેટ્રિક કે જેને કોટાના છોડવામાં આવ્યો હતો, તેણે તેની અસ્વસ્થ પ્રકૃતિના સમાચાર પત્રદ્વારા મને જણાવ્યા હતા અ હું એક વખત જોઈ હતો તેણે દાડપિ જરમાજ ગ્લો છુ માઈ અસ્વાસ્થ્ય જોઈ ચિમ્તિક મને સ દેશમા જવાની સલાહ આપી રાણા મારા ગમનની વાત સાલળી અત્યંત દુખિત થયા તેમણે મ માત્ર ત્રણ વર્ષને માટે, સ્વદેશમા જવાની રજા આપી તેમના ભગિની ચાદજીબાએ મને કહ્યું કે “આપુ સ્વદેશથી, અને પાછા પધારો ત્યારે વિવાહ કરીને આપની પત્નીને અહીંયા લઈ આવજો કે જો તેની સારી અમે પ્રેમની ગાંધી કરીએ”

મે ઉદયપુરથી અપ્રમુખ ચાલ્યા જવાનો વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ રાજપૂતોના રીતરિવાજો આગળ તે અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને પણ ચોતાનુ મરતક અવનત કરવું પડે છે, તેથી મારે ઉદયપુરમા જ પડ્યું રાણા બીમસિંહ હવરાજ જવાનસિંહ અને સમસ્ત સિસોદીઆસામતોએ સામા આવી આદરપૂર્વ માફ સ્વાગત મ્યું “આપ મારે ઘેર આવ્યા છો” એ વચનો મહારાણા બીમસિંહ મે બ્યારે તેમને સનામ કાં ત્યારે ખરા અત કરણના ઉછળતા ઉભરાથી બો-આ તેમણે આમ તેમ દ્રષ્ટિ નાખી, પરંતુ મારા સાર કેપ્ટન વાલ તથા ડૉક્ટર કેરી જણાયા નહિ તેથી તેઓ અત્યંત દુખિત થયા તેમણે મને વાળ રાજ નામનો અશ્વ ઉપહારમા આપ્યો હતો તે અશ્વ નહિ જોવાથી પણ તેઓ પરમ દુખિત થા અને બ્યારે તેમણે મારા મુખથી સાલળ્યું કે તે અશ્વ તો કોટામા મરણ પામ્યો છે અને તે અસ્થિ સમાધિમા વિરાજમાન છે ત્યારે તેઓ પોકારી ઉઠ્યા-“ હાથ! હાથ! બડા શોચન ભ-મનુષ્ય થા (અફસોસ! તે અત્યંત લગે માણસ હતો) અમે સૂર્યપોતની નિકટ પહોંચ્યા ત્યા સુધી તે વાજરાજના ગુણોના સબધમાજ વાત ચાનતી રહી

વાસ્તવમા વાજરાજનુ જેવું નામ હતું, તેવાજ તેના ગુણો પણ હતા તે સર્વ લોકોને એટ-પ્યારો હતો કે તેના મરણની વાત સાલળી સર્વ માણસોએ શોક પ્રદર્શિત કર્યો આ પ્રદેશમા તે પોતાના સ્વામીની પેઠે સર્વત્ર વિખ્યાત હતો તેના મૃત્યુસમયે મારા સમસ્ત સિપાઈઓ અને કમ ચારીઓએ જે દુખ પ્રદર્શિત કર્યું હતું, તે હૃદયવિદારક હતું વાજરાજના સમાધિસ્થાનમા એકત્રિત થઈ તે સર્વેએ રોદન કર્યું હતું જે સમયે તે અશ્વને કપડામા લપેટી સમાધિમા મૂકી તેપર મારી વાળવાને પ્રારંભ થયો તે સમયે તેના સાથવાનાર સ્વય તેની સમાધિમા ફૂટી પડ્યો અને શોકથી ઉન્નત બન ગયો મે તેના સ્મારકતરિકે તેના વાળના કેટલાક ગુચ્છ કાપી લીધા હતા આવો શ્રેષ્ઠ અશ્વ મે માજ જીવનમા કદિ પણ જોયો નહોતો ઘોડા દિવસ પછી મારા જોવામા આવ્યું કે કોટાના રાજમર્વ જલિમસિંહે તે અશ્વની સમાધિ ઉપર ૨૦ ચોરસ ફીટની ચાર ફીટ ઉચી એક પાપાણુવેદી બાધી તે એક મોટો પાપાણુનો ટુકડો મૂકી વાજરાજની મૃતિ સ્થાપિત કરી છે તેમણે મને કહ્યું હતું કે

હાની યોગ્યતા હું જાણુ છું, મોટે દું તેનું એક મનાધિમદિ બધાવીસ અને ખરેખર તેમણે તે અપનાવ્યા વિરુદ્ધનાર એવો ચલુતરો બધા પો કે જેની મને કંટપના પણ આવી નહોતી કોટાના તે માત્ર ધોડાનું સૈન્ય વિશેષ અભિગાન રાખતા હતા ખાડુના સમયથી ચૂદીના દેન બાગોના સમયથી તે ધોડાને મોટે અસખ્ય યુદ્ધો થયા છે અને હાડાનતિના એક વીરે લોદી પાદશાહને કહ્યું હતું કે રાજપૂતોની પાસેથી ત્રણ વસ્તુ માગવી નહિ - 'તેના ધોડો, તેની સ્ત્રી અને તેની તલવાર'

ધોડા દિવસમાં મારે રાજાની છાંડી કાઢારાજની ભગિની હાડારાણીના બગવામાં જવાનું થશે આ હાડારાણીનું જાતુચિન્હસ્વરૂપે આખેલું માર્ગચિહ્ન મારી પાસે છે રાજપૂતમતિના સામાજિક આચારવિચાર, તેમની મારાપ્રત્યેની સહાનુભૂતિ માયા તથા નમ્રતાથી રાજસ્થાન મારી જન્મભૂમિ જેવું મુખદ બની ગયું છે હવે હું આ ભૂમિમાંથી વિદાય માગુ છું, પણ આ વિદાય અતિમ વિદાય કે કે નહિ તે તે પરમેશ્વર જાણે હું ગમે ત્યાં જઈશ તોપણ જ્યાંસુધી જીવત રહીશ ત્યાંસુધી મારા હૃદયમાંથી આ ઉદયપુરની રમૂતિના લેાપ થશે તો દૂર રહો, પરંતુ તે આછી પણ ધઈ શકશે નહિ !

આ મહાન ઇતિહાસરૂપી પર્વતના અતિમ શિખરપર ઉભા રહી અમે પાંકોની પામે વિદાય માગીએ છીએ માનનીય કર્નલ ટાડના દસવેલા માર્ગમાં અમે અમારા પાંકોને દેરી લાન્ના છીએ અને તે અમાત-અગ્રેય શક્તિ તથા પાંકમંડળની સહાયથી આ અતિમ લક્ષ્યસ્થાનમાં ઉભા રહેવા ને અને સમર્થ થયા છીએ આ અતિમ વિદાય લેતી વખત અમારા હૃદયમાં જે આવેગ ઉત્પન્ન થયો છે તેનું વર્ણન અમે થી રીતે કરી શકીએ ? એ આવેગના બળથી અમારાથી કાંઈ બાકી પણ શકાતું નથી જે મહેાદય આ બ્રહ્મ ઇતિહાસના લેખક છે, જેઓ રાજપૂતોના પરમ મિત્ર હતા, તે ઉદારહૃદય અને માધુર્યનિર્ભર કર્નલ ટાડના આત્માના કંપાણુને અર્થે હું પાંકો ! આર્ય આપણે સર્વ મળાને સર્વ મંગલમય પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરીએ

હિંદી અનુવાદક

1 આ એક વિચિત્ર સંચોગ છે કે જે માસની ને વાર્ષિકે આ જમણકાર્ય સમાપ્ત થયું તે માસની તેજ વાર્ષિકે આ બ્રહ્મ મંચ કે જે લખવામાં અને ગર્ભવત જનદ અને પરમ સતીય પ્રાપ્ત થયો તે લખાઈને સમાપ્ત થયો. હું સં ૧૮૨૨ ના માર્ચની ૮ મી તારિકે હું જમણકાર્ય સમાપ્ત કરી ઉદયપુરમાં ગયો અને હું ૨૦ ૧૮૨૨ ના માર્ચની ૮ મી તારિકે હું આ જમણકાર્ય સમાપ્ત કરી હું માર્ચ માસમાં માર આ પ્રસંગે લખ્યું અને માર્ચ માસમાં તેને સર્વ પ્રચાર થયો મારે જન્મ થયું માર્ચ માસમાં થયો હતો. આ માર્ચ માસમાં ઉદયપુરની વારતવર્ષમાં ગયો હતો અને માર્ચ માસમાં વારતવર્ષમાં સિદ્ધવતીપત્રિકાના ના અતિમ દર્શન અને થયા હતા